

Збірник
**КОЗАЦЬКИХ
ЛІТОПИСІВ**

Густинський літопис

Самійла Величка

Грабянки

Київ-2006

Цей збірник — унікальний корпус козацької історіографії. До нього входять: *Густинський Літопис* — видатна пам'ятка української історичної прози першої половини XVII ст., що охоплює основні події всесвітньої історії, літописну історію Київської Русі, південно-руських князівств XII—XIV ст., Литовської Русі аж до історичних витоків козацтва; *літопис Самійла Величка* — наймонументальніший твір української історико-мемуарної прози XVII—XVIII ст. у двох томах. Перший том охоплює події 1648—1659 рр. на Україні. Другий продовжує опис подій і закінчується 1700 р. ; закінчує збірник *Літопис Грабянки* — розповідь про походи та битви козацькі XVI—XVIII ст. Перебіг з писань різних літописців та з щоденника, писаного на війні, що точилася з поляками, зібраний зусиллями полковника Григорія Грабянки та підтверджений самобутніми свідченнями старих жителів м. Гадяча 1710 р.

Це документальні першоджерела, де значуще кожне слово.

Видання універсальне. Воно придатне як для наукової роботи, так і для шанувальників рідної історії та культури.

УПОРЯДНИКИ ТА ПЕРЕКЛАДАЧІ:

Густинський літопис

В. Крекотень

Літопис Самійла Величка

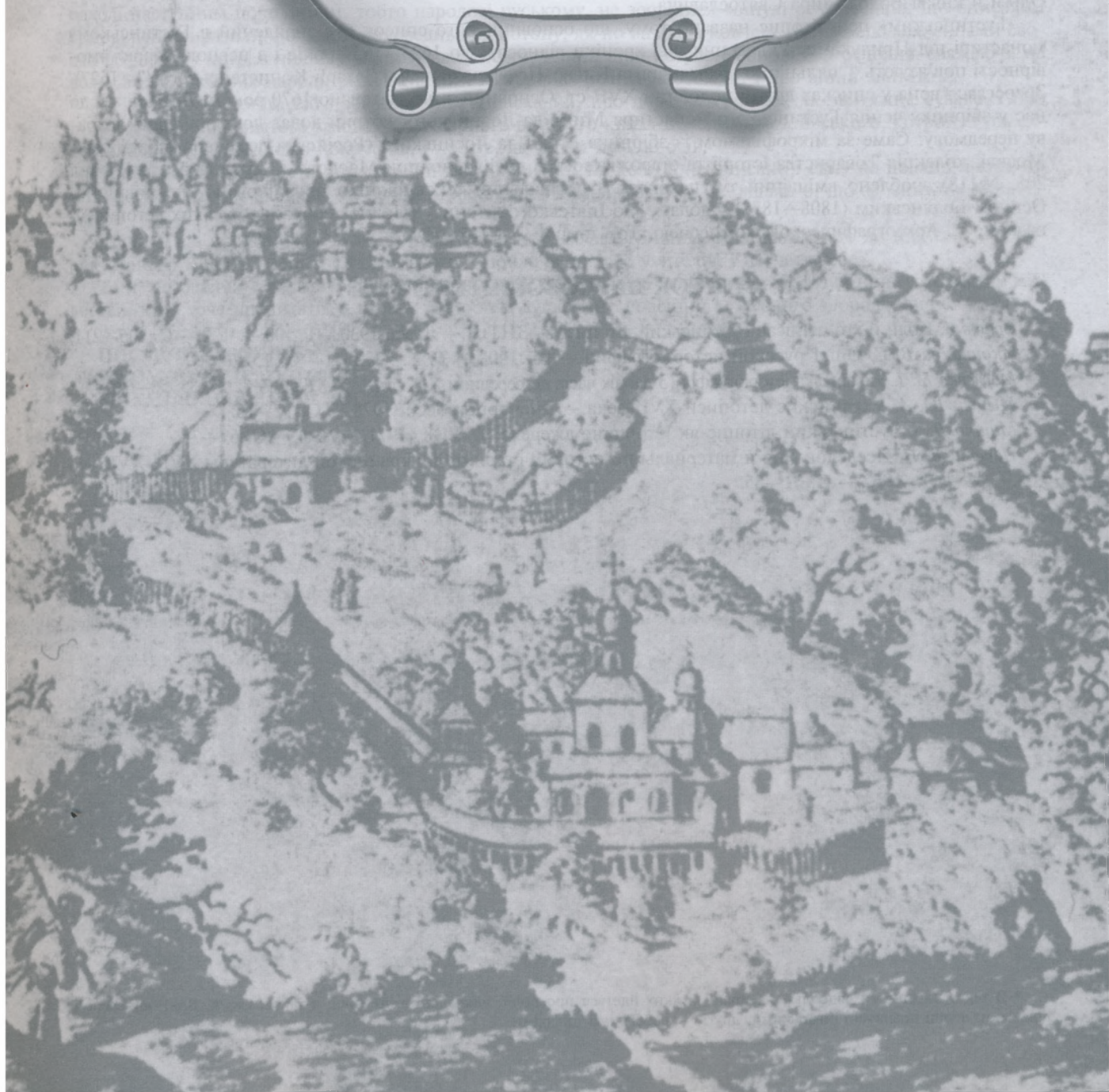
В. Шевчук

Літопис Грабянки

Р. Іванченко

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення
і радіомовлення України за програмою «Українська книга»*

ГУСТИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

ПЕРЕДМОВА

«Густинський літопис» поєднує давню традицію української історичної літератури, що тягнеться від перекладів хронік візантійських письменників та зведень літописців княжої доби до початків новочасних форм історіографічної творчості. Він починається викладом подій всесвітньої історії в дусі хронографів. Далі автор переказує історію давньої України-Руси, південних князівств XII—XIV ст., Литовської Русі, використовуючи «Повість минулих літ», Київський і Галицько-Волинський літописи, білорусько-українсько-литовські («західноруські») літописи, Києво-Печерський патерик, різні житія святих, а також польські хроніки Мартина та Йоахима Бельських, Мартина Кромера, Олександра Гвагніна, Матвія Стрийковського та ще деякі книжні й усні джерела. Розповідь він доводить до 1598 р. Наприкінці «Густинського літопису» характер викладу змінюється — хроніку завершують три полемічні нариси на теми з недавнього для укладача і читачів XVII ст. минулого: «Про початок козаків», «Про введення нового календаря», «Про унію, як вона почалась у Руській землі».

«Густинський літопис» не є простою компіляцією з різних джерел, а відзначається оригінальним тлумаченням фактів і новим поглядом на історію як предмет. Він справив помітний вплив на подальшу українську літературу, зокрема на «Патерикон» Сильвестра Косова, «Синопис», обробки житій княгині Ольги й князя Володимира Святославича.

«Густинським» цей літопис названо тому, що основний його список був знайдений в Густинському монастирі під Прилуками. Укладення цієї хроніки відносять до 1623—1627 років і з певною мірою ймовірності пов'язують з діяльністю архимандрита Києво-Печерської лаври Захарії Копистенського (?—1627). Збереглася вона у списках другої половини XVII ст. Основний з них датовано 1670 роком. Дійшов він до нас у збірнику ченця Густинського монастиря Михайла Лосицького, котрий додав до твору свою яскраву передмову. Саме за мікрофільмом із збірника Михайла Лосицького (Російська державна бібліотека у Москві, колекція Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, фонд 205, №118) зроблено вміщений тут переклад. Оригінальний текст хроніки опубліковано (не повністю) Осипом Бодянським (1808—1877) у додатку до Іпатського літопису (Полное собрание русских летописей, изданное... Археографическою комиссиею. Том второй.— СПб., 1843.— С. 233—373).

СПИСОК НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

- Єршов А. Коли й хто написав Густинський літопис? — ЗНТШ.— Львів, 1930.— Т. 100.— Ч. 2.— С. 205—211.
Иконников В. С. Опыт русской историографии.— К., 1908.— Т. 2.— Кн. 2.— С. 1522.
Марченко М. І. Українська історіографія (З давніх часів до середини XIX ст.).— К., 1959.— С. 34, 35; 56—63.
Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века.— Днепропетровск, 1978.— С. 12—16.
Мишко Д. І. Густинський літопис як історичне джерело. // УІЖ, 1971.— № 4.— С. 69—74.
Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVII веков.— М.— Л., 1962.— С. 31—55.

* В тексті літопису є відсилки на праці, в яких йдеться про події, викладені в літописі, а також глоси. Вони винесені в примітки: перші позначені римськими, другі — арабськими цифрами.

*Хроніка,
котра починається од потопу першого світу,
і стовпотворіння, і розділення мов, і розсіяння [люду] по всій піднебесній,
розповідає як про різні народи, так і про початок слов'янського російського народу,
і коли він осів Київ, і як охрестив благовірний князь Володимир Руську землю,
і про велике княжіння Київське, і про грецьких царів. Списалася ся хроніка у Малій Росії,
у монастирі Святої Живоначальної Тройці гуртожительному Густинському Прилуцькому,
за благословенням превелебного од Бога його милості пана отця Авксентія Йоакимовича,
ігумена тої ж святої обителі, року 1670-го, місяця серпня 2-го дня.*

ПЕРЕДМОВА ДО ЧИТАЧА

Природжено якусь хіть і любов до отчизни своєї почувати кожному чоловікові: всякого вона, неначе магніт-камінь-залізо, до себе притягає; так і поет отой грецький, Гомер, ясно в своєму тексті виразив: він, коли був од роду свого оддалений, потрапивши в неволю, і вже вернутися не міг, то, ні про що не дбаючи, прагнув бачити хоча б дим своєї отчизни.

Отож-бо й автори сеї хроніки руської, хоч і були людьми смертними і знали запевне, що смертю скінчити мусять, природженою любов'ю до отчизни своєї пройняті будучи, прагнули того, щоб і по їхньому одході наступним поколінням, тобто народові руському, не zostалися минулі речі незнані: що описали і світові ясно виразили, додавши попередньо од потопу, як по виході з ковчега Ной землю між синами своїми розділив, і котрі з них яку частину світу осіли, і який стан котрому синові благословив, зважаючи на волю Божу, з котрих народи різні вийшли і в сторонах різних поосідали, і про війни звияжні.

Крім того, в хроніці сій побачиш, читачу ласкавий, про царство Грецьке, як звияжне бувало, і про початок хрещення святого заходом благовірного великого князя Володимира київського, котрий, Русь охрестивши, ідоли поганські покрушив, і про те, як турок Грецію осів.

Чому кожній людині читання історій дуже корисне? Бо коли б не описано і світу не подано, разом би з тілом без вісті все сходило б у землю, і люди, як у темряві будучи, не відали б, що за минулих віків діялося.

Хроніку сю прочитавши, можеш передати її для звідання іншим, молодшим, що до них святий пророк Мойсей мовить: «Попроси отця свого, і покличе до тебе учителів, і научать тебе».

Та я, не барячи передмовою сею, далі в книгу сю одсилаю для ліпшого зрозуміння, усіх ваших милостей, хто схоче прочитати, а вашим милостям душевного спасіння і тілесного здоров'я зичу.

**ПИСАР ТОЇ ХРОНІКИ
ІЄРОМОНАХ НЕДОСТОЙНИЙ:
МИХАЙЛО ПАВЛОВИЧ ЛОСИЦЬКИЙ,**

**ЛІТОПИСЕЦЬ
ЗА ПОМІЧЧЮ БОЖОЮ ПОЧИНАЄМО,
ЩО РОЗПОВІДАЄ ПРО НАШ РҮСЬКИЙ НАРОД,
ОД ЯКОГО КОЛІНА ЗРІЄ,
І ЯК ТА КОЛИ В СІ СТОРОНИ ВСЕЛИВСЯ,
І ЧОМУ РҮССЮ НАЗВАВСЯ**

Про потоп. Глава 1-а.

Як умножилося людей на землі, то умножилося і злих діл їхніх. Не тільки ті, що од коліна Каїнового походили і називалися синами людськими, а й ті, що походили од Сифа й називалися синами Божими,— всі схибили, й однаково непотребні були, і забули Бога. І почав кожний жити по своїй охоті. А попросту сказати, всяка плоть на землі розтлила путь свою перед Богом. Як побачив те Бог, розгнівався гнівом великим на всіх, хто жив на землі, і, розкайвшись, що сотворив чоловіка, прорік:

«Не перебуде дух мій в людях сих, бо плоттю суть вони!»¹

Тільки Ной, праведний буди, заслужив благодать перед Богом, і сказав йому Бог:

«Прийде кончина всякій плоті, бо переповниться земля всіляким злом. Перед лицем моїм його я більше не потерплю і погублю водою все живе на землі. Ти ж, заслуживши благодать передо мною, врятований будеш од сеї біди. А тому сотвори собі ковчег із дерева, яке не гниє, і в ньому зможеш перебути сю біду. Ти, і весь дім твій, і всі, що з тобою в ковчезі будуть».

І почав Ной^{II}, за велінням Божим, споруджувати ковчег, а людей учити, аби опам'яталися од злих діл своїх, погрожуючи потопом за гріхи їхні, і переконував їх, показуючи ковчег, що його споруджував. Деякі з них спершу були вражені й нібито почали каятись, та коли минуло кілька літ, знову до своїх безчинств вернувшись, не тільки Ноя не слухали, а ще й насміхались із нього, як із безумного, котрий непотрібні речі робить.

А Ной ледве за сто літ завершив ковчег. І була йому така міра: триста ліктів у довжину, п'ятдесят ліктів у ширину і тридцять ліктів у висоту. Мав він три поверхи і багато інших одділень. У рік же од створення світу 2202, місяця квітня в десятий день, за повелінням Божим, увійшов Ной у ковчег, маючи тоді літ 600. Увійшла з ним і Фітїя, жона його, і сини його Сим, Хам і Афет із жонами своїми Пандорою, Ноелею і Ноєглою. Тоді, за повелінням Божим, зійшлося до ковчеза все живе, що було на землі. А Ной од кожного роду ввів до себе по двоє — чоловічу стать і жіночу. Од чистих животин по сім пар. І з ними всіма зачинився в ковчезі. І годував їх, аж поки зійшов із ковчеза.

У шістнадцятий день квітня одверз Господь знаєцька всі джерела і хлябі небесні й пустив потоп на землю. І не було впину воді, що лилася на землю впродовж сорока днів. І потонуло все живе на землі, крім тих, що були в ковчезі. А потому стояла вода на одному рівні впродовж ста п'ятдесяти днів; а потому помалу почала спадати, аж поки з'явилася земля. І ковчег носився по водах, аж поки, як спала вода, не став на горах Араратських у землі Вірменській. Та Ной сидів у ковчезі, аж поки цілком не сплила вода^{III}.

Як вийшов Ной із ковчеза і сотворив жертву Богові, і як благословив його Бог, і як знайшов Ной вино й үпився, і як прокляв Хама, а Сима й Афета благословив.

Бог милосердний, покаравши світ за гріхи людські, змилосердився знову. І спом'янув Ноя в ковчезі і кожду душу, що була з ним. І повелів їм із ковчеза зійти. А в ньому жили вони впродовж цілих тринадцяти місяців, і ось в одинадцятий день третього місяця, тобто червня, в шістсот перший рік життя свого, зійшов Ной із ковчеза. Із жоною своєю, і з синами своїми, і з жонами синів своїх, і зо всіма животинами, які були тоді в ковчезі. І одразу ж спорудив жертвник, на якому од усіх звірів і птиць чистих приніс жертву всеспалення Господу^{IV}.

І відчув Господь Бог аромат пахощів жертви Ноевої, і зворушився творінням своїм, і благословив їх, кажучи:

«Ростіть, множетеся і наповнюйте землю!»^V

І пообіцяв їм ніколи вже не погубляти потопом землю за гріхи людські, бо помисли людини лихі вже од юності її.

Благословив же їм Господь і м'ясо та рибу їсти¹, щоб якимось неміч свою могли покріпляти люди. А до того ні м'яса, ні риби не їли, тільки зілля, й овочі, й молоко, і всілякий плід од землі, але все се вже згубило свій смак од вод потопу. Звірив же били тільки для шкур на одєжу. До того ж обіцяв їм Бог, що весна, літо, осінь, зима, день і ніч ніколи не змінять течії своєї та належного часу².

Філон-жид пише, що ще й ту обітницю Ноеві дав Бог, що не каратиме потопом, але сказав³:

«Якщо не перестануть люди в беззаконні своєму гнівити мене гріхами своїми, то приречу їх на марну смерть од голоду, меча, мору, трусу й вогню, а потому маю всіх воскресити, аби мені кожний дав звіт про життя своє, і я воздам кожному по ділах його»¹.

Ной же праведний, отець наш, другий родоначальник і будівничий усїєї піднебесної, коли зійшов із ковчега, спершу оселився в Кілікії², і почав пасти скотину свою, і обробляти землі, і виноград садити.

А знайшов його так: коли пас³, за звичаєм, скотину свою, одбився якось один козел од череди його, і, ходячи поміж горами, знайшов грона виноградні⁴, і, поївши їх, упився, і потому повернувся до череди, шумливий од вина, і почав, п'яний, безчинства творити в череді, грізно нападаючи на іншу скотину і колючи її рогами, і чинив так впродовж багатьох днів, поки не протверезувався. Ной же дивувався сьому і не відав, з чого йому се буває. Й одтоді почав стежити за ним. Коли ж рано, за звичаєм, вигнав на пашу свою скотину, козел одразу побіг туди, де був виноград, а Ной слідом за ним. І набрів на нього, як [той] їв ягоди. Спробувавши й собі, вподобав їх. І потому приніс виноград у дім свій, і насадив.

Якось, пивши вино, Ной упився. А Хам, син його, тоді насміявся з нього. Сим же й Афет, не дивлячись, прикрили голизну отця свого. І Ной, протверезившись од вина, втямив, що йому сотворили сини його. І прокляв Хама, кажучи:

«Хай же буде проклятий Хамів хлопчисько і хай буде рабом у братів своїх. Благословен будь Господь Бог Симів, і хай буде Ханаан рабом його. Нехай розпросторонить Бог Афета і хай оселиться в житлах Симових. І хай буде Ханаан рабом йому»^{*}

Дехто, силу слів у благословенні сім сприймаючи, каже, що Бог через Ноя тут три стани людей ствердив — іерея, царя і раба; наче хай буде Сим за іерея, молячись Богові; Афет же, володіючи, хай боронить усіх од супостатів; а Хам, як раб, хай служить і робить обом. Начеб казав: «Ти, Симе, будь іерей; ти, Яфете,— цар; а ти, Хаме,— слуга їм обом». Та гадаю, що й диявол супроти сього благословення всїяв між людей такі свої срамні заповіді: «Ти, іерею, в недбалстві живи і непотребно. Ти, володарю чи воїне, немилосердним і грабіжником будь. А ти, простаче, на ідолах, чаруванні і чаклунствах надію свою покладай».

І прожив Ной усї ж літ дев'ятсот п'ятдесят, і переставився по потопі через триста п'ятдесят літ. І побачив синів, правнуків своїх. І було на погребі його чоловічої статі дорослого віку з двадцять тисяч чотирьох, крім жінок і дітей, яких, гадаю, стільки ж було.

По смерті ж Ноевій сини його, Сим, Хам і Афет, метнувши жереб, розділили землю. Веросій пише¹, що сам Ной розділив їм землю і заповідав їм не переступати ніколи межі братньої. Отак розійшовшись, жили кожний у своїй країні.

Про стовпотворіння та розділення мов, і про Немрота, котрий почав перше царювати; од нього ж і війни почали бувати на землі; і про першого ідола.

По потопі десь, як пише Веросій¹¹, в році 1301, чи, за жидівським літочисленням, у році 1887, як розплодился вже люди на землі, а мова в них була ще одна, і не перестали зло творити перед Богом, з'явився між ними якийсь Мемрон, син Хусів, онук Хамів, котрий був з роду велетнів, п'ятого од Ноя. Він підступом привів людей, щоб zostавили Бога, і переконав їх, аби собі сотворили ім'я славне на землі, доки ще не розійшлися по всій землі. А саме: хай спорудять город великий і міцний. А при нім стовп, що сягав би до небес. Щоб, якби Бог схотів знову потопом погубити землю, на сьому стовпі можна було б перебути потоп. Люди ж, як безумні, послухавши сього лукавця, згодилися на се всі, крім Євера, правнука Симового, котрий аж ніяк не пристав на сю безумну раду. І почали однодумно зводити стовп на полі Сенаар, у землі Халдейській, над рікою Євфратом. А також і город великий. І зводили його років сорок, але не завершили.

Бо прийшов Господь Бог побачити город і стовп і сказав¹¹¹:

«Се рід один, і мова у них одна, і не зречуться сі люди задуму свого, аж доки не звершать».

І розмісив їм мову їхню на сімдесят і дві мови, за числом старійшин між будівничими сього стовпа, щоб одтоді не розуміти їм один одного бесіди. І з того, не завершивши будови, розійшлися вони по всій піднебесній, кожний у свою країну, як їм назнаменував був Ной, отець їхній. А саме: Симове коліно пішло в Азію, тобто в східні сторони; Хамове коліно пішло в Африку, тобто в південні сторони; Афетове ж коліно зайняло Європу, тобто західні сторони і північні. І од сих трьох синів Ноевих стало 72 народи, які з часом, розплодившись, наповнили всю піднебесну^{IV}.

^{*} По розділенні мов і народів зруйнував Господь стовп вітром великим, та є його остаток ще й донині, між Ассіром і Вавилоном, сажнів 5433, однаково і в ширину, і в довжину. Множество літ хранить Господь остаток сей на показ безумного [дефект рукопису] діла^V.

А Немрот, що про нього йшла мова вище, сильний бувши (бо з велетнів), почав людям насилля творити і неволею їх примушувати собі в послух, хоча, аби весь світ йому служив і корився та під його єдиновладдям був. І спорудив город укріплений Великий Вавилон, щоб був столицею царства його і матір'ю всім городам. Спорудив ще й інші города: Арах, Ахад, Халайну тощо. Однак од сього Немрота почалося на землі перше царство Вавилонське, по потопі через років 1330. І царював він років 56. А по ньо-

^{*} Ной карає Хама, проклинаючи і прирікаючи на рабство його молодшого сина Ханаана та його нащадків.

му син його Ассур царював рік. Потому син Ассурів Вель царював літ 75. По Велі — син Велів Нін, по Ніні — Семираміс, жона Нінова, котра стінами кам'яними огородила Вавилон і пребагато прикрасила город Вавилон. Та поширила царство Вавилонське більше од усіх попередніх царів. Сю вбив син її, Нін Другий, бо змушувала його до кровозмішання. А сей Нін Другий останній був цар од крові Немротової, бо не було благословення Божого на Хамі, а тому одняв Бог од його роду царство¹.

Ассір-бо, син Симів (в рік од створення світу 4643, а по потопі 2241), спорудив город великий, і нарік його Ніневія, і там царству Ассирійському початок поклав. А потому царі ассирійські покорили собі Вавилон й інші сторони¹¹. За Карісоном¹¹¹ же Ніневію-город споруджено було од створення світу в рік 3441.

Од сього Немрота перші почалися людям насилля, грабежі і війни. Од онука ж його Веля — перше ідолозложіння¹. А було се так.

Коли Вель умер, син його Нін вельми жалував за отцем своїм Велем; по тому, собі на втіху, повелів поставити образ — подобищу отця свого Веля; і коли жалощами охоплений бував, приходив дивитися на образ той і втішався; а по сьому встановив, що коли б довелось кому що злого сотворити, аби вдавався до сього образу, то прощений буде од кари. І по сьому люди безумні, бачачи, як цар любить сей образ, почали на догоду цареві його і жертву йому почитати, і жертву йому приносити. Диявол же, бачачи слушний для себе час, увійшов у сей образ і почав промовляти до людей та одвіти давати, коли кому що треба було. І одтоді безумні вельми сей образ почитали, і богоподібну йому честь творили, і нарекли його Вель, інші ж — Веель, ще інші — Ваал, інші — Ваалам, інші — Вельфегор, інші — Вельзевул². Кожні своєю мовою. І се був перший ідол на землі. Саме його пророк Даниїл через множество літ сокрушив^{IV}.

Про родослів'я Ноеве, од якого сина його і які народи пішли.

Хочемо тут показати родослів'я великого в патріархах Ноя, аби побачити, од якого коліна які народи пішли, що з великою осторогою і трудом од книг Мойсеєвих^V, а також і од багатьох хронографів, чи літописців, зібтали.

Отож починаємо.

Ной мав трьох синів — Сима, Хама й Афета.

Сим мав п'ятьох синів.

Перший — Елам, од якого пішли еламіти і перси. Сього Елама син, званий Тир (як каже Ксенофонт), був першим царем перським і навколишніх сторін; він царював по потопі в 2241-му, од сотворіння ж світу в 4443-му, а за Карісоном — у 7443 році.

Другий син Симів — Ассур; од нього Ассурія-земля прозвалася. Він спорудив город великий Ніневію і там Ассирійському царству початок сотворив. А перше спорудив городи Хане і Ресен.

Третій син Симів — Арфаксад. Од нього пішли халдеї і євреї. Рід же його такий. Од сього Арфаксада народився Сале, котрий спорудив город великий Салим, тобто Іерусалим. Од Сали народився Евер, котрий не приставав на стовпотворіння. Од Евера народилися Фалек і Ектан. Од Фалека народився Рагав, од Рагава народився Сарух, од Саруха — Нахор, од Нахора — Фара, од Фари — Авраам і Арам, од Арама народився Лот. Лот же з дочками своїми породив аммонітів і моавітів. А од Авраама народилися Ізмаїл та Ісаак. Од Ізмаїла народилися ізмаїльтяни. Од Ісаака ж народилися Ісаав та Іаков. Од Ісаава народилися едомці, а од Іакова — ізраїльтяни.

Четвертий син Симів — Лід. Дехто вважає, що од нього пішли народи лідійські в Африці.

П'ятий син Симів — Арам. Од Арама народилися чотири сини. Перший — Гус. Од нього ж земля Гус найменувалася, що з неї Ной вийшов. Другий син Арамів — Іуль. Од нього ж — Сирія, і Вірменія, і дамаскіяни, і великий город Дамаск. І пророк каже^{VI}: «Голова Арама — Дамаск». Третій син Арамів — Гетер. Четвертий син Арамів — Месса. Од сих двох, тобто од Месси й Гетера, пішли народи массагети, над морем Каспійським, поблизу Перейди, що в нього впадає ріка Танаїс, тобто Волга; над сеї ріки гирлом стоїть город великий татарський Астракан. Сей — під областю московських царів.

Про сих усіх пише Геродот в «Історії»^{VII} — про Кіра й Івінкурція, про Олександра, і Птолемея, і Енея, Сільвіса, — що сі всі од Сима пішли.

Хам, середній син Ноїв, котрому дісталася Африка, тобто південні сторони, — Єгипет, Ефіопія та ін. Сей Хам мав трьох синів^{VIII}.

Перший — Хус, котрий розплотив народ ефіопів в найдальших сторонах Африки, де Ніл-ріка починається. Сей Хус мав шістьох синів. Перший — Сава, од якого арави і савеї, що з них походить цариця Савська, котра приходила слухати премудрості Соломонові. Другий син Хусів — Евїла, од нього — етули та інші народи індійських островів, а також народи, які живуть на заході і на півдні. Третій син Хусів — Сабата. Четвертий син Хусів — Рагма, котрий мав два сини — Саву і Додаїма. Од Сави пішли арави, од Додаїма ж ефіопи. П'ятий син Хусів — Сабатаха. Шостий син Хусів — Немрот, од народу велетнів і гігантів. Його Веросій^{IX} Сатурном називає. Сей звабив людей спорудити стовп, він же спорудив і Вавилон Великий та почав перше царство на землі, по потопі в рік 1301, яке невдовзі перестало існувати, про що мовилось вище.

Другий син Хамів — Месраїм^X. Він мав шість синів. Перший — Дидим. Од нього царство Лідійське, де був Крезус багатий. Другий син Месраїмів — Ананім. Од нього Кірінеї. Сей і Кіріну-город спорудив.

Од сього ж і цигани рід свій мати хотять, але се не так. Третій син Месраїмів — Лавим. Од нього філістимляни і кафарими. Четвертий син Месраїмів — Нептун. П'ятий син Месраїмів — Петрусим. Шостий син Месраїмів — Каслуїм. Од сих розплодився народ між морем Червоним і Середземним, при ріці Нілі, в часи Реу і Регав почалося в них царство, і якийсь Вороас почав у них володіти. Його ж Танао, цар татарський, поразив. Інші кажуть, що Хамеїс, третій по Хамі, почав там володіти, а по ньому Менаан, котрий навчив людей ідолослужінню. Стрийковський каже, що був у них якийсь Єгаптій, котрий вигнав брата свого Даная і сам царював у країні тій близько 68-ми літ; і од його імені Єгиптом земля та нареклася, а через деякий час царі єгипетські фараонами назвалися¹.

Третій син Хамів — Фут. Од нього Лівія й Мавританія.

Четвертий син Хамів — Ханаан — мав одинадцять синів. Із них перший — Сідон, він спорудив у Фінікії город великий Сідон, над морем. А по тому Тір. Другий син Ханаанів — Геттей. Сей спорудив город Еброн. Од нього ж пішли гети, чи геттеї. Третій син — Евусей. Сього плем'я держало і Єрусалим і Гаваон. Четвертий син Ханаанів — Амморей. П'ятий — Гергесей. Шостий — Гевей. Сьомий — Арацей. Восьмий — Синей. Дев'ятий — Араксей. Десятий — Самарей, од якого Самарія. Одинадцятий — Аматей. Од них пішов рід ханаанейський, що сидів понад морем, де нині сторона, яка зветься Фінікія. Города ж і Матер, і Сідон, що не од благословенного кореня пішли, попустив Господь знищеними бути од жидів, котрі, їх знищивши, самі там осіли, за повелінням Господнім¹¹.

Афет же, третій син Ноїв, який прийняв західні й північні країни, а саме: Європу й частину Азії, мав сімох синів.

Перший — Гомер — мав трьох синів.

Перший — Аскенез, чи Аскан; од нього пішли всі роди німецькі, а саме: рейни, цимбри, тевтони, готи, остроготи, прусси старі, половці, печеніги, литва, жмудь, лотва, ятвяги, курії, варяги, дунці, фінлянди, шведи, тогорми, що од цимбрів і готів, французи, гішпани, ангельчики та інші. І кажуть ще, що Твиш-нон, перший їхній цар, широко володів землею в Європі. Не тільки німецькими народами, про які мовиться, а й слов'янами, що в Сармації жили.

Другий син Гомерів — Рифат. Од сього Рифата народилися пагнагони, енети, генети, венеди, венециї, анти, алани, роксани, роксолани, од яких начебто пішла русь [в оригіналі: «роксоляны, аки бы, русь»], і алани, русь-москва, ляхи, слов'яни, болгары, серби. Сесі всі одного суть народа і язика, а саме слов'янського.

Третій син Гомерів — Тогорма. Од нього Фрігія.

Другий син Афетів — Магог, що значить «скинія», чи «покров», чи «той, що живе у скиніях». Сей Ассирійське царство почав. Од сього Магога пішли скіфи, чи татари, а од них турки й парти, гіркани, амагони і земля Азія найменувалася. Також і угри, що з ріки Югри вийшли. Сі, перейшовши ріку Волгу, розбили готів [в оригіналі: «гофов»], тобто половців, над Доном і над морем. По тому, року од Різдва Христового 383-го, за Граціана-царя, прийшли вони в землю Паннонію з Калидікою і Кевою, вождями своїми, вигнали звідти паніонів і готів, а самі, там осівши, назвали землю ту од свого імені Югри, чи Угри. Року ж 428-го з'явився у них Аттіла, воїн хоробрий і цар, який називався Бич Божий. Той із сими уграми багато зла в західних сторонах і в Римі сотворив.

Третій син Афетів — Мадай, чи Мадаїн. Од нього меди та Мідське царство й рід.

Четвертий син Афетів, Яван, мав четверо синів.

Перший — Елісса. Од нього греки, іонійці, море Іеноїм, елісеї, або алліди, в Малій Азії.

Другий син Яванів — Тарсим. Той спорудив город Тарс, де була отчизна святого апостола Павла. Од сього Тарсія, тарсяни і Кілікія в Малій Азії.

Третій син Яванів — Цетим. Од нього цїційці і Кіпрікій-острів, Італія, Македонія.

Четвертий син Яванів — Додаїм. Од нього Епір (де був потому хоробрий король Скандемберк і народилася Меріт, чи Кандія), Сікілія, Масколія, острови Кіпріоти Калаброві.

П'ятий син Афетів — Тубан. Од нього халісви й іверці, східні й західні.

Шостий син Афетів — Мосох. Од сього, як каже дехто, народилася москва і слов'янський народ, про що буде нижче.

Сьомий син Афетів — Тірія. Той спорудив Тір, і Трація, чи Фракія, од нього наїменувалася, де городи Фессалія, чи Солунь, Візантія, чи Константинополь, Перадин, а нині Галата, Сикібрія, а нині Нікополь, Каліполь, а нині Лісімаха. Дехто ж каже, що, по сотворенні Тіру, сей Тірія з Елізою, чи Дідоною, пішовши в Африку, спорудив там город Карфагенський; по сьому ж сей Тіріас і в нашій Африці побував, од нього прозвана була і ріка Тірас, тобто Дністр.

Про слов'янський народ. Звідки він вийшов і коли до Європі і Сарматії прийшов, і про його війни, і як Олександр Македонський писання йому дав.

Родослів'я Ноеве розібравши, перейдімо до краще знаних вказівок про наш слов'янський народ, од кого, й коли, й на якому місці почав бути та коли до Європі й Сарматії прийшов.

По-перше, хай буде відомо усім, що Афет, син Ноїв, отцем є всіх християн, які в Європі й Азії Меншій живуть. Про се-бо літописці мало не всі, старі й новіші, суголосно пишуть. Та що в сих двох частинах світу множество царств, народів і язиків є, які од Афетових сімох синів благословенням Божим роз-

плодилися і розмножилися, про них я вище рік. Серед них є такі, що генеалогію свою без перерви, почавши од Ноя, аж досі числять. Про деякі ж народи досі недоуміння і несогласіє є між хронографами, найбільше ж про наш слов'янський народ не можуть певне простежити, звідки проріс і почався сей славний та хоробрий народ. Самі-бо, перше письма не вмюючи, нічого про своє передне буття не написали. А тому самі про себе не можуть нічого сказати. Географи ж різні різно про них кажуть.

Найтрудніше дізнатися щодо нашого слов'янського народу, звідки він є, бо спершу ні один з-поміж хронографів ані слов'янами, ані руссю їх не йменував, а імена сі аж по множестві літ уже до них прикладені були. Та, одначе, розглядаючи у хронографів часи, і народи, і місця, де який народ в які часи сидів і коли в які сторони переходив, хоч і з трудом, знаходимо і нашого слов'янського народу такий початок¹.

Каже дехто, що од Мосоха, шостого сина Афетового, наш народ слов'янський пішов і мосхинами, тобто московою, іменувався і що од сеї москви всі сармати — русь, ляхи, чехи, болгари, слов'яни пішли. Поминає ж і Ксенофонт², давній хронограф, про сих мосхинів, дивним і ядовитим їх народом називаючи.

Інші ж знавці кажуть, що слов'яни од Рифата, сина Гомерового, а онука Афетового, пішли і не такі злі були, як мосхини.

Інші ж кажуть, що народи, які пішли од сих обох, в одне змішалися і слов'янами нареклися.

Ті, що од Рифата, сина Гомерового, пішли, сиділи спершу в тій стороні, яка Пафлагонією зветься, і нареклися енетами. Через деякий же час, розплодившись, розійшлися вони по Азії та Європі й різними іменами нареклися. Та про се буде нижче. Про сих енетів поминають Гомер-поет [в оригіналі: «Гореме поета»], а також хронографи Йосиф, Птоломеї, Геродот, Апполліоній і Сабеллікус¹, називаючи їх енетами, чи тенетами. Птоломеї¹¹, давній географ, так про них каже: «Енети, чи генети, із Азії Меншої вийшли і, прийшовши до Сарматії, сарматами нареклися. Жили вони спершу над морем Чорним вкупі з пафлагонами і були з ними одного роду й однієї мови». Так само і Апполліоній, і Страбон кажуть¹¹¹.

А тому гадає дехто, що й мосхини з енетами одним народом були, бо того ж із ними язика були і з ними сумежно жили, почавши од Каппадокії і аж до Чорного моря^{IV}. Веросій^V же каже, що мосхини пішли од Мосоха, сина Афетового, й осіли в Азії та Європі в 131-му році після потопа.

Енетів же Йосиф виводить од Рифата, брата Асканового, з Пафлагонії^{VI}. Од того ж і гори Рифайські в Сарматії іменовалися.

Проте, наскільки се нам відомо, всі народи слов'янські єдиного суть отця сини, бо єдиногосся мовою їхньою показує, що вони є єдиним народом.

Про енетів, що вони з Пафлагонії прийшли, поминає Гомер, славний поет³. Пишучи про Троянську війну, він так каже: «Прийшли пафлагони троянам в поміч із князем своїм Філіменесом, тобто Филімонном, котрий од тих енетів походив, у яких бувають добрі коні»^{VII}. А як полонена була Троя (що сталося в рік од сотворення світу 4556-й, а перед Різдва Христовим 551-й), тоді енети, у битві князя свого під Троєю втративши, пішли з Антенором, князем троянським, на захід, де одні в Іллірику осіли⁴, інші ж з Антенором до Італії пішли, як Пліній каже, і, прийшовши над море Венединське, осіли там, і спорудили город великий на горбі, і нарекли його од свого імені Енецією⁵. Та потому в рік од Різдва Христового 458-й енети, боячись Аттілі, прозваного Бичем Божим, котрий полонив тоді західні сторони, перенесли город свій на море, де і донині є славний город Венеція. Про сих енетів усі старі й нові хронографи огласують.

Про те, як енети до Сарматії прийшли, каже Страбон^{VIII}. Двічі енети з місць своїх переходили. Вперше, як уже казав я, з Антенором з-під Трої, вторицею через Чорне море. Причиною ж переходу їхнього були цимбри, чи кіммерійці, через море од них тоді жили, в тісному місці, напроти Таврики [тобто Криму], над озером, прозиваним Paulus Meotis [Меотійським болотом — латин.], знані як Cimmerus Bosforus [кіммерійці босфорські — латин.]. Коли ж пішли звідти цимбри, почали там на їхніх місцях жити енети. Але згодом, розплодившись, енети вийшли звідти і наповнили всю ту сторону, тобто Сарматію. Од неї ж і самі нареклися сарматами⁶. А на тих їхніх місцях, над озером Меотійським, нині живуть черкаси і п'ятигорці⁷, мужі сильні й хоробрі на війні, і нашою-таки мовою говорять.

Наші ж літописці кажуть⁸ трохи інакше — що сармати сюди прийшли з Аланом Другим, воєводою своїм. Гадаю, од сього алани й аланами нареклися.

Діодор Сікуль^{XI} свідчить, що пафлагонські народи [тобто енети] у північних сторонах широко розпросторилися і сарматами нареклися. Суголосний із ним і D. Tetimanius Stella^X [Д. Тетіман Стелла — латин.], описуючи генеалогію, де про початок народів так каже: «І розійшлися енети од Чорного моря, і наповнили Європі многі сторони північні. І нині там живуть русь та інші...» Той же і в іншому місці енетами називає всіх, які слов'янської мови вживають. Поминають і Страбон та Птоломеї у «Географіях» своїх^{XI}, описуючи всю піднебесну, про сих енетів, чи слов'ян, що в Сарматії і при Чорному морі живуть, біля озера Меотійського, називаючи їх роксоланами. Так, ніби русь і аллани. Gramatik ze Wojciech Cranoius у Jan Gotus Magnus^{XII} [Грамастик же, і Войцех Краній, і Ян Гот Великий — латин.— пол.] розповідають, що сі роксолани ще задовго до Різдва Христового війну мали з свеонами, тобто шведами⁹; з ними ж і границю мали, яка й нині є. Мали також війну із Мітрідатом, царем понтським і партським, який ту сторону держав, що її нині цар турецький держить. Суголосить сьому й Trogus Pompeus^{XIII} [Трог Помпей — латин.], коли їхнє оружжя і броню поминає, кажучи: «Роксолани — хоробрі вої; роблять вони собі броню із сурових шкур волових, тими ж шкурами і щити свої обтягають, на війну ж кінно і пішо вибираються. Оружжя ж їхнє — шабля, лук і дреколь. Такого оружжя і досі русь уживає».

Подібне до сього і Павсаній^{XIV} про сарматів каже. Те ж знаходиться і в літописах думських та шведських — і в Jan Magnus Coitus, у Grammatik, у Wojciech Cranoius^{XV} [Яна Великого Гота, і в Грамастика, і у Войцеха Кранія — латин.— пол.],— що Ерік, воєвода короля дунського (котрий потому був королем

шведським), війну мав із слов'янами¹ і розбив їх на морі, де й Струнийка, князя їхнього, убив. Сей Ерік був у час Різдва Христового.

Ті ж енеги, чи слов'яни, які в Іллірику осіли², коли умножилися, тоді Істрію, Далмацію, Міссію по обидва боки Дунаю племенем своїм наповнили, і одні іллірійцями, другі істрами, треті далматами нареклися, тобто тих сторін іменами, і, розпросторюючись, аж до Македонії й Албанії прийшли.

А що слов'яни силу мали над македонянами, то ті давали дані їм, а Філіпп, отець Олександра, ще дитиною будши, даний їм був у заставі³, де й мови їхньої навик, та й потому читив їх.

Також і Олександр Великий, Македонський, читив їх. По тому ж і грамоту свободну на держання землі північної дав їм, яка й донині у літописців чесних трапляється, таке в собі маючи⁴:

«Ми, Олександр, Йовіша, найвишого Бога, син, на землі ж Філіппа, царя македонського наступник, господар і цар усїєї піднебесної, од сходу до заходу, од півдня аж до півночі, переможець мідійських і перських, вавилонських і грецьких царств тощо, вам, великому і хороброму енетинському, тобто слав'янського, роду людям, благодать, і мир, і приязнь од нас і од наших намісників і по нас майбутніх володарів і господарів землі даруємо, бо ви нам завжди приклонні бисте, вірні і в слові тверді, у війнах доблесні, і хоробрі, і незрадливі. І за се даємо вам на вічні часи, з роду в рід, у державу всі сторони од північного океанського льодовитого моря, і хай ніхто, крім вашого роду, не дерзне в сих сторонах селитися. А якби знайшовся там хто-небудь іншого роду й іншої мови, то нехай буде вам раб і нащадки його нехай будуть вам раби вовіки. Дано сю грамоту з Александрії-города, спорудження нашого, над рікою Нілом, за зволенням великих наших богів Jovisa, у Marsa [Юпітера і Марса — латин. — пол.], і Дія, і Арея, і Мінерви».

Ті ж енеги, тобто слов'яни, які в Іллірику жили, потому часті й подовгу з римлянами війни мали, як про те грецькі й римські літописці розлого пишуть, найбільше ж Апінії Александріець⁵, аж поки не були подолані й вигнані. Тоді-бо і царя їхнього [Jepozeus Генозія — латин.] римляни взяли і в Рим із переможними знаменами повели, а їхні сторони самі посіли і насилля їм творили.

Од сього часу наш руський літописець Нестор⁶, чернець печерський, про слов'янське в Русь пришестья починає, кажучи:

«Коли волохи, тобто римляни, найшли на слов'ян і стали насилувати їх, тоді слов'яни, знявшись із подунайської сторони, пішли на північ, тобто в Сарматію, до своїх, де нині Руська земля є. Розходячись, прозивалися іменами різними, од того, де і на якому місці осідали⁷. Одні осіли на ріці Мораві і нареклися морави, інші нареклися чехи, ще інші — хорвати білі; ті ж, що по Віслі-ріці осіли, нареклися ляхи, по тому — поляки, інші — лутичі і мазовшани; ті, що осіли по Дніпру, де нині є Київ, нареклися поляни; інші — деревляни, бо осіли в лісах; ті, що осіли між Прип'яттю і Двіною, нареклися дреговичі; інші, на Полоті-ріці, яка тече у Двіну, нареклися полочани; ті, що осіли по Десні, по Сейму і Пслу, нареклися сівери; а ті, що біля озера Ільмер, нареклися слов'яни, своїм власним іменем. Сі по тому спорудили город Великий Новгород, і був у них старійшина, хтось іменем Гостомисл, що про нього буде нижче. Отак в Сарматії, в Європії, розійшовся народ слов'янський, і одтоді аж донині недвижимо пробував».

Коли ж укріпилися, то знову через Дунай перейшли і впродовж многих літ царству Римському, а потому і Грецькому пакості творили. Так Тацит і Прокопій Кесаріець пишуть¹.

Длугош¹¹, наш літописець, пише, що в рік 476-й, у дні першого Леона, царя грецького, прийшов Одоначер, князь роксоланський, тобто слов'янський, на Рим, і взяв його, і держав його 14 літ, аж поки од готів не був переможений, і не втік до Равенни, і там убитий не був⁸. Остатки ж отих роксолан повернулися од готів і осіли там, де нині Поморська земля є, і там город великий Ругію спорудили.

А інші слов'яни, день одо дня кріпнучи, безперестанно Грецькому царству і Грецькій державі пакості творили (як Tatitus [Тацит — латин.] і Прокопій Кесаріець¹¹¹, літописець Юстиніанів, пишуть), почавши од року 548-го і далі, аж поки в рік... [у рукописі пропуск], коли зі своїм хоробрим воеводою Хрунном вкінєць не поразили греків, воевод їхніх перебивши, і не поосідали первісні свої держави. Тоді й мову слов'янську, по їхньому одході трохи ушкоджену, поправили. Там же й донині вони живуть, називаючись слов'янами, болгарями, сербами, далматами та іншими іменами⁹.

Кажуть ще, що сі наші слов'яни, змішавшись із тевтонами [в рукописі: «тевноты»], німцями, нареклися вандалами, чи то од ріки Вандалу, тобто Вісли (яка в ті часи так звалася), чи то од вождя свого хороброго Вандала, і множество зла західній стороні сотворили, а по сьому Африку посіли, де од року 429-го аж до року 438-го царювали, поки Велізарій, Юстиніанів воевода, Гілімера, царя їхнього, перемігши, не взяв і не привів у Цариград, а по сьому тих вандалів у Африці не викоренив.

Навів би я тут і більше свідків, які про наш слов'янський народ поминають, та гадаю, що віру ймучому і сих годі.

Було ж бо й іншого множество пам'яті достойного з нашим слов'янським народом, про що й не відаємо. Бо, як вище казав я, спершу, простими будши, слов'яни письма не мали. А тому нічого про себе, що з ними раніше було, сказати не можуть, тобто, звідки їхній початок виходить, і які діла вони творили, і на якому місці житло спершу мали. Тільки од навколишніх царств літописці, а найбільше од тих земель, що їх слов'яни, силою приходячи, полонили, дещо про них написали, і нас сповістили, і страшними нарекли.

Не вмiли-бо спершу ніякого іншого художества, крім оружно́ї війни; і не мали ані городів, ані сіл, а по пушах жили. Одежа ж їхня була шкуратяна. Не хотіли-бо мати над собою володаря а чи князя. Тільки коли на війну йшли, то тоді вибирали з-посеред себе мужа хороброго і смисленного, аби ними володів, допоки на війні були. І множество було у них нестройних звичаїв¹⁰, що їх нині зоставляєм, аж поки згодом, роздивившись, не прийшли до такого устрою, який і нині є.

Про Сарматію.

Дві є Сарматії — одна асирійська, друга наша, європейська^I.

Асирійська Сарматія^{II} — за рікою московською Доном, званою також Танаїсом, на сході. Жителі її понад Доном — народ московський. Інші ж, на схід, — скіфи. Одділяється асирійська Сарматія од європейської вище пом'янутою рікою Доном. За границі має вона: од заходу — Дон; од півдня — Кавказькі гори, і Колхиду, і частину Понтійського та Каспійського морів; од півночі — Океанське море, що його також Скіфським морем називають, як і всю сю Сарматію Великою Скіфією нарікають.

Друга Сарматія — європейська. У ній народи християнські живуть. По-перше, по сей бік Дону, од заходу, москва, русь, литва, прусси, ляхи, поморяни, готи, тобто Gotty, аллани, волохи, а також ті татари, що по сей бік Дону живуть. Границі ж має наша європейська Сарматія, за старими давніми географами, такі: од заходу ріка Вісла; од півдня — гори Угорські, звані також Татри, чи Бескиди; од півночі — море Венедицьке, тобто океан великий Північний, що його нинішні географи морем Сармацьким називають; а од сходу — ріка Дон, звана також Танаїсом^{III}.

Про Сарматію.

Має ся наша Сарматія рік множество великих^I, із яких кожда сама по собі входить у море. Отож мож- на по них кораблями вийти на море і по всій піднебесній мандри творити.

По-перше, в землі Московській рік сім.

Перша — Волхов, що тече із озера Ільмера й іде через Новгород Великий на північ. Вона входить в озеро велике Нево, зване також Ладогою, а із того озера тече на захід і входить у море Шведське.

Друга — Двіна, починається вона неподалік од Ільмера-озера й іде на північ, а по тому, повернувши на захід, входить у те ж море Варязьке, чи Шведське, під Ригою.

Третя ріка — Сосна, починається вона неподалік од Новгороду й іде на північ, аж доки не входить у Біле озеро, і там, розділившись надвоє, іде на північ, і входить у лиман Океанського моря північного неподалік од монастиря Соловецького.

Четверта ріка — Вологда, починається вона неподалік од озера Ільмера й іде на схід літній, аж доки не входить під Архангельськом-городом у той же лиман, що на ньому монастир Соловецький.

П'ята — Дон-річка, починається з Іван-озера, в князівстві Рязанському, й іде на схід, а підійшовши до Астрахані, повертає на південь і в кінці — на захід та впадає під Озовом у лиман Чорного моря, напроти Тавриці, або Корсуня, що нині зоветься Кримом.

Шоста ріка — Дніпро. По ній Святий Андрій приходив у Русь. Та про нього буде нижче. Сей починається неподалік од Москви, у Волковським лісі, під городом, званим Дніприщем, і йде на захід, тоді повертає на південь, потому на схід правий і йде під Вязьму, Смоленськ, Оршу, Могильов, Бихів, Київ, Черкаси і далі. В кінці, повернувши на схід зимний, входить під Очаковом у лиман Чорного моря, напроти Криму.

На сьому Дніпрі є місця, незручні для переходу, звані порогами, їх незручно проходити кому іншому, крім козаків, які до сього звичні. Вони ж мають звичай там і жити, ловлячи звіра і рибу. Іноді ж сі козаки ходять човнами на море, многі пакості творячи в Турецькому царстві, звідки з великими користями повертаються в доми свої^{IV}.

Усіх порогів на Дніпрі є тринадцять². Із них перший — Кодак, де й город кріпкий споруджений був. Другий — Шульвій. Третій — Лохашний. Четвертий — Стрільчий. П'ятий — Дзвонець. Шостий — Княжичич. Сьомий — Ненаситець. Восьмий — Вольний. Дев'ятий — Вольний. Десятий — Будилок. Одинадцятий — Таволжаний. Дванадцятий — Лисянка. Тринадцятий — Вольний.

Є ще там і островів кілька вельми оборонних³. На них і живуть козаки. Між іншими є острів неприступний, званий Томаківка.

Є ще й два броди гарні⁴. Один — Кременецький, другий — Кучминський; ними ж і татари переходять у землю нашу.

Сими шістьма ріками, на яке хочеш море вийшовши, можна пливти не тільки до Варягів, а й до Рима, Англії, Іспанії, Цариграда, Єрусалима, Індії й Африки, та й по всьому світі.

Сьома ріка — Волга⁵ — слава у географів. Починається вона неподалік од Великого Новгороду і йде на схід далеко. По тому в неї впадає ріка Ока, під Нижнім Новгородом, у князівстві Рязанським. І по тому Волга повертає на північ. Далі знову на схід іде довго, під Казанню ж повертає на південь. У кінці ж, під Астраханню, входить у море Хвалинське (тобто Caspium)⁶ сімдесятьма джерелами. Сим морем тільки в Азію Велику, в Кизулбаші, тобто в Перси, Мідію, Вірменію можна дійти.

Є ще й інші великі ріки в нашій Сарматії: Буг, Бог, Дністр, Вісла, Німан тощо. І можна ними вийти на море, і по всьому світі плавати, як і тими, що про них мовилося вище.

З давніх-давен була путь по Дніпру із Варяг у Греки.

І кажуть-бо, що коли Святий апостол Андрій, проходячи призначені йому для навчання сторони, був, навчаючи, у Синопі, а також і в Корсуні (де нині Крим), то побачив апостол, що неподалік є гирло Дніпровське, і захотів Дніпром піти вгору, в Руську землю. І прилучилося так, що прийшов на місце, де нині

Київ, і став під горами на березі. На ранок же, вставши, пішов на гори і благословив їх, та, помолившись Богу, поставив хрест і прорік до учнів, що були з ним:

«Чи бачите гори сі? Я мовлю вам, що на сих горах возсіяє велика благодать Божа, і має город великий бути, і церков множество має Бог воздвигнути».

(Його ж святими молитвами і благословенням по тому виріс на місці сім город Київ, і церков множество було в ньому і донині є). І по тому Святий Андрій пішов по Дніпру вгору, а далі по Волоті в Слов'яни, де нині Новгород Великий. І бачив людей, які там були, і звичаї їхні. І як у лазні миючись, хвощуться, мучачись перед часом. А відти пішов по ріці Волхову в море і до Варягів, а по тому в Рим, та й у Синопію, де, зазнавши страждань, і життя своє скінчив.

Із сього місця явно є відати, що тут, у Сарматії, од давніх часів, ще перед Різдом Христовим, слов'яни жили, і в них був, навчаючи, Святий Андрій, і бачив звичаї їхні. Те ж знати і з попередньої глави, де поминалось, що з дунським і шведським царем мали вони війни. А не так, як дехто гадає, що аж після Різдва Христового вже од піддунайських слов'ян прийшли сі слов'яни.

Про народи різні, що од них наші руси множество капостей мали.

Перш, аніж почнемо по порядку писати про княжіння нашої землі, подобає нам розповісти про ті навколишні народи, що про них у літописці сьому множество разів буде поминатися, аби, читаючи се, ти, читачу, знайшов і розумом пізнав, хто був чим і звідки.

Про варягів.

Варяги — народ хоробрий і славний. Пішов він од Аскана, чи Аскенеца, сина Гомерового, онука Афе-тового, і мав границі з москвою. Стрийковський¹ називає варягів шведами і доводить, що москва й досі називає Варязьким море, яке обливає Швецію, і Дунську землю, й Інфлянти (гідрографи ж се море називають Baltunum Mare [Балтійським морем — латин.]). І ще сей історик наводить, що в державі савойського князя [в рукописі: «сафойського князя»], між Французькою землею та Італією, є земля, називана Варягією... [Далі йде не зовсім ясне місце, яке в рукописі має такий вигляд: «й не вѣм, аще не оттуду земля тая з Палеомом, римским князем. Князи й люди тоя земля варягами нарекошася, иже по сем различная насилія Руской землѣ творяху». — Тобто: «І не відаю, чи не з того земля та з Палеомом, римським князем. Князі і люди тої землі варягами нареклись, що по сьому різноманітні насилія Руській землі творили». — Арк. 13, зв. 14]. Але гадаю, що наша русь не од сих варягів князя собі першого, Рюрика, привела.

Про Пруссів.

Про початок стародавніх пруссів історики й хронографи по-різному розповідають і не з одного роду їх виводять. Eneas Silvius¹ [Еней Сільвій — латин.] каже, що вони були із брутерів; Птоломей^{III} і багато інших виводять їх од борусів, чи од русів, припускаючи, що вони мали князя Бориса, од якого і назвалися «борисами», а по тому «борусами». Інші ж гадають, що вони од Прусса, царя бітінійського, назвалися. Мацей же Меховіта, і Длутош, і багато інших стародавніх літописців пишуть^{IV}, що прусси сюди з Малої Азії прийшли, і ось чому.

Було се в ті часи, коли Ганнібал, гетьман карфагенський, мав війни з римлянами. Тоді упросив він собі в поміч на римлян сього Прусса, царя бітінійського. І було се коло року 5193-го. Коли ж римляни завдали поразки Ганнібалові, то не пробачили сього Пруссові¹, а шукали його і в Бітінії. Прусс же, не маючи змоги стати супроти кріпості римлян, не маючи сили, рівної їм, злякався вельми, і зо страху, зоставивши Бітінію, сів на кораблі з усім родом та з усіма своїми людьми, і прийшов із східних у сі північні [у рукописі помилково «полудення страны», тобто «південні сторони»], відаючи, що сторони сі наполовину пустинні, бо східні й південні сторони повні були людей. Є ще й донині город в Бітінії, званий *Пруссія, що його сей Прусс спорудив і назвав своїм іменем.

Коли ж він сюди прийшов із своїми бітінійськими людьми, то змішалися ті із сеї сторони жителями, тобто з готами і гепідами, ульмигерами, енетами, тобто слов'янами, та іншими. Із усіма сими народами і мовами у єдиний народ і єдину мову вони змішалися².

Отож од сього Прусса-царя уся та сторона загалом Пруссією, чи Русією, нареклася³.

А тому й нині множество є в мові прусській слів грецьких, що їх внесено було до неї од сього Прусса-царя та од цимбрів.

Бо й цимбри⁴ істинні греки були (поки не змішалися з німцями), що прийшли до них [«еже прийдоши к нимъ»] (Сімего Bosforo [з Кіммерії Босфорської — латин.]). Та потому сі цимбри, проживши в тій стороні немало та змішавшись із жителями тої землі, знялися й пішли до німців, всюди держачись моря (бо ж і перед тим над Понтським морем жили), та й осіли там, де й нині є сторона, яка Cimbrica Cerso-

nesum [Цимбрикою Херсонеською — латин.] називається, і звідти потому вийшли римські сторони та держави полонити.

Є у прусській мові й латинських слів множество, бо з Італії багато князів і людей сюди прийшло і з сими людьми змішалось, інші ж осіли в Литві, Жмуді, Інфлянтах, Курляндії тощо, тікаючи або од безперестанних воєн, або од царів-мучителів.

Є також і руських слів (у їхній мові множество), бо і русь, тобто енети, чи слов'яни, там жили.

Усі ті народи, як я вище казав, у єдиний народ і єдину мову змішалися і пруссами нареклися. А од них по тому пішли литва, жмудь, Інфлянти, курлянди, ятвяги, печеніги, половці¹.

Сих пруссів дехто варягами називав. Із їхнього ж то народу руси вибрали собі першого князя Рюрика². Так і руські літописці³ повідають. А преподобний Нестор⁴, літописець руський, каже: «Піднявшись, слов'яни, чудь і кривичі послали собі по князя до варягів, що звуться русь». І далі: «Сі варяги звуться русь. Так як інші — ті свеї, ті урмани, ті англяни, а ті гети, чи готи».

Із сього видно, що інші є свеї, тобто шведи; інші урмани, тобто германи, чи німці; інші англяни, тобто англійці; інші гети, тобто Gotty, чи готи; а інші руси, чи прусси.

Ще ж руські літописці⁵ розповідають, що був у слов'ян один старійшина іменем Гостомисл, котрий, умираючи, заповідав своєму народові, кажучи:

«Якщо хочете мати добрий устрій у своїй землі, то йдіть у Пруси, до варягів, до Мальборка, і звідтіл приведіть собі князя, аби вами володів».

Так по ньому і було.

Що ж до непорозуміння з назвою «варяги», то, гадається мені, пішло воно ось із чого. Наші руси, спершу простими будши, ніяку річ не розглядали поправно, ані розсудити не вміли різниць між народами. А якось, озлоблені будши варягами, тобто шведами, що з ними границі мали, вони од того часу всіх, які в тій стороні жили, за варягів приймали. Щось подібне до сього і нині у нас можемо бачити. Як їх вони тоді варягами називали, так і ми всіх оптом німцями називаємо, тобто шведів, англійців, іспанців, французів, волохів [італійців] і пруссів тощо.

Та прусси ті потому в безперестанних війнах щезли⁶, найбільше ж од ляхів і крижаків. Зосталось їх ще тільки трохи коло повіту Варменського і Самбійського. Та ще в Курляндії. У них-бо й мова прусська ще й донині є, але вже змішана. І звичаї їхні змінені. А прусська земля уже іншими народами і мовами наповнена, найбільше ж німецькими¹.

Про литву.

Птоломей⁷, давній географ, описуючи всю піднебесну, кладе на тих місцях, де нині литва, також інші сармацькі народи, а саме: галяннів, судинів, будинів тощо. Проте гадаю, що всі вони із-за моря були, де нині Швеція, од народу гепідів, які з готами в єдності були; а що не скоро за своїми готами прийшли до пруссів, то гепіди по-готському лівнівцями нарекли їх¹¹. Готи ж одступили далі, в Сарматію, і над Віслою осіли, де й Птоломей покладає їх, і з ульмигерами та іншими поєдналися. Про пруссів же вище сказано. Од сих-то пруссів і пішли литва, жмудь, інфлянти, ятвяги, половці, куровці тощо. А невдовзі прийшли до них цимбри, поставши од Сінего Вхоспого [кіммерійців босфорських — латин.]. Гадаю, що вони були народу грецького, бо з Греції сюди прийшли. Тому-то й у мовах литовській та прусській множество є слів грецьких. Чи не од сих-то цимбрів, або ж од Прусса, царя бітінійського, що про нього мовиться в главі про пруссів. Але сі цимбри, трохи тут поживши та поєднавшись із вищезгаданими людьми, пішли до німців, держачись моря, бо ж і перед тим над Понтійським морем жили, та й осіли там, де й нині є сторона, звана Цимбрика Chersonesus [Херсонеська — латин.], а звідтіл по тому пішли полонити римські держави. Ті ж з-поміж них, що zostалися, пруссами називалися. Гадаю, од Прусса, про котрого було вище, чи од Бориса, князя руського, або ж слов'янського.

Через деякий час почав-став у пруссів княжити якийсь Ведевут, що мав дванадцять синів, між якими, по смерті, він і розділив своє княжіння. Один із них був Литвос. Од нього й литва Литвою нареклася⁸.

Є ж бо в литовській мові множество латинських слів, з чого ясно можна бачити, що жив у сій стороні хтось із латинського роду, як і про пруссів я казав. А звідси й гадка про Публія Лібона, що од нього⁹, як дехто вважає, і литва литвою нареклася.

Сей Публій Лібон, по перемозі Помпея (у котрого гетьманом був на морі), боячись Юлія Цезаря, прибыв в сі сторони і Ромново-город, ніби Рим новий, заклав. Сеї думки і Длугош, й інші літописці ляські¹⁰. Бо ж є й донині там у Литві ріка, звана Лібо, та й город є, од сього імені названий.

Руські ж літописці кажуть, що не од Лібона, а од Палемона князівство Литовське наректися, чи початися, мало, котрий за царювання Неронового з Італії сюди прийшов, не стерпівши мучительства сього лютого царя, котрий нікого не щадив. Інші ж кажуть, що зі страху перед Аттілою множество князів римських по різних сторонах розбіглося. Тоді й сей Палемон сюди прийшов. Та не знаю, як би сей Палемон і його рід згубив віру християнську, бо ж у часи Аттіли вся Італія християнської віри кріпко держалась. А тому ймовірніше, що в часи Нерона сей Палемон сюди со своїм родом і множеством вельмож та людей прибыв, як до спокійної сторони (кажуть, що було їх усіх аж до п'яти сот), і тоді й Ромнови два заклав — одне там, де найстарші пруські жерці жили, а друге — неподалік Мемеля-ріки. Вони ж, із сеї сторони жителями змішавшись, і мову свою через деякий час із їхньою мовою змішали.

Генеалогія князів литовських.

Сей Палемон, а чи син із його коліна котрийсь, мав трьох синів, що їхні імена у літописців перші знаходяться, а саме: Баркос [Баркг], Конус [Коунас] і Спера.

Баркос [Боркг] володів у Жмуді, де й замок од свого імені заклав Іоборк.

А Кунос [Коунас] од сього неподалік другий замок заклав і назвав його Кунос, а нині зветься він Ковно [Каунас].

Спера також заклав замок над рікою [Свентою, чи Швентойєю], і названий він був Вількомир [Укмергс].

По смерті ж Борка і Спери Кунос мав двох синів — Керна і Гібута¹. По смерті ж Куносів Керн княжив у Литві по обидва боки ріки Вілії і город Кернов, свого імені, спорудив. Сей город потому був головою всієї Литві. А Гібутіві зосталася Жмудь.

По смерті Керновій княжив у Литві син його Живибунт [Живинбуд]². А в Жмуді княжив Монтивіл [Мунтивісл — див. нижче] також по Гібуті, отцю своїм. Обидва сі князі в приязні між собою жили, платячи данину руським князям³, а саме: лика, постолі і віники до бані та інші дрібні речі [в оригіналі: «ху-дые вещи»], бо ж срібла не мали.

По Монтивілі ж княжив у Жмуді син його Вікінд⁴. У час княжіння сього Вікінда Батий стер Руське князівство і землю Руську спустошив. Тоді й Живибунт, князь литовський, бачачи, що ослабло князівство Руське, не захотів далі у послусі їм [тобто руським князям] бути, а умислив звергнути із себе послух до них. Отож, зібравши воїв, послав їх на Русь із Ердівілом⁵ Монтивіловичем, братом Вікінда Жмудського, котрий і завдав поразки русичам, множество з-під них городів узявши. А по тому й Кайдана, царя завольських татар, він розбив. І був страшний він усім. Але недовго покняживши, Ердівіл умер. І зоставив він двох синів — Альгімунта⁶ [Альгемонта] й Мінгайла⁷.

Альгімонт княжив у Жмуді.

Мінгайло ж — у Новгородку і Полоцьку. А вмер він у старості, зоставивши по собі двох синів — Скірмонта й Гінвіла⁸.

Скірмонт, як старший, осів у Новгородку, а Гінвіл у Полоцьку.

Сей Гінвіл узяв собі за жону Марію, дочку Бориса, князя тверського. І заради неї він охрестився. І нарекли його Юрієм⁹. Тож став Гінвіл першим князем-християнином у Литві. Але, трохи поживши, вмер він, зоставивши по собі сина Бориса, котрий і поховав його за звичаєм християнським.

Сей Борис¹⁰ був добрий християнин і спорудив множество церков та монастирів.

По смерті Бориса прийняв князівство Полоцьке Ріхвальд¹¹, син його. Сей Ріхвальд мав сина Гліба і дочку Парасковію.

Сей Гліб¹², недовго покняживши, вмер.

І на тому кінець був князям литовським у Полоцьку. Бо по його смерті знову полочани почали самі собі без князя володіти.

Парасковія ж пішла в монастир, і, поживши в ньому літ сім, пішла в Рим, і там, в монастирі богоугодно поживши, переставилася¹³. Римляни почитають її за святу і називають її s. Praxenda [святою Праксендою — латин.].

А Скірмонт¹⁴, який княжив у Литві по отцю своєму, хочачи піти на Русь, просив про поміч Живибунта [Живинбуда], князя литовського, котрий старий уже був. І послав із ним Живибунт [Живинбуд] Куковойта¹⁵, сина свого. Сей Скірмонт із Куковойтом не тільки князів руських розбив, а й татар, що полонили землю Руську. І, поживши немало, він умер.

По смерті Скірмонтовій три його сини, а саме: Стройнат, Любарт і Піссімонт¹⁶, розділили між собою князівство Литовське натроє.

У ті часи прийшли в Литву татари, хочачи мститися на литві за те, що розбив був їх Скірмонт. Але сини Скірмонтові, зібравшись, билися з татарами кріпко і перемогли їх, Та, одначе, в тій війні убиті були Любарт і Піссімонт. Тільки один Стройнат зостався, та й сей, недовго покняживши, вмер.

І настав по ньому син його Альгімунт¹⁷. Але й сей, недовго покняживши, вмер.

І настав по ньому син його Рінгольт [Рінгольт]¹⁸.

А Куковойт Живибунтович, коли, із Скірмонтом перемигши русь і татар, повернувся до Живибунта-отця, то той уже вмирав. І, поховавши його, сів Куковойт сам на княжінні Жмудському. І немало часу жив, та й умер. І зоставив по собі на князівстві Жмудським Утенеса¹⁹.

Сей Утенес жив також немало. Умираючи ж, зоставив він сина свого малого Свінтороха із княжінням на руки Рінгольтові [Рінгальтові], князю литовському.

З цього часу Рінгольт був єдиновладцем у Литві й Жмуді, та й у частині Русі. Руські ж князі зібралися і хотіли його прогнати із держави Руської, але розбиті були ним із своїми помічниками татарами²⁰.

По смерті Рінгольтовій княжив у сій Литві і Жмуді син його Мендог [Міндовг]²¹. Сей Мендог був християнин. І син його Войшелк був чернець. А помазаний був Мендог на королівство Литовське Інокентієм-папою. І множество мав він воєн із крижаками, ляхами й руссю, та згодом своїми братами убитий був.

Син же його Войшелк, котрий був ченцем, скинув із себе чернецтво²² й помстився над убивцями отця свого [і над винуватцями його смерті], як про те в літописці року 1264-го пишеться. І поставив він на князівстві Литовському Свінтороха Утенковича, котрий був у опіці Рінгольта, діда його, а сам знову пішов у монастир.

По Свінторошу княжив у Литві син його Гірмонт. Сей, немало покняживши, вмер і залишив по собі двоє синів, Гілігіна й Трабуса¹. Гілігін княжив у Литві. А Трабус — у Жмуді.

По Гілігіні княжив у Литві син його Роман², але невдовзі вмер. І залишив по собі п'ять синів — Нарімонта [Нарімунта, Наріманта], Довмонта, Гоасу, Гедруса, Тройдена³.

По смерті ж Романовій литва вся, залишивши синів його, посадила в себе на княжінні Трибуса [Трабуса] Жмудського, стрія Романового, котрий, невдовго покняживши, вмер. Тоді литва посадила в себе на княжінні Нарімонта, старшого сина Романового. Невдовзі ж брати, а саме: Нарімонт із Довмонтом, покрамолилися за жону, і подоланий був Довмонт, і втік до Пскова. А Нарімонт побрав держави його⁴.

По смерті ж Нарімонтової посадила у себе литва на княжіння наймолодшого сина Романового Тройдена. Тоді й Довмонт прийшов із Пскова і розбив Тройдена та інших ворогів своїх.

Але Ромонт [Рімонт], син Тройденів, чернець, коли почув про смерть отця свого Тройдена, скинув із себе чернецтво⁵ і, зібравши військо, розбив Довмонта, стрія свого, і самого його вбив, й інших князів, ворогів своїх і отчих. І з того не стало князів із коліна Палемонового, крім сього Ромонта. Проте Ромонт не хотів княжити, а пішов знов у монастир, на князівстві ж Литовському посадив Вітона⁶ (Вітеня), іншого роду князів римських, гербу Кітавронів.

Сей Вітень множество воєн мав із навколишніми сусідами з руссю, ляхами, крижаками. І по многих роках умер, залишивши по собі сина Гедиміна. Та й той із навколишніми сусідами також безперестанно воювався, як і Вітень.

Сей Гедимін мав сім синів — Монтивіла, Нарімонта, Ольгерда, Євнотія, Кейстуда (Кестуда), Коріата, Любарга⁷

Сини Ольгердові — Ягелло, Скиргайло, Свидригайло, Володимир, Борис, Корибут, Вігунт, Коригіль, Нарімонт, Лайгвин, Любарт, Андрій, Бутав [Бутовит].

Сини Кейстудові — Вітольд, Петрикій, Тогівіл, Файгмонт, Войдат, Довгот.

Про половців.

Половці були народом поганським, вийшли ж вони із пруссів з Литвою і ятвягами. Літописці деякі¹ називають їх ятвягами, чи гепідами, тобто остатками готів. Люд сей хоробрий. А сиділи половці передніше в Тавриці, над морем Понтським, де нині перекопські татари живуть. Города ж їхні були — Менков, Перекоп, Крим та інші, де, сидячи, множество вони насилля навколишнім землям творили. Од русів ті люди названі були половцями чи од поля, що в полях жили, переходячи з місця на місце, як нині татари; чи одловлення звірів і риби⁸, бо руси полоном се зовуть; чи од полонів, бо часто полонили навколишні народи, як нині татари творять. Угорські літописці називають їх куманами, чи кумами, бо руси приємника, який хрестив у них дитя, кумом зовуть, і буває той кум у них другом улюбленим; так і з сими половцями (хоч і множество вони русам капостей творили), бувало, руси кумалися, тобто мирилися з ними, і на татар помагали їм. Та, однак, татари подолали і тих, і тих, а половців аж до угрів прогнали. І одтоді згнуло царство Половецьке. Остатки ж їх одні між руссю похрестилися, а другі в татари і турки перемінилися. Зосталось їх було трохи в городі Майкопі, та по тому і ті побрані були царем турецьким Баязетом у рік 1486-й і з яничарами поєднані.

Про ятвягів.

Ятвяги і печеніги були народом поганським, з Литвою і половцями одного роду, та що розділилися з часом, то й звичаї, й мову змінили¹. Сиділи вони на тому місці, яке нині Підляшшям називається. Ся сторона, не знаю, чи од лісів густих так нареклася, чи що од ляхів неподалік була. Дорогичин стольний город їхнього княжіння був. Не були ніколи ятвяги християнами. А були вони такі сміливі на війні, що ніколи не знали тікати з поля битви, хоч би й подоланими буди, і доки їх на тому місці до ноги не вибивали, то й пішо билися⁹. А тому од частих воєн поріділи вони, а там і зовсім вигибли. Не давали-бо спокою навколишнім народам — ляхам, русі, литві, мазовшанам. Найбільше з Кондратом, князем мазовецьким, воювалися вони.

Якось Готард, гетьман Кондратів, переміг їх і сімох князів їхніх зв'язаних привів до Кондрата, пана свого. Та Кондрат дав їм волю одкупитися і взяв за кожного зосібна по сім сот гривен срібла.

І русь немало їм сили притупила.

А Болеслав Встидливий, король польський, докінчив і остаточно погубив їх¹⁰.

Тільки й зосталось їх ще трохи і досі біля Новгороду Литовського, бо їхній і той город був.

Стародавні літописці називають їх язигами.

Про них і Овідій¹¹ у плачливому посланні своєму множество разів поминає, бо в той час він над Понтським морем жив, неподалік од Овидового озера, де Овідій на вигнанні був.

Гадаю, що і сі ятвяги звідти пішли. Одні на Підляшшя, як мовиться. І ятвягами нареклися. Другі ж до Угрів, де й нині живуть, над рікою Тисою, і язигами називаються. Сі й од мови слов'янської мають де-що у своїй мові. Літописці¹² й нині називають їх Jaziges Metanastes [язигами метунаськими — латин.].

Про печенігів.

Печеніги одного роду були з ятвягами і половцями, які сиділи над морем Понтським, неподалік од Овидового озера, як я вище казав (не знаю, чи не вони ж такі й цимбрами були?). Отож, звідти знявши, одні пішли до Угрів, другі на Підляшшя, треті до своїх братів половців, та й осіли там, де нині ногайські татари живуть, і нареклися печенігами.

Множество разів із половцями приходили печеніги на Русь, полонячи. Вони ж такі й Святослава, отця Володимирового, убили, в рік 6480 (972).

Проте й тих ятвягів, що на Підляшші осіли, літописці^I печенігами називали, їх і Масляус, князь мазовецький, проти Казимира, короля польського, на поміч собі призивав у рік 6549 (1041), бо з ними і за мовою, і родом мазовшани (?) єдині були.

Згинули печеніги од татар тоді, коли й половці.

Про угрів.

Літописці угорські^{II} початок свого роду повідають бути од Паннона, племені Симового, сина Ноєво-го, од роду Мезета синів Ароній (?).

Сей Паннон Перший в сій стороні над Дунаєм зі своїм родом почав княжити по потопі близько 2155 року, і од його імені нарекли сю сторону по-грецькому Пеонією, а по тому римляни нарекли її Паннонією^I.

Од початку вже хоробрий був сей народ; і тих, що воювали з ним, кріпко перемагав, не даючи нікому себе поневолити, аж доки Август, великий кесар римський, ледве його в послух римлянам не привів. І одтоді почали вони ще славніші бути.

Спершу, в рік по Різду Христовому 336-й, вандалі, прийшовши, оселилися в Паннонії і підкорили їх, а по тому готи, тобто Gotty, які вандалів вигнали, а самі там оселилися.

Про їхне [тобто угрів] пришествя у літописців угорських так читається:

«Коли вийшли готи у великому множестві од Північного моря, із острова Скандинавії, то осіли вони спершу між Дністром і Волгою, вигнавши звідти слов'ян. І тоді князь їхній Ідинтирсус², бачачи у полках своїх жон красних немало, які нечисто жили і людей безсоромністю своєю зваблювали та сквернили, повелів їх вигнати із полку свого за Волгу. Жони ж ті, вигнані, ходили по пустинях і перебували з богами лісовими, тобто фавнами й сатирами, та з іншими дивовижними чоловіками, яких там і донині є множество. А були вони од роду скіфського. І впродовж короткого часу розплодилося їх множество народу незліченне. Жони ж, пам'ятаючи, що за красу свою вигнані були вони од людей, з того кожному народженому дитяті своєму лица по-різному перерізували³, аби ліпота в неліпоту перемінчалась і страшною людиною од того щоб була. І одтоді сього некрасивого народу й страшного множество розплодилося за Волгою, біля ріки Югри, що од неї й самі вони юграми нареклися.

З часом же готи з-між Волги й Дніпра вийшли, шукаючи кращої землі, й осіли в Паннонії, яка нині зветься Угорською землею, в рік 383-й.

Одного разу прийшлося комусь із тих страшних югрів гнатися за оленями по сей бік Волги. І загнав-ся він за білим оленем у поля, де перед тим готи жили, і полюбив місця сі, і повернувшись до своїх, повідав їм про красні й веселі поля ті. І на них усі югри перенеслися й тут осіли.

Та невдовзі затужили вони, не маючи харчу по своїй волі [тобто доволі, доскочу], і послали шукати багатшої землі. І знайшли більше од інших добром багату — Паннонію, та й, зібравшись усі, пішли туди⁴.

Готи ж, які тоді в Паннонії жили, бачачи люд великий, страшний і лютий, життя свого шадити незвиклий, кинулись тікати од нього в Італію.

А югри, прийшовши зо своїм воеводою Кевою⁵, оселилися там з остатками паннонів та готів і підкорили їх собі. Нарекли вони сю землю од свого імені, тобто Угорською землею.

Інші ж, пішовши далі, осіли над рікою Гунною і нареклися гуннами⁶.

По смерті ж свого воеводи Кеви в рік 428-й вибрали вони собі за воеводу найзлішого з усіх людей, іменем Антілау⁷, котрий множество зла західним сторонам сотворив, діставши прізвисько Бича Божого».

Про козар [хозар].

Козари, чи кгазари, із гуннами й аварами одного роду були і од одного кореня, а саме із скіфів, племені Магогового, вийшли. Хронографи різно сей народ називали^{III}. А саме — козари, кгазари, авари, гунни. Був се народ поганський, лютий. Звичаї у них були такі ж, як і в нинішніх татар. Усі вони в полях жили, без храмів, грубі, некрасні, скареди, не мали ані одяжі доброї, ані хліба, а живилися зіллям на полі і м'ясом сирим, під сідлом згніченим. У війнах же були вони хоробрі і на конях тільки билися, а пішо битися не вміли. Старійшина у них називався хакганом, як у нас зветься царем, або кесарем, бо був се титул старійшинства, а не ім'я. І жили сі гунни, чи козари, коло Овидового озера, в місцях, що назива-

ються Patus Meotis [Меотійською долиною — латин.]. Городами ж їхніми були Очаків, Білогород, Ясси, Касоги тощо. (Нині ж там татари живуть). А перед хозарами жили там Jaziges Metanastes [язиги метанастійські — латин.], що про них я вище казав.

Через якийсь час, чи то з нашествия на них якогось народу, чи то од якоїсь ріки або сторони, частини сих гуннів, чи козарів, нареклася чорними клобуками, що в мирі з нашою руссю жили, ще ж і помагали їм на половців і в міжусобних війнах.

Про татар¹.

Татари — народ скіфський, який вийшов і розплодився од Магога, сина Афетового, і нарікся скіфами од сина Скіфа, сина Геркулесового, старійшини свого. Од них же і Скіфія нареклася. І по тому розділилися на множество народів і різно прозвалися.

Одні, які живуть при горі Таврус, називаються тавро-скіфами¹.

Другі — акгатисири; у сих все спільне: і жони, і харч, і все інше; вони не знають війни і з своєї землі не виходять².

Інші — еседони; сі отця, й матір, і рід свій їдять³, замість чесного погребіння, не хочачи, аби гнили тіла родичів їхніх.

Моссагети — сі людське м'ясо їдять⁴, а голови їхні [тобто з'їдених людей] над своїми скиніями настромлюють замість сторожі.

Георгіяни — сі живуть по межі з вірменами, домадами, аланами, лірцями.

Мингайли — сі живуть при горі Імаві, над рікою Тартар.

Називаються вони усі татарами⁵, од ріки, вказаної Тартар. Інші ж нарікають їх так од злого, і ядучого, і нелюдського звичаю. Бо греки й латинники Тартаром пекло називають. З того й сих татарами, так ніби пекельниками і нелюдами, нарекли.

Сі ж татари із усіх скіфів найхоробріші і найславніші⁶.

З їхнього роду вийшов той славний і хоробрий цар Кайгуйста⁷, що був наче другим Олександром, а також Тамерлан, який розбив Баязета, турецького царя, і в клітці залізній на позор всьому миру возив, і всю державу Турецьку скрушив.

Про сих мингайлів хоробрість і славні діла літописці множество всього написали. Їх-бо ніхто і ніколи не здолав, а вони всіх подолали і Азією впродовж многого часу володіли. Дарія із Скіфії вигнали. Кіра, великого царя перського, убили⁸. Бактршаса і Партське царство заклали.

А народу жодного межі себе... [У рукописі одне слово зрізане, залишилося тільки його закінчення: «-тиша» — «приютиша», тобто «не прийняли»?], а од них множество народів вийшло⁹. А саме: турки, парти, амазони, тобто ті жони хоробрі, які своє жоноцьке царство довго держали, а також перси, угри, французи, сикамбри.

Сі мингайли, тобто татари, по тому і на свого... [у рукописі одне слово нерозбірливе] царя індійського поставили, без милості його убили, а по тому, зібравшись, пішли на захід крізь Велику Азію, яку вогнем [у рукописі слово «огнемь» зрізане, залишилося тільки його закінчення: «-мь»] і мечем пополонили, і аж до нашої сторони прийшли в рік... [у рукописі слово «лото» зрізане, залишилося тільки його закінчення: «-то»] 1388-й. Руські ж літописці під роком 1224-м пишуть, що татари, прийшовши, стеревили і погубили половців та печенігів, а самі на тій землі осіли, де нині є Крим¹⁰, Перекоп, Манков-город, Казань, Астрахань тощо, і аж донині безперестанно капості діють християнам, які навколо них живуть.

Про волохів і мултянів¹¹.

Волоська та Мултянська земля спершу мала в собі різних і непостійних жителів, як і Угорська. Нинішні ж волохи в сій стороні — пришельці з Італії, як Silvius (Сільвій — латин.) пише.

В царство Трояна, царя римського, даки й гети не хотіли бути у послузі римлянам, і тамті римляни...лянкусом [у рукописі початок цього слова зрізаний] своїх простих людей тридцять тисяч поселили, аби там жили, орали, сіяли і худобу пасли, війську ж римському тільки харч привозили, бо тоді військо римське завжди там було із-за сарматів, партів і татар, не маючи од них спокою.

Інші ж інакше кажуть про те, звідки мултяни і волохи початок свій прийняли¹¹.

Римляни не мали звичаю губити тих своїх людей, які гріх учинили, а посилали їх на вигнання у свої заморські держави, найбільше ж у ту сторону, де нині Перекоп.

Туди й славний поет Овідій на вигнання зісланий був і звідти послання плачливе послав у Рим, до своїх, в якому «за ...дивь» поминає про тамтешніх немилостивих і нелюдських жителів, що ані Бога не бояться, ані власті римської і взимку по воді, як по мосту, без страху їздять і ходять.

З часом сих заточеників там умножилося. Почали вони собі худобу пасти, орати, сіяти тощо. По сьому і на Дунаї міст кам'яний поставили, й інших послухів римлянам множество творили, і харч війську римському готували, яке там безперестанно боронило границь Римської од сарматів, партів і татар.

З часом же, укріпившись, вигнали вони од себе варварів, тобто гетів, даків та язигів, і осіли самі на землі тій. І поставили собі воєводу. І спорудили собі городи, а саме: Хотин, Ясси, Сочаву, Сороку, Драгин, Степановичі. Та, одначе, змінили вони свою італійську мову, змішавшись із варварами, які перед тим жили там разом із ними. І не мали вони спокою од русі й половців, аж поки не охрестилися.

Про крижаків¹.

За царювання Мануїла, грецького царя, а німецького Генріха, царював в Єрусалимі й у всій Святій Землі Балдвін [Баодуїн] [... знову укріплятися турки, в Сирії Балдвіну стужа...] взяли під християнами кріпкий город, званий Аконою¹, чи Птоломаїдою, над морем, звідки почали християнам безперестанні капості творити. А Балдвін, король єрусалимський, не маючи змоги їх подолати, писав молебні листи до західних християн, просячи їх про поміч на турків.

І в рік 6621 (1173) зібралось немало волохів, лонгобардів, венетів, сасів, а також із Франції, із землі Німецької та з інших сторін² кораблів шістдесят. І було в них лицарів, здатних до бою, коло п'ятдесяти тисяч, готових почасті на визволення місць святих, почасті ж хочаючи помагати християнам на турків. І мали вони при сьому один превеликий корабель, який нарекли «Крака».

І прийшли усі вони морем, і обложили вищевказаний город Птоломаїду з турками, і впродовж цілого року кріпко діставали його³.

Було там множество немощних і поранених християн, які не мали собі пристанища, ані прислужника, ані годувальника, як трапляється на війні. І знайшлося там якихось восьмеро лицарів. І сотворили вони їм скінію, тобто шатро, з корабельного паруса, і там, немощних та поранених зібравши, слугуючи їм, лікували їх із старанністю. Тож множество з них і до здоров'я прийшло.

Коли ж узяли християни сей город із-під турків, то одразу ж заклали там шпиталь на немощних. І возревнував тому Балдвін, король єрусалимський, і сотворив також у Єрусалимі шпиталь, і шпиталем Богородичним нарик його, і настановив у ньому старійшин, аби піклувалися про болящих. І над сими шпиталями першим магістром став Генріх Звапольт, котрий із братами, які до здоров'я прийшли, їздив на війну і кріпко перемагав поган. І пристало до нього множество з-поміж родовитих великих князів і бояр німецьких. Коли ж умножилося сих братів, то папа Калестин Третій, за радою Генріха, цісаря німецького, дав їм правила життя⁴, що їх написав святий Августин. Аби як габіт, тобто стрій, орденський носили, плащ білий, і на нім хрести чорні, один спереду, а другий ззаду. Борід аби не стригли. А за постіль їм аби було вретіще, сіном напхане. Послух: Єрусалима і Землі Святої од поган боронити. Інших до себе не приймати — тільки німців. І дав їм за герб хрест чорний. А називатися велів-повелів Шпиталем Богородиці в Єрусалимі, а по тому Лицарями Божогробськими. Старійшина їхній аби називався магістром, так як інші називають старійшину князем, або гетьманом. Священникам їхнім можна було в зброї броні і з мечем мшу [тобто службу Богу] одправляти тощо. І впродовж многих літ із турками вони билися, аж доки подолані й вигнані не були.

Першим у них старійшиною, чи магістром, настав у рік 1178-й сей Генріх Звапольт⁵, про якого мовиться, що правив ними літ десять, та й умер.

По ньому настав у рік (1187-й) другий магістр — Отто Карпен⁶. Сей встановив за своїми правилами печатку й герб, що мав зображення Пресвятої Богородиці з Христом на осляті та з Йосифом, як тікають вони до Єгипту. І, проживши літ шість, він умер.

По сьому, в рік 1193-й, настав третій магістр — Герман Сальцев⁷. Був він великого розуму і великої мудрості. Та, одначе, за його нещасливого панування турки не тільки Єрусалим, а й усю Землю Святу, і Сирію з-під християн узяли, в рік 1197-й, і сих крижаків вигнали⁸. І вдалися вони тоді до Фрідріха, другого цісаря німецького, просячи його про якесь місце на оселення кляштора, в якому б могли до смерті за обігом своїм жити і землі християнської боронити од поган, що й дав їм. Отак-то сі крижаки переселилися із Землі Святої в землю Німецьку⁹, в рік 1198-й, із своїм магістром Германом Із Сальці [Германом фон Зальц], котрий пожив на тій власті літ тридцять, та й умер, у рік 1223-й.

Настав по ньому п'ятий магістр, Кондрат з Дурінгу¹⁰ [тобто Конрад Тюрінгський, Конрад з Тюрінгії, Конрад фон Тюрінг]. На ті часи Кондрат [Конрад], князь Мазовецький, брат Лешка Білого, короля польського, не маючи змоги подолати поган — пруссів і литву, попросив на поміч собі у Фрідріха-цісаря крижаків двадцять тисяч. Отак прийшли крижаки до Польської землі¹¹, з магістром своїм Кондратом, у рік 1227-й. Спершу вони, помагаючи ляхам, кріпко билися з пруссами¹². А викоренивши пруссів і городи кріпкі населивши, повернулися на ляхів. І вели вони з ними безконечні війни впродовж многих літ, аж поки, умалені, не перестали бути, як про те нижче. І жив сей Кондрат на власті літ дванадцять, та й умер.

У рік 1235-й настав по ньому шостий магістр, Кондрат [Конрад] Помпен¹³. За сього магістра князь литовський [Міндовг]¹⁴ хрестився і на королівство Литовське коронований був. Також і Данило, король руський¹⁵.

Сьомим магістром настав Ганус Сангергаузен.

Восьмим — Т..... граф,

Дев'ятим — Бурхард Свенден.

Десятим — Кондрат Фсоранген.

Одинадцятим — Готфрід.

Дванадцятим — Фрідус Вунгванген.

Тринадцятим — Кароліус з Тревіра¹, в рік 1293-й. Сей перший почав війни з ляхами. І од того часу всі магістри, які по нім були, безперестанно з ляхами воювалися². Аж доки крижаки не перестали бути. І був сей Кароліус на власті двадцять один рік (та й умер).

У рік же 1308-й настав чотирнадцятий магістр Вернер Деорселле.

П'ятнадцятим магістром настав Людерус, чи Людорфус.

Шістнадцятим — Дітріх, чи Геодорус.

Сімнадцятим — Рудольф, князь Саський [Саксонський].

Вісімнадцятим — Генріх Дуесенер.

Дев'ятнадцятим — Генріх Кніпараде, тиран.

Двадцятим — Кондрат Фольнер.

Двадцять першим — Кондрат Звальнот.

Двадцять другим — Кондрат Зюнгійген Спокійний.

Двадцять третім — Ульріх Югінген.

Двадцять четвертим — Тенгрис, граф з Пляву.

Двадцять п'ятим — Міхель Кухмейстер.

Двадцять шостим — Павло з Роздорфу.

Двадцять сьомим — Кондрат Ерліхаузен.

Двадцять восьмим — Людвіг Ерліхаузен.

Двадцять дев'ятим — Генріх Реус.

Тридцятим — Генріх Гроф.

Тридцять першим — Мартин Тевсен.

Тридцять другим — Ян Тефін.

Тридцять третім — Фрідріх, князь Саський [Саксонський].

Тридцять четвертим — Альбрехт, маркграф³ Брандербурзький, останній, котрий по многих війнах піддався в послух Жигмунтові, королю польському, в рік 1526-й, і зверг із себе закон крижацький, і взяв собі за жону Дороту, сестру дунського короля, а Жигмунт учинив його першим князем пруським.

І одтоді почалося знову князівство Пруське, а крижаки перестали бути⁴, тільки про них у літописців зосталось.

Про Кня, князя київського, і про спорудження Києва, і як подолані були наші слов'яни варягами і хозарами.

Коли розійшовся слов'янський народ по Сарматії і осіло кожне плем'я його на своєму місці, од чого кожне з них по-різному прозвалося (як уже мовилося вище), тоді не мали вони над собою спільного володаря, або князя, а тільки над кожним родом свій володів: інший князь був у Новгороді, інший у деревлян, інший у полян тощо. А які володарі й які устрої тоді в них були, не можна знати, бо письма вони не мали. Коли ж почали вони мати письмо, одтоді й починають розказувати про своїх володарів початок, а також і про устрій своєї землі.

Начебто було в Полянах три брати-князі: Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либедь⁵. І були то мужі мудрі й кмітливі. Жив Кий із родом своїм на горі, де узвіз Боричів. Брат же його, Щек, жив по другий бік, на горі, що зветься Щекавиця. А третій брат, Хорив, жив на третій горі, що зветься Хоривиця. І був там ліс великий, в якому ловили звірів.

Отож по тому спорудили вони на горі над Дніпром город і нарекли його Київ⁶, в ім'я найстаршого брата. Був же тут і перевіз через Дніпро. І одтоді почався сей слов'янський город Київ.

Люди тоді були невігласи і не відали Бога, ані Закону Божого не мали, а, темрявою ідолобісся затьмарені будучи, жертви богомерзкі богам своїм приносили, і озерам, і колодязям, і гаям тощо. Як-бо кого тоді диявол звабив і навчив, так вірували і так творили.

Кий же, що про нього вище мовилось, був муж мудрий і кмітливий, у всьому мудро давав собі раду і в роді своєму мирно княжив. А по тому він пішов до Царгорода⁷, де велику честь прийняв од царя, і повернувся з миром. Коли ж прийшов Кий до Дунаю, то полюбилася йому та місцина, і зрубив він город, і нарік його Києвом, хоча в ньому осісти. Але не дали йому того тамтешні жителі. Тоді Кий, оставивши його, прийшов до великого Києва і тут прожив остаток часу життя свого, та й помер з миром. Так само і брати його. Дунайці ж і донині те городище Києвцем називають.

Не можемо знати, в які часи і роки та скільки літ княжив сей Кий; і які були його діла, устрої та війни; і хто по ньому княжив; і чи мав сина, чи ні; і скільки літ по ньому проминуло до великого князя Рюрика, що його бояри, Аскольд і Дір, княжили в Києві. Бо про те все писання не маємо, тільки се відаємо, що по смерті сих братів множество розрухів і міжусобних воєн було, повстав-бо рід на рід.

По тому-бо і хозари прийшли; і напали на полян, тобто киян, і деревлян; і, подолавши їх, повеліли собі данину давати⁸ од диму по білій вивірці. По тому ж, надумавши, кияни дали їм меч двосічний. І понесли хозари той меч до князя свого і до старійшин своїх, кажучи:

«Отсе добули данину нову».

Старійшини ж мовили їм:

«Що таке і звідкіля?»

Вони ж одповіли їм:

«Народ, що в лісах і на горах над рікою Дніпровською живе, дав нам сей меч».

Старійшини ж хозарські, оглянувши той меч, рекли до князя свого:

«Княже! Недобре ся данина знаменує. Ми ж бо зброєю односічною, тобто шаблею, домоглися володіти землею і данини з чужинців брати. Тож сі, що таку мають зброю двосічну, тобто меч, будуть і нами володіти та з нас данину збирати, і в інших сторонах».

Що невдовзі й збулося все.

Не своєю-бо волею, а Божим промыслом се старійшини хозарські прорекли.

Так, як тоді, коли Мойсей, ще малий бувши, вінець фараонові з голови скинув і ногами поправ, а старійшини єгипетські фараонові прорекли, що сей хлопець має смирити царство Єгипетське, як і сталося свого часу¹.

Отож і хозари, котрі спершу над руссю владу мали, потому під владу русі самі підпали, аж до сього дня. Розповідають ще й таке.

У рік 6350 (842). Коли настав православний цар грецький Михаїл із матір'ю своєю Феодорою, по Феофілі-іконоборцеві, отцю своєму, на той час ходили руси на греків¹, про що літописці грецькі Куропалят і Кедрин^{II} свідчать. Та не відаємо, хто за князя чи старійшину тоді був у Русі. Гадаю, що Аскольд і Дір.

У сей рік у Ляхах обраний був на княжіння П'яст.

У рік 6353 (845). Михаїл-цар, на четвертий рік царювання свого, пішов землею і морем на болгар. Вони ж, не маючи спромоги стати супроти сили його, скорилися йому і просили з князем своїм охреститися². Отож цар і охрестив їх, і князя їхнього, і, мир з ними сотворивши, вернувся. Дехто ж каже, що без війни тоді болгари охрестилися. Шукай про те в оповіданні про хрещення руське.

У рік же 6354 (846). Варяги прийшли із-за моря і збирали данину³ на Чуді, і на Слов'янах, і на Мерях, і на Кривичах. А хозари збирали данину на Полянах, Сіверянах і В'ятичах — по білій вивірці од диму.

Про великого князя Рюрика, од якого почалося велике княжіння Руське і народ наш руссю нарікся.

У рік од сотворіння світу 6356-й, а од Різдва Христового 848-й^{III}, за царювання благочестивого царя грецького Михаїла з матір'ю його Феодорою, коли княжив у Ляхах П'яст, повстали кривичі, слов'яни, чудь і меря на варягів і прогнали їх за море. І почали вони самі в себе володіти, і городи ставити. Та не було у них згоди, ані правди, повстав-бо рід на рід, і були у них міжусобні війни.

По тому слов'яни, чудь, і кривичі та інші, бачачи великий нелад у землі своїй, прийшли до тямі і раду радили, щоб вибрати собі князя од іншого роду, аби володів ними, і боронив їх од усіх ворогів і супостатів, і, не барячись, судив між ними по праву.

Коли ж прийшли всі до згоди, послали вони до варягів, які зветься русь, із проханням, кажучи:

«Земля наша добра, і велика, і багата, а устрою доброго немає в ній, бо старійшини не маємо. Тож прийдіть княжити у землі нашій і володіти над нами».

А деякі кажуть, що Гостомисл, який був у слов'ян, тобто новгородців, за старійшину, вмираючи, повелів їм піти в Руську землю, в город Мальборк, пошукати собі князя, що вони й сотворили.

У рік же од сотворіння світу 6370-й, а од Різдва Христового 862-й, за царювання православного царя грецького Михаїла з матір'ю його Феодорою, а за лядського князя П'яста, зібралися од варягів трое братів — Рюрик, Синеус і Трувор — із родами своїми, взявши із собою дружину многу русі.

Так звалися ті варяги — русь. Як інші зовуться — свеї, інші — урмани, англяни, інші — гети. Отак і ті варяги називалися русь, які прийшли в сю землю княжити.

І сиділи вони спершу в Слов'янах. І зрубили вони спершу город Ладогу⁴. І осів тут найстарший брат Рюрик, а Синеус — на Білоозері⁵, а Трувор — в Изборську⁶.

І од тих варягів прозвалася по тому земля наша Руською.

По двох роках умерли Синеус і Трувор⁷, і прийняв усю владу в землі Руській найстарший брат Рюрик⁸, і став єдиновладцем всієї землі.

І прийшов він до Ільмері-озера в Слов'янах, і зрубив там над рікою Волховом город, і нарік його — Великий Новгород, і сів там княжити, і роздавав своїм боярам волості⁹, повеліваючи їм городи ставити. Тому дав Полоцьк, тому — Ростов, іншому — Біле Озеро.

І по всіх тих городах селилися варяги разом із слов'янами. Од їх-бо всі руссю і нареклися.

А перше, коли самі жили, по-різному називалися¹⁰: там, де нині Новгород, — слов'яни, а де Смоленськ і Полоцьк — кривичі, в Ростові — меря, в Білоозері — весь, у Муромі — мурома, у Пскові (Плескові) —

псковичі; дреговичі жили між Прип'яттю, Дніпром і Двіною; сівери — між Десною, Сеймом і Сулою; древляни — де нині Овруч; поляни — де нині Київ тощо.

Коли ж варяги почали над ними володіти, то всі вони руссю нареклися і зовуться так до сього дня.

З чого наш народ руссю нарікся.

Багато хто цікавиться, звідки, і коли, і з чого наш слов'янський народ нарікся руссю.

На се таке пояснення маеш.

По-перше, знай, що сей народ слов'янський, чи руський, од свого початку і аж досі, в різні часи, не однаково називався, а різними іменами. Іноді од місць і сторін, що в них, прийшовши, селилися; іноді од народів, що до них приходили; іноді од хоробрих вождів своїх тощо.

Отож спершу, коли із Пафлагонії вийшли, називалися вони генети, венеци, анти, алани, роксани, роксолани (немовби русь і алани), слов'яни — од «слави», бо війнами славні од усіх були і самі любили славу, що і з імен їхніх тодішніх знати: Святослав, Мстислав, Ярослав, Ростислав, Владислав, Болеслав тощо; або слов'яни од «слова», що словні, тобто словохранительні були [слів на вітер не кидали, слова свого трималися]. Греки їх за тиранство савроматами називали, тобто родом з ехидними очима, бо *Σαυρος* значить «ехидна», а *οφθαλμος* «око». Також і в Сарматії осівши, по-різному прозивалися: поляни, древляни, сівери, кривичі тощо, або, як і нині: Москва, Біла Русь, Волинь, Поділля, Україна, Підгір'я тощо.

Та хоч і є різниця в найменуванні волостей їхніх, проте звісно всім, що всі вони єдинокровні і з єдиного кореня проросли. Отож і нині всі вони спільноєдиним іменем русь називаються.

А звідки взялося сьому славному народові се найменування русь, літописці різно повідають¹. Одні кажуть, що од Росса, князя північного, якого пророк Єзекіль в главі 38 і 39 поминає; інші — що од ріки, яка зветься Рось; інші — що од русого волосся, бо в сій стороні з таким волоссям множество людей трапляється; інші — що од города Руси, який лежить неподалік Великого Новгорода; інші — що од Русса, сина Цехового, котрий, як кажуть, колись тут мав княжити. Нарешті, ще кажуть, що од розсіяння Россія іменується. Такої думки Страбон і Птоломея, географи. Бо й греки їх спорами, тобто розсіяними, називають, бо рід сей, більше од інших усіх, по многих сторонах розсіяний і умножений вельми.

Я ж гадаю, що од усього сього достовірніше те, що преподобний отець наш Нестор, літописець руський, каже, а саме, що од вождя, тобто князя свого Рюрика, се ім'я прийняла русь. Бо в ті часи од вождів своїх, славних і хоробрих, народи і язики звикли іменуватися. Як ляхи од Леха, чехи од Чеха тощо. Так і наша русь од Рюрика, князя свого, назвалася, котрий з Руської землі до них прийшов, як вище про те мовилося, коли йшлося про варягів. Од того ж бо роду і досі руські князі рід свій ведуть.

При сьому великому князі Рюрику було двоє бояр не княжого роду, на ім'я Аскольд і Дір. І одпросилися вони у нього із родами своїми іти до Царгорода. Коли ж ішли вони Дніпром, уздріли город Київ на горі і запитали тамтешніх жителів:

«Чий се город?»

Ті ж одповіли їм:

«Були тут три брати, Кий, Щек і Хорив, які спорудили сей город і повмирили, а ми, рід їхній, сидимо тут і платимо данину хозарам».

Аскольд же й Дір zostалися в городі тому та, зібравши множество варягів, почали сидіти там і володіти Польською [Полянською], тобто Київською, землею.

А Рюрик княжив у Слов'янах, у Великому Новгороді.

У рік 863-й охрещена була вся земля Болгарська.

У рік 6374 (866)^{II}. У 14-й рік Михаїла, царя грецького, Аскольд і Дір пішли на греків на двохстах кораблях. До царя, який тоді одійшов на агарян і був уже біля Чорної ріки, прийшла вість із Царгорода од епарха про пришествя русі. Та поки цар вернувся, русь, прийшовши, множество зла в Грецькій землі сотворила вогнем і мечем і вже самий Царгород обступила. Так що цар, вернувшись, ледве зміг увійти в город, де з патріархом Фотієм, у Влахернах, в церкві Пресвятої Богородиці, всю ніч молитву творили, а тоді, ризу Пресвятої Богородиці винісши, із співом у морі омочили. І ось, за молитвами Пресвятої Богородиці, повелінням Божим, тихе море зненацька бурєю скипіло, і тоді несподівано буря безбожну русь повоювала: одних-бо, з кораблями на морі розбивши, потопила; інших же, сокрушивши, на берег викинула; так що мало хто з них такої біди збувся, щоб із соромом у свою землю вернутися.

Про винайдення письмен слов'янських і перекладання книг із грецької мови на слов'янську.

Про се літописці по-різному повідають, не відаючи, хто, і коли, і в який час винайшов грамоту слов'янську.

Деякі кажуть^{III}, що ще святий Ієроним, котрий був родом слов'янин, премудрий бувши в писанні і люблячи свій народ слов'янський, не схотів, щоб він у безумії перебував, і винайшов йому букви, і грамоту своєю рідною мовою уклав.

Інші ж інакше кажуть.

Та достовірніше те, що каже преподобний отець наш Нестор, літописець руський.

Як охрещена була земля Болгарська, в рік 6371 (863), інші слов'яни без письма пробували.

По тому ж, у рік 6374 (866)^I, зібралися князі — Ростислав Словенський, Святополк Муравський, Коцел Болгарський — і послали до царя Михаїла і Фотія-патріарха, кажучи:

«Отсе земля наша уже охрещена, учителя ж не маємо, аби нас напутив, і навчив, і розтлумачив нам Святі Книги. А ми ж не розуміємо ані грецької, ані латинської мови. Багато хто до нас приходить і од латинян, та інакше нас учить. А ми, письма не маючи, не відаємо, в чому віра наша і що нам належить творити. Отож пошліть нам учителів, які б могли нам переказати книжні слова і розум їхній, хай перетлумачать нам Книги Святі нашою мовою слов'янською».

Се почувши, Михаїл-цар повідав про се Фотієві-патріарху, зівзав вельмож і старійшин, повідав їм слова і жадання слов'янських князів. Усі ж похвалили Бога і жадання їхне, і раду радили за царем і патріархом, як і де можна було б знайти чоловіка, на се діло придатного. По тому хтось сказав царю, що є в Солуні чоловік, на ім'я Лев, який має двох синів премудрих, і в книжному, і в філософському вченні дотепних, і в мові слов'янській умілих. Се почувши, цар одразу ж послав у Солунь до Лева, аби прислав йому синів своїх. Лев не бариться, а одразу ж посилає Кирила і Мефодія, синів своїх.

Коли ж ті прийшли до царя, мовить їм цар:

«Прислала до мене Слов'янська земля, просячи собі вчителів, які б їм могли витлумачити Святі Книги. І не знайшов я на се діло вдатніших од вас. А тому й прошу вас: ідіть до них, і в темряві суших християн просвітїть Святим Письмом, і умножете даний вам од Бога талант, аби нагороду велику своєї праці од нього прийняли».

Вони ж слухняно скорилися волі царевій, більше ж Божій, і, прийнявши свячення і благословення од патріарха Фотія, пішли в Слов'янську землю, й уклали письмена азбучні, і переклали на слов'янську мову Святе Євангеліє, Апостол, Псалтир, Октоїх та Інші [Святі] Книги. І раді були слов'яни, що своєю вже мовою мали Святі Книги і чули велич Божу^{II}.

Деякі ж противилися сьому, кажучи:

«Не достойно нікому мати свої букви і своє письмо, крім євреїв, і греків, і латинян, за Пілатовим писанням, яке той на хресті Господнім написав».

Почувши про се, папа римський Миколай заперечив таким і од церкви їх одлучити повелів, поки не покаються, кажучи:

«Якщо не достойно кожному своєю мовою хвалити Бога, то як може збутися слово пророче, яке каже: „Хваліте Господа, всі народи“, або як апостол Павло каже: „Імені Ісусовому нехай кожне коліно поклониться небесних, і земних, і преісподніх, і кожна мова нехай вивістить, що Господь Ісус Христос у славу Богові-Отцю“, або в діяннях апостолів: „Кожен, хто боїться Бога і чинить правду, до якого б народу він не належав, приемний Богові“»^I.

Грамоту ж слов'янську похвалив і благословив, а слов'янам і болгарам наказав і підтвердив у всьому коритися учителям своїм Кирилові і Мефодію.

Кирило ж і Мефодій з великим старанням учили слов'ян, і ляхів, і муравів, й інших^{III}. Потому-бо Кирило пішов у Болгари, а Мефодій зостався у Мураві, в Слов'янах. А Коцел поставив його єпископом у Панії-городі на місці Святого апостола Андроніка, що був одним із 70-ти апостолів, учнів Святого Павла, од якого і посланий був проповідувати слово спасіння слов'янам і муравам. Тому-то й Павло-апостол є наш руський апостол, бо був, проповідуючи, в Міссії й Іллірику, тобто в Слов'янській землі, де й сього Андроніка послав до Мурави: бо єдині русь, і слов'яни, і болгари, і мурави. Ми-бо, що нині руссю називаємося, од варягів се найменування не перед многими роками прийняли.

Мефодій же, що про нього вище мовиться, посадив двох священників, вправних скорописців, які переклали за рік і за шість місяців багато Книг Святих, і хвалу воздав Богові, що в сьому богоспасенному ділі сприяв йому; сам же, не перестаючи, трудився, проповідуючи і навчаючи слов'ян і ляхів, яких теж наставив слов'янською мовою хвалити Бога. І благословив Бог труд і старання його, що й досі слов'янські народи своєю мовою хвалять Господа; і в Кракові, на Клепарі, тільки недавно перестали слов'янською мовою службу Божу служити^{IV}.

У рік 868-й, по смерті Михаїла-царя, настав цар Василій Македон.

Початок княжіння Олегового.

У рік 6387 (879). Умер Рюрик, княживши 17 років, і передав малого сина свого Ігоря з княжінням Руським на руки Олегові, родичеві своєму.

У рік 6390 (882). Зібрав Олег воїв множество, з-поміж варягів, чуді, слов'ян, мері, весі, кривичів, і пішов до Смоленська, і взяв город, і посадив у нім мужа свого; і звідти пішов взяти Любеч, і там посадив мужа свого².

Прийшовши ж до Києва і побачивши, що Аскольд і Дір там володіють, схоронив воїв у човнах, інших же позаду оставив, а сам приступив під Угорське, несучи Ігоря малого. І послав підступно до Аскольда і Діра, кажучи:

«Купці ми і йдемо у Греки од Олега й Ігоря-княжича. Тож прийдіть до нас, як до роду свого».

Аскольд же і Дір, не відаючи підступу, прийшли до них з приязню, як до своїх.

Вони ж, вискочивши з човнів, обступили їх.

І мовив Олег до Аскольда і Діра:

«Ви не князі, ані княжого роду, а тут княжите. Я ж роду княжого».

І показав їм Ігоря Рюриковича малого, і мовив:

«Ось князь, син Рюриків».

Та й убили Аскольда і Діра. І понесли тіла їхні на гору. І поховали Аскольда на місці, що зоветься Угорське, де Ольмин двір. Згодом на тому місці споруджена була церква Святого Миколая. А Дірова могила за Святою Іриною.

Та й осів Олег у Києві¹, кажучи:

«Сей город буде матір'ю всім городам руським».

І були в нього слов'яни і варяги, але всі єдиним іменем — руссю — називалися.

Сей Олег почав городи ставити і встановив, аби слов'яни, і кривичі, і меря, і новгородці давали данину задля миру — на рік од города по 300 гривен. І давали вони її аж до смерті Ярославові.

У рік 883. Пішов Олег воювати на деревлян і примусив їх давати собі данину — по чорній куні.

У рік 884. Ходив Олег на сіверів, і, перемігши їх, наклав на них данину легку; і повелів не давати данини хозарам, обіцяючи їх од хозар боронити.

У рік 885. Послав Олег до радимичів, кажучи: «Кому данину даєте?» Вони ж одмовили: «Хозарам». І сказав їм Олег:

«Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали Олегу по шелягу², як і хозарам давали. І став Олег володіти деревлянами, полянами, радимичами; а з лугичами і тиверцями мав війну.

У рік 886¹. Прийшов Михаїл-митрополит у Русь, посланий од Василя Македона, царя грецького, і Фотія-патріарха. Той, наverting Русь, увєрг Євангеліє у вогонь, і не згоріло³. І сим чудом він навів жах на русь і многих охрестив.

У рік 887. Лев, чи Леон, із братом своїм Олександром почав царювати в Греках.

У рік 6398 (890)¹¹. Арнольф, кесар німецький, воював на Святополка, князя муравського, й убив його. Настав же по Святополку син його Святобой, який утискав святого Мефодія. І мав він війну із сусідами. А коли всі люди і бояри повстали на нього, то він, од страху оставивши все, втік на пушу і там життя своє в покаянні скінчив. Царство ж Муравське полонене було і скінчилося: розтягли його натрое — одну країну кесар німецький посів, другу — угри, а третю, що нині Шльонськом іменується,— ляхи.

У рік 6410 (902). Леон-цар навів угрів на болгар. Симеон же, король болгарський, пішов супроти угрів, та переможений був од них, так що ледве в город Дерестер утік.

У рік 6411 (903). Ігор Рюрикович дійшов літ, аж досі все ще у всьому корячись Олегові. І привели йому жону вельми красну і премудру із Плескова, тобто із Пскова, іменем Ольгу.

У той рік¹¹¹ настав у Ляхах князь Лешко IV Семовитович.

У рік 6416 (907). Пішов Олег на Греки, Ігоря ж оставив у Києві.

Й узяв він із собою множество варягів, слов'ян, чуді, мері, кривичів, полян, сіверів, деревлян, радимичів, хорватів, дулібів, тиверців: сі були од Великої Скіфії. І зо всіма сими пішов Олег кіньми і кораблями, і було кораблів 6000.

І прийшов він до Царгорода.

Греки ж замкнули Суд і город затворили.

Тоді Олег зійшов на берег, і повоював усі сторони навколо города, і невимовне зло християнам сотворив, нікого не щадячи: городи, і палати красні, і церкви святі вогнем попалив, а кам'яні зруйнував. Полоненим же, яких брали, множество страждань і мук завдали руси — одних-бо розсікали, других розстрілювали, інших же по-різному мучили, ще інших у море метали. Та й інших множество бід вони сотворили, що їх нерідко вої на війні творять,— і описати ті біді годі, які тоді русь християнам сотворила.

По тому повелів Олег під кораблі колеса зробити. І коли був погідний вітер, пішли руси в кораблях по землі до города.

Побачивши-бо се, греки злякалися і послали до Олега, просячи миру, обіцяючи йому данину давати.

І пристав Олег на се.

Винесли йому греки харч і вино, та не схотів він сього прийняти: було-бо все те отрутою приправлене.

І ще більше злякалися греки, і обіцяли йому данину, якої сам зволить.

Олег же послав мужів своїх до греків у город укладати мир, а імена їхні такі: Карла, Фарлофа, Велмуда, Рулава, Стемида. І перед ними греки обіцяли данину давати завжди русі. Й дали її тоді на Київ, Чернігів, Переяслав. Русь же їм обіцяла не тільки що не підносити зброї на греків, а й більше того — боронити їх од супротивних.

І утвердили сей мир клятвою межі собою — християни в церкві з хресним цілуванням; Олег же зі своїми боярами, за своїм прадавнім руським звичаєм, клялися богами своїми, кажучи:

«Якщо не схоронимо обіцянки нашої, хай не маємо помочі од богів наших, ні од Перуна, ні од Волоса, скотарського бога, і хай не будемо захищені щитами нашими, але хай своїми ж мечами посічені і своїми ж стрілами постріляні будемо, і хай будемо вам рабами і в сей вік, і в майбутній».

І се сотворивши і прийнявши од греків данину, повернувся Олег до Києва з миром.

*У рік 6419 (911)*¹. З'явилася комета, тобто зоря у вигляді списа, на заході.

У сей рік умер Лев, цар грецький, і настав по ньому брат його Олександр.

У рік 6420 (912). Послав Олег до Греків укласти мир. Послам же його такі були імена: Карло, Інеїельд, Фарлоф, Велмуд, Рулав, Гуда, Руальд, Карн, Фрелав, Руря, Актеву, Труан, Лидульфос, Стемид.

І прийняли греки сих послів з миром, і все, що хотіли вони, в приязні з царем обговорили і уладнали, в неділю, вересня 2-го. Ще й повелів цар своїм боярам водити русь і показувати їм, у Царгороді, всіляку красу, і палати царські та церковні, і там сушу красу — і начиння, і багатство од золота і каміння дорогоцінного, і гвіздки, що ними пригвождений був Христос на хресті, і вінець терновий, і ламиду багряню, і мощі святих¹. І розказували їм бояри ще про православну віру християнську, прагнучи їх переконати і на православ'я навести. І потому, обдарувавши вельми, одпустили греки їх з миром.

Посли ж, повернувшись, повідали Олегу, що бачили і чули.

У той же час спом'янув Олег про коня свого, що його боявся². Колись-бо Олег запитав волхвів:

«Од чого мені має бути смерть?»

І мовив йому один чарівник:

«Од коня, якого любиш, маєш умерти».

Тому-то повелів Олег сього коня пильнувати й годувати, а сам не то що на нім їздити, а й бачити його не хотів.

У п'ятий же рік по тому спом'янув Олег про сього коня і повелів конюхові привести перед себе того коня.

Конюх же повідав, що кінь той давно вже здох.

Засміявся Олег і сказав:

«Набрехали чарівники».

І повелів він собі показати кості того коня.

Коли ж прийшов над кості його, то сказав:

«Так брешуть волхви. Кінь сей здох, а я живу собі».

І вдарив ногою в череп кінський, кажучи:

«Чи не од сього черепа смерть мені має бути?»

І наступив ногою на череп.

І виповзла змія із черепа, і вжалила його в ногу.

І од сього розхворівся Олег і вмер.

І плакались по ньому люди плачем великим. І поховали його на Щекавиці.

Княжив Олег 33 роки.

Хай же наука буде з цього кожному, що присудам Божим не можна противитися і намірам його³. Як що кому що Бог прирік, то ніяк не можна його уникнути, хоч би і з грішних людей зволив він кому присуд свій явити, як колись фараонові про голод, Валаамам, Навуходоносорам тощо.

У сей рік умер зле Олександр, цар грецький: як жив, так і вмер. Дивись про нього у Баронія^{II}. І настав по ньому цар Константин, син Леонів, малий ще бувши, з Романом-пестуном. Патріархом же був Миколай тоді.

Початок княжіння Ігоря Рюриковича.

¹*У рік 6421 (913)*. По Олеговій смерті почав княжити Ігор Рюрикович.

І одступили од нього деревляни.

У рік 6422 (914). Ходив Ігор на деревлян, і переміг їх, і наклав на них данину, більшу од Олегової.

У той рік прийшов Симеон, цар болгарський, на Греки, до Царгорода, і, сотворивши мир, повернувся.

У рік 6423 (915). Прийшли вперше печеніги на Руську землю і, сотворивши з Ігорем мир, пішли до Дунаю.

У сей рік знову пішов Симеон болгарський на греків і полонив Фракію. Греки ж послали по печенігів. Та поки прийшли печеніги, князі грецькі самі закрамолилися. Печеніги ж, побачивши нелад у Греках, повернулися. Тоді Симеон, бачачи незгоду між греками, прийшовши, переміг їх і множество городів їхніх узяв. Узяв же він тоді і город Одрен, що перше Орестов називався, на честь сина Агамемнонового, де Адриан у трьох риках купався і недуги збувся, і по тому нарік його своїм іменем — Адрианів город; ми ж його Адрианополем називаємо.

У рік 6425 (917)^I. Греки розбили Симеона болгарського. Симеон же потому поправився і розбив греків.

У рік 6428 (920). Ігор воював з печенігами і переміг їх.
У той рік поставлений був царем у Греках Роман.

У рік 6429 (921). Умер Лешко, князь лядський, і настав по ньому Земомисл, син його.

У рік 6437 (929)^{II}. Симеон, цар болгарський, пішов на греків у великій силі й гордості, полонив Македонію й Фракію, прийшов аж до Царгорода, де множество зла навколо стольного города сотворив, і став табором неподалік од Влахерни. Цар же вислав до нього послів, прагнучи миритися. Та Симеон повелів патріарху вийти, аби з ними мирився.

Патріарх же вийшов до нього з вельможами.

І мовив Симеон:

«Із самим царем хочу говорити».

Цар же радий був.

І, згодившись, зійшлися вони кораблями на морі.

І каже Роман^I, цар грецький, Симеону:

«Християнин ти чи ні?»

Симеон же мовить:

«Християнин я».

Роман тоді каже:

«Якщо ти християнин, то нащо кров християнську нещадно проливаєш? Не відаєш хіба, що умерти маєш і суд прийняти по ділах своїх? Якщо багатства хочеш, наповню тебе ним і вдовольню спрагу твою, тільки християн не губи, і на мир зволь, і живи далі в мирі».

І устидився сих слів Симеон, нічого не міг одказати і все щодо миру обіцяв сотворити.

Тоді Роман, цар грецький, послав йому дари великі.

Симеон же, прийнявши дари, помирився з греками і повернувся у свою землю.

У рік 6442 (934). Прийшли угри вперше на Царгород і полонили Фракію. Роман же цар сотворив мир з уграми.

У рік 6449 (941)^{III}. Зібрався Ігор і пішов на греків морем, маючи скедій 10 000.

Болгари ж, прочувши за те, послали вість до греків, що русь іде до Царгорода.

Та русь, припливши по Чорному морю, почала воювати Бітінійські сторони, і всю сторону Нікомідійську полонила, і Суд увесь попала. Полонених руси по-різному томили: тих розгинали, інших стрілами розстрілювали, іншим, назад зв'язавши, руки ламали, іншим гвіздки посеред голови вбивали. Городи ж, і села, і монастирі, і церкви — все вогню піддавали².

Аж прийшов потому на них зі сходу Памфир Деместник із сорока тисячами воїнства, а Фока Патрікій із македонянами і Федір Стратилат із фракійцями, були з ним і сановники боярські. І обійшли вони русь навколо. Русь, бачачи се, кинулася на греків. І була між ними січа люта. Тільки надвечір подолали греки. Русь же побігла до човнів і тікала в землю свою.

Та Феофан-єпарх заступив їм путь з човнами, що мали вогонь, і почав на них огнем незвично стріляти і палити човни їхні³. Тоді руси, бачачи на собі се нове і незвичне видіння, од страху не можучи терпіти, вискакували з човнів у море і топилися. Останці ж, які збулися тієї біди і повернулися у свою землю⁴, повідали своїм про страшний той огонь, кажучи:

«Греки мають огонь, як блискавку, що на небесах, і його на нас пускали, і палили нас і човни наші. От тому-то і не здолали ми їх».

Ігор же, повернувшись із соромом, почав збирати багато воїв і по варягів послав, зважуючи їх на греків, хочачи знову піти на греків.

У рік 6450 (942). Симеон, цар болгарський, ходив на Хорвати. Там він і вмер. І залишив він по собі сина Петра. У сей рік народився у Ігоря син Святослав.

У рік 6451 (943). Знову прийшли угри на Цариград й, сотворивши мир в Ромаполі, вернулися у свою землю.

У рік 6452 (944). Ігор зібрав воїв множество, варягів і русі, полян і слов'ян, кривичів і тиверичів, і печенігів найняв, та й пішов на Греки в човнах і на конях, хочачи мстити за себе.

Про се ж зачувши, корсунці і болгари сповістили про те грекам.

Почувши се, цар грецький послав кращих своїх бояр до Ігоря, просячи миру¹, обіцяючи данину давати, як колись Олегові, і більше того. Послав і печенігам він золото й паволоки.

Ігор же, прийшовши до Дунаю, почав із своїми думати про се.

Сказали йому бояри:

«Як хоче цар нам, не бившись, данину давати, то що од сього краще може бути? Хто те відає, хто кого здолав би, чи ми їх, а чи вони нас? І щодо моря, хто раду дати може, чи збереже воно нас, чи ні при здоров'ї? Бо ж по морю, а не по землі ходимо».

І послухав їх Ігор, замирив із греками, і взяв у них данину, і поклявся їм за звичаєм руським; та й повернувся у свою землю з миром, а печенігам велів полонити землю Болгарську.

У рік 6453 (945). Прислали царі грецькі Роман і Константин послів до Ігоря укласти мир². Ігор же послав із ними своїх мужів в Константинів город, де християни, за своїм звичаєм, із хресним цілуванням і грамотами в церкві утвердили мир з Руссю, і що Русь вимагала, на все полюбовно зволили і до Суду належні речі приставили. А Ігор, за своїм руським звичаєм, прийшов на горб у Києві, де стояв Перун (нині ж там церква святого Василя), і там поклав золото, і щити, і мечі, і стріли, і все оружжя своє, і клявся, за звичаєм, богам своїм, як про те і вище було. А християнам, яких було між варягами та іншими людьми у Києві множество, повелів він у церкві Святого Іллі соборній, що була над ручаєм у кінці Пасинчиної бесіди, до греків хрест цілувати. І так утвердили мир з греками. І одпустив Ігор греків з миром, обдарувавши їх воском, і шкурою, і челяддю. І мав він мир із усіма.

Так коли приспіла осінь, почав Ігор мислити про похід на деревляни, хочаки на них взяти велику данину.

У той же рік казала дружина Ігорю:

«Отроки Свенельдові здобулися на оружжя й одіж, а ми босі і голі. Тож піди, княже, по данину, аби й ти збагатився, і ми при тобі».

Послухав Ігор, пішов до деревлян по данину¹, і промишляв до першої данини, і множество людям насилля творив³, і мужі його також.

Коли ж побрав данину, повертався до Києва.

І знову, розмисливши, каже Ігор дружині своїй:

«Ідіть ви з даниною додому, а я ще забарюся тут».

І послав він своїх воїв усіх, тільки з малою дружиною зостався, хочаки ще більшого здобутку.

Коли прочули за се деревляни з князем своїм Малом, то сказали:

«Як унадиться вовк до овець, то виносить по одній усю отару, поки не вб'ють його: так і сього якщо не вб'ємо, всіх нас вигубить».

І послали до нього:

«Нащо йдеш, адже побрав уже всю данину?»

Та не послухав їх Ігор.

Тоді деревляни, вийшовши із города Коростеня, убили Ігоря⁴ й дружину його, бо мало їх було, і погребли його.

Є-бо й досі там могила Ігорева.

А княжив Ігор у Києві 32 роки.

А Ольга була в Києві, з сином своїм малим Святославом, і з кормильцем Асмудом, і з воєводою Свенельдом

І сказали деревляни:

«Убили ми князя руського; тепер же і візьмімо Ольгу, княгиню його, за свого князя Низькіна, а Святославу Ігоревичу сотворімо що хочемо».

І послали деревляни в човнах своїх переймущих людей 20 до Ольги.

І пристали ті під Боричевом.

Почувши се, Ольга послала і призвала до себе послів деревлянських⁵, кажучи:

«Чи добре вам ішлося в дорозі, гості?»⁶

Вони ж мовили:

«Добре йшлося».

Вона ж мовила:

«Кажіть же, з чим прийшли?»

Вони ж мовили:

«Послала нас Деревлянська земля, кажучи таке: «Ти не гнівайся, що мужа твого убили ми, бо був муж твій, як вовк, хижий і драпіжний; а наші князі добрі, бо розпасли Деревлянську землю; тож і піди ти за князя нашого Низькіна».

І мовить їм Ольга:

«Люба мені мова ваша. Вже ж бо мені свого мужа та й не воскресити. Тож підіть нині в човни ваші, а я завтра призову вас і що хочете сотворю».

Тим часом повеліла Ольга викопати рів і, рано пославши по них, повеліла їх у рів той вметати і живих землею присипати.

Та й послала Ольга до деревлян, кажучи:

«Якщо мене справді просите, то пришліть по мене всіх ваших мужів нарочитих. Нехай у великій честі піду за вашого князя, бо не відаю, чи пустять мене мої люди».

Те чуючи, деревляни послали всю старшину свою.

Ольга ж повеліла їм баню напалити — хай перше помиються; коли ж деревляни увійшли в баню, повеліла їх Ольга спалити разом із банею.

І такими лукавствами всю старшину деревлянську вигубила.

Те сотворивши, послала Ольга ще до деревлян, аби приготували меди і все інше, що для весілля потрібне:

«Хай, там прийшовши, оплачу перше мужа мого; та й поберемося з князем вашим».

Навезли деревляни медів множество і всього іншого приготували, як до весілля належить.

І коли прийшла Ольга зі своїми на гріб мужа свого, то поплакала вона по ньому і повеліла могилу велику насипати над гробом його¹. Деревлянам же, що зійшлися, сотворила княгиня почастунок великий, а своїм отрокам повеліла служити. Коли ж попалися деревляни, тоді Ольга повеліла своїм отрокам побити їх. І так убили їх тоді п'ять тисяч². А Ольга повернулася до Києва.

Початок княжіння Святослава Ігоревича.

У рік 6454 (946). Ольга із сином своїм Святославом зібрала воїв многих і хоробрих та й пішла на Деревлянську землю³.

І вийшли деревляни супроти них. І стялися вони одні з одними. Святослав же перший ударив списом на деревляни, а по тому вже і вся русь почала кріпко боротися, аж доки не пододала їх. Деревляни ж, не маючи змоги стерпіти, кинулись тікати і затворилися в городах. Тоді Ольга ударила на Коростень-город, де муж її убитий був. Та боронилися деревляни із города кріпко. І простояла Ольга під тим городом усе літо, та й не могла його взяти.

По тому каже Ольга до городян:

«Пощо, безумці, хочете з голоду вимерти, не хочючи покоритися? Адже інші вже всі города мені покорилися і данину дали, і нині вже люди без страху пробувають в городах і селах».

Вони ж сказали:

«І ми хотіли б покоритися, та боїмося, аби не помстилась ти на нас за мужа свого».

Ольга ж мовить:

«Уже я мстилась не раз на старійшинах ваших⁴ і на інших, а нині вже данини треба мені, а не помсти».

Вони ж згодились дати данину, яку ж сама зволить.

Ольга ж каже:

«Відаю, що нині ви збідніли з воєн і не можете мені данину ні воском, ні шкурою платити — тож дайте мені нині сю малу данину, а саме: по голубу і по горобцю од диму».

Вони в скорому часі се сотворили.

Ольга ж повелить голубам і горобцям в платках чир запалений прив'язати до хвостів і, коли смеркне, пустити в город голубів і горобців. Птиці ж сі летіли в город, кожна в гніздо своє, і ненавмисне запалили город. Воям же своїм повеліла Ольга в той час піти на город і вибити всіх у городі. Тоді всіх старійшин деревлянських побила, а інших, убогих і простих людей, залишила.

Отак, помстившись до кінця за мужа свого і покоровши під данину деревляни, Ольга повернулася в Київ.

І по всій землі їздила Ольга, і всьому мудро лад давала, і мирно княжила, аж доки не підріс син її Святослав.

*У рік 6462 (954)*¹. Тіло Святого апостола Матвія принесено було із Бітінії в Салерну, а перше — із Ефіопії в Бітінію.

У рік 6463 (955)^{II}. Пішла Ольга в Греки до Царгорода, де з честю прийнята була і люб'язно царем Константином, сином Леоновим.

Побачивши, що вона вельми красна і премудра, мовив цар:

«Достойна ти царювати з нами».

Вона ж, зрозумівши, що се значити має, каже:

«Поганка я і заради сього сюди прийшла, аби охреститися, і якщо мене охрестиш сам, добре сотвориш, а якщо не хочеш, я повернуся нехрещена».

І охрестив її сам⁵ патріарх Поліевкт, і нарік їй ім'я Олена, і благословив її патріарх, кажучи:

«Благословенна ти еси в князях руських, що залишила п'їтьму і возлюбила світло, і благословити тебе почнуть сини руські».

І навчив її патріарх вірі, молитві, і посту, і милостині, і повстримності тілесній. Вона ж, поклонивши голову, прислухалася до вчення його і все вбирала в себе, як губка воду. Сам же цар був їй за хрещеного.

По хрещенні ж призвав її цар до себе і каже:

«Хочу тебе взяти за жону собі».

Вона ж каже:

«Як же хочеш мене взяти? Адже сам ти мене хрестив і нарік дочкою своєю, а у християн нема такого закону, як сам відаєш»¹.

І зоставив її цар. І, давши їй дарів багато, одпустив її з миром.

Зонара¹ каже, що тоді Феофілакт був патріархом.

Ольга ж, повернувшись у Київ, дякувала Богові, що сподобилася просвітитись святим хрещенням, і вмовляла на се й сина свого Святослава, і бояр. Та той аж ніяк не схотів, але, якщо хто хотів, не боронив йому.

Кромер^{II} каже, що за царства Іоанна Земиски Ольга охрестилася.

У рік 6468 (960)^{III}. Константин, цар грецький, умер, сином Романом отруєний. І настав по ньому Роман, син його.

У рік 6470 (962)^{IV}. Умер Земоисл, князь лядський. І настав по ньому син його Мечислав, що перше сліпий народився, потому ж просвітив хрещенням Лядську землю.

У рік 6471 (963)^V. Роман, цар грецький, отруєний, умер. І настав по ньому Никифор Фока.

У рік 6472 (964). Коли дійшов Святослав зрілого віку, то почав збирати вої многі і хоробрі.

Був-бо він і сам хоробрий і легкий; ходив-бо, наче пард, війни многі творячи, возів же на війні за собою не возив, ані казанів², і м'ясив не варив, а потонку нарізавши конину чи явловичину і на вугіллі спікши, їв³; не мав навіть шатра, тільки сідло підкладав у голови. Такі ж були і бояри його та вої. І ходячи, як лев, по сторонах, підкоряв їх під себе.

Прийшов же Святослав і на Волгу, і на Оку-ріку, і натрапив на в'ятичів, і каже:

«Кому данину даєте?»

Вони ж кажуть:

«Хозарам даємо од рала по шелягу»⁴.

Він же собі, а не хозарам, повелів давати.

У рік 6473 (965)^{VI}. Пішов Святослав на Хозари. Почувши про те, хозари вийшли супроти нього з князем своїм Хаганом, і, зіступившись, кріпко билися. І подолав Святослав хозарів, і город їхній, Білу Вежу, взяв, і переміг ясів і касогів, і прийшов до Києва.

У рік той Мечислав, князь польський, узав собі жону Доброгніву у Болеслава, чеського короля, християнина, та заради неї і сам зо всею Лядською землею охрестився.

У рік 6474 (966). Переміг Святослав в'ятичів і наклав на них данину.

У рік 6475 (967)^{VII}. Пішов Святослав на Дунай на болгарів, і, бившись із ними, подолав їх Святослав, і взяв у них городів вісімдесят. І осів Святослав у Переяславці. (Кромер називає сей Переяславець Дерестером). І осів Святослав у Переяславці, беручи данину з греків.

У рік 6477 (969)^{VIII}. Никифор Фока, цар грецький, убитий був, і настав по ньому Іоанн Земиска:

У рік 6478 (970). Каже Бароній^{IX}, що зібралася на греків русь з великим množеством різних і дивних народів, і було їх як по три крат сто тисяч. Сих усіх Іоанн Земиска, цар грецький, поразив і побив, так що ледве мало їх повернулося.

У рік 6479 (971). Бароній^X: греки поразили русь і болгарів і самого князя болгарського, Бориса, у полон узяли.

У рік 6478 (970)^{XI}. Коли був Святослав у Переяславці болгарському (за Кромером, у Дерестері), прийшли печеніги вдруге на Руську землю. І затворилася Ольга у Києві з онуками своїми — Олегом, Ярополком і Володимиром. Обступили ж печеніги Київ тяжкою силою і množеством незліченим воїв, так що не було змоги нікому із Києва вибратися, ані вісті до Святослава послати. І знемагали люди голодом і безводдям. І зібралися люди по той бік Дніпра в човнах, та не могли перейти й допомогти городу, ані вісті їм дати чи од них узяти, бо množество печенігів було навкруги.

І затужили люди у Києві, і сказали:

«Чи немає в городі кого, аби міг із города за Дніпро вість однести од нас? Якщо-бо вони завтра не прийдуть і не допоможуть нам, то піддамося печенігам».

І знайшовся якийсь отрок, який схотів се сотворити. І раді були горожани.

Той же вийшов із города з уздою і ходив між печенігів, питаючись, чи не бачив хто його коня, бо умів добре мову печенізьку. Печеніги ж мали його за свого. Так ходив він, наче шукаючи коня, аж доки не прийшов до Дніпра, а тоді скинув із себе одержу і вплив на той бік Дніпра. Печеніги ж, упізнавши, хто він, кинулись за ним і стріляли по ньому, та не могли йому нічого сотворити. Ті ж, що за Дніпром, поїхали супроти нього човнами і привезли його до дружини.

І сказав їм сей юнак:

«Якщо не підступите завтра рано під город, піддатися мають кияни печенігам».

І сказав Претич, воевода Святославів, до своїх:

«Підступімо ранком у човнах і, взявши княгиню, і княжичів, і людей, перемчімо на сей бік. Бо як сього не сотворимо, погубити нас має князь».

На завтра ж, всівши в човни, на світанку пішли до Києва і затрубили вельми, люд же в городі теж кричати почав. Печеніги ж подумали, що князь прийшов, і кинулися од города врозтіч. І тоді Ольга з онуками своїми і людьми вийшла з Києва до човнів.

Побачивши ж се, князь печенізький прийшов і каже до Претича, воеводи Святославого:

«Хто се прийшов?»

І каже Претич:

«Люди з того боку».

І каже князь печенізький:

«А ти хто такий, чи не князь часом?»

Претич каже:

«Я не князь, тільки муж його, і прийшов в сторожі, а за мною йде незліченне множество війська».

Се ж каже, грозючи.

І каже князь печенізький Претичу:

«Мов мені істину — і будеш мені другом».

І каже Претич:

«Те, що мовлю тобі, кажу, як другу, — істина се».

І дали один одному руки на дружбу, і дав князь печенізький Претичу коня, і шаблю, і стріли; той же також дав йому своє оружжя, щит і меч.

І одступили печеніги за Либедь, та не було можна напоїти коня на Либеді перед печенігами.

Тоді послали кияни до Святослава, мовлячи:

«Княже! Ти чужі землі шукаєш і бережеш, а своєї землі позбувся, бо мало нас не взяли печеніги, і матір твою, і діти твої, і якщо не прийдеш і не оборониш нас, то, знову прийшовши, візьмуть нас; чи ж не жаль тобі отчини твоєї, і матері старої, і дітей своїх?»

І, те чувши, Святослав прийшов невдовзі з дружиною до Києва, і прогнав печенігів у поле, і був мирний, і цілував матір свою¹.

У рік 6479 (971). Каже Святослав до Ольги-матері і до бояр своїх:

«Не люблю мені жити в Києві, хочу жити в Переяславці на Дунаї. (Сей Переяславець Кромер Дерестером називає). Там-бо є середина землі моєї, там-бо сходяться всі блага: од Греків золото і паволоки, вино і овочі різноманітні, а також із Чехів й Угрів срібло, коні, а з Русі шкура й віск, мед і челядь».

І каже йому Ольга:

«Чи не бачиш, що я вже нездужаю? Молю тебе, підожди трохи, хай мене поховаєш, і, те сотворивши, піди куди хочеш. Ще ж і се заповідаю тобі — аби ніякого тризнища за звичаєм поганським наді мною не творив, ані могили не насипав, а хай мене поховає священник християнський, що його при собі маю, як сам відає».

І по трьох днях переставилася блаженна Ольга, пробувши в хрещенні 15 років. І плакали по ній люди плачем великим. І поховали її християни з ієреями, як і заповідала.

У рік 6483 (975)^{II}. Великий князь Святослав, по смерті матері своєї Ольги, посадив синів своїх на княжіння: Ярополка в Києві, Олега у Деревлянах.

На той же час прийшли новгородці до Святослава, просячи собі князя.

І каже до них Святослав:

«Що се таке, що ніхто до вас не хоче піти княжити, ні Олег, ні Ярополк?»

Добриня ж, воевода Святославів, наустив новгородців, аби просили собі Володимира: сприяв-бо Добриня Володимиру, бо од його сестри Малуші Любечанки народився Володимир, яка була ключницею у Ольги, і був Добриня дядьком Володимиру.

І мовили новгородці до Святослава:

«Дай нам за князя сина свого Володимира. А як сього не даси нам, пошукаємо собі князя деінде».

Отак послав їм Святослав сина свого Володимира з Добринею-воеводою.

А Святослав пішов до Переяславця Дунайського.

На той час царювали у Греках Василій і Константин Багрянородний. У той рік Іоанн Земиска, цар грецький, отруений, умер, і були на його місці царі молоді — Василю було 20 років, а Константинові — 17, сини Романа-царя^{III}.

У рік 6484 (976). Прийшов Святослав із дружиною своєю до Переяславця Дунайського і натрапив там на множество зібраних болгар, які затворилися перед Святославом у городі. І билися вони із Святославом кріпко, і вже долати його стали.

І каже Святослав до дружини своєї:

«Уже нам, браття, як бачу, тут упасти доведеться. Нехай же не марно згинемо! Покажімо свою мужність!»

Отак підбадьорившись, ледве аж надвечір уже подолав Святослав болгар і взяв город.

І по тому послав він до Василя і Константина, царів грецьких:

«Отсе йду на вас і сотворю вашим городам те, що й сим сотворив».

І сказали греки:

«Ми не хочемо супроти вас воювати, а волимо данину вам давати і в мирі пробувати, тільки скажіть нам число війства вашого, аби по числу на кожную голову дали ми данину».

Се ж мовили хитруючи, аби вивідати, скільки є всіх русів.

Святослав же, не зрозумівши лукавства їхнього, сказав їм число людей своїх, мовлячи:

«Є нас двадцять тисяч».

Тоді греки виставили супроти нього сто тисяч своїх воїв і не дали йому данини.

І пішов Святослав на греків. Руси, прийшовши й уздрівши греків велике множество, злякалися.

І каже Святослав:

«Уже нам нікуди дітися! Волею чи неволею, а треба битися! Тож не посоромімо землі нашої Руської, зволімо краще лягти кістьми тут, аніж, мужність свою посоромивши, тікати! Не відаю до того ж, чи й утечемо, бо втікачів і діти легко поразити можуть! Якби ж хто з тисячі один і втік, то сором мати буде, що, не бившись, од битви втік! Якщо ж мужньо вмеремо, не будемо мати сорому: мертві-бо не осоромлюються! Тож краще нам стати до бою, і хто відає, чи не ми подолаємо! Я ж попереду вас піду! І якщо моя голова поляже, самі про себе промислите!»

І сказали всі:

«Княже! Де твоя голова, там і ми!»

Отак сполчившись, руси стояли з греками і билися кріпко, і ледве подолав Святослав, а греки кинулися тікати. Святослав же пішов за ними услід, б'ючи й січучи, городи й монастирі вогнем палючи й розоряючи, так що деякі з них і досі стоять пустою.

Тоді цар грецький Василій послав до Святослава великі дари, із золота і паволок, просячи од нього миру. Святослав же, і не глянувши на них, повелів їх своїм отрокам поховати. Посланці ж, нічого не досягнувши, до своїх повернулися.

І каже цар:

«Спокусімо його, ще пошлімо йому оружжя красного в дар».

І послав йому меч та інше оружжя, одбірне і красне.

Святослав же люб'язно прийняв їх і почав хвалити та цілувати оружжя.

Повернулися знову греки до царя, повідаючи, як оружжя Святослав люб'язно прийняв, краще од золота.

І сказали бояри грецькі до царя:

«Лютий сей має бути, якщо добра не береже, а оружжя любить. Тож маємо йому данину давати».

І послав цар ще до Святослава, обіцяючи йому данину давати, тільки хай не йде до Царгорода (мало-бо вже і не дійшов). І таки умовив його.

Послав же і Святослав послів своїх на мир до царя, мовлячи:

«Хочу мир мати з вами, тільки ж аби ви давали мені данини за прадавнім звичаєм, як за Олега і вітця мого Ігоря. Ще ж аби заплатили ви мені і за побитих на війні».

Цар же радий був, і зівзав своїх сановників і бояр, і перед ними повелів послам мовити. Посли ж мовили, як повелів їм Святослав. Ті ж, почувши, з нужди наче прихильно на се зволили, тільки з тією умовою, аби поклявся їм Святослав, що в майбутньому ніколи не буде на них оружжя підносити, і щоб сю клятву на хартії їм зоставив.

Святослав зволив на те і сотворив клятву богам своїм, за звичаєм руським, поклавши принесене золото, і щити, і оружжя, і стріли. Сю ж клятву писарі грецькі до слова написали, а зміст її такий б'є:

«Я, великий князь Святослав, хочу мир і приязнь мати з богодухновенними і великими царями грецькими, Василієм і Константином, і зо всіма людьми вашими, так само і всі, що підо мною, руси, бояри та інші, до кінця віку. І клятвою стверджуємо, що ніколи вже не помислимо на сторону вашу, і що тільки є під владою вашою грецькою, Корсунь та інші городи, ані на сторону болгарську. І якщо б інший хто помислив се сотворити, я противний йому буду і битимуся з ним. У всьому сьому клянуся богами нашими, що в них віруємо, Перуном і Волосом, богом скотарства. Якщо ж сеї обітниці не схоронимо, як клянемося, то хай будемо золоті, як се золото, і своїм оружжям хай будемо посічені, і хай умремо. Сю ж грамоту даємо вам, запечатану печатками нашими, на ствердження миру і приязні вічної до вас».

Отак ствердивши мир із греками і взявши данину на живих і за вбитих, пішов Святослав у свою землю на човнах аж до порогів.

Переяславці ж дунайські послали до печенігів, мовлячи:

«Іде Святослав у Русь, узявши множество добра од греків і полон великий, дружини ж має мало».

Почувши про се, печеніги заступили Святославу путь при порогах.

Довідавшись про се, Свенельд, воевода Святославів, мовив Святославу:

«Піди, княже, кіньми в обхід порогів, бо печеніги стоять при порогах».

Святослав же не послухав його, а прийшов до порогів і не міг пройти. І став зимувати він в Білобережжі, і не мав харчу, і був їм голод великий, так що півгривни була коняча голова.

У рік 6485 (977)¹. Коли весна приспіла, пішов Святослав до порогів, і напав на нього Куря, князь печенізький, і поразив русь, Святослава ж убивши¹, одсік голову його і, окувавши її в золото, пив із неї, як із чаші.

Свенельд же прийшов до Ярополка в Київ. Було ж усіх років княжіння Святославового, по Ігорю, батьку його, 31.

Початок княжіння в Києві Ярополка Святославича.

У рік 6487 (979). Ярополк Святославич, син найстарший, по смерті отця свого Святослава, почав княжити у Києві.

У рік 6487. Лот Свенельдич вийшов із Києва на лови і гнався за звіром у лісі, в державі Олеговій.

Тоді ж і Олег Святославич діяв лови в тому ж лісі і, стрінувши сього Лота, запитав своїх:

«Хто се такий?»

Вони ж повідали йому:

«Се Свенельдич, син воєводи брата твого».

Олег же з гніву, не розсудивши сам із собою, заїхав і вбив його¹, за що по тому з князівством і життя своє згубив.

Свенельд-бо, за сином жалуючи, мислив, як би Олегові мстити [за] сина свого, і не переставав наваджувати Ярополка, володаря свого, на Олега, брата його, мовлячи:

«Мислинь на тебе зло Олег, брат твій, і хоче тебе убити, аби узяти з-під тебе князівство Київське: тож попередь його ти, поки ще він не сотворив тобі зла».

Ярополк же повірив сьому підступу і почав на брата свого приготувлятися.

У рік 6488 (980). Пішов Ярополк на Олега, брата свого. Олег же, почувши про се, зібрав дружину свою і вийшов супроти Ярополка-брата. Сполчившись, обоє билися кріпко, аж поки не подолав Ярополк, а Олег, переможений, кинувся тікати зі своїми воями до города Овруча.

Коли ж через греблю прибігли вони під самий город, množеством людей, що товпились у ворота, зіпхнений був Олег-князь з мосту в дебрь², куди летіло за ним без ліку коней і людей, і прибили його.

Ярополк же, увійшовши в город, прийняв владу над землею Деревлянською і послав скрізь шукати Олега, брата свого. Та не знаходили його.

І сказав один деревлянин:

«Я бачив учора, як зопхнули його з мосту».

І послав Ярополк шукати його. І волочили трупи од рання аж до полудня, і знайшли Олега під труп'ям, і, винісши, поклали його на килимі.

І прийшов над нього Ярополк, і плакався, і сказав Свенельдові, воєводі своєму:

«Дивись, ти ж хотів сього».

І поховали його там, є ж і донині там його могила.

І прийняв владу його Ярополк.

Мав же Ярополк жону грекиню, яка перше була черницею, а Святослав заради краси її великої привів її і дав сину своєму Ярополкові за жону.

Володимир у Новгороді, почувши про те, як Ярополк убив брата свого Олега, злякався і втік за море до варягів. А Ярополк посадив посадників своїх у Новгороді.

Початок княжіння великого князя Володимира.

У рік 6489 (981). Прийшов Володимир до Новгороду і сказав посадникам Ярополчим:

«Ідіть до брата мого Ярополка і скажіть йому: „Володимир іде на тебе”».

І сам сів у Новгороді.

І послав до Рогволода, князя полоцького, аби йому дав Рогніду, дочку свою, за жону.

Рогволод же призвав дочку свою і сказав їй:

«Чи хочеш за Володимира?»

Вона ж сказала:

«Не хочу за Володимира, а хочу за Ярополка».

І прийшли отроки, посланці Володимирові, повідаючи йому одвіт Рогніди-дівичі.

Розгнівався ж Володимир і, зібравши воїв множество — варягів, слов'ян, чуді і кривичів, пішов на Рогволода до Полоцька. І убив Рогволода і двох синів його, а дочку його Ярогніду взяв собі за жону.

Сей Рогволод прийшов був із-за моря, мав волость свою в Полоцьку, а Тур у Турові, заради чого і Туров Туровом назвався.

Володимир же по сьому пішов на Ярополка, брата свого, до Києва.

І не міг Ярополк стати супроти Володимира, і затворився з людьми своїми і з Блудом, воєводою своїм.

І став Володимир, окопавшись, на Дорогожичі, між Дорогожичем і Капичем. Є рів сей ще й до сьогодні.

Тоді Володимир послав з підступом до Блуда, воєводи Ярополчого, мовлячи:

«Посприяй мені, аби вбити брата мого. І буду тебе мати за отця, і многу честь візьмеш од мене. Не я-бо почав братів вибивати, а він, я ж боявся сотворити се».

І обіцяв Блуд. І одтоді часто посилав до Володимира, велячи йому приступати до Києва, а сам замишляючи убити володаря свого.

По тому ж сей підступник мовив Ярополку:

«Кияни шлють до Володимира, хочаючи тебе йому видати. Тож тікай із Києва, бо не маєш тут приятні до себе».

Ярополк же, не відаючи підступу, послушав його, утік із Києва і затворився-зачинився у городі Родні, в гирлі Росі.

А Володимир увійшов у Київ, і послав до Родні, і обложив Ярополка-брата.

І сказав Блуд до Ярополка:

«Чи бачиш, скільки воїв у Володимира, брата твого? Нам їх не перебити. Кажу тобі, твори мир з братом і поклонися йому».

Варяжко ж, старший боярин Ярополків, не годився на се, а радив, хай тікає в Печеніги і звідти, окріпнувши, прийде на Володимира з печенігами.

Та Ярополк Блуда слухав більше і зволив поклонитися брату.

Блуд же отай про все звістив Володиимуру.

Володимир же був, ждучи Ярополка, в теремному дворі отчому.

Коли ж прийшов Ярополк, зненацька взяли його при дверях двоє варягів мечами під пазуху і на тому ж місці убили.

А Варяжко втік у Печеніги і багато потім з печенігами воював на Володимира, ледве його зміг Володимир перевабити до себе.

І одтоді Володимир сів на великому княжінні Київському і був єдиновластець на Русі.

Взяв же він собі і жону Ярополчу грекиню, яка була колись черницею, і народив од неї Святополка.

Потім же варяги почали нарікати на Володимира, що не дав їм плати, як обіцяв. Володимир же, хитрий бувши, вибрав з-поміж них мужів добрих, кмітливих і хоробрих і дав їм городи і села, а інших одпустив у Греки; але й сам до царя отай послав, щоб розіслав їх у різні місця, бо як будуть у одному місці, то здумають якусь капость сотворити.

І почав Володимир властительсько жити, кумири ставити на горбах¹: спершу поставив Перуна, як найстаршого, з дерева, а голова його срібна, а вус золотий, на тому місці, де нині церква Святого Василія; потім Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла, Мокоша. І поклонялись їм усі люди, назвавши їх богами, і приводили їм діти свої на жертву.

Добриню ж, вую свого, послав Володимир замість себе до Новгороду; Добриня ж, прийшовши до Новгороду, почав також ставити боги, так, як творив Володимир у Києві, і поставив Перуна над Волховом і інших, і поклонялися їм безумні люди, і приносили їм жертви.

Володимир же, маючи мир одовсюду, був подоланий хіттю до жінок. І було у нього жон шість: перша Ярогніда, що од неї мав синів Ізяслава, Мстислава, Ярослава і Всеволода і двох дочок; друга ж грекиня, що була жоною Ярополчою, од неї ж народив Святополка; третя чехиня, що од неї народив Вишеслава; четверта чехиня, що од неї народив Святослава і Мстислава; п'ята болгариня, що од неї народив Бориса і Гліба; шоста грекиня, що заради неї охрестився, од неї ж народив дочку Марію, яка потім оддана була за першого Казимира Мніха, короля польського, і народила Болеслава Хороброго, котрий убив Станіслава, біскупа краківського. Мав же ще Володимир і наложниць триста у Вишгороді, а двісті у сільці на Берестовому; приводив же до себе і чужих жінок і дівчат, розтлівав: був-бо неситий до блуду, як і Соломон. Та Соломон спершу добрий був, тільки потім загинув; сей-бо, поки в пітьмі невідання був, блудив і за хіттю своєю волочився, згодом же, коли небесним світлом просвітився і пізнав істину, спасся.

У рік 6490 (982). Пішов Володимир до ляхів і зайняв городи їхні, Перемишль і Червен, та інші городи, що застаються під Руссю і донині.

Того ж року і в'ятичів переміг Володимир і наклав на них данину од плуга по шелягу, як і отець його.

У той же рік князь болгарський Самоїл полонив Грецьку землю, і городів багато побрав, і моцнів святих багато у свою землю переніс — був-бо християнин добрий і до воен завзятий і хоробрий.

У рік 6491 (983). Знову заколотилися в'ятичі, та знову переміг їх Володимир.

У рік 6492 (984). Ходив Володимир на ятв'яги і переміг їх, узяв землю їхню, і, прийшовши до Києва, творив жертву Ідолам.

Під той час якогось варяга, який був християнином, із сином Іоанном, убили, як про те в житії їхньому просторіше мовиться.

У рік 6493 (985). Послав Володимир воєводу свого Вовчого Хвоста на радимичів, зустрів він радимичів на Пещані-ріці і переміг їх; і одтоді насміхаються над радимичами, мовлячи: «Радимичі бояться вовчого хвоста». Тії радимичі були од роду ляхів.

У рік 6494 (986). Ходив Володимир із Добринею, вуєм своїм, на болгари в човнах, а турки йшли з ними на конях. І, перемігший болгар, потім помирився з ними, і сотворили клятву обоє, що тоді має між ними війна бути, коли камінь почне плавати, а хміль хрязнути².

Тут приходить уже рік доброносний і день спасіння нашому російському народу, який досі в пітьмі

невідання заблудна Росія світлом істини просвітилася, і до пізнання Бога прийшла, і святим хрещенням в усиновління Богові приведена була: тут коротко все по порядку скажемо про хрещення нашої Руської землі — як і коли охрестилася, почавши од початку аж до великого Володимира, що до кінця всю землю нашу охрестив.

Про перше хрещення роське.

Розглядаючи свідчення многих літописців^I, які про хрещення нашого славного народу словенського пишуть, знаходимо, що вперше хрестився наш народ словенський од святого славного Первозванного апостола Андрія, брата Петрового, як наш руський літописець Нестор святий пише.

Коли Святий апостол Андрій, своїм наділом проходячи, учив, був він, навчаючи, і в Синопі, і в Корсуні, звідки пішов Дніпром угору і прийшов до того місця, де нині гори Київські, і благословив їх, і хрест на них поставив, неподалік од нинішньої південної брами; також-бо і про створення города прорік, і людей, які були там, навчив і охрестив; по тім же, ідучи по Дніпру вгору, дійшов аж до Новгорода Велико-го і там теж багатьох, навчивши, охрестив^{II}.

Не марно-бо святі апостоли увесь світ проходили, а вчили і схрещували за словами Господніми: «Ідіть, проповідуйте Євангеліє всякому творінню, хрестом його» і т. д. І збулося на них пророче слово: «По всій землі залунав звук їхній і на край світу — слова їхні»^{III}.

Од Новгорода ж пішов Святий Андрій по Волхову-ріці на море Варязьке, по тім же і до Риму.

Але се хрещення в Росі із-за частих воєн не поширилося, як і старий учитель римський Тертулліан свідчить, мовлячи: «Була в Сармації віра християнська, та часті війни її пригнічували, то й не поширилася». Згідно з ним і Бароній так мовить: «Була давно в Росії віра християнська, та не відаємо, хто їм був за апостола, який їм віру християнську приніс».

Нехай же відають усі, і Тертулліан, і Бароній, що Первозванний Андрій-апостол у Сармації нашої перший проповідував Христа.

Ще ж і на іншому місці Нестор святий мовить^{IV}, що й Павло-апостол був отець і учитель слов'янам, бо був, навчаючи, в Міссії й Іллірику, як у діяннях пише; Міссія ж й Іллірик слов'янська земля. По сьому ж Павло-апостол послав слов'янам учня свого Андроніка, одного із сімдесяти апостолів, який учив і хрестив у Іллірику і в Міссії, тобто в Болгарах, в Босні, в Мораві, потім же ходив у Панію [Паннонію], а потім у Панію [Паннонію] єпископствував, але через часті війни, як я вище казав, віра не поширилася.

Знаходимо ж ще в книгах Сократа^V, історика церковного, який пише про собор Антіохійський за Овініана-царя, де поминає єпископа росів з іншими єпископами, що підписалися на тому соборі; а якщо руський був єпископ, то ясно з того видно, що були тоді в Русії християни.

Про друге хрещення роське.

Вдруге охрестилися слов'яни, як наш руський літописець преподобний Нестор^{VI} мовить, так:

Михайл-цар, у четвертий рік царювання свого, пішов усією силою своєю на болгар; ті ж, не в змозі будучи протистояти силі його, просили хрещення, цар же охрестив їх і князя їхнього і, сотворивши мир з ними, повернувся.

Куропалат^{VII} же мовить так про хрещення болгар, а з ним і Бароній^{VIII} згідний: Борис, король болгарський, ворожий бувши грекам, мав у неволі вельможу грецького, іменем Феодора Куфару, чоловіка кмітливого і розумного, і од нього багато чув про віру християнську. Була ж під той час полонена од греків і сестра сього князя болгарського, Бориса, і була вона в палаті у цариці грецької, де охрестилася^I і навикла досконало вірі християнській, також і грамоті навчилася, її ж по тім Борис, князь болгарський, обміняв на того вищепом'янутого Феодора Куфару. І од неї Борис мав велике спонукання до віри християнської, бо теплою душею і серцем палким завжди всівала слово спасіння на ниві серця його. Та ще, одначе, в невір'ї пробував. Коли ж голод великий попустив Бог на його землю, припав до правого Бога і без надії прохолоду й потіху прийняв та, од голоду збувшись, умислив охреститися.

Помогло йому прихилитися до віри і се. Коли спорудив собі нові красні палати і хочаки їх іконним письмом прикрасити, призвав умілого іконописця Мефодія-мніха, повеліваючи йому іконним письмом палати ті прикрасити:

«Щоб були там всілякі ловитви, звірі, гади і птиці. Або що зможеш вимислити таке страшне, аби чоловік, бачачи очима, серцем убоявся».

Чернець же, не бачачи нічого страшнішого над друге пришестя Христове і геєни, заради сього в палаті його написав друге пришестя Христове, і Страшний Суд, і геєну.

Коли ж князь побачив те письмо — як святих вінчають, а грішних в огонь вметають і таке інше, то став розпитувати про те іконописця-ченця; чернець же, скільки відав, розповів князю.

І з того сей князь Борис жажнувся душею, і захотів охреститися, і послав до царя Михайла та до його матері Феодори, просячи у них єпископа, аби його охрестив^{IX}.

Коли ж, прийшовши, єпископ навчив його вірі, то вночі охрестив і нарік йому ім'я Михаїл, боявся-бо князь своїх людей невірних. Та, одначе, не утаївся, довідалися-бо, що князь охрестився, і зібралися на нього. Але князь із малою дружиною, маючи хрест на корогві і призиваючи Христа, поразив їх і до хрещення привів свій народ болгарський.

Є про те свідчення, як охрестилися слов'яни, і в Кромера^I. Знову ж таки, в іншому місці, Святий Нестор^{II} поминає, що охрестилася Болгарська земля вся. Згідний сьому і Бароній^{III}, коли мовить про лист святого Фотія, в якому поминає святий Фотій, що вже Русь і Болгари охрестилися. Кромер^{IV} поминає, хто і як.

Знову ж святий Нестор пише^V, що зібралися князі словенські, Святополк, Ростислав і Коцел, і послали до царя Михаїла і патріарха Фотія, мовлячи:

«Земля наша вже охрещена, учителя ж не маємо, аби нас наставив, і навчив, і протолкував нам Святі Книги. Ми-бо не розуміємо ані грецької, ані латинської мови. Багато хто-бо приходить до нас і од латин, та й інакше нас учить».

Цар же і патріарх повеліли пильно шукати такого чоловіка, аби їм міг їхньою мовою Письмо протолкувати.

І знайшли в Солуні у одного чоловіка Лева двох синів, Мефодія і Кирила, що мудрістю і життям більше од інших світилися, їх-бо й послали до слов'ян, болгар і мораван^{VI}.

Мефодій же і Кирило, до слов'ян прийшовши, склали їм букви і Книги з грецької мови на слов'янську переклали, почавши од Євангелія і Апостола та інші; і людей хрещених у вірі утверждали, і невірних вчили та хрестили в Болгарах, Слов'янах, Мораві й Польщі^{VII}.

Якщо ж хтось із цікавих схотів би запитати, хто був тоді патріархом в Царгороді, оскільки в той час Фотій з Ігнатієм крамолились, то нехай відає, що Ігнатій зігнаний був із престолу свого, як Бароній^{VIII} мовить, а Фотій настав на його місце і був аж до року 867-го, коли Ігнатій знову прийняв престол свій од Василя Македона-царя, а Фотій пішов у монастир, Тумбра названий; і оскільки слов'яни охрестилися од Мефодія і Кирила за Михаїла-царя, року 863-го, то той, хто прочитає Баронія^{IX} том 9 і добре в нього заглибиться, побачить виразно, що в той час Фотій престол патріаршества держав.

Третє хрещення.

Утретє охрестилися слов'яни, тобто наша русь, за патріарха Фотія, по смерті Ігнатія-патріарха, за Василя Македона-царя, як історики церковні Зонар^X і Куропалят^{XI} мовлять.

Коли Василій-цар сотворив мир з руським народом, хіть маючи їх привести до істинної віри, як вони просили, то послав їм цар митрополита Михаїла та інших єпископів^{XII}.

Слов'яни ж, розкаявшись, мовили:

«Якщо не побачимо перше чудес, що бувають іменем Христовим, що його ти проповідуєш, не поїдемо віри».

Михаїл же сказав:

«Якого чуда вам треба?»

Вони ж сказали:

«Книга Євангелія, що вчить про віру Христову, нехай ввергнута буде у вогонь, і якщо в огні не згорить, то по сьому пізнаєм, що великий є Бог, якого ти проповідуєш».

І повелів митрополит возгнітити вогонь, і вклав у вогонь Євангеліє, а сам, воздівши руки до неба, помолвився.

Коли ж огонь прогорів, знайшли Євангеліє все ціле і аж ніяк не ушкоджене.

Се чудо бачивши, русь увірвала й охрестилася.

В той час, по смерті Ігнатія, знову возведений був Фотій на престол Васи́лієм Македоном-царем; і з того видно, що Фотій тоді був, бо Ігнатій умер в рік 878-й, як Бароній повідає^{XIII}, а по ньому одразу ж настав Фотій і зоставався патріархом аж до року 886-го, тобто до смерті сього Васи́лія Македона^{XIV}. Сього ж Михаїла послав патріарх Фотій в рік 886-й, а було се, як гадаю, за Олега, князя руського.

Четверте хрещення.

Вчетверте ж охрестилася Русь од Греків за Ольги-княгині, жони Ігоря-князя, баби ж Володимирової.

Ся Ольга ходила в Царгород навикати віри до патріарха Полієвкта, по смерті Феофілакта-патріарха, за царя грецького Константина VII^{XV}, в рік 955-й, як наш руський літописець мовить, а за Баронієм^{XVI} року 958-го. Тоді патріарх навчив її віри, і охрестив її, і нарік ім'я їй Олена, і благословив її, мовлячи:

«Благословенна ти в жонах руських, і в майбутніх поколіннях благословляти тебе будуть сини руські».

Цар же був їй за хрещеного.

І тоді, повернувшись у Руську землю, Ольга багатьох до віри привела, тільки сина свого Святослава не могла усовістити.

Зонар^{XVII} мовить, що тоді Феофілакт був патріархом.

П'яте і останнє хрещення.

Вп'яте ж і востаннє охрестилася Русь од Греків за Володимира, великого князя руського, таким чином, як Нестор святий мовить^I.

У рік 6494 (986)^{II} почали приходити до Володимира різні народи, хвалячи йому свою віру.

Першими прийшли болгари віри Магометової, хвалячи йому свою віру.

Володимир же запитав їх:

«Яка ваша віра?»

Вони ж сказали:

«Віруємо в Бога, а Магомет нас учить обрізати тайні уди, жон мати, як хто хоче, і сласті всілякі заживати. По смерті ж обіцяє Магомет дати кожному сімдесят жон, по тім же збере всіх красу і вкляде у єдину, і та буде йому за жону, з нею ж всілякими радощами і сластями по смерті насолоджуватися буде. Тільки тут свинячого м'яса їсти і вина пити не можна».

Що сорому ради не достойно і на письмі передати.

Володимир же солодко слухав те, що казали вони про жінок, — був-бо великий жонолюб; та не любе було йому обрізання уд і непиття вина. А тому мовив:

«Ми не можемо без того бути, бо в питті русі уся радість».

Прийшли ж німці і од Риму, повідаючи йому свою віру.

Та не возлюбив і сих віри.

Прийшли і жиди, повідаючи свою віру.

І запитав їх Володимир:

«Де земля і царство ваше?»

Вони ж сказали:

«Наша земля Єрусалим і околиці його; та за те, що розгнівали Бога гріхами нашими, розточив нас Бог по всьому світу, а землю нашу дав християнам».

І сказав Володимир:

«Що ж ви інших учите, коли од самих вас Бог одвернувся? Якби любив вас Бог, то не розточив би вас по чужих землях. Чи й нам мислите таке ж сотворити?»

У той же рік^{III} Василій і Константин, які царювали у Греках, прислали патріарха Миколу Хрисоверха і Кирила-філософа до Володимира з великими дарами. І послав запону злототкану, на якій було виткано друге пришествя Христове і Страшний Суд.

Той філософ багато чому навчив Володимира. Од початку світу Письмо Святе і пророцтва про Христа розказав йому, тайни віри християнської одкриваючи, як про те Нестор Святий просторо пише. По тому ж розказав йому і про друге пришествя Христове, і про Страшний Суд. І, скінчивши мову, оддав Володимирові злототкану запону.

Побачивши її, Володимир запитав Кирила:

«Що се таке?»

Кирило ж сказав йому, що прийде Господь судити праведних і грішних; і праведних своїх, які опиняться по смерті праворуч од нього, пошле в царство небесне на вічні радощі, грішних же, які опиняться ліворуч од нього, пошле в геєну, в огонь незгасаючий і на безконечні муки. І про інше все докладно розказав йому.

Володимир же, зітхнувши, каже:

«Добре сим, які праворуч од Бога, горе ж сим, які ліворуч од нього».

Філософ же каже:

«Отож, якщо хочеш праворуч стати, то охрестися».

Володимир же прислухався до слів філософа, та ще розмірковував, мовлячи до філософа:

«Підожду ще трохи, поки напевно розпитаю про віру».

І, обдарувавши філософа, з миром і честю великою одпустив його^{IV}.

В сей рік почав Господь випускати промені своєї благодаті на землю Руську, хочаки її вивести із пітьми на світло.

У рік 6495 (987). Зізвав Володимир усіх бояр своїх і старійшин городських і каже їм:

«Отсе приходили до мене болгари віри Магометової, приходили й німці, римляни, жиди та інші, кожне хвалячи свою віру».

І розказав їм, як хто про свою віру розказував йому.

«Після всіх же, — каже, — прийшли до мене греки, хулячи всі віри на землі, свою тільки хвалячи, і розказували мені многая чудесного і преславного, почавши спервовіку і аж досі. Розказують-бо, що і другий є світ, і що по смерті чоловік воскресне, і якщо добро творив, то там вовіки має радуватися, а грішні вовіки мають мучитися».

Сказали старійшини Володимирові:

«Ніхто ніколи своє не хулить, тільки щонайбільше хвалить. А ти, якщо хочеш правду пізнати, то маеш мужів, і розішли їх по різних землях і вірах, нехай роздивляться, як хто вірить і служить своєму Богові, і потім, зішовшись, тобі розкажуть».

Володимир же, послухавши їх, послав мужів кмітливих і розумних десять, щоб по черзі обійшли землі, приглядаючись до віри і служби кожного народу і кожної мови!

Послані ж ходили по різних сторонах, приглядаючись до кожної віри і як хто служить своєму Богу. Обійшовши всі землі, прийшли до Царгорода і, прийшовши до царів Василя й Константина, розказали причину мандрів своїх.

Цар же радий був і послав до патріарха Миколая, мовлячи:

«Прийшла русь розпитати віри нашої, тож прибори церкву і клирос і сам з ними сотвори світлий празник, хай побачать руси славу Бога нашого».

Патріарх же Миколай прикрасив церкву, як тільки можна було, кадилами та іншими церковними окрасами, і сам в пресвітлих одежах, з єпископами і священниками, службу Божу правив і празник світлий вершив.

Цар же послів руських увів у церкву і поставив їх на такому місці, звідки все і бачити, і чути могли.

Вони ж, бачачи невимовну красу хвали Божої і співу і як світло небесне тоді всіх осяяло, тим преславним видом зачудовані були, здавалося їм, що на небі, а не на землі стоять.

По тому ж Миколай-патріарх і царі Василій і Константин дали їм дари і одпустили їх з великою честю.

Коли ж повернулися послані до Володимира, зівзав Володимир знову бояр і старійшин своїх і повелів, щоб перед ними послані розказали все по порядку, де що видали і чували.

[Посланці ж розказували все по порядку, де що видали і чували] про віру кожного народу і про службу їхню. Та що не полюбилися їм усі ті віри. По тому ж почали розказувати вони, що у греків бачили:

«Коли прийшли ми у Греки, повели нас ті у церкву свою, де вони Богу своєму служать, і бачили ми там невимовну красу церкви, і співу, і одежі ієрейської їхньої, а потім облак світлій осінив усіх, і цим зачудовані ми були, не відаючи, на землі чи на небесах єсьмо. Немає такої краси і слави ніде на землі. Сього ради тому віруємо, що істинна се віра і істинний Бог із сими тільки людьми пробуває» та інше.

І сказали бояри до Володимира:

«Якби недобра віра грецька була, то баба твоя Ольга в Царгороді б не хрестилася».

[Володимир же сказав:

«То де ж будемо хреститися?»]

Бояри ж сказали:

«Де тобі, княже, любо».

У рік 6496 (988). Зговорившись із усіма боярами і старшинами, пішов Володимир на Грецьку землю, і прийшов до Корсуня, і обступив його.

Корсуняни ж билися завзято з города із Володимиром, і не міг узяти города Володимир, аж поки не знайшовся в городі якийсь навітник і зрадник, іменем Анастас, який написав на хартії до Володимира, мовлячи: «Якщо хочеш узяти город, одніми у них спершу воду, що йде в город трубами під землею». І назначував у хартії місце, де були труби. І сю хартію прив'язав до стріли, і стрілив нею до Володимира. Володимир же, прочитавши, повелів на вказаному місці шукати труби, а знайшовши, повелів посікти і так одняв корсунянам воду. Вони ж, не маючи в городі води, неволею одтворили город і піддалися Володимирі.

Володимир же, зайнявши славний і кріпкий город грецький Корсунь (нині ж там Крим) і весь той острів, що звється Таврика, послав до Василя й Константина, царів грецьких, мовлячи:

«Узяв я город ваш Корсунь; тож прошу, дайте мені сестру свою Анну за жону, і сотворю з вами мир навіки, і Корсунь поверну вам».

Почувши ж се, царі грецькі смутні були, бо не хотіли сестри своєї дати за поганина, і послали йому грамоту, так мовлячи:

«Не достойно нам, християнам, за поганів дівчат давати; а якщо хочеш сестру нашу мати, то охрестися і одержиш, що бажаєш, та ще до того ж і царство небесне унаслідуюєш, і з нами в одному звичаї і в приязні будеш; якщо ж не охреститися, не зможемо тобі дати сестри нашої».

Мовлять деякі¹¹, що вже ся царівна мала піти за Оттона, третього кесаря римського, уже-бо і слово була на се дала.

Володимир же на сю грамоту посланим так сказав:

«Мовте царям, що охрещуся, бо, як відомо їм, недавно через своїх мужів упевнився, що ваша віра од усіх вір краща, а тому полюбилася мені віра ваша і служба вашому Богові; тож пришліть єпископа, нехай мене охрестить».

Се почувши, царі послали сестру свою до Володимира, хоч і супроти волі її, мовлячи:

«Умилосердся над землею християнською, бо, якщо ти не підеш, не перестане сей чоловік полонити землі наші; і, хто відає, може, Господь дасть, що заради тебе охреститься Володимир зо всією землею своєю, і наверне Господь до себе тобою Руську землю».

Так і сталось.

І послали з нею архієрея, і священників, і бояр, і сановників морем, в кораблях, в Корсунь.

І коли прибула царівна в Корсунь в палати царські, тоді, промислом Божим, Володимир захворів очима й осліп і почав сумніватися:

«Чи не боги се розгнівалися, що хочу їхню zostавити віру і охреститися?»

І тоді послала до нього царівна, мовлячи:

«Якщо хочеш здоровий бути і бачити, віруй у Бога християнського і охрестися, інакше-бо не позбудешся сліпоти».

І, се чувши, Володимир сказав:

«Якщо се істинно буде, то істинно великий Бог християнський».

І повелів хреститися.

Єпископ же корсунський зо всіма священиками огласив прежде, та й охрестив Володимира, в церкві Святої Софії, посеред города, і нарик ім'я йому Василій. І коли возложив на нього руки єпископ, одразу ж прозрів той, як колись Павло-апостол.

Се ж бачачи, Володимир прославив Бога за те, що привів його в сю віру істинну.

І, те бачивши, дружина його, і багато хто з бояр охрестилися.

І по хрещенню привели йому царицю на заручини.

І потому навчили його, що є що, і в чому полягає віра християнська, і як стверджена на соборах вселенських од святих отців, і щоб стерігся еретиків, які не згоджуються із сповіданням віри нашої православно-католицької і яких проклинає церква наша православна, і щоб віри римської стерігся.

Отак все по волі Божій звершивши в Корсуні й утвердивши мир та приязнь з Греками, Володимир повернувся з царицею в Київ.

Привів із собою Володимир першого митрополита в Росію Михаїла, великого життям, та інших єпископів, ієреїв, співців, ченців¹. Узяв же Володимир і мощі священномученика Климентія, які лежали в Корсуні, й учня його Фіва, і поклав їх у Києві. Захопив же він із собою і того Анастаса корсунянина, який навчив його, як город здобути, і прийшов у Київ з радістю великою. І посадив першого митрополита в Києві, сього великого життям Михаїла, і повелів охрестити синів своїх, яких мав дванадцять.

По тому ж послав Володимир проповідників по всьому городу, мовлячи:

«Хай завтра вранці зберуться всі на Дніпро, малі й великі, старі й молоді, убогі й багаті. Якщо ж хто в той час не прийде, сей ворогом мені буде».

На ранок же прийшов сам Володимир із священиками і єпископами на Дніпро. І зібрався до нього увесь город, усякого чину і віку незліченна сила, од малого до великого. І повелів він усім увійти у воду, старшим глибше, малим же коло берега. І повелів їх Володимир охрестити. І тоді священики, стоячи на березі, молитви хрещення творили і так охрестили народ. І було видно радість велику за таке множество спасених.

Володимир же радів душею, що пізнав Бога і таку силу душ привів Господові.

Послав же Володимир по всіх городах і селах хрестити всіх, підвладних йому, по тому ж розоряти ідоли і ставити церкви. І повелів він брати дітей в науку книжну. Матері ж безумні, як по мертвих, тужили по дітях своїх.

Про се останнє хрещення руське, яке було за великого Володимира, в роках розходяться літописці: преподобний Нестор, літописець руський, і інші руські літописці мовлять: од сотворення світу в рік 6497-й, а од Різдва Христового 989-й; Мартин Бельський, книга 1, лист 55: року 990-го; Гвагнін про Русь, лист 5: також року 990-го; Кромер, книга 3, лист 43: року 980-го; Бароній: в рік 1008-й; Ян Длугош, лист 108: в рік 992-й; Стрийковський: в рік 980-й.

Про ідолів руських.

Тут дещо скажемо про богів руських не тому, що їх достойно пом'янути, а щоб побачити, якою сліпотою тоді диявол заморочив людей і до якого безумства призвів їх, що не тільки не знали істинного Бога, а й поганим та бездушним речам і стихіям богоподібну честь воздавали.

По-перше, Перконос, тобто Перун, був у них найстарший бог, созданий на людську подобу [йому ж в руках був камінь дорогоцінний, як огонь]. Тому, мов Богу, жертву приносили і огонь неугасаючий з дубового дерева безперестанно палили; а якщо прилучилося б за нерадінням приставленого ієрея коли сьому вогню загаснути, то такого ієрея без будь-якого суду немилостиво вбивали.

Другий — Волос, бог худоби; сей був у них у великій честі. Третій — Позвізд; ляхи його називали Похвіст; у сього вірили як у бога аеру, тобто повітря, а інші — як у бога погоди і непогоди; інші ще його вихром називали; і сьому Позвізду, чи вихрові, як Богу, кланяючись, молилися¹¹.

Четвертий — Ладол¹¹¹ (тобто Плутон), бог пекельний; в сього вірили, що він бог женитьби, радощів, утіхи і всілякого благополуччя, як елліни в Бахуса; сьому жертви приносили ті, що хотіли женитися, аби за його допомогою шлюб добрий і любовний був. Сього Ладона-біса по деяких сторонах і досі на хрестинах і на весіллях величають, співаючи своерідні пісні і руками об руки чи об стіл плещучи і на ім'я — «Ладол, Ладол», — переплітаючи ним пісні свої, раз у раз поминають.

П'ятий — Купало, як гадаю, був богом добробуту, як у еллінів Церес: йому ж безумні за добробут подяку приносили в той час, коли мали настати жнива. Сьому Купалі-бісу ще й донині по деяких сторонах безумні пам'ять звершають, починаючи од 23-го дня червня, в надвечір'я різдва Іоанна Предтечі, аж до жнив і далі, таким способом: звечора збирається проста чадь обох статей, і сплітають собі вінці із їстівного зілля чи коріння, і, підпоясавшись бадиллям, огонь розкладають, в який же ставлять зелену гілку, і, взявшись за руки, колом крутяться навколо того вогню, співаючи свої пісні, переплітаючи їх іменем Купала; потім через той огонь перескакують, тому бісу в жертву себе приносячи.

Шостий — Коляда; сьому празник прескверний буває 24 грудня. А тому й нині, хоч і благодать Різдом Христовим осіяла нас, і ідоли згнули, та, одначе, диявол ще й досі у безумних пам'ять свою вдержав: сьому бісу в пам'ять проста чадь сходиться в надвечір'я Різдва Христового і співають пісні такі, в яких хоч і про Різдво Христове поминають, та більше Коляду-біса величають.

І не досить було безумним людям сих богів: не довіряли-бо їм, ані сміли покласти на них певну надію, та й негоже було б на них уповати; проте мали ще й більше богів, а саме: Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла, Мокоша; інші ж колодязям, озерам, гаям жертви приносили. Одному із сих богів в жертву людей топили; тому й донині по деяких сторонах безумні пам'ять творять: в день пресвітлого воскресіння Христового молодь, зібравшись і граючись, вметає чоловіка у воду¹, і буває іноді дійством тих богів, тобто бісів, що вкинені у воду, чи об дерево, чи об камінь у воді розбиваються й умирають чи топляться; по інших же сторонах не вкидають у воду, а тільки водою обливають, та, одначе, тому ж бісу жертву сотворяють.

Про погнєль богів і про ўмноженнє благочестя в Росїї.

Володимир же, охрестивши землю Руську, погубив ідолів із великим безчестям.

Перуна-бо, як найбільшого, повелів прив'язати коневі за опаш і тягти з гори до Дніпра, і приставив мужів десять, щоб тягненого ідола били. А се творили не тому, щоб дерево чуло биття, а щоб більше безчестя бісу нанести.

Інших же ідолів повелів вмітати, кого в огонь, кого ж у воду, і капища їхні розруйнував, і не почив, доки до кінця ідолоську пам'ять не погубив.

І те бачачи, безумні тужили, що так боги їхні погибли; розумні ж казали:

«Мудрий наш князь, і якби він відав, що добрі сі боги, то чи не зоставив би їх, і не губив би так, і іншу б віру не прийняв. Так само і бояри наші премудрі, бо пізнали, що боги сі є звабою, і тому із князем охрестилися».

Потім же Володимир почав церкви ставити і благочестя множити. І по сьому сказав:

«Недобре, що мало городів навколо Києва».

І почав ставити городи по Десні, по Остру, по Трубежу, по Сулі. Поставив же і над Стугною город і нарік його своїм іменем Василіів². І почав збирати мужів, кращих од слов'ян, і чуді, і кривичів, і в'ятичів, і тими населив городи ті. Бо мав часті війни з печенігами, та з Божою допомогою долав їх.

По сьому ж послав Володимир до жони своєї Рогніди, мовлячи:

«Що я уже хрещений і прийняв віру і закон християнський, то належить мені єдину мати жону, яку нині й узяв у християнстві. Ти ж вибери собі од вельмож моїх, кого хочеш, і поєднаю тебе йому».

Вона ж у відповідь сказала йому:

«Якщо тобі треба царства небесного, то чи ж мені не треба його? До того ж, будши княгинєю, як можу стерпіти у слуги твого рабою бути? Тож прошу тебе уневістити мене своєму Христу, і нехай я прийму святий ангельський чернечий образ».

Се любо було Володимиру.

Син же її Ярослав, кривий будучи ще од чрева матері своєї, який тоді при ній сидів, коли почув сі слова од матері своєї, подякував Богу за розум і добру волю її, і одразу здоровий став, і почав ходити, хоч доти не ходив.

Рогніда ж постриглася в черниці, і наречено було їй ім'я Анастасія.

А Володимир послав знову в Царгород до патріарха Миколая, аби той послав йому ще більше єпископів. І послав йому в єпископи Іоакима корсунянина, Феодора, Фому та інших.

Про княжіннє Володимирове.

У рік 6498 (990). Пішов Володимир у землю Словенську і сторону Заліську, в Суздальській області й у Ростовській, і поставив там над рікою Клязьмою город, і нарік його першим своїм іменем Володимир, і спорудив церкву Пресвятої Богородиці соборну. І повелів він людей повсюди хрестити і церкви ставити, і дав їм першого єпископа Феодора. І звідти прийшов у Ростов, і там скрушив ідола Волоса, бога скотарського (що про нього шукай у житії преподобного Авраамія, ростовського чудотворця); і поставив їм єпископа Фому. По тому ж Володимир прийшов у Великий Новгород і поставив там архієпископа Іоакима корсунянина.

Сей Іоаким-архієпископ сокрушив у Новгороді ідола Перуна і потім повелів його, ув'язавши мотузками, волокти в ріку Волхов; інших же приставив волоченого бити не тому, щоб дерево одчувало биття, а щоб біс, у ньому схований, осоромився. І тут чудо дивне явилось, що біс, який у ньому досі жив, не стерпів сього знуцання і почав вельми жалісно і болісно великим голосом лементувати:

«Ой леле, ой леле! Горе мені, горе! Що попався в руки сих немилостивих людей, котрі вчора мене за бога почитали, а нині ж стільки мені зла заподіяли! Лихо мені, лихо! Що їм тепер сотворю?»

А люди волокли його, б'ючи, і, прийшовши на міст, винули його в ріку Волхов, де одразу ж пірнув у глибочинь і помалу з'явився з води. Один же якийсь чоловік вверг на нього палицею. Він же взяв палицю, і вверг нею на міст, і убив там мужів кілька; і поразив сліпотою новгородців, так що одтоді в сей час аж донині кожен рік на тому мосту люди збираються і, розділившись надвоє, граючись, убиваються.

По тому ж Володимир розділив Руську землю на 12 княжінь, синам своїм дванадцятьом, що їх мав од багатьох жон: спершу посадив на великому княжінні Новгородському найстаршого сина свого Вишеслава, в Полоцьку — Ізяслава, Святополка — в Турові, коли ж умер Вишеслав у Новгороді, посадив там Ярослава замість нього, Бориса ж — у Ростові, а Гліба — в Муромі, Святослава [— в Деревлянах, Всеволода — у Володимирі, Мстислава] — в Тмутаракані, Станіслава — в Смоленську, Судислава — в Плескові, тобто у Пскові, Позвізда — на Волині. Послав же з ними і священників, заповідаючи синам своїм, аби кожний із них по всій області своїй повелівав учити й хрестити людей і церкви ставити, як і було.

У рік 6499 (991). Захотів Володимир спорудити в Києві церкву Пресвятої Богородиці кам'яну і призвав майстрів од Греків; як почав, так і спорудив, і прикрасив її іконами й хрестами та іншими прикрасами, як і достойно церкві царській, і оддав на неї все, скільки взяв у Корсуні, срібло, і золото, і хрести, і ікони, і книги. Також і мощі святого священномученика Климентія, папи римського, і учня його Фіва поклав у ній, і приставив у ній службу правити священників корсунських, і доручив її Анастасу корсунянину.

У рік 6500 (992). Заложив Володимир Білгород і привів у нього нарочитих людей: любив-бо сей город більше од інших городів. [Спорудив же і інших багато городів]. У сей рік посвячений був Леонтій, митрополит Києва, од Євстафія-патріарха.

У рік 6501 (993). Ходив Володимир на Хорвати і переміг їх; і ледве прийшов із війни хорватської, як прийшли печеніги з того боку Сули. Володимир же пішов супроти них і зустрів їх на Трубежі-ріці, на броді; і не насмілювалися обидва війська зійтися. По тому ж князь печенізький приїхав до ріки і сказав до Володимира:

«Нащо маємо крові багато проливати? Хай-но поставлю я одного мужа-борця, а ти постав другого. Якщо твій подолає мого, не будемо воювати у твоїй землі аж три роки, якщо ж мій твого подолає, воюватимемо в ній три роки».

І повелів Володимир шукати такого мужа, і не знайшов.

Печеніги ж щодень викликали борця, докучаючи.

По тому ж прийшов якийсь муж до Володимира, повідаючи йому і мовлячи:

«Княже! Я прийшов на сю війну з чотирма синами, та є у мене дома син менший, якого ніхто ніколи не міг побороти, бо вельми він дужий».

Додав ще й таке:

«Якось я сварився на нього, коли він мняв шкіру, то розгнівався він на мене і перервав шкіру, що її в руках держав. Відаю, що може він подолати печеніга сього. Отож його, княже, повели привести до себе і випробуй його силу».

І повелів Володимир його привести.

І роздражнивши бика, тура дикого, пустили на нього. А він схопив рукою за бік бика на бігу, і скільки перстами взяв, стільки і вирвав шкіри з м'ясом у бика, усім на диво.

На ранок же послав його Володимир братися з печенігом, якого той, хоч він і був великий і страшний, переміг і убив.

Бачачи ж се, печеніги од страху кинулися тікати. Володимир же гнався за ними, січучи.

Отак-то, з Божою поміччю, прогнав Володимир печенігів і на тому місці заклав город Переяслав: бо молодик руський перейняв там славу од печенігів. Молодика ж того і вітця його сотворив мужами великими, а сам зі славою повернувся у Київ.

У рік 6504 (996). Звершена була церква Пресвятої Богородиці Десятинна. І помолився у ній Богу Володимир досхочу, як колись Соломон у своїй церкві, і прикрасив її, як я вище казав, і сотворив празник великий. Ще ж повелів, аби довіку усі піддані його усякого сану і чину давали десятину на сю церкву.

У сей же рік прийшли печеніги в силі тяжкій до Василькова. І Володимир вийшов супроти них з малою дружиною, та, стявшись з печенігами, не зміг стати супроти сили їхньої, і кинувся тікати з бою, і ледве встиг сховатися під мостом, де сотворив обітницю Богу поставити церкву Преображення Христового у Василькові, якщо його Бог сохраниць од печенігів (був-бо тоді день Преображення Господнього).

По сій битві виконав Володимир обітницю свою Господу, і поставив церкву красну у Василькові, і сотворив наклад великий на всіх бояр своїх, і милостиню велику убогим творив. По тому ж, на Успіння Пресвятої Богородиці, прийшовши в Київ, те ж творив і так до кінця життя свого творив, маючи мир з навколишніми землями, а саме: з Болеславом, королем польським, і Стефаном, королем угорським, і Андроніком, королем чеським.

Був же Володимир вельми милостивий до убогих і нескорий чоловіка погубити, хоч би і за велику вину: з того намножилося [розбійників] та інших злих людей.

І мовив до Володимира митрополит:

«Чому, княже, злих не караєш?»

Він же сказав:

«Боюся гріха».

Митрополит же і старці-старшини сказали:

«Ти поставлений од Бога за володаря карати злих і милувати добрих, достойно тобі карати [злих].

Якщо ж не караєш [злих], то гляди, щоб і добрим зла не вдіяв, бо з твоєї недбалості множаться злі на капость добрим. Отож погуби злих, нехай добрі в мирі живуть».

У рік 6505 (997). Пішов Володимир до Новгороду збирати воїв на печенігів, бо ті не переставали капості йому діяти.

Печеніги ж, зачувши, що одійшов князь, прийшли у великій потузі і обступили Білгород. Та не могли його взяти.

Коли ж проминуло немало вже часу, почав у городі голод лютувати.

Городяни ж, не маючи нізвідки помочі, раду сотворили піддатися печенігам, аби з голоду не загинути.

Муж же якийсь, котрий не був на раді тій, почувши, що піддатися хочуть городяни печенігам, зівзав старійшин городських і сказав їм:

«Не піддавайтесь, а сотворіть, як я вам скажу, і одженемо печенігів».

Старійшини обіцяли все велене сотворити.

Тоді він сказав їм:

«Зберіть по жмені вівса, чи пшениці, чи висівок».

Вони ж зібрали.

І повелів той жонам сотворити ціж, з якого варять кисіль, а у колодязь вставити кадуб і туди ціжу налляти. Повелів же він шукати ще й меду, який знайшли у княжій медуші-медівні, мед із водою розситити і в другий колодязь із кадубом поставити.

Вранці ж він повелів послати по печенігів, аби прийшли й побачили, що вбезпечений город і що ніяк їм його взяти.

І послали печеніги до них десять своїх мужів, щоб роздивились, що діється в городі.

Городяни ж їм сказали:

«Нащо себе губите, стоячи перед городом? Не зможете-бо перестояти нас, хоч і десять літ стійте, бо Бог дав нам харч од землі. А якщо не вірите, то побачте очима своїми власними».

І привели їх до колодязя, де був ціж, і, зачерпнувши, зварили при них. І був кисіль. Тоді повели їх до другого колодязя і зачерпнули ситі. І почали при них їсти кисіль і пити ситу. Те ж дали і печенігам-розвідникам.

Печеніги ж, скоштувавши, сказали городянам:

«Не поймуть віри сьому князі наші, якщо самі не побачать».

Городяни ж налили їм од колодязя корчагу ціжу, а другу — ситі і випустили з города до князів їхніх.

Князі ж печенізькі, почувши се, мали се за істину і за Божий промисел про город і, нічого не досягнувши та облишивши город, одійшли.

Сей же муж, який вимислив сю хитрість з киселем і ситтю, був од роду Свенельдового, який потім велику честь прийняв од Володимира і за сю хитрість прозваний був Киселем; його ж славний між вельможами рід і досі пробуває.

У рік 6507 (999). Переставилася Ярогніда, мати Ярополкова [Ярославова].

В той же рік переставився Мечислав, король польський, і настав по ньому син його Болеслав Хоробрий.

У сей же рік умерла окаянно Аргіра, княгиня венецька, дочка Василя, кесаря грецького, найбільша з усіх людей розкошниця, яка водою ніколи лица свого не мила, а тільки росою або водками многоцінними, харч же її також понад розум дорогоцінний і сластий був; скарана ж була од Бога тим, що, жива будучи, засмерділася, так що ніхто при ній жодної часини не міг стерпіти із-за смороду¹.

У рік 6509 (1001). Переставився Ізяслав Володимирович, отець Брячиславів.

У той же рік Отгон, кесар римський, коронував Болеслава на королівство Польське, і одтоді вже почали господарі польські королями зватися; дав же тоді кесар Болеславу гвіздок один, яким Христос на хресті пригвождений був^{II}.

У рік 6511 (1003). Переставився Всеслав Ізяславич, онук Володимирів.

У рік 6517 (1009)^{III}. Турчин, з направи жидів, розруйнував церкву над гробом Господнім: із того по всьому світі християни вбивали жидів, багато ж з-поміж них зі страху охрестилося. Та невдовзі мати того турецького царя, християнкою будучи, щедрим заходом ще кращу церкву з каменю квадратного над гробом Господнім спорудила і прикрасила.

У рік 6519 (1011). Переставилася Анна, жона Володимирова, царівна грецька.

У рік 6521 (1013). Прийшов уперше в Київ преподобний отець наш Антоній із Святої гори і вселився в печеру Варязьку.

У рік 6522 (1014). Ярослав не схотів данину давати з Новгороду Володимирі, отцю своєму, що її перед тим кожний рік давав. І за се розгнівався Володимир на Ярослава, сина свого, і повелів требити путь і мости мостити, хочачи на нього піти. Ярослав же, зачувши про се, пішов за море і привів собі на поміч варягів: боявся-бо вітця свого. Та Бог не дав радості дияволу: невдовзі-бо розхворівся Володимир, у тій же хворобі й умер.

У рік 6523 (1015). Володимир, готуючись на Ярослава, сина свого, не відав, що прийшов кінець життя його: невдовзі-бо впав у хворобу тяжку. І в той час прийшла йому вість, що печеніги ідуть на Русь. Було ж тоді при ньому два сини його, Борис і Святополк. Володимир же, хворий буди, не міг сам піти супроти печенігів і послав супроти них зо всією силою Бориса, сина свого, а Святополка залишив у Києві. Володимир же, день од дня знемагаючи, переставився з доброю сповіддю у 15-й день місяця липня, на Берестовому, прокнязювавши 35 років, у невір'ї — 8 років, а охрестившись — 27 років.

Святополк же, хочачи сам сісти на великому княжінні Київському по Володимирі, отцю своєму, повелів таїти смерть його; і тієї ночі отай взяв тіло його і поклав у церкві Пресвятої Богородиці.

Та, однак, люди всі довідались про се, й зібралися всі од малого до великого, і тужили по ньому, як по отцю і заступнику. І поклали його чесно, з належними піснями, у церкві Пресвятої Богородиці, у гробі мармуровому.

Початок княжіння Святополчого.

Святополк, по смерті отця свого, сів на великому княжінні Київському і умислив таїти ще смерть Володимира, отця свого, доки не зможе зненацька вибити усіх братів і сам єдиновладцем стати в Русі, як був і отець його. Отож скликав він киян, і вельмож, і бояр і почав їм давати дарів багато, прагнучи їх призначити до себе сотворити. Вони ж хоч і дари приймали, та серце їхнє не було з ним.

Борис же в той час, посланий Володимиром, не знайшовши печенігів, повернувся і став на Альті-ріці. І там прийшла йому вість, що переставився Володимир, отець його, і що Святополк сидить на княжінні.

І сказали йому вся дружина і бояри:

«Іди, сядь на великому княжінні — ми ж усі за тебе».

Та Борис не хотів з братом своїм крамолитися і волів зостатись на княжінні, яке йому отець одділив був.

Святополк же, забувши Бога, схотів земного царства і, змовившись зі злими людьми, убив невинного брата свого Бориса, на Альті, липня 24-го дня, а по тому ж і Гліба, вересня 5-го дня, на Смядині, як про те просторише в житії святих мучеників Бориса і Гліба пишеться.

Та не досить було сьому окаянному Святополку сих двох братів убити, убив він ще й третього брата Святослава, який тікав од нього до гори Угорської.

В той час був Ярослав у Новгороді Великому, маючи з собою варягів багато, і не відав про смерть отця свого Володимира. Варяги ж почали насильств багато новгородцям творити, що тим не любо було; і, змовившись, вибили вони багато варягів. Ярослав же розгнівався вельми і, криючи гнів свій, послав підступно по новгородців, які били варягів, мужів нарочитих, мовлячи:

«Уже мені сих варягів не воскресити! Тож прийдіть до мене, бо треба мені вас».

Ті ж, не збагнувши підступу, прийшли. А Ярослав повелів усіх їх перебити.

І в ту ж ніч прийшла йому вість із Києва од Предислави, сестри його, про смерть отчу, і що Святополк сів у Києві, вибиваючи братів, і що вже убив Бориса і послав по Гліба.

«І ти стережися!»

Почувши те, Ярослав запечалився по вітцю, і по брату, і по дружині, яку сам перебив.

На другий день вранці зібрав Ярослав тих новгородців, які залишилися, і сказав:

«О любя моя дружино! Вчора багатьох перебив я, а нині потреба мені настала — і золотом купив би вас».

Й, отерши сльози, сказав:

«Отець мій умер, а Святополк сидить у Києві, вибиваючи братів».

І сказали новгородці:

«Княже! Не журися! Бо хоч браття наші й посічені, та можемо за тебе поборотись».

І зібрав Ярослав варягів шість тисяч, а новгородців із іншими воями 40 тисяч і пішов із ними до Києва на Святополка.

У рік 6524 (1016). Святополк, почувши, що йде на нього брат Ярослав з великою силою, зібрав на нього також незчисленне воїнство руське й печенігів, і пішов супроти нього, і став проти Любеча над Дніпром. А Ярослав став по другому боці Дніпра. І стояли так понад три місяці, доки вже мороз був, не сміючи, ні сей один, ні другий, перейти через Дніпро.

По тому ж воевода Святополчий Вовчий Хвіст, старий буди, почав, по берегу їздючи, докоряти Ярославу, мовлячи до новгородців:

«Нащо, безумні смерди і древоділи, прийшли ви сюди із хромцем своїм, якщо боїтесь бою? Таж невдовзі приставимо вас храми наші будувати».

Се почувши, новгородці роз'ярилися і сказали до Ярослава:

«Вранці підемо супроти них. А якщо хто з наших не захоче піти, то самі його вб'ємо».

Стояв же Святополк між двома озерами, і в сю ніч без міри упився з дружиною своєю, і спали.

Ярослав же помолився Богу так:

«Господи Боже, Вседержителю-правосуде! Ти таємне і сокровенне кожного видаєш і не хочеш нікому погібелі, а хочеш усім спасіння! А беззаконників до третього і четвертого коліна нищиш! Розсуди ж ні мене з убивцею братів моїх, який заради царства земного, як другий Каїн, не устидився братів своїх убивати і кров неповинну проливати! Помстись на ньому, Господи! Нехай скінчиться злоба грішного! Воздай йому, Господи, по ділам його і по лукавству його погуби його, Господи!»

І, скінчивши молитву, сполчив дружину свою, і перевізся перед світом, і, одштовхнувши човни од берега, пішов на Святополка.

І була січа люта.

І не змогли печеніги Святополка рятувати, бо стояли за озером.

І ввігнав Ярослав Святополка на лід.

І обломився під ними лід, і потопились.

З остатком же Святополк утік у Ляхи.

А Ярослав на покинутому полчищі Святополчому багато добра знайшов, яке все своїй дружині оддав.

Початок княжіння Ярославового.

Ярослав, перемигши Святополка, ввійшов у Київ і сів на престолі отчому, маючи тоді 28 літ. І прийняли його кияни з радістю, в рік 6525 (1017).

У сей же рік погоріли церкви в Києві.

У сей же рік преподобний Антоній Печерський, зоставивши Київ, пішов знову у Святу Гору.

У рік 6526 (1018)¹. Прийшов Святополк з Болеславом, королем польським, на Ярослава.

Ярослав же зібрав силу-силенну русі, варягів, слов'ян, і пішов супроти Болеслава на Волинь, і став над Бугом, а Болеслав по другому боці Бугу.

Ярославів же воевода Буда почав через ріку докоряти королю і насміхатися над ним: був-бо Болеслав тяжкий тілом і черево дебеле мав, так що і на коні не міг сидіти, та був хоробрий і смисленний.

І сказав Болеслав до своїх:

«Чи чуєте, як докоряють мені? Якщо вас на сей докір не бере жаль, то я сам супроти них піду, і краще мені умерти, аніж знущання се терпіти».

І, сівши на коня, побрів у річку. І пішли за ним усі вої його.

Ярослав же, не сподіваючись такого сприту, не встиг сполчитися, а тому переможений був і, зоставивши все, кинувся тікати до Новгороду.

Болеслав же прийшов із Святополком до Києва. Там зібралася була народу сила-силенна. І не хотіли пустити Болеслава у Київ. Та, голодом і нуждою примушені, одтворили Київ і пустили Болеслава і Святополка. Болеслав же там і зазимував.

¹ Мовлять же лядські літописці¹¹, що Ярослав по першій поразці хотів мститися на Болеславі і як міг, зібравши остаток воїв своїх, хотів несподівано напасти в Києві на Болеслава. Та Болеслав сповіщений був про се, і знову перемиг Ярослава, і по тому свою дружину розіслав [по городам] на постій.

Ярослав же, вдруге переможений, пішов до Новгороду і звідти хотів тікати аж за море. Але Костянтин Добринич, посадник Ярославів, який був у Новгороді, укріпив Ярослава, мовлячи:

«Не бійся, княже, ще можемо битися з Болеславом і Святополком».

І зібрали вони данини багаті на воїнство, і послали по варягів за море.

Сповіщений був Ярослав, що пішов Болеслав із Києва, і гнався за ним аж до Бугу, де втретє переможений був Ярослав.

Та наші літописці сього не споминають, тільки те, що Ярослав, по першій втечі своїй у Новгород, підтриманий був Костянтином Добриничем і зібрав там воїв на Болеслава і Святополка; в той час Болеслав сидів у Києві, а воїнство його по городах навколишніх багато насилля людям творило. А безумний Святополк отай повелівав їх вибивати. І що, побачивши сей підступ Святополчий, Болеслав розгнівався на Святополка вельми і дав своєму лядському війську Київ на пограбування, а сам пішов із Києва, взявши із собою все багатство і все красне, що тоді Київ мав, також і бояр Ярославових, і двох сестер Ярославових, дочок Володимирових, і Мойсея Угрину, і людей силу-силенну, та й повів із собою в Ляхи; зайняв же і городи червенські, що з-під ляхів Володимир перше взяв був; Анастасу ж корсунянина Десятинному, який здобув його довіру лестощами, доручив лад держати у Києві, бо Святополк тоді, боючись Болеслава, утік із Києва.

У рік 6526 (1018). Ярослав, зібравши воїв, почув, що, по відході Болеслава з Києва, Святополк знову сів у Києві. Отож пішов Ярослав знову до Києва на Святополка і перемиг його, так що той ледве сам утік у Печеніги.

У рік 6527 (1019). Святополк знову прийшов на Ярослава з печенігами у тяжкій силі. Ярослав же вийшов супроти нього і став на Альті-ріці, на тому місці, де вбитий був брат його Борис.

І, воздівши руки свої, помолився Ярослав Богу, мовлячи:

«Кров братів моїх волає до тебе, владико, Господи Боже мій! Тож молю тебе, Всемогущий Творче, Судіє найправедніший, одомсти за кров праведних своїх, як мстив за кров Авелеву на Каїні, наклавши на нього страх. Отак наклади і на сього — хай не зможе більше проливати крові християнської» і т. ін.

І ще сказав:

«Браття мої святі, Борисе і Глібе! Поможіть мені на убивцю сього гордого!»

І, скінчивши молитву, сполчив свої вої, і пішов на Святополка.

Була ж п'ятниця тоді. І коли саме сходило сонце, Святополк пішов супроти нього. І, стявшися, билися обидва завзято. Такої січі ніколи ще не було на Русі, щоб кров по долинах текла. І ледве надвечір подолав Ярослав.

А Святополк утік у Ляхи. І коли тікав, напав на нього біс, од страху розслабилась кістка його, так що не міг сидіти на коні, а на ношах несли його. І донесли його до Берестя, тікаючи з ним.

Він же мовив:

«Тікайте зі мною, бо женуться за нами».

Отроки ж посилали насупроти подивитися, чи хто женеться. І не було ніякої погоні. І тікали з ним далі.

А він раз у раз схоплювався, мовлячи:

«Женуться за нами, біжіть!»

І не міг на одному місці стерпіти.

І пробігли з ним усю Лядську землю. Гонимий-бо він був гнівом Божим. Аж прийшли на пушу між Чехами і Ляхами. І тут окаянный Святополк зле збувся життя свого. Так і поховали його. І є могила його там в пуші і до сього дня, а од неї іде злий сморід.

Ярослав же, вкінєць перемігши Святополка, сів у Києві.

У рік 6528 (1020). Народився у Ярослава перший син Володимир.

У рік 6529 (1021). Прийшов Брючислав Ізяславич, онук Володимирів, на Новгород, і взяв його, і, взявши у городі добро та людей, пішов у землю свою, до Полоцька.

Сповіданий же був про се Ярослав, і гнався за ним із Києва, і в сьомий день настиг його на Судмі-ріці, і переміг його, так що ледве Брючислав сам утік у Полоцьк. Ярослав же одпустив новгородців зо всім їхнім добром до Новгорода.

У рік 6530 (1022). Пішов Ярослав до Берестя. А Мстислав, брат його, який був у Тмутаракані, пішов на Касоги. Почувши про се, Редедя, князь касозький, вийшов супроти нього. І коли стали обидва полком проти себе, сказав Редедя до Мстислава:

«Нащо маємо губити дружину? Хай-но ми самі без оружжя поборемось: якщо ти подолаєш — возьмеш мою жону, й дітей, і все добро, і землю мою; якщо ж я подолаю — я твоє все возьму».

І сказав Мстислав:

«Нехай буде так!»

І, зсівши з коней, почали вони боротися.

І почав долати Редедя, був-бо великий і дужий.

Мстислав же молився Богу і Пресвятій Богородиці, творячи обітницю і мовлячи:

«Пресвята Богородице! Помози мені перемогти сього ворога, і споруджу тобі церкву».

І одразу ж подолав Редедю, і ударив ним об землю, та ще й горлянку йому ножем пробив, і до кінця убив його.

І увійшов Мстислав у землю його, і взяв усе, що було у нього,— і жону, і дітей, і все інше, а на касогів данину наклав, та й повернувся з радістю до Тмутаракані. І одразу ж спорудив він церкву Пресвятої Богородиці, по своїй обітниці, яка стоїть і донині.

У рік 6531 (1023). Зібрався Мстислав із хозарами і касогами на Ярослава, брата свого; Ярослав же був тоді в Новгороді.

У рік 6532 (1024). Коли Ярослав сидів у Новгороді, прийшов Мстислав із силою-силенною воїв до Києва, та кияни не прийняли його. Мстислав же, одійшовши, сів у Чернігові.

Почувши ж про се, Ярослав послав за море по варягів. І прийшов йому на поміч Якун Сліпий, брат Фріяндів, який мав одєжу злототкану. І з ним пішов Ярослав на Мстислава, брата свого.

Мстислав же пішов супроти нього до Лиственного і звечора сполчив своїх воїв, сіверців, чоло в чоло, а сам з дружиною став по крилах.

А був у ту ніч дощ страшний, і громи, і блискавки.

І мовляв сам до себе Мстислав:

«Піду супроти Ярослава і несподівано нападу на нього вночі».

Ярослав же те ж мислив.

І так негадано зійшлися. І стали сіверці супроти варягів. І билися вони завзято, і була січа страшна, і не бачили вої один одного, б'ючись, хіба що коли блискавки блискали, тоді й оружжя ставало видимим.

І наступив Мстислав зо всією силою своєю на варягів, так що не змогли більше вистояти вої Ярославіві.

Ярослав же, бачачи себе подоланим, кинувся тікати, так само і Якун, зоставивши там і свою луду злоткану, кинувся тікати у Варяги, а Ярослав до Новгороду.

На ранок же прийшов Мстислав на побоїще, і побачив варягів і сіверців побитих, а інших мало, і сказав: «Як сьому не радіти? Була ж бо битва люта, а лежать побиті тільки варяги і сіверці — моя ж і Ярославова дружини цілі».

І розкаюся Мстислав, що покрамолився з братом, і послав по Ярослава, мовлячи:

«Ти — старший брат, то й сідай у Києві».

Та не смів Ярослав прийти, доки наступного року не помирилися. І був тоді Ярослав у Новгороді, а мужі його в Києві, а Мстислав у Чернігові.

У сей рік народився у Ярослава другий син Ізяслав.

У той же рік об'явилися волхви в Суздальській області, які, спокусі бісівській підпавши, повелівали вибивати старих людей, мовлячи:

«Тому добробуту немає у вас, що сі старі добро удержали, і, якщо сих усіх не виб'ємо, не буде ніщо родити, і всі люди од голоду вимруть».

Був-бо голод великий, і сум'яття було в тій стороні, так що дехто по Волзі в Болгари їздив і звідти жити привозив.

Почувши про сих волхвів, Ярослав прийшов у Суздальську область і повелів сих волхвів брати, одних страчуючи, інших заточуючи, а людей утвердив, мовлячи:

«Бог єдиний дає благословення і багатство добротворцям, грішних же карає, а тому небу дощ, а землі плід не дозволяє давати. Якщо хочете добробуту, кайтеся за гріхи і молітеся зі сльозами, то Бог, бачачи ваше каяття і ваші сльози, дасть вам благодать свою, і чого попросите у ньюю, матимете».

У рік 6533 (1025)! Умер Болеслав, король польський. Настав по нім син його Мечислав Другий, чи Мешко, ледачий і п'яниця і ні в чому не радивий: мав-бо жону, подібну собі, іменем Риксу, яка над ним верховодила. За се усіма ненавидимий був.

У час його царювання багато зла було в Ляхах і міжусобних чвар, у яких один одного убивали. Під той час багатьох панів, бояр і біскупів побито було. Під той же час і ту безвстидну жону убили, яка мучила преподобного Мойсея Утрина. Все те було, яко же мені здається, за вигнання іноків із області Лядської, про що в житіях святих Єфрема Скопця і Мойсея Утрина сказано. Ще ж і інші навколишні народи й царі полонили землю Лядську без будь-якої борони.

У рік 6534 (1026). Ярослав прийшов у силі великій до Києва і помирився із Мстиславом, братом своїм. І розділили вони між собою землю Руську по Дніпро. І сів Ярослав у Києві, а Мстислав — у Чернігові. У той рік народився у Ярослава третій син Святослав.

У той же рік умер Василій, цар грецький.

У рік 6535 (1027). Преподобний Антоній знову прийшов у Київ із Святої Гори.

У рік 6536 (1028). Умер Константин, цар грецький, і настав по ньому Роман.

У рік 6538 (1030). Пішов Ярослав на ляхів і взяв Белз. Пішов він і на чудь, і переміг її, і поставив там город, і нарік його своїм хресним ім'ям, тобто Юріїв.

У той же рік народився у Ярослава четвертий син Всеволод.

У рік 6539 (1031). Ярослав, зговорившись із Мстиславом, братом своїм, пішов на ляхів, і взяв знову од них городи червенські, і повоював землю Лядську, і, багатьох ляхів звідти привівши, посадив їх по Росірії, де вони живуть і до сього дня. І поставив там городи Корсунь і Триполь.

У рік 6540 (1032). Почав Ярослав ставити городи по Росі. У сей же рік постригся в ченці преподобний Феодосій Печерський.

У рік 6541 (1033). Євстафій Мстиславич умер. У сей же рік було страшне затемнення сонця, червня 29-го, од години шостої до години восьмої.

У рік 6542 (1034). Мечислав, король лядський, умер. І були тоді ляхи без короля літ вісім. Під той час все зле зібралось на Лядську землю, як то звичайно буває, їхнім словом мовлячи, під час *intetregnum* [міжкоролів'я — латин.]: не тільки-бо навколишні царі розграбували їхню землю — багато тоді князівств од Корони одпали, що й донині в інших руках застаються, — а що ще гірше — міжусобні чвари страшні були у них. Тоді вигнали із землі і Риксу-королеву із сином її Казимиром, так що сей Казимир одтоді втрапив надію на королівство Лядське і став ченцем, а по тому і дияконом у монастирі Ключіаку.

У той рік Мстислав Володимирович їхав на лови і, розхворівшись, умер; і поклали його в церкві Святого Спаса, яку сам спорудив. Був же Мстислав дебелий тілом, червоний лицем, великі мав очі, був хоробрий у бою, до бідних милостивий і дружину свою дуже любив.

Ярослав же по його смерті став єдиновладцем на Русі.

У той же рік був у Новгороді Ярослав і посадив там сина свого Володимира і єпископа Жидяту.

У той же рік народився у Ярослава п'ятий син В'ячеслав.

І коли ще був Ярослав у Новгороді, прийшла до нього вість, що печенігів сила-силенна обступила Київ. Ярослав же, зібравши багато воїв, варягів і слов'ян, прийшов до Києва, і ввійшов у город, і по тому сполчив дружину свою, і поставив варягів на чолі, а по правому боці — киян, а по лівому — новгородців.

І з'єдналися вони з печенігами на місці тому, де нині Свята Софія. І була січа люта, та, одначе, з поміччю Божою, уже надвечір подолав печенігів Ярослав. І так били їх, що од всього множества жоден не втік, а ті, що в битві уціліли, у ріці Ситомлі потопились і в інших ріках.

У сей рік Роман, цар грецький, жоною був задушений, і настав по ньому Михаїл злотокузнець.

У сей рік Ярослав посадив Судислава Володимировича, брата свого, князя псковського, в темницю (обмовлений-бо був йому), і сидів той у ній 24 роки, аж до смерті Ярославової.

У рік 6546 (1038). Заклав Ярослав город Київ більший, і обсилав його валом великим, і спорудив у ньому церкву прекрасну Святої Софії, і при ній дві вежі позолочені; і прикрасив її всілякою красою, золотом і камінням дорогоцінним, іконами і хрестами, і начинням дорогоцінним, і паволоками. Спорудив же і ворота кам'яні, а в них двері золоті поставив, на воротах же церкву Благовіщення Пресвятої Богородиці, мовлячи:

«Нехай сими воротами добрі вісті приходять до мене в город сей, молитвами Пресвятої Богородиці і Святого архангела Гавриїла».

Спорудив же і церкву Святого Георгія, і монастир, неподалік од Золотих воріт і Софії, а також церкву і монастир Святої Ірини, од Софії неподалік.

За сього благочестивого князя почала віра християнська плодитися, і чорноризці почали множитися, і монастирів багато почало бути. Любив-бо Ярослав церковне благоліпіє, священників і чорноризців дуже любив, і до книжного читання був ширий і вдавався часто; і зібрав писців багато, які перекладали книги грецькі на слов'янську мову; і списав книг багато, що ними і донині повчаються люди.

У рік 6546 (1038). Ярослав пішов на ятвягів і переміг їх.

У сей рік посвячений був Феопент, митрополит Київський, од Олексія Студита, патріарха; сей митрополит посвятив Святої Софії церкву.

У рік 6547 (1039). Освячена була церква Пресвятої Богородиці Десятинна, яку Володимир спорудив, митрополитом Феопентом.

У рік 6548 (1040). Ярослав ходив на литву і переміг їх.

У рік 6549 (1041). Пішов Ярослав на мазовшани в човнах і переміг їх.

У сей рік^I умер Михаїл злотник, цар грецький, і настав по ньому інший Михаїл, що його Зоя-цариця замість сина вигодувала і царем сотворила; він же, невдячний, оддалив її од царства і в монастирі в чернецтво силою постриг. Люди ж, довідавшись про се, повстали проти царя, а цар, бачачи, що люди хочуть його убити, утік у церкву; та із церкви виволокли його і по ринку волочили, потім йому і брату його очі видовбали і врешті смерть заподіяли. І настав по ньому цар Константин Мономах.

У рік 6550 (1042). Пішов Володимир, син Ярославів, на ям і переміг їх. А був тоді мор тяжкий на коні; померли тоді коні і у Володимира; люди тоді здирали шкури з коней, які ще дихали.

У сей же рік ляхи^{II}, зібравшись, узяли Казимира-королевича з Клюбніяку-кляштора (де він був уже монахом і дияконом) і поставили його королем у своїй Лядській землі; і дано було йому за жону Марію Володимирівну, народжену од Анни, царівни грецької, сестру Ярославову, і прозвали її Доброгнівою замість Марії; і видав Казимир Ярославу за вно людей вісімсот, яких колись полонив був Болеслав. Сей Казимир був перший з-поміж королів польських, який грамоти умів.

У рік 6551 (1043)^{III}. Послав Ярослав Володимира, сина свого, на Греки і дав йому воїв багато, воєводство ж доручив Вишаті, отцю Яновому. І пішов Володимир на Царгород у човнах. Коли ж минули місце, де Дунай у море впадає, настала буря велика, і збаламутилося море, і розбивало кораблі руські; розбило ж і княжий корабель. Князь же пересів на корабель Івана Творимирича, воєводи Ярославового. Інші вої, яких шість тисяч вивергло море на берег, захотіли іти пішо в Русь; та із княжої дружини ніхто з ними не йшов, тільки воєвода Вишата пішов з ними. Була ж вість грекам, що море потопило русь, і пішли греки і настигли у морі чотирнадцять кораблів Володимирових. Володимир же бився з ними кріпко, і переміг їх, і повернувся в Русь. А Вишату з пішими греки настигли і побили, а самого його, взявши, привели в Царгород і осліпили. А через три роки помирився Ярослав з Греками і взяв дочку у Константина Мономаха, царя грецького, за сина свого Всеволода. Тоді ж одпущений був і Вишата.

У рік 6552 (1044). Вигребено було двох князів, Ярополка й Олега, синів Святославових, а братів Володимирових, і охрестили кості їхні, і поклали в церкві Пресвятої Богородиці у Володимирі.

У сей рік умер Брячислав Ізяславич, онук Володимирів, отець Всеславів, князь полоцький. І сів Всеслав у Полоцьку, замість отця свого. Сього Всеслава мати народила од волхвування. Коли ж народився він, було язвено на голові його.

[І сказали волхви матері його:]

«Се язвено прив'яжи до нього — нехай носить його, доки житиме, і в усьому благополучивий буде». І носив його Всеслав до кінця життя свого; а тому немилостивий був на кровопролиття.

У рік 6553 (1045). Володимир Ярославич заклав у Новгороді церкву Святої Софії.

У рік 6555 (1047). Ярослав ходив із Казимиром, королем польським, на Мойслава, князя мазовецького, і переміг його, і Мазовше покоровив Казимиру.

У рік 6556 (1048)! Турки почалися: народилися вони од Магога, сина Яфетового, онука Ноєвого, і були вдатні до воєн. Жили ж раніше при горах Кавказійських, і наймалися за мито навколишнім царям, і помагали їм на війні. Коли ж позвав їх Сарацен, цар перський, на поміч у війні із супротивними ворогами, вони перемогли; та що Сарацен, цар перський, не вдовольнив їх, як обіцяв, то вони з того в сей рік, роз'ярившись, повстали на самого Сарацена, і перемогли, і самого його убили з усіма володарями перськими, і самі почали в Персії володіти, а з того, завзяття набравшись, почали всьому світу насилля творити, про що буде нижче.

У рік 6558 (1050). Лларіон поставлений був митрополитом у Києві, од патріарха Михаїла Кируларія; той перше викопав було печерку малу, в якій по тому преподобний Антоній оселився.

У рік 6560 (1052). Переставився Володимир, син Ярославів найстарший, у Новгороді, і покладений був у Святій Софії.

У рік 6561 (1053). Народився у Всеволода син Володимир Мономах од царівни грецької.

У рік 6562 (1054)II. Переставився Ярослав. Умираючи ж, так спорядив синів своїх, мовлячи їм:

«Сини мої! Майте між собою приязнь, бо ви собі брати, сини єдиного вітця і єдиної матері; і як будете в приязні, то Бог буде з вами і підкорить вам усіх ворогів під ноги; а як не будете приязнитися і зайдете між собою у зваду, то і землю отчу погубите, і самі погинете. Отож доручаю стіл мій у Києві найстаршому моему синові Ізяславу. Сього слухайте, як вітця. А Святославу даю Чернігів, Всеволоду — Переяслав, В'ячеславу — Смоленськ».

[І заповідав їм не переступати меж братніх].

По тому сказав Ізяславу:

«Якщо ж хто захотів би обидити братів, то ти, як найстарший, помагай обидженому».

І так спорядив синів своїх: перше-бо держав Ізяслав Туров, а Святослав Володимир, Всеволод же був завжди при вітці; був-бо більше од усіх любий Ярославу; йому ж і жону той взяв у царя грецького, про що вже мовилося вище.

І переставився Ярослав у Вишгороді, місяця лютого 20-го дня, в суботу першу посту. Всеволод же обрядив тіло отче і привіз у Київ. І, співаючи над ним обрядові пісні, поклали його в церкві Святої Софії, у гробниці мармуровій. І тужили по ньому всі люди. Жив Ярослав років 66, був на княжінні Київському років 38.

У сей рік^{III} умер цар грецький Константин Мономах, і царювала по ньому жона його Феодора Порфирогенет, дочка Зоїна [Чит.: «сестра Зоїна»].

Початок княжіння Ізяслава.

У рік 6563 (1055). Сів Ізяслав на княжінні в Києві, а Святослав у Чернігові, Всеволод у Переяславі, Ігор у Володимирі, В'ячеслав у Смоленську.

У сей рік взимку пішов Всеволод на торки і переміг їх.

У сей рік приходив князь Блуш з половцями, Всеволод же сотворив з ними мир; і повернулися половці до себе.

У сей рік^{IV} Віктору-папі диякон на вівтарі в келиху з сакраментом трутизну пристроїв.

У рік 6564 (1056). Умерла Феодора, цариця грецька, і настав по ній Михаїл Стратоник.

У рік 6565 (1057). Переставився В'ячеслав Ярославич смоленський, онук Володимирів, і посадили в Смоленську Ігоря-брата.

В сей рік^V Михаїл зоставив царство Грецьке, і настав по ньому Ісакій Комнин.

У рік 6566 (1058). Ізяслав переміг голядів.

У рік 6567 (1059). Ізяслав, Святослав і Всеволод випустили з поруба Судислава Володимировича, стрія свого (а сидів той там 24 роки, всаджений Ярославом, вітцем їхнім, а його братом). І водили його хрест цілувати, що не буде мститись за свою обиду: та він зразу ж постригся в чернецтво.

В сей рік¹ Ісакій, цар грецький, блискавкою був уражений, а також бісом опанований, зоставивши царство, пішов у монастир Студити, і настав по ньому Константин Дука.

У рік 6568 (1060). Переставився Ігор Ярославич у Смоленську.

У сей рік зібрали Ізяслав, Святослав і Всеволод незчисленну силу воїнства і пішли на торків. Почувши ж про те, торки, зоставивши все, кинулися тікати од них, і одні од голоду та спраги вимерли, інші ж од мору, а ще інші інакше погинули; і одгоді вигиб сей народ поганський.

У рік 6569 (1061). Прийшли половці вперше на Руську землю із князем своїм Сокалем. І вийшов супроти них Всеволод, і бився з ними, місяця лютого 2-го дня; та переможений був Всеволод. Половці ж, повоювавши Руську землю, вернулися. І се перше зло од них було на християн.

У рік 6571 (1063). Переставився Судислав Володимирович, якого брат його Ярослав держав у порубі 24 роки, як повідалося вище; і поховали його в церкві Святого Георгія.

У сей рік в Новгороді ріка Волхов текла назад аж п'ять днів; і се знамення не на добро було — на четвертий-бо рік Всеслав спалив увесь город.

У рік 6572 (1064). Ростислав Володимирович, онук Ярославовий, утік у Тмутаракань, і з ним утекли Порей і Вишата, син Остромирів, воєводи новгородського. І вигнав Ростислав звідти Гліба Святославища, а сам сів на його місце.

У рік 6573 (1065). Пішов Святослав на Ростислава Володимирича в Тмутаракань. Ростислав же одступив із города — не тому, що боявся Святослава, а не хотячи руку підняти на стрія свого. І посадив Святослав знов там сина свого Гліба, і повернувся назад. Ростислав же, знов прийшовши, вигнав Гліба і сам сів у Тмутаракані; а Гліб прийшов до Святослава, отця свого.

У сей рік Всеслав Брячиславич, князь полоцький, почав війну на Русі.

В сей же рік з'явилася комета превелика, по заході сонця, аж 7 днів, маючи промені криваві; і затьмилося Сонце, тільки й зосталося його так, наче Місяць; се знамення не на добро було — були-бо по тому поганих нашествия і міжусобні війни.

В сей рік рибалки витягли неводом із Ситомлі-ріки ввержене туди дітище, яке дуже неблагообразне було — мало-бо на лиці срамні уди, а про інші сором і казати; на нього роздивлялись до вечора, а тоді знову ввергли в Ситомль.

Отож треба знати, що всілякі знамення — чи на небесах, а чи на землі — бувають не на добро: приміром, в Єрусалимі з'являлися вої на конях, віщуючи Антиохове нашествия; в тому ж Єрусалимі з'явилася комета велика, під час Нерона, яка знаменувала запустіння Єрусалима тощо; і за Маврикія народилося було дитя без очей і без рук, а в чреслах мало риб'ячий хвіст; і пес вродився із шістьма ногами [в Африці ж народилося дитя одне з чотирма ногами], а інше — з двома головами; в Сирії був землетрус, і розсілася земля, і вийшов звідти мул, людським голосом мовлячи, що має бути лихо — що й сталося. Всі-бо знамення не на добро бувають, як я казав.

У рік 6574 (1066). Коли Ростислав Володимирович сидів у Тмутаракані і брав данину у касогів і в інших сторонах, то, боячись його, греки послали до нього якогось хитрого Котопана з підступом. Той, прийшовши, здобув довір'я Ростислава лестощами. І якось, коли вони пили разом вино, пив Котопан до Ростислава і одпив до половини чаші, а половину оддав Ростиславу, торкнувшись чаші пальцем, на якому мав смертельний розчин під нігтем. Ростислав же випив, нічого не боячись. А Котопан одразу ж утік і, прийшовши на восьмий день у Корсунь, сказав:

«Сьогодні Ростислав умре».

І повідав усе, як було.

Та незабаром люди корсунські, бачачи його велике лукавство, убили його камінням.

Був же Ростислав стрункий, красний лицем, милостивий до убогих, хоробрий на війні.

Умер він лютого 3-го дня і покладений був у Церкві Пресвятої Богородиці.

У рік 6575 (1067). Всеслав Брячиславич, онук Ізяславів, а правнук Володимирів, князь полоцький, вступив у війну з Ярославом і зайняв Новгород Великий.

Ярославичі ж, а саме: Ізяслав, Святослав і Всеволод, об'єднавшись, пішли на Всеслава, коли була зима люта, і прийшли до Мінська. І не пустили їх у город. Вони ж, силою взявши город, вибили не тільки чоловіків, але й жінок та дітей. І пішли до Немизи.

А Всеслав пішов супроти них.

І, зійшовшись, билися вони завзято, доки переможений був Всеслав і кинувся тікати.

Ся перемога була березня 3-го дня, і був тоді сніг великий.

По тому ж послали Ярославичі до Всеслава, мовлячи:

«Прийди до нас і поклонися нам, і не сотворимо тобі нічого лихого».

І цілували до нього хрест.

І той, понадіявшись на цілування хресне, приїхав до них у човні через Дніпро до Смоленська з двома синами.

Вони ж, переступивши цілування хресне, взяли його з двома синами і всадили в поруб у Києві.
У сей рік умер Константин Дука, цар грецький, і настав по ньому Роман Діоген.

У рік 6576 (1068). Прийшли половці в тяжкій силі на Руську землю.

І зібралися на них Ярославичі, тобто Ізяслав, Святослав і Всеволод. І прийшли вони в печеру до преподобного отця нашого Антонія, аби благословив їх іти на половців.

Преподобний же Антоній провидів на них гнів Божий і, просльозившись, прорік їм:

«Маєте переможені бути, і багато хто з вас упаде від вістря меча, інші ж у воді потоплені будуть, останні ж у полон підуть».

Янові (Вишаті) ж тоді прорік, що він тої біди збудеться і що все станеться на Альті-ріці.

Князі ж не послушали преподобного Антонія, а, сполчившись, пішли вночі на половців.

Та гнівом Божим переможені були християни половцями, і багато зла було по тому в землі нашій, як усе те прознаменували незвичайні знамення^I. Із сеї битви розбіглися князі — Святослав у Чернігів, Ізяслав і Всеволод у Київ. А половці розсіялися по всій Руській землі, беручи у полон безборонне.

У Києві ж люди сотворили раду і послали до Ізяслава, мовлячи:

«Дай нам коней і оружжя, то будемо битися з половцями, аби не погубили вони нашої землі».

Та не послухав їх Ізяслав.

Розгнівалися люди і пішли у двір до воеводи Косняча, але не знайшли його.

Тоді сотворили вони раду біля двору Брючиславового і сказали:

«Коли князь не дбає про нас, так що й земля наша помирає, то пошукаймо собі князя кращого, аби нас міг збавити од супостатів».

Інші ж сказали:

«Таж у порубі сидить князь Всеслав — його собі й візьмемо за князя, хай нас боронить од половців».

І, згодившись, всі розділились надвое: одні пішли до порубу, а другі на двір княжий^{II}.

Ізяслав же тоді сидів із Всеволодом і дружиною своєю і, бачачи із віконця крамольників, не знав, що має робити.

І сказав Туки, Чудинів брат, до Ізяслава:

«Не відаємо, чого се люди збунтувалися, та все ж пошли, княже, дружину до порубу, хай пильнують Всеслава кріпко або, призвавши того підступом до віконця, хай уб'ють його».

Та Ізяслав не послухав його.

І невдовзі закричали люди, і одні напали на двір княжий, другі ж, отворивши поруб, вивели Всеслава і повели його на двір княжий.

Побачивши ж се, Ізяслав і Всеволод кинулись тікати з Києва, Всеволод — у Переяслав, а Ізяслав — у Ляхи, до Казимира-короля: мав-бо за собою сестру Казимирову.

Люди ж поставили Всеслава посеред двора княжого, а двір княжий, де була незчисленна сила золота та срібла й іншого добра, розграбували.

І було се 15 вересня.

Тут Бог явив силу хресну: що Ізяслав цілував хрест до Всеслава, і, переступивши, взяв його, і всадив у темницю, за те Бог навів на нього поган, а Всеслава збавив хреста. В день-бо Воздвиження Чесного Хреста Всеслав, зітхнувши з полегкістю, помолився зі сльозами, мовлячи:

«О Христе чесний! Що вірував я в тебе, то визволи мене із рову сього».

Бог же в науку землі Руській, являючи силу хреста, на другий день визволив його із темниці.

І сидів на князівстві в Києві Всеслав місяців сім.

А половці в той час воювали по Руській землі, навколо Києва і Чернігова, і ніхто не боронив їм.

Святослав же по тому зібрав, скільки міг, дружини, а саме: три тисячі, і пішов з ними до Сновська.

Половці ж, бачачи, що Святослав іде на них, сполчилися і пішли на Святослава. А було їх аж дванадцять тисяч.

Святослав же, побачивши силу поган, сказав до дружини:

«Уже нам нікуди дітися, браття любі! Тож станемо кріпко за землю нашу, і жон, і дітей! Бо якщо не битимось, то мають погани і землю нашу, і нас погубити».

І, се сказавши, стявся з половцями кріпко, і, Божою благодаттю, подолав їх — одних вибив, інші ж, тікаючи, у Сновлі-ріці потопилися, остатки ж із князем їхнім у полон узяв Святослав.

У сей рік Казимир Мніх, король польський, умер, і настав по ньому син його Болеслав Смілий, який потім узяв собі за жону дівичку красну, дочку В'ячеславову, онуку Ярославову, сестричку небогу Ярославичів, князів руських^{III}.

У сей рік диявол звабив Ісакія, затворника печерського.

У рік 6577 (1069)^{IV}. По смерті Казимировій Ізяслав прийшов із Болеславом Смілим, сином його, королем польським, до Києва на Всеслава.

Всеслав же вийшов проти нього до Білгорода, а коли настала ніч, утік отай од своїх.

Уставши вранці і не знайшовши князя, люди повернулися в Київ і, сотворивши раду, послали до Святослава і Всеволода, мовлячи:

«Ми зло сотворили, прогнівавши свого князя, і ось нині веде він на нас ляхів. Тож просимо вас, прийдіть ви в Київ, хай не загине город стольний отців ваших. Якщо ж ви не схочете, то ми, запаливши город, підемо в Греки».

І сказали їм Святослав і Всеволод:

«Не бійтесь, ми пошлемо до брата нашого, щоб не вів на вас ляхів. Якщо ж не послухає, то ми підемо на нього війною і не дамо погубити города отця нашого. А як хоче миру, то хай прийде з малою дружиною».

І утішились кияни.

До Ізяслава ж послали, мовлячи:

«Уже Всеслав утік, і не маєш ні єдиного супротивника тут, а тому не води ляхів на Київ, щоб не погубити города отчого. Якщо ж не послухаєш, то знай, що ми підемо на тебе, бо нам жаль города отчого».

Те чувши, Ізяслав zostавив ляхів і пішов з Болеславом та малою дружиною до Києва.

Та послав він перед собою Мстислава, сина свого, в Київ. А той, прагнучи помститися за отця свого, не розваживши добре, перебив чоловік сімдесят, а інших посліпив.

Коли ж Ізяслав прийшов до Києва, вийшли назустріч йому люди з поклоном і прийняли його за князя. І сів знову Ізяслав на столі своєму, травня 2-го.

Перебув же тоді Болеслав у Києві час немалий, всілякими втіхами тішачись. Ізяслав давав йому усього досхочу, аж доки зовсім не прогнали Всеслава із Полоцька, а Ізяслав не посадив у Полоцьку сина свого Мечислава, чи Мстислава. Та сей невдовзі умер. І посадив тоді Ізяслав на його місце Михайла Святополка. Аж тоді повернувся Болеслав зі своїми в Ляхи і взяв Перемишль¹.

Ізяслав же гнівався на преподобного Антонія, бо хтось звів на того наклеп, що він любив Всеслава і сприяв йому. І Антоній намислив тікати.

Сповіданий про се Святослав чернігівський послав до Святого Антонія, запрошуючи, аби той прийшов в його державу.

І преподобний Антоній зразу пішов у Чернігів, і полюбилася там йому гора Болдина, в якій викопав він собі печеру і вселився в неї,— є там і досі монастир Пресвятої Богородиці.

Та невдовзі Ізяслав отямився й убоявся Бога, що такого світильника прогнав із своєї області, і послав з молінням до Святого Антонія, щоб повернувся знову в Київ у свою печеру.

Святий же Антоній, незлобивим будши, здався на благання його і повернувся знову в Київ, у свою печеру.

В той же рік народився у Всеслава [Всеволода] син Ростислав.

У рік 6578 (1070). [В інших літописах показано 6579 рік]. Половці воювали біля Ростовця і Неятина.

В сей же рік вигнав Всеслав із Полоцька Святополка.

В сей же рік переміг Ярополк Ізяславич Всеслава під Голотичськом.

У сей же рік прийшов до Києва якийсь волхв, повідаючи:

«Явилися мені п'ять богів, мовлячи: „Повідай людям, що на п'ять літ потече Дніпро назад, і земля має переступати на інші місця, Грецька на Руську, а Руська на Грецьку, і інші землі почнуть змінюватися”».

І слухали його безумні, розумні ж посміювалися, мовлячи:

«Біс, тобою бавлячись, бреше, зваблюючи людей, доки тебе погубить».

Так і сталося: однієї-бо ночі взяли його і в прірву вкинули. І так згинув був безвісті волхв окаянний.

У той же рік і до Ростовської землі прийшли од Ярослава два волхви, повідаючи:

«Ми відаємо, хто запаси ховає».

І де тільки в город чи село приходили, намовляли на заможних жінок, щоб вибивали їх, мовлячи:

«Отсе ті, що запаси ховають».

Тобто жито, мед, рибу, шкіру тощо.

Чаруючи, вони прорізали їм за плечима і виймали з яких жито, а з яких риби чи вивірці тощо. І спричинились ті чаклуни облудні до того, що чимало добрих жінок неповинно повбивано було.

Прийшли вони і на Біле Озеро.

А був тоді там Ян Вишатич, збираючи данину. І повідали йому люди, як ті волхви багато зла наробили в Ростовській області, і сюди вже вони прийшли. Розпитавшись же, чиї вони смерди, і дізнавшись, що його князя, послав Ян по них, аби прийшли до нього.

Ті ж не хотіли. А мали вони при собі до трьох сот безумних людей, які йшли за ними, бісом зваблені будши.

Тоді Ян пішов до них у ліс, взявши із собою дванадцять молодців. Та нічого не зміг їм вдіяти. Тільки вбили тоді священика Янового.

І, повернувшись у город, сказав Ян білоозерцям:

«Як не візьмете мені сих волхвів, не піду од вас, хоч і три роки».

Тоді білоозерці, зібравшись, узяли їх і привели до Яна.

І сказав їм Ян:

«Нащо ви стільки душ християнських погубили?»

Вони ж сказали:

«Бо запаси держать сі злі жони. І доки всіх злих жон не виб'ємо, не буде ніщо родитись. А якщо хочеш у сьому впевнитись, перед тобою виймемо із них чи то жито, чи то риби, од них же пізнаєш».

Він же сказав:

«Брешете! Бог все творить, що хоче,— і голод, і добробут, а людина не може того знати».

Вони ж сказали:

«Ми все знаємо!»

І мовили багато такого богохульства і сквернословія, що його недостойно на письмі передавати. Укінці ж сказали:

«Два є боги — один небесний, другий у пеклі. Коли людина умре, душа йде до небесного Бога, а тіло до того, що в пеклі».

Ян запитав їх:

«Якому ж ви богу служите?»

Вони ж сказали:

«Антихристу, який у пеклі».

Тоді Ян упоминав їх, аби покаялись.

Вони ж сказали:

«Ми тебе не боїмося, бо боги наші мовлять нам, що ти не можеш нам нічого зробити».

І по довгій суперечці Ян сказав до своїх:

«Чи немає тут кого, що з його роду сі чаклуни погубили кого?»

І знайшлося багато таких.

Один сказав:

«Мою матір убили!»

Інший:

«Мою жону!»

І дав Ян сих чаклунів у руки їхні, аби їх погубили, як хочуть.

Ті ж завдали їм тяжких мук, а наостанку повісили їх на дереві; вночі ж ведмеді, злізши на дерево, поїли їх.

У сей же рік випало прийти якомусь новгородцю-християнину до одного чаклуна, хоча чарів од нього. Чаклун же, за звичаєм своїм, почав призивати бісів на очах у новгородця. І шпурнув біс чаклуна об землю, і лежав той якийсь час, оцепенівши, а тоді, вставши, сказав новгородцю:

«Маєш щось святе на собі, бо боги мої не сміють сюди прийти».

Той же, спом'янувши, що мав на собі хрест, вийшов із храмини і поклав хрест надворі.

Тоді чаклун знову почав призивати бісів, і біси, пометавши ним, спитали, що треба новгородцю. І мовив той:

«Чому ви боїтеся хреста?»

Вони ж:

«Се знамення Бога небесного, а його наші боги бояться».

Повідали ж і се:

«Наші боги живуть у безоднях, на вигляд чорні, крилаті, з хвостами, [літають і під небо, слухаючи ваших богів]. Якщо ж умре хто з-поміж ваших людей, то возносять їх на небо; якщо ж хто з-поміж наших — то несуть його до наших богів у пекло».

Об'явився і в Новгороді якийсь волхв, видаючи себе за Бога, і багатьох безумних звабив, мало не весь город, так що хотіли навіть і єпископа убити.

Єпископ же, одягнувшись у ризи і взявши хрест, сказав до людей:

«Хто вірує волхву, хай іде до нього, а хто вірує хресту, хай іде до мене».

І розділилися люди надвоє.

Але князь сам, Гліб Святославович, і дружина його, і всі люди ліпші були з єпископом.

Тоді князь Гліб, взявши оружжя під одержу, підійшов до волхва, мовлячи:

«Якщо ти Бог, то чи відаєш, що завтра має бути?»

Він же сказав:

«Знаю все».

«А нині чи до вечора, знаєш?»

Волхв же сказав:

«Чудеса великі маю сотворити».

Князь же, вийнявши меч, розтяв його.

І одразу він упав мертвий, не відаючи своєї погибелі.

Люди ж спокушені розійшлися.

У сей рік Володимир Всеволодич Мономах і Олег Святославич ходили Болеславу, королю польському, на поміч проти чехів.

У той же рік Ізяслав зівзав братів, Святослава і Всеволода, і приніс мощі святих страсотерпців руських, Романа і Давида, в церкву, що її сам в пам'ять їхню спорудив, за митрополита Георгія, як про те просторіше в житті їхньому.

Початок княжіння Святославового.

У рік 6579 (1071)^I. Воздвиг диявол котору між князів руських, Ярославичів. Святослав-бо чернігівський, бажаючи більшої влади, наустив Всеволода переяславського на Ізяслава, брата свого, князя київського, мовлячи:

«Ізяслав сватається із Всеславом Брючиславичем полоцьким на нас. Тож випередьмо його».

Отак, переступивши заповідь отчу, а ще більше Богу, зібрались вони та й вигнали Ізяслава із Києва. І сів на княжінні Київському Святослав, а Всеволод повернувся в Переяслав.

Ізяслав же пішов знову в Ляхи до Болеслава, із жоною, і дітьми, і майном великим, і був там час чималий, бо мав Болеслав тоді війну з Уграми і не міг допомогти Ізяславу, поки не скінчив ту війну.

У рік 6579 (1071). У сей рік закладена була церква Пресвятої Богородиці Печерська, кам'яна, князем Святославом, і ігуменом Феодосієм, і єпископом Михаїлом, митрополит же тоді був у Греках.

У сей же рік переставився преподобний отець наш Антоній Печерський.

У сей же рік^{II} Султан, цар турецький, поразив греків і самого царя Романа Діогена впіймав, але потому мир сотворив із ним і одпустив його; та поки ж Султан одпустив Романа, греки обрали собі в Царгороді іншого царя, Михаїла, сина Константина Дуки. Сей Михаїл повелів Романові, який прийшов од турків, очі видовбати, так що од тої рани він і умер.

У ті часи жив блаженний Феофілакт, єпископ болгарський, який витлумачив Новий Заповіт, тобто Євангеліє й Апостол.

У рік 6580 (1072). Посвячений був на митрополію Георгій Грек, од патріарха Іоанна Ксифилина.

У рік 6582 (1074). Переставився преподобний отець наш Феодосій Печерський.

У рік 6583 (1075). Почав мурувати церкву Печерську на підвалинах Феодосієвих Стефан-ігумен, що по небагатьох літах і звершив.

У сей же рік приходили послы з Німців до Святослава. Святослав же величався перед ними, показуючи їм славу і багатство своє.

Вони ж одповіли:

«На землі ніщо не вічне. Чували, що і більші колись багатства бували, та, коли Бог не благоволив, розсипалися і зникали».

Так колись похвалився Єзекія-цар перед послами вавилонськими, а потому все те у Вавилон перенеслося.

У рік 6584 (1076). Переставився Святослав Ярославич, грудня 27-го, і покладений був у церкві Святого Спаса; і сів по ньому зразу ж на княжінні Київському Всеволод, брат його, січня першого дня, і було княжіння його 6 місяців.

У сей рік народився у Володимира син Мстислав.

Знову Ізяслав на княжінні.

У рік 6585 (1077). Ізяслав прийшов з ляхами на Всеволода. Всеволод же вийшов проти нього на Волинь і сотворив із ним мир. І прийшов Ізяслав знову в Київ, липня 15-го, і сів на княжінні в Києві.

Олег же Святославич був тоді у Всеволода, коли Всеволод пішов супроти Ізяслава на Волинь.

У той же час Борис В'ячеславич, онук Ярославів, захопив княжіння Чернігівське під Олегом, і було княжіння його днів вісім: коли ж бо почув, що Всеволод повернувся з Волині, утік він у Тмутаракань.

Польські ж літописці^{III} інакше про се мовлять. Як прийшов Ізяслав з Болеславом, королем польським, прозваним Смілим, то взяв Болеслав Володимир, Холм, а Ігор Ярославич луцький піддався Болеславу. Тоді вийшов проти Болеслава й Ізяслава Всеволод, на Волинь, з іншими руськими князями і силою-силенною воїнства. І, стявшиш із Болеславом, переможений був Всеволод. І кинувся він тікати. Болеслав же прийшов до Києва. Та не впустили його кияни — зібралася-бо там сила-силенна людей. І схотів Болеслав примусом взяти Київ, та не зміг — билися-бо із города завзято. Тоді Болеслав умислив стати надовго і голодом зморити або приневолити киян, щоб здалися йому. Так і було. Городяни-бо, побачивши, що помочі немає ні од кого, а голод лютий починає бути, одтворили город і здалися Болеславу й Ізяславу, просячи милосердя. Тоді Болеслав, в'їжджаючи в город, ткнув мечем своїм у Золоті ворота на вічну пам'ять. І, ввійшовши в город, заповідав він своїм ляхам ніякого зла в городі не творити. Пробув же (Болеслав) у Києві час немалий, через усю зиму, аж доки всіх ворогів Ізяславових смирив і його на княжінні утвердив.

Тоді Ізяслав посадив по княжіннях синів своїх: Михаїла Святополка на Полоцьку, в Новгороді, Володимира на Смоленську, Ярополка у Вишгороді.

Король же, маючи тоді одраду з воєн, і всі його бояри з ним почали їсти і пити без міри і всіляким беззаконням і сластолюбством насолоджуватись. Жони ж їхні в Ляхах, зачувши про мужів своїх, що ті тво-

рять у Києві, наперекір мужам своїм те ж творили. Ляхи ж, зачувши про жон своїх, затужили з королем у Києві і тікали од короля в доми свої, так що небагато зосталося з королем.

Король же, бачачи себе zostавленим, пішов і сам із остатком дружини, маючи гнів великий, і, прийшовши у Ляхи, почав мститись на втікачах і на жонах, які безвстидно без мужів жили. І багато зла тоді Болеслав у Ляхах сотворив. А по тому і Станіслава, біскупа краківського, убив, бо той докоряв королю за се і неблагословення на ньому поклав було.

У рік 6586 (1078). Олег Святославич утік од Всеволода у Тмутаракань, квітня 10-го.

У сей рік убитий був Гліб Святославич у Заволочі і покладений був у Чернігові за Святим Спасом, липня 23-го. Був же сей Гліб милостивий до вбогих, прихильний до мандрівного люду, церковлюбивий, теплий на віру і красний на вроду.

У сей рік Олег Святославич і Борис В'ячеславич прийшли з половцями в Руську землю на Всеволода. І вийшов супроти них Всеволод, та, з допущу Божого, переможений був, серпня 25-го. Погинуло тут чимало боярів — Іоанн Жирославич, Туки, Чудин брат, Порей та інших багато. А Олег і Борис увійшли в Чернігів, полонивши з половцями християн. Всеволод же прийшов у Київ до Ізяслава. І цілувалися вони. І втішав його Ізяслав, навчаючи довготерпінню, ставлячи себе в приклад, як він безневинно постраждав дуже од братів, і обіцяв помагати йому на супротивних.

По сьому ж зібрався Ізяслав із сином своїм Ярополком, а Всеволод із сином своїм Володимиром Мономахом, та й пішли на Олега і Бориса до Чернігова. Чернігівці ж, не маючи тоді з собою князів, затворилися в городі і боронилися завзято. По сьому ж Володимир Мономах взяв перший город, де людей вивив, а город огнем спалив.

Борис же і Гліб, почувши про те, ішли до Чернігова на поміч своїм, проти Ізяслава і Всеволода. Ізяслав же, сповіщений бувши про се, пішов зі своїми всіма проти них; а Олег побоявся і хотів миритись, Борис же, гордий, не хотів, і мовив:

«Ти твори, як хочеш, я всіх подолаю».

І зійшлися жовтня 3-го на ниві Нежатиній. І стялися обидва війська, і билися завзято; і була між ними січа люта, в якій убили і гордого Бориса В'ячеславича, котрий не хотів миру, і інших багато. І подолав Всеволод. Олег же, бачачи, що військо його переможене, zostавивши все, утік з малою дружиною до Тмутаракані.

Убили ж тоді й Ізяслава київського. Його, взявши, привезли в Київ у човні. І вийшов назустріч йому весь Київ із плачем великим, так що й співів звичайних не чути було од людського плачу. І поховали його у церкві Пресвятої Боюродиці Десятинній, у гробі мармуровому.

Початок княжіння Всеволода Ярославича.

Сів на княжінні Київському Всеволод Ярославич, у рік 6586 (1078), і посадив сина свого Володимира Мономаха у Чернігові, а Ярополка Ізяславича — у Володимирі, а Святополка — в Турові.

У сей же рік, на початку свого княжіння, заклав Всеволод церкву святого Михаїла і монастир на Видубичах.

У сей же рік^I якийсь Никифор Ботонія [Ботоніат] взяв Михаїла Дуку, царя грецького, із жоною і дітьми, і, постригши, у монастирі затворив; а сам замість нього став царем.

У рік 6587 (1079). Прийшов Роман Святославич з половцями на Руську землю, Всеволод же сотворив мир з половцями, і повернулися назад; а Романа убили серпня 2-го. Олега ж узяли хозари і заточили за морем, у Цариграді; а Всеволод посадив у Тмутаракані Ратибора, посадника свого.

У рік 6588 (1080). Піднялися торки переяславські на русь; і послав Всеволод на них сина свого Володимира Мономаха, який і переміг їх.

У сей рік^{II} Олексій Комнін зігнав із царства у монастир Никифора, а сам царем став у Греках.

У сей рік посвячено Іоанна Доброго на митрополію Київську, од патріарха Миколая.

У рік 6589 (1081). Давид Ігоревич із Володимиром [Володарем] Ростиславичем, онуком Володимировим, правнуком Ярославим, прийшли до Тмутаракані і почали війну з Ратибором, посадником Всеволодовим.

У рік 6590 (1082). Умер Осек, князь половецький.

У сей рік настав у Ляхах господарем Владислав Герман, по браті своєму Болеславу Смілому, та не вінчаний був короною королівською і королем не називався, а тільки князем польським; бо тоді Григорій Сьомий, папа, неблагословення на всю землю Лядську наклав за вбивство Станіслава-біскупа. І одтоді ляхи жодного господаря свого короною не коронували, аж до Премисла, що було в рік 1295.

У рік 6591 (1083). Прийшов Олег із Греків до Тмутаракані і взяв Давида Ігоревича і Володаря Ростиславича, а сам сів у Тмутаракані і посік хазарів, які радили проти нього і на вбивство Романа, брата його; потому ж одпустив Давида і Володаря.

У рік 6592 (1084). Прийшов Ярополк Ізяславич на Великдень до Всеволода. Під той час утекли од нього обидва Ростиславичі, які по тому, прийшовши, вигнали Ярополка. Всеволод же послав сина свого Володимира, і той вигнав Ростиславичів, і посадив знову Ярополка Ізяславича.

У той же рік зайняв Давид Ігоревич у Олешії греків і побрав у них усе добро; Всеволод же привів до себе Давида і дав йому Дорогобуж.

У рік 6593 (1085). Ярополк захотів почати війну із Всеволодом київським, стриєм своїм, послухавши злих радників. Всеволод же, почувши про се, послав проти нього Володимира, сина свого. Ярополк, бачачи, що зле, зоставив все добро, матір, і жону з дітьми, і дружину і втік у Ляхи. Володимир же, прийшовши, взяв Луцьк і Володимир і посадив у Луцьку Давида Ігоревича, онука Ярославового, а матір, і жону, і дітей Ярополчих та інших привів у Київ і все добро його побрав.

У рік 6594 (1086). Всеволод київський заклав церкву Святого Андрія і монастир при ній, в якому Янка, дочка його, дівою постриглася в чернецтво і, зібравши черниць багато, жила з ними, за Іоанна Доброго, митрополита.

У рік 6595 (1087). Прийшов Ярополк Ізяславич із Ляхів і помирився з Володимиром Всеволодичем. І сів знову Ярополк у Володимирі, а Володимир пішов у Чернігів. І, посидівши трохи, Ярополк пішов у Звенигород. Коли ж їхав він на санях листопада 25-го, слуга якийсь, на ім'я Нерядець, їдучи при ньому на коні, пробив його шаблею і втік до Рюрика Ростиславича у Перемишль. Ярополка ж мертвого взяли на коня слуги його, Радко і Войкіна, і привезли у Володимир, а звідти у Київ. Вийшов назустріч йому сам князь Всеволод із синами своїми, Володимиром і Ростиславом, і всі бояри, і митрополит з усім кліром і чорноризцями. І поклали його в церкві Святого апостола Петра, грудня 5-го. Сей Ярополк був лагідний і смиренний, братолюбивий і милостивий; десятину давав на церкву Пресвятої Богородиці од всього, що мав; молив Бога завжди, аби послав йому смерть таку ж, як Святим Борису і Глібу, «аби так омив кров'ю своєю безліч гріхів моїх», що і дав йому Бог.

У сей рік ходив Всеволод у Перемишль.

У сей же рік перенесені були мощі Святого Миколая з Грецької землі в Італію, у Бар.

У рік 6596 (1088). Освячена була церква Святого Михаїла монастиря Всеволодового на Видубичах митрополитом Іоанном і єпископами Лукою та Ісаєм; ігуменство тоді держав Лазар.

У сей же рік перестався блаженний Никон, ігумен Печерський.

У сей же рік пішов Святополк Ізяславич з Новгорода на княжіння у Туров.

У сей же рік взяли болгари, чи волгари, Муром.

У рік 6597 (1089). Освячена була церква Печерська митрополитом Іоанном і єпископами Лукою білгородським та Антонієм юрївським, при благовірному князі Всеволоді, і дітях його, Володимирі і Ростиславі, і воєводі Янові, і ігумені Печерському Іоанні. Про те спорудження церкви Печерської просторіше у Патерику.

У сей же рік перестався Іоанн-митрополит. Був сей святий такий мудрий в писанні і красномовстві, що й рівного йому не було ще на Русі; був він милостивий до убогих та вдовиць, чуйний і до багатого, і до убогого, смиренний, ласкавий і мовчазний, утішав опечалених.

У сей же рік пішла Янка, дочка Всеволодова, у Греки.

У рік 6598 (1090). Привела Янка митрополита Іоанна Скопчину, висвяченого патріархом Миколаєм. Уздрівши ж його, люди всі не злюбили його і сказали:

«Се мертвяк прийшов до нас».

Та він у той же рік і вмер. Був же сей митрополит не книжний, і простий, і просторікуватий.

У сей же рік освячена була церква в Переяславі Єфремом, тої ж церкви єпископом. Сей-бо Єфрем і спорудив сю церкву, велику і гарну, і оздобив її всілякою красою та церковним начинням. Багато ж і інших споруд сей єпископ воздвиг, заклав і церкву Святого Феодора на воротах і при воротах Святого апостола Андрія, і город каменем огородив, і прикрасив город Переяславський церквами і спорудами, яких ще й не було на Русі: у Греції-бо бував і там всілякій красі навчився.

У рік 6599 (1091). Перенесли всечесні мощі преподобного отця нашого Феодосія із печери у велику церкву, яку сам він почав був воздвигати.

У сей рік сонце затьмилося, тільки мала його частина зосталася, травня 21-го дня.

У сей рік, коли Всеволод був на ловах за Вишгородом і тенета на звірі заметав, спав з неба змії преевелький; і сього чуда жажнулися люди.

У сей рік земля стогнала.

У сей рік з'явився волхв у Ростові і пропав.

У рік 6600 (1092). У Полоцьку незвичайні дива бували: протягом довгого часу, ночами, чули люди в городі ридання, і тупіт людський і кінський, і біг коней по вулицях і по городу, а бачити очима ніхто не

міг, що воно таке; і в той-бо час, хто тільки з храму виходив, одразу ж сими бісами вражений бував і од того вмирав, і ніхто тому не смів із храму виходити вночі, коли той гамір бував, тільки вдень сліди кінські і людські знаходили. По сьому ж і вдень се дійство бісівське бувало, тобто біг, і ірвання коней, і тупіт, і крики, і також уражало людей; бачити ж ніхто нічого не міг, тільки сліди на землі зоставались.

У сей рік суша така була, що й земля згорала, і болота, і бори самі займалися, і інші знамення різні бували, що все зле Руській землі віщувало.

У той-бо рік була велика війна з половцями, які взяли три города — Посічен, Переволоку і Прилук — і багато сіл повоювали.

У сей рік Василько Ростиславич, онук Володимирів, правнук Ярославів, воював із половцями ляхів.

У сей рік умер Рюрик Ростиславич перемишльський, брат сього Василька.

Під сей же час умирили люди од різних недуг.

У сей рік посвячений був Єфрем Грек на митрополію Київську Миколаєм Третім, патріархом.

У рік 6601 (1093). Переставився великий князь київський Всеволод Ярославич, онук Володимирів, квітня 13-го, на страсну неділю, і похований був одразу ж, квітня 14-го, у Святій Софії. Змолоду любив той правду і убогих, воздаючи честь єпископам і пресвітерам, більше ж од усіх любив ченців, був повстримний од п'янства й похоті; перед смертю ж одминився, і почав любити змисл юних, і з ними раду творив, сі ж почали заздрити і негодовати дружині своїй. Княжив 38 років, а саме: в Переяславі — 22, в Чернігові — один, а в Києві — 15. Розмислив же син його, Володимир Мономах, і послав до Турова по Святополка Ізяславича, аби прийшов у Київ княжити на отчому престолі.

Початок княжіння Михаїла Святополка.

У рік 6601 (1093). Прийшов Святополк Ізяславич у Київ, квітня 24-го дня, і сів на престолі отчому, в неділю антипасхи; і вийшли назустріч йому кияни з поклоном і радістю.

У сей же рік, почувши про се, половці послів своїх послали до Святополка укласти мир. Лядські літописці мовлять¹, що начебто по данину прислали половці, яку і Всеволод їм давав. Святополк же, подумавши так із мудрими старшинами, схопив послів і кинув їх у темницю. Не схвалили того брати. А половці, почувши про се, прийшли у тяжкій потузі на Руську землю і обступили Торчеський город. Святополк, побачивши, що зле сотворив, одпустив послів і просив миру у половців, та нічого не досяг. І пустилися половці по землі, воюючи. А Святополк почав збирати дружину, щоб іти на них.

І мовили йому мудрі старшини:

«Не здумай сам іти, а пошли по братів».

І послав Святополк у Чернігів до Володимира Всеволодовича Мономаха. Володимир же послав по брата свого Ростислава до Переяслава. І так прийшли Володимир і Ростислав у Київ до Святополка, і з'єдналися біля монастиря Святого Михаїла Видубицького, і мали між собою котору і свару.

А половці воюють землю.

І сказали їм мудрі:

«Нащо ви сваритесь межі собою, а половці полонять землю нашу? Таж ідіть чи з миром, чи з війною на поганих!»

Володимир же хотів миру, а Святополк війни.

Коли ж ішли на війну, то Володимир Мономах пішов у Печерський монастир по молитву і благословення.

Також і брат його, лютий Ростислав, їхав у Печерський монастир. І зустрів він по дорозі Святого Григорія, чудотворця Печерського. Того, зневаживши, повелів у Дніпрі утопити. І повернув назад, не побувавши в Печерському монастирі. Так і пішов на війну. (Про те просторіше у Житті сього Святого Григорія).

І по тому пішли всі князі до Триполя, і, прийшовши до Стугни-ріки, сотворили раду, чи переходити через ріку, чи ні.

Володимир мовив:

«Тут сотворімо мир з половцями».

І пристали на сю раду Ян та інші мудрі. А Святополк і кияни не хотіли миритись, а мовили:

«Хочемо битися».

І так пішли за ріку. Сполчившись, поставили Ростислава в чоло, а Володимира по лівий бік, а Святополка по правий і так пішли і за Триполь, де, стявшись з половцями, билися завзято. По тому ж половці переломили Святополка, також і Ростислава, а наостанку і Володимира.

Тоді християни, переможені, кинулися навтьоки. І коли прибігли до Стугни ріки, то Володимир із дружиною своєю перебрів, а Ростислав, який утопив Святого Григорія, чудотворця Печерського, утопився, як і віщував Святий Григорій.

Володимир же повернувся в Чернігів, а Святополк утік у Триполь, вночі ж пішов у Київ; також і Ростислава принесли у Київ і поклали його у Святій Софії.

Ся ж перемога половців була травня 26-го, якраз на Вознесіння Господне.

І половці розсіялися по всій землі Руській, полонячи і пустошачи землю.

Інші ж, обступивши Торчеськ, добували його. Ті боронилися завзято із города і убивали половців. По-

ловці ж вперто налягали і одняли їм воду. І почали люди од голоду і спраги знемагати, і послали до Святополка, мовлячи:

«Якщо не даси нам помочі, то здатися маємо».

Святополк же послав їм поміч, та не могли увійти у город, бо стояла навколо нього сила-силенна половців.

І стояли там половці тижнів дев'ять, по тому ж розділилися — одні й далі облягали город, інші ж пішли до Києва і почали полонити біля Києва і Вишгорода.

Святополк же пішов супроти них на Жиляни, 23 липня, де й билися завзято, та, одначе, за гріхи наші, подолали половці, а християни переможені були, і більше тут християн впало, ніж під Триполем, так що ледве з трьома Святополк утік у Київ. І був плач великий на празник Святих мучеників Бориса і Гліба.

Половці ж повернулися до Торчеська, де люди, не маючи нізвідки помочі, здалися половцям, а половці, забравши все добро і людей, потягли у свою землю, а город запалили.

У сей рік переставився Ростислав Мстиславич, онук Ізяславів, жовтня 1-го дня; і похований був, листопада 16-го дня, в церкві Пресвятої Богородиці Десятинній.

У рік 6602 (1094). Святополк сотворив мир з половцями і узяв собі за жону дочку Тогоркана, князя половецького; але й по тому не мав спокою од половців.

Того ж бо року прийшов Олег Святославич стародубський і тмутараканський з половцями на Володимира Мономаха до Чернігова. Володимир же затворився в городі, а Олег попалив усе, що було навколо города, не тільки дома, а й церкви і монастирі. Володимир же помирився з Олегом і пустив його в Чернігів, а сам пішов на отчий стіл у Переяслав. І увійшов Олег у Чернігів. А половці побрали полон навколо Чернігова. Олег же не тільки не боронив їм, а й сам ще повелів їм полон давати. Се вже втретє Олег приводив поган на Руську землю.

В сей рік прийшла сарана на Руську землю, серпня 16-го дня, і повиїдала жита і всяку траву.

В сей же рік переставився Стефан, єпископ володимирський, квітня 27-го дня, о 6 годині ночі; був він перше ігуменом Печерського монастиря.

В сей же рік у Венеції знайшлися випадково мощі Святого апостола і євангеліста Марка, бо протягом довгого часу не відали, де вони по перенесенню схоронені були.

У рік 6603 (1095). Половці пішли на греків з князем своїм Денгеневицем. Греки ж завдали їм поразку і самого князя Денгеневица, взявши, осліпили.

У сей же рік прийшли Атляр і Китан з половцями до Володимира Мономаха. Володимир же сотворив з ними мир і дав їм в заставу сина свого Святослава; по тому ж пустив Атляра з його боярами в Переяслав, а Китан стояв з військом поміж валами. На той час прийшов із Києва Слав'ята по якесь орудіє од Святополка. І почали з ним думати Ратиборові хлопці, як погубити половців. Володимир же не хотів того сотворити, мовлячи:

«Як можу се сотворити, коли мир виговорив вам?»

Одповідала дружина:

«Спом'яни, княже, скільки разів вони миряться з тобою, і знову полонять люд наш, і безперестанно проливають кров християнську».

І пристав Володимир на раду їхню. І в ту ніч послав Володимир Слав'яту і трохи дружини з торками, щоб викрали Святослава Володимировича од половців. І по тому убили Китана, та інших половецьких князів, і простих усіх половців, що з Китаном були. Вибили їх із суботи на неділю.

А Атляр тоді в городі розкошував на подвір'ї у Ратибора, нічого не відаючи про те, що спіткало Китана. На ранок же озброїв Ратибор отроків і послав одного отрока Балюка до Атляра, наче од князя, просячи його в теплу хату на утіху. Атляр же радо був пішов, та як тільки увійшов у хату з дружиною своєю, заперли їх міцно; нагорі ж приготовані пробрали стелю, і звідти Елбіг Ратиборич з лука устрілив під серце Атляра; також і всю дружину його постріляли. І було се у неділю сиропусну. Останніх же половців, які zostалися без князів, легко вибили.

По тому ж Святополк з Володимиром зговорились піти на половців і послали до Олега Святославича чернігівського, просячи його на поміч. Олег же обіцявся, та не йшов. А Володимир і Святополк пішли на половців, у землю їхню, і побрали вежі їхні, худобу, і верблюдов, і коней, і челядь, і привели в свою землю. І почали вони гніватися на Олега, що не пішов із ними, і потому послали до нього, мовлячи:

«Чому не йшов еси з нами на поганих, які гублять землю нашу? Та й нині маеш у себе сина Атлярового! Убий же його або нам оддай!»

Та Олег не послухав їх.

У сей же рік прийшли знову половці до Юр'єва і стояли коло нього все літо, так що мало не взяли його. Святополк же помирився з половцями, договорившись, що дасть їм Юр'їв-город зо всім добром, тільки людей хай пустять. Отож половці одступили од города трохи, а юр'ївці, вибравшись із города, прийшли в Київ. І повелів їм Святополк поставити город на горбі вітичевському і там поселитися, і нарік той город Святополчим; повелів же і Марину-єпископу з юр'ївцями осісти там. А Юр'їв-город порожній запалили половці.

У сей же рік прийшов Давид Ярославич, онук Ярославів, із Новгороду в Смоленськ. А новгородці, не люблячи його, зразу ж послали в Ростов до Мстислава Володимирича, онука Всеволодового, і привели його княжити над собою, а Давиду сказали, щоб не йшов до них. Отак сів Мстислав у Новгороді, а Да-

вид — у Смоленську. Пішов Мстислав і в Курськ, і в Муром; прийняли його муромці; і посадив він там посадників своїх, а Олегових побрав.

У сей же рік була така страшна сарана, що й землю покрила.

У сей рік¹ Урбан-папа зібрав собор, раду радячи, як би Єрусалим і Землю Святу освободити од поган; і послав по всіх християнських царях, побуджуючи їх на сю війну супроти турків.

У рік 6604 (1096). Святополк і Володимир Мономах послали в Чернігів до Олега Святославича, щоб раду учинити про Руську землю, при єпископах і старшинах, як би їм оборонити Руську землю од поганых. Олег же, гордячись, сказав:

«Негоже мене судити єпископам, і ченцям, і смердам».

І не схотів іти до братів своїх на раду, послухавши своїх злих радників.

Святополк же і Володимир сказали йому:

«Як не хочеш ти іти з нами на поганых, ані раду з нами радити, то значить се, що зле про нас мислиш, хоча ти помагати поганам».

І пішли на нього до Чернігова.

Олег же утік із Чернігова в суботу, травня 3-го, і в Стародубі затворився. Та й там Святополк і Володимир достали його. Але з города одбивалися завзято. І стояли вони навколо города до тридцяти днів, доки люди в городі не почали знемагати. Тоді й Олег скорився і вийшов із города, просячи миру. І дали йому мир з умовою, щоб прийшов у Київ і там поцілував хрест, разом із братом своїм Давидом, що будуть вони з ними у приязні. Олег же обіцяв і на тому тоді хрест цілував.

І повернулися Святополк і Володимир до себе назад. А Олег пішов у Смоленськ, та не прийняли його смоляни, тож пішов він у Рязань.

Під сей час прийшов з половцями шолудивий Боняк, в неділю, звечора, травня 24-го, і повоював біля Києва, і спалив на Берестовім дворі княжий.

Під той же час навколо Переяслава воював Куря з половцями і Устіє спалив.

Того ж місяця в 31-й день прийшов Тугоркан, тесть Святополчий, до Переяслава і став довкола города. Переяславці ж затворилися в городі. Святополк же і Володимир пішли на половців до Переяслава, по сей бік Дніпра, а половці їх не бачили. Тож перейшовши через Дніпро і сполчившись, побрели вони до половців за Трубіж і ударили на них несподівано. Половці ж од страху не змогли супроти них стати, а зразу ж кинулися навтьоки. Наші ж за ними гналися, січучи, і висікли тоді половців усіх до єдиного. Убитий же тут був і Тугоркан, тесть Святополчий; його ж, як тестя, повелів узяти Святополк і везти до Києва і поховав його на Берестові, на розпуттях, на могилі. Сю ж перемогу дав Господь християнам липня 19-го дня.

Того ж місяця, липня 20-го дня, в п'ятницю, знову прийшов отай шолудивий Боняк, як хижий звір, так що ледве і в Київ не ввійшов, і спершу запалив град біля Києва по Песку; а по тому кинувся на монастир і спалив монастир дівочий Святого Стефана і село Германь. Прийшли ж вони і під монастир Печерський. А братія тоді спочивала по заутренній. І поставили вони дві корогви перед воротами монастирськими. Братія ж кинулася врозтіч, хто куди міг,— одні на полаті, інші за монастир. Безбожні ж сини Ізмаїлові вирубали ворота монастирські і кинулися по келіях, вирубуючи двері, [і по сьому, підбігши до церкви, підпалили і південні, і північні двері], а увійшовши у церкву, палили ікони святі, багато хульних слів мовлячи на християн. І не відали окаянні, що Бог за гріхи наші попустив, щоб се сталося. Тоді спалили й двор Красний, що його поставив був Всеволод [на горі] над Видубичами. Убили ж тоді кількох з-поміж братії, і Євстратія блаженного, і Никона, прозваного Сухим, і з-поміж робітників монастирських багатьох, взявши, зв'язали і в свою землю повели.

Олег же Святославич, злонравний бувши і лукавий, не пішов до Києва на мир, як обіцяв, а, зібравши вої, пішов у Муром на Ізяслава Володимирича, сина Мономахового, мовлячи йому:

«Одай мені Муром і Рязань, бо се моя отчина».

Ізяслав же, зібравши ростовців, суздальців, білоозерців і муромців, пішов на Олега. І билися вони між собою завзято. Та з попущення Божого убитий був Ізяслав Мономахович у тій битві, вересня 6-го дня, а інші розбіглися. І покладений був Ізяслав у церкві Святого Спаса, а по тому, перенісши до Новгороду, поклали його в церкві Святої Софії, ліворуч.

Олег же мстив на всіх, хто помагав Ізяславу, одних із них убиваючи, інших ув'язнюючи, а добро їхне грабуючи, і захопив усю волость Муромську і Ростовську. Ще ж хотів узяти і Новгород з-під Мстислава Володимирича, та Мстислав послав до нього, щоб повертався в Муром і не зазіхав на чужу волость:

«А я пошлю до вітця мого і помирю тебе з ним».

Проте Олег не послухав його, а пішов із братом своїм Ярославом на Мстислава; коли ж почув, що Мстислав іде назустріч йому в силі великій, то злякався і повернувся в Ростов, а Мстислав пішов за ним. Олег же пішов у Суздаль і спалив город Суздаль, тільки zostавив двор монастиря Печерського і церкву Святого Дмитрія. Потім Олег побіг до Мурому, а Мстислав — слідом за ним.

По сьому ж послав до Олега Мстислав:

«Пошли до вітця мого, і я помирю тебе з ним, годі сеї війни».

Олег же, злонравний бувши і лукавий, послав до Мстислава, підступно мовлячи:

«Я хочу миру, тільки ти одпусти дружину свою».

І Мстислав, повіривши, розпустив дружину свою по селах.

У суботу ж Федорову, в час обіду, прийшла Мстиславу вість, що Олег уже на Клязьмі, прийшов-бо був

без попередження. Тоді Мстислав, якомога швидше зібравши дружину свою, сполчився перед городом. І стояли ті один проти одного днів чотири, аж прийшов В'ячеслав Володимирич з половцями в поміч Мстиславу-брату, і з'єдналися вони разом, і став Мстислав супроти Олега, а В'ячеслав супроти Ярослава, і билися вони завзято, і почав долати Мстислав.

Олег же, побачивши, що вже і з тилу заходять його, кинувся тікати у Тмутаракань і там затворив Ярослава-брата, а сам пішов на Рязань.

Мстислав же йшов за ним навздогін, городи беручи, визволяв усіх, кого Олег був заточив, а до Олега послав:

«Не тікай, а пошлися з молінням до братів, і я заступлюся перед вітцем моїм за тебе».

І пообіцяв Олег.

Отож Мстислав повернувся з веселим серцем і славою в Новгород, молитвами преподобного Микити.

У сей же рік зібралися західні царі й князі і пішли на турків, а натрапляючи на жидів, убивали їх, примушуючи хреститися; і багато тоді жидів згинуло, як про те преподобний Євстратій-мученик прорік, коли ними розп'ятий був, про що в житії його просторіше.

Князі полюбовно зібралися.

У рік 6605 (1097). Зібралися полюбовно князі руські, а саме: Святополк Ізяславич, Володимир Мономах Всеволодич, Василько і Володар Ростиславичі, Володимира Ярославича онуки, Давид і Олег Святославичі та інші, радилися між собою приязно про мир, мовлячи:

«Нашо губимо самі нашу Руську землю, самі між собою ворогуючи, а половці погані сьому раді, безперестанно землю нашу гублять. Маймося ж однині в єдинім серці і збережим землю вітців наших».

І постановили, щоб кожному держати отчизну свою. І дали Святополку Ізяславичу Київ, Володимиру Всеволодичу Мономаху — Переяслав, Давиду Святославичу — Смоленськ, Олегу Святославичу — Чернігів, Ярославу Святославичу — Муром, Володареві Ростиславичу — Перемишль, Василькові, брату його, — Теревовль, Давиду Ігоревичу — Володимир тощо.

І цілували на тому хрест, мовлячи:

«Якщо хто сього не сохраниць, хай буде на нього хрест святий і вся Руська земля».

І так із миром розійшлися.

І всі тому раді були, тільки диявол мав із того печаль, а тому й наустив Давида Ігоревича володимирського, аби знову сотворив котору між братами, що й сотворив той таким робом.

Сей Давид Ігоревич володимирський мовив до Святополка київського:

«Знай, що Володимир Мономах переяславський зложився з Васильком Ростиславичем теревовльським, і як убили Ярополка, брата твого, так і щодо нас обох замишляють, аби взяти під себе держави наші; і якщо завчасно про се не помислимо, то ні тобі в Києві, ні мені у Володимирі не княжити, а тому подбаймо про свої голови».

Спершу-бо не послухав був його Святополк, та згодом зваблений був і задумав їх один по одному погубити.

І послав він з підступом по Василька, який тоді перевізся був через Дніпро на Видубичах. Васильку ж якийсь отрок звістив про сю злу раду, а тому не хотів Василько іти до Святополка; згодом же, за великим наляганням, більше вірячи братам і цілуванню хресному, аніж отроку, прийшов Василько до Святополка і Давида. Ті ж, одразу схопивши його, закували у подвійні кайдани; і, взявши його на свої руки, Давид повіз його з собою у Володимир, поставивши над ним сторожу.

Почувши про се, Володимир Мономах переяславський послав до Олега і Давида Святославичів, намовляючи їх на Святополка, що той всупереч цілуванню хресному почав котору. Вони ж, одразу зібравшись, пішли на Святополка.

Святополк же, перед ними виправдовуючись, мовив:

«Не я, а Давид Ігоревич се сотворив».

Та вони не йняли віри.

Святополк же, бачачи, що діло погане, хотів тікати з Києва.

Та не дали йому кияни, мовлячи:

«Якщо ти втечеш, то ми на полоніння зостанемось; а ми відаємо, що Володимир вельми милостивий. Ти тільки zostав гординю і пошлися до Володимира, просячи його про мир».

Той же, послухавши їх, послав до Володимира митрополита і жону Всеволодову, виправдовуючись:

«Не я се сотворив, а Давид».

І просив миру.

Одповідали ж Володимир і Святославичі:

«Якщо кажеш, Святополче, що не ти, а Давид осліпив Василька, то ходімо на Давида, аби його взяти або прогнати»

І пристав на се Святополк, і цілував хрест. Вони ж повернулися до себе.

Під той час Володар Ростиславич, князь перемишльський, довідавшись про Василька, брата свого, що

йому сотворив Давид, зібрався, і пішов на Давида Ігоревича, і прийшов до Бузьська. Давид же затворився у Бузьську і, бачачи, що не може стати супроти Володаря, послав з молінням до Володаря, виправдовуючись:

«Не я сотворив і Василька осліпив, а Святополк київський».

І ледве милість випросив, а Василька неволею Володарю-брату оддав.

Отак, помирившись, розійшлися.

Коли ж настала весна, прийшли знову Володар і Василько на Давида, і, Всеволож-город добувши, спалили, і людей в ньому вибили. Тоді прийшли до Володимира, і обступили його з Давидом, і послали до городян, аби видали їм мужів, які підбивали Давида на осліплення Василькове, а саме: Туряка, Лазаря, Василя та інших. Городяни приневолені були видати їм у руки тих, кого вони хотіли. Володар же і Василько сих винуватців кривою одразу ж, в неділю, повісивши перед городом, розстріляли, а з Давидом мир сотворили.

І ледве сі одійшли, аж се в понеділок Святополк, як і обіцяв, прийшов на Давида і спершу прийшов до Берестя; Давид же, його злякавшись, утік до Владислава, короля польського, шукаючи помочі, і дав йому п'ятдесят гривнів золота.

Король же сказав йому:

«Саме вабить нас Святополк до Берестя, на утвердження миру; іди і ти з нами, і помиримо тебе з ним».

Послухавшись, Давид пішов із Владиславом до Берестя.

І став Святополк у Бересті, а ляхи на Бузі, і сотворив Владислав мир із Святополком; і дав королю Святополк великі дари, аби одступився од Давида. Владислав же по тому підступно мовив Давидові:

«Не слухає мене Святополк; та ти піди і сядь у Володимирі, і якщо захоче піти на тебе Святополк, ми тобі будемо помагати».

Послухавши їх, Давид пішов до Володимира. А Святополк, змовившись із ляхами на Давида, пішов одразу ж на нього до Володимира. Давид же затворився в городі, сподіваючись помочі од ляхів. Та не було помочі, бо взяли ляхи дари і у Святополка, і у Давида. І стояв Святополк довкола города тижнів сім, Давид же почав проситися, щоб пустив його Святополк із города. А Святополк повелів йому цілувати хрест, що одступить йому город Володимир,— і з тим пустив його. Давид же, вийшовши із Володимира, пішов у Червен і по тому в Ляхи.

Святополк обійняв город Володимир у велику суботу, і возвеселився серцем, що прогнав Давида, і схотів ще Василька і Володаря прогнати, а їхню державу під свою владу взяти, і пішов на Ростиславичів, тобто на Василька і Володаря. І, почувши про се, Василько і Володар пішли на Святополка, взявши хрест, який він до них на мир цілував; і зійшлися на полі на Рожні. Василько ж підніс хрест, за свідка Бога призиваючи, що Святополк, нестійкий і злонравний, переступив цілування хресне, надію маючи на силу-силенну своїх воїв:

«Перше цілував мене хрест, і позбавив мене очей, і по тому знову, вдруге, очищаючись, цілував хрест, а се нині шукає душі моєї. Тож будь, Господи, сам [судією] неправді його!»

І багато хто тоді бачив хрест над військом Васильковим.

Коли ж стялися, переможений був Святополк і втік у Володимир.

Володар же і Василько не ішли по нім, задовольняючись своїми удільними межами і князівствами.

Святополк же посадив у Володимирі сина свого Мстислава, який недавно замучив за скарб Василя і Феодора, а Ярослава послав до угрів, ваблячи їх на Володаря перемиського; сам же пішов у Київ.

І прийшов Коломан, король угорський, із силою-силенною воїв помагати Святополчичам, і став коло Перемишля по Вягру, і два єпископи із ним.

Вийшла ж Ланка, княгиня перемишльська, мати Володарева, до Коломана, молячи його, аби не дрович облогою неповинного города і людей.

Коломан же, кривий бувши і скаредний, не тільки не послухав її, а ще й зневажив її, ногою одіпхнувши од себе¹.

А Давид Ігоревич під той час повернувся з Ляхів, і посадив жону свою у Володаря, а сам пішов на половців, і якраз зустрів їх, уже готових, в путі з Боняком і Миркотом, князями їхніми, і дав їм багато золота, щоб помагали йому проти Коломана, короля угорського. З ними ж одразу вернувся.

Боняк же шолудивий вийшов, чаклуючи, вночі і завив, наче вовк, і одізвався до нього вовки, і знову інші вовки завили; і з того чаклування зрозумів Боняк, що має побідити Коломана.

Тоді, розгорнувши військо, ударив він дерзновенно на Коломана. І билися тоді завзято; та, одначе, побідив Боняк Коломана з уграми. І полягла там сила-силенна угрів, а інші у Вягрі й Сяні потопилися. Убили ж там і єпископа їхнього, і з бояр багатьох. Угорські літописці мовлять, що ніколи ще такої поразки не знали угри, як тоді.

Ярослав же Святополчич утік у Ляхи, а Давид, знову зайнявши Червен та інші города, прийшов і до Володимира, де Мстислав Святополчич з багатьма воями затворився; Давид же Ігоревич обступив город і, часто йдучи на приступ, хотів його взяти, та боронилися завзято із города.

У тій же битві застрелений був Мстислав Святополчич на заборолі стрілою під серце, де одразу ж і вмер, по прореченню преподобного мученика Василя Печерського, що його із Феодором за скарб убив був сей Мстислав; як про те просторіше в житті сих святих написано.

Тоді володимирці послали до Святополка, повідаючи про смерть сина його Мстислава і просячи од нього помочі. Святополк же не забарився послати Путяту, воеводу свого, з воями. Тож і прийшли вони в Луцьк до Святоші Давидича, онука Святославового. А сей Святоша уже цілував хрест Давиду Ігоревичу-

чу, що повідатиме йому все, коли що почує про Святополка. Та ще тоді були люди Давидові у Святоші. Святоша ж, зрадивши хресне цілування, не тільки не сказав Давиду, а ще й сам із Путятою прийшов на Давида несподівано; і, заставши того сплячого, завдали йому злої поразки, так що ледве сам із жменькою дружини втік. Вони ж, звільнивши город од облоги, посадили у Володимирі посадника Святополчого Василія і повернулися до себе.

А Давид знову втік до половців. І знову зустрів Боняка в путі, і, давши йому дари, прийшов із половцями на Святошу. І обступили його в Луцьку. Святоша ж, не можучи нічого вдіяти, просив у Давида миру і пустив його в Луцьк, а сам випросив, аби пустили його до отця в Чернігів,— і на тому помирилися.

Отож Святоша пішов до Давида Святославича, отця свого, в Чернігів, а Давид Ігоревич сів у Луцьку і звідти знову прийшов до Володимира; Василь же, посадник Святополчий, не маючи змоги стати супроти Давидові, втік у Київ до Святополка, господаря свого.

В сей рік^I із Європи вийшла сила-силенна християнських князів і людей, за спасіння своє, на турка, і здобувала великі побіди над турками.

У рік 6606 (1098). Володимир Мономах і Олег та Давид Святославичі пішли на Святополка, який, всупереч хресному цілуванню, не переставав воювати, але помирилися.

У сей рік заклав Володимир церкву кам'яну Пресвятої Богородиці в Переяславі.

Того ж року сей Володимир заклав город на Острі.

У рік 6607 (1099). Святополк знову пішов на Давида Ігоревича, Давид же втік у Ляхи.

На той час, у місяці квітні, було знамення над городом Володимиром: два круги на небі, а в них — як сонце, аж до шостої години, вночі ж три стежки світлі, аж до зорі.

По всьому сьому зібралися князі полюбовно — Святополк, Володимир, Олег і Давид Святославичі. Призвали також Давида Ігоревича, і, виказавши вину його, сотворили з ним мир, і дали йому в державу Бузьск, Чорторийськ, Острог, Дубно; ще ж дав йому Володимир двісті гривен, і Святославичі — двісті гривен. Послали ж і до Володаря з Васильком:

«Не проливайте крові християнської, і хай буде вам Перемишль, тільки оддайте нам наших підданих».

Та не послушали сього Володар і Василько.

Ще ж Святополк дав Давиду Ігоревичу Дорогобуж, живучи в якому той і вмер, а Ярославу, сину своєму, дав Володимир.

У сей рік^{II} християни взяли Єрусалим під турком, а турків із Землі Святої вигнали. І було радісно і весело на серці християнам, що винищили погань в місцях святих і сподобилися під своєю владою мати місця святи. Поставили ж тоді римляни в Єрусалимі патріарха-латинника, а саме: Дальберта, біскупа ліванського, на другий день після Різдва Христового, а в Антіохії — Берната. Сі ж патріархи по тому коронували на королівство Єрусалимське Годфріда, а на Антіохійське — Беамунда. Знайшли ж тоді в Єрусалимі розп'яття Христове, ще Никодимом, нічним учнем Христовим, поставлене, яке не голе тіло мало, а наче у царські шати обвите було; його ж у Луку до Тусції в Італію перенесли.

У рік 6608 (1100). Християни стерли Турецьку державу і взяли з-під неї всю Землю Святу, тобто Єрусалим і Антіохію, і поставили королем єрусалимським Годфріда, комеса боліонського, з Італії; та того ж року він переставився, і поставили замість нього царем ієрусалимським брата його Балдвіна, комеса боліонського.

У той же рік у Сирії знов укріпилися турки і завдали поразки Беамунду, князю антіохійському, якого були поставили християни.

У рік 6609 (1101). Переставився Всеслав Брячиславич, князь полоцький, квітня 14-го дня.

У той же рік затворився у Бересті Ярослав Ярославич, онук Ізяславів, якого, піймавши, Святополк закував у кайдани і привів у Київ; та вимолили його митрополит і ігумени у Святополка і привели його до гробу святих мучеників Гліба й Бориса, де зняли з нього кайдани і пустили його; а він цілував їм хрест не мстити своєї обиди.

У той же рік прислали половці до всіх князів, просячи миру. І, з'їхавшись на Залотчі, князі раду радили про те. А тоді сказали послам:

«Як хочете з нами миру, приходьте, та й поєднаємося біля Сакова».

І прийшли половці, і сотворили мир із християнами, вересня 15-го дня.

У сей же рік заклав Володимир церкву кам'яну Пресвятої Богородиці і єпископію у Смоленську.

У рік 6610 (1102). [У рік 6609]. Утік Ярослав Ярополчич із Києва жовтня 1-го дня.

Того ж місяця підманув Ярослав Святополчич Ярослава Ярополчича, і взяв його на Нурі, і привів до Святополка, отця свого.

У той же рік звабив Святополк Мстислава Володимирича з Новгороду, воліючи посадити його у Володимирі, а в Новгороді посадити сина свого.

Та новгородці ж сказали:

«Не хочемо Святополка, ані сина його. І якщо, крім Мстислава, зважить хто-небудь до нас прийти на

княжіння, то нехай відає, що не поспіє од нас винести голови своєї, хіба що дві голови мати буде,— тоді хай іде, бо одну у нас конечно погубить. І не хочемо нікого ж іншого, тільки Мстислава».

Святополк, нічого з ними не вдіявши, пустив до них знову Мстислава Володимирича.

У той же рік, місяця січня, протягом трьох днів було багато знамень. Наче пожежею, зоря, почавши од сходу, ішла по колу, і було світло всю ніч, як од повного місяця. Того ж місяця і року на сьомий день було знамення на сонці: огородилося сонце трьома дугами, інші ж дуги були хребтами до себе. Та сі знамення по тому на добро обернулися — в наступний-бо рік побили і стерли руси половців.

У сей рік умер Владислав¹, король польський, і настав по ньому син його Болеслав Кривоустий.

У сей же рік оддана була дочка Святополча Збислава за Болеслава, короля польського, листопада 16-го дня.

У той же рік народився у Володимира син Андрій.

У сей рік посвячений був на митрополію Київську Микола Грек, патріархом Миколаю.

У рік 6611 (1103). Зібралися князі руські на раду в Надолобську: Святополк київський, Володимир Мономах, Давид Святославич; а Олег Святославич недугою одрікся; Мстислав Давидич, Ігорів онук; В'ячеслав Ярополчич, онук Ізяславів; Ярополк Володимирич — і єдинодушно нарадили піти на половців, бо багато од них досі зла натерпілись. І, зібравшись, пішли в човнах Дніпром, аж до порогів, інші ж кіньми, і стали в Трополчах, і звідти, висівши з човнів, пішли пішо в поле, і прийшли на Сутин.

Прочувши ж про се, Русоб, князь половецький, злякався вельми. Та інші князі половецькі сказали йому: «Що сих боятися? Вони в руки наші самі прийшли, тож не уникнути їм рук наших. А сих-бо вибивши, підемо без будь-якого опору в землю їхню і остаток без труда винищимо».

І зібралася їх сила-силенна, і послали поперед себе на сторожу із множеством половців майстерного у війнах Алтунопу.

Християни ж, обступивши їх, вибили всіх до єдиного.

По тому ж прийшло незчисленне множество половців, як лісу!¹ Християни ж, бачачи нерівну собі силу половців, молилися Богу і багато Богу обітниць давали. Отак і стялися в день четвертий квітня. І була січа люта без милості. Та, благодаттю Божою, подолали християни і попотрошили половців, вибили їх там незчисленне множество так, як ніколи до того; самих-бо князів убили двадцять, а саме: Русобу, Кочія, Ярославну, Китанопу, Кунама, Асупа, Куртка, Ченегрепа, Сурбаря та інших князів; а Велдуза живого взяли, і той багато за себе добра і золота обіцяв, аби його пустили.

Та Володимир Мономах сказав йому:

«Окаянний і недостойний милості чоловіче! Скільки разів ти з нами мирився, а не перестав еси нам зло творити, клятву переступаючи, і не тільки синів своїх не вчив еси боятися Бога і клятви не переступати, а й не міг еси напитися крові християнської. Отож не достойний еси милості!»

І повелів його на частини розсікти.

Усе ж добро їхне і худобу побравши, повернулися з радістю.

У сей же рік, серпня 1-го, прийшла сарана.

У сей рік Святополк поставив город Юр'єв, на тому ж місці, де раніше половці його спалили.

У сей же рік, березня третього дня, бився Ярослав Святополчич з мордвою; і переможений був Ярослав.

У рік 6612 (1104). Оддана була дочка Володарева за Леона-царевича, сина Олексія Комнина, липня 20-го дня.

У той же рік, серпня 21-го дня, оддана була Предислава, дочка Святополча, за королевича угорського.

У той же рік, грудня 6-го дня, прийшов із Греків до Києва митрополит Никифор Грек, посвячений патріархом Іоанном, і сів на столі своєму грудня 13-го дня.

У сей же рік переставився В'ячеслав Ярополчич.

У сей рік Путята, воевода Святополчичий, і Ярополк Володимирич, Олег Святославич та два Всеславиці до Мінська на Гліба пішли, але, нічого не досягнувши, повернулися.

У сей же рік народився у Святополка син Брячислав.

У сей же рік було знамення на небесах: стояло сонце в крузі, а посеред круга — хрест, а посеред хреста — сонце, а довкола круга — два сонця, а над сонцем і кругом — дуга рогами на північ; також і в місяці по три дні, тобто лютого 4-го, 5-го, 6-го.

У рік 6613 (1105). Обвалився верх церкви Святого Андрія. У сей рік поставлений був Амфілохій єпископом у Володимирі, серпня 27-го, а Лазар — у Переяславі, листопада 22-го, Мина ж — у Полоцьку, грудня 13-го дня.

Того ж місяця грудня з'явилася зоря з хвостом і стояла більше місяця.

У ту ж зиму прийшов Боняк з половцями до Заруб'я на торків і берендичів.

У сей рік^{III} у Єрусалимі вмер хоробрий воїн і переможець великий турків коміт толосенський, а Балдвін, король єрусалимський, несучи перед військом древо хреста святого, переміг турків.

У рік 6614 (1106). Половці повоювали довкола Заринська: і послав на них Святополк Яна й Івана Зархіїв Казарина, і поразили вони половців, і полон одняли.

У той же рік переставився Ян, старець добрий, маючи літ 90, і поховали його в церкві Печерській, у притворі по лівому боці, липня 24-го; про нього ж просторише у Патеріку Печерському, про перенесення мощів преподобного Феодосія.

У той же рік постриглася Євпраксія Всеволодівна, грудня 6-го дня.

У той же рік було затемнення сонця.

У той же рік, лютого 17-го, постригся у чернецтво Святоша Давидович, онук Святославів, а правнук Ярославів.

У сьому році переміг жмудь Всеславич, перебивши їх усіх до дев'яти тисяч.

У рік 6615 (1107). Переставилася жона Володимирова, травня 7-го дня.

У той же рік повоював Боняк з половцями довкола Переяслава. І стояли вони під Лубнами. Був же з ним і Шарукан старий, і інших князів багато. Зібралися ж на них Святополк, Володимир Мономах, Олег Святославич, Мстислав, В'ячеслав, Ярополк. І пішли вони на половців.

Аж се преподобний Прохор прислав до Святополка, повідаючи йому переставлення своє і зовучи його до себе, аби прийшов і виконав обітницю свою положити тіло його в печері. Святополк же одразу, зоставивши своїх, повернувся у Печерський монастир, де преподобний Прохор наказав йому боятися Бога і бути ласкавим до людей тощо, і благословив його, і обіцяв йому перемогу над ворогами, і так переставився в Господі. Святополк же, за обіцянкою своєю, сам одніс у печеру тіло преподобного Прохора і, поховавши його з честю, вернувся до своїх воїв у військо, як про те в житії Святого Прохора просторіше можна прочитати.

По тому вищезгадані князі пішли на половців. І, перейшовши через ріку Сулу, гукнули вони зненацька. Половці ж, як громом вражені, перелякалися і, зоставивши все своє, кинулись тікати. А християни за ними гналися, рубаючи, аж до Хорола і перебили їх без милості силу-силенну, так що ледве хто й утік. [Убили ж тоді й Таяза, Бонякового брата, а інших його братів у полон взяти, сам же Шарукан ледве втік].

Сю ж перемогу над поганими дав Господь тоді Святополку молитвами преподобного отця нашого Прохора.

Невдовзі ж по тому християни і землю Половецьку взяли, як буде нижче про те; а Святополк з усіма князями вернувся, з великою радістю і користю.

І одтоді Святополк взяв собі за звичай, вирушаючи на війну, приходити у Печерський монастир і поклонитися гробові преподобного Феодосія, прийнявши благословення од ігумена, а тоді вже йти на війну; вертаючи ж з війни, знову заходить у Печерський монастир, подяку творячи Богу і молитвам святих печерських. Тому-то й Бог благословляв його і скрізь пособляв йому, даючи йому перемогу над супостатами.

У той же рік Володимир Мономах і Олег та Давид Святославичі пішли до половців і сотворили з ними мир, і взяв Володимир за сина свого Юрія дочку Аєпину, онуку Асеня, князя половецького, січня 12-го, а Олег узав за сина свого дочку Аєпину, онуку Гіргена, іншого князя половецького.

У той же рік переставилася княгиня, Святополкова мати, січня 4-го дня.

У той же рік¹ папа Пасхаліс скинув із патріаршества ерусалимського Ембремара, а на його місце поставив Гібеліна, також латинника; а в Антіохії на патріаршестві був Бернард.

У рік 6616 (1108). Святополк заклав церкву Святого Михаїла Золотоверхого, липня 11-го дня.

У той же рік скінчена була трапезна кам'яна в монастирі Печерськім, за ігумена Феоктиста, що заклав був Гліб Святославич.

У сей рік велика була повінь на Дніпрі, і на Десні, і на Прип'яті.

У сей рік собор був у Києві святительський, на якому вписали в синодик преподобного Феодосія Печерського.

У той же рік переставилася Ірина Всеволодівна, липня 24-го дня.

У сей рік докінчена була на Клові церква Пресвятої Богородиці Стефаном-ігуменом.

У рік 6617 (1109). Переставилася Євпраксія Всеволодівна, липня 9-го, і покладена була в Печерському монастирі, при дверях південних.

У той же рік послав Володимир Мономах Дмитрія Ігоревича на половців, яким той і завдав поразку біля Дону, грудня 2-го дня, і побрав у них 1000 вез і все добро.

У рік 6618 (1110). Святополк, і Володимир, і Давид Святославич навесні пішли на половців і, дійшовши Война, повернулися.

У той же рік прийшли половці, і набрали полону довкола Переяслава по селах, і взяли полон од Чючина.

У той же рік, лютого 11-го, переставився Пимен Многогерпеливий; про нього ж просторіше в Патерику читайте.

Під той час явився над трапезною стовп вогняний од землі до неба, і блискавка освітила всю землю, і стояв той стовп над трапезною так, що й хреста не було видно, а по тому пішов і став над гробом святого Феодосія і по тому на верх церкви зступив, наче сонце зійшло, і по тому невидимий став; і гриміло о першій годині ночі. Сі ж знамення увесь мир тоді бачив.

У рік 6619 (1111). Зібралися князі руські на половців, а саме: Святополк із сином своїм Ярославом, Володимир із синами своїми, Давид Святославич із сином своїм; і пішли вони в землю їхню узвичаєним шляхом — через Сулу, і Псьол, і Хорол, і Голтву, аж до самого Дону. І спершу прийшли до города Шарукана і, вирядившись до бою, помолилися Господу Богу. Половці ж, як довідались про русь, зібрали си-

лу-силенну війська, як лісу, і зійшлися з християнами 24 березня, в п'ятницю перед суботою Лазаревою. Та їх, благодаттю Божою, подолали християни і перебили їх незчисленне множество, так що ледве хто й утік. Та потроху зібралось половців ще більше множество, ніж першого разу, і обступило християн вколо. Та, з Божою поміччю, знову християни перемогли їх і перебили до мала, березня 27-го, і всю землю їхню полонили. Тоді спитали християни тих половців, що їх взяли як бранців:

«Як се сталося так, що велике множество вас було, а подолані есте?»

Половці ж повідали:

«Як же було нам з вами тягатися, коли над вами вої у світлих бронях їздили і нас вибивали? І хто вони є, ті, що, понад вами їздючи, помагали вам?»

І з цього зрозуміли християни, що оскільки Бога вони на поміч прикликали, то Бог і послав їм у поміч ангелів своїх. І всі воздали хвалу Господу Богу.

У сей же рік переставилася княгиня Всеволодова Анна, жовтня 7-го, і покладена була у церкві Святого Андрія.

У сей же рік переставився Іоанн, єпископ чернігівський.

У рік 6620 (1112). Ярослав Святополчич ходив на Ятвягів, і по тому пішов до Новгороду, і взяв собі за жону дочку у Мстислава Володимирича травня 12-го, і прийшов із нею у Київ червня 29-го дня.

У сей же рік Володимир Мономах оддав дочку свою Євфимію за Стефана, короля угорського.

У той же рік переставився Давид Ігорович, травня 25-го, і покладений був у церкві Пресвятої Богородиці на Клові, у 29-й день травня.

У той же рік, листопада 3-го дня, переставилася Янка Всеволодівна, сестра Володимирова, і покладена була в своєму монастирі в церкві Святого Андрія.

У сей же рік, січня 12-го, поставили Феоктиста, ігумена печерського, єпископом чернігівським, і сів він на столі своєму січня 19-го дня; і радий був Давид-князь і княгиня його, був-бо він їм отець духовний; і всі люди раділи, бо перед ним єпископ протягом багатьох літ був хворий і не міг служити, тепер же возвеселилися, бачачи єпископську службу Божу.

Того ж місяця, січня 9-го, на Масницю, поставили в Печерськiм монастирі ігумена Прохора, житієм чесного.

У рік 6621 (1113), місяця березня 19-го дня, було страшне затемнення сонця, так що ледь-ледь його зосталося.

Того ж місяця, 29-го дня, місяць затьмарився.

У той же рік, квітня 16-го дня, у неділю Христову, переставився Святополк, князь київський, за Вишгородом; і, привізши, поклали його, з узвичаєним співом, у церкві Святого Михайла Золотоверхого, яку сам він спорудив; а княгиня його роздала по ньому убогим незчисленне множество золота і срібла.

Кияни ж, зібравшись, послали по Володимира Мономаха в Переяслав, повідаючи про смерть Святополкову і просячи його, аби прийшов до них на княжіння у Київ. Та Володимир тужив по Святополку і не хотів іти в Київ на княжіння.

Кияни ж, розграбувавши двір Путяти, воєводи Святополчого, по тому ж жидів, знову послали до Володимира, мовлячи:

«Се чутки розходяться, і безчинники, зібравшись, багато зла в Києві творять, і якщо не прийдеш невдовзі, то і церкви, і монастирі, і ятрівка твоя од сих злих людей розграбовані будуть, і даси за се одвіт Богу».

Тож Володимир і приклонився на їхнє моління.

Початок княжіння Володимира Мономаха.

Володимир Всеволодич Мономах, умовлений, прийшов до Києва, в рік 6621 (1113), в неділю, і зустрів його Никифор-митрополит зо всім кліром, і кияни; і всі люди раді йому були, знаючи, що він із усіх князів найдобріший; і сів той на княжінні в мирі і на радість усім.

Почувши ж про смерть Святополкову, половці одразу ж зібралися і прийшли до Виру. Володимир же, поєднавши синів своїх і синовців, пішов на них; пішов же з ним і Олег Святославич. Половці, почувши, що русь іде на них, одразу ж кинулись тікати.

У той же рік посадив Володимир Святослава, сина свого, в Переяславі, а В'ячеслава — у Смоленську.

У сей же рік переставилася ігумена Лазаревого монастиря, вересня 14-го дня, проживши в чернецтві літ 60, а од народження свого 92 роки.

У сей же рік, вересня 11-го, узяв Володимир за сина свого Романа Володарівну з Перемишля.

У сей же рік Мстислав Володимирич заклав у Новгороді церкву кам'яну Святого Миколи.

Того ж року поставили Даниїла єпископом Юр'єва-города, а Микиту — Білгорода.

У сей рік умер патріарх єрусалимський Гібелінус-латинник, і настав по ньому патріархом його архидиакон, на ім'я Арнульфус.

У рік 6622 (1114). Переставився Святослав Володимирич, березня 26-го, і покладений був у Переяславі в церкві Святого Михайла; Володимир же посадив у Переяславі другого сина свого Ярополка.

У сей рік Володимир зібрав усіх бояр своїх і старшин і сказав їм:

«Мізерніший я є од тих государів і правителів скіпетра великого княжіння Руського, які були передо мною. Ті-бо проходили багато сторін і земель і звідти з великою славою і користю поверталися, як Олег, Ігор і Святослав, найбільше ж великий між державними князями Володимир, дід мій, який потрясав усім світом і Грецькою землею і тим великі користі і славу землі нашій Руській добув. Тож і я хочу дорогою отців і дідів моїх ходити, тобто хочу в Грецьку землю піти і славу родові нашому добути».

Те почувши, бояри і старшини — всі полубовно зволили іти в Грецьку землю.

І невдовзі, приготувавшись, пішли русичі до Царгорода. І спершу почали полонити Фракію. Цар же Олексій Комнин, який тоді мав війну з персами, коли почув про нашествя русі на землю Грецьку, то, відаючи, що се народ великий і хоробрий і багато може шкоди в землі його сотворити, уміслив до них послати з пропозицією про мир і дружбу, їх на приязнь до себе прихилити. Так і сотворив. І зразу ж посилає Володимир Мономаху вінець, скіпетр, і діадему, і хрест золотий з животворящим дровом (з тими ж дарами посилає кір Неофіта, митрополита Ефеського, і з ним єпископа мілетського і митилинського, і інших багато вельможних своїх), і інших чимало царських дарів із золота чистого і каміння дорогоцінного, і грамоту, що мала в собі такі слова:

«Олексій Комнин, милістю Божою цар православний грецький, великому в державних князях руських Володимиру радіє. Бо з нами єдиної віри єси, а до того ж нам і єдинокровний кривний, од крові-бо великого Константина Мономаха, царя грецького, походиш. А тому не війну, а мир і приязнь, як єдинокровним кривним, личить нам мати проміж себе. Тож, аби пізнав ти приязнь нашу, яку до твоєї вельможності маємо, посилаю отсе тобі вінець царський Константина Мономаха, отця матері твоєї, і скіпетр, і діадему, а ще ж і хрест золотий із животворящим дровом, і гривни, і інші царські знамення і дари, якими хай вінчають вельможність твою послані од мене святителі, аби був однини боговінчаним царем руським ти і по тобі наступні володарі Руської землі».

Отак сі посланці до великого Володимира грамоту з отсими великими царськими дарами на блюді золотому принесли, їх же великий Володимир полюбовно прийняв і од них одразу ж, за звичаєм, вінцем царським як цар вінчаний був. Послів же сих він, вельми почтивши, прийняв і, обдарувавши, одпустив з миром, а з Олексієм, царем грецьким, мир і приязнь на віки вічні утвердив.

І одтоді Володимир Мономах царем Руським називається. Сим же вінцем Мономаховим і донині царів московських на царство вінчають.

У сей же рік Мстислав Володимирич заклав Більший Новгород. При тому ж Мстиславі посадник його Павло заклав Ладогу каменем.

У рік 6623 (1115). Зібралися князі руські — Володимир Мономах із синами своїми, Давид і Олег із синами — і перенесли чесні моці святих мучеників Гліба й Бориса, як про те в житті їхньому просторіше можна прочитати.

У сей рік було затемнення сонця.

У сей же рік переставився Олег Святославич і похований був у Чернігові в Святому Спасі.

Того же року збудував Володимир міст через Дніпро.

У сей рік¹ Арнульфус, патріарх єрусалимський, за нечисте життя скинений був, але пішов у Рим до папи Пасхаліса і там, перелукавивши всіх, знову на патріаршество возведений був, та й по сьому, не виправившись, однаково скверно і нечисто жив.

У рік 6624 (1116). Гліб Святославич смоленський повоював дреговичів, і Случеськ спалив, і не каюся в сьому. Пішов же Володимир проти нього до Смоленська із синами своїми, і Давидом Святославичем, і Ольговичами. І взяв В'ячеслав Володимирич Оршу й Ковель, а Давид з Ярополком узяти Вітебськ. А Володимир прийшов під Смоленськ. Гліб же затворився в городі, та згодом, злякавшись, вийшов зо всіма своїми і поклонився Володимиру, а Володимир, вимовивши йому, дав йому Мінське. Ярополк же Володимирич зрубив город Желди і посадив у ньому полонених, городи яких спалив був.

У сей рік пішов Мстислав на чудь і взяв город їхній Ведмежу Главу і сіл без ліку.

У сей же рік пішов Леон, царевич грецький, зять Володарів, на болгарів, і здалося йому городів подунайських кілька; в Дерестері ж він підступом убитий був.

У сей же рік послав Володимир Іоанна Войтишича, щоб посадив посадників по Дунаю.

У сей же рік послав Володимир сина свого Ярополка, а Давид Всеволода, сина свого, проти половців, на Дон; і взяли вони городи їхні три, Сугров, Шарукан, Балин, і сіл багато; тоді ж Ярополк привів собі звідтіля полоном вельми красну дівчину, яського князя дочку.

У той же рік Предислава Святославна, черниця, переставилася.

У той же рік ходив В'ячеслав Володимирич з Хомою Ратиборичем на Дунай, та, прийшовши до Дерестеру, не досягли нічого і повернулися.

У сей же рік билися русичі з половцями, і торками, і печенігами над Доном і сіклися два дні і дві ночі, та нічого не досягли. І по тому прийшли в Русь до Володимира і торки, і печеніги.

У сей же рік переставився Роман Всеславич.

У сей же рік Володимир оддав дочку свою Агафію за Всеволода Давидича чернігівського.

У рік 6625 (1117). Володимир привів Мстислава, сина свого, з Новгорода, і посадив його в Білгороді, а в Новгороді Всеволода, другого сина свого, посадив.

У сей рік пішов Володимир Мономах на Ярослава Ярополчича [Святополчича] до Володимира, а з ним

і Давид, і Василько, і Володар Ростиславичі. І тримали вони його облогою в городі понад 60 днів, доки не смирився і не уклонився Володимир! Володимир же, вимовивши йому, наказав, аби у всьому йому корився. І розійшлися вони, кожний у свої володіння.

На той час пішли половці на болгар. Князь же болгарський послав їм напій із трутизною, який пивши, Єпа-князь та інші померли.

У сей рік переставився Лазар, єпископ переяславський.

У сей рік прийшли біловежці, тобто хозари, в Русь.

У сей рік узяв Володимир із Половеччини Тугорканову онуку за Андрія, сина свого.

У сей рік, вересня 26-го, струснулася земля.

У сей рік вивів Володимир із города Володимира Гліба і посадив у Володимирі Романа, сина свого.

У той же рік заклав Володимир на Альті церкву святим мученикам.

У рік 6626 (1118). Ярослав Ярополчич утік у Ляхи, із жоною й дітьми; бояри ж одступились од нього.

У сей же рік переставився Роман Володимирич, січня 6-го.

У сей же рік умер Олексій Комнин, цар грецький, квітня 15-го, процарювавши 37 років і чотири місяці. І настав по ньому Іоанн Комнин, син його.

У сей же рік умер Балдвін, король ерусалимський, латинник, настав по ньому другий Балдвін, родич його.

У рік 6627 (1119). Володимир, бачачи зловмисність Гліба Всеславича, взяв у нього Мінськ, а самого його привів у Київ і держав, аж поки той не переставився.

У рік 6628 (1120). Юрій Володимирич ходив на Болгари по Волзі, і перемиг їх, і звідти багатий полон привів.

У той же рік послав Володимир Андрія, сина свого, на Ляхи і повоював землю їхню.

У сей рік переставився Ростислав Давидич.

У рік 6629 (1121). Володимир прогнав берендичів із Русі, а торки й печеніги самі кинулися тікати.

У сей рік^I прийшов Ярослав Святославич із Болеславом, королем лядським, і Коломаном, королем угорським, до Червена. І стали супроти нього князі руські, і билися з ним завзято. Там, у тій битві, й сам Ярослав поранений був мало не до смерті. Болеслав же і Коломан ні з чим повернулися у свої землі. Коли ж од ран видужав Ярослав, то посадили його свої в Галичі; та коли звідали його лукавство і зловмисність, що більше Ляхам сприяє, аніж Русі, то вигнали його із Галича, про що буде під роком 1138.

У сей же рік, у квітні, переставився митрополит Київський Никифор.

У той же рік було знамення на сонці і місяці.

У той же рік закладена була церква святого Іоанна в Копир'євому кінці.

У той же рік княгиня Мстиславова вмерла, січня 18-го дня.

У рік 6630 (1122). Мстислав Володимирич оддав дочку свою за царевича грецького, сина Іоанна Комнина.

У той же рік прийшов із Греків Микита-митрополит, посвячений Іоанном-патріархом.

Того ж року Данило, єпископ юрійський, і Амфілохій, єпископ володимирський, умерли.

У той же рік земля трусилася.

У сей же рік^{II} ляхи підступом взяли Володаря, князя перемишльського, та викупив його Василько за двадцять тисяч гривен срібла.

У рік 6631 (1123)^{III}. Турки, несподівано в дорозі напавши, взяли Балдвіна, короля ерусалимського, і мало тоді не винищили християн в Землі Святій, якби не прийшли венети на той час кораблями; хоч і мало їх було, та, одначе, сміливо ударили на турків і не тільки завдали їм поразки, але й Балдвіна полоненого одняли, а невдовзі і Тір, міцний город під турками, взяли.

У сей же рік Іоанн, цар грецький, поразив татарів силу-силенну за поміччю Пресвятої Богородиці.

У рік 6632 (1124). У Землі Святій чудесна перемога християн: три тисячі перебили сорок тисяч турків^{IV}.

У рік 6633 (1125)^V. Болеслав-король завдав поразки Володарю, князю перемишльському.

У сей же рік Болеслав і вмер і покладений був у Перемишлі у церкві святого Іоанна; тоді убиті були і Димитрій, і Наворот Защитник.

У сей же рік було страшне затемнення сонця, квітня 11-го, перед вечором.

У той же рік була суша велика, і Київ мало не весь погорів, і церкви, і монастирі, і жида.

У рік 6634 (1126)^{VI}. Володимир і Ростислав Володимиричі полонили Лядську землю.

У сей же рік переставився великий князь і цар київський Володимир Мономах, травня 19-го дня, і покладений був у церкві Святої Софії, поруч з батьком своїм Всеволодом.

У сей же рік посвячений був Микита, митрополит Київський, грек, патріархом Іоанном.

Початок княжіння Мстиславового.

Мстислав Володимирич, призваний з Переяслава, прийшов у Київ, у рік 6634 (1126), і сів на столі отця свого Володимира Мономаха на великому княжінні Київському.

У рік 6635 (1127). Переставився Микита-митрополит.

У сей же рік переставилася княгиня Володимирова, липня 11-го. Того ж року трусилася земля.

У рік 6636 (1128). Всеволод Ольгович піймав у Чернігові Ярослава Святославича, стрія свого, а дружину його вирубав. Мстислав же з братом своїм Ярополком хотіли піти на Всеволода за Ярослава, та Всеволод послав по половців, а Ярослава пустив до Мурому; половці ж, прийшовши, послали своїх послів до Всеволода, але сих послів Ярополчі посадники перейняли; половці ж, не маючи вісті од Всеволода, одступили у свою землю, а Мстислав наліг на Всеволода, та, одначе, єпископи і священники помирили їх.

У той же рік послав Мстислав у Литву до Ізяслава всіх князів із силою-силенною війська, і там поволювали вони і повернулися з великою користою.

Тоді ж половчани, не стерпівши князя Давида, вигнали його разом із синами і просили собі у Мстислава Рогволода; і дав їм Мстислав того по волі їхній.

У той же час переставився Ізяслав Святополчич, грудня 13-го дня.

У рік 6637 (1129). Переставився князь полоцький Рогволод, чи Борис.

Того ж року була повинь велика, яка не тільки потопила збіжжя, але й хороми позносила.

У той же рік заклав Мстислав Володимирич церкву кам'яну в Києві Святого Феодора.

У рік 6638 (1130). Георгій Шимонович, тисяцький, за ігумена Тимофія, окував раку Святого Феодосія золотом і сріблом, як про те в житії Святого Феодосія пишеться.

У сей рік, липня 25-го, переставився Михаїл В'ячеславич.

У сей рік Мстислав, бачачи зловмисність князів полоцьких, вислав їх разом із жонами й дітьми у Греки.

У той же рік переставився в Муромі Ярослав Святославич.

У рік 6639 (1131). Мстислав послав синів своїх на чужь, тобто Всеволода, Ізяслава, Ростислава, які й побідили її, і наклали на неї данину.

У той же рік прийшов Михаїл-митрополит із Греків, посвячений Іоанном-патріархом; був сей митрополит життя святого, ізцілів дочку царя ногайських татар, за що йому по тому цар той щороку данину давав.

Того ж року земля трусилася, липня 24-го, о третій годині дня.

У той же рік освячена була церква Святого Андрія в Янчиному монастирі.

У рік 6640 (1132). Мстислав Володимирич київський ходив на Литву із синами своїми, і Ольговичами, і зо Всеволодом Юрійовичем городенським. Литва ж од страху розбіглася, а русь, що знайшли, побрали, а села і городи попалили та й повернулися; литва ж по тому, зібравшись, гналася за руссю і, догнавши, киян багатьох тоді побила.

У сей рік народився у Мстислава син Володимир.

Початок княжіння Ярополка Володимирича.

Переставився благовірний і великий князь київський Мстислав, син Володимира Мономаха, квітня в 5-й день, у світлу неділю, в рік 6641 (1133), і зоставив на княжінні Київському Ярополка, брата свого, йому ж і діти свої доручивши; і покладений був у церкві Святого Феодора, що її сам був спорудив.

У сей рік привів Ярополк Всеволода Мстиславича з Новгороду і посадив його в Переяславі. І сидів той там до обіду, бо його Юрій Володимирич, стрий, вигнав. Але й той сидів там тільки вісім днів, бо Ярополк київський розгнівався на нього, і вигнав його з Переяслава, і посадив там іншого брата свого, Ізяслава, а потім Всеслава, брата свого.

На сей час був у Цариграді патріарх Леон Стипіота.

У рік 6642 (1134). Переставився Ізяслав Глібович, травня 14-го дня.

У той же рік принесена була дошка віконна од гробу Господнього Дионісієм, якого послав був Мирослав.

У той же рік переставився єпископ переяславський Марко.

У ту ж зиму В'ячеслав, зоставивши Переяслав, пішов у свій Туров.

У рік 6643 (1135). Юрій випросив у Ярополка, брата свого, Переяслав, а Ярополку оддав свою волость, Суздаль і Ростов, та іншу свою волость, яку хотіли собі Всеволод Ольгович з братами своїми. Із-за сього

Всеволод Ольгович повстав на Ярополка, з братами своїми, а також Ізяславом і Святополком Мстиславичами, які гнівалися на Ярополка, стрія свого, за Переяслав. Ярополк же, і Юрій, і Андрій пішли на Всеволода до Чернігова, полонили навколишні села й городи. А Всеволод затворився у Чернігові, ждучи половців, що по них був послав. Ярополк же, не відаючи, що Всеволод послав по половців, пополонив землю Чернігівську, і, забравши полон великий, вернувся в Київ, і, не сотворивши миру, розпустив своїх воїв. А тут половці прийшли до Всеволода, і з ними ж пішов Всеволод, і пополонили вони державу Київську й Переяславську, людей рубаючи і городи палячи, аж до Києва прийшли на Ярополка, та не могли перевезти через Дніпро, ні одні, ні другі. Всеволод же, забравши худобу, й овець і добра без ліку, повернувся в Чернігів. І по тому помирилися вони з Ярополком. І вселився Всеволод у Переяслав, та невдовзі вигнав його Юрій Володимирич з Переяслава. І по тому багато неладу між князями було, та благодаттю Божою помирилися.

У рік 6644 (1136). Ярополк привів Андрія, брата свого, з Володимира і посадив його в Переяславі, а Ізяславу, братаничу своєму, дав Володимир; Юрій же пішов у свою волость Суздальську.

У сей рік знову прийшов Всеволод Ольгович, із братами своїми і половцями, на Андрія Володимирича, до Переяслава, і не міг узяти город, боронилися-бо із города завзято, аж прийшов Ярополк кїївський на поміч брату і побідив Всеволода, а половці кинулися тікати; та потім помирилися Ярополк із Всеволодом і цілували один до одного хрест.

У рік 6645 (1137)^I. Ярополк Володимирич кїївський згодився зо всіма князями іти на ляхів. Ляхи ж, боячись русі, пустились на хитрощі, щоб найстаршого князя Ярополка, як главу всіх, або взяти, або убити могли, гадаючи, що так зможуть війну припинити, і знайшовся між ними один хитрун, Петрографа, який пообіцяв се сотворити. І прийшов він до Ярополка, наче втік, жалючись на Болеслава, і мовив:

«Озлюбив мене вельми король і всі добра мої пограбував, а самого в темницю вкинув, де я, довго одсидівши, нині втік».

Ярополк же, незлюбивий бувши, повірив сьому підступнику, прийняв його до себе. Отак сей підступник увійшов у таке довір'я, що князь Ярополк усі свої таємниці йому одкривав і з ним завжди їздив. А той, що чув од Ярополка, та й ляхам звіщав.

По сьому ж сей підступник, видивившись собі слушний час, коли Ярополк в якомусь селі неподалік од города Володимира з малою дружиною був, утішаючись, несподівано напавши, зв'язав Ярополка і до ляхів приніс. Та Ярополк викупився од них золотом. Вибувшись же із рук їхніх, захотів Ярополк ляхам хитрість за хитрість оддати і направив одного утриня, який прийшов до Болеслава, видаючи себе за втікача од короля угорського, і також увійшов у довір'я Болеславу. У слушний же час, коли прийшов Ярополк в Ляхи із силою, сей лукавий утрин оддав на полоніння Ярополку лядські укріплені городи, а саме: Вислицю та інші.

У рік 6647 (1139)^{II}. Ярослав Святополчич неспокійно княжив у Галичі і згоджувався не з руськими князями, а з ляхами, і, що чув од руських князів, повідомляв ляхам. А тому Ярополк, жаль маючи, і за порадою інших князів, прогнав Ярослава з Галича. Той же втік до Болеслава в Ляхи, просячи у нього помочі. І Болеслав умислив з великою силою ввести Ярослава на княжіння до Галича. Довідавшись про се, Ярополк змовився з галичанами, щоб послали по Ярослава, немовби жалкуючи, що той одійшов од них, і молячи його, аби мирно повернувся на своє княжіння. Болеслав же не повірив сьому, а з великою силою пішов до Галича, ведучи з собою Ярослава. Тим часом Ярополк мав військо готове і стявся кріпко з Болеславом. Гетьман же Болеславів Всебор, воевода краківський, бачачи, що не може моці Ярополкової здолати, кинувся навтьоки, а за ним і інших багато, ті ж, що зосталися, од зброї загинули. Тоді і під самим Болеславом коня убили, та хтось із простих воїнів дав йому коня свого, на якому він ледве втік, а воїна того по тому великим боярином зробив; воеводу ж понизив і в сенаті каштеляна вище посадив; і одтоді каштеляни краківські вище воевод сідають. Воевода ж од сорому і з великої туги пішов і повісився. Та й Болеслав також, од скорботи і туги невдовзі розхворівшись, умер.

У сей рік переставився Володимир, квітня 4-го.

У сей рік новгородці вигнали од себе Святослава Ольговича, і прийняли його смоляни, а новгородці посадили у себе Ростислава Юрійовича, онука Володимирового.

У сей рік Всеволод Ольгович привів половців на Ярополка і став із ними під Прилуками, і побрали вони городів багато. Ярополк же, зо всіма князями, і Васильковичами, і Володаричами, і королем угорським, пішов на Всеволода до Чернігова. Всеволод же, бачачи, що не зможе стати супроти сили Ярополкової, умислив тікати в Половеччину; та не дали йому чернігівці, надію покладаючи на милосердя Ярополкове, і примусили його, аби смирився перед Ярополком, мовлячи:

«Ми відаємо милосердя Ярополче; тільки ти зостав гординю і поклонися йому».

Так і було. Ярополк, бачачи смирення його, повелів йому цілувати хрест, що у всьому буде покірний і половців більше не приводитиме. Отак, замирившись, розійшлися.

У сей же рік Ярополк переставився, лютого 18-го дня, і покладений був у церкві Святого Андрія в монастирі Янчинім; на княжінні ж Кїївському сів В'ячеслав Володимирич, брат Ярополків.

Початок княжіння Всеволода Ольговича.

У рік 6648 (1140). Всеволод Ольгович, владолубець, як почув про смерть Ярополчу і що В'ячеслав, брат його, сів на княжінні Київському, одразу ж зібравшись із Святославом, братом своїм, і множеством людей, пішов на В'ячеслава; і, прийшовши до Києва, березня 4-го дня, полонив його огнем і мечем. В'ячеслав же, не хочючи кровопролиття, послав до нього митрополита Михаїла, просячи миру, і одступив йому княжіння Київське, а сам пішов на свою волость до Турова. Всеволод же почав царювати у Києві. І прийшов до нього Ігор-брат, просячи у нього Чернігова, як йому раніше обіцяв; Всеволод же не дав йому Чернігова, а дав Володимиру Давидичу, тобто братаничу.

У сей же рік прийшли з вигнання од Греків два княжичі, яких був колись вислав Мстислав Володимирич за зловмисність їхню і за те, що спілкувалися з Боняком на християн; про них йде мова під роком 1130-м.

Всеволод же почав слати до Володимиричів і Мстиславичів, ваблячи їх до себе і прагнучи з ними миру; та вони не йшли до нього, а, навпаки, збиралися на нього. Тоді Всеволод, владолубцем будучи, маючи силу-силенну війська, умислив винищити братів, аби сам міг бути єдиновладцем на Русі, і хотів взяти Смоленськ у Ростислава, а Володимир у Ізяслава для Мстиславичів, і послав на них військо велике, а сам із Святославом-братом пішов до Переяслава на Андрія Володимирича, де добре побив їх Андрій; та по тому помирилися.

У той же час Іоанн Василькович, князь галицький, і Володимир Володаревич прикликали Ізяслава Мстиславича володимирського на мир; але розійшлися, не поладнавши.

І по тому Ізяслав Мстиславич воював волость В'ячеслава Володимирича, стрія свого, бо той із Всеволодом держав руку. Ляхи ж полонили довкола Володимира державу Ізяславову, помагаючи Всеволоду і В'ячеславу. І по тому Всеволод Ольгович київський помирих їх.

У сей рік народився у Всеволода син Ярослав.

У сей же рік новгородці прогнали од себе Ростислава Юрійовича, і просили у Всеволода брата його [Святослава, і, невдовзі узрівши його] зловмисність, зле радили на нього. Святослав же, зрозумівши нелюбів новгородців, утік од них із жоною й дітьми. Тоді новгородці просили у Всеволода Святослава, сина його, якого той і послав їм. Новгородці ж, знову одумавшись, послали до Всеволода, мовлячи:

«Не хочемо сина твого і нікого з племені твого, а хочемо собі князя з племені Володимира Мономаха».

У той же рік прийшли половці, просячи миру. І вийшов до них Всеволод із Києва, а Андрій Володимирич із Переяслава, і сотворили з ними мир.

У сей рік умер Болеслав, король польський, і сів по ньому на королівстві син його Владислав Другий, який мав жону з німців Христину, яка Владиславом, мужем своїм, володіла, а не Владислав нею; за те усіма ненавидимий був, з того і всі лиха в час княжіння його були.

У літо 6649 (1141). Оддана була дочка Всеволодова Звенислава в Ляхи за Болеслава Болеславича, короля польського.

У сей рік поставили єпископом у Переяславі Євтимія.

У сей рік переставився Іоанн Василькович галицький і прийняв Галич Володимирко Володаревич.

У сей рік прочули новгородці, що Всеволод посланців їхніх, мужів нарочитих, од себе не пускає. Князя ж все ще у них не було. І послали вони до Юрія Володимирича, просячи у нього знову Ростислава, сина його, якого той і пустив до них. Вони ж прийняли його з великою честю. Почувши се, Всеволод розгнівався на новгородців вельми і ув'язнив послів їхніх, яких при собі мав, і багато з-поміж них перемерло; а Святославу, брату своєму, дав Білгород.

У сей рік переставився Андрій Володимирич у Переяславі, січня 22-го, а на другий день, коли ховали його, з'явилось три сонця осяйні і три вогненні стовпи на небесах, а над ними — наче дуга, і стояли знамення ті, аж поки поховали його.

У той час побрав Всеволод городи Юрія Володимирича, і худобу, і коней, і все добро, яке там знайшов.

У той же рік ходив Ігор Ольгович до Чернігова на Володимира Давидича; та без війни помирилися.

У рік 6650 (1142). Переставився єпископ чернігівський Пантелеймон.

У той же рік випросила жона Всеволодова у мужа свого Всеволода брату своєму Святополку княжіння Новгородське, і послав Всеволод того до Новгорода княжити; а Ростислав Юрійович повернувся в Суздаль до отця свого.

У сей рік послав Всеволод до В'ячеслава Володимирича, щоб сів той у Переяславі, а Святослава, сина свого, посадив у Турові, а Ізяслава Мстиславича — у Володимирі, і була чвара між князями на Всеволода і В'ячеслава, і був нелад великий, і війни безконечні; врешті ж Всеволод дійшов з братами до згоди, і помирився з ними, і роздав їм волості: Давидичам чернігівським, тобто братаничам своїм, — Берестя, Дорогичин, Вошиж, Ормину, Ігорю-брату — Городець, Юр'єв, Рогачев, а Святославу-брату — Клецько, Чорториськ, Ізяславу Мстиславичу Переяслав, а В'ячеславу Володимиричу — Туров, Святославу, сину своєму, — Володимир, Ростиславу Мстиславичу — Смоленськ.

У рік 6651 (1143). Посвячений був Онофрій єпископом до Чернігова, а Козьма — до Полоцька.

У той рік узяв Всеволод за сина свого Святослава Васильківну, полоцького князя дочку.

У той же рік Ізяслав Мстиславич оддав дочку свою за Рогволода Борисовича, князя полоцького.

У сей рік була буря велика, якої ніколи не бувало, коло Котельні, і храми розоряла.

У той же рік¹ Іоанн Комнин, цар грецький бувши на ловах, застрелився сам стрілою, не хотючи, і сів по ньому на царстві син його Мануїл Комнин.

У рік 6652 (1144). Було страшне знамення в Київській області, за Дніпром: летів круг вогненний по небу, а за ним наче змії вогненний зоставався, і тривало се з годину, а потім невидиме стало.

У той же рік спав сніг із неба на самий великий день Воскресіння Господнього, так що було коню аж до черева.

У той же рік поставили Іоакима єпископом у Турові.

У сей рік Всеволод зчинив війну з Володимиром Володаричем перемишльським і галицьким Володимиром Давидичем. І зібрався Всеволод із братами Ігорем та Святославом, і Святославом-сином, і Володимиром Давидичем, і В'ячеславом Володимиричем, і Ізяславом та Ростиславом Мстиславичами, і Борисом та Глібом Всеволодичами, онуками Мстиславовими, і Владиславом, князем лядським, та й пішов на Володимира. Володимир же привів собі на поміч угрів і пішов на Всеволода, і, зійшовшись, билися завзято. Врешті ж Володимир галицький, побачивши, що не може подолати такої великої сили, послав отай з благанням до Ігоря, брата Всеволодового, аби той помирих його з братом своїм Всеволодом, і обіцяв Ігорю, по смерті Всеволодовій, пмагати сісти на княжіння Київське. Ігор же пильно потрудився і помирих Володимира Володаревича галицького із Всеволодом, братом своїм. Володимир дав йому тисячу чотириста гривен срібла за труд.

У той же рік, коли Володимир був у Тисьмяниці на ловах, галичани призвали собі Іоанна Ростиславича, Володимирового братанича, на княжіння. Володимир же, почувши про се, зібравши військо, пішов на нього і побідив його. Іоанн утік в Угри, а Володимир увійшов у Галич і заколотників усіх суворо покарав.

У сей рік оддав Всеволод дві Всеволодівни, Володимирові онуки, одну — за Володимира Давидича, а другу — за Юрія Ярославича, обох одної неділі.

У той рік закладена була церква канівська Святого Георгія Всеволодом-князем.

У рік 6653 (1145). Зізвав Всеволод усіх братів своїх, князів, і повелів їм хрест цілувати, що по ньому посажать на княжіння Київське Ігоря; Ігорю ж повелів цілувати хрест, що любитиме братів.

У той час з'явилася зоря велика на заході, сяючи промінням.

У сей рік¹¹ Владислав, князь лядський, схопив Петра Дуника, графа, того Петра, який колись взяв був підступом Ярополка, розграбував усе добро його, а самому йому очі видовбав, і язик одрізав, і прогнав його із землі своєї: отак воздав Господь сьому Петру за лукавство його.

У той же рік Владислав, князь польський, послушавши Христини, жони своєї, затіяв війну з братами своїми, прагнучи їх зігнати із уділеної держави їхньої, і просив собі в поміч руських князів. І послав йому Всеволод на поміч Ігоря і Святослава, братів своїх, і Святославого сина, і Володимира Володаревича перемишльського. Русь же, прогнавши братів Владиславових і одтіл багато користей взявши, у свої землі повернулася. По їхньому ж одході поправилися брати Владиславові і побідили Владислава, так що ледве той втік у Німці, а на Польське княжіння посадили ляхи брата Владиславового, тобто Болеслава Кучерявого.

У рік 6654 (1146). Всеволод, зібравши силу-силенну війська і об'єднавшись з братами, пішов знову на Володимира галицького і бився з Володимиром немало, але, нічого йому не вдіявши, повернувся. Всеволод у Києві невдовзі розхворівся; тож призвав киян і князів руських і повелів їм усім цілувати хрест до Ігоря, щоб мати його собі князем у Києві, а Ігорю цілувати хрест повелів, щоб полюбовно з усіма жив і нікого не зобиджав. І по тому, серпня 1-го, переставився Всеволод і покладений був у Вишгороді, в церкві святих мучеників Гліба і Бориса.

Кияни ж, хоч з примусу і хрест цілували до Ігоря, та, одначе, не любили його і не хотіли, щоб він був князем, а зразу ж отай послали в Переяслав до Ізяслава Мстиславича, молячи його, аби прийшов на княжіння Київське. Також і всі князі руські не любили Ігоря і всіх Ольговичів. І не було нікого, хто б був із Ігорем одностумцем, хіба тільки брат його Святослав. Ізяслав же Мстиславич одразу зібрався і пішов до Києва. І зібралися до нього всі князі, а кияни отай вісті до нього посилали. Ігор же, почувши, що йде на нього Ізяслав, зібрався на нього із Святославом-братом, і Святославом Всеволодичем, братаничем, і з іншими пішов супроти Ізяслава. І, стявшись, билися завзято. Але зразу ж Ігор переможений був. Там і самого Ігоря взяли, і Святослава Всеволодича, а Святослава Ольгович, тобто брат Ігорів, утік у Москву і там наустив Юрія Володимирича та інших князів, аби з ним воювали супроти Ізяслава Мстиславича. І одтоді були сум'яття і війни, аж поки не вигнали з Києва Ізяслава, як і буде про те нижче.

Початок в'їдного княжіння Ізяслава Мстиславнча.

Ізяслав, перемігши Ігоря, ввійшов у Київ. І прийняли його всі з радістю. І одпустив він Святослава Всеволодича, бо сестриничем той йому був, і дав йому Бузько і Межибіж. А Ігоря, закувавши, посадив у поруб.

По довгому ж часі розхворівся Ігор в порубі і молив, аби постригли його в чернецтво, як обіцяв Богу. Ізяслав же вивів його із поруба і повелів постригти його в чернецтво. Інше читай про нього в житії його просторіше.

У сей рік¹ настав король у Ляхах Болеслав Болеславич Кучерявий, по вигнанню брата його Владислава.

У сей рік християни, ідучи на турків в поміч ерусалимським християнам, убивали жидів, де їх тільки знаходили.

У рік 6655 (1147). Юрій Володимирич, помагаючи Святославу Ольговичу, повоював Новгородську волость.

У той же рік переставився Михаїл-митрополит, і було сум'яття велике поміж духовних: Ізяслав-бо Мстиславич київський зібрав на собор всіх єпископів і повелів їм самим, без патріарха, посвятити собі на митрополита Климента Смоляннина, якого він їм сам вибрав. Бо в той час не було патріарха в Цариграді: Михаїл Окситес, зоставивши патріаршество, пішов у монастир, а Козьма, який по ньому настав, не міг сидіти, бо багато хто противився йому, і велике тоді сум'яття було між патріархів. Отож одні єпископи аж ніяк не хотіли святити Клима самі, а хотіли ждати патріарха правого, інші ж, угоджаючи князю, посвятили його головою Климента, папи римського. Про се просторіше життя преподобного Нифонта, єпископа новгородського, і Константина, митрополита Київського, повідають.

У сей рік багато воєн і сум'ять було Ізяславу київському, бо він сум'яття вносив між духовних; за те і Бог не благоволив йому довго на княжінні сидіти.

У рік 6656 (1148). Багато незлагоди і воювання було князям руським з Ізяславом за Ігоря; та в кінці Святослав Ольгович і Володимир Давидич, чернігівські князі, просили у Ізяслава миру, і ледве помирились, і цілували хрест до себе, що припинять війни та інше з Ізяславом і будуть із ним у мирі жити, але збрехали. На той час прийшов до Ізяслава київського Ростислав Юрійович, з Москви; Ізяслав же приязно його прийняв і дав йому Бузько і Межибіж.

У сей рік зібрався Ізяслав Мстиславич київський і пішов у Москву на Юрія Володимирича, стрия свого, бо той помагав Ольговичам на нього воювати і полонив державу його довкола Суздаля і Ростова, гори і села попалив, а добра всі забрав; а Юрій аж в іншу сторону втік.

У рік 6657 (1149). Ізяслав, коли повернувся з Москви, одпустив од себе Ростислава Юрійовича — чув-бо, що, багато зла замишляючи проти нього, хоче помагати Юрію, отцю своєму. А Ростислав, повернувшись у Москву до Юрія, отця свого, багато обмов на Ізяслава отцю своєму наговорив. Юрій же зібрав силу-силенну війська і половців. Пристав до нього знову і Святослав Ольгович, брат Ігорів, і Святослав Всеволодич. І пішли всі вони на Ізяслава. І, прийшовши до Переяслава, Юрій хотів помиритися з Ізяславом, аби тільки той дав синові його Ростиславу Переяслав. Але Ізяслав, надію маючи на велике військо, не хотів сього сотворити. Та, коли зіступилися, переможений був Ізяслав з Володимиром-братом і Ростиславом і, зоставивши все, кинувся тікати, а Юрій Володимирич сів на княжінні Київським.

Початок в'їдного княжіння Юрія Володимирича, прозваного Довгоруким.

Юрій, син Володимирів Мономахів, сівши на княжінні Київському, призвав до себе князів руських, які помагали йому. І першим прийшов Володимир і поклонився йому. Тоді Святослав Ольгович, якому Юрій дав Курськ і все, що по Супою-ріці, і Сновську тисячу, і Слуцьк, і Клецьк, Ростиславу, синові своєму, дав Переяслав, Андрію — Вишгород, Борису — Білгород, Глібу — Канів, Васильку — Суздаль.

Ізяслав же Мстиславич, який ухилився од війни, прийшов у Володимир і призвав до себе на поміч зятя свого, короля угорського, і Болеслава, короля польського, свата свого, і пішов до Києва на Юрія Володимирича. В'ячеслав же Володимирич, який жив тоді в Пересопниці, про все те сповістив Юрію київському, брату своєму.

Юрій же, зібравшись зо своїми однодумцями-князями і половцями, пішов супроти Ізяслава.

В той час прийшла вість королю польському¹¹, що прусси ідуть на його землю. Угри ж, не чуючись на силі подолати супротивників, теж повернулися у свої сторони.

Король польський і угри писали до Юрія і В'ячеслава, аби помирилися з Ізяславом і повернулися до себе. Тільки ж Юрій сього не послухав, а з синами своїми і В'ячеславом-братом прийшов і обложив у Луцьку Володимиром, брата Ізяславова. Ізяслав же пішов йому на поміч. Але Володимир Володаревич галицький заступив Ізяславу дорогу і не пустив його, доки не помирились Ізяслав з Юрієм і В'ячеславом Володимиричами.

Отак помирилися і цілували собі хрест, що сидіти Юрію в Києві, а Ізяславу — у Володимирі і на всій волості Новгородській. До того ж мав Юрій повернути Ізяславу всі добра і худобу, що їх покинув був Ізяс-

лав у Києві. Та Юрій збрехав і не хотів Ізяславу з добр його нічого оддати, коли той посилав до нього, а ще й насміхався Юрій з Ізяслава.

У рік 6658 (1150). Юрій Мономахович київський видав дочку свою за Олега Святославича; другу, Ольгу, за Ярослава Володимирича в Галич.

У той же час¹ видав Володимир Володаревич галицький дочку свою Анастасію за Болеслава, короля польського; а другу, Євдоксію, за його брата Мечислава — одного дня і на одному весіллі. Та Євдоксія, по кількох роках, при породженні сина переставилася, Мечислав же взяв собі Гертруду, дочку Бели, короля угорського, але й та вмерла. Взяв той і третю — Авлейду, сестриницю Фрідеріка, цісаря німецького. За кілька літ і Анастасія, Болеславова жона, при породженні сина Лешка, переставилася. Болеслав же король взяв собі Олену, дочку Ростислава Володарича перемишльського¹¹.

У той рік Ізяслав знову послав до Юрія, стрія свого, в Київ, аби повернув йому добро, яке він у Києві оставив, як обіцяв. Та той не хотів. Тоді Ізяслав зібрався на нього. Спершу він вигнав із Пересопниці Гліба, сина Юрієвого. По тому зібрав чорних клобуків і пішов до Києва. Юрій же не видав про те і поїхав за Дніпро до Остра, а В'ячеслава оставив у Києві на своєму місці. Аж се несподівано прийшов Ізяслав до Києва, і всі кияни з радістю його прийняли — не любили-бо ані Юрія, ані В'ячеслава, більше того — хотіли його вбити. Ізяслав же не хотів, щоб се сталося, а тому сам прийшов з покірною до В'ячеслава, стрія свого, і поклонився йому, і цілував йому хрест, що матиме його за отця; а В'ячеслав цілував хрест Ізяславу, що матиме його за сина. Отак поладнавши, сів Ізяслав знову в Києві, а В'ячеслав у Вишгороді. Тоді Ізяслав послав сина свого до Канева, аби звідти добував Переяслав. Юрій же, зібравшись знову з Ольговичами, і Давидичами, і з Володимиром галицьким, прийшов і вигнав знову Ізяслава Мстиславича з Києва. Ізяслав же знову привів собі на поміч короля угорського. Але Володимир галицький лесотшами і дарами звабив короля угорського завернути назад — була-бо вже зима.

У той час Володимир Мстиславич, брат Ізяславів, пішов в Угри і взяв собі за жону дочку Бели Сліпого, короля угорського.

У той же час Святослав Ольгович переніс із Києва в Чернігів моші брата свого Ігоря і поклав їх у церкві Святого Спаса, про що просторише в житії святого Ігоря повідається.

На літо ж Ізяслав Мстиславич знову призвав короля угорського і з братом своїм Володимиром, зібравши силу-силенну війська, пішов на Юрія в Київ. Почувши про се, Андрій Юрійович Боголюбський зібрався на Ізяслава з Володимиром Володаричем галицьким і Володимиром Андрійовичем, онуком Мономаховим, і пішов на Ізяслава, наміряючись заскочити його ззаду. Ізяслав же хотів, повернувшись, битися з ними. Але дружина мовила йому:

«Краще поспішити на Юрія, аніж тут з ними баритися. Не знати, чи чого досягнемо, бо ж велика сила їхня».

Отож, пригасивши вогонь у таборі, Ізяслав поночі помчав до Києва і, напавши на Юрія несподівано, розпудив усіх однодумців його, а Юрій сам ледве втік. Кияни ж з радістю прийняли Ізяслава. Отак знову сів у Києві Ізяслав Мстиславич, мир утвердивши із В'ячеславом, стрієм своїм.

Володимир же галицький, почувши, що переможений був тесть його Юрій, повернувся із соромом в свій Галич.

Та Юрій знову зібрався на нього [Ізяслава Мстиславича] із Святославом Ольговичем, і Давидичами, і половцями.

У сей рік народився у Святослава Ольговича син Ігор, а при хрещенні наречений він був Юрієм.

У сей рік переставився Ростислав Юрійович у Переяславі, і поклали його в церкві Святого Михаїла, поруч Андрія Володимирича.

У рік 6659 (1151). Юрій знову прийшов на Ізяслава і В'ячеслава до Києва. І билися вони завзято з Ізяславом. Та переможений був Юрій і, оставивши все, кинувся тікати, а з ним і Святослав Ольгович, і Давидичі, а також і половці. Хоч і Ізяслав у тій битві поранений був, та не вельми.

У той час Мстислав Ізяславич вів угрів на поміч отцю своєму Ізяславу. Володимир галицький несподівано напав на них уночі і побив їх, а Мстислав із дружиною своєю втік. Коли ж почув Володимир галицький, що Юрій, сват його, переможений втік, то повернувся в Галич.

Юрій же, з битви втікши, затворився в Переяславі. Але й там завзято діставав його Ізяслав. По тому ж пішов він із Переяслава і затворився у Городку. Але й там діставав його Ізяслав. Напоследок же ледве Юрій випросив собі мир у Ізяслава і В'ячеслава і цілував їм хрест, що не шукатиме надалі Києва, а піде у свою волость Суздальську і одступиться од Ольговичів. Отак із тим і пустили його. А Глібові, синові його, дав Ізяслав Городець.

У сей рік піймали половчани свого князя Рогволода Борисовича і всадили у в'язницю, а на княжіння призвали Глібовича; ще ж і Святославу Ольговичу доручилися, аби їм був отцем і заступником.

У рік 6660 (1152). Ізяслав Мстиславич київський розорив за Дніпром Городок, що в ньому Юрій пристанище мав, і по тому призвав Белу, короля угорського, зятя свого, і пішов із ним великою силою на Володимира галицького.

Билися вони завзято під Перемишлем, над Вягром. І переможений був Володимир, так що ледве втік у Перемишль.

Не маючи вже змоги нічого вдіяти, послав він із великими дарами отай до архієпископа угорського, молячи того, аби його помирих із королем і Ізяславом київським. А сам себе видав за хворого і вже вмирущого од ран, якими на війні посікли його. Отож архієпископ угорський клопотався од його імені про мир, доки король угорський не повірив і не схилився до миру. Ізяслав же із сином своїм добре знали лувкавство його, та з волі короля угорського помирилися з ним [Володимиром]. І цілував хрест Володимир, лежачи, неначе немощний, а здоровий бувши, обіцяючи всі городи оддати Ізяславу, які перше з-під нього побрав, і в усьому йому послушним бути. А король угорський обіцяв сам на нього піти, якщо одступив би од хресного цілування.

І так розійшлися.

Але по одході їхньому з нічим одбули Ізяславі послы [?].

По тому Юрій, почувши, що Ізяслав розорив Городок його, зібрався з Ростиславом і Ярославом Ольговичами, князями рязанськими, і з муромцями, і з половцями, і з Святославом Ольговичем, і з Володимиром галицьким.

Та Володимира Ізяслав готовністю своєю застрашив, так що той одразу повернувся в Галич.

Ростислав же Мстиславич, князь смоленський, пішов на поміч брату своєму з великою силою і, прийшовши в Чернігів, затворився в ньому з Ізяславом Давидичем і Святославом Всеволодичем.

А Юрій, прийшовши до Чернігова, обліг його і всією силою діставав, та не міг його взяти.

Коли ж половці, почувши, що Ізяслав і В'ячеслав ідуть супроти них, zostавили їх і пішли у свої землі, то Юрій, бачачи неспромогу свою встояти, повернувся.

Та, одначе, Ізяслав повелів В'ячеславу повернутися в Київ, а сам з братами прогнав Юрія в Суздаль, уже взимку, а Святослава Ольговича з Васильком Юрійовичем обложив у Новгороді, і пополонив його сторону, і околиці Новгорода попалив. І тоді змушений був Святослав Ольгович просити миру у Ізяслава, і ледве випросив, і цілував хрест, що довіку з ним мир буде мати і в усьому слухатиме його. Отож із тим Ізяслав і повернувся.

У той час Мстислав, син Ізяславів, гнався за половцями, і побідив їх, і не тільки полон одняв і багатьох християн визволив, а й вежі їхні побрав і звідтіля багато добра і товару привів.

І по сьому всьому прийшов Ізяслав у Київ з радістю для всіх.

І по тому Ізяслав послав Петра Борисовича до Володимира галицького з хресними грамотами, мовлячи: «Пощо еси одступив од хресного цілування і не хочеш повернути городів, як цілував мені еси хрест?»

Коли ж прийшов Петро до Володимира, мовлячи, як йому Ізяслав повелів, і показуючи хрест, що його був цілував Володимир Ізяславу, то Володимир, не боячись Бога, не почтив хреста святого, та ще й посміявся, мовлячи:

«І що мені має сотворити сей малий хрест?»

І одпустив Петра ні з чим.

Бог же, не терплячи безчестя хреста свого, одразу ж поразив його хворобою лютою, так що тієї ж ночі раптово помер.

Ярослав же, син його, сівши на князівстві отця свого, одразу ж послав навздогін за Петром, послом Ізяславовим, і повернув його в Галич, і сказав йому:

«Отее отець мій умер, що не хотів миру мати з господарем твоїм Ізяславом, я ж хочу в усьому мир і приязнь мати з господарем твоїм».

І одпустив його з миром. Та не те мислив він у серці своїм.

У рік 6661 (1153). Ізяслав знову послав Мстислава, сина свого, на половців і завдав їм поразки на Пслі-ріці.

У той же рік Святослав Ольгович з Ізяславом Давидичем цілували собі хрест заодно бути. У той же рік Ізяслав Мстиславич київський пішов із великою силою на Ярослава Володимирича галицького. І вийшов супроти нього до Теробовля Ярослав галицький. Та галичани мовили Ярославу:

«Ти еси у нас один князь, якщо тобі станеться що злого в бою, що ми вдіємо? Тож повертайся ти в город, а ми самі битимемось за тебе».

І повернувся Ярослав у Галич. А галичани стялися з Ізяславом завзято. Аж не стерпіли Володимир і Святополк, брати Ізяславові, а також і Мстислав, син його, з військом своїм і кинулися тікати. А галичани гналися за ними.

Та Ізяслав сам з військом своїм переміг супротивних собі галичан, і позиції їхні взяв, і на них став на ніч, і поставив корогви галицькі, не відаючи, що брати його переможені були.

І прибігло туди тієї ночі багато простих людей галицьких, маючи їх за своїх. Ізяслав же повелів брати їх.

По тому, довідавшись, що брати його і син утекли, побоявся він, аби не зібралися на нього галичани і його з малою дружиною не обступили, і вранці повелів галичан, узятих, порубати, а значніших узяти з собою, та й пішов до Києва ні з чим. Тільки плач zostавив у Галицькій стороні по вибитих людях, що було їх більше, ніж його дружини.

У рік 6662 (1154). Ізяслав узяв собі жону з Половеччини.

У той же рік вигнали од себе новгородці князя [Ярослава] Ізяславича, а Романа Ростиславича посадили.

У той же рік переставився Святополк Мстиславич, брат Ізяславів.

Того ж року переставився і великий Ізяслав Мстиславич, просидівши на княжінні Київському вісім літ, і поклали його в церкві Святого Феодора, в отчому монастирі. І хотів княжіння Київського Ізяслав

Давидич, та В'ячеслав Володимирич із Святославом Всеволодичем, дійшовши згоди, не пустили його, і призвали Ростислава Мстиславича, брата вмерлого Ізяслава, і посадили його на княжінні Київським, наказавши йому, аби чтив В'ячеслава, як отця, як Ізяслава, що й обіцяв Ростислав.

Початок княжіння Ростислава Мстиславича.

Ростислав Мстиславич сів на княжінні Київським. І всі раді були йому. І дав він Святославу Всеволодичу Турів і Пінськ.

У той же рік зібрався знову Юрій Володимирич із великою силою, із синами своїми і з половцями на Ростислава київського. Ростислав же, зачувши се, почав також збиратися на нього.

І в той час переставився В'ячеслав Володимирич, і поклали його в церкві Святої Софії, біля Ярослава.

І ось вперше прийшов до Києва на Ростислава Гліб Юрійович з половцями, що їх Мстислав і Ізяслав од Переяслава одположили. Се Ізяслав Давидич із Святославом Ольговичем, погодившись, послали до Гліба, аби прийшов до них з половцями, хочаби з ним піти на Ростислава. Гліб до них прийшов із половцями. І тоді всі, знявшись, пішли до Києва на Ростислава, і побідили його.

Тоді ж Ізяслав Давидич, увійшовши в Київ, схотів у нім воцаритись, а кияни, не маючи з собою князя, боячись, прийняли Ізяслава облудно, немовби з радістю.

У той же час новгородці посадили у себе князем Мстислава Юрійовича.

Юрій же, зачувши, що брат його переставився в Києві, а Ростислав Мстиславич, переможений, утік із Києва, а Ізяслав Давидич сидить у Києві, а Гліб, син його,— у Переяславі, зібравшись, пішов до Києва на Ізяслава Давидича.

Ростислав же Мстиславич, у Смоленську будши, зібрався на силу велику і послав до Юрія, стрія свого, просячи миру, смиряючись перед ним, як перед стрієм і отцем. І помирився з ним Юрій, і цілували хрест. І повернувся Ростислав у Смоленськ. А Юрій пішов до Києва. Ізяслав же Давидич і Святослав Всеволодич вийшли назустріч і поклонилися йому. І Юрій простив їх. І цілували вони собі хрест на мир.

Знову Юрій на княжінні Київським.

У рік 6663 (1155). Знову Юрій сів на княжінні Київським і почав роздавати волості синам своїм: і, поперше, Андрію, сину своєму, дав Вишгород і Василів; Борису — Турів, Глібу — Переяслав, Василькові — Поросся, де Біла Церква.

У ту ж осінь прийшли половці на Поросся, і побідив їх Василько Юрійович.

По тому Юрій вигнав із Пересопниці Мстислава Ізяславича і дав Пересопницю Ярославу Володимиричу галицькому, зятю своєму.

По тому Юрій призвав полюбовно Ростислава Мстиславича із Смоленська і цілком помирився з ним.

У той же рік прийшла із Суздаля жона Юрієва із дітьми в Київ.

У той же рік Ізяслав Давидич хотів узяти з-під Юрія Київ. Юрій же, коли про се довідався, зібрався на Ізяслава із синами своїми, з великою силою. А Ізяслав, видячи, що зле, змирився Юрію і цілував йому хрест.

У той же рік помирився Юрій з усіма князями руськими.

У той же рік половці приходили двічі на Руську землю, та помирилися з Юрієм і без пакості одійшли.

У сей рік Андрій, прозваний Боголюбським, син Юріїв, пішов із Вишгорода в Суздаль проти волі отця свого. І взяв він із собою з церкви чудотворну ікону Пресвятої Богородиці, рукописання Святого апостола Луки, що принесена була з Царгорода, окував її золотом із камінням дорогоцінним і поставив у Володимирі, в церкві Пресвятої Богородиці. Також і церкву сю предивно прикрасив, і села кращі їй надав, надавши їй і десятини тощо. Про се читай просторіше в житії Андрія Боголюбського.

У сей рік Ростислав Мстиславич смоленський помирився з усіма князями московськими, і цілували [вони] собі хрест, і мали Ростислава всі неначе за отця.

У сей рік [Ізяславова] Мстиславовичева поїхала в Угри, до Бели, короля угорського, зятя свого.

У рік 6664 (1156). Нифонт, єпископ новгородський, в Печерським монастирі, ждучи приходу з Греків Костянтина-митрополита, переставився, серпня 15-го, і покладений був у печері Феодосієвій. Не хотів він до смерті кланятися Климентію-митрополиту, бо той не мав благословення од найсвятішого патріарха Цариградського, як про те просторіше в житії сього преподобного Нифонта і Костянтина-митрополита.

У сей рік покранолилися, заколотилися князі руські, не схоронивши хресного цілування: Ярослав-бо Володимирич, онук Мстиславів, пішов з Березового в Щиж, Святослав же Всеволодич одстав од Юрія, і пристав до Ростислава Мстиславича смоленського, і забрав у Ярослава Володимирича володимирського подесенські городи; Мстислав же Ізяславич луцький також найшов на Володимира Мстиславича, стрія свого, на Володимир, і побрав усе добро його, і жону, і дітей, і сам Володимир утік перше в Переяслав, по тому ж в Угри до короля, зятя свого.

У той час Юрій з половцями мир сотворив, та, взявши їх, Ізяслав Давидич пішов з ними на Святослава Всеволодича, але помирилися.

У той час прийшов із Цариграда Костянтин-митрополит од патріарха Луки, і прийняв його Юрій з великою честю. Зібралися ж до сього Костянтина єпископи, вигнані Климентієм: Козьма, єпископ полоцький, Маноїл — смоленський, та інші. Отак, зібравшись, повелінням патріаршим, скинули вони Климентія з митрополії Київської і всіх, хто його святив, неблагословенню піддали, а тих, кого той хиротонісав, розсвятили, Юрія ж князя благословили.

У рік 6665 (1157). Юрій Володимирич київський зібрався з Ярославом Володимиричем галицьким, зятем своїм, і з синами своїми, і з Володимиром Андрійовичем, братаничем своїм, на Мстислава Ізяславича, хочачи із-під нього взяти Володимир і дати Володимирю, братаничу своєму, якому на се і хрест цілував. Прийшов же на поміч і Володимир Мстиславич з Угрів. Отак обступили Мстислава Ізяславича у Володимирі, і стояли десять днів, і не могли його взяти: одбивались-бо із города завзято і немало Юрієвої дружини побили. Володимир же Андрійович в той час прийшов до Червена і почав ласкаво мовити до горожан, хочачи їх привабити, аби його впустили в город. Але хтось із города влучив його стрілою в шию. Тож пішов Володимир од Червена із соромом, а Юрій од Володимира, не помирившись. А Мстислав, вийшовши із города, пішов за ними, полонячи державу їхню вогнем і мечем. Юрій же, щоб утішити Володимира, братанича свого, дав йому Пересопницю і Дорогобуж, замість Володимира, якого не міг узяти, а Борисові, синові своєму, дав Турів.

У той же час взяли Іоанна Ростиславича і привели його до Юрія; та освободив його Бог.

У рік 6666 (1158). Ізяслав Давидич, і Ростислав Мстиславич, і Мстислав Ізяславич, онук Мстиславів, погодилися на Юрія Володимирича київського і пішли на нього у великій потугі. А прийшла саме вість до Ізяслава Давидича, що Юрій київський, утішаючись із своїми, упився без міри, і од сього пиття розхворівся, і на п'ятий день умер, а саме: травня 15-го дня, і поклали його в монастирі Святого Спаса. По його ж смерті багато було сум'ять і заколотів. Кияни ж, повставши, спершу розграбували двір його [Юрія], а по тому і двори боярів його, суздальців же тих, що з ним прийшли були, скрізь вибивали; а Ізяслава призвали до себе на княжіння.

Початок княжіння Ізяслава Давидича.

Ізяслав Давидич, по смерті Юрія Володимирича, прозваного Довгоруком, увійшов у Київ і сів на княжінні, травня 19-го дня, а Святославу Всеволодичу дав Чернігів. Коли ж зачув про се Святослав Ольгович, розгнівався і прийшов з великою силою на Святослава Всеволодича до Чернігова, щоб його взяти з-під Святослава Всеволодича. Та боронилися із города завзято. Ізяслав же Давидич київський пішов на Святослава Ольговича, помагаючи Святославу Всеволодичу, але помирилися. І дав він Ізяславу Ольговичу Чернігів, а Всеволодичу — Новгород-Сіверський.

У той же рік помирився Ізяслав із половцями під Каневом.

У той же рік ростовці, і суздальці, і володимирці посадили у себе на княжінні Андрія Боголюбського, сина Юрієвого: полюбили-бо його вельми за його велику добрість, бо дуже любив Бога і був приязний до всіх людей, як про те в житті його просторіше.

У той же рік новгородці вигнали од себе Мстислава Юрійовича і посадили собі на князівстві Святослава Ростиславича.

У той же рік пішов Ізяслав київський на Юрія Ярославича до Турова, і пішов із ним Ярослав Володимирич із Луцька, і Ярополк Андрійович, і галицька поміч, і Рюрик Ростиславич, і, прийшовши до Турова, багато полонили і попалили городів і сіл, але Турова-города не могли взяти: одбивались-бо із города завзято. І стояли вони тижнів десять довкола города, та й пішли ні з чим, не помирившись, ще ж і пішки, бо їм під городом коні подохли.

У той же рік, січня 3-го, о другій годині ночі переставилася блаженна Глібова Всеславичева, дочка Ярополка [Ізяславича], яка сиділа по князю своєму вдовою років 40, а всіх років од народження свого мала 84; і покладена була вона в церкві Печерській із своїм князем в одній труні у головах преподобного Феодосія. Ся княгиня блаженна із своїм князем мали велику любов до Пресвятої Богородиці Печерської і до преподобного Феодосія, і в усьому ревнувала отцю своєму Ярополку: Ярополк-бо оддав на монастир Печерський все життя своє, Неблську волость, і Деревську, і Луцьку, і довкола Києва; Гліб же, зо своєю княгинєю, дав 600 гривень срібла, а 50 золота; а по смерті мужа свого Гліба дала ся княгиня 100 гривень срібла, а 50 золота, а по смерті своїй дала п'ять сіл з усім добром і худобою.

У рік 6667 (1159). Переставився Борис Юрійович травня 2-го.

У сей рік ростовці і суздальці вигнали єпископа, бо обдирав був церкви і грабував попів.

У той же рік Рогволод Борисович пішов із Чернігова од Святослава Ольговича шукати собі волості, і прийшов до Слуцька, і звідти почав слати до другчан. Ті ж приязно його прийняли, а Гліба Ростиславича, онука Глібового, прогнали од себе і двір його розграбували. І пішов Гліб до отця в Полоцьк, Ростислав же Глібович, отець його, пішов на Рогволода із Всеволодом, і Володарем, і з усіма братами. І билися вони завзято, а по тому помирились.

У той же рік і полочани заколотилися проти Ростислава Глібовича і послали отай до Рогволода, аби прийшов до них на княжіння, обіцяючи йому Ростислава зв'язаного оддати. Звіщено ж було про се Ростиславу, й втік він із Полоцька в Мінське до Володаря-брата. А Рогволод прийшов і сів у Полоцьку, і по тому, зібравши полочан, пішов він на Ростислава. Послав же йому в поміч Ростислав Мстиславич синів своїх, Романа і Рюрика. І коли прийшли вони до Заслава на Всеволода, брата Ростиславового, то їм поклонився Всеволод, а Володар, почувши про се, втік у Литву.

У се літо, серпня 10-го, поставлений був Аркадій єпископом у Новгороді.

У сей рік Ярослав Володимирич галицький пішов війною на Іоанна Ростиславича, онука Володаревого, прагнучи його волості. Іоанн же привів на Ярослава половців, та що не дозволяв їм губити землі і людей у полон вести, то вони одступились од нього. Іоанн же прийшов у Київ до Ізяслава, просячи у нього помочі на Ярослава, і повідав:

«Ярослав не тільки мене прогнав заради волості, а й Київ хоче з-під тебе взяти: вже-бо на те згоду має із Мстиславом, та іншими князями, і з королем польським».

Ізяслав же повірив сьому, і прийняв його полюбовно, і цілував йому хрест, що помагатиме йому супроти Ярослава, як і сотворив. І з того багато зла і колотнечі було в Руській землі.

Коли ж почав збиратися Ізяслав Давидич київський на Ярослава галицького, то боронили йому сього Святослав Ольгович чернігівський і інші князі, мовлячи:

«Не починай війни, бо звідусіль, благодаттю Божою, трохи втишилась Руська земля од війни».

Він же не послухав їх, та ще й гнівався на них, і грозив їм, і, зібравши силу-силенну війська і половців, пішов до Галича.

Ярослав же галицький зібрався на нього із Мстиславом, братом своїм, і Мстиславом Ізяславичем володимирським. І пішли вони назустріч Ізяславу київському, і побідили його, так що ледве втік той у Москву. Та, однак, на путі не перестав він пакостити городам Святослава Ольговича за те, що не хотів той іти з ним на війну.

А Ярослав Володимирич галицький із Мстиславом, братом своїм, і Мстиславом Ізяславичем володимирським увійшли у Київ і послали в Смоленськ до Ростислава Мстиславича, аби прийшов на княжіння Київське.

Ростислав же обіцяв піти з радістю, тільки щоб не був на митрополії [Клим], як не посвячений.

А Мстислав Ізяславич не любив Костянтина, бо кляв той отця його за те, що без благословення патріаршого поставив митрополитом Клима. І тому волів Клима, якого отець його поставив був митрополитом.

Князі ж, прагнучи мир мати, урадили, аби ані Клим, ані Костянтин не сиділи у Києві на митрополії, а щоб іншого митрополита прислав їм патріарх. І на тім цілували вони хрест.

У той же рік і переставився Костянтин-митрополит; про нього ж читай в житії його просторіше.

Початок знову княжіння Ростислава Мстиславича, онука Володимира Мономаха.

Ростислав Мстиславич, призваний полюбовно, знову прийшов у Київ і сів на княжінні, на самий Великдень, у рік 6668, квітня 12-го. І цілували вони собі хрест на любов із Святославом Ольговичем.

У той рік Юрій Ярославич, онук Юріїв, з половцями полонив землі довкола Путивля. Але Святослав Ольгович послав сина свого Олега, який побідив його із половцями і в тій битві убив Сан-туза, князя половецького.

У той рік Ізяслав Давидич, зібравши багато війська і половців, прийшов на Святослава Ольговича до Чернігова і багато пополонив сіл. Святослав же, сповіщений бувши про се, зібравшись на нього, спершу побив половців, а по тому і самого Ізяслава побідив. І повернувся Ізяслав знову у Москву і по тому багато зла сотворив Руській землі з половцями та іншими московськими князями.

У той же рік Святослав Ольгович пішов на Святослава Володимирича, онука Давидового, із сином своїм Олегом, і Святославом та Ярославом Всеволодичами, а з ними і Рюрик Ростиславич із київським військом, і Всеслав Рогволодич із Полоцька, і Костянтин Сірославич од Ярослава галицького. І облягали вони його в Щижі протягом п'яти тижнів, доки не смирився. І попросив він миру, і цілував хрест Святославу, що матиме його за отця і в усьому буде йому послушний.

У той же рік Андрій Юрійович Боголюбський зійшовся із Ізяславом Давидичем, щоб діставати собі Новгород, і послав до новгородців, мовлячи:

«Цілували есте до мене колись хрест мати мене собі князем; а, проте, нині іншого маєте князя».

І одтоді між новгородцями почалося сум'яття, кого їм мати собі князем.

Тієї ж зими Мстислав Ізяславич володимирський зібрався із братом своїм Ярославом, і Ярополком Андрійовичем, і Володимиром на Юрія Ярославича гуровського. І, прийшовши до Турова, стояли вони там тижнів зо три, та, нічого не вдіявши, повернулись.

У рік 6669 (1161). Новгородці радили раду, як би їм позбутися князя Святослава Ростиславича, і послали з-поміж себе до Святослава, мовлячи:

«Не можемо двох князів мати в себе. А ти з братом живеш».

Святослав же, не противлячись їм, одіслав од себе брата свого в Смоленськ, до Романа, брата свого.

Але новгородці, невдоволені сим бувши, взяли самого Святослава Ростиславича і, окувавши, заслали заточником у Ладогу, а княгиню — в монастир, а добро розграбували. І послали до Андрія Юрійовича Боголюбського в Суздаль, аби їм дав сина свого.

Андрій же не дав їм сина свого, а дав їм брата свого Мстислава. Вони ж не хотіли. Тоді він дав їм Мстислава Ростиславича, братанича свого.

В той час вибавив Бог із ув'язнення Святослава Ростиславича.

У той же рік, серпня 20-го, було повне затемнення місяця.

У сей рік Ізяслав Давидич хитро привабив до себе Святослава і Ярослава Всеволодичів, і Олега Святославича, і отця його Святослава Ольговича, і призвав силу-силенну половців, і з усіма сими вище пом'янутими князями пішов на Ростислава Мстиславича київського, і прийшов до Переяслава. Ростислав же пішов на нього і побідив його. А половці розбіглися.

У той же рік, серпня [20-го], прийшов із Царгорода Феодор-митрополит од патріарха Луки.

Знову Ізяслав Давидич, зібравшись із князями і половцями, прийшов взимку під Київ, де востанне зазнав поразки і сам убитий був.

У рік 6670 (1162). Ростислав київський сотворив мир із Юрієм Ярославичем.

У той же рік прийшли половці до Юр'єва, і великий полон взяли, і Войбора убили, того, що Ізяслава убив. Прийшли ж в поміч Ростиславу чорні клобуки, і гналися за половцями, і, догнавши, побили їх, а полон одняли, взяли старших князів 9 і двох княжичів, синів Сатмазанових, і інших багатьох княжичів половецьких.

У той же рік Рюрик Ростиславич, і Святополк Юрійович туровський, і Святослав та Ярослав Всеволодичі, і Олег Святославич [Святослав Ольгович], і Борис Володимирич, і кривські князі пішли до Слуцька на Володимира Мстиславича, Ростиславового брата. Володимир же, видячи силу їхню і не хотячи кровопролиття, пустив їх у Слуцьк, а сам пішов у Київ, до Ростислава-брата. Ростислав же дав йому Триполь та ще чотири города.

У той же рік пішли Мстислав, і Василько, і Всеволод Юрійовичі, з матір'ю, у Цариград до царя Мануїла, діда свого; і дав їм цар городів кілька, аби жили там.

У рік 6671 (1163). Ростислав помирився із Мстиславом Ізяславичем і вернув йому городи Білгород, Куриський [Торський], а за Триполь дав йому Канів.

У той же рік Ростислав узяв у Білка, половецького князя, дочку за сина свого Рюрика і помирився з половцями.

У той же рік переставився Феодор-митрополит, одсидівши на митрополії місяців 10.

У той же рік¹ Болеслав, по смерті своєї жони Анастасії Володимирівни галицької, яка йому сповила Болеслава Кучерявого, а по двох роках, при народженні Лешка, умерла, взяв другу жону — Олену — у Ростислава Володимирича, князя перемишльського.

У той же рік воювали ляхи довкола Червена.

У рік 6672 (1164). Прийшов Іоанн-митрополит од патріарха, і не хотів його Ростислав прийняти, аж доки його посол од патріарха не повернеться. Послав-бо був Ростислав до патріарха, просячи благословення Климентію Смольнянину, якого перед тим скинули, що без благословення патріаршого посвячений був. Але патріарх аж ніяк на се не зволив, а послав до Ростислава свого посла. При сьому послі патріаршому і Мануїл-цар свого посла послав з великими дарами, просячи Ростислава, аби прийняв Іоанна, а Климента, як непосвяченого, скинув. Що й сотворив Ростислав.

У той же рік, лютого 15-го, переставився Святослав Ольгович, і зостався на княжінні Чернігівським Олег, син його. Багато хто не хотів його, а волів Святослава Всеволодича. І посилали ті до нього отай, аби прийшов до них на княжіння. З ними ж був і Антоній-єпископ. Та Святослав поладив із Олегом, і поступився Олег Святославу Черніговом, а сам пішов у Новгород.

У той же рік була повінь велика, біля Галича.

У той же рік переставився Ізяслав, син Андрія Боголюбського.

У рік 6673 (1165). Прибався із Цариграда Андронік, братанич царів, до Ярослава в Галич. І прийняв його Ярослав із великою честю, і дав йому кілька городів. Та невдовзі прислав по нього цар, молячи його, аби повернувся до нього. І той повернувся.

У сей рік оддана була Софія Ростиславна за Олега Святославича, онука Олегового.

У сей рік Василько Ярополчич завдав поразки половцям на Русі і багато добр од них побрав, а також і викупу за пійманих.

У сей рік Давид Ростиславич сів у Вітебську.

У рік 6674 (1166). Ярослав Юрійович поставив у Новгороді єпископа Ілію.

У той же рік оддана була дочка Святослава Ольговича за Ярополка Ізяславича.

У той же рік переставилася княгиня Святослава Ольговича.

У той же рік, серпня 12-го, переставився Ярослав Юрійович.

У рік 6675 (1167). Переставився Святослав Володимирич, онук Давидів.

У той же рік почалася війна між Олегом Святославичем, і Всеволодом Святославичем, і Святославом Всеволодимичем за волості. І привів Святослав на Олега половців. Але Ростислав київський помирих їх, і цілували собі хрест.

У той же рік народився в Олега син Борис, а на княже ім'я Святослав.

Половці ж, чуючи, що князі руські між собою вадяться, прийшли за пороги і багато пакостей грекам творили. Ростислав же київський послав на них Владислава, який завдав їм поразки, а полонених звільнив.

У той же рік пішов Володар Глібович на Всеслава Васильковича до Полоцька і розбив його. Всеслав же прибився у Вітебськ до Давида Ростиславича. Володар же прийшов до Полоцька, і цілував з ними хрест, і теж пішов на Всеслава і Давида Ростиславичів до Вітебська. Давид же затворився в городі, ждучи брата Романа із смольнянами. Але, доки Роман прийшов, Бог перестрашив Володаря вночі так, що він, усе зоставивши, втік із Вітебська. Рано ж Давид гнався за ними, та не догнав їх, тільки потомлених багато підбрав. А Всеслав пішов знову до Полоцька.

У той же рік узяв Ярослав галицький Болеславу, дочку Святослава Всеволодича, за Володимира, сина свого.

У той же рік умерла Андріївна, жона Олегова.

У той же рік бився Олег з Боняком, і побідив Олег половців.

У рік 6676 (1168). Половці не переставали пакостити Русі, а тому Ростислав повелів усім князям руським зібратися з військами своїми. І прийшов Мстислав Ізяславич, братанич його, [з Володимира, Ярослава, брат його] з Луцька, і Ярополк з Бузька, Володимир Андрійович, Володимир Мстиславич, брат його Гліб Юрійович, Рюрик, Давид, Іоанн Ярославич галицький, і, зібравшись, усі стояли довгий час біля Канева, доки увійшов Гречник і Залозник, і тоді повернулися кожний до себе.

У той же рік чув Ростислав, що новгородці бунтуються проти Святослава, сина його, і, зібравшись, сам пішов до Новгороду, і на тій путі Олег, зять його, угостив його, як отця; і скрізь на тій путі з великою честю і славою виходили стрічати його князі й бояри з силою людей, честь і поклон йому творячи, доки не прийшов у Новгород і не повелів новгородцям цілувати хрест до Святослава, сина свого, що не будуть одлучатися од нього аж до смерті його. І, се владнавши, повернувся в Київ. Коли ж був Ростислав у Смоленську, то розхворівся. І не хотіла Рогніда, сестра його, пустити його од себе, хворого. Та він хотів постригтися в чернецтво в Печерському монастирі, од ігумена Полікарпа, і не послухав її, а пішов, мовлячи:

«Якщо Бог зволить живому мені доїхати в Київ, то пострижуся в Печерському монастирі од Полікарпа-ігумена, якщо ж умру, то хай поховують мене у церкві Святого Феодора, яку отець мій спорудив».

Здавна-бо хотів постригтися, але Симеон, духовник його, боронив йому, мовлячи:

«Краще тобі княжити, бо під тобою в мирі вся Руська земля пробуває, а по тобі багато може бути неладів і воєн».

Так і було.

Годиться нам тут дещо сказати про добротинності сього благочестивого князя. По-перше, сей благочестивий князь в молитвах і сльозах часто вправлявся і милостивий був до всіх, так що ніхто ніколи не йшов од нього засмучений, а кожний те, що просив, приймав. Мав же він і сей звичай, що у Великий піст, у кожную суботу і неділю, саджав у себе на обіді дванадцять священників, з Полікарпом, ігуменом Печерським, і сам їм служив, а по обіді, всіх обдарувавши, одпускав. Ще ж він і у всі неділі святі тайни приймав, а в суботу Лазареву всю братію печерську вгощав і по всіх монастирях давав усій братії на втіху досить усього, чого кому було треба, а печерську братію в середу і в п'ятницю завжди втішав, велику-бо любов мав до Пресвятої Богородиці Печерської і живущих там. Тим-то і Бог його благословив і звідусіль мир і приязнь дав йому. Коли ж умирав сей благочестивий князь, то мовив Симеону, духовнику своєму:

«Тобі оддати про мене слово Богу, що, за твоїм повелінням, не сповнив обітниці Богу».

І з великою скрухою і сльозами переставився, березня 21-го, і покладений був у монастирі отчому, в церкві Святого Феодора, як про те в житії Святого Полікарпа просторіше сказано.

У той же рік ходили Олег і Ярослав Святославичі на половців. І взяв Олег вежі Козини, і жону, і дітей, золото, і срібло, і все добро його, а Ярослав взяв Біглякові вежі і все добро його.

У рік 6677 (1169). По смерті Ростислава зібратися князі, а саме: Володимир Мстиславич, Давид Ростиславич з Рюриком, сином [братом] своїм, і послали до Володимира по Мстислава Ізяславича, аби прийшов на княжіння Київське. Послали ж до нього і кияни, і чорні клобуки.

Мстислав, перш як зібратися, послав перед собою до Києва Василька Ярополчича, братанича свого. І побачив там Василько нещирість князів до Мстислава. Розкаялися-бо, що слали по нього, і згодилися не пустити його, якщо не дасть їм волостей; і на тому цілували собі хрест. Про се все Василько сповістив Мстиславу, стрію своєму.

Тоді Мстислав Ізяславич зібрався з ляхами, і торками, і печенігами, і з Борисом та Глібом Всеволодичами. Дав же йому і Ярослав галицький п'ять полків. І з усіма сими прийшов Мстислав до Києва. Ще й послав перед собою Ярополка, брата свого, з берендичами.

Почувши ж про се, Володимир Мстиславич, стрій Мстиславів, пішов із Триполя, з жоною, і дітьми, і матір'ю своєю у Вишгород.

А Мстислав увійшов у Київ і сотворив угоду з киянами.

По тому ж, у п'ятницю, пішов він до Вишгорода на Володимира, стрія свого, і почав довкола палити двори. І билися вони в п'ятницю і в суботу завзято обоє, й убито було з обох сторін чимало добрих мужів. По тому ж помирилися і цілували собі хрест.

Початок княжіння Мстислава Ізяславича.

Мстислав Ізяславич, правнук Мономахів, сів на княжінні Київському травня 19-го. Володимир же, стрій його, знову почав зло замишляти на нього, та викритий був у лукавстві: призвав-бо його Мстислав у Печерський монастир, також і інших князів і перед усіма оскаржив його. Той же одперся і цілував хрест, мовлячи:

«Нічого на тебе злого ніколи я не мислив».

І дав йому Мстислав Котельню.

У той же рік Володимир, зловмисний будши, почав зло замишляти на Мстислава і послав по половців. І прислалися до нього князі половецькі — Чагровичі, Чекман і брат його Пошман, Манячук,— хоча-чи йому помагати. Володимир же послав ще до Рагуїла Добринича, і Михаїла, і Завида, ваблячи їх до себе, та вони не хотіли. Пішов же він ще і в Берендичі. Берендичі ж, видячи його облудність і що ніхто з братів не хоче йому помагати, зневажили його і ледве що не вбили, якби не втік був од них; та, одначе, дружину його, все ж, догнавши, побили. А Володимир, звідусіль викритий і зневажений будши, втік у Дорогобуж із жоною й дітьми. Ізяслав же Андрійович перехрив міст на Горині і не пустив його до себе. Тоді він пустився в Суздаль до Андрія Боголюбського, який і прийняв його, і дав йому волость.

У той же рік новгородці почали зле радити на Святослава Ростиславича, та він довідався про зраду їхню.

У рік 6678 (1170). Мстислав Ізяславич київський зібрав братів і князів руських і нарадив з ними піти на половців, аби не полонили більше Руської землі; що всі з радістю прийняли. І зразу ж зібралися із своїми військами Рюрик і Давид Ростиславичі, зо своїми військами Ярослав і Святослав Всеволодичі, Олег і Всеволод Святославичі, Ярослав і Ярополк Ізяславичі, брати Мстислава київського, Святополк Юрійович, Гліб і Михалко Всеволодичі та багато інших князів. І пішли вони з Києва березня 2-го, в суботу середопусного тижня. Ярополк же, брат Мстиславів, в тому поході і переставився, березня 7-го, і привезли його в Київ, і поклали в церкві Святого Феодора.

Половці ж, почувши, що русь іде на них, злякалися вельми і, покидавши все, і жон, і дітей, кинулися тікати. А князі — за ними. І догнали їх біля Чорного лісу, де й перебили мало не всіх; і набрали золота, та срібла, і товару, і челяді донесочу і збагатилися всі, од малого до великого, як ніколи ще, а полонених християн одпустили і з радістю повернулися.

Всепагубний же диявол, завидуючи добродіям великій Мстислава, а також і любові його до всіх братів, найбільше ж тому, що під ним Руська земля в мирі пробуває, всіяв (смуту) через злих людей, найбільше ж через зловмисного Володимира Мстиславича, стрія Мстиславового. Той тоді був у Москві при Андрію Боголюбським, весь час наушаючи князів на Мстислава. І ті, без будь-якої вини його, закрамолилися на Мстислава Ізяславича, а більше на згубу княжіння Київського. І зібралося на нього 11 князів: поперше, Андрій Юрійович Боголюбський послав Мстислава, сина свого, з ростовцями, і володимирцями, і суздальцями, і братів своїх Гліба і Всеслава з Переяслава, і Мстислава Ростиславича, братанича свого, і Бориса Жирславича; пішли з ними і Володимир Андрійович, чи Мстиславич, з Дорогобужа, а також і Ростиславичі, Роман із Смоленська, Рюрик із Овручева, Давид і Мстислав із Вишгорода і Олег та Ігор Святославичі. Тоді послав Мстислав київський із Бастієвою чаддю Михалка Юрійовича в Новгород, до сина свого Романа, але взяли його підступом по дорозі.

У рік 6679 (1171). З попущення Божого зібралися вище пом'януті князі з військами своїми і прийшли до Києва на Мстислава Ізяславича. І була їх сила-силенна, як піску, коли обступили Київ. Мстислав же бився з ними завзято, та коли побачив, що таку силу нема змоги подолати, то втік із Києва через Василів. Бастієва ж чадь гналася за ним, стріляючи, та не настигла, тільки одсталих побрала, а саме: Дмитра Хороброго, Олексу двірського, Собислава Жирславича, Іванка Творимича та інших. Мстислав же за Увною зійшовся з братом своїм Ярополком. І прийшли вони до Володимира.

По втечі Мстиславовій князі, які обступили Київ, взяли його березня 8-го, на другий тиждень посту, і грабували його два дні, не минаючи і монастирів та церков, на третій же день запалили його, також і всі монастирі та церкви вогнем попалили. Підпалений же був тоді і Печерський монастир, та молитвами преподобних отців схоронений був од такої біди. І, се сотворивши, поверталися у свої землі, а людей всіх, зв'язавши, в полон повели. Тільки Мстислав Боголюбович на спустошеному княжінні Київським зоставив Гліба Юрійовича, стрія свого, а сам пішов у Москву. І од сього часу занепало княжіння Київське, а Володимирське в Москві вознеслося; од того часу-бо московські князі над київськими почали володіти, аж доки литовські князі не взяли княжіння Київське під свою владу, про що буде нижче.

Початок княжіння Гліба Юрійовича.

Гліб, син Юрія Довгорукого, сівши на княжінні Київським, посадив сина свого у Переяславі.

У той же рік Мстислав Ізяславич пішов із братом своїм на Володимира Андрійовича, онука Мономахового, на Дорогобужжя, але той був хворий і затворився в городі. Інші ж городи Мстиславу передавалися.

У той же рік, січня 28-го, переставився Володимир Андрійович, і поклали його в Києві, в монастирі Святого Андрія. Володимир же Мстиславич, як тільки-но почув про смерть його, прийшов і взяв підступом город, цілуєчи до них хрест, що зоставить їх з миром; та, лукавець, переступив цілування хресне.

У рік 6680 (1172). Мстислав Ізяславич, знову зібравшись з Ізяславом [Ярославом], братом своїм, і Володимиром Мстиславичем, стриєм своїм, і Святополком Юрійовичем, і Всеволодковичами, і торками, і берендичами, і галичанами, пішов на Гліба Юрійовича до Києва і перше прийшов до Триполя, тоді вже до Києва. Гліба ж тоді не було в Києві.

Мстислав же, ввійшовши в Київ і поладивши з киянами, пішов із ними до Вишгорода на Давида Ростиславича, але не міг його взяти. Одбивалися-бо завзято із города. А торки і берендичі, тобто чорні клобуки Мстиславові, зрадили Мстиславові.

І воевода галицький, хитро зваблений, одступився од Мстислава і пішов до Галича. Приніс-бо йому хтось грамоту облудну, нібито од Ярослава галицького, якою велено було йому, п'ять день постоявши, повернутися в Галич. Той же, не розсудивши добре, одступив од Мстислава і сотворив так, як у грамоті було звіщено.

Також і інші помочі одступили од Мстислава, так що мало їх із ним зосталось. Ще ж йому прийшла вість, що Гліб Юрійович з половцями, і Кончаком, і Бастієвою чаддю, і своїми берендичами бредуть до нього через Дніпро, Давидові на поміч. Те почувши, Мстислав пішов од Вишгорода до себе.

Давид же послав за ним Володислава Ляха з половцями, які багато пакості творили йому по дорозі.

Василько Ярополчич, братанич Мстиславів, з дружиною своєю, хотів напасти вночі на половців, та заблудився по дорозі, темна-бо була тоді ніч; та, ледве сонце зійшло, знайшов половців. Але переможений був ними, так що ледве в город Михайлов утік. Почувши про се, Гліб прийшов до Михайлова з Рюриком і Мстиславом Ростиславичами — і обступили його. Василько ж ледве упросився, щоб пустили його. Та, одначе, город запалили і греблю розкопали.

У той же рік переставився Святослав Ростиславич, і поклали його в Смоленську в церкві Пресвятої Богородиці. Сей Святослав був всілякої добротинності сповнений, завжди угоджаючи Богу постом і молитвами, милостинями церквам і священникам, інокам і нищим.

У той же рік народився у Мстислава Андрійовича син Василій.

У той же рік вигнали з Володимира московського облудного єпископа Феодора, що його Федорцем прозвали, бо зле і недостойне сан єпископства свого правив; і по тому на Песій острів його заточили, і там язик йому урізали і очі видовбали; і по сьому зле живоття той своє скінчив; і воздав йому Бог по ділах його; і тією ж мірою, якою він іншим міряв, одміряв йому Бог: багато-бо він перед тим іншим не тільки грабунку і насильства, а й томлення та мучительства заподіяв.

У той же рік прийшла сила-силенна половців. І розділилися вони надвое: одні стали під Переяславом, а другі — під Корсунем. І прислали до Гліба київського, хотючи з ним миру. Гліб же пішов до тих, які під Переяславом стали, і помирився з ними, і обдарував їх, то вони й повернулися. А ті половці, які під Корсунем стали, думаючи, що забаряться Гліб під Переяславом, пішли до Києва і багато зла сотворили, аж доки Гліб не почув про се і не послав одразу за ними Василька [Михалка], брата свого. Василько, будши хоробріший і розумніший од інших, зайшов їм в очі, хоч і мало дружини мав, і отак, спершу помалу ловив їх, а згодом і найбільший полк, з усім військом своїм несподівано напавши, побідив, і полон прийняв, тобто одняв.

У той же рік, серпня 19-го, переставився Мстислав Ізяславич у Володимирі; і поклали його в єпископії, у церкві Пресвятої Богородиці, що її сам спорудив.

У рік 6681 (1173). Зібралися Роман і Мстислав Ростиславичі до Великого Новгороду на Романа Мстиславича, онука Ізяславого. І послав із ними Андрій Боголюбський сина свого Мстислава, з усіма військами ростовськими і суздальськими, й усіх муромських та рязанських князів, і Бориса Жирославича, воеводу свого. І така їх була сила-силенна, що ніяк їх було і злічити.

Ідучи ж, багато зла вони сотворили огнем і мечем, а жон і дітей у полон вели. Прийшовши ж до Великого Новгороду, не могли вони його взяти. Билися-бо з ними із города завзято. А невдовзі напав на них голод великий, так що довелося і у Великий піст конину їсти, а по тому ще й мор розмножився між ними на людей і на коней. Отак-то ті, що з великою гордістю у незчисленній кількості прийшли, із соромом, із малим остатком пішо додому повернулися: коней-бо одних самі поїли, а ті, що зостались, там поздихали. Віщувало ж сю пагубу в Новгороді дивне знамення: посеред трьома літами у трьох-бо церквах ікони Пресвятої Богородиці плакали, на виду у всіх.

У той же рік прийшла вість Роману про смерть отця його. Роман же, знаючи невірність і підступність новгородців, пішов од них із усім добром своїм і дружиною.

У той же рік переставився і брат його в Берестю Меншимир.

У той же час Андрій Боголюбський дав Новгород Рюрикові Ростиславичу; Рюрик, зоставивши волость свою Давидові, брату своєму, пішов у Новгород.

У той же рік знову прийшло половців без ліку, і багато зла сотворили вони киянам і довкола Києва. Гліб же тоді хворий був і послав на них братів своїх, Михалка і Всеволода, з дружиною, і торків, і берендичів. Михалко ж, хоч і мало мав дружини супроти сеї сили-силенної половецької, але, розумний і хоробрий бувши, переїхав їм путь і помалу одсталих половців ловив, аж доки і на саме військо половців наскочив несподівано і з Божою поміччю побідив їх, а позоставив побрав, а полонених же християн розпустив і з веселощами повернувся в Київ.

У той же рік народився у Ігоря Святославича син Володимир, а в хрещенні Петро.

У той же час, січня 20-го, переставився Гліб Юрійович київський, і поклали його в монастирі Святого Спаса.

У той же час Ольга Юрїївна, княгиня Ярослава галицького, із сином своїм Володимиром і Костянтином Сірославичем та іншими боярами, утекла з Галича в Ляхи і була там вісім місяців: бо Ярослав галицький не любив її і сина свого Володимира, що його мав з нею,— мав-бо якусь любленицю Настаску і з нею мав сина любого Олега; лядські літописці Мечиславом, чи Мстиславом, називають його; про нього буде ще нижче. І, як була ся Ольга в Ляхах, прийшла їй вість із Галича од Святополка та інших бояр, що галичани, журні бувши по княгині і синові її, збунтувалися на Настаску, і, розклавши вогонь, взяли і спалили її. Вона ж, почувши се, з радістю повернулася до Ярослава, мужа свого.

Тієї ж зими послав Андрій Юрійович Мстислава, сина свого, та інших синів своїх, і муромських та рязанських князів на болгарів, яких, з Божою поміччю, вони побідили і землю їхню пополнили, та й повернулися з радістю великою.

У той же рік Давид і Мстислав Ростиславичі послали до Дорогобужжя по Володимира Мстиславича, стрія свого, ваблячи його на княжіння Київське. Той же, зоставивши сина свого Мстислава в Дорогобужжі, прийшов у Київ.

Початок княжіння Володимира Мстиславича, онька Мономахового.

У сей же рік, лютого 15-го, прийшов Володимир Мстиславич і сів на княжінні Київськїм. І княжив він місяців 4. Андрій-бо Боголюбський московський не любив його і велів йому піти з Києва, а Роману Ростиславичу піти на княжіння. Бо вже по полонінні київському, часті і несильні київські князі були, доки й доконечно не перестало бути княжіння Київське.

У той же рік, березня 28-го, переставився Мстислав Андрійович; і покладений був у Володимирі, у церкві Пресвятої Богородиці.

У ту ж зиму вийшов Рюрик Ростиславич із Новгорода, і народився у нього син, якого нарекли Мстиславом, а в хрещенні Михайлом.

Початок княжіння Романа Ростиславича.

У рік 6682 (1174), травня 30-го, переставився Володимир Мстиславич київський; і поклали його в монастирі Святого Феодора. Княжив же він місяців 4. Роман же Ростиславич прийшов у Київ у місяці липні, і прийняли його кияни з радістю, і митрополит Іоанн, і ігумен Печерський.

У той же час Святослав Всеволодич, у Чернігові сидячи, заклав церкву кам'яну Святого Михаїла.

У той же рік народився у Ярослава Всеволодича син, і нарїк він його Ростиславом, а в хрещенні Іоанном.

У той же рік прийшли половці і пакості творили по Росї. І пішов на них Ігор Святославич з військами своїми, і пїймав «язика», який його привів на половців, що брали полон тоді під Срібним. З ними ж були Боняк і Кончак. І вдарили русичі на половців зненацька. Половці ж, перестрашившись, зоставили все і кинулись тікати. А Ігор за ними гнався, січучи, доки до кінця не побив їх, а багатьох не побрав у полон. Ся ж побїда була у день Святого пророка Ілїї.

У той же рік Андрій Юрійович московський, шукаючи вини на Ростиславичів, як би їх озлобити, видав, начебто в Києві якийсь Григорій Хотович Гліба, брата його, отрутою уморив, хоч не було сього, і повелїв Роману сього Григорія видати собі. Роман же не хотїв того, неповинного, видати. Тоді Андрій московський розгнівався на Романа Ростиславича київського і повелїв йому піти з Києва, а Давиду з Вишгорода, а Мстиславу з Білгорода, і йти у Смоленськ. Вони ж, не хочючи противитися, пішли. І дав Андрій Київ брату своєму Михалку, який тоді сидїв у Торках. Та Михалко, досвідчений бувши, не йшов у Київ, а послав Всеволода, брата свого, і Ярополка Ростиславича, братанича свого.

Княжіння в Києві Всеволода Юрійовича.

У сей рік увійшов Всеволод Юрійович у Київ і княжив у ньому 5 тижнів. Рюрик же і Мстислав Ростиславичі, жалуючи обиди Романа, брата свого, послали до Андрія Юрійовича московського¹, мовлячи:

«Ми тебе отцем собі нарекли, а ти нас неповинно озлобляєш і без нашої вини із Руської землі виганяєш! Отож знай — якщо нас не послухаєш, чи не помилуєш, то, поклавшись на Бога, не будемо терпіти обиди».

Він же не послухав їх.

Княжіння в Києві Рюрика Ростиславича.

Ростиславичі, поклавшись на Бога, в сей же рік зібралися й увійшли несподівано вночі в Київ², на день похвали Пресвятої Богородиці, і взяли в полон Всеволода Юрійовича, і з ним Ярополка, братанича його, і ляха Владислава, і Міхна, і всіх бояр його: а Рюрика, брата свого, посадили на княжінні Київським. І всі його з радістю прийняли.

У сей же рік знову Ольга Юріївна, княгиня Ярослава галицького, втекла з Галича із сином Володимиром до свого роду і прибилася до Ярослава Ізяславича луцького. Ярослав же галицький, як довідався, що княгиня його в Луцьку, послав до Ярослава Ізяславича луцького, аби пустив до нього княгиню із сином. Той же не послухав його. Тоді Ярослав галицький привів на нього ляхів, давши їм три тисячі гривен срібла, і попалив два городи Ярославу луцькому. Луцький же Ярослав побоявся і одіслав сю княгиню до брата її Михалка Юрійовича до Торків, а з Ярославом галицьким помирився. І звітти Святослав Всеволодич звабив Ольгу із сином її, а зятем своїм, у Чернігів, хочачи їх одіслати у Москву до Андрія Боголюбського, брата її.

У той же рік Рюрик із братами своїми пішов на Михалка Юрійовича³ до Торків, і стояли вони там днів шість, але помирилися. Тож одступив Михалко Переяслав Рюрикові і дав йому Володимира Ярославича галицького за Всеволода Юрійовича, брата свого, що його Рюрик взяв у полон на княжінні Київському, Рюрик же одіслав Володимира до отця його в Галич.

А Ольга поїхала в Москву, де по тому і постриглася в чернецтво, і наречена була Євфросинією⁴.

У той же рік розгнівався Андрій московський на Ростиславичів⁵ і послав до них Міхна, мечника свого, повелюючи їм іти з Києва — Рюрикові в Смоленськ, Давиду в Берлад, а Мстиславу в Умов.

Мстислав же повелів, на поругання⁶, остригти Міхну голову і бороду і так одіслав його до Андрія Боголюбського в Москву. Тоді Андрій, гордий бувши, сповнився ярості й одразу послає ростовців, суздальців, володимирців, переяславців, муромців, новгородців і рязанців, що було їх без числа; і послав із ними Юрія, сина свого, і Бориса Жирославича, повелівши їм Рюрика і Давида вигнати, а Мстислава живим привести. Приєдналися до них Михалко і Всеволод Юрійовичі, брати Андрієві, і Ольговичі. І було самих князів більше двадцяти, а людей без числа, як трави на землі, наче мали весь світ потоптати.

Ростиславичі ж, начуваючись, і Мстислав затворилися в Києві, а Рюрик — у Білгороді, а Давид пішов у Галич поміч шукати.

Як прийшли ж сі ратники московські до Вишгорода, таж і до Києва, то Мстислав Ростиславич, не боязливий бувши, помолившись Богу і свягим мученикам Глібу й Борису, вийшов до них, хоч і з малою дружиною, і потер та потоптав середній полк, та, одначе, обгорнений був од усіх сторін силою ратних. І бився із ними завзято аж до вечора⁷, і повернувся здоровий. І по тому багато разів виходячи, бився він із ними, завдаючи їм урону, а сам здоровий повертаючись, впродовж тижнів дев'яти, аж доки Давид, брат його, не прийшов із поміччю.

У той же час Ярослав Ізяславич луцький, зібравшись із великою силою волинців і галичан, послав до Ольговичів, які облягли Київ:

«Хочу вам помагати проти Ростиславичів, тільки посадіть мене на княжінні Київському»⁸.

Вони ж не хотіли йому дати Києва.

Тоді Ярослав послав до Ростиславичів:

«Дайте мені Київ, і я вам поможу проти Москви».

Ростиславичі ж зволили.

Тож, з усією силою великою, привів Давид Ярослава до Києва в поміч собі⁹.

Москва ж, як зачула, що велика поміч прийшла Ізяславу [Мстиславу], одразу ж знявшись, кинулась тікати за Дніпро, а Мстислав за ними навздогін, рубаючи і полонячи¹⁰.

Отак тим, що з гордістю у великій силі прийшли, в малості смиренній тікати прийшлося. Ростиславичі ж воздали хвалу Богові, який поміг їм.

Княжіння в Києві Ярослава Ізяславича.

У той же рік, по побіді над Москвою, Ростиславичі посадили на Київському княжінні Ярослава Ізяславича¹¹.

Невдовзі ж прислав до нього Святослав Ростиславич, кажучи:

«Цілував еси зі мною хрест на те, що якби я сів на княжінні Київському, то тебе мав би наділити волостю, а якби ти сів, то ти мене мав би наділити. Отож нині сповнити сю обітницю тебе прошу».

Ярослав же не хотів.

Зібрався тоді на нього Святослав Всеволодич і несподівано вночі напав на нього в Києві, так що ледве сам Ярослав утік¹ до Луцька. А Святослав побрав усе добро його, і жону, і діти, та й пішов із Києва.

Ярослав, почувши, що в Києві немає князя, прийшов знову в Київ² і багато насильств киянам творив, аби складалися на викуп княгині його.

У той же час і Святослав Всеволодич із Олегом Святославичем крамолились. Але помирилися.

Того ж року, січня 13-го, переставився Святослав Юрійович³, який мав на собі злу хворобу од юності аж до смерті; і покладений був у Суздалі в церкві Пресвятої Богородиці.

У той же рік, січня 19-го, переставився Юрій Іоаннович⁴, онук Юріїв, і покладений був у Муромі в церкві Христовій, що її сам спорудив.

У той же рік слалися Ростиславичі до Андрія Боголюбського, князя московського, просячи Києва Роману, брату своєму⁵; та не дав їм той на се одвіту.

У той же рік¹, по Болеславі Криспу, сів на королівстві Польському Мечислав Старий.

У рік 6683 (1175). Андрій Юрійович Боголюбський, великий князь московський, убитий був⁶ на самий день святого Петра Кучковичами, як про те просторіше в житті його оповідається.

По смерті ж його було велике сум'яття в Москві, кого б на княжінні посадити⁷, бо син його Юрій ще малий був у Смоленську, а брат Михалко в Руській землі далеко. І погодилися на Мстислава і Ярополка Ростиславичів, онуків Юрійових, і просили Гліба Ярославича, аби поміг їм у тому.

Та Михалко і Всеволод Юрійовичі випередили їх⁸.

І прийшов Михалко у Володимир із малою дружиною⁹. І не раді йому були володимирці. Чуючи ж про се, інші князі, зібравшись із Мстиславом і Ярополком Ростиславичами, онуками Юрійовими, прийшли до Володимира на Михалка, та не могли його взяти. І простояли вони під Володимиром тижнів сім і багато там зла сотворили, полонячи навколо.

Михалко, видячи, що немає нізвідки помочі, пішов із Володимира в Русь¹⁰, а володимирці, випросивши собі мир у Ростиславичів, одтворили їм город і прийняли їх з честю великою, і з хрестами зустріли їх. Отак-то сів Ярополк у Володимирі, а Мстислав у Ростові.

І взяв собі Ярополк жону, дочку Всеслава Васильковича, князя вітебського.

У той же рік вигнали од себе смольняни Ярополка Романовича, онука Ростиславового, а Мстислава Ростиславича посадили у себе¹¹.

У той же рік зняли війну Олег Святославич із Святославом Всеволодичем; але помирилися.

Княжіння в Києві знову Романа Ростиславича.

У той же рік сів знову на княжінні Київському Роман Ростиславич, а Ярослав Ізяславич, не хочаючи більше крові проливати, одступив перед ним із Києва у свій Луцьк.

У той же рік народився в Ігоря Ольговича син Олег, а в хрещенні святому Павло.

У рік 6684 (1176). Михалко і Всеволод зібралися знову, і пішли на Москву до Володимира, супроти Ярополка і Мстислава Ростиславичів, і, побідивши, прогнали їх¹², а самі сіли: Михалко у Володимирі, а Всеволод у Ростові.

У сей рік посвячений був у митрополита Київського Іоанн Грек¹³ патріархом Михаїлом.

У рік 6685 (1177). Коли Ростислав княжив у Києві, прийшли половці. І послав на них Роман Рюрика, брата свого, і Давида, та що не хотіли вони між собою до згоди дійти, то переможені були половцями¹⁴.

Княжіння в Києві Святослава Всеволодича чернігівського.

Святослав Всеволодич, хочаючи княжіння Київського, наустив князів на Романа, а сам зібрався з дружиною і чорними клобуками, та ще призвав до себе і Мстислава Володимирича, зятя свого, і пішов на Романа Ростиславича¹⁵.

Роман же, не хочаючи кровопролиття, одступив¹⁶ перед Святославом із Києва, а Святослав увійшов у Київ липня 20-го дня.

Мстислав же Ростиславич, почувши про се, пішов із полками своїми до Києва на Святослава. А Святослав, боячись його, кинувся тікати із Києва через Дніпро; і сила-силенна тоді дружини його у Дніпрі потонула¹⁷.

Під той час прийшли половці Святославу на поміч, та вже його не застали в Києві, і повернулися в свої сторони, полонячи Руську землю.

Ростиславичі ж, не хотючи губити Руської землі, призвали знову Святослава Всеволодича і посадили його на княжінні Київському. А Роман пішов у Смоленське.

У той же рік народився в Ігоря син Святослав, а в святому хрещенні Адріан.

У той же рік переставився Михалко Юрійович¹ і покладений був у Володимирі. І сів по ньому на великому княжінні Московському Всеволод Юрійович, брат Михалків.

У сей же рік Ярополк і Мстислав Ростиславичі, онуки Юрієві, із стрієм своїм Глібом Ростиславичем рязанським, зібравши воїв незліченне множество, пішли до Володимира на Всеволода Юрійовича, стрія свого, але переможені були, і самі князі, тобто Ярополк, Мстислав і Гліб, із сином своїм Романом, взяті були у полон і всаджені в поруб. По двох же роках Гліб Юрійович [Ростиславич] переставився в порубі, а Ярополка і Мстислава осліпили, але по тому од святих мучеників Гліба і Бориса зцілені вони були, про що читай просторіше в Чудах святих мучеників Гліба і Бориса.

У сей рік¹ взятий був у полон Мануїл, цар грецький, турками, але викупився од них.

У той же рік прийшов із Греції од патріарха митрополит Константин.

У рік 6686 (1178). Новгородці призвали собі на княжіння Мстислава Ростиславича, онука Мстиславового².

Того ж року пакостила новгородцям чудь, але пішов на них Мстислав, і переміг їх, і землю їхню пополонив, хотючи і межі князями зачати війну, та Роман-брат заборонив йому.

У той же рік, січня 13-го, переставився Мстислав³ і доручив сина свого Володимира Рюрику і Давиду, братам своїм; і поховали його в одній могилі з Володимиром Ярославичем, онуком Володимировим.

У той же рік Святослав Всеволодич київський узяв за сина свого середнього Всеволода дочку короля польського Казимира Другого⁴, прозваного Справедливим.

У той же рік Всеволод Юрійович призвав до себе Володимира Святославича, онука Всеволодового, і дав за нього Михалківну, братову дочку.

У той же рік переставилася благовірна княгиня Марія Всеволодова⁵, мати Святослава, дочка Казимира Мніха, короля польського, яка постриглася в схиму, і покладена була в церкві Святого Кирила, що її сама спорудила була.

У той же рік прийшов безбожний Кончак з половцями⁶ і множество зла християнам біля Переяслава сотворив. Вийшов же супроти них Святослав київський, ждучи Ростиславичів та інших князів, і просив у Кончака миру. Той же не хотів. Та, почувши, що князі руські йдуть на поміч Святославу, половці кинулися тікати у свої землі.

У той же рік, січня 16-го, переставився Олег Святославич і покладений був у [монастирі] Святого Михайла.

У той же рік сів Ігор у Новгороді-Сіверському, а Ярослав, брат Святославів, у Чернігові.

У той же рік оддав Ярослав Всеволодич дочку свою за Володимира Глібовича.

У той же рік народилася у Всеволода четверта дочка, Збислава, а в святому хрещенні Пелагія.

У рік 6688 (1180). Пішов Святослав Всеволодич київський до Любеча, і призвав туди Ярослава, й Ігоря, і Всеволода, братів своїх, і поладнав із ними⁷.

У той же рік погорів Київ і Свята Софія⁸.

У той же рік послав Святослав сина свого Гліба в поміч Роману Ростиславичу на Всеволода московського, а Всеволод, підлестивши його вдаваною приязню, призвав до себе і закував у кайдани⁹.

Святослав же, почувши, що син його обдурений і закований і що вже неможливо його з неволі вибавити, умислив мститися Ростиславичам, яким був його в поміч послав. Ще помислив:

«Як винищу Ростиславичів, то волості їхні собі возьму»¹⁰.

І, зібравшись, напав несподівано на Давида Ростиславича, і побрав усе добро його, та, однак, Давид сам із княгинею збувся рук його й утік у Смоленськ до Романа, брата свого, що його вже умерлим¹¹ застав, коли над ним плакали всі, як над отцем. І сів Давид у Смоленську на княжінні, по братові своєму.

Святослав же, почувши про се, убоювся, що переступив хресне цілування Ростиславичам і почав війну, якою нічого не досяг, а тільки роз'явив [Ростиславичів]. А тому, зоставивши Київ¹², пішов у Чернігів, де зібрав своїх братів і половців множество і, не відаючи, на кого спершу піти, чи на Ростиславичів, а чи на Всеволода московського, де сидів син його у в'язниці, розділив військо: одну частину його дав Ігорю Святославичу з іншими князями, аби пильнував Чернігова, а з рештою пішов сам на Всеволода московського¹³, але нічого там не досяг.

Тим часом прийшов Рюрик Ростиславич і сів у Києві. Та, почувши, що Святослав повернувся з Москви, знявся і пішов із Києва.

А Святослав із братами знову ввійшов у Київ¹⁴ і одпустив од себе половців, пославши з ними Ігоря Святославича.

Рюрик же Ростиславич, маючи із собою Мстислава Володимирича, сина стрийового, та інших князів, і чорних клобуків, напав на Ігоря й половців¹⁵ і бився з ними кріпко, аж доки не розбив дощенту. Хоч і велике множество половців було, та одні побиті лягли, а інші у Чорторії потонули.

Убили ж тут і половецького князя Козла Сотоновича, і Єлтуга, Кончакового брата, а Кончаковичів, тобто Тутора, Бякобу, Кунячука, Чугія, живими взяли [в полон];¹⁶ сам же Кончак з Ігорем ледве у човні втекли.

Рюрик же по тій преславній перемозі не піднісся, а послав до Святослава, хоча з ним миру, аби не тішилися погани і кров християнська аби не проливалася. І помирилися вони, і цілували собі хрест¹.

Тієї ж осені вигнали од себе новгородці Володимира Святославича. А Гліба Святославича Всеволод пустив із неволі і за Мстислава Святославича київського дав свою своякиню².

У сей рік¹ переставився Мануїл Комнин, цар грецький, і настав по ньому син його молодий Олексій Комнин.

У рік 6689 (1181). Переставилася в Москві Ольга³, жона Ярослава, князя галицького, а сестра Всеволода московського, в чернецтві ж ім'я їй було Євфросинія; і покладена була вона у Володимирі, в церкві золотOVERХІЙ Пресвятої Богородиці.

У рік 6690 (1182). Святослав київський узяв за сина свого Гліба Рюриківну.

Тієї ж зими почав воювати Всеволод московський з болгарам⁴ і просив помочі у Святослава київського, Святослав же київський послав йому в поміч сина свого Володимира.

І розбили вони сих безбожних болгар⁵ бохмичих. Та, одначе, убитий був там Ізяслав Глібович, син [синовець] Всеволодів. Інші ж повернулися з радістю.

У той же рік, липня 24-го, переставився блаженний Полікарп, ігумен печерський, і по ньому вибрали Василя, як про те просторіше в житії святого Полікарпа.

У сей рік Олексій Комнин, цар грецький, задушений був Андроніком Комниним, який по ньому сам царював; патріархом був тоді Василій Каматер.

У той же рік посвячений був на митрополію Київську Никифор⁶ вище названим патріархом.

У рік 6691 (1183), лютого 23-го, в перший тиждень посту, знову прийшли Кончак⁷ і Гліб Тирієвич із množеством половців. Святослав же київський з Рюриком Ростиславичем пішли на них. Та зустрів їх Ярослав, брат Святослава київського, мовлячи:

«Нащо вам самим трудитися нині? Таж небагато половців. Пошліть кого іншого замість себе. А на літо всі на них підемо».

Вони ж, послухавши його, повернулися самі, а з полками своїми послали інших на половців: Святослав київський послав із Києва Олега Святославича, а з Чернігова — Ігоря, і Всеволода, і Романа, і Андрія, і трохи чорних клобуків із Кундурем і Кундудієм.

Половці ж, почувши, що русь іде на них, кинулися тікати од неї. Та русь гналася за ними і množество їх побила⁸, а ще більше в Хирії-ріці потопила; і звідти, многі здобичі взявши, з радістю повернулася.

У той же рік переставилися Дионісій, єпископ полоцький, і Леон ростовський. І поставлений був у Ростові єпископом Микола Гречин. Та Всеволод московський не прийняв його і послав до Святослава київського і митрополита Никифора, аби поставили йому єпископом Луку-ігумена, з Берестового. Так і створили, а Миколу посадили в Полоцьку⁹.

У той же рік зібрався Святослав київський¹⁰ на половців із Рюриком Ростиславичем і з синами своїми, Мстиславом і Глібом та Володимиром Глібовичем із Переяслава. Пішли ще з ним Всеволод Ярославич із Луцька з братом своїм Мстиславом і Мстислав Романович із Смоленська та Ізяслав Давидич, онук Ростиславів, і Мстислав городенський, і Ярослав пінський із братом своїм Глібом, і од Ярослава галицького поміч.

І сі всі з полками своїми пішли на половців і їх, поміччю Божою, перемогли¹¹ і незчисленну силу перебили, не мало ж і в полон побрали, не тільки простих, а й князів: по-перше, взяли найстаршого князя Кобяка Карлисеви́ча і двох синів його, Бимоковича Ізая і Тувлія з сином, і брата його Токмиша, Осалюка, Тарха, Данила, Содвака Куловицького; убили ж Корязя Колотоновича, Тарсука та інших без числа. Сю ж велику перемогу над поганими Бог дав липня 30-го. І повернувся Святослав із усіма з великою ж користю, славлячи Бога.

У той же рік Ігор і Всеволод Святославичі і Святослав Ольгович пішли в Половці¹²; та й ті остатки половецькі, поміччю Божою, побили.

У той же рік Всеволод московський помири́в Володимира із отцем його, Ярославом галицьким.

У той же рік освячена була в Києві церква святого Васи́ля, свяченням великим, митрополитом Никифором, і єпископом Юрїївським, і Васи́лем, архімандритом Печерським, що її спорудив сей благовірний великий князь Святослав Всеволодич київський.

У рік 6692 (1184). Кончак безбожний знову прийшов із množеством половців на Руську землю, хоча чи її мечем і вогнем спустошити. Мав же він із собою якогось бусурменина, який стріляв живим огнем. Мав же він і самострілі великі, такі, що один самостріл ледве п'ятдесят мужів могли напругти. І, з такою великою силою прийшовши, став на ріці Хоролі, і послав облудно до Ярослава Всеволодича, немовби хоча з ним миритися. Ярослав же послав до нього свого мужа Олстина Олексича. А брат його, Святослав київський, мовив йому:

«Не йми віри поганам».

І зібрався на половців Святослав київський¹³ із Рюриком Ростиславичем та з усіма вище пом'янутими князями, і, Божою поміччю, побідили їх, многих же в полон побрали; взяли ж там у полон і того бусурменина, який огнем стріляв, останні ж кинулися тікати; князі ж повернулися з радістю, славлячи Бога. Ся ж перемога була травня 1-го дня.

У сей рік¹ ляхи вигнали од себе свого короля Мечислава Старого і посадили на королівстві його брата молодшого Казимира Справедливого. Сей Казимир узяв собі за жону Олену, дочку Всеволода Мстиславича більського¹.

У рік 6693 (1185). Святослав київський одразу ж навесні послав на половців Романа Ніздиловича, і той, помічю Божою, квітня 21-го, на самий Великдень, переміг їх і вежі їхні побрав². Ярослав же Всеволодич соромився князів, що не ходив на поміч їм проти половців і що без нього вони перемогли їх.

У той же рік, квітня 13-го, Ігор Святославич³, онук Олегів, не повідаючи Святославу київському, пішов із Новгороду-[Сіверського] на половців і узяв із собою брата свого Всеволода із Трубецька, і Святослава Ольговича із Рильська, і Володимира, сина свого, з Путивля, і Олстина Олексича, воєводу Ярослава Всеволодича, із ковуями чернігівськими.

І в той час було затемнення сонця⁴; а се знамення не на добро буває. Та Ігор, одначе, пішов, не зваживши на те.

Коли ж прийшли вони в землю Половецьку, вийшло супроти них незчисленне множество половців, які билися з руссю кріпко, аж доки, попущенням Божим, поразка не спіткала християн: одні перебиті були, а другі у полон побрані. Взятий же був у полон і сам князь Ігор Таргаломовим мужем Чилбуком; а Всеволода, брата його, Роман Княжич, а Святослава Ольговича Єлдук у Бобурчевичах, а Володимира Ігоревича Копти Вулашевич полонили. Отак із великого множества християн не багато хто втік: одні-бо побиті там полягли, другі у полон побрані були, а ще більше їх у риках потонуло, останні ж взяті були у полон.

У той час Святослав київський хотів піти на половців. Аж се прибіг до нього з тої битви Біловод Прорович, повідаючи йому про погибель християн у землі Половецькій⁵.

Половці ж, побідивши християн, заповзялись гординею великою і одразу ж пішли на Руську землю⁶.

І була між ними незгода⁷, в яку сторону іти. Кончак хотів піти на Київ, щоб помститися за своїх братів, кажучи:

«Там-бо множество разів розбиті були наші, там убитий був і наш великий князь Боняк».

Другий же князь [Гза] казав:

«Ходімо в ту сторону, звідки вийшли князі [руські], а мужі і тамошні] у нас вигибли, і без труда там будемо мати користь».

Отож розділилися.

Кончак прийшов до Переяслава⁸, де Володимир Глібович кріпко боронився од половців⁹ — ними ж і поранений він був трьома списами — і слав безперестанно до Святослава київського по поміч.

Та доки Святослав із Рюриком Ростиславичем й іншими князями прийшли¹⁰, половці город Римов полонили і, взявши там велику користь, повернулися у свої землі без всякої заборони.

А Кза з іншими половцями полонили і попалили околиці Путивля¹¹, і повернулися.

Князі ж руські збиралися не збираючись, та по одході половців розійшлися.

Ігор же, в ослабі бувши, утік од половців¹² із якимсь Лавром-половчанином, і раді йому були всі.

У сей рік¹¹ була страшна кара і, більше того, погибель Андроніку, царю грецькому, яку наніс йому Ісаїї Ангел, щоб під ним узяти царство: читай про те у Баронія.

У той же рік закладений був у Пруссях славний город Гданськ.

У рік 6695 (1187). Прийшли половці на Русь¹³, та Святослав київський і Рюрик Ростиславич, Володимир Глібович, й інші князі, й чорні клобуки пішли супроти них, і половці втекли.

У тому поході розхворівся Володимир Глібович, і його на ношах перенесли до Переяслава; невдовзі ж, квітня 18-го, він переставився; і поклали його в церкві Святого Михаїла.

У той же рік умер Борис, син Всеволода московського, і покладений був у Володимирі в церкві Пресвятої Богородиці.

У той же рік воював Кончак із половцями по Росі; і по сьому почали часто бувати половці¹⁴, полонячи землі по Росі і по Чернігівській волості.

Тієї ж зими Рюрик Ростиславич, і Святослав київський, та інші князі, зібравшись, пішли на половців, і перемогли їх¹⁵, і вежі їхні побрали. Хотіли ж вони і далі піти, бо мали вість, що половців множество з великим добром неподалік є, без сторожі; та Ярослав, брат Святослава київського, уперся і не схотів піти, ані свого полку пустити¹⁶; молили його всі, аби пішов хоч би трохи з ними, та він аж ніяк не хотів, а повернувся із своїм полком; тому-то і всім довелось повернутися, бо з його одходом многі заколотилися.

У той же рік переставився Мстислав Давидич і покладений був у Києві, в церкві Святого Феодора,

У той же рік, вересня 15-го, було страшне затемнення сонця, так що нітрохи його не зосталося, і тьма була по всій землі, аж зорі з'явилися¹⁷.

У той день турки взяли Єрусалим під християнами, що його християни, однявши од турків, держали впродовж 87-и років, аж до сього дня¹¹¹.

У той же рік, жовтня 1-го, переставився Ярослав Володимирич¹⁸, галицький князь, і покладений був у церкві Пресвятої Богородиці; був сей князь мудрий, і богобоязливий, і милостивий до всіх і любив священників, і ченців, і церкви.

Умираючи ж, дав Ярослав своєму сину, меншому, Олегу Галич, а Володимиру — Перемишль і повелів їм цілувати хрест¹⁹. Сей Олег народжений був од Настаски, люблениці Ярославової; польські літописці Мечиславом, або Мстиславом, його називають. А Володимир був од Ольги Юрїївни, сестри Всеволода московського.

По смерті ж Ярослава син його Володимир не послухав отця свого і вигнав Олега із Галича¹.

Олег же пішов до Рюрика Ростиславича².

Тієї ж зими народився у Рюрика син Володимир, а в хрещенні Димитрій.

У ту ж зиму взяв Рюрик за сина свого Ростислава Верхославу, дочку Всеволода московського, і взяв по ній золота і срібла незчисленну силу.

У ту ж зиму оддав Рюрик дочку свою Ярославу за Святослава Ігоревича.

У той же час прийшов з половців Володимир Ігоревич³ із Кончаківною, яку хрестили і вінчали похристиянськи.

У той же рік, листопада 26-го, народився у Всеволода московського син Юрій.

У ту ж зиму послали Святослав київський і Рюрик Ростиславич воеводу Романа Ніздиловича із своїми полками на половців, за Дніпро, який, Божою поміччю, переміг їх і вежі їхні побрав⁴.

У рік 6696 (1188). Володимир галицький не успадкував життя й розуму Ярослава, отця свого, почав-бо пити, і нечисто жити, і де тільки бачив жону або дівчину красну, то й брав, і беззаконничав з ними, їх осквернюючи. Узав же він і у священника жону і з нею мав двох синів⁵. По тому ж Роман Мстиславич, онук Ізяславів, посватався з ним і дав дочку свою Феодору за сина його старшого.

У той же час Олег, або, як польські літописці пишуть¹, Мстислав, ніякого успіху не мавши у Рюрика Ростиславича, пішов у Ляхи до Казимира-короля, просячи його, аби поміг йому вернутися на княжіння⁶, обіцяючи йому за се в усьому, як своєю королю й отцю, послушним бути. Казимир же король, зібравшись, пішов із ним до Галича, а Володимир згодився із Всеволодом Мстиславичем белзьським і пішов супроти короля, але переможений був⁷. Всеволод же вернувся у Белз; а Володимир утік в Угри, до Бели, короля угорського; а Олега, чи Мстислава, Казимир-король посадив у Галичі. Та що не любили його галичани, уморили його отрутою⁸, а Романа Мстиславича володимирського призвали собі на княжіння.

І пішов до них Роман⁹, а Володимир свій дав Всеволоду, брату своєму.

Володимир же Ярославич галицький, коли почув про смерть Мстислава в Галичі, молив короля угорського, аби поміг йому вернутися на княжіння Галицьке отче¹⁰. Король¹¹ же наче й обіцяв, і послав із полками Андрія, сина свого, в Галич; отай же піймав, і окував Володимира Ярославіча, і всадив його в поруб¹¹, а до галичан послав грамоту підложну од лица Володимирового, мовлячи:

«Я, Володимир, звіщаю вам, галичанам, як друзям моїм любим, що йду до вас на княжіння з приязню і в мирі, ще й з уграми; тож ніхто із вас хай не сумнівається, що, як отець до дітей своїх, іду на княжіння мое».

Роман же, видячи, що сила велика йде угрів на Галич і що неспромога йому їх подолати, взявши все добро своє і бояр своїх кращих, пішов із Галича до Володимира¹². Та не пустив його Всеволод-брат у город. І пішов Роман у Ляхи до Казимира-короля, просячи його про поміч; та ніякого і там не мав успіху, бо в той час вели ляхи у себе міжусобну війну¹³. Тож пішов Роман до Рюрика Ростиславича, тестя свого, у Білгород. А в той час Рюрик із Святославом київським закрамолилися, проте невдовзі й помирилися.

У той час галичани, не маючи князя і гадаючи, що справді Володимир, їхній князь, іде до них із уграми, не боронячи, пустили угрів у город¹⁴, а з ними й Андрій-королевич увійшов у Галич, без Володимира, і повелів галичанам до себе хрест цілувати; і по тому велике насильство галичанам творив із уграми своїми: не тільки-бо данини великі, а й жон од мужів, і дівчат на свої ложа забирали, і в церквах коні стояли угорські.

У рік 6697 (1189). Галичани стужилися з уграми і послали отай до Ростислава Глібовича¹⁵, онука Юрієвого, Берладника, який тоді жив у Давида Ростиславича в Смоленську, молячи його, аби прийшов до них на княжіння. Він же, послухавши їх, зібрався з дружиною і пішов до Галича, та угри перемогли полки його і самого, поранивши, живого в Галич привезли. Галичани ж мислили, як би його визволити од рук угорських. Та угри, зрозумівши підступ, замість ліків отруту прикладали до ран його й отак його уморили¹⁶.

У той час митрополит Никифор¹⁷ Святослава київського і Рюрика Ростиславича не тільки умовляв, а й спонукав був, аби взяли вони князівство Галицьке із рук чужоземних і аби на ньому посадили Романа Мстиславича. Вони ж і зібралися, але по тому самі повадилися між собою і по сьому помирилися.

У рік 6698 (1190). Володимир Ярославич галицький утік з Угрів¹⁸, із жоною й дітьми, просидівши там у порубі років зо два; і зібрав дружини не мало, хоча вигнати угрів із Галича; та не зміг, тільки землю Галицьку поповонив; і по тому пішов у Ляхи¹⁹, й поклонився Казимиру¹¹¹, молячи його, аби йому поміг вернутися на княжіння отче, обіцяючи йому в усьому послушним бути. Казимир же, зібравшись, прийшов до Галича. Андрій же король затворився в городі й боронився кріпко, та наслідок, голодом знуджений, одтворив город і пустив Казимира з Володимиром у город, а сам пішов в Угри, до отця свого. Казимир же король, зоставивши Володимира Ярославіча на княжінні Галицькому²⁰, пішов у Ляхи.

У той час Рюрик Ростиславич ледве зміг помирити Романа Мстиславича, зятя свого, із Всеволодом, братом його²¹. Тож Всеволод пустив Романа у Володимир, а сам пішов у Белз.

У той рік переставився Максим, єпископ білгородський; Рюрик же поставив на його місці отця свого духовного Андріана, ігумена видубицького.

У той же рік, квітня 19-го дня, переставився Святополк Юрійович, шурина Рюриків, і покладений був у церкві Святого Михаїла Золотоверхого.

У той же рік послав Володимир галицький до Всеволода московського, вуй свого, аби удержав під ним Галич, обіцяючи йому в усьому послушним бути. Всеволод же послав до всіх князів руських і до Казимира, короля польського, аби не творили пакості сестриничу його. Й одтоді Володимир Ярославич галицький мав од усіх сторін мир¹.

У той же рік¹, за просьбою папською, зібрався цісар німецький Фрідеріх² з іншими християнськими царями й князями і пішов на турків: битися за гріб Божий; мав тоді він війська сто й п'ятдесят тисяч.

У той же рік Святослав Всеволодич київський узяв за Давида Ольговича, онука свого, дочку Ігореву.

У сей рік зовсім помирився Святослав київський із Рюриком Ростиславичем, і утишили вони Руську землю од воєн⁴.

У ту ж зиму Святослав київський, за обмовою, взяв Кунтовдія⁵, князя торчевського. А той приязний був до Русі. Рюрик же, жаліючи його, що добрий був до Русі, увіщав Святослава, аби пустив його. І Святослав привів того до присяги, що не буде він мститися йому, та й пустив його.

Кунтовдій же, не стерпівши сорому⁶, пішов у Половці до Тоглієва, князя їхнього, і наустив його на Русь. Половці ж, послухавши його, почали воювати на Русі.

На той час Рюрик од'їхав до Овруча, по своїй потребі, та, відаючи, що Кунтовдій має мститися за свою обиду, задля того zostавив у Торчевську сина свого Ростислава з полком. Ростислав же, побачивши насилля од половців, зібрався із Ростиславом Володимиричем і чорними клобуками, та й пішов на половців, і, Божою поміччю, переміг їх⁷, і забрав вежі їхні, і жони, і діти, по сей бік Дніпра, та неспромога йому була перевезтися в їхню сторону, за Дніпро, бо вже мороз був, і вернувся він у свою землю. Половці ж знову зібралися, маючи із собою трьох князів, Колдечих, Кобана, і Урусовичів обох, і Бігбарса, і Кочаєвичів чотирьох. Ярополк же Томзакович, із своїм полком, і сі всі перепливли через Дніпро із силою-силенною половців і догнали Ростислава на третій день. Ростислав же помолився Богу, і обернувся до них, і розбив їх тут незчисленну силу, і живих узяв 600, не много ж їх і втекло; взяв же тут у полон і самого князя Кобана, але той одкупився од чорних клобуків і пущений був. Ростислав же прославив Бога, який дав йому перемогу над поганями, і вернувся з радістю.

Ще ж знову привів половців Кунтовдій, але половці ішли з острахом⁸, і тіні своєї боялись, а як прийшла їм вість, що Святослав київський іде на них, то завернули. Коли ж Святослав пішов у Київ, половці знову повернулися в Русь, та як зачули, що Гліб Святославич іде на них, то знову кинулись тікати, і, переходячи Рось, на льоду обломилась, і потопилися, а других побили русичі, остатки ж узяли в полон. А Кунтовдій утік.

У рік 6699 (1191). Фрідріх, цісар німецький¹¹, многи перемоги і подолання мав над турками⁹, самих кінників в різних місцях перебив сорок тисяч й інших без числа; а по тому, миючись у ріці, втопився¹⁰.

У той же рік Ігор Святославич зібрався на половців, і побідив їх¹¹, і силу од них там добра взявши, приніс у свою землю. На зиму ж знову пішов він на половців, узявши із собою Всеволода-брата і синів Святослава київського — Всеволода, Володимира, Святослава і Ростислава Ярославича, братанича Святослава київського, і Давида та Бориса Ольговичів, братаничів своїх. І з сими всіма пішов він на половців. А половці, звідавши про се, зібралися незчисленною силою і, вежі поставивши за собою, самі пішли на Русь. Ігор же, мавши вість, що половці готові до війни й уже йдуть супроти них у великій силі, вернувся. Половці ж посунули за ними, але не настигли їх.

У рік 6700 (1192). Святослав київський, чуючи про множество половців, зібрався з Рюриком і стояв усе літо під Каневом, стережучи землі руські од половців¹².

У ту ж осінь чорні клобуки¹³ хотіли піти на половців і просили із собою Ростислава Рюриковича, та не пустив його отець. Ростислав же і Святослав Володимиричі, онуки Мстиславові, пішли до них і, поговорившись із ними, знову од них повернулися.

Тієї ж зими послав Рюрик у Половці по Кунтовдія. Половці ж привели Кунтовдія до Рюрика. І Рюрик, обдарувавши, одпустив їх, а Кунтовдія zostавив і дав йому город на Росі Дверен, заради Руської землі.

У той же рік народився у Всеволода московського син Володимир, а в хрещенні Димитрій.

У рік 6701 (1193). Святослав і Рюрик послали до половців, аби ті прийшли до них на мир. І прийшли аж од Лукомор'я Якуц, Тоглій та ще Бурчевичі, Сулак, Азай, з полками своїми. Але не помирились¹⁴. Бо і Святослав із Рюриком не в одне тягли, завжди-бо Святослав добрій раді Рюриковій противився.

У ту ж зиму чорні клобуки, зібравшись у похід, упросили із собою Ростислава Рюриковича із Чернобиля. Ростислав же узяв із собою Мстислава Давидича. І пішли вони на половців, не звістивши про те Рюрика. І спершу взяли вони в полон сторожу половецьку, яка правдиво їм про все розказала, а по тому ішли цілу ніч і на світанку вдарили на вежі половецькі, й перебили там незчисленну силу половців, і князів, і ліпших мужів їхніх у полон повели, взяли ж там незчисленну силу добра і скотини, і, похваливши Бога, вернулися з радістю¹⁵. Інші ж половці, в скорому часі зібравшись, гналися за ними аж до Росі, та не сміли вдарити на них і ні з чим вернулися.

У той же час Ростислав Рюрикович пішов до Давида Ростиславича, стрія свого, в Смоленськ; а звідти пішов до Всеволода московського, тестя¹⁶ свого, де з радістю й честю прийнятий був.

У ту ж зиму народився Давиду Ростиславичу син Мстислав, а в хрещенні Федір.

Сеї ж зими воювали половці по Убережжі і пограбували торків.

У сей рік патріархи: Леонтій; по Леонтію Балсамон перейшов із Антіохії в Царгород; по Балсамоні Досифей, який перейшов із Єрусалима в Царгород¹.

У рік 6702 (1194). Святослав Всеволодич київський зібрав братів, своїх ворогів — Ярослава, Ігоря і Всеволода Святославичів, хоча з ними піти на рязанських князів²; але Всеволод московський не пустив їх.

У той же рік Гліб, син Святослава київського, оддав дочку свою Євфросинію за царевича грецького.

У той же рік розхворівся Святослав київський і, постригшись у чернецтво, переставився, липня 8-го, і покладений був у церкві Святого Кирила, яку мати його спорудила; був се князь доброчинний.

У сей рік¹, по смерті Казимира Справедливого, у Польщі королем став син його Лешко Білий, з матір'ю Оленою, маючи тільки років шість.

Початок княжіння в Києві Рюрика Ростиславича.

У рік 6703 (1195). По смерті Святослава сів на Київському княжінні Рюрик Ростиславич, і призвав до себе Давида, брата свого, із Смоленська, і, що було б на потребу землі Руській, радився з ним³, і великими радіщами та веселощами тоді всі сповнилися, один другому здоров'я зичачи, і по сьому в приязні розійшлися⁴.

У той же рік, у квітні, переставився Всеволод Мстиславич белзький, брат Романів, прийнявши на себе схиму; і поклали його в церкві Пресвятої Богородиці, із належними співами, сам єпископ із усім кліром.

У сей рік почав диявол зваду на велике зло і погибель Руського княжіння таким робом⁵.

Всеволод московський, почувши, що Рюрик став княжити в Києві, прислав до нього з гнівом, мовлячи:

«Як [се ти] без відома мого почав еси княжити і даєш волості київські, кому хочеш? Ось що тобі мовлю: як не даси мені волості в державі Київській, а саме: Трипілля, Корсуня, Богуслава, Канева, [то] велике зло тобі буде»⁶.

А Рюрик уже сі волості дав був Роману Мстиславичу, зятю своєму, і хрест йому цілував, що не однімає у нього сих волостей.

Тоді ж Рюрик, побоявшись Всеволода московського, призвав Романа, зятя свого, і повідав йому про послання Всеволода московського:

«Як не послухаєм його, то ані тобі не буде держави на волостях сих, ані мені в Києві, бо, як бачиш, змогутніла держава його, наша ж, Київська, нині знесилена».

І здався Роман на волю Рюрикові, тестю своєму; а митрополит Никифор, хоча тихою в Руській землі і миру між князями, звільнив Рюрика од хресного цілування, що його був цілував [той] Роману про сі волості⁷.

І дав Рюрик сі вище вказані городи Всеволоду московському⁸, а Роману, зятю своєму, дав інші городи.

Всеволод же посадив у сих городах своїх мужів, а Торчеський дав Ростиславу Рюриковичу, зятю своєму.

А Роман помислив собі:

«Рюрик поєднався із Всеволодом, аби взяти од мене підступом городи і дати сину своєму»⁹.

І одтоді почав [він] підтикати Ольговичів на Рюрика, тестя свого.

Рюрик же послав сю вість до Всеволода московського, [переказуючи]

«Ольговичі на мене з Романом збираються за сю волость»¹⁰.

Тоді Всеволод погрозив обом, і вони, побоявшись, трохи втишилися.

Та Роман, одначе, зло мислячи, пішов у Ляхи до Лешка, короля польського, просячи у нього помочі. Лешко ж йому одповів:

«Радо б тобі поміг, та нині маю війну з Мечиславом-стриєм; тож молю тебе, або поможи мені проти нього, або помири мене з ним».

Роман же не хотів миру¹¹, а [хотів] війни, і пішов з Лешком на Мечислава, та розбитий був ним, так що ледве сам утік з [поля] битви, і тоді смирився, і прийшов до Рюрика київського, тестя свого, і покорився йому, і цілував до нього хрест¹².

У сей рік була сарана велика.

У сей рік дійшли до згоди Рюрик київський із Всеволодом московським¹³, аби Ольговичі цілували хрест, що не [будуть] творити пакості Рюрикові, ані племені його, що од Володимира [рід свій веде]. Та Ольговичі, злий норов маючи, по-різному хитрували.

У ту ж зиму переставився Ізяслав Ярославич молодший, і поклали його в церкві Святого Феодора.

У ту ж зиму, другої неділі Великого посту, був страшний трус землі¹⁴.

У той же рік¹¹ Ольговичі, які завжди губили Руську землю, коли не було Рюрика в Києві, зібравшись, пішли до Смоленська на Давида, брата Рюрикового. Давид же послав на них Мстислава Романовича і Ростислава Володимирича, братаничів своїх. І в той час трусилася земля¹⁵. Сі ж князі, зійшовшись, билися кріпко, і вже Ростиславичі були мало що не подолали [Ольговичів], та по тому Ольговичі, отямившись, перемогли смолян і самого Мстислава Романовича взяли у полон.

І по сьому Ольговичі з Рюриком безліч [разів] которилися, і правди не було у них.

Тої ж зими, в березні, переставився Гліб Юрійович, і поклали його в церкві Святого Михаїла Золотоверхого.

У той же рік¹¹¹ Олексій Ангел скинув із царства Грецького Ісакія Ангела і сам сів на царстві Грецькому.

У рік 6704 (1196). Рюрик Ростиславич київський послав до Всеволода московського, свата свого, жаліючись на Ольговичів¹, що і миряться, і хрест цілують, а землю Руську воюють. І сам Рюрик пішов на них, і впродовж усього року пакості [вони] одне одному діяли, воюючи між собою². Роман же Мстиславич, зять Рюриків, переступив хрест і почав із другого боку землю Рюрикову воювати, помагаючи Ольговичам. Рюрик же послав Мстислава Давидича, братанича свого, до Володимира Ярославича галицького, просячи у нього помочі, [яку той] йому і послав³.

У той же час Мстислав Рюрикович повоював державу Романову.

Ще ж пішов на поміч Рюрику із Смоленська Давид, брат його, і Всеволод московський⁴, із великою силою, полонячи землю Чернігівську і держави Ольговичів, Ярослава Всеволодича.

Ярослав же укріпив городи і посадив у них Олега і Гліба Святославичів, братаничів своїх, а сам із усією силою і половцями пішов супроти них.

Та, зійшовшись, не билися, бо Ярослав Всеволодич звабив Всеволода московського⁵, і помирився з ним, і цілував хрест⁶, лукавець, мовлячи:

«[Давай] уже не [будемо] воюватися з Рюриком, ані на волості його й племені його зазіхати».

Сей мир не любий був Давидові, брату Рюриковому, бо й Рюрик сам не був при сьому цілуванні хресному, а вже не раз сі лукавці мирилися і хрест цілували, та, проте, злого творити не переставали.

Одначе Всеволод, не хочаючи крові проливати християнської, такий мир сотворив і, хресним цілуванням [його] ствердивши, повернувся.

Рюрик же, довідавшись про се, послав скаргу свою до Всеволода московського, мовлячи:

«Я заради тебе у війну встряв, бо волость, однявши од Романа, зятя мого, дав тобі, й за неї князі повстали на мене, а ти мав еси помагати мені проти на них; нині ж не відаю, нащо прийшов еси і чого досяг еси, пішовши в свої сторони».

І взяв [Рюрик] знову ту волость од Всеволода⁷, що за неї Роман гнівався.

У той же рік, у травні, переставився Всеволод Святославич, брат Ігорів.

Тієї ж осені вигнали од себе новгородці Ярослава Володимирича⁸, онука Мстиславового, і просили Всеволода московського, аби дав їм Святослава, сина свого; він же не послухав їх. По тому новгородці ішли в Чернігів до Ярослава Всеволодича і просили у нього сина на княжіння, і дав [він] їм сина свого меншого.

У той же рік Роман Мстиславич, зять Рюриків, пішов на ятвягів, і переміг їх⁹, і помстився за волость свою, яку [ті] були недавно полонили.

У рік 6705 (1197), квітня 28-го, переставився Давид Ростиславич смоленський, брат Рюрика київського, перед смертю прийнявши чернецтво, якого жадав; і поклали його в церкві Святих Гліба і Бориса в Смоленську; тоді постриглася і його княгиня.

У той же рік Рюрик Ростиславич київський спорудив церкву Святого Василя в Києві¹⁰, на своєму подвір'ї; освячена [вона] була великим свяченням, січня 1-го дня, Никифором-митрополитом.

У той же рік народився у Всеволода московського син Іоанн.

У сей рік¹ християнські війська і крижаки, які за Божий гріб воювали, переможені були турками; недобитки ж утекли.

У сей рік¹¹ прийшов у Польщу легат од папи Інокентія, заповідаючи ксьондзам женитися і куховарок держати.

У рік 6706 (1198). Переставився Ярослав Всеволодич чернігівський¹¹, і поклали його у Чернігові в [церкві] Святого Спаса. І сів у Чернігові Ігор Святославич.

У той же рік народилася у Рюрика київського дочка, іменем Ізмарад, а в святому хрещенні Євфросинія.

У той же рік Рюрик київський підмурував стіну кам'яну, од Дніпра, під церквою Видубицькою¹².

У рік 6707 (1199). Переставився Володимир галицький¹³. Роман же Мстиславич володимирський, зять Рюрика київського, лютий будучи, і владолубець, і до котор охочий, не відаючи, як би княжіння Галицьке зайняти¹⁴, пішовши в Ляхи¹¹, поклонився Лешку, королю польському, обіцяючи послухним йому бути, аби тільки [той] допоміг йому сісти на князівстві Галицькому. Лешко ж, за радою своїх панів і бояр, пішов із ним до Галича. Галичани ж не хотіли Романа і билися з королем кріпко; та, одначе, переможені були і змушені прийняти Романа. Роман же, сівши на князівстві, цілував хрест Лешку-королю, що послуханий йому буде¹⁵, а галичанам цілував хрест, що любитиме їх і нікого не зобиджатиме; та обох сих [обітниць] не сповнив [він], як буде нижче про те.

У сей рік переставився Ярослав Мстиславич і покладений був у Переяславі.

У сей же рік прийшли половці на Руську землю¹⁶. І пішов на них Всеволод московський. Половці ж, зачувши про те, кинулися тікати і з вежами, і жонами, і дітьми до моря. Всеволод же повернувся.

У сей рік^{IV} знову Мечислав Старий звабив Лешка і матір його Олену, які одпустили йому королівство Польське. Та ляхи незабаром вдруге вигнали Мечислава із королівства за його злостивість.

У рік 6708 (1200). Роман Мстиславич галицький, зять Рюриків, сидючи на княжінні, множество зла сотворив Рюрику київському, тестю своєму, та іншим князям¹⁷, гніваючись неповинне і безумно на Рюрика за волость, яку [той] був узяв колись у нього і Всеволоду московському дав; як вище про те [мовилося].

У сей рік ляхи, вигнавши Мечислава Старого, знову посадили на королівстві Лешка Білого з матір'ю¹.
У сей рік було страшне трясіння землі².

У рік 6709 (1201). Всеволод московський послав Ярослава, сина свого, на княжіння до Переяслава руського.

У той же рік переставився Володимир Святославич чернігівський.

Тієї ж зими затьмився місяць³.

У сей рік [1204]⁴ взяли царство Грецьке латинники⁴. А [було] се так.

Ще перед тим, у рік 1195, Олексій Ангел одібрав був царство Грецьке у брата свого Ісаакія, якого осліпив; сина ж його Олексія у стінах городських посадив за ґрати, а по тому, за многих молінням, із в'язниці випустив і хрест цілувати обом повелів, що не шукатимуть [нагоди відібрати] у нього царство Грецьке.

Проте Олексій Ісаакович, збувшись ув'язнення, втік із Греків до Філіпа, цісаря німецького, зятя свого, і [до] сестри своєї, жалючись на стрія свого Олексія Ангела і просячи його про поміч. Цісар же послав його в Рим до Келестина-папи.

І по тому, порадившись, цісар і папа послали війська римські й німецькі до Царгорода⁵ з Олексієм Ісааковичем, наказавши їм так:

«Якщо греки з приязню приймуть свого царевича Олексія, то хай посадять його на царстві; якщо ж не люблять [вони] його, то не починайте війни з греками, краще-бо з турками битися за Божий город [ґріб] усім, аніж між християнами нову війну зачинати, що про неї не відати, який [їй] кінець буде».

Ті ж прийшли до Царгорода морем і застали Олексія Ангела, царя грецького, не готового [до оборони]. Отож Олексій їх побоявся, до того ж не маючи серед греків нікого до себе приязного, а тому зоставив царство Ісаакію, осліпленому брату своєму, а сам зі своїми боярами та з множеством багатств і скарбів утік у Руську землю, до Романа Мстиславича, в Галич⁶.

А латинники приневолили греків прийняти на царство Олексія Ісааковича.

Коли ж увійшов Олексій у Константин-город, то, не добре розумним бувши, одразу ж скинув Ісаакія, отця свого, із царства. Отець же [його], зневажений, постригся в чернецтво⁷ та од туги незабаром і вмер.

А Олексій почав творити насилля грекам і мститися [їм] за свою обиду, на них [за неї вину] покладаючи. Греки ж, не маючи до нього приязні, зійшовшись, смерть йому заподіяли⁸, а на царство, зібравшись, кого іншого вибирали. І був у них великий нелад у Царгороді.

Скориставшись сим, латинники хитрощами взяли Царгород⁹ і посадили одразу ж на царство Грецьке одного з-поміж себе, [теж] латинника, Балдвіна Фландрійця, француза. Скинули [вони] й патріарха православного Іоанна і поставили латинника патріархом. І одтоді почали бути в Царгороді й царі, й патріархи латинники¹⁰.

І силу в той час святинь винесли з Царгорода в Рим¹¹, а саме: ікон чудотворних, посудів чесних і мошій святих.

Інші ж греки настановили собі царя православного Іоанна Ватака, який царював у Іллірику, Солуні, Понті, Галатії, Віфінії й Азії¹².

І одтоді розсіклось царство Грецьке надвоє: латини [запанували] в Царгороді, а греки в тих сторонах, що вище [названі були], з патріархами православними, імена яким такі: першому — Іоанн, другому — Михайл Савріан, третьому — Феодор, четвертому — Іринеї, Філософ, п'ятому — Максим, шостому — Арсеній, сьомому — Никифор, восьмому — Герман, дев'ятому — Йосиф¹³, аж поки, знову ставши на ноги, не вигнали греки латинників із Царгорода, про що буде нижче, в році 1260-му¹⁴.

При сих двох патріархах, тобто [при] Германі і Йосифі, жив блаженний Сава сербський.

У сей рік¹¹ знову звабив Мечислав Старий Лешка і матір його і взяв під ними вже третє королівство.

У рік 6710 (1202). Переставився Ігор Святославич чернігівський і княгиня Февронія, жона Михалка Юрійовича.

У той же рік Рюрик Ростиславич київський зібрався з братами та синами [своїми] і Ольговичами, хотючи піти на Романа Мстиславича галицького, зятя свого¹⁵. Почувши про се, Роман зібрався, не барячись, з галичанами, і володимирцями, і чорними клобуками, й іншими і, випередивши Рюрика, прийшов до Києва з великою силою. Кияни ж одчинили йому ворота на Подолі, в Копиревому кінці, і пустили його в город. Роман же, увійшовши в подольний город Київ, послав на Гору до Рюрика й Ольговичів. Ті ж зі страху смирилися перед ним і цілували хрест бути під його владою.

Тоді Роман послав Рюрика до Овруча¹⁶, а Ольговичів — у Чернігів, у Києві ж посадив намісника свого Інгвара Ярославича, онука Всеволодового, а сам пішов у Галич.

У той же рік було безліч знамень на небесах¹⁷, із яких про одне скажемо: місяця лютого 6-го [дня], о п'ятій годині вночі, потекло небо і було червоне, як кров, також і попід хоромами, і по снігу; бачив дехто, що і зорі одривалися й падали на землю, і гадали, що наближається кінець світу.

У той же рік Роман Мстиславич ходив на половців, і побідив їх¹⁸, і велику здобич звідти привіз, і християн полонених силу-силенну висвободив.

У той же рік¹¹¹, по смерті Мечислава Старого, ляхи знову одностайно вибрали на королівство своє Польське, яке той одступив був Мечиславу, Лешка Білого. Але Лешко вже не хотів королівства¹⁹. Тоді ляхи поставили собі королем Владислава Мечиславича Лясконога, за тонкі ноги [так] прозваного.

У рік 6711 (1203). Прийшов до Києва Рюрик Ростиславич, з поганим Кончаком і Данилом Кобяковичами, і зо всією силою половецькою, і з Ольговичами, і взяв Київ¹ під Інгарем Ярославичем, намісником Романовим. Се ж взяття і полоніння Києва тяжче було од усіх попередніх полонінь: [напасники] не тільки-бо пограбували все, що було тоді в ньому, [але] й зв'язаних у полон повели людей², а город, і Святу Софію, і всі монастирі вогнем попалили; взяли ж [вони] тут у полон і Мстислава Володимирича, онука Ростиславового.

У той же рік знову Роман Мстиславич галицький пішов на Рюрика київського³. А Рюрик, не маючи змоги проти нього стати, змирився перед ним і послав до нього з молінням, просячи милосердя. Роман же, хоч і простив його, та лукаво, і хрест до нього цілував, та, одначе, велів йому слати по прощення до Всеволода московського за полоніння київське. І Всеволод, милосердний будши, простив Рюрика й Ольговичів, а Рюрика залишив на Київському княжінні. І цілували [вони] собі хрест на приязнь.

У рік 6712 (1204). Було знамення на небесах⁴: з'явилося три сонця на сході, і четверте — на заході, а посеред неба — неначе місяць великий, подібний до дуги; і стояли ті знамення аж до полудня.

Того ж року Ольговичі перемогли литву й убили їх 1000 і 700.

У ту ж зиму дійшли згоди руські князі піти на половців⁵, а саме: Рюрик Ростиславич київський; Ярослав, син Всеволода московського, переяславський; Роман Мстиславич галицький та інші. І, пішовши в Половці, перемогли [вони] їх, і побрали вежі їхні і добро, і з великою здобиччю повернулися, радіючи.

Та коли увійшов Рюрик зо всіма дітьми [своїми] в Триполь, а з ними і Роман галицький, то там, ділячи здобич, покрамолилися між собою князі. Роман, злий норов маючи, піймав Рюрика київського, тестя свого, і жону його, і дочку-дівичку та й повелів їх силою постригти в чернецтво⁶; Ростислава й Володимира, синів Рюрикових, повів у Галич. Всеволод же московський, коли почув про те, затужив по Рюрику, і по сину його Володимирі, і по Ростиславу, зятю своєму, та й послав [посольство] до Романа з погрозами. Роман, злякавшись, одпустив синів Рюрикових, тобто Володимира і Ростислава, зятя Всеволода московського.

Княжіння в Києві Ростислава Рюриковича.

Коли Рюрик неволею у чернецтві був, Всеволод московський посадив на княжінні Київському сина його, а зятя свого Ростислава.

У рік 6713 (1205). Переставилися Олег Ігоревич і Володимир Юрійович.

У той же рік¹ Роман Мстиславич галицький, шукаючи приводу для війни з ляхами⁷, послав [посольство] до Лешка Білого, князя польського, з вимогою, аби [той] дав йому волость у своїй державі за труди, які [він] підняв, допомагаючи Лешку проти Мечислава Старого, стрія його.

Лешко ж одповів йому:

«Недостойний еси заплати, бо втік еси з битви».

Тоді Роман розгнівався вельми, зібрав силу-силенну воїв і пішов у держави лядські¹¹, хочачи ляхів і віру їхню погубити. І, прийшовши до Любліна, обложив [він] його, і стояв під ним місяць, та не міг його взяти. І по тому, почувши, що Лешко-князь із Кондратом, братом своїм, ідуть на нього, залишив Люблін і пішов супроти них через Віслу.

І там, під Завихвостом-городом⁸, переможений і убитий був сей великий, і хоробрий, і славний між князями Роман Мстиславич. І залилося по ньому два сини його: Данило, маючи років чотири, і Василько, двох років.

У сей рік руські князі билися з литвою і ятвягами, і побідили їх, і наклали на них данину⁹ — лика, і кошниці, і віники до бані: не мали-бо [ті] срібла, ані іншого чого привабного.

У сей рік¹¹¹ ляхи уже втретє призвали Лешка Білого на королівство Польське¹⁰, а Владислав Лясконог пішов до Познані на свою отчизну.

У той же рік було знамення на сонці й місяці.

Рюрик знову на княжінні Київському.

Як почув же Рюрик Ростиславич, що убитий Роман галицький, зять його, то скинув [він] із себе чернецтво¹¹, що в нього його Роман неволею постриг, і сів знову на княжінні Київському, у рік 6714 (1206). І по тому зібрався [він] на Романовичів із Володимиром Ростиславичем, і Святославом та Романом, синами своїми, і з Володимиром Ольговичем, і братами його. Прийшов же до нього і Мстислав Романович із Смоленська, і Всеволод Святославич Чермний чернігівський. І пішли [вони] на Галич.

Галичани ж, почувши про те, призвали собі в поміч Андрія, короля угорського¹². А поки прийшов король, вийшли супроти Рюрика бояри галицькі, і стрілися з ним при Микуліні, на ріці Серет, і билися з ним увесь день, і ні з чим повернулися в Галич, ждучи, доки король угорський прийде.

А Рюрик пішов за ними і обложив Галич, та не міг його взяти. По сьому ж, почувши, що король угорський іде галичанам в поміч з великою силою, повернувся од Галича ні з чим¹.

Та, доки прийшов Рюрик до Києва, випередив його Всеволод Ольгович Чермний чернігівський і сів на княжінні Київському. Як довідався Рюрик [про се], то пішов і сів у Овручі².

І по тому галичани, бачачи біду [свою], що війни звідусіль налягають, а князя [у них] немає, просили короля угорського, аби їм був за отця і сам надав їм князя. Король же повелів їм послати до Ярослава Всеволодича у Переяслав. Вони ж одразу і послали.

Та, випередивши Ярослава, Володимир Ігоревич примчав до них, обіцяючи їм як отець бути. Отож галичани посадили в себе на княжінні Володимира Ігоревича³, а Романа, брата його, у Звенигороді.

У той же рік Всеволод Святославич зігнав із Переяслава Ярослава, сина Всеволода московського, мовлячи:

«Іди до отця свого, а під моїми братами Галича не шукай!»

У той же рік Володимир Ігоревич, хочачи викоренити плем'я Романове⁴, послав у Володимир Святослава, брата свого, аби [той] там дітей Романових погубив.

Почувши ж [про] се, вдова Романова кинулась тікати із Володимира з дітьми у Ляхи до Лешка⁵, короля польського. Лешко ж, милосердний бувши, не спом'янув зла, яке сотворив йому був Роман, а прийняв приязно [вдову] Романову з дітьми її, як рід свій: Лешкова-бо мати Олена була дочкою Всеволода, рідного брата Романового. І послав [Лешко] Данила до Андрія, короля угорського, аби [він] там вихований був.

У той же рік Олександр Всеволодич белзький привів собі в поміч Лешка, короля польського, просячи, аби [він] посадив його на [княжінні у] Володимирі. Лешко ж, прийшовши з ляхами, взяв город Володимир⁶ під Святославом Ігоревичем і множество в ньому зла сотворив, грабуючи та вбиваючи, і посадив у ньому Олександра на княжінні.

У той же рік затьмилося сонце.

У рік 6715 (1207). Рюрик зібрався із Мстиславом Романовичем смоленським, братаничем своїм, і з синами та синовцями своїми, та й пішов до Києва на Всеволода Святославича, і зігнав його з Києва⁷. А сам знову сів у Києві, а сина свого Володимира посадив у Переяславі.

Всеволод же, знову зібравшись, пішов до Переяслава⁸ на Володимира Рюриковича, але той затворився в городі. І стояв [там] Всеволод тижнів зо три, та, не мавши ніякого успіху, вернувся, аж доки на більшу силу збереться.

У рік 6716 (1208). Всеволод Святославич Чермний знову зібрався з великою силою, з братами і половцями. А Рюрик, не спромігшись супроти нього стати, утік до Овруча. І без будь-якої заборони увійшов Всеволод у Київ⁹. Ще ж прийшов йому в поміч і Володимир із галичанами.

І обступили [вони] Мстислава Романовича¹⁰ в Білгороді. А Мстислав, не сподіваючись ні од кого помочі, попросився у Володимира Ігоревича, аби пустив його в свою отчизну, в Смоленськ; і [той] ледве пустив його.

Ольговичі ж пішли до Торопця на Мстислава Мстиславича¹¹, онука Ізяславового, і обступили його, а половців розпустили полонити землю Руську. І тоді половці множество зла сотворили землі Руській, огнем і мечем, за звичаєм своїм. Мстислав же Мстиславич, не мавши нізвідки помочі, цілував до них хрест, і пустили [вони] його.

А Всеволод сів знову на княжінні Київському¹².

І те почувши Всеволод московський, що Всеволод Чермний з Ольговичами зігнали Рюрика, свата його, із княжіння Київського і що з половцями гублять Руську землю, зібрався з великою силою, із синами та онуками своїми, і пішов, полонячи землю Рязанську й область Всеволодову, підбираючи городи під свою область; і звідти побрав незчисленні добра.

Рюрик же, почувши про се, що Всеволод московський бореться за нього і воює Рязань, державу Всеволодову, зібрався із синами своїми на чернігівських князів і зігнав знову з Києва Всеволода Чермного¹³.

У рік 6717 (1209). Послав Всеволод московський Ярослава, сина свого, княжити в Рязань. Та рязанці зло почали творити на Ярослава. За се Всеволод покарав їх по заслугі.

У той же рік Володимир Ігоревич сів на [княжінні у] Галичі і почав воювати з Романом, братом своїм, який був на [княжінні у] Звенигороді¹⁴. І привів Роман на Володимира утрів, і переміг його. І тоді пішов Володимир на отчизну свою в Путивль, а Роман сів у Галичі.

У той же рік Мстислав Мстиславич вигнав із Новгороду Святослава, сина Всеволода московського, а сам сів у Новгороді.

У сей рік берестяни¹⁵ просили собі у Лешка-короля Василька-дітища на княжіння, і [він] дав їм його. Вони ж із радістю прийняли його, як самого Романа.

А Олександр Всеволодич тоді жив у Белзі, а Інгвар Ярославич — у Володимирі, а Всеволод, брат Інгварів, — у Чернігові.

У той час литва і ятвяги багато пакостей творили¹⁶ навколо Володимира і Червна.

У рік 6718 (1210). Галичани закрамолилися¹⁷ з Романом Ігоревичем, князем своїм. Андрій же, король угорський, чуючи, що у галичан заколот сотворився за Галицьке княжіння, [і спом'янувши, що] у нього

є Данило Романович, дідич Галицький, послав гетьмана свого Бенедикта до Галича з войми. Той, прийшовши, взяв Романа Ігоревича у полон і послав його в Угри до короля, а сам сів володіти Галичем.

Тоді множество зла [угри] галичанам творили¹, жон і дів їхніх оскверняючи. Галичани ж, стуживши із Бенедиктом, призвали отай на княжіння собі Мстислава із Пересопниці. Та Мстислав, прийшовши на Бенедикта, нічого не вдіяв йому і повернувся у Пересопницю.

У той же рік утік Роман із Угрів².

Галичани ж, стуживши вельми з Бенедиктом Угрином, послали знову до Романа і Володимира Ігоревичів, молячи їх, аби прийшли і позбавили їх од Бенедикта-мучителя³. А Бенедикт, як почув, що князі, зібравшись, ідуть на нього, тооставив Галич і кинувся тікати в Угри.

Володимир же, прийшовши, сів знову [на княжінні] в Галичі⁴, а Роман — у Звенигороді, а Святослав — у Перемишлі.

Ще ж послав Володимир другого сина свого Всеволода в Угри, до короля угорського, з великими дарами, просячи, аби [той] видав йому Данила Романовича⁵. Та король не схотів [сього сотворити], бо любив Данила і хотів за нього дочку свою дати.

Всеволод Чермний на княжінні Київським.

У рік 6719 (1211). Всеволод Святославич Чермний помирився зовсім із Рюриком Ростиславичем київським⁶. І одступив йому Рюрик Київ. Отож сів Всеволод Чермний на великому княжінні Київському, а Рюрик Ростиславич — у Чернігові. Ще ж Всеволод послав Матвія-митрополита до Всеволода московського, просячи у нього миру. Всеволод же простив його і весь рід його.

У той же рік узяв Всеволод московський за сина свого Юрія дочку у Всеволода Чермного київського.

У сей же рік Володимир Ігоревич із братом своїм Романом надумали, щоб отай перебити бояр галицьких⁷, аби певніше княжіння їхне було. І перебили [вони] з них многих.

Інші ж [бояри галицькі] повтікали до короля угорського, молячи його, аби їм дав Данила Романовича на княжіння, щоб [той] їх вибавив од Ігоревичів⁸. Король же послухав їх, дав їм Данила і послав із ним гетьмана Петра Туровича із множеством воїв.

І сперше прийшли [вони] до Перемишля, і обступили город. Городяни ж боронилися кріпко. І мовив їм Данило:

«Нащо стоїте при тому князі, який заподіяв вам обид множество? Я, ваш князь, проти нього прийшов вам у поміч».

Вони ж, послухавши Данила, одтворили город, а Святослава, взявши в полон⁹, оддали Данилу.

І звідти пішов Данило з уграми до Звенигорода. Але й там боронилися [городяни] кріпко.

Прийшла ж туди Данилу поміч од Василька¹⁰, брата його, з Белза, й од Лешка, короля польського, й од Мстислава із Пересопниці, й Олександр Всеволодич [прийшов] із Всеволодом-братом із Володимира, й Ингвар Всебославич із Луцька.

Роману ж Ігоревичу прийшов у поміч Володимир-брат із Галича¹¹, із сином своїм Ізяславом і з множеством половців.

І була між ними там битва кріпка.

Роман же втік із Звенигорода, хочачи знайти ще більшу поміч у братів своїх. Проте в дорозі його взяли у полон угри¹² і до Данила привели та до воевод угорських. Звенигородці ж, бачачи, що князя їхнього взяли у полон, передалися і самі Данилу.

І звідти Данило пішов до Галича. Володимир же із сином своїм Ізяславом кинулися тікати із Галича, але настиг їх Данило, та, не мавши у сутичці успіху, повернувся, й увійшов у Галич, і сів на княжінні Галицькому¹³. Надали ж йому й опікунів, як молодому, аби володіли княжінням і його наставляли, а саме: Володислава-воеводу і Судислава та інших.

Прийшла ж до нього і мати його¹⁴, радіючи, що бачить сина свого на княжінні отчім.

Полонених же князів Ігоревичів, а саме: Романа, Святослава і Ростислава, хотіли угри вести до короля угорського; але галичани, підкупивши угрів, повісили їх у Галичі¹⁵.

Невдовзі ж галичани возненавиділи і вигнали од себе [вдову] Романову, матір молодого князя Данила¹⁶.

Як почув про се король угорський, [то] прийшов сам у Галич і привів знову Данилову матір у Галич¹⁷, до сина її, а галицьких бояр-каторників узяв у полон і мучив, інших же із собою в Угри повів¹⁸.

Деякі ж [бояри галицькі] втекли до Мстислава Мстиславича, онука Ізяславового, просячи його на княжіння¹⁹. Мстислав же, зібравшись з іншими князями руськими, пішов до Галича на Данила й угрів²⁰. Пристали до нього і галичани. Данило ж Романович, не спроможний бувши супроти них стати, кинувся тікати з матір'ю в Угри²¹, а Василько — в Белз, а по тому — в Кам'янець. Мстислав же увійшов у Галич і сів на князівстві Галицькому; та недовго сидів.

Сього ж року посвячений був Матвій²² у митрополити Київські патріархом Леонтієм.

У рік 6720 (1212). Андрій, король угорський, зібравшись із великою силою, пішов із Данилом до Галича на Мстислава Мстиславича²³, маючи з собою і галичан немало.

Про те дізнавшись і не чуючись [на силі] стати супроти нього, Мстислав кинувся тікати із Галича²⁴.

І як був король у дорозі, повстав [проти нього] якийсь Володислав, боярин галицький¹, і з галичанами хотів убити короля; і тоді убили жону його, і шурина, й інших багатьох між найліпших його бояр і кращих воїв.

Король же, бачачи злий норів галичан, повернувся в землю свою².

А Володислав-боярин увійшов у Галич і почав [там] сам княжити³.

Данило ж одпросився у короля угорського з матір'ю і пішов у Ляхи, до Лешка, короля польського, і прийнятий був із честю. І звідти пішов [Данило] у Кам'янець Подільський до Василька, брата свого⁴.

А Мстислав Мстиславич не переставав просити Лешка-короля, аби [той] поміг йому проти Володислава галицького. Отож Лешко зібрався із Мстиславом, і з Данилом та Васильком Романовичами та й пішов на Володислава до Галича⁵.

Володислав же найняв собі угрів, і чехів, і галичан, та й пішов супроти них; але переможений був, і втік із бою, і затворився в городі.

Лешко ж і Мстислав пішли [слідом] за ним і облягли Галич, та не могли взяти його⁶. Тоді, розпустивши воїв, пополнили [вони] землю Галицьку і, побравши користі великі, одійшли; а Данила й Василька Лешко-король посадив на Тихомлі і Перемишлі.

У рік 6721 (1213). Коли княжив у Галичі [Володислав]-боярин, послав Лешко, король польський, до Андрія, короля угорського, мовлячи:

«Не достойно простому боярину княжити в Галичі; тож візьми сестру мою за сина свого Коломана, і посадімо його на княжінні Галицькому»⁷.

Се любо було [чути] королю угорському; і взяв [він] сестру Лешкову Соломію за Коломана, сина свого.

І з ним одразу ж пішли до Галича королі, тобто угорський і польський, з великою силою. А там, перемігши безумного Володислава-боярина⁸, самого [його] взяли у полон, [де] він невдовзі й умер, а Коломана-королевича помазали на королівство Галицьке й Володимирське⁹; і по тому роздали волості галицькі боярам, всупереч праву [їхньому], а Лешку-королю дали Перемишль і Любачів. Ще ж вимовляв Лешко, аби дати яку волость Романовичам; та угри не схотіли. І, се сотворивши, повернувся король угорський у землю свою зо всією силою, трохи тільки дружини zostавивши синові своєму¹.

По одході ж їмньому Лешко, король польський, посадив Данила Романовича на княжінні Володимирському¹⁰.

У той же рік Всеволод Святославич київський почав воювати з Ростиславичами та іншими руськими князями і вигнав їх із землі Руської, мовлячи:

«Не достойні есте жити в землі Руській, бо ваше плем'я сотворило так, що повісили братів моїх у Галичі. Навели [ви] сором на весь рід мій і на всю Руську землю. А тому немає [вам] частки в ній».

Ростиславичі ж та інші [гнані] князі утекли в Новгород Великий до Мстислава Мстиславича, і повідали йому обиду свою, і як вигнав їх Всеволод із землі Руської, і молили його, аби поміг їм проти Всеволода¹¹.

Мстислав же Мстиславич, зібравшись із новгородцями і смольнянами та іншими, [згодними] до помочі, пішов на Київ проти Всеволода київського і повоював спершу всі волості Чернігівські¹², [а далі] по Дніпру, держави Всеволодової, почавши од Ричиці, всі городи і села пополнив, аж доки прийшов під Вишгород.

Тут вийшов супроти них Всеволод із усіма братами [своїми]. Та переможений [він] був¹³.

Узяли ж тоді [вої Мстиславові] двох князів живих [у полон], Ростислава Ярославича й Ярополка, брата його, внука Олегового¹⁴.

А вишгородці одтворили город і поклонилися Мстиславу Мстиславичу¹⁵.

І по тому Мстислав пішов до Києва, а кияни вийшли супроти нього і з радістю прийняли його¹⁶.

Мстислав же Мстиславич новгородський посадив на княжінні Київському Мстислава Романовича Смоленського¹⁷, внука Ростиславового, братанича Рюрикового, а сам пішов на княжіння у Новгород.

У той же рік, квітня 15-го, переставився Всеволод Юрійович¹⁸, у святому хрещенні Димитрій, великий князь московський, і покладений був у церкві Пресвятої Богородиці, княживши років 37. І сів по ньому на княжінні Московському син його Юрій. І було багато воєн між синами його за княжіння Московське.

Княжіння в Києві Мстислава Романовича.

Коли княжив у Києві Мстислав Романович, братанич Рюриків, у рік 6724 (1216), король угорський розгнівався на Лешка, короля польського¹⁹, [за те], що [той] проти його волі дав Володимир Данилу. І тому одняв [він] у Лешка Перемишль і Любачів.

Лешко ж король розгнівався на угрів²⁰, і послав знову до Мстислава Мстиславича в Новгород, і взяв його на княжіння Галицьке.

А галичани, не люблячи угрів, послали по Данила.

Та, випередивши їх, Мстислав прийшов з великою силою до Галича²¹, вигнав Коломана із Галича, а сам сів на княжінні Галицькому¹¹.

Данило ж не противився Мстиславу, ще й дочку його Анну взяв собі за жону¹ і мав із нею п'ять синів: Лева, Романа, Іраклія, Мстислава, Шварна². Отак і жили [вони] між собою мирно.

У рік 6725 (1217). Данило ж, неспокійним [бувши], не пам'ятаючи великих добродійств Лешкових до себе, які йому [той] завжди творив, зібравшись, без відома Мстислава, тестя свого, пішов і побрав під Лешком городи, а саме: Берестя, Угрів, Верещин, Столпе, Коморів та інші, вважаючи, [що] ці городи є його отчиною³.

Король же Лешко розгнівався, гадаючи, що за радою Мстислава, тестя свого, сотворив [се Данило], і послав Судислава, який пополонив державу Данилову по Бугу. Тоді Данило послав на ляхів воєводу свого Гаврила Душиловича, який розбив ляхів і гнав їх аж до ріки Вепря⁴.

Лешко ж король послав знову до короля угорського, аби [той] послав Коломана, сина свого, а зятя його, на королівство Галицьке, обіцяючи помагати йому.

У рік 6726 (1218). Зібрався Лешко, король польський, із Коломаном, королевичем угорським, зятем своїм, та й пішли до Галича⁵.

Мстислав галицький, коли почув про те, пішов збирати руських князів і половців⁶, а Данила, зятя свого, і Олександра Всеволодича луцького посадив у Галичі.

Та Олександр не посмів сидіти в Галичі. Данило ж велику мужність показав, (боронячись) проти супротивників, та, врешті, не мавши спромоги подолати їх, пішов із Галича до Мстислава, тестя свого, і прийнятий був у нього; і по сьому пішов у Володимир свій.

Туди прийшли до нього послы од князів литовських домовлятися про мир⁷. У Литві ж тоді старий був князь Живибунд.

По одході Данила із Галича увійшов Коломан у Галич⁸ із жоною і дітьми і, не барячись, зоставивши жону в Галичі, пішов із Лешком-королем за Мстиславом Мстиславичем галицьким¹.

А Мстислав уже зібрався з великою силою, маючи з собою Данила Романовича, зятя свого, і його брата Василька, і Володимира Рюриковича, і Ростислава Давидича, і Ростислава, сина Мстислава київського, онука Романового, і половців множество⁹.

І, зійшовшись, билися [вони] кріпко. І розбив Мстислав угрів і ляхів¹⁰, а інші в ріках потопилися, а Коломан до жони втік у Галич, та й там його голодом присилювали піддатися¹¹.

І був Коломан у Мстислава в неволі цілий рік, аж доки угорський король не помирився із Мстиславом і не пообіщав узяти Марію, дочку Мстиславу, за сина свого найстаршого Белу; тоді одпустив [Мстислав] Коломана.

По сій біді і Лешко-король помирився із Мстиславом і Романовичами.

Та Данило гнівався на Олександра Всеволодича, бо [той] множество йому зла заподіяв, помагаючи ляхам і уграм, а тому Данило полонив його державу, довкола Белза, вогнем і мечем.

У сей рік була велика міжусобна війна у Москві, між Всеволодичами, за князівство Московське¹¹.

У рік 6727 (1219). Переставився Рюрик Ростиславич¹², який був на княжінні Київському, і множество зла було в час його княжіння, а ще більше по ньому.

У той же рік прийшли половці¹³ і воювали в околицях Переяслава. Вийшов же супроти них Володимир Всеволодич, та розбитий був половцями, і сам у полон узятий і ведений у Половці.

*У рік 6728 (1220)*¹¹¹. Знову руси, зібравшись із литвою та ятвягами, пішли [в похід], полонячи Лядську землю¹⁴.

Лешко ж король послав на них гетьмана свого Судислава, зо всією силою своєю, який розбив русь неподакід од Володимира, і самих князів піймав живих¹⁵, і привів їх до Лешка, короля польського; імена ж їхні були [такі]: першого — Святослав, син Мстислава галицького, другого — Ярослав Ігоревич, [інших] — Юрій, Володимир, Костянтин; та одкупились [вони] золотом, мались-бо тоді незчисленні багатства в Галичі, що їх туди перед тим многі [володарі] вносили: Роман Мстиславич, Олексій Ангел, цар грецький, Коломан, королевич угорський, та інші.

І одтоді помирилися руси з ляхами, почали між собою мирно жити¹⁶.

У рік 6729 (1121). Прийшла литва і воювала біля Чернігова. І пішов супроти них Мстислав Святославич чернігівський, і розбив їх¹⁷, і полон [у них] одняв.

У той же рік^{IV} Лешко, король польський, узав собі за жону дочку Ярослава Ігоревича, який недавно у нього в неволі був; із нею ж по тому [він] мав сина Болеслава Встидливого і Соломію-дочку.

У сей рік переставився Матвій, митрополит Київський.

У рік 6730 (1222). Прийшов із Половців Володимир Всеволодич; і дали йому брати Стародуб та інші волості.

У сей рік^V, у місяці травні, з'явилася страшна звізда, світлячи впродовж 18 днів, промінням на схід далеко сягаючи, яка знаменувала нову пагубу християнам¹⁸, що по двох роках сотворилася нашествиям нових ворогів, а саме: безбожних татар, яких [до того] в стороні нашій не знавали.

У рік 6732 (1224) [6731 (1223)]¹. Прийшла погибель на половців. Досі вони [самі] навколишні народи полонили і губили, нині ж їхня погибель настала. Прийшов-бо в наші сторони якийсь ядовитий, варварський народ, в нашій стороні нечуваний, прозиваний татарами, що про них, якого роду [вони] є і звідки прийшли, дещо мовиться вище, їх же половці, неспокійні бувши, на своє зло і свою погибель, пакості їм діючи, роздратували. І татари, в незчисленній силі прийшовши, половців не тільки побідили, а навіть до ноги викоренили, а на їхній землі самі осіли¹; звідти ж по тому почали і на нашу Руську землю, і на Лядську, і [на] Угорську приходити, полонячи, як про те буде нижче.

У сей рік половці, переможені бувши татарами, прибігли до руських князів² із великими дарами; найбільше ж старший князь половецький Копяк [Котян] прибіг до Мстислава галицького, зятя свого, і до інших князів, молячи їх, аби помогли їм супроти безбожних татар. І казали [вони так]:

«Якщо нам не pomoжете, то татари нині нас висічуть, а завтра вас».

Тоді ж охрестився і Батий, великий князь половецький³.

І зібралися всі князі до Києва. І були [там] насамперед: Мстислав Романович, онук Ростиславів, київський; Мстислав Мстиславич галицький, із зятем своїм Данилом Романовичем; а Василько Романович не був; Святослав Мстиславич чернігівський; і молоді князі: Михайло Всеволодич, онук Святославів; Всеволод Мстиславич, онук Ізяславів; та інших багато князів [було там]⁴. Тільки Юрій Всеволодич не був на тій раді, та інші московські князі, одначе обіцяли полки свої послати.

Та й урадили всі помагати половцям на татар⁵, мовлячи:

«Ліпше-бо воювати із супротивними на чужій землі, аніж на своїй. До того ж, одні одним допомагаючи, можна і сильного ворога подолати. [Ліпше се], аніж ждати, аби нас по одному вигубили».

Татари ж, почувши про сю раду, прислали до руських князів [посольство]⁶, мовлячи:

«Ми не на вас ідемо, а на половців, які силу нам зла сотворили, та й вам не перестають [зло] творити. Ми ж із вами хочемо мир мати, тільки не помагайте половцям».

Та князі не тільки не послушали татар, а й послів татарських перебили⁷.

У рік 6733 (1225). Усі князі руські, вищеспом'януті, зібралися на татар одностайно з іншими многими князями. І з множеством воїв пішли вони за пороги, і звідти пішли кінями і пішо в землю Татарську⁸, аж до ріки Хортиці.

І по тому ішли [вони] полями вісім днів, доки не зустрілися зі сторожами татарськими, які побили, а за недобитками гналися аж до ріки Калки⁹.

Тут почали не в одне тягти між собою князі руські. І з тієї причини, а ще більше з попусту Божого, розбиті були християни татарами і потерті, як ніколи перед тим. Самих князів вісім убили тут: перший Святослав Ольгович київський [канівський] убитий був, Ізяслав Інгварович, Святослав Рюрикович шумський, Мстислав Святославич чернігівський і син його Юрій, Мстислав Романович київський і зять його Андрій, Олександр Всеволодич дубравський. А Мстислав галицький ледве втік, також і зять його Данило Романович утік поранений, і з усіх воїв ледве що десятий утік; та й тих в путі половці пообдирали. І була тоді над руськими князями така перемога, травня 30-го, якої ще спервовіку [над ними] не бувало¹¹.

Татари ж, перемигши Русь, пішли з великою силою в землю Московську до Новгороду, по всій землі [все] полонячи. А люди, не відаючи їхньої нелюдськості, виходили супроти них із хрестами, татари ж перебивали їх.

Отак пополонивши землю, [вони] пішли на [якийсь] час за Волгу.

У той же рік посвячений був на митрополита Київського Кирило Русин¹⁰, учений і набожний.

Початок княжіння в Києві Володимира Рюриковича.

По сьому побоїщі сів на княжінні Київському Володимир Рюрикович, у той же рік, червня 16-го.

У сей рік Олександр Всеволодич белзький, мавши гнів на Данила Романовича, злохитрістю своєю звадив його із Мстиславом галицьким, тестем його¹¹. І призвав собі Данило на поміч Лешка, короля польського, а Мстислав Володимира Рюриковича київського і Копяка [Котяна], князя половецького, тестя свого. І билися [вони] кріпко. По тому, пізнавши підступ Олександрів, помирилися [вони] і пополонили навколо Белза волость Олександрову.

У той же рік Мстислав галицький заручив дочку свою меншу Марію з Белою, королевичем угорським, і дав йому Перемишль. Та злохитрий диявол, [за поміччю] злих людей, увєрг межі них зваду, що розгнівало короля угорського. І пішов король угорський на Мстислава з великою силою.

Мстислав же пішов на нього з Данилом, зятем своїм, і перемиг його¹², так що повернувся король угорський із соромом у свою землю.

Лешко ж король хотів помагати уграм, та Данило, заступивши, не пустив його.

У той же рік поставлений був Кирило митрополитом Київським, святий житієм.

У рік 6734 (1226). Помирився Андрій, король угорський, із Мстиславом галицьким, і взяв Марію, дочку Мстиславову, за Белу¹³, сина свого. І посадив Мстислав Белу, зятя свого, в Галичі, а сам сів у Кам'янець Подільському.

У сей рік Василько, брат Данилів, узяв собі за жону дочку Юрія Всеволодича, князя московського.

У рік 6735 (1227). Прийшли до Польщі крижаки, за просьбою Кондрата, мазовецького князя, і кріпко помагали йому на Пруссах.

У рік 6736 (1228). Мстислав Мстиславич галицький пішов по своїй потребі до Києва, і в тій дорозі розхворівся, і, постригшись у схиму, переставився¹.

У той же рік воювали литва і ятвяги біля Володимира, та переможені були Данилом Романовичем².

У рік 6738 (1230). Посвячений був Кирило, митрополит Київський; був тямущий в Письмі [Святому] і святительстві.

У рік 6740 (1232). Володимир Рюрикович київський і Ростислав пінський, брат його, повстали на Данила Романовича³. Отець-бо його Роман множество зла сотворив Рюрикові, отцю їхньому, і наостанок неволею постриг його в чернецтво. Призвали ще вони собі на поміч Михайла Всеволодича чернігівського та інших князів. І пішов кожний зі своїми полками.

Та Данило хитро вислизнув із рук їхніх і втік у Ляхи до Лешка-короля по поміч, а Павла, свогого воеводу, зоставив у Кам'янці; послав ще ж і до Котяна, князя половецького; а Бела-королевич був у Галичі. Данило, зібравшись із ляхами і з Васильком-братом, пішов на Київ⁴. Але зустрів послів Володимира київського, які йшли до нього на мир. Тож Данило помирився з Володимиром і половцями і повернувся у Володимир.

У сей рік Лешко, король польський, убитий⁵ був зрадливо Святополком, князем поморським. І настав по ньому королем у Польщі брат Лешків Кондрат, який почував приязнь до Данила. Коли Кондрат мав у Польщі міжусобну війну, то призвав на поміч Данила. І Данило много пособляв йому, аж поки [не знайшов] мир.

У рік 6741 (1233). Святослав Мстиславич, онук (Романа) Ростиславича, взяв силою Смоленськ, на день святих мучеників Гліба і Бориса, і безліч перебив смольнян; а сам сів на княжінні отчім.

У той же рік послали галичани до Данила, аби прийшов до них на княжіння і вигнав од них угорського королевича⁶. Данило ж зібрався, не барячись, і, прийшовши, обступив Галич, із Володимиром Інгваричем, і присилював угрів голодом піддатися. Та, спом'янувши приязнь короля угорського до себе, пустив Данило з миром Белу-королевича до отця його і провів їх. А сам сів у Галичі.

Проте неспокоїні люди наустили Белу-королевича, щоб, зібравшись, прийшов знову в тяжкій силі. Данило ж привів собі в поміч ляхів і половців. Бела прийшов і, не мавши ніякого успіху, повернувся. Та, одначе, в путі погинув люд його: одних-бо, гонячи, [Данилові вої] перебили, другі потопилися, а інші од мору злого вимерли. Так що із сили-силенної ледве жменька з Белою вернулася.

І сів Данило у Галичі. І багато із навколишніми [володарями] мав [він] воєн, що їм усім Олександр Всеволодич [поклав] був початок. Та Данило, Божою поміччю, всіх долав.

Сей Олександр безперестанно гнівався на Данила і Василька, а по тому, викритий, втікає з Перемишля в Угри. Лев Данилович ледве не догнав його. Та, одначе, Олександр не перестав [зло творити], просячи короля угорського, аби [той] пішов на Данила⁷.

У рік 6742 (1234). Галичани, неспокоїні [бувши], своїм князям не держали віру. Закрамолилися вони на Данила і послали по короля угорського⁸.

Андрій же король, із сином своїм Белою і Олександром Всеволодичем, пішов до Галича в тяжкій силі. Тоді Данило, не мавши собі вірних серед бояр галицьких, пішов із Галича.

А король угорський побрав городи: Ярослав, Володимир, Галич і Червень⁹.

Данило ж тим часом пополонив державу Олександрову довкола Белза. А по тому, зібравшись із Васильком-братом, пішли [вони] на короля угорського і Олександра Всеволодича. І зайшла між ними війна кріпка надовго. Прийшли Данилу в поміч Володимир Рюрикович київський і Котян, князь половецький. І погнали [вони] короля в Галич, де [той] затворився перед Данилом, а по тому невдовзі розхворівся й умер. Галичани ж послалися знову по Данила і його приязно прийняли¹⁰.

У рік 6743 (1235). Князі руські почали воювати між собою¹¹. І зібрався Володимир Рюрикович із киянами, а Данило Романович із галичанами, і пішли [вони] на Чернігів на Михайла Всеволодича Чермного. Михайло ж мав із собою Ізяслава Мстиславича Хороброго. Той одразу, як тільки почув про цю війну, прибіг по половців. А Володимир із Данилом обступили Михайла Всеволодича. Та не могли [вони] города взяти, тільки посад взяли, і попалили, і околиці Чернігова пополонили. Князь же Михайло пустився на хитрощі: вийшов [несподівано] із города і побив силу-силенну галичан.

Володимир же, бачачи сю перемогу і зрозумівши, що вже не подолати йому Михайла, пішов із Данилом Романовичем і сів у Києві¹².

Та не годі було сього зла. Коли-бо привів Ізяслав Мстиславич половців, тоді пішли всі, а саме: Михайло, й Ізяслав, і половці, до Києва, на Володимира і Данила.

Володимир одразу хотів піти супроти них, а Данило мовив:

«Наші вої натружені, нині не можемо з ними одразу битися, доки не одпочинемо і не приберем ума». Та Володимир силував його. Данило, умовлений, вийшов із Володимиром київським супроти незліченної раті. І переможені [вони] були¹.

Там під Данилом коня застрелили, так що ледве вибрався [він] із бою. А Володимира київського Рюрикovichа половці в полон узяли².

І по тому пішли всі до Києва, і взяли його, і багато зла сотворили киянам, а Володимирову жону і дітей оддали половцям. Половці ж, багатьох полонивши і силу зла сотворивши довкола Києва, одвели Володимира київського, із жоною і дітьми, у свою землю. Та по тому викупився од них Володимир.

У Києві сів Ізяслав Мстиславич.

Данило ж прийшов до Галича і, бачачи [там] тих, що зло нарадили на нього, утік в Угри.

А Михайло Всеволодич чернігівський сів у Галичі.

Князі многі на [княжінні у] Києві в сьому році.

У рік 6744 (1236). Ярослав Всеволодич, брат Юрія московського, зібравшись із великою силою, прийшов до Києва і, вигнавши із Києва Ізяслава Мстиславича, сам сів на княжінні Київському.

У той час Михайло Всеволодич зібрався з галичанами на Данила, призвавши [собі в поміч] ляхів і половців.

Але половці, прийшовши, тільки пополнили околиці Галича, а на Данила не схотіли піти³ і вернулись. Михайло ж вернувся у Галич. Ляхи також пішли до себе, і, тікаючи перед Данилом, багато з них потонуло в ріці Вепрі.

Данило ж пішов на Михайла до Галича, та Михайло помирився з Данилом⁴ і дав йому Перемишль.

І по тому Данило привів литовського князя Довмонта і ятвягів на Кондрата⁵, короля польського, й Ізяслава новгородського, а сам пішов до короля угорського на честь.

У той же час Володимир Рюрикovich, вийшовши із Половців, вигнав Ярослава Всеволодича з Києва, а сам сів у ньому на княжінні. Та невдовзі вигнав його знову Михайло Всеволодич чернігівський і сів у ньому [тобто в Києві] сам на княжінні⁶, а Ростислава, сина свого, посадив [на княжінні] у Галичі. Невдовзі ж одняли [вони] у Данила Перемишль.

Михайло Всеволодич у Києві княжить.

Було затемнення сонця⁷ в рік 6745 (1237), квітня 3-го.

У той же рік прийшла вість Данилу із Галича, що Ростислав зо всією силою одійшов на Литву. І [Данило], скоро зібравшись, пішов під Галич. І мовив [він] галичанам:

«О галичани! Що творите? Доки у себе терпіти [будете] князів чужоплеменних?»

Вони ж усі єдиними устами гукнули:

«Не хочемо [нікого] іншого, крім тебе!»

І кинулися до нього приязно, як бджоли до матки, і приязно прийняли його.

Ростислав же Михайлович, почувши про се, утік в Угри.

У той же рік, з попусту Божого, Батий безбожний прийшов із незчисленим množеством [татар] на Московську землю⁸, і всю її полонив, і князів, що не дійшли до згоди між собою, перебив; убили ж тоді і найстаршого князя московського Юрія Всеволодича.

У сей рік посвячений був Йосиф Грек у митрополити Київські патріархом.

У рік 6746 (1238). По одході тієї раті [татарської] почали люди збиратися [звідусіль], куди хто забіг чи сховався. Тоді прийшов і Ярослав Всеволодич, онук Юріїв, із братами своїми, у город Володимир, і повелів із плачем трупи християн погребти, і очистити город, і людей, і церкви, які zostалися од пожару⁹, і сів на полоненій землі княжити; а братам своїм дав волості: Святославу — Суздаль, а Іоанну — Стародуб.

У рік 6747 (1239). Батий знову послав [татар] на Руську землю.

Спершу прийшли [вони] до Переяслава¹⁰, і взяли його, і людей у ньому посікли, а город запалили; також і навколишні города та села вогнем погубили. Убили ж тоді і Симеона-єпископа, і одтоді немає єпископа у Переяславі аж до сього дня.

А єпископи переяславські такі були¹¹: перший — Петро, другий — Єфрем-скопец, третій — Лазар, четвертий — Сильвестр, п'ятий — Іоанн, шостий — Маркел, сьомий — Євтимій, восьмий — Павло, дев'ятий і останній — сей Симеон.

По тому пішли татари на Чернігів¹². Мстислав же і Святослав вийшли супроти них із численною дружиною. І була між ними битва кріпка. Та, одначе, татари подолали Мстислава, і побили всіх, і город Чернігів та околиці його взяли, і людей мечем посікли, а город огнем попалили.

У рік 6748 (1240). Коли княжив у Києві Михайло Всеволодич, послав безбожний Батий воєводу свого розвідати Київ. Той же, побачивши велич і красу його, подивувався¹.

І знову послав Батий послів до Михайла київського з підступними умовляннями, аби [кияни] схилилися перед ним.

Михайло ж, бачачи підступність послів Батиевих, повелів перебити їх, а сам утік із сином своїм Ростиславом в Угри².

Ростислав же Мстиславич, онук Давида смоленського, коли почув про те, що князя немає у Києві, прийшов і сів на княжінні Київському.

Та Данило Мстиславич, онук Мстислава, сина Ізяславового, прийшов із силою на Ростислава, і взяв під ним Київ, і самого [його], піймавши, повів із собою, а в Києві посадив воєводу свого Дмитра³, повеліваючи йому, аби боронив город од безбожних татар.

У сей же рік прийшов безбожний Батий із силою-силенною татар на Руську землю⁴. Були ж у нього воєводи сильні — брати його: Урдюй, Байдар, Бичур, Кайдан, Бечак, Менгуй, Куюк; та інші воєводи — не з його роду: Себедяй, Боктур, Борундай, Бастир, що взяв землю Болгарську і Суздальську; та інших воєвод [було] багато. Війська ж татарського було по шість сот тисяч.

Із сими всіма Батий прийшов до Києва і обступив його⁵. У Києві ж тоді не було князя, тільки Дмитро-воєвода.

І боронилися із города кріпко.

Почав же Батий пороки ставити і бити на город, день і ніч, і пробив стіну біля Лядських воріт.

Та горожани много там билися з татарами в той день, а вночі окопалися біля Богородиці Десятинної⁶; на церковні ж палати християни із добрами своїми позбігали, так що од тягяря палати з ними завалилися⁷ і людей побили.

А на ранок татари, великий бій сотворивши і воєводу Дмитра поранивши, в город увійшли, грудня 6-го, і посікли людей без числа, а тих, що zostались, зв'язаних у полон повели, а город Київ огнем, і монастирі всі, запалили⁸.

Дмитра ж воєводу (татари) не вбивали заради хоробрості його. І по тому Батий безліч його порад вислуховував⁹. Сказав же йому Дмитро, аби не барився під Києвом, а йшов скорше на землю багату, доки король угорський не збереться на них, — і послухав його Батий.

У рік 6749 (1241). По полонінні київському, на літо, пішов безбожний Батий у землю Волинську¹⁰ й Подільську.

Спершу прийшов [він] до города до Лодяжна і поставив довкола нього пороків дванадцять, та не міг стіни розбити; а по тому звабив людей, щоб одтворили йому город. Він же, ввійшовши в город, усіх людей посік, а город запалив огнем. І звідти пішов [Батий] до Кам'яця Подільського, та не міг його взяти¹¹. Володимир же [він] узяв і людей у ньому посік, а город запалив. І по тому прийшов до Галича, і взяв його, і вогнем спалив, а людей посік, тих же, що zostались, у полон повів. Та й інші города і села волинські й подільські вогнем і мечем погубив [він].

По тому, за радою Дмитровою, пішов [Батий] в Угри¹².

І вийшов супроти нього Бела, король угорський, зо всіма силами, і стрілися [угри] з татарами на ріці Солоній, і билися [вони] кріпко¹³. Та, переможені будши, угри кинулися тікати, а татари гналися за ними.

І пополонили [татари] землю Угорську¹⁴, аж до Молдови і Дунаю, понад три роки полонячи її.

Данило ж Романович пішов із Угрів у Ляхи і знайшов там жону свою і дітей, у Судомірі, куди втекли [вони] од татар. І, взявши їх, пішов [він] у землю Мазовецьку до Болеслава¹⁵, сина Кондратового, який приязно його прийняв і дав йому город Вишеград, доки вийдуть татари із землі християнської.

На ту ж зиму прийшов Батий у Ляхи і полонив їх понад три роки¹⁶.

У той час і король польський Болеслав, прозваний Встидливим, із матір'ю своєю Гримиславою і боярами втік із землі [своєї].

Татари ж усю землю Лядську мечем пройшли, і всі города і села вогнем попалили. Тоді і Краків, стольний город польський, [вони] попалили¹.

Король же [польський] не повертався в землю [свою], аж доки не почув, що татари пішли в свою землю.

У рік 6750 (1242)¹¹. По одході татар зібралися панове польські, не відаючи про короля свого, де він є, [та й] поставили іншого [собі] короля, Болеслава Лисого. Як почув [про те] Кондрат, князь мазовецький, брат Болеслава Встидливого, то захотів сам бути королем у Ляхах, і, зібравши війська много, почав полонити остаток землі Лядської, що його татари недополонили. І в той час прийшов Болеслав Встидливий і, зібравши воїв, переміг і брата [свого] Кондрата, і Болеслава Лисого, а сам сів на королівстві.

І з того пішла велика міжусобна війна в Ляхах¹⁷.

У той же рік татари, вертаючись із Угрів через Лядську землю¹⁸, знову силу-силенну людей забрали, й у полон повели, і вогнем (усього) багато попалили.

У той же рік повернулися в Руську землю і Данило Романович, і Василько, брат його, і Лев, син Данилів, і Михайло Всеволодич київський з Ростиславом, сином своїм, і Ростислав Володимирич. І почали сі князі між собою вадитися і за спустошену землю війни творити, і, чого татари недополонили, [те] вони самі в своїй землі вигубили.

Ярослав, князь московський, володіє Києвом.

У рік 6751 (1243). Ярослав Всеволодич, московський князь¹, пішов в Орду до Батия, царя татарсько-го, піддаючись йому, і молив його не полонити більше землі християнські; той же обіцяв і поставив його князем найстаршим усієї Московської землі і над Києвом.

Тоді Ярослав повернувся в Москву, а над Києвом поставив воєводу свого Дмитра Єйконовича².

По тому ж і інші князі московські ходили до Батия, піддаючись йому³, а той залишав із них кожного на своїй отчині.

У той же рік Ростислав Володимирич, сидячи в Галичі, зібрав військо велике угрів, і ляхів, і галичан на Данила і полонив державу його, городи забираючи. Данило ж із Левом, сином своїм молодим, і Васильком-братом зібралися на нього із мазовшанами і половцями. Та не поспіли мазовшани і половці. А Данило з малою дружиною напав на Ростислава і потер його воїв⁴. Тоді ж і многих бояр галицьких, неприязних до Данила, там перебили, а деяких живими взяли у полон, та, однак, і тих усіх повелів Данило побити. Взяли ж тут у полон і великого боярина галицького та безперестанного заколотника, і Филю, угрина гордого, яких теж Данило погубив. А сам [Данило] сів [на княжінні] у Галичі.

У сей рік і в Ляхах многи міжусобні війни були.

У рік 6752 (1244). Данило Романович Галицький пішов до Батия через Київ, піддаючись йому і молячи, аби [той] не полонив більше держави його⁵.

У Києві ж тоді був Дмитро Єйконович, воєвода Ярослава Всеволодича московського.

І прийшов Данило до Батия, поклонився йому⁶, також і його цариці. Його ж Батий приязно прийняв; чував-бо про хоробрість його; і частував його кумисом, за звичаєм своїм; і дав йому все, про що тільки просив Данило; і одпустив його з миром. Ще ж і тому дивуватися [треба], що не неволив його [Батий] ідолам своїм уклонятися, бо інші всі мусили їм уклонятися, за повелінням Батиевим.

За таке неуклоніння [татарським ідолам] постраждав од Батия і Михайло Всеволодич чернігівський, [що] про нього буде [мова] нижче.

І повернувся Данило з радістю в Галич. І одтоді укріпився [він] і страшний усім почав бути⁷. Так що й Бела угорський боявся, аби не захотів йому мститися Данило за обиду свою, і послав до нього послів на мир, і по сьому дав дочку свою за сина його Лева.

У сей рік умер Кондрат мазовецький⁸, хоробрий і вірний родич і друг Данила й Василька. По тому ж [умер] і син його Болеслав.

У рік 6753 (1245). Михайло Всеволодич чернігівський і київський пішов в Орду поклонитися Батиеві, та що не хотів кланятися богам Батиевим, за звичаєм татарським, то многими муками повелів його окаянний Батий замучити⁹ з боярином його Феодором, як про те в житті його просторіше написалося.

У той же рік Семовит Кіндратович, князь мазовецький, призвав собі в поміч Данила і Василька Романовичів на ятвягів¹⁰; Данило ж і Василько велику там мужність показали, ятвягів-бо кріпко побідили, з великою здобиччю і радістю повернулися.

У рік 6754 (1246). Бела, король угорський, маючи війну з Фрідріхом, ракузьким князем, призвав собі Данила в поміч; Данило ж, прийшовши із руськими і татарськими полками, кріпко бився з німцями, доки не переміг їх і Фрідріха не вбив¹¹. Король же угорський дав Данилу Романовичу [Роману Даниловичу] сестру Генріхову, а з нею незліченні багатства. Помагав же Данило королю угорському ще й на чехів, із Левом, сином своїм, і там великі і славні подолання і побіди над чехами і німцями показав¹².

У той же рік переставився Ярослав Всеволодич московський¹³; і сів по ньому брат його Святослав на княжінні Московським.

У сей рік¹ послав Інокентій-папа послів своїх, намовляючи Батия з татарами охреститися¹⁴; той же одповів:

«Не годиться хороброму народу схрещуватися, бо любить він кров проливати, християни ж бо сього боронять, а тому не є хоробрі на війні».

У сей рік великий князь литовський Міндовг¹⁵ прийняв віру християнську од Сходу із многими своїми боярами; а син його Войшелк, що про його діла буде нижче, невдовзі постригся в чернецтво¹⁶, дочку ж Міндовгову оддав за Шварна Даниловича.

У рік 6755 (1247). Данило Романович по сій славній перемозі у Чехах почав усюди славен бути¹⁷, що й папа римський величав його, і прислав йому своє благословення і знамення королівські¹⁸ — корону, скипетр тощо,— і просив його, аби помагав християнам супроти татар, що той і обіцяв. І коронував його на королівство Руське легат папи Інокентія Четвертого в городі Дорогичині.

У сей рік багато було сутичок у князя литовського з в'ятичами [ятвягами]; тоді й Данило прошений був од Литви на поміч супроти ятвягів і кріпко бився з ятвягами, доки не побідив їх і не наклав на них данину. І одтоді ятвяги почали давати данину Русі. Спорудив же [Данило] і церкву красну Пресвятої Богородиці в Холмі.

У сей рік¹¹ убитий був Батий, цар татарський, в Уграх, Владиславом Святим, царем угорським, який царював по Белі, навчений віри Савою сербським; по Батію настав царем в Татарях син його Сартак, чи Азбек.

У сей рік^I Інокентій-папа посту Великого одняв¹, бо перше по дев'ять тижнів постили, а нині по шість з половиною тижнів [почали постити].

У рік 6757 (1249). Сартак Батийович, цар татарський, дав Київ і Руську землю Олександрю Ярославичу київському², онуку Всеволода московського, а брату його Андрію [дав] Володимир і Московську землю.

У рік 6758 (1250). Данило знову воював з ятвягами і, усмиривши їх³, наклав на них дані — куни чорні і срібло.

У сей рік багато міжусобних воєн було в Ляхах.

У сей рік посвячений був Кирило, митрополит Київський, патріархом Германом.

У рік 6759 (1251)^{II}. Знайдена була сіль у Бохні, в землі Лядській.

У рік 6760 (1252). Олександр Ярославич, онук Всеволодів, московський, пішов в Орду до Сартака, царя татарського, і упросив собі княжіння над всею Руською і Московською землею⁴ і над усіма князями, і повернувся з великою честю, і прийшов до Володимира, города стольного московського; вийшов же на зустріч йому Кирило-митрополит, перед Золоті ворота, з хрестами й усіма людьми⁵. Князь же Андрій Ярославич, брат Олександрів, кинувся тікати. І гналися за ним татари і не догнали його, тільки княгиню і дітей його, догнавши, повели в Орду.

У той же рік переставився Святослав Всеволодич.

У той же рік великий князь литовський Міндовг коронований⁶ був на королівство Литовське в Новгородку, за благословенням папи Інокентія, Генріхом, біскупом Хелмським, у Пруссак кардиналом папським.

У рік 6761 (1253). Закладений був славний город у Пруссак Кролевець.

У рік 6762 (1254). Настав у Татарах новий цар Улавич, чи Занабек, од нього ж послані були числениці на всю Московську землю, які перечислили всі душі⁷ в землі Московській заради данини; і поставили повсюди своїх татар тисячниками, сотниками і десятниками.

У рік 6766 (1258). Трусилася земля.

У рік 6767 (1259). Втретє прийшли татари у наші сторони в незчисленному множестві, з Борундаєм, царем своїм, і Ногаєм, а з ними неволею пішов і Василько, Данилів брат. Вони знову споруджені городи розруйнували в Руській землі; також і в Литві, і в Польщі вогнем і мечем полонили і взяли Завихвіст, Судомир, Краків, та й інші городи й села вогнем і мечем погубили^{III}.

У рік 6768 (1260)^{IV}. Михаїл Палеолог, цар грецький, що царював у Нікеї, поміччю Божою, з вісьмастами воїнів своїх розбив Роберта-царя, який царював у Цариграді, і всіх латинників і з великим соромом вигнав їх. І одтоді почали знову греки в Цариграді царювати.

Сей Михаїл Палеолог, боячись, аби не повстав на нього кесар і папа Урбан, послав до папи й кесаря, кланяючись їм і обіцяючи їм у всьому послушним бути, аби тільки в мирі з ними його царство було. Патріарх же Йосиф з усіма старійшинами боронив йому сього. І всі люди і бояри не призволялись до унії з папою. Та Михаїл не послухав їх, більше-бо возлюбив світ і славу його, аніж Бога, і, що умислив, сотворив; Йосифа ж патріарха з усіма святителями, які противилися папі, заточив, а на його місце поставив патріархом Іоанна Бека, який зволив держати унію з папою.

У ті часи ще більші біди і неспокої були православним од сього звабленого царя, [тоді], коли самі латинники держали Царгород; попустив-бо Михаїл-цар папі римському в усьому своєму Грецькому царстві православних на свою віру, тобто до унії, приневолювати.

У той час і в Святій Горі крижаки папські всі монастирі пополонили, архимандритів й ігуменів повішали, інших же іноків святих мечем посікли, а монастирі вогнем випалили, аж доки не прийшли до монастиря, званого Ксиропотом, де ченці, страхом пройняті, вийшли супроти латинників із хрестами і унію прийняти з ними зволили.

Коли ж прийшли в монастир і почали, за звичаєм, святу літургію [правити] і коли на ектенії пом'янули папу римського Урбана, одразу ж був трус і шум страшний, і зненацька впала церква, і монастир весь запався, і пожерла земля все, що було там, крижаків і ченців зваблених, як колись Дафана й Авірона, тільки одна стіна церковна, похилившись, зосталася на вічну пам'ять про те чудо.

І по тому ченці, які розбіглись, почали збиратися по своїх монастирях і, тужачи за побитими братами своїми і з опустіння місць святих, [разом] із Давидом мовили:

«Боже! Пришли народи у володіння твої» і т. д.

А позосталі латинники та крижаки, які бачили те страшне чудо, покаючись і постригшись у ченці, жалували до смерті свого беззаконня і гріхів своїх.

Почув Бог плач людей своїх і скарвав смертю сього злочестивого царя Михаїла Палеолога. А його син Андронік, православним будши, сів на царстві в рік 1283-й і, пам'ятаючи, скільки зла святим Божим отець

його сотворив, за се не сподобив його погребінням звичаєм царським, а як простого й убогого чоловіка звелів поховати; по тому ж Йосифа-патріарха із ув'язнення вивів і всіх тих, що їх отець його зловірний за правовір'я прирік на ув'язнення і вигнання.

Іоанн же Бек злякався й пішов у монастир, але й звідти його, осудивши, на ув'язнення послали і всіх його однодумців, які з папою унію держали.

По смерті ж Йосифа-патріарха поставлений був патріархом Григорій Кіпріот¹, православний.

У рік 6769 (1261). Василько Романович оддав дочку свою Ольгу за Андрія Всеволодича до Чернігова.

Аж знову прийшов Борундай, цар татарський, із силою татарів і послав до всіх князів руських, аби, поєднавшись, пішли із ним. Тоді Василько, помолившись Богу, неволею пішов до нього, а Данило пішов у Ляхи, а по тому в Угри. Татари ж багато зла тоді Руській землі сотворили і всі города руські розметали чи попалили¹¹.

У сей рік Данило з Болеславом, королем польським, вічний мир сотворили і хрест собі цілували, обіцяючи один одному широко супроти неприятелів помагати.

У рік 6770 (1262). Данило Романович, король руський, переставився.

У сей рік¹¹¹ Міндовг, князь литовський, упросив собі на поміч Шварна Даниловича і з ним воював землю Лядську і Мазовецьку, де й самого князя мазовецького Семовита, із сином його Кондратом, в Яздові, замку під Варшавою, взяв. Шварно ж одразу убив самого Семовита, а Кондрата Міндовг узав, [та той] у нього незабаром викупився; і одгоди Шварно розірвав мир з Ляхами, який отець його Данило сотворив був.

У рік 6771 (1263). Переставився Олександр Ярославич, великий князь московський і київський, постригшись у схиму; і сів по ньому на княжінні Московським Ярослав Ярославич тверський, брат його.

У сей рік литовські князі між собою закрамолились: Стройнат-бо, змовившись із зятем своїм Довмонтом, убив уві сні серед ночі великого князя і хороброго короля литовського, діда свого, заради князювання; а сам Стройнат сів на Великім Князівстві Литовським.

У рік 6772 (1264). З'явилася зірда страшна, світлячи впродовж місяців трьох, проміння до полудня на південь випускаючи; і по тому був великий мор на худобу.

У сей рік^{11V} Болеслав Встидливий, король польський, геть викоренив у Підляшші ятвягів.

У той же рік, коли почув Войшелк Міндовгович, що убитий був отець його Стройнатом, скинув із себе чернецтво, і, зібравши воїв, упросив ще собі в поміч Шварна Даниловича, і з ним [разом] пішов, і поразив Стройната, який убив отця його, і самого [його] вбив, також і всіх викоренив неприятелів отця свого і своїх, а сам сів на Князівстві Литовським, полонячи довкола себе держави Лядські, і Мазовецькі, і Крижацькі та інші; а Шварно в усьому помагав йому.

У рік 6773 (1265)^V. Шварно Данилович із іншими князями руськими пішов на Ляхів і багато зла їм сотворив; та зібралися на нього ляхи і розбили його.

У рік 6774 (1266)^{VI}. Болеслав Встидливий, король польський, зібрався на Шварна Даниловича, і поповлонив державу його, навколо Белза і Червена, і села попалив; Шварно ж, почувши про се, пішов на нього із силою татарів, і розбив його, і немало взяв бранців. Зі Шварном же був і Володимир Василькович, [який] по сьому, не послухавши Василька, стрія свого, гнався за [ляхами] безумно і розбитий був ними тяжко, так що ледве сам утік. І по сьому помирився Болеслав-король із Васильком Романовичем і Шварном Даниловичем.

У сей рік Войшелк, князь литовський, помстившись за смерть Міндовга, отця свого, знову одягнув чернечу рясу, тобто прийняв чернечий образ, тужачи за гріхи свої, а Князівство Литовське дав Шварну Даниловичу, зятю своєму, любив-бо його дуже; і Василька, як отця, шанував.

У той же рік умер цар татарський Беркай, і була ослаба Русі.

Тієї ж зими з'явилася зірда, ще й хвостата, [видно її було] впродовж тринадцяти ночей.

У рік 6775 (1267)^{VII}. Лев і Шварно Данилович і Василько із сином зібралися раду радити про Руську землю. Призвали ж вони і Войшелка-ченця. На тій раді Лев Данилович убив Войшелка із заздрості, що Шварнові, а не йому, доручив своє Князівство Литовське; та литва також зібралася і поставила собі князем Утена, з дому Китаврів, бо вже на Войшелку урвалася фамілія з дому Палемонового, або Урсинів.

У сей же рік переставився Шварно Данилович, і поклали його в церкві Пресвятої Богородиці, біля гробу отчого.

У рік 6776 (1268). Переставився Василько Романович, добрий і хоробрий князь, і сів по ньому у Володимирі на княжінні син його Володимир, а Лев Данилович — у Галичі і Холмі; і помирилися [вони] з ляхами.

У сей рік заратився Болеслав, король польський, із вроцлавським князем, і ходив йому в поміч Лев Данилович із братом своїм Мстиславом, а Володимир Василькович послав зо своїми полками Жирослава.

Взимку посилали князі на ятвягів, яких розбили, і багато звідти здобичі принесли; невдовзі ж прийшли до Лева і Володимира ятвязькі князі Минтеля, Шурка і Пестило, просячи миру, і [ті] дали їм мир.

У сей рік умер папа Климентій, і не було по ньому папи три роки із-за незгоди кардиналів; і в Татарах настав новий цар Менгутимер^I.

У рік 6777 (1269)^{II}. Дива великі з'являлися.

Бачили люди на небі війська у зброї, розділені на два полки, і одні з другими билися. Потому, неподалік Кракова, одна пані, Вербославська Малгората, одним породом народила дітей живих 36, січня 21-го.

У той же рік, грудня 6-го, вночі, з'явилося світло на небі хрестоподібне, яке не тільки город, а й ту всю сторону просвітило.

У той же рік, у восьмий день по Різдві, у Каліші народилося теля із сімома ногами телячими і двома собачими головами: однією, як звичайно, спереду, а другою, меншою, над пахом; сього трупа ніяка тварина не хотіла їсти — ні птиця, ні пси, ні вовки.

На Шльонську ж дощ кривавий ішов, а по тому були ще дощ великий і повінь, так що й села, і людей вода забирала.

У рік 6779 (1271). Було затемнення сонця, так що мало його зосталося.

У той же рік переставився Ярослав Ярославич, великий князь литовський [московський] і київський.

У рік 6780 (1272). Сів на великім княжінні Московським, у Володимирі і в Новгороді, Василій Ярославич, правнук Всеволодів.

У рік 6781 (1273). Володимир Василькович мав війну з Литвою безперестанно, полонячи собі держави. І полонив Тройден-литвин Володимирову і Левову державу. Лев же послав до Менгутимера, царя татарського, просячи у нього помочі. І Менгутимер послав йому татарів, звелівши усім князям руським помагати Леву (всі-бо тоді князі руські були під владою татарською). І, за повелінням царським, зібралися всі, і пішли на Литву, і багато зла в Литві сотворили. Та по тому князі руські між собою покрамолилися і ні з чим вернулися.

У той же рік заклав Володимир Василькович город Кам'янець, над рікою Лесною.

У рік 6782 (1274). Митрополит Київський Кирило повів із собою Серапіона, архімандрита Печерського, в Москву і поставив його єпископом у Володимирі, Ростові і Новгороді.

Знову татарський цар прислав поміч руським князям на Литву. З ними пішли і Лев Данилович, і Володимир та Мстислав Васильковичі [Володимир Василькович і Мстислав Данилович] та інші на Тройдена, князя литовського, і багато зла в його землі сотворили; по тому ж, під городом Городном, за своє лукавство і незгоду зле розбиті [вони] були і ні з чим вернулися кожний до себе.

У рік 6783 (1275). Народилося у Кракові дитя із зубами, яке говорило зразу; коли ж охрещене було, то випали у нього зуби і перестало воно говорити. І друге дитя [там] народилося, яке через шість місяців після свого народження ясною мовою говорило і пророчило нашестя татар, додаючи, що й саме воно має постраждати од татар; і все те так і збулося^{III}.

У той же рік переставився Серапіон, єпископ у Москві, який прийшов із Печерського монастиря.

У той же рік у Володимирі московським убив грім дякона, коли той проказував ектенію.

У рік 6784 (1276). Було затемнення місяця.

У той же рік переставився великий князь московський Василій Ярославич; і сів по нім Дмитрій Олександрович, онук Ярославів.

У сей рік^{IV}, по смерті Трабуся, князя литовського, сини його закрамолилися. Наримунт, найстарший син Трабусів, одняв жону од рідного брата свого Довмонта. Із-за сього Довмонт утік до Пскова і там охрестився, з усім домом своїм, і наречений був Тимофієм. Псковитяни ж полюбили його і посадили його у себе на княжінні. Із їхньою поміччю помстився [Довмонт] над братом [своїм] Наримунтом і одняв у нього князівство Полоцьке. Невдовзі ж [мало не всі] князі литовські [у] міжусобних війнах вигибли, так що од іншого коліна почали там князі бути; про що буде нижче.

У рік 6785 (1277)^V. Воювала литва, тобто Наримунт із братами своїми, Мазовецьку землю.

У сей рік бачили на небі світло так, ніби небо одверзлося.

У сей рік вловили рибалки диво бісівське, страшне, в озері, в повіті Краківським, яке мало голову козину з рогами, а очі, як свічки, світилися у нього; людей же там було множество, які, се бачивши, злякалися і од страху всі кинулися тікати; се ж диво також утекло під лід, рикаючи.

У сей рік у Татарах [настав] цар Ногай.

У рік 6786 (1278) Болеслав Встидливий, король польський, умер; і настав по ньому Лешко Чорний, брат його.

У сей рік^{VI} почалася в Литві міжусобна війна. По смерті великого князя литовського Наримунта брати посадили на княжінні наймолодшого брата Тройдена, який, зібравши воїв багато, полонив Ляхів, Крижа-

ків і Русь. По тому найстарший брат його Довмонт, який княжив у Пскові, позавидував його Литовського княжіння і підслав до нього злих людей, які зрадою його убили. Отак Довмонт сів на Великім Княжінні Литовським. Син же Тройденів Римонт, уже в чернецтві бувши і живши в монастирі Лавришевським (ім'я йому чернече Єлисей), коли почув, що Довмонт-стрий убив отця його і сів на князівстві, скинув із себе чернецтво і, зібравши військо, пішов на Довмонта, стрія свого, розбив його і самого вбив; і по тому, зібравши бояр, посадив ім на Князівстві Литовським Вітена, гербу Китаєвців, князів римських, а сам пішов знову в монастир, жалуючи гріхів своїх, [і] одяг чорну рясу. Сього Римонта сестра була за Болеславом, князем мазовецьким. А Вітен, почавши княжити над Литвою, вимислив собі герб і всьому Князівству Литовському печать: лицар збройний на коні з мечем; нині [той клейнод] називають «Погоня».

У рік 6787 (1279)^I. По смерті Болеслава, короля польського, Лев Данилович схотів узяти землю Польську і, пішовши до царя татарського Ногая, просив у нього помочи на ляхів; той же послав йому воевод своїх — Кончака, Козія, Кубитана — із силою татарів. Лев же із сином своїм Юрієм, і Мстислав Василькович [Мстислав Данилович] із Данилом, сином своїм, і з братом своїм Володимиром пішли з татарами в Лядську землю, на зиму, і спершу пополнили коло Любліна, а вже звідти йшовши, перейшли Сян і Віслу, прийшли до Судомира, і там взяли город Осень і в ньому множество людей і товару, і звідти хотіли йти на Краків. Але Лешко-король прийшов на них і розбив їх, так що Лев з великим стыдом кинувся тікати у свою землю, а Лешко-король пішов за ним, і взяв городи Преорськ і Львів, і всіх людей посік.

У ту ж зиму було затемнення сонця і місяця. По сьому були многі міжусобні війни в Ляхах.

У рік 6788 (1280). Переставився Кирило, митрополит Київський, в Суздалі, і привезли його в Київ, і поклали в соборній церкві.

У сей рік громи страшні були і бурі сильні, так що й хороми, з підвалин зірвавшись, на інші місця переносились; і хмара вогненна, з'явившись, іскри розсипала.

У рік 6789 (1281)^{II}. Поєдналися Литва і Ятвяги і полонили державу Лядську, коло Любліна. Лешко ж король, хоч і малу дружину зібрав, та розбив їх; а ятвягам тут була остатня погибель, бо одтоді перестали бути.

У сей рік була велика міжусобна війна в Москві: Андрій-бо Олександрович випросив собі княжіння Московське, з-під рідного брата [свого] Дмитрія, у царя татарського Ногая. Й отак прийшов [він] із татарами на брата під саме Різдво Христове. Тоді татари Володимир, стольний город, взяли, людей в полон повели, а город вогнем запалили, а також навколишні городи й села. Дмитрій же князь утік.

У сей рік було затемнення сонця.

У рік 6790 (1282). Був голод лютий, що [люди] і дітей своїх їли; і в сей рік такі ж міжусобні війни були в Москві, як і в минулому році.

У рік 6791 (1283)^{III}. Знову прийшла литва на ляхів; та знову розбита була нещадно Лешком-королем.

У сей рік посвячений був Максим-митрополит, грек, [Георгієм] -патріархом, а [не] Беком, як деякі кажуть. Сей Максим-митрополит перший був, який перенісся з Києва у Москву, із-за неспокоїв татарських; і одтоді почали митрополити Київські в Москві жити, а в Києві тільки намісники їхні були.

У рік 6792 (1284). Прийшов знову цар татарський Ногай і Телебуга із незчисленною силою татар на Угрів і Греків. І повеліли [татари] із собою іти Леву Даниловичу з Юрієм, сином його, і Мстиславу та іншим руським князям; Володимир же з немочи не пішов. Тоді много зла сотворили беззаконні татари християнам. Попустив же Бог кару свою і на татар: заблудились-бо татари межі горами, в пустинях, так що не тільки коней їли, а й людей їли з голоду, і умерло їх там з голоду близько ста тисяч, Телебуг же ледве з малою дружиною виблудився.

Усі роки^{IV} багато которилися русь із мазовшанами, маючи в поміч литву; також і в Ляхах була міжусобна війна.

У рік 6794 (1286)^V. Знову, допустом Божим, прийшли Ногай і Телебуга із силою татар, як сарана, на Польську землю. Повеліли ж [вони] із собою піти і руським князям і волинським Леву та Мстиславу Даниловичам і Володимирі Васильковичу та іншим. І ті неволею пішли з ними і полонили коло Любліна і Мазовша; по тому, перейшовши Віслу-ріку, прийшли до Судомира, та не могли його взяти, тільки навколо пополнили землю вогнем і мечем. Ногай же іншою дорогою пішов до Кракова і прийшов на саме Різдво, та не міг взяти города, тільки поплондрував навколишні сторони вогнем і мечем. Король же Лешко Чорний із жоною утік в Угри. А татари, спустошивши Лядську землю, повернулися з великою здобиччю і полоном численним, коли-бо ділилися, то самих незаміжніх дівичь знайшлося в полоні двадцять і одна тисяча.

Много зла тоді сотворили [татари] і Руській землі, повертаючись, хоч не мечем і не вогнем, бо русь помагала їм, а чарами своїми: беручи-бо серце людське, мочили в яді зміїному і клали у водах, і од сього води всі в ядь оберталися, і хто тільки з них пив, одразу умирав; і од сього великий мор був по всій Руській землі. У Ляхах же міжусобні війни були^{VI}.

У рік 6796 (1288)^I. У Ляхах міжусобні війни.

У той же рік умер Лешко Чорний, король польський; і по ньому було *interregnum* [міжкоролів'я], тобто без короля велике безчиння і війни, протягом двох літ, доки [не] поставили собі ляхи іншого короля, Генрика, що про нього буде нижче.

У рік 6797 (1289). Переставився Володимир Василькович, онук [синовець] Данилів, володимирський, і був на його погребі Агапіт, ігумен Печерський; і почав по ньому княжити Мстислав Данилович.

У рік 6798 (1290)^{II}. По смерті Лешкові сів у Кракові на королівстві брат його Болеслав, інші ж вибрали собі на королівство Генрика Самовитича вроцлавського; і прийшов Генрик Самовитич із братом Кондратом до Кракова, і вигнав Болеслава з королівства, а сам на його місці сів у Кракові. Болеслав же, зібравшись із братами, з Кондратом та Болеславом [Владиславом] Локотником [Локетком] і з Левом Даниловичем, пішов на Генрика із силою численною. Генрик же, не мігши стати супроти нього, осадив замок [краківський] вірними своїми, а сам подався збирати людей. Болеслав же увійшов у Краків, та замок не міг узяти. Тим часом Лев зо своїми пішов і пополонив коло Вроцлава державу Генрикову, та й повернувся з великою здобиччю, радіючи. А по тому і замок [краківський] здався. І була в Ляхах протягом довгого часу міжусобна війна за королівство — один другого виганяли, землю свою гублячи, аж доки не вмер Генрик.

У ту ж зиму переставився Юрій Володимирич, онук Рюриків, князь пінський. У ту ж зиму переставився Іоанн Глібович, онук Ростислава Рюриковича; і почав по ньому княжити в Степаню син його Володимир.

У рік 6800 (1292). По смерті Генриковій вибрали собі ляхи на королівство Премисла. Сього Премисла, за благословінням папи Целестина Третього, помазав був на королівство Польське і коронував короною Якуб Свинка, архиєпискуп гнізденський. І почав називатися він королем польським; бо до того часу ляхи, по неблагословенні Болеславовому за вбивство Станіславове, жодного свого государя не коронували і королями їх не називали, а тільки князями. Сей Премисл установив герб і печатку королівству Польському: на одному боці орла, а на другому королівське подобенство, що сидить на престолі і держить у правій руці скіпетр, а в другій — яблуко з хрестом; ще ж і донині в Короні Польській се знамено заживають за герб.

У сей рік було багато знамень на небесах: бачили люди полки воїнські, неначе до війни готові, одні на півночі, а другі на півдні.

У рік 6802 (1294). Вітенес, великий князь литовський, воює ляхів; і Казимира, князя ленчицького, розбив і вбив.

У рік 6803 (1295). Премисл, король польський, зрадою убитий був.

У рік 6804 (1296). По смерті Премисловій поставлений був на Королівство Польське Владислав Локеток.

У рік 6805 (1297). Владислав Локеток з великої розкоші удався на різні безчинства, і нечистоти, і грабунки, також і його бояри, і дружина: пиячили, грабували, нечисто жили — де тільки хто бачив жону або діву красну, безборонно їх сквернили; король же, і сам такий бувши, за се нікого не карав, а тому всі возненавиділи його. І по тому вибрали собі на королівство В'ячеслава, короля чеського, який приїхав до них у золотій короні і одежі злототканій, як король.

У рік 6808 (1300). В'ячеслава Чеха помазав і коронував на Королівство Польське Якуб Свинка, архиєпискуп краківський, а по тому скоро узяв В'ячеслав Риссу, чи Єлисавету, дочку короля Премисла, яка славилася великою красою; Владислав же Локеток не переставав йому пакості діяти.

У той же рік русь зібралася з вождем своїм Петром Галкою і з татарами та литвою. Увійшовши в Судомирську сторону, [вони] вшир і вздовж огнем і мечем її пополонили, і в Корчині замок запалили, і з великою здобиччю повернулися; та, одначе, догнали їх ляхи під Любліном і розбили, і кинулися [вони] тікати в Люблін, але й там їх голодом здатися приневолити.

У рік 6810 (1302)^{III}. З'явилася зірда страшна, яка, світячи, промені випускала.

У рік 6812 (1304). Переставився Андрій Олександрович, князь московський; і настав по ньому, повелінням татарським, Михайло Ярославич тверський.

У сей рік Гедимін, князь литовський, розбив Лева Даниловича луцького, а Володимира Васильковича волинського і самого убив, і Володимира, город його, узяв.

У рік 6813 (1305)^{IV}. Знову Гедимін, князь литовський, Овруч і Животів [Житомир] узяв з-під князя київського Станіслава. Тоді ж бо і самого князя Станіслава київського, і Лева луцького, і Романа брянського та інших розбив, і Київ з-під нього узяв, а потому й Канів, Черкаси, Путивль, Брянськ і Волинь.

У сей рік Гедимін застав міста Троки і Вільно. Війни ж безперестанні [він] мав із ляхами, крижаками, мазовшанами, полонячи їхні землі.

У сей же рік умер король польський В'ячеслав Чех, а Владислав Локеток намагався здобути Королівство Польське. Сей В'ячеслав перший заніс у Польщу гроші срібні, бо раніше за шкури куплю діяли.

У той рік знову почав у Києві княжити Іоанн Данилович Калита, онук Ярослава.

У рік 6814 (1306). Владислава знову прийняли на Королівство Польське. Великополяки ж обрали Генрика, який багато воєн мав із Локетком за королівство. А по тому з крижаками [вони] безперестанно би-лися, пюндруючи собі землі.

У рік 6815 (1307). Максим-митрополит переставився.

У рік 6816 (1308). Посвячений був на митрополита Київського Петро патріархом дивним Атанасієм, що його святі і чудотворні моці і донині в Москві цілі лежать, виточуючи зцілення всім, хто з вірою [до них] приходить.

У рік 6817 (1309). Каролус із Тревира, 13-й магістр прусський, почав безконечні війни з ляхами, за короля Владислава Локетка.

У рік 6830 (1322). Прийшов із орди Іван Данилович, онук Олександрів, випросивши собі у царя турецького [татарського] велике княжіння.

У рік 6832 (1323), грудня 21-го, переставився блаженний Петро, митрополит Київський, і покладений був у Москві в церкві Пречистої Богородиці.

У рік 6833 (1325)^I. Казимир, королевич польський, син Владислава Локетка, узяв собі Алдону, дочку Генріха [Гедиміна], князя литовського, яку охрестили і нарекли Анною; і дав за нею Гедимін у віно всіх в'язнів, яких доти литва полонила була, бо в Литві срібла ще не мали, і сими людьми Підляшшя було осаджене. Ляхи ж із Литвою од того часу почали в мирі жити.

У рік 6836 (1328). Феогност на митрополита Київського був посвячений патріархом Ісайєю.

У той час, за Ольгерда-князя, в Литві постраждали три мученики: Євстафій, Антоній, Іоанн; про те докладніше [розповідається] в житті їхньому.

У рік 6841 (1333)^{II}. По смерті Владислава Локетка, короля польського, поставили ляхи на королівство сина його Казимира Великого, зятя Гедимінового.

У рік 6847 (1339)^{III}. Одна пані уродила разом дітей 12-ро. 11-ро померли одразу, а один виховався і був потому біскупом.

У рік 6848 (1340). Прийшов із Орди Симеон Іванович на велике княжіння Московське. У сей рік^{IV} Казимир, король польський, зібрався і пішов на Русь: спершу прийшов, у місяці квітні, під Львів і обложив його. Львів'яни ж, не маючи нізвідки помочі, піддалися Казимиру-королю, одначе обумовивши, аби в старожитній вірі ніхто їм ніколи ніякого [насилля] не чинив, що Казимир обіцяв їм. [Тоді] вони відкрили город і піддалися з обома замками, Високим і Низьким, де Казимир знайшов незчисленні скарби і багатства із золотом, і сріблом, і камінням дорогоцінним; крім того ж, знайшов там [він] два хрести із золота чистого, обсажені камінням дорогоцінним, а в одному була часточка Животворящого Древа. Сей же хрест нині знаходиться в костелі на замку Краківським. Знайшов же там [король] ще дві корони із золота і каміння [дорогоцінного] і одіжу золототкану з камінням та інші [скарби]. Усе те побрав Казимир і в Краків одніс. І по тому, зібравши ще більшу силу, пішов [він] на Русь і взяв, у самі жнива, Володимир, Перемишль, Галич, Лович, Санок, Луків, Любачів, Теревовлю та інші [города]. А по тому сей Казимир-король зібрав сейм, на якому Руську землю на повіті і воеводства розділив і шляхту руську рівною вільністю з польською поєднав і утвердив, а по тому Львів муром обмурував. І одтоді сі повіті аж донині при лядських королях неодступно застаються.

У сей рік^V Ольгерд Гедимінович узяв собі за жону Юліану, дочку вітебського князя, і заради неї охрестився з усіма боярами і людьми; з нею жив і мав із нею по тому шестеро синів.

У рік 6851 (1343)^{VI}. Дашко, староста перемишльський, і Данило острозький та інші князі, боячись, аби ляхи не чинили їм якого насилля у вірі, бо багатьох уже звабили на свою віру, збунтувавшись, призвали множество татарів на Польську землю; але Казимир-король не пустив їх через Віслу.

У рік 6853 (1345)^{VII}. Ольгерд і Кейстут Гедиміновичі повстали на Євнутія, брата свого, завидячи йому, що, не бувши хоробрий, держить стольний город Вільно. І спершу прийшов на Євнутія несподівано Кейстут до Вільна, і взяв Вільно, а Євнутій утік у ліси; проте й там його знайшли і привели до Кейсту-

та; той же посадив його в поруб; та Євнутій і звідти втік до Симеона, князя московського, і там охрестився; і нарекли його Іоанном.

У рік 6857 (1349)^I. Любарт, син Гедимінів, узяв собі за жону дочку Константинову з Москви, сестричну Симеона Івановича, князя московського; а Ольгерд, по смерті першої жони своєї, що її взяв був у вітебського князя, узяв другу жону, Марію, дочку Михайла Олександровича [тверського, сестру жони Симеона Івановича], князя московського.

У той же рік^{II} Волинь хотіла одлучитися од короля Казимира, та мечем приборкані були [волиняни]; невдовзі ж і Литва за Волинь з Ляхами багато которилися, аж доки під свою владу [її] прийняли.

У рік 6862 (1354). Сів на великім княжінні Московськїм Іван Іванович, брат Симеонів, повелінням Чамбека, татарською царя.

У той же рік переставився Феогност-митрополит.

У рік 6863 (1355). Посвячений був на митрополію Київську Олексій Русин Філофеем-патріархом. Сей, за благословенням патріарха, уставив святкувати день Святих мучеників литовських, квітня 14-го. Сього митрополита лежать святі мощі в Москві.

У рік 6865 (1357). Олексій-митрополит призваний царем татарським Чамбеком, чи Амуратом, аби зцілив жону його Тайдулу; Олексій же, туди прибувши і проспівавши над нею молебень, здоровою [її] сотворив. У той же час на Москві, себто квітня 18-го, сама свіча зайнялася. Олексій же відпущений був із великими почестями.

У рік 6867 (1359) Сів на княжінні Московськїм Дмитрій Іванович, онук Іванів, правнук Данилів, од татарського царя Набруса.

У рік 6869 (1361). У Києві на княжінні Феодор.

У сей рік поставили у Львові першого біскупа Кристина^{III}.

У рік 6870 (1362). Дмитрій, князь московський, зігнав із Галича московського князя Дмитрія, а із Стародуба Іоанна.

У сей рік^{IV} Ольгерд побідив трьох царків татарських із ордами їхніми, себто Котлубаха, Качзея [Качбея], Дмитра, і одтоді з Поділля вигнав владсть татарську. Сей Ольгерд і інші руські держави під свою владу прийняв, і Київ з-під Феодора-князя взяв, посадивши у ньому Володимира, сина свого, і почав над тими володіти, кому отці його данину давали.

У рік 6874 (1366), квітня 7-го, в третю годину дня, було затемнення сонця.

У рік 6875 (1367)^V. Повстав Дмитрій, князь московський, на Михайла Олександровича, князя тверського, і спершу підступом призвав його до себе, наче з любов'ю, а взявши, засадив його в темницю; коли ж почув новини недобрі для себе з Орда, то одпустив Михайла, але потому, розкавшись, пішов знову на Михайла війною.

Михайло ж утік до Ольгерда, князя литовського, зятя свого, просячи його про поміч. І Ольгерд, зібравшись невдовзі, напав несподівано на Дмитрія, [підійшовши] аж під саму столицю і много зла огнем і мечем на Москві сотворивши. Та потому помирилися [вони], і Ольгерд вернувся у свої землі зі славою.

У рік 6878 (1370)^{VI}. Казимир, король польський, нечисто жив, названий був Великим не за хоробрість, а заради мудрості і [за те], що мурами багато городів обмурував, також [за те], що права вольностей різним народам в Польській землі надавав; той і Естер-жидівку мав за жону собі, а заради неї і жидам права вольностей надав. У сей рік [він] і вмер, а по ньому знов настав Людвік Угрин, сестринок Казимирів.

У рік 6882 (1374). Переставився Олексій, митрополит Київський, що його святі мощі лежать у Москві.

У рік 6884 (1376)^{VII}. Людовік-король біскупів перших у Перемишлі і Володимирі поставив.

У сей рік посвячений був на митрополію Пимен патріархом Нілом, але не прийняв його князь Дмитрій московський, і по тому [той] многі мав котори з Кипріаном-митрополитом, який по ньому посвячений був, та, одначе, на митрополії не сидів.

У рік 6886 (1378). Стрільбу вогнисту і діла [гармати] спижові німець у Венеції винайшов.

У сей рік посвячений був на митрополію Київську Кипріан найсвятішим патріархом Нілом.

У рік 6889 (1381)^{VIII}. Ягелло, князь литовський, з Кейстутом, стриєм, а по тому із сином його Вітольтом, довго війни мали за Князівство Литовське; та по тому Ягелло з Вітольтом помирився.

У рік 6892 (1384). Посвячений був Дионісій на митрополію Київську патріархом Нілом; але й той не сидів на митрополії.

У рік 6894 (1386). По смерті Людвіка, короля польського, Ягелло, князь литовський, обраний був за короля до Польщі, і дана йому була в малженство Ядвіга Людвігівна, з нею ж [він] і коронований був; а Скиргайло, його брат, зостався на Князівстві Литовським, із ним же про те князівство багато воєн мав Вітольт Кейстуович.

У рік 6895 (1387)^I. Ягелло, ставши королем польським, пішов знову в Литву, в отчину свою, у Вільно, і там усю Литву і Жмудь на віру християнську привів, і, аби охочішими їх до хрещення привести, кождо-му охрещеному білу одєжу давав; з того багато [людей] до хрещення бігло. Під той же час [Ягелло] усіх богів литовських погубив і викоренив; тоді ж і першого біскупа Андрія у Вільні поставив. На той час мно-гі щонайчільніші князі і пани у Литві, і всі брати Ягеллові, і сама мати його [держалися] віри православ-ної грецької; ті собі тоді виговорили, аби їм ніхто насилля у вірі не чинив.

У рік 6897 (1389). Переставився Димитрій Іванович, князь московський, і настав по ньому син його Василій, од царя татарського Тахтамиша.

У сей рік переставився Пимен, митрополит Київський.

У рік 6898 (1390). Василій Димитрович, московський князь, узяв собі за жону Софію, дочку Вітольта, князя литовського.

Скиргайло-князь у Києві.

Ягелло, король польський, призвав Вітольта, і помирився з ним, у рік 6900 (1392)^{II}, і, аби [той] біль-ше не полонив Литви, отчизни своєї, посадив його на Князівстві Литовським; та Скиргайло, брат Ягел-лів, розгнівався, що [Ягелло] одняв од нього княжіння і дав Вітольту, і почав із Вітольтом війну за кня-зівство творити, але знову Ягелло-король помирив їх і дав Скиргайлу Крем'янець, Стародуб, Троки. А по тому пішов Вітольт на Київ і, розбивши [киян], вигнав Володимира Гедиміновича, а Київ, взявши, дав Скиргайлу. Також і все Поділля взяв Вітольд, яке по тому Ягеллу-королю одпустив. А Свидригайло, брат Ягеллів, бачачи, що не може бути князем литовським, утік до крижаків прусських і з ними багато зла Лит-ві сотворив.

Іоанн князем у Києві.

Скиргайло Ольгердович, князь київський, отруений був Томою Святогорцем, софійським намісником Софійської митрополії, в рік 6904 (1396), і покладений був у церкві Печерській, у головах святого Феодо-сія. Лядські ж літописці глаголять, що [він] у печері покладений був. По сьому Вітольт посадив на Київ-ському княжінні Іоанна Ольгимундовича, чи Борисовича; сей Іоанн по тому оддав дочку свою Софію за Ягелла, короля польського, року 1419-го.

У рік 6905 (1397)^{III}. Вітольд, князь литовський, пішов на татар і, розбивши їх, пригнав одну орду до Литви [із жонами й дітьми] і посадив їх коло Вільна, де й донині [татари] свою віру Магометову держать.

У сей рік Темир Кутлуй, або Тамерлан, цар татарський, зібравшись, пішов на Баязета, царя турецько-го, маючи з собою війська дванадцять разів по сто тисяч, і розбив Баязета і всю силу турецьку, а самого [його], піймавши, окував тяжкими кайданами золотими і посадив у клітку залізну, та й возив на показ мирові впродовж трьох років, аж поки [той] не вмер; і коли на коня сідав, [то] ставав на плечі Баязето-ві, як на підніжки.

У сей рік переставився Дионісій-митрополит, котрий не сидів на митрополії.

У рік 6906 (1398). Едига, гетьман Тамерланів, Кафу дістав, город кріпкий у Тавриці.

У рік 6907 (1399)^{IV}. Тамерлан, цар татарський, пішов на Руську землю. І вийшов проти нього Вітольт з усією силою своєю і з усіма литовськими князями, і зійшовся з Тамерланом на ріці Ворсклі, але пере-можений був тяжко. Там убиті були і князь Андрій Ольгердович полоцький, і його брат Димитрієвич брянський, Михайло Євнугійович, Іван Дмитрович Киндир, Андрій, онук Димитріїв, Іван Борисович ки-ївський і ще множество князів та бояр А татари, перемігши християн, пішли в Руську землю, полонячи вогнем і мечем Волинь і Литву, а Київ одкупився тисячею червінців, а Печерський монастир тридцятьма червінцями; сей одкуп був серпня 12-го.

У рік 6909 (1401)^I. Академія в Кракові закладена [була].

У рік 6911 (1403)^{II}. Ягелло, бачачи, що Свидригайло, брат його, гніваючись, багато зла із крижаками землі Литовській творить, закликав його до приязні і дав йому княжіння Полоцьке [у Мгарському списку — Подільське], а Вітольт дав йому Жидичів, Шидлів.

Стобницю і півтори тисячі гривен із жуп соляних; [та] не втихомирили [тим] нестатечного розуму сього злого чоловіка, все одно він еднався з крижаками.

У рік 6914 (1406)^{III}. Свидригайло злонравний знову закрамолився із Ягеллом-братом, королем польським, та іншими князями, і втік у Москву до Василя Димитровича, князя московського, і знову почав множество зла з Москвою творити Литовській землі і Русі.

У той же рік переставився Кипріян, митрополит Київський

У рік 6916 (1408). Посвячений був на митрополію Фотій патріархом Каллістом; за нього знайдені були і благоліпно вшановані чесні моці Олексія-митрополита.

У рік 6917 (1409)^{IV}. З'явився у землі Чеській новий еретик Іоанн Гус, якого по тому за те, що з Письмом [Святим] сперечався і не хотів каятися, вогнем спалили.

У рік 6918 (1410). [Настало] разом три папи¹, котрі безліч межі собою мали крамол і неладів, один одного викликаючи: один із них був Бенедикт XIII Арагонець, другий — Боніфатій IX, третій — Інокентій VII; та невдовзі вмер Інокентій, і поставили замість нього Григорія XII.

У рік 6920 (1412)^V. Поділля Вітольтові Ягелло-король дав.

У рік 6922 (1414)^{VI}. Фотій-митрополит, котрий, за звичаєм, жив у Москві², а данин багато з руських священників збирав, у сей рік хотів піти через Литовську землю в Царгород і збирав данини звичайні у священників, та Вітольтові те не полюбилося, що з його князівства данини в іншу країну виносять, і, розгнівавшись на Фотія-митрополита, повелів [він] його з усього пограбувати³ і ні з чим на Москву одпустити.

У сей рік Іоанна Гуса, еретика, передискутувавши в Письмі [Святому], вогнем спалили⁴, а по ньому [і] його учня Еронима.

Ще пап троє [було].

У рік 6923 (1415). Вітольт, великий князь литовський, бачачи, що Свята Софія, стольна церква митрополіча, без господаря [стоїть] і, як удова осиротіла, краси своєї позбулася, та й у всій митрополії Київській ладу немає, а митрополити, прийшовши з Москви, про те тільки дбають, аби, знайшовши що красне в Софії, собі взяти, а також данини, од священників та інших христоролюбців зібравши, в Московську землю із собою однести, жалував з того⁵, а ще ж розмислив і се, щоб не умалилося багатств у землі Руській, і тому повелів зібратися на собор усім єпископам та їхньому освященному кліру.

І зібралися, з повеління його, єпископи всі: Ісайя Чернігівський, Феодосій Полоцький, Дионісій Луцький, Герасим Володимирський, Харитон Холмський, Євтимій Туровський та інші священники і бояр множество.

І сказав їм Вітольт:

«Поставте собі митрополита в моїй державі⁶, а саме: в Києві, за колишнім звичаєм; бо хоч і іншої віри я є, та жалую опустіння і обідніння вашої митрополії Київської в моїй державі, бо московські митрополити не про вас дбають, а тільки про доходи з вас...» і так далі. «А той, хто не схоче поставити тут митрополита і по тому піде до митрополита в Москву, односячи казну з моєї держави в іншу країну, смертю умре».

Вони ж, обачними добре бувши на бажання князя, скорилися велінню його. І згодилися [на те] всі єпископи, і весь священний собор, і всі бояри, [та й] вибрали собі на митрополію благовірного мужа Григорія Цамблака⁷.

Вітольт же послав грамоту [з] молінням од усіх єпископів і од себе до найсвятішого патріарха Калліста⁸, аби благословив посвятити окремого митрополита Києву, написавши причини, чому не хоче митрополитів московських.

І найсвятіший патріарх Калліст, не хотячи, аби сум'яття було між православними, благословив Русі посвятити собі Григорія на митрополію Київську⁹, і посвятив його, благословенням патріаршим, листопада п'ятнадцятого. І одтоді почало бути два митрополити: один у Києві, а другий у Москві¹⁰.

У рік 6923 (1415). Посвячений був Григорій Цамблак єпископами за благословенням патріарха Калліста.

У сей рік послав князь грецький і патріарх послали до Ягелли, короля польського, просячи його, аби послав жита й пшениці в землю Грецьку, бо турки звідусіль ту землю пополнили і Тракію вже вогнем і мечем погубили¹¹. Ягелло ж повелів все, на харч придатне, [везти] до моря, де нині Очаків, бо в той час Очаків під владою польською був¹².

У рік 6924 (1416). Едика, гетьман Тамерлана, царя татарського, поплондрував Руську землю, і Київ, і Печерський монастир спалив і з землею зрівняв так, що одтоді Київ згубив красу свою і ще й досі не може бути такий, [як колись]; та, одначе, замку тоді не зміг взяти в Києві Едика.

У сей рік Урсин-кардинал приніс од папи королеві Ягеллові один гвіздок, яким пригвождений був Христос на хресті¹.

У літо 6927 (1419)^I. Ягелло взяв собі за жону Софію², дочку Іоанна, князя київського; а була се в нього вже четверта [жона].

У рік 6933 (1425), лютого 17-го, переставився Василій Димитрович, великий князь московський; і настав по ньому син його Василій Васильович, наставлений од царя татарського Магмета.

У рік 6938 (1430)^{II}. Ягелло утвердив вольностями Русь, аби однакових прав і вольностей з Короною уживала³.

У той же рік умер Вітольт⁴, великий князь литовський, хоробрий у війнах і побідник навколишніх ворогів, татар і москви. Ягелло ж, хоча втихомирив неспокойного брата свого Свидригайла, посадив його на Великому Князівстві Литовському, та нічого тим не досяг — начебто хто подав меч несамовитому чоловіку, бо з того [той] силу взяв і почав на всі сторони безконечні війни творити, та скрізь побитий був⁵.

У сей рік з'явився біля Смоленська вовк голий, який людей їв⁶.

У той же рік у Троках озеро кривавим впродовж семи днів було.

У рік 6939 (1431). Переставився Фотій-митрополит у Москві⁷.

Свидригайло-князь у Києві.

У рік 6940 (1432). Ягелло-король, будучи в Києві, дав привілей волинським обивателям, аби їм у вірі ніхто насилля не чинив, ані церквам православним не пакостив, ані до своєї їх віри ніхто не силував.

Свидригайло вигнаний був з князівства Литовського, і посадив Ягелло-король замість нього Жигмонта Кейстувовича, Вітольтового брата, а Свидригайла руські князі посадили на княжіннях Київським⁸, і Смоленським, і Вітебським та інших. Свидригайло, неспокойним будши, не перестав війни [вести] з навколишніми [країнами] — Литвою, Ляхами і Москвою. І всі [вони] також на нього встали, і звідусіль великими війнами Руську землю засмутили. І відтоді руські князі почали занепадати і бідніти⁹.

У рік 6941 (1433)^{III}. Свидригайло, князь литовський, неспокойний, привів татар на Литву і Ляхи. Татару ж, прийшовши, порозуміли силу ляхів і литви, а тому не пішли на Литву і в Ляхи, а тільки землю Руську поплондрували¹⁰, біля Києва [і Чернигова], вогнем і мечем, [і] без числа християн у полон повели.

У сей рік костел і біскуп у Києві¹¹ поставлений був, а також і в Холмі^V.

У рік 6942 (1434)^V. По смерті Ягелла, короля польського, настав королем в Польщі Владислав V, син Ягеллів. Тоді одразу ж руську шляхту з польською єдиною вольністю утверджено: бо воля була на тому і померлого короля Ягелла.

У рік 6944 (1436). Жигмунт Кейстувович убитий був, зрадою, в костьолі¹².

У рік 6946 (1438)^{VI}. Ісидор Болгарин посвячений був на митрополію Київську патріархом Йосифом і, один рік тільки посидівши на митрополії, пішов на собор Флорентійський¹³, в землі Волоській, двома сотнями коней, де з честю його прийняли, бо був премудрий у Письмі Святім. І прийняв тоді [він] унію з церквою Римською, і папа його учинив кардиналом.

Коли ж прийшов [він назад] у Київ, [то] не прийняли його; ще й вигнали. І пішов він у Москву.

Але й там князь Василій Васильович, піймавши [його], посадив у темницю¹⁴, а священним собором засуджений [він] був на спалення.

Проте, втікши з темниці, в рік 1440, прийшов [Ісидор] у Царгород до патріарха Григорія; та не був прийнятий з волі Божої.

У рік 6947 (1439)^{VII}. Євгеній Четвертий, папа римський¹⁵, прагнучи знову об'єднати церкву східну із західною і греків із римлянами в унію, тобто в єдність, привести, зібрав собор в Італії, в городі Феррарі. І був на ньому сам папа Євгеній з усіма зверхниками сили різних станів духовних римського послуху. І од греків були сам цар грецький Іоанн Палеолог, і патріарх вселенський того ж богоспасенного города Йосиф, а од інших трьох патріархів, а саме: Олександрійського, Єрусалимського, Антіохійського, посланий був найпремудріший в богословії Марко Ефеський, котрий і представляв їх на соборі. І всіляких архієпископів, митрополитів, єпископів, архімандритів та інших [духовних] сила [з'їхалась]. Приїхав туди і Ісидор, митрополит Київський, на двохстах конях, і з честю усіма прийнятий був, бо й у Письмі Святому річистий був.

Коли ж настав час початок сотворити соборові¹⁶, схотів папа вище од усіх сісти на престолі своїм як голова усіх. Марко ж Ефеський із царем і з усією східною церквою не зволили сьому бути, кажучи:

«Якщо не за прадавнім звичаєм святих вселенських соборів сей собор сяде, [то] ми сього собору не хочемо; бо якщо в малому, щодо [процедури] засідання на соборі, не хочете погодитись із прадавніми святими вселенськими соборами, [то] як же схочете щодо віри догматів з ними погодитись?»

І була чвара велика у римлян із греками.

Далі ж, прочитавши устами прадавніх соборів, за їхнім звичаєм, засідання так сотворили: по-перше, поставили перед вівтарем на престолі, прикрашенім золотом, і камінням дорогоцінним, і лампадами, Євангеліє Христове, що знаменувало істоту самого Христа як голову всіх; нижче ж трохи, з обох боків, на налоях двох, також прикрашених, поставили голови святих верховних апостолів Петра і Павла. Ліворуч же при вході до церкви сів сам папа, по ньому ж римського послуху всілякі стани, кожний по достоїнству своєму, сіли; а праворуч — цар грецький, по ньому ж — Йосиф, патріарх Цариграда, а також Марко Ефеський, архієпископ, та інші [зверхники] стану духовного, кожний по достоїнству¹.

І довго сперечалися латинники з греками. Та по тому, з попущення Божого, почав мор великий² бути в тому городі Феррарі, із-за чого перенісся сей собор до города Флоренції³, де впродовж років двох соборували; по тому ж небогоугодно скінчили його.

Отож і ваги жадної [собор той] мати не може із множества причин⁴. По-перше, що в той час в Базилей-городі всі західні сторони інший собор зібрали, на якому скинули й прокляли Євгенія-папу як недостойного, котрий тоді соборував у Флоренції, а на його місце посвятили собі іншого папу, Фелікса Четвертого; з того і собор, од Євгенія учинений, не може ваги мати жадної. По-друге, що на тому соборі глава всієї східної церкви Йосиф-патріарх передчасно переставився, а Марко Ефеський з іншими зверхниками ледве втік; позостали ж єпископи із царем, дарами зваблені бувши, зволили підписатися [під ухвалою] сього собору: за папою владицтво признавати і унію з ним держати.

З ними ж був [й] Исидор⁵, митрополит руський, що його папа, кардинальства саном почтивши, одпустив. А інші присилувані були до сього.

У рік 6948 (1440)¹. По вбивстві Жигмонта Кейстутовича, великого князя литовського, сів на князівстві Литовському Казимир Ягеллович.

У сей рік винайдене було преславне художество друкарське⁶, чи типографське, тобто друкування книг.

У сей рік Юрій Скандабек⁷, король албанський, почав війну із Амуратом, царем татарським [турецьким), якого, впродовж 24 літ королювання свого, чимало таки потовк, тридцять разів розбивши турків.

У рік 6949 (1441). Исидор, митрополит Київський, прийшов в одежі кардинальській у Київ⁸, але звідти вигнали його. І пішов він у Москву, де Василій Васильович, взявши, посадив його в темницю, а священним собором засуджений був [він] на спалення; але, втікши із темниці, пішов у Цариград до патріарха Григорія, та не прийнятий був, Бог так хотів.

У рік 6950 (1442). Посвячений був на митрополію Київську Іона рязанський⁹, єпископ, життя чесного.

У сей же рік¹¹ прислали двоє пап послів своїх¹⁰ до Владислава-короля, і до академії Краківської, і до всього духовенства, а саме: [один] — Євгеній, [той], котрий, як досвідченіші кажуть, і синод у Флоренції зібрав був, [а] другий — Фелікс Четвертий, котрий у Базилейі вибраний був. Кожний [із них] просив короля й усе духовенство, аби його за папу правдивого мали і прийняли. Але король, і все духовенство, і академія мовили ім:

«Нині жодного не признаєм, аж доки не побачимо кінець [чвари] між вами».

А по тому признали Фелікса, а од Євгенія одступились [і од] Миколая П'ятого, який по нім на папство заступив¹¹.

У сей рік татари множество зла біля Львова сотворили вогнем і мечем.

У рік 6951 (1443)^{IV}. Владислав, король польський і угорський, по многих війнах із турками і звитязтвах над ними, учинив перемир'я і на Євангелії присягнув упродовж десяти років його тримати, а турки присягли на своєму алькорані.

У рік 6952 (1444)^V. Владислав Ягеллович, король польський і угорський¹¹, зваблений був венетами, Іоанном Палеологом, кесарем грецьким, і іншими західними королями, аби порушив із турками учинений мир. Усі вони воліли йому помагати. А Уліаном, кардиналом папи Євгенія, [він] од тої присяги звільнений був. І, послуховавши їх, король розірвав учинений мир, і почав із турками війну. Та переможений був Амуратом, і сам убитий був під Варною. І одтоді Угорська земля, не маючи короля, перейшла в руки туркам. А в Польщі впродовж трьох літ інтеррегnum [тобто міжкоролів'я тривало], не могли собі вибрати короля, і множество неладів було. Тоді Скандабек, зачувши про се, впродовж трьох днів «нічого не їв од смутку по королю польському».

У рік 6955 (1447)^{VI}. По убитті Владислава, короля польського, турками під Варною, у сей же рік призвали [поляки] з княжіння Литовського Казимира Ягелловича¹², брата його, і поставили його собі в Польщі королем.

Ще [було тоді] двоє пап¹³, один — Фелікс IV, а другий — Миколай V, котрий по Євгенії настав [і] котрого поляки не хотіли признати за папу, ані подарунку од нього, кардиналом присланого, прийняти, а саме: Золотої Рожі.

У сей рік татари множество пакостей на Поділлі сотворили¹⁴.

У рік 6960 (1452)^I. Исидор, митрополит Київський, ані в Римі, ані деінде пристанища не мав.

У той же рік умер Свидригайло Ольгердович¹, лютий і несамовитий.

У сей рік татари множество пакостей на Поділлі сотворили і Бар спалили, а по тому і біля Львова пакості творили²; і не могли їх наші подолати.

У рік 6961 (1453)^{II}. Коли царював у Греції Константин Палеолог, Магомет, цар татарський [турецький], поплондрувавши навколишні сторони і Тракію взявши, прийшов і під самий царствений город Константинополь³ із безмірною силою воїв і добував його завзято; із города також боронились уперто. По тому ж турки спорудили вежі високі на колесах, які перевищували мури городські, і, з них стріляючи, множество зла в городі творили⁴; ще ж бо тоді не було стрільби вогнистої великої в городі.

По багатьох війнах і подоланнях над турками убиті були Теофіл Грек й Іоанн Слов'янин, хоробрі зверхники-воеводи, що на них усю надію мали греки⁵. А тому в той час, зі страху зоставивши передграддя од моря, втекли [воїни грецькі] у внутрішній город, де й самого Іоанна [Констанина] Палеолога, кесаря, товплячись у воротах, придушили⁶ і з того боязнь велику мали [вони], що під таку біду без голови і вождя zostалися, бо й патріарх од страху постригся в схиму і засів у затвор. Люди ж бо й городяни і без проводиря, гаряче молячись та постячи, боронили город уперто; а священники по мурах ходили з хрестами⁷, з образами і ризою Пресвятої Богородиці та [з] іншими святинями. І впродовж багатьох днів долали [греки] турків.

Тоді Магомет, цар турецький, маючи хіть своїх воїв погострити до битви на взяття города, повелів у війську своїм велегласно гукати:

«Як візьмемо город, усе добуте в городі хай буде вам, воям моїм, на розподіл!»

Тут знайшовся якийсь грек вельможний, іменем Герлюца, котрий прийшов до турецького царя, і [про] все, що в городі [діється], розказав йому, і навчив його, як узяти город⁸.

І по тій науці повелів Магомет день і ніч безперестанно насилля творити городу, і од довгого насилля й неспання городяни, струджені будши, не змогли вже так уперто боронити город. До того ж і видіння якесь страшне в городі було⁹, од якого всі жахом поійнялися, почали великим голосом кричати й плакати жони і діти. А турчин, од цього завзяттям натхнувшись, пішов на город зо всією силою і одним повелів із веж у город стріляти, а другим повелів по драбинах у город лізти. І не перестали насилувати город, аж поки не взяли його¹⁰.

І знайшли там [турки] незліченні скарби золота й срібла¹¹, які всі розграбували, і церков не помилювавши. Християнам же невимовне зло вогнем і мечем сотворили¹², і святині посквернили, й інші біди [починили], що їх недостойно і письму передати¹³.

По сьому ж Магомет-цар, довідавшись, що той Герлюца-грек, який город йому передав, маючи великі благодійства од свого царя, за се повелів немилосердно різними муками, уморити його, як такого, що, не пам'ятаючи добродійства господаря свого і своїм родом знехтувавши, передав свою отчизну в руки чужоплеменних¹³.

Отак узятий був город Константинополь і царство Грецьке загинуло¹⁴, [в] місяці серпні [травні]; впродовж восьми тижнів добували його.

А потому Магомет, сівши на престолі царів грецьких¹⁵, повелів позоставим християнам прийти до себе і присягу вірності собі учинити.

Коли ж прийшли, запитав їх:

«Пощо і патріарх ваш не прийде, аби мені поклонитись?»

Одповіли християни:

«Бо не маємо патріарха, од страху-бо за кілька днів перед сим зоставив патріаршество і постригся в схиму».

Тоді Магомет повелів їм посвятити собі іншого патріарха¹⁶. Що ті й сотворили — вибравши, освятили собі на патріаршество Геннадія Схолярія. І з ним прийшли знову до царя.

А цар знову запитав їх:

«Яку почесть ваші царі новим патріархам творили?»

Вони ж мовили:

«Мантію з істочниками, і капелюх із двома биндами, і патерицю наші царі патріархам давали».

Що Магомет одразу ж і сотворив: капелюх і мантію повелів патріархові дати, а патерицю із своїх рук йому подав.

Сей звичай і досі новим патріархам царі турецькі творять^{IV}.

У сей рік^V татари безліч пакостей на Волині сотворили¹⁷; та розбиті були.

У рік 6964 (1456)^{VI}. Петро, воевода волоський, піддався туркам.

У рік 6965 (1457)^{VII}. Татари множество зла на Поділлі сотворили. І вийшов проти них Варфоломій Буцацький, хочачи їх вигнати, та що мало мав дружини, побиті були [наші] татарами¹⁸.

У рік 6970 (1462)^{VIII}. З'явилося в Ляхах страшне знамення¹⁹, а саме: по заході сонця з'явилося на небесах розп'яття з мечем [і] більше двох годин шло між півднем і заходом. Також, коли з хрестами ходили, носячи мощі святого Станіслава, голова його зрубалася. А по сих знаменнях багато зла в Ляхах було. Литву ж і Волинь татари поплондрували.

У сей рік поставила собі москва митрополита Теодосія, єпископа ростовського, котрий по тому, зоставивши митрополію, пішов у монастир. І з того часу почали інші бути митрополити в Москві, а інші в Києві¹.

У рік 6973 (1465). Теодосій зоставив митрополію в Москві й пішов у монастир²; і поставили на його місці митрополитом Пилипа, єпископа суздальського.

У рік 6974 (1466)¹. Умер Юрій Скандабєрк³, король албанський, хоробрий воїн і великий побідник турків: за двадцять-бо і чотири роки королювання свого [він] тридцять разів завдавав поразки турецькому царю, розбиваючи його [військо] до ноги, а рани жодної не прийняв на тілі своїм. По його ж смерті, коли турки взяли (Албанську) землю, [то] тіло Скандабєркове вмерле на малі частки роздробили, і, один у другого видаираючи, в золото оправляли, і при собі носили; кожний-бо, знаючи його за мужа хороброго, хотів при собі носити щось од мошей його, аби того заступництвом од смерті й ран міг вільний бути.

У рік 6975 (1467). Переставився Василій Васильович, великий князь московський⁴, і сів по ньому на князівстві Московському Іоанн, син його.

У рік 6976 (1468). З'явилося дві звізди страшні, одна по другій⁵, а по тому множество зла було — суша [така], що й городів багато погоріло; в той час і мишей [така] незліченна сила [розплодилася], що не тільки на гумнах усе поїли, а й на полі; і були війни, [і] мор та голод великий.

У рік 6977 (1469). Іоанн Васильович послав свою велику рать, і водою, і землею, на Обрема, царя татар казанських, яка, прийшовши, перемогла його, і город його стольний взяла, і, самого взявши, присилувала зректиса царства свого; й одтоді сам Іоанн Васильович царство Казанське прийняв⁶, і сам царем нарікся, і перестав данину давати татарам.

У ту ж зиму самі татари вбили сього Обрема, царя свого, що погубив титу царську своїм безумом.

У той же рік татари заволзькі прийшли в нашу Руську землю і розділилися натрое: одні пішли на Поділля, але там небагато зла сотворили, одкинуті були тамешніми хоробрими воеводами; другі ж ішли в Литву і там без міри множество зла вогнем і мечем сотворили, біля Жиюмира, Крем'янця, Володимира; а треті пішли до Волохів, [де] їх Стефан-воевода до ноги вибив, а сина царєвого піймав. І прийшли по нього послі од отця, грозячи Стефану-воеводі; Стефан же повелів перед ними убити їхнього царєвича, а послів усіх на палі посадити, тільки одного, ніс і вуха йому обрізавши, одпустив до царя⁷.

У рік 6978 (1470). По довгім спустошенню Батієвім оправлена церква Печерська Пресвятої Богородиці, коштом великим благовірного князя Симеона Олельковича⁸, чи Олександровича, онука Володимира Ольгердовича, із князів слущьких, який украсив її красою, як тільки було можна. Також і всередині — іконним розписом (та, одначе, не так, як перед тим, і спершу мусією обкладена була, не тільки по стінах, а й по землі) і обогатив її злотом, і сріблом, і начинням церковним. [Сталося се] при Іоанні-архімандриті. А ще ж сей благочестивий князь і привілеї на сю святу обитель, од древніх князів їй надані, вручив архімандриту, що їх його прародителі по плюндруванню батіївським знайшли.

У рік 6979 (1471). Переставився Симеон Олелькович⁹, князь київський. І по його смерті Казимир, король польський, прагнучи, [щоб] перестало [бути] князівство Київське, не посадив там уже сина Симеонного Мартина, а посадив воеводу з Литви Мартина Гастола, ляха, якого не хотіли кияни прийняти [не тільки з того], що князем не був, а ще більше [з того], що ляхом був; та, одначе, присилувані будши, зволіли. Й одтоді у Києві князі перестали бути¹⁰, а замість князів воеводи настали.

У рік 6980 (1472). З'явилася звізда страшна¹¹, промені розпускаючи, впродовж двох місяців; по сьому множество зла було в землі [нашій] — голод, мор і війни.

У рік 6981 (1473) Татари біля Києва множество вогнем і мечем пакості сотворили¹².

У той же рік турки Сирію [і] Коринтію поплюндрували¹³; та завдав їм поразки цар перський, убивши при тому п'ятдесят і шість тисяч, і якби не ніч, то й сам Магомет ледве чи втік би.

У той же рік посвячений був митрополит Московський Геронтій, єпископ коломенський.

У рік 6982 (1474). У самі жнива прийшли татари на Поділля, де, коло Кам'янця, Галича, Дунайця, Глинян, Збаража, Голих Гір, вшир і вздовж мало не на сто миль, вогнем і мечем [усе] поплюндрували; а християн зо сто тисяч в полон одвели.

У той же рік посвячений був на митрополію Київську Мисаїл¹⁴, єпископ смоленський, патріархом Симеоном Трапезундським.

У рік 6983 (1475). Турки Кафу взяли.

У той же рік велика сарана в Польщу і в Мазовше прийшла¹⁵ аж із Угрів і великі шкоди учинила; і вогонь у Кракові множество шкоди учинив; а по тому була повінь велика, [така], що в Бернардинів і на вівтарі була вода.

У сей же рік у Кракові, липня 2-го, ударив перун в костел Святого Франциска, під час меси, і круцифікс, тобто розп'яття різане, розстрошив¹; тоді й цеглою, од муру її одірвавши, перун-блискавка кількох людей поразив, із яких один, францисканець чернець, умер; і костел загорівся.

У рік 6984 (1476). Воєвода волоський завдав тяжкої поразки турецькому царю Магомету, а також татарам.

У сей рік знову перун страшний ударив у Кракові в костел Святого Франциска², саме опівдні, травня двадцять п'ятого, і розп'яття, тобто круцифікс, знову розстрошив.

У рік 6985 (1477). Посвячений був на митрополію Київську Симеон³ патріархом Максимом Філософом.

У рік 6986 (1478). Цар турецький, розбитий бувши Стефаном⁴, волоським воєводою, та ще чуючи, що християнські царі на нього еднаються, просить примирення у Казимира, короля польського; і король обіцяє йому [мир], і послів своїх до нього посилає.

У рік 6987 (1479). Іван Васильович, князь московський, взявши з-під Литви Новгород Великий⁵, а в ньому незчисленного добра набравши, у Москву одвіз самих перлів, злата і срібла та каменів дорогоцінних триста возів, а, крім того, ще й іншого багатства там набрав; не пощадив-бо нікого там, ані церков, і зостався великим володарем, хоч недавно ще у великій неволі під татарами заволзькими був.

У сей рік прийшли татари на Поділля. Наші ж, почувши [про те], пішли на них. А татари, кинувшись тікати, укрилися в Чорному лісі. Та як тільки наші повернули назад, татари вийшли із Чорного лісу і багато зла на Поділлі сотворили і біля Браславля⁶.

У той же рік, в Уграх, Стефан Баторій силу-силенну побив турків, кажуть, що більше ста тисяч.

У рік 6988 (1480). Мор був великий у Польщі⁷, що його з Угрів занесли; той упродовж цілих трьох літ через усю Польську землю пройшов, людей умяляючи.

У рік 6989 (1481). Максим-патріарх написав листа до Симеона, митрополита Київського, в якому поминав про розгрішення тіл заклятих.

У рік 6990 (1482). Посвячений був на митрополію Київську Іона Глезна⁸ [митрополит Іона Глезна був посвячений у 1488-му чи 1489 році] од патріарха Максима Філософа.

У рік 6991 (1483). Магомет, цар турецький, умер, і настав по нім син його Баязет.

У рік 6992 (1484). Умер Казимир-королевич, що його за святого мають ляхи; і покладений був у Вільні.

У рік 6993 (1485). Стефан, воєвода волоський, добровільно піддається Казимирові-королеві і присягою те стверджує за Галичем під Коломиєю в наметах.

У рік 6994 (1486). Татари Поділля і Руську землю без милості плондрували⁹, аж упродовж трьох літ, без жодного одпору.

У той же рік кріпко турків бив Стефан, воєвода волоський.

У рік 6997 (1489). По многому плондруванню землі нашої татарами послав супроти них Казимир сина свого Іоанна Ольбрахта, який, поєднавшись з руссю й подолянами, пішов супроти татар до Коперштину.

Татари ж, уздрівши їх, сполчилися, і пішли супроти наших, і почали стріляти «взгору», так що й небо од стріл затьмилося. І багато тоді наших, а також і коней, стрілами [вони] поразили.

Та наші підскочили до них і врукопаш їх побили, до п'ятнадцяти тисяч; немало ж і живих узяли; і, з сими покінчивши, взялися до других¹⁰.

Ті ж, ні про що не відаючи, полчище наших мало не спустіле знайшовши, подумали, що од них християни кинулись тікати, і почали там їсти і пити, що знайшли, вино і горілку та інше.

Наші ж напали на них несподівано, і вбили їх до десяти тисяч, і самого царика убили¹¹.

І по сій побіді знову татари зібралися і в незчисленній силі прийшли, коли вже була зима і сніг великий випав.

Наші, слід їхній знайшовши, пішли за ними утоптанною дорогою і, настигнувши їх, у снігу загрузлих, без труда побили¹².

У рік 6998 (1490). Посвячений був Макарій¹³, архімандрит Святої Трійці Віленський, на митрополію Київську патріархом Нифоном. [Митрополит Макарій посвячений був у 1495 році]. Коли ж [він] ішов до Києва на стіл свій, то зарубаний був татарами над рікою Прип'яттю, у селі Страголовах [Страголовах]. Мощі його і досі лежать нетлінні у Святій Софії.

*У рік 6999 (1491)*¹. Якийсь Муха, волошин, свавільник, зібрав собі таких самих свавільників зо десять тисяч і з ними прийшов на Покуття, плондруючи [його]. Розбитий був [той] нашими, так що ледве сам утік, а інших побили. Невдовзі ж і сам він узятий був і в Кракові в темниці умер¹⁴.

У той же рік поставлений був митрополит Московський Зосима, архімандрит Симоновський.

У рік 7000 (1492)^I, у червні, Казимир-король умер. І настав по нім син його Ян Ольбрахт. Передвістили смерть його знамення небесні: коло повного місяця у грудні з'явилося у полудень три сонця, а по тому і зірда страшна світила¹ впродовж двох місяців, по заході сонця. А по смерті його велика частина Кракова погоріла і мор у Польщі² в багатьох містах був.

У той же рік сів на Великому Князівстві Литовському Олександр³, син Казимирів, а брат Ольбрахтів.

У рік 7001 (1493)^{II}. З'явилася в Польщі нова неміч, звана «франца», що її якась жона, ходячи на одпусти, принесла з Рима до Кракова.

У сей же рік^{III} Іван Васильович, князь московський, зібрався на Литву і почав її плондрувати, городи забираючи. Послав же до нього Олександр, князь литовський, просячи про мир і про Олену, дочку його, [щоб той оддав їй] за жону [йому]⁴. І те, й друге князь московський сотворив, тобто і, воювати переставши, сотворив із ним мир, і дочку свою Олену дав йому за жону. Ся Олена народилася од Анни [Софії], дочки Фоми Палеолога, деспота Пелопонеса, а її сестра друга була за Стефаном, воєводою волоським хоробрим.

У рік 7002 (1494)^{IV}. Татари Волинь огнем і мечем пустошать⁵. Король же Ольбрахт послав проти них трохи жовнірів, але од сили-силенної татар побиті [вони] були під Вишневцем.

У той же рік Краків погорів вельми.

У сей рік жидів із Кракова усіх вигнали.

У сей рік у Кракові народила жона мертве дітище, у хребті якого був змії живий, що кусав тіло сього дітища.

Там же, під Краковом, у селі Чорнім, породила жона дитя із шиєю заячою і вухами⁶.

У сей рік посвячений був митрополит Московський Симон, ігумен троїцький.

У рік 7004 (1496). Упродовж двох літ був мор у Кракові й усій Польщі⁷.

У рік 7005 (1497)^V. Ольбрахт, король польський, здумав із братом своїм Олександром, князем литовським, вигнати Стефана з воєводства Волоського й посадити там Жигмонта, свого брата, а по тому піти на Турка. І зібрався [він] з усіма Ляхами, і Поділлям, і Руссю та й пішов у Волохи⁸, а вість сю пустив, що на Турка йде. Та розпізнав Стефан підступ і послав до короля, мовлячи:

«Що це є, що [ти] на Турка йдеш, та не звичайним шляхом, а в мою землю? Як бачу, хочеш її. Та гляди, щоб не довелось гірко жалкувати».

Король же зневажив послів і посадив їх у Львові.

Хоч багато тоді було злих знамень королю, все ж він пішов у Волохи і обліг Сочаву, стольний город волоський, але не міг його взяти, боронилися-бо [волохи] із города вперто і немало ляхів побили. А по тому почув король, що Стефан, зібравшись з волохами, і татарами, і турками, йде на нього. І нічого не досягнувши [в облозі] города, вернувся [він] на своє.

А Стефан [кинувся] за ляхами, і догнав їх на Буковині, і повелів своїм, аби звідусюди їм шлях і переходи зарубами [перегородили], а в тісному місці повелів ще й дерева попідпилювати і по тому погнав туди ляхів — з одного боку сам бив їх, а з другого боку повелів на них ліс валити і побив їх немилостиво та аж до самої границі гнав їх, б'ючи і полонячи⁹. Отака була тоді над ляхами побіда — ледве з королем десятий вернувся, так що й король од туди розхворівся.

І одтоді ся притча пішла: «За короля Ольбрахта погинула в Польщі шляхта»¹⁰.

У сей же рік посвячений був Йосиф Солтан у митрополити для Києва, патріархом Нифоном; був перше [він] єпископом смоленським.

У рік 7006 (1498)^{VI}. Стефан, воєвода волоський, хотів мститися за свою обиду королю польському. Зібравшись із великою силою, прийшов той у землю нашу і, минувши Львів, досяг аж Канчуги-міста і ріки Віслоку, всі городи і села поплондрувавши¹¹: Перемишль, Радимно, Преорськ, Ланцут та інші городи вогнем попалив, а людей тисяч сто в полон повів, розпродавши татарам і туркам. І можна було бачити під той час повно русі й ляхів у Татарах, Греції, Тракії й Македонії. А крім сих, і тут незчисленна сила в поплондрованій стороні лежало побитих, також і по шляхах. І ледве сих одвели, аж се знову, в липні, прийшли татари і також немилосердно пакості сотворили, вогнем і мечем, на Поділлі й Волині.

Король же Ольбрахт повелів шляхті посполитій збиратися під Судомиром. І [ті] збиралися, а, зібравшись, людей лупили¹².

Татари ж, поплондрувавши землю і повівши незчисленну силу християн у полон, вернулися. А шляхта теж, мало не як татари, много зла коло Судомира сотворивши, також розійшлася по своїх домівках.

У той же рік угри змовились із ляхами єдинодушно одні одним помагати¹³.

У той же рік по татарах пройшли через Волоську землю турки на Поділля¹⁴, тисяч сімдесят, і, почавши од Дністра, коло Галича, Жидачева, Дрогобича, Самбора огнем і мечем [землю] поплондрували. Ще й більше б сотворили зла, бо ніхто не боронив їм, якби сам Бог не одігнав їх¹⁵, напустивши на них безмірну зиму і сніги, чого ті не звикли терпіти. Померзло їх тоді, в ті морози, самих людей, крім товару, сорок тисяч. А остатки, які мороз перебула, побив задля користей Стефан, господар волоський¹⁶, повідаючи царю турецькому, що ляхи настигли і перебили їх. Під той час такий страх і трепет був у Ляхах¹⁷, що, зоставивши свою землю, хотіли тікати в інші землі^{VII}.

У рік 7007 (1499)^I. Знову угри ствердили [угоду] із королем польським, щоб воювати з турками.

У той же рік Литва з Польщею єдність учинила, що од сього часу обидві єдиною землею будуть, і од того часу ляхи короля без литви щоб не вибирали собі, а литва без ляхів собі князя.

У той же рік сотворив король мир зі Стефаном, государем волоським¹; цар же турецький Баязет, почувши про сей християнський мир, найбільше ж боячись Стефана, воеводи волоського, попросив у Ольбрахта-короля миру.

У той же^{II} рік у Кракові, на Казимірі, народила одна жидівка теля з двома головами — одна була, як звичайно, спереду, а друга ззаду, хвіст же був посеред хребта, ніг мало сім з правого боку, а з лівого — ні одної. Лежало [воно] довго на огляд людям².

У рік 7007 (1499)^{III}. Іван Васильович, князь московський, знову почав війну із Олександром, князем литовським, зятем своїм, у вину йому давши, що не спорудив жоні своїй, а його дочці Олені церкви в замку Віленському, як обіцяв, а більше, що хотів землі Литовської аж по Березину. І змовився [він] із Миндикирем, царем татар перекопських³; і поєднав собі князя можайського та інших князів, пообіцявши їм, що, скільки візьмуть з-під Олександра литовських городів, усі будуть їм у державу.

«Тільки мене майте за князя!»

Отож, знявшись, усі пішли на Литву і взяли Брянськ, Новгород-Сіверський, Стародуб, Чернігів та інші [города]⁴.

А Олександр, князь литовський, послав супроти них воеводу свого Костянтина, князя Острозького, і князя Миколая Радивиля, і Станіслава Кишку, старосту смоленського, і Хребтовича, і Миколая Глібовича та інших.

Але од сили-силенної, москви [всі вони] побиті були⁵, і самого Костянтина-гетьмана, тобто князя Острозького, взяли [у полон], й інших панів, та по тому, коли помирилися, одпущені [всі вони] були.

У той же час москва завдала поразки Салізі і самого його взяла [у полон]. А Путивль, Торопець і Дорогобуж та інші [города] сіверські [москва] взяла^{IV}.

У той час Миндикирей-татарин, помагаючи москві, послав сина свого Ахматкирея з іншими синами і з силою-силенною татар на Волинь. І поплондрували [вони] коло Белза, Красника, Туробина, Красного Ставу, Любліна, Урендова, а Володимир і Берестя спалили⁶, і далі, аж до Вісли, вогнем і мечем [усе] поплондрували. Хотів супроти них піти Ольбрахт-король, та не мав на те сили і вернувся у Краків. А татари, попаливши [все] скрізь, одвели полон у свою землю.

У вересні ж місяці знову прийшли [вони] в Польщу, і перейшли Віслу під Завихвостом, і поплондрували там [усе] вогнем і мечем⁷ за звичаєм своїм, од Берестя аж до Опатова.

Прознаменували сю біду [ті] знамення, що про них [я] вище казав, а також незвичайна звізда, тобто комета, що перед сим вісімнадцять днів світила.

Король же знову пішов на них, але татари вже з полоном у свою землю одійшли.

А тим часом, без короля, у Кракові закрамолилися злі люди на жидів і полупили їх⁸.

У рік 7008 (1500). Олександр, князь литовський, зібрав війська чимало на Москву⁹.

І в той час Іван, князь московський, послав сина свого Димитрія з великою силою і стрільбою вогнистою та гарматами діставати Смоленська¹⁰. Проте не міг [той] його взяти, боронилися-бо вперто [смоленщани] і багато москви побили. Димитрій же, побачивши, що нічого з городом не вдіє, до того ж почувши, що поміч іде литовська смоленщанам, вернувся од Смоленська ні з чим.

У рік 7009 (1501). Ольбрахт-король зібрав сейм у Петркові.

І прийшли туди до короля послы од Шахмата, сина Ахмета, царя татар заволзьких, з миром, і обіцяли бути в його волі і помагати йому, де тільки йому треба буде. А король поступився їм данину давати, кожного року, по тридцять тисяч на кожухи і сукні [одіж]. І сей мир присягою межі собою ствердили, християни за своїм звичаєм, а татари за своїм: тобто поклали зброю свою на землю і лили на неї воду, клянучись, а по тому пили, кажучи:

«Якщо хто сю клятву переступить, то нехай проллється кров його так, як ся вода!»

Невдовзі ж умер Ольбрахт, король польський, а поляки обрали собі на королівство Олександра¹¹, брата його, князя литовського.

У сі часи^V сей Шахмат, цар заволзький, розбив царя перекопського Миндикирея¹² і послав одразу до Олександра, князя литовського, кажучи:

«Прийшов [я], як просив ти мене, на поміч тобі і побідив ворога твого. Нині, не барячись, іди за мною, до кінця погубимо його».

Але Олександр злегковажив се, а пішов до Кракова і там був коронований на Королівство Польське, а по тому, за звичаєм, всілякі утіхи впродовж тривалого часу собі лаштував, як звичайно при коронації буває.

Знову Шахмат-татарин посилає посла до Олександра-короля, просячи, аби йому помагав, кажучи:

«Я стою в полях коло Києва, ждучи вас!»

Та, одначе, ляхи строїли собі тоді втіхи.

Тим часом Миндикирей, цар перекопський, прийшов у силі тяжкій і розбив Шахмата¹³, царя заволзького, так що [той] ледве з малістю дружини втік під Київ і послав до Димитрія-князя, воеводи київського. Воевода ж послав до короля¹⁴.

У той час Олена, княжна московська, жона короля Олександра, приїхала із Вільна до Кракова; та не була [вона] коронована за звичаєм, бо не одступила од віри православної грецької¹, а мала собі церкву на замку Краківським, у якій, за звичаєм руським, службу Богу їй одправляли.

У рік 7010 (1502)^I. Олександр-король поїхав у Литву із Оленою, жоною своєю, чув-бо, що Іван, князь московський, послав знову Димитрія, швагра свого [треба: його?], до Смоленська; та не може [той] взяти його, бороняться-бо вперто. Тільки з одного боку поплюндрували його, як прийшов Станіслав Кишка з Литвою і одігнав москву од Смоленська. Та, одначе, багато Іван, князь московський, побрав городів литовських². У сей рік через недбалство Олександрове те сталося. І помирився взимку Олександр-король із князем московським.

У сей рік прийшли татари в Лядську землю і поплюндрували [її], почавши од Судомира аж до Кагана.

У сей рік^{II} в багатьох місцях турків дуже побили. З тієї причини турки отруїли свого царя Баязета³, як нещасливого, і поставили собі [за царя] Селима, сина його.

У рік 7011 (1503)^{III}. Батикирей, син Миндикирея, царя перекопських татар, прийшов із татарами під Слуцько⁴, у вересні. У Слуцьку ж був князь московський Симеон. І, розлігшись кошем під Слуцьком, татари розпустили загоны, за своїм звичаєм, і поплюндрували околиці Клецька і Несвіжа, і замок у Клецьку спалили, і тільки за шість миль од Клецька [спинилися] і вернулися.

І знову, в той же рік, прийшли отай під Слуцько татари і поплюндрували [землі] аж до Новгородка. І в той час зібрався на них Симеон, князь слуцький, з іншими панами, і гналися [вони] за татарами аж до Прип'яті, де погромили їх і полон одняли⁵.

У той же рік Стефан, воєвода волоський, прийшов на Покуття⁶ і, поплюндрувавши, взяв його, кажучи, що воно [тепер] його буде. Король же Олександр також [військо] послав на його землю Волоську і не перестав її плюндрувати, аж доки не одступив Стефан із Покуття.

У рік 7012 (1504)^{IV}. Переставився Стефан, воєвода волоський⁷, хоробрий воїн, як другий Олександр [Македонський]. Не раз-бо [він] турецького царя з великою його силою розбивав, а також татар, і Матвія, угорського короля, і короля польського Ольбрахта.

У рік 7013 (1505)^V. Спав великий і незвичайний дощ у Кракові, із страшними громами і блискавицями.

У той же рік литва багато котор межі собою мала, також і з Олександром- королем.

Шахмат од Ляхів утік⁸, та, погнавшись за ним, [його піймали] і по тому пильніше держали, але він невдовзі з туги і вмер.

А Миндикирей перекопський прислав до короля^{VI}, аби його [Шахмата] не пускали, і обіцяв сам бути у волі королевій, як тому Шахмат обіцявся, і у всьому приязном бути, і у війнах помагати. Але збрехав, окаянний⁹.

У той же бо рік послав [він] синів своїх трьох із силою-силенною [татарви] на Литву, Тоді й найстарший син [його] Махметкирей пішов, і розлігся кошем під Мінськом¹⁰, і взяв його, і всю сторону [ту] поплюндрував, і повів у полон самих людей, крім товару, коло ста тисяч, й іншого добра незчисленне у свою землю повіз.

А брат його Батикирей пішов під Слуцько¹¹, на саме Успіння, де заперлася княгиня Симеонова Анастасія, вдова, з малим сином своїм Юрієм. І хотіли татари взяти Слуцько, і не могли, били-бо їх із города кріпко; і, звідти одійшовши, поплюндрували [сторони] аж за Новгородом [Новгородком], так що і під Вільно загоном забігали¹², [та й] вернулися з великою користю і полонем великим. А вільняни, перестрашені татарами, по тому обмурували Вільно муром.

У той же рік^{VII}, в листопаді — жовтні, переставився великий і хоробрий князь московський Іван Васильович, по Володимирі найхоробріший з усіх князів руських; той не тільки скинув із себе неволю татарську, а ще й орди татарські собі в послух підкорив, і зі шведами, інфлянтами, фінляндами, литвою воював, одбираючи із-під них волості у свою державу, і геть розширив своє княжіння, аж поки і став по ньому в Москві князь, син його, Василій Іванович

Тут дещо скажемо [про те], в якій неволі й біді були раніше у татар заволзьких князі московські¹³.

Коли татарський посол до Москви приїздив, тоді сам князь з усіма своїми боярами повинен був супроти нього вийти пішо¹⁴, на мило, без шати, несучи чашу кумису, тобто молока кобилячого, і ним посла частувати; а коли б із цього молока хоч би дешиця капнула на одіж чи на коня, як посол пив, то повинен був сам князь ізлизати; а читцю, який читав грамоту од царя татарського, постеляли на землі одіж коштовну соболину, і сам князь із своїми боярами, преклонившись на коліна, слухали читання грамоти і ні в чому перечити чи одмовляти не могли й посміти, хоч би і на християн, чи на братію, чи на тих, що їм на мир присягли, війною повелівав іти. Із такої неволі і біди наважився піднятися у татар сей великий і хоробрий між князями Іван Васильович, з намови жони своєї Анни-грекині¹⁵, дочки Томи Палеолога, деспота Пелопонеса. Сеї Анни сестра була за Стефаном Великим, воєводою волоським і мултанським.

У рік 7014 (1506)^{VIII}. Богдан Стефанович¹⁶, воєвода волоський, просив у Олександра, короля польського, Єлисавети, сестри його, за жону собі, але що [той] не благовидий був, не хотіла за нього піти королева. Той же розгнівався і знову взяв Покуття, із якого отець його одступив був. Та невдовзі вигнали його звідти.

У той же рік Шахмат, цар татарський, у Польщі вмер.

У той же рік сини Миндикирееві прийшли із силою-силенною [татарви] в Литву¹, і поклялися кошем під Лідою, і звідти загопи свої розпустили. А король Олександр у той час хворий був, та, одначе, послав свою дружину, яка і розбила їх, а полон одняла².

У той же рік умер Олександр-король³, і настав по нім королем Жигмонт Казимирович, брат його.

У рік 7015 (1507). Жигмонт-король помирився із Миндикиреем⁴, царем перекопським, і учинили [во-ни] межі собою порядок такий: Миндикирей обіцяв королеві не тільки не плюндрувати його землі, але й бути в його волі, і помагати йому на всіх ворогів, де тільки король повелить; а король йому поступив-ся давати на кожний рік п'ятнадцять тисяч⁵. Та збрехав татарин.

У той же рік, за Краковом, зібралось якихось дурисвітів тринадцять⁶, які вдавали із себе апостолів, і одного з-поміж себе нарикали Христом⁷, і ходили по селах, нерозумних зваблюючи, і багато чудес хитро-щами творили: у безводних озерах перед людьми рибу ловили, перед тим її туди наметавши; найнявши кого, аби мертвим сотворився, аж поки його воскресять, так мертвих воскрешали тощо⁸.

На Шльонську ж гостили у однієї жони, а що не хотіла їм дати того, чого у неї просили, то отай вкла-ли губку запалену в убрус і одійшли, грозючи їй помстою од Бога; та ж, не подивившись, покляла убрус з огнем у скриню; і по малому [часі] загорілася її скриня, а по тому весь дім згорів.

Аж прийшов муж й та й каже:

«Що се таке?»

Вона ж мовить:

«Христос мене покарав [за те], що йому не дала [того], що у мене просив».

А муж, розумніший бувши, розпізнав, що [то] дурисвіти були сі, зібрав сусідів і погнався за ними. І дуже їх побили, так що одтоді облишили сю облуду⁹.

У сей рік, у Кракові, якийсь жид хулив віру християнську, його ж, Письмом [Святим] переплівши, на вогні спалили.

У той же рік був мор великий у Кракові¹⁰.

У той же рік прийшли татари у Руську землю¹¹, і зібралася на них шляхта, і, настигнувши їх за Ме-жибожем, поблизу Воромова, розбила, і полон [у них] одняла.

У сей рік Василій Іванович, князь московський, почав війну із Жигмунтом¹² за те, що Олена, сестра його, вдова, яка була за Олександром, братом Жигмонтовим, не мала у них честі. І пішов [він] у Литву, і минув Смоленськ миль на тридцять. Жигмонт же, зібравшись з литвою і ляхами, призвав ще і Минди-кирея-царя з татарами, [та й] пішов супроти москві. Та князь московський, почувши, що король іде на нього з татарами, вернувся до себе.

У сей рік якийсь Галинський [Глинський] у Литві чимало зла починив, і городів з-під Литви москов-ському князю подіставав¹³, і Слуцько хотів узяти з-під Анастасії, княгині Симеонової, та не зміг, тільки волость її, як татари, поплюндрував, і Копил, і Туров дістав, і Мозир.

У рік 7016 (1508). Глинський не перестає пакості діяти Литві¹⁴, своїй отчизні. Прийшов [той] знов під Мінськ із москвою, гублячи землю, [та] розбитий був Жигмонтом-королем. [Розбита була і] москва; а ті, що zostались, покидавши зброю і все своє, кинулись тікати. Глинський же із позосталим [військом], ті-каючи, чимало землі вогнем попалив. А Жигмонт ішов за ними, також огнем і мечем землю Московську пустошачи¹⁵. Та помирився князь московський із Жигмонтом.

У той час татари, думаючи, що король забариться у Москві, прийшли в Литву¹⁶ і почали [її] плюндру-вати. Але Костянтин, князь острозький, гетьман, розбив їх і полон увесь [у них] одняв.

У рік 7017 (1509). Посли московські присягнули королю на мир¹⁷, а він їм узятих [в полон] бояр усіх одпустив.

У той же рік Богдан Стефанович, воєвода волоський, знову прийшов на Поділля¹⁸, і хотів узяти Кам'янець, і не міг, також Галич, та й там били його дуже і гармати одняли у нього. По тому пішов [він] під Львів, ме-чем і вогнем плюндруючи [землю], і три дні його діставав, і, погубивши там немало своїх, одійшов ні з чим, а коли до того ж почув, що король із силою йде на нього, [то] вернувся у свої Волохи, і тоді Рогатин¹⁹, який піддався йому, взяв, і вогнем спалив. А король послав за ним свого гетьмана, і теж його землю Волоську²⁰ вздовж і вишир мечем і вогнем поплюндрував. Аж по тому помирився сей Богдан-воєвода з королем.

У той же рік в Цариграді струснулася земля, так що й сам цар вийшов із города од страху і серед по-ля у наметі жив.

У той же рік Василій Іванович, князь московський, взяв славний город Псков.

У сей рік татари ногайські розбили Миндикирея, царя перекопського, і двох синів його убили, а сам [він] ледве втік.

У рік 7018 (1510). Миндикирей, цар перекопський, розбив татар ногайських²¹ і помстився над ними за свою обиду.

Під той час у Львові був страшний трус [землі]²² і громи; так що багато домів під той час розвалилося.

У той же рік не здержав миру з королем Миндикирей, як обіцяв, а прийшов у Литву з великою си-лою, аж до Вільна, і багато зла сотворив, і здобичі взяв, і християн у полон повів, та, з ними через ріку

переправляючись, утонув із багатьма людьми. Тоді й гетьман волоський¹, гонячись за татарами з малою дружиною, татарами вбитий був. А татари більше од води, аніж од меча, ушкоджені, вернулися в Перекоп із полонем.

У рік 7019 (1511)^I. Миндикирей, цар перекопський, прислав послів, поновляючи мир, що його сотворив був, [і] обіцяв королю помагати, де тільки кому треба буде. А король, як і обіцяв, дав йому данину, тобто п'ятнадцять тисяч. Миндикирей же взяв гроші, лукавець і несталець, та, гордячись, що цар турецький Баязет узяв у нього дочку, пішов на Волохи із сорока тисячами татар. Воєвода ж волоський, маючи поміч од угрів і короля польського, пішов супроти них.

І в той час прийшла вість Миндикирею, що ногайські татари землю його всю поплондрували², жон і дітей побрали. Зоставивши Волохи, кинувся [він] у свою землю.

У сей рік посвячений був митрополит московський Варлаам, архимандрит симонський.

У рік 7020 (1512)^{II}. Миндикирей-татарин, не пам'ятаючи, що вже-бо двічі мир прирік королю³, прийшов із двадцятьма тисячами [війська] і розложився межі Бузьком і Олеськом, і звітлія розпустив заго-ни свої. Король же, чувши про се, поспішив послати дружину свою на нього. Та доки од короля прийшло [те військо], Ласкоронський, староста каменецький, зібравшись зі своїми, перебив до кінця один загін біля Білки, увігнавши його у болота⁴. А по тому, зібравшись, гетьман польський Миколай Каменецький з ляхами і Костянтин, князь Острозький, гетьман литовський, з руссю і литвою, прийшли на Миндикирея і билися з ним затято⁵.

І тоді обступлені були наші силою татар, та, одначе, билися з татарами, хоч і не рівні з ними були, аж по тому один полк прорвався крізь татар до їхнього коша, і там почали полонених людей розв'язувати (а було ж їх шістдесят тисяч), і казали їм, аби помагали їм на татар як тільки хто може. І так побідили Миндикирея під Вишневецем над Горинню, що ледве [він] сам із жменькою дружини втік.

Невдовзі по сім прислав Миндикирей до короля, жаліючи [про те], що сотворив, і дав у заклад сина свого Дзаладіна, поновлюючи мир, який перед тим із королем сотворив. Але Дзаладин невдовзі вмер, тож і мир сей із злостивцем тим перервався, бо й король уже данини не хотів татарам давати.

У рік 7021 (1513). Царю перекопському знову данину обіцяли [ляхи] давати⁶, аби од нього в тишині сиділи і на Москву [з нього] помічника [мали].

У сей рік Олена-королева, дочка Івана, князя Острозького [московського], переставилася і покладена була в церкві. А король цілу зиму готувався [в похід] на Москву.

У рік 7022 (1514)^{III}. Василій Іванович, князь московський, одразу ж, [як повернуло] на весну, послав перед собою Глинського, зрадника литовського, який покушався городи литовські брати⁷; та не міг, би-ли-бо його кріпко.

І по тому сам князь прийшов з великою силою під Смоленськ і діставав його впродовж тижнів дванадцяти, та не міг взяти⁸, хоч і вогненними кулями стріляв; і по тому, осоромлений, пішов од нього, тільки волості околицьні поплондрував.

А Глинський тішив його, обіцяючи дістати Смоленськ, що й сотворив. Прийшов-бо [він] до Смоленська і почав ласкавими [словесами] улещувати смоленщан, а також грозити [їм карами], якщо не піддадуться. І по сьому, улещені будши, відкрили [ті] город і пустили москву, липня тридцятого⁹.

А на другий день сам князь московський у Смоленськ прийшов¹⁰ і, що в нім було красного, все у людей побравши, на Москву одіслав.

І по сьому, розгордившись¹¹, послав [той] війська вісімдесят тисяч аж до Вільна, а кайданів послав во-зами — хотів у них панів польських і литовських кувати і чужоземцям давати.

Хотів тоді Лев Десятий, папа, помирити Москву з королем, та не міг.

Тож послав Жигмонт-король на москву своє військо і спершу розбив москву над рікою Березиною, а до кінця те, що зосталось, над Кропивною¹².

У той же час Миндикирей-татарин не помагав ляхам, а як тільки побачив москву розбиту, [то одразу ж] пішов у Московську землю і її вогнем і мечем аж до п'ятнадцяти миль од столиці поплондрував¹³, а людей без числа у полон повів.

Тоді й князь московський Глинського, зрадника литовського, вверг у темницю; і по тому, хоча й ви-пущений [той] був, та, одначе, кончина його зла спіткала.

У рік 7023 (1515)^{IV}. Прийшли татари на Поділля до Теревовлі¹⁴, але звіттам їх Творовський одстрашив і прогнав.

У той же рік Миндикирей, як і обіцяв королю, пішов у Москву, аж за чотирнадцять миль од столиці спинився, плондруючи [землю] вогнем і мечем, а людей без числа повів у полон¹⁵.

У той же рік був мор великий у Кракові¹⁶.

Про початок козаків.

У рік 7024 (1516)^I. Жигмонт, король польський, прагнучи до миру з Московою, просив кесаря німецького, аби той помирих його з князем московським. Та чи помиришся із гордим і впертим?

Отож король почав готуватися до війни і послав до Миндикирея, царя татарського, аби той пішов із ним на Москву; та той, лукавий бувши, і од короля, і од князя дари брав і обом помагати обіцяв. Король же, не покладаючи віри на сього пса, помислив, що коли той схоче шкодити своїми загонами в нашій землі, то треба буде нашим одстрашити їх з неї, і сповістив своїх, аби стереглися татар: всією-бо силою міг татарин піти в його землю.

Так ото і сотворив окаянный Миндикирей: послав чотирьох цариків із сорока тисячами татар, і поклалися при Бузьку, а загони по Волині і Поділлу розпустили, скрізь огнем і мечем плюндруючи землю; самих тільки людей одвів у полон до п'ятдесяти тисяч, що вже говорити про товар та все інше. Зібралися на них наші, але не важилися проти такої сили виступити.

У той-то лихий рік і почалися в Україні козаки, що про них, про те, звідки і як початок свій мають, дещо скажемо.

Вже од самого початку свого народ наш руський війн не минав, із первовіку доводилося йому знати се художество — зброю та брані, що вже докладніше оповідалося в главі про те, звідки взявся народ словенський; по тому, як почали князі бути, настав ліпший лад і звичаї кращі (завелися) в землі нашій, та, одначе, народ наш войовничий не перестав вести війни, якщо не з окольными навколишніми народами, греками, а потім половцями, печенігами, то самі межі собою, як із сього ж літопису можна бачити, допоки од Батия, татарського царя, що землю нашу руську спустошив, а народ наш умалив і смирив, до того ж ще і од ляхів, і литви, і москви, та й од міжусобних воєн зіло озлоблені й умалені ми стали, а там і князі у нас перевелися; тоді тільки наш народ трохи заспокоївся.

У рік же вище вказаний^{II}, коли король мірявся силою з московою, а Миндикирей полонив землю нашу, як про те вище мовилося, послав Жигмонт-король посла до Миндикирея, кажучи: «Нащо, мир маючи зо мною, полонив мою землю?» Миндикирей же одповів: «Не з моєї волі се безчинці сотворили, не зміг я їх утримати».

Жигмонт-король, хочучи сміхом за сміх оддячити, послав Прецлава Лянцькорунського на Україну збирати люд і так само татарам пакостити; той же, зібравши охотників кілька сот, пішов із ними аж під Білогород і там забрав силу товару, і коней, і овець татарських і турецьких, та й повернувся назад. Татари ж бо і турки, зібравшись, гналися за ними і настигли їх аж під Очаковом, біля Овидового озера, і билися з ними; та наші поразили їх і з великим добитком та в доброму здоров'ї повернулися.

І по тім війнолюбивий наш народ, засмакувавши собі здобич, наставив собі старійшину з-посеред себе, на ймення Козака, од нього ж бо і самі по тім козаками нареклися, і почали самі часто в Татарську землю ходити, і звідти багаті добитки приносити; день же одо дня примножилося їх, так що з часом намножилося; і навіть досі не перестають [вони] пакості творити татарам і туркам. А старійшину собі обирають з-посеред себе, мужа хороброго і смисленого, за своїм давнім звичаєм; живуть же повсігди на Запорожжі, рибу ловлять, її без солі на сонці сушать; а на зиму розходяться кожний у свій город, тільки кілька сот зоставляють на курені стерегти стрільби і човнів; а на літо знову збираються.

Отак-то початок свій прийняли.

У сей рік посвячений був Іона мінський на митрополію Київську, од патріарха Пахомія.

У дні Максиміліана, кесаря німецького, року 7023 (1515)^{III}, возстав у землі Саксонській великий еретик Мартин Лютер, котрий перед тим був чернець, ксьондз і казнодія, а по тім звергнув із себе чернецтво, і взяв собі за жону Катерину, також черницю, і зачав учити та писати ересі супроти папи і костелу римського. Зібрали ж бо супроти нього багатолюдний собор, повелінням папи Леона, і стали із ним на прю на соборах, та не могли його одоліти, доки у тій злобі й помер року 7052-го. Мав і виучеників та поборників своєї ересі: Звиндія, Коломпадіуса, Кальвіна, Мелантона, Королостадулса та інших; проте невдовзі всі вони одійшли од учення Лютерового, кожний свою ересь ізмислив і людей по-своєму вчив, їх-бо ересі й донині в Німецьких землях пробувають^{IV}.

Про заведення нового календаря.

У рік 7080 (1572) [7090 (1582)]. Григорій XIII, папа римський, не задовольняючись пасхалією, викладеною святими отцями, захотів римському костелові утворити іншу пасхалію. І, щоб се здійснити, з великим старанням зібрав з усього світу щонаймудріших астрономів і звідарів, головою ж і заводієм яких був Клавіус-езуїт. Ті ж із великою ширістю в сьому ділі потрудилися протягом цілих десяти літ. І кажуть, що познаходили у старій пасхалії багато огріхів, у соняшній течії, тобто у річному обході, днів 365 і годин шість не всецілих, як у календарі Юліушовому і старій пасхалії засвідчено, а тільки днів 365, і годин 5, і хвилин 9, і секунд 16, недоставало до всецілих годин хвилин десять, і секунд 44, і несікомих трохи; так само і в місячній течії, кажуть, що недоставало трохи дрібних, од чого по трьохстах дванадцяти роках день один зайвий в крузі місячним прибуває. Хоч усім відомо, що місяць через 19 літ плину свого в ці самі дні та числа народження свій має, як і в попередні 19 літ: одначе не в ці самі години, тому що не вистачає багатьох хвилин, і через них кожного 19-го року починає плин свій випереджати, аж поки за триста і дванадцять літ не випередить плин свій на один день. І кажуть, що од сього-то огріху світил небесних пасхалія од звичайної своєї течії на десять днів одстала і Великдень не на свій час починає припадати, так що не тільки по рівноденню повного місяця, а й по остатній квартирі. Усі ж вище згадані астрономи, добре помисливши, одвергли з календаря десять днів, які од сих подробин недоречно росли, і утворили собі іншу пасхалію; ще ж притому установили, щоб кожного 312-го року з місячної течії день один викидати, а в соняшній течії, тобто річному обході, або пасхалії, що триста літ три дні викидати, а в четверте століття нічого не одкидати. І якщо сього триматись, то може неушкоджена пробувати навіки ся їхня пасхалія.

По створенні ж нової сеї пасхалії одразу одлучилися од свят грецьких десятьма днями, року 7090 (1582), і почали великі насильства творити русі, хочаби, аби з ними їхні свята русь святкувала; але по тім, на жадання русі, Стефан-король, року 7092 (1584) і року 7093 (1585), лютого 15-го та ін., привілеями своїми заборонив ляхам творити пакості і насильства русі щодо свят, а русі дав волю за старим календарем свої свята святкувати.

Про үнію, як почалася вона в Руській землі.

У рік 7096 (1588), за королювання в Польщі великого короля Жигмонта III, а за папи римського Климента VIII та за митрополита Київського Онисифора Дівочки, приїхав у нашу землю Руську найсвятіший вселенський патріарх константинопольський Іеремія, перший од хрещення Русі навідав свою давню паству. І прийнято було його од усіх із великою честью та радістю.

У рік 7097 (1589) Жигмонт-король, на жадання князя Острозького, а од того ж і сам вбачаючи у ньому природного пастиря руського східного благочестя, дав йому привілей вольності, аби без жодної перешкоди і заборони розглядав і провадив справи щодо церков східних і овець своєї пастви у всій його державі, як у Короні Польській, так і у Великім Князівстві Литовському.

У ту пору патріарх застав великий нелад серед духовних, не тільки між менших, а й у самого митрополита: сей-бо Онисифор Дівочка, митрополит, двоєженцем будучи, держав, на спокусу іновірних, держати престол митрополії руської Київської. Випробувавши його добре і, за правилами, одставивши од престолу святительського, на його місце обрала русь Михайла Рогозу, чоловіка вченого. Дух святий, діючи в патріархові, не благоволив до того, і не хотів того висвячувати патріарх; та, зрештою, моліннями-проханнями од багатьох умолених будучи, мовив: «Якщо достойний є, як кажете, то хай буде достойний; якщо ж недостойний є,— чистий я од сього, не моя вина в тому, самі побачите». Та й посвятив його. Також і Тимофія, архімандрита супрасльського, за вбивство та інші беззаконня, скинув і на його місце іншого поставив. Ще ж, хочаби обновили любов апостольську, заснував по містах братства церковні, у Львові ж та у Вільні ставропігії заснував, що їх потім королі привілеями своїми ствердили.

І се почасти зробивши, поїхав [патріарх] до Москви також одвідати овець своїх, де, як добрий пастир, що тільки міг, на користь чинив і поправляв. Тоді ж і патріарха першого у Москві, Іова, волею та благословенням інших трьох патріархів, посвятив; по ньому другий патріарх на Москві Ігнатій, третій Гермоген, четвертий Філарет, отець царя Михаїла, п'ятий Никон, шостий Іоасаф.

По немалому часі ж повернувся [патріарх] із Москви в Русь і повелів Михаїлові, митрополитові Київському, зібрати собор, щоб на ньому все, ще недокінчене, до кінця довести і на решту безчинних кари понакладати: чув-бо про безчинства Кирила, луцького єпископа, та інших.

Кирило й інші безчинні, боячись собору, перелукавлювали митрополита, зо дня на день одкладаючи скликання собору. Та й митрополит, сам знаючи дещо за собою, боявся собору.

Патріарх же, у Замості тривалий час живучи, не міг дождатися собору і, бачачи, що день одо дня та не те, що [він] у Москві зібрав, зважився їхати до себе назад і написав листа до митрополита, даючи йому повну владу збирати собор і Кирила Терлецького, єпископа луцького, та інших безчинників іменем

його судити і карати; про себе ж повідав: «Не маючи з чого жити, од'їжджаю до Волохів і там трохи зарбарюся, ждучи, що буде на соборі». І сей лист послав через Григорка до митрополита, котрий жив тоді у Вільні.

Почувши про се, Кирило луцький злякався і приїхав до найсвятішого патріарха з Гедеоном Балабаном, єпископом львівським, справдовуючись, що неповинно перед ним його обмовлено, «в чому і хочу перед тобою на соборі оправдатися». Та й одпровадили обидва сі єпископи патріарха аж до кордону волоського.

А за Григорком послав Кирило вірників своїх, котрі догнали того за Пінськом і не тільки листи патріарші одняли, а й зо всього облупили і, поранивши, ледь живого zostавили. Вість же про се беззаконня Кирилове рознеслася скрізь.

Мелетій же Богуринський, єпископ володимирський і архімандрит печерський, усе про Кирила написав до патріарха, а патріарх послав Дионісія, свого екзарха, з листами до Мелетія, єпископа володимирського, даючи йому повну владу разом із своїм екзархом зібрати собор, якщо не захоче митрополит, і на ньому Кирила та інших безчинних іменем його покарати, навіть і самого митрополита. По тім сей екзарх поїхав і до митрополита і, як повелено було йому, вчинив; і по тім упоминався у митрополита нагороди на покриття того, що найсвятіший патріарх, сидючи в Замості, страгив, ждучи собору, та ні з чим одправлений був од митрополита.

Невдовзі ж бо Мелетій, єпископ володимирський, бувши в одному місті з Кирилом луцьким, мимохит'я одкрився, сказавши: «Маю щось на тебе од патріарха». А Кирило, зваживши на сі слова і бачачи, до чого йдеться, злякався вельми і, хитрий та лукавий бувши, не перестаючи лукавив біля Мелетія, підпиваючи з ним, доки у п'яного украв ключики, якими вночі, коли всі спали, одкрив скриньки його і звідти побрав листи патріарші та інше, що там знайшов.

На той же час прилучилося сьому Кирилові звадитися з якимсь дворянином князя Острозького, котрий усі його беззаконня знав і всім розказував: і про заживання м'яса, і про двоєженство, і про забиття Пилипка-маляра, і що [він] у перелюбі живе із жоною брата свого, і що із злодіями дружбу має, котрі, крадучи, приводять йому воли, і про ковані золоті червінці, і про інше, що й сам князь, призвавши, викрив його в тому і одтоді не любить його.

Невдовзі ж бо переставився Мелетій Богуринський, єпископ володимирський, архімандрит печерський. А на єпископію володимирську обрали Потія, чоловіка родовитого і вченого, та, одначе, вельми непостійного, бо всякої віри спробував і в кожній якийсь час пожив, гадаю, що й жидівської та турецької не минув. Отож-бо до нього й не благоволила благодать Божа, що й чудом показалося: коли бо Кирило луцький постригав його в чернецтво, у Володимирі, саме в той час, як Потій, за звичаєм, у волосяниці підійшов до царських врат, при зачинених дверях, зненацька знявся в церкві незвичайний вихор і підвіяв йому під волосяницю, задравши її йому аж на голову, так що весь зад його аж до шиї людям явився. І по тім поставлено було Потія на єпископство. Сей Потій спершу, по освяченні своїм, у всілякій добротності виявляв себе порядно — і в постах, і в молитвах, і у безсоннях, і в іншому. Та невдовзі Кирило луцький на свою його віру і свій звичай перемінив і всіляким лукавством напоїв.

Поєднав Кирило і Григорка, що його ж по тім єпископом полоцьким своїм заходом сотворив і Германом нарик. Та й сьому Бог не благоволив, бо, бачачи серця людські, прозрів його злобу, що страшним чудом усім показав: коли-бо возводили на єпископство сього Германа, напав на нього біс і бив ним об землю перед усіма, і лежав той без пам'яті й чуття, неначе мертвий, всю службу.

Та, одначе, лукавих не привело до тьми се страшне чудо: Кирило-бо, лукавий, як біс, умислив одторгнутися од патріарха, боячись, щоб коли-небудь за безчинства свої не впав до рук його; і почав, не лінуючись, невтомно діяти, зваблюючи інших єпископів, щоб і їх міг одторгнути од патріарха.

Найперше Гедеона Балабана звабив, єпископа львівського. Обмовляючи патріарха, казав: «Сей патріарх прийшов до нас не як отець, а як грабіжник і заколотник, і не на строгое уладнання, а на зваду, бо збезчестив Онисифора Дівочку, митрополита, і одняв од нього владу супроти звичаю нашого, а в нашій землі звичай такий, що, за привілеєм королівським, кождий на своїй вольності до смерті пробуває; устами запровадив, і братства, і ставропігії, аби наші овечки нам не покорялися; до того ж ще і на нас всілякі звади зводить, шукає вини, щоб і з-поміж нас кого збезчестити та грошей собі набутти — адже і митрополитові заповідав давати собі неповинні гроші; і якщо не постоїмо за себе, то ще більшу нам колотнечу й непевність сотворить». Так і ще більше обмовляв цей лукавець праведного. І Балабан, єпископ львівський, звабившись, пристав до нього, бо і сам гнів мав на патріарха за ставропігію львівську.

Так само звабив він і Потія, єпископа володимирського, що непостійний був, і Михаїла перемишльського, котрий тоді в неблагословенні був у митрополита, а також митрополита й усіх інших; а що на серці мав, щоб поклонитися папі, нікому ж бо того не повідав.

Отак наустивши всіх на патріарха, у рік 7099 (1591) умалив митрополита, щоб зібрав собор у Бересті литовському, на якому не було нічого достойного, тільки Кирило, як біс, не перестаючи, обмовляв патріарха, доклавши ще й те:

«Ми, русь, віри грецької, багато пакостей од ляхів зазнаємо, і церкви наші вони дуже поносять, тож нині давайте умислимо вседушно пристати на те і просити короля й усього сенату, аби нас заховали при вольностях, згідно з правами нашими».

Ся мова люба була всім, і всі на се однодушно пристали, і молили Кирила та Потія, щоб узяли сей труд на себе як найпридатніші для сього, обіцяючи їм помагати. Кирило ж і Потій звабили всіх, щоб на голих пергаменах підписали руки свої та й дали їх до рук Кирилові й Потію, аби ті на них написали, що треба буде.

Сі ж лукаві єпископи, домігшись того, чого хотіли, по соборі одразу ж кинулись до Берната Мацієвського, біскупа луцького, і відкрили йому свою тайну, що хочуть одступити од патріарха і поклонитися папі римському; а біскуп той одразу ж посилає про те до короля; та й король, не барячись, посилає по сих єпископів, тобто по Кирила луцького та Потія володимирського.

У рік же 7100 (1592). Кирило луцький і Потій володимирський, до всього злого проворні, вибравши для свого злочинства слушний час, написали на тих пергаменах прохання до короля, іменем митрополита й усіх єпископів, щоб указав їм путь, як би могли поклонитися папі римському; а на інших пергаменах написали до самого папи. Король же прихильно од них сю вість прийняв і обіцяв їм у тому помічником бути, та ще й усіляких вольностей і місць у сенаті, як і римським духовним, приділити, на що одразу ж і привілеї їм дав.

Слушного часу послав король посла свого до папи з проханням за сих єпископів, а з ним і сих єпископів своїм коштом посилає до Риму. Папа ж, за протекцією королівською, прийняв із почестями сих єпископів, а вони, іменем усієї Русії, оддали йому грамоту, виявляючи згоду на унію з римською церквою і папі під благословення і послух піддаючись; тільки собі упросили, щоб за своїм грецьким звичаєм службу і спів у церквах своїх правити і свята за старим календарем святкувати. І сі всі обіти у церкві Святого Петра присягою ствердили, а папа їм дав лист свого благословення на віки вічні, котрий написано року 7103 (1595), і одпустив їх із миром та з дарами великими; вони ж вернулися, несучи незвичайне русі благословення папине.

Митрополит же та інші єпископи, почувши про се, стривожилися вельми. Також і князь Острозький, і вся руська шляхта не хотіли сеї унії з папою. І повстали всі на Потія й Кирила. І піднялася з того колотеча велика в Русі.

У рік же 7104 (1596), на сеймі, панове руські, і шляхта вся, і дехто з еретиків не хотіли нізащо починати, доки Русь у справі віри заспокоєна не буде; але біскупи та єзуїти помагали Кирилові й Потієві. Король же, прагнучи до миру в своїй землі, повелів митрополитові зі всієї Русі зібрати собор, жовтня 6-го, в Берестю литовському, аби там у справі віри можна було до миру і згоди прийти.

У той же рік, указаний вище час жовтня, зібралася до Берестя велика сила як духовних, так і мирських панів і шляхти. Од духовних сі найзначніші були: по-перше, Никифор, протосингел, і дидакал, і екзарх од найсвятішого патріарха Єремії Константинопольського, Кирило од найсвятішого Мелетія, патріарха Олександрійського, Лука, митрополит Білиградський, Гедеон Балабан, єпископ львівський, Михайло Негребецький, єпископ перемишльський; а також архімандрити: Никифор, архімандрит Печерський, Макарій із Святої Гори монастиря Святого Симона Петра, од Паїсія, єпископа венецького, Матфей із Святої Гори монастиря Святого Пантелеймона, од Амфілохія, єпископа мукацького, Геннадій, архімандрит дерманський, Іларіон супрасльський, Єлисей пінський, (Василій лубенський, Тимофій дорогобузький, Михайло лавришевський, Ісаакій степанський), Симон росовський, перонський грек, Сергій, ігумен смольницький та інші священники, ігумени і протопопи без числа; од мирських же був сам Костянтин, князь Острозький, й інших панів, і шляхти, і послів повітових було немало, що од православних. А з боку владик-уніатів: по-перше, Михаїл Рогоза, митрополит Київський, зваблений уже; Кирило Терлецький, єпископ луцький; Іпатій Потій, єпископ володимирський, Леонтій Пелчицький, єпископ пінський; Герман-Григорко, єпископ полоцький, Дионісій Збируйський, єпископ холмський; Ян Соколовський, архиєпископ львівський; Бернат Мацієвський, біскуп луцький; Станіслав Гомолинський, біскуп холмський; Петро Скарга, єзуїт; і од короля деякі дворяни-ляхи, а од русі не було при них ні єдиного.

Коли ж настав призначений час собору, митрополит та інші його однодумці не тільки не хотіли з православними соборувати, але навіть церкви не дали їм на соборування. Православні ж, не маючи змоги зібратися в церкві, засіли собором, за своїм звичаєм, в однім великім домі; за голову їм був найпремудріший в богословії дидакал Никифор, протосингел і екзарх од найсвятішого Єремії, патріарха трону Константина-града, із вище названими єпископами і архімандритами та іншими, осібно ж панове, і шляхта, і послі повітові; і три дні соборували, і посилали, просячи до себе на собор митрополита з іншими його єпископами. Та ті, за намовою біскупів і єзуїтів, не йшли на собор до православних. Никифор же, маючи повну владу од патріарха найсвятішого, з усіма вище названими святителями і зо всім собором на четвертий день собору, жовтня 10-го, Михаїла Рогозу, митрополита з усіма його однодумцями уніатами з достоїнства святительського, як кривоприсяжців патріарших, низложив і прокляттям піддав; до сього ж і протестацію в городі Берестейському про непослух на них внесли. І було се жовтня 10-го, в рік 1596. Митрополит же, нічим сьому не зарадивши, по скінченні клятьби, проголошеної на нього, сотворив свій собор у церкві зо своїми однодумцями-владиками і з вище названими біскупами, і, облачившись у святительські ризи, сів [на престолі], і спершу повелів архиєпископу на амвоні читати лист папський; по читанні мовили митрополит і всі його однодумці:

«Не треба нам уже собору патріаршого, бо ми одностайно поклонилися папі і йому себе в послух дали, на тому і нині стоїмо, і з церквою його лобизаємося».

І, се мовивши, встали всі, і, обнявшись, лобизалися з біскупами і ксьондзами, і одразу ж літургію почали, за звичаєм римським, служити, на ектенії папу і біскупів поминаючи. Коли ж надійшов час причастю, чудом Божим у келиху божественна кров у воду переміненою виявилася, хоч і не приливали води, за звичаєм римським, так що з дому в іншому келиху принісши вина, не знаю вже як, освятили. І причастившись, одслужили літургію, пішли з церкви з хрестами до костелу і там, пісні свої одспівавши, собор скінчили, веселячись. І, се сотворивши, послали од свого собору до короля. А православні також, у кожному городі протестуючись. І не прийняли їхньої протестації у Варшаві. Та вони, одначе, в Радієві занесли протестацію. Митрополит же, по скиненні своєму, і всі його одностайні не тільки не покаялися, а, навпаки, ще більше, з поміччю духовних лядських, воздвигли на православних велике гоніння, немовби у дні аріанські чи Неронові; так що по тім, у рік 7105 (1597), і Никифора, протосингела патріаршого, котрий на соборі Берестейському скинув митрополита з його одностайними-владиками, багато на нього, безвинного, обмов зівши, на сеймі у Варшаві безсоромно осудили і в Мальборку заточили, де той як добрий, вірний сповідник істини і переставився. Сі ж апостати, римські уніати, і донині, одторгнувшись од Сходу, в тому розділенні пробувають, безперестанно переслідуючи на Церкву Божу.

Примітки

с. 8

- 1 М'ясо і риби благословив Бог їсти.
- 2 Про се Бельський, Стрийковський.
- 3 Чим Бог хоче карати грішних.

I Златоуст на 1 книгу Мойсееву, р. 6; Псалми 13, 52; 1 книга Мойсеева, р. 6.

II Веросій, Йосиф, Стрийковський про се; Златоуст на 1 книгу Мойсееву, р. 6; і Бесіди на Златоустого, 21, і бесіда начало 270; Життя святих; Житіє Ноеве.

III 1 книга Мойсеева, р. 7; Веросій. Йосиф.

IV 1 книга Мойсеева, р. 8.

V 1 книга Мойсеева, р. 9.

с. 9

- 1 Як Бог грішних карає.
- 2 Ной починає жити в Кілікії.
- 3 Йосиф. Бельський про все свідчить.
- 4 Як знайшов грона.

I [Веросій].

II [Веросій].

III Йосиф, Філон, Єпіфаній; Вероним, 20, 1; Стрийковський, 22; Бельський про все.

IV Книга Мойсеева, р. 11.

V Єпіфаній, книга 1; Нестор Печерський, Стрийковський, книга 2.

с. 10

- 1 Про першого ідола.
- 2 Вил.

I Стрийковський, книга 1; Ксенофонт; Бельський, книги 7, 9.

II Діодор Сицилійський.

III (Карісон).

IV Книга пророка Даниїла, р. 14.

V 1 книга Мойсеева; Стрийковський, книга 2; Ксенофонт. Бельський, л. 6. [Карісон].

VI Іоанна, глава 7.

VII [Геродот].

VIII 3 книга Царств, р. 10; 2 книга Параліпоменів, р. 9; Євангеліє од Матфея, р. 12.

IX Веросій; Ксенофонт.

X Стрийковський, 42; Бельський про се свідчить, 188.

с. 11

I Стрийковський, 52; Бельський про се, 8; Стрийковський, 22; Вероній; (Стрийковський).

II 5 книга Мойсеева, р. 20; Книга Ісуса Навина, р. 24; Псалом 77.

с. 12

- 1 Початок слов'ян.
- 2 (Ксенофонт).
- 3 [Гомер-поет].
- 4 Енети в Іллірику осіли, книга 6, р. 11. [Пліній].
- 5 Венеція-город.
- 6 Енети сарматами називалися.
- 7 Черкаси; П'ятигорці.
- 8 [Наші літописці].
- 9 Слов'яни мали війну зі шведами і з Мітрідатом.

I [Гомер-поет, Йосиф, Птоломей, Геродот, Апполлоній, Сабеллій].

II [Птоломей, давній географ].

III Енети з пафлагонами; [Апполлоній, Страбон].

IV Сібеллікус Нерудоліус; Мартин Бельський; Гвагнін про сарматів; Москнини і пафлагонами; Москнини од Мосоха.

V [Веросій].

VI Енети од Рифа. Йосиф.

VII Бельський про се, 73.

VIII Енети до Сарматії прийшли. [Страбон].

IX [Діодор Сікуль].

X [Д. Тетіман Стелла].

XI [Страбон та Птоломей у «Географіях» своїх].

XII Граматик. Войцех Краній. Ян Готус Магнус.

XIII [Трогус Помпеус].

XIV [Павсаній].

XV (Ян Магнус Готус, Граматик, Войцех Кранеюс).

с. 13

- 1 З дунським царем війна русі.
- 2 Енети іллірійські македоняни подолали.
- 3 Македоняни Філіппа в заставі слов'янам дали.
- 4 Грамота Олександра Македонського.
- 5 [Апіній Александрієць].
- 6 [Нестор Печерський].
- 7 Слов'яни по Руській землі розійшлися і по-різному нареклися.
- 8 Руси Рим узали.
- 9 Знову слов'яни первісні свої держави посіли.
- 10 Які звичаї прадавніх слов'ян.

I [Тацит, Прокопій Кесарієць].

II [Длугош].

III [Тацит, Прокопій Кесарієць].

с. 14

- 1 Ріки в Сарматії європейській:
 - Волхов.
 - Двіна.
 - Сосна.
 - Вологда.
 - Дон. Дон під Озовом впадає у море.
 - Дніпро звідки починається. Дніпро під Очаковом впадає у море. Пороги на Дніпрі.
- 2 Порогів тринадцять.
- 3 Острови на Дніпрі.
- 4 Броди на Дніпрі.
- 5 Ріка Волга.
- 6 Волга під Астраханню впадає у море.

I Мартин Бельський, 12.

II Гвагнін про сарматів, 10.

III Бельський про все, вивід про народ польський.

IV Мартин Бельський, 217; Гвагнін про Русь, 33.

с. 15

- 1 Прусс 1.
- 2 Пруси з різних народів.
- 3 Пруси од Прусса нареклися.
- 4 (Цимбри).

I Стрийковський, 24, 118.

II (Еней Сільвій).

III (Птоломей).

IV Мацей Меховіта (Меховський), 22, р. 8; Длугош; Мартин Бельський, кн. 2, 163; Гвагнін, 8.

с. 16

- 1 Од прусса народи розплодилися.
- 2 Рюрик од пруссів прийшов княжити в Русь.
- 3 [Руські літописці].
- 4 [Нестор].
- 5 [Руські літописці].
- 6 Прусси вигибли.
- 7 (Птоломей).
- 8 Початок литви. Литвос, од якого литва.
- 9 Різноморозуміння про литву.
- 10 (Длугош і інші літописці ляські).
- I Мартин Бельський, 63; Гвагнін про пруссів.
- II Гвагнін про литву; Мартин Бельський, 142.

с. 17

- 1 Палемон; Баркос, Кунос, Спера; Керн, Гібут.
- 2 Живибунт, Монтивіл.
- 3 Литвини русі данину давали.
- 4 Вікінд.
- 5 Ердивіл.
- 6 Альгімунт.
- 7 Мінгайло.
- 8 Скірмонт, Гінвіл.
- 9 Гінвіл охрестився і наречений був Юрієм.
- 10 Борис.
- 11 Ріхвальд.
- 12 Гліб.
- 13 Парасковія в Римі переставилася.
- 14 [Скірмонт, Живибунт].
- 15 Куковойт.
- 16 Стройнат, Любарт, Піссімонт.
- 17 [Альгімунт].
- 18 Рінгольт. [Куковойт Живибунтович].
- 19 Утенес.
- 20 Рінгольт русь розбив.
- 21 Мендог [Міндовг].
- 22 Войшелк скинув із себе чернецтво.

с. 18

- 1 Гірмонт, Гілігін, Трабус.
- 2 Роман.
- 3 Нарімонт, Довмонт, Гоаса, Гедрус, Тройден.
- 4 Князі в Литві воюються.
- 5 Ромонт скинув із себе чернецтво і розбив ворогів
отчих.
- 6 Вітон [Вітень].
- 7 Гедимін мав сім синів.
Монтивіл, Нарімонт, Ольгерд, Кейстуд.
Ягелла, Скиргайло, Свидригайло, Корибут.
- 8 Звичаї їхні.
- 9 Хоробрість ятвягів.
- 10 Коли згинули.
- I Мартин Бельський, 36; Мойсей [Бельський], 35;
Гвагнін про Русь, 30.
- II Мартин Бельський; Бельський Мойсей, 354; Гвагнін про Русь, 30; Кромер, кн. 2, 69; кн. 2, 189
- III [Овідій].
- IV Кромер, кн. 2, 469.

с. 19

- 1 Паннонія.
- 2 Ідинтиркус.
- 3 Лиця дітям перерізували.
- 4 Югри осіли в Паннонії.
- 5 Кева.
- 6 Гунни.
- 7 [Антилаюс].

- I Кромер, кн. 4, 69; Мартин Бельський; Гвагнін про половців, 35; Бельський Мойсей, 347.
- II Бельський Мойсей про угрів, 296—297; Гвагнін про угрів, 34.
- III Бароній, 447, 600; 2625; 800, 2; Нестор, року 6403 [964].

с. 20

- 1 Татари од скіфів.
- 2 Розрізнення скіфів.
- 3 Рід свій їдять.
- 4 Людей їдять.
- 5 Чому татарами нареклися.
- 6 Славні війнами.
- 7 Цар Кайгуйста.
- 8 Скількох великих царів розбили.
- 9 Народів множество од них вийшло.
- 10 Крим.
- 11 Достовірніше.
- I Гвагнін про татар; Бельський Мойсей про татар; Кромер, кн. 17, 166.
- II Гвагнін, 29, про волохів, лист 18; Мойсей Бельський, частина 8, 192.

с. 21

- 1 Турки почали укріплятися, взяли Акону.
- 2 Християни із сторін західних прийшли на поміч християнам.
- 3 Впродовж року діставали Акону.
- 4 Початок крижаків.
- 5 [Генріх Звапольт].
- 6 [Отто Карпен].
- 7 [Герман Сальцев].
- 8 [Турки крижаків вигнали].
- 9 [Крижаки переселилися в землю Німецьку].
- 10 [Кондрат з Дурінгу].
- 11 [Крижаки прийшли в Польську землю].
- 12 [Війни крижаків з пруссами і ляхами].
- 13 [Кондрат Помпен].
- 14 [Міндовг охрестився].
- 15 [Данило, король руський].

- I Гвагнін про пруссів, 26; Мартин Бельський, Хроніка прусська.

с. 22

- 1 [Кароліус з Тревіра].
- 2 [Крижаки з ляхами воюються].
- 3 [Альбрехт, маркграф Брандербурзький піддався королю польському].
- 4 [Крижаки перестали бути].
- 5 Кий, Щек, Хорив, Либедь.
- 6 Київ споруджений.
- 7 Кий ходив до Царгорода.
- 8 Хозари, русь подолавши, данину з них збирають.

с. 23

- 1 Русь ходить на греків.
- 2 Болгари охрещуються.
- 3 Варяги беруть данину на Русі. Також і хозари.
- 4 Город Ладогу.
- 5 Біле Озеро.
- 6 Ізборськ.
- 7 Умер Синеус, по тому і Трувор.
- 8 Рюрик єдиновладцем на Русі.
- 9 Рюрик роздавав боярам волості.
- 10 Різність первісних імен в сій землі.

- I Йосиф-історик.
 II [Куропалат, Кедрин].
 III Кромер, кн. 1, лист 38; Гвагнін про Русь, 3, лист 28, в рік 855; Мартин Бельський, 45; Бароній, в рік 842.
- с. 24
 I Гвагнін про Русь, лист 1; Мартин Бельський, кн. 1, лист 53; Кромер, кн. 1, лист 11.
 II Стрийковський, кн. 4, лист 148; Бароній, 853.
 III Мартин Бельський, кн. 1, лист 13; Гвагнін про Русь, 2.
- с. 25
 I Псалом 116-й. (Послання апостола Павла) до філіпійців, зачало 240 (2, 10—11).
 2 Олег Смоленськ взяв і Любеч.
- I Кромер, кн 3, лист 43
 II Бельський про все, 236.
- III Кромер, кн. 3, лист 43.
 IV Бельський про все в рік 902, лист 336.
- с. 26
 1 Олег почав княжити в Києві.
 2 Данина по шелягу.
 3 [Михайл-митрополит] Євангеліє вверг у вогонь, і не згоріло.
- I Куропалат про те; Зонар про те, лист 112; Бароній, 886; Кромер, кн. 3, лист 43.
 II Бароній; Мартин Бельський, кн. 1, 46; Кромер, кн. 3, 39.
 III Гвагнін про Польщу, 23.
- с. 27
 1 Послам усіяку красу показують, хочаби їх до віри християнської привести.
 2 Од присуду Божого не встерегтися, хоч би і волхви його [наперед] прорекли.
 3 1 кн. Мойсея, 41; IV кн. Мойсея, 44; Даниїл, 24.
- I Бароній, 911.
 II Бароній, 912.
- с. 28
 1 Роман же каже.
 2 Русь розбита.
 3 [Греки], вогнем стріляючи, човни [русі] потопили.
 4 Мало русі утекло.
 5 Знову Ігор зібрався на греків.
- I Бароній, 917.
 II Бароній, 929.
 III Бароній, 941; Мартин Бельський, лист 48; Кромер, кн. 3, лист 46; Зонара-літописець про те, том 3.
- с. 29
 1 Греки випросили мир у русі.
 2 Греки утвердили мир із руссю
 3 Ігор насилля творить деревлянам.
 4 Ігоря убили деревляни.
 5 Посли деревлянські прийшли до Ольги.
 6 Лукавство жіноче.
- I Кромер, кн. 3, лист 46; Мартин Бельський, кн. 1, лист 50; Гвагнін про Русь, лист 3.
- с. 30
 1 Ольга по мужу своєму плаче над гробом [його].
 2 [Ольга] вбила деревлян п'ять тисяч.
 3 Ольга хитрощами взяла город Коростень.
 4 [Ольга] перебила всіх вельмож деревлянських.
 5 Ольга охрещується.
- I Бароній, 954.
 II Бароній, 955; Мартин Бельський, кн. 1, лист 54; Кромер, кн. 3, лист 43 і 46, в рік 950; Гвагнін про Москву, лист 22, в рік 942.
- с. 31
 1 Мудра відповідь [Ольги] цареві.
 2 Святослав на війнах ніяких речей не має.
 3 Трапеза його і розкоші.
 4 Данина хозарам по шелягу.
- I Зонара, том 3.
 II Кромер, кн. 3, лист 46.
 III Бароній, 960.
 IV Гвагнін про Польщу, 26.
 V Бароній, 963.
 VI Мартин Бельський, кн. 1, 24; Гвагнін про Русь, лист 3; Мартин Бельський, лист 49; Кромер, кн. 3, лист 44; Гвагнін про Польщу, лист 26.
 VII Кромер, кн. 3, 47; Мартин Бельський, 54; Гванін про Русь, 3.
 VIII Бароній, 969.
 IX Бароній, 970.
 X Бароній, 971.
 XI Кромер, кн. 3, 46; Мартин Бельський, кн. 1, 54; Гвагнін про Русь, 3.
- с. 32
 I Кромер, кн. 3, лист 46.
 II Кромер, кн. 3, лист 47.
 III Бароній, року 975.
- с. 33
 1 Святослав убитий.
- I Кромер, кн. 3, лист 47; Бельський, кн. 1, лист 54; Гвагнін про Русь, лист 4.
- с. 34
 1 Олег Свенельдича убив.
 2 Олег умер у дебрі.
- с. 35
 1 Почав Володимир кумири ставити.
 2 Ісайя, 61. Лука, 3, 90.
- I Кромер, кн. 3, 47; Гвагнін про Русь, 4; Бельський, 54; Стрийковський, кн. 4, 40; Длугош; Бароній, 981.
- с. 36
 I Нестор спочатку про Сарматію.
 II Синаксар Ноїв; 29, 1514. 30.
 III Матфей, 81 [?]; [Марко 16, ст. 15]; Псалом, 18 [19]; 965.
 IV Нестор року 6406 і в діяннях із року 13.
 V Сократ, кн. 3, лист 21.
 VI Нестор святий, 6358 (6353) 845.
 VII Куропалат, том 3.
 VIII Бароній, 845.
 IX Бароній, 866.

- с. 37
 I Cromer, list 48.
 II В рік 6376, 869.
 III Baronijs, 863.
 IV Cromer, list 43.
 V Нестор Літописець, 6406, 898.
 VI Cromer, list 43.
 VII Кромер, 43; Пролог, лютого 14-го; Бельський про все, вивід роду польського, 230.
 VIII Бароній, 855.
 IX Бароній, 867; Бароній, 863.
 X Зонар про те, кн. 3, лист 112.
 XI Куропалаят та інші.
 XII Бароній, 886; Кромер, 3, 43.
 XIII Бароній, 878.
 XIV Бароній, 886.
 XV Мартин Бельський, 54; Зонар, том 3.
 XVI Бароній, 938.
 XVII Зонар, том 3.
- с. 38
 I Нестор, 6494, 986.
 II Стрийковський, кн. 4, лист 135; Длугош, том 1, кн. 3; Меховіта; Мартин Бельський, кн. 1, 55.; Бельський старий, кн. 3, 237.
 III Стрийковський, кн. 4, лист 137.
 IV Стрийковський, кн. 4, 137.
- с. 39
 I Стрийковський, кн. 4, 132; Кромер, кн. 3, 42; Длугош. Меховіта.
 II Бароній, 1088; Ditmarg. lib. 7.
- с. 40
 I Кромер, кн. 3, 43.
 II Кромер, кн. 3, 42; Гвагнін про Польщу, кн. 6, і про Москву; кн. 5, і про Прусси; Мартин Бельський, 52 і 63.
 III Кромер, 3, 42; Мартин Бельський, 52; Гвагнін про Польщу, 26.
- с. 41
 1 [Поливання водою на Великдень].
 2 [Васильків закладений].
- с. 43
 I Бароній, 998.
 II Мартин Бельський, 57; Кромер, кн. 3, 50; Гвагнін про Польщу, 29.
 III Бароній, в рік 1009; Куропалат. Кедрин.
- с. 45
 I Гвагнін про Польщу, 30; Кромер кн. 3, 53; Мартин Бельський, 58.
 II Кромер, кн. 3, 53; Мартин Бельський, 52.
- с. 47
 I Мартин Бельський, 62; Кромер, 61; Гвагнін про Польщу, 32; Бельський про все, 346.
- с. 48
 I Бароній, 1041.
 II Гвагнін про Польщу, 34; Кромер, кн. 4, 68; Мартин Бельський, 75; Кромер, кн. 4, 72.
 III Бельський Мойсей, 347.
- с. 49
 I Бароній, 1048.
 II Бельський Мойсей, 346; Мартин Бельський, 1054.
- III Бароній, 1054.
 IV Бароній, 1055-65.
 V Бароній, 1057.
- с. 50
 I Бароній, 1058.
- с. 51
 I Кромер, кн. 4, 73; Мартин Бельський, 75.
 II Мартин Бельський, 75, 76; Стрийковський, кн. 5, гл. 3, 22.
 III Кромер, кн. 4, 73; Мартин Бельський, 75.
 IV Кромер, кн. 4, 75, 76; [Гвагнін] про Польщу; Мартин Бельський, 76; Мойсей Бельський, 348; Стрийковський, кн. 5, 181.
- с. 52
 I Кромер, кн. 4, 77; Мартин Бельський, 80; Мойсей Бельський, 348; Стрийковський, кн. 5, 181.
- с. 54
 I Мартин Бельський, 81; Кромер, кн. 4, 78.
 II Бароній, 1071.
 III Кромер, кн. 4, 78; Мартин Бельський, 81; Бельський Мойсей, 348.
- с. 55
 I Бельський, 1078.
 II Бароній, 1080.
- с. 57
 I Мартин Бельський, 85; Бельський Мойсей, 350.
- с. 59
 I Бароній, 1095.
- с. 61
 I Мартин Бельський, 93; Кромер, 94.
- с. 62
 I Бароній, 1097.
 II Бароній, 1099.
- с. 63
 I Бароній, 1103; М. Бельський, 93; Кромер, 94; Гвагнін про Польщу, 43; Бельський Мойсей, 308;
 II Мартин Бельський, 112; Бельський Мойсей, 354; Гвагнін про Русь, 31.
 III Бароній, 1105.
- с. 64
 I Бароній, 1107.
- с. 66
 I Бароній, 1115.
- с. 67
 I Кромер, кн. 5, 112; Мартин Бельський, 106; Бельський Мойсей, 357
 II Кромер, кн. 5, 112; Мартин Бельський, 106; Бельський Мойсей, 352.
 III Бароній, 1123.
 IV Бароній, 1124.
 V Мартин Бельський, 107; Кромер, кн. 5, 114; Бельський Мойсей, 353.
 VI Кромер.
- с. 69
 I Кромер, кн. 5, 118; Мартин Бельський, 109; Бельський Мойсей, 353.

II Кромер, кн. 5, 120; Мартин Бельський, 111; Бельський Мойсей, 353; Гвагнін про Польщу, 44.

с. 71

I Бароній, 1143.

II Кромер, кн. 6, 156; Мартин Бельський, 116; Бельський Мойсей, 354; Гвагнін про Польщу, 51.

с. 72

I Гвагнін про Польщу, 52; Кромер, кн. 6, 122; Мартин Бельський, 118; Бароній, 1146; Бельський Мойсей, 355.

II Кромер, кн. 6, 130; Мартин Бельський, 120.

с. 73

I Кромер, кн. 6, 131; Мартин Бельський, 121—122.

II Бельський Мойсей, 355.

с. 78

I Кромер, кн. 6, 44; Мартин Бельський, 125; Бельський Мойсей, 355.

с. 83

I Ростиславичі послали до Андрія.

2 Ростиславичі взяли Київ, а Всеволода взяли в полон.

3 Ростиславичі на Михалка ідуть та миряться.

4 Ольга знову йде од мужа свого і постригається в чернецтво.

5 Андрій грозить Ростиславичам.

6 Мстислав зневажає посла.

7 Мстислав кріпко б'є москву.

8 Ярослав хоче Києва.

9 Ярослав прийшов на поміч Ростиславичам.

10 Москва тікає.

11 Знову війна між князями.

с. 84

I Ярослав вигнаний із Києва.

2 Ярослав знову в Києві.

3 Святослав переставився.

4 Юрій переставився.

5 Ростиславичі просять про Київ Андрія.

6 Андрій московський убитий.

7 Рада про княжіння Московське.

8 Михалко випередив.

9 Ростиславичі дістають Михалка.

10 Михалко втік.

11 Смольняни нестатечні.

12 Михалко вигнав Ростиславичів.

13 Іоанн-митрополит.

14 Русь половцями переможена.

15 Війна за княжіння Київське.

16 Роман одступив.

17 Святослав утік із Києва.

I Гвагнін про Польщу, 54.

с. 85

I Михалко помер.

2 Новгородці міняються князями.

3 Мстислав умер.

4 Святослав узяв за сина королівну.

5 Марія-княгиня умерла, яка спорудила церкву Святого Кирила.

6 Кончак. Половці. Утекли половці.

7 Святослав мириться з братами.

8 Київ погорів.

9 Всеволод підступом полонить Гліба.

10 Святослав почав війну на Русі.

11 Роман Ростиславич умер.

12 Святослав утік із Києва, але знову зібрав рать велику.

13 Святослав пішов на Всеволода московського.

14 Святослав знову ввійшов у Київ.

15 Рюрик розбив половців.

16 Князів половецьких піймано.

I Мартин Бельський, 128.

с.86

1 Рюрик помирився із Святославом.

2 Всеволод пустив з неволі Гліба.

3 Ольга переставилася.

4 Всеволод почав воювати з болгарами.

5 Болгари переможені.

6 Никифор-митрополит.

7 Кончак із половцями прийшов.

8 Русь половців побідила.

9 Посвячення єпископів.

10 Князі на половців збираються.

11 [Князі руські] перемогли половців і князів їхніх у полон побрали.

12 Ігор розбив половців.

13 Святослав пішов на половців і побідив їх.

I Бароній, 1180.

с. 87

I Жона Казимирова.

2 [Руські полки] половців перемогли.

3 Той, хто з гординею на війну йде, переможений буває.

4 Затемнення сонця.

5 Вість Святославу.

6 Половці прийшли на Русь.

7 Суперечка між половцями.

8 Кончак під Переяслав прийшов.

9 Володимир бився з ним кріпко.

10 Не скоро Святослав прийшов на поміч.

11 Половці околиці Путивля пополонили.

12 Ігор утік од половців.

13 Половці прийшли на Русь, потому втекли.

14 Половці часто почали воювати.

15 Половців перемогли християни.

16 Незгода між князями.

17 Єрусалим турки взяли.

18 Ярослав галицький переставився.

19 Ярослав розділив князівство між синами своїми.

I Мартин Бельський, 134; Кромер, кн. 6, 137; Бельський Мойсей.

II Бароній, 1185.

III Бароній, 1187; Кромер, кн. 6, 149.

с. 88

1 Володимир вигнав Олега.

2 Олег шукає помочі.

3 Володимир Ігоревич прийшов із Половців.

4 [Руські полки] половців перемогли.

5 Володимир галицький беззаконно живе.

6 Жону у священника взяв.

7 Олег упросив собі на поміч Казимира-короля.

8 Казимир переміг Володимира.

9 [Галичани] отруїли Олега.

10 Роман у Галичі.

11 Володимир просить короля угорського.

12 Підступ короля угорського.

13 Роман пішов із Галича.

- 14 В Ляхах міжусобна війна.
- 15 Галичани, обдурені, замість Володимира пустили Андрія в Галич. Беззаконня угрів.
- 16 Галичани не хотять угрів. Ростислав, прошений, прийшов до них. Митрополит побуджує князів на війну.
- 17 Угри Ростислава перемогли, по сьому зіллям уморили.
- 18 Володимир утік із Угрів.
- 19 Володимир піддався королю польському.
- 20 Казимир посадив Володимира в Галичі.
- 21 Рюрик помирих Романа з братом.

I Длугош; Кромер, кн. 6, 146; Мартин Бельський, 136; Мойсей Бельський, 352, під роком 1182.

II Мартин Бельський, 132; Кромер, кн. 6, 148.

III Кромер, кн. 6, 149; Мартин Бельський, 132 (чи 192); Мойсей Бельський, 356.

с. 89

- 1 Всеволод утвердив у Галичі Володимира.
- 2 Цісар німецький пішов на турків за гріб Божий.
- 3 Святослав із Рюриком помирився.
- 4 Святослав окував Кунтовдїя.
- 5 Кунтовдїй мститься.
- 6 Ростислав перемиг половців.
- 7 Половці бояться, а зле чинять.
- 8 Перемога над турками.
- 9 Цісар утонув у ріці.
- 10 [Ігор] половців перемиг.
- 11 Князі на половців зібралися.
- 12 Князі стережуть землі од половців.
- 13 Чорні клобуки хотять піти на половців.
- 14 Святослав не помирився з половцями.
- 15 Ростислав перебив половців.
- 16 Ростислав пішов до тестя в Москву.

I Бароній, 1189.

II Бароній, 1190.

с. 90

- 1 Патріархи.
- 2 Святослав хотів почати війну.
- 3 Рюрик раду творить із князями.
- 4 Рюрик утшається з Давидом, братом.
- 5 Початок погибелі Києва.
- 6 Всеволод московський хоче волості в Русі.
- 7 Митрополит звільняє [Рюрика] од присяги.
- 8 Рюрик одняв волості у Романа і дав Всеволоду.
- 9 Початок гніву Романового на Рюрика.
- 10 Рюрик занепокоєний.
- 11 Роман не любив миру.
- 12 Роман, переможений, помирився з Рюриком.
- 13 Всеволод московський хоче заспокоїти Київ.
- 14 Трус землі.
- 15 Труситься земля.

I Кромер, кн. 7, 154; Мартин Бельський, 136; Мойсей Бельський, 357.

II Кромер, кн. 7, 158; Мартин Бельський, 138.

III Бароній, 1195.

с. 91

- 1 Рюрик скаржитися Всеволоду московському на Ольговичів.
- 2 Князі самі з собою воюють.
- 3 Рюрик з великою силою зібрався на Ольговичів.
- 4 Всеволод прийшов Рюрику на поміч.
- 5 Ольговичі улестили Всеволода, і [він] повернувся.
- 6 Ольговичі перед Всеволодом цілували хрест на мир лукаво.

- 7 Рюрик одняв волость у Всеволода.
- 8 Новгородці [вигнали Ярослава].
- 9 Роман перемиг ятвягів.
- 10 Церква Святого Василя споруджена і освячена.
- 11 Ярослав переставився.
- 12 Під Видубичі мур.
- 13 Володимир галицький переставився.
- 14 Роман старається про Галич.
- 15 Лешко посадив Романа в Галичі.
- 16 Половці [прийшли] на Русь.
- 17 Роман усім пакостить.

I Бароній, 1197.

II Мартин Бельський, 137.

III Кромер, кн. 7, 156; Мартин Бельський, 138.

IV Мартин Бельський, 138; Кромер, кн. 7, 157.

с. 92

- 1 Знову Лешко королем.
- 2 Трясється земля.
- 3 Затемнення місяця.
- 4 Латинники взяли Царгород.
- 5 Цісар і папа послали воїв на Царгород.
- 6 Олексій-цар утік у Галич.
- 7 Ісаакій-цар, пострижений у чернецтво, умер.
- 8 Греки смерть заподіяли Олексію.
- 9 Латинники взяли Царгород.
- 10 [Латинники] царем і патріархом поставили латинників; одтоді латинські царі царювали в Царгороді.
- 11 [Латинники] многі святині в Рим однесли.
- 12 Грецькі царі не тоді з православними патріархами були.
- 13 Патріархи православні.
- 14 Коли греки латинників вигнали із Царгорода.
- 15 Рюрик із своїми злі війни починає.
- 16 Рюрик пішов до Овруча. У Києві Інгвар.
- 17 Знамення на небі.
- 18 Роман перемиг половців.
- 19 Лешко не хоче бути королем.

I Кромер, кн. 7, 158; Мартин Бельський, 139; Мойсей Бельський, 169; Палинодія, 405.

II Мартин Бельський, 140; Кромер, кн. 7, 160.

III Кромер, кн. 7, 161; Мартин Бельський, 140.

с. 93

- 1 Рюрик з половцями пополонив Київ.
- 2 [Половці] людей у полон повели.
- 3 Роман знову усмирих Рюрика. Роман лукавить.
- 4 Знамення небесні.
- 5 Князі руські пішли на половців.
- 6 Рюрик знову в біді. Роман принукою постриг його в чернецтво із жоною і дочкою, а синів (його) повів у Галич.
- 7 Роман шукає причини для війни з ляхами.
- 8 Роман під Завихосгом убитий. Діти Романові.
- 9 Литва і ятвяги данину Русі давали.
- 10 Лешко королем став.
- 11 Рюрик скинув із себе чернецтво і в рік 1206 почав княжити в Києві.
- 12 Галичани призвали в поміч угрів.

I Мартин Бельський, 142; Кромер, 163

II Кромер, кн. 7, 163.

III Кромер, кн. 7, 164; Мартин Бельський, 143.

с. 94

- 1 Рюрик побоявся угрів і пішов од Галича.

- 2 Всеволод сів у Києві, а Рюрик — в Овручі.
 3 Володимир на княжінні Галицькому.
 4 Володимир хоче викоренити плем'я Романове.
 5 Романова [вдова] утекла до Лешка з дітьми.
 6 Лешко взяв [город] Володимир.
 7 Рюрик знову зігнав з Києва Всеволода.
 8 Всеволод пішов на Переяслав, та не зміг його взяти.
 9 Всеволод знову вигнав Рюрика з Києва.
 10 Мстислава обступили.
 11 Другого Мстислава обступили.
 12 Всеволод сів у Києві.
 13 Рюрик знову зігнав із Києва Всеволода.
 14 Ігоревичі в Галичі почали воювати [між собою].
 15 Василько княжить у Бересті.
 16 Литва [і] ятвяги пакості діють Русі.
 17 Галичани почали воювати з Романом.
- с. 95
 1 Угри зле починають [діяти] з галичанами.
 2 Роман утік з Угрів.
 3 Галичани не хотять угрів.
 4 Володимир у Галичі.
 5 Володимир хоче викоренити Романовичів.
 6 Всеволод помирився з Рюриком і сів у Києві.
 7 Володимир і Роман хотять убити бояр.
 8 Галичани закрамолилися проти Ігоревичів.
 9 В Перемишлі Святослава полонили.
 10 Поміч Данилу прийшла.
 11 Поміч Ігоревичам.
 12 [Угри] Романа полонили.
 13 Данило сів у Галичі на княжінні.
 14 Мати [Данилова] прийшла до Галича.
 15 [Галичани] князів повісили.
 16 Галичани вигнали матір Данилову.
 17 Король смирив галичан.
 18 Галичани крамолять проти угрів.
 19 [Галичани] послали по Мстислава.
 20 Мстислав прийшов.
 21 Данило втік.
 22 Матвій-митрополит.
 23 Угри ідуть на Мстислава до Галича.
 24 Мстислав утік.
- с. 96
 1 Володислав, боярин галицький, повстав проти угрів.
 2 Угри повернулися [в землю свою].
 3 Володислав почав княжити в Галичі.
 4 Данило прийшов із Угрів до Василька, брата свого.
 5 Мстислав, і Лешко-король, і Данило (пішли) на Володислава.
 6 Не змогли [вони] взяти Галича.
 7 Лешко-король сватається з королем угорським.
 8 Володислава [вони] перемогли.
 9 Коломана помазали на королівство.
 10 Лешко, король польський, [посадив Данила на княжінні Володимирському].
 11 Ростиславичі упросили собі Мстислава на поміч.
 12 [Мстислав] усі волості Чернігівські [повоював].
 13 Переможений Всеволод утік.
 14 Мстислав двох князів полонив.
 15 Мстислав узяв Вишгород.
 16 [Мстислав] у Київ увійшов.
 17 Мстислав у Києві князем.
 18 Всеволод московський переставився.
 19 Король угорський розгнівався на короля польського.
 20 Лешко розгнівався на угрів і послав по Мстислава.
 21 Прийшов Мстислав.
- I Мартин Бельський, 144; Кромер, кн. 7, 165.
 II Мартин Бельський; Кромер, кн. 7, 165.
- с. 97
 1 Данило взяв (собі ча жону) дочку у Мстислава.
 2 Сини Данилові.
 3 Данило почав війну з Лешком-королем і побрав під ним городи.
 4 Данило з ляхами воюється.
 5 Лешко з уграми підійшов до Галича.
 6 Мстислав пішов шукати помочі.
 7 Посли литовські до Данила.
 8 Коломан увійшов у Галич.
 9 Сила Мстиславова.
 10 Мстислав розбив угрів і ляхів.
 11 У Москві межі собою війни.
 12 Рюрик переставився.
 13 Половці воюють.
 14 Руси, і ятвяги, і литва воюють Лядську землю.
 15 Побідили ляхи і князів [руських] узяли в полон.
 16 Мир між ляхами і русичами.
 17 [Русичі] литву побідили.
 18 Комета знаменувала пагубу християнам.
- I Мартин Бельський, 145; Кромер, кн. 7, 166.
 II Мойсей Бельський, 359.
 III Кромер, кн. 7, 166; Мартин Бельський, 145.
 IV Кромер, кн. 7, 167; Мартин Бельський, 158 [146].
 V Мойсей Бельський, 358.
- с. 98
 1 Татари прийшли на половців.
 2 Половці прибігли по поміч до русі.
 3 Князі половецькі охрестилися.
 4 Князі руські радяться про татар.
 5 Князі руські згодилися [помагати половцям].
 6 Посли татарські до русі.
 7 [Русичі] послів убили.
 8 Русичі пішли на татар.
 9 [Русичі] сторожу татарську піймали.
 10 Кирило митрополитом.
 11 Олександр зваджує Данила із Мстиславом.
 12 Мстислав переміг.
 13 Мстислав помирився з уграми і дав дочку свою за Белу-королевица.
- I Кромер, кн. 7, 167 [166]; Мартин Бельський, 145; Мартин [Мойсей] Бельський, 359;
 II [Кромер, кн. 7, 167]. Мартин Бельський, 146; Мойсей Бельський, 359.
- с. 99
 1 Мстислав переставився.
 2 Литва і ятвяги переможені.
 3 Володимир київський повстав на Данила.
 4 Данило збирається.
 5 Лешко-король убитий.
 6 Галичани на княжіння Данила просять.
 7 Олександр-колотник бунтує угрів на Данила.
 8 Галичани послали знову по угрів на Данила.
 9 Бела побрав городи руські.
 10 Данило переміг Белу.
 11 Князі почали воювати межі собою.
 12 Володимир зібрався з Данилом до Києва.
- с. 100
 1 Володимир і Данило переможені.
 2 Володимира [половці] узяли у полон.

- 3 Половці не хотять піти на Данила.
- 4 Данило з Михайлом помирилися.
- 5 Данило звадив литву з Михайлом.
- 6 Князі зганяються з Києва.
- 7 Затемнення сонця.
- 8 Батий полонив Московську землю.
- 9 [Люди] спустошення городів оплакують.
- 10 Татари Переяслав полонили і [землі] навколо нього.
- 11 Єпископи переяславські.
- 12 Татари Чернігів поплонили і [землі] навколо нього.

с. 101

- 1 Роздивляються татари на Київ.
- 2 Михайло побив послів, а сам утік.
- 3 Данило взяв Київ [і] Дмитра-воєводу посадив у Києві.
- 4 Батий прийшов на Русь.
- 5 Батий прийшов до Києва.
- 6 [Кияни] Десятинну Богородицю обкопали.
- 7 Палати з людьми завалилися.
- 8 Татари узяли Київ.
- 9 Дмитра слухає Батий.
- 10 Батий пішов на Волинь.
- 11 [Батий] полонить городи волинські і подільські,
- [але] Кам'янця і Крем'янця не може взяти.
- 12 [Батий] пішов на Угри.
- 13 Битва з уграми татарів.
- 14 [Татари] поплонили землю Угорську.
- 15 Данило в Мазовші.
- 16 Татари Лядську землю поплонили.
- 17 У Ляхах міжусобна війна.
- 18 Татари знову в Ляхах.

I Кромер, кн. 8, 184; Мартин Бельський, 168; Мойсей Бельський, 360; Гвагнін про Польщу, 60.

II Кромер, кн. 8, 188; Мартин Бельський, 169; Мойсей Бельський, 361; Гвагнін про Польщу, 61.

с. 102

- 1 Ярослав московський поклонився татарам.
- 2 Дмитро-воєвода над Києвом.
- 3 Князі піддаються татарам.
- 4 Данило перемиг угрів.
- 5 Данило поклонився Батієві.
- 6 Данило знайшов ласку у Батія.
- 7 Данило укріпився.
- 8 Кондрат, король польський, умер.
- 9 Михайло чернігівський замучений татарами з боярином.
- 10 Данилове звитязтво в Мазовшу.
- 11 Данило перемиг Фрідріха.
- 12 Данило з Левом перемиг чехів.
- 13 Ярослав московський переставився.
- 14 Папа намовляє татар охреститися.
- 15 Міндовг, князь литовський, охрестився.
- 16 Войшелк ченцем.
- 17 Данило почав славний бути.
- 18 Данило коронований на королівство.

I Мартин Бельський, 172; Гвагнін про Польщу, 92; Мойсей Бельський, 361.

II Гвагнін про татар, 2.

с. 103

- 1 Ляхам посту зменшено.
- 2 Олександр князем над Києвом.
- 3 Данило перемиг ятвягів і наклав на них данину.
- 4 Олександр [став] князем над Москвою.
- 5 Митрополит зустрів його з хрестами.

6 Міндовг коронований на королівство Польське [треба: Литовське].

7 Перечислили татари всі душі в Москві.

I Кромер, кн. 20, 196; Мартин Бельський, 176.

II Кромер, 198; Мартин Бельський, 176; Мойсей Бельський, 162.

III Кромер, кн. 9, 205; Мартин Бельський, 182; Гвагнін про Польщу, 63.

IV Мартин Бельський, 183; Кромер, кн. 9, 206; Палинодія, 409; Никифор Грегорас, кн. 5.

с. 104

I Никифор. Грегорас, кн. 6.

II Кромер, кн. 9, 206; Мартин Бельський, 182; Гвагнін про Польщу, 67.

III Мартин Бельський, 183; Кромер, кн. 9, 207; Гвагнін про Литву, 12.

IV Кромер, кн. 9, 208; Мартин Бельський, 184; Гвагнін про Польщу, 63.

V Кромер, кн. 9, 208; Мартин Бельський, 184.

VI Кромер, кн. 9, 207; Мартин Бельський, 184; Гвагнін про Литву, 13; про Польщу, 63.

VII Мартин Бельський, 184; Кромер, кн. 9, 207; Гвагнін про Литву, 13.

с. 105

I Кромер, кн. 9, 219; Мартин Бельський, 185.

II Кромер, кн. 9, 215; Мартин Бельський, 168; Мойсей Бельський, 363.

III Кромер, кн. 9, 211; Мартин Бельський, 189; Мойсей Бельський, 363; Гвагнін про Польщу, 64.

IV Гвагнін про Литву, 14; Мартин Бельський, 158.

V Гвагнін про Литву, 14; Мартин Бельський, 158, 190; Кромер, кн. 9, 216.

VI Кромер, кн. 9, 217; Мартин Бельський, 158; Гвагнін про Литву, 15; про Польщу, 66.

с. 106

I Мартин Бельський, 191; Кромер, кн. 9, 218.

II Кромер, кн. 9, 220; Мартин Бельський, 194; Мойсей Бельський, 366; Гвагнін про Польщу, 66.

III Кромер, кн. 10, 221; Мартин Бельський, 194; Мойсей Бельський, 366; Гвагнін про Польщу, 66.

IV Кромер, кн. 10, 225; Гвагнін про Польщу, 67.

V Кромер, кн. 10, 226; Мартин Бельський, 197; Мойсей Бельський, 365; Гвагнін про Польщу, 67.

VI Мартин Бельський, 198; Кромер, кн. 10, 226; Гвагнін про Польщу, 67; Мойсей Бельський, 365.

с. 107

I Кромер, кн. 10, 227; Мартин Бельський, 198; Мойсей Бельський, 367; Гвагнін про Польщу, 69.

II Кромер, кн. 10, 227; Мартин Бельський, 198; Гвагнін про Польщу, 69.

III Мартин Бельський, 206.

IV Гвагнін про Литву, 20; Кромер, 238; Мартин Бельський, 208.

с. 108

I Кромер, кн. 11, 240; Мартин Бельський, 216; Гвагнін про Польщу, 75; про Литву, 23.

II Кромер, 251; Мартин Бельський, 217; Кромер, 260.

III Мартин Бельський, 225; Гвагнін про Польщу, 71.

IV Кромер, кн. 11, 263; Мартин Бельський, 228.

V Кромер, кн. 12, 264; Мартин Бельський, 228.

VI Кромер, кн. 12, 266; Гвагнін про Польщу, 78.

VII Гвагнін про Литву, 24; Мартин Бельський; Кромер, (кн. 12), 264.

с. 109

- I Стрийковський, кн. 12, 424.
- II Кромер, кн. 12, 268.
- III Кромер, кн. 12, 267.
- IV Гвагнін про Литву, 26.
- V Гвагнін про Литву, 26.
- VI Кромер, 263, 279–281.
- VII Кромер, кн. 13, 291.
- VIII Кромер, кн. 13, 294; Гвагнін про Пруссію, 45; Кромер про Пруссію, 53.

с. 110

- I Мартин Бельський, 179; Кромер, кн. 15, 322; Гвагнін про Польщу, 88; про Литву, 31; Стрийковський.
- II Кромер, кн. 15, 322; Мартин Бельський, 278; Гвагнін про Литву, 37.
- III Кромер, кн. 15, 327; Мартин Бельський, 281; Гвагнін про Польщу, 90; про Литву, 37.
- IV Кромер, кн. 15, 328; Мартин Бельський, 282.

с. 111

- 1 Пап троє разом.
- 2 Фотій-митрополит у Москві жив.
- 3 Вітольт його пограбував.
- 4 Яна-еретика спалили.
- 5 Вітольт жалує, що в Києві митрополити не живуть.
- 6 Вітольт повелів поставити митрополита в Києві.
- 7 Вибрали на митрополита Григорія Цамблака.
- 8 Вітольт послав грамоту про нього до патріарха.
- 9 Патріарх Калліст благословив.
- 10 Посвячений Григорій.
- 11 Цар і патріарх шлють до короля збіжжя просити.
- 12 Очаків під королем польським був.

I Мартин Бельський, 284.

- II Кромер, кн. 16, 330.
- III Кромер, кн. 16, 334; Мартин Бельський, 287.
- IV Мартин Бельський, 290; Кромер, 350.
- V Кромер, 357; Мартин Бельський, 310.
- VI Кромер, кн. 18, 363; Мартин Бельський, 314.

с. 112

- 1 Гвіздох, яким Христос пригвождений був.
- 2 Жона Ягеллова.
- 3 Вольності Русі надано.
- 4 Вітольт умер.
- 5 Свидригайло в Князівстві Литовським безперестанні війни творить.
- 6 Чуда в той рік.
- 7 Переставився Фотій-митрополит.
- 8 Свидригайло в Києві.
- 9 Князі руські занепали.
- 10 Татари Руську землю поплондрували.
- 11 Костел і біскуп у Києві.
- 12 Жигмунт убитий був.
- 13 Ісидор-митрополит пішов на собор Флорентійський і унію прийняв з папою.
- 14 У Москві посаджений у темницю. По тому й умер.
- 15 Євгеній-папа.
- 16 Як засідав собор у Флоренції.

I Кромер, кн. 18, 374; Мартин Бельський, 321; Гвагнін про Польщу.

- II Кромер, кн. 20, 399; Мартин Бельський, 342.
- III Мартин Бельський, 346; Кромер, 405; Гвагнін, 47.
- IV Кромер, кн. 20, 407.
- V Мартин Бельський, 35; Кромер, кн. 21, 410; Гвагнін про Литву, 49.
- VI Мартин Бельський, 369; Кромер, кн. 21, 420.
- VII Кромер, кн. 21, 426; Мартин Бельський, 369.

с. 113

- 1 Патріарх і цар праворуч [сіли].
- 2 Мор у Феррарі.
- 3 Собор у Флоренції.
- 4 Чому собор Флорентійський не має жадної ваги.
- 5 Ісидор, уніат і кардинал.
- 6 Книг друкування придумано.
- 7 Скандабек почав війну з турками.
- 8 Ісидор прийшов у Київ по-кардинальському. Посаджений в Москві [у темницю]. І втік у Цариград, та не прийнятий був патріархом.
- 9 Іона-митрополит у Києві.
- 10 Пап двоє прислали послів у Польщу, кожний до себе намовляв. Ляхи ж жодного не сміли ствердити. [Згодом] Фелікса признали.
- 11 Владислав помирився з турками і присягнув.
- 12 Казимир — королем польським.
- 13 Пап двоє.
- 14 Татари на Поділлі.

I Гвагнін про Литву, 49.

- II Мартин Бельський, 369; Кромер, кн. 22, 426.
- III Кромер, кн. 22, 440; Мартин Бельський; Гвагнін про Литву, 51.
- IV Мартин Бельський, 375; Кромер, 430; Гвагнін про Литву.
- V Мартин Бельський, 361.
- VI Кромер, кн. 22, 440.

с. 114

- 1 Свидригайло вмер.
- 2 Татари на Поділлі і біля Львова.
- 3 Турки прийшли під Цариград.
- 4 Як [вони] дістають Цариград.
- 5 Гетьмани грецькі побиті-розбиті.
- 6 Царя грецького в брамі придушили.
- 7 Процесії по мурах.
- 8 Зрадник у городі навчив турків, як можуть город узяти.
- 9 Видіння страшне.
- 10 Взяли [турки] Цариград.
- 11 Скарби в городі.
- 12 Людей [турки] посікли.
- 13 Зраднику нагорода.
- 14 Перестало бути царство Грецьке.
- 15 Магомет сів на престолі царів грецьких.
- 16 Магомет повелів грекам патріарха собі поставити, сам дав патріарху мантию патріаршу і капелюх.
- 17 Татари на Волині.
- 18 Наших розбили.
- 19 Видіння страшне. Знамення на небесах.

I Кромер, кн. 22, 450; Мартин Бельський, 393.

- II Мартин Бельський, 396; Кромер, кн. 22, 450.
- III Кромер, кн. 22, 450.
- IV Емануїл Малякса. Книга турко-грецька, [параграф] 107; Огарон верифікац., арк. 427; Палинодія.
- V Мартин Бельський, 396.
- VI Мартин Бельський, 408; Кромер, кн. 22, 467.
- VII Мартин Бельський, 412.
- VIII Мартин Бельський, 424; Кромер, кн. 18, 448; Гвагнін про Литву, 57.

с. 115

- 1 Перший митрополит у Москві.
- 2 Митрополит у Москві.
- 3 Скандабек умер, побідник турків, [який] тридцять разів розбивав турків.

- 4 Василій, князь московський, умер.
- 5 Комета. Багато зла в Польщі.
- 6 Іоанн Васильович царство Казанське взяв.
- 7 Стефан, воевода волоський, розбив татар; послів повбивав.
- 8 Печерська церква оправлена була Симеоном Олександровичем.
- 9 Переставився Симеон Олелькович.
- 10 Одтоді перестало [бути] княжіння Київське.
- 11 Комета.
- 12 Татари біля Києва.
- 13 Турки Сирію поплундрували, і розбив їх цар перський.
- 14 Мисаїл, митрополит Київський.
- 15 Сарана.

I Мойсей Бельський.

с. 116

- 1 Перун у Кракові ударив на костел і розп'яття скрушив.
- 2 Вдруге знову перун у Кракові розп'яття скрушив-розтрошив.
- 3 Симеон, митрополит Київський.
- 4 Стефан турків розбив.
- 5 Іван, московський князь, узяв Новгород з-під Литви.
- 6 Хитрість татарська.
- 7 Мор великий в Польщі.
- 8 Іона, митрополит Київський.
- 9 Татари Руську землю поплундрували.
- 10 Татар розбито-побито.
- 11 Татар побили.
- 12 Втретє татар побили.
- 13 Макарій-митрополит.
- 14 Муха, козак волоський.

I Мартин Бельський, 479; Кромер, 572; Гвагнін про Литву, 61.

с. 117

- 1 Комета.
- 2 Мор у Польщі.
- 3 Олександр, князь литовський.
- 4 Олександр [посватав] дочку Іоанна Тирана.
- 5 Татари на Волині.
- 6 Диво народилося друге.
- 7 Мор у Кракові.
- 8 Король польський хотів воювати з волохами.
- 9 Стефан ляхів розбив.
- 10 Притча лядська.
- 11 Стефан, воевода волоський, землю Лядську поплундрував [і] полону премного вивів із Польщі.
- 12 Ляхи, збираючись на татар, свою землю поплундрували.
- 13 Угри з ляхами братаються.
- 14 Турки землю нашу поплундрували.
- 15 Турків сам Бог погубив.
- 16 Тих, що zostались, Стефан волоський побив.
- 17 Страх у Ляхах.

I Гвагнін про Литву, 62, і про Польщу, 112; Мартин Бельський, 468; Кромер, 572.

II Мартин Бельський, 481.

III Гвагнін про Литву, 63; Мартин Бельський, 482.

IV Мартин Бельський, 482; Кромер, [кн. 30], 575; Гвагнін про Польщу, 116.

V Мартин Бельський, 484; Кромер, кн. 30, 577; Гвагнін про Польщу, 116.

VI Мартин Бельський, 487; Кромер, [кн. 30], 5814; Гвагнін про Литву, 65.

VII Гвагнін про Литву, 64; Мартин Бельський, 487; Кромер, кн. 30, 581.

с. 118

- 1 Король помирився зі Стефаном волоським.
- 2 Диво вродилося.
- 3 Іван змовився з татарами на Литву.
- 4 Побрали городи під Литвою.
- 5 Москва побідила і Сапігу взяла в полон.
- 6 Татари біля Белза, Володимира і Берестя спалили.
- 7 Татари безперестанно плундрують.
- 8 у Кракові жидів [полупили].
- 9 Олександр зібрався на Москву.
- 10 Москва Смоленська достає.
- 11 Олександр-король.
- 12 Шахмат розбив Миндикирея.
- 13 Миндикирей розбив Шахмата.
- 14 Шахмат і ляхів воює.

I Гвагнін про Литву, 65; Мартин Бельський, 487—488; Кромер, 582—583.

II Гвагнін про Польщу, 116; Кромер, кн. 31, 582; Мартин Бельський, 488.

III Гвагнін про Литву, 66; Мартин Бельський, 488; Гвагнін [про Польщу], 585.

IV Кромер, кн. 4, 584; Гвагнін про Литву, 68.

V Мартин Бельський, 494; Кромер, 589; Гвагнін про Литву, 69.

с. 119

- 1 Олена (Єлена) не була коронована, бо не одступила віри грецької.
- 2 Москва городи під Литвою побира.
- 3 Баязета отруїли.
- 4 Татари під Слуцьком.
- 5 Татарів розбили.
- 6 Стефан поплундрував Покуття.
- 7 Стефан волоський умер.
- 8 Шахмат од Ляхів утік, але пійманий був.
- 9 Миндикирей лукаво мир чинить з Ляхами.
- 10 Татари в Литві під Мінськом.
- 11 Татари під Слуцьком.
- 12 Татари під Вільно. Вільно обмуровано.
- 13 В якій неволі Москва була у татар.
- 14 Сей князь пішо виходив на послух.
- 15 Жона Івана Тирана.
- 16 Богдан.

I Кромер, кн. 30, 589; Мартин Бельський, 494.

II Мартин Бельський, 497.

III Гвагнін про Литву, 71; Мартин Бельський, 495.

IV Мартин Бельський, 496.

V Гвагнін про Литву, 71; Мартин Бельський, 497.

VI Мартин Бельський, 498.

VII Кромер, кн. 29, 562; Мартин Бельський, 473; Гвагнін про Литву, 21.

VIII Мартин Бельський, 500; Гвагнін про Литву, 2.

с. 120

- 1 Татари в Литву [прийшли].
- 2 Розбили татар.
- 3 Олександр-король умер.
- 4 Король побратався з татарами.
- 5 Данина його татарам.
- 6 Дурисвіти на Шльонську.
- 7 Христос фальшивий.
- 8 Мертвих воскрешають.
- 9 Розсудили дурисвітів.
- 10 Мор великий.
- 11 Татари.

- 12 Василій, князь московський, почав війну з королем.
- 13 Галинський [Глинський] піддався князю московському і поплондрував Литву.
- 14 Галинський плондрує Литву.
- 15 Жигмонт Москву плондрує.
- 16 Татари в Литві.
- 17 Мир із Москвою.
- 18 Богдан волоський пішов плондрувати Поділля.
- 19 Рогатин плондрує.
- 20 Ляхи Волоську землю плондрують.
- 21 Миндикирей розбив татар ногайських.
- 22 Землетрус у Польщі.

с. 121

- 1 Гетьман волоський убитий.
- 2 Татари татарів плондрують.
- 3 Татари не держать миру.
- 4 Загін розбили.
- 5 Битва велика. Мужність наших.
- 6 Данину татарам обіцяли ляхи давати.
- 7 Москва на Литву.
- 8 Смоленське не може взяти.

- 9 Галинський [Глинський] улестив-звабив смоленщан піддатись.

- 10 Князь увійшов у Смоленськ.
- 11 Гордість московська.
- 12 Москва розбита.
- 13 Миндикирей хитро поплондрував землю Московську.
- 14 Татари на Поділлі.
- 15 Миндикирей плондрує Москву.
- 16 Мор у Кракові.

I Мартин Бельський, 518.

II Мартин Бельський, 519.

III Мартин Бельський, 523.

IV Мартин Бельський, 534.

с. 122

I Мартин Бельський, 933.

II Гвагнін про Русь і про Литву, 31.

III Бельський; Шлейдан, 193.

IV Шлейдан, 195—196.

Іменний покажчик

Ава — отець, настоятель монастиря, літній чернець; звертання до Бога («Отче!»).

Август-кесар, Август Гай Октавій, Гай Юлій Цезар Октавіан Август (63 до н. е.—14 н. е.) — римський імператор з 27 р. до н. е., небіж Юлія Цезаря. За його правління підкорено придунайські землі і встановлено верховенство над північним Причорномор'ям.

Авель — біблійний старозавітний персонаж; другий син Адама і Єви, убитий старшим братом Каїном; святий.

Авлейда — сестриниця Фрідеріка, цесаря німецького, третя жона Мечислава, Мешка Плентногого (бл. 1130—1211), брата польського князя Болеслава I Високого (бл. 1127—1201).

Авраам, Аврам — біблійний старозавітний персонаж, одинадцятий праотець (патріарх) після потопу, життя якого, за переказами, припадає на час між XIX і XVII ст. до н. е.; син Фарри, брат Нахора, Арана і Сарі (Сарри).

Авраамій святий (XI ст.) — насаджувач християнства в Ростовській землі; за переказом, одержав од апостола Іоанна Богослова жезл, яким стер на порох кам'яного ідола Волоса (Велеса), а на його місці спорудив Богоявленський монастир.

Авраамове плем'я — у Біблії від праотця Авраама виводяться племена євреїв (через Ісаака, сина Авраама, і його жону Сару) та ізмаїльтян (через Ізмаїла, сина Авраама, і його рабину Агару).

Агамемнон — персонаж давньогрецької міфології, з роду Тантала, син Атрея, батько Ореста, вождь грецького війська під час Троянської війни.

Агар — біблійний старозавітний персонаж, єгиптянка, наложниця Авраама, рабиня його жони Сарі (Сарри), мати його сина Ізмаїла.

Агаряни — ізмаїльтяни, магометани, зокрема татари; за Біблією, мусульманські народи — нащадки Ізмаїла, сина праотця Авраама і його рабині-наложниці Агари.

Агафангел — святий мученик, учень святого Климента Анкірського, разом з яким і постраждав у 312 р.

Агафія (VIII) — дочка Володимира Всеволодича Мономаха (VII), жона Всеволода Давидича Чернігівського (VIII).

Адель (Аделья(?), (померла після 14.VIII. 1018) — дочка Куно Енінгенського (фон Енінген), онука німецького імператора Отто I Великого, сьома жона Володимира Святославича.

Адріан (76—138), який у трьох риках купався і недуги збувся — римський імператор від 117 р.; перебудував і укріпив город Одрен (Адріанополь).

Адріан (Адріан) — ігумен Михайлівського Видубицького монастиря під Києвом, духівник Рюрика Ростиславича (X), єпископ білгородський і юр'євський.

Адріанів город, Одрен, Адріанополь, Адріанград, Орестів город, Орестейя — місто у Східній Фракії на лівому березі (в долині) річки Маріци; розбудоване і укріплене римським імператором Адріаном; нині — місто Едірне в Туреччині.

Аєна (?—1117) — син Осія — половецький хан; його дочка була першою жоною князя Юрія Володимирича (VIII).

Азай — хан половецький.

Азія Менша (Наталія) — Мала Азія, Анатолія.

Академія Краківська — вища школа університетського типу, закладена 1364 р. королем польським Казимиром Великим Ягеллончиком; згодом університет Ягеллонський у Кракові.

Актеву — боярин, посол Олега Вішого до Лева й Олександра, імператорів візантійських.

Алани — група сарматських племен.

Албанія — країна у південно-західній частині Балканського півострова, заселена грецькими колоністами та іллірійськими племенами; у II ст. підкорена Римом, у VI і VII ст. її займають слов'яни; у IX і X ст. входила до складу Болгарського царства, а після його падіння повернулася під владу Візантії; згодом належала Сербії, Другому Болгарському царству, деспотії Епіру, Неаполю і королівству Сицилії; слов'яни витіснялися романцями, потім албанцями — нащадками іллірійців; 1266 р. виникло Албанське королівство; у XIV ст. Албанія потрапила в залежність від Туреччини.

Александр Македонський (356—323 до н. е.) — цар Македонії з 336 р., син Філіпа II Македонського, вихованець Арістотеля; славетний завойовник; підкорив землі до річки Інду, створивши світову імперію, яка розпалася по його смерті.

Александрія — місто в Єгипті, порт на Середземному морі; засноване в IV ст. до н. е. Александром Македонським; осередок еллінської культури і раннього християнства.

Алтунопа (?—1103) — хан половецький.

Альта — річка, правий доплив Трубежа. На Альтському полі було вбито Бориса Володимирича (V), а згодом споруджено Альтську божницю — церкву Святих мучеників Бориса і Гліба Володимиричів (V).

Амфілохій (?—1122) — єпископ володимиро-волинський.

Анастас, Анастасій Корсунянин — перший священик Десятинної церкви в Києві, колишній протопоп у Корсуні (Херсонесі); допоміг Володимирові Святославичу взяти це місто.

Анастасія Володимирівна Галицька (X) — дочка Володимира Володаревича Галицького (IX), жона Болеслава, короля польського.

Анастасія Слуцька — княгиня Симеонова, вдова, мати Юрія.

Андрій — брат Ярополка.

Андрій, Андріян Ігоревич. — син Ігоря Святославича.

Андрій (Ендре) (?—1233) — королевич угорський, син угорського короля Андрія (Ендре) II, князь галицький.

Андрій-Китай Юрійович Боголюбський (IX) (бл. 1112—1174) — син Юрія Володимирича Долгорукого (VIII), князь вишгородський, туровський, пінський, пересопницький, великий князь ростовський, суздальський і володимирський.

Андрій Первозванний — за християнськими легендами, перший із дванадцяти апостолів, учнів Ісуса Христа, брат апостола Петра; проповідував християнство в причорноморських землях, благословив Київські гори.

Андрій-Стратилат Володимирич Добрий (VIII) (1102—1142) — син Володимира Всеволодича Мономаха (VII), князь володимиро-волинський, переславський.

Андріївна (X) (?—бл. 1166) — дочка Андрія-Ки-

тая Юрійовича Боголюбського (IX), перша жона Олега Святославича (X).

Андрія святого монастир, Янчин (Янки Всеволодівни (VII) — жіночий, згодом чоловічий монастир у Києві, у районі нинішніх Десятинної вулиці й Михайлівської площі.

Андроник — один із апостолів «другого покоління», учнів апостола Павла.

Андроник I Комнин (1122—1185) — син Ісаака, онук Олексія I Комнина, двоюрідний брат імператора візантійського Мануїла I Комнина, двоюрідний брат Ярослава Володимирича Осмомисла; претендував на візантійський трон, за що Мануїл його ув'язнив; а той 1165 р. утік і знайшов притулок у Галичі; був імператором візантійським упродовж 1183—1185 рр.

Андроник — король чеський.

Анна — дочка Томи Палеолога, деспота Пелопоннеса (не Анна, а Софія). [Про Стефана і його жону див.: Карамзин, VI, 175—176].

Анна (963—1011) — дочка візантійського імператора Романа II, сестра візантійських імператорів Василя II Болгаробійці і Костянтина VIII, шоста жона Володимира Святославича (IV).

Анна (?—1111) — половчанка (?), друга жона Всеволода Ярославича (VI).

Аттенор — персонаж давньогрецької міфології; троянець; був прихильником миру з греками; по зруйнуванні Трої заклав на Італійському півострові місто Патавію (Падуя), за іншими переказами — місто Кирену, де обожнювались його нащадки.

Анти — південно-східна група давньослов'янських племен; жили переважно в лісостеповій смузі Східної Європи протягом др. пол. IV — поч. VII ст.

Антіохійський Собор — помісний собор 341 р., зібраний в Антіохії імператором Констанцієм; на ньому було встановлено 25 канонів у розвиток апостольських правил.

Антіохія — давнє місто Писидії, згадуване в новозавітних «Діяннях апостолів»; за Біблією, в ньому проповідував апостол Павло, за що прийняв муки і був вигнаний звідти.

Антіохія сирійська — город у давній Сирії, на лівому березі річки Оронт, один із християнських патріархатів; нині — місто Антак'я в Туреччині.

Антіохове нашествя — вторгнення в Єрусалим раті Антіоха IV Єліфана Славного, нечестивця (?—164 до н. е.), сирійського царя впродовж 175—164 рр. до н. е.; був сином сирійського царя Антіоха III.

Антоній Печерський (до постриження — Антипа; 983—1073) — святий, один із засновників Києво-Печерського монастиря; під час сум'яття в Києві відійшов до Чернігова, де жив у печері на Болдиній горі, яка започаткувала печерний Богородичний Троїце-Іллінський монастир.

Антоній — єпископ чернігівський близько 1164 р.

Антоній — єпископ юр'євський близько 1089 р.

Апіній Александрієць — мабуть, Аппіан з Александрії (II ст. до н. е.), автор «Римської історії».

Апостол — християнська богослужбова книга, яка містить частини Нового завіту — Діяння та Послання апостолів й Апокаліпсис.

Аполоній, Аполлоній — мабуть, Аполлоній Родоський (бл. 295—215 до н. е.), давньогрецький поет і графік; очолював Александрійську бібліо-

теку; прагнув відродити стародавній епос; автор поеми «Аргонавтика».

Арагонія — країна на Піренейському півострові в басейні річки Ебро, головне місто — Сарагоса.

Аргіра — дочка Василя, кесаря грецького, княгиня венецька.

Арей — за грецькою міфологією, бог бурі, грози, війни; у римській міфології йому відповідає Марс.

Аркадій (?—1163) — єпископ новгородський.

Арнольф, Арнульф (850—899) — імператор германський від 887 р., який розбив норманнів, узяв штурмом Рим і примусив коронувати себе римським імператором.

Арнульфус — наступник Гібелінуса, патріарх латинників у Єрусалимі.

Архистратиг — воєначальник; духовний чин архангела Михаїла як зверхника небесних сил у боротьбі з дияволом.

Асармоф, Асармат, Сармоф — біблійний старозавітний персонаж, син Сима.

Асень — хан половецький.

Аскан — мабуть, Аскон Педіан (9—76), давньоримський філолог й історик, автор коментаря до промов Цицерона; його історичні твори відомі тільки з цитат і переказів.

Аскольд (?—після 862) — київський князь; можливо, із династії Києвичів; за літописом, разом із Діром очолював похід на Візантію 860 р. і вів боротьбу з уличами та печенігами; вбитий Олегом у Києві, де й похований на горі, яка одержала назву «Аскольдова могила».

Асмудь (Асмуд) — вихователь Святослава Ігоревича (II).

Ассирія — земля на півночі Месопотамії, у басейні середньої течії річки Тигр; нині — північна частина Іраку.

Ассиріяни — племена, що населяли Ассирію.

Астраханське татарське царство — феодальна держава (бл. 1459—1556 рр.) на нижній Волзі; поділилося із Золотою Орди; столиця — Астрахань.

Асун (?—1103) — хан половецький.

Атляр — хан половецький.

Аттіла (?—після 453) — вождь гуннського союзу племен від 434 р.; поширив свою владу на схід — до Волги, на захід — до Рейну, на північ — до островів Датського архіпелагу, на південь — за Дунай. Його військо спустошувало землі Східної Римської імперії, Північної Італії, доходило до Рима і воювало в Галлії.

Афет, Іафет, Яфет — за біблійною легендою, один із трьох синів Ноя, родоначальник європейських народів.

Афоніт — чернець-афоніт.

Афон, Афонська свята гора — півострів у Греції, східне відгалуження Халцидонського півострова; з ранньохристиянських часів був осідком пустельників; у VII ст. подарований візантійським імператором Константином Погонатом ченцям; із X ст. тут засновувалися грецькі й слов'янські православні монастирі, які утворили своєрідну чернечу республіку.

Ахайя — в III ст. до н. е. країна на північному узбережжі Пелопоннеса; об'єднувала дванадцять міст, які утворювали Ахайський союз; після римського завоювання 146 р. до н. е. стала римською провінцією, а її назва поширилась на всю Грецію.

Ахматкирей, Ахмат-Гірей — син Миндикирея, чи Менглі-Гірея (?—1515), хана кримського від

1468 р.; Миндикирей у 1482 р. очолював орду, що плундрувала Україну і зруйнувала Київ.

Базилея, Базель — кантон і місто в Швейцарії, на Рейні; в XV—XVI ст. — центр ремесел, зокрема книгодрукування, торгівлі та лихварства.

Балдвін I (1058—1118) — князь Лотарингії, брат Готфріда Болонського, комес Болонський, учасник першого хрестового походу; засновник Єрусалимського королівства; король єрусалимський від 1100 р.

Балдвін I Фландрський, граф Фландрський Балдвін IX (1171—1206) — ватажок четвертого хрестового походу 1202—1204 рр.; перший імператор т. зв. Латинської імперії (1204—1206), проголошеної в Константинополі, захопленому хрестоносцями; розбитий болгарами під Адріаноподем 1205 р.; помер у полоні.

Балдвін II — імператор т. зв. Латинської імперії впродовж 1228—1261 рр.

Балюк — отрок Ратибора, воєводи переяславського.

Бароній Цезар (1538—1607) — діяч католицької церкви; від 1593 р. керував Конгрегацією Ораторії; від 1596 р. — кардинал, від 1597 р. — бібліотекар Ватикану; автор «Церковних анналів» (12 томів, 1588—1607) — апологетичного зведення документів з історії католицизму до 1198 р.

Батий, Бату, Саїн-хан (?—1255) — татаро-монгольський хан і полководець, онук Чингіз-хана; очолював татаро-монгольську навалу на Русь 1236—1243 рр.; його військо вщент зруйнувало Київ.

Батикирей, Бату-Гірей — син Миндикирея, чи Менглі-Гірея (?—1515), кримського хана від 1468 р.

Бахус — у давньоримській міфології — бог виноградарства, виноробства.

Баязет I Блискавичний (1354 чи 1360—1403) — турецький султан упродовж 1389—1402 рр.; завоював землі на Балканах і в Малій Азії; розбитий і взятий у полон Тимуром 1402 р.

Беамуд, Боемунд I (1065—1111) — старший син нормандського герцога Роберта Гюїскара; 1096 р. пристав до хрестоносців; 1097 р. підкорив Антіохію, набувши титул герцога.

Бела I (бл. 1016—1063) — син Ласло Сара Лисого, король угорський впродовж 1060—1063 рр.

Бела II Сліпий (1108—1141) — син Альмоша, король угорський впродовж 1131—1141 рр.

Бела III (1148—1196) — син Гейзи (Гези) II, король угорський впродовж 1172—1196 рр.

Бела IV (1206—1270) — син Андрія (Ендре) II, король угорський впродовж 1233—1270 рр.

Белз — город у Волинській землі, на лівому березі річки Солокії, лівого допливу Західного Бугу; центр удільного князівства; нині — місто Белз на Львівщині.

Березов, Березове, мабуть, Березий — город у Чернігівській землі, при впадінні річки Сухоносівки (ліворуч) і річки Клевені (праворуч) у річку Гайстрову Стругу, правого допливу Березни, правого допливу Десни; нині — смт Березне на Чернігівщині.

Берендичі, берендії — кочові й напівкочові тюркські племена; часто ототожнюються з чорними клубуками; можливо, відособлена орда половців; селилися в основному в басейні річки Рось, нині — південна частина Київщини, південно-східна частина Вінниччини і Черкащини.

Берестове — княже село під Києвом; нині — частина Києва між Дніпровським узвозом і Києво-Печерською лаврою.

Берестя — город у Волинській землі, на правому березі Західного Бугу; центр удільного князівства; нині — місто Брест у Білорусі.

Берлад, Берладь — руський город у Волоській землі, на правому березі річки Берлад; нині — місто Берлад у Румунії.

Берладники — втікачі, які в XII ст. осідали на лівобережжі Дунаю, переважно в Берладі.

Бернардини — католицький чернечий орден, заснований святим Бернардом з Клерво (1091—1153), одним із видатних західних учителів церкви; ченці-бернардини відзначалися суворою аскетичністю, займалися сільським господарством.

Бернардини — назва, вживана в Польщі для означення відгалуження чернечого ордену францисканців (міноритів, обсервантів); бернардини дотримувались суворого життя чернечого життя; назва пішла від костелу Бернарда із Сієни в Кракові, при якому близько 454 р. було закладено перший монастир цієї чернечої общини.

Бернард, Бернат — католицький патріарх в Антіохії за часів хрестових походів.

Бескиди — північне пасмо Карпатських гір.

Бельський Йоахім (бл. 1550—1599) — польський поет, хроніст, політичний діяч; син Мартина Бельського; видав доповнену редакцію батькової хроніки, довівши виклад до 1586 р. (Краків, 1597).

Бельський Мартин (бл. 1495—1575) — польський поет, перекладач, хроніст; автор «Хроніки всього світу» (Краків, 1551, 1564), яка обіймає події від часів, описаних у старозавітних книгах Біблії, до 1564 р.

Бельський старий — див.: *Бельський Мартин*.

Біла Вежа, Саркел — город хозарський, згодом руський, на лівому березі Дону.

Біла Церква — місто на березі Росі, допливу Дніпра; виросло з давньоруського міста Юр'єва, заснованого 1032 р. Ярославом Мудрим. У XIII ст. його зруйнували татаро-монголи. В середині XVI ст. тут було споруджено литовську фортецю, яка після 1596 р. перейшла у володіння польського короля; 1648 р. вона стала полковим містом.

Білгород — город у Київській землі, на правому березі Ірпеня; тимчасова резиденція київських князів.

Біле озеро — озеро на Вологодщині, біля якого жив увесь народ.

Білка — річка, правий доплив Полтви (Повтви), лівого допливу Західного Бугу.

Білко — хан половецький.

Білобережжя — узбережжя Дніпра біля порогів, його гирла, Дніпрово-Бузького лиману взагалі; можливо, Тендрівська коса.

Біловежці — хозари.

Біловод, Біловолд Просович — дружинник князя Ігоря Святославича (IX).

Білгород, Білгород-Дністровський (Акерман) — місто на Дністровському лимані, відоме з VI ст. до н. е. як грецький поліс Тіра; з IX ст. — давньоруське місто Білгород; у XVI ст. — турецька фортеця Акерман (Білий камінь).

Біскуп — єпископ.

Бітинійські сторони — див.: *Бітинія*.

Бітинія — історична область у північно-західній частині Малої Азії, від VII ст. до н. е. заселена фракійцями; близько 550 р. підкорена Лідією, ра-

зом із якою була завойована Персією, від 334 р. була під владою Александра Македонського; від 297 р. стала незалежною; від II ст. була підкорена Римом, згодом увійшла до складу Візантійської імперії; від 1074 р. — під владою турків.

Благовіщення Пресвятої Богородиці — християнський празник 7 квітня, в день, коли, за євангельською легендою, архангел Гавриїл сповістив про непорочне зачаття діви Марії і майбутнє народження Ісуса Христа.

Благовіщення Пресвятої Богородиці — церква на Золотих воротах у Києві.

Божий присуд фараонові про голод — за біблійним старозавітним переказом, Бог наслав єгипетському фараонові віщі сні, даючи знати про сім урожайних і сім голодних років (Книга Буття, гл. 41).

Блуд — воєвода Ярополка Святославича (IV), згодом кормилець і воєвода Ярослава Володимирича (V).

Блуш — хан половецький.

Богдан Стефанович — воєвода волоський.

Богородиці Пресвятої день похвали — християнський празник у суботу, п'ятого тижня Великого посту, в пам'ять заступництва Богородиці за Царгород під час нападу аварів 625 р. і допомоги її грекам у війнах із сарацинами.

Богородиці Пресвятої монастир на Болдиній горі у Чернігові — печерний Богородичний Троїце-Лілінський монастир, заснований 1077 р.

Богородиці Пресвятої (Різдва) церква в Києві (Десятинна) — перша кам'яна церква в Києві, споруджена в 989—996 рр. за княжіння Володимира Святославича, який виділив на неї десяту частину княжих набутків — десятину.

Богородиці Пресвятої церква печерська, кам'яна, закладена 1071 р. — Успенський собор Києво-Печерської лаври, головний храм монастиря, зведений в 1073—1078 рр.

Богородиці Пресвятої церква на Клові — кам'яна церква Богородиці Влахернської, зведена в 90-і роки XI ст., можливо, за зразком Десятинної; в ній було поховано князя Давида Ігоревича (VII).

Богородиці Пресвятої чудотворна ікона, рукописана апостолом Лукою, взята Андрієм Боголюбським із Вишгорода — писана, за переказом, апостолом Лукою на дошці від столу з житла Йосифа і Богородиці з часів отрочтва Ісуса Христа; спершу образ перебував у Єрусалимі, потім його було перенесено у Царград, а в XII ст. він був у жіночому монастирі у Вишгороді поблизу Києва; звідси в 1155 р. за велінням Андрія Боголюбського його було забрано у Володимир на Клязьмі до храму, зведеного за часів Андрія Боголюбського 1160 р. Ікона ця прославилася даруванням багатьох перемог над ворогами, головним чином татарами, утихомиренням заколотів і міжусобиць та порятунком Москви від Тамерлана. Під час битви її було перенесено з Володимира в Москву 1395 р., де вона перебуває й донині; празники: 21 травня, 23 червня і 26 серпня за ст. ст.

Болгари віри Магометової, бохмічі, булгари, волгари — тюркські та угро-фінські племена, що жили обабіч середньої течії Волги і в басейні нижньої течії Ками.

Болгари, Болгарія, Болгарська земля — південнослов'янські племена, які асимілювали кочові племена протоболгар (болгар, булгар, чорних болгар), завойовників із Великої Болгарії; їхня земля на правобережжі нижньої течії Дунаю.

Болгар хрещення — християнізація наддунайських болгар відбулася 865 р. за царя Бориса I (?—907).

Болгариня — невідома на ім'я п'ята жона Володимира Святославича, мати Бориса і Гліба (V).

Болдина гора у Чернігові — гора, в якій Антоній Печерський викопав печеру і поселився 1077 р., започаткувавши Богородичний Троїце-Лілінський монастир.

Болезлав Болезлавич — див.: *Болезлав Кучерявий*.

Болезлав I Високий (бл. 1127—1201) — король польський (князь сілезький), старший син Владислава II Вигнанця (пом. 1201); родоначальник династії нижньосілезьких герцогів.

Болезлав Кривоустий (1085—1138) — син Владислава і Германа, князь польський впродовж 1102—1138 рр.

Болезлав Крист, король польський — див.: *Болезлав Кучерявий*.

Болезлав Кучерявий (бл. 1120 чи 1125—1173) — син Болезлава Кривоустого і Анастасії Володимирівни Галицької; князь мазовецький, великий князь польський впродовж 1146—1173 рр.

Болезлав Сміливий, Щедрий (бл. 1040—1081) — син Казимира I Мніха Одновителя, князь польський впродовж 1058—1076 рр., король польський впродовж 1076—1079 рр.

Болезлав Хоробрий, Великий (966 чи 967—1025) — син Мешка (Мніха) I і Анни, князь польський впродовж 992—1025 рр., король польський в 1025 р.

Болезлава Святославівна (X) — дочка Святослава Всеволодича (IX), жона Володимира Ярославича (XI), сина Ярослава Галицького (X).

Боніфатій IX, Піетро Томачеллі (?—1404) — папа римський впродовж 1389—1404 рр., суперничав із авіньйонськими антипапами Климентом VII і Бенедиктом XIII; активний торговав церковними посадами та індульгенціями (відпущенням гріхів).

Боняк, брат Тааза — хан половецький; вперше згадується в літописі під 1096 р., коли його військо напало на Київ; 1097 і 1105 рр. знову нападав на Русь; 1107 р. біля Лубен був розгромлений дружинами руських князів.

Боняк шолудивий — див.: *Боняк*.

Борис I (?—907) — князь болгарський впродовж 852—889 рр., 865 р. запровадив християнство у Болгарії.

Борис-Роман Володимирич (V) (?—1015) — сьомий син Володимира Святославича (IV) від болгарині; князь володимиро-волинський, ростовський; святий, день пам'яті 24 липня.

Борис Всеволодич (X) (1186—1187) — син Всеволода Юрійовича Московського (IX), онук Мстислава (VIII); княжич.

Борис В'ячеславич (VII) (?—1078) — син В'ячеслава Ярославича (VI); князь тмутараканський, чернігівський.

Борис Жидиславич (Жирславич) — боярин суздальський, воєвода Андрія Юрійовича (IX).

Борис-Святослав Ольгович (XI) (1166—?) — син Олега Святославича (X), брат Давида (XI); князь рильський; учасник походу на половців 1185 р.; персонаж «Слова о полку Ігоревім».

Борис Юрійович (IX) (?—1159) — син Юрія Володимирича (VIII), онук Володимира Мономаха (VII); князь білгородський, туровський, удільний князь ростово-суздальський.

Бориса і Гліба житіє — відомо кілька давніх

творів про Бориса і Гліба — анонімне «Сказаніє»; літописне «Сказаніє»; «Сказаніє страстей і похвала про вбивство святих мучеників Бориса і Гліба», приписуване ченцю Києво-Печерського монастиря Іакову Мніху (др. пол. XI ст.); «Чтеніє про житіє і про згубу і про чудеса святих і блаженних страсотерпців Бориса і Гліба», приписуване ченцеві Києво-Печерського монастиря Нестору Літописцю (др. пол. XI ст.).

Бориса і Гліба моцїв перенесення — моцї цих князів було перенесено у Вишгород 1115 р. і покладено у новоспорудженій церкві святих Бориса і Гліба.

Бориса і Гліба святих празник — день пам'яті 24 липня за ст. ст.

Бориса і Гліба церква — т. зв. Турова божниця, церква у Києві на Подолі, в районі Борисоглібської вулиці; не збереглася.

Боричів тік — вулиця в Києві на Подолі, від Боричева узвозу до Флорівської вулиці; в X—XVII ст. цю місцевість заселяли здебільшого ремісники.

Боричів узвіз — дорога в давньому Києві, яка з'єднувала нижню, наддніпрянську, і нагірну частину міста, Поділ і Гору; нині — лінія Андріївського узвозу.

Боснія, Босня, Боснійська земля — історична область у басейні Босни, правого допливу Сави, лівого допливу Дунаю; князівство; нині — північно-східна частина Боснії і Герцеговини.

Боярин — старший дружинник, радник князя; вищий службовий чин у Московській державі XV—XVII ст.

Брабант — середньовічне герцогство, з кінця XV ст. — одна з провінцій історичних Нідерландів; нині — частини Нідерландів і Бельгії.

Браславль, Браслав — місто на Вітебщині, на березі озера Дрив'яти.

Братанич — небіж, син брата.

Брячислав Ізяславич (VI) (?— бл. 1044) — син Ізяслава Володимирича (V); князь полоцький.

Брячислав Святополчич (VIII) (1105—1127) — син Святополка Ізяславича (VII); очевидно, князь туровський, мав якийсь наділ у Володимиро-Волинській землі.

Брячиславів двір у Києві — двір Брячислава Ізяславича (VI), в районі нинішнього Рильського провулка і дворів Володимирської вулиці.

Буди, Будий, Блуд — воевода Ярополка Святославича (IV), вихователь і воевода Ярослава Володимирича Мудрого (V).

Бужин — село на Дніпрі, на південний схід від Чигирини, пристань, замок, перевіз через Дніпро, плавні, поле.

Бузьск, Бужськ, Бузьк, Бузько, Буськ — город у Волинській землі, на лівому березі Західного Бугу біля лівого берега устя Полтви; центр удільного князівства; нині — Бузьк на Львівщині.

Бургундія — історична провінція в басейні Сени; в Середньовіччі Бургундією називалися різні державні і територіальні утворення: королівства (з центрами у Ліоні, Арлі), графство, герцогство (з центром у Діжоні); нині — частина Франції.

Буття Книга — перша книга П'ятикнижжя, перших п'яти книг Старого Завіту Біблії, в якій викладаються міфологічні уявлення давніх євреїв про створення Всесвіту, Землі і людства, а також легенди про єврейську старовину.

Бякоба — хан половецький.

Вавилон («божі Ворота») — город обабіч старого русла річки Євфрату; столиця Вавилонських царств; нині — руїни в Іраку.

Вавилонські царства — рабовласницькі держави в південній частині Месопотамії, на території нинішнього Іраку; існували з II тисячоліття до VI ст. до н. е.

Валаам — біблійний старозавітний персонаж, маг і вішун; під час переходу стародавніх євреїв через пустелю мав проклясти їх на вимогу моавитян, але натомість, з волі Божої, благословив їх.

Вандали — східногерманські племена; вийшли із Скандинавії; у I—IV ст. заселяли землі над верхніми течіями Одеру і Дунаю; у V ст. під тиском готів рушили на південний захід і, вторгшись на Піренейський півострів, осіли в Андалузії; 425 р. підкорили Північну Африку і заснували свою державу, завоювавши Корсику, Сардинію, Балеари і частину Сицилії.

Варлаам — архімандрит Симонового монастиря в Москві, митрополит московський 1511 р.

Варяг (Тури) і син його Іоанн — християни, вбиті київськими язичниками, святі.

Варяги — давньоруська і грецька назва норманів, жителів Скандинавії. Легенда про «закликання варягів» на Русь лягла в основу т. зв. норманізму, теорії, що стверджує вирішальну роль варягів-норманів у створенні давньоруської держави й формуванні матеріальної та духовної культури Київської Русі IX—XI ст. Сучасна історична наука спростовує цю теорію, стверджуючи, що давньоруська державність сформувалася задовго до появи на Русі варягів унаслідок економічного й суспільно-політичного розвитку східних слов'ян. Варяги, що осіли на Русі при князівських дворах, у військових дружинах і в містах, швидко послов'янилися.

Варяжко — боярин князя Ярополка Святославича (IV).

Варязька печера — згадується в Києво-Печерському патерику, в житті Антонія Печерського. 1013 р., повернувшись із Греції до Києва, Атоній знайшов печеру, яка звалася Варязькою, і оселився в ній; згодом у ній жив чернець Феодор, який, знайшовши там багато срібла і дорогоцінного посуду, закопав усе це в землю. Дізнавшись про скарб, князь Мстислав Святополчич почав випитувати у ченця місце схову. Феодор казав, що Бог одняв у нього пам'ять і він не знає, де скарб закопано. За цю відмову Феодора було замучено. Житіє Феодора викладено в Києво-Печерському патерику; день пам'яті 11 серпня за ст. ст.

Варязьке море — Балтійське море.

Василій II Болгаробійця (бл. 956—1025) — син Романа II, імператор візантійський (разом із братом Константином VIII) впродовж 976—1025 рр.

Василій Васильович, Василій II Темний (1415—1462) — син Василя I; великий князь московський впродовж 1425—1462 рр.; 1446 р. його було осліплено Дмитрієм Шемякою — звідси прізвисько «Темний».

Василій Дмитрович, Василій I (1371—1425) — син Дмитрія Донського; великий князь московський впродовж 1389—1425 рр.

Василій III Іванович (1479—1533) — син Івана III Васильовича; великий князь московський впродовж 1505—1533 рр.

Василій — ігумен, архімандрит Києво-Печерського монастиря в 1183 р.

Василій II Каматир — патріарх константинопольський впродовж 1183—1186 рр.

Василій I Македон, Македонянин (бл. 812—886) — імператор візантійський впродовж 867—886 рр.; за походженням — македонський селянин.

Василій Мстиславич (IX) (1170 — ?) — син Мстислава Андрійовича (X); удільний князь; уділ невідомий.

Василій (?—1091) — чернець Києво-Печерського монастиря; сподвижник ченця Феодора. Коли Феодор затаїв од князя Мстислава місце закопаного у Варязькій печері скарбу (див.: *Варязька печера*), князь звелів мучити Феодора, а у Василія пустив стрілу; той вийняв її із свого тіла і кинув князю до ніг, прорікши, що Мстислав сам невдовзі буде вражений стрілою, що й сталося. Життя Василія і Феодора наведено в Києво-Печерському патерику; день пам'яті 11 серпня за ст. ст.

Василія святого церква у Києві — церква, споруджена 988 р. князем Володимиром Святославичем (IV) після його повернення з Корсуня, де він прийняв християнство, охрестившись під іменем Василія; стояла на зіткненні нинішніх Десятинної вулиці і Михайлівської площі.

Василь — боярин київський, посадник Святополка Ізяславича (VII) у Володимирі-Волинському, автор літописної повісті про осліплення Василька Ростиславича (VII).

Васильків, Василів — город у Київській землі на лівому березі Стугни, біля лівого берега гирла річки Василівки; заснований в X ст. князем Володимиром Святославичем (IV) у пам'ять його схрещення під іменем Василія.

Васильківна (Марія) (X) — дочка полоцького князя Василька.

Святославича (IX), жона Святослава Всеволодича (X), князя трубецького, чернігівського.

Василько (Василій) Ростиславич (VIII) (?—1124 чи 1125) — син Ростислава Володимирича (VII); князь теребовльський.

Василько Юрійович (IX) — син Юрія Володимирича Довгорукого (VIII), брат Гліба Юрійовича (IX); князь суздальський, пороський, держав чотири города у Візантійській імперії.

Василько Ярополчич (XI) (? — ?) — син Ярополка Ізяславича (X); князь дорогочинський і берестійський, михайлівський; жона — дочка Болеслава Кучерявого.

Василько Ярополчич (IX) (? — ?) — син Ярополка Володимирича (VIII); мабуть, удільний князь галицький, уділ невідомий.

Васильковичі — князі.

Вейдевут, Вейдавут, «пруський цар» — за легендою, перший верховний литовський (пруський) язичницький жрець, який жив майже 500 років; установив релігійні закони, розробив культ; велів спалити себе в жертву богам.

Велдуз — хан половецький.

Венединське море — Адриатичне море.

Венецизьке море — Балтійське море.

Венети — жителі північного берега Адриатичного моря, на північ від По й Еча; Геродот відносить їх до іллірійських племен; підкорені римлянами; їхнім головним містом була Патавія (Падуя).

Венети — гальське плем'я; мешкало на березі Атлантичного океану, на північ від гирла Луари.

Венети, чи венеди — так Пліній Старший і Тацит називають східних сусідів германців, тобто ве-

недів, слов'янські племена, зокрема предків лужицьких сербів.

Венети (венеціди) — одна із стародавніх назв слов'янських племен; також — венеціанці.

Вермуд — боярин, посол Олега Вішого (II) до Лева й Олександра, імператорів візантійських.

Верхослава, Верхуслава-Анастасія Всеволодівна (X) (1180 — ?) — дочка Всеволода Юрійовича (IX); жона Ростислава Рюриковича (XI).

Весь — фінське плем'я, що населяло землі біля Білого озера; нині — західна частина Вологодщини.

Видибичі, Видобичі, Видубичі — урочище на південній околиці Києва, на правому березі Дніпра; в XI ст. київський князь Всеволод Ярославич (VI) побудував собі тут Красний двір, а згодом заснував Михайлівський Видубицький чоловічий монастир.

Вир — город у Чернігівській землі на Посем'ї, на березі річки Вир, лівого допливу Сейму; центр удільного князівства; нині — Білопілья на Сумщині.

Вишата Остромирич — син Остромира-Йоасафа, батько Яна; воєвода і тисяцький Ярослава Володимирича (V).

Вишгород, Ольжин град — город у Київській землі, на правому березі Дніпра, вище Києва, центр удільного князівства; вперше згадується в літописах під 946 р. як резиденція княгині Ольги (II); знаменний усипальницею святих князів Бориса і Гліба (V).

Вишеслав Володимирич (V) (?—1010) — перший син Володимира Святославича (IV) від чехині; князь новгородський.

Віктор I — папа римський впродовж 187—200 рр.

Віктор II — папа римський впродовж 1055—1057 рр.

Віктор III Дезидерій — папа римський впродовж 1086—1087 рр.

Віктор IV — двоє пап у XII ст.: кардинал Григорій Конті (пом. 1138 р.), суперник Інокентія II; кардинал Октавій, суперник Александра III.

Віслиця — польське місто над річкою Нідою, допливом верхньої Вісли; в XI—XII ст. одна з резиденцій роду П'ястів, каштелянія, місце з'їздив і оголошення статутів; від XIV ст. головний город землі; неодноразово руйнувався, зокрема 1135 р. русичами.

Вітичев, Вітечев, Святополчград, Новгород Святополчський — город у Київській землі, на Вітечівському горбі — місі правого берега Дніпра, біля гирла правого допливу Віти.

Вітольт [d] (1352—1430) — великий князь литовський впродовж 1401—1430 рр., син Кейстута, стричний брат Владислава Ягелла, з яким боровся за владу в Литві, хоч згодом став його союзником; очолював литовське військо в Грюнвальдській битві; претендував на чеську й польську корони.

Владислав Воротиславич — брат Яна Воротиславича; лях — боярин київський, воєвода Ростислава Мстиславича (IX), Мстислава Ізяславича (X), Давида Ростиславича (X), Михалка Юрійовича (IX), Всеволода Юрійовича (IX).

Владислав (?—1281) — син Казимира I, онук Мешка I Плутоногого (Ляскононого); князь польський (опольський і ратиборський).

Владислав I Герман (бл. 1043—1102) — син Казимира I Одновителя; князь польський впродовж 1079—1102 рр.

Владислав I Локетек (бл. 1260—1333) — син Казимира I, онук Кондрата (Конрада) I; князь ленчицький і куявський, серадзький, великопольсько-поморський, сандомирський, краківський, поморський і куявський, великопольський; король польський упродовж 1320—1333 рр.

Владислав II Вигнанець (1105—1159) — син Болеслава Кривоустого; великий князь польський (краківський) і шльонський впродовж 1138—1146 рр.

Владислав III Варненський (1425—1444) — син Ягелли; король польський від 1434 р.; король угорський від 1440 р.; загинув у битві з турками під Варною.

Владислав III Старий Лясконогий, тобто Тонконогий (між 1161 і 1167—1231) — син Мешка III Старого; князь великопольський і краківський впродовж 1202 і 1228 рр.

Владислав IV Ваза (1595—1648) — син Жигмунта III, старший брат Яна-Казимира; король польський впродовж 1632—1648 рр.

Владислав Ягелло (бл. 1351—1434) — син Ольгерда; великий князь литовський впродовж 1377—1401 рр.; король польський впродовж 1386—1434 рр.; охрестився 1386 р.; оженившись на Ядвізі, королеві польській, став королем польським; 1387 р. здійснив охрещення Литви; 1400 р. відновив діяльність Академії Краківської; 1410 р. разом з великим князем литовським розбив війська хрестоносців у битві під Грюнвальдом; 1413 р. уклав Городельську унію.

Влахерни — північно-західна дільниця Константинополя, на правому березі бухти Суд.

Вовчий Хвіст — воевода Володимира Святославича (IV) і Святополка Ярополчича (V).

Воевода — воєначальник; особа, яка здійснювала вищу, зокрема військову, владу на певному терені.

Воздвиження Христа Господнього церква у Києві — Хрестовоздвиженська церква, споруджена 1212 р. на Андріївській горі, де, за легендою, апостол Андрій благословив майбутній Київ і воздвиг хрест.

Войбор, Войбор Негечевич, або Генечевич (?—1161) — торчин із війська Рюрика Ростиславича (X), вбивця Ізяслава Давидича (VIII).

Войн, Войнь — город у Переяславській землі на правому березі гирла Сули.

Войкина — отрок, тобто молодший дружинник, Ярополка Ізяславича (VII).

Володар Глібович (IX) — син Гліба Всеславича (VIII); князь мінський, городецький, полоцький.

Володар Мінський — брат Всеволода; див.: *Володар Глібович* (IX).

Володар Ростиславич (VIII) (?—1124 чи 1125) — син Ростислава Володимирича (VII); князь тмураканський, перемишльський.

Володарева дочка, віддана за Леона, сина Олексія Комнина — Ірина Володарівна (IX), дочка Володаря Ростиславича (VIII); за грецькими джерелами, її видано було за Ісаака, сина імператора візантійського Олексія I Комнина; повели її в день пророка Іллії.

Володаричі — князі.

Володарівна з Перемишля — жона Романа Володимирича (VIII), сина Володимира Всеволодича Мономаха (VII), тобто невідома на ім'я дочка (IX) Володаря Ростиславича (VIII).

Володимир — брат Ізяслава.

Володимир — брат Ізяслава і Святополка.

Володимир — братанич Юрія Володимирича.

Володимир Андрійович (IX) (?—1170) — син Андрія Володимирича (VIII); князь володимиро-волинський, білгородський, дорогобузький, пересопницький і погоринських городів, берестійський.

Володимир (Володимирко) Володаревич (IX) (?—1153) — син Володаря Ростиславича (VIII); князь перемишльський, звенигородський, галицький.

Володимир-Борис Святославич (X) (?—1200) — син великого князя київського Святослава Всеволодича (IX); князь новгородський; удільний князь чернігівський; уділ невідомий; князь чернігівський.

Володимир, брат Ізяслава і Святополка — див.: *Володимир-Дмитрій Мстиславич Мачушич* (IX) (1132—1171) — син Мстислава Володимирича (VI-II), брат Ізяслава-Пантелеймона Мстиславича (IX) і Святополка-Івана Мстиславича (IX), синів Мстислава Володимирича (VIII).

Володимир-Василій Всеволодич Мономах Великий (VII) (1053—1125) — син Всеволода Ярославича (VI); князь ростовський, смоленський, володимиро-волинський, чернігівський, переяславський; великий князь київський впродовж 1113—1125 рр.

Володимир (Володимирко) Володаревич (X) — син Володаря Глібовича (IX); князь мінський і берестійський.

Володимир-Василій Святославич Великий (IV) (?—1015) — син Святослава Ігоревича (III); князь новгородський; великий князь київський впродовж 978—1015 рр.; святий, день пам'яті 15 липня за ст. ст.

Володимир-Василь Святославич (IV) прозрів, «як колось Павло-апостол». — Ідеться про епізод із біблійної новозавітної книги «Дії святих апостолів» (гл. 9, с. 8—12): Савл, майбутній апостол Павло, почувши докір Ісуса Христа, осліп, а потім, коли Ананія з наказу Господнього «руку на нього поклав», «став він видюший».

Володимир Давидич (VIII) (?—1151) — син Давида Святославича (VII), брат Ізяслава Давидича (VI-II); удільний князь чернігівський; уділ невідомий; князь чернігівський, берестійський і дорогочинський.

Володимир-Дмитрій Всеволодич (X) (1193—1228) — син Всеволода Юрійовича (IX); князь юр'євсько-польський, московський, переяславський (суздальський), стародубський (суздальський).

Володимир-Дмитрій Рюрикович (XI) (1187—1239) — син Рюрика Ростиславича (X); князь переяславський, смоленський; великий князь київський впродовж 1223—1238 рр.

Володимир-Єпіфаній Глібович (X) (1158—1187) — син Гліба Юрійовича (IX); князь переяславський; персонаж «Слова о полку Ігоревім»; помер від рани, яку дістав під час вилазки з Переяслава, обложеного половцями хана Кончака.

Володимир-Дмитрій Мстиславич Мачушич (IX) (1132—1171) — син Мстислава Володимирича (VI-II); князь городецько-остерський, луцький, дорогобузький, володимиро-волинський, трепольський та ще чотирьох городів, котельницький, полонийський; великий князь київський у 1167 і 1171 рр.

Володимир-Петро Ігоревич (X) (1170 — ?) — син Ігоря Святославича (IX); князь путивльський, галицький; учасник походу на половців 1185 р.; персонаж «Слова о полку Ігоревім».

Володимир Мстиславич (XI) (?—1170) — син Мстислава Ізяславича (X) — князь берестійський.

Володимир Мстиславич (XI) — син Мстислава Ростиславича (X); князь псковський, великолуцький, торжковський (?).

Володимир Мстиславич (XIV) (?—1315) — син Мстислава Даниловича (XIII) — князь володимиро-волинський.

Володимир Святославич (IX) (?—1161) — син Святослава Ярославича (VIII); князь рязанський.

Володимир Ярославич (VI) (1020—1052) — другий син Ярослава Володимирича (V); князь новгородський; святий.

Володимир Ярославич (XI) (1151—1198) — син Ярослава Володимирича Осмомисла (X); князь-ізгой, князь галицький; можливо, автор «Слова о полку Ігоревім» та літописної повісті про похід Ігоря Святославича (IX) на половців 1185 р.

Володимир (Волинський) — город, друга столиця Волинської землі, на правому березі Луги, правого допливу Західного Бугу, обабіч гирла її правого допливу Смочі; нині — місто на Волині.

Володимир (Суздальський) — город між лівим берегом Клязьми і правим берегом нижньої течії Либеді, заснований великим князем кївським Володимиром Святославичем (IV) 1108 р.; одна із столиць Ростово-Суздальської землі.

Володимирічі, мономаховічі — нащадки (діти, онуки), рід Володимира-Василія Всеволодича Мономаха Великого (VII).

Володимирко Володаревич (IX) (?—1153) — син Володаря Ростиславича (VIII); князь перемишльський, звенигородський, галицький.

Володимирова жона — Гада, Гіта (?—1107), дочка останнього англосаксонського короля Гарольда II Годвісона; перша жона Володимира Всеволодича Мономаха (VII).

Володимирові дочки, сестри Ярославіві. — 1). *Передслава, Предслава Володимирівна* (V) — дочка Володимира Святославича (IV); жона Болеслава III Рудого, короля польського; 2). *Премислава Володимирівна* (V) — дочка Володимира Святославича (IV); жона Ласло Сара Лисого, короля угорського.

Волос, Велес — давньослов'янське язичницьке божество, покровитель худоби, бог багатства, родючості.

Волость — влада, панування; підвладна область, княжий уділ; територіально-адміністративна одиниця, її населення.

Волоська земля — середньовічна назва Придунайських князівств і Трансильванії, заселених предками румунів і молдаван.

Волоська земля — Італія, зокрема місто-держава Генуя на узбережжі Генуезької затоки Лігурійського моря.

Волоське море — Середземне, зокрема Лігурійське море.

Волохи — загальна назва середньовічного населення придунайських князівств і Трансильванії; предки румун і молдаван.

Волхви — язичницькі жерці, чаклуни, знахарі.

Волхов, Волхова річка — річка, яка впадає в озеро Нево (Ладозьке озеро).

Вошиж, Вижиж — город у Чернігівській землі на правому березі Десни, центр удільного князівства; нині — селище на Брянщині.

Всебор — гетьман князя польського Болеслава, воєвода краківський.

Всеволод, брат Гліба — Всеволод Володимирич (V) (?—994 чи 995), четвертий син Володимира Святославича (IV), брат Гліба Володимирича (V), князь володимиро-волинський.

Всеволод, брат Гліба — Всеволод-Симеон Володимирич (XI), син Володимира Ігоревича (X), брат Гліба Ігоревича (XI), удільний князь чернігівський; уділ невідомий.

Всеволод, брат Гліба — Всеволод-Кирило Ольгович (VIII) (?—1146), син Олега Святославича (VII), брат Гліба Ольговича (VIII); князь чернігівський; великий князь кївський впродовж 1139—1146 рр.

Всеволод, брат Гліба — Всеволод-Дмитрій Юрійович Велике Гніздо (IX) (1154—1212); син Юрія Володимирича Довгорукого (VIII), брат Гліба Юрійовича (IX); князь городець-остерський, володимиро-суздальський; великий князь кївський 1173 р.

Всеволод Володимирич (V) (?—994 чи 995) — четвертий син Володимира Святославича (IV) від Рогніди; князь володимиро-волинський.

Всеволод [Гаврило Мстиславич?] *Володимирич* — син (онук?) Володимира Мономаха (IX) (?—1138), син Мстислава Володимирича (VIII); князь новгородський, переяславський, вишгородський, псковський; святий.

Всеволод Всеволодич (XII) — син Всеволода Мстиславича (XI), брат Святослава Всеволодича кївського; князь червенський, белзький.

Всеволод Глібович (IX) — син Гліба Всеславича (VIII); князь ізяславський, стрежевський.

Всеволод Давидич (VIII) — син Давида Святославича (VII); князь муромський, [чернігівський?].

Всеволод-Гаврило Мстиславич (IX) (?—1138) — син Мстислава Володимирича (VIII); князь новгородський, переяславський, вишгородський, псковський; святий.

Всеволод Мстиславич Більський [Белзький?] (XI) (?—1195) — син Мстислава Ізяславича (X); князь володимиро-волинський, белзький.

Всеволод-Кирило Ольгович (VIII) (?—1146) — син Олега Святославича (VII); князь чернігівський; великий князь кївський впродовж 1139—1146 рр.

Всеволод Святославич (IX) (?—1196) — син Святослава Ольговича (VIII), рідний брат Ігоря Святославича, Буй-Тур чи Яр-Тур «Слова о полку Ігоревім»; князь трубчевський (трубецький), курський.

Всеволод-Данило Святославич Чермний (Рудий) (X) (? — 1212) — син Святослава Всеволодича (IX); князь чернігівський; великий князь кївський в 1206—1207 і 1210—1212 рр.

Всеволод-Дмитрій Юрійович Велике Гніздо (IX) (1154—1212) — син Юрія Володимирича Довгорукого (VIII); князь городець-остерський, володимиро-суздальський; фактично великий князь кївський в 1173 р.

Всеволод-Дмитрій Юрійович (XI) (1213—1238) — син Юрія Всеволодича (X); князь новгородський, торжковський, удільний князь володимиро-суздальський; уділ невідомий; святий.

Всеволод-Андрій Ярославич (VI) (1030—1093) — п'ятий син Ярослава Володимирича Мудрого (V); князь переяславський, ростово-суздальський, білозерський, смоленський, чернігівський; великий князь кївський впродовж 1077—1093 рр.

Всеволод Ярославич (XI) (?—бл. 1185) — син Ярослава Ізяславича (X); князь луцький, персонаж «Слова о полку Ігоревім».

Всеволодів Красний двір на горі над Видубичами — двір Всеволода Ярославича (VI), потім — Юрія Володимирича (VIII).

Всеволодівна (IX) — дочка Всеволода (Всеволодка) Давидича (VIII), жона Володимира Давидича, сина Давида Святославича (VII), князя чернігівського, берестійського, дорогочинського.

Всеволодова жона, сестра Святополка — Марія-Агафія Мстиславівна (IX) (?—1179) — дочка Мстислава Володимирича (VIII), сестра Святополка-Івана Мстиславича (IX), жона Всеволода Ольговича (VIII).

Всеволодова [Марія-Анастасія (?)] — дочка імператора візантійського Константина X Мономаха; жона Всеволода-Андрія Ярославича (VI), п'ятого сина Ярослава Володимирича (V), князя переяславського, ростово-суздальського, білозерського, смоленського, чернігівського; великого князя київського впродовж 1077—1093 рр.

Всеволож — город у Волинській землі, мабуть, на правому березі Західного Бугу, нині городище біля села Старгорода на Львівщині.

Всеволож — город у Чернігівській землі, біля лівого берега Плиски-Загоросі, лівого допливу Борзни; нині — село Сиволож на Чернігівщині.

Всеслав Брячиславич (VII) (?—1101) — син Брячислава Ізяславича (VI); князь полоцький; великий князь київський впродовж 1068—1069 рр.

Всеслав Василькович (X) — син Василька Святославича (IX); князь вітебський, полоцький, дружський.

Всеслав Василькович — хан половецький.

Всеслав Ізяславич (VI) (?—1103) — син Ізяслава Володимирича (V); удільний князь полоцький (?); уділ невідомий.

Всеслав Рогволодич (X) — син Рогволода Рогволодича (IX); удільний князь полоцький; уділ невідомий.

Всеслав — брат Андрія Боголюбського (?).

Всеславівна — Вишеслава (Всеслава) Святославна (VII), дочка Святослава Ярославича (VI), яка в 1067 р. стала жоною польського князя Болеслава Сміливого (1039—1081).

Всеславич — (Рогволод-Борис) (VIII) (?—1128), син Всеслава Брячиславича (VII), князь полоцький.

Всеславича два — 1). *Гліб Всеславич* (VIII) (?—1119) — син Всеслава Брячиславича (VII); князь мінський, полоцький; 2). *Давид Всеславич* (VIII) — син Всеслава Брячиславича (VII); князь полоцький (кривицький), згодом заславий у Візантію Мстиславом Володимиричем (VIII).

Вуй — дядько, материн брат.

Вягр — річка, правий доплив Сяну, нині — В'яр.

В'ятичі — східні слов'яни, що жили у басейні верхньої Оки, Угри, Москви і у верхів'ях Дону; згодом їхні землі входили до Чернігівського князівства; нащадки в'ятичів були одним із основних складників при формуванні російської народності.

В'ятко — брат Радима, лях; легендарний родоначальник племені в'ятичів.

В'ячеслав Володимирич (VIII) (?—1154) — син Володимира Всеволодича (VII); князь смоленський, туровський, переяславський, пінський, пересопницький і дорогобузький, вишгородський;

великий князь київський в 1139 і 1150 та впродовж 1151—1154 рр.

В'ячеслав Ярополчич (VIII) (?—1104) — син Ярополка Ізяславича (VII); мабуть, удільний князь володимиро-волинський; уділ невідомий.

В'ячеслав-Меркурій Ярославич (VI) (1034—1057) — шостий (а не п'ятий) син Ярослава Володимирича (V); князь смоленський.

В'ячеслав Ярославич (IX) — син Ярослава (Ярославця) Святополчича (VIII); князь клечеський.

Гавриїл — один із семи архангелів (верховних ангелів), який благовістив народження Іоанна Христея та Ісуса Христа.

Гастол, Гаштольд Мартин — литовський магнат, який 1470 р. після скасування удільного Київського князівства став намісником і воєводою київським.

Гвагнін (Гваньїні) *Александр* (1534—1614) — польський хроніст, за походженням італієць; автор історико-географічного «Трактату про дві Сарматії, азіатську і європейську, і про те, що в них є» (Краків, 1578). У ньому подаються відомості про польські, литовські, білоруські та українські землі.

Гданськ — місто в Польщі; виникло за Мешка і з опануванням гирла Вісли; в XI—XIV ст. осередок рибальства, ремесла і торгівлі, зокрема морської; центр незалежного князівства, в XII—XIII ст. підпорядкованого династії П'ястів; в 1308—1454 рр. — під владою хрестоносців, від 1440 р. — входить до Пруського Союзу; в XV—XVI ст. — одне з найбагатших польських міст, осередок культури.

Геєнна — пекло; назва походить від Геєнської долини поблизу Єрусалима, де стародавні євреї спалювали «нечистих» тварин і трупи злочинців; звідси епітет «вогненна».

Гелімер (?—577) — останній вандальський король в Африці; правив упродовж 530—539 рр.

Генети — одна із стародавніх назв слов'янських племен.

Геннадій II (в миру Георгій) *Схолярій* (бл. 1400—?) — візантійський богослов, після завоювання Візантії турками перший патріарх константинопольський впродовж 1454—1456 рр.

Георгій Грек — митрополит київський в 70-х роках XI ст.

Георгія святого монастир чоловічий у Києві — заснований Ярославом-Георгієм Володимиричем Мудрим (V) на честь свого святого патрона Георгія Побідоносця; містився на перехресті нинішніх Рейтарської і Золотоворітської вулиць.

Георгія святого, Побідоносця, церква кам'яна, споруджена в Києві Ярославом-Георгієм Володимиричем Мудрим (V) на честь свого святого патрона; стояла на нинішньому Стрілецькому (Георгіївському) провулку.

Георгій Шимонович — син Шимона (Симона); боярин ростовський, тисяцький Юрія Володимирича (VIII).

Германь — село під Києвом; у Іпатському літописі сказано, що половці спалили не село Германь, а «монастир... дерев'яний Германів» (Літопис Руський, с. 141), тобто чоловічий монастир Спаса в селі Берестовому, між нинішнім київським Дніпровським узвозом і Києво-Печерською лаврою.

Геродот (бл. 490 — бл. 424 до н. е.) — давньогрецький історіограф, автор «Історії», що містить опис греко-перських воєн V ст. до н. е. і охопле-

них ними земель, у тому числі і північного Причорномор'я.

Геронтій (?—1489) — митрополит московський від 1473 р.; при ньому поширилась ересь зжидовілих.

Гертруда — дочка Бели, короля угорського; друга жона Мечислава, брата Болеслава, короля польського.

Гза (Кза, Гзак, Кьза, Хоч Бурнович) — хан половецький; двічі згадується в літописі: 1168 р., коли Олег Святославич (IX), брат Ігоря (IX), взяв його вежі; 1185 р. як переможець Ігоря; персонаж «Слова о полку Ігоревім».

Гібелінус (?—1113) — патріарх латинників у Єрусалимі.

Гібертинський океан — Атлантичний океан.

Гирген, Гиргенъ — хан половецький.

Глинський Михайло Львович (?—1534) — князь із білоруського роду Глинських; навчався в Німеччині; був при дворі імператора Максиміліана; служив у курфюрста саксонського Альбрехта; 1500 р. став маршалом двору великого литовського князя Олександра; 1507—1508 рр. очолив повстання проти Жигмонта; втік у Московську Русь; 1514—1526 рр. був ув'язнений, нібито за зраду на користь Литви. Помер у в'язниці.

Гліб Андрійович (X) (?—бл. 1174) — син Андрія Юрійовича Боголюбського (IX); удільний князь володимиро-суздальський (?); уділ невідомий; святий.

Гліб-Давид Володимирич (V) (?—1015) — восьмий син Володимира Святославича (IV) від болгарині; князь муромський; святий; день пам'яті 24 липня за ст. ст.

Гліб Володимирич (XI) — син Володимира Глібовича (X); удільний князь рязанський (пронський).

Гліб Всеволодич — онук Мстиславів.

Гліб Всеславич (VIII) (?—1119) — син Всеслава Брячиславича (VII); князь мінський, полоцький.

Гліб Ростиславич (IX) (?—1177) — син Ростислава Ярославича (VIII); князь рязанський.

Гліб Ростиславич (X) — син Ростислава Глібовича (IX); князь друцький.

Гліб Ростиславич (XII) — син Ростислава Рюриковича (XI); князь степанський.

Гліб Святославич (VII) (?—1078) — син Святослава Ярославича (VI); князь тмутараканський, новгородський.

Гліб-Пахомій Святославич (X) — син Святослава Всеволодича (IX); князь канівський, белгородський, чернігівський (разом із братом Мстиславом (?)).

Гліб Святославич [Ростиславич ?] (XIII) (?—1278) — син Ростислава Мстиславича (XII); князь смоленський.

Гліб — брат Всеволода і Михалка; Гліб Юрійович (IX) (?—1171), син Юрія Володимирича (VIII); князь городець-остерський, переяславський, канівський, переспницький і дорогобузький; великий князь київський 1169—1171 рр.

Гліб — брат Ярослава [треба: Ярополка] Пінського; Гліб Юрійович (X) (?—1196), син Юрія Ярославича (IX), брат Ярополка Юрійовича (X), сина Юрія Ярославича (IX); князь дубровицький, туровський.

Гліб Тирійович — хан половецький.

Гліба і Бориса, святих мучеників, чуда — «Ськазаніє чудес святого страстьрпцю Христову Рома-

на й Давида» (список Московського Успенського собору XII ст.).

Глібова Всеславичева, блаженна — Анастасія Ярополківна (VIII); (1074—1158), дочка Ярополка Ізяславича (VII), жона Гліба Всеславича (VIII). Ім'я «Анастасія» зазначене у «Синописі» 1674—1680 рр.

Глібович — Ростислав Глібович (IX), син Гліба Всеславича (VIII); князь мінський, полоцький.

Годєфрід — комес Еолійський, з Італії, поставлений християнами королем в Єрусалимі.

Голочиськ, Голотичськ — город у Полоцькій землі; місце невідоме; можливо, це нинішнє місто Головчин (городище) на правому березі Баби́ча, лівого допливу Друті, в Білорусі, або місто Алитус, колишня Олита, на правому березі Німану, у Литві.

Голтва, Говтва — лівий доплив Псла.

Голяди, голядь — балтійське (литовське) плем'я, що жило в басейні верхньої течії Поротви між в'ятичами і кривичами.

Гомер (IX ст. до н. е.) — давньогрецький поет; йому приписують авторство епічних поем «Ліада» та «Одіссея».

Гомер — за біблійною легендою, один із синів Афета; від нього начебто походять кельти (прадавні кіммерійці і кімри римських часів), які колись жили на берегах Чорного й Азовського морів; згодом під тиском скіфів рушили на північний захід і зайняли північні острови й півострови Європи.

Гора Угорська, Угорське урочище, гора в Києві — навпроти впадіння Чорторію в Дніпро; нині — середня частина Дніпровського узвозу, Аскольдова могила.

Горинь — річка, правий доплив Прип'яті.

Городець — город у Київській землі (Болохівській землі), можливо, на лівому березі верхнього Згару, правого допливу Південного Бугу; чи не нинішнє Городище на Хмельниччині.

Городець — город у Полоцькій землі, можливо, на лівому березі верхньої течії Березини; чи не нинішнє село Городок (городище) в Білорусі.

Городець, Городок, Город Остерський — город у Переяславській землі, на правому березі Остра, поблизу впадіння його в Десну, центр удільного князівства; нині — село Старогородка біля міста Остра на Чернігівщині.

Городець, Городок Пісочний — город на лівому березі Рудиці; нині — городище на північно-західній околиці київського масиву Троещина-Вигурівщина.

Городець (Радилів) — город на східній межі Ростово-Суздальської землі, на лівому березі Волги, центр удільного князівства; нині — місто Городець, районний центр Нижньо-Новгородської області.

Городок — город у Галицькій землі на правому березі Верещиці, лівого допливу Дністра; нині — місто Городок на Львівщині.

Городок — город у Київській землі, на правому березі Церему, лівого допливу Случі; нині — село Городище, Городниця біля Новограда-Волинського на Житомирщині.

Гостомисл (IX ст.) — легендарний ватажок новгородських слов'ян, перший новгородський князь чи посадник.

Готи — племена східних германців; на початку нової ери жили на острові Готланд у Балтійському морі, на південному узбережжі цього моря та в по-

низі Вісли; в III ст. осіли в Північному Причорномор'ї, воювали з тутешніми грецькими колоніями, Римською імперією, антами; поділилися на остготів (східних готів), які жили в пониззі Дніпра, і вестготів (західних готів), які жили в пониззі Дністра; 375 р. з Причорномор'я готів витіснили гунни, тільки частина їх залишилась у Криму. В V ст. готи вторглися в Італію. Тут остготи 493 р. заснували королівство, яке в VI ст. було завойоване Візантією; вестготи заснували в Південній Галлії Тулузьке королівство, захопили більшу частину Піренейського півострова, допоки у VIII ст. не були завойовані арабами.

Грецькі царства — рабовласницькі держави, які існували в II—I тисячоліттях до н. е. на території південної частини Балканського півострова, островах Егейського моря, західному узбережжі Малої Азії, на берегах Мармурового і Чорного морів, на узбережжі Південної Італії та на сході Сицилії; у II ст. до н. е. ввійшли до складу Римської держави.

Гривня — давньоруська вагова і грошова одиниця.

Григорій VII, в миру Гільдебранд із Соани, Тоскана (бл. 1021—1085) — папа римський впродовж 1073—1085 рр.; заборонив симонію й запровадив целібат; боровся за верховенство папської влади над імператорською.

Григорій XII (?—1418) — папа римський впродовж 1406—1415 рр.

Григорій II, Георгій Кіпрський (?—1290) — патріарх константинопольський впродовж 1283—1289 рр.

Григорій III Мамм (?—1459) — патріарх константинопольський впродовж 1443—1450 рр.; прихильник унії Візантії з Римом.

Григорій — святий, чудотворець печерський.

Грїб Божий — печера в Геф[т]симацькому саду під Єрусалимом, яка, за євангельською легендою, була місцем поховання і воскресіння Ісуса Христа.

Гуда, Гуди — боярин, посол Олега Віщого до Лева й Олександра, імператорів візантійських.

Гус Ян, Іван (1371—1415) — ідеолог чеської Реформації, впродовж 1402—1403, 1409—1410 рр. — ректор Празького (Карлового) університету; засуджений церковним собором у Констанці і спалений.

Давид Всеславич (VIII) — син Всеслава Брючиславича (VII); князь полоцький (кривицький), засланий у Візантію Мстиславом Володимиричем (VIII).

Давид-Гліб Ростиславич (X) (1140—1197) — син Ростислава Мстиславича (IX); князь новгородський, новоторжковський, торпський, вітебський, вишгородський, вручийський, смоленський.

Давид Ігоревич (VII) (?—1112) — син Ігоря Ярославича (VI); князь туровський, тмураканський, володимиро-волинський, дорогобузький, червонський, сугійський, луцький, бузький, острозький, чорторійський.

Давид Ольгович (XI) (?—1196) — син Олега Святославича (X); удільний князь чернігівський; уділ невідомий; зять Ігоря Святославича Новгород-Сіверського.

Давид Святославич (VII) (?—1123) — син Святослава Ярославича (VI); князь новгородський, смоленський, чернігівський.

Давид Святославич (IX) — син Святослава Всеславича (VIII); мабуть, князь вітебський.

Давид Святославич (IX) (?—1147) — син Святослава Ярославича (VIII); князь рязанський.

Давидичі Чернігівські — братаничі Всеволода.

Дажбог — у міфології східних слов'ян бог сонця і вогню; він же — Сварожич, син Сварога, бога неба, вогню, ковальства.

Далмація — римська провінція, що обіймала більшу частину сучасних Боснії, Чорногорії, західної Сербії і приморську частину Хорватії; первісно була заселена іллірійцями і кельтами, романізована римлянами; в VI—VII ст. спустошена аварами і слов'янами та заселена племенами сербів і хорватів; у IX ст. нею заволодів Карл Великий; тут змагалися слов'янські держави, Візантія, Венеція, Угорщина та сицилійські норманни. За раннього середньовіччя відіграла істотну економічну й культурну роль.

Далмація — історична область на північно-східному узбережжі Адріатичного моря; нині — південно-західна частина Югославії.

Дальберт — патріарх-латинник в Єрусалимі, біскуп пізанський.

Даниїл — у біблійній міфології — давньоєврейський праведник і пророк-мудрець; на бенкеті Валтасара він, єдиний із мудреців, прочитав і витлумачив таємничий напис. За Біблією, жив у часи вавилонського полону (618—530 до н. е.).

Даниїл (Валтасар) (сер. VI ст. до н. е.) — пророк іудейський з коліна Іуди, святий; головний персонаж старозавітної книги Даниїла, складеної бл. 165 р. до н. е.; діяв при дворі Навуходоносора.

Даниїл (?—1122) — єпископ юр'євський; можливо, він і Даниїл Паломник.

Данило — хан половецький.

Дверен — город у Київській землі, на лівому березі Росі; нині — городище Очаків біля села Набутова, навпроти села Деренківець на Корсунь-Шевченківщині.

Двіна — йдеться про Західну Двіну (Даугаву), річку, що бере початок на Валдайській височині і впадає у Ризьку затоку Балтійського моря.

Дебрь — провалля, рів; міжгір'я, долина; низина, поросла лісом і кущами; ліс, пуша, гушавина.

Дебрь огненна — геєнна, пекло.

Денгеневиц — хан половецький.

Деревляни — східнослов'янський союз племен, які в VI—X ст. жили у прип'ятському Поліссі, на правобережжі Дніпра, по Тетереву, Уші, Уборті, Ствизі, аж до Случі.

Деревська область — земля деревлян.

Дерестер, Дрістер, Доростол — город у Болгарії, на правому березі пониззя Дунаю, біля нинішнього міста Сілістри.

Десна — лівий доплив Дніпра.

Дивій — дикий, неприручений.

Димитрій — князь, воевода київський.

Димитрій Іворович — боярин переяславський, воевода Володимира Всеволодича Мономаха (X).

Димитрій Перемишлянин — боярин галицький, воевода Мстислава Мстиславича (X), тисяцький Данила Романовича (XII), намісник його у Києві.

Димитрія (Солунського) святого церква в Суздалі — церква в Дмитрівському монастирі, на правому березі Каменки, біля города; не збереглася.

Діадема, діадима — пов'язка, що її в давнину царі носили на голові; царський вінець; напличник на порфіру, прикрашений іконами і дорогоцінним камінням.

Діодор Сікуль Сицилійський (бл. 80—21 до н.е.) — давньоримський історик; автор твору «Бібліотека», в якому викладено всесвітню історію від початку до галльської війни Цезаря, тобто до 60 р. до н. е., і вміщено відомості з географії, етнографії та історії культури.

Діонісій — ігумен Богородицького (Єлецького?) монастиря в Чернігові; посол Ольговичів до Всеволода Юрійовича (IX).

Діонісій (?—1184) — єпископ полоцький.

Дір (?—882) — князь київський (полянський); за літописом, сподвижник Аскольда; можливо, його брат і попередник із династії Києвичів; князував близько середини IX ст.; убитий Олегом одночасно з Аскольдом.

Діяння святих апостолів — частина Нового Завіту Біблії, авторство якої приписується апостолу і євангелісту Луці, супутнику і сподвижнику апостола Павла; викладає історію поширення християнства завдяки діяльності апостолів.

Длугош Ян (1415—1480) — польський історик; автор синтетичних «Анналів, чи Хроніки славного Королівства Польського» (1455—1480), які згодом друкувалися під заголовком «Історія польська» (1614—1615, 1711).

Добриня — син Малка Любчанина, брат Малущі, вуйко Володимира Святославича (IV); боярин київський, воєвода і посадник Володимира Святославича (IV) у Новгороді.

Доброгніва — дочка Болеслава, чеського короля; жона Мстислава, князя лядського.

Довгорукий Михайло Юрійович (?—1682) — боярин, воєвода, намісник тверський.

Дорогобуж — город у Київській землі, на лівому березі Горині; центр удільного князівства; нині — село Дорогобуж на Рівненщині.

Дорогожичі — урочище під Києвом поблизу Кирилівського монастиря, нині парк між вулицями Фрунзе і Дорогожицькою.

Досифей — патріарх константинопольський впродовж 1191—1192 рр.

Досифей Нотара (1641—1707) — патріарх єрусалимський впродовж 1669—1707 рр.

Дочка Ігорева — Ігорівна (X), дочка Ігоря Святославича (IX), жона Давида Ольговича (XI).

Дочка Святослава Ольговича — жона Ярополка Ізяславича.

Дреговичі — східнослов'янські племена, які жили між Прип'яттю і Західною Двіною.

Дручани — плем'я, що жило над річкою Друть, правим допливом Дніпра, у Полоцькій землі, в удільному князівстві з центром у городі Друцьку; нині в Білорусі.

Дубно (Дубен) — город у Волинській землі, на лівому березі Ікви, правого допливу Стиру; центр удільного князівства.

Дуліби, лучани, пізніше — *бужани, волиняни* — східнослов'янські племена, що жили в басейні верхнього Західного Бугу; у VI ст. під тиском обрив вони (частково?) відходять у Паннонію.

Дуліна — легендарний родоначальник східнослов'янського племені дулібів, або лучан, пізніших бужан чи волинян.

Думний дворянин — дворянин, котрий входив до складу боярської думи, верховної ради при московському царі.

Егеум — Егейське море.

Едика, гетьман Тамерланів — чи не Едигей

(1352—1419), емір Білої Орди, засновник Ногайської Орди, від 1399 р. — правитель Золотої Орди; 1408 р. здійснив похід на Русь. Загинув у міжусобній війні.

Елдук у Бобуревичах — хан половецький, який полонив Святослава-Бориса Ольговича (X).

Енбремар — патріарх єрусалимський; латинник, поставлений хрестоносцями.

Енети (генети, венеди, венедиці) — слов'янські племена, які на рубежі і в перших століттях нової ери жили між Ельбою (Лабою) на заході і межи річчям Дніпра та Оки на сході, Балтійським морем на півночі і Дунаєм та Карпатами на півдні.

Ерік, воєвода короля дунського (котрий по тому був королем шведським)... — мабуть, Ерік IX Святий, шведський король (1155—1160), який запровадив у Швеції християнство (Ерік — ім'я дев'яти датських і чотирнадцяти шведських королів).

Євангеліє — частина Нового Завіту Біблії; чотири перші його книги (Євангеліє від Матфея, Марка, Луки, Іоанна), в яких викладається життя і вчення Ісуса Христа.

Євгеній IV (1383—1447) — папа римський впродовж 1431—1447 рр.; в миру — Габріеле Кондульмер; небіж папи Григорія XII; керував Ферраро-Флорентійським собором.

Євдоксія — друга дочка Юрія Мономаховича; жона Мечислава, брата Болеслава, короля польського.

Євпраксія-Адельгейда Всеволодівна (VII) (1071—1109) — дочка Всеволода Ярославича (VI), жона Генріха Довгого Штаденського (фон Штаде), маркграфа північносаксонського; потім — друга жона Генріха IV, імператора Священної Римської імперії; потім — черниця.

Євстафій — патріарх константинопольський впродовж 1019—1025 рр.

Євстафій Мстиславич (VI) (?—1033) — син Мстислава Володимирича (V); удільний князь; уділ невідомий.

Євстратій блаженний — преподобний мученик печерський; роздавши бідним своє багатство, пішов у Києво-Печерський монастир; 1096 р. був полонений половцями і проданий у неволю; помер мученицькою смертю; мощі його — в ближніх печерах Києво-Печерського монастиря; день пам'яті 28 березня; житіє — в Києво-Печерському патерику.

Євфрат — річка у південно-західній Азії (Туреччині, Сирії, Іраку), протікає по Месопотамській низовині, зливається з рікою Тигр, утворюючи річку Шатт-Ель-Араб, яка впадає в Перську затоку. Межи річчя Тигру і Євфрату — один із найдавніших центрів цивілізації (Шумер, Вавилонія, Ассирія).

Єзекіль (Іезекиїль, Єзекія) — син царя іудейського Ахаза; цар іудейський (725—697 до н. е.); біблійний пророк; його пророцтва складають у Біблії старозавітну «Книгу Єзекіїля».

Єлизавета — сестра Олександра, короля польського.

Єпа — хан половецький.

Єпарх — правитель області, города; суддя, головний суддя.

Єронім Празький (бл. 1380—1416) — діяч чеської Реформації, учень і сподвижник Яна Гуса; засуджений церковним собором в Констанці і спалений.

Єфрем (?—1097) — митрополит київський

впродовж 1089—1097 рр.; від 1072 р. єпископ переяславський; святий; мощі — в Києво-Печерському монастирі; день пам'яті 28 січня за ст. ст.

Єфрем Грек — митрополит київський близько 1055 р.

Єфросинія — дочка Гліба Святославича; жона грецького царевича.

Животворяще древо хреста Господнього — церковна реліквія. Паломники приносили з Палестини шматочки дерева, що сприймалися за частинки хреста, на якому було розіп'ято Ісуса Христа; їм приписувалися чудодійні властивості.

Жигмонт (Сигизмунд I Старий, 1467—1548) — син Казимира Ягеллончика; король польський і великий князь литовський впродовж 1506—1548 рр.; час його панування був періодом розквіту Ренесансу в Польщі.

Жигмонт — брат польського короля Ольбрахта; претендент на Волоське воєводство.

Жиди — місцевість у Києві, відома з часів Ярослава Володимирича Мудрого (V), за Жидівськими, західними, воротами його города, в районі нинішньої Львівської площі.

Жидята, Лука Жидята (Жирята) (?—1058) — єпископ новгородський, відоме одне його поученіє, звернене до «братії».

Жиліани, Желянь — місцевість на південній околиці Києва, над річкою Желянь, правим допливом Ірпеня, відома з часів Київської Русі; належала Софійському монастиреві; нині — район Києва Жуляни.

Жмудь (жемайти, Жемайтія) — давньолитовське плем'я та історичний регіон на північному заході Литви; в IX—XII ст. — один із двох основних литовських теренів; з XIII ст. — самостійне князівство, об'єкт експансії литовських феодалів і хрестоносців; з XV ст. — під владою Великого Князівства Литовського.

Жона Юрієва із Суздаля прийшла в Київ. — У Юрія Володимирича Довгорукого (VIII), князя ростово-суздальського, було дві жони: перша — дочка Аєпи, онука Осіня, ханів половецьких; друга — дочка (?) Іоанна II Комнина, імператора візантійського.

Забороли, забороло, заборола — захищений брус-твером із колод настил поверх фортечної стіни.

Завид — боярин київський Володимира Мстиславича (IX).

Завихвостів — город у Лядській землі (Мала Польща), на лівому березі Вісли; нині — місто Завихвост, центр гміни Тарнобжегського воєводства у Польщі.

Заволоччя — територія басейну середньої і нижньої течії Північної Двіни та басейну правобережжя Онеги; нині — центральна частина Архангельської області.

Заліська сторона — Суздальська і Ростовська землі.

Залотче, Залотча — річка, лівий доплив Дніпра; починалась поблизу Долобського озера і впадала в Дніпро нижче від села Вишеньок на Бориспільщині; місце князівського з'їзду 1101 р.; нині — низка озер і проток.

Зарубо, Заруб — город у Київській землі, на правому березі Дніпра; нині — городище в урочищі Церковщина, біля колишнього хутора Монастирка, за 2 км на північний захід від села Зарубин-

ців на Канівщині; а також брід через Дніпро вище від Заруба біля села Трахтемирова, нині — затоплений Канівський водосховищем.

Заслав, Ізяслав, Ізяславль — город у Полоцькій землі; на правому березі верхньої Свіслочі, правого допливу Березини, біля правого берега гирла Княгиньки; заснований великим князем київським Володимиром Святославичем (VI); центр удільного князівства; нині — місто Заславль у Білорусі.

Заслав, Ізяслав, Ізяславль — город у Київській (Волинській?) землі, на правому березі Гуски, лівого допливу Цвітохи, правого допливу Горині; нині — село Городище на Хмельниччині.

Заслав, Ізяславль — город у Волинській землі, над річкою Горинню, заснований великим київським князем Володимиром Святославичем 987 р.; у літописі вперше згадується під 1127 р.; у XIV ст. — резиденція князів Заславських.

Захарія Копистенський (?—1627) — український церковний діяч, письменник-полеміст; народився в Перемишлі; вчився у Львівській братській школі; 1616 р. записався у київське братство і, будучи ченцем Києво-Печерського монастиря, брав активну участь у діяльності вченого гуртка тодішнього лаврського архімандрита Єлисея Плетенецького; 1624 р. був обраний архімандритом; літературний доробок Захарії складають «Книга о вірі» (1619—1621), «Палінодія» (1621—1622), «Книга про правдиву єдність» (1623), дві проповіді пам'яті Єлисея Плетенецького (1625), переклади творів грецьких богословів та передмови до них; імовірно, він є укладачем Густинського літопису.

Збислава Святополківна (VII) — дочка Святополка Ізяславича (VII); перша жона Болеслава Кривоустого, короля польського.

Збислава-Палагія Всеволодівна (X) (1179—?) — дочка Всеволода Юрійовича (IX); княжна.

Звенигород — город у Галицькій землі, на лівому березі Дністра, біля правого берега гирла Дзвинячки; нині — городище біля села Дзвенигорода на Тернопільщині; можливо також, город на лівому березі Стрипи, лівого допливу Дністра, нині — городище біля села Звенигорода на Тернопільщині.

Звенигород — город у Галицькій землі, у верхів'ї Білки, центр удільного князівства; нині — село Звенигород (городище в урочищі Вали-Городище) на Львівщині.

Звенислава Всеволодівна (IX) — дочка Всеволода Ольговича (VIII); перша жона Болеслава Болеславича Високого, короля польського (?).

Земомисл (?—до 963) — син Лешка; князь польський.

Змієв Венедикт Андрійович — московський думний дворянин, окольничий, воєвода, генерал, начальник стрілецького приказу.

Золоті (кам'яні) *ворота в Києві* — південні парадні ворота Києва, споруджені за князювання Ярослава Володимирича Мудрого в XI ст.; нині — рештки у Золотоворітському сквері.

Зонар, Зонара, Іоанн Зонарас (?—після 1159) — візантійський хроніст, укладач огляду всесвітньої історії від створення світу до вступу на престол візантійського імператора Іоанна Комнина 1118 р. Його хроніка була популярною в Середні віки та в добу Відродження, зокрема у південних та східних слов'ян.

Зосима — митрополит московський впродовж 1490—1494 рр.; співчував ересі жидовілих; змуше-

ний був відійти до Симонова монастиря, а потім у Троїце-Сергіївську лавру.

Зоя (бл. 980—1050) — дочка Костянтина (Константина) VIII, імператора візантійського; третя жона Костянтина (Константина) IX Мономаха, імператора візантійського.

Зу[о]графські прикраси — малювання.

Іван III Васильович (1440—1505) — син Василя II Івановича Красного — великий князь московський впродовж 1462—1505 рр.; за його правління було скинуто монголо-татарське іго над Московською Руссю.

Іван I Данилович Калита (?—1340) — син Данила Олександровича; великий князь московський від 1325 р., великий князь володимирський від 1328 р.; переніс столицю з Володимира до Москви, заклав основи могутності Московської держави.

Іван Захарієв Казарин (Іванко Захарович, хозарин) — боярин київський, воєвода Святополка Ізяславича (VII).

Іван (Іванко) *Ростиславич Берладник* (X) (?—1161) — син Ростислава Володаревича (IX); князь звенигородський, берладський, князь-ізгой.

Іван Творимич (Іванко Творимирич) — боярин київський, воєвода Ярослава Володимирича Мудрого (V).

Ігнатій (?—878) — в миру — Микита, син імператора візантійського Михаїла; патріарх константинопольський впродовж 846—857 і 867—877 рр., противник іконоборства.

Ігор-Іван Васильович (IX) (?—1141) — син Василька Ростиславича (VIII); князь теребовльський, галицький.

Ігор-Георгій Ольгович (VIII) (?—1147) — син Олега Святославича (VII); князь гомійський (?), городець-юр'ївський і рогачевський, путивльський; великий князь київський в 1146 р.; потім сидів у порубі і постригся в ченці; святий.

Ігор-Георгій (Юрій) *Святославич* (IX) (1151—1201) — син Святослава Ольговича (VIII); князь новгород-сіверський і путивльський, чернігівський, герой «Слова о полку Ігоревім».

Ігор-Костянтин (Юрій?) *Ярославич* (VI) (1036—1060) — сьомий син Ярослава Володимирича (V); князь володимиро-волинський, смоленський.

Ігор Рюрикovich (II) (875—945) — син Рюрика (I); великий князь київський впродовж 912—945 рр., чоловік княгині Ольги; підкорив древлян, уличів та інші східнослов'янські племена; успішно воював із Візантією; убитий повсталими древлянами.

Ігорева могила — могила Ігоря Рюрикovichа (II) біля Іскоростеня; у XIX ст. у селі Немирівці в урочищі Ігорівка був курган, що називався Ігоревою могилою.

Ідумея — історична область на південь від Палестини; за переказами, її заселяли нащадки біблійного Єдома (Ісава), брата Іакова — едомитяни, чи ідумеяни.

Іерей, ерей — священик.

Ієронім святий — винахідник слов'янських літер і грамоти; йдеться, мабуть, про Ієроніма (Євсевія, Софронія) Стридонського, одного з учителів католицької церкви (342—420), якого тут сплутано з Кирилом (в миру Константином) (827—869), першовчителем слов'ян, який створив слов'янське письмо і переклав церковні книги з грецької мови на слов'янську.

Ізай Бимокович (Белукович?) — хан половецький.

Ізборськ — город у Новгородській землі, на місці біля західного берега Городищенського озера, біля лівого берега джерела Слов'янські Ключі; центр удільного князівства; нині — село Старий Ізборськ (Старе Ізборське Труворове городище на захід від Ізборської фортеці) на Псковщині.

Ізмаїлові сини — магометани.

Ізяслав Андрійович (X) — син Андрія Юрійовича Боголюбського (IX); князь; уділ невідомий; святий.

Ізяслав Володимирич (V) (?—1001) — другий син Володимира Святославича (IV); князь полоцький.

Ізяслав Володимирич (VIII) (?—1096) — син Володимира Всеволодича Мономаха (VII); князь курський, смоленський, муромський.

Ізяслав Глібович (IX) (?—1133) — син Гліба Ольговича (VIII); мабуть, удільний князь чернігівський; уділ невідомий.

Ізяслав Глібович (X) (бл. 1160—1183) — син Гліба Юрійовича (IX); князь переяславський (разом з Володимиром Глібовичем (IX) (?) чи переяслав-зальеський (?).

Ізяслав-Миколай (?) *Давидич* (VIII) (?—1161) — син Давида Святославича (VII); удільний князь чернігівський; уділ невідомий; князь вщижський і ормінський, новгород-сіверський, стародубський, курський, сновський, чернігівський, корчевський, вятицький; великий князь київський 1157—1158 і 1161 рр.

Ізяслав Давидич (XI) — син Давида Ростиславича (X); удільний князь смоленський (уділ невідомий).

Ізяслав (Ізяславич) — брат Мстислава Ізяславича — ?

Ізяслав-Пантелеймон Мстиславич (IX) (бл. 1096—1154), *син Мстислава Володимирича* (VIII) — князь курський, полоцький, переяславський, мінський, туровський і пінський, володимиро-волинський і берестійський; великий князь київський впродовж 1146—1149, 1150—1154 рр.

Ізяслав Ярославич (XI) (?—1196), *син Ярослава Ізяславича* (X) — мабуть, удільний князь володимиро-волинський; уділ невідомий.

Ізяслава-Пантелеймона Мстиславича (IX) (?—1151) (*перша жона*) — невістка Бели, короля угорського, принцеса з роду Фрідріха і Барбароси.

Іларіон — священик церкви Апостолів на Берестовім у Києві, перший русин-митрополит київський впродовж 1051—1052 (1053?) рр., святий, автор «Слова про Закон і Благодать».

Ілля (Ілія) — біблійний персонаж; давньоєврейський пророк, взятий живим на небо; день пам'яті 20 липня за ст. ст.

Ілля святого (пророка) *соборна церква в Києві над Ручаєм у кінці Пасинчиної бесіди* — церква на Подолі біля лівого берега гирла Ручая; на цьому місці нині стоїть церква Іллі на розі Іллінської і Набережно-Хрещатицької вулиць.

Ілія — у *чернецтві Іоанн* (?—1186); архієпископ новгородський з 1185 р., автор поучення і догматичних правил.

Іллірик (Іллірія) — історична область у південно-західній частині Балканського півострова, від середньої течії Дунаю до східного узбережжя Адриатичного моря; в давнину була заселена іллірійцями; з I ст. до н. е. стала римською провінцією; в V ст. її завоювали готи; в VI ст. почала заселя-

тись слов'янами, які згодом утворили тут кілька держав; край, де, за Біблією, проповідував апостол Павло.

Ільмер (Ільмень) — озеро на Новгородщині; з нього витікає річка Волхов, на якій стоїть Новгород Великий; у др. пол. I тис. у басейні цього озера жило східнослов'янське плем'я ільменських слов'ян, або новгородських словен.

Інегельд, Інегельд — боярин, посол Олега Вішого до Лева й Олександра, імператорів візантійських.

Інокентій VII, Козімо Миліораті із Сульмони — папа римський впродовж 1404—1406 рр., суперник авінійонського «антипапи» Бенедикта XIII.

Інок — чернець, монах.

Інфлянти — назва Лівонії, чи Ліфляндії, області розселення давнього племені лівів; території нинішньої Латвії й Естонії, завойованої німецькими лицарями; в XIII ст. тут виникла конфедерація п'яти феодальних держав — Лівонського ордену, Ризького архієпископства, Курляндського, Дерптського і Езельського єпископств.

Іоаким — єпископ туровський.

Іоаким Корсунянин — перший єпископ новгородський; прибув у Новгород невдовзі після запровадження християнства на Русі Володимиром Святославичем; святий; з його іменем пов'язується так званий Іоакимівський літопис.

Іоанн Василькович, князь галицький — див.: (Ігор) — Іван Василькович.

Іоанн IV, грек — митрополит київський впродовж 1164—1166 рр.

Іоанн (?—1111) — єпископ чернігівський.

Іоанн — ігумен Києво-Печерського монастиря, укладач літописного зведення 1093—1095 рр.

Іоанн-патріарх, згаданий під 1104 р., — упродовж 1084—1111 рр., а отже, 1104 р. патріархом константинопольським був не Іоанн, а Миколай III Кординіат Граматик.

Іоанн-патріарх — Іоанн IX Агапет; був патріархом константинопольським упродовж 1111—1134 рр.

Іоанн I — в миру Іона Грек; митрополит київський впродовж 1008 (?) — 1036(?) рр., укладач служби (канону) святим князям Борису і Глібу.

Іоанн Данилович — див.: Іван I Данилович Калита.

Іоанн II Добрий (?—1089) — грек, митрополит київський впродовж 1077—1089 рр.; йому приписується послання до папи (антипапи) Климента III про опрісноки.

Іоанн (Іван) Жирславич (? — 1078) — боярин київський, воєвода Всеволода Ярославича (VI).

Іоанн Замоска, Земиска, грецький цар — Іоанн I Цимисхій; імператор візантійський впродовж 969—976 рр.

Іоанн II Комнин (1088—1143) — син Олексія I Комнина; імператор візантійський впродовж 1118—1143 рр.

Іоанн VIII Ксифилін — патріарх константинопольський упродовж 1064—1075 рр.

Іоанн (Ян) Ольбрахт (1459—1501) — син Казимира Ягеллончика; король польський впродовж 1492—1501 рр.; правив тільки в Польщі, у Великому Князівстві Литовському тоді правив його брат Олександр.

Іоанн V Палеолог — імператор візантійський впродовж 1341—1391 рр.

Іоанн VII Палеолог — імператор візантійський у 1390 р.

Іоанн Ростиславич, онук Володаревич — див.: Іван (Іванко) Ростиславич Берладник.

Іоанн III Скопчина (Скопеч) — митрополит київський в 1090—1091 рр.

Іоанн Слов'янин — грецький воєвода.

Іоанн Хреститель (Предтеча) — біблійний новозавітний персонаж, предтеча Ісуса Христа; смерть його датують 28 р.; син священника Захарії; пророк; викривав вади суспільства і закликав до каяття; охрестив Ісуса в Іордані; був обезглавлений з наказу царя Ірода на вимогу танцівниці Саломеї, навченої своєю матір'ю Іродіадою; день пам'яті 24 червня за ст. ст.

Іоанна святого (Предтечі?) церква (в Києві) на Копиревому кінці — мабуть, її рештки розкопано на Вознесенському узвозі, на території нинішньої Художньої академії.

Іоанна Предтечі Різдва — християнський празник 24 червня за ст. ст.

Іона Глезна — митрополит київський впродовж 1489—1499 рр.

Іона Рязанський (?—1461) — єпископ у Рязані й Муромі, а від 1448 р. митрополит київський і московський; суперник Ісидора Болгарина; проповідник, автор 35-и послань.

Іона III Протасович Островський (?—1577) — митрополит київський, галицький і всієї Русі впродовж 1568—1577 рр.

Іонія — грецька історична область на Іонійському узбережжі Малої Азії, на східному березі Егейського моря.

Ірина, в миру Катерина, *Всеволодівна (VII) (?—1108)* — дочка Всеволода Ярославича (VI); княжна-черниця.

Ірини святої церква і монастир у Києві — церква Ірини (Орини) кам'яна в жіночому Ірининському монастирі, заснованому Ярославом Володимиричем Мудрим (V) на честь його жони Інгігерди-Ірини; знаходилася на перехресті нинішніх Стрілецької вулиці і Стрілецького (Георгіївського) провулка.

Ісайя — біблійний персонаж, за Біблією, жив десь між 770 і 701 рр. до н. е., син Амоса, ізраїльський пророк, святий; його ім'ям названо старозавітну книгу.

Ісайя (?—1089) — єпископ ростовський.

Ісакій (Ісаак) II Ангел (?—1204) — син вельможного візантійця Андроника Ангела, брат імператора візантійського Олексія III Ангела (Комнина); імператор візантійський впродовж 1185—1195 рр. і 1203—1204 рр.

Ісакій Затворник, у миру Чернь — купець із Торопця, чернець Києво-Печерського монастиря, котрий вклонився дияволу, що з'явився йому в образі Ісуса Христа.

Ісакій (Ісаак) I Комнин — імператор візантійський впродовж 1057—1059 рр.

Ісакій (Ісаак) Комнин (бл. 1100 — після 1131) — син Олексія I Комнина; севастократор (титул членів фамілії імператорів візантійських).

Ісидор Болгарин Київський (?—бл. 1463) — митрополит київський, родом з Пелопонесу, грек; 1438 р. він підписав Флорентійську унію — угоду про об'єднання східної і західної християнських церков під верховенством папи римського, за що був позбавлений сану московським князем Василієм Темним; утік до Риму, де дістав титул константинопольського патріарха, яким уважався впродовж 1459—1463 рр.

Істрія — півострів на північно-східному узбережжі Адріатичного моря; був заселений іллірами і кельтами, романізований римлянами, захоплений готами, потім візантійцями; у VII ст. підкорений Карлом Великим; слов'яни почали тут осідати з VI ст.; в XIII ст. Істрією заволоділа Венеція.

Йоаким — див.: *Іоаким Корсунянин*.

Йовіш (Зевс, Юпітер) — за греко-римською міфологією, верховний бог, цар і отець богів та людей.

Йосиф I — патріарх константинопольський впродовж 1266—1275 і 1282—1283 рр.

Йосиф I Болгарин — митрополит київський упродовж 1498—1500 рр.

Йосиф (Прекрасний) — біблійний старозавітний персонаж, син Іакова і Рехілі.

Йосиф II Солтан — єпископ смоленський; митрополит київський упродовж 1507—1521 рр.

Йосиф Флавій (37 — після 100) — давньоєврейський воєначальник та письменник-історіограф, автор хронік «Іудейська війна» та «Іудейські старожитності», а також автобіографії.

Калугер — чернець.

Кадуб — велика дерев'яна посудина для зберігання зерна чи борошна, овочів; частина пенька, порожня всередині, яка вставлялася в джерело замість колодяного зрубку.

Казимир — польський город, заснований у XIV ст.; від 1791 р. — дільниця Кракова.

Казимир I Відновитель (Мніх) (1016—1058) — син Мешка II Ламберта; князь польський впродовж 1034 (?) — 1058 рр.; його жоною була Доброніга-Марія Володимирівна (V), дочка Володимира Святославича (IV), народжена від Анни, царівни грецької, сестра Ярослава Володимирича Мудрого (V).

Казимир II Справедливий (1138—1194) — син Болеслава Кривоустого; князь сандомирський, куявський, мазовецький, краківський; великий князь польський впродовж 1177—1194 рр.

Казимир — королевич польський, мабуть, Казимир (1458—1484), син Казимира Ягеллончика і Єлизавети Ракушанки; 1471 р. проголошений королем угорським, але зігнаний з трону; 1602 р. його було канонізовано як святого; вважався покровителем Польщі й Литви.

Казимир Ягеллович, Ягайлович, Ягеллончик (1427—1492) — великий князь литовський від 1440 р. і польський король від 1447 р. За його правління Московська митрополія остаточно відокремилася від Київської.

Казимирова сестра — жона князя Ізяслава Гертруда-Олісава (1025—1108), сестра Казимира I Відновителя, жона Ізяслава Ярославича (VI).

Кайн — перший син Адама і Єви, вбивця свого молодшого брата Авеля.

Каліст-патріарх — мабуть, Никифор Калліст I, візантійський історик і поет, укладач віршованої бібліографії літургійної поезії; константинопольський патріарх упродовж 1350—1353 і 1355—1363 рр.

Каменецький Миколай (бл. 1460—1515) — великий коронний гетьман в Речі Посполитій; воєвода краківський від 1507 р.

Капиш — урочище в Києві на Подолі, біля південно-західної межі Оболоні, мабуть, на виході нинішньої Оболонської вулиці до затону; тут було капище язичницького бога Волоса (Велеса).

Капище — святилище; місце, де приносились офіри язичницьким богам.

Кападонія — історична область у східній частині Малої Азії, в басейні середньої і верхньої течії Галісу (Кизил-Ірмаку).

Карія — історична область у Малій Азії, на східному узбережжі Егейського моря, біля заток Мендалья і Керма, між річками Меандер (Великий Мендерас) та Індос (Даламан).

Карло, Карл — боярин, посол Олега Віщого до Лева й Олександра, імператорів візантійських.

Карн — боярин, посол Олега Віщого до Лева й Олександра, імператорів візантійських.

Касоги — адигейське плем'я, що жило над лівими допливами Кубані, на землях нинішньої Адигеї.

Кастілія — впродовж XI—XV ст. королівство в центральній частині Піренейського півострова; утворилось у 1035 р.; у 1037—1065, 1072—1157 рр. і після 1230 р. було об'єднане з Леоном; династична унія Кастілії й Арагону в 1479 р. започаткувала як державу Іспанію.

Кафа — татарська фортеця на південному узбережжі Криму; центр торгівлі невільниками; нині — Феодосія.

Каффарія — чи не Кафиристан (Нуристан), країна невірних, високогірна область в північно-східному Афганістані.

Кедрин — візантійський хроніст.

Келестрія — чи не Сілістрія, город у Болгарії, на правому березі Дунаю; турецька фортеця, навпроти румунського города Калереша; Дерестер давньоруських літописів.

Кесар німецький — Максиміліан і Габсбург (1493—1519).

Кза (Гза, Гзак, Коза) *Бурнович* — хан половецький.

Київ (Київець) *на Дунаї* — городок на правому березі пониззя Дунаю; точне місцезнаходження не встановлено.

Кий — брат Щека, Хорива і Либеді; вважають, що князь полянський кінця VI — початку VII ст.

Кий, Шек, Хорив, Либідь — три брати і сестра, які, за літописним переказом, були засновниками Києва.

Килікія — перша жона Святослава Ярославича (VI).

Кирила (Олександрійського) *святого церква в Києві* — церква в Кирилівському монастирі.

Кирило-філософ — посланець до Володимира Святославича (IV) від грецьких царів, який навертав його до християнської віри.

Кирило, в миру Константин (827—869) — першовчитель слов'ян, родом із Солуня; обстоював християнство візантійського обряду в Моравії і Паннонії; створив слов'янське письмо, переклав церковні книги з грецької мови на слов'янську.

Китан — хан половецький.

Китанона — хан половецький.

Кілікія — історична область у Малій Азії, на північно-східному узбережжі Середземного моря, між мисом Анамур і затокою Іскендерон.

Кіммерійці босфорські, кімери, цимбри — племена, які жили над Босфором кіммерійським, тобто над Керченською протокою.

Кір — пан, владики, государ.

Клепар — польський город, який виник у XIV ст., 1791 р. став дільницею північної частини Кракова.

Клецьк, Клецько, Клецьськ — город у Київській землі, потім у Чернігівському князівстві, на лівому березі верхньої Лані, лівого допливу Прип'яті; центр удільного князівства; нині — місто Кльоцк в Білорусі.

Климент I (?— бл. 96) — папа римський від 88 (?) р.; автор «Послання до коринфян»; йому приписується також багато апокрифічних літературних творів; за легендою, Климента було заслано в Крим, де його втопили біля Херсонеса; мощі його знайшов просвітителів слов'ян Кирило, привіз у Рим, де їх було впокоєно у церкві Сан Клементе; день пам'яті 23 листопада за ст. ст.

Климентій Смоляничин, Клим Смолятич — чернець Зарубського монастиря (в Зарубі — городі в Київській землі, на правому березі Дніпра біля Канева; нині — городище Церковщина біля колишнього хутора Монастирка за 2 км на північний захід від села Зарубинців); митрополит київський впродовж 1147—1155 рр., з перервами; автор послань і повчань.

Клір — корпорація священнослужителів (єпископів, священників, дияконів) і церковнослужителів (псаломщиків, пономарів, причетників).

Клірик — належний до кліру.

Клов — річка у Києві, лівий доплив Либеді; нині не існує.

Клов — урочище в Києві, довкола нинішнього Кловського узвозу.

Клюніак, Клюні — монастир і конгрегація бенедиктинських монастирів у Верхній Бургундії, підпорядкована безпосередньо папі римському; заснована 910 р. На XII ст. їй належало близько 2000 монастирів в Італії, Іспанії, Англії, Німеччині, Польщі, Франції. Абатство Клюні було «школою чернечої освіченості і набожності»; з нього вийшло 12 кардиналів і кілька пап; абатство проіснувало до 1793 р.

Клязьма — річка, лівий доплив Оки.

Кляштор — католицький монастир.

Князь московський — Василій III Іванович (1479—1533), великий князь московський з 1505 р.

Кобяк Карлицевич (Карлитович) (? — 1184) — хан половецький.

Ковель — місто на Волині на річці Турії.

Ковуї — напівкочове тюркське плем'я, частина чорних клобуків; можливо, відособлена орда половців; займали басейн Росі і Трубежа; були під владою руських князів.

Ковуї чернігівські — ковуї, підвладні чернігівським князям.

Козари — див.: *хозари*.

Козел, Коза Сотонович — хан половецький.

Козьма — єпископ полоцький.

Козьма (Косьма I) — патріарх константинопольський впродовж 1075—1081 рр.

Козьма, Косьма II Антик — патріарх константинопольський впродовж 1146—1147 рр.

Коломан, Кальман (1074 — 1116) — син Гейзи (Гези) I; король угорський впродовж 1095—1116 рр.

Коломан, Кальман (1208—1241) — син Андрія (Ендре) II; принц угорський; король галицький впродовж 1214—1217, 1219 і 1227 рр.

Колхіда — давньогрецька назва південно-східного і східного Причорномор'я; у VI ст. до н. е. тут виникли грецькі колонії; з Колхідою пов'язаний давньогрецький міф про аргонавтів.

Коляда — божество давніх слов'ян, якому прис-

в'ячували обряди зимового циклу, від обряду «кликання Коляди (морозу, дідів) на багату кутю» до обряду «вигнання Коляди»; після прийняття слов'янськими народами християнства ці обряди і відповідні пісні узгоджуються з відзначенням Різдва Ісуса Христа; назва виводиться від римських січневих календ, пов'язаних із святами на честь відродження Сонця.

Коміт — воєначальник, правитель області.

Коміт толосенський — переможець турків, умер в Єрусалимі 1105 р.

Коміти — супутники, які мали супроводжувати римських імператорів під час подорожей і складалі імператорську раду; згодом назва «коміт» стала почесним титулом.

Константин Великий, Флавій-Валерій (бл. 285—337) — імператор римський впродовж 306—337 рр.; переніс столицю імперії у Візантію, переіменувавши місто на Константинополь; був прихильний до християн і незадовго до смерті прийняв їхню віру. Християнська церква називає його рівноапостольним і пов'язує з ним рішучий поворот римської влади від переслідування нової релігії до протегування їй. Прохристиянські тенденції в політиці Константина, за легендою, зумовлені чудом, яке начебто сталося напередодні переможної битви його війська з військом римського тирана Максентія: Константин побачив на небі хрест із написом: «Так переможеш»; те саме привиділось йому вві сні.

Константан VII Порфірогенет (Багрянородний) (905—959) — син Льва (Леона) VI Мудрого; візантійський імператор впродовж 913—959 рр.; історіограф.

Константан VIII (959—1028) — син Романа II; імператор візантійський (разом з братом Васи́лієм II Болгаробійцею) впродовж 1025—1028 рр.

Константан IX Мономах (?—1055) — імператор візантійський впродовж 1042—1055 рр.

Константан X Дука (бл. 1007—1067) — імператор візантійський впродовж 1059—1067 рр.

Константан XI Палеолог Драгаш — імператор візантійський впродовж 1149—1153 рр.

Константан I (?—1159), грек — митрополит київський впродовж 1156—1158 рр.

Константан II, грек — митрополит київський впродовж 1167—1171 (?) рр.

Константан Палеолог — брат Михаїла VIII, імператора візантійського впродовж 1259—1282 рр.; близько 1261 р. йому було присвоєно звання кесаря.

Константанів город, Константаноград, Константинополь, Цесароград — город на європейському березі південної частини Босфорської протоки, столиця Візантійської імперії; нині — турецьке місто Стамбул.

Кончак — син Отрока (Атрака); хан половецький; у др. пол. XII ст. об'єднав під своєю владою племена східних половців; нападав на Київську, Переяславську і Чернігівську землі; 1185 р. розбив новгород-сіверського князя Ігоря Святославича і взяв його в полон; герой «Слова о полку Ігоревім».

Копил, Копиль — город у Київській землі на правому березі верхньої Кам'янки, правого допливу Морочі, правого допливу Случі, лівого допливу Прип'яті; нині — селище Копиль у Білорусі.

Копирів кінець — північно-західний посад стародавнього Києва; передгороддя, оточене ровом і дерев'яною стіною на валу; нині — територія між Вознесенським узвозом, Обсерваторною вулицею, Кудрявським узвозом і Глибочицею.

Копта Булашевич, Копті з Улашевичів — хан половецький, який полонив Володимира-Петра Ігоревича (X), сина Ігоря Святославича (IX), героя «Слова о полку Ігоревім».

Коринтія — історична область у Південній Греції, на Корінфському перешийку Пелопоннесу.

Кормилець — пістун, вихователь, дядько.

Корогва — прапор, знамено; військова частина.

Коростень, Іскоростень — город, столиця Деревлянської землі, потім город у Київській землі, на лівому березі Уші, нині — місто на Житомирщині.

Корсунці — херсоніти; жителі Корсуня, Херсонеса Таврійського.

Корсунь, Корсунська земля — давньоруська назва грецької колонії на південно-західному узбережжі Криму Херсонеса Таврійського; нині — руїни на західній околиці Севастополя.

Корсунь (на Росі) — город у Київській землі, на лівому березі Росі біля південного берега гирла Корсунки; центр удільного князівства; нині — місто Корсунь-Шевченківський на Черкащині.

Корязь Колотоїнович (?—1184) — хан половецький.

Косняч, Коснячко — боярин київський, воевода Ізяслава Ярославича (VI) близько 1068 р.

Костянтин Добринич — мабуть, син Добрині Малковича, отже, двоюрідний брат Ярослава Володимирича Мудрого (V); боярин новгородський, посадник Ярослава Мудрого в Новгороді.

Костянтин, Коснятин Сірославич — боярин галицький, воевода Ярослава Володимирича Осмомисла (X), князя галицького.

Котельня, Котельниця — город у Київській землі, на правому березі Гуйви, правого допливу Тетерева; центр удільного князівства; нині — село Стара Котельня в Андрушівському районі на Житомирщині.

Котопан — грецький посол до князя Ростислава, який його отруїв.

Коцел, Коцель Болгарський (до 833 — після 874), син князя блатенського Прибини; князь слов'янського Блатенського (Шаннонського) князівства; у справі поширення християнства спершу діяв спільно з зальцбурзьким єпископом, а з 866 р. став прихильником Кирила і Мефодія.

Кочій (?—1103) — хан половецький.

Кранцілус — німецький літописець.

Красний Став, Красностав, також Хлапотин — город на Волині, при річці Корчиці, на південний схід од Бараздова біля Луцька.

Красний Став, Красностав — город на Волині, на Люблінщині, при річці Вепржі; осередок православного братства; центр староства.

Красник — город на Волині, при річці Струсі, на північний захід од Любліна.

Кривічі — східнослов'янські племена, які жили у верхів'ях Західної Двіни, Дніпра і Волги; предки білорусів.

Кромер Мартин (1512—1589) — польський церковний (єпископ вармінський) і політичний діяч, письменник та історіограф.

Кропивис — річка на Житомирщині, лівий доплив Уші, впадає вище Ушомира.

Кропивне — село при впадінні річки Кропивенки в Гню, на схід від Новограда-Волинського.

Кропивниця — город у Лядській землі (Малій Польщі) на правому березі Кропив'янки, лівого допливу Вісли; нині — Копшивніца Тарнобжезького воеводства у Польщі.

Кропивня — село на Житомирщині, на допливі річки Ірші, на північний схід від Горошок.

Кумири — божества давніх слов'ян; ідоли; скульптурні зображення божеств чи будь-яких предметів поклоніння давніх слов'ян.

Кумирниці — місця, де стоять кумири в капищах. *Кунам, Кумен, Купуй* (?—1103) — хан половецький.

Кунто[у]вдій, Кундудій — хан чорноклобуцький (торчський), васал Рюрика Ростиславича (X).

Кундур, Кундюр — хан чорноклобуцький.

Кунячук, Кунячюк — хан половецький.

Купало (Купайло) — літній празник давніх слов'ян на честь Сонця й Вогню; відлуння його — ігрища в ніч на Іоанна Хрестителя (Івана Купала) 24 червня за ст. ст.

Куропалат — візантійська двірська посада, що спершу була пов'язана з керівництвом охорони імператорського палацу, а згодом стала тільки почесною; титул куропалата часто надавався членам імператорської фамілії, іноді престолонаслідникам, представникам вищої знаті, зокрема грузинським і вірменським князям.

Куропалат, Феофан Сповідник (бл. 758—817) — візантійський хроніст, автор «Історії в трьох частинах».

Куртко (?—1103) — хан половецький.

Куря — хан (князь) печенізький.

Куря — хан половецький.

Кучковичі — вбивці Андрія Боголюбського.

Лавро — половець, котрий втік на Русь разом з Ігорем Святославичем (IX); в літописах його названо Лавром, у «Слові о полку Ігоревім» — Овлуром.

Ладо (Лада) — у міфології східних слов'ян богиня сонця, згоди, любові, достатку.

Ладо, Ладон-біс, «тобто Плутон» — ототожнення бога східних слов'ян з давньоримським Плутоном, богом підземного світу, царства тіней.

Ладога — город у Новгородській землі на лівому березі Волхова, біля правого берега гирла Ладожки, закладений посадником Володимира Мономаха (VII) Павлом; нині — село Стара Ладога в Росії.

Лазар — біблійний персонаж, житель села Віфанії під Єрусалимом, святий; за євангельською легендою, його воскресив Ісус Христос.

Лазар (?—1098) — боярин володимиро-волинський Давида Ігоревича (VII).

Лазар (?—1117) — ігумен Михайлівського Видубицького монастиря під Києвом, потім — єпископ переяславський.

Лазарів монастир у Києві — жіночий монастир; містився, мабуть, поблизу Києво-Печерського монастиря, на захід од нього.

Ланка, Олена, Ілона (хибно — Анна) — дочка Бели I, угорського короля; жона Ростислава Володимирича (VII), потім, упродовж 1075—1089 рр., — Дмитрія Звонимира, короля хорватського.

Лев X, в миру Джованні Медичі (1475—1521) — син правителя Флоренції Лоренцо Розкішного; папа римський від 1513 р.; запровадив широкий продаж індульгенцій, що спровокувало протест Мартина Лютера, якого він відлучив од церкви; уславився меценатством.

Лев, солунянин — воєначальник візантійський, батько Кирила і Мефодія, просвітителів слов'янських.

Лев, Леон, Леонт Премудрий, Мудрий, Філософ (866—912) — син Василя I Македона, Македонянина, брат Олександра, імператор візантійський впродовж 886—912 рр.

Лель і Полель — у міфології східних слов'ян боги кохання і шлюбу, сини богині Лади.

Лентулій — мабуть, Косе Корнелій Лентулій (?—35), римський консул, котрий в 14 р. н. е. придушив повстання в Паннонії.

Леон (?—1183) — єпископ ростовський.

Леон, Лев I (400—474) — імператор Східної Римської імперії впродовж 457—474 рр.; воював із вандалами; противник ересі монофізитів.

Леон, царевич, син Олексія Комнина, жоною якого стала Володарева дочка — йдеться не про Леона, а про Ісаака (бл. 1100 — після 1131), сина імператора візантійського Олексія I Комнина (1084—1118), жоною якого була Ірина (IX), дочка Володаря Ростиславича (VIII) (?—1125).

Леон Станіота, Лев Ступ — патріарх константинопольський впродовж 1134—1143 рр.

Леонтій Феотокит — патріарх константинопольський в 1189 р.

Леонтій-Михайл, грек — митрополит київський впродовж 992(?) — 1008(?) рр.; святий.

Лешко Земовитович — князь польський, син Земовита (сина П'яста I Желіхи, згаданого в «Хроніці» Галла Аноніма), батько Земомисла (? — до 963), дід Мешка I (бл. 922—992); історичність цієї постаті приймає більшість дослідників.

Лешко (бл. 1160—1186) — другий син польського князя Болеслава Кучерявого (бл. 1120—1173) і Анастасії Володимирівни, тобто Верхуслави-Анастасії Всеволодівни, а не Володимирівни (X) (?—1173); на ньому згасає первісна лінія П'ястів мазовецьких; князь мазовецький і куявський впродовж 1173—1186 рр.

Лешко, Лестько Білий (бл. 1186—1227) — син Казимира II Справедливого; князь сандомирський, краківський.

Лешко, Лестько Чорний (бл. 1240—1288) — син Казимира I, онук Кондрата, Конрада I; князь ленчицький і середзький, краківський і сандомирський.

Лех — легендарний праотець поляків, брат Руса і Чеха.

Либідь (V—VI ст.) — сестра Кия, Щека і Хорива, князівна полянська.

Либідь — річка в Києві, правий доплив Дніпра; назву пов'язують з ім'ям легендарної сестри Кия, Щека і Хорива.

Лидульфос, Лидул — боярин, посол Олега Віщого до Лева й Олександра, імператорів візантійських.

Лико Симеон — князь [Льки(Лико), дворяне.— Архив, ч. II, т. 1:100].

Лиственська битва — битва 1024 р. між військом Ярослава Володимирича (V) Мудрого і військом його брата Мстислава Володимирича (V) біля города Листвена в Чернігівській землі; перемігши, Мстислав заволодів Чернігівською та іншими землями на схід від Дніпра і здобув незалежність від Києва, що поклато початок феодальному роздробленню Київської Русі.

Листвинне, Листвен — город у Чернігівській землі на правому і лівому берегах верхнього Боловса; нині — два городища біля села Малого Листвена на Чернігівщині.

Литва — балтські племена, що заселяли право-

бережжя Німану; на сході їхніми сусідами були східнослов'янські племена кривичів і дреговичів; предки литовців.

Литвоос — син Вейдевута.

Ливи — давнє угро-фінське плем'я, яке жило на півночі і на заході нинішньої Латвії.

Лівія — давньогрецька назва середземноморського узбережжя Північної Африки на захід від дельти Нілу.

Лівонія — у XII—XIII ст. область розселення племені лівів, над нижніми течіями Даугави (Західної Двіни) і Гауя; вся територія нинішньої Латвії й Естонії, завойована в др. чв. XIII ст. німецькими лицарями; згодом конфедерація п'яти феодальних держав: Лівонського ордену, Ризького архієпископства, Курляндського, Дерптського і Езельського єпископств; 1561—1629 рр.— Задвінське герцогство.

Ліда — город у Литві; нині — місто в Білорусі.

Лідія — країна на заході Малої Азії, населена племенами лідійців; у VII—VI ст. до н. е.— незалежна держава; в VI—IV ст. до н. е.— під владою персів, потім входила у володіння Александра Македонського, Селевкідів, Пергама і складала частину Азійської провінції давнього Риму.

Лікаонія — історична область у центрі Малої Азії, на схід від озера Бейшехір; нині — частина вілаєту Конья в Туреччині.

Лікія — історична область у Малій Азії на північному узбережжі Середземного моря, на захід від затоки Анталія; нині — частина вілаєту Анталія в Туреччині.

Ліфляндія — німецька назва Лівонії в XIII—XVI ст.

Лот, Лют (Лютий), *Мстиша* (?—975) — син Свенельда, боярина київського, воєводи Ігоря Рюриковича (II), Ольги (II), Святослава Ігоревича (III).

Лотарингія — історична провінція на сході Франції, в басейні річки Мозель; в IX ст.— королівство в басейні нижнього і середнього Рейну; в X—XVIII ст. (з перервами) — герцогство.

Лубні, Лубни — город на Переяславщині (Полтавщині) на правому березі Сули біля правого берега гирла Луб'янки; столиця лівобережних володінь Корибутів-Вишневецьких; нині — місто Лубни на Полтавщині.

Луда — плащ, накидка; верхній одяг.

Лука ХризOVER — патріарх константинопольський впродовж 1157—1170 рр.

Лука — біблійний новозавітний персонаж, євангеліст, святий, лікар, художник; сподвижник апостола Павла; вважається автором третього Євангелія та Діянь апостольських — частин Нового Завіту Біблії.

Лука — єпископ белгородський.

Лука (?—1188) — ігумен монастиря Спаса (Германового) на Берестовім у Києві; потім єпископ ростово-суздальський.

Лука в Тустії — італійське місто.

Лукка — провінція в Італії на узбережжі Генуезької затоки; місто в центральній Італії, в області Тоскана, центр провінції Лукка.

Лутичі (лютичі) — західнослов'янські племена (долечани, ратарі, хижани, черезпеняни), що жили між річками Лабою (Ельбою) й Одрою (Одером) та на островах Рюген, Узедом і Воллін у Балтійському морі.

Любеч — город у Чернігівській землі на лівому

березі Дніпра, біля правого берега гирла Ужика; вперше згадується в літописі під 882 р.; осередок торгівлі й фортеця; нині — селище Любеч (городище-дитинець в урочищі Замкова Гора) на Чернігівщині.

Люблин — город при впадінні річок Чехівки і Черневіки у Бистрицю; час заснування не з'ясований; 1205 р. його добував Роман-Борис Мстиславич Галицький (XI); 1241 р. зруйнований татарами; відбудований Данилом Романовичем Галицьким (XII); від 1302 р. під владою поляків; у XVI—XVIII ст. був виразно українським містом, огнищем православ'я; місце сеймів; тут 1569 р. було укладено Люблинську унію між Польським королівством і Великим Князівством Литовським.

Ляницькорунський, Ляницкоронський, Ласкоронський Предслав, Прецлав (?—1531) — українсько-литовський феодал, хмельницький і кам'янецький староста; очолював походи українських козаків 1516 р. на Акерман і 1528 р. на Очаків.

Ляхи — назва, якою на Русі з XI ст. іменували групу польських племен, західних слов'ян загалом; згодом поляків, а також населені ними землі.

Маврикій (539—602) — імператор візантійський впродовж 582—602 рр.

Мавританія — історична область на заході Північної Африки, біля північного узбережжя Середземного моря, до Атлантичного океану; з часом була розділена на дві римські провінції: Мавританію Цезарейську і Мавританію Тінгітанську; нині — північна частина Алжиру і Марокко.

Магмет — цар татарський Магомет, Магомед, Мухаммед (бл. 570—632); основоположник ісламу, від 630—631 рр. глава першої мусульманської теократичної держави (в Аравії).

Магог — біблійний старозавітний персонаж; син Афета, онук Ноя.

Мазовишні — ранньопольське плем'я, що в IX—XI ст. населяло територію Мазовша.

Мазавіше — історична область над середньою течією Вісли та нижніми течіями Нарева й Західного Бугу.

Макарій (?—1497) — архимандрит віленського православного монастиря Святої Трійці; упродовж 1495—1497 рр. — митрополит київський; убитий татарами; мощі його покоїлися в київському соборі Святої Софії; святий; день пам'яті — 1 травня за ст. ст.

Македоняни — населення давньої Македонії, історичної області у центральній частині Балканського півострова.

Максим-Філософ, Сповідник (582—662) — християнський церковний діяч, теолог, філософ, борець проти ересі монофізитів.

Максим-Філософ — патріарх константинопольський впродовж 1476—1483 рр.; переклав на турецьку мову «Символ віри»; святий; день пам'яті 17 листопада за ст. ст.

Максим (?—1189) — єпископ білгородський.

Малуша Любечанка — дочка Малка, сестра Добрині; нешлюбна жона Святослава Ігоревича (III), мати Володимира Святославича (IV), улюблениця (милошниця) Ольги (II).

Мальборк — город поблизу Гданська; виріс навколо замку Марієнбург, побудованого хрестоносцями; 1309—1457 рр. був резиденцією великого магістра ордену хрестоносців; потужна фортеця; від 1460 р. належить Польщі.

Маноїл, Мануїл — грек, скопеч, співак, єпископ смоленський.

Мануїл I Комнин (1123(?)—1180) — син Іоанна II Комнина; імператор візантійський впродовж 1143—1180 рр.

Марин — єпископ юр'євський.

Марій, Марій Гай (бл. 157 — 86 до н. е.) — римський полководець, консул у 107, 104—101, 100, 86 рр. до н. е.

Марія — п'ята дочка Володимира Святославича (IV) од Анни, жона Бернгарда II, маркграфа Нордмарки (північна Саксонія).

Марія-Анастасія (1164—?) — дочка Казимира II Справедливого (Мніха), короля польського; жона Всеволода Святославича (X), мати Святослава Всеволодича (XI).

Марія-Анастасія (?) — дочка Костянтина X Мономаха (?—1067); перша жона Всеволода-Андрія Ярославича (VI), мати Володимира Всеволодича Мономаха (VII).

Марія Володарівна, Володимирівна (V), Доброгніва, Доброніга (бл. 1012—1087) — дочка Володимира Святославича (IV) від Анни; жона Казимира I Відновителя, короля польського.

Марко (Іоанн) — біблійний новозавітний персонаж, апостол, євангеліст; святий; йому приписується авторство другого канонічного Євангелія (після 70 р.); мощі було знайдено у Венеції.

Марко Ефеський (?—1450) — митрополит ефесьян, жителів Ефеса, города на егейському березі Малої Азії; захисник православ'я на Ферраро-Флорентійському соборі 1439 р. і після нього; автор полемічних антикатолицьких творів «Послання про Флорентійський собор», «Окружне послання до всіх, хто живе на землі», «Розмисл про освячення дарів» та ін.

Марко (?—1134) — єпископ переяславський.

Марко Печерник (XI ст.) — чернець Києво-Печерського монастиря, персонаж Києво-Печерського патерика; день пам'яті 29 грудня за ст. ст.

Маррохінське царство — мабуть, земля марруцинів, сабелльського племені, яке жило в Самнії, на правому березі річки Атерна; під час галльської війни марруцини були союзниками римлян і в 304 р. до н. е. уклали з ними тривалий союз; у війні 90—88 рр. до н. е. вони брали участь разом з марсами; їхня назва походить від імені бога Марса, який вважався покровителем цього племені.

Марс — за римською міфологією, бог війни; відповідає грецькому богові Арею (Аресові).

Марси — давньоіталійське плем'я сабелльської галузі, яке жило у Середній Італії; під час Самницьких воєн в IV ст. до н. е. марси виступали на боці самнитів проти римлян; 390—304 рр. до н. е. були у союзі з римлянами, однак під час союзницької війни 90—88 рр. до н. е. повстали проти Риму.

Мати Василька, Всеволода і Мстислава Юрійовичів — невідома на ім'я перша жона Юрія-Георгія Володимирича Довгорукого (VIII), дочка Аєпи, онука Осіня, ханів половецьких.

Матвій, Матфей — біблійний новозавітний персонаж, апостол, євангеліст; святий; йому приписується авторство першого канонічного Євангелія (між 75 і 90 рр.).

Матвій, Матвій I Корвін (1443—1490) — король угорський впродовж 1458—1490 рр.

Мед — хмільний напій з меду.

Медуша, медівня — лях для зберігання меду та інших напоїв.

Межибіж, Межибоже, Межибіг — город у Київській (Болохівській) землі, на лівому березі Південного Бугу, біля правого берега гирла Бужка; нині — Меджибіж (городище) біля Летичева на Хмельниччині.

Меншимир — брат Романа Мстиславича; князь у Берестю.

Меотис, Меотійське болото — Азовське море.

Меря — угро-фінське плем'я, що жило біля Ростов-озера і озера Клешино, в межиріччі середньої течії Волги і Клязьми, його земля — частини нинішніх Ярославської, Костромської, Івановської та Володимирської областей Росії.

Мefeldій — чернець, болгарський іконописець.

Мефодій (бл. 815—885) — син Льва; брат і сподвижник Кирила, архієпископ паннонський і моравський, просвітителі слов'ян.

Мечислав — див.: *Мстислав-Федір Ізяславич* (X).

Мечислав, охрестив Лядську землю — див.: Мешко I.

Мечислав, король польський — Мешко I, наступником якого став його син Болеслав I Хоробрий (992—1025); коронований 1025 р.

Мечислав, брат польського короля Болеслава — Мечислав, Мешко (1068—1089); син Болеслава II Сміливого (Щедрого); брат польського короля Болеслава III Кривоустого; королевич польський.

Мечислав Другий — Мешко II Ламберт (990—1034); син Болеслава Хороброго (Великого); король польський впродовж 1025—1034 рр.

Мечислав, Мешко III Старий (1126—1202) — син Болеслава Кривоустого; князь великопольський і краківський, великий князь польський впродовж 1173—1177 рр.

Мечник — дружинник, зброєносець, воїн.

Меховіта Матвій, Мацей з Мехова (бл. 1453—1523) — польський історіограф, медик, географ; ректор Краківської Академії; автор історико-географічного «Тракату про дві Сарматії» (1517) і «Хроніки польської» (1519), яка охоплює події до 1506 р.

Мешко I (бл. 922—992) — князь польський, перший із династії П'ястів; панував впродовж 960—992 рр.; володів Великою Польщею, частиною Сілезії, Мазовією і Куявією; прийняв християнство за грецьким обрядом, але перейшов у латинство.

Мешко II Ламберт (990—1034) — другий син Болеслава Хороброго; король польський впродовж 1025—1033 рр.; князь польський 1033—1034 рр.

Мешко III Старий (1126—1202) — син Болеслава Кривоустого; князь великопольський від 1138 р., великий князь польський впродовж 1173—1177 рр. і фактично після 1198 р.

Мешко I Плутоногий (бл. 1130—1211) — син Владислава II Вигнанця; князь шльонський впродовж 1163—1178 рр., ратиборський впродовж 1178—1201 рр., краківський від 1210 р.

Микита (?—1126), грек — митрополит київський впродовж 1122—1126 рр.

Микита — єпископ білгородський.

Микита Преподобний (?—1108) — святий; киево-печерський затворник; єпископ новгородський впродовж 1096—1108 рр.; мощі в Софійському новгородському соборі; день пам'яті 31 січня за ст. ст.

Миколай Святоша (?—1142), до хрещення — *Святослав, по хрещенні* — *Панкратій* — син чернігівського князя Давида Святославича, 1107 р.

прийняв постриг у Києво-Печерському монастирі; служив на поварні і при воротах; персонаж Києво-Печерського патерика; день пам'яті 14 жовтня за ст. ст.

Миколи святого церква в Києві — мабуть, церква Миколи Мирлікійського на місці Аскольдової могили, біля якої був Ольмин двір (див.: *Ольмин двір*).

Микола, Миколай III Хрисоверг — патріарх константинопольський впродовж 979—991 рр.; посланець до Володимира від візантійських імператорів як проповідник християнської віри.

Миколай I (?—867) — папа римський впродовж 858—867 рр.; відлучивши від Церкви константинопольського патріарха Фотія, дав привід до розколу християнської церкви на східну і західну.

Микола Грек — митрополит київський впродовж 1096 (?)—1101 (?) рр. наприкінці XI ст.

Микола[й] Гречин — єпископ ростовський і полоцький.

Миколай святий, Мирлікійський (I пол. IV ст.—бл. 342) — єпископ Мири Лікійської; за легендами, чудотворець; день пам'яті 9 травня, 6 грудня за ст. ст.

Мина (?—1116) — чернець Києво-Печерського монастиря, єпископ полоцький.

Миндикирей, Міндигірей, Менглі-Гірей (?—1515) — хан кримський (перекопський), цар перекопський з 1468 р.; 1482 р. очолювана ним орда напала на Україну, захопила і зруйнувала Київ.

Миркот — хан воловецький.

Мирослав — боярин галицький Романа Мстиславича (XI), вихователь Данила і Василька Романовичів (XII), воевода Мстислава Мстиславича (XI), Данила і Василька Романичів (XII).

Михайл, Михаль — боярин київський Володимира Мстиславича (IX).

Михайл Окситес — мабуть, Михайл II Куркуас Оксеїт; патріарх константинопольський впродовж 1143—1146 рр.

Михайл — єпископ смоленський; митрополит київський і литовський впродовж 1475—1480 рр.

Михайл Архістратиг — у біблійній міфології архангел, вождь небесного воїнства, який скинув архангела Сатанайла, що повстав проти Бога, з небес у безодню; архангел Михайл вважався покровителем Києва; день пам'яті 6 вересня, 8 листопада за ст. ст.

Михайл III П'яниця (бл. 839—867) — імператор візантійський впродовж 842—867 рр.

Михайл IV Злотокузнець, Злотник (?—1041) — імператор візантійський впродовж 1034—1041 рр.

Михайл V — імператор візантійський 1041—1042 рр.

Михайл VI Стратонш, Стратіотик — імператор візантійський 1056—1057 рр.

Михайл VII Дука — син Костянтина Дуки; імператор візантійський впродовж 1071—1078 рр.

Михайл I Кирулярій — патріарх константинопольський впродовж 1043—1058 рр.

Михайл II Куркуас — патріарх константинопольський впродовж 1143—1146 рр.

Михайл — єпископ юр'євський.

Михайл В'ячеславич (IX) (?—1129) — син В'ячеслава Володимирича (VIII); мабуть, князь туровський.

Михайла святого монастир на Видубичах — Михайлівський, Видубицький, Всеволодів, Всеволода Ярославича (VI) чоловічий монастир, заснований в др. пол. XI ст.

Михайла святого церква на Видубичах — церква архістратиґа Михайла в Михайлівському Видубицькому монастирі, споруджена 1070—1088 рр.

Михайло-Святополк Ізяславич (VII) (1050—1113) — син Ізяслава Ярославича (VI); князь половецький, новгородський, туровський; великий князь київський впродовж 1093—1113 рр.

Михайлов — город у Київській землі, можливо, на лівому березі Холопу, правого допливу Кам'янки, лівого допливу Росі; нині — мабуть, село Мала Михайлівка на Київщині.

Михалківна, Пребрана — Євдокія Михалківна (X); дочка Михалка Юрійовича (IX); жона Володимира-Бориса Святославича (X), князя новгородського, чернігівського.

Михалко Юрійович (IX) (?—1176) — син Юрія Володимирича (VIII); брат Андрія Боголюбського; удільний князь переяславський; уділ невідомий; великий князь київський 1171 і 1173 рр.; князь торчський, переяславський, володимиро-суздальський.

Михайл Сірин (?—984) — перший київський митрополит, котрий прибув у Київ із Цариграда після прийняття Володимиром Святославичем християнства; охрестив Володимирових синів і всіх киян.

Михайл I (?—1147) — грек; митрополит київський впродовж 1130—1145 рр.

Михайл Рогоза, Рогож (?—1599) — митрополит київський впродовж 1589—1599 рр.; 1599 р. перейшов в унію.

Михайла святого Золотоверхого церква в Києві — церква Архістратиґа Михайла, Михайлівський Золотоверхий собор у Дмитрівському Михайлівському Золотоверхому монастирі, заснованому Ізяславом-Дмитрієм Ярославичем (VI) і Святополком-Михайлом Ізяславичем (VII); споруджена 1108—1113 рр.; зруйнована 1935 р.

Михалко (Михайло) *Всеволодич* (XI) (?—1246) — син Всеволода Святославича (X); святий; князь переяславський, новгородський, галицький, чернігівський; великий князь київський 1238—1239, 1241—1243 рр.

Михалко (Кир Михайло) *Всеволодич* (XI) (?—1217) — син Всеволода Глібича (X); князь пронський.

Міди — населення Мідії.

Мідійські царства, Мідія — рабовласницька держава на північно-західних землях нинішнього Ірану і на півдні нинішнього Азербайджану; існувала з VII ст. по 550 р. до н. е., коли її завоювали перси.

Мідійські царства, Мідія — історична область (Мідія Велика і Мала, чи Атропатена), частина Ассирії, на південний захід від південного узбережжя Хвалінського (Каспійського) моря; нині — північно-західна частина Ірану.

Мізія, Місія, Мезія — місцевість між нижнім Дунаєм і Балканами, населена фракійськими племенами; у I ст. була римською провінцією, у VI ст. тут осіли готи, а у VI—VII ст. — слов'яни, наприкінці VII ст. сюди вторглися протоболгари (тюркські племена з Волги) і разом зі слов'янами утворили Перше Болгарське царство (608—1081 рр.).

Мінерва — за римською міфологією, богиня мудрості, покровителька ремесел і мистецтв; відповідає грецькій богині Афіні Палладі.

Мітрідат, Мітрідат VI Сенатор (132—63 до н. е.) — цар Понтійського царства, що з II ст.

до н. е. існувало на території теперішнього Іраку й Туреччини; підкорив Колхиду, Малу Вірменію, Боспорське царство, Херсонес, Ольвію; тричі воював з Римом.

Міхно — боярин володимиро-суздальський, мечник Андрія Юрійовича (IX) Боголюбського.

Мозир — город у Київській землі на правому березі Прип'яті; нині — місто в Білорусі.

Мойсей — біблійний старозавітний персонаж, святий; син Амрама та Іоахаведи, брат Аарона (Арона) та Маріам; вождь євреїв, пророк, законодавець.

Мойсея Книги — Мойсею приписується авторство перших п'яти книг Старого Завіту Біблії, так званого П'ятикнижжя (Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня).

Мойслав (?—1047) — князь мазовецький, чашник (підчаший) Мешка II Ламберта.

Мокош, Мокша, Макош, Мокоша, Цариця Вода, Водяниця — у міфології східних слов'ян богиня родючості, домашнього господарства, жіночого рукоділля, мистецтва й води; заступниця вагітних і породіль. Днем Мокоші вважається п'ятниця, яка за християнства стала днем святої Параскеви та Покрови.

Морава — див.: *Моравія*.

Морави, моравани, муравляни — західнослов'янські племена, які від середини I тисячоліття заселяли Моравію.

Моравія — історична область у нинішній Чехії і Словаччині, в басейні Морави; земля слов'янського племені мораван, мурави.

Мордва — угро-фінське плем'я, що жило в межиріччі середньої течії Сури, правого допливу Оки; предки народу, який населяє нинішню Мордовію.

Мосох — біблійний старозавітний персонаж; сьомий син Афета, онук Ноя.

Мстислав Всеволодич (IX) — син Всеволода (Всеволодка) *Давидича* (VIII); князь городенський.

Мстислав Всеволодич (X), помилково — син Всеволода Мстиславича (IX); див.: *Мстислав Всеволодич (Всеволодкович)* (IX).

Мстислав-Федір-Гаральд Володимирич Великий (VIII) (1076—1132) — син Володимира Всеволодича (VII); князь новгородський, ростовський, смоленський, білгородський; великий князь київський впродовж 1125—1132 рр.

Мстислав-Федір Юрійович (IX) — син Юрія Володимирича Довгорукого, брат Андрія Юрійовича Боголюбського (IX); князь пересопницький, новгородський, удільний князь володимиро-суздальський, уділ невідомий.

Мстислав Володимирич Хоробрий, Удалий (?—1034(6)) — син Володимира Святославича від Рогніди; князь тмутараканський, київський і чернігівський; 1022 р. підкорив на Прикубанні плем'я касогів, перемігши у двобої їхнього князя Редедю.

Мстислав, син Володимира від іншої чехині — Мстислав-Костянтин Володимирич Красний (V) (?—1034), шостий син Володимира Святославича (IV) і Рогніди-Горислави, в черницях Анастасії, Рогволодівни (?—1000) (?), а не «Іншої чехині»; князь тмутараканський, чернігівський.

Мстислав Андрійович Боголюбович (X) (?—1172) — син Андрія Юрійовича Боголюбського (IV); мабуть, удільний князь володимиро-суздальський; уділ невідомий.

Мстислав-Федір Ізяславич (X) (?—1170) — син

Ізяслава Мстиславича (IX); князь переяславський, дорогобузький, луцький, пересопницький, володимиро-волинський, тре-польський, торчський і білгородський, канівський; великий князь київський впродовж 1167—1170 рр.

Мстислав-Федір Ростиславич Хоробрий (X) (?—1180) — син Ростислава Мстиславича (IX); князь новгородський (?), білгородський, вишгородський, смоленський, великий князь київський 1176 р.

Мстислав-Костянтин Володимирч (V) (?—1036) — шостий син Володимира-Василя Святославича Великого (IV); князь тмураканський, чернігівський.

Мстислав-Федір-Гаральд Володимирч Великий (VII) (1076—1132) — син Володимира Всеволодича Мономаха (VI); князь новгородський, ростовський, смоленський, білгородський; великий князь київський впродовж 1125—1132 рр.

Мстислав Володимирч (X) — син Володимира Мстиславича (IX); князь дорогобузький.

Мстислав Всеволодич (Всеволодкович) (IX) — син Всеволода (Всеволодка) Давидича (VIII); князь городенський.

Мстислав-Федір Давидич (VIII) (?—1187) — син Давида Ігоревича (VII); князь полоцький і вітебський, смоленський.

Мстислав-Борис Романович Добрий, чи Старий (XI) (?—1223) — син Романа Ростиславича (X); — князь псковський, друцький, смоленський, білгородський; великий князь київський впродовж 1212—1223 рр.; 1185 р. брав участь у поході Ігоря на половців; 1196 р. воював із Ольговичами; 1197 р., по смерті Давида Ростиславича, посів смоленський стіл; разом із чернігівськими князями ходив у Галицьку землю; герой битви на Калці, в якій загинув.

Мстислав-Федір Ростиславич Хоробрий (X) (?—1180) — син Ростислава Мстиславича (IX), онук Юрія-Георгія Володимирча Довгорукого (VIII), братанич Андрія Боголюбського; князь новгородський (?), білгородський, вишгородський, смоленський; великий князь київський 1176 р.

Мстислав Святополчич (VIII) (?—1099) — син Святополка Ізяславича (VII) від наложниці; князь володимиро-волинський.

Мстислав — брат Ярослава Галицького; йдеться про Мстислава (Ізяславича) (X) (?—1170), сина Ізяслава Мстиславича (IX), який не був братом Ярослава Володимирча Галицького (Осмоисла) (X), але належав із ним до одного покоління, — князя переяславського, дорогобузького і луцького, пересопницького, володимиро-волинського, тре-польського, торчського і білгородського; великий князь київський 1170 р.

Мстислав Ярославч Німий (XI) (?—1228) — син Ярослава Ізяславича (X), брат Всеволода Ярослава Луцького, Волинського (XI); князь пересопницький, бузький, галицький, луцький, чорторийський.

Мстиславичі — нащадки Мстислава-Федора-Гаральда Володимирча Великого (1076—1132) (VIII), старшого сина Володимира Всеволодича Мономаха (VII) і Гіти Гаральдівни, князя новгородського, ростовського, смоленського, білгородського; великий князь київський впродовж 1125—1132 рр.

Мстиславівна — дочка (IX) Мстислава Володимирча (VIII); третя жона Ярослава (Ярославця)-Івана Святополчича (VIII).

Мстиславівна — дочка Мстислава Володимирча; жона царевича грецького, сина Іоанна Комнина — *Ірина Доброніга Мстиславівна* (IX) — дочка Мстислава-Федора-Гаральда Володимирча Великого (VIII), яка 1122 р. стала жоною візантійського кесаря Андроника Комнина, сина Ісаака, а не Іоанна Комнина.

Мурава — див.: *Моравія*.

Мурави — див.: *Морави, моравани, муравляни*.

Муринські землі — землі, де живуть мурини (негри), тобто Африка.

Муром — город у Муромо-Рязанській землі, одна з її столиць, на лівому березі Оки; нині — місто Муром в Росії.

Мурома — угро-фінське плем'я, що жило в низці Оки.

Муха, козак волоський — ідеться про селянина Муху, який 1490—1492 рр. очолив повстання у Галицькій землі проти кріпосницького гніту, національних і релігійних утисків польських феодалів; прийшов він в Галичину з Буковини із загоном українських і молдавських повстанців.

Навуходносор (Набу-ку-дуррі-уцур) II (?—562 до н. е.) — син і наступник вавилонського (халдейського) царя Набопаласара (Набуполасара); цар вавилонський впродовж 605—562 рр. до н. е.; завоював Палестину, зруйнував 586 р. до н. е. Єрусалим, полонив євреїв («вавилонський полон»).

Надолобськ, Долобськ, Долобське озеро — озеро під Києвом, біля лівого берега Дніпра, з'єднане з лівим берегом гирла Чорторію, поблизу витоку Золотчі; нині ввійшло в Русанівський канал між мостами метро і Патона; місце князівської ради.

Наклад — плата, яка береться з боржника поверх взятої в борг суми; проценти; підвищення суми збору; вантаж; витрати; збиток.

Намісник — представник світської чи церковної верхньої влади, який править певним тереном чи городом; у монастирях — помічник настоятеля.

Нарочитий (муж) — визначений, призначений, встановлений; канонічний; відомий, знаменитий; знатний, іменитий; достойний, гідний шани; винятковий, видатний; дуже хороший, найкращий; урочистий, особливо шанований; значний, чималлий.

Настаска (?—1171) — друга, нешлюбна жона Ярослава Володимирча (X).

Небльська волость — край біля озера і города Небль у Волинській землі, на правому березі Прип'яті.

Нежати́на нива — поле на правому березі Канини; на захід од Гуричева, у Чернігівській землі; нині — східна околиця Чернігова.

Немига — річка, правий доплив Свіслочі, правого допливу Березини, правого допливу Дніпра; нині — вулиця Немига в столиці Білорусі Мінську.

Неофіт — митрополит ефеський.

Нерон Люцій Доміцій (37—68) — син Кнея Доміція Агенобарба, усиновлений імператором римським Клавдієм; імператор римський впродовж 54—68 рр.

Нерядець — убивця Ярополка Ізяславича (VII).

Нестор (?—після 1113) — чернець Києво-Печерського монастиря; літописець, укладач першої редакції «Повісті минулих літ», апограф, святий.

Неятин — город у Київській землі, на лівому березі Роставиці, лівого допливу Росі; нині — село Ягнятин (городище і поселення) на Житомирщині.

Низький — князь древлянський.

Никифор Ботонія, Ботоніат, Вотаніат — імператор візантійський впродовж 1078—1081 рр.

Никифор II Фока — імператор візантійський впродовж 963—969 рр.

Никифор I (758—815) — патріарх константинопольський впродовж 806—815 рр., історіограф, автор знаного на Русі «Літописца вскорѣ».

Никифор I (?—1121), грек — єпископ юр'ївський; митрополит київський впродовж 1104—1121 рр., автор слів і посланій.

Никифор II, грек — митрополит київський близько 1183—1198 рр.

Никодим — біблійний новозавітний персонаж, таємний учень Ісуса Христа, якому приписують апокрифічне «Никодимове» євангеліє.

Никон Сухий (?—1088) — чернець, потім ігумен Печерського монастиря; укладач літописного зводу 1072—1073 рр.; святий; можливо, це Іларіон Київський (після його митрополитства і постриження в ченці).

Нифонт-патріарх — мабуть, Нифонт I, патріарх константинопольський впродовж 1310—1314 рр.

Нифонт (?—1156) — чернець Києво-Печерського монастиря, єпископ (архієпископ) новгородський впродовж 1130—1156 рр.; противник обрання Климентія Смолятича митрополитом київським; помер в ув'язненні; святий; автор відповідей на догматичні запитання; існує його «житіє», «списане» священником Варлаамом (списки з XVII ст.).

Нікомідійська сторона — земля на південь від південного узбережжя Чорного моря, біля міста Нікомідії, чи Нікомедії, на східному узбережжі Ізмітської затоки Мармурового моря, на заході Віфінії.

Німці і од Риму — римляни, латиняни, католики.

Новгород, або Новгород Великий — город на річці Волхов, біля озера Ільмень, столиця Новгородської Русі.

Новгород більший Мстислав Володимирич заклад — тобто розбудував, розширив; йдеться про Новгород Великий.

Новгород-Сіверський — город у Чернігівській землі, на правому березі Десни, біля правого берега гирла струмка Цубрицького, центр удільного князівства.

Новгородок — город в Чорній Русі, на південь від правого берега верхньої Валовки, лівого допливу Німану; центр удільного князівства; нині — Новогрудок у Білорусі.

Ной — біблійний старозавітний персонаж, праведник; син Ламеха, батько Сима, Хама та Афета; праотець.

Номоканон — систематичний збірник візантійських церковних канонів із приєднанням цивільних законів, що стосуються церковних справ.

Нубія, Нумбія — історична область (країна) у північно-західній Африці на південь від південного узбережжя Середземного моря; нині — частини Алжиру й Тунісу.

Нур — річка, правий доплив Західного Бугу; нині — Нурець, Нужець.

Обітінія — див.: *Бітінія*.

Овидове озеро — Дніпровський лиман; мабуть, назва пов'язана з переказом, згідно з яким тут відбував заслання, помер і похований римський поет Публій Овідій Назон (43 до н. е.—18 н. е.).

Овруч, Вручий — город у Девлянській, потім у Київській землі, на лівому березі Норину, лівого допливу Уші-Ужа; нині — місто Овруч на Житомирщині.

Одоначер, Одоакр, Одоакер (бл. 431—493) — вождь однієї з германських воєнних дружин, що служили імператорові Західної Римської імперії. Захопивши владу, він упродовж 476—493 рр. правив Італією. За середньовічним слов'янським переказом, зафіксованим польськими хроністами, Одоначер був руським князем.

Одрен — город грецький, що перше Орестов називався. Адріанополь, Орестів город, Адріанград, — город у Східній Фракії, на лівому березі (в долині) Маріци; нині — місто Едірне в Туреччині.

Океанське море — мабуть, Балтійське море, яке Птоломеєм називав Сарматським океаном.

Октоїх (Осьмигласник) — християнська богослужбова книга, в якій зібрано церковні служби й піснопіви на кожний день тижня, розподілені за способом співу на вісім наспівів («гласів»).

Олег (Віщий) (?—912) — родич Рюрика (I), воєвода, князь новгородський; великий князь київський впродовж 882—912 рр.

Олег-Павло Ігорич (X) (1174—1205) — син Ігоря-Георгія (Юрія) Святославича (IX), Ольговича, героя «Слова о полку Ігоревім»; князь, уділ невідомий.

Олег Святославич (IV) (?—977) — син Святослава Ігоревича (III); князь древлянський; загинув у війні із своїм братом Ярополком.

Олег-Михайло Святославич-«Гориславич» (VII) (?—1115) — син Святослава Ярославича (VI); князь ростовський, володимиро-волинський, тму-тараканський, чернігівський, рязанський; був засланий в Константинополь і на острів Родос.

Олег Святославич (IX) (?—1180) — син Святослава-Миколая (Гавриїла) Ольговича (VIII), брат Давида Святославича (IX); князь путивльський, курський, новгород-сіверський. (Друга його жона — Огафія Ростиславівна (X), дочка Ростислава Мстиславича (IX)).

Олег-Мстислав (Мечислав) Ярославич (XI) (?—1188) — син Ярослава Володимирича Осмомисла (X) від Настаськи; князь галицький.

Олегова могила біля Овруча — могила Олега Святославича (IV).

Олекса — боярин київський, двірський Мстислава Ізяславича (X).

Олександр (?—913) — син Василя I Македонянина, брат Лева (Леона, Леонта) VI Мудрого (Філософа); імператор візантійський 912—913 рр.

Олександр I Ягеллончик (1461—1506) — син Казимира Ягеллончика, брат Ольбрехта; великий князь литовський від 1492 р., король польський від 1501 р.

Олексій I Комнин (1048—1118) — син Іоанна, брата імператора візантійського Ісаака і Комнина; імператор візантійський впродовж 1081—1118 рр.

Олексій II Комнин — син Мануїла I Комнина; імператор візантійський впродовж 1180—1183 рр.

Олексій Студит — патріарх константинопольський впродовж 1025—1043 рр.

Олена, мати Лешка Білого, короля (князя) польського — Олена Ростиславівна (X) (?—1264), жона польського князя Казимира II Справедливого (1138—1194).

Олена (X) — дочка Ростислава Володимирича (Володарича) (IX), князя перемишльського від

1124 р.; друга жона короля [не короля, а] великого князя польського впродовж 1146—1173 рр. Болеслава (Кучерявого) (бл. 1120—1173).

Олена (X) — дочка Всеволода Мстиславича (IX), князя більського [треба (?): белзького (?)];/треба (?): Олена Ростиславна (X), дочка Ростислава-Михайла Мстиславича (IX)], жона Казимира II Справедливого, короля польського.

Олена (?—1513) — старша дочка великого князя московського Івана Васильовича Грозного; 1495 р. її було видано заміж за великого князя литовського Олександра; їхнє різновір'я загострювало суперечності між Великим Князівством Литовським і Московським царством.

Олеск, Олеск — город на Житомирщині, в річці Уборті, лівому допливі Прип'яті; вперше згадується під 1488 р.

Олеск, Олеско — город у Галицькій землі; замок польського короля Яна III Собеського, сподружений 1629 р.

Олешія, Олешія, — город на острові у гирлі Дніпра; нині — Городище на Великопотьомкінському острові біля Херсона.

Олстин (Ольстин) *Олексич, Прохорів онук* — боярин чернігівський, воевода Ярослава Всеволодича (IX) над чорними клубуками та ковчуками, його посол до Кончака.

Ольга-Олена (II) (?—969) — жона Ігоря Рюриковича (II), велика княгиня київська впродовж 945—957 рр.; регентша при сині своєму Святославі Ігоревичі (III); свята; день пам'яті 11 липня за ст. ст.

Ольга, в черницях — *Єфросинія Юрійвна* (IX) (?—1182) — дочка Юрія Володимирича Мономаховича (VIII); перша жона Ярослава Володимирича Осмомисла (X).

Ольговичі, Ольговичеве плем'я — нащадки Олега-Михайла Святославича-«Гориславича» (VII).

Ольма — боярин київський.

Ольмин двір — двір київського боярина Ольми, був біля Аскольдової могили.

Онопрій, Онофрій — єпископ чернігівський.

Опаш — хвіст, зокрема овечий.

Опрісноки — прісний хліб (маца), вживаний євреями впродовж їхнього пасхального тижня.

Орест — персонаж грецької міфології, син Агамемнона і Клітемнестри.

Ормина (Орміна) — город у Чернігівській землі, на Подесенні, на лівому березі верхньої Ормінки, Вормінки, правого допливу Воронуси, лівого допливу Іпуті, лівого допливу Сожу, лівого допливу Дніпра; нині — село Ворміно в Росії.

Орша (Рша) — город у Смоленській (Полоцькій) землі на правому березі Дніпра біля лівого берега гирла Рші (Оршиці), правого допливу Дніпра; нині — місто Орша в Білорусі.

Осалук (Осулук) — хан половецький.

Осек — хан половецький.

Остер — річка на Чернігівщині, лівий доплив Десни.

(Остер) — город на Острі; в Чернігівській землі, на лівому березі Десни, при гирлі Остра, заснований Володимиром Всеволодичем Мономахом (VI) 1098 р.

Острог — город у Київській землі на лівому березі Горині біля лівого берега гирла Велі; нині — місто Острог на Рівненщині.

Острозький Костянтин Іванович (бл. 1460—1530) — український князь, староста брацлавський

і вінницький, великий гетьман литовський, воевода троцький; батько Костянтина-Василя Костянтиновича Острозького.

Остромир-Йосиф (?—1060(?)) — боярин новгородський, посадник і воевода за часів Ізяслава Ярославича (VI).

Отрок — дитина, підліток, юнак; слуга, раб; служка, помічник; воїн у княжому війську.

Оттон III (980—1002) — король німецький від 983 (до 995 регентство), імператор Священної Римської імперії впродовж 996—1002 рр.

Отці церкви — письменники II—VIII ст., у творах яких було розроблено основи теологічних, філософських і політико-соціологічних доктрин християнської церкви.

Очаків — місто на березі Дніпровського лиману, біля виходу його в Чорне море; в кінці XIV — на поч. XV ст. литовський князь Вітовт заснував фортецю Дашів; на її місці 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей, захопивши ці землі, спорудив фортецю Кара-Кермен (Чорна Фортеця), яка невдовзі перейшла туркам і дістала назву Ачі-Кале (Очаків); 1523, 1669, 1688, 1692 і 1694 рр. Очаків штурмували українські козаки.

Охрещення Лядської землі — християнство було запроваджено в Польщі за Мешка I, першого володаря з династії П'ястів, 966р.

Павло, Савл, Саул — біблійний новозавітний персонаж; за переказами, жив у I ст., помер десь між 63 і 67 рр., апостол; йому приписують авторство 14-ти новозавітних послань; святий; день пам'яті 29 червня за ст. ст.

Послання апостола Павла до філіпійців — одне із апостольських послань, що входять до складу Нового Завіту.

Паволока — дорога шовкова тканина; покрив, покривало; одяг.

Павсаній Перігет (бл. 115 — після 180) — грецький письменник, автор твору «Мандри по Елладі», де подано чимало історичних, географічних, міфологічних відомостей.

Памфілія — історична область у Малій Азії на північному узбережжі Середземного моря біля затоки Анталія; нині — східна частина вілаєту Анталія в Туреччині.

Панфір, доместик, схол — зверхник над східними військами Романа I Лакапіна, імператора візантійського впродовж 920—944 рр.

Панія — див.: *Паннонія*.

Паннонія — історична область між правим берегом середньої течії Дунаю і лівим берегом пониззя Древи, правого допливу Дунаю; нині — західна частина Угорщини, північна частина Югославії і східна частина Австрії.

Пантелеймон (?—1142) — єпископ чернігівський.

Пап троє — йдеться про пап Бенедикта XIII Арагонського (див.), Боніфатія IX (див.), Інокентія VII (див.).

Паракліт — найменування Святого Духа із значенням «заступник», «потішитель»; молебень; знак музичної нотації.

Пард — барс, леопард, гепард.

Парти, парфи — населення Парфії; залежало від Ассирії, Мідії, Персії та імперії Александра Македонського; у III ст. до н. е. заснувало власну державу, яку, зрештою, підкорила Персія.

Партійський цар — цар Парфії.

Парфія — країна в Азії, на південь від Каспійського моря.

Пасинчина бесіда — майдан у Києві на Подолі, при правому березі Почайни, біля лівого берега гирла Ручая, на перетині нинішніх Іллінської, Почайницької та Набережно-Хрещатицької вулиць; тут збиралися «пасинки» — молодші дружинники; за іншим припущенням — вічева площа.

Пасичен — мабуть, Пісочен; це може бути або город у Переяславській землі, на лівому березі Сули; нині — городище на околиці села Пісків на Полтавщині; або город у Переяславській землі біля заплави лівого берега Дніпра; нині — городище біля села Городища (Піщанки) на Переяславщині.

Пасхаліс, Пасхалій I — папа римський впродовж 817—824 рр.

Пасхаліс, Пасхалій II, родом із Тоскани — папа римський впродовж 1099—1118 рр.; змагався з антипапами.

Пасхаліс, Пасхалій III, Гвідо, єпископ Креми — антипапа впродовж 1164—1168 рр.

Пафлагоми, пафлагони — населення Пафлагонії.

Пафлагонія, Пафлагонська земля — історична область у Малій Азії на південь від південного узбережжя Чорного моря між лівобережжям нижньої течії річки Галіс (Кизил-Ірмак) і правобережжям річки Єнідже в нинішній Туреччині.

Переволока — город у Переяславській землі на правому березі Удаю, правого допливу Сули; нині — городище біля села Переволочної на Чернігівщині.

Перекоп — перешийок, що з'єднує Кримський півострів з материком; город на цьому перешийку.

Перекопські татари — степові татари Кримського ханства, прямі нащадки монголо-татар; Кримське ханство виділилося із Золотої Орди на межі XIV і XV ст., очолювалось династією Гіреїв.

Перемишль — город у Галицькій землі, на березі Яну; центр удільного князівства; нині — місто в Польщі.

Пересопниця — город у Київській землі (Погорина), на правому березі Стубли; нині — городище на околиці села Пересопниці на Рівненщині.

Переяслав, Переяславль — столиця Переяславської землі, на правому березі Трубежа, лівого допливу Дніпра; нині — місто Переяслав-Хмельницький на Київщині біля лівого берега гирла Альти, правого допливу Трубежа.

Переяславець на Дунаї, Денестер — город на правому березі пониззя Дунаю; нині — Ескі Сарай (Старий Палац) біля села Сарай і міста Хиршови в Румунії.

Перси — населення Перських царств, Персіди.

Перські царства — рабовласницькі держави в історичній області Персіди на північний схід від узбережжя Перської затоки Індійського океану; існували від III тисячоліття до н. е. до XI ст. н. е.

Перун-Перконос — головний бог давніх слов'ян, повелитель грому і блискавок.

Песок (Боняк «запалив город коло Києва по Песку...») — у Лаврентіївському літописі: «болоньє», в Іпатському літописі: «по піску» (див. *Літопис руський*, с. 141).

Петрков, Піотрков — город у Польщі, на річці Страві, відомий з 1217 р.; на торговому шляху з Русі до Помор'я, місце з'їзду шляхти, сеймів, синодів і трибуналів.

Петро Борисович — мабуть, Петро Бориславич; боярин київський Ізяслава Мстиславича (IX) і

Мстислава Ізяславича (X), тисяцький Гліба Юрійовича (IX), посол-дипломат; імовірний автор частини Київського літопису за 1146—1154 і 1159—1168 рр.

Петро (Симон) — біблійний новозавітний персонаж; син Іоанна з Бетсаїду, брат Андрія Первозванного; апостол; перший єпископ у Римі; йому приписується авторство двох новозавітних послань; за переказами, помер між 63 і 67 рр.

Петро I (?—969) — син Симеона I Великого; цар болгарський впродовж 927—969 рр.

Петро Дуник, граф — мабуть, Петрко, Петро Влостович, Властович, Власт (?—1153); польський магнат, воєвода Болеслава Кривоустого і Владислава II Вигнанця; польський шпигун у Ярополка Володимирича (VIII) і Володаря Ростиславича (VI—II); про нього див. також: *Літопис руський*, с. 198.

Петра святого апостола церква в Києві — де була ця церква, не встановлено.

Печеніги — тюркські племена, що кочували між Волгою і Яіком (Уралом), потім у степах між пониззям Дону і гирлом Дунаю; частина їх згодом осіла в Пороссі; див.: *Чорні клобуки*.

Печерський монастир у Суздалі — Дмитрівський монастир біля Суздаля, на правому березі річки Каменки, який був підлеглий Києво-Печерському монастирю.

Печерської церкви спорудження — йдеться про Успенський собор Києво-Печерського монастиря, спорудження якого датується 1073—1078 рр.

Пешань-ріка, Піщань — правий доплив Сожу, лівого допливу Дніпра.

Пимен Великий — єгипетський чернець-пустельник, проповідник.

Пимен Многотерпеливий (?—1110) — чернець Києво-Печерського монастиря, один із персонажів легенд Києво-Печерського Патерика.

Пимен Великий — ранньохристиянський подвижник, єгипетський пустельник.

Північний великий океан — Балтійське море.

Пілат Понтій (?—39) — римський прокуратор Іудеї впродовж 23—36 рр., який, за євангельськими переказами, віддав, хоч і «умивши руки», на розп'яття Ісуса Христа.

Пілатове писання — апокрифічне «Діяння Пілата», звіт імператору Тіберію про справу Ісуса Христа.

Пістун — вихователь.

Плесков-город, Псков — город у Новгородській землі на правому березі річки Великої, яка впадає в Чудське, чи Псковське озеро, біля лівого берега гирла річки Пскови.

Пліній Секунд Старший Гай (23—79) — давньоримський учений і державний діяч, автор «Природничої історії»; описав тогочасні германські землі і війну римлян з германцями.

Подесенські городи — городи в Подесенні, природно-історичній області Чернігівської землі в басейні середньої течії Десни, центральній частині нинішньої Брянщини в Росії.

Позвізд (від «позвиздати» — засвистіти, осміяти) — божество давніх слов'ян.

Позвізд Володимирич (V) — десятий син Володимира Святославича (IV); князь волинський.

Полаті — приміщення на верхньому ярусі церкви, хори; скарбниця, ризниця; верхнє підсобне приміщення; настил під стелею, від печі до стіни.

Полієвкт (?—970) — патріарх константинопольський впродовж 956—970 рр.

Полікарп (?—1183) — ігумен Києво-Печерського монастиря, один із укладачів Київського літопису за 1146—1171 рр.; святий; день пам'яті 24 липня за ст. ст.

Полоть (*Полота*) — річка в межах нинішньої Білорусі, правий доплив Західної Двіни.

Полоцьк — город, столиця Полоцької землі біля гирла Полоті; нині — місто в Білорусі.

Полочани — частина східнослов'янського племінного об'єднання кривичів; жили в басейні Західної Двіни та у верхів'ях річок Німану й Березини, над річкою Полоттю; жителі Полоцької землі.

Поляни — 1) східнослов'янські племена, які жили на правобережжі Дніпра між річками Россою й Тетеревом; стали основою давньоруської народності; 2) західнослов'янське плем'я в поріччі середньої і нижньої Варти, знане також як лендзяни.

Поморська земля (*Помор'я*) — польські землі над Балтійським морем, при гирлах Одри й Вісли.

Помор'яни — західнослов'янські племена; жили на узбережжі Балтійського моря між нинішніми течіями Одри і Вісли; предки кашубів.

Понтійське море, *Понт* — давньогрецька назва Чорного моря.

Порей (?—1078) — боярин київський, воевода Всеволода Ярославича (VI).

Поруб — місце ув'язнення, темниця, острог.

Посадник — княжий намісник у землях, залежних від Київської Русі; вища державна посада в Новгороді Великому до 1478 р. і Пскові до 1510 р.

Потоп — епізод біблійної історії, всесвітня повінь, наслана Богом як кара за гріхи; у хвилях потопу загинули всі люди і тварини, окрім Божого обранця Ноя, його родини і тих живих створіннь, яких він узняв у свій ковчег.

Почайна — річка в обширі підкиївських земель і в самому Києві, правий доплив Дніпра; починалась на Оболоні; від Дніпра відділялася піщаною косою і правила за порт; у XIX ст. злилася з Дніпром. У Почайні було охрещено киян.

Православнокатолицьке — православновселенське.

Предислава Володимирівна (V) — дочка Володимира Святославича (IV), сестра Ярослава Мудрого (V); жона Болеслава III Рудого, князя чеського впродовж 999—1003 рр.

Предислава Святополкіана (VIII) — дочка Святополка Ізяславича (VII); жона Альмоша (?—1129), королевица угорського, сина Гейзи (Гези) I.

Предслава Святославна, в черницях *Єфросинія*, *Полоцька* (IX) (1100—1173) — дочка Святослава Всеславича (VIII); просвітителка; свята.

Премисл II (1257—1296) — син Премисла I, князя познанського; князь познанський і великопольський, король польський 1295—1296 рр.

Преображення Христового (*Спаса*) *церква у Василькові* — споруджена Володимиром Святославичем (IV) у подяку за перемогу над печенігами, яку було здобуто у день Преображення.

Пресвітер — священник.

Претич — боярин київський, воевода Святослава Ігоревича (III).

Прилук — город у Київській землі, на лівому березі Десни, лівого допливу Бога — Бугу; нині — село Стара Прилука в Липовецькому районі на Вінниччині.

Прилуки, *Прилука*, *Прилук* — город у Переяславській землі, на правому березі Удаю, правого допливу Сули; нині — місто Прилуки на Чернігівщині.

Прип'ять — річка в межах білоруського та українського Полісся, правий доплив Дніпра.

Прокопій Кесарієць, *Кесарійський* (кінєць V ст.— бл. 562) — візантійський історик, автор «Історії воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами», в якій висвітлюється історія Візантії VI ст., подаються відомості про слов'ян та народи Кавказу.

«Пролог» — збірник коротких житій святих, повчань і притч, розміщених в календарному порядку.

Прохор Преподобний (?—1107) — чернець Києво-Печерського монастиря; як розповідає житійна легенда в Києво-Печерському патерику, він перестав уживати житній хліб, а збирав лебеду (лободу) і з неї пік собі хліб, за що був прозваний Лебедником; не їв овочів, не пив вина; за княжіння Святополка Ізяславича, під час голоду, роздавав хліб з лебеди, і був той смачний; коли ж брали його у Прохора таємно, то ставав він гіркий і чорний. Так було і з попелом, який виявлявся чистою сіллю; коли Прохор сам роздавав його людям, а коли князь відняв у нього ту сіль, то вона стала попелом. Мощі Прохора в Антонієвій печері, день пам'яті 10 лютого за ст. ст.

Прохор (?—1125) — священник, потім ігумен Києво-Печерського монастиря.

Пруси — балтійські племена; населяли узбережжя Балтійського моря між нижніми течіями Вісли та Німану.

Пруси — країна пруссів; у XIII ст. була завойована Тевтонським орденом.

Пруське князівство, або *герцогство* — ленна держава під верховенством Польщі; існувала впродовж 1525—1657 рр.; виникла після ліквідації держави хрестоносців.

Псалтир — одна з книг Старого Завіту Біблії; містить псалми царя Давида, Мойсея, левітів, Асафа та ін.

Псковичі — населення Пскова.

Псьол, *Псел*, *Псло* — лівий доплив Дніпра.

Птоломей I Сотер («Рятівник») — один із воєначальників Александра Македонського, засновник царської династії Птоломейів, яка правила в еллінському Єгипті в IV—III ст. до н. е.

Птоломей Клавдій (бл. 90— бл. 160) — давньогрецький вчений, жив у II ст. н. е. в Александрії; розвинув геоцентричну концепцію світобудови; утворив «Географія» він систематизував географічні знання свого часу.

Путивль — город у Чернігівській землі, на березі Сейму, біля лівого берега гирла Путивльки; нині — місто Путивль на Сумщині.

Путята Вишатич — син Вишати Остромирича, брат Яня Вишатича; боярин київський, тисяцький і воевода Святослава Ізяславича (VII); посол його до Володаря й Василька Ростиславичів (VIII) та Давида Ігоревича (VIII).

П'ясти — королівська династія, що панувала в Польщі до 1370 р. (смерті Казимира Великого); засновником її був легендарний селянин П'яст, наступниками якого були послідовно Семовіт, Лешек, Земомисл і Мешко I.

П'ятигорці — жителі північного Кавказу.

Рака — труна, гробниця, ковчег з мощами святого.

Равенна — місто в північно-східній Італії, поблизу Адріатичного узбережжя, засноване умбрами; порт, резиденція західно-римських імператорів; з

540 р. під владою Візантії, лонгобардів, папства, Венеції.

Рагуйло Добринич — мабуть, син Добрині Рагуйлича; боярин київський, тисяцький Володимира Мстиславича (IX).

Радивілл, Радзивілл Миколай Рудий (1512—1584) — литовський князь; великий гетьман литовський від 1553 р.; воєвода віденський і великий канцлер литовський від 1566 р.; противник польсько-литовської унії; кальвініст і протектор реформації; засновник вищої кальвіністської школи в Біржах.

Радивілл, Радзивілл Миколай Криштоф Чорний (1515—1565) — литовський князь, великий маршалок литовський від 1544 р. і великий канцлер литовський від 1550 р.; воєвода віденський від 1551 р.; заклав могутність роду Радивіллів; займав визначне становище при дворі Жигмунта Августа; противився польсько-литовській унії; кальвініст і протектор реформації у Великому Князівстві Литовському; 1563 р. власним коштом видав Біблію Брестську.

Радим — легендарний родоначальник східнослов'янського племені радимичів, яке жило в межах річки Дніпра і Десни; нащадки цього племені були одним із основних складників при формуванні білоруської народності; брат Вятка, родоначальник вятчів.

Радимичі — східнослов'янські племена, що жили в басейні нижньої і середньої течії Сожу, лівого допливу Дніпра; нині — південно-східна частина Білорусі.

Радко — отрок (молодший дружинник) Ярослава Ізяславича (VIII).

Ратибор-Климент — боярин переяславський, посадник Всеволода Ярославича (VI) у Тмутаракані; воєвода Володимира Всеволодича (VII), посол його до Давида Ігоревича (VIII) та Володаря й Василья Ростиславичів (VIII).

Редедя (?—1022) — князь касогів.

Рикса (1116—1155) — дочка Болеслава Кривоустого, князя польського; жона Мечислава (Мешка) II Ламберта, короля польського; потім Володимира Всеволодича (X).

Римов — город у Переяславській землі, на правому березі Сули, біля правого берега гирла Бурімки; нині — городище біля села Великої Бурімки на Черкащині.

Рифайські гори — за уявленнями стародавніх греків і римлян, гори на півночі, з яких начебто беруть початок річки Дунай, Дніпро, Дон, Волга.

Рифат — біблійний старозавітний персонаж; другий син Гомера, онук Ноя.

Рогачев — город у Київській землі, потім у Чернігівському князівстві, на правому березі Дніпра біля лівого берега гирла Друті; нині — місто Рогачов в Білорусі.

Рогволод-Борис Всеславич (VIII) (?—1128 чи 1129) — син Всеслава Брючиславича (VII); князь полоцький.

Рогволод-(Василько) Борисич (XI) — син Бориса Давидича (X); князь полоцький.

Рогволода-(Василька) Борисича (XI) жона — дочка Ізяслава-Пантелеймона Мстиславича (IX).

Рогніда-Горислава, в черницях Анастасія Рогволодівна (?—1000) — дочка Рогволода, князя полоцького; друга жона Володимира Святославича (IV).

Рогніда Мстиславна (IX) — дочка Мстислава Во-

лодимирича (VIII), сестра Ростислава-Михайла Мстиславича (IX); княжна, власниця города Заруба.

Родень, Святославль — город у Київській землі, на правому березі Дніпра біля лівого берега гирла Росі; нині — городище Княжа Гора біля села Пекарів на Черкащині.

Родимичі — див.: *Радимичі*.

Рожне поле, поле на Рожні — поле у Галицькій землі, на лівому березі верхнього Стиру; нині — поле біля села Ражнів (Ражнів) на Львівщині.

Розділення мов — за біблійною легендою, зруйнувавши вавилонську вежу, Бог розділив, «змісив» мови її будівничих, щоб ті не могли порозумітися між собою.

Розситити — розвести, розчинити.

Розсіяння люду — за біблійною легендою, після розділення мов люди, не маючи змоги спілкуватися, розсіялися по світу, започаткувавши різні народи.

Роксани, роксолани — група сарматських племен.

Роман і Константин, царі грецькі — Роман I Лакапин, імператор візантійський впродовж 920—944 рр.; Константин VII, імператор візантійський впродовж 913—959 рр.

Роман II (938 чи 939—963) — син Константина VII Багрянородного (Порфірогенета) — імператор візантійський впродовж 959—963 рр.

Роман — пістун (вихователь) грецького царя Константина, сина Леонового.

Роман і Давид, страстотерпці руські, житіє їхне — див.: *Борис, Гліб*.

Роман Володимирич (VIII) (?—1119) — син Володимира Всеволодича Мономаха (VII); князь володимиро-волинський.

Роман Глібович (X) (?—бл. 1216) — син Гліба Ростиславича (IX); князь рязанський.

Роман IV Діоген (?—1072) — імператор візантійський впродовж 1068—1071 рр.

Роман Княжич, тобто Роман Кзич — син хана половецького Кози (Кзи, Гзи, Гзака) Бурновича; хан половецький.

Роман-Борис Мстиславич (XI) (?—1205) — син Мстислава Ізяславича (X); князь новгородський, володимиро-волинський, галицький, торчський, корсунський, богуславський, трепольський і канівський, галицько-волинський; великий князь київський 1204 р.

Роман Ніздилович (Нездилович) — боярин київський, воєвода Святослава Всеволодича Київського (IX).

Роман-Борис Ростиславич (X) (?—1180) — син Ростислава Мстиславича (IX); князь смоленський, білгородський, новгородський; великий князь київський впродовж 1171—1176 рр.

Роман-Борис Святославич Красний (VII) (?—1079) — син Святослава Ярославича (VI); князь тмутараканський.

«...Росе — князь північний, якого пророк Єзекиїл в главах 38 і 39 поминає...» — в біблійній Книзі пророка Єзекиїля йдеться про князя Роша (гл. 38, ст. 2, 3; гл. 39, ст. 1).

Ростислав Володимирич (VII) (1070—1093) — син Всеволода Ярославича (VI); князь переяславський.

Ростислав Володимирич (X) — син Володимира Мстиславича (IX); князь дорогобузький.

Ростислав Глібич (IX) — син Гліба Всеславича (VIII), батько Гліба Ростиславича (X); князь мінський, полоцький.

Ростислав Давидич (VIII) (?—1120) — син Давида Святославича (VII); мабуть, удільний князь чернігівський, уділ невідомий.

Ростислав Київський — насправді: Роман-Борис Ростиславич (X) (?—1180), син Ростислава Мстиславича (IX), брат Рюрика і Давида; князь смоленський, білгородський, новгородський; великий князь київський 1171—1173, 1174, 1176 рр.

Ростислав Мстиславич (VIII) (?—1093) — син Мстислава Ізяславича (VII); князь, уділ невідомий.

Ростислав Мстиславич (IX) (?—1167) — син Мстислава Володимирича (VIII), онук Володимира Всеволодича Мономаха (VII); князь смоленський, новгородський; великий князь київський 1154 та 1159—1167 рр.

Ростислав Ольгович — Ростислав-Михаїл Мстиславич (IX).

Ростислав-Михаїл Рюрикович (XI) (1172—1218) — син Рюрика Ростиславича (X); князь лучинський, білгородський, торчський, богуславський, трепольський, корсунський, вишгородський, галицький; великий князь київський 1204—1205 рр.

Ростислав Словенський (846—869) — великоморавський князь, який запросив із Візантії до Моравії християнських місіонерів Кирила і Мефодія.

Ростислав-Яків Юрійович (IX) (?—1151) — син Юрія Володимирича (VIII), онук Володимира Всеволодича Мономаха (VII); князь новгородський, божський, межібожський, котельницький, гордець-остерський, переяславський.

Ростислав-Іван Ярославич (X) (1171 — ?) — син Ярослава Всеволодича (IX), братанич Святослава Київського; князь сновський, вишгородський.

Ростиславичі — Роман, Давид, Рюрик, Мстислав (X).

Ростов, Ростов Великий — город у Ростово-Суздальській землі, одна із трьох її столиць на південно-західному березі Ростов-озера (озера Неро); нині — місто Ростов у Росії.

Ростовець — город у Київській землі, на лівому березі верхньої Роставиці, лівого допливу Росі; нині — два городища в урочищі Замчисько біля села Білилівки на Житомирщині.

Ростовська земля — землі Ростовського князівства навколо Ростовського озера (озера Неро) з центром у Ростові Великому, яке від 1207 р. було уділом Володимиро-Суздальського князівства, з кінця XVI ст. стало залежним від великого князівства Московського; перестало існувати в XV ст.

Руальф, Руар — боярин, посол Олега Вішого до Лева й Олександра, імператорів візантійських.

Ругія — мабуть, город Аркона на острові Ругія (Рюген) у Балтійському морі, заселеному в Середні віки слов'янським плем'ям ранів; осередок культу слов'янського бога Світовита.

Рулев, Рулав — боярин, посол Олега Вішого до Лева й Олександра, імператорів візантійських.

Рус, син Леха — не син, а брат; міфічний праотець русів, брат Леха, праотця поляків, і Чеха, праотця чехів.

Руса, Стара Руса — город у Новгородській землі, на річці Полисті, відомий з XI ст.

Русоб — хан половецький.

Русь, Руська (варязька) земля — давньоруська і грецька назва скандинавських земель, заселених північногерманськими (варязькими) племенами (русцо, свєями, урманамі, англянами, гетамі), пізнішими данцями, норвежцями і шведами; нині — скандинавські країни.

Ручай (у Києві) — правий доплив Почайни, тік із Гори у Верхній частині Боричевого узвозу, в нижніх кварталах Андріївської, Борисоглібської та Іллінської вулиць; нині — Борисоглібський ручай.

Рюрик (I) (?—879) — варязький князь, котрий, за літописним переказом, був 862 р. покликаний новгородцями князувати на Русі; більшість істориків вважає Рюрика реальною особою; гадають, що до нього звернулося по допомогу одне із новгородських політичних угруповань. Нащадки Рюрика (рюриковичі) стояли на чолі давньоруської держави, великих та дрібних князівств періоду феодалної роздрібненості.

Рюрик (XI) — син (?) Давида-Гліба Ростиславича (X) (1140—1197), князя новгородського, новоторжковського, торчського, вітебського, вишгородського, вручийського, смоленського; в генеалогії не зафіксований.

Рюрик Ростиславич (VIII) (?—1092) — син Ростислава Володимирича (VII), брат Василька Ростиславича (VIII); князь перемишльський.

Рюрик-кир Василій Ростиславич (X) (бл. 1139—1212) — правнук Володимира Мономаха (VII), син Ростислава Мстиславича (IX); князь пороський і торчський, вручийський, новгородський, білгородський, чернігівський; великий князь київський 1176, 1194—1201, 1203, 1204, 1205—1206, 1207—1210 рр.; чернець.

Рюрик, брат Романа — Рюрик-кир Василій Ростиславич (X), брат Романа-Бориса Ростиславича (X).

Рюрик із Овручева — мабуть, Рюрик-кир Василій Ростиславич (X).

Рюрик, син Ростислава Київського — див.: *Рюрик-кир Василій*.

Ростиславич (X). *Рюрик Ростиславич, князь новгородський* — див.: *Рюрик-кир Василій Ростиславич* (X).

Рюрик Святославич у Києві — мабуть, не Святославич, а Ростиславич, див.: *Рюрик-кир Василій Ростиславич* (X).

Рюриківна Анастасія (IX) — дочка Рюрика Ростиславича (X), жона Гліба-Пахомія Святославича (X), сина Святослава Всеволодича (IX).

Сабеллікус — мабуть, Сабеллік, Марк Антоній Коккіо (1436—1506) — італійський історик і ритор, автор праць з історії Венеції.

Савромати, сармати — кочові іраномовні племена; прийшли із приволзьких та приуральських степів і розселилися на півночі і сході Причорномор'я (після скіфів).

Саков — город у Переяславській землі на лівому березі заплави Дніпра; нині — село Проців на Київщині; за іншими міркуваннями — город на лівому березі верхньої Карані; нині — село Старе на Київщині.

Салерна, Салерно — провінція і місто на березі Тірренського моря, в Південній Італії, в Кампанії; в XI—XIII ст. місто славилося своєю медичною школою.

Самоїл (?—1014) — князь (цар) болгарський впродовж 987—1014 рр.; воював із Візантією.

Самойлович Симеон — син гетьмана Івана Самойловича, стародубський полковник.

Сантуз (?—1159) — хан половецький.

Сарацен — цар перський бл. 1048 р.

Сарматія — країна сарматів, іраномовних кочових племен (аорсів, язигів, роксоланів, аланів та

ін.). Європейська Сарматія займала землі над Чорним морем (між Доном і Віслою); азійська Сарматія — від Дону до Уралу.

Сарматське море — Балтійське море.

Сатманові сини, Сатмановичі — сини хана половецького Сатмана.

Свевія — земля свеїв (шведів), скандинавської (північногерманської) народності; східна частина Скандинавського півострова; нині — Швеція.

Свенельд — боярин київський, воєвода Ігоря Рюриковича (II), Ольги (II), Святослава Ігоревича (III).

Свидригайло (православне ім'я — Лев, католицьке — Болеслав; 1355—1452) — син Ольгерда, молодший брат Ягайла; великий князь литовський впродовж 1430—1432 рр.; був скинутий польськими феодалами за те, що прилучав до державного управління українську й білоруську шляхти; впродовж тривалого часу безуспішно змагався за повернення влади; до кінця життя володів східним Поділлям і Волиню.

Світослав Ігоревич — див.: *Святослав Ігоревич*.

Святі книги — Святе Письмо, Біблія, а також богослужбові книги, перекладені на слов'янську мову Кирилом, Мефодієм та їхніми учнями.

Святобой — син і наступник Святополка Муравського; князь моравський бл. 890 р.

Святополк — боярин галицький; (служебний князь ?) за Ярослава Володимирича (X); див. також: *Святополк Юрійович* (X).

Святополк Володимирич (Окаянний) — див.: *Святополк-Петро Ярополчич Окаянний* (V).

Святополк-Михайл Ізяславич (VII) (1050—1113) — син Ізяслава Ярославича (VI); князь половецький, новгородський, туровський; великий князь київський впродовж 1093—1113 рр.

Святополк, князь слов'янський — див.: *Святополк Муравський*.

Святополк — брат *Володимира й Ізяслава*; Святополк-Іван Мстиславич (IX) (?—1154), син Мстислава Володимирича (VIII), брат Володимира-Дмитрія Мстиславича Мачушича (IX) та Ізяслава-Пантелеймона Мстиславича (IX); князь половецький, псковський, берестійський, новгородський, володимиро-волинський, луцький.

Святополк Муравський (бл. 830—894) — синівець (небіж) Ростислава; князь моравський впродовж 870—894 рр.

Святополк Юрійович (?—1189) — син Юрія Ярославича (IX); князь туровський; служебний князь (?) Ярослава Володимирича (X).

Святополк-Петро Ярополчич Окаянний (V) (978—1019) — син Ярополка Святославича (IV), народжений після його смерті жоною-грекинею, яку взяв собі за третю жону Володимир Святославич (IV); в числі синів Володимира; князь туровський; великий князь київський 1015 і 1018—1019 рр.

Святополкова мати — Гертруда-Олісава (Єлизавета) (1025—1108), дочка короля польського Мешка II Ламберта, сестра князя польського Казимира I Відновителя, жона Ізяслава Ярославича (VI), мати Святополка Ізяславича (VII).

Святослав Володимирич (V) (?—1015) — син Володимира Святославича (IV) від чехині Малфріді; князь деревлянський.

Святополч — город у Київській землі на правому березі Дніпра; нині — городище за 2 км на південь від села Вігачева на Київщині.

Святослав Володимирич (VIII) (?—1114) — син Володимира Всеволодича Мономаха (VII); князь смоленський, переяславський.

Святослав Володимирич (IX) (?—1166) — син Володимира Давидича (VIII); князь березийський, вщижський, всеволожський і всіх городів подесенських.

Святослав Володимирич (X) (?—1221) — син Володимира Мстиславича (IX); князь дорогобузький.

Святослав-Михайло Всеволодич (IX) (бл. 1125—1194) — син Всеволода Ольговича (VIII), онук Олега-Михайла Святославича-Гориславича (VII), тесть Володимира Ярославича (XI); князь туровський, володимиро-волинський, божський, межібожський, котельницький, пінський, сновський, новгород-сіверський, чернігівський; великий князь київський 1154, 1173, 1174, 1176—1180, 1181—1194 рр.; персонаж «Слова о полку Ігоревім»; на час походу свого братанича Ігоря мав близько 60-ти років і був найстаршим і найстаршим серед усіх тодішніх руських князів.

Святослав Всеволодич, сестринич Ізяслава Мстиславича — див.: *Святослав-Михайло Всеволодич* (IX).

Святослав Всеволодич, князь туровський — див.: *Святослав-Михайло Всеволодич* (IX).

Святослав Ігоревич (III) (942—972) — син Ігоря Рюриковича (II) і Ольги-Олени (II); великий князь київський впродовж 945—972 рр. (945—957 рр. регентшею при ньому була Ольга); 969—972 рр. у Києві намісником його сидів син Ярополк Святославич (IV).

Святослав-Адріян Ігоревич (X) (1176—1210) — син Ігоря Святославича (IX); князь новгород-сіверський, перемишльський.

Святослав-Миколай, у ченцях Гавриїл, Ольгович (VIII) (?—1164) — син Олега Святославича (VII), брат Всеволода (VIII) та Ігоря (VIII) Ольговичів; князь новгородський, смоленський, стародубський, курський, новгород-сіверський, білгородський, гомійський (?), клеческий, чорторійський, сновський, слущький, дреговичів, чернігівський, мозирський.

Святослав-Борис Ольгович (X) (1166—1185) — син Олега Святославича (IX), братанич Ігоря Святославича (IX); князь Рильський, учасник походу на половців 1185 р., персонаж «Слова о полку Ігоревім».

Святослав-Іван Ростиславич (X) (?—1170) — син Ростислава-Михайла Мстиславича (IX); князь новгородський, торопецький і торжковський.

Святослав Святославич — син великого князя київського Святослава-Михайла Всеволодича (IX).

Святослав Юрійович (IX) (?—1174) — син Юрія Володимирича (VIII); княжич, хворий з дитинства.

Святослав-Миколай Ярославич (VI) (1027—1076) — четвертий син Ярослава Володимирича Мудрого (V); князь володимиро-волинський, чернігівський, тмураканський, муромо-рязанський; великий князь київський впродовж 1073—1076 рр.

Святослав Чернігівський — див.: *Святослав-Миколай Ярославич* (VI).

Святослав, третій син Ярославів — не третій, а четвертий; див.: *Святослав Чернігівський*.

Святоша (Святослав)-Панкратій (?), у ченцях *Миколай, Давидич* (VIII) (?—1142—1143) — син Давида Святославича (VII); князь луцький, чернець, персонаж Києво-Печерського патерика; святий.

Свяцький Симеон — пан.

Сейм — лівий доплив Десни.

Селим, син Баязета — цар турецький.

Семаргел, Ситаргел — у міфології давніх слов'ян бог вогню.

Сестриниця — сестра; сестрина дочка, небога.

Сестринич — сестрин син, небіж.

Симеон Олелькович чи Олександрович (?—1470) — син Олелька чи Олександра Володимирича, онук Володимира Ольгердовича — князь київський (із князів случьких).

Симеон — князь московський (1503), князь случький.

Симеон — священик, духівник Ростислава Мстиславича (IX); єпископ смоленський.

Симеон — митрополит київський впродовж 1481—1488 рр.

Симеон I Великий (бл. 864—927) — син Бориса-Михайла I; князь (хан) болгарський впродовж 893—918(919) рр., цар болгарський впродовж 918(919) — 927 рр.

Симон — ігумен Троїцько-Сергіївського монастиря; митрополит московський впродовж 1496—1511 рр.

Синаксар — добірка відомостей про святих і про церковні свята; синаксари вміщуються в тріоді й мінеї; до них близькі за змістом прологи, патерики і мікології.

Синеус і Трувор — легендарні брати варязького князя Рюрика. Існує припущення, що імена «Синеус» і «Трувор» виникли внаслідок неправильно прочитання літописцем якогось скандинавського тексту, що правив йому за джерело; там могло бути написано, що Рюрик прийшов на землю слов'ян із своїм домом (родом, родиною) — синехус і військом, дружиною — трувор.

Синкліт — зборище, рада.

Синовець — братів син, небіж.

Синоп — город у Малій Азії, у Пафлагонії на південному узбережжі Чорного моря; нині — місто Синоп у Туреччині.

Сирія — історична область на Близькому Сході між східним узбережжям Середземного моря і середньою течією Євфрату; нині — Сирія, Ліван, Ізраїль та Йорданія.

Ситомля, Ситомль — річка у Києві на Оболоні, правий доплив Почайни; мабуть, нинішній Сирець.

Сить, сита — вода, підсолоджена медом.

Сівери (Сіверщина) — земля сіверян, східнослов'янських племен, які жили на лівобережжі Дніпра і по Десні.

Сіверяни — східнослов'янські племена, які жили в басейні лівобережжя середньої течії Дніпра, на нижній і середній Десні, по Сейму, на середній і верхній течіях Сули, Псла, Ворскли.

Сім — біблійний старозавітний персонаж, один із синів Ноя; за Біблією, родоначальник семітів.

Скандеберк, Скандербег Юрій, Георг Кастріоти (бл. 1405—1468) — національний герой Албанії; 1443 р. очолив народне повстання; звільнив з-під османського панування частину країни; ініціатор створення Лезької ліги, головнокомандувач її армією.

Скінепр — царський жезл, знак верховної влади.

Скіфи — кочові й напівосілі іранські племена, які населяли південні землі нинішньої України в I тисячолітті до н. е. — на початку I тисячоліття н. е.

Скіфія Велика — давньоруська назва північного Причорномор'я.

Скрижалі — дошки з письменами; нагрудники, які пришиваються на архієрейських і архимандричих мантіях.

Слов'ята — боярин київський, посол Святополка Ізяславича (VII) до Володимира Всеволоди-ча (VII).

Словенська земля — земля ільменських слов'ян, східнослов'янських племен, які жили в басейні озера Ільмень та верхньої течії Мологи; нині Новгородська та Тверська (північна частина) області Росії.

Слов'яни, словени новгородські, ільменські — східнослов'янські племена, які жили в Новгородській землі, в басейні озера Ільмень і верхньої течії Мологи.

Слуцьк, Случеськ — город у Київській землі, на правому березі Случі, лівого допливу Прип'яті, біля лівого берега гирла Бичка; нині — місто Слуцьк у Білорусі.

Смерди — селяни на Русі в XI—XIII ст.; давньоруська назва селян, людей низького стану, голоти.

Смядинь, Смядниця — лівий доплив Дніпра, нижче від Смоленська; річка, на якій було вбито Гліба-Давида Володимирича (V); нині — висохла.

Сновля — річка.

1) *Снов* — річка, лівий доплив Золотої Липи, лівого допливу Дніпра; нині — Східна (Ліва) Золота Липа.

2) *Снов* — річка, правий доплив Десни.

Сновськ — город у Чернігівській землі, на правому березі Снову; центр удільного князівства; нині — селище Седнів (городища в урочищі Коронний замок та в урочищі Оршіня) на Чернігівщині.

Собислав Жирович — мабуть, Іван Жирславич (?—1078), боярин київський, воевода Всеволода Ярославича (VI).

Собори церковні — 1) вселенські — зібрання ієрархів християнської церкви з усього світу, які обговорюють і ухвалюють догмати віри і правила поведінки вірних; православна церква визнає сім вселенських соборів: 1-й 325 р. у Нікеї, 2-й 381 р. у Константинополі, 3-й 431 р. в Ефесі, 4-й 451 р. у Халцедоні, 5-й 553 р. у Константинополі, 6-й 680—691 рр. у Константинополі, 7-й 783—787 рр. у Нікеї; 2) помісні — зібрання ієрархів самостійних (автокефальних) християнських церков, які обговорюють проблеми віровчення, обрядовості, церковного урядування тощо.

Содвак Кулов[б]ицький — хан половецький.

Сокал — хан половецький, який очолював перше нашестя половців на Русь.

Соломон — біблійний старозавітний персонаж; за переказами, помер близько 926 р. до н. е., син і наступник Давида; цар ізраїльсько-іудейський впродовж 965 — бл. 926 рр. до н. е., мудрець, пророк, поет, заточник; йому приписується авторство старозавітних книг — Книги притч, Пісні пісень, Книги премудрості.

Солунь — город на Балканському півострові у північній Греції, на березі Салонікської затоки Егейського моря, столиця давньої Македонії, одне з найважливіших візантійських міст; у VI і VII ст. його околиці заселяли слов'яни, мова яких була там загальнознаною; нині — місто Салоніки, Фес-салоніки в Греції.

Софія Київська — собор, споруджений за князювання Ярослава Володимирича Мудрого (V) як головний митрополичий храм Русі.

Софія Ростиславна — жона Олега Святославича Ольговича.

Софії святої церква у Новгороді — кафедральний собор новгородської єпископії.

Спас Чернігівський — церква Спаса (Преображення), Спаський собор чернігівської єпископії.

Спаса святого монастир — монастир Спаса, Германів, чоловічий; існував у княжому селі Берестові під Києвом; у ньому — Спаса святого церква, вперше згадується в літописі під 1072 р.; західна її частина в перебудованому вигляді збереглася донині на території заповідника Києво-Печерської лаври.

Станіслав (бл. 1030—1079) — єпископ краківський від 1071 р.; супротивник Болеслава Сміливого; був страчений, а 1257 р. канонізований як святий.

Станіслав Володимирич (V) — дев'ятий син Володимира Святославича; князь смоленський.

Стародуб — город у Чернігівській землі, на лівому березі Бабинця, правого допливу Судості, правого допливу Десни; центр удільного князівства; нині — місто Стародуб у Росії.

Стеמיד — боярин, посол Олега Віщого до Лева й Олександра, імператорів візантійських.

Стефан (Іштван) I Святий (бл. 975—1038) — син Гейзи (Гези); князь (принц) угорський від 997 р.; перший король угорський впродовж 1000—1038 рр.

Стефан (Іштван) II (1100 чи 1101—1131) — син Коломана (Кальмана); король угорський впродовж 1116—1131 рр.

Стефан (Іштван) III (бл. 1147—1172) — син Гейзи (Гези) II; король угорський впродовж 1162—1172 рр.; *наречена* — дочка (XI) Ярослава Володимирича (X).

Стефан (Іштван) (V) (1240—1272) — син Бели IV; король угорський впродовж 1270—1272 рр.

Стефан (?—1094) — чернець Києво-Печерського монастиря, учень Феодосія Печерського, домовитик (регент церковного хору); ігумен; засновник Стефанового монастиря на Клові в Києві; єпископ володимиро-волинський.

Стефана святого двочий монастир — Стефанів монастир у Києві на Клові.

Стефан Баторій (1533—1586) — князь (воєвода) польський (семиградський) від 1571 р., король польський впродовж 1576—1586 рр.

Стовпотворіння — нащадки Ноя споруджували у Вавилоні вежу, яка мала досягти неба, але Бог зруйнував її, визнавши це будівництво за вияв гріховного зухвальства.

Страбон (бл. 63 до н. е.— бл. 24 н. е.) — давньогрецький географ та історик, автор твору «Географія», в якому зібрано відомості про країни Західної та Південної Європи, Малої Азії, північного і східного Причорномор'я, зокрема про розселення племен у Криму, на пониззі Дніпра, про скіфів і роксоланів.

Страшний суд — за релігійними уявленнями, Божий суд над живими і мертвими, який після кінця світу нагородить праведників вічним блаженством у раю, а грішників прирече на вічні муки в пеклі.

Стрибог — в міфології східних слов'ян бог вітру, бурі, негоди; припускають, що це епітет («Бог-Отець») Даждь-бога.

Стрий — дядько, батьків брат.

Стрийковський Матвій (1547 — після 1582) — польський хроніст і поет, автор історіографічного твору «Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі» (1582).

Стугна — правий доплив Дніпра; на Стугні стоїть місто Васильків.

Суд — бухта Константинополя; нині — Золотий Ріг.

Судислав Володимирич (V) (?—1063) — одинадцятий син Володимира Святославича (IV); князь псковський; був ув'язнений і постригся в ченці.

Судма-ріка, Судомира-ріка — лівий доплив Шелони, яка впадає із заходу в озеро Ільмень; нині — Судома.

Судомир — город у Лядській землі (Мала Польща), на лівому березі Вісли; нині — місто Сандомир у Польщі.

Суздаль — город, одна із трьох столиць Ростово-Суздальської землі, на лівому березі вигину Каменки, правого допливу Нерлі, і правому березі гирла Гремячки; нині — місто Суздаль у Росії.

Суздальська область — див.: *Ростовська область*.

Сула — лівий доплив Дніпра, що впадає в нього біля Кременчуга.

Султан, йор турецький — ідеться про Алп-Арслана (бл. 1030 — бл. 1073), правителя тюркської держави Сельджукидів од 1063 р., який 1071 р. здобув перемогу над візантійським імператором Романом IV Діогеном.

Супой — лівий доплив Дніпра.

Сурбарь (?—1103) — хан половецький.

Сутин, Сутинь — річка; впадає в Азовське море; нині — Молочна.

Сян — правий доплив Вісли; нині — Сян, Сан.

Таврика — грецька назва Кримського півострова.

Тамерлан, Тимур (1336—1405) — середньоазійський державний діяч, полководець, від 1370 р. — емір; створив державу із столицею в Самарканді; розгромив Золоту Орду; здійснив походи в Іран, Закавказзя, Індію, Малу Азію та ін.

Танаїс — так давні греки називали Дон, іноді Волгу.

Тартар — за грецькою міфологією, глибока похмура прірва, у яку Зевс ввергає злочинців; частина підземного світу, де мучаться грішники; річка, яка її оточує.

Тарсух, Тарсук (?—1184) — син Тарха (?); хан половецький.

Тартарія — землі, населені у XIII—XV ст. татарами.

Тартарія менша — Крим і Перекоп.

Тарх — хан половецький.

Татари — слово «татари» в староукраїнській мові часто вживалося як синонім на означення всіх степових напасників-нехристиян; назва монгольських, тюркських і маньчжурських народів, що брали участь у походах Чингісхана та його наступників і мали свої держави у Середній Азії та Східній Європі.

Татари — назва одного з монгольських племен, знана із V—VI ст.; в XII—XIII ст. поширилася на людність монгольського, тюркського й тунгуско-тібетського походження, охоплену імперією Чингісхана, пізніше Золотою Ордою, казанським, астраханським, сибірським, ногайським та кримським ханствами.

Татари ногайські — татари Ногайської Орди з феодальної держави кочівників ногайців, яка займала територію на північ від Каспійського й

Аральського морів, від Волги до Іртиша; ця держава виділилася із Золотої Орди на рубежі XIV і XV ст.

Татари переконські — татари степового (північного) Криму.

Татри — Карпати, зокрема найвищий їх масив на території нинішніх Польщі й Чехо-Словаччини.

Тацит Публій Корнелій (бл. 55 — бл. 120) — давньоримський державний діяч та історик, автор «Історії» та «Анналів», в яких описано події часів ранньої Імперії; також автор етнографічного нариса «Германія».

Таяз, брат Боняка — хан половецький.

Тевтони — германські племена, що в середині I тисячоліття до н. е. заселяли західну частину Ютландського півострова. Близько 120 р. до н. е. тевтони разом з племенами кимврів і гельветів вдерлися на Італійський півострів, але були розгромлені римлянами; рештки їх розселилися в Галлії; згодом назву «тевтони» почали застосовувати до всіх германців.

Тектон — тесля, древоділ.

Теодосій (?—1475) — митрополит московський впродовж 1461—1475 рр.; перший московський митрополит, незалежний від константинопольського патріарха.

Теофіл Грек — воевода грецький.

Теребовля, Теребовль — город у Галицькій землі, на правому березі Нізди; нині місто Теребовля на Тернопільщині; за іншими міркуваннями — город на місці при злитті Нізди з Серетом; нині — село Зеленче біля міста Теребовлі.

Тертуліан Квінт Септимій Флоренс (бл. 160 — після 220) — християнський теолог і письменник.

Тиверці — східнослов'янські племена, що жили між Дністром, Прутом і пониззям Дунаю.

Тимофій — ігумен Києво-Печерського монастиря; святий; день пам'яті 28 серпня за ст. ст.

Тисьмениця — город у Галицькій землі, біля правого берега устя Стримби, лівого допливу Ворони і обабіч Ворони, правого допливу Бистриці Надднірянської, правого допливу Бистриці, правого допливу Дністра; нині — селище Тисьмениця на Івано-Франківщині.

Тір — город-держава у Фінікії, заснований у IV тисячолітті до н. е.; розквітав на початку I тисячоліття до н. е.; нині — місто Сур у Лівані.

Тмутаракань, Тматорокань — город на Таманському півострові, біля південного узбережжя Таманської затоки (Керченської протоки між Чорним і Азовським морями); столиця Тмутараканського князівства Київської Русі.

Тогдієв, Тоглій — брат Бокмиша; хан половецький.

Тогоркан, Тугоркан (?—1096) — тесть Святополка Ізяславича (VII) і Андрія Володимирича (VIII); хан половецький.

Токмиш — хан половецький.

Тома (Фома) *Палеолог* (?—1465) — деспот Морей на Пелопоннесі; чинив опір турецькому завоюванню грецьких земель.

Торки (*гузи, узи*) — кочові тюркські племена, що прийшли з Приаралля; із середини XI ст. кочували в причорноморських степах, здійснюючи набіги на Русь і Візантію; з XII ст. ввійшли до племінного союзу чорних кюбуків, осівши в басейні Росі і на Переяславщині.

Торопець — город у Смоленській землі, на північному березі озера Солом'яного, біля витоки

Торопи, правого допливу Західної Двіни; нині — місто Торопець у Росії.

Торцький — город у Булгарах (Болгарах), можливо, на південь від Ками; місцезнаходження не встановлене.

Траки (*фракійці*) — племена одрисів, гетів, даків, трибалів, бістонів та ін., які населяли Фракію. Під час переселення народів у III—VII ст. вони змішалися з іншими племенами і стали одним із компонентів в етногенезі східних романців, теперішніх румунів і молдаван.

Тракійська сторона (Тракія, чи Фракія) — історична область на північному сході Балканського півострова між Егейським, Мармуровим і Чорним морями в басейні річки Маріци до лівого берега пониззя Дунаю; нині — область Фракія у північно-східній частині Греції, східна половина Болгарії і європейська частина Туреччини; була заселена племенами фракійців; у VI ст. її опанували македонці і частково скіфи; 44 р. вона була підкорена римлянами, а наприкінці V ст. — слов'янами; з кінця X ст. належала Візантії; у XIV ст. підпала під владу Османської імперії.

Триполь, Треполь — город у Київській землі, на правому березі Дніпра, біля правого берега гирла Красної; центр удільного князівства; нині — село Трипілля в Обухівському районі на Київщині.

Триязична ересь — погляд «триязичників», християнських теологів, які визнавали за «святими» тільки три мови — давньоєврейську, грецьку та латинську; заперечували можливість правити церковну службу слов'янською мовою і перекладати на неї Біблію, церковнослужбові та богословські книги.

Трогус Помпеюс (I ст. до н. е.— I ст. н. е.) — давньоримський історик, автор «Історії Філіппів», в якій намагався трактувати світову історію з позиції македонських царів; описав, зокрема, Скіфію.

Троки — город у Литві, серед Тракайських озер, заснований 1341 р.; упродовж XIV—XV ст. — замок; резиденція великих князів литовських; нині — місто Тракай.

Троя — місто-держава на північно-західному узбережжі Малої Азії, зруйноване на початку XII ст. до н. е. під час Троянської війни.

Трояди, Трояда — історична область (з руїнами Трої) на північному заході Малої Азії, на південь від Дарданелльської протоки, біля узбережжя Егейського моря; частина Місії другої; нині — в Туреччині.

Троянська війна — війна греків-ахейців із малоазійським містом Троєю; час її традиційно визначають 1194—1184 рр. до н. е.

Труан — боярин, посол Олега Віщого до Лева й Олександра, імператорів візантійських.

Труб'яж — лівий доплив Дніпра; впадає у Дніпро під Переяславом.

Трувор і Синеус — див.: *Синеус і Трувор*.

Тугоркан, Тогоркан (?—1096) — тесть Святополка Ізяславича (VII) та Андрія Володимирича (VI—II); хан половецький.

Тугорканова онука з Половеччини — жона Андрія Володимирича (VIII), невістка Володимира Всеволодича Мономаха (VII).

Туки Чу[ю]дин (?—1078) — брат *Микули Чу[ю]дина*; боярин київський Всеволода Ярославича (VI).

Тур — князь туровський.

Туробин — город на Волині; мабуть, город Турупин (Туровий, Туропин); нині — село на північний схід від Володимира-Волинського; в ньому був Туровинський монастир.

Туров — город у Київській землі, на правому березі Прип'яті біля правого берега гирла Язди; центр удільного князівства; нині — селище Туров у Білорусі.

«...турок Грецію осів». — Завоювання Візантії турками завершилося взяттям Константинополя 1453 р.

Туряк — боярин володимиро-волинський Давида Ігоревича (VII).

Тутор — хан половецький.

Тясмин — річка на Черкащині, правий доплив Дніпра; на ньому розташовані міста Кам'янка, Сміла, Чигирин.

Удай — правий доплив Сули.

Угорське — урочище-гора в Києві навпроти впадіння Чорторію в Дніпро; нині — середня частина Дніпровського узвозу; Аскольдова могила.

Угорські гори — Карпати.

Угри — угро-фінські племена, пізніше — народність, що прийшли з Великої Угорщини і оселились у басейні середньої течії Дунаю у 837—839-му (перша хвиля, білі угри, які жили разом із болгарами і хазарами у Великій Болгарії) і в 896-му (друга хвиля, чорні угри).

Угри — країна, заселена уграми; нинішня Угорщина.

Уліан — кардинал папи Євгенія.

Урбан II (бл. 1042—1099), в миру *Оддон де Лажарі, француз* — папа римський впродовж 1088—1099 рр.; 1095 р. на синоді в П'яченце вислухав скарги на Генріха IV його жони Адельгейди-Євпраксії, дочки київського князя Всеволода Ярославича; 1095 р. оголосив у Клермоні перший хрестовий похід; день пам'яті 29 червня за ст. ст.

Урендов, Уржендов — город на Люблинщині, над річкою тієї ж назви.

Урсин (Fulvius Ursinus) (1529—1600) — незаконний син одного з Орсіні; італійський філолог; канонік і бібліотекар у кардиналів Рануччіо і Олександра Фарнезе; бібліофіл і «археолог», зібрав чималу бібліотеку і музей старожитностей; бібліотеку передав до Ватиканської бібліотеки.

Устіє, Устя — город у Переяславській землі, на лівому березі Дніпра, біля правого берега гирла Трубежа; нині — затоплений.

Феодор Стратилат — великомученик; уродженець города Євхаїта в Малій Азії; правитель іраклії Понтійської (Пендераклії); розп'ятий на хресті і стятий мечем 319 р., за правління Ліцінія; святий; день пам'яті 8 лютого і 8 червня за ст. ст.

Фелікс IV — папа в 526—530 рр.; наступник Іоанна I, який був папою в 523—530 рр.; возведений на папський престол остготським королем Теодоріхом Великим; автор посланій.

Феодор (?—1023) — перший єпископ ростовський від 990 р.; вигнаний язичниками; жив у селищі, яке згодом стало городом Суздалем; 1010 р. повернувся до Ростова і пробув у ньому до 1014 р.; святий; мощі — в Суздальському соборі; день пам'яті 8 червня за ст. ст.

Феодор — преподобний печерський; замучений 1098 р. князем Мстиславом, сином Святополка Ізяславича, за те, що відмовився вказати місце в

печері, де було закопано знайдені ним варязькі скарби; мощі — в Антонієвій печері; день пам'яті 11 серпня за ст. ст.

Феодор (?—1162), грек — митрополит київський у 1160—1162 рр.

Феодор (?—1394) — архієпископ ростовський; небіж преподобного Сергія, син брата його Стефана; в миру — Іоанн; заснував Симонів монастир над річкою Москвою; духівник князя Дмитрія Донського; в Ростові заснував жіночий монастир Різдва Богородиці і написав для нього ікону Богородиці; святий; мощі — в ростовському Успенському соборі; день пам'яті — 28 листопада за ст. ст.

Феодора (?—бл. 867) — мати царя грецького Михаїла; жона імператора візантійського Феофіла (829—842); мати імператора візантійського Михаїла III (842—867), родом із Пафлагонії, вірменка; чинила опір іконоборцям; за її регентства охрестився болгарський цар Борис; було придушено слов'янський елемент на Пелопоннесі; переслідувалися сектанти павликіани; була пострижена в черниці.

Феодосій Печерський (бл. 1036—1074) — один із основоположників давньоруського чернецтва і засновників Києво-Печерського монастиря; заклав Успенський собор; його ігумен; проповідник, автор повчань, послань і молитов, які містять цінні відомості про тогочасні звичаї; святий; його мощі було відкрито 1091 р.; день пам'яті 3 травня і 14 серпня за ст. ст.

Феодосія святого житіє — житіє Феодосія Печерського, написане Нестором Літописцем.

Феокист (?—1123) — єпископ чернігівський; до цього — чернець Києво-Печерського монастиря; з 1013 р., по смерті ігумена Іоанна, ігумен цього ж монастиря; утвердив святість Феодосія Печерського; 1113 р. посвячений єпископом чернігівським; переніс мощі святих Бориса і Гліба в новий храм, побудований князем Олегом у Чернігові; святий.

Феолепт, грек — митрополит київський впродовж 1037(?)—1039—1051 рр.

Феофілакт — патріарх константинопольський впродовж 933—956 рр.

Феофілакт блаженний, єпископ болгарський, тлумач Нового Завіту — єпископ Охриди, в візантійській провінції Болгарії (нині в Македонії), прозваний Болгарським; візантійський письменник; жив у II пол. XI і на поч. XII ст.; родом з острова Евбеї; близький до двору імператора Михаїла VII Парапінака (1071—1078), вихователь його сина Константина; розквіт його творчості, зокрема в Болгарії, припадає на часи царювання Олексія Комнина (1081—1118); автор «Царського напучення» царевичу Константину, панегірика Олексію Комнину, листів, тлумачень до книг Старого і Нового Завітів, зокрема коментарів до Євангелія, Євангелія від Матфея; полемічного твору проти латинян; слова про 15 мучеників у Тиверіуполі (Струмиці) за Юліана.

Ферлоф, Фарлоф — боярин, посол Олега Віщого до Лева й Олександра, імператорів візантійських.

Фессалонське царство, Фессалія — історична область на сході північної Греції, навколо Фессалонік (Солуні).

Філіпп I (?—1473) — єпископ суздальський 1455 р.; упродовж 1464—1473 рр. митрополит московський; суперник Григорія Цамблака; чинив опір польсько-католицьким впливам.

Філіп II (бл. 382—336 до н. е.) — цар Македонії; батько Александра Македонського.

Філіпійці (філіп'яни) — жителі міста Філіппи в Македонії. За біблійними переказами (див. «Діяння апостолів»), між ними було засновано апостолом Павлом християнську общину, так звану Філіпійську церкву; їм адресоване одне з послань апостола Павла, що входить до складу Нового Завіту Біблії.

Фрелев, Фрелав — боярин, посол Олега Вішого до Лева й Александра, імператорів візантійських.

Хаган — князь хозарський.

Хартія — матеріал для письма (пергамін, папір); рукопис.

Херсон — Херсонес Таврійський (Херсон, Корсунь), город на південно-західному березі Криму, заснований греками у V ст. до н. е.; 989 р. його здобув київський князь Володимир Святославич. За однією з версій, саме тут він прийняв християнство.

Хирія — лівий доплив Ворскли; нині — річка Хухра, Хухря.

Хозари (козари) — напівкочові тюркські племена іудейського віросповідання; у VI ст. жили в Берсілії — на території теперішнього північного Дагестану; між 567 і 571 рр. підпали під владу західнотюркського каганату; в VII ст. утворили Хозарський каганат, який займав територію нинішніх Краснодарського і Ставропольського країв, частини нинішніх Ростовської області, Калмикії, Чечено-Інгушетії, Дагестану, Астраханщини і Криму; в X ст., після занепаду своєї держави, розчинилися між кочівниками Південно-Східної Європи.

Холм — город у Волинській землі, на правому березі Угарки, лівого допливу Західного Бугу; центр удільного князівства; нині — місто Хелм у Польщі.

Хома Ратиборич (?—1116)/?/) — воевода В'ячеслава Володимирича (VII).

Хони — місто в Малій Азії.

Хорвати — південнослов'янське плем'я, предки якого заселили східне узбережжя Адріатичного моря і глибину Балканського півострова у межиріччі Сави і Древи; їхня країна; нині — Хорватія.

Хорвати білі — східнослов'янські племена, що жили, мабуть, у східних Карпатах. Візантійський імператор-історик Костянтин Багрянородний (X ст.) засвідчує, що хрещені хорвати, які жили в Далмації, походили від нехрещених хорватів, званих білими; країну останніх він визначає не зовсім точно, деє поблизу Баварії й Угорщини.

Хоривиця — одна з трьох гір, на яких було засновано Київ; на ній спорудив городище Хорив; згодом ця гора набувала різних назв: Замкова (місце Литовського замку), Киселівка (місце оселі київського воеводи Адама Киселя), Флорівська (територія Флорівського монастиря).

Хорол — річка на Сумщині й Полтавщині, правий доплив Псла.

Хорс — у міфології давніх слов'ян бог Сонця, як і Дажбог (Дажьбог).

Хотович Григорій (Григорій Хотович) — боярин київський, тисяцький Гліба Юрійовича (IX), двірський Романа Ростиславича (X).

Христове друге пришестя — за християнськими віруваннями, пришестя Сина Божого судити живих і мертвих — одсылати праведників у царство небесне на вічне блаженство в раю, а грішників у пекло на вічні муки після кінця світу.

Хрептович (?—1499)/?/) — староста смоленський, з роду волинських бояр.

Хрестина — жона Владислава II Болеславича Вигнанця, великого князя польського впродовж 1138—1146 рр., німкена.

Цамблак Григорій — Григорій Цамблак (бл. 1364—1420) — митрополит київський і литовський впродовж 1415—1420 рр., проповідник, апограф, репрезентант південнослов'янського Передвідродження; його творчість належить болгарській, сербській, українській, білоруській, румунській і молдавській літературам.

Церес, Церера — в міфології стародавніх римлян богиня землеробства, родючості й добробуту.

Цимбри, кіммерійці — кочові племена, що на початку I тисячоліття до н. е. заселяли південні надчорноморські степи; ходили в походи на держави Малої Азії; в VII ст. до н. е. скіфи відтіснили їх в Азію і на захід; у Карпатській котловині західні цимбри були асимільовані, зокрема фракійцями.

Ціж — розчин із вівсяного борошна.

Чадь проста — прості, молодші дружинники.

Челядь — двірські слуги; домашні, належні до родини.

Ченегрен — хан половецький.

Червен — город у Волинській землі, на лівому березі Гучви, лівого допливу Західного Бугу, біля лівого берега гирла Синюхи; центр удільного князівства; нині — городище біля села Чермно в Польщі.

Червенські городи — городи у Волинській землі X—XII ст., що належали до Червенського удільного князівства.

Чернігів — город на правому березі Десни, біля правого берега гирла Стрижня; давня столиця сів'ерян, одне з найбільших міст Київської Русі, столиця Чернігівського князівства.

Чех — легендарний праотець чехів, брат Леха і Руса.

Чехи — західнослов'янські племена, предки нинішніх чехів, які жили по нижній течії річки Влтави, лівого допливу Лаби (Ельби); в IX і X ст., об'єднавшись із сусідніми племенами, заснували державу Пшемишлідів; назва племені поширилася на всю країну і на всіх її жителів.

Чехиня інша, Малфрідь, княжого роду (?—1000) — четверта жона Володимира Святославича (IV), мати Святослава і Станіслава, а не Мстислава Володимиричів (V).

Чилбук, Таргаломів муж — хан половецький, який полонив Ігоря Святославича (XI), героя «Слова о полку Ігоревім».

Чир — трут, гніт.

Чорна куня — шкурка куниці, що використовувалась як грошова одиниця; міра данини.

Чорна ріка — Мавропотам, правий доплив Євфрату; нині — Карасу.

Чорна Русь — назва земель у басейні горішнього Німану; в XIII ст. ними володіли галицько-волинські і литовські князі, у XIV ст. разом з литовськими землями вони стали центром Великого Князівства Литовського.

Чорний ліс — лісовий масив обабіч Дону (Сіверського Дінця), поблизу гирла Осколу; нині — ліси на Донеччині (південь Слов'янського району) та Харківщині (південь Ізюмського району).

Чорні клобуки — тюркські племена, які в середині XII ст. осіли в лісостепових землях над Росією та понад лівим берегом Дніпра на Переяславщині і охороняли південні кордони Київського князівства.

Чортове беремисце — гора Воздихальниця (Уздихальниця, або Андріївська) у Києві, на якій стоїть Андріївська церква.

Чорторій — протока в заплаві Дніпра біля Києва, лівий рукав гирла Десни; впадає в Дніпро навпроти Аскольдової могили; у XII ст. течія Дніпра нижче гирла Десни ділилася на два рукави: лівий — Чорторій і правий — Старик; нині — Десенка (Стара Десна), Чорторій і Довбичка.

Чорторійськ — город у Волинській землі, на лівому березі Стиру; центр удільного князівства; нині — село Старий Чорторійськ на Волині.

Чугій, Чугай — хан половецький.

Чудь — угро-фінські та інші неслов'янські племена, що жили на схід від узбережжя Балтійського моря; частина чуді жила на Заволоччі, в басейні середньої та нижньої течії Північної Двіни та в басейні правобережжя Онеги (заволоцька чудь).

Чучин — город у Київській землі, на правому березі Дніпра; нині — городище біля села Баликошучинки на Київщині.

Шарукан, Шарукань Старий — хан половецький.

Шаруканя город, тобто Шарукань (Чешуїв) — город у Половецькій землі, на південному березі Дону (Сіверського Дінця), мабуть, біля правого берега гирла Чугівки; нині — ймовірно, місто Чугуїв на Харківщині.

Шахмат — син Ахмата, царя татар заволзьких.

Шведи — давні скандинави, свеони.

Шльонськ — історична область у Польщі в басейні верхньої і середньої Одри (Одеру).

Щекавиця — одна з трьох гір, на яких було засновано Київ; на ній спорудив городище Щек.

Щиж — див.: *Вищж*.

Юр'єв — город у Київській землі, на лівому березі Росі; нині — місто Біла Церква на Київщині.

Юр'єв — город у Чудській землі, на правому березі Ембаху (Емайигі), що впадає у Чудське озеро; нині — місто Тарту в Естонії.

Юр'єв Польський — город у Ростово-Суздальській землі, на лівому березі Кулакші, біля правого берега гирла Гзи; нині — місто Юр'єв-Польський в Росії.

Юрій (Георгій) — хресне ім'я Ярослава Володимирича Мудрого (V).

Юрій — син Андрія Боголюбського — Юрій-Георгій Андрійович (X), син Андрія Юрійовича (IX); князь новгородський, цар грузинський.

Юрій Володимирич, стрий Всеволода Мстиславича — див.: *Юрій-Георгій Володимирич Довгорукий* (VIII).

Юрій, брат Ярополка — див.: *Юрій-Георгій Володимирич Довгорукий* (VIII).

Юрій Володимирич Московський — див.: *Юрій-Георгій Володимирич Довгорукий* (VIII).

Юрій-Георгій Володимирич Довгорукий (VIII) (1090—1157) — син Володимира Всеволодича Мономаха (VII); князь ростово-суздальський, переяславський, городець-остерський; великий князь київський в 1149, 1150, 1151, упродовж 1155—1157 рр.

Юрій, князь суздальський — див.: *Юрій, син Всеволода Московського, Юрій-Георгій Всеволодич* (X).

Юрій, син Всеволода Московського — Юрій-Георгій Всеволодич (X) (1188—1238) — син Всеволода Юрійовича (IX); князь городець-радилівський, суздальський; великий князь володимиро-суздальський.

Юрій-Георгій Ярославич (XI) — син Ярослава (Ярославця) Святополчича (VIII); князь туровський і пінський.

Ягелло (Ягайло) Владислав (бл. 1350—1434) — упродовж 1377—1392 рр. великий князь литовський, від 1386 р. король польський, засновник династії Ягеллонів.

Якун Сліпий, брат Фріяндів — князь варязький, воєвода Ярослава Володимирича (VI).

Ям, Язь — фінські племена, що жили на північ від Фінської затоки Балтійського моря; нині — лянни в Фінляндії.

Ян, Янь Вишатич (1016 — бл. 1106) — син Вишати Остромирича, брат Путяти Вишатича; боярин київський, тисяцький і воєвода Святослава Ярославича (VI), Всеволода Ярославича (VI), Ізяслава Ярославича (VI), Святополка Ізяславича (VII).

Ян (Іоанн) І Ольбрахт (1459—1501) — син Казимира Ягеллончика і Єлизавети Ракушанки; король польський впродовж 1492—1501 рр.

Янка-Анна Всеволодівна (VII) (?—1112) — дочка Всеволода Ярославича (VI); наречена Костянтина (Константина), сина Костянтина (Константина) Х Дуки, імператора візантійського, потім — черниця.

Янов Стефан Іванович — московський стольник, полковник, сапер — споруджувач мостів.

Янчин монастир — монастир Янки-Анни Всеволодівни (VII), Андріївський жіночий, потім — чоловічий в Києві, мабуть, між нинішньою Десятинною вулицею і Михайлівською площею.

Ярополк Андрійович (IX) — син Андрія Володимирича (VIII); князь, уділ невідомий.

Ярополк Володимирич (VIII) (1082—1139) — син Володимира Всеволодича Мономаха (VII); брат Вячеслава Володимирича (VIII); князь смоленський, переяславський; великий князь київський впродовж 1132—1139 рр.

Ярополк-Гаврило-Петро Ізяславич (VII) (?—1087) — син Ізяслава Ярославича (VI), брат Святослава Ізяславича Київського (VII); князь полоцький; поневірився в Західній Європі; князь вишгородський, володимиро-волинський, туровський, луцький; святий.

Ярополк з Бузька — мабуть, Стефан (?) Ізяславич (X) (?—1168), син Ізяслава Мстиславича (IX); князь бузький; великий князь київський 1167 р.

Ярополк (XI) — син Романа Ростиславича (X); князь смоленський, трепольський.

Ярополк-Федір Ростиславич (X) — син Ростислава Юрійовича (IX), онук Юрія-Георгія Володимирича Довгорукого (VIII); князь володимиро-суздальський, торжковський, новгородський.

Ярополк Святославич (IV) (?—978) — син Святослава Ігоревича (III); упродовж 969—972 рр. намісник Святослава Ігоревича (III); великий князь київський впродовж 969—978 рр.

Ярополк Юрійович (X) — син Юрія Ярославича (IX), братанич Всеволода Юрійовича (IX); князь пінський.

Ярослав-Георгій Володимирич Мудрий (V) (977—1054) — третій син Володимира Святославича (VI);

князь ростовський, новгородський; великий князь київський впродовж 1015—1054 рр.

Ярослав Володимирич Осмомисл (X) (7—1187) — син Володимира (Володимирка) Володаревича (X); князь галицький.

Ярослав Володимирич (XII) — син Володимира Мстиславича (IX); князь ізборський, новоторжський.

Ярослав-Проконій (у ченцях *Василій*) *Всеволодич* (IX) (1139—1198) — син *Всеволода Ольговича* (VIII); князь ропський, чернігівський.

Ярослав-Іван Ізяславич Луцький (X), син *Ізяслава Мстиславича* (IX) — князь туровський, новгородський, володимиро-волинський, луцький; великий князь київський 1173—1174 рр.

Ярослав-Іван Святополчич (VIII) (?—1123) — син *Святополка Ізяславича* (VII); князь володимиро-волинський.

Ярослав Святославич (треба: *Святополчич*) — див.: *Ярослав (Ярославець)-Іван Святополчич* (VIII).

Ярослав, якого Святополк послав до угрів — див.: *Ярослав (Ярославець)-Іван Святополчич* (VIII).

Ярослав, брат Олега — *Ярослав-Панкратій, в ченцях Костянтин, Святославич* (VII) (?—1129), син *Святослава Ярославича* (VI), князь рязанський (?), чернігівський, мурома-рязанський; святий.

Ярослав Юрійович (IX) (7—1166) — син *Юрія Володимирича* (VIII); удільний князь володимиро-суздальський, уділ невідомий.

Ярослав Юрійович Пінський (X) — син *Юрія Ярославича* (IX); князь пінський.

Ярослав Ярополчич (VIII) (?—1102) — син *Ярополка Ізяславича* (VII); князь луцький, берестійський.

Ярослав Ярославич — треба: *Ярослав Ярополчич* (VIII).

Ярослав Ольгович («...Юрій, почувши, що Ізяслав розорив Городок його, зібрався з Ростиславом і Ярославом Ольговичами, князями рязанськими...»). В «Літописі Руському за Іпатським списком» цьому місцю відповідає такий текст: «Коли ж почув Юрій, що Городець його розвели і спалили весь город, то (...) почав збирати воїв, а до Ярославичів у Рязань послав...» До цього тексту у «Лі-

тописі руському» Л. Є. Махновець подає примітку: «Ідеться не про синів, а про внуків Ярослава Святославича; це були Ростислав Ярославич і його сини Андрій, Гліб і, можливо, Юрій, та синівці — Ігор та Володимир Святославичі» (с. 254). Отже, йдеться про Ростислава Ярославича (VIII), сина Ярослава Святославича (VII), князя рязанського і муромського, і, мабуть, його брата Ярослава, в генеалогії не зафіксованого.

Ярослав-Афанасій Ярославич (X) (?—1272) — син *Ярослава Всеволодича* (X); князь тверський, ладозький, володимиро-суздальський, новгородський.

Ярослава Мстиславна Святополчича жона третя — дочка (IX) *Мстислава-Федора-Гаральда Володимирича Великого* (VIII).

Ярослава Рюриківна (XI) — дочка *Рюрика Ростиславича* (X); жона *Святослава Ігоревича* (X).

Ярослава город у Києві — частина Києва, розбудована в XI—XIII ст., оточена ровом і дерев'яною стіною; нині — дільниця між схилами гори вздовж Великої Житомирської вулиці, Львівською площею, вулицею Ярославів Вал, районом Малоїдвальної вулиці, майданом Незалежності, Костельною і Трьохсвятительською вулицями і Михайлівською площею.

Ярослав, Ярославль — город у Галицькій землі, на лівому березі Сяну; нині — місто Ярослав у Польщі.

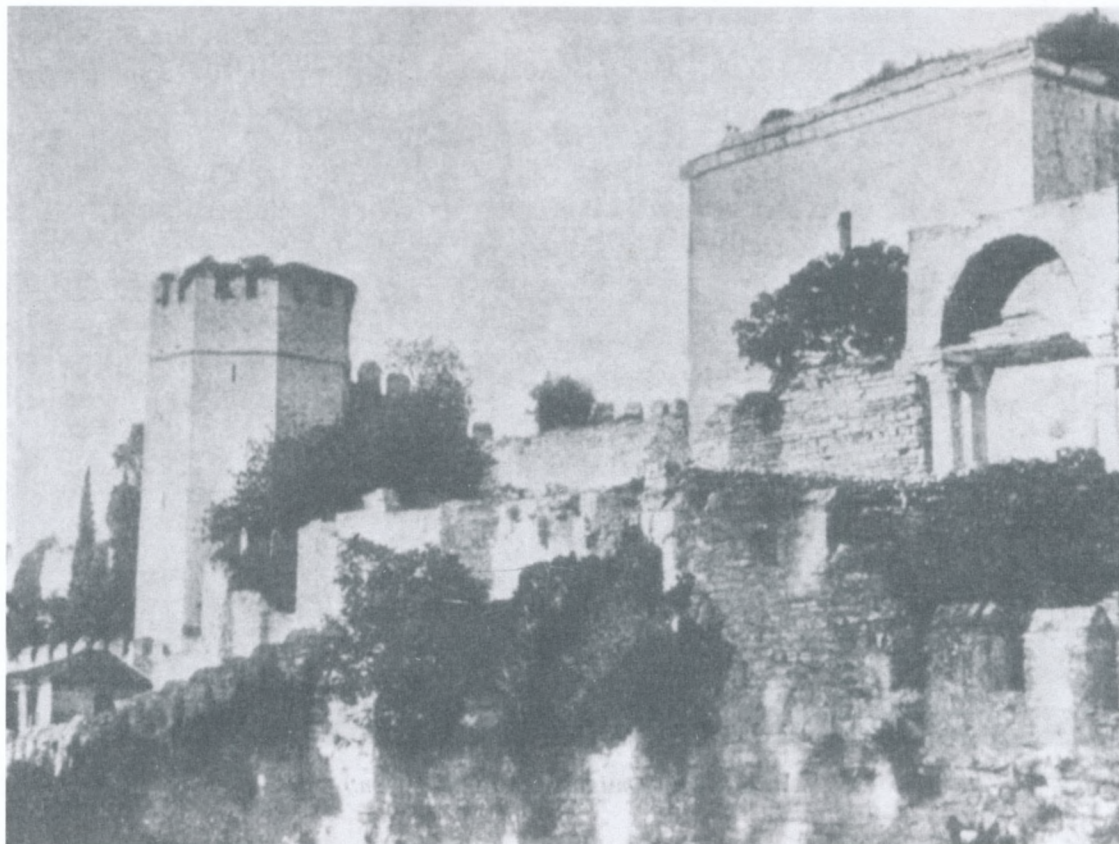
Ярославль — город у Ростово-Суздальській землі, на правому березі Волги, біля лівого берега гирла Которослі; центр удільного князівства; нині — місто Ярославль у Росії.

Ярославопа (?—1103) — хан половецький.

Яси — осетини, нащадки сарматського племені аланів-ясів та місцевих кавказьких племен; жили в Осетії, історичній області в центрі Кавказу, обабіч Кавказького хребта; нині Південна Осетія в Грузії та Північна Осетія в Росії.

Ятвяги — литовське плем'я, що жило між середнім правобережжям Нарева і середнім лівобережжям Німану; нині — північ Білосточчини та Сувалкчини в Польщі, південний захід Литви.

Ятвірка — жона чоловікового брата.

Золоті ворота Цесарограда (Константинополя).

Стіни Цесарограда (Константинополя).

Руси присягаютъ Перуном. XIII (XV ст.)

Варяги убиваютъ Ярополка Святославича. XIII (XV ст.)

Ольга зі Святославом. XIII (XV ст.)

Ольга у Цесарогрді (Константинополі). XIII (XV ст.)

Кораблі Олега на колесах. XIII (XV ст.)

Везуть жону Анну Володимирові Святославичу. XIII (XV ст.)

Перун у Києві. XIII (XV ст.)

Охрещення Володимира Святославича. XIII (XV ст.)

Греки підносять меч Святославу Ігоревичу. XIII (XV ст.)

Половці палять город Торчський. XIII (XV ст.)

Похорон Ольги. XIII (XV ст.)

ѿпроклятого не рѣца. ѿдыво ммоу чмъ. нѿзлычкь
 лежащѣмъ вво зѣ. шблѣю сконѣпрободѣн. мѣл ногѣ. иѣн.

А тогда же въ зѣвигно вѣа Ярополкь. вытаргмоиѣ

Убиство Ярополка Ізяславича. XIII (XV ст.)

Русичі підкопують стіни Корсуня (Херсонеса). XIII (XV ст.)

Перемога Святослава Всеволодовича над половцями. XIII (XV ст.)

Похід русів на половців. XIII (XV ст.)

Знамення в сонці. XIII (XV ст.)

Мир Ярополка Володимировича з Всеволодом Ольговичем. XIII (XV ст.)

Ярополк Володимирович привів собі жону ясиню. XIII (XV ст.)

Ізяслава Мстиславича зустрічають у Києві. XIII (XV ст.)

Всеволод Юрійович воєс волзьких болгар. XIII (XV ст.)

Укняжіння Романа Ростиславича в Києві. XIII (XV ст.)

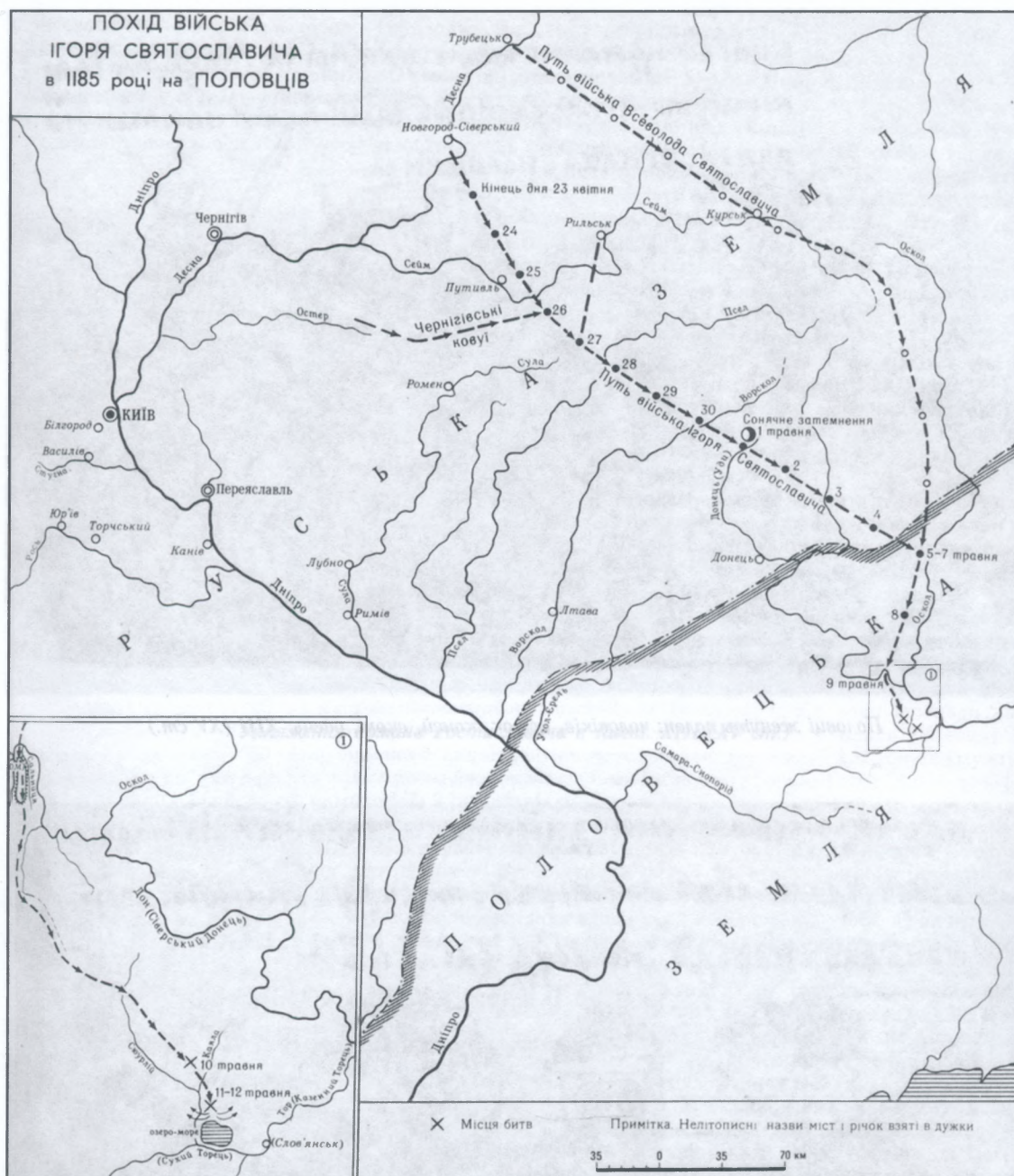
Військо Ігоря Святославича захоплює половецькі вежі. XIII (XV ст.)

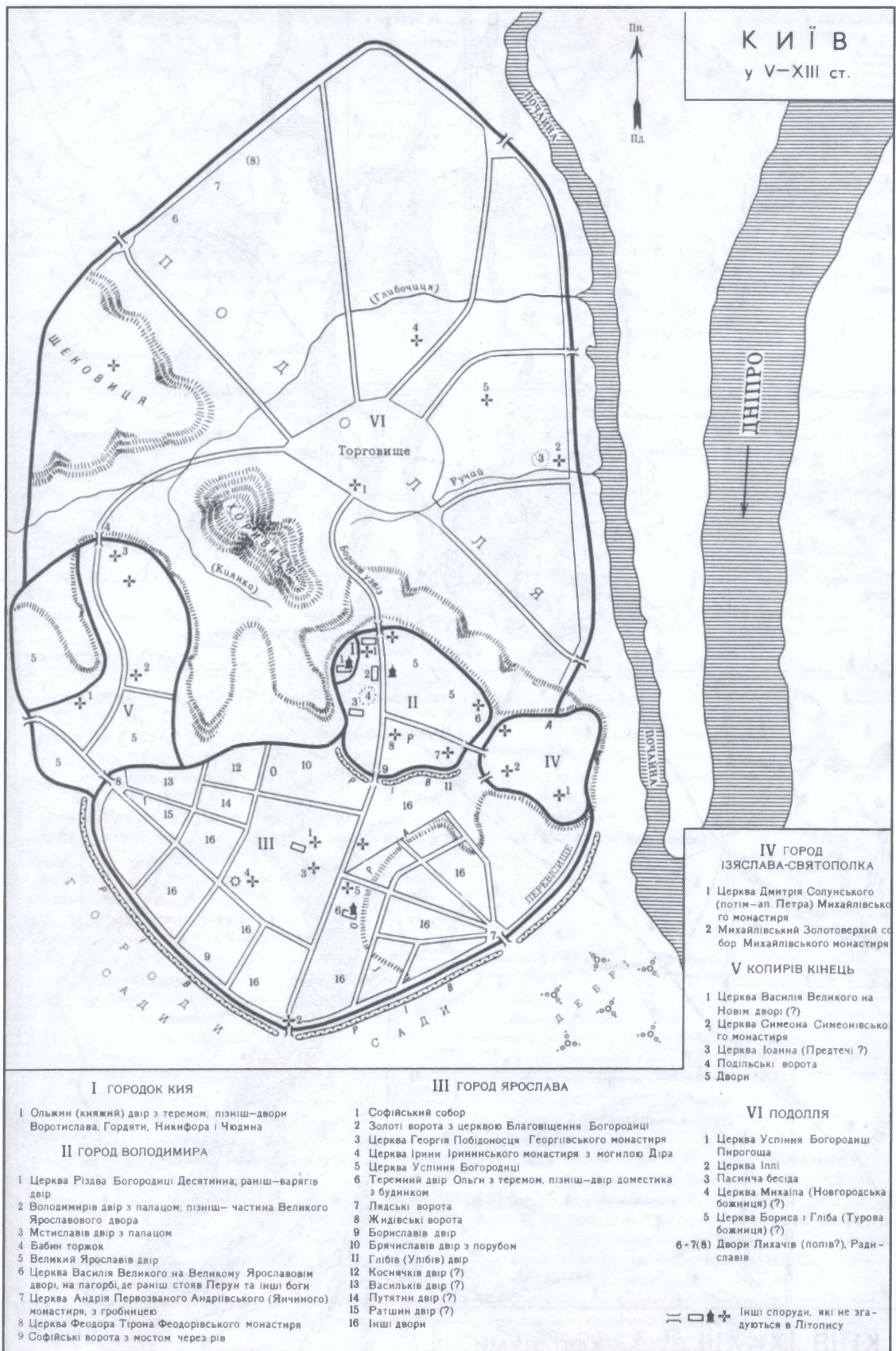
Половці женуть полон: чоловіків, жінок, коней, скот, овець. XIII (XV ст.)

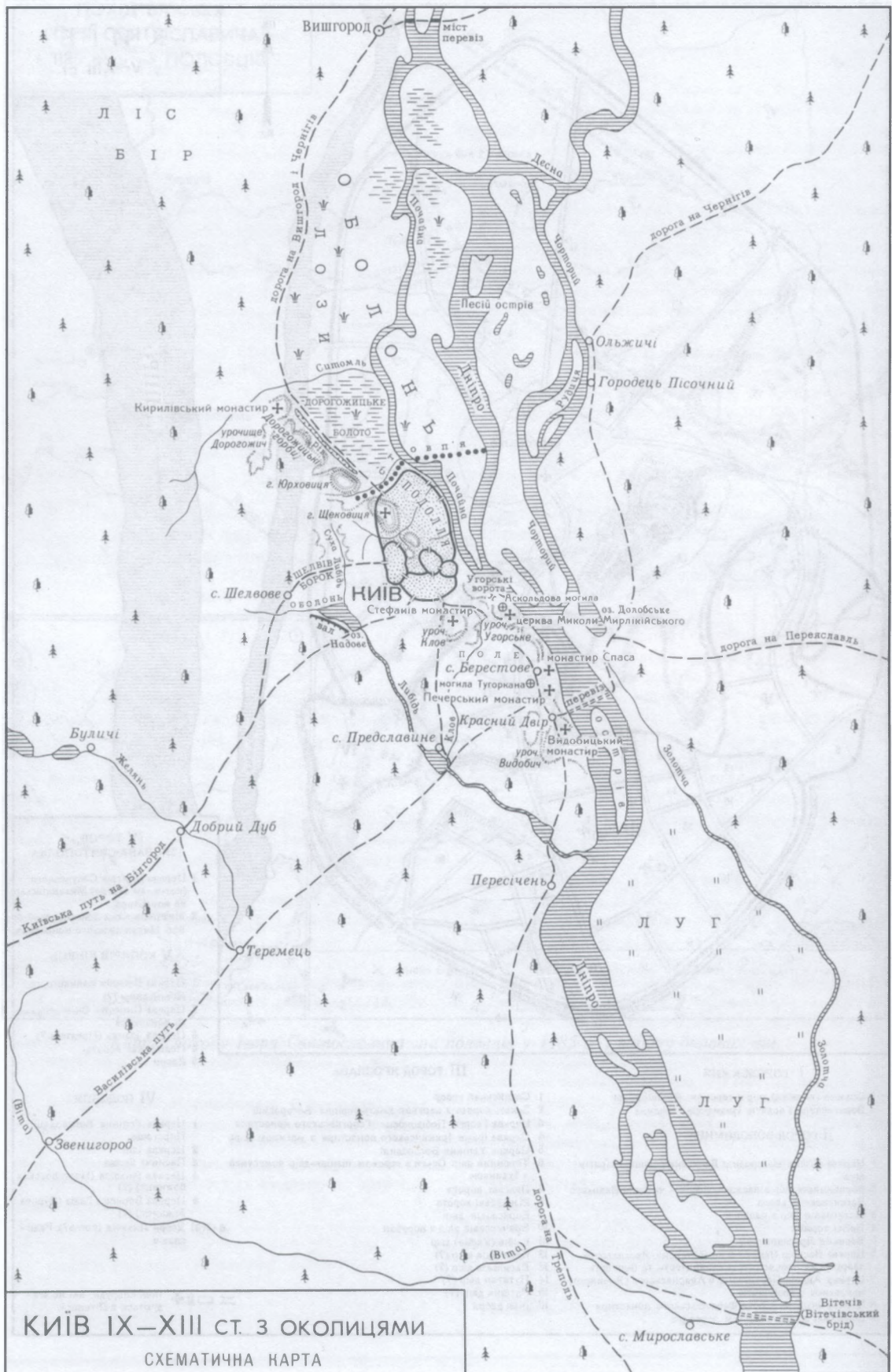

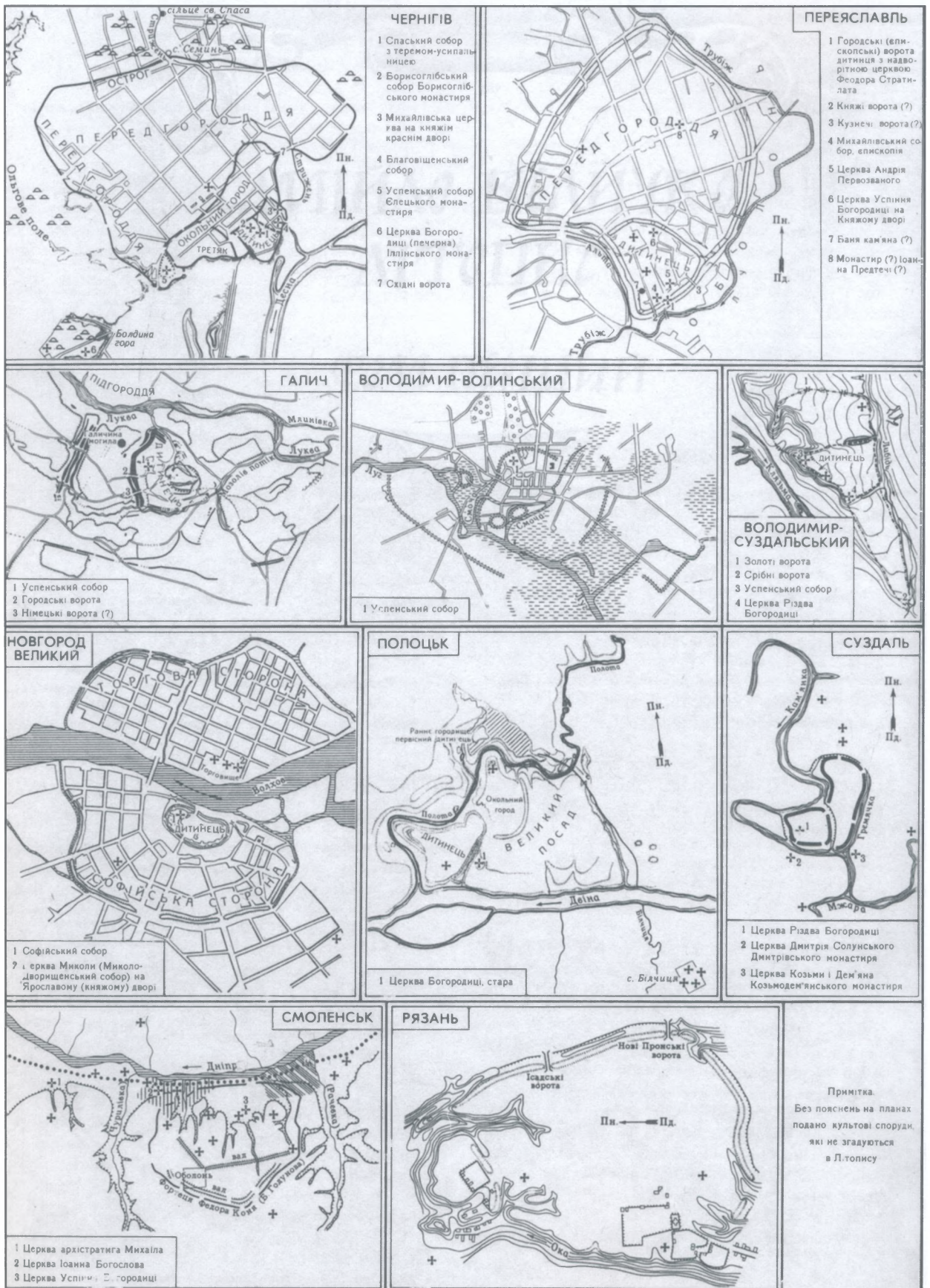
Ярослав Мудрий сідає в Києві на столі. XIII (XV ст.)

Карта походу Ігоря Святославича на половців у 1185 р. і району бойових дій.

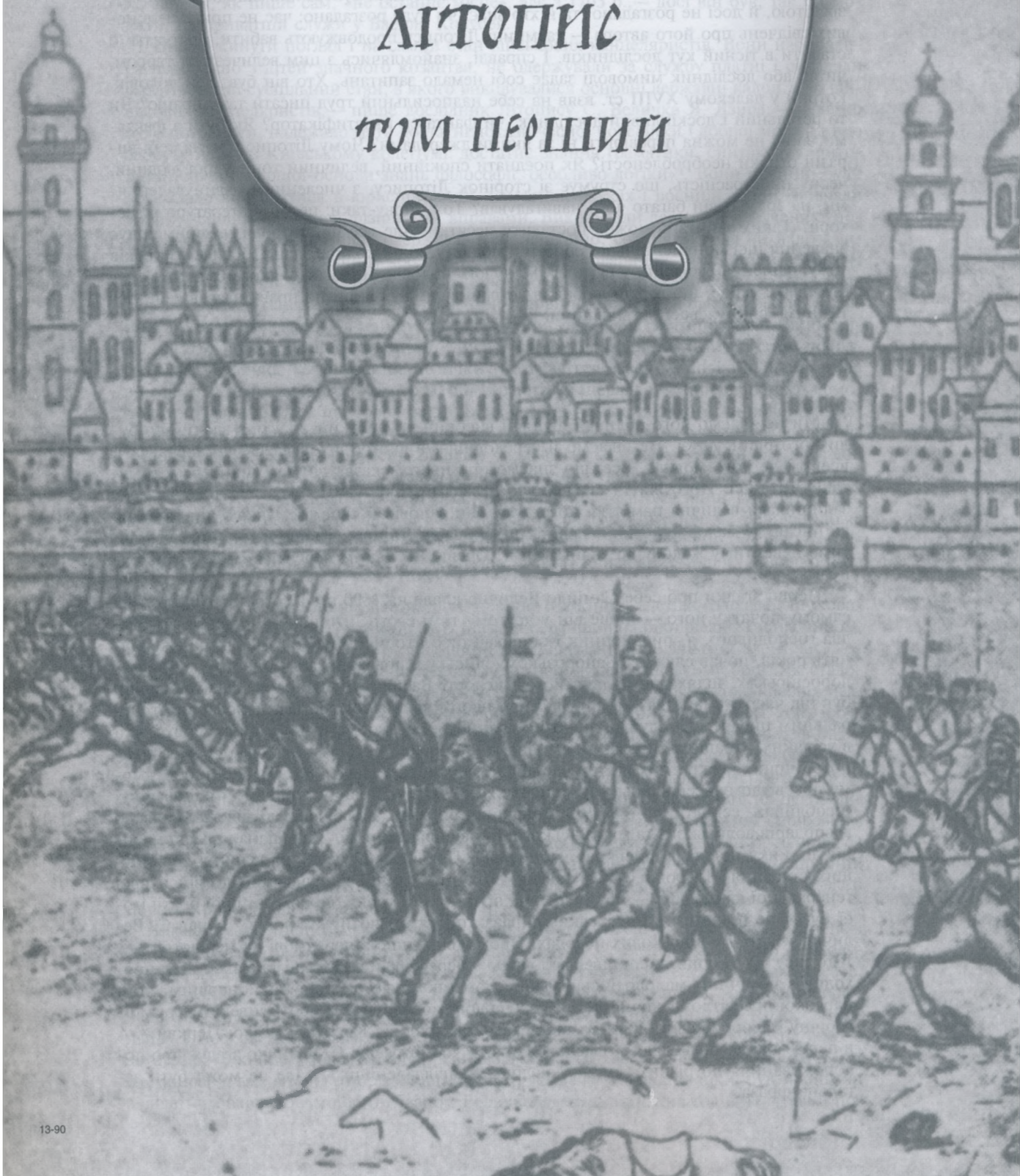

Центри земель-князівств Київської Русі

САМІЙЛО ВЕЛИЧКО
ЛІТОПІС
ТОМ ПЕРШИЙ

САМІЙЛО ВЕЛИЧКО ТА ЙОГО ЛІТОПИС

1

Літопис канцеляриста війська Запорозького Самійла Васильовича Величка завжди привертав до себе увагу вчених. Адже це наймонументальніший твір у давній українській історіографії, і твір, можна сказати, найзагадковіший. Вчені, оцінюючи його, завжди стояли на роздоріжжі. Що це? Твір історичний чи белетристичний? Твір науковий чи витвір «красного письменства»? Спалахували суперечки. Загадки Літопису, зрештою, й досі не розгадано, та й хто знає, чи буде розгадано: час не приносить нових свідчень про його автора — таємниці Літопису продовжують вабити, дратувати й ставити в тісний кут дослідників. І справді, знайомлячись з цим величезним твором, читач або дослідник мимоволі задає собі немало запитань. Хто він був, цей чоловік, котрий у далекому XVIII ст. взяв на себе надпосильний труд писати таку працю? Чи то ретельний і доскіпливий дослідник, чи фантазер і містифікатор? Як бути з фактами, яких не можна перевірити ні за якими джерелами? Чому Літопис має на собі виразні ознаки необробленості? Як поєднати спокійний, величний тон мудрої людини, чесну пристрасність, що струмує зі сторінок Літопису, з численними звинуваченнями, на зразок: він багато чого навігадував? Тож знову-таки: це твір літератури чи історії? Таких запитань можна поставити десятки. Але все це анітрохи не применшує значення цієї монументальної роботи й подвигу, який колись давно, більше 250 років тому, здійснив схований у сутінках минулого чоловік. Чоловік, у якого билосся в грудях палке серце, що горіло любов'ю до рідної землі, і який по праву назвав себе «істинним» сином своєї батьківщини.

2

Ми не знаємо його обличчя, був він високий чи низький, яку мав вдачу, хто були його рідні, друзі. Не відаємо й середовища, в якому виховувався, де навчався і, врешті, де його могила. Все, що знаємо про нього, сказав він сам про себе у тому-таки Літописі. Його життя спалахнуло на зламі XVII—XVIII ст., і від того спалаху залишилася велична пам'ятка його духу. Він заповів її своїм землякам, що живуть, як писав, «у малоросійській Україні, пообидвабіч Дніпра», радше тим із них, хто матиме невситиму жадобу до знань і книг. Очевидно, таким невситимим до знань був і сам.

Перші згадки про себе Самійло Величко кладе на 1690 р. «Цього ж 1690 року, на самому початку його,— пише він у другому томі свого Літопису,— в міжсвяття Різдва господнього, я, письменник і оповідач цих літописних діянь, маючи кільканадцять років, почав служити Запорозькому війську в поважнім домі одного з панів малоросійських, шляхетного пана його мислості Василя Леонтійовича Кочубія, який був під час гетьманства Мазепи, що про нього оце розповідається, військовим генеральним писарем. Я служив вірно і старанно, як веліла мені моя гідність, не тільки в усіляких домашніх справах мого пана, а найбільше писарем, включаючись до найпотрібніших і секретних на той час військових справ. Навіть до тих, що йшли самому пресвітлому всеросійському монарху Петру Олексійовичу, так само і в циферних (особливих, секретних.— *В. Ш.*) монарших справах, що були тоді від гетьмана до господарів волоського та муляньського при відправленні від мого пана кореспонденції, про яку не знала військова канцелярія. Послуживши в таких великих невсипущих стараннях 15 років, я був завдяки тій моїй службі виправлений до військової генеральної канцелярії — це сталося на початку 1705 року, де поміж іншої братії моєї був я не останній в писарських справах протягом чотирьох років»¹. Брав С. Величко участь і у військових походах. Про це він пише в передмові до першого тому Літопису: «У ті роки, коли шведські війська перебували в Польщі та Саксонії, я проходив з помічним малоросійським військом (яке було послане за монаршим, його царської пресвітлої величності, указом на допомогу полякам проти шведів) через тогочасну малоросійську Україну, що лежить на захід від Корсуня й Білої Церкви»². А в передмові до перекладу з німецької мови «Космографії» С. Величко згадує про подорожування «по різних землях і країнах найвіддаленіших»³, але це може бути загальна фраза.

Ці факти говорять самі про себе. Самійло Величко був козацького походження, встиг здобути до початку своєї служби освіту, найвірогідніше — в Київській академії, оскільки для служби у військовій канцелярії вимагалася саме така освіта. Швидко входить у довір'я свого патрона і виконує доручення, про які нічого не знала навіть військова канцелярія, котра мала, треба зауважити, найвищі урядові функції на Україні, а у відсутність гетьмана повністю керувала країною. Її складала вся генеральна старшина, за винятком військових суддів, обов'язково входив туди генеральний військовий писар, а до нього приєднувалися генеральний обозний і осавули. Канцелярія віддала підкоморними справами, і сюди надходили з генерального суду політичні й карні справи. Нижчими чиновниками її були військові канцеляристи, поміж яких Величко займав, як пише сам, «не останнє місце», але з 1705 р.,— досі він був, так би мовити, на приватній службі у Василя Кочубея.

Цікаво кинути погляд і на самий стан військових канцеляристів. Вони набиралися переважно з дітей значного козацтва, не одержували за службу платні і складали фактично той суспільний стан, з якого виховувалися основні державні кадри. «До військових канцеляристів,— пише дослідник Літопису С. Величка Я. Дзира,— нелегко було потрапити, належало мати достатні докази чесної поведінки і доброї моралі і про здобуту науку в Київському колегіумі: достатнє знання граматики, синтаксису, риторики і хоча б першої-основи знань філософії, особливо логіки»⁴. Вони повинні були досконало вправлятися в юриспруденції, камерних науках і воєнній теорії. Вивчали музику, співи, займалися фізичними вправами. Виконували державні доручення, посилалися за кордон. Пізніше одержували, як звичайно, сотничий уряд чи навіть виводились у полкову старшину або в чин бунчукових товаришів. Вони жили всі разом в одному домі, чи курені, під наглядом старшого військового канцеляриста, що віддав всіма справами генеральної канцелярії. Цей старший числився в ранзі полкової старшини, і йому надавалися в майно села, що приписувалися до його посади⁵. Таким чином, тут було здебільшого юнацтво. Ми не маємо підстав припускати знатне походження С. Величка, хоч прізвище Величко зустрічається серед козацької старшини ще з часів Б. Хмельницького; крім того, він утрапив у генеральну канцелярію вже немолодим, очевидно, десь під сорок років, і був це, мабуть, не такий вже типовий канцелярист. Але що саме він робив у військовій канцелярії, ми не знаємо; може, також був чиновником особливих доручень, і навряд чи мав маєтки. Знаємо тільки про наслідок цієї служби, який був для С. Величка нещасливим. «За ту мою довгочасну і вірну службу моя недоля заплатила мені крайнім нещастям в самому кінці 1708 року, про що можна буде розказати далі під вище названим роком»⁶. Літопис С. Величко довів до 1700 р., принаймні на цьому році він обривається, і ми не знаємо, чи виконав літописець свою обіцянку. Але ми знаємо, що то було за нещастя: тоді С. Величко потрапив до тюрми.

1708 р. був вельми напружений для України. В липні — злетіла голова Величково-го патрона В. Кочубея, а в жовтні — І. Мазепа перейшов на бік шведів. Таким чином, кінець 1708 р.— це не тільки розпал війни між шведами та росіянами, але й час, коли одні козаки залишалися на російському, а інші — на шведському боці. Як сталося, що підопічний В. Кочубея потрапляє в цей час до тюрми, залишиться, певне, незвісним, на той час вистачало й доносу якогось особистого ворога. Факт той, що з С. Величком не розправилися так нещадно, як то могло бути, коли б він узяв бік І. Мазепи, а тільки ув'язнили. Пробув він у тюрмі довго. Пишучи про І. Максимовича в XXXVII розділі другого тому, він зазначає: «Які були після нього в Чернігові архієпископи, про те я не знаю, оскільки змінив в той час добре своє життя на невільничче»⁷. Коли ж зважити, що І. Максимович був призначений митрополитом сибірським і тобольським 11 березня 1712 р., то виходить, що С. Величко ще 1712 р. залишався в ув'язненні. Я. Дзира припускає, що його випущено на волю 1715 р. при сприянні сина Кочубея⁸. Відтоді літописець живе в с. Жуках і с. Диканьці на Полтавщині, де й починає роботу над Літописом.

Важко сказати напевне, чи писав він свій Літопис у згоді з новим своїм патроном В. В. Кочубеєм, але годі припускати, що таку роботу С. Величко від нього приховував. На хліб він заробляв, навчаючи дітей, а маючи величезну енергію, брав на себе, крім Літопису, ще й велику працю перекладу «Космографії» (866 с). Як людина освічена, збирав колекцію документів і мав власну бібліотеку. Дослідниця В. Колосова виявила в московських архівах сім книжок із власної бібліотеки С. Величка, на яких є автограф: «З книг Самойла Величка, канцеляристи»⁹. Цікавився він і поезією, хоч, може, збирав її задля придатності як історичного джерела. Очевидно-таки, був знайомий з видатним бароковим поетом Іваном Величковським, який жив тоді в Полтаві й по-

мер 1726 р., та його сином Лаврентієм. Чи не випадковий збіг прізвищ Величко-Величковський? Чи не були вони в якийсь спосіб поріднені? В другому томі Літопису Величко подає вірш І. Величковського, а його називає «старим». Чи знало оточення С. Величка, крім В. Кочубея, про монументальну працю С. Величка, залишиться також незвісним. Факт той, що копій Літопису маємо дуже мало, власне, одну, так звану копію Судієнка. Та це й зрозуміло: переписати такий величезний твір робота немала. Десь там, у глибині минулого, залишилися дні й ночі, в які, усамітнівшись, цей великий трудівник писав свою працю, заадресовуючи її нащадкам; ми не знаємо, скільки свічок згоріло на його столі, — про це вістять хіба дірочки в папері, пропалені іскрами з люльки, і той разючий факт, що наприкінці життя літописець осліп.

3

Який же вогонь грів цього подвижника? Про це він заявляє сам. Вибитий із колії громадського та суспільного життя, травмований довголітнім ув'язненням, С. Величко вимушений був стати поза житейським плином. До того йому траплялися ті чи інші історичні джерела, свідчення, доводилося мати справу з документами. Перебуваючи у становищі митця, якому випадає спостерігати, і маючи досить вільного часу та чималий запас документів, він зважився запалити в собі той вогонь, котрий грів і грітиме всіх подвижників. Власне, у такий спосіб він шукав ліку для ран своєї душі і, треба гадати, його знайшов. «Цікавому норову людському не може нічого бути сподобнішого, ласкавий читальнику, як читати книги й дізнаватися про давні людські діяння та вчинки. Бо чи може у печалі щось швидше стати ліком, як той же книжковий, пильно й до речі вжитий, медикамент? Спізнав я те сам, коли мав скорботу; читаючи та слухаючи книжки і дізнаючися з них про всілякі людські пригоди й біди, я вчився зносити терпляче і власні злигоди; покладався-бо на приказку — в терпінні вашім знайдеться душа ваша»¹⁰. Сильні й гіркі це слова, але чи не ота гіркота запалила його гаряче завзяття і здатність до великої праці! Він читав багато, про своїх і чужих, мав здатність порівнювати й оцінювати, і те велике невдоволення, яке завжди виникає у людей творчих, поступово проймало і його. «Славу нашу сховано під плащем їхніх (давніших літописців.— В. Ш.) нікчемних лінощів. Бо коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь, варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це велими кудим і короткослівним реестриком»¹¹. Читаючи книги, він наштотував на розповіді про події на Україні то в одного, то в іншого іноземного письменника, і йому стає жаль, що власна література така бідна і що в ній так мало просторих історій, мало описів, а подвиги предків, які захоплюють його уяву, майже поринули в забуття. «Річ відома: як мертвої плоті ніхто, крім божої благодаті, не воскресить, так не може людина навіть суєтну сьогосвітню славу вяснити й описати без літописних свідчень»¹². І він шукає такі свідчення, обурюється їхньою стислістю, бо йому хочеться великого, монументального опису з усіма деталями, достовірними й промовистими. В ньому змагається історик і митець — історик примушує шукати історичної правди, а митець вимагає вбрати всі факти і звістки у вибагливу мистецьку одіж.

Великі люди тим і великі, що, ставлячи надзвичайні завдання, беруть їх собі за місію, за карб і конечну потребу. Тобто, бачачи такий сумний стан рідної літератури, С. Величко бере вину й на себе: коли не зробив того ніхто, зроблю я! Його пече глибокий біль патріота своєї землі, а життя весь час ставить перед ним питання: що було раніше: десять, двадцять, п'ятдесят років тому? Він бачив на власні очі наслідки великої руїни, бачив зарослі землею румовища, численні безлюдні міста і замки, порожні вали, колись насипані працею людською, як гори й горби. «Всі вони правили тоді за пристановище і поселення диких звірів». Фортеці були зруйновані, «зарослі землею, запліснявілі, обсажені бур'яном і повні лише черв'я, і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздитися». Поля й долини покриті мохом, очеретом і бур'яном, занедбано «ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й... озера». Що сталося з цією землею? Він бачив неприкриті людські кістки, «їх покривало саме тільки небо». Хто винний? Адже ця земля — його земля, і була вона колись справжнім раєм, що кипів медом і молоком. Йому боліло все. А найбільше боліло, що посельці цієї землі, славні предки наші, впали у безвідь.

Так зародився в нього інтерес до рідної історії. С. Величко розшукує козацькі літописи, збирає книги, в яких йдеться про минулі часи, усні розповіді. Адже він хотів освітити своїм світлом немалий відтинок часу — сімдесят років. Поступово перед

ним розгортається разюча картина: гніви, незгоди, властолюбства, роздвоєння, зміни, пориви, заздрості, ворожнечі, чвари з кровопролиттям та інші, подібні до цих, злопригоди й непотребства». Нужда й біда напали на його народ. «Вони споїли пагубними лікерами наш козако-руський народ, справжній, простодушний і добросердний». Але цей народ так мало «роздумує про минулі, теперішні й майбутні речі та події». Він завжди схильний до внутрішніх незгод, хоч це мужній і лицарський народ. С. Величко шукає причин цього. І тут прокидається в ньому справжній гуманіст. «Від цього напоєння, а найбільше через змочення поміж них богогнівильного беззаконня, висякло в ньому *люби багатьох*, і від того зросли й поширилися всі вищезгадані пагубні дійства, роздвоєння, незгоди та інше зло... Через це сильно сказано: впаде, впаде красна козацька Україна тогочасна, як отой стародавній Вавилон, місто велике!»¹³

Таким чином, біль його народу став його болем, біль його землі наповнив тіло й душу, бо він був її плоть од плоті. «Істинний Малої Росії син»,— гордо заявляв він про себе і доказав те в найкращий спосіб.

Його горіння не було розраховане на те, що його твір таки дійде до читача і здобуде належне місце. Однак письменник постійно посилається і звертається до свого читача, так ніби твір мав конче вийти книгою і здобути справжній для книги розголос. Але у той час надрукувати такий твір було практично неможливо, поширити його в копіях, як ми вже казали,— важко: адже він чималого розміру! Проте С. Величко спокійний за долю свого дітища тим великим спокоєм, яким знову-таки відзначаються подвижники. Від дбає, щоб його було *цікаво* читати, бавить читача вставними новелами, віршами, цікавинками, що не стосуються розповіді, розуміючи, що одноманітна розповідь, а ще така, як у нього, густо насичена документами, стомлює. Врешті, він має перед собою приклад Самійла Твардовського, який, «описуючи твердим і чітким віршем тодішні військові дії, завжди близько під'їздив під свої і ворожі війська... не раз часом недосипаючи ночей». Він і смерть прийняв серед такої праці, полишивши після себе великий твір. Але його твір було виявлено (С. Величко так і пише — в и я в л е н о.— *В. III.*) й подано до друку. «З того можна пізнати його щастя,— резюмує Величко,— сам він помер, однак праця його не вмерла і п р и й н я т а д о л ю д с ь к о г о в ж и в а н н я (підкреслення моє.— *В. III.*), завжди виставляючи незабутню славу його розуму перед пам'яттю цікавих. З якої міри і я віншую йому того щастя, викладаючи свій опис подій»¹⁴. С. Величкови довелося довго чекати «свого щастя». Літопис з'явився друком більш як через сто років після його смерті. Але до читача він хай і не повністю, та дійшов, і нащадки, як він колись С. Твардовському, можуть повиншувати щастя й самому Самійлові Величку — «слава його розуму» так само незабутня.

Оця впевненість С. Величка може видатися як на наші часи й трохи задивною. Адже Величко звертається до читача у власному творі скрізь, от, наприклад, що він пише у прецікавому коментарі до перекладу записок Окольського: «Побачивши і прочитавши, ласкавий читальнику, той діаріуш Окольського, з друкованого польського на слов'янську мову перекладений, я відзначив у нього багато непотрібних панегіричних речей і несправний переклад маловправного тлумача. Мав я намір через те виправити той переклад краще й викинути панегіричні речі, але роздивився і, щоб не скривдити тим читача, нічого не посмів змінити в ньому, хіба дещо додав з козацьких літописів»¹⁵. Таким чином, він пише власний твір, складаючи його з десятка інших, зводячи все у велику й простору історію. «Величко — це історик,— писав Д. Багалій,— але історик свого часу»¹⁶. Так само можна було б сказати: Величко — це письменник, але письменник іншого, для нас уже забутого, жанру, який пізніше розклався або на чисту белетристику, або ж на чисту науку.

4

Літописові Самійла Величка випала доля хоч, може, й щаслива, але шербата. Його купив у 1840 р. на аукціоні відомого колекціонера, автора «Древней русской дипломатики» Лаптева російський історик М. Погодін. Той повідомив про це О. Бодяньського й М. Максимовича, які відразу зрозуміли велике значення рукопису. Але М. Погодін заправив величезний гонорар, і О. Бодяньський не зміг видати його. Тоді М. Погодін віддав рукопис у Київську археографічну комісію, де він вийшов упродовж ряду років (I том — 1848, II — 1851, III — 1855, IV — 1864). Виявилось, що Літопис дійшов до нас не повністю. Особливо постраждав перший том. Тепер важко визначи-

ти його початкову дату, принаймні рукопис починався з продовження записок М. Титлевського. Найдавніше посилання у Літописі — 1595 р. Маємо посилання на 1619 р. Потім ішли записки М. Титлевського, що описував походи турків проти поляків 1620—1621 рр. Повстання Остряниці було описано через переклад польського діаріуша Окольського, надрукованого в Кракові в 1639 р. Оповідання це було в першому томі за списком Судієнка, у згаданому єдиному спискові з Літопису С. Величка, який належав свого часу Полетикам. Був тут шматок універсалу Остряниці й Величкові пояснення (див.: Додаток I.— С. 292). Важко тепер судити про ту початкову частину Літопису, але перелічені матеріали нашттовхують на думку, що, власне, Літопис С. Величка починається все-таки з повстання Б. Хмельницького; раніший текст — тільки матеріали до написання.

Нелегко визначити і час його написання. Дата, яка стоїть на титулі, очевидно, визначала початок роботи. Остання згадка про С. Величка — 1728 р., тобто рік перекладу «Космографії». Якщо Літопис почав писатися 1720 р., то за вісім років міг бути й написаний, але 1728 р. С. Величко був уже сліпий. Можна припустити, що в час роботи над «Космографією» С. Величко вже не працював над Літописом, отож його початок, включно до 1648 р., так і залишився в тому аморфному стані, який ми знаємо. Сліпотою, очевидно, можна пояснити й ту необробленість Літопису, про яку згадувалося вище, — нерівності стилю, не представлені дати, не вказані сторінки, на які відсилається читач, різночитання тощо.

Перший том Літопису постраждав найбільше. В ньому є великий пропуск, що обіймає найважливіші роки війни Б. Хмельницького, і це вже втрата значна. Дехто з дослідників називає це однією з причин малого поширення Літопису. Загалом перший том має вигляд окремої книги, яка цілком округлена, оточена традиційним початком і кінцем, з підсумковими таблицями. Другий том також цілком завершений з формальної точки зору: має свою передмову, свою розбивку на розділи, хоч і продовжує опис подій першого тому. Ця книга збереглася краще, маємо тільки невеликі пропуски і можемо здогадуватися про кінець. В автографі Літопис обривається на півслові, а в копії Судієнка є невеликий додаток. Літопис закінчується 1700 р., але в тексті зустрічаються посилання на пізніші роки з обіцянкою розповісти про тогочасні події. У другому томі Літопису подано дату 1725 — рік смерті царя Петра I. Є посилання на 1722 р. Обіцяє розповісти С. Величко й про 1708 р.

Таким чином, Літопис складається з двох томів і обіймає час 1648—1700 рр. Цікаво відзначити, що титул першого тому змінений, доданий пізніше замість якогось давнішого, вийнятого з рукопису; титул замінив, очевидно, сам автор¹⁷. Палеографічний опис рукопису першого тому, який склала К. Лазаревська, розкриває нам деякі цікаві деталі творчої лабораторії С. Величка. Спершу рукопис писався без нумерації, і вже потім його пронумеровано. Перша його частина написана чітким почерком й дуже чисто, гадають, рукою самого С. Величка. Це характерне письмо другої половини XVII — початку XVIII ст., що його І. Каманін називає «київським», бо, як він доводить, воно утворилося в Київській академії, ним писали всі, хто належав до вищої верстви, і вчені писарі¹⁸. Оскільки писав сам автор, варто привести його опис дослівно: «Воно чепурне, круглясте, чіткі, вирисовані літери стоять кожна окремо, рівною низкою, майже без нахилу, з короткими певними розчерками — все це виказує на руку, звиклу до писання, на вмільсть і смак того, хто писав і зумів надати рукопису майже художній вигляд»¹⁹. Рукопис переписувався з чернеток. Друга частина палеографічно відрізняється від першої. Її писано різними почерками, гадають, що рукопис переписували чотири чоловіки: можливо, оті хлопці, на яких нарікав пізніше С. Величко. Почерк тут недбалий, багато помилок, є чимало правок, вставок тощо. Коли взяти до уваги, що автограф писав сам Величко, і то після 1718 р., можна припустити, що сліпота заставала його за роботою коло Літопису. Документи здебільшого писані іншою рукою і часто є вставками. Найстаріша вставка — копія статей Переяславських. Портрет Б. Хмельницького намальовано на тому ж папері, що й у Літописі; портрети І. Виговського та Ю. Хмельницького — на іншому папері. Загалом портретів у всьому Літописі десять, крім згаданих, ще І. Брюховецького, П. Тетері, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, М. Ханенка, І. Самойловича та І. Мазепи. Техніка виконання — туш з сепією.

5

Самійло Величко належить, за одностайним визначенням дослідників, до літописців-учених; не помилимося, коли скажемо — з ґрунтовною, як на свій час, освітою. З цієї точки зору не завадить оглянути коло його читання, а відтак друковану й рукописну літературу, що нею письменник оперував, пишучи свій твір. Найстаріша книга, на яку посилається С. Величко, — це згаданий вже щоденник Окольського, друкований у Кракові 1639 р. В огляді джерел він називає «Війну домову» С. Твардовського, видану в Каліші 1681 р., і російський переклад книги С. Пуфендорфа «Введение в историю европейскую», видану в Петербурзі 1718 р. Крім того, він знайомий з хроніками Гвагніна і Кромера, має анонімну польську книжечку під назвою «Нужда з Бідою з Польщі йде», користується «Синописом» і «Скарбницею» І. Гялятовського, видрукуваною в Новгороді-Сіверському 1676 р., книжкою того ж автора «Костел західній», відзначає праці Д. Туптала, зокрема його знамениті «Четъї-Мінеї», перелічує праці М. Максимовича, Л. Барановича, останнього він дуже шанує і вмішує в Літопис ряд його віршів. Цікавиться книгами, що виходили в Росії, але мали певне відношення до України («Катехізис» у перекладі К. Істоміна, «Вечеря духовна» С. Полоцького). Йому відомі друковані конституції вільного екстраординарного сейму у Варшаві, поема О. Бучинського-Яскольда «Чигирин», що була надрукована 1678 р. у Новгороді-Сіверському і збереглася, до речі, завдяки Величковому відпису. Відоме йому «Звільнення Єрусалима» Т. Тассо, на основі якого він створив власну новелу, одну з кращих, які знає наше старе письменство²⁰. Подає уривок з астрономії краківського астронома Ормінського, користується краківськими газетами.

Все це, так би мовити, книжковий світ С. Величка, власне, та його частина, що допомагала писати Літопис. Знання мов: польської, латинської, старослов'янської, очевидно, й німецької, звісно, розширяли коло читання. Як вихованець Київської академії він вільно оперує образами античної міфології, добре ознайомлений із сучасними йому законами риторики, знає закони версифікації, розрізняє «гладкий» стиль від невправного, іронізує з невправних віршів, тобто має певний і досить вироблений літературний смак.

Крім книжок, він збирав рукописи і був у цьому, певне, великим аматором. Його колекція, вкладена в Літопис, дає змогу частково пізнати її. Збирає документи, байдуке — в копіях чи в оригіналі, вірші, козацькі хронічки і записи, свого часу він мав у руках козацький діаріуш, але зробив з нього тільки виписки, про що згодом шкодував; і, що особливо цікаво, збирав переклади на українську і старослов'янську мови польських історичних творів. Вже згадувалося про переклад щоденника Окольського, треба сказати й про переклад частини «Війни домової» С. Твардовського, зроблений С. Савицьким.

С. Величко взявся за перекладання поеми С. Твардовського на історичний стиль, очевидно, не знаючи перекладу С. Савицького, а коли знайшов, звелів своїм учням його переписати. Для Літопису переклад С. Савицького вже не був потрібний, і переписано його хіба в інтересах колекціонування. Сам же факт свідчить, що Україна виходила зі сфери польського культурного впливу і польська мова була для Величкова «читальника», на якого розраховував літописець, уже чужою й незрозумілою.

6

Тут ми підійшли впритул до питання про естетичні засади нашого літописця. В. Іконников з цього приводу писав: «Автор у своїй праці розвиває далі той напрям в українському побутописанні, який, з одного боку, був результатом панівних у той час прийомів тодішньої школи, а з іншого — латинсько-польської освіченості»²¹. Але В. Іконников закидає Величкови «схоластику і витребенькуватість», вказуючи, що ці прийоми панували у Київській академії.

Ця традиційна думка про схоластику в Київській академії почала зникати тоді, коли вчені звернулися до глибшого вивчення своєї рідної й багатющої філософської спадщини професорів академії і численних поетичних пам'яток, витворених її вихованцями. За останні десятиріччя видано немало нових текстів в оригіналі і в перекладі на сучасну мову — перед нами постала своєї рідна, досить багата і змістовна, із власними творчими засадами культура. А ота «витребенькуватість» і була однією з ознак літературного «барокко», тому пам'ятки тієї культури треба сприймати, не відриваючи від

контексту свого часу. Тобто, щоб зрозуміти саму епоху, треба сприйняти і прийняти перш за все стиль тогочасного мислення і засоби творення.

Інакше підходив до цього питання М. Грушевський: «В історико-літературному аспекті пам'ятки української історіографії звичайно розглядаються серед творів київської школи початку XVIII ст. Вони вводяться в загальну суму творів київської схоластичної літератури як її різновид. Але це не зовсім правильно і дає про них неповне, однобічне уявлення. Перед нами не тільки підгрупа цієї академічної літератури, а певна літературна течія, що заміняє творчість академічного духовенства»²². Її створює козацька інтелігенція, знаменитий стан «військових канцеляристів», які, проте, виховані Київською академією.

Самійло Величко, напевне, був із стану канцеляристів, а його естетика, напевне, сформувалася в стінах Київської академії — маємо до того переконливі докази.

Величкова історіографія — це частина мистецтва риторики, як визначали її і вчені Київської академії. Ф. Прокопович, наприклад, писав: «Достойність мистецтва треба вбачати в тому, що воно приносить дивну приємність, тому що трактує про найвеличніші справи, і воно надзвичайно могутнє, і дає всяку силу, бо всі сприймають його оплесками, і його завжди будуть наділяти найвищими почестями»²³. С. Величко не дочекався оплесків, але він мав перед собою ілюзорного «читальника», і той так само ілюзорно таки наділяв його оплесками. Оратор, за словами Ф. Прокоповича, «розкриває й переслідує злочини, дискутує про чесноти й достовірності, відкриває тайни природи, нарікає на непостійність долі, розповідає про виникнення й загибель царств і про марнотну непостійність речей, ставить на очі подвиги героїв і царів, величаво прикрашає мужів, що жили у славі (тлумачить священні справи трисвятого й найбільшого бога, виголошує похвали, видає народові накази й закони»²⁴. Коли зняти з цього останнє речення про «накази й закони», всі ці завдання є і в Літописі С. Величка. Напевне, він знав і визначення Арістотеля, такого популярного в Київській академії, що «риторика — це здатність бачити або вигадувати те, що в кожній речі й питанні правдоподібно». А хіба не стосуються С. Величка слова Ф. Прокоповича: «Дослідження — це неначе якась сліпа, але цікава, винахідливість думки, що лише досліджує, шукає, а не може знайти»²⁵.

Отже, С. Величко буде Літопис згідно тих-таки законів риторичного мистецтва: «Оратор повинен вибрати те, що найбільш сприяє справі, він повинен вибране розташувати у відповідному порядку, повинен сам те оформити відповідними словами, найкращими реченнями і формами речень або слів»²⁶. От звідки ота пристрась до високого мовлення, до піднесених періодів, оте постійне дбання про красу зовнішньої форми, ота дбалість вислову й розросла, наче бароккове ліплення, структура речення — «витребенькуватість», як скаже прихильник пізніших засобів вислову. С. Величко міг би підписатися і під словами Цицерона, що їх цитує Ф. Прокопович: «Історія — це свідок часів, світло істини, життя пам'яті, вчителька життя, вісник старовини, чие ж слово, як не оратора, робить її безсмертною»²⁷.

Таким чином, загальні вимоги до цього різновиду мистецтва у С. Величка збережено. Цікаво буде порівняти й конкретні вимоги риторики до історії з засадами С. Величка. Ф. Прокопович перечеислює такі постулати, яких треба уникати історикові²⁸:

I. Н е з н а н н я. С. Величко багато чого не знав. Намагався знати все, що можливо, але його джерела ще невеликі й недосконалі. Через це легко зрозуміти гаряче застереження в «Передмові до читальника»: «Отож, ласкавий читальнику, коли що здасться тобі в цій моїй праці непевне й неправильне, то, може, воно так і є. Ти ж бо, коли добудешся досконаліших козацьких чи якихось інших літописів, забудь лінощі, полай мене за невігластво в цій справі (підкреслення моє.— В. Ш.) і, покладаючись на ті правдивіші літописи, але не знищуючи й моєї праці, виправ мене даним тобі від бога розумом. Бо нині, через сімдесят років після війни Хмельницького, важко домагатися (тобто він дуже добре знає вимогу уникати незнання.—В. Ш.) досконалого знання і правди про ті військові події»²⁹.

II. З а х о п л е н н я а б о п р и с т р а с т ь і с т о р и к а й л е г к о в а ж н і с т ь. Чи не тому Літопис уражає своїм об'єктивним тоном, хоч повністю дотриматися цієї вимоги навряд чи й можна було. Згадаймо щодо цього цікаву думку Геґеля: «Як би не намагався історик передати справжню історію, він вимушений вводити у зміст подій і характерів своє уявлення, духовно відтворювати його, зображати і з'являти. При такому відтворенні він не може задовольнитися простою правильністю окремих деталей, але має одночасно впорядковувати й формувати все сприйняте, об'єднуючи й групуєчи окремі риси, вчинки, події таким чином, щоб, з одного боку, перед вами з характерністю виступав яскравий образ нації, часу, зовнішніх умов та внут-

рішньої величі чи слабкості діючих індивідів і щоб, з другого боку, зі своїх окремих частин складався взаємозв'язок з внутрішнім історичним значенням народу, якоїсь події тощо. В цьому розумінні ми й тепер говоримо про мистецтво Геродота, Фукидіда, Ксенофонта, Тацита і небагатьох інших і завжди будемо захоплюватися їхніми розповідями як пластичними зразками словесного мистецтва»³⁰. Навіть теоретик мистецтва XIX ст. Гегель вводить історіографію, як і Прокопович, у коло мистецтва.

III. Не можна вірити кожному, навіть тому, хто брав участь у подіях, слід відшукувати найвизначніших авторів і наслідувати поважніших та більших із них. А коли свідчення їхні не збігаються й кожен із них не говорить правдивіше, подія подається як сумнівна. Цей постулат дає нам змогу багато що зрозуміти в загадковій, як уважали дослідники, манері С. Величка. Бо відразу ж виникає питання: чому Величко, цей учений муж, покладався в першу чергу на С. Твардовського і далекого С. Пуфендорфа, а свої «козацькі реестрики» й записи ставив у другорядні, якими можна тільки коригувати й доповнювати згаданих письменників-істориків. Це помітив ще В. Іконников, а особливо підкреслював Д. Багалій. Величко ставився до українських літописних записок як до другорядного матеріалу і коригував ними польських істориків. «Можливо, через те,— пише Д. Багалій,— він не полюбляє коротеньких реестриків, що невеличкі вони були і не давали матеріалу до його картин»³¹. Пояснення трохи поверхове, реальніше те, що винесено в постулат історичної науки часу С. Величка. Будуючи свою історію на розповідях авторитетів, С. Величко бачить недосконалість їхніх творів. Тому в деяких місцях він додає, що тут ліпше вірити своїм козацьким літописцям. Звідси випливає й дивне для нас правило: чого не знайшов в одному місці, доповни з другого. Цим він підходив до звичайної компіляторської манери, прийнятої в тодішній історичній науці. Часто літописець бачить і суперечності, але не заперечує, навіть коли події звучать безглуздо. Наприклад, у першому томі Літопису говориться, що Тиміш повісив матір після батькової смерті. Величко, добре знаючи, що Тиміш загинув до батькової смерті при облозі Сучави, додає тільки коротке зауваження: «Якщо це правда». Таких місць у Літописі немало.

Не все, що радить історикові Ф. Прокопович (завважимо, що його трактат писався, коли Величко давно вже покинув стіни академії), збігається з поняттями С. Величка. Так, Ф. Прокопович радить: «Якщо йде бій, він (історик.— В. Ш.) повинен стояти посередині, нехай не дає переваги ні друзям, ні пристрасті своїй»³².

Самійло Величко — пристрасний прихильник козацтва. Він і не приховує цього. Однак це не означає, що він закриває очі на хибні дії козаків чи навіть гетьманів, навпаки, його загальна симпатія на їхньому боці. Та й авторитети, на які мав він опиратися, виявляли аж надмірну тенденційність. Чи не тому літописець не тільки критично ставиться до них, як от до С. Твардовського, перед яким як перед людиною виявляє свій пієтет, але й відверто дискутує з ним. Так, у частині п'ятій, розділі другому першого тому він уставляє широке резюме: «Про те, як Твардовський ганить козаків, про ганення навзаєм козаками поляків»³³, тобто маємо повне підтвердження цитованої думки Гегеля. Але цим підкріплюється інше твердження Ф. Прокоповича — він уловлює у своїх авторитетів «ознаки зловмисного опису, коли можна щось сказати легшим стилем, коли хтось висміює недолік, що не мав місця в історії, і підсилює це фактами, хоч справа цього не вимагає; коли хтось так вихваляє, що до похвал приєднує й ганебні вчинки; коли про річ є дві чутки й кожна недостовірна»³⁴. С. Величко частково не погоджується з іншою тезою Ф. Прокоповича: «Історик повинен подавати головні події, не нехтувати другорядними, але випускати непотрібні описи»³⁵. С. Величко вставляє в Літопис цілі шматки «над потребу», як він пише, для цікавого «читальника». Знаючи про розтягнутість свого твору, він розуміє, що одноманітний опис утомлює, і дає змогу читачеві відпочити, «побавитися». Врешті, це цілком задовольняло іншу вимогу: «Треба мати міру щодо різноманітності, щоб справи одного роду змішувати зі справами іншого роду, щоб розум і мислення мали відпочинок і не були постійно напружені»³⁶.

За готовими канонами пише С. Величко свої передмови, вони також будуються на античній традиції, яка вимагала з'ясувати мотиви, що спонукали до розповіді, зобразити труднощі та велич подій. Зразком був Тіт Лівій.

Через те, що літописцеві не раз закидали фальшування документів, цікаво знати, як ставилися до цього сучасники, власне, що засвідчувала сучасна йому теорія історії. За часів С. Величка метод фальсифікації був відомий, і ми можемо це стверджувати напевне. Стверджує це і Ф. Прокопович. Він посилається на Йосипа Флавія Юдея,

зазначаючи, що причиною фальсифікації може бути пізня традиція вживання письма. Друга причина — звичайні люди багато вигадують у гонитві за славою, а не за істиною, і цю другу причину годиться віднести до почуття, про що йшла мова³⁷. Визначення більш як цікаве, коли згадати Величкові скарги на куці «козацькі реєстрики», про лінощі давніх наших письменників, про славні подвиги наші, які поринули в забуття, бо не були записані співвітчизниками, тощо, власне, те саме, що й «пізня традиція вживання письма». С. Величко, певна річ, сам не ганявся за видимою славою, але він хотів слави своєму народові. Розглядаючи пізніше документальну вагу Величкової праці, відзначимо, що йому не була чужою пристрасність. А зараз повернемося до предмета нашої розмови. Ф. Прокопович вважає, що «історія народжена самою справою, а не походить від мистецтва. Адже всяке захоплення зменшує достовірність розповіді», разом з тим «історичний опис і красномовство найбільше здатні долучитися до мистецтва»³⁸.

Цю рису неодноразово підкреслювали й дослідники твору С. Величка. Ще Г. Карпов, один із перших його критиків, писав, що Літопис складено «через переробку матеріалу у формі історії чи роману»³⁹. І далі: «...він писав свій твір, як видно, «для публіки», а не для вченого гуртка спеціалістів, його твір написано для легкого читання. Коли взяти тільки зовнішній бік твору, з огляду на деякі його місця, можна прямо сказати: ніхто ще з малоросійських історичних письменників після Величка не мав йому рівного»⁴⁰. Сучасний дослідник М. Марченко доповнює цю думку: «Дослідники і видавці назвали твір Величка Літописом умовно. Насправді він, так само як твір Грабянки, не може бути віднесений до літопису в повному розумінні цього слова. Це літературно оброблений твір (автор навіть визначає — військово-повістевого жанру.—В. Ш.), що складається з великої кількості оповідань, побудованих на великому джерельному матеріалі, а також на власних вимислах автора»⁴¹. У цих висловлюваннях — спроба розглядати Літопис з позицій пізніших естетичних норм, але одна риса підкреслюється правильно: Літопис Самійла Величка — твір неординарний, його не можна оцінювати однозначно, і він справляє велике естетичне враження.

7

Цікавий комплекс являли собою й суспільні погляди С. Величка. Це питання досліджувалося істориками поверхово, тож на ньому варто зупинитися докладніше. На жаль, не маючи ґрунтового дослідження з історії суспільно-політичної думки XVII—XVIII ст., багато питань ще й нині залишаються невисвітленими. Козацьке ж суспільство з самого початку було досить суперечливим, оскільки було неоднорідним: адже формувалося з кількох суспільних груп, інтереси яких були відмінні. Що ж до твору С. Величка, ствердилася досить поверхова думка, що це Літопис «козацько-старшинський». Слушно застерігає проти цього сучасний дослідник твору Я. Дзира⁴². Докладне ж прочитання тексту Літопису приводить нас до таких висновків.

С. Величко, без сумніву, був дитиною свого часу, мораль, етичні й суспільні погляди його формувалися під впливом тих чи інших домінуючих постулатів, він болів суперечностями свого часу і ніс у собі його висоту й обмеженість. Суспільна диференціація козацького середовища відбувалася повільно, але несхитно. Відбулася революція, вона змішала шляхту, козаків, посполитих, міщан, духовенство, але до певної міри, бо вже під час визвольної війни та й після неї починають проявлятися тенденції до розподілу на стани. Навіть за Б. Хмельницького старшина мала поміж себе багато шляхти⁴³. І, посилаючи послів до російського царя у 1654 р., козаки просять дві грамоти: одну для козаків, другу для шляхти. Духовенство виступає як окрема суспільна категорія, так само й міщани. Середовище козаків теж неоднорідне: спершу були реєстрові й нереєстрові, а пізніше — старшина і прості; межа ж між козаками та посполитими хоч і мала тенденцію до стирання, все-таки чітко простежувалася. Хоч козаків за Б. Хмельницького було до 200 тисяч, та посли, що їдуть до царя, просять 60-тис ячного реєстру, а І. Виговський у Гадяцькому трактаті таємно згоджується на 30 тисяч. Вельми цікавий і характерний пункт 17-й з 23-пунктної петиції козаків до царя: «Піддалися вони під високу руку його царської величності та б'ють чолом, щоб його царська величність звелів дати їм привілея з вислими печатками, один на вольності козацькі, а другий на вольності шляхетські, аби було це нерушно на вічні часи. А коли те отримують, то вони самі роздивляться поміж себе:

хто козак, той матиме козацьку вольність, а хто хлібороб-селянин, той віддаватиме звичні повинності, як це було й раніше» (див: с. 139). Дуже характерні ці визначення: «...вони самі роздивляться поміж себе», і оте класичне: «...як це було й раніше». Духовенство, яке спершу займало щодо козацтва нейтральну позицію, з часом з'єднає з ним свої інтереси і виступає в політичній боротьбі складовим повноправним чинником: має своє самоуправління, свій суд, хоч вибір духовенства й контролюється гетьманом.

Отже, козацька старшина вже напочатку виявляє бажання наблизитися до шляхти (згадаємо нобілітування козацької старшини після Гадяцького трактату, а також пізніше її прагнення дорівнятися до російського дворянства). Тим самим вона прокладає виразну межу між собою й козацтвом. Козацтво також не є незмінною категорією. Воно, з одного боку, зливається з посполитою масою (постійні спроби посполитих стати козаками), принаймні всі ті 200 тисяч, про які згадувалося, претендували на козацьке звання, а з другого — виділяє з себе козацьку старшину, яка намагається оформитися в особливий стан. Але козацьке звання — що це? Як упорядкувати його в тодішній правопорядок? Це воїни? Так, військовий стан тоді існує. Та в такій кількості він потрібен тільки для війни, адже його треба прогудувати й оплатити. Армія тоді була двох видів: наймана (у козаків сердюцькі, охотницькі, пізніше компанійські полки) і типу посполитого рушення (у козаків реєстрове козацтво). Тобто, власне козаки були станом напіввійськовим, з одного боку, вони працювали на власному господарстві, а з другого — мали повинність виходити у військові походи. І от деякі прихильники козацтва висувають щодо нього досить своєрідне суспільне означення: козаки — це шляхта. Тобто, є чернь і козаки, окрім духовенства й міщан. Козаки — це шляхта, незалежно — старшина чи прості, а чернь — селяни, які мають нести повинності шляхті. Отже, є у козаків герби чи ні, нобілітовані вони чи ні, всі вони «шляхетно уроджені». Репрезентантом цього погляду й був С. Величко. Й справді, вислови в нього про гетьманів (за винятком одного Б. Хмельницького) гострі, негаційні, не милує він і полковників, в діяльності яких бачить потяг до корисливості, властолюбства, відсутність мислення «для загального добра». Це безсумнівно, бо в своїх прагненнях старшина мала цілком виразну політичну мету — хотіла чіткого станового обмеження, бажала передати свої привілеї дітям. А звідси й потяг до нагромадження багатства, до звеличення себе й своєї родини (приклад Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Самойловича), бажання твердо й незмінно тримати владу в своїх руках. Це філософія сильних. Та вже у ті часи висувається демократичніша, гуманістичніша філософія, і її репрезентантами виступають представники середніх станів. Саме до таких належав С. Величко. Він негативно висловлюється про будників, винокурів, дейнеків, тобто тих із посполитих, хто до козацтва хотів примазатися. Але він не поборник і станових інтересів козацької старшини, а стає на боці стану цілого козацтва, саме того, яке несло на своїх знаменах ідеї визволення та рівності, яке захищало демократичні вольності й права, ідеї, які робили цілий козацький рух прогресивним і світлим. Для підкріплення своїх поглядів, своєї системи думок С. Величко шукає суспільного підтвердження. Шукаючи ідеальної суспільності, яка могла б стати зразком, він таку суспільну модель знаходить. Бо й справді Україна мала на той час інституцію, яка нагадувала собою вільну республіку, де кожен її член мав змогу бути вільним у своїх діях, хоч і підлягав безсумнівній дисципліні, де кожен чоловік мав право голосу і де, здавалося б, класично репрезентувалася ідея козацького стану. Це була Запорозька Січ. Саме тому С. Величко й підносить цю інституцію, ставлячись до неї зовсім не безоглядно, знаходячи виразника своїх поглядів — Івана Сірка.

Наші козацькі літописи тим і цікаві, що кожен із них несе свою систему думок і ці системи часто неспівмірні. Навіть важко підвести всю цю літературу під одне спільне визначення, як це зробив, наприклад, М. Грушевський, назвавши її «літературою канцеляристів». Правильніше було б сказати, що кожен з літописців був репрезентантом тієї чи іншої суспільної категорії, більше того, був виразником певної суспільної тенденції і певного суспільного прошарку. Приналежність же до канцеляристів тільки давала змогу професійно тримати в руках перо. І справді, Самовидець, Величко, Грабянка, а згодом автор «Історії Русів» мають кожен свою соціальну позицію. Звідячи в одно їхні погляди, можемо зробити висновок, що позицій було здебільшого три: перша — старшинська, яка підтримувала гетьманську владу і автономію як вигідні собі і дивилася на всіх інших згори; друга — шляхетська, яка була більше зацікавлена в царських чи королівських дарунках і через це скоса дивилася на гетьманську владу; третя — загальнокозацька, яка дбала про інтереси цілого козацького стану.

Можна було б визначити ще й четверту, назвавши її позицією черні у час визвольної війни 1648—1654 рр., й пізніше вона мала виразних репрезентантів (наприклад, М. Кривоноса), але, на жаль, представники її не залишили після себе літописних пам'яток.

Самійло Величко, як вже згадувалося, був на позиції загальнокозацькій. Чи не тому він часто стояв на роздоріжжі в оцінці того чи іншого факту, саме тому його позиція часом була пасивною: він тільки представляв, розказував, показував, хоч своїх симпатій та антипатій не приховував. Та дещо і приховував (зазначимо, що в той час він мав підстави). Засуджуючи дії І. Виговського і М. Пушкаря, які принесли шкоду для загального добра і в своїй основі мали гегемоністський характер, а не освітлювалися, як вважає письменник, постулатами загальної справедливості, але своєї рецепції Величко не подає. Маючи прихильність до Запорозької Січі і виставляючи її як зразок козацької держави, він не може не засуджувати запорожців І. Брюховецького та П. Суховія у тому, що вони більше дбали про власні інтереси, ніж про загальне добро, а Запорозька Січ цих славолюбців певний час підтримувала. Йому огидна жадоба до збагачення, корисливість і владолубство, бо через це зникає любов до людини й суспільного добра. Разом з тим він з любов'ю описує козацьке військо, яке збагатилося на війні, визвольну війну Б. Хмельницького називає справедливою і святою, але він гарячий ворог змагань наступників Б. Хмельницького. Особливо гостро засуджує міжусобну боротьбу, бо для його ідей, його «добра» — це безумство. Саме вона, ця боротьба, на думку літописця, принесла жакливі руйнування батьківщині.

Варто відмітити, що у С. Величка, при його великій любові до рідного краю та свого народу, немає антагонізму до інших народів. Він до кожного ставиться зі шляхетною толеранцією. Немає в нього ненависті навіть до поляків і татар, хоча письменник усвідомлює те зло, що вони чинили на Україні. У цьому бачимо ще одну грань Величкового гуманізму.

Взагалі Величкові залежало, яке у нього етичне обличчя. Ми незмінно відзначаємо його пошанівне ставлення до всіх монархів: чи то є польський король, чи російський цар, чи турецький султан — це тогочасна етика, і на неї треба зважати. Так само він дбав і про свідчення, які б виявляли в ньому переконаного християнина, — це також входило в етичні норми Середньовіччя. Але це більше категорії морально-етичні, ніж світоглядні, до того ж літописець ні в чому не був ригористом. Він повідомляє про страшні кари, які насилав царський уряд за порушення в титулуванні царських персон, а сам часто змальовуючи чи й пропускав ці титулування. Отже, прагнення засвідчити свою порядність мало свою мету. Це чинилося для того, щоб «читальник», до якого звертався С. Величко і якому посилав свій твір, вірив йому. А причин турбуватися було досить — він подавав перед очі людській широкій історію свого народу, тож не міг не дбати про свій моральний авторитет.

8

Тут ми наштовхуємося на невеликі складності, бо відразу ж спадають на думку ті численні звинувачення, які висловлено вченими на адресу літописця. А закидали йому, і не раз, свідоме фальшування документів та фактів, насамперед листування гетьманів із Запорозькою Січчю. Загалом неважко помітити, що історики ляли автора за те, за що літературознавці відзначали, тобто, вчені розглядали його працю у світлі своєї епохи і своїх понять про науку й літературу, а не в світлі Величкової епохи. Встановити ж документальну вартість Літопису — завдання надзвичайно принципове, оскільки цей твір надзвичайно важливий як для історії, так і для літератури.

Яка ж документальна вартість твору? На цю тему велися довгі суперечки, що не закінчилися й дотепер. Першим скористався Літописом М. Костомаров, але вже в другому виданні свого «Богдана Хмельницького» історик зауважує, що цим джерелом можна користуватися не інакше, як дуже обережно, тому що там трапляються анахронізми: Так само обережно радив ставитися до Літопису й М. Максимович, хоч вважав цю пам'ятку дорожчою.

Гострий і дещо тенденційній критиці піддав його Г. Карпов. Він писав: «Документальним боком свого твору Величко користується для того, щоб, повторюючи в ньому факти, викладені в тексті, не тільки нагадати їх кілька разів читачеві, а також донести для нього керівну ідею для всіх учинків головних діячів епохи»⁴⁴, тобто, вважає Літопис публіцистичним твором своєї доби. Г. Карпов не заперечує «документальний

бік» Літопису повністю, але подає при цьому цікаву обмовку: «Коли Твір Величка можна приймати для вибраного нам часу за історичне джерело, то головним чином тільки з одного боку, а саме: щоб вирішити питання, як розумів і описав епоху Б. Хмельницького Величко і який погляд мав дехто на цей час у Малоросії в I чверті XVIII ст.»⁴⁵. Врешті, Г. Карпов розглядав питання утилітарно і оцінював тільки перший том. Взагалі більшість істориків ламали списи навколо одного першого тому, минаючи другий з мовчазною повагою.

Розважливіше судить В. Іконников, який називає С. Величка, з одного боку, літописцем-компільтором, а з другого — автором своєї наукової праці. «Величко, власне, писав систематичну історію України, і при тому не так завдяки власним спостереженням і спогадам, як за письмовими матеріалами»⁴⁶. До цієї думки приєднується М. Марченко, який свідчить, що «Величко не бере на віру звісток про ті чи інші факти, що ставали відомі йому, а співставляє і перевіряє. Це ще не було критичним ставленням істориків до джерела в науковому розумінні, але вже характеризувало великий поступ в розвитку історичної науки»⁴⁷. М. Грушевський пише так: «Надто часто козацькі літописи виявлялися несамостійними, основаними на польських літературних джерелах, суб'єктивними, часто фантастичними. При вясненні всього цього інтерес до цих пам'яток все більше спадав. У зв'язку з нагромадженням документального матеріалу і мемуарної літератури вони відходили на другорядні місця серед джерел вивчення подій XVII ст., і зараз серед історичного апарату при описанні того часу вони фігурують швидше «по старій пам'яті», ніж по сучасній оцінці». І далі йде цікаве зауваження: «Через це ними все менше й менше займалися, старі видання майже не замінялися новими, більш дбайливими»⁴⁸. їх узагалі начебто відсунули на другий план, через це сталося так, що фактично ніхто не перевіряв літописів по-справжньому, хіба мимохідь — для історіографічних потреб. С. Величкови ще трохи пощастило, бо історики почали були таку роботу, але не довели до кінця, і наш коментар — перша спроба звірити документально весь Літопис. Власне, всі дискусії відбувалися навколо манливої загадки про так званий діаріуш Самійла Зорки. Одна група істориків приймала цей діаріуш, друга — ні. (Докладніше див. коментарі до тексту). Власне, історики зрозуміли, що матеріали того діаріуша можна вилучити, виділивши з тексту дані «Війни домашньої» С. Твардовського. Потім можна буде роздвинути той матеріал, що залишився, і на його основі саяк-так реставрувати і знаменитий діаріуш, слідів якого так і не залишилося. Першу спробу зробив В. Петрикевич, а другу — П. Клепацький⁴⁹. Критичний аналіз роботи, проробленої проф. П. Клепацьким, зробив свого часу М. Петровський⁵⁰. Висновки П. Клепацького і М. Петровського були діаметрально протилежні. Перший дійшов переконання, що С. Величко користувався якимсь діаріушем, як і Г. Грабянка, і що цей діаріуш має немале документальне значення. М. Петровський заперечив цю думку з надмірним запалом, що нічого подібного, С. Величко не користувався ніяким діаріушем, що цей діаріуш фальсифікат самого Величка, як і цілий ряд документів, укладених у Літопис. На доказ цього вчений наводить цілу серію дослідів, провівши таким чином перший документальний аналіз частини першого тому Літопису. М. Марченко вважає це дослідження останнім словом науки, але сам документальною перевіркою твору не займався. Отже, С. Величко визнається свідомим фальсифікатором та вигадником, а всі його відступи, які дозволяють нам бачити у літописцеві старанного й сумлінного працівника, — лукавством.

Не місце тут вдаватися у дискусію з М. Петровським, правда, дискусію трохи запізнилу, — це, певне, справа окремого дослідження. Але мушу підкреслити, що, на жаль, більшість зауважень М. Петровського потребують серйозної перевірки; і я, пишучи коментар до першого тому Літопису, змушений заперечити чи ж просто відкинути добру половину закидів Величкови. Отже, це питання й досі відкрите.

Одне говорити про документальність розповіді самого С. Величка, а друге — про автентичність тих документів, які він уклав до свого Літопису. Тож для цього приведемо дослідно місце з Літопису, в якому розповідається про С. Зорку та його діаріуш: «На той час, коли Хмельницький прибув з Чигрина до Січі, були на кошу два добрі писарі. Обое вони були у справі писарській мастаки, володіли досконало слов'янською і польською мовами. Один із них був старіший — Степан Браславський, а другий молодший — Самуїл Зорка, з Волині. Того, старішого, залишили в кошу, а молодшого відпустили з Січі разом з Хмельницьким, оскільки він був з Хмельницьким і в Криму. Отой Зорка протягом усієї козако-польської війни лишався за писаря й секретаря в Хмельницького, про всі розмови й учинки достеменно знав і про це просторо й досконало описав у своєму діаріуші. Цей діаріуш зберігав-

ся в мого товариша Сильвестра Биховця, військового канцеляриста. Його батько Іван Биховець був за канцеляриста при тогочасних чигиринських гетьманах і там переписав собі той діаріуш діянь Хмельницького. Звідтіля і я (взявши діаріуш у згаданого його сина, мого товариша) вибрав і понотував найпотрібніше й найважливіше з військових справунків Хмельницького і виклав та зобразив це власною працею у цій своїй книзі. Крім того, в діаріуші Самуїла Зорки були ретельно викладені листи Хмельницького про тодішні справи й події, кореспонденції до іноземних монархів і володарів, але я їх, хоч і вельми вони потрібні, не переписував: одне, намагався оповідати короткослівно, а інше — часу не мав вільного на те, був-бо утяжений у військовій канцелярії завжди невичерпною, обов'язковою роботою»⁵¹. В це багатозначне зауваження треба пильно вчитатися. Залишаємо поза увагою суперечки навколо особи Самійла Зорки — для нас це зараз несуттєво; важливо визначити, що то був за діаріуш і як саме скористався ним С. Величко. Літописець бачив діаріуш Зорки ще в час свого перебування у військовій канцелярії, тобто приблизно за п'ятнадцять, найраніше за дванадцять років до початку роботи над Літописом. Раніше він теж мав намір щось писати, але хотів оповідати короткослівно. Ідея створити велику історію з'явилась у нього значно пізніше, коли, відбувши тюремне ув'язнення, відійшов від насущних справ. У час написання Літопису він уже не мав доступу до діаріуша С. Зорки, через що міг покористуватися лише нотатками — вибірково тими чи іншими даними. Отут він і пошкодував за втраченим великим матеріалом, що тримав у руках, і особливо за тими документами, які бачив, читав і зміст яких частково занотував, очевидно, конспективно. Це свідчить, що повернутися до додаткового опрацювання діаріуша Величко вже не міг. Нотатки ж були зроблені, очевидно, спішно, крім того, він мав у руках не оригінал, а копію Івана Биховця, і туди могли закрастися ті чи інші помилки. Вчені звернули увагу, що С. Величко, хоч і не переписував листів та універсалів Б. Хмельницького, все-таки вмістив їх у свій Літопис. Де ж він їх узяв?

До зрозуміння є тільки один шлях — знайти серед Величкових листів Б. Хмельницького такий, який мав би відповідник із іншого джерела і щоб той документ був справді оригіналом. Порівняння обох текстів дало б змогу зрозуміти Величковий метод реставрації документів. Ми зробили таку студію, взявши оригінальний лист Б. Хмельницького, писаний 3 березня 1648 р.⁵², і порівнявши його з листом від 27 грудня 1648 р. до того-таки Потоцького, який вміщено у Літописі (див. коментар № 65). Виявилось, що зміст обох листів частково співпадає, але повністю не співпадають стиль, форма, не знаходимо в ньому навіть фразеологічної подібності. Тобто, у С. Величка маємо зовсім інший лист, але, що особливо цікаво, лист на ту ж таки тему. Через це напрашується і висновок, що С. Величко знав про наявність такого листування, знав навіть зміст листів, можливо, в короткій викладі, занотованим у себе. І, не дивлячись на це, береться відновлювати ці документи, складаючи їх від себе, але зберігаючи зміст. Тому не можна вважати ці листи фальсифікатами у повному розумінні цього слова, а слід назвати їх своєрідними літературними обробками, можна додати ще — риторичними обробками фактів, які С. Величко мав і вважав за правдиві.

Попереду йшлося, що літописець виявляв певну критичність до того чи іншого факту. Так само не був впевнений у цілковитій правдивості своєї історії. «Кожна людина — лож», — наводив він приказку, але брати ці застереження, як то роблять деякі дослідники, за лукавий натяк на свідоме фальшування, для облуди вжите у своїй роботі, — годі. Той моральний момент, на якому так настійливо наголошував Д. Багалій і з якого пізніше кепкував М. Петровський, попри все, лишається поважним аргументом: С. Величко, як на свій час, справді старанний і прискіпливий, критичний дослідник. Разом з тим і наївний дослідник, бо зважається повернути втрачені документи, про які напевне знає, у свій спосіб. І тоді це не було моральним переступом, бо робилося у традиції античної історіографії, яка слугувала С. Величкові за найавторитетніше керівництво. Це ще більше впадає в очі, якщо роздивитися, коли С. Величко користується такими листами. А робить він це у вкрай відповідальні моменти. Це початок повстання, перші перемоги, рішення вступити в союз з Московською державою, обрання нових гетьманів тощо, тобто вибираються рушієві моменти, найважливіші ситуації. Бачимо тут прийом, більше властивий митцеві, ніж історикові. Чи здивувався б хтось із нас, коли б романіст вигадав для свого героя якийсь нібито ним писаний лист. Тому й підписи, титули, дати таких листів не можуть бути документальні, а тільки принагідні, що й виявляється при перевірці і що закономірно, якщо прийняти наше припущення. Але своїм змістом такі листи й вза-

галі документи не відрізняються від справжніх, бо за основу мають оригінали. Інша справа з універсалами, принаймні із Білоцерківським та Остряниновим, які зустрічаються не тільки у С. Величка (див. коментар № 127). Тут літописець міг стати жертвою фальсифікації, і переконує в цьому той факт, що твір Самійла Величка був мало поширений. Та можна припустити, що ті універсали списувалися з Літопису, а вже потім поширювалися.

У дослідників викликає заперечення й сумнів промова С. Зорки на погребі Б. Хмельницького. Знову-таки маємо типову риторичну пам'ятку, але особливість її та, що над промовою стоїть ім'я Самійла Зорки. Ще В. Перетц лишив нам цікаве зауваження, що надгробні промови Б. Хмельницькому входили як зразки в підручники риторики Києво-Могилянської академії в кінці XVII ст.⁵³. Він знайшов такі зразки в підручнику під назвою «Mercurius in regno aquisitae fergo libertatis neorhetoribus Kiiuomohilaeanis liberam dicendi vocem Suppeditans Anno Domini 1693» і деякі з них опублікував. «Ці промови, — пише дослідник, — увіч виказують, як педагоги Київського колегіуму, користуючись із випадку, будили в своїх слухачів любов до рідних героїв; ця любов і повага вдягнуті в таку ж схоластичну форму, як і виклад будь-якої богословської тези. Надгробкові промови повні уподоблень, порівнянь, алегорій, але кризь цю мішуру видно і ядро... — любов до свого рідного, до батьківщини і своїх захисників»⁵⁴. Вони не хотіли відстати від моди, а також від польських ораторів, прагнучи довести, що й «пригноблена Україна давала героїв, гідних високої хвали, і плетуть її за всіма правилами ораторського мистецтва»⁵⁵. В тій-таки риторичній йшлося і про практику надгробних промов, і про їхні прийоми. Тут пропонуються сентенції, які підходили до певного випадку і які виправдовували оплакування померлого, подавалися символи й приклади, взяті переважно з класичних творів.

Виходячи з цього, цікаво порівняти промову на погребі Б. Хмельницького С. Зорки зі зразками таких промов, про які йшлося. Стилійстичної подібності немає зовсім, текст, що подає В. Перетц, надто пересипаний латиною, тоді як промова С. Зорки, хоч й написана польською мовою, але латинських речень не має; співпадає, власне, один вираз — «окурений димом», що може бути випадковим збігом. Порівняння зі стародавніми героями інші: в тексті, що його подає В. Перетц, Б. Хмельницький порівнюється з Леонідом («руський Леонід»), Тамерланом («Тамерлан український»), великим Гектором тощо. Величкові ж порівняння стосуються пізнішого часу. Його текст конкретніший, історичніший, той — загальніший, абстрагованіший. Але школа складання промов фактично одна, хоч обидва твори постали, здається, незалежно один від одного. Проте початок Зорчиної промови співпадає з початком панегірика І. Підкові, що вміщений тут же⁵⁶; у ньому так само йдеться про тлінність життя, так само перелічуються подвиги героя на «таврикських, турецьких і польських полях», так само перед героями мусила тремтіти й упадати оттоманська Порта.

Таким чином, перед нами досить виразний зразок риторичного мистецтва кінця XVII ст., будований і писаний за всіма правилами. Самі ж промови склали хрестоматійний матеріал і подавалися вже без автора. Можливо, при тодішньому стані історичної науки події Хмельниччини пам'яталися нечітко і автори промов подавали їх абстраговано від історичної правди.

Але якщо такі зразки промов були поширені в той час і склали навіть хрестоматійний матеріал, то виникає цікаве питання: чи не було б за сміливо для Величка ставити на таку, здавалося б, школярську вправу ім'я С. Зорки? Адже писав він свій Літопис для тогочасного читача, котрий міг би ввібрати всі оці складні мовні конструкції. На той час таким читачем міг бути тільки вихованець Київської академії. Лишається відкритим й інший факт: чи не мали ці промови якогось відомого документального зразка? Ми не можемо розв'язати цих питань зараз, але поставити їх потрібно.

Поряд з такими документами, які можемо вважати зразками риторичного мистецтва, і це підтверджується документально, в Літописі Самійла Величка вміщено немало й автентичних. При чому літописець часом робить опис зовнішнього вигляду документа, вказує на місце його друку тощо, що визначає в ньому вже не ритора, а історика.

Сам текст діаріуша С. Зорки, виділений з основного тексту, теж дає підставу до цікавих висновків. Попри все, С. Величко стоїть дуже близько до правдивого опису подій. Його дати майже співпадають із прийнятими в історичній науці або ж відстають у дивний спосіб: на одне й те ж число. Професор П. Клепацький вважав це результатом якогось арифметичного непорозуміння (дати часто відстають на два дні,

іноді рівно на місяць), а Г. Карпов помітив, що С. Величко користується разом старим і новим стилями і всі дати його треба перевіряти. Опис подій здебільшого наблизений до прийнятого і дуже рідко перекручений. Однак іноді трапляються фантастичні відомості, наприклад, історія зі смертю Чаплінського, які мають виразні ознаки усних переказів.

Загалом літописець не раз користувався усними переказами. Це він засвідчує сам у «Передмові» до першого тому Літопису й в тексті, що також є одним із джерел легендарних звісток у його творі. Зустрічаємо тут цілий ряд легенд, які свого часу побували серед народу, часом він прямо посилається на розповіді старих людей. Особливо детальні описи подій, що відбувалися поблизу Полтави, взяти хоча б опис змагання І. Виговського з М. Пушкарем. Коли ж порівняти кількість приміток до тексту С. Твардовського, то їх буде не менше, ніж до тексту С. Величка. Можна запевнити, що коли б хто-небудь узявся коментувати будь-який історичний твір початку ХІХ ст., таких приміток було б не менше.

Літописець використовує С. Твардовського, але теж своєрідно. Деякі детальні його описи він скорочує і часто править окремі дані, інколи на шкоду. Літописець це робить, ясна річ, несвідомо, вважаючи свої дані правдивішими. С. Величко часом відчутно плутає виклад, наприклад, опис битви на Дрижополі, але трапляється це рідко. Отже хочеться думати, що він широко користувався матеріалами, які йшли з козацького боку, але не завжди міг перевірити їх. Не все він знає, часом опускає значні події, наприклад, другий похід Б. Хмельницького під Львів, і часто в своєму незнанні зізнається. Загалом від 1654 р. у нього трапляється більше помилок, можливо, цим роком закінчувався діаріуш С. Зорки. Не дуже добре він знає й епоху І. Виговського, хоч описи його змагання з М. Пушкарем, про що вже йшлося, заслуговують на серйозну увагу істориків.

Все це загальні спостереження, але й вони дають підставу висловити свої міркування щодо правдивості самого діаріуша С. Зорки. Такий діаріуш існував, про це свідчить і те, що Г. Грабянка користувався діаріушем, писаним під час війни Б. Хмельницького, але не можна не погодитися з думкою Г. Карпова, що С. Величко не зумів ним як слід покористуватися, хоча сумнів викликає те, що це був Літопис Самовидця. Очевидно, діаріуш С. Зорки таки загублено, принаймні вже С. Величко не міг його дістати для роботи. Чи щось сталося із самим діаріушем, чи втрапив у якусь біду його власник, як утрапив був і сам літописець, — невідомо.

Всі ці роздуми стосуються першого тому Літопису, який, зауважимо, зберігся найгірше і не складає основної цінності твору. Найціннішим вважається другий том, який іде під окремим заголовком, зі своєю передмовою. Він, майже за одностайним визначенням істориків, найцінніший. Це помітив ще В. Антонович, який засвідчив, що хоча в нім є запозичення також, але їх зовсім небагато, а головна й найістотніша частина складається переважно з особистих спогадів чи розповідей очевидців. «У свій твір Величко ввів величезне число політичних документів, узятих з канцелярії та архіву, а це складає неоціненний матеріал. Крім особистих спогадів, він уніс записки знайомих йому сучасників. Нарешті, його праця відзначається певною художньою ширістю та гумором, який під виглядом добродушності відчувається при описах трагічних подій»⁵⁷. До цієї думки приєднується В. Іконников⁵⁸. Відзначають це й інші дослідники. Таким чином, другий том Літопису — це не тільки видатний художній твір, яким є й перший том, але й історичне першоджерело.

9

С. Величко писав свій Літопис складною канцелярською мовою, яку можна назвати й штучною, — такою мовою не розмовляв ніхто. П. Житецький визначив її як «строкату, причавлену при тому канцелярською рутинною, з роздутим уявленням про козацьке наріччя»⁵⁹. І справді, С. Величко називає свою мову козако-руською і визначає як козацьке наріччя. У ньому живе оте дивне, як на наш погляд, переконання, що освічений чоловік все-таки повинен користуватися мовою особливою, яка відрізнялася б від тієї, якою розмовляють у побуті. Це судження було внесене в нашу культуру давно, ще в часи Київської Русі. В Європі це була латинська мова, у нас — старослов'янська. Але С. Величко відрізняє свою мову від старослов'янської, яку, з усього видно, знав дуже добре; зрештою, перед нами типова книжна українська мова, якою широко користувалися як літературною тільки на Україні в ХVІІ—ХVІІІ ст. Інша справа, що вона залишалася мертвою, як мертвою була й сама ідея

вигляду якось окремішу «наукову мову». Але така практика існувала впродовж століть — суміш української народної і старослов'янської, густо пересипана полонізмами й латинізмами, з фразою, будованою не без впливу латинської. С. Величко користується цією мовою вільно й набуває чималої практики, вживаючи її. Це й справді відчутно, бо літописець легко передає за допомогою цієї мови складні стилістичні конструкції, навіть настроєві нюанси. У нього вона тече рівно, як ріка, чи бурунить, підіймається до високої патетики (цікаво, що в цьому випадку у Величка збільшується кількість церковнослов'янізмів), чи спадає до буденної розповіді й набирає рис живої розмовної української мови. Народна стихія проривається в ній у вигляді приказок, густо розсипаних по всьому тексту, окремих слів та виразів, навіть окремих речень.

Годиться відмітити кілька рис Величкового письма. Літопис написано, по суті, одностильово, але нерівно, є місця кострубатіші, є гладші — тут треба зважити на загальний стан неопрацьованості рукопису. В текст вводяться часом легенди, вірші, оповідання, а окремі частини звучать як окремі оповідання (наприклад, опис Корсунської битви, опис розправи І. Виговського над М. Пушкарем, опис нападу турків на Запорозьку Січ, похід І. Сірка на Крим, облога Чигирина турками). Окремою новелою треба вважати вже згадану переробку четвертої частини поеми Т. Тасо «Звільнений Єрусалим». Не без інтересу сприймається запис дискусії І. Галятовського з єзуїтом Пекарським — у ньому нас цікавить не так предмет розмови, як свідчення начитаності й сили логічного доказу стародавніх учених, — Пекарський значно поступається в цьому перед І. Галятовським, що, мабуть, приваблює С. Величка. Часом трапляються вставки, в яких бачимо мистецькі вподобання літописця — лист, де описується пророкування кінця світу, випис із астрономії Ормінського тощо. Таких прикладів можна наводити ще і ще — всі вони часом заокруглено цільні, і, що цікаво, деякі з них будуються за твердими законами оповідання. Стародавнє оповідання у нас вивчено мало, і твір С. Величка дає матеріал для окремого дослідження. Він уміє вести розповідь, викликаючи у читача інтерес, а насамкінець подає вражаючу сцену, згадаймо хоча б опис Сіркового походу на Крим і сцену загибелі перевертнів. Саме тому деякі описи набувають особливої художньої сили, наприклад, сцена загибелі І. Брюховецького чи А. Мурашка. Завдяки об'єктивному викладу, насиченості Літопису документами, які читаються інколи й нуднувато (зокрема, розтягнуті грамоти царів чи договори), такі введення відіграють особливу естетичну роль.

Цікаво розглянути й невелику антологію віршів, які вмістив С. Величко у свій твір. У першому томі їх мало, тільки один (а може, лише уривок) — це епітафія на смерть Іскри. Вона коротка, написана мовою, близькою до Величкової, і має навіть Величкову мораль — засуджує міжусобиці. Автор не називається. У другому томі вміщено ряд поетичних творів: якийсь розсудливий малоросійський поет, очевидно І. Величковський, пише хвалу чернігівській чудотворній іконі; неназваний автор (Л. Баранович) складає епітафію І. Брюховецькому — зразок блискучої версифікаційної вправності, подається ж його епітафія Й. Тукальському польською мовою. Вводяться блискучі поетичні пам'ятки, що оспівують чигиринську війну 1677 р.: панегірик О. Бучинського-Яскольда та вірші невідомого автора польською мовою. В цих творах бурунить справжнє поетичне чуття, справжня пристрасть, є в них сильні, різючі образи. Ці та інші вірші ставлять цікаве питання перед літературознавцями про так звану полонізовану українську поезію II пол. XVII ст. Так само, як маємо польських поетів української школи, що писали по-українському, а залишалися поляками, так само маємо прецедент з авторами, які, пишучи польською мовою, залишалися гарячими патріотами козацтва і співцями їхніх подвигів. Між іншим, С. Величко називає О. Бучинського-Яскольда поетом козацьким, хоч його панегірик і писано «польськими ритмами». Це саме він каже й про невідомого автора цікавих віршів про чигиринську війну 1677 р., що також користувався «польськими ритмами».

В основному це зразки високої поезії, але він використовує і поезію невисокого художнього рівня — панегірик Петрові І невідомого автора польською мовою. Для історика літератури цікавою є думка єпископа Й. Шумлянського, та С. Величкови вона не подобається з ідейних міркувань, і тому він подає тільки її початок. Автор думи закликає єднатися з поляками для війни проти турків. І. Франко знайшов цю думу повністю і опублікував свого часу в Записках Наукового товариства ім. Шевченка. Важкуваті вірші І. Величківського, які підніс той у Полтаві гетьману І. Самойловичу. Цілком можливо, що літописець взяв їх у автора. Цікавий зразок уїдливих політичних

віршів дає невідомий автор, один із наближених, як пише С. Величко, підручних гетьмана І. Самойловича, — чи не належать вони І. Мазепі, адже той, напевне, віршував? Є тут і версифікація В. Ясинського «Надгробок М. Лежайському» з чисто бароковим обігруванням поняття: лежати — Лежайський.

Уся ця антологійка розгортає нам досить цікаву й широку картину літературного процесу II пол. XVII ст.: панегірики, політичні вірші, описи битв, епітафії, дума, що також є політичним віршем. Українська поезія того часу була злободенна й животрепетна, вона мала високоталановитих поетів і бездарних писальників, тобто літературне життя нуртувало і мало свої багатоманітні форми.

10

Таким чином, Літопис Самійла Величка є не тільки результатом діяльності однієї людини. Це й Літопис, й історичний, і художній, і публіцистичний твір, збірка документів автентичних і художніх стилізацій під документ, антологія художніх творів різних авторів. А насамперед — то витвір духу самого С. Величка, велична пам'ятка, якій немає рівних у тогочасній нашій культурі. Поруч з І. Вишенським, Л. Барановичем, Ф. Прокоповичем, Г. Сковородою, І. Фальківським С. Величко — монументальна літературна постать. Його життя пішло на те, щоб написати найбільший літопис, що його знає українська історіографія, хоч він і втратив за цією роботою зір, та справу свого життя зумів довести до кінця. Цей Літопис, будучи злитим із різних шматків, — грандіозне мозаїчне панно, котре, попри помилки, нашарування, пил, залишається вражаючим і до сьогодні, адже все в ньому взаємозв'язане, сплетене хай і химерно, але вибагливо. Отож усією масою докладної інформації, з'єднанням усіх картин та описів твір не міг не впливати на наступні покоління; Відомо, як Літопис полонив Тараса Шевченка⁶⁰. «Як художник і вчений, — пише дослідник, — Шевченко працював у 1845—1847 рр. в київській комісії для розбору давніх актів, розшукував документи, жваво цікавився їхньою публікацією. Він двічі приїздив у Москву до Бодянського, який був великим знавцем стародавніх українських пам'яток, зокрема літописів, і мав велике їхнє зібрання»⁶¹. «Спасибі тобі, — пише поет тому-таки О. Бодянському, — ще раз за літописи, я їх вже напам'ять читаю. Оживає моя мала душа, читаючи їх! Спасибі тобі!»⁶². Серед цих літописів був і Величків. Не один образ Кобзаря навічно безсмертним твором С. Величка, і це чи не найцінніший пам'ятник на честь видатного світоча духу нашої культури I пол. XVIII ст.

Сам же Самійло Величко не дочекався, як уже було сказано, виходу свого твору в світ. Він згорів у сутінках XVIII ст., але його думки, його віра й натхнення лишилися навіки. Вони пройшли через спопеляючі хвилі часу як дорогий нетлінний скарб. І цього вже досить, бо коли твір несе в собі «велику музику», як писав свого часу Василь Стефаник, він гідний свого призначення.

Валерій Шевчук

Примітки

- 1 Літопись Самоила Величка.— К., 1855.— Т. III.— С. 90.
- 2 Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками.— К., 1926.— С. 2.
- 3 Літопись событий Самоила Величка.— К., 1864.— Т. IV.— С. 3.
- 4 Дзира Я. Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР.—К., 1971.— С. 199— 200.
- 5 Там же.
- 6 Літопись Самоила Величка.— С. 90.
- 7 Літопись Самоила Величка.— С. 423.
- 8 Дзира Я.— С. 201.
- 9 Там же.— С. 202.
- 10 Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками.— С. 2.
- 11 Там же.
- 12 Там же.
- 13 Літопись Самоила Величка. (Передм.).—К., 1851.— Т. II.
- 14 Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками.— С. 252.
- 15 Літопись событий Самоила Величка.— Т. IV.— С. 290.
- 16 Багалій Д. Нарис української історіографії.— К., 1925.— Вип. II.— С.68.
- 17 Лазаревська К. Передне слово // Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками.— С. III, IV.
- 18 Палеографический Изборник // Материалы по истории южнорусского письма XV—XVIII вв.— К., 1899.— С. 14, 15.
- 19 Лазаревська К. Передне слово // Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками.— С. VIII.
- 20 Цікаво визначити джерело, за яким писав свою новелу С. Величко. В. Перетц знайшов український переклад частини поеми Т. Тассо. (Див.: Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.— Ленинград, 1928), але С. Величко, певне, знав цю поему в польському перекладі Г. Кохановського, що виходила тричі в XVII ст.
- 21 Иконников В. Опыт русской историографии,—К., 1908.—Т. 2, кн. 2.— С. 1584.
- 22 Грушевский М. Об украинской историографии XVIII в. // Изв. АН СССР. Отделение общественных наук.— VII сер.— Ленинград, 1934.— № 3.— С. 216.
- 23 Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Філософська думка.— 1970.— № 6.— С. 92.
- 24 Там же.— С. 93.
- 25 Там же.— С. 101.
- 26 Там же.
- 27 Там же.— С. 99.
- 28 Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Філософська думка.— 1971.— № 1.— С. 100.
- 29 Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками.— С. 4.
- 30 Гегель. Эстетика.— М., 1971.— С. 370.
- 31 Багалій Д. Нарис української історіографії.— С. 69.
- 32 Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Філософська думка.— 1971.— № 1.— С. 102.
- 33 Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками.— С. 58.
- 34 Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Філософська думка.— 1971.— № 1.— С. 103.
- 35 Там же.— С. 107.
- 36 Там же.— С. 109.
- 37 Там же.— С. 102, 103.
- 38 Там же.— С. 109.
- 39 Карпов Г. Начало исторической деятельности Б. Хмельницкого.— М., 1873.— С. 215.
- 40 Там же.— С. 248.
- 41 Марченко М. Українська історіографія.— К., 1959.— С. 72.
- 42 Дзира Я.— С. 205, 206.
- 43 Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького // ЗНТШ.— Львів, 1925.—Т. 138—140.
- 44 Карпов Г. Начало исторической деятельности Б. Хмельницкого.— С. 249.
- 45 Там же.— С. 258.
- 46 Иконников В. Опыт русской историографии.— С. 1589.
- 47 Марченко М. Українська історіографія.— С. 72.
- 48 Грушевский М. Об украинской историографии XVIII в.— С. 215.
- 49 Петрикевич В. Літопись С. Величка а «Wojna Domowa» С. Твардовського // Порівнююча студія.— Тернопіль, 1910; Клепацький П. Літопис Величка // Записки Полтавського ІНО.— 1925.—Т. 2.— С. 37—76.

- 50 *Петровський М.* Псевдо-діаріуш Самійла Зорки // Записки історико-філологічного відділу ВУАН.— 1928.— Кн. XVII.— С. 160—204.
- 51 *Величко С.* Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками.— С. 31.
- 52 *Документи Б. Хмельницького.*— К., 1961.— С. 23—24.
- 53 *Перетц В.* Историко-литературные исследования и материалы.— СПб, 1900.—Т. I.—С. 99.
- 54 *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.*— К., 1900.— Вип. I.—С. 11.
- 55 *Там же.*
- 56 *Там же.*— С. 23—25.
- 57 *Антонович В.* Источники для истории Юго-Западной России // *Антонович В.* Лекции 1880—1881 г.— К., 1881.—С. 20—27.
- 58 *Иконников В.* Опыт русской историографии.— С. 1597.
- 59 *Житецкий П.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв.—К., 1899.— С. 116—136.
- 60 *Дзыра Я.* Летопись С. Величко и творчество Т. Шевченко // Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук.— К., 1963.— С. 4.
- 61 *Там же.*
- 62 *Шевченко Т.* Твори: В 5 т.— К., 1985.—Т. 5.—С. 286.

Від перекладача

Літопис написаний досить складною українською книжною мовою, яка ввібрала в себе елементи живої мови, старослов'янізми, слова польські й латинські. Тому перекладач вважає за потрібне визначити й довести до читача головні принципи, якими послугувався при перекладі:

1. Латинські терміни й латинізми, незрозумілі сучасному читачеві, перекладено, за винятком тих, тлумачення яких можна знайти в теперішньому словнику іншомовних слів.

2. Терміни польського походження й полонізми перекладено також, за винятком тих, що ввійшли в літературну мову як історизми.

3. Терміни живої української мови, що є історизмами, не перекладалися, менш поширені із них пояснено.

4. Структуру речення перекладач змінював, але часто «вклеював» у текст певні Величкові звороти й слова, зрозуміти які легко і які не суперечать сучасним нормам української мови. Величкове довге речення часто розбивалося на кілька коротших, стилістична архаїчність викладу зберігалася лише так, щоб не утруднювати сприйняття тексту.

5. Діалектизми залишено здебільшого ті, які легко зрозуміти сучасному читачеві.

6. Відступи від тексту в перекладі мінімальні, лише з огляду на стилістичні потреби.

7. Розбивка на абзаци робилася з урахуванням сучасних вимог.

8. Написи на колонці сторінки опускалися, оскільки Величко робив їх для самопозначок, за винятком тих, які є авторськими примітками.

9. Географічні назви відтворено за Величком, надто перекручені перекладач пояснював. Різнописання частково уніфіковано.

10. Назви національностей і країн даються за Величком без змін, але з роз'ясненням у примітках.

11. Не змінено також транскрипцію прізвищ, виправлявся тільки правопис. Різнописання уніфіковано.

12. Імена подано в сучасній транскрипції, за винятком тих випадків, коли старе написання імені якимось пов'язане зі змістом оповіді.

13. Приказки, вживані Величком, не змінено.

14. Скорочення в тексті не зберігалися, слова подано лише в повній їхній формі.

15. Російські та польські тексти документів, уміщені в Літописі, перекладено на підставі визначених тут засад.

16. Усі вміщені у виданні ілюстрації документовано. Цифра в дужках відсилає читача до видання у списку літератури ілюстративного матеріалу, який подається в кінці книги.

Передмова до читальника

Цікавому норову людському не може нічого бути сподобнішого, ласкавий читальнику, як читати книги й дізнаватися про давні людські діяння та вчинки. Бо чи може у печалі щось швидше стати ліком, як той же книжковий, пильно й до речі вжитий, медикамент? Спізнав я те сам, коли мав скорботу; читаючи та слухаючи книжки і дізнаючися з них про всілякі людські пригоди й біди, я вчився зносити терпляче і власні злигоди; покладався-бо на приказку — в терпінні вашім знайдеться душа ваша. Думаючи про це й оглядаючи літописні та історичні писання чужоземних письменників, читав я про всілякі діяння й побачив, що славу тих чужоземців пояснено й не затемнено. Цього не скажеш про наших сармато-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами. Наші письменники про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів. Бо коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми куцим і короткослівним рєстриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин.

Отож гідні похвали подвиги наших козако-руських предків описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі, латинські, німецькі та польські. Можна прочитати там і про описану вже в мене Хотинську війну¹*, проте ці книжки важко не тільки витлумачити й перекласти на козацьку мову, але й дістати в Малій Росії. Річ відома: як мертвої плоті ніхто, крім божої благодаті, не воскресить, так не може людина навіть суєтну сьогосвітню славу вяснити й описати без літописних свідчень. Тим-то я й не посмів писати того, про що не мав певного знання. І це не через лінощі, а тому, що наші козацькі літописці, наслідуючи давніх ледачих письменників, через недбальство не описали славні й великі діла своїх вождів. У ті роки, коли шведські війська перебували в Польщі та Саксонії², я проходив з помічним малоросійським військом, яке було послане за монаршим, його царської пресвітлої величності, указом на допомогу полякам проти шведів, через тогочасну малоросійську Україну, що лежить на захід від Корсуня й Білої Церкви. Перейшов я Волинь та князівство Руське до Львова, Замостя, Бродів і далі, і перед моїми очима постали численні безлюдні міста й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори й горби. Всі вони правили тоді за пристановище і поселення диких звірів. Я побачив, що фортеці, які траплялися нам на шляху у військовому поході (у Чолганському, в Константинові, Бердичеві, Збаражі і Сокалі), одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли — розруйновані, зарослі землею, запліснявілі, обсажені бур'яном і повні лише черв'як, і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздиться. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочасні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи за втратою його, називали й проголошували поляки раєм світу — був він перед війною Хмельницького немовби друга обітована земля, що кипіла молоком і медом. Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток сухих і голих — їх покривало саме тільки небо. Я питав тоді себе: «Хто вони?» Надивився я того всього, що кажу, порожнього й мертвого, повболівав серцем і душею — бо ж зробилася пустокою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської, і впали в незвідь посельці її, славні предки наші!

Попитав я тоді багатьох старих людей, чому це так, через що і через кого спустошено тую землю нашу. По-всякому відповідали мені, — один так, другий інакше, і не міг я з їхніх неоднакових розповідей достеменно довідатись про падіння й занепад тогочасної нашої вітчизни. Тільки заглибившись у козацькі літописання, спізнав я про деякі причини того занепаду (про це оповім далі, у розділі другому) Багато дечого я взнав про той занепад і від віршованої книги Самуїла Твардовського³, яка має назву «Війна домована», — вона була надрукована в Каліші 1681 року. Скористався я книгою німецького історика Самуїла Пуфендорфія (її переклали з латини на російську мову й видрукували в столярному місті Санкт-Петербурзі 1718 року)⁴, а також діаріушем Самуїла Зорки⁵, секретаря Хмельницького (про Зорку я розповів докладніше в дев'ятому розділі першої частини). Однак і в людських розповідях, і в літописаннях я побачив розбіжності і був непевний, не знаючи, хто з тих істориків мав рацію, а хто ні. І все ж як воно не є, я, прагнучи праці, зважився вивести для твоєї вигоди, цікавий читальнику малоросійський, простим стилем і козацьким наріччям, розклавши на частини й розділи цю історію про війну Хмельницького з поляками і про тогочасний україно-малоросійський занепад.

Я брав те, що повідане в книзі Твардовського стислим, мережаним і заплутаним віршем (про це й сам автор свідчить в останній своїй книзі), й, оминаючи панегіричний та поетичний непотріб, що належить знати тільки підліткам, виводив (тримаючись, як сліпий плоту) лише військові дії. Я змінював у деяких місцях зміст Твардовського (через віршову трудність), але дуже не набагато. Правдивого ж викладу історії та військових подій я не порушував, а коли чого не було в Твардовського, те докладав із Зорки та ін-

* — Див. примітки в кінці кожного розділу.

ших козацьких літописів. А чого не було в Зорки, те додавав із Твардовського. Пуфендорфій же, як далекий від Малої Росії історик, описав ту війну Хмельницького дуже коротко. Треба ще додати, що Твардовський хоч і описав у одній книзі дванадцятилітню домову⁶ польську війну, однак відвів у ній боротьбі Хмельницького з поляками тільки вісім літ. Тобто йдеться там до того часу, коли Хмельницький з козаками та всією Малою Росією піддався під протекцію російському цареві. В подальші чотири роки поляки воювали з росіянами, шведами й венграми. За той час помер Хмельницький, гетьманував, а потім зрадив Виговський, була Гадяцька комісія, впали на сьогобічну Україну великі біди, потім гетьманували Безпалий та Юрась Хмельниченко — збіглося це, на лиху годину, з тодішніми людськими розрухами.

Отож, ласкавий читальнику, коли що здається тобі в цій моїй праці непевне й неправильне, то, може, воно так і є. Ти ж бо, коли добудешся досконаліших козацьких чи якихось інших літописів, забудь лінощі, полай мене за невігластво в цій справі і, покладаючись на ті правдивіші літописи, але не знищуючи й моєї нікчемної праці, виправ мене даним тобі від Бога розумом. Бо нині, через сімдесят років після війни Хмельницького, важко домагатися досконалого знання і правди про ті військові події, тогочасні українські спустошення й сьогочасні шкоди. І це тому, що мало є, як я вже казав, козацьких літописів, та й ті письменники, що я їх згадував, не викладають, мабуть, правдиво подій, а з ними і я сам; недаремно ж бо кажуть: кожна людина — лож! Ти ж, ласкавий читальнику й правдолюбцю, все те мені вибач і покрий своєю благодистинєю. Покірно прошу тебе цього і навзаєм бажаю тобі мати від найвищого господа і творця всі тимчасові і вічні блага.

Пильно і всеістинно

правдешній Малої Росії син,
тобі ж, читальнику-співвітчизнику,
всіх благ завжди бажає твій брат і слуга
Самуїл Васильович ВЕЛИЧКО,
який був колись у генеральній
військовій гетьманській канцелярії
канцеляристом війська Запорозького.

Примітки

¹ Маються на увазі записки М. Титлевського, які відкривали літопис С. Величка в рукописі. Їх уміщено в додатках до видання: *Летопись Самоила Величка*. — К., 1848. — Т. 1.

² Йдеться про наступ Карла XII на Польщу в 1701 — 1702 рр. Війна закінчилася поразкою саксонсько-польських військ (під Клішовом, 1702 р.), після чого було скинуто з польського престолу Августа II.

³ *Твардовський Самуїл* (1600 — 1661) — польський поет.

⁴ *Пуфендорф Самуїл* (1631 — 1674) — знаменитий німецький юрист та історик. Книга, якою користувався Величко, звалася «Введение в историю европейскую».

⁵ Щодо особи Зорки в історичній літературі були великі суперечки. Акти не засвідчують такої особи як писаря Б. Хмельницького. Деякі вчені вважають його вигадкою самого Величка, завважаючи схожість імен при переліку джерел. Все-таки якимось джерелом Величко користувався. Можливо, іменем Зорки прикривався інший автор. Зорку визнавали С. Соловійов, М. Костомаров, М. Максимович, О. Левицький, К. Заклинський, В. Антонович, О. Лазаревський, В. Петрикевич, В. Липинський, Д. Багалій, П. Клепацький та ін.; заперечували його Г. Карпов, М. Грушевський, М. Петровський, І. Франко, І. Крип'якевич, В. Іконников.

⁶ *Домову* — громадянську.

ЧАСТИНА ПЕРША

І РІК ПЕРШИЙ ПОЧАТКУ ВІЙНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПРОТИ ПОЛЯКІВ

Вивід про Хмельницького та його дітей; про Пуфендорфія — німецького історика — і розповідь його про війну Хмельницького, наругу, гніт, розорення україно-малоросійське, що мали ми від поляків; про те, коли це почалося і як тривало; про хитрощі Хмельницького, завдяки яким він відібрав у Барабаша королівські привілеї, і причини виїзду Хмельницького з України до Запорозької Січі; про початок війни з поляками; про оманну кореспонденцію Хмельницького з польськими панами; про побит і присягу Хмельницького в Криму і прихильність до нього хана; про те, як хан відпустив його з Криму із Тугай-беєм; про прибуття Хмельницького до Січі, настановлення його там гетьманом із врученням клейнодів військових і з тодішніми почестями війська Запорозького; про число низового війська, про січових писарів тощо; про три знаки перед війною Хмельницького; про те, що поляки зрозуміли хитрощі Хмельницького з його кореспонденцією і послали на Україну польські війська; про їхню невинність; про виїзд Хмельницького з військом із Січі; про з'єднання його з реєстровими козаками, які пливли Дніпром до Кодака на чолі з Барабашем; про перший розгром поляків на Жовтій Воді; про тамтешню здобич, влови і страту Чаплинського; про рушення Хмельницького до Корсуня, повторний цілковитий розгром поляків із їхніми гетьманами, здобич тодішню тощо; про відозву Хмельницького до Вишневецького і згубу козацьких посланців; про рушення Хмельницького від Корсуня до Білої Церкви і розіслання по цілій Україні своїх просторих універсалів; про загайку під Білою Церквою; про лічбу там війська Хмельницького й гармат; про виділення полковників і розіслання їх на війну; про смерть короля Владислава; про зруйнування Нестервара та інших міст; про страх поляків; про заміряння козаками кордону козацького по Горинь тощо; про Вишневецького, який виїхав із Лубен і чинив у різних місцях мордування; про його військові сутички повсібіч із Кривоносом; про похід Хмельницького від Білої Церкви до Пиляви; про взяття Кривоносом Бара; про лічбу поляками свого війська під Чолганським і їхній похід до Пиляви; про загальний страх у Польщі; про подальші військові події того ж літа; про взяття Збаражя зі шляхетським майном; про відкуп від Хмельницького міст Львова й Замостя; про всілякі події і тодішні лядські сейми; про польське посольство до Хмельницького і про те, як він повернувся від Замостя на Україну; про повторне польське посольство до Хмельницького з подарунками і фальшивою приязню; про погреб короля Владислава і коронацію Яна-Казимира з лядськими почестями; про розташування на зимівлю військ Хмельницького понад Горинню; про те, як Хмельницький прибув до Переяслава і як вітали його малоросіяни; про всіляких посланців до Хмельницького і про те, як їх відпроваджено; про поведження поляків у різних місцях і про жидів; про Шумейковий похід на Кодак і його невдачу.

Розділ I

***Вивід про гетьмана Хмельницького, хто він був і звідки;
про дітей його та значніших слуг; про німецького історика Пуфендорфія.***

Не міг я достеменно взнати й вивчити з книжкових оповісток, у якому, власне, році заклали й завершили у Польщі славний Бродський замок⁷. Довідався я тільки з однієї шляхетської польської повісті те, що Зіновій Богдан Хмельницький служив у Польщі як вільний і значний шляхтич, маючи чин конюшого⁸, у вельможного пана Потоцького. Коли ж замок був уже готовий, Потоцький із багатьма рівними собі польськими шляхтичами прибув до Бродів оглянути той замок, фундатором якого він був⁹. Ходив з тою своєю свитою, розглядаючись, по бродських валах і дуже був задоволений: Бродська фортеця, яку він спорудив власними стараннями і коштом, виглядала показною й міцною. Тут-таки чув він од дворових своїх велику собі хвалу — всі відзначали цю фортецю і називали її неприступною. Ходив тоді при Потоцькому тими валами і конюший його Хмельницький. А що був від природи старатливий, моторний і вчений, то сподобився від свого пана тої милості, що його запитано такими словами: «А що думаєте ви, пане Хмельницький, про цю фортецю? Я вважаю, і всі з цим згодні, що вона неприступна». Хмельницький побачив, що його підпийлий пан збирається пофантазувати, і вчинив необережно таку відповідь: «Ясно-вельможний добродію, що рука людська зробить, те й зруйнувати може». Звісно, що сказав він правду, але бродський фундатор пан Потоцький такою відповіддю був дуже вражений. Однак Хмельницький не завважив цього, лише згодом його співвітчизники, а також найближчі панські слуги, з якими він був у

добрих і приятельських стосунках, застерегли його, що він має того ж дня згубити від панського меча голову. Тоді, не чекаючи своєї смертної чаші, тільки-но почали накривати столи у новозведених панських будинках, він, Хмельницький, вийшов тихцем із замку на свою квартиру, що її мав у самих Бродах. Там вивів свої кращі коні і, склавши у в'юки, що було в ту хвилину при ньому, поспішно й таємно рушив зі своєю челяддю у незміряний путь. Отож, поки дійшло до половини панського обіду, Хмельницький уже встиг улузати миль три-чотири.

У пів-обіді пан Потоцький, вже добре зігрівши собі сикером лоба, наказав своєму покойовому винести собі з кімнати палаша, а іншого свого служника послав покликати свого конюшого Хмельницького. Той, не знайшовши Хмельницького по всьому замку, удався до його квартири, а там дістав від челяді відповідь, що Хмельницький посідлав і пов'ючив коней і рушив поспіхом із квартири незвідь-куди. Служник приніс цю звістку своєму панові Потоцькому, і всі тоді зрозуміли, що Хмельницький назавжди полишив свою службу й утік від панського гніву. Пан Потоцький, почувши про виїзд Хмельницького, ще більше розгнівався і зараз же наказав слугам гнатися за Хмельницьким шонайліпшими своїми кінями і завернути його. І хоч таку гонитву вчинили, але марно, бо Хмельницького не догнали — він щасливо й без жодної шкоди прибув із Бродів на Україну. Тут він прожив деякий час, спізнався з добрими козацькими молодцями і від'їхав із ними на Низ до Запорозької Січі. Там він провів кілька років, набуваючи потрібної собі вправності в труді військовим, ходив із запорозькими козаками на бусурманські поселення і не затуляв у боях перед ворогом свого обличчя — за це він був у великій шані у Запорозького війська¹⁰. Нарешті, змудившись у Запорозькій Січі, він виїхав до українсько-малоросійських міст. Осів він у Чигринському повіті й женився, поймавши собі панну Ганну Сомківну¹¹. З нею Хмельницький мав двох синів: Тимоша та Юрія, і третю — доньку Єлену¹².

Він був освічений¹³ і серед реєстрових козаків знаменитий, а в боях проти бусурманів особливо відзначився. (Було це в 1621 році на Чорному морі за короля польського Жигмунда III та його сина принца Владислава¹⁴, де він був разом із десятком тисяч козацького війська — поляки воювали тоді під Хотинню з тодішнім турецьким царем Османом, та в інші часи й випадки). Отож Хмельницький завше виявляв польському королеві й Річі Посполитій значні, достойні нагороди, прислуги й вислуги і мав за це від короля Жигмунда і від сина його принца Владислава, а також від Річі Посполитої надані йому і ствержені вічним королівським привілеєм певні ґрунти й землі в Суботіві Чигринського повіту¹⁵. Він посів тут Суботівську слободу, мешкав на тих добрах своїх і почав був досить розживатися, як свідчить і Твардовський у своїй першій книзі. Однак ворог, ненависник добра людського, — скориставшись у цій справі Чаплинським, — із задрості вигнав Хмельницького на деякий час зі свого дому й посілости назад до Запорожжя. То було призвісником значного й незчисленного пролиття православної і римської крові, принесло великі спустошення і руйнування Короні Польській і Україні малоросійській, — про це ти, цікавий читальнику, довідаєшся з історії, яка лежить перед тобою. А я, знову повертаючись до своєї оповіді про Хмельницького, хочу ще додати, що обидва сини Хмельницького, Тиміш та Юрій, були самовільні паливоди. Юрій, проте, ще не так — був-бо з натури євнух, але старший, Тиміш (він оженився, ще коли не завершилася війна Хмельницького з поляками, про що буде мова далі, на доньці тодішнього волоського господаря Домні)¹⁶, до того був самовільний, що після батькової смерті (якщо то правда) повісив на воротах мачуху свою, Чаплинську¹⁷. Треба сказати, що Хмельницький, прийшовши з козацьким військом із Запорожжя до Чигрина, піймав був свого ворога Чаплинського і відтяв йому голову. Після того він поймав собі в жінки його дружину.

Тиміш Хмельниченко недовго прожив з Домною, його вбили в Сучаві, а Домна, щоб знайти собі тишу й спокій, перебралася з України, що палала тоді у вогненному смерчі, на своє батьківське добро у Волоську землю¹⁸. Там вона, як багата вдовиця-пані, господарювала аж до своєї смерті. Смерть спіткала її ненароком: якісь козацькі голодранці та гультяї верталися зі своїх військових затишів і, по-розбійницькому напавши на її будинок, пограбували всі, що лежали там на видноті, скарби й багатства. Це їх не вдовольнило, і вони почали допитуватися в Домні муками й тортурами, де заховано інший скарб. Але вона, будиши жінкою сміливою, відповіла гультям так: «Хай краще володіє моїми скарбами бездушна земля, ніж ви, одушевлені вороги мої». По цих словах і закінчила своє життя Домна Тимошиха.

Юрій Хмельницький після батькової смерті й після гетьманства Виговського трохи гетьманував у Чигрині під державою великого гусударя російського. Його він незабаром зрадив і, зневірившись у своєму талані, подався до Турецької Порти. Там він став ченцем, однак на оттоманське бажання скинув своє чернецтво — його знову послано на Україну гетьманом, цього разу від Порти. Він був ударований від Порти значним титулом і писався так: «Юрій Хмельницький Венжик, князь сарматський і гетьман усього Запорозького війська». Про це коротко йдеться в конституціях короля Яна Собеського на 35-м листку — їх друковано в Кракові у 1677 році.

Єлену Хмельницьківну спершу поймав був за жінку шляхетний чоловік Данило Виговський¹⁹ — рідний брат того Виговського, що трохи гетьманував по Хмельницькому. Після нього її взяв за дружину Павло чи Пантелеймон Тетеря, котрий теж трохи часу був у Чигрині козацьким гетьманом (перед уманським гетьманом Ханенком). Але ми тут про це поширюватися не будемо, а почнемо розповідати про війну Хмельницького з поляками.

У той військовий час були при Хмельницькому двоє відомих, шляхетного козацького роду людей. Один, Петро Дорошенко²⁰, служив за конюшого, а другий, Іван Брюховецький, — за старшого служника.

Обидва вони були спритні і в мові світській управні, отож були свого часу пошановані від Бога й Запорозького війська гетьманськими гонорами: Дорошенко в Чигрині, а Брюховецький у Гадячому. Про все це попереду по їхніх літах оповіється детально.

Про історика німця Пуфендорфія

Я хочу детально описати війну Хмельницького з поляками, з'ясовуючи водночас, коли і з яких причин вона почалася, на підставі свідчень польського автора Самуїла Твардовського, котрий описав ту війну польськими віршами, що їх я переклав власним старанням на простий історичний стиль, а також на підставі літописних козацьких записів,— все це я уклав у частини та розділи. Але перш ніж дійти до цього, я вирішив, що треба дати тут витяг з історії німецького автора Самуїла Пуфендорфія, який також окреслив був, хоч і короткослівно, ту ж війну Хмельницького. В цій Пуфендорфівій історії не все так описане, як діялося насправді, однак є тут і правдиві речі: автор виявляє лядську неправду й козацьку невинність. Врешті, не дивина тому авторові, Пуфендорфію, і розминутися в чомусь із правдою, адже жив він за кількисот миль від Малої Росії в німецьких країнах і про ту війну Хмельницького не мав досконаlih та правдивих свідчень. Він покладався лише на поштові та газетні звістки, хоча, описуючи події, праці своєї не шкодував. Цього автора, Пуфендорфія, спершу переклали з німецької на латину, а потім, у царському місті Санкт-Петербурзі (про це я вже згадував), з латини на російську мову. Цю книжку було надруковано 1718 року.

Пуфендорфій у розділі десятому²¹

Року 1638 почалася війна поляків із козаками, яка вчинила для Польщі величезні шкоди. Було це так: селяни полишили вітчизну і приєдналися до козаків, дуже їх збільшивши. Це сталося тому, що багато польських вельмож стягли для себе на Україні великі маєтки та села і хотіли примножити свої прибутки дивовижними вимогами, а козакам уже тоді було віднято свободу. Воевода Конєцпольський радив тоді королеві, щоб приборкати, загнuzдати і присмирити козаків, поставити й укріпити в тому місці, де впадає у Дніпро ріка Самара, містечко Кодак з польським військом. Козаки намагалися тому перешкодити, але їх переможено й розгромлено поляками, і вони мусили видати ворогові гетьмана Балука та багатьох інших старшин. Поляки ж, не дотримавши обіцянки помилувати козацьку старшину, всіх до одного скарали. Потім на сеймі вони постановили позбавити козаків будь-якої свободи, а також забрати в них премицне місто Терехтемирів і на їхнє місце посадити там вояків, що пришлють їх вони. Так поляки приводять на Україну своє військо.

Козаки, хоч і мали з поляками багато жорстоких змагань, обіцяли лишатися вірними їм, аби лишень їм повернули старі устави й закони. Поляки це їм обіцяли, однак не тільки не дотримали слова, але завжди оздоблювали козаків. Не згадуючи про інші образи, що їм учинено, скажу тільки, що від них відібрали багато храмів грецької віри. Навіть гетьманові Хмельницькому було вчинене велике безчестя. Король дарував був йому право побудувати деякі млини, та один шляхтич, на ймення Іаринський, спалив їх, згвалтував гетьманову дружину та забив її разом із сином.

Року 1647-го, коли помер Владислав, на його місце обрано брата його Іоана Казимира. Хмельницький із помсти за своє безчестя підняв на бунт козаків. Ті ж, палячи ниви, полонячи, вбиваючи, розтліваючи жінок і дітей, вчинили польському шляхетству велику згубу. Але коли сенатори побуджували короля, аби він сам пішов на чолі війська проти козаків, то король відповів, що не треба було полякам палити млинів Хмельницького. За це поляки почали не довіряти королеві. Однак було зібрано до п'ятдесяти тисяч війська, яке потім козаки перемогли в бою й розгромили: забито в тім бою до десяти тисяч чоловік, тоді ж було взято і місто Київ.

Щоб відшкодувати цю поразку, поляки без королівського дозволу закликають у своє військо кожного сьомого і посилають ці полки на козаків. Але й їх було переможено й розгромлено у великій битві. Проте, коли Хмельницький відправив свого сина брата шлюб до Києва (мав той поінняти в дружину доньку волоського князя), поляки зненацька напали на Київ, пограбували його і полонили грецького патріарха, що тоді там був. Потім козаки посилають до короля послів, щоб запитати, чи за його волею це сталося. Король заперечив і відповів, що так учинили шляхтичі заради помсти. Козаки, з'єднавшись із татарами, приходять у Польщу з великим військом. Цього разу зустріти ворогів виходить разом зі шляхетством сам король. Він переміг їх і перебив у одному бою. Потім учинено з козаками мир, за що шляхтичі на короля дуже обурювалися, кажучи, що цим миром він пособив козакам. Коли поляки бунтувались отак через чварні незгоди, росіяни, що давно таке замислювали, починають відверто війну. Року 1653 вони приєднали до себе козаків, облягли Смоленськ і взяли його. Звідти вони пішли в Литовську землю і вельми її спустошили, взяли Вільно та інші міста і всі жорстоко розорили.

До цього місяця Пуфендорфій.

Примітки до розділу I

⁷ Замок у Бродях побудовано в кінці XVI ст. Легенда, яка йде далі, фантастична. В основі її відома згадка про оглядини Кодака, тільки оглядав фортецю не Потоцький, а Конєцпольський. Можливо, ця легенда пов'язана із згадуваним Величком фактом, що гетьман Потоцький дав у кінці 1647 р. наказ Кречовському арештувати чи умертвити Хмельницького.

⁸ Про таку службу Хмельницького невідомо нічого.

⁹ Фундатором Бродського замку був белзький воєвода Станіслав Жолкевський.

¹⁰ Дані про довголітнє перебування Хмельницького на Січі інші джерела не потверджують. Взагалі про життя Хмельницького до повстання 1648 р. відомо дуже мало. Знаємо, що Хмельницький жив здебільшого мирним життям. Врешті, на Запорозжжі його знали дуже добре.

¹¹ Ганна Сомківна була сестрою Якіма Сомка, пізнішого претендента на гетьманську булаву. Припускають, що вона померла ще перед історією з Чаплинським.

¹² Гадають, що Хмельницький мав більше дітей. Так знаємо про його сина, якого мордував Чаплинський. Дехто з істориків вважає, що то був Тиміш. Дочок Хмельницький мав дві: Катерину й Олену.

¹³ Хмельницький учився в єзуїтів у Ярославі чи у Львові і дістав середню шляхетську освіту. Інші дані — вчився в Київській колегії — беруться під сумнів.

¹⁴ Хмельницький не брав участі у війні 1621 р. — був тоді у полоні, куди потрапив під час цецорського розгрому поляків. Але цей факт приймають не всі історики, погоджуючись із думкою Величка.

¹⁵ Хмельницький мав чимале господарство. Відомо з джерел про 400 кіп збіжжя на його землях, які захопив Чаплинський, багаті стада, стави, млин та шинок.

¹⁶ Домна-Розанда, чи Локсандра, Олександра, була дочкою молдавського господаря Лупула; гадають, що Домна — це не ім'я, а значить буквально панна, хоч часто її звать Домна-Розанда.

¹⁷ Тут маємо ще одну легенду з життя Хмельницького. В ній ідеться про жінку, з якою Хмельницький після смерті своєї дружини жив невінчано. Чаплинський начебто захопив її і обвінчався з нею. Аж по корсунській перемозі Хмельницький відібрав її, і шлюб з нею благословив патріарх у Києві. Її було повішено 1651 р. — цей факт історики приймають. Величкове зауваження «якщо це правда» має сенс, бо Тиміш загинув за батькового життя.

¹⁸ Домна-Розанда вже не поверталася у Волощину. Вона жила спочатку в Суботові, тоді в Рашкові над Дністром, де в 60-х роках була вбита якоюсь козацькою ватагою.

¹⁹ Данило Виговський оженився на Катерині Хмельницькій; за Павла ж Тетерю вона вийшла заміж 1660 р. Катерина померла в 1668 р., вже після втечі Тетері до Польщі. Олена ж вийшла заміж за Івана Нечая, і доля її склалася трагічно. Її взято під Биховом разом з чоловіком у полон 1659 р. Припускають, що її заслано в Сибір, але російські документи того не потверджують.

²⁰ Факт непевний, бо ми знаємо, що конюшим у Хмельницького був Іван Славковський.

²¹ Дані, які подає Пуфендорф, справді плутані й неточні. Подальший текст їх скоригує.

Розділ II

Про наругу, гніт і розорення, що їх творили поляки малоросіянам; за якого короля і коли це почалося; скільки часу і до якого короля це тяглося. Про Русь, що після Батиевої руйни залюднилася, і про козаків, що з'явилися тут і почали жити нижче дніпровських порогів, про гетьманів їхніх. Про давні королівські привілеї, приватні й публічні, що були в малоросіян, і про те, як Хмельницький відібрав королівські, корисні малоросіянам, привілеї у Барабаша; також про Хмельницького, з якої причини він виїхав на Запорозьку Січ і після хитрощів з кореспонденцією до поляків відразу ж підняв військову на них же, поляків, зброю, літопис козацький.

Діялося це року від створення всього живого 7156, від здійснення слова божого творця і зиждителя світу господа Христа 1648, коли панували й верховодили в Москві великий государ-цар і великий князь Олексій Михайлович, а в Польщі — великий государ і великий князь Владислав Жигмундович Четвертий, король польський і шведський, — Пуфендорфій називає його Владиславом Шостим. Рік тоді був переступний²², літера ж великодня була К — красна. Чинилося тоді шляхетним малоросіянам і посполитим, що жили обіруч Дніпра, і козакам Запорозького війська велике гноблення й озлоблення від польських панів та їхніх доглядачів, і це було незалежно від королівської й Річі Посполитої волі. Їх безміру знищувано тоді й плюндровано, і це почали робити поляки, либонь, від 1333 року, як свідчать Гвагнін²³ та Пуфендорфій. Інший історик, Кромер²⁴, визначає цю дату 1336 роком²⁵. На той час був королем польським Казимир Великий, з тим ім'ям — Третій. Він після смерті свого батька Владислава Локетка зараз-таки

став королем і спершу в 1340-му, а потім у 1348 році звоював був руські землі та провінції і з'єднав їх із Коронаю Польською, чи радше підкорив їх тій Короні. Однак аж до королювання Жигмунда Першого людям руським і козакам жилося з поляками більш-менш легко і зносно.

За того Жигмунда, що прийняв Польське королівство (за свідченням Кромера та Гвагніна) у 1507 році від Різдва господнього, козаки, знову розплодившись і примножившись у руських провінціях та землях, почали виходити з домів своїх і селитися по дніпрових островах нижче порогів, ловлячи тут рибу й полюючи на звіра. Це було через 276 років після Батієвого загарбання та сплюндрування, яке впало на нашу землю, за свідченням Пуфендорфія, року від Різдва господнього 1237, а за свідченням Галятовського в його «Скарбниці», в чуді другому, у 1240 році. Так за того Жигмунда, на дев'ятому році його панування (це було в 1516 році після Різдва Христового), заздрісники добра і волі людської — поляки, не вповодивши, що козаки живуть вільно й незалежно, почали творити Русі й козакам, незважаючи на королівське бажання, велику наругу й утиски. Потім на маєстаті Польського королівства сів трансільванський князь, семигородський воевода Стефан Баторій, муж, який у хроніках мав велике пошанування від рицарів і який сам кохався у рицарських людях. Це сталося, як свідчить згаданий уже історик Пуфендорфій, у 1574 році від Різдва Христового (польський історик Кромер називає 1576 рік) після Генрика Валенсія, француза, авдегавенського князя, брата французького короля Карла Дев'ятого.

За Стефана Баторія заведено в Польщі платне, так зване кварціальне, військо, якого доти у Польщі не було. Відразу ж після того король завів потрібний для військового керунку чин і серед дніпронизових козаків, що, як вівці, не мали пастиря, дозволивши їм, на підставі старожитніх і стародавніх звичаїв, вибрати з-поміж себе не лише менших начальників, але й найбільшого військового вождя — гетьмана. Він надав козакам у володіння для гетьманської резиденції і для схоронення всяких військових запасів місто Терехтемирів над Дніпром із усім його уїздом, ствердивши те Запорозькому війську своєю королівською грамотою (про що свідчить і Твардовський у першій частині своєї книги «Війна домово»). Але поляки, маючи ще більшу, ніж раніше, заздрість і недоброхітство, почали великими податками й бідами обтяжувати й озлоблювати Русь, що була під їхньою владою, і козаків у самій Польщі та на Україні, а вони жили тоді обабіч річки Дніпра. Тяглося те від поляків творене лихо для козаків та Русі 315 років, починаючи з Казимира Великого, що, як уже згадувано, звоював був Русь, і кінчаючи Владиславом Четвертим. Від короля польського Казимира Третього до панування Жигмунда Першого поляки, як ми вже писали, менше гнітили Русь. Цей час обіймає 174 роки, протягом яких змінилося вісім польських королів, якщо причислити і його, Казимира. А від Жигмунда до Стефана Баторія упродовж 67 років (змінилося за той час три польські королі, числячи й Жигмунда) Русь із козаками мала вже більше уярмлення. В наступні 74 роки, від Стефана Баторія до часу смерті в містечку Маречі Владислава Четвертого (про нього йшла мова), тобто до 1648 року, коли Хмельницький вже підняв війну проти поляків за козако-руські вольності, була Русь у найнестерпніших від поляків утисках і в найбільшому уярмленні. Відтоді змінилося три польські королі, числячи Владислава й Баторія.

Отож усього (як вище обрахував) налічується 315 років польського гніту над Руссю й козаками. Королів польських у той час позмінювалося чотирнадцять — їм тут поіменно кладеться виразна хронологія, щоб цікавий читальник міг краще уяснити собі роки їхнього панування й смерті. Цю хронологію переписано в польського історика Кромера і в німецького — Пуфендорфія.

ХРОНОЛОГІЯ КОРОЛІВ ПОЛЬСЬКИХ ВІД КАЗИМИРА ВЕЛИКОГО ДО ВЛАДИСЛАВА ЧЕТВЕРТОГО АБО ШОСТОГО, ПІД ЯКИМИ ПЕРЕБУВАЛА РУСЬ АЖ ДО ВІЙНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

1	2	3	4	5
Число королів	Рік, коли почали королювати	Імена королів	Рік смерті	Королювали роки
1	1333	Казимир Великий, він же Третій	1370	40 ²⁶
2	1370	Людвік, венгерський і польський король	1382	12
3	1382	Жигмунд, маркграф некоронований ²⁷	1386	4
4	1386	Владислав Другий Ягелло	1434	48
5	1434	Владислав Третій, польський та венгерський	1445 ²⁸	11
6	1447	Казимир Третій	1492	45
7	1492	Ян Ольбрехт	1501	9
8	1501	Олександр, Ольбрехтовий брат	1506	5
9	1507	Жигмунд Перший, князь Глоговський ²⁹	1548	43
10	1548	Жигмунд Другий Август	1572	27 ³⁰
11	1574	Генрик Валенсій, або Еракуз ³¹	1574	4 м.
12	1576	Стефан Баторій, князь Трансільванський	1586	10
13	1587	Жигмунд Третій, він же Четвертий ³²	1636	49
14	1636	Владислав, син його, він же Четвертий і Шостий ³³	1648	12

Всі ці польські монархи, як їм належало й подобало, були пани ласкаві й милосердні до своїх підданців, людей Русі та козаків³⁴. Один за одним посідаючи маєстат Королівства Польського, вони мали їх під своєю особливою охороною й протекцією і зміцнювали їхні стародавні права та вольності новими своїми грамотами та привілеями. Найбільше від усіх прагнув це робити Ягеллон, чи Владислав Другий, як зве його Кромер; Пуфендорфій іменує його Четвертим. Королюючи, виявив він до русів та козаків особливу прихильність та піклування, надаючи і стверджуючи корисні їм права та вольності. Це не дивно, бо був він по матері з русів, як свідчить у своїй «Хроніці Польській» Гвагнін (на 98-му листі), і мав багато, перерахованих у того ж Гвагніна, чеснот і добродійств. Крім того, пам'ятав він, Ягеллон, попередників своїх, польських королів, як також і те, що не можна знищувати й касувати даних та стверджених козакам і Русі уставів та привілеїв. І взагалі кожен з тих перелічених польських монархів, скільки міг у часі свого королювання, прибільшував, як уже відзначалося, прав та вольностей русам та козакам україно-малоросійським — про це в пактах і метриках коронних певно можна прочитати. Цим самим королі наперед охочували їх на приязнь до себе, неодмінну зичливість та вірну службу. Але пани польські та їхні дозорці, що сиділи в руських землях і провінціях, знищили через свій гонор усі ті королівські мандати й привілеї і через свою ненаситність чинили, як уже писалося, над людьми гніт та наругу. Бо хоч і мали в себе на той час (тобто на 1648 рік) козаки й малоросіяни стародавні й нові права та привілеї, дані їм на певні їхні вольності та свободи, однак високодумна й вельми гонориста шляхта польська вважала їх, як уже писав, за ніщо, не хотіла й слухати про них, не те щоб виконувати. Вони утискували і гнітили малоросіян великими тягарями й бідами, керовані власними прагненнями, які не наситиш навіть найбільшими багатствами та прибутками.

З королівських привілеїв одні видавалися приватно (їх мала й тримала в себе частина малоросійської шляхти), інші мали слугувати Запорозькому війську і всьому малоросійському народові. Залишилися вони після колишніх козацьких гетьманів і були на той час у руках значного козака, черкаського полковника Барабаша³⁵, — його помилково багато хто з людей малоросійських називали й нині звать гетьманом³⁶. Але гетьманом він не був, оскільки після описаної вже мною Острянинової війни чин гетьмана Запорозького війська, згідно трактату, поставленого біля Маслового Ставу, було зліквідовано, а замість гетьманів прислалі козакам польських комісарів. Які ж були козацькі гетьмани, досконало викладено на листі далі:

Число гетьманів	Гетьманували у роках	Імена гетьманів	
1	1577	Був гетьманом запорозьким	ШАХ ³⁷
2	1595	Був гетьманом козацьким	НАЛИВАЙКО ³⁸
3	1599	Був гетьманом запорозьким	КОСИНСЬКИЙ ³⁹
4	1618	Був гетьманом козацьким	САГАЙДАЧНИЙ ⁴⁰
5	1626	Був гетьманом запорозьким	ВОВК ⁴¹
6	1630 чи 37	Був гетьманом козацьким	ТАРАС ⁴²
7	1631 чи 32	Був гетьманом запорозьким	БАЛУК ⁴³
8	1633	Був гетьманом козацьким	СУЛИМА ⁴⁴
9	1638	Був гетьманом запорозьким	ОСТРЯНИН ⁴⁵
10	Того ж року	Був гетьманом козацьким	ГУНЯ ⁴⁶

Згаданий уже Барабаш іще перед своїм черкаським полковництвом був значним на Україні товаришем Запорозького війська. Це він 1636 року, коли став королем у Польщі Владислав Четвертий (він же і Шостий), їздив до нього з Богданом Хмельницьким та іншим значнішим товариством⁴⁷. Вони посвідчили королеві про наруги й утиски, що їх чинять на Україні поляки, і просили потвердити давні українські та козацькі права й вольності. Просили вони тоді також, щоб було вільно вибирати й постановляти з-поміж себе гетьмана, потрібного для прислуги й захисту від ворогів Корони Польської. Прохання їхнє було тоді вдоволене. Йому, Барабашеві, з усім Запорозьким військом і народом україно-малоросійським було дано привілей при печатці й підписі власної Владиславової королівської руки, що стверджував, за прикладом попередніх польських королів, усі козацькі й малоросійські старожитні права й вольності, а також дозволяв їм, козакам, мати собі на Україні гетьмана. Окрім того, при їхній відправі, а була вона приватна, сказано було ще до нього, Барабаша, з товариством і таке усне королівське слово:

«Ми пам'ятаємо, панове козаки, і давніші вірні ваші послуги нашим попередникам, найяснішим косям польським, та своїй Короні, і недавно минулу Хотинську війну, коли ви показали нам вірну й зичливу проти султана турецького Османа службу. Як і найясніший Жигмунд, батько наш, король польський, так і ми були дуже вдячні Запорозькому війську й оголосили йому тоді, як і цілому народові українському, що матимете таку нашу ласку й уважність, яких від нас зажадаєте й забажаєте. Тепер цієї декларації ми не касуємо й не змінюємо. А оскільки поляки, що панують на Україні, не хочуть слухати нашого королівського наказу і не припиняють чинити вам, козакам, як і всім малоросіянам, кривд і прикростей, то хочу нагадати, що ви військові люди і можете, маючи шаблю при боці, а в руках самопали, дійти тією зброєю своїх стародавніх вольностей самі»⁴⁸.

Оці усні королівські слова, що дозволяли козакам боронити свої вольності зброєю, були повторені й потверджені приватним королівським Владиславовим листом, якого він написав Барабашеві з товариством. Але Барабаш добре прижився на черкаському полковництві і тримав ті королівські привілеї при со-

бі. Про це добре відав Хмельницький і навіть знав, де ті привілеї лежать у Барабашевій схованці. Багато було вже тоді ображених, усі вони, особливо Хмельницький, побуджували Барабаша обов'язково стояти при тих правах, постановити з-поміж себе нового гетьмана, а також знову просити через своїх послів королівську величність та Річ Посполиту, щоб ті їхні давні прагнення були повторно потверджені новими привілеями й мандатами і щоб польських панів було застережено від чинення наруги й утисків над козаками й усіма малоросіянами. Однак Барабаш через своє себелюбство та владолюбство нітрохи не слухав порад тих ображених людей і не бажав знати їхнього горя — він ховав і втаював ті привілеї без жодної козакам і народові малоросійському користі. Барабаш кілька років відкладав, марно зволікаючи й обрання гетьмана. А може, додумався, що не його настановлять гетьманом, а коли кого іншого оберуть на гетьманство, то й на полковництво черкаське може знайтися кращий за нього, а про людське добро дбати він не хотів зовсім. Можливо, що творив він зволоку й пролонгацію тому обранню гетьмана ще й для корупцій, які мав від панів українських державців, — цього також можна було сподіватися. Річ можлива, що робив він це ще й для того, щоб заховати у цілості без ушкоди трактат, підписаний біля Маслового Ставу, після закінчення Острянинової війни 1638 року, як стоїть на листі [...]»⁴⁹.

Богдан Хмельницький, на той час сотник чигринський (про нього я вже написав у виводі, хто він і звідки був), бачив, як пани польські й дозорці пригноблюють та озлоблюють своїх українських людей, і вболівав на їхній плач та стогнання братерським, а скоріше батьківським серцем. Він завжди мав на думці, в який би спосіб відібрати з Барабашевих рук королівські привілеї, видані на користь малоросіянам, — хотів з ними щось досягти корисного для підупалої України. Тим часом і самого Хмельницького спіткали кривда й безчестя, що заповідав йому Чаплинський, котрий був тоді від пана Конецпольського підстаростою в Чигрині. Цей Чаплинський, заздрячи на людське добро, з дозволу свого пана хоружого Конецпольського поминув королівську волю й відібрав у Хмельницького Суботівську слободу та інші вгіддя, виманивши при цьому королівські права⁵⁰. До того він збезчестив Хмельницького, бо тільки-но той промовив кілька слів до Чаплинського про свою кривду, домагаючися повернення королівських привілеїв, зараз же був ув'язнений з великою для себе наругою та знущаннями — його кинули, наче якого лотра, поміж злодіїв, там його тримано три дні, і тільки як він перепросив Чаплинського через його жінку, його насилу випустили з того тюремного ув'язнення⁵¹. Хмельницький тоді запізнав на власній шкурі кривду й безчестя від Чаплинського, а, крім того, один його друг з дому Чаплинського застеріг його, що той зазіхає на саму голову Хмельницького. Звідомив його достовірно ще й приятель його, полковник переяславський пан Кречовський⁵², про те, що гетьман коронний Потоцький написав до нього, Кречовського, листа, в якому наказує заарештувати Хмельницького⁵³.

Отож він пильніше і вже ретельніше почав думати про заховані в Барабаша королівські права і про те, як би їх собі відібрати⁵⁴. Заради того умислив він на день святого Миколи (а цей святий — найперший помічник усім бідарям, празникують його 6 грудня) учинити в Чигрині розкішний обід і прикликати на нього з Черкас полковника Барабаша з усією старшиною, а окрім того, закликати й обдарувати милостиною старців та калік. Він завабив таки Барабаша зі старшиною до себе в дім і вистарався добре наситити й найкраще підпоїти всю старшину, а особливо Барабаша, тоді як сам лишився тверезий. Старшина розійшлася п'яна по різних господарях, а Барабаша, як найчиновнішого, Хмельницький відвів до себе. Полковник був досить утомлений міцними трунками, і, як це властиво людській натурі, сон зморив його. Хмельницький тоді взяв від сонного Барабаша для знаку й достовірності шапку й хустку і послав з тим знаком двома кінями у Черкаси до Барабашихи одного доброго й справного свого чоловіка. Він навчив його: показати Барабашисі послані знаки, шапку й хустку, і пильно та невідступно домагатися в неї королівських привілеїв, бо тих привілеїв начебто негайно потребує Барабаш, але вони застаються у схроні і збереженні у неї. Барабашиха цьому легко повірила, відшукала й віддала ті привілеї до рук посланця Хмельницького, а той, отримавши пожадане, не пошкодував ні своєї, ні кінської сили й примчався з Черкас до Чигрина за кілька годин перед світанком. Хмельницький уже очікував на нього, не спав і пильнував разом із кільканадцятьма своїми друзями, добрими й надійними молодцями, шляхетно уродженими козаками, які, прихилившись на той час до його, Хмельницького, думки, поклалися товаришувати йому в його намірах.

Тільки-но прибув із Черкас посланець, Хмельницький радо взяв у нього королівські привілеї і зараз-таки поклав на своє місце сонному Барабашеві його знаки, шлик і хустку. Тоді сів на коня і, не чекаючи світу, рушив із Чигрина до Суботова⁵⁵. Туди прибув він так само ще перед світом і, захопивши на в'ючні коні потрібні в дорозі речі й узявши з собою свого старшого сина Тимоша, рушив уже на світанні спішною ходою разом зі своєю компанією в намічену вже дорогу із Суботова — на Низ, до Запорозької Січі⁵⁶. Туди він щасливо й без перешкод прибув 11 грудня й освідчив та добре вияснив усьому війську корисні козакам і всьому народові малоросійському їхні давні надання й вольності — королівські привілеї, які він забрав хитрощами від Барабаша. Хмельницький, радісно і вдячно прийнятий на січовому коші, був пошанований від усього Запорозького війська не як товариш і брат, а як добрий, дітолюбивий батько. Йому широко побажало тоді військо, щоб був зичливий і добродумний, і висловило свою готовність підтримати його зачин. Тут же деякі запорозькі товариші нарекли його, Хмельницького, і гетьманом.

Барабаш, який спав у Чигрині в домі Хмельницького, заледве прочував від хмільного сну, як уже зійшло сонце. Він довідався від господарєвого челядника, що Хмельницький від'їхав до Суботова, але не сподівався від нього ніякої підступності. Отож він і собі спокійно від'їхав додому з Чигрина до Черкас, а коли прибув туди, дружина звістила його, що віддала посланцеві Хмельницького королівські привілеї. Це Барабаша дуже опечалило, а коли, вже описля, він одержав звістку з Суботова та Чигрина, що Хмельницький з надійним товариством несподівано від'їхав незвідь-куди, то почав домислюватися, що Хмельницький, маючи королівські привілеї і будучи розумний та досвідчений у всяких діях чоловік, може затягти і

здійснити йому, Барабашеві, щось нове й неприємне. Тим-то про таємний від'їзд Хмельницького він одразу ж повідомив польського комісара, що був тоді на Україні замість гетьмана, комісар же хутко звідовав про те великого коронного гетьмана Потоцького, а від гетьмана ця звістка донеслася й до самого короля Владислава Четвертого, і всього польського сенату. Король же й сенат, слушно запобігаючи можливого зла і бажаючи затушити, як іскру в попелі, вогонь, що таємно палав проти них у серцях Хмельницького, всього Запорозького війська й малоросійського народу за свою озлобу, послали на Україну грізний указ і наказ⁵⁷, щоб не тільки самі господарі не важилися з домівок своїх іти на свої промисли до Запорозької Січі, але щоб не сміли посилати туди й челяді своєї. Надто в містах і селах україно-малоросійських, аби люди будь-якого чину не мали в будинках своїх ніяких сходин і бесід, а також, аби не стояли вкупі по двоє, троє, четверо по дворах, на вулиці чи на ринках та торгах і нічого поміж себе не обговорювали. А понад те вони, поляки, ще й унію намагались увести й міцно утвердити серед православного народу, тобто хотіли знищити благочестя й таким чином усилувати народ.

Подивіться-но, вільні навколишні всяких племен і мов народи, яку тоді зробив був наругу понад боже і природне право вільному шляхетному, савроматійському⁵⁸, козако-руському, здавна відвагою й мужніми ратоборськими ділами не лише у своїй Європі, але у далеких азійських країнах прославленому народові інший, теж савроматійський народ — польський, що завжди був братом цимбрам⁵⁹, скіфам і козакам! Дійшло, бачите, до того, що й вуста, дані Богом для розмови людської, наказали взяти на замок! Але що всемогутня й незбагненна воля божа має створити в людському роді, того не може ні запобігти, ні заборонити ніякий природний або через науку набутий людський досвід. Отож хоча й затулили тоді поляки вуста малоросіянам, щоб вони не говорили нічого поміж себе, але завдяки тому відчинили двері гнівові, що ховався у їхніх серцях. Бо всемогутній Бог і всього живого творець від власного, найвищої слави піднесеного до небес Капернауїма⁶⁰, престолу своєї імперії, побачив польські гонори і пригнічення рабів своїх, малоросіянів,— так гнітили колись ізраїльський люд єгиптяни. Бог послав їм, як Мойсея, людину на ймення Богдан Хмельницький, і дав йому підставу й розум визволити від такої тяжкої кормиги лядської вільний малоросійський народ, і віднайти йому сподівану свободу.

Маючи такий, даний від Бога, розум, Хмельницький, ще доки розпочав своє діло й боротьбу і доки виїхав у Крим до хана, написав із Запорозької Січі до коронного гетьмана Потоцького й до інших свої листи, в яких виклав власні біди й описував своє безчестя, що їх мав від Чаплинського. Але ті листи писав Хмельницький не тому, що міг щось учинити чи зашкодити Чаплинському (було то неможливо), але тому, що хотів якось завести й обдурити поляків і стримати та відволікти їхні військові приготування для відсічі собі. Цей задум Хмельницького здійснився, а листи, які він писав тоді, пропоную тобі, цікавий читальнику, для знаття⁶¹.

Примітки до розділу II

22 *Переступний* — високоосний.

23 *Гаєнін Олександр* (1534—1614) — польський хроніст, автор історико-географічного опису Польщі, Литви, України та Білорусі, написаного на основі польських хронік М. Кромера та М. Стрийковського.

24 *Кромєр Мартін* (1512—1589) — польський історик та церковний діяч, єпископ. Автор історичної хроніки Польщі, доведеної до 1505 р., де подано відомості з історії України.

25 Роки правління польських королів погоджено в примітках до таблиці, яку склав Величко (приміт. 26—33).

26 Описка: 37 років.

27 Жигмунда Люксембуржця не пустили до Кракова вже на початку 1383 р., а 1384 р. обрано королевою Польщі Ядвігу, яка в 1386 р. вийшла заміж за Владислава Ягеллона.

28 Владислав III загинув 1444 р., тож і королював 10 років.

29 Жигмунд I коронувався 1506 р., королював 42 роки.

30 Описка: 24 роки.

31 Генрика Валенсія обрано на польський престол 1573 р., таємно покинув Польщу 1574 р.

32 Жигмунд III королював до 1632 р., тобто 45 років.

33 Владислава обрано королем не 1636 р., а 1632 р.; коронація відбулася 1633 р., тож королював 14 років.

34 Тут і далі Величкова тенденція винуватити в утисках та гніті на Україні не королів, а магнатів і шляхту. Пошанівне ставлення до монархів було в етиці всього Середньовіччя.

35 Як свідчить М. Петровський, Барабаш не був полковником черкаським, полковником черкаським був Вадовський. Правда, М. Максимович зазначав, що Барабаш у 40-х роках був одночасно полковником черкаським і генеральним осавулом — так він підписався на двох книгах, які подарував у черкаську церкву Різдва Христового.

36 Гетьманом, до речі, називали Барабаша й у народних думках.

37 *Шах Якіє* — «гетьман низовий», був запорозьким ватажком у 1577—1578 рр., побратим І. Підкови, якому допомагав здобувати Молдавію, водив козаків на поляки.

38 Наливайко Северин був не гетьманом, а тільки козацьким ватажком, ходив з козаками на Бендери й Угорщину, потім підняв повстання проти прихильників унії (1594—1596). Страчений поляками.

39 *Косинський Криштоф* — гетьман, ватажок запорозьких козаків, підняв повстання в 1591—1593 рр. проти К. Острозького, пізніше — проти Вишневецького. Загинув у бою під Черкасами 1593 р.

40 *Сагайдачний Петро* — один із найвидатніших українських полководців. Був гетьманом у 1614—1622 рр.

41 У 1625—1628 рр. гетьманом був Михайло Дорошенко. Можливо, йдеться тут про Костянтина Вовка, одного з визначних козацьких старшин, що готував похід на Балтійське море в 1635 р.

42 *Тарас Федорович (Трясило)* був гетьманом нереєстрових козаків, очолив повстання 1630 р., яке кінчилося знаменитою Тарасовою ніччю і Переяславською угодою 1630 р. Дані про нього губляться після 1636 р.

43 Величко взяв це ім'я у Пуфендорфа. Кодак зруйнував Сулима, і за це його видано полякам і страчено. А йдеться, мабуть, про Павлюка, якого нема у Величковому реєстрі.

44 Сулима Іван — гетьман запорожців. Ходив проти турків і татар (1621, 1628, 1633 рр.); 1635 р. захопив Кодак. Був четвертований.

45 Острянин Яків — керівник козацького повстання 1638 р., гетьман нереєстрових козаків.

46 Гуня Дмитро продовжив повстання Острянина, ще раніше брав участь у повстанні Павлюка (1637 р.).

47 Б. Хмельницький, тоді один із депутатів реєстрових козаків, їздив до Варшави у 1638 р. і з іншого приводу — після закінчення війни з Острянином та Гунею. Був з Хмельницьким у короля і Барабаш. На цій секретній аудієнції (близько 20 квітня 1646 р.) обговорювався план морської експедиції козаків проти турків. Король дав гроші на експедицію (6 тисяч таларів), дозвіл на збільшення війська і дозвіл іти у море.

48 За логікою, король не міг такого сказати козакам, але до цих слів є документальна підстава. Один польський, сучасний цим подіям памфлет проти канцлера Осолінського, автором якого вважали Вишневецького, каже, що козаків «намовлено, аби скинути з себе ярмо і йти на море». Сам Хмельницький свідчив також, що король казав їм «доходити вольностей шаблею».

49 Прогалина.

50 Вважають, що Хмельницький був безправним державцем Суботова.

51 Хмельницького випущено на поруки приятелів, а не завдяки дружині Чаплинського. Взагалі про арешт Хмельницького Чаплинським немає даних у джерелах, є, однак, дані, що його арештував Конєцпольський, бо той хвалився в шинку, ніби зірвав Конєцпольському похід на татар, попередивши їх.

52 Інакше — Кричевський. Був не переяславським полковником, а чигиринським. Переяславським полковником називає його «Война домова», і Величко йде тут за цим джерелом.

53 Див. приміт. 65.

54 Оповідання про привілеї, які Хмельницький відібрав у Барабаша, широко ходило по Україні, його засвідчує Літопис Самовидця, Грабянки і народні думи. Перші згадки про це належать до 1649 р.

55 Неузгодження у самого Величка: перед цим він писав, що Чаплинський відібрав Суботів, а тут Хмельницький йде в Суботів. До речі, це повторюється в Грабянки і Самовидця.

56 У Січ Хмельницький не міг прибути: там стояла тоді польсько-козацька залога (Корсунський полк). Хмельницький пішов у низові краї, а Січ він захопив збройно на початку 1648 р. Реєстрові козаки пристали до Хмельницького.

57 Дані про «указ і наказ» короля та сенату документально не підтверджуються. Більше того, король навіть стримував Потоцького від походу проти козаків. Але розповідь про терор на Україні аргументована, хоч, може, й перебільшена. Агітація Хмельницького швидко перекинулася з низу на «волості». Як виправдовувався перед королем Потоцький, «не було такого села, такого міста, де б не кликано до бунту». Тільки Вишневецький відібрав від своїх підданих кількадесят тисяч самопалів. Робилося це, ясна річ, по-варварському.

58 Величко виводить етнічний корінь поляків та українців від савроматів, як те робили і тогочасні польські хроністи.

59 Цимбри — кимври.

60 Капернаум — одне з міст, що нібито лежало на берегах Галілейського чи Тиверіадського озера.

61 Листи, вміщені тут, сумнівні щодо автентичності. Всі вони писані з Січі в кінці грудня 1647 р., але, як свідчать документи, Хмельницького тоді не було в Січі, а стояла там військова залога. Хмельницький прибув у Січ пізніше.

Розділ III

Лист, якого написав Хмельницький із Запорожжя Барабашеві.

Пане Барабашу, полковнику черкаський!

Бачу, ваша милосте, що ви не брали за потрібне схилитися на численні мої поради й пропозиції, коли я загадував на основі давніх королівських привілеїв (їх було заховано у вашої милості, а мали вони служити козакам і всьому малоросійському народові) просити через козацьких народних послів у королівської величності і ясновельможних панів польських сенаторів нових привілеїв. Вони потрібні козакам і малоросіянам, щоб утвердити давні їхні права й вольності та відшкодувати ті людські образи, здириства й розорення, що їх учинено козакам та всім малоросіянам, а особливо православним божим церквам, адже їх принуджують і на погибель душевну тягнуть гвалтовно до римської схизми. Отож я, вболіваючи на те жалісливим серцем і маючи до того невинно від безчесника Чаплинського, чигиринського старости, велику наругу й розорення (про що й вашій милості добре відомо), мусив подбати про такий спосіб, завдяки якому міг би забрати до своїх рук ті королівські привілеї, що були заховані між одежею й плахтами у дружини вашої і без нагляду там терлися,— прагну я з ними щось краще й корисніше зробити розорюваній та підупалій Україні і її синам. Також хотів я просити ласки та милості у королівської величності, ясновельможних панів сенаторів та всієї Річі Посполитої Польської. Тішуся відтак, що Господь Бог, бачачи, як таємно стогнуть людські серця, ба й увесь народ наш, дав, вважаючи на моє бажання, слухний спосіб, як визволити із вашої грубої неволі ті королівські привілеї і привезти їх на пожадану свободу до За-

порозького війська. З ними-бо, при божому благословенні й допомозі, ми можемо просити у його королівської величності та ясновельможних сенаторів сподіваної уваги і милості для обтяженої від панів поляків України — про це ми станемо зі всім Запорозьким військом гаряче благати й апелювати. Всі однак побачили, що ваша милість беріг у себе й утаював пожиточні й потрібні всьому малоросійському народові привілеї і заради власних статків та користі не хотів був прохати королівської милості за наших українських людей, що плачуть і бідують від польських панів. Тож за все це Запорозьке військо визначає, що ваша милість здольна не над людьми полковникувати, а над вівцями й свиньми. До цього всього я хочу перепросити вашу милість: в чому, може, не догодив, коли приймав вас на свято Христового святителя Миколи у своєму вбогому домі в Чигрині. Вибачаюся також і за те, що виїхав сюди на Запорожжя без вашого відома й дозволу.

З коша Запорозької Січі, 27 грудня 1648 року.

**Вашої милості всього доброго зичливий приятель
Зіновій⁶² Богдан Хмельницький,
товариш Запорозького низового війська.**

Примітки до розділу III

⁶² Хмельницький не підписувався іменем Зіновій.

Розділ IV

***Лист, якого написав Хмельницький із Запорожжя до польського комісара,
що гетьманував тоді на Україні⁶³.***

**Вельможний пане комісарє і гетьмане⁶⁴
наш український, ласкавий мій добродію!**

Знаю напевне, що вельможність твоя не тільки подивується, але й матиме на мене зло, що, підлягаючи дирекції й завідуванню твоєї вельможності, посмів виїхати зі свого дому без відома й дозволу до низового Запорозького війська. Але оскільки я вчинив це, мавши певні причини, то сподіваюся, що твоя вельможність того мені не ставитиме за гріх. Твоїй вельможності вже почасти відомо з перших моїх донесень, чому я лишив свій малоземельний дім. А причиною було те, що в недавньому часі мене спіткало від п'яниці, наклепника та здирці чигринського старости Чаплинського несподіване гноблення й розор, побіч численних людських уярмлень і образ. Мою Суботівську слободу той Чаплинський забрав з усіма іншими грунтами й угіддями, наїхавши на мене без найменшої моєї вини. Він вимагав у мене королівські привілеї, надані мені на ті добра за вірні мої його королівській величності й усій Річі Посполитій дбання та службу, а коли я попросив у того Чаплинського уваги до себе й поваги і вимагав повернути виманені привілеї, то він, п'яний та здурілий, наказав кинути мене гвалтовно в тісну тюремну в'язницю поміж злодіїв на крайне мені безчестя й наругу. Звідти я заледве на четвертий день увечері випросився через Чаплинську.

Я кількаразово доповідав був твоїй вельможності про людські й мої образи, які мені наніс Чаплинський, але не дізнав ані найменшої допомоги й полегші. Отож і цього разу, терплячи крайню, вище описану біду й безчестя, я мусив кинути надію на ласку твоєї вельможності і вже більше не смів даремне непокоїти твою вельможність, жаліючись на свої образи й тяготи. До того всього я був напевне звідомлений від деяких моїх друзів, що безчесник Чаплинський, даремно й безневинно мене обезчестивши і віднявши собі мій маєток, намагався збавити мені віку, щоб потім безпечніше й спокійніше пожиткувати й володіти моїм добром. Я мусив найшвидше тікати від такої злої і смертної участі, зі сльозами й гіркотою в серці лишив свій дімець, а з ним і останню надію. Я подався без відома твоєї вельможності сюди, на Запорожжя, де можу нарешті бути певний, що жодна підступність та лукавство шаленого й бездушного Чаплинського мені не зашкодять і вже ніхто не зможе збавити мені віку. Я вірю, що ми сподобимося з усім Запорозьким військом такої божої ласки, коли його королівська величність, пан наш милосердний і ясновельможний, а також їхні милості панове сенатори коронні і вся взагалі Річ Посполита на підставі давніх королівських привілеїв, наданих малоросіянам на всякі вольності й свободи, зволють новими сво-

їми преповажними привілеями здарувати й упревілеювати нас усіх за нашу вірну службу. Про це ми через нарошних своїх послів маємо звертатися й писати до його королівської величності та ясновельможних панів сенаторів од імені шляхетно уроджених Запорозького війська й українського, малоросійського народу. А поки те збудеться, я дуже прошу твою вельможність, щоб зволив на свою ласку заховати в особливій своїй протекції й обороні від ворожих утисків та нападів Чаплинського мій дімець і полишених у ньому людей. При цьому вручаю й самого себе неодмінній приязні та ласці твоєї вельможності.

З коша Січі Запорозької, 27 грудня 1648 року.

**Зіновій Богдан Хмельницький,
товариш Запорозького низового війська.**

Примітки до розділу IV

⁶³ Комісаром тоді був Я. Шемберг.

⁶⁴ Комісара на той час не титулували гетьманом.

Розділ V

Лист, якого Хмельницький написав із Запорозжя до гетьмана коронного, пана Миколи Потоцького⁶⁵.

**Ясновельможний пане гетьмане великий Корони Польської,
до мене вельми милостивий пане й ласкавий добродію!**

Не знаю, чи є в цьому житті щось тяжче для людського серця, ніж коли без найменшої провини в когось відбираються добро й маєтки. Не знаю й такого недбалого до себе, у якого б віднімали добро, який чув би вороже нахваляння збавити йому віку і який водночас не намагався б від такого зла та нахабності винести й схоронити свою голову. Не знаю також і такого, крім святих угодників божих, хто б, живучи в нашому світі, зносив образу, безчестя й зазіхання на своє здоров'я і міг залишатися терплячий, кинувши й пустивши на остаточне забуття зловорожі вчинки.

Я сам нині у тяжкому становищі, адже Чаплинський без жодної моєї вини позбавив мене ствердженого королівськими привілеями мого добра. Ці привілеї Чаплинський відібрав від мене підступом, а добро я склав і набув великою працею й трудом військовим його королівській величності Владиславу Четвертому, панові моему милостивому, який щасливо нині панує, і попереднім польським монархам, а також ясновельможним панам сенаторам і цілій Річі Посполитій Польській. А що найгірше і найсумніше — цей Чаплинський, відібравши маєтки мої та привілеї, п'яний і здурілий, тяжко мене збездичив, ув'язнив між злодіїв на чотири дні у тісну тюрму. І коли б не допомогла своєю участю й проханням Чаплинська, ця розсудлива невинних людей жалібниця-Есфір⁶⁶, то не знаю, що б сталося від ворожого наклепу Чаплинського з моєю головою далі? Мене застеріг один мій друг з його ж, Чаплинського, дому, що він, Чаплинський, віднявши майно, намагався водно відняти й життя мені. Думаю також, не через що інше, як тільки через його ворожу підступність й наклеп, і ваша вельможність, добродій мій, наказав був панові Кречовському, переяславському полковникові, взяти мене в міцні шори й тримати так до подальшого свого розпорядження. Але я знаю напевне, судячи з наклепів і брехливих удань Чаплинського, що доля моя була б така, яка спіткала передоцім не одного з нашої братії, шляхетно уроджених козаків, добрих рицарів, вірних слуг королівській величності й Річі Посполитій, яких через фальшиві доноси і свідчення позбавлено життя. За це хай буде Бог мстивцею неправедним свідкам і суддям — і не мине їх Господь карою. Хай би кожен із них отримав таку милість від Бога на свої замисли й бажання, якої дотримувалися вони правди, — одні в наклепах на небіжчиків, братів наших, а інші в їхньому суддівстві.

Не виписую тут, скільки праці й труда моїх покладено для спільного добра Корони Польської цілої Річі Посполитої в багатьох військових діях на воді й на землі проти головного ворога всіх християн — бусурмана. Чимало-бо я витратив у тих січах свого здоров'я й пролив крові, сам про те добре відаєш, ваша вельможносте. Не марно й королівська величність, пан мій милосердний, ударував мене значною частиною земель і ґрунтів у Чигринському повіті і ствердив ту даровизну своїми високоповажними королівськими привілеями. Він побачив мою дбайливу військову службу для нього й усїєї Корони Поль-

ської, а у воєнних виправах старанне дбання і визначив мене з ясновельможними панами сенаторами коронними за гідного такої своєї благодаті й пошанування. При цьому й я до кінця свого життя зобов'язався лишатися вірним і в честь королівської величності та Корони Польської не шкодувати в різних військових пригодах свого здоров'я. Але не знаю, звідки взявся паскудник мого доброго життя Чаплинський, байстрюк литовський, опіак польський, злодій і здирця український, старостка чигринський! Він-бо, сидючи в Чигрині як дозорця, за вісім років через свого вельможного пана Конецпольського, коронного хоружого, своїми брехлими свідченнями і наклепами багатьох із нашої братії зовсім загубив, а маєтки їхні собі привласнив. Це вже очевидно, що не пан коронний володіє Чигринщиною, але служкар його, брехун, ошуст і п'яниця Чаплинський. Він бере з неї багато користі й багатства, сіючи крайне розорення й кривавий плач наших братів шляхетних козаків та й всіх узагалі українських малоросіян. З усієї Чигринщини панові хоружому доходить від нього, злодюги Чаплинського, заледве десята частина пожитків,— це напевне виявилось б на ревізії, коли б її вчинити. Але я на те не роблю доносу, оскільки мені це й незручно, й не належить. Проте лише осмілюся дещо сказати до вашої вельможності у цій листі моїм, що вище названий Чаплинський, утискуючи всіх нас, малоросіян, брутально й безрозумно утискує й віру нашу православну, не дотримуючись цілості й твердості давніх королівських уставів та мандатів, які мали лишити віру нашу православну греко-руську обов'язково ствердженою на віки вічні своїми привілеями. Цей Чаплинський, як тільки побачить і порозмовляє з нашими православними священиками, ніколи не відпустить їх, не збезчестивши: вириває волосся й бороду і товче добре кием чи обухом ребра,— це кожен із нас, православних, чує і бачить кров священицьку, що проливається і віддається на наругу.

Відтак неважко додуматися, що й віра наша православна греко-руська лишається від ошуста й ледащиці Чаплинського та інших схожих на нього легкодумних поляків, віддана огуді й безчестю (а в ній спасалося багато божих святих, які спочивають нині у різних багатьох місцях кільканадцять сот років у нетлінних боговгодних тілах своїх; багато з них зціляють прийшлих до них із вірою і творять дивні чудеса). Віру нашу православну достойні вічної пам'яті давні святі отці грецькі й наші греко-руські святителі, так само як і монархи, й князі польські, взнали й визнали за правдиву й святую і бути їй ні в чому не залежною утвердили вічними своїми привілеями. Однак ті шевлюги, п'яниці й зрадники власної своєї вітчизни Корони Польської і руйнівники святого спокою й тиші (хоча б і той Чаплинський) непутять віру нашу, роздирають і знищують. Оскільки на кожного з них поодинокі важко дійти управи й справедливості в польських судах за всі ці образи й наші утиски, то все Запорозьке військо, коли я прибув сюди, до Січі, ввадило виправити своїх послів до пана свого милостивого, найяснішої королівської величності й ясновельможних їхніх милостей панів сенаторів коронних та цілої Річі Посполитої Польської з покірним проханням застерегти й припинити ті нововведення, збитки, утиски й розорення України. Хочемо просити ми, щоб давні права та вольності козацькі й малоросійські були на підставі давніх привілеїв ствержені й закріплені новими найяснішої королівської величності привілеями, заховавши при цьому в непорушній цілості й нашу православну віру. Оці-бо посліи війська Запорозького нині обов'язково мають виїхати у дорогу. А я, попереджуючи їхній виїзд, звіщаю вашій вельможності як про них, так і про моє відбуття з Чигрина до Запорозької Січі,— вчинив я те через уже згадані причини, був-бо підданий небезпеці. При цьому і самого себе вручаю покірно й назовсім вашій надійній панській ласці.

З Січі Запорозької, 29 грудня 1648 року.

**Вашій ясновельможності у всьому зичливий і слуга покірний
Зіновій Богдан Хмельницький, товариш Запорозького війська.**

Примітки до розділу V

⁶⁵ Збереглася копія листа Хмельницького, справді написаного до Потоцького. Порівняння цих листів може трохи з'ясувати їхній генезис. Текстологічної близькості нема, але є близькість змістова. Є скарга на Чаплинського щодо відібрання Суботівського хутора, про погрозу Хмельницькому смертю, про наказ Кричевському ув'язнити Хмельницького, але що цей наказ видав коронний хоружий — про розорення України і про втікачів на Січ. Лист писано 3 березня 1648 р., а не в грудні, як Величків. Можна помітити, що Величків лист — розширена реляція справжнього, з великими відступами і додатками.

⁶⁶ *Есфір* — персидська цариця, яка, за легендою, врятувала своїм мужнім вчинком іудейський народ.

Розділ VI

Лист, якого написав Хмельницький із Запорожжя до коронного хоружого, тодішнього чигринського державця⁶⁷.

Ясновельможний пане хоружий коронний, мій добродію!

Не мав би я ніяких претензій та апеляцій до вашої вельможності, коли б ваш чигринський дозорця Чаплинський не відчинив мені на те ворота,— той Чаплинський відібрав у мене мою Суботівську слобідку ім'ям вашої вельможності. І це тоді, коли слобідку цю осаджено через моє старання, а здобував я її, мавши від того страту в здоров'ї і проливши кров свою за велику працю й труди у військових чинах проти ворога-бусурмана для спільного добра Короні Польській. А ґрунти, на яких стоїть та слобідка, надані мені від найяснішої королівської величності мого милостивого пана Владислава Четвертого і ясновельможних їхніх милостей панів сенаторів та цілої Річі Посполитої. Все це було закріплене на вічне й спокійне мені володіння королівським привілеєм. Однак цей преповажний привілей захопив, відбираючи від мене вже згадану слободу й приналежні до неї ґрунти, той самий Чаплинський. Коли ж я допоминався й навіть прохав у того Чаплинського, щоб повернув його мені, то він, п'яний і безрозумний, наказав укинути мене в тісне тюремне поміж злодії ув'язнення, з якого я був визволений тільки на четвертий день увечері завдяки добрій і благородній жінці — дружині Чаплинського. Через те все змушений був я цим листом обізватися й донести до вашої вельможності свою плачливу скаргу на вчинену мені Чаплинським кривду, розорення й тяжке безчестя. Маю звідомити також вашу вельможність, що перебуваю тепер у Запорозькій Січі, оскільки не мав де подітися, вигнаний зі свого власного дому і настрашений Чаплинським. Я не можу з ним, Чаплинським, перед твоєю поважною персоною про те справуватися, та й не шукаю вже тієї розправи, тільки дивуюся, чому ваша вельможність тому байстрюкові, опіякові, злодюзі й бездушному здирці й людському кровопивці, шаленому Чаплинському вручив був чигринське дозорництво. Він-бо своїми нецнотливими збитками та вчинками ні на кого іншого, тільки на вашу вельможність, як він б'є, ганьбить, безчестить, розганяє, лає, обдирає й до решти розорує (це й мені від цього дісталось) бідних малоросійських людей, православних християн і вірних Короні Польській шляхетних козаків, а також наших благочестивих священиків, то, певне, не тільки за дозорця чигринського, але й за найостаннішого грубника чи машталіра не захотів би тримати в своєму домі. Це все в нього, Чаплинського (а скільки затер, накрив і привласнив собі користей та майна твого панського за вісім років), неодмінно б виявилось при ревізії і розшуку. Але оскільки те мене не зачіпає, то й не роблю доносу, вельможність ваша вільний у тому чинити як завгодно. Я лише викладу тут вашій вельможності жаль свій тяжкий на образі й безчестя, що маю я від Чаплинського. Тож дуже прошу, щоб ваша вельможність це спам'ятав і наказав нечестивцеві Чаплинському не розоряти в мою відсутність до решти дому мого, поки чогось кращого й кориснішого Україні малоросійській мають виправити й випросити в найяснішої королівської величності, ясновельможних панів сенаторів і всієї Річі Посполитої нарошні послы Запорозького війська, що невзабарі з Січі мають бути послані.

*При цьому низько вклоняюся вашій вельможності.
З коша низового Запорозького війська, 30 грудня 1648 року.*

**Вашій вельможності всього найкращого зичливий й до послуг готовий
Богдан Зіновій Хмельницький, товариш війська Запорозького.**

Примітки до розділу VI

⁶⁷ Олександра Конєцпольського.

Розділ VII

Про поїздку Хмельницького з Січі до Криму; про побит його там, про те, як він присягав перед ханом; про ханську приязнь і запевняння, що дасть для війни з поляками кримське військо; про ханське вшанування Хмельницького на Великдень.

Всі оті листи Хмельницький відіслав із Запорозької Січі до вже згаданого черкаського полковника Барабаша, пожадавши, щоб він переслав їх до польського комісара. Сам Хмельницький пробув у Січі ще два місяці, січень та лютий, таємно радячись із кошовим та курінними отаманами про майбутню війну з поляками. Поміж війська однак розголошували, що мають виправити до короля й усього сенату послів, щоб прохати від усього Запорозького війська й народу малоросійського потвердити стародавні свої вольності й права і вгамувати польських панів та їхніх дозорців, які живуть на Україні й утискають та чинять біди малоросіянам. Цю поголоску пустили були в Січі поміж війська для того лише, щоб поляки через своїх шпигунів (а їх ніяк не можна було встеретися) не довідалися заздалегідь про справдешній військовий задум Хмельницького.

Після того як збігли згадані вже два місяці, 1 березня⁶⁸, за порадою кошового й усіх курінних отаманів, Хмельницький із товариством виїхав із Січі, начебто прямуючи на острів Томаківський, розташований за кілька миль нижче Січі. Оголошено було, що він зробив це для своїх вигод і щоб випасати там коні. Насправді ж він поїхав до Криму⁶⁹, а як прибув туди, звістив про себе в Бакцисараї кримському ханові. Хан відвів йому квартиру в одного значного й багатого бакцисарайського арменина, який за ханським наказом постачав Хмельницькому і його товариству харчі й напої на їхній пожиток аж доти, доки вони не виїхали з Криму. Хмельницький тоді, проживши на тій квартирі з тиждень, опізнався з деякими мурзами і просив їх доповісти ханові, що хоче з ним побачитися й викласти всі ті потреби, що привели його до Криму. Коли ті мурзи доповіли про це ханові, той звелів наступного ж дня привести до нього Хмельницького. Він прибув у ханський палац, і сам хан (а не через товмача) ласкаво його привітав і поздоровив, оскільки вже трохи знав Хмельницького й раніше по колишніх військових чинах. Хмельницькому посприятало ще й те, що хан добре знав козацьку мову і в товмачеві потреби не мав. Отож усі запити й інтереси Хмельницького хан вислуховував сам і сам на все відповідав. Після того Хмельницький бував у хана ледве не щодня і про все, що належало, розмовляв наодинці і привселюдно — старанно просив на допомогу собі проти поляків кримського війська. Хан остаточно йому не відмовляв, але роздумував і радився зі своїми мурзами, чи давати Хмельницькому своє військо, чи ні. Він запідозрював, що ляхи навмисно послали Хмельницького в Крим, щоб той хитрістю виманив орду в Польщу і, навівши її на готове польське військо, всю вигубив.

Про таку ханську думку й сумнів Хмельницький довідався від знайомих мурз і через тих самих мурз передав ханові, що готовий присягнути, що має потребу в кримському військові і про те, що діє без жодних хитрувань і улесливості, а також готовий для запоруки віддати ханові свого сина. Прочувши це, хан зрадив і до всіх пропозицій Хмельницького почав ставитися прихильніше. А якось при розмові, яка проходила у взаєморозумінні, в присутності багатьох мурз та інших кримських воєначальників, хан запропонував Хмельницькому виконати обіцяну присягу згідно до свого бусурманського звичаю. Хмельницький звелів тоді дати йому ханську шаблю, яку йому принесли й віддали до рук. Тоді він, вийнявши її з піхов, поцілував оголене залізо перед ханським лицем і виголосив перед усіма таку промову:

«Боже, творителю всієї видимої й невидимої живності, відателю людських думок, присягаю тобі, що потребую й прошу в його ханської милості на допомогу собі кримського війська, потребую його по правді й істинно без жодної підступності і зради. А коли б інакше мав діяти, на шкоду його ханської милості, то допусти на мене, Боже, щоб був я вбитий цією шаблею і голова моя була знята з пліч».

Коли Хмельницький проголосив цю присягу, зараз же хан і всі кримські старшини, які були тоді біля хана, дуже зраділи і дали Хмельницькому руки на те, що завше будуть готові допомагати йому проти поляків, аж доки не скінчиться війна. Робили вони це тим охочіше, бо мали до поляків і свої претензії щодо боргів⁷⁰, які ті здавна обіцяли віддати, але й досі віддавати їх огиналися. Після такого dokonання й запевнення Хмельницький іще забарився в Бакцисараї до світлої Великодньої неділі, яка припадала на 2 квітня того ж 1649 року, і аж до проводів щодня бував у хана, маючи змогу про все з ним розмовляти⁷¹. Тим часом хан наказав значному й військовому кримському мурзі Тугай-беєві готувати в похід із Хмельницьким на козацьку Україну чотиритисячну кримську орду.

Поміж тим Хмельницький святкував на своїй квартирі, а та була неподалік ханського двору, Великдень і звелів був своїм козакам часто стріляти на честь свята з мушкетів. Хан почув той мушкетний пал і запитав своїх домових слуг, хто це й чому стріляє. Ханові відказали, що це стріляють козаки Хмельницького на своїй квартирі, святкуючи радісне Великодне свято господне, те саме, як перекласти на бусурманське наріччя, що й Великий Байрам. Тоді хан виказав Хмельницькому пошанування, наказавши відіслати на його квартиру зі свого дому три куфи⁷² вина, п'ять биків і п'ятнадцять баранів. Хмельницький все те прийняв і звелів козакам своїм пити, гуляти і частіше палити з мушкетів.

Примітки до розділу VII

68 У джерелах датування таке ж, тільки більш невиразне: кінець лютого, початок березня.

69 Поїздки Хмельницького в Крим документи не підтверджують. Є дані, що переговори велися через посланців Хмельницького, серед яких був Книш і син Хмельницького Тиміш, який і залишився у заставі. Інші джерела говорять про чотирьох послів. У Величка Хмельницький же їде «з товариством». Деякі історики, однак, стверджують перебування Хмельницького в Криму. Є дані, що Хмельницький посилав своїх послів двічі.

70 Відомі «упоминки», які поляки мали виплачувати татарам. Татари були роздратовані походом Конєцпольського.

71 Російські послі засвідчили, що посольство козаків було в Криму тиждень. Величкові дати тут перевірити нема змоги (див. приміт. 69).

72 *Куфа* — бочка.

Розділ VIII

Про те, як Хмельницький віддав ханові свого сина; як відпустили Хмельницького з Тугай-беєм та ордою з Криму на Україну; про пошанування й подарунки, які одержав Хмельницький та його козаки; про провіант та ханську прихильність до козаків; про те, як кошовий із військом готувалися зустріти з Криму Хмельницького.

Після великодніх проводів попросив зараз Хмельницький хана, щоб той відпустив його з Криму на Україну. Він привів перед хана свого старшого сина Тимоша і віддав його під опіку й заклад до певного часу. Хан звелів Тимошеві жити на квартирі в того самого арменина, де жив досі й сам Хмельницький; Тиміш мав щодня з'являтися перед ханове лице й обізнатися з кримськими мурзами. Харчі і все потрібне Хмельниченкові й людям, що були при ньому, мали видавати щомісяця на квартиру з ханського двору за особливим наказом господареві-арменину, щоб обходився зі своїм гостем, сином Хмельницького, не без пошанівку.

Перед від'їздом Хмельницького з Бакцисарая хан викликав призначеного в похід мурзу Тугай-бея і видав йому військовий наказ, аби той супроводив Хмельницького на Україну разом з виділеною чотиритисячковою кримською ордою. Цей мурза мав лишатися під командою Хмельницького в усіх військових справах з поляками, мав йому підлягати й слухатися, не забуваючи й собі обережності та остороги, оберігаючи своє кримське військо. Перед самим від'їздом з Бакцисарая, в четвер, 13 квітня, Хмельницький з кількома своїми товаришами, з сином, а також із мурзою Тугай-беєм був у хана на обіді й достатньо був приласканий і пошанований. При відході Хмельницький одержав ханські подарунки: йому подаровано було черкеський панцир з мисюркою та карвашами⁷³, з модним сагайдаком, стрілами й шаблею під позолотою; дав йому хан іще двох ладних коней — подунайських, у сідлах і легкій, але дуже модній черкеській кінській збруї; виборну янчарку⁷⁴; нарешті рожевий каптан з доброго багатого грезету і кунтуш найкращого французького сукна, підшитий найвиборнішими сибірками. Це все оцінювалося на три або чотири тисячі левів. Такі подарунки Хмельницький од хана вдячно прийняв, пошанувавши його низьким уклоном. Після цього, розігрій і збадьорений ханським вином, із Тугай-беєм та його ордою радісно виїхав із Бакцисарая, рушаючи в дорогу на Україну. Не буду описувати тут, яким провіантом наділив у дорогу хан Хмельницького, але скажу, що хліба, м'яса й вина видав він йому, як батько синові, вельми щедро. Все товариство Хмельницького пізнало ханське пошанування й також виїхало з Криму, обдароване сукнами, мусульбесами⁷⁵ й сап'янами. Таку особливу виказав хан симпатію та прихильність козакам і, як уже свідчилося, був ласкавий і милостивий до них, а також відпустив їх із добром.

Хмельницький, покинувши разом з Тугай-беєм та його ордою хана, дуже поспішав у дорозі і, переправившись біля Казикермена через Дніпро, домчав за п'ять днів, а це сталося 18 квітня, до Запорозької Січі — Тугай-беєві з ордою він звелів стояти в Базавлучі. На той час, уже сподіваючись повороту Хмельницького з Криму, кошовий отаман, згідно домовленості з Хмельницьким, учиненої ще перед його від'їздом до Криму, стягнув із лугів, віток та річок усе низове Запорозьке військо, кінних і піших, сказавши їм, що є певна потреба побути й зібратися їм у Запорозькій Січі. Але навіщо це було потрібно, він не звідомляв, аж доки не повернувся до коша сам Хмельницький. По-діловому й швидко порадившись із кошовим та курінними отаманами, Хмельницький переконався, що поляки не могли нічого істотного вивідати через своїх шпигунів про його заміри й поїздки до Криму, оскільки й військо все низове козацьке (за винятком самих отаманів) нічого про те не знало. Адже коли б знало про те козацьке

військо, то напевно дійшла б ця звістка й до поляків, а коли б поляки це взнали, то достеменно краще б приготувалися зустріти Хмельницького, ніж те сталося. За цю легковажність вони втратили свою ризарську честь і наклали на цілу Корону Польську вічну ганьбу. Але про це далі у відповідному місці оповіється досить детально.

Примітки до розділу VIII

⁷³ *Мисюрка* — залізна шапка з кільчастою сіткою, яка накидалася на обличчя, шию, плечі. *Карваші* — рукави у панцира.

⁷⁴ *Яничарка* — вид рушниць.

⁷⁵ *Мусульбес* — гладка червона тканина на підкладку.

Розділ IX

Про те, як Хмельницький прибув із Криму; про обрання його на гетьмана, про вручення йому військових клейнодів та виділення війська Запорозького; число того війська; про бажання того війська йти на війну; про урочистості, які були на честь гетьманового обрання; про число війська, яке пішло з Хмельницьким; про вшанування, яке виказав кошовий Тугай-беєві; про застережні заходи Хмельницького; про польських шпигунів, яких піймали татари, і про відомості, які від них узяти; про війська польські та реєстрових козаків; про січових писарів, з яких один приставлений був до Хмельницького; про діаріуш Хмельницького, який писав при ньому Самуїл Зорка.

Хмельницький прибув із Криму до Запорозької Січі перед заходом сонця в супроводі чотирьох, посланих від Тугай-бея, значних татар. Кошовий з усіма курінними отаманами сердечно й радісно його привітали, а надто зраділи тоді, коли Хмельницький звідомив їм, що хан з'явив до нього й усього Запорозького війська свою прихильність та ласку й вислав з мурзою Тугай-беєм орду на допомогу Хмельницькому проти поляків. Отож назавтра кінне військо (піхотне-бо вже все було в Січі), яке залишалося в полі й на лугах поблизу Січі з кіньми, могло вже зібратися до коша для справжнього діла. Для того по заході сонця, за давнім запорозьким звичаєм, ударили з трьох найбільших гармат, а, переночувавши, удосвіта знову стрілили із тих трьох гармат, подавши таким чином потрібне гасло. Коли ж розвиднілося і сонце розсипало по всій піднебесній своє вогненне, ясносяйне проміння, до Січі зібралася вже значна частина кінного війська. Числилося усього того війська, пішого й кінного, тридцять з лишком тисяч⁷⁶. А коли вдарено в котли на раду, то побачили, що для такої сили війська січовий майдан затісний. Отож, зважаючи на це, кошовий отаман із Хмельницьким мусили вийти з січової фортеці на просторіший майдан. Тут було оголошено всьому війську й виразно сказано, що за збитки та гніт, які терплять козаки й уся Мала Росія, проти поляків починається війна. При тому було звідомлено, що кримський хан прихильний і ласкавий до Запорозького війська і не тільки відпустив із Хмельницьким чотири тисячі татар на чолі з Тугай-беєм, але й сам з усіма ордами (коли на те буде потреба) готовий буде прибути в допомогу козацькому війську проти поляків. Для того він зважив на настійне прохання Хмельницького, повірив присязі Хмельницького і взяв собі в заклад старшого його сина Тимоша.

Почувши це, все Запорозьке військо одноставно й одноголосно назвало Хмельницького своїм гетьманом і 19 квітня постановило й обіцялося стояти за нього у війні з поляками, навіть якщо треба буде головами накласти. Після цієї постанови від кошового до військової скарбниці вислано січового писаря з кількома курінними отаманами та іншим значним товариством, щоб вони взяли там і принесли на раду військові клейноди. Посланці все те виконали, вказані клейноди принесли на раду й вручили їх зараз же Хмельницькому. А ті клейноди були такі: дуже гарна королівська золотописна короґва, дуже модний бунчук з позолоченою галкою й деревцем, дуже майстерно зроблена й оздоблена коштовним камінням срібна позолочена булава, срібна військова печатка та нові мідяні великі котли з довбищем⁷⁷. До того всього приставлено було три легкі польові гармати з додачею до них пороху й куль, з амуніцією і пушкарями.

Коли вибрали Хмельницького на гетьмана і вручили йому оці перелічені військові клейноди, військо повітало його в честь гетьманства і висловило загальне бажання й готовність йти на війну, що оце їх чекає, всім, хто був тоді на раді. Але над те запропоновано було ще добре подумати, і по цьому частина війська розійшлася по куренях, а друга частина з Хмельницьким та кошовим пішла в церкву⁷⁸ на божу служ-

бу, до якої задзвонили, власне, коли скінчили вже обговорювати на раді описане вгорі військове діло. Вислухавши святу літургію й подячного молебня, з наказу кошового отамана вдарено в котли, віддаючи хвалу Богові, доброму зиждетелю. Після того гучно випалили з усіх гармат, а було їх біля п'ятдесяти. За-тим гримнули зі своїх мушкетів всі піші, що стояли в лаштунках посеред січового майдану й за Січчю,— налічувалося їх більше десяти тисяч. Так палили з гармат і мушкетів тричі, а тоді розійшлися на свої обі-ди по куренях. Хмельницького ж із курінними січовими отаманами запросив на обід кошовий. Вони по-обідали й, трохи повеселившись, пішли по куренях на спочинок. Довго не гуляли, бо всім, особливо Хмельницькому, треба було багато чого обмислити.

Трохи відпочивши, Хмельницький і курінні отамани знову зійшлися в кошового, де про багато речей розмовляли й радилися. Вони тоді вирішили, щоб на Україну пішло з Хмельницьким кінного Запорозь-кого війська вісімдесят тисяч. Інші мали розійтися на свої місця й промисли, але залишатися готовими до воєнної кампанії, чекаючи на військового наказу від гетьмана й кошового. Після цієї приватної ради звелено знову вдарити в котли і вистрілити з двох великих гармат, закликаючи військо до Січі на збори. Рада зібралася перед вечірньою відправою, і їй відразу було віддане розпорядження Хмельницького й ко-шового, скільки війська має йти на Україну. Це почувши й подякувавши за військового наказу, козаки розійшлися й роз'їхалися на свої рибні та звірині промисли і здобичі. Залишилися тільки охотники, кін-ні військові мушкетери й сайдакери, числом вісім тисяч з лишком. Так розпорядив Хмельницький разом з кошовим, бо зважав, що тільки він прибуде на Україну, до нього приєднається городове козацьке вій-сько. Так воно насправді й сталося.

Кошовий отаман, знаючи від Хмельницького, де стоїть із ордою в полі Тугай-бей, обдарував того шед-ро хлібом, вином, рибою та м'ясом, виказавши йому своє пошанування у відповідь на ханське, явлене в Криму Хмельницькому.

Хмельницький ще раніше, коли роз'їжджався з Тугай-беєм і попрямував у Січ, наказав йому стояти з ордою в Базавлуку чи деінде в доброму місці вище Січі. А ще він наказав суворо й пильно сторожувати шлях, який лежить від Чигрина й Переволочної до Січі, і брати під сторожу та тримати невідпущно до його, Хмельницького, указу всіх тих, хто мав простувати з Січі в міста. Це було зроблено, і за три дні, доки Хмельницький їхав з військом на злуку з Тугай-беєм, татари піймали на січовому шляху близько де-сяти підозрених людей. Хмельницький, злучившись із Тугай-беєм, знав уже, що поміж тих пійманців є послані на Січ польські вивідувачі. Так воно й виявилось, але він не вдавався в детальні розпити, а тіль-ки достеменно дізнався із їхніх оповідей, що коронний гетьман та його син ідуть із військом проти Хмель-ницького до Кодака, а реєстрові козаки, послані в байдаках Дніпром, пливають туди ж. Він наказав поспі-шати, а пійманців, забивши в залізні кайдани, звелів взяти при гарматах із собою.

На той час, коли Хмельницький прибув з Чигрина до Січі, були на коші два дуже добрі писарі. Обое вони були у справі писарській мастаки, володіли досконало слов'янською і польською мовами. Один з них був старший — Стефан Браславський, а другий молодший — Самуїл Зорка, з Волині. Того старішо-го залишили на коші, а молодшого відпустили з Січі разом з Хмельницьким, оскільки він із Хмельниць-ким був і в Криму. Отой Зорка протягом усієї козако-польської війни лишався за писаря й секретаря при Хмельницькому, про всі розмови й учинки достеменно знав і все це просторо й досконало описав у сво-єму діаріуші. Цей діаріуш зберігався у мого товариша Сильвестра Биховця⁷⁹, військового канцеляриста. Його батько, Іван Биховець⁸⁰, був за канцеляриста при тогочасних чигринських гетьманах і там переписав собі той діаріуш діянь Хмельницького. Звідтіля і я (взявши діаріуш у згаданого його сина, мого това-риша) вибрав і понотував найпотрібніше й найважливіше з військових дій Хмельницького і виклав та зоб-разив це власною працею у цій своїй книзі. Крім того, в діаріуші Самуїла Зорки були ретельно вкладені листи Хмельницького про тодішні справи й події, кореспонденція до іноземних монархів і володарів, але я їх, хоч і вельми вони потрібні, не переписував: одне, що намагався оповідати короткослівно, а інше — й часу не мав вільного на те, був-бо утяжений у військовій канцелярії завжди невичерпною обов'язковою роботою.

Примітки до розділу IX

⁷⁶ Число перебільшене. Збільшувати чи зменшувати кількість війська було в традиції стародавніх літописців.

⁷⁷ Козацькі клейноди було відібрано в козаків після розгрому 1638 р.

⁷⁸ Історики сумніваються, що в той час на Січі була церква. Про неї немає ніяких відомостей.

⁷⁹ Особа Сильвестра Биховця за джерелами невідома. Це, однак, не виключає, що такий чоловік жив.

⁸⁰ Ім'я Івана Биховця в джерелах зустрічається, його згадує і Величко в актах на обрання гетьманом Многогрішного. Він справді був канцеляристом, але не при правобережних гетьманах, а на Лівобережжі. Це ім'я зустрічається в реєстрах Ніжинського полку 1649, 1666, 1669 рр.

Розділ X

Про три знаки, які були перед війною Хмельницького,— вони ознаменували швидко пришествя гніву божого обом, польському й козако-руському, народам.

Хочу я згадати та від щирого серця записати всі військові дії Хмельницького з поляками за прикладом Самуїла Твардовського, який розповідав про те саме віршами. Хочу викласти, як поводити себе на той час обидва, козако-руський і польський, преславні в Європі народи, про їхню міжусобицю, що наклала на них великі страти й шкоди, і про їхнє взаємне кровопролиття. Але перш ніж почати про це, хочу оповісти про знаки, які були перед тією війною⁸¹, витлумачивши їх своїм дрібним розумом на власний розсуд.

З тих знаків першим лихим призвістником було велике, надзвичайне затемнення і зміна сонця,— сталося це в день страсної п'ятниці. Другим знаком була комета, що подібної не бачили від давніх літ. Вона з'явилася через дванадцять днів на небі — після заходу сонця. Третій знак — велика сарана, яка незвідь-звідки взялася й налетіла хмарами в землю Польську вже перед самим початком тієї міжусобної домової війни: трави та збіжжя ця сарана поз'їдала була й винищила. Всі старі люди розуміли це як гнів божий до себе і відчували, що надходить неуникненна божа на них кара. Це їх не оминуло, бо через примноження беззаконня висохла в багатьох серцях любов, а без неї збільшилися й розрослися в людині гордіня, ненависть, розпуста, ненаситність на майно й грошолобство, з'явилися заздрощі, пиша, ворожнеча, гнів, здатність ображати та інші гидкі й богопротивні якості. За це-бо по описаних вище знаках мала прийти праведна божа кара, а яка саме, можна було пізнати, розумно роздивившись згадані знаки й оцінивши тодішні воєнні події.

Той перший знак — затемнення сонця — міг свідчити, що як зникає здутий вітром дим, так зникне, забраних божим перстом, чимало панів з високими родоводами й своїми ясними титулами посад та гонорів. Ті, що у світі цьому виблискували й світилися, мали тоді завдяки війні потемніти і відстраждати своє життя, майно та славу — все-бо це зникає швидко. Другий знак — мітла або різка, і це мало означати, що багато роджених на землі людей різного стану та чинів має бути вдарено за свої беззаконня тією різкою божого гніву. А мітла їх не тільки з посідань високих вимете, але й із життя. Третій знак — сарана — віщував нашестя з Хмельницьким кримських орд, які впадуть, наче сарана, на Польську землю, а земля ця кипіла тоді медом і молоком. Це все мало принести невимірні шкоди й розорення тому панству, і збудеться тоді божественне писання, що беззаконство і злодіяння перетворять сильних. А при сильних та славних однаково впадуть від пошесті кволі й безславні і вип'ють чашу божого гніву, так само, як з міцними й багатими — убогі й безпомічні, а з винними — невинні. Це потверджується таким віршем одного малоросійського віршаря:

Праведний із грішним буде смертю битий —
Може між сухого і сире горіти!⁸²

Про ті знаки можна знайти в рукописних літописах ще й таке: 1648 року, у Великий піст, над містом Варшавою люди бачили на вечірньому небі мітлу, меч, труну і на ній хреста. Але я не вважаю це за правдиве, оскільки Твардовський, мешкаючи в той час у Польщі, не бачив тих знамень і зовсім не згадав про них у своїй книзі «Війна домовая».

Примітки до розділу X

⁸¹ Дані про ці знаки взято в Твардовського.

⁸² Ці слова знаходимо і в листі Б. Хмельницького до короля від 2 червня 1648 р.

Розділ XI

Про те, що гетьмани зрозуміли хитрощі Хмельницького, коли він писав у своїх листах, що посилаються запорозькі послі; про прибуття коронних гетьманів з польськими військами на Україну; про виправу проти Хмельницького з Черкас до Кодака водою і суходолом польських і козацьких військ, їхня неправність.

Великий коронний гетьман Микола з Потока Потоцький, воевода брацлавський, і польний гетьман Калиновський кілька тижнів виглядали запорозьких послів, котрі, відповідно до листів Хмельницького, мали їхати до короля Владислава. Але вони постерегли, що Хмельницький їх дурить, і, сподіваючись від нього якоїсь для себе несподіванки, зараз же зібрали з дозволу короля й усього сенату до п'ятдесяти тисяч польського платного й посполитого війська з багатьма знаменитими й високородними польськими панамі⁸³. На козацьку Україну вони прибули 18 лютого, в п'ятницю, першої неділі Великого посту, хоча зима тоді була нестала й бездорожна, і розташували, дуже обтяжуючи цим людиність, війська на кватирях. Гетьмани ж обрали собі резиденції: польний — у Корсуні, а великий — у Черкасах, оскільки поміж цими містами невелика, всього на шість миль, відстань⁸⁴.

Спинившись на Україні, гетьмани дуже здивувалися, що тут нічого не знали про замисли Хмельницького й не готувалися до оборони. Однак вони урадили за краще шукати й гонити вітра в полі і виправити задля того водою й суходолом значні частини свого війська до Кодака, де сиділа досить численна платна передова сторожа Річі Посполитої. Для цього, за їхнім гетьманським наказом, козацький комісар, що був тоді на Україні замість гетьмана, послав військове розпорядження готуватися всім реєстровим козакам у невідомий похід. Тим часом, за велінням великого коронного гетьмана, з Києва до Черкас було спушено кількадесят байдаків та менших суден з достатнім провіантом; було там чимало й воєнних риштунків. Крім того, поставлено на переяславського полковника якогось поляка Адама Душинського, змістивши Кречовського⁸⁵, бо той добре ставився до Хмельницького і не тільки не виконав гетьманського письмового наказу арештувати Хмельницького (про це вже писалося), але ще й застеріг його, розголосивши той гетьманський лист. Все це діялося й готувалося протягом усього Великого посту і пізніше.

Після Великодня (того року це 2 квітня) обидва гетьмани, коронний і польний, з'їхалися з іншими знаменитими польськими панамі в Черкасах. Стягли туди й реєстрових козаків і наказали черкаському полковникові Барабашеві та колишньому переяславському полковникові Кречовському, згідно зі своєю попередньою нарадою й ухвалою, посадити реєстрове козацтво на байдаки й спускатися з ним униз до Кодака. Але гетьмани не вельми поклалися на козацьку зичливість, отож, перш ніж посадити їх у байдаки, відібрали присягу на вірність. Після того п'ять тисяч реєстрових⁸⁶ (виборних і військових) козаків з Барабашем, Кречовським та іншими своїми начальниками сили, готові до війни, в байдаки, а до них, задля більшої певності, підсадили дві тисячі кращого польського війська — німецької піхоти⁸⁷. Звелено було їм пливати Дніпром, щоденно погоджуючись із військом, яке послано на Кодак суходолом. Його очолювали каштелян, гетьманський син⁸⁸ і комісар український (були там й інші високородні пани), і виправили їх не дві, як пише Твардовський, а двадцять три тисячі⁸⁹. Щоб завжди мати узгоду з водним військом, їм наказано йти до Кодака, тримаючись Дніпрового берега, і, як тільки з'явиться Хмельницький, починати погоджені проти нього військові дії.

Обидва війська, польське й козацьке, рушили з Черкас у свій похід водою й землею на третьому тижні по Великодні, в п'ятницю 13 квітня⁹⁰, коли вже й кінська паша почала з'являтися. Але до цього їхнього починання не дарма добре прикладається приказка: людське діло мислити, а боже — діяти. Бо ті війська, рушивши від Черкас водою й суходолом, одразу забули відданий їм гетьманський наказ тримати поміж себе щоденну узгоду й відправляли той похід, як кому заманеться. Гетьманський син з комісаром ішов із військом черепашою ступою, помалу й без поспіху, наче бажав подовжити в цьому світі своє існування, відтягуючи свій скін, що мав настати, і загибель. Вони йшли на Крилов (до якого від Черкас стільки-то миль числиться [...]) і на Жовту Воду (до якої від Крилова стільки-то українських миль має бути [...])⁹¹ і часто зупинялися, прогаюючись на попасах і тішачись тодішньою приємною для людського серця прохолодою та весняними розкошами. Барабаша ж із Кречовським дніпрові бистрини прудко й якнайшвидше несли донизу.

Отак через вину й непутящість комісара й гетьманенка водне військо, над сподіванки комісара й каштеляна, згаданими дніпровськими бистринами було знесено донизу і отже не могло спілкуватися й погоджуватися, як їм наказували коронні гетьмани, із тим військом, що йшло суходолом. Через це реєстрові козаки (захотів так Бог) дійшли згоди і дружби із супротивним собі військом Хмельницького, чого, мабуть, і самі хотіли. Але як то сталося, звістить нам детально наступний розділ.

Примітки до розділу XI

83 Вважають, що у кварцянім війську було тоді 3510 чоловік: 1040 гусарів, 1170 козаків, 900 драгунів, 300 піхотинців. Поляки рахували силу Хмельницького на три тисячі чоловік.

84 Штаб-квартирою польських військ був Корсунь. Потоцький слав свої листи, зокрема до Хмельницького, з Корсуня.

85 Ця думка не підтверджується іншими даними.

86 Див. приміт. 83. Козацьке військо, крім того, було розполовинене: частина пішла суходолом, а частина водою. Козаків, що йшли суходолом, очолював Шемберг. Є дані, що Кричевський був у війську Потоцького, потрапив у полон до татар і відкупився за чотири тисячі талярів. Інші дані, навпаки, підтверджують думку Величка, що Кричевський плив водою разом з Барабашем.

87 У війську, що пливло водою, німців не було, але в той час «німцями» називали набраних до польського війська українців, що були вдягнені в німецькі мундири.

88 М. Петровський зазначає, що С. Потоцький був не каштеляном, а старостою дережинським. Однак єдина відома нам польська реляція про битву під Жовтими Водами, залишена очевидцем, називає С. Потоцького «каштелянич».

89 Вважають, що польського війська було 1200—1500, а козацького 2000—2500.

90 Інші дані — 11 квітня.

91 Числа не проставлені.

Розділ XII

Про рушення Хмельницького з Запорозьким і татарським військом від Січі до Жовтої Води та на Україну; про залучення його з реєстровими козаками, що їх послали проти нього коронні гетьмани; про розгром під Жовтою Водою польських військ на чолі з комісаром і гетьмановим сином; про взяття там здобич і полонян; про відправлення їх до Чигрина; про те, як зловили Чаплинського.

Новий гетьман Хмельницький рушив із Січі з Запорозьким військом 22 квітня, у третій тиждень після Паски святих мироносиць. Він з'єднався у полі вище Базавлука з мурзою Тугай-беєм і вже хотів був іти зі своїм військом просто на Чигрин, щоб привітати головного свого ворога Чаплинського. Однак із розповідей уже згаданих тут пійманців, яких перестріли на січовому шляху татари, він довідався, що польські й козацькі війська вже виправлено: одні — водою до Кодака, а інші — суходолом через Крилов на Жовту Воду й також до Кодака. Хмельницький відмінив свій похід на Чигрин, а вирішив піти, проминувши Кодак, назустріч польському військові до Жовтої Води та Крилова. Відтак став обозом вище Кодака миль на три-чотири з правого Дніпрового берега, не набагато віддалившись зі свого шляху. Обоз був розташований колом, а поодаль виставлялися міцні та справні козацькі й татарські сторожі, — тут гетьман прогаяв, не рухаючись, кілька днів. Це потрібно було для того, щоб по змозі найшвидше вступити в переговори з водним козацьким військом, висланим коронними гетьманами. Для цього понад Дніпром розкинули караули, і їм Хмельницький дав указівки, як чинити й вестися, коли з'явиться військо, що плистиме вниз по Дніпру⁹². Ті караули, як побачили водне військо, покликали козаків підплисти в невеликих човнах до берега, щоб переговорити між собою. Разом з іншими згодився на це й Кречовський, колишній переяславський полковник. Коли ж вони почули від тих чатівників, що Хмельницький іде проти поляків на Україну з козацьким і татарським військом і стоїть своїм обозом неподалік берега, дуже тому зраділи. Але, не вірячи до кінця, захотіли побачити самого Хмельницького, котрий прибув до Дніпрового берега, тільки-но йому дали про те знати. Він побачився там із Кречовським, своїм другом, та іншим зичливим батьківщини товариством, і вони дали Хмельницькому усну обітницю, що всі висадяться зі своїх суден і, щоб здобути свої стародавні права та вольності, підуть одностайно війною проти поляків, не дбаючи про ту присягу, яку невільно під військовою загрозою мусили дати гетьманам. Обіцяли вони радою прихилити до цього й Барабаша, найліпшого приятеля поляків, з деякими його однодумцями. Але коли з цим у них не повелось, то по всьому флоту розгорівся вогонь гніву й озлоби, і Барабаша з його однодумцями, а також і всіх німців покололи і віддали дніпровській течії. Довідавшись про це, Хмельницький відразу рушив з усім обозом і став над самим дніпровським берегом, щоб забрати до обозу водне військо і харчові та военні припаси, поміж яких було кільканадесятків водних гарматок з достатньою кількістю пороху й куль до них.

Це все впорав Хмельницький за чотири дні, а судна річкові, великі й малі, позатоплював у дніпровських затоках і затишках, вважаючи, що колись вони можуть іще згодитися. Деяким значнішим козакам він запоміг козацькими й татарськими кінями і помалу, щоб устигала водна піхота, рушив з усім військом до Жовтої Води. Поглядав він на той час усібіч численними очима розуму свого, як хитрий ловець, і тримав свої

караули на милю і навіть далі від обозу. 4-го травня, на п'ятому тижні по Великодню, передня сторожа Хмельницького зловила двох «язиків» з передньої сторожі поляків. Їх припровадили до Хмельницького, і вони сказали йому, що при комісарові й каштелянові гетьманенкові числиться двадцять три тисячі доброго польського війська і що вони вже перейшли Жовту Воду. Тоді Хмельницький разом з Тугай-беєм закріпився на тому ж місці (а діялося то від Жовтої Води заледве за дві милі), щоб приготувати своє військо до битви. Все те він упорав і розставив, як то належало, протягом того вечора й ночі. Поляки ж, утративши двох своїх «язиків», злякалися й посунули назад. Вони переправилися через Жовту Воду і там за вечір ошанцювалися, а за ніч викопали вздовж і вишир на версту значні й глибокі окопи довкола себе.

Переночувавши, Хмельницький перед світом рушив з усім військом назустріч полякам і, коли дістав од своєї сторожі звістку, що поляки відступили за Жовту Воду і там окопалися, наблизився й сам до тої Жовтої Води, ставши обозом проти польського обозу. Він наказав належно влаштувати оборону, оточивши шанцями табір довкруг, і лишив там водну піхоту. Після того почалася звичайна, від обозу до обозу, гарматна перестрілка. Сам Хмельницький з Тугай-беєм і з усім кінним військом перетнув в іншому місці річку Жовту Воду й міцно вдарив на поляків, які виїхали проти нього зі своїх окопів. Поляки не встояли проти нього й години і, лігши на кілька тисяч трупів, з великим тріском і жахом ледве вскочили за свої окопи в обоз. Це сталося 5 травня в суботу⁹³, на п'ятому тижні після Великодня. Ці перші нещастя й ця поразка поляків уселили в серця всіх їхніх начальників дуже великий страх, вони навіть почали відчаюватися, що не вийдуть звідсіля живими. Одначе ще до вечора того ж таки суботнього дня вони спробували знову вступити в бій із Хмельницьким та Тугай-беєм. Цього разу вони втратили свого товариства півтори тисячі і були вигнані шаблями назад до свого окопу, — багато з них дістали тоді біду собі й рани.

Неділя 6 травня минула без військових сутичок. У понеділок 7 травня поляки спробували втретє вийти за вали, і багато з них, у тому числі й каштелян, гетьманський син⁹⁴ та інші пани й військові начальники, знайшли собі тут смерть. 8 травня у вівторок, на шостім тижні після Великодня, перед обідом, Хмельницький остаточно розгромив поляків. Одним із них доля наказала не жити, а гнити на Жовтій Воді, а іншим показала пряму стежку до Криму. Від цього погрому не врятувалося навіть десятка поляків. Потім Хмельницький з Тугай-беєм переправив через річку Жовту Воду обоз і поставив його біля польських окопів. Він зараз же виправив разом зі своїм чигринським відданим і надійним товариством до Чигрина, щоб упіймати свого ворога Чаплинського, близько півтораста чоловік добрих молодців⁹⁵. Чинити це він не боявся, бо одержав звістку, що польське військо вже вийшло з Чигрина і спішно рушило, згідно гетьманського наказу, на Черкаси.

Загін той прибув до Чигрина, як йому й було сказано, смерком і застав Чаплинського, коли він уже добре повечеряв і розібрався спати. Його схопили без найменшого пошанівку і зі своєї ласки на голі, прикриті тільки кошулею, панські плечі виспали з сотню ногайських нагаїв. Тоді одягли його в грубникову козушину і, наказавши навечно попрощатися з дружиною, всадили на коня й помчали до Хмельницького. Це все вони справили за два дні й одну ніч. Хмельницький привітав свого ворога гнівним словом і оголосив польським полонянам, що всього того кровопролиття, яке сталося, винуватець Чаплинський. Він присудив і відразу наказав відтяти йому голову, перше відпровадивши його вбік, на кілька верств від лядського обозу. Так учинив він для того, щоб ворог миру й спокою не лежав поруч з тими шляхетськими трупами, які через нього покляли тут, на Жовтій Воді, у загальній біді від козацької зброї свої голови.

Вчинивши це, Хмельницький забрав польський обоз з усім достатком і скарбами і, обдарувавши з тієї здобичі значним почесним даром Тугай-бея, все інше дав забрати козакам і татарам. Узяв там Хмельницький вісім добрих польових гармат з достатньою кількістю пороху й куль, кільканадцять пар котлів з довбишами до них, кількадесят хоругв, два бунчуки, дві булави, кількадесят чоловік трубачів та чимало інших обозових служок, яких до числа війська не прираховували. Було полонено військових панів Шембечка⁹⁶, Сапігу, комісара й інших значних шляхтичів, загальним числом до п'ятдесяти чоловік. Рядового товариства було взято в неволю три тисячі з лишком. Їх усіх відпровадили під охороною значної кількості козаків та татар до Чигрина з письмовим суворим від Хмельницького наказом чигринській старшині. Наказано було на лядських начальників накласти міцні кайдани й поселити їх у кількох вигідних та чесних квартирах; годувати їх веліли щедро. Рядове ж товариство мали позамикати по тюрмах і в Чигринському замкові й обставити надійно сторожею. Годувати їх наказано по зможі, але голодом не морити, пораниених гоїти і всіх їх доглядати пильно.

Примітки до розділу XII

⁹² Інші джерела свідчать, що Хмельницький спершу напав на військо, яке йшло суходолом, а тоді приєднав до себе і водне. Правда, остаточно він переміг поляків уже з'єднаним військом.

⁹³ Правильно — в п'ятницю. Деякі історики погоджуються з Величком, інші називають датою остаточного розгрому 6 травня.

⁹⁴ С. Потоцького не було вбито перед розгромом польського війська, він помер від ран у козацькому таборі.

⁹⁵ Тут маємо ще одну легенду, але вже зовсім невірогідну, бо Хмельницький і пізніше вимагав у поляків, щоб ті видали йому Чаплинського, але Чаплинський пережив і Хмельницького. Востаннє його ім'я зустрічається в документах 1660 р.

⁹⁶ Мабуть, це і є комісар Шемберг. Його забили козаки за всілякі кривди, що терпіли від нього, потім начебто прибили його голову на жердку і носили перед усім військом. Інші дані: Шемберг потрапив у полон, а пізніше був викуплений.

Розділ XIII

Про втрати війська Хмельницького; про готування до другої битви вже з самими гетьманами; про похід Хмельницького від Жовтої Води до Корсуня; про свіже військо, яке привіло до нього; про скорботу коронного гетьмана і про його наміри; про ганення його від війська за невправність; про гетьманські лячність і страх; про розгром під Корсунем усього польського війська; про полонення обох коронних гетьманів і про іншу тамтешню здобич; про віддання подяки Богові; про бенкет, що був опісля; про відпочинок Хмельницького на тому-таки місці і про відправлення експедиції до Січі та Криму.

Отак скінчилася та кривава битва при Жовтій Воді. Козаків там полягло півтораєста чоловік і стількох же відіслали в Чигрин поранених. Убитих і поранених татар тут не враховано.

Затим Хмельницький з Тугай-беєм стояв на тому-таки місці ще три дні, готуючи й збираючи військо та обоз до наступної битви вже з самими коронними гетьманами. Особливо старанно готували п'ятнадцять водних гармат, які були нового зразка і мали тільки два колеса. До них треба було одного коня, і це дозволяло легко й швидко при военній потребі їх повертати. Було вже тут у Хмельницького 26 гармат і гарматок, до них він приставив, опішивши, п'ятдесят добрих запорозьких стрільців. Додав Хмельницький до них про всякий випадок ще й триста кінних. Ці новостверджені пушкарі вміли стріляти як із гармат, так і з мушкетів.

11 травня⁹⁷ після цього приготування, в п'ятницю, на шостому тижні після Великодня, Хмельницький, добре, як годилося, наладнавшись, рушив спішно з усім військом од Жовтої Води назустріч коронним гетьманам. Того ж таки дня від Чигрина, Крилова та з інших міст і сіл прибуло до Хмельницького дві тисячі охотників. Гетьман же великий коронний, коли відібрав одну за одною невтішні вістки, що водні козаки вибили німців, які були з ними в байдаках, та пристали до Хмельницького і що Хмельницький осадив на Жовтій Воді його сина з усім польським військом, упав у велику скорботу. Щоб урятувати сина, гетьман коронний з гетьманом польним зараз же рушив з усім готовим та з'єднаним військом до Жовтої Води, однак біля Маслового Ставу одержав звістку від одного пораненого жовніра⁹⁸, який зміг вирватися живим із останнього бою при Жовтій Воді, що польське військо козаками й татарами розбите. Ще сповістив той жовнір, що козаки захопили обоз, а гетьманський син смертельно поранений і вже, певно, не живе. Гетьмани відразу повернули назад на Корсунь⁹⁹ і почали вже думати й розмислювати, як би врятувати ціле коронне військо, а також і власну голову. При них було тоді війська разом із новоприбулим із Польщі двадцять шість тисяч¹⁰⁰. При всьому тому багато хто з польських панів почав приписувати гетьманам невправність у керівництві й нетямущість. Їх ганили за те, що розділили військо, одне послали суходолом, а друге — водою, а також за те, що зашвидко віддалили те військо від свого, ще не маючи про Хмельницького ніяких відомостей. Від цього всього гетьмани мали на серці жаль, а надто, що їх ганить за невправність власне військо, але ще вважали себе невинними. Потім вони почули, що до них наближається Хмельницький і що три тисячі польських драгунів з передньої сторожі зрадили й передалися до Хмельницького, оскільки не діставали від гетьманів заслуженої собі платні¹⁰¹. Це ще більше острашувало, і гетьманів поймав відчай, що не виберуться з цього лиха. Вони вже не знали, що діяти, як управити військо і на якому місці приготувати його до бою. Стали, однак, обозом, як звелів їм їхній непевний розум, на рівнині (коло Корсуня над річкою Россю), яка здалася їм доброю до оборони¹⁰². Той обоз вони ошанцювали ровом і належно вишикували та розпорядили до бою своє військо.

16 травня, в середу¹⁰³, на сьомому тижні після Великодня, тільки-но світле сонце розсипало ясне проміння з небесного океану на світ, прогнавши в країну мороку нічну темряву, поляки побачили збиті кінськими копитами дим і куряву. Здавалося, що то йде стотисячне козацьке військо, але насправді йшло його тільки п'ятнадцять тисяч. Але полякам тоді страх затемнив очі млою — вони вже почали додумуватися до такого, чого насправді й не було.

Хмельницький того ранку мужньо пішов і вдарив зі своїм та ординським військом на поляків¹⁰⁴. Ті недовго втримували свій бойовий стрій і, не маючи сили встояти проти зброї супротивника, з великим страхом відступили у свій окіп. Полягло їх тоді поза межами обозу зо три тисячі. З окопу вони почали відстрілюватися з усіх своїх сімнадцяти гармат. Невдовзі по тому наспіли піхота й артилерія Хмельницького. Вони почали вздовж і впоперек закидати польське військо й обоз кулями, часто-густо вбиваючи жовнірів і коней, а також ламаючи й трошачи вози й валки. Тоді поляки побачили, що їхнє місце для оборони погане, і рушили відтак на гору. На тій горі їм стало ясно, що становище їхнє вкрай небезпечне, і кинулися відразу відтіля всім обозом та військом на свою остаточну погибель. Наскільки змога, вони вишикувались у лави, але всій цій їхній мотанині Хмельницький був радий. Бо тільки поляки висунулися зі своїх окопів, Хмельницький з ордою відразу почав маневрувати біля них, а їхній обоз, ушикований у кілька лав, розривати, ламати і змішувати в різних місцях густим гарматним вогнем. Багато польських жовнірів, що були в тих своїх лаштунках, лягли тоді трупом від пострілів із мушкетів і гармат. По-

бачили гетьмани, що їхня участь сумна, адже вони не тільки не можуть вистояти супроти козацького війська у звичайнім польовім кіннім бою, але громиться й їхній обоз, і наказали, на більші свої втрати, багатом своїм хоругвам спшитися. Але тільки-но це вчинили, панські служки, які прийняли від панів своїх коней, скочили на них і, намагаючись урятуватися зі своєї біди, сипнули усібіч від обозу по тамтешніх лісах та лугах, залишивши своїх панів у залізних доспіхах і при військових риштунках. Стояла тоді жарота, пекло сонце, і поляки мусили тягти на півмилі й далі незвичайний для них піхотинський тягар. До всього того якийсь непевний провідник¹⁰⁵, — а може, цей чоловік хотів нашкодити полякам, — завів польське військо над яри й кручі. З них спускалися поляки з великою бідою, ламаючи й перевертаючи на тих кручах вози й валки. Їм випала в крутій долині ще й багниста переправа, дуже грузька й незручна при швидкому русі. Вже й гармати польські не могли нічого вдіяти, та й і з ручної зброї вони рідко відповідали Хмельницькому, а той раз у раз на них насадив і нищівно стріляв. Частина польського обозу зі згаданої твані ледве-ледве вибейкалася і, зневолена силою, подерлася на круту гору, однак ніяк не могла на неї зібратися. Друга частина загрузла в болоті і затарасувала шлях іншим. Третя частина (це ті, що спускалися з гори і, як я вже казав, поламали вози й валки, що поспліталися купами поміж собою) починала вже гинути.

Це сталося ще й тому, що козаки поперекопували й позахарашували лісом всі кращі дороги, кудюю поляки могли б відступати.

Обидва гетьмани з багатьма іншими знаменитими панами неначе стратили розум, моталися навкруг обозу з багатьма хоругвами і не знали, що вдіяти. Хмельницький з Тугай-беєм тоді, достеменно пересвідчившись, що здобули перемогу, самі полишили обоз, але наказали своїй піхоті й гарматам обов'язково розгромити його дощенту. Сам же Хмельницький із Тугай-беєм міцно вдарив на самих гетьманів, які вже були в смертельному відчаї, і цілком стер та поламав їхні шики. Козаки рубали своєю гострою зброєю шляхетські голови, і переважна більшість польського війська впала трупом, не витримавши цього смертельного змагання. Друга частина, а було їх дві чи три тисячі, з кількома своїми вождями врятувалася від загибелі втечею у ліси й луки — Хмельницький їх не добачив. Третю частину в три тисячі з обома гетьманами було полонено, до того ж гетьмана Калиновського поранено. Разом із гетьманами взяли в неволю Синявського, Балабана, Бегановського, Одривольського, Яскольського та іншу знамениту й високо-рідну шляхту, загальним числом до вісімдесяти чоловік.

Здобувши, з божею поміччю, за один день таку перемогу, Хмельницький став своїм просторим обозом над тою кручею та долиною, в якій він захопив і лядський обоз. З того обозу він наказав своїй піхоті примкнути до себе кільканадцять найкращих і найбагатших валок, а все інше дозволив забрати козацькому й татарському війську й користуватися з усього, крім військових апараментів¹⁰⁶. А сюди входили три обсажені коштовним камінням булави, вісімнадцять добрих гармат, дев'ятнадцять пар котлів, п'ятдесят шість хоругв, два бунчуки, тридцять вісім трубачів та п'ятсот інших обозових слуг, яких до війська не причислюють. У Хмельницького в тій битві загинуло сімдесят козаків і дев'яносто п'ять було поранено (не рахуючи поранених і полеглих татар). Після таких тодішніх військових трудів Хмельницький, спинившись разом із Тугай-беєм на спочинок, поставив свої, а радше здобуті, виборні лядські намети і переночував у них. 17 травня, в четвер¹⁰⁷, віддав він молитовну подяку Господу Богу, який допоміг йому проти відступників-поляків. Тричі grimнули з гармат і мушкетів, після чого Хмельницький учинив великий бенкет, щедро пригостивши на ньому свою старшину і значних козаків, а також Тугай-бея зі значними татарами й полонян, польських панів. Рядовому козацтву й татарам видано 25 кувів горілки і наказано напоїти також і рядове полонене товариство польське. Після того відпочинку, щоб відправити до Січі деякі речі, а в Крим до хана відіслати польських полонян, Хмельницький спорядив експедицію. Все, що вони взяли, ретельно перечислюється далі.

Примітки до розділу XIII

⁹⁷ Точніші дані — 13 травня.

⁹⁸ Жовнір наспів 19 травня. Після того почався спільний відступ. Відступали через Мошни, Сахнівку на Корсунь і Богуслав у напрямку Білої Церкви.

⁹⁹ Основне військо стояло за 15 миль від Жовтих Вод. Відступати гетьмани почали, коли надійшла звістка від коменданта Колака Гродзиського про зраду козацького війська, що пливло водою.

¹⁰⁰ Число фантастичне. Війська було не більше п'яти тисяч, відповідно збільшив Величко й кількість полонених. За іншими даними польського війська було чотири тисячі.

¹⁰¹ Звістка непевна. Крім того, число драгунів завелике. Є, однак, дані про зраду драгунів польського війська в битві під Жовтими Водами. Тільки були ті драгуни — українці, одягнені в німецькі костюми.

¹⁰² Зупинилися під Корсунем, бо одержали звістку від Вишневецького, що він йде до них з шістьма тисячами війська.

¹⁰³ Вівторок. Військо Хмельницького з'явилося ще в понеділок. Поляки зазнали розгрому таки 16 травня.

¹⁰⁴ Інші джерела свідчать, що поляки почали відступати, не входячи в сильніший бій з Хмельницьким.

¹⁰⁵ Відоме й прізвище цього героя — Самійло Зарудний.

¹⁰⁶ *Апараменти* — гармати, кулі, порох, вози.

¹⁰⁷ Мала б бути середа.

Розділ XIV,

або генеральна реляція про здобичі, які дісталися Хмельницькому в обох — Жовтоводинській та Корсунській битвах.

Разом з обома коронними гетьманами було полонено 127 полковників, ротмістрів, капітанів, поручників, хоружих та інших значних та високорідних польських начальників. Рядового товариства було взято 8520 чоловік, трубачів — 63, інших слуг, які не причислюються до війська, — 580¹⁰⁸. Довбишів¹⁰⁹ було здобуто 27, котлів великих і малих — 31 пара, найзнаменитіших хоругв — 94 (інші, менші, хоругви й котли дісталися татарам). Бунчуків налічили 4, булав 5, більших та менших гармат 41 — з достатнім запасом пороху й куль. Здобуто було й інші речі, а саме: намети, коні, ронди¹¹⁰, сідла, пістолети, янчарки, фузії¹¹¹, сагайдаки — все виборне й дороге; шаблі, списи, оправні обухи, дороги доспіхи й панцирі з шишаками¹¹², мисюрками й карвашами; срібні й мідяні позолочені тулумбаси¹¹³, великі палуби¹¹⁴ й вози з харчами та простими й дорогими напоями; валки зі столовими срібними й позолоченими достатніми креденсами¹¹⁵. Нарешті, взято було биті таляри, червонні золоті й дрібну монету, а особливо — всілякі срібні й золоті спеціали¹¹⁶ з дорогим камінням і без нього. Були там також многоцінні канаки¹¹⁷ й персні при сукнях, сукнях й дорогому нешитому крамові — більшість із цього дісталася до рук Хмельницькому. Інші такі ж численні й дорогі речі дісталися Тугай-бееві та іншим козацьким і татарським начальникам. Решта ж пішла до рук усього війська, що там було¹¹⁸. Яке ж число забитих поляків і скільки тоді від смерті врятувалося, а також скільки татари полонили окремо, довідатися мені не пощастило.

Ще те треба тут додати, що військо Хмельницького, козацьке й татарське, здобулося собі на коні, зброю, доспіхи й панцирі, на сагайдаки, шаблі та іншу зброю, а також на гроші та прості й дорогі сукна. Перед тими двома битвами в усьому війську ледве хто мав двох коней, чимало було й у блаженській одежі. А після цих битв у кожного козацького й ординського товариша з'явилося по четверо й по п'ятеро коней, багато з них мали і зброю. Так само, як збільшилося коней, у кожного товариша з'явилося по кілька пар сукон. Отож те військо після двох описаних битв сіло на коней і рушило з Хмельницьким далі у похід. Побачивши його збоку чи з якоїсь гори, можна було сказати, що то нива засіяла й проквітла чудовим голендерським¹¹⁹ чи волоським маком. Про ту красу ошатно вбраного і збагаченого війська широко не розводитимусь, але скажу, що це загрило й запалило всіх українських, малоросійських людей, козаків та посполитих, на нову війну проти поляків¹²⁰. Однак за найпершу і найголовнішу причину й підпал для помсти були кривди, гніт та розорення, які терпіли тоді малоросіяни від поляків.

Розправа про польські нещастя

Здійснилося полякам те, про що мовиться в приказці: кого Бог схоче покарати, то спершу збавить йому знань та розуму його. При цьому нещасті всі інші людські побудови й розмисли підуть на кривий шлях і накличуть справдешню біду та шкоду. Так було і з коронними гетьманами, які віддалили від себе значну частину війська, та й те розполовинили, пустивши одне водою, а друге суходолом. Це все сприяло успіхові Хмельницького, а їм накликало невдачу. Бо коли війська їхні були б з'єднані, то гетьманів не скоро опанував би страх за своє військо. Та й Хмельницький не наважився б так мужньо йти вгору.

Примітки до розділу XIV

¹⁰⁸ Цифри завишені.

¹⁰⁹ Довбиш — барабанщик.

¹¹⁰ Ронди — кінська зброя.

¹¹¹ Фузія — гвинтівка.

¹¹² Шишак — шолом, каска.

¹¹³ Тулумбас — бубон.

¹¹⁴ Палуба — великий критий віз.

¹¹⁵ Креденс — буфет.

¹¹⁶ Спеціал — монета.

¹¹⁷ Канаки — намисто.

¹¹⁸ При розподілі здобичі були незгоди і між татарами, і між козаками. Татари, крім того, брали полонених, не минаючи й українців.

¹¹⁹ Голендерський — голландський.

¹²⁰ Вважають, що військо Хмельницького збільшилося тоді на 30 тисяч. Вже в липні полонені козаки говорили про 80 тисяч козацького війська.

Розділ XV

*Про виправу до Криму ханові лядських невільників і дарунків;
про виправу також до Січі речей і гостинця січовому військові
з листом до них; про полонян, які залишилися при Хмельницькому.*

Відпочивав Хмельницький на вказаному місці днів із десять. Спершу радився зі старшиною своєю та Тугай-беєм і радив сам, що чинити далі з великим числом узятих при обох битвах полонян. Вирішено тоді віддати рядове товариство чотирьом тисячам Тугай-беєвої орди у винагороду за їхні військові труди, а старшину всю погодили відіслати до Криму ханові, солтанам та іншим кримським начальникам. Для цього Хмельницький звелів усіх полонян, що були в обозі, зараз же зреєструвати й оголосити їм, що будуть віддані татарам і їх поведуть до Криму. Хто ж із них може дати за себе Хмельницькому відкуп, того в Крим не посилають. Для такої ж ревізії й такого ж оголошення послав Хмельницький у Чигрин до узятих при першій битві невільників колишнього переяславського полковника Кречовського. Коли полоняни почули те слово й запевнення Хмельницького, то й поїнялися великим жалем. Купаючись у ріках власних сліз, багато хто з них погоджувався дати за себе Хмельницькому по дві, три, чотири й більше тисяч битих талярів відкупу. Великий коронний гетьман Потоцький погоджувався дати тринадцять, а гетьман польний Калиновський одинадцять тисяч битих талярів. Однак вони не могли його цим звабити, бо вже було ухвалено послати їх з іншими знаменитостями в подарунок самому ханові. Коли повернувся з Чигрина із ревізією тамтешніх полонян Кречовський, було розглянуто всі невільничі реєстри і дозволено Тугай-беєвій орді, його чотирьом тисячам татар, узяти з тих, що в обозі, і з тих, що були в Чигрині, польських невільників вісім тисяч рядового товариства, а начальників і благородної шляхти шістдесят чоловік. Віддано було їм і обох гетьманів. Собі Хмельницький лишив і відіслав у Чигрин краще рядове товариство, яке обіцяло відкупитися, — було їх 520 чоловік. Із начальників і шляхетних лишив він собі 65 осіб.

Розпорядивши так полонян, Хмельницький послав їх із-під Корсуня до Чигрина, а з Чигрина вони мали йти просто до Криму. Хмельницький написав до чигринської старшини, щоб ті віддали татарам невільників, на яких досилався їм реєстр. Щоб довести тих невільників до Криму, Хмельницький відрядив тисячу козаків, а Тугай-бей — тисячу татар. Окрім того, Хмельницький послав ханові в дарунок дві пари виборних котлів з довбишами і вісьмома трубачами. Тугай-беєві він подарував один креденс срібного посуду, бо невільників той і сам мав досить. До Запорозької Січі послав тоді Хмельницький дарунок навзаєм: за одну хоругву — чотири добрі хоругви, за один бунчук — два бунчуки, за одну булаву — дві коштовні булави, за одну пару котлів — три пари чудових котлів, за три гармати — шість виборних гармат, а за військову підтримку — тисячу битих талярів на військо і триста талярів на церкву божу та її служителів. При тій виправі Хмельницький написав листи до хана и кошового отамана¹²¹, які мають у собі такий зміст:

Пане отамане кошовий з усім Запорозьким військом, нашою зичливою братією!

Посилаємо до вас нарочних наших послів, значних товаришів Запорозького війська, і доповідаємо вам на знаття, що почув Господь Бог плач і стогін ображених, пригнічених і озлоблених поляками наших українсько-малоросійських батьків і матерів, братів і сестер, які живуть обабіч річки Дніпра. Подав нам Бог із Запорозьким військом свою весільну допомогу, щоб могли ми поляків подужати. Отож у двох битвах, спершу 8 травня при Жовтій Воді, потім 16 травня під Корсунем, ми розбили їх ушент, а обози їхні полонили разом із усіма достатками, з обома коронними гетьманами, великим та польним, та іншими знаменитими й високорідними шляхтичами. Про це докладно й просторо розкажуть вам оці посланці, наші товариші. Через них передаємо нашу глибоку подяку вам, братам нашим, за любов і приязнь до нас, яку виказали ви, коли були ми ще в Січі.

Отож на знак нашої вдячності посилаємо вам, усьому війську, гостинця на пиво — тисячу битих талярів і триста талярів на церкву божу січову та її служителів. Осібно, за клейноди військові, які дало нам Запорозьке військо, тобто, за одну хоругву, за один бунчук, за одну булаву, за одну пару котлів і за три гармати посилаємо вам навзаєм чотири хоругви, два бунчуки, дві булави, три пари котлів і шість гармат. Це все, ваша милість, брати наші, прийміть удячно і завжди віддавайте шану Господові Богу, який своєю ласкою благословив нас і дав силу щасливо й швидко докінчити наше з поляками військове змагання. Але оскільки, як ми вже почули, поляки знову збирають на нас біля Вісли свої великі війська, приготуйте нам у допомогу Запорозьке військо й ви, щоб могли піти на військовий чин, тільки-но зашлемо вам військове наше розпорядження. Хто ж із вас охотніший, то нехай прибуває до нас ще й до військової кампанії.

Цього ми бажаємо і покладаємо зберегти всіх вас, наших братів, Господові Богу.

Даний у обозі під Корсунем, 1648 року, 22 травня¹²².

У Крим, до хана.

**Найясніший і найвельможніший пане,
хан великих орд кримських,
білогорських та інших, мій дізнаний благодійнику!**

Двічі, на Жовтій Воді і під Корсунем, у наших змаганнях із поляками одержали ми, при допомозі Господа Бога, перемогу над ними. Ми захопили їхні обози й усіляке добро, а скільки дісталось в наші руки поляків, про те письмово поширюватися вашій ханській ясності не буду. Це докладно викладуть вашій ханській ясності мурзи й татари, яких я відпустив у Крим з лядською здобиччю. Через них я передаю вашій ханській ясності велику подяку за ласку, яку мені було вділено в часі мого побиту в Криму, і за те, що відпустили ви на допомогу моїм військовим замірам пана мурзу Тугай-бея з ордою. На знак тої моєї вдячності посилаю вашій ханській ясності зі згаданої лядської здобичі двох коронних гетьманів: великого — Потоцького і польного — Калиновського¹²³, дві пари котлів із довбишами до них і вісім трубачів. А для особливого задоволення панів солтанів та інших кримських начальників посилаю шістдесят знаменитих і чільних шляхтичів. З них можеш, якщо хочеш, когось лишити собі, а рештою обдарувати інших — хай те буде зроблено волею й розсудом вашої ханської ясності. Названі коронні гетьмани пропонували мені за себе двадцять чотири тисячі битих талярів викупу, але я розсудив послати цих високих персон вашій високій ханській особі, більше-бо поважаю вашу ханську ясність, ніж їхні гроші. Однак хочу попросити, щоб ваша ханська ясність тримав посланих мною у Крим в'язнів у своїй ласці й приязні, бо можу запевнити, що вони, як чемні люди, зуміють віддячити при нагоді вашу ханську милість. Тим часом мене звістили, що поляки збирають і готують на мене коло Вісли свої великі війська. Отож дуже прошу вашу ханську ясність прислати якнайскорше мені ще кілька тисяч орди, оскільки пан Тугай-бей відпустив з лядським ясиром у Крим тисячу вояків — лишилося при ньому війська тільки три тисячі. Прошу також не обділяти своєю увагою і сина мого. Вручаю при цьому і самого себе неодмінній ласці й приязні вашої ханської ясності.

З обозу від Корсуна, 1648 року, 22 травня.

Примітки до розділу XV

¹²¹ Листи вважаються неавтентичними.

¹²² Дата непевна. В цей час Хмельницький був уже під Білою Церквою.

¹²³ Гетьманів відіслано до Криму пізніше, 29 травня, крім того, писати до хана не було потреби: він вирушив у цей час із Криму з татарським полком і прибув на Україну під Білу Церкву.

Розділ XVI

Про впорядкування Хмельницьким війська й обозу; про відіслання в Чигрин невільників та інших добутих лядських речей; про розподіл обозних слуг поміж свого війська; про виправу посланців до Вишневецького і про їхню загибель; про рушення з-під Корсуня під Білу Церкву і про розіслання звідтіля універсалів на всю Україну.

Хмельницький вирядив описану вище експедицію на Січ і в Крим 22 травня, тобто в понеділок після Зелених свят. Простояв він на тому ж місці ще чотири дні¹²⁴, готуючи своє козацьке військо, лави якого щодня примножувалися, до подальшої війни. Він наставляв старшину і лагодив поламани в боях обозне добро. Тими днями відіслав він у Чигрин лядських невільників, яких лишив був собі, а також тринадцять великих шестикінних валок, повних численних скарбів і дорогих речей. Найкращих обозових служок — 58 чоловік — писарів, кухарів, довбишів і трубачів — він лишив собі, а решту роздав на службу своїй військовій старшині. Потім Хмельницький почув, що після того, як він загасив розпалений при коронних гетьманах польський вогонь проти нього, залишилася з того вогню в Лубнах ще велика головешка, тобто тамтешній державця князь Вишневецький. Хмельницький послав до нього шість значних козаків зі своїм листом, витримавши його в тому ж тоні, що й листи із Січі до комісара і великого коронного геть-

мана Потоцького. Він викладав там причини, через які підняв на поляків зброю, і заявив, що не він вивуватець уже пролитої крові та замішанини, а Чаплинський та інші подібні до нього польські пани та їхні дозорці на Україні, які чинили українським людям нестерпні й невимовні біди. Хмельницький у цьому листі пропонував, щоб він, князь Вишневецький, не наражався поділяти долю коронних гетьманів і не спрямовував на нього, Хмельницького, свій гнів.

Цей князь Вишневецький, коли довідався про битву Хмельницького з поляками під Жовтою Водою, стягнув був на швидку своє військо числом шість тисяч і старост із своїх маєтностей на річку Сніпород чи Сліпород. Він прибув сюди з Лубен сам і рушив був на Переяславль¹²⁵, щоб допомогти гетьманам проти Хмельницького. Але дорогою, поблизу Переяслава, дістав звістку, що в надихнутий уже духом Хмельницького Переяславль іти небезпечно і що коронних гетьманів з усім військом розгромлено. Отож він повернувся до Лубен. Дорогою його наздогнали недалечко від Березані посланці Хмельницького і віддали йому згаданого листа. Князь прочитав його і розлютувався так, що наступного ж дня після прийняття посольства, 25 травня, в четвер після Зелених свят, наказав на шляху між Войтовим і Филиповим (це за дві милі від Березані) постинати тим посланцям Хмельницького голови. Сам він поспіхом пішов до Лубен. Хмельницький після того простояв під Корсунем ще десять днів. Він упорядив до решти своє військо і довідався напевно, що Вишневецький порубав його посланців. У суботу після Зелених свят, 27 травня¹²⁶, він рушив зі своїм військом під Білу Церкву, де став великим обозом на тамтешніх рівнинах понад річкою Россю. Стояв він там довго і розіслав був у всю малоросійську Україну, що лежить обіруч річки Дніпра, свої гетьманські універсали, визначаючи в них широкі руські кордони, що їх захопили були в своє володіння поляки¹²⁷. Виклав він стародавні права й вольності українського люду, і причини, через які повстав він війною на поляків: заохочував і закликав до себе в обоз під Білу Церкву на війну всіх, хто любить свою вітчизну й зичить їй добра.

Цей універсал у собі мав таке:

Примітки до розділу XVI

¹²⁴ Так довго Хмельницький під Корсунем не стояв.

¹²⁵ Вишневецький рушив до Переяслава не з Лубен, а з Прилук.

¹²⁶ Інші дані: Хмельницький прибув до Білої Церкви ще 22 травня.

¹²⁷ Щодо автентичності цього універсалу в історичній літературі точилися гострі суперечки. Одні вважали його за автентичний (О. Шафонський, С. Соловійов, М. Максимович, І. Каманін, П. Клепацький), інші (М. Костомаров, В. Іконников) думали, що маємо цей універсал у попсованому вигляді. Факт той, що зазивний лист Хмельницького справді існував. Його знайшов С. Томашівський у записній книзі Кушевича й опублікував у ЗНТШ.— Львів, 1898.— Т. 23, 24. Дослідник вважав, що універсал, який наводить Величко, то лише сліди зазивного листа Хмельницького і що Величко або ж не знав його, або ж мав попсований чи якийсь інший, та й доповнив його своїми вкладками. Г. Карпов, І. Франко, М. Грушевський, О. Левицький, М. Петровський вважали цей універсал фальсифікатом. Однак він мав більше поширення, ніж сам Літопис Величка.

Розділ XVII

Універсал Хмельницького, посланий в усю малоросійську Україну, що лежить обіруч Дніпра¹²⁸, а також у далекі руські міста.

**Зіновій Богдан Хмельницький,
гетьман славного Запорозького війська і всієї сушої
обіруч Дніпра малоросійської України.**

Звіdomляємо вам, усім українським малоросіянам, жителям міст і сіл обох боків річки Дніпра, духовним і мирянам, шляхетним і посполитим, людям усякого, більшого й меншого, чину, а особливо шляхетно уродженим козакам¹²⁹ і святим братам нашим, що мусили ми не без причини почати війну й підняти нашу зброю на поляків. Це вже всім відомо, що ми перемогли поляків при весильній божій допомозі 8 травня під Жовтою Водою і 16 травня під Корсунем¹³⁰. Тепер, після цих двох виграних битв над ними, поляками, ми почули, що вони цим нещастям дуже розгнівані й роз'ятрені. Пани й князі біля Вісли й за Віслою не тільки вже стягають і з'єднують на нас численні свої війська, але й підмовляють, і побуджують на нас і пана нашого милостивого, ласкавого батька, найяснішого короля Владислава. І хочуть вони це

зробити, щоб із силою своєю прийти в Україну нашу малоросійську, легко звоювати нас вогнем і мечем, розорити наші мешкання й обернути їх на порох і попіл. А нас самих хочуть вони одних вибити, інших у немилосердну неволю забрати, а решту спровадити у віддалені місця за Віслою. Так вони хочуть знищити й проковтнути славу нашу, завжди голосну й відому не тільки в європейській частині світу, але й в азійських, що лежать за Чорним морем, країнах. Ми ж постановилися в намірі нашому мужнім і безбоязним серцем та зброєю при божій помочі стати не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих поляків, які мають за ніщо видані нам, козакам, і взагалі всім малоросіянам високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права й вольності. Для цього прийшли ми від Корсуня і стали тут, під Білою Церквою, військовим нашим обозом.

Ми пишемо до вас цей універсал, закликаючи і заохочуючи вас, наших братів, усіх малоросіян, до нас на військову кампанію. Передаємо вам це і сповіщаємо, що поляки народилися й пішли від нас же, савроматів та русів, і про це свідчать їхні ж польські хронікарі. Отож були вони спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадність до слави й душезгубного багатства і віддалилися від співжиття з нашими стародавніми предками. Вони взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки), і заволоклися аж за Віслу, і осіли на чужі ґрунти і землі, які лежать між знаменитими європейськими річками Одрою та Віслою. Тим самим вони завдали шкоди багатьом навколишнім землям і державам німецьким, західним та північним, бо військовим і розбійничим чином в ті давні століття удерлися й загарбали, заволодівши, їхніми державами з тодішнім населенням. Потім, як минуло відтоді вже багато часу, вони розплодилися й примножилися у своїх поселеннях понад Віслою і за Віслою і, невдоволені згаданими вже людськими шкодами і здирствами, безпричинно й по-зрадницькому повстали (як колись Каїн на Авеля) на русів чи савроматів, тобто на своїх же з давнини природних братів¹³¹. Це вчинили вони в 1333 чи 1339 році після Різдва Господнього під проводом короля свого Казимира Великого, з тим іменем Третього¹³², — тоді найбільше був умалений і ослаблений київський, та острозький, та й для інших русів істинний та природний наш князь. Вони звоювали війною і привласнили через свою ненаситність достеменно наші зі стародавніх часів землі та провінції козако-руські, савроматійські від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільня і Смоленська. Мав наш край довгі й просторі кордони, включаючи землі Київську, Галицьку, Львівську, Холминську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишльську, Мстиславську, Вітебську й Полоцьку. Вони, поляки, не тільки знищили і згладили на згаданих наших землях та провінціях ім'я наше славне козацьке, але, що найгірше й найбільше засмучує, запрягли вони всіх братів наших, роксолан, у невілниче підданське ярмо, відкинули нас від батьківської православної греко-руської душеспасенної віри і приневолити силою, звабили й підкорили гвалтом та багатьма нехристиянськими муками й тиранством до згубної унії та римського блуду¹³³. Вони зневажили всі привілеї й мандати перших князів та королів своїх польських, які схвалили і ствердили наше греко-руське благочестя, знищили їх і скасували супроти шляхетної політики й доброго сумління.

Але й цей шкідливий для душі, вабний на погибель, схизматичський і нечистий учинок (що святе благочестя обернули на унію й честь козацьку перетворили в безчестя й невігластво) мало вдовольнив їхню заздрість і гордість. Вони зважилися, уже незалежно від королівської, пана нашого милостивого, волі, вигубити й викоренити значніших людей і козаків із найокраїнніших і останніх напівдиких наших земель (тобто з Чигрина, Терехтемирова, Переяславля, Полтави та інших україно-малоросійських містечок і сіл, що лишилися обіруч Дніпра). А ця земля — предковічна вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням. Вони хочуть заволодіти й самим простодушним посполитим народом нашим, і не тільки запрягти його в невілниче ярмо, але й навести на нього по своїй безбожній волі шкідливу для душі, супротивну правилам священних і святих отців наших унію. На це вже є певні факти й документи, адже багатьох козаків та міщан, братів наших, пси, лядські дозорці, поїли, оскаржуючи їх перед панами, мерзенними своїми фальшивими плітками і силкуючись, щоб їх карали на смерть, аби після того заволодіти добром і їхніми маєтками. Це випало було потерпіти й мені, Хмельницькому, адже я був підданий небезпеці втратити голову свою від нечестивця й брехуна, чигринського дозорця Чаплинського. Та, окрім того, вони, поляки, й віру нашу православу завжди лаяли й обплывували, а наших благочестивих священників, де можна й коли можна з найменшого приводу оганьблювали і лаяли, били й розкривавлювали, виривали й урізували їм волосся та бороди¹³⁴.

Ми тут не будемо виписувати до решти, які чинено досі всім нам, малоросіянам, образи, пригноблення й розорення від поляків, та їхніх орендаторів, та укоханих факторів-жидів — ви про це добре знаєте й пам'ятаєте самі. Хочемо пригадати вам тільки те, що мали ви таку неволю від поляків, що не могли вже зійтися на якомусь місці, на вулиці чи у себе вдома, вдвох чи втрох. Заказано й не вільно вам було розмовляти між собою і навіть балакати про свої господарчі потреби, а без цього не можна відбути ні хрестин, ні весілля. Бог-творець дав людині вуста розмовляти, але й те поляки суворими своїми указами заборонили і, попри всьогосвітній звичай та політику, наказали були вам німотствувати. Цей-бо нестерпний тягар і це замикання вуст всемогутня божа милість допомогла нам і благословила відсікти й відімкнути, дякуючи зброї нашій, коли ми знаменито перемогли супостатів наших, поляків, у двох вищезгаданих битвах. Отож хай буде відтоді завжди хвалене і звеличене ім'я боже, що не зневажив бід і утисків, зітхань і сліз ваших, які пролили й проливаєте ви через поляків. А за те нас не судить, що ми почали теперішню війну з поляками без відома й ради вашої всенародної, бо так учинили ми для більшої взаємної користі, навчившись обережності й кращого воєнного керівництва. Адже ми освічені прик-

ладом колишніх гетьманів, наших братів, які воювали невдовзі перед нами з поляками під Кумейками¹³⁵ і в гирлі річки Старця¹³⁶. Вони-бо, перш ніж почати війну, розсилали до вас, в усю Україну, універсали і тим самим звітлювали про свої наміри поляків. Тоді застережені тим повідомленням поляки могли, як належало, запобігти своєму злу й приготуватися, щоб пристосуватися і перемогти козацькі війська. Ми ж стереглися такого нещастя і затримали розсилання аж ось до цього нашого про війну з поляками універсального звітлення¹³⁷. А тепер, щоб знали про те, всім вам, узагалі малоросіянам, доповідаємо і закликаємо та заохочуємо вас на військову боротьбу і на прийдешні битви з поляками. Кому мила благочестива віра, яку поляки переводять на унію, кому з вас люба цілість вашої вітчизни, малоросійської України, і шляхетна честь ваша, яку зневажають, знищують, вельми обсміюють і топчуть, хай той кожен, не як виродок, але як зичливий і люб'язний син своєї вітчизни, прибуде, вислухавши цей універсал із нашим ознаймуванням, до нас, у обоз під Білу Церкву, на добрих конях і зі справною зброєю, щоб разом з нами, за прикладом старовічних борців, славних і страшних для навколишніх сусідів предків наших, стати мужньо й безбоязно при всемогутній допомозі божій проти поляків, наших руйнівників, озлоблених та супостатів¹³⁸. Бо коли не захочете допомогти нам у теперішній військовій боротьбі, а поляки нас переможуть, то знайте напевне, що вони вас усіх, малоросіян, без ніякого винятку та поваги за своїм давнім злим наміром зруйнують, спустошать і до решти сплюндрують. А тих, що лишаться, і дітей ваших (як вище написано) захоплять у полон й одягнуть на вас вічну безнадійну одягу неволі. Краще вже й корисніше полягти нам від ворожої зброї на бойовищі за віру свою святу православну і за цілість вітчизни, ніж бути в мешканнях своїх, як невістухи, побитими. А коли помрем на війні за благочестиву свою віру, то наша слава й лицарська відвага гучно проголосяться в усіх європейських та інших далеких кінцях землі. А дбання наше (тобто вмерти за благочестя) Бог винагородить нашим безсмертям й увінчає нас страдальчими вінцями.

Не бійтеся, отож, поляків, ваші милості, шляхетно уроджені малоросійські брати наші! Хай би й найбільші були їхні війська, але станьте за благочестя святе, за цілість вітчизни і бороніть давні права та вольності разом з нами проти цих наружників і руйнівників, як ставали за свою правду славні борці (що уже засвідчено), предки наші, руси. Майте надію, що звільнитесь від теперішнього свого лиха і що в наших прийдешніх битвах із супостатами допоможе нам всемогутня божа благодать, бо цієї божої благодаті й зараз є певні знаки.

Перший — подвійна, вищезгадана, перемога над поляками.

Другий — щира прихильність усього низового Запорозького війська, завжди готового при всенадійній божій допомозі допомогти нам; при нас уже й зараз є вісім з лишнім тисяч запорожців.

Третій — найясніший хан кримський з усіма ордами готовий також допомогти в нашій боротьбі з поляками; при ньому для кращої певності я залишив у Криму й сина свого старшого Тимоша. Та й тепер при нас уже є чотири тисячі доброї військової кримської орди на чолі з мурзою Тугай-беєм, що їх дав нам його ханська милість¹³⁹.

Четвертий — допомогли нам в обох битвах з поляками реєстрові козаки, брати наші. Їх, числом п'ять тисяч, послали були коронні гетьмани з черкаським полковником Барабашем та німцями в байдаках униз Дніпром до Кодака проти нас¹⁴⁰. Вони віддали недруга вітчизни й лядського блюдолиза Барабаша й німців дніпровським глибинам і пристали до нас, слушно скасувавши ту свою присягу на вірність коронним гетьманам, що її перед тим як сісти в байдаки мусили вони дати у Черкасах, наче невірники й полоняни, під загрозою лядської зброї. Але в тому, що козаки зламали присягу, винні перш за все поляки, бо це вони, незалежно від королівської волі, зневажили права й вольності козаків та малоросіян, зламавши таким чином і свою присягу бути приятними й зичливими до нас, а також обіцянку заховати в нерушній цілості навзаєм учинені давні козацькі й малоросійські права та вольності.

П'ятий — дійшло навіть до того, що зламали свою присягу і з їхніх польських людей три тисячі драгунів. Вони були перед Корсунською битвою в передовій сторожі і, залишивши коронних гетьманів, добровільно приєдналися до нас, оскільки були покривджені в своїх заслугах. Крім того, вони зрозуміли корені ненависті, нещирості й озлоби своїх коронних гетьманів і всіх польських панів до нас, малоросіян, і що вони в своєму великому гнівному стремлінні хочуть зовсім викоренити й вигубити всіх нас і віру нашу православну. Отож вони розсудили за краще йти за нами, малоросіянами, бо ми маємо на своєму боці правду й істину і стоїмо за свої старожитні права й вольності, в той час як поляки, запалені ярою гордінею, хочуть нас винищити.

Шостий — і від того може нам бути ласка божа і його всесильна допомога, що ми, маючи свою образу, почали війну з поляками не без відома й дозволу свого пана, його найяснішої королівської величності Владислава Четвертого. Він-бо в 1636 році, коли щасливо коронувався (ми були присутні при тому з Барабашем та іншим значним товариством Запорозького війська), за прикладом колишніх найясніших князів та королів польських, своїх попередників, ствердив усі наші військові та малоросійські давні права й вольності, а також нашу православну віру новим своїм королівським привілеєм, красно писанім на пергамені, з підписом його власної руки і при зависистій коронній печаті. Він відпровадив нас, як батько, ласкаво обдарувавши кожного подарунками, а на прощання, коли ми були з королем на самоті, його величність сказав нам усно, щоб ми, як колись, поставили собі гетьмана і міцно стояли при своїх правах та вольностях, не даючи полякам їх топтати, і захищалися від них королівськими та іншими давніми привілеями.

А коли б польські панове та їхні дозорці не слухали тих привілеїв, то маєте, сказав його королівська величність, мушкет і шаблю при боці, якою можете боронити свої права й вольності, що так зневажають їх поляки.

Після того протягом кількох років, коли не припинялися польські злостиві здирства й крайні руйнування, ми з Барабашем знову писали через нарочних послів наших до його королівської величності, милостивого нашого пана Владислава. Відправляючи послів наших, він як словесно, так і в приватному листі своєму королівському, писаному до Барабаша й до нас усіх, козаків, повторив і потвердив те, що сказав був раніше, тобто, що маємо для оборони своїх прав мушкет і шаблю. Але полковник черкаський Барабаш (як уже повідомлялося), недруг і недобррозичливець нашій вітчизні, втаював, ховаючи в себе без жодної користі українським людям, як і це королівське милостиве слово, так і королівські привілеї. Він не дбав ні про вибрання козацького гетьмана, ні про звільнення всього україно-малоросійського народу від лядських бід. Тоді я, Хмельницький, взявши в поміч Господа Бога, піддуривши Барабаша, відібрав ті королівські привілеї і мусив почати з поляками збройну боротьбу. Але ми сподіваємося, що його королівська величність, його превисока персона не піде своєю війною на нас, оскільки почали ми цю війну з поляками за його королівським дозволом, адже поляки легковажили особу його королівської величності, не слухали його мандатів та наказів і насилали на Малу Росію безперервні руйнування та гніт. А коли король, голова всьому війську, не піде з поляками проти нас, то ми не хочемо лякатися польських панів і їхнього численного війська. Навіть Стародавній Рим (що може називатися матір'ю всіх європейських міст), який володів багатьма державами й монархіями і пишався колись своїми шістьмастами сорока п'ятьма тисячами війська, в давні віки взяла й чотирнадцять літ тримала далеко менша проти згаданої збірної бойова сила русів із Ругії від Балтицького, або Німецького помор'я, на чолі яких стояв тоді князь Одоначер¹⁴¹, — сталося це в 470 році після Різдва Господнього. Отож ми йдемо за прикладом наших давніх предків, отих старобутніх русів, і хто може заборонити нам бути воїнами і зменшити нашу лицарську відвагу! Це все пропонуємо й подаємо на здоровий розмисел вашій, братів наших, усіх узагалі малоросіян, і пильно й ретельно чекаємо, що ви поспішите до нас в обоз під Білу Церкву. На цьому зичимо від доброго серця, щоб дав Господь Бог здоров'я і наділив щасливим в усьому життям-буттям.

Даний в обозі нашому під Білою Церквою, 1648 року, червня, числа...¹⁴²

Примітки до розділу XVII

¹²⁸ Тоді ще не було розподілу на Правобережну й Лівобережну Україну.

¹²⁹ За Хмельницького козаків так не називали.

¹³⁰ Дати універсалу погоджені, певна річ, з Величковими.

¹³¹ Від цього місця й далі — цілий вступ — безперечна вставка. Цей погляд взято від польських хронікерів.

¹³² У цьому місці дані універсалу трохи видозмінено повторюють дані самого Літопису (порівняймо відповідне місце в Літописі.— Ч. I, р. 2).

¹³³ Багато хто з істориків вважає, що релігійний момент не грав визначної ролі на початку повстання і виник пізніше для ідеологічного виправдання повстання. Дуже влучно сказав про це польський історик Коховський, сучасник подій: «Не підійметься повстання, доки не вбереться в покрову релігії».

¹³⁴ Факт більш риторичний, як фактичний. В останнє десятиріччя напруження релігійної боротьби значно спало, хоч бували й конфлікти. Найбільше конфліктів на релігійному ґрунті було тоді в Західній Україні та в Білорусі. Православна церква, очолювана П. Могилою, була тоді досить сильна.

¹³⁵ Під Кумейками воював з поляками К. Павлюк. Цікаво відмітити, що імені Павлюка не зустрічаємо в реєстрі українських гетьманів, що його склав Величко.

¹³⁶ Тут воював з поляками Д. Гуня.

¹³⁷ С. Томашівський вказує, що першого зазивного листа Хмельницького написано ще перед битвою під Жовтими Водами.

¹³⁸ Є дані, що Хмельницький під Білою Церквою брав до свого війська далеко не всіх. Селян відсилав «до плуга».

¹³⁹ Насправді ж під Білою Церквою був не тільки Тугай-бей, а й сам хан.

¹⁴⁰ Тут і далі маємо повторення неточних фактів, які є в Літописі Величка.

¹⁴¹ *Одоначер* (в іншому місці *Ордонагер*, власне, *Одоакр*) — германський вождь з племені ругіїв, став королем в 76 р. н. е., фактично правив Італією, його підвищення вважається початком падіння Західної Римської Імперії.

¹⁴² Число не проставлено. Взагалі датування береться під сумнів. На той час Хмельницький не мав наміру воювати далі і хотів миритися з поляками (це, правда, могло бути й дипломатією). Крім того, 8 червня Хмельницький був у Черкасах, а 17 червня — в Чигирині, де наприкінці місяця відбулася велика рада. З іншого боку, 2 червня датується лист Хмельницького до короля, і писано той лист з-під Білої Церкви. До речі, деякі дані того листа збігаються з фактами Білоцерківського універсалу: описуються наружи польських урядовців над українцями, вимушена втеча козаків на Запорозжя, говориться про королівські привілеї, виправдання союзу з Кримом тощо. В «Історії Русів» датування універсалу інше — 28 травня.

Розділ XVIII

Про розіслання універсалів на всю Україну й далі; про стояння Хмельницького під Білою Церквою; обрахунок війська й гармат, що були тоді при Хмельницькому; про призначення полковників і розіслання їх на военний чин; також і про смерть короля.

Хмельницький розіслав пильними й справними козаками в усю, що лежить обіруч Дніпра, Малоросію шістдесят таких універсалів¹⁴³, як належить спорядивши їх — при військовій печатці і з підписом власної руки. Гінці його мали сягнути з одного боку Дніпра від Білої Церкви аж до Полонного, Львова, Кам'янка-Подільського, а з другого — від Переяслава до Чернігова, Стародуба, Гомеля, за Дніпро до Борисова й далі, також до Бихова, Могилева й далі. Цю виправу універсалів Хмельницький учинив через козаків, які були з тих країв і міст, куди їх посилено, — вони добре зналися з тамтешнім людом і могли обережно й легко виконати своє доручення. Розіславши ці універсали, Хмельницький стояв нерухомо своїм обозом під Білою Церквою сім тижнів (від 9 травня, відколи прийшов сюди, до 26 червня¹⁴⁴, коли рушив звідси на Пиляву). Він пильно слідкував за рухом поляків і, не маючи при собі разом із ординським військом більше дев'ятнадцяти тисяч, чекав, коли до нього стягнеться, зважаючи на розіслані універсали, українсько-малоросійське військо. За означених сім тижнів до нього долучилося, як орлів, ще вісімнадцять тисяч війська, а крім того, доспіли дві тисячі запорожців і новоприслана орда¹⁴⁵. Отож усього того нового й старого козацького й ординського війська набралось у Хмельницького сорок одна чи сорок дві тисячі¹⁴⁶. Гармат більших і менших було 38, окрім тих шести, що їх відіслали до Січі. Стоячи тут обозом, Хмельницький призначав у своєму війську полковників та іншу старшину, ладнав, як годиться, гармати та інше обозове знадіб'я. Полковників він настановив у себе таких: Кречовського, Ганжу, Остапа, Кривоноса¹⁴⁷ та інших, — про них сказано буде у відповідному місці.

Маючи таку змножену військову козацьку силу, Хмельницький не захотів тратити дарма часу, стоячи на одному місці і тримаючи в думці свою й цілого війська користь, розіслав своїх полковників¹⁴⁸ з козацькими військами у різні місця вести далі збройну боротьбу. Ганжу він послав на Поділля до замку Несетервара, туди ж вирудив і полковника Остапа, а Кривоноса — під Махновичі й Полонне. На Полісся, в Литву й на Білу Русь виправив Хмельницький з козацьким військом двох полковників — Гладкого й Голоту, про що має бути докладно сказано у відповідному місці.

Король Владислав Четвертий уже зачув про подвійну повну поразку польських військ, яку завдав їм на Жовтій Воді і під Корсунем Хмельницький, і про замішання й страх, які поїняли усю Польщу. Він не міг відмовити в рації зауваженню Хмельницького (любої собі людини), що треба притерти роги гордим і неслухняним до його королівської величності полякам. Однак, з другого боку, вболіваючи батьківським серцем на коронний занепад і Річі Посполитої, схилений до того сенаторськими проханнями й порадами, рушив був зі своїм королівським двором начебто проти Хмельницького, наказавши збиратися до себе й польським військам. Але його смерть погодила в королівському серці внутрішню любов до Хмельницького — це також було стимулом подальшого успіху Хмельницького у війні. Король помер у червні чи липні в тому ж таки 1648 році в містечку Меречі¹⁴⁹. Ця подія змінила і спинала той королівський похід на користь Хмельницького і всього уярмленого українсько-малоросійського люду.

Примітки до розділу XVIII

¹⁴³ Факт документами не потверджується. Але в рукописах XVIII ст. цей документ досить поширений, тоді як сам Літопис Величка відомий тільки в двох відписах. Цей універсал зустрічаємо в «Історії Русів», у зб. Туманського, Симоновського, Маркевича. Його надруковано й окремо в V т. «Актів Южной и Западной России» з деякими відмінами від Величковаго тексту.

¹⁴⁴ Помилка. Раніше Величко писав, що Хмельницький рушив від Корсуня 27 травня (ч. I, р. 16), а тут каже, що стояв обозом під Білою Церквою з 9 травня.

¹⁴⁵ Прибув сам хан. Потім хан з татарським військом покинув Білу Церкву і пішов до Криму.

¹⁴⁶ Власне, військо було розпущене, розійшлося по Україні і включилося у всенародне повстання проти поляків. Сам Хмельницький у цей час залагоджував (через А. Киселя) перемир'я й офіційно відрікався від своїх зв'язків з Кривоносом. Але це було, звісно, дипломатією, що підтверджує в Москві й козацький посол С. Мужилівський.

¹⁴⁷ Ганджа Іван — уманський полковник. Гоголь Остап — кальницький полковник, Кривоніс Максим не мав територіального полковництва. Він очолював нерегулярну армію Хмельницького, т. зв. «чернь», і сам мав під своєю владою полковників. У Корсунській битві командував передовою козацькою сторожею.

¹⁴⁸ Див. приміт. 146.

¹⁴⁹ Владислав помер ще перед Корсунською битвою 20 травня. Відтак і його військові розпорядження сумнівні.

Розділ XIX

Про виправу до Нестервара полковників Ганжі й Остапа; про те, як відкупився Нестервар; про винищення нестерварських жидів; про взяття Нестервара та інших тамтешніх міст; про страх поляків і про їхню втечу; про заміряння козацьких кордонів по річку Горинь; про дбалість примаса Віцерека після смерті короля Владислава; про новопризначених гетьманів.

Хмельницький мав значну, вищеобчислену, кількість війська і мало що дбав про ляхів, а вони були біля Вісли і поза нею здивовані й настрашені. Він виправив на Поділля до сильного замку Нестервара з вісьмома тисячами війська, давши в той похід вісім гармат, свого полковника Ганжу і наказав йому здобути Нестервар¹⁵⁰. У тому замкові зачинилось багато шляхти, яка врятувалася зі своїми статками, хоронячи життя, від Корсунського погрому,— був з ними й князь Четвертинський¹⁵¹. Знайшло там притулок і чимало жидів з великими своїми багатствами. Третього дня після того, як було відправлено Ганжу, Хмельницький вислав до Нестервара з чотирма тисячами війська та чотирма гарматами й другого свого полковника, Остапа. Ганжа, прибувши до Нестервара, дуже налякав ляхів із жидами, які там зачинилися. Поляки вирішили не битись і вступили з Ганжею в переговори, постановивши дати за себе Ганжі з військом значний відкуп і видати при цьому геть усіх жидів. Ганжа взяв від нестерварівської шляхти викуп, а жидів, яких вигнано з замку і які завзято боронилися, всіх вирубав. Тоді повернувся до Хмельницького.

Другий, згаданий уже полковник Остап, якого Хмельницький виправив на допомогу Ганжі, зустрівся з ним дорогою і, довідавшись, що з Нестервара взято відкуп, почав домагатися з нього своєї частки. Ганжа не захотів ділити здобич, і розгніваний Остап зі своїм полком потяг до Нестервара і винагородив свою працю краще від Ганжі, бо здобув Нестервар без великого зусилля. Він вирубав там усю, разом із князем Четвертинським, шляхту і забрав зі своїм військом усе їхнє, звезене туди, багатство. Ляхи, котрі були в інших містах і замках, були перестрашені з того, що сильний Нестервар розорено, залишили свої житла і повтікали до Вісли й за Віслу. Козаки здобули без усяких перепон та відсічі й інші міста: Браславль, Вінницю, Шаргород і Красне і, стягнувши в той спосіб великі здобичі й достаток військового спорядження, заміряли собі кордон аж по річку Горинь.

Все це діялося після смерті короля Владислава Четвертого. Тоді польський примас Віцерека зібрав раду¹⁵² і погодив на ній зі шляхтою, що треба з повітів стягти стільки війська, скільки вистачило б на відсіч козакам і татарам. Для цього настановлено було й нових гетьманів¹⁵³, оскільки обидва давніші гетьмани, Потоцький і Калиновський, потрапили під Корсунем до козацьких і татарських рук. Однак руського воеводу, лубенського державця, князя Вишневецького тим гетьманським чином тоді не наділено.

Про військові дії полковника Кривоноса, якого виправили з вісьмома тисячами війська й вісьмома гарматами, буде оповіджено так само, як і про дії князя Вишневецького, в наступному розділі.

Примітки до розділу XIX

¹⁵⁰ Ці дані й подальший опис узято в Твардовського.

¹⁵¹ Януш Четвертинський.

¹⁵² Мається на увазі з'їзд нотаблів 9 червня. Примас (гнезнинський архієпископ М. Лубенський) був тоді хворий і всім орудував канцлер Осолінський.

¹⁵³ Не гетьманів, а тимчасових військових проводирів: воеводу сандомирського Ю. Заславського, коронного підчашого М. Остророга і коронного хоружого О. Конєцпольського.

Розділ XX

Про незаслужене тиранство, яке вчинив князь Вишневецький у Погребищах над посланцями Хмельницького; про виїзд князя зі своїм домом від Лубен на Любеч за Дніпро і про удання його від Брагиня до (...) ¹⁵⁴ і Немирова; про немирівську різанину, яку вчинив Вишневецький, і про відплату немирівців; про військові дії між Кривоносом та Вишневецьким в Махновичах і під Константиновом; про їхні втрати, а також про те, як вони один з одним роз'їхалися.

Воєвода руський, державця Лубен та інших міст і сіл українських, князь Вишневецький повертався з шеститисячним військом, що було тоді при ньому, від Переяслава до Лубен. Він зустрів і по-тиранському закатавав на шляху між селами Войтовим та Філіповим, за дві милі від Березані, шістьох невинних козаків, яких послав до нього з приятзним листом-відозвою Хмельницький, і, побачивши, що на частину свого війська не може покластися, розпустив тих ненадійних вояків, а з рештою спішно рушив до своєї резиденції — Лубен. Прибувши туди, він дістав невтішні новини про коронний занепад, донеслися до нього зусібіч звістки і про бурливі вітри козацької війни та селянських повстань. Отож він, як міг, нашвидкуруч з усім домом і з трьома тисячами війська виїхав з Лубен до Польщі. Він подався на містечко Биків і в полудень проти святої неділі перебрався там через річку Свидовець. Зрозумівши, що йти на Київ через воєнне лихоліття йому небезпечно, він подався до Любеча. Тут він перебрався через Дніпро і, досягнувши Брагиня, відправив княгиню з важким домашнім майном до свого Вишневця. Сам він подався ліворуч, на воєнне змагання з козаками, до Погребищ ¹⁵⁵. Тут він посадив по-катівському на палі підозрілих людей, які начебто підбивали руських до повстання, але були то здебільшого невинні. Цими своїми мордуваннями він втратив до себе людську та й підданих своїх приятзнь і запалив їхні серця гнівом до себе. Звідти він рушив до своєї маєтності Немирова і, боячись одержати й собі такого катівського гостинця, якого дізнали погребищани, став обозом на милю чи півмилі від міста. Він послав туди з драгунами Барановського, наказуючи, щоб йому прислали з Немирова провіант. Барановський прибув туди й, побачивши, що міські башти зачинені, і почувши щось проти себе від немирівських гультаїв та п'яниць, нагально прорубав немирівський паркан і, ввійшовши з драгунами в Немирів, без жодного милосердя вчинив тамтешнім людям велику шкоду й різанину.

Наступного дня роздратовані немирівці, обдуривши Вишневецького своєю покірністю й укліном, випросили в князя собі в залогу кілька сот драгунів і ввели їх до Немирова ¹⁵⁶, сповістивши тим часом про це козакам, які були непоодаль. Козаки, як леви, були готові на лови (в той час вони, як схимники, ходились по счронах довкола Немирова), зараз приспіли до міста й безборонно в'їхали у відчинені перед ними башти. Вони вирубали всю ту драгунську залогу Вишневецького ¹⁵⁷ і відомстили таким чином за немирівську різанину, що її вчинив Барановський. Від того погрому врятувався лише один драгун, який і доніс Вишневецькому про зраду немирівців. Князь зрозумів, що і його підданці недоброхотні до нього, але залишив немирівців без кари ¹⁵⁸, бо почув, що полковник Хмельницького Кривоніс здобуває місто Махновичі ¹⁵⁹. Він подався зі своїм військом до Махновичів, а війська до нього тоді зібралося з Волині й Полісся знову чотири тисячі.

Вишневецький застав місто вже здобуте й розграбоване, козаки саме добували замок, і пішов на Кривоноса в бій, завдавши йому й собі немалого ущербу війська. Там двічі ледве не наклав головою сам князь, бо тільки він налетів, ще з першого разу, кіннотою на Кривоносову піхоту, що добувала була Махновицький замок, як одразу упало трупом близько тисячі польського товариства, а під самим князем забили коня. Кривоніс, побачивши цей розрух і бій, кинувся на допомогу своїй піхоті з другого боку. Він так неждано й сильно вдарив на князя, піхота теж не пошкодувала від себе вогню, що впало на тому полі півтори тисячі княжого війська, а самого князя Кривоніс ледве не спихнув списом із коня. Побачивши це, князь мусив зсадити з коня решту драгунів і боронитися від Кривоноса, відступаючи. Кривоніс, задовольнившись здобуттям Махновичів і великими втратами живої польської сили, відступив усім обозом від Махновичів, полишивши Вишневецького в спокої ¹⁶⁰. Вишневецький після такого Кривоносового пригощення віддав хвалу Богові, що не поліг на бойовищі з іншим своїм товариством, і подався з військом від Махновичів до Грицева, тобто якраз до свого Збаража, щоб спочити після військового труду. По тій дорозі попросили в нього захисту від близького козацького нашествия люди, що прибули з Полонного. Він допомоги однак не дав, лише пообіцяв і запевнив, що допоможе їм ¹⁶¹. Князь-бо вже сам, зламавши в Махновичах у боях з Кривоносом жало свого воєнного пориву, стратив свою сміливість, яку мав до козаків.

А Кривоніс, минувши Полонне, як уже брався на Константинів, наштовхнувся по дорозі на два польські полки, Осінського й Корицького, і так їх налякав, що вони з перестрахи, незважаючи на розпорядження своїх нових гетьманів, які стояли в Глинянах, мусили вдатися під команду Вишневецького ¹⁶². Той же, здобувшись на свіже військо, знову віднайшов утрачену сміливість до козаків і дав під Константино-

вом бій Кривоносові¹⁶³. Та битва тривала два дні, князь утратив у ній близько чотирьох тисяч свого війська¹⁶⁴, втратив і сімнадцять своїх хоругв — захопили їх козаки. Козаків же лягло кільканадцять сот, убито там Кривоносого товариша Полуяна¹⁶⁵ та іншу старшину; своїх хоругв козаки втратили двадцять сім. Після цього бою князь Вишневецький із військом подався до свого Збаража, а Кривоніс — до гетьмана Хмельницького, який стояв тоді з військом на полі Гончарихи¹⁶⁶.

Примітки до розділу XX

154 Прогалина.

155 Від Житомира князь звернув до Погребиш, щоб дати спочити війську і зібрати провіант.

156 Насправді це був польський загін, що вимагав від немирівців провіанту.

157 Поляки зачинилися в замку, і їх було взято після п'ятиденного штурму.

158 Вишневецький послав під Немирів півтори тисячі кінноти, але нічого не міг удіяти укріпленому козаками місту.

Поляки завернули назад до князя.

159 Інакше — Махнівка. Про це повідомив князя київський воевода Тишкевич, і це він просив допомоги.

160 Цей епізод знаємо і в іншому, вірогіднішому освітленні. Поляки більше не входили у змагання з козаками (був тут не Кривоніс, а білоцерківський полковник Гиря), козаки відступили без особливих втрат, а погоню за ними стримав сам Тишкевич, побоюючись помсти козаків після відходу Вишневецького. Пізніше Кривоніс з Гирею таки захопили Махновичі.

161 Князь Полонному не допоміг, і Кривоносові козаки здобули його штурмом 12 липня.

162 Війська з'єдналися 13 липня. Були тут полки Осінського, Корицького, Суходольського, які з'єдналися з військами Вишневецького й Тишкевича. Всього зібралось близько 10 тисяч, і це було виборне, регулярне військо.

163 Бій почався 16 липня, а 18-го поляки почали відступати.

164 Цифра нелевна. Польські реляції приписують великі втрати козакам. Хай там як, але поле битви залишилося за повстанцями.

165 Полуяна взято в полон ще в перших боях, 16 липня.

166 Кривоніс рушив на Межибож і Бар.

Розділ XXI

Про рüşення Хмельницького з-під Білої Церкви на Гончариху; про зупинку його там; про звістки, які він одержав про поляків, і про його намір іти на них походом; про Кривоносіву виправу до Бара; про взяття Бара з численною здобиччю; про те, як стояв Кривоніс під Кам'янцем-Подільським і про його поворот до Хмельницького; про задум Хмельницького йти на Пиляву і про з'їзд поляків у Звараж до Вишневецького; про те, як Вишневецький із військом підхилився під команду нових гетьманів; про зосередження польських обозів під Чолганським Каменем; про лічбу всього війська з обозом і його статками; звістки, які мали поляки про рüşення Хмельницького під Пилявці, і про їхнє рüşення туди ж; про невправність поляків під Пилявцями і про втрату ними війська, всіх обозів з великими багатствами та про їхню втечу звідтіля; про їхні замисли тікати в дальні надійні місця; про діловитість Вишневецького і про зміцнення залог Львова й Замостя на позичені й костельні гроші; про рüşення Хмельницького з-під Пилявців до Збаража та Львова; про розіслання козацьких полків у роз'їзди в різні місця; про взяття Збаража і про гармати та шляхетські скарби, які там були.

Хмельницький, гетьман Запорозького війська і всієї малоросійської України, розіслав був вищезгаданих своїх полковників із козацькими військами на Поділля, Волинь та в Литву, а сам з меншою частиною козацького війська, що лишилася біля нього, з Тугай-беєм та його п'ятитисячною ордою¹⁶⁷ більше не барився коло Білої Церкви, а 27 червня рушив звідти з усім військом та обозом до Паволочі, наміряючись дійти до так званого поля Гончарихи¹⁶⁸. Йшов він туди неквапно, а дійшов і спинився там обозом 8 липня. Простояв він там шість тижнів, тобто від 8 липня до 19 серпня¹⁶⁹, оскільки знову чекав, що до нього прибуде з України козацьке військо. Чекав він тут також і повернення з Поділля й Волині своїх полковників¹⁷⁰ і приглядався неоспалим своїм серцем до лядської поведінки та до їхніх перемішень. Ці звістки він діставав від своїх зичливих приятелів та братів по греко-руській релігії, а також від шпигунів,

яких спеціально посилав, щоб розвідували про всі лядські ради й замисли. Спершу Хмельницький, дізнавшись від своїх шпигунів, що поляки на чолі з гетьманами зібралися у великій числі в Глинянах, а на чолі з Вишневецьким — у Збаражі, хотів іти на них напрямки. Але в цей час повернувся до нього полковники Ганжа, Остап та Кривоніс, і Хмельницький змінив свій намір. Він знову виправив для військового чину на Поділля Кривоноса разом із десятима тисячами війська і десятима гарматами, — цього разу Кривоніс мав більше щастя, ніж у першій виправі, бо тільки-но прибув на Поділля, без великих зусиль узяв місто Бар¹⁷¹. Полягло там від його зброї чотирнадцять тисяч посілих німців, шляхти, яка поховалася тут зі своїми скарбами, їхніх дворових слуг та іншого люду. Було взято там, у Барі, крім великої, у скарбах і коштовностях, здобичі, яка дісталася Кривоносовому війську, ще й багато гармат та велику кількість всіляких запасів; полонено було там навіть котрогось із Потоцьких. Все це Кривоніс припровадив Хмельницькому.

Від Бара Кривоніс із військом подався був брати Кам'янець-Подільський, але побачивши, що добути його не з руки, повернувся звідти до Хмельницького¹⁷² на Гончариху¹⁷³ — його військо було надихнуте цими перемогами. Хмельницький після того, як вернувся Кривоніс, вирішив іти під Пиляву, де був міцний замок. Тим часом деякі вірні й знамениті шляхтичі зі своїми військами оминули своїх нових гетьманів, які стояли з військом у Глинянах, і для якоїсь наради та спільних військових дій прибули до Вишневецького у Збараж¹⁷⁴ і про щось корисне для себе там порадилися. В цей час Кривоніс, що його Хмельницький виправив на Поділля, здобув, як уже писалося, Бар. Поляки, які були з Вишневецьким у Збаражі, довідавшись скорботну новину про взяття Кривоносом Бара, опустили були свої крила, але князь Вишневецький, покладаючи добру надію на воєнну згоду, рушив з усім військом, яке зібралося навколо нього, із Збаража до Глинян, щоб схилитися під команду нових гетьманів. Усе військо вирушило від Глинян у поле і під Чолганським Каменем з'єдналося в один обоз¹⁷⁵. Поляки тоді налічували найвиборнішої кінної воєнної шляхти, в багатих і знаменитих уборах, із численними скарбами та золототканими креденсами, тридцять тисяч. Людей обозових при валках та обозах, озброєних мушкетами, було сто тисяч з лишком.

Тим часом поляки одержали звідкілясь звістку, що Хмельницький з усім військом потягся під Пиляву, сподіваючись узяти шляхетський скарб, замкнутий за міцними мурованими замковими стінами. Це й насправді було так, оскільки 20 серпня Хмельницький таки рушив із Гончарихи на Пиляву. Він ішов туди неквапним ходом, приглядаючись до польських переміщень, — за його відомостями, й поляки потягнулися від Константинова з усім обозом і скарбами туди ж, під Пиляву. Коли вони дійшли до Пиляви, то застали вже тут, на другому боці річки Пиляви, багнистої і важкої до здобуття, Хмельницького. Той стояв зі своїми обозами на тамтешніх великих горбах і пагорбах. Поляки тут належно не влаштувалися і після однієї та другої військових спроб проти Хмельницького втратили сміливість і військовою вигадку. А в четвер, на свято Воздвиження чесного хреста, 14 вересня¹⁷⁶, після удару Хмельницького, майнули навтьоки. Вони тікали без пам'яті, як хто міг і куди міг, кинувши всі свої великі обози з численними пребагатими статками і скарбами, залишивши їх на користь і в нагороду Хмельницькому. Вони втратили тоді й кільканадцять тисяч свого війська, хоч Хмельницький мав під Пилявою свого козацького війська 5002, а Тугай-бей тільки 5000¹⁷⁷. Але Хмельницький на пострах полякам перебрав багатьох козаків по-татарському в бурнуси¹⁷⁸ й вивернуті кожухи. Тим він одурив поляків і, наповнивши їхні серця страхом, примусив цих багатирів над келишками з токайським вином тікати без пам'яті. У цій битві під Пилявою втратили поляки багатьох своїх особливо визначних жовнів і всю славу [...] ¹⁷⁹.

Примітки до розділу XXI

¹⁶⁷ Інші дані — татар було в Хмельницького три тисячі.

¹⁶⁸ Гончариха розташована в урочищі р. Тетерева біля Янушполя.

¹⁶⁹ Хмельницький був у Паволочі ще 14 липня і не стояв на Гончарисі до 19 серпня. Принаймні 19 липня він висилає листи вже з-під Константинова. Стояв Хмельницький на лінії Маркуші, Скаржниць, Куманівці, Пилява.

¹⁷⁰ Хмельницький чекав на орду, а не на полковників. Більше того, вислав їм у поміч полки: спочатку Гирю, а з Гончарихи — чигиринського полковника Вешняка.

¹⁷¹ Про повернення Кривоноса до Хмельницького немає інших даних. Та й не потрібно це було. Від Константинова він пішов на Межибож, оминув його і рушив на Бар. 25 липня Бар упав.

¹⁷² Кривоноса відкликав Хмельницький, бо з 24 серпня мали початися переговори з поляками.

¹⁷³ На цьому місці обривається Величковий текст в оригіналі. Подальший текст узято з копії Судієнка. Опис Пилявської битви тут надто короткий, коли порівняти його хоч би з описом Твардовського, який Величко мав під рукою. Це дає підставу думати, що кінець розділу дописав хтось інший або ж Величко не довіряв Твардовському, а факти звірити не міг.

¹⁷⁴ Див. приміт. 162.

¹⁷⁵ Це сталося 1 вересня.

¹⁷⁶ Точніше, поляки втекли в ніч з 13 на 14 вересня. Хмельницький ударив на поляків 13 вересня.

¹⁷⁷ Поляки вважали, що у війську Хмельницького 120—150 тисяч. Цифри Величка можуть бути применшені, а польські прибільшені.

¹⁷⁸ Бурнус — плащ з каптуром.

¹⁷⁹ Тут у Літописі Величка велика прогалина — загублено кінець першої, повністю другу, третю, четверту і перший розділ п'ятої частин.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Розділ II

Про те, як Твардовський ганить козаків; про ганення навзаєм козаками поляків, а це поляки робили через непостійність і через причини їхньої війни з Хмельницьким; про битви й велике кровопролиття ляхів та Хмельницького, які були в різних місцях і в різні роки; про руїну Польщі й Малої Русі, що через те сталася.

Описуючи польськими віршами війну Хмельницького з поляками, яка була на Батозі 1653 року (згідно з козацькими літописами — 1652 року), Твардовський прикрасив її початок у третій частині своєї книги, на 66-му листі, панегіричною, хитрословесною, радше навіть суєслівною, мовою до короля Яна-Казимира. Він не виклав жодних причин і приводів тої Батозької війни, тільки зголосив на ганьбу козакам, що почалася ця війна й страшна пожежа через саму злість козаків та Хмельницького на поляків, озлобу і їхню схильну зраджувати натуру. Козацькі ж літописці так само приписують полякам, що початком і виною того кількарічного зла й різанини була їхня високоумна гординя, злість, гнівна озлоба до православних русів та козаків, їхнє прагнення панувати, невиситима хіть до накопичення багатства і їхня заздрість на людське добро — вони-бо хочуть бачити розумним і добрим лише те, що вклалося і встановилося в їхніх мізківнях. Адже почалася війна Хмельницького з поляками з їхньої власної причини, через Чаплинського та інших подібних до нього легкодумців, які були на Україні старостами й лядськими дозорцями, — це дається ясно побачити на початку цієї історії. Бо й іншим, які були згодом, війнам і битвам початок так само покладали поляки — нехай посвідчить тому Зборовський трактат, постановлений самим найяснішим королем Яном-Казимиром і всією, яка була при тому, Річчю Посполитою. А хто бажав та кричав, щоб порушити й розірвати його на великому різдвяному Варшавському сеймі в 1650 році, чи не поляки? Про це свідчить (на сьомому листі в другій частині своєї книги) навіть їхній автор — Твардовський. Нехай заговорять і Білоцерківські пакти¹⁸⁰, постановлені й затверджені взаємною присягою між Хмельницьким та поляками, — хто хотів їх скасувати і знищити, чи не поляки? Не мовчить зі мною про це й Твардовський, адже згадав короткими й хованими слівцями у третій частині названої тут книги про встановлений з козаками кордон¹⁸¹ і про гніт, який чинили тоді польські жовніри на Україні. Це вони, пани поляки, були винуватці великої людської різанини спершу під Жовтою Водею і під Корсунем, тоді під Махновичами, Константиновом, Пилявою, Львовом і Замостям, а ще потім під Збаражем і Зборовом. Нарешті — під Берестечком третього літа¹⁸², коли було густо усладо берестецькі поля багатьма трупами звияжних воїнів п'яти народів, тобто козацькими, татарськими, лядськими, литовськими й німецькими. А яку було виточено там і в інших місцях, особливо під Білою Церквою, Києвом і Лоевом¹⁸³, більшу за Дунай, річку дорогої людської крові! Вони через непогамовану завзятість і ненависть свою до козаків не тільки довели до остаточної руїни малоросійську Україну, але й розруйнували мало не до самої Вісли й свою Польську державу. Тоді не лише близькі до України міцні під Польщею міста були поруйновані й занепали, як то Константинів, Бердичів, Збараж і Львів, але від козацької зброї, яка обороняла при своїй правді й істині благочестиву греко-руську віру й стародавні права та вольності козацькі і всенародні українські, мусили тремтіти і терпіти чималий ушербок навіть найміцніші фортеці та замки під Польщею, як Кам'янець-Подільський, Бар, Нестервар, Замостя, Люблін, Броди, Слуцько, Олика¹⁸⁴ та багато інших зі своїми уїздами та повітами. Придивися отож пильніше сам, цікавий читальнику, до польських та козацьких літописців і побачиш там напевне, що козаки тут не повинні, а почали й хотіли війни поляки. Я ж більше про те не пошарюватимусь і почну оповідати тобі про змагання Хмельницького з поляками на Батозі.

Примітки до розділу II

¹⁸⁰ Білоцерківський трактат підписано 28 вересня 1651 р.

¹⁸¹ У межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. За Білоцерківським договором козакам віддавали тільки Київське воєводство.

¹⁸² Битва під Берестечком почалася 28 червня, кінчилася 10 липня 1651 р.

¹⁸³ Бої під Білою Церквою були 23—25 вересня 1651 р.; бої під Києвом вели козаки з литовським військом, очолюваним Радивилом. Наступ почався 4 серпня 1651 р., 16—17 серпня Київ було спалено. Під Лоевом змагався полковник Небаба з литовським військом, битва закінчилася розгромом козаків. Це було 6 липня 1651 р.

¹⁸⁴ Люблін було взято козаками на чолі з Д. Виговським у жовтні 1655 р., Броди взяли козаки на початку жовтня 1648 р. В кінці 1656 р. козаки встановили над Слуцьким князівством протекторат. Олику козаки нещасливо облягали 1651 р. Сама Олика розташована на Волині.

Розділ III

Про війну Хмельницького, яка була на Батозі й у його околицях; про те, що почали цю війну поляки, і про скасування Білоцерківського трактату й амністії; про хитрість Хмельницького, коли він вибрався на ту війну; про Калиновського, який став на Батозі з військом і через своїх поляків не послухався листа Хмельницького; про заманний похід Хмельницького з сином і Карач-мурзою до Ладжилина й Батого; про вістки, які дійшли до Калиновського, що Хмельниченко має мало людей, і про легковаження його сили; про переправу Хмельницького з Карач-мурзою через Буг; про вторгнення їх під Батогом у лядські війська; про захоплення татарами лядського обозу і про страшну поразку розбитого там уцент усього коронного війська з їхнім гетьманом Калиновським; про татарську та козацьку здобич і про польську артилерію, яку відібрав Хмельницький; про те, як Хмельницький викупив від татар найкращих лядських невільників і відіслав до Чигрина; про те, як ганить Хмельницького Твардовський; про лядські трюпи й подальше поступування Хмельницького.

Криваве змагання Хмельницького з поляками на Батозі сотворило численні сльози польським мешканцям. Воно постало з вини поляків і через такі причини. Хмельницький, гетьман Запорозького війська і всієї, що лежить обіруч Дніпра, малоросійської України, після багатьох раніше описаних військових трудів і постановлення під взаємною присягою Білоцерківських пактів, бажав собі й усьому потерпілому від прийшлих військ малоросійському народові тиші й спокою. Для цього він виконував і був готовий виконати зі свого боку все, що було постановлене Білоцерківськими пактами. На доказ того звелів він козакам, за лядським домаганням, хоч про це в пактах і не було обмовлено, відступити в королівські добра Київ і Чернігів¹⁸⁵. Але швидко по певних і явних знаках він побачив, що поляки геть скасували Білоцерківського пакта¹⁸⁶ і, незважаючи на свою амністію, почали жорстоко й по-тиранському ставитися до малоросійського народу, переходячи межі, встановлені своїми дозорцями, більше того — вони намагалися здобути й самого його, Хмельницького, голову¹⁸⁷. Поляки замислили не допустити й заборонити йому сватівство з волоським господарем, та й сам коронний гетьман не виконав і не хотів виконати поставленого пункту про замирення хана з королем — він прагнув тільки відторгнути його, Хмельницького, від союзу й дружби з ханом. Отож Хмельницький мусив знову почати військові дії, поновив свій союз із кримським ханом і взявся до зброї, щоб захистити себе й цілість Малої Росії. Але перш ніж почати військову діяльність він вирішив ужити для одуру поляків такої хитрості.

Те діялося року (як позначено на початку п'ятої частини цієї історії) від Різдва Господнього, за козацькими літописами, 1652-го. Хмельницький, маючи вже готове, зібране тихцем козацьке військо і поблизу Чигрина орду на чолі з Карач-мурзою¹⁸⁸, розголосив серед народу українського, що має з невеликим почтом козацького війська виправити на весілля до волоського господаря свого сина Тимоша, — так воно було й насправді. Ян-Казимир з сенаторами, зневолений господарем проханням, хотів перешкодити тому весіллю Хмельниченка і захопити таким чином у свої руки і його самого. Отож він виправив заступити Хмельниченкові прохід гетьмана польського коронного Калиновського¹⁸⁹, який невдовзі перед тим відкупився з кримської неволі. Король дав йому під начало п'ятдесят тисяч доброго кінного й пішого кварціального війська¹⁹⁰. Це військо, тільки-но вийшло з Польщі і наблизилося до українських кордонів, прийшло у незгоду й до непослуху своєму гетьманові, бо не мало до нього такого страху й підвільності, як мали до покійного великого коронного гетьмана Потоцького¹⁹¹. Військо радило гетьманові не йти на шлях, що лежав Хмельниченкові з України до Волох (через Ладжину), а затриматися зі своїм військом збоку біля Брацлавля й Райгорода і краще вивідатися про той Хмельниченків виїзд на відвідання Волох. Гетьман Калиновський не послухав тої ради й, прагнучи найретельніше віддати й відомстити на Хмельниченкові свою колишню кривду від Хмельницького, рушив просто й поспіхом до Ладжилина. Прибувши сюди, він став обозом у німціному й голодному місці поміж Ладжином і горою Батогом, яка прилягала від поля до річки Бугу — біля неї на одну чи дві милі вище Батого лежить і місто Ладжину. Там Калиновський з військом і зупинився, а діставши від шпигунів звістку, що Хмельниченко вже пішов з нечисленним козацтвом з Чигрина й рухається, йдучи поволі, просто на Ладжину, виправив проти нього малий і хований свій роз'їзд, який десь зобачив у полі Хмельниченка і приніс гетьманові певну звістку про мале число людей при Хмельниченкові¹⁹². Гетьман, одержавши таку, до мислі собі, звістку, був радий і певний у своїх словах і сподівався, що відомститися на Хмельниченкові за свою кривду. Отож він не уміцнював окопами свого обозу, бо не мав про самого Хмельницького й орду ані найменшого знаття і аж ніяк не міг сподіватися їх на себе вслід за Хмельниченком. Але Хмельницький з Карач-мурзою пильно стежили за поляками, які скасували Білоцерківського пакта, сотворивши на Україні численні біди, розор та різанину, і бажали взяти не лише синову, але й його самого, Хмельницького, голову. Хмельницький

послав сина Тимоша на Ладжину до Волох, де той мав пойняти собі в жінку волоську господарівну Домну, лише з п'ятьма чи шістьма тисячами козаків. Він наказав синові йти поволі, в день по милі чи півтори, а тим часом прикликав до себе в поле на певне місце близько двадцяти шести тисяч готового легкого, не обтяженого обозом козацького війська на чолі зі своїми полковниками¹⁹³. Він побачився з Карач-мурзою, порадився й призначив день, коли вони мали повітати на Батозі поляків,— а від Чигрина до Ладжину й Батога заледве буде двадцять — двадцять п'ять козацьких миль. Отак порозмовлявши й порадившись із Карач-мурзою, вони розлучилися: Хмельницький звелів Карач-мурзі з ордами йти до Батога лівим берегом Бугу, оскільки по дорозі від Чигрина до Ладжину й Батога пролягає річка Буг, тоді наказав перебратися через неї нижче Батога, а сам слідцем за сином подався просто на Ладжину. Дорогою він наготував листа до гетьмана Калиновського, датованого й писаного начебто з Чигрина, і послав його зі своїми нарочними посланцями до поляків. Сам же з усім козацьким військом став у захищених місцях, оскільки він був, як вище згадувалося, за військовою потребою налегці, без обозових тяжарів, ледве за три чи чотири милі від Ладжину. Тоді він наказав своєму синові Тимошеві, який був перед ним за мило, повернутися назад і залишатися при ньому. А в листі своєму, писаному до Калиновського, він сповіщав, що виправляє з козаками й татарами на весілля до Волох свого сина Тимоша і дивується, що він, Калиновський, став невідомо для чого з численними польськими військами між Батогом та Ладжином і заступив шлях його синові, якому він, Хмельницький, начебто наказав оминати Ладжинський шлях, оскільки там стояли польські війська, іншим трактом. Однак він застерігав, аби свавільна орда і син його з козаками, а син його ще дуже молодий, не зачепили легковажно польських військ і не вчинили їм якихось турбот та шкоди. Через це він, Хмельницький, радив йому, Калиновському, відступити вбік із Ладжинського, що лежить до Волохів, шляху. Гетьман Калиновський, отримавши того листа, датованого в Чигрині, мав надію, що Хмельницький достеменно залишився в Чигрині, і не сподівався на себе ані його, ані татар, адже й хований роз'їзд Калиновського, про який згадувалося раніше, доніс йому, що Хмельниченко не лише не має біля себе татар, але простує до Ладжину з малим числом козаків. Гетьман відіслав тих посланців до Хмельницького з листом, повним компліментів та хитрувань, і затвердився в своєму намірі не вступатися зі свого місця біля Батога — це він мав би за сором для себе й усього коронного війська, а виконання перестороги Хмельницького він уважав за зраду, бо коли б за тою листовною порадою уступив би вбік з Ладжинського шляху, то піддав би волоського господаря небезпеці від Хмельницького¹⁹⁴, — це порушувало б королівське запевнення, тим паче, що зараз він, як уже згадувалося, не сподівався на себе ні Хмельницького, ні орд, а лише одного, та й то з малим числом козаків, Хмельниченка.

Хмельницький зрозумів намір Калиновського не так з його листовної відповіді, як зі словесного донесення своїх посланців. Він переконався, що гетьман стоятиме нерухомо на своєму місці під Батогом, а воно не було укріплене окопами і для оборони не годилося. Отож Хмельницький дуже цьому зрадив: він мав перебратися з козацьким військом, як тільки настане ніч, через Буг вище Ладжину і вдарити удосвіта на лядські війська, що стояли під згаданою горою Батогом. Водночас він послав до Карач-мурзи, щоб він у ту ніч, згідно до їхньої словесної домови, перебрався через Буг нижче Батога і, почувши битву Хмельницького з поляками, вдарив зі своїми ордами від Батога на лядські обози. Так воно й сталося — війська козацькі й татарські переправилися через Буг, а тільки-но світло прогнало нічний морок і розвиднілося, Хмельницький з усією своєю силою, вирубавши першу семитисячну, що стояла вище Ладжину, польську сторожу¹⁹⁵, вдарив неждано від Ладжину на все коронне військо, що безпечно спочивало собі в обозі. Це військо, перш ніж змогло виладнатися й дати відсіч, мусило пощербитися від козацької зброї на кільканадцять тисяч¹⁹⁶. Але поляки зуміли отямитися й вигнали Хмельницького зі свого обозу, а тоді почали на нього міцно налягати, віддалившись від свого обозу на верству й більше. Тоді, ніби сильний дощ із хмари чи вихор у пустелі, несподівано сипнув з-за Батога сорокати тисячними своїми ордами Карач-мурза. Він поглинув увесь лядський обоз за винятком восьми піхотних підрозділів, які замкнулися в одному обозовому куті понад самим Бугом, та й то без гармат. Карач-мурза тих піхотних підрозділів сам не чіпав, лише підвів кільканадцять тисяч орди, щоб не дати їм змоги вислизнути й добитися до гармат, а рушив прудко від лядського обозу за поляками. Поляки, озирнувшись, побачили, що на них швидко коїться несподівана ординська сила. Вони впали від того у відчай і розпач і, показавши плечі Хмельницькому, кинулися назустріч Карач-мурзі, прагнучи пробитися крізь татар до свого пропалого і вже опанованого татарами обозу. Але відбити його не змогли, тільки дісталися до згаданих піхотних підрозділів і, не маючи сили більше стерпіти густий мушкетний вогонь Хмельницького й ординської гостроти¹⁹⁷, почали кидатися в Буг; чинило так не тільки посполите товариство, але й найбільш чиновні — полковники та ротмістри. Гетьман Калиновський метався туди-сюди з голою шаблею як шалений, він круто кричав, спиняючи своє військо, щоб не тікало й не стрибало в Буг, прохав та пропонував зостановитись у ході своїй проти ворога. Однак нічого вже не міг порадити і вдяти перестрашеному своєму військові, яке без душі кидалося в Буг, і грізно наказав через те згаданим піхотним підрозділам, що врятувалися від ординської шаблі, замкнувшись в єдиному обозовому куті над самим Бугом, без жодного пошанівку й без озирок густо стріляти й палити на військо, що тікає в Буг. Це було вчинено, і тоді впало на березі Бугу від власних згаданих піхотних підрозділів до десяти тисяч¹⁹⁸ польського кінного війська. Це тим більше було на руку Хмельницькому й Карач-мурзі, вони якнайпотужніше всією своєю силою вдарили на поляків, які, бувши роздягнутими, ніяк не могли вилаштуватися по-військовому, і відразу при всесильній божій допомозі, розірвавши їх на багато частин, погнали порізно, добиваючи големими шаблями. В цю лиху їхню годину численні коронні сини, полковники, ротмістри та інші знамениті особи¹⁹⁹ і кінні та піші офі-

цери одні впали трупом, другі потопилися в Бугові, а треті дісталися кримському ременю. Не минув тієї біди, на вічну ганьбу собі й Короні Польській, і сам польський гетьман Калиновський. Але про це літописці пишуть неоднаково. Твардовський глухо згадує, що гетьмана не стало, а козацькі літописці одні твердять, що Калиновського там піймано, а інші — що Калиновського там піймано і за наказом Хмельницького йому стято голову²⁰⁰. Але як воно не є, певне те, що в тодішній боротьбі не вислизнув Калиновський вдруге з козацьких рук. Багато тоді лягло трупом від козацької зброї на тому Батоговому бойовищі польського люду, чимало поляків потрапило в татарську неволю. Пожитки та іншу обозову здобич віддав Хмельницький татарам, а собі залишив тільки артилерію з усіма належними до неї численними припасами, — було там більших і менших гармат п'ятдесят вісім штук²⁰¹. Козакам у здобич дісталось те, що було на лядських трупах і на поляках, що їх половлено в полі.

Побачивши, що татарам дісталось багато значного й рядового польського товариства і жалуючи його, щоб не пішли вони всі в подальшу найтяжчу кримську неволю, Хмельницький попросив Карач-мурзу й татар, щоб відступили йому за гроші частину полонян. На це вони легко згодилися, учинили з Хмельницьким торг і за певну ціну відступили й віддали Хмельницькому двісті п'ятдесят шість найвиборніших полонян. Хмельницький тут-таки поклав за них належну, згідно торгу, суму (бо його просили зробити таке благодійство деякі польські пійманці, обіцяючи за це особливих грошей) і, вдовольнивши їх таким чином, зараз відіслав при добрій своїй охороні до Чигрина²⁰². Карач-мурзу він просив не обтяжуватися здобутим добром і ясиром, а відіслати його в Крим, а самому налегці допомогти йому, Хмельницькому, в подальшій військовій виправі на Поділля і Побужжя; це бажання Хмельницького було вдоволене.

Твардовський пише, що татари видали Хмельницькому триста лядських невільників, яких він таки порубав. Але це на правду не скидається, бо де це бачено, щоб рубати викуплених невільників, на страту заплачених за них орді грошей?! Можна думати, що орда могла дати лядських невільників на вирубання задурно, але це вже зовсім неймовірна річ. Що залишив Хмельницький на Батозі непоховані лядські трупи, то це правда, бо, надумуючись іти на Поділля, наказав ті трупи поховати ладжинцям. Ті, скільки могли, стільки їх і поховали, залишивши інші гнити під небом. Доречно тут згадати, що король, перемігши Хмельницького й хана під Берестечком, а особливо в окопах козацьких на Пляшівці²⁰³, не лише не зволив через чисельність ховати козацьких та ординських трупів (так само, як і тут), але не ховав і своїх лядських, бо мав на оці намір, хоч той і не здійснився, йти в похід на Україну далі.

Примітки до розділу III

185 Автентичний текст Білоцерківського трактату не зберігся. Маємо тільки кілька копій. За трактатом козакам відступалося тільки Київське воеводство, Чернігівське — ні.

186 Білоцерківський трактат не було затверджено сеймом через незгоду серед поляків.

187 На голову Хмельницького тоді посягали, але не поляки, а самі козаки, невдоволені Білоцерківським договором і жорстокими розправами Хмельницького над непокірними. Невдоволені згрупувалися навколо «нового гетьмана» Вдовиченка (хто той Вдовиченко, точно невідомо), з яким був, між іншим, і полтавський полковник Пушкар. Цікаво, що польський історик XVII ст. Я. Рудавський називає Пушкаря Вдовиченком.

188 На чолі татар стояв царевич Нурадін. Був і Карач-мурза.

189 Калиновський перепиняв шлях орді й Тимошеві з власної ініціативи.

190 Калиновський мав не більше 15 тисяч війська.

191 М. Потоцький помер 20 листопада 1651 р.

192 Інші дані: поляки не знали нічого про кількість війська, що йшло проти них.

193 У Хмельницького було війська всього кільканадцять тисяч і 30 тисяч татар.

194 Волоський господар Лупул був на той час польським союзником.

195 Битва почалася (1 червня) з того, що польська кіннота напала на татарський полк. Потім надійшла більша татарська сила і відтіснила поляків до їхніх позицій.

196 Цифри завищені.

197 Татари стріляли з луків.

198 Цифри завищені.

199 Там загинули: син Калиновського, комендант піхоти Пшіємський, староста красноставський М. Собеський, староста теребовельський Ю. Балабан, староста вінницький Одживольський та інші.

200 Оповідали, що Калиновському було відрубано голову, прибито на жердці й ношено напоказ.

201 Число гармат, певно, завищене, джерел, щоб перевірити його, нема.

202 Звістка неточна. Частина польських полонених лишилася при козацькому війську, принаймні є дані про польських невільників, що втекли від козаків з-під Кам'янця.

203 *Пляшівка*, чи *Пляшова* — річка біля Берестечка. Тут під час битви під Берестечком загинула більша частина козацького війська.

Розділ IV

Про щасливу перемогу Хмельницького над поляками біля Батого; про рушення його звідтіля з доброю надією під Кам'янець; про те, що надія його там не збулася, і про страх у Польщі після поразки польських військ під Батогом; про лист Хмельницького в Кам'янець і про відповідь на нього, про незадоволення татар Хмельницьким і про утолення його; про збирання нових польських військ на Хмельницького; про відступ його від Кам'янця додому і про розпущення своїх військ по домівках; про лист Хмельницького до волоського господаря щодо сватання і весілля; про виправу на весілля до Ясс сина Хмельницького Тимоша; про зустріч і прийняття його в Яссах; про докінчення там весільного акту; про привітання його в Чигрин із новопошлюбленою жінкою, господарівною Домною; про радість Хмельницького від того родичання; про тодішній спокій на Україні після вигнання ляхів у Польщу і про Домарацького; про козаків, які поверталися на місце свого першопочаткового мешкання, і про тодішню моровицю.

Отаку одержав Хмельницький веселу й щасливу для себе і срамотну, шкідливу та жалісну для поляків перемогу під Батогом. Він і далі попустив віжки своєї військової охоти і, знаючи через утікачів, що в Кам'янці-Подільському зібралася численна шляхта з великими багатствами, намірився завітати туди, не гаючись, зі всім козацьким та ординським, яке мав тоді Карач-мурза, військом. Він сподівався, що Кам'янець-Подільський через нужду і голод, які там панували, швидко й без воєнної відсічі здасться йому, і, якби з тим пощастило, мав намір відпровадити звідтіля до Ясс свого сина Тимоша, а кам'янецькою здобиччю добре винагородити орду.

Коли в Польщі дізналися, що польські війська розгромлено під Батогом ушент, заволодів поляками страх і жах і відновилося та повторилося все те, що діялося там після Корсунської поразки. Хмельницький, подумавши і відклавши кам'янецький похід, рушив був на Львів і далі на Польщу²⁰⁴, маючи всюди перед собою розчинений і безборонний край, однак через якісь причини чи за особливим божим бажанням його від того наміру відвело, і він спинив цей похід, а, завернувши біля Вінниці, потяг до Кам'янця-Подільського. Досягнувши його, він міцно й тісно обклав з ордою фортецю, був-бо спершу певен з облоги і мав надію добути з того користь. Однак після кількатижневої загайки²⁰⁵ побачив марнотність своєї надії і написав у Кам'янець листа²⁰⁶. В ньому він засвідчив, що на Батозі розніс ушент польські війська, які були з гетьманом Калиновським, іще більше, ніж під Корсунем, та й гетьман не минув його рук; що йому дісталася коронна артилерія, і через це шляхта, яка залишилася жива, вдалася навтьоки до міцних своїх фортець та замків, а інші повернули очі до річкових суден на Віслі й до морських берегів. Навіть сам король хутко покинув свою столицю і втік у німецькі країни, а Польща лишилася таким чином порожня, без військових людей, і вже не має надії зберегти свою цілість. Хмельницький ознаймував все це кам'янецьким обложеним і запропонував, щоб ті не мордували себе цією тісною облогою, здалися йому, Хмельницькому, самохітно і віддали йому воєнну кам'янецьку амуніцію. Обложенці вчинили йому на це прикру відповідь, тоді він, обклавши Кам'янець тісніше, почав сильно бити по ньому з гармат. Однак важко було щось вдіяти уфундованому все-сильною божою правцею Кам'янцю, хіба що голодом його виморити. Але орда, побачивши, яка то марна справа здобувати Кам'янець, зважила, що Хмельницький даремно марнує тут силу, і збурилася, бо завів їх і затримав під Кам'янцем стільки часу, за який вони могли б аж із Вісли повернутися зі здобиччю й полонянами²⁰⁷. Хмельницький зрозумів таку свою провину й таємно обдарував певними подарунками Карач-мурзу, а інших ординських начальників задовольнив їжею й напоями і так загасив ординське невдоволення.

Тим часом Хмельницький дістав звістку, що польські війська на Україні біля Ніжина, Ромен, Гадячого й інших міст, які були там на дозорстві, зібралися й дійшли Фастова, і що до них збирається рушати також від Вісли і сам король із військами²⁰⁸. Отож він і собі пішов від Кам'янця, нічим йому не зашкодивши, а коли прибув до Київської Білгородки, розпустив звідтіля своє й ординське військо по домівках, оскільки ніде в дорозі не зустрів згаданого польського війська, що вийшло було з України і подалося до короля через Полісся й Волинь.

Хмельницький прибув у Чигрин і невзабарі після того виправив до волоського господаря гінця з листом²⁰⁹, щоб той обов'язково готувався до весілля. За ним послав він із Виговським на весілля й сина свого Тимоша разом із десятком тисяч добрих козацьких лицарів²¹⁰. Твардовський свідчить, що в своєму, посланому через гінця, листі Хмельницький пише начебто так:

«Ваша вельможність не зволить відмінити нашого приятельського зв'язку, отож не відмовляй вида-ти заміж моему синові своєї дочки. Не хвалися своєю родовитістю й титулом, знаючи, що великим можна бути лише завдяки собі самому, а не тільки з уродження. Адже ясно бачиш, що переді мною світ тремтить, я кількаразово розбивав ушент ляхів і відвагу їхню так розтлив, що вже проти мене вперед виступати ніколи не відважаться і не лише будуть раді такому мирові, який захочу я дати їм сам, але

ще й жебратимуть Зборовський пакт, який вони кількаразово знищували і скасовували. А коли б ваша вельможність не зволив би вчинити того приятельства по волі, то муситимеш учинити те неволею»²¹¹.

Цим листом Хмельницького господар був перестрашений і затурбований і, знаючи, що не одержить оборони й захисту від поляків, не міг прибрати іншої собі ради, як схилитися до невідворотної дружби з Хмельницьким. Отож, коли Хмельниченко наближався до Ясс, хуленько, аж на милю, виїхав йому назустріч зі значним супроводом великий господарський управитель двору, а вслід за ним, за чверть милі від Ясс, зі значним і ясно убраним гроном своїх бояр вибрався назустріч і сам господар. Хмельниченко, зіскочивши з коня, привітав його низьким уклоном, у той час як Виговський проголосив коротке слово. Господар же привітав його навзаєм батьківським привітом і поцілував його в голову. Затим Хмельниченко, у супроводі урочистої музики своїх трубачів і військових бубнів, гучно й бучно в'їхав до Ясс. Його з супроводом ласкаво прийняли і впродовж першого, другого, третього та інших днів гуляли весілля при безрозсудній сербській і турецькій музиці²¹². Після того його відпустили з новошлюбною невісткою Хмельницького до Чигрина²¹³. Цих гостей Хмельницький прийняв із радістю і був задоволений, що здобув собі добрих приятелів та союзників — з одного боку хана з ордами, а з другого — свата господаря з Волохами.

Після тієї, що була на Батозі, війни люди на Україні прожили літо тихо, без польських дозорців. Польські-бо війська та інша шляхта, зачувши про перемогу Хмельницького під Батогом над своїм військом, вийшли поспіхом і з великим страхом до польських кордонів, а пан Домарацький з іншими панами, сподіваючись урятуватися від тодішньої біди, не побіг у Польщу, а лише з Прилук до Конотопа. Біля села Підлипного його наздогнав із козаками колишній прилуцький полковник Воронко і за наказом прилуцького полковника Сомка порубав панам голови²¹⁴.

Того ж літа, караючи грішні людські дії, завдяки невідомій своїй волі, впав на малоросійську Україну, що лежить обіруч річки Дніпра, гнів божий²¹⁵ і вдарив на неї смертоносною правицею так, що в Києві та в інших малоросійських містах і селах багато хто позбувся свого тимчасового життя і мусив оселитись у вічності. Інші ж, яких було вигнано зі своїх жител у Королівщину, знову повернулися і почали жити в своїх колишніх мешканнях.

Примітки до розділу IV

²⁰⁴ Про цей намір Хмельницького даних нема. Це була радше поголоска в поляків.

²⁰⁵ Хмельницький стояв під Кам'янцем два тижні. Обстрілював місто з гармат, але не зробив жодного штурму. Облога почалася 8, а кінчилася 23 червня.

²⁰⁶ Лист писано 17 червня.

²⁰⁷ Є дані, що татарські загони ходили від Кам'янця аж під Львів.

²⁰⁸ Король видав наказ про збір шляхти — посполите рушення, але воно не зібралось. Хмельницький відступив від Кам'янця, бо його покинули татари. Військо було втомлене, і почавсь у ньому мор.

²⁰⁹ Гінця було виправлено раніше, під час Батозької кампанії. Це був грек Ілля, тоді ж і визначено день весілля — 31 липня 1652 р. Весілля, однак, відбулося на місяць пізніше.

²¹⁰ Тиміш виїхав близько 10 серпня і мав при собі три тисячі війська.

²¹¹ Тут виразно відчутна польська редакція, хоч зміст справжнього листа в основному передається.

²¹² Весілля відбулося 31 серпня, в неділю.

²¹³ Виїхав Тиміш із Ясс 6 вересня.

²¹⁴ Про прилуцьке полковництво Сомка даних немає. Немає змоги перевірити і звістку про погром поляків під Підлипним, хоч така подія могла бути: є чимало фактів, які засвідчують повстання проти поляків у цей час.

²¹⁵ Мається на увазі моровиця, що охопила тоді Польщу й Україну.

Розділ V

Про перепросини Хмельницьким короля через лист і нарочних послів за завдану при Батозі поразку Калиновському; про віддання королеві своєї зичливості до Корони; про підозру його (Хмельницького) в підступності й облудності; про те, що король відправив посланців Хмельницького ні з чим; про сейми і сеймики в Польщі, які радили королю звернути на війну проти Хмельницького платні війська і гроші на них.

Завершивши щасливо, як і бажав того, свій воєнний чин під Батогом і відбувши синове весілля, Хмельницький зважився одурити своїми писаннями через нарочних посланців і самого короля Яна-Казимира²¹⁶, перепрошуючи й за поразку біля Батога, вчинену Калиновському. Він писав, що то сталося попри його

(Хмельницького) волю, що він попереджував своїм листом Калиновського, ознайомуючи його, що випровадив з козаками й татарами на весілля до Волох свого сина і бажаючи, щоб він, Калиновський, звільнив для нього заступлений до Волох шлях. Хмельницький дивується, що він, Калиновський, цієї його перестороги й прохання не послухав і не виконав, але дочекався на тому місці, під Батогом, його сина, який ішов із свавільною ордою, приданою для охорони його особи. Калиновський не тільки не хотів дати йому вільного шляху, але хотів заборонити йому води й повітря. Це образило сина Хмельницького, і він зі згаданою ордою й козаками напав на польські війська і завдав їм, без відома його, Хмельницького, турботи й шкоди, за що королівська величність хай зволить не ображатися на нього, — Хмельницький просить про це принижено. Він доклав при цьому, що коли б він, Хмельницький, у всі минулі літа не гамував і не спинав своїми ретельними стараннями розстервенену й заюшену свавільну орду, завжди жаліючи державу Корону Польську, то вона достеменно могла б плюндрувати й спустошувати своїми чамбулами²¹⁷ Корону й поза Віслою. Тому-то він певний королівської ласки й милосердя, що вчинок сина його на Батозі йому подарується, а коли б мало бути інакше, то він, Хмельницький, муситиме удатися під оборону й протекцію до когось іншого зі сторонніх монархів. Однак з тим не квапитиметься, доки не одержить відповіді від його королівської величності й запевнення про незмінну до себе його панську ласку.

На цей лист король і сенатори Хмельницькому не відповіли, оскільки побачили там облуду й блюзнірство до королівського престолу. Тим часом почали в Польщі відправлятися сейми й сеймики, на яких постановляли не що інше, а тільки те, щоб знову почати війну з Хмельницьким і щоб на нього не посилати посполитого рушення, тільки зібрати п'ятдесят тисяч кварціального війська. Для цього пропонувалося встановити і збирати в повітах на те військо грошові побори.

Посланці Хмельницького отож повернулися ні з чим²¹⁸.

Примітки до розділу V

²¹⁶ Йдеться про посольство через полонених шляхтичів Корицького й Войни. Але Хмельницький писав не до короля, а до канцлера, і не після синового одруження, а відразу після битви під Батогом, точніше, з-під Могильова, 24 червня.

²¹⁷ Чамбули — татарські роз'їзди.

²¹⁸ Посланці і гадки не мали вертатися, бо ціною цього посольства випросили собі волю (див. приміт. 216).

Розділ VI

Про повторне вислання посланців від Хмельницького до короля, але вже не з перепросинами, а з повинною за Батозький розгром Калиновського і з проханням прислати комісарів, щоб обміркувати Зборовські та Білоцерківські пакти на кращю користь Малій Росії і з обіцянкою від себе припинити війну й порвати з татарами; про виправу від короля до Хмельницького двох осіб для переговорів про умови миру; про зустріч їхню й прийняття; про жорстку розмову з ними Хмельницького і про недоброзичливу відправу їх до короля; про польські війська, які прибули за королівським розпорядженням до Ковеля; про їхнє невдоволення на гетьмана за нестатки і про їхню зимівлю біля Ковеля; про їхній намір провиратися на Україну проти Хмельницького і про перепини того зимового походу на Україну.

Через кілька тижнів після цього Хмельницький знову виправив до короля своїх послів із листом, де вже не перепрошував за Батозьку поразку, але впокорювався в своєму переступі його королівській величності²¹⁹. Він просив прислати комісарів, які б, роздивившись і слушно обваживши два попередні пакти, тобто Зборовський та Білоцерківський, виміряли б і розмірковали, що можна вчинити для кращого задоволення та життя Запорозького війська й усього україно-малоросійського народу. Сам же Хмельницький, бридячись уже багатолітньою і багатокровоною війною, не тільки готовий її припинити, але й зовсім порвати, на бажання Корони Польської, союз із ханом.

На цей лист його королівська величність спершу мало зважив, не вірячи йому, але потім роздивився і не послав до Хмельницького відразу комісарів, щоб не спіткало їх те, що спіткало колишніх у Білій Церкві, а виправив до нього двох значних руських шляхтичів Зацвілковського й Чорного, які спізналися були і заприятелювалися з Хмельницьким ще 1645 року на Мерлі, коли ляхи з козаками ходили проти Півторакожу²²⁰. Король наказав їм, аби звістили Хмельницького, що коли той відпустить до короля в заставу для більшої певності одного з двох своїх синів, а з татарами розбратиться якнайдалі за місяць, то король пришле йому під

Київ комісарів. Ще він сказав, щоб посли з обличчя й розмови Хмельницького зрозуміли, чи широко він шукає королівської ласки. Ті особи, яких виправив король, наблизилися до Чигрина й звістили про себе Хмельницького²²¹. Хмельницький послав їм назустріч на чолі загону в півтора ста коней свого сина Тимоша. Тимош зустрів їх і, ласкаво привітавши, припровадив у дім свого батька, який вийшов до них на ганок і з прихильним та веселим видом привітав їх. Після того вони обідали, багато разів випиваючи за королівське здоров'я і за Запорозьке військо, та палили за здравницю з гармат. Коли ж посли переночували й прийшли до Хмельницького для справування свого посольства, то Хмельницький спочатку сказав їм, що він здивувався, як це вони, такі поважні особи, зважилися їхати до нього в чисте пекло, адже повсюди лютує мор і лише Чигрин та Суботів ним не зачеплені. Коли ж після всіляких розмов посли запропонували Хмельницькому те, для чого були послані, тобто, щоб він послав у заклад королю свого сина й розбратався з татарами, Хмельницький дуже роз'явився і, вхопившись за шаблю, що висіла при боці, відповів їм: «Коли б хто інший, а не ви, мої знайомці й друзі, були прислані до мене з тим посольством, то я міг би напевне вчинити щось інше». Він сказав їм ще й таке: «Чи не бачите моєї до вас, поляків, прихильності й пошани, адже, знісши вас нині на Батозі, не тільки міг вас укінець знищити й розорити, але й, пославши численні козацькі й татарські полки, міг би вас загнати й за самий Рим». Після того королівські посли, впокоривши гнів Хмельницького поміркованими й ладними словами, попросили в нього відповіді на викладені в листі Хмельницького до короля постулати, а також і на сказане ними, послами. Хмельницький відповів їм, що розходиться йому з татарами нічого, а комісію й тоді не буде пізно вчинити, коли війна закінчиться²²². Сказав він, що хоче бачити на чолі цієї комісії самого короля, а коли й де її відправити, хай його королівська воля визначить сама²²³. Сина в заставу послати він аж ніяк не може, бо один іще дитина, а другого не годиться посилати з такою функцією, бо він тільки-но оженився. Але він може, сказав Хмельницький послам, зібратися на іншу заставу, лише за умови, що король присягне не порушувати Зборовські пакти.

Коли названі вище посли повернулися з цим звіщенням і розповіли королеві весь хід свого посольства, король відразу ж послав розпорядження подільському воеводі, новому польному після Калиновського гетьманові²²⁴, рушати із військом, якого на той час було зібрано небагато, до України і стати обозом під Ковелем. Там гетьман зупинився і чекав, доки набереться до нього більше війська, терплячи від свого вояцтва незадоволення; воно на лихе замірялося, бо не було забезпечене харчем та грішми.

Там поляки стояли аж до Пилипівського посту, і гетьман набрав безліч війська²²⁵, але серед нього з'явився голод, і вояки почали вже ремствувати на гетьмана. Тому він мусив розпустити їх на три милі довкола Ковеля на зимові квартирі, бо вже настала тоді й зима. Зима видалась у той рік з відлигами, постійними сльотами й приморозками, і це перешкодило польському намірові, учиненому на розорення України, тягтися туди з військом та обозами.

Примітки до розділу VI

²¹⁹ Козацькі посли прибули в серпні. Вимагали ще й повернення Зборовського трактату.

²²⁰ *Півторакожуха Карпо* — козацький ватажок, герой боротьби з поляками після повстання Остриниці та Гуні, вів партизанську війну в степах.

²²¹ Опис прийому послів Величко взяв у Твардовського, який вийняв його з правдивої реляції С. Потоцького і прикрасив низкою белетристичних деталей.

²²² Хмельницький вважав, що комісія не потрібна, бо він згоден пристати на Зборовські умови. Від Білоцерківського трактату він відрікався, бо його й сейм не потвердив.

²²³ Про короля на чолі комісії реляція Потоцького не говорить. Хмельницький ставив вимогу відправляти комісію без війська, було вимовлено й термін — 1 січня, місцем визначено Чуднів. Переговори ці лишилися без наслідків.

²²⁴ Станіславу Потоцькому.

²²⁵ Війська було на папері 30 тисяч, а насправді ледве 20 тисяч.

ЧАСТИНА ШОСТА

І РІК ШОСТИЙ ВІЙНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ПОЛЯКАМИ

У ній ідеться про листування Хмельницького з сусідами; про послання Хмельницького до короля; про вигнання волоського господаря з Волох венграми; про взяття Сочави і смерть там сина Хмельницького; про скупченість і бідство поляків під Жванцем від ударів хана й Хмельницького; про постановлений там мир та інше.

Розділ I

Про лядські замисли на Хмельницького і про його засторогу на них; про посольства Хмельницького до сторонніх монархів із проханням допомогти проти поляків і про обітницю; про два значні лядські роз'їзди і про велику шкоду від них Хмельницькому; про Богуна, якого послав Хмельницький проти наскоку Чернецького; про здобуття Чернецьким Монастирищ, про його поранення там і втечу звідтіля.

Року від створення світу 7161-го, а з часу пришестья в світ у плотській одежі Господа 1653-го, Хмельницький лишався в Чигрині і, маючи певні звістки, що на нього збираються лядські війська, виправив на польське порубіжжя в українські міста для зимівлі і деякі свої полки. Він наказав їм бути обережними й уважними, а сам відправляв з Чигрина посольства до сторонніх монархів, просячи їх допомогти йому проти поляків. Писав він до турчина, обіцяючи йому кордони з Короною Польською по Віслу з Кам'янцем-Подільським²²⁶; писав до великого государя царя московського, якого просив, висилаючи значні подарунки, щоб той потугою своїх військ не дозволяв Литві давати допомогу полякам проти Хмельницького²²⁷, обіцяючи віддати великому государю московському Сівер та Смоленськ, який поляки кількаразово відривали від нього. Хмельницький посилав і до хана²²⁸, запрошуючи татар на прийдешню весну, звертався й до волоського й муляньського²²⁹ господарів, бажаючи, щоб вони прийшли на весну зі своїми військами до Львова.

Поляки, збираючи довгий час під Ковелем всілякі звістки, але нічого певного про Хмельницького не знаючи, виправили з якимось Черодієм²³⁰ під військо Хмельницького свій роз'їзд. Під Новоселовим вони несподівано вночі напали на козаків і вибили їх близько трьохсот, стративши й собі дев'яносто васьмеро. Після цього замаху той заюшений Черодій до решти сплюндрував Самгородок та Прилуку, позабивавши в них невинних козако-руських людей. Але певного «язика» про Хмельницького поляки так і не дістали й виправили на чолі з Чернецьким повторний роз'їзд на козаків — п'ятнадцятитисячний загін добрих виборних польських кіннотників. Той Чернецький хутко перебив малі козацькі застави й несподівано напав на Погребище, коли там зібрався був ярмарок. Весь народ, що був тоді на ярмарку, чоловіків та жінок, дівок, вагітних і молодичь з грудними дітьми, а також козаків, яких нагодилося на ту хвилю чимало, він допустив своєму військові немилосердно й по-нелюдському, всіх до одного, без жодного пошанівку й пощади, вибити й віддати тиранській смерті — вчинив він це на пострах іншим містам та селам, на які хотів наступати. Цей Чернецький від упень розорених і спалених Погребищ рушив далі в Україну на Побужжя і обернув у попіл та сплюндрував вогнем і мечем мало не всю Брацлавщину, аж по Бершадь та Умань.

Хмельницький одержав звістку про такий військовий і катівський учинок Чернецького, але йому доповіли неправдиво, начебто в Чернецького мало людей. Отож він виправив на відсіч йому свого полковника Богуну з чотирма тисячами козаків і збирався виходити вслід і сам, чекаючи лише приходу орди. Діялося це вже навесні, в середині березня. Богун був справний і обережний вояк, через це, скоро-но наблизився до Чернецького, виправив своїх моторних хлопців вивідати силу війська Чернецького. Ті повернулися назад і донесли Богуну, що в Чернецького є війська п'ятнадцять чи й більше тисяч. Тоді Богун зм'якшив свій замисел, а з'ясувавши, що Чернецький перебуває вже близько, вступив у місто Монастирище, пославши до Хмельницького швидкими кіньми вісника про те, що в Чернецького є багато війська. Коли Хмельницький одержав цю звістку, він, уже маючи біля себе частину прибулої орди, зразу ж рушив до Монастирищ на підмогу Богуну. А Чернецький, прочувши про Богуну, зразу ж пішов на нього й обклав Монастирище, багато разів штурмуючи його того ж таки дня. Він стратив у тих штурмах п'ять тисяч свого війська²³¹, однаке ще сподівався на перемогу. Переночувавши, він знову пішов штурмувати міські вали і спалив тамтешній Монастирищенський замок. У тій варв'ятні й тому розрусі Богун побачив небезпеку собі й, залишивши в порохових димах та мушкетних громах своє військо, вибрався з Монастирищ і подався до Хмельницького. Богунове військо було справне, воно міцно оборонялося разом з рештою старшин і заби-

ло ще тисячі з півтори жовнірства, а самого Чернецького в тих січах важко поранило з лука в лице²³². Саме в той час, коли й штурм Чернецького ще не кінчився, в тилу його війська повсталала велика тривога й замішання: хтось закричав, що до Монастирищ наступає з численним військом та ордою сам Хмельницький. Усмерть перелякане польське військо не тільки припинило свій штурм, але, наче ошпарене, покинувши свої вози з усіма достатками й великою здобиччю, побігло від Монастирищ назад до Ковеля і тільки за десять миль від Монастирищ побачило й пізнало, на свою велику шкоду й сором, що тікало даремно. Бо Хмельницький хоча й ішов із військом до Монастирищ²²³, але був іще неблизько на той час, коли ляхи так налякалися й залишили на користь монастирищенським обложенцям, богунівцям, свою здобич.

Примітки до розділу I

²²⁶ Йшлося тільки про Кам'янець-Подільський і про річну данину.

²²⁷ До російського уряду посланці шлються тепер часто, тут, мабуть, йдеться про посольство С. Богдановича, який прибув у Москву в грудні 1652 р.

²²⁸ З ханом було відновлено приязні стосунки ще на початку листопада 1652 р.

²²⁹ *Мултянський, мунтянський* — румунський.

²³⁰ У Твардовського — Челебій. Можливо, тут йдеться про польський напад 13 березня 1653 р. на козацьку залогу в Коростишеві. Величко бере це оповідання в Твардовського.

²³¹ Тут і далі цифри непевні.

²³² Інші дані: Чернецького поранили з самопала. У Твардовського — стрілою.

²³³ Хмельницький не йшов до Монастирищ, хоча й тримався напоготові.

Розділ II

Про безчесне повернення Чернецького з-під Монастирищ до Глинян і про невдоволення в обозі польського війська; про Бристський сейм, про прибуття в Глиняни короля і про вгамування війська; про третє прохання Хмельницького в короля прощення і про прохання його підтвердити давні українські права; про королівську на те відповідь; про сумну звістку для Хмельницького щодо ворожого до нього союзу Ракочого з мултянами; про вигнання з їхньою допомогою з Волох господаря, свата Хмельницького, і то через нахвальбу Хмельниченка; про те, як Хмельниченко знову повернув на волоське господарство свого тестя; про поразку Хмельниченка від венгрів; про Ракочого, його страх перед Хмельницьким, союз його з поляками; його поради й зобов'язання йти з військом на Хмельницького; про те, як Хмельницький звідомив про це Порті і про указ Порті до Ракочого; про вагання щодо союзу з Ракочим і про виправу до нього посла; про розгром польського роз'їзду роз'їздом Хмельницького.

Фортуна спочатку посприяла Чернецькому в його нападі, і водночас це принесло, як уже сказано, велику руйну для України. Але незабаром щастя зрадило його, і він мусив ганебно втікати з-під Монастирищ. Після того він, сам поранений, пішов із рештками свого війська не до Ковеля, а до Глинян. Тут він уже застав генеральний обоз усього королівського війська, яке збиралося на з'єднання, і в тому обозі саме розпалилося було невдоволення щодо платні й харчів. Тому й було призначено в Бристю Литовський сейм²³⁴, на якому мали нарадити, як би затримати військо, щоб воно не пороз'їжджалось навсібіч. Але на той сейм мало хто поїхав із поважних поляків. Однак, коли в обоз до Глинян прибув сам король й ознаймував усьому військові, що хоче саморуч докінчити прийдешню війну з Хмельницьким, військо перестало невдоволитися й бунтувати. На той час туди ж, під Глиняни, Хмельницький втретє виправив до короля посланців з листом²³⁵ від свого й Запорозького війська імені, у якому він, Хмельницький, просив королівського милосердя й прощення свого виступку, щоб король зволив усе, що сталося, вибачити Хмельниченку, і щоб він не йшов зі своїми військами розорювати Україну. Просив він також обов'язково зберегти для Запорозького війська давні вольності, свободи й військовий порядок, щоб військо це було при козацьких гетьманах, а також затвердити без найменшого порушення в старожитнім чинові й благочестиву віру. Той лист Хмельницького вважали за облудний, як і перші його листи, і довго думали, що на нього відписати. Врешті король відписав Хмельницькому, зазначивши, що не вірить йому й ганить за кількаразові облудні до його королівської ласки прохання й забезпечення, після яких багато разів наводив

на неприготованих польських гетьманів свої війська з ордою, як сталося й на Батозі; що він, Хмельницький, приніс численні шкоди Короні Польській, отож і зараз тяжко повірити йому і його бажанню. Однак, коли б він дав у заставу сина й спекався братерства з татарами, може, й одержав би в тому своєму переступництві його королівське прощення.

Іще не встиг Хмельницький зібратися з думками на цю королівську відповідь, коли з боку венгерського князя Ракочого й мултянського господаря Радула²³⁶ дійшли неприємні для Хмельницького й бажані полякам звістки, що вони, погодившись поміж себе, погано думають про Хмельницького і то з тої причини, що Тиміш Хмельниченко, будши на весіллі в Яссах, промовився, що начебто його батько, Хмельницький, мав докупитися в Турецької Порти Мултянського володарства і через нього, Тимоша, посилювати свій вплив і на Седмигородську країну, тобто на Венгерську державу²³⁷. Здійснюючи той свій ворожий до Хмельницького замисел, Ракочій намовив Логофета²³⁸ на волоського господаря, свата Хмельницького, щоб зігнати того з волоського господарства, і дав йому для цього свого венгерського війська. Логофет уступив у Волоську землю, вигнав геть із неї господаря, і той, з усім своїм найкращим майном, мусив вийти з Волоської землі до Кам'янця-Подільського. Довідавшись про це, Хмельницький виправив у поміч сватові, волоському господареві, свого сина Тимоша з полковником Богуном і дванадцятьма тисячами добрих козаків²³⁹. Тиміш прибув до Ясс, коли Логофет звідти був вийшов, вирубав залишену тут Логофетом передню залого²⁴⁰ і повернув на волоське господарство вигнаного звідси Логофетом свого тестя. Пізнавши такий успіх, Хмельниченко рушив із Ясс і, переправившись через річку Серет, пішов на Мултяни, на захист яких стояло в потайному місці значне венгерське військо Ракочого. Тільки-но Хмельниченко переправився через річку Тележину²⁴¹, те венгерське військо кріпко і зненацька вдарило з тих потайних місць на Хмельниченка. Козацьке військо було так заскочене, що там-таки, на бойовищі, розсипалося пріч, і тільки менша його частина з Богуном ледве зібралася й прибула до Чигрина²⁴². Ракочій тоді, роздивившись, злякався, що не зможе встояти перед силою Хмельницького й орди, і, забувши свою колишню неприязнь, вдався до Корони Польської і просив короля Яна-Казимира допомогти йому проти Хмельницького²⁴³, обіцяючи йому й свою допомогу проти Хмельницького разом з подунайцями, сербами та мултянами. Він обчислював своє венгерське військо в тридцять тисяч і пропонував через свого посла, який прибув до короля в Глиняни, всілякі способи проти Хмельницького. Хмельницький тоді дав знати Порті про таку неприязнь до себе Ракочого²⁴⁴ й мултян, і та послала Ракочому пропозицію й указ, як своєму підданому, щоб він не починав війну з Хмельницьким і дав спокій сватові Хмельницькому, старому волоському господареві. Цієї турецької пропозиції Ракочій не послухався і все так само брався до союзу проти Хмельницького з поляками. Поляки ж не відправляли згаданого посла Ракочого, довго розмірковували, як тут вчинити, бо зважали, що за Хмельницьким може потягти й турчин і допомогти йому. З другого боку, Ракочій у час безкоролів'я в Польщі після смерті Владислава, силкуючись здобути корону, виступав у згоді з Хмельницьким проти поляків, і вони стереглися, щоб через цю згоду й тепер зрадою та хитрощами не було б учинено полякам якоїсь шкоди. Стало, однак, на тому, що король схилився до спілки з Ракочієм²⁴⁵, виправив до нього свого посла, військового стражника Яскольського, щоб краще про все домовитися. Цей Яскольський, наближаючись зі своїм полком до Дністра, випровадив був набік у роз'їзд з найвиборнішим товариством свого поручника. Його застав на безпечному спочинку в Іллінцях роз'їзд Хмельницького і розгромив ушент.

Примітки до розділу II

²³⁴ Сейм у Бресті (Бристі) був у березні — квітні 1653 р.

²³⁵ Лист писано на початку 1653 р. Знаємо ще про один лист, писаний у листопаді 1652 р. У листі, писанім на початку 1653 р., Хмельницький також просить миру. Зміст послання, однак, дещо розходиться з поданим тут переказом. Лист, писаний у листопаді, не зберігся. Відповідав на лист 1653 р. С. Потоцький. На попередні листи Хмельницькому не відписували. Зміст відповіді збігається з поданим тут переказом, але без умови про заставу сина і розбрат з татарами.

²³⁶ Мултянського господаря звали Матій (Матвій) Басараба.

²³⁷ Такі поголоски ходили, але ініціативу приписують Лупулові. Деякі польські джерела приписують це і Хмельницькому.

²³⁸ Логофет буквально означає канцлер. Звали його Стефан Георгіца, який давно готував цей переворот.

²³⁹ Дані про кількість козаків розходяться: згадують 16 і 8 тисяч.

²⁴⁰ Проти Тимоша вийшов сам Стефан із тридцятитисячним військом. Битва з козаками тривала добу (30 квітня — 1 травня) і закінчилася повною перемогою українців. 2 травня Тиміш був уже в Яссах.

²⁴¹ Йдеться про бій на річці Яломниця під Торговищем. Проти Тимоша й Лупула виступали з'єднані війська Ракочія та Матія. Це було 27 травня. Бій під Тележиною був раніше і не дав якихось істотних результатів.

²⁴² Опис битви неточний. Козаки дали битву за всіма правилами тодішнього військового мистецтва, яка тривала сім годин. Дош і буря зашкодили козакам (підмок порох), і їхня кіннота кинулася тікати. Піхота відійшла потому. Є дані про 4—5 тисяч полонених козаків, яких потім вирубано. З козаками було й Лупулове військо.

²⁴³ Ракочій послав своїх послів до Яна-Казимира вже після вигнання Лупула.

²⁴⁴ Посли Хмельницького були в Царгороді 12 червня.

²⁴⁵ Вирішили не укладати формального союзу, а тільки вступити в воєнну корпорацію — боялися втручання Туреччини. Це було в кінці травня.

Розділ III

Про сумне й розпачливе рүшення Хмельницького до Глинян на короля; про тривогу в королівському обозі після того, як зловили «язика» Хмельницького; про нерішучість Хмельницького й повернення його від Тарнополя на Чорний Острів за Дніпро, щоб примножити своє військо; про виправу до короля з Чорного Острова начебто не від Хмельницького, а від усього козацького війська київського полковника Антона з проханням ласки і про удавання Хмельницького, начебто він має душогубний намір; про прийняття того посла і про тяжку відповідь йому від гетьмана; про посольську вимогу до гетьмана і про повернення його (посла) від гетьмана до козаків; про привітання його з невтішними відомостями до Хмельницького і про лютування на те Хмельницького; про способи Хмельницького нашкодити полякам і про посередництво сусідніх монархів до згоди його з поляками; про гінця великого государя московського до короля з грамотою, яка мала в собі прикрі королеві умови; про причини загайки короля в Глинянах — чому не йшов він на Україну; про затримання московського гінця; про розіслання з Переяслава універсалів Хмельницького із закликом до козацького війська зійтися до нього; про ліпші надії в Хмельницького для козацького й татарського війська, що зібралось в нього; про наступ Ракочого на свата Хмельницького в Волощині і про допомогу, яку дав йому польський король; про рүшення короля з Глинян до Галича; про московські війська на литовському кордоні і про затримання на тому ж литовському кордоні московського гінця.

Гетьман Запорозького війська Богдан Хмельницький сумував з поразки свого сина від військ Ракочого і на зміну своєї фортуни. Він зібрав, позираючи ліворуч і праворуч на своїх ворогів, тобто на поляків, венгрів і мулянів, до тридцяти тисяч охочого козацького війська і з ним, а також із певною частиною татар, що були при ньому, рушив просто на Збараж²⁴⁶, маючи намір йти й на самого короля до Глинян. Біля Збаража на військо Хмельницького наскочив польський роз'їзд і, взявши певного «язика», доніс королеві достовірну звістку про Хмельницького. Другий роз'їзд на чолі з якимсь Пісочинським біля Зборова оточили козаки й орда, і весь він пропав, тільки його начальник Пісочинський сам ледве видряпався й приніс королю до Глинян звістку, що Хмельницький перебуває заледве в десяти милях від королівського обозу. Настрашене цим, королівське військо відразу ж кинулося за королівським указом до гармат, зброї та коней. Хмельницький у цей час прибув під Тарнопіль і, вивідавши з розповідей польських «язиків», узятих під Зборовом, про місцеперебування королівського війська та про його військову готовність і не мігши затримати при собі орди²⁴⁷, позадкував з усім військом та обозом на Маначин і Чорний Острів за Дніпро²⁴⁸, щоб там набрати собі більше козацького й ординського війська. Від Чорного Острова Хмельницький справив начебто не від себе, а від усього Запорозького війська супліку й послав з нею до короля київського полковника Антона²⁴⁹, просячи в ній королівського до себе милосердя і прощення виступків. Козаки начебто хотіли бути, як і колись, ліпше під християнським королем польським, ніж їти за Хмельницьким, порушуючи совість і християнську віру, під вічне ярмо й бусурманську неволю²⁵⁰. «Наше сумління здригається й обурюється, оскільки Хмельницький пообіцяв туркам не лише побратися з ними в дивані турецькому, але й побусурманитися, для чого вже прислано від Порти царедворця, щоб вислухати присягу Хмельницького». Оце все, що висловлено в супліці, Хмельницький наказав говорити й словесно згаданому послові, київському полковникові.

Той посол прибув у королівський обоз, але до самого короля його не допустили, тільки до гетьмана, а гетьман, скликавши рицарське коло й вислухавши подану супліку²⁵¹, вчинив послові таку відповідь, що не для Хмельницького, а для Запорозького війська проситиме короля відновити його ласку, та й то тоді, коли військо прише до рук королю самого Хмельницького²⁵², а царедворця, якого прислано від Порти вислухати присягу Хмельницького, хай військо затримає при собі. Коли військо те зробить, то може виглядати собі й комісарів, щоб учинити для себе зносніші трактати. А посол козацький хай залишиться в закладі в королівському війську і виправить від себе з такою гетьманською відповіддю до козацького війська когось простішого.

Цю сувору гетьманську відповідь дехто з присутнього товариства хотів пом'якшити, однак гетьман був несхитний. Згаданий козацький посол київський полковник Антон, вислухавши таку гетьманову мову й будучи людиною доброго серця й доброго розуму, вирік там-таки при всьому зібраному товаристві такі слова до гетьмана²⁵³: «Ясновельможний пане гетьмане, коли на те воля твоєї вельможності, щоб я тут, поруч з королівською величністю, лишався в закладі й послав твою відповідь козацькому війську через

когось іншого, то я тому суперечити не можу. Але хочу сказати, що військо буде незадоволене з цього вашого вчинку і не тільки подумуватиметься, що я вже неживий або ж, що я живий, але перебуваю в суворому ув'язненні, але ще більше озлиться і може розв'язати сильнішу війну, а ваших послів, коли якимось лучаться, так само навзаєм затримати, як маю бути затриманий тут я. Мене прислано до королівської величності не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до війська, що мене послало, відповідь його королівської величності й твоєї вельможності. Є така давня людська приказка: «Посел як осел, він носить те, що на нього накладено». Так само приїхав і я сюди, до королівської величності, з тим, з чим мене послано, і маю повернутися з тим, з чим мене відправляють. Коли ж, як сказав твоя вельможність, я тут, у порушення давнього звичаю й політики, буду затриманий, то від цього для козацького війська буде невелика страта, тільки вродиться велика озлоба й запалиться в козацьких серцях більша завзятість (чого ми вже й не бажаємо) на ще більше кровопролиття».

Вислухавши цю мову козацького посла, польний коронний гетьман із численним значним товариством, що було при ньому, відразу ж перемінив той свій намір затримати посла і зволив відпровадити його з вищевикладеною відповіддю до козацького війська²⁵⁴. Коли той посол, київський полковник, повернувся до Хмельницького і здав своє посольство²⁵⁵, детально все оповівши, Хмельницький зразу був дуже від цього розгніваний і швидко вислав до хана по татар, а в Січ по запорожців. Сам же він почав вишукувати спосіб, як би підняти й навести на поляків великого государя московського. Однак спершу він попросив і його величність, і свого свата волоського господаря посередництва²⁵⁶, щоб дійти згоди на корисних собі, всьому Запорозькому війську й цілій малоросійській Україні умовах пактів з королем та поляками без подальшої війни й різанини.

Сталося тоді, що великий государ московський послав на бажання Хмельницького свого нарочного гінця в обоз до короля²⁵⁷, який був іще в Глинянах, і запропонував королеві своєю високою грамотою:

- 1) щоб переступ і вину його (Хмельницького) відпустив і не чинив опісля ніякої йому кривди;
- 2) щоб остаточно зніс унію з православного руського народу, який живе в усій Річі Посполитій, бо коли б того король не вчинив, то за це його царська величність мусить цілком погодитися з Хмельницьким;
- 3) щоб було йому повернено Смоленськ із тамтешніми повітами, відібраний від царства Російського через несправедливу війну Владиславом²⁵⁸;
- 4) щоб король поставився як належить до тих панів з коронної шляхти, які не віддавали достойних його царській величності почестей і осмілювалися вразливо про нього писати²⁵⁹.

Король довгий час прогайнував у Глинянах, одне через те, що не могла швидко закінчитися Львівська комісія, яка вирішувала про заплату королівському війську, а друге, що платне військо, яке не могло добитися винагороди своїх заслуг, не тільки не слухало короля, який наказував їм іти від Глинян на Україну, але й без відома своїх старших роз'їжджалося, начебто його упрохав Хмельницький, з обозу по домівках. Зібрати ж заплату тоді й гроші з винищеного й до решти розруйнованого посполитого народу було вельми важко.

Дуже здивувався і зчудувався король з сенаторами описаному гінцеві московського посольства. Він його не відправляв, а намагався закінчити згадану Львівську комісію. Хмельницький же, тільки прибув до Переяслава, розіслав звідти в усю Малу Росію шістдесят вісім отаких універсалів²⁶⁰:

Славного війська низового й городового Запорозького і всієї, що лежить по обидва боки малоросійської України гетьман Зіновій Богдан Хмельницький.

Вам, усякого чину шляхетно уродженим, що живете обіруч Дніпра, малоросіянам, а особливо козакам і святій братії нашій, ознайомуємо те нашим універсалом, узичивши від пана Бога здоров'я, про що ви й самі добре знаєте як з наших минулорічних універсалів, так і з самого ходу подій. Ми почали нинішню війну з поляками, головними ворогами вашими й нашими, не через якісь приватні свої захотінки, але задля всіх вас, схилених і понуждених поляками до крайньої руйни й розору, а також через шкоди (що найгірше) благочестивій греко-русській вірі нашій. Цю криваву й плачливу війну ми ведемо з поляками вже шість років і вже б не хотіли більше її продовжувати, бачивши, як нещадно проливається з обох боків людська кров від військової зброї. На доказ цього ми були припиняли і успокоювали цю війну спершу Зборовським, потім Білоцерківським пактами — хай і не дуже вони були нам корисні: ми-бо поступалися їхнім лядським неситим бажанням. Ми хотіли бачити в обох сторонах, польській і малоросійській, на посталих через воєнні дії руйнах і пустках щасливе оновлення. Однак через їхню непогамовану впертість і жорстокосердість не могли того досягти, оскільки вони, віроломні поляки, не бажаючи миру й спокою, самі порушили і скасували спершу Зборовський, а тоді Білоцерківські пакти, вчинивши через своїх дозорців на Україні невиносні й численні вам, малоросіянам, біди й розорення,— згадаймо хоч би, як криваво й дощенту вирубали вони в минулому 1652 році в Миргородському полку двоє сіл — Рябухи та Липове, а також і в багатьох інших місцях,— детально оповідати й виписувати про це не стане нам часу. В те згадане вже літо заздрісні на людське добро поляки невідомо нащо — очевидно, щоб навмисне скасувати Білоцерківські пакти — виказали знову до нас ворожнечу, ставши з багаточисленними своїми військами на Батозі. Вони хотіли не тільки заборонити нам

сватання з волоським господарем, але й прагли розгромити й убити сина нашого, який їхав до Волох із приданим до нього супроводом. Ми не допустили того завдяки нашій військовій зброї, за що поляки нині знову на нас уражаються, збираються й заохочуються до помсти, аби всіх нас перемогти. Принаймні вони не слухають численних наших посольств і бажань наших, спрямованих на закінчення теперішньої війни без кровопролиття, і виставляють незручні і шкідливі для нашої сторони умови миру, приваблюючи також собі в допомогу, щоб перемогти нас, чужоземців, тобто венгрів і мулянів. Ми хочемо цьому запобігти і вже були рушили з невеликою частиною козацького й ординського війська до Глинян на поляків, однак, зловивши під Тарнополем польських «язиків», дізналися, що в Глинянах не тільки зібралось безліч лядського війська, але й сам королівська величність перебуває там. Отож мусили ми повернути від Тарнополя назад і, прибувши до Переяславля, обсилаємо зараз вас цим нашим універсалом, через який оголошуємо наше пильне бажання, щоб ваша милість, брати наші, вислухавши його, відразу ж, анітрохи не відкладаючи й залишивши всі теперішні господарські справи й жнива, прибували з добрим військовим ристунком до нас на військове з'єднання до Чигрина, щоб разом із нами стати проти головних своїх ворогів поляків на захист своєї благочестивої греко-руської віри й на оборону своєї малоросійської вітчизни, яка гине й занепадає, щоб померти за неї на славному бойовищі і не відмовитися прийняти від правителів Всевишнього, при його правді й обороні, страдальчого вінця. А того, ваша милість, брати наші, не бійтеся, що вони, поляки, мають у своїм війську велику кількість сволоти з посполитого рушення і дістали собі в союзники названі вище, венгерський і муляньський, народи, бо й ми маємо, при ваших мужніх серцях, добрих помічників. Зараз біля нас перебуває зі значним числом кримських орд ханський син, а ми ще сподіваємося до себе з величезними ордами й самого його милість кримського хана. Крім цього, нас запевнила найясніша Порта Турецька, що невзабарі до нас мають прибути на допомогу її кримські, подунайські й сілістрійські війська, з'єднавшись із якими, сподіваємося при всемогутній божій допомозі спинити названих вище наших ворогів поляків з їхніми ненадійними й немощними союзниками, не допустити розору нашої малоросійської вітчизни, прогнати в їхні глухогаспидські, що не хочуть слухати закону божого й бажують людської різанини, країни і віднайти згинулу драхму²⁶² давніх наших вольностей, наповнивши від того набутку веселощами наші серця. А коли ваша милість брати наші, злегковажите цю пропозицію й наше бажання і через теперішні жнива не захочете прибути до нас в обоз, то знайте, що коли нас переможуть, переможуть вороги наші й вас, і праця ваша жниварська піде на користь їм. Ви ж муситимете в голоді й ущемленні, з пошкодженою своєю православною совістю, угрузнувши в схизматичній погибельній твані, загинути гіркою невільницькою нещасною смертю і отак безчесно вселитись у вічність. Цього вам не бажано, але хочемо щиро бачити вас біля себе, радісних і зібраних у військо, щоб разом із вами мужньо й безбоязно стати проти своїх вищезгаданих ворогів.

*Даний у Переяславлі, 13 серпня 1653 року*²⁶³.

Після розіслання цього універсалу за три тижні зібралось в Чигрин до Хмельницького п'ятдесят тисяч козацького городового війська з обох боків Дніпра і дев'ять тисяч запорожців. Прибуло також із Криму значне ординське військо на чолі зі старшим ханським сином. Побачивши його, Хмельницький уже був у кращому настрої і мав кращу надію відбутися військовою боротьбою.

Тим часом, не послухавши отоманської пропозиції, Ракочій зі своїм венгерським і муляньським військом наступав на волоського господаря. Але сам він не міг нічого вдіяти, тому попросив у польського короля підмоги. В цей час повернувся вже з пересправ із Ракочієм до короля під Глиняни військовий стражник Ясольський. Він приніс певну відомість про стверджений з Ракочієм союз, і король виправив на прохання Ракочого в допомогу проти свата Хмельницького, волоського господаря, п'ять тисяч виборної кавалерії на чолі з Кондрацьким і Клодінським²⁶⁴. Сам же король із усім коронним військом рушив просто на Галич, маючи намір іти на Хмельницького й Україну²⁶⁵. В тому поході він дістав звідомлення з Литви, що Москва, не бачивши довгий час повернення від короля свого гінця і турбуючись за його життя, стала на литовських кордонах сильними військами²⁶⁶. Король був того гінця відправив зовсім ще як рушали вони з Глинян, однак послав услід за ним до литовського кордону свій королівський лист, щоб його там затримали, доки не вчинить він над Хмельницьким військовою розправою.

Примітки до розділу III

²⁴⁶ Хмельницький прибув на Поділля в червні. Стояв на лінії Липовець — Вінниця — Бар. В середині червня пішов далі на Поділля. Останнє місцеперебування — Бедрихів Городок.

²⁴⁷ З ордою тут виник конфлікт через набраний український ясир. Відступило військо, бо почався голод, а краї тут були спустошені.

²⁴⁸ Хмельницький відступив до Білої Церкви, по дорозі з табору під Межибожем відправив полковника Антона. Це було в кінці червня.

²⁴⁹ Антон Жданович. Посольство було від черні та Хмельницького. Ходили, правда, поголоски, що тільки від черні, — це є відгомоном непорозуміння між Хмельницьким і козацьким військом.

²⁵⁰ У цей час у Хмельницького були посланці від Порти.

²⁵¹ Козаки просили поновлення Зборовського трактату або ж вислати до них комісарів.

²⁵² Про це на переговорах не йшлося. В листі до Хмельницького поляки поставили вимогу відіслати турецьких послів і просити в короля милосердя. Відповідь послано в липні.

253 Промова вважається неавтентичною. Принаймні інші джерела її не стверджують. Власне, перенесено її в своєрідний спосіб з «Війни домової» Твардовського. Там її проголошує королівський посол перед Хмельницьким. Маємо тут інтерпретацію художнього прийому, а не історичний факт.

254 Поляки затримали Ждановича, лист Потоцького відіслано з кількома козаками. Хмельницький не відповів на нього.

255 Хмельницький одержав лист 22–23 липня. Це було якраз перед радою в Чигирині. Гетьман був тоді зайнятий власними справами і навряд чи збирався йти на поляків. У цей час готувалася і нова експедиція на допомогу Лупулові.

256 На той час Лупулові було не до посередництва, він сам приїхав у Чигирин просити допомоги собі.

257 Не гінця, а «великих послів» князів Репніна-Оболенського, Волконського і думного дяка Алмаза Іванова. Вони приїхали до Львова з «великим двором і з пишними церемоніями» 29 липня. Після них приїжджав до короля і гонець Вонифатьєв, але в дрібніших справах.

258 Ця вимога суперечила б Вічному договору, що був укладений між Польщею та Росією, а послі в своїх домаганнях опиралися саме на нього.

259 Навпаки, московський бік обіцяв дарувати ці провини, коли король вирішить козацьку справу. Йшлося тоді про повернення козакам Зборовських умов, про справи унії і взагалі віри.

260 Універсал вважається неавтентичним. Про це свідчить його стиль, вигаданий заголовок. Однак є дані, що в цей час Хмельницький універсали розсилав, і то тричі.

261 В оригіналі — «халастри». Це слово взяте з лексикону Твардовського, але той означає ним козаків.

262 *Драхма* — грецька золота чи срібна монета, тут — образний вислів.

263 Дата береться під сумнів, є свідчення російського посла І. Фоміна, що 12–16 серпня Хмельницький з Виговським були в Суботіві.

264 Інакше — Клодзінський.

265 Похід почався 22 серпня в напрямі Кам'янця. Польського війська було 16 тисяч.

266 Уже в час серпневих переговорів з російськими послами польські комісари запитували про причини згуртування російських військ. Росіяни відповіли, що це йде переформування їхніх полків на західний зразок. Це був, звісно, дипломатичний маневр.

Розділ IV

Про ущемлення волоського господаря від венгрів і мұлт'ян; про допомогу, яку вислав йому Хмельницький на чолі зі своїм сином; про те, як Хмельниченко замкнувся в Гочаві; про польські перешкоди, щоб Хмельницький не допомагав сватові; про нове звідомлення Хмельницького Порті на Ракочого і його союзників; про турецькі війська, які мали привіти до Хмельницького; про заповільну допомогу Хмельницького сочавським обложенцям і про смерть у Гочаві Хмельниченка; про незгоду в козацькому війську після Хмельниченкової смерті в Гочаві; про господарів рішенець; про рүшення поляків із Гүс'ятини до Кам'янця; про королівський рішенець щодо Гочави і про рүшення його з-під Кам'янця до Жванця; про послання з-під Жванця сочавським обложенцям і про задачу полякам Гочави після того, як козаки прийняли прислані їм умови від короля; про віддання Гочави новому господареві; про його подяку за це королеві з подарунками й обіцянкою прислужитися військом; про те, як король не сподівався, що Хмельницький піде проти нього, і про королівський намір йти на Україну закінчити в ній війну; про страх серед поляків, зміну королівського наміру і про ошанцювання під Жванцем; про королеву загайку під Жванцем, про невдоволення там у війську і про заспокоєння його; про звістку, яку одержали поляки про хана і Хмельницького, що вони дійшли Шаргорода, і про тривогу серед поляків; про звідомлення королеві, що хан вислав посланців до польських союзників; про наміри татар і козаків та їхнє наближення до Жванця проти поляків; про відверте ремство війська на короля і про втечі з обозу до своїх домівок, а також про союзні війська; про королівські наради з військом, що чинити далі і як звільнитися від свого ущемлення; про хана, який з'явився під Гүс'ятином; про те, як він розпустив від себе чати і заступив полякам усі проходи додому; про королівський роз'їзд на хана і про те, як той (роз'їзд) пропав; про наміри ханські й Хмельницького щодо польських обозів; про зменшення польського війська, про його крайнє відүвання і про відчай поляків, що не вбережуть собі голови; про польську постанову закінчити цю війну через трактат і без кровопролиття.

Хмельницький, почувши про ущемлення свого свата від Ракочого і про те, що господарева²⁶⁷ виїхала зі скарбами із Ясс до Сочави, рушив із військами на Поділля²⁶⁸ в перших числах вересня і виправив звіт-тіля на допомогу господареві свого сина Тимоша з двадцятьма тисячами козаків. Тиміш через ворожі війська уже не міг добратися на допомогу тестеві до Ясс²⁶⁹, отож спинився й замкнувся разом із тещею в Сочаві. Король польський прочув про те і, щоб Хмельницький не міг більше посилати війська сватові до Волох, рушив до Гусятина й далі. Хмельницький же знайшов новий спосіб на свій пожиток, як захистити свого свата, волоського господаря, і свого сина. Він послав до Порти звідомлення, що Ракочій з'єднався з поляками і зганяє з господарства старого волоського господаря, а встановлює нового і здобуває штурмом господареву дружину, яка замкнулася зі скарбами в Сочаві. Але, крім цього, він хоче вибитися з-під турецької влади і звільнитися від установленої данини, а прийшовши до згоди з Римським цісарем і Венетами²⁷⁰, може стурбувати й саму Порту. Цього ж варто великому візиреві, застерігав Хмельницький, вчасно запобігти і поскоромити Ракочого своїми військами, пославши їх на з'єднання з ним, Хмельницьким. Ця пропозиція Хмельницького припала Порті до вподоби, і великий візир одразу ж виправив до Хмельницького на допомогу проти Ракочого і поляків румельське й ординське військо на чолі з султанським еміром і сілістрійським башею.

Хмельницький ішов на допомогу Сочаві, де зачинився його син Тиміш із тещею, волоською господаревою, дуже повільно, бо виглядав хана з ордами, що мав до нього прибути. Через це сочавські обложенці потрапили в таке ущемлення від лядських і венгерських військ, що не тільки поїли коней, але не мали води і впали в крайню біду²⁷¹. Сват Хмельницького, волоський господар, не маючи більше сили опиратися венграм і мултянам, що кріпко на нього наступали, і зневірившись у допомозі Хмельницького, вийшов таємно зі своєю двірнею з Ясс і пішов під протекцію хана у Крим. Але найбільша біда спіткала Хмельницького саме в Сочаві, бо загинув там його син Тиміш. Він ходив по замкових сочавських валах поміж замкових гармат, і його вдарив з великою силою в ногу шмат гарматного колеса, відломаний вистріленою з польських гармат кулею²⁷². Від того удару він і смерть свою скоро дістав. Після смерті Хмельниченка вчинилися поміж козацького війська незгода й розрух²⁷³. Одні хотіли віддати замок і поклонитися королеві, інші ж воліли краще вмерти, ніж так учинити, бо вже були кілька тижнів у сочавській облозі і, обороняючись, забили кільканадцять тисяч поляків та венгрів. Цим вони дуже їх роздразнили, і через це козаки не сміли піддатися полякам, бо знали, що тільки потраплять їм у руки, будуть по-тиранському вибиті, тим більше, що їх із дванадцяти тисяч лишилося ледве вісім тисяч. Спинала й стримала від цієї зради козаків мужнім серцем сама волоська господарева²⁷⁴. Вона мала певну відомість від Хмельницького і сподівалася, що він із численним військом прийшов до Умані і поспішає на допомогу волохам і Сочаві. Ця ж вістка про Хмельницького дійшла й до короля, і він відразу ж рушив з усім військом з-під Гусятина до Кам'янка-Подільського. Тут він зупинився і почав радитися з військовими вождями, де б краще перепинити й належно зустріти Хмельницького, що простує до Волох і Сочави. Він вирішив був рушити від Кам'янка до Брацлавля, але змінив той намір і постановив не віддалятися від Волощини і не кидати в небезпеці коронні війська, які він послав у допомогу Ракочому на Волох.

Отож у перших числах жовтня король рушив від Кам'янка до Жванця, а до своїх старшин під Сочаву послав військо розпорядження, щоб намагалися, не хоронячи й життя свого, якнайшвидше здобувати Сочаву, оскільки до Волох наближається Хмельницький. Невдовзі після того король послав з-під Жванця до козаків, сочавських обложенців, Маховського з таким словом і впевненням, щоб вони без найменшого вагання і великого кровопролиття, сподіваючись на королівську ласку, здали йому Сочавський замок. На це згадані обложенці схилилися і віддали замок полякам, які його здобували, прийнявши через Маховського такі прислані до них королівські умови:

- 1) що виконають присягу на вірність королеві²⁷⁵ й у подальшому не підноситимуть на нього своїх рук;
- 2) щоб усі скарби Тимоша Хмельниченка, які знайдуться в обох молдавських землях, оголосити без утаювання — вони підуть на пожиток різним військовим офіцерам;
- 3) ніяких схованок і скарбів старого волоського господаря поляки не займатимуть, а господаревій з єдиним її сином та двірнею дається воля, і вона може вийти зі своїми скарбами з Сочави і жити, де забажає;
- 4) козаки-обложенці мають віддати гармати й хоругви, а також вийти з усім тим, що є при них, із Сочави, лишивши тільки десять гармат у Сочаві при господаревій. Вони повинні увійти в польський обоз, що був під Сочавою, з повною покорою й приниженістю і виконати ретельно присягу, одностайно разом зі своїм начальником і полковником Федоренком²⁷⁶, піднівши вгору пальці.

Сочавський замок було віддано новому волоському господареві Стефанові Логофету²⁷⁷, який у подяку за допомогу обдарував польського короля вином і стома дорідними яловичинами, пообіцявши, що буде зі своїм військом готовий на будь-яку послугу королеві. Війська ж румельські й сілістрійські, які тяглися на допомогу Хмельницькому, прочувши, що старий господар утік із Волох і що Сочаву взято, повернули назад, ущербивши свою приязнь до Хмельницького.

Король приписував сочавську перемогу собі самому. Він ніяк не сподівався, що Хмельницький, котрий не допоміг своєму синові, міг би виступити проти нього і, так легко ставлячись до війни та маючи біля себе значне число венгерського війська Ракочого й польського, яке давніше прибуло й прибувало ще далі²⁷⁸, намірився піти просто з-під Жванця на Україну, щоб добити Хмельницького й кінчити війну з козаками. Але той королівський намір несподівано довелося змінити, коли неподаль Бара начебто з'явився (а була то тільки одна ординська чата) хан із кримськими, ногайськими і кизилбаськими численними

ордами²⁷⁹; їх побачили за милю від королівського обозу, коли вони захопили цілу польську хоругву, що безпечно виїхала з обозу за харчами. Від цього в польським таборі зродився несподівано страх і жах, виведене з обозу й вишикуване військо стояло незмінно три дні і, нічого не дочекавшись, повернуло в обоз. Поляки старанно почали там-таки, під Жванцем, укріплювати й докінчувати незавершені біля обозу окопи й вали. Лядські роз'їзди не могли в той час схопити ні козацького, ні татарського «язика»²⁸⁰, хоч одна татарська чата на шістсот коней здобулася на Волинь²⁸¹ і з веселим серцем, ніби жартуючи, увірвалася під самий королівський обоз²⁸² і, добре його налякавши, примусила замкнутися. Застрашений цими звістками, король поклав стояти незрушно там-таки, під Жванцем, доки ті звістки чи підтвердяться, чи зникнуть. Так він прогайнував декілька тижнів, аж доки в німецькому, польському й венгерському війську не почалося невдоволення, що вони голодні й холодні (час уже був осінній, перші числа листопада) і даремно гинуть у полі й окопах. Король мусив годувати військо зі своєї кишені і чекав на своєму місці певніших звісток про ворога. Незабаром вони довідалися певно й безпомилково (а не як під Баром), що хан з численними ордами й козаками дійшов до Шаргорода. Ця звістка знову викликала в польському війську пилявський, вінницький, збаразький і зборовський страх.

На цей час послані роз'їзди зловили татарських «язиків», від яких король узнав, що хан має відвернути від союзу з поляками нового волоського й муляньського господарів, а також Ракочого, для чого послав до них днями гінців зі своїми листами. Це й насправді підтвердилося наступного дня, коли в обоз до короля привели татарина²⁸³ з листами від хана до Ракочого. В тих листах викладалося ханську вимогу до Ракочого, щоб той, по-перше, відступився від спілки з поляками, а по-друге, оскільки він є причиною й приводом вигнання з Волох і заслання до Криму²⁸⁴ старого господаря (адже він поставив нового), хай надішле ханові дари й борги, а коли того не зробить, то за кривду старого господаря, певне, й сам він, Ракочій, не мине від хана кривди й руїни в своїй державі.

Хан теж прогайнував чимало часу з Хмельницьким понад Дніпром та в інших українських місцях; було це вже восени, він готувався до прийдешньої зими й одягав військо в добрі кожухи. Потім добре нагадав про себе під Шаргородом і став наближатися до королівського обозу, маючи намір обкласти його зусібіч, сильно й одночасно вдарити на обоз. Це поляки спостерегли і стали нарікати на короля увіч, що той даремно живе надією зберегтися, коли протягом минулої зими, весни, літа і в теперішню осінь, аж до останніх чисел листопада тримає військо в окопах на його погибель і, стратившись бездіяльними стоянками, хоче тільки зараз, увійшовши в холод і голод, воюватися. З таким невдоволенням багато хто з поляків, і не лише рядові, але й знамениті, почали вперто й нишком роз'їжджатися з-під своїх хоругв від короля до своїх домівок. Почали просити короля відпустити їх венгри та волохи, які також терпіли нестатки.

У такому стані і з такою бідною королю увесь час радився в рицарському колі, що чинити й як діяти. Одні радили стояти нерушно під Жванцем, де було пристосоване до оборони місце, й чекати наступу на себе хана й Хмельницького. Інші казали іти просто до хана і пробиватися крізь його військо в свої домівки до Польщі. Треті радили вдатися до Польщі через Покуття й обминути ворожі війська. Четверті бажали для кращого собі спокою домовитися з ханом. У час цих нарад над'їхав до обозу лядський роз'їзд і привіз королеві звістку, що хан з усім військом став під Гусятином²⁸⁵ і, розпустивши звідтіля до Львова й далі свої густі чати, заступив полякам всі шляхи та проходи. Але про ханські наміри король не мав жодної певності — куди той хоче вдатися і як діятиме. Він виправив, щоб здобути «язика», значний свій роз'їзд до хана. І цей роз'їзд узяв крадькома «язика», але вже біля обозу сам став «язиком» орди — татари розгромили й розбили його вщент, лише один начальник того роз'їзду, тяжко поранений, здолів утекти до обозу. Хмельницький увесь той час мовчав — здавалося, ніби його й не було з ханом, оскільки всю ханову кореспонденцію поляки перепиняли. Це вже було в перших числах грудня і діялося під Жванцем, недалеко від Кам'янець-Подільського, коли королівські війська замкнулися були в окопах.

Тим часом, порадившись із Хмельницьким, хан постановив обов'язково піти на польське військо вальним наступом, знаючи напевне від «язиків», що число їхне значно зменшилося проти літнього числа — вісімдесяти тисяч: одні вимерли з холоду й голоду, інші повтікали з обозу, а решта так підохляла, що ледве жили й валилися від вітру. Також із п'ятнадцяти тисяч піхоти, яка була влітку, тоді залишилося ледве чотири тисячі, й то бідної та нужденної, і, як сказано вище, валив її, наче очерет, вітер — вони вже мало що могли вдіяти.

Коли поляки довідалися про це, їх поиняв великий відчай за своє життя. Вони постановили обов'язково скінчити тодішню війну, уклавши трактат²⁸⁶. Для цього, бачивши, що їх обходить довкола козацьке й татарське військо, вони вийшли з обозу ушиковані наче до битви, але послали водночас до хана свого тлумача, закликаючи його до згоди з собою і до укладення трактату.

Примітки до розділу IV

²⁶⁷ Тобто дружина волоського господаря.

²⁶⁸ Хмельницький на Поділля не рушав. До нього в Чигирин прибув сам Лупул. Спершу подалися на Волощину Тиміш і Лупул з кількома тисячами козаків. Вони з'єдналися під Кальніболотом з двома тисячами ногайської орди і близько 10 серпня були вже за Дністром. Лупул від Тимоша відстав, а Тиміш 20 серпня прибув під Сучаву. Хмельницький рушив з військами значно пізніше — на початку жовтня.

²⁶⁹ Лупул у Яссах не був, а спинився в Рашкові, очікуючи основного козацького війська.

- 270 *Венети* — Венеція. *Римський цар* — австрійський імператор.
- 271 Польське військо прибуло під Сучаву 19 серпня. Облога козацького табору тривала від 21 серпня до 9 жовтня.
- 272 Легенд про Тимошеву смерть ходило багато, часто вони розбігаються в деталях. Сходяться в одному: Тимоша поцілено в ногу (це сталося 12 вересня), і незабаром він помер. Наступником по ньому став суботівський козак Федорович.
- 273 Після Тимошевої смерті козацьке військо лишилося незломленим. Знаємо про напад Федоровича на поляків у цей час і про великі польські втрати. Незгоди почалися пізніше, і то в питанні, кому піддатися.
- 274 Цей переказ повторюють й інші історики, але це може бути й звичайною легендою, одною з багатьох, що ходили тоді про облогу Сучави.
- 275 Також Ракочію і його союзникам на добросусідські відносини.
- 276 Федорович Микола. Капітуляція відбулася 9 жовтня, після того козаки були частково вибиті поляками, а частково відійшли (з Тимошевим тілом) на Україну.
- 277 Власне, замок розграбували угри, волохи і мунтяни.
- 278 Ракочій прислав двотисячний полк разом з таким же полком молдавським.
- 279 Поляки сподівалися, що перекуплений воєводою Стефаном хан не допомагатиме Хмельницькому, але в цей час перехоплено Лупулові листи, де йшлося, що Хмельницький з ханом іде на допомогу Сучаві. Тому польське військо повернуло від Бара. Є дані про татарський роз'їзд під Баром.
- 280 Тоді поляки ловили «язиків». Але звістки були суперечливі.
- 281 Це було 12—13 жовтня. Були з татарами й козаки. Вони захопили Заслав, Корець, Острог. Потім такі наїзди продовжилися.
- 282 Тут змішано дві звістки. Король стояв на Поділлі, а не на Волині. На королівський обоз напала кіннота татар, що йшла на допомогу Сучаві.
- 283 Агу Тохтамиша.
- 284 Інші дані: Лупул не був у Криму. Пізніше виїхав у Царгород, де й помер.
- 285 Під Гусятином став Хмельницький.
- 286 Зачіпку до переговорів подали татари. Полякам загрожувало повне знищення, а хан бажав продовжувати війну. Першого листа від Шефер-кази принесено 29 листопада.

Розділ V

Про зносини поляків і ординців через тлумачів, щоб помиритися, з укладенням трактату; про вчинені прикрості полякам від хана, і як вони це знесли; про заклади, які дали обидві сторони, польська й ординська; про посланих під Кам'янець комісарів, які мали учинити трактат; про виправу від короля військ під Кам'янець визволити з небезпеки своїх комісарів; про вислання їм червінців, щоб могли ублагати ханських комісарів, і про зміцнення обозових окопів; про задоволення ханських комісарів і про зменшення ханських вимог; про поставлений під Кам'янцем і Жванцем мир зі збереженням у непорушній цілості й повноті для козаків Зборовських пактів; про тяжкий жаль у поляків через невідгідний для них трактат.

У полудень посланого від поляків тлумача привели до ординських начальників, і він сказав їм, що польські пани хочуть і схилиються до миру. Тоді послали до поляків тлумача від ханського канцлера Шефер-кази-аги з листом і вимовою, що королеві польському і великому панові неславно й безчесно окопуватися й замикатися обозом у поганеньких земляних валах від худой й голої орди. Король тут, напевне, збирається й зимувати, але чи зважає він принаймні на те, що в тих окопах з військом їстиме і чим обігріватиметься, адже зима приступила вже близько. Ми ж з козаками облягли королівський обоз довкруг і не допустимо нікому виїхати з нього й на четверть милі, також не дозволимо і комусь прибути сюди з Польщі. Отож треба, щоб король, вийшовши зі своїх окопів, або лишив ханові лицарське поле, або прийшов до згоди з ним через трактат²⁸⁷.

Таку огуду від хана було жалісно й соромно терпіти полякам, однак вони відправили цього канцлерового тлумача (начебно не тратячи доброї фантазії) з відповіддю, що вони готові й до бою, й до миру. Після цього невзбарі знову послано від ханського канцлера до поляків тлумача з таким словом, що коли поляки бажать миру з ханом, то хай призначать місце, куди з'їдуться з обох сторін люди для розмови, і щоб вибрали вони деля закладу ханові певних осіб. Це осмутило поляків, однак із тим-таки канцлеровим тлумачем вони послали були від себе до хана якогось Войнеловича²⁸⁸, сказавши через нього, що готові й місце для з'їзду призначити, і прислати до хана заклад, коли від хана теж буде прислано заклад навзаєм. По дорозі свавільна орда розгромила того Войнеловича з ханським тлумачем і завернула назад у поль-

ський обоз. А тлумач той Шеферовий, прибувши до хана, сповістив, як розгромила орда його й польського послання, і що поляки мають прислати до хана від себе заклад і виправити для учинення трактату своїх комісарів. Це почувши, хан виправив від себе одного значного мурзу в заклад до короля²⁸⁹, і коли той прибув до поляків, зараз же було вислано від короля до хана в заклад старосту Яворовського.

Четвертого грудня, тільки розкинуло сонце своє золотоглядне проміння по всесвіту, з обох боків для встановлення трактату виїхали комісари. З ханського боку були там Кази-ага, Газнадер і найперші беї Карач-мурза з Сегінем²⁹⁰. З польського боку від короля комісарами були коронний канцлер, Любомирський каштелян, вінницький і калуський значні старости²⁹¹. З'їхавшись, вони гречно привіталися, і їм запропонували з ханського боку такі пункти й побажання.

Перше: мир буде твердий, якщо поляки віддадуть борги, які не віддав король ханові за чотири роки.

Друге: щоб були в Криму в заставі чотири польські сенатори для більшої вірогідності, що постановлений мир і трактат поляки не порушать.

Третє: щоб за ханський труд і покладені на цю війну кошти хан та орда були винагороджені польським ясиром.

Четверте: щоб навечно було закріплено і щоб не було відновлено і знайдено жодної причини змінювати і зменшувати або скасовувати для козаків Зборовські пакти.

Ці ханські пропозиції й побажання польські комісари вислухали і дуже були ними ображені й уражені, і таємно, нутрощами своїми, від того терзалися. Однак, погамувавши той смуток і лагідно обійшовшись із ханськими комісарами, вони послали до короля виклад ханських бажань і попросили вирятувати їх, бо коли трактат не постановиться, то вони не можуть сподіватися на свій порятунок, оскільки ординські війська обійшли їх навколо і заступили їм шлях до польського обозу. Король одержав це звідомлення від своїх комісарів і, засумнівавшись у тому, що буде встановлений мир, побачивши, що помилився, коли виправляв на ту комісію своїх знаменитих осіб, зараз після наради свого рицарського кола виправив на визволення своїх комісарів із небезпеки певну частину свого війська, а при цьому через певного свого чоловіка послав до рук своїх комісарів п'ять тисяч червонних золотих, щоб ними могли вблагати ханських комісарів. У своєму обозі він наказав зміцнювати вали, а всьому війську залишатися готовими до битви.

Тії-бо польські комісари, діставши послані королем червінці й наповнивши ними руки ханських комісарів і до того обплівши їх удатними й лагідними своїми словами, домоглися применшення ханських запитів. Хан на пропозицію своїх комісарів, підкуплених поляками, пристав на менші заставу та подарунки, які мав дати король, і обіцяв відпустити за певну суму польський ясир. Але за те він стоїть разом із козаками і стоятиме хоч би й до смерті, щоб Зборовські пакти було при козаках залишено повністю й без найменшого ущербку, а якщо на це поляки не згодяться, то й мир не буде встановлено.

Коли польські комісари донесли це королеві, король відповів, щоб згоджувалися і як тільки можна встановлювали мир, але не дописуючи ніяких нових пунктів. Він згодився не порушувати Зборовські пакти, тільки звелів не присягати на це. Відіславши таке розпорядження до комісарів, король відразу ж виправив у заклад своїх людей: Лянцкоронського, воєводича руського, й Олеського²⁹². Комісари ж польські уклали з ханськими комісарами названий Жванецький мир²⁹³ і підтвердили, що Зборовські пакти зберуть повністю і без найменшого ущербку для козаків. Вони прибули в обоз до короля, і тоді поміж польського війська пронісся повний великого жалю поговорі від багатьох шляхтичів, що той Жванецький трактат поставлений на шкоду їм, оскільки Хмельницькому ледве не дозволено тягти українські кордони аж по саму Віслу. Але цей мир поляки вчинили через крайню потребу, захищаючи цілість короля й усього, що там було, війська. Отож мусили були приховати свій тяжкий жаль і замовкнути.

Жванець розташований за дві милі від Кам'янця-Подільського, на цьому боці Дністра, проти Хотина, а Хотин стоїть за Дністром, якраз навпроти Жванця.

Примітки до розділу V

287 У листі Шефер-кази йшлося також і про порушені поляками Зборовські та Білоцерківські пакти.

288 *Габріель Войнилович* — польський полковник. З ним було 80 чоловік.

289 Камабет-мурзу. Інші дані: Мембет-мурзу, що може бути видозміною одного й того ж прізвища.

290 Татарські комісари: Шефер-кази-ага, Ширин-бей, Муртузу-бей, Батириш-ага. Інші дані: Шефер-кази, Періс-ага, Ахмет-ага.

291 Польські комісари: С. Корицінський, Ю. Любомирський, С. Потоцький, С. Лянцкоронський, Вітовський,

А. Потоцький та ін.

292 Є. Лянцкоронського і підкоморія сендомирського Олесницького.

293 Укладено угоду 15 грудня, притому усно.

Розділ VI

Про поляків, які потягли зі Жванецького окопу додому; про повернення звідти Хмельницького із військом до Чигрина; про безкорисний варшавський сейм і про подальші ханові дії в Польщі.

Постановивши і затвердивши (між Жванцем і Кам'янцем-Подільським) такий мир, козаки з татарами відтягли свої війська назад більш як на милю від Жванця, давши полякам вільно повернутись у Польщу до своїх домівок. Поляки були тоді обтяжені численними бідами від багатоденного сидіння в обозі, через голод і холод були вельми нужденні і немов напівмертві, і, як зборовські обложенці, підігнувши під себе хвоста, наче облізлий узимку звір, рушили 7 грудня зі жванецьких окопів із легким обозом світ за очі. Всі ж інші обозові тяжарі й воєнну амуніцію через нестачу коней і тодішнє бездоріжжя вони покинули в Жванці.

Король після того ледве приволікся до Любліна аж на руські Різдвяні свята і розпустив звідтіля по домівках і кватирях своє нужденне військо. Сам він рушив до Варшави, а прибувши туди, заживав собі після минулих трудів корисного затишку й спокою. Однак на нове літо він призначив був зібратись у Варшаві великому сеймові, де, крім інших коронних справ, мало бути ухвалено і те, як, виконуючи Жванецький трактат, обдарувати хана й викупити польський ясир, що залишився тоді в ординських руках²⁹⁴.

На тому Варшавському сеймі²⁹⁵ небагато, одначе, зібралось поляків і нічого потрібного на ньому не ухвалено, бо кожен після минулих подорожніх військових морозів, прибувши додому, розігрівав свої зледенілі кості в домашньому затишку й розкошах. А хто й прибув на той Варшавський сейм із польських панів, той мало що дбав і радив за народне добро, але намагався вгодити своїй хтивості, одержавши гетьманський чи який інший високий гонор²⁹⁶. Хмельницький також, залишивши при ханові на його бажання певну частину козацького війська²⁹⁷ й суворо перестерігши, щоб не було анінайменших переступів проти Жванецького трактату, розпрощався з ханом і рушив із усім військом на Україну. Туди він прибув також перед Різдвам Христовим і, розпустивши військо по домівках, засів у Чигрині, не маючи сумніву, що хан триматиме до нього приязнь і надалі. А хан із залишеними при ньому козаками розклався з військами на польських і українських кордонах і став чекати виконання з боку короля умов Жванецького трактату. Але через шість тижнів, нічого не дочекавшись і не маючи жодного про те королівського упевнення, легко домислився, що король Жванецький трактат скасовує й виконувати його не хоче. Це він прийняв за одур собі й безчестя і сам порвався до порушення того Жванецького трактату. Через це він до решти поруйнував ще не зовсім спустошений Подільський край і добив його вогнем та мечем²⁹⁸.

Примітки до розділу VI

²⁹⁴ Гуманність сумнівна: перед цим король дозволив ханові вибирати ясир з українських земель, що лишалися під Польщею. Дозвіл, правда, був таємний.

²⁹⁵ Сейм призначено було на 9 лютого.

²⁹⁶ Йдеться про булаву коронного гетьмана, яку король затримав за собою. Шляхта була незадоволена з того, особливо після Жванецької кампанії. Король хотів затримати за собою і булаву Великого Князівства Литовського — саме тоді помер литовський гетьман Я. Кішка.

²⁹⁷ Хан просив у Хмельницького козацького війська, щоб вибирати ясир з українських земель, що лишалися під Польщею. Хмельницький рішуче відмовив, з того виникли між ними пересвари. Хмельницький, запобігаючи татарських наскоків на свою територію, виділив для сторожі козацький полк на чолі з І. Зарудним.

²⁹⁸ Тут маємо позицію старої польської історіографії, яка старанно приховувала королівський дозвіл брати ясир з українських земель, що лишалися під Польщею.

Розділ VII

Чому Хмельницький мало дбав про Жванецький трактат і через це неждано і штучно завдав необережним полякам невиправної шкоди — спричинив ұтрату ними всієї малоросійської України.

Панове поляки ніколи не сподівалися, навіть уві сні їм не снилося, що мали вони віддати й навечно від себе відчужити таку велику й знамениту, що лежить обіруч Дніпра, частину своєї держави, Малу Росію з великою кількістю народу лицарського козако-руського, і то все через одного гетьмана війська Запорозь-

кого і всієї України Богдана Хмельницького, часто згадуваного в цій історії. Не міг не спогадати й кримський хан, що був у дружньому союзі з Хмельницьким, що вже надходить близький час і термін розірвання з ним тієї спілки²⁹⁹. Тому коли укладався Жванецький договір про мир, не було при тих переговорах ні самого Хмельницького, ні його посланців³⁰⁰. Поляки були з того раді: одне, що не було в тих переговорах з боку Хмельницького ніякої перепони, ніяких хитрощів і нових поправок, а друге — вони сподівалися, що тут хан легковажить Хмельницького, і, отже, мали надію, що тільки поправляться, вчинять щось корисне для себе над Хмельницьким і Україною. Але Хмельницький був обережний на всі боки й одурив у тому поляків, бо зовсім не дбав про Жванецький трактат і мир, знаючи із зятості й непостійності лядської, що так само, як було скасовано і знищено Зборовські й Білоцерківські пакти, так не збиралися вони твердо виконувати і Жванецький трактат, тим паче, що король звелів своїм комісарам не потверджувати його присягою. Через те, обтяжившись цією шестирічною війною з поляками і позбувшись надії дійти з ними коли-небудь бажаної згоди й дружби, Хмельницький вирішив, що польську владу треба навечно відкинути й лишитися з усім народом малоросійським під міцною в Бозі протекцією пресвітлого монарха й самодержця всеросійського. Для цього він апелював до його величності про свої потреби ще в минулі роки, а зараз мав удатися до нього вже в цій своїй крайній потребі³⁰¹. Але про це мова далі.

Примітки до розділу VII

²⁹⁹ Хан знав про переговори Хмельницького з російським царем і намагався перешкодити цьому.

³⁰⁰ Козацькі комісари були визначені: І. Виговський, С. Богданович, І. Гуляницький, Г. Сахнович, І. Богун. Але їх до переговорів не покликали.

³⁰¹ Цю справу залагоджено раніше, ще влітку, правда, тримали її у великому секреті від татар і поляків.

Розділ VIII

Про взяття відкупу від поляків, яких відторгував на Батозі у татар Хмельницький; про відпущення їх із Чигрина в Польщу; промова до них Хмельницького про відкуп, яка мала їх спіткати.

Прибувши з-під Жванця до Чигрина, Хмельницький застав там привезені з Польщі гроші: триста шістдесят вісім тисяч битих талярів на відкуп поляків, яких він відторгував у татар під Батогом. Бо Хмельницький, як від'їздив із Чигрина до Жванця й на Поділля, учинив з тими поляками торг і відпустив їх усіх до Польщі, лишивши в Чигрині в закладі й поруці п'ятдесят чоловік найвиборніших, щоб ті відпущені зібрали на відкуп гроші. Приймавши ті гроші, Хмельницький через тиждень щедро пригостив поляків, а тоді чесно відпустив їх до Польщі³⁰², промовивши до них такі слова:

«Панове поляки, здається мені, що відтепер розлучимось ми з вами назавжди — ми будемо не ваші, а ви не наші. Цієї собі шкоди ви ніколи не зможете віднагородити, а ми самі ніколи до того не схилимося, оскільки не від нас почалося це лихо, а, власне, від вас. Не маєте ви шкодувати за тим, що погубили і втратили по своїй добрій волі або через нерозум і легкодумність».

Сили цих слів Хмельницького поляки не зрозуміли і знехали його слова, але пізнали до решти їхній сенс лише тоді, коли здійснилося подання Хмельницького до протекції всеросійському монархові.

Того ж 1653 року, навесні, Хмельницький почув, що в мурованім замку Бедрикові, або Бердичеві, переховується багато польської шляхти з численними скарбами. Він рушив туди з невеликим військом і, хоч замок був міцний, з абиякою затратою сили дістав його, видушив у ньому, як ведмідь бджоли, бідолашну шляхту, а їхні скарби забрав собі і своєму війську. Після того він повернувся назад, за тим-таки заходом віддавши повній руїні й розору ще й кам'яний замок Чолганський³⁰³.

Примітки до розділу VIII

³⁰² Інші джерела не потверджують цієї звістки, хоч таке й могло бути.

³⁰³ Тут чи неточність, чи плутанина. За наказом Хмельницького ходив під Бердичів разом з татарами Лисовець, було взято й пограбовано Полонне, але це відбувалося у вересні, а не навесні. Можливо, маємо тут нагадування про перебування Хмельницького в Бедрихові-Городку (див. приміт. 246).

ЧАСТИНА СЬОМА

ДІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА МАЛОЇ РОСІЇ, І РІК СЬОМИЙ

У ній оповідається про те, як хан порушив Жванецький мир із поляками; про розірвання ханом дружби з Хмельницьким; про ворожість Хмельницького до хана; про лист Хмельницького на Запорожжя щодо московської протекції і відповідь на це запорожців; про удання у названу протекцію і про королівський жаль за Україною; про підтвердження козацьких і малоросійських прав царськими привілеями; про початок московської й козацької війни з поляками; про розорення Литви, взяття Смоленська та інших численних міст тощо; царська жалувана грамота киянам з виказом причин розмиру з поляками.

Розділ I

Про хана, чому він порушив Жванецький мир з поляками і, пустивши до Польщі загони, вчинив у ній великі спустошення; про ханську озлобу на козаків, що були при ньому; про польську відсіч татарським загонам і про загибель сапіженських хоругв; про ханське рушення з Польщі до Криму і про те, як козаки таємно його покинули; про шкоду, яку заподіяв хан Україні, і про жаль Хмельницького; про помсту Хмельницького татарам під Межигором; про віднятий й відпущений назад польський ясир; про тамтешню здобич від татар, яка дісталася Хмельницькому й козакам, і про відпущення до Січі запорожців.

Року від створення світу 7162-го, а від утілення сина слова божого, нашого спасителя Христа 1654-го, була тоді чорна великодня літера «Д», а вруці літо³⁰⁴ було шосте, сталася знаменна в нашій європейській стороні, а в Польській державі зміна з превеликим для неї ушкодженням — відлягла від її польської влади Мала Росія, і кримські татари завдали їй крайні ушкодження. А було це так: кримський хан, не дочекавшись (як вище мовилося) від польського короля ні виконання Жванецького трактату, ані жодного листовного відгуку, рушив зі свого розташування, а було це на україно-польському порубіжжі, в середину Польщі. Наблизившись до Львова, він розпустив звідтіля на всю Польщу, на Волинь і Полісся значні й густі свої ординські чати, наказавши йти разом із ними й козакам, яких залишив Хмельницький³⁰⁵. Але козаки, виконуючи грізного наказу свого гетьмана Хмельницького (щоб не чинили жодної оказії полякам до порушення Жванецького миру), не послухали ханського домагання, відмовивши, що їх залишили при ханові зовсім не для того, щоб порушувати новонастановлений мир, а остерегти цілість його ханського здоров'я³⁰⁶. Хан цим, хоч козаки відповіли йому слушно, неслучно був уражений і таємно заховав до певного часу в своїм серці гнівну труту. Загони ж, виправлені від хана, пробігли своїми швидкотічними кінями вже зруйновану й обернену в попіл Малу Польщу поза Люблінном і Замостям і, не зустрічаючи ні від кого відсічі та спротиву, вдерлися аж до поліських рік Прип'яті й Піни, знісши вогнем і мечем Луцьк і все Полісся, які не знали дотіль жодної руїни і розкошували в гаразді. Вони згорнули в свої бусурманські руки велике множество тамтешнього християнського люду, взявши навіть повністю з усім прибором і музиками весілля якогось шляхтича Кассовського і каштеляна.

Гетьман польний Потоцький, одержавши звістку про такі шкідливі несподіванки, що вкрай руйнували Польську державу, наказав двом Сапігам³⁰⁷ з їхніми хоругвами, що були поблизу, пильно слідкувати за тими ординськими загонами і відбирати узятий ясир. У цьому їм, Сапігам, спершу добре пощастило, бо вони розбили ущент кілька чат і відібрали назад ясир. Однак невзабарі вони з запалу чи з необачності наткнулися на більшу силу, чи не кіш, тих татарських загонів, потрапили в оточення й були самі до решти розбиті.

Після того як татарські загони (хоч і не всі) повернулися до ханського коша зі значною кількістю полонян та польським, поліським і волинським добром, хан рушив із Польщі через Україну до Криму, вже ніяк не відзиваючись до короля, не впоминаючись собі подарунків, зумовлених Жванецьким трактатом, і не чекаючи від короля вже ніякої кореспонденції,— хан був цілком задоволений вищеназваною польською й литовською здобиччю. Під час тої ханської подорожі з Польщі на Україну козаки³⁰⁸, що були при ханові від Хмельницького, спостерегли певну до себе ханську й татарську озлобу й неприязнь і, рятуючись від можливого собі лиха, зажили такого способу, що подалися вночі геть на Полісся — пішли від

орди всі до одного. Хан і орда були цим дуже роздратовані і, запідозривши щось особливе в приязні козаків до себе, йдучи по Україні до Криму, знищили в ній багато людей — татари тоді не тільки вирубали дощенту й увінець обернули численні села, але також розруйнували докраю і кільканадцять німецьких і безборонних містечок³⁰⁹, увійшовши до них через оману й присягу. Хмельницький-бо ще раніше, сподіваючись, що хан повертатиметься з Польщі, розсилав був у всі малоросійські міста й села листовну пересторогу, щоб люди ховалися до міцніших міст, доки татарська сила, що має йти з Польщі, перейде через Україну. Але легковажний народ мало дбав на ту пересторогу свого гетьмана Хмельницького і через те здобув собі великий ушкобок та шкоду, оскільки, як вище сказано, татари, досить набравши собі польського ясиру й маючи інші обтяжувальні здобичі, цього на Україні не шукали, лише вбивали людей і віддавали вогню їхні житла.

Хмельницький, почувши і побачивши це на власні очі, дуже засумував і повболівав серцем, що хан над його сподіванки перетворив свою приязнь на озлобу і вчинив Україні такий великий розор. Незабаром після того, як хан перейшов Україну і віддалився від неї через дикі степи до Криму, до Хмельницького прибуло козацьке військо, яке відлучилося від хана, що повертався з Польщі. Вони донесли до його відома, що п'ятнадцять тисяч з лишком доброї орди, яка загналася далеко в Литву, повертає з численним грабованим добром назад і має простувати повз Київ. Одержавши цю звістку, Хмельницький зрадив, маючи надію хоч трохи помститися орді на ту свою українську шкоду, зразу ж узяв із собою дев'ять тисяч запорожців, яких ще не відпустив на Січ і які залишилися на кватирях біля Чигрина, та добравши до них ще три тисячі свіжих охотників, рушив просто й поспіхом на Білогородку до Межигора³¹⁰; в певному місці він зустрівся з тією ордою і дав їй бій, у якому з божою поміччю всіх тих татар розгромив і дощенту розтросив так кріпко, що від тієї поразки змогло врятуватися і донести про те ханові звістку хіба який десяток татар.

Ординську здобич Хмельницький дозволив розділити поміж себе козакам, котрі брали участь у тій війні, а відбитий польський і литовський ясир відпустив вільно в їхні домівки. Собі ж він вибрав з-поміж півтори тисячі взятих живцем татар п'ятсот чоловік найкращих із одинадцятьма мурзами та іншими їхніми начальниками, а решту татарського ясиру також віддав своєму війську. Хмельницький щасливо повернувся з військом до Чигрина і відправив згаданих запорожців на кіш до Запорозької Січі.

Отак і з такої причини, через ординські задатки до неприязні, був посяяний між Хмельницьким і ханом та цілим Кримом розбрат.

Примітки до розділу I

³⁰⁴ Вруці літо — букви в церковному місяцеслові, які вказують неділі в році.

³⁰⁵ Хан вибирав ясир за домовленістю з поляками (див. приміт. 294).

³⁰⁶ Див. приміт. 297.

³⁰⁷ Брати Сапіги хотіли визволити бранців зі своєї ініціативи. Їм це не вдалося, і вони самі потрапили в татарський полон.

³⁰⁸ Козаки не брали участі у виборі ясиру. Тут, очевидно, змішано дані про вибір ясиру в 1649 р.,— помилка, яку повторювали й багато пізніших істориків.

³⁰⁹ У цей час татари, втративши коней, стояли під м. Животовом. Хмельницький послав до хана сотника І. Бородатого із застереженням не руйнувати козацьких міст. Хан відповів, що чекає повернення своїх загонів, і просив для татар провіанту. Татари сильно досаждали населенню: вбивали і грабували.

³¹⁰ Чи рушав Хмельницький під Межигору, даних нема, як немає даних, що Хмельницький після битви під Жванцем вирушав будь-куди. Російські послани Стрешньов і Бредихін, які були в той час у Чигирині, нічого не кажуть про розбрат між козаками і ханом. Такий розбрат, однак, був. Чи не були під Межигором ногайські татари, про яких згадував хан у розмові з козацьким послом полковником Савичем: «Нашо ви, козаки, ногайських татар побили 6 тисяч і ширинського князя взяли і держите?» Савич на це відповів: «Той ширинський князь із татарами великої шкоди наробив, тому козаки самі з ним і порухувалися».

Розділ II

Про листовний відгук Хмельницького до запорожців у Січ на те, що він хоче үдати-ся під протекцію московському монархові, і про листовну відповідь на те запорожців.

Хмельницький, відпровадивши з Чигрина до Запорозької Січі вищезгаданих запорожців, послав із ними туди ж і нарочного свого посланця зі своїм листом до кошового отамана і всього війська³¹¹. Той лист писано у такий сенс:

**Пане отамане кошовий з усім військом низовим
Запорозьким, вельми зичливі до мене панове й брати!**

Відпускаємо до вас військо ваше низове Запорозьке, яке ви прислали до нас в минуле літо на наше бажання до військової потреби проти ворогів-поляків. Дуже дякуємо, ваша милосте панство, за це прислання і пильно просимо такої ж неодмінної від вас приязні й наперед.

Ми не маємо від вашої милості панства ніякої письмової відповіді на наш лист, писаний до вашої милості панства ще минулого літа, в якому йшлося про потрібну нам протекцію від пресвітлого і великодержавного московського монарха. Отож тепер ми виправляємо до вас при вашому війську свого нарочного посланця і дуже хочемо, щоб ваша милість панство, досконало зрозумівши той наш лист, швидко, остаточно й ретельно відповіли через цього нашого посланця і порадили нам. Адже ми розкручували махину війни з поляками не без вашої, брати наші, волі й ради, отож і це не менше діло про згадану московську протекцію не хочемо чинити без вашого зіволення й поради. Ми вже послали на раду нашої старшини до його царської пресвітлої величності і самодержця всеросійського нашу відозву, але без відома і зіволення вашого завершувати те діло не будемо.

Майте за обов'язок, отож, ваша милосте панство, без найменшої відволокати дати нам ретельну на перше просторе наше писання письмову відповідь. Цього ми пильно й повторно жадаємо і вас же доручаємо на збереження Господові Богіві.

**З Чигрина, 26 грудня 1654 року ³¹².
Зіновій Богдан Хмельницький,
гетьман війська Запорозького і народу
україно-малоросійського ³¹³.**

Посилаємо вам, братам нашим, через цього ж нашого посланця гостинця, тисячу битих талярів, і просимо від серця їх прийняти.

На той лист Хмельницького послано з Запорозької Січі від усього низового козацького війська таку письмову відповідь:

**Ясновельможний пане Зіновію Хмельницький,
гетьмане війська Запорозького
і всієї малоросійської України, брате й добродію наш!**

На ваш гетьманський просторий лист, писаний до нас минулого літа, не вчинили ми відповіді аж досі через те, що твоя гетьманська милість з усім козацьким військом залишався ціле літо в Польщі і на Поділлі під Жванцем. Дуже просимо вашу гетьманську милість вибачити нам. Відповідаючи зараз на вищезгаданий лист ваш гетьманський, висловлюємо, що ми його цілком зрозуміли і не лише пізнали з того листа, а й побачили на власні очі, що нам уже з поляками, як зі змією, яка має відсічений кимось хвіст, уже ніяк не дійти до колишньої дружби. Адже це вони започаткували й спричинили все лихе й війну, і навіть зараз, після шестилітнього змагання, бачивши і в Короні своїй, і в нашій малоросійській Україні великі попелища з людських поселень і безліч побитих війною людей, що лежать на полях, нітрохи не хочуть з'якшити свого серця і, забувши про свою гнівну завзятість на нас, прийти до колишньої, зі ствердженням давніх наших прав та свобод, приязні та згоди. Отож і ми не радимо вашій гетьманській милості допоминатися більшої, ніж є зараз, їхньої до нас приязні і признаємо за слушний ваш задум удатися й бути з усім народом малоросійським, що живе обіруч Дніпра³¹⁴, під протекцією великодержавного і пресвітлого російського монарха. Ми даємо вам раду, щоб того діла не полишали і завершили його на якнайкращу користь нашій малоросійській вітчизні і всьому Запорозькому війську. Але як писатимете пакта, то звольте, ваша гетьманська милосте, додивлятися до того самі, щоб не було в ньому чого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковичним правам та вольностям. Відаємо напевне, що великодержавний і пресвітлий монарх та російський самодержець прийме нас як православний цар, охоче й ласкаво під свою кріпку протекцію, як чадолюбивий батько своїх синів, що незрушно лишаються в тому ж святому православ'ї. Гадаємо, що він не вимагатиме від нас жодних податків та річних платежів до своєї монаршої скарбниці, окрім того, хай би ми, в міру своєї сили, завжди були готові до його, монаршої, військової служби проти його, монарших, ворогів. Бо недавно, в минулий Пилипівський піст, їхав до Криму з московської столиці один царський дворянин Никита Харлампієв, щоб викупити з бусурманської неволі своїх кривних. Він був тут, у Запорозькій Січі, і купив у нас за дев'ять золотих трьох татар. Так оцеї дворянин чув від багатьох своїх близьких до царської величності князів та бояр, що його царська пресвітла величність дуже зволяє і від усієї душі жадає мати нас, військо Запорозьке з усім народом україно-малоросійським, у своєму монаршому союзі і в протекції, лише не хоче до нас про те відізватися, щоб не дати полякам від себе слушного приводу розірвати з ними нинішній мир. Радимо отож ми, все військо низове Запорозьке, твоїй гетьманській милості, щоб того потрібного діла не занегаювали й уладнали та завершили його якнайкраще на користь усіх нас і вітчизни нашої малоросійської. Але не забувай і давнього прислів'я: «Чинь

мондре, а патриш конца³¹⁵», — крім того, треба застерігатися, щоб поляки, довідавшись, не вчинили тут через свої хитрощі якоїсь перепони. Дуже дякуємо при цьому твоїй ясній гетьманській милості за гостинець, тисячу битих талярів, пересланих до нас у військо. Зобов'язуємося відслужувати те при різних okazіях. А на тепер і на всякчас зичимо широко вашій гетьманській милості з усім військом та Україною, нашою вітчизною, багатолітнього доброго здоров'я і щасливого бажаємо уживати в усьому життя-буття. Писано в Січі Запорозькій 3 січня 1654 року.

Примітки до розділу II

311 Лист вважається сумнівним щодо автентичності, так само, як і подальша відповідь на нього.

312 Тут помилка, треба — 1653 року.

313 Підпис Хмельницького неавтентичний.

314 Термін «обіруч Дніпра» в часи Хмельницького не вживався.

315 Чини мудро, але дивись у кінець (пол.).

Розділ III

Про прохання Хмельницького через своїх послів протекції у всеросійського монарха; про присланих від його величності повноважних послів і про виконання Хмельницьким зі старшиною й товариством у Переяславлі присяги на постановлених пактах; про убезпечення з боку царської величності Україні та всьому війську Запорозькому і про подарунки Хмельницькому та іншим; про відібрання присяги в усіх малоросійських містах і про визначення Хмельницьким малоросійського кордону від Корони Польської.

Хмельницький, вирубавши орду, що поверталася з Литви, поклав цим завдаток до неприязні і розбрату з ханом. Отож він зараз-таки послав до пресвітлого великого государя Олексія Михайловича, всеросійського самодержця, своїх послів³¹⁶, бажаючи разом з усією малоросійською Україною, що лежить обіруч Дніпра, з усім Запорозьким військом піти під його сильну протекцію при своїх давніх правах та вольностях. Він, пресвітлий всеросійський монарх, це посольство Хмельницького прийняв сердечно й мило і дуже радів на те, що така велика частина малоросійської землі, яка лишалася в греко-руським православ'ї, доброхотно прихильється до нього, православного монарха, без жодної війни й кровопролиття, а віддаляється і відчужується від своїх колишніх панів поляків, що перебувають у римській вірі. Отож він, монарх всеросійський, для утвердження під високу руку його, Хмельницького, з усією Україною і Запорозьким військом прислав у Переяславль своїх знаменитих і повноважних комісарів, великого боярина Василя Васильовича Бутурліна зі значними товаришами, які прибули в Переяславль на свято Водохрещі. Прибув на те ж свято Водохрещі з Чигрина в Переяславль із генеральною старшиною, з полковниками та з іншим, що було обіруч Дніпра, значнішим військовим товариством також і Хмельницький³¹⁷. Тут, у соборі святого Іоана, господнього хрестителя, сьомого січня³¹⁸, перед божою службою, на повній і загальній раді всього Запорозького війська³¹⁹ Хмельницький виголосив як до послів його царської пресвітлої величності, так і до всього свого козацького війська довгу промову, виказуючи у ній причини війни, що була з поляками, і про те, що поляки не схиляються на численні прохання його, Хмельницького, до згоди з утвердженням предковичних прав і вольностей Запорозького війська та всієї Малої Росії. Також висловив Хмельницький, з якої причини відкинув він татарське братерство та приязнь і чому хоче бути з усією Малою Росією та Запорозьким військом у протекції сильного в Бозі православного монарха, пресвітлого государя Олексія Михайловича, всієї Росії самодержця. Після цієї його промови зачитано там-таки, на раді, раніше споряджені й наготовані пакти того союзу³²⁰, а після прочитання їх Хмельницький з усією старшиною і товариством присягали на вірність новому своєму государеві³²¹. Після цього згаданий повноважний посол Бутурлін дав Хмельницькому царську хоругву, булаву та інші значні від монархового імені подарунки — як самому Хмельницькому, так і всій старшині та простолюдові, що там був³²². При цьому він проголосив під клятвою таке монарше слово й запевнення, що він, пресвітлий російський монарх, триматиме Малу Росію з усім Запорозьким військом у своїй протекції при непорушному збереженні старовічних її прав і вольностей і боронитиме та допомагатиме їй від усяких ворогів і наступів своїми військами та скарбами³²³. Після цієї переяславської присяги той-таки повноважний посол боярин Бутурлін розіслав у всі малоросійські міста значних ве-

ликоросійських осіб, щоб вислухати від військових та посполитих малоросіян присягу на вірність государеві, — це було тоді усіма й učinено. При виконанні вказаної присяги найменував Хмельницький бути разом з собою під протекцією й державою пресвітлого всеросійського монарха містам Києву, Брацлаву, Чернігову з усією Україною та її повітами, аж по саму лінію, тобто по річки Горинь, Рось і Тетерів.

Примітки до розділу III

³¹⁶ Повернувшись з-під Жванця, Хмельницький не посилав до Москви посольства, бо справу про союз з Московською державою вирішено ще в серпні 1653 р. через посольство Г. Яцьковича та Л. Капусти. В. Бутурліна вислано на Україну 9 жовтня, і він прибув у Переяслав 31 грудня.

³¹⁷ Хмельницький прибув на Водохреще, а Виговський і старшина днем пізніше — 7 січня. Деякі полковники запізнилися і присягали пізніше — 10 січня. Полковників уманського, брацлавського і кропивненського в Переяславі не було.

³¹⁸ У Переяславі рада відбулася 8 січня (за ст. ст.).

³¹⁹ На раді було 300 чоловік війська: близько ста сотників, сто чоловік різної старшини та козаків від полків. Зібралось, крім того, багато люду «всякого чину».

³²⁰ На раді не читали пактів, вони були обговорені усно — складені і затверджені вже в Москві з послами Хмельницького С. Богдановичем і П. Тетерею. Їхня редакція в 23 пунктах подана російському урядові 14 березня. Оригінал тих пунктів не зберігся. Взагалі т. зв. «статті Хмельницького» не були відомі козакам за життя Хмельницького; як історичний документ, вони збереглися в копії. Пізніше подавались у зміненому вигляді, як передмова до пактів з Московською державою кожного нового гетьмана, починаючи від Ю. Хмельницького.

³²¹ Після промови Хмельницького Бутурлін вручив царську грамоту, а тоді виголосив промову сам. Вже після цього поїхали до церкви. Частина старшини і козаки присягали в той-таки день окремо.

³²² Про роздачу подарунків простолоддю інші джерела не говорять нічого. Не посвідчує цього і звіт самого Бутурліна про Переяславську раду.

³²³ В. Бутурлін проголосив тільки промову, а «не слово під клятвою», тобто не присягав. За це між Хмельницьким і ним точилися суперечки, в яких поступилися Хмельницький і старшина. Бутурліну за те, що домігся цього, цар надав звання «дворечества з путем», такий чин носило в Росії тоді тільки два чоловіки. Однак Бутурлін таки пообіцяв від імені царя, що бажання козаків виконає повністю.

Розділ IV

Про королівський жаль на втрату козаків з Україною і про його промову в сенаті з тієї ж нагоди; про королівське прохання до царської величності не брати Україну під протекцію і про те, що його прохання не було задовольнене; про царську виправу на війну проти поляків; про хитрість Богуна щодо поляків і про шкоду через те Україні від поляків.

Польський король Ян-Казимир, напевне провідавши, що Хмельницький у такий спосіб відривається від нього з усією Україною³²⁴, шкодував і плакав від того сердечно, що покладався на ради заздрісних до людського добра своїх панів поляків. Він жалів, що не завершив шестирічної війни з козаками й цілою малоросійською Україною трактатом, повернувши їм колишні права та вольності і вдовольнивши їхні бажання, адже вони не раз через багаторазові свої апеляції виявляли свою прихильність до його королівської величності; жалів король, що через необережність і недбальство своїх військовонаачальників допустив відділитися від себе тому лицарському козацькому народові з усією Малою Росією і прихилитися до іншої держави. Тим-то в своєму сенаті король із сердечним жалем проголосив такі слова³²⁵:

«Панове браття, дійшли ми через непогамований гнів наш і нашу впертість до того, що втратили Україну, як золоте яблуко, втратили світ очей наших, втратили й навічно відчужили від себе добрих молодців козаків, братів наших, завдяки зброї й сторожі яких довго ми заживали в тиші й спокою і були страшні всім іншим нашим ворогам. Побачимо далі, що нам без них удіється і чи ті, що боялися нас, колись не повстануть незабарі на нас і не огорнуть звідусіль таким страхом, яким були самі огорнені від нас, коли ще була з нами козацька сила».

Невдовзі після виголошення цих слів королівська величність писав через свого нарочного гінця до пресвітлого московського монарха³²⁶, просячи, щоб той не ображав його, приймаючи в свою протекцію Хмельницького й Україну. Великий государ, цар московський, маючи свої претензії до поляків, не тільки не зважив на це прохання, але й почав збиратися з численним військом та гарматами на війну проти поляків.

Після того як Хмельницький піддався в протекцію московському государеві, за кілька тижнів після виконання присяги, брацлавський полковник Хмельницького Богун удав, що діється начебто щось супротивне його думкам і начебто потай від Хмельницького звернувся до польського гетьмана з проханням,

щоб той здобув йому королівську ласку й прощення, обіцяючи начебто, як і давніше, лишатися з більшою частиною козацького війська під королівською владою³²⁷. Гетьман з того вельми зрадив і, не потребуючи тут і королівського указу³²⁸, рушив зі значним коронним військом до Брацлава, де міг би легко злучитися з Богуном та його військом і управити таким чином корисне діло. Але невдовзі цей польський гетьман одержав певну звістку, що Богун зі своїм військом збирається не кланятися йому, а битися³²⁹. Отож, прагнучи випередити Богунів наступ на себе, він залишив свій польський обоз під Межибожем, а сам налегці кінно рушив до Кальника на Богуна і, прибувши туди, одержав звідомлення, що Богун, маючи при собі мало війська, відступив від польського нашествия до Умані. Заятрений гетьман кинувся вслід за Богуну до Умані, немилосердно знищуючи тамтешніх українських людей, рубав упень, зовсім нікого не милуючи, всіх, хто тільки під руку навинувся. Саме тоді він по-тиранському вибив і вирубав дощенту без жодного пошанівку всіх, малих і великих, у Єгупці та Христинівці³³⁰, двох містечках Уманського уїзду, ввійшовши туди через одур і присягу на самий світлий Великдень³³¹. Потім він прибув і до самої Умані, застав тут Богуна і завзято кинувся на штурм міста³³². Але за одну годину стратив у тій січі до семи тисяч польського війська, повернувшись із соромом від Умані, а прямуючи до свого обозу в Межибожі³³³, з гніву й лютої своєї зруйнував, піддавши вогню й мечу, мало не всю Брацлавщину.

Примітки до розділу IV

³²⁴ Поляки взнали про союз Хмельницького з російським царем у кінці лютого.

³²⁵ Польські сучасники не зберегли описів, яке враження справила на короля звістка про українсько-російську згоду, так само не потверджують польські джерела й королівської промови з цього приводу. Про секретну нараду в цей час у короля відомо. Вона відбулася 23 лютого.

³²⁶ Посланець Пузилевич прибув 7 квітня. Але його прийняли аж 19 травня.

³²⁷ Власне, сам король послав універсал до Богуна. Поляки хотіли спокусити його булавою та іншими милостями, щоб відступив од Хмельницького. До Богуна їздив український шляхтич П. Олексич. Це був один з виявів контрзаходів на вчинок Хмельницького. Від імені короля та литовського гетьмана Я. Радивиля розсилали тоді універсали із закликами триматися польського короля. Думку, що Богун сам звернувся до Потоцького, Величко взяв у Твардовського.

³²⁸ Потоцький такий наказ отримав. Наступ почався ще і з литовського боку. Знаємо також про мобілізаційний королівський наказ від 29 лютого.

³²⁹ Богун не відповів на листа Потоцького, але не мав наміру і починати наступ.

³³⁰ Інша назва — Якубці (Ягубці), чи Якубець. Тут лягло 3 тисячі козаків. Вирубано в цей час Копіївку, Немирів...

³³¹ Великдень був 5 квітня. Поляки таки стояли тоді в Ягубці (Якубці), але вже повертаючись від Умані. Містечко ж було взято раніше і то приступом. Після того поляки на самий Великдень взяли приступом Мушурів (Мишарівку), де теж вирубали чимало людей.

³³² Це сталося 3 квітня. Богун мав 15 тисяч війська і зачинився у замку. Нову й стару Умань було взято приступом, але козаки вибили звідти поляків і підпалили місто. Після того Потоцький відступив.

³³³ Поляки стояли обозом під Шаргородом.

Розділ V

Про послів Хмельницького до Москви з проханням підтвердити грамотами давні військові й малоросійські права та вольності і про задоволення того бажання.

Хмельницький, лишившись разом з усією Малою Росією й Запорозьким військом під протекцією пресвітлого всеросійського монарха, зоставався в Чигрині, стежачи за Кримом і Польщею, щоб звідтіля не загриміло на нього. А після свята Стрітіння він виправив із Чигрина в царське велике місто Москву до великого государя, царя й великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, своїх нарочних послів — генерального військового суддю Самійла Богдановича і переяславльського полковника Павла Тетерю з проханням такої його монаршої милості, щоб його величність зволив підтвердити по згаданих вище статтях своєю високою універсальною монаршою грамотою всі давні права й вольності йому, Хмельницькому, з Запорозьким військом і з усім малоросійським народом. Це посольство й прохання Хмельницького він, пресвітлий монарх, вислухав благосердно і звелів невідкладно³³⁴ й милостиво підтвердити старовічні права й вольності малоросійські і всього Запорозького війська і видати таку ствердну універсальну грамоту:

**Перша монарша грамота,
видана Хмельницькому з генеральною старшиною,
з полковниками і всім Запорозьким військом.**

*За звичайною царською титлою*³³⁵.

Ударовуємо наших, царської величності, підданих гетьмана війська Запорозького Богдана Хмельницького, і писаря Івана Виговського, і суддів військових, і полковників, і осавулів, і сотників, і все Запорозьке військо. З божої милості учинилося в нинішнім 162-м році під нашою високою государевою рукою те, що він, Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке присягли на вічне підданство нам, великому государеві, і нашим государевим дітям та наслідникам. А в березні місяці він, Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке прислали до нас, великого государя, до нашої царської величності, своїх посланців — суддю військового Самійла Богданова³³⁶ та полковника переяславського Павла Тетерю. Гетьман писав у листі своєму до нас, великого государя, нашої царської величності, і посланці його били чолом нам, великому государеві, щоб його, гетьмана Богдана Хмельницького, з усім військом Запорозьким ударувати велінням: підтвердити колишні їхні права та вольності військові, які віддавна були при великих князях руських і при королях польських, зокрема те, щоб самі судили і мали свої вольності в добрах і судах і щоб у ті їхні військові суди ніхто не втручався, але хай би вони судилися від своїх старшин. Просили вони не порушувати й колишніх прав, виданих людям духовного й мирського чину від великих руських князів і від польських королів, і щоб видати на ті їхні права нашу, государеву, жалувану грамоту за нашою, государевою, печаткою, і щоб лишити спискового війська Запорозького шістдесят тисяч, і щоб було те число завжди повне. А коли станеться, що через божий суд трапиться гетьманові смерть, то щоб нам, великому государеві, дозволити Запорозькому війську за колишнім стародавнім звичаєм обирати гетьмана поміж себе самостійно, а кого оберуть, то про те зголошувати нам, великому государеві³³⁷. Маєтків козацьких і земель, які мають вони для пожитку, щоб у них відбирати не веліли, а також щоб удови й діти, які лишилися після смерті козаків, мали ті самі вольності, що й діди та батьки їхні³³⁸.

І ми, великий государ, наша царська величність, ударували нашого підданого Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, велінням бути їм під нашою, царської величності, високою рукою на колишніх їхніх правах та привілеях, даних їм від польських королів та великих князів литовських, і веліли не порушувати тих прав і вольностей ні в чому, а судитися їм веліли від своїх старшин за їхніми правами³³⁹, а число війська спискового Запорозького вказали визначити за їхніми чолобитними 60 000 і завжди повне. А коли трапиться від божого суду гетьманові смерть, то ми, великий государ, дозволили знаходити собі гетьмана за їхніми колишніми звичаями поміж себе самостійно, а якого гетьмана оберуть, про те писати до нас, великого государя. Той новий гетьман після свого обрання вчинить присягу на підданство і вірність нам, великому государеві, а при кому, на те ми, великий государ, укажемо. Також не веліли віднімати від козаків, козацьких удів та їхніх дітей маєтків та земель, які вони мають для пожитку; і хай вони будуть при нас по-колишньому. А коли трапиться, що з порубіжних держав почнуть приходити у військо Запорозьке до гетьмана Богдана Хмельницького і до всього війська Запорозького послани до добре діло, то ми, великий государ, дозволили гетьманові приймати і відпускати тих послів. А з яких держав і в якій справі ті послани були послані і з чим були відпущені, про те все велімо гетьманові швидко писати до нас, великого государя. А коли якісь послани будуть від когось прислані з ворожим щодо нас, великого государя, наміром, то зволяємо тих послів у війську затримувати і швидко писати про них до нас, великого государя, і без нашого, царської величності, указу їх не відпускати. З турецьким султаном і польським королем без нашого, царської величності, указу зволяємо у зносини не входити, і нинішнім підданим царської величності, гетьманові війська Запорозького Богданові Хмельницькому та всьому нашої царської величності, Запорозькому війську бути по-нашому, царської величності, ударуванню під нашою, царської величності, високою рукою по всіх колишніх правах та привілеях і по всіх статтях, які вгорі перчислено, і служити, сприяти та бажати всякого добра нам, великому государеві, нашій царській величності, і синові нашому, государю царевичу і князю Олексію Олексійовичу, і наслідникам нашим, а щодо наших, государевих, ворогів, де наше буде царське повеління, ходити битися з ними, і в усьому бути в нашій, государевій, волі, і бути слухняними навіки.

Ось про ці статті ті вищенайменовані посланці Самійло й Павло били чолом нам, великому государеві, нашій царській величності, від імені гетьмана війська Запорозького і всього нашої царської величності Запорозького війська і подали статті нашим, до царської величності наближеним, боярам — бояринові й намісникові казанському князеві Олексієві Микитовичу Трубецькому, боярину й намісникові тверському Василю Васильовичу Бутурліну, окольничому й намісникові коширському Петру Петровичу Головіну і думному дякові Алмазові Іванову. І ми, великий государ, милостиво вислухали ті статті, і на яку статтю дане нашої царської величності зіволлення, так те веліли підписати під тими статтями, і ті статті за нашим, царської величності, указом веліли віддати тим-таки посланцям Самійлу й Павлу. Ми хочемо тримати його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорозьке в нашому, царської величності, милостивім ударуванні та нагляді, і вам кажемо, щоб були надійні на нашу государську милість³⁴⁰.

Видано цю нашу, царської величності, жалувану грамоту при нашій державній печатці в нашому царському місті Москві, в рік від створення світу 7162, березня місяця, 27 дня.

Підпис думного дяка Алмаза Іванова. Писана на харатії, крайка без фігур, богослов'я і царське ім'я писане золотом, а на підпису зазначено:

Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої й Малої Росії самодержець. Скришлено новою печаткою під гладкою кустодією, грамота отвориста³⁴¹.

Друга царська жалувана універсальна грамота суддям, городничим і всій взагалі малоросійській шляхті, в якій стверджено їхні стародавні права й вольності.

За звичайним монаршим титулом.

Ударуємо вотчину нашої царської величності, жителів Малої Росії, суддів шляхетського стану. З божої милості учинилося в нинішнім 162-м році під нашою високою государевою рукою те, що він, Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке, і вся Мала Росія присягнули на вічне підданство нам, великому государеві, і нашим государевим дітям і наслідникам. А в березні місяці він, Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке прислали до нас, великого государя, до нашої царської величності, своїх посланців, суддю військового Самійла Богданова і полковника переяславського Павла Тетерю, щоб нам, великому государеві, ударувати його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорозьке, дозволивши шляхті благочестивої християнської віри, яка живе в Малій Росії й прийняла присягу нам, великому государеві, бути при своїх шляхетських вольностях, і правах, і привілеях, і вибирати собі на суддівські уряди старших поміж себе, і маєтності свої мати вільними, як бувало раніше при польських королях, і відправляти суди земські та міські через тих урядників, що їх вони оберуть поміж себе самі. Отож ми, великий государ, його царська величність, у відповідь на чолобиття підданого нашого, гетьмана війська Запорозького Богдана Хмельницького і всього, нашої царської величності, війська Запорозького, веліли бути шляхті, яка живе в нашій, царської величності, вотчині Малій Росії під високою рукою нашою, царської величності, за колишніми їхніми правами, і привілеями, і вольностями, даними від польських королів. Зволяємо ні в чому не порушувати їхні шляхетські вольності і дозволяємо їм вибирати поміж себе самостійно і старших собі на суддівські, земські та міські уряди, і володіти своїми маєтностями, і судитися їм поміж себе за своїми колишніми правами й привілеями у шляхетських вольностях вільно, без усякої неволі, в усьому так, як у цій нашій государській грамоті написано. І ще велімо служити і бажати всякого добра нам, великому государеві, і синові нашому, государевому царевичу Олексієві Олексійовичу, і наслідникам нашим, а щодо наших государевих ворогів, де буде наше царське веління, ходити битися з ними, і в усьому бути в нашій государевій волі, і бути слухняними навіки. Ми хочемо тримати вас у нашому, царської величності, милостивому ударуванні і нагляді, і вам кажемо, щоб були надійні на нашу государеву милість.

Дано цю нашу государеву грамоту в нашому царському місті Москві, в рік від створення світу 7162, березня місяця, 27 дня.

(М. П.)

Підпис думного дяка Алмаза Іванова. Писана на харатії, навпроти першої грамоти.

Примітки до розділу V

³³⁴ Цар приймав послів 13 березня. Ділову розмову, однак, відкладено на потім. Переговори почалися наступного дня, і не з царем, а з боярами, і були усні. Наступного дня подали 23 пункти козацьких умов. Царська ухвала на пункти була переважно позитивна, відхилено бажання старшини, щоб гетьман збирав прибутки, заборонялися зносини з польським королем і турецьким султаном, визначено затримувати послів, які прийдуть з ворожими замірами супроти Москви. Цар відмовив козацькому війську і в платі, щодо цього була дискусія, і це питання відкладалося. Додали пункт про російських утікачів, щоб видавати їх боярам.

³³⁵ Тут перелічені царські титули, які Величко опустив.

³³⁶ Богдановича.

³³⁷ Пропуск у грамоті: «...і ударували ми, великий государ, щоб на гетьманську булаву було дано Чигиринське староство з усім належним до нього, та веліли бути йому при булаві». Тут і далі пропуски заповнено за текстом грамоти, опублікованим в «Актах Юго-Западной России». — Т. X. — С. 489—494.

³³⁸ Пропуск у грамоті: «Щоб лишили гетьманові Запорозького війська право приймати послів, що здавна приходять з чужих земель, котрі прийдуть з чимось добрим. А коли б мали щось супротивне нашій царській величності, звіщати про це нам, царській величності, великому государю».

³³⁹ Пропуск у грамоті: «А наші, царської величності, бояри і воєводи не мішатимуться в їхні військові суди».

³⁴⁰ Йдеться про царську плату українському війську, довкола чого були між козацькими послами і боярами суперечки.

Пункт, як видно, сформульовано досить obtічно.

³⁴¹ *Отвористий* — відкритий.

Розділ VI

Про вислання від Хмельницького до Запорозької Січі списків, поданих вище жалуваних грамот усього війську Запорозькому і народові малоросійському і про письмову відповідь на те запорожців.

Коли згадані послы Хмельницького, генеральний суддя Самійло Богданович і переяславський полковник Павло Тетеря, повернулися з Москви в Чигрин із жалуваними, вище поданими, монаршими, його царської пресвітлої величності грамотами і статтями, то Хмельницький зараз-таки наказав скопіювати ті грамоти і списки їхні послав через свого нарочного посланця до Запорозької Січі на знаття всьому низовому Запорозькому війську, написавши при тому до коша ще й такий свій лист³⁴²:

**Пане отамане кошовий
зі старшим і меншим товариством
низового Запорозького війська,
до вас вельми зичливі панове й брати!**

З відома і на пораду вашу, наших братів, ми прийшли з усім військом Запорозьким і народом малоросійським у союз та під протекцію великого московського монарха, пресвітлого государя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, і виконали були на поставлених пактах³⁴³ у Переяславлі при його ж монарших повноважних послах і комісарах нашу з усією старшиною та значнішим військовим товариством, що зібралось на той час у Переяславлі, присягу. Після того ми послали у московську столицю наших послів, просячи покійно його царську пресвітлу величність, щоб він своєю монаршою милістю, зберігаючи нас у своїй государській ласці, звелів підтвердити своїм високим царським привілеєм нам, старшині з усім Запорозьким військом і малоросійським народом, наші старовічні права й вольності. Це наше прохання він, великий наш государ, як чадолубивий батько, милостиво вислухав і зізволив повеліти, щоб нам, з усім Запорозьким військом і народом малоросійським, видали дві його монарші, превисокі, універсальні, отвористі грамоти, стверджуючи й закріплюючи ними всі наші військові і загальнонародні малоросійські вольності й права. Списки цих обох монарших привілеїв посилаємо вам через нарочного нашого посланця для відома всьому війську низовому Запорозькому і зичим сердечно йому-таки, як самому собі, доброго від Господа Бога здоров'я і щасливо заживати собі у всьому життє-буття.

З Чигрина, 27 квітня 1654 року.

**Зіновій Богдан Хмельницький³⁴⁴,
гетьман його царської пресвітлої величності
славного війська Запорозького
і всієї малоросійської України.**

На той лист Хмельницького запорожці учинили таку письмову відповідь:

**Ясновельможний пане Богдане Хмельницький,
гетьмане військ його царської величності
Запорозьких і всієї Малої Росії,
до нас вельми зичливий і ласкавий пане,
брате й добродію!**

Ми, низове Запорозьке військо, дістали через нарочного посла твоєї ясної гетьманської милості надіслані нам для відома списки монарших, його царської пресвітлої величності, привілеїв, які милостиво стверджують усі давні і старовічні права та вольності наші, війська Запорозького та всього народу малоросійського. Ми їх прочитали і вседушно порадили, що він, пресвітлий і самодержавний великий государ і православний наш монарх, зволив, як чадолубний батько, обдарувати нас, своїх слуг і правдешніх синів східної православної церкви, не зневажив вашого гетьманського прохання, а зволив закріпити й підтвердити своїми превисокими монаршими привілеями наші, війська Запорозького й народу малоросійського, стародавні права та вольності. За це ми воздаємо хвалу й подяку і вклоняємося, як славленому у трійці Богові, так і йому, пресвітлому нашому государеві царю, віддаючи йому за це наше військове належне найнижче чолобиття. Дякуємо також дуже й твоїй ясній гетьманській милості за ретельне в тому старання й труди і за те, що прислав для нашого відома згадані списки монарших привілеїв, в яких коротко, але повно віддано наші права й вольності. Однак хочемо ми, щоб краще роздивитися, мати

прислані від твоєї ясної гетьманської милості списки й самих пактів, і ми не сумніваємося в тому, що твоя гетьманська милість зволить нам їх прислати, як і в тому, що цілком зголошуємо себе на військові послуги нашому пресвітлому монархові й твоїй ясній гетьманській милості.

Даний у Січі Запорозькій 1654 року, 3 травня.

**Отаман кошовий
з усім старшим і меншим товариством
Запорозького низового війська.**

Примітки до розділу VI

³⁴² Лист, як і подальша відповідь на нього, сумнівні щодо автентичності.

³⁴³ Див. приміт. 320.

³⁴⁴ Підпис Хмельницького неавтентичний.

Розділ VII

Про царське готування до війни проти Литви й поляків і про взаємний обмін козацьких та московських військ; про королівські листи до турків та хана і про прихильні відповіді до нього звітля.

Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, самодержець усєї Росії, після самохітного приєднання до себе Малої Росії і всього Запорозького війська, вичекавши певний час і маючи причини, щоб розірвати вимушений мир, поставлений з польським королем Владиславом і всією Короною, безперечно, мав явну міцну й надійну козацьку силу для своїх військових потреб. Отож він збирався почати війну з поляками та Литвою і, приславши до Хмельницького на відсіч полякам двадцять п'ять тисяч свого московського кінного та пішого війська³⁴⁵, заправив, щоб Хмельницький прислав до обозу його царської пресвітлої величності навзаєм таку ж кількість козацького війська³⁴⁶, що незабаром і було здійснене. Король же польський Ян-Казимир, при неузгоді і внутрішній мішанині своїх коронних панів, прочув холодні вітри, що віють на нього з Москви та Швеції, і, прагнучи хоч якось зберегти свою державу, Корону Польську, від крайнього занепаду, вдався через те до Порти Турецької й кримського хана, виправивши туди своїх послів³⁴⁷. Він одержав від них прихильні до себе письмові відповіді, а особливо від кримського хана. Хан писав, що коли польський король заплатить зі своєї скарбниці все те, що винуватий, і коли присягне, що в жодних обставинах не залишить його, хана, то й він буде готовий разом із коронними військами допомогти у військових замислах короля на Хмельницького й на Російське царство.

Примітки до розділу VII

³⁴⁵ Йдеться про прихід царських воевод у Київ, що дипломатично пояснювалося потребою війни з поляками. Воеводи вступили до Києва 23 лютого. Пізніше було послано військо на чолі з В. Шереметьєвим, яке спинилося, однак, на кордоні. В поході Хмельницького до Бердичева брав участь А. Бутурлін.

³⁴⁶ 18 тисяч козаків вирушило на чолі з наказним гетьманом І. Золотаренком до Гомеля. Похід почався в червні 1654 р.

³⁴⁷ До Туреччини поляки послали посла ще в січні (М. Бегановського). В кінці лютого послано коронного стражника Яскульського і до Криму, куди він прибув аж 7 квітня. Результат його переговорів був скромний; хан обіцянку дав, але нетверду і неконкретну: чекав результатів переговорів з Хмельницьким.

Розділ VIII

Про щасливий початок московської з козаками війни на поляків, про розорення Литви з узяттям Смоленська та інших численних міст і замків; про щасливий роз'їзд Ганчкофа під московське військо і про нещасливий Радивилів похід, що його розгромила Москва; про затвердження нового союзу Польщі з Кримом при взаємних присягах на поставлених умовах і про заплату потрібної виплати ханові від поляків; про смерть старого й обрання нового хана; про послання Хмельницького до нового хана з побажанням відновити колишню дружбу і про неуспіх того посольства, оскільки поляки купили дружбу для себе; про сонячне затемнення; про освячення церкви в Лубенському монастирі та інших церков. Про смерть Анастасія, константинопольського патріарха; царська жалувана грамота княням.

Коли ж настала сподівана з радіснотвореними земними квітами весна, то в зелених полях розпротер свої хоругви на давно замислену війну з поляками й московський Марс³⁴⁸. Цього разу до Москви вперше було придано козацьку вищезгадану силу, і це військо зачало військове змагання з Литвою, взявши Дорогобуж³⁴⁹, Невель, Серпейсько і міцний над річкою Двіною Полоцьк³⁵⁰. Потім воно розкинуло свої загони далі, до Мстиславля³⁵¹ й Вільні, наблизилося до Смоленська і заступило всі проходи до нього³⁵². Тоді ж гетьман литовський князь Радивил, щоб узяти «язика», виправив під московське військо значний, на сім хоругов, роз'їзд на чолі з Ганчкофом, і цей роз'їзд начебто напав десь, як свідчить на 123 листі Твардовський, на московське військо і вибив його п'ять тисяч, що цілком скидається на вигадку.

Після того як повернувся з Криму королівський посол Яскольський, прибув у Польщу й ханський посланець Соліман-ага, щоб затвердити після розірвання дружби з Хмельницьким союз з Коронаю Польською. Той посланець без довгої церемонії виказав королеві від ханового імені готовність до спілки з ним, вимагаючи одначе, по-перше, від короля належної ханові виплати шістсот тисяч золотих доброї монети — ледве чи не битих талярів, а по-друге, присяги короля і Річі Посполитої на незмінну приязнь до себе та союз, що король на Крим, а хан на короля ніколи не підуть воювати. Цьому король дуже порадив і пообіцяв, що виконає присягу від своєї королівської персони, а від Річі Посполитої доручив її виконати архієпископу Гняжненському. Хан після ствердження такого союзу з поляками зобов'язався, що буде готовий з ордою на поміч королеві проти його ворогів, а король визначив давати за те ханові борги й подарунки згідно до колишніх пактів, за якими хан повинен присилати до Кам'янця-Подільського своїх людей. Затверджено водночас і те, що один без другого не можуть учинити миру зі своїм ворогом, і що, за тими пактами, повинні лишатися в союзі з королем та ханом та допомагати королеві князь венгерський Ракоцій з господарями мулянтським та волоським.

Відправляючи згаданого ханського посла, король виконав присягу, а щоб відібрати присягу від хана навзаєм, виправив із тим-таки ханським посланцем знову Яскольського, пославши через нього й заборговану ханові вищеназвану суму грошей. Але Яскольський, як свідчить Твардовський на 125 листі, прибувши у Волощину і одержавши звістку, що старий хан помер³⁵³, затримався у Волощині і дав знати про те королеві. Король, однак, наказав йому обов'язково їхати до Криму і довести до кінця посольство, маючи надію, що й новий хан, прийнявши послані від короля подарунки, не відмовиться від складених зі старим ханом пунктів і встановить та підтвердить присягою свій союз та дружбу з королем, як воно й сталося. Бо новопоставлений у Криму хан³⁵⁴ на пораду своїх кримських начальників, сприяючи королівському бажанню, схилився до приязні з польським королем на всіх тих умовах, що на них був пристав і старий хан; Калга-солтан писав про те до короля, запевняючи, що хан згодний із тим, що вимагає від них король. Новий же хан, затримавши Яскольського в Бакцисараї, поїхав сам до Стамбула, щоб дістати хоругву й підтвердження на ханство.

А на Литву впала тоді від наступу московських та козацьких військ велика біда й розор. Після того як згаданий Ганчкоф повернувся з роз'їзду від московського війська, сам литовський гетьман князь Радивил, здобувшись на добрий промисел до війни, рушив із кільканадцятьма тисячами під московське військо до Орші та Смоленська. Але дочасно, ще й не бачивши московської сили, злякався і повернувся, не вступаючи в бій, назад. Москва й козаки наздогнали його біля річки Березини під Шкловом і розбили з усім військом ущент³⁵⁵. Врятувалися лише ті, хто тікав, як пилявські утікачі, навіть сам гетьман Радивил ледве не загинув, позбувся-бо двох коней і з малою часткою недобитого війська укробав до Литви.

Після такої поразки гетьмана Радивила Москва відразу ж виміряла кордон своєї держави по згадану річку Березину, приєднавши разом з Білою Руссю до своєї держави чи не половину Литви і взявши в ній більше двохсот міст і замків, як свідчить на 127 листі Твардовський, зі Смоленськом³⁵⁶ і Вітебськом. Но-

вий Бихів³⁵⁷ здався тоді козакам без шкоди для себе, а Старий Бихів не піддався Москві та козакам³⁵⁸, і там було забито доброго козацького вояка Стефана Подобайла, чернігівського полковника. Його припроваджено до Чернігова і поховано 20 вересня в Іллінському Чернігівському монастирі, бо цей монастир, який багато років стояв після Батиевого розору занедбаний, він-таки, Подобайло, і відновив своїм старанням та коштом. Того ж літа Іван Золотаренко [...] ³⁵⁹ з козаками вирубав і спалив Чичирськ³⁶⁰; Гомель³⁶¹ і Пропойськ з іншими тамтешніми містами здалися козакам без шкоди для себе, а Шклов звільнився від Москви, зрадливо й несподівано вибивши залого, що там була.

Тим часом почалася зима, і Хмельницький, достеменно довідавшись, що поляки через свого посла Яскольського доходять нового союзу з новим ханом та цілим Кримом, виправив до нового хана свого посланця³⁶² з проханням відновити колишню приязнь до себе, а не до поляків. Хан тоді, простуючи зі Стамбула до Криму, одержав те посольство Хмельницького в дорозі, а прибувши до Криму, радився про те з усією кримською старшиною. На тій раді поставлено бути незмінно в новому союзі з поляками, а не в старому з козаками³⁶³, оскільки щодо цього як самого хана, так і всіх кримських начальників добре обдарував польський посол Яскольський. На доказ такої ухвали новий хан, перш ніж відпустити з Криму Яскольського, відписав до короля через свого нарочного гінця, ознаймовуючи йому утвердженням із ним союз і сповіщаючи, що наказав буджацьким ордам із Куя-беєм та кримським з Калгою-солтаном простувати під Черніховці, і пропонував та казав, щоб ставали там на з'єднання з ордами і польські гетьмани зі своїми військами.

Того ж таки 1654 року, в середу, на Спасів піст, опівдні сталося страшне затемнення сонця, так що нічний морок зовсім покрив денне світло і видні були на небесах зірки. Хмельницький із козацьким та приданим до нього московським військом стояв тоді обозом під Фастовом для забезпечення України від поляків. Сюди був приїхав якийсь посланець від царської величності, значна персона³⁶⁴, який видав кожному козакові по малому червонному золотому царської платні³⁶⁵.

Того-таки літа на Спаса превелебний митрополит київський Сильвестр Косов освятив у Мгарському монастирі церкву святого Спаса. Потім він освятив божественні церкви в Миргороді та Лохвиці і в останніх числах серпня повернувся до Києва.

Того-таки року, повертаючись із царського великого міста Москви, помер святійший константинопольський патріарх Анастасій³⁶⁶. Його поховали в Лубенському Мгарському монастирі, і він почиває й нині там у нетлінних мошсах поверх землі, не заховано в стіні, праворуч, у кам'яній церкві святого Спаса.

Того-таки року за чолобиттям³⁶⁷ киян було видано від пресвітлого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, отвористу грамоту.

У ній спершу подається чолобиття гетьмана Богдана Хмельницького з усім Запорозьким військом і малоросійським народом про благочестиву греко-руську віру, яку уярмлювали, викорінювали і гвалтовно перетворювали по всій Малій Росії на унію. Йшлося там про всілякі лядські гоніння, нарути і злості, що їх чинено тоді малоросіянам, і про недотримання ляхами постановлених із Хмельницьким Зборовських та Білоцерківських пактів, а також про почату після цих пактів лядську війну на Малу Росію з великою різаниною й тиранством над благочестивими малоросіянами. Потім говорилося про Вічний мир, учинений великим государем царем Михайлом Федоровичем з королем Владиславом, і про порушення цього миру ляхами з безчестям та доріканням великому московському государеві через певних злочинців-поляків, і про те, що за короля Яна-Казимира не було вчинено справедливості над тими злочинцями, через що порушився і мир. До того ж висловлювалося прохання Хмельницького, щоб прийняли його з усією Малою Росією під високу руку його, російського монарха, або щоб при його посередництві Хмельницький міг помиритися з поляками на Зборовських пактах. Але поляки з королем Яном-Казимиром не послухали того посередництва, а ще більше постали на викоренення в Короні Польській благочестивої віри — через це великий російський государ і прийняв Богдана Хмельницького під свою високу руку. Потім викладається згадане чолобиття київських міщан, по якому вони прийняті під високу його, російського монарха, владу, з підтвердженням, що давні їхні права й вольності залишаться без порушень. Оця грамота має в собі від слова до слова таке:

Божою милістю ми, великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, самодержець Великої та Малої Росії, московський, київський, владимирський, новгородський, цар казанський, цар астраханський, цар сибірський, государ псковський і великий князь тверський, ігорський, пермський, вятський, болгарський тощо, і великий князь землі Нижнього Новгорода, чернігівський, рязанський, ростовський, ярославський, білозерський, удорський, обдорський, кондійський і всієї північної сторони повелитель і государ Іверської землі, землі карталінських та грузинських царів, кабардинських царів, черкеських та горських князів та іншим багатьом східним державам та землям, отчич західних і північних країн, дідич і наслідник, государ і володар. Ударували ми підданих наших, міщан міста Києва з отчини предків нашої величності і великих князів Малої Росії. Свідчимо, що в минулі роки гетьман військо Запорозького Богдана Хмельницького, і все Запорозьке військо, і вся Мала Русь присилали до нас, царської величності, бити чолом, що пани рада³⁶⁸ і вся Річ Посполита повстали і вчинили велике гоніння на православну християнську віру грецького закону і на святу божу східну церкву. Вони почали їх відлучати від істинної православної християнської віри і приневолювати до своєї римської віри, а в інших місцях, в Короні та Лит-

ві, позапечатували благочестиві церкви і постановили в них унію, чинячи над ними всілякі нехристиянські нагнати, і наругу, і злості. А помирившись із ними спершу під Зборовом, а тоді під Білою Церквою, поляки не зберегли своєї правди, і божі церкви, які повинні були віддати за договором із унії, не повіддали, а коли декотрі й віддали, так знову їх було повернено в уніатські,— отак хочуть поляки викоренити православну християнську віру грецького закону і до решти розорити святі божі церкви. Вони зібрали численні війська на них, козаків, та їхні міста й містечка і в тих містах та містечках осквернили й розорили святі божі церкви, наглумилися над ними, а багатьох православних християн духовного й мирського чину мучили невинно і чинили всіляку злу наругу, чого не роблять і над поганими бусурманами й жидами.

Отож той гетьман Богдан Хмельницький і все Запорозьке військо, не бажаючи відкидатися благочестивої християнської віри і бачивши в розорі святі божі церкви, прикликали собі поневоли в допомогу кримського хана з ордою і піднялися за православну християнську віру і за святі божі церкви проти поляків. Вони били нашій царській величності чолом і просили милості, щоб ми, великий государ, наша царська величність, не дали викоренити православної християнської віри й розорювати їхнім гонителям та кривоприсяжникам святих божих церков і веліли б його, гетьмана, і все Запорозьке військо, і всю Малу Русь прихилити під нашу, царської величності, високу руку, з містами та землями, щоб вони не потрапили через той гніт у підданство до турецького султана і кримського хана,— а вони будуть нам, великому государеві, нашій царській величності, служити й стояти за наше государеве здоров'я проти всілякого ворога навіки.

Богдан Хмельницький та все Запорозьке військо, і вся Мала Русь не були прийняті під нашу, царської величності, високу руку аж по нинішній сто шістдесят другий рік з тієї причини, що в минулі роки, в минулому 142-му році³⁶⁹, наш блаженної пам'яті батько, великий государ цар і великий князь Михайло Федорович, самодержець усієї Росії государ-володар багатьох держав, учинив з польським королем і великим князем литовським Владиславом Вічний мир, щоб бути обом великим государям поміж себе і їхнім государевим дітям та онукам в братерській дружбі, любові й єднанні, і щоб король Владислав, і діти, й наслідники його королівської величності, і всі майбутні польські королі й великі литовські князі з панамі радою і всією Річчю Посполитою, і всякого чину людьми, у всяких листах описували й іменували нашого батька, блаженної пам'яті великого государя царя й великого князя Михайла Федоровича, самодержця всієї Росії і його царську величність, так само, як і його государських дітей і наслідників, за його государською достойністю і за Вічним миром великим государем царем і великим князем, самодержцем усієї Росії, з повними його государевими титулами, як він, великий государ, сам пише по докончальній³⁷⁰ грамоті віднині й довічно, і надалі нерушно без усяких змін³⁷¹. І той Вічний мир обидві сторони закріпили хресним цілуванням, спершу великі послы, а тоді й обидва великі государі своїми государевими душами, і затвердили грамотами та печатками, постановивши, що той Вічний мир між ними, великими государями, має бути незмінно навіки.

І з боку Владислава, польського короля й великого князя литовського, при ньому, королі Владиславі, на порушення Вічного миру, нашого батька, блаженної пам'яті великого государя царя і великого князя Михайла Федоровича, самодержця всієї Росії, і нас, великого государя, в його численних королівських грамотах і в листуванні порубіжних воевод, каштелянів, старост, капітанів, державців із нашими, царської величності, воеводами порубіжних міст іменували й писали титули за Вічним миром з великими відхиленнями. А інші злодійці в багатьох листах писали з великим безчестям і доганою, і королівське ім'я писали царським іменем, називаючи його, супроти Вічного миру, государем багатьох держав і володарем. На ті численні королівські неправди посилали від нас, великого государя, нашої царської величності, великих послів і посланців у Польщу й Литву до короля Владислава. Вони, будучи у короля у посольствах і з панамі радою у відповідях про нашу государську честь, казали й показували вищезгадані листи і дали з них списки, просячи кари і страти для тих людей. У сто сорок восьмому році³⁷² король Владислав писав до нашого батька, блаженної пам'яті великого государя царя й великого князя Михайла Федоровича і всієї Росії самодержця, у своїх грамотах, що за його королівським указом людей, які писатимуть його государеве найменування й титули не за Вічним миром, буде страчувано, а які писали без пошанівку, то тих з сейму він сам звелить стратити, і надалі такого ніколи не повториться. А у письмовій відповіді панів ради, яку дали в сто п'ятдесят третьому році³⁷³ нашим, царської величності, великим послам бояринові і суздальському намісникові князю Олексієві Михайловичу Толстому, Львову Ярославському з товаришами було написано, що королівській величності те право поки що не було затверджене, і чинити те карання йому не було змоги. А нині за ті провини після постановленого права король звелів покликати винуватих на сейм і кару за їхні провини буде вчинено вже як за переступ їхнього власного права. Після цих королівських грамот і листовних відповідей по договорах панів ради при королі Владиславі ніяких виправлень не було, і відкладали те діло з сейму на багато років, і тим чинили зволікання супроти істинної правди й Вічного миру.

Після Владислава на королівство Польське і Велике Князівство Литовське сів його брат, нинішній король Ян-Казимир. То при ньому не лише не було вчинено ніякого виправлення колишніх неправд, але почали ще більше, як колись, за його королівським указом і повелінням панів ради друкувати в різних містах книги на польській та латинській мовах, а в тих книгах надруковані були злі безчестя, і догани, і хула про батька нашого, блаженної пам'яті великого государя і великого князя, самодержця всі-

єї Росії, і про діда нашого, блаженної пам'яті, і про великого государя святійшого патріарха Філарета Нікітича московського і всієї Росії самодержця, а також про нас, великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії,— це все не тільки нам, великим государям християнським, помазаникам божим, неможливо слухати й терпіти, але й простій людині. Надруковано в тих книгах також великі безчестя та злі нагани і про наших, царської величності, бояр та всіляких чинів людей, чого не буває ні в яких державах не лише при Вічному мирові, але й при ворожнечі. І в минулому сто п'ятдесят восьмому році³⁷⁴ ми послали за нашим, царської величності, указом від нас, великого государя, в Польщу й Литву до короля Яна-Казимира наших, царської величності, великих і повноважних послів, боярина й служебного намісника Нижнього Новгорода Григорія Гавриловича Пушкіна з товаришами, щоб вони говорили про ті королівські й панів ради численні неправди за нашу, государеву, честь по посольських договорах і просили на винуватих смертної кари. І за королівським указом пани рада дали тим, нашої царської величності, великим послам договори з підписом рук власних і за печатками, що тих усіх обвинувачених в образі нашої, царської величності, честі людей, яких списки були подані панам раді від великих послів для позову в сейм, судитимуть на сеймі згідно конституції тисяча шістсот тридцять сьомого року і каратимуть за їхніми провинами смертю, хто того заслужив,— це чинитиметься при наших, царської величності, послах, яких ми, великий государ, пришлемо для обвинувачення винуватих із прописними листами. А в конституції тисяча шістсот тридцять сьомого року надруковано, що на тих людей, які почнуть зменшувати чи змінювати наші, царської величності, титули, буде покладене право, що зветься латинською мовою *roepam perduellionis*, тобто впаде на тих винуватих неодмінно смертна кара і позбавлення маєтку. А після того, у сто шістдесятому році³⁷⁵, по нашому, царської величності, указу і після звідомлення короля Яна-Казимира було послано до нього, Яна-Казимира, на сейм з прописними листами нашої царської величності посланників, і вони, будучи в короля і в панів ради, у відповідях говорили про нашу, государську, честь і просили по договору й конституції стратити винуватих.

Король Ян-Казимир і пани рада не лише не вчинили на тому сеймі при наших, царської величності, посланнях виправлення по договору, але й не постановили суду на багатьох винуватців, і не показали ні в чому правди, а й тих наших, царської величності, посланців відпустили без діла. І після того прислав до нас, великого государя, нашої царської величності, король Ян своїх посланців, а з ними прислав декрет із сейму на тих своїх підданих, що їх обвинувачено за нашу государську честь. І в тому декреті нічого не було написано про пряме виправлення, зате багато було написано, хто з винуватців поза всяку правду був звільнений, і лише на декого з поганих людей була накладена вина — з чотирьохсот винних тільки на дванадцять чоловік. Та й про тих у тому декреті безсоромно написано, що їм і самим невідомо, де вони жили і чи померли.

Ми, великий государ, наша царська величність, виконуючи Вічний мир і сподіваючись виправлення з його королівської сторони, в минулому сто шістдесят першому році³⁷⁶ посилали до нього, короля Яна-Казимира, наших, царської величності, великих і повноважних послів, боярина й великопермського намісника, князя боярина Бориса Олександровича Репніна-Оболенського з товаришами, щоб король Ян-Казимир, пам'ятаючи Вічний мир, посольські договори і свої сеймові уложення, конституцію, велів учинити виправлення у тих вищеназваних справах. Але король Ян-Казимир у тій справі ніякої правди не виказав, а пани рада у відповідь нашим, царської величності, великим послам казали, що справа нашої, государевої, честі мала, і сміялися³⁷⁷. І тим вони збезчестили батька нашого, блаженної пам'яті великого государя, його царську величність, і нас, великого государя, нашу царську величність, і тих наших, царської величності, великих і повноважних послів відпустили без нічого. Через оці численні неправди королівської величності і панів ради з його, королівського, боку учинено порушення Вічному мирові, тоді як з нашого, царської величності, боку Вічний мир дотримувано завжди міцно й нерушно.

А гетьман Запорозького війська Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке, і вся Мала Русь³⁷⁸ прислали до нас, великого государя, багато разів бити чолом, щоб великий государ не дали гонителям і кривоприсяжникам викоренити православну християнську віру і розорювати святі божі церкви й умило-сердилися над ними, і щоб веліли прийняти їх під нашу, царської величності, високу руку. А коли ми, великий государ, не ударуємо їх і не візьмемо їх під нашу, государську, високу руку, то хай би ми, великий государ, наша царська величність, заступилися за православну християнську віру і святі божі церкви і веліли б помирити їх з поляками через наших, царської величності, послів так, щоб їм той мир був надійний.

За нашим, царської величності, указом, а по чолобиттву гетьмана Богдана Хмельницького і всього Запорозького війська, наші, царської величності, великі послі, боярин і великопермський намісник, князь Борис Олександрович Репнін-Оболенський з товаришами говорили про той мир і посередництво королеві і панам раді, щоб король і пани рада заспокоїли ті чвари та помирилися з військом Запорозьким і всією Малою Руссю, також не нищили православної віри грецького закону і не забирали божих церков; не чинили їм ні в чому неволі, а постановили б із ними мир за Зборовським трактатом; ті церкви, які обернено в унію, щоб віддали назад. І коли король та пани рада те вчинять, тобто помиряться з військом Запорозьким і всією Малою Руссю та не будуть надалі чинити їм неволі у вірі і віддадуть по-колишньому їм божі церкви, то ми, великий государ, наша царська величність, задля святих божих церков православної християнської віри поступимося королівській величності тими людьми, які винуваті щодо нашого го-

сударського іменування і достойні були смертною карою, і звелимо їх віддати. Ще наші, царської величності, послы казали: «Коли короля Яна-Казимира обрано було на королівство, то на коронуванні він присягав людям духовного й мирського чину, що має захищати й остерігати різних у вірі християнських людей і аж ніяк сам не утискуватиме якусь віру, і нікому такого не попускатиме. А коли він не дотримає тої присяги, то не вимагатиме від своїх підданих вірності й послуху, і звільнення від тої клятви він ні в кого не проситиме і не прийматиме — це достеменно надруковано в його коронуванні. І він, король Ян-Казимир, не лише не остерігав і не захищав православну християнську віру, але учинив на неї злу нагінку, якої не чинять і на якусь еретичну віру. Отож він переступив свою клятву, на що присягав, а своїх підданих, православних християн, тим самим зробив від підданства вільними». І він, король Ян-Казимир, і пани рада все те поставили за ніщо і відмовили в мирі й посередництві нашим, царської величності, великим і поважним послам. І, бажаючи викоренити православну християнську віру і розорити божі церкви, пішли на них війною, ще коли були в короля наші, царської величності, послы. А коли в короля і в панів ради був у минулому 161 році ³⁷⁹ у Бересті-Литовському сейм, то в них на сеймі вирішено, щоб їм розоряти божі доми православних християнських людей грецького закону, які живуть у Короні Польській і у Великім Князівстві Литовським, аби віра грецького закону викоренилася ³⁸⁰.

І ми, великий государ, наша царська величність, бачивши з королівського боку численні неправди і порушення Вічному мирові, звелили прийняти під нашу, царської величності, високу руку гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорозьке, і всю Малу Русь з містами і землями у вічне підданство. І гетьман Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке, і вся Мала Русь присягли нам, великому государеві, і нашим государевим дітям і наслідникам, що будуть вони під нашою, царської величності, високою рукою з містами і землями у вічному підданстві. А 25 травня приїздили до нас, великого государя, піддані наші, царської величності, з нашої, царської величності, вотчини міста Києва війт Богдан Сомковський ³⁸¹ та бурмістр і райці з товариством бити чолом, щоб нам, великому государеві, тих наших підданих ударувати і закріпити та затвердити нашими государськими грамотами їхні права й привілеї, які дали їм польські королі. І ми, великий государ, наша царська величність, ударували наших підданих, міщан міста Києва, і веліли їм бути під нашою, царської величності, високою рукою по колишніх правах та привілеях, даних їм від польських королів, і ні в чому не порушувати тих прав та привілеїв. Ми, великий государ, ударовуємо їх і тим, що написано в їхньому чолобитті і в королівських привілеях, тобто, що кияни, купецькі люди, звільняються від мита, коли їздять торгувати сухим і водним шляхом; ми, великий государ, дозволили їм торгувати безмитно в наших, царської величності, черкаських ³⁸² містах також. У їхнім чолобитті і в королівських привілеях написано, що Києву дано право мати склад всіляких довізних товарів, — ми, великий государ, ударували їх тим, що веліли бути товарному складові, як і давніше, у Києві, але мито з товарів приїжджих гостей (а не з київських міщан,) ми, великий государ, указали брати на нас, великого государя. А що за королівськими привілеями з пиття (пива, меду, вина і горілки) і з харчівних товарів, з лавок, з торгу, з воскобойні, з пиварні, з перевозу через Дніпро, з гостиного двору і з ваг — з того всього київські міщани завжди давали київському воеводі по 3000 польських золотих прибутку, то й ми, великий государ, за той доход, за який раніше давали воеводі, указали київським міщанам давати по 3000 золотих у нашу, царської величності, скарбницю щорічно і безвідмовно; і тому вишеназаному доходу бути, як колись, покладеним на місто Київ й на ратушу. Ще по королівських привілеях київських міщан звільнено від ратної служби, а ще їх звільнено від кари й заборони, яку накладали київські воеводи на місто, щоб улітку вночі не світили вдома світла, — тож і в обоз хай київські міщани не ходять, а стережуть своє місто, а з вогнем сидіти увечері та вночі їм можна, але з осторогою. А що в королівських привілеях написано, що коли хто з киян оббреше кого позавіч, то той оббріханий сам оправдовується і сам від себе чинить чи покарання, чи звільнення, — ми ж, великий государ, про таких винних наказали чинити позов війтові й бурмістрові, а встановивши вину тих людей, відсилати ті позови до наших, царської величності, бояр та воевод, які будуть у Києві по нашому, царської величності, указу ³⁸³. А нашої, царської величності, отчини підданам з міста Києва бути по цій нашій государській жалуваній грамоті під нашою, царської величності, високою рукою і жити по своїх колишніх правах та привілеях вільно, без жодної неволі, у всьому так, як у нашій, государевій, жалуваній грамоті, і служити та бажати всякого добра і нам, великому государеві царю та великому князеві Олексію Михайловичу, самодержцеві всієї Великої й Малої Росії, і синові нашому, благовірному царевичу, і великому князеві Олексію Олексійовичу, і нашим государським наслідникам, і бути в усьому у нашій царській волі і послушанні, і покладатися без жодного сумніву на в усьому надійну нашу, государеву, милість. А ми, великий государ, наша царська величність, хочемо їх тримати в нашому, царської величності, ударуванні і в нагляді.

Ззначаємо, що вони, війт Сомковський з товаришами, поклали два привілеї: один короля Яна-Казимира про їхні права і всілякі вольності, даний на колишній привілеї його брата, короля польського і великого князя литовського Владислава Четвертого, в якому пом'януті привілеї колишніх польських королів на права й вольності, а другий — привілеї короля Владислава, щоб у воєнний час київським міщанам не ходити в обоз, а оберігати місто й уїзд; обидва ті привілеї за королівськими підписами й печатками. Ми, великий государ, наша царська величність, звелили дати їм списки із тих привілеїв із дячим підписом, а ті справдешні привілеї веліли записати в нашій, царської величності, скарбниці.

Дана ця наша государська жалувана грамота в нашому царському місті Москві.
Літа від створення світу 7162, місяця липня, 16-го, а від Різдва Христового 1654.

*Місце великої печатки
прес: государя царя
Олекс: Михайло:
всієї Росії самодержця.*

**Божою милістю государ і великий князь Олексій Михайлович,
самодержець усієї Великої й Малої Росії.**

Примітки до розділу VIII

- 348 Передові російські загони вийшли в похід 25 травня.
349 Дорогобуж був прикордонним містом. Польська залога покинула його, як тільки зачула про наближення російського війська.
350 Полоцьк здався 29 червня.
351 Мстиславль здобуто 20 липня.
352 Облога Смоленська почалася вже 28 червня.
353 Хан помер 20 червня.
354 Мухамед-Гірей IV. Хан з 25 серпня 1654 р.
355 Це сталося в районі річки Друти, на захід від Шклова, під Шепелевичами 24 серпня.
356 Смоленськ здався 23 вересня.
357 Новий Бихів здобуто 29 серпня.
358 Старий Бихів осаджував спершу полковник Поклонський, але невдало. Золотаренко почав облогу Старого Бихова 29 серпня, зняв облогу — з половини жовтня.
359 Прогалина в оригіналі.
360 Чичерськ здався 23 серпня.
361 Гомель здався 13 серпня.
362 Паволоцького полковника М. Богаченка.
363 Власне, хан посилав (у жовтні) посольство і до козаків, засвідчуючи, що готовий відновити союз з козаками тільки при умові, що вони розірвуть союз з Москвою.
364 Дворянин Ржевський, який привіз вимогу царя починати військові акції проти поляків, тобто рушати в похід під Луцьк.
365 Золото привіз не Ржевський, а дворянин П. Протасєв, і це було ще в червні.
366 Анастасій помер у квітні. Його мощі відкрито в 1662 р.
367 Йдеться про чолобиття, яке подала депутація киян, що складалася з вїта Б. Сомковича, бурмістра І. Ситька (Ситькова), райці, двох лавників і цехмістра С. Дядченка. Депутація прибула до Москви 25 травня і пробула там більше місяця.
368 Тобто сенат, сенатори.
369 Тобто в 1634 р.
370 *Докончальній* — що можна докінчити, завершити.
371 Київським міщанам, певне, не треба було такого детального вступу. Але тільки-но почалася війна, і російський уряд, видаючи цей документ, вважав за потрібне виправдати свою збройну акцію.
372 Тобто 1640 р.
373 Тобто 1645 р.
374 Тобто 1650 р.
375 Тобто 1652 р.
376 Тобто 1653 р.
377 Тут маємо перебільшення. Насправді поляки відшукали неточності в написанні королівських титулів і виставили їх як контрзвинувачення.
378 Тут маємо типове для того часу розмежування війська Запорозького і Малої Русі (таке розмежування робить і Величко). Послів посилали тільки від війська, представники міст звернулися до царя окремо і пізніше (перед киянами — тільки переяславці), духовенство не посилало послів узагалі, шляхта одержала підтвердження своїх прав також окремо, а селян ніхто і не думав питати.
379 Тобто 1653 р.
380 Царські ідеологи зводили боротьбу козаків з Польщею тільки в русло релігійної боротьби, зовсім ігноруючи соціальний і національний моменти (див. приміт. 133).
381 *Сомкович Б.* — київський вїт.
382 Тобто українських.
383 Київ фактично виключався з козацької юрисдикції і підлеглості: права короля переймав цар.

ЧАСТИНА ВОСЬМА

I РІК ВОСЬМИЙ ВІЙНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО Й ПОДІЙ НА УКРАЇНІ

В якій розповідається про ханське посередництво між Хмельницьким та поляками; про польський союз із ханом; про навалу поляків на Україну і розорення її; про війну Хмельницького з поляками й татарами на Дрижополі і про розгром татарських роз'їздів; про викуп татар і про промову до них Хмельницького; про листування Хмельницького з королем шведським і щасливу для шведів війну з поляками; про постановлення з ними пактів вічні і про знищення їх; про скруту поляків; заколот поляків проти шведів і сандомирське посольство до них.

Розділ I

Про відправлення від хана посла Хмельницького; про ханове посередництво з поставленими умовами; про посміховисько, з яким Хмельницький відіслав у Крим ханського посланця; про підкріплені присягою ханів союз із поляками; про рушення польських військ на Україну і про страх від того в Україні; про Богуна, який уступився перед польськими військами з Браสลавля до Умані, і про розорення поляками Забужської України; про орди, що привбули в допомогу полякам, і про їхні загони, шкідливі й полякам, і Україні; про страх у поляків від Хмельницького; про облогу Хмельницького на Дрижополі; про дводенну битву під Охматовом; про міцні тодішні морози і про відхід звідтіля Хмельницького з військом до Білої Церкви; про орди, які пішли зі здобиччю від поляків у Крим, і про інші орди, які знову до них привбули і які даремно взяли від них платіж українським ясиром; додаток про згадану Дрижопільську війну і про татарські загони, які порозгромлював на тогочасній Україні Богун, тощо.

Року від створення всього живого 7163-го, а від Різдва Господнього 1655-го, новий кримський хан увійшов, як я казав раніше, у новий союз та лігу з поляками³⁸⁴. Він був досить обдарований поляками і хотів для початку показати їм свою приязнь тим, що відіб'є Хмельницького від московського союзу і через своє посередництво примирить та поверне його в колишнє підданство до польського короля. Але те його посередництво було брутальне, непоштиве й повне дурноти³⁸⁵, отож нічого він тим не зискав і його посланця³⁸⁶ було відправлено до Криму з самим посміховиськом. Те ханське посередництво з його умовами було таке.

Відправивши з Криму згаданого вже посла Хмельницького³⁸⁷, він, новий хан, послав з ним до Хмельницького й нарочного свого посланця з листом, де пропонував Хмельницькому піддатися, як перше було, до союзу з Короною Польською, зобов'язуючись поєднати його з королем на таких умовах:

1. Щоб Хмельницький зразу ж відступився від Москви і пішов з усім козацьким військом і з ним, ханом, на неї, видавши спершу старшину та інших московських офіцерів³⁸⁸;
2. Щоб, приєднавшись до короля, не знав уперед від нього ніякого пана³⁸⁹;
3. Щоб дозволив і допоміг прийти на Україну вигнаній із неї шляхті;
4. Щоб Хмельницький не мав більше десяти тисяч реєстрових козаків³⁹⁰.

А коли б Хмельницький не захотів того вчинити, то хан з усіма ордами має нині ж на нього наступати і зганьбити його ім'я перед народами³⁹¹.

Виправивши такого посла до Хмельницького і присягнувши, згідно з магометанським звичаєм, на учинених з поляками пактах, хан послав про це звістку й до Польщі. Гетьман же польський, одержавши досетменне звідомлення про затвердження ханською присягою союзу із поляками, зараз-таки рушив з усім польським військом, числом у шістдесят тисяч³⁹², на Україну — прислав ще до того три тисячі свого війська й волоський господар. Прочувши про такий наступ польських військ, поїняли Україну великі печаль і страх. Браславський полковник і добрий кавалер Богун, якого Хмельницький поставив був у Браславлі на сторожі з трьома полками козацького війська³⁹³, почув про нерівне для себе число польського війська і виступив із Браславля до Умані³⁹⁴, а поляки, ввійшовши в Україну, без жодного пошанівку сплюндрували дощенту вогнем і мечем Немирів, Кальник і Бушу³⁹⁵ з людьми, які там були, а князь Дмит-

ро Вишневецький в іншому місці вирубував до решти Демівку³⁹⁶. Наповнена таким страхом, Україна легко вже визнавала, що підвладна та слухняна полякам, окрім однієї Умані, туди польські війська самі не зважилися підступити. Вони жили місяць і більше на всебагатих українських квартирах, що вже не могли оборонятися, і відпочивали, чекаючи до себе ординських військ, які обіцяв прислати їм хан.

Татари з'єдналися з поляками біля Умані, на чолі їх стояв син померлого хана³⁹⁷, а числом їх було сорок тисяч³⁹⁸. Однак вони дбали не так про польські, як про власні інтереси, і розіслали по Україні аж до Дніпра свої зағони по ясир і здобич, залишивши в польськiм обозі кіш із меншою частиною орди³⁹⁹. Це полякам терпіти було тяжко, але мусили, і, не дожидаючись повернення тих зағонів, рушили з ордою, що була при них, до Умані⁴⁰⁰. Тим часом поляки одержали звістку, що Хмельницький прийшов з двадцяти-трьохтисячним козацьким військом під Охматів на оборону розореної України від поляків, і це викликало серед них чималий страх. Однак польський гетьман, не траплячи військового духу, залишив біля Умані свій обоз, наказавши йому йти вслід за собою, а сам кінно, налегці рушив з ордою проти Хмельницького вперед. Він напав на нього несподівано в чистому полі за чотири верстви⁴⁰¹ від Охматова, в долині тамтешньої річки, яку зовуть Бави⁴⁰², й урвав з його обозу чималу частку з двадцятьма двома гарматами. Але коли лядське й татарське військо впало було, як муха на мед, на той обоз за здобиччу, Хмельницький вмить упорядкував свої лави і почав від свого обозу міцно разити поляків із гармат і дрібною зброєю. З іншого боку прибув туди від Умані зі значною частиною свого війська й Богун і несподівано вдарив із тилу на поляків та орду⁴⁰³, завдавши їм значного ушкодження, бо поклав там трупом близько трьох тисяч воюючих, відгромив та повернув назад урваний від Хмельницького обоз із гарматами.

Поляки й татари були застрашені й роздрознені несподіваною сутичкою з Богуном та поразкою від нього і кинули на Богуна всю свою силу. Але при Богунові військо було дуже справне і навчене, отож ляхи й орда не змогли його швидко ковтонути, а Хмельницький тоді міцно вдарив із тилу на поляків та орду своєю кіннотою і, завдавши їм удвоє більший, ніж Богун, ушкодження, з'єднався з Богуном, хоч поляки аж ніяк не хотіли того допустити. Поки ж поляки з ордою впорядковували після цього розгрому свої лави, Хмельницький устиг повернутися за перемогою до свого обозу. Він побачив однак, що поляки у своїй воєнній завзятості не слабшають і чекають від Умані своєї піхоти й гармат, тим-то мусив там-таки, серед чистого поля, яке раніше звалось Бави, а відтоді прозване Дрижополем (це за чотири верстви, як вище сказано, від містечок Охматова й Вороного), стати обозом разом із Москвою, а було там їх разом із їхнім вождем Василем Борисовичем Шереметом п'ять полків⁴⁰⁴ — інше московське й козацьке військо стояло тоді наготові близько Білої Церкви з князями та боярами московськими Трубецьким, Долгоруким і Бутурлінін⁴⁰⁵. А коли наспів з піхотою й гарматами польський обоз, поляки облягли Хмельницького докруг і почали штурмувати зусібіч його обоз і бити з гармат — Хмельницький же стріляв із гармат та мушкетів навзаєм. Саме тоді три чи чотири тисячі доброї прусської піхоти⁴⁰⁶, що була з мідними щитами, прагнучи відзначитися перед інших жовнірів та досягти слави, не знаючи однак козацького доброго серця й лицарства, пішли осліп на обоз Хмельницького, і їм, прикритим мідяними щитами, мушкетний вогонь мало що міг нашкодити. Але сила їхня була поскоромлена дробом із гармат, усіх же інших, які вперто дійшли до самого обозу Хмельницького, козаки, спішившись, викололи списами разом з їхніми начальниками й офіцерами дощенту, хіба що врятувався той, хто повернувся був до польського обозу раніше.

Ця битва поляків із Хмельницьким тяглася на Охматівським Дрижополі два дні⁴⁰⁷. Стояли тоді міцні й сильні морози, і через них упало зобабіч більше п'ятнадцяти тисяч війська⁴⁰⁸, а лядської піхоти при гарматах мало що й лишилося — тільки рештки, що вціліли після розгрому згаданої прусської піхоти і після описаних наїздів Богуна й Хмельницького, коли було побито чимало ляхів і татар. Після того, наступної ночі, уваживши, що стояти в сильні тодішні морози обозом у полі, битися та чекати на ще тіснішу облогу від поляків і татар важко й не годиться, Хмельницький, належно прибравшись із обозом та військами, рушив назад до Білої Церкви⁴⁰⁹, а, пробившись через лядський і татарський обоз, досяг Білої Церкви вже без жодної перепони від поляків та орди. Тут поблизу стояли, як вище зазначалося, готові козацькі й московські війська, з'єднавшись із якими, Хмельницький знову здобувся на добрі помисли, готувався на війну проти поляків і татар і приглядався, чи не готуються вони на нього також. Але одні татарські зағони, не повертаючись до лядського обозу, пішли з полонянами до Криму, а інші, також з полонянами, прибули до обозу вже після тієї дрижопільської розправи. А коли польський гетьман дорікнув їхній старшині, складаючи на них вину, що свавільно роз'їхалися від обозу за своїми промислами й здобиччями, не пильнуючи військової справи, то татари від того гетьманського слова розгнівалися і рушили всі з набраним в Україні добром від поляків до Криму⁴¹⁰. Однак замість цієї орди, що відійшла в Крим, прибула до поляків чималим числом інша орда, на чолі з мурзою Мегмет-Гіреєм⁴¹¹, і почала упоминатися в поляків, щоб зараз-таки або йшли з ними воювати козаків⁴¹², або дозволили їм за їхній труд брати на Україні ясир. Поляки ж під час описаної Дрижопільської війни одні були вибиті козаками, другі вимерзли, треті були поранені, четверті терпіли велику нужду і не мали коней — вони аж ніяк не могли відбивати далі воєнних дій разом із свіжими ордами і йти в середину України до Дніпра. Через це вони таки дозволили татарам у нагороду їхнього неробського й некорисного полякам труду брати по Україні ясир, а самі зволили розкластися до певного часу на спочинок по квартирах. Хмельницький також не настував більше на поляків тієї зими і дав їм і всьому війську вільно відпочити.

Король Ян-Казимир не гадав був вести ту Дрижопільську війну з козаками — стояла тоді міцна зима

з сильними морозами, а король хотів, по-перше, щоб його, за певний час зменшене і втомлене від минулих воєн, військо відпочило, він налагодив би тоді військовий апарат, а, по-друге, побачивши, що Хмельницький розбратався з татарами, і поставивши з ними союз, він уважив, що мав певний виграш над Хмельницьким. Але гетьмани та інші польські пани інакше тлумачили той королівський намір і були раді змозі вести спільні з ордою військові дії. Отож вони мало дбали про королівський на те дозвіл, не без відома його величності догоджаючи насамперед власній упертості, і рушили з польськими військами на розор України і знищення імені Хмельницького. Про те, як вони зашкодили Україні, а разом з нею й собі, і як розправилися в Дрижополі з Хмельницьким, я був оповів досить докладно, але хочу ще те тут докласти, що Хмельницького й насправді ледве не докінчили на Дрижополі, бо він не сподівався такого численного польського війська і не гадав, що приспіє на той час орда на допомогу полякам. Він про те не подумав і вихопився був з малим числом, тільки двадцять п'ять тисяч⁴¹³, свого й московського війська, як вище означалося, сподіваючись розправитися з поляками і з тим військом, що мав. Але коли, над свої сподіванки, був огорнений на Дрижополі стома тисячами з лишком польського й ординського війська⁴¹⁴, мусив, даючи війську відсіч, упріти, а тоді добре відчуті тодішні морози. І коли б не приспів від Умані Богун із своїм військом (від Умані до Охматова й Дрижополя шість миль відстані), який значно йому допоміг, як вище сказано, то невідомо, чи зміг би Хмельницький оборонити свою і свого війська цілість від сильного ворожого наступу.

Коли Хмельницький дістався зі своїм військом від Дрижополя до Білої Церкви, він почув, що до поляків прибула нова орда і що поляки дозволили в нагороду її неробського труда брати на Україні ясир. Отож, запобігаючи цьому лихові, він зараз-таки виправив доброго вояка, браславського полковника Богуна з десятьма тисячами свіжого доброго козацького війська проти татарських загонів, що пороз'їжджалися по Україні набирати ясир. Богун, знаючи всі тамтешні українські шляхи, подався зі своїм військом від Білої Церкви на певні місця, щоб там перейняти татарські загоны, які мали повертатися з ясиром. Ці загоны поверталися поодиноці зі своїми здобичами й користями від Чуднова, Котельні, Кодні, Кормина та інших дальших тамтешніх місць, прямуючи до свого коша, що був біля Вороного й Умані. Вони несподівано впали в Богунову сіті, і, хоч їм у промислі раніше щастило, наспіла їх тут лиха година, бо не лише втратили всі здобичі, але й самі чи були порубані, чи дісталися козакам у полон — з восьми з половиною тисяч (за свідченням тодішніх «язиків») приволоклося їх до коша заледве п'ятсот. Вісім тисяч татар не уникло Богунових рук, а з них дві тисячі п'ятдесят шість узято було живцем і припроваджено до Хмельницького у Білу Церкву⁴¹⁵. З цього числа Хмельницький зараз-таки відіслав у Москву п'ятсот татар для подарунку його царській пресвітлій величності, п'ятдесят вибрав собі, а інших віддав Богунові та його війську. Решта татарських загонів, які були біля Полонного й далі, повернули до свого коша цілі, зі всіма своїми користями, бо там не було кому їх гамувати й громити. А поляки, віддавши над християнське сумління своїх невинних людей у бусурманську неволю, самі висиплялися по кватирях з дрижопільського похмілля⁴¹⁶.

Примітки до розділу I

384 Це було ще наприкінці минулого року.

385 Лист хана, датований 8 жовтня 1654 р., не мав у собі тої брутальності і непоштивості, що про неї пише Величко. Його тон був, правда, категоричний, але вимога одна — розірвати союз із Москвою.

386 Тохтамиш-ага. Він привіз листа й від Карач-бея.

387 Посол М. Богаченко повернувся в жовтні.

388 У листі не говорилося нічого про видачу офіцерів.

389 Питання не стояло так категорично. Більше того, висловлювалася обіцянка, коли козаки розірвуть з Москвою, а поляки почнуть війну, татари розірвуть з поляками.

390 Пункти 3 і 4 вигадані. В ханському листі про це не було ні слова.

391 Хан погрожував, коли Хмельницький не поступиться, втягти у війну угорців, мунтян та волохів.

392 Гетьман Потоцький почав наступати на Україну ще в жовтні 1654 р. Поляки мали 20 тисяч кінноти і 8 тисяч піхоти.

393 Богун мав 12 тисяч козаків.

394 Козаки дали полякам у Брацлаві битву, яка тривала тиждень, після чого поляки відступили до Умані. На чолі козаків стояв наказний гетьман, військовий осавул В. Тимоленко, який загинув при облозі Брацлава, на його місце став прилуцький полковник Я. Воронченко. Але Богун був тут.

395 Облога Буші почалася 28 листопада, закінчилася 30 листопада. З українського боку було тут багато жертв — це одна з трагічних сторінок у житті українського народу. Про облогу Буші написав відому повість М. Старицький.

396 Князь Вишневецький почав свою каральну акцію 29 грудня. Демівка впала 5—8 січня. Її брав не сам князь, а велике польське військо на чолі з польним гетьманом С. Лянцкоронським. Поляки вирізали місто, хоч підступно проголосили помилування.

397 Менглі-Гірей, але він був підлітком, і орду вів Каммабет-мурза. Вони прийшли 6 січня під Шаргород, де була головна квартира коронного гетьмана.

398 Інші дані — 30 тисяч.

399 Татари домовлялися з поляками не брати ясир. Вони пішли в загоны пізніше — після Умані.

400 Спершу пішли поляки, а за ними татари. Вони підійшли під Умань 24 січня. Пробували військового щастя, але невдало.

401 Дві версти. Це сталося вночі 29 січня.

402 Інша назва — Багва.

403 Чи був Богун на Дрижополі — невідомо. Принаймні на початку битви нема даних про прихід козацького підкріплення.

Взагалі опис цієї баталії нагадує пізнішу, під Охматовом, куди Хмельницький пішов табором, рушивши з Дрижополя в лоб полякам. Відомо, що під Охматів прийшли до Хмельницького нові значні сили і включилися в бій. Орда тоді участі в січі не брала, казали, що Хмельницький підкупив Каммабет-мурзу. Біля Охматова поляки понесли великі втрати.

404 Російське військо в основному загинуло на Дрижополі. Воно не витримало першого польського удару і впало в числі 9 тисяч чоловік.

405 Російськими військами коло Білої Церкви командував лише Бутурлін.

406 Звісток про німецьку піхоту інші джерела не дають, але це не виключає описаної події. До цього факту маємо збоку припис Величка: «Зорка».

407 30 і 31 січня.

408 Збоку припис Величка: «Твардовський, лист 131».

409 Рушив до Охматова, де був сильний бій (див. приміт. 403). Після того Хмельницький пішов до Тетієва і Білої Церкви.

410 Татари таки дочекалися приходу нової орди, а поки що вибирали ясир. Від'їхали вони всі в кінці березня.

411 Нова орда прийшла на початку березня. Війська було 120—150 тисяч, хоч, може, це число перебільшене. На чолі татар стояв Калга-солтан.

412 Власне, воювати з козаками татари не хотіли, хоч, може, й робили таку пропозицію, щоб домогтися ясиру; тоді не відбулося остаточного розриву з козаками. Татари зайнялися грабунком Брацлавщини, примусивши поляків здобувати для них укріплені замки, які ще трималися,— татари, як відомо, міст не вміли здобувати. Польське військо і справді було виснажене, але військових акцій не припиняло.

413 Поляки вважали, що українського війська було 60 тисяч, може, це було й перебільшенням. Величкова цифра, мабуть, ближча до правди.

414 Див. приміт. 392 і 398. Орда, крім того, майже не брала участі в битві.

415 Дані про розгром татар Богуном іншими джерелами не підтверджуються. Однак знаємо, що деякі татарські ватаги було гровлено,— факт цей, врешті, не суперечить ходові подій.

416 Насправді поляки допомагали татарам вибирати ясир. Так вони взяли приступом м. Кішинець і видали татарам 10 тисяч обложених. Поляки вели збройну акцію і проти козаків: напали на роз'їзд Золотаренка і Зеленецького і мали бій коло Манківки (Марківки) з Богуном і Зеленецьким. Були й інші сутички. Самі поляки хвалилися, що за зиму знищили 50 міст, татари знищили 270 міст, вигнавши до Криму сотні тисяч ясиру і подушивши на дорогах тисячі немовлят. Зруйновано було понад тисячу церков. Взагалі край поляки з татарами сплюндрували майже цілковито.

Розділ II

Про татар, що викупилися з неволі від Хмельницького; про мову Хмельницького до них, щоб переповіли те кримським начальникам; про їхній жаль, що розбратилися з козаками й побраталися з поляками.

Виходячи з Чигрина на Дрижопільську війну, Хмельницький сказав татарам, яких полонено було під Межигором у минулий 1654 рік і що були в нього в неволі (було їх п'ятсот одинадцять чоловік), щоб вони доставили за себе потрібний викуп і доправили його з Криму в Чигрин за шість тижнів, а хто з них не захоче того вчинити, той відішлеться у Москву. Татари, почувши це, здригнулися зі страху, що потраплять у московську неволю, і зараз учинили з Хмельницьким за себе торг, у якому одинадцять згаданих уже мурз і начальників мали дати по дві тисячі талярів, а всі інші п'ятсот татар згодилися дати за себе по триста талярів відкупу. А щоб привезти ті гроші, відпустили в Крим зі своєю порукою і за дозволом Хмельницького п'ятдесят рядових татар і двох мурз. І поки Хмельницький прибув у Чигрин після Дрижопільської розправи, ті всі гроші на відкуп було вже припроваджено з Криму до Чигрина, оскільки татарам, які збагатилися тоді від численних українських та польських здобичей, ту суму для викупу зібрати було неважко. Коли ж Хмельницький після Дрижопільської війни і після розгрому Богуном татарських загонів прибув із новонабраними татарами до Чигрина, то забрав від перших згаданих уже татарських невольників увесь відкуп і відпустив їх усіх у Крим, сказавши, щоб швидко привезли викуп і за решту татар, яких піймав Богун, числом п'ятдесят чоловік, згідно торгу, учиненого з ним, по вісімсот талярів за кожного. Це було за кілька тижнів виконано, і визначену суму припроваджено з Криму за тих п'ятдесят чоловік. Забравши цей викуп, Хмельницький відпустив і цих татар, наказавши переказати ханові та іншим своїм начальникам у Криму, аби вони взагалі не допомагали воювати полякам із козаками, а якщо не послухають того, то й він, Хмельницький, прибравшись із козацьким військом та іншими помічниками, подбає, з божою поміччю, навідати їх у Криму і розвинути свої християнські хоругви посеред Бакчисарая, Козлова, Кефи та інших кримських міст та замків.

Коли відкуплені від Хмельницького й відпущені татари розголосили це в Криму, тоді в усіх дуже змі'якшилися серця і притупилося жало їхньої відваги на козаків — татари почали вельми нарікати на

старого вмерлого хана, котрий учинив з козаками розбрат, і скреготали зубами на нового хана, котрий побратався з поляками, виставляючи йому перед очі ущербок своєї кримської сили, учинений їм двічі від Хмельницького,— такого-бо ущербку не мали вони від поляків при Хмельницькому і за сім літ у всіх із ними битвах⁴¹⁷.

Примітки до розділу II

⁴¹⁷ Невдоволення частини татар проти хана було результатом блокади Хмельницьким Криму з долу і з моря при допомозі запорожців, донців і калмиків.

Розділ III

Про шкідливе для поляків листування і про обмін подарунками між Хмельницьким і шведським королем Густавом.

Ще після війни на Батозі, щасливо відправлений 1652 року, Хмельницький, полонивши двох шведських капітанів, які були в лядській піхоті, відпустив їх до Швеції, написавши через них до шведського короля Густава листа з порадою й пропозицією, щоб той почав війну проти поляків, оскільки вони завдяки йому, Хмельницькому, лишилися зовсім обезсилені й винищені⁴¹⁸. Це саме повторно він зробив і після дрижопільського справунку через шведського капітана й поручника, полонених на Дрижополі з числа вибитої прусської щитоносної піхоти. Хмельницький відпустив їх до шведського короля з такою ж листовною і словесною порадою, з якою відпровадив був двох перших капітанів. Але, перш ніж відпустити, як отих перших, так і цих, других, шведських офіцерів до Швеції, Хмельницький відібрав від них присягу в тому, що вони будуть вдячні за його ласку, адже звільняє їх з неволі і відпускає додому з таким відпуском, через який вони можуть сподіватися віднайти бажане собі — ласку й увагу свого пана, шведського короля. За це вони мали справити те посольство без жодної похибки, ретельно донести своєму панові і дати Хмельницькому відповідь. Так вони й учинили, бо коли прибули до Стокгольма, то подали листа від Хмельницького своєму королеві і переказали все, що велів Хмельницький, словесно.

Король був дуже вдячний за той повторний відгук Хмельницького й на його приязнь, оскільки мав до поляків свої певні й значні претензії, але на перший відгук Хмельницького був змовчав і не дав відповіді, однак пильно наказав своїм генералам і провінційним губернаторам ретельно споряджати військову амуніцію, збирати й оглядати військовий люд⁴¹⁹. А після повторного нагаду Хмельницького і відгуку до нього король виправив до Хмельницького зі значними подарунками (сукон, матерій і срібно-золотих посудин на одинадцять тисяч золотих доброї литовської лічби) у посольстві генерал-майора Вільгельма Карлуса⁴²⁰, наказавши йому добиратися від Риги через Курляндію, Литву і Полісся в Київ до Хмельницького купецьким чином і по дорозі якнайретельніше дізнаватися, а особливо розпитати Хмельницького про всі польські дії і привезти з собою про те швидке донесення. Той посланець, генерал-майор, діючи за наукою свого пана, прибув щасливо в Чигрин до Хмельницького, і, віддавши йому королівського листа, подякував за подвійні листовні до його короля відозви, і вручив при цьому королівські дарунки, які Хмельницький удачно прийняв, дуже владуваний на таку королівську ласку й прихильність до себе. Він, затримавши на тиждень цього посланця, генерал-майора, біля себе, щодня влаштовував на його честь розкішні бенкети, а потім чесно його відправив, щедро обдарувавши, з подячним листом до короля за прислані собі дарунки, відсилаючи королеві через того ж генерала навзаєм і свої дарунки — трьох виборних турецьких коней, куплених по триста талярів⁴²¹, одного з них, із турецьким срібнооправним і сутозолотим сідлом, з подушкою, платом і чапраком, тягненим на кривавому оксамиті і пишно гаптованим золотом, а також з турецькою багатою сутозолотою збруєю; крім того, три вельми коштовні янчарки, куплені по півтора талярів, з трьома буйволовими янчарськими рогами, дуже майстерно оправленими в позолочене срібло, з трьома шабельтасами⁴²² й козацькими кулечницями, обтягненими вишневим оксамитом і чудово гаптованими золотом та перлами. До цього Хмельницький учинив ще й докладне донесення шведському королеві про становище й дії поляків і про всі битви та польські поразки у різних місцях від нього протягом восьми років і про крайнє змалення польської сили.

Отой посланець, генерал-майор, від'їхав від Хмельницького і, діставшись своєї землі купецьким чином, став перед лицем свого пана, шведського короля. Він вручив подарунки Хмельницького, які були

там удачно прийняті як дивовижа, а коли подав донесення Хмельницького про стан Польщі, то відразу збудив шведського короля почати війну з поляками⁴²³. Ця війна буде тут коротко переоповіdana.

Примітки до розділу III

⁴¹⁸ Тут помилка. В 1652 р. шведською королевою була Крістіна. Карл-Густав X став королем Швеції в 1654 р. Хмельницький ще 1654 р. адресує свої листи на королеву. Про початок зносин Хмельницького зі Швецією знаємо мало, хіба слова гетьмана до російських послів, що в нього дружба з шведським королем давня, більше як шість років,— це говорилося в 1657 р. Просячи 1655 р. перепустити через російську територію шведського посла Данила, Хмельницький каже про чотири роки зносин зі Шведською державою.

⁴²¹ Дослідники вважають, що ціни коней подані тут надто високими.

⁴²² Шабельтаси — португяє.

⁴²³ Див. приміт. 419.

Розділ IV

Про дії Хмельницького та його військ; про Виговського, який був з козацькими військами на Волині; про поляків, які тоді притихли; про взяття Москвою й козаками Вільня; про забиття під Биховом Золотаренка.

Запаливши такими діями й листами своїми, як вище показано, шведського короля Густава на поляків і не пригасивши й свого на них пломеню, Хмельницький роззирався довкруг і не рушав із військом з Чигрина⁴²⁴. Однак для більшої безпеки він стягнув сюди козацькі війська і звелів їм стояти в обозі все літо разом з московськими козаками, про яких я вже згадував, присланими числом двадцять п'ять тисяч на допомогу Хмельницькому,— вони стояли в полі біля Білої Церкви й Павлочч⁴²⁵. Для військових же дій з поляками, які порушили Жванецький мир і поклали початок війни розором України й дрижопільським наступом, він виправив із козацьким військом, числом у двадцять дві тисячі, Данила Виговського, який успішно струснув усю Волинь з її містами та Люблін⁴²⁶, і, позабиравши там без жодного спротиву від поляків численні користи й скарби, повернув на Україну⁴²⁷ з усім військом цілий,— це було перед пилипівським говінням⁴²⁸. Поляки ж після того дрижопільського справунку, перезимувавши на українських квартирах понад Бугом, либонь, хотіли за своїм наміром іти на Хмельницького посполитим рушенням, але, відчувши, як на них війнуло холодним вітром із Швеції, дали Хмельницькому спокій і роз'їхалися по своїх домівках, навіть не важачись дати якусь відсіч вищезгаданому Виговському, хоч і бачили, що їхня Волинська держава розорується й спустошується. Вони-бо відчували більшу для себе шкоду, яка надходила від шведів, і через це мало дбали про меншу, що її чинили на Волині козаки.

Московські війська з козацькими розорили були в минулому 1654 році Литовське князівство і там-таки в Литві, біля Дубравни, й зазимували. Навесні, вже в 1655 році, вони знову почали свій наступ на Литву, прийшли під столичне велике й славне місто Вільню і за короткий час здобули його, вибивши в ньому значне число люду, який там оборонявся⁴²⁹. Вони забрали відтіля превеликі багатства й скарби і, зоставивши в ньому свою значну залогу, повернули назад до своїх кордонів та домівок. При цьому поверненні від Вільня Золотаренко [...] ⁴³⁰ з козацьким військом знову досяг Старого Бихова і спробував свого щастя, щоб добути його, але знайшов тут собі біду і смерть від бихівської кулі, що прилетіла на нього⁴³¹. У коротких козацьких літописах оповідається й показується, що при взятті Вільня був присутній сам великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, самодержець усієї Росії. Німецький історик Пуфендорфій свідчить, що Вільню взяли в 1653 році чи в 4-му, але так не може бути, краще тут вірити своїм руським літописним запискам, які, як вище показано, той рік, коли взято Вільню, засвідчують.

Примітки до розділу IV

⁴²⁴ Після опису Дрижопільської битви дані Величка стають поверховішими й неточними. Хмельницький не тільки в цей рік залишив Чигирин, але й вів великі військові акції. Вже 8 травня він вирушив з Чигирин до Корсуня. Восени відбувся відомий похід Хмельницького з українським та російським військом проти поляків, було обложено Львів. Під час цього походу під Городком, 29 вересня, побито польське військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким. Після того Хмельницький вів бої з кримським ханом, які закінчилися трактатом під Єзерною (Озерним), в кінці листопада військо Хмельницького почало відступати на Україну.

425 Російським військом командували Бутурлін та Ромодановський. Це військо зійшлося з українським біля Білої Церкви на початку липня.

426 Люблін було взято у жовтні 1655 р.

427 До Хмельницького під Львів.

428 Перед Різдвяним постом, який починався 14 листопада (за ст. ст.).

429 Вільно було здобуто в липні 1655 р. 29 липня була битва, 31 — цар в'їхав у Вільно.

430 Прогалина в тексті.

431 Золотаренко вернувся до облоги Старого Бихова ще від Могилева. Почав облогу 10 травня, але міста не взяв. Після того пробувало взяти його московське військо — і теж невдало. Вже після взяття Вільна Старий Бихів обложив князь Трубецькой, а тоді знову Золотаренко, який загинув у грудні 1655 р.

Розділ V

Про початок шведської війни на поляків і про Вітембергову першість у ній; про зганьблення великополяків під Устям і про постановленні там трактат з Вітембергом; про незадоволення тим трактатом великополяни⁴³²; про Вітембергове прив'язання до Познані і про непоштивість там його і його війська; прив'язання до Гнезна шведського короля і про його непоштивість; про об'єднання його під Коніном із Вітембергом і про підтвердження Устенського трактату з великополянами; про посланця польського короля до короля шведського і про більшу схильність його щодо умов примирення; про польського короля, який спробував щастя проти шведів і втік до Кракова; про його військо, яке зробило те саме й загубило свої обозові тяжарі; про московські й козацькі війська, які повернулися назад од Вільня; про прив'язання до Вільня шведів і про віддання Литви у шведську протекцію; про втечу з Кракова до Шльонська польського короля; про здобуття шведами Кракова і про віддання Кракова шведам на поставлені тоді умови, а також про впокорення перед шведами близьких до Кракова воєводств та кварціального війська.

Король шведський Кароль-Густав хоча здавна мав певні свої претензії до поляків за образу, що вони завдали Короні Шведській⁴³³, але був застрашений колишніми польськими перемогами і не смів розірвати встановленого з ними миру й почати війну, жереб щастя якої ще невідомо кому випаде. Але коли Хмельницький завдав йому охоти і досконало звідомив про всі польські дії, він став як лев, готовий до ловів, і завчасно, за тими ж порадами Хмельницького⁴³⁴, приготував військо й військову амуніцію і почав відтак свою війну проти поляків.

Спершу він виправив від своєї столиці Стокгольма у Померанію⁴³⁵ шведські кораблі з десятьма тисячами війська⁴³⁶, на чолі яких поставив свого генерала Вітемберга. Той генерал приплив до Щетіна⁴³⁷ і, якнайшвидше спорядившись в обоз, хутко рушив від Щетіна в середину Великої Польщі, прямуючи до Познані та Гнезна. Великополяни також завчасно провідали про той Вітембергів марш на себе і, зібравши у військовий обоз близько тридцяти тисяч війська, рушили проти Вітемберга. Але Вітемберг дав їм (а вони мали поміж себе незгоду) під Устям бій і переміг їх, схиливши до трактату з такими умовами:

1. Що поляки відтепер⁴³⁸ повинні мати собі за пана і протектора не польського, але шведського короля; король же шведський має зберегти цілими й непорушними всі їхні колишні старожитні права й вольності;

2. Релігія їхня має бути збережена нерушно⁴³⁹;

3. Шляхетські міста й села мають бути вільні й недоторкані від поборів, всіляких напастей і грабінництва з боку жовнірів, а в королівських та духовних добрах побори й годівля шведського війська на час їхніх переходів та маршів мають бути такі, як були перед очим;

4. Столичні міста Познань, Каліш і всі королівські міста, а також побори, мита й прибутки, які з них належать, мають іти шведському королеві, і він вільний чинити з ними, як зізволить;

5. Шляхта, яка захоче лишитися при шведському королеві і при Вітембергові, а яка захоче бути при польському королеві, хай про те зголосить⁴⁴⁰.

Цього всього дотримуватиметься цілком для великополяни після свого прибуття в Польщу шведський король і зволить це потвердити.

ВітеMBERг підписав ці умови від імені свого короля, і приклали на тих пактах руки найпередніші великопольські начальники⁴⁴¹. Але коли поляки повернули від ВітеMBERга у свій обоз, багато хто із шляхти побачив себе у кривому світлі і почав невдоволитися, що вони піддалися отак у шведську протекцію і відступили від власного свого пана, польського короля. Генерал же ВітеMBERг послав про такий свій успіх звістку до свого пана, а сам із військом рушив до Познані⁴⁴². Прибувши сюди, він залишив своє військо за містом, а сам зі старшиною в'їхав до Познані і, проживши там кілька днів, наказав тамтешнім міщанам скласти від себе на відкуп значну суму. Потім, виїхавши з Познані, розклався коло неї зі своїм військом, значно обтяжуючи й розоряючи тамтешніх мешканців, що суперечило поставленому під Устям трактату⁴⁴³.

Невзабарі після того, одержавши від ВітеMBERга добру звістку, рушив від Щетіна з дванадцятьма тисячами свого війська й сам король Густав⁴⁴⁴. Він прибув до Гнезна і звелів тамтешньому духовенству скласти для себе значну суму, якої не змогли скласти, бо не було готових грошей. Тоді король без жодного пошанівку звелів позабирати собі давні костельні скарби й депозити⁴⁴⁵. Після того він рушив від Гнезна до Коніна, а прибувши туди, з'єднався з ВітеMBERгом і потвердив ВітеMBERговий трактат із великопольянами, складений під Устям. У цей час від польського короля прибув посол, якийсь Пріємський⁴⁴⁶. Він, віддавши королевого листа, своєю власною мовою зм'якшив був Густавове серце щодо трактату й миру з польським королем і, одержавши швидко письмову відповідь, поїхав назад. Однак король польський Ян-Казимир, вислухавши шведську відповідь і звіт свого посла Пріємського, не схилився до миру⁴⁴⁷, а рушив сам із набраним військом на війну проти шведа. Він зійшовся у певному місці зі шведським військом⁴⁴⁸, та не витримав його натиску й налегці відійшов до Кракова⁴⁴⁹. Військо його після цього ще кілька разів пробувало змагатися зі шведами, але не могло вистояти проти них і роз'їхалося — одні врзнібіч, а інші за королем до Кракова, залишивши на користь шведам численні свої обозові тяжарі та припаси.

Коли з Вільня відійшли московські й козацькі війська, приспів туди якийсь шведський вождь із військом⁴⁵⁰, перед яким московська залога вийшла з Вільня також і потягла до Смоленська. Гетьман же литовський⁴⁵¹ з іншими начальниками й литовською шляхтою, бачивши своє ущемлення й розор від московської сили, сподіваючись від неї ще більшого і не маючи жодної надії одержати якусь допомогу від Корони Польської, що була вже на краю загибелі, піддався під шведську оборону, протекцію та вічну згоду, розірвавши й навіки відкинувши колишній міцний союз із поляками⁴⁵².

Король шведський, побачивши увіч ворожість і несхильність до миру польського короля, пішов за ним услід до Кракова. Король же польський, дізнавшись про це і не будучи впевненим, що лишиться цілий, відразу рушив зі своїм двором із Кракова до Шльонська⁴⁵³ під цісаревий захист, полишивши на чолі війська, що мало обороняти Краків, Чернецького і якогось Вольфа⁴⁵⁴. А король шведський, прийшовши зі всім військом під Краків і заставши спалене передмістя, послав вимогу через свого трубача, щоб поляки не допускали розору міста і самохітно схилилися перед ним. Відповідаючи на це, Чернецький з іншими попросив для роздуму чотирнадцять днів королівського строку⁴⁵⁵, але король Густав не дозволив ані найменшого строку для роздумів і звелів бомбардувати Краків зусібіч, мури його й високі будинки ломити з великих гармат, а всі будинкові склепіння, аж до самих підземних підвалів та сховищ, пробивати й руйнувати великими бомбами. Побачивши це, краківські обложенці наповнилися страхом і відчаєм, тим більше, що не сподівалися нізвідкіля собі допомоги, оскільки прочули вже, що й гетьмани їхні з військами були під Городком так само, як на Батозі, рознесені вщент від Москви та козаків⁴⁵⁶. Отож вони схилилися до миру зі шведами на таких умовах⁴⁵⁷:

1. Релігія католицька, як була раніше, так незмінно й має залишитися;

2. Костели й кляштори з їхніми колеґіями, правами, ґрунтами, свободами й прерогативами⁴⁵⁸ всього духовенства не будуть ні від жодного жовніра потурбовані і не матимуть ні кінних, ані всяких інших постой, хіба що в разі крайньої потреби, коли без цього місця не можна обійтися; взагалі, всі спокійно собі житимуть, коли пристойно і скромно розійдуться по домівках, лишаючись у вічнім підданстві шведського короля і нічого проти нього не замислюючи; з добра свого віддадуть податки, які здадуться слухними для всього загалу і будуть ухвалені сеймами;

3. Краківська старшина й шляхта, що тут замкнулася, залишиться цілком зі своїми речами вільна, зберігатимуться їм повинності, місця, уряди і всі достойності, що їх вони мають тепер; записуватимуть у земські міські книги і судитимуть всілякі суди за старожитніми звичаями — все це здійснено відразу ж по встановленню цих трактатів; лише всі вони, поляки, повинні бути вірними Короні Шведській;

4. Коли комусь захотілося б вийти для прожиття до іншої країни з польських меж, то це вільно йому вчинити, розпродавши свої маєтки в Польщі;

5. Місто Краків і всі в ньому громадяни різного стану цілком залишаються при своїх привілеях та вольностях, що їх дали їм старожитні королі;

6. Осібно Краківська академія залишиться цілком і нерушно при своїй величчі, правах, прерогативі і давніх вольностях⁴⁵⁹;

7. Чернецькому й Вольфові, які найчільніші в Кракові, з усіма іншими військовими начальниками й офіцерами, з усім своїм військом, а також артилерією і з усіма своїми речами вільно виступити з Краківського замку під розгорненими військовими знаками, з бубнами та іншою військовою, згідно зі своїм звичаєм, музикою⁴⁶⁰;

8. Війську з Чернецьким на чолі, яке вийшло з краківської облоги, дозволено відпочити за потребами, які виникли після тієї краківської облоги, по ближніх від Кракова староствах⁴⁶¹, за визначенням швед-

ського короля, один місяць; але повинні вони поводитися там скромно і не мислити лихого на шведського короля; коли ж вийде той місячний термін, вони вільні розійтися по своїх домівках і бути там, де захочуть, однак із тією умовою й забезпеченням, що мають бути підвільні і готові служити не польському, але шведському королеві⁴⁶²;

9. Піхота, виправлена з ланів⁴⁶³, яка була в Кракові, вільна без жодного утруднення й uszkodження відійти додому; також і інші дворові урядники й королівські слуги вільні піти до свого пана зі всім своїм добром, кіньми, возами й власними речами, але й вони надалі мають жити спокійно⁴⁶⁴;

10. В'язні, побрані з обох боків у тій війні, відпускаються всі на волю;

11. Забрана в Литві москва⁴⁶⁵ має бути віддана до рук шведського короля, і навзаєм поляки, які лишаються в неволі, мають невзабарі бути визволені через королівське старання;

12. Коронний скарб увесь, зі своїми депозитами, де б і як був захований: чи в замку, чи в якомусь іншому місці, і кому б був відомий, а разом із ним книги до запису, листи канцелярій, метрики й пакти з іншими народами мають бути відкриті шведському королеві в нерушній цілості й віддані до його держави;

13. Також усі гармати, кулі і всяка належна до них амуніція, приналежні до Краківського замку, повинні бути цілком віддані шведському королеві, за винятком тих, що забрав із собою під своє начало Чернецький,— лише те він і може вивезти.

Отак були взяли шведи преславне місто Краків, столицю Корони Польської. Воно заприсяглося їм у вірності, а король шведський Кароль-Густав став чи нарікся польським королем, однак ненадовго. Побачивши це, схилилися до шведського короля і прийняли запропоновані умови як добро, з особливим упевненням мати собі за службу королівську увагу і що права та їхні старожитні вольності будуть збережені в непорушній цілості, найближчі до Кракова воєводства — Кленчиця і Серадзь, а також польські кварціальні війська⁴⁶⁶.

Примітки до розділу V

⁴³² Великополяни, великополяки — різночитання оригіналу.

⁴³³ Мається на увазі торг дому Вазів за шведську корону. Ці змагання почалися ще від 1601 р., коли Карл, князь судерманський, позбавив трону свого небожа, польського короля Жигмунда III, укоронованого короля шведського. Той самий Карл судерманський і його син Густав-Адольф провадили війну з Жигмундом III і його сином Владиславом IV, яка закінчилася мирним договором на 26 років, постановленим у 1636 р. Після Густава-Адольфа вступила на шведський трон його дочка Крістіна. Карл-Густав правив уже після неї (див. приміт. 418).

⁴³⁴ Див. приміт 419.

⁴³⁵ Померанія — Помор'я, тоді було брандербурзьке.

⁴³⁶ Інші дані — 17 тисяч війська, переважно німців, 72 гармати.

⁴³⁷ Вітемберг висадився в Щеціні в липні.

⁴³⁸ Точніше, воєводства Познанське і Калішське.

⁴³⁹ В трактаті не було пункту про релігію. Забезпечувалися тільки добра духовенства.

⁴⁴⁰ Цей пункт у договорі звучить інакше: «Піхотою обох воєводств король шведський розпоряджатиме як захоче. Шляхті, однак, дозволено їхати куди хто захоче».

⁴⁴¹ Трактат підписали воевода познанський К. Опалінський, воевода калішський А. Грудзінський, каштелян меджицький П. Гембійський, каштелян кшівський М. М'ясковський і А. Слупецький.

⁴⁴² Спершу (29 липня) рушили поляки з Радзійовським, що піддалися шведам, тоді й шведи. Місто хотіло боронитися, але К. Опалінський і А. Грудзінський схилили його вільно впустити шведів. Вітемберг прибув до Познані 2 серпня.

⁴⁴³ В Познані грабунки почалися перед приїздом сюди Вітемберга. Сам Вітемберг, зупинившись у Познані, наказав добре обходитися з мешканцями і повісив кількох свавільників. Але трохи пізніше грабунки відновилися й посилювалися.

⁴⁴⁴ Карл-Густав ввійшов до Польщі в перших днях серпня. Війська у нього було 15 тисяч, але виборного, 16 великих гармат і 118 польових гармат.

⁴⁴⁵ Депозит — схов, речі, віддані на схов.

⁴⁴⁶ Криштоф Пріємський прибув 26 серпня. Він разом із братом воював з Густавом-Адольфом і мав у шведів добре ім'я.

⁴⁴⁷ Насправді Ян-Казимир вислав кількох посланців шведському королю з пропозицією припинити війну.

⁴⁴⁸ Очевидно, мається на увазі битва під Жарновом 15 вересня.

⁴⁴⁹ Король прибув до Кракова 19 вересня.

⁴⁵⁰ У Литві військовими акціями керував Магнус Габріель де ля Гарде, шведський підканцлер, що був висланий як намісник до Інфлянт.

⁴⁵¹ Радивил.

⁴⁵² Це сталося 18 серпня під Кейданами.

⁴⁵³ Король виїхав з Кракова 25 вересня.

⁴⁵⁴ Оборону замку і міста було доручено Стефанові Чернецькому, який мав 3600 чоловік війська. *Вольф Фромгольд* — староста дубаурзький, краківський комендант.

⁴⁵⁵ Трунач не дістав відповіді від обложених. Тоді шведи кинулися на штурм (26 вересня). Від обстрілу у Кракові почалися великі пожежі. Після того шведи послали ще одного парламентаря, якого поляки вислухали, але пропозиції здатися не прийняли. Бої продовжувалися довго, хоч ще напочатку міщани переконували свого бургомистра здатися.

⁴⁵⁶ Гетьман коронний потерпів поразку від козацьких і московських військ під Городком 29 вересня (див. приміт. 424). Гетьман польний був розбитий під Войничем у жовтні і втік під Тарнов.

⁴⁵⁷ Трактат зі шведами про капітуляцію Кракова підписано 17 жовтня.

- 458 *Прерогатива* — виключне право, перевага, пов'язана з певним становищем.
- 459 Щодо академії було домовлено, крім того, що буде знято заборону входити в неї професорам і докторам іншої віри.
- 460 Військо мало вийти 19 жовтня о 8 год. ранку.
- 461 Точніше Затор, Освенцім, Славнув, Кожеглови, Бендзін і Севеж. Тут військо мало стояти до 18 листопада.
- 462 Неточно: жовнірам вільно було шукати служби і в польського короля, а коли той не потребуватиме їхньої служби, то вони передусім повинні служити Швеції.
- 463 *З ланів* — тобто набрані на гроші з ланових поборів; *ланове* — податок від десятини на утримання війська.
- 464 Цього уточнення нема в пактах, а є тільки умова, що їх для безпеки відпровадить шведський трубач.
- 465 Тобто російські полонені.
- 466 Це сталося 25 листопада. Конєцпольський склав присягу ще 26 жовтня. Тоді ж було декларовано, що шведський король приймає під свою владу воєводства Краківське, Сандомирське, Київське, Руське, Волинське, Любельське та Белзьке.

Розділ VI

Про гараздн шведського короля в Польщі і про розміщені у ній шведські гарнізони та квартири; про знищення учинених із поляками трактатів і про відства, які поляки терпіли від шведських дозорців; про швидку зміну шведської фортуни і про початий проти них від поляків заколот; про сендомірських послів, які привбули з умовами до шведів, і про некорисну для них відповідь.

З отаким щастям при малій кількості людей шведський король Кароль-Густав опанував за одне літо Краків та Варшаву, преславні столиці Корони Польської, а разом із ними заволодів і всією Великою Польщею, окрім Гданська⁴⁶⁷, і назвався у ній королем після того, як власний польський король Ян-Казимир утік із Кракова до Шльонська. Король шведський осів своєю королівською особою в Кракові і розташував по всій Великій Польщі, тим більше в столичних і значніших містах, свої шведські гарнізони. За якийсь час прибуло з Померанії ще кілька генералів зі шведським військом, і його розташовано у Великій і навіть Малій Польщі по квартирах, крім того, шведський король наказав вербувати нове військо, якого невзабарі було набрано на кільканадцять тисяч і змішано зі шведським військом. Зацарювавши в таких гараздах у Кракові, король шведський гадав, що фортуна сприятиме йому до кінця, і відразу ж зневажив та знищив поставлені і закріплені з поляками свої пакти, в яких обіцяв зберегти їхні стародавні права та вольності і не чинити їм ніяких образ та утисків. Він допустив, щоб не лише начальники його військ, але й рядове жовнірство тяжко уярмляло й озлоблювало не тільки простий міський та сільський люд, але й його шляхту та шляхетних польських панів. Через це всі поляки, шляхта й простий люд, у містах та селах, побачили, що зібране в їхніх домівках та фільварках багаторічним дбанням добро вимелося мітлюю шведської непошани за короткий час і перенеслося до шведських кишень. Отож поляки почали бунтуватися, і через це скрізь стала зменшуватися кількість отих їхніх неласкавих дозорців та інспекторів. А найбільше спалахнуло обурення в місті Костяні⁴⁶⁸, де бабимостський староста Жегоцький забив і самого геського ландграфа, королівського швагра. Король Густав одержав звістку про це під Адалановом, якого тоді добував, відразу ж прийшов із військом під Костян, узяв його і, не знайшовши в ньому вбивці, знищив там дощенту весь невинний люд⁴⁶⁹.

Тим часом до короля прибули з Сендомира⁴⁷⁰ послі з такими проханнями:

1. Щоб король зволив захищати їх від козаків та Москви;
2. Щоб згідно їхнього давнього звичаю утвердився на польському королівстві через вільне вибрання;
3. Щоб римська віра зі своїми костелами і з усім духовенством та їхніми прибутками й прерогативою була збережена без жодного ущербку та обтяжування;
4. Щоб залишалися по-старожитньому місця й уряди з майном, метрики й міста;
5. Щоб королівським дбанням були повернені до Корони численні повіти й провінції, відірвані від Корони через війну;
6. Щоб кварціальне військо було винагороджене від короля за свої заслуги;
7. Щоб король шведський не уражався на великого кавалера пана Чернецького, який вийшов зі своїм військом із Кракова, за те, що той лишається на боці польського короля Яна-Казимира;
8. Нарешті, щоб було конфісковане добро польських начальників, які покинули свою вітчизну й ухилилися за її межі, і щоб добро те було віддано заслуженим;
9. Лишаючись цілком їхнім паном, щоб не губив їх подальшою війною, а коли буде інакше, то вони за свої вольності готові будуть усі вмерти.

Король Густав вислухав мову й пункти цих сендомирських послів і впав у гнівну лютість, особливо на пункт, де говориться про вибрання короля, адже на цьому найбільше тримається вся польська вольність. Він показав на зброю, що була в нього при боці, і відповів послам: «Що мені до вашого вибрання, коли мене ось це на ваш трон посадило!»⁴⁷¹. Почувши таке, сендомирці побачили, що вони втрачуть під шведським пануванням свої колишні вольності, і, не чекаючи вже відповіді на інші пункти, поїхали зараз-таки геть.

Примітки до розділу VI

⁴⁶⁷ Не піддалися тоді ще Пруси (Брандербурзьке князівство), Львів, П. Сапіга з литовським військом, що стояв під Брестом, Є. Любомирський у Спіжу та ще кілька можновладців. Не присягли шведському королеві Д. Заславський, воевода краківський, і Я. Тарло, воевода любельський, але два останні вели зі шведським королем переговори.

⁴⁶⁸ Власне, Жегоцький захопив Костяни і вже звідти напав на геського ландграфа Фридерика та князя Людвіка, які супроводжували скарбничі вози з Познані до Костян. Це сталося 4 листопада 1655 р. Фридерика вбито, а Людвік ледве втік.

⁴⁶⁹ Граф Вжесчевіч (у Величка — Врешовець) напав на Костяни вночі і перебив жителів.

⁴⁷⁰ Це були послы воеводств Сандомирського, Любельського та Руського,

⁴⁷¹ Розмова переказана Величком скорочено, тут пропущено кілька цікавих деталей. Король шведський сказав: «Що мені про свої вольності співаєте, коли ви завойовані! Треба вам просити про милосердя, а не класти ваші пункти вольностей». Послы відповіли: «Ми не є завойовані, бо в Русі (Галичині.— *В. Ш.*), Сандомирі і Любліні військ вашої королівської милості не бачили». — «Хіба не маєте в себе козаків? — запитав король.— То мої слуги». Хмельницький і справді в цей час вів зі шведським королем активне спілкування через послів.

ЧАСТИНА ДЕВ'ЯТА

І РІК ДЕВ'ЯТИЙ СПОКІЙНОГО ДЛЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО Й УКРАЇНИ І БУРХЛИВОГО ТА ВЕЛЬМИ БУНТІВЛИВОГО ДЛЯ ПОЛЬЩІ ЖИТТЯ

У ній описується про образи й розорення, завдані полякам шведами; про відірвання від Польщі Пруссів; про польську конфедерацію на шведа за свої вольності; про Густавове прагнення здобути Польську Корону і про його велике нещастя, а для Чернецького успіх; про штурм та здобуття поляками Варшави у Вітемберга з постановленими умовами; про відіслання після того Вітемберга до Замостя; про нестатки польського війська і про генеральну баталію двох королів та перемогу шведів.

Розділ I

Про образи й розорення, завдані Польщі шведами в порушення трактату, і про заколот за те поляків проти шведів; про марнотне здобуття шведами Ченстохова; про підкорення шведами собі Пруссів із постановленими умовами і про те, що Гданськ їм не піддався; про виправу під Малборк Штеймбока і про рушення шведів від Пруссів на Україну, щоб там приборкати польський заколот.

Року від створення світу 7164-го, а від утілення в світі сина божого Господа Христа 1656-го зима пройшла зі щедрими снігами й морозами. В цей час почала була зменшувати свої добродійства і шведська фортуна, яка так розквітла була минулого року. Про це, можливо, мені й не належало б писати, але все-таки коротко поширю своє писання (найбільше з Твардовського), бо та історія про шведів та поляків постала, як раніше казав, через Хмельницького, хоч у ній Хмельницький мало й згадується.

Так у ту зиму король Густав прочув у Кракові, що багато ворожої до нього польської шляхти з численним своїм майном зібралось в Ченстоховський монастир⁴⁷², і виправив, щоб здобути його, своїх генералів Врешовця і Миллієра⁴⁷³ зі значним військом. Вони прибули туди і, пробавившись в штурмах та військових справунках вісім тижнів, стратили, нічого не досягши, ледве не половину свого війська. З ганьбою вони вернули назад⁴⁷⁴, бо монастир з невеликою кількістю войовників, що там були⁴⁷⁵, оборонила й не допустила взяти й розорити ту свою Ченстоховську оселю сама пресвята діва Богородиця, яка там чудодіяла. В цей час поляки терпіли лиху годину, адже шведи грабували їхні двори й комори, на поляків накладувано важкі кватирні просторі, чинено на шляхах та гостинцях розбої, тяжко й невинно кривджено купецьких людей та й інших, і так чинило не лише рядове товариство, але й офіцери та самі генерали; кажучи, що шукають заколотників, вони задовольняли себе як хто хотів крайнім розором і знищенням грабованої шляхти, яка тільки й жила відкупам. А хто хоч трохи на те розкривав рота, того, як заколотника, обертали внівеч і спалювали разом з оселею. Король же Густав, побачивши зусібч у Малій та Великій Польщі заколот поляків проти себе і зміну своєї фортуни, удався від Кракова зі значною частиною свого війська і з посольським кварціальним військом на чолі з коронним хоружим Конецпольським і князем Дмитром Вишневецьким на Торунь до Пруссів⁴⁷⁶, щоб відірвати те Пруське князівство від Корони Польської і приєднати у союз до себе. Пруський князь, або брандербурзький курфюрст⁴⁷⁷, прочувши про той шведський марш на себе, з'єднав своє пруське військо із військом гданським та військами інших тамтешніх воеводств і вийшов був проти шведів на кордон⁴⁷⁸, однак шведи і згадані кварціальні поляки переконали його схилитися до миру зі шведами на таких умовах⁴⁷⁹:

1. Щоб князівство Пруське належало відтоді не Короні Польській, а Шведській і від неї мало приймати потвердження ленної⁴⁸⁰ присяги та хоругви — і це доти, доки пануватиме династія Густавового дому;
2. Щоб ніколи не давало жодних трибутів⁴⁸¹ і не належало більше до двірських королівських судів, а щоб курфюрст був у Прусах вільний та свобідний князь;
3. Усім водним митом щоб ділитися поміж себе навпіл;
4. Частина шведського гарнізону має бути в пруських портах на Мемлю й Пиляві;
5. Пруси мають навіки зрєктися союзу й дружби з Олендерами⁴⁸²;
6. За пруські кошти й шкоди, покладені для військових виправ у допомогу шведському королеві, король дасть у винагороду йому, пруссакові, Вармінську біскупію⁴⁸³;
7. Нарешті шведи мають ставати разом і допомагати пруссакам своїми військами тепер і завше проти всіх ворогів.

Отакий трактат постановили шведи й прусський князь у столичнім пруським місті Кролевці. Шведи відізналися також листом і до Гданська, прагнучи через трактат приєднати до себе і його, але з Гданська учинили таку відповідь, що коли він, шведський король, цілком знесе з польського королівства короля Казимира, а сам буде вибраний вільними голосами і коронований на Польське королівство, тоді і Гданськ схилить перед ним свою голову, — і це вони скажуть навіть зараз, коли інші міста й замки шведському королеві поклонилися. Такою гданською відповіддю король Густав вельми розгнівався і рушив із військом до Малборка, бажаючи взяти його й осадити своїми людьми, але до нього дійшли звістки з України⁴⁸⁴, що сенатори й коронні гетьмани ледве не з усією шляхтою і народом зрадили свою присягу на вірність йому і почали бунт та заколот проти нього. Отож він зараз-таки виправив під Малборк генерала Штеймбока⁴⁸⁵, а сам із найвиборнішим військом спішно рушив на Україну, прагнучи приборкати учинений проти нього вищезгаданий заколот.

Примітки до розділу I

472 Є дані, що шведський король оглядав монастир сам. Він добре розумів стратегічне значення Ченстохова. Король виїхав з Кракова у листопаді 1655 року.

473 Граф Вжесчевіч був чех і мав з поляками свої рахунки. *Миллер* — Мюллер Бурхард, шведський генерал-поручник. Вжесчевіч прибув у монастир 8 листопада ввечері, Мюллер — 18 листопада.

474 Шведи відступили від Ченстохова 27 грудня.

475 Монастир обороняли 160 жовнірів і 70 ченців. Мюллер мав понад тисячу шведів і дві тисячі поляків, які, однак, монастиря не штурмували.

476 Марш на Пруси почався від Варшави. Крім того, король шведський пішов на Пруси не тому, що йому не велося в Польщі, а щоб захопити важливі порти в Пруссіях — Клайпеду та Міяляву.

477 Фридерик Вільгельм.

478 Військо курфюрста мало 15 тисяч воїнів.

479 Кролевецький трактат. Постановлено 17 січня 1656 р.

480 Ленна — підданча.

481 Трибути — данина, податок, який платить переможений переможцеві.

482 Олендери — Голландія.

483 *Вармінська єпископія* — Вармія, область у Північній Польщі, що вклинювалася в територію Пруссів.

484 Мається на увазі лист гданського секретаря зі Шльонська (від 20 грудня) до гданчан, в якому написано було, що король Ян-Казимир спішно їде до татарських і козацьких військ, які чекають на нього біля Любліна. Козаки нібито погодилися з коронними гетьманами, а хан пообіцяв не виходити з Польщі, доки не поверне Яну-Казимиру корону. Цей лист, що містив у собі багато вигаданого, гданчани відправили в оригіналі курфюрстові (див. приміт. 489—492).

485 Власне написання Steenbock. В Малборзі стояла тоді сильна сторожа, і Штеєнбок відійшов від фортеці. Це було, однак, ще в грудні, перед Кролевецькими трактатами.

Розділ II

Про польську конфедерацію під Тишовцями на шведа; про розіслання конфедератських універсалів у Польщу і звідомлення королеві Казимирові про ту конфедерацію; про марнотну Казимирову виправу посла до хана, щоб той приборкав Хмельницького, і про те, як король Казимир привів з-за кордону у Ланцут до конфедератів; про коронного маршалка Любомірського, який один час жив із польською короною у Венграх; про потвердження королівською присягою тої конфедерації і про розіслання в уся Польщу королівських універсалів, які відпускали відступницьку вину поляків та закликали їх до своєї спілки.

Коронні гетьмани з військом, яке було при них, і з численною шляхтою побачили, що шведи обходяться з ними не за пактами, постановленими в Усті й Кракові, з'їхалися під Тишовцями⁴⁸⁶, де склали на шведів конфедерацію, присягнувши покласти один за одного свої голови, повернути відняту шведами свою старожитну вольність, не покидати конфедератського з'єднання і не упоминатися заслуг, доки не закінчиться почата ними війна проти шведів. Уклавши цю конфедерацію і затвердивши її присягами, вони сповістили про це свого короля і запросили його до себе⁴⁸⁷; крім того, закликали до себе через послані в Польщу універсали своїх братів, польську шляхту, і пообіцяли й прирекли, що за відступництво від свого пана, польського короля, вони дістануть прощення. До того ж закликав своїми особливими універсалами, розсіяними

по всій Польщі, й Андрій Ліщинський, гнєзнінський примас і архієпискуп, заохочуючи Річ Посполиту рятувати занепаду Польську вітчизну і давні її вольності.

Польський король Ян-Казимир перебував тоді в своєму Опольському князівстві⁴⁸⁸ далеко за польськими кордонами. Він одержав листа від польських конфедератів зі звісткою про їхнє з'єднання на шведа та про відновлену до нього приязнь і, прагнучи не мати жодної перепони в своєму замислі від козаків, відразу виправив свого посла до кримського хана⁴⁸⁹ з проханням, щоб той рушив із ордами на Хмельницького і спробував приборкати його й прихилити по-колишньому в королівське підданство⁴⁹⁰. Приймавши це посольство, а воно було не без подарунків, хан рушив із ордами на Хмельницького⁴⁹¹, наблизившись до Чигрина, дав знати про себе Хмельницькому, запропонувавши йому в умову, щоб той, як колись, упокорився польському королеві, разом із ним, ханом, допоміг йому проти шведа і тим заслужив прощення за свій переступ.

На цю ханську пропозицію Хмельницький мало дбав, бо мав готові козацькі війська, і відправив ханського посла ні з чим. Хан був, либонь, зневажений цим, однак, пам'ятаючи одне те, що сказав був Хмельницький через відкуплених татар (що має з козацькими військами навідати його в Криму), а друге, знаючи, що біля Хмельницького стоїть приготоване козацьке військо, не зважився чинити йому жодної шкоди. А король Ян-Казимир, відправивши до хана свого посла⁴⁹², сам рушив зі згаданого свого князівства до Польщі і, прибувши до Ланцута, застав тут конфедератське військо з коронними гетьманами⁴⁹³; друга значна партія польського війська (як вище сказано) на чолі з коронним хоружим Конєцпольським, з князем Вишневецьким та Немиричем була в Пруссіях при шведському королі. Прибуття короля до Ланцута сконфедероване військо зустріло з приємністю, та й королеві те військо було корисне навзаєм. Тут уже був з п'ятидесятичленим своїм загonom і коронний маршалок Любомирський⁴⁹⁴, що вивіз був із собою до Венгрії за Карпатські гори (ще перед нашествиям на Краків шведів) польську корону і перебував там із нею аж до часу конфедерації. Польський король Ян-Казимир, з'єднавшись із сконфедерованим військом у названім уже Ланцуті і схваливши тут конфедерацію та потвердивши її повторно присягою, зараз розіслав у всю Польщу свої королівські універсали, відпускаючи ними гріх відступництва всієї Річі Посполитої від себе і закликаючи її, як колись, до союзу з собою, що було завдяки цим універсалам цілком справлене.

Примітки до розділу II

⁴⁸⁶ Це було 29 грудня 1655 р. Присягу склали в Тишовецькому костьолі.

⁴⁸⁷ Королю писали ще перед Тишовецькою конфедерацією.

⁴⁸⁸ Шльонськ і Опольське князівство належали тоді Габсбургам.

⁴⁸⁹ Переговори з ханом король вів ще зі Шльонська. Пізніше було вислано в Крим посла — Яна Шомовського, його вислав король з Глогівки. Сам Ян-Казимир виїхав у лютому до Львова, щоб звітля вести переговори з Україною. Хмельницький у цей час вів переговори зі шведським королем. 13 січня 1656 р. в Чигирин вислано шведських послів.

⁴⁹⁰ Хмельницький був тоді зв'язаний з ханом договором, підписаним під Озерним (див. приміт. 424), і вів одночасно переговори з Яном-Казимиром. Отже, польський король діяв не тільки через хана: було визначено навіть послів для утвердження і підписання миру з козаками. Але це було вже після Ланцутської конфедерації.

⁴⁹¹ Хан вислав свого посла до Хмельницького, про це він звітлював і польського короля в листі від 27 лютого, і тільки; коли Хмельницький рішуче відмовив польським послам, хан хотів слати військо, але до того не дійшло.

⁴⁹² Хан був уже під Галичем, але ще на початку листопада повернувся у Крим. Основні переговори з ханом і Хмельницьким почалися після Ланцутської конфедерації і тяглися до весни.

⁴⁹³ Гетьмани мали аудієнцію у короля в Ланцуті 21 січня.

⁴⁹⁴ Єжи Любомирський був одним з ініціаторів повернення короля до Польщі.

Розділ III

Про Густавове бажання придушити польський заколот і про його повернення до Пруссів для готування до виборів; про шведів у Малій Польщі і про те, як їх вив Чернецький; про повторне Густавове ршення разом з Конєцпольським із Пруссів на приборкання малопольських бунтів; про Конєцпольського, який зламав присягу шведові і вивив його кінноту; про Густавове прибуття до Варшави і про розіслання своїх суворих універсалів, щоб його війська перестали чинити кривди полякам; про розгром Чернецького під Голубовом; про марнотне Густавове пробуття під Замостям і про подальше нещасливе змагання його та його військ з Чернецьким; про Густавів відхід

від Замостя до Вісли під натиском поляків; про те, як він окопався у розвналі між Ганом і Віслою; про його розпорядження звіттіля своїм генералам, щоб ті прибували йому на порятунк; про розпорядження короля Казимира Чернецькому, щоб той не допустив тих Густавових генералів допомогти йому.

Король Густав, як вище описувалося, либонь, рушив був з військом із Пруссів в Україну, щоб приборкати польський заколот, що виник проти нього. Однак він роздивився, що йому потрібніше утвердитися польським королем, ніж приборкувати лядські бунти, і завернув з усім військом у Пруссії та й почав готуватися до варшавського вибрання, щоб стати вибраним і коронованим королем. Коли ж шведський канцлер Оксенштерн звідомив його з Варшави, що в Малій Польщі кварціальні війська разом з іншими сконфедерувалися на нього і почали під проводом Чернецького громити й забивати шведське військо по зимових кватирях, він дуже тим уразився і прийняв пораду своїх шведів та коронного хоружого Конецпольського відкласти на певний час своє вибрання і швидко йти на Україну приборкувати бунти, що там саме починалися. За тією ж порадою сам король Густав із найвиборнішим військом та легшими гарматами⁴⁹⁵ рушив просто до Варшави, а коронного хоружого Конецпольського з Дмитром Вишневецьким та польським кварціальним військом зі своєю, приданою до нього, кавалерією виправив іншим шляхом, згідно до його, Конецпольського, бажання і ради, на Тикоцин у Малу Польщу приборкувати ті бунти. Цей Конецпольський узяв, либонь, від шведського короля подарунків на сто тисяч і забезпечив своє військо королівською платою. Він обіцявся королеві вірно послужити для присмирення тих бунтів, однак зламав свою присягу шведові⁴⁹⁶ (святобливо, як пише Твардовський) задля підупалої своєї вітчизни і, вчинивши якийсь незлад із шведською кавалерією, що була при ньому, вирубав її всю дощенту, ще не дійшовши Тикоцина, та й з'єднався з конфедератами. Король же, прибувши до Варшави⁴⁹⁷ і знову доставши звістку, що Чернецький зі своїм військом зносить шведські війська і залоги, відразу виправив на нього значний свій роз'їзд, а сам пішов слідцем. Він натрапив на Чернецького під Голубовом і, вдаривши на нього, розпорошив без значної з обабіч шкоди⁴⁹⁸ — поранили тоді тяжко королівського брата⁴⁹⁹. Від Голубова король рушив до Любліна і трохи спочив тут, але йому приносили все частіші звідомлення про бунти в усій Польщі, які підіймалися проти нього. Через це він, прагнучи приподобитися полякам і зменшити їхню лють, зараз-таки розіслав у всі міста свої універсали, застерігаючи ними пильно й суворо своє військо і загрожуючи смертною карою, щоб не чинили польським обивателям по кватирях жодних і анінайменших кривд та утисків.

Розіславши ці універсали і доручивши доглядати й карати свавільне військо своєму військовому комісарові Вессерману, сам король Густав рушив від Любліна на Красний Став до Замостя. Прибувши сюди і побачивши тамтешню міську фортецю (там зачинився зі своїм військом і був готовий до воєнної відсічі шведському королеві тамтешній дідич ординат Замойський)⁵⁰⁰, король послав туди трубача з таким своїм королівським словом, щоб той самохітно схилився перед ним, бачивши силу й успіхи його (Густава) війська, адже йому підлягають їхні коронні столиці — Краків та Варшава; він же не бажає руйнувати красне й міцне місто Замостя і розорювати його своїми шведськими військами, і хай будуть вони певні тої його королівської ласки, що він зволить лишити їх при всіх давніх правах і свободах без змін. У відповідь на це⁵⁰¹ від замостських стін і на повітання шведів поспалася значна й густа стрілянина — король зустрів тут чималу перешкоду в своїх намірах швидко закоролювати у Великій та Малій Польщі і прихилити під свою руку міцні міста Львів та Кам'янець-Подільський. Бувши отак посоромлений, король Густав відступив від Замостя⁵⁰².

Тим часом Чернецький, набравши після свого розгрому під Голубовом великі війська⁵⁰³, почав налягати зусібіч на шведа й уривати його, прагнучи завернути в голодний край до Львова. Але шведи й так уже відчували в своєму війську голод та скруту⁵⁰⁴, застереглися і пішли не до Львова, а до Ярослава, де край був пожиточніший. Там, під Ярославом, вони стали в обоз, і король зараз виправив значний роз'їзд, прагнучи довідатися через нього, де, власне, обертається нині польський король. Але тільки-но той роз'їзд віддалився на мильо від свого обозу, Чернецький відразу вибухнув на нього зі своїм військом із криївки і розгромив до решти, пригнавшись за вцілілими до самого генерального шведського обозу⁵⁰⁵. Він посіяв страх і замішання в самому королівському обозі, який стояв тоді над річкою Саном, і урвав та пошарпав частину королівських возів зі сріблом та іншими покоевими речами. Тоді ж Чернецький довідався від шведських «язиків» про генерала Дугласа, якого шведи виправили в роз'їзд під Премишль⁵⁰⁶, і зараз-таки рушив на нього, але той, зачувши про Чернецького, поспіхом повернув назад до королівського обозу і, не шукавши мостів через Сан, поспішив через розпарений сонцем лід, на якому втрапив у чималу шкоду, позатоплювавши тяжарі та людей⁵⁰⁷. А в іншому місці, у Мостиськах, два роз'їзди, виправлені зі Служевським, пригощали шведів не менш щасливо, і де тільки лучалося, скрізь шведи зазнавали від поляків цілковитої поразки.

Король шведський побачив, що йому геть нещаститься і що біля нього та й далі польські війська весь час помножуються, здепресував і з соромом та поспіхом рушив від Ярослава до Преворська, шукаючи доброго й найпростішого шляху до Пруссів. Він покидав у дорозі не лише важкі гармати та мортири, але й хворих та поранених. У тому його марші невтомно набігав на нього зусібіч і скуп Чернецький, шкодячи його війську і ставлячи чималі в усьому перепони. На другому місці, під Венгровом, кривоприсяжник і віроломний шведський зрадник коронний хоружий Конецпольський, з'єднавшись із Сапіною, розгромив графа Магнуса. На третьому місці, в Руднику, несподівано напав зі своїм військом на шведів і завдав їм неабиякої шкоди Дмитро Вишневецький, який ледве не загарбав до своїх рук і самого короля⁵⁰⁸. Король, бачачи своє ли-

хо і не маючи нізвідкіля допомоги, поспішив якнайшвидше до мосту, що був на Віслі нижче Сендомира, але Чернецький випередив його і приспів до Сендомира з військом, де хоч і сам потерпів не менший ущербок, однак вирубав передню сторожу шведів, розірвав і зіпсував королеві згаданий уже міст, який були для нього зробили. Король прийшов до Вісли і, не маючи мосту перейти річку, вишикувався був проти поляків на генеральну баталію, однак поляки не захотіли вступати в бій, лише увірвався до шведів із роз'їздом Шембек, який дістав від приготованого війська зустрічний удар.

Шведи, які з п'ятнадцяти тисяч начислювали ледве половину війська⁵⁰⁹, дуже затурбувалися, що не лишаться цілі, і рушили звідтіля з королем уночі на те місце, де з'єднується з Віслою Сан, а в тім розвиллі, добрим до оборони, справно окопалися. Король Густав одразу виправив до своїх генералів Вітемберга, Миллієра, Штеймбока та Дугласа розпорядження, щоб вони швидко приспішили до нього на допомогу. Польське й литовське військо обсіло в згаданому розвиллі шведів і мало намір докінчити його там. А від короля Яна-Казимира учинено було розпорядження до Чернецького, щоб той ішов зі значною частиною свого війська за Віслу і не допустив названих вище шведських генералів зі своїми військами прийти на допомогу своєму обложеному королеві⁵¹⁰. В цю дорогу рушило з Чернецьким багато й невказаного війська, а також возова голота.

Примітки до розділу III

495 Шведів, крім кварціальних Конєцпольського, було 7 тисяч.

496 Конєцпольський з Вишневецьким зрадили 11 лютого. З ними було 9 тисяч війська.

497 Не до Варшави, а до Ловича.

498 Бій під Голубовом був 18 лютого.

499 Генералісимуса Яна Адольфа.

500 *Замойський Ян* — підचाший коронний і староста калішський.

501 Замойський відповідь шведам дав, але негативну.

502 Шведський король ще раз посилав до замостян парламентарів, але даремно. Шведи рушили в напрямку Львова.

503 Чернецький мав 6 тисяч доброго війська.

504 Крім того, почалася весна, і дороги розгрузли.

505 Це сталося 12 березня.

506 Дуглас ішов на допомогу шведам, що штурмували Перемишль.

507 Дуглас втратив тоді 300 воїнів. Тут треба сказати, що шведи не тільки приймали на себе удари поляків, але й нападали самі. Відчутно, що Твардовський, на якого спирається тут Величко, подає розповідь дещо тенденційно.

508 Це ледве не зробив Шандаровський, намісник Д. Вишневецького.

509 Шведів було не більше 5 тисяч.

510 Чернецький рушив з-під Сендомира супроти Фридерика, баденського маркграфа, що йшов на допомогу королеві лівим берегом Вісли.

Розділ IV

Про пильних великопольських інспекторів; про змагання із ними підляського воєводи; про оборону й руйнування міста Лешни; про здобуття у шведів Косцяні і про розгромленні Вессерманів роз'їзд, виправлений на відсіч до Косцяні; про щасливе воєнне змагання Чернецького та інших польських вождів зі шведами і про відсіч їм від Дугласа.

Шведи, опанувавши всю Велику Польщу, були, либонь, пильні інспектори над поляками, не даючи їм анітрохи підвести голову. Однак Петро Опалінський, воєвода підляський, увійшовши від Шльонська з малою жменею війська у Велику Польщу, захопив був і стягнув до себе з усієї цієї Польщі безліч шляхти, з якою почав скрізь щасливо гостити і громити ненависних своїх дозорців — шведів. Він дійшов і до міста Лешна⁵¹¹, де була шведська передня сторожа, а коли послав вимогу дати йому гармат, пороху й людей, то лешняни на шведську пораду не тільки нічого того їм не дали, але й разом зі шведами вийшли проти нього за місто на бій. У цьому бою обидві сторони зазнали значного ущербку, а шведи були переважені й загнані разом з міщанами до міста. Наступив тоді вже вечір, і пан підляський воєвода відступив через те з військом від Лешна до Осічної на ночівлю. Лешнинські міщани, побачивши в ту ніч свій злий учинок і засумнівавшись, що збережуться цілі, лишили всі свої маєтки й багатства та, кинувши безборонне місто на волю вояків, утекли самі з жінками й дітьми геть із міста. Навколишні ж селяни, зійшовшись із випадковою челяддю, ввійшли у відчинене місто і повидирали та забрали всі маєтки й багатства, що були в найскритніших

земляних схронах тамтешніх жителів-утікачів; нарешті вони запалили й місто, на превеликий жаль навколишніх мешканців, які на це дивилися.

Підляський воєвода, побачивши, як палає у вогні Лешна, рушив звідтіля до Косцянів, де також був шведський гарнізон, а прибувши туди і не змігши схилити місто до згоди, зібрав багато навколишніх селян і звелів їм йти на штурм міста. Ті ж, посмакувавши лешнинської здобичі і сподіваючись на те саме й у Косцянах, потислися наосліп до штурму міста, але двічі були відбиті з великим ущербом для себе, та й порозбігалися по домівках, залишивши перед замкнутим містом саму шляхту. Комісара шведського війська Вессермана, що стояв у Познані, було звідомлено про ту облогу Косцянів, він виправив на відсіч її півтори тисячі доброї кавалерії на чолі з двома комендантами. Провідавши про це, поляки пішли від Косцянів назустріч їй, зійшовшись із ними на певному місці, розбили їх ущент так, що з півтори тисячі шведів утекло до Познані заледве п'ятдесят.

Після цієї перемоги, коли шведи, які замкнулися в Косцянах, втратили вже надію з'єднатися зі своїми і хотіли схилитися до трактату, до польського війська, що було біля Косцянів, прийшов, згідно з королівським розпорядженням, лист від Чернецького, який закликав поляків на з'єднання з собою; сам-бо Чернецький рушив був від Устя Нового, де тоді також перебували шведи, в напрямі до Варшави⁵¹². Під Коженицями він несподівано зіткнувся з партією шведського війська і розгромив його вщент, так що не зберігся й жоден «язик», який зміг би донести звістку про цю поразку своїм принципалам. Після того розгрому шведів Чернецький посунув зі своїм жовнірством від Кожениць, а під Варкою⁵¹³ напав на чотиритисячний загін доброго шведського війська, яке було зібране з численних фортець та гарнізонів і йшло під команду Збади Мархіона⁵¹⁴. Його він також зніс до ноги, лише сам Мархіон з малим числом вояків утік до Черська. Розгромивши Мархіона, Чернецький потяг із велетенським своїм військом до Торуня й Варшави, але там не бавився й рушив до самого маркграфства, де Бігдош, польський вождь, привітав був шведів, що розклалися по заставах та залогах, обминувши лише Пакосць і Знінь; тоді ж на той гук лейб-гвардію шведського короля вирубував Хлібовський.

При таких успіхах Чернецький намірився податися за шведами в Приморську країну, однак дістав королєвого листа прибути до Варшави — король послав цього листа не через що інше, як через те, щоб безкарне жовнірство Чернецького більше не розорювало й не знищувало того, що лишилося ще по домівках, коморах та шляхетських фільварках. Про такі дії Чернецького взнав генерал Дуглас, який був у Пруссіях. Він рушив проти нього з усім своїм військом та гарматами, надібав його під Клецьком і дуже прилякав, осоромивши його. Через той страх Чернецький знову написав до Косцянів, закликаючи тамтешніх вояків до з'єднання, а свого короля переконував поспішити під Варшаву забезпечитися від Дугласового наступу.

Примітки до розділу IV

⁵¹¹ Лешна вважалася вогнищем кальвінізму в Польщі, через що місто підтримувало шведів. Тут мешкало 10 тисяч вигнаних з цісарських країв. Шведів було 300 чоловік.

⁵¹² Див. приміт. 510.

⁵¹³ Під Варкою маркграф зупинився і прогайнував час, надчікуючи обер-лейтенанта Ріттера. Тут шведів сильно погромив Чернецький. Це сталося 5 квітня. Втекло з цього бою до Варшави близько 500 чоловік. Сам маркграф зачинився у Черську.

⁵¹⁴ Маркграфа Фридерика.

Розділ V

Про вихід з польської облоги шведського короля і про його втечу до Пруссії; про з'єднання польських військ під Варшавою і про розіслання королівських універсалів, які оголошували амністію відступництву поляків; про нещасливий роз'їзд Чернецького під Дугласове військо; про розор шведами Кюяв і про вирування польської піхоти на чолі з Бігдошем; про повторну, щільнішу облогу Варшави; про лічбу там польського війська; про послання трубача до обложених і про Вітембергову затятість; про штурм Варшави і про відвенття його; про послання до руських арсеналів по великі гармати і про тривогу під Варшавою від Дугласа; про польські війська, які вийшли від Варшави проти Дугласа і повернулися назад; про Дугласа, який стояв під Новим Двором; про польські наскоки на нього і його на поляків; про зламання варшавських мурів із руських гармат та мортир і про відпущення з облоги Дугласової дружини з іншими шведськими панями.

Королеві шведському фортуна таки послужила, щоб він вийшов із облоги зі згаданого окопу поміж Саном та Віслою. Коли Чернецький відійшов у Велику Польщу з більшою частиною війська для описаної вище воєнної боротьби зі шведами, відійшли на свій бік обороняться проти московського й козацького наступу і литовські війська⁵¹⁵, — лишилися облягати шведів лише з'єднання поближчих воеводств та кварціальне військо⁵¹⁶. Тим часом прибули на допомогу шведському королеві війська з Кракова⁵¹⁷ та інших міст, і він зараз-таки з великим поспіхом переправився через Віслу⁵¹⁸ і потяг, утікаючи, до Варшави й Пруссів на Торунь — Варшаву він уміцнив добрим гарнізоном. Лядські ж війська з Чернецьким та інші їхні загопи напали на шведського короля, який утік до Пруссів, зусібіч, легко щипали і рвали, як пси вовка, шарпали на всіляких вигідних місцях та на переправах, але відкритої баталії не давали. Через такі дії поляки, приписуючи (згодом) самі собі в цьому глупство, випустили шведського короля зі згаданої пагубної облоги (в розвиллі річок Сану та Вісли) до Пруссів.

Після відбуття шведського короля до Торуня польський король Ян-Казимир зараз прибув із військом до Варшави й обложив⁵¹⁹ її, розіславши до інших своїх вождів розпорядження, щоб вони приспішили до нього з відусіль із партіями свого жовнірства під Варшаву, аби вибити звідтіля шведський гарнізон, що там замкнувся. Завдяки цьому розпорядженню польське військо прибуло зі своїх воєнних проміслів на генеральне з'єднання під Варшаву і повітало там короля, ласкавого їхнього пана, який дарував їм гріх зради та відступництва. Після цього повітання король знову, як досі у Ланцуті, видав свої універсали, ласкаво закликаючи до себе всіх (і тих, що залишилися ще при шведах) поляків і оголошуючи їм від себе за відступництво вічну амністію.

Тим часом Чернецький знову виправився зі значною частиною свого війська у роз'їзд на Дугласа⁵²⁰ і врятував від смертельної небезпеки польського вождя Ваєра, однак сам двічі дістав у різних місцях від шведського генерала Дугласа відсіч та поразку⁵²¹. Роздратовані ним шведи розорили Куяви і вирубали там упень великопольську піхоту на чолі з Бігдошем. Потім король польський, звідомившись, що у Варшаві замкнувся найчільніший шведський генерал Вітемберг разом з іншими знаменитими особами та жінками, обложив Варшаву ще тісніше і обклав та заступив усі дороги, що ведуть до неї, а також Вісліані береги, щоб не допустити у Варшаву живності, — сам король мав там при собі зібраного війська близько ста тисяч. Про короля шведського носилися тоді всілякі чутки, одні, що він у Варшаві, другі, що в Туруні, треті, що в Єлблонгу, четверті — в Пруссіях, а п'яті твердили, що він мертвий. Король польський, обтяживши якийсь час тією облогою варшавських обложених, послав до Вітемберга трубача, пропонуючи йому без взаємного кровопролиття і щоб не псувати варшавських мурів здатися самохітно. Вітемберг на це учинив таку відповідь, що він як служив вірно до сивих літ своєму панові, так готовий позначити ту вірність своєю кров'ю. Після того король польський наказав розпочати великий штурм на варшавські мурі, в який кинулося осліп з тим, що мали лише під рукою, безліч охитників. Однак були вони значно пощерблені густою стрільниною обложених із мурів і відкотилися назад до свого обозу.

Побачивши це, король послав, щоб легше здобути фортецю, швидких гінців до руських арсеналів, аби взяти з них ломових гармат та мортир. Тим часом під Варшаву до короля принесли звістку, що генерал Дуглас зі шведським королевичем та з іншими шведськими вельможами, зі значним шведським, пруським та іншим наwerbованим військом тягне вслід за Чернецьким на відсіч варшавських обложених, від чого у польському війську під Варшавою почалася чимала тривога. Однак за королівським розпорядженням більше шістдесят тисяч найвиборнішого польського війська було послано зі своїми вождями на Дугласа⁵²² — воно, відійшовши недалеко від Варшави, стало і стояло три дні, ушиковане й готове до бою. Але, не дочекавшись Дугласа, повернуло назад у свій обоз, де нерушно стояв із гетьманами король. Дуглас же, прочувши про таку силу й готовність до бою польського війська, утримався й окопався під Новим Двором, де з'єднується з Віслою Буг. Коли ж зі згаданих руських гарнізонів припроваджено було гармати й мортири, поляки почали кріпко палити з них на варшавські мурі й палати, ламаючи їх і псуючи оборону, яку шведи героїчно витримували протягом двох тижнів⁵²³.

Дуглас, стоячи в окопах під Новим Двором і чуючи варшавські громи, не лише не смів рушити звідтіля на відсіч варшавських обложених, але й сам не менше потерпав від капостей польських наскоків, особливо від Шембека, який однієї ночі прокрався через ліси до шведського обозу, зайняв і вигнав півтори тисячі коней. Водночас наскоки під лядський обоз бували нешкідливі, а якось один роз'їзд у п'ятдесят рейтарів відважно увігнався, щоб схопити «язика», в самий лядський обоз, але заплатив за ту відвагу власною смертю — жоден із них не вийшов назад. Тим часом Дуглас намагався через кореспонденцію шведського королевича визволити з варшавської облоги (чи турунської) свою дружину й сестру⁵²⁴. Вони разом з іншими панями з наказу польського короля, який керувався кавалерською цноту, в ознайменування його схильності до любові й миру зі шведами, були до Дугласа легко відпущені.

Примітки до розділу V

⁵¹⁵ Литовські війська не відійшли. Шведський король ударив саме на них. Вони стояли з другого боку річки Сян.

⁵¹⁶ На чолі того війська стояв Любомирський.

⁵¹⁷ Шведський король вирвався з розвилля Вісли та Сяну без додаткової допомоги (див. приміт. 510 і 513).

⁵¹⁸ Не через Віслу, а через Сян.

⁵¹⁹ Місто було зачинено ще 9 травня, перший штурм був 17 травня. Польський король прибув до Варшави до 30 травня.

520 На чолі того війська стояв Ян Адольф.

521 Очевидно, йдеться тут про поразку Чернецького під Гнезном. Це сталося 6 травня. Чернецький у цей час тільки шарпав шведів, а бою з ними уникав. Проти нього виходив сам шведський король і біля Кцині хотів дати бій, але Чернецький відступив з невеликими втратами.

522 На чолі польського війська стояв Гонсевський (чи Госевський), і він пішов проти князя Яна Адольфа (див. приміт. 520), який мав під Новим Двором будувати мости через Віслу.

523 Шведська залога мала близько двох тисяч. Великі гармати привезено 27 червня.

524 Про це дбав Ян Адольф, але йому відмовлено. Йшлося, однак, не тільки про звільнення дружини Дугласа, яка таки була у Варшаві, а всіх шведських жінок.

Розділ VI

Про те, що поляки дуже повільно здобували Варшаву, і про вальний штурм, під час якого було зламано одну браму, через яку вони втислися до Варшави; про Вітембергового трубача, який висловив бажання миру; про королівську на те раду і про схильність до трактату з Вітембергом; про вислання польського комісара; про Вітембергове хитрування щодо трактату і про крайній на нього польський штурм; про його прохання милосердя; про погамування війська від штурму; про схвалення Вітемберга на запропоновані йому польським королем умови і про невдоволення війська на своїх панів за те, що стримували їх від штурму; про нагадки слуг за королівську обітницю щодо їхніх трудів і про гвалтовне пограбування ними варшавських крамниць.

Варшава здобувалася дуже повільно, без успіху аж дев'ять тижнів. В обозі вже починався був голод, та й деякі воеводства стали відпрошуватися від короля додому, посилаючись на те, що їхні житла розорено. Отож король Казимир зажадав від своїх сенаторів та вождів поради, що чинити далі. Було уважено, що, не проливши крові і добре не запотивши чола, Варшави не взяти, через те розголошено було через трубу по всьому польському обозові про генеральний штурм на Варшаву⁵²⁵. Переночувавши, пішли наосліп великою юрбою під варшавські стіни та брами геть усі обозові слуги та челядь, кожен зі значком свого повіту і керівниками, хто як міг, зі зброєю, а хто з сокирою. Вони обвалили з фундаменту одну браму, посприяти їм у цьому й жерла гармат, і хоч шведські обложенці багатьох їх побили й затримали, однак вони, незважаючи ні на що, з гвалтом і превеликими вбивствами ввалилися до Варшави і примусили шведів позачинятися в замкові, по дворах і кляшторах варшавських — однак цей їхній схов був неміцний.

Вітемберг, побачивши, що Варшаву взято і що йому важко вціліти у Варшавському замкові, вислав до польського короля трубача⁵²⁶, просячи милості й трактату. Король почав радитися, що тут учинити: чи добувати замок штурмом, чи закінчити цю війну трактатом, бо коли завершити все штурмом, то превелика юрба охитників і воєнних слуг не лише оголить від усіх королівських скарбів та оздоб замок, але й розорить, і все злупить у кляшторах, костелах, шляхетських та міщанських будинках і в крамницях. Стали отож на тому, щоб учинити трактат, для чого виставили зобидвабч комісарів, але при умові, щоб вони не бавилися більше двох дзигарових годин. Із польського боку був комісаром підканцелярій Требіцький⁵²⁷, а зі шведського якийсь Форгель⁵²⁸. Коли минули ті дві години⁵²⁹, трактат не був закінчений — з ним навмисне зволікали зі шведського боку, сподіваючись, що їм тим часом прийде на допомогу Дуглас. Отож військо, погамоване на певний час від військового чину, знову почало своє діло і, вже не слухаючи своїх начальників, стало шанцюватися під замкові стіни. Побачивши це, Вітемберг вдруге послав до польського короля, просячи в нього для трактату чотири години. Король був на це, як на хитрування та глум, розгніваний і зараз-таки звелів дати з жерла великої гармати гасло військовій на останній приступ. Почувши це гасло, військо відразу ввійшло своєю силою в місто і кинулося штурмувати замок. Перестрашений цим Вітемберг попросив лише одну годину строку⁵³⁰, що було польським королем уволене, а польське військо було від штурму погамоване. Тим часом та година й закінчувалася, приносячи Вітембергові чи швидкий кінець, чи життя. Коли ж та година минула, польське військо знову зашуміло про штурм і, наче вихор та блискавки, заgrimіло зусібіч на замок. Побачивши свою кончину, Вітемберг не захотів (як декларував у першій своїй відповіді до польського короля) позначити своєю кров'ю там, у Варшаві, численні свої вірні служби своєму панові, але відізався через трубача до польського короля з проханням милосердя та ласки, пристаючи на всі умови, які йому будуть запропоновані. Після цієї відозви польському війську звеліли відразу припинити штурм і відступити, але воно, будучи близько своєї здобичі, почало вельми нарікати на своїх панів, що ті жалують шведів, а воно проливало свою

кров, здобуваючи місто, тоді як пани їхні на те лише дивилися. І тільки під обітницями та запевненнями польного гетьмана, що його труд відзначиться королівською ласкою й нагородою⁵³¹, воно було від штурму утримане й погамоване, а на ранок повернене назад.

Пункти, постановлені в Варшаві, були такі:

1. Арфед граф Вітемберг, вождь Корони Шведської і найвищий маршалок, разом із ним військовий президент Оксенстерн Віцерей, також Кантернштейн та інші знамениті особи шведського гарнізону, які були у Варшавському замкові, зі своїми жовнірами всі вийдуть із міста, вільно відпущені, і підуть, куди забажають⁵³². Це стосується лише шведів, поляки ж, віддавши свою зброю, залишаться при ласці польського короля. Іншим іноземцям вільно буде служити якому захочуть королеві. Всі разом вийдуть із Варшавського замку із трьох мурованих брам та з усіх кляшторів і будуть припроваджені через польське військо до двору Осолінського, а звідтіля підуть за місто своїм ладом, з розвинутими прапорами, з бубнами і засвіченими при мушкетах запалками. Але хто з них має у Варшаві свої господи, то може забаритися там якнайбільше три дні, а потім аби зразу із них виїхав. У дорозі, чи землею, чи водою захочуть іти, будуть проваджені до Торуня двома польськими хоругвами;

2. Всі гармати залишаться у Варшаві.

3. Хворих та поранених виправлять Віслою туди ж, разом з тілами мертвих шведів, тільки аби не було під тим приводом якоїсь зради чи ошуканства.

4. Король не забороняє шведським обложенням вивозити власні речі, вози й коні, але що набране в Польщі зі шляхетських домів, з кляшторів та костелів і з відкупів у золотій і грубшій монеті, також клейноди й посвячені церковні посудини, келихи, ліхтарі — те все має лишитись у Варшаві, для цього будуть призначені комісари. Всі вийдуть лише зі своїми тлукаками, взявши найлегші власні речі і дрібні гроші на потреби із тих, що мають при собі, — король визначить скільки кому, зважаючи на особи.

5. При такій же волі й свободі залишаться всі білі голови⁵³³ зі своїми уборами та скарбами.

6. Вітемберг має зобов'язатися, що будуть навзаєм віддані своїм чоловікам усі польські матрони, забрані в тій війні під шведський арешт⁵³⁴.

7. Канцелярські записи і двірські метрики хай будуть непорушно залишені у Варшавському замкові.

8. Щоб при відході із замку та з міста Варшави не учинилася місту жодна руїна через усілякі виготовки та ховані міні.

9. Нарешті, Вітемберг має поручитися за себе і за інших своїх старшин, а також за весь гарнізон, що ні він сам, і ніхто інший із них не здійме руки на польського короля і всі вони зараз не служитимуть шведському королеві, аж доки не вийде місяць їхнього кватирювання.

Цей трактат, який склали в тодішню ніч, було постановлено неодмінно підписати зобидвабіч. А тільки почало на світ благословлятися, зараз-таки велика сила слуг та військових джур стала перед королівським палацом на варшавському передмісті і почала кричати та впоминатися вчорашньої обітниці віддячити покладений у здобутті Варшави труд та відвагу. А коли їх почали відволікати та гаяти час, вони одногосно гукнули: «Гей, гей! Чого маємо чекати й оглядатися на непевну королівську обітницю?!» — і кинулися на базари та вірменські крамниці, і все, що там було з коштовних пермських, шамських та арабських товарів, до решти розшарпали і спустошили зі страшним гвалтом за одну годину, і розбіглися безвісно світ за очі. Король за це змушений був упевнити потерпілих надією, що винагородить їх.

Примітки до розділу VI

525 Генеральний штурм було оголошено 27 червня.

526 Трубач виїхав 30 червня.

527 Крім Требіцького, були ще Я. Лещинський, Є. Любомирський, С. Корицінський, М. Опалінський.

528 Шведськими послами були генерал-майор Врангель та секретар стану В. Кантернштейн.

529 Трактат закінчили протягом години. Подальша оповідь дещо розходиться з тим, що було насправді. Шведських послів прийняв польський король, і послі просили в нього дозволу вийти з Варшави із багажем та 6 гарматами. Король не згодився, тоді шведи повернулися знову з тими-таки пропозиціями. Король затримав послів, бо надходила ніч, а до Вітемберга поспівав листа. Вітемберг відмовився здавати місто, тоді знову почався штурм.

530 Вітемберг вислав послів В. Кантернштейна і Ю. Фогеля з капітуляцією.

531 Король пообіцяв винагороди 40 тисяч золотих.

532 Точніше, до Торуня.

533 Білі голови — жінки.

534 Точніше, затримані в Пруссів.

Розділ VII

Про королівську раду, що вчинити з Вітембергом, який здався; про прохання великополян не відпускати Вітемберга; про затримання Вітемберга і про відіслання його до Замостя; про знудження польського війська, голод та хвороби і про те, як воно роз'їжджалось по домівках; про шведського генерала Дугласа і про польського короля, який їздив під його військо; про генеральну битву обох королів і про поразку польського короля; про втрату ним гармат, обозу й частини війська; про шведський марш на Львів; про великий страх у Польщі; про повернення шведів від Радомля назад до Варшави та Пруссів; про розквартирування там війська на зимовий постій; про те, як було розбито в Гадяцькому полку свавільних донців.

Після здобуття, завдяки описаним угорі діям, Варшави⁵³⁵ король польський радився зі своїми сенаторами й вождями, що вчинити з Вітембергом та іншими шведами, які здалися у Варшаві: чи відпускати їх відразу згідно з трактатом, чи затримати на певний час. Порадили тоді затримати їх, щоб відпущений зараз Вітемберг не поставив своїми порадами на ноги свого пана, шведського короля, до подальших військових замислів на поляків. Окрім того, численна великопольська шляхта, що прибула зі своїх воеводств під Варшаву, ретельно просила не відпускати Вітемберга, а тримати в закладі, доки буде розшукано з-під шведського арешту їхніх жінок і віддано їм, а також міські та земські книги, що поверне їм давні їхні вольності, які були без відома дрібної шляхти пошкоджені Устенським трактатом через нього, Вітемберга. А коли було б інакше, то шляхта не стерпить, щоб не вчинити по дорозі над ними, шведами, воєнної розправи. Вчинили тоді так, як радили сенатори й бажали великополяни. Шведські жовніри рядові з молодшими своїми офіцерами були під польським конвоем відпущені додому, а генерал Вітемберг з тридцятьма значнішими персонами⁵³⁶ затриманий і на певний час відісланий до Замостя⁵³⁷.

У польському війську, що стояло під Варшавою, не лише почався великий голод, але й пішла, завдяки довгому дев'ятитижневому стоянню на одному місці, густа смертоносна пошесть. З цієї причини, та ще й багато хто мав розорені шведами домівки, поляки почали відпрошуватися з війська, а не одержавши дозволу, почали самовільно, таємно й увіч, спершу купами з-під своїх хоругв, а тоді полками роз'їжджатися і таким чином змалили при королі Казимирові число свого війська під Варшавою. Шведський генерал Дуглас, либонь, також пізнавав голод в окопах своїх із військом під Новим Двором⁵³⁸, бо довго там стояв, однак чекав до себе пана свого з помічним шведським та пруським військом. Зі свого боку, польський король із кількома тисячами варшавського жовнірства рушив збоку під Дугласа, прагнучи побачити через Віслу, у якому становищі той перебуває і як би його там атакувати. Дуглас помітив це і послав йому через Віслу з гармат належний привіт, після чого король знову повернувся до Варшави. Невзабарі після того, як прибули з Криму в допомогу польському королеві татари⁵³⁹, приспів до Дугласа на з'єднання разом із брандербурзьким князем і тридцятьма тисячами війська й шведський король. Він з'єднався з Дугласом, і шведи рушили від Нового Двору проти польського короля. Так само і король польський рушив проти нього зі своїм військом та гарматами. У цьому марші вони зійшлися десь поміж лісів та дібров і вступили в генеральну баталію⁵⁴⁰. В цій битві, у превеликім вогні і збройних громах, сильно й немало бився й сам шведський король. Якийсь польський жовнір потрутив його з коня, і він нахилився та й ледве не впав, однак його підтримав і допоміг вирівнятися Брандербуржець⁵⁴¹.

І першого, і другого дня шведський король здобув перемогу, так що польський король зі своїми й татарськими військами не встояв перед шведами, лишив свій обоз із гарматами та частиною піхоти, а з іншим кінним та піхотним військом відійшов до Окуньова, затопивши у Віслі під час переправи на зіпсованім мосту чимало возів та свого війська, і замалим ледве не втратив на тій переправі і своїх гетьманів. А король шведський прибув до спустошеної й оголеної Варшави і знов осадив її своїм гарнізоном. Потім він послав допомогу своїм людям до Кракова⁵⁴², а сам із військом рушив аж до Львова, наповнивши всю Польщу безмірним, подібним до пилявського, страхом, розсіявши ще й такі чутки, що польський обоз узято, а короля розгромлено вщент⁵⁴³. Але в Радомлі він дістав звістку, що польські війська знову з'єднуються на нього⁵⁴⁴, і, прагнучи оминати нещастя, яке мав раніше, повернув від Радомля до Варшави, а прибувши туди, злупив її через крайню свою озлобу⁵⁴⁵ і, забравши свій гарнізон, рушив поспіхом до Пруссів, а наблизившись до Піса, Дрвенця і Нарева, поділився з Брандербуржем становиськами для зимівлі військ і роздав їх⁵⁴⁶.

Того ж літа донці, яких відпустив додому Хмельницький з того боку Дніпра, йдучи через Малу Росію, причинили без жодної поваги й шани сільським і міським людям численні розори, образи, грабунки й побой. Коли ж вони з'явилися з цією наругою і грубощами у Гадяцькому полку, то намісник тодішній гадяцький Тиміш⁵⁴⁷, вислухавши плачі й численні скарги людей Гадяцького полку, зараз-таки взяв із собою до трьохсот добрих козаків і, нагнавши тих свавільних донців у Гадяцькому ж полку біля села Подолок, усіх їх розгромив і розбив ущент.

Примітки до розділу VII

- 535 Вітемберг відчинив брами і здав місто 1 липня.
- 536 Інші дані: з 12 персонами.
- 537 Незабаром Вітемберг там і помер.
- 538 Див. приміт. 520.
- 539 Це були білогородські орди на чолі з Кази-агою.
- 540 Недалеко від Варшави. Битва тривала три дні: 28—30 липня 1656 р. Ліс називався Бялоленцький. Польсько-литовсько-татарського війська було 40 тисяч, шведського 28 тисяч.
- 541 Мабуть, брандербурзький князь. Це сталося в перший день битви.
- 542 Полковника Віртза, який звільнив Краків з польської облоги.
- 543 Між іншим, шведський король пропонував полякам мир, але без посередників. Поляки не прийняли його, стережучись підступу.
- 544 Польські війська збиралися під Любліном. Карл-Густав повернувся з кількох причин. Його похід не підтримав брандербурзький князь, а звідусіль проти нього розгорталася партизанська війна.
- 545 Король мстився за Вітемберга. Варшаву грабували разом зі шведами брандербуржці.
- 546 Війна в цей рік тривала. Але події осені 1656 р. Величко переніс у 1657 р. (див. ч. X).
- 547 Тиміш Прокопович.

ЧАСТИНА ДЕСЯТА

I РІК ДЕСЯТИЙ

У ній викладається про численні успіхи й неуспіхи поляків у військовій боротьбі зі шведами та венграми, а шведів у боротьбі з поляками та дунчиками⁵⁴⁸; про відторгнення Пруссів завдяки шведам від Польщі і про те, як шведи подарували Пруссам великопольські провінції; про татарську зраду; про побит польського короля у Гданську і про полонення бремського коменданта; про Віленські пакти між Москвою й поляками, в яких російському государеві обіцяно й корону польську; про союз венгерського князя Ракоczego зі шведами; про польське прохання в цісаря допомогти військом і про прислання того війська; про розор Польщі венграми й шведами; про втечу венгрів із Польщі і про нещасливий їхній пакт із поляками; про смерть митрополита Косова і гетьмана Хмельницького і про вибрання на митрополію Балабана; про Барановичеве доглядництво; про погреб Хмельницького і про його заслуги; про Чигринський і Терехтемирівський повіти; вивід про полки й полковників, які були за Хмельницького; про трактат Брандербуржця з поляками; про початок гетьманування Виговського; про його листування з запорожцями та іншими прикордонними державами, особливо з російським государем; про пораду щодо Польської Корони; про присягу Виговського на вірність російському цареві; про початок незгоди із полтавським полковником Пушкарем; про новий союз із ханом і про замисел Виговського зрадити.

Розділ I

Про перемогу Чернецького над шведами під Стремешним; про прибуття шведського короля в Пруссі, про ствердження міцного союзу з пруссаками; про подарунок їм великопольських провінцій; про знесення з них шведських гарнізонів і встановлення пруських та про розіслання на те облудних універсалів; про щасливе воєнне змагання підляського й калішського воєвод зі шведським генералом Врешовцем; про шкоду від нього полякам і про забиття поляками того Врешовця; про генерала Дерфілінга зі шведами і польського короля, який знову зібрався з військом після розгрому і розділив це військо на три частини; про сумні для шведського короля звістки; про щасливе змагання польського короля у Великій Польщі, а гетьмана литовського Гонсевського в Пруссях; про татар, які з гнівом відійшли від Гонсевського до Криму і які на виногороду свого труду згорнули до своїх рук два підляські повіти⁴⁹.

Року від створення світу 7165-го, а від світу істинного сина божого Христа, що прийшов на землю, 1657-го, шведський король Густав після військових (з минулого літа) трудів з поляками розмістився на згаданих угорі зимових квартирах. Але Чернецький зараз-но, маючи неоспале старання перемогти ворогів вітчизни, прочув про шведів, що йшли до свого короля з польських гарнізонів, а було їх три тисячі кавалерії, і несподівано напав на них під Стремешним⁵⁵⁰ зі своїм, татарським і волоським військом і зніс до ноги, захопивши в полон і віддавши татарам більше вісімдесяти офіцерів і одержавши й для себе дорогі здобичі й користі, — взятий там був і Форгель, який трактував про мир з польським комісаром від Вітембергового імені. Довідавшись про це, шведський король одразу рушив із тих місць, де розклався був на зимові квартири, до Пруссів, а прибувши туди, міцно затвердив свій союз із пруським князем⁵⁵¹, подарувавши йому навечно всі тамтешні краї, що були під Польською державою, починаючи звідтіля, де витікають зі своїх джерел річки Просна та Варта, і аж до Познані⁵⁵², дозволяючи поставити там свої гарнізони. Сам же він, прибувши назад із Пруссів до Торуня, розіслав свої універсали, щоб його шведські гарнізони переходили з Великої Польщі в Малу Польщу, поступившись місцем брандербурзьким гарнізонам, і те він начебто чинить для оборони краю від військових поляків, що не хочуть миру розорюваній Короні Польській. Він наказує великополякам, щоб той гонор і послушенство, які повинні були віддавати йому, віддавали слухняно брандербурзькому князеві, при якому мають жити спокійно в своїх будинках, а коли хто того не послухався б, той, як противник панської волі, буде покараний.

Дивися, читальнику, як обдурював поляків хитрий швед, кажучи, що ставив у них брандербурзькі гарнізони начебто для їхнього захисту, а насправді ж віддавав їх у підданство й послушенство Брандербуржцю!

Підляський воєвода Петро Опалінський, хоч був уже в сивих літах, однак вболівав серцем про занепаду вітчизну і про її вольності. Він знов у Великій Польщі закликав до себе шляхту, щоб почати проти воро-

га воєнний чин, а провідавши про брандербурзьке військо під Познанню, пішов на нього. По дорозі під Осічною він зайняв партію шведського війська і зніс його до ноги, а довідавшись від узятих там «язиків», що шведський генерал Врешовець із тисячею брандербурзької кавалерії перебуває неподалець, відійшов до Каліша, де була шведська залога. Врешовець, прочувши про те, пішов услід за підляським воєводою допомогти шведам, які були в Каліші. По дорозі він доценту розграбував Горку, Гостин, Понець і Кобилин зі стародавнім його кляштором і численними шляхетськими скарбами. Від Кобилина він рушив до села Любра, де безпечно заночував. Там напав на нього калішський воєвода з військом⁵⁵³, зняв сторожу і, запаливши село, одних вибив зброєю, а других потопив у тамтешній річці Варті, так що з тисячі пруссаків вийшла назад заледве сотня. У тім розрусі був забитий києм і сам генерал Врешовець⁵⁵⁴, а майора полонили. Про цей розгром Врешовця почуло згадане брандербурзьке військо, яке на чолі з генералом Дерфілінгом⁵⁵⁵ тяглося від Познані до Каліша. Це їх настрашило й відвернуло на Гнезно до Торуня.

Польський король Ян-Казимир після свого описаного вгорі розгрому знову прийшов до тям і з'єднав у Малій Польщі чимало війська. Він попростував до Вісли, переправився через неї і поділив своє військо на три частини. Одну послав під Краків вибити звідти шведський гарнізон, другу, литву й татарів, на чолі з гетьманом Гонсевським — до Пруссів⁵⁵⁶, а з третьою, визначнішою частиною, при гарматах і обох гетьманах, залишився сам⁵⁵⁷. Тим часом шведському королеві Густаву донесли неприємні новини. Перша, що московські й козацькі війська⁵⁵⁸ відірвали від шведської влади Інфлянти⁵⁵⁹ і наближаються до інфлянтської столиці Риги⁵⁶⁰; друга, що розірвав із ними мир дунчик; третя, що шведська Річ Посполита прислала до нього своїх послів з вимогою кінчати свою війну з поляками і швидко прибути до них, а коли буде інакше, то вони постановлять собі в Швеції іншого короля.

Польський король, розділивши свої війська, сам рушив під Ленчицю, де лишався шведський гарнізон. Ленчиця була одностайна зі шведом і на пропозицію свого пана, польського короля, не схилилася, отож була взята штурмом з великим для себе ущербом і без милосердя до її мешканців. Шведи ж замкнулися в Ленчицькому замкові і схилилися до трактату, що, згідно минулої Варшавської трансакції, старшини мають присягнути і будуть відпроваджені під польським конвоем зі своїм військом від Ленчиці до Торуня. Це прочули й інші шведські гарнізони, перестрашилися і самохітно повтікали зі своїх місць. Оперся королеві лише один Злотов зі шведами, але й той відразу був узятий штурмом. Серед таких гараздів прийшли королеві втішні для нього звістки з Пруссів, що й там після відходу шведського короля проти московських та козацьких військ у Інфлянти литовським і татарським військом на чолі з Гонсевським була знесена під Простками над Пішою значна частина шведського й прусського війська зі своїм обозом⁵⁶¹, яке було при найвищих своїх генералах. Тут було забито три тисячі шведів і пруссів, а взято живцем з їхнім генерал-майором⁵⁶² та іншими трьома вождами — Горном, Пурдком і Бранером⁵⁶³ — ще більше того, радник шведського короля Езрагел⁵⁶⁴ був там татарами зарубаний. Тим часом схилився полякам і був відпроваджений до Торуня шведський гарнізон у Каліші, а під Вармією гетьман литовський Гонсевський з татарами розігнав прусське військо, яке поспішало від Познані й Торуня до Пруссів на чолі з генералом Дерфілінгом. Після цих перемог татари почали упоминатись у гетьмана Гонсевського, щоб їм віддали найзначніших, названих вище, шведських в'язнів, але коли їм цього не дали, то розгнівалися і, зараз-таки відлучившись від Литви, повернули назад із Пруссів, а в нагороду своїх витрат і труду загорнули собі до рук два повіти підляської шляхти⁵⁶⁵ та й від'їхали до Криму.

Примітки до розділу I

548 *Дунчик* — данець, мешканець Данії.

549 У цьому розділі Величко описує події, які відбулися в кінці 1656 р., а не 1657 р. Так само до 1656 р. слід віднести події, описані в розділах II і III.

550 Під селом Липи. Впало тут дві тисячі шведів.

551 Через трактат у Любаві 20 листопада 1656 р. Цей трактат визнавав суверенітет Пруссів, до яких долучилася Вармія, а потім і Велика Польща.

552 Тобто Велика Польща. Самого Карла-Густава цікавила не так польська територія, як побережжя Балтійського моря.

553 Це було в останні дні серпня 1656 р.

554 Інші дані: його зашмагали батогами.

555 Інакше написання цього прізвища Денфілінг.

556 У вересні 1656 р.

557 Король рушив з Любліна до обложеного поляками Каліша, було це в кінці серпня.

558 Тут були донські козаки.

559 *Инфлянти* — Ліфляндія.

560 Війну Росії зі Швецією було оголошено 17 травня 1656 р. Ригу цар взяв в облогу 1 вересня, але потерпів тут поразку.

561 8 жовтня 1656 р. Тут розгромлено 6 шведських і кілька брандербурзьких полків.

562 Генерал-майор Ізраель.

563 Прізвища поплутано. Тут воювали Петер, Тауберг Аммерштейн, брати Енгелі, Валдек, Вісмар, Блунель, Каннаберг. Ко-го з них мав на увазі Величко, встановити важко, хіба що Бранер-Блунеля.

564 Ізраель не був забитий, а потрапив у полон (див. приміт. 562).

565 Татари брали ясир у Пруссак, але, може, захопили й Підляшшя — це було поруч.

Розділ II

Про шведського короля, який повернувся з дороги в Інфлянти, і про розсіяного Штеїмбоком Гонсевського; про вигнання через пострах ангальського князя з Хойниць; про привітття польського короля із військом від Хойниць до Гданська і про надану йому там допомогу; про шведський намір іти на Гданськ і про зміну його; про бремського коменданта, який дістався польському королеві під Гданськом; про нововведення в польському війську і про військові успіхи над шведами підляського воєводи; про тодішніх посередників щодо замирення і торг навколо Пруссів; про здобуття миру з Москвою із найменуванням великого государя електом⁵⁶⁶ Корони Польської.

Шведський король не міг уже через московські й козацькі війська ввійти до Інфлянтів, через це вчинив над річкою Двіною на оборону Риги міцний шанець і, осадивши його військом, повернувся до Пруссів. Із цієї дороги він відпровадив набік генерала Штеїмбока проти гетьмана литовського Гонсевського⁵⁶⁷, якого він, Штеїмбок, несподівано настрашив і розсіяв його військо. А польський король із військом притягнув до Хойниць і, застрахавши татарськими темруками ангальського князя⁵⁶⁸ з військом, який там був, виправив його в цілості назад із Хойниць під конвоєм⁵⁶⁹. Сам він у Хойницях довго не барився і пішов на Гданськ, де був сердечно прийнятий⁵⁷⁰ — йому допомогли тут гарматами й іншою артилерією, а військо його було розміщене довкола Гданська по квартирах. Король же шведський з'єднався із генералом Дугласом і почав був робити через Віслу міст, прагнучи перейти її зі всіма своїми військами та обозами і потягти до Гданська, де й увійти з польським королем у генеральну баталію. Але той ще не завершений міст докінчила зимова вісяляна крига, бо розбила його, і завершила таким чином шведську інтервенцію назад до Малборка. Тим часом був загнаний до гданської пристані морською фортуною і легко дістався до рук польському королеві бремський губернатор Кенігсмарек⁵⁷¹, який рівнявся славою до Вітемберга і був страшний полякам, — він віз у двох шкоцьких кораблях⁵⁷² гармати шведському королеві та значну суму грошей.

У польському війську тоді ж було вчинене нововведення — замість посполитого рушення зазвано було до війська охитних слуг. Підляський воєвода виправився з ними, маючи вісімнадцять хоругов, на військовий чин, а діставши звістку, що до Познані простує п'ятсот курфюрстових рейтарів з новим провіантом, напав на них під селом Сільною і розгромив дощенту, взявши в неволю їхнього оберштера, від чого в маркграфстві посіялася велика тривога, а до підляського воєводи були послані комісари із запитом, чому так чиниться. Він відповів, що через шведські гарнізони, які лишаються у великопольських містах. На те комісари сказали, що вони без відома свого прусського князя не можуть постановляти миру, однак із Косціян та і з інших, менших, міст зведуть прусські гарнізони під польським конвоєм.

Шведський король, лишаючись у Пруссіях і побачивши супротивні до його намірів дії, почав через олендерське та французьке посередництво перемовлятися з поляками про мир з тією, проте, умовою, щоб Пруссіє князівство належало відтоді не до Польщі, а до Швеції⁵⁷³. Але поляки на ту умову не зважили, принаймні виявляли бажання воювати та вмирати й за те Пруссіє князівство. Роздумували вони однак, із ким першим — зі шведом чи з Москвою — постановити пакта, уже частково у Вільні й визначеного, бо коли цього не вчинити, то Литва напевне відгорнулася б назавжди від Корони Польської. Отож було ухвалено спершу постановити мир з московським государем і назвати його електом своєї Корони з корисними для себе умовами⁵⁷⁴ — цього не захоче заборонити Річі Посполитій при своєму нещасливому наслідництві⁵⁷⁵ й сам польський король. Це лишає полякам надію, що коли великий государ московський буде вибраний на електорство Корони Польської, то з часом Царство Російське може дійти з Польшею до такої унії й віри, в яких перебуває з ними Литовське князівство. Крім того, можна буде цілком помиритися і з Хмельницьким і повернути через те не лише міста й провінції зі Смоленськом, але й привернути до Польщі й Інфлянти.

Примітки до розділу II

⁵⁶⁶ Елекція — вибрання на трон, елект — кандидат до вибрання на трон.

⁵⁶⁷ Очевидно, мається на увазі бій під Филиповом. Після цього Гонсевський (Госевський) відступив з Польщі у Жмудь, у Великому Князівстві Литовському.

⁵⁶⁸ Князь Ангальт мав 600 шведів.

⁵⁶⁹ Назад, тобто в Померанію (Помор'я).

⁵⁷⁰ Тріумфальний в'їзд короля до Гданська був 15 листопада 1656 р.

⁵⁷¹ Кьонігсмарк. Особа це була справді поважна, якийсь свояк Карла-Густава.

⁵⁷² На п'яти кораблях. Він їхав до Пруссів. *Шкоцький* — шотландський.

⁵⁷³ Мир хотіли постановити поляки через посередництво французького посла Лямбре.

⁵⁷⁴ Поляки з росіянами остаточно погодилися вступити в переговори в жовтні 1656 р.

⁵⁷⁵ Ян-Казимир був бездітний.

Розділ III

Про звунтґування польського кварціального війська і про те, як воно покинуло свого короля у Гданську; про рүшення шведів із Пруссів до Гданська і про розгром Штеймбоком поляків у Хойницях; про польську королеву, яка простґувала з Чернецьким до Гданська і яка радою та проханням завернула знову до свого короля кварціальне військо; про те, як вона повернулася в Каліш; про Чернецького, який розгромив шведів; про шведського короля, який повернувся від Гданська ні з чим, і про здобуття ним Хойниць; про шведський намір атакувати Гданськ і про таємний вивіз звідтія у Каліш завдяки Чернецькому польського короля; про повернення шведів у Прусси, про докінчення в Литві польських пактів із Московією і про сусідні держави, які криво на те подивилися.

Кварціальне польське військо, яке служило без плати три роки і не було задоволене в своїх потребах на квартирах довкола Гданська, свавільно зібралося з квартир в обоз під Гданськ (а в місто їх не пустили навіть хліба купити) і, виговоривши, що було треба, королеві і своїй старшині, що zostавалася в Гданську, залишило їх. Вони пішли від Гданська зі своїми начальниками до своїх домівок, а віддалившись до Брзди й Нотеси⁵⁷⁶, розташувалися, щоб спочити, на квартирах. Чуткий шведський король провідав про це достеменно, а побачивши, що Віслу покрив міцний лід, одразу рушив із Пруссів удруге до Гданська на польського короля, а генерала Штеймбока послав до Хойниць⁵⁷⁷. Той, швидко й несподівано прибувши туди на світанні, розтрошив і розгромив полк Вишневецького і гетьманський полк. Тим часом Чернецький зі своїм полком супроводив до Гданська королеву. Вони перестріли військо, що залишило у Гданську короля, і королева з плачем почала дорікати воякам, що кинули на явну небезпеку свого пана, й запевнила, що коли вони не повернуться, то не тільки не зможуть відсидітися з матерями, жінками й дітками в своїх домівках, які розорені і мають розоритися до решти, але й на Поділлі не сховаються, оскільки, сказала вона, сприягнувся на нас зі шведом і наближається до Кракова Ракоцій, та й козаки підіймають на вас свою зброю, а татари звісно який мають норів, і навряд чи постануть за вас⁵⁷⁸. Вимовивши це все, вона ретельно просила все військо, щоб повернуло у Гданськ до короля, обіцяючи їм заплатити. Військо послухало її і зараз-но пересортувалося: краще пристало під команду Чернецького, а гірше під гетьманову команду⁵⁷⁹. Королева ж, побачивши, що шведи заступили шлях до Гданська, з жалем повернула від Хойниць до Каліша, а Чернецький, полишивши своє конвойство, вдався на військовий чин і щасливо розгромив невзабарі шведський роз'їзд на кількасот коней, який був здивав, а самого вожда увігнав до Шлухова.

Король шведський, нічого не досягши під Гданськом і повернувши назад, здобув за одну годину штурму Хойниці через зраду найзначніших тамтешніх міщан, а звідти подався собі під Тухолу, прагнучи здобути її, однак, провідавши, що близько від нього Чернецький, майнув за ним⁵⁸⁰. Чернецький однак, тулячися по різних місцях і весь час гублячи за собою шлях, щасливо пробрався у Гданськ до свого короля, де вже через довге королівське замешкання починалася дорожнеча на харчі,— гданичанам було це прикро. А король шведський зважився-таки обложити у Гданську польського короля, тому як на морі, так і на землі заступив усі шляхи, що вели до Гданська. Але Чернецький, який прибув туди кінями, вивів тихо свого короля з Гданська і відпровадив його до Каліша, де вже була й королева. Шведський король, прочувши, що польський король виїхав із Гданська, а також, що литовське військо вирувало в Тикоціні п'ятсот його фінляндчиків, позадкував назад у Прусси до Дзядлова. У Литві тим часом польські послы домовлялися про мир з послами Царства Російського⁵⁸¹. І це робилося найбільше для того, щоб Литва не відпала взагалі від Корони Польської в Московську державу. Було там поставлено такі умови⁵⁸²:

1. Що польський король на першому ж сеймі справить згідно своєї обіцянки; вся Річ Посполита прийме великого московського гусударя за електа Корони Польської, але цілком на королівство він зможе бути коронований аж після смерті теперішнього короля⁵⁸³, разом з яким він має старатися про з'єднання своєї греко-руської православної церкви з римським костелом і, не терплячи над ту інших релігій, не боронити мати всюди вільне набожество⁵⁸⁴.

2. Має заховати цілими шляхетські свободи й права.

3. А коли прийме з божої волі на свою голову польську корону, то повинен сам королювати в Польській державі, а не правити нею через якихось посланців.

4. Має обновити трактат із татарами і непорушно дотримуватися постановленого з ними пакта.

5. Відразу ж управить козаків і віддасть їх у послушенство Короні Польській, і щоб бунтів уже вони не починали⁵⁸⁵.

6. А доки відбудеться коронування, має своєю силою разом із королем і коронним військом відбивати й не допускати будь-якого ворога Корони Польської.

7. Не будуть ні воювати, ні постановляти миру без згоди поміж себе ні зі Шведом щодо Пруссів, ні з Брандебуржцем.

8. А коли великий государ цар московський опанує всі Інфлянти і через щасливу після того фортуна заволодіє вже пошкодженою і знесиленою всією Шведською Короною, то має вручити її, як власному її дідові, королеві польському⁵⁸⁶.

Постановивши ці пакти, було відкладено їх до першого сейму. Сусідні ж держави, довідавшись про ці пакти, за якими мають з'єднатися й бути страшними для них такі значні дві монархії, як московська й польська, а надто швед, зирнули на те кривими очима.

Примітки до розділу III

⁵⁷⁶ Міста у Великій Польщі.

⁵⁷⁷ Штеенбок мав намір перехопити польську королеву.

⁵⁷⁸ Королева вела переговори з військом через Чернецького. Крім того, це було восени 1656 р., і тоді ще рано було остерегатися Ракочія, та ще в союзі з козаками.

⁵⁷⁹ Виплачено 30 тисяч гульденів і виділено 6 тисяч чоловік.

⁵⁸⁰ Шведський король збирав військо під Малбургом, стеріг проходи до Гданська Штеенбок.

⁵⁸¹ Посли московські — князь М. Одоевський, князь І. Лобанов-Ростовський, окольничий В. Чохтов, дяк Ю. Юр'єв і Г. Дохторович. Посли польські — Я. Красінський, воєвода полоцький, Х. Завіша, маршалок Великого Князівства Литовського, Я. Завіша, біскуп віленський, та ін. Народи відбувалися до 24 жовтня 1656 р.

⁵⁸² Текст договору зв'язано за кн. *Rudawski J. Historia Polski od śmierci Władysława IV do pokoju Oliwskiego.*— Могилів, 1855.— СПб.— Т. II.— С. 163—165. Постановлено договір 1 листопада 1656 р.

⁵⁸³ Неточно: «Ухвалили обрання великого князя московського на трон польський і Великого Князівства Литовського ще за життя щасливо пануючого Яна-Казимира», але з умовою, що це має вирішити сейм, а доти має бути мир та союз.

⁵⁸⁴ У договорі такого нема. Йшлося хіба про те, щоб цар, у випадку обрання його польським королем, прийняв католицьку віру, але російські послы від того відмовилися.

⁵⁸⁵ Пункти 2—5 у договорі відсутні. Взагалі цей договір у такому варіанті невідомо звідки взято. Знаємо, однак, що козацьких послів на з'їзд не допущено, і тоді ходили чутки, які викладено в пункті 5. Можливо, було домовлено про дещо й таємно, принаймні офіційний текст договору робить незрозумілим факт недопуску на переговори українських послів.

⁵⁸⁶ Останній (8-й) пункт відсутній у договорі. Домовлялися ще про мирне співробітництво, щоб не чинити ніяких капостей на території один одного (включалося сюди й військо Запорозьке), вільно було переходити через союзні території військам тощо.

Розділ IV

Про шведський захід, за допомогою якого вони намовили Ракочого до союзу з собою; про безсоромне розірвання Ракочим союзу з поляками і про шкоди, завдані їм; про вдалий польський роз'їзд на венгрів і про відступ з-під Кракова польського війська, яке здобувало місто у шведів, і про вхід до Кракова Ракочого.

Шведський король побачив, що з вищезначеного союзу Москви й Польщі не лише виросте велика перешкода його інтересам та намірам, але це може принести і йому самому несподіване зло й небезпеку. Отож він удався до своїх звичних заходів і намовив собі в спільники Ракочого⁵⁸⁷, щоб той, з'єднавши своє військо з його, шведським, військом, починав воєнний чин і розривав польську силу. Шведський король обіцяв йому за це Краків із Малою Польщею, а прусському князеві віддавав у володіння Велику Польщу, собі ж він мав залишити лише Мазовію й Пруссію⁵⁸⁸. Венгерський князь Ракочій пристав на шведську раду і, заохотившись обітницею, яка була йому здавна до смаку⁵⁸⁹, натягнув на себе машкару безсоромності й переступництва і, платячи невдячність за вчинене йому поляками в боротьбі з Хмельницьким⁵⁹⁰ добро, розірвав із ними свій, потверджений присягою, союз. Він постав на поляків і, з'єднавши свої війська⁵⁹¹ зі шведськими, почав воювати Польщу від Покуття до річки Сяну⁵⁹², плондруючи й палячи міста й села, гвалтуючи й нещадно вибиваючи шляхту й людей, аж доки не дійшов і самого Кракова. У цій його дорозі Шембек, виправлений коронним маршалком Любомирським з-під Кракова здобути «язика», розбив був партію венгерського війська⁵⁹³, забивши там і значного вождя, гетьманського брата Ференса Киміна, але, не маючи сили учинити щось більше, відступив назад⁵⁹⁴. А коли він прибув до Кракова, то Любомирський, який добував шведський гарнізон і вже ось-ось мав перемогти, змушений був відступити від міста ні з чим. А Ракочій, прибувши до Кракова⁵⁹⁵, був за королівським указом упущений шведським комендантом Тверзом до міста⁵⁹⁶; сам же комендант зі шведським гарнізоном замкнувся в Краківському замку.

Примітки до розділу IV

- 587 Внаслідок трактатів у Радноті в Уграх у грудні 1656 р. В перших числах січня 1657 р. був з'їзд у Шамос-Уйварі, тут були шведські, семигородські, українські (Богданович (Зарудний) С. та Ковалевський І.) послы, де поставлено договір про розподіл Польщі. Цим планам протистояла Росія, австрійський цісар, Данія і Голландія. Військові дії почав Ракоцій на початку 1657 р.
- 588 Власне, побережжя Балтійського моря, щоб стати паном у цьому морі.
- 589 Ракоцій мав претензії на польський престол, через що виступав як протектор Польщі.
- 590 При облозі Сучави (див. приміт. 241, 271).
- 591 Ракоцій мав з'єднані угорські, українські (під проводом А. Ждановича), волоські та молдавські війська.
- 592 Тобто пішов на Стрий, тоді на Перемишль та Ярослав.
- 593 Полковник Шемберг. Битва відбулася під Ярославом. Впало тоді 3 тисячі семигородців.
- 594 Після того Ракоцій здобув Перемишль і пішов, оминувши Львів, услід за Шембергом до Кракова. Це було в лютому 1657 р.
- 595 Ракоцій вступив до Кракова 29 березня. Він лишив тут залогу в 2,5 тисячі чоловік.
- 596 Прізвище коменданта було Віртз.

Розділ V

Про четверте у Польщі лихо від Ракочого і про королівське заохочення проти нього своїх вождів новими гонорами; про розіслання універсалів від нового гетьмана, які закликали до себе для воєнного чині над ворогом кварціальне військо; про з'єднання під Опатовом шведів та венгрів; про виправу Лещинського до християнського цісаря з проханням допомогти полякам військами і про втолення того прохання; про Яскольського, іншого посла, якого виправили до Порти; про затримання його матір'ю Ракочого і про звільнення завдяки сілістрійському паші; про розорення Малої Польщі шведами та венграми; про рушення їх до Замостя; про Немирчевий лист, писаний до замойського воеводи, і про тверду на те відповідь; про зміну шведського маршу на Замостя; про здобуття Любліна і Брестя Литовського і про розпущення звідтіля в різні боки чат.

Польський король Ян-Казимир, побачивши від Ракочого четверте вже лихо й наступ, заохотив своїх заслужених вождів, щоб дали ворогові відсіч, нагородивши їх новими урядами та гонорами⁵⁹⁷. Чернецькому він дав після Лянскоронського воеводство⁵⁹⁸, а польним гетьманством наділив коронного маршалка Любомирського, який розіслав свої універсали, закликаючи до себе кварціальні війська, щоб в останніх числах березня з'єднатися й порятувати від ворога підупалу вітчизну. Але він бачив, що ворожа сила далеко більша за його, тому вирішив не давати відкритої баталії, а набігати партіями, уриваючи ворога й перешкоджаючи йому в його намірах. Шведський король, діставши звістку, що Ракоцій уже в Польщі, сам зі своїм військом рушив, дуже поспішаючи, з Пруссів на Закрочин і Радом, а під Опатовом з'єднався з Ракочим⁵⁹⁹. Бачачи таке ущемлення і крайній свій занепад, поляки виправили свого посла Богуслава Лещинського⁶⁰⁰, коронного підскарбія, дуже гарного на вроду і солодкоплинного в мові, до християнського цісаря, просячи в нього війська для порятунку в своєму занепаді, яке цісар обіцяв дати й раніше, але не дав через постановлений зі шведами мир і Оснабрудські німецькі трактати. Той-бо польський посол, прибувши до цісаря, либонь, застав (Бог так звелів) його при смерті⁶⁰¹, однак лагідною своєю мовою випросив те, що треба було, в цісарського сина, венгерського короля і наслідника батькової цісарської корони⁶⁰². Зараз-таки було наказано готуватися йти до Польщі шістнадцяти тисячам кавалерії й піхоти⁶⁰³ на чолі з маршалком Гатсфельдом⁶⁰⁴, додавши до нього й інших генералів — Суса, Монтекукулі та Шпорка — і призначивши їм належний провіант та плату.

Інший посол, Яскольський, коронний стражник, був виправлений із Польщі до турецького царя, аби поновити бутній тоді з ним мир і довідатися, чи Ракоцій із венграми не за султанським відомом вторгнувся у їхню Польську державу. Також він мав просити швидкого султанського указу до Ракочого з наказом йому відступити назад із Польщі. Але Цариграда посол не досяг, бо люди Ракочової матері наздогнали його в Деліормані й ув'язнили, хоч він і мав у себе на посвідчення королівський лист до візиря, де писалося про його посольство, але цей лист нічим йому не допоміг. Однак сілістрійський паша визволив його з неволі старої Ракочої і відпустив до Цариграда.

А тим часом венгри і шведи без жодного милосердя плюндрували й пустошили вогнем і мечем Малу Польщу. Учинивши цій Малій Польщі таку шкоду, венгри і шведи повернули своєю силою на Замостя⁶⁰⁵, де перебував в ув'язненні Вітемберг з іншими шведськими начальниками. З тієї дороги писав свій лист до дідича й воеводи замойського і сендомірського, коронного підчашого⁶⁰⁶, за вказівкою шведського короля, Не-

мирич⁶⁰⁷, який був при шведові з польським військом. Він ознайомував воєводу, що шведський король ласкавий до нього за доброчинність і шанобу, які воєвода виказує Вітембергові з товаришами в Замості, і готовий заплатити йому ласкою навзаєм. Тільки хай би він, воєвода замойський, знаючи шведського короля, який іде на нього з венграми, мулянами, волохами і подністерськими козаками у великій силі, запобіг тому своєю схильністю до шведа, щоб його добра не пішли, як інші, в руїну й попіл від війська, яке важко втримати в дисципліні, і щоб він змилювався над людьми своєї держави, які мають безневинно пропадати, і вчасно запобіг тому покірністю шведському королеві, просячи його залоги своїм добрам і знісись із королем щодо в'язнів, а не сподівався, після програної тодішньої війни, жодної вже допомоги й порятунку від свого короля, що ніби ошалів у Шленську⁶⁰⁸.

На це замойський воєвода учинив Немиричеві⁶⁰⁹ сувору відповідь, ганячи його за затятість у гріху його, що зовсім забув вітчизну і пана свого, польського короля. А щодо руїни добр своїх учинив таку відповідь, що коли б їх це й спіткало, то він певен, що за це шведський король винагородить його, бо має він у закладі Вітемберга та інших. Сам же, будши постійним і вірним, він готовий покласти за вітчизну й пана свого власне здоров'я⁶¹⁰.

Після такої твердої відповіді замойського воєводи швед з венграми не пішов на Замостя, а повернув під Люблін і, посадивши в ньому (а Люблін був уже звоєнований без жодних зусиль козаками) своїх людей, потягнув звідтіля з усім військом до Бристя Литовського⁶¹¹. Він узяв його через трактат і розпустив звідтіля врзнібіч свої розвідувальні чати.

Примітки до розділу V

597 Король був тоді в Ченстохові. Скликав раду, і там вручали нові чини.

598 Воєводство Київське.

599 Шведський король зустрівся з Ракочім в селі Модлішеве під Опатовом 4 квітня — це на півдорозі між Краковом і Варшавою.

600 Спершу виправили (в кінці 1656 р.) А. М'яковського, а за ним (в березні 1657 р.) і Лещинського.

601 Фердинанд III помер 2 квітня 1657 р.

602 Леопольда I. Леопольд прийняв посла, але відповіді остаточної не дав. Умову з Польщею постановлено аж у червні, польський посол виїхав з Відня лише 12 червня.

603 Інші дані — 17 тисяч, але за польську оплату 100 тисяч золотих. Це було небагато (один польський полк коштував більше), і поляки лишилися задоволені. Зате віддавалися австрійцям соляні копальні Велички і Бохни.

604 Фельдмаршал Hatzfeld.

605 Це було 26 квітня.

606 До Яна Замойського.

607 Лист писав не Немирич, а Ракочій, датувався той 23 квітня 1657 р.

608 Лист переказано дуже приблизно. Висловлювалися тут всілякі гречності, подавалася звістка, що Ян-Казимир утік з Ченстохова у Шльонськ і шукає допомоги в цісаря, але то, мовляв, даремна сподіванка, висловлювалася пропозиція з'єднатися зі шведським королем і намовлялося видати шведських генералів, що лишилися «супроти права війни і права всіх народів затримані в неволі».

609 Відповідь від 25 квітня адресувалася семигородському князеві.

610 У відповіді Замойський засуджував похід Ракочого, висловлював вірність своєму королю, сподівався, що воля Марса буде на боці правого, з'являв певність на союз з цісарем, виправдовувався за затримку шведських генералів, кладучи вину за порушення Варшавської трансакції на шведів, відмовлявся їх видати.

611 Тут була залага в литовців (600 чоловік), але, тільки вони побачили шведів, здалися 7 травня.

Розділ VI

Про несподівані й печальні звістки шведам і венграм; про прикrostі шведам від Чернецького; про наступ на нього шведів і про втечу його, переслідуваного шведами, за Віслу; про незадоволення у шведському війську, що люди їхні марно пропадають від свого ж війська; про шведське й венгерське рүшення від Бристя до Варшави і про взяття через угоду Варшави; про вирүбання в ній люду і про спалення її Ракочим; про невтішні звістки шведам та Ракочому і про їхнє роз'єднання під Варшавою; про вирүбання Гримүлтовським у маркграфстві шведів; про привүтття у Польщу цісарського війська і про з'єднання його з польським королем у Данкові; про королівський марш від Данкова до Ченстохова, а від Ченстохова на Ракочого і про втечу від нього Ракочого; про погоню за ним Чернецького.

При такій шведській та венгерській диспозиції доходять до них несподівані звістки. Перша, що на шведа вибираються з литовської сторони московські та литовські війська; друга, що мають прибути на допомогу полякам проти нього цісарські війська; третя, що відбирає з-під його держави свою землю і взяв на морі чотири його кораблі дунчик⁶¹²; четверта, що Чернецький з партією свого війська не давав їм просвітку, звідусіль нападаючи в усіх їхніх переходах і рвучи їх. Шведи були від цього дуже розгнівані на Чернецького і рушили налегці на нього всією своєю потугою, аж Чернецький змушений був у тій оказії перебиратися плавцем через Віслу і лише так урятувався від тієї біди. Потім у шведському обозі почався шум і незадоволення, що шведські війська на боці марно пропадають і змалюються від волохів та інших людей, які з ними були. Тому-бо швед уже не йшов через Литву відбирати в Москви Інфлянти, а рушив від Брестя до Вісли і в гирло Бугу і став під Закроцінім. Там був зведений невзбарі міст, і швед зараз-но перейшов через нього з обома військами та прибув до Варшави, яка аж ніяк не була рада на ті гості і відбила по змозі три їхні штурми, але потім, засумнівавшись, що втримається, здалася на умови. Але Ракочій не дотримав умов, знехтував ними й, увійшовши до Варшави, вирубає в ній всю шляхту, духовенство та міщан, лишивши тільки дрібну голоту, жіноцтво і варшавську піхоту, яку змішав зі своєю піхотою; а Варшаву разом із замком та королівським палацом віддав на поталу вогню. Тим часом шведам і Ракочому була принесена звістка, що в Седмигородській державі Ракочого плондрує, палить і руйнує коронний маршалок і польний гетьман Любомирський із шістьма тисячами польського війська; що з Гданська виправляється до польського короля зброя, і що безпечно плондрує шведську землю дунчик. Через ті звістки довелось Ракочому розлучитися зі шведом біля Варшави⁶¹³; Ракочій рушив угору по Віслі до Варни, а шведи — униз до Торуна. Від них було виправлено в маркграфство значну партію шведів, щоб вербувати нове військо, але їх вирубає, узявши живцем тридцять офіцерів, Гримултовський.

Цісарське військо, увійшовши в польські кордони, зараз-таки відібрало у шведів Зупи і Величку і розстрашило чотири корнети⁶¹⁴ шведського війська. Один із шведських вождів, замкнувшись в одній тамтешній фортеці, спитав був через трубача, що це за військо, а коли цісарське, то навіщо прийшло сюди, на віддану шведові землю, і чому розриває трактат та Оснабрудський німецький мир? На це цісарець відповів, що хай-но швед виїде в поле і звідомиться про це в нього. Рушивши від Зупів, оті цісарці на чолі з маршалком Гатсфельдом та іншими генералами прибули в Данків до польського короля, від чого король був дуже радий і, маючи з самого тільки цісаревського вибору п'ятнадцять тисяч війська з гарматами, рушив від Данкова до Ченстохова, а прибувши туди, віддав подяку пресвятій діві Богородиці, що там чудодіяла, і, вручивши їй в опіку своє королівство, з поспіхом рушив із військами на Ракочого, що плондрував його землю біля Вісли й Сану. Але Ракочій прочув про те і, не чекаючи, доки кінчать зводити його міст через Віслу, запалив обоз та всі обозові завади, а важкі гармати затопив. Сам же налегці з військом, якого було тридцять тисяч, перебрався біля Завихоста через Віслу⁶¹⁵ і з великим поспіхом подався до Замостя й далі, скеровуючи свій марш у свою Седмигородську землю. За ним рушив слідцем з охоченабраним військом Чернецький.

Примітки до розділу VI

⁶¹² Тут мається на увазі Фрідріх III, король данський та норвезький. Він готувався напасти на Бременське князівство. Крім того, татари наскочили тоді на Семигород. Данія ж оголосила шведам війну в червні 1657 р.

⁶¹³ Шведи покинули Ракочого 22 червня. Після того Ракочій намагався ввійти в переговори з Яном-Казимиром, але даремно.

⁶¹⁴ *Корнет* — хоругва.

⁶¹⁵ Це було 20 травня. Почали переправлятися козаки Ждановича, і це змусило до переправи й Ракочого. Козаки в цей час були єдиним добрим військом у Ракочого.

Розділ VII

Про відібрання поляками у шведів Пінчова і про їхній марш до Кракова; про шведського короля, який зняв у Великій Польщі свої гарнізони зі шкодою для країни; про прибуття шведів у свою Померанію і про неприємну звістку, яку вони дістали від Брєми; про несталу форту цього світу і про успіх поляків біля Познані; про успіхи Чернецького й гетьманів у війні з венграми; про велике венгерське нещастя, яке спіткало венгрів від поляків та орди, та про їхній марш до своєї землі; про схвалення Ракочого до трактату з поляками під важкими і дуже шкідливими для нього умовами; нарешті про шкоду у венгерському війську від татар.

Король Казимир із цісарським та своїм військом і з гарматами йшов на Ракочого, але дістав у дорозі певну звістку, що той, не чекаючи його навали, утік з військом за Віслу й далі, тож змінив свій марш, потягнувши до Пінчова, а коли відібрав його у шведів, рушив звідтіля до Кракова. А швед, звівши з Варшави та інших великопольських міст свої гарнізони, поспішив із ними через Куяви до Поморії, а по дорозі зносив і руйнував вогнем та залізом усе, що наверталось йому в Польській державі на очі,— розорив він порохами Лович і Крушвицю, вирубав Злотов і дійшов нарешті в Померанії свого Щетіна. Тут його застали неприємні звістки з Бреми⁶¹⁶, що місто тісно затаковане і схиляється (через те, що вже взятий Бремефорд) до угоди з дунчиком.

Отак змінлива й непостійна фортуна цього світу увіч ошукує, як сліпих, своїх коханців і світодержців, кидаючи їх з нещастя в гаразди, а з гараздів у зло та біди — вона звикла звертати й топити. Вона і в описаній війні шведів з поляками фаворизувала то одному, то другому і, нарешті, після повного польського розорення і спустошення з ганьбою відіслала шведа, що гостював у Польщі, в Померанію з величезною страстю коштів та ущербком війська. Король же польський з цісарським та своїм військом викурював шведів із Кракова, а під Познанню постійно забивав у полі виїжджаючих за пашою брандебурзців і зменшував їхнє число підляський воевода. А коли від Гданська прибув із піхотою Гродецький, то він, підляський воевода, тісно обложив Познань, від чого брандебурзький гарнізон швидко схилився до угоди, обіцяючи відразу ж покинути Косцяни, а в Познані затриматися до указу свого пана, відступивши тільки познанську фортецю Міцельському і взявши за це в заклад познанського воеводича.

Недвовзі по тому дійшли до поляків радісні чулки, що Чернецький зі своєю командою наздогнав Ракочого з його військами й учинив йому спершу під Магеровим⁶¹⁷, а потім під Куликовим⁶¹⁸ значну шкоду, поклавши венгрів трупом на три тисячі і відгромивши безліч польських полонян, а також велике число багатих костьольних та шляхетських скарбів. Уздрівши, що йому непереливки, Ракочій рушив поспіхом на Зборов до Чорного Острова, прямуючи просто в свою Седмигородську землю. Побачивши це і не маючи ніякої потреби йти в Седмигородську землю, відстали від нього козаки, що були при ньому зі своїм полковником Антоном⁶¹⁹. І хоч з одного нещастя Ракочій виплутався, друге його наздогнало, бо почали густо падати й гинути в його війську коні, змуджені і вимордовані довгими переходами в Польщі. А не минуло ще й це лихо, коли впало на них величезне й найбільше зло, погибельно їх окрутивши,— пішла на них просто в очі несподівана орда⁶²⁰, Чернецький ударив іззаду, а обидва гетьмани⁶²¹ з литовським Сапігою — з боків. Це сталося десь за Чорним Островом⁶²², а ще перед тим урвав був більшу частину табору Ракочого і віддав на користь своєму війську Дмитро Вишневецький із польним писарем. Потрапивши у цю крайню погибельну скруту й такі умови, Ракочій зрозумів своє нещастя і схилився до трактату з поляками⁶²³, який постановляв таке:

1. Щоб Ракочій без жодних своїх викрутів перепросив насамперед польського короля з сенатом⁶²⁴ за те, що почав з ним війну, несправедливо розірвавши стверджений з ним присягою союз.

2. Аби відразу розірвав свою спілку зі шведським королем, а коли має потребу в спілці, то вільно учинити і ствердити йому з дунчиком і польським королем.

3. Щоб дав значні подарунки ханові і щоб винагородив татар за їхню дорогу й працю⁶²⁵.

4. А що здер був кошовну шату з корони польської і обернув її в попіл та прах, причинивши їй нічим не покривані шкоди, то хай за це він, Ракочій, відлічить дванадцять бочок червонних⁶²⁶ на польське військо.

5. Гармати всі мусить лишити полякам і відійти додому без них.

6. Костельні освячені речі, забрані в Польщі, має повернути назад.

7. Невільників обох статей, забраних у Польщі, хай усіх відпустить на волю.

8. Щоб зараз-таки позносив свої залоги з польських, забраних ним, фортець.

9. Має він завше ставати зі своїм військом на кожен королівську й Корони Польської потребу.

Ракочій змушений був підписатися на всіх тих умовах, запропонованих поляками, хоч і не хотів, і дати до остаточного виконання всіх постановлених пунктів значний від себе заклад, оскільки над ним нависали усі названі вище війська. Докінчивши цей трактат, Ракочій відійшов під конвоем польського війська з Сапігою додому, але татари, не дотримуючись трактату⁶²⁷, де було сказано, що їм мала бути від Ракочого винагорода за їхній труд, пішли слідцем за ним і, нагнавши змудженіле, яке ледве волоклося, венгерське військо⁶²⁸, несподівано вдарили на нього і, поклавши там трупом з п'ять тисяч, вчетверо від того більше зайняли в полон, як худобу, з їхнім гетьманом Янушем Киминем, тут дісталось й польському військові, яке було при венграх на чолі з Сапігою. Лише сам Ракочій, пішовши налегці вперед, умкнув цілий за кордон.

Примітки до розділу VII

616 Бременського князівства.

617 Під Мегеровом передовий роз'їзд Чернецького наїхав на обоз Ракочого. Це було 11 липня. Мегерів лежить на річці Білій.

618 Під Куликовом козацьке й угорське військо людських утрат мало небагато, зате втратило майже дві тисячі возів, переходячи через болото.

619 Ждановичем. Це Жданович зробив під тиском незадоволених війною козаків. Козаки покинули Ракочого перед вирішальною битвою з поляками. Ракочій пояснював свою поразку саме цим. Козаки ж, побачивши, що справа програна, остерігалися, що Ракочій видасть їх полякам.

620 Орди не було, вона наспіла після договору.

621 Потоцький та Любомирський.

622 Біля Межибожа.

623 Трактат постановлено 22 липня.

624 І Оттоманську Порту.

625 Така умова була, але її в договорі промовчано. Я. Рудавський, однак, подає і її (див. приміт. 582).

626 Контрибуція була 1200 тисяч золотих.

627 Татари не брали участі в перетрактації. Вони поривалися взяти свою частину здобичі.

628 Це було під Скалатом. Я. Кемень поїхав на переговори до хана, але його затримали. 31 липня угорське військо кинулося тікати, але потрапило здебільшого в полон.

Розділ VIII

Про поблажливіше ставлення до поляків і схвалення до трактату з ними брандєвурзького курфюрста і про уступлення з Познані його гарнізону; про вихід із Кракова до Венгрів венгерського гарнізону і про схвалення до трактату з польським королем шведського гарнізону, що був у Краківському замкові.

Курфюрст брандєвурзький, достеменно звідомившись про становище шведів та венгрів, либонь, міцно дотіль тримався шведського боку, однак, побачивши явну відміну його фортуни, пом'якшив своє ставлення до поляків і почав схилитися до трактату з ними⁶²⁹, наказавши своєму гарнізону в Познані зовсім виступити з міста. Цей гарнізон поляки випустили при бубнах, розвинених знаках і запалених на жовнірський триб запалках при мушкетах. Вони придали йому свій конвой до Дрезна і віддали амністії його збродні та шкоди, заподіяні довкола Познані і в самій Познані, особливо почин у зіпсутті трьох знаменитих костелів. А Ракочій у свою чергу заслав у Краків, вже після постановлення свого трактату з поляками, розпорядження до свого коменданта Беттлема⁶³⁰, щоб той, тільки відбере це розпорядження, більше не слухав шведського коменданта в Кракові Вертза і зараз рушив зі своїм військом із Кракова до Венгрів, що Беттлем і справив⁶³¹. Після цього шведський комендант Вертз, побачивши свою малочисельність і те, що після відходу венгрів ні з ким повставати проти польського короля і цісарського війська й боронити Краків, бо самі гармати стріляти не вміють, схилився до трактату, який постановляв таке⁶³²:

1. Шведи мають вільно вийти з краківського гарнізону в Померанію до свого Шетіна під розпростертими хоругвами, при бубнах та своїх фуярах⁶³³, зі всією ручною зброєю; їм мають давати по дорозі в Польщі належні харчі, ніхто не буде в дорозі важитися на них і перешкоджати їм. А коли хтось із них провиниться в дорозі, то з тих має спитувати сам їхній генерал Вертз, а перевіряти й трусити їхні речі ніхто не буде.

2. Діла⁶³⁴ й усі великі гармати з іншим їхнім справиллям мають залишитися в Кракові, шведи можуть узяти з собою лише десять менших гармат⁶³⁵.

3. Статки свої разом із худобою, які хто має, кожен може вільно продати, не кажучи вже про те, що належить самому Вертзу.

4. Всі свої борги краків'янам шведи мають перед своїм відходом заплатити.

5. Хворі й поранені, тільки вилікуються й видужають, будуть відіслані річкою Одрою до Померанії, а померлі й поховані в костелах не мають бути рушені зі своїх місць.

6. Генерал і краківський комендант Вертз має зі своїм військом якнайшвидше досягти своїх кордонів, через що мусить йти щодня по три милі.

7. В'язні всі мають бути звільнені.

8. Той із польської шляхти, хто й досі лишався при шведах, дістає таку королівську ласку, що може лишатися в Польщі рік, тоді продати своє добро, а потім вільно вийти, куди хоче, на життя з Корони Польської.

9. Конвоювати шведів, що вийдуть з Кракова, буде тисяча цісарської Гатсфельдової кінноти з двома польськими хоругвами і з двома комісарами.

10. Костели і все освячене їхнє начиння забере собі без порушення тамтешнє краківське духовенство.

11. Речі й оздоби королівського палацу, скарбові метрики, канцелярські записи, міські земські книги мають залишитися на своїх місцях без найменшого рушення.

На все те шведи мають надійно зобов'язатися й уступити з Творіанської краківської брами, щоб могла вийти нею до Кракова цісарська Гатсфельдова піхота⁶³⁶, але інше польське військо не може зближуватися під краківські мурі доти, доки шведи не вийдуть з Кракова усі, а це має статися щонайдалі за тиждень⁶³⁷.

Примітки до розділу VIII

- 629 Курфюрсту грозив посол Леопольда Ф. де Лісоля, а з іншого боку підступав з 12-тисячним військом Гонсевський (Гонсевський).
- 630 Януша Бетглема. Це розпорядження привіз посол Ракоczego П. Фішер 4 серпня.
- 631 Семигородці вийшли з Кракова 18 серпня.
- 632 Трактат постановлено 24 серпня 1657 р.
- 633 *Фуяра* — велика флейта.
- 634 *Діло* — вогнепальна зброя (гармата) великого калібру.
- 635 Інші дані — 13.
- 636 На цю тему між поляками й австрійцями була суперечка. Поляки не хотіли пускати їх у місто, приписуючи перемогу собі. Все-таки Краків, за винятком замку, віддано було австрійцям.
- 637 Віртз покинув Краків 31 серпня.

Розділ IX

Про смерть київського митрополита Косова; про доглядання Барановичем його престолу і про вибрання на Київську митрополію Балабана; про виправу Хмельницьким на Ташлик козацького війська і про хворобу Хмельницького; про смерть Хмельницького і про поховання його в Суботіві.

Того ж року навесні, після Великодня, на Седмицю мироносиць, із вівторка на середу, п'ятнадцятого квітня⁶³⁸, преставився преосвященний і боговгодний муж Сильвестр Косов, київський митрополит. Він пробув на своїй митрополії десять з лишком років, від 1647 року по нинішній 1657 рік, коли й помер. А після його святобливої смерті, доки мав бути вибраний інший митрополит, доглядав деякий час митрополичий престол у Києві преосвященний Лазар Баранович, що був того ж 1657 року, в минулий Великий піст, у четверту листвничкову неділю⁶³⁹, висвячений у Волоській землі на Чернігівську архієпископію⁶⁴⁰ — він приїхав до Києва перед Великоднем. Потім того ж року вибраний на Київську митрополію після Косова Дионісій Балабан⁶⁴¹.

Гетьман Запорозького війська Хмельницький, утомлений численними минулими військовими трудами, сидів у той 1657 рік спокійно і не давав ніякої оказії полякам до війни⁶⁴². Однак поляки не погамували своєї злости, вони поки що розправлялися в Польщі зі шведом, а кримського хана вблагали й підкупили, щоб пішов зі своїми ордами на Україну воювати Хмельницького. Сам хан на це прохання поляків, либонь, не рушав із Криму⁶⁴³, але виправив був на Хмельницького шістдесят із лишком тисяч кримської та білгородської орди. Але Хмельницький провідав про те завчасу і виправив проти того нашествия для зустрічі на Ташлик⁶⁴⁴ тридцять тисяч свого козацького війська з гарматами на чолі з брацлавським полковником Богуном, наказавши йому, щоб того ворога до України не допустив. Кримські й білгородські орди, прочувши про таку козацьку готовність до стрічі, не дійшли Ташлика на десять миль, повернули ні з чим назад додому і в те місто більше вже виходити на Україну не посміли.

Сам Богдан Хмельницький, після того як виправив на Ташлик військо на чолі з Богуном та іншими полковниками, упав у недугу⁶⁴⁵ і, протягнувши іще невеликий час у хворобі⁶⁴⁶, докінчив у Чигрині, так і не докрутивши військової машини війни з поляками, своє великотрудне й великопечальне життя⁶⁴⁷, лишивши машину війни своїм спадкоємцям, козацьким гетьманам, а всій осиротілій по собі Україні немалий жаль. Коли повернулося з Ташлика згадане військо, саме на Велику Пречисту⁶⁴⁸, при зібранні всіх полковників та старшин Запорозького війська в Чигрині згаданий вище доглядач митрополичого престолу преосвященний Лазар Баранович, прибувши з Києва, взяв з Чигрина при великій публіці і з церемоніями тіло Хмельницького і, перенісши в його маєтність Суботів, поховав його в камінній церкві⁶⁴⁹, поставленій його ж, Хмельницького, коштом. При цьому погребі були й польські послы, яких прислано до нього, Хмельницького, в інтересах цілої Корони Польської, тобто генерал Пнемевський з товариством⁶⁵⁰.

**Промова на погребі гетьмана військ Запорозьких,
виголошена його старим секретарем Самоїлом Зоркою
в Суботіві у серпні 1657 року⁶⁵¹.**

Жити й умирати — либонь, постановлено так від початку світу всесильним божим декретом, висловленим до наших предків, — живіте і множетеся, бо землею ви є і до землі підете. Однак смерть людська звикла наповнювати серця живих непохитним і непогамованим жалем, панове полковники і вся старшина з усім

товариством Запорозького війська! Прийшлося нині й нам після веселих минулих часів слухати смутні плачі і рясними сльозами заливати обличчя наше, коли мусимо оце оглядати на смертнім катафалку і віддавати останню шану нашому гетьманові Богданові Хмельницькому, справдешньому, даному нам від Бога вождеві, якого забрала від нас неблаганна смерть.

Помер, полишивши по собі немертну славу, той добрий вождь наш, дякуючи голові якого не тільки ми, його підручні, але й уся Малої Русі Річ Посполита могла жити довгі літа при щасливих успіхах. Помер той, кому разом із вашою милістю панством всюди допомагала всемогутня рука божа стояти при своїй правді за вольність та свої старожитні права проти братів, але разом із тим ворогів наших — польських савроматів. Помер той, від чийого гарматного й мушкетного грому не лише тремтіла ясновітна старожитних вандалів Сармація і обидва береги бурливого Евскінопонту⁶⁵² зі своїми міцними замками й фортецями (особливо в 1621 році⁶⁵³, коли точилася під Хотиним не без участі братів наших, козаків, щаслива для Корони Польської війна з імператором оттоманським Османом), але й дрижали, й тряслися огорнені мушкетним козацьким порохом і самі царгородські стіни. Помер, зрештою, той, завдяки справі якого могли сподіватися ніколи не вмирати⁶⁵⁴ оживлені старожитні права й вольності українські та цілого Запорозького війська. Не стає мені часу, щоб висловити й вичислити цноти й вашу лицарську діяльність, яку ви хвалебно виказали при даному собі від Бога вождеві й гетьманові Хмельницькому за пошкоджені й потоптані поляками старожитні права й вольності братів своїх на багатьох місцях з великою перевагою й відвагою, наслідуючи в тому старовічних предків слов'ян, які давали воєнну допомогу й великому Александрові Македонському, а також сцигтів, цимбрів і козарів⁶⁵⁵. Нехай виповідають людською мовою про лицарську діяльність вашу поля й долини, вертепи⁶⁵⁶ й гори, мури й гарматні рури, коли ви ставали й воювали за свої вольності з мужнім і величним серцем, з лицарською й богатирською відвагою проти ворогів і братів своїх сармато-польських⁶⁵⁷, і це ви доказували при всемогутній божій помочі на Жовтій Воді, під Корсунем, Пилявою, під Збаражем, Зборовом, Берестечком, під Білою Церквою, Львовом і Замостям, під Нестерваром і Баром, Кам'янець-Подільським і Жванцем, Батогом і Охматовом та і в інших багатьох місцях, яких не вилічую.

До тебе звертаюся з доброю мовою, милий наш вождю, державний руський⁶⁵⁸ Одоначерю, славний Шкандербеку⁶⁵⁹, гетьмане славного всього Запорозького війська і цілої козако-руської України Хмельницький Богдане, до тебе мова, скутого зараз поміж чотирма дошками і мовчазного, вимови й розпоряджень якого незадовго перед цим слухало нас сто тисяч, і ми ставали готові на всякий твій кивок! Чому так швидко став ти мовчазним Гарпократом⁶⁶⁰, принаймні наслідуєш німого Аггіса⁶⁶¹, промов до нас, братів своїх і навчи нас, як маємо жити без тебе і як поводитися з навколишніми нашими друзями й ворогами! Адже це той німородний Аггіс застеріг ретельною вимовою батька свого, короля, що його має забити власний жовнір! Ти ж, уміючи доброї мови, вимов і дай нам пересторогу, щоб не були ми звойовані й переможені ворогами нашими. Одволічи хоч на малу хвилю теперішнє право твоєї смертоносиці і промов до нас ласкаво й по-доброму, як нам далі жити, ласкавий і добрий наш гетьмане, а коли такий пильний вже декрет смертоносиці і того ти над змогу живих не здатен учинити, то принаймні вмоли там, у божім маєстаті, куди послають тебе, надпотужного пана, щоб по відході твоїм ударував нас щасливим життям і зберіг у цілості та мирі від усіляких ворогів нашу вітчизну. А ми навзаєм за тебе, живучи тут, на землі, прирікаємо й зобов'язуємося благодати божий маєстат, щоб наділив хвалою своєю своїх вибранців. Амінь!

За два місяці до смерті Хмельницького король Ян-Казимир послав приватний універсал про виправу в посольстві вдруге чи вже втретє⁶⁶² до козаків генерала Пнемевського з товариством, щоб знову примирити з собою Хмельницького та Запорозьке військо і приєднати до Корони Польської, а від московського союзу відірвати. Писаний цей універсал був до писаря Хмельницького Виговського⁶⁶³, але без визначення його імені, тільки з бажанням, щоб він допоміг названому послові своїм розумом у тому вельми потрібному коронному ділі. При цьому послові Хмельницький докінчив і життя своє і був похований, так і не схилившись до хитрих лядських і Виговського намов⁶⁶⁴ та оман, і таким чином не змінив своєї вірності великому російському государеві. Але чого поляки не взяли в Хмельницького, те невзбарі взяли у згаданого Виговського, звабивши його на свій бік, і довели його до зради російському государеві на крайнє розорення України, — про це буде оповіджено далі.

Звідсіля можна пізнати їхню, поляків, гординю, хитрість і злобу до православних; вони завжди не розбиралися в теперішніх і минулих подіях, бо аж ніяк не годилися з Хмельницьким і хотіли з ним прощатися, коли він багаторазово, як було показано попереду, шукав у них ласки й примирення. Але коли він, збридивши їхню гординю, прихилився до православного російського монарха, навічно відкинувшись від них, вони вже самі почали шукати в Хмельницького добротства до себе й мирного схилення. Хай би поляки запам'ятали приказки: «Первого не кидайте торгу» і «тоді дери лика, коли деруться» — оскільки все на світі з часом спливає і людські наміри не приходять до сподіваного свого завершення.

«Ян-Казимир, з божої ласки король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, інфлянтський, смоленський, чернігівський, шведський, готський, вандальський дідичний король.

Уроджений і прихильний до нас, ми не втомлюємось у нашому старанні, яке взяли від початку нашого панування на себе, щоб заспокоювати держави, довірені нам від Бога, і пригашувати внутрішню пожежу, бо взагалі ми хочемо довести ту нашу ціль до пожаданого кінця й тепер. Отож висилаємо знову уродженого Пнемевського, генерала й посла нашого та Річі Посполитої, до уродженого Хмельницького, Запорозького

гетьмана, щиро нам милого. Але достатньо ми поінформовані, що твоя ясна милість користується великою повагою, яку заслужив в уродженого гетьмана і всього війська Запорозького відвагою і своєю спритністю, а також вправністю у лицарському ділі⁶⁶⁵, і багато що можеш. Через це жадаємо, щоб твоя вельми ясна милість схилився до такого святобливого і потрібного всьому християнству діла і допоміг тут нам, маючи ту від нас неодмінну королівську декларацію, що ми все те, що сталося, спільні гріхи, офіруємо справедливому Богові і нічого іншого та пожаданішого не маємо в серці над спільне добро, цілісність та безпеку як Річі Посполитої, так і Запорозького війська. І коли велика, ясна твоя милість виявить свою зичливість у тій окаянності, щоб заспокоїти розрух у спільній вітчизні, то будемо віддячувати те вельми ясній твоїй милості всілякою нашою ласкою і щедротливістю. При цьому зичимо твоїй милості від пана Бога здоров'я.

*Даний у Данкові, дня 13 червня, року панського 1657-го,
а нашого польського й шведського панування десятого року.*

Ян-Казимир, король⁶⁶⁶

(М.П.К.)

Примітки до розділу IX

638 Є ще інша, але менш певна дата — 13 квітня.

639 *Листвичникова неділя* — тиждень, на який припадало свято Івана Листвичника, після 30 березня (за ст. ст.).

640 Л. Баранович був тоді ректором Братської колегії. Висвятився в єпископи в Яссах 8 березня 1657 р. Святин його сучавський митрополит.

641 Д. Балабан був вибраний митрополитом 6 грудня 1657 р., інші дані — в двадцятих числах січня 1658 р. У Величка щодо цього суперечність (див. ч. XI, р. III).

642 Послав корпус козаків на чолі зі Ждановичем на поміч Ракочію (див. приміт. 587). Поляки скаржилися на це царю.

643 Тут суперечність. Хан таки рушив з військом із Криму, про це свідчить і сам Величко в описі розгрому Ракочого.

644 Богуна Хмельницький не посилав на Ташлик, той ходив зі Ждановичем у Польщу на підмогу Ракочому. Очоловав військо, про яке йдеться, Юрій Хмельницький.

645 Хмельницького розбив апоплексичний удар, коли він узнав, що козацьке військо відступило від Ракочого. Непокоїлося і бунтувало й інше військо, що було під проводом Ю. Хмельницького. До цього моменту Хмельницький був уже хворий.

646 П'ять днів.

647 Хмельницький помер 27 липня (за ст. ст.) 1657 р. о 5 год. дня.

648 Велика Пречиста випадає на 15 серпня (за ст. ст.), похорон же призначено на 25 серпня. Величко тут, певне, сплутав стилі, взявши дату 25 серпня за новий стиль.

649 Народні перекази зберегли легенду, що Хмельницький похований в дерев'яній церкві поруч з Тимошем, але документи цього не підтверджують.

650 Йдеться про Станіслава Казимира Беневського, королівського секретаря, волинського каштеляна. Вперше приїхав у двір Хмельницького в березні 1657 р. Це його другий візит. Посол уже не застав гетьмана живим.

651 Промова Зорки має два варіанти, один за оригіналом, другий за списком Судієнка. Обидва вони писані польською мовою, але перший — кирилицею, а другий — латиницею. Відхилення текстів незначне. Ми подаємо переклад за оригіналом. Цю промову частина істориків приймає, інші вважають її зразком риторичного мистецтва самого Величка.

652 *Евксінопопт* — грецька назва Чорного моря.

653 Див. приміт. 14.

654 Так могла сказати людина, що бачила загибель тих вольностей.

655 *Сцитги, цимбри, хозари* — назви стародавніх племен. *Сцитги* — це скіфи, скити; *цимбри* — кимбри, давньогерманський народ, що довго був пострахом римлянам, розбитий римськими військами в 101 р. до н. е.; *хозари* — напівкочові тюркські племена, що жили в I тис. н. е. в степах Південно-Східної Європи, в середині VII ст. утворили державу — Хазарський каганат, після X ст. про них згадок нема.

656 *Вертепи* — пустелі, хащі, відлюдні місця.

657 Див. приміт. 131.

658 *Руський* — тут і далі у Літописі С. Величка термін «руський» подається у значенні український.

659 *Ордонатер* — див. приміт. 141. *Шкаденберг (Скаденберг)* — власне, *Георг Кастріот* (1404—1467), національний герой албанців, який у 1443 р. підняв повстання проти турків і переміг їх.

660 *Гарпократ* — грецька транскрипція назви єгипетського бога Гора. Він утілював ідею сонця, зображували його з пальцем правої руки в роті. Греки не зрозуміли цього символу і зробили його богом мовчання.

661 *Атеїс (Аміс)* — грецьке божество, син Нани, дочки річкового бога Сангарія. Нібито трагічно загинув; влаштовувалися свята в його честь.

662 Див. приміт. 650.

663 Ми не маємо фактів, що виказували б про польські симпатії І. Виговського за життя Хмельницького. Прихильником польсько-козацької згоди вважали тоді П. Тетерю (до нього звертався С. Беневський, коли вибирався до Хмельницького, а ще раніше — посланець Беневського К. Перетяткович). Можливо, лист, що його подає Величко, адресувався Тетері, хоч Беневський добре знався і з Виговським.

664 Про такі намови Виговського поки що не знаємо нічого. Величко повторює тут слова Твардовського.

665 Виговський за життя Хмельницького не мав воєнної слави, це пізніше закидала йому опозиція.

666 Підпис подано латиницею, тоді як весь лист перекладено.

Розділ X

Про те, чому Хмельницький звелів поховати себе не в Чигрині, а у Суботіві, і про суботівські його ґрунти, як вони йому досталися; про Чигринський і Терехтемирівський ґрунти, здавна віддані козакам, а потім неслухно відняті поляками; нарешті, короткий спогад про Хотинську війну.

Коли хто з цікавості захотів би знати, чого Хмельницький, будиши шляхетської руської породи, велів поховати себе після своєї смерті не в столичнім і предковичнім козацьким місті Чигрині, але в Суботіві, то хай знає, що він як за життя свого не волів бути лядським підданим, так і після смерті не хотів почивати до судного дня на загальній козацькій землі у Чигрині, яка вже тоді була у підданстві коронного хоружого Конєцпольського, а на своїй, істій, заслуженій власною кров'ю суботівській землі і в камінній церкві, зведеній його старанням і коштом. Бо Суботів осадив собі Хмельницький⁶⁶⁷ на ґрунтах і землях, які він здобув кров'ю й воєнними потамаи на загальне добро Корони Польської в численних воєнних оказіях, а надто в 1621 році⁶⁶⁸ (що підтверджує на п'ятому листі в своїй книзі й Твардовський) на Чорному морі за указом короля Жигмунда [...] ⁶⁶⁹ і сина його Владислава. Бо коли король Жигмунд хотів помститися за свою образу від турчина й розгром завдяки зраді польського й козацького війська з генералом Жолкевським на Цецорі, чи Церорі⁶⁷⁰, і шасливо відправляв багатоденну війну під Хотинном з турецьким царем Османом через свого сина принца Владислава і генерала Хоткевича (про це дивися попередю лист [...] ⁶⁷¹, то за Жигмундовим і принца Владислава указом Хмельницький усе-таки працював шасливо на Чорному морі з десятима тисячами козацького війська, де переміг багато турецьких суден із гарматами. І за ту ж бо вірну службу Хмельницького були йому навечно надані спершу від короля Жигмунда, потім від сина його, короля Владислава, який сів на Польському королівстві після свого батька Жигмунда в 1636 році⁶⁷², і були стверджені обома королівськими привілеями згадані суботівські ґрунти й землі. Ці привілеї, відібравши Суботів, захопив був оmanoу в Хмельницького Чаплинський, а потім почав шукати і його голови, однак загубив від Хмельницького свою⁶⁷³, не доп'явши того, з чого міг би завести свою лядську душу в ще більшу проказу гріха.

Не хотів тому-бо Хмельницький бути похований у тій чигринській землі, яка вже тоді, як казав вище, відійшла була через неправильне і гвалтовне право, зі зламанням давніх прав Запорозького війська з-під козацької влади в державу й підданство згаданому Конєцпольському, через що довгий час точилася між Хмельницьким і поляками війна, яка принесла превелике й пребагате зобопіль пролиття людської крові. Адже вся, що лежить обіруч Дніпра, Мала Росія була від давніх і старовічних часів вітчизною козаків, і ляхи лише через заздрісність заволоділи нею і відняли давні її свободи⁶⁷⁴. А Чигринський і Терехтемирівський повіти доти (як Хмельницький почав війну) завжди лишалися козацькими пристаніськами та житлом — про це свідчить і Твардовський у першій частині своєї книги, названої «Війна домова», на п'ятому листі, — і до держави лядських панів (окрім самого короля) принаймні не належали. Коли ж те старожитне козацьке право над правду і християнське сумління було поляками змінене і Чигринський повіт віддано від королівського імені у підданство коронному хоружому Конєцпольському за його заздрісливим проханням і неситим бажанням, тоді Чаплинський (про нього досить було написано на початку війни Хмельницького), чигринський староста Конєцпольського, перебравши міру в нанесенні кривд та образ людям і козакам, спробував у той-таки спосіб утиснути й образити його, Хмельницького, віднявши в нього (як раніш уже про це писалося) не лише його Суботівську слободу зі всіма заслуженими ґрунтами, але й, гідко збезчестивши його самого чотириденним ув'язненням поміж злодіїв⁶⁷⁵, а також потиличниками, загнав його за Запорожжя та до Криму, запаливши тим самим вогонь козацької війни проти поляків⁶⁷⁶.

Вивід про городові козацькі полки, що були і є нині в Малій Росії обіруч Дніпра.

Під час лядської комісії з козаками, яка була після війни з козацькими гетьманами Острянином та Гуною на Масловому Ставу у 1638 році, коли постановили над козаками замість гетьманів лядських комісарів, про що дивися лист попередю [...] ⁶⁷⁷, найменовано й постановлено було шестеро козацьких полків з їхньою старшиною.

А саме:

Черкаський, Корсунський, Каневський, Чигринський, Білоцерківський та Переяславський.

На початку війни Хмельницького з поляками у 1648 році учинилося обіруч Дніпра 20 козацьких полків⁶⁷⁸.

А саме: на тому боці⁶⁷⁹ Дніпра 10 —

Чигринський, Каневський, Черкаський, Корсунський, Богуславський, Білоцерківський, Павлоцький, Брацлавський, Кальницький і Уманський, Подільський.

І на цьому боці Дніпра 10 —

Київський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький і Полтавський.

Вважаю за потрібне перерахувати тут, при кінці життя Хмельницького, його старшину і полковників, як живих, так і тих, що були побиті поляками на різних місцях і у різні роки.

СТАРШИНА ГЕНЕРАЛЬНА⁶⁸⁰

ПОЛКОВНИКИ ЖИВІ:

Богун, Антон, Остап, Кривоніс, Полкожух, Тиша, Головацький, Немирич, Федоренко, Павло Тетеря, Демко, Глухий, Криса, Переяславець, Горкуша⁶⁸¹.

ЗАБИТІ ПОЛКОВНИКИ:

Ганжа, Кречовський, Золотаренко, Пободайло, Гладкий, Голота, Каневський, Небаба, Нечай, Донець, Полюян⁶⁸².

Примітки до розділу X

⁶⁶⁷ Див. приміт. 15, 50. Хутір осадив батько Хмельницького.

⁶⁶⁸ Див. приміт. 14.

⁶⁶⁹ Прогалина. Має бути: Жигмунда III.

⁶⁷⁰ Див. приміт. 14.

⁶⁷¹ Число не проставлено.

⁶⁷² Див. приміт. 33.

⁶⁷³ Див. приміт. 95.

⁶⁷⁴ Тут маємо цікавий анахронізм, який широко використовували козаки. Вони вважали свій стан предковичним. Величкове ж пояснення причин похорону Хмельницького в Суботіві химерне, але побудовано його на певній сумі козацьких протиріч і на їхній непевності в посіданні свого права.

⁶⁷⁵ Див. приміт. 51.

⁶⁷⁶ Цікаво, що посідання Конецпольського вважається законним, а Чаплинського, який діяв тими ж методами,— ні. Очевидно, справа тут у санкції короля.

⁶⁷⁷ Число не проставлено.

⁶⁷⁸ Дані про полки неточні. З 1650 по 1654 р. на Україні було 17 територіальних полків і три військові. Ще М. Максимович помітив, що в цьому місці Величко начислює не 20, а 21 полк, тобто перераховує полки свого часу, додавши до того полк Подільський, якого при ньому вже не було. Богуславський полк утворився за Мазепиною гетьманування. Стародубський полк було виділено з Ніжинського в 1663 р. Лубенського полку не було ще в 1657 р.— ця територія входила до Миргородського полку. Утворено Лубенський полк за Виговського. Взагалі складається враження, що перед нами чернетка до таблиці полків, старшини і полковників.

⁶⁷⁹ На тому боці Дніпра — Правобережжя, на цьому боці — Лівобережжя.

⁶⁸⁰ Генеральна старшина не перерахована. Заповнюємо цю прогалину. За Хмельницького були генеральні обозні: *І. Чернята* — в 1648—1649 рр.; *Ф. Коробка* — в 1650 р., *Т. Носач* — у 1648—1650 рр.— прилуцький полковник, з 1655 р.— обозний. Генеральні осавули: *М. Лучченко (Мисько)*, був осавулом у 1649 р. і за Виговського також; *Д. Лисовець (Демко Чигиринський)*, був осавулом у 1649 р., у листопаді 1654 р. згадується вже як покійник; *І. Ковалевський* — з 1655 р. до серпня 1658 р. Генеральні судді: *Матіаш*, ближче невідомий,— 1649 р.; *С. Богданович-Зарудний* — з 1652 р. Генеральним писарем був весь час, від червня 1648 р. до кінця гетьманування Хмельницького,— *І. Виговський*.

⁶⁸¹ *Богун Іван* — був полковником кальницьким з лютого 1649 р., мав ще титул подільського полковника; *Жданович Антон* — був полковником київським з жовтня 1649 р. до липня 1653 р., коли був затриманий поляками як посол (див. приміт. 249, 251—254); *Гоголь Остап* (див. приміт. 147); *Кривоніс Максим* тоді вже не жив, був нетериторіальним полковником (див. приміт. 147); *Полкожух, Півторкожух* — місце урядування визначити годі; *Тиша Михайло* — короткотривало очолював Звягельський полк у квітні 1649 р.; *Головацький Петро* — очолював, як і Кривоніс, чернь, на той час уже не жив; *Немирич Юрій* — щодо нього звістки розходяться, деякі дослідники кажуть, що він був полковником за життя Хмельницького, але певніше, що прийшов до Хмельницького перед його смертю і полковником за його життя не був; *Федоренко* — деякі дослідники вважають, що ця особа ідентична з Богоном, хоч є підстави припускати, що Величко мав рацію, розрізняючи їх; *Тетеря Павло* — був переславським полковником з липня 1653 р.; *Демко* — хто такий — неясно, знаємо Лисовця Демка, генерального осавула (див. приміт. 680), який помер за життя Хмельницького. Грабянка та «Історія Русів» ототожнюють цього Демка з Многогрішним, і дехто з істориків це прийняв. Вірогідніше, проте, що тут йдеться про Д. Лисовця; *Глухий* — може, це Остап Глух, що був уманським полковником з жовтня 1649 р. по квітень 1654 р.; *Криса Михайло* — місце урядування визначити нема змоги; *Переяславець Іван* — військовий писар, пізніше полковник, був послом Хмельницького в переговорах з поляками в 1650 р. і після битви під Берестечком в 1651 р.; *Горкуша Філон* — був полковником польським, брав участь у боях на Прип'ятському фронті влітку 1651 р.

⁶⁸² *Ганджа Іван* — був полковником уманським у червні — липні 1648 р.; *Кречовський Михайло* — полковник київський з 1648 р. по серпень 1649 р., поліг при обороні української землі від Литви (див. приміт. 52); *Золотаренко Іван* — полковник ніжинський, наказний гетьман з серпня 1654 р., поліг при здобутті Старого Бихова в 1655 р.; *Пободайло Степан* — чернігівський полковник, наказний з 1649 р., з липня 1651 р.— чинний, поліг у жовтні 1654 р. в Білорусі; *Гладкий Матвій* — полковник миргородський з квітня 1649 р., розстріляний Хмельницьким за непокору 1652 р.; *Голота Ілля* — наказний канівський полковник з червня 1649 р., поліг у боях з литовським військом; *Каневський* — прізвище ніде не трапляється, але чи це прізвище? Завважимо чернетковість списку, можливо, Величко хотів назвати канівського полковника, та не взнав прізвища, канівськими полковниками були за життя Хмельницького в різний час *С. Савич*, *Ф. Стародуб*, *А. Бутенко* і наказні — *І. Голота*, *І. Шенгерей* та *Заблоцький*; *Небаба Мартин* — чернігівський полковник з листопада 1648 р., поліг у липні 1651 р. в боях з литовським находом; *Нечай Данило* — полковник брацлавський з березня 1649 р., загинув у лютому 1651 р.; *Донець* тут вписаний як покійник, мабуть, помилково, хоч лишається сумнів, чи полковник Донець, що діяв в часи Виговського, ідентичний з названим Величком; *Полюян* — був сотником, його захопили в полон поляки влітку 1648 р. під час боїв Кривоноса з Вишневецьким. Список полковників неповний, немає тут *Джалалія*, *Пушкаря*, *Гуляницького*, *Лісницького* та ін.— це теж ознака чернетковості списку, тим більше, що в самому Літописі згадується, що Пушкарь був полковником за Хмельницького.

Розділ XI

Про вихід шведів із Кракова і про вступ до міста польського короля; про королівський похід на Шведа із Кракова до Мазовії та Пруссів і про успіхи Чернецького в Пруссіях; про примус через трактат брандєбуржців до Корони Польської, як було колись; про смерть Хмельницького і про неузгоду серед козаків щодо гетьманства; про вибрання в гетьмани Виговського і про його неправедну увагу до поляків.

Тільки-но шведський генерал Вертз виступив із трьома тисячами своїх шведів із Кракова, як свідчиться на листку [...] ⁶⁸³, в розділі 8, польський король Ян-Казимир вступив на їхнє місце і, з веселим серцем оволодівши столицею, віддав хвалу й подяку Господові Богу, що приподобив його тою своєю благодаттю ⁶⁸⁴. У Кракові, однак, він бавився недовго ⁶⁸⁵, а, осадивши місто німецькою піхотою й уміцнивши Краківський замок своїми польськими людьми, сам із іншим польським та царським військом рушив з Кракова для воєнного чину над шведами до Мазовії й Пруссів ⁶⁸⁶. А Чернецький зі своїм полком і великопольськими хоругвами пішов із поспіхом за королівським розпорядженням до шведської Поморії, де ледь не вперся в самі морські береги, і вогнем та мечем наніс Старограду, Щетінові і всім тамтешнім обивателям превелику тривогу. Від Поморії він ухилився в Пруссію, прагнучи випередити згаданого генерала Вертза, що простував туди, і прихилити, як було раніше, до Корони Польської брандєбурзького князя, який був тоді вже нейтральний до обох сторін, однак допомагав шведові й обтяжував війною Гданськ. Він, Чернецький, це й справив не без значної шкоди для себе, за допомогою литовського гетьмана Гонсевського та інших польських військ на чолі з Лешинським, так що брандєбурзький князь, будиши ущемлений тими польськими військами, схилився до трактату ⁶⁸⁷ з Чернецьким на таких умовах:

1. Що він, Брандєбуржець, не має належати до двірної юрисдикції і старого канону польських королів, лише даватиме щороку Короні Польській шістьдесят тисяч злотих, не більше ⁶⁸⁸.
2. Що Лембург з Бігомом і Елбліомг ⁶⁸⁹ до часу виторгував у поляків.
3. Виторгував також Брандєбуржець у польського короля амністію, прощення й ласку як щодо своєї вини, так і до вини всіх тих, що разом із ним трималися до того часу шведського боку.
4. Шведові Брандєбуржець відмовляє в приязні навіки і сам обіцяється піти на нього війною разом із польським королем ⁶⁹⁰.

Отаким миром з Брандєбуржцем Велика Польща заслонила від свого ворога і звеселилася. Аж тут прийшла друга, втішна для польського короля, звістка з України про вищеописану смерть Хмельницького. Якими словами згадує про цю кончину Хмельницького автор Твардовський, подивися, читальнику, в його книзі на 238 листі ⁶⁹¹.

Після смерті Хмельницького, що сталася на превелику втіху ворогам-полякам, почалася поміж козацтвом і старшиною їхня велика незгода й розладдя щодо гетьманства ⁶⁹², оскільки одні давали свої голоси за Юрася Хмельниченка — молодшого, а інші — за генерального писаря при Хмельницькому Виговського. Отой Виговський ще за життя Хмельницького схилився до приязні з Короною Польською і бажав із нею згоди ⁶⁹³, надто ж після його, Хмельницького, смерті, бо в своєму листі, писаному до польської королеви при відправленні лядських послів ⁶⁹⁴, озивався з доброю увагою на згоду з Короною Польською. А тільки-но він, Виговський, був вибраний згодними голосами старшини й усього козацтва в гетьмани, тоді відразу ж змінив ту приязливу свою увагу до Польщі і, добре вивідавши про тодішні події в ній, постановив обов'язково махину війни з поляками докінчити війною, як це почав був Хмельницький, і ніколи не бути приятелем лядському іменеві. Але чинив то, знати, поперехово, пригоджуючи козацькому війську, що було при обранні його, Виговського, і виявляючи свою неприязнь до поляків на словах, а в серці тримав він інше й бажав полякам усього, чого шукали вони собі в небіжчика Хмельницького і в нього, Виговського, через кількарізних своїх послів ⁶⁹⁵.

Вивід про Виговського ⁶⁹⁶.

Іван Виговський був за походженням із руської, що перебуває під Польською державою, шляхти ⁶⁹⁷, а, вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах, однак завдяки тимчасовій марності і з огляду на цьогосвітні гаразди був єдиного духу з поляками. Через це він слугував перед війною Хмельницького писарем при польському комісарі ⁶⁹⁸, поставленому поляками над козаками замість гетьмана, згідно постанови комісії, яка відбулася після Острининої війни біля Маслового Ставу (дивися про це лист [...] ⁶⁹⁹); і, будиши ото писарем при польському комісарові, він познайомився з Хмельницьким. Коли ж після втечі Хмельницького з Чигрина до Запорозжя комісар із гетьмановим сином був виправлений коронними гетьманами до Запорозжя проти Хмельницького, тоді Хмельницький зустрів був їх, поляків, на Жовтій Воді і розгромив при всесильній божій допомозі, вибивши їх усіх до ноги. У цій поразці одні впали трупом, а інші з

цим Виговським досталися живцем в ординські руки. Побачивши себе в смертельній небезпеці, Виговський упав до ніг Хмельницького зі слізним проханням, аби той визволив його з тієї татарської неволі, зобов'язуючись щиро йому теє відслужувати. Хмельницький тоді, задля свого знайомства, через обов'язок і слізне прохання, а найбільше з християнської любові, викупив його, Виговського, в татарина за невелику ціну чи, як оповідають старі люди, виміняв за одну шапку і, відібравши потім у нього, Виговського, тверду присягу на вірну і щирю до себе приязнь та зичливість, поставив його генеральним військовим писарем. На тому писарстві він, Виговський, вірно служив Хмельницькому ледве не десять років, добув і до смерті його, а коли Хмельницький, лишившись при непорушній вірності своєму російському государеві, помер, був вибраний старшиною і Запорозьким військом гетьманом. Але на тому гетьманському уряді він мало прожив, зберігаючи вірність своєму государю (про що з'явить подальша оповідь), відійшов од нього і перекинувся до поляків, навівши на малоросійську Україну велике лихо, розрух, кровопролиття і крайній розор. А поставлений був Виговський гетьманом у Чигирині року тоді сушого 1657-го, 12 вересня⁷⁰⁰.

Примітки до розділу XI

- 683 Число не проставлено.
 684 Це було на початку вересня 1657 р.
 685 Три дні.
 686 До Варшави.
 687 Див. приміт. 629. Це сталося в жовтні — листопаді, коли король з'їхався з брандербурзьким князем. Остаточного договору оформлено 6 листопада.
 688 Цього пункту про гроші не було, більше того, король польський обіцяв заплатити 200 тисяч золотих, а поки що віддавав Ельблонг (який був, однак, під шведами), давали князеві за ленному (форма феодалної залежності) праві Битов і Ленборк (див. пункт 2) — це робилося у винагороду князеві за участь у війні зі шведами.
 689 Польське написання *Łębork, Butów, Elbląg*. До речі, коли прийшлося до діла, поляки Ельблонг не віддали.
 690 З умовою, що Польщі допомагатиме Леопольд I.
 691 Тут ідуть лайки на Хмельницького.
 692 Ці незгода і розладдя почалися ще за життя Хмельницького, оскільки Хмельницький хотів передати булаву синові Юрію і застерігався від противників (відомо, як покарав він Виговського). Знаємо і про заколоти у війську (див. приміт. 645).
 693 Див. приміт. 663.
 694 Факт узято у Твардовського.
 695 Неясно, про яке відправлення послів йдеться. Коли перше, то тоді був ще живий Хмельницький, і це міг бути дипломатичний маневр, коли ж друге, то Виговський був тоді вже гетьманом, і про якусь згоду ще не було мови (див. приміт. 701).
 Погодився з поляками Виговський значно пізніше.
 696 У рукописі 190-а сторінка біла, тільки на колонці надпис: «Третій рік шведської війни з поляками, 1657 року». На цій-таки сторінці портрет Виговського, під яким подано: «Вивід про Виговського».
 697 Виговський був православний шляхтич з Овруцької околичної шляхти герба Абданк.
 698 Виговський почав свою кар'єру в 30-х рр. на Волині у міському (гродським) суді. 1635 р. він був намісником Луцького староства. 1638 р. їздив до козаків з польськими комісарами як писар робити згоду.
 699 Число не проставлено.
 700 Дата хибна. Виговського обрали гетьманом 26 серпня (за ст. ст.) у Чигирині, дехто називає і Суботів; 11 жовтня на раді в Корсуні цей вибір підтверджено. Вибрано його гетьманом, бо Юрій був неповнолітній.

Розділ XII

Про вибрання Виговського на гетьманство після Хмельницького; про листи його до запорожців, послані через нарочних послів, із висловленням своєї вірності; про вислання їм, запорожцям, грошей і про відповідь йому на те запорожців.

Після смерті і знаменитих похоронів у Суботові гетьмана Запорозьких військ Богдана Хмельницького, ще не відправляючи й лядських послів, генерала Пнемевського з товаришами, було вчинено між старшиною й черню городового Запорозького війська раду, кого вибрати на місце Хмельницького новим гетьманом. Здобути цей гонор таємно старався Виговський, отож найбільше він і радив учинити постановлення гетьмана (до чого штовхала його і власна на той час потреба), щоб підупала Україна не була сиротою без свого власного господаря. Допомогали Виговському у тому вибранні на гетьманство і згадані вже лядські послі⁷⁰¹, які надихнули своїм духом Виговського на відступництво від російського союзу і щедро його обнадіяли як словесними й письмовими пропозиціями, так і листовними королівськими упевненнями в його,

королівській, ласці. А що при погребі Хмельницького не було кількох полковників, у тому числі й Мартина Пушкаря⁷⁰², через це була щодо обрання гетьмана незгода і те вибрання протяглося кілька тижнів⁷⁰³. Відсутніх полковників було запрошено в Чигрин на ту гетьманську елекцію через особливі листи. Полковник полтавський Пушкар завчасу провідав, що багато хто хоче вибрати на гетьманство Виговського, і, маючи до нього свою особливу антипатію та недоброхітство, не лише не поїхав на те вибрання з Полтави, але й відпровадив і листоподавця із лайливими й ущипливими словами на Виговського, сказавши, що вважає Виговського не достойним гетьманського уряду і знає на ту достоїнсть краших та заслуженіших товаришів у Запорозькому війську.

Сон старшин і черні Запорозького війська, що зібрався в Чигрині на гетьманську елекцію, був тоді частково скорумпований Виговським⁷⁰⁴, а частково був обнадіяний його ласкою та увагою і визнав Пушкаря за противника своєї волі і загального добра⁷⁰⁵; отож рада, вже не чекаючи його голосів, учинила одностайно гетьманом Виговського. Він тоді, вступивши на той гетьманський уряд і прийнявши до своїх рук належні гетьманському гонорові клейноди, розпустив додому задоволену постановою старшину і городове Запорозьке військо і чесно відправив з невідмінною своєю пошаною й доброзичливістю до Корони Польської і згаданих польських послів⁷⁰⁶. А до Запорозької Січі він зараз-но виправив своїх посланців і написав до запорожців отакий свій лист⁷⁰⁷:

Пане отамане кошовий війська низового Запорозького з усім старшим і меншим товариством, до нас вельми зичливі панове й брати!

Оце нині обійняла нас велика скорбота й печаль, адже неблаганна смерть відняла від нас і від вас, усього війська Запорозького, любого й доброго вождя й гетьмана нашого Богдана Хмельницького і постановила віддати його від нас до земних надр. Це було вчинено в минулому серпні після Великої Пречистої, коли згідно його передсмертного бажання ми перенесли його з Чигрина в Суботів і поховали в кам'яній церкві, поставленій на його, небіжчика, кошті. Але ми загаялися звідомити про ту небіжчикову кончину вас, наших братів, і це сталося від того, що зараз-таки після похорону небіжчика генеральна старшина й полковники, як і вся чернь Запорозького війська, що була тут, на похоронах небіжчика, старалися поставити над собою нового гетьмана. Це вибрання через їхні незгоди й неузгоди протяглося аж кілька тижнів⁷⁰⁸. Нині ж, за божим благословенням і своїм погодним та єдинодушним словом, вони, панове старшина і чернь Запорозького війська, вибрали й постановили собі за вождя й гетьмана мене, Виговського, вручивши вже мені й клейноди військові, які належать до гетьманського уряду, їх я, над моє хотіння⁷⁰⁹, хоч і прийняв до своїх рук, однак без волі і згоди вас, наших братів, усього війська низового Запорозького, зовсім затверджуватися на тому гетьманському уряді не хочу, оскільки ви, військо низове Запорозьке, складаєте корінь і утвердження честі та вікопомної слави іншим городовим україно-малоросійським військам, правдешньої братії своєї; отак хай і влада ваша верховодить і має силу у вибранні й постановленні собі гетьмана. Вільно вам, братам нашим, мене від того уряду відмінити, а поставити й затвердити за своїм бажанням на ту достоїнність іншого. Як і попередник мій, славної пам'яті Богдан Хмельницький, який у різних випадках за свого уряду чинив усе лише з відома й поради вашої, своїх братів, війська Запорозького, так і я, коли залишуся без зміни на своєму нинішньому уряді, ходитиму його, мого попередника, шляхом, не принижуючи честі й сили вашої, війська Запорозького, і буду все погоджувати з вашою волею. І коли ваша, братів наших, одностайна згода неодмінно дозволить мені лишатися на цьому гетьманському уряді, то, виписуючи вам свій низький уклін, дуже прошу вашої милості панства, щоб і до мене заховали таку свою братерську приязнь, любов і старання, які мали до попередника мого пана Богдана Хмельницького, і в чому не прикличе воєнна потреба, щоб допомагали мені задля оборони своєї малоросійської вітчизни мужньою й великодушною своєю силою,— труд оцей ваш буде винагороджений коли не мною, то напевне Богом і матір'ю вашою Малою Росією.

Згідно небіжчикового, пана Хмельницького, заповіту, щоб поминали душу його в тамтешній січовій церкві у ваших братерських серцях, посилаємо вашій милості панству через цих нарочних посланців дві тисячі наших битих талярів, а третю тисячу з нашої власної шкатули. Їх, ваша милість панство, звольте ласкаво прийняти і розподілити поміж себе, винагородивши слушно й тамтешніх церковних служителів і наказавши їм відправляти цілорічні сорокоусні молитви за небіжчикову душу і за наше спасіння. Це все виклавши і просячи про швидку до нас відповідь, зичимо щирим серцем вашій милості панству, любим братам нашим, доброго здоров'я від пана Бога і щасливо заживати на довгі літа життя-буття.

*З Чигрина, 16 вересня 1657 року*⁷¹⁰.

**Іоанн Виговський,
новопостановлений його царської пресвітлої величності
Запорозького війська і всієї Малої,
що лежить обіруч Дніпра**⁷¹¹,
Росії гетьман.

На той лист Виговського учинена була від запорожців та Січі така відповідь⁷¹²:

**Ясновельможний малоросійський обох берегів Дніпра
і всього війська Запорозького
новопостановлений гетьмане Виговський,
до нас вельми милостивий пане-брате
і ласкавий добродійнику!**

Ми відібрали у вашому панському до нас, низового Запорозького війська, листі, посланому через нарочних посланців, два звідомлення: сумне й радісне. Перше наповнило вщерть наші серця печаллю й обтяжило, адже через невідворотну смерть за декретом вишнього Бога, що володіє людським життям, побулися ми свого гетьмана, доброго вождя і старатливого оборонця від ворогів вітчизни нашої пана Богдана Хмельницького, якому, після численних тутешніх подвигів та трудів, хай подасть Господь Бог на лоні Авраамовому, в райських поселеннях вічне заспокоєння, широ того зичимо. Однак інше, тобто вибрання на гетьманський уряд вашої панської милості, нас частково звеселило і зменшило теперішню печаль, бо осиротіла вітчизна наша, одержавши собі нового господаря — вас, може бути під вашим проводом певна своєї оборони від ворожих відступів і обмов. Тільки ж те вибрання і постановлення ваше не повинно було зачинатися й вершитися без волі й ради нашої, всього низового Запорозького війська, а лише через панів генеральну старшину, полковників і все городове українське військо, оскільки небіжчик Богдан Хмельницький прийняв начало свого гетьманства не в Чигрині, але в нашому Січовому коші, і не від родового, але від нас, низового війська Запорозького; і при нашій погодженості, а найбільше при всемогутній божій допомозі, щасливо переміг у перше літо своєї війни ворога. Але оскільки це вже сталося, то й ми для загального добра нашої малоросійської вітчизни того постановлення порушувати і знімати не хочемо, кладучи те на премудрий божий нагляд, як кажуть ото в приказці: «Голос людський голос побиває божий», — і приєднуємося до голосу й волі людських, братів наших малоросійських, які вибрали й постановили на ту гетьманську достойність вашу милість пана⁷¹³. Тим більше, що ми прочитали в листі вашім панським, який написали оце до нас, таку обітницю й обезпечення, що, лишаючися на тому гетьманському уряді, йтимеш шляхом свого попередника, славної пам'яті Богдана Хмельницького, заховуючи в своїй ласці нас, військо низове Запорозьке, і без нашої волі та військової ради не зачинаючи ніяких затівок та новинок, не кажучи вже про те, коли йтиметься про загальне добро чи занепад нашої вітчизни. Коли це ваша милість пан виконуватимеш дійово, то й від нас, всього низового Запорозького війська, можеш бути певний у ширій до себе приязні та зичливості і матимеш в усіх своїх бажаннях невідмовну прихильність та військову заповому.

Тільки ж турбує нас у тих ваших панських обезпеченнях та зобов'язаннях якась непевність, бо після смерті небіжчика пана Хмельницького писав ваша милість пан від себе одного (як звідомилися ми з певного донесення) до найяснішої польської Яна-Казимирової королеви, шукаючи в неї собі ласки і просячи в неї клопотання до його королівської величності, бо хочеш відкинутися від держави й сильної протекції пресвітлого і самодержавного Олексія Михайловича, всеросійського монарха, а присвоїти і підхилити по-колишньому до Корони Польської⁷¹⁴ вітчизну малоросійську, яка завдяки військовій зброї відсіклася і звільнилася від неї під керівництвом покійного гетьмана нашого Богдана Хмельницького з великим пролиттям крові наших братів. Коли маєш учинити таке неперемінно, то завчасу знай, що ми, військо низове Запорозьке, не будемо в тому слідувати вашій волі і не хочемо накладати зрадницького титулу на наше славне ім'я. Та й хай сама ваша милість пан зволить лишень роздивитися і цілком уважити, під яким монархом ми можемо сподіватися собі ліпшого життя і без сумніву визначати свій майбутній добробут, а тоді робить висновки, чи бути нам під єдиновірним православним государем, царем московським, якого ми ще нічим не образили, чи під чужовірною, що перебуває в римській відступницькій релігії та блуді, Короною Польською, яка дуже на нас роздразнена й ображена. Товариство наше низове самохітне, що було на його, монаршій, військової службі у Литві й Інфлянтах⁷¹⁵, хвалиться, повернувшись звідтіля до Січі, великою ласкою й любов'ю, що була явлена до них від великоросіян. Цієї ласки ми від них сподіваємося і безсумнівно маємо надію на неї й надалі, а особливо від добронравного й добросердного отця й добродія нашого, його царської пресвітлої величності; через те ми готові й самі стати, не шкодуючи свого здоров'я, за його превисоку монаршу честь і православну державу проти всякого його ворога. Коли б ваша милість пан побачив некорисне щось до себе і для нашої вітчизни з боку його величності, то можеш, не міняючи своєї вірності, писати й просити про те до його пресвітлої величності через своїх послів, — ми сподіваємося, що не лише у великому, але й у найменшому бажанні й проханні вашому його царська величність не зволить відмовити своєї монаршої благодаті, зважаючи тим більше на те, що має від нас міцний, здавна бажаний для його богохранимої православної держави захист і охорону від ворогів Хреста Господнього — турків та татар. І не зможе відтак той спільний християнський ворог безпечно вступати своєю багаточисленною силою (як бувало перед оцім) у його царську державу і розвивати свої бусурманські хоругви під самою столицею.

Це все уваживши й роздивившись, зволи, ваша милість пане, згідно свого листовного, писаного до нас, обезпечення, йти шляхом Хмельницького і не змінюй вірності його пресвітлій царській величності, а при всемогутній божій допомозі застановляйся разом з його монаршою силою проти своїх ворогів — поляків — за наші давні вольності, щоб їхнє ярмо навіки відсікти від нашої малоросійської вітчизни. А коли було б інакше, то, напевне, ваша милість пан привів би й так уже пошкоджену численними лядськими нападами ма-

лоросійську вітчизну до останнього знищення й розору, чого ми не бажаємо, а бажаємо щиро при цьому доброго від Господа Бога здоров'я вашій вельможності й доброфортунного в гарних і корисних вітчизні замислах життя-буття. Дуже також при цьому дякуємо вашій вельможності за грошовий гостинець, яким зволив обдарувати нас через свою ласку, і зголошуємо та зобов'язуємося відслугувати те по змозі нашій.

3 Січі, 25 вересня 1657 року⁷¹⁶.

**Павло Гомон⁷¹⁷, кошовий отаман
зі всім старшим і меншим товариством війська
його царської пресвітлої величності низового Запорозького.**

Примітки до розділу XII

⁷⁰¹ Виговський затримав польських послів і не робив перед Москвою секретів з місії Беневського. Умова з Беневським теж нейтральна. Обидві сторони зобов'язувалися дотримуватися кордону, для козаків — по Случ, для поляків — по Горинь, територія між ріками нейтральна. Більшого польські послы не досягли. Беневський виїхав з України на початку жовтня. В час обрання Виговського були в Чигирині російські послы (Кікін, Роколов), які вели вивідчу роботу, але про польські затівки Виговського в цей час мовчали.

⁷⁰² Пушкар був полтавським полковником від жовтня 1649 р. Він був присутній при обранні Виговського також і на Корсунській раді, на якій підтверджено Виговського на гетьмана. Його опозиція виявилася пізніше: в листопаді — грудні.

⁷⁰³ Вибрання Виговського не тяглося кілька тижнів, це сталося протягом одного дня і без ніяких незгод під час обрання.

⁷⁰⁴ Про це переконливих фактів не збереглося.

⁷⁰⁵ Див. приміт. 702.

⁷⁰⁶ Див. приміт. 701. Треба сказати, що в цей час Виговський приймав багатьох послів. Тут були шведські послы (Г. Лілієкрон), відпоручники Туреччини, Криму, Волоської та Мунтянської земель і Австрії. Австрійські послы намагались поєднати Польщу з Україною, але успіху не мали. На початку жовтня зі Швецією було постановлено офіційний договір. Величко цих фактів не знає, взагалі дані його про цей час ідуть тільки від Твардовського.

⁷⁰⁷ Частина істориків бере під сумнів ці листи щодо їх автентичності. Ми знаємо, однак, факт, що Виговський у цей час таки листувався з Запорозькою Січчю — він казав про це московському послу Кікіну ще 31 серпня. Крім того, листи впадають у тон тої ідеології, з якою справді виступає в цей момент Січ у своїй опозиції до городского війська. Але Величкова стилізація листів відчутна.

⁷⁰⁸ Див. приміт. 703.

⁷⁰⁹ Виговський справді це скрізь підкреслював, хоч невідомо, чи було то щиро.

⁷¹⁰ Дата сумнівна, вона підведена під Величкову дату обрання Виговського (12 вересня).

⁷¹¹ Термін у часи Виговського не вживався.

⁷¹² Лист вважається неавтентичним, повторює помилки Величка, хоч тогочасну ситуацію змальовує досить правильно (див. приміт. 707).

⁷¹³ Є дані, що запорожці не визнали вибрання Виговського на гетьмана. Я. Барабаш, що був тоді кошовим, оголосив цей вибір недейсним, оскільки стався без участі Запорозької Січі.

⁷¹⁴ Послы, що були від Січі в Москві, засвідчили 23 листопада, що Виговський із старшиною зрадили царя, бо поновили таємний союз з Ракоцієм, шведами, волоським та молдавським господарями, а також відновлюють приязнь із татарами. Про прихилення до Корони не йшлося, хіба така загальна фраза: «Беруть собі за панів інших царів, королів і князів невірних» (див. приміт. 706).

⁷¹⁵ Мається на увазі похід російського війська на Литву в 1654 р. і в Інфлянти (Ліфляндію) в 1656 р. (див. приміт. 558).

⁷¹⁶ Датування сумнівне (див. приміт. 710). Треба сказати, що напружені стосунки з Січчю почалися вже за Хмельницького. З початку вересня запорожці перехопили листи Виговського до хана і послали ці листи в Москву. Виговський поставив перед Січчю вимогу видати непокірних, перш за все Я. Барабаша, а з середини вересня почав блокаду Запорозжя, не пускаючи туди купців з порохом та припасами. Запорозжці впокорилися в середині листопада.

⁷¹⁷ Листи від запорожців підписував тоді Я. Барабаш.

Розділ XIII

Про те, що Виговський на певний час утримувався від своєї зради; про зносини його з іншими державами проти поляків, а особливо про пораду його великому московському государеві щодо Польської Корони; про гінця, посланого через те з Москви до короля; про скарги Хмельницького, які забрав із землі Виговський; про скромну королівську відповідь через гінця російському государеві; про приємну полякам звістку — поразку шведів від дунчика на морі; про успішні дії Чернецького в Померанії і про повернення його назад; про королівський відступ від Торуня через тодішню осінню негоду і про розташування там військ на зимових кватирях; про королівську зустріч у Бигдоші з брандербурзьким князем; про прощення навзаєм колишніх своїх ураз і про потвердження постановлених із брандербуржцями через Чернецького пактів.

Відібравши таку несподівану від запорожців відповідь, гетьман Виговський посоромився зразу ж змінити своє, висловлене в листі до них, забезпечення. Він на довгий час відсунув свої замисли і почав змовлятися й узгоджуватися з іншими державами, особливо з Ракоцим⁷¹⁸, що був тоді в свіжій опалі проти поляків, закликаючи його до союзу з собою проти поляків. Він старанно радив також і своєму московському государеві, його царській величності, щоб не відкладав одержання обіцяної собі польської корони⁷¹⁹, а домагався того в поляків зброєю. Бо коли б він те відкладав, то польський король тим часом вбився б у військову силу або згодився зі шведом і тим самим міг би звільнитися від обіцянки на його, государя, елекцію.

Ще перед тим як стати гетьманом, він, Виговський, бувши зичливим захожим у дім Хмельницького, а тим більше хитрим, відіслав був десь набік Юрася Хмельниченка⁷²⁰, начебто для науки, а сам без нього вийняв із землі скарги Хмельницького, про які він знав і яких начислювалося більше ніж на мільйон, і отак хитро ними заволодів⁷²¹.

По згаданій його, Виговського, пораді пресвітлий государ, цар російський Олексій Михайлович одразу послав гінця⁷²² зі своєю грамотою до польського короля Яна-Казимира, дивуючись, чому це він зволікає з вальним сеймом, на якому його величність мав, згідно минулорічних Віленських угод з поляками, утвердитися електором і наслідником Польської Корони. А коли й надалі він відтягуватиме виконання своєї обіцянки і не пришле йому в тій справі своїх послів у Москву, то зараз піде сам з військами воювати Польську державу, тим більше, що має нині у своїй Російській державі бажаний мир від навколишніх ворогів. А канцлер, винуватий у тому, що цьому ділові сталася перепона, хай буде королем належно покараний.

Король польський був немало вражений такою відозвою російського монарха, однак, маючи незавершені свої справи зі шведами, скромно й уважно учинив до російського государя відповідь, висловлюючи в ній, що все літо минуло для Корони Польської в неспокої та військових завірюхах, через що всі стани Корони Польської не могли зібратися на вальний сейм, і хіба що зима, яка надходить, покаже щасливі для того сейму умови⁷²³. А на це не польські послы в Москву, а московські до Польщі мають прибути згідно вищепостановлених пактів, і доки прийде той час, хай його величність ласкаво почекає і зволить угамуватися у своєму військовому замірі.

Відправивши з такою декларацією й проханням московського гінця назад, король сам з усім генеральним обозом рушив під Торунь, який був іще зайнятий шведами. По дорозі він дістав звістку про шведа, що дунський король, відступаючи перед ним і відводячи його далеко, аж у Голсацію, розбив на морі шведський флот і забрав собі чотири кораблі з гарматами, а також значну суму грошей, яку послали шведові з Франції. Там пропав Горн, генерал Вертз ледве врятувався, а сам шведський король зволив тоді спочивати з військом після тої дунської поразки⁷²⁴ в своєму Ісмані. Після такої звістки польський король, згідно своїх прагнень⁷²⁵, виправив Чернецького з підляським воеводою⁷²⁶ в шведську державу Померанію, і вони, перепливши річку Одер та ввійшовши в Померанію, окурили порохом тамтешні міста, тобто Щетін, Пазвальд, Мекелбург і Гарц, сплюндрували без жодного спротиву зі шведського боку всю тамтешню україну⁷²⁷ й цілими, але без великої, однак, здобичі, повернули назад до Польщі⁷²⁸. Польський король тим часом став із помічним цісарським військом під Торунем⁷²⁹, але через торунську фортецю, значну в місті шведську залогу і через те, що тамтешній край був голодний (стояла вже тоді негода пізньої осені, яка могла зашкодити війську), не міг більше триматися обозом під Торунем та щось заподіяти фортеці і відправив військо по зимових кватирях, дозволивши їм збирати там з повітів новопостановлені ланові гроші — це чинилося не без утяження тамтешньої шляхти. Потім польський король з'їхався за листовною згодою з брандербурзьким князем у Бигдоші для усної конференції щодо справ, які мали вирішити, і вони, вибачивши один одному навзаєм колишні свої урази, апробували й підтвердили своїми власними особами пакт⁷³⁰, постановлений поміж ними раніше Чернецьким. Виїхавши звідтіля, польський король прибув із сенаторами й деякими послами до Познані, щоб краще звідтіля тих послів повиправляти.

Примітки до розділу XIII

718 Див. приміт. 706, 714.

719 При Віленській угоді. Приблизно таке говорив Виговський російському послу Кікіну на початку вересня у Чигирині, коли той питав, чому приїхали шведські послы. Тоді Виговський радив росіянам помиритися зі шведами, бо поляки, мовляв, народ віроломний, і посилався на прецедент з вибором царя королем.

720 Хмельниченко був відісланий вчитися до Києва. Виговський свідчив, що Хмельницький наказав йому тримати сина в опіці.

721 Джерела підтверджують дані про великі скарби Хмельницького. Маємо звістку Беневського, що в лютому 1658 р. Виговський поїхав у Гадяч з кількома тисячами війська викопувати скарби Хмельницького. Польський хроніст Єрлич нотує звістку, що у вересні 1657 р. цар зажадав від Виговського відіслати до Москви Юрася з батьківськими скарбами. Сам Хмельниченко свідчив, що має батьківські скарби в землі (1668 р.). Можливо, Виговський узяв ті гроші на державні потреби — їхав за скарбом із військом, і то була тільки частина скарбу.

722 Це робив цар і без порад Виговського. Гонєць (стрипчий Ієвлев) приїжджав ще в квітні 1657 р. до короля в Данков і вимагав іменем царя скликати сейм. У вересні послано стольника Алфімова, який вимагав того самого. Вимога покарати канцлера, певне, приписана.

723 В лютому справді відбулася нарада, де розглядали це питання. Звісно, обіцянка корони російському царю була тільки дипломатичним маневром.

724 Так у тексті, треба, мабуть, розуміти: шведської поразки або ж поразки у Данії.

725 Король польський був зв'язаний з данцями договором, постановленим у Копенгагені 18 липня 1657 р.

726 Опалінським. Це було в кінці вересня.

727 Термін «україна» в цьому випадку вживається у значенні край, країна.

728 Повернулися-таки зі здобиччю. Це було 23 листопада. Далі Щеціна Чернецький їти побоявся.

729 Це було у вересні. Торунь був в облозі до 23 грудня 1658 р., коли й здався.

730 Див. приміт. 687.

Розділ XIV

Про посла Виговського до Москви з проханням військових клейнодів і потвердження себе на гетьманство; про царського посла до Виговського; про виконання ним присяги в Переяславі на вірність і про прийняття потвердження та булави від того посла; про виправу того посла в Москву і про привітання Виговського в Чигрині; про Пүшкареве бажання від Запорозького війська; про задоволення ними того його бажання і про погорду Виговського; про замисел Виговського піти на Пүшкаря і про новий союз його з кримським ханом; про заклик Виговського до Пүшкаря на згоду і про Пүшкареву відмову.

Лишившись гетьманом і прийнявши до своїх рук військові клейноди, Виговський сховав перед великим російським государем, що мав йому зрадити⁷³¹, і виправив у середніх числах жовтня свого нарочного посла, полкового корсунського осавула Юрія Миневського з товариством, у царське велике місто Москву з донесенням про своє обрання на гетьманство і проханням потвердити себе на той уряд та прислати військові клейноди⁷³². Пресвітлий государ цар Олексій Михайлович, самодержець усієї Росії, повірив цьому проханню Виговського і зараз виправив із Москви до Виговського зі згаданим його послом, корсунським осавулом, нарочного свого государського посла, ближнього околичного й оружейничого, ржевського намісника Богдана Матвійовича Хитрова з товариством. Той прибув у Переяславль⁷³³, прибув туди й новий гетьман Виговський зі старшиною, і при тому монаршому послі там-таки, в Переяславі, в соборній Апостольській церкві виконав на вірність присягу і прийняв від його, Хитрова, рук прислану собі від царської величності булаву і ствердну монаршу грамоту на гетьманство з колишніми правами та військовими вольностями⁷³⁴. А після цієї церемонії Виговський, не затримуючи довго того монаршого посла біля себе, відпустив його чесно з Переяслава в Москву, обдарувавши його знаменитими подарунками, а сам також, у перших числах грудня⁷³⁵, повернувся до Чигрина.

Полковник полтавський Мартин Пушкар, роз'ятрившись цілком проти Виговського, не зволив бути і при його елекції, і при виконанні в Переяславі ним присяги, ото ж сподівався за те противенство погрому собі від Виговського і подався до запорожців, оскаржуючи їм Виговського різними доносами⁷³⁶ і просячи від них собі війська на оборону від Виговського⁷³⁷. Запорожці повірили всім Пушкаревим доносам, бо самі ще раніше знали були частково, що Виговський хоче відійти від московського государя, а хилиться до

приятні з поляками. Вони ласкаво втопили Пушкареве бажання і, відкинувши Виговського від своєї любові, зараз прислали в Полтаву на допомогу Пушкареві проти Виговського своє військо числом до шістсот доброго товариства на чолі з їхнім полковником Яковом Барабашем⁷³⁸. Пушкар зміцнився цією запорозькою посилкою і, маючи до того ще найрадше свій Полтавський полк, люд військовий, добрий і достатній⁷³⁹, ще більше возвеличився і підніс свої роги проти Виговського на згубу собі й Полтаві. Виговський, готуючись до зради й маючи намір присмирити полтавського полковника Пушкаря, а також не сподіваючись приятні й від запорожців з огляду на їхню листовну відповідь, написав зараз-таки через свого нарочного посла до кримського хана, прагнучи вступити з ним по-колишньому в такий союз та приятнь, який був у того з покійним гетьманом Хмельницьким⁷⁴⁰. Хан дуже зрадів на це бажання Виговського і відразу, без жодної затримки, відпустив назад посланця Виговського з такою декларацією та відповіддю, що на всі бажання його, Виговського, і на будь-які воєнні випадки йтиме з усіма ордами⁷⁴¹ та завжди готовий допомагати в усьому, чого від нього Виговський вимагатиме. Бувши впевнений такою ханською відповіддю, Виговський почав розмислювати, яким робом присмирити свого супротивника Пушкаря і прихилити його до себе. Він кількаразово писав до нього, лагідно й ласкаво закликаючи до себе в приятнь та згоду, вибачаючи йому перший переступ і застерігаючи його, яка буває шкідлива й погубельна загальному добру чварна незгода та ворожнеча. Але що не міг тими листовними переконаннями та побажаннями нічого корисного собі справити в Пушкаря, то удався до іншого способу, але про те буде оповіджено далі.

Примітки до розділу XIV

⁷³¹ Див. приміт. 695, 701.

⁷³² Перша аудієнція послів з боярами відбулася 8 листопада.

⁷³³ Переяславська рада з Хитровим відбулася не в 1657 р., а в 1658 р., 25 січня, бо Хитров виїхав з Москви тільки 29 листопада. Повернувся він до Москви, побувавши і в Пушкаря в Лубнах, в кінці березня 1658 р.

⁷³⁴ Виговський прийняв булаву не на колишніх правах та вольностях, а поступився в питанні про воєвод на Україні, обіцяв розірвати зі шведським королем, виступити проти Криму, вивести з Бихова та Чаусів козаків, не приймати московських утікачів тощо. Однак все це Виговський прийняв з обмовкою, що порозуміється з цих питань, коли поїде до Москви. До Москви він, однак, не поїхав.

⁷³⁵ Дата непевна, це мало б бути в кінці січня — на початку лютого (див. приміт. 733).

⁷³⁶ Причин невдоволення у Пушкаря було кілька. Він не хотів приставати на мир із Кримом, бо одне, людність його полку, як прикордонного, ходила до татар за здобиччю, друге, як звідомляють сучасники, він мав у себе багато татарських полонених, яких треба було б відпустити. В листах до Виговського він, однак, дав згоду на мир з Кримом. Полтавці були невдоволені поверненням Ю. Немирича, що був одним із більших магнатів, а Виговський повертав йому майно. Немирич наклав на полтавців побори, яких вони давно не знали. Нарешті, Пушкареві треба було жити в мирі з Запорожжям, бо це були його сусіди, а тут саме розгорнулася агітація проти Виговського. Через це на території Полтавського полку стояли залоги з інших полків, і це теж не подобалося Пушкареві.

⁷³⁷ Конфлікти у Виговського з запорожцями почалися значно раніше (див. приміт. 713, 716).

⁷³⁸ Про цю особу дані розходяться. В. Герасимчук припускає, що це був син того Барабаша, що загинув на початку Хмельниччини. Але ще М. Максимович, досліджуючи рід Барабаша, вказав, що сини Барабаша звалися Грицько та Степан. С. Соловйов називає Якова Барабаша Федоровичем, а Барабаш, що діяв на початку Хмельниччини, звався Іваном.

⁷³⁹ Полтавський полк був тоді одним із найчисленніших.

⁷⁴⁰ На початку 1658 р. прибув у Чигирин Карач-бей, склав тут договір, і його закріплено присягою. З Карач-беєм прибуло 600 татар.

⁷⁴¹ Хан пообіцяв, що прийде з ордою навесні, що й сталося.

ЧАСТИНА ОДИНАДЦЯТА

І РІК ОДИНАДЦЯТИЙ ВІД ПОЧАТКУ ВІЙНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ПОЛЯКАМИ

У якій пишеться про турецьку приязнь до поляків; про поведінку царців; про шведське бажання миру; про схилення Виговського до поляків; про страх у татар перед козаками; про ворожнечу Виговського з Пушкарем; про поведінку Ромодановського; про постановлення гетьманом Безпалого; про шведську горду поведінку щодо дунчиків, поляків і царців; про турецьку неприязню відозву до росіян; про ущемлення поляків через нешанобу царців; про відібрання у шведів Торуня; про великі побори в поляків і про листовну відозву запорожців до Виговського, яка дошкуляє й ганить його за зраду; про вибрання Балабана на Київську митрополію після Сильвестра Косова; задується тут і про Гадяцьку комісію з її умовами.

Розділ I

Про радісні звістки, які дійшли до короля в Познань, що турчин не змінює своєї приязні з поляками, а своїх підданих, які порушили те без його відома, має покарати; Ракочого ж має примусити заплатити полякам борг, а татар — повернути польські ясири; про те, що швед за посередництвом венгерського короля намагається постановити з поляками мир; про бажання німецького цісаревича, венгерського короля, стати на цісарство, бо від турчина нависала тоді небезпека; про шведського посла до поляків у Познань зі справжнім бажанням миру; про схилення Виговського до миру з поляками і про те, як хан переконував поляків через свій страх добивати козаків, або щоб король наказав козакам іти разом із ним та його ордами воювати Москву.

Року від створення світу 7166-го, а від плотської з'яви у світ божого слова 1658 року, тоді була літера пасхальна [...] ⁷⁴², вруці-літо було [...] ⁷⁴³, польський король Ян-Казимир, святкуючи в Познані хвалебне й радісне, згідно римського календаря, свято Різдва Господнього, одержав зі своїми сенаторами радісні й пожадані для себе звістки. Перша — із Цареграда, від коронного стражника Яскольського, що турецький цар не лише обіцяє дотримуватися давньої своєї приязні з поляками, а й гнівається на своїх підданих, які осмілилися порушувати без його відома мир із поляками і воювати за намовою інших панів. Особливо гнівається, навіть карати його хоче, турчин на Ракочого, через що вже послав до нього, Ракочого, свій невблаганний султанський указ, який віддаляє його від влади й керівництва, а настановляє замість нього іншого — Ференса ⁷⁴⁴, і має тримати його, Ракочого, в арешті, доки він не віддасть, згідно постановленого з поляками трактату, дванадцять бочок червонних відкупу за заставлені біля Львова голови. Також він декларує зиськати й повернути Польщі всіх польських в'язнів, забраних на війні татарами. Вважає він за слушне скарати до того ж і волоського та мултянського господарів, які не спиняли своїх людей і допускали їх воювати Польщу. Друга звістка давала знати, що шведський король, ушкоджений уже в своїй силі, хоче прийти з поляками до згоди і старається в Празі через свого посла ⁷⁴⁵, щоб цісаревич і наслідник батькової цісарської корони, на той час венгерський король, був посередником і поклопотався б за них у поляків, обіцяючи пристати на його посередницькі ухвали цілком. Цього цісаревича закликали були на той час до Франкфорта ⁷⁴⁶ курфюрсти, бажаючи бачити на його голові батьківську корону Римського цісарства з дозволом бути тому від усієї Німецької Річі, — вони боялися, щоб турчин не намислив чогось нового проти них на прийдешнє літо. Турчин стояв тоді в Ядренополі і хотів на прийдешнє літо провадити свої війська через Кроацію на Венецьку війну ⁷⁴⁷. Для того він, піднісши воєнну хоругву проти венетів, змусив усіх ковалів у Румелії ⁷⁴⁸ гриміти залізом, куючи зброю. Через те-то німці ретельно старалися тоді не тільки посадити того венгерського короля, цісарського сина з дому Ракусів, на батьківському столі, але й осадити свою державу для кращої безпеки з боку Кроації військами.

Шведський король, будиши ущемлений від поляків та дунчика ⁷⁴⁹ і не маючи змоги учинити допомоги своїй, утисненій ворогом Річі, вступив до свого Щетіна і, хоч просив посередництва у згаданого венгерського короля, однак, з другого боку, прислав свого посла до Познані ⁷⁵⁰ з усним посередництвом про мир від французів ⁷⁵¹, просячи від поляків справді вічного й непорушного миру. А щоб постановити й утвердити його, послав на польський кордон з частиною війська свого брата ⁷⁵², сам же з частиною війська затримався біля Щетіна.

Маючи дві такі радісні для поляків новини, король дістав принесену з України ще й третю, не менш за перші радісну звістку від своїх комісарів, що гетьман Виговський з козаками майже схиляються до миру з поляками, але, мавши поміж себе на те незгоду, відклали з минулої осені постановлення складених уже пактів з поляками⁷⁵³ до майбутніх свят Різдва Господнього за руським календарем.

Кримський хан, боячись надалі козаків, намовляв і переконував короля, щоб зносив і добивав їх війною, а коли не так, то хай накаже їм, козакам, воювати разом із татарами Москву, віддячуючи тим самим шкоди, вчинені Москвою в польських державах і землях, бо інакше вони, кримці, не можуть жити, будучи з натури схильними до війни. Але ті ханські резони й бажання були даремні, оскільки невзбарі, як про те було сказано попереду⁷⁵⁴, Виговський дійшов із ханом до пожаданого союзу й братерства.

Примітки до розділу I

⁷⁴² Число не проставлене.

⁷⁴³ Число не проставлене.

⁷⁴⁴ Франтішека Радаї. Це було в кінці осені 1657 р. Є небезпідставна думка, що похід Ракочого на Польщу був тільки приводом, щоб його скинути.

⁷⁴⁵ У Прагу приїздив Габдеуш. Перед тим М. Бйоренглау вручив (у вересні 1657 р.) державам Римської імперії два меморіали.

⁷⁴⁶ Франкфурта-на-Майні.

⁷⁴⁷ Венецька війна — це війна між Туреччиною та Венецією. Тяглася 24 роки: з 1645 р. по 1669 р. Кроація — межівна область між цими державами.

⁷⁴⁸ Румелія — провінція європейської Туреччини, що обіймала давню Фракію та частину Македонії. Її резиденцією було м. Софія.

⁷⁴⁹ Шведський король воював у цей час у Данії і в лютому 1658 р. примусив Данію підписати мир. Тут, очевидно, йдеться про осінь 1657 р.

⁷⁵⁰ Прізвище шведського посла — Шліфенбах.

⁷⁵¹ Прізвище французького посла — Лямбре.

⁷⁵² Яна Адольфа. Відходячи в Данію, шведський король доручив йому оборону Пруссів.

⁷⁵³ Йдеться про Гадяцькі пакти (див. р. 3).

⁷⁵⁴ Див. приміт. 740.

Розділ II

Про зустріч Виговського з пугивльським воєводою в Константинові; про скарання на смерть у Гадячому кількох чоловік і про посланця, гадяцького намісника, до Пушкаря із закликом до згоди; про відіслання Пушкарем того посланця Виговського в Калантаєв; про вислання Виговським сербів, щоб узяти Пушкаря; про розгром тих сербів біля Диканьки над Голтвою; про страх від того розгрому в Миргороді і про початок тодішніх козацьких чвар; тут-таки про вибрання на Кнівську митрополію Дιονісія Балабана.

У міжсвяття Різдва Господнього Виговський написав до пугивльського воєводи Олексія Микитовича Зюзіна⁷⁵⁵, що він хоче з ним побачитися і порадитися про насущні тодішні справи. Після угоди з воєводою вони з'їхалися за тиждень після Водохрещі⁷⁵⁶ в Константинові, де, достатньо перемовившись, про що належало⁷⁵⁷, поміж себе і погулявши, роз'їхалися із Константинова по домівках. Прибувши з Константинова в Гадяче, Виговський скарав там на смерть кількох значних і чиновних гадяцьких осіб, на яких клав був підозру неприязні до себе. А намісника гадяцького Тимоша⁷⁵⁸ він послав до полтавського полковника Мартина Пушкаря, упоминаючи йому, щоб загасив свою впертість та гнів і схилювся до приязні із ним, Виговським. Пушкарь же відповів на те посланцеві Виговського: «Чи не так хоче Виговський погодити мене з собою, як погодив у Гадячому з братами нашими, кращими за нього товаришами Запорозького війська, постинавши їм голови, але не діжде того!» І зараз-таки, забувши того посланця, гадяцького намісника, в кайдани і скинувши на нього деякі вини, а особливо погром біля Подолок донців, учинений завдяки йому, гадяцькому наміснику, виписав усе те в листі і відіслав його в ув'язнення до калантаєвського воєводи.

Виговський же прибув із Гадячого до Миргорода і прогав там у тамтешнього полковника Григорія Лісницького кілька днів, дожидаючи повернення до себе від Пушкаря свого посланця, гадяцького намісника.

Але коли дістав певну звістку, що Пушкар не лише не схиляється із ним до згоди, але й відіслав у Калантаєв, закувавши, згаданого його посланця, був тим дуже вражений і розгніваний і зараз виправив, щоб узяти до себе Пушкаря, з Миргорода до Полтави свій Сербський компанійський полк⁷⁵⁹, а сам у понеділок 25 січня рушив із Миргорода до Чигрина. А ті компанійці не пішли просто на Полтаву чи зблудили, а вдалися до Великих Будищ. Пушкар провідав про те завчасу і виправив проти тих сербів запорозького полковника Якова Барабаша⁷⁶⁰ з частиною його запорожців і з другою частиною свого городового війська, якого всього могло бути шістсот чи сімсот. Отой Барабаш, як чулий вождь, поспішив уночі із військом, яке дав йому Пушкар, до Диканьки, а з Диканьки вирушив у середу 27 січня на світанку. Він швидко напав на тих сербів за долиною Голтвою під Диканькою, якраз проти Рогу Жукового Байраку — вони саме почали готувати собі обід — і розгромив їх усіх до решти⁷⁶¹, так що мало хто з них відійшов до Миргорода, принісши звістку миргородському полковникові Лісницькому про таке своє нещастя і викликавши в Лісницького та всього Миргорода тривогу, оскільки сподівалися погоні за сербами, які втекли від Барабашевого погрому, а тим самим і погрому на самого Лісницького від того Пушкаревого війська на чолі з Барабашем, адже Лісницький тримав сторону Виговського. Отаким початком і через такі дії прийшло лихо з того боку Дніпра на цей бік, і запалав вогонь чварної козацької незгоди.

У цей час, того ж 1658 року, коли почалися лихі українські чвари, відбулася в Києві елекція на Київську митрополію, що вдовувала після преосвященного покійного митрополита Сильвестра Косова. Був тоді вибраний і постановлений на престол Київської митрополії (сталося те в перший тиждень Великого посту, 28 лютого)⁷⁶² вільними голосами всього духовенства та численних світських осіб Дионисій Балабан, який числився від Володимирівського хрещення, коли вперше були настановлені руські митрополити, сорок восьмим.

Примітки до розділу II

⁷⁵⁵ Інші дані — Микита Зюзін.

⁷⁵⁶ Це було 17 січня 1658 р. З Виговським були Богун та Лісницький.

⁷⁵⁷ Виговський запевнював про свою вірність цареві, скаржився на свавільників і висловлював занепокоєння, що цар прийняв посольство запорожців і не звідомив про це Виговського, а наділив їх грамотою. Висловлював також боязнь їхати в Москву, щоб не заслали його в Сибір, тощо. Зюзін заспокоював Виговського. Наслідок цих розмов був трохи несподіваний: почали ширитися чутки, що Виговський підкупив Зюзіна, і царський уряд спішно відставив Зюзіна від воеводства.

⁷⁵⁸ Тимоша Прокоповича.

⁷⁵⁹ Йшли також і козаки на чолі з І. Богуном. Компанійців очолював І. Сербин. Війська було півтори чи дві тисячі, вони заблукали і блукали два дні. У Пушкаря було 10 тисяч чоловік.

⁷⁶⁰ Інші дані: запорожці були там під проводом Анастаса Дядька. Дехто з істориків приймає, однак, Величкові дані, що був тут Барабаш.

⁷⁶¹ Було вбито 300 чоловік, решта відійшла.

⁷⁶² Див. ч. X, р. 9. Там названо дату вибрання Балабана 1657 р. (див. приміт. 641).

Розділ III

Про дії Виговського та Пушкаря; про закликання орди і про розгром під Жукми Пушкаревого війська; про завіття самого Пушкаря і про зраду Виговського російському государеві; про Гадяцьку комісію та пакти і про вчинене тоді на Україні відство, кровопролиття та розор; про змагання Ромодановського з Гуляницьким під Барвою і про постановлення там нового й першого на цім боці Дніпра гетьмана Безпалого; про відступ його, Ромодановського, з новим гетьманом від Барви до Лохвиці.

Ще не згас вогонь багатокрової і багатоплачевної війни Хмельницького, запаленої з поляками, війни, яка сильно палала вісім років і з'їдала тоді Україну з Короною Польською взаємними руйнуваннями, ще не зітліли до решти людські трупи, прослані на всіляких людських й українських бойовищах від посварної зброї, ще не змита дощовими краплями очервонена людською кров'ю на багатьох крайоглядах земля, ще не очистилося до чистого свого первісного й нешкідливого стану посмерджене від людських трупів повітря, ще не засохли сльозотічні зіниці матерів по синах, а жінок по чоловіках та інших своїх кривних, побитих військовою зброєю, ще не могли ні Україна від поляків, ні поляки від України зійтися з кривними своїми в господах своїх у любому колі чи поспати солодким сном, будши впевненими у сподіваному мирі, аж

тут, на цьому боці Дніпра, від Переяславля й Полтави, з причини двох людей, нового тоді гетьмана Виговського і полтавського полковника Мартина Пушкаря, запалав і набрав своєї сили до людського розору новий великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття, який спалював людське добро і знищував усе в корінь. Було це так.

Згаданий раніше полтавський полковник Пушкар вдовольнився перемогою над сербами Виговського, як про це вже вище згадувалося, і почав готуватися до подальшої війни проти Виговського і його прихильників, полковників — миргородського Григорія Лісницького, ніжинського — Гуляницького, лубенського — Павла Шевця, чернігівського — Силичича, прилуцького — Петра Дорошенка та інших. Він зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та кий, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця. Після цього він стягнув свій Полтавський полк і, взявши з собою Барабаша з запорожцями та згаданих дейнеків, рушив до Миргорода на Григорія Лісницького. Лісницький, провідавши про той Пушкаревий на себе марш, вийшов із Миргорода на Лубни з певною кількістю товариства свого Миргородського полку, від якого мусив бути в не меншому страхі, бо боявся, аби те товариство не зрадило його і не перекинулося до Пушкаря⁷⁶³. Пушкар також, нічого не справивши корисного собі над Лісницьким у Лубнах, відійшов до Лохвиці⁷⁶⁴, куди прибув за розпорядженням Виговського на третьому тижні Великого посту й ніжинський полковник Гуляницький⁷⁶⁵, — він мав тут поскоромити Пушкаря. Але так само, як Пушкар у Лубнах над Лісницьким, так Гуляницький у Лохвиці над Пушкарем нічого не досяг і в четвер, 18 березня, повернув від Лохвиці на Глинсько і далі, до себе. Провідавши про це повернення, пушкарівці виїхали з Лохвиці й немало шкодили війську Гуляницького, нагнічуючи ще більше вогонь неприязні та чвар.

Звідомився про такі шкідливі дії та чвари на Україні пресвітлий російський монарх. Він прислав того ж Великого посту в Чигрин до гетьмана Виговського нарочного посла Богдана Матвійовича Хитрова⁷⁶⁶, закликаючи його, Виговського, до незмінної собі вірності й обіцяючи йому свою монаршу милість, казав, що заспокоїть ту завірюху. Виговський, будучи вдячний на ту монаршу милість, чесно відіслав невзабарі того посла Хитрова назад до Москви, а вслід за ним виправив до Москви миргородського полковника Григорія Лісницького з чолобиттям до свого пресвітлого монарха⁷⁶⁷, у якому оскаржив своїх заколотників, полтавського полковника Мартина Пушкаря і запорозького полковника Якова Барабаша, і просив, щоб ці крамольники були, згідно його, монаршої, обітници погамовані й поскоромлені. На те чолобиття Виговського були виправлені зараз-таки з Москви від пресвітлого монарха до Пушкаря й Барабаша в Полтаву нарочні посланці стольник Іван Олфімов та дворянин Никифір Волков з нагадувальними монаршими грамотами, щоб вони не бунтувалися й були слухняні гетьманові Виговському та залишалися з усім Запорозьким військом у любові та згоді. А що той монарший нагад не зм'якшив Пушкаря й Барабаша і не прихилив їх до згоди з Виговським, то Виговський змушений був, затаюючи свою близьку зраду, суплікувати до пресвітлого російського монарха через свого гінця вдруге і знову просити про поскоромлення своїх противенців Пушкаря й Барабаша⁷⁶⁸. На це прохання Виговського був учинений від пресвітлого монарха, його царської величності, указ окольничому князеві Григорієві Григоровичу Ромодановському⁷⁶⁹ з великоросійськими військами, щоб ішли на Україну і поскоромили згаданих противенців. Але доки ті великоросійські війська зібралися і прибули з Ромодановським на Україну, гетьман Виговський уже перестав чекати їх (дуже вже ліниво вибиралися вони в похід) і, прагнучи помститися на Пушкареві й Барабаші за вибиття своїх сербів і присмирити їхнє противенство, послав у Крим до хана нарочного, просячи собі в нього швидких крилатих ординських помічників, які й прибули в Чигрин до Виговського числом у десять тисяч на чолі з керівником своїм Карач-беєм⁷⁷⁰ — було це на четвертому тижні після Великодня.

Виговський тоді стягнув зобабіч Дніпра шістдесят тисяч козацького війська, і разом зі своїми ординцями переправився перед шестяма через Дніпро, та й рушив з ним і названою ордою до Полтави на Пушкаря й Барабаша⁷⁷¹. А коли він, Виговський, притягнув до Соколячих Байраків, що були за дві милі від Полтави (це сталося перед Святою неділею, у вівторок 25 травня), то до нього прибув з царського міста Москви миргородський полковник Григорій Лісницький, який тут-таки здав своє посольство і при монаршій грамоті, писаній до Виговського, подав і другу нагадувальну грамоту до Пушкаря, щоб той більше не чинив колотнечі і схилився до приязні Виговському. Але оскільки та монарша грамота, відіслана від Виговського в Полтаву до Пушкаря⁷⁷², нічого сподіваного не справила в затверділих і непокірних Пушкаревому та Барабашевому серцях, то Виговський постановив неодмінно, не чекаючи Ромодановського, помирити тих своїх задерикуватих противенців бойовою зброєю і відомстити таким чином кривду за сербів та й за своє безчестя, адже Пушкар не раз кидав на нього лайливими й укірливими словами. Через це 31 травня⁷⁷³, на понеділок Тройці, залишивши під Соколячим Байраком орду, сам із усім військом рушив під Полтаву, а перейшовши за Жуківським Байраком долину Полузор'є і лишивши на ній два полки затяжної німецької піхоти Хмельницького, сам рушив ближче до Полтави. Він знову перейшов долини, що котяться від Жуків у Полузор'є, і, досягши Санжарова, став усім своїм обозом на горі поміж селами Жуками та Рибцями, лише за милю від Полтави, протягнувши свій обоз зі згаданої гори через долину, аж до Жученкового Байраку. Пушкар мав зібраний до Полтави свій полк і був начебто готовий до чинення бою з Виговським, але коли напевне прочув про близькість до себе й потугу Виговського, то його відвага значно зменшилася — він вирішив не виходити в поле для відсічі, а боронитися проти Виговсько-

го з Полтави⁷⁷⁴. Однак чернь, або вбогі на одержу й розум, згнила ту боязнь у ньому, Пушкареві, і змусила вийти проти Виговського в поле.

За години дві чи півтори перед світанком Пушкар вийшов з усім своїм кінним та пішим військом із Полтави (був тоді вівторок Зелених свят, першого червня) і, коли сонце почало простирати з небесного океану на світ своє золотосяйне проміння, ударив міцно й несподівано на обоз Виговського, заставши його військо не готовим до бою — він налякав і вигнав його з обозу геть. Виговський, однак, відразу ж справився і повернув з усім своїм військом на Пушкаря, зразу ж вигнав його геть зі свого обозу і почав наступати на нього далі до Полтави. Але на той час приспів з Полтави до Пушкаря Барабаш із запорожцями, і військо Виговського було зломлене й відігнане, тоді як обоз Виговського був знову цілком опанований Пушкаревим військом. Одні почали тоді грабувати, а інші, п'яниці, засіли біля горілчаних кувф і вже не сподівалися переміни своєму успіхові. Виговський же після такого подвійного свого посоромлення від Пушкаря лишився налегці й повністю голий — покинув-бо всі свої достатки в обозі, невільно залишивши їх у здобич пушкарівцям. Він подався якнайшвидше до орди і, взявши її з собою від Соколячих Байраків та з'єднавши з усім козацьким військом, а також з двома згаданими німецькими полками, знову приспів до свого опанованого Пушкарем обозу. Тут були збезчещені киями від Пушкаревих дейнеків німці⁷⁷⁵, які не змогли встояти проти них своїми двома полками і з великим соромом утекли від єдиного Дейнецького полку. Вони не сподівалися собі на службу від Виговського жодної винагороди і пішли через Чигрин просто в свою Німецьку землю. А Виговський з козаками й татарами міцно вдарив на несправне Пушкареве військо, що розгостилося в його обозі, і, вчинивши велику січу, нарешті зломив його і побив усе до ноги, врзнобіч [...] ⁷⁷⁶ розігнавши і там його добивши. В цьому бою Барабаш із запорожцями мало працювали, бо, побачивши свій напевний програш, відлучилися завчасу від Пушкаря й пішли, хоч і не з усіма своїми запорожцями, назад до Січі⁷⁷⁷ — вони не мали за собою ні від кого погоні. Пушкар же працював у тому бою пребагато і, підтримуючи своє військо, дійшов нарешті до того, що допустив, аби його молодецька голова була відсічена одним добрим козаком із пліч і принесена на списі в обоз до намету Виговського⁷⁷⁸.

Після такої перемоги над Пушкарем і Барабашем Виговський трохи спочив у своєму обозі і рушив на Полтаву, а вийшовши до неї без спротиву, значно повітав її вогнем і мечем, останок її зберіг цілим. Це ту Полтаву, яка від закладання свого, а було це 1608 року від Різдва Христового [...] ⁷⁷⁹ і квітла 49 років — її пошкоджено було й приведено до всеконечної руїни через того-таки Пушкаря.

Виговський прожив у Полтаві від першого по четверте червня і покинув її в п'ятницю. Але перш ніж рушити з Полтави, він, відпустивши Карач-бея з татарами до Криму, дозволив йому винагородити свій труд ясиром з Полтавського повіту⁷⁸⁰. Ясиру була набрана велика сила і звезена до Полузор'я під Стасівцями, звідкіль татари хотіли рушати за Ворскло у Крим. Тоді козацьке військо, що було в Полтаві, прикрикнуло на Виговського й одержало від нього дозвіл відняти собі в татар ясир. За цим дозволом до кільканадцяти тисяч добрих молодців сіли на коні і, прибувши на згадане Полузор'я до орди, сказали їй, щоб відпустила весь ясир на волю, а коли не зробить цього, то з нею учиниться розбрат. Почувши це і застрашавшись, орда вимушено відпустила весь ясир, а сама пішла до Криму з порожніми руками. Виговський же, рушивши з Полтави у згадану п'ятницю четвертого червня, ночував на долині Голтви, а, переночувавши і розпустивши по домівках сьогобічні полки, сам з тогобічними полками рушив був до Дніпра й Чигрина. А розпускаючи полки, як сьогобічні, так і тогобічні, наказав їм бути у всілякій готовності до воєнної оказії, яка мала настати по його зраді.

Після такої розправи над Пушкарем та Барабашем і після прибуття Виговського у Чигрин на Петрів піст прибула на Україну численні московські війська⁷⁸¹ на чолі з воєводою князем Григорієм Григоровичем Ромодановським, щоб присмирити Пушкаря. Вони стояли під Прилукою тижнів зо три, але Виговський, звідомившись про те, написав до свого пресвітлого російського монарха, доносячи, що вже присмирив і розгромив свого противенця Пушкаря козацьким та ординським військом. Татар відпустив у Крим, а великоросійські війська хай по монаршому указу вийдуть із України, як уже непотрібні, додому. Це було тоді ж на прохання Виговського і за монаршим указом справлене⁷⁸², і ті війська повернули від Прилуки до Білгорода.

Потім Виговський, слабуючи на неправду, почав хворіти своєю беззаконною зрадою, бо, схилиючись до Корони Польської, учинив був через своїх послів⁷⁸³ звітлення королеві Янові-Казимиру про своє щасливе звияжництво над Пушкарем і про подальший свій намір, а також прикликав із Криму більші від перших орди і, з'єднавши їх із своїми козацькими полками, що були обіруч Дніпра, знову рушив з Чигрина⁷⁸⁴, а після Першої Пречистої пройшов повз Лубни і виявив відверту зраду своєму пресвітлому монархові, бо напад війною в його царську державу під порубіжне містечко Калильное, чи Каменное⁷⁸⁵, де, мало що зашкодивши сільському людові, добував те містечко. Але нічого йому не зміг учинити і, покрузившись трохи коло Веприка й нічого корисного собі не справивши, рушив із ганьбою до Гадячого і став непооддаль. Сюди відразу ж прибули до нього, Виговського, прислані від Яна-Казимира послы й комісари — Беневський⁷⁸⁶, за козацьким літописцем, чи Пнемевський, генерал, який був і раніше, при смерті Хмельницького і при постановленні гетьманом Виговського у Чигрині, що було вже викладено під 1657 роком. Той посол був управний і кучерявий у мові і з останніх чисел серпня⁷⁸⁷ до шостого вересня постановляв із Виговським та Запорозьким військом, що було на боці Виговського у Гадячому, комісію й пакти миру, які мали в собі таке, як свідчить Твардовський на 263 листі⁷⁸⁸.

**Гадяцькі пакти,
складені Виговським із польськими комісарами
6 вересня 1658 р., виписані з Твардовського:**

1. Найпередніше знести унію й надалі терпіти як римську, так і грецьку релігію.

Це можна розуміти так. Коли кажуть знести найпередніше унію — це явно значить відкинути, знищити унію, щоб вона не стояла поміж руським і польським народом і не поширювалася поміж греко-руською та римською релігією. А ще кажемо ми: чому це так? Відповідаю: через те, що коли буде лише дві релігії, греко-руська та римська, то як із римської у греко-руську, так і з греко-руської в римську мало хто, а радше ніхто не захоче хилитися. А коли поміж цими двома релігіями, греко-руською та римською, стоятиме посередині унія, то через це православним може бути вчинена немала ураза, оскільки багато хто з православних, які живуть під владою польських римлян, заради достоїнств, гонорів та інших тимчасових цьогосвітніх марнотностей захотіли б (як багато хто уже й зробив) відхилитися від батьківського греко-руського благочестя і стати схизматиками-уніатами. Коли ж кажуть, щоб терпіти надалі як римську, так і грецьку релігію, то це треба розуміти, що поляки при римській, а Русь при грецькій вірі нехитно мають лишатися без жодного посередництва унії.

Самійло ВЕЛИЧКО

2. Київський митрополит зі своїми чотирма владиками⁷⁸⁹ хай завжди матиме місце в сенаті Корони Польської і буде вічним і найпершим генералом Запорозького війська та київським воєводою⁷⁹⁰. Також війська компутового⁷⁹¹ козацького має бути не більше шістдесяті тисяч⁷⁹². Мають бути також з Русі й інші сенатори.

3. Старожитні церкви, монастирі з усіма своїми господарствами мають бути привернені козакам. А щоб не були вони під світським завідуванням, то хай мають для себе свої академії й науки, архіви та друки⁷⁹³.

4. Всім має бути даровано і широко відпущено все минуле, а коли б було не так, але інакше, то й перемир'я розривається.

5. Не платити податків до Корони і не знати по обох Українах іншої якої юрисдикції, окрім самого свого козацького гетьмана. Йому ж, гетьманові, вільно представляти королеві того зі своїх козаків, кого захоче nobilitувати⁷⁹⁴, а щоб мало те свою міру, то хай для того вибере гетьман зі своїх підлеглих сто осіб⁷⁹⁵.

6. На Україні не має бути ніяких коронних обозів, хіба довелось б їх туди зтягти задля потреби, але ними буде командувати сам гетьман, і вільно їм буде стати по королівських та духовних волостях, де вподобать⁷⁹⁶.

7. При таких волостях і установах вільно буде кувати козацьку монету для заплати козацькому війську.

8. Мати поміж собою загальні узгодні ради, за якими могла б відкритися Дніпром аж до самого Чорного моря навігація⁷⁹⁷.

9. До тієї війни, коли Польщу уражатиме Москва, козаки стосунку не матимуть, але повинні будуть боронити свої кордони лишень удома⁷⁹⁸. А коли б щось із провінцій було свіжо відірвано до Москви і через трактат те повернути вона не захотіла б, то мають добувати того спільною військовою силою.

10. Всім тим людям Корони Польської, які лишилися на козацькому чи шведському боці, має бути повернений їхній гонор з усіма їхніми добрами, а коли тим титулам роздано було знесення, то це має бути відмінено і навечно зачорнено в листах.

11. Гетьманові козацькому не шукати в сторонніх монархів жодної протекції, а знати себе вірним лише своєму королеві.

12. Маючи приятні стосунки з Кримською державою, стерегтися, щоб не уразити й московського монарха⁷⁹⁹; повернутися також додому, не творячи у вітчизні своїй шкоди.

13. Міста, села, й городи свої, і що коли в кого взято у тій війні, як у духовних, так у світських, забирати назад, а щоб спокійніше те виконувалося, брати на те королівські й гетьманські універсали, а свої трибунали мати, щоб судити, де треба⁸⁰⁰.

14. Також печатарі, маршалки та інші дворові достойники мають бути подібні до коронних⁸⁰¹.

15. Чигрин, як то й було перед оцім, лишиться при гетьманській булаві⁸⁰².

Для ствердження всього цього має бути невзабарі скликаний у Варшаві сейм, де на ті пакти присягнути з обидвабч.

Після викладу цих Гадяцьких пактів, що постановляли на Україні Річ Посполиту, прикладає Твардовський і таке: що обидві сеймові коронні палати поклали й узгодилися, аби в козаків не було так, як постановлено Гадяцькими пактами, але суперечили в цьому їм небесні сфери, що інакше не могло бути, як уже постановлено. Досить того козакам, що вони, здобуваючи те, нікому не кланялися, не купували того золотом і не доступали гонору шляхетства через якісь інші дворові посередництва, але добилися мужнім серцем та шаблею того, що мають. Менше про те, що вони були хлопи, а тепер шляхта, бо були перед цим такі ж македонці й грубі доліопи⁸⁰³; римляни також постали з пастухів, а турки показали світові голову з розбійників. Та й наші, каже, поляки не завжди були шляхтою, але заробили собі те шляхетство завдяки крові й відважній силі, і не порожне колишне жартівливе Стефанове⁸⁰⁴ пророцтво, що з тих лотрів козаків мала бути вільна Річ Посполита, якою вже є й тепер, бо знаменита й добре споряджена. Але з огляду на зухвалість військової черні, каже Твардовський, не могу сподіватися, щоб довго втримався той порядок. А для

виконання свого слова й дійового potwierдження присягою тих Гадяцьких пактів мають бути прислані від Виговського на сейм товариство з кожного полку на чолі з генеральним обозним Тимофієм Носачем і з двома осавулами.

Осібнo ще на тій Гадяцькій комісії було домовлено й постановлено те, що козаки з Виговським мали з'єднатися з татарами і тягнути війною від Путивля у Великоросійську державу⁸⁰⁵. А ще та комісія не повернулася з Гадячого до короля, як був хитро спійманий росіянами в Литві литовський гетьман Гонсевський⁸⁰⁶, який стояв у Литві з військом проти російського війська князя Долгорукого. Гетьман був ув'язнений у Вільні, де лишався значний московський гарнізон. Довідавшись про це, польський король зачав з Росією відверту війну, яка доти утаємнювалася через Віленські пакти, в яких була обітниця польської корони російському государю. Для цього король виправив у Литву проти московського війська з литовським військом Сапігу⁸⁰⁷, а з польським військом — великого коронного гетьмана. Довідавшись про це, князь Долгорукий познімав з литовських замків свої залоги, осадивши тільки міцним гарнізоном Вілень⁸⁰⁸, і позадкував з Литви до Борисова й далі до російських кордонів. Виговський же, постановивши Гадяцьку комісію й пакти, відправив королівських послів назад, а сам, прибувши в Чигрин, розпустив козацькі війська по їхніх домівках.

Побачивши такий початок зради Виговського, пресвітлий государ, цар російський Олексій Михайлович заслав свій указ князеві Ромодановському, щоб, знову зібравши свої війська, рушав на Україну й присмирив прихильників Виговського. Князь Ромодановський стягнув тоді значне військо й, рушивши від Білгороду⁸⁰⁹, прикликав до себе згаданих Пушкаревих дейнеків, які врятувалися від погрому Виговського, — набралася їх знову цілий полк. Він перейшов річку Псьол і вдарив на Миргород, який застав безборонний. Тут він позабирав у тамтешніх жителів усі їхні маєтки і зволив потягти до Лубен. Лубенський полковник Павло Швець з усіма лубенцями, тим більше буди прихильниками Виговського, забрали що могли зі свого добра й пішли геть із Лубен, розсипавшись світ за очі й полишивши в Лубнах самих убогих.

Ромодановський притяг до Лубен і, нічого тут не заставши, спалив їх дощенту, за винятком однієї Святотроїцької церкви, і помчався на чуюсь раду до Мгарського Лубенського монастиря. Тут його військо знайшло у винному саду заховані скарби багатьох заможних людей і розграбувало їх поміж себе. Те ж учинено було з монастирською скарбівнею і з усім узагалі монастирем, за винятком однієї тільки Великої церкви, та й то її оборонив та відвернув драпіжне військо від того грабунку сам Ромодановський.

Після зграбування Лубенського монастиря і спалення всіх Лубен Ромодановський звідомився, що за розпорядженням Виговського іде проти нього зі своїм полком разом із прилуцьким полковником Петром Дорошенком та з чернігівським полковником Оникієм Силичичем ніжинський полковник Гуляницький. Отож він рушив із Лубен до Пирятин, де, сходячись на різних місцях з Гуляницьким та іншими згаданими полками, чинив значний бій. Але вони не змогли нічого один одному вдіяти, і Ромодановський з усім своїм військом утиснувся в Пирятин. Гуляницький же з усіма перечисленими полками рушив від Пирятини й увійшов до містечка Прилуцького полку Варви, де почав готуватися до подальшої військової боротьби проти Ромодановського. А козацький полковник Іван Донець, який мав полк московської піхоти, що вручив йому Ромодановський, удався за розпорядженням Ромодановського від Пирятин до Чорнух, міста Лубенського полку. Там він мало попрацював і, злупивши до голого тіла всіх тамтешніх людей, повернув у Пирятин до Ромодановського. Ромодановський же відпочив після воєнного труду, який мав із Гуляницьким, і, дуже обдерши Пирятин та пошкодивши його вогнем, рушив перед самим Михайлом до Варви на Гуляницького.

Після такої нещасливої і згубної поведінки та дій Пушкаря й Виговського згадані нечестиві сини дейнеки, а разом із ними і слобідські козаки нападали, за дозволом Ромодановського, на українські містечка та села і без жодної поваги й милосердя шарпали, обдирали, й руйнували, не без убивств, людей, і обертали все внівець. Ромодановський, прибувши до Варви, спробував там із Гуляницьким воєнного щастя, але нічого корисного собі не досяг⁸¹⁰, лише те хіба, що поставив там, під Варвою, аби більше перешкодити й завадити інтересам та намірам Виговського, нового гетьмана.

Перший на цьому боці Дніпра гетьман Іван Безпалый, 1658 року, в листопаді.

Отже він, князь Григорій Григорович Ромодановський, із великоросійським військом, як уже говорилося, лютуючи в Миргороді, в Лубнах та Пирятині і розправляючись на різних місцях війною з прихильниками Виговського, вищезгаданими полковниками, побачив, що ні Виговський, ні його прихильники не схляються до союзу й вірності великому російському государеві. Побачив він і те також, що Запорозьке городове військо розділяється надвоє: одні хочуть лишатися під Короною Польською і тримаються Виговського (це вони постановили разом із ним у минулому місяці вересні і завершили в Гадячі при королівських послухах та комісарах свої пакти з Короною Польською, бажаючи непременно лишатися з нею, згідно тих пактів, у союзі), а інші хочуть лишатися в непохитній вірності під православним російським монархом і стоять на боці його, Ромодановського. Отож він зважив за добре поставити іншого гетьмана у згаданому, що було при ньому, козацькому війську і на всій цьогобчній, аж від Переяславля, Україні. Коли він ознаймував і запропонував це козацькому війську, тоді воно, вдячно прийнявши таку раду князя Ромодановського, вибрало поміж себе і постановило гетьманом значного військового товариша Івана Безпалого, — це сталося під Варвою в останніх числах листопада, — якого князь Ромодановський там-таки під Варвою potwierдив на той гетьманський уряд превисоким монаршим іменем та словом⁸¹¹. Цей Безпалый, буди першим цьогобчнім

гетьманом і маючи в себе до кількох тисяч козацького війська, що зібралось з різних полків, тримався боку Ромодановського та інших російських князів, як вовк кожуха, боячись хоч трохи віддалитися набік, щоб не потрапити до рук Виговського. Тим часом до Гуляницького, який був у Варві, прибула прислана від Виговського орда, яка несподівано й міцно вдарила на Ромодановського, вчинивши його війську значний ушкобок і нагнавши йому великого страху. Через це він, Ромодановський, засумнівавшись за свою цілість, позадкував від Варви до Лохвиці і не без великих труднощів, маючи значну втрату в тому марші своїх ратних людей від орди й козаків Гуляницького, 2 грудня вночі⁸¹², о третій годині, заледве вскробав у Лохвицю разом із новим гетьманом Базпалім.

Примітки до розділу III

- 763 Після відходу Лісницького миргородці обрали полковником його ворога С. Довгала. Це було на початку березня 1658 р.
- 764 Пушкар спинився в Лубнах і зустрівся там з Хитровим. Після того подався до Лохвиці, яка відтоді стає осередком руху. Тут діє І. Донець.
- 765 На початку березня. Мав три полки: Прилуцький, Ніжинський та Чернігівський.
- 766 Про друге посольство Хитрова нема даних. Але місію заспокоювача Хитров таки виконував.
- 767 Лісницького послано 19 березня. Основна мета його посольства — виправдатись за Виговського, що той не поїхав у Москву, а також зняти звинувачення, які накидали тоді на гетьмана. Йшлося і про Пушкаря.
- 768 Цар діяв дуже мляво. Не виконав навіть прохання Виговського заарештувати в Москві послів Барабаша, до Пушкаря ж послав тільки замирливі грамоти. В Чигирин приїхав російський посол Апухтін і відмовляв Виговського йти на Пушкаря збройно. Виговський просив у царя тисячу драгунів і тисячу солдат. Пушкар, зі свого боку, просив допомоги у Ромодановського.
- 769 Указ Ромодановському було дано 22 червня, тобто вже після розгрому Пушкаря. Частину війська наказано було послати в Київ В. Шереметьєву. В інструкціях Ромодановському було побажання роз'єднати Виговського з татарами: послухає — боронити його, ні — боронити Пушкаря.
- 770 Татари прийшли на початку квітня. Щодо їхньої кількості дані розходяться. Є низка свідочств, в тому числі і з листів Виговського, про 40 тисяч орди; татарські бранці казали, що з Карач-беєм було 12—15 тисяч чоловік.
- 771 Виговський рушив з Чигирини 4 травня і через два дні переправився через Дніпро.
- 772 Знаємо ще про два універсали Виговського, які той видав, ідучи на Полтаву. В універсалах наголошувалося на тому, що цар підтримує Виговського і пропонує мирно закінчити розрухи та розійтись. Частина пушкарців і справді відійшла від руху.
- 773 Виговський прийшов під Полтаву в 20-х числах травня.
- 774 Виговський почав штурмувати Полтаву, і це тяглося півтора тижня. Пушкар просив навіть помилування, але коли Виговський вислав у заклад полковників С. Богдановича і М. Зеленського, щоб вести переговори, Пушкар ув'язнив їх і зненацька напав на обоз Виговського.
- 775 Про розгром і втечу німців немає інших даних, є, однак, звістка, що вони там були, — захопили в пушкарців барабан.
- 776 Проголина в тексті. Деякі дослідники відносять поразку Пушкаря на 30 травня, більшість, однак, визначають день остаточного розгрому Пушкаря, тобто і взяття Полтави, — 1 червня, як і Величко.
- 777 Барабаш утік не на Січ, а до Ромодановського, і згодом потрапив до рук Виговського.
- 778 Це сталося 1 червня. Вбито було пушкарців 15 тисяч. Інші дані: голову Пушкаря приніс на списі татарин. У цій війні загинуло близько 50 тисяч чоловік.
- 779 Проголина в тексті.
- 780 Про такий дозвіл не відомо нічого. Знаємо, що Виговський розмістив татар за Ворсклою, звідки вони набігали на Полтавський полк самовільно. Деякі історики, однак, приймають розповідь Величка. Як там не було, вернулись у Крим татари без ясиру; є дані, що орда повернулася у Крим через напад на них запорожців.
- 781 Див. приміт. 769. З ними був і Барабаш з 500 козаками. Барабаш розсилав на Україну універсали, цікаво, що підписувався під ними гетьманом. Росіяни відправили його до Києва, але Виговський напав на ескорт і захопив Барабаша.
- 782 Указ послано 23 липня.
- 783 Переговори з поляками вів Виговський через П. Тетерю, який виїхав у порубіжні міста ще в березні. Секретну місію до поляків (посольство Т. Томкевича) послав Виговський і в лютому. Але мав він з поляками і військові пересвари, особливо з Литвою щодо Пінська, доходило і до сутичок. Тетеря мав улагодити й ці суперечки. Та з конкретнішими пропозиціями і повноваженнями як посла виїхав Тетеря до Межиріччя аж у червні.
- 784 11 серпня знову зібралось військо, прийшли татари, і гетьман рушив на Задніпров'я. Татар було 20 тисяч.
- 785 Під Кам'яне Виговський прийшов 1 вересня.
- 786 Бенецький, смоленський каштелян Євлашевський, радник Голінський зі Львова, Зажина, Карась, Перетяткович та ін.
- 787 Посли прибули 30 серпня (за ст. ст.).
- 788 Величко не мав під рукою, як пише і сам, автентичних пактів, зв'язано їх за друкованим текстом у ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. 89. — Вип. III. — С. 82—90.
- 789 Тобто луцьким, львівським, перемишльським, холмським і п'ятим мстиславським (з Великого Князівства Литовського).
- 790 Тут плутанина: воеводою київським мав бути Виговський, так само і найпершим генералом (гетьманом).
- 791 *Компунт* — розкладка податків, *компутовий* — той, що утримується на податки; тут мається на увазі — реєстрове військо.
- 792 Пропущено: «або як вельможний гетьман на реєстрі подасть». Мало бути й 10 тисяч зтяжного війська.
- 793 Цей пункт мав ширшу розробку: йшлося про Київську академію на тих правах, що й Краківська, при умові, щоб не було там представників сект: аріанських, кальвіністських та лютеранських, тобто професорів і студентів тих вір. Крім того, мала бути друга академія на тих-таки правах і застереженнях, її учинять, де захочуть. Вільно буде відкривати гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх треба буде, друкувати всілякі книги, крім супротивних релігії і тих, в яких ображається особа короля та його маєстат.
- 794 *Нобілітувати* — піднести до шляхетського стану, надати шляхетське звання.
- 795 Неточно: по сто осіб з кожного полку.
- 796 Пропущено: «гетьмана обирає після смерті тепер живого король і то з чотирьох кандидатів, які вибираються з Київського, Чернігівського та Брацлавського воеводств».

797 Тут з'єднано два пункти: мати спільні ради і спільні сили супроти ворога і дбати всілякими способами, щоб була вільна навігація до Чорного моря.

798 Цього зауваження в договорі нема.

799 Цього зауваження в договорі нема.

800 Пропущено: «має бути особливий трибунал, в Овруцькому та Житомирському старостах мають бути свої суди».

801 З тим зауваженням, щоб не видавалося ніяких рескриптів, універсалів, привілеїв, що суперечили б цьому постановленню.

802 Не подано тут ще такі пункти: «Справи всіх майбутніх свавільників розглядати на земських та міських трибуналах і вносити персональні засуди, особливо у воеводствах Київському, Волинському, Брацлавському і Чернігівському», і «Коли б постановили мир із царем, то й цей договір мав би бути взятий до уваги».

803 *Доліони* (у Твардовського *dolory*) — плем'я на півночі давньої Греції, загальна назва — пелазги.

804 Тобто Стефана Баторія.

805 Виговський, однак, домовився з російським послом Кікіним про мирне залагодження справи. Але до повернення з відповіддю російського посла татари і серби почали грабувати Україну. Військо з того було невдоволене, і в жовтні Виговський повернувся в Чигирин.

806 Гонсевського (Госевського) було полонено у жовтні 1658 р. Долгорукий напав на нього у Верках під Вільном. Перед цим велися у Вільні переговори між російськими та польськими комісарами (див. приміт. 846).

807 У Сапіги були сутички з російським військом ще в час роботи Віденської комісії.

808 Вільно. Інші дані: гарнізон був невеликий.

809 Це було в листопаді. Він поширив по Україні універсали, закликаючи повставати проти Виговського.

810 Бачачи велику російську армію, Гуляницький разом з Цецюркою та Скоробагатьком, що підійшли до Варви, попросив миру, запрягши на російське підданство. Ромодановський відступив від Варви.

811 Тут неточність. Безпалий не був повновласним гетьманом, а тільки наказним, перед цим він займав посаду генерального судді.

812 На Ромодановського напав татарський загін. Інші дані: козаків там не було. Це сталося з 1 на 2 грудня, як і у Величка.

Розділ IV

Про шведські успіхи над дунчком; про сїм від того в поляків, про те, що вони не допомогли дунчкови; про Варшавську конвокацію⁸¹³, про турецьку й татарську неприязню до росіян кореспонденцію полякам; про листовне бажання короля і про його гінця до Москви; про повторне щастя шведів над дунчком з ұзяттям Фіоненської інсґли, де були величезні багатства; про сұхлення дунчика до трактату з прикрими йому умовами; про затяжнї⁸¹⁴ цісарські війська, які ұярмлювали поляків і багато хотїли грошей; про шведську відмінґ свого бажання миритнся з поляками і погрозу від них на Цесарїю; про Брандєвұржця і його бажання польської допомоги проти шведів; про велику нешановґу цісарців на велико-полянських кватнрях; про польські сейми в Средї; про з'їзд там ображеної цісарцями шляхти і про королівську їм відповідь; про королівський ұказ до цісарського фельдмаршала; про некориснґу його відповідь королеві; про вальний варшавський сейм при ұчастї московського посла; про припинення того сейму через тривогґу від шведів і про його закїнчення; про шведське рұшення з Данїї; про пнхатїсть шведа через свою фортґнґу і про подальші його наміри; про погрози кұрляндському й брандєвұрзькому князям і про відмінґу шведського щастя й посередництва з цісарського боку; про три звісткн ұ поляків — двї сұмнї, а третю радїснґу від Виговського, що піддаєтнся під Коронґу і вже розгромив полтавського Пұшкаря.

Після таких (що писалося про Пушкаря й Виговського) нещасливих і сумних зачинань на Україні лядський посол Гнінський приніс, як свідчить Твардовський, до польського короля Яна-Казимира неприємну новину від дунчика, що шведський король, поправившись після дунської поразки, нахилив до неї воєнної фортуноу навзаєм і дунчика і довів його до великої руїни, бо нагнав був під Фрїдризодом його військо⁸¹⁵ і взяв там сто штурк дунських гармат з усією його піхотою. Від цієї поразки не лише вчинилася превелика тривога в Дунському королівстві та провінціях, але й відгорнулися від нього, дунчика, мало не цілі три провінції, тобто Голштинськ, Слесвіцьк і Ютланд⁸¹⁶. І хоч дунчик був паном біля морського берега, однак, так сильно ущерблений від шведа, ретельно просив собі від поляків швидких та достатніх військових посилок, бо коли б мало бути інакше, то він, дунчик, змушений буде, хоч і не при доброму способі й умовах, дійти згоди зі шведами.

Ця звістка тоді дуже засмутила поляків і наче мечем ударила, коли прочули вони про такі шведські гаразди над дунчиком. Одержавши цю звістку, король польський радився зі своїми сенаторами, яку б учинити перепону тим шведським гараздам у подальшій їхній війні на дунчика? На цю раду він, польський король, зараз послав уже третє своє розпорядження польському війську йти в Померанію, однак через насталу тоді зиму з превеликими снігами та морозами німецьким військам зі своїх зимових квартир та теплих хат, а великополянам зі своїх домівок не хотілося марширувати в ту Померанію. Після того у Варшаві відбулася конвокація, або зібрання польських станів⁸¹⁷, на якій радилися, кому далі боронитися чи принаймні в який бік вивести з польського дому ту війну, щоб через продовження її Корона Польська не прийшла до крайньої руїни та знищення. Постановлено було тоді, на тій Варшавській конвокації, почекати до 20 березня, щоб почути остаточну резолюцію венгерського короля⁸¹⁸, який був миротворцем між поляками і шведом. Ухвалено було також повставати війною на Москву, коли б вона посилено допиналася своєї елекції на Польську Корону, тим більше, що й кримський хан звістив через свій лист, що згодився з козаками на добро Корони Польської, хоче воювати разом із ними Москву та закликає до цієї кампанії й поляків. До того ж писав королівському двору й сам турчин, явний християнський ворог, який мав до росіян природжену озлобу. Він пропонував розсікти залізом лігу з Москвою і висловлював, що не можна їм, полякам, мати собі за приятеля водночас його, турчина, й Москву. Треба, щоб поляки поклали на вагу свого розуму ті обидві приязні, московську й турецьку, і вибрали собі одну, найпотрібнішу, та й учинили невзабарі до нього про те відповідь. Осібно й Литва, приславши на ту варшавську конвокацію трьох своїх послів, застерігала коронних панів, що коли вони не можуть і не хочуть її боронити, то вона змушена для подальшої своєї цілості й тиші схилитися й навечно піддатися під володіння й протекцію великому государеві, московському царю⁸¹⁹.

Через ці литовські застереження польський король із сенатом, озираючись навдокіл і запобігаючи наступній шкоді Литві від росіян, послав нарочного гінця⁸²⁰ до великого московського государя зі своєю грамотою, висловлюючи, що не з його вини протягся аж досі загальний сейм, який мав довершити з російським государем коронні справи. Король декларував, що як тільки заспокоїться в Польщі шведська колотнеча, то він, король, із сенаторами зараз учинить згаданий сейм і намагатиметься з пильністю довести його до щасливого завершення.

Шведський король після успішного минулого виграшу над дунчиком зазимував у Голштеїні і не тратив даремно часу, бо як тільки замурувалося міцним льодом тамтешнє море, він зараз же рушив із військом та гарматами по тому льодові із Голштеїна і, переправившись через Белт⁸²¹, по якому з давніх віків плавали вільні кораблі, несподівано досяг інсули, яка зветься Фіонен⁸²², що її раніше без човна ніхто аж ніяк не міг досягти. Тут стояло міцне й багате місто Оденс⁸²³, яке належало до Дунського королівства, і швед наповнив тамтешніх мешканців превеликим страхом, бо вони, хоч і мали міцне місто, а в ньому достатньо для оборони гармат і війська, однак так жажнулися перед несподіваним шведським пришестям, що схилилися шведові без жодного бою і порозчиняли перед ним міські брами. В цьому місті шведський король застав як кораблі найзнаменитіших купців, так і пребагато інших скарбів та багатств, звезених туди ледве не з усієї тамтешньої провінції. Отак збагатившись, шведський король узяв із того міста три тисячі доброго війська, а також п'ятдесят чоловік шляхти й королівських радників і рушив з усім військом тим-таки морським льодом⁸²⁴, без найменшого спротиву й перепони від дунчика, до Копенгага⁸²⁵, Дунської столиці, бажаючи дістати в ньому й дунського короля. Дунський король провідав завчасу про те, виступив із Копенгага на Зунд і змушений був через ангельського⁸²⁶ посла просити в шведського короля миру й трактату⁸²⁷, який постановляв таке:

1. Що Бремберзькі⁸²⁸ мають лишатися на своєму місці, а обидва королі постановлять поміж себе цілковитий, непорушний навіки мир і жоден із них не може єднатися будь з ким без відома і взаємної згоди.

2. Шведські кораблі не мають давати в дунському Зунті⁸²⁹ жодних цел⁸³⁰ та мит.

3. За недавно взяті шведом Слесвіцьк і Голштеїн дунчик має дати в заміну Голлюнд, Блєйхен і Схонен із Бернгольським краєм⁸³¹, також і Дронтеїм⁸³², десь у Норвегії, а надто дві тисячі піхоти і дві тисячі кінноти⁸³³ свого дунського війська.

Цьому всьому найближчий термін обидві сторони визначили й затвердили — травень місяць⁸³⁴.

Отакий мир із тяжкими для себе умовами змушений був постановити дунчик зі шведом, бо не мав від поляків у тому своєму ущемленні жодної допомоги. Поляки ж, хоч і раді були допомогти дунчикові, не вчинили цього через те, що (як вище казалося) помічні німецькі цісарські війська не послухали розпорядження польського короля і не захотіли рушати із зимових квартир на війну в шведську Померанію і, начебто сподіваючись якнайбільше промешкати в Короні Польській (генерали навіть викликали з дому до себе своїх жінок) і розкошуючи з ними на квартирах, і гадки не мали відпускати їх звідсіля додому, аж доки не будуть видані їм за чотири місяці ланові гроші на їжу, і це чинилося над інші немалі драпіжства й образи шляхті, а було взято з неї більш як на мільйон — цим можна було винагородити всю службу цісарців. Цією сумою збагатилися самі лише голови й начальники, задурно ївши й пивши у Польщі на крайнє людське зубожіння.

Король шведський, либонь, шукав раніше миру з поляками, однак через успіхи над дунчиком дуже занісся і частково змінив своє бажання миритися. Він загрозив війною (в чому немало напучував його француз, маючи намір почати свою війну проти цісарства) не лише полякам, але й своєму посередникові⁸³⁵, венгерському королеві, і цілому з ним цісарству. До цього приєднався й турчин, який перешкодив завершенню цісарської елекції й коронації, виступивши зі Стамбула до Кроації зі своїми військами. Побачивши такі шведські гаразди, а польські нестатки, запобігав своїй руїні від шведа й Брандербуржець⁸³⁶, був-бо

близько від того вогню, і швед мав простувати до поляків через його Пруську державу. Він просив поляків, щоб ті на недовгий час затримали свої війська на кордоні, не дотикаючись його, а сам обіцяв наділяти поляків своїм провіантом і, з'єднавшись із ними, ставати проти шведського наступу.

Цісарське військо за королівським указом, либонь, рушило було під Межибож, однак, повернувшись знову на зимові квартири, не захотіло із них виступати, хоч їх уже розігріла на тих квартирах й літня теплота. І взагалі вони так у тих квартирах розкотилися, що вже не було різниці в чиненні образ між шведами й цісарцями, оскільки ті, повідбиравши від усіх господарських схоронів ключі, заволоділи були всіма добрами поляків, а власні господарі змушені були від бідності та злиднів відходити зі своїх домівок набік. Лише генерал Зуза з цісарською піхотою і з партією польського війська рушив був під Торунь і немало ущемив там шведів. Інші ж цісарські війська, переходячи з місця на місце і чинячи велике знищення й розор великополянам та шляхетським домівкам, принаймні на їхні біди не зважали.

Польський король Ян-Казимир призначив у Середі сеймик⁸³⁷, куди з'їхалося багато знужденілої шляхти, яка просила королівської його уваги, захисту й полегші від тих утяжень та розорів, які вони мали від цісарського війська. Вони зволяли за краще з'єднатися у військо на його королівському боці і стояти проти спільного ворога своєї вітчизни, ніж лишатися більше під нешанобливим драпіжством цісарських жовнірів. На це вони одержали таку королівську відповідь, щоб потерпіти ще трохи тої нужди, бо коли б цісарські війська відійшли від них, то на їхнє місце прийшли б, ще на більший їхній розор, шведи. Однак король учинив своє гаряче послання до цісарського фельдмаршала Монтекукулі, щоб той тримав своє військо в кращій дисципліні і не уприкрював тамтешні повіти, а щоб, узявши там провіант, рушав до його королівського боку. Для зібрання ж і видання того провіанту, також і для відправлення разом із Монтекукулі військових судів був посланий від короля комісар Старковицький. Монтекукулі виявив послух на те королівське розпорядження і зараз виправив партію свого війська на чолі з магістром Румером, щоб той ловив і карав без жодного милосердя тих своїх грабівників, які роз'їжджалися уночі по селах чатами без ордеру. Однак до короля учинив таку відповідь, що не повинен уступати з цісарським людом у Шведську державу і давати тим самим привід до подальшої війни, а тільки обороняти Корону Польську і лише тут відправляти военний чин, коли ворог прийде сюди.

Тим часом у Варшаві зібрався вальний сейм⁸³⁸, і на ньому при гарячій участі Литви пропонувалися до утвердження Віденські пакти, які визначали елекцію московського государя на Корону Польську, із-за чого приспів до Варшави на самий початок сейму й великий московський посол⁸³⁹. Але тоді ж прийшла польському королеві звістка, що й швед, рушивши зі Шетіна, поспішає на той варшавський сейм⁸⁴⁰, отож ті Віденські пакти знову відклали до певного часу набік, і король почав думати про оборону своєї держави, оскільки тоді ж до підлеглого Гданську Луцька прибуло для постраху сім кораблів із гарматами, але, одержавши зворотню собі гарматну відповідь із Пуцька, повернули ні з чим назад. Потім, приставши до суходолу під Пилявою, вони додали пруським фортецям, у яких були шведи, свіжої шведської піхоти, а натомість забрали там до себе на кораблі знужденілу. Потім поляки одержали про шведського короля іншу, певнішу звістку, що він, рушаючи з Данії при своїх гараздах (коли й час прийшов на те) і звиряючись на свою силу, схотів розділити своє військо з гарматами на три частини. З першою, більшою, частиною він виправив до Жмуди Дугласа, обіславши спершу курляндського князя⁸⁴¹ своїм листом, висловлюючи в ньому, що оскільки є він паном цілого Балтицького моря, то хай би Курляндець попродав чи відпустив на заміну свої порти, які в нього є біля того Балтицького моря. А коли він на ці умови не пристане і не впустисть туди шведських гарнізонів, то змушений буде дати той дозвіл мимовільно. Також дорікав швед своїм писанням Брандербуржцеві за недотримання з ним приязні, висловлюючи заразом і те, що ця приязнь знову може направитися, коли він, Брандербуржець, змінить і відкине свій постановлений з поляками союз, а пристане до нього (шведського короля). За це він обіцяв йому, Брандербуржцеві, дати в заставу лишки свого Помор'я і пруську Пиляву, а також розділитися з ним своїм військом, тільки щоб він, приставши на ці умови й лишившись нейтральною стороною, не забороняв йому перейти через свою Пруську землю до Польщі, а коли було б інакше, то хай зважить, кого має розгнівити.

Після цієї відозви він, шведський король, зі своїми фінляндчиками зараз пішов у Пруську державу⁸⁴² до старої Мархії, а Штеїмбок із гарматами та дунськими кіннотниками переправився через Ельбу під Бремефорд і Галберштад⁸⁴³, маючи безсумнівну надію, що як тільки туди ввійде, то зараз поміж тамтешніми державами запалить пожежу і затвердить свою силу при допомозі тамтешніх лютеран, які мають бути до нього, лютеранина-шведа, схильніші, аніж до своїх панів. Навіть деякі австрійські військові вожді, що належали до тої ж лютеранської секти, прагнучи мати його в своїй секті за оборонця, казали на те одностайно, що не воюватимуть проти нього. Однак те сподівання його зрадило, бо як тільки цісарський син, він же венгерський король, став електом батьківської корони, то зараз викрив французькі підступи серед усіх князів та своїх електорів⁸⁴⁴ і відновив таку поміж них згоду до себе, що не допустив спільною військовою силою не лише розпростертися йому, шведові, а навіть ногою ступити за римські кордони, знаючи добре по шведові те, що не про лютеранську релігію йдеться і що це лише видимість, бо що упаде йому в руки, того він уже назад не відпустив би.

Рушаючи в цей марш, швед, либонь, гадав, що й поляки не зможуть зібратися та згрупуватися на нього, однак змарнував у цій своїй гадці, оскільки поляки ще за першою непевною звісткою про його марш до се-

бе від Щетіна, либонь, відклали свій варшавський вальний сейм і почали розмірковувати про зустріч та відсіч своєму ворогові, однак, узнавши, що та звістка фальшива, все ж відправили й закінчили той сейм. А на закінчення того сейму полякам було принесено три певні звістки. Перша — що значний шведський флот підплив з війною до Гданська; поляки змушені були відправити туди певну кількість війська. Друга — з України, що новий козацький гетьман Виговський прислав до короля у Варшаву своїх послів⁸⁴⁵ з декларацією, що, збридивши й відкинувши цілком російський союз та протекцію, хоче з усім Запорозьким військом піддатися по-колишньому під Корону Польську, лишаючись, однак, при давніх своїх правах і вольностях, і разом з нею, Короною Польською, доходить потраченої і в попіл оберненої своєї незалежності, на доказ чого вже розгромив під Полтавою з його військом і вибив до ноги свого противенця, полковника полтавського Пушкаренка, який не давав на те своєї волі. Третя — з Вільня від польських комісарів, які з'їхалися були там із московськими послами⁸⁴⁶ й уминалися у царської величності про дійове виконання умов, визначених і постановлених минулорічним Віленським трактатом. Вони, польські комісари, декларували, що як тільки ті умови будуть уважені, то незмінно уконтектують його царську величність зі свого боку польською короною. Але ті умови минулорічного Віленського трактату видалися пресвітлому всеросійському монархові неприємні, через те польські та московські послы роз'їхалися з Вільня по домівках, і той мир, постановлений минулорічним Віленським трактатом, був, таким чином, розірваний. Страшної сподівалися з московського боку війни на Литву, страшна посялася й тривога, через що литовські війська, зібрані на шведа, які були вже біля Вісли, повернули назад у Литву до Немана. А Виговському було послане звітлення, щоб закріпив учинений свій союз із ордою, яка давно хотіла воювати росіян, для наступної їхньої, польської, війни з росіянами.

Примітки до розділу IV

813 Конвокація — зібрання чинів.

814 Затяжні — закликані збоку.

815 Це було на початку 1658 р. у Зеландії.

816 Провінції Голштинія (Голштин), Шлезвінг та Ютландія було відторгнено від Данії ще в 1657 р.

817 11 лютого 1658 р.

818 Йдеться про посольство К. Массіні, через якого поляки звідомляли Леопольда I, що хочуть миру зі шведами, або ж хай зважиться йти з'єднаними силами на Помор'я. На конвокації йшлося ще про французьке посередництво у справі миру зі шведами.

819 Однак питання про війну з Росією ще не було вирішене, це стало фактом в кінці 1658 р. Вирішили чекати сейму. Відкладалося й еклекційне питання.

820 Це було в березні. Прізвище посла Голенцький.

821 *Бельт* — назва протоку у Балтійському морі. Є Малий і Великий Бельт. Розташовані вони між островами Зеландією та Ютландією. Тут ідеться про Малий Бельт.

822 Тобто острів Фюн (Фіонен).

823 Оденсе.

824 Через Великий Бельт.

825 Копенгаген.

826 *Ангельський* — англійський.

827 Ротшільдський трактат, постановлено його 26 лютого 1658 р.

828 Тобто Бремзеберські пакти, постановлені в 1645 р. у Бремзебро.

829 *Зунт* — протока в Балтійському морі між Зеландією і Скандинавським півостровом. В договорі йшлося і про Бельт.

830 *Цела* — різновид мита.

831 Шведське написання: Halland, Blecking, Schonon, Bornholm.

832 Тротхейм (Trondheim).

833 Тільки кінноти і 12 кораблів.

834 Трактат переказано найзагальніше. Сам він має 28 пунктів. Протривав півроку.

835 Леопольд I посередником ще не став, така пропозиція йому тільки робилася. Шведський король і досі був зайнятий у Данії, в серпні почалася друга дансько-шведська війна.

836 Курфюрст переконав Леопольда I послати під його командування генералів Шпара та Монтекукулі. До них Ян-Казимир приєднав Чернецького й Опалінського з 6 тисячами кінноти. Але це було вже під осінь.

837 Сеймики бували перед вальним сеймом і звалися через це передсеймовими. Вони проходили тоді по всій державі.

838 Сейм почався в перші дні липня і тягся до кінця серпня.

839 Еклекційне питання було знову відкладено до спеціальної Віденської комісії. Взагалі сейм не вирішив нічого, тільки роздав уряди.

840 У цей час шведський король почав наступ на Данію. На Пруссі та Помор'я пішов Віртз.

841 *Курляндія* — князівство поміж Литвою та Інфляндією (Ліфляндією).

842 Див. приміт. 840.

843 Північні кордони т. зв. Священної Римської Імперії.

844 Франція вела дипломатичну війну з Леопольдом I, зокрема виступала проти його вибрання імператором, допомагала Франції в цьому і польська королева.

845 Мабуть, П. Тетерю.

846 Віденська комісія працювала у вересні — жовтні. Російські послы: князі Одоєвський, Волконський, також Шереметєв. З польського боку вели переговори Гонсевський (Госевський) та Сапіга. Переговори виявилися простою балаканиною.

Розділ V

Про тривогу в Литві від Москви, а в Гданську від шведа; про повторне ущемлення шведами дунчика і про допомогу дунчикові від цісарців, поляків та брандебуржців; про здобуття поляками у шведів Торуня; про схвалення торунців до миру; про прибуття туди з Варшави польського короля і про накладання важких поборів для заплати польському війську.

При такому становищі та тривозі в Литві від Москви принесли до польського короля звістку, що значний шведський флот приплив Балтицьким морем до Гданська, на допомогу якому вже було визначене польське й цісарське військо, але його не висилали через відміну тієї звістки. А це сталося тому, що шведського короля попередили — дунський король, надихнутий голендерським духом, мав учинити йому заколот і розірвати свої пакти. Через це шведський король виправив на оману й пострах пруссам біля тридцяти своїх порожніх кораблів, а сам рушив з усім своїм військом зі своїх дунських квартир, і несподівано приспів до дунської столиці Копенгага, і тісно обложив у ній дунського короля⁸⁴⁷. Побачивши себе в такому ущемленні, дунець послав якнайшвидше свого посланця до християнського цісаря, просячи його, щоб він, пам'ятаючи свої слова, які мовив йому перед оцім при польському королі, вчасно й скільки змога старався звільнити його від того ущемлення та шведської небезпеки. Виконуючи це гаряче дунчикове прохання, новий цісар почав уже відверту війну зі шведом, бо заслав свій наказ до Монтекулі, свого фельдмаршала, щоб зараз виступав зі своїми цісарськими військами з Корони Польської і, знісшись із Брандебуржцем, ішов разом із ним на допомогу дунчикові⁸⁴⁸.

Цісарський генерал Зуза⁸⁴⁹ тим часом кріпко добував із цісарським та польським військом Торунь, який хотів лишатися на шведському боці і де був шведський гарнізон. Він руйнував місто з гармат і ламав бомбами посеред ринку торунські будинки, однак шведи, які сподівалися допомоги від свого короля, хоч їх там ущемлювали голод, хвороби, частково й моровиця, міцно стояли в своєму спротиві разом із торунянами. Але нарешті зневірилися в тій допомозі і відізвилися до угоди, але прагнули трактувати про мир ні з ким іншим, тільки з самим польським королем. Польський король, заведений в оману такою непевною звісткою, взяв із собою свого великого маршалка і з партією свого війська рушив у перших числах вересня з Варшави до Торуня, але спершу усеймував у Варшаві постановити тридцять три ланові побори на заплату кварціальному війську, що мало до краю знищити шляхетський стан.

Примітки до розділу V

847 Це було в серпні 1658 р.

848 Див. приміт. 836.

849 Інакше Сус.

Розділ VI

Про листовну відозву запорожців до Виговського з доганою йому за його зраду⁸⁵⁰.

Низове військо, прочувши й побачивши увіч, що гетьман Виговський зрадив пресвітлого російського монарха, а також і те, яка вчинена була тривога, замішання й розор Пушкареві, Полтаві та іншим малоросійським містам, писало до нього, Виговського, ганячи неслухний учинок і відчужуючись від його гетьманства. Цей лист мав у собі таке:

Вельможний пане Виговський, бувший наш гетьмане!

Чуло наше серце, яке живе в клітці пристрасної нашої плоті, що ваша милість пан не виконає свого зобов'язання, учиненого в листі вашому, писаному до нас після смерті завжди пам'ятного гетьмана нашого Богдана Хмельницького і після вашого вибрання у наші гетьмани. Адже в тому своєму листі ваша милість пан, ознаймуючи нам, низовому Запорозькому війську, про смерть Хмельницького і про своє вибрання на

його місце, просив, щоб ми були до вашої милості пана так прихильні й зичливі, як були й до небіжчика Хмельницького, й обіцялися навзаєм бути приязним та ласкавим гетьманом до нас, Запорозького війська, й іти шляхом Хмельницького, який був зичливим до нашої вітчизни; також нічого нового, не кажучи вже про шкідливе, не затівати без згоди й відома нашого всього низового Запорозького війська. Це зобов'язання було нам і тоді підозріле, про що ми й сказали у листі-відповіді нашій, яку писали тоді до вашої милості пана. Однак ми, військо Запорозьке, уважаючи на все і сподіваючись від вашої милості пана якогось добра своїй Малоросійській вітчизні, не чинили жодної перепони тому вашому гетьманству⁸⁵¹. Але надія наша значно нас одурила, адже ваша милість пан навіть одного цілого року не витримав⁸⁵² вірності пресвітлому нашому монарху російському Олексієві Михайловичу, батькові й найласкавшому нашому добродійникові, і прихилив своє серце до лядських оман, зламавши шкідливо для душі над божу боязнь і свою присягу, дану на вірність російському монархові. Ви прихилилися натомість до схизматиків-поляків, від яких ми, при всесильній божій допомозі, заледве відсіклися і відчужилися під старатливим проводом покійного гетьмана нашого Хмельницького. Довелося нам вісім років⁸⁵³ відстоювати те бойовою зброєю, з великим наобопіль кровопролиттям і ушкодженням обох держав, Польської та Української, а ви, повернувшись, як пес на блювотину свого блюду, зрадили великого свого государя й облудно потягли за собою на погибельну небезпеку і численну нашу православну братію. Відклалися ви від того православного монарха, під державою якого могли сподіватися тимчасового й вічного гаразду в православ'ї. Відкинулися від того, без котрого нічого не досягнеш, хоч і маєш великі лядські обітниці. Але Господь, це його йменням ти клявся на вірність нашому государеві, не дасть тобі здобути їх, не кажучи й про те, що ти при своїй зраді замість належної вдячності привів до розору матір нашу Малоросійську, яка звела тебе з убогого гноїща, збагатила й удостоїла сидіти поруч князів. Так само, як і ми, полтавський полковник Мартин Пушкар продивився духом майбутнє зло нашій Малоросійській вітчизні від твого гетьманства і не погодився з волею тих твоїх похлібців⁸⁵⁴, які над правду вибрали тебе на той гетьманський гонор. Ти ж, ненавидячи правду, узлився за те на правдомовцю Пушкаря і не лише вибив та вбив його самого, але й розорив безсовісно вогнем і мечем невинне красне українське наше місто Полтаву, вчинивши й інші численні переступи нашій вітчизні своїм гетьманством. А можна було вашій милості панові розправитися з тим самим Пушкарем в інший спосіб, без людського й українського ушкодження, хіба через роздвоєння твоїх думок не вистачило на те у вашої милості пана розуму? Очевидно, Пушкареве обличчя стало вашій милості пану твердим мозолем, що, аж нітрохи його не потерпівши і не погамувавшись у своєму гнівові, не вчинив із ним інакше, лише так, як забороняє чинити доброду й правдивому християнинові сумління. У тебе ж, надихнутому лядським духом і зарозумілому через викрадені скарби Хмельницького, народилася така безсовісність та злоба, яка (коли не покаєшся і не відкинеш її) може відчинити двері і до більшої твоєї погібелі. Краще б нам було чути твою високу думу в Криму⁸⁵⁵, сплутану тісними кайданами, ніж оглядати викуплену через Хмельницького на Жовтій Воді з міцної ординської криці на занепад нашої вітчизни! Більше про те не ширячи писання, оголошуємо таку нашу декларацію, що ти не гетьман нам, а ми не є твоє військо, і не хочемо приймати на себе нового зрадницького твого імені⁸⁵⁶. А віддай те, що ані ти, ані твій монарх, до якого ти повернувся, найясніший польський король, нічого корисного собі не здобудете супроти православного нашого монарха і нас, усього Запорозького війська, і будете ви посоромлені; кров же, пролита через вас і яка має ще пролитися, волатиме до Бога, як Авелева⁸⁵⁷, на помсту! І хай Бог відверне вас із неправедного шляху та від злого зачину і наставить на шлях правди і спасіння, широко того зичимо.

*З коша війська низового Запорозького
8 грудня 1658 року⁸⁵⁸.*

**Павло Гомон, кошовий отаман,
зі всім старшим та меншим товариством
низового Запорозького війська.**

Примітки до розділу VI

⁸⁵⁰ Лист береться під сумнів щодо автентичності, але відбиває досить правильне ставлення до Виговського і його опозиції. Водночас відчувається і Величковий стиль, його моральні оцінки.

⁸⁵¹ Цікаво, що цей факт суперечить Величковій розповіді. За цей рік було аж задосить зачіпок між гетьманом та запорожцями. Факт, отож, досить механічно прив'язаний до висловленої раніше Величком тези, що Запорожжя визнало Виговського відразу.

⁸⁵² Гадацька комісія відбулася 6 вересня, а Виговського постановлено гетьманом, за Величком, 12 вересня, на рік раніше.

⁸⁵³ Тобто 1648—1656 рр. Кінець змагань з Польщею кладеться тут на 1656 р., хоч ми знаємо, що в 1657 р. козаки йшли проти Польщі з Ракочієм. Але Величко про це не знає, для нього 1657 р. спокійний.

⁸⁵⁴ Див. приміт. 702.

⁸⁵⁵ Повторення даних Літопису. (Див. ч. X, р. 2). Вивід про Виговського.

⁸⁵⁶ Натяк на Гадацьку комісію.

⁸⁵⁷ Авель — біблійний персонаж, син Адама, вбитий братом Каїном.

⁸⁵⁸ Лист, як бачимо, писаний вже після війни з Пушкарем, у якій активну участь брали запорожці. Навряд чи після цього треба було писати Виговському такого листа. Дата ця, очевидно, принагідна та сумнівна.

Розділ VII

Про привітття польського короля під Торунь і про одержання там звістки за шведську поразку на морі від голендерів та дунчика. Про руйну в шведській Голсації від цісарців, поляків і брандебуржців; про взяття в Нітаві шведським генералом Дугласом курляндського князя і про зміну шведського щастя; про Норвегію, яка збунтувалася проти шведа; про успіхи в дунській Зелляндії цісарців та поляків; про схилення торунців та шведів на стерпних собі умовах польському королеві; про явлену польським королем пошану Торуню і шведам, які були в Торуні й пруських фортецях; про кривду від того польським жовнірам.

Коли польський король зі своїми великим маршалком та партією війська прибув у Торунь, то до нього дійшла звістка, що олендри, які прибули до Копенгага на відсіч обложеного дунчика, не лише звільнили його від шведа, але й завдали разом із дунчиком чималу поразку й шведові⁸⁵⁹. Тоді було затоплено на морі десять шведських кораблів з військовим людом, гарматами та військовими скарбами⁸⁶⁰, а сам шведський король заледве був вивезений незвідь-куди на малому боті своїм адміралом Урангелом. А з другого боку цісарський фельдмаршал Монтекукулі з Брандебуржем, з'єднавши своє військо з військом руського воеводи Чернецького, увійшов у багату шведську державу Голсацію і там добував та грабив без великої праці міцні і багаті замки; боронилася перед ним одна лише Готторпія, де замкнувся був князь і тесть шведського короля. Але й той, не сподіваючись собі на швидку допомогу, виступив із Готторпії до Тонінга, а звідти подався на близьке там море. Тоді ж був по-зрадницькому здобутий в Нітаві⁸⁶¹ шведським генералом Дугласом курляндський князь із княжною Радивиловою, і не міг він інакше звільнитися з тої неволі, лишень через відкуп. А шведський король, що називався тоді повним паном всього Балтицького моря, аж до воріт самого океану, був скинутий незабаром із гори того свого високоум'я, бо дізнав значної відміни своєї фортуни, коли Дрантгеім, Баубус та інші належні до Шведської держави міста Норвегії збунтувалися⁸⁶², не захотіли лишатися під ним і пішли добувати свого права в Швецію. Військо ж цісарське з поляками, впавши через море з Голсації в дунську Зелляндію, воювало там без найменшого спротиву, виганяючи шведів, і очистило від шведських гарнізонів Голштин і Ютланд; лише в Фрідрізоді замкнулося три тисячі шведів. А в Короні Польській, не мігши більше терпіти наступу, розору, ущемлення, голоду та інших нужд, які мало тоді, схилилося до згоди на стерпних умовах славетне місто Торунь⁸⁶³, що оборонялося й доти. В обоз до польського короля було вислано шведа Оксенстерна⁸⁶⁴, котрий просив таке:

1. Щоб король забув злість на торунян, вину їхню відпустив і зберіг їм неодмінно давнє право й порядки.

2. Щоб король уважив на Малборг⁸⁶⁵, в якому лишалася шведська залага, та на інші дальші пруські фортеці, що мали в собі шведа, а також на шведську піхоту, що була тоді в Торуні, знужденіла від усяких тодішніх зимових і воєнних невчасів. Коли король зволить, то вони відчинять йому торунські брами, а самі, згідно Краківського трактату, вийдуть до Швеції з гарматами і всіма скарбами⁸⁶⁶.

Польський король зважив на таке торунське й шведське бажання і, відпустивши їм їхню вину та утримавши в закладі двох шведських обештерів⁸⁶⁷, виправив лише зі слугами їхніми та малою частиною війська до Малборка старост велюньського й гарволинського⁸⁶⁸. Коли вони туди прибули, шведи віддали їм місто, а самих їх польська кіннота відпровадила до Шетіна⁸⁶⁹, відклавши війну поміж себе до прийдешньої весни. Тут польський король відібрав місто Торунь з великою кривдою для свого війська, бо не дозволив йому взяти там ні лупу, ані окупу⁸⁷⁰, а шведів відпустив він у їхню землю з Торуня некривдно.

Примітки до розділу VII

⁸⁵⁹ Голландці не звільнили Копенгагена, а тільки пройшли до нього, впровадивши людей та харчі. Більшого їм досягти не вдалося, мали й великі втрати. Кароль-Густав продовжував облогу Копенгагена аж до лютого 1659 р.

⁸⁶⁰ Це було в грудні 1658 р. Союзні війська воювали в Голштинському князівстві і звільнили його від шведів.

⁸⁶¹ *Нітава* — столиця Курляндії. Це сталося в жовтні. Захоплено князя, його дружину Кароліну і все потомство і відвезено до Риги.

⁸⁶² Норвегія на той час була данською провінцією (з 1537 р.). Три її області — Іємтланд, Гарьєсладен і Богуслен — належали Швеції. Тротхейм передано Швеції за Ротшільдським договором.

⁸⁶³ Торунь здався 23 грудня.

⁸⁶⁴ *Б. Оксенстєрн* — граф, шведський сенатор.

⁸⁶⁵ Вираз неясний. В Малборг (Малбург) мала вийти шведська торунська залага.

⁸⁶⁶ Договір складався з 22 пунктів, що гарантували свободу шведам і давали їм право з честю покинути Торунь.

⁸⁶⁷ *Шведський заклад* — полковник Б. Гаттен і підполковник Л. Бок.

⁸⁶⁸ *Польський заклад* — А. Біскупський, велюньський староста, і М. Остророг — староста гарволинський.

⁸⁶⁹ За договором: до Малборга (Малбурга).

⁸⁷⁰ Тобто — не взявши здобичі та відкупу.

ЧАСТИНА ДВАНАДЦЯТА

I РІК ДВАНАДЦЯТИЙ ВІД ПОЧАТКУ ВІЙНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ПОЛЯКАМИ

У ній розповідається про український заколот і розор, що сталися через зраду Виговського; про поразку шведів у різних місцях; про війну Виговського з росіянами під Конотопом, а його брата Данила під Києвом, та інші дії; тут же подається государева грамота, яка ганить зраду Виговського, а Запорозькому війську і всьому малоросійському народові зичить добра. Описується також про Немиричеве посольство до поляків для ствердження Гадяцької комісії й пактів, які постановляли на Україні третю Річ Посполиту, і про відозву до Рима через небажання унії; про зміну щастя Виговського, втечу його до Хмельника і погром його там від Сомка; про вибрання на гетьманство Юрія Хмельницького (за козацьким літописцем) і потвердження його в Переяславлі на статтях, які викладаються тут же; про змагання подальші воєнні згідно Твардовського, лядські зі шведами і Виговського з козаками та росіянами, також про Юрія Хмельниченка; нарешті, про смерть шведського короля і постановлення в Оливі з поляками вічного миру; про Твардовського.

Розділ I

Про ущемлення Лохвиці від зимових постояльців; про полтавця Іскру, якого відпустили з Москви з гетьманським нареченням і який поспішав до Лохвиці; про розгром його під Пісками виговцями; про те, що з Лохвиці йому не допомогли; про рушення Виговського до Зінькова на запорожців; про виправу від нього Немирича під Лохвицю і про битву, яку той там учинив; про марнотний прихід та відхід Виговського від Зінькова; про спалення ним Веприка, Рашавки, Лютенки й Миргорода і про привітття його в Чигрин; про Скоробагатька, якого Виговський лишив супроти запорожців, і про розгром його; про привітття запорожців із Зінькова до Лохвиці; про раду Виговського зі старшиною, що чинити далі в своєму становниці, і про розіслання після тієї ради об'явдних універсалів до народу з висловленням причин своєї зради.

Року від створення Адама 7167-го, року також, відколи луна долини світової видала передвічне слово, 1659-го, Лохвиця, місто Лубенського полку, прийняла під свій захист від Гуляницького та інших прихильників Виговського князя Ромодановського й нового гетьмана Безпалого — це сталося другого грудня. Місто мало, либонь, від них превелике ущемлення і прикрість, однак сподівалося, що йому вже не буде більших тягот від інших військ. Але та надія її, Лохвицю, швидко одурила, коли за указом царської пресвітлої величності Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, прибули до тої ж Лохвиці, на більше її знищення, 12 січня, в допомогу згаданому князю Ромодановському три князя — Симеон Пожарський, Семион Львов і Федір Федорович Куракін, стольник, з численним великоросійським військом. З іншого боку, від Гадячого, простував до Лохвиці Іван Іскра⁸⁷¹, який, буди шляхетного уродження, а також значним товаришем Запорозького війська в Полтаві, поїхав був після спалення Виговським Полтави з Обідом та іншими кількома значними військовими товаришами з Полтави у царське велике місто Москву⁸⁷², ствердив там свою й свого товариства вірність пресвітлому своєму російському монархові, щиро та статечно зобов'язався лишатися на його, монаршому, боці і воювати проти його ворогів. За це Іскру похвалили й одержав він велику монаршу милість, бо був найменований сьогобічним українським гетьманом⁸⁷³ і без затримки відпущений із Москви у Лохвицю до князя Ромодановського з таким указом царської величності, щоб він, Ромодановський, знайшов поміж двома, згаданим Безпалом і цим Іскрою, кращого й гіднішого гетьманського гонору і потвердив того обранця, та й щоб другого не упослідив знаменитим старшинством, нагороджуючи за гетьманство. З такою ото надією Іскра виїхав із Москви зі своїм товариством і поспішив веселими ногами на Україну до Лохвиці⁸⁷⁴. Прибувши тоді в Малу Росію й оголосивши себе в Гадяцькому полку нареченим гетьманом, він залучив до себе веприцьких, гадяцьких та інших городових та сільських козаків і, належно прибравшись до воєнного походу, рушив 11 січня із ними та зі своїм табірцем з Гадячого до Ромодановського в Лохвицю, навіть незважаючи на те, що через орду й тогочасних козаків, яких прислав проти Ромодановського на цей бік Виговський, від Гадячого до Лохвиці небезпечно й страшно було йти з такою невеликою кількістю війська.

Бо той сподіваний гетьманський гонор, що мав його, Іскру, заспіти в Лохвиці, вибив йому з голови страх і небезпеку, і він, на ніколи не поправний свій та тих, що були при ньому, упадок, рушив у передній для нього шлях на Лохвицю, і цей шлях як нещасливо був започаткований, так нещасливо мав і закінчитися. Бо коли Іскра наблизився до села Пісок — це було за милю до Лохвиці, він був забачений і заскочений ордою й чигринськими козаками під командою старого заслуженого чигринського козака Івана Скоробагатька. Їх заслав на цей бік для воєнного чину⁸⁷⁵ Виговський, і вони 12 січня ополудні, не маючи сили йти далі, отаборилися під Пісками. Іскра сильно опирався й мужньо боронився, вчинивши значну шкоду козакам і татарам, що добували його від полудня аж цілу ніч, однак не міг більше витримати немірної проти своєї козацької й татарської сили і був тринадцятого січня на світанку добутий зі своїм табірцем, розгромлений і вибитий до ноги, де поклав разом з іншими добрими молодцями й свою голову.

Згаснув там Іскра, який мав світити,
 Не захотів він прийдешнє уздріти.
 Шкоду лишила даремна відвага,
 Бо вороженьків численну ватагу
 Не переміг він, хоч дужо боровся —
 Там не один і на смерть напоровся.
 Ліг і Обід там, козак знаменитий,
 Червам на їжу, в пісок, неприкритий.
 Інші лежали так само побиті —
 Матимуть їжу ворони неситі.
 Ось що незгода лиха витворює:
 Братові брата вбивать дозволяє.
 Де не зважають на божі закони,
 Гине любов там і зла є притони.
 Незгода у державі — багато пропалих!
 З землею вони й мури міцні порівняли!⁸⁷⁶

І хоч з тієї облоги був виправлений від нього, Іскри, один молодець до згаданих князів, який пробився через орду й козаків і прибув до Лохвиці, де гаряче й слізно просив допомогти й порятувати Іскру з товариством, що було при ньому, однак ті князі⁸⁷⁷ вимовилися нічною порою, що була настала, а коли на світанку названого вже 13 січня виправили від себе з Лохвиці на допомогу Іскрі війська, то застали тільки мертва трупі й розорений до решти таборець.

Після таких нещасливих подій на Україні, що були протягом усього літа й осені, починаючи від полтавської Пушкаревої експедиції, Марс, який прагне людської крові, ще не задовольнившись першим пролиттям, знову збудив до війни людські серця, які не люблять миру. Принципалом таких був зазолотник гетьман Виговський, який, зібравши в Чигрині велику силу козацького й ординського війська⁸⁷⁸, рушив із Чигрина до Зінькова на запорожців. По дорозі, в Неділю блудного сина, на Три святителя, він відправив під Лохвицю свого полковника Немирича зі значною партією козацького й ординського війська. Коли це військо прибуло туди, то за Лохвицю вийшли з кінним і пішим своїм великоросійським військом і згадані князі разом з гетьманом Безпалим. Була вчинена тут превелика битва⁸⁷⁹, яка тяглася з ранку до полудня, і Немирич зламав через невірність вождів кінне військо, яке саме потрутило свою піхоту і подушило своїх стрільців. Після цього першого бою під Лохвицею московські й козацькі з гетьманом Безпалим війська знову поправилися, прогнали Немирича геть⁸⁸⁰, а самі вступили в Лохвицю. Немирич пішов зі своєю партією до свого принципала Виговського, з яким з'єднався в котромусь місці, на третій тиждень Великого посту вдарив на Зіньків, місто Гадяцького полку, прагнучи добути там запорожців, цілий полк яких із полковником Силкою був виправлений в допомогу князю Ромодановському до Лохвиці на Виговського. Але Виговський, хоч чимало тут попрацював з козацьким та ординським, а також і з лядським, присланим від короля військом, зазнав чимало ущербку й, нічого бажаного над запорожцями не досягнувши, відступив від Зінькова дуже роздратований, а побачивши, що Веприк, Рашавка, Лютенка й Миргород не погоджуються з його неслужністю і не хочуть триматися його зрадницького боку, вчинив безбожну сваволю й випалив їх⁸⁸¹. Після цього він повернув на Великодні свята до Чигрина й до Лохвиці вже не вертався.

А названого раніше чигринця Івана Скоробагатька, який розгромив Іскру, Виговський лишив був з козаками й невеликою частиною орди на заставі, щоб не допустив запорожцям пройти із Зінькова до Лохвиці. Однак запорожці, прибравшись, так само, як прогнали з ганьбою від Зінькова Виговського, так несподівано заскочили на його заставі й Скоробагатька, погромили його військо, поранивши й самого Скоробагатька, та й увійшли в Лохвицю до гетьмана Безпалого й князя Ромодановського⁸⁸². А той Скоробагатько повернувся поранений з усім своїм військом у Чигрин також на Великодні свята.

У великоднє міжсвяття, на звичайному святковому з'їзді у Чигрині до гетьмана Виговського полковників і всієї тогобічної старшини, Виговський радився, що має чинити далі, оскільки побачив запевне, що українська Річ Посполита розділилася навпіл: одна лишається на його боці, а друга — при Безпалому. На тій раді вирішили розіслати гетьманські універсали, в яких висловити причини вчиненої зміни, а інше — привести до з'єднання й однодумства неслужняну сьогобічну Україну військовою зброєю. До цього

однодумства були готові, надійно тримаючися боку Виговського, й деякі сьогобічні полковники, а саме: переяславський, прилуцький, ніжинський та інші. Вчинено було так, що Виговський, написавши свої універсали, розіслав їх по всій тогочасній Україні, почавши від Чигрина, а на цей бік Дніпра писав приватними листами до своїх прихильників-полковників, стверджуючи їх у неодмінній до них зичливості й запевнюючи їх швидкою посилкою від себе війська. В розісланих своїх універсалах він посіяв у народ таку подвійну привабу:

Перша, начебто послали й комісари його царської величності, трактуючи у Вільні в минулому 1657 році з польськими комісарами про мир Корони Польської з Російським царством, приговорили й постановили відпустити й по-колишньому схилити в неволю й піддати козаків із усією Україною у польське підданство⁸⁸³. Цього він, Виговський, стерігся і розсудив за краще схилитися під Польську державу самохітно, але під корисними Україні умовами, постановленими Гадяцькими пактами в минулому 1658 році, а не бути в невільничий спосіб відданим російським монархом у людське ярмо. Але цей пункт Виговського був оманний і фальшивий, оскільки у Віленських договорах (як вище показано)⁸⁸⁴ було, либонь, тільки польське бажання, щоб віддали їм козаків із Хмельницьким та Україну, однак з боку царської величності цілком того не обіцяли, і ті Віленські пакти не були докінчені, а завішені до майбутнього лядського сейму.

Друга, начебто перекинчики з московського війська до Виговського сказали йому, Виговському, те, що його царська пресвітла величність прислав через свою поважну грамоту свій монарший указ князеві Григорію Григоровичу Ромодановському позабивати його, Виговського, зі старшиною⁸⁸⁵, права й вольності їхні поламати, козаків залишити тільки десять тисяч, а всіх інших малоросіян перетворити в невільничий спосіб у своїх вічних селян, чого він, Виговський, опасується й застерігається та вимушений через те завчасу відкластися від Російської держави, а прихилитися до Польської. Ті дві значніші причини й інші несправедливі вигадані речі Виговський висловив і розіслав на оману простодушному люду в своїх універсалах, але тих універсалів не посилав на сьогобічну Україну, знаючи, що тут ними нічого корисного собі не зиськав би, отож писав сюди (як вище подавалося), до своїх прихильників, згаданих полковників, лише приватні листи.

Примітки до розділу I

871 Іскра був прихильником Пушкаря, який і послав його в Москву зі скаргою на Виговського. Шляхетноуроджений він, певне, тому, що у Величка всі козаки шляхетноуроджені. Факти свідчать, що Іскра був навіть неписьменний.

872 Іскра поїхав у Москву перед полтавськими подіями. Принаймні у травні 1658 р. він був у Москві.

873 Джерела не підтверджують цього факту. М. Костомаров, правда, каже, що Іскрі дали надію на гетьманство, натякнувши про це в розмові.

874 Повернувшись на Україну, Іскра збирав довкола себе прихильників, лаштуючись скинути і Виговського, і Безпалого. В Лохвицю його закликав Ромодановський; правда, на початку січня вже Ф. Куракін очолював російське військо на Україні.

875 Для боротьби з повстанцями.

876 Вірш перекладено з давньоукраїнської мови. Очевидно, це уривок більшого твору. Цікаво, що мораль вірша відповідає поглядам самого Величка.

877 Куракін, Пожарський та Львов.

878 Виговський, крім козацького війська, зібрав зтяжне з сербів, волохів, німців та поляків. Поляків прибуло 3 тисячі на чолі з Потоцьким та Яблоневським і 2 полки драгунів на чолі з Лапчинським.

879 29 січня.

880 Немирич тримав в облозі Лохвицю і далі.

881 Щодо цього факту — є розходження. Самовидець пише: населення цих міст було виселене на правий берег, а міста спалено. Є й інші дані: ніби міста спалили татари. Відомий, однак, факт, що Миргород здався на початку лютого і був помилуваний.

882 Безпалий був тоді в Ромнах, у Лохвиці — Куракін.

883 Справа в тому, що козаки не були допущені до Віленських переговорів. Це викликало в козацьких послів велике обурення і розпач. Але змісту самих пактів вони не знали. Було це ще за життя Хмельницького. Власне, про закулісний бік цих переговорів ми також знаємо мало.

884 Див. ч. X, р. 3.

885 Мається на увазі такий факт. У серпні місяці Виговський полонив російських поштарів, що пливли Дніпром з листами й указами для Шереметьєва зловити Виговського і відіслати до Москви. На окремому папері було вказано імена полковників, котрих треба було заарештувати. Поштар підтвердив, що ці доручення йдуть від царя. Виговського мали заманити в Київ під приводом видачі йому Барабаша. М. Костомаров, однак, вважає це містифікацією Виговського.

Розділ II

Про успіхи поляків над шведами з немилосердним взяттям їхнього міста Голдінга; про інше щастя поляків і Брандербуржця над шведом на острові Алсен; про голендерське щастя з руйною шведського флоту під Кроненбургом; про тісну облогу поляками шведського генерала Дугласа в курляндській Нітаві; про үпір шведського короля і про втрачену його надію на сторонню поміч; про поразку поляків від шведів із Фрідризода; про дії шведського генерала Вертза і визвіл Дугласа з Нітави з пострашенням пруссів та інше; про шведську шкоду під Копенгагом.

При таких нещасливих подіях і шкідливих неузгодах на Україні світодержці в європейських країнах мали нестале і непостійне щастя, та після польських невдач, про які писалося раніше, зійшла до них божа благодать, яка допомогла їм у їхньому хотінні. Тоді вони, як вище казав, відібрали від шведів до своєї держави свій Торунь і в той же час одержали з Данії радісні звістки про великі негаразди свого противенця шведа. А воевода руський Чернецький з підляським воеводою вторглись у Шведську державу і, всюди зносячи їхні залоги, здобули шведське місто Голдінг⁸⁸⁶, прилегле до Ютландії, і, залишивши в ньому живим лише самого коменданта, всіх інших тамтешніх мешканців піддали смерті від нещадної волоської зброї. З другого боку, брандербурзький курфюрст зі своїм і цісарським військом переправився через море кораблями, лишивши у тилу собі на землі польське військо, яке зі своїм вождем з нечуваною відвагою пустилося на море вбрід⁸⁸⁷, перепливло його кіньми (коли це правду каже Твардовський) і, досягши острова, названого Алсен⁸⁸⁸, опанувало його з Сандебурзькою фортецею, вирубавши в ній усіх шведів, що там лишалися. Олендри при своєму керівникові зруйнували під Кроненбургом шведський флот, добралися до дунського міста Зунда⁸⁸⁹, яке було тоді дуже ущемлене шведами, і відборонили його. А в Курляндії поляки, втративши тамтешнього, взятого шведом, князя, обклали кріпко (на чолі їх стояв Коморовський)⁸⁹⁰ шведського генерала Дугласа і значно ущемили його голодом. При всіх цих нещастях швед аж ніяк не схилявся до миру з ворожими собі країнами і не хотів повернути те, що в кого видер, а, либонь, сподівався собі допомоги від Москви⁸⁹¹ й Англії⁸⁹², однак і ті, маючи власні труднощі і воєнну зненависть, не змогли учинити йому обіцяної допомоги.

Після щасливих успіхів польських військ над шведом спіткала їх, розкладених біля Фрідризода, не менша поразка від шведів, які несподівано випали з Фрідризода і які, окрім заподіяної шкоди у військових людях, відібрали в поляків усі вози. А Вертз, шведський генерал, рушив від Шетіна і, визволивши з Малборка королівського брата⁸⁹³, вдався на Шлухов⁸⁹⁴ де хотів дістати коронного польського підканцлера Лещинського, але той двічі учинив йому сильну відсіч і примусив відступити до Хелмна⁸⁹⁵. Від Хелмна Вертз подався до Жмуді, визволив там із тісної нітавської облоги шведського генерала Дугласа і разом з ним рушив від Нітави до Пруссів, сповнивши Кролевець⁸⁹⁶ і всі Прусси великим страхом — він хотів, щоб з Данії відійшли від союзних військ, цісарських та польських, і завернули до Пруссів брандербуржці, бо ті війська значно шкодили шведові. Але і в Пруссах він, Вертз, довго не барився й подався з гарматами під польський Тчов, близько Гданська⁸⁹⁷, і, взявши його штурмом, наповнив немалим страхом Гданськ. Але напав на нього з польським військом Гродзіцький і вибив у Лібштаді шістсот його, Вертзових, кіннотників, які були там у заставі, до того ж значно погромив і баденського графа, напавши на нього своєю чатою в Морунзі. А в Данії шведський король після того, як звідти пішли олендри, знову обложив Копенгаг⁸⁹⁸, де зачинився дунський король, і кріпко його добував, але, стративши у штурмі разом три тисячі свого війська, відступив від Копенгага на Крунебург, а дунчик тим часом сподівався собі нової олендерської допомоги кораблями.

Примітки до розділу II

⁸⁸⁶ Можливо, Коллінг.

⁸⁸⁷ Протокою, що відділяє Ютландію від острова Альс. Біля Сеннерборга вона дуже вузька.

⁸⁸⁸ Острів Альс.

⁸⁸⁹ Мабуть, Лунда, що знаходиться на острові у протоці Зунт.

⁸⁹⁰ Коморовський і Полюбінський. Пізніше туди пішов з литовським військом і Сапіга. Це було вже в червні — липні 1659 р.

⁸⁹¹ Військові дії між Росією та Швецією припинилися ще в травні 1658 р., у Нарві (червень 1658 р.) було постановлено перемир'я, а 20 грудня у Веліесарі підписано мир на три роки.

⁸⁹² Англія, Франція і Голландія постановили були т. зв. Гаазьку умову, щоб учинити мир між Швецією та Данією. Англійський флот швидко відійшов додому (див. приміт. 1063).

⁸⁹³ Яна Адольфа. Їх з Вертзом було послано в Прусси. Це відбувалося в січні 1659 р. Здобули вони Хойниці і Старогород.

⁸⁹⁴ У Північній Польщі. Польське написання Szluchow.

⁸⁹⁵ Хелмно розташоване на південний схід від Шлухова.

⁸⁹⁶ Столиця князівства Прусси.

⁸⁹⁷ Tczew — місто між Малбургом і Гданськом.

⁸⁹⁸ Це було 10—11 лютого 1659 р.

Розділ III

Про царських послів із нагадуваннями Виговському, щоб відкинувся від своєї зради, і про несхильність до того Виговського; про розпорядження Виговського, послане до цьогобічних полковників; про погром Дорошенка в місті Срібнім; про зруйнування того Срібного Пожарським; про здобування Конотопа, де був Гуляницький, князем Трубецьким; про привітття туди ж з-під Лохвиці князя Ромодановського; про їхнє бездіяльне гайнування під Конотопом і про привітття туди, до них, Виговського з ордами; про нерозважну відвагу Пожарського проти Виговського й хана і про те, як втратив він за Соснівкою своє військо; про нього самого, який, пійманий, плюнув ханові у вічі; про марнотне вторгнення до Конотопа Виговського й хана і про подальше їхнє налягання на російські війська; про уступлення без шкоди собі тих військ з-під Конотопа до Путивля; про розлучення хана з Виговським; про відпущення Гуляницького з Конотопа до Ніжина і про намір Виговського добувати в Гадячому Павла Апостола; про розпущення Виговським військ і про привітття його самого в Чигрин; про виділення татарам постоїв і про виправу під Київ Данила Виговського; про розгром його там великоросійськими військами.

Його пресвітла царська величність, бачачи протягом усього минулого літнього й зимового часу відверту й безповоротну зраду Виговського й не бажаючи знати й чути поміж православними християнами кровопролиття, послав кількаразово зі своїми монаршими грамотами значних своїх людей і, нарешті, дяка Василя Михайлова⁸⁹⁹, з упоминками йому, Виговському, змінити свою непостійність і хиткість, а, будучи безсумнівно надійним на неодмінну до себе монаршу приязнь, залишитися з усім малоросійським народом під його рукою. Однак ті монарші упоминки⁹⁰⁰ не могли нічого корисного вчинити в затверділому і надихнutoму лядським духом серці Виговського, оскільки він зарозумівся від численних польських обітниць собі і, покладаючись на кримську силу, й гадки не мав схилитися на те, до чого приводила на кращу йому тимчасову й вічну користь благостиня його царської величності. І взагалі він ішов проти неї і збирався на війну, бо стягував до себе на тому боці козацьке й ординське військо, прагнучи йти з ним до Лохвиці на Ромодановського. Він і на цей бік розіслав свої розпорядження до прилуцького полковника Дорошенка, щоб той став зі своїм полком у місті Срібнім, а ніжинському полковникові Гуляницькому наказав стати зі своїм полком у місті Конотопі⁹⁰¹ для спротиву російській силі, коли б вона знову потягла з Москви від Путивля на Лохвицю до Ромодановського.

Після цього розпорядження Виговського, коли згадані полки стали на вказаних місцях, князь Ромодановський⁹⁰² з іншими князями й гетьманом Безпалим та зі всіма своїми військами вийшов у згадане вже Великодне міжсвяття з Лохвиці в поле і виправив від себе князя Пожарського зі значною партією московського війська до Срібного на Дорошенка, полковника прилуцького. Цей князь, прибувши туди, без великої праці дістав місто Срібне, а тамтешніх жителів одних вирубав, а інших забрав у полон з усіма їхніми набутками. Козаків же Прилуцького полку, що там були, так розлякав, що сам їхній полковник Дорошенко, як заєць, гонений по тамтешніх болотах, заледве врятувався втечею від тодішньої своєї біди. Князь же Пожарський, справивши успішно своє діло над Срібним, повернув звідтіля до генерального обозу Ромодановського під Лохвицю. Після того діяння Марс розвинув свою хоругву з іншого боку, від Путивля, звідкіля притягнув із численними великоросійськими військами князь Трубецький⁹⁰³. Він пішов на Конотоп, порубіжне від Путивля з Московською державою місто Ніжинського полку, й обложив тут ніжинського полковника Гуляницького з його полком, а до князя Ромодановського написав звітлення про те, що бажає з'єднатися з його військами під Конотопом для спільної воєнної боротьби з Гуляницьким, який міцно замкнувся в Конотопі.

На таке бажання князя Трубецького князь Ромодановський рушив 16 квітня зі всіма своїми військами і з гетьманом Безпалим від Лохвиці і, прибувши до Конотопа, обгорнув його найщільнішою облогою⁹⁰⁴. Тут князі бавилися дев'ять тижнів⁹⁰⁵, пускаючись у численні воєнні промисли, кидаючись у штурми на місто не без значної своєї втрати, і, нічого корисного собі не вчинивши, дочекалися там гетьмана Виговського, який, над сподіванки великоросіян, простував з численними козацькими та ординськими військами до Конотопа і вже розгромив, натрапивши під Шаповалівкою, значну партію московського війська⁹⁰⁶. Потім він наблизився до Конотопа, лишив у певному захисті за річкою Соснівкою⁹⁰⁷ всіх татар і з ними половину козаків, а сам з другою половиною козаків несподівано вдарив на світанку⁹⁰⁸ на російські й козацькі війська, що були при гетьмані Безпалому. Цим розбійницьким нападом учинив він превелику шкоду військовим людям, що здобували Конотоп, і відігнав кінські табуни. Однак це було менше лихо від іншого, що мало їх спіткати. Бо згадані російські князі, Трубецький і Ромодановський, з товариством, побачивши, що військо Виговського, яке напало на них, у десятькрат менше від їхнього великоросійського війська, і справившись після несподі-

ваного нападу та не сподіваючись більше з Виговським війська, а також підступності від нього, виправили зараз же на нього згаданого князя Симеона Пожарського, давши йому під команду кільканадцять тисяч рейтарів та іншого доброго кінного війська⁹⁰⁹. Він тоді, Пожарський, мавши мужнє серце і звиряючись на свою фортуна, яка добре йому послужила під Срібним, вибрався з наданим військом до Конотопа і зараз же, давши поблизу бій Виговському, зломив його не без ущерблення і кріпко став на нього наступати, віддаляючись від Конотопа. В цій виправі були взяті козацькі «язики», які на допиті застерігали Пожарського, щоб він не гнався далі за Виговським; вони правдиво сказали, що попереду стоять іще численні, навмисне залишені Виговським війська з ханом і султанами Калгою та Нурадином, а також з великими мурзами Ширин-беєм і Дзяман-Сайдаком. Однак він, князь Пожарський, зневажив правдиву розповідь і пересторогу собі козацьких пійманців, а, будши запалений Марсовою охотою, ані гадки не маючи про зміну своєї фортуни, перед усіма своїми воєначальниками вимовив на козацьку розповідь такі слова, повні зайвої пихи й високої про себе гадки: «Давай, ханишка, давай Калгу і Нурадина, давай Дзяман-Сайдака і Ширин-бея, всіх їх [...] вирубаємо й полонимо!» А вирікши те, зараз же рушив і міцно почав налягати на Виговського. Коли ж перегнав Виговського через згадану болотну й грузьку річку Соснівку, яка була від Конотопа з милою чи з півтори, то перебрався слідцем зі всім військом і сам. Він мало від неї віддалився, коли (о жалю невиносний!), наче міцний вихор з пустелі чи сильна злива з темної хмари, так несподівано вибухли із засідки численні козацькі й ординські війська Виговського й ударили міцним і нестерпним пориванням на православних християн і, не давши їм анітрохи справитися, зараз же зусібіч розгромили їх до решти⁹¹⁰, уславши тамтешнє поле й наповнивши річку Соснівку людськими трупами; нарешті спіймали живцем і самого князя Пожарського⁹¹¹ і поставили його перед ханом. Тоді хан через свого тлумача вирік до нього кілька слів, ганячи його за безрозсудну і збиткову хоробрість та легковаження його ординською силою, бо через це легковаження не лише загубив себе, але й стратив безліч невинного государевого війська, тоді як багато хто його про це попереджав. Але він, Пожарський, не зважав принаймні на те, що вже перебуває у крайній невільницькій небезпеці, і, розпалений гнівом, вилаяв хана за московським звичаєм матом і плюнув йому межі очі. За це хан роз'ятрився навзаєм і звелів тут же перед ним відсікти князеві голову⁹¹². Отак винагороджено було, Бог так зволив, розором і кров'ю війська і його власною невинне пролиття крові сріблянських мешканців і розор міста, що їх учинив Пожарський, бо з тої поразки міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба що хто мав крилаті коні.

Хан із Виговським після такого успіху спочив на місці бою з годину і купно з усім військом рушив до Конотопа, але згадані князі Трубецький та Ромодановський з товариством, одержавши звістку про нещасливу участь Пожарського, лишили Конотоп⁹¹³ і стали коло нього зі своїм обозом для військового чину, оточившись гарматами⁹¹⁴. Виговський з ханом прибув сюди невзабарі і сильно бив та натискав, однак нічого не міг учинити, бо його густо й міцно відбивали від обозу з гармат. Отак, обороняючись, всі московські й козацькі, з гетьманом Безпалим, війська рушили від Конотопа й, осипаючи довкола свого обозу часті шанці й вали, увійшли до Путивля без жодного великого ущербку⁹¹⁵. Хан із Виговським покинули їх, тоді хан з усіма ордами, лишивши при Виговському тисяч з п'ятнадцять орди, рушив звідтіля до Криму. Виговський же, покинувши з козаками й ордою, яку очолював хан, московський обоз, повернувся до звільненого від облоги Конотопа і відправив Гуляницького з його полком до Ніжина, а сам із іншими полками, а найбільше з тогобічними та ордою, рушив від Конотопа до Гадячого⁹¹⁶, прагнучи здобути в ньому супротивного собі наказного гетьмана Павла Апостола, який замкнувся там зі своїм військом. Прибувши сюди, він нічого не міг тут удіяти, повернувся звідтіля і став обозом неподалік під селом Крутками. Там він дав війську невеликий спочинок, відпустив переславського полковника Тимоша Цецюру з його полком до Переяслава й повідпустив інші полки до їхніх домівок, а сам з рештою, тогобічними полками й ордою, рушив до Чигрина, куди прибув перед Спасовими заплатами й розпустив по домівках останнє козацьке військо, а татарам відвів на час місце постою. Потім, коли війська відпочили тижнів з півтора, Виговський знову зібрав до кільканадцять тисяч тогобічних полків і, прилучивши до них орду, виправив їх усіх на чолі зі своїм братом Данилом Виговським під Київ⁹¹⁷, прагнучи вигнати з нього російські, його царської величності війська, які стояли там на чолі з боярином і білозерським намісником та воеводою Василем Борисовичем Шереметом. Ці війська прийшли до Києва зараз же після уступлення звідтіля ляхів, як тільки Хмельницький піддався під державу царської величності,— Виговський знову хотів відібрати Київ під свою й лядську державу. Але той намір Виговського не знайшов під Києвом бажаного завершення, бо Данило Виговський, прибувши під Київ, мав мало щастя — розгромив-бо лише якусь незначну частку військових людей і зайняв біля Києва табуні. Однак невзабарі, 22 серпня⁹¹⁸, давши під Києвом відкритий генеральний бій, Данило Виговський зі своїм військом був зломлений, розгромлений і до решти розігнаний великоросіянами, що вийшли з Києва,— він покинув там з гарматами та з усіма іншими військовими припасами весь свій обоз.

Примітки до розділу III

⁸⁹⁹ Інші дані: піддячий Старков. Він прибув у кінці лютого в табір під Зіньків.

⁹⁰⁰ Це було в інструкціях Трубецькому. Цар згоджувався навіть підтвердити ті пункти, які було внесено в Гадяцький пакт, з умовою, однак, щоб там не було «высоких и затейливых статей, что не к чести государева имени». Московський уряд добре не знав змісту статей, але згодився упривілеювати самого Виговського і старшину.

⁹⁰¹ Конотоп тоді був майже на російсько-українському кордоні.

⁹⁰² На чолі того війська стояв Куракін.

- 903 10 квітня Трубецької рушив на Конотоп. 13 квітня пристав до нього Безпалій. 16 квітня вони були під Конотопом.
- 904 Війська Куракіна, Пожарського та Львова прибули під Конотоп 21 квітня. В Конотопі зачинилися Ніжинський та Чернігівський полки, разом 4 тисячі чоловік.
- 905 Облога тяглася з 21 квітня до 29 червня.
- 906 Це був роз'їзд, що вийшов за «язиками».
- 907 Не Соснівка, а Куколка.
- 908 Документи не підтверджують цього наступу Виговського. Відповідно не підтверджується і контрудар Пожарського. Були тільки дрібні сутички.
- 909 Пожарський мав 30 тисяч кінноти.
- 910 Це сталося 28 червня 1659 р. Козаки розбили міст через річку і загатили її, затопивши долину і відрізавши тим самим Пожарському шлях до відступу.
- 911 Крім Пожарського, потрапив у полон і князь Львов.
- 912 Інші джерела свідчать, що хан скарав Пожарського за його напади на Азов, на кримських царевичів. Це посвідчив російський тлумач Фролов, що був при страті Пожарського.
- 913 У кінці червня (див. приміт. 905).
- 914 Це було 2 липня.
- 915 Так вони йшли до р. Сейм, а за 10 км від Путивля кинулися тікати в Путивль.
- 916 Виговський повернувся на Україну, стережучись нового заколоту. Це було близько 7 липня.
- 917 Ходив Виговський на Київ двічі: в 1658 р. і в 1659 р. Але другий похід був близько 30 серпня і разом з поляками. Це сталося після Конотопської битви. Опис, який подає Величко, збігається з подіями 1658 р. Величко сплутав дані про цей похід завдяки царській грамоті в Полтавський полк (див. приміт. 941).
- 918 Інші дані: 23 серпня (за ст. ст.) (див. приміт. 932).

Розділ IV

У ньому наводиться список печатної монаршої грамоти пресвітлого Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, з зависною печаткою, присланої в Полтавський полк, у якій спершу мовиться про піддання Хмельницького з усім військом під Російську державу і про смерть його, Хмельницького; потім ідеться про ввєрнання на гетьманство після Хмельницького Виговського і про його зраду; про братання його з кримськими татарами; потім мовиться про полтавського полковника Пущкаря і запорозького полковника Барабаша, яких Виговський з татарами розгромив з їхнім полтавським військом як противенців, а самого Пущкаря забив; далі згадується воєнна акція з ляхами і жаль православних церков, пограбованих і розорених поляками; нарешті, його царська величність бажає Запорозькому війську і всьому малоросійському народові примноження тиші та всіляких гараздів і обіцяє неодмінно тримати, як це було колись, у своїй монаршій милості, при їхніх давніх правах та вольностях.

Божою милістю від великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, численних держав і земель східних, західних та північних отчича й дідича, наступника, государя й володаря милостиве наше, царської величності, слово полковникові нашої царської величності запорозького Полтавського полку, сотникам, осавулам і всяким керівним людям та козакам, також війтам, бурмістрам, райцям⁹¹⁹, лавникам⁹²⁰ і всьому загалові та всій черні.

У минулі літа гетьман Богдан Хмельницький і ви, все Запорозьке військо, прислали до нас, великого государя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, до нашої царської величності бити багаторазово чолом, що польський король Ян-Казимир, і пани рада, і вся Річ Посполита повстали на православну християнську віру грецького закону та на святі божі церкви й учинили велике гоніння істинній православній християнській вірі, в якій жили ви віддавна й живете нині, почали відлучати вас і неволити до своєї польської віри й чинити над вами всіляку наругу й нехристиянське зло. А потім вони не дотримали своєї правди після Зборовського та Білоцерківського мирів із вами, зібрали свої війська на вас і осквернили, вчинили наругу та розорили численні городи і міста, а в тих городах і містах святі божі церкви, а також невинно замучили численних православних християн духовного й мирського звання. І ви, не бажаючи бути відбитими від благочестивої християнської віри і бачити розор свяятих божих церков, просили у нас, великого государя, милості, щоб ми, великий государ, наша царська величність, не допустили й не дали вашим і нашим гонителям викорінювати православну християнську віру й розорювати святі

божі церкви, умилосердилися над вами й веліли прийняти під нашу, царської величності, високу руку з городами й землями вас, усе Запорозьке військо. І ви, все Запорозьке військо, почнете тоді служити нам, великому государеві, нашій царській величності, і стоятимете навіки невідступно проти всіякого нашого ворога і за наше царське здоров'я. А коли ми, великий государ, наша царська величність, не зволимо прийняти вас під нашу государеву високу руку, то хай би ми, великий государ, наша царська величність, ударували і заступилися за православну християнську віру й веліли помирити через наших великих государських послів вас з польським королем та з панами радою. І ми, великий государ, наша царська величність, послали на ваше чолобиття наших, царської величності, великих і повноважних послів до польського короля Яна-Казимира — боярина й великопермського намісника князя Бориса Олександровича Репніна з товариством⁹²¹ — і веліли твердо говорити королеві й панам раді про той мир через наше посередництво. І нашої царської величності послали сказати королю й панам раді, щоб король і пани ради не гонили православної християнської віри грецького закону і не забирали божих церков та й не чинили вам, Запорозькому війську, неволі, а учинили б вам мир за Зборовським трактатом. І польський король Ян-Казимир та пани ради відмовили послам нашої царської величності і сказали, що вони помиряться з вами, Запорозьким військом, тоді, коли ви, Запорозьке військо, покладете на свої шії шаблі. І в минулому 162 році⁹²² ми, великий государ, наша царська величність, бачачи велике гоніння на православну християнську віру й на святі божі церкви і не бажаючи того чути, що ви, єдиновірні православні християни, перебуваєте в доконечному розорі, а божі церкви в запустінні та в нарузі від латинян, зволили прийняти, за вашим чолобиттям, гетьмана Богдана Хмельницького й вас, усе Запорозьке військо, з містами й землями, під нашу, царської величності, високу руку і звеліли допомогти вам нашими, царської величності, ратними людьми проти ваших ворогів. І гетьман Богдан Хмельницький, і ви, полковники та всіякі керівні люди, й козаки, й міщани, і вся чернь Запорозького війська, всі, хто був на раді в Переяславлі, бачачи нашу, царської величності, турботу про благочестя і про вас, православних християн, велике дбання, учинили при наближеному нашому боярині й тверському намісникові Василеві Васильовичу Бутурліну з товариством, у соборній Апостольській церкві присягу по святій непорочній євангельській Христовій заповіді нам, великому государеві, нашій царській величності. А які керівні люди, й козаки, й міщани, й чернь Запорозького війська не були в Переяславлі з гетьманом на раді, то ті всі учинили присягу в усіх городах і містах, по полках усього Запорозького війська, у святих божих церквах, при святому Євангелії і при наших стольниках та дворянах на тому, що служитимете ви, усе Запорозьке військо, й міщани, й уся чернь, нам, великому государю, і синові нашому, царської величності, добровірному царевичу й великому князю Олексію Олексійовичу всієї Великої, Малої та Білої Росії, і нашим государським наслідникам. І не приставатимете до інших государів — до польського й німецького короля, до турецького султана і кримського хана й до якихось інших царів та королів, і ніколи не хотітимете й не мислитимете іншого государя, окрім нас, великого государя, і сина нашої царської величності, добровірного царевича й великого князя Олексія Олексійовича всієї Великої, Малої та Білої Росії, і наших государських наслідників на Московську й Володимирську державу, і на всі великі держави Російського царства, і на велике Київське та Чернігівське князівство, і на всю Малу та Білу Русь, і бути всьому Запорозькому війську під нашою, царської величності, високою рукою невідступно навіки. А коли гетьман Богдан Хмельницький і ви, все Запорозьке військо, пішли у підданство до нас, великого государя, нашої царської величності, то король Ян-Казимир, і пани рада, і вся Річ Посполита почали ще гірше, як перед тим, умишлювати на православну християнську віру і на нас, православних християн, всіяке зло. І ми, великий государ, наша царська величність, зволили йти на порятунок православної християнської віри і за вас, православних християн, своєю государською особою на польського короля Яна-Казимира і ходили на нього з численними військами. А до вас, нашої царської величності Запорозького війська, посилали на оборону проти ворога наших, царської величності, бояр та воевод із численними військами. І гетьман Богдан Хмельницький служив до своєї смерті нам, великому государеві, вірно за своєю обітницею. Та й ви, нашої царської величності Запорозьке військо, донині служили нам, великому государеві, нашій царській величності, вірно без усяких хитань. А коли в минулому 165 році⁹²³ не стало гетьмана Богдана Хмельницького, і ви, нашої царської величності Запорозького війська обозний, і судді військові, полковники, й осавули, і старшина Запорозького війська прислали до нас, великого государя, до нашої царської величності, чолобиття з осавулом Корсунського полку Юрієм Миневським і товариством, що ви після смерті гетьмана Богдана Хмельницького обрали поміж себе радою та одногolosсям всього, нашої царської величності Запорозького війська, на гетьманство Запорозьке Івана Виговського, і щоб ми, великий государ, наша царська величність, ударували того новопоставленого гетьмана Виговського й веліли дати йому нашу, царської величності, жалувану грамоту й булаву, а ви, все Запорозьке військо з новопоставленим нашим гетьманом, служитимете і багатимете всякого добра нам, великому государеві, нашій царській величності, і синові нашої царської величності добровірному царевичу та великому князю Олексієві Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і нашим государським наслідникам, про що зобов'язується, як раніше, перед святим Євангелієм. І ми, великий государ, посилали за вашим чолобиттям до вас, нашої царської величності, наближеного окольничого й оружейничого ржевського намісника Богдана Матвійовича Хитрова з товариством. І новопоставлений ваш гетьман Іван Виговський присягнув у Переяславлі в соборній Апостольській церкві на підданську по-колишньому службу нам, великому государеві, нашій царській величності, по святій непорочній євангельській Христовій заповіді і цілував Спасів образ при ближньому нашому окольничому й оружейничому ржевському наміснику Богданові Матвійовичу Хитрову з товариством. Присягнув

він при вас усіх на те, що служитиме нам, великому государеві, нашій царській величності, і синові нашої царської величності, добровірному царевичеві та великому князю Олексієві Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, та іншим государським наслідникам з вами, усім Запорозьким військом, і буде під нашою, царської величності, високою рукою по-колишньому на всьому тому, на чому присягав нам колишній гетьман Богдан Хмельницький, і він, Іван, і все Запорозьке військо перед святим Євангелієм. При цьому наш окольничий і оружейничий ржевський намісник Богдан Матвійович дав йому, гетьманові, при вас усіх на раді наше, царської величності, ударування — булаву. І після того гетьман Іван Виговський прислав до нас, великого государя, нашої царської величності, миргородського полковника Григорія Лісницького з товариством, б'ючи чолом нам на полтавського полковника Мартина Пушкаря та на Якова Барабаша з товариством. І ми, великий государ, наша царська величність, повіривши його обіцянці, посилали до Мартина Пушкаря та Якова Барабаша нашої царської величності стольника Івана Олфімова та дворянина Никифора Волкова з нашими, царської величності, грамотами, щоб вони не зачинали бунтів, а були в послушенстві у гетьмана Івана Виговського та у згоді й любові з вами, з усім Запорозьким військом. І для того заспокоєння, а не для війни, указали ми, великий государ, по його, Івановому, чолобиттю іти в наші черкаські міста⁹²⁴ окольничому нашої царської величності, князеві Григорію Григоровичу Ромодановському з товариством і нашими ратними людьми. І окольничий наш воєвода збирався з нашими ратними людьми, але Виговський не дочекався окольничого нашої царської величності⁹²⁵, а прикликав до себе велике число кримських татар, і, вбивши полковника Пушкаря, попалив і розорив наші, царської величності, черкаські городи й міста, божі церкви й численні домівки, побив багатьох православних одновірних християн і віддав їх у полон татарам⁹²⁶. А як наш окольничий і воєвода князь Григорій Григорович прийшов у наші, царської величності, черкаські міста, то гетьман Іван Виговський писав до нас, великого государя, що він присмирив свавільників, а татар відпустив і, щоб не утруджати наших, царської величності, військ, звеліли нашому окольничому князю Григорію Григоровичу з ратними людьми вийти з наших черкаських міст. Але після того гетьман Виговський звелів усім полковникам Запорозького війська з полками бути готовими до незвідь-якого наміру. І ми, великий государ, посилали до нього, гетьмана, у різні місяці й числа з нашими, царської величності, грамотами боярського сина Путивльця, підданого Федора Тиляблева, Якова Портемонова⁹²⁷, і він, гетьман Іван Виговський, затримав їх у себе. А в нинішньому 167 році⁹²⁸ писали із Києва до нас, великого государя, нашої царської величності, боярин, білозерський намісник та воєвода Василь Борисович Шереметов з товариством, що їм стало відомо — йдуть під нашу, царської величності, вотчину, під Київ, п'ять полковників із полками⁹²⁹, з кримськими татарами й силою люду і б'ють, грабують та чинять усіляке зло над нашими, царської величності, людьми⁹³⁰. І вони, боярин наш та воєвода Василь Борисович Шереметов з товариством, не бажаючи розлиття крові православних християн, послали до них полковників, дворян Гаврила Свищова з товариством, щоб переговорити, для чого вони з полками, з численними людьми та татарами йдуть під Київ. І полковники переказали через Михайла Свищова⁹³¹ до боярина нашого й до воєвод, що вони прийшли під Київ з численними людьми за розпорядженням гетьмана Івана Виговського і що татар із ними нема, а це йде до них під Київ, щоб переговорити про всілякі діла, Данило Виговський. І 23 серпня⁹³² Данило Виговський прийшов під Київ та в Черкаси з татарами і з численними людьми, вони відігнали в наших ратних людей кінські табуни і почали гнатися за сторожовими сотнями і на торгу в передмісті бити наших людей та палити це передмістя. Потім стали в обоз, покопали шанці й почали приступати до міста. Тоді боярин і воєвода Василь Борисович, бачачи відверту зраду нам, великому государю, від Данила Виговського і боронячи себе та просячи в Бога милосердя, послав своїх товаришів воєвод з нами, царської величності, ратними людьми. І наші, царської величності, воєводи й ратні люди побили їх, вибили із шанців, взяли обоз і наряд, гармати й пищалі, прапор і литаври, барабани, бунчук і печатку військову, а також полонили багатьох «язиків»⁹³³. Тих полонених християн боярин наш і воєвода Василь Борисович з товариством відпустили до вас у полки⁹³⁴, а інші православні християни потопилися у великому числі в Дніпрі й Почайні. І ми, великий государ, поборник благочестя, чуючи про такі чвари серед православних християн та невинне кровопролиття, яке учинилося від того зрадника нашого і гонителя всіх православних християн Івана Виговського, дуже повболівали душею і поклали сподіванку на всещедрого Бога, і на силу животворящего Хреста, й на Пресвяту Богородицю. І віруємо в Бога нашого, що й надалі воздасть йому Бог помстою за його кривоприсяжництво, що він, забувши страх божий і свою колишню й теперішню обіцянку, якою обіцявся нам, великому государеві, перед святим Євангелієм, сказав у тому неправду і посунув войовників на божу церкву, з'єднавшись із кримськими татарами. Він воює й січе одновірних православних християн і хоче віддати їх у полон і розкрадання, прагнучи розорити до краю божі церкви і відігнати вас, одновірних православних християн, із-під нашої, царської величності, високої руки та віддати у вічне рабство до ляхів і татар, звинувачуючи нас, великого государя, нашу царську величність, перед вами, нашими вірними підданими, начебто ми, великий государ, порушуємо ваші права й вольності і не чинимо вам оборони від наших ворогів. А вам те достеменно відомо, що як гетьман Богдан Хмельницький і ви, все Запорозьке військо, стали під нашою, царської величності, високою рукою у вічній підданстві, то ми, великий государ, наша царська величність, посилали для оборони вас, одновірних православних християн, від ворога наших, царської величності, бояр та воєвод з численними військами, і не раз⁹³⁵. І наші, царської величності, бояри, воєводи й ратні люди билися кріпко і мужньо разом із вами супроти коронних гетьманів та кримських татар і взяли численні городи й міста в Короні Польській, на Волині й Поділлі. І від наших, царської величності, бояр та воєвод не було в правах ваших і вольностях ніяких образ; а ми, царська велич-

ність, слали до вас перед тим численні грамоти з нашим государським милостивим словом. Однак нам, великому государю, нашій царській величності, стало відомо, що гетьмани затримали ті наші государські грамоти в себе і не віддали вам, а ми, великий государ, неодмінно тримаємо і триматимемо вас під нашою, царської величності, високою рукою із нашим государським милостивим ударуванням і з наглядом за вашими правами й вольностями. І вам би нашого, царської величності, Запорозького війська полковнику, й осавулам, і сотникам, і всіляким керівним людям, і козакам, а також війтам, бурмістрам, райцям, лавникам і всьому загалу та черні показати нині свою службу й добротіття до нас, великого государя, пам'ятаючи Бога й православну християнську віру, і свою кріпку обіцянку перед Євангелієм по святій і непорочній євангельській Христовій заповіді, і нашу государську превелику до себе милість і ударування, і відстати від зрадника нашої царської пресвітлої величності та кривоприсяжця й розорителя християнської віри Івана Виговського та від татар. Ви можете погоджувати наші государські справи з нашими, царської величності, боярами та воеводами й обрати собі всім Запорозьким військом одногосно іншого гетьмана, якого вподобаєте поміж себе, і будьте під нашою, царської величності, високою рукою у вічному підданстві за своєю обіцянкою, як і колись, і не схиляйтеся ні на які заваби, а, зійшовшись із нашими боярами й воеводами, станьте й почніть боротьбу за святі божі церкви й за православну християнську віру проти нашого, царської величності, і вашого, усіх православних, зрадника й кривоприсяжця Івана Виговського, а також проти татар і ляхів, скільки дасть вам допомоги милосердний Бог, щоб до решти не були розорені святі божі церкви і щоб ляхи та бусурмани не зневолили вас, православних християн, навечно в полон і грабунок. А ми, великий государ, наша царська величність, почнемо вас ударувати і тримати під нашою кріпкою високою рукою в нашому государському милостивому утриманні за вашими правами й вольностями, і будьте в тому всьому надійні без жодного сумніву. А те хай не ронить сумніву поміж вас, що раніше, в минулому 166 році⁹³⁶, не було учинено захисту й оборони старанням до нас, великого государя, нашої царської величності, вірним підданим козакам Полтавського полку. Всякий може те розсудити, маючи чистий розум, що так учинено не через недогляд і не тому, що ви були залишені без усякої уваги та захисту, а тому, що ми вважали за вірного собі гетьмана як першого наглядача й оборонця малоросійської України, не маючи щодо цього жодних підозр, що він не пастир, а наємник, і бажав не кращого звільнення, а таємно замислював у своїй душі пагубу через підступність свою щодо наших, царської величності, вірних підданих Запорозького війська, по-їудському зраджуючи своїх братів і покладаючи надію на марнотну бусурманську силу. Своїх же одновірних братів, синів східної церкви, визволених найдорожчою кров'ю спасителя Христа, він обіцявся продати дешевою ціною тим агрянським⁹³⁷ синам. І ми, великий государ, бачачи тих, які вірно служать нам, великому государеві, нашій царській величності, обнадіюємо їх милостиво нашою, царської величності, державою і зволюємо стояти й захищати вас нашим, царської величності, воеводам, скільки дасть допомоги милосердний Бог. Та й до гетьмана Івана Виговського посланий був дяк нашої царської величності Василь Михайлов, і оце в нинішньому 167 році⁹³⁸ той дяк Василь Михайлов приїхав до нас, великого государя, нашої царської величності, та й звістив, що він казав за нашим, великого государя, указом гетьманові Івану Виговському, аби він, гетьман, пам'ятав Бога і свою істинну обіцянку перед святим Євангелієм на вічну службу і підданство і вірно служив нам, великому государеві, нашій царській величності, і був би надійний на нашу, великого государя, милість, залишивши всілякі сумніви й непостійність, і ні на які б не зваблювався лядські оманни, а татар усіх відпустив через те, що від татар чиниться вам, усім православним християнам, велике насильство й утиски. Та гетьман Іван Виговський відкинувся від нашої государської милості і виявив непослух нашому государському повелінню, татар від себе не відпустив і, забувши Бога й істинну свою обіцянку, казав, що він хоче з'єднатися з ними, ворогами Христового хреста, бусурманами, на православних християн. Він же, гетьман, казав, що начебто є в нього перекинчики з наших, великого государя, полків російські люди, і ті перекинчики начебто кажуть, що чули буцімто — прислана до нашого окольничого й воеводи князя Григорія Григоровича Ромодановського наша, великого государя, грамота, яка велить побити гетьмана й усю старшину, зламати права й вольності, а козакам бути лишень у десяти тисячах⁹³⁹. Це гетьман Іван Виговський вселяє, не злякавшись праведного й страшного божого суду, поміж вас, православних одновірних християн, для сварки, прагнучи відлучити вас від нашої государської милості, щоб учинити поміж православними християнами відщепенство та чварну війну і привести всіх вас, православних християн, до лядської й латинської віри. А у нас, великого государя, того й у гадці немає, щоб чинити якесь зло старшині чи щоб бути такому малому числу козаків. Ми, великий государ, наша царська величність, бажаємо бачити в усіх православних християн усяке добро й мир і хочемо, щоб козаків того Запорозького війська були численні тисячі. А які побори й образи були вчинені у Запорозьким війську від ратних людей нашої царської величності, то йому, гетьманові, після такого великого потвердження його і після присяги не годилося б іти війською на окольничого нашої царської величності і воеводу князя Григорія Григоровича Ромодановського, на ратних людей і на наші, царської величності, українські міста⁹⁴⁰, а треба було для управи прислати чолобиття до нас, великого государя, нашої царської величності. А ми, великий государ, наша царська величність, як тримали перед цим вас, вірних підданих Запорозького війська, у нашій государській милості, так і триматимемо неодмінно й надалі.

Печатано цю нашу, царської величності, грамоту в нашому великому царському місті Москві, в літо від створення світу 7167-го, у вересні місяці 23-го, а від Різдва Христового 1659-го⁹⁴¹.

Примітки до розділу IV

- 919 *Райця* — радник у магістраті чи ратуші.
- 920 *Лавник* — один із колишніх магістратських чиновників, лавниками ще називали присяжних засідателів у гласному суді, тут вжито в першому значенні.
- 921 Див. приміт. 257. Цікаво, що Величко не використав цього факту, — певне, не знав, куди його прилучити.
- 922 Тобто в 1654 р.
- 923 Тобто в 1657 р.
- 924 *Черкаси, черкаський* — тодішня російська назва українців.
- 925 Див. приміт. 769.
- 926 Див. приміт. 780.
- 927 Це той Портемонов, що у серпні 1658 р. відмовляв Виговського від походу на Пушкаря. Тияб'єв (Тулюбаєв) був з Портемоновим. Виговський пояснював у листі до царя від 18 жовтня 1658 р., що затримав послів Ф. Тулюбаєва і Я. Портемоннова, ідучи проти Пушкаря й боячись за здоров'я послів. Але послів тримали під наглядом, а якийсь час і в кайданах.
- 928 Тобто в 1659 р.
- 929 Під Києвом були полковник білоцерківський І. Кравченко, брацлавський І. Сербин, подільський О. Гоголь. Потім надійшли, як пише Шереметьєв, «полковники павлоцький і саблинський (?)».
- 930 Мається на увазі напад на робітників, що 16 серпня рубали ліс для київських укріплень.
- 931 Гаврило Свищов, Михайло Свищов — різночитання оригіналу.
- 932 Див. приміт. 918. Цікаво, що Величко поправляє цю дату.
- 933 Так оповідає реляція самого Шереметьєва, але тут може бути перебільшення. Знаємо, що козаки верталися ще раз, але безуспішно. Взагалі втрати були невеликі, бо й змагання було мляве.
- 934 Полонених було 152 чоловіка. Їх відпущено з агітаційними листами проти Виговського.
- 935 Тут маємо трохи затуманене пояснення розходжень з козаками, які були в основному через намагання царського уряду впровадити в українські міста воевод. Грамота ніби й заперечує цей факт, і виправдовує його.
- 936 Тобто в 1659 р.
- 937 *Агарянський* — татарський; взагалі *агарянин* — нащадок Агарі: половчанин, татарин, сарацин.
- 938 Тобто в 1659 р.
- 939 Див. приміт. 885.
- 940 Тут у розумінні прикордонні.
- 941 Величко датував цю грамоту 1659 р. помилково, бо в росіян рік тоді починався з 1 вересня (до 1700 р.), відповідно велося й літочислення, тож правильно було б вказати 1658 р. Це повело у Величка й плутанину з нападом Д. Виговського на Київ, бо Величко вичитав дату нападу Виговського з грамоти (див. приміт. 932). В грамоті використано реляції Шереметьєва, які він писав в кінці серпня (за ст. ст.), відтак можемо подивуватися оперативності грамоти.

Розділ V

Про виправу Немирича від Виговського з Чигрина до Варшави на сейм для потвердження Гадяцької комісії й пактів; про прнвѣттѣя Немирича до Варшави і про його промову перед королем та сенатом; про сеймову неузгоду напочатку щодо тих пактів з козаками та щодо ґнії; про потвердження потім тих пактів сеймовою згодою і королівською присягою з постановленням на Україні третьої Річі Посполитої, подібно до Коронної й Литовської; про відозву всього українського дѣховенства до римської столиці у зв'язку з опором поляків щодо ґнії; про знищення ґнії й польського опорѣ.

Тільки Виговський прибув до Чигрина після описаної вище конотопської й соснівської війни, — це було, як казав уже, перед Спасовими запустами, — і розпустив на певний час свої війська, то відразу ж виправив до польського короля Яна-Казимира й цілої Річі Посполитої від свого імені й усього Запорозького війська, просячи апробувати й потвердити Гадяцьку комісію й пакти, складені в минулому 1658 році, не генерального обозного Носача, як спершу мав намір, але свого полковника Немирича зі значним козацьким товариством⁹⁴². Саме в цей час у Варшаві зачинався вальний сейм, керував яким, як свідчить Твардовський, гнєзненський староста Гнінський⁹⁴³. Отой козацький посол Немирич, прибувши з товариством у Варшаву, виступив у сеймовій палаті з просторою мовою перед королем і всім сенатом. Він згадав марнотравного сина, за прикладом якого повертається, як марнотравний син до батька свого, Запорозьке військо і вся Україна, і просив у короля, як у батька, уваги й помилування. Король тоді, оскільки часто посилав через своїх неодноразових послів свої при великій королівській ласці й увазі обітницї, старався примиритися з козака-

ми, знаючи, що вогонь тодішньої війни загорівся і вельми розширився з козацького боку, був дуже протяжний і призвів польську монархію до великого розору, отож треба гасити його на тому ж боці, належно задовольнивши козаків у їхніх бажаннях.

На тому сеймі пропонувалися до уваги й апробувалися згодою обох сеймових палат згадані Гадяцькі пакти, та й не могло бути інакше, бо ті козацькі Гадяцькі трансакції треба було апробувати сеймовою увагою передусім, адже трансакції ті містили в собі великі справи і потребували великого розгляду. А коли поляки, що було в них основним, постановляючи, окрім двох Посполитих, Коронної й Литовської, ще й третю Річ Посполиту — на Україні, хотіли в додаток до того козацького задоволення, щоб була прийнята на Україні й унія, а разом з лісками⁹⁴⁴ й печатками були зрівняні грецькі митри з римськими інфулами⁹⁴⁵, що теж значило не що інше, як ту ж, власне, унію, то українські єпископи і все духовенство, будучи в тому обережні й не благословлячи до такої унії, написали про те своє небажання через свого преосвященного архієпископа Дионісія Балабана, на той час київського митрополита, до римської столиці. Після тої митрополічної відозви до Рима було відкинено і знищено вищезгаданий лядський намір і бажання до унії, а ті Річі Корони Польської нарешті були постановлені з неодмінним задоволенням на вищеописаних Гадяцьких пактах⁹⁴⁶, і ті пакти були затверджені зобидвабіч присягами. Присяга, яку виконав тоді король, подається тут від слова до слова, і має вона в собі таке⁹⁴⁷:

**Королівська присяга козакам і великому Руському князівству
на постановлених Гадяцькою комісією пактах. Виконана 1659 року.**

Я, Ян-Казимир, божою милістю польський король, великий князь литовський, руський⁹⁴⁸, мазовецький, жмудський⁹⁴⁹, волинський, інфлянтський, смоленський, чернігівський, а шведський, готський, вандальський дідичний король, присягаю всемогутньому Господові Богу, єдиному в святій трійці, перед цим святим Ісус Христовим Євангелієм, що приймаю і стверджую нашим і всієї Річі Посполитої іменем комісію, відправлену під Гадячим шостого вересня 1658 року із Запорозьким військом, у всіх тієї комісії параграфів та умовах і обіцяю ту комісію в усьому достатньо дотримувати та діяти згідно неї, виконувати її й охороняти, нітрохи не зменшувати, але боронити її цілком. Тій комісії і всім її пунктам, правам, прерогативам, вольностям грецької релігії великого князівства Руського і загальним вольностям не буде ушкоди від жодних вигадливих людських спритів. Також не порушуватимуть на вічні часи і не шкодитимуть ні в чому їй ні давні, ні свіжі привілеї, ні жодні статuti, ні колишні, ні теперішні сеймові конституції. Взагалі я сам обіцяю під своєю королівською присягою стерегти й тримати її непорушну ні в чому, і зобов'язаний буду і наслідники мої, польські королі, триматимуть її непорушну ні в чому, оберігатимуть її на вічні часи і присягатимуть на неї. Справедливість при цьому чинитимуть для обивателів великого князівства Руського без жодних відволік і важень на особи, згідно їхніх прав та звичаїв. А коли, боронь Боже, порушив би в чому ту мою присягу, то руський народ не повинен буде віддавати жодного мені підданства, і взагалі звільняю їх тим самим з послушенства й належної віри королеві, не потребуючи ні від кого жодного розрішення тієї моєї присяги і не приймаючи його. В цьому мені допоможи, Господи Боже і ця свята Євангелія Господа Христа.

Амінь.

Примітки до розділу V

⁹⁴² Носач таки був посланий у Варшаву і присягав там на Гадяцьких пактах. Але підписався серед тих, що присягали, й Немирич — підкоморій київський. Це було 10 червня 1659 р.

⁹⁴³ Ян Гнінський — підкоморій поморський, маршал Посольської ізби.

⁹⁴⁴ Ліска — булава, бунчук.

⁹⁴⁰ Інфула — католицька митра.

⁹⁴⁶ Тут, мабуть, ідеться про суперечки щодо місця, яке мав посідати київський митрополит. Він бажав собі місця після архієпископа львівського, але запротестував єпископ краківський, і тут була пересварка. Загалом сейм пройшов надзвичайно спокійно.

⁹⁴⁷ Звірено за текстом: «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России». — СПб., 1863. — Т. IV. — С. 211. (Далі, посилаючись на це видання, подаємо скорочено: Акти).

⁹⁴⁸ Пропущено: пруський.

⁹⁴⁹ Пропущено: київський.

Розділ VI

Про розмисли Виговського щодо своїх намірів і про зміну його фортуни через дії його ворогів; про Цецюринне тиранство в Переяславлі; про схилення на російський бік і про прибуття за його листом у Переяславль від Путивля князя Трубецького з військами і гетьманом Безпалим; про складення там гетьманства Безпалим; про вибиття поляків з українських кватир, які відвів їм Виговський; про запорожців, які йшли на нього; про сумніви Виговського і про рушення його з Чигрина до Хмельника; про прибуття до нього під Хмельник з Варшави Немирича з потвердженими Гадяцькими пактами; про радість його (Виговського) від того і про наміри щодо України; про учинення Сомка наказним гетьманом після Безпалого; про виправу його з Переяславля до Хмельника на Виговського і про розгром там Виговського; про розграблення в Чигрині й Суботові запорожцями скарбів та достатків Виговського і його брата; про Сомкову раду на вибрання цілковитого гетьмана і про вибрання біля Жердеви в гетьмани Юрія Хмельниченка, на Сомковий жаль; про Сомкове прибуття до Переяславля з-під Хмельника і про призначення з Чигрина в Переяславль для вручення йому там гетьманства Хмельниченка; про вручення йому гетьманства з вичитанням тодішніх Переяславльських пактів, з виконанням присяги, а потім про тодішнє кількадедне бенкетування; про його (Хмельниченкову) молодість.

Після тієї вищеописаної Немиричевої виправи з товариством до короля Яна-Казимира на Варшавський вальний сейм для потвердження Гадяцьких пактів Виговський зараз же був послан з військами під Київ свого рідного брата Данила, щоб вигнати звідтіля великоросійські війська⁹⁵⁰. А сам він, як уже про те писалося, залишався в Чигрині і розмірковував, як би довести до сподіваного кінця свої наміри й задуми. Але що чоловік обіщує, теє Бог йому нищує⁹⁵¹, тож після минулих гараздів почали наступати на нього, Виговського, безталання й занепад. Одне те, що брата його розгромили під Києвом, а друге, що почали сторонитися його і схилитися по-колишньому під руку пресвітлої царської величності його цьогобічні прихильники. Перший учинив це переяславльський полковник Тиміш Цюцюра, який, прибувши з-під Конотопа і будиши відпущений Виговським у Переяславль, побачив його неміцні, та й не могли вони бути міцні, зачини, почав схилитися під руку російського монарха та й інших став закликати до того доброго замислу. Але коли значний військовий товариш Стефан Северин, переяславльський сотник, а також Сулима й інше переяславльське товариство на ту його раду не схилилися, а зволили лишатися на боці Виговського, тоді він, Цюцюра, по-тиранському помордував і позабивав за те противенство своїй волі як їхній начальник згаданих тих своїх товаришів і зараз же дав знати через свій лист у Путивль про таку свою схильність і богоненависну братовбивчу службу князеві Трубецькому. Князь Трубецький на це дуже зрадив і рушив разом із князем Ромодановським⁹⁵² та зі всіма російськими військами, що були під Конотопом, від Путивля і перед Покровою пресвятої діви Богородиці став із гетьманом Безпалим у Переяславлі⁹⁵³. Тут Безпалий, який був у похилості та сивих літах свого життя, склав із себе гетьманський уряд і дозволив війську обрати іншого гетьмана⁹⁵⁴.

Гетьман Виговський побачив, що не на добре йому складається: з одного боку — брат його, як було показано, був розгромлений під Києвом⁹⁵⁵ і козацьке військо почало за це невдоволитися на нього; з другого — що відкинувся від нього з усім полком переяславльський полковник Цюцюра⁹⁵⁶; з третього — що простувало на нього з Січі до Чигрина п'ять тисяч запорожців⁹⁵⁷; з четвертого — що поляки, які були під Конотопом із Виговським, їх очолював коронний обозний Потоцький, були вибиті й вигнані зі своїх кватир, які відвів їм Виговський⁹⁵⁸. Через те, засумнівавшись, що збереже свою цілість, він узяв з собою орду⁹⁵⁹, яку залишив йому хан після Конотопського бою, і, притягнувши до себе скільки міг козаків, рушив із ними всіма і з братом своїм Данилом від Чигрина до Хмельника⁹⁶⁰ в Браславський полк, сподіваючись одержати собі в допомогу лядських військ⁹⁶¹, у чому не помилився. Дружину ж свою, була вона козацького роду⁹⁶², й братову, Олену Хмельницьківну, залишив з усіма багатствами у Чигрині.

Там, під Хмельником, Виговський стояв зі своїм військом і, чекаючи до себе польського війська, дождався з Варшави свого посла, полковника Немирича з товариством⁹⁶³, із потвердженими та закріпленими королівською присягою вищеописаними Гадяцькими пактами⁹⁶⁴. Цьому він дуже порадив, маючи сподіванку поправити свої справи, і хотів невзабарі рушати з усім козацьким, польським і татарським військом на Україну до Чигрина, а тими Гадяцькими пактами прагнув посягти в українському народі велике сум'яття й непуття⁹⁶⁵. Але всевидець Бог, не бажаючи здійснити той його, Виговського, замисел і бачачи через це в малоросійському народі ще більше чварне кровопролиття, вклав у серце князеві Трубецькому й іншим князям та боярам, що були з московським військом у Переяславлі, виправити на Виговського під місто Браславського полку Хмельник, що стоїть над Бугом, козацьке військо й перепинити його підступні наміри⁹⁶⁶. Після складення гетьманства з Безпалого наказним гетьманом поставили значного й багатого козака, переяславльського купця, швагра Богдана Хмельницького Якіма Сомка⁹⁶⁷, який був дядьком по матері Юрієві Хмельничен-

ку, оскільки Богдан Хмельницький мав собі за першу жінку Анну Сомківну, рідну Якимову Сомкову сестру. Цього Сомка, який став наказним гетьманом, було виправлено з новим ніжинським полковником Васютою (бо ніжинський полковник Гуляницький залишався тоді при Виговському) з Переяславля на чолі кільканадцятитисячного козацького війська, зібраного з різних сьогобічних полків і посланого під Хмельник на Виговського. Прибувши сюди, Сомко дав бій Виговському, зламав і розгромив його до решти, так що війська його одні впали разом з ніжинським полковником Гуляницьким трупом⁹⁶⁸, а інші розсипалися: татари до Криму, козаки з прилутським полковником Петром Дорошенком до Сомкового війська, а поляки з гетьманом Виговським та братом його Данилом пішли назавжди до Польщі⁹⁶⁹. Від того погрому гетьман Виговський більше на Україні не був⁹⁷⁰. Брат його Данило невзабарі помер у Польщі⁹⁷¹, а всіх своїх маєтків та скарбів, легковажним способом вийнятих зі скарбів Хмельницького (як про це казав вище), він позбувся. Бо згадані запорожці, прибувши з Січі до Чигрина⁹⁷² і не заставши Виговського, либонь, мали невеликий спротив від козацького піхотного полку⁹⁷³, який лишався під командою Стефана Гуляницького, брата ніжинського полковника; полк його зараз-таки зломив та, забивши того полковника, втислися в Чигрин і Суботів і пограбували всі скарби й добра Виговського та його брата, лишивши їхніх дружин без нічого.

Сомко ж після розгрому Виговського під Хмельником, а це сталося в середніх числах вересня, добув у якийсь спосіб ствержені королем Гадяцькі пакти⁹⁷⁴, що їх привіз до Виговського Немирич, і ховав, як розказували багато хто, їх у себе в таємниці, а вертаючи від Хмельника до Переяславля і маючи при собі двадцять тисяч козацького війська з їхньою старшиною, зібраного зобидвабч Дніпра, намовляв і радив, щоб воно постановило собі цілковитого гетьмана, маючи надію, що за ту його службу під Хмельником над Виговським не омине гетьманський гонор самого його, Сомка. Але долі господні інакше все полаштували, бо, поставивши Сомка наказним гетьманом, цілковитим поставили сина Хмельницького Юрася, який не був під Хмельником, але вдома, з огляду на свої юні літа.

Оте військо прибуло від Хмельника під Жердеву⁹⁷⁵ (це невелика долина, оточена просторим полем, нижче Терехтемирова) в останніх числах вересня і, учинивши раду щодо обрання гетьмана, оминули тим урядом Сомка, а дали однак свої голоси за Юрася Хмельниченка й нарекли його собі новим, після Виговського, гетьманом, сподіваючись від нього порядку, і, подібно до батька, вірності й зичливості до його царської пресвітлої величності і своїй малоросійській вітчизні, що лежить обіруч Дніпра. Це вибрання на гетьманство Хмельниченка було, либонь, Сомкові не до смаку, однак важко було суперечити й не допустити тієї військової ухвали, тож він мусив із жалем у серці погодитися на цей людський голос і мати до часу собі за гетьмана Хмельниченка. З Жердеви Сомко з усім військом прибув до Переяславля й ознаймував князів та бояр, які були там із військами, що військо вбирало на гетьманство Юрася Хмельниченка. Тоді від тих князів і бояр був посланий у Чигрин до Хмельниченка указ, щоб той прибув, не відкладаючи, для прийняття цілковитого гетьманства в Переяславль. Він, Хмельниченко, з великим гроном старшини, тогочасних полковників і значного військового товариства прибув на цей указ з Чигрина в Переяславль у неділю 9 жовтня пополудні⁹⁷⁶, де застав із численними великоросійськими військами⁹⁷⁷ ближнього боярина й казанського намісника князя Олексія Микитовича Трубецького і боярина та білозерського намісника Василя Борисовича Шереметова, що прибув із Києва. Також застав він тут окольничого й намісника білгородського князя Григорія Григоровича Ромодановського і двох думних дяків — Іларіона Дмитрієва Лопухіна і Федора Грибоїдова⁹⁷⁸. Від дев'ятого до шістнадцятого жовтня пробавили тоді у Переяславлі бездіяльно, чекаючи прибуття з обох боків Дніпра полковників та іншої старшини й військового товариства, яке ще було тоді у домівках. А в день 17 жовтня, тільки на світ благословилося, зібралася й стала в Переяславлі вальна рада всього Запорозького городового війська малоросійської України, що лежить обіруч Дніпра, на якій, як і раніше в Жердеві, неодмінно й одногосно все Запорозьке військо дало вотум, щоб Юрій Хмельниченко був йому по обох боках Дніпра гетьманом. Після цього військового бажання згадані великоросійські князі й бояри вручили Юрію Хмельниченку булаву з іншими військовими клейнодами і звели вичитати статті, які тут докладаються; потім у божественній церкві вислухали від нього, Хмельниченка, з військом присягу, виконану на вірність великому государеві. А після божественної літургії і тієї присяги було в тих князів та бояр, а потім у нового гетьмана Хмельниченка велике бенкетування; військової черні, що була там, дане було від гетьмана горілчане пригощення. Гетьман той, Хмельниченко, був малолітній і благий, і мав він від роду всього сімнадцять чи вісімнадцять⁹⁷⁹ років⁹⁸⁰.

Примітки до розділу VI

⁹⁵⁰ Див. приміт. 917.

⁹⁵¹ Що чоловік собі задумує, те Бог йому нищить.

⁹⁵² Власне, рушив спершу Трубецької. Ромодановський та інші російські війська надійшли в Переяслав пізніше.

⁹⁵³ Покрова припадає на 1 жовтня. Трубецької прибув у Переяслав 27 вересня.

⁹⁵⁴ Неузгода: Безпалый склав гетьманство, далі Величко пише, що Сомко розгромив Виговського, ставши наказним гетьманом після Безпалого, і це сталося буцімто в середині вересня (див. приміт. 967). Однак Безпалый не відмовлявся від гетьманства, принаймні 17 жовтня документи називають його ще наказним гетьманом.

⁹⁵⁵ Виговський, як уже вказувалося, не був розгромлений під Києвом у цьому році (див. приміт. 917). Він стояв під Києвом з великим козацьким та польським військом (поляків очолював А. Потоцький), не входячи в сутички з росіянами. Взагалі про цей похід відомо мало.

⁹⁵⁶ Не тільки Цецюра, а й інші полковники: В. Золотаренко. Я. Сомко, П. Єфремов.

⁹⁵⁷ Запорожці йшли на чолі з І. Сірком. Проти них було вислано військо, і вони завернули до Січі.

958 Не самі поляки, а зтяжне військо Виговського на чолі з Немиричем (див. приміт. 878). Полягло їх понад 3 тисячі. А. Потоцький був під Києвом (див. приміт. 955).

959 На той час у Чигирині Виговський не мав орди, принаймні джерела того не підтверджують. Мав він близько 500 чоловік німців та поляків.

960 Не під Хмельник, а під Корсунь. Перед тим хотів піти в Черкаси, але його туди не пустили.

961 Виговському допомагав А. Потоцький, який, проте, війська мав небагато (див. приміт. 878). Всі інші прохання допомоги в Польщі були даремні, бо Польща була тоді у важкому стані.

962 Дружина Виговського не з козацького, а з шляхетського роду — роду Стеткевичів. Вона таки лишилася в Чигирині, і її захоплено пізніше, після Переяславської ради 1659 р. Потім відпущено, вона померла невзабарі після чоловіка і була похована у Скиті Манявським поруч з Виговським.

963 До цього часу послі вже повернулися (див. приміт. 958 і 975).

964 Див. приміт. 975.

965 Мабуть, мається на увазі спроба Виговського зачитати і витлумачити Гадяцькі пакти на козацькій раді, що відбулася у вересні (див. приміт. 970).

966 Бій під Хмельником не підтверджується іншими документами. Про Сомка в цей час відомо мало, хіба що повернувся з Жердева, де була рада, в Переяслав. Однак бій під Хмельником з Виговським був, але пізніше, вже після Переяславської ради, в кінці листопада. Воював там Шереметьєв (див. приміт. 1089), а не Сомко. Результат битви невідомий. Під Хмельником стояв Виговський вже 2 листопада, звідти відступив до Дубна, де розклався на зимові квартири.

967 Див. приміт. 954.

968 Неузгода з текстом Переяславських статей, які йдуть далі. Там Гуляницький згадується живим. І справді, Гуляницький не загинув у 1659 р., його в 1664 р. поляки заслали до тюрми в Марієнбурзі, згадується він і в 1675 р.

969 Виговський лишився у прикордонній з Польщею смузі України і провадив жваві військові акції. Данило потрапив у руки росіян у цьому ж році і загинув (див. приміт. 1030).

970 Виговський підійшов під Котельню, де стояв з польським військом А. Потоцький. Він скликав козацьку раду, яка відбулася 11 вересня під Германівкою. На неї прибув Ю. Хмельницький. Тут Виговський намагався витлумачити Гадяцьку умову, але його вже не слухали (див. приміт. 965), Виговський вернувся під захист польського війська. Клейноди вислав Ю. Хмельницькому з умовою лишитись у підданстві короля, відпустити дружину, дати вийти чигиринській залозі.

971 Див. приміт. 969 і 1030.

972 До Чигирини підійшли не запорожці (див. приміт. 957), а сам Ю. Хмельницький. Це було також пізніше, в листопаді.

973 Чигирин обороняв німецький гарнізон в 400 чоловік (інші дані — кілька тисяч). Облога велася з труднощами і без успіху. Чигирин взято через підступ, залогую частково вибили, частково вона приєдналася до російського війська. Скарби, звісно, дісталися переможцям.

974 Гадяцькі пакти переховувалися в Чигиринському замку, і їх захопили вже згодом козаки Ю. Хмельницького.

975 Це була друга рада без І. Виговського, вже в жовтні. Перша була ще у вересні, коли козацьке військо перестріло посланців Виговського, що везли клейноди. Тоді ж було проголошено гетьманом Ю. Хмельницького. На Жердинській раді було прийнято 14 статей для погодження з московським урядом.

976 Ю. Хмельницький приїхав у Переяслав не відразу, а після дипломатичних пересправ з Трубецьким. Сім полковників не пішли на раду (К. Андрієнко, І. Кравченко, В. Бутрин, М. Ханенко, І. Богун, М. Зеленський, О. Гоголь). Поїхали з Юрієм 5 полковників і троє з генеральної старшини. Не приїхали і представники церковної ієрархії, зокрема митрополит.

977 Російського війська було 40 тисяч.

978 Ю. Хмельницький не міг застати Шереметьєва та Ромодановського в Переяславі, бо прибув туди 9 жовтня; Шереметьєв прибув 13 жовтня, а Ромодановський 14 жовтня.

979 Юрій Хмельницький мав 18 років.

980 Тут у рукописі подано портрет Ю. Хмельницького, наступна сторінка біла.

Розділ VII

У ньому викладаються дані при постановленні й потвердженні в Переяславі на гетьманство Юрася Хмельниченка, а потім видрукувані в Києво-Печерському монастирі і переписані тут цілком, від слова до слова, його царської пресвітлої величності.

Статті, або Переяславльські конституції⁹⁸¹, дані при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького всьому Запорозькому війську від великого государя царя всеросійського. В літо 7167-го, січня 13-го, а від Різдва Христового — 1659-го⁹⁸².

Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, самодержець всієї Великої, Малої та Білої Росії, указав ближньому бояринові, казанському намісникові князю Олексію Микитовичу Трубецькому та бояринові й білозерському князю Григорію Григоровичу Ромодановському, думному дяку Іларіону Дмитрієву сину Лопухіну та дяку Федору Грибоїдову їхати в свої, великого государя, черкаські міста Малої Росії, в

Запорозьке військо, щоб заспокоїти їхні чвари і невинне розлиття крові. А як ті чвари й невинне розлиття християнської крові заспокоять, то великий государ, його царська пресвітла величність, ударував велінням учинити в Запорозькому війську в Переяславлі раду, а на раді звелів бувати обозному, суддям, осавулам, полковникам і всій старшині й черні за їхнім правом і звелів їм обрати гетьмана, якого вони собі облюбують. А як гетьмана виберуть, то великий государ, його царська пресвітла величність, звелів прочитати на раді статті, які були дані за указом його царської пресвітлої величності колишньому гетьманові Богдану Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, ті статті, на яких колишній гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке були під високою рукою його царської пресвітлої величності, а інші статті указав великий государ, його царська пресвітла величність, учинити зараз, знову для потвердження у війську, щоб не було більше таких зрад, чвар і невинного розлиття християнської крові, як то вчинилося від зрадника Івашки Виговського та його радців. А як вони виберуть гетьмана, то їм з новопостановленим гетьманом учинити присягу по непорочній євангельській заповіді й цілувати хреста йому, великому государю царю і великому князеві Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і сину його, государевому, великому государю добровірному царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і їхнім государським наслідникам на вічне і вірне підданство, і бути їм у нього, великого государя, у його царської пресвітлої величності, під його, великого государя, самодержавною пресвітлою рукою у вічному підданстві на колишніх правах і вольностях за колишніми його, великого государя, його царської пресвітлої величності, жалуваними грамотами, які були дані колишньому гетьманові Богдану Хмельницькому й усьому Запорозькому війську. Ці статті постановити знову.

І в нинішньому восьмитисячному 168 році⁹⁸³, вісімнадцятого жовтня за указом великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, ближній боярин та казанський намісник князь Олексій Микитович Трубецький, боярин та білозерський намісник Василь Борисович Шереметов, окольничий та білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський, думні дяки Іларіон Лопухін, Федір Грибоїдов учинили в Переяславлі раду і виголосили на раді перед усіма указ великого государя, його царської пресвітлої величності, щоб вони вибрали за своїми правами й вольностями гетьмана, якого облюбують. І наказний гетьман Іван Безпалий, і обозний, і судді, і полковники, і вся старшина та чернь вибрали за своїми правами й вольностями гетьманом Юрія Хмельницького. А як обрали гетьмана, то ближній боярин і казанський намісник князь Олексій Микитович Трубецький, боярин та білозерський намісник Василь Борисович Шереметов, окольничий та білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський і думні дяки Іларіон Лопухін та Федір Грибоїдов звеліли прочитати на раді колишні статті, які дані в проминулому 7162 році⁹⁸⁴ колишньому гетьману, його батькові, Богданові Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, а, окрім старих, ще й нові статті, які нині знову додані за указом великого государя. І на тих статтях гетьман Юрій Хмельницький і обозний, військові осавули і судді, полковники і вся старшина, козаки та чернь присягнули по святій непорочній євангельській заповіді великому государеві царю і великому князеві Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і государевому синові, великому государю, добровірному царевичу й великому князю Олексієві Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і їхнім государським наслідникам про те, що будуть вони всі під государською самодержавною високою рукою у вічнім підданстві невідступно навіки на тих статтях, які постановлені на раді. І до тих статей гетьман Юрій Хмельницький, і обозний, і судді, й полковники, і вся старшина, й козаки з усіх полків приклали свої руки. А після того запису гетьман, і обозний, і осавули, і полковники приведені до присяги, і це записано під статтями.

А на раді були та приклали підписи до статей:

Гетьман Юрій Хмельницький, який приклав руку сам.

Обозний Тимофій Носач⁹⁸⁵, на його місце приклав руку писар його Тимко Стефанов⁹⁸⁶.

Судді військові: Іван Безпалий⁹⁸⁷, Іван Кравченко: на їхнє місце приклав руку кобринський архімандрит, каневський ігумен Йов Заюнчковський⁹⁸⁸.

Осаули військові: Іван Ковалевський⁹⁸⁹, Анисим Чеботков⁹⁹⁰; на їхнє місце приклав руку ієромонах Йосафат Куцевський, старший Печерської печатарні⁹⁹¹.

Писар Семен Остапов⁹⁹² приклав руку сам.

Полковники:

черкаський Андрій Овинев⁹⁹³, замість нього приклав руку писар Андрій Суличин⁹⁹⁴;

каневський Іван Лизогуб⁹⁹⁵, замість нього приклав руку писар Остапій Ігнатов⁹⁹⁶;

корсунський Яків Петренко, замість нього приклав руку його писар Василій Ігнатов;

переяславльський Тимофій Цецюра⁹⁹⁷, замість нього приклав руку переяславльський успенський протопоп Григорій Бутович;

кальницький Іван Сірков⁹⁹⁸, замість нього приклав руку гетьман Юрій Хмельницький;

полтавський Федір Жученко⁹⁹⁹, який приклав руку сам;

миргородський Павло Апостол¹⁰⁰⁰, замість нього приклав руку Петро Дорошенко¹⁰⁰¹;

лубенський Яків Засадка¹⁰⁰², замість нього приклав руку писар Прилуцького полку Василій Севастіанов;

прилуцький Федір Терещенко, замість нього приклав руку його писар Василій Севастіанов;

ніжинський Василь Золотаренков¹⁰⁰³, замість нього приклав руку ніжинський протопоп Максим Филімонов¹⁰⁰⁴;

чернігівський Іоаникій Силич¹⁰⁰⁵ приклав руку сам.
 Протопопи, які були на раді і приклали руки до статей:
 переяславльський Григорій Бутович;
 ніжинський Максим Филимонов.

На тій раді були переяславльські сотники, осавули, отамани й уся старшина, а на їхнє місце приклав руку їхній полковий писар Василій Євстихіїв син Василевський.

Про полковників, які не були на раді.

Не були на тій раді ті полковники, які були залишені на кордонах проти ляхів і татар¹⁰⁰⁶, замість них приклав руку гетьман Юрій Хмельницький.

А це були — чигринський Кирило Андрієв¹⁰⁰⁷, білоцерківський Іван Кравченко¹⁰⁰⁸, київський Василій Бутримов¹⁰⁰⁹, уманський Михайло Ханенко¹⁰¹⁰, брацлавський Михайло Зеленський¹⁰¹¹, паволоцький Іван Богун¹⁰¹², подільський Євстафій Гоголь¹⁰¹³.

Статті, постановлені з Богданом Хмельницьким¹⁰¹⁴

ПЕРША

Про вольності, згідно давніх прав Запорозького війська.

Щоб його царська величність ударував і зволив потвердити військові права й вольності, як то було віддавна в Запорозькому війську, щоб користуватися своїми правами і мати вольності в добрах і судах. Щоб у ті військові суди не вступався ні боярин, ні воевода, ні стольник, а щоб судилися від старших своїх, товариства; там, де три козаки, то два повинні судити третього.

І по цій статті його царська величність ударував гетьмана Богдана Хмельницького і все Запорозьке військо, і звелів бути так за їхнім чолобиттям.

ДРУГА

Про магістрати й міських урядників.

У містах урядники мають обиратися з їхніх людей, аби лише обиралися на те достойні, які будуть підданими його царської величності при справлянні й урядуванні і віддаватимуть належний прихід у казну його царської величності насправді.

По цій статті його царська величність ударував і звелів бути так за їхнім чолобиттям. А бути урядникам у містах таким: війтам, бурмістрам, райцям, лавникам. І прибутки всякі, грошові й хлібні, збирати на його царську величність і віддавати в його, государеву, казну тим людям, яких визначить і пришле на те його царська величність у Київ і Переяславль. А над тими присланими людьми, кого пришле його царська величність для такого зібрання в казну, наглядати, аби чинили правду.

ТРЕТЯ

Данина гетьманові на булаву.

На гетьманську булаву дане Чигринське староство з усім, що до нього належить, а також щоб і нині воно слугувало до всліякого урядування; та йому ж іще й тисяча золотих червонних.

І по цій статті царська величність ударував, велів бути так за їхнім чолобиттям.

ЧЕТВЕРТА

Про смерть гетьмана і про його вибрання.

А коли трапиться, що з божої волі гетьман, бува, помре, то його царська величність звелить Запорозькому війську обирати гетьмана поміж себе самим, а обравши, звіщати про те його царську величність; і це робити тому, що то давній військовий звичай.

І по цій статті його царська величність ударував, звелів бути так за їхнім чолобиттям. А після обрання іздати гетьманові до великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії до Москви на його государеві пресвітлі очі. І великий государ, його царська пресвітла величність, ударує гетьмана за чином булавою й прапором і звелить дати йому на гетьманство свою государеву жалувану грамоту.

П'ЯТА

Про козацькі маєтки.

Козацьких маєтків щоб ніхто не забирив у тих, котрі землю мають; і щоб пожитки з тих маєтків за доброю волею могли вибиратися також, щоб діти вдів, які залишилися після козаків, мали такі ж вольності, як предки й батьки їхні.

І по цій статті царська величність ударував, звелів бути так за їхнім чолобиттям.

ШОСТА

Про заплату всьому війську.

Писареві військовому й обозному по тисячі польських золотих на чоловіка. На суддівського писаря по сто золотих. На суддівського писаря по сто золотих¹⁰¹⁵. На писаря і хоружого полкового по п'ятдесят золотих. На сотницького хоружого тридцять золотих. На гетьманського бунчучного сто польських золотих. На полковників по сто євхимків¹⁰¹⁶. На полкових осавулів по чотириста золотих. На сотників по сто золотих. Обозному, й писарю, і на двох чоловік суддів, і на всякого полковника, й осавулам військовим та полковим, які завсігди бувають на військових послугах, щоб було ще й по млину.

А на реєстрових козаків по тридцять польських золотих на чоловіка. І бути реєстровим козакам шістьдесяти тисячам, і давати їм государеву платню, збираючи щороку з різних прибутків міст Запорозького війська Малої Росії¹⁰¹⁷..

СЬОМА

Про військову артилерію.

Гармати військові мають бути в Корсуні, а весь повіт має давати кошти на поживу і справлення гармат. А на послузі при гарматах лишатися обозному, осавулу, хоружому, писарю; пушкарів має бути вісімдесят чоловік, гармашів також, шипошників¹⁰¹⁸ чотири чоловіки, ремісників дванадцять чоловік, стадників шість чоловік, цирульник один чоловік, довбишів два чоловіки, коновалів два чоловіки.

І по цій статті бояри постановили бути так за їхнім чолобиттям.

ВОСЬМА

Про духовні й мирські права.

Щоб його царська величність ударував тим, що велів ні в чому не порушувати прав, наданих з віків від князів та королів, як духовним, так і мирським людям.

Царська величність ударував: права як духовні, так і мирські ні в чому не порушуватимуться. А київському митрополитові, також іншим духовним Малої Росії бути під благословенням найсвятішого патріарха московського і всієї Великої, Малої та Білої Росії¹⁰¹⁹. А духовних прав найсвятіший патріарх не змінюватиме.

ДЕВ'ЯТА

Про послів і посланників¹⁰²⁰.

Гетьманові не приймати в себе послів та посланників і гінців із навколишніх чи якихось інших держав і не посилати від себе у відповідь на ті посилки своїх послів, посланців та гінців у навколишні й будь-які інші держави, щоб не збавляти грошових та всляких інших витрат Запорозького війська. Хіба що звелить йому, гетьманові, послати в якусь державу по певній справі великий государ, його царська величність; а коли посли, посланці й гінці приїжджатимуть до нього, гетьмана, з навколишніх держав, то їм відмовляти, коли матимуть якісь справи, і хай вони їдуть до великого государя, до його царської величності в Москву.

ДЕСЯТА

Про мир із татарами¹⁰²¹.

Ні про що не погоджуватися, окрім встановлення миру з кримським ханом, а мир мати з ним за указом великого государя, його царської величності, через те, щоб татари не йшли війною на жителів Запорозького війська, не розоряли їх і не брали в полон; також щоб якісь гуляки з Криму чи ногайські не розоряли і в полон не брали їх же, черкас.

ОДИНАДЦЯТА

Про данину й про вибирання її.

Воліли б вони, щоб давати данину відомою ціною, як дається данина і в інших землях, і щоб платили її ті люди, які належать його царській величності. А щоб інакше бути не могло, не дозволяти збирати ні на жодного воеводу, і про те домовлятися; хіба що вибрали б воеводою достойну людину з тутешніх, і він насправді має віддавати ті прибутки його царській величності.

І цій статті його царська величність указав бути так, як вище написано, щоб збирати казну війту, бурмістру, райцям і лавникам та віддавати в казну його царської величності тим людям, яких його царська величність пришле, а над тими збирачами наглядати, щоб чинили по правді.

ДВНАДЦЯТА.

Про воевод.

Коли б воевода, наїхавши, почав ламати їхні права та чинити якісь ущемлення, і то було б з великою докукою, оскільки вони до іншого права не швидко можуть звикнути й ущемлення такого не можуть зноси-

ти, то хай у такому разі старші з тутешніх людей справляються щодо тутешніх прав і установлень.

І по цій статті його царська величність дав милостивий указ, щоб були урядники, які наглядали б за правами й вольностями того війська.

ТРИНАДЦЯТА

Про привілеї.

Раніше від польських королів не було ніякого гоніння на віру та їхні вольності, завжди вони, люди всякого чину, мали свої вольності і через те вільно служили. А нині через наступи на їхні вольності піддалися вони під високу руку його царської величності та б'ють чолом, щоб його царська величність звелів дати їм привілеї з вислими печатками¹⁰²², аби було це нерушно на вічні часи. А коли те отримають, то вони самі роздивляться поміж себе: хто козак, той матиме козацьку вольність, а хто хлібороб-селянин, той віддаватиме звичні повинності його царській величності, як це бувало й раніше. Також визначають і для всяких людей, підданих його царській величності, на яких вони мають бути правах та вольностях.

І царська величність ударував, звелів постановити цю статтю за їхнім чолобиттям.

ЧОТИРНАДЦЯТА

Про київського митрополита.

Про київського митрополита було дано наказ сказати усно. І в мові своїй посланці били чолом, щоб його царська величність ударував, звелів дати на його маєтності свою царську жалувану грамоту.

І царська величність ударував митрополита на ті його маєтності, що він нині ними володіє, і велів дати свою жалувану государську грамоту.

Нові статті, які за указом великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, постановлені бути над колишні статті.

СТАТТЯ ПЕРША

Про готовність усього війська до війни¹⁰²³.

За указом і повелінням великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, його царської величності, завжди бути готовими до государської служби гетьманові з усім військом, куди лишень буде його царське зволення.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ДРУГА

Про полки, як багато їх має йти на війну.

Також, де укаже великий государ, послати на його, государеву, службу кілька полків, і йому, гетьманові, посилати ті полки без жодної відволоки.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ТРЕТЯ

Про гетьманську вірність щодо його царської величності.

Гетьманові бути вірним і навіки невідступним і не зваблюватися ніякими лядськими оманками. Також не вірити ніяким вимовам про Московську державу, а хто почне заводити посвари, то таких людей карати смертю, а про всілякі посварні справи писати до великого государя, його царської величності. Також коли ті посварні справи йтимуть від людей Московської держави, то воєводи государевих порубіжних міст донесуть тим людям государевий указ після розгляду з певним присудом.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ЧЕТВЕРТА

Про государевий указ щодо війни¹⁰²⁴.

Без указу й повеління великого государя, його царської величності, самому гетьманові з усім Запорозьким військом нікуди не ходити на війну й нікому з навколишніх держав не допомагати, і не посилати на до-

помогу великими й малими полками людей Запорозького війська, щоб через ті запомоги Запорозьке військо не змалюся, а коли хто піде на ту війну самоправно, без гетьманського відома, то тих карати смертю.

І гетьман, і полковники, і старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

П'ЯТА

*Про воєвод по містах з військами задля оборони*¹⁰²⁵.

Великий государ, його царська пресвітла величність, звелів бути у своїх, царської величності, черкаських містах, у Переяславлі, в Ніжині, в Чернігові, в Браสลавлі, в Умані¹⁰²⁶, своїм, його царської величності, воєводам з ратними людьми для оборони від ворога. Тим воєводам не втручатися у військові права й вольності, а які воєводи будуть у Переяславлі й Ніжині, то тим бути на своїх припасах. У Києві, в Чернігові і в Браславлі воєводам володіти тими маєтностями, які належали до воєводств раніше. А в полковничі побори воєводам не втручатися. Хто ж учинить якесь насильство, то тих карати; які ратні люди великого господаря будуть у тих государських черкаських містах, то тим государевим ратним людям не ставити на дворах реєстрових козаків, а ставити тим государевим ратним людям у всяких жителів, опріч реєстрових козаків. Також не брати у реєстрових козаків і підвод під посланців чи гінців, а брати те у міських та сільських жителів. Реєстровим козакам тримати вино, пиво, мед, а продавати вино можна бочками на оренду і куди хто захоче, а пиво й мед продавати вільно гарцем¹⁰²⁷. А хто продаватиме вино в кварта, то тих карати.

І гетьман, і все Запорозьке військо, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ШОСТА

*Щоб черкасям не бути в залогах у Білій Росії*¹⁰²⁸.

У городах, містах і містечках у Білій Росії нині й надалі не бути черкаським залогам, щоб не чинилося тим самим сварок поміж великоруських та білоруських ратних людей.

Гетьман, і все Запорозьке військо, і чернь постановили віднині не бути черкаським залогам у Білій Росії. Полковникам, сотникам і козакам у Білій Росії не називатися запорозькими козаками, а поки що належати до Ніжинського, Чернігівського і Київського полків. А хто називатиметься Запорозьким військом Білоруським, Старобихівським та Чаусовським, то тих висилати з їхніми пожитками в государеві черкаські міста. А хто не захоче йти в черкаські городи, то жити тим у тих місцях, але запорозькими козаками не називатися. А коли б хто почав називатися запорозькими козаками і піде до польського короля, то тих ловити й карати на горло.

СЬОМА

Про вибрання гетьмана й полковників.

Коли гетьман буде встановлений на гетьманування за указом його царської величності і за вибранням усього війська, а тоді вчинить якийсь переступ, то війську без указу його царської величності самим гетьманом не змінювати. Захоче новопостановлений гетьман учинити якийсь переступ, опріч зради, то великий государ, його царська величність, звелить дійти права в тому всім військом, а після того звелить учинити указ, як здавна повелюся у війську. А самим самовільно, без указу його царської величності гетьмана не міняти, також і гетьман не може без ради й поради усієї черні вибирати когось у полковники й інші керівні люди, і щоб вибирали у військо полковників на раді, кого вподобають поміж себе зі своїх полків, а з інших полків у полковники не вибирати. Так само гетьман не повинен відставляти тих полковників без ради.

ВОСЬМА

*Про чужовірів, щоб не було у військовому начальстві неправославних*¹⁰²⁹.

У Запорозькому війську надалі не можна бути в начальниках людям деяких інших вір, крім православних християн, аби не було від того ніяких сварок і оман. Не можуть бути в керівних людях і новохрещені іноземці, тому що від новохрещених іноземців починається у війську великий розрух та чвари і їм, козакам Запорозького війська, чиняться налоги й ущемлення. А кого оберуть з нових полковників, то тих новопостановлених полковників привести до присяги на вірне підданство і на вічну службу.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути їй так, як вона написана.

ДЕВ'ЯТА

Про зрадників Виговських.

Щоб жінку й дітей зрадника Івашка Виговського гетьман та військо віддали за його зраду царській величності; також і брата його Данила, й інших Виговських, які є лише в Запорозькому війську. А надалі не бути Виговським не лише при гетьмані і в урядниках, але й у Запорозькому війську.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, й чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили віддати невзабарі його царській величності жінку й дітей Івашкових, а також його брата Данила¹⁰³⁰.

ДЕСЯТА

Про інших зрадників його царської величності.

Тих, що були у змові зі зрадником Івашком Виговським, — Гришко Гуленицький¹⁰³¹, Самошка Богданов¹⁰³², Антошка Жданов¹⁰³³, Герман¹⁰³⁴ і Лобода¹⁰³⁵, — то тим навіки, на все життя не бути у військовій і таємній раді і ні в якому уряді. А коли хто вчинить супротивне до цієї статті: прикличе їх у раду і покладе на них якийсь уряд, то ті каратимуться смертю.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ОДИНАДЦЯТА

Про те, хто з керівних має бути при гетьмані.

При гетьмані має бути збіроч Дніпра по судді, по осавулу і по писарю.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили їй бути так, як написано.

ДВНАДЦЯТА

Про тих, хто заслужить смертну кару. Без указу його царської величності їх не каратимуть.

Щодо наказного гетьмана Івана Безпалого і керівних людей його полку полковників — переяславського Тимофія Цецюри, ніжинського Василя Золотаренка, чернігівського Аникія Силина¹⁰³⁶, і керівних людей їхніх полків. Коли хто буде з тих людей винуватий у якихось справах так, що його треба буде скарати смертю, то їх гетьманові й керівним людям не карати без указу великого государя, його царської величності, доки його царська величність укаже прислати когось до того суду на справлення, а до того щоб їм не було даремного гоніння й ущемлення, тому що вони служили його царській величності. Також і всіх полковників та інших керівних людей пообіруч Дніпра гетьман не може карати на горло без висланого на суд посланця його царської величності. А ця стаття постановлена через те, що зрадик Іван Виговський даремно карав смертю численних полковників, керівних людей та козаків, які вірно служили його царській величності.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ТРИНАДЦЯТА

Про невільників.

Щоб полонені обох боків були вільні. Хто де захоче бути, то тих не неволити на обидва боки.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ЧОТИРНАДЦЯТА

Про забрані прапори й гармати.

Щоб без найменшої затримки були віддані в Київ узяті під Конотопом прапори, гармати й велика верхова гармата.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано¹⁰³⁷.

П'ЯТНАДЦЯТА

Про Старий Бихів.

Гетьманові звеліти очистити для великого государя місто Старий Бихів і звеліти вивести з того міста черкас та служивих людей інших чинів, тому що місто віддаден належало польському королеві, а не черкасам. Бо в нинішні проминулі часи чинилися від зрадників, від Самошки Виговського та від Івашки Нечая¹⁰³⁸, і від їхніх радників всілякі злі розрухи, й бунти, і велике кровопролиття ратним людям великого государя. Багатьох вони, взявши під присягою чи таємно, били до смерті, отож надалі тим зрадникам годі бути в Бихові керівними людьми і годі від них бути такому злу. А в Бихові, окрім государевих людей московського народу, нікому більше бути не можна через те, що будуть усілякі сварки, адже ляхи живуть близько — вони безперервно колотили та й надалі почнуть колотити. А можна тим людям бути в Ніжинському чи Чернігівському полку чи де хто захотів би.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді указ великого государя, сказали, що вони пошлють у Бихів до Івана Нечая лист, аби той очистив місто Бихів великому господареві¹⁰³⁹, його царській пресвітлій величності, а козаків, які звалися запорозькими козаками, вислав у Ніжинський та Чернігівський полки. Але щоб його царська величність звелів ударувати і за їхнім проханням відпустити його провини. А коли він не учинить того за їхнім листом, то вони за указом його царської величності підуть на нього війною.

ШІСТНАДЦЯТА

*Про збіглих людей із міст як з боярських, так і християнських у черкаські міста*¹⁰⁴⁰.

У минулі 7162-й, 7163-й і 7164 роки¹⁰⁴¹ і після них численні люди й селяни дворян та боярських дітей розбіглися з Брянського, Карачевського, Рильського та Путивльського уїздів у черкаські міста: в Новгородок Сіверський, в Почеп і Стародуб. Вони, приходячи з тих міст до своїх поміщиків та вотчинників, чинять нестерпні всілякі злості й розори. То щоб гетьман і Запорозьке військо звеліли, розшукавши їх, віддати тих злодіїв та втікачів їхнім поміщикам та вотчинникам і надалі учинити міцний заказ, щоб у черкаських містах нікого не приймали з тих боярських людей та селян, які й надалі втікатимуть у черкаські міста, щоб не було ніяких розрухів у тих порубіжних містах, а служивим людям щоб не було ніякого розору. А про кого із тих збіглих, про чиїх людей чи селян, почнуть писати воеводи з міст, то тих віддавати назад. А коли хто прийматиме тих збіглих людей і селян, то тих карати на смерть. Також буде: хто з Запорозького війська учинив над ким смертне вбивство, чи якийсь розрух у людях, чи якесь інше зло та втече в государеві околичні міста, а гетьман і полковники почнуть про них писати до воевод околичних міст великого государя, то тих утікачів розшуковувати після того і віддавати в Запорозьке військо.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як вона написана.

СІМНАДЦЯТА

Про підводи й харч посланцям.

Щоб в усіх містах брати з вїтїв, бурмістрів та міщан харч і підводи для тих людей, які будуть послані від великого государя до гетьмана Запорозького війська і його, царської величності, бояр, воевод та наказних людей, чи послів і посланців в інші держави, чи в які городи й міста Малої Росії для якихось государських справ з грамотами. Також стосується це й тих, які послані будуть з гетьманськими листами до великого государя, а також з відповідями від його, царської величності, бояр, воевод і наказних людей, чи посли й посланці з грамотами від навколишніх государів, чи хто з грецьких властей¹⁰⁴² піде до великого государя для милостини чи якихось інших государських справ, і коли ті люди підуть від нього, великого государя, назад, віддавати кожному з них за достойністю. І силою у них не брати харчу й підвід іншим людям, які підуть до його царської величності московських і Малої Росії міст, окрім вищеописаних справ. А всілякі угіддя, якими вони володіли за королівськими правами досі, хай належать їм по-колишньому.

І великий государ ударував, указав бути так за їхнім чолобиттям.

ВІСІМНАДЦЯТА

Про тих, які не вчинять присяги його царській величності.

А коли хто із старших, чи будь-якого іншого чину, чи з козаків і міщан у Запорозькому війську не вчинить присяги по святій непорочній євангельській заповіді його царській величності і буде розкрито це досади, то таких людей за військовим правом карати смертю.

ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

Про тих, хто захоче порушувати ці статті.

А коли хто ці статті, постановлені військом, порушить і не виконуватиме, то керівна людина, чи козак, чи міщанин, усі вони будуть карані на горло.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

ЗАПИС

За цим записом учинили присягу по святій непорочній євангельській заповіді гетьман Георгій Хмельницький, і обозний, і судді, й осавули, і полковники, і вся старшина, і чернь.

Я, гетьман Георгій Хмельницький, обіцяю перед святим Євангелієм те, на що в минулих літах посилали своїх посланців багато разів бити чолом до великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, мій батько гетьман Богдан Хмельницький і все Запорозьке військо. Йшлося тоді, щоб великий государ ударував, велів прийняти його, гетьмана, з усім Запорозьким

військом, і всю Малу Росію, і всяких чинів людей з містами й землями своїми під свою високу государську руку у вічне підданство. І великий государ цар та великий князь Олексій Михайлович, самодержець усієї Великої, Малої та Білої Росії, його царська пресвітла величність, ударував, зволив прийняти його, гетьмана, мого батька Богдана Хмельницького, і все Запорозьке військо з усією Малою Росією під свою государеву високу руку. А в минулому 7165 році¹⁰⁴³ божою волею мій батько, гетьман Богдан Хмельницький, помер, і після того за указом його царської величності і за військовим обранням постановлений був у Запорозькому війську гетьманом писар Іван Виговський; і нині він, Іван, військом же Запорозьким відставлений від гетьманства за своє кривоприсяжництво. І за указом великого государя та після обрання всього Запорозького війська постановлений нині гетьманом на раді Запорозького війська я, Георгій Хмельницький. І мені, гетьманові Георгію, з полковниками, сотниками і зі всякими чиновними людьми та всяких чинів людьми усього Запорозького війська бути невідступно навіки під царської величності високою рукою і служити вірно йому, великому государеві, і государевому його синові, нашому государю, добровірному царевичу Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і їхнім наслідникам та стояти на всякого його, государевого, ворога за його господарським повелінням без усякої зради; а до польського, турецького, кримського та інших государів не приставати. І на тому всьому я, гетьман Георгій, і всякого чину люди Запорозького війська обіцяюся нині перед святим Христовим Євангелієм при його, царської величності, боярах, при ближньому бояринові і казанському намісникові князі Олексію Микитовичу Трубецькому, при білозерському боярині й наміснику Василю Борисовичу Шереметові, при окольничому й білгородському наміснику князі Григорію Григоровичу Ромодановському, при дяках, думному Іларіону Лопухіну і при Федору Грибоїдові, яких нині прислав для того його царська величність.

І на правдешне запевнення обіцяюся у тому всьому своєму государеві царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і його добровірній цариці, государині нашій, і великій княгині Марії Іллівні, і добровірному государеві царевичу й великому князю Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і їхнім государським наслідникам за непорочною заповіддю Господа Бога і спаса нашого Ісуса Христа, як указано в святому Євангелії, що їй-її служити мені на тому, як і всьому Запорозькому війську, людям усяких чинів, йому, великому своєму государю царю й великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і його добровірній цариці, государині нашій великій княгині Марії Іллівні, і добровірному государю царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і їхнім государським наслідникам на Московську й Володимирську держави і на всі великі держави Російського царства, й на Велике Князівство Литовське, і князівства Київське та Чернігівське, і на всю Малу та Білу Росію, і не хотіти іншого государя з інших держав, Польської й Німецької, королів і королевичів, царів і царевичів різних земель з руських та іноземних родів, і не шукати ніякими мірами і ніякою хитрістю шляху піти під держави, на яких вони, государі, сидять. А де побачу чи почую якихось ворогів, польських, турецьких чи кримських, або якихось інших держав спілку, злий замисел чи зраду його царської величності у його підданих, чи якийсь умисел на государя свого царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і на сина його государевого добровірного государя царевича і великого князя Олексія Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і на його, царської величності, наслідників, і на всі великі держави, на Велику, Малу та Білу Росію, і на Велике Князівство Литовське, то мені, гетьманові Георгію, якнайшвидше звістити про те своєму государеві царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, а самому стояти за свого государя і за його держави, і давати по змозі якнайкращу допомогу, й битися, не берігши своєї голови, а зрадника зловити й прислати до його царської величності. А де звелить мені його царська величність бути на своїй, великого государя, службі з Запорозьким військом і ратними людьми, і зі своїми, його царської величності, московськими ратними людьми, і хто буде боярами й воеводами над військами його царської величності, то мені, будши на государевій службі, радитися з тими боярами й воеводами, а також мати раду і спільно діяти ратним людям Запорозького війська з ратними людьми його царської величності і битися заодно з його, царевими, недругами. А піддані його царської величності, ратні люди Запорозького війська, які будуть зі мною і яких я утверджуватиму, хай тримають раду і мають дружбу з ратними людьми його царської величності і б'ються заодно з ворогами його царської величності, не хоронячи свого життя, і хай їхня обіцянка й клятва буде в усіх неситно постійна. А з полків його царської величності мені до ворога не відходити і не чинити ніякими мірами зради.

А коли мені лучиться бути з підданими його царської величності, з московськими ратними людьми та іншими, які є піддані його царської величності в місті, то мені того міста ворогові не здавати, і не підводити ворога через кого іншого до міста на слабе й незахищене місце, і зла ніякого не чинити, і ні в яку іншу державу, зрадячи, не від'їжджати, а будши в полках, воевод не покидати і з його государевими ворогами та зрадниками не погоджуватися; також ні в чому не зраджувати ні в яких справах і ніяким лукавством мені своєму государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і синові його государевому государю царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу, і їхнім государським наслідникам. А хто не стане служити й прямити государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої та Білої Росії, і сину його государевому государю царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу, і їхнім государським наслідникам чи хто почне погоджуватися з їхніми государськими ворогами, то мені битися до смерті з тими людьми за них, своїх государів, і за їхню державу. А мені самому, гетьманові, за моєю обітницею, обіцяюся перед цією святою Євангелією, не приставати ні до

якої зради, ні до якого злочинства і ні до яких оманок. А що був я відлучений зрадою кривоприсяжця Івашки Виговського від великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, від його царської пресвітлої величності, то надалі мені не приставати до того зрадника і кривоприсяжця Івашка Виговського та його радників, таких же зрадників і кривоприсяжців, і не оманюватися ні на які їхні, злочинців, приваби; а статті, які були дані раніше колишньому гетьманові, батьку моему Богданові Хмельницькому, і які нині знову були постановлені й закріплені на раді, додержувати мені навечно. І за цією обітницею бути мені в государя свого царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, і в його государського сина у великого государя, добровірного царевича і великого князя Олексія Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і в їхніх государських наслідників у підданстві навіки й невідступно, і в усьому мені служити та прямити й хотіти добра насправді, без жодного лукавства своєму государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і сину його государському, великому государю, благовірному царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і їхнім государським наслідникам так, як оце обіцяюся.

Після цих церемоній і гулянь у Переяславлі частина старшини й козацької черні була розпущена по домішках, а інша, більша частина, від'їхала з гетьманом Хмельниченком до Чигрина і там при бенкетуванні, як перед гетьманом, так і поміж себе, генеральний обозний, судді, осавули, писар та інша старшина немало буркотіли й невдоволилися на ті, дані Хмельниченкові в Переяславлі, статті, бо побачили в них дещо новододане, якого не було в старих статтях Хмельницького. Особливо невдоволилися полковники Богун, Ханенко, Гоголь та інші, які не були при постановленні в Переяславлі Хмельниченка гетьманом, але лишалися з військами на кордоні проти поляків. Вони, прибувши в Чигрин, були вельми незадоволені з тих даних Хмельниченкові статей і кріпко нарікали за несправність на старшину, що була в Переяславлі при Хмельниченкові.

Примітки до розділу VII

981 Звірено за текстом: «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России». — СПб. — Т. IV. — С. 263—274. Далі подається скорочено: Акти.

982 Невідомо, чому Величко поставив цю дату, коли в самих статтях сказано, що їх дано 18 жовтня 1659 р. (за російським літочисленням, 1660 р.).

983 Має бути 7168 р., тобто 1660 р. В українців тоді був 1659 р.

984 Тобто в 1654 р.

985 Див. приміт. 680.

986 Акти: Титко Степанов. Маємо тут російське написання.

987 Див. приміт. 811.

988 Акти: Заюнчковський. Оскільки вищого духовенства на раді не було, прикликали для прийняття присяги цього архієпископа мандрига.

989 Див. приміт. 680. В останні роки був у неласці у Виговського.

990 Акти: Данило. Написання прізвища російське.

991 Акти: «...печерського монастиря чорний піп».

992 Семен Остапенко.

993 Акти: Андрій Одинець, таке його прізвище насправді.

994 Акти: Андрій Суличич, таке написання правильне.

995 Лизогуб Іван відіграв активну роль пізніше за Брюховецького і особливо — за Дорошенка, в якого був генеральним осавулом. Потім перейшов на бік Самойловича.

996 Акти: Остап Іванов. Написання прізвища російське.

997 Акти: Цепура. Його прізвище писалося: Цецюра, Цюцюра, Цицюра. Полковником був з 1658 р. Повстав проти Виговського, під Чудновом перейшов до поляків, засланий у Сибір, помер після 1667 р.

998 *Сірко Іван* — знаменитий запорозький кошовий. Був полковником з 1658 р. по 1660 р.

999 *Жученко Федір* — полтавський полковник від 1659 р. по 1661 р. (з перервами), прихильник Ю. Хмельницького, брав участь у чигиринському поході 1678 р. і в кримських походах. Помер 1709 р.

1000 *Апостол Павло* — родом з молдавських бояр. Поселився на Україні за Хмельницького. Помер 1667 р.

1001 Акти: «...бувший прилуцький полковник, та й на своє місце він, Петро, руку приклав також». *Дорошенко Петро* (1627—1698) — гетьман України в 1665—1676 рр. Про нього розповідатиме т. II Літопису.

1002 Засядько Яків.

1003 *Золотаренко Василь* — наказний ніжинський полковник з серпня 1654 р., чинний — з 1655 р., шурина Б. Хмельницького, суперник на гетьманство Сомка та Брюховецького. Скараний за наказом Брюховецького в 1663 р.

1004 *Филимонович Максим* — ніжинський протопоп за Б. Хмельницького і І. Виговського. За І. Брюховецького висвячений у мстиславського єпископа, правив Київською митрополією, не визнаючи Й. Тукальського. Підтримав І. Брюховецького в час його заколоту. Висланий до Сибіру. Про нього оповість т. II Літопису.

1005 Акти: помилково — Аникей Силин. Правильно — Силич, інакше — Силичич, Силенко.

1006 Див. приміт. 976.

1007 Андрієнко Кирило.

1008 Акти: Кровченко, помилково.

- 1009 Бугрин Василь.
- 1010 Акти: Хоненко, помилково. Був полковником і за Б. Хмельницького. Від 1671 р.— гетьман на Правобережжі, підтримував Суховія. Від 1674 р. перейшов до Самойловича. Про нього розповідатиме т. II Літопису.
- 1011 Акти: Зеленської, помилково. Був полковником брацлавським з 1654 р.
- 1012 Див. приміт. 681.
- 1013 Акти: Остафей Гоголь. Відомий як полковник ще з початків Хмельниччини. В 1674—1679 рр. був наказним гетьманом.
- 1014 Автентичні статті Б. Хмельницького не збереглися, хіба їхні чернеткові редакції, які поміщено в IV і X тт. «Актів, относящихся к истории Юго-Западной России». Статті, що йдуть далі, подекуди сфальшовані царським урядом, принаймні частково розходяться з чернетковими списками справжніх статей. Треба сказати, що за життя Хмельницького ці статті не були відомі ширшому колу старшини і козаків. Вперше їх прочитано перед старшиною в час настановлення гетьманом Виговського.
- 1015 Суддів було два, через те в документі й повторення.
- 1016 *Евхимок* — назва монети, таляр.
- 1017 Акти: «І по цій статті бути за їхнім чолобиттям».
- 1018 *Шипош* — музичний інструмент, ріг.
- 1019 Цього права довго добивався царський уряд, але зустрічав перепони. При Виговському обирали митрополита без благословення московського патріарха, і царський уряд не ставив йому цього за порушення договору. В 23-пунктній козацькій петиції до царя 1654 р., за якою і склався договір, сказано: «Про митрополита мають згадати, як будуть на переговорах, про це дали послам словесний наказ». В 11 пунктах, які мають уже царське ствердження, цей пункт тільки пояснено: цар має видати митрополиту грамоти на його маетки, і не більше. Це погоджується з 14 статтею, яка подається тут.
- 1020 Пункт сфальшовано повністю. Приводимо його за редакцією в 11 пунктів, де він іде як пункт 5: «Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорозького, аби було вільно приймати, а коли було б щось супротивне царській величності (в цих посольствах), мусять вони (козаки) словішати царську величність. До цієї статті царська величність звелі: послів з добрими ділами приймати, і відправляти, і писати до царської величності правильно і швидко, за чим вони приходили і з чим їх відправлено. А котрі послы посилатимуться зі справами ворожими царській величності, тих послів і посланників затримувати у війську та зараз-таки писати про них, а без дозволу царського їх не відправляти. А з турецьким султаном і польським королем без волі царської величності не мати зносин».
- 1021 Стаття додана. В 11 пунктах є про Крим така стаття, теж десята: «Коли б мала нападати кримська орда, тоді треба наступати на неї від Астрахані і Казані, також і донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в братстві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати. Наказ і повеління на Дін до козаків послано: коли кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли кримці зачеплять, то царська величність звелить іти на них походом». Про дипломатичні зносини не говориться тут нічого, очевидно, вони регламентувалися пунктом 5 (див. приміт. 1020).
- 1022 Ця стаття ідентична з пунктом 17 двадцятитрьохпунктної петиції козаків 1654 р. Тут тільки додаток: «Один на вольності козацькі, а другий на вольності шляхетські», що було здійснено (див. царські грамоти козакам та шляхетству, ч. VII, р. 5).
- 1023 Стаття постала (як і 2) через виразну непогодженість дій царських та козацьких військ у кампанії 1654 р.
- 1024 Стаття постала в зв'язку з акціями семигородсько-польської війни (див. ч. X), коли Хмельницький послав до Ракочія без відома царського уряду корпус Ждановича. Враховувала вона й козацьку традицію ходити в «затяги», тобто найматися на ту чи іншу війну до котрогось із володарів.
- 1025 Стаття формулює постійне тодішнє домагання царського уряду. За Хмельницького воеводи були впроваджені тільки в Київ. Виговський згодився на впровадження воевод, але з обмовкою (див. приміт. 734).
- 1026 У Переяслав визначено воеводою А. Бутурліна, в Ніжин — С. Шаховського, в Чернігів — В. Новосильцева, в Брацлав та Умань воевод не визначено.
- 1027 *Гарц, гарнець* — одиниця міри на горілку, мед, пиво: 4 кварта (3,768 л).
- 1028 Постійний пункт незгод. Царський уряд вважав білоруські землі своїми, бо відібрав їх від Литви. Козаки вважали їх своїми, бо воювали за них. У згаданий час козацьким військом у Білорусі командували І. Нечай та С. Виговський. Їх завоював був пізніше князь І. Лобанов-Ростовський і відіслав обох до Москви.
- 1029 Мається на увазі Ю. Немирич, який був протестантом. Царський уряд вважав його одним із головних винуватців повстання Виговського. Немирич присяги цареві не склав.
- 1030 Разом з Трубецьким поїхала в Москву і рідня Виговського: Данило, Василь, Юрій, Ілля. Данила забито в дорозі. Самійла пізніше взяли в Бихові (див. приміт. 1028). Всіх їх заслано в Сибір. Дружина Виговського врятувалася (див. приміт. 962).
- 1031 Гуляницький Григорій (див. приміт. 968).
- 1032 *Богданович-Зарудний Самійло* — генеральний суддя ще з часів Хмельницького (див. приміт. 680). Перейшов на бік Ю. Хмельницького. Дальша його доля невідома.
- 1033 Жданович Антон (див. приміт. 681). Після падіння Виговського його доля невідома.
- 1034 *Гапонович Герман* — генеральний військовий суддя за Виговського.
- 1035 *Лобода Федір* — спершу переяславський полковник, потім генеральний військовий суддя за Хмельницького та Виговського. Був полонений росіянами в 1659 р.
- 1036 Силич Оникій (див. приміт. 1005).
- 1037 Акти: «І гетьман, і полковники сказали, що зрадник Івашко Виговський прапори, барабани й полкові гармати послав польському королю, а верхову гармату віддадуть вони в Київ незабаром».
- 1038 Див. приміт. 1028.
- 1039 Акти: «государю».
- 1040 Цієї статті добивалися російські дворяни. Виговський, між іншим, домовлявся з царським урядом, щоб видавалися навзаєм і українські втікачі.
- 1041 Тобто 1654, 1655 і 1656 рр.
- 1042 Мається на увазі духовенство.
- 1043 Тобто в 1657 р.

Розділ VIII

Про ущемлення пруссів від шведів; про непослух польського війська, бо йому не оплачено його заслуги; про вичерпання коронного скарбу; про малу надію в поляків помиритися зі шведом; про несамовитість їхніх, поляків, союзників; про виправу від поляків послом до цісаря Ольшевського; про неприязну його відправу назад від цісаря; про схильність поляків до миру з ким тільки можна; про прохання Виговським польського війська, щоб відіверти Україну, і про схильність поляків до того прохання; про їхній намір помиритися зі шведом; про шведські невдачі, а польське щастя в Данії; про хвороби, що примножилися там у польському війську; про привітття у Данію Олендерського й Ангельського флотів примирити шведського й дунського королів; про грізне їхнє переконання і про схилення дунців до трактату; про шведські змагання з Польською державою; про польський сейм, що тривав, і про ухвалу на ньому поділити польські війська на три дивізії; про козаків із Хмельниченком; про мідну польську монету; про щастя дунчика і його помічників у Данії над шведом; про шведські квартаїри коло Копенгага, дунської столиці; про привітття знову на допомогу дунчикові олендерів, про наближення до Пруссів коронного маршалка і про успіх над шведами під Грудзьодзем Гродзіцького; про війну Виговського під Конотопом із росіянами; про розгром шведського Дугласа поляками у Жмуді; про успіхи й неспіхи шведів та дунчиків у Фіонії; про виправку цісарських військ під шведський Щетін; про маршалкову раду, як зачинати війну зі шведами у Пруссах; про вибиття шведів із Грудзьодзя і про міцну облогу шведів у Малборку; про признання Оливи місцем до чинення трактатів; про гнів польського війська у Львові щодо невизнання своїх заслуг і про гетьманське їм у тому погамування; про козацький заколот проти Виговського; про гетьманство Хмельниченка і втечу Виговського до Бара; про Хмельниченкову начебто відозву до короля і про перебування у Хмельниченка від короля волинського каштеляна; про повернення з Данії Чернецького на зимівлю до Польщі; про зраду начебто Хмельниченка полякам і про його тодішній воєнний чин на поляків із росіянами; про страх начебто від того в Польщі.

При такому, як було описано, становищі й завірюхах у Польщі й Україні шведи в той-таки власне час (як свідчить Твардовський) ущемлювали і чинили недобробит пруссам, бо вони, ще не послаблюючись у своїй силі та намірах, гвалтовно увійшли до Пруссів і кріпко їх утискували, прагнучи відторгнути від Корони Польської і підкорити собі. Польські платні війська, не маючи від короля заслуженої собі плати, ніби сконфедеровані¹⁰⁴⁴, не захотіли йти обороняти від шведа Прусси. Вже було цілком неможливо накладати нові податки й побори на зовсім оголений посполитий люд, щоб зібрати скарби на те військо; король наказав зібрати під суворою ексекцією лише те, що доводилося віддати й виконати з недоданих минулих податків¹⁰⁴⁵. А щодо примирення зі шведом поляки мали тоді малу надію, оскільки навколишні монархи й союзники їхні чинили з ними облудно — кожен із них щиро слугував лише своїм власним гараздам. Адже й новий тоді цісар¹⁰⁴⁶, цісарський син і венгерський король, постановляючи свою лігу з російським монархом, не питаючи поляків, бажав через свого посла йому, російському государеві, бути литовським князем¹⁰⁴⁷. Брандебуржець намагався відняти від шведа свого Щетіна, але дунчик на те не згоджувався, доки не визволить від шведа з його та інших допомогою своєї держави; а полякам у той час, як пише Твардовський, було душно. Тим часом поляки виправили в посольстві до цісаря Ольшевського¹⁰⁴⁸ з таким побажанням, щоб той не чинив перепони трактатам про мир, які мали бути постановлені між поляками і шведами в Торуні, і коли б швед мав погодитися в усьому з поляками, то щоб цісар тому не перечив; також щоб він, цісар, через злидні й неможність поляків виділив для свого війська, даного полякам у допомогу, платню для їхнього, цісарців, подальшого задоволення¹⁰⁴⁹. Цісар був тим вельми уражений і відправив Ольшевського назад з таким нагадом і доганою, щоб поляки не зашкодили собі надалі своїми вигадками, але пеклися про його цісарську приязнь і обходилися з ним згідно своєї першої з ними угоди. Після повернення Ольшевського поляки вирішили за краще помиритися з шведом і згодитися з будь-яким, хто був би схильний до трактатів. Але оскільки вони мали сумнів, що погодяться з російським монархом, позираючи на опанований ним столичний Вілень з усією Литвою, стали схильнішими до миру зі шведом¹⁰⁵⁰. З козацького й ординського боку Виговський, втративши через вищеописані події гетьманство й Україну і прагнучи знову її доступитися, просив на сеймі військових собі посилок¹⁰⁵¹ і хотів бачити на Україні й самого короля. На тому сеймі Вигов-

ському вчинено декларацію, що йому будуть дані коронні війська, аби відібрати від Московської держави до Корони Польської Україну¹⁰⁵², а зі шведами вони почнуть трактувати про мир.

У Данії шведський адмірал Врангель, нічого не досягши під містом Ансельмом, повернув свій морський флот під інше місто, Сандебург¹⁰⁵³, але й там, стративши свій штурм, із соромом відступив, тим більше, що прибув туди для відсічі з польськими хоругвами руський воевода Чернецький. Поляки, начебто прагнучи захопити шведські кораблі, кинулися були плавцем у море і цим так перестрашили шведів, що ті змушені були безтямно звідти втекти, а сам адмірал, будучи на землі, заледве був порятований своїми солдатами від тодішньої біди. Тоді ж поляки, добувши від шведів, окрім інших суден, дванадцять барок, сіли в них із ним, Чернецьким, перепливали зараз же через тамтешню морську затоку, а добравшись інсули, що зветься Самсої¹⁰⁵⁴, опанували її, вирубавши шведів, що там були, і полонивши осібю їх понад сотню з вісьмома гарматами; забрали вони до того ж і три шведські кораблі, що стояли біля тамтешнього берега. Але оскільки поляки звикли більше до польових, а не до водних воєн, то через те в поморській голодній і мокрій за кліматом Дунській державі почалися в польському війську хвороби, спершу поміж челяді, потім і поміж самого товариства. Однак поляки не послабшали від того й дочекалися там помічного собі й дунчикові Олендерського флоту, а тільки-но він прибув туди, в Данію, то зразу ж услід за ним прибув і Ангельський флот, приязний шведові. Він з'явився під міцним дунським містом Зундом, але не як ворог, а щоб погодитися з Олендерським флотом і привести обох королів, шведського і дунського, до згоди й миру і заспокоїти від війни Балтицьке море¹⁰⁵⁵. Для цього обидва флоти послали до обох тих монархів своїх делегатів, щоб погодитися і припинити задля загального добра розбої на Балтицькому морі. Обидва названі флоти згодилися і здекларували, що стоятимуть і допомагатимуть тому, хто буде схильніший до трактатів та миру. Дунчик, відібравши таку пропозицію від олендерських і ангельських делегатів, либонь, мав від шведа великі кривди і шкоди своїй державі, однак, озираючись на пропозицію тих делегатів і на своїх союзників, змушений був згодитися на трактат зі Шведом¹⁰⁵⁶. Швед же при такій надії миру з дунцями докінчив у Польщі та Віслі міст і, обклавши Тчов, Староград і Свієце, польські чи пруські міста, своїм військом, чинив над ними воєнний промисел. А в Польщі тим часом сейм, що тоді відправлявся, протягся аж на десять тижнів¹⁰⁵⁷. На закінчення його було постановлено роз'єднатися польським військом на три дивізії: Литва, обходячи від Дніпра свою державу, мала йти в Російську державу з козаками, які на Гадяцьких пактах, вже стверджених присягою королівської особи (як про те казав вище), були доста задоволені й повинні були виявитися явними ворогами (як пише Твардовський на 268 листі) Російській державі. Але Твардовський збрехав тут у тій мірі, що хоч Гадяцькі пакти й були тоді ствержені присягою короля Яна-Казимира, однак козакам не були відомі¹⁰⁵⁸, бо гетьмана Виговського, як про це вже було попередю висловлено, розгромив під Хмельником Сомко¹⁰⁵⁹, і всі козаки з новим своїм гетьманом Юрасем Хмельниченком стали триматися тоді боку Російського царства. Друга частина польського війська з коронним гетьманом¹⁰⁶⁰, який дивився на Україну через перспективу свого розуму, мала лишатися в Польщі. Третій частині польського війська з коронним маршалком призначено йти або для бою, або для постановлення зі Шведом миру в Пруссії. А через те, що польські золоті та срібні монети й кружачі вийшли, то ухвалено було до певного часу робити й видати з Любліна війську в додаток мідну польську монету. При таких сеймових ухвалах у Польщі польське військо в Данії мало щастя зі шведом. Коли поляки з цісарським і брандебурзьким військом осадили на чолі з Монтекукулі шведів у Фрідризоді, то шведи, випавши з Фрідризода, дали сильний бій польським, цісарським і брандебурзьким військам, що прийшли на допомогу дунчикові. Однак не могли перед ними встояти і тому (маючи ще й до того страх, щоб не приспів туди на них Олендерський флот) умкнули з ганьбою, забравши зі своїх шансів менші гармати, від Фрідризода до прилеглої близько до тих місць Фіонії¹⁰⁶¹, покинули вони в своїх шанцях гармати і залишили там інші обозові речі.

А з другого боку дунчик збив з олендерською допомогою поміж Зонтом¹⁰⁶² вісім великих шведських кораблів, тим паче, що приязливий шведові на той час Ангельський флот був при королівському синові в Лондині¹⁰⁶³, щоб не мати до свого моря протектора, був відізваний назад у свої країни. Тоді швед позбувся не лише ангельської, але й французької ліги і мусив надіятися на своїх, а не чужих, і від них зібрати війська вандалів¹⁰⁶⁴. Через що виправив до них швидку пошту, а сам зі своїми військами розклався по квартирах коло Копенгага, в якому перебував сам дунський король. Згодом прибув дунчикові другий новий посилок олендерського війська, а згадана дивізія коронного маршалка¹⁰⁶⁵ тягнула з поспіхом і налегці до Пруссії, що були дуже утиснені шведами. А як тільки вона наблизилася, випав із Торуня Гродзіцький і побив зо двісті шведів, які переправлялися під Грудзьодзем через Віслу, взявши п'ятдесят возів, — всього шведів було там п'ятсот кіннотників. Він і раніше підбігав своїми чатами під шведів і відверто чи таємно шкодив та уривав їх. При такому становищі дійшла ще полякам приємна звістка і з України (як твердить Твардовський на 269 листі), що московський государ, начебто звідомившись про Гадяцькі пакти і союз Виговського до поляками та ордою, виправив своє військо з князями Трубецьким та Ромодановським розірвати лігу Виговського до ордою¹⁰⁶⁶, але Виговський з коронним обозним і з татарами виступив проти російських військ, спершу погромив їх під Конотопом, убивши їх там десять тисяч¹⁰⁶⁷, а потім біля Путивля при Пожарському й, добивши начебто їх, послав найвиборніших росіян до польського короля в неволю¹⁰⁶⁸. І тут Твардовський також розминувся з правдою, бо було то не так, як він написав, а так, як було раніше описано в цій книзі, бо Виговський, либонь, погромив росіян під Конотопом, однак більше нічого не міг їм учинити, давали-бо міцну відсіч, і повернув назад з усім своїм військом та ординцями, ще не доходячи Путивля¹⁰⁶⁹.

Зі Жмуди вирушив був за вказівкою шведського короля до Інфлянт його генерал Дуглас з Адеркасом, і його, напавши, розгромили були до ноги Коморовський зі Шварцохом і полком гетьмана литовського Гонсевського¹⁰⁷⁰, який ще лишався в московській неволі, а сорок шведських невільників відіслав до свого короля. Виступаючи зі згаданого Фрідрізода¹⁰⁷¹ до Фіній, швед познімав свої залоги і з інших дунських фортець, що були біля Фрідрізода. Поляки пішли за ними вслід і одні на барках, інші пустившись плавцем, досягли Міттелфара й Голдінського каналу¹⁰⁷², де на них міцно вдарили з великих корабельних гармат. Тут був забитий дунський лейтенант на адміральському кораблі, і на тому ж кораблі був поранений відломаною гарматним ядром з корабля шкабуртиною цісарський фельдмаршал Монтекукулі. Поляки тоді з цісарцями й дунчиками відняли від шведів кріпко боронений берег і взяли собі двоє ворожих шведських шанців, однак, не досягши своєї цілі, уступили назад з берега для віднайдення собі живності. Швед, звідомившись про це від «язиків», ударив там на їхні квартири і повіднімав польські барки й пороми, а особіно взяв тоді ж на морі п'ять дунських кораблів із адміралом [...]¹⁰⁷³. Від таких дій та нещасливих завір'ях дунчик з цісарцями та поляками впав у розпуку й відчай, що не зможе досягти в той час своєї Фіонії, і, бачачи шведське щастя, змушений був повернути звідтіля назад і бути в значному ущемленні.

Новий християнський цісар, прагнучи порятувати з цього лиха від шведа дунчика, либонь, аж доти ховав при собі свої таємні думи і не порушував постановлених зі шведом Оснабрудських пактів¹⁰⁷⁴. Однак, оголосивши вже тоді відверту проти шведів війну, виправив через Шльонськ при своїм генералі Зузі під шведський Щетін з гарматами значні свої римські й ледве не всього західного християнства війська. Тим часом коронний маршалок замешкався у Львові, бо польське військо доправлялося заслуженої собі плати через тодішні з ним трактати, а прибувши до своєї дивізії, що вже була близько Пруссів, радився з начальниками свого війська облоковувати й добувати Малборк чи Елблїонг — пруські фортеці, що мали в собі шведів. Зійшлися на тому, що вирішили не скакати поміж ворогів і починати військовий чин, не залишаючи їх за собою. Отож маршалок прибув спочатку під Грудзьодзь і, взявши його штурмом¹⁰⁷⁵, вирубав у ньому всіх шведів, що там були; замкнувся лишень у тамтешньому замку після спалення гранатою міста сам комендант. Поляки його там не здобували, а рушили разом із маршалком (на чолі цісарців був там Гейстер, а брандєбуржців очолював Радивил) від Грудзьодзя під міцний і нездобутий пруський замок Малборк, поставлений стародавніми пруссами й хрестоносцями в неприступному природному місці, надійно обварований мурами й уміцнений численними гарматами, — його ніяк не можна було здобути, хіба що через тривалу облогу й примус. Прибувши, обвівши навколо міста шанці й осадивши їх піхотою, вони почали були спершу здобувати місто і густо сипати від себе вогнем. Шведів було там, здатних до бою і які кріпко боронили місто, три тисячі — їх зведено сюди з менших пруських фортець та залог.

Шведи й не мислили про мир, комісари тільки зносилися щодо місця чинення трактатів, і кожен з них у тому вигоджував найбільше собі: поляки хотіли, щоб це було в Торуні, а шведи бажали, щоб місце трактування миру було під Елблїонгом і Штумом¹⁰⁷⁶. Нарешті прийшли до того, що обидва боки призначили місце до чинення трактатів у місті Оливі¹⁰⁷⁷.

У Львові ще не заглили тоді жовнірські незгоди. Жовніри упоминалися в Річі Посполитої заслужених собі чотирьох мільйонів, з яких відлічували їм заледве десяту частину. Через це військо, розгнівавшись на комісарів, поборців, писарів та інших скарбових дозорців, не захотіло випустити їх зі Львова, доки не будуть оплачені їхні заслуги, і, позамикавши навіть брами, хотіли доконечне пограбувати Львів. Навіть директор тої ліги¹⁰⁷⁸ був здепресував, у надії, що вони спам'ятаються й уговкаються в такій завзятості, і лише старий та сивий їхній вождь, коронний гетьман¹⁰⁷⁹, погамував їх у тому своїм поважним словом, застерігши їх, що вітчизна їхня, Корона Польська, напередодні загину, особливо з пруського і козацького боку. Гнівне жовнірство, вислухавши у Львові таку гетьманову мову й засторогу, зараз же відступилося від своєї завзятості, погамувалося в своєму гнівові і, схилившись по-колишньому під його, гетьманське, старожитне керівництво, пообіцялося йти на Україну в допомогу Виговському на присмирненя козацьких бунтів¹⁰⁸⁰. Бо шведи тоді коїли у Пруссях шкідливе для Польщі діло і кріпко тиснули пруссів, а на Україні нині повстали й бунтуються проти Виговського козаки, не зрозумівши начебто гаразд Гадяцьких пактів (як пише Твардовський на 273 листі)¹⁰⁸¹, вже тоді, як казав вище, поприсяжених королівською особою; не збагнули титулу свого Руського князівства, що мало бути, а вселили поміж себе, що не всі мали користуватися шляхетським ім'ям та вольностями. І коли Виговський після щасливого виграшу над Москвою під Конотопом віддалився зі своїм військом усередину Російської держави (що не є правдою в Твардовського), тоді козаки, що були на Україні в своїх домівках, начебто вибрали й постановили в Браславлі нового собі гетьмана Юрася Хмельниченка¹⁰⁸² і хотіли почати новий бунт проти Виговського й поляків попри ті Гадяцькі пакти.

Виговський, довідавшись про це і начебто залишивши далеко в Російській державі своє й татарське військо, сам з малою часткою його прибув на Україну присмирити той козацький заколот. Але вже запізно, бо застав усіх відступниками від нього і прихильниками (над сподівання) Хмельниченка. А ті, що міцно трималися його, Виговського, боку й Гадяцьких пактів, як Немирич, Верещака, Сулима¹⁰⁸³ та інші (це вони присягнули недавно у Варшаві на тих Гадяцьких пактах і на мир з поляками, постановлений у них), всі були побиті й розсічені, як каже Твардовський. Але не так те все діялося, як він написав, а так, як було вже висловлено поперед у цій моїй книзі. Виговський, позбувшись свого щастя й не мігши начебто погасити того козацького вогню, поклав булаву, а сам, як ошпарений начебто, лише з тисячею своїх людей умкнув з тої пожежі до Бара¹⁰⁸⁴, а звідтіля просив собі рятунку й допомоги від короля й Річі Посполитої. А Хмельниченко, лишившись цілковито гетьманом і маючи до себе козацьку приязнь, відізвався начебто до польсько-

го короля, хочучи лишатися під його рукою і готовим бути за всяким його наказом на послух¹⁰⁸⁵. Однак бажав він лишитися цілком при давнішніх правах і уставах Запорозького війська, а також при неодмінних звичаях православної релігії, не приймаючи нових. Король, будучи радий на цю відозву Хмельниченка, виправив був зараз до нього волинського каштеляна¹⁰⁸⁶, щоб потвердив його, Хмельниченка, на тому гетьманстві і щоб запевнив його королівською ласкою, а коли б той заправив щось слушне, хай би обіцяв йому королівську готовність. Але й тут діялося не так, як написав Твардовський, бо Хмельниченко, ставши гетьманом, присяг на вірність у Переяславі російському государю і був потверджений на тому уряді від нього; хіба, може, волинський каштелян приїздив до нього не потверджувати на гетьманство, але зваблювати його й відхилити від Російської держави, як сталося й насправді. Бо Хмельниченко мало потримав при вірності і зараз же зрадив своєму государеві й прихилився до польського короля, послухавши їхньої, польської, намови й фальшивих обітниць, але про це буде далі.

Воевода руський Чернецький, який з польським військом щасливо гостив над шведом протягом цілого літа у Данії, повернувся на зиму до Великої Польщі¹⁰⁸⁷ доїдати там людей недоїдених. Невзабарі по тому Хмельниченко начебто (як пише, відхиляючись від правди, Твардовський) зрадив поляків, зійшовся з росіянами¹⁰⁸⁸, виправив значні козацькі з росіянами роз'їзди під Львів та Варшаву¹⁰⁸⁹ і загорнув ними багато підляської шляхти. Потім росіяни начебто напали під Хмельником на коронного гетьмана¹⁰⁹⁰, який був там лише з чотирма тисячами виборного війська, значно його погромили, а гетьман із лишком свого війська утік кіньми під Дубно. І це теж було не так, бо під Хмельником не Москва була¹⁰⁹¹ і не коронного гетьмана вона була, але наказний гетьман Сомко з козаками розбив гетьмана Виговського, який мав при собі козацьке, польське і татарське військо, як про те було викладено поперед. Від того погрому Виговського й поляків, що були при ньому, учинилися в Польщі біля Вісли велика тривога й розрух, той страх докотився й до Любліна.

Примітки до розділу VIII

- 1044 Це сталося на початку року в Любліні.
 1045 На наступному сеймі було призначено 600 тисяч золотих податку.
 1046 Цісар коронувався 18 липня.
 1047 Цісар сказав російським послам, що йому приємно було б бачити великого російського князя на польському троні, але з волі поляків. Коли б поляки того не захотіли, цісар визнав би великому князю титул Литовського князівства.
 1048 *Ольшевський Анджей* — краківський канонік, прибув до Відня у липні.
 1049 Трохи неточно. Ольшевський вимагав, крім першої, поданої тут, вимоги, ще вивести залозу із Кракова, вивести допоміжне військо з Польщі, винагородити шкоди, які вчинили австрійські жовніри. Скаржився на генерала Суца (Зуза), що повільно здобував Торунь.
 1050 Власне, Ольшевського посилали для того, щоб цісар не перешкоджав полякам миритися зі шведами.
 1051 Тут плутанина. Виговський втратив Україну в вересні, коли сейм було вже розпущено. На сеймі 1659 р. приймали послів Виговського, апробуючи Гадяцький пакт. Тоді поляки й думати не могли, що Виговський впаде.
 1052 Виговському було послано розпорядження вдарити на російське порубіжжя.
 1053 Сеннерборг на о. Альс.
 1054 Острів Самсе.
 1055 Йдеться про Гаазьку угоду (див. приміт. 892).
 1056 Інші дані: не хотіли миритися ні один, ні другий.
 1057 Інші дані: 12 тижнів.
 1058 Див. приміт. 970.
 1059 Див. приміт. 966.
 1060 Коронним гетьманом був С. Потоцький, перебував із військом коло Глинян.
 1061 Острів Фюн.
 1062 Мабуть, у Зондській затоці.
 1063 Англійський флот повернув до Лондона. Син короля — це Карл II, син того Карла I, що йому відрубали голову в час революції Кромвеля. Карл II повернувся із Франції, де був у вигнанні, і почав воювати за свій трон.
 1064 *Вандали* — східногерманське плем'я I тис. н. е. Величко, як видно, приписує шведам походження від них. Предками ж шведів були північногерманські племена свеони, герули та ін.
 1065 Юрія Любомирського.
 1066 Царський уряд таки намагався розірвати цей союз (див. приміт. 769). Крім того, було організовано напад на Крим заporожців, після чого хан залишив Виговського.
 1067 30 тисяч.
 1068 Скарби і полонених дістав хан, трофеї відіслано в Польщу (див. приміт. 1037).
 1069 Виговський дійшов-таки до Путивля, а звідтіля повернув назад.
 1070 Коморовський, Полюбінський і Сапіга. Тоді впало 5 тисяч шведської піхоти.
 1071 Тепер Фредерисія.
 1072 У Малому Бельті.
 1073 Прізвище не проставлене. В Твардовського також; очевидно, Величко, лишаючи прогалину, хотів заповнити її з іншого джерела, але не зробив цього. Ми не мали такої можливості також.
 1074 Це не так (див. приміт. 836).
 1075 20 серпня. Місто взяли при допомозі австрійського війська.
 1076 Місто на південь від Малбурга.

- 1077 Посередником і натхненником цього миру був французький посол Лямбре.
 1078 Маршалком конфедерації був М. Яскульський.
 1079 С. Потоцький.
 1080 Див. приміт. 961.
 1081 Див. приміт. 970.
 1082 Див. приміт. 970, 975.
 1083 Немирич загинув на пі ічному Лівобережжі (див. приміт. 958), Верещаку та Судиму було вбито на козацькій раді в Германівці (див. приміт. 970).
 1084 Не до Бара, а до Фастова, де стояв А. Потоцький. Власне, Бар ще підтримував Виговського. В грудні — січні здобував його Ханенко, але поніс великі втрати. Барська залога після того сама покинула фортецю.
 1086 Хоч Величко бере ці дані під сумнів, але Хмельниченко і справді при постановленні гетьманом прийняв умову Виговського піддатися королю (див. приміт. 970).
 1086 Беневського. Але Беневський почав зносини із Хмельниченком значно пізніше — в кінці грудня, коли той уже був гетьманом, — через своїх посланців Селецького та сотника Василя. Посли звідомили про прихильність Юрія до короля. Величкова поправка тут цілком доречна. Між іншим, офіційний лист Хмельниченка був стриманий і мало прихильний до поляків.
 1087 Чернецький повернувся в Польщу в вересні 1659 р.
 1088 Маються на увазі Переяславські трактати.
 1089 Під кінець року і справді знаємо енергійну акцію московського та козацького війська проти міст, що тримали бік Виговського (Чигирин, Бар). Тоді ж, у кінці листопада, були бої під Хмельником (див. приміт. 966). Після того козацькі ватаги ходили на Волинь, Покуття, Поділля. Тут ідеться про похід кальницького полковника І. Вертелицького.
 1090 На Виговського (див. приміт. 966). Виговський справді відійшов після того на Дубно.
 1091 Таки Москва (див. приміт. 966).

Розділ IX

Про польські війська під Малборком, які нічого не досягли й на два місяці відступили для відпочинку на кватирі зі сподіванкою на мир, який трактувався в Оливі; про ворота на Віслі, відчинені поляками до Гданська; про відібрання поляками у шведів дунської Фінії; про неменшу поразку і страх цісарців під Щетіном від шведського адмірала Врангеля; про виступ шведського короля від дунського Копенгага; про напрям польських вимог у трактатах і суперечки при таких трактатах; про польський гнів на дунчика; про олендерського посла до поляків; про схильність польського короля до миру зі шведом, про тодішні угоди і перепросини цісарських посланців; про високу думку і завзятість шведського короля і про смерть, яка його заспіла; про затруднення для комісарів обох боків, що трактували мир, через смерть короля і про тодішню зміну поляками докінченого трактату; про шведську схильність до миру з поляками з уступленням їм бажаних вимог, але з придачею диявольської думки; про незадоволення з того поляків і остаточне постановлення ними здійсненні з шведами трактатів.

Польські та інші згадані війська пробавили під Малборком немалий час, але нічого не могли йому зарадити, і як кіннота, так і піхота дійшла знудження, голоду та всіляких бід. Через це коронний маршалок з іншими вождями урадив відступити від Малборка на два місяці і розпустити виснажене військо по стаціях, доки не взяло б свого пожаданого завершення трактування, яке почалося в Оливі. Це було відрубано з обох боків¹⁰⁹², але поляки мали певну надію, що ті трактати з певних причин мали здійснитися.

Замкнені шведами на Віслі ворота до Гданська поляками відчинено, і можна було вже вільно плавати Віслою з Польщі до Гданська з усякими припасами. У Данії спіткала шведів не менша поразка, і поляки з олендерською допомогою відібрали в них Фінію, але було забито там польського вождя Пісочинського. Шведи ж, не маючи більше сили стояти на бойовищі, уступилися до Необурзької фортеці, але й там були здобуті штурмом і немилосердно вирубані впень; залишено живими лише зі сто генералів та офіцерів. Шведський адмірал Врангель, почувши про ущемлення цісарцями Щетіна, лишив у згаданій Фінії регімент війська на чолі з молодим Штеїмбоковим сином¹⁰⁹³ і старшим Шульцбахом, а сам відплив до Щетіна. Тут він нагнав великого страху на генерала Зузу з цісарським військом і вистріляв їх із шанців, однак більше втратив у Фінії (як вище сказав), де було вибите його, шведське, військо. Цим був перестрашений і сам шведський король, який змушений був ганебно відступити від Копенгага, покинувши там свої обози й шанці, висипані з великою працею.

Цими діями було розірвано минулорічний трактат, який накинули шведи дунчиківі, а цісарці й поляки змогли при творенні тоді трактатів зі Шведом домагатися більшого, особливо коли Шведи не могли вже вчинити відсічі Шетінові. При розмовах про мир і чиненні трактатів¹⁰⁹⁴ поляків зі шведами обидва королі сперечалися через своїх комісарів про Корону Шведську, про Інфлянти¹⁰⁹⁵, про скасування домовлених Каролевих декретів на королівський дім¹⁰⁹⁶, про відступлення союзників¹⁰⁹⁷ і винагороду превеликих і незмірних шкод. Тим часом прибув туди, де трактували про мир зі Шведом, й олендерський посол. Він почув, що в тих трактатах поляки менше зважали на дунського короля¹⁰⁹⁸, ніж це було перед отим, — і все за те, що він, дунчик, через давніше своє ущемлення й руїну від шведа постановив із ним, Шведом, свої пакти під Розхилдією¹⁰⁹⁹ без відома і згоди Корони Польської і шведів там задовольнив, а лядському полкові Пісочинського, який відзначив себе у свіжій тоді Фіонській, згаданій вище, кривавій боротьбі зі Шведом (де поляки втратили і свого вождя Пісочинського) наказав відійти від себе геть — більше-бо не потребував собі їх, польських людей, а з тим і їхньої приязні. Так оцей олендерський посол приїхав до поляків з таким посередництвом і бажанням, щоб поляки не квапилися вершити свої пакти зі шведом, доки не приведуть до згоди зі шведом і дунчика. Після таких утруднень і суперечок¹¹⁰⁰ дійшло до того, що польський король Ян-Казимир сам від себе через велику тодішню потребу і задля добра вітчизні відступив свій титул і право на Корону Шведську, який належав йому з дідів¹¹⁰¹. Однак відступив це з такою умовою, щоб римська віра, викорінена зі Швеції, через нього, Казимира, знову була там прийнята і впроваджена, а Інфлянти були відступлені від Корони Шведської полякам.

Затим поляки повели зі шведами подальші переговори, які не були неприємні й цісарським делегатам. Цісарські послі¹¹⁰², будучи на тих польських договорах зі шведами, вимовлялися й переконували, що цісарські війська вступили до шведської Померанії не відбирати її від Шведської держави в цісарське володіння, а щоб швидше привести до згоди з поляками шведського короля. Він-бо, лишаючись на той час у дунському місті Зунті, не лише тримав тоді за серце дунчиків та ущемляв страхом поляків, готуючи відсіч Пруссів і сподіваючись забрати їх навечно у свою державу, але й готував війну цісареві й усій Річі Німецькій.

Але тут думу й завзятість шведського короля збавило смертне наїття¹¹⁰³ і, кинувши його до гробових дощок, скасувало всі його наміри; помираючи, він, шведський король, визначив і призначив певних опікунів як королівству, так і малолітньому синові¹¹⁰⁴. Магнус з Оксенстерном і Схліппахом¹¹⁰⁵, який творив з поляками трактати, довідавшись про смерть свого короля, дуже засмутилися й затурбувалися, бо мали уже зноситися у своїй комісарській функції без свого пана зі станами Корони Шведської. Ця королівська смерть зродила не менше затруднення і для поляків, бо готові пакти, либонь, були виправлені від поляків до шведів з уступленням королівських титулів і певних претензій. Однак ті посланці, звідомившись на півдорозі про смерть шведського короля і сподіваючись без нього виторгувати у шведів чогось більшого собі, поїхали назад до свого польського короля¹¹⁰⁶, знову привернули йому титул Корони Шведської і впровадили римську релігію до Інфлянт¹¹⁰⁷. Полякам пощастило це вчинити, оскільки шведи при такому своєму занепаді й сирітстві, зичачи згоди й миру з Короною Польською¹¹⁰⁸, дозволили польському королеві зберегти титул Корони Шведської¹¹⁰⁹, а також відновити в усіх Інфлянтах римську релігію. Однак диявол, що засліпив їх лютеранською сектою, додав їм ще думку стояти на тому, щоб в Інфлянтах при римській релігії не було римських костелів. Але польський король Ян-Казимир, теплий прихильник римської віри, сильно домагався того у шведів сам й уступив був свій титул Корони Шведської, принаймні для одного римського костела в Інфлянтах, однак не міг одержати через шведський спротив бажаного собі і змушений був відкласти це до щасливішого часу в майбутньому. А за згодою обох, польського і шведського, боків і за великими, даними наперед, забезпеченнями нарешті були домовлені і постановлені через обох комісарів у місті Оліві такі пакти¹¹¹⁰:

1. Поміж королями — польським та його федератами¹¹¹¹ з одного боку і шведським та його нащадками з другого — має бути відтоді вічний і непорушний мир.

2. Вони один до одного не матимуть жодних ураз; не даватимуть ніякої оказії до розбрату й неприязні; без згоди поміж себе ніхто із них не вдаватиметься в жодні трактати з жодним ворогом і жодних військових посилок йому не даватиме; постановленої нині дружби мають дотримуватися і вірно зберігати навзаєм поміж себе¹¹¹².

3. Все, що лишень сталося з обох боків, шведського й польського, через бутню війну, з чого могло б початися подальше зайтрєння, те все разом піддати амністії, і хай покрие його забуття.

4. Хто в якому живе стані й релігіях, так хай і залишиться.

5. Хто де залишався при котрому з ворогів у той військовий час, їм повертається цілісність з добрами їхніми, коли ті добра не взяті за скарбовим фішком¹¹¹³.

6. Города й міста мають захищатися й управлятися неодмінно тими своїми давніми правами, якими захищалися і перед тією війною; не будуть вони ні від кого потурбовані жодною мірою за те, що не дотримували у військовий час вірності своїм панам.

7. Польський король з любові до миру й ширості до нього уступається дідичного собі шведського королівства і всіх природжених до нього претензій. Однак, доки ще буде живий, має вживати шведський титул собі, а не писати його шведам. Потім Річ Посполита й інші польські королі, що мають бути надалі, повинні будуть цілком те суперседовати¹¹¹⁴.

8. Інфлянти, які розділяються навпіл знаменитою річкою Двіною (ту частину, по той бік річки, яка лишалася під час війни при шведові), поляки мають неодмінно відпустити йому, шведові, а та річка Двіна має лишатися незмінним кордоном¹¹¹⁵.

9. Щоб були навечно скасовані всі права щодо Естонії, які мала Польська Річ Посполита, а та Естонія з волостями, містами, замками, повітами і їхніми прилеглостями має уже належати шведам і тамтешні піддані відтоді не підлягатимуть Короні Польській. Однак римську віру, як приватну, кожний буде вільний сповідати, і буде встановлена всяка безпечність, і ніхто не боїтиметься на свою віру жодної інквізиції. Хто має там сенаторські чи інші титули, мають зберігатися при тих особах до кінця їхнього життя, однак без інтрант¹¹¹⁶, і не чинити шведам у тому жодної преюдики¹¹¹⁷.

10. Друга частина Інфлянт¹¹¹⁸ (на другому боці річки Двіни, яка видалася на південь до Литви і належала дотіля через всі війни Короні Польській) має спокійно залишатися при ній, не кажучи про Лютжен, Дінебург¹¹¹⁹ та інші довгі повіти понад тим же берегом Двіни. До них навіки шведський король не матиме, як до свого краю, жодної претензії¹¹²⁰.

11. А що Москва заволоділа більшою частиною тих обох Інфлянт, звоювавши її собі шаблею, то коли польський король відбере у неї будь-що зі шведського боку Двіни через трактат чи в який інший спосіб, то поверне справедливо шведам. Те ж саме учинять полякам навзаєм шведи, коли щасливо відберуть від росіян щось польського, і вчинять це без жодної винагороди від поляків їхніх воєнних витрат. Все ж обидва королі однаково заживатимуть титулів тої інфлянтської землі і писатимуться ними один з огляду на південний, а другий на свій північний бік. А коли обопіль щось заходило б щодо кордонів, то для того розміркування будуть виправлені зобабіч спільні депутати, а менші, приватні, справи будуть відіслані до земського і належного собі форуму.

12. Підданих також віддадут без жодного навзаєм права і з тим усім, що вони принесли з собою зі своїх достатків та скарбів.

13. Король дозволить поставити більше знаків з того боку над Двіною¹¹²¹ для моряків, однак не без особливої волі на те господарів тамтешніх ґрунтів, особливо де річка в своєму забігу найбільше вдирається при пілтинському березі¹¹²².

14. Курляндського князя з його княжною¹¹²³ й дітьми, з домашнім скарбом і всіма речами шведи доставлять до Риги найдалі за шість тижнів¹¹²⁴, а звіттіля, як уже буде підписаний трактат, з належним його гонорові конвоем відпровадять до кордонів. Шведи будуть готові віддати зараз же все, що лишень узяли з ним; скарби, архів, і всі депозити різних його людей, що лишаются в Ризі, будуть рижанами повернені. Але відберуть від нього, курляндського князя, взаємну обіцянку, що коли буде вдома, то навіки їм за це не мислитиме зла¹¹²⁵.

15. Шведський король віддасть зараз польському королеві Малборк, а Елблїонг комісари відберуть, коли матимуть волю від майбутнього сейму, який закріпить до решти той трактат загальною згодою; разом з тим випорожнений буде і Блуськ¹¹²⁶ у Курляндії.

16. Шведські люди зійдуть з Малборка до Елблїонга, а звіттіля вийдуть з дозволеною їм артилерією і будуть вільно відпроваджені через Габ до Пиляви¹¹²⁷, де їх чекатимуть готові шведські кораблі, а коли їх затруднять морські невидги, тоді відійдуть без жодної перешкоди землею¹¹²⁸.

17. А що тільки шведський король загарбав воєнним гвалтом¹¹²⁹ чи в інший спосіб у Польщі, в Литві, Курляндії з міст, обозів, провінцій, пактів, листів та всіляких публічних гідних уваги інструментів, то хай ті автентики верне. А коли вони загинули чи втопилися через якусь фортуна на морі, то мають вважатися за зниклі і, як такі, цими трактатами зносяться. А поміж іншим листи, канцелярія, метрики, двірські та земські пакти, пакти з сусідніми державами, а над усе забрана в Литві королівська бібліотека — щоб все це було йому віддано¹¹³⁰.

18. Рекогніції¹¹³¹, які повинен був дати курляндський князь, обернені внівець.

19. Борги зобабіч повинні сплатитися; а які рухомі добра не йдуть як скарбові, то ті фішкою будуть напевне повернені панам¹¹³².

20. Великі й менші гармати з усією до них спижею¹¹³³, забрані в Польщі, Литві і в Пруссях, шведи залишать на їхніх місцях, окрім тих, що привезли з собою¹¹³⁴.

21. Усіх в'язнів зобопіль звільнять навзаєм без жодного окупу¹¹³⁵, а коли хто з них заборгує кому в неволі за харчі для себе, той повинен заплатити той борг — це стосується значніших офіцерів, а щодо дрібніших, то ті вийдуть, не сплачуючи боргів.

22. Польський король має вдатися до хана й улагодити його своєю королівською повагою, щоб відпустив на волю шведських невільників¹¹³⁶; а кого відпустять і вони простуватимуть через Польщу до Швеції, то хай дійдуть своїх порогів, супроводжені ласкою.

23. Буде вільно проводити гендлі навзаєм всіляким купцям обох королівств, а моряки матимуть вільне плавання морем, Двіною, Булдерою¹¹³⁷, і мито для них буде постановлене не більше, як перед війною.

24. Щоб те ж саме було для великополян у Швеції, на Одрі, і Гданську, у Пруссях; щоб нічого не чинилося супроти старого звичаю¹¹³⁸.

25. Фельдмаршал Кенігсмарцк, приставлений до Гданська, буде звільнений із тамтешнього секвестру¹¹³⁹ з тим забезпеченням, що не буде бачити своїх ураз і, що було, те Гданськові навіки пробачить.

26. Тіла побитих шведських вождів та інших полеглих у боях офіцерів, дотіль не поховані, будуть віддані; а які спочивають у будь-яких костелах, неодмінно залишаться там¹¹⁴⁰.

27. Княжні Радивилівні¹¹⁴¹, дочці колишнього великого гетьмана, допоможе дійти добр і свого дідицтва майбутній сейм.

28. Князеві Крої¹¹⁴² до задоволення його претензій¹¹⁴³, а також графам Дедонам і Гульденштернові¹¹⁴⁴ сейм визначить, що буде слушного.

29. Постановлено буде другий вічний мир із цисарем і з брандебурзьким князем, а забуті через війну дружні зобов'язання відновляться, гнів і неприязнь покрийться амністією і будуть випущені з сердець навечно; купцям також буде вільно гондлювати і якнайдалі заходити сушею та морем. А що тут ішлося про Інфлянти і Прусси, то Слесвіцьк, Мацкелбург та інші фортеці¹¹⁴⁵, які недавно відібрав у Помор'ї цисарець Зуза, будуть повернені за домовленістю своїм споконвічним панам.

30. Нарешті одностайно припиниться всюди всіляка ворожнеча, і коли ще де-небудь, зокрема в Елблінг-онзі, шведські гарнізони чекатимуть сейму на потвердження миру, то відразу після того вийдуть. А з містом, з якого вийдуть, і з волостю, в якій буде відведено їм до часу харч, обійдуться, як приятелі, задовольняючись від них помірною живністю. Наглядатимуть за цим самі їхні ротмістри разом з польськими комісарами¹¹⁴⁶.

31. Всі ті умови миру обидва королі апробуватимуть кожен зі свого боку й, отак погоджені, підпишуть їх комісари, а тоді віддадуть до рук посередникові Люмбересові¹¹⁴⁷. Затим польський король сам від себе учинив поруку, що зложить у трьох місцях конвокацію найбільше через те, щоб після відібрання і вчитання тих пактів Річ Посполита зараз-таки разом зі своїм польським королем закріпила й потвердила їх і разом з тим інферувала¹¹⁴⁸ його замість застави диплома королівської руки поміж коронні статuti і права. Шведський король через свою матір також готовий це учинити й підписати своїм і адміністраторів свого королівства ім'ям із нею, матір'ю.

32. Привітавши до щасливого завершення все висловлене в цих пактах, посередник приїде між Елблінг та Малборк, і зведе з собою обидві сторони за звичаєм сусідніх народів, і віддасть їм ті умови учиненого навзаєм пакту. І нарешті, щоб той мир мав забезпечення до найменшого пункту й літери, обидва боки зобов'язуються тримати на те трансакцію. Разом зі своїми федератами постановлено — коли б хто з них розірвав ту трансакцію, постати всім проти нього і признати за очевидного порушника миру. Однак перше ніж розпочати щось проти нього, обіслати його наперед комісарами, а коли він того не послухає, рушати на нього як на ворога й розорителя миру, присмиряючи й доконуючи його одностайним боєм доти, доки не вернуться назад з пожаданим миром. А на всьому тому зведені комісари покладуть з доброї волі свої підписи, на тих мирних умовах притиснуть і печатки¹¹⁴⁹.

Примітки до розділу IX

1092 Незрозуміло чому. Справа з трактатами була певна.

1093 Інші дані: там був генерал Штеєнбок.

1094 Це вже було 10 січня 1660 р. у Гданську.

1095 Див. приміт. 433. Поляки вимагали віддати їм Інфлянти (Ліфляндію) й Естонію. Польськими послами тоді були Я. Лещинський, Ю. Любомірський, М. Пражмовський, К. Пац, Я. Морштин, В. Рей, Я. Псинський.

1096 Тобто польський король вимагав повернути собі ділчичні добра, що лишались у Швеції, виплатити прибутки з них.

1097 Тобто повернення з неволі курляндського князя.

1098 У т. зв. пропозиціях, які видали перед переговорами польський король, брандебурзький князь і цисар, був окремий пункт про участь у переговорах данського посла.

1099 Розкільдом.

1100 Союзники не хотіли допустити, щоб Польща уклала мир із Швецією без них. Лямбре намагався розірвати союз і якнайшвидше помирити Польщу із Швецією.

1101 Це сталося 17 лютого 1660 р.

1102 Ф. Лібштейн, Ф. де Лісоля.

1103 Шведський король помер 23 лютого.

1104 Карлові XI. Йому було тільки 5 років, опікункою стала мати Ядвіга-Елеонора з радою (5 міністрів).

1105 Шведськими послами були: Магнус Габріель де ля Гарде, Бенедикт Оксенштерн, Криштоф Кароль Шліфенбах, Андрій Гульденклав.

1106 Переговори було припинено 21 березня.

1107 Інфлянти лишалися за Швецією за винятком одного воєводства.

1108 Не можна сказати, щоб шведи були дуже поступливі в переговорах. І після смерті короля вони трималися однаково завзято.

1109 Тобто Ян-Казимир міг користуватися титулом Корони Шведської до кінця життя, але не в стосунках зі Швецією.

1110 Пакти було постановлено 3 травня 1660 р. Договір зв'язано за Я. Рудавським (див. приміт. 582). Сам договір має 37 пунктів, Величко переказує його скорочено.

1111 Федерати — об'єднані в союзі.

1112 Пункт 2 мав у собі 5 підпунктів. Зміст його передають також Величкові пункти 3—5.

1113 Фішок — листок, документ.

1114 Суперседовати — відати про те, керуватися. Величкові пункти 6, 7 відповідають пункту 3 договору.

1115 У договорі (пункт 4, підпункт 1) йшлося про те, що Інфлянти «перед Двіною» належатимуть шведам також, як і о. Рунен, але не входячи в межі Курляндії. В пункт 4 договору входить і те, що Величко подав під номером 9.

1116 Интрант, интрат — прибуток, оренда, те, з чого збирають кошти.

1117 Преюдиката — судовий прецедент, ухилення від виконання постановлення.

1118 Тобто східна частина, яка відмежовується не Двіною, а Евікштою (тепер — Айвіксте).

1119 Люцин, Дінабург, також Жежиця, Марієнгаузен.

1120 Тут переказується зміст пункту 5 договору, який має 5 підпунктів. До цього ж пункту відносяться Величкові номери 11—13.

- 1121 у Доместесі і Люсерорті.
 1122 Повіг Пільтен — у Курляндії. Йдеться отож про морські маяки, а не про знаки на Двіні.
 1123 Треба княгиною, тобто дружиною князя.
 1124 Числячи від 5 квітня.
 1125 Цей пункт ідентичний з пунктом 6 договору.
 1126 Бауск та інші міста в Курляндії. Пункти 15, 16 ідентичні з пунктом 7 договору, що має в свою чергу 3 підпункти.
 1127 *Пилява* — порт у Гданській затоці.
 1128 Крім того, давалася змога покинути пруські міста тим, хто цього захоче, на протязі трьох років.
 1129 Це, звичайно, слова Твардовського, а не документа.
 1130 Цей пункт ідентичний з пунктом 8 і 9 договору.
 1131 *Рекогносія* — збережувальна розписка, розписка на одержання якогось майна чи грошей. Цей пункт ідентичний з пунктом 10 договору.
 1132 Тут об'єднано два пункти: 11, 12.
 1133 *Слиж* — бронза, бронзове причандалля.
 1134 Пункт ідентичний з пунктом 13 договору.
 1135 Їх випустять через три тижні з часу постановлення договору.
 1136 На протязі 6 місяців. Пункти 21, 22 ідентичні з пунктом 14 договору.
 1137 Польське написання *Balderza*.
 1138 Пункти 23, 24 ідентичні з пунктом 15 договору, що має 3 підпункти.
 1139 За 14 днів після підписання договору. Цей пункт ідентичний з 16 пунктом договору.
 1140 «Або поховані будь-де, будуть віддані тим, кому доручено забрати їх звідти». Пункт відповідає 18 пункту договору.
 1141 Анні-Марії, дочці польного литовського гетьмана Януша Радивиля. Пункт ідентичний з пунктом 17 договору.
 1142 Сгоу. Йшлося про борг, який винна йому була Річ Посполита.
 1143 Із застереженням, однак, прав курляндського князя.
 1144 Графи *Dohna*, також барон Зигмунд Гульденштерн. Цей пункт ідентичний з пунктами 19—21 договору.
 1145 Йдеться про князівства Шлезвік, Маклембург, Голштин. Тут переказується пункт 22 договору. Після цього йшлося про в'язнів шведських та цісарських (пункт 23), постановлявся мир з брандербурзьким князем Фридериком Вільгельмом (пункт 24 в 5 підпунктах), шведський король зрікався договорів з брандербурзьким князем, постановлених у Кролевці, Малбургу і Лябаві (пункт 25), миру з князем стосувалися і пункти 26—30. Пункт 31 обумовлював шведсько-данські стосунки.
 1146 Переказується 32 пункт договору, що має 2 підпункти. Після цього йшла стаття 33, що обумовлювала розпуск військ сторін, які воювали.
 1147 Лямбре, французький посередник.
 1148 *Инферувати* — вносити, впроваджувати. Ця стаття ідентична з 34 пунктом договору, що має 8 підпунктів. Сюди ж стосується початок Величкової статті 32.
 1149 Переказується пункт 35 договору, що має 4 підпункти. Після цього йшло ще дві статті про гарантію миру, яку має дати французький король, і про тих державців, котрі хотіли б включитися в систему цієї трансакції (36, 37 пункти).

Розділ X

Про Твардовського, який описав польську домову війну польськими віршами, і про докінчення його праці за дванадцять років.

Самуель зі Скрипни Твардовський закінчив свою книгу, названу «Війна домова» і написану польським віршем, оцими польськими пактами зі Шведом. Наприкінці він віншує собі того щастя, що нарешті дочекався над сподіванки бажаного миру зі Шведом після такої довгої дванадцятирічної воєнної бурі й завірюхи спершу з козаками й татарами, а потім із Москвою, Шведами, Венграми й численною силою інших союзників, що затрили свої серця тією війною. Віншує він після численних польських руїн і розорів того гарзду разом із собою й панові своєму королю Яну-Казимиру. І він, Твардовський, описуючи тоді (як сам каже про те в останній частині) твердим і чітким віршем тодішні воєнні дії, завжди близько під'їздив під свої й ворожі війська як у Малій, так і у Великій Польщі і, ретельно приглядаючись до всіляких бойових станів, описував все те своєю поетичною майстерністю, не раз часом недосипаючи й ночей. До цієї праці він, Твардовський, либонь, доклав би й більшого старання, щоб описати подальшу війну поляків з росіянами й козаками і про відібрання, як було колись, з-під московської влади до Корони Польської Великого Князівства Литовського, однак через хворобу (про що з'являє в тій же книзі на самому кінці) був прикутий до ліжка і не міг волочитися далі за своїми польськими військами і приглядатися до воєнних операцій. Зичачи отож у подальших військових діях гарздів своєму панові королю, сам він лишився в Польщі — там, де затримала його вищезгадана хвороба, з якої він так і не встав, та й віддав належний обов'язок смерті¹¹⁵⁰. По смерті його писання були виявлені й узяті до цензури, а згодом подані й до друку. Вперше це було зробле-

но в Каліші 1681 року, з чого можна пізнати його щастя: сам він помер, однак праця його не вмерла і прийнята до людського вживання, завжди виставляючи незабутню славу його розуму перед пам'яттю цікавих. З якої міри і я віншую йому того щастя, викладаючи свій опис минулих подій,— все, що можемо про них довідатися.

Я не гадаю, що цей Твардовський був чорнокнижник¹¹⁵¹ — той, хто творив колись у Польщі через демонське посібництво численні чарування (як це про нього розповідається),— а інший; а ще дехто має сумнів, чи він був насправді, бо про те немає певної звістки.

Примітки до розділу X

¹¹⁵⁰ Твардовський помер 1660 р. Інші дані: 1661 р.

¹¹⁵¹ Мається на увазі герой польської народної легенди, який жив начебто в XVI ст. Бажаючи мати надприродні знання і жити, як хочеться, він продав душу дияволу, після чого мав багато всіляких пригод. Коли чорт хотів забрати його, Твардовський заспівав духовну пісню, за що йому було присуджено літати поміж небом та землею до дня Страшного суду.

Розділ XI

Додаток до книги Твардовського від Самійла Величка, коротко вийнятий із тієї книги, щоб спраглий читальник міг краще роздивитися.

Я вже писав перед оцім, що мені, описуючи козацькі з поляками війни й діяння, не треба було поширювати, тримаючись Твардовського, опису інших лядських воєн з іншими народами, а надто про тих, які були зі шведом. Але я зробив це і не пошкодував своєї праці з-за двох причин. Перша, що наділив цікавого читальника перекладом на прийнятніший кожному до розуміння історичний стиль усієї книги Твардовського, а друга, що вогонь тої домової війни лядської, зачатий з їхньої вини завдяки Чаплинському і який був роздутий та запалений Хмельницьким і козаками з великим ушкодженням України, Польщі та інших монархій, захопив був до тої воєнної справи серця інших, дальших європейських християнських монархів. Так що вони, приєднуючися на прохання один до одного і допомагаючи один одному у військовій кампанії, з великою витратою війська та скарбу, запалили й затьмили були димом чи не всю християнську Європу (з не меншою втіхою для бусурман), і це тяглося, як свідчить Твардовський, від 1648-го аж до 1659 року.

Роздивися ж, читальнику, на зібрані тут, щоб краще побачити, згоди християнських союзників, які воювали в тій війні.

1. Хмельницький із козаками та ордою воював поляків.
2. Москва з козаками йшла на Литву й поляків.
3. Венгри й муляни воювали з волохами через Тимоша Хмельниченка.
4. Козаки з Тимошем Хмельниченком ішли на венгрів та мулян.
5. Поляки з волохами й венграми пішли під Сочавою на Тимоша Хмельниченка.
6. Венгри й волохи під Жванцем ішли за поляками і воювали з поляками проти Хмельницького й хана.
7. Швед із пруссами пішов проти поляків.
8. Дунчик постав за поляків і пішов з поляками на шведа.
9. Олендери взяли дунчиковий бік і пішли з дунчиком на шведа.
10. Ангельчик постав за шведа і пішов з ним проти дунчика й олендерів.
11. Француз також стояв за шведа, але не воював, оглядаючись на хід подій.
12. Християнський цісар пішов за поляків проти шведа.
13. Князь венгерський Ракочій постав за шведа проти поляків, за що його згнів турчин і позбавив влади.
14. Поляки з ордою, яка розбралася з Хмельницьким, постали на козаків, Москву і шведа.
15. Знову поляки пішли проти пруссів і венгрів.
16. Нарешті, вдруге християнський цісар постав був за поляків на шведа не лише зі своїм римським панством, але ледве не всім західним християнством.

Після всього того, невзабарі як помер шведський король, припинилася й лядська війна зі шведом і були постановлені в Оливі вищеописані пакти. Але вогонь шведської війни з поляками та їхніми федератами загашений був не лише останніми Оливськими пактами, він частково гасився й колишніми, що були за двадцять років, пактами різних років з різними народами і на різних місцях, починаючи від Хмельницького.

А саме отакими:

Роки від Різдва Христового

1649. Королівськими — під Зборовом із Хмельницьким та ханом.
1650. Королівськими — під волинським Берестечком з обложенцями-козаками¹¹⁵².
1650. Білоцерківськими — Хмельницького з коронними гетьманами, спершу запитами, а тоді пактами¹¹⁵³.
1653. Козацькими — в Сочаві з Маховським після смерті там Тимоша Хмельниченка.
1653. Ханськими — з королем Казимиром під Жванцем або Кам'янцем-Подільським, з потвердженням Зборовських пактів Хмельницького з тим же королем.
1655. Першими лядськими під Устям зі шведом Вітембергом.
1655. Краківськими пактами зі шведом.
1656. Пруськими — зі шведським королем.
1656. Варшавськими — польського короля зі шведом Вітембергом.
1657. Польськими пактами у Литві з Москвою.
1657. Брандербурзькими — з руським воєводою Чернецьким та поляками.
1657. Другими краківськими — шведів з польським королем.
1658. Гадяцькими козацькими пактами або комісією Виговського з поляками.
1658. Дунськими — зі шведом.
1658. Торунськими — між шведом і польським королем.
1659. Нарешті в Оливі, поблизу Гданська, останніми раніше виробленими пактами зі шведом, постановленими при закінченні тодішньої війни, як то подав Твардовський; а Пуфендорфій пише, що ті Оливські пакти відбулися в 60-ті роки, але то невірогідно¹¹⁵⁴.

Кінець викладу книги Твардовського,
названої «Війна домова».

Примітки до розділу XI

¹¹⁵² Битва під Берестечком була 18—30 червня 1651 р., опис її у Величка втратився. Помилка, як на Величка, надто груба, але це може бути звичайна описка.

¹¹⁵³ Білоцерківські пакти постановлено 18 вересня 1651 р.

¹¹⁵⁴ Трактати, попри Величкову впевненість, були такі в 1660 р. (див. приміт. 1094, 1106, 1110).

ДОДАТКИ

ПРО ОСТРЯНИНОВУ ВІЙНУ З ЛЯХАМИ НА МАЛОРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ¹

від квітня 25 до серпня 13² під Голтвою і Жовнином, що точилася з великим розлиттям людської крові і закінчилася в гирлі річки Старця, що впадає в Дніпро, в старовинних козацьких окопах при другому гетьмані Гуні через невідгідний Запорозькому війську трактат.

Року від Різдва Христового 1638, тобто перед Хмельниччиною за десять років. Про причини тої війни, що постала проти ляхів з боку Запорозького війська, кожен може взнати зі зголошувального універсалу, що його заслав Острянин у Малу Росію, яка лежить по обидвабіч Дніпра. Той універсал має в собі від слова до слова таке³:

Стефан-Криштоф з Острога й Остра Острянин, з ласки божої новопостановлений гетьман з усім Запорозьким військом.

Ознаймуємо цим нашим універсалом вас, шляхетно уроджених козаків⁴, братів наших, котрі багато літ славляться численними рицарськими справами й відвагою на цілому підсонні і котрі мешкають від давніх часів з предків своїх по обох берегах річки Дніпра в Малій Росії, вітчизні своїй, також і всьому посполитому народові російському. Як і в минулі часи, так і цього літа не змогли ми переслухати з великим сердечним жалем і співчуттям та зареєструвати ваших скарг і плачливих послань, що безперервно йдуть від вас нам, низовому Запорозькому війську, про образи, що вам діються, утиски, розори й невиносні униження від ляхів, котрі мають посідання по всій Малій Росії з обох боків Дніпра. Не викладатимемо ретельно тут того, що вони, ляхи, натворили і скоїли за ці недавні часи — в останні п'ять чи шість років (забувши вже про всі їхні давнішні гвалти та злі вчинки) — вам, православним християнам, зокрема в містах та повітах Козельському, Боришпольському, Басанському, Березанському, Гоголівському, Яготинському, Остринському, в Ніжинському, Борзненському, Прилуцькому, Варвинському, Срібнянському, Красноколядинському, Конотопському, Любецькому, Березинському, Менському, Сосницькому, Коропському і Кролевецькому, в Лубенському, Лукомському, Лохвицькому, Пирятинському, Чигрин-Дубровському і Роменському, Переяславському, в Галяцькому, Миргородському і в усіх інших, де тільки лишалося і лишається їхня безпошанівна, немилосердна до християнського народу посілість. Самі ви, брати наші, котрі мешкаєте в перелічених містах і повітах, знаєте те як самовидці і про все те жалісно доносили нам й оповідали.

Висловлюючи співчуття нещастям вашим, кладемо однак до цього і своє нещастя, яке дійшло оце тепер до нашого відома з Остра, з дому батька нашого. Моєму рідному братові ляхи по-тиранському вибили око, він прибув сюди, до нас, Запорозької Січі, і з ревними та неспинними сльозами учинив на раді нам і всьому низовому Запорозькому війську донесення про свою і всього дому нашого біду та розор від ляхів. Сказав він виразно те, що якийсь Геродовський, котрий має посілість в Острі, в цю, що минає тепер, зиму перед радісним святом Різдва господнього, маючи задоволення собі та іншому товариству, що доставляли йому козаки (над право і справедливість) і острицькі міщани⁵, заповзявся з якоюсь особливою ненавистю й озлобою до мого батька, котрий захищений від предків своїх шляхетським, козацьким правом⁶. Він суворо наказав йому, моєму батькові, щомісяця не для себе, а для хортів, братів своїх, вистарчати по три відрі сиру і по четвертому масла. Коли ж батько мій цього не виконав не через що інше, тільки через власні свої домашні нестатки, тоді він, узлившись на те, якраз у свято Різдва господнього наповнив наш дім жалем і плачем, коли наказав катам, слугам і братам своїм закласти мого батька в тин шиєю на церковному цвинтарі,— це було в дуже морозну і снігову завірюху, та й батько мій прожив уже своє життя до повної сивини і має сімдесят років. І доти він не велів відпускати його з того нестерпного та ганебного ув'язнення, доки не вийшли з божої служби і доки всі люди, що були в церкві, не посміялися з того, хоч робили те з жалем.

Після такого тяжкого й нестерпного безчестя, учиненого моєму престарілому батьку, той-таки Геродовський, чи радше справжній христоненависник Ірод, напав третього чи четвертого дня п'яний та безрозумний з компанією подібних собі на дім батька мого і поставив вимогу частувати його венгерським вином. А коли батько не зміг того сповнити, оскільки в Острі нема венгерського вина, тоді він на пеню почав частувати своєю оковитою горілкою мого батька і, наливши її у срібну чарку, що мало не в кварти була, звелів

старому моему батькові випити за королівське і Річі Посполитої здоров'я. Коли батько не зміг того учинити, тоді він, п'яний, узлившись за те, не тільки урізав моему батькові на всеконечну ганьбу бороду, що цвіла сивиною, зачепивши при цьому трохи тіла та горло, але й ударив його кільканадцять разів без усякої пошани й милості по плечах та грудях дуже важким і смертоносним своїм обухом. Від цього мій батько, не проживши більше шести днів, мусив переселитися з нашого життя в життя вічне, лишивши нас, своїх печальних та зажурених дітей, на постійне повсякденне сирітство.

Але й тим убивством батька нашого він, Геродовський, проклятий потомок Іродового христоненависного племені, не задовольнився і на четвертий чи п'ятий день після похорону нашого батька взяв гвалтом з дому мого брата на порошу — це було в час тріскучих і невиносних морозів, і, всадивши його охляп на свою водовозну бербигу⁷, дав йому на прив'язі пару хортів. Виїхавши ото в поле, коли розпустив мисливство і як злякано було пару зайців, то один його, Геродовського, служка прибіг і звелів братові моему спустити з прив'язі хортів, які були в нього, — видно, вчинив це з наказу свого пана. А Геродовський, тиран і кат людський, не побачивши в брата мого на прив'язі хортів, наскочив на нього конем і спитав: «Де хорти?» — і вдавив тиранським помахом канчука по голові мого брата — тоді ж канчук своїм кінцем і вилупив йому око.

Від цього тиранського і нелюдського удару мій брат упав півмертвий з бербиги Геродовського на землю. Тоді він, Геродовський, звелів служкам своїм достатньо ще поканчувати і зранити його по всьому тілі. І на решті, вже як мертву й бездушну людину чи міх з якою пашнею, кинувши черевом на ту ж таки бербигу, звелів він одному зі своїх служок відпровадити його до нашого дому й кинути перед воротами як непотрібного й мертвого трупа.

Побачивши це, моя багатостраждальна і невимовним болінням обнята старенька мати звеліла іншим моїм братам та сестрам занести до хати того по-тиранському побитого і скаліченого брата, який уже й мало духу в собі мав, і вони заледве змогли відтерти відморожені руки й обличчя та привести його до тям. Після такої тиранської честі, коли за кілька тижнів той покалічений брат мій почав одужувати, то знову почув, що той кат Геродовський нахваляється супроти нього. Остерігаючись того і березучи рештки здоров'я, він прибув сюди, до Запорозької Січі, ще хворий, і мав ще на своєму тілі (крім вибитого ока) тиранські знаки. Крім того, він оповів усьому Запорозькому війську про все те, що трапилося з ним і з небіжчиком батьком моїм, — це, що вже тут оповіджено, — і мова його була повна жалю та неспинних сліз. Від того не тільки ми, новообраний гетьман, але й усе військо Запорозьке були зрушені великим жалем і постановили згідною радою та совітом рушити із Запорозького коша з військом на малоросійську Україну⁸, щоб скинути при божій допомозі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство, щоб помститися також за вчинені образи, розор і катівські гвалти вам, братам нашим, шляхетно уродженим, і всьому поспільству руського роду, що мешкає в Малій Росії по обидвабіч Дніпра.

Ви, прецінь, брати наші, прочитавши цей відтвористий наш лист, киньте очима розуму свого і зважте, чи ми неслухно затіваємо із Запорозьким військом військовий чин супроти поляків, противників та ворогів ваших, і чи не допекли ще вам їхні збиточні вимисли на ваших посіданнях щодо харчів та напоїв? І чи мило вам бачити батьків і матерів своїх, підданих гвалтові та безчестю, також братів, сестер та жінок, коли їх по-тиранському забивають, розкривають і мордують, занурюють та обливають у льодових ополонках у тріскучі морози, запрягають у плуг, як волів (чого не чували під сонцем), і коли їх бичують та поганяють з їхнього, ляхівського, наказу христоненависні жиди, аби добре тягли і голий лід без потреби, на одне тільки насмієсько та ганьбу орали й малювали? Це все, як і багато іншого (що соромно й непристойно висловлювати письмом), діялося і тепер діється у містах і повітах ваших — про це коротко оповіджено на початку нашого листа.

А що найгірше, хвалу божу в наших православних церквах греко-руських, що відправляється від початку руського хрещення, і яка сяє в частині Європейського світу, як сонце, непорушним благочестям, вони ж, вороги наші, відщепенці та еретики ляхи, хочуть і силкуються змінити, обернути на унію і гвалтовно прихилити, чого є вже по деяких українських містах знаки й документи.

Отож ви, брати наші, шляхетно уроджені козаки, що живе по обох боках річки Дніпра на малоросійській Україні, з усім сільським посполитим народом, все те, що тут коротко написано, зрозумійте і зважте та прихиліть серця ваші до сердець наших і бажання ваші до бажань наших. З'єднуйтеся з нами, коли прибудемо на Україну із Запорозьким військом, з повною зброєю і звольте завзято починати при всесильній божій допомозі військове діло і промисел супроти ляхів, своїх ворогів. Через це, доки ми з військом прибудемо на Україну, звольте готувати і годувати коні свої, також мати й приладнювати добру, справну зброю з належним до неї припасом, тобто порохом, кулями, і заготовляйте собі потрібний до походу харч. Жадних також лядських облудних і заманливих листів та універсалів не слухайте і не вірте їм, також нітрохи не вірте їхнім брехливим звісткам, що розсіюються в народ для постраха, не бійтеся і їхнього лукавства. Нехай не страшить вас і торішня Кумейська війна⁹ Запорозького війська з ляхами; вони-бо фальшиво й брехливо розголошують, що цілком невірогідно, начебто там, під Кумейками, побито Запорозьке військо вщент і услаано козацьким трупом шлях на півмилі¹⁰. Коли б воно було так, то з ким би вони, ляхи, трактат чинили і постановляли, хіба з мертвими козацькими трупами? Вони, ляхи, пишуть про поразку вщент Запорозького війська хіба тому, що урвали частину козацького обозу¹¹, — це сталося через несправність тодішнього обоз-

ного — з трьома штуками гармат, а в людях Запорозького війська, дякуючи Богові, вони зашкодили мало, бо після ревізії того Запорозького війська виявилось забитого товариства сімсот дев'яносто п'ять, а пораненого — вісімсот п'ятнадцять¹².

А що ляхи кажуть про шлях, усланий на півмилі козацьким трупом, то, певне, не додивилися добре, буди у військовому тоді запалі, чийм трупом найбільше усланий був той шлях. А може, вони навмисно брешуть і ту свою брехню розносять та розсівають по містах і селах для всенародного постраху. А ми вам ознаймуємо істинно, що на тій Кумейській війні їх, ляхів, упало трупом значного рядового товариства та їхніх служок удесятеро більше, ніж наших, оскільки за п'ять чи шість тижнів по тій війні два значні товариші, а третій близький служка гетьманського писаря Сніжинського, втікаючи від належної кари за певні свої переступи, прибули до Запорозької Січі і не тільки оповіли всьому війську про все, але й на письмі виклали перелік побитого ляхівського товариства зі служками — там подано число впалих трупом двадцять тисяч і двадцять чоловік¹³, окрім того й поранених було немале число.

Отож не вірте, як вище сказано, ваша милосте, брати наші, жадним отаким ляхівським наклепам і пострахам і без жадного сумніву готуйтеся та прибирайтеся до з'єднання з нами, Запорозьким військом, воювати супроти них. Однак той прибір свій чиніте ховано й таємно поміж своїми добрими, надійними людьми, які бажають своїй занепадаючій малоросійській вітчизні всього добра. А козаків реєстрових, вирождів і відщепенців наших, що задля власних користей і приватів не дбають про занепад вітчизни, стережіться, як отруйної ехидни, і крийтеся перед ними. Бо як тільки вони про ці листи і про наміри Запорозького війська провідають і дадуть знати про те своїм дуросманним панам ляхам, то наші військові інтереси мусили б одразу стати непевними у своїй надії і можуть привести до небажаних, чого не дай Боже, наслідків, а вам би жакливі принесло мордування від ляхів, котрі допитувалися б про ці ваші листи. Адже і Кумейська війна відправлялася з ними, ляхами, не через що інше, тільки через простоту й необережність братів наших, що жили в домах своїх, навела на Запорозьке військо (хай і невелике) безчестя й неславу. Бо листи тодішнього запорозького гетьмана, послані в малоросійський народ¹⁴, подібні до цих наших листів, неналежно дісталися незабаром у руки реєстрових козаків, а від них — ляхам. Зрозумівши їхню силу, ляхи достатньо навчилися, як запобігти бутньому своєму злу і яку дати відсіч наступові Запорозького війська. Тож повторюємо: пильно й гаряче бажаємо ми та радимо — прибирайтеся до наступної війни, а від реєстрових козаків, недругів своїх і власних згубців своєї вітчизни, утаюйте все те, що тут висловлено, бережіться їх, як злої іскри. І уповайте, безсумнівно, на божу милість, що готова покарати й помилувати нас, грішних! Цього щиросердно зичачи, бажаємо незабаром оглядати й вітати на Україні в з'єднанні з нами вас, братів наших.

Даний із табору низового Запорозького війська, від Базувлука, року від Різдва господнього 1638, березня 20¹⁵.

**Острянин, гетьман
війська Запорозького рукою (М. В. З.)**

Таких універсалів шість гетьман Острянин розіслав через розумних і справних козаків у малоросійську Україну, що лежить зобабіч Дніпра, а саме: в повіті Черкаський, Білоцерківський та Уманський, а з другого боку Дніпра — Переяславський, Ніжинський та Лубенський, наказавши та навчивши своїх посланців, щоб розвозили ті Острянинові універсали зі згаданих повітів в інші малоросійські уїзди і вичитували їх таємно знайомим та надійним людям, збуджуючи та заохочуючи своїми порадами їх на війну проти ляхів, згідно з наміром Запорозького війська. Це, либонь, ті Острянинові послали справили, як їх навчено, однак шило в мішку не утаїлося, оскільки незабаром про ті Острянинові універсали ляхи вивідали через реєстрових козаків і розіслали в усю Малу Росію по обидва боки Дніпра універсали навзаєм, застерігаючи народ від наступних бунтів і страхаючи його великими й немилосердними карами. Так само стягли вони до купи в Лубни військо, що жило по далеких посіданнях¹⁶, і були вже в належній чулості та поготовності, щоб дати відсіч і відпір Острянинові з його Запорозьким військом. Дивилися вони недріманним оком туди, звідки найбільше сподівалися на себе козацьких вихорів.

Поклав я тут Остряниновий універсал не через що інше, тільки тому, що в ньому частково викладено причини, через які почалася Острянинова війна Запорозького війська супроти ляхів. Бо, читаючи поданий далі польський діаріуш автора Окольського¹⁷, що описує ту Острянинову війну, не побачив я жодної причини, через що почалася та війна, — там приписується Запорозькому війську тільки ганьба, бунтівництво, докір та всіляке безчестя, а польському — честь і хвала, та ще й з додатком численних авторських запобігань і лестощів. Отож хто читатиме той діаріуш Окольського, який тут подається, з описом козацької війни з поляками і Остряниновий універсал, може ту війну зрозуміти і визнати, що воно тої козацької війни проти поляків вибухнув зі слухних, гідних помсти причин. Навіть безсловесні звірі, буди зачинені, хоч і мають добре задоволення від панів своїх, звикли через натуральне право все те добро знищувати, і, шукаючи всілякими способами собі свободи, яритися й кидатися на них, своїх панів. Яке ж то диво і який гріх, що козак, людина розумна, яка без ущербу перебуває в православ-

ній вірі святої східної церкви, підносить зброю на пригноблювачів та відщепенців ляхів, сподіваючись повернути собі бажані вольності.

Щоб краще роздивитися події Острининової війни з поляками, дається тут копія згаданого польського діаріуша, оскільки серед козацьких літописців не знайшов я жодного, хто б захотів досконало описати ту війну. А доки почнеться той діаріуш, кладу тут імена осіб з козацького й лядського боку тих, хто був начальником в обох військах і сприяв нещадному пролиттю людської крові.

У той час, тобто 1638 року, був королем польським і шведським Владислав Четвертий, що коронований 1643 року¹⁸. А гетьманом великим коронним був Владислав на Конець-Полю Конецьпольський, але ні король, ні гетьман на тій війні не були.

БУЛИ НА ТІЙ ВІЙНІ З ПОЛЬСЬКОГО БОКУ:

Миколай з Потока Потоцький, воєвода браславський, гетьман польний коронний, генерал подільський, кам'янецький, лятичівський, староста ніжинський.

Станіслав з Потока Потоцький, воєводиц браславський, рідний брат польного гетьмана, браславського воєводи, ротмістр його королівської милості. Він був залишений тоді від свого брата, польного гетьмана, з польським військом на Україні генеральним полковником над усім військом. Він таки, генеральний полковник, в небутність власних полковників постановив інших чотирьох полковників, а саме: поручника пана воєводи подольського Блажейовського¹⁹; Длоровського²⁰, поручника князя Єремії Вишневецького; Владислава Ташицького, поручника маркграфа, старости Гродецького; Кохана, ротмістра,— обозним, а іншого чулого ротмістра поставив стражником.

Осібно був зі своїм військом князь Єремія Вишневецький, а князь Домінік Владислав був там з військом канцелярним та конюшим²¹.

Польний гетьман з численним військом, кінним та пішим, і з гарматами прибув у гирло Старця від Києва і Переяслава вже влітку²².

З КОЗАЦЬКОГО БОКУ БУЛИ НА ТІЙ ВІЙНІ НАЧАЛЬНИКАМИ:

гетьман Стефан Остринин, а після нього другий гетьман Дмитро Гуня.

ПОЛКОВНИКАМИ ПРИ НИХ БУЛИ:

Скидан, Гирявій, Шекерявій, Павлюк, Пожарський, Іван Пешта, Іван Боярин, Василь Сокол, Филоненко і Роман Пешта²³.

ІНШІ ПОЛКОВНИКИ, ЩО НЕ ПРИЙШЛИ ДО ЗЛУЧЕННЯ З ОСТРИНИНОВИМ ВІЙСЬКОМ І ЛИШИЛИСЯ ЗНЕСЕНІ НА РІЗНИХ МІСЦЯХ ЛЯХАМИ:

Путивлець, Мурка, Ріпка²⁴ — ці під Лубнами; після видання ляхам Путивльця були розбиті ляхами через зраду. Солома, Сава Києвлянин²⁵ — ці розгромлені поляками і реєстровими козаками в інших місцях.

Після видання Путивльця полякам під Лубнами, постановлено було полковником у козацькому війську замість нього Івана Василієвича, який приводив Путивльцеве військо кланятися полякам і мав привести і самого Остринина. Але не діждав того виконати, поклавши свою голову там-таки, де і все Путивльцеве військо, що поклато свої голови через лядську зраду.

І тепер недалеко від Лубен є урочище, що зветься Путивлець, і то через те, що там було розбите через лядську зраду Путивльцеве військо.

ДОДАТОК САМІЙЛА ВЕЛИЧКА ДО ПЕРЕКЛАДУ ДІАРІУША СЕМЕНА ОКОЛЬСЬКОГО «ПРО ВІЙНУ ГЕТЬМАНА ОСТРИНИНА З ПОЛЯКАМИ 1638 РОКУ»²⁶

Побачивши і прочитавши, ласкавий читальнику, той діаріуш Окольського, перекладений з друкованого польського²⁷ на слов'янську мову, відзначив у ньому я багато панегіричних речей і несправний переклад маловправного перекладача. Мав я намір через те виправити той переклад краще і викинути панегіричні речі, але роздивився і, щоб не скривдити тим читача, нічого не посмів змінити в ньому, хіба дещо додав у певних місцях з козацьких літописців.

Прочитавши до кінця той діаріуш, пізнав я з нього і нещасливий кінець Острининової війни з поляками, оскільки військо Запорозьке, не діставши божої милості в своїх бажаннях, не змогло повернути зброєю від поляків своїх стародавніх вольностей і мусило згодитися на трактати, постановлені в гирлі річки Старця біля козацьких окопів,— їх постановляв польний гетьман²⁸. А остаточно потверджено їх волею й указом короля Владислава Четвертого і всієї Річі Посполитої. Відтоді протягом десяти років, аж до щасливої війни з поляками Богдана Хмельницького, замість козацьких гетьманів були начальниками над реєстровими козаками в малоросійській Україні лядські комісари та полковники, як це оповідається в кінці цього діаріу-

ша. Першим комісаром був Петро Комаровський; постановлено і шість полковників, а саме: черкаського, переяславського, канівського, корсунського, білоцерківського та чигринського²⁹.

З жалісним серцем і те тут докладаю, що поляки були початком і виною всього зла і кровопролиття, бо як у минулі літа, так і цього 1638 року вони штовхнули через викрутного і шаленого свого товариша Геродовського на гнів та війну проти себе Запорозьке військо, що ясно подано в кінці Остряниного універсалу. Вони ж складають вини на бідних і простосердечних козаків, називаючи їх нестатечними і бунтівниками. Не хочуть додивитися того в себе, адже, будши охоплені сатанинською заздрістю самі, нанесли війною своєю багатьом навколишнім містам і провінціям (цісарським, поморським³⁰ та іншим) численні біди й розор. Але й тим не задовольнили вони своїх заздрісних сердець і завзялися завести у підданче собі ярмо вільний від віку православний і шляхетний козако-руський народ, що живе по обидвабіч Дніпра, щоб обкласти його правом вічного підданства, святе православ'я обернути в унію і завести до римського блуду. Через це вони самі взяли на себе розбійницьке звання і, не слухаючи жадних колишніх королівських мандатів та наказів, наданих за численні рицарські послуги і стверджених Запорозькому війську на всілякі свободи та вольності привілеями, й, легковажачи їх, самовільно, безправно й гвалтовно обтяжували, розоряли, ображали і збиткувалися над Запорозьким військом та всім малоросійським народом; чинили вони це в нехристиянський і нелюдський спосіб аж до Кумейської й Остряниної воєн. А після нещасливого для Запорозького війська закінчення війни і після постановлених з козаками біля Маслового Ставу бажаних ім, полякам, пактів, цілком були знесли і знищили вони славу, честь і заслуги Запорозького війська, а народ малоросійський, посполитий і шляхетний, уярмили й обклали невиносними бідами. Так тривало десять років, аж до щасливої війни з ними, поляками, посланого від Бога гетьмана Богдана Хмельницького, через якого те невільницьке лядське ярмо було відтято і знищено козацькою та кримською шаблею з козацької та малоросійської шиї, так само й устами їхні, лядські, складені на обтяження малоросіян, — це, читальнику, побачиш детально далі, при описі війни Хмельницького.

Корисніше було б полякам, коли б вони відкинули душею давнішню гордість та заздрість, зважали на королівські мандати і, не порушуючи давніх прав та вольностей Запорозького війська й малоросійського народу, затверджених королівськими привілеями, тримали б народ у добрій протекції та ласці, самі не гнітили та й іншим гнітити та ображати не допускали б, а ображених щоб задовольняли судом і сатисфакцією³¹; щоб улагодили військо Запорозьке любов'ю та приязню, а кривдників і напасників людських, як отого згаданого Геродовського й інших, подібних до нього в шаленстві, щоб належно покарали. Тоді б дізнавали до себе навзаєм від усього Запорозького війська та народу малоросійського приязні й прихильності. Зваж-но, читальнику! Адже через це злобство і недогляд поляків, через бажання безчесної зарозумілості невдовзі після закінчення Остряниної війни (в протязі часу до війни Хмельницького), мало що досягши й натішившись, відстраждали з обох боків від воєнної зброї натуральним правом власні свої брати — кількадесят тисяч війська їхнього, лядського, і нашого, козацького.

ПРО ОСТРЯНИНА, ГУНЯ, ФІЛОНЕНКА ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

З'являють те короткі козацькі записки, як і діаріуш Окозького, що Острянин, будши перестрашений ляхами під Жолнином, покинув козацьке військо і, схопивши один бунчук, переплив з малою дружиною своєю там, під Жолнином, Сулу та й подався в Московську державу, власне кажучи, на Дон, оскільки донців він знав і дружив з ними — мав у минулому спільні військові промисли: на полі і на морі³².

Гуня з Філоненком, почавши чинити трактат з польним гетьманом на Старці, в козацькому окопі, думає таємно і про себе, щоб не бути виданими козаками гетьману, як то під Лубнами видано Путивльця, і заховати в цілості своє здоров'я. Через це, підмовивши на свій задум добрих молодців-козаків і друзів своїх кільканадцять з Філоненком, він, Гуня, звелів їм таємно й ховано, зовсім як належить до походу, з харчовим припасом приготувати один дубас³³. Вчинивши таке, коли підмовлені козаки були вже готові біля дубаса, а трактат з польним гетьманом і козаками мав закінчитися через ніч, він, Гуня, з Філоненком, віддерши тієї ночі з деревця королівську хоругву та взявши булаву (бо зброю вже було внесено до дубаса), вийшов з окопу начебто оглядати розставлені від себе козацькі караули, а приспівши до приготованого човна, сів у нього з усією своєю дружиною і відплив на Низ, куди йому було потрібно³⁴, понісши свою молодецьку голову від лядської кари, що мала власти на неї.

Богдан Хмельницький в час Остряниної війни був значним реєстровим козаком, а після її закінчення на Старці вибрано його від Запорозького війська на Київській комісії, або раді³⁵, з іншим значним товариством³⁶ до короля Владислава Четвертого і Річі Посполитої з даною йому інструкцією, перепрошуючи королівську милість та Річ Посполиту за переступ Запорозького війська і просячи колишньої милості та уваги для війська і всього малоросійського народу. А повернувшись з того посольства, він, Хмельницький, привіз Запорозькому війську не інакшу відправу і милість від короля та Річі Посполитої, тільки таку, якої ляхам хотілося і яка була потверджена та закріплена з крайньою нуждою й бідою Запорозькому війську і всьому малоросійському народові, 4-го грудня, останньою комісією на Масловому Ставі через гетьмана поль-

ного Потоцького та інших товаришів³⁷,— це виразно оповідається в кінці діаріуша Окоцького. Тут, при постановленні на місце козацького гетьмана польського комісара, полковників, сотників, осавулів, поручників, тобто отаманів (про що говорить і діаріуш), постановлено чигринським сотником і Хмельницького. Все інше про Хмельницького дивися в його діяннях, що почалися 1648 року з поляками.

До цього місця про Острянинові діяння.

Того-таки року від Різдва Господнього за короля польського Владислава Четвертого друга значна частина низового Запорозького війська (перша була з Острянином) ходила з воєнним промислом на Чорне море³⁸ великими човнами, що зветься по-козацькому липи, або дубаси, а по-грецькому моноксили,— це водні посудини, однодеревні, тобто витесані з одного дерева. В тому водному поході козаки, маючи з божої милості щастя, видерли турецькі міста Килію та Варну. Та й у самому Цариграді, припливши до нього, випалили одне передмістя, вчинивши в ньому превелику тривогу й замішання; вони щасливо повернулися звідти у свій Запорозький кіш з великими здобичами та користями.

Року від створення світу 7149, а від Різдва Христового 1640, з того боку Дніпра, від Корсуня йшла під Переяславль орда³⁹, і, як у Воронкові, місті Полтавського полку⁴⁰, так і в інших містах та селах того-таки полку дано їм стадію. А на Україні тоді гетьманував польський комісар.

Року від створення Адама 7153, а від Різдва Господнього 1644, почав царювати в Росії государ цар восьмий і великий князь Олексій Михайлович⁴¹, самодержець всієї Росії, а в Польщі тоді королював [...] ⁴².

Року від створення світу, 7154, а від Різдва Христового 1645, з божого допущення через гріхи наші була по всій Україні велика саранча, і вчинила вона велику шкоду людям у хлібі.

Того-таки року, восени, на сьомий рік після Острянинової війни, так званий Полторакожух⁴³ почав був пробиратися з козацьким військом від донської сторони. Щоб присмирити його, численні польські війська⁴⁴ з реєстровими козаками ходили за королівським указом, запобігаючи своєму лиху від початку (було це взимку), аж до річки Мерли, шукаючи того Полторакожука з його військом. Його вони не знайшли й не бачили (бо була то властива омана, посіяна поміж ляхів з козацького боку), повернулися назад до своїх домів вже 1646 року. Але що того року зима була дуже сильна і невиносна, то багато поляків через те, шукаючи Полторакожука, і в своїх двох кожухах не втрималися при своєму житті, але записали собі там, біля Мерли, і на інших численних степових місцях, вічне посідання, бо померли на морозі.

Значні ж польські пани хоч і закінчили Острянинову війну, як хотіли, і наклали на вільний сармато-козацький і весь малоросійський народ ярмо нововигаданих своїх прав та утяжень, побачили, однак, і свої великі шкоди,— мали змалення воєнних людей, що сталося від Острянинової війни. Вони поглядали на всі боки недремним оком, стережучись, щоб не запалилося, так само, як від Острянина, від когось іншого якесь зло і не вчинило такої ж шкоди в їхніх воєнних людях та в правах. Бо то звичайна річ: хто багатьох ображає і гнітить, мусить опасуватися і застерігатися від усіх уражених.

Того-таки року помер польський коронний гетьман Станіслав Конєцпольський⁴⁵.

Року від створення світу 7156, а від Різдва Христового 1647, в надвечір'я святого Василя⁴⁶ помер, на невеликий жаль усіх духовних і мирських малоросіян, православний архієпископ київський і всієї Малої Росії митрополит, воеводич Молдавських земель, константино-польський екзарх, архімандрит печерський, фундатор латино-руських київських шкіл, ктитор⁴⁷ Братської бібліотеки, преосвященний Петро Могила. Був він премудрий захисник і поширювач святого православ'я, бадьорий пастир словесного Христового стада, милостивий помічник бідних та жебраків і милосердний податель. Його поховано того-таки року, 9 березня, у Великій Києво-Печерській церкві⁴⁸.

Того-таки року на місце преосвященного Могили вибрано на Київську митрополію Сильвестра Косова, моголівського єпископа. Того-таки року вибрано й постановлено на Києво-Печерську архімандрію Іосифа Тризну.

Того-таки року Зіновій Богдан Хмельницький втік з Чигрина до Запорозької Січі від лядських і підстарости Чаплинського напастей і почав війну з поляками, про що буде розповіджено детально нижче.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО «КОСМОГРАФІЇ»⁴⁹

Передмова до читальника

Знаю, що не захочеш тому перечити, ласкавий читальнику, що сліпі на тілесні очі ті люди, котрі не знають книжкового писання; так само сліпі й ті, котрі знають письмена, але у читанні не вправляються, тому не можуть ані про що знати; таж-бо той, хто письменний і дбає про книжкове читання, може легко пізнати великі божі справи, які є в підсонні, і його божественні явленні невимовні благодійства не тільки людському роду, але й усьому живому, від чого й на путь спасіння легше може потрапити. Я ж, хоч і радий був би читати сам, але, маючи зачинені двері очей, щоб бачити писання, змушений був не без жалю надокучати людям, щоб мені читали книги; слухаючи ж, що міг, натрапив на рукописну книгу, оцю «Космографію», яку вислухавши (хоч і сподіваюся, що вона є десь у світі надрукована і має в собі досконалий і без жодних помилок опис усєї земної кулі), однак через те, що тієї друкованої слухати не удостоївся, то й рукописну, недосконалу, яка має в собі багато помилок, наслухав, як ворон, котрий сидить на норі.

Звідомився ж я про таке, про що й впродовж цілого віку довгочасного життя, мандруючи по всіляких якнайдальших землях та країнах, довідатися й дізнатися б не зміг. Тому вирішив за благо, хоч і мав неповне задоволення від поданого там, задовольнити цією книгою й тебе, ласкавий читальнику, і повідомити тобі про речі невідомі, які є в цілому підсонні. Ти ж, читаючи із старатливістю, можеш довідатися про численні й різні на всій земній кулі, які є під сонцем, людські племена й монархії, про їхнє життя та звичаї, також про великі й міцні міста і про всілякі прегарні в них будинки. Більше того, можеш, окрім того, довідатися про земні гори, моря, і водні острови, і знамениті річки, про багатоплідні дерева, про пахуче зело, про всілякі мінерали, коштовне каміння і про інші всілякі речі, які творяться на землі чи у воді,— без тієї книги про ті речі і стани не зміг би аж ніяк довідатися.

Через це я зволив наказати отрокам, що при мені вчатьсь письму, для тієї потреби переписати все те з рукопису. Молю ж тебе не гніватися на мене за численні у ній пропуски й помилки: одні з них узято й переписано готові із книги першої, а другі вчинені наново лінивими й несправними моїми переписувальниками. І хоч я й велів коригувати при мені, але сам не маю змоги бачити писання, як казав раніше; отож вони, уникаючи за ті свої в писанні помилки достойної кари, заховалися від неї брехнею й неправдивою коректурою, легко мене в тій мірі, незрячого, одуривши.

Вкладено в цю «Космографію» й інші потрібні для знаття людського речі, а саме: про Фліоренський собор⁵⁰, про різниці римської віри з православними греками та Руссю; про заснування та про взяття турками Цариграда; про царів турецьких; про деяких пап, які спричинилися до римського блуду, тощо — все це легко побачиш у реєстрі, що прикладений до цієї книги і йде далі, з нього зручно вимітиш, що тобі буде найпотрібніше. Прикладено тут і тракт до Ієрусалиму і про тамтешні святі палестинські місця; також приклав я частину першу війни Хмельницького з поляками, перекладену з віршової польської книги Твардовського під назвою «Війна домова» добророзумним мужем Стефаном Савицьким, писарем полковим лубенським на історичний сенс; а інші дві частини⁵¹ згаданої книги на історичну мову переклав я, хоч і не такий у мене вийшов, як у Савицького, а в інший спосіб учинений переклад,— можеш, ласкавий читальнику, про те звідомитися з моєї особливої літописної книги, коли дістанеться до рук твоїх, а може, й пан Савицький теж докінчив свою працю перетлумачення згаданої книги Твардовського.

А ще приклав тут насамкінець історію, повну помилок (видно, з дитинячим недомислям переписану, але виправити не мав ані часу, ані сили), про Казанське царство і про заволодіння ним московськими князями⁵².

Це все із старанням (щоб міг ближнім та дальнім усім розповісти) читай, допитливий читальнику, і про мене, грішного, молися, я ж тобі навзаєм ретельно зичу божого благословення в усіх бажаннях твоїх, у читанні книжковому охоти, успіхів та вічного спасіння.

**Істинний Малої Росії син з хазарського племені,
а зі слуг Запорозького війська
найменший слуга Самуйло Василієв ВЕЛИЧКО**

Стефан САВИЦЬКИЙ

ПОВІСТЬ ПРО КОЗАЦЬКУ ВІЙНУ З ПОЛЯКАМИ, ЯКА ВЕЛАСЯ ГЕТЬМАНОМ ЗАПОРОЗЬКИХ ВІЙСЬК ЗІНОВІЄМ БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ І ЧЕРЕЗ ЯКУ ВІН З БОЖОЮ ПОМІЧЧЮ ВИБИВСЯ З КОЗАКАМИ Й ТАТАРАМИ З-ПІД ЛЯДСЬКОГО ПІДДАНСТВА І ВДАВСЯ ПІД ВЕЛИКОДЕРЖАВНУ ПРОТЕКЦІЮ ПРЕСВІТЛОГО ВСЕРОСІЙСЬКОГО МОНАРХА. ВІД КНИГИ, НАЗВАНОЇ «ВІЙНА ДОМОВА», ТВОРУ САМУЇЛА ТВАРДОВСЬКОГО, СКЛАДЕНОЇ ПОЛЬСЬКИМИ РИТМАМИ Й ВИДРУКОВАНОЇ В КАЛІШІ У 1681 РОЦІ, КОРОТКО ВИПИСАНА У КВІТНІ 1718 РОКУ

Передмова

Про успішну війну покійного, блаженної пам'яті, Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана Запорозьких військ, через яку при божій допомозі наша вітчизна звільнилася від важенної лядської кормиги, я чув спершу з усних оповідей найстаріших мужів, а потім ще краще пізнав те саме з письмової історії, яку склав віршописець Твардовський. Я здивувався, а разом з тим змушений був пожалкувати, яких великих добродійств ми удостоїлися від усемогутнього Бога; це він так добре зберіг нашу вітчизну й православну віру, що вже була пошкоджена і знищена проклятою римською унією ледве не до кінця. Через це ми повинні всечасною згадкою його пресвятого імені дякувати йому, а також прославляти повинні ми того, даного нам від Бога, мужа, при допомозі якого було нас так порятовано. Але ми невдячні до такої його милості нам, бо жоден із нас, а найпаче з людей духовного чину (це серед них є майстерні, щодо того люду, і вони знають друкарську справу) не описали того звільнення від ляхів, яке вчинилося за його ж божественним ударуванням, не потрудилися віддати в друк книги про те, як саме й через які промисли та військову відвагу згаданого вождя з іншим хоробрим малоросійським воїнством таку дарував нам Спаситель свободу. В нас усі такі знамениті справи скинені у вічне забуття, окрім одного, що лише трохи втримує спогад про те, — словесні вищезгадані повісті; тож ото (оскільки мужі, які все знали, всі повмирали) мушу посилатися на недосконалого вищеназваного описувальника віршами тої війни. Але ті вірші, хоч здебільша містять у собі правду, мають також багато догани козакам і надмірної словесної хвали полякам⁵³, та й інших додатків, які стосуються більше поетичної науки, а в читанні та слуханні чинять прикрість, надто коли хто погано знає й читає попольському. Тому я зважив за добро собі й для пожитку інших перекласти ці лядські ритми на звичайну просту історію, оповіджену простим малоросійським наріччям, щоб усе те краще розумілося й читалося, викинувши той непотріб, який залишений на наше безчестя та для похвали ляхам і надмірно підносить їхню справу, що від істини відстоїть далеко.

Кому ж трапиться з тих, хто люблять свою вітчизну, прочитати чи почути цей малий труд мого перекладу й ці згадки про творені дії надихнутого божою силою хороброго й мужнього колишнього нашого воїнства і знайдуться в ньому якісь помилки, то хай те мені вибачить і покриє християнською любов'ю безліч гріхів, прошу те старанно.

**Стефан Савицький,
на той час писар Лубенського полку.**

ПРО КОЗАЦЬКУ ВІЙНУ З ПОЛЯКАМИ
В РОКАХ ТИСЯЧА ШІСТСОТ СОРОК ВОСЬМОМУ
І В ТИСЯЧА ШІСТСОТ СОРОК ДЕВ'ЯТОМУ

Частина перша

Описувач цієї війни Твардовський, доки приступив до її викладу, спершу згадав про знаки (що й я вирішив залишити коротким нагадом), які були перед згаданою війною, через що старі ляхи пророкували собі недобрі гарзди, які мали на них упасти.

По-перше, в день Христових страстей було надзвичайно велике затемнення сонця, сталося це за рік перед тією війною. Потім з'являлася на небі десять днів здавна не бачена комета. А перед самою війною вродилася пречисленна саранча, яка пожерла в Польщі всі трави та збіжжя.

Автор, починаючи оповідь про ту війну, не занехав висловити похвалу в козацький бік, що вони, козаки, часто доводили, якою вони були підпорою Польській Короні, — це буде показано самою розповіддю. Вони, коли залишилися завойовані у польське підданство польськими королями Болеславами, зважилися вибиватися з нього, але, не мігши досягти своєю відвагою того передзавзяття, терпіли від них чималу кару — тодішні польські монархи були обережні. Однак, незважаючи на те прискоромлення давньої відваги, вони не відходили від своїх звичок. Особливо ті, які мешкали на Низу Дніпра, за порогами (від чого й запорожцями названі), ближче до моря. Вони займалися самим лише розбоем на полях, стрільням звіра та ловленням по річках риби. Знагла випадали вони з трав чи тернів і на кого б не натрапили — турків чи татар — хапали їх і крали. До цього вони були з природи своєї легкі та здібні і до такої вдатної своєї натури заразом прикладали, коли на кого отак знагла нападали, постійні свої навички. Але жили без порядку й жадної влади, окрім того, як надходила зима, сходилися до волостей, а на весну й літо йшли туди, де були ліси й при них можливість пересуватися водою. Вони спускалися водою до тих лісів, в луги й на острови за Дніпрові пороги, на різні добрі до здобичів місця⁵⁴. І так тяглося аж доти, доки польський король Стефан Баторій⁵⁵ задля свого кращого захисту від турецької сторони постановив у козаків, які жили в найближчому до турків краю, ліпший порядок⁵⁶. Він установив їм гетьмана і призначив для них місто Терехтемирів, де вони могли збирати свої ради, тримати гармати й інші військові запаси, а найбільше, щоб мали собі притулок на зиму. Цим вони на довгий час були дуже задоволені і з таким устроєм нового порядку виказали монархам і Річі Посполитій Польській багато послуг і на полі, і на морі; не включаючи давніх їхніх справ, скільки від них учинилося корисного ляхам, а шкідливого й страшного туркам лише в останні роки!

Коротко згадується, що вони, заїжджаючи більше як на тисячу миль у саму Азію, вистинали Трапезунт, знесли з землі Синоп⁵⁷ і не раз підходили з нечуваною своєю швидкістю під Константинополь⁵⁸, окуруючи його мури стрільбою, — це все справляли водою. Не меншу вони мали фортуна та славу й на землі в тих воєнних діях, які вели поміж себе польський король і турецький Осман⁵⁹, витримували найперший ворожий порив і мужньо несли перед ляхами чоло і власне передмур'я.

Скажу і про причини, через які вони, власне, повстали проти ляхів, але щоб не було нудно читати, омигну розтягнені місця. У повісті вони детально й не висловлюються, крім однієї, яку коротко визначу: будь-яке поспільство людей не може весь час мірно триматися і немає способу, яким можна було б зберегти ту мірність, бо постійний поваб до нових змін завжди візьме гору і така мірність буде порушена. Так і поляки, хоч і без того мали за що спиняти й карати козаків, однак не витримали в тому каранні міри і почали тримати їх у невільницькій загрозі. Вони забрали в них гетьмана і придали їм від себе нових комісарів та начальників⁶⁰, які найбільше турбувалися про власне забезпечення, і дійшли вже таких утисків та тяжких пригошень, що бідолахи залишилися мало в чому своєму вільні, хіба що вільно володіли своїми жінками, — повіднімано в них усе, чого лишень могла побажати лакоминська неситність тих володарів. А краще було б (як радить той же Твардовський, уже мудрий на шкоді) не приводити тих козаків до крайнього розпачу, тримати їх у старожитніх правах, а коли в чому й переступили, то карати їх, а не зносити до решти.

Козацька боязнь при згаданих ущемленнях недовго віддавалася ляхам, які, до решти задоволені, купалися в морі численних, аж безмірних розкошів. Але потім чим тяжче було ущемлення козаків, тим у гірший обернулося утиск самим полякам, — наче мала іскра, пригашена до часу попелом, може потім викликати безмірну пожежу, що все попалить, так вона мало не знищила через те дошенту всю їхню славу, фортуна і їх самих.

Є значна за Дніпром посада, яка згодом була названа Чигирином — житло давніх козаків, а на той час уже володіння коронного хоружого Конєцпольського. Там мав свій хутір і Богдан Хмельницький, чоловік, відомий воїнською відвагою та здібностями, майстерний також і в писанні. Він тим більше не хотів присмирюватися перед ляхами, бо король Владислав, знаючи його як справного в усьому мужа, ні з ким так, як із ним, не мав згоди⁶¹, коли точилася війна з турками, — він дав йому тоді під начало велику частину війська і всю морську артилерію. Тож він заслужив був ґрунти згаданого свого хутора немалою працею, тут осадив

і слободу⁶², яка під його дозором почала була розширяться в людях. Все це викликало заздрість у ласих панів, і Чаплинський, староста згаданого чигиринського хоружого, вважаючи, що негаразд ставати русинові так багатому і розбудовуватися, будучи в підданстві, випросив ту слободу з-під володіння Хмельницького собі, а коли хотів відібрати її, Хмельницький змушений був через те сперечатися, однак тією суперечкою не лише не зміг відстояти слободу, але й, на крайнє своє безчестя й догану, був посаджений Чаплинським у тюрму, де просидів тільки день⁶³, і, не маючи собі патрона, який дав би йому руку допомоги, сам не знав, що з тим чинити. Не міг, відтак, дати тут собі іншої поради, крім тої, що змушений був просити про свій визвіл у дружини Чаплинського і через неї був з тієї тюрми випущений. Будучи від того до решти озлоблений і не мігши терпіти далі такої напасти, мав-бо відвагу й такі значні заслуги, що про них казалося вище, почав він таємно зноситися з іншим товариством і шукав у них ради й способу, що міг би вчинити в такому ущемленні, на відряду собі й всій вітчизні.

Про це довідався застережений від когось коронний гетьман Потоцький і, либонь, послав указ до переяславського полковника Кречовського, щоб той прибрав до рук Хмельницького і затримав під арештом до подальшої його волі. Однак Кречовський не лише не вчинив того, але й відіслав Хмельницькому в пересторогу той самий надісланий йому на письмі гетьманський указ з порадою, щоб той був належно обережний⁶⁴. Отож Хмельницький зараз же, не бавлячись довго чужими радами, через ту пересторогу Кречовського прибрав собі скільки міг товариства, скочив з ними на спритних конях наперед до Запорожжя і, не вертаючи відтіля додому, написав до гетьмана й Чаплинського листи⁶⁵ з оскарженням невинно завданих собі безчестя й образи, і цими листами хотів затримати й забезпечитися від воєнного прибору на нього з боку поляків. Сам же він пішов просто до кримського хана, якому пригадав свою приязнь та свої військові посилки, які давав колись при певній оказії Сан-Герееві⁶⁶, і просив навзаєм допомогти йому зараз у своїх утисках.

Те його прохання спершу було ханові підозріле, однак потім, коли Хмельницький дав йому в заставу свого сина і присягнув сам на шаблі, що не має на оці зради, схилив був до того бусурмана, який уже й сам мав причину почати війну з ляхами, бо ті затримали йому свої борги. Він наказав якнайшвидше наготуватися з ним, Хмельницьким, орді числом у чотири тисячі, а сам обіцяв вибратися невзабарі вслід за ним з великими своїми військами, тільки-но вони прибудуть до нього з північного краю⁶⁷.

Провідавши те, великий коронний гетьман Потоцький із другим польним гетьманом Калиновським запрягнув одразу запобігти тому зачину і, скільки мога зібравши війська, вибрався нашвидку на Україну. Але зима тоді була неспостійна, стояло бездоріжжя, і гетьман змушений був перестояти в Черкасах⁶⁸ увесь Великий піст, аж доки не розпустило Дніпро і не з'явилася трава. Після ж Великодніх свят, щоб краще досягти втеклого Хмельницького, виправив він Дніпром у байдаках п'ять тисяч реєстрових козаків — гетьман мав частково підозру, що вони не залишаться вірні йому, і через те змудив їх до присяги. А дві тисячі охочого війська послав був землею на чолі зі своїм сином, за яким слідцем мав поспішати й сам. Хоча дехто вважає неслухним, що таке малочисельне військо було розділене на кілька частин, хіба що можна приписати те великій несправності, адже, не маючи звістки й «язика» про того, кого гонили, зважилися забиратися так далеко.

Тим часом почали вже надходити до них неприємні звістки, що Хмельницький десь на Жовтій Воді осадив з татарами гетьманського сина, а реєстрові козаки, що поприсягли і яких гетьман виправив водою, зрадили, кинулись гвалтом на свою старшину і зараз же, потопивши її зі значками, передалися до Хмельницького. Вчинили так і драгуни, які, почувши про їхню зраду, перекинулися до Хмельницького значним крилом, а гетьмана зрадили⁶⁹.

Отож гетьман стривожився і не міг дати самому собі ради, як має чинити далі: і сина треба рятувати, однак на ньому лежав ще й обов'язок зберегти цілість усього війська, і в такий видимий вогонь кидатися ставало небезпечно. Нарешті ці сумніви були переможені батьківським почуттям до сина і він зважився йти на порятунок⁷⁰. А коли вже дістався Маслового Ставу, то один поранений товариш, який утік від нещасливої розправи над його сином, дав йому знати, що синовий обоз знесений, а сам він, тяжко поранений, поліг трупом з усіма іншими, тоді як Шембецка й Сопігу⁷¹ забрано в неволю живими.

Обидва гетьмани були цим тяжко затурбовані і вже сподівалися швидко на ті гості й до себе; тому вони не склали інакшої ради для збереження себе самих, аніж відступити назад до Корсуня, куди могли б легше прийти до них на з'єднання й поляки з Польщі. Так вони відразу й учинили.

Притягши до річки Росі, стали вони на рівному місці, досить придатному до оборони, а по вівторковій ночі, тільки-но почало сходити на небокраї сонце, несподівано побачили з одного боку орду, а з другого, від міста, козацьку чернь, які валилися, наче хмара, з громом і нечуваним тріском. Поляки спершу на тому місці, де були, окопалися, ставши до відпору, але потім уже не могли сховатися від козацької стрільби й за тими окопами. Вони відступили на гору, що близько прилягала до них, де знову виладналися до справунку. Першого дня з'їжджалися в герцях, а назавтра також пробували щастя в цьому ж. Тим часом привели до них «язика», певне, навмисне виправленого до них від Хмельницького, який розповів, що при Хмельницькому перебуває Тугай-бей з п'ятдесятьма тисячами орди, до якої сподівається прибуття ще й більшої татарської сили з ханом. Козаків і черні має він без числа, вони збігаються до нього, Хмельницького, і ладні вмерти, — він щоразу більше й більше примножується в своїй силі. Ляхи тому всьому повірили цілком, і, як роса в'яне від морозу, так і вони, будучи від страху безмірно стурбовані, не віддали, що сказати і що порадити. Одне лише мали в гадці, і те зразу ж учинили, що більше на згаданій горі не барилися, а почали звечора відступати

всім табором далі. На завтрашній день уранці йшли ще дуже справним шиком, стиснувши вози й ридвани у вісім рядів, до них приставили піхоту й челядь із вогнепальною стрільбою, по боках розставили кінноту, при якій зобабіч виладналися й самі гетьмани. Але козацьке й татарське військо, що наступало на них, зараз же налягло на піхоту, і в цій сутичці було побито багато возових коней, так що й кіннота змушена була зсідати з коней, віддавши їх челяді, та прилучатися до піхоти — вони вчинили відпір густим вогнем та залізом. Отак вони йшли у цій гарячоті більше півмилі, двигавши на собі важке озброєння, не менше ярмила їх ще й сонячна спека. Але найтяжче було їм переходити через велику круту долину (в яку, казали, пригнічених ляхів навмисне впровадив козацький провідник), а як стали вельми повільно переходити ту долину, бо була розташована вона в дуже багнистому місці, то одні вози тяглися під прикром гору, інші вирятовувалися з багна, треті так само прикро спускалися з гори. Тим часом козаки позасікали лісами й перекопами дороги, на які могли піти поляки, і на тій долині порвали їм шики — одну частину табору пропустили на гору, а другу загорнули в долині. Тут татари вільно випали на них, як весняна повінь через прорву, і з безмірним криком та галасом знесли табір дощенту. Хоч на лівому крилі працював оскаженіло, правда, малозначущо, польний гетьман Калиновський і безсильно турбувався, але й він, поранений, опустив руки і разом з великим коронним гетьманом Потоцьким і з Яскольським, а також із першими ротмістрами Одривольським та Балабаном потрапив у татарську неволю; обидва гетьмани з іншими були щасливо випроваджені й до Криму. Але найбільше видно було, яке то сумне дійство, на слугах та джурах, які, тримаючи коні й прагнучи за панськими головами порятувати свої, посідали для втечі на ті коні й були козаками половлені по лісах та лугах — утекло звідтіля відомим їм шляхом трохи з тих, кого очолив поліський Корицький. Були спіймані там найвідоміші поляки, інші там і головами наклали; хто ж уцілів, пішов разом з гетьманами в Крим служити орді; козаки ж задовольнялися грабунком і здобиччю з усього, що знайшли в розбитому обозі, і з численних лядських трупів, покладених на бойовищі. Це їх затримало, і тому вони не змогли швидко поспіти далі — в Корону⁷².

Це була перша перемога козаків над поляками, після якої Хмельницький удався зі своїм військом під Білу Церкву, де стояв довгий час, чи то остерігаючись короля, чи, що певніше, очікуючи більшого стягнення до себе козацьких куп⁷³, — бо не таку вже мав він багаточисельну силу, як то зрозуміли ляхи через того вищеназваного «язика». Адже всього козацького й татарського війська не налічувалося більше п'ятнадцяти тисяч⁷⁴, хоча поляки, як правдиво каже Твардовський, лічили його далеко більшим числом, мабуть, покриваючи в такий спосіб своїх кавалерів.

Коли дійшли про це невдячні звістки у Польщу, поміж них усіх учинилася велика тривога й зайве замішання, не кажучи вже про те, що через литовську пошту наспіла новина, рівна до цієї, і завдавала вона полякам ще більшого страху — позбувся свого життя в дорозі в містечку Меречі, прочувши про ту повсталу навальність у своїм королівстві, сам король Владислав.

А козаки, вже напевне звістившись про ту новину, що оголошувала про смерть короля, спершу довго їй не вірили⁷⁵. А будучи знову покріплені від хана татарськими військами, не знали, в час такого в Польщі замішання, жадної собі перепони, були розгнуждані до всілякої сваволі та зброднів, губили вигадливими побоями та смертю шляхту, а найбільше жидів, і чинили це без сорому й погамування, збиткувалися, гвалтували та бивали панянок, матерів та невинних дітей та й інші творили непристойності. Татари ж відправили свої загоны наперед, аж до Горині, по самий Константинів, і брали, на що нападали, кілька разів повертаючи до свого коша з незліченними здобичами, а ясиру набирали стільки, скільки могли його допровадити⁷⁶.

Сам Хмельницький дочекався до себе в установленім під Білою Церквою обозі більшого змноження черні і виправляв різні полки на Поділля⁷⁷, а тільки одержав звістку, що в Нестерварській фортеці замкнулося багато шляхти, зараз же наказав готуватися туди і добувати її, а коли він не зміг учинити того сам, посилав туди ж зі своїм полком якогось Остапа. Ця фортеця була добре укріплена валом і могла б дати відсіч татарському находу, однак, коли туди прийшли з гарматами й іншою вогнепальною зброєю козаки, зараз же їх, шляхту (а поміж нею найперший був князь Четвертинський зі своєю княгинею і дітьми⁷⁸ та й інші шляхтичі, недобиті під Корсунем, бо змогли звідтіля втекти), поймав такий жах, що вони почали відпрошуватися і трактувати про мир. Змушені були вони учинити мир з тією умовою, що сама шляхта відкупиться, а жидів видадуть. Їх зараз-таки усіх, скільки там було, було вигнано з жінками та дітьми із замку. Але, ставши при замкових окопах, вони не захотіли віддатися тій видимій згубі і три дні кріпко боронилися, доки козаки всіх їх не вистинали, і вони зарівняли тоді ті окопи своїми трупами.

Сама ж шляхта сподівалася після того відкупу, що буде вільно від козацького нападу. Через це в усьому безпечилася і згаданого трактату не зміцнила ніякою твердістю, а чинений він був при келишках та лікерах — вони не взяли в Ганжі навіть ніякої залози. Однак тільки-но він відступив від замку, пристав до нього Остап і почав упоминатися частки взятого там відкупу. Але Ганжа не зважив на те його домагання, і розгніваний на нього Остап вилив до решти ту свою запальність на згадану шляхту, що була в Нестерварі. Він пустився на штурм, хоча шляхта відкупилася й була тим безпечена, та звелів підкинути кілька запалених походень⁷⁹ під башту, яка мала в собі багато борін⁸⁰ пороху і яка, будучи запалена, учинила в замку з шумом і тріском превелику пожежу й тривогу, особливо між жінками та іншим лякливим поспільством білої статі. Козаки під той час увірвалися в замок і, кого напали, рубали й забивали, не минаючи в тому забійстві ні ма-

терів, ні малих дітей, ні панянок — усіх загалом, хто тільки втрапив до рук. Цією честю був пошанований там і князь Четвертинський, так що власний його піданий стяв йому шию впень, і за це начебто одержав сотницький уряд. Вийшла живою з того пригощення сама лише княгиня, що замішалася поміж жінками отаманів, — вона дісталася потім полковникові.

Коли поляки, що жили тоді по всій Польщі й Україні, звістилися про цей випадок, то кожен із них сподівався такої ж честі й собі. Вони впали ще в більшу тривогу й острах і, вже не покладаючися ні на жадні замкові оборони, почали тікати до Вісли й далі. Цим вони врятовували тільки своє життя, а статки свої й маєтки віддали на честь козаків і татар. Вони ж, козаки й татари, не маючи собі ніде жодного спротиву, легко опанували всім, на що напали, і, здобувши в такий спосіб міста Красне, Шаргород, Брацлав та Вінницю, замірили були собі кордон аж по самий Горинь.

Тим часом примас Віцерекс скликав у Польщі сейм⁸¹, на якому розмовляли й радилися ні про що більше, лише про те, яку б кращу намислити собі оборону і як зібрати з повітових зятягів стільки жовнірів, скільки стало б для війни й відпору такій козацькій і татарській силі. Наостанок постановили трьох великих рейментарів⁸², які числилися у своїх цнотах не останніми, а надто в розумі, шані й відвазі, а відвага в такому ділі найважливіша якість, адже то на неї заставлялися людське багатство й достатки. Однак ляхи приписували собі потім за невинну помилку й заблудження те, що оминули тим рейментарським гононом князя Вишневецького⁸³, який перебував на той час за Дніпром. Він ще мало знав про вищеописані випадки проти своїх, однак підозрював, що з тодішніх подій може впливти щось вельми недобре. Бо ще коли він прийшов до Дніпра, то застав там скрізь на побережжі багато втікачів, пороми й інші судна були позатоплювані, а чернь збиралась у великі купи на розбій та бунти, чого, певне, не було б, коли б не зачули про якесь зло⁸⁴. Отож, бачачи, що йому небезпечно і вперед іти, й вертати назад, князь вислав своїх людей далі, щоб здобути певного «язика», якого якраз десь і піймали. Від нього князь звістився про все і побачив, що недобре з ними діється. Тож не міг нічого учинити інакше, тільки зважився повернути назад до Лубен, звідкіля забрав свою княгиню, сина й інших домашніх з маєтками, долучилися до нього також деякі інші тамтешні обивателі (хто зміг поспіти за ним і вибратися з середини всіх отих бунтів), і він знамірився пробиратися до Волині. Тим часом прибули до нього ще й інші люди з Миргорода й Переяславля, яких зібралось до нього з дворовими на три тисячі⁸⁵, і з таким вибором князь вийшов із Лубен, позирнувши не без жалю й плачу на своє місто й костел, вибудований за свій кошт, і який пішов потім угору вогнем. Але він, князь, не рушив простим трактом на Київ, бо козаки заступили там біля Дніпра перевози, а подався до Чернігова і там, під Любечем, з великими труднощами переправився через Дніпро; він не знімав увесь час із себе, аж від самого свого виходу з Лубен, до тої переправи через Дніпро, залізної зброї. По тому князь добрався до своєї маєтності Брагиня, виправив княгиню з усім добром і тяжарами до Вишневеця, а сам, наближаючись до Кривоноса, кинувся з прибраним ще до себе певним числом приятелів та знайомих людей у ті видимі воєнні пожежі⁸⁶. А притягши до Погребищ, звелів там позабавити на палі деяких міщан та священників, які, як йому здалося, закликали людей до тих бунтів і були найвинуватіші, — зробив це він на пострах іншим.

Звідтіля він пішов далі до своєї ж маєтності Немирова і, не доходячи самого міста, став неподалець, а до немирівців вислав з трьома хоругвами Барановського, щоб вони, як його піддані, подали йому живності й іншої допомоги. Цей Барановський, приїхавши до міста, застав там позамикані брами і почув від деяких п'яних воляння: чого то прийшли до них ляхи, оскільки вже тут немає нічого лядського, вони знають над собою лише одного пана — Хмельницького. Той Барановський зараз по такій відозві, доки інші городяни змогли приготуватися до справунку й почали викочувати на вал гармати, прорубав із драгунами паркан і ввалився до міста, де вони посікли й побили багато людей обох статей. Всі інші, жажнувшись, порозбігалися з міста в ями й ліси, а деякі з них надвечір уже вдалися до князя, який, розгнівавшись, хотів ще лютіше мститися над ними. Аж на завтра прийшов з міською старшиною війт, приносячи йому, князеві, свою повинну й дивуючись, яка була причина до вчорашньої їхньої різанини. Він почав говорити, що то сталося не через що інше, тільки через легковажність Барановського, оскільки той не вдався, казали, до нас, старшини, за чим приїхав, але перебрав міру в каранні смертю невинних людей, будши роз'ярений безрозсудним криком якогось п'яниці. А вони, як були вірні своєму князеві, так і нині при ньому тримаються, і якої він потребує від них вигоди, те вони викажуть, тільки хай би князь дав їм від себе залог.

Увірений такою їхньою штучною покорою, князь скоро послав до них зі Ксенським та Пісовичем двісті чоловік драгунів, а міщани зараз же зачинили брами і дали знати козакам, які, набігши в Немирів, усіх тих драгунів, що кріпко боронилися, вирубали впень. Лишився якось живий тільки один, який і дав знати про той занепад князеві⁸⁷. Той був тяжко уражений цим і міг дорозумітися, що про нього й інші думають. Отож він, остерегаючись подальших таких зрад та фортелів (при тому ще почув і про Кривоноса, який чигав на нього), знамірився був через те повернутися до своїх домашніх, бо вже й так витратив чимало труду — більше місяця не зсїдав зі своїми людьми з коней, — і хоч трохи спочити. Аж тут нагнав його київський воевода Тишкевич зі своїм полком і попросив урятувати місто Махновичі, біля якого Кривоніс усе позносив і вже почав здобувати й саме місто. На це воеводине прохання князь не відмовив, хоч і так мав досить із себе праці, але рушив одразу ж до Махновичів і застав там місто, грабоване козаками, — кляштор

уже вирубано, а замок обпалено довкола. Князь із великим гвалтом напав своїми жовнірами на козаків, що грабували по будинках та костьолах, і стяв їх, а вони відразу ж почали тікати, гонити, громити й разити. Він визволив з облоги шляхту з жінками й дітьми, що встигли були після вломлення до міста козаків зачинитися десь у якійсь хаті, і гнав козаків аж до їхнього табору, що стояв з другого боку аж за містом, — тут він заледве не зніс і його всього з гарматами⁸⁸. Але від такого остаточного знищення стримав князя київський воєвода, і то через те, щоб дужче роз'ярений Кривоніс не попалив, відходячи, гумен, збіжжя та хуторів, хоч найбільше їх спинили в тому дощові плюскоти й ніч, що тоді настала. Князь змушений був наказати трубити повернення, через що не знесений до решти Кривоніс, звільняючи себе з такого ущемлення, відійшов тієї ж ночі миль на чотири назад, а Вишневецький звідтіля скоро подався на Рильцев. Заїхали до нього в тій дорозі обивателі міста Полонного, зголошуючи, що вони перебувають у небезпеці від козацького находу, і через це просили рятунку. Але князь, зміркувавши, що до Полонного зібралось втікачів найбільше з самої Русі, а поляків мало, остерігся, щоб не дістати тут собі якоїсь зради, не кажучи вже про те, що стратив багато сили й мав дуже виморені коні. Отож мусив відмовити їм у їхньому проханні, запропонувавши, однак, що коли випаде бути їм у козацькій облозі, а вони зможуть утриматися, даючи належну відсіч у такому непоганому для оборони місці, то він обіцяє прибути тоді до них і буде готовий до відсічі. Тим часом він послав по Осинського й Корицького, бо прочув, що вони з гвардією були недалеко десь у дорозі, запрошуючи до своєї компанії, але ті, вимовившись іншим, засланим до них, гетьманським розпорядженням, не захотіли поїхати до нього, і, либонь, через ту нехить козаки обгорнули зараз же довкола один їхній полк. Князь, бачачи від них непошану, був дуже з того розгніваний і вірик, тяжко зітхнувши, такі слова: «Невже я сам повинен працювати в обороні вітчизни більше за всіх, доки ворог не сяде на шию мені самому, а інших не досягне, бо поховалися й криються по своїх фортецях? Хай же той ворог мстить-ся і забирає що хоче, а я вдамся до своїх і, де зможу прихилити голову, боронитиму, як і інші, лише себе»⁸⁹. З цим вироком він рушив нашвидку до Збаража а, минувши Константинів, заночував у Росоловцях. Аж тут, задихавшись, прибігли до нього, з одного боку, згаданий Осинський з гвардією, а з другого — Корицький з полком. Вони попросили прощення за свою вину, що не приїхали були зараз-таки до нього. А причину свого непослуху давали не іншу, тільки ту, що не посміли переступити указу своїх гетьманів, а тепер, коли Кривоніс увійшов у Полонне і збирається з усією своєю потугою під Константинів, вони, упосліджуючи гетьманський наказ⁹⁰, піддаються обидва під його княжу команду. Князь після цього ще вагався, що чинити далі, але коли побачив, що під хоругвами Осинського і Корицького справні жовніри⁹¹, які знали військовий лад, збудився звичайною своєю охотою до воєнного чину і здобув надію, що досягне з ними чогось собі значного.

Тим часом, побачивши на свої очі посталі від Константинова дими і великі вогненні заграви, він не пішов туди просто, а в ніч, що наступила, окопався на одному місці при Виссоватому Ставі, яке визначив добрим до оборони. А назавтра, у день Святої Анни, ополудні, коли почали з'являтися і спускатися з гори до греблі козаки, він став шикуватися до бою. Своїх жовнірів у звичайний спосіб виставив уперед, поміж ними приладнав піхоту Осинського, значно її змішавши, щоб була заслонена вся кіннота. Корицькому з полком звелів стати на самому чолі, а своїх відвів для порятунку й посилок, коли б мав бути на нього якийсь несподіваний наступ, і наказав бути в найбільшій поготовності.

Кривоніс, спустерігши його приготування, почав міркувати, як би його перебратися через греблю, за якою був вилаштуваний отак князь, і зараз-таки, заслонившись біля самої греблі табором, почав наступати на драгунію Вишневецького, яка була помішана з піхотою Осинського і знаходилася найближче від нього. Вона не нападла на нього навзаєм, а лише відстрілювалася з місця, чекаючи на себе козацької навали. Коли ж козаки почали прикро дошкуляти, а за ними повалила ще більша їхня потуга і вже мало не впововину перейшли ту драгунію, тоді вони розступилися, й Осинський, відслонений зі своєю піхотою, несподівано дав такого жорстокого вогню, що козаки, не стерпівши, зараз-таки вдалися назад навтьоки, а інші кинулися хто в став, а хто в болото — куди очима кинув і зміг побачити. Поляки ж, котрі охочі, заскочили їх із тилу і почали громити й разити, однак тої битви не пощастило їм виграти через те, що багато охочих кинулося в погоню за тими, що втікали порізну, а табір, що стояв за ставом, здобувати не посміли; тим часом перешкодила їм здобути його нічна темнота. Але Кривоніс, не тратячи серця, а прагнувши назавтра відстояти свою програму нині справу, знову кинув через ту ж греблю на них, поляків, усю свою кінноту. Князь був готовий до відсічі (він дав правий бік своїх жовнірів під команду київського воєводи, а лівий очолив сам) і вже вчинив інакше. Він допустив йому, Кривоносу, перебратися з усім військом через ту греблю до себе і зараз же, гукнувши до коня, почав начебто тікати, на що козаки обезпечилися, а він знагла скочив з усім жовнірством у саму середину козацького навалу й, узявши козаків на шаблі, наніс велику їм поразку, звісно, не без своєї втрати. Бо там серед інших було забито полковника Моїрського, спідпоручника, і Курошляхтича, останній себе добре був визначив. Через це князь жарливіше запалився гнівом і почав сильніше їх разити. Він схопив і пов'язав деяку козацьку старшину, яка втрапила в руки, чим вельми стривожив чернь, урвав ледве не половину табору з гарматами і піймав найперднішого начальника, першого після Кривоноса, Полуяна⁹²; відняв також усі сорок їхніх хоругв⁹³, поміж якими були й лядські, взяті козаками під час Корсунської баталії, однак і тоді через ніч, що наступила, не зміг знести їх до кінця.

Кривоніс, перестрашений цим, відступив назад до Хмельницького, а князь, лишивши під Ямполем свій обоз, від'їхав до Збаража на короткий спочинок, як для себе, так і для жовнірів, а більше для того, щоб стягти до себе інших поляків, які, либонь, тільки рушили від Вісли й Любліна⁹⁴.

Примас, не дочекавшись, відповідно до своєї з іншими начальниками постанови, вчиненої на першому сеймі, жадного охочого збору і стягнення війська, склав другу конвокацію й сейм⁹⁵, на якому мали обрати когось і на королівську гідність⁹⁶. Однак тоді так і не змогли нікого обрати, а попридавали лишень до кожного з трьох постановлених рейментарів по чотири комісари та, щоб якимось покрити першу свою помилку, що проминули рейментарством князя Вишневецького, пошанували його тою ж гідністю четвертим⁹⁷, забувши ту давню приповідку, що де два господарі в одному дворі, там жадного не матимеш порядку; отож і не теба було ставити у війську так багато рівних поміж себе командирів.

А після відправи того сейму поз'їжджалися, також для ради, в Збараж подільський воєвода, коронний хоружий Конецпольський, Калиновський з трьома тисячами жовнірів, Потоцький, чолованський вепр, волинці й люблінці⁹⁸ зі своїм полковником, які хоч мали розпорядження від рейментарів їхати до них під Глиняни, однак не послушали того наказу і постановили йти до обозу з князем Вишневецьким. А поки вибралися з того з'їзду в Збаражі, прийшла до них із Поділля звістка, що Кривоніс опанував уже значну фортецю Бар⁹⁹, яка була найкраща з-поміж усіх інших і мала в собі багато гармат та всіляких військових припасів. А щоб вони не дісталися козакам, згаданий хоружий лишив там полк своїх жовнірів, які так наприкрилися невзбарі своїм перебуванням тамтешнім обивателям, що через це наприкрення ті не були до них прихильні, тому жовніри змушені були звідти виступити, а на їхнє місце ввійшли в місто королевичеві німці¹⁰⁰, частину яких Потоцький, що був там, у замку, виправив на сторожу до брам. Зараз же приспів туди зі своїми козаками й Кривоніс і тільки-но зупинився під містом, поглядаючи на вал, де б ліпше пустити штурм, як міщани самохітно відчинили йому брами, куди він з козаками й забрався. Спершу козаки витягли до ноги німецьку піхоту, що була на сторожі, а потім побили й ляхів, скільки їх там було, вишукавши з походнями й каганцями по склепах, льохах та ямах. Було їх там побито разом із жидами та пораненими поляками, що зібралися туди з України, п'ятнадцять тисяч душ¹⁰¹. Замок же після того, як козаки вступили в місто й вибили там ляхів та жидів, не здавався і ще не зараз був здобутий. Він хоч і мав вал та добрі окопи навколо, однак у ньому замкнулося лише двісті чоловік згаданих німців, а всі інші були при них руські люди. Спершу ті німці боронилися не без шкоди для козаків, а потім козаки тихцем забралися в замок зі ставу, що був там із тилу, і всю ту німецьку піхоту вирубали, окрім одного Потоцького, якого взяли в неволю і зберегли живим; разом із ним козаки позабирали гармати і всі костельні скарби та й пішли були звідтіля під Кам'янець-Подільський, де довго не барилися, бо фортеця здалася їм важкою до здобуття, і сразу від неї відступили.

Ото такі новини прийшли в Збараж до князя Вишневецького з іншими. Вирішив він не баритися, поблагословив порадами княгиню й всіх своїх домашніх і по тижневому відпочинку, сівши на коні, вибрався з іншими до Чолганського, а її, княгиню, виправив до Білого Каменя. З Чолганського прибув він до свого обозу і застав там більше, ніж було, як від'їздив, зібраного війська, прибувало воно й далі; військо це зумисно проходило збоку від гетьманів і прилучалося до обозу Вишневецького. Та й всі інші поляки й жовнірство відзивалися до того, що, крім нього, не хочуть знати й мати інших гетьманів, зобов'язуючись віддавати йому послушенство в усьому, куди б замислив їх вести й радити. Але князь, запобігаючи, щоб не виросла на нього гірша зненависть від гетьманів та інших і з того не постало більше яке для Польщі зло, подякував їм за зичливу милість, що так відізвалася до нього, й, упросивши з собою в компанію київського воєводу¹⁰², послав до Глинян¹⁰³, де знісся з гетьманами, хоч мав проти них уразу, але притлумив її і сам з усім прибраним військом піддався під їхню команду. За його прикладом були побуджені схилитися під начало тих рейментарів й інші, і зібралося їх так багато, що лише найздібніших до бою та воєнної оказії налічувалося більше тридцяти тисяч, не рахуючи тих людей, які були при караванах та численних возах і мали при собі, за старожитнім звичаєм, мушкети й іншу зброю: вони перевищили собою те тридцятитисячне число втричі. А всі вони були при золоті й сріблі, при тарчах, пуклярах, рондах, фордгах¹⁰⁴, бунчуках, палашах, концерах¹⁰⁵, столових креденсах та інших спеціалах, а доки з'їхалися до них придані рейментарі й комісари і полагодили все, що було в них несправного, — аж любо було дивитися на таке парадне військо, багатшого над яке у зброї й конях та всяких вищеозначених достатках Польща ніколи не бачила. Й не відала вона, що все те багатство має поміняти на подрані кипдяки¹⁰⁶ та сермяги, ремінні вуздечки, конопляні оброті¹⁰⁷ й ремінні козацькі попруги, і сподівалася цим урядженням та багатством застрашити козаків, але тим більше повабила їх до відваги проти себе.

У таких числі, формі й порядку те лядське військо рушило тоді з-під Чолганського до Константинова і від шляхтича Черменського¹⁰⁸ одержало певну звістку, що Хмельницький з усією потугою приходить під його маєтність — містечко Пилявці. Це збурило поляків, вони стали неухажні та й зігнорували козацьку силу й хитрість, і перший знак цього був той, що рушили від Константинова, де були в такому місці, над яке не було кращого й зручнішого до розміщення обозу й чинення всіляких воєнних дій та поведів. Рушили вони просто до Пилявець, не знаючи тамтешнього розташування, а було воно при горах, пущах і, як їм потім здалося, із земними прірвами. Крім того, вони не мали ніяких звісток ні від шпига, ні від «язика» про рух і поведінку Хмельницького (гетьмани зносилися з собою лишень через карти¹⁰⁹ і тільки так радилися, в який

спосіб і де стати обозом) . А коли пішли, то зараз же потрапили йому в очі з усім обозом, який через незліченні вози нескоро й несправно рухався серед тих гір, і біля згаданого містечка поспинялися, де хто міг. Містечко мало в собі мурований замок, а біля нього річку, що йменувалася Пилявка (від неї й містечко славилось тим же найменням — Пилявці) , що пливла невеликим, але багnistим потоком. Обидва береги її, які мали заступити, притягнувши своїм обозом, поляки, обійняв своїм військом Хмельницький, маючи вісті від шпигів про той їхній намір. Один бік супроти лядського замку очолив Кривоніс, а другий він узяв собі; їм же, ляхам, залишив на розташування яри й гори, де легко міг би їх приправити до занепаду і зламати їм шії. Однак вони, опинившись у такому непригідному місці, порадившись, постановили даремне не гаятися, а зараз же наступати на козаків. Але приступ до них боронила близько прилегла вузька гребля, навмисне розкидана ще перед їхнім приходом козаками. Хмельницький, оглядаючи їх перед лядськими очима, наказав з того боку, де стояв сам, висипати два блокгаузи і на них заточити дві гарматки, сподіваючись, що ляхи почнуть туди перебиратися. Для цього був ординований Лащ із князем Корецьким і з тисячею охотників. Однак вони не пішли на ту греблю, а віднайшли вище від неї брід і, перейшовши річку, несподівано напали на козацьку чернь. За ними слідцем поспішили й інші лядські хоругви, але відразу ж були так перепинені козаками, які засіли в двох шанцях і несподівано дали доброго вогню, що ляхи стривожилися ледве не всім військом. Але потім, поправившись, ляхи осадили обидва ті шанці, взяли одну гармату, а з нею кільканадцять «язиків», і таким започаткуванням баталії вже приписували собі щастя й запалилися охотою до подальшого воєнного поступу.

Однак ті піймані в шанцях козацькі «язики» сказали, що число їхнього війська незліченне, а до того ще вони сподівалися й прибуття в допомогу собі самого хана з ордою. Саме від цього на завтрашній ранок зродилася в лядському обозі чутка — начебто Хмельницький виходить зі своїх обозів і хоче йти у наступ на них потугою всього свого війська. Гетьмани й інші начальники вельми тим затривожилися і, поставивши готове до чину військом, почали чекати на той наступ. У цей час був превеликий туман, так що вони заледве могли бачити один одного, через що поляки тихо стояли готові до бою і тільки могли слухати, звідкіль рушить на них козацький навал.

А Хмельницький стояв тоді на одному місці і таємно замислював ляхам біду, посилаючи поки що забавлятися з ними герцями своїх охитників. Пізнього вечора, коли ляхи верталися з шиків до обозу, вони почули раптом, як у козацькому таборі вдарили в котли, заграли в труби і почали прегусто стріляти з гармат. Цей тріумф був, як зрозуміли поляки, ні з чого іншого, як через те, що до козаків прийшов на допомогу хан. Вони не мали про те ні певної звістки, ні «язика», крім одного попа, схопленого десь волохами Вишневецького, який сказав під час свого допиту, власне, на пострах те, що гадали й вони самі, коли вони, ляхи, наступали вчора на козаків, то Хмельницький дуже затурбувався і хотів уже втікати, коли б почали далі гнатися до табору, а тепер, як прийшла йому на допомогу орда, мається в ліпшій надії і хоче наступати на ваш обоз. Ляхи були цим стривожені ще більше, і начальники навіть прислали тоді до жовнірів, які стояли в шиках, розпорядження не сходити з поля, і тої ночі стояла на сторожі ледве не більша частина всього їхнього війська.

Хмельницький через свою дозірність спостеріг цю їхню тривогу і, тільки зайшла до світу рання зоря, побудив усі свої полки до справи, хоч орда до нього й не прийшла (як здогадувалися ошукані вчора ляхи з його тріумфу), крім чотирьох лишень тисяч татар, що були при ньому невідступно — він виставив їх оманно наперед, перебравши до них у татарські чугаї ще й чимале число охочих козаків, щоб удати через такий убір орду і напустити в очі ляхам більше страху, що й удалося йому легко нав'ясти ляхам замість справжнього діла. Бо коли згадані татари і прибрані на їхній лад козаки кинулися і закричали непомірним голосом «алла!», «алла!», то серед поляків відразу утвердилася тривога, завзята з повісті пійманого попа і з тріумфу Хмельницького. В цей час козаки напали на чотири хоругви команди Суходольського й піхоту Осінського¹¹⁰, що були в шанцях по той бік греблі в лядському обозі, а що ті хоругви з піхотою кріпко боронилися, то біля тої греблі учинилася жорстока різанина, де допиналися взяти гору обидві сторони, але козаки звідтіля, де стояв добре приготований до битви Кривоніс, почали дужче насідати на ляхів, і ті вже стали знемагати на силі. Але як побачили, що одні їхні хоругви гинуть, а інші, що стоять недалеко в шик, остерігаються переступити указ своїх командирів і не сміють їх рятувати, то ще більше занепади духом. А коли зі згаданої згруженої греблі і переправи натислися чималою купою гусарські компанії і козаки їх сильно притерли, то так помішалися поміж себе, що в тій мішанині й тісноті не могли правувати списками та своїми прапорцями, оручи ними й даремно місячи болото, що там було... Тож ті шанці з піхотою козаки повиколоювали й взяли з гарматами та всім іншим. Які були в тому бою хоругви, жодна не повернулася ціла до лядського обозу — вони в тому згаданому болоті затоптали ледве не всю свою силу й славу, втративши найзначнішу свою шляхту й жовнірів. А потім, коли наступила ніч, спершу старшини, а за ними й усі ляхи почали радитися поміж себе і були безмірно затурбовані, що мають чинити далі, одностайно признаючи, що не зможуть витримати такої козацької й татарської сили, а вона ще має й збільшитися від черні, що стягається звідусіль у шораз більшому числі, тим паче що стали обозом у такому яруватому і прірвистому місці. Вони пізнали тоді невчасно свою помилку, що не треба було рушати з-під Константинова, де було таке вигідне місце для оборони, у ці яруги. Тому постановили повернутися без жадного замешкання знову до Константинова, менше дбаючи про обозові вози, які хоч і мали втратити,

але зате легше зможуть віддячити ту втрату іншим часом, аніж занастали б ціле військо. Але коли рейментарі, всівшись на коні, почали тихо поміж себе говорити, щоб не полишати й возів, то все військо, раз-таки кинувшись їх забирати, вчинило превеликий шум та гук і, не вирозумівши з гетьманської інформації того способу, як треба було вертатися, вдарилося у правдиву втечу. Рейментарі, бачачи, що не можуть нічого вдіяти, склали з себе рейментарський уряд, принісши його князеві Вишневецькому¹¹¹, який відповів їм, власне, такими словами: «Не вчас, панове, шануєте мене цією честю, доношуйте її здорові, як охоче бралися були за неї, а по часі побачите самі, до чого піднялися». Потім зітхнув щиросердно і, зирнувши на небо, мовив знову: «О мій Боже, хто є причиною цієї руїни, покарай того безмилосердно своєю святою волею; навіть коли я й сам винуватий, то й мене не минай карою, лише збережи непорушно нашу вітчизну. А коли їй неможливо врятуватися від цього видимого занепаду з твоєї божої волі, то пус-ти на нас громи й блискавиці і, як хочеш, мори й карай, але не допускай чинити над нами того карання хлопству!»

Пани поляки, незважаючи на ту княжу орацію до Бога, як спочатку завзялися до втечі, так і зараз біжать, ломляться і чимдуж тікають, хто як може, минаючи своїх начальників, а також нехтуючи превеликим княжим волянням: «Стійте, стійте, на Бога, не всі тікаймо!», а князя вони неперемінно були слухали. Так що і сам князь зміркував, що так може потрапити, усіма покинутий, до рук татарам, отож пустив він свого коня і згорнув разом з іншими вітрила своєї відваги перед тією нещасливою хвилею. Потім опанував ними такий страх, що виписати й вимовити те неможливо, бо покинули вони всі, скільки було, вози з превеликими достатками, а при них поранених і хворих жовнірів — втікали врзнобіч, де кому випало мати тоді ночівлю, не відаючи навіть, що це діється; лише одне мали на думці й у ділі: допасти коня й бігти, куди очі стоять, поклавши все своє спасіння на таку грубу втечу; і той поміж них був мужніший, хто швидший; хоча кому, може, й далі від інших належало бігти додому, але він, маючи добрі до втечі коні і недосипаючи в поспіху своєму ночі, добувся того найпердніше.

Хмельницький, побачивши назавтра цю лядську втечу й розрух, довго дивувався сам собі і, причитуючи це якомусь їхньому маневрові, не міг так зразу кинутися до залишеного обозу, але опісля пізнав, що втікають вони щиро і що полишили в безмірному безладді застрялі по переправах усі свої вози. Тоді він звелів узятись за них і розграбувати, нічого не відкидаючи, а беручи все підряд: рисі, соболі, гроші, дорогі шати, золоті й срібні креденси та інші неошанцьовані спеціали¹¹², які шляхта й начальники, згідно свого старожитнього звичаю, позвозили були в обоз, тобто все, що вони заслужили, так що самих возів із тими добрами було не менше ста тисяч, а що при них коней, а також челяді! Частина челяді була тоді порубана, решту ж забрано в татарську неволю.

Отак були розлякані з-під Пилявець ляхи, багато хто з них тікав аж до самої Вісли, а дехто, і сам не знаючи куди втікати, знамірювався й далі¹¹³. Описуючи цю їхню боязнь та несправність, Твардовський насміхався над ними і подав це в таких віршах:

Хай матері принаймні — цим нагадають
Ахейців — свої сиві лона розкривають,
Візьмуть заховають нас до живота,
Коли сором дозволить, а також цнота...¹¹⁴

Сам лише Вишневецький, спинившись у Львові, почав приходити до тями і як тільки міг — прохан-ням, одаруванням, своєю мовою затримував утікачів, і постановив учинити новий затяг війська, не шкодуючи на те останньої своєї худоби; також позичив він значну суму й у тамтешніх міщан і зібрав з костелів срібло від келихів, хрестів та інших уборів¹¹⁵. Насамперед уміщив жовнірською обороною місто¹¹⁶, а сам швидко рушив до Замостя, щоб уміцнити його такою ж обороною, де застав княгиню з іншими домашніми, що втекли тоді з того розруху, і вельми зрадів. Там він знісся з ваером¹¹⁷ чи графом, начальником тої фортеці, порадився з ним про подальшу оборону і, щоб не наприкритися обивателям¹¹⁸ своїми жовнірами, пішов звітти далі.

Хмельницький так довго бавився грабуванням лядського обозу, що не лише ті, які швидко тікали, досягли свого місця, хто куди був знамірився, але й навіть згаданий Осінський з рештками не вибитої в шанцях під Пилявцями піхоти, позбиравши покидані своїми гармати та іншу численну зброю, зміг вільно відійти¹¹⁹. Хмельницький по тому ще не швидко рушив до Львова, а розіслав різні свої полки до Стиру й Бугу¹²⁰, сам же зі стома тисячами притягнув спершу до Збаража¹²¹. Це місто хоч і мало вал із січеного каменю, мурований на три списи вгору, і п'ятдесят штук гармат, однак через те, що в ньому не було людей до оборони, козацькі війська ввійшли сюди безборонно й позабирали всі достатки, залишені ляхами, не минали навіть похованих у склепах труп із мерцями¹²². Звіттіля Хмельницький виправив з Головацьким¹²³ два полки під Броди, а сам з іншим своїм військом пішов просто під Львів, де коронний підчаший Остро-рог з міщанами урадили попалити всі поселення на передмісті, бо вони здалися місту на перешкоді. У цей час з'явився їм перед очі з гір Хмельницький із численним військом і зараз же, обложивши місто, почав його штурмувати¹²⁴, однак звіттіля йому дали добру відсіч. Тоді він виправив до міщан трубача, щоб вони дали йому викуп за місто, яке він, жалуючи та й своє зберігаючи здоров'я, начебто не хоче руйнувати¹²⁵. Розмірковуючи над цим, міщани зважили, що до міста стеклося багато люду, яким не вистачало їжі, до то-

го ж почала з'являтися поміж них моровиця, а над усе жовніри при Шведській арці мусили відступити через безводдя, а козаки, що заступили їхнє місце, нариштували на місто гармати, з яких не лише людей, але й курей, коли впадуть в очі, могли вибити. Отож міщани змушені були, віддавши певну грошову суму¹²⁶ і кількадесят поставів¹²⁷ сукна, задовольнити його, Хмельницького. По тому, не здобуваючи більше міста, він пішов звідти до Замостя, чим хотів запобігти, щоб утеклі ляхи не так легко могли згурпуватися і промишляти про свою оборону.

А вони, зібравшись на той час у Варшаву, вчинили сейм і всі разом заходилися вибирати короля, однак побачили мальство сеймового кола, бо дуже вже розпоршилися, тікаючи з-під Пилявців. Після того начальники та інша шляхта наскоро стали з'їжджатися з далеких забігів, і при тому з'їзді, приховуючи свою ганьбу, вимірювали кожен собі, що не він став приводом до втечі, але, побачивши інших, що тікали, і сам був змушений втікати. Через це королівську елекцію знову відкладено на подальший час і постановлено, доки вона відбудеться, призначити гетьманом когось одного, хто міг би опікуватися королівством принаймні до часу. Але в тому, либонь, виникла була поміж них велика незгода, оскільки багато хто бажав віддати те гетьманство Вишневецькому, як поклали були перед тим булаву й самі рейментарі, втікаючи з-під Пилявців. Інші ж того не дозволяли, виставляючи таку причину, що коли він стане на певний час таким самовладцем, то може закохатися в тому самовладстві і захоче затримати це собі назавжди, не допускаючи надалі вибрання інших достойних, згідно старожитнього звичаю, на такий уряд. Однак більшість поляків давала йому воту, і знявся через те великий галас. Тоді й Віцерекс виправив до нього Соколовського, вручаючи йому уряд гетьманства¹²⁸ і просячи іменем усієї вітчизни, щоб обдумав у нинішньому її занепаді оборону, якою хоч трохи могли б заслонитися і принаймні безпечно могли вибрати собі когось за короля й пана. А що не мали до налаштування такої оборони готового грошового достатку, яким, звісно, треба було підсилити новопостановленого гетьмана, і не могли тих грошей так швидко зібрати, як звичайно, з повітів, то оголосили, щоб шляхта дала той скарбець із власних своїх достатків, хто скільки зможе і не пожаліє, зофірувавши зі свого майна, та й виділить для любої своєї вітчизни, аби вона не приходила до крайньої згуби, і в такий спосіб учинить їй якийсь порятунок. До цього багато хто відізвася з охотою, даруючи на словах із власної калитки чималу суму готових грошей. Інші, не маючи достатньої готівки, давали срібло, золото, столові креденси та інші свої речі. Однак, коли дійшло до виконання тої обітничі й дарунку, ніхто нічого не захотів давати — навіть на найпотрібніше, що їм здавалося треба б було зробити (оскільки багато хто й човни на Віслі приготував для втечі — хай пронесеться де яка тривога), щоб нарешті виправити під Хмельницького роз'їзд. Та й на те не могли зібратися, аж заледве вмовили Кашевського, який зважився на те і був виправлений від новопостановленого гетьмана¹²⁹.

Тим часом поляки знову з'їхалися всі до Варшави, куди прибув і сам новопостановлений гетьман — князь, хоч багато хто його не сподівався. Найменували на королівство Яна-Казимира Першого¹³⁰ і після того оголошення послали сповіщення Хмельницькому, якому приписували, що він з натури боявся більше самого короля як голови, ніж цілої Річі Посполитої, вважаючи, що вона — чернь, і називав її безголовим тілом.

Урадили й виправили до нього ксьондза Гандежеля¹³¹, якого він здавна знав і який міг би через те знайомство привабити його до якоїсь схильності (як їм здавалося). Написали до нього листа у той сенс: що б його не привело до тих грабунків з негідниками, то з ними він, дякуючи милості фортуна, вже досить показав своє передзавзяття над власними панамі. Однак невже він не ситий їхньою кров'ю? Чи ж через це йде до Польщі, невідь-чого прагнути, — може, самої корони на свою голову? Тільки ж вибраний вже достойніший, який її заслужив, і це Ян-Казимир, який має достатність і готовність для помсти за збродні здійснені і ті, що мають ще бути. Отож, коли він зараз-таки упокориться і виступить з Польщі, то ще може сподіватися на ласку й прощення¹³².

Коли згаданий ксьондз прибув із таким листом до Хмельницького, що штурмував на той час Замостя, і належно його вручив, то самою згадкою королівському маєстату наніс йому таку притичину собі на користь, що без жадного замешкання відібрав на той лист досить прихильну відповідь від нього, писану так: «Цього, мовляв, я чекав, аби міг до когось вдатися у своїх тяжких кривдах. Це лихо, знаю, сталося не з моєї причини, але з вашої, старшини й дурних старост. Також я не чигаю ні на жадну людську кров і не прагну її, а лише боронюся від військ, що наступають на мене. Тепер я слухаю королівського розпорядження і, відступивши від Замостя, вертаю назад, певний тої його ласки, що потім він зволить справедливо вислухати слушну мою скаргу».

Відпровадивши з такою відповіддю згаданого ксьондза, Хмельницький узяв від замостських міщан невеликий відкуп¹³³ — лише для татар, щоб не руйнували після свого відходу сіл, і зараз же наказав трубити генеральне рушення з-під Замостя, чим несподівано дав ляхам спромогу так відпочити, що вони змогли зібратися в Кракові, здійснили там елекцію¹³⁴ і постановили інші ухвали на свою користь, якими визначили багато чого. І була поміж ними така тупість, незгода й боязнь, особливо від того, що бачили вимиди вогні від війська Хмельницького, та й втікачі, що всечасно все більше примножувалися, так пресстрашно тривожили їх, що, як пише сам Твардовський, багато хто міг присягнути: коли б тоді з'явилася з Вісли тисяча козацьких і татарських охитників, то всі зараз-таки, без усякого сумніву, повтікали з тих елекційних сеймів і від самого електа. Бо коли взнали, що Хмельницький насправді відступив од Замос-

тя, засумнівалися на таку швидку його податливість, яку спершу зрозуміли як страх перед ними. Інші радили на словах: краще йти за ним у погоню очевидною війною, ніж лишатися під загрозою такого непевного миру; насправді ж усі вони тяжко його боялися і самі не знали, що говорили й радили. Ще інші, уважні, порадили інакше: затримати його будь-яким миром, найбільше з тої причини, щоб можна було зібрати свою розігнану військову силу й докінчити подальші церемонії довкола елекції та королівської коронації. На тій-таки раді зараз же визначили й послали до Хмельницького послів — київського воєводу Киселя, якого той добре знав і до того ж був з'єднаний із ним православною вірою грецького закону, та львівського підкоморого М'ясовського¹³⁵, офірувавши йому в дар військову хоругву й гетьманську булаву. Самі ж вони учинили тим часом погреб померлого короля Владислава, а потім коронацію новопоставленого на королівство Яна-Казимира з гарматним стрілянням, гуком усілякої вогнепальної зброї та іншим превеликим тріумфом, сердечними вотами на його багатоліття й бажанням того щастя, щоб укорінена боязнь Хмельницького могла вибитися їм з думок, при чому, очевидно, поміж них ні про що інше не балакали, лише про ту боязнь.

Потім, коли новий король цілковито вже був зведений на престол і почав міркувати про оборону свого королівства, з України дійшли вісті, що Хмельницький намірився тримати з ними мир тільки до весни, не довше, оскільки повернувся він на Україну з таким превеликим тріумфом¹³⁶ та перемогою, що привернув і прихилив до себе співчуття чи не всіх народів; так що багато хто, поділяючи його радість, вислав до нього своїх послів¹³⁷ і віншував йому ту одержану перемогу над поляками й щастя. Першим учинив так всеросійський цар і самодержець¹³⁸, який також мав свої причини для початку війни з поляками, — за уняття своїх титулів, допущене в листах, які поляки писали до нього, і за відняті Владиславом від його держави деякі міста. Також венгерський Ракочій, який хотів добитися королівства й корони польської і легко сподівався досягти цього, коли б Хмельницький порятував його в скрутнім становищі своїм визволенням і одноставним захистям віри святого благочестя¹³⁹. Також і обидва господарі, мулянтський [...] ¹⁴⁰, а з ними подальші ногайські татари та інші, які просили допомогти в своїх утисках і зобов'язувалися, що будуть при давній приязні та згоді й не шкодуватимуть при його голові здоров'я, — всі виправили до нього з такою відозвою своїх посланців.

Чернь, козаки і весь малоросійський народ вітали Хмельницького вже не як гетьмана, а як нового визволителя, чим він, Хмельницький, був надміру піднесений і вважав, що йому не потрібно вже знати короля й коритися йому, коли багато які монархи прагнуть його приязні і віддають йому таку честь. Через те він не затримував тих послів, прихильно до всіх відписав, а найперше до всеросійського монарха, з таким упевненням своєї прихильності, що коли той допоможе йому, як спільникові у православній вірі (за яку Хмельницький зобов'язав себе стояти проти ляхів до останньої сили й можливості, а вона через гидотливу унію була здерта, утиснена й пошкоджена в своєму стані), то він опісля попустить його царській величності все Задніпров'я від Литви, тобто Смоленськ, Трубецьк та інші повіти, відібрані від його монаршої держави несправедливою війною короля Владислава¹⁴¹. Також декларував він сприяти в його намірі й Ракочому, коли він, досягши польської корони, залишить його удільним гетьманом. Туркам він не перечитиме відмежувати землі по Люблін¹⁴², коли б йому була від них підпора з волоського боку, а найбільше, коли пришлють у допомогу хана з ордами. Та й іншим він учинив прихильні відповіді.

Під час цієї конференції Хмельницького зі сторонніми монархами прибули до нього в Переяславль згадані послі від новопоставленого польського короля¹⁴³, який перед їхньою виправою провідав про всі дії Хмельницького і навзаєм чинив до тих монархів відозви, висловлюючи таке: оскільки він обраний після Владислава на королівську достойність, то зобов'язується тримати нерушно всі угоди, постановлені поміж ними, монархами, з його попередником, не маючи сумніву щодо їхньої взаємної сталості. А коли б Хмельницький схотів побуджувати до такого противенства, не дозволяти того, і взагалі — й іншому може статися те, що сталося оце йому; отож, керуючись цим прикладом, вони, щоб дійти справедливої помсти над Хмельницьким, ще повинні б йому й допомогти.

Після таких своїх відозв король почав міркувати про оборону Корони. Він помітив, по-перше, завзяту ненависть і незгоду за уряди поміж найчільнішими, через що один був високо піднесений, а інший обійдений цими урядами і тим самим знищений. Тож, прагнучи порівняти всіх їх і заспокоїти, обійняв усе керівництво над військами і, лишившись королем, взявся правити й гетьманськими урядами. Навіть самого Вишневецького торкнулася та зненависть, бо його було віддалено від гетьманського правління, а все те ледве не привело їх до гіршої згуби, як про це трохи вже казав, коли б не мав він такої скромної натури і не захотів чинити ніякого спротиву за приватну свою уразу задля загального добра, хоч у таких випадках отак тяжко ураженого часто й легко охоплює завзяття. Але король, як вище казалось, прийняв правління усім військом на себе, щоб не було в ньому якогось гіршого замішання, але, не справляючись, вибрав собі в допомогу трьох найвищих начальників: бельського каштеляна Фірлея, значнішого за всіх літами і військовою справністю, брашлавського воєводу Лянцкоронського і коронного підчасого Остроорога.

Тим часом повернулися від Хмельницького й послі, Кисіль з іншими, з такою звісткою, що нічого не змогли вони цим посольством справити, оскільки той, оголосившись на Русі самовладним гетьманом, тим менше дбає про королівську гідність і присланий ним дар¹⁴⁴. Тож учинив горду й неласкаву відповідь на його відозву, що ляхів, мовляв, не лише гнати му нагайками по Віслу або Сан, але хіба що за горами допу-

щу їм озирнутися, бо то їхні предки були добрі воїни, а вони більше схожі на зайців і марнотних мавп і вміють тільки базікати й утікати. Після такої його відповіді Кисіль даремно намагався вимовляти до нього, а він був у цьому ділі наймудріший, бо Хмельницький обірвав його й наказав мовчати, однак виказав їм принаймні ту шану, що мав його, Киселя, з іншими в себе на обіді, і чого тільки на ньому ті послі не наслухалися й не набачилися, важко виписати! Бо коли сам Хмельницький, сидючи в прибраних шатах, пив з погордою до них пугарем за козацьким звичаєм варену горілку, то вишезгаданій жінці Чаплинського, з якою він тільки-но одружився за патріаршим благословенням і яка була однаково з ним п'яна, наказав терти табаку¹⁴⁵. Вони, послі, бачачи це й чуючи, намагалися як могли швидше піти¹⁴⁶, виклавши тільки одну вимогу з доручених їм інтересів, щоб він потримав у мирі хоча б цю зиму, яка тоді саме надходила, і щоб війська, спокійно блукаючи по зимівлях, не переходили кордон по річку Горинь¹⁴⁷. Але Хмельницький тим миром більше вигадував для себе, аніж для ляхів, бо доки той тривав, він очікував, що до нього наспіє татарська сила.

Через те король, тільки настала весна, наказав своєму військові стягатися на Волинь¹⁴⁸, а Лянцкоронського вислав тримати першу від Бара сторожу, щоб перешкодити скупченню козацької черні, немале число якої з настановленими Хмельницьким командирами стояло і збільшувалося біля Дністра й Богу¹⁴⁹. Але їхню козацьку силу Лянцкоронський здолати не зміг і прикликав собі в допомогу Остророга, що був неподалець. Вони обидва почали наступати на козаків, які під тиском того наступу стали відходити з Бара та інших поближких міст до Шаргорода і, розуміючи, що при тих рейментарях повинна бути сила війська (не кажучи вже й про те, що до них мав приєднатися, як зачули, і підчасий з великим військом), спершу були зачинилися в Шаргороді, а коли з одної башти уздріли, що ляхів, які наступали на них, було таки дуже багато, з галасом вирвалися із міста і просто вдарили на них. Але ляхи були дуже озброєні і міцно застановилися у своєму крокові, тож козаки не змогли їх знести і від свого безсилля поїнялися страхом і подалися навтьоки одні назад до міста, а інші в ліси й ями. Ляхи гонили їх того дня аж до самої ночі, однак і після того розгрому лядські рейментарі не зважилися здобувати їх у місті і відійшли до Бара. По дорозі вони звідомилися про інше скопичення черні в Лугинцях і виправили на неї Синявського із жовнірами, який їх звідтіля добре попогнав. Отак вони порозганяли (як і вишеописаних) й інші козацькі купи, де лише зачували про їхнє скупчення, й очистили Поділля, а самі з'їхалися на відпочинок до Бара, дотримуючись належної зусібч застороги.

Коли згадані два рейментарі, Лянцкоронський та Остророг, так щасливо справлялися, то третій, найчільніший серед них товариш, Фірлей¹⁵⁰, пробираючись до Заславля із затяжним (від провінцій та повітів) військом, швидко довідався від «язиків» про козацького полковника Донця, який мав зі своїм прибраним полком ударити на нього, Фірлея, і, попередивши його, зайти до згаданого міста Заславля та уміцнити своїми козаками побережжя річки Горинь. Він нашвидку виправив проти того Донця Коссаковського з Суходольським і при них Вспольського¹⁵¹ з п'ятьма легкими хоругвами, а сам зараз-таки рушив за ними слідцем. Дорогою, не доходячи Шубрини¹⁵², вони знагла натрапили (бо було тоді дуже мрячно через туман) на Донцевий табір, перед яким справляла якесь чарівництво, гарцюючи, його сестра і, пророкуючи, кричала на нього: «Відходь, брате, відходь, бо не здержиш!» Цим чародійством вона застрашила йому серце, а ляхам вселила хіть до відваги, так що вони вдарили на той табір і розірвали його, а самого Донця з іншими загнали в місто Шубринці. Вони позабирали всі таборові користі, а, піймавши згадану чарівницю з її товаришкою, повтинали їм шиї і відійшли до свого обозу, поставленого перед згаданим містом Заславлем¹⁵³. А прийшовши туди, дістали звістку про Тишка, козацького ватага, що хоче напасти на них з великим військом. Вони виправили проти нього Разражевського з великополяками й львівськими людьми, а також Голуба з аксаками¹⁵⁴, які кріпко зчепилися з тим ватагом; козаки зразу ж, не втримавши за собою того бойовища, почали тікати хто в ліси, хто до міста. А коли ті, що тікали до міста, стислися чималою купою, звідтіля, з міста, були покриті такою вогневою стрільбою, що, не маючи куди-інде відходити, кинулись у став, поблизу там прилеглий, де їх так багато постріляли й побили, що вода від крові змінила свій колір та смак і ще довго навіть жадібно спрагле бидло не могло її пити. Відійшов з певним числом людей до Корчина й сам ватаг, а коли ляхи звідомилися про те від «язика» й пішли за ним, то зараз-таки запалили місто, де він був; він покинув їм усі, що мав при собі, користі, гармати й одинадцять хоругв, однак його самого ляхи піймати так і не змогли. Випалив Судилков та інші козацькі посади також і Чернецький, зі Смогулецьких його виправили були з кількома легшими хоругвами драгунії, але самих козаків, що порозбігалися по лісах і болотах, не застав.

Особливо пощастило Лянцкоронському: він, зачувши, що в Острополі стоїть зі значною купою козацтва Кривоносик¹⁵⁵, прийшов туди, і Кривоносик відразу, не чекаючи його в місті, вийшов проти нього, і вони, зійшовшись, учинили превеликий бій, якого Кривоносик по першій спробі не витримав і змушений був утекти назад до міста, де, позарубувавши остроги й осадивши вали черню, постановив ліпше боротися, ніж віддати себе ляхам у руки самохітно. Вони, ляхи, пообідчили відпустити вину черні, коли ті самохітно здадуться і видадуть старшину, але вони на те не пішли, і ляхи пустились у жорстокий штурм на місто, якого козаки не змогли витримати більше години, і, покинувши обороняти місто, кинулись одні в річку Случ (річка була заступлена ляхами, і тут козаки були сильно погромлені), а інші відійшли до замку, де також були вельми ущемлені, та й стали проситися. Вони одержали таке прощення, що віддали замок і все, що було в

обозі, на злуп ляхам, самі лишилися живими, а ватаг, якого мали посадити на палю, відійшов геть. У такий же спосіб витяв місто Звячель¹⁵⁶ і Приємський з Гулевичем, тут були козаки з якимсь ватагом, однак само-го ватага, що був під містом, не спостерегли і випустили з усім його табором.

Тим часом лядські обози з'єдналися поміж собою¹⁵⁷ і мали велику втіху від таких своїх виграшів над козаками¹⁵⁸, хоча, з другого боку, їм належало стереттися, що фортуна недовго сприятиме, бо вона звикла справляти тому, хто її ковтнув, гіркий кінець. Однак, узявши іншу надію, вожді надихали своїх немалою охотою, і поляки відразу рушили генеральним обозом до Константинова¹⁵⁹, а по дорозі дістали звістку¹⁶⁰ про нову незліченну купу козаків під Межибожем, де були залишені для оборони Корф зі своїми німцями та полк Синявського. Всі побудилися до того, щоб не кидати своїх межибозьких обложенців, а неодмінно рятувати їх, — туди був зараз-таки виправлений Лянцкоронський, який вибрав чотири хоругви найкращого жовнірства з Остророгових військ і послав з ними перед собою Сокола з роз'їздом, а сам, пішовши за ним услід, потрапив якраз у самий вогонь, коли всі ті чотири хоругви були загорнені козаками в коло і, не мігши втримати тяжкого наступу, почали відходити під згадане місто Межибож, яке замкнулося з жовнірами. Отож Лянцкоронський, щоб учинити рятунок і тим хоругвам, що відходили до міста, і жовнірам, що замкнулися там, несподівано вдарив на козаків збоку і так надовго затримав їх у їхньому кроці, що обидві партії ляхів — і та, що відходила до міста, поправилася, і та, що була замкнута в місті, звільнилася і долучилася до них. Однак далі не міг з усіма тими жовнірами витримати козацьку силу і мусив відступати назад до обозу, не кажучи вже й про те, що від утікачів узяв певну звістку, яка оголошувала про швидке наближення і самого Хмельницького на чолі незчисленного війська. А коли ця звістка дійшла генерального обозу, що тягнув до Константинова, то так прискоромила всіх ляхів, що як спершу завзяли були превелику охоту з отих кількох щасливих okazji до подальшого військового наступу, так після тих звісток почали впадати все в більшу боязнь і тривогу, навіть хотіли зараз-таки, не чекаючи ранку, тікати з обозу. Тікати лаштувався багато хто, і вже й коні були понав'ючувані, а рейментарі вже ледве булави не клали, стримуючи їх; самі ж навіть не знали, що чинити.

Не скоро, після багатьох суперечок, вони постановили на тому, що треба відступати під Збараж, куди найшвидше могла б прийти за несприятливих умов допомога від короля. Але з тої постанови вони збирали щоразу більшу тривогу, знаючи, що коли почнуть задкувати, то тим найпевніше начинять себе страхом, а Хмельницькому дадуть повід до найжорстокішого наступу на себе. Однак згодом полишили всі ті контрверсії і зразу ж, під ніч, що наступала, рушили просто до Збаража. Це місто має свій посад знизу на підгір'я, зі сходу й півдня тягнуться дуже просторі й рівні поля, з одного боку — один замок, мурований самим каменем і твердими скелями, а з другого, від заходу на високій горі, — другий замок, де бувала столиця старожитніх князів Збараських; замок цей також кам'яний, прикритий довкола каменем і обезпечений густою посіччю. Між цими замками й самим містом лежить потужний став, перетятий широкою греблею. Біля нього поляки й почали ставити свій обоз, окруживши той став колом, а згаданий замок лишили в тилу для певнішого пристановища. Але боязнь і тривога, що відчували під Константиновом, почали тут, під Збаражем, все більше й більше множитися, тим паче, що доходили від утікачів, які з'являлися до обозу мало не щогодини, все нові і все страхітливіші звістки про Хмельницького, від яких стискувалися серця й у самих гетьманів, а вони до того мали поміж себе непоєднану, як вогонь із водою, незгоду щодо обозового порядку. Та й фортуна, яка їм спершу служила, після так їх зрадила, що не могли ніде дістати жодного «язика»¹⁶¹ і взагалі з роз'їздів, що їх виправляли, жоден не повернувся цілий; це спіткало передусім Гулевича, який мав при собі таке вірне жовнірство, що воно, коли якось натрапило в тумані на татар і волохів, котрі були при князі Вишневецькому, і побачило їх (подумали, що то була орда), так її настрашилося, що кинуло свого командира з кількома слугами, а саме вдарило в ноги й втекло. Також ледве втік з дорученого йому роз'їзду й Душинський, позбувшись усіх своїх. У такий же спосіб утратив над якоюсь переправою через свою несправність цілу хоругву Пілговського й Сераковський. Окрім того, прогнозували собі невдачу з такого випадку, що вдарив з малої хмари грім на гетьманську хоругву і розтросив усе її деревце — цим усім стривожилися ще більше. А над усе постало ще й таке зло, що обозова челядь, бачачи такий не порядок і тривогу поміж своїх панів, почала бунтуватись і хотіла (чи то не бажаючи віддаватися з ними такій очевидній згубі, чи навмисне) перекинутися до Хмельницького.

Про це все звістився князь Вишневецький¹⁶² і хоч мав слушну свою супроти обозових начальників уразу за минуле краківське дійство (адже через їхню зненависть обезчестили його віддаленням від гетьманського уряду), постановив зараз-таки йти для поскоромлення того повсталого поміж ними зла (його не втримало навіть прохання й завзяте погамування княгині та інших його зичливих приятелів) туди, до згаданого генерального обозу. А коли він вибрався з прибраними собі охочими людьми та слугами, либонь, уже в дорозі приятелі радили йому, щоб не вдавався в таку напевну небезпеку, покладаючись на оповіді численних утікачів, які в один голос казали, що, мовляв, уже й той обоз знесено. Він принаймні не слухав їхньої ради і, не вірячи непевним звісткам, окрім козацьких «язиків», яких здобув через своїх людей, не гаючися, рушив у накреслений шлях далі, а притягши до Ширковець, неподалік від Збаража, постановився своїм особним обозом, щоб легше можна було знятися в похід і наділити себе потрібною живністю, а надто щоб там, у великому обозі, не бути комусь на заваді. Сюди до нього з'їхалися зі Збаража і молодики, княжата Вишневецькі, його сини, і прилучилися до нього. Він сам, будиши в такій близькості до обозових

начальників, відізався до них звісткою, взятою від вищезгаданих пійманих його людьми «язиків», які бачили Хмельницького на свої очі і казали, що він притягся з численними ордами до Чолганського Каменя. Це потвердили й інші «язики» — чотири значні гадяцькі реєстрові козаки, які загналися за п'ять миль від своїх таборів, і їх піймав був Остророг, виправлений ввечері в роз'їзд. Пійманці додали своєю оповіддю, що Хмельницький має чекати там, у Чолганському, стягнення своїх полків, які був нарізно виправив він до Львова й Любліна, зачувши, що ляхи начебто знову почали тікати, як з-під Пилявець. Тільки ж, повідали, чекатиме їх там він недовго, коли не ближче, то найдалі до наступної суботи, і вже тоді має їх, ляхів, пригостити.

Після того рейментарі учинили поміж себе раду, бо все військо прагло мати нероздільно з собою й князя Вишневецького, і виправили до нього з таким проханням від імені всієї вітчизни Лянцкоронського, перед яким князь, важко зігнувшись і пустивши з очей сльози, либонь, вимовив ті слова, що й він є правдивим сином своєї вітчизни, а для порятунку її не жалує вилити до решти свою кров і покласти свою голову (а не як гадали про нього заздрісники, начебто мислив він якимось інакше), однак не має він при собі достатньої живності, без якої, коли надовго випаде йому бути з іншими в облозі, важко буде триматися, через це він і не може замкнутись у великому обозі. А що йому доведеться добре попрацювати у воєнній оказії, то всі тут дізнають його звичайної завзятості.

А чим більше князь вимовлявся, тим старанніше Лянцкоронський просив, і нарешті той схилився на його прохання. А як тільки прийшов він до великого обозу, то відразу із самим його приходом тривога, що вкоренилася була між усіма, обернулася у відвагу й охоту, а завзятість до бунтів, що постала була між черні, унялася.

Коли ж настала субота, було це в червні¹⁶³, згідно до польського календаря перше число, вранці з'явився їм, полякам, перед очі татарське військо з самим ханом і козацьке з Хмельницьким — полякам здалося, що були ті війська наче безліч хмар і незчисленна саранча¹⁶⁴. Ляхи вишикували для відпору своє військо¹⁶⁵ у такий лад: Конецпольський, коронний хоружий, став зі своїми кіннотниками у саме чоло, лівий бік очолили Фірлей з Лянцкоронським, а для здопомоги їм стали тут Синявський і Собеський, правий бік обійняв Вишневецький з підчасим Остророгом. Після цього ухикування почався кривавий танок, оскільки татари, даремно не тратячи часу, вдарили всією потугою на самий перед, де стояв Конецпольський, але, не змігши його, міцно застановленого, знести, змушені були відступити з бойовища самі — в цій сутичці вони втратили поміж іншими чільного ханського дворянина Трунета. Надалі до наступу вони не важилися, окрім герців, якими бавилися до самого вечора, але й тут небагато їм щастило. Тим часом ляхи почали збирати і скупчувати свій обоз у менше коло, бо був він несумірний з військом. Вони осипали його валами більше як на мило, і цією справою займалися цілу ніч. А Хмельницький тоді знявся з гарматами і ще звечора приступив усім табором до них ближче, упереджуючи про цей свій приступ превеликим шумом та тріском, який буває, власне, на небі під час безмірного дощу й граду з насунулих хмар. А потім, скоро по ночі, коли сонце почало здійматися зі свого сходу, також, як дощ і навал граду, почали наступати зусбіч на лядський обоз Хмельницький з козаками і хан з ордою, а найбільше вони насіли на Фірлея, який тримав чоло всього війська, гармати й надію витримати. Але чим жорстокіше на нього наступали, тим швидше давав він відсіч, і, хоч сам був уже старий, але працював власноручно і спонукав тим до звитяги й інших. Коли б такий стрім було кинуту на кого іншого, певне, ніхто б так не вистояв; також довелось б узяти під сумнів, що витримає, і йому, коли б та навала тяглася далі, тільки ж козацьке й татарське військо більше на нього не напірало, а змушене було відійти, за що з лядського боку цілий день ходили по валах та оборонах ксьондзи, воздаючи Богові подяку і відправляючи свої церемонії. Під час цих церемоній багато хто з них був убитий від густих гарматних і рушничних козацьких куль.

Хмельницький, який обіцяв ханові обов'язково ночувати в лядському обозі, завівся в тій своїй обітниці і зрозумів, одержавши з першого ж разу такий сильний відпір, що треба зажити ще багато праці, аби здобути ляхів. Тож він почав міркувати про інший спосіб, у який міг би їх доп'ясти, і, здобувши лядських «язиків», узнав, що польське військо живе вже не без страху. Він приступив до їхнього обозу ще ближче і постановив обкласти їх своїм військом якнайщільніше, татарам же виділив місце на південь від старого замку. Побачивши це, ляхи почали окопуватися вдруге, але розсудили, що те окопування немірне й важке до оборони, тож почали сипати нові вали ще меншим колом. Але не могли закінчити ні перших, ні розпочатих наново, бо на самім світанку козаки вдарили всією потугою від води, де ті вали не були докопані, на Розражевського, який сам з кіннотниками відважно подався перед ті вали, а піхоті наказав бути готовою до здопомоги собі і затримався в кроці несподіваним упором.

Татари кинулися на інші місця, які визначили за слабші до оборони, і спробували добутися до них спершу криками й густим дощем стріл, а потім одностайно обернулися з козаками на Фірлея, який тримав голову й фундамент усього обозу. А через те, що він дав міцну відсіч, учинилося зобопіль превелике забійство, а найбільше впало поміж козаків, які так сильно добувалися через окопи в обоз, що майже зарівнювали їх своїми трупами. Однак не зважали ні на ті свої втрати, ні на що, а гвалтовно добували ляхів своєю завзятістю, через що випало знести пребагато доуки й праці Лянцкоронському й Остророгові, що також сильно боронилися, а в усьому обозі зчинилися крик і велике замішання.

Тоді деякі поляки, не мігши далі витримати такого гвалтовного наступу на себе, почали були радити відступити до замку, але Вишневецький, довідавшись про те, крикнув у великому гніві: «Тут волимо вмирати, ніж Хмельницький мав би волочити нас із замку за ноги, бо нічого іншого, крім такої перемоги над нами, не вийде, якщо вдамося ми до того відступу в замок. Бо коли б і могли ми там певний час боронитися з мурів, то де поділи б обоз та челядь і чи годиться їх покидати!» А потім знову голосно загукав до охочих: «Гей, кому любо зі мною вмерти, до мене, браття, до мене!» До нього вдалося тоді не тільки багато вибраних кіннотників, але й заледве не вся челядь від возів. Вони кинулися з ним разом і висипалися з окопів проти козаків та татар, щоб затримати собою всю їхню силу. А підсилившись до того від Собеського й великополяків, таку їм завдали поразку, що, відірвавши значне число козаків і татар, загнали їх у став, змішали там воду ледве не вполовину з їхньою кров'ю, хоча цим зашкодили насамперед собі, бо через пиття тої води скоро виникли поміж них зараза й мор. Від цього й інші поляки, вливши в серця охоту й завзяття, густо вирвалися від валів за козаками й ордою і досить погнали їх, аж їхні начальники, наказавши трубачам відтубити через муштки повернення, ледве завернули їх від тої погоні. За таким побудженням Вишневецького вони втретє звільнили себе й увесь обоз і, либонь, нагороджували його найпершою похвалою, однак не менше хвалили й Розражевського, який витримав зі своєю компанією перший стрім наступу, а також Мисельського і Клодзінського, які палили живою охотою до воєнної оказії, хоч і втратили в тому бою цілу свою хоругву; і було тоді тим більше їх побито, чим запальніше кидалися вони з валів на козацьке й татарське військо. Зазнали тоді раніше за інших поразки й старожитні ротмістри Панський і Понятовський.

Після такої цілоденної виправи Хмельницький з ханом міркували, як би винайти спосіб, у який знадніше можна б доказати своє передзавзяття. Вони надіслали під лядський обоз від старшого ханського візира й канцлера Шафіра Кассіягу з відозвою, щоб вони, поляки, ліпше схилилися до трактату, ніж мали дарма гинути, впадаючи в крайню розпач. На цю відозву поляки (хоч і підозрювали, що вона не без зради) учинили схильну відповідь, прагнучи вступити з ними в трактати (сподівалися вони, що, одне, зможуть повернути на себе орду, а друге, досягнуть того чи ні, зможуть принаймні закінчити при тому відпочинкові вали, які лишалися недокопані довкола їхнього обозу). Для цього трактування поляки виправили з обозу коронного хоружого Конєцпольського, з ним з'їхався візир і почав висловлювати, що хан має до них прихильність, так що навіть радить Хмельницькому з усією ордою, щоб він перестав проливати невинну лядську кров і схилився перед новим королем, коли йому буде відпущена вина. Хоружий, вирозумівши з цих візиревих слів явну штуку, відповів на них, по-перше, дякуючи за таку приязну відозву, а по-друге, сповіщаючи, що вони, поляки, ще не бачать для себе крайньої згуби, маючи при боці надійну зброю, не кажучи вже, що мають надію на Бога в небі і знають на землі короля, який зможе порятувати їх в їхньому ущемленні. Через це вони не бояться війни, та й мир несуть від монарха, який би був корисний тільки для них. Після тої розмови вони не учинили жадної згоди й трактатів і відклали цю справу на завтрашній день, щоб погодитися зі своїми старшими. Хоружий зі згаданим візиром з'їжджалися наступного дня, а також і в інші п'ять днів, але не досягли своїми даремними розмовами ніякої вигоди, крім того, що хан, пустивши свої загони в Польщу до Волині, набрав ясиру, який татари привели до свого обозу й немилосердно бичували перед їхніми, лядськими, очима.

А Хмельницький тим часом роздивлявся, вільно об'їжджаючи всі їхні обозові оборони, куди має учинити легший приступ; а, заступивши чоло й боки того обозу своїми таборами, з другого кінця вивів від ставу значний шанець, осадивши його гарматами й піхотою, яка стала на великій перешкоді ляхам, так що й до води їм важко було потикатися. Також обляг він тісніше й саме місто, а особливо натиснув на три інші місця, які зміркував за вдатні до наступу. Наказав позвозити багато таранів та лісу і з них поробити штурми й усе інше, що могла тільки вигадати людська кмітливість до приступу, — справив він усе, що належало. Через це й поляки, не заводячись вищезгаданою візиревою відозвою до миру, а тримаючись чулої обережності з усіх боків, куди знамірювався штурмувати їх Хмельницький, докінчували свої вали, які почали були сипати повторно, а докінчивши, тихої ночі належно в них уступали. Тоді вигнали пастися в поле коні, а самі обсіли з мушкетами свої вали, чекаючи, що мав принести після згаданої мирної візиревої розмови наступний після цієї ночі день. А згаданий візир чинив так, нібито задосить його слова, даного хоружому, і немовби таки збирався постановляти поміж ними приязнь, — він знову під'їхав під їхній обоз. Тоді до нього вийшов зі згаданим хоружим Вишневецький, наказавши німецькому підрозділові стояти напоготові, щоб не було якої зради від того з'їзду. Отой візир, побачивши Вишневецького, який був малого росту, але про вояцькі цноти якого голосилася значно більша слава, проказав до нього таку промову: «Дивно мені, — каже, — що ти, голошений славним воїном своєї землі, не соромишся жити в такому малому замкненні свого обозу. Я хочу звільнити тебе від цього і, чинячи тим добро, обіцяю вам від козацького й нашого імені мир, коли віддасте належний поклін ханові, покинувши зброю, а дві умови, які я вам дам, зможете прийняти». — «Дякуємо вам, — відповів Вишневецький, — за таку приязнь і охоту, за яку могли б і ми відізватися взаємною до вас схильністю, коли б не зводили ви нас даремною мовою, пускаючи нам її в очі замість мгли. Бо онде побратим ваш Хмельницький виточує на штурм до нас гармати і, либонь, прийняв би досі від нас помсту за свої збродні, однак кладе свою надію на вас, орду. Названі тобою умови можеш іще писати на вітрі, а не на ділі, в яким невідомо ще як упаде кістка і куди вкаже фор-

туна — того ніхто не вгадає; взагалі, зволь про те замовчати, ніж, вимовляючи, набирати зобабіч більшого гніву; бо ми тільки тоді виконаємо ті умови, коли накладете на нас шаблю і сядете на наших шиях, а до цього ще далеко. Ми, однак, не легковажимо вашої приязні, яка була б між нами й вами, як добрими зобопіль рицарями прийнятніша, ніж з тим козацьким грубійством, тому пропонуємо вам, коли ще ця пропозиція може щось дати: залиште одур, яким завзялися перед оцім, і зостаньтеся нашими побратимами, а коли можете інакше, то йдіть принаймні на нас відвертою війною, не шукаючи способів прихованої зради!»

Після цієї відповіді, коли візир почав ширити свою мову, заходячи з іншого боку, Вишневецький з хоружим уже не слухали її далі і повернули свої коні вбік, уриваючи тим свою з візиром розмову.

Одразу ж за тим, від самого вечора, що настав, аж до сходу сонця, Хмельницький кидався всією своєю силою і всіма прибраними способами на штурм і приступ лядського обозу. На завтрашній день Хмельницький з ханом побачив, що під час того приступу в нічній темноті мав велику втрату в своєму війську, через що зараз-таки був прикликаний до хана, оскільки вчора упевняв його обіцянкою, що мав привести йому до обозу всіх ляхів за ший, але в тому упевненні завів і себе, й хана. На це хан сказав таке: «Доки мене так зводитимеш і на ганьбу мені самому чинитимеш втрати в моєму війську! Тож знай, що як тільки не розправишся з ляхами і бавитимеш тут мене більше як три дні, станеш переді мною за шкоду сам і замість ляхів, якими ти обіцяв осадити Крим, осадити його своїми людьми!»

Коли Хмельницький зголосив це черні, то збудив у неї нечувану охоту й завзятість до подальшого здобування лядського обозу. День тоді був 16 червня, і під пізній вечір були споруджені якісь нові махини з грубих трамів¹⁶⁶ на підставлених під ними низьких валках, — ці махини були осаджені людьми й гарматами. Хмельницький звелів китити їх до лядського обозу з прибраними до того високими драбинами й достатніми ланцюгами при них, осіками та іншими належними до штурму готовностями. Поляки довго дивувалися з цих нових штурмових способів, а козаки тим часом підводили їх під самі окопи, наступаючи на них з нечуваною впертістю, при чому з усіх боків ударила кріпко на саме чоло кіннотою й орда. Тому наступові доста перешкодила темна ніч, що тоді настала, а найбільше дощові плюскоти, однак вони так сильно наступали на лядський обоз, що лядські начальники хотіли остаточно відходити до замку. Але Вишневецький знову став з оголеною шаблею й гукнув: «Гей, хто зрушить із місця назад, той або сам загине, або мене потопче! На Бога, не дамо ворогові тої втіхи, але волимо тут умирати!» Після тих слів він вибрався з сином Дмитром та іншими охочими з обозових окопів, напав на козаків, що припускалися у згадані штурми, і таку в них учинив поразку, що вони змушені були кинути ті штурми, не мігши їх порятувати через багнюку і той, про який уже згадувано, дощ; лядська челядь одразу набігла з головнями й зі смоляними каганцями і на диво змогла якось у тій мокроті запалити й звести ті штурми нанівець. Потім козаки знову поправилися, прийняли порятунок від татар і кинулися до окопів, чинячи неперемінний, хоч уже без штурмів, наступ на обоз, але ляхи вперто оборонялися і тяжко їх громили. Тим часом вибрався з-за окопу на рятунок Вишневецького підчаший з Синявським, однак тільки зустріли його, він з триумфом повертався назад, і завернули й собі.

Козаки й татари так і не змогли цілонічною працею вчинити щось лядському обозові і змушені були з чималою втратою своїх відступити. Але Хмельницький, пойнятий великим жалем з тих утрат й отримавши крім того повторне нарікання від хана, наказав козакам знову, аж до самого дня, підпадати під той обоз, але й тим вони нічого собі не досягли. Через це Хмельницький наступного дня звелів своїм відпочивати, а потім пробував щастя ще кілька разів, наступаючи на той обоз в інші дні. Однак ляхи давали йому належну відсіч і мали собі тільки ту шкоду, що багато втрачали своїх охитників, які виїздили, щоб доказати славу, на випор¹⁶⁷ і щоб привезти коням трави, — всі вони через татарські засідки пропали й до обозу не повернулися.

Нарешті він, Хмельницький, побачивши, що не зараз виконає свій намір, якого, видимо, хотів і обіцяв доп'ясти, швидко від рівноведного бою¹⁶⁸ удався знову до хованої хитрості. Він начебто особисто писав цидули до того, кого знав з ляхів за значного, і намовляв чернь, застерігаючи їх, що коли вони не хочуть зажити миру, то тільки самі собі цим нашкодять. А коли б прислали від себе когось уважного, то й гетьмана побачили б схильним до миру, і це начебто підтвердив через свого візира хан. Він знову закликав ляхів до миру, щоб тим часом вигадати собі щось краще до здобуття лядського обозу. Про це ляхи хоч і здогадувались, однак прагли й самі трохи спочити, тому виправили до Хмельницького знову Киселя¹⁶⁹ з двома поручниками, яким він, як тільки побачив і зрозумів їхню усну мову, зараз-таки учинив таку відповідь, що і в гадці йому того не було, аби писати до них якісь цидули із закликом до миру, і що він намовляв до того названого бажання чернь. Взагалі, нагримавши, спитав їх, чому це вони, будучи такими його ворогами, посміли з'являтися йому перед очі. А коли Кисель хотів відповісти на те розважною мовою, він знову, затрусивши головою, гукнув: «Небагато знаю, чого ви хочете, — а як маєте просити про дарування життя, то подарую його вам, коли видасте мені Вишневецького й хоружого, бо вони причиною всього зла, а самі відступите від зброї в поле, несучи при собі належні дари ханові, який і досі за вас стоїть, і за це маєте віддати йому всі, що маєте при собі, сукна й інші дорогоцінності, викуповуючи своє здоров'я!» Чуючи таке від нього, лядські послі тяжко зітхнули, й один із них виказав так: «Дуже добре нам чинити супроти такої ворожої до нас мови, бо про це, що ти нам запропонував, ми й говорити не хочемо, а доки лишаємося вільні, то коротко хочемо сказати, що волимо десять разів умерти. Від того й зараз ми

не відмовляємося, і це краще, ніж прийти до такої неволі й поганського шанування в нашій біді, а коли тебе фортуна піднесла до такої великої гордості й сили і ти хочеш і надалі смакувати пролітою кров'ю, закінчи свої передзавзяття і шукай до цього яких зможеш винайти способів, однак такого характеру у нас не зволиш побачити ніколи; і тоді тільки відбереш нашу зброю, коли зможеш наперед відібрати від нас наші руки й голови, від чого, сподіваємося, нас Бог убереже». Гнівню тут глянув на них Хмельницький і ледве не віддав їх смерті, коли б не хан, який остерігав у тому всевітнє право¹⁷⁰ і наказав відпровадити їх назад без ушкоди.

Від цього обидві сторони знову запалилися озлобою, і це показала надзвичай темна ніч, під час якої орда й козаки почали відразу ж штурмувати лядський обоз, але, не мігши порушити тим штурмом самого чола, яке вже звиклі до оборони ляхи кріпко боронили, обернули всю свою силу на місце замкових, що лежали від ставу, тилів. Лядська піхота, яка була в тилу, не могла того витримати й відступила до обозу ближче на долину, а козаки через окопи почали дертися на міські паркани і ледве вже не влізали на дахи й вулиці, від чого в обозі запалилася превелика тривога, яка мало не привела до всеконечної їхньої згуби. Однак коли городове поспільство з капітаном Митецьким кинулося немалим гуртом, то відразу збили козаків з валів у рови, вчинивши тим немале в них замішання й руїну. Прибігли були рятувати їх до міста Вишневецький і Лянцкоронський зі своїм жовнірством, але вже застали городові паркани звільнені міщанами і козаків, які були побиті та стогнали в ровах і за ними,— вони значно втішили тою звісткою про звільнення міста своє військо. А Хмельницький, бачачи, що йому не щаститься в таких штурмах, наказав той ж ночі сипати вали до лядського обозу і щоразу підриватися до нього ближче. Коли наступного дня ляхи побачили це, відразу ж стривожилися, однак і тоді, не дуже відчаюючися, почали вітати козаків із великих гармат, якими, проте, не могли їм зашкодити, даремно тільки псували кулі. А козаки з тих своїх валів почали не гірше разити ляхів — так, що ледве можна було знайти їм якесь місце в обозі сховатися, і хто лише з них необережно визирнув, був убитий сторожкими козацькими пострілами. У такий спосіб пропала значніша шляхта — Зборський, Сераковський, Зваревський, Цетлинський, Злоткій, Дзерек, Нарай і Подгородинський з іншими людьми. А від ставу козаки слали з гармат і янчарок кулі, так само не минаючи ляхів у почестях, бо де був пагорбок, там були тільки військові (майдан і базари були для загалу), і за це не один поляк заплатив у мито своїм життям. Навіть хто з них, спечений сонцем, хотів напитися води, не відходив дарма, не давши кривавої винагороди зі свого тіла. Вони не мали більше води, окрім одної, й то неглибокої, криниці, тож мусили пити ту, яка була спершу заражена трупами й кров'ю так, що мала в собі ледве не половину черви. До нестатку води додалася їм не менша нестача хліба, так що за битий таляр не можна було купити й сирого борщу і взагалі один раз попоїсти, а що вже казати про хліб та інші їстівні речі,— дорожнеча на них і нестача була така, що поміж ляхів уже вчинився превеликий голод. Дошкуляла їм ще й спрага, бо стояла гарячнота, а мали вони безперестанну працю в обороні й не спали. Почали ширитися між них незліченні хвороби і смертні зарази, які наносили всьому обозові безмірну тугу й тривогу, особливо, коли бачили, що одні з жовнірів не можуть утримати гарматного лонта¹⁷¹, а інші падали знагла на землю й умирили; число війська так зменшилося, що ті вали, які й так двічі зменшували, здавалися їм нині великими. Отож вони почали радитися, що чинити далі. А маючи на думці один намір — вступили до міста і хоч так приховати ту свою малочисельність (а з городових парканів, при їхній нестачі куль та пороху, легше було б боронитися), вони вже хотіли відступати в те місто. Але тоді почав гостро суперечити Вишневецький, промовивши до них такі слова: «Кому менше залежить, чи матиме пощерблену цноту й сором, той хай уступається до міста, а я зі своїми залишуся тут, а коли ви вже те вчините і маєте намір утрете тікати, то розсудіть самі, чи врятуєтеся ви тією втечею. Чи, може, здаються вам нездобутими ветхі вали й паркани і чи не в гіршу вони вас приправлять руїну, коли ворог, будь-де притаений, легко підкопається, відвалить їх і, знагла напавши на не готове до відпору військо, завдасть повної поразки або викурить усіх димом, запаливши якусь одну халупу. Коли ці обозові вали здаються вам завеликі, накажіть копати ще менші, а не давайте набиратися втіхи й запевного тріумфу над собою, які ворог матиме через таку вашу завчасну втечу в місто».

За цим нагадом обозові начальники й інші, хто радив до того уступлення, всеконечно пізнали свій блуд та згубу, яку мали б, коли б відступили до міста, наказали своїм кращим воякам копати довкола обозу ще менше коло і третій вал, а щоб не можна було їх здобути від поля і щоб не була віднята в них до решти вода, послали туди для оборони Лянцкоронського з Корфовим полком. У цей час почала міцно наступати на Конєцпольського орда, а він стояв найближче до неї і, здавалося, був на великій заваді. Але татари не змогли його знести, завернули свій наступ і знову начебто почали закликати ляхів до миру. Але цьому вони, поляки, вже не повірили і, не турбовані на той час штурмом, приганяли своє жовнірство, щоб закінчити втрете зачаті вали,— вони були глибші в ровах, а також вищі й ширші над перші й другі. Під темну ніч, поставивши на відводі сильну сторожу, вони почали відступати, а Хмельницький, постерігши це завдяки своїй чутливості, зараз-таки учинив на них наступ усією силою і, немало їх змішавши, відірвав певну частину возів та коней з людьми; але чогось більшого не дала йому вчинити нічна темінь. А скоро засвітило на день сонце, він побачив, що ті, другі, окопи полишені, наказав своїм полкам уступити в них і знову без вітхнення почав штурмувати ті місця, де чи сторожа була неміцна, чи

не так боронилися. А спершу пішов він під місто, звідки, як і з нових валів, з'єднані в тісніші купи, поляки чинили сильну відсіч, тож змушений був на ніч відступити. В цю ніч він наділив заступами й копанцями ледве не всю чернь і звелів насипати з тилу лядського обозу свої вали, далеко вищі лядських; вони були висипані на кшталт високих гір, і Хмельницький, позаточувавши на них гармати, почав захищати всяких інших способів, якими міг би зашкодити обложенцям,— цим лядське військо було вельми ущемлене і вже доходило останнього відчаю. Однак Вишневецький іще заспокоював стривожених і побуджував не боятися, а не маючи ні в чому більше надії, крім рук і відваги, скоро почало заводитися з дня на ніч, закликав із собою: «Хто охочий до військової оказії — на випор!» І коли настала ніч, в яку козаки були безпечні, що поляки, твердо обтяжені, вже в їхніх руках, не кажучи про те, що багато з них спали з нетверезими від горілки й тютюну головами, він, Вишневецький, виправився з сином Дмитром та іншими охочими з окопів, добрався через долину, що там була, до козацьких шанців і там, несподівано на них напавши, почав їх бити й разити, учинивши превелику тривогу й замішання в цілому війську, так що вони й самі не віддали, що чиниться: чи вдарив це на них хан із ордою, чи прибув король, якого чекали поляки з підмогою. І нескоро оправилися, а тим часом князь, учинивши в них превелику поразку і взявши аж одинадцять хоругов та два ханські бунчуки, повернувся до обозу і тим знову допоміг та скріпив своє військо, яке впадало було в розпач.

Вирвалися були тої ночі й Остророг з хоружим, які також завдали чималого страху безпечним козакам; лише Фірлей втратив у своєму випорі багато товариства. Але ту втрату винагородив Лянцкоронський, що напав з міста на необережну козацьку чернь, і, вистинавши її більше тисячі, взяв чотири хоругви і привів п'ять «язиків», які сказали ляхам, що до них начебто наближається на з'єднання король, на якого нібито натрапили десь близько татари, і Хмельницький, настрашившись того, здумав був відходити назад і вже почав відправляти найтяжчі вози. І наче в доказ тієї розповіді Хмельницький у наступний після того день приладнав численні нові волові мажі¹⁷² з хмизом, наказав запрягатися в них козакам і, провозячи ті мажі недалеко від лядського обозу, навмисне кричати: «Верни, минай, стій, ступай, далі вже не будемо ляхів здобувати. Годі, годі, бо король іде до них на поміч!» Навіть і він сам, Хмельницький, начебто збирався відходити, кидаючи начебто й гармати, й інші тяжарі, але під той час ховано наближаючись до лядських валів; а коли з'явився зі своїх валів, висипаних вище лядських, то повстановлював штурмові драбини, втрое пообкладувані дерном і глиною, і повиставляв високі вежі з хмизом, батареї до гармат і редути на кшталт гір, з яких не тільки можна було не хибити стрільбою, але перелічити ляхів і вибити до останньої душі, не кажучи вже про те, що були так близько, що камінь могли один до одного докинути, тож, сягаючи ланцюгами з приробленими до них гаками, схоплювали ляхів із валів. Тоді ляхи дійшли остаточного кінця, і козаки додавали їм не меншої біди, лаючи й виказуючи, чому не здаються, хіба чекають, щоб краще підготувати себе на скором крукам і на грабунок татарам: «Ось вам очкове, рогове, аренди, ставщини, сухомельщини, пересуди, ось тепер як гарно грають вам дудки й музики пищать»¹⁷³.

Але при такому своєму ущемленні й нарузі сам Вишневецький не впадав у розпач та й інших відводив від тяжкого відчаю, одних утішаючи, іншим приводячи в пам'ять свою відвагу і мужність, ще іншим усолоджуючи вимовою всі ті біди, що постали, і саму смерть, яку кожному з них, як не безсмертному, випаде стерпіти, і виставляючи її за не страшну. Він виціджував останні фляші¹⁷⁴ з лікерами і такою підмогою, власне, воскрешав напівмертвих. Також обіцяв він, що король прибуде до них на з'єднання найдали як за три дні, зголошуючи звістку, правда, без послань на її автора, що він уже йде від Львова. Під той час навіть від козацького табору була випущена стріла з прив'язаною картою і впала перед наметом Вишневецького, яку він, піднявши з землі і відв'язавши, прочитав уголос перед усіма. А в ній було написано таке:

«Я є шляхтич, але загальна теперішня нужда принагнала мене вдатися на службу до Хмельницького, однак, хоч не можна мені ухилитися од неї з природного свого почуття до вітчизни, викладаю запевну втішну вам звістку, що король поспішає до вас на відсіч із великим військом і перебуває звідсіля в п'яти милях. З чого Хмельницький з ханом уже тривожаться і, либонь, штурмують вас нині всією силою, начебто не тратячи серця, і хочуть підійти до вас з якоюсь зрадою, а насправді бояться. Майтеся ото ж у безпеці найбільше в ці дні, коли витримаєте, сподівайтесь бути вільними».

Це чи справді було вчинено з козацького боку, чи князь вигадав таке навмисне¹⁷⁵, однак вельми обнадіяло відчаєне лядське військо і підняло в ньому бажання не здаватися. Тим паче, що Хмельницький рушив від свого стану з усім табором і почав перебиратися на гору до замку, а перед оцім наказав подати гасло, що має оборонно відходити назад до Пилявець, і, либонь, добряче ошукав ляхів, бо коли табір став рушати, він навмисне лишив притаєних у шанцях козаків, і вони, як тільки хто з убезпечених тим відходом Хмельницького ляхів удавався за окопи, всіх хапали й забивали, а Хмельницький не провадив, як проголосив, свого табору до Пилявець, а поставив його на згаданій біля старого замку горі і так узав ляхів на око, що не було їм жадного місця безпечно відхилитися, навіть по пивницях і льодовнях ледве хто міг сховатися від гарматного й іншого козацького вогню, а вони достатньо ним частували. Нарешті козаки, підкопавшись до міста під вали, вже почали скрадатися, щоб увірватися досередини, але їх постерегли лавники і, завдавши їм досить зі зброї по вогню, заледве відлякали. Але ті городові, як і ті, що були в обозі, поляки перебували в постійному ущемленні, як вище було показано, і почали дізнавати, що тішаться даремно, однак іще не впадали в остаточний відчай принаймні через те, що на порятунок їм ішов король.

Та й у цій надії на королівський прихід почали вкрай сумніватися, через що зараз-таки учинили поміж себе раду, кого б то їм послати нарешті до короля. Винайти когось для такої посилки і виправити їм здавалося неможливим, були-бо так тісно звідусіль обложені, що хіба птах, і то не кожен, міг залетіти. Однак обозові начальники поклали велику винагороду для того, хто, керований особливою відданістю до вітчизни, відважив би своє життя і захотів піти до короля з тими листами, аби дати йому знак про той їхній стан. На це був викликався один товариш з-під якоїсь хоругви¹⁷⁶, він узувся в постолі, наклав сермягу й мужицьку шапку, взяв від начальників листи і з ними, якимось їх не замочивши, переплив став. А потім повзком по траві перебрався крізь козацькі й татарські війська і дійшов до Залозець, удаючи із себе русина, а далі дістався й до короля. Обложенці ж трималися при останній малій надії, поклавши своє спасіння на саму відвагу й бій; сподівалися, однак, що після одержання згаданих листів король таки прибуде до них для порятунку¹⁷⁷.

А король тоді дарма очікував на стягнення своїх військ і, доки мало бути скликане посполите рушення, перебував у Топорові¹⁷⁸, тяжко сумуючи, що й досі не мав стільки військових¹⁷⁹, якими міг витримати таку велику козацьку й татарську силу; а друге, що не мав ніякої звістки про те своє військо, яке було з гетьманами і мало стояти під Збаражем. Запевне, лише те про нього здогадувався, що воно коли не цілком загинуло, то має бути так тісно обложене, що і звістки не може про себе ні через кого дати. Так воно було й насправді, бо скільки поляків зважувалося, аби вислужитися й відібрати нагороду, пройти як від короля до обложених, так і звідтіля до нього, всі сідали на дні прірви, наче камінь, кинутий у воду. На такий королівський смуток прибув туди до нього, в Топоров, виправлений від збараських обложенців згаданий товариш із листами.

З донесення, а також зі словесної розповіді того посланця король зрозумів, що вони в облозі до решти ще не пропали, однак вельми ненадійні, що врятуються, і витримати більше трьох днів не можуть. Отож він не чекав уже на тих, що тільки нині почали вибиратися з дому, і почав якнайшвидше рватися до Збаража¹⁸⁰, але притяг спершу, щоб могло хоч трохи зібратися ще війська, до Чолганського Каменя, а звідтіля знамірився до Львова. Однак над усе вчинилася перепона для його швидкого походу від безперервного дощу й плюскотів, а дощ лляв уже цілий тиждень. Від нього помножилися скрізь бридкі калюжі й ями, в яких загрузли в час провадження табору вози, і від цього доводилося йому часто зупинятися. Проте найгірше терпів король від того, що чув поблизу своїх противенців, але не міг досягти про них жадної звістки чи «язика»; знав він лише одне звітчення, що з'єднаний із ханом Хмельницький має незліченне число війська. А не міг король узяти «язика» тому, що він, Хмельницький, тримаючись чулої обережності, викинув таку штуку, що звелів обом військам достатньо напасти живністю наперед, а в той час, коли мав наблизитися до них король, про рух якого завжди мав певні звістки від шпигунів, загрозив був смертною карою всім, наказавши, щоб жоден дух не важився нікуди виходити зі свого обозу. Хмельницький мав той намір, що хотів попередити короля своїм нападом на нього, крім того, він знав, як багато залежить для воєнної оказії від узяття «язиків», від яких можна вивідати про всіляку воєнну поведінку. Тож король справляв свій воєнний чин у таких незвичних умовах і довго роздумував, як мав діяти далі. Однак, тримаючи серед тих розмислів над усе турботу про згаданих обложенців, гадав, як би їх порятувати, і постановив неодмінно йти маршем для їхнього рятунку під Збараж. Він зараз-таки й рушив з усім своїм військом, а в ньому лише найвиборнішого прибралося більше двадцяти тисяч. Справуючи його і сам у ньому оглядаючи порядки та сторожу, він подиву гідно учив навіть управних жовнірів, як стати, як уміти з коня вкластися і скочити для кинення списом та за формою скласти його, як триматися своїх лаштунків і пильнувати руху з наступом одного за одним, як чинити заїжджання, посилкування та іншу науку. А чого сам не міг управити, постановив до такого управління генералом великого канцлера Осолінського, який був найздібніший у військовій справі, ораторській вимові і даванні всіляких добрих порад. Коли при такому навчанні свого війська і при обережності король прибув до міста Зборова, що був на відстані лише п'яти миль від Збаража, то звелів позганяти навколишніх тутешніх людей і належно погатити попереду на тому тракті, куди йому належало йти зі своїм військом, ями й болота, наповнені водою від вищезгаданих плюскотів. А сам у Першу Пречисту, було це в суботу, установивши на тому боці Зборова обоз, затримався в місті, щоб відправити святкові церемонії згідно своєї релігії¹⁸¹. Після цього він скликав сенат, військових начальників та інших старійшин від шляхти і радився, що чинити далі і у який спосіб вести початий військовий марш. А що запевне сподівався, будучи так близько, наступу назавтра своїх противенців, об'їжджав військо і довго нагадував та збуджував його до належної відваги своєю мовою. В цей час прибіг хтось із поляків і дав йому знати про козаків та орду, що вже були неподалець. Він зараз же послав, щоб здобути певнішу звістку, вправного у військових справах жовніра Дасшинського, який об'їхав немало поля, але не тільки не міг дізнатися чогось напевного, а навіть і сліду ворожого спостерегти; довелось йому повернутися ні з чим. А король, згідно вищезгаданої ради, в наступний недільний день рушив, полишивши у Зборові найтяжчі вози, до Озерної. Чотиреста драгунів упереджували військовий корпус сильної сторожі, вони були виправлені для звичайних підслухів рано, ще в ніч. Після них заступав саме чоло війська своїм величезним полком Корецький, при якому зараз же були прилаштовані гармати й піхота. Король був посередині, огорнений густими полками, він покривав дальші сторони, а їх заслоняло посполите рушення; на відводі після всіх ішов Корецький.

У такому строю король прийшов зі своїм військом до переправи, яка була недалеко від Зборова, і довго тут замешкався, доки перебирався обоз. Тим часом прибіг із поля сторож і дав знати, що козацькі й татарські війська уже заїхали їх із тилу і хоч годі напевно сказати, скільки їх, наступають вони доста великою силою. А Хмельницький тієї ночі, осадивши збаразьких обложених самою пішою черню¹⁸², поляки принаймні того не постерегли, — сам із своїми й татарськими кіннотниками несподівано (бо не допустив узяти від себе жодного «язика») завітав до короля і став перед його очі в той час, коли половина королівського війська вже перейшла за згадану переправу. Він зараз-таки огорнув у коло всім військом королівський обоз і невдовзі вдарив сильною потугою з тилу туди, де ляхи бавилися над тією переправою¹⁸³, вчинивши їм превеликий бій і поразку. І доки бив шляхту, користуючись їхньою несправністю, то так їх стривожив, що кіннота покинула більшу частину своїх возів, а піхота, не маючи жадної підмоги, була знесилена в немалому числі, — вози лишилися зграбовані. Кіннота, яка відійшла від своїх, була заступлена ще перед тим відходом від переправи татарами і, як і піхота, розгромлена, покрили вони там, коло Зборова, поля, які мали більше за милю відстані, і тікали нарізно, гонені й ражені. З передньої шляхти пропали тоді Осолінський, Урядовський — старости, Стобницький, а також превелике число від львівської, перемиської та саноцької шляхти, жінки яких лишилися вдовами, а діти сиротами, — більше їх удома не бачили.

З тими грабунками козаки й татари забарилися, і, доки мали наступати на самого короля, він з рештою війська, перейшовши згадану переправу, вже чекав того наступу справлений і належно ушикований. На нього, а насамперед на саме чоло війська, що його тримав Корецький, вдарили всією потугою і довго не могли його сперти; міцно-бо стояв. Але потім і він став знемагати в своїй силі і відійшов помалу під озброєні полки, де перебував король, який тоді дуже виявив свою відвагу, оскільки бився не як королівська особа або принаймні як ротмістр чи хто інший з начальників, котрому це належало б, але як якийсь мужній жовнір. Бо коли він побачив удар згаданих ворожих собі військ на лівий бік свого обозу, сам з видобутою зброєю видався перед іншими і багато побив ворожого війська, доводячи до такої ж відваги й інших своїх невідважних жовнірів. Він завертав назад тих, хто вже почав був тоді відступати так, як з-під Пилявець, одних заганяючи шаблею, інших пориваючи за цуглі¹⁸⁴ коней, ще на інших жорстоко нарікаючи, чому його покидають і чому не соромляться такої втечі перед самим небом. Він заледве стримав їх від такої втечі а, здопоможений генералом-канцлером від задніх полків, учинив під той час такий сильний відпір козакам і татарам, що від цього вони геть знемогли в своєму наступові і мусили самі відступати з бойовища.

Однак Хмельницький після прибуття від Збаража більшої своєї потуги зараз-таки, щоб не випустити з рук такого влову, порозсіпав полки нарізно коло королівського обозу, а сам з ханом наліг на все чоло, готуючи йому, королеві, облогу¹⁸⁵. Отож король, не зсідаючи з коня, почав нашвидку радитися, що чинити далі в такій небезпеці, бо коли їм випаде бути обкладеними, як тим, що під Збаражем, облоги вони витримати не зможуть, бо не мають для цього ні доброго для оборони місця, ні достатньої живності — вона майже вся була забрана в них із розграбованих перед оцім возів. Різні люди радили і хотіли тою радою вибрати з двох одну біду, тобто вивести тихо з обозу його, короля, а самим гинути, зберігши принаймні голову війська і менше дбаючи про решту, хоч і пропадуть; або хто вміє з них хоч трохи татарщини, написати до хана, відводячи його покірними словами від злучення з козаками. Тільки канцлер визнав ті ради за некорисні, а обидва способи до рятунку неподобні. Щоб вийти з цього становища, він давав іншу раду, й також двою: або відважно піти всім військом напролом крізь ворожі їм війська і пробити тим дорогою собі й збаразьким обложеним, або хай би й до хана написати, але не покірного, як інші радили, а повного поваги й високої нагадувального листа. Король на загальну згоду прийняв цей другий спосіб його ради и написав до хана в той сенс¹⁸⁶:

Ян-Казимир, Король Польський, Ханові Кримському здоров'я!

Дивуватися тому мушу, що, будши багато винний моєму братові Владиславу, який ударував тебе по-королівському як в'язня¹⁸⁷, що був у його землі, а потім вільно відпустив до природного ханства, яким і нині володієш, забуваєш те наше благодіяння зараз, коли я повстаю супроти свого зрадника, і підіймаєш на мене озлобу разом із ним. Його я, при своїй правді й надії, що не буду тут посоромлений, не боюся, однак, коли хочеш бути вдячний до моєї приязні, по-братерському її тобі обіцяю, прагнучи, щоб та приязнь була не порушна і з твого боку¹⁸⁸.

З тим листом виправлено до хана в'язня-татарина¹⁸⁹, а сам король, й очей не склепивши в ту ніч, поправляв шики, пошкоджені сугичкою минулого дня, об'їжджав військові знаки й хоругви і зараз же наказав висипати довкола обозу вал. Але з того у війську зародилися новий страх і тривога, начебто він, король, хоче, перебравшись в інший одяг, таємно відійти зі старшиною геть, про що король швидко довідався і звелів позапалювати походні, при яких їздив по всьому табору й оголошував, що він нікуди не збирається йти і не відмовляється разом із ними й вмирати, коли до того прийде, в який спосіб заледве зміг утолоти ту повсталу поміж них тривогу.

Як тільки настав день, козаки вдарили всією силою з одного боку від тилу до переправи, де були закриті лядські вози, а з другого — під Зборов, де залишилися при драгунії військові тяжарі¹⁹⁰. Але в обидвох тих наступах їм не пощастило, оскільки тут король гукнув на охочих та обозову челядь, і всі вони кинулися до переправи й не тільки відбили татар, які вже впали на вози і хотіли грабувати, але й геть прогнали, поклавши їх немало трупом. А там, під Зборовом, драгунія, побачивши зі своїх обозів таку їхню тривогу й сміливість, вирвалася з міста також зі своєю челяддю й міщанами (до чого закликав їх єзуїт Лисецький) і вибила та вирубала з-під валів козаків, які встигли вже пришанцюватися.

Прагнучи стягнути цю свою шкоду, Хмельницький із ханом ординували орду йти превеликою силою на самого короля, а козакам з частиною татар спершу наказав, об'їхавши обоз з чола, викликати на герць і забавляти ним ляхів. Після цього він сховано виправив значну купу війська під церкву, що була недалеко там від обозу. На неї було спроваджено гармати й піших козаків з іншою вогнепальною зброєю; сам він з іншим військом став помикатися від ставу під лівий бік того ж обозу, де бачив недокінчений вал і гадав, що там стоїть слаба оборона, про що застерігав усіх, прибігши з королівським указом, коронний канцлер. Він наказав докінчувати вали, а там, де їх докінчити не можна було, заслонитися возами. Однак, поки вони заходилися біля того, Хмельницький усе змішав, коли почав зі згаданої церкви палити з гармат та іншої зброї (від чого в лядському обозі були спершу великі втрати) і в той слід наказав добиратися до лядського обозу й черні, і вони так сильно наступали на самий обоз, що вже кілька разів вихоплювалися на вали і їх заледве відбили списами та хоругвами при неспинній зобабіч від ранку аж до самого полудня вогневі стрілянині.

Нарешті Хмельницький побачив, що треба багато праці, щоб здобути обоз, а вже й так чимало козаків полягло трупом, і звелів відступити від валів, а з тої церкви познімати гармати. Сам же він з усім військом у змиг ока, як нагла буря, розпустився по полю і почав знову щораз нападати на обоз, а коли не зміг нічого йому вдіяти, почав радитися з ханом, як мають чинити далі¹⁹¹, зважаючи найбільше на те, щоб не прийшло до короля на з'єднання посполите рушення, яке нині не спішить, але коли б забарилися тут у здобутті короля, могло б і прийти, та щоб і збаразькі обложенці, спостерігши, що вся сила татарського й козацького війська відійшла звідтіля, не зважилися йти й пробиватися сюди, до короля. Отож вони урадили відписати на згаданий королівський лист¹⁹², посланий через в'язня-татарина, у такий сенс:

Хан дуже вдячний за колишню добротність до нього з боку попередника його Владислава, а що злучився нині з козаками і з ними чинить на нього наступ, то на те кладе не іншу причину — тільки ту, що вони його умовили, а поляки його про те не просили (що йому вдалося за погорду й легковаження татарської сили), а через те, що так уже сталося, розлучитися з ними не може. Однак, коли поляки повернуть усі здавна встановлені, але які вони не давали багато років, борги й надалі щороку їх віддаватимуть без такої затримки, то король пізнає їхню в цьому разі приязнь до себе.

Також і Хмельницький разом спорядив листа, у якому було висловлено таке:

«У тому, що Польща понесла нинішні руїни, він не є причиною і взагалі не винен у тому, що й нині наступає на нього своїм маєстатом сам король¹⁹³».

З такими листами виправили назад до короля того ж татарина, а за ним наказали зараз-таки виїхати в поле і візиру, великому ханському канцлеру Касязі Шеферу¹⁹⁴, до якого вийшов від короля, коли було прочитано ті відповіді, коронний канцлер, і вони зараз же, не тратячи дарма часу, переговорили на словах про те, що було написано в листах, і роз'їхалися до подальших завваг своїх старших. А щоб той трактат міг легше дійти свого закінчення, звеліли відтубити зобабіч гасло миру. Назавтра знову з'їхалися обидва канцлери¹⁹⁵ і постановили цілковитий мир на таких, власне, умовах: по-перше, відпустили всю вину козакам, а по-друге, згодилися віддати татарам всі, постановлені віддавна, борги, які не давали багато літ. Мали віддавати їх і надалі, але по них має посилати сам хан, а не щоб привозити їх до нього, як то бувало раніше. Він же, хан, за те, коли король вимагатиме, додаватиме своєї військової допомоги, а зараз, більше не плюндруючи лядської землі, відступить і відпустить у цілості військо зі збаразької облоги¹⁹⁶.

Ці всі умови записали на папері та ствердили підписом рук. А коли їх прочитали вголос, то радісно зобабіч гукнули: «Мир, мир!» — і його оголосили, як то звичайно, на котлах, трубах і стрільбою. А після того оголошення король із ханом пошанувалися навзаєм через послів подарунками.

Потім і Хмельницький, узявши в заставу великого коронного маршалка Любомирського, виправив до короля двох полковників із суплікою, писаною від усього козацького війська, яку вони публічно поклали в королівському наметі на землі перед його ж ногами. Тоді канцлер Осолінський, піднявши її, почав до них, маючись, вимовляти слова: «Либонь, заслужили ви, — каже, — собі кару, яку нічим не відпустити, однак пан зі своєї добротливої натури все вам вибачає, аби ви лише ту свою вину, так тяжко поповнену, винагородили надалі вірними послугами».

З такою відповіддю згадані полковники були відправлені¹⁹⁷, а висловлені в тій супліці пункти відкладені до подальшої королівської уваги і зваги всіх поляків¹⁹⁸. А між тими пунктами був написаний і той, щоб дворів реєстрових козаків було, згідно давнього звичаю, при гетьмані числом сорок тисяч і мали вони бути обдаровані належною їм вольністю¹⁹⁹. Те й те виконувати гордим ляхам здавалося прикро, аж насилу згаданий канцлер схилив їх, прикладаючи стародавню приказку: «З лихого торгу досить з ушима додому», — і вони прийняли та змушені були виконати той пункт.

Тоді й сам Хмельницький, досягнувши всього, що хотів, і через що почав війну, та маючи незмінно в своєму війську в заставі згаданого Любомирського, прибув до короля, якому з належною покорою впав у ноги²⁰⁰, пустивши з очей сльози, просив вибачення, а коли той на словах, учинених до нього, дав те королівське задоволення, був відпущений, зараз-таки відступив звідтіля та рушив до свого табору під Збараж, де й досі було обкладене безперервною облогою лядське військо. Ляхи під час цієї облоги терпіли велике, надзвичайне, ущемлення від неперестанних козацьких штурмів та стрілянини, в їхньому обозі лежало через це таке велике число куль, як то буває яблук у садах під яблунями або як буває де накидано каміння. Вони не скоро довідалися, що виборне козацьке військо й орда пішли під Зборов проти короля, а тут здобуває їх лише сама чернь. А коли взнали це, то почали тішитися і турбуватися разом, по-всякому міркуючи: одні сподівалися, що король прийде до них для звільнення, а інші, що найпевніше, турбувалися, аби йому теж не дісталось, як їм, і через те знамірювалися іти до нього пробоем крізь козацькі й татарські війська, але при тому знаміренні боялися. Князь Вишневецький із Остророгом хотіли вчинити це напевне, через що Вишневецький двічі робив спроби і випадав із обозу: за першим разом побив багато козаків, а за другим, коли мав виходити, то наказав уже всім обозовим іти слідцем за собою. Його труби просурмили гасло, і він знову напав на козаків, але застав їх готовими й обережними. Однак так міцно їх притер, що аж від валів почали відступати, але потім, озирнувшись назад, не побачив за собою нікого з обозових і змушений був, ні від кого не знайшовши допомоги, вернути назад. Загинули тоді Ясінський та інші три добрі жовніри від його двору.

Тим часом почали їм до обозу надходити звістки, що король із ханом та Хмельницьким трактує про мир. Спершу ці звістки були непевні, а тоді тим більше певніші, бо до них відізався через трубача навмисне виправлений від валів ханський Карашей, який промовив такі слова: «Вгамуйтеся, ляхи, скажу вам звістку: король ваш із нашим ханом поприсягли на братерство, а козаки знову схилилися до свого вам підданства й панщини, від якої лише сорок тисяч найвигорніших мають бути вільними». На таку відозву Карашей, либонь, тяжко зітхнули в обозі, однак, не бентежачись, відмовили, що чекатимуть іще певнішого звідомлення про те від короля, і, не покладаючись на його слова, стали у належній готовності до оборони. А потім повірили в те й до решти, коли в козацьких таборах ударено по котлах, заграно в труби і, палячи з усіх гармат, почато зголошення про мир. Після цього зголошення побачили й самого Хмельницького, який гарцював на стрункому турецькому коні і весело та з тріумфом в'їжджав до свого обозу. Коли він заїхав ув обоз, то знов наказав палити з гармат та ручної зброї, так що від диму й куряви не можна було аж чотири години бачити сонця, хоч стояв тоді ясний день.

Потім і від короля був присланий до лядського обозу під Збараж підпоручник, який ствердив згаданий мир, справлений на папері, запевняючи всіх, що вони цілком звільнені, з таким прилогом у своїй мові: «Оскільки ви,— каже,— обіцяли дати ханові, як він свідчить, сто тисяч битих талярів²⁰¹, то мусите до решти його вдовольнити, бо інакше не маєте звідси відійти з порожніми руками». Тут поляки кинулися як ошпарені, а найперше Остророг, який жарливо відізався, кажучи, що ми ханові не обіцяли сливе нічого, крім королівської приязні й пошани, і здекларовано це в той випадок, коли він відступить від козаків, але оскільки він того не учинив, то вищевисловлена обітниця не зобов'язує нас ні до якого давання: адже ми понесли в цьому обложеному превелику страту у військовій силі, знищили останню худобу, а потім наостанок мали б викуплятися?

Однак мовою годі було те відбутися, згідно цієї приказки: «Звитяжець завше сам і право дає, сам і тлумачить, як хоче». Тож вони постановили нарешті зібрати ту суму від Річі Посполитої, а доки б те збрали, вирішили віддати когось з-поміж себе в заставу. На це самохітно відізвалися і пішли, прагнучи вірно послужити в тому вітчизні, Потоцький і Дінофф.

У такий спосіб звільнилися з-під Збаража ляхи; однак, доки ті мирні трактати до решти не завершилися, не рушалися обозом і безборонно ходили по постановлених у козацьких таборах базарах, де купували собі харчі, за які платили надзвичайно дорого, а бувало, що козаки в час тих торгів крадькома хапали їх і силою, поганці, продавали татарам. Від цього утримували поляків їхні одноначальники, проте через дошкульний голод, що був поміж них, ніхто не міг їм те заборонити, і на тих базарах їх погинуло ледве не стільки, скільки погинуло в самій облозі, виконуючи найбільше на собі ту просту приказку: «Пливли, пливли, та на березі втонули».

Татари ж, не дочекавшись швидко, що їм віддадуть згадану данину, яка дійшла до них уже після, рушили від Збаража з вищеназваними лядськими заставленими особами. І тут же, в Збаражі, з'явили певний знак, як недовго мав тривати той мир, бо порушили його. Вони забрали в неволю, опріч інших місць, у самих Ляховцях п'ятнадцять тисяч ясиру²⁰² і тільки тоді відійшли. А після них і козаки, заgrimівши ляхам з гармат страшливе поздоровлення, рушили тихо нічною порою зі своїх таборів, які вони, ляхи, рано побачили всі порожніми і нічого в них більше не застали, окрім двох великих розірваних гармат і кількох сонних п'яниць, яким зараз там повтинали голови, а самі на дев'ятий тиждень своєї облоги відійшли зі своїм обозом. Були вони всі мізерні й худі, а самі на разок загробних мар, і, власне, несли на собі обличчя людей з того світу. З них мало хто мав коня, і вони, покриваючи свій сором та нестаток, бралися за стремена кіннотників і, ледве не падаючи, йшли по дорозі, аж доки не добралися до хліба й чистої води. А потім жовніри були розпущені на волості, а старшина перебралася до короля, що відпочивав у Львові, де була пошанована від ньо-

го всілякими гонорами й урядами в належну подяку за свою нужду, яку потерпіла в обозі і про яку детально оповіла.

Таке щастя, що його одержав над поляками Хмельницький, послужило йому самому, а козацьким начальникам і всьому військові при них завершення вищеописаної війни було дуже не до мислі²⁰³. Однак можна визнати, що та їхня незадоволеність покривається одним його, Хмельницького, виграшем, не кажучи вже й про те, що опісля вони взнали початок іще більшої війни, яка запалилася й тут, і в Короні, і — кінець того був би не такий, коли б не здобув такого успішного миру. Бо Хмельницький, ще як здобув перемогу спершу на Жовтій Воді, а тоді й над самими гетьманами (як з'явив вищеподаний опис), зараз же, напочатку, хотів відірвати й Литву, яку бачив, що стоїть вона йому в великій перешкоді²⁰⁴. Тож він послав козаків у Білу Русь і на Полісся²⁰⁵, де вже були готові очі до бунтів, вони з'єдналися з тими присланими козаками і пішли до шляхетських міст і палаців. Тоді ж вони здобули Стародуб і Гомель, а Бихів заледве зміг від них оборонитися. Литовська шляхта, либонь, хотіла перепинити їхнє передзавзяття, і завчасу почали заставлятися проти них Борович і Горський з Оршаками і Сапіженський полк. Однак через від'їзд на сейм до Варшави²⁰⁶ литовського гетьмана Радивиля не змогла навести лад і дати відпір козакам, що зібралися в немалі купи. Через це вони, козаки²⁰⁷, ще більшу завзяли силу і не лише загорнули собі згори Дніпро й Березину, але навіть Прип'ять і Піну зо всім повітом, зруйнували Берестя, знесли геть Кобрин і Виснич і в тих своїх учинках ще більше забирали гору. Лише Сосновський оборонив місто Слуцьк, а в Пінську, оскільки тамтешні жителі також були покозачилися, Комаровський зніс із землі все місто, де був забитий з немалим числом козаків і полковник Гладкий, через що стривожилися й інші козаки.

Тим часом повернувся з сейму й Радивил, який, зібравши немале число свого війська, подався до Дніпра і там, під Бобройськом і Мозирем, мало що забавивши часу, очистив на зиму від козацького находу весь той край²⁰⁸.

А як настала весна, Голота²⁰⁹ напав був на чолі кількох тисяч козаків на Прип'ять, де стояв з військом Волович, і ледве його був не зніс, але порятували його зі своїми корогвами Гонсевський та Фалендський, а згаданого Голоту з козаками знягла сперли, аж мусив кинутися з усім назад, — позбувся він там і свого життя.

Потім, також з немалою купою, наступив Подобайло²¹⁰, а коли прочули про те з боку Радивиля, що він, залігши по обабіч Дніпра, покопувався, виправили проти нього Гонсевського, який, посадивши піхоту в судна, вдарив на нього з Дніпра і досяг того, що Подобайло змушений був відступити зі свого стану далі. А тим часом до Радивиля, що був під Речицями, прийшла звістка, що наказний гетьман Кречовський йде з кількома тисячами війська і змається вдарити на нього. Тоді він, Радивил, упевнившись про те від «язика» ще певніше, став готовий до відсічі, однак не дуже обережно вчинив, розірвавши своє військо на три частини: дві виправив з Павловичем і Комаровським у роз'їзди, а при третій лишився сам. Проте Кречовському, що наступав на нього, поставив бойовище, а на самому чолі наказав бути Ходоковському з готовою допомогою піхотою. Вони мужньо витримали перший козацький стрем, а коли в допомогу до них поспішили Гонсевський і Неваровський з озброєними списками й іншою достатньою зброєю жовнірством, козаки змушені були відступити назад у ліси, але і в тому відступі так ударили на три лядські хоругви, які легковажно заскочили були набік, що ледве який лях зміг від них утекти. Аж вернувся тоді з вищеназваного роз'їзду Комаровський, мав він мале число вояків і випадково наштовхнувся на них.

Козаки зміркували, що це можуть бути численні ляхи, поставлені в засідці, і, лишивши заскочені оті корогви, відступили далі в ліси й луки, де відразу стали до оборони засіченим деревом колом. Тут ляхи почали на них міцно налягати, і багато їх було побито від достатнього козацького вогню зі зброї. Тут дісталось з тої порції і Гонсевському, бо й коня під ним забито, і сам він лишився небезпечно поранений.

Побачивши це, Радивил наказав якнайшвидше відвести набік усіх кіннотників, а наступати на козаків, що засіклися в тих лісах, звелів Полдові з піхотою, який відважно пішов розчищати ту посіч і наблизився до них так, що козаки змушені були відступити від нього в поле з великими своїми втратами.

Тим часом Подобайло, зачувши про Кречовського, що був від нього в близькій відстані, почав був пробиратися до нього на з'єднання, і, коли б зміг із ним злучитися, Радивил не здобув би такої над ними, з'єднаними в силі свого війська, як буде показано нижче, перемоги. Але він, знаючи, як утруднило б справу їхнє злучення, послав проти нього Подобайла, Ганцкофа з Припковським і Састерським і яесь число перебраних німців, щоб заступити йому, Подобайлові, переправи через Дніпро, де він уже був окопався. Згаданий Ганцкоф з іншими зараз же почав штурмувати його. Також і сам Радивил, осадивши у вищезгаданих лісах Кречовського піхотою, приміжеком²¹¹ наступив на козаків з іншого боку, і цього наступу вони не змогли витримати, та й змушені були тікати в Дніпро чи куди лучиться, де з тритисячного числа врятувалося їх небагато; залишилися від тої потички значні й бубни. Однак козацький табір лишався ще не здобутий, і на нього вдарили з Радивилового наказу Комаровський і Ларський. Вони були допоможнені в тому наступі і зараз-таки розірвали козаків на частини. Через це Кречовський, прагнучи врятуватися, либонь рушив від згаданих засіків і почав давити ляхів воєнною силою, однак побачив, що на нього наступає сам Радивил, а його табір був ще більше порваний, чотири гармати вже були забрані, а козаків при них тяжко забивали. Тож змушений був знову повернутися в ті лісові засіки, де ще більше навалив дерева і так силь-

но звідтіля боронився, що жоден справний козацький постріл не був пушений даремно; навіть тоді він боронився, коли від Радивиля прибув на допомогу з військом Оттенавзен і за його наказом зараз став наступати на козаків піхотою. За його прикладом спішилися й усі інші і кинулися на козаків. Коли настала ніч, Кречовський побачив, що врятуватися йому вже не можна ніяк, оскільки був огорнений навдочокруг. До того ж він сам був тяжко поцілений у лоб, тож не боронив козакам утікати, хто куди хотів, і через це був зовсім розгромлений. І хоча його принесли до Радивилового обозу ще живого, однак від тієї рани він там-таки позбувся життя — втратив він у цьому погромі всіх найчільніших козацьких начальників і сто військово-значків²¹².

Але Радивил був іще утруднений, аж брав його сумнів, чи переможе, бо після розгрому згаданого Кречовського знову зібралися наступати на нього від Прип'яті козаки вже далеко більшим числом, ніж при Кречовському й Подобайлу. Тільки ж перепоною тому їхньому наступові стало вищезгадане Зборовське постановлення миру, про яке й до них дійшло під той час звітлення від Хмельницького.

Отак закінчилася війна, яка тяглася два роки: у тисяча шістсот сорок восьмому і тисяча шістсот сорок дев'ятому. Відправлялася вона при видимому гнівові божому на ляхів, найбільше за їхню гордість і вимисельні збитки, але відчутна була кара божа за їхні гріхи й козакам.

А потім, як зачалася знову в наступні роки, з'явить оця, що має бути тут викладена, повість.

Частина друга

Про війну козацьку з ляхами в роках тисяча шістсот п'ятдесятому і тисяча шістсот п'ятдесят першому. У ній спершу говориться про польських панів, які поверталися на Україну після постановленого миру з Хмельницьким до розорених своїх домівок; про непослушенство їм українських підданих; про несталий мир між ляхами і Хмельницьким та про український задаток до розмиру з поляками; про зносини Хмельницького з кримським ханом і турецьким царем з його обітницями тощо.

Після постановлення вищеописаного миру під Зборовом і закріплення при ньому умов шляхта повернулася на Україну²¹³ для відпочинку до своїх попалених і зруйнованих домівок, але не застала своїх підданих у такому стані послушенства, як то було раніше. Вони аж ніяк до того не хотіли схилитися і принаймні не зважали на вищезначені умови миру, начебто вони і в гадці їм не були. І тільки завдяки універсалам Хмельницького, які дорого діставалися шляхті, через силу примусу мусили бути їм слухняні, й то не по-колишньому. І не як ляхи, а як самі хотіли, наставляли самі від себе урядників та старост і самі собі відправляли й суди. Особливо діялося так у Немирові, де пана свого обдарували плугом волів і чотирма осьмачками²¹⁴ солуду і хотіли тим відбутися від усякої йому повинності й послушенства; крім того, постановили давати йому поклін з дещицею готових грошей.

А коли хто зі шляхти починав строго їх принуджувати до підданства, то тут ставали, готові знову почати бунти, постановлені сорок тисяч реєстрових козаків, які зараз-таки розсипалися по всій Україні так широко, що остерігали, аби ніде не було того примусу на людей. Шляхта тож ніяк не могла поширювати своєї влади і з того легко зміркувала, що вищеописаний мир мав тривати недовго. А потім уже без жадних причин почала змаляти його суть, як було забито за Дніпром разом одинадцять слуг самого гетьмана, коли почали чинити вони якісь вимисли. Врешті, Хмельницький і сам мав той сумнів, що ляхи, при такому непослуші шляхті людей, довго дотримуватимуться миру і, оправившись, не мститимуть за свої шкоди, намислюючись іти на нього разом із Литвою. Краще було упередити те, що мало приспіти як наслідок, завчасними ділами, ніж завжди боятися.

Через це він послав листи від себе до хана, щоб поновити з ним свої приязні, обіцяючи йому весь польський ясир, аж по самий Гданськ²¹⁵, тільки хай би ставав допомагати в його потребах. З цим самим виправив він й інших посланців, аж до самого турецького султана²¹⁶, піддаючись навічно під його протекцію і віддаючи йому за те Польську державу по Дністер і по Кам'янець-Подільський. Султан легко був тим спокушений і зараз же прислав від себе хоругву, гетьманську булаву й дорогу шату, а своїм силістрианам, піддунайським людям і двом молдавським воєводам наказав бути готовими на майбутнє літо до війни для допомоги йому, Хмельницькому. Особливо обіцяв Хмельницькому, що дасть йому допомогу, Ракочій Венгерський, який мав на поляків озлобу, що не дали йому польської корони. Хмельницький же, не будши вдоволений ще й тими зносинами з іншими монархами, поставив собі, аби мати міцнішу оборону, оженити з дочкою якогось пана свого старшого сина Тимоша й так з ним сприятелитися. На ханову пораду, він легко здобувся на ту приязнь від волоського господаря, коли, прибравши до себе кільканадцять тисяч орди, наїхав без звіщення на Волоську землю. Господар цієї землі так устрашився такого великого війська, що радий-нерадий обіцяв видати заміж за його сина дочку, а відзначення весільного акту призначив на певний термін у Яссах. Про все це вивідав король і, не покладаючись уже на мир, наказав своєму війську з гетьманом Потоцьким стати на Поділлі. Той Потоцький мав і дотіля сидіти в Криму в заставі через не оплачену ляхами обіцяну данину, але замість себе посадив був свого сина²¹⁷.

Хмельницький зараз-таки начебто стривожився і послав до нього, Потоцького, якогось Кравченка з відозвою, в якій викладає здивування, для чого все це діється, адже між Польщею й Україною мир і нема жадних ворогів. Та коли б вони й з'явилися, то він міг би сам, розставивши скрізь сторожі реєстрових козаків, звільнити від тої небезпеки Корону Польську, а Потоцький дуже вже близько підсунувся під його бік. На цю відозву Потоцький учинив жорстку для Хмельницького відповідь, що, мовляв, Хмельницькому нічого дивуватися на той його військовий прихід на Поділля, оскільки те давнім звичаєм ухвалено, щоб тримати там досить кварціального війська для найкращого й найбезпечнішого миру. А нині з цього миру чого сподіватися.

До цього місця мені, Самійлу Величку, випало бачити, і я звелів переписати цей переклад віршової книги Твардовського на історичний сенс, а переклав її добrorозумний муж пан Стефан Савицький, полковий лубенський писар.

Примітки до додатків

¹ Тут подаємо текст Величкового Літопису, що передує описові війни Хмельницького і належить перу самого Величка. Взято з книги: *Летопись событий Самоила Величка*.— К., 1864.— Т. IV.— Приложения.— С. 135—146.

² Проти цих слів збоку примітка: «А в польському діаріуші пишеться: від 8 травня до 1 серпня».

³ Історики піддають сумніву універсал щодо автентичності. Але він зустрічався і в Лукомського, тобто, як і білоцерківський універсал Хмельницького, мав поширення незалежно від Літопису. Насторожує виразна Величкова термінологія, хоч вона могла постати на основі документів. В основному універсал не суперечить подіям. Є факт, що Остринин таки розсилав універсали і звали його не Стефан-Криштоф, а Яків.

⁴ Термінологія Величка.

⁵ До цього місця текст узятो зі списку Судієнка, далі йде за оригіналом.

⁶ Термінологія Величка.

⁷ *Бербига* — коняка, шакапа.

⁸ Термінологія Величка.

⁹ Тобто повстання Павлюка. Кумейська битва була 6 грудня (за ст. ст.) 1637 р.

¹⁰ Потоцький у своїй реляції з битви рахує його в мілью. Але реляція перебільшує.

¹¹ Мається на увазі удар польської кінноти за болотом під Кумейками. Козаки йшли обозом, частину його урвано (вози з порохом), але війська не знищено.

¹² Окозький називає 4800 убитих, Потоцький — 6000. Але ці цифри й справді могли бути перебільшені.

¹³ Це, очевидно, перебільшення, як і вищезазначені перебільшення польські. Але поляки й справді мали досить великі втрати. Врешті, універсал виправдовує ці перебільшення.

¹⁴ Йдеться про т. зв. Скиданові універсали, які подав у польському перекладі Окозький, вони поширювалися в жовтні 1637 р.

¹⁵ Дату перевірити нема змоги, але в квітні рух Остринина зазначився зовсім виразно. Тому ця дата можлива.

¹⁶ Тобто на зимових квартирах. Жовнірів розміщено по всій Східній Україні — чи не цим пояснюється вищеподане переяснення місць Східної України, що терпіли ущемлення.

¹⁷ Діаріуш Окозького йшов у Літописі Величка після цього вступу. Його перекладено на книжну українську мову, й так він потрапив до Величка. Величко переписав його, хоч переклад і не задовольняв, додавши кілька приміток. Оскільки робота це не Величкова, ми той переклад опускаємо. Його надруковано у виданні: *Летопись событий Самоила Величка*.—К., 1864.— Т. IV.—С. 187—290.

¹⁸ Владислав IV коронований 1633 р. (див. приміт. 33 до основного тексту).

¹⁹ У діаріуші Окозького: Блазейовського.

²⁰ У діаріуші Окозького: Длотовського.

²¹ Тобто хоругва коронного канцлера і коронного конюшого. Князь Домінік Заславський і був тим конюшим.

²² 22 червня.

²³ *Скидан Карпо* — полковник, один із керівників козацьких повстань Павлюка і Остриниці. Тяжко поранений у червні 1638 р. під Жовнином, він напівживий потрапив до рук поляків; *Гирявий* — мабуть, той самий Шекерявий; *Шекерявий (Секиравий)* — полковник, був розгромлений на початку червня на Сніпороді і потрапив полякам до рук; *Павлюк* — козацький полковник, принаймні в Окозького він не згадується; *Пожарський* був розгромлений поляками в кінці червня — на початку липня коло Димера і полонений; *Пешта Іван*, *Боярин Іван*, *Сокол Василь* — полковники, які присягали від імені козаків на Маслому Ставі; *Филоненко* — полковник, який ішов на відсіч Гуні до Старця в липні 1638 р.; *Пешта Роман* — полковник, який вів переговори з поляками від імені козаків наприкінці повстання.

²⁴ *Путивалець*, *Мурко (Путивалець-Мурко)* — вважається однією особою, його розбили в травні 1638 р.; *Рінка* — сподвижник Путивальця-Мурка, козаки видали полякам обох.

²⁵ Солома пішов маршем на Київ. Потоцький називав цього провідника Нестором Бардаченком. Врешті, це може бути одна особа, бо козаки, за звичаєм, мали здебільшого по кілька прізвищ. Від Києва Солому відбили хоругви Лаша; Сава Києвлянин ішов зі своїм загonom на Старець до Гуні. Але його розбили і захопили в полон поляки.

²⁶ Подано за виданням: *Летопись событий Самоила Величка*.— К., 1864.— Т. IV.— С. 290—296. Цим додатком Величко з'єднував переклад діаріуша Окозького зі своїм текстом війни Хмельницького.

²⁷ Друкований у Кракові 1639 р.

²⁸ Потоцький Микола.

²⁹ Черкаським полковником постановлено поляка, ротмістра *Яна Гіжицького*; переяславським — поляка *Станіслава Олдаковського*; канівським полковником — поляка *Амброжія Секежінського*; корсунським полковником став українець *Кирик Чиж*; білоцерківським полковником — поляк *Станіслав Каленський*; чигринським — поляк *Ян Закжевський*.

³⁰ Мається на увазі змагання в Чехії, Угорщині, Австрії Казимира Ягелончика. Цю політику продовжив Сигізмунд I. Поляки змагалися за Помор'я ще з XIV ст. Це тяглося до 1466 р., коли Пруссія потрапила в залежність до поляків (Торнський мир). Змагався з орденом Сигізмунд I, пізніше поляки змагалися за Помор'я зі Швецією.

³¹ *Сатисфакція* — задоволення, що дається ображеному тим, хто образив.

³² Очевидно, мається на увазі здобуття донцями й козаками Азова (Озова) в червні 1637 р. Тоді між донцями й запорожцями були тісні воєнні стосунки.

³³ *Дубас* — човен з дубової колоди, дуб.

³⁴ Гуня пішов за російський кордон.

³⁵ Відбувалася 9 вересня в присутності гетьмана Потоцького.

³⁶ Тобто з Романом Половцем, Іваном Боярином, Іваном Волченком.

³⁷ Каменецького каштеляна М. Гербурта, коронного стражника Лаша та ін.

³⁸ Інші дані: це було в 1639 р., вже після повстання Остринина.

³⁹ У 1640 р. татари нападали на Правобережжя. На Лівобережжя ходили в 1643 р. Можливо, тут йдеться про якийсь локальний факт, однак незрозуміло, чому їм мали виділяти стадії, тобто давати утримання. Стосунки з Кримом були в цей час напружені.

⁴⁰ Див. Додатки, приміт. 29. Полтавського полку тоді ще не було.

⁴¹ Олексій Михайлович вступив на трон 14 липня 1645 р.

⁴² Прогалина. Має бути: Владислав IV.

⁴³ Півторакожух Карпо був спершу полковим осавулом. Робив напади на поляків зі степу. Інші історики, зокрема Д. Бантиш-Каменський, відносять ці події до 1642 р.

⁴⁴ На чолі з Вишневецьким Я.

⁴⁵ Конєцпольський С. помер 12 березня 1646 р.

⁴⁶ Могила П. помер 11 січня 1647 р.

⁴⁷ *Ктитор* — засновник, фундатор.

⁴⁸ В Успенському соборі.

⁴⁹ «Космографія» С. Величка — остання літературна праця літописця, яку ми знаємо. Подаємо з неї «Передмову до читальника», де є цікаві біографічні дані Величка, а також переказується зміст збірника, частина «Війни домової» С. Твардовського в перекладі С. Савицького. Перекладено за виданням: *Летопись событий Самоила Величка.* — К., 1864. — Т. IV. — Приложенія. — С. II—V; 1—84.

⁵⁰ Мається на увазі Флорентійський собор 1439 р., на якому було постановлено унію римо-католицької церкви з церквою православною.

⁵¹ Ці слова свідчать про те, що переклад С. Савицького, можливо, дав С. Величку стимул перекласти цілу книгу С. Твардовського. До речі, в ній не три, а чотири частини. Отже, й сам переклад був джерелом для написання Літопису С. Величком. Цікаво й те, що переклад С. Савицького значною мірою заповнює прогалину в першому томі Літопису, через що і вміщуємо його тут.

⁵² Очевидно, йдеться про роботу невідомого автора «Історія про Казанське царство». Казань було взято російським військом після довгої облоги 1 жовтня (за ст. ст.) 1552 р.

⁵³ Передмова Савицького нагадує Величкову: писалася за одним шаблоном. Але Величко ставиться до даних Твардовського значно критичніше. Хоч каже Савицький про «непотріб», але значною мірою його залишає.

⁵⁴ Погляд на козаків у Твардовського дуже узагальнений. Взагалі перші звістки про козаків маємо з кінця XV ст.

⁵⁵ Козаки мали свою організацію до С. Баторія. Ще в кінці XV ст. намагалися організувати козаків польські урядники: київський воевода Ю. Пац, Б. Глинський, Д. Путятич. На початку XVI ст. — управитель Черкаського староства С. Полозович («Полоз-Русак, славний козак»), а особливо черкаський намісник О. Дашкович. У 30-х рр. XVI ст. — ротмістр Б. Претвич. Врешті, в XVI ст. на Україні козакували майже всі державці, хоч формальними керівниками козацтва не були, за винятком Д. Вишневецького (Байди), який діяв у 50-х рр. XV ст.

⁵⁶ Урядові плани організації козацтва знаємо ще з I пол. XVI ст., однак безуспішні. Січ стає поняттям збірним у 80-х рр. XVI ст. Перша королівська реформа припадає на 1570 р. Організував козацьке військо коронний гетьман Ю. Язловецький, який поставив над козаками старшого Я. Бадовського. В цей час знаємо і «гетьмана низового» Б. Ружинського. Баторієва реформа не пішла далі реформи 1570 р. С. Баторій поставив над козаками чільним Я. Оришовського, писарем — Я. Бегера.

⁵⁷ Мається на увазі морський похід 1614 р., коли 40 чайок (2 тисячі чоловік) перепливли море і вдарили на міста Трапезунт і Синоп, геть розоривши їх.

⁵⁸ Походи на Константинополь були часті. Весною 1615 р. 80 чайок вдарили по околицях Константинополя і спалили їх, тоді ж розгромили турецький флот. Ходили козаки на Царгород і в 1621 р., значно пошарпавши околиці турецької столиці (16 чайок); і в 1622 р. (30 чайок), поруйнувавши узбережжя Анатолії. Знаємо про походи 1624 р.: перший — 70—80 чайок, за якийсь час-другий — до 150 чайок і в серпні третій. Був похід і в 1638 чи 1639 р. (див. Додатки, приміт. 38).

⁵⁹ Йдеться про Хотинську кампанію 1621 р.

⁶⁰ Див. Додатки, приміт. 29.

⁶¹ Див. приміт. 14.

⁶² Слободу осадив батько Богдана Михайло Хмельницький.

⁶³ Див. приміт. 51. Величко пише про чотири дні арешту.

⁶⁴ Цікаво, що легенди про Барабаша тут нема.

⁶⁵ У Величка: листи до Барабаша, Штемберга, Конєцпольського і Потоцького.

⁶⁶ Козаки допомагали Шагін-Герюю в його боротьбі з турками в 1624 р., через це ходили тоді й на Царгород. Посилали також військові посилки на Крим. Вдруге козаки допомагали Шагін-Герюю в 1628 р. у його змаганнях з Кантемиром. Тоді й загинув гетьман Дорошенко. Втретє ходили козаки на поміч Герюю в 1629 р. Шукав допомоги в козаків і Інает-Герей восени 1635 р., який у 1638 р. за допомогою козаків погромив Кантемира.

⁶⁷ Величко опускає цю непевну звістку.

- 68 Величко, слухно виправляючи Черкаси на Корсунь, лишає як місце резиденції польського війська і Черкаси (див. приміт. 84).
- 69 Цікаво, що Величко чомусь зраду драгунів відносить до Корсунської битви. Документи підтверджують дані Твардовського.
- 70 Див. приміт. 99.
- 71 Шемберга і Сапігу.
- 72 Хмельницький не мав наміру йти в Корону.
- 73 Див. приміт. 144, 146.
- 74 Див. приміт. 120.
- 75 Хмельницький писав листа королеві ще 2 червня.
- 76 Цей момент Величко опустив, хоч факти про татарські грабунки достовірні.
- 77 Див. приміт. 146.
- 78 Четвертинський був бездітний.
- 79 *Похідня* — смолоскип.
- 80 *Борони* — це слово Тимченко подає як незрозуміле. Історичний словник українського язика.— Х.— К., 1930.— Т. 1.
- 81 Див. приміт. 152.
- 82 *Рейментарі* — командири, начальники.
- 83 Твардовський був великим прихильником Вишневецького і вдавався до надмірного перехвалювання цієї особи. Савицький ці похвальби лишає, Величко ж опускає.
- 84 Величко виправляє це місце правильно: «Вишневецький поспішав до Переяслава допомогти гетьманам проти Хмельницького».
- 85 Величко подає точніше число — 6 тисяч.
- 86 Див. приміт. 155.
- 87 Див. приміт. 157, 158.
- 88 Див. приміт. 160.
- 89 Це, власне, князь і робив увесь час. Взагалі всі його «подвиги» над повстанцями сильно прикрашені. Визначався він в основному нелюдськими тортурами над невинними людьми.
- 90 Маємо тут відгомін конкуренції між Вишневецьким і рейментарями. Вишневецький здавна прагнув до бурави коронного гетьмана, а бувши обійденим, сильно з того уражався.
- 91 Це була королівська гвардія.
- 92 Див. приміт. 165.
- 93 Величко каже про 27 хоругв.
- 94 Поле битви все-таки лишилося за повстанцями, про що Твардовський промовчує; врешті, така його тенденція.
- 95 Це було 16 липня. Були на тому сеймі й послі від Хмельницького.
- 96 За престол боролися брати Ян-Казимир та Карл Фердинанд. Семигородський князь Ракочій виступав на користь свого сина Жигмунда.
- 97 Такого надання Вишневецький не мав, через що пізніше не визнавав своєї вини у поразці під Пилявцями. Через образливу амбіцію виділявся з війська: мав власну оружну силу.
- 98 Т. зв. повітові полки.
- 99 Див. приміт. 171.
- 100 Йдеться про 800 зтяжних воїнів, яких найняв Карл Фердинанд, виступаючи перед Річчю Посполитою і перед елекцією. Вони в основному тут і загинули.
- 101 Цифра завищена. Точно визначити кількість жертв навряд чи й можна.
- 102 Тишкевича.
- 103 У цей час рейментарі були вже під Чолганським Каменем. Порозумілися поляки 1 вересня (за ст. ст.).
- 104 *Тарні, пукляри* — різновиди щитів; *ронди* — кінська зброя; *фордги* (правильніше, *форги*) — султани зі страусових пер, якими прикрашали рицарські шоломи і кінські налобники.
- 105 *Концер* — довга січна зброя польських кіннотників XVI—XVII ст., притручувалася біля коліна.
- 106 *Киндяки* (інакше *киндяки*) — бавовняна тканина, яку використовували на підкладку до вбрання.
- 107 *Оброть* — шнурчата вузда.
- 108 Це був Семен Забуський, якого пізніше, під Зборовом, поляки поставили козацьким гетьманом.
- 109 Тобто переписуючись.
- 110 Це було 13 вересня.
- 111 Звістка легендарна. Так само вигадано й патетичну відповідь Вишневецького. Вийшла ця легенда з плану вивести до Константинова польський обоз, а військо з Вишневецьким залишити для оборони проти козаків. Вишневецький тікав так само прудко, як інші, при тому на простому возі.
- 112 *Неошанцьовані спеціали* — дуже дорогі речі.
- 113 До цього місця текст Величка накладається на текст Твардовського в інтерпретації Савицького. Далі в Літописі маємо велику прогалину. Цікаво, що опис Пилявської битви у Величка дуже скорочений (див. приміт. 173).
- 114 [Twardowski S.] *Wojna domowa z kozaki i tatar, Moskwa, potym szwedami i z wúgy za panowania najasniejszego Jana Kazimierza na cztery podzielona xiegi od Samuela z Skrupny Twardowskiego.*— Kalisz, 1681.
- 115 Насправді Вишневецький і не думав про оборону Львова. Він потрабував місто під виглядом збирання коштів на військо (до 1,5 млн. золотих) і преспокійнісінько втік до Замостя.
- 116 Це була тільки одна хоругва німців на чолі з А. Ціховським.
- 117 Вишневецький здав оборону Замостя на ельбінського каштеляна Л. Вейгера та городецького старосту маркграфа В. Мишковського, а сам утік і звідси, почувши про наближення Хмельницького. Савицький сплутав ці імена.
- 118 Це відверта неправда. З-під Замостя Вишневецький розсилав свої роз'їзди начебто проти самовільних ватаг, а насправді забирав провіант і «не фольгував нічим гумнам».

119 Осінський зачинився в Константинові, і його сильно штурмували чернь і козаки. Не витримавши облоги, Осінський з 14 товаришами подався навітки. Втекла в Броди ще сотня німців. Всієї ж піхоти було 8 тисяч.

120 На Волинь було послано селянські загони, які очолювали Д. Нечай. М. Небаба, М. Тиша, Степка (Байбуза) та і Хмельницький тримав козацьке військо при собі.

121 Проти цих слів у рукописі написано: «Гладко лях з страху бреше». У Збараж Хмельницький прибув 2 жовтня. Збараж був резиденцією Яреми Вишневецького, і це відбулося на ставленні козаків та повстанців до самого міста.

122 Викинули тіла К. Збараського та його дружини.

123 Із П. Головацьким були й татари. Вони прибули туди 3 або 4 жовтня.

124 Хмельницький не штурмував Львова. Принаймні жоден козак не взяв у тому участі. Робила наскоки на Львів чернь. Штурмував пізніше замок Кривоніс, який і очолював селянсько-повстанську масу. Козаки тільки раз вистрілили з гармати і то символічно. Тут, напевно, йдеться про взяття Хмельницьким передмістя.

125 Хмельницький і справді не хотів руйнувати Львів. Облога була тільки формальною.

126 220 тисяч золотих. До речі, це тільки шоста частина тої суми, яку злупив зі Львова Вишневецький. Відкуп було взято для плати татарам.

127 *Постава* — штука сукна, рулон.

128 Це сталося 3 жовтня. Польним гетьманом призначено белзького воеводу А. Фірлея. Постановлення це було тимчасове.

129 Вишневецький виявив повну неспроможність організувати оборону. Його роз'їзди більше грабували, ніж дізнавалися про ворога.

130 Формальний вибір 17 листопада, найменування — 20, присяга — 21.

131 Йдеться про давнього учителя Хмельницького Андрія Гонцеля-Моркського. Однак Ян-Казимир послав до Хмельницького не його, а Я. Смяровського. Писав до нього як король, хоч Смяровський виїхав ще до елекції. Моркський їздив до короля від Хмельницького, тоді ж послано до Хмельницького ще й С. Голдаковського. Між іншим, і Смяровський і Голдаковський були руської віри, тобто українці. Потім король послав свого листа і через Моркського.

132 Текст листа дуже грубий і рішучий. Насправді все було інакше. В першому листі (посольство Я. Смяровського) була тільки пропозиція припинити воєнну акцію і надія, що козаки пошанують королівський маєстат; текст листа не зберігся. В листі, переданім через А. Моркського, король дякує Хмельницькому за вияв вірності, звідомляє про свій вибір і обіцяє Хмельницькому булаву, хоругов та повернення давніх його рицарських свобод. Щодо повстання там сказано: «Самі подекуди бачимо, що не наше Запорозьке військо дало тому початок, а сталося це з причин, означених у вашому (тобто Хмельницького) листі». Далі йшлося про переговори через комісарів. Але козацька армія була вже в цей час у дорозі додому. Був то наслідок посольства Смяровського, а не Гандежеля (Моркського), як пише Твардовський. З якою відповіддю відправджено Смяровського (і то не зразу, як пише Твардовський), невідомо, лист той не зберігся. Смяровський був вже у Варшаві 3 грудня.

133 Вкуп у замостян узято ще завдяки сприянню Моркського в середині листопада. Він був справді малий — 20 тисяч золотих.

134 Коронація в Кракові відбулась у січні 1649 р.

135 Польські послы прибули до Хмельницького в Переяслав 19 лютого. Кисіль тоді був брацлавським воеводою, київським воеводою він став після цього посольства. Другий посол — Войцех М'ясковський.

136 Мається на увазі тріумфальний в'їзд Хмельницького в Київ, що був, ймовірно, 23 грудня (за ст. ст.). У поході від Замостя Хмельницький пробув шість тижнів.

137 А саме: від воевод молдавського та мултянського, від семигородського князя, від турецького султана, постійно були й татарські посланці.

138 Російський посол В. Михайлов прибув уже в Переяслав, і не першим — було то в лютому. Цар ще міцно тримався Вічного миру з Польщею, згадани тут зачіпки до розірвання миру висловлено пізніше. Хмельницький, однак, хотів притягти московський уряд до спілки з собою, про це мав говорити й патріарх Паїсій, якого супроводжував козацький посланець С. Мушиловський. В. Михайлов прибув у відповідь на це посольство.

139 Це місце в тексті незрозуміле.

140 У тексті пропуск, має бути: «Обидва господарі, мултянський та волоський».

141 Малося на думці, що захоплення цих місць російським військом зв'яже литовську армію і охоронить козаків з тилу. Бо-яри, однак, заявили, що триматимуться Вічного миру, але досить швидко вислали до Хмельницького свого посла В. Михайлова.

142 Звістка про відмежування туркам земель по Люблін виникла, напевне, з польського великого страху. В цей час Хмельницький мав намір зайняти трон волоського господаря і створити в такий спосіб династичну підпору для своєї ролі на Україні.

143 Послы заявили про свій приїзд в середині січня, а в Переяслав приїхали 9 лютого (див. Додатки, приміт. 135).

144 Королівські клейноди на гетьманство.

145 У рукописі проти цього місця стоїть: «Табаку гетьманіха тре».

146 Опис обіду подано з пересадими, хоч Хмельницький і полковники справді поставилися до польських послів гостро. Вимагали, зокрема, видачі Чаплинського і покарання Вишневецького. Наступного дня був обід у Киселя, після того до гетьмана послали посланців — молодшого Киселя і князя Четвертинського. Була ще й третя аудієнція, але безрезультатно.

147 Уже тоді були чималі військові сутички на Поділлі і в Литві. Умови перемир'я були ширші: скасувати унію в Київському воеводстві, заборонити мешкати тут єзуїтам, не бути Вишневецькому коронним гетьманом, утримувати згоду до Зелених свят, а тоді встановити комісію, не входити військам коронним та литовським від Волині за Горинь, від Поділля за Кам'янець, цієї лінії триматиметься й Запорозьке військо. Останнє побачення з гетьманом послы мали 16 лютого. Хмельницький передав їм лист до короля і до канцлера з переліком своїх умов.

148 Король ще намагався домовитися з Хмельницьким і після посольства Киселя, пославши до нього Смяровського. Заклик до загального походу і листи до регулярного війська король видав у травні. Похід призначався на 22 травня.

149 Польські зачіпки почалися ще в лютому і без королівської волі. Польський загін Стрижовського захопив був м. Бар, але його вибили звідтіля. На початку березня місто захопив Лянцкоронський — це чинилося в порушення встановленого перемир'я.

- 150 Фірлей вів свої операції у кінці травня — на початку червня.
- 151 *Коссаковський* і *Суходольський* — польські полковники, тобто йшло два полки. *Впольський* — інші дані: *Рожаковський*.
- 152 Пізніша назва: *Шульжинці*.
- 153 Польський поет М. Кучкаревич, сучасник цих подій, тлумачить це трохи інакше. Полковника Донця послано до Заславля, щоб осадити там нове місто і боронити переправи через Горинь. Його сестра пробувала щастя в герцях і дуже поклалася на чари, бо їй не повелось. Вона гукнула на брата: «Швидше відходь, бо тут чекає на тебе страта...» Після того її порубано. Поляки вдарили на козацький табір, який стривожився, і вибили з нього козаків. У таборі захопили козацьку чарівницю — Солоху, принаймні вона видала себе за таку, її піддали тортурам, під час яких вона спала (свідчення того, що була стара), потім спалили. Коли її палили, вона твердила тільки одне: «Отож тобі». Певне, була вже несповна розуму.
- 154 *Аксаки* — сокирники, озброєні сокирами.
- 155 Інакше: *Кривоносенко*. Це сталося 2—3 червня.
- 156 *Звячель* — *Звягель*, теперішній Новоград-Волинський.
- 157 Поляки з'єдналися пізніше: в 20-х числах червня.
- 158 Виграші були не такі вже й великі і не так над козаками, як над повстанцями.
- 159 Таке було королівське розпорядження, але рейментарі вирішили закласти табір під Збаражем, не зважаючи на те, що через охоплені повстанням край.
- 160 Це було ще до з'єднання польського війська. На Межибож наступав Нечай з регулярним козацьким військом.
- 161 Поляки в цей час у своїх реляціях скаржилися, що «вся Русь — зрадники», а полонені і під тортурами мовчать.
- 162 Порозуміння між Вишневецьким і рейментарями склалося на початку 20-х чисел червня, перші бої з козаками почалися від 29 червня (за ст. ст.).
- 163 Було то 30 червня (за ст. ст.).
- 164 Точне число козацького війська невідоме. Поляки подають здебільшого астрономічні цифри на 300 тисяч козаків і 100 тисяч татар — вони мало ймовірні. Ймовірніше, що козаків було 70 тисяч і трохи більше орди.
- 165 Поляки мали 10 тисяч власного війська і втричі більше челяді. Найвищу цифру польського війська подають 30 тисяч: прибільшувати її полякам не було інтересу.
- 166 *Трами* — балки.
- 167 *Випор* — випад відділу обложених з тверджі чи обозу.
- 168 *Рівноведний бій* — відкритий бій.
- 169 Певне, *Киселя-молодшого*, *Миколу*, старосту черкаського.
- 170 Тут відбито польський великодержавний погляд на козаків як на варварів, холопів тощо. Факти, однак, свідчать, що Хмельницький шанував польські звичаї, може, більше за поляків. Знаємо тільки про смерть у козацькому таборі *Смяровського*, але того викрито в підбурюванні проти Хмельницького; скарано ж у відсутність Хмельницького.
- 171 *Гарматний лонт* — шнур, насичений запальною речовиною, що служить для запалювання вибухівки.
- 172 *Маж, мажа* — великий, здебільшого чумацький, віз.
- 173 На колонці у рукописі проти цих слів дописано: «Козаки вирікають полякам їхні уярмлення і здирства».
- 174 *Фляші* — пляшки.
- 175 Це було одне з штурків Вишневецького, аби втримати своє військо.
- 176 На прізвище *Скшетуцький*, його прославив класик польської літератури Г. Сенкевич.
- 177 Опис *Збараської битви* й облоги в *Твардовського* прикрашено белетристичними вставками, але в основному він відповідає даним інших реляцій. Давній польський історик *Коховський*, зводячи дані про *Збараську битву*, дає такий підрахунок: облога тяглася два місяці, битва тривала майже безперервно, було 20 генеральних штурмів, 17 кінних битв, чотири рази скорочували укріплення, уряджено 75 випорів, щасливих і нещасливих. Обстрілювали козаки обложених з 70 великих гармат. Козацьких описів цієї битви немає.
- 178 У *Топорів* король прибув в останні дні липня. Війська мав 16 тисяч, але воно постійно примножувалося.
- 179 Король, однак, відмовився видати останню оповістку про посполите рушення. Дав тільки наказ мобілізувати шляхту *Руського*, *Белзького* і *Люблінського* воеводств, зібрав рештки чужоземних військ і закликав визначніших панів прислати свої полки.
- 180 Король не дуже «рвався». Принаймні став під *Зборовом* аж 13 серпня. Про невеликий поспіх короля і благодуність у його війську свідчить і подальший опис *Твардовського*.
- 181 Під час католицького *Успення* — 15 серпня.
- 182 Це сталося 9 серпня.
- 183 *Спершу* орда напала на польське військо, розділившись на дві частини.
- 184 *Цуглі* — віжки.
- 185 Це було 15 серпня.
- 186 Король писав не тільки до хана, а й до Хмельницького. Лист до Хмельницького друковано в статті: *Томашівський С.* Один момент під *Зборовом*. ЗНТШ.— Львів, 1913.— Т. 117, 118.— С. 118, 119. До речі, цей лист був довго незвісний, бо тримали його в глибокій таємниці. В ньому король просить Хмельницького відступити й почати переговори.
- 187 Мається на увазі розгром татарського загону під *Бурштином* 1629 р., який учинив Хмельницький. Тоді в полон до поляків потрапило багато татарів, між якими був *Ислам-султан*, майбутній кримський хан.
- 188 Цей лист береться під сумнів щодо автентичності. Принаймні його тон зовсім не такий, як у листі до Хмельницького. Автентичний лист не зберігся.
- 189 До Хмельницького було послано якогось попа.
- 190 У наступ пішли козаки й татари.
- 191 Поляки мали становище більш як сумне. Хмельницький же в цей час дістав невтішні звістки з Білорусі про смерть *Кричевського* і розгром козацьких військ. Це змусило його вступити в переговори. Крім того, погрожував йому й хан, бо не в його інтересах було остаточно закінчувати війну. Переговори між ханом і Хмельницьким велися в ніч з 15 на 16 серпня.
- 192 Лист передано Ополудні в розпал битви.
- 193 Тут переказано початок листа. Лист значно довший і далеко не підніжковий. Повний його текст надруковано в книзі: *Документи Б. Хмельницького*.— К., 1961.— С. 124, 125.

194 Точніше написання — Шефер-кази-ага. Хмельницький не брав участі у цьому першому з'їзді, переслав тільки листа до короля у відповідь на його другий лист. Вся справа тут і далі подається як переговори між татарами й поляками. Хмельницького наче тут й нема. Так передавали події польські офіційні кола, оскільки йшлося про порушення поваги королівського маєстату й пониження короля перед ватажком «збунтованого хлопства». Через це і Зборовський трактат убрано в форму особистої ласки Яна-Казимира до козацтва: переговори ведуться з рівною стороною — Кримською державою.

195 Наступного дня, 17 серпня, з польським канцлером зустрівся і Хмельницький, який сам виїхав у поле. Після того вислано до короля й козацьких послів.

196 Відпустить, але за викуп. Крім того, татари вимагали дозволу, відступаючи, «воювати землі в праву і ліву сторону вогнем і мечем» і дістали такий дозвіл, але усний.

197 виправлено з ними й польських послів, але це було вночі, і на них напали козаки й татари. Хмельницький писав королеві ще раз.

198 Комісари з'їхалися з козаками на умову 18 серпня. Укладено договір у формі королівського маніфесту як акту королівської ласки.

199 Крім того, визначено межі козацької території: Київське воєводство без Полісся, Чернігівське воєводство без північної Сіверщини, Брацлавське воєводство по лінії Вінниця, Брацлав, а від Брацлава до Дністра. Чигирин має лишатися при булаві; відпускаються всі воєнні вини й переступи козакам і шляхті, що були при Хмельницькому; коронне військо не стоятиме на козацькій території; уряди тут займає шляхта грецької віри; єзуїтів спроводять із Києва; горілку шинкуватимуть тільки гуртом, мед і пиво — як давніше; має бути своя юриспруденція. Датовано привілеєм 18 серпня.

200 До цього змусив Хмельницького хан.

201 Інші дані: 40 тисяч.

202 Див. Додатки, приміт. 196.

203 Власне, мир був «не до мислі» й самому Хмельницькому. Одне, що змушений був дозволити взяти татарам полон зі своїх земель, а друге — умови договору мало вдовольняли козаків. Фактично Зборовська битва була програшем на обидва боки.

204 Хмельницький хотів зберегти з Литвою нейтралітет, що йому не вдавалося, оскільки повстання охопило і Білорусь.

205 Власне, козаки були послані в Чернігівське воєводство, щоб вибити звідти шляхту. Вони ж перейшли кордон Велико-го Князівства Литовського і почали там воєнну кампанію. Тут було кілька полків на чолі з Головацьким.

206 Мається на увазі елекційний сейм.

207 Власне, повстанці, що покозачились.

208 Це було на початку 1649 р. Я. Радивил вирізав козацьку залогом на чолі з Михненком у Мозирі, а опісля сталася трагедія й під Бобруйськом, коли козаки, не бажаючи здаватися, спалили самі себе.

209 Голота Ілля очолював козацький полк. Це було вже в травні.

210 *Подобайло Степан* — наказний чернігівський полковник. Очолював додатково мобілізоване із Сіверщини військо.

211 *Приміжеком* — слово неясне.

212 Описана тут битва відбулася під Лоевом 21 липня (за ст. ст.). Ця битва знесилила до решти і Радивиля. 24 липня (за ст. ст.) він шле реляцію королю, що вже неспроможний іти на Україну.

213 Шляхта не могла тоді повернутися на Україну, бо її просто не пускали. Навіть гетьманський уряд оголосив, що до сеймового затвердження трактату шляхту на Україну не пустить. Повернувся був воєвода Кисіль, але йому тут не солодко було, йшли тільки довгі переговори.

214 *Осьмачка* — одна восьма частина міри, 2—3 кг.

215 Про польський ясир тоді мови не було; виношувалися плани походу на Дін і в порубіжні околиці Московської держави. Хоч поляки вважали, що Зборовською умовою зірвали союз Хмельницького з ханом, але союз цей так і лишився непорушним: посилювання між Хмельницьким та ханом велось весь час і то активно.

216 Послів послано ще відразу по поверненні з-під Зборова. Відповідь на це посольство невідома. Аж у липні 1650 р. прибули послы від турецького султана Осман-аги. Посол поздоровив Хмельницького з перемогами і сказав, що султан прихильно ставиться до справи турецької протекції над Україною. У відповідь споряджено посольство А. Ждановича і П. Яненка з гетьманським листом, але про Кам'янець-Подільський тут не говориться нічого. Це вістка пізнішого часу (див. ч. I).

217 Тут і далі оповідання досить плутане. Докладний опис цих подій див.: Літопис Самійла Величка.— Кн. I.— Ч. VI.

Іменний покажчик

- Абданк**, рід.
Авраам, біблійний персонаж.
Август II, польський король.
Авель, біблійний персонаж.
Агарі, біблійний персонаж.
Адам, біблійний персонаж.
Адеркас, шведський офіцер.
Алфімов, російський стольник.
Аммерштейн, шведський офіцер.
Анастасій, константинопольський патріарх.
Ангальт, шведський князь.
Андрієнко (Андрієв) К. козацький полковник.
Антон (див. Жданович).
Антонович В., український історик.
Апостол П., миргородський полковник.
Апухтін, російський посол.
Атгіс (Атіс), міфічний персонаж.
Ахмет-ага, татарин.
- Багалій Д.**, український історик.
Бадовський Я., козацький старший.
Байбуза (Степка), козацький полковник.
Балабан Д., київський митрополит.
Балабан Ю., польський ротмістр.
Балук, гетьман.
Бантиш-Каменський Д., український історик.
Барабаш І., черкаський полковник.
Барабаш Я., запорозький кошовий.
Барабашиха, дружина І. Барабаша.
Барабаші Грицько та Степан, діти І. Барабаша.
Баранович Л., чернігівський архієпископ.
Барановський, польський жовнір.
Бардаченко Н., козацький полковник.
Басараба М., мунтянський господар.
Батий, хан.
Батириш-ага, татарин.
Баторій С., польський король.
Бегер Я., козацький писар.
Безпалій І., генеральний суддя, потім наказний гетьман.
Беневський (Пнемевський) С., польський посол.
Бетглем Я., семигородський комендант Кракова.
Бегановський М., польський посол.
Бегановський, польський ротмістр.
Биховець І., козацький канцелярист.
Биховець С., козацький канцелярист.
Бігдош, польський жовнір.
Біскупський А., велюньський староста.
Бйоренглау М., шведський посол.
Блажейовський (Блазейовський), польський полковник.
Богаченко М., паволоцький полковник.
Богданович-Зарудний (Богданов) С., генеральний суддя.
Богун І., кальницький полковник.
Бок Л., шведський підполковник.
Болеслави, польські королі.
Бородатий І., козацький сотник.
Борович, литовський шляхтич.
Боярин І., козацький полковник.
Браславський С., запорозький писар.
Бранель-Блунель (Блунель, Бранер), шведський офіцер.
Бредихін, російський посол.
- Брюховецький І.**, слуга Хмельницького, потім гетьман.
Бугрин (Бугримов) В., київський полковник.
Бутенко А., канівський полковник.
Бутович Г., протопоп.
Бутурлін А., російський боярин.
Бутурлін В., російський боярин.
- Вадовський**, черкаський полковник.
Ваєр, польський шляхтич.
Вазі, королівський дім.
Валдек, шведський офіцер.
Василевський В., переяславський писар.
Василієвич І., козацький полковник.
Василь, козацький сотник.
Васюта, ніжинський полковник.
Вдовиченко, гетьман.
Вейгер Л., каштелян.
Величко С., літописець.
Верещака, значний козак.
Вертелицький І., кальницький полковник.
Вессерман, шведський військовий комісар.
Вешняк, чигиринський полковник.
Виговська (Стеткевич), дружина гетьмана.
Виговський Д., полковник, брат гетьмана.
Виговський І., генеральний писар, потім гетьман.
Виговський С., брат гетьмана.
Виговські Василь, Ілля, Юрій, рідня гетьмана.
Вишневецький Д., князь, син Яреми.
Вишневецький Я., князь.
Вишневецький (Байда) Д., князь, козацький ватажок.
Вишневецькі, княжата.
Віртз (Вертз, Тверз), шведський генерал.
Вісмар, шведський офіцер.
Вітемберг А., шведський генерал.
Вітовський, польський комісар.
Віцерекс, польський примас.
Владислав III, польський король.
Владислав IV, польський король.
Владислав Домінік.
Владислав Локеток, польський король.
Владислав Ягеллон, польський король.
Вовк К., козацький ватажок.
Война, польський шляхтич.
Войнилович Г., польський полковник.
Волков Н., російський дворянин.
Волконський, російський князь.
Волович, литовський шляхтич.
Володимир, київський князь.
Волченко І., козацький полковник.
Вольф Ф., краківський комендант.
Вонифатьєв, російський гонець.
Воронко (Воронченко) Я., прилуцький полковник.
Врангель (Урангел), шведський адмірал.
Врангель, шведський генерал.
Врешовець (Вжесчевіч), шведський генерал.
Вспольський, польський жовнір.
- Габдеуш**, шведський посол.
Габсбурги, імператорський дім.
Газнадер, татарський комісар.
Галятовський І., український церковний діяч.

Гандежель (див. Моркський).
Ганжа І., уманський полковник.
Ганцоф, литовський шляхтич.
Ганчкоф, польський жовнір.
Гапонович Г., генеральний суддя.
Герде Магнус, шведський підканцлер.
Гарпократ (Гора), міфічний персонаж.
Гаттен Б., шведський полковник.
Гетсфельд (Гатсфельд), австрійський фельдмаршал.
Гвагнін О., польський хроніст.
Гейстер, цісарський офіцер.
Гембіцький П., каштелян меджижецький.
Генрик Валенсій, польський король.
Георгій (див. Хмельницький Ю.).
Георгіца С., канцлер, потім волоський господар.
Герей, ханський дім.
Герасимчук В., український історик.
Гербурт М., каштелян каменецький.
Геродовський, польський шляхтич.
Гиря, білоцерківський полковник.
Гирявий, козацький полковник.
Гіжицький Я., ротмістр, черкаський полковник.
Гладкий М., миргородський полковник.
Глинський Б., польський шляхтич.
Глухий (Глух) О., уманський полковник.
Гнінський, польський посол.
Гнінський Я., маршал Посольської ізби, підкоморій поморський.
Гняжненський, архієпископ.
Гоголь О., кальницький полковник.
Голдаковський С., польський посол.
Голецкий, польський посол.
Голінський, львівський радник.
Головацький П., козацький полковник.
Головін Я., російський окольничий.
Голота І., наказний канівський полковник.
Голуб, польський жовнір.
Гомон П., запорозький кошовий.
Гонсевський (Госевський), литовський гетьман.
Горкуша Ф., поліський полковник.
Горн, шведський офіцер.
Горський, литовський шляхтич.
Грабянка Г., літописець.
Грибодов Ф., російський дяк.
Гримултовський, польський жовнір.
Гродецький, польський жовнір.
Гродзіцький, комендант Кодака.
Гродзіцький, польський жовнір.
Грудзінський А., воевода калішський.
Грушевський М., український історик.
Гулевич, польський жовнір.
Гуляницький І., ніжинський полковник.
Гуляницький Г.
Гуляницький С., брат ніжинського полковника.
Гульденклав А., шведський посол.
Гульденштерн З., барон.
Гуня Д., козацький гетьман.
Густав (див. Кароль-Густав).
Густав-Адольф, шведський король.

Данііл (Данило), шведський посол.
Дасинський, польський жовнір.
Дашкович О., черкаський намісник.
Дедони (Догна), графи.
Демко, козацький полковник.
Дерфілінг (Денфілінг), прусський генерал.
Дінофф, польський жовнір.

Джалалій, козацький полковник.
Дзерек, польський шляхтич.
Дзяман-Сайдак, татарський мурза.
Длоровський (Длотовський), польський полковник.
Дмитрієв І., російський дяк.
Довгаль С., миргородський полковник.
Долгорукий Ю., російський князь.
Домарацький, польський шляхтич.
Домна-Розанда (Тимошиха), господарівна.
Донець, козацький полковник.
Донець, сестра полковника.
Донець І., козацький полковник.
Дорошенко М., гетьман.
Дорошенко П., прилуцький полковник, потім гетьман.
Дохторович Г., російський посол.
Дуглас, шведський генерал.
Дугласова, дружина шведського генерала.
Душинський А., переяславський полковник.
Душинський, польський жовнір.
Дядченко С., київський цехмістр.
Дядько А., запорожець.

Езрагел (див. Ізраель).
Енгелі, брати, шведські офіцери.
Есфір, перська цариця.

Євлашевський, каштелян смоленський.
Єрлич, польський хроніст.
Єфремов П., козацький полковник.

Жданович (Жданов) А., київський полковник.
Жегоцький, староста бабимоський.
Жигмунд І, польський король.
Жигмунд II Август, польський король.
Жигмунд III, польський король.
Жигмунд Люксембуржець, маркграф.
Жигмунд, син Ракочія.
Жолкевський С., белзький воевода.
Жученко Ф., полтавський полковник.

Заблоцький, канівський наказний полковник.
Забуський С., український шляхтич.
Завіша Х., маршалок литовський.
Завіша Я., єпископ віленський.
Зажина, польський посол.
Закжевський Я., чигиринський полковник.
Заклинський К., український історик.
Замойський Я., коронний підчаший.
Зарудний І., козацький полковник.
Зарудний С., козак.
Заславський Ю., воевода сандомирський.
Заславський Д., воевода краківський.
Засядько (Засадка) Я., лубенський полковник.
Зацівіховський, польський посол.
Заюнчковський Й., архімандрит.
Збарзький К., польський князь.
Збарзькі князі, рід.
Зборський, польський шляхтич.
Зваревський, польський шляхтич.
Зеленський (Зеленецький) М., брацлавський полковник.
Злоткій, польський шляхтич.
Золотаренко (Золотаренков) В., ніжинський полковник.
Золотаренко І., ніжинський полковник, наказний гетьман.

Зорка С., літописець.
Зуза (див. Сус).
Зюзін О. (Микита), путивльський воєвода.

Іаринський (див. Чаплинський).
Іванов А., російський думний дяк.
Ігнатов (Іванов) О., писар канівський.
Ігнатов В., писар корсунський.
Ієвлев, російський гонець.
Ізраель, шведський генерал-майор.
Іконников В., російський історик.
Ілля, грек, посол Хмельницького.
Інаст-Герей, хан.
Ірод, біблійний персонаж.
Іскра І., значний козак.
Іслам-солтан, татарський царевич, потім хан.

Кайн, біблійний персонаж.
Кази-ага (див. Шефер-кази-ага).
Казимир III Великий, польський король.
Казимир Ягеллончик, польський король.
Калга-солтан (Казі-Герей), хан.
Корейський С., білоцерківський полковник.
Калиновський, польний гетьман.
Калиновський, син польного гетьмана.
Каманін І., український історик.
Каммабет-мурза, татарин.
Каннаберг, шведський офіцер.
Кантемир, хан.
Кантернштейн В., шведський секретар стану.
Капушта Л., козацький посол.
Карась, польський посол.
Карач-бей, татарин.
Карач-мурза, татарин.
Каращей, татарин.
Карл I, англійський король.
Карл II, англійський король.
Карл IX, французький король.
Карл XI, шведський король.
Карл XII, шведський король.
Карл, князь судерманський.
Кароль-Густав X, шведський король.
Карл Фердинанд, польський королевич.
Карлус В., шведський посол.
Кароліна, дружина курляндського князя.
Карпов Г., російський історик.
Кассовський, польський шляхтич.
Кастріот (Шкаденберг, Скаденберг) Г., албанський національний герой.
Кашевський, польський шляхтич.
Кенігсмарц, шведський фельдмаршал.
Кисвянин С., козацький полковник.
Кимін (Кемень) Ф., брат гетьмана.
Кимін (Кемень) Я., семигородський гетьман.
Кисіль А., польський посол.
Кисіль М., староста черкаський.
Кікін, російський посол.
Кішка Я., литовський гетьман.
Клепацький П., український історик.
Клодінський (Колдінський, Клодзінський), польський полковник.
Книш, козацький посол.
Кобринський, архимандрит.
Ковалевський І., генеральний осавул.
Комаровський (Коморовський), литовський полковник.
Комаровський П., польський комісар.
Кондрацький, польський полковник.

Конецпольський С., коронний гетьман.
Конецпольський О., коронний хоружий.
Корецький, польський князь, полковник.
Корицький, польський полковник.
Корицінський С., польський комісар.
Коробка Ф., генеральний обозний.
Корф, німецький офіцер.
Косов С., київський митрополит.
Костомаров М., український історик, письменник.
Коссаковський, польський полковник.
Косинський К.
Кохан, польський ротмістр.
Коховський, польський історик.
Кравченко І., козацький полковник.
Красінський Я., полоцький воєвода.
Кречовський (Кривевський) М., київський полковник, потім переяславський.
Кривоніс, козацький полковник.
Кривоносик (Кривоносенко).
Крип'якевич І., український історик.
Криса М., козацький полковник.
Крістіна, шведська королева.
Кромвель.
Кромер М., польський хроніст.
Крої, князь.
Ксенський, польський шляхтич.
Курошляхтич, польський шляхтич.
Куракін Ф., російський князь.
Куцевський Й., чернець.
Кучкаревич М., польський поет.
Кушечич, український історик.
Куя-бей, татарин.
Кьонігсмарк (Кенігсмарек, Кенігсмарцк), бремський губернатор, свояк Кароля-Густава.

Лазаревський О., український історик.
Ларський, литовський шляхтич.
Лапчинський, польський драгун.
Лаш, коронний стражник.
Левицький О., український історик.
Леопольд I, австрійський цісар.
Лещинський А., гнєздинський примас.
Лещинський Б., коронний підканцлер.
Лещинський Я., польський комісар.
Лещинський Я., польський посол.
Лизогуб І., канівський полковник.
Липинський В., український історик.
Лисецький, єзуїт.
Лисовець (Демко Чигиринський) Д., генеральний осавул.
Лібіштейн Ф., цісарський посол.
Лілієкрон Г., шведський посол.
Лісницький Г., миргородський полковник.
Лісоля де Ф., цісарський посол.
Лобанов-Ростовський І., російський князь.
Лобода Ф., переяславський полковник, генеральний суддя.
Логофет (див. Георгіца С.).
Лопухін І., російський дяк.
Лубенський М., примас.
Лукомський, український історик.
Лукул, молдавський господар.
Лучченко (Мисько) М., генеральний осавул.
Любомирський Є., коронний маршалок.
Любомирський Ю., польський посол.
Людвік, венгерський і польський король.
Людвік, шведський князь.

Люмберес (Лямбре), французький посол.
Ляницкоронський Є., брацлавський воєвода.
Ляницкоронський (Ляницкоронський) С., польний гетьман.
Львов С., російський князь.

Магнус (див. Гарде).
Мазепа І., гетьман.
Македонський А., цар.
Максимович М., український історик.
Марія Ілівна, велика російська княгиня.
Маркевич, український історик.
Мархіон Збада, шведський воєначальник.
Массіні К., польський посол.
Матій (див. Басараба).
Матіаш, генеральний суддя.
Маховський, польський жовнір.
Мегмет-Грей, татарський царевич.
Мембет-мурза (див. Каммабет-мурза).
Менлі-Грей, татарський царевич.
Міллер (Мюллер) Б., шведський генерал.
Миневський Ю., козацький посол.
Мисельський (Мицельський), польський жовнір.
Михайло Федорович, російський дар.
Михайлов В., російський дяк.
Михненко, козак.
Мишецький, польський капітан.
Мишковський В., маркграф, староста городецький.
Многогрішний Д., гетьман.
Могіла П., київський митрополит.
Мойсей, біблійний персонаж.
Моїрський, польський полковник.
Монтекулі, австрійський генерал.
Морський А., ксьондз.
Морштин Я., польський посол.
Мужиловський С., козацький посол.
Мурко (див. Путивлець).
Муртузу-бей, татарин.
Мухамед-Грей IV, хан.
М'яковський А., польський посол.
М'яковський В., польський посол.
М'яковський М., каштелян кшівінський.

Наливайко Д., козацький ватажок.
Нана, міфічний персонаж.
Нарай, польський шляхтич.
Небаба М., чернігівський полковник.
Неваровський, литовський шляхтич.
Немирич Ю., київський підкоморій, козацький полковник.
Нечай Д., брацлавський полковник.
Нечай І., козацький полковник.
Новосильцев В., російський воєвода.
Носач Т., генеральний обозний.
Нурадінін, татарський царевич.

Обід, значний козак.
Одинець (Овинева) А., черкаський полковник.
Одживольський, вінницький староста.
Одоєвський М., російський князь.
Одривольський, польський ротмістр.
Окольський С., польський хроніст.
Оксенстерн В., шведський сенатор.
Оксенштерн Б., шведський канцлер.
Олдаковський С., переяславський полковник.
Олександр, польський король.
Олексій Михайлович, російський цар.

Олексій Олексійович, російський царевич.
Олешич П., український шляхтич.
Олесницький (Олеский), сандомирський підкоморій.
Олфімов І., російський стольник.
Ольшевський А., польський посол.
Опалінський К., познанський воєвода.
Опалінський М., польський комісар.
Опалінський П., підляський воєвода.
Ордопатер (Одонацер, Одоакр), вождь племені ругіїв.
Оришовський Я., козацький старший.
Осінський, польський полковник.
Осман, турецький султан.
Осман-ага, турецький посол.
Осолінський, польський канцлер.
Осолінський, староста. Остап (див. Гоголь).
Остапенко (Остапов) С., генеральний писар.
Острозький К., український князь.
Остророг М., коронний підчаший.
Острианин (Острианиця) Я., гетьман.
Оттенавзен, литовський шляхтич.

Павлович, литовський шляхтич.
Павлюк К., козацький гетьман.
Паїсій, александрійський патріарх.
Панський, польський ротмістр.
Пац К., польський посол.
Пац Ю., київський воєвода.
Перетяткович К., польський посол.
Переяславець І., козацький полковник.
Періс-ага, татарський комісар.
Петер, шведський офіцер.
Петренко Я., корсунський полковник.
Петрикевич В., український історик.
Петровський М., український історик.
Пешта І., козацький полковник.
Пешта Р., козацький полковник.
Півторакожуха (Полторакожух) К., козацький ватажок.
Півторакожух (Полкожух), козацький полковник.
Підкова І., козацький ватажок.
Піаговський, польський шляхтич.
Пісович, польський шляхтич.
Пісочинський, польський полковник.
Пнемевський (див. Беневський).
Пободайло (Подобайло) С., чернігівський полковник.
Подгородинський, польський шляхтич.
Пожарський, козацький полковник.
Пожарський С., російський князь.
Поклонський, полковник.
Полдова, литовський шляхтич.
Половець Р., козацький полковник.
Полозович (Полоз-Русак) С., управитель Черкаського староства.
Полуян, сотник.
Полобінський, польський жовнір.
Понятовський, польський ротмістр.
Портємонов Я., російський посол.
Потецький А., рейментар польського війська.
Потоцький М., коронний гетьман.
Потоцький С., син коронного гетьмана.
Потоцький С., польський коронний гетьман.
Потоцький, чолованський вєпр.
Потоцький Ю., польський, шляхтич.
Потоцькі, рід.

Пражмовський М., польський посол.
Претвич Д., польський ротмістр.
Пріємський К., польський жовнір, посол.
Припковський, литовський шляхтич.
Прокопович Т., гадзцький намісник.
Протасєв П., російський дворянин.
Псинський Я., польський посол.
Пузилевич, польський посланець.
Пурдк, шведський офіцер.
Путивлець (Путивлець-Мурко), козацький полковник.
Путивлець, російський посланець.
Путятич Д., польський шляхтич.
Пуфендорфій (Пуфендорф) С., німецький історик.
Пушкаренко (Пушкар) М., полтавський полковник.
Пушкін Г., російський боярин.
Піємський, комендант польської піхоти.
Радаї Ф., семигородський князь.
Радивил, брандербурзький офіцер.
Радивил Я., литовський гетьман.
Радивилова А.-М., княжна.
Радзійовський Є., польський підканцлер.
Радул, муляньський господар.
Ракочій, семигородський князь.
Ракочого мати.
Ракуси, дім.
Рей В., польський посол.
Репнін-Оболенський Б., російський князь.
Ріпка, козацький полковник.
Ріттер, шведський обер-лейтенант.
Ржевський, російський дворянин.
Рожажовський, польський жовнір.
Розражевський, польський жовнір.
Роколов, російський посол.
Ромодановський Г., російський князь.
Рудавський Я., польський історик.
Ружинський Б., козацький гетьман.
Румер, магістр.
Савицький С., лубенський писар.
Савич С., канівський полковник.
Сагайдачний П., гетьман.
Самовидець, літописець.
Самойлович І., гетьман.
Сангарій, міфічний персонаж.
Сан-Герей (див. Шагін-Герей).
Сапіга, польський шляхтич.
Сапіга (Сапега) П., литовський гетьман.
Сапіги, брати.
Састерський, литовський шляхтич.
Сахнович Г., козацький комісар.
Свищов Г. (Михайло), російський посол.
Северин С., переяславський сотник.
Севастіанов В., прилуцький писар.
Сегін, татарський комісар.
Секежінський А., канівський полковник.
Селецький, польський посланник.
Сенкевич Г., польський письменник.
Сераковський, польський хоружий.
Сербин І., козацький полковник.
Сигізмунд І (див. Жигмунд І).
Силічич (Силин, Силенко) О., чернігівський полковник.
Силка, запорозький полковник.
Симоновський, український історик.

Синявський, польський шляхтич.
Синявський, польський полковник.
Ситько (Ситьков) І., київський бурмістр.
Сірко (Сірко) І., калмицький полковник, запорозький кошовий.
Скидан К., козацький полковник.
Скоробагатько І., значний козак.
Скшетуцький, польський жовнір.
Славковський І., конюший Хмельницького.
Сліппах (див. Шліфенбах).
Служевський, польський шляхтич.
Слупецький А., польський шляхтич.
Смогулецькі, рід.
Смяровський Я., польський посол.
Сніжинський, польський служка.
Собеський М., красноставський староста.
Сокол, польський жовнір.
Сокол В., козацький полковник.
Соколовський, польський шляхтич.
Соліман-ага, татарський посол.
Соловійов С., російський історик.
Солома, козацький полковник.
Солоха, чарівниця.
Сомківна Г., дружина Б. Хмельницького.
Сомко Я., козацький полковник.
Сомкович (Сомковський) Б., київський вїйт.
Сосновський, литовський шляхтич.
Старицький М., український письменник.
Старковицький, польський комісар.
Старков, російський піддячий.
Стародуб Ф., канівський полковник.
Стетка (див. Байбуза).
Стеткевичі, рід.
Стефан (див. Георгіца).
Стефанов (Степанов) Г., козацький писар.
Стобницький, польський шляхтич.
Стрешньов, російський посол.
Стрижовський, польський комісар.
Стрийковський М., польський історик.
Судієнко, український історик.
Суліма, значний козак.
Суліма І., козацький ватажок.
Суличич (Суличин) А., черкаський писар.
Сус (Зуза), австрійський генерал.
Суховій, запорозький козак.
Суходольський, польський полковник.
Тарло Я., любельський воєвода.
Ташицький В., польський полковник.
Тауберг, шведський офіцер.
Твардовський С., польський поет.
Терещенко Ф., прилуцький полковник.
Тетеря П., переяславський полковник, потім гетьман.
Тіляб'єв (Тіляблев, Тулюбасєв) Ф., російський посол.
Тимоленко В., військовий осавул.
Тимченко Є., український мовознавець.
Титлевський Т., польський хроніст.
Тиша М., звягельський полковник.
Тишкевич, київський воєвода.
Тишко, козацький ватаг.
Толстой О., російський боярин.
Томашівський С., український історик.
Томкевич Т., козацький посол.
Торкват О., шведський посол.
Тохтамиш-ага, татарин.
Требіцький, польський гідканцлер.

Тризна І., киево-печерський архімандрит.
Трубецької О., російський князь.
Трунет, ханський дворянин.
Трясило Т. (Див. Федорович).
Тугай-бей, татарський мурза.
Тукальський Й., київський митрополит.
Туманський, український історик.

Урангел (див. Врангель).
Урядовський, староста.

Фалендський, литовський шляхтич.
Федоренко, козацький полковник.
Федорович (Федоренко) М., суботівський козак.
Федорович Т., гетьман.
Фердинанд III, цісар.
Ференс (див. Радаї).
Филимонович (Филимонов) М., протопоп.
Філоненко, козацький полковник.
Філарет, російський патріарх.
Фірлей А., белзький воєвода.
Фішер П., посол Ракочого.
Фомін І., російський посол.
Форгель (Фогель) Ю., шведський комісар.
Франко І., український письменник.
Фридерик, баденський маркграф.
Фридерик Вільгельм, брандербурзький князь.
Фрідріх III, данський і норвезький король.
Фролов, російський тлумач.

Ханенко М., уманський полковник, потім гетьман.
Харлампієв Н., російський дворянин.
Хитрово (Хитров) Б., російський окольничий.
Хлібовський, польський шляхтич.
Хмельницький Б., гетьман.
Хмельницький М., батько Богдана.
Хмельницький (Хмельниченко) Т., син Богдана.
Хмельницький (Хмельниченко) Ю., син Богдана, потім гетьман.
Хмельницькі Катерина, Олена, дочки Хмельницького.
Ходоківський, литовський шляхтич.
Хоткевич, польський генерал.

Цетлинський, польський шляхтич.
Цецора (Цюцора) Т., переяславський полковник.
Ціховський А., польський жовнір.

Чаплинська, друга жінка Хмельницького.
Чаплинський, чигиринський підстароста.
Чеботков А. (Данило), генеральний осавул.
Черменський (див. Забуський).
Чернецький С., польський рейментар, воєвода руський.

Чернята І., генеральний обозний.
Черодій (Челебій), польський жовнір.
Четвертинський, князь, польський посол.
Четвертинський Я., князь.
Чиж К., корсунський полковник.
Чорний, польський посол.
Чохтов В., російський окольничий.

Шагін-Герей, хан.
Шандаровський, намісник Д. Вишневецького.
Шафір Кассіяга (див. Шефер-казіяга).
Шафонський, український історик.
Шах Я., козацький гетьман.
Шаховський С., російський воєвода.
Шварцох, польський жовнір.
Швець П., лубенський полковник.
Шекерявий (Секиравий), козацький полковник.
Шемберг (Штемберг, Шембек), польський полковник.
Шемберг (Шембечек) Я., польський комісар.
Шенгерей І., канівський наказний полковник.
Шереметьєв (Шеремет) В., російський боярин.
Шереметьєв П., російський посол.
Шефер-кази-ага, татарин, ханський канцлер, візир.
Ширин-бей.
Шкаденберг, Скаденберг (див. Кастріот).
Шліфенбах К., шведський посол.
Шомовський Я., польський посол.
Шпорк (Шпар), австрійський генерал.
Штеймбок (Штеєнбок), шведський генерал.
Штеймбок-молодший.
Шульцбах, шведський офіцер.
Шумейко, козак.

Юр'єв Ю., російський дяк.

Яблоновський, польський шляхтич.
Яворовський, староста.
Ядвіга, польська королева.
Ядвіга-Елеонора, шведська королева.
Язловецький Ю., коронний гетьман.
Ян Адольф, шведський генералісимус, брат Карла-Густава.
Ян-Казимир, польський король.
Ян Ольбрехт, польський король.
Ян Собеський, польський король.
Яненко П., козацький посол.
Ярославський Л., російський посол.
Ясінський, польський жовнір.
Яскольський (Яскульський), військовий стражник.
Яскульський М., маршал конфедерації.
Яцькович Г., козацький посол.

Острів Хортиця, де була перша Запорозька Січ.

Місце бою під Пилявою.

BOHDAN CHMIELNICKI EXERCITUS
ZAPOROVIEŃ PRÆFECTUS, BELLI SERVILIS AUTOR
REBELLUMQ COSACCORUM ET PLEBIS UKRAYNEŃ

DUX

Guilhelms Hondius Haga Bataviae S.R.M. Chalcographus sculpsit. Cum privi S.R.M. Gedani An. MDCLII

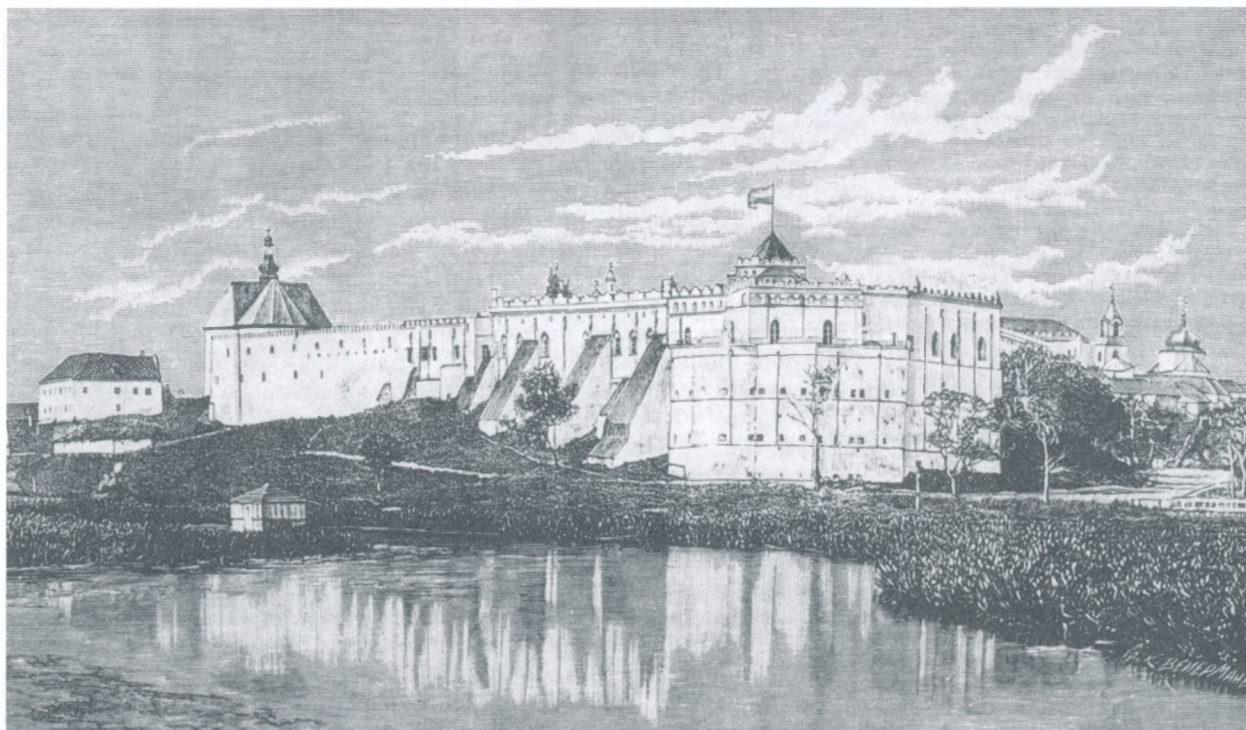
А. Гондіус. Портрет Б. Хмельницького.

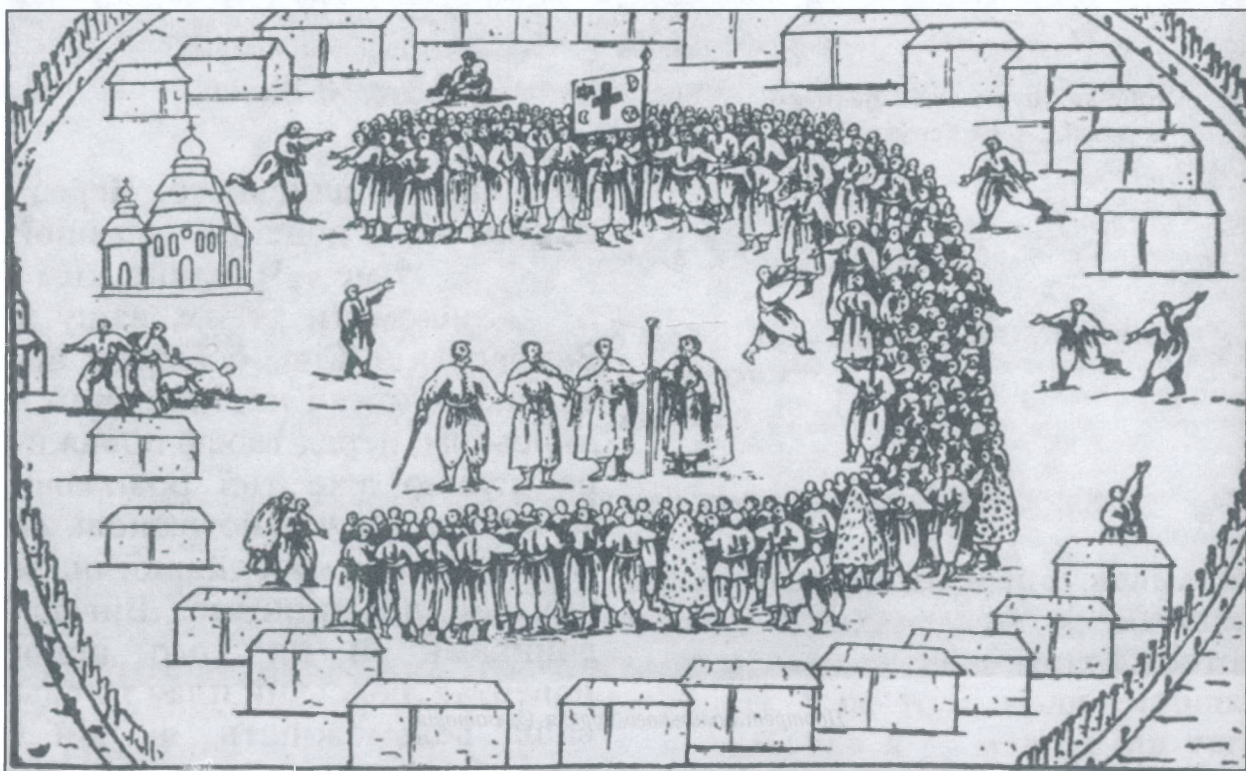
Герб Б. Хмельницького і віри на герб.

Князь Я. Вишневецький.

Фортеця у Межибожі.

Козацька рада в Січі.

Місце воєн Б. Хмельницького.— карта.

Козацький табір на р. Солониці.

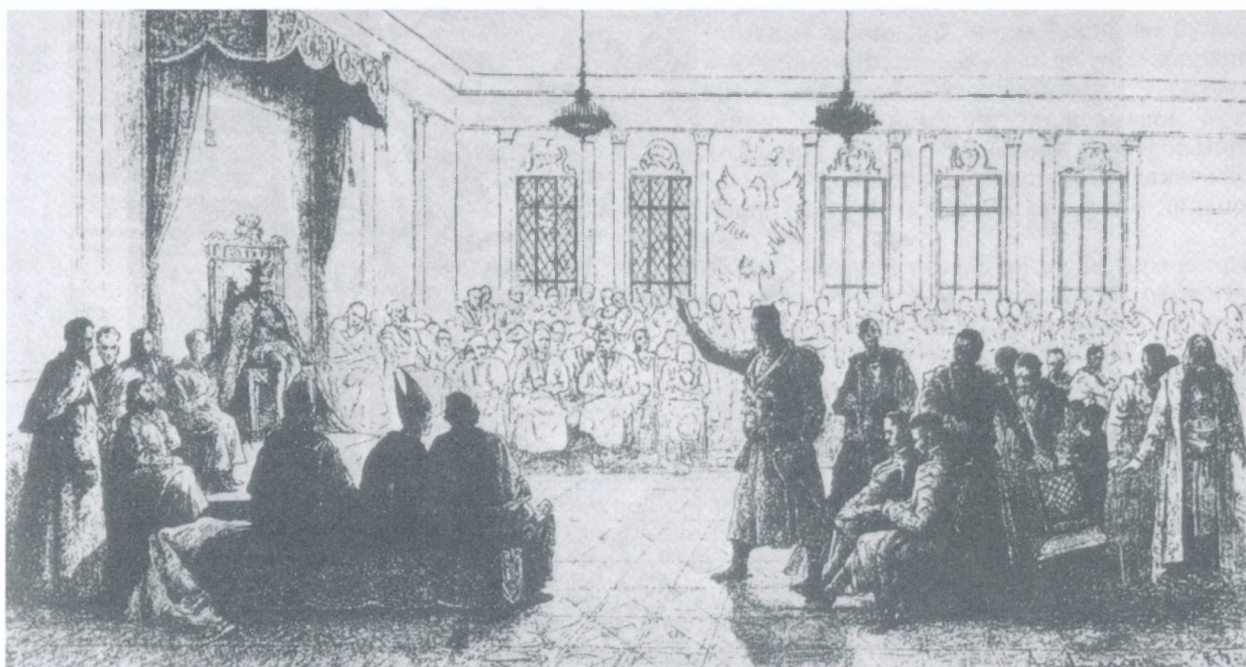
GEORGIVS SEBASTIANVS LUBOMIRSKI,
Comes de Wysznicz et Jaroslavia S.R.I. Princeps,
Mareschallus magnus Regni Poloniae et Poloniae
minoris Generalis Gubernator Cracovia, Chmielnicz,
Nizqni, olstqn, Pereuslavia et Casimiria.

Портрет Є. Любомирського.

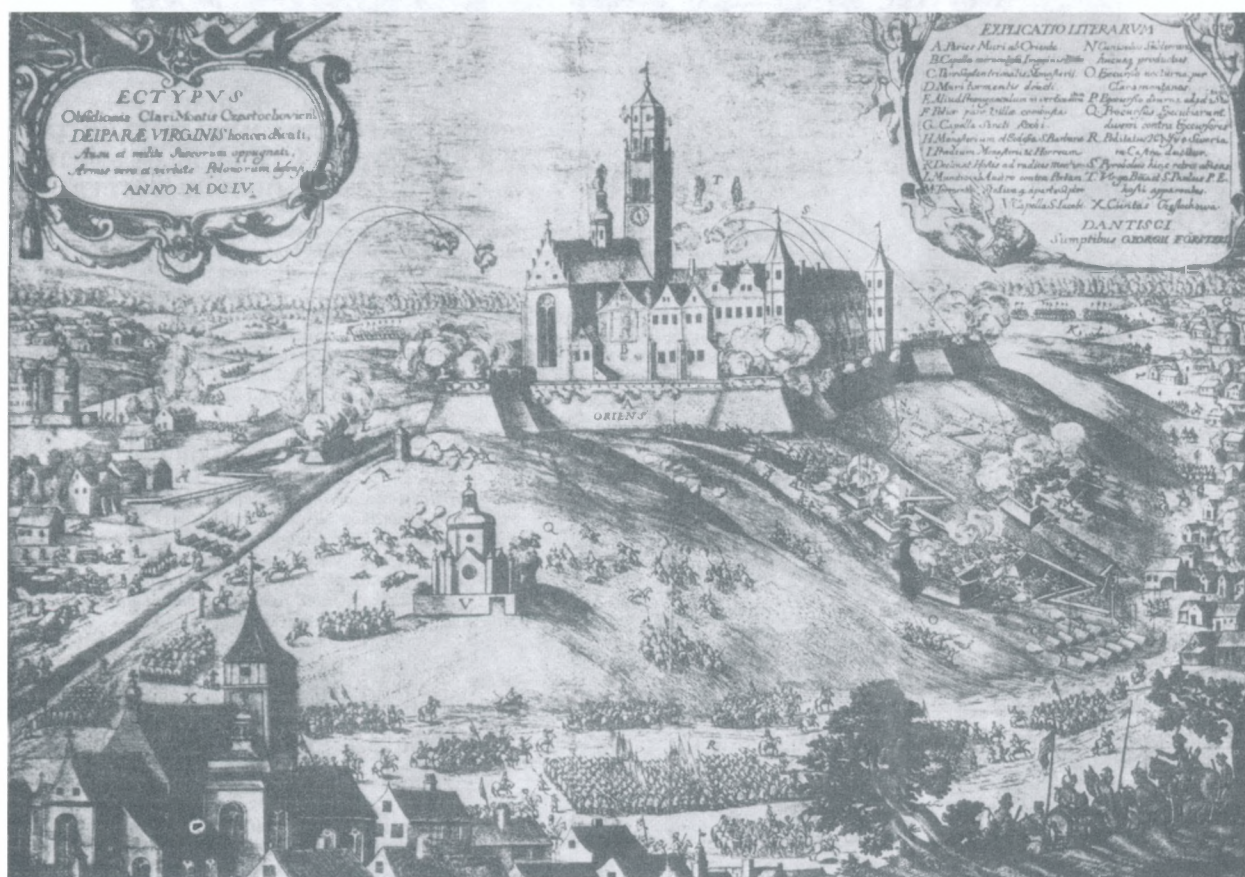

CAROLUS GUSTAVUS
Suecorum Gothorum ac Vandalorum
Rex.

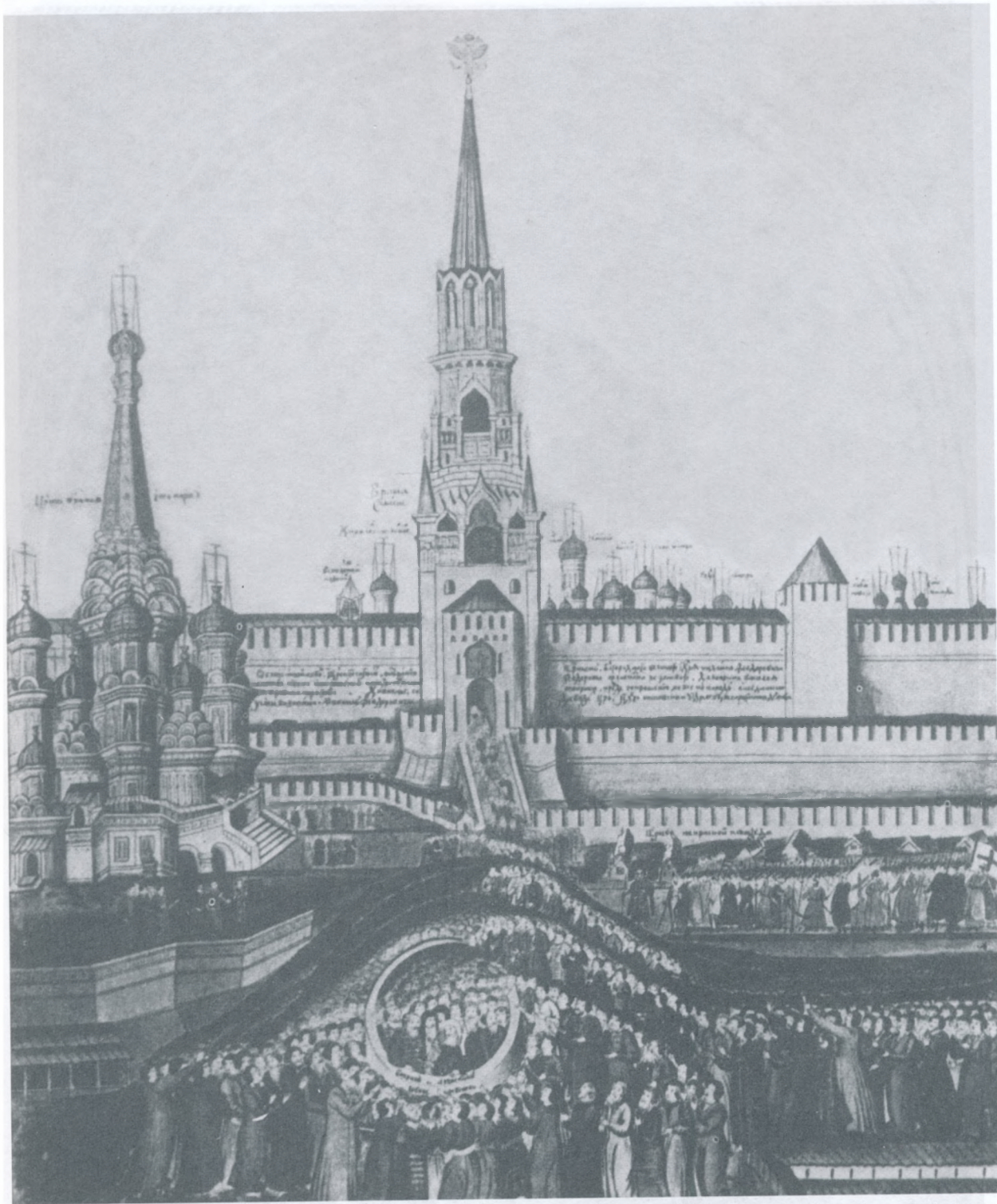
Шведський король Кароль-Густав.

Сеїм у Варшаві.

Облога Ченстохова.

Москва. Красна площа XVII ст.

Б. Димитриєвський. Венеційська панорама.

Портрет С. Чернецького.

Самійло Величка

Б. Хмельницький. Венеційська гравюра.

Польський король Ян-Казимир.

MICHAEL KRZYCZEWSKI Nobilis Litvanus
Cosacorum rebellium contra Litvanos Dux. a Principe
Janusio Radivilio cæsus, captus et triduo tantum ex
vultere superstes, post fata delineatus

Портрет М. Кричевського.

Фортеця у Кам'янці-Подільському.

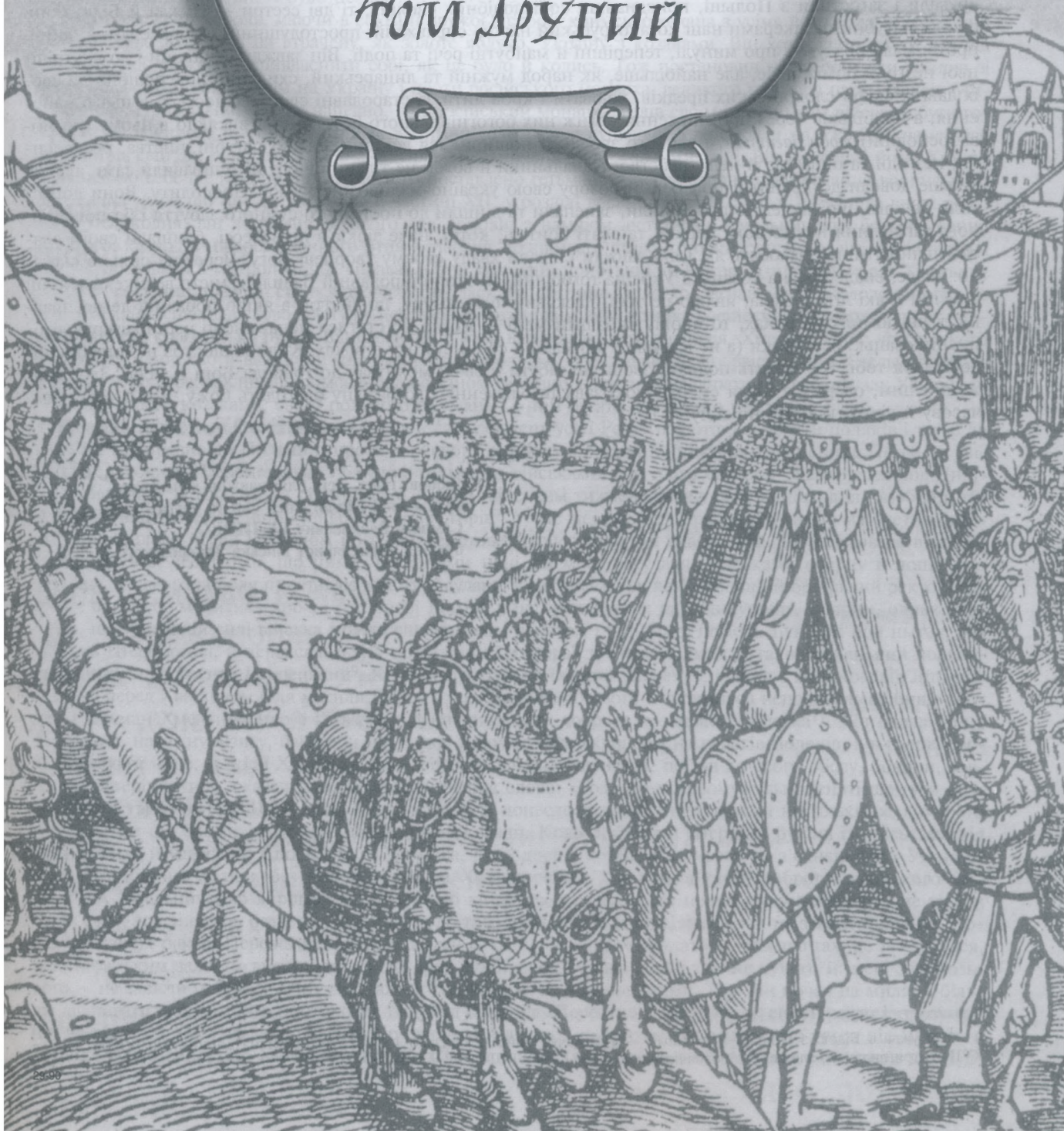

Портрет польського короля Владислава IV.

САМІЙЛО ВЕЛИЧКО
ЛІТОПИС

ТОМ ДРУГИЙ

ПЕРЕДМОВА

Завершивши книгу Твардовського, ласкавий читальнику, я закінчив описувати дванадцятирічну війну, яка була з козаками та з іншими державами у ляхів. Але коли заспокоїлись у Польщі завдяки Оливському трактатові кровопролиття та завірюхи, помножилися в Україні (спершу серед значних, а потім і серед посполитих козаків) гніви, незгоди, властолюбства, роздвоєння, зміни, пориви, заздрості, ворожнечі, чвари з кровопролиттями та інші, подібні до цих, злопригоди й непотребства. Окрім того, витерпіла та ж Мала Росія, на крайню свою руїну, знесилення та виснаження, й численні зусібч навали ворогів.

Починаємо ми тепер писати з коротких, згаданих уже, козацьких літописних записок (наскільки змога їх дістати) про те, що чинилося після заспокоєння тих польських завірюх. Десь тоді була видана в друкарській спосіб невелика книжечка польською мовою, яка мала назву «*Nezsa z Biada z Polski ide*»¹. Куди ж іде, автор тієї книжечки не сказав, однак і про те він не сказав, про що я здогадуюся, дивлячись на тодішній стан козако-українських малоросійських справ,— не куди-інде, тільки на Україну примандрували і загостили з Польщі, приєднавши собі подібних свояків, ті дві сестри — Нужда й Біда. Вони споїли пагубними лікерами наш козако-руський народ, справжній, простодушний і добросердний, який, проте, мало роздумує про минулі, теперішні й майбутні речі та події. Він завжди схильний і до внутрішньої незгоди поміж себе, але найбільше, як народ мужній та лицарський, схильний він, подібно до своїх давніх скіфо-слов'янських предків, воювати і кров лити за стародавні свої вольності. Від цього наповнення, а найбільше через примноження поміж них богогнівильного беззаконня, висякло в ньому (по мові господній) *люби багатьох*, і від того зросли й поширилися всі вищезгадані пагубні дієства, роздвоєння, незгоди та інше зло й непотребство. Начальники й вожді не тільки нічого не виправили самі, але ще більше довели до крайньої погібелі й розору свою україно-малоросійську Річ Посполиту. Вони допустили до того, що нікчемно потьмяніли, занепали та дійшли до постійного сумного забуття і безпошанівного запустіння навіть божі церкви та святі обителі, котрі, наче зірки в піднебессі, блищали своїм святим непохитним православ'ям і які завжди співали хвалу своєму творцеві Богу. Через це сильно сказано: впаде, впаде красна козацька Україна тогобічна, як отой стародавній Вавилон, місто велике! А в який спосіб і в які літа падала, являю це тобі, ласкавий читальнику, до знаття; а якщо побачиш де несправність чи помилку в роках, то прошу вибачити мені — могло це статися ненавмисно через мізерні літописні козацькі реєстрики (а не історію), що мали в собі неузгоду в роках. Коли ж щось із цієї праці сподобається тобі, то, замість подяки, зволь не забути у своїх молитвах до господя Бога й мене. Здопоможений цим, одержу я після смерті своєї завжди блаженну і всебажану благодать божу, її я й тобі, тимчасову й вічну, всеістинно зичу.

**Любові твоєї, всіх благ завжди хоче брат,
правдешній Малої Росії син та слуга
Самійло Васильович ВЕЛИЧКО,
бувший канцелярист війська Запорозького.**

¹ «Нужда з Бідою з Польщі йде» (пол.) — Книжечка вийшла близько 1624 р., це поетична анонімна пам'ятка, мала в XVII ст. три видання, але всі без позначки року.

Розділ I

Про польське домагання відібрати собі Україну; про Хмельниченкову зраду під Слободищами; про розгром поляками й татарами московських та козацьких військ під Чудновом тощо.

Року від створення світу 7168, також року, коли божа безмежна мудрість через Діву була злучена з людською натурою, 1660, той-таки найвищий Бог і всього живого творець благозволив ударувати християнський народ у Польщі, який багато вже плакав та мучився, бажаним миром². Але зайдлий польський Марс, будучи в непогамовнім гніві та дивлячись на Малу й Велику Росію ярим оком, підпалив серця польських панів і короля Яна-Казимира до подальшого воєнного чину з росіянами та козаками, піднісши й розпротерши військові хоругви. А було це так.

Той польський король, маючи в союзі й дружбі з собою кримського хана з усіма його ордами, сердечно жалів з усією Короною на втрачену, як золоте яблуко, Україну з козаками. Він хотів відторгнути її з-під Московської держави і привласнити собі, як це було й колись. Тож постановив неодмінно йти війною зі своїм кримським союзником на Україну і проти російського монарха, великого государя царя Олексія Михайловича. Провідавши про це напевно, він, російський монарх, звелів своїм і козацьким військам бути готовими до воєнного промислу. Король Казимир тоді, ще не рушаючи з військами на Україну, намагався схилити на свій бік козацького гетьмана Юрія Хмельниченка, що жив у Чигрині. Він намовляв його, Хмельниченка, до себе ще раніше, тільки-но того поставлено гетьманом, через нарошного посланця волинського каштеляна³ (про що писалося раніше в частині XII, у розділі восьмому). Так само й названого вище року, після Великодня, він виправив до нього для намови, з наміром дістати від Хмельниченка бажане, ченця Бузького, казнодія⁴ преосвященного отця Балабана, тодішнього київського митрополита, що нагодився на той час до короля в митрополичих справах. Отой казнодій, прибувши до Чигрина, прослав перед Хмельниченком численні повабні сітки королівських ласк та обітниць і легко загнав його, молододумного, до них. Хмельниченко дав слово відступитися зі своїм козацьким військом від російського монарха і знову прихилитися під королівську руку⁵. Відправивши з цією відповіддю того казнодія, Хмельниченко до слухного часу ховав намір свого відступництва при собі. Король же, одержавши певну звістку про Хмельниченкову схильність до себе, закликав кримські орди з ханом та й виправив, щоб відібрати під свою владу Україну та Хмельниченка з козаками, свого польного гетьмана і з ним багато коронного війська.

А великий государ Олексій Михайлович, самодержець усієї Росії, не хотів допустити поляків і татар до України і виправив до Польщі супроти них свого великого боярина і київського намісника Петра чи Василя Борисовича Шереметьєва⁶ з багаточисельними військами. Він після святого Спаса перейшов Дніпро і, збавивши за Києвом на річці Либеді зі своїм військом тиждень, мав у себе одного дня на обіді й гулянці все значне духовенство київських монастирів⁷. У час тієї гулянки при гарматних та мушкетерних громах вивишилося перед Господом його, Шереметове, серце, коли він сказав усій, що гостювала в нього, братії: «Чуйте, чесні отці, що цими, врученими мені від мого государя, військами оберну в попіл усю Польщу, а самого короля приставлю моему государю у срібних кайданах!» Тодішній братський ректор відповів, що треба молитися про те господві Богіві, а не покладатися на велику силу. Боярин, однак, відказав, що при такій силі війська можна справитися з ворогом і без божої помочі. Був тоді при ньому, бояринові Шереметові, й переяславський полковник Цюцюра⁸ зі своїм полком, а також гадацький полковник Апостол та Василь Дворецький⁹. Коли ж згодом він, боярин Шеремет, рушив з військом від Либеді¹⁰ і станув перед Хвастовом біля могили Переп'ятихи, прибув до нього й зупинився непооддаль особнім обозом і гетьман Хмельниченко з кільканадцятьма тисячами доброго козацького війська¹¹. Він оддав йому, бояринові, належну візиту, бажаючи, як казав, разом із ним укупі йти на ворогів-поляків, а в голові своїй тримаючи інше. А коли Хмельниченко, відкланявшись бояринові, поїхав до свого обозу, боярин, зовсім не остерегаючися, сказав таке на Хмельниченка слово: «Годилося б цьому гетьманеняті ще гуси пасати, а не гетьманувати». Це боярське слово зразу ж донеслося до Хмельниченка і не тільки вельми його вразило, але ще більше заохотило до знаміреної зради. Коли ж боярин Шеремет рушив із військами від Переп'ятихи й удався до Слободищ та Чуднова, в тій дорозі прибуло до нього на з'єднання від Умані та інших тогочасних полків, без відома гетьмана Хмельниченка, ще кілька тисяч доброго козацького війська¹². А Хмельниченко вирішив дотримати до кінця своє слово, дане польському королеві, і не тільки через своє, згадане вже, безчестя, але маючи до того давнішні підстави, зважаючи на заміну в певних угодах батькових пактів Переяславськими пактами, а особливо через придаток у тих пактах, де говориться, щоб козацьким залогам виступити з Білої Русі та Старого Бихова і щоб там не чувати й імені запорозького,— це завжди ганилося й засуджувалося старшиною та полковниками. Тож він почав на милу й більше відставати зі своїм військом, йдучи ззаду від боярина Шеремета¹³. Поляки це спостерегли і, зрозумівши на ділі, що Хмельниченко має намір схилитися до них, покинули Шеремета, що тягся під Чуднів, а вдарили всією силою на Хмельниченка під Слободищами (які знаходяться за миллю чи півтори від Чуд-

нова)¹⁴; вони його облягли і не допустили простувати далі за Шереметом до Чуднова. Такі події і лядська облога легко відчинили Хмельниченкові двері до зради, так що він мало з поляками й ордою там, під Слободищами, й воював, згодився з ними й налегці повернувся назад до Чигрина, а все своє військо розпустив по домівках¹⁵. Поляки тоді повернули з ордою і всіма обозовими тяжарями від Слободищ під Чуднів і в останніх числах серпня¹⁶ атакували там боярина Шеремета з усіма московськими та козацькими військами. Шеремет захищався з міцних окопів і бився проти польської й татарської сили більше тижня¹⁷, учинивши своїм ворогам, ляхам і татарам, немалу шкоду. Однак за своє вищеописане нахваляння був позбавлений всесильної божої помочі, його подужано й до решти переможено, так що від тієї поразки мало врятувалося росіян і козаків¹⁸ — одні з них упали трупом на бойовищі, інші у великому числі дісталися полякам і татарам у полон; було забито там і переяславського полковника Цюцюру¹⁹. Найчільніший вождь тих військ боярин Шеремет був узятий поляками і відданий до ханських бусурманських рук. Він був у кримській неволі, за свідченням козацького літописця, безперервно сорок²⁰ літ. Сам же хан під Чудновом не був, але стояв кошем за кілька миль від Чуднова; під Чудновом був разом з коронним гетьманом тільки його солтан²¹.

А переяславець Яким Сомко, що стояв тоді з невеликою частиною козаків у Білій Церкві, прочувши напевне про зраду свого сестринця Юрія Хмельниченка і про поразку російських та козацьких військ під Чудновом, зараз виступив з Білої Церкви до Переяслава, і при своїй вірності притримався разом з ніжинським полковником Васютою та чернігівським полковником Оникієм²² боку царської величності, й був у Переяславі до гетьманства Брюховецького і до своєї кончини, яка заспіла його від того-таки Брюховецького, наказним гетьманом. Але про це розповісться далі.

Після того розгрому Шеремета під Чудновом польське військо, забравши гармати і всілякі обозові припаси, повернуло назад до Польщі²³, а хан з ордами, задовольнившись тамтешньою чуднівською здобиччю, відійшов до Криму. Однак кільканадцять тисяч свавільної орди відлучилися від хана і, коли лядські війська відійшли, знову вторглися під Чуднів і за Чуднів, де набрали багато ясиру та іншої здобичі. Вони простували до Криму, і в дорозі, у полі, зустріло ту свавільну кримську орду вісім тисяч запорожців, що вибралися із Січі з Суховієм і йшли на допомогу Шереметові. Вони міцно вдарили і з Божою поміччю розігнали ту орду, а християнських бранців усіх забрали й завернули назад. Всі здобичі й користі татарські взяли вони собі й розділили. Потім від одгромленого ясиру вони, запорожці, звідомилися, що лядське військо вже розправилося під Чудновом з російським військом і, мавши на венгрів зло за Тимоша Хмельниченка й козаків, по-зрадницькому розгромлених при ньому за рікою Телезиною (як про це писалося раніше в шостій частині²⁴, року 1653, у розділі 2), змінили свій марш, тим більше не потрібний, до Чуднова, а подалися для помсти за згадану кривду до Венгурської землі. Вони прибули туди несподівано, нагло здобули й сплюндрували шість значних міст на прикордонні і, задовольнившись превеликими й багатими здобичами, щасливо повернули назад у Запорозьку Січ.

Того ж 1660 року примчалася з Польщі по Малій Росії звістка про народження в стороні вавилонській антихриста, про що раніше повніш було сказано в році 1630.

Того ж року з Сицилії з'явилась у Малій Росії звістка про двох старих мужів, які прибукали незвідьзвідки до Риму і пророче звіщали про день страшного суду Божого, що був дуже близько. Про це з копії листа римського²⁵ до короля сицилійського, писаного 1660 року, з'являється таке:

«Перед кількома днями до міста нашого Рима прийшли два старці, звіщаючи про себе, що їх послано Богом на світ пророками і мають вони у собі дух правди. А коли ввійшли вони в місто наше, варта не чула й не бачила. Одежу мають на собі шкуряну, космату, присохлу до тіла. Вони заповідали людям покуту, щоб відходили від злого життя та й бралися покутувати, бо господь Бог вельми на людей розгнівався. Те місто йменували вони другим Содомом; казали, щоб на молитви до божих храмів входили босими ногами, а хто тлінний, тільки хліба з водою, і то мало, вживали на день. Старший римський маїстрат заборонив їм те проповідування, але вони тим більше доказували, що їх послано від Бога. За сенаторською порадою їх віддано до ув'язнення, але отці римські єзуїти, навідуючи їх, чули від них справді пророчі слова, що приводили люд божий до покути; вони, вклякнучи на коліна й піднісши до неба очі й руки, зі слізьми молилися Божові й оповідали, що надходить судний день страшний. Єзуїти ознайомили це сенатові, і сенат, випустивши їх із ув'язнення, питав, звідки вони прийшли до Рима і що відали про судний день? Ті старці відповідали: «Ми з Греції, а суд господній певний буде у 1670 році». Питали їх: «Чи багато собі літ нараховують?» Відповідали: «Вже маємо по тисячі літ». Отці єзуїти впросили сенат, щоб їх вислали з Рима, для чого й віз наготовано, аби їхали в ньому перед усім народом. Але віз поламався,— це люди бачили і за святих їх почитали. Вони обидва станули перед тим народом і публічно оголосили: «В році 1662 пастиря римського сенату не буде; в році 1663 буде значний на весь світ гнів божий; в році 1664 нечуваний землетрус буде; в році 1665 небагато лишиться християн, які б знали правдивого Бога; в році 1666 Африка горітиме і річки криваві будуть; у році 1667 повстане муж великий; у році 1668 Європа й Африка дрижатимуть і лякатимуться; в році 1669 всі люди пізнають у трійці єдиного Бога; в році 1670 загашено буде світлість, і тоді прийде день судний».

Того ж літа до переказаних вище нещасливих подій вилився на Україну ще один фіал божого гніву за помножене в ній наше беззаконня: небеса замкнулися і не дали дощової вологи спраглий землі. Земля зсохла й закам'яніла, посіяне в неї харчове насіння не проросло, і від того була в усій Малій Росії велика нестача на харч людський та дорожнеча.

Примітки до I розділу

² Йдеться про Оливський мир із шведами.

³ С. Беневського. Точніше, через посланців Беневського, Селецького та сотника Василя. Це було в кінці грудня 1659 р.— на початку січня 1660 р.

⁴ Бузький був відпоручником Д. Балабана для зсилення митрополита з польським королем. Він поселився у Чигирині і нахилив Хмельниченка до згоди з королем. *Казнодія* — проповідник.

⁵ Чи дав таке слово Хмельниченко, невідомо. Принаймні про Хмельниченковий намір передатися до поляків перед Чуднівською кампанією не знаємо нічого певного. Гетьман був нерішучий і апатичний, все вирішували за нього інші. Факти свідчать, що ще під час боїв під Слободищами гетьман не знав, куди хилити.

⁶ Василя Борисовича Шереметьєва.

⁷ Тут подається одна з легенд, які ходили про Шереметьєва, але постали вже, очевидно, по Чуднівській кампанії.

⁸ Цюцюра був тоді основним дорадником Шереметьєва.

⁹ Переяславські статті, які подає С. Величко в т. I, називають Павла Апостола миргородським полковником. *Василь Дворецький* — київський полковник.

¹⁰ Шереметьєв вирушив од Києва з російським військом і трьома вищезначеними козацькими полковниками з полками 17 серпня, він мав 30—40 тисяч воїнів. Взагалі дані про кількість війська розходяться.

¹¹ Хмельниченко прибув під Київ ще в липні, коли в місті Василькові над рікою Кодачкою відбулася генеральна рада Шереметьєва й козацької старшини. За розробленим планом Хмельниченко мав іти окремим маршем до Слободищ.

¹² Від Умані йшов до Шереметьєва князь Козловський. Сам Шереметьєв свідчив з-під Котельні, що з ним було вже шість козацьких полків числом 20—30 тисяч. Інші дані — 5 полків.

¹³ Хмельниченко не був готовий до походу, й коли Шереметьєв перебував під Котельнею. Звідси Шереметьєв шле гетьману листи, щоб поспішав готуватися й вирушав у похід. Принаймні коли Шереметьєв був обложений під Любарем, Хмельниченко був од нього на відстані 90 верст.

¹⁴ Шереметьєв ішов під Чуднів від Любара, де 14—25 вересня мав з поляками великі бої і був ними ущемлений. Проти Хмельниченка пішло не все польське військо, а тільки 9 тисяч, до якого додали 15—20 тисяч татар. Рушило воно 7 жовтня. Село Слободища віддалене від Чуднова на 25 верст.

¹⁵ Бої, і то гарячі, були під Слободищами 7—8 жовтня, після чого частина поляків одійшла під Чуднів, а інші вели переговори з ордою. 8 жовтня козаки вислали до Ю. Любомирського Дорошенка з двома козаками, але переговори ці поки що були безрезультатні. Хмельниченко згодився (Слободищенський трактат) пізніше — 17 жовтня, коли вже стало ясно, що Шереметьєв не витримає. Трактати постановлялися 15—17 жовтня. Повернувся ж Хмельниченко до Чигрина десь 22—25 жовтня.

¹⁶ Див. приміт. 15.

¹⁷ Це було в жовтні. Шереметьєв вирішив прорватися від Чуднова до П'яток і рушив бойовим табором. Але його спинили, і він зупинився на північний захід від села Городище, заклавши новий табір для оборони,— це було в урочищі Росниця (Росник). Чуднівська кампанія була тривалою акцією й тяглася сім тижнів.

¹⁸ Шереметьєв капітулював 1 листопада. Його військо склало зброю 4 листопада. Частина козаків піддалася полякам разом з Цюцюрою, друга частина, щоб не піти в неволю, побила сама себе, третю частину побили й полонили татари. Росіяни були частково вибиті, а частково полонені татарами,— це вчинилось у порушення договору, що його склав Шереметьєв з поляками.

¹⁹ Цюцюра не був тут забитий, він 21 жовтня зрадив Шереметьєва за домовленістю з Ю. Хмельницьким і перейшов на бік поляків. Поляки вислали його для суду до Кракова, але відпустили. Пізніше його полонили росіяни й заслали в Сибір, це сталося у березні 1662 р.

²⁰ На сторінці оригіналу приписка: «22 роки, викуплений у 1682 р.».

²¹ Очевидно, йдеться про військо на чолі з Калгою-солтаном, що стояло на ріці Кодимі. Під Чудновом був солтан Нурадин.

²² *Васюта* — Василь Золотаренко; *Оникій* — Оникій Силич.

²³ Коронний гетьман пішов у напрямі Підгайців у Польщу, а Любомирський залишився на Україні біля Коростишева, розклавши на зимівлю військо по всій Україні.

²⁴ Див. т. I, ч. VI.

²⁵ Неясність в оригіналі.

Розділ II

Про Сомкове полковництво й наказне гетьманство в Переяславлі; про роздвоєння, як і за Виговського, Малої Росії; про Хмельниченкове старання привести те роздвоєння до первісної єдності; про подвійний марнотний Хмельниченковий похід проти Сомка в Переяславль і про біду України від Хмельниченкового війська.

Року від створення світу 7169, а від утілення господнього 1661, після нещасливого воєнного чину, як вище писалось, під Чудновом для великоросіян та козаків скоро прибув із Білої Церкви до Переяславля Яким Сомко. А звідомившись напевне про зраду й перехід на польський бік свого сестринця Юрся Хмельниченка, а також про згубу під Чудновом переяславського полковника Цюцюри²⁶, відразу ж назвався переяславським полковником і від товариства того полку був на тому уряді potwierджений. Не бажаючи також бути під командою сестринця свого Хмельниченка і слідувати неслухній його волі, був-бо людиною розумною та статечною, лишився він незмінно на боці царської величності зі своїм Переяславським полком. За це був до часу наречений наказним гетьманом²⁷ з надією й на ціле гетьманство, яке, мабуть, і не оминуло б його, коли б Фортуна не умкнула йому своєї милості. Відтак єдина матір наша Мала Росія, що була тоді пообабіч Дніпра, прийшла, через незгоду кривих розумом і марнославних синів своїх у повторний, як це було й за Виговського 1658 року, розлам і роздвоєння, адже сьогобічні, що від Переяславля, полки притрималися слушно з Сомком боку царської величності, а тогобічні, що від Чигрина, полки пішли за волею гетьмана свого Хмельниченка-нестатка²⁸, бажаючи бути під Польською державою. Побачивши таке, на видиму згубу вітчизни, роздвоєння і знаміривши знову привести її до єдності та бути гетьманом (як і Богдан Хмельницький, батько його, був) на обидва малоросійські боки, Хмельниченко випровадив зараз після Різдва Господнього від Чигрина до Переяславля Березецького²⁹, Макуху та інших полковників із піхотними полками, наказавши їм здобути Переяславль і взяти до себе його дядька, переяславського полковника й наказного гетьмана Сомка. Ота піхота, прибувши до Переяславля, либонь, багато біля нього (аж до великого середопістя) крутилася й працювала, здобуваючи Сомка, однак, нічого там не досягши, відступила своїми полками назад — одні пішли за Дніпро до Чигрина, а інші, на свою біду, утрималися на цьому боці в Ірклієві та біля нього. Бо тільки відійшли вони від Переяславля, Сомко зараз звідомив про цей Хмельниченковий зачин князя Ромодановського, що лишався з новозібраним московським військом біля Путивля. Князь Ромодановський, одержавши таку звістку від Сомка з Переяславля, рушив налегці з кіннотою до дніпрового побережжя, де, несподівано приспівши, розгромив біля Ірклієва Хмельниченкове військо³⁰. Він здобув і спалив Іркліїв, піймав Березецького і звелів повісити його³¹. Сам же зі своїм кінним військом довго там не барився і повернув до головного обозу. Бувши тим розгніваний, Хмельниченко вдався до польського короля й кримського хана. Він зятяг хана з ордами до Чигрина³², а від короля одержав певну невелику кількість польського війська. Тоді зібрав він свої тогобічні полки й рушив з ними до Переяславля здобувати в ньому свого дядька Сомка. Прибувши туди на Здвиження³³ й обклавши Переяславль, намагався він за кілька тижнів здобути місто, однак нічого не досяг, оскільки при Сомкові була значна частина доброго війська, яка, зібрана з цьогобічних полків, трималася його боку. Нічого тоді сподіваного не вчинивши під Переяславлем, Хмельниченко відступив від нього і чи не всю зиму³⁴ волочився з усіма козацькими, польськими й ординськими військами по цьогобічній Україні на крайне її розорення, прагнучи прихилити до себе цьогобічні полки.

Того ж літа, після минулорічних хлібних неврожаїв, дорожнечі й голоду, поглянув Господь на своїх малоросійських людей, знеможених численними бідами й охлялих од хлібної нестачі. І повелів бути здоровому повітрю й плодоносній землі на задоволення народу, що лежав перед ним. Тим-то ниви зродили всіляке насіння і, винагороджуючи зрошену потом працю, дали своїм ратаям сторичні плоди.

Примітки до II розділу

²⁶ Див. приміт. 19.

²⁷ На Переяславській старшинській раді.

²⁸ *Нестаток* — непостійний, безумний.

²⁹ Інакше Бережницький. З козаками були й татари. Перед цим, після ради в Корсуні, виправлено на лівий берег закличені універсали, на тій-таки раді прийнято рішення прихилити до себе три відпалі полки. Це була частина великої акції: на Чернігівський та Ніжинський полки пішов Чернецький, допомагали йому козаки Гуляницького й татари.

³⁰ Тут неточності. Битва при Ірклієві відбулась у березні 1662 р., Ромодановський у цей час стояв у Сумах. Його просив допомоги Золотаренко, коли на Ніжин рушили Чернецький, Гуляницький і татари, але він не допоміг, а відійшов до Білго-

рода. Сомко воював сам, до нього пристали тільки недобитки російського війська, котрі повернулися з-під Чуднова. Ромодановський прийшов на Україну, під Ніжин, у квітні 1661 р. Сомко розбивав військо Ю. Хмельницького двічі: біля Терехтемирова й Стайок.

31 Березецького повисив Сомко.

32 Ю. Хмельницький уклав умову з ханом Мухамед-Гіреєм 17 вересня 1661 р. Він не дочекався польського війська.

33 Воздвиження припадає на 14 вересня (за ст. ст.). Ю. Хмельницький же вирушив на Лівобережжя 21 жовтня.

34 Хмельниченко повернувся на Правобережжя у січні, лишивши в Ірклєві залогоу. Він дійшов був до Ніжина, а татарські загони розкинулися на ціле Лівобережжя.

Розділ III

Про повторне Хмельниченкове шаленство і розорення цьогобічної України; про Сомкове старання здобути цьогобічне гетьманство; про ікону Пресвятої Богородиці в Чернігівському Іллінському монастирі, яка стала плакати; про Сомкову посланку до Ромодановського; про з'єднання Ромодановського з Сомком; про битву з Хмельниченком навпроти Канева; про поразку й загнання у Дніпро його війська; про Хмельниченковий привбір для помсти; про виправу Ромодановським війська з Сомком за Дніпро, щоб добити Хмельниченка; про поразку й загнання у Дніпро його війська Хмельниченком; про тривогу від татар під Лубнами в московському та козацькому військах; про від'їзд їх звідтіля додому; про Брюховецького і початок його конфіденції³⁵ з отцем єпископом Методієм; про ординське вторгнення аж до Чернігова і про докірливі листи до Хмельниченка й Тетері, писані з Запорожжя.

Року від створення світу 7170, а від Різдва Христового 1662. Гетьман Юрій Хмельниченко був невдоволений першими вищеописаними нещасливими для себе воєнними діями проти Переяславля й Сомка. Він волочиться з численними військами, козацькими, лядськими й ординськими, й розгортає хоругви своєї несамовитості, як вище казав, по всій цьогобічній Україні на ще більші біди й розор братів своїх малоросіян, і силою прихилиє до себе тих, хто не хоче коритися з ним Короні Польській, відводячи від істини до свого блуду. Над непокірними беззаконно торжествує, нещадно їх убиває і допускає безбожно хапати й відводити їх у полон полякам й агарянам³⁶. А на Водохрещу заволікся він був аж за Ромен, місто Лубенського полку, на московське пограниччя. Однак нічого бажаного собі не здобув, тільки посіяв розор та кровопролиття серед українського люду, і повернув з усім військом до своєї резиденції в Чигрині з чим. А повертаючись поза річкою Сулою і будши наповнений отрутою великого гніву на цьогобічних людей, що не прихилилися до нього, не тільки млини й села, але й містечка, з божими церквами, які лущилися йому на тракті, обернув вогнем на попіл. У Лукомі ж, місті Лубенського полку, вирубав, як шалений, багато невинного люду й вирубав би увесь доценту, коли б не нагодився на той час мандрівний отець Паїсій Вікарід, митрополит яський, і не погамував його в тій лютості своєю святительською радою й проханням.

Після великоднього свята, яке було 30 березня, полковник переяславський і наказний гетьман Сомко зараз-таки, прагнучи довершити своє бажання стати повним цьогобічним гетьманом, зібрав у Козельці, місті Київського полку, з'їзд, запросивши на нього добрих своїх приятелів: Васюту — ніжинського³⁷, Онікія — чернігівського та інших цьогобічних полковників з їхньою старшиною й найвиборнішим товариством³⁸. Тут він належно домагався гетьманського гонору і вже мав кількох осіб та певну частину товариства, що погоджувалися з тим його бажанням, однак отець Методій, оршанський, могилівський та мстиславський єпископ³⁹, будши на тому козелецькому з'їзді, не дозволив з іншими особами та військовим товариством лишитися Сомкові цілковитим гетьманом⁴⁰. Отож Сомко з отцем єпископом роз'їхалися з Козельця по домівках у великому гніві. А коли б Сомко був домислився прийти з тим отцем єпископом, як людиною знаменитою, до конфіденції та приязні ще раніше того з'їзду (як учинив Брюховецький, але про те буде нижче), то певне на тому козелецькому з'їзді не мав би його з іншими за недоброхітника свого бажання і взагалі міг би дістати його собі за найпершого помічника й прихильника. Однак через те, що Сомко знехтував Методієвою приязню, навзаєм і Методій знищив Сомкове бажання гетьманувати.

Проте Сомко при своєму владолобстві (хоч і не був постановлений у Козельці гетьманом) почав відтоді зватися в Переяславлі цілковитим цьогобічним гетьманом і так писавсь у своїх листах до цьогобічних полковників та інших старших.

Тоді ж у місті Чернігові, за преосвященного чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, явилось всім людям велике й жахливе чудо — почав плакати за Зосимового ігуменства у Свято-Троїцькому Іллінському Чернігівському монастирі, у великій церкві, намісний образ Пресвятої Діви Богоматері. Він плакав від 16 до 24 квітня, як свідчить книга «Руно»⁴¹ в Чуді Першому. Те преславне знамення бачили всі тодішні чернігівські та з околиць Чернігова люди і були одержимі великим страхом та радістю. Страхом від того, що передчували на себе певні кари божі, а радістю, бо уздріли заступницю всього християнського роду й теплу з'явницю — сльозоточиву матір Божу, яка молила за них сина свого Христа, нашого Бога, і яка збавляла люд од кари, що мала тоді наступити. В цих обох гадках не одурила їх надія, бо, караючи, карав їх Господь, але на смерть всіх не віддав, як про це буде оповіджено далі. Плакала тоді Пресвята Діва, жалуючи православних християн-малоросіян, вірних рабів сина свого і своїх, оскільки через незгоду, роздвоєння та чвари одні вже впали від смертоносної зброї, інших, бідних, з вітчизни погнано в полон, третіх мали відігнати, а четверті ще мали покласти свої голови у вітчизні, керовані тодішніми несамопитими владолобними, що готувалися до чвар, вождями своїми.

Про ту чудотворну пресвяту ікону Богородиці, що плакала в Чернігівському Іллінському монастирі, один з розсудливих малоросійських поетів такі склав вірші⁴²

Шістсот шістдесятого й другого року,
 Як Христос народився од Чистого Боку,
 Монастирська Іллінська ікона Марії
 Людям сльози на диво з'явила яснії.
 А коли б очі Діви нам сліз не пролили,
 Людей доста у ранах жило б і терпіло.
 Але, бачачи сльози, Бог ізжалобився,
 Отож ворог од наших воріт одступився.
 Діво, милість од тебе хай сліз не спиняє,
 Вборони, нехай скіф нас, християн, не стинає!
 Сталось так, що й татари в цю церкву влетіли,
 Але Діви ікони вони не уздріли.
 Вже дістались були й до самого престолу,
 Поскидали ікони у церкві додолу.
 Лише образ єдиний Марії в пророка
 З тих пригод увільнився без шкоди й порока.
 Все чернецтво зі страху в печери тікало,
 Ті, що їх саморучно у глині довбало.
 У покрові там діви себе прихистили,
 Наче матінку Слави її восхвалили,
 І дверима татари до них не дістались,
 Бо їх Діва замкнула — і не відчинялись.
 Так, чудес отой образ багато содіяв,
 Знаю, стане щасливий, хто в нього повірив:
 Слух глухим повертає, кривих випрямляє,
 Хто безумний — розумить, чудес таких має
 Без числа. Ізбісілих без труду звільняє,
 Недолугих підводить, сліпих просвітляє.
 Отож, недугом биті, й усі, хто хворіє,
 Йдіте, сходьтесь до нього: цілюще подіє!
 До Іллінської Діви усі позбирайтесь —
 Од біди порятує. «Помилуй,— взивайте,—
 О, Іллінська Дівице,— це плачеш за нас ти,
 Від отого і син твій про всіх буде знати!»
 Як за нас оті сльози, усі веселіємось,
 Од біди навісної і смутку ціліємось.
 Монастир цей напевне дано нам із виші,
 Тож потрібно радіти на чудо це лише!
 Ну, а ти, ігумене⁴³ із братії миром
 Воздавай хвалу небу із радістю, щиро:
 Зволив Бог наш подати за твого ще віку
 Благодать цьому люду незмірно велику,

Отож Діву найбільше Зосим величає,
 Як Бог любить Марію, він людям з'являє.
 Хай так само, як бджоли у вулик літають⁴⁴,
 До Пречистої Диви усі завертають.
 Йдуть до неї царове, вона їм корона,
 Бо нетлінна у часі, бо горня, з Сіона⁴⁵.
 Вона тисячещитна. Гетьмане, спішися,
 Дасть побіду для воїв, за те помолися.
 Нехай кожен попросить, як буде в потребі,—
 А до неї вдасися — опинишся в небі!

Несамовитість начальників та вождів Хмельниченка і Сомка, що були тоді пообіч Дніпра (про що вже згадувано вище), була така. Юрій Хмельниченко, тогочасний гетьман, прагнучи доконечне скасувати Сомкове гетьманство й бути по обидва боки Дніпра україно-малоросійським гетьманом під польським володінням, тим часом прибирається в Чигрині з військом на нього, Сомка,— свого дядька. Бачачи це, старі заслужені тогочасні полковники (мали вони жаль і на недавно минуле чварне людське кровопролиття) переконували Хмельниченка покинути той намір. Вони цілком відмовлялися йти за ним у тій його неpravоті, радячи, щоб він, ідучи шляхом свого небіжчика батька, не зачинав нової справи, а, відкинувши польський союз і початі з Сомком чвари, вірно тримався російського боку, ублагавши собі за вчинений переступ монаршу, його царської пресвітлої величності Олексія Михайловича, милість⁴⁶. І хай би в інакший спосіб, не через почварну війну й кровопролиття, утверджував свій гетьманський уряд, а Сомковий упір касував — на корисних усій малоросійській вітчизні умовах і з поправкою Переяславських пактів⁴⁷. Це все Хмельниченко, як у доброго й милостивого, у православного монарха, безпихбно й дістав би, коли б послухав тої ради своїх старих полковників. Але він, молододумний, раду ту занехаяв і тих полковників відкинув⁴⁸ (хоч і не зовсім) від своєї ласки і від їхніх урядів. Настановив натомість собі інших полковників, легкодумних, які зволили піти за його легковажною волею. Побачивши таке Хмельниченкове жорстокосердя до себе і те, що він зневажив їхню добру раду та їхні численні заслуги, старі полковники прогнівилися на Хмельниченка і, таємно сконфедерувавшись, написали в Січ до всього низового Запорозького війська свій просторий лист, висловлюючи в ньому всі криві дії й наміри, що їх хотів здійснити Хмельниченко. Вони щиро просили в тому їхньої здорової запорозької поради, щоб якось відвернули від марнотних владолобців занепалу вітчизну. Прочитавши цей лист і остаточно звідомившись про всі Хмельниченкові дії, запорожці написали йому свого докірливого листа, який нижче тут і прикладається. Сомко також, провідавши про той Хмельниченковий замір і закликавши в Переяславлі перед святою неділею цьогобачних полковників з певною частиною їхнього війська, рушив з ними у клячальну середу із Переяслава і в четвер п'ятнадцятого травня⁴⁹ станув під Березанню, містом Переяславського полку. А в п'ятницю шістнадцятого травня послав з-під Березані в Білгород⁵⁰ до князя Григорія Григоровича Ромодановського генерального військового писаря Михайла Вуяхевича з проханням, аби зволив поспішити з великоросійським військом до нього, Сомка, на з'єднання проти військового Хмельниченкового наступу, який уже був коло Переяслава. Одержавши це Сомкове прохання, князь Ромодановський, уже готовий до походу, відразу ж вирушив із своїм військом⁵¹ і, з'єднавшись із Сомком біля Березані, пішов до Переяслава.

Довідавшись про це, Хмельниченко відступив недалеко від Переяслава, прагнучи дати Ромодановському й Сомкові бій. А коли князь Ромодановський із Сомком прибули з військами до Переяслава, дістався туди ж і вищезгаданий єпископ, отець Методій⁵². Він побачився з князем і Сомком і, ввійшовши в посвар, замалим ледве не стрілявся з Сомком із пістолетів⁵³.

Князь Ромодановський з Сомком дав військові відпочити кілька днів під Переяславем, а тоді рушив на Хмельниченка, що стояв з військом над Дніпром проти Канева. Сюди прибув він 16 червня⁵⁴ і завів з Хмельниченком міцний бій. Війська сильно билися зобабіч, однак, Бог так зволив, переможений і пересилений лишився Хмельниченко, так що його козацьке військо, а також польське й німецьке жовнірство, яке прислав король Казимир, більше не могло вистояти проти князя Ромодановського й Сомка і кинулося сильним, нестримним поривом у Дніпро, сподіваючись такою нещасливою навігацією врятуватися від своєї тодішньої погібелі. Багато хто і врятувався, перепливши Дніпро, а інші, теж у великім числі, потопилися, бідні, поринувши у Дніпрові глибини; їхні тіла Дніпро викинув без пошанівку на свої береги, не зберігши їх у собі, птахам небесним та звірам земним на їстівне. Вони лежали по дніпрових берегах, розкладаючись, непоховані від 16 червня до 1 вересня. З цього нещасливого воєнного чину заледве улузав до свого Чигрина й сам Хмельниченко з деякою старшиною, перебравшись там-таки, під Каневом, через Дніпро. Потім Хмельниченко, прагнучи помститися за свою кривду, послав за ордою⁵⁵, яка вже була в поготовності неподалік Чигрина, не встигнувши на тільки-но відбуту війну під Каневом. Зібрав він знову і своє тогочасне козацьке військо. Переможець же князь Ромодановський, покладаючись на свою фортуна і не сподіваючись, що Хмельниченко так скоро стане готовий до відпору, виправив значну частину московського⁵⁶ й козацького війська з Сомком за Дніпро під Чигрин, щоб добити там гетьмана Хмельниченка. А сам князь з іншими московськими та козацькими військами, що були під началом ніжинського полковника Васюти, відступив від Дніпра до Лубен⁵⁷ і розклався біля них для військового відпочинку.

Хмельниченко ж, звідомившись, що козацьке військо з Сомком переправилося на нього через Дніпро, з'єднав зі своїми козаками орду і зустрів їх біля Бужина, учинивши з ними сильний бій⁵⁸. Він зламав їх, і як був нагнаний раніше під Каневом сам, так і їх усіх, вота за воту, загнав проти Бужина в Дніпро і не забороняв одним, хто міг, перепливти через Дніпро, а іншим (окрім тих, що впали трупом на бойовищі) потопитися. Отак, дивіться войовничі й інші, що плавають у благоденстві, люди, як живе в близькому сусідстві щастя й нещастя і спершу одному, а тоді другому з вас непостійно й нестало висвідчує свою приязнь.

Князь Ромодановський, перебуваючи сам у Лубнах зі згаданим єпископом отцем Методієм, а Васюта з військом у полі біля Лубен, впали у страх, коли почули про поразку за Дніпром, що завдав Хмельниченко їхньому війську. Вони не могли більше баритися коло Лубен — на них швидко наступила від Хмельниченка орда⁵⁹ (тут втрачено було й бувшого генерального писаря Галюховського)⁶⁰ — і 8 серпня⁶¹ мусили відступити від Лубен хто куди: Васюта до Ніжина, а Ромодановський до Зінькова. У Зінькові відпочив він днів з кілька і, спаливши його через необережність служивих людей, рушив з усіма до Білгорода. А орди (з якими не був уже під Лубнами Хмельниченко) як і минулого, так і цього літа добре заплатили самі собі за працю українським ясиром і вільно відійшли до Криму. Вони не тільки грабували та брали ясир у Лубенському та інших полках, але вторгалися й за Десну під Чернігів⁶², де вогнем і мечем сплюндрували численні навколишні села й були впали опівночі (так заявляє «Руно» в Чуді Другому) і в Чернігівській Святотроїцькій Іллінській монастир. Тут вони збезчестили у великій церкві всі святі ікони, кидаючи їх поганими руками на землю, окрім чудотворної богородичиною, що була там-таки, — до неї з усіма її прикрасами навіть не доторкнулися: її вони не побачили, бо вона заслонилася від поганих їхніх очей млою. Також нітрохи не змогли зашкодити ті варвари і її служителям, інокам того Іллінського монастиря, які у страхі сховалися при міцному захисті пресвятої володарки в Антонієву печеру, що була під тим монастирем у Болдинській горі, хоч татари з оголеними мечами та запаленою скалкою вперто добилися до них, у ту печеру святого Антонія.

Того ж літа із Запорозької Січі прибув до князя Ромодановського зі значним, у кількадесят коней, козацьким товариством колишній старший слуга pokojного гетьмана Богдана Хмельницького Іван Брюховецький — він хотів допомогти князеві (а не Сомкові) у военній кампанії проти Хмельниченка. Але що прибув уже після розправи над Хмельниченком, то, просидівши бездіяльно кілька тижнів при боці Ромодановського, добре з ним зазнайомився і сподобався князеві, а тоді, як людина службова та в усіх речах умілець, прийшов і в ласку. До того ж пізнався він тоді ж, при князеві Ромодановському, з отцем Методієм⁶³, згаданим могилевським та оршанським єпископом, і ввійшов із ним у велику конфіденцію та приязнь, так що після відходу Ромодановського з військом до Білгорода він, Брюховецький, відлучившись укупі з отцем Методієм від князя⁶⁴, прибув на Покрову в Гадяче і до Вшестя лишався там, у Гадячому, в незмінній із ним приязні та конфіденції.

Звідсіля й почала сприяти йому, Брюховецькому, зрадлива Фортуна і зводить його до гетьманського гонору не без ушкодження його доброго сумління, як про те оповіється далі. У цьому старанні до гетьманства не меншим міг стати йому керівником і дорадником його конфідент, Сомковий недоброхітник, отець єпископ.

**«Лист із Запорозжя від усього низового війська
до Юрася Хмельниченка з ганою на його неправедні наміри
і чварне кровопролиття, з побажанням, щоб він прихилився
до їхньої, Запорозького війська, корисної йому, Хмельниченкові, ради⁶⁵.**

Явно безбожний милостивий пане Юрасю Хмельниченку, гетьмане!

Ще минулого року звідомилися ми, низове Запорозьке військо, що ваша милість, упавши в шаленство, не намагається вийти з нього радою зичливих собі приятелів, і глибоко занурився у гріховне, вельми згубне озеро, коли підняв чварну війну і нещадне кровопролиття братів наших заради гетьманської влади зі своїм дядьком, подібним до тебе владолюбцем, Сомком. Але досі ми мовчали, сподіваючись, ачеї, прийдеш до свого розуму й покаєшся в усьому тому, що безрозумно скоїв. Проте в тому ошукала нас надія наша — ми одержали тепер певне й непомильне свіже донесення про твоє невиліковне шаленство. Адже не тільки ти сам схилився під лядську державу, відступившись свого православного російського монарха, але й притягаєш гвалтовно із собою і притягати прагнеш під ту ж схизматичну владу та ярмо батьків та братів наших малоросіян. Ти вже й цього літа пролив безліч людської крові і готуєшся проливати її ще, окрім тих, хто під твоїм безбожним проводом не встояв у военній битві проти Канева московській і братів своїх козацькій силі та змушений був потопитись у дніпрових глибинах і так навіки відстраждати це життя.

Ти замірюєшся і присилюєш піти на ту лядську шкідливу для душ собі й братам нашим лігу, від якої (нам тоді й усій Україні невиносної й пагубної) заледве відсікся військовою зброєю й богатирським серцем через [...] ⁶⁶ літ разом з милою вітчизною нашою, всією Малою Росією і став при божій помочі вільний, добре пам'ятний борець Богдан Хмельницький, твій батько, разом із нами, всім Запорозьким військом. Ми, все низове Запорозьке військо, обурені тими твоїми вельми неправедними затівками та намірами і розоренням, яке вже впало на нашу українську вітчизну, і пишемо до тебе, радячи прийняти від

нас такі ліки для твоєї теперішньої хвороби, щоб ти знову підхилився під руку православного московського монарха, його царської пресвітлої величності Олексія Михайловича, ласкавого й милостивого пана, і випросив собі за свої провини його батьківське прощення. Ми ж обіцяємо допомогти тобі в тому і сподіваємося справити у його величності все бажане для вітчизни нашої, знаючи про його монаршу благосерду і батьківську до нас милість. Радимо також, щоб ти цілком перестав горнутися під лядську руку і не забирав із собою іншу братію нашу та щоб не важився починати за гетьманську владу чварне кровополиття та знищувати вітчизну з дядьком своїм Сомком. А коли цих трьох умов та поради нашої на твій недуг (ми пропонуємо непопулярний медикамент до його лікування) прийняти не зволиш і нас не послухаєш, то вже напевно не сподівайся від нас до себе жодної приязні та зичливості і взагалі чекай від нас своєї смерті — безпечно не спи в своєму чигринському домі. Ми вже досить терпіли жалісним серцем трирічне пагубне твоє панування в нашій вітчизні!

Вір нам і відай напевне, що поляки й чернець-казнодія намовили й зманили тебе не на твоє добро, але на погибель, що їх бажать вони й нам усім. А коли нас послухаєш, як і батько твій, добрий наш вождь, слухав (він завжди про все з нами словесно й листовно радився, а з радістю нашою ніколи, аж до смерті своєї, не завівся), то напевне здобудеш собі з того тимчасовий і вічний пожиток. Уваж іще й те, що скоро ми, низове Запорозьке військо, рушимо на тебе та й усі обочіні українці, брати наші, постануть на тебе разом із нами і захочуть відомстити свої численні образи й розори, що їх мали від тебе. А в який час і з якого боку підхопить тебе вихор і винесе з Чигрина, не відатимеш і сам — поляки й татари далеко будуть, щоб тебе рятувати. Мусив би ще дякувати Богові та братію нашу шанувати, а не нищити й губити, що тебе, молокососа, вчинили над твої здатності гетьманом, сподіваючись у тобі батьківських чеснот і такої самої ревності за вітчизну нашу. А оскільки злий норів твій так далеко пішов від норів батьківського, як від Чигрина відстоїть Кримська сторона, то вважаємо, що й доброхальної смерті не здобудеш у нашій вітчизні, і ніде не одержиш собі доброго місця й божого благословення за такі свої злочинства. Ми теж запевняємо повторно вашу милість милостивого пана, що орда й поляки не заступлять тебе від нас і більше тобі не допоможуть, хіба стільки, скільки допомогли такому ж легкодумцеві, як і ти, сватові твоєму гетьману Виговському. Кров братів наших, пролита через твої беззаконні, Богові немилі чвари, як Авелева, волає від землі до Бога на помсту тобі. Через те ніхто тебе від біди, що шукатиме тебе, не заступить, можемо взяти тебе й серед Чигрина (вже маємо на те певний спосіб) і викинути геть, як непотрібну п'явку з верші, чого ще дочасу не хочемо й не бажано, а бажано тобі опам'ятатись у своїй непогамованій і неправедній завзятості і схилитися до вищевикладеної тут здорової й корисної для тебе нашої поради. Писаний на коші війська низового Запорозького 17 вересня 1662 року.

P.S. І те ще тобі ознайомуємо, що як і в нас маємо, між низовим військом, так і між городовим Запорозьким військом у Малій Росії знаємо добрих молодців, рівних у військовій справності (тільки не в заслугах) небіжчикові батькові твоєму Хмельницькому. З них одного⁶⁷ ми могли б ще на початку твого гетьманства, відставивши від уряду тебе, молокососа, пошанувати тим гетьманським гонором, і мати собі з нього доброго приятеля та дбальця своїй вітчизні українській малоросійській і нам, усьому Запорозькому війську, коли б не дивилися на великі й знамениті заслуги нам, війську Запорозькому, твого батька, доброго й старатливого нашого гетьмана. Через це ми мусили дати спокій шкідливому твоєму гетьманству і три роки терпіли твоє шаленство й непогамовану сваволю з великою для нашої вітчизни шкодою, уважаючи й сподіваючись, ачеї, дійдеш розуму і все те кинеш, чого не подобає чинити не лише гетьманові, а й всякому християнському чоловікові з добрим сумлінням. Але оскільки того й досі в тобі не дочекалися, то принаймні схаменися відтепер і, ставши на нашій зичливій військовій раді, відкинь геть усі свої злі наміри й гетьмануй у нашій вітчизні під рукою милостивого пана й добродія його царської величності, православного російського монарха. Він не тільки накаже поправити в нашу користь Переяславські пакти (про які неслухно мовчали в Переяславі та тільки зараз почали про те говорити), але й не відмовить учинити благосердно й нам, і тобі все, про що тільки проситимемо. А коли вже цілком не можеш покинути свого шкідливого для душі натиску чи не хочеш, то, не заводячи нас у гріх, вибирайся завчасу з Чигрина і військ куди хочеш, не забираючи з собою ніяких речей і клейнодів. Бо коли забереш, то ніде з ними від нас не сховаєшся і натягнеш на себе безчесне ім'я. А коли не вийдеш з Чигрина, то ми невзабарі прийдемо до тебе і не тільки розкидаємо стіни твого дому як гвалтівника й руйнівника вітчизни нашої, але й душі твоєї жити в тобі не залишимо.

**До тебе зичливі приятелі Іван Величко-Босовський⁶⁸,
кошовий отаман з усім старшим і меншим низовим
товариством Запорозького війська».**

Одержавши такий листовний напад на себе від запорожців, Хмельниченко зараз-таки впав у переполох і розпуку і почав звідусіль боятися та тряситься, як Каїн, зважаючи на слово, висловлене в запорозькому листі так: «...маємо певний спосіб, через який легко можемо тебе загарбати в наші руки і викинути, як непотрібну п'явку з верші», — боявся і куди йшов, озирався, чи не біжить за ним хто зловити його й віддати запорожцям. Найбільше він сподівався і боявся цього від своєї старшини та від усіх чигринських жителів, що вже ремствували на нього.

Отож, живучи в такому відчаї щодо життя свого і чуючи звідусіль небезпеку (бо не сподівався ні від кого милості й зичливості — і не тільки від великого московського государя за свою зраду чи від польського короля за втрату проти Канева його війська⁶⁹, а й від усіх малоросіян за вчинені їм бідства, розор і чварне кровопролиття), він почав думати про свій порятунок і каяття.

Через це на пораду зичливих до себе людей, а найбільше зятя свого Павла Тетері, зібрав він старшину⁷⁰, деяких ближчих полковників і сотників, здав їм свій гетьманський уряд та, відкланявшись їм, у перших числах жовтня зовсім виїхав із Чигрина до Києва і по якомусь часі прийняв там на себе чернечий габіт і був названий Гедеоном⁷¹.

Після того як Юрій Хмельниченко виїхав із Чигрина до Києва, зараз-таки, того ж місяця в середніх числах жовтня, зять Хмельницького Павло Тетеря, що був родом з міста Тетерева⁷², козако-руського роду, вчений у письменній науці і вправний у всіляких речах, скликав у Чигрин із чигринського старшиною тогочасних полковників, сотників, отаманів, іншу старшину та немало черні, учинив раду і гетьманську елекцію. На цій елекції був обраний і постановлений гетьманом він же, Тетеря⁷³, хоч і не всі його хотіли, під такою умовою, що він з усім Запорозьким військом лишиться у володінні Корони Польської і в послушенстві короля⁷⁴. Цьому інші вельми перешкоджали, а зволяли залишатися під Російською православною державою, цілком Польською державою гнушаючись і під нею не бажаючи бути. Однак не могли того заборонити, бо старання й підкупи Тетерині, які пішли в руки зичливих до нього козаків, перемогли раду й бажання зичливих вітчизні, а не Тетері,— таж-бо задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би, замість пошкодувати матір, гинучу Малу Росію (так учень і апостол Іуда за гроші продав іудеям Христа-Господа, учителя й творця свого, задовольняючи тим продажем норов свого срібнолюбства), але сталося тим самим пошкодження розуму тих, котрі про свою матір не дбають.

Таке в Чигрині діялося, і Тетеря став гетьманом, прихилившись до польської сторони, а на цьому боці Дніпра, в Гадячому, Брюховецький з Методієм, моголівським єпископом, перебуваючи, ретельно гадав, у який спосіб досягнути гетьманського гонору на цьому боці, а Сомкові в тому учинити перепону. Для того не тільки часто відвідував і бував з низькими візитами в Білогороді у князя Григорія Григоровича Ромодановського, але й до Січі Запорозької писав, ставлячись до війська з великою покірністю, ознаймовуючи про нелад і непорядки з людськими втратами й розором і просячи в них собі сприяння перед князем Ромодановським, через що міг би дістати бажаний гетьманський гонор. Така надія на запорозьку ласку його не омилила, оскільки вони, запорожці, з огляду на минулі в Україні нелади й кровопролиття від Виговського, Юрася Хмельниченка і Сомка, бажали їй синівським серцем тиші й усілякого доброго урядження, знаючи також про нього, Брюховецького, що може слушно вправитися з гетьманським урядом, схилилися легко до його лестивого прохання, і писали, постаючи за нього в тій мірі, до князя Ромодановського. Князь-бо, прочитавши те запорозьке писання і будучи у великого государя, його царської величності Олексія Михайловича, у великій милості, також маючи в ласці своїй і Брюховецького, писав у його користь до монаршого престолу, постаючи, щоб був він удостоєний гетьманської влади. Завдяки цьому князю сприянню легко й доступився того, чого бажав на майбутню людську і свою дочасну загибель.

А запорожці у своїм коші, довідавшись про те, що Хмельниченко, покинувши гетьманство, від'їхав з Чигрина до Києва, а на його місці поставлено гетьманом Павла Тетерю, зять старого Хмельницького, який після Данилка Виговського поймав у жони дочку його, Хмельницького, Олену, писали до нього, Тетері, зичливо такого свого дорадчого листа:

Милостивий пане Тетеро, новий гетьмане україно-чигринський!

Зраділи ми почасти, почувши, що свавільний шурин Ваш, Юрась Хмельниченко, отямившись трохи, покинув шкідливе душі своїй і вітчизні нашій Малоросійській гетьманство і геть із Чигрина від'їхав. Але коли почули, що на його, Юрасеве, місце поставлено гетьманом Вашу милість милостивого пана і то не так через якісь заслуги свої нашій вітчизні, як через лядські сприяння та підкупи твої, дані і дати ще обіцяні легковажній і зовсім для майбутнього не дбалій братії нашій, то ми змушені були знову впасти у першопочатковий жаль і скорботу. Не так це через те, що ти поставлений гетьманом легковажною братією нашою, минаючи волю й відомість нашу, всього низового Запорозького війська, як тому, що, неодмінно відкидаючи від себе союз православного російського монарха і світло святого й душеспасительного благочестя, припрягаєшся в схизматичний лядський союз і до тьми зле славленої унії — себе і братію нашу на погибель свою і їхню прихилиєш і хочеш прихилити. Не бажаючи сердечно цього занепаду Вашого і братії нашої всіх малоросіян занепаду, ми при щирій і належній нашій горливості широко радимо Вашій милості милостивому пану, щоб, не накликаючи на себе гніву й неминучого суду божого, цілком відкинув союз і майбутню з поляками унію, а прихилився і разом з нами залишався в нерушному святому благочесті і в союзі з великодержавним православним і милостивим государем Олексієм Михайловичем московським. Коли в тому послухаєш нашої ради і здорового та спасенного совіту, то перш за все матимеш із нас у всіх своїх бажаннях таких друзів та доброхитців, як то мав попередник і тесть твій, добропам'ятний вождь наш і гетьман Богдан Хмельницький. А коли не послухаєш, то не з інакшою поставимося до тебе нашою військовою приязню, тільки з такою, власне, з якою недавно через лист наш відізналися ми

до свавільного шурина твого Юрся Хмельниченка. Не бажай, отожд, Ваша милість милостивий пан, цієї зичливості нашої військової і військової ради занехаювати, але, згідно з нею, для тимчасового пожитку і вічного свого спасіння, щиро радимо і вельми просимо поступити і неодмінно учинити стократ; і всього доброго (коли так учиниш) зичимо заживати на многі літа Вашій милості милостивому пану.

Даний у коші Січі Запорозької, листопада 15, року 1662

**Вашій милості всього добра зичливі приятелі
Іван Іваненко Величко, кошовий отаман з усім
старшим і меншим товариством низового
Запорозького війська.**

Тетеря, прочитавши цього запорозького листа, злегковажив його в собі і принаймні до того не схилився, що йому запорожці ждали, але, неодмінно залишаючись при своєму упорі, почав притримуватися союзу з Короною Польською і щодо всіляких okazji та дій почав чинити листовні зносини і кореспонденції з королем Яном-Казимиром Жигмунтовичем. Через це боявся він од запорожців на себе біди і наглого нападу в Чигрині — часто й більше мешкав у місті Корсуні, оберігаючи в ньому свою від запорожців цілість.

Примітки до III розділу

³⁵ Конфіденція — довірна, секретна розмова.

³⁶ Агаряни — тут: татари.

³⁷ Рада відбулася в Козельці 14—15 квітня (за ст. ст.), інші дані — 23 квітня. Василь Золотаренко не був Сомковим приятелем, а, навпаки, виступав його конкурентом на гетьманство. Поєднався він із Сомком значно пізніше.

³⁸ Тут були, крім названих, полковники: ірклівський М. Попкевич, кременчуцький К. Гавриленко, прилуцький Ф. Терещенко, зінківський Шимон; наказні полковники: переяславський О. Щуровський, лубенський М. Пирський, миргородський Гладкий.

³⁹ Отець *Методій* — Максим Филімонович, звісний авантюрист XVII ст. Його висвячено в єпископи у Москві, і він сподівався досягти митрополичого сану. Обсипав усіх доносами, грав першу роль при вибранні гетьманом Брюховецького. Пізніше засланий у Сибір.

⁴⁰ У Козельці на раді Сомка таки вибрано гетьманом. Методій був противником цього обрання, але Сомко ввів своє військо у Козелець і змусив полковників та Методія ствердити себе гетьманом.

⁴¹ «Руно орошенное» — книга Дмитра Туптала, вперше вийшла у Чернігові в 1680 р., у ній описано т. зв. «чуда» в Іллінському монастирі.

⁴² Вірш подано в перекладі з книжної української мови. Авторство його приписується Іванові Величковському.

⁴³ Мається на увазі Зосим Тишеевич, довголітній ігумен Іллінського монастиря.

⁴⁴ Тут обігрується те, що покровителем бджолярства був святий Зосим.

⁴⁵ *Сіон* — гора в Єрусалимі, тут постає в образному вислові: Боже місто, Боже царство, місце прожиття Бога на небі.

⁴⁶ Про таку раду полковників даних, крім Величкових, нема. Однак знаємо, що в 1661 р. Хмельниченко шле листа до царя із Сулиценком, де пише, що хоче знову з'єднатись із царем. Дехто з істориків вважає це дипломатичним маневром Хмельниченка. Певне те, що союз із Польщею тоді ніяк не клеївся.

⁴⁷ Російський уряд не збирався поправляти Переяславські пакти, принаймні фактичних звісток про те нема.

⁴⁸ Можливо, йдеться про відставлення з поста генерального писаря Голуховського і заміщення його Тетерею, але це сталося через вимоги Беневського підвищити Тетерю ще під час Корсунської ради, також у 1661 р.

⁴⁹ Дата сумнівна, відстає принаймні на місяць.

⁵⁰ Ромодановський був тоді в Зінкові, де мав намір скликати раду.

⁵¹ Ромодановський рушив до Переяслава не відразу. 25 червня (за ст. ст.) з 10 тисячами кінноти він пішов на відсіч облоги Кременчука чигиринцями й відбив його. До Переяслава прийшов тільки через місяць. У цей час Сомко був не в Березані, а в Переяславі, де тримав облогу. Тим часом татари розсипалися по Лівобережжю й руйнували його.

⁵² Методій зійшовся з Ромодановським ще 20 червня і відтоді супроводжував князя.

⁵³ Сварка була вже після битви з Хмельниченком. Сомко хотів скликати раду, але Методій не згодився: не було Брюховецького. Ромодановський підтримав Методія.

⁵⁴ Це було 16 липня (за ст. ст.) (знову відставання дати на місяць). Інші дані — 17 липня. Юрій мав 20 тисяч війська, серед них поляки, німці. Татари покинули його й подались у Крим. Битва тривала дві з половиною години.

⁵⁵ То була орда під проводом солтанів Селим-Герей і Мехмет-Герей.

⁵⁶ На чолі того війська стояв стольник Приклонський. Сам Юрій потім хвалився королю, ніби розбив самого Ромодановського.

⁵⁷ Ромодановський був біля Крюкова, пізніше прикривав гарматами відступ Придонського.

- 58 Це було 3 серпня (за ст. ст.).
- 59 Солтан Мехмет-Герей. Це сталося на переправі через Сулу. Ромодановського тут розбили, забравши гармати й обоз. Князь відійшов на Лубни.
- 60 Інакше: Голуховський. Був генеральним писарем у Ю. Хмельницького. (Див. приміт. 48). Він їздив до царя, а повернувшись, баламутив козаків на Лівобережжі.
- 61 Датування знову відстає на місяць.
- 62 У цей похід ходив сам Юрій Хмельницький, але козаків при ньому було мало, сталося то восени.
- 63 Брюховецький прибув до Ромодановського у вересні, він ішов на раду, де мали вибрати гетьмана.
- 64 Перед цим Методій зносився з Брюховецьким листовно, принаймні з квітня 1662 р.
- 65 Автентичність листа сумнівна, але тогочасну ситуацію він відтворює добре.
- 66 Тут у тексті пропуск.
- 67 Натяк на Брюховецького.
- 68 Тоді старшими на Січі були І. Сірко та І. Брюховецький. Брюховецький, правда, в цей час вирушив уже на Україну.
- 69 Власне, з поляками козаки не могли домовитися в питаннях віри, суперечності були й соціальні. Навіть сам Ю. Хмельницький виганяв, улягаючи загальним настроям, польських панів з українських меж.
- 70 Точної дати відречення Ю. Хмельницького не маємо. В. Ейнгорн припускає, що це було в кінці року.
- 71 Хмельниченко постригся в ченці 6 січня (за ст. ст.) 1663 р.
- 72 Тетеря був родом із Переяслава, син простого козака, хрещеник Б. Хмельницького. У 1645 р. служив у луцькій міській канцелярії, де став улюбленцем С. Беневського, котрий був там писарем. Пізніше став володимирським регентом, у час козацького повстання — переяславським полковником. Був вірним слугою польського уряду. Одружився з Катериною Хмельницькою, дочкою Богдана, вдовою по Данилу Виговському.
- 73 Уперше Тетеря підписується гетьманом на документах, котрі до нас дійшли, 22 січня (за ст. ст.) 1663 р.
- 74 Подальший текст до слів «і поставлений гетьманом цьогобічним Іван Брюховецький...» в оригіналі втрачено, подаємо його за копією Судієнка.

Розділ IV

Про настановлення цьогобічним гетьманом на Ніжинській раді Брюховецького; про взяття тоді з ради в Ніжинський замок до ув'язнення і про згубу в Борзні Сомка з товаришами; про намір Брюховецького йти на Тетерю; про почуття звістку, що польський король тягне на Україну, і про повернення Брюховецького з військом від Кременчука до Гадячого й Батуррина; про пораду польського короля, як відібрати собі Україну з військами, і похвальна його промова про Україну; про його, королівське, привітання з військами до Білої Церкви і як Тетеря його там вітав; про білоцерківську розмову Іоанікія Галятовського, київського ректора, з єзуїтом Адріаном Пекарським, королівським казнодією, щодо ієрархії православної церкви й римського костелу; про королівське рішення з Білої Церкви на цей бік Дніпра; про переправу Дніпра; про привітання до Остра і про розкладення там до часу по зимових кватирях.

Року від створення Адама 7171, а від утілення господнього 1663. Пресвітлий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Росії самодержець, прийнявши в себе бажання Брюховецького стати гетьманом і подання за нього від Ромодановського, зволив грамотою своєю монаршою, писаною до полковників, всієї старшини і всього Запорозького війська і посланою у Ніжин через нарешнього полковника, і звелів їй, старшині, та всьому війську учинити собі на цьому боці Дніпра одного гетьмана з двох кандидатів: Брюховецького або Сомка. За тим монаршим через грамоту указом і дозволом, коли з'їхалися в Ніжин на раду полковники і вся старшина цьогобічна з іншим городовим товариством, то стали в раді у полі під Ніжином, і чи ж бо вільними голосами, чи ж бо через ховані вчинки, згоди й намови вибраний і поставлений гетьманом цьогобічним Іван Брюховецький⁷⁵, той, який з Петром Дорошенком⁷⁶ служив за старшого слугу при гетьмані Богдані Хмельницькому, як свідчилося про це раніше у виводі про Хмель-

ницького. Від Хмельницького він відійшов до Запорозької Січі, жив там кілька років, добре відзначившись, і був у ласці всього низового війська⁷⁷. Потім вийшов із Січі на Україну і доступився так, як вище висловлено, гетьманства. Тоді, на тій Ніжинській раді, коли учинений був гетьманом Брюховецький, зрадливо схоплено полковника переяславського й наказного гетьмана Сомка, а з ним його друзів — ніжинського полковника Васюту, чернігівського — Оникія та деяких інших старшин, що трималися Сомкового боку, — їх відведено на ув'язнення в Ніжинський замок⁷⁸. І як то в лядській приказці — два коти не можуть між собою жити в однім мішку, — так і Брюховецький, обійнятий недугою злости й гніву і ненавидячи рівного собі Сомка, легко винайшов, як старший, деякі причини, через які йому, Сомкові, більше в живих бути не дозволено. Так само й те було донесено царській величності від Брюховецького на нього, Сомка, з товаришами, що той начебто мав у себе комісію, або Гадяцькі пакти, постановлені і вже поприсяжені в 1659 році Виговським з поляками, — вони дісталися Сомкові при розгромі Виговського під Хмельником 1659 року⁷⁹, про що раніше трохи згадувалося в XII частині, в розділі 6-му⁸⁰. І коли б Сомко був поставлений гетьманом, то мав начебто на тому стояти, щоб Мала Росія лишалася під державою великого московського государя на тих Гадяцьких пактах. А коли б того не учинено, то й він, Сомко, начебто інакше мав чинити. Цьому донесенню⁸¹ (коли воно було) легко повірено і прислано з Москви до Брюховецького швидкий указ згубити Сомка з товаришами, знищивши всі колишні його вірні служби. При цьому указі і згідно з бажанням Брюховецького він, Сомко, з полковниками — ніжинським Васютою і чернігівським Оникієм — були забиті мечем посеред ринку [...] вересня у місті Ніжинського полку Борзни⁸³, а інших, менших, товаришів та їхніх друзів відіслано в заслання на Москву⁸⁴. Брюховецький [...] ⁸², відправивши таке злостиве і шкідливе для душі дійство і зрадивши, що не має собі противенця (як Іродіада⁸⁵ після вбивства Хрестителя), від'їхав на короткий час з Борзни до Гадячого, наказавши іншим підлеглим собі полковникам, які були в Борзни на Сомковій згубі, відразу виходити зі своїм товариством із домів і збиратися у військо для чинення воєнного промислу над Тетерею — тогочасним чигринським гетьманом.

Погляньте отут, малоросійські сини, на нещастя матері вашої і крайню погибель вітчизни вашої! Коли вже щезли горделиві й високодумні тодішні козацькі властолюбці і чварні войовники, руйнівники вашої вітчизни і вас самих нещадні губителі Виговський і полтавський Пушкар, перейшли вже після них Хмельниченко й Сомко, вже й треті народилися, подібні до тих гетьмани й губителі ваші — Тетеря й Брюховецький!

Брюховецький мало баривсь у Гадячому, а, звідомившись про з'єднання своїх полковників з військами, рушив із Гадячого до них. З'єднавшись із ними, пішов разом до Дніпра, прагнучи вторгнутися за Дніпро під Чигрин проти згаданого гетьмана Тетері. Але коли в перших числах жовтня прибув до міста Кременчука⁸⁶, відразу одержав звістку, що на тогочасну Україну йде з польським військом король. Отож, відклавши свій воєнний похід на Тетерею, він одразу повернув зі своїм військом од Кременчука до Гадячого, де трохи спочив, а зачувши про наближення короля до тогочасної України⁸⁷, рушив із Гадячого до Батурина, знамірюючись з'єднатися там з усім цьогобичним військом і дати полякам відсіч. Бо польський король Ян-Казимир тодішньої весни у великодне міжсвяття⁸⁸, маючи в себе на з'їзді своїх сенаторів та багатьох інших панів і польської шляхти, учинив із ними сейм і радився про те, як відібрати під свою владу з-під Російської держави всю Україну з козаками [як тодіш...] ⁸⁹, він, король, через свого канцлера виголосив простору й красну промову до всіх панів і рицарства, що були на тому сеймі. В цій промові насамперед дякував усьому рицарству, котре щиро допомогло йому, королеві, у воєнній кампанії проти всіх його й цілої Корони ворогів і звільнило своєю рицарською відвагою від них, ворогів, свою вітчизну Корону Польську. Потім віншував їх за достойний мир зі шведом, а наприкінці виклав їм усім незбутий і невиносний жаль свій на втрату України з козаками, називаючи її тоді знищеною око Корони Польської, золотим яблуком, кам'яною стіною, твердим захистком своєї держави від ворогів-бусурманів та іншими хвалебними щодо неї словами. Після цієї промови він звідомив їм, сенаторам і всьому рицарству, своє бажання відібрати ту Україну з козаками з-під Російської держави під свою владу; зголошував він і схильність до цього тогочасного козацького гетьмана Тетері і, визначивши за найкращий час відібрати малоросійську Україну — тодішній, просив усіх своїх панів та рицарів допомогти йому в тій воєнній кампанії. На це королівське прохання всі виявили згоду⁹⁰, і зараз-таки, після того як з'їзд роз'їхався, розіслано в усю Польщу королівські універсальні розпорядження, які веліли, аби всяк, хто тільки йменується шляхтичем, прибирався до воєнного походу і ставав у генеральний обоз на якоесь певне місце (дехто казав, що під Глиняни)⁹¹ в середніх числах вересня.

За тим розпорядженням, коли безліч польського платного й посполитого війська зібралося під Глиняни, прибув туди з немалим числом зтяжного німецького війська й король⁹². Тоді, в перших числах жовтня⁹³, король Казимир остаточно рушив під Глиняни і 30 жовтня⁹⁴ прибув до Білої Церкви. Там, у Білій Церкві, привітав його гетьман Тетеря зі своєю старшиною⁹⁵. Король зараз-таки відпустив його відтіля до Чигрина з королівським наказом, аби прибирався з усім своїм військом у воєнний похід на цей бік Дніпра і аж під Глухів проти гетьмана Брюховецького.

Припиняючи писати історію тодішніх подій, я докладаю тут (тим більше, що це лучиться до цієї історії по порядку, дивлячись за числом місяців) білоцерківську розмову отця Галятівського, київського ректора⁹⁶, з отцем Адріаном Пекарським, езуїтом і королівським казнодією, про ієрархії східної православної церкви і римського костела. Це було в Білій Церкві, на учті в отця Миколая Пражмовського, луцького єпископа і найвищого тоді в Короні канцлера, 8 листопада при великому зібранні. Потім цю розмову старанням того ж Галятівського видруковано в його ж книжечці, названій «Скарбниця», в новгородській

друкарні⁹⁷, року від Різдва господнього 1676, 23 серпня,— покладено цю розмову наприкінці книги. Ти ж, ласкавий читальнику, як захочеш проминути ту білоцерківську розмову, то перегорни листків з сім і зволь читати подальшу мою оповідь про тодішні події на Україні. Одначе як брат тобі раджу: не минай і тої розмови — це річ потрібна всім православним християнам: бо коли велику працю зужив отець Галятівський на її складання, то нам не менший був би сором, а може, й гріх, не прочитати й не навчитися потрібних речей без труда. Ота розмова від слова до слова має в собі таке:

РОЗМОВА БІЛОЦЕРКІВСЬКА⁹⁸

велебного отця Іоанікія Галятівського, ордену святого Василя Великого, ректора кївського, з велебним ксьондзом Адріаном Пекарським, єзуїтом, казнодією його королівської милості, про церковну ієрархію, яка була в найвищого коронного канцлера, в його господі, і яку з увагою слухали й занотувували дехто з рицарства католицької віри, потім її впорядковано, записано й видрукувано.

Ян-Казимир, польський король, ідучи з польськими військами на Україну в 1663 році для заспокоєння Запорозького війська, відпочивав цілий тиждень⁹⁹ у Білій Церкві, де його милість ксьондз Миколай Пражмовський, луцький біскуп і найвищий коронний канцлер, зазвав до себе 8 листопада на учту руське духовенство, поміж якого був отець Гедеон Хмельницький, чернець; біля нього сидів за столом Адам Желіборський, наречений львівський єпископ, потім отець Антоній Винницький, перемисьльський єпископ, біля нього Іоанікія Галятівський, кївський ректор. Його милість ксьондз-канцлер сидів на першому місці, біля нього пан Вольф — генерал над німецьким військом. Ксьондзове мешкання повне було полковників, ротмістрів, капітанів та всілякого рицарства. Потім прийшов ксьондз Адріан Пекарський, єзуїт, королівський казнодія, і сів за столом просто перед отця ректора, кажучи: «Є східні отці, хай будуть і західні».

Канцлер знав, що тоді помер у Корсуні кївський митрополит Дионісій Балабан і руське духовенство зібралось до Корсуня для елекції кївського митрополита, де був також і луцький єпископ Гедеон Святополк князь Четвертинський — він до Білої Церкви не поїхав. Знаючи про це, канцлер почав казати: «Зараз не маєте митрополита, хто ж буде посвячувати львівського єпископа?»

Галятівський. Маємо двох єпископів, луцького й перемисьльського, вони й посвящать третього, бо перший апостольський канон про єпископське постановлення свідчить: «Єпископ святиться від двох або трьох єпископів».

Канцлер знову запитав: «Який ієрархічний лад у вашій церкві?»

Галятівський. Такий, як і в римській церкві: у вашої милості — аббат, а у нас — архімандрит, далі й там і тут біскуп¹⁰⁰, архібіскуп, митрополит, потім у вашої милості — папа, а в нас — патріарх.

Аргументи Пекарського,

який при цьому вигукнув: «А не так! Як можна рівняти патріарха до папи, який судив патріархів, скидав їх і проклинав!»

Галятівський почав відповідати і сказав: «Коли папа й судив якого патріарха, скидав і проклинав, то не чинив того сам-один деспотично, особистою владою, але чинив це соборно, так само, як патріархи соборно судили, скидали й проклинали пап. Так був проклятий на шостому загальному соборі, де були патріархи, папа Гонорій¹⁰¹. Читай, ваша милосте, ще про папу римського єзуїта Белларміна¹⁰², знайдеш там такого більше. Отож всілякий патріарх рівний папі».

Пекарський. На соборах папи займали перше місце, тож папи старші від патріархів.

Галятівський. Римському біскупові давали перше місце не через перевагу його над патріархами, а через те, що Рим був цісарською столицею. Коли ж цісарську столицю перенесено з Рима до Константинополя, то свята церква пошанувала на той час такою ж гідністю і константинопольського патріарха, читай про те 3 канон 2-го Константинопольського собору, де написано: «Хай константинопольський біскуп має першу честь після римського біскупа через те, що Константинополь є новим Римом». Те ж каже 28 канон 4 Халкідонського собору: «Постановляємо, щоб константинопольський престол був рівної честі престолу стародавнього Рима». Відповім отож вашій милості коротко: як мала силу свята церква давати перше місце римському папі, так мала вона силу і забрати від нього перше місце і дати якомусь іншому патріарху, тим більше, що римський кардинал Платіна¹⁰³, який писав про римських пап, називає папу патріархом.

Пекарський. Не через цісарську столицю має папа римський перше місце на соборах, а задля Петра, оскільки апостол Петро мав у Римі свою столицю, і вже від Петра верховна влада спадково перейшла до папи римського, бо це святому Петрові Христос дав право зверхності над апостолами, сказавши до Петра: «Ти ж колись, як навернешся, зміцни братію свою», отож і папі не від церкви, але від Христа через святого Петра дано верховну владу і перше місце на соборах.

Галятівський. Цими Христовими словами не дано ніякої зверхності ні святому Петрові, ні папі римському, бо через ті слова господь Христос ознайомив Петра, що, відрікшись Христа, мав він знову

повернутись і спокутувати, а через ту свою спокуту він знову стане апостолом і тією своєю спокутою має утвердити в божому милосерді багатьох братів своїх, людей віри, щоб вони, впадши в якийсь гріх, не відчаювались у божому милосерді, але наверталися до Бога і за свій гріх покутували,— тоді той гріх буде їм відпущено. Читайте, ваша милосте, Теофілакта¹⁰⁴ — це він отак інтерпретує ті Христові слова.

Пекарський. Сказав Христос до Петра: «Паси вівці свої, паси агнеці мої». Отож Христос постановив його пастиром і головою над апостолами, овець і агнеців своїх.

Галятовський. Тими словами Христос не дав жодної влади святому Петрові над апостолами, але знову повернув йому, втрачене через відречення, апостольське звання, через це ж то він тричі сказав йому «паси», тому що тричі Петро відрікся від Христа.

Пекарський. Потрапиш ти мені в сак, коли вкажу на вашого святого східного учителя Теофілакта, який, коментуючи останню главу святого Іоанна-євангеліста, пригадує такі слова, сказані Христом Петрові: «Паси вівці мої». Тлумачачи ці слова, він каже: «Дав владу йому над усіма вірними, і хоч Яків отримав столицю в Єрусалимі, але Петро — всього світу». Тут уже не можна визнати апостола Якова рівним апостолові Петрові, і що він не лишався під Петровою владою, оскільки мав собі столицю і владу в одному тільки місті Єрусалимі, а святий Петро мав владу над цілим світом, і весь світ схилився перед Петровою столицею.

Галятовський. Той аргумент видається дуже важкий, і ваша милість міг би тим аргументом, як сіткою, зловити когось, хто не читав святих отців-учителів церкви. Але читай, ваша милість, святого Дородея і святого Епіфанія¹⁰⁵, які, пишучи про апостолів, згадували трьох апостолів Яковів: одного Якова, Зеведеєвого сина, якого стяв мечем Ірод; другого Якова, Алфеевого сина, якого прибили на хресті погани; третього Якова, єрусалимського єпископа, Христового брата по плоті, який помер, ударений в голову красивим кием. Перший той Яків Зеведеєвий і другий Алфеевий були з числа дванадцяти апостолів і рівня апостолові Петрові за владою і гідністю — їм-бо також Христос доручив цілий світ, щоб навчали людей по всьому світі, ставили біскупів і священників і керували Христовою церквою. Третій же Яків, єрусалимський єпископ, був із числа 70 апостолів, які, як апостоли, були менші від дванадцяти апостолів. Отож можемо сказати, що Яків Єрусалимський був менший від апостола Петра, оскільки Петро з числа дванадцяти апостолів.

Пекарський. Христос сказав Петрові: «І скажу я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую я церкву свою», отож, на святому Петрі поставлені апостоли і вся церква.

Галятовський. Господь Христос обіцяв збудувати церкву не на Петрі, не на людині, а на вірі Петровій, яка була така: «Ти є Христос, син Бога живого». Та тій-бо вірі і на Христі, як на камені, поставлена церква, що признає сам святий Петро в I посланні, главі 2, кажучи про Христа: «Приступайте до нього, до каменя живого, дорогоцінного, що відкинули люди його, але вибрав Бог. І самі, немов те каміння живе, будуйтеся в дім духовний». Так само згадує ті Христові слова і святий Августин¹⁰⁶, західний учитель, у книжці I «Заперечень», глава 25, і знову в 3 проповіді на ці слова, що їх узято з Матвія.

Пекарський. Сказав Христос Петрові: «І ключі тобі дам від царства небесного, і що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на небі». Отож одному Петрові дано ті ключі, а не іншим апостолам, відтак святий Петро є глава апостолів.

Галятовський. Ключі царства небесного означають змогу відпускати гріхи і в'язати їх. Такі ключі, або змогу, Господь Христос після свого воскресіння дав не тільки Петрові, але й усім апостолам, подувши на них і сказавши: «Прийміть духа святого! Кому гріхи простите, простяться їм, а кому затримаєте, то затримуються». Обіцяв Христос тільки Петрові дати ключі, а потім не тільки Петрові, але й усім дав апостолам.

Пекарський. Звідкіля ви те знаєте, що Христос дав ключі й іншим апостолам?

Галятовський. Ми знаємо те зі святого Теофілакта, який, тлумачачи дванадцятую главу святого Іоанна, каже те саме, що сказав і я.

Пекарський. Святий Петро на Єрусалимському соборі промовляв перший (Діяння апостолів, гл. XI), і Святе Письмо скрізь згадує святого Петра першим. Отож він мав більшу владу від інших апостолів.

Галятовський. Апостол Павло в посланні до Галатів, глава II, 9, ставить наперед апостола Якова, а не Петра, кажучи: «І пізнавши ту благодать, що дана мені, Яків, і Кифа, і Іоанн, що стовпами вважаються, подали мені та Варнаві правиці», через те Яків не є володарем над іншими апостолами, так і святий Петро не був справдешнім паном над апостолами, хоч його Святе Письмо й попереду інших згадує. До того ж апостол Павло визнає тут Якова, Петра й Іоанна рівними, коли називає їх усіх стовпами. Той же апостол ще в першому посланні до коринтян, глава I, пише: «З вас кожен говорить: я ж Павлів, а я Аполлосів, а я Кифин, а я Христів». Тут, згідно до згадки вашої милості, Павло є володарем над Кифою і Христом. Але знаю, що ваша милість того не захоче допустити. Через це не може і того допустити, щоб Петро був володарем над апостолами від того тільки, що часом ставиться перед іншими апостолами. Тих же коринтян апостол Павло ганить за неузгоди і сварки, що одні за головного мали Павла, інші Аполлоса, інші Кифу, інші Христоса, і кожен з них казав: «Я Павлів, я Аполлосів, а я Кифин, а я Христів». Через те апостол питає їх: «Чи ж Павло був розп'ятий за вас? Чи в Павлове ім'я ви хрестились?» Так, чесний отче! Даремні наші незгоди, непотрібні й сварки, коли ми визнаємо головою одного Христа і кожен з нас каже: «Я Христів». Ваша милість папу за голову має, і кожен з ваших милостей каже: «Я папин». Отож апостол Павло питає вашої милості: «Хіба папа розп'ятий за вас?» Або: «Чи в папине ім'я ви хрещені?» Однак ми допускаємо, що святий Петро перший поміж апостолами за рахунком і порядком, але не за владою та гідністю. Бо святий Кипріан¹⁰⁷ у книзі про єдність церкви каже: «Тож були й інші апостоли, як і Петро, наділені однаковою честью, і владою, і гідністю».

Пекарський. Так церква ж буде без голови, коли святого Петра й папу, як його наступника, не мати за голову!

Галятовський. Не без голови церква свята, бо має головою, царем і володарем самого господа Христа.

Пекарський. Ви Христа не бачите, як же його маєте за видиму голову видимої церкви?

Галятовський. Правовірні люди бачать Христа, коли вдаються до нього з проханням у церковних потребах. Ми читаємо, що він являвся багатьом побожним людям у потрібний час і казав їм, що вони мають чинити. І зараз він являється, і являтиметься до кінця світу, й рятуватиме святу церкву від усіляких бід. Так під час аріанської ересі¹⁰⁸ явився Христос у шаті, розідраній навпіл, святому Петрові-мученику, александрійському патріархові, який запитав: «Господи! Хто шати розідрав?» Відповів Господь Христос: «Розідрав Арій, який розділив мій люд, що його купив я кров'ю своєю». Цим видінням і тими своїми словами навчив Христос Петра, святого мученика, щоб ознаймив те церкві і казав хоронитися від аріанської науки.

Пекарський. То завше вдаватиметесь до Христа і бачитимете його, коли маєте якісь потреби вашої церкви?

Галятовський. А коли папа вмре і не буде папи цілий рік, чи кілька місяців, або кілька тижнів, тоді його, перебуваючи в Римі, не бачите. Як же можете називати його видимою головою і звертатися до нього в церковних потребах?

Пекарський. Вся папська сила і влада лишається після його смерті у кардиналів, через те, хоч ми й не бачимо папи, як умре, однак бачимо кардиналів на його місці, і вони лишаються нам замість голови і керують церквою.

Галятовський. І ми, либонь, не завше бачимо самого Христа, однак бачимо намісників його — патріархів — і вдаємося до них у церковних потребах, і вони замість Христа керують святою церквою, дають їм порятунок і служать нам замість видимої голови.

Тут почав говорити канцлер: «Ваші патріархи мешкають поміж турками, бусурманами, що ж вам до патріарха?»

Галятовський. Римські папи мешкали колись поміж поганями, болвохвальцями між невірними готами й вандалами, однак не казали їм їхні овечки: «Що нам до папи?» Так і наші патріархи, либонь, мешкають поміж поганями, бусурманами, та не дай того Боже, щоб хтось із нас мав сказати: «Що нам до патріарха?» Навпаки, тому-бо ми визнаємо й маємо їх за правдивих пастирів і церкву нашу східну називаємо правдивою, що вони перебувають між магометанами й поганями в неволі. Бо мовив Христос (Матвій, X,16) до правовірних людей: «Оце посылаю я вас, як овець між вовки». Але як над апостолами, так і над патріархами, своїми вівцями, найвищий пастир, володар і голова є один — Христос.

Пекарський. Чим це виявиш і доведеш?

Аргументи Галятовського

Апостол Павло в посланні до ефесян, глава I, каже: «І його дав найвище за все — як голову церкви, а вона його тіло». З цих слів чиню такий доказ: Христос є голова світової церкви; тоді як світова церква одна є, так і світовій церкві одна голова є — Христос.

Пекарський. Христос є голова церкви видимої і невидимої, яка є тілом його. Але оскільки видима церква Христа не бачить, Христос дав церкві видиму голову видимого святого Петра, а по ньому римського папу.

Галятовський. Одне тіло, коли має дві голови,— виродок, відтак і церква, коли б мала дві голови — Христа й папи, була б виродком, чого не годиться казати.

Пекарський. То ваша східна церква є виродком, бо має чотири голови — чотирьох патріархів, а західний костел не є потвора, бо має одну голову, одного Христового намісника — римського папу.

Галятовський. Не чотири голови, а одну голову має наша східна церква — самого Христа, відтак вона не виродок. А коли папа є, а святий Петро був Христовим намісником, то був не сам-один, а всі апостоли були Христовими намісниками, що визнає святий Іван Златоуст¹⁰⁹, згадуючи Христові слова (Св. Іоанн, глава XX), мовлені до апостолів: «Як отець послав мене, і я вас посылаю». І апостол Павло в посланні до ефесян, глава IV, навчає, що не одного апостола Петра, але й усіх апостолів, і їхніх наступників — пастирів та єпископів — учинив Христос своїми намісниками, аби керували видимою церквою. «Він отожднає одних за апостолів, одних за пророків, а тих за благовісників, а тих за пастирів та вчителів, щоб приготували святих на діло служби» тощо. І хоч світова церква ділиться на дві частини: одна частина в небі — невидима, яка тріумфує, друга частина на землі — видима, яка воює; однак сам Христос — голова церкви невидимої й видимої, яка тріумфує й воює. Церквою невидимою, яка тріумфує, керує він сам через себе самого, будучи присутній у небі, сам же керує й церквою видимою, що воює на землі, через своїх намісників, і з тих намісників всяк є видимою головою, тобто видимим старшим у своїй єпархії.

Пекарський. Коли написано, що всі апостоли рівні поміж себе і називаються Христовими намісниками, треба розуміти, що це належить їм усім з огляду на проповідання, а не управління. З огляду на управління лише святий Петро — Христовий намісник, бо він сам керував усією церквою й апостолами.

Галятовський. Святий Петро не був сам-один Христовим намісником стосовно до управління, бо не сам він керував церквою, але всі апостоли. Про це і в Діяннях, глава XV, написано: «Апостоли й старші брати до братів, що з поган, в Антіохії і т. д., ми постановили... послати до вас... Іуду й Силу» тощо, там же написано: «Бо зволилось духові святому і нам». Тут апостоли не кажуть: «Зволилося одному Петрові», але всім нам, відтак керували святою церквою всі апостоли.

Пекарський. Управляли церквою всі апостоли, але в залежності від святого Петра, а святий Петро керував цілковито, не залежачи від апостолів.

Галятовський. Коли святий Петро керував церквою як необмежений володар, чому ж апостол Павло докоряв святому Петрові в Антіохії? Про це написано в посланні до галатів, глава II. Хай хтось тепер зважиться докорити папі, чи вдасться йому та штука? До того ж у Діяннях, глава II, написано, що святий Петро змушений був виправдовуватися перед ерусалимською церквою, коли та на нього обурилася, що він зважився прийти до мужів необрізаних і їв з ними. Коли ж він дав слушний доказ, заспокоїлися. Чому ж тепер папа не хоче — і не повинен виправдовуватися перед собором?

Канцлер. Як може судити папу Синод, коли папа є головою будь-якого Синоду? А собор визначає, по-вашому — церкву, а по-нашому — костел.

Галятовський. Синоди Константський і Базельський наказують не тільки іншим біскупам, але й папі, біскупові римському, слухатися соборного суду, а непокірного папу велють судити й карати. Бо Константський собор на 5 засіданні, а Базельський на 29 засіданні дають папі таку науку: «Збори, законно у святому дусі скликані, складаючи світовий собор і являючи світову войовничу церкву, мають владу безпосередньо від Христа, і їй коритися повинен всяк, якого б не був стану і звання, хоч би навіть папського». Там-таки далі написано: «Всякий, якої б не був би верстви, стану, гідності, навіть і папської, що вперто опирається наказам, постановам, рішенням та правилам цього священного собору і всякого іншого законно скликаного світового собору стосовно минулого чи що до того відноситься, до зробленого чи того, яке має бути ще зроблено, коли тільки не врозумиться, хай буде підданий достойному каяттю і належно буде покараний». Ще Бартоломей Карранца в творі «Summa Consilii Constantiensis»¹¹⁰ записав таку анотацію, що собор Константський судив Іоанна XXIII, Григорія XII, Бенедикта XIII¹¹¹ і з папства їх зняв, а обрав собі папою Мартіна^V¹¹². Відтак і зараз кожен світовий собор може судити пап, і з папства скидати, й обирати собі іншого папу, як це учинив був Константський собор.

Канцлер. Коли ваші патріархи не визнають папу за старшого, то хто судитиме патріарха, коли він у чомусь учинить переступ?

Галятовський. Кожен найвищий архієрей, папа й патріарх мусить підлягати соборному судові світової святої церкви. Адже сказав Господь Христос: «Скажи церкві, коли ж не послухає церкви, хай буде тобі як поганин і митник!», бо патріарх і папа можуть погрішити, як каже псалмоспівець: «Всяка людина — лож»; але свята церква погрішити не може, і всі еретики, які є «сили адові» (згідно Христової обітниці, — Матвій, XVI), ніколи святої церкви не переможуть. Через те апостол Павло у першому посланні до Тимофія, глава III, каже про церкву: «Щоб знав ти, як треба поводитися в божому домі, що ним є церква Бога живого, стовп і підвалина правди».

Потім Галятовський почав казати до Пекарського: «Пише апостол Павло в главі II до ефесян: «Ви... збудовані на основі апостолів і пророків, де наріжним каменем є сам Ісус Христос». Тут хочеться запитати: святий Петро є першою підвалиною чи другою? Коли першою, то він рівний Христові, котрий є сам-один наріжним каменем і першою основою. Коли ж святий Петро є основою другою, то не сам-один, але з усіма апостолами, оскільки називаються тут основою усі апостоли. До того ж святий Іоанн бачив (в «Апокаліпсисі») дванадцять підвалін, на яких написано було імена дванадцяти апостолів».

Пекарський. Святий Петро є другою основою, але в подвійному розумінні — і для утвердження віри, і для управління церквою. Інші апостоли є тільки другою основою для утвердження віри, як усі вони проповідували, а не для керівництва церквою, бо вони церквою так, як святий Петро, не управляли.

Галятовський. Недавно я довів вашій милості, що всі апостоли управляли церквою, навіщо ж приписувати управління церквою тільки святому Петрові? Ще пише святий євангеліст Лука (XXII глава), що сталася суперечка між апостолами, хто з них більший. Відповів їм господь Христос: «Я вам заповідаю царство, як отець мій мені заповів, щоб ви в царстві моїм споживали й пили за столом моїм і щоб ви на престолах засіли судити дванадцять племен Ізраїлевих». Тут бачимо, що Христос не постановляв Петра паном і володарем над апостолами, але всіх обіцяв їх поставити царями в небі, коли вони сперечалися про першинство. Чому ж тепер папа стає паном і володарем над святою церквою? Припускаємо, однак, що римський папа є голова в своїй єпархії, як є головою також і кожен патріарх — константинопольський, александрійський і ерусалимський — у своїй єпархії. Всім-бо їм розділено єпархії на соборах, і папа не повинен втручатись у справи патріархові, а патріархи — у папські і там управляти. Відтак всі вони рівноправні поміж себе, оскільки кожен з них є партикулярним головою партикулярної церкви; а універсальною головою універсальної церкви є тільки сам Христос

Пекарський. Коли б треба було скликати генеральний собор, хто б його скликав і зібрав? Мусиш признати, що тільки папа повинен збирати генеральний собор, і, окрім папи, ніхто не може того учинити. Відтак папа є володарем усієї церкви.

Галятовський. Раніше, коли була єдність між східною і західною церквою, патріархи з папами, домовившись через послів і через листи, скликали генеральний собор з дозволу православних цісарів, у цьому цісарі допомагали їм і коштом, і цісарським авторитетом. А зараз, коли ті церкви, східна й західна, розлучилися, інші патріархи, умовившись і згодившись із константинопольським, скликають Світо-

вий собор, і, як папа в своїй єпархії, так патріархи, кожен зі своєї єпархії, повинні скликати єпископів, архієпископів, митрополитів на генеральний консиліум, і на тому соборі патріархи ведуть перед, як раніше главенствували разом із папою, про що свідчать усі генеральні собори. З цього тут не виводиться, щоб папа був володарем світової церкви. До того ж Беллармін у творі «Про Собори», глава I, питання I, свідчить, «що можуть кардинали й єпископи зібрати Собор самі, коли папа буде еретик, або схизматик, або помре, або збожеволіє, або потрапить у полон». Відтак з тих Беллармінівих слів можемо зрозуміти, що єпископи можуть скликати генеральний собор і без папи, отож папа не може назватися верховним правителем святої церкви. Ще до нашої матерії підходить те, що читаємо в Святому Письмі, I книга Самуїлова, глава VIII: «І зібралися всі Ізраїлеві старші, і прийшли до Самуїла, до Рама та й сказали до нього [...] «Настанови нам царя» [...] І була та річ зла в Самуїлових очах, як вони сказали: «Настанови нам царя, щоб судив нас» і т. д. І сказав Господь до Самуїла: «Не тобою вони погордували, але мною погордували, щоб я не царював над ними». З тих слів можемо зрозуміти, що як гнівався Бог на ізраїльтян, що вони, відкинувши Бога, свого царя, людину собі обрали за царя і пана, так і зараз гнівається Бог на римлян, які, відкинувши Христа-Бога, свого царя й господа, обрали собі за пана й володаря людину смертну — папу.

Канцлер. Чи ви так вірите, як вірили святий Василій Великий, Григорій Теолог¹³ та Іоанн Златоуст?

Гальятовський. Цілий світ знає про те, що то все наші східні вчителі, наукою яких наша східна церква підтверджує й боронить свою віру; хто ж може в світі мати сумнів, що ми, лишаючись у східній церкві, віримо так, як вірили ці східні вчителі? Так, ми віримо, як вони, так, так, не інакше!

Канцлер. То недалеко від себе ходимо, коли так вірите, бо й ми так віримо.

Гальятовський. Коли святий Петро є голова світової церкви, то й патріарх антиохійський, наступник святого Петра, є головою світової церкви, бо там, в Антиохії, святий Петро мав спершу столицю. Відтак патріарх антиохійський рівний з папою, бо як той, так і той — наступники по святому Петру, а святий Петро не був більший у Римі, а менший в Антиохії.

Пекарський. Не маєте за голову римського папу, то ви повинні мати за голову невігласа.

Гальятовський. О Боже мій! Яке вдале порівняння! Не маємо за голову папу римського, то повинні невігласа мати за голову! Я вже не раз те казав і тепер кажу, що Христос, Христос, Христос є голова святої церкви, а не хто інший.

Пекарський. Апостольська столиця — в Римі, тож папа римський — голова церкви і старший над вашими патріархами.

Гальятовський. Не тільки в Римі, але й у Константинополі, і в Александрії, і в Антиохії, і в Єрусалимі апостольська столиця. Бо першим патріархом у Константинополі був апостол Андрій, а в Александрії патріархом був апостол і євангеліст Марко, в Антиохії патріархом був апостол Петро, який потім був патріархом у Римі, в Єрусалимі патріархом був апостол Яків. Відтак патріархи рівні з папами у церковно-му правлінні, тому що всі вони сидять на апостольських престолах.

Пекарський. Ви згадали тут про церковне правління, скажи ж мені, скільки видів є того правління?

Гальятовський. Три. Монархічне, аристократичне й демократичне.

Пекарський. Що ж є монархія, що аристократія, а що демократія?

Гальятовський. Монархія там, де одна людина управляє; аристократія там, де кілька людей володіють і панують; демократія там, де управляє весь народ.

Пекарський. Скажи ж мені тепер, яке правління в церкві?

Гальятовський. У церкві монархічне правління.

Пекарський. Ну, вже тепер не викрутишся і вже мусиш признати, що папа римський є головою і монархом видимої церкви, оскільки признаєш у церкві монархічне правління.

Гальятовський. Казав я вже не раз, хто є монархом у святій церкві. Зараз же запитаю: в 2 псалмі хто сказав оці слова: «Я ж помазав свого царя на Сіон, святу гору свою», тобто на його святу церкву, чи Христос, чи Петро, а чи папа?

Пекарський. Не святий Петро і не папа, а Христос то мовив.

Гальятовський. Добре оце ваша милість сказав. Тож мусиш признати, що сам Христос є царем, і монархом, і головою святої церкви, а не Петро й не папа.

Канцлер. Колись та й має поміж нас бути єдність свята, ви повинні разом з нами мати одного найвишого пастиря за голову — папу римського, бо написано: «Буде одне стадо й один пастир».

Гальятовський. Читати треба X главу Іоанна, там написано, що найпершим пастирем Христос називає самого себе, кажучи: «Я пастир добрий», і обіцяє там два різні народи — жидівський і поганський — повернути до одної віри, і називає ті два народи різними вівцями, з яких зробить одне стадо — святу церкву. Через це й сказав: «Буде одне стадо й один пастир». Чому ж ваша милість приписує папі те, що сказав про себе самого Господь Христос?

Канцлер. На Флорентійським соборі¹⁴ ваш київський митрополит прийняв був унію з римським костелом,— сподіваюся, що це з'єднання між церквою руською і костелом римським буде за мого канцлерства.

Гальятовський. Ми знаємо, що на Флорентійському соборі був Ізидор, київський митрополит, і він прийняв унію з римським костелом, але коли повернувся до Русі, руська церква ні його самого, ні унії з римським костелом, яку прийняв він, не прийняла,— так свідчать і польські, і руські історики, і руська церква лишилася при тій же вірі і ту ж віру аж до нинішнього часу постійно й незмінно зберігає, віддаючи послушенство константинопольському патріархові, від якого прийняла і віру, й хрест. Флорентій-

ського ж собору наша церква не приймає, оскільки той собор не закінчився і єдність поміж східною і західною церквою не була там установлена.

Після цього руські єпископи, вставши, почали дякувати його милості ксьондзу канцлерові за виявлену честь і, подякувавши, о другій годині ночі розійшлися. Тоді й кінчилося те змагання.

Годилося б отцеві Галятовському при тому білоцерківському змаганні пригадати єзуїту Пекарському немощ папського розршення й благословення, силу ж відлучення та клятву православного світового патріарха Пахомія Константинопольського, що за свідченням книги «Турко-Греції», від листа 146 до листа 151, був у 1500 році від Різдва господнього в Баязетове царювання¹¹⁵, і про Арсенія — диякона, законнорухника — що по-розбійницькому захопив за папським і венетійським благословенням митрополітичний престол православної Монеувасійської митрополії, за що був відлучений і виклятий Пахомієм, світовим константинопольським патріархом, так, що його, Арсенієве, закляте тіло було знайдене через кілька років у землі ціле, чорне, як тимпан¹¹⁶, надуте і страшне, про що ширше дивись у році 1500 на листі [...] ¹¹⁷. З огляду на цю дію треба було б нинішнім папам римським соромитися свого німецького благословення й розршення, а признати в тому правдешню владу й справжню силу чотирипрестольним патріархам та іншим православним ієрархам, які не тільки мають досконалу владу, дану собі від найвищого архієрея господа Христа, забороняти і відлучати від зборів правовірних людей — супротивників православної церкви, але й сильно розршати й молити Бога про них, відлучених і заборонених, по смерті, коли тіла людські стають чорні і, як тимпан, надуті. Про це з'явлено, за свідченням Теодосія Зигомела¹¹⁸, грецького історика, в книзі, названій «Турко-Греція», на листі 27 і на листі 132, а також показується під 1481 роком у грамоті найсвятішого Максима¹¹⁹, світового константинопольського патріарха, надісланий до Києва, про що дивись на листі [...] ¹²⁰. А особливо року від Різдва Христового 1635 (дивись про це ширше, читальнику, на листі [...] ¹²⁰, коли преосвященний Петро Могила, київський митрополит, в час свого побиту в литовському місті Вільні, розршив закляте тіло одного грецького диякона, що лежало в склепі ціле, чорне, надуте, як бубон. Відкинувши чернечий чин, той називав себе сином московського царя Годуна¹²¹.

Приступаючи після цього до мого викладу про українські і королівські дії, пишу, що в середніх числах листопада¹²² король Ян-Казимир, рушивши з усіма військами з Білої Церкви, оминув Київ і проти Воронкова, міста Переяславського полку, переправився через Дніпро на цей бік. Під час цієї переправи запорозький ватаг Чугай, посланий від Брюховецького із запорожцями в кількості коней, чинив польським військам немалу перепону та шкоду, однак, нічого більше не досягши, повернувся до Брюховецького. А король Казимир, уже в Пилипівській піст, у великі тодішні заморозки, пройшов повз Воронков і Борисполе та й подався до Остра¹²³ — міста Київського полку, що лежало над Десною. Прибувши туди, він розклався до часу по зимових кватирях з усім військом, завдаючи тамтешнім жителям превелике та невиносне утяження й розорення.

Того ж року, у вересні місяці, преставився у Корсуні¹²⁴ преосвященний Дионисій Балабан, митрополит київський, та галицький, і всієї Малої Росії, проживши на своєму престолі п'ять років і шість місяців. На його погреб і щоб вибрати нового митрополита, з'їхалося було до Корсуня руське духовенство, між якими найперший був князь Гедеон Святополк князь Четвертинський, луцький єпископ.

Примітки до IV розділу

⁷⁵ На Чорній раді в Ніжині 17 червня (за ст. ст.) 1663 р.

⁷⁶ Факт документами не potwierджується. В «Реєстрах війська Запорозького» 1649 р. Петро Дорошенко записаний гарматним писарем Чигиринського полку, тобто в числі полкової старшини. Треба зауважити, що П. Дорошенко був онуком козацького гетьмана.

⁷⁷ Брюховецький на Січі був кошовим отаманом, а тоді там же його учинили запорозьким гетьманом, звання доти незнане.

⁷⁸ Сомка та його прихильників (всього близько 50 чоловік) арештував російський посол князь Великогагін.

⁷⁹ Так доносили російському уряду І. Брюховецький. «Гадяцькі пакти» були здобуті козаками Ю. Хмельницького в Чигиринському замку.

⁸⁰ Тому Першого.

⁸¹ Це доносила російському уряду сторона, ворожа Сомкові, ще перед Ніжинською радою. Сомко мав зносити через В. Загорівського до Тетерею, але тримався російської орієнтації. Донос, про який ідеться, писав уже гетьман Брюховецький. Підставою до цього були папери, які знайдено при обшуку будинку Сомка, в яких ігумен В. Загорівський схилив Сомка до зради царю.

⁸² Тут і далі в тексті пропуски.

⁸³ Це сталося 18 вересня (за ст. ст.). Покарано було на смерть разом із Сомком, Золотаренком та Силичем ще лубенського полковника С. Шамрицького, переяславського полковника О. Щуровського, ніжинського осавула П. Кильдея, секретаря Сомка К. Ширая.

⁸⁴ Зaslano було полковників С. Третьяка, М. Попкевича, Д. Чернявського, генерального писаря М. Вуяхевича, писарів С. Савицького, Х. Тризнича, Х. Шикія, сотника І. Горобця, братів Переяславців і братів Кульженків, осавула Л. Бута та ігумена Мгарського монастиря В. Загорівського.

⁸⁵ *Іродіада* — біблійний персонаж, цариця, жінка Ірода, яка домоглася через Соломію смерті Іоанна Хрестителя.

⁸⁶ Тетеря розіслав універсали на Лівобережжя, щоб прилучалися до нього. Відгукнулися містечка Потоки, Переволочна і Кременчук. Тетеря прибув у Кременчук, але проти непокірних міст пішов генеральний осавул П. Нужний. Сюди ж поспішив

Брюховецький з російським воєводою К. Хлоповим. Тетеря залишив залогом у Кременчуці й пішов за Дніпро, пізніше повертався сюди ще раз.

87 Король переправився через Дніпро біля Ржищева 13 листопада (за ст. ст.).

88 Сейм відбувся влітку, у липні.

89 У рукописі пропуск.

90 Згоду виявили не всі, лише польний гетьман Ю. Любомирський.

91 Інші дані: військо зібралось в Сокільниках, згадуються і Глиняни.

92 Король прибув із початком вересня. Всього польського війська було 24 тисячі. Інші дані: 40 тисяч.

93 Інші дані: військо вирушило 15—16 вересня (за ст. ст.).

94 8 жовтня (за ст. ст.).

95 З Тетерею було 13 полковників, інші дані: 10. Прибув сюди на чолі депутації від православного духовенства архимандрит Гедеон (Юрій Хмельницький).

96 Тобто ректора Києво-Могилянської колегії.

97 У Новгороді-Сіверському. С. Величко володів, очевидно, особливим екземпляром «Скарбниці», якого не фіксують сучасні бібліографи, тобто з білоцерківською розмовою. Книга ця вийшла й окремим виданням. С. Величко недаремно вміщує її у свій твір повністю: книга мала на той час велике ідеологічне значення, бо давала рішучу відсіч католицькій експансії на Україні.

98 Розмову подано в перекладі з польської мови зі вкрапленням латинських фраз.

99 Король був у Білій Церкві довше. (Див. приміт. 94.)

100 *Біскуп* — католицька назва єпископа.

101 Гонорій I вибраний був папою в 625 р. Був підданий анафемі на Константинопольському соборі через суперечку: мав Христос одну чи дві волі. Помер у 638 р.

102 *Роберт Беллармін* (1542—1621) — знаменитий богослов-полеміст. Мається на увазі його твір у трьох томах «Disputationes de controversiis fidei od versus hujus temporis haereticos». — Рим, 1591.

103 *Платіна Бартоломей де Саккі* (1421—1481) — італійський гуманіст. Мається на увазі його твір про пап «Opus de vitis ac destis summorum pontificum ad Sixtum IV deductum». — Венеція, 1579.

104 *Теофілакт Болгарський* — архієпископ Охриди у візантійській Болгарії. Написав тлумачення книг Старого і Нового Заповіту, а також коментар до Євангелія, на який і посилається І. Галятовський.

105 *Доротей* (? — 620) — настоятель монастиря біля Гази, автор аскетичних «Повчань» і 30 «Слів» про подвижництво; Епіфаній Кіпрський (310—403) — єпископ, виступав проти ересей. Тут мається на увазі твір «Про двадцять два пророки Старого Заповіту і три Нового, про дванадцять апостолів і сімдесят учнів Христових».

106 *Августин* (354—430) — один із найзнаменитіших святих християнської церкви, автор ряду богословських творів.

107 *Киріан* (? —258) — карфагенський єпископ, автор теорії єдності церкви та її ієрархічної структури. Викладає це у своїх 66 посланнях, на які й посилається Галятовський.

108 *Арианська ересь* — александрійський єпископ Арій учив про нерівність сина божого з Богом-отцем. Арія відлучили за це від церкви (318 р.), але він мав багато послідовників. Вчення Арія було досить поширене й на Україні в XVI—XVII ст.

109 *Іоанн Златоуст* (347—407) — один із найзнаменитіших богословів християнської церкви, автор близько тисячі проповідей.

110 *Карранца Бартоломей* (1503—1570) — іспанський богослов-домініканець. Його твір «Найвищий собор у Констанці» вийшов у Венеції в 1546 р.

111 *Іоанн ХХІІІ* — папа в 1410—1415 рр., його вважають одним із найрозпусніших пап, Константський собор добився його скинення; Григорій ХІІ — папа в 1406—1410 рр., вступив на престол 80-річним, мав розрідження мозку, собор скинув його таж. Б е н е д и к т ХІІІ був папою в Авіньйоні в 1394—1417 рр., скинутий собором як схизматик.

112 *Мартін V* — папа в 1417—1431 рр., поклав кінець т. зв. «великому розколу», перетворив церкву у справжню державу.

113 *Василій Великий* (329—378) — теолог, займав середню примірливу позицію в церковних змаганнях; *Григорій Теолог* (Богослов) (328—390) — приятель і однодумець Василя Великого.

114 На Флорентійському соборі 1439 р. було проголошено з'єднання православної і католицької церков, але сталося це з примусу римо-католиків. Ця унія протрималася недовго.

115 Йдеться про Баязета II (1447—1512) — турецького султана.

116 *Тимпан* — барабан.

117 У тексті пропуск.

118 *Зигомел* (*Зигомала*) *Теодосій* — автор «Турко-Греції», разом із своїм батьком Іоанном ознайомили західноєвропейський світ із станом своєї батьківщини під турецьким пануванням. Жили в XVI ст., остання згадка про Теодосія — 1614 р.

119 Максим Філософ був патріархом у 1476—1483 рр.

120 У тексті пропуск.

121 Син царя Годуна — Федір Борисович, убитий прихильниками Лжедмитрія в 1605 р. Йдеться про одного з численних тодішніх самозванців.

122 Див. приміт. 87.

123 Воронків та Борисполе (Бориспіль) були поляками здобуті. Остер здався 6 грудня.

124 Інші дані: в Чигирині. Помер не у вересні, а 10 травня 1663 р.

Розділ V

Про королівське рүшення з Остра до Глухова; про марнотне здобування Глухова; про королівське нещастя і втечу від Брюховецького з-під Глухова і про щастя Брюховецького над поляками; про Тетеринне повернення з військами до Чигрина; про привітття Ромодановського з військами в Лохвицю і про лохвицьку віду; про добування Брюховецьким у Чигрині гетьмана Тетері і про безуспішне його повернення звіттіля з розоренням Черкас; про добутття Чернецьким Ставищ і про віду тамтешнім людям; про Тетерин сүмнів утриматись у Чигрині проти Брюховецького й запорожців і про відхід його на мешкання з Чигрина до Корсүня.

Року від створення світу 7172, а від утілення слова божого 1664. Польський король Ян-Казимир бажав побачити завершення свого жаданого наміру, тобто відібрати під свою владу з-під держави пресвітлого государя, московського царя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, сьогобічну Малоросійську Україну з козаками і поставити та затвердити, скасувавши гетьмана Брюховецького, одного на обидва малоросійські боки гетьмана Тетерю. Він урадив іти від Остра просто на Глухів, значне й міцне козацьке місто, прикордонне з московською державою, сподіваючись, здобувши його, застрашити посполитий малоросійський народ і в той спосіб знову пригорнути сьогобічну Україну під свою владу. Через це, зараз по різдвяних святах, заславши своє королівське розпорядження в Чигрин до гетьмана Тетері, аби йшов з усіма тогочасними козаками і з польськими хоругвами (яких було полишено там на кватирях кількадесят) під Глухів, сам з усіма сильними своїми військами, польськими, литовськими й зтяжними німецькими, з усіма обозами, й гарматами, і кількома тисячами тогочасних козаків рушив від Остра до Глухова¹²⁵. В цьому марші він оминав міцніші козацькі міста, щоб не губити під ними свого війська. Прибувши 15 січня¹²⁶ до Кролевця, промешкав у ньому з тиждень, надчікуючи прибуття до себе з військом гетьмана Тетері і радячись зі своїми сенаторами про наступний воєнний похід. Потім, коли король одержав звістку, що сьогобічний гетьман Брюховецький збирається з козацькими військами на відсіч Глухову десь на боці, не чекав більше тогочасного свого гетьмана Тетері, а, прагнучи упередити прибуття Брюховецького під Глухів, рушив із Кролевця з усім військом і гарматами туди, під Глухів. У Кролевці він залишив усі свої й сенаторські тяжарі та скарби, зоставивши при них полк королівської гвардії. Глухів, чуючи на собі королівський нахід через заслані раніше до нього розпорядження Брюховецького, притяг до себе козаків своєї Глухівської сотні, де належало, поправився і добре наготувався до відпору королеві¹²⁷. Король Казимир, притягнувши в останніх числах січня до Глухова і побачивши обпалене довкола нього передмістя, відразу ж зрозумів, що Глухів не схильний, але й ворожий йому. Отож, не гаючи часу, зараз-таки міцно його обклав¹²⁸ і, за два дні осипавши його шанцями, почав бити на нього з гармат та кидати бомби, а побачивши, що ні бомби, ні гармати йому не шкодять, звелів чинити в кількох місцях підкопи. Тим часом, доки поспіли з підкопами, припускались у щоденні штурми, в яких утрачено немале число його, польської, та німецької піхоти¹²⁹. Однак, нічого не досягнувши, мусив він з не меншим жалем дочікуватися підкопів, сподіваючись одержати через них сподівану перемогу над Глуховом. Але і в тій мірі одурила його надія, бо глухів'яни, маючи поміж себе людей розумних і завбачливих, зиркнули бистрим оком, як би то вціліти від лядського наступу, бо вже в тому багато хто сумнівався. Одні зичили поклонитися королю¹³⁰, однак інші, покладаючись на божу милість і надчікуючи обіцяної допомоги від свого гетьмана Брюховецького, завзято тому перечили¹³¹ і радили чинити королеві відсіч. З чотирьох чи п'яти королівських підкопів, які мали в собі по кільканадцять і по кількадесят бочок пороху, вирвало тільки два¹³², інші ж були спостережені глухів'янами і відібрані, але й ті два, що вирвали, мало що зашкодили Глухову, тільки зробили великий ущербок королівському війську, яке щосили прагло втиснутися тими прорвами до Глухова. Після такої безуспішної втрати, штурмів і підкопів король Казимир з сенаторами впав у немалу скорботу, однак не тратив іще надії розорити Глухів і знову наказав чинити нові підкопи під Глухів, але їх не встигли викінчити, оскільки гетьман Брюховецький, зібравши до 30 тисяч сьогобічного козацького війська, почав наближатися до Глухова, несучи йому з собою бажану допомогу й оборону. Довідавшись про це, король залишив свій промисел біля Глухова і почав прибиратися до бою з Брюховецьким. Брюховецький прибув із військами до Глухова 30 січня¹³³. Він станув своїм обозом десь на півмилі і, належно владнавши обоз, не велів випрягати коней¹³⁴. Також і в королівському таборі, забачивши близькість Брюховецького і затривожившись, звелено зараз позапрягати коні і бути в поготовності до рушення. Потім Брюховецький, вивівши з обозу все своє кінне військо і розпорядивши, як належало до бою, виправив його на короля під Глухів, вручивши під реймент одному доброму молодцю, своєму полковникові, і наказавши, аби за віру й вітчизну не шкодували свого життя і ставали небоязливим серцем супроти поляків¹³⁵. Сам же з піхотою і гарматами лишився в обозі і обіцяв помалу наближатись услід за кіннотою під Глухів. Ота кіннота тоді, взявши з собою тільки три легкі гарматки, спішно рушила під Глухів, куди прибула в обідню пору, і застала польські війська в шихах, готовими до бою.

Негайно з ними учинила міцний бій, і, за всесильною божою поміччю, зломивши їх, і, вирубавши кількадесят хоругв, увігнала в самий королівський обоз, та ледве-ледве була відбита назад від обозу з гармат та мушкетів. З такого нещасливого воєнного початку, либонь, немалий уродився в поляків страх, вони знамірилися до втечі, однак за королівським приводом розлякані війська зібрано знову, і вони вишикувалися до повторного бою. Так само й козацькі війська, трохи спочивши і владнавшись до бою, знову почали наближатися до поляків і започаткували військовий чин поединками зобабіч герцівників, у яких був забитий поляками добрий і значний молодець, гадацький сотник Ізмаїлов. Потім учинили й загальну битву, в якій козаки спершу зломивши були поляків і натисли на їхній обоз. Однак потім поляки, поправившись і одержавши велику підтримку з обозових гармат, відвернули й прогнали козаків від свого обозу десь на півтора гони.

Були тоді з обох боків однаково сумніви щодо перемоги, та ні поляк, ні козак не тратили в тому своєї надії. Після тих двох спроб і воєнних сутичок, відправлених з немалим пролиттям людської крові, коли приходили до третьої, прибув до своєї кінноти зі своєю піхотою і сам гетьман Брюховецький. А як сонце почало схилитися наприкінці дня до заходу, Брюховецький став розпоряджати й ладити свої кінні війська до третьої битви з поляками.

Коли ж у Глухові заграно у дзвони, що скликали православних християн і бідних обложених на вечірню відправу, то й Брюховецький, звелівши заграти у військові труби і вдарити в тимпани на війну, рушив на поляків, що стояли в повній готовності до бою. Він міцно вдарив на них мужнім і богатырським серцем своїх козаків і зараз-таки, без усякого труда і втрат, цілком зломив і розпорошив їх так, що одні заледве вскочили у свій обоз, а інші в обоз і не потрапили.

З обозу міцно й сильно давано відсіч з гармат та мушкетів, однак правиця господня вчинила так, що поляки, не мігши більше стерпіти козацького штурму проти себе, змушені були ганебно покинути всі гармати й мортири, а з ними й піхоту свою з усіма іншими численними воєнними приборами та обозовими тяжарами і налегці втекти з королем Казимиром з-під Глухова на Новгородок-Сіверський¹³⁶.

При цій втечі, либонь, багато поляків пропало і, розбігшись по різних місцях, погинуло, однак немало їх зі своїм королем відійшло на Новгородок (як вище казав) і далі, в Польщу¹³⁷, бо ніч, що тоді настала, не дала козакам більше гнатися за поляками¹³⁸, і тієї ночі, ачея, для збереження свого життя, постаралися вони пробігти від Глухова немало миль. Однак примусила козаків повернутися, і вони не гналися більше за поляками, не стільки тодішня ніч, як здобич, на яку сподівались у віднятому польському обозі.

Тут можна приписати Брюховецькому більший успіх над поляками, ніж його мав Богдан Хмельницький, бо Хмельницький хоч і громив поляків, але громив їх під рейментом їхніх польських гетьманів, а не під королівським рейментом, і з далеко більшою силою козацьких і татарських військ. Короля ж Казимира під Зборовом хоч і обклав був, але також із кримським ханом, і, не здолівши його до решти, закінчив там війну Зборовськими пактами. Брюховецький же надбав більшу божу благодать і всесильну поміч, адже він сам, без жодних чужих військ, тільки з сьогобічними козаками¹³⁹, і тоді їх було менше проти польського війська, переміг під Глуховом тьму-тьмушу, більше ста тисяч поляків¹⁴⁰ з королем Казимиром і вигнав їх зі своєї вітчизни Малої Росії. Піхота ж лядська, залишена в обозі, одна була вибита, інша дісталася козакам живцем. Так само й тогочасних Тетериних козаків, яких було при королі кілька тисяч, забрано в руки¹⁴¹, і хто живий лишився — гонцем відпущений до своїх домів. А кролевчани, прочувши про королівську поразку під Глуховом, вибили в себе королівську гвардію самі і розграбили поміж себе королівські й сенаторські скарби. Тетеря ж, гетьман козацький чигринський, либонь, ішов понад рікою Пслем з козацьким і польським військом, що було при ньому, з'єднатися під Глуховом з королем. Однак, прочувши про розгром і королівську втечу з-під Глухова, завернув з усім військом до свого Чигрина¹⁴². А гетьман Брюховецький, вигнавши з України з божою поміччю короля Казимира з превеликою шкодою для польського війська і з утратою ним усіх скарбів та обозу з гарматами і всім воєнним прибором, звільнивши від крайньої руїни Глухів і задовольнивши себе та своє козацьке військо значною здобиччю, віддав урочисту дяку вседержителеві Богові, що допоміг йому так щасливо відправити цю велику воєнну справу з самими тільки козаками. Після того воєнного чину Брюховецький відразу розпустив свої війська¹⁴³ і наказав їм бути готовими до прийдешньої воєнної кампанії. А сам спочив по труді чотири тижні у Глухові і дочекався в ньому прибуття князя Ромодановського з великоросійським військом. Але оскільки воєнний чин з королем під Глуховом був уже вищеповідженими діями відправлений, то князь Ромодановський, либонь, подався був за поляками зі своїм військом до Новгородка¹⁴⁴, однак, роздивившись, що поляки з королем уже досягли своїх домівок, рушив повз Пирожків назад і прибув на пости до Лохвиці 11 березня. Перебуваючи тут тижнів зо три, свавільні ратні люди, як у лохвицькому Перекопі, так в самому місті Лохвиці, попалили багато людських домів і самому князеві Ромодановському так надокучили тими пожежами, що він, мовивши: «Злодуги служиві люди, блядині сини, до решти й мене, й зілля государеве сплять», мусив квітної неділі рушити з Лохвиці до дніпрового берега за Брюховецьким¹⁴⁵. Бо Брюховецький, прибувши з Глухова в Гадяче, розіслав у всі свої полки розпорядження, наказуючи полковникам з товариством своїх полків зараз-таки рушати з домів і з'єднуватися біля Лубен у головне військо. Коли це було виконано, то й сам Брюховецький рушив із Гадячого і з'єднався з тим військом, бажаючи добути з ним Чигрин і в ньому гетьмана Тетерю з поляками, що були при ньому. З тим військом він на Великий піст, на п'ятому чи шостому тижні, рушив у замірену дорогу. А прибувши до дніпрового берега, перебрався через Дніпро в Сокирній¹⁴⁶ і після великодніх проводів уторгнувся під Чигрин. Він немало старався здобути Чигрин, однак, нічого бажаного там собі не досягши, мусив поверну-

тися назад і, йдучи понад дніпровим берегом та будши розгніваний небажаною собі поведінкою, спалив знамените козацьке тогочасне місто Черкаси¹⁴⁷, що стоїть над Дніпром, і втиснувся потім у Канів, теж знамените і так само над Дніпром козацьке місто. Довідавшись про це, князь Ромодановський уже не переправлявся за Дніпро¹⁴⁸ зі своїм військом, бо й Брюховецький, перебравшись біля Канева на цей бік Дніпра, розпустив уже своє військо по домівках, а сам прибув до Гадячого¹⁴⁹.

Того ж року протягом усього літа¹⁵⁰ руський воєвода Чернецький добував на тому боці Дніпра місто Ставище і спричинив навколо багато лиха тамтешнім людям, які не хотіли лишатися при гетьмані Тетері під лядською владою.

Того ж літа була чимала на Україні моровиця. А гетьман Тетеря уважив, що йому в Чигрині, крайньому місті, як від запорожців, що криво дивилися на його союз з поляками¹⁵¹, так і від гетьмана Брюховецького жити небезпечно. Тож, зважаючи на успіх під Глуховом над поляками й королем, що послужився йому, Брюховецькому, він перебрався того літа на життя з Чигрина до Корсуня, взявши з собою і деяку генеральну старшину та хоругви королівського війська, що були при ньому.

Примітки до V розділу

125 Король рушив від Остра на початку січня.

126 Крелевець піддався полякам 21 січня.

127 На чолі козацької залоги стояв полковник В. Дворецький. Був тут і російський гарнізон під командою А. Лопухіна. В. Дворецький виявився у Глухові випадково, повертаючись із Москви. Він підняв охоту до змагання, бо глухівські мішани вже хотіли здатися.

128 Штурм почався 23-го і тягся до 29-го січня.

129 Король писав, що втрачено було більше тисячі людей.

130 На чолі з В. Уманцем. Вони навіть схопили В. Дворецького, щоб видати його полякам, але глухівці його відбили.

131 Крім В. Дворецького, завзято побуджував битися глухів'ян глухівський протопоп Шматковський.

132 Це було вже 8 лютого.

133 Дата непевна, але перевірити її нема змоги.

134 С. Величко, єдиний з літописців, який описує Глухівську битву. Частина істориків приймає цей опис (М. Костомаров, Л. Вовк-Карачевський), а частина — ні (М. Петровський, Т. Кожон). О. Лазаревський вважає, що тут ідеться про битву під Пирогівкою. М. Петровський вважає, що бій був під Воронежем на Десні. Але про битву під Глуховом існує ще свідчення І. Орновського в поетичному панегрику «Багатий сад». — К., 1705 р., — тобто у творі, виданому до написання С. Величком свого Літопису.

135 Ці слова перегукуються із закликом універсалу гетьмана І. Брюховецького, виданим у жовтні 1663 р.

136 Спершу король відступив на Севськ, де простояв тиждень і робив огляд свого війська. Після того спішно відступив на Новгород-Сіверський.

137 На Могилів.

138 За поляками погналися Брюховецький і Ромодановський, нагнали їх під селом Новгород-Сіверського повіту Пирогівкою й дали бій. Поляки встигли перебратися через Десну, але мали немалі втрати. Це сталося 21 лютого.

139 Брюховецький воював разом із Ромодановським.

140 Поляків разом з татарами було не більше 20 тисяч. Кількість козацького війська невідома.

141 Козаки й далі лишалися при поляках на чолі з наказним гетьманом І. Богуном. Але Богун не хотів воювати зі своїми і вів таємні переговори з Брюховецьким. Його заарештували разом зі спільниками 27 лютого і за кілька днів розстріляли.

142 Тетеря повернувся на Правобережжя, бо там почалося проти нього повстання. Перед цим підійшов до Гадяча, сів на чолі Глухова, але король звідтіля вже завернув.

143 Брюховецький не розпускав військ. (Див. приміт. 138). Потім він пішов на Переяслав. Тут уже був 23 березня.

144 Див. приміт. 138.

145 Ромодановський повернувся у Білгород. Допомігав Брюховецькому стольник Косошов з нечисленним російським військом.

146 Сокирна — село на Дніпрі вище Черкас.

147 Черкаси спалив лубенський (інші дані: миргородський) полковник Гамалія, якого Брюховецький вислав на це місто із Сокирної. Сам Брюховецький з-під Чигирини пішов на Бужин, а звідти — на Канів.

148 Див. приміт. 138 і 145.

149 Залоза Брюховецького не покидала Канева.

150 Перший приступ розпочався 4 липня (за ст. ст.). Облога тяглася до жовтня, ставищани здалися 8 жовтня (за ст. ст.). Пізніше за нову спробу повстання Чернецький вимордував ціле місто і спалив його. До того ж Чернецький у цей час плондував усе Правобережжя, що було охоплене повстанням.

151 Запорожці на чолі з І. Сірком не тільки «криво дивилися» на Тетерю, але й взяли активну участь у повстанні проти нього в 1664 р. Небезпечно було Тетері і від власних підданих.

Розділ VI

Про намір Брюховецького йти на Тетерю; про зимівання його в Каневі; про Тетерину втечу з Корсуня у Польщу; про взяття Корсуня й Тетеринної старшини Гамалією; про марнотне здобуття Брюховецьким Білої Церкви; про його повернення звітіль у Гадяче і про виїзд його з полковниками на Москву; про з'їзд у Чигрині тогочасної старшини і про наречення там гетьманом Дорошенка; тут-таки королівське убезпечення, дане ігуменові Макошинського монастиря.

Року від створення Адама 7173, а від утілення господнього 1665. Коли цьогобічні полковники з'їхалися на Водохрещу в Гадяче до гетьмана Івана Брюховецького з належним йому святковим різдвяним привітанням, то він, чесно приймаючи їх у себе кілька днів і гуляючи з ними, відкрив їм свій намір скинути гетьмана Тетерю з тогочасного гетьманства¹⁵². Він радівся з ними, полковниками, як би найкраще тут учинити і стати єдиним малоросійським гетьманом по обидва боки Дніпра під владою російського государя Олексія Михайловича, а оскільки ураджено було брати Тетерю до рук чи вигнати його геть із тогочасної України війною, то Брюховецький, розпускаючи полковників з Гадячого додому, наказав їм пильно прибиратись у военний похід з усім товариством своїх полків і зараз-таки, вийшовши з домів, стягнутися до Переяслава. Він і сам, промешкавши в Гадячому зо два тижні і належно прибравшись до походу, рушив до Переяслава, а прибувши туди і з'єднавшись з усіма своїми полками, пішов до Канева. Перебравшись через Дніпро по льоду, він тут-таки, в Каневі, і зимував з усім військом. Дочекавшись весни, відразу по Великодніх святах, саме на проводи¹⁵³, виправив під Корсунь здобувати гетьмана Тетерю й поляків, що були при ньому, лубенського полковника Григорія Гамалію, вручивши йому під реймент половину свого війська¹⁵⁴. Але гетьман Тетеря, провідавши про такий намір Брюховецького і вигадавши, що йому треба в якійсь нагальній потребі до короля Казимира, забрав із собою гетьманські клейноди, що належать гетьманській особі, і від'їхав з Корсуня до Польщі¹⁵⁵, доручивши своїй генеральній старшині все військове порядкування та охорону міста Корсуня. А щоб краще оборонити його, лишив при них у Корсуні польські хоругви, що прийшли сюди з ним, Тетерею, із Чигрина.

Гамалія, прийшовши з військом до Корсуня, либонь, без великої праці здобув його, однак полякам, що зачинилися в Корсунському замкові (про яких і йшлося найбільше), нічого не зміг учинити, та й не зашкодив їм¹⁵⁶. Він забрав із Корсуня Тетерину старшину: генерального обозного Носача, суддю Креховецького та Улізка — і припровадив їх у Канів до Брюховецького, вчинивши немалі шкоди й бідства тамтешнім корсунським жителям. Коли Гамалія відійшов од Корсуня, поляки відразу вийшли з Корсунського замку до Білої Церкви. А Брюховецький, попустивши віжки свого щастя більше, невзабарі рушив із Канева з усім своїм військом під Білу Церкву добувати поляків, що в ній лишилися. Тут він немало ужив праці, однак, нічого бажаного не досягши, відступив назад¹⁵⁷ і знову, перебравшись біля Канева через Дніпро і розпустивши своє військо по домівках, прибув до Гадячого у свою резиденцію¹⁵⁸.

Під Білою Церквою Брюховецький не досяг нічого через зраду в своєму війську якогось Децика¹⁵⁹ і через незичливість до себе всього свого війська.

Розпускаючи військо¹⁶⁰ по своїх домівках, Брюховецький ознайомив полковників про свій намір¹⁶¹ їхати до пресвітлого монарха в царське місто Москву і хотів, щоб і вони, полковники, поїхали з ним у ту ж дорогу, — вони йому в цьому не відмовили. Переживши тоді місяць червень у Гадячому, Брюховецький відразу рушив до Глухова і, промешкавши там до Першої Пречистої, дочекався прибуття до себе деяких своїх полковників з певним товариством¹⁶². Після свята тої ж Першої Пречистої він, Брюховецький, відразу рушив з полковниками і виборнішим товариством свого рейменту з Глухова на Москву. Прибувши туди¹⁶³, був милостиво прийнятий і, чимало забарившись у Москві, одружився там, про що далі буде висловлено просторіше.

А тогочасні полковники й інша старшина, побачивши, що їхній гетьман Тетеря до них не повертається і не знати де подівся, поїхавши до Польщі, а козацький гетьман Брюховецький від'їхав на Москву, застереглися, щоб той не привіз їм якогось несмачного гостинця, і з'їхалися на Покрову в Чигрин, де учинили раду і нарекли на ній гетьманом Петра Дорошенка, тодішнього черкаського полковника¹⁶⁴, вручивши йому в нагляд до подальшого рішення правління і всі гетьманські тогочасні військові та цивільні справи¹⁶⁵. А цілковите потвердження його, Дорошенка, на тому гетьманстві відклали вони до вального майбутнього різдвянського чи водохрещенського з'їзду в Чигрині.

Того ж року дано від короля Яна-Казимира отцю Вікторові Боблецевичу, ігуменові Макошинського монастиря, універсальне убезпечення на підтвердження монастирських добр і на висвідчення йому королівської ласки — і то за виказ деяких українських секретів та намірів під час королівського маршу до Глухова¹⁶⁶. Це убезпечення, либонь, мало тут потрібне, але покладене як взіреть і щоб виявити чернечу хитрість, за що висвідчувалася королівська панська ласка, — хай читальник ретельно все роздивиться. Вона в собі має таке¹⁶⁷:

Ян-Казимир, з божої ласки король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, інфлянтський, жмудський, смоленський, чернігівський, а шведський, готський і вандалський дідичний король.

Ознаймуємо теперішнім нашим листом, кому про те належить знати, всім узагалі і кожному зокрема. Поміж особливих властивостей і прикмет щасливо пануючих монархів є та найчудовіша відрода, з якою вони винагороджують заслуги вірних і зичливих собі підданих, а особливо тих, хто, не шкодуючи нітрохи власного здоров'я і жертвуючи своїми добрами за достоїнство нашого маєстату та за цілість держав, вручених нам в управління від Бога, самохітно наближаються до нашого боку, виявляють усі секрети, замислені на нас і добро Річі Посполитої, і отак вчасно роблять нас готовими й обережними супроти хованих і таємних передзавзять. Саме минулого року, коли ми вступили в тамті краї нашою особою із силою нашою і військ цілої Річі Посполитої на придушення українського заколоту, а також проти віроломного ворога московитянина, ми взнали вірність, цноти, щирість і зичливість побожного Віктора Боблечевича, ігумена Макошинського монастиря. Він нам це самохітно виказав з немалим ущербком свого здоров'я і зі значною втратою свого майна, відкриваючи секрети і всілякі підступи непогамованих заколотників та ворогів наших. Тому в нагороду такої постійної вірності й зичливості (давши йому раніше привілей на залишення при Макошинському монастирі¹⁶⁸ відказних добр та на володіння ними і ствердивши лист найяснішого, блаженної пам'яті брата і попередника нашого Владислава IV, даний благочестивим ченцям Киселівського монастиря¹⁶⁹ на певні добра, в тому листі названі) ми умислили забезпечити й завірити його нинішнім нашим листом, як завіряємо, що згадані раніше права й привілеї, тобто лист на збереження і утвердження добр, писаний у таборі під Новими Млинами, 13 січня минулого 1664 року, будуть при сприянні нашої влади визнані і затверджені за конституцією на майбутньому, коли Бог дасть, сеймі за обопільним дозволом усіх станів Річі Посполитої. На що для ліпшої вірогідності цей лист, підписаний рукою нашою, наказуємо ствердити коронною печаткою. Даний у Варшаві, 31 березня 1665 року, у сімнадцятий рік нашого королювання у Польщі та Швеції.

**Ян-Казимир, король
М. П.**

**Франціск Пражмовський, єпископ луцький,
управитель коронної канцелярії.**

Убезпечення, дане побожному Вікторові Боблечевичу, ігуменові Макошинського монастиря, щодо всіх прав, які служать тому монастиреві, буде за конституцією затверджене й закріплене майбутнім сеймом».

Примітки до VI розділу

¹⁵² Такий намір мав Брюховецький і в минулому році, про що свідчить і Величковий виклад.

¹⁵³ Це було 3 квітня (за ст. ст.).

¹⁵⁴ Були в тому війську й росіяни, всього півтори тисячі.

¹⁵⁵ Тетері не було в Корсуні. 4 квітня (за ст. ст.) його військо розбив уцент полковник Дрозд (Дрозденко). Після того, захопивши знаки гетьманської влади, гетьманські скарби, архів, майно, козацькі гармати й амуніцію, Тетеря втік до Польщі. Він утік із Брацлава.

¹⁵⁶ Інші дані: залога була перебита.

¹⁵⁷ Під Білою Церквою Брюховецький вцент розбив Яблунівського, що заступив померлого Чернецького, але міста не взяв, на нього пішов С. Опара. (Див. приміт. 159).

¹⁵⁸ Відійшов до села Мотовилівки під Києвом, де став табором.

¹⁵⁹ Не Децика, а С. Опари. Децик — овруцький полковник, який стояв у Мотовилівці з Поліським полком і підтримував Брюховецького, потім перейшов на Лівобережжя. С. Опара — самозваний гетьман, він з'єднався з татарами і пішов під Білу Церкву на Брюховецького.

¹⁶⁰ Усе військо не було розпущене. В Каневі залишилися Ніжинський, Прилуцький і Зіньківський полки на чолі з переславським полковником Ермолаєнком.

¹⁶¹ На це був царський указ.

¹⁶² З Брюховецьким поїхали три духовні особи, генеральна старшина: обозний І. Цісарський, суддя П. Забіла, писарі С. Гречаний і З. Шийкевич, осавули В. Щербак, В. Федієнко і П. Константинович, бунчужний Ю. Шпаківський, хорунжий М. Яковенко, полковники ніжинський М. Гвинтовка, лубенський Г. Гамалія і київський В. Дворецький. Були з ними 79 чоловік іншої старшини, депутати від міст, 296 козаків та співаків, 21 міщанин, 106 челядників. Всього 535 чоловік.

¹⁶³ Брюховецький прибув у Москву 11 вересня (за ст. ст.) 1665 р.

¹⁶⁴ П. Дорошенко був спершу прилуцьким, а тоді черкаським полковником. За Тетері був генеральним осавулом.

165 Спершу П. Дорошенка нарекли гетьманом татари, вони ж примушували і козаків визнати його гетьманом. Добувши у Брацлаві суперника Дрозда, П. Дорошенко підкорив своїй владі все Правобережжя. Дані про раду в Чигрині подає тільки С. Величко, і перевірити їх змоги нема.

166 Йдеться про В. Бубличевича — діяльного агента польського короля, належав до прихильного Польщі православного духовенства. Був ігуменом, доки не вигнано польських військ, пізніше знову — за Брюховецького. Потім сліди за ним губляться.

167 Подано в перекладі з польської мови.

168 Святомиколаївський пустинно-луговий Макошинський монастир розташований був біля Десни, на правому боці, за п'ять верств від Соснівки і за чотири верстви від с. Макошине, від якого й узяв назву. Заснував його А. Кисіль. Бубличевичу король видав три грамоти підряд. Одна від 13 січня, друга від 16 березня, а третя вже ця, подана С. Величком.

169 Киселівським монастир названо через його засновника А. Киселя.

Розділ VII

Про вальний з'їзд у Чигрині тоговічних полковників та старшини і потвердження там Дорошенка на ціле гетьманство із взаємною присягою на нейтральність; про Дорошенкові універсали, заслані на цей бік Дніпра, щоб люди прихилилися до нього; про п'яте чи шосте роздвоєння, українську пагубу через її гетьманів і про руйну від Дорошенка Переяславля; про замешкання й одруження в Москві Брюховецького; про знищення ним давніх прав і вольностей малоросійських; про привітання Брюховецького до Гадячого; про його страх перед Дорошенком і про розіслання універсалів на всю Україну не схилитися до Дорошенка, з чого в народі затвердилося роздвоєння; про підозру Брюховецького на Гамалію; про затемнення сонця; про повішеного жидівського псевдомесію в Турках і про російську війну на Лівонію та шведську Ригу; про Дорошенкову кореспонденцію до Криму і до запорожців; про здобуття собі ханської приязні і про одержану відповідь на його лист від запорожців; про королівське бажання, викладене Дорошенкові; про тодішні його обітници і про довгий Дорошковий роздум.

Року від створення всього живого 7174, а від плотської з'яви у світі Господа 1666. Петро Дорошенко, лишаючись у Чигрині названим у минулому 1665 році гетьманом, а через те, що був умілий у всіляких речах, одне через дари, а друге — через обіцянку, кому належало, майбутньої своєї ласки й уваги¹⁷⁰, досяг з успіхом того, що був наділений цілковитим гетьманським гонором. Бо коли на Водохрещу з'їхалися в Чигрин тоговічні полковники з іншою старшиною та виборнішим товариством, учинено було раду щодо гетьманства і без довгих роздумів одностайно проголошено і затверджено його ж, Дорошенка, натоді черкаського полковника, гетьманом¹⁷¹. Йому відразу вручено військові клейноди, а вірність та щирість закріплено взаємною присягою — гетьман військові, а військо гетьманові. Того, при якому монархові будуть лишатися — чи російському, чи польському, — не визначали.

Дорошенко тоді, ставши цілковитим гетьманом і добре пригостивши старшину та військо напоями, розпустив їх по домівках, однак невисипущо міркував, як би притягти до свого рейменту і цьогобічну малоросійську Україну. Він наказав своїм полковникам готуватися до воєнного походу, а чуючи, що Брюховецький з полковниками ще не повернувся з Москви, розіслав на цьогобічну Україну в усі полки свої універсали, бажаючи, щоб прихилився до нього весь народ, а Брюховецького щоб відкинув. Після цих універсалів одні зволили, а інші не зволяли прихилитися до нього. Отак постала з причини гетьманів-владолюбців п'ята чи шоста незгода єднання Малої Росії, роздвоєння і чварна пагуба в народі. Бо Дорошенко, розгнівавшись на Переяславський полк, що не схилився до нього, виправив на нього, прихилиючи його до себе примусом, своє військо. Це військо не тільки здобувало Золотоношу і багато їй зашкодило, але й, штурмуючи сам Переяславль, спалило його. Було забито там і переяславського полковника Данка¹⁷². Отак помстився Брюховецькому Дорошенко, спаливши Переяславль, за свою кривду, і то через те, що Брюховецький спалив був його Черкаси¹⁷³.

Гетьман Іван Брюховецький, бавлячись немалий час у Москві з полковниками при милості царської величності, оженився там, поймавши дочку якогось боярина на ім'я Дарію¹⁷⁴, і при гетьманському титу-

лі дістав на себе від царської величності боярський чин. Віддячуючи за це, він безрозумно знищив давні малоросійські вольності, бо допустив і дозволив¹⁷⁵ безоглядно бути по всіх малоросійських містах московським воєводам¹⁷⁶, які згідно того дозволу відразу ж наїхали за монаршим указом у Малу Росію й почали панувати з великим і безпошанівним всенародним малоросійським утяженням.

Потім, за кілька тижнів після Водохрещі, Брюховецький прибув у Гадяче з новопошлюбленою своєю дружиною і, звідомившись про тогочасне Дорошенкове гетьманство і про заслані від нього на цей бік Дніпра, в Малу Росію, вищеназвані універсали, обурився душею і жахнувся серцем, знаючи здавна моторність і вправність у всіляких речах свого товариша Дорошенка¹⁷⁷. Зараз-таки навзаєм він розіслав свої універсали на всю цьогобічну, свого рейменту, Малу Росію, відбиваючи Дорошенкове бажання перед усім народом, щоб ні в якому разі не схилився до нього, а вірно й несхитно був при ньому, Брюховецькому, під високою державою російського монарха. Від цих універсалів, Дорошенкових і Брюховецького, цьогобічний малоросійський народ мав прийти в нейтральство й роздвоєння, бо слухав і ради Брюховецького, й не відкидав цілком і бажання Дорошенка.

Коли потім перед Стрітенням¹⁷⁸ лубенський полковник Григорій Гамалія із мгарським ігуменом отцем Каллістом¹⁷⁹ прибув у Гадяче до Брюховецького належно повітати його з одруженням і з поверненням із Москви, то він, Брюховецький, прийняв його, Гамалію, ласкаво і цілий день підступно з ним гуляв, а ввечері, наказавши його закувати, віддав під варту. Так тримав він його в Гадячому більше року під міцною сторожею, маючи на нього, очевидно, підозру, що той вів якусь листовну кореспонденцію з Дорошенком¹⁸⁰.

Того ж року, 22 червня, на десяту п'ятницю, опівдні, мінилося сонце.

Того ж року в Турецькій державі якийсь Сабета, жидівський начальник, зі своєю синагогою учинив і проголосив був собі псевдо-месію, якого турчин незабаром звелів піймати і повісити на шибениці.

Того ж 1666 року пресвітлий російський государ Олексій Михайлович ходив із сильними своїми військами на Шведську державу Лівонію, у якій звоював був місто Дерпт, Кокенгус та інші малі містечка; Риги ж, столичного міста лівонського, не добув, навіть змушений був прийняти велику поразку. Потім невзабарі був учинений зі шведом мир, а взяті лівонські міста повернено шведові назад¹⁸¹, як пише німецький історик Пуфендорфій на 406 листі.

Того ж року Дорошенко, будиши утверджений від городового Запорозького війська в Чигрині на ціле гетьманство, визначив, що добре було б здобути для себе приязнь (ачей, лишаючись у нейтральстві) тодішнього кримського хана¹⁸². Він не помилився в своїй надії, оскільки хан, прийнявши писаний від Дорошенка і присланий через нарошних значних посланців лист, зрозумів Дорошенкове бажання і без жодної вимовки відразу схилився до приязні з Дорошенком і з усім Запорозьким військом, так само щиро обіцяючи допомагати Дорошенкові в його воєнних потребах, як допомагав попередній хан Богданові Хмельницькому. Тож, відправивши незабаром тих Дорошенкових послів назад, ласкаво прорік їм на приязнь та зичливість усне слово Дорошенкові і підтвердив неодмінно те ж слово і своїм листом.

Через тих-таки посланців у Крим писав Дорошенко і в Запорозьку Січ до всього низового війська, ознаймовуючи йому про своє вибрання на гетьманство і потвердження та просячи всього війська бути до нього, Дорошенка, лагідним і приязливим, як було приязливе до попередника його, славно покійного Богдана Хмельницького, обіцяючи навзаєм військові свою гетьманську ласку та приязнь. На цей Дорошенковий лист вони, запорожці, відписали¹⁸³:

**«Вельможний, милостивий пане Дорошенко,
гетьмане новопоставлений український, чигринський!»**

З листа Вашої милості звідомилися ми про постановлення Вас гетьманом нещасливої нашої україно-малоросійської вітчизни. Однак не знаємо, чого собі й вітчизні маємо віншувати за Вашого гетьманства — чи щастя, чи нещастя. Бо відколи преставився добрий наш гетьман, щиро приязливий син нашої малоросійської вітчизни, славної пам'яті Богдан Хмельницький, все ще страждає й упадає наша бездольна вітчизна. І хоч після старого Хмельницького перекинулося вже три гетьмани — Виговський, Юрась Хмельниченко і Тетеря, зять Хмельницького, — однак не були вони справжні сини, але виродки нашої вітчизни, оскільки через владолубовство своє не тільки не сотворили жодного добра за своїх урядів, але й пошкодили їй, нещадно вигубивши безліч добрих молодців козаків, милих братів наших, чварними своїми війнами, добре відомими й тобі самому, твоїй гетьманській милості. І нарешті, що найгірше, ті виродки й півляшки, згадані гетьмани, не слухаючи здорової багаторазової ради нашої, всього низового Запорозького війська, і маючи нас і раду нашу за ніщо, відступали від пресвітлого православного російського монарха, доброго пана і найласкавішого добродія нашого, а прихилилися до поляків, давніх наших і віри нашої греко-руської недругів та нищівників, — від них ми заледве за кількарічний час при божій помочі відторгнулися й відскілися бойовою зброєю з великим пролиттям зобабіч людської крові. При тій схильності своїй до поляків ці гетьмани мусили б потім, запевне слідуючи волі своїх панів, поляків, прийняти на себе вигадану від схизматиків-римлян унію, яку накладали здавна з ушкодженням своєї совісті та відчаєм утратити вічне спасіння і лишитися так на посміховище перед усім світом вічними відщепенцями святого православ'я. Але всесильна правиця господня не допустила завершитися такому шкідливому для душі їхньому, гетьманів, зачину, а їх самих, вітчизни й віри нашої православної незичливців, негайно скасувала і від начальства відкинула. Отож хай буде за те прославлене на віки від нас, православних християн

ян, його божественне ім'я! Не собі відтак зичимо якогось щастя за Вашого гетьманства (бо ще про те не знаємо), а вітаємо самого Вашу милість, бажаючи сердечно, аби Ваша милість ласкою божою був здоровий на багато літ і щасливо відправляв у всьому з потіхою нашій вітчизні той свій гетьманський чин. Просимо при цьому дуже і від серця радимо, щоб ваша милість не схилився на жодні лядські омани і звабні обітниці та не бажав собі і всій вітчизні малоросійській їхньої шкідливої для душі ліги, як то побажали були три вищезгадані запаморочені гетьмани, але щоб, ідучи дорогою постійності й правди попередника свого Богдана Хмельницького, неодмінно схилився і разом з нами лишався під високою рукою державного і пресвітлого православного всеросійського царя Олексія Михайловича. Коли це учиниш і нас послухаєш, то не тільки нас, усе низове Запорозьке військо, матимеш собі, як Хмельницький мав, за справжніх і щиро зичливих братів, але й уся вітчизна малоросійська визнає тебе за наймилішого собі і щиро сердо дбалого сина, чого ми, все низове Запорозьке військо, сердечно зичимо і лишаємося з цим назавжди. Писано на Запорозькій кошу 30 січня 1666 року.

**Вашій Вельможності всього добра зичливі приятелі
й брати Іван Величко-Босовський¹⁸⁴,
кошовий отаман з усім товариством низового
Запорозького війська».**

Та запорозька відповідь, либонь, прийшлася не до смаку Дорошенкові, і він затаїв у собі злобу проти запорожців, що зродилася з тої відповіді. Він відзивався після того до них з робленою приязню і ласкою, доки його підступність ними, запорожцями, не виявлено, про що буде нижче. А польський король Ян-Казимир, зачувши напевне про Дорошенкове гетьманство в Чигрині, як і до колишніх гетьманів, так і до цього посилав листовно й словесно через своїх кількарарових посланців бажання не шукати собі жодного іншого ні з ким союзу і, вийшовши зі свого нейтральства¹⁸⁵, схилитися під його королівську і всієї Корони Польської державу, обіцяючи йому й усьому Запорозькому війську превеликі свої ласки, підтвердження давніх малоросійських прав та вольностей і додачу нових, яких тільки собі побажають. Але він, Дорошенко, добре знаючи польську непостійність та ошуканство в обітницях і забезпеченнях, також маючи в пам'яті незабутню листовну вищеписану собі запорозьку пораду, не схилився тепер до королівського бажання, але ще притримався свого нейтральства і довго розмірковував: з яким із трьох монархів — російським, польським чи турецьким — прийти до союзу і кого вибрати за протектора.

Примітки до VII розділу

¹⁷⁰ Див. приміт. 165.

¹⁷¹ Джерела повідомляють про раду в Лисянці 22 лютого 1666 р., але чи було там потверджено П. Дорошенка гетьманом — невідомо. Зате вирішено розірвати з Польщею.

¹⁷² Переяславським полковником був Єрмолаєнко.

¹⁷³ Події відбувалися трохи інакше. Брюховецький послав Єрмолаєнка на Черкаси, але заготовані Дорошенком переяславці збунтувались і вбили свого полковника. Тоді пішли проти царського воєводи Вердеревського. Місто спалив переяславський воєвода, замкнувшись у замку. Проти переяславців пішов князь Щербатов і послані Брюховецьким козаки і розбили їх, це сталося улітку 1666 р. Сам Дорошенко також не припиняв воєнної акції проти Лівобережжя, набігаючи сюди кількарарово.

¹⁷⁴ Дарію Олферівну Ісканську. Після падіння Брюховецького її відіслано в полон до Чигрина.

¹⁷⁵ Згідно статей, постановлених 22 жовтня (за ст. ст.) 1665 р.

¹⁷⁶ Воєводи мали бути в Києві 5 тисяч чоловік, Чернігові — 1200 чоловік, Переяславі — 1200 чоловік, Ніжині — 1200 чоловік, Полтаві — 1200 чоловік, Новгороді-Сіверському, Кременчуці, Кодаку й Острі — по 300 чоловік. Були вони призначені й у інші міста.

¹⁷⁷ Див. приміт. 76.

¹⁷⁸ Стрітіння припадає на 2 лютого (за ст. ст.).

¹⁷⁹ Мабуть, Калістратом.

¹⁸⁰ Брюховецький покарав не одного Гамалію. Так само було заслано військового суддю Ю. Незамай, лисянського полковника Височана та інших. Пізніше ми бачимо Гамалію послом Брюховецького в Туреччині.

¹⁸¹ Тут плутанина. Міста повернено за Кардиським миром, але він постановлений був ще 1661 р. Події, які згадує С. Величко, відбулися під час війни Росії з Швецією в 1656 р. Величко не критично переписав абзац з Пуфендорфа, не завваживши друкарської помилки в означенні року: не 1656, а 1666.

¹⁸² Ще напочатку Дорошенко здобув ханову приязнь. (Див. приміт. 165).

¹⁸³ Лист викликає сумнів щодо автентичності, як загалом усе листування гетьманів із Запорозжям, що його подає С. Величко. Але П. Дорошенко й справді в цей час намагався повернути запорожців на свій бік і таки посилав до них свої універсали.

¹⁸⁴ У цей час на Січі кошовим був І. Сірко.

¹⁸⁵ Перед Польщею П. Дорошенко в цей час приховував свою антипатію до неї. Крім того, саме постановляли Андрусівське перемир'я, на якому доля козаків була вирішена. Посилкування ж між королем та Дорошенком були.

Розділ VIII

Про виправу від короля повноважних послів і про постановлення через них з російськими послами в Андрусові пактів на 13 років з корисними для них і шкідливими для козаків умовами; про звіщення про те від Дорошенка ханові; про виправу від короля на Україну Маховського; про віду їй від нього і про остаточний погром того Маховського від козаків та орди; про деяких тоговічних полковників; про цьоговічне всенародне повстання з Дорошенкової побудки на Брюховецького через прийняття воевод у Малю Росію; про викривальний ханський лист до короля Казимира, в якому хан боронить козаків; про солтанську загайку з Дорошенком на українських рубежах; про привітання до них із польським військом маршалка й польного гетьмана і про учинені з ними, Дорошенком та солтаном, Підгаєцькі пакти; про сватівство єпископа Методія з Брюховецьким і про сунільність Брюховецького до зради.

Року від створення Адама 7175, а від пришествия в світ творцевого божого слова 1667. При такому становищі, яке було описане вище, минув тоді перший рік Дорошенкового гетьманства. А на другий рік була великодня літера П, яка теж не принесла цілій Малій Росії спокою й тиші. Бо польський король Ян-Казимир, бачачи, що Дорошенко лишається в неодмінному нейтральстві і не схиляється до нього, уважаючи також і на винищення та знесення військ Корони Польської від минулих численних війн із Хмельницьким, зі шведами, венграми, росіянами і під Глуховом із Брюховецьким, зажив інакшого способу на свою користь. Тобто він урадив і постановив замиритися на певний строк і на корисних собі умовах з Російською державою.

За цією радою він вибрав у себе повноважних послів і виправив їх на литовський кордон для трактування з росіянами тимчасового миру. Ті послі з'їхалися, за згодою з російськими повноважними послами, поміж Смоленськом і Мстиславлем, близько річки Городні в селі Андрусові. Вони промешкали там немалий час¹⁸⁶ і приговорили та постановили мир на тринадцять років під корисними умовами для обох монархій; покривджено тільки козаків, оскільки постановлено в тих пактах, щоб низові запорозькі козаки лишались у послушенстві обох монархій — російської і польської; городові козаки, що від Чигрина, аби лишались під поляками, а що від Переяслава, аби заховувалися під росіянами; Київ було вимовлено відступити в Польську державу. Довершивши цей трактат в Андрусові і закріпивши його 30 січня того ж 1667 року підписами рук та печатками, обидва повноважні послі роз'їхалися додому.

Отой трактат, або Андрусівські договори, має у собі повністю такє¹⁸⁷:

ДОГОВОРИ ПОВНОВАЖНИХ ПОСЛІВ ТА КОМІСАРІВ

**Царства Російського, Корони Польської і Князівства Литовського
в селі Андрусові з постановленням миру на тринадцять літ, учинені року
від Різдва Христового 1667, а від створення світу 7175, місяця червня.**

Найяснішого й великого господаря¹⁸⁸ Яна-Казимира, з божої ласки короля польського, шведського, великого князя литовського, руського та інших, його королівської величності і всіх станів Річі Посполитої, обидвох народів Корони Польської і Великого Князівства Литовського духовних і світських — ми, великі й повноважні послі та комісари Юрій Кароль Глібович на Донбровні, генеральний борисівський староста Жмудського князівства¹⁸⁹.

1

*Про постановлення цього договору на тридцять одному пункті
і про затвердження миру на тринадцять років з побажанням
майбутнього вічного миру поміж обома монархіями¹⁹⁰.*

Ми були з наказу його королівської величності, нашого милостивого пана, і з доручення цілої Річі Посполитої з великими і повноважними послами божою милістю великого государя, царя й великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої і Білої Росії і багатьох господарств і земель, східних, і західних, і північних, отчича й дідича, наслідника, господаря й володаря, його царської величності, з ясновельможним і вельможним окольничим та шацьким намісником Афанасієм Лаврентійовичем Адином-Нащокінім¹⁹¹ поміж Смоленськом і Мстиславлем, близько річки Городні в селі Андрусові. Розмовляли ми з великим і невідступним старанням поміж себе, аби між найяснішим і великим господарем нашим, його королівською величністю, з Короною Польською, Великим Князівством Литовським та цілою Річчю Пос-

политою, так само як і між великим господарем, його царською величністю, і з Московською державою заспокоїти всі незгоди і різності, які постали в минулих роках і дійшли наостанок до явної ворожнечі та війни з розлиттям крові, і щоб затвердити приязнь. Либонь, у теперішній час через численні утруднення, що заходять зобабіч, не могло прийти до учинення вічного миру поміж тими великими нашими господарями, однак, бачачи схильність тих-таки великих господарів наших і жадання їхніх величностей, обидвох господарів, до святого миру, ми так само, як утвердили з обопільною вірою на початку теперішньої нашої комісії постанову про вихід військ¹⁹², так утвердили невідступно мати наше старання про вічний або дочасний мир. Тож, згідно дорученості, яку дано нам від великих господарів на учинення святого миру, доглядаючи щасливішого часу, в якому вищеназвана приязнь довершилася б і могла прийти до тривалого миру між нашими великими господарями та їхніми великими господарствами, ми умовилися і разом постановили на нашому з'їзді, тобто відправленому 13 січня¹⁹³, згідно нашого календаря, ті 31 пункти¹⁹⁴.

Щоб те примирення тривало від теперішнього року, рахуючи від народження Сина Божого, тобто від року 1667 та від року 7175, від червня місяця 13 років, що нероздільно йдуть один за одним, аж до року від народження Сина Божого 1680, а від створення світу до року 7188, також до місяця червня. І в ті примирні літа від початку нашого договору і аж до постановлення, дай Боже вічного миру всім, незгоди, які починалися від того часу й дня з початку минулої війни до закінчення теперішнього перемир'я мечем або будь-якими іншими нещастями, залишити і заспокоїти, а потім за них щоб не мститися і не пам'ятати про них. І від цього теперішнього міцного постановлення перемир'я між найяснішим великим господарем, його королівською величністю, та великим господарем, його царською величністю, і поміж їхніми великими господарствами, і землями, й містами, як тими, що здавна належали до якогось боку, так і тими, які були завойовані, які дісталися в якийсь бік через теперішній перемирний договір, і між підданими та людьми обох боків має бути обновлена, постановлена і потверджена нерушна приязнь, згідно до теперішнього рішення, яке повинно бути міцно дотримане без жодного порушення протягом усіх тих літ, що їх визначає перемир'я. І його королівська величість так само, як і його царська величість, дбатимуть поміж себе в усі способи про народне добро¹⁹⁵, шукатимуть брат братові ще ліпшого і в усьому чинитимуть поміж себе по правді.

2

Про титули російської царської величності та короля польського і про всілякі експедиції, що мають відправлятися не російською, а польською мовою.

А господарські імена й титули найяснішого господаря, його королівської величності, також і великого государя, його царської величності, мають бути писані на обидва боки в їхніх господарських грамотах і в усіх листах так, як написано на початку теперішнього запису, без уменшення, аж, дасть Бог, до постановлення вічного миру. Там само в прикордонних містах старости, і воеводи, й гетьмани, і люди всілякого уряду чи стану, кому це належатиме, і з другого боку бояри й воеводи, приказні люди мають писати з наказу своїх великих господарів їхні господарські наймення й титули в усіх листах, згідно теперішньої нашої постанови, як це висловлено на початку, спостерігаючи, щоб не було давано ні в чому причини до неприязні. А всілякі експедиції з канцелярії його королівської величності і від прикордонних міст Корони Польської та Великого Князівства Литовського мають виходити не російським письмом, як було перед війною, але на польській мові, як робилося досі в теперішні часи війни.

3

Про Смоленськ та інші міста й уїзди, взяті війною від Польщі та Литви, і про збентеження в Польській і Литовській державі благочестивої грецької віри; про запорожців.

А які міста й землі в тій минулій війні завойовані були від Корони Польської та Великого Князівства Литовського, ті лишаються під владою та на утриманні його царської величності, тобто Смоленськ із усією Сіверською землею, з містами й уїздами, які з того краю, що йде від Вітебського й Полоцького і від Інфлянт, від Луцивського уїздів Смоленська, тобто: Дорогобуж, Білу, Невель, Себеж, Красную, також і Веліз¹⁹⁶, що, либонь, здавна належав до Вітебського воеводства своїми містами й уїздами, а з другого краю, де лежать Сіверські землі, біля Чернігова — всі міста і землі, якими тільки назвами й урочищами не названі, мають лишатися на боці його царської величності. І весь той край, від Дніпра, що під Києвом і що від путивльського кордону, від теперішнього часу й дня протягом теперішніх перемирних літ не належатиме у владі його королівської величності — жодний город, і місто, і волость, не переходячи, однак, кордону воеводства Полоцького, Вітебського, повіту Оршанського, Мозирського, Ржечицького¹⁹⁷ і Браславського, також і інфлянтського кордону, так як ті кордони були в давньому своєму обмеженні перед війною і з усіма уїздами, селами та волостями зобабіч річки Дніпра та Двини й інших рік до тих-таки воеводств та повітів, які належать до утримання його королівської величності і Річі Посполитої, за винятком Веліза, який для святого миру відлучений від Вітебського воеводства в бік його царської величності — це визначено цим трактатом на примирні літа. А внизу Дніпра, що йменуються Запороги, тамтешні козаки, які лишаются в тамтешніх оборонах і живуть на своїх островах та сідлиських, мають бути в послушенстві, під обороною і під високою рукою обох великих наших господарів для спільної послуги супроти наступу, чо-

го Боже стережи, бусурманських військ. Усім же обивателям усякого стану, які лишаються на боці царської величності, у місцях тимчасово відступлених через ці трактати, вільно можна заживати в тих місцях святу католицьку релігію, без жадних перепон відправляти набоженство в своїх домах і навзаєм тим усім, всіляких станів руським людям, які відійдуть на бік його королівської величності в місцях, уступлених через ці трактати, можна вільно заживати грецької релігії, без жодних перепон у відправленні набоженства¹⁹⁸.

4

Про городових козаків, що зостаються по обидвабіч річки Дніпра.

І те пильнуємо, щоб жодна не могла бути учинена помста над українськими козаками, що живуть по той бік Дніпра від Переяслава за те, що дехто ставав на бік його королівської величності й Річі Посполитої. А тих козаків із другого боку Дніпра, що від Києва, його царська величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство, протягом тих примирних літ, не прийматиме їх собі в протекцію, не вступатиме до міст і городів, що там розташовані, й не наказуватиме робити цього. Навзаєм, його королівська величність не прийматиме в свою протекцію тих козаків, що живуть по інший бік річки Дніпра від Переяслава і не буде та не наказуватиме вступатися протягом тих примирних літ у ті міста й городи.

5

Про місто Київ, про Печерський монастир і про інші поближчі монастирі з їхніми посадами; також про поля, ріллі, ліси і всілякі інші угіддя.

А місто Київ з Печерським монастирем, з посадою і з околичними поближчими монастирями та з ріллями їхніми, які мають у полях монастирські люди, що мешкають там, також лісні уходи на всілякі домові потреби з тамтого боку Дніпра, на якому стоїть Київ, щоб тяглися не більше, як на милю, аби було протягом подальшого часу задоволено в ґрунтах і лісах городових і монастирських людей як від околичних, так і від християнських людей, і це має бути дотримане до нижчеомовленого й записаного спровадження ратних людей його царської величності з того міста Києва і до повернення його з тими ж згаданими місцями¹⁹⁹ на бік королівської величності.

6

Про міста з їхніми уїздами та землями, взяті Московою через війну від Польської держави і за цими договорами знову відступлені; також про повернення Московою забраних церковних речей, воєнної амуніції, грошей та інших речей тощо.

А з завойованих міст і земель відступлено було в бік його королівської величності такі городи й міста: Полоцьк і Вітебськ, Динемборк, Люцим, Речиця, Марим-Гавз з усіма південними інфлянтами і з усіма уїздами тих названих міст, що здавна до них належать, окрім Веліза, що здавна належить до Вітебська. А з тих міст, які недавно були взяті, має бути вивезено до міст його царської величності, що будуть поблизу, на підводах до кордону тих уїздів церковне знадіб'я, образи, книги та інші речі, також надбані гармати й амуніції, і вся зброя, і грошовий скарб, і хлібні запаси завезені з Москви, також служили люди і прибулі обивателі, російські люди. А при відступленні тих міст мають бути залишені гармати, амуніція, зброя, які були давніше в тих містах, тамтешні мешканці і шляхта на своїх посіданнях. Ті звищназвані відступлені міста (Полоцьк, Вітебськ, Динемборк з Інфлянтами та іншими вищеперечисленими місцями й уїздами і з повітом Сурожем, Езеришем²⁰⁰, тощо) мають бути віддані на бік його королівської величності і Річі Посполитої в теперішньому 1667 році від народження сина божого, травня місяця 11, згідно нового календаря, через присланих дворян, як від його королівської величності, так і від його царської величності. І люди його царської величності не будуть затримувати й кривдити тих людей (ані майна їхнього), які будуть узяті в підводи. А шляхті в тих відступлених уїздах вільно буде відбирати свої маєтності зараз після постановлення теперішніх трактатів, в яких мають безпечно мешкати без перешкоди від людей його царської величності, що лишатимуться до виходу в фортецях. Навзаєм і люди його царської величності, що будуть у тих фортецях, мають лишатися до виходу їхнього із тих фортець у повній безпеці від людей його королівської величності.

7

Про відступлення Києва з Печерським монастирем та іншими його околицями, з амуніцією і провіантом від царської величності до поляків.

А саме місто Київ із тими Печерськими монастирями та іншими околицями, що лишалися при Києві, також зі старими гарматами²⁰¹, що були ще перед тим, як царська величність узяв Київ на свій бік, з провіантом, що був на той-таки час, має бути відданий у бік його королівської величності та Річі Посполитої.

литої і очищений перед першою комісією на вічний мир, що буде в тих примирних літах, тобто рахуючи в два літа від теперішнього трактату в році, дасть Бог, майбутньому 1669, місяці квітні 15, що припадає згідно нового календаря. Перед тим очищенням Києва і відданням його на бік королівської величності та Річі Посполитої має бути поміж себе від великих наших господарів обсылка через посланців, з любительними грамотами, щоб одна сторона знала про віддачу, а друга про прийняття. А коли б такої обсылки й не було, місто Київ повинно бути повернене й відступлене в майбутньому в термін, згідно з теперішнім записом, на бік його королівської величності та Річі Посполитої. І отой Київ, поки буде на ті два роки в триманні його царської величності, має мати міцну з війська його царської величності оборону як від поган, так і від свавільних козаків; його царська величність накаже давати і живність, і амуніцію до цієї оборони, скільки її треба. І за це його царська величність не упоминатиметься при відступленні того Києва жадної винагороди від його королівської величності і від Річі Посполитої.

А що стосується гармат з різних замків та міст, як його королівської величності й Річі Посполитої, так і приватних громадян Корони Польської та Великого Князівства Литовського, забраних у тій війні зобабіч, також забраних у тій війні в різних боях, то цей пункт відкладається до трактату про вічний мир.

8

Про віддання з боку царської величності полякам усіх забраних у час війни в польських та литовських містах і містечках публічних листів, також міських та земських, трибунальських, майдебурзьких книг, а при тому справ, метрик, привілеїв, бібліотек, також костельних і церковних книжок.

Всі публічні листи, також і міські, земські, трибунальські й майдебурзькі книги, а при тому справи, привілеї, метрики, бібліотеки, також костельні й церковні книги, забрані у Вільні, в інших містах та в різних місцях, як у Короні, так і у Великому Князівстві Литовському через ту війну, скільки можна буде їх знайти, публічних і приватних, особливо посольств із воеводств та повітів, відправлених до його царської величності під час війни з обітницею підданства, які через теперішні трактати касуються і на вічні часи знищуються, повернути, нічого при собі не затримуючи і не заховуючи. А забравши їх якнайдалі [...] ²⁰² місяців або, може, швидше зібратися можуть, хай його царська величність накаже одіслати на пограничне місце, обвістивши його королівську величність через свою грамоту, щоб зволив послати для відібрання всього того дворянина. А справи і всі книги воеводства Смоленського та Чернігівського, також Стародубівського повіту мають бути віддані, зібравши, які тільки знайдуться, засланому на пограниччя дворянинові його королівської величності, не чекаючи примирних років, за 12 тижнів після поприсяження цих пактів. Це стосується також справ і книг Київського воеводства, вони мають бути віддані на вимогу його королівської величності через грамоту.

9

Про повернення від царської величності полякам церковних і костельних речей, а саме: образів, святостей, реліквій, штуки дерева животворящого Хреста та інших оздоб.

А що стосується всіляких дорогоцінностей і речей церковних та костельних, посвячених господі Богу на хвалу, а саме: всілякого начиння, святостей та реліквій, особливо штуки дерева святого Хреста ²⁰³, взяті в Любліні, всіляких образів і оздоб костельних та церковних, то все, що тільки зможе зібратись у державі його царської величності якнайдалі за один рік, має бути повернене через обіслання великих наших господарів. А на першій комісії має бути постановлений зобабіч через великих повноважних послів задовільний договір щодо дзвонів, що їх забрано з держави його королівської величності і Річі Посполитої до держави його царської величності Московської.

10

Про полонян з держави Польської й Литовської, забраних під час війни на царської величності московський бік.

А що поміж ними, великими послами його королівської величності та його царської величності, зайшло на велику трудність щодо звільнення в'язнів, то їх ми постановили звільнити в такий спосіб. Надалі весь полон, що зветься рільничий та робочий, за визначенням його ролі, люди обох статей, забрані в Короні Польській і у Великому Князівстві Литовському, має лишатися в боці царської величності всі ті примирні літа або й менше, коли дасть господь Бог швидше постановити на тих нижчезгаданих комісіях вічний мир. А що стосується інших в'язнів, тобто всіляких міщан, яких не можна лічити за служилих людей, забраних у ту війну від її початку з різних міст та містечок держави його королівської величності в Московську державу, також і жидів, які перехрестились у руську віру, ми домовилися так: оскільки великі послы його царської величності не могли зараз учинити з нами договір про визволення тих людей, нам,

послам та комісарам його королівської величності, теж важко було б дозволити, щоб те діло, згідно вимог великих послів його царської величності, заглухло тепер. Отож те діло досконало обмовлять великі повноважні послы його королівської величності, заслані, згідно нашої умови, для потвердження теперішніх трактатів про постановлені нами примирні літа, до його царської величності в столицю. І дасть господь Бог, вони постановлять при його царській величності все так, як і має бути.

11

Також про всіляких в'язнів, військових і невійськових, старих і молодих, хрещених і нехрещених, польських і литовських, які лишаються в Москві, і московських, які перебувають у Польщі й Литві. Також про людей польських і литовських, що вільно зайшли в Московське царство, і про людей царства Московського, що вільно зайшли в Польську й Литовську держави,— мають вони з обох згаданих монархій, російської й польської, взаємно бути відпущені на волю з їхніми рухомостями. А хто добровільно захоче жити не в своїй природній державі, то на те постановлено дати їм волю.

Всі інші в'язні, забрані від початку теперішньої війни, як духовні, так і світські, шляхта й військові люди, старі й молоді, і всіляка челядь, всілякого стану, й статі, й набоженства люди, також і українські козаки, й татари, що мешкають під королівською величністю, землевласники, і світські, й інші служили чи які і в молодших літах, забрані як у Короні Польській, так і в Литовському князівстві, в маєтностях, чи в домах, або в бою, в замках, в містечках і будь-де, чи були б тепер в ув'язненні, чи лишалися б на послугах його царської величності та в панів бояр, чи там, у державі його царської величності, поженилися б, чи перехрестилися б на руську віру, чи перебували б на дворах князів або міщан на роботі, так само і тих жидів, які не хрестилися на руську віру, всіх із жінками, дітьми і їхньою рухомістю, нікого не притаюючи та не примушуючи лишатися, хай накаже його царська величність визволити доброю вірою і розпустити в бік його королівської величності та Річі Посполитої. А коли б хто з них захотів самохітно лишитися на боці його царської величності, то їм це вільно чинити. Які ж польського й литовського народу особи білої статі і жидівки пішли заміж за російських людей, мають лишатися при своїх чоловіках. І навзаєм, всі в'язні його царської величності всякого стану й статі люди, які лишаються забрані до Корони Польської та Великого Князівства Литовського в різних битвах і перебувають у коронних містах і Великому Князівстві Литовському, і з тих, які під час бусурманської війни виходили до Польщі, а тепер лишаються в Польському королівстві на службі його королівської величності, або в домах, або в сенаторських чи шляхетських маєтностях, чи по містах у міщан на роботі, мають бути відпущені доброю волею його королівською величністю на бік його царської величності до Московського царства; їх наказано буде визволити, жодного не притаюючи і не примушуючи лишатися. І кожному, хто хотів би лишитися на боці його королівської величності самохітно, вільно буде те чинити. А звільнення і відпуск зобабіч учинено буде в'язням, не надчікуючи в'язнів із дальших міст Корони Польської й Великого Князівства Литовського, тобто відпустити їх із близьких міст до прикордонних міст царської величності за два тижні. А хто поодаль, то тих за місяць чи два, а ще дальших — за півроку, числячи від часу скінчення цих трактатів. А навзаєм з міст Московського господарства, зі Смоленська, Вітебська, Полоцька, з Динемборка і з інших, поближчих, так і з українних мають бути звільнені в два тижні, а зі столичного міста Москви — в місяць, а з московських²⁰⁴ поближчих міст — за два місяці, а з дальших міст — за чотири місяці, а з Астрахані — в півроку, рахуючи від часу завершення цих трактатів, а з Сибіру і з найдальших сибірських міст мають зібрати до звільнення за рік, а як випаде, то й раніше. За кордон же відпускати через обіслання прикордонних воевод при допомозі приданих людей²⁰⁵ без затримки. Також коли б в'язні московського народу прийняли католицьку віру й поженилися б у Короні Польській та в Великому Князівстві Литовському, а хотіли б повернутися до Московської держави, то їм має бути вільно повернутися як до власної вітчизни, без жадних утруднень, з дітьми їхніми і всією рухомістю.

12

Про комісії і повноважних послів, що мають бути з обох монархій, російської й польської, для трактування вічного миру; коли б той не був учинений на тих з'їздах, то обидва монархи повинні пристати до посередництва на з'їзді послів сторонніх государів, щоб вічний мир був поміж ними постановлений.

А в тих примирних літах, згідно схильності наших великих господарів і жадання зобабіч поміж тими великими господарями братерської любові та вічного миру, ми умислили й постановили, щоб були з обидвабіч на з'їздах великі повноважні послы й комісари з повноважними грамотами, лічачи від місяця червня теперішнього року, в майбутній, дасть господь Бог, 1669 рік від народження Христа, господа, в червні місяці, а згідно старого числення — 7177 року. А коли б на тому першому з'їзді і комісії не було постановлено вічного миру через труднощі, що зайшли б, то другому з'їзду бути за п'ять років, тобто²⁰⁶ в 7182 році. А коли б та друга комісія не дійшла до завершення того вічного миру, то, не гублячи надії на вічний мир, обидва великі господарі мають, згодившись через своїх послів, визначити християнських господарів у посередники, яких тоді обидва монархи потребуватимуть, і зажити через посередництво їх самих²⁰⁷ чи,

коли хто з них забажає, через самих тільки великих їхніх послів, щоб розсудити й постановити вічний мир,— учинити це на третьому з'їзді в 1678 році, згідно нового календаря, в червні місяці, а згідно старого — 7186 року. А коли, від чого борони Боже, і той третій з'їзд з посередниками не дійде згоди щодо постановлення вічного миру, а через настали утруднення пан посередник указав би на продовження, тоді-бо великих їхніх, повноважних послів і комісарів-посередників відправити з шанобою, а самим з надією відкласти комісію до 1680 року, згідно нового календаря, а згідно старого — 7188 року, також до червня місяця. А в ті останні два літа вільно буде нашим великим господарям дбати про відновлення святого миру на подальші роки. До війни ж, і до розлиття крові, і до спустошення обох господарств усіляким таємним промислом зобабіч не допускати і взагалі тримати за християнським дбанням мир²⁰⁸, не озлоблюватися і через будь-які прикордонні порушення, які можуть бути заспокоєні, війни не починати.

13

Про прикордонні литовські від Смоленська лісові ґрунти і про загублені в них під час війни рубежі й межі. Для цього зобабіч мають з'їхатися пошукачі й судді, і що побачать попсованого зі старих рубежів в лісових та польових ґрунтах, щоб усе те було відновлено й поправлено, як колись.

Також вимовляємо, що в ті протяглі війни мешканці прикордонних міст посікли ліси й ознаки через старі кордони в уїздах і попусвали кордони. Щоб оглянути це зобабіч, у теперішнім році після потвердження нинішнього перемир'я має бути вислано з повноважними господарськими грамотами від обидвох великих господарів як прикордонних суддів й комісарів по дві особи з одного краю від Смоленська і від новопоступлених земель, від Вітебська та інших міст. Тоді, з'їхавшись у вересні місяці і погодившись поміж себе, ті судді, у певному уїзді, де визначать, мають з'їхатись і, зібравши зобабіч багатьох старожитних, знаючих людей із волостей, розпитають про кордони в землях, у водах, у лісних уходах, у горах. А коли немає ніякої суперечки і коли обидва боки визнають кордони й межі, а ті старожильці проведуть зіпсований кордон, то ті судді, обдивившись самі, накажуть поставити познаки і кордон, а старий поправити, і міцно застерезуть тамтешніх обивателів, а з волості холопів, щоб стерегли, аби не було чинено з одного боку на другий в усьому жодної кривди.

14

Про покарання свавільних і неслухняних людей, на якому б тільки боці вони не з'являлися, про київські з монастирями, також чернігівські та переяславські лісові та польові ґрунти і про комісарів, що мають бути для відновлення на них кордонів.

А з якого боку з'являються свавільні й неслухняні люди, то про них має бути ознаймовано в прикордонних містах воєводам та комісарам²⁰⁹ і над тими людьми має бути вчинено без милосердя, згідно інквізиції, покару. А з другого краю, де місто Київ з монастирями, в землі від Чернігова й від Переяславля, на другому боці Дніпра, вислати зобабіч інших суддів та комісарів, щоб упорядкували ґрунти, лісні уходи і тамтешнім мешканцям учинили наказ на обидва боки та спорядили познаки, і це зробити у згадані літа до віддання Києва, поки його царській величності належить володіння, спостерігаючи, щоб до Києва не займали більше однієї милі.

15

Про оголошення стороннім господарям через грамоти про мир, що має утвердитися поміж російською й польською монархіями, і про вільні купецькі гендлі та промисли.

Також умовилися, коли дасть господь Бог, після потвердження обох великих наших государів (з надією на постійний мир і щоб до вічного миру тримався без порушень) оголосити у любительних грамотах той утверджений мир і стороннім государям, з якими є вічний або тимчасовий мир, як пощаститься, через послів і посланців, щоб вони про це знали, і на потім щоб поміж купецькими людьми множилися торгіві гендлі зі сторонніми державами.

16

Про вільні торги й промисли, що мають бути після останньої комісії купецьким людям обох монархій, російської й польської, землею й рікою Двиною до Риги із платою установленої індукти²¹⁰ й мита від купецьких товарів.

Також і поміж тими господарствами, Великою Росією і Короною Польською та Великим Князівством Литовським, поміж купецьких людей у прикордонних містах і в тих містах та містечках, у яких гендлювали перед теперішньою війною, гендлювати без утруднень з проїзними грамотами всілякими товарами, окрім тих товарів, які будуть заказані в обох державах, і мито платити від товарів, згідно уставу обох держав. Нікому не чинити з тих купців поза уставом збитків та нападів і тим їх не відганяти, також мати віль-

ною дорогу купцям зі Смоленська до Риги рікою Двиною з незаказаними товарами і тамтешніх купців пропускати без затримки повз замки його королівської величності до Смоленська. Мито, однак, плачено буде від тих товарів звичайне, на визначених місцях і піде до скарбу його королівської величності та Річі Посполитої. А тим купцям вільно буде гендлювати на обидва боки тільки після останньої, що має відправлятися з посередниками, комісії, тобто від року 1678, червня місяця.

17

Про борги, заведені ще перед війною, і про боржників, що лишаються в обох монархіях, російській та польській.

Борги після обліку й доказу повинні з обох монархій відшукуватися й платитися, і має бути чинена справедливність скривдjenим.

А борги, які ще перед війною зятягнені один одному через записки й обліки²¹¹, також через купецькі контракти з обох боків докажуться і слухними доказами будуть виявлені як між людьми всіякого стану Корони Польської і Великого Князівства Литовського, так і між людьми московського народу, які прибули через теперішню війну до місць його царської величності. Тоді кожному такому укривдженому, згідно обліків та записів і згідно купецьких контрактів, повинна бути учинена з винного на обидвабч безпроволочна розправа і справедливність, згідно права й достоїнності.

18

Про посилки з обох монархій, російської й польської, до кримського хана з оголошенням про учинений поміж ними мир і з побажанням, щоб і хан лишався з тими обома монархами без війни в сусідській приязні. А коли б того не захотів, то обидві монархії чинитимуть йому відсіч і воєнний промисел разом, уживши до того запорозьких і донських козаків.

І те ми постановили, щоб обидва великі наші господарі послали до кримського хана й оголосили йому через свої грамоти про той утверджений мир, аби задля сусідства кримський хан зі своїми ордами був у спільній приязні та любові з нашими великими господарями, а війну до решти занехаяв, оскільки великі наші господарі лишаються вже поміж себе в братерській любові. А коли кримський хан тим згордує і не захоче бути спільним приятелем у сусідстві і війни своєї до решти не занехає, тоді обидва війська в Україні, у Києві, і в Запорогах, і в інших українських землях пообч річки Дніпра як Корони Польської і Великого Князівства Литовського, так і держави його царської величності Московської, будуть завше готові з тамтешніми українськими людьми йти проти орд і ханської сили і даватимуть відсіч. Також матимуть спомічний і оборонний промисел над бусурманами і в Запорогах, і на Дону. А коли б кримський хан після того оповіщення захотів стати третім у приязнь з нашими великими господарями, тоді обидва наші великі господарі, знісшись між собою про способи заспокоєння і про зайшли різниці, ретельно вирішать, як могли б прийти до спільної приязні.

19

Про послання послів від обох монархій, російської й польської, до турецького царя з оголошенням про учинений поміж них мир і з побажанням, щоб і цар турецький зберіг із ними добросусідську приязнь і міцно наказав кримському ханові не давати жодної оказії до війни. А коли б обом нашим великим господарям зайшло з такої причини від орди до війни з ханом і татарами, через що мала б побуритися до війни проти них, двох великих наших господарів, або проти одного з них, повстаючи за орду, й Оттоманська Порта, то наші великі господарі даватимуть об'єднаною потугою, спільною силою і військами зобабч відсіч бусурманам при кожній потребі.

Також для досконалого оголошення великі наші господарі пошлють своїх послів до турецького цісаря, ознаймуючи його, як сусіда, про той постановлений мир, щоб турецький цісар, потвердивши минулу приязнь, наказав кримському ханові спокійно лишатись у сусідстві і суворо наказав не давати жодної оказії до війни. А коли б обом нашим великим господарям зайшло з такої причини від орди до війни з ханом і татарами, через що мала б побуритися до війни проти них, двох великих наших господарів, або проти одного з них, повстаючи за орду, й Оттоманська Порта, то наші великі господарі даватимуть об'єднаною потугою, спільною силою і військами зобабч відсіч бусурманам при кожній потребі.

20

Про чесне прийняття і відправлення послів, посланців та гінців, що мають бувати в обидвох монархіях; про те, скільки повинно бути при них людей та коней і про потребу давати їм підводи й харч.

Також мовлено й постановлено, що послів, і посланців, і гінців на обидва боки приймати й відпускати з ушануванням, згідно достоїнності; їм має бути самохитний і приїзд, і від'їзд, без жодної зачіпки та затримки. А приїздити великим послам зі стома чоловіками, коней хай мають п'ятдесят; посланці —

з сорока²¹² чоловіками, а коней — п'ятдесят; гінцям — з десятима чоловіками, а коней — п'ятнадцять. І давати на тих людей та коней і харч, і підводи.

21

Також про послів, посланців і гінців, про належну їм зустріч із харчовими припасами і про конвой; також про купецьких людей, коли при них будуть, і про їхню охорону.

А коли послам, і посланникам, і гінцям доведеться кому їхати в своїй дорозі до великого господаря, то за обсилкою, згідно посольського звичаю, вислано буде пристава прийняти його з утриманням і посольським задоволенням, і той посол дасть приставові людей і коней [...] ²¹³ будуть прибулі купецькі люди, то тих переписати іменами, як їх багато буде, щоб від кордону їхали в своїй справі. А приставам, як у дорозі, так і при посольствах великих господарів, коли багато буде, охороняти, згідно загального звичаю, і ні в чому не чинити їм уйми як при прийнятті, так і при відпушенні, до самого кордону.

22

Також про купецьких людей, що звикли бувати при послах, про їхні товари і про їхній від'їзд за послами без затримки до своїх домів тощо.

А як будуть з тими послами й посланцями купці з товарами, які заказано возити до обох держав і до столичних міст його королівської величності Корони Польської і Великого Князівства Литовського, також і до Варшави, так само і, з другого боку, в саме столичне місто держави його царської величності, мають гендлювати, де буде вказано, а свої товари замінити явно, а не таємно. І ті купецькі люди лишатимуться при послах так довго, доки лишатимуться в своїх посольствах послі і матимуть після їхнього відправлення від'їхати, не лишаючись і на малий час. А люди, що будуть при послах, не можуть намовляти і вивозити з собою будь-яких людей, а коли [...] ²¹⁴ і подібний до такого переступу має бути учинена.

23

Про відшукування й карання, згідно справедливості й права, свавільних і легковажних людей, з огляду на їхню вину; про відшукування також пошарпаних ними, свавільцями, мастків і про повернення їх тим, чий вони виявляться в обох монархіях — російській і польській.

Також умовлено й постановлено зобабіч, щоб у прикордонних замках воеводи і призначені люди намагалися бути справними у всіляких сусідських ділах, відшуковували бунтівників і всіх, що покушаються на зло, людей, від яких на обидва боки можуть зачатися такі негідні вчинки, відшукувати й діставати їх, де і в яких місцях можна їх дістати. А за їхньою виною карати їх, що кому випадає за вину, згідно звичаєвого права обох держав, щоб між господарствами не було аж ніяк неприязні. А кому які шкоди і збитки вчинять, рознесуть ті рухомості й розділяться з іншими людьми, так те, згідно достоїнності, повертати, а товаришам також чинити нагану й заповідати, щоб потім не важилися чинити злих справ.

24

Про причини, коли б з'явилися в прикордонних містах і провінціях з боку будь-якої монархії, що могли б дати оказію до гніву й незгоди. Аби те розшукувано і правильно розрішено слідчими обох монархій, що з'їдуться вкупі, щоб задовольнити покривджений бік і втримати постановлений мир.

А коли за причиною якісь негідники вдадуться до заїдлості поміж обома боками, то який бік буде укривджений або зневажений, дати знати воеводам та намісникам, від яких прийшла така кривда чи утяження, і намісникам та воеводам найближчих прикордонних міст іншого боку, де той ексцес постане. І, з'їхавшись на кордон, вислухати, кому те належить, про ті гидотні виступки та ексцеси, і по-братерському розсудити та без тяганини правдиво розправити, щоб у такий спосіб не порушити аж ніяк примирного договору.

25

Такий самий пункт, як і 24 пункт, про свавільних людей в обох монархіях, що через їхнє свавільство та ексцеси не повинен бути розірваний мир, але їх самих треба буде відшукати й суворо карати, а ображені від них повинні бути задоволені достатньою справедливістю.

А коли б деякі піддані царської величності, свавільно зібравшись, почали чинити якісь шкоди землевласникам²¹⁵ і підданам його королівської величності, то тоді його царській величності наказати послати

по них і похапати їх та за їхньою виною вчинити без усякого милосердя над ними кару. А які збитки стануться від них, то те, згідно достоїнності, повертати. Так само, коли піддані його королівської величності, свавільно зібравшись, учинять якусь шкоду землевласникам²¹⁵ і підданам царської величності, то їм, згідно того-таки звичаю, учинити кару за їхньою виною, а збитки, як слушно визначаться, повертати; і цю відправу чинити швидко, на земщині, не побуджуючи на те більших військ, війни не починати і того миру не розривати ані за жодних причин.

26

Про більші справи, які трапляться, то, коли б порубіжні воєводи не могли б їх заспокоїти, мають відкласти до з'їзду на кордон людей з обох монархій, а ті люди, з'їхавшись, повинні справлятися і, розслідивши, праведно судити, а укривдженним давати негайну справедливість; щоб не було через те зобабіч порушення учиненому миру.

А коли трапляться великі справи, яких не можуть заспокоїти і розсудити порубіжні воєводи, то відкласти те до посольських з'їздів обом господарям. А яких послів вони, обидва великі господарі, пришлуть зобабіч на рубіж для тих справ, то щоб було зручно для обох сторін, і хай з'їдуться без усяких суперечок. Домовлятися про ті справи, на які будуть вислані, і чинити в усьому добру, святу справедливість без прогайнування. А перемир'я не порушувати ні через що.

27

Про дотримання зобабіч без жодного порушення поздовж примирних літ постановленого й утвердженого миру.

Також протягом тих примирних літ мають бути заспокоєні в мирі господарства, землі й міста найяснішого великого господаря, його королівської величності і великого господаря, його царської величності, так що жоден господар не замислюватиме один на одного ні потаємно, ні увіч неприязні і ні сам через себе, а ні через інших нічого злого не чинитиме й не наказуватиме чинити.

28

Про обох монархів, російського й польського, і про їхніх наслідників, щоб для збереження на примирні літа постановленого миру не приймали жодних ворогів один одного і не допомагали їм людьми чи грішми.

Також найяснішого великого господаря, його королівської величності, наступники, польські королі і великі князі литовські не прийматимуть у товариство ні явних, ні таємних ворогів великого господаря, його царської величності, і Московської держави, не допомагатимуть їм ні скарбом, ні людьми, не даватимуть ні самі через себе, ні через субординованих осіб okazji до ворожнечі та війни і не будуть та не наказуватимуть чинити якесь зло. Також великий господар, його царська величність, і його наслідники, які будуть у майбутньому, великі господарі царі і великі князі московські, ні самі через себе, ані через жодні інші субординовані особи не прийматимуть у товариство ні явних, ні таємних ворогів великого господаря, його королівської величності, і всієї Корони Польської та Великого Князівства Литовського, не допомагатимуть скарбом та людьми і не будуть та не наказуватимуть чинити якесь зло протягом тих примирних літ. Але взагалі зобабіч виявляти все добре, що сприяє братерству, щоб ворожнеча не зростала і не було причини до війни.

29

Про постанову, що після учинення цього миру на примирні літа має бути виправлено в шість місяців з обох монархій, російської й польської, взаємних послів із грамотами своїх монархів на потвердження цих договорів, і в своїй дорозі мають вони з'їхатися з собою та вручити один одному списки тих потвердних грамот і з ними їхати в свою дорогу для докінчення того посольства, тощо.

Також домовлено й постановлено, що будуть послані до обох господарств на той примирний договір великі й повноважні послы великого господаря, його королівської величності, і з другого боку великого господаря, його царської величності, з потвердними грамотами. Вони мають з'їхатися від того часу нашого потвердження за шість місяців²¹⁶ у містах, де то годиться, після обсилки, показати брат братові потвердні господарські грамоти, щоб було все згідно того договору, слово в слово, з господарськими печатками. І, прочитавши ті господарські грамоти, мають дати з них брат братові копію. А як потвердні грамоти, згідно того договору, виявляться правдиві, то тоді обом послам іти в свою дорогу до великих гос-

подарів і піднести грамоти. І великому господареві, його королівській величності, також [...]217 potwierditi присягою ту potwierdnu грамоту своїми особами перед святым Євангелієм. І до присяжної їхньої клятви зобабіч, як у Короні Польській та Великім Князівстві Литовському, канцлери218 обох народів, так і в московській столиці думний посольський дяк підпишуться при potwierджених грамотах, щоб потім було пам'ятно й нерушно.

30

Про тих-таки великих послів, яких має бути виправлено з обох монархій для potwierдження постановленого, висловленого в цих пактах, миру; що вони будуть уповноважені трактувати й домовлятися про утримання обидвох частин України та Запорожжя і разом заступатимуть їх обома монархіяма від кримського й турецького насильств, тощо.

Також поміж нами умовлено й те, що після приїзду нашого до обох наших великих господарів з теперішнім постановленням і potwierдженням святого миру великі послы, яких має бути послано з potwierдними грамотами на обидва боки до великих господарів, матимуть зобопільну силу до трактування про утримання обидвох частин України й Запорожжя і мають вони домовитися про спосіб спільної допомоги, як проти кримського хана й орди, так і супроти турецького цисаря, коли б ті мали примушувати спільно своїми військами українських козаків до послушенства й підданства. Це стосується й інших справ, які належали б до ґрунтовної безпеки на користь тих обох держав і для помноження взаємної братерської любові обох великих наших господарів.

31

Про грошову суму, яку треба визначити з боку царської величності в польський бік, щоб задовольнити польську й литовську шляхту (і з частини України), яку вигнано з тих воєводств та повітів, що лишилися відступлені від Польської держави в бік царської величності.

А ще ми, великі послы його королівської величності, казали послам його царської величності про віддання суми, яка повинна задовольнити шляхту — вигнанців із воєводств, повітів і з частини України, відступлених у бік царської величності, щоб царська величність, згідно братерської любові до його королівської величності, зволив її визначити, щоб привести народи до приязні. І великі послы царської величності оголосили нам іменем свого господаря те, що про задоволення вигнанців шляхти Корони Польської і Великого Князівства Литовського буде учинено договір на першому посольстві, що відправлятиметься з potwierдними грамотами його королівської величності, і ту справу його царська величність відкладає до посольського прибуття.

32

Після смерті будь-якого монарха новий монарх, постановлений на місце вмерлого, повинен послати своїх послів до другого монарха для непорушного утвърдження постановленого миру й спокою; це саме має учинити через своїх послів і другий монарх.

А коли за божим доглядом випаде котрому великому господареві піти з цього світу до вічної хвали, тоді наступному великому господареві для непорушного дотримання цього примирного договору треба обвістити другого господаря через своїх послів і оголосити про свою схильність до приязні. Це саме навзаєм має учинити й другий господар. І той примирний договір великі господарі повинні будуть обидва разом утвърдити своїми potwierдними господарськими грамотами, щоб це служило не до розірвання, але радше до утвърдження непорушного миру.

33

Про цей договір і трактат, коли б мав пропасти в будь-якій канцелярії через якісь причини й пригоди.

А коли б через несподівані пригоди той утвърджений на письмі договір згинув у котрійсь державі в канцелярії або запропастився перед віднесенням і відданням до канцелярії, тоді та тривалість теперішнього договору має спільно служити великим господарям та їхнім господарствам за списком, що буде в другій державі, і святий мир так само лишатиметься нерушно постановленим.

Про утвердження цих Андрусівських трактатів і договорів через обоїлїних повноважних послїв та комісарїв підписами власних рук, притисненням печаток та присягами і про взаємну розміну цими договірними дипломами.

А для більшого, й достатнішого, і ґрунтового убезпечення, що все те, що тут поміж нас, великих і повноважних послїв та комісарїв його королївської величності і його царської величності, учинено, умовлено, постановлено і докінчено від найяснішого і великого господаря нашого Яна-Казимира, з боїої ласки короля польського і шведського, великого князя литовського, руського та інших, його королївської величності, пана нашого милостивого, і від усіх станів Корони Польської та Великого Князівства Литовського, а також від господаря, царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця і численних держав та земель, східних, західних і північних, отчича й дідича, наслідника, господаря й володаря, його царської величності буде дотримано в усіх пунктах і теперішнє постановлення має бути тривале й непорочне²¹⁹. До цього постановлення й запису ми, його королївської величності великі й повноважні послї й комісари, руками нашими підписалися і печатки приклали, а на остаток утвердили зобабіч нашою спільною присягою. І тими примирними записами ми розмінялися з великими й повноважними послами його царської величності. Писано те утвердження на з'їздному місці, в селі Андрусові, року від народження господа Христа 1667, місяця січня 30, а від створення світу у 7175 році.

КЛЯТВЕНА ПРИСЯГА НА ТИМЧАСОВИЙ МИР,

постановлений через нас, великих послїв його королївської величності, короля польського та Річі Посполитої з великими повноважними послами його царської величності, виконана в Андрусові, дня 30 січня, 1667 року.

Ми, комісари його королївської милості й Річі Посполитої, присягаємо господові Богові, єдиному в святій трійці, на тому, що те все, що тільки через нас на теперішніх трактатах про тимчасовий мир, умовлений в Андрусові, постановлено і висловлено в примирному нашому листі, в усіх пунктах, буде виконано, й не порушувано, і в усьому дотримано як від його королївської величності, нашого милостивого пана, та від наступників його, так і від усіх станів Річі Посполитої обох народів Корони Польської і Великого Князівства Литовського. На цьому, як справедливо присягаємо, так хай допоможе нам господь Бог і його свята мука. Амінь!

З копією цих Андрусівських договорів, писаною польською мовою, повною помилок та описок, коригував Самійло Величко, бувший канцелярист Запорозького війська, і, де тільки міг, виправив частково, а де ні, те лишив виправити кращим за себе, тим, що не лінуватиметься над тим потрудитися.

Гетьман Дорошенко, одержавши певну звістку про такий некорисний для всіх козаків Андрусівський торг, жалобливо доніс про те Дієнлету Керейну²²⁰, тодішньому кримському ханові. Потім, коли завітала сподівана весна до вдячних очей і серцець людських і прикрасила землю квітами, то й Марс, спраглий на людську кров, не зволив лишатись у мирному домі, але запалив серце короля Яна-Казимира виправити коронні війська на крайне розорення тогочасної України і щоб прихилити до себе нейтраліста Дорошенка з козаками. Король Казимир був тоді певний через Андрусівські договори миру з росіянами і зараз навесні безпечно виправив коронні війська зі значним рейментарем Маховським²²¹ на Україну, дозволивши їм плундрувати Україну вогнем та мечем і отак прихилити її до Корони Польської. Маховський тоді, прибувши на Україну, кілька місяців, не маючи відсічі від Дорошенка, плундрував її біля Браสลєва та по різних інших місцях. Дорошенко ж сам з козаками не посмів вийти супроти Маховського, лишався тільки в поготовності, а послав до хана, просячи на поміч орду. Також і Маховський, наблизившись до Чигрина, не посмів більше наступати. Коли ж прибув із Криму до Чигрина від хана один Нурадин-солтан з татарами, то й Дорошенко відразу ж стягнув докупи козацьке військо, що було в поготовності, і, рушивши разом із солтаном на Маховського, прибув до Кальника. Провідавши про те, Маховський позадував з України і став обозом біля Немирова, коло села Печер²²². Дорошенко ж, не рушаючи сам з Кальника за Маховським, виправив від себе з козаками й ордою уманського полковника Білогруда.

Білогруд тоді, прибувши до Печер і завівши бій з Маховським, розгромив його при всесильній боїої допоміч так, що той, покинувши свій обоз з усіма користями й тяжарами, налегці рушив до міста Браїлова, що біля Бара й Межибожа. Але й там не збувся, бо Білогруд, приспівши з козаками й ордою слідцем за ним, Маховським, до Браїлова²²³, осадив Браїлів ордою, а сам з козаками пішов на Браїлів штурмом, в який вломився без великого утруднення й шкоди і почав громити в'язів. Тоді Маховський, зневірившись, що лишиться живий, вихопився з Браїлова з трьома лишень найнадійнішими хоругвами, сподівачючись пробитися з ними через орду і вислизнути до Польщі, але і в тому одурила його надія, оскільки ординська сила оточила його з хоругвами і одних поляків вибила, а інших, разом з Маховським, забрала в неволю, звідкіля він потім викупився за немалу ціну. Отож не без причини пролилися на Маховського сльози православних українських людей, бо через те, що поводився немилосердно з тими бідними людьми, і сам за боїоим правосуддям підпав із військом під знищення й повну поразку.

Тоді ж, у Кальнику, був полковником Василь Лобойко, що полковникував там і за старого Хмельницького. А після Лобойка Дорошенко постановив був у Кальнику полковником Коваленка, його ж Дорошенко безповоротно виправив до турків. А браславським полковником був тоді добрий молодець Дрозд²²⁴, якого потім Дорошенко звелів застрелити в Чигрині, одне через те, що сперечався з Дорошенком, а друге через те, що через одного сердюка, який був у Дорошенка на варті, викрав був Дорошенкову булаву і хотів із нею втекти на цей бік Дніпра в Гадяче до Брюховецького. А на тому боці Дніпра, що від Браславля й Немирова, хоч, як вище висловлено, немала сталася Україні й людям її пагуба й розор від Маховського, навзаєм наспіла тоді ж розруха від козаків і орди на самого Маховського. А на цьому боці Дніпра, що від Переяславля до Гадячого, либонь, знаходилася позверховно бажана народом тиша без війни. Однак у людських серцях розпалювалося полум'я внутрішньої озлоби і поширювалося на гетьмана Брюховецького все-народне обурення, і то за знищення стародавніх малоросійських прав і вольностей і за прийняття в Малу Росію воевод та московських військ. До цього обурення не меншою причиною і побудкою на Брюховецького був і Дорошенко, який засилав із Чигрина до тутешнього народу свої листи й універсали.

Потім згаданий кримський хан, маючи достатню відомість про постановлені в Андрусові пакти росіян з поляками і знаючи про лядську озлобу проти козаків і непостійність їхню супроти себе, з огляду на раніше постановлені пакти з Кримом писав восьмого червня через свого нарошного посланця до короля Яна-Казимира такий викривальний свій лист з обстоюванням козаків:

КОПІЯ ЛИСТА АДЕЛЬ-ГЕРЕЯ,

кримського хана, до його милості короля,
присланого через Ахмета-агу 8 червня 1667 року,
відданого публічно в сенаті у Варшаві²²⁵.

Хвала Богові, творцеві й годувальнику всього світу, і честь найдостойнішому утішителеві роду людського, останньому пророкові, заступнику на судному дні, тобто благословенному Махмету Мустафі, і хай буде його мир і боже милосердя над ним і його нащадками і помічниками великої орди і великих держав, і кипчацьких полів, і столиці кримської, і незліченних татар, і без лічби військ ногайських високої достойності, що наче сонце, яке сходить, і планета Меркурій, яка погоджується з сонцем.

Продовж, Боже, щасливе в здоров'ї наше панування! Від нас бажаємо королеві польському, великому князеві литовському, руському, пруському, мазовецькому, жмудському, інфлянтському, київському, вандальському, Янові-Казимирові Четвертому, великому монархові, що з'єднує в собі всі чесноти, продовж йому, Боже, до останнього дня щасливе панування! А зі щирою любов'ю привітавши і спитавшись про щасливе панування, ми, хан, звіdomляємо, що лист дійшов до нас через вашого посла Карвовського. Пишете, що ми начебто зірвали присягу, але ні, не ми є причиною порушення миру, бо все, що сталося, — все з вашої вини. По-перше, ви присягали, що не висилатимете до Москви послів для угоди без відома Криму, а зараз ви постановили з Москвою, що вислала трьох комісарів, трактати і нас про те не звідомили. А коли до нас багато разів прислала Москва послів, обіцяючи дати нам всі узвичаєні дари, аби ми тільки згодилися з нею, ми ж не хотіли, кажучи, що король польський та Річ Посполита живуть із нами у братерстві й приязні, віддайте їм Смоленськ та інші порти і Задніпров'я. Домовляючись про те, ми затримали їхнього посла в Криму. А зараз ви постановили без відома Криму трактати з Москвою, чи ж то годиться? По-друге, хоч козаки й піддані ваші, однак задля нашої приязні ви присягалися, що не чинитимете їм ніякої кривди, а зараз вони внівець обернені — мало що їх уже й лишилося. Той плач безперервно доходить до Криму, але ми не зважали на те через приязнь до Польщі. Хоч ми козаків і охороняємо, але то для вашого ж добра, щоб вони через більше пригночення не віддавалися комусь іншому; знаємо те добре, що підданими нашими вони бути не можуть. По-третє, коли брат наш, хан Мехмет-Герей, ставши ханом, їхав до Криму, його зустрічали два ваші послы в Білогіроді. Коли ж я за божим розпорядженням сів на нашому кримському панстві і на столиці, то не тільки мене не зустрічав посол, але, поки я перший не послав до вас посла, від вас у мене не був ніхто, то чи ж така має бути приязнь? І крім тих причин, коли Нурадин-солтан, брат наш, сів на коні з усім військом, ми наказали йому йти на козаків і оповістили йому, що поляки наші приятелі, а його милість король здавна є нашим братом і лишається з нами в приязні; ми міцно наказували, що треба, аби ти лишався в приязні і був ворогом ваших ворогів²²⁶. Солтан, наш брат, погромивши ворога як нашого, так і вашого, повернувся до Білої Церкви і відправив посланця до коменданта, але не одержав жодної слушної відповіді. Потім, написавши листи до вас, брата нашого, і до гетьмана, і до Маховського, він послав старшого воротаря. Потім три чи чотири місяці стояв в Україні й не дочекався ні посланця, ні жодної відповіді. І військо ваше, що йшло на Україну трьома трактами²²⁷, тричі хапало з татарського війська «язика», а коли те військо було розгромлено, ми знайшли тих людей у Маховського в кайданах — а брати «язиків» від приятеля не належить. Нурадин-солтан, будши в Україні, послав листа до гетьмана, а йому не прислано ні одного листа. Коли ж він довідався, що Маховський хотів ударити на наше військо, вийшов проти нього, і після великої битви ваше військо розгромлено²²⁸; ясно то кожному, що після битви один мусить бути переможений, і від поразки війська держава трохи має ущербок — так буває завжди, однак через те рвати приязнь не треба. Відомо те всім, що Крим був вам корисний у немалих okazіях, — так, ми добре ставали за вас, коли ходили на шведа, на венгрів²²⁹ і на Москву, коли Шеремет був, і в інших численних okazіях, і, коли захочете лишатись у приязні, ще більше зазнаєте нашої дружби. Ви просили повернути невільників, однак так не водиться; коли буде приязнь, вони

й так не загинуть,— зробити те будемо ми в силі. Ми просимо й за козаків, аби ви не наказували обергати внівець їхнє військо²³⁰. Зараз із вашим послом посилаємо свого на ім'я Ахмет-ага. А ті пункти хай будуть прийняті, узвичаєні ж подарунки присилайте своєчасно щороку, і, з божою поміччю, наше братерство буде ліпше від першої приязні, а коли хочете миру, пришліть посла до поновлення присяги, а ми до останнього кінця життя нашого лишатимемось у братерській приязні. Даний у столичному місті Бакчі, дня 17, місяця шавала, 1667 року. Мій братику, на міцну дружбу посилаю коня з кульбакою і з вуздечкою, прощу вдячно прийняти, а посланця висилайте не бавлячись, якнайшвидше.

Мій приятелю й брате, рекомендую Вам Кобилецького²³¹, що дуже здібний до монаршої служби; то мудрий і вчений чоловік, його краще за всіх інших можна посилати для частих посилок, і жовнір він добрий, просимо, аби лишавсь у вас у ласці.

Адель-Герей, хан. Насамкінець — молитви наші тим, хто знаходиться на правдивій дорозі. Девлет-Керім.

КОПІЯ ЛИСТА

від Гасан-Герейя, перекопського бейя²³²

Хвала Богові, творцеві й годувальнику всього світу, і честь найдостойнішому утішителю роду людського, останньому пророкові, заступнику на судному дні, тобто Махмету Мустафі, і хай буде мир і Боже милосердя над ним, і його нащадками, і помічниками великої орди, і великих держав, і кипчацьких полів, і столиці кримської, і незліченних татар, і без лічби військ ногайських високої достойності, що наче сонце, яке сходить, і планета Меркурій, яка погоджується з сонцем.

Продовж, Боже, в здоров'ї його панування! Його милості королеві польському, великому князеві литовському, руському, пруському, мазовецькому, жмудському, інфлянтському, київському, підляському, смоленському, чернігівському і шведському, готському, вандалському Янові-Казимирові Четвертому, великому монархові.

Бей Гасан-Герей, солтан, віддає такі зі щирої любові поздоровлення для міцного миру великих держав, столиці кримської та непереможного кордону перекопського і, запитавши про добре здоров'я, подає до відомості, що вельможний і великодушний його милість хан і Калга-солтан послали з числа виборних слуг своїх Ахмета-агу із приязними листами. І я також посилаю від себе, написавши його королівській милості, листа, і, не бавлячись довгим писанням, згоджуюсь із листами старших братів своїх на всі висловлені там умови, а щоб наш приязний лист не ходив упорожні, на знак доброї приязні посилаю через нашого берейтера коня з кульбакою й вуздечкою, а коли з божою поміччю дійде, просимо вдячно прийняти і звідомити нам через послів про добре Ваше здоров'я, і я за те готовий лишатись у щирій приязні і триматись Вашого боку. Насамкінець — молитви наші тим, що знаходяться на правдивій дорозі. Даний у Перекопі, місяця шавала, 1667 року.

**Переклав Казимир Снарський,
тлумач і писар королівської милості.**

Після таких військових змагань та дій з Маховським Нурадин, кримський солтан, з ордами²³³ й Дорошенко з козаками стояли в полі на тогочасних українських рубежах та в інших різних місцях, очікуючи довгий час від короля Казимира письмової відповіді на свій лист, писаний до нього про тодішні справи. Але король, розгнівавшись на погром Маховського, либонь, довго утримувався був писати ту відповідь, однак потім, намислившись і запобігаючи більшому злу, виправив з військами до Дорошенка й Нурадин-солтана великого коронного маршалка, тодішнього польного гетьмана²³⁴, але не для чинення війни, але для постановлення пактів з Дорошенком і Нурадин-солтаном. За згодою той польний гетьман з'їхався тоді²³⁵ з Дорошенком і солтаном під Підгайцями, того ж 1667 року, 12 вересня, де приговорено й постановлено такі пакти²³⁶:

Трактат із солтаном Калгою²³⁷

Оскільки його милість солтан Керім-Герей Калга ввійшов сюди, в державу його королівської милості і Річі Посполитої, з військами кримськими, ногайськими, буджацькими, білгородськими не з іншим наміром, тільки з тим, щоб постановити й підтвердити давні пакти, за багато років перед тим утверджені з його милістю королем і Річчю Посполитою іменем теперішнього його милості хана, його наступника, також і цілого Криму, а особливо ті, які недавно постали з його милістю ханом та з Іслан-Гереем, що пішов із цього світу, як і наступником його, ханом, його милістю Мехмет-Гереем. Отож, зійшовшись між собою тут, під Підгайцями, його милість пан гетьман від імені його милості короля й цілої Річі Посполитої та його милість солтан іменем його милості теперішнього хана і його наступника на потім, як і цілого Криму, і всіх їхніх милостей, присягалися, вмовившись разом, до вічної приязні і на вічно нерозривний мир.

По-перше, все, що тільки сталося поміж обома народами, як у минулу зиму, так і в теперішні часи, пустити у вічну непам'ять, віддавши те на таємний суд Божий. А щоб не доходило в подальшому до такого розірвання приязні, його милість пан гетьман вимагає під присягою, що коли б мали заходити коли-небудь і які-небудь оказії, незгоди або претензії поміж згаданими державами, має вирішуватися це через послів, і до їхнього повернення все повинно лишатися у спокої, і не повинні виявлятися знаки неприязні.

А що його милість солтан обіцяє й присягається іменем його милості теперішнього хана і його наступників, як і цілого Криму, бути ворогом ворогів його королівської милості і Річі Посполитої, ставати з військами, яких його королівська милість та Річ Посполита потребуватиме на будь-яку послугу Річі Посполитої, то навзаєм і його милість гетьман обіцяє й забезпечує іменем його королівської милості й Річі Посполитої віддавати подарунки²³⁸ згідно давніх звичаїв, що належать їхнім милостям ханам і кримським ордам, починаючи від того поприсяження зобов'язаної дружби. На знак того й задля вічної приязні з його милістю ханом і цілим Кримом він ординує при його милості солтані і своїх людей, щоб перебували біля його милості хана²³⁹, — вони так довго мають там залишатися, доки не повернуться до його милості хана посол, виправлений на сейм за подарунками. Зате його милість хан не посилатиме без відома й приязної волі його королівської милості та цілої Річі Посполитої жодних військ в Україну і в держави його королівської милості. А що деякі орди буджацькі, білогородські, також ногайці й немала частина оракулів, візачелів не визнають себе в послушенстві його милості хана, то й тоді його милість солтан забезпечує його милість пана гетьмана й упевнює, що коли б згадані свавільні орди входили малими чи також великими купами в держави його королівської милості, то його милість солтан іменем його милості хана обіцяє їх присиріяти, жодної не виказуючи протекції і не допускаючи з'єднуватися з ними своїм військам.

Оскільки на прохання його милості хана і солтана Калги його королівська милість і Річ Посполита приймає козаків до ласки як своїх власних підданих, аби задовольнялися вони тим, що їм декларуватиметься призначеною від його королівської милості комісією, і хай ствердять свою покірність у тому присягою. Обіцяє його милість солтан для утвердження ґрунтовнішої приязні і братерської вірності справити у його милості хана, щоб в'язнів, побраних під Браїловом, тобто пана Маховського й інших, які вже відзиваються й відзиватимуться, його милість хан повернув до Польщі, а його милість пан гетьман навзаєм обіцяє випросити у його королівської милості, щоб той на знак щирого братерства з його милістю ханом наказав випустити на волю татар, різночасно побраних в ув'язнення.

Його милість солтан забезпечує, що він з усіма ордами правдиво обіцяє його милості панові гетьману — як з цього місця, так і повертаючись до Криму, — не дозволить він чинити зі свого відома жодних набігів у будь-який бік і взагалі зажає, аби не ходили; свавільників же своїх зволить громити і на знак ґрунтовнішого братерства має ствердити те присягою. На що для кращої віри з підписом рук наших притискаємо й печатку. Даний під Підгайцями вересня 16 дня 1667 року.

Гіт-Герей солтан; Керим-Герей Калга, солтан великих орд кримських; Яки-Герей; Гем-Герей; Сирамбей; мурза Забей Кара-чага; Маутша-мурза; Мадукала; Адиша-мурза; Мах-мурза; Мит Гіет-кша Мурта.

ТАТАРСЬКА ПРИСЯГА

Присягаємо єдиному господові Богові, тому, який створив небо й землю, море й усе, що ми дотримуємося загалом і зокрема всього, що є в тих пунктах, які описано й висловлено в підписанім трактаті. А коли будь у чому не дотримаємо й зламаємо нашу присягу, хай нас той господь Бог, до якого звизаємо, покарає на цьому й на тому світі; і покарає нас завжди і нащадків наших, наче ворожою шаблею. І чинимо це іменем його милості хана, солтана Калги, Нурадина від імені Криму і всіх орд, що знаходяться під державою його милості хана.

ПІДГАЄЦЬКІ ПАКТИ,

постановлені з його милістю паном Дорошенком, гетьманом запорозьким²⁴⁰

Ясновельможний його милість пан великий маршалок і польний коронний гетьман, пізнавши щирі готовність його милості пана Петра Дорошенка, гетьмана війська його королівської милості Запорозького, до послуг його королівської милості й Річі Посполитій і маючи його запевнення, що не з війною, але з проханням благають ласки його королівської милості й Річі Посполитої, обіцяє згаданому панові гетьману з військом його королівської милості Запорозьким подати прохання до його королівської милості й Річі Посполитої, аби все те, що сталося дотіль, його королівська милість і Річ Посполита піддала цілковитому забуттю. А щоб це його милість король та Річ Посполита ясніше побачили, його милість пан гетьман запорозький і Запорозьке військо обіцяють відтепер цілковито й вірно підданство його королівській милості й Річі Посполитій, щире бажання на всілякі послуги і вирікається на потім всіляких протекцій, покладаючи свою безпеку на саму тільки ласку його королівської милості й Річі Посполитої. І щоб бути достойнішими їй, зобов'язується всім панам, як дідичних добр, так і державних добр його королівської милості, чи їхнім намісникам, давати допомогу для їхнього безпечного мешкання в домах, за винятком того, про що покірно просять, аби козаки й їхні хутори були вільні.

А оскільки ясновельможний його милість пан великий маршалок і польний коронний гетьман не має повної сили на заспокоєння претензій його королівської величності Запорозьких військ, то всі їхні вимоги відкладає до найближчого сейму, на який військо його королівської милості Запорозьке зашле своїх послів і проситиме комісії, в чому їм допоможе ясновельможний його милість пан маршалок. Між тим він забезпечує Запорозьке військо, що до комісії не вводитиме коронних, його королівської милості, військ у жодне місто, нікуди, де тільки мешкають козаки, що належать до Запорозького війська. Навзаєм і запорозькі війська не повинні вимагати жодних міст, у яких досі козаків не було. А що то за міста, має бути висловлено особливим актом.

Через те, що білоцерківська залага не може мати достатнього утримання без утиску людей Запорозького війська, лишаючись у такому числі, як і в Білій Церкві, так і в інших містах, то його милість пан маршалок на прохання його милості пана гетьмана Запорозького війська і цілого війська згоджується послати офіцера до його милості пана Стахурського²⁴¹ з розпорядженням, щоб частину людей спроваджено з Білої Церкви, суворо наказавши, аби його милість пан комендант, лишаючись у Білій Церкві, у найменший спосіб не важився чинити жодної кривди людям, що належать до Запорозького війська, під загрозою військового суду. Тим же розпорядженням наказе панові коменданту, щоб як церковні речі, так і те, що взято в полковника паволоцького, віддав цілком, кому належить, без усіякої відволоки, аби всі покривдені були задоволені.

Ці пункти мають бути зараз зміцнені присягою з боку його королівської милості й Річі Посполитої через ясновельможного його милості пана великого маршалка і коронного польного гетьмана та їхніх милостей панів комісарів, призначених до трактування, а з боку війська його королівської милості Запорозького через його милість пана Петра Дорошенка, гетьмана, обозного військового, генеральних суддів, осавулів, сотників і всіляку старожитну старшину, та стверджені, згідно писаної форми. Даний під Підгайцями, 19 жовтня, дня, 1667 року.

ПРИСЯГА ВІЙСЬКА

його королівської милості Запорозького²⁴²

Я, Петро Дорошенко, гетьман війська його королівської милості Запорозького, всі обозні, судді, осавули, полковники, сотники і всі разом старшини своїм і цілого війська його королівської милості Запорозького іменем тих, що лишаються як тут, в обозі під Підгайцями, так і тих, що лишилися удома, котрі є тепер і котрі будуть на потомні часи, присягаємо панові Богові святому, єдиному в святій трійці, перед найсвятішою Дівою і всіма святими, що як і предки наші, які мали повну силу і начальство від багатовладних найясніших польських королів та Річі Посполитої, своїх дідичних панів, так і ми будемо постійно й тривко почуватися в тому-таки вірному підданстві його королівської милості та Річі Посполитої, обіцяючи його королівській милості та Річі Посполитій всілякі ширі та зичливі послуги, вирікаючись усіякої сторонньої протекції своїм і наступників наших, належних до військ його королівської милості, іменем. Зі сторонніми²⁴³ без відома його королівської милості не матимемо кореспонденції ані посольства, але покладаємо все наше майно і власне здоров'я його королівській милості та Річі Посполитій в надії, що його королівська милість, пан наш милостивий, та Річ Посполита милостиво вдовольнять наші прохання. А ми все те, що висловлено в пунктах, написаних під Підгайцями, і те, що зараз обіцяємо, утверджуємо нинішньою клятвою. А коли б не дотримали в будь-чому, хай покарає нас господь Бог на душах, тілах, дітях, майні нашому тепер і на потомні часи.

Постановивши ці вищеописані Підгаєцькі пакти, гетьман Дорошенко з козаками, Нурадин-солтан з татарами, а гетьман польний з поляками роз'їхалися з-під Підгайців по домівках.

А на цьому боці Дніпра, того ж 1667 року, приятель гетьмана Брюховецького отець Методій, єпископ оршанський, могилевський та мстиславський, прибувши з Москви²⁴⁴, поїхав у Гадяче в Пилипівський піст на святого Миколу²⁴⁵, щоб відвідати свого друга Брюховецького, з яким, відновивши давню дружбу, прийшов і в таке приятельство, що прирік на одруження з братаничем²⁴⁶ Брюховецького і дочку свою Методіївну. Після цього сватання вірність Брюховецького до царської величності відразу почала перемінюватися і ховано хилитися до зради.

Примітки до VIII розділу

¹⁸⁶ Зносини про згоду почалися навесні 1665 р.

¹⁸⁷ Текст звірено за виданням: Полное собрание законов Российской империи.—Собрание I.—СПб., 1830.—Т. I.— С. 657—669. (Далі подаватимемо скорочено: Собрание).

¹⁸⁸ Собрание: тут і далі замість «господаря» йде «государя», замість «господарство» йде «государство».

¹⁸⁹ Пропуск. Собрание: «Криштов на Бакштах Завіша, маршалок великий, чизерський та ін., староста Великого Князівства Литовського; Ципріан Павел Бростовський, референдар і писар Великого Князівства Литовського; Довговський, Субоцький, Бистрицький та ін. старости; Стефан Ледоховський, підкоморій кременецький; Ян Антоній Храповицький, підкоморій воеводства Смоленського, Марковицький та ін. державці; Станіслав Казимир з Кожухова Кожуховський, стольник воеводства Калішського». Нумерація, яка йде за тим, відсутня, в договорі тут текст з'єднаний.

¹⁹⁰ Заголовки належать чи С. Величкові, чи котромусь із копіїстів договору, автентичний текст їх не має.

¹⁹¹ Ординим-Нашокіним. Далі пропуск. Собрание: «дворянином і намісником кадомським Богданом Івановичем Ординим-Нашокіним і з дяком Григорієм Богдановим».

¹⁹² Собрание: «про замирення військ».

¹⁹³ Собрание: «16 січня».

¹⁹⁴ Собрание: «На 31 з'їзді наших». Пунктів у договорі 34. Після цього в договорі починається нумерація.

¹⁹⁵ Собрание: «загальне добро».

- 196 Собрание: «Від Лютинського уїздів до Смоленська, тобто Дорогобуж, Білу, Невель, Себеж, Красную, також і Веліж».
- 197 Собрание: «Вітебського і Мстиславського, повіту Оршанського, Мозирського, Речицького».
- 198 Пропуск. Собрание: «І в тих усіх, що лишаються на боці його царської величності, містах і землях, як від Корони Польської, так і від Великого Князівства Литовського, не будувати на нових місцях у час того перемир'я ніяких нових міст. Також не велить його царська величність виводити з тих відступлених городів, міст і волостей до держави Московської зі своїх поселень ніякого чину людей».
- 199 Пропуск. Собрание: «які домовлено і відписано».
- 200 Собрание: «Полоцьк, Вітебськ, Лютин, Режиця, Марієнгауз із іншими містами й уїздами Усвят, Сурож, Озерище».
- 201 Пропуск. Собрание: «і зі служками зі старими».
- 202 У тексті пропуск. Собрание: «за шість».
- 203 Собрание: «святостей і мощів, особливо частини дерева Хреста господнього».
- 204 Собрание: «замосковських».
- 205 Собрание: «при допомозі воевод і начальних людей».
- 206 Пропуск. Собрание: «тобто в 1674 році від Різдва Христового, в червні місяці, а по-старому...»
- 207 Собрание: «і прикликати на посередництво, либонь, загальне».
- 208 Пропуск. Собрание: «і не обіславшись послами».
- 209 Собрание: «комендантам».
- 210 *Индукта* — тариф, плата за переправу, за пропуск товарів.
- 211 Собрание: «через достеменні записи й кабали».
- 212 Собрание: «з тридцятьма чоловіками».
- 213 Пропуск. Собрание: «розпис; а коли над число постановлених польських людей і коней...»
- 214 Пропуск. Собрание: «хто виявився б у тому винуватий, тоді над таким винуватим цілковита управа на такий...»
- 215 Собрание: «землям».
- 216 Собрание: «за п'ять місяців».
- 217 Пропуск. Собрание: «великому господарю, його царській величності».
- 218 Собрание: «канцлер».
- 219 Собрание: «непорушне».
- 220 Девлет-Керім, тобто хан Адель-Герей.
- 221 *Маховський Себастьян* — польський полковник, відзначався жорстокістю і тим, що, як писали сучасники, «не одержав жодної перемоги». Винуватець смерті І. Виговського.
- 222 Тепер село Печори на березі Південного Буту.
- 223 Браїлів лежить на південний схід від Бара, від Межибожа це далеко.
- 224 Інакше: Дрозденко. Притримувався російської орієнтації. Підняв був повстання проти Тетері й виступив за Брюховецького. Його осадив потім у Брацлаві Дорошенко, згодом викупив у татар. Але це відбувалося раніше. (Див. приміт. 165).
- 225 Лист подано у перекладі з польської мови.
- 226 Йдеться про військові акції проти Лівобережжя.
- 227 Трьома трактами йшло польське військо під час походу Яна-Казимира на Україну в 1663 р. На Тернопіль ішов коронний гетьман Потоцький, на Дубно — С. Чернецький, на Бар — Я. Собеський.
- 228 Йдеться про битви під Печорою та Браїловом. (Див. опис вище).
- 229 Проти Ракоczego, допомагали татари і у війні проти шведів. Ці події описано у першому томі Літопису.
- 230 У Туреччині польські послы виставляли, що Андрусівський договір постановлено для остаточного знищення козацтва.
- 231 *Кобилецький Самійло* — польський посланець до Криму в 1667 р. Його місія була безрезультатна.
- 232 Лист подано в перекладі з польської мови.
- 233 Тут були Калга-солтан, Шерин-Герей, Нурадин, ще шість солтанів і багато мурз. Вони прийшли з Криму під осінь 1667 р.
- 234 Яна Собеського.
- 235 Гетьман з'їхався не для миру, а для війни. Були тут, коло Підгайців, і бої.
- 236 П. Дорошенко з татарами згодилися на мир тому, що в цей час І. Сірко напав на Крим і сильно його повоював.
- 237 Подано в перекладі з польської мови.
- 238 Відомі «упоминки», які польські королі мали виплачувати кримським ханам за ненапад.
- 239 Тобто заложників.
- 240 Подано у перекладі з польської мови.
- 241 *Стахурський* — польський генерал-майор, комендант польської залоги в Білій Церкві. Ця залога дуже наприкрилася козакам і місцевому населенню. Тут було близько трьох тисяч поляків.
- 242 Подано у перекладі з польської мови.
- 243 Тобто зі сторонніми державами.
- 244 Методій прибув із Москви в Ніжин у вересні, сюди писав йому Брюховецький, запрошуючи у Гадяче, щоб помиритися.
- 245 Тобто 6 грудня (за ст. ст.). В. Ейнгорн вираховує приблизну дату прибуття Методія в Гадяче — не раніше 27 листопада.
- 246 Тобто племінником.

Розділ IX

Про нараду Брюховецького зі своєю старшиною, як вигнати з Малої Росії воевод; про виконання того рішення і про воевод, що втримались у деяких містах; про полтавську вірність; про благовіщенське свято і про сніг на нього; про монарший гнів на Малу Росію за зраду і про мстиву війну за те Ромодановського; про вихід Брюховецького на оборону вітчизни і про з'єднання його зі своїми полками на Гербннському полі; про прибуття до Брюховецького на оборону вітчизни іншого опікуна Дорошенка; про смерть тоді-таки Брюховецького і про військове заворушення проти Дорошенка; про полтавський розрұх і вбивство їхнього полковника Витязенка; про таємну пересторогу від Дорошенка Ромодановському; про відступ Ромодановського від Опошного і Котельви до Охтирки; про ұявну Дорошенкову погоню за Ромодановським і про повернення його від Хұхри назад; про ұтвердження ним під свій реймент цьогобічної України; про повернення його від Грєбного назад; про прибуття в Чигрин і залишення для застороги від Ромодановського в Ромні Коритського; про вихід із Гічі Гұховія з запорожцями й ордами, щоб дістати гетьманство після Брюховецького; про віди від нього людям; про новий наступ Ромодановського на Чернігів і про його згоду там із Многогрішним; про виправу від Ромодановського сина з військом на ұскромлення Гұховія і про поразку того війська від татар та про взяття Ромоданенка в неволю; знову про Гұховієве бажання чигринського гетьманства; про його марш за Дніпро з людським розоренням; про його прибуття за Дніпро і про розіслання звабних листів у весь народ тоговічний, аби відступилися від Дорошенка, а прийняли за гетьмана його; про Дорошенкову хитрість супроти Гұховія; про нұжду і про Гұховієву віду, що ось-ось мала наспіти його від татар через нерозважнұ його поведінку на тому боці; про Гұховієвих посланців на Запорожжя з проханнєм рятунку від татар. Про те, що король Казимир назовсім виұхав із Польщі до Франції, і про вибрання після нього на королівство Миұала Вишневецького; про Дорошенкову сұпліку до нього на потвердження давніх військових прав і вольностей.

Року від створення всього живого 7176, а від Різдва Господнього 1668. Стуманлій розумом гетьман Брюховецький прожив на гетьманстві при вірності своєму государю лише п'ять років і три місяці і, роздивившись, як це некорисно йому й всьому народові малоросійському було прийняти в Україну воевод з великоросійськими військами та побачивши ховане і явне всенародне на себе ремство, почав гадкувати, як би вигнати з Малої Росії згаданих воевод із їхніми військами. Через те, коли був звичайний святковий, на Водохрещу, з'їзд полковників та іншої цьогобічної старшини в Гадяче до гетьмана Брюховецького²⁴⁷, то він, Брюховецький, таємно радився з тими полковниками, як то спровадити з Малої Росії воевод і разом із ними безпошанівних ратних їхніх радників.

Хоч рада Брюховецького, либонь, чинилася таємно, однак немає таємного, що не відкриється, — після роз'їзду полковників із Гадячого по домівках між народом зараз рознеслася поголоска, що воеводи мають бути вигнані з Малої Росії. Це дійшло, либонь, і до самих воевод²⁴⁸, однак вони того не стереглися, мавши сподіванку на міцність замків, що в них жили, і на силу своїх ратних людей. Тим часом першого лютого, в сирну суботу, прибув у Лохвицю запорозький полковник Соха²⁴⁹ з полком запорожців і почав виявляти відверту готовність зрадити великого государя. Потім восьмого лютого, в першу суботу святого Великого посту, і сам гетьман Брюховецький у Гадячому, прагнучи довершити свій намір і не бажаючи більше лишатися під дисципліною нелюдських інспекторів своїх, випровадив їх із Гадячого з великим примусом і насиллям²⁵⁰. Прочувши про це, зараз зроблено те саме в усіх цьогобічних полках, згідно до вчиненої намови з гетьманом Брюховецьким. Воевод було вислано геть у Велику Росію, все в них позабиравши, з усіх полкових міст та замків, а де опиралися й озброювалися, там вибито і вигнано примусом. А в Переяславлі, в Чернігові й Ніжині воеводи з ратними людьми замкнулись у міцних замках і не далися здобути себе; Києва ж і не чіпали. З Полтави, українського, малоросійського міста, за порадою й совітом розумних людей воеводу з ратними людьми випроваджено до Рублювки і Калантаєва без жодного кровопролиття, в цілості — позабирали від них тільки їхні речі²⁵¹.

Того ж року було Благовіщення Пресвятої Богородиці про світле господнє воскресіння: у світлу середу вночі випав сніг і лежав чотири тижні після Великодня — холодно було так, що мерзли птахи й худоба. Навесні таки великий государ, цар Олексій Михайлович, розгнівавшись на гетьмана Брюховецького і на всю Малу Росію за зраду і вигнання з неї воевод та своїх військ, одразу ж повелів князеві Григорію

Григоровичу Ромодановському мститися за те. Князь тоді, притягнувши з численними великоросійськими ратними людьми і всілякими воєнними припасами від Путивля й Білогорода до Малої Росії²⁵², обклав порубіжні міста Гадяцького полку Котельву й Опошне та почав сильно їх здобувати. Але добути швидко не міг через те, що Брюховецький, передбачивши прихід Ромодановського, заслав у Котельву й Опошне²⁵³ на їхню оборону піхотні війська. Та й сам гетьман Брюховецький, заславши свої розпорядження до своїх полковників, щоб зараз рушали з домів із військами до нього на з'єднання для оборони й порятунку вітчизни, рушив налегці з Гадячого, не відаючи, що його кончина вже поруч. Рушивши отож із Гадячого, йшов дуже повільним ходом, надчікуючи до себе свої полки. На Шиловці й Човнових промешкав він по тижню, потім прибув до місця навпроти села Диканьки і став поодаль від неї на Сербинському полі — це тут був розгромлений і розбитий ущент військом, виправленим від Пушкаря, полк сербів, що йшов від гетьмана Виговського під Полтаву на полтавського полковника Пушкаря²⁵⁴. На тому-таки Сербинському полі, навпроти Острининого рогу, що зветься ще Ізученковий байрак, Брюховецький, стоячи під Диканькою, надчікував до себе на з'єднання свої полки, що дихали на нього великим гнівом.

А на тому боці Дніпра гетьман Дорошенко, другий опікун бідної цьогобічної малоросійської вітчизни, почувши, що князь Ромодановський здобуває Котельву й Опошне і прагнучи завернути той його стрім назад від Малої Росії, зібрав тогочасне, що від Чигрина, козацьке військо і, заклавши собі в допомогу кримську орду, переправився через Дніпро і рушив повз Голтву й Решетилівку до Опошного. Брюховецький також, стоячи на згаданому Сербинському полі та знаючи про гнів і незичливість до себе військової черні й декого зі своєї старшини, не міг намислитися, як зберегти в цілості своє життя, тож дочекався на цьому місці й своєї кончини. Бо Дорошенко, повен будучи приятні і схильності до себе як черні, так і старшини війська Брюховецького, безпечно йшов зі своїм військом до Брюховецького, а наблизившись до нього гін на три, спинився з усім військом. Сам же зі старшиною і тисячним за числом військом приїхав аж під самий табір Брюховецького, а з'їхавши на Сербинську могилу, послав одразу піхотою зі своїми слугами і кількома десятками козаків сотника Брацлавського полку Дрозденка²⁵⁵, щоб узяти й припровадити до себе Брюховецького.

Дрозденко тоді, прийшовши під намет Брюховецького і вирікши слово, сказане від Дорошенка Брюховецькому, взяв із крісла Брюховецького під руку, хочучи вести його до Дорошенка. Але Іван Чугуй²⁵⁶, запорозький полковник, вірний приятель Брюховецького, який лишався при ньому з кількома сотнями запорозького товариства з самого початку гетьманства, побачивши те, вдарив мушкетним дулом Дрозденка у бік, аж той змушений був упасти, і оборонив Брюховецького. Однак сотники й чернь Брюховецького у великому числі зараз-таки пристигли до намету Брюховецького і з великим гуком та прокльонами взяли Брюховецького й повели до Дорошенка. Коли ж привели Брюховецького під могилу перед Дорошенком, то після того, як Дорошенко вирік якись слова до Брюховецького²⁵⁷, ті, що привели його, відразу почали шарпати й бити його і вбили тиранським боєм перед Дорошенковими очима,— сталося це сьомого червня, в понеділок, у Петрівку, ополудні,— і, лишивши тіло мертво й голе, відійшли у свій обоз. А Чугуй, запорозький полковник, що був при тому вбивстві, либонь, міцно стояв за Брюховецького і побуджував військо Брюховецького, щоб убили Дорошенка, однак військо його не послухало, тільки він сам зі своїм товариством погромив там, перед Дорошенком, декого з Дорошенкових прихильників. А Дорошенко, вибачаючись перед Чугуєм та військом, казав, що не бажав смерті Брюховецького і не велів його вбивати. Після такого плачливого акту Дорошенко відразу від'їхав у свій обоз, а старшина Брюховецького зі вбивцями-козаками відійшла до свого табору, в якому знову вчинила гомін та розрух, де забили й пошарпали були кількох своїх начальних людей. Отак відмірялося навзаєм йому, Брюховецькому, бо за пролиття Сомкової і Оникієвої крові (як про те описано на початку гетьманства Брюховецького) мусив пролити він свою кров і позбутися свого життя від своїх-таки людей. Того ж вечора звіронорвне козацьке військо в обох обозах, Дорошенка й Брюховецького, понапивалося спільно поміж себе і зашуміло було на вбивство Дорошенка, але Дорошенко улагодив його кільканадцятьма кухвами горілки. Однак, не довіряючи їхній лютості й шаленству, виїхав на ніч зі всією своєю старшиною на край свого обозу й там перебував у повній засторозі доти, доки не рушив з того місця.

А в Полтаві полтавці, скоро зачули про кончину Брюховецького, відразу за проводом Кліма Чорнушенка, наказаного полтавського полковника, склавши якись вини на свого цілковитого полковника Григорія Витязенка і на полкового осаула Івана Обіденка, гвалтовно побрали їх із домів, покували до гармат і незабаром потиранськом позабивали на смерть, а доми їхні розграбували дощенту. Після Витязенкової кончини вони ж, полтавці, вибрали і постановили собі полковником доброго, смиренного, побожного й простодушного чоловіка Дем'яна Гуджола²⁵⁸. Дорошенко ж після такої тиранської кончини Брюховецького, лишившись єдиним гетьманом над обома військами, відразу ж наказав відвезти тіло Брюховецького до Гадячого і поховати. Його туди й відвезли, і чесно поховали в соборній Богоявленській церкві, написавши йому такий епітафійон:

ЕПІТАФІОН²⁵⁹

Нема в світі статку — з мого знай випадку!
 Я був і гетьманом, мене звано паном.
 Одна є година, та сталась одміна,
 Жорстоко я вбитий — оглянься тож і ти.
 Ніхто з людей смерті не може відперти,
 І царська корона не є оборона,
 Гетьманська булава у смерті не слава —
 Хоругву звиває, бунчук опускає,

Меч, шаблю хапає, на землю кидає,
 Ламаються луки, впускаються руки.
 Ніхто не устоїть, що хоче смерть бройть!
 Убогий, багатий дають смерті шати.
 Недавно обрали, вже й смертю скарали,
 Чи за мої злості оголено кості?
 За всіх оголили! Хай, Христе, б лишили
 Мене все ж у раю. З земного я краю
 Прошу, люди милі, лежачи в могилі:
 Не ставтесь суворо, лишіть мені слово:
 «Йому вічна буде хай пам'ять од люду!»

Іван Брюховецький лежить у цім гробі —
 згадай це собі!
 Що гріб минаєш —
 я тебе, не ти мене дочекаєш.
 Як слово добре мовив наді мною —
 віддасть Бог взаємно над тобою.
 Лиш сорок і п'ять літ моїх минуло —
 до вічності мене вже пригорнуло.
 Співай над гробівцем церковну ноту —
 «На вічну пам'ять» — Бог заплатить цноту.
 В шістсот у шістдесят і восьмим році
 на сьоме червня став на тому боці.
 День понеділок янголи послали,
 Мене без жалю в нім замордовали.

А сам Дорошенко, либонь, змариювався боронити Опішне й Котельву від московської облоги. Однак до решти не трапляючи своєї зичливості до царської величності і не бажаючи бачити християнського кровопролиття, послав таємно до Ромодановського, ознаймуючи йому про своє наближення з сильними козацькими й татарськими військами і радячи йому, аби завчасу тікав назад, доки не заскочить його орда, а орду навмисно притримував біля себе, не дозволяючи їй анітрохи вискакувати поперед себе²⁶⁰.

Князь Ромодановський, вдячно прийнявши таке Дорошенкове звітлення, відразу полишив усі свої воєнні промисли і з великою швидкістю рушив назад з-під Опішного й Котельви до Ахтирки²⁶¹, про що звідомившись таємно, Дорошенко рушив із поспіхом від згаданого Сербинського поля начебто на відсіч Опішному й Котельві, а прибувши туди і не заставши московських військ з Ромодановським, потягнув був далі від Котельви, хочучи нагнати Ромодановського, але нагнати не міг, і 15 червня повернув назад від Хухри²⁶² до Котельви. Під Котельвою кілька день відпочив і рушив зі своїми військами в середину цьогобічної України, затверджуючи її до єдиного свого рейменту, а перейшовши Зіньків, Гадяче та інші міста, був аж поза Срібним, де розпустив по домівках цьогобічне військо, а сам, завернувши звітлія назад, вісімнадцятого червня, в суботу прибув з тогобічним козацьким військом до своєї резиденції в Чигрин²⁶³. А для безпеки цьогобічних прикордонних малоросійських міст від московської сторони наказав лишатись у Ромні з значним числом козацького війська своєму чигринському генеральному обозному Якову Коритському²⁶⁴.

Дорошенко, прибувши в Чигрин після такого, як вищеописано, діяння, заледве кілька тижнів прожив у мирі, бо на нього відразу повів супротивний до нього і несподіваний вітер із Запорозької Січі, оскільки Петро Суховій²⁶⁵, бувший колись запорозьким писарем, завівшись колишніми гараздами Брюховецького і незважаючи на його кінець, зажадав посісти ваканс стільця Брюховецького і лишитися на його місці в Гадячому цьогобічним гетьманом. Прагнучи довести до пожаданого кінця це нерозумне і шкідливе для душі хотіння свого владоловства, він намовив до себе немалу частину легковажних, як і він, запорожців, а також підняв немале число кримської орди з Нурадином і Калгою-солтаном і з усім тим військом увійшов на Спасів піст у цьогобічну Україну, на крайне її бідство й розорення.

Той Суховій був значний козак з тогобічної, що од Чигрина, України. Був він також сильний ділом, управний у світових речах і достатньо знав козако-руське письмо. Ввійшовши в цьогобічну, що від Полтави, Україну, він безборонно волочився біля Лубен, Лохвиці, Ромен, та й по інших місцях, розсіваючи поміж посполитим народом через звабні листи й універсали свої мани, щоб відступилися від Дорошенка (натхненого лядським духом, бо увійшов через згаданий Підгаєцький трактат із ляхами в союз), а його визнали й затвердили на місці Брюховецького цьогобічним гетьманом. До чого, либонь, дехто і схилився, однак більшість, бачачи великий розор і загибель людей від його війська, не тільки гетьманства, але й довгого мешкання його в себе не зичили. Тільки ж при таких завірюхах і тривогах, що заходили з московського боку, ніхто з цьогобічних начальників не вибрався, щоб учинити йому, Суховієві, належну зустріч. А Дорошенко також, знаючи про велику ординську з двома солтанами при ньому, Суховієві, силу, не посмів постати проти нього тільки зі своїми козаками²⁶⁶.

Отак у той нещасливий і пагубний час Нужда з Бідою, розпростерши свої прапорці, нищили і внівець обертали бідну малоросійську Україну, оскільки з одного боку, від Дніпра, виникла з низодніпровських лугів манія, згаданий Суховій, який зі своїм козацьким та ординським військом, як тільки хотів, сваволив і шкодив людям, а з другого боку, від Московського царства, знову для помсти, наступав на Україну із сильними військами князь Ромодановський: він одержав певну звістку, що Дорошенко відійшов з цього боку до Чигрина. Перебравшись через річку Десну, він приходив під Чернігів²⁶⁷, де, спаливши частину нового міста, прийшов до згоди і поєднався після недовгого воєнного змагання²⁶⁸ з тодішнім чернігівським полковником Дем'яном Ігнатовичем Многогрішним. Ромодановський, відступивши від Чернігова і прагнучи прискоромити Суховієву сваволю, що все більше розширювалася, та відзначитися з більшою вислугою перед лицем свого монарха, виправив на Суховія свого сина Андрія Ромодановського зі значним числом великоросійського війська. Тоді той княжич Андрій Ромодановський, рушивши від свого батька з військом, зійшовся десь із Суховієвою ордою²⁶⁹ та учинив із нею сильний бій, однак Бог так зволив, був нею пересилений і до решти розгромлений²⁷⁰, а сам узятий у неволю і відданий до рук Нурадину й Калзі-солтану. А Суховій після того розгрому Ромодановського, промешкавши певний час біля Ромна з тими ордами та своїми козаками²⁷¹, вже на Пилипівський піст рушив зі всіма козацькими й ординськими військами на той бік Дніпра, а йдучи повз Лохвицю й Лубни, вчинив людям незмірні шкоди й біди, найбільше біля Лубен. Суховій тоді, либонь, не досяг такими, як ото описано, діями бажаного собі після Брюховецького гетьманства на цьому боці, в Гадячому, однак, за побудку своїх помічників Нурадина й Калги, кримських солтанів (а ця побудка солтанська стягалася не так до Суховієвої, як до ординської користі), не полишив свого владолюбства і, на більше ушкодження власного сумління, замислив поважитися ще й на чигринське гетьманство, знамірившись скинути з нього Дорошенка, а лишитися в Чигрині гетьманом самому; він-бо знав запевне, що Дорошенко не міг вистояти супроти нього з самими своїми козаками і вчинити будь-яку відсіч — був він із сильними ордами. Але в тому його, Суховія, одурила надія, бо Дорошенко, завчасу провідавши про такий Суховієвий проти себе намір, грізно наказав по всій тогочасній свого рейменту Україні, аби всі сільські люди зі своїми набутками звезлися завчасно і заховалися до міст і кріпостей, щоб гості, які мали прибути тоді з Суховієм, не мали чим користуватися і задовольнятися, — це й було виконано за Дорошенковим розпорядженням. Суховій тоді з ордами, не знаючи тієї Дорошенкової штуки і будучи певний своєї надії та користі, тільки ввійшов, як вище згадувалося, на Пилипівський піст у тогочасну Україну, зараз розіслав по всій Україні (як чинив і на тому боці) свої звабні оманні листи та універсали, пропонуючи й жадаючи, щоб відступилися й відкинулися від Дорошенка, який постановив Підгаєцькими пактами лігу з ляхами й начебто прихилився до унії, а прийняли й утвердили собі гетьманом його, Суховія, що хоче завжди лишатися при непошкодженому православ'ї і який обіцяє не шкодувати свого життя за свою вітчизну, Малу Росію, зголошуючи до того, що й кримські орди мають постійну готовність обороняти вітчизну.

Отакими своїми листами Суховій не тільки не завабив нікого з тогочасного люду до себе з приязню, але мав немале утруднення і нестатки з прохарчуванням війська; нарешті й до того прийшло²⁷², що орди у винагороду свого труду гадали забрати Суховія з козацьким військом і, розділивши поміж себе, повернути до Криму. Дорошенко, пануючи в Чигрині, радий був з цього і принаймні не тривожився, що Суховій йому щось учинить. Але Суховій, постерігши татарський намір і свою з козаками біду, яка ось-ось наступить, таємно виправив швидких і швидкотічних своїх посланців до Запорозької Січі, старанно й гаряче просячи всього Запорозького війська, аби якомога рятували його і не допустили, щоб бусурмани їх похапали. Це він і отримав від Сірка й Улановського²⁷³.

Того ж літа нещасливий польський король Ян-Казимир Жигмунтович, будучи утруднений численними й постійними військовими трудами та заспокоєнням внутрішніх крамол, після двадцяти одного літа великосум'ятного панування самохітно склав із себе королівство²⁷⁴, подякувавши за нього Річі Посполитій, від'їхав назавсім у Францію і в одній тамтешній, за назвою Аббатія, провінції жив собі, віддаючись Богові, де, як пише на 393 листі Самуїл Пуфендорфій, і закінчив своє життя²⁷⁵.

А після його, Казимирового, відходу з Польщі, коли нікого не залишилося живих із польських королів, багато іноземців (як там-таки свідчить той же Пуфендорфій) старалося про польську корону. Однак її не доступилися, бо після численних суперечок за прихильністю і дозволом не так знаменитої, як убогої шляхти вибрано було на королівство польського князя Михаїла Корибута Вишневецького. Це сталося, як здається бути, на самому кінці того вищеописаного року, бо ні в козацьких літописних записках, ані в Пуфендорфія року, в який він, Вишневецький, був вибраний королем, не знайшлося²⁷⁶.

Гетьман Дорошенко, скоро звідомився про елекцію на вибрання нового короля і коронацію, яка мала бути, відразу ж послав своїх посланців²⁷⁷ із суплікою, просячи його, нового короля, й цілу Річ Посполиту потвердити давні права й вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу, коли б хотів мати його, Дорошенка, з козацьким військом під своєю владою. Після цієї Дорошенкової супліки зараз-таки були призначені й визначені до Острога від нового короля Михаїла Вишневецького комісари, щоб з'їхатися там з Дорошенковими комісарами для задоволення його, Дорошенкових, з Запорозьким військом і українським народом бажань і прохань.

Тут годиться покласти монаршу грамоту, дану після зради й смерті Брюховецького, що закликає малоросіян шукати прощення за зраду. Ця грамота помилково вложена спереду, в 1669 році при такому знаці: [+] [+] [+] Б²⁷⁸.

Божею милістю від великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця і численних держав та земель східних, західних і північних отчича, дідича й

наслідника, государя й володаря, наших, царської величності, малоросійських міст Київському, Чернігівському, Переяславському, Стародубському, Ніжинському, Полтавському, Миргородському, Лубенському, Прилуцькому полковникам і обозним, судьям і осаулам, сотникам і всьому Запорозькому війську.

Властиво царям і вседержавному цареві, творцю нас усіх Богові гідним чином довго терпіти людей, які на гнів приводять і є винуватцями²⁷⁹ злих та непокірних бунтів і заворушень,— вони, повертаючи на краще, бажають їхнього повернення до доброго послушенства. Тим-то й ми, великий государ, наша царська величність, згадуючи слова милосердя того надвисокого царя і страшного судді, Господа нашого Ісуса Христа зі святого його Євангелія, перед яким ви обіцялися нам, великому государеві, нашій царській величності, з підписом рук ваших бути у вірному послушенстві, а ті слова написано про віддання вини тим, що соґрішили, і щоб відкинулися від злої завзятості до нашого людинолюбства, від противенських справ до доброго послушенства, ми вас, заради божого людинолюбства, не відлучаємо і не губимо надії, що повернетесь від теперішньої своєї хиткості до нашого, добродарованого нам, милосердя; і цією, нашої царської величності, грамотою навчаємо вас доброї ради. Дуже ми на те маємо великий подив, що ви, носячи на собі християнське ім'я і шануючи трепетні, святим янголом пожадані заповіді спаса нашого Христа, забули свій святий і страшний страх та грізний суд, що падає на тих, хто їх переступає і забуває свої обіцянки; ви віддалили докоую й противенством нашу царську милість, яку виказано вам як військовим заступництвом, так і безмежним ударуванням у різні часи, послухавши злодія та зрадника Івашка Брюховецького і подібних до нього інших недоумків, схильних до хитливої омани, небагатьох забіяк, що радується на зло людське, які, противлячись божому престолу й осаджуючи нашу, великого государя, милість та йдучи за марнотною своєю, за ворожою оманною гадкою та зрадницьким своїм брехливим і облесливим норомом, зманули вас, простодушних людей, і в час добродарованого православним християнам миру учинили, на свою і вашу погибель, розладдя й сварки. Цією найгіршою оманною він, змій прелукавий, мерзенний пес — диявол²⁸⁰ звабив вас через зрадників і очі ваші засліпив безумом, радив-бо вам забути обіцянку вашу, яку ви дали нам, великому государеві, з підписом рук ваших перед страшним суддею Христом, Богом нашим, і перед святим Євангелієм на вірне послушенство нашій царській величності; і, зневажуючи нашу, високого государя, виказану до вас превелику милість, забули ви про сором і муки сумління та пристали до зрадника і богопротивного злодія Брюховецького, який не для того вчив вас бути противенцями нашого престолу, щоб вам жити в мирі й тиші, а, слухаючи кволі своїй і спустошливі думки, щоб перебували ви на свою погибель в розладі й людиновбивстві, розливаючи невинну християнську кров. Але що найгірше не страшитеся ви творити, до решти проґнівлюючи божий престол,— ходите військово, з'єднуючись із нечестивим ворогом Христовим — татарами, не розуміючи, що тим з'єднанням із мерзеним, богоненависним агарянином підносите свої руки на саму голову творця християн, нашого Бога Христа, озлоблюючи православний, християнський рід — це гидко не тільки милостивий його, всемилостивого Бога нашого, Ісуса Христа, страшній величності, що воздає кожному по ділах, але небові й землі жалісно дивитися, бачачи звичаї вашого безуму²⁸¹, що розсікають вуди Христові. За це він, суддя нелицемірний, коли від такого шаленства не відкинетеся і не повернетесь, повстане на помсту сам,— усе-видець завжди божественно бачить вас, коли починаєте багато проливати християнської крові. Як ви, забіяки, обдурені ворогом, забули те, що ви християни за апостолом святим Павлом, тіло Христове й частково вуди! Яку відповідь даєте ви голові християнській, Христу, спасителю нашому Богові, дерзновенно сміючи озлоблювати його пресвяте тіло і розсікати пресвяті його вуди, наустивши на те богопротивних і Богові мерзенних агарян? Скільки матерів позбудеться дітей, як багато жінок дочасно вдовує, скільки дітей стало сиротами, скільки недорослих юнаків²⁸² було безвинно пожато воєнним мечем! Кажемо, що за все це він, нелицемірний суддя Христос, Бог наш, змістить на зрадникові Брюховецькому і на послідовниках його забіяцького замислу, коли не відкинетеся. Де нині він сам, мерзенний ворог, зрадник Брюховецький? Чи не подібно до шаленого пса загинув він із багатьма своїми послідовниками через гнів праведного божого суду? Він, який хотів багатьма володіти й славний бути, був заколотий, як свиня, від свинських агарянських рук²⁸³, і цього суду праведного божого годиться боятись усім зрадникам, що звабили вас. А ми, великий государ, наша царська величність, государ християнський, маючи постійно перед очима страх і заповіді божі, завжди всім, що тримають православну нашу християнську віру, все добро намислюємо і чинимо за добрим государським бажанням, маючи за свідка нашої государської правди Бога; наша царська величність не хотів вас усіх, що там живуть, розоряти й викорінювати і нікому не продавав, і в гадку то нашу, государеву, не входило, а казну дали не тільки [...]»²⁸⁴. І хотіли ми, великий государ, усіх вас бачити й чути в милості божій, і в тиші, і в незворушнім мирі, і в доброму здоров'ї, і вдіяти нашим государським ударуванням, і тримати в милостивому нагляді, і бачити в усіляких гараздах, а від ворогів наших обороняти государським військом. Але ворог, ненависник добра, мерзенний диявол, змій злопідступний і злолютий, вселив у кволі, забіяцькі, зрадницькі серця даремні численні думки²⁸⁵ і підняв вас, простодушних людей, до того безневинного пролиття християнської крові. Тож хай силою животворящого хреста розрушиться прелукава підступність його і замисли його мерзенні, хай спаляться вогнем правдивого божого гніву! А ми, великий государ, пам'ятаючи безприкладне милосердя боже, коли відкинетеся від такої замани та смертного гріха і, згадавши страх, грізний суд божий та нашу государську, виказану до вас милість і дану вами обіцянку перед святим Євангелієм бути в нас у послушенстві, принесете нашій царській державі та милості після теперішнього повинну і поб'єте чолом, ми всіх вас милостиво приймемо і, з огляду на превисоке, показане Богом для упалих, милосердя, виявлене на блудному сині, звелимо всі ваші вини вибачити і віддати забуттю. А на знак нашої государської милості і з крайнього милосердя, виказаного до вас, наказали ми, великий государ, милосердно випустити до вас з Мос-

кви з нашими милостивими государськими грамотами двісті п'ятдесят вісім чоловік²⁸⁶ вашого черкаського народу, взятих у боях. І вам би, пам'ятаючи наше християнське і богоматір'ю нашою церквою²⁸⁷ дане нам єдинокупельне народження, і страх божий, і нашу государську милість, відстати невзбарі від богоненависних, на вічну погибель, зрадницьких замислів та злих хитань — хто-бо знає, коли його чекатиме страшний суд божий? — і навернутися до нашої государської милості, як колись. Також, пам'ятаючи²⁸⁸ страх божий і боячись вічної погібелі, тих, які до повернення вперті, старанно намовляти, щоб вони, згадуючи суд божий, били чолом нам, великому государю, нашій царській величності, у винах своїх.

А ми, великий государ, бачачи ваше навернення і дбання про наші государські справи, милостиво вас із крайнього людинолюбства приймемо і ваші вини віддамо забуттю та почнемо вділяти вас нашим государським ударуванням і триматимем по-колишньому в милостивому, нашої царської величності, нагляді. Писано у дворі государювання нашого, в царському великому граді Москві, літа від створення світу 7177, а від утілення Сина Божого 1669 (читай 1668), вересня 20 дня.

Примітки до IX розділу

247 На раді були полковники: ніжинський А. Мартинович, чернігівський І. Самойлович, переяславський Д. Райча, прилуцький Л. Горленко, полтавський К. Клубицький, миргородський Г. Апостоленко, київський В. Дворецький. Була генеральна старшина: судді П. Забіла та П. Животовський і писар Ф. Михайленко.

248 Воеводи довідалися про змову від прилуцького полковника Л. Горленка; власне, Горленко розповідав це ніжинському протопопу С. Адамовичу, а той уже воеводи І. Ржевському.

249 Іван Соха.

250 Це сталося так. І Брюховецький звелів російським ратникам вибиратися із Гадяча, а козакам не пускати їх. Усього ратників було двісті, сто двадцять із них убито, тридцять утекло і пропало в дорозі, решту полонили. Воеводу Огарьова поранили.

251 Інші дані: полтавський воевода спершу відбивався, але, безсилий утриматися, піддався. Пізніше його відвезено у Чигирин до Дорошенка.

252 Це було в травні.

253 Котельву й Опішню.

254 Ці події описано в першому томі.

255 Інші дані: чигиринський сотник Сава.

256 Інакше: Чугай.

257 Дорошенко сказав: «Чом ти так пиндючно відповідав мені? Чому з доброї волі не покладеш булави, коли козацьке товариство не воліє тебе гетьманом?» Після того П. Дорошенко звелів прикувати І. Брюховецького до гармати й махнув рукою. Козаки, побачивши цей рух, не зрозуміли його й кинулися на Брюховецького.

258 Інші дані: його поставлено полковником після розгрому Суховія.

259 Епітафій подається в перекладі з книжної української мови. Його автор Лазар Баранович.

260 Факт іншими джерелами не підтверджується. Ромодановський відступив сам.

261 Пішов до Путивля, можливо, через Охтирку, яка недалеко від Котельви і в напрямі на Путивль.

262 Село Хухра знаходиться біля Охтирки.

263 Самовидець свідчить, що П. Дорошенко так швидко покинув Лівобережжя через те, що йому зрадила дружина: «Через пліт скочила з молодшим».

264 Інакше: Корицький. Грабянка свідчить, що наказним гетьманом Дорошенко залишив Многогрішного. Крім того, у Гадячі стояв гетьманів брат Андрій Дорошенко.

265 П. Суховій був тоді ще молодий (23 роки), але відзначався серед козаків. Гетьманом його обрали запорожці в кінці серпня 1668 р.

266 П. Дорошенко зібрав біля Мошен військо, щоб іти проти Суховія, але через Дніпро не переправлявся. Пізніше Калга-солтан запросив у похід на Лівобережжя й Дорошенка, той не пішов, але послав свого брата Григорія.

267 Спершу він рушив на Ніжин, де звільнив із облоги воеводу Ржевського, а тоді вже й на Чернігів.

268 Ромодановський обклав Чернігів, де замкнувся Многогрішний, і той здався після невеликого опору.

269 Біля села Гайворона Конотопського повіту.

270 Це сталося 20 жовтня.

271 Тут були з'єднані війська Суховія, татар і Григорія Дорошенка. Г. Дорошенко від Суховія був відстав і відпустив Полтавський, Лубенський та Миргородський полки, але їх перейняли татари й примусили пристати до Суховія. Прилучився до нього й переяславський полковник Дмитрашко Райча.

272 Суховій пішов на Чигирин, але був розбитий і відступив за Тясмин. Були бої біля Вільшани, але теж невдалі для Суховія. Прибув з-за Дніпра Г. Дорошенко й почав громити татар і суховіївців, до нього приєдналися й гетьманські війська.

273 Тут С. Величко помиляється. Іван Сірко та Гнат Улановський були на боці П. Дорошенка. Сірко розбив татарського мурзу Багирчу за 12 верст від Канева під Вільхівцем, тоді від Суховія відстали запорожці. Суховій із десятком вірних собі козаків ледве втік, татари відступили до Дикого поля.

274 Ян-Казимир відрікся престолу в 1668 р., відповідно й королював двадцять років. Після нього був рік безкоролів'я.

275 В аббатстві Невері. Король був родом із Франції, жив тут ченцем у чині кардинала. Помер Ян-Казимир 16 грудня 1672 р.

276 Михал був вибраний королем 1669 р.

277 Петрановського й Тарасенка. Але це вже було в 1669 р.

278 Царська грамота вкладена у Величковому рукописі в X розділі, але оскільки вона, за вказівкою автора, належить сюди, то й переноситься, — так зробили й видавці, за виданням яких Літопис перекладається. Звіряється за виданням: *Д. Бантыш-Каменский. Источники малороссийской истории.* — М., 1858. — Ч. I. — С. 187—190. Далі подаватимемо коротко: *Источники.*

279 У Величка: «синовні люди»; *Источники:* «виновні люди», тобто винуватці.

280 *Источники:* «пад-диявол», тобто надміру пристрасний диявол.

281 *Источники:* «бачачи ваше безумство».

282 *Источники:* «скільки недорослих і незрілих юнаків».

283 І. Брюховецького вбили козаки, а не татари.

284 Пропуск у Величка і в *Источниках.*

285 *Источники:* «даремні думки».

286 *Источники:* «250 чоловік».

287 *Источники:* «пам'ятаючи нашу віру і Богом, і матір'ю нашою церквою дане...»

288 *Источники:* «Так пам'ятаючи...»

Розділ X

Про Суховієве звільнення зі своїм військом від татар, бо привбули до нього з Запорожжя Сірко й Улановський; про відхід татар від Суховія до Криму, а Суховія із Сірком до Січі, його ж козаків по своїх домівках; про Дорошенкову підозру на запорожців, що врятували Суховія, і про його гнів за те; про цьоговічні події, отримання прощення царської величності за зраду Брюховецького; про вибрання у Глухові гетьманом Многогрішного і його статті; про Дорошенкову нараду, як відібрати від Многогрішного цьоговічну Україну під свій реймент і про наслання на цей бік його війська; про зустріч його під Рогинцями та на інших місцях Стрієвським, посланим від Многогрішного; про розгром Стрієвського Дорошенковим військом у Глинському повіті і про ховану втечу Стрієвського у вигляді школяра; про повернення до Дорошенка його війська з користями; про лист запорожців до Дорошенка з наганою за такій учинок і про його озлобу за те на запорожців; про Дорошенкову виправу до короля з інструкцією своїх послів; частина тієї інструкції; про повернення до Дорошенка з Польщі тих його послів і про Дорошенкове розуміння з їхньої реляції про лядську несхильність до його, Дорошенкових, умов; про лядський вербунок нового війська і про Дорошенкову зневіру як щодо польської до себе ласки, так і щодо російської приязні й допомоги супроти поляків; про Дорошенкову раду, як зберегти свою Україну, і про звідомлення у турчина, чи буде прийнятий він під його оборону; про звістку в поляків про той Дорошенковий замисел і про їхню зневіру втримати цьоговічну Україну; про усталення на цьоговічнім гетьманстві Многогрішного; про монаршу грамоту, писану в дев'ять цьоговічних полків, що вибачає їхню винув, і про особливе монарше прощення через грамоту полтавцям.

Року від світобуття 7177, а від господнього влюдення 1669. Хоча бачило всевидяче божественне око Суховієве злодіяння і повстало по обидва боки Дніпра велике бідство й розор невинним людям від нього і від його помічників, кримських татар, однак не дало на нього своєї патериці і не допустило йому з невігласами козаками, що пристали до нього з українських міст, бути захопленими татарами і відведеними в кримську неволю. Бо за його гарячим (як вище казав) проханням до Запорозького війська послано

було на визвіл його, Суховія, з татарських рук значну частину низового Запорозького війська з двома полковниками Іваном Сірком та Ігнатом Улановським²⁸⁹, які у міжсвяття Різдва господнього швидко прибули в тогочісну, що від Чигрина, Україну і злучилися з Суховієм. Тоді Нурадин і Калга солтани зі своїми ордами, зневірившись у сподіваній своїй користі від Суховія та його війська, похапали, що могли зарвати, на тамтешній Україні здобичі та ясиру і швидким, невсипущим ходом вислизнули з України, вдень і вночі поспішаючи до Криму, боячись, щоб, будиши з'єднані, Сірко з Улановським і Суховій не вчинили їм у воєнний спосіб якогось лиха. Після відходу орди до Криму зараз і Суховій зі своїми визволителями Сірком та Улановським, бачачи, що тогочісні міста й народ їм не схилиються, листів та універсалів його не слухають і не хочуть мати його за гетьмана, рушив з тогочісної України і поспішив з усім низовим Запорозьким військом до Запорозької Січі²⁹⁰, а козаки, чи радше сказати — сволота й драпіжці братів своїх, що пристали до нього, Суховія, з обидвох боків на Україні, віддавши хвалу Богові, що звільнив їх від татарських рук понад власну сподіванку, розволоклися у свої домівки. Побачивши таку запорозьку підмогу й порятунок Суховієві, гетьман Дорошенко відразу почав додумуватися, що Суховій не сам через себе вийшов із Січі з військом, домагаючись гетьманства Брюховецького, а потім і його, Дорошенкового, але міг бути виправлений від усього низового війська²⁹¹, бо коли б сам увійшов у таке велике діло, то не міг би піддати своїй волі в допомогу двох таких значних, що їх вище згадано, кримських солтанів з ордами, та й хіба низове Запорозьке військо захотіло б рятувати й допомагати в якійсь нужді та ущемленні, як це учинило йому через Сірка й Улановського. Через те він, Дорошенко, почав відтоді мати в своїм серці взаємну озлобу та ворожість супроти низового Запорозького війська, але про це буде оповіджено далі²⁹².

А на цьому боці, що від Переяслава, того ж 1669 року були такі події. На Водохрещу прибули з царського міста Москви максаківський ігумен отець Іриней Ширкович та генеральний військовий обозний Брюховецького Петро Забіла, які на раду полковників та іншої цюгочісної старшини від'їхали були ще в минулий 1668 рік до Москви з проханням до великого государя Олексія Михайловича, всієї Росії самодержця, вибачити їм за зраду, яка сталася при Брюховецькому в минулому-таки році²⁹³. Отож ці посланці, максаківський ігумен та генеральний обозний, прибувши на Україну, принесли веселу звістку як полковникам і іншій старшині, так і всьому взагалі цюгочісному українському народові, що пресвітлий великий государ вибачає їм їхню вину і дозволяє постановити на місце Брюховецького іншого гетьмана, кого поміж себе захочуть, бажаючи, щоб нейтраліст Дорошенко не називався гетьманом обох боків Дніпра, тим більше, що він відлучений з тогочісною чигринською Україною і відступлений полякам згаданими Андрусівськими договорами. Після цього зволення й монаршого указу як князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами, так і цюгочісні полковники з іншою старшиною та значним військовим товариством з'їхались у Глухові і на третій день березня місяця, учинивши генеральну щодо гетьманства раду, вибрали й постановили на ній собі гетьманом Дем'яна Ігнатовича Многогрішного, який увійшов у милість князеві Ромодановському ще в минулий тисяча шістдесят восьмий рік, коли той воював Чернігів. А при постановленні гетьманом Многогрішного, із Запорозьким військом і з усім цюгочісним малоросійським народом, були видані на тій-таки глухівській раді від пресвітлого царя і государя Олексія Михайловича такі статті:

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ,

дані від великого государя, всеросійського царя Запорозькому війську і всьому народові малоросійському при постановленні Дем'яна Ігнатовича Многогрішного, гетьмана²⁹⁴.

*Літа 7177²⁹⁵, лютого 12 дня.
Від Різдва Христового 1669 року.*

***Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович,
всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець,***

указав бояринові й воеводі, білгородському наміснику Григорію Григоровичу Ромодановському, та стольнику, полковнику й наміснику серпухівському Артамону Сергійовичу Матвієву, та дякові Григорію Богданову їхати в його, великого государя, черкаські міста Малої Росії, у Запорозьке військо цього боку Дніпра й ударував, велів учинити в Глухові раду, а на раді звелів бути преосвященному архієпископові чернігівському й новгородському Лазареві Барановичу, обозному, суддям, осаулам, полковникам і всій старшині та козакам і за їхнім правом звелів їм обрати гетьмана, кого вони поміж себе облюбують. А як вберуть гетьмана, то великий государ, його царська пресвітла величність, звелів прочитати в народі статті, які були дані за указом його царської пресвітлої величності колишньому гетьманові Богданові Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, на яких, статтях, були під високою рукою його царської пресвітлої величності колишній гетьман Богдан Хмельницький і все Запорозьке військо. А інші статті указав великий государ, його царська пресвітла величність, учинити за їхнім чолобиттям нині знову на потвердження Запорозькому війську, щоб надалі не було такої зради, чвар і розлиття християнської крові, як учинилося від зрадника від Івашки Виговського, від Юрашки Хмельницького²⁹⁶ та інших однодумців. А як вони оберуть гетьмана, то їм із тим новообраним гетьманом учинити віру за непорочною евангельською господньою заповіддю і хрест цілувати на вічне й вірне підданство йому, великому государю царю і великому князю

Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, його царській пресвітлій величності і його государським дітям, великому государю, благовірному царевичу та великому князеві Олексієві Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, і великому государю, благовірному царевичу та великому князю Симеону Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії²⁹⁷, і великому государю, благовірному царевичу і великому князеві Івану Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, та їхнім государським наслідникам і бути їм у нього, великого государя, його царської пресвітлої величності, і його государських наслідників у вічному підданстві невідступно за давнішими правами й вольностями, за колишніми його, великого государя, його царської пресвітлої величності, жалуваними грамотами, які було дано колишньому гетьманові Богданові Хмельницькому та іншим гетьманам і всьому Запорозькому війську.

Бояринове постановлення за царським указом з гетьманом і з Запорозьким військом

І в теперішньому 7177 році²⁹⁸, березня в 3-й день, за указом великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, боярин і воевода, білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами учинили у Глухові раду і говорили на раді указ великого государя, його царської пресвітлої величності, гетьманові, обозному, судді, всій старшині і Запорозькому війську. Прислалі вони до великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, до його царської пресвітлої величності, як від духовних, так і від усього війська, старшини й черні, бити чолом за свої провини ігумена максаківського монастиря Ієремію Ширковича та генерального обозного Петра Забілу з товаришами про те, що вони, забувши страх божий і свою присягу великому государеві, його царській пресвітлій величності, послухали зрадника Івашку Брюховецького і, боячись від нього смертних забійств, зрадили, а тепер, пізнавши свою зраду, принесли свою вину йому, великому государю, його царській пресвітлій величності, й би-ли чолом. А надалі обіцяли не нахилитися ні до якої замани, розруху і на будь-які посварні слова, а міцно й нерушно стояти при своїй обіцянці та в правді. І великий государ, його царська пресвітла величність, всемілосердний християнський государ, як приймає тих, що каються, господь Бог, так і він, государ милосердний, з огляду на прохання за них своїх государських шляхетних дітей, шляхетного великого государя царевича і великого князя Олексія Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, шляхетного великого государя царевича і великого князя Феодора Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, шляхетного великого государя царевича і великого князя Симеона Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, і шляхетного великого государя царевича і великого князя Іоанна Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, архієреїв і богомольців своїх світових — найсвятішого світового Паїсія, папи й патріарха великого міста Александрії і судді світового; Іоасафа²⁹⁹, патріарха московського всієї Росії; богомольця ж свого, а вашого старанного пастора, архієпископа чернігівського й новгородського Лазаря Барановича, заради його слізного прохання, великий государ, як батько милосердний, входячи в милість над ними, звелів віддати їм їхні вини, зволив пустити їх у вічне забуття та зволив прийняти їх до колишнього свого, царської величності, государського милосердя. А коли б надалі, забувши страх божий і превелику й невимовну милість великого государя, його царської пресвітлої величності, вони б стали приставати до якоїсь зради і вірити в неї, також до марнотних і посварних слів та листів, то великий государ, його царська пресвітла величність, більше того не терпітима, а, просячи у всемогутнього Бога милості й допомоги Пречистої Богородиці і взявши святий, животворящий хрест та звідомивши про всі свої государські милосердні до них справи всемогутнього Бога, стане сам, своєю государською особою приводити їх у підданство та гамувати свавільних, скільки подасть допомоги всемогутній господь Бог. І про цю государську милість, і про наказ великого государя, його царської пресвітлої величності, зволив і указав сказати сам зі своїх вуст до ігумена максаківського монастиря Ширкевича Ієремії та генерального обозного Петра Забіли, до гетьмана, й до старшини, і до війська, а також до преосвященного чернігівського й новгородського архієпископа Лазаря Барановича.

Ще обозному, суддям, осаулам, полковникам і всій старшині, козакам та міщанам говорено:

Про вибрання гетьмана

Указав великий государ, його царська пресвітла величність, вибрати за їхніми правами й вольностями, кого вони облюбують. І обозний, і судді³⁰⁰, і полковники, і вся старшина та чернь вибрали за своїми правами та вольностями гетьмана Дем'яна Ігнатова³⁰¹, а як обрали гетьмана, то боярин і воевода, білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами вичитали й укріпили на раді колишні статті, які дано в минулому 162 році³⁰² колишньому гетьманові Богдану Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, а над колишні статті й нові статті, які постановлено на багатьох радах, і ті, що їх тепер за указом великого государя знову додано. А на тих статтях гетьман Дем'ян Ігнатов, і обозний, і військові судді³⁰³, і полковники, і вся старшина, і козаки, які були на раді, учинили віру за святою евангельською заповіддю на вічне підданство великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, і його государським наслідникам, щоб бути їм невідступно під їхньою государською самодержавною рукою.

А на раді були і до статей руки приклали

Преосвященний чернігівський і новгородський архієпископ Лазар Баранович.
Ігумен максаківського монастиря Ієремії Ширкевич³⁰⁴.

Гетьман Дем'ян Ігнатов.

Обозний Петр Михайлов син Забіла³⁰⁵.

Судді: Іван Самойлов, Іван Домонтов³⁰⁶.

Осаули: Матвей Микитин син Квінтовка³⁰⁷, Павел Грибович.

Писар генеральний Карп Іванов Мокрієв³⁰⁸.

Бунчужний Лукаш Зборовський.

Хоружий військовий Василь Свириденко.

Писар гарматний військовий Никифор Александров.

ПОЛКОВНИКИ

Ніжинський Филип Іванов син Уманець³⁰⁹.

Стародубський Петр Іванов син Рославченко³¹⁰.

Переяславський Іван Єфименко, наказний.

Київський Константин Солонина³¹¹.

Кошовий піхотного полку Афанасій Савенко.

Прилуцький наказний полковник Яков Трофимов³¹² і осаул полковий.

Комонний³¹³ полковник Михайло Кіяшко.

Піхотний полковник Іван Бирло³¹⁴.

РОТМІСТРИ

Офонасій Іванов, Андрій Нестеров, Петр Ворошилов³¹⁵. Капітан Александер Станіславич.

СУДДІ ПОЛКОВІ

Ніжинський Федор Завадцький.

Переяславський Юря Николаєв.

ОБОЗНІ ПОЛКОВІ

Ніжинський Матвей Матвієв³¹⁶.

Стародубський Гаврило Дашенко.

Київський Яков Іванов.

ОСАУЛИ ПОЛКОВІ

Ніжинський Ігнат Парпура.

Стародубський Василев Юрев, Дмитрей Турченко³¹⁷.

Київський Трофим Яковлев, Самойло Трисановський³¹⁸, Іван Тихий, Николай, осаул, Гаврило, осаул.

Стародубський Василей Лапа.

ОТАМАНИ

Чернігівський Станіслав Кохановської. Стародубський Тимофей Алексієв.

ПІДПИСКИ³¹⁹ ВІЙСЬКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ

Петр Домонтов, Іван Биховець³²⁰, Ярема Яремов, Сергій Андрієв, Семен Олифіренко, Андрей Тихонов.

ПОЛКОВІ ПИСАРІ

Ніжинський Павел Михайлов³²¹. Стародубський Іван Воробей³²². Переяславський Михайло Бури-
жецький³²³. Київський Андрей Василев.

ПОЛКОВІ ХОРУЖІ

Ніжинський Роман Сергієв.

Стародубський Василь Валкевич³²⁴.

Київський Михайло Майлов³²⁵.

Пішого полку Тимофей Іванов, Прокофей Чмеренко³²⁶, Ігнатій Путин, Павел Кричевський³²⁷, Ян Во-
рона, поручник Ян Онбрихт³²⁸.

СОТНИКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ

Василей Бурковський; білоусівський — Павел Товстоліс; любецький — Сава Внучко; сибержеський —
Филон Саваєцький³²⁹; слабинський — Агей Іванов; сосницький — Андрей Тищенко³³⁰; столянський —
Филип Марченко; синявський — Василей Марченко; киселівський — Герман Михайлов; волинський —
Василей Олешков³³¹; понурницький — Федор Туненко³³².

СОТНИКИ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ

Константій Іванов; батуринський — Григорей Карпенко³³³; Хорошого Озера³³⁴ — Кондратей Іванов; борзненський — Григорей Проскурєнко; шаповалівський — Павел Павлов³³⁵; новомлинський — Іван Євтушенко³³⁶; коропський — Тесько Химин³³⁷; рожевський — Степан Нестеренко; глухівський — Ясько Жураховський³³⁸; кролевецький — Василей Яценко³³⁹; воронезький — Сава Прокопов³⁴⁰; конотопський — Лесько Лисенко; івангородський — Теодор Малащенко³⁴¹.

СОТНИКИ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ

Стародубський — Павел Хромієнков³⁴²; почепський — Овдій Рославченко; погарський — Гаврило Єремієнко³⁴³; новгородський — Захар Степанов³⁴⁴; шептаківський — Василей Ісаєнко; малинський — Андрій Есмаатовський³⁴⁵; тапальський — Іван Рубченко³⁴⁶.

СОТНИКИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ

Панько Кулун³⁴⁷, Григорей Воложшин³⁴⁸, Іван Щербина.

СОТНИКИ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ

Київський — Григорій Алифиров³⁴⁹; козелецький — Гаврило Карпов; остерський — Максим Степанов; бобровицький — Анисим Коробка; головенський — Іван Кононов; муравенський — Яков Василев.

СОТНИКИ ПІШОГО ПОЛКУ

Тесько Кирилов³⁵⁰, Данило Гаврилов.

СОТНИКИ ПРИЛУЦЬКОГО ПОЛКУ

Семен Семенов³⁵¹, Капран Криштоф Ротоханський³⁵².

НІЖИНСЬКІ МІЩАНИ

Війт Александер Цукорвський³⁵³; бурмістр Яков Жданов³⁵⁴, писар Филип Константинов³⁵⁵, Гаврило Тимошев³⁵⁶.

ЧЕРНІГІВСЬКІ МІЩАНИ

Війт Григорей Яхимов³⁵⁷, райця Роман Остапов, Павел Филімонов, Теодор Михайлов.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ МІЩАНИ

Райця Іван Щербина, писар Михайло Буржецький, Трофим Коцар, Петро міщанин.

СТАРОДУБСЬКІ

Війт Костянтин Ларіонов, бурмістр Сергій Потапов, Борис Карпов, райця Іван Низовець, Парфен Антонов, писар Василей Барнацький.

НОВГОРОДКА-СІВЕРСЬКОГО

Війт Никифор Пожарський, писар Трофим Якимов, Алексій Андрієв син Карач, Давид Машковець.

ПОГАРЦІ

Війт Костянтин Іванов, бурмістр Григорей Кропива, райця Ігнатій Трофимов, райця Семен Климов, Ларіон Богданський³⁵⁸.

ПОЧЕПСЬКІ

Війт Іван Іванов.

ГЛУХІВСЬКІ

Війт Стефан Киряков³⁵⁹, Стефан Филонов, Тедось Менський, бурмістр³⁶⁰.

КОРОПСЬКІ

Війт Адам Русанов, Андрей Ємець.

КРОЛЕВЕЦЬКІ

Війт Остафей Лук'янов, бурмістр Іван Никифор, Григорій Романенко.

Статті й постановлення у Глухові

1

Били чолом великому государю, царській пресвітлій величності, гетьман і все військо цього боку Дніпра, щоб великий государ ударував, звелів віддати їм їхні вини, і надалі щоб не було згадувано про ті вини та щоб зволив великий государ тримати їх у своєму государському милостивому ударуванні й нагляді. І великий государ, його царська пресвітла величність, государ християнський, милостиво ударовує гетьмана, вини їхні милосердно прощає і відпускає, і надалі їм ті їхні вини не згадуватимуться, а їм під ним³⁶¹ за своєю обіцянкою служити вірно його царській пресвітлій величності і його государським наслідникам, та залишити всілякі хитання, й надалі не схилитися ні до яких заман, а бути під його, великого государя, самодержавною високою рукою у вічному підданстві невідступно без будь-якої зради.

2

Про права та вольності.

Милості у великого государя просять, щоб бути їм при колишніх своїх правах та вольностях, чим ударований був давніший гетьман Богдан Хмельницький, і щоб їм усе було потверджено.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував гетьмана і все військо цього боку Дніпра правами й вольностями за колишнім їхнім правом, і їхні права та вольності ні в чому не порушуватимуться.

3

Про українські прибутки і про воєвод, що мають бути в Україні для оборони.

Гетьман Богдан Хмельницький постановив у колишніх статтях, щоб воєводам царської величності бути з ратними людьми в Переяславлі, Ніжині, Чернігові³⁶², і хай би нині його царська величність не вказував бути воєводам і ратним людям у малоросійських містах, оскільки від них були численні сварки й докуки, від того й війна почалася. А які прибутки довелося б узяти на нього, великого государя, в казну, то збирання того покласти на гетьмана, а гетьман приставить на те вірних людей, а вчинить ті збори, коли Україна прийде в першопочаткове становище³⁶³.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути в малоросійських містах воєводам і ратним людям для оборони від ворогів і щоб надалі не було ні від кого в малоросійських містах ніякого хитання та зради. І вказав бути воєводам та ратним людям в містах по колишніх статтях, а нині знову потвердити в статтях, а воєводам бути в Києві, в Переяславлі, в Ніжині, в Чернігові та в Острі, а їхні права та вольності, та суди, та всілякі справи знати не вказав [...] ³⁶⁴ мати начальство над ратними людьми, яких прислано на оборону в усякому уладженні. А коли б хто з жителів усялякого чину городів і міст чи сіл та деревень був ображений від ратних людей, хай б'ють чолом великому государю і приносять чолобитні воєводам, і воєводи, за указом великого государя, його царської пресвітлої величності, судитимуть тих ратних людей. І при тих-то судах указав бути у кожному місті, де будуть воєводи, для повної правди і швидкої розправи значним, добрим і розумним людям із малоросійських жителів, щоб були при тих судах разом з воєводами і судили, а за судом і за позовом чинили указ, як визначає те указ великого государя, його царської пресвітлої величності. А про побори вказав, щоб були в малоросійських містах як звичайно, так, як написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького.

І гетьман, і вся старшина, і козаки, й міщани постановили бути так цій статті.

4

Про казну; що має бути плата реєстровому війську.

Щоб за колишніми постановленими статтями Богдана Хмельницького реєстровому війську, що буде на службі царської величності, було милостиве ударування й заплата з казни його царської пресвітлої величності.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав говорити на раді про реєстрове військо, скільки їх, військових козаків, тисяч є на цьому боці Дніпра. А що в тій їхній статті написано: військова заплата з його, царської пресвітлої величності, казни, то того немає в статтях Богдана Хмельницького, а є, щоб бути поборам, де треба, збирати у скарб царської пресвітлої величності, а з того скарбу давати на військо за реєстром, кому що постановлено в тих статтях.

І гетьман, і вся старшина, і козаки приговорили на цій раді: гетьманові — тисяча золотих червонних на рік; обозному й військовому писареві по 1000 польських золотих, [...] ³⁶⁵ на хоружого сотницького 30 золотих, на бунчужного гетьманського 100 золотих, на полковників по 100 єфимків³⁶⁶, на осаулів полко-

вих по 200 золотих, на сотників по 100 золотих; реєстровим козакам бути тридцять тисячам чоловік, і давати на людину по 30 польських золотих, а скільки в якому полку буде козаків, учинити тому реєстр. А бути козакам реєстровими, а в реєстрі писати тих, хто стародавні козаки і довго служили службу, а коли старих козаків у полках не стане до 30 тисяч, то в те число приймати в козаки мішанських і селянських дітей³⁶⁷. На військо Запорозьке, на тридцять тисяч, бути поборам з усіляких маєтностей без вибору, чий хто не є, окрім монастирів. І з тих зборів давати ударування великого государя гетьманові з начальними людьми і козакам за колишніми утвердженими статтями; а не буде тих зборів, щоб повністю покрити потреби гетьмана, начальних людей і козаків, згідно визначення, то ті побори розділяти за збором, скільки того збору буде. А в кого з полковників та начальних людей є маєтності і на ті їхні маєтності дані жалувани грамоти великого государя, то тих підданих полковників і всіляких начальних людей, за якими є маєтності, судити їм же, і приймати повні приноси в них, і сіно та дрова їм готувати, і однаково збирати з них побори й жалування козакам. А щодо архієпископських [...] підданих, то до податків на військо їм діла нема. Відтепер в архієпископські і в монастирські вотчини наново нікого не приймати, бути старим, і завести на них книги, скільки за архієпископом і за монастирем у їхніх вотчинах мужиків, а з мужиків до реєстру в козаки не писати й не приймати. А з протопопських та попівських маєтностей побори на козаків знімати так само, як і з козацьких маєтностей; також з міст і зі всіляких прибутків, як господь Бог заспокоїть чвари і прийдуть до своїх колишніх гараздів. А які городи, міста, села, деревні до решти попалені й розорені, то мати їм щодо тих поборів пільги. І через те розорення покладено пільги:

Воля містам розореним

Переяславлі, Ніжині, Любичі, Воронежу, Кролевецю та іншим містам, які також розорені, пільга на дев'ять років³⁶⁹, Чернігові й Остру на сім років: містам, містечкам та селам — на три літа.

5

Про послані грамоти в усі полки, що обнадіюють ласкою.

Коли царська пресвітла величність ударував, звелів віддати їм їхні вини і вдарувати їх вольностями проти статей Богдана Хмельницького, тоді б царська пресвітла величність зволив послати свої, царської величності, обнадійні грамоти до всіх полків, щоб вони були надійні й непорушні на його, царської пресвітлої величності, вдарування.

Великий государ цар, його царська пресвітла величність, указав послати за їхнім чолобиттям у всі полки свої, царської величності, обнадійні грамоти до всіх полків. І за цим указом великого государя послано в усі полки цього боку Дніпра його, великого государя, милостиві обнадійні грамоти через тих-таки посланців: їхнього обозного Петра Забілу з товаришами.

6

Про честь, надані маєтності та млини.

Як досі були заслужені вдарованою дворянською честю, то щоб вони при тому ж чині й честі перебували, а які заслужать потім, то гетьман і старшина почнуть бити про них чолом; і щоб царська пресвітла величність і тих зволив ударувати дворянською честю. А кому гетьман і старшина дадуть за послугу млин чи деревню, дадуть свій універсал і почнуть бити чолом царській пресвітлій величності, то щоб царська величність ударував на ті маєтності свої, царської величності, грамоти.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував їх за їхнім же чолобиттям.

7

Про віддання Києва полякам.

Щоб міста Києва полякам не віддавати, бо вони постановили на сеймі: всі православні церкви віддати на римські костели, а чудотворні мощі преподобних отців хочуть розвезти в Польщу в різні місця, і від того у них на Україні немалий заколот³⁷⁰.

Великий государ, його царська пресвітла величність, звелів сказати: в постановленому Андрусівському договорі домовлено було, на який строк віддати Київ, і те їм самим відомо, а нині за певними численними причинами з польського боку віддачі Києва на той строк до з'їзду великих й повноважних послів та комісарів не буде. А який договір вчинять про Київ з послами й комісарами, їм звістять їхні посланці, а їхнім посланцям указав великий государ бути на з'їзді з великими повноважними послами. А як бути і в яких справах, то про те нижче йде особлива стаття.

А що їхні посланці, бувши на Москві, письмово оголосили про уярмлення благочестивої віри і святих божих церков і що за недоглядом начебто великих і повноважних послів нічого в статтях не покладено

про божі церкви, то свідчимо: в Андрусівських договірних статтях постановлено й закріплено — руським людям усякого чину, які через ті договори лишаються в містах на боці королівської величності, можна вільно вживати віру грецького закону без усякого утруднення у відправленні божої служби. Тож коли закріплено утвердження грецької віри, то й церквам божим є воля у відправленні служби, церква божа завжди-бо стоїть вірою, бо церква є не що інше, як створений нашими душами дім; і їм би надалі роздивлятися старанно в усіляких справах і мудро розмірковувати, а недоумних укріплювати. Коли ж буде і певне ущемлення божим церквам у Короні Польській і Князівстві Литовському, то великий государ, його царська величність, укаже великим і повноважним послам говорити на з'їзді про те ущемлення супроти Андрусівських договірних статей комісарам, а про що домовляться, стане потім їм відомо через їхніх посланців, які будуть на з'їзді. Тільки ті справи належать тому бокові Дніпра, а не є ваші,— вони самі захотіли бути відлучені від царської пресвітлої величності і самі стали під рукою королівської величності ще раніше з'їздів і Андрусівських договорів³⁷¹, і в Андрусові договір учинений уже після їхнього відлучення.

Віддання Києва кладеться на царську волю

І гетьман, і вся старшина, й козаки покляли віддати Київ на волю великого государя, його царської пресвітлої величності.

А коли вирішено буде на з'їзді віддати Київ, то щоб великий государ звелів утвердити на з'їзді, аби не гонили благочестивої віри, хоч той бік і відлучився; і буде на волі їхній, можливо, царська пресвітла величність учинить митрополію і в Переяславлі³⁷², як і раніше було. Архієпископ Лазар Баранович казав, щоб учинити в Чернігові,— Чернігів старіший Переяславля і князівство стародавніше.

8

Охоронення козацьких дворів, і щоб не брано в козаків підвід.

Щоб послі, й посланці, й гінці царської пресвітлої величності не зупинялись у козацьких дворах і насильно не брали у сотників, отаманів і військових товаришів підвід. А щоб надалі відводила їм двори і давала підводи городової старшина, а самі вони щоб по полях і дворах підвід не брали, в кого ж що візьмуть у підводи, то щоб відпускали назад.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути виборному для своїх государських справ, кого гетьман, і старшина, і все військо цього боку Дніпра виберуть, і жити вказав йому великий государ у Москві порічно, на особливому уладнаному дворі, і при ньому — п'ять чи шість чоловік. Щоб гетьман писав до виборного про справи й про образи на воевод і ратних людей чи про інші які справи, що є в малоросійських містах; виборний приносить ті листи приказним людям, приказні ж люди стануть доносити до великого государя. А з Києва, і від гетьмана, і з інших міст, де будуть воеводи, посилати посланців на Москву до виборного в Путивль своїми підводами, з Путивля послані вони будуть на Москву до двору, де буде двір, щоб надалі від нього, великого государя, до гетьмана посланці часто не посилалися³⁷³. Також і гетьманові до великого государя посилати нечасто, а посилати в найпотрібніших справах, а коли з Москви когось буде послано від великого государя для великих справ, то тому посланому давати по 20 підвід з провідниками, а гінцям давати по 3 підводи, через те що в козаків і в малоросійських міщан багато підвід у містах гублять, від чого чиняться їм великі збитки. Посланцям бути по три чи чотири на рік для найпотрібніших справ, і щоб при тих посланцях челяді було по два чи три чоловіка, а більше не посилати.

9

Як багато послів і скільки на рік при собі мають брати людей, їдучи на Москву.

Гетьман і вся старшина Запорозького війська б'ють чолом великому государю, щоб посилати всілякі листи до Москви своїми гінцями, коли будуть якісь звістки, а не в Путивль до воевод, посланцеві ж бути самотріть³⁷⁴. А про посланців, коли військо Запорозьке посилатиме про свої образи до його царської пресвітлої величності, то не так собі, а як буде слухна справа. Коли три особи значні будуть, то по три чоловіки мати з собою людей, а послі будуть нечасті, хіба два чи три. Щодо виборного, який має жити в Москві, то про те, розібравшись у своїх справах, почнуть бити чолом потім.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути за їхнім чолобиттям. А підводи давати в містах по три підводи чоловіку, а челяді їхній — по дві чоловіку³⁷⁵.

10

Про підводи, у який спосіб їм має бути плата.

А про ті підводи указав говорити гетьманові великий государ, щоб учинити у містах пошту, і хто б на ту пошту найнявся з черкаських пожилців, платити йому за домовленістю. А на ту домовленість плати-

ти навпіл: одну половину з поборів малоросійських міст, а другу великий государ накаже дати зі своєї, великого государя, казни, з путивльських чи львівських прибутків³⁷⁶, проти договорів, щоб допомогти в тих підводах. А посланим від царської пресвітлої величності самим на дворах не ставати і підвід не брати, а брати підводи за їхнім чолобиттям.

Гетьман і вся старшина казали, що почнуть шукати на те охитників, а як відшукають, то про те потім буде сповіщено великому государеві, його царській пресвітлій величності.

11

Про вибрання гетьмана після гетьманової смерті.

Били чолом великому государю, його царській пресвітлій величності, що коли за божим зволенням трапиться гетьманові смерть чи що інше, то щоб великий государ ударував, велів їм обирати гетьмана, за їхнім правом, і щоб зі свого государського милосердя вдарував, велів дати гетьманові у військо військові клейноди: прапор, булаву, печатку, литаври.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, велів бути за їхнім чолобиттям, а присланим клейноди: прапор, булаву, печатку, литаври — тримати у збереженні, а коли що загубиться, то замість того буде прислано від царської величності.

12

Про приспання, коли трапиться бути, листів від сторонніх держав на Москву.

Щоб звелено було їм приймати від навколишніх государів всілякі присильні листи і читати, а прочитавши, відсилати до великого государя, а від себе їм до них писати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав відмовити в тій статті гетьману і всьому війську, тому що давнішому гетьману Богданові Хмельницькому та іншим гетьманам, хоч вони були гетьманами обох боків, не велено було ні з якими государями чинити спілкування, бо від того в малоросійських містах чиниться великий розлад³⁷⁷.

13

Про козацькі будинки і про збіглих московських людей.

Коли військо царської пресвітлої величності піде проти ворога, то щоб вони в українних містах в козацьких дворах не ставали, а ставали в міщан, і щоб вольностей козацьких не віднімали, і мужиками та зрадниками їх не називали, і в провідники їх не забирали, також і росіян, які давно зайшли на Україну, не забирали на Москву. Бо і від того був на Україні великий заколот; що з України вибирали драгунів та збіглих людей за багато літ, і вони на те сподівалися, що то чинилося не за указом великого государя, його царської пресвітлої величності.

Великий государ, його царська пресвітла величність, не вказав ратним людям ставати в козацьких дворах, а надалі ставати їм у міщан і в мужиків, а хто вольності їхні почне відбирати, називати козаків зрадниками й мужиками, то тих царська пресвітла величність указав карати після слідства. А щодо втікачів з малоросійських міст, служивих людей і селян, які не захотіли служити великому государеві, його царській пресвітлій величності, а люди боярські і селяни щось украли, вчинили вбивство чи розбій, чи що інше вкрали, чи не хотіли дати оброку та втекли за сваволю в його, великого государя, черкаські міста, то тих утікачів, всіляких чинів людей, не приймати, і в себе не тримати, і тих утікачів висилати з малоросійських міст без найменшої затримки. Бо від утікачів починаються посвари і від того буває великий заколот, а це укріплено й душами вашими утверджено на попередніх радах у договірних статтях, щоб тих утікачів не приймати, а котрі з'являться, то тих віддавати.

І гетьман, і вся старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

14

Про збіглих малоросійських людей з Москви в малоросійські міста.

Всіляких чинів жителям малоросійських міст, яких до нинішньої війни піймали в полон ратні люди Московської держави, бути на боці царської пресвітлої величності. А коли хто піде сам у малоросійські міста до своїх родичів чи, хто де жив, у колишні свої міста, не вчинивши ніякого злодійства, то тим жити в своїх містах, як і колись, де хто жив, а коли втече, щось укравши, то тих віддавати.

Великий государ ударував: велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

15

Про те, що воєводи перед тим забороняли купувати в міщан помістя і з ними вінчатися.

Досі воєводи не веліли козакам брати за себе у міщан дочок і купувати в них землю та будинки, а раніше такого звичаю не було. Тож б'ють чолом, щоб були збережені вони при колишніх своїх вольностях.

Великий государ, його царська пресвітла величність, велів за цим чолобиттям, що як будуть воєводи на волі з полону³⁷⁸, накаже давати з ними очну ставку, а коли виявиться з очних ставок, які воєводи чинили ті закази і коли те докажеться, то за те вони будуть великим государем жорстоко покарані.

16

Про віддання забраних через князя Ромодановського церковних речей.

Б'ють чолом царській величності про віддання в теперішній час забраних полком боярина й воєводи князя Григорія Григоровича Ромодановського з товаришами дзвонів, риз, начиння, книг, образів і всілякого срібла, щоб, розшукавши, було те віддано, що в кого є, а вони про те знають.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав за тим чолобиттям відшукувати в Путивлі, в Севську, в Брянську і в інших містах те церковне начиння, а що відшукається, то те віддавати навзаєм, і гетьманові відшукувати й віддавати всіляке церковне начиння, що взяте з міст його царської величності.

17

Коли б його царська пресвітла величність мав чинити комісію з будь-яким монархом, то там повинні бути й козаки.

Коли в царській величності учиниться комісія з будь-якими государями, чи королівською величністю, чи з кримським ханом і тут згадувалося б про Запорозьке військо, то щоб царська величність ударував, дозволив бути при своїх, царської величності, комісарах, висланим від них, тому що на першій комісії³⁷⁹ їхніх осіб не було, і Запорозьке військо було від того в немалій тузі.

За указом великого государя, його царської пресвітлої величності, коли будуть послані на з'їзд великі й повноважні послы говорити про вічний мир, то на той з'їзд великий государ указав бути з великими й повноважними послами й комісарами їхнім посланцям, тільки хай гетьман і все військо обвістять на раді про тих посланців, кого вони на ту справу виберуть на з'їзд, хто саме і для якої справи посилається, і щоб посланцям їхнім на з'їздах не сідати з послами й комісарами, аби від того не пішла більша сварка, а коли будуть якісь розмови, що стосуватимуться справ малоросійських міст, то тоді їх, посланців, буде покликано до послів царської величності і про ті справи буде оголошено. А як послы царської величності й комісари Корони Польської та Князівства Литовського покличуть, то тим посланцям після того приходити і говорити про утвердження благочестивої віри, про божі церкви та про інші свої справи, тільки без усіяких сварок, а в тихій і в слухній розмові.

І гетьман, і вся старшина, і козаки постановили: бути посланцями на польський посольський з'їзд обох боків, царської пресвітлої величності й Корони Польської та Князівства Литовського, до послів та комісарів Федору Завадцькому, судді Ніжинського полку, Лаврентію Борозні, Леонтію Артемовичу Полуботку, Єремїї Єремїєву³⁸⁰, а на з'їзді сидіти їм при польських послах тому, що царська величність ударував їх за службу дворянською честю. Та й ще раніше, коли вони служили польському королю, то їм також давано за служби шляхетство, а на те в них є королівські привілеї, хто ж заслужив шляхетство, той за їхнім правом сидіти може. Раніше їхні козацькі послы бували як у короля, так і на сеймах, а будши на сеймах, вони сиділи як рівні, як повітові послы. Та й нині прислано до Дорошенка посланців від Річі Посполитої, щоб їхні посланці прибули на елекцію для королівського обирання, а коли посланців на елекцію кличуть, то їм дадуть і місце сидіти, а стояти ніколи вони не будуть, хіба що їм не сидіти, а стояти за честь свою, і в тому не уступати, бо чи ж вони не гідні великому государеві, його царській пресвітлій величності,— хай буде в тому воля государська. А на комісіях їхнім посланцям не можна не бути, від того й Брюховецький, хочучи зрадити, зривав їх і казав, начебто на комісії вчинено договір такий, щоб козаків побити і звести, а решту віддати королю. А потім, незабаром після комісії, оголошено було з Польщі в малоросійських містах листи зі статтями, і в тих статтях написано: царська величність віддав їх польському королеві, щоб вони королю піддалися, не надчікуючи віддачі, а коли не піддадуться, то бути їм, як віддадуть їх, у вічній неволі. А коли б на тій комісії при договорах були їхні посланці і ті договори чули, то від тих посланців старшина, й козаки, й чернь знала б про все, вони тим посварам не вірили б, і в них не було б чвар та зради.

18

Раніше гетьмани спілкувалися з польським королем, з кримським ханом та з іншими державами, то щоб і нині мати змогу спілкуватися про всілякі справи, що належать до малоросійських міст.

Великий государ, його царська пресвітла величність, не указав тримати спілкування ні з яким государем, а коли трапляться якісь справи, про що треба писати, то щоб писали до великого государя, його царської пресвітлої величності, а царська величність збереже гетьмана й все військо в усякому своєму государському милосерді і звелить писати про їхні справи до государів, а щодо справ, про які буде писано, за указом царської величності буде надіслано до них же листи.

19

Про гетьманські посварні зачини в Україні.

А коли надалі якийсь гетьман, забувши страх божий і превелику та невимовну до себе милість великого государя, почне чинити в малоросійських містах якісь посвари, так як учинив це їм Івашко Брюховецький, того поміж себе остерігатися і вивідувати та писати про те до великого государя, а тим гетьманським посварам не вирити.

Гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

20

Про зміну гетьмана за його переступ.

А як учинить гетьман якийсь переступ, окрім зради, то його без указу великого государя, його царської пресвітлої величності, не змінювати, а вкаже великий государ провести слідство, і після слідства чинити указ за їхнім правом.

І гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

21

Про воевод і ратних московських людей, побраних в Україні через зраду Брюховецького і відданих у Чигрин до гетьмана Дорошенка, щоб були розшукані, оскільки малоросійські полонені відпущені з Москви на Україну.

Великий государ, його царська пресвітла величність, звелів сказати: воеводи й ратні люди, які за указом його царської величності були в малоросійських містах і через зраду Івашка Брюховецького відведені в Чигрин (а учинилося це через їхню, всіх старшин, необережність, що поступилися йому вчинити ту зраду), так про тих воевод і ратних людей вказав їм великий государ одписати від себе Дорошенку, щоб ті воеводи й ратні люди були звільнені й відпущені до великого государя, бо за указом великого государя звільнено й відпущено було більше п'ятсот чоловік, яких було взято в малоросійських містах.

І гетьман, і старшина, й козаки били чолом на милість великого государя і постановили — писатиме до Дорошенка архієпископ чернігівський та новгородський Лазар Баранович, і гетьман, і старшина, й козаки.

22

Про малоросійські посвари, коли б виникли від когось.

А коли в малоросійських містах почнуть чинитися якісь посвари від будь-кого із жителів, то гетьману і старшині стежити за тим, і остерігати суворо, і про те писати до великого государя, до його царської пресвітлої величності. А тих людей, від кого зчиняться якісь посвари в малоросійських містах, гамувати й карати, також карати смертю за правами і як про те постановлено на попередніх радах.

І гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

23

Про постановлення охотницького тисячного полку для примирення легковажних будників та винокурів³⁸¹, що свавільно називаються козаками, безчестять старих козаків і творять в Україні всілякі посвари й образи.

Відомо стало великому государеві, його царській пресвітлій величності, що всілякі чвари, пролиття невинної крові і відведення до бусурман були від свавільних людей, які, забувши страх божий і свою обі-

цянку, зачинають усілякі посварні й заколотні слова, і від того постають великі біди. Мужики, будники, винокури, залишивши свої землеробські роботи, називаються козаками, і від того чиняться великі біди й розорення, чиниться також безчестя й справжнім козакам. То для того поставити полковника з малоросійських міст, і при ньому щоб була тисяча чоловік реєстрових козаків. А коли буде від кого хитання та зрада, то йому, полковникові, тих свавільних гамувати за своїм правом, як їхні права те визначають. І тому полковникові, й тисячі чоловік давати за договором на рік, і щоб вони були на влаштованому місці, де годиться, і щоб були на всі полки цього боку Дніпра³⁸².

І гетьман, і вся старшина, й козаки постановили бути так цій статті.

24

Щоб малоросіяни тасмно не возили у Велику Росію і не продавали вина й тютюну, й не чинили тим уйми у зборі казни царської величності по кабаках, а умовлялися на те вільно.

Жителі малоросійських міст приїздять у Московську державу і привозять в околичні міста вино й тютюн та продають усіляким людям для своєї користі, а від цього порушується й не добирається кабацький збір³⁸³. То щоб учинити міцний заказ під загрозою жорстокої кари, щоб жителі малоросійських міст, усіляких чинів люди, зовсім не привозили вина й тютюну до Москви, в околичні міста та в уїзди і не продавали та не чинили тим утрат казни великого государя, його царській пресвітлій величності. А в пору-біжні міста за договором, коли буде потрібно, привозити на кабаки вільно.

Гетьман і старшина казали на цю статтю, вислухавши, що про те буде розіслано універсали в усі міста, а коли малоросійських жителів буде піймано з вином і тютюном у великоросійських містах, то тих із вином і тютюном відсилати, а коли прийде хто з цим удруге, то забирати в них на великого государя без відшкодування.

25

Про козацькі грунти, що лишилися після смерті, і про козацьких жінок, як їм бути після смерті своїх чоловіків, козаків.

А щодо маєтків козаків, які мають свої власні грунти, вічні батьківські, дідичні, куповані, тобто поля, ліси й сінокоси, стави й млини та інші всілякі пожитки, то про те смиренно просимо його царську пресвітлу величність, щоб військово товариство було цілком збережене при належних йому грунтах і пожитках. А коли трапиться, що на государевій службі смерть застане козака від ворога чи помре він своєю смертю, то щоб володіли тими грунтами дружина і його спадкоємці, що лишилися після свого батька, прямого власника тих добр. А коли б козак мав заслуги, то щоб дружина вільна була після його смерті від усіляких образ, тобто щоб не обтяжувалася всілякою старшиною військовою постійми, поборами та підводами, і це доти, доки не піде заміж: коли за козака, то й вольність матиме, а коли за мужика, то належатиме до посади міської.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував на їхню статтю, указав дати на їхні права й вольності свої, царської пресвітлої величності, жалувані грамоти, так як і досі дано їм відповідно до королівського привілею на віддане їм, і куплене, і заслужене.

26

Про допомогу військ царської величності малоросіянам супроти ворогів, що наступатимуть на Україну.

А коли б ворожі війська, татарські й задніпрянські козацькі, мали наступати війною на цей бік Дніпра, то смиренно просимо його царську пресвітлу величність про швидкі посилки на допомогу проти того противенця, і нікого іншого, тільки боярина та воеводу його царської пресвітлої величності, білогородського намісника Григорія Григоровича Ромодановського, щоб він нас від ворогів, що наступають [відбивав разом із нами, і не так, як було до цього, коли Запорозьке військо писало, просячи собі про швидкі посилки, які завжди прогаювалися, і від того вороги, наступивши, довели цю країну до останньої пагуби та знищили. Через це нині смиренно просимо його царську пресвітлу величність, як тільки дамо знати, що ворог наступає]³⁸⁴ на Україну, то щоб тоді ратних людей його царської пресвітлої величності з його милістю боярином було прислано на оборону без загайки. А поки його милість боярин приспішить, то щоб воеводи, які будуть у малоросійських містах, не забороняли давати, скільки буде потрібно, ратних людей.

Про цю статтю буде відомо великому государеві, його царській пресвітлій величності, і буде указ про раті великого государя, його царської пресвітлої величності. А раті великого государя перебувають уладнані за добрим звичаєм і звикли ходити в бояр та воевод, за розглядом великого государя, у певному ратному ушikuванні і давати отак відсіч ворогам, про те й самі знаєте. А швидко і грубо невладнано ходити не звикли. Коли ж ворог великого государя наступатиме, то за указом великого государя ратні люди не швид-

ко прийдуть на допомогу через теперішні невладнані шляхи, і того собі не ставити за немілість великого государя. А з міст од воєвод і від ратних людей міська оборона буде, а з міста ходити обороняти вилазками. Коли ж ітиме гетьман у похід проти ворожого находу і свавільних людей, то давати йому з Ніжина й Чернігова по двісті чоловік піхоти і бути їм у походах з гетьманом на його гетьманських конях та харчах.

27

Про малоросійські гармати, позабирані з замків та міст воєводами.

Щоб віддали нам гармати, які позабирали тоді воєводи в замки з наших малоросійських городів та міст. Про це ми били чолом його царській пресвітлій величності раніше і зараз смиренно просимо й молимо, щоб їх нам було віддано.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав на це чолобиття мідні гармати, які взято в них, віддати, а які взято в поляків, тих віддавати не указав.

28

Про гетьманську резиденцію в Батурині і про військові гармати.

Щоб царська величність ударував, звелів бути гетьманові й гарматам у Батурині. Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував бути за їхнім чолобиттям.

29

Про вибрання на гетьманство Дем'яна Ігнатова і про писання до гетьмана Дорошенка в Чигрин³⁸⁵, щоб був у згоді й любові з цьогобічним гетьманом та військом і щоб карати заводіяк, які не люблять миру, а проти ворога господнього Христа ставати єдинодружно.

За указом великого государя, його царської пресвітлої величності, і за згодою всього Запорозького війська цього боку Дніпра боярин, воєвода та намісник білогородський князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами та гетьман Дем'ян Ігнатов, обозний, військові судді, писар, осаули, полковники, вся старшина та козаки постановили на раді у Глухові писати на той бік Дніпра Корони Польської й Князівства Литовського гетьману Петру Дорошенкові і до всієї їхньої старшини та козаків про повернення підданства пресвітлої його царської величності, про вибрання Дем'яна Ігнатова гетьманом Запорозького війська цього боку Дніпра, що він, гетьман Дем'ян Ігнатов, і вся старшина, і військо, полишивши всілякі посварні й непотрібні слова, лукаву раду зрадника Івашка Брюховецького і пізнавши правдешню милість та благодійство великого государя, його царської пресвітлої величності, добили чолом за вини свої на вічне, нерушне підданство. За це заспокоєння, за милість великого государя, його царської пресвітлої величності, постановили, віддавши подяку всемогутньому Богові, щоб ця країна не мала поміж себе з тим боком Дніпра війни, а лишалася в любові і в згоді, а свавільців, які, занедбавши мир і тишу, радіють чварній війні, гамувати. І за указом обох великих государів, великого государя нашого, його царської пресвітлої величності, та королівської величності, покладено утвердження великих і повноважних послів та комісарів, щоб від кримського хана їм відлучитися і більше з ним не мати ніякої згоди, а коли б мала наступати сила кримського хана, то за поміччю всемогутнього Бога міцно й нерушно стояти супроти тієї сили у з'єднанні.

І гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті.

Придаток нових статей до тих-таки Глухівських статей за чолобиттям ніжинських та київських міщан про їхнє крайнє знудження, складених і тоді ж закріплених указом царської величності³⁸⁶

1

Про полегкість місту Ніжину через його спалення, розорення і обтяження наїздами.

Просимо милості великого государя, його царської пресвітлої величності, смиренно упадаючи зі словами на тяжкоупадне наше життя в місті Ніжині від великого розорення, від численних військових посланців, які незмірними підводами і кормами обтяжили селян та Ніжинський маїстат і привели його до останнього зубожіння, а нині все стало спалено вогнем і розорено³⁸⁷. Про це б'ємо чолом великому государеві, світлу нашому, його царській пресвітлій величності, щоб великий государ, його царська прес-

вітла величність, ударував місто Ніжин на 15 років, а волості на 5 років, залишивши харчі, й підводи, і грошові, й хлібні податки, не велів їх брати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував через велике їхнє розорення, звелів дати їм пільги, а на скільки років дано пільги, то про те написано вище.

Грамотами утверджено прибутки на ратушу: вагове, помірне, поводне, дьогтьовий, торговий, також з Овдіївських млинів; про пивний прибуток — хто на шинок захоче варити, повинен дати по осьмачці солону і по золотому грошей, також повинен платити по дві копійки від відра; хто захоче на шинк ситити³⁸⁸ мед, то від шинкових козацьких дворів³⁸⁹, так і від інших усіх прихідних угідь, і від льохів давати по півполтині³⁹⁰ з льоху; села Кагарлики, Крути, Печі, Хорошеє Озеро, Синяки, Плоскеє; а ті всі прибутки за королівськими привілеями, що підтверджено грамотою великого государя, його царської пресвітлої величності, світла нашого, просимо милості, упадаючи до лица землі, щоб за давнішими грамотами великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, ті всі прибутки були нерушені і непошкоджені через великі міські витрати при ратуші того-таки Ніжинського маїстату³⁹¹.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, велів бути за їхнім чолобиттям; про ту статтю покладено в поствердних грамотах.

У малоросійських містах від різних і численних насильств спорожніли міста; так спорожніло, очевидно, за беззаконня і злодіяння, наше бідне, вашої царської пресвітлої величності, місто Ніжин. Так воно й лишиться, коли не буде до нього вашої царської пребагатої милості й старання. Про що всі ми милості просимо вашої царської пресвітлої величності з гіркими сльозами, впавши перед престолом вашої царської пресвітлої величності, щоб вашої царської величності ратні люди, які лишаються в горішньому городі, допомагали, за указом вашої пресвітлої величності, будувати велике місто, та і щоб уся волость, що в Ніжинському полку, щоб усі разом будували місто та не забороняли рубати, де хто захоче, дерево в лісах і у пушах на будування дворів та всіляких угідь. Покірно просимо про указ і грамоту до нашого ніжинського воеводи, думного дворянина Івана Івановича Ржевського.

Великий государ, його царська пресвітла величність, за своїм милостивим государським розглядом указав щодо будування Ніжина, великого міста: не згадуючи зради, будувати будівлі міста, а поселянам указав великий государ допомагати в усякому міському будуванні, в лісах і пушах велів брати ліс на будівництво міста, а на будівництво домове брати ліс за проханням у того, чиї ліси, і давати ціну, а на двоєри того лісу не брати, щоб не вчинилася від того сварка.

З милосердя великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, дано було їм грамоту, щоб торгувати їм, ніжинським людям, навкі в черкаських містах безмитно, але дотіль київські збирачі нещадно збирали в усіх містах збори і з ніжинських міщан, торгових людей. Просимо милості великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, щоб відтепер київські збирачі не грабували бідних людей і нічого не брали з ніжинських міщан.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, звелів бути за їхнім чолобиттям, а про побори покладено указ великого государя в статтях на попередніх радах, так що й на теперішній раді покладено.

2

Про журу ніжинських міщан від київського воеводи Петра Васильовича Шереметова над їхні давні королівські і нашої царської величності права.

І за те у нас жура нестерпна, що без слушної причини Київського приказу великий боярин Петро Васильович Шереметов нещадно нас нищив і розорював безмежною тягатиною та численними збитками, так він тримав чотирнадцять тижнів за порукою в місті на брехливе чолобиття бурмістра Якова Ждановича з товаришами і в чепі³⁹² мучив більше двох тижнів, аж доки дали відкупу двісті двадцять карбованців, та над те збитки, і харчі всілякі, і наїзди, що вклалося більше як у двісті карбованців. А у нас на те є жалувані грамоти великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, світла нашого, щоб нам самим судитися за королівськими правами і за жалуваними грамотами його царської пресвітлої величності. То щоб надалі в Київський приказ нас не брав, а наш ніжинський воевода до Києва нас до боярина не видавав та щоб і він не вступався в наші суди, просимо про те великого государя, наше світло, з великими слізьми.

Великий государ, його царська пресвітла величність, не велів воеводам вступатись у права і в суди, а коли які ратні люди почнуть ображати малоросійських жителів, то для тих розправ указав бути при воеводах виборним із малоросійських жителів, і за указом великого государя про те покладено в статтях вище цього. А київському воеводі, хто далі буде, не указав уступатися в права й суди. На бурмістрове чолобиття великий государ указав послати в Київ до боярина й воеводи, до смоленського намісника Петра Васильовича Шереметова свою, великого государя, грамоту і ту справу вказав узяти до Москви³⁹³.

Щоб у малоросійських містах, і в пригородах, і в селах не було великих насильств і налог християнам від козаків³⁹⁴, щоб не міг відстоюватися всякий козак у містах, пригородах і селах його царської пресвітлої величності, що заступаються міцною й високою його, царської пресвітлої величності, рукою, бо з то-

го боку Дніпра приходять із різних міст та сіл³⁹⁵ і до себе приймають на мирські хліб і сіль, від чого бідним мирянам великий заколот, і розорення життя, і кровопролиття чиняться в домах, а від того починається чварна війна, бунти, тому що тільки від прямої своєї сили³⁹⁶ не хочуть вони бути ситі, а тільки з насилля над міщанами і селянами.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав говорити про ті їхні чвари, й образи, і про налоги на цій раді, і про те говорено на цій раді, а писано в статті вище цього.

Щоб не було віддано в козацьку державу і владу чинність великого государя³⁹⁷, світла нашого, його царської пресвітлої величності, справи государські бідних поселян і щоб козаки сиділи, як і колись було, на своїх і вічних вольностях, а до поселян ні в чому, також і до всіляких властей, що до них не належать, і до міських судів не вступалися, крім влади й указу царської пресвітлої величності, чи кому буде вказано.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути за жалуваними статтями жителям малоросійських міст всякого чину за своїми попередніми наданими правами, а на образи розглядати й чинити розправи за їхнім звичайним правом.

3

***Щоб прибутки в казну царської величності
з Малоросії збирано й віддано не через козаків, а через міщан³⁹⁸.***

Щоб усілякі прибутки в казну великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, в малоросійських містах і селах, як хлібні, так і грошові, збирати на кожен рік не козакам, а збирати їх міщанам і поселянам і віддавати, кому дозволить царська величність, щоб бідним міщанам і поселянам до решти не розорятися від козаків.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав збирати побори, як звичайно, за давнішим правом, кому належить збирати ті побори у скарб царської величності, а зі скарбу давати за визначеним на військо всім чинам, як про це покладено в статтях вище цього.

4

***Стаття за чолобиттям київських міщан про підводи
для греків та поляків, що мають їхати з Москви.***

Беруть із тутешніх людей київських важкі підводи для великих государевих справ, під греків і під поляків³⁹⁹, то щоб з них тих підвод не брати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, не указав брати з київських міщан підводи під греків і під поляків³⁹⁹, а коли грекам потрібно буде приїхати до Москви, то їм їхати на своїх підводах, а коли і справи вони матимуть, крім торгівлі, то їм наймати, і про той найм буде указ царської пресвітлої величності на Москві, а поляків³⁹⁹ відпускати з найманими підводами.

5

Про послів та гінців, що їдуть через Київ.

Також, коли бувають послы й гінці польські та інших країн, то з них беруть харч і питво їм та їхнім коням, бувають і інші численні повинності, то вони б давали в государеву казну по шістсот карбованців у рік, а щоб послы й посланці купували всілякий харч і питво самі, бо раніше в них того не було.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав: коли будуть посланці від Корони Польської, Великого Князівства Литовського, від комендантів, від урядників чи від інших держав, то з них, міщан, надалі підвод під посланих не брати, а харч і питво давати їм з казни великого государя, його царської пресвітлої величності. А вони, міщани, повинні давати на ті розтрати в казну великого государя по шістсот карбованців грішми.

6

***Про київські повинності, що бувають над покладені,
і про відняття у них різних київських угідь.***

Вони ж б'ють чолом, що в казну великого государя за накладом Ігнатія Корсакова дають повністю, а над те чиняться їм численні утяження, збитки і образи, бо в них беруть підводи і на будівництво ліс, а струги⁴⁰⁰, озера, ловитви, сінокоси відібрано від них, то щоб їм над наклад не було ніяких повинностей і щоб озера, ловитви й сінокоси віддати їм, як колись.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути поборам за покладенням попередніх статей, підвід під греків та під поляків не вказав брати, не велів віднімати озер і ловитов, а указав бути всьому за грамотами, як утверджено в грамотах великого государя. А ліс на городові будівлі та сінокоси вказав брати своїм ратним людям через те, що ратні люди великого государя в обороні для Києва та інших київських жителів; а сінокосами користуватися за розглядом.

7

Щоб київським міщанам судитися в своїй ратуші, а не перед київськими воеводами.

І щоб воеводи не судили їх, міщан, а щоб судилися вони за своїми правами в загальній ратуші, а ко-му вирок не сподобається, то тому їхати до Москви.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував, велів бути за їхнім чолобиттям, а пра-ва їхні та вольності порушувати не велів.

8

Щоб ратні люди не ставили свою худобу на дворах київських міщан.

Щоб ратні люди не ставили в них на дворах ніякої худоби через те, що від того чиняться поміж них заколоти та великі сварки, а після сварки ратні люди виказують на них воеводам.

Великий государ ударував, вказав надалі не ставити в них худоби, а коли хто захоче тримати худобу для своїх потреб, то тому тримати біля себе в городі, а не в них, у місті.

9

Київським різникам та рибникам торгувати в долішньому Києві, а ратним людям царської величності торгувати у горішньому місті.

Щоб київським м'ясникам та рибникам торгувати в долішньому городі на стародавньому місті, а ро-сійським людям торгувати в горішньому городі, а не з ними разом.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав їм торгувати на місті, а ратним промис-ловцям указав торгувати для своїх промислів у городі.

10

Лікарі і всілякі київські ремісники за указом царської величності не тільки не мають нічого даремно робити ратним людям, але не мають робити даремно без платежу і його государських справ.

Лікарі і всілякі київські ремісні люди роблять різну роботу на великого государя і його ратних людей, і від тих утяжень ремісні люди розбрелися. А коли що їм домовляються дати за роботу, то того не дають, а забирають гвалтом. То щоб надалі їм того насилля не чинити і за роботу їм платити.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав давати на всякий найм ремесла за догово-ром, а без найму не вказав нічого робити зі своїх, великого государя, справ. Тому-то не вказав робити без найму й ратним.

11

Про київські перевози, щоб розполовинені були з київською ратушею.

Перевози на Дніпрі були в них раніше при ратуші, то щоб нині було так само.

Великий государ указав бути перевозам розполовиненими, а їхні — щоб були при ратуші⁴⁰¹.

12

Про полегшу киянам через їхнє розорення.

І їм аби дати через їхнє розорення пільгу на п'ять років, щоб їм через злидні не розбрестися. А вони великому государеві раді служити вірно довіку через те, що в Києві боярин і воевода чинили від ворога оборону й захист.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував за численні їхні служби, велів дати їм пільгу до свого государевого указу.

Я, великого государя, його царської пресвітлої величності, гетьман Запорозьких військ цього боку Дніпра Дем'ян Ігнатов, обозний, суддя, писар, осаули і полковники, сотники, зі всілякими чиновними людьми і з Запорозьким військом цього боку Дніпра.

Обіцяємо перед святим Євангелієм за непорочною заповіддю господа Бога і спаса нашого Ісуса Христа, як указано в тій-таки Євангелії, що їй-їй служити нам на тому правдою великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, і його благовірній государині цариці, і великій княгині Марії⁴⁰², государським шляхетним дітям: великому государю царевичу і великому князю Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю царевичу і великому князю Федору Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю царевичу і великому князю Симеону Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю царевичу і великому князю Іоанну Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії та государським наслідникам і постійно перебувати навки у вічному підданстві. Обіцяємося чинити йому, царській пресвітлій величності, всілякі праведні і бажані послуги і без відома його царської пресвітлої величності ні з ким не мати ніякого спілкування зі сторонніх государів, не бажати та не шукати собі, Запорозькому війську цього боку Дніпра, іншого государя і не повставати проти держав, які під ними, государями. А де почуємо якихось ворогів польських, чи турецьких, чи якихось інших держав зібрання, то мені, гетьману, і всім нам стояти проти всякого государського ворога за своєю обіцянкою і за достойність пресвітлої величності і його государських наслідників чинити промисел та битися, не хоронячи голів своїх. А де звелить його царська пресвітла величність, бути на своїй, великого государя, службі війську Запорозькому цього боку Дніпра з ратними людьми, з його царської величності боярами, воеводами та з ратними людьми, то так само мати промисел і битися з ворогом. І при належних військових потребах не відходити зрадою ні на які держави, і воевод не видавати й не покидати. І, будучи на гетьманському уряді, нам, начальним людям, і війську посварних та бунтівських слів не слухати і не вірити ніяким плевосіятелям⁴⁰³, і гетьманам нам, як старшим, так і війську, не покинути, і государському ворогові не видати. А що покладено в статтях, які писано і руками стверджено в Глухові при преосвященному чернігівському й новгородському архієпископові Лазарю Барановичу, при бояринові та білогородському наміснику князю Григорію Григоровичу Ромодановському, при стольнику і полковнику, серпухівському наміснику при Артемові Сергійовичу Матвієву та при дякові Григорію Богданову і в статтях, постановлених попередніми радами, то те обіцяємося тримати до смерті. А коли в чому не втримаємо, хай покарає нас у душах, і в тілах, і в дітях, і в спадкоємстві нашому господь Бог нині і в наступні віки⁴⁰⁴.

Тогобічний гетьман Петро Дорошенко, скоро одержав звістку про зменшення свого рейменту і про постановлення гетьманом замість Брюховецького згаданого Дем'яна Многогрішного, зараз на третій тиждень святого Великого посту, зібравши в Корсунь усю свою тогобічну старшину, чинив із нею раду⁴⁰⁵, у який спосіб скинути з цьогобічного гетьманства Многогрішного, а самому загетьманувати на обидва боки Дніпра, Радив, однак, не інакше, тільки війською здійснювати той свій намір. Отак ворог, ненависник святого православія, прагнути викоринити його братію і не задовольняючися минулими чварами та кровопролиттями, винайшов і подав владолюбним серцям спосіб до нових чвар та кровопролиття. Чи то через змноження беззаконня, чи висякла любов у багатьох, чи виросла й розширилася поміж братами заздрість і ворожнеча, після якої відразу настала поміж тією козако-руською братією нова, через війну, пагуба і зменшення, а Дорошенко, догинаючись свого наміру, зараз по Великодні прислав на цей бік Дніпра певну частину свого козацького війська⁴⁰⁶ і звелів йому ласкою та гнівом відлучати від рейменту Многогрішного цьогобічні міста й народ, а прихилати й присвоювати до свого гетьманства. А Многогрішний навзаєм, повстаючи супроти Дорошенка, виправив від себе з городовим військом наказного гетьмана Стрієвського, придавши йому в допомогу і два полки новозібраної на той час компанії з полковниками Кіашком і Ворошилом.

Отой наказний гетьман Стрієвський⁴⁰⁷ зійшовся з Дорошенковим військом під Рогинцями⁴⁰⁸, при божевільній допомозі розігнав його і сам, не повертаючись назад, зупинився зі своїм військом біля Ромна, і, сходячись на інших різних місцях в різні години того літа з Дорошенковим військом, мав военний чин.

Дорошенко, побачивши негарзди і несилу свого війська, закликав до себе значну частину кримської орди і виправив її на цей бік Дніпра до свого козацького війська, що було з Гамалією⁴⁰⁹. Ця орда злучилася з тим Дорошенковим військом і пішла на Стрієвського до Ромна, але Стрієвський, провідавши про те і прагнучи дати їм належну воєнну зустріч, рушив і сам зі своїм військом від Ромна проти того Дорошенкового війська, не сподіваючись, щоб при ньому була орда. Отож у такій необережності й незнанні перед Другою Пречистою в перших числах вересня він несподівано зійшовся у Глинському повіті під Новою Греблею з тим Дорошенковим військом та ордою і вчинив бій, в якому, Бог так улаштував, його пересилено Дорошенковим військом і перемажено так, що за малим не втратив він усього свого обозу. І коли б справний компанійський полковник Михайло Кіашко не стягнув через свою справність того розгромленого обозу і не втримав при ньому решту війська, то, певне, мало б хто із того війська Стрієвського побачив би свою домівку. Бо наказний гетьман Стрієвський, будучи переляканий поразкою свого війська, відійшов беззвітно від нього і, тулячись там і там, од біди, що наступала на нього, врятував свій гетьманський гонор школярським титулом. Дорошенкове ж військо, козацьке й ординське, нічого більше не мігши вчинити решткам обозу і війську Стрієвського, що лишилося під началом Кіашка і яке міцно боронилося, повернуло з певними добутками та користями назад до Дорошенка, затвердивши під Дорошенковий реймент усю Лубенщину та інші нижні, що належать до Дніпра, сотні Лубенського полку. Про ці Дорошенкові дії довідалися запорожці й написали до нього такий свій лист⁴¹⁰:

Милостивий пане Дорошенку, цьогобічний гетьмане козацький!

Либонь, не хотілося нам, низовому Запорозькому війську, писати до вашої милості милостивого пана, однак через настале бідство й розор нашої вітчизни з причини твого владолобства вимушені ми писати, а пишучи, дуже тому дивуємося, що ваша милість милостивий пан, будши сином нашої малоросійської вітчизни, не по-синівському і взагалі не по-приятельському чиниш із нею, оскільки, лишившись пошанований від городової нашої братії високим гетьманським гонором, знищив те їхнє до себе добродійство і через свої гадані якісь прибутки й користі чи для марнотної, що зникає як дим, і шкідливої для душі слави цього світу, пнешся супроти всемогутньої божественної сили й волі, стати єдиним на обидва боки Дніпра гетьманом. І став допинатися того свого наміру з крайнім розором нашої вітчизни й з нещадним кровопролиттям та пагубою наших братів, прикликавши собі в допомогу на те пагубне для душі діло з Криму бурсманське татарське військо⁴¹¹,— цей ваш учинок не лише ганьби, але й прокляття гідний. Придивилися ми вже досить із минулих подій, після смерті славнопам'ятного покійного гетьмана нашого Богдана Хмельницького, до легковажних твоїх попередників, що були після нього, Хмельницького, тобі подібних владолобців, губителів і розорителів нашої вітчизни, які для своїх власних приватів, а не для загального добра, також безсовісно кусилися на те саме, на що куситься тепер, подібно до них, із пагубою для душі й ваша милість. Але як і ті нічого більше не досягли, тільки звабили на себе всенародний плач і безперестанну всенародну клятьбу, так і ваша милість не інакших, можеш бути певен, тільки таких до себе, шкідливих для душі наступництв та людських проклять. Очевидно, диявол, що завжди шукає людської погибелі, насіяв нам вас, таких гетьманів, як куколю до пшениці, що через свої привати й інтереси принаймні не вболює про крайній занепад нашої вітчизни. Краше було б тоді для всенародної користі кожному з минулих гетьманів та й самому, вашій милості милостивому панові, задовольнитися своїми від Бога даними оброками, ніж шкідливо для душі, з розоренням вітчизни і винищенням братів наших шукати й допинатися того, що скрізь діюча божа воля заборонила зовсім і не допустила минулим гетьманам, і нині забороняє й не допускає і самій вашій милості. Про що ми, низове Запорозьке військо, будши з'єдені жалем за занепаду і яка до решти занепадає вітчизну нашу Малу Росію, пишемо до вашої милості милостивого пана це наше писання, пильно через нього посилаючи і гаряче просячи, щоб став (коли не послухав колишніх наших рад, то принаймні цього крайнього послухай) без розлиття в подальшому крові і розору вітчизни на тій умові, яку тобто господь Бог за своєю милістю зволив уділити. Пам'ятай до того ж, згідно Святого Писання: в усіх ділах твоїх останнє — твоє, знай, що людина є смертна, тепер живеш, а на ранок жити перестанеш, і хоч би весь світ придбав би собі, але душу свою позбавив би вічної божої благодаті, то яка з того користь була б вашій милості милостивому панові, роздивися. Пропонуємо й лишаємося

**вашій милості милостивому панові всього добра зичливі
приятелі й брати Лукаш Мартинович, кошовий отаман
з усім старшим і меншим товариством низового
Запорозького війська.**

Із Запорозької Січі, 18 жовтня 1669 року

Дорошенко від того листа схилився радше до гніву, ніж до приязні і до ради запорожців, і, жодної не вчинивши на той лист відповіді, почав ховати в своєму серці таємну до них озлобу, й чигав на їхнє винищення. А з польського боку щодо себе й України він, Дорошенко, нічого сподіваного собі, либонь, не чекав. Однак, пам'ятаючи відповідь та обігницю на свою супліку нового короля Михаїла, що мають бути вислані до нього в Острог комісари, щоб поміркувати про справи Корони Польської з Запорозьким військом, згідно Підгаєцьких пактів, постановлених 1667 року, він виправив в останніх числах жовтня від себе до короля військових осаулів Петрановського й Тарасенка, давши їм цілковиту про все словесну інформацію і простору інструкцію на папері, якої, тобто інструкції, дісталася мені тільки одна частина, без початку й кінця. Вона мала в собі такі від 1669 року пункти⁴¹².

ЧАСТИНА ІНСТРУКЦІЇ⁴¹³

Щоб ніхто не важився проти них, до кожного зосібна, від найбільших до найменших, на жодну помсту — ні державний маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, а на остаток ніхто з приватних осіб, і взагалі всі несмаки, що тільки діялося у війну, все прийняти зобопіль християнським серцем собі в забуття; ніхто не має замислювати один до одного ні явної, ні потаємної ворожнечі, помсти і практики.

До того ж усякі кадуки⁴¹⁴, як під тими, хто від зглонків⁴¹⁵ Запорозького війська, так само і під шляхтою, яка зв'язана із Запорозьким військом, і під духовним станом нашої грецької віри, від будь-кого випрошені як від початку війни, так і в ці літа, і в теперішні часи, всі огулом і кожен зосібна щоб були скасовані й обернені внівець, так щоб вони не шкодили нічому гонорові чи власності добр. А коли які ще будуть після скасування, то щоб їх було викинено з книг і щоб були скасовані вони публічним правом; так само, як усілякі листи та сеймові конституції, що суперечать вольностям нашим, Запорозького війська, і цілого народу нашого греко-руського, щоб були знесені й анульовані,— наші комісари повинні будуть про те упоминатися.

Запорозьке військо в Київському, Чернігівському й Брацлавському воеводствах по той кордон, який буде встановлений і схвалений комісією, щоб лишалося без жодної одміни, як є тепер у королівських, княжих та всіляких дідичних, шляхетських, також у духовних землях, містах і селах. І щоб кожен козак жив спокійно та вільно в своїх власних домових хуторах, фільварках, млинах, ставах, полях, займищах, сіножатях і всіляких грунтах, також з варіння пива, куріння горілок, сичення медів і тримання корчем як у королівських, так і в шляхетських дідичних добрах в усіх трьох згаданих воеводствах без жодної від панів і їхніх старост перешкоди — про те належить нашим комісарам учинити постанови, і то для того, щоб не було завади козацьким вольностям і тим більше щоб міг ґрунтовно тривати між обома боками на вікопомні часи без порушення пожаданий мир.

Запорозьке військо потребує⁴¹⁶ обмеження України в Київському, Чернігівському й Брацлавському воеводствах, виділення від Корони, яке замикається в тих воеводствах. А в тому обмеженні щоб могли безпечно заживати вольностей і спокійно поширюватися в своїх добрах без перешкоди в чому б то не було всі полки Запорозького війська: Київський, Павлоцький, Брацлавський, Уманський, Кальницький, Подільський і Торговицький, які були відпасовані так само, як стародавні полки Чигринський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Білоцерківський⁴¹⁷. В Україні ніколи не повинні бути війська коронні та литовські, не мати собі жодних зимових, і не належатиме їм доправлятися хлібів у повітах, що до України належать. Також і сенатори вищеназваних українських воеводств, як і панове дідичі, не мають наїжджати на міста, містечка і села, що будуть у тому обмеженні України, і не насилатимуть своїх слуг, але рік у рік кожен має дошукувати способу, щоб збирати через своїх висланих належний, згідно до зопільної ухвали й постанови, собі чинш зі своїх добр від посполитих людей. А коли б ті панове дідичі наїздили сюди, в Україну, то захотіли б через постійну свою нетерплячість виганяти козаків зі своїх добр або утискувати їх та примушувати до свого підданства й послушенства, а відтак, мир не може бути тривалий.

Доми, хутори, фільварки і всілякі козацькі ґрунти від усіх загалом чиншів та податків, які потім мали бути ухвалені (щоб брати їх із посполитих)⁴¹⁸, цілком мають бути вільні як у королівських, так і в дідичних добрах. Самому ж числу козаків, що будуть усюди на Україні, либонь, має бути обмеження, однак це треба постановляти особливим додатком до конституції; щоб їх жодним звичаєм не тягали навіть до найменших панських послуг ні сам пан у своїх добрах, ні старости, ані жодні насланики; щоб, заживаючи всіляких вольностей, вони належали тільки до влади Запорозького гетьмана і віддавали своє послушенство у воєнних послугах гетьманові Запорозького війська. А коли козакові випаде їхати до Корони і до Великого Князівства Литовського у будь-яких справах, то щоб з нього не витягали жодних цел і мит по шляхах, перевозах, переправах і жодним способом його не обтяжувано і не затруднювано.

Либонь, жодні коронні й Великого Князівства Литовського війська ніколи не мають уступати за кордон в Україну, однак коли б у межах України мала б бути якась війна від якихось ворогів, а гетьман іменем Запорозького війська потребував би допомоги, тоді коронні війська за першою відозвою гетьмана Запорозького війська до коронних гетьманів одразу повинні будуть йти на поміч гетьману і Запорозькому військові в такому числі, як це потрібно. І всі ті коронні помічні війська мають бути під рейментом гетьмана Запорозького війська, а після укоєння ворога зараз-таки мають з відома гетьмана Запорозького війська повертати з України на мешкання до Корони.

Також охотні, комонні й піхотні запорозькі війська, що перебувають під рейментом запорозького гетьмана, як завше, стають на оборону пограниччя від ворога; і щоб мали за розпорядженням того-таки гетьмана Запорозького війська своє задоволення без будь-якої перешкоди в харчах і в одежі з королівських і духовних добр, що знаходяться в Київському, Чернігівському й Брацлавському воеводствах; належить умовлятися, щоб одержувати за плату з податку від людей тих-таки воеводств, згідно сеймової ухвали.

На булаву гетьмана Запорозького війська щоб було конферовано привілеєм Чигринське староство, також індукта зі всієї України без жодної ні від кого перепони як у добрах дідичних, так і королівських, і щоб це належало, з огляду на військові витрати як тепер, так і наступцям, гетьманові Запорозького війська.

А на військові гармати мають йти заразом староства Лисянське, Корсунське, Богуславське.

Обозному, також військовим генеральним суддям, осаулам, писареві, полковникам, полковим осаулам, сотникам та іншій старшині Запорозького війська щоб, згідно Гадяцької комісії, було призначено відсотково і надано на вічні часи річний королівський прибуток з інших староств українських, а не тих, що визначені на булаву й на гармати.

Коли потрібно буде панові королю й Річі Посполитій явної послуги Запорозького війська в польський край, то не гетьмани коронні, великий і польний, але сам його милість король має прислати указ до гетьмана Запорозького війська. А тоді, коли треба буде йти на ту послугу далеко від українських кордонів, сам гетьман із Запорозьким військом за указом його милості короля не має бути витягнений з України, але поспішити повинна буде частина війська з наказним гетьманом. І в польських краях на тих послугах або в будь-яких місцях, куди буде повернено, повинна доходити тому військові з ласки пана короля особлива плата за ті послуги, а коли ту послугу відправлять, вільно буде їм знову бути відпущеними до своїх домів, на Україну, без найменшого присилування.

Так само, як просимо про зведення залоги Білоцерківського замку, коли буде повернено з московської влади на бік пана короля Київ, щоб не було там впроваджено жодного коронного й чужоземного війська⁴¹⁹; про те наші комісари повинні будуть пильно домовлятися іменем Запорозького війська.

Терехтемирів і тамтешній монастир з усіма, що до нього належать, селами та ґрунтами має бути захований при гетьмані й Запорозькому війську на вічні часи.

Коли всі духовні та світські руського православного українського народу стани з гетьманом та Запорозьким військом оберуть пастором вільною елекцією київського митрополита, щоб було те potwierджено. Іншого ж такого, якого не хочуть Запорозьке військо і всі стани православно-руські українські, жодним звичаєм щоб не ставлено на катедру Київської митрополії і щоб поза українськими межами нікому не допускано зватися київським митрополитом, — про те нашим комісарам належить пильно умовлятися.

Щоб свята Софія, катедральна церква, як й інші всі церкви й монастирі, що будуть у Києві та в інших місцях, згідно старожитних прав, лишалися в усіх своїх, кожній церкві й монастирю належних, добрах і ґрунтах без жодного порушення і ніхто щоб їх не забирав, — це стосується всіх монастирів і божих церков; комісарам належить про те пильно умовлятися.

Доглянуто [...] минулої конфедерації [...] ⁴²⁰ з жодної такої ради, два супротивні і шкідливі для віри нашої православної, греко-руської, не уніатської, пункти, що дозволяють уніатам чинити все зле, і порушувати народний мир, і віднімати гвалтовно церкви, монастирі і бенефіції церковні. Адже в першому пункті, що постановив оборону римського костела, є той придаток про обряд грецької й уніатської церкви, а на другому місці він є під титулом про релігію грецьку (другий доказ); ми не можемо аж ніяк сподіватися такого миру, не судячи про права ⁴²¹ владицтва Перемиського і архимандрії Лещинської, найшовши, перш за все, в повіті Пінському й будь-де віддані уніатам церкви. Бо ми найменше хочемо через тих уніатських суб'єктів, що встановились, порушувати тепер (через таке написане завдяки їхній сваволі право) права їхньої милості короля, дані православної Русі і апробовані повагою цілого з'їзду Річі Посполитої, а хочемо дати спокій святым монастирям, церквам і нашим духовним...

*До цього місяця інструкція*⁴²²

Оті Дорошенкові посланці, Петрановський і Тарасенко, незабаром повернулися з Польщі і в Пилипівський піст прибули в Чигрин, а добре вивідавшись про всі польські пристрасі, донесли йому, Дорошенкові, що поляки, побачивши Дорошенкові пункти і побажання всього війська, вельми ними лишилися уражені, і почали дихати таємним, схованим у їхніх серцях, гнівом, і відпровадили їх, Дорошкових послів, ні з чим, відклавши комісію на інший час, а Дорошенка обіслали через тих його посланців одними тільки фіглями та листовними компліментами. Дорошенко після такого звіту тих своїх послів, що повернулися з Польщі, як і з інших дій і таємно вивіданих з Польщі лядських намірів, добре зрозумів, що поляки не зичать і не хочуть учинити нічого сподіваного йому, Дорошенку, і всьому Запорозькому війську та цілій малоросійській Україні⁴²³. Бо й за Богдана Хмельницького, й в інші минулі часи завше не дотримувалися вони свого і касували свої, чинені з Запорозьким військом, пакти та завжди давали оказії до війни й розору України, й наступали на неї по-ворожому. Так і тепер, знищуючи Підгаєцькі пакти, постановлені з Дорошенком і всім Запорозьким військом 1667 року, замислювали вони щось інше, старанно споряджаючи новий військовий апарат (після втрати під Глуховом) і проводячи по всій Польщі вербунки. Не сподівався Дорошенко собі приятні та допомоги проти поляків і з російського боку, знаючи, що за минулими, постановленими 1667 року на тринадцять літ, договорами в Андрусові тогочісна Україна лишилася відступлена від росіян полякам, і вважаючи, що російський монарх, пресвітлий государ Олексій Михайлович, задля нього й тогочісної України не порушуватиме тих Андрусівських тринадцятилітніх договорів з поляками і не захоче заступитися за тогочісну Україну (має-бо, перш за все, неусипне дбання, щоб достойно заспокоїти власні інтереси з поляками), почав радитися зі своєю старшиною, в який би спосіб міг би зберегти і захистити тогочісну, свого рейменту, малоросійську Україну від майбутнього лядського наступу і всеконечного розору. А після достатніх своїх нарад і порад домовився і постановив зі своєю старшиною лишитися нейтралістом знову, а тим часом, радий-не-радий, шукати собі приятні й протекції, а від поляків оборони в Оттоманської Порти⁴²⁴, в чому він і не завівся, як буде висловлено про те далі. Втративши надію (з огляду на вищевисловлені дії) доступитися ласки в поляків і милості у великого російського государя, він, Дорошенко, таємно послав у Цариград до Порти, довідуючися, чи не може бути прийнятий з усією Україною під її оборону. І хоч це діялося у Дорошенка ховано, як вище казав, однак поляки відразу ж про те звідомилися й упали в страх та повний відчай втримати тогочісну Україну.

А на цьому боці Дніпра гетьман Многогрішний, після щасливих і нещасливих вищезгаданих промислів свого війська під началом Стрієвського, Ворошила та Кіяшка, встановився цілковитим гетьманом і не тільки одержав на те гетьманство potwierдну собі грамоту від пресвітлого всеросійського монарха Олексія Михайловича, але й одержав особливу його ж, монаршу, милостиву і ласкаву до всього Запорозького війська і взагалі малоросійського народу грамоту, яка бажала всього добра й обіцяла вибачити за вину від зради, що виникла від Брюховецького, писано її 20 вересня в дев'ять цьогобічних полків. Вона має в собі таке [...] ⁴²⁵

Так що й полтавці тоді ж таки, зі згаданим полковником Гуджолом, одержали через осібну грамоту його монарше милостиве прощення і благословення за свою вину.

Ту монаршу грамоту я поклав тут, у 1669 році, дивлячись на дату в її спискові, що проставлена помилково тим роком переписувальниками⁴²⁶. А коли придивився до справ, що висловлені в тій грамоті, то зважив, що її писано в малоросійські полки, звиваючи їх опам'ятатися і покоритися та обіцяючи їм свою монаршу готовність подати прощення за зраду, що сталася за Брюховецького не цього 1669, але минулого, 1668 року, тобто відразу після зради і смерті Брюховецького. Гадається, запевне, що й послі з Малої Росії, про яких згадувано, максаківський ігумен та генеральний обозний Забіла їздили після цієї грамоти від усієї Малої Ро-

сії на Москву з проханням прощення⁴²⁷, яке невідомо одержали за монаршою милістю, і тоді ж одержали благословення на вибрання після Брюховецького нового гетьмана, якого, тобто Многогрішного, і вибрали на Глухівській раді. Годиться ото ж тій монаршій грамоті бути покладений у цій історії позаду, перед поїздкою до Москви, як про те казав вище, в році минулому 1668, біля такого знаку * A: [+] [+] [+]. Я ж із необережності моєї, а більше через помилку давніших переписувальників, поклавши її в цьому році, попереджую й прошу ласкавого читальника прощення в тій мірі, гадаючи, що взивано тією грамотою малоросіян до шукання монаршого прощення не після обрання на гетьманство Многогрішного, але після подання на прощення. Тоді ж подано й благословення на вибрання у Глухові нового гетьмана.

Того ж 1669 року⁴²⁸, за Пуфендорфієвим свідченням (на листі 406), повстав з Дону донський козак і крамольник Стенька Разинов⁴²⁹ з подібними до себе легковажниками донцями і, прибравши значну частину війська, велике наніс своїм бунтом утяження Російському царству, відібравши від нього під свою владу Астрахань та Казань⁴³⁰ і розоривши численні московські деревні. Але через недовгий час був росами пійманий і взяв достойну за своє злодіяння кару⁴³¹. А ті країни, що Разін був підкорив собі, знову повернулися до достойної царської влади.

Розповідається ще від старих руських людей, що той крамольник Разін був високого зросту й красної вроди, щедро наділений у силі й мужності; він спершу воював на Азовському морі з донцями супроти турок і татар⁴³², потім з персидами на Хвалінському⁴³³ морі і чинив іншим тамтешнім народам численні капості й розбої. Заплинув навіть по тому Хвалінському морю і в саму Персиду⁴³⁴ і повернув звідтіля назад з превеликими й пребагатими користями. А завівшись отакими гараздами, збунтувався був супроти свого владика, московського государя, перед яким, спіткнувшись на своїй фортуні, тяжко впав й остаточно погинув.

Примітки до X розділу

289 Тут і далі С. Величко повторює свої неправильні дані. (Див. приміт. 273).

290 Суховій втік із татарами.

291 Див. приміт. 265, 271—273.

292 П. Дорошенко добре знав ситуацію на Січі. Частина запорожців підтримувала Суховія, а частина Дорошенка. Дорошкові прихильники на Січі запрошували навіть Дорошенка прийти на раду в поле, де обіцяли поламати мушкетами «Суховієві стріли» (хан дав Суховієві печатку зі стрілами замість традиційної — запорожець з мушкетом). Дорошенко тоді сильно розлютився на хана, який раніше підтримував його.

293 У Москву їздило ціле посольство, воно було споряджене не в 1668, а в перших числах 1669 р. Посольство складалося з 58 чоловік козаків і з трьох духовних осіб — представників Лазаря Барановича. Від міщан також було троє. З козаків видніші: П. Забіла, М. Гвинтовка й І. Домонтович — генеральна старшина. У Москву вони прибули 19 січня.

294 Звірено за виданням: *Д. Бантыш-Каменский*. Источники. — Ч. I. — С. 214—230, і за: *Собранием I.* — Т. I.

295 Тобто 1669 р.

296 Пропуск. Источники: «від зрадника, від Івашки Брюховецького, і від інших одностумців».

297 Пропуск. Источники: «великому государю, благовірному царевичу і великому князю Федору Олексійовичу, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії...»

298 Тобто 1669 р.

299 Источники: «найсвятішого Іоасафа».

300 Источники: «і суддя».

301 Оскільки документ російський, тут і далі проступає російське написання українських прізвищ та імен. Їх не виправляємо, змінюючи тільки правопис та розставляючи падалізацію. До речі, встановити правильне написання прізвищ не скрізь можливо. Тут ідеться про гетьмана Дем'яна Многогрішного.

302 Тобто 1654 р.

303 Источники: «і суддя».

304 Источники: «Ширкович».

305 *Забіла Петро* — відома постать того часу. У 1649 р. борзненський наказний полковник, потім сотник з 1654 р., генеральний суддя з 1655 р. В даний час йому було під 90 років, але після падіння Д. Многогрішного хотів іще захопити булаву. Прожив 109 років.

306 *Самойлович Іван* — майбутній гетьман, Іван Домонтович.

307 *Гвинтовка* (Источники: «Гвинтовка Матвій») — ніжинський полковник у 1663—1667 рр., піднявся з низів за Брюховецьким. У Москві його наділили дворянством, але він був неграмотний. 1667 р. арештований Брюховецьким і сидів у в'язниці до його падіння. Чин осавула одержав за доноси, коли перебував після звільнення в Москві. Став близький до Многогрішного і за це засланий разом з ним до Сибіру. Його описав у романі «Чорна рада» П. Куліш.

308 *Мокрієвич Карпо* — пізніше головний учасник змови проти Многогрішного 1672 р.

309 *Уманець Пилип* (Пилипч) — перед цим був уманським сотником, полковникував п'ять років.

310 *Рославченко Петро* — полковник стародубський в 1664, у 1669 — 1676 рр. Відомий діяч свого часу. За Многогрішного підданий опалі, за Самойловича знову став полковником і хотів відлучитися від «регіменту» Самойловича на правах, що їх мали слобідські полки. У 1676 р. його засудили до страти, але заслали до Сибіру.

311 *Солонина Костянтин* — київський полковник у 1669—1679 рр., вдруге — в 1687 р.

312 Трофимович Яків.

313 Источники: «кінний».

314 Источники: «Берло».

- 315 *Йванів Опанас, Нестеренко Андрій, Ворошило Петро* — всі були полковники, Нестеренко — лубенським, він, до речі, був зятем Многогрішного. В Собранні: «Ворошило».
- 316 Очевидно, це Матвій Шендюх (Матюха), пізніше салтиковський сотник.
- 317 *Юрев Всиль* — це Василь Щербак, був осавулом в 1669—1672 рр.; Турченко Дмитро — в Собранні «Турченинко», інакше Журман Дмитро. Турченком став через те, що був у турецькому полоні; полковий осавул у 1688—1696 рр.
- 318 Собрание: «Присановський».
- 319 *Підписки* — писарі.
- 320 Це той самий Іван Биховець, на якого посилається С. Величко у зв'язку з діаріушем С. Зорки. Сам І. Биховець був особою досить помітною, їздив кілька разів посланцем у Москву від гетьманів Многогрішного та Самойловича. Походив з Правобережжя.
- 321 *Михайленко Павло* — писар у 1661—1672 рр.
- 322 Інакше: Вородій.
- 323 Собрание: «Букжещський».
- 324 *Валькевич Василь* — хорунжий у 1661—1672 рр.
- 325 Собрание: «Михайло Михайлов».
- 326 Собрание: «Прокопій Єременко».
- 327 Собрание: «Кресчевський».
- 328 Собрание: «Я. Олбрихт».
- 329 Собрание: «Филон Свещський».
- 330 Собрание: «Андрей Тишиненко».
- 331 Собрание: «Василій Олещенко».
- 332 Собрание: «Федір Ковтуненко».
- 333 *Карпенко Григорій* — це досить відомий Г. Коровка-Вольський, який після падіння Многогрішного став генеральним бунчужним, пізніше — стародубський полковником.
- 334 Сотня в Хорошому Озері була тільки за Многогрішного, пізніше це Прохоровська сотня.
- 335 *Павленко Павло* — сотник у 1664—1670 рр.
- 336 *Євтушенко Іван* — сотник у 1669—1670 рр.
- 337 *Химич Федір* — сотник у 1669—1670 рр.
- 338 *Жураковський Яків* — сотник у 1669—1677 рр., пізніше — ніжинський полковник у 1678—1685 рр.
- 339 *Василь Яценко*, інакше Дейнека — сотник у 1669—1672 рр.
- 340 Це Сава Прокопович, за Самойловича генеральний писар, потім — генеральний суддя.
- 341 Собрание: «Теодор Михашенко».
- 342 *Хромченко Павло* — сотник у 1669—1672 рр. Собрание: «Хромченко».
- 343 Г. Єремієнко і його син Тарас піввіку були погарськими сотниками, відзначилися тим, що не нажили ніяких маєтків.
- 344 *Степанкович Захар* — сотник у 1669—1677 рр.
- 345 *Єсимонтовський Андрій* (Собрание: «Єсмановський») був мглинським сотником, а не малинським, тут — помилка.
- 346 Інакше: Іван Рубець.
- 347 Собрание: «Панько Булун».
- 348 Собрание: «Григорій Волошин».
- 349 Собрание: «Алфертьєв».
- 350 Собрание: «Леонтій Крилов».
- 351 Собрание: «Федір Семенов» — полковий сотник.
- 352 Собрание: «Капрал Криштоф Россоханський».
- 353 Собрание: «Цурковський». Олександр Цурковський був війтом у 1660—1672 рр., входив у посольство П. Забіли та І. Ширкевича (див. приміт. 293), під час переговорів робив на козаків таємні доноси.
- 354 *Жданович Яків*. Про нього оповідатиме вміщена далі стаття «Чолобиття ніжинських міщан».
- 355 Це Васютинський Пилип.
- 356 Пропуск. Собрание: «Іван Воробей».
- 357 Собрание: «Григорій Якимов».
- 358 Собрание: «Ларіон Бокланський».
- 359 Собрание: «Стефан Кир'янов».
- 360 Тут перечислено міщан менських, глухівські були такі: вїйт Федір Яковлев, бурмістр Андрей. Собрание: «Тесько, менський бурмістр».
- 361 Істочники: «А ім би підданім...»
- 362 За Б. Хмельницького воеводи були допущені тільки в Київ, в самих статтях про розміщення воевод в українських містах не було й мови (див. перший том). Див. статті, дані при постановленні гетьманом Юрія Хмельницького (стаття 121), там указано тільки про воевод, які виїдуть на Україну.
- 363 З цього питання були великі дискусії як у Москві, так і на раді, це обстоював і Лазар Баранович.
- 364 Пропуск. Собрание: «як київському воеводі, так й іншим, а вказав...»
- 365 Пропуск. Собрание: «на суддів військових по 300 золотих, на писаря судейського 100 золотих, на писаря та на хоружого полкового по 50 золотих...»
- 366 *Єфимки* — назва монети, російські таляри.
- 367 Істочники: «поселянських дітей».
- 368 Пропуск. Собрание: «і єпископських та монастирських».
- 369 Істочники: «десять».
- 370 Проти віддання Києва полякам козаки повставали дуже гаряче — то було справою національного престижу (див. відповідний пункт Андрусівського договору)
- 371 Натяк на Слободищенський трактат.
- 372 У XI ст. митрополит Леонтій називався київським та переяславським митрополитом, він сам довго жив у Переяславі, але не в сані митрополита. Про те, чи була в Переяславі митрополія, свого часу в науці точилися суперечки, але без певних результатів.
- 373 Враховувалася практика І. Брюховецького, який писав у Москву дуже вже часто.

- 374 *Самотрїть* — сам і ще двоє.
- 375 Істочники: «по підводі чоловіку».
- 376 Маються на увазі витрати казни на посольства до Путивля — на кордоні з Україною, і до Львова, де російські послы часто зустрічалися з польськими.
- 377 Див. перший том, ч. XII.
- 378 Тобто взяті під час повстання І. Брюховецького і відведені П. Дорошенком у Чигирин (див. стаття 21).
- 379 Тобто при постановленні Андру сівського договору.
- 380 *Полуботок Леонтій* — полковий суддя, потім чернігівський наказний полковник, полковник переяславський, генеральний осавул. Батько наказного гетьмана П. Полуботка; *Єремїев Єремїя* — Яременко Ярема, батуринський сотник.
- 381 *Будники* — лісові промисловці, випалювали ліси й виготовляли смолу, поташ, вугілля; називалися будниками й селяни, приписані до селітряних гут. Назва будники — від буди, лісової хатини. Разом із винокурами й іншими не привілейованими станами складала так званих дейнеків, до яких С. Величко як репрезентант козацтва ставився негативно.
- 382 Цією статтею на Україні запроваджувалася так звана компанійська служба, що виконувала поліцейські функції.
- 383 Річ у тім, що в Росії в 1652 р. були заборонені приватні кабаки і залишено тільки один казенний продаж горілки. Нагляд над кабаками («кружечними домами») здійснював приказ великого палацу й приказ великої казни.
- 384 Заповнено за: Собрание.—Т. 1.— С. 816.
- 385 Перед цим російський уряд вів активне листування з Дорошенком і той погоджувався пристати під російську протекцію. Але умови, які він ставив, суперечили політиці царського уряду на Україні, і погодження не відбулося.
- 386 В Істочниках ці статті придано до Конопотських 1672 р. У Собранні — на цьому ж місці. Зрештою, подавали чолобиття ніжинські міщани таки 1669 р.
- 387 Ніжин спалив Г. Ромодановський на початку вересня 1667 р., йдучи проти І. Брюховецького.
- 388 *Ситити* — варити, постійна означка щодо варіння меду.
- 389 Істочники: «хазяйських дворів», тобто дворів, котрі тримали шинок.
- 390 Двадцять п'ять копійок.
- 391 Істочники: «при ратуші ніжинській і маєстату».
- 392 *Чена* — прив'язь, ланцюг, прикутий до стіни чи підлоги.
- 393 Ніжинським міщанам повернули 150 крб. з 270.
- 394 Тут маємо пункт незгод і змагань козаків з міщанами, які особливо загострилися за Брюховецького. За міщан свого часу заступався, шукаючи соціального опертя, єпископ Методій у час його ворогування з Брюховецьким, що ще більше загострило цю боротьбу.
- 395 Маються на увазі козаки з Правобережжя, котрі взяли свого часу бік Брюховецького, а потім перейшли на Лівобережжя.
- 396 Істочники: «тому що голяки від прямої своєї сили».
- 397 Тобто те, що належало раніше до влади короля. Міста ж мали свою автономію.
- 398 Див. приміт. 394. Пункт незгод між Брюховецьким та єпископом Методієм. Ще перед Ніжинською чорною радою Методій взяв у Брюховецького зобов'язання, що прибутки збиратимуться не в гетьманську, а в царську казну. Брюховецький того зобов'язання не виконав.
- 399 Істочники: «полоняників».
- 400 *Струг* — те саме, що байдак, одномачтове річкове судно.
- 401 Істочники: «при з'їжджій ізбі та при ратуші». *З'їжджа ізба*, інакше *приказна ізба* — урядові установи російських воевод.
- 402 Істочники: «Марії Іллівні».
- 403 *Плевосїатель* — поширювач псевдовчення, шкідливіх правил і злих наклепів.
- 404 Пропуск. Істочники: «А рада відбулася, гетьмана вибрали, статті руками закріпили і перед святим Євангелієм обіцянку давали і цілували на вічне підданство. Березня в 6 день».
- 405 Це була чорна рада 22 березня на річці Росаві біля Корсуня. На неї прибули й турецькі послы: візир Магмут та паша Делівер. На раді були 500 правобічних старшин і близько 20 лівобічних, було також з осавулом 11 січовиків. На цій раді П. Дорошенка обрано гетьманом обох боків Дніпра.
- 406 Два козацькі полки. Полковник Г. Гамалія збирав козаків, щоб іти на Д. Многогрішного, йому послали на поміч полковника Казина з чотирма тисячами козаків. Після того були ще й менші посилки. До Золотоноші пішли полки на чолі з Головаченком. Полтавський, Миргородський і Галяцький полки перейшли на бік П. Дорошенка. Ще пізніше пішло військо на чолі з І. Канівцем, Носом та Перебийносом (тисяча чоловік)
- 407 Стрівський був у Д. Многогрішного бунчужним, 1671 р.— наказним переяславським полковником.
- 408 *Рогинці* — село неподалік Ромен. На чолі війська Д. Многогрішного стояв полковник Кіяшко. Тут полонено полковника Канівця, загинуло 400 козаків із війська Гамалії.
- 409 Це вже було після взяття Умані П. Дорошенком. Татар було тисяча, але не кримських, а білгородських: кримські татари в цей час підтримували Суховія й Ханенка. Пізніше сюди прийшло Дорошенкове військо на чолі з А. Дорошенком.
- 410 Лист піддається сумніву щодо автентичності, має він у собі й неточності самого С. Величка, однак зносини із запорожцями П. Дорошенко мав і з ними листувався. Але на раді в Чортомлику 5 травня 1669 р. запорожці обрали на гетьмана таки П. Суховія.
- 411 Див. приміт. 409.
- 412 До нас дійшло два варіанти інструкції: одна послана на сейм з Петрановським і Тарасенком, а другу послано з Вуячевичем та Гапоновичем в Острог. Величкові потрапив до рук шматок другого варіанта. Звірено за виданням: Акты, относящи́еся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1878.— Т. 9.— С. 196—206. Далі подаємо скорочено: Акти. Видано інструкцію 10 травня 1670 р.
- 413 Подаємо початок пункту, пропущений С. Величком, з якого тут починається документ. Акти: «Скільки не є шкод і преступів от Запорозького війська, государ король і Річ Посполита покладають, щоб те, заради Вічного миру, віддано й покладено у вічну непам'ять і щоб того ніколи не оголошувано і не згадувано. І щоб нам, війську Запорозькому, пообіцяли, щоб усякого чину люди, від найвищого і великого, не виключаючи як із війська Запорозького, так і від духовного чину, шляхетського й купецького, хто не е...»— і далі за текстом. Тут лише шматок інструкції. Спереду бракує сім пунктів. Інструкція, дана Тарасенку й Петрановському, трохи різниться від Величковаго тексту, її видано в жовтні 1670 р.
- 414 *Кадук* — спадок безділний і без заповіту; право на такий спадок.
- 415 Акти: «члонки», тобто від складу Запорозького війська.

- 416 Пропуск. Акти: «для того, щоб не було перепон вольностям козацьким, а найбільше щоб міг бути на згадані вічні часи пожаданий твердий мир...»
- 417 Пропуск. Акти: «і щоб не було в тому козакам ніяких перепон».
- 418 Акти: «з усенароддя».
- 419 Пропуск. Акти: «також і литовського війська не приводили, особливо в українські міста, що лежать на кордоні, вони мають залишитися вільні».
- 420 Пропуск у тексті. Акти: «в книгах постанов минулої конфедерації, яких ніколи не бувало й невідомо де взялися...»
- 421 Акти: «не противлячись судейському указу».
- 422 «Інструкція» на цьому не кінчається, вона має ще один, 24 пункт, в якому поставлено вимогу знести згадані два пункти і йдеться про знесення унії — щоб комісари стояли на цьому рішуче.
- 423 П. Дорошенко не хотів широко миритися, розуміючи, що між Польщею й Україною існують непереїдені протиріччя. Його переговори були не більше, як дипломатичною акцією. Права, про які виговорював П. Дорошенко, були полякам неприйнятні.
- 424 Про це П. Дорошенко думав і раніше. (Див. приміт. 405).
- 425 За вказівкою самого Величка грамота перенесена в належне їй місце — р. IX.
- 426 Рік не було проставлено помилково. Справа в тому, що в Росії рік тоді починався з 1 вересня, а на Україні — з 1 січня. Ми застерігали ще в коментарі до першого тому цього видання, що С. Величко, як то не дивно, цього не враховував.
- 427 Див. приміт. 293.
- 428 Повстання Степана Разіна було в 1670—1671 рр.
- 429 Степан Разін. Тут С. Величко переносить оцінку повстання («крамольник») із Пуфендорфа, абзац про Разіна він звідти просто переписав. Власна ж Величкова примітка йде далі.
- 430 Астрахань було взято 24 червня (за ст. ст.) 1670 р. Разін не брав Казані.
- 431 С. Разіна скарано публічно 6 червня (за ст. ст.) 1671 р.
- 432 Це було в 1663 р. Його загін складався з донців і запорожців.
- 433 *Хвалінське море* — Каспійське море. На узбережжя Каспію проти Ірану С. Разін ходив у 1668—1669 рр.
- 434 *Персида* — Іран.

Розділ XI

Про новий лядський винахід на біду тоговічної України з універсальним дозволом вибрати собі другого гетьмана; про лядське до того схилення і про вибрання в Үмані гетьманом Ханенка; про лядську пропозицію Ханенкові послати послів на комісію; про розділення тоді Малої Росії на три частини; про Дорошковий гнів супроти поляків і про повторну виправу послів до короля з проханням остаточної резолюції на свою мнґлорічну інструкцію; про королівську невдячність до тих послів і про їхню виправу назад до Дорошенка з пропозицією вчинити комісію в Острозі; про виправу від короля до Острога комісарів з інструкцією і про їхнє там замешкання, начебто задля Дорошкових комісарів; про Дорошкове мале дбання навзаєм щодо тієї комісії; про звідомлення його про тґ комісію; про побажання від комісарів інструкції, що їм її дано, і про прислання від них Дорошкові не списку, а власної коронної інструкції при печатці; про вигадливі Дорошкові торги з комісарами; про затримання в Острозі й відправлення ні з чим його посланця; про двох посланців від Дорошенка в Острог з проханням до комісарів, щоб дали на письмі армнстиціюм⁴³⁵; про привіттґ в Острог Ханенкових послів і про довершення там їхньої комісії з коронними комісарами; про виїзд ні з чим з Острога до Дорошенка його посланців і про розїзд із Острога обидвох, польських і Ханенкових, комісарів; про небезпекґ Дорошкові від поляків і Ханенка; про його остаточне піддання через послів під тґреську протекцію; про прийняттґ його в тґ протекцію і прислання до нього нарошного посла зі значними подарґнками, військовими клейнодами, ґтвердженням на Чигринському з ґсією Україною гетьманстві та з обіцянкою, що дадґть йому бажану оборону від ґсіх загроз; про сґбмісію й снївство Дорошкове до Тґреської Порти; про королівську апробацію і сеймове потвердження Острозької комісії з Ханенком і про розсилання її в ґсі тоговічні полки при

особливих універсалах; про королівську письмову відповідь та вимовлення, учинені на Дорошенкову інструкцію, надруковані і прикладені наприкінці тої-таки Острозької комісії і тут подані; про відпуск із Чигрина турецького посла і про Дорошенкове прохання через нього собі янчарів і ханської допомоги; про те, що Дорошенко відбирав по містах Острозької комісії, які розіслав Ханенко, і про польське військо, прислане Ханенкові; про тиранське нахилення Кіяшком під реймент Многогрішного Лубенщини та інших міст, що трималися Дорошенка; про пагубу тим містам і селам, яка була від Дорошенка, тощо.

Року від створення світу 7178, а року, відколи спустився в ньому у діл поганого світу з гори святого Сіона дорогий Камінь, 1670. Після нещасливої минулорічної української революції лихо ще раз розпоширює свої сіті через високодумні лядські й козацькі голови на крайній занепад і розор тієї ж бідної козако-руської вітчизни, тогочасної України, і подає нових способів Дорошенкові, щоб її обороняти, а полякам її відбирати. Адже поляки, довідавшись про таємну Дорошенкову посилку до турків, упали у відчай, як казав вище, щодо тієї України і, знамірившись хоч би за вогонь від неї триматися, зажили такого способу, що заслали в Брацлавль, Немирів, Умань і в інші тамтешні міста та повіти свої універсали з дозволом козакам обрати й поставити за своєю волею нового гетьмана, обіцяючи їм, козакам, і всьому взагалі тамтешньому козако-руському народові повернути їхні колишні права й вдарувати всілякими вольностями⁴³⁶. Той простодушний народ легко прихилився до таких лядських оман і, відкинувши від себе зовсім свого гетьмана Дорошенка, що схилився до турецької протекції, на своє неждане бідство й запустіння, бажаючи неодмінно лишатися під християнським польським монархом, вибрали й постановили собі в Умані другого тогочасного гетьмана — Михайла Ханенка, значного уманського військового товариша⁴³⁷.

Лядські послы, що були в Умані при тому постановленні, либонь, потвердили його, Ханенка, королівським та всього сенату іменем на тому уманському гетьманстві, однак запропонували йому, щоб він прислав своїх послів і комісарів у Польщу на комісію зі своїми і всього козацького війська побажаннями⁴³⁸; вони мали з'їхатися з польськими комісарами на тому місці, яке буде визначене від короля та цілої Річі Посполитої, де домовлять і постановлять пакти на свою і загальнонародну користь.

Від отакої дії й такого становища єдина, що лежить пообабіч Дніпра, Мала Росія, бідна й занепада козако-руська вітчизна, розділилася того-таки 1670 року та всеконечний свій занепад і запустіння на три гетьманства і три частини, а єдиної матері брати за приводом пошкоджених на розум владолубців, колишніх і тодішніх своїх гетьманів, стали поміж себе ворогами і вже не слухали євангельського слова: коли розділиться дім, то від того й запустіє.

Коли ж Дорошенко запевне звідомився про нового лядського гетьмана в Умані Ханенка, роз'явився тим більше і до решти відсік свою від поляків приязнь⁴³⁹. А бувши обнадіяний від Турецької Порти сподіваною протекцією, либонь, уже мало стояв за лядську до себе ласку, знаючи запевне, що як двом котам, згідно прислів'я, в єдиному міху, так і двом гетьманам на одній тогочасній Україні важко й неможливо поміститися. Однак, ще випробовуючи їхні наміри, вдруге виправив у Польщу з листом своїх послів, військових осаулів Петрановського й Тарасенка⁴⁴⁰, наказавши їм допроситися від короля й Річі Посполитої цілковитої резолюції на свою минулорічну інструкцію. Ті Дорошенкові послы були тоді королеві й сенаторам, либонь, небажані, бо король і сенатори мало вже дбали про Дорошенка, поставивши нового козацького гетьмана Ханенка⁴⁴¹, однак, згідно минулої своєї декларації про виправу комісарів до Острога, вчиненої першим Дорошенковим послом, одправили тих Дорошенкових послів без забави, сказавши через них Дорошенкові, що незабаром будуть прислані до Острога для відправлення комісії, якій належить задовольнити Запорозьке військо, польські комісари. То щоб і Дорошенко, запропонували вони, зволі присилати на ту комісію своїх комісарів.

Одправивши тих Дорошенкових послів, незабаром, тобто тридцятого березня, було виправлено до Острога польських комісарів, але не так для Дорошенкового, як для Ханенкового задоволення, відібравши належну до своєї комісарської функції інструкцію при коронній печатці від свого пана, короля Михала. А прибули до Острога ті польські комісари в останніх числах квітня і кілька місяців чекали там на комісію послів від Дорошенка. Але Дорошенко, зрозумівши з реляції Петрановського й Тарасенка, що повернулися з Польщі, лядську до себе незичливість й омани, мало дбав, як сказано вище, про лядську ласку й комісію. Він, більше фіглюючи і вивідуючи про їхні настрої, написав був через свого першого посланця в Острог Якова Корбача до комісарів, питаючи, чи мають польські комісари цілковиті повноваження від Короля й Річі Посполитої на чинення комісії. Через повторного посланця писав Дорошенко в Острог до комісарів, потребуючи від них копії даної їм інструкції під присягою і з забезпеченням, що та копія є правдива, без жодного придатку й уменшення.

Тоді польські комісари, не схотівши присягати на списку своєї інструкції, послали Дорошенкові через того його посланця автентичну інструкцію при королівській печатці, а собі лишили її список.

Ця інструкція, перекладена з латино-польської мови на козако-руську, має в собі від слова до слова таке:

ІНСТРУКЦІЯ

на заспокоєння війська його королівської милості Запорозького й цілого народу руського в проханнях їхніх до його королівської милості й Річі Посполитої, поданих через супліку, вельможним і уродженням комісарам, призначеним із сенату і з посольської ізби за зізволєнням цілої Річі Посполитої.

З сенату — велебним отцям сарновському, премисльському, вейському, київському — біскупам; вельможним волинському, беневському, чернехівському — воєводам; любовицькому, волинському і пісочинському, хелмському — каштелянам;

З ізби посольської — уродженням мечникові коронному Білинському, київському стольнику Юрієві Манецькому, каневському старості Чарнецькому, браславському старості Пісочинському, київському підсудковій Янові Олізарові, подільському підсудковій NN, упітському маршалкові Криштофові Бялосорові, хоружому лідському NN⁴⁴² і земському писареві брестському.

Дана на екстраординарному Варшавському сеймі у великій коронній канцелярії. Ця комісія повинна зачатися й кінчитися, хай би не всі означені комісари були на ній у повній лічбі, щоб не була відсутність деяких перепоною і застановкою комісіальній справі.

Дано у Варшаві, 30 дня, в місяці березні, року божого 1670.

1. Перш за все панове комісари мають вислати свого швидкого кінного до вельможного маршалка і коронного гетьмана⁴⁴³, також і до Острога, даючи знати про себе, що вже їдуть на ту комісію.

2. Самі мають поспішити якнайпрудкіше, якнайкоротшим гостинцем, не беручи перед очі зайвої дороги для своїх приватів. Бо з любові до добра і для заспокоєння Річі Посполитої мають радше приспішити свій приїзд, щоб козаки через невчасне і нешвидке прибуття на призначене місце не від'їхали або не розірвали того діла. А коли була б незгода щодо місця, призначеного в Острозі, не мають через те рвати трактату, але хай оберуть і домовляться про якесь інше добре місце, хоч би й далі на кілька миль.

3. Їдучи, по дорозі вступлять до вельможного маршалка і великого коронного гетьмана; також, коли будуть поблизу, до вельможного белзького воєводи, польного коронного гетьмана⁴⁴⁴, і, донісши їм про те доручене діло, відберуть подальшу інформацію і про все домовляться як щодо майбутньої трансакції, так про спосіб пересилання листів до Львова, звідки через львівську пошту має бути присилано відомості до його королівської милості, брано резолюції й конференції. А листи до його королівської милості панове комісари мають усі підписувати. Приватних же листів ні до кого щоб не писали в тих публічних справах, також аби жоден з осіб не мав таємних конференцій з козаками, хіба що з відома і зізволєння інших панів комісарів.

4. Заїхавши до Острога, вчасно дадуть знати його королівській милості про речі, які там почнуть заводитися.

5. На початку і при подальшому трактуванні тієї комісії мають зажити належної справності, вивідуючи наміри козацьких сторін, чи широко хочуть миру.

6. Спитаються — чому порушили Підгаєцьку трансакцію? Чому з татарами краї тамтешні воювали? Чому прийняли протекцію Порти Оттоманської? Чому, згідно до тих-таки Підгаєцьких пактів, не пустили старост і дідичних панів до добр? Чому Дорошенко шукав протекції його милості московського царя? Чому вняв його милості королеві титул князівства Руського? Цілковито про все говоритимуть.

7. А потім обіцятимуть генеральну амністію усім іншим їхнім виступкам або забуття всього, згідно прав року 1661 і Підгаєцької трансакції, від імені його королівської милості й Річі Посполитої і там-таки відразу те запишуть. Однак під тією умовою, щоб відступилися від тієї турецької протекції, відразу віддали до рук панів комісарів дані собі прапори й листи, а також двох свіжовзятих агів⁴⁴⁵ і на потім, коли трапиться десь узяти якихось в'язнів, то щоб відсилали до його королівської милості. А наостанок хай підтвердять те, що ніде не шукатимуть і не братимуть протекції сторонніх панів.

8. Коли запропонують, що в порушення минулої амністії деякі козаки були турбовані через наших свавільно, чи правом, або про утриманні кадуки-привілеї,— заспокоювати те звичайною справністю; обіцяти від його королівської милості, що на козацькі хутори привілеї буде скасовано, а потім на порушників амністії відпишуть постановлену екзекуцію,— це потім підтвердиться публічним правом. А з огляду на шляхетські дідичні добра не мають дозволяти ніякого відірвання⁴⁴⁶. Коли б хто з живих сущих власників отримав привілеї чи донацію⁴⁴⁷ на духовні чи його королівської милості добра, то те має бути знищено. Це все, однак, доручається вірності, повхатності й справності панів комісарів.

9. Про унію й про добра, що до неї належать, так ставатимуть: перш за все відповідать, що його милість король бере заспокоєння того пункту про грецьку релігію на себе, не кажучи вже про те, що без дозволу апостольської столиці (престол незайнятий і отця святого не маємо)⁴⁴⁸, трактувати про те не може, а тепер не подає до трактування того пункту й комісарам. Але як тільки дасть Бог святого отця, тоді його милість король обіцяє все справити, буде розмова духовенства, а після того всілякі ті неузгоди заспокояться. Потім, коли цей спосіб не допоможе, то принаймні хай переконують тоді козаків, щоб як тримали нероздільно церкви, монастирі й добра, які до них належать ще перед тією козацькою війною, уніти й неуніти, то хай так лишається і тепер. Нарешті, коли б так не могло заспокоїтися, то хай уже прийшло б до того,— постановити, як записано в Гадяцьких пактах⁴⁴⁹, введено в правні книги і стверджено присягами; нехай панове комісари пильно й обережно тут діють і пильно подбають, щоб той пункт був заспокоєний або першими двома, або в будь-який спосіб, постерігаючи, аби не було якої шкоди унії і трактат не був розірваний, не кажучи вже про те, що їхні біскупы перечать тим Гадяцьким трактатам.

10. В трибуналі, що без потреби його жадають, панове комісари відмовлять через сталі причини, адже то була б переміна стану і замість усування трудностей, які описують козаки у супліках, набули б більшої конфузії⁴⁵⁰. Бо хто б там судив, особливо шляхту з тамтих воєводств; маючи свій трибунал у Любліні, не можуть же вони ставати і справуватися в Україні перед козаками й попами! Однак, щоб могло випогодитися у тому хотінні Запорозького війська, панове комісари відповідают, що його королівська милість як присягнув дотримувати право кожному, так не хоче чинити жодного безправ'я та несправедливості й унітам і неунітам. Отож, коли панове неуніти мають якусь кривду від котрогось із панів унітів, нехай справуються про те в коронному трибуналі. Для того комісари його королівської милості, намовившись із послами Запорозького війська, опишуть спосіб, назначать особливий реєстр і визначатимуть час, щоб ті справи їхні завжди були суджені хай би через два тижні. До цих суддів поміж уніатів та неуніатів можуть бути допущені двоє чи троє духовних, що не будуть в унії, і стільки ж світських осіб. А ті наново допущені три або два світські (над лічбу панів депутатів ординарних, трибунальських) мають бути з добре осілої шляхти і будуть зобов'язані однією, як і коронні, присягою. Коли минуть ті два тижні, то ції духовні й світські мають від'їхати й не засідати при судженні інших справ, що будуть у коронному трибуналі, бо вони належатимуть тільки до справ, власне, поміж унітами й неунітами, а не до інших. А у Великому Князівстві Литовському ті справи належатимуть до трибуналу великого кола, до чого мають депутувати уже не духовних, а світських чотирьох осіб осілої шляхти. Така ж лічба осіб має бути допущена до засідання в трибуналі на ті справи і з боку уніатів. А справи кривди мають бути суджені приватно через комісарів, поставлених від обох боків. Про те — як про число, так і про місце резиденції тих комісарів — панове комісари намовлять спосіб.

11. Вигодять і в тому проханні Запорозького війська, щоб церковні добра були вільні від хлібів, переходів і всляких жовнірських тяжарів та обтяжень, так само, як і добра духовні римського костелу, що буде потверджено й конституцією; однак податки Річі Посполитій, згідно сеймової й повітової ухвали, повинні платити.

12. Попи щоб заживали тієї ж вольності, що й наші духовні, — панове комісари це дозволять, заживши заходів, тобто не мають терпіти від роботизн⁴⁵¹, кормлення псів та інших утисків.

13. Митрополічі убори, коли виявяться, що є в когось у Білій Церкві, його милість король накаже віддати. Обіцяє навіть швидко заспокоїти своєю королівською повагою і справу поміж отцем Винницьким і отцем Токальським, що заходить про Київську митрополію⁴⁵², або ж осудить чи туди, чи сюди за належним правом. Коли б цією декларацією його королівської величності військо не задовольнилося і поставало за отцем Токальським, тоді панове комісари обіцятимуть іменем його королівської милості, що отець Винницький відступиться від своєї претензії й права на ту митрополію, і його королівська милість уважатиме за належне задовольнити його цілком чимось іншим. І панове комісари забезпечать це так, щоб на потім митрополитська елекція відправлялася згідно давніх прав і лишалася вільною, не з примусу.

14. Про академії, про школи, коли панове комісари не зможуть справити інакше, опишуть і постановлять так, як описано в Гадяцьких пактах. Навіть те застережуть, щоб у тих академіях не були й не вчилися аріяни, лютри й кальвіни, оскільки військо просить про те в своїй супліці гаряче.

15. На духовні посади, тобто єпископію, архимандрію тощо, мають бути елекції згідно давніх прав та звичаїв, що існують і досі; отримуватимуть від його милості короля потвердні привілеї, а владиками хіба шляхта має бути обирана.

16. Щодо скриптів⁴⁵³ до канцелярій панове комісари дозволять, щоб та умова, про яку просять (коли будуть які скрипти), була записана на потонні часи, зберігаючи постановлення прав, вольностей і свобод людям грецької релігії, які не в унії, духовним і світським, не касуючи, однак, минулих мандатів, що апробовані через постанову.

17. Панове комісари обіцятимуть іменем його королівської милості про дигнітарів⁴⁵⁴ та земські уряди, що, як було здавна, так і тепер, його королівська милість уділятиме увагою і надасть вакантні начала й уряди добре вслуженим, також і з русі, особам грецької релігії, були б вони гідні й заслужені; та й тепер усі земські урядники з обивателів тамтешніх країв.

18. Щодо претензії, яку мають до пана Тетері⁴⁵⁵, панове комісари відповідают, що та матерія не мала б труднити Запорозьке військо, бо коли що завинив поссонат⁴⁵⁶ шляхтич, повинен судитися. Через письмові відповіді, дані до Запорозького гетьмана й до Хмельницького⁴⁵⁷, вже було декларовано, щоб його покликали до генерального каптуру⁴⁵⁸ в Короні Польській, і пан Тетеря хотів справитися і пильнував того у Варшаві, а коли того не вчинили, то самі собі винні. Від того його королівська милість і тепер дозволяє, щоб його позвали до королівського трибуналу, а інакше його королівська милість не може карати непоконаного правом, бо в тому було б порушення стану. Однак коли отримано буде декрет у трибуналі з доброї волі, його королівська милість не заборонить чинити над ним екзекуції.

19. Що ж стосується козацької супліки, щоб їх обмежити в певних воєводствах, то щодо того панове комісари його королівської милості заживуть великої справності, похватності і старання, виводячи сильними причинами, що це буде шкідливо не лише для цілої Корони, але й самому Запорозькому війську, маючи на увазі, які від того могли б постати шкідливі загальному добру наслідки. Але оскільки те військо потребує такого виділу, щоб мати в своїх домах безпеку, то панове комісари намовлять і постановлять безпеку, щоб реєстрові козаки, їхні вдови або діти були там і жили, де були й жили здавна ще перед тією війною. А в домах, хуторах і своїх осідлостях мають бути вільні. Щоб їх не утискував жовнір, щоб не відправляв у них становиськ, попасів, ночівель; навіть підстарости та їхні намісники щоб не доправляли-

ся щодо них жодної юрисдикції, статей, данин або роботизн і не витягали того з них, але щоб цілком, як вільні лицарські люди, вони належали або до самого Запорозького гетьмана, або до свого старшого. Дбають також, щоб козаки з дідичних, шляхетських добр, коли б які перенеслися до добр його королівської милості й Річі Посполитої [...]»⁴⁵⁹; нарешті, коли б дійшло до великих утруднень, не мають розривати згоди, не касуючи грамоти, даної Браславському воєводству.

20. Слушна річ, аби була зменшена лічба Запорозького війська. Радше нехай поставиться в числі, скільки буде намовлено; треба, щоб був щорічно писаний реєстр і його віддавати вельможним коронним гетьманам для того, щоб коронним жовнірам і Великому Князівству Литовському було звісно, хто козак, а хто підданий. А запорозький гетьман і реєстрові козаки, як це давно бувало, щоб належали до вельможних коронних гетьманів.

21. І те слушно, щоб запорозький гетьман, якого має обирати саме ж військо, не був тільки три роки. Але надалі, оповістивши його королівську милість і вельможних коронних гетьманів, оберуть чотирьох кандидатів і мають послати для потвердження до його королівської милості, від якого відберуть через комісарів клейноди, тобто хоругву, булаву й бубни. А коли б перед закінченням трьох років хотіли б гетьмана змінити через якісь слушні причини, то щоб того не чинили, а спершу нехай оповістять його королівську милість і віднесуть його письмову відповідь.

22. Панове комісари мають загострити й опишуть те, щоб Запорозький гетьман без відома його королівської милості або ж вельможних коронних гетьманів не послав до сторонніх панів жодних посилок, від них їх не приймав і не відправляв, або, коли б у наглому разі випало б прийняти якусь прислання, то щоб без відома його королівської милості або вельможних коронних гетьманів не відправляв сторонніх послів.

23. Щоб резиденція Запорозького гетьмана назавше була в Чигрині, але напереміну в Корсуні, в Каневі, або також як бувало перед тим.

24. Перебувати шляхти у добрах власних має бути вільно, а Запорозький гетьман повинен остерігати, щоб шляхта в своїх добрах мала всіляку безпеку.

25. Про прилучення до Чигрина монастиря, Білої Церкви до булави⁴⁶⁰, також зведення залог — того не мають дозволяти панове комісари, давши сильні причини. І взагалі, оскільки Україна не може у жоден інший спосіб до решти бути в безпеці, бо вельми часті татарські наскоки або інші навали не можуть бути відлякані, то щоб фортеці були осаджені жовнірами. Дбатимуть і цілком урадять, щоб Корсунь і Канів мали залоги, через що зможуть швидше давати відсіч нападам. А оскільки про виведення залоги з Білої Церкви Запорозьке військо найбільше домагається тому, що жовніри наприкрюються людям, то панове комісари окреслять й уміцнять, щоб жовнір, який буде в замку, не утискував ні міщан, ні інших людей.

26. А що Запорозьке військо супроти давнього звичаю звикло, і це тільки тепер, висилати послів до його королівської милості великою купою в кількадесят осіб, через що, простуючи, звикли ті послі наприкрюватися по дорогах, ночівлях, попасах людям і часом чинять вони шкоду, то хай панове комісари так уладнають, щоб висилали вони своїх посланців до його королівської милості не в таким великим числі.

27. Про задніпрські полки, свіжоописаний на теперішньому сеймі пункт, декларуватимуть так: хай гетьман запорозький і ціле військо постерігають, щоб нічого не діялося супроти трактату з його милістю московським царем, оскільки на тринадцять років або до постановлення вічного миру перед тими літами Заднілля повинно лишатися в утриманні його милості царя.

28. Якщо прийшло б колись до того, щоб війська його королівської милості й Річі Посполитої, згідно постановлених перед кількома літами пактів, мали злучитися з військами його милості московського царя, то пани комісари вчасно намовлять і опишуть з послами Запорозького війська спосіб, як би могли наші війська або війська його милості царя переходити без утяження й уприкрення Україні, щоб, непорядно входячи, не дали якоїсь оказії тамтешнім обивателям і військовим особам до скарг і замішання.

29. А що Запорозьке військо в своїх супліках, поданих на сеймі елекції і коронації його королівській милості й Річі Посполитій, вимагає, щоб Гадяцькі пакти були приведені до чинності, то панове комісари доведуть певними причинами, що того бути не може, вказуючи на те, що під час війни зі шведами козакам було дозволено так багато тільки тому, щоб були вони вірні його королівській милості й Річі Посполитій. А вони відразу, мало не в півроку, їх порушили, удалися до Москви і знову піднесли, повставши з московськими військами, руки на пана і свою вітчизну. Потім удруге, коли чинилося постановлення під Чудновом, вони самохітно відщуралися тих пактів, не потребували Руського князівства і домагалися на сеймі 1661 року, щоб те Чуднівське постановлення було потверджене публічним правом. А потім і супроти тієї Чуднівської згоди вчинили переступ, а в Підгаєцьких пактах про те не було жодної згадки. А що більше, нащо придалося все це цілому війську, коли в тих Гадяцьких пактах призначені гонори, ваканси, добра тільки приватним особам і тільки ті матимуть зиск, а не ціле військо; начебто у війську одні були ліпші, а інші поганші? Тому те чинення не тільки важке, але й не потрібне з багатьох причин, тим більше, що Заднілля відійшло дочасно в посесію його милості московського царя, як висловлено в пактах. І коли б, згідно своєї установи, мав лишатися Гадяцький трактат, це мусило б значно порушити ті пакти, що неможливо. А чи ж то не ліпше і не пожиточніше буде Запорозькому війську, коли вони нині знову в користь усього війська для підпертя своїх вольностей, прав і свобод постановлять вічний мир з комісарами його королівської величності та Річі Посполитої, що потім буде потверджено публічним правом на сеймі? Всеконечно панове комісари наляжуть на те, щоб не було потвердження тої Підгаєцької трансакції⁴⁶¹.

30. Нарешті, його королівська милість і Річ Посполита хоча й подає панам комісарам у вищеописаних пактах конечну й достатню інформацію (про що також зобов'язуються честю, вірністю, сумлінням), од-

нак хай міцно стоять щодо пункту про релігію, зважаючи загалом на цілість святої римської віри і церковних добр, що є в унії, як і щодо пункту про обмеження або виділення для козаків воєводств, також і в усіх інших пунктах, і, маючи перед очима честь його милості короля і цілість Річі Посполитої, щирою горливістю до добра щоб перестерігали те в усякі інші найкращі способи і на ту їхню напірну супліку не зівольяли, але заспокоювали всілякими зручними засобами. Однак дбатимуть, щоб трактату цього не розривати; можна буде подати інші способи замирення, доклавши, де можна, і його милість короля для миру і з'єднання так дуже роз'єднаних сердець. Для віддалення ж тої бурі⁴⁶², на яку заноситься через їхні замисли і змови, задовольнити обидва боки, як диктуватиме їм цнота, віра, любов до святої католицької віри й вітчизни. Його королівська милість і ціла Річ Посполита покладаються на справність, похватність і побожність панів комісарів і сподіваються, що вони остережуть вірних божих слуг, що мають єдність із римським костелом, і постановлять та затвердять посідання чи відступлення Запорозького війська з пожитком не тільки для них самих, але й для цілої Річі Посполитої.

31. Безпеку панам комісарам має бути обмірковано через їхніх милостей панів гетьманів.

Місце коронної печатки під тією інструкцією.

Дорошенко, вичитавши ту польську інструкцію, послав у Острог третього свого посланця з вимогою собі в заклад (для безпечнішого виправлення в Острог на комісію своїх послів) з-поміж тих коронних комісарів двох каштелянів і до них ще кілька значних осіб. А коли коронні комісари не захотіли послати від себе Дорошенкові такого закладу, то й Дорошенко, не виправляючи своїх послів у Острог, писав ще раз в Острог до тих комісарів, відзиваючися, що бажає начебто відправляти й закінчити з ними комісію через свої скрипти й листи. А спершу упоминався він про те, щоб українські права й привілеї, а також військові клейноди, які забрав у минулому гетьман Тетеря і які вивезені до Польщі, були розшукані й прислані до нього, Дорошенка, в Чигрин. На цю Дорошкову вимогу комісари затримали його посланця, не відправляючи протягом кількох тижнів, і робили це не для задоволення Дорошенкового побажання, а щоб дочекатися прибуття до себе з Умані від нового свого гетьмана Ханенка комісарів, хочучи зачати й неодмінно кінчити доручену собі комісію саме з ними. Тоді Дорошенко знову виправив від себе в Острог до польських комісарів двох значних посланців — сотника Михайла Корицького й Олександра Лішковського, але не доручив їм удаватися в комісію, тільки наказав упоминатися у тих комісарів армистицію на письмі, тобто такого письмового забезпечення, що з польського боку не буде на нього, Дорошенка, військового знаходу.

Тим часом з Умані виправлено від нового лядського гетьмана Ханенка з інструкцією до короля Михала послів Семена Богаченка, Якова Ярошенка, Романа Малюка, Івана Полтавця, Івана Завішу, Степана Білого і Василя Олексієнка з товаришами, — їх було відправлено від короля в Острог до комісарів на комісію. Тії-бо Ханенкові послі, прибувши (з пунктами його побажань) від короля в Острог, були ласкаво прийняті польськими комісарами і відразу, вступивши із ними в комісіальне діло, забавили в ньому кілька тижнів та й 2 вересня закінчили ту Острозьку комісію на корисних собі пактах, що детально у ній висловлені. Згадані ж Дорошенкові посланники, Корицький і Лішковський, що просили письмового перемир'я від Дорошенка, дочекавшись в Острозі комісіального висновку і хоч здалеку прислухавшись до всього тодішнього діяння, та не допросившись уже жодної відповіді від польських комісарів Дорошенку, з соромом від'їхали з Острога до Чигрина. Королівські ж комісари також, промешкавши тут на такому, як описано, торзі з Дорошенком більше чотирьох місяців⁴⁶³, роз'їхалися, як і Ханенкові комісари, по домівках.

Дорошенко тоді до решти зрозумів з реляції вищеназваних своїх посланників, що вернулися з Острога, що знищений поляками внівець і скинутий із гетьманства, а вся тогочасна Україна з усім Запорозьким військом лишилася вручена гетьманові Ханенку. Тому він не міг бути певний не тільки того, шкідливого для душі, гетьманського гонору, але й власного свого життя від Ханенка й поляків, тим більше, що не одержав того перемир'я на письмі, якого допрошувався в Острозі в польських комісарів. Тож він одразу вдався своїми швидкотічними посланцями до Константинополя, вивіряючи себе з усією тогочасною Україною в протекцію Оттоманській Порти й бажаючи від неї сподіваної для себе оборони від насталих тоді для нього небезпек. Порти тоді, рада бувши тому Дорошковому бажанню, вдячно прийняла його, Дорошенка, з тогочасною Україною під свою протекцію і, швидко відправивши назад його послів, виправила з ними до Дорошенка й нарошного, свого значного посла з численними й великими подарунками, даними як йому самому, Дорошкові, так і його старшині. Той посол, прибувши в Чигрин і віддавши ті подарунки від турецького царя Дорошенку з його старшиною, потвердив його іменем свого царя на тому чигринському гетьманстві, вручивши й особно дані йому від свого царя військові клейноди і затвердивши до того йому, Дорошкові, й всій Україні міцну оборону Оттоманської Порти від усіляких сторонніх навал. Дорошенко був щодо цього певен і вдячний і не лише прирік бути приязливим до Порти та виконувати в усьому її веління, але й багаторазово потім став неоглядно називатися її зичливим сином.

А згадана Острозька комісія була 22 грудня того ж року апробована королівською повагою і лишилася потверджена Ханенкові сеймовою конституцією — її висловлено просторими королівськими універсалами, а саму видрукувано екстрактом⁴⁶⁴ та розіслано в усі тогочасні полки через Ханенка, обминаючи гетьмана Дорошенка. А при кінці тієї Острозької комісії, 23 грудня, споряджено, видрукувано, рукою ко-

ролівською підписано та печаткою коронною закріплено королівську письмову відповідь і вимовлення на Дорошенкову інструкцію, одіслану через Петрановського й Тарасенка — як сітка на влови простодушного козако-руського народу, щоб відхилився і відступився від Дорошенка.

Ота Острозька комісія зі згаданю письмовою відповіддю й вимовленням, достеменно така, друкована, тут кладеться⁴⁶⁵

**МИХАЛ,
З БОЖОЇ ЛАСКИ
КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ,**

**великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький,
жмудський, київський, волинський, підляський, подольський,
інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський**

Оголошуємо цим нашим листом усім взагалі і кожному зособна, кому про те належить знати, що в тих днях допіру прибули до нашого боку шляхетні осаули Петрановський і Тарасенко⁴⁶⁶ — послі Запорозького городового війська, яких виправлено з суплікою та інструкцією ще на сейм, що скінчився вже кілька тижнів тому, і не тільки до нашого маєстату, але належно до сейму й цілої Річі Посполитої.

Не можемо не відзначити з жалем одне, що всі зусилля й замисли наші щодо заспокоєння України і задоволення Запорозького війська через уперту завзятість і амбіцію однієї-другої особи дотіль не могли дійти до пожаданого кінця. Коли те військо після елекції подало на коронаційному сеймі супліку, а потім поновило в Ченстохові, перш за все воздавши подяку господові Богу при чудовному образі пресвятої найсвятішої богородиці діви Марії, там-таки, під час веселого акту нашого одруження⁴⁶⁷, при бутності найяснішої цісареві християнської її милості і багаточисленного цісарського двору, ми мали раду з панами сенаторами, що були у великому числі на той час у Ченстохові, і за визначенням сенату видали універсали на всю Україну, що оголошують про комісію. А на сеймі, що незабаром розпочався, ми призначили повагою цілого сейму комісію і послали до Острога наших і Річі Посполитої комісарів. Вельможні уроджені комісари з'їхалися туди і не могли дочекатися там послів від Запорозького війська мало не шість місяців. Вони тільки для годиться озивалися листами і заживали різних способів, які не мали в собі нічого дійового, а взагалі святобливо псували справу. Нарешті, для вигляду, що вони щось чинять, прислали спершу з листом козака Якова Корбача до Острога тільки для порозуміння, допоминаючися відомості, чи повна сила трактувати дана комісарам від нас і Річі Посполитої. Знову, повторним листом, вимагали від наших комісарів копії інструкції разом з порукою під присягою.

Після таких численних посольств і письмових відповідей, аби тим удатніше міг бути розірваний трактат, вони безпошанівно й вперто вимагали через другого козака неподобні речі, тобто обміну, визначаючи з-поміж наших комісарів уроджених хелмського й брестського каштелянів з кількома значними особами, і це супроти всілякої слушності і над звичай, що існував доти. А цього ніколи не було, скільки багато не траплялося трансакцій і посольств від гетьмана й Запорозького війська до найясніших наших попередників; немає також прикладу й на те, щоб козацькі послі, хоч й при найбільшому розпалі війни й розлитті крові, були затримані, або супроти міжнародного права поставилися до них по-ворожому чи мали вони бути згублені, вони завжди отримували відправу і безпечно виїздили. І хоч декларували вельможні й вроджені комісари, що повна безпека послів Запорозького війська забезпечується не тільки письмово, але навіть хотіли ствердити це своєю присягою (декларував учинити це й вельможний маршалок, великий коронний гетьман), прецінь, однаково все те нічого не допомогло.

Нарешті козацькі послі запропонували трактувати мир через листи, однак не раніше, як будуть прислані в Україну до війська привілеї й клейноди, начебто забрані супроти права уродженим Тетерею, хоч той пункт був осбно обумовлений поміж іншими в супліках Запорозького війська і належав до обговорення на комісії. Аж нарешті приїхали по кількох місяцях двоє із числа козацьких комісарів, тобто Михайло Корицький, сотник сренямський, і Олександр Лішкозький, але й ці вдаватися в трактати не хотіли, твердячи, що не було їм те доручено, домагалися тільки письмового документа про перемир'я. Вони заживали всіляких фортелів на цілковите збиття тієї комісії, одне писали, а інше чинили, не зичачи миру.

Після таких численних явних доказів нещирості гетьмана війська нашого Запорозького, втративши надію, що його послі прибудуть, коли приїхали послі уродженого Ханенка, теперішнього, від нас потвердженого, гетьмана, згідно супліки його й низового Запорозького війська та поданих ними пунктів, вельможні та уроджені комісари наші прийняли, задовольнили й написали там-таки, в Острозі, всі їхні вимоги, — це потвердили всі стани Річі Посполитої на сеймі, що був недавно, за конституцією. Ці трактати мають служити не лише низовим, але й городовим козакам, і всім українним обивателям, що є під нашим пануванням, де має висвідчуватися на ділі належна цнота, віра, зичливість і щире підданство і буде дотримуватися нам та Річі Посполитій, як то просторо висловлено в згаданій конституції і в наших універсалах, посланих через послів низового Запорозького війська.

А щоб і городове Запорозьке військо, і всі обивателі України мали достатню інформацію, ми наказали ту комісію і ту апробацію слово в слово видрукувати й видати під нашою коронною печаткою як вицяг до всіх полків і до народу українного. Зміст її отакий:

МИХАЛ, З БОЖОЇ ЛАСКИ КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ

**великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький,
жмудський, київський, волинський, підляський, подільський,
інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський**

Ознаймовуємо цим нашим листом усіх узагалі і кожного зособна, кому про те належить знати, що на минулому, щасливо закінченому сеймі вельможні й уроджені комісари наші й Річі Посполитої після прочитання комісії, відправленої в Острозі, подали її оригінал до актів нашої коронної метрики. А ту комісію, що служитиме Запорозькому війську, як городовому, так і низовому, під нашим пануванням, уписати до книг і з них правильно, слово в слово переписавши (також і апробацію тієї комісії, видрукувану в конституції), ми наказали для відомості й досконалої інформації автентично видати до всіх полків війська нашого Запорозького і всіх українних обивателів. А та комісія сама в собі має таке:

В ім'я Бога, єдиного в святій трійці, отця, сина і святого духа. На вічну пам'ять сушим і тим, що будуть потім.

Найяснішого Михала, з божої ласки короля польського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянтського, київського, волинського, смоленського, сіверського, чернігівського і всієї Річі Посполитої Корони Польської і Великого Князівства Литовського, ми, Станіслав Казимир Беневський, воевода, генерал чернігівський, богуславський, носівський староста; Ян Францішек з Лубович Лубовицький, каштелян волинський, пунський, ліпницький староста; Ян П'ясочинський, каштелян хелмський; Єжи Манецький з Пігловіц, стольник київський; Стефан П'ясочинський, браславський, синицький староста, сеймовою повагою призначені комісари оголошуємо, що від війська його королівської милості Запорозького з Низу від свого старшого, уродженого Михайла Ханенка, і цілого війська вислані послі до нашого милостивого пана, до його королівської милості, тобто уроджені Семен Богаченко, Яків Ярошенко, Роман Малук, Іван Полтавець, Іван Завіша, Степан Білий, Василь Олексієнко з іншими товаришами. Вони, станувши біля ніг його королівської милості, нашого милостивого пана як пана свого природженого, отримали батьківську й королівську доброзичливість і були відіслані до нас, комісарів усієї Річі Посполитої, для ґрунтовної домови. Тоді ми, упевнюючи те все військо його королівської милості Запорозьке, яке є не тільки на Низу в Січі, але й у городах, обезпечуємо, що їм буде надана й стверджена на найближчому сеймі через конституцію достатня ласка його королівської милості, нашого милостивого пана.

Особливо щоб не гинуло набоженство в церквах релігії грецької в усіх тих місцях, де тільки поширюється влада і щасливе панування його королівської милості, щоб не було воно знищене і щоб уже не було більше жодних утисків для монастирів, церков і добр⁴⁶⁸; на тому сеймі, за знесенням з їхніми милостями отцями єпископами, як пастирями, що зостаються під пануванням його королівської милості, і з самим превелебним у Бозі його милістю отцем митрополитом, учинять вони остаточну постанову, аби лишалися при тій вольності в цілості, як було перед війною і як постановлено найяснішими попередниками його королівської милості, нашого милостивого пана, щоб безпека, вольність, повага лишалися на вічні часи не тільки вищому, але й всьому духовенству.

Також стародавній військовій вольності, не лише церкви грецької релігії, але також все стосовно добр, хуторів і будь-яких власних козацьких маєтків,— все буде непорушено всім узагалі й кожному зособна.

Суди аби два судили одного, згідно прохання й супліки самих же панів послів.

Удовам померлих чоловіків-козаків має бути всіляка вольність у добрах і хуторах така, якою користувалися їхні чоловіки. А коли б удова пішла заміж, то як піде за козака, заживатиме козацьких вольностей.

Також елекція гетьмана, згідно давніх звичаїв, має відбуватися так, як самі ждали — на місцях, за умовленими правами і військовими звичаями, однак з тим, щоб обраний гетьман брав на потімні часи потвердження і благословенство від його королівської милості з поприсяженням разом з полковниками й старшиною війська вірності і щоб на тому уряді не привласнював аж ніяк собі пожиттєвого права, не чинив козакам ані утисків, ані утяжень над те, що дозволяє йому його уряд, а залишався, доки хотітиме і подобатиме його війську.

Нарешті, відчиняємо дорогу військовій в усіх слухних суплікаціях зараз і на потім до ласки його королівської милості, нашого милостивого пана, і всієї Річі Посполитої, обіцяючи — отримують усе, про що покійно й слушно проситимуть.

А що вже за ласкою милостивого Бога війська повертаються до його королівської милості як до пана природженого і Річі Посполитої як до своєї матері, то все те, що тільки господь Бог допустив, як спільні гріхи протягом такого довгого часу, навечно віддати в забуття і вічну непам'ять без будь-якого помислу помсти.

Потім вони прийняли через своїх послів зобов'язання на душу й сумління своє й цілого війська, що відв'язуються від усіляких протекцій сторонніх монархів, а коли б знаходилися в яких до того часу, то тих усіх навечно вирікаються і перед Богом зобов'язуються, що до них ніколи не повертатимуться.

Не мають приймати й відправляти жодних посольств без відомості найяснішого маєстату його королівської милості, нашого милостивого пана, або ясновельможних їхніх милостей милостивих панів коронних вождів; також не посилатимуть до будь-кого зі сторонніх і взагалі лишатимуться у вірності й ніколи не зміненим послушенстві його королівській милості та Річі Посполитій; повинні ставати вони і відваж-

но, прикладом своїх предків, давати ворогові відсіч (і це супроти всякого ворога коронного та Великого Князівства Литовського), як тільки отримають розпорядження ясновельможних їхніх милостей панів коронних вождів, у повній военній готовності, під хоругвою, яку відібрано з рук його королівської милості, нашого милостивого пана.

А коли б зараз і на потім (чого Боже збав) почалися якісь внутрішні бунти як у Січі, так і у волості, заспокоювати їх самим всіма своїми силами і не давати поширитися злу, а кожного, хто протриває йому постановленню та підданству його королівській милості й Річі Посполитій, як ворога зносити, карати і вбивати.

Щоб тим більше тішилося вольностями й ласкою його королівської милості та Річі Посполитої Запорозьке військо, запевняємо, що в домах, маєтках, хуторах козацьких жовнір ніколи не буде ставати постоєм, чи переходом, чи нічлігом, не вибиратимуть для них ні тимчасових стадій, ані зимового хліба, не чинитимуть кривди й гвалтів під загрозою кари на горло,— і це на вічні часи.

При тому булава, бунчук, печатка, комишина⁴⁶⁹ буде віддана Запорозькому війську з майбутнього сейму, а при відданні згаданих військових клейнодів гетьман, полковники, судді, осаули і вся старшина повинні будуть виконати присягу на вірність його королівській милості й Річі Посполитій при комісарах його королівської милості.

Навзаєм також шляхетський стан і духовенство має одержати вільне повернення до добр, бо та комісія не повинна ні в чому порушувати вольності й права шляхетського стану й духовенства.

Що тільки належало до гетьманської булави Запорозького війська, його королівська милість, наш милостивий пан, і Річ Посполита апробує на майбутньому сеймі.

Це все має бути тримано вічно й непорушно, через що для пам'яті потомним наступним вікам підписали ту комісію ми, комісари його королівської милості, нашого милостивого пана і всієї Річі Посполитої обидвох народів, також і послі — комісари Запорозького війська.

Діялося в Острозі, дня другого вересня за римським календарем. Року тисяча шістсот сімдесятого

Станіслав Казимир Беневський, воєвода, генерал чернігівський, богуславський, носівський староста (Місце підпису).

Ян Францішек з Лубович Лубовицький, каштелян волинський, пунський, ліпницький староста (Місце підпису).

Ян П'ясочинський, каштелян хелмський (Місце підпису).

Єжи Манецький з Пігловіц, київський стольник (Місце підпису).

Стефан П'ясочинський, brasлавський, синицький староста (Місце підпису).

Семен Богаченко, комісар і посол від війська його королівської милості Запорозького низового.

Роман Малук, комісар і посол від війська його королівської милості Запорозького низового.

Іван Полтавець, комісар і посол від війська його королівської милості Запорозького низового.

Іменем усього товариства від війська його королівської милості Запорозького низового, що є при нас,

Андрій Тарасенко, писар від війська його королівської милості Запорозького низового, рукою власною.

(Місце печатки)

КОНСТИТУЦІЯ, ЩО АПРОБУЄ ТУ КОМІСІЮ. АПРОБАЦІЯ КОМІСІЇ З НАШИМ ЗАПОРОЗЬКИМ ВІЙСЬКОМ

Вдячно прийнявши супліку від нашого Запорозького війська, ми забезпечені їхньою до нас і Річі Посполитої вірою й підданством і апробуємо комісію, постановлену в Острозі через вельможних і уроджених наших комісарів, призначених повагою минулого сейму в усіх пунктах та умовах, і обіцяємо привести її до виконання, декларуючи всьому нашому Запорозькому війську, як низовому, так городовому, нашу королівську ласку, якої ми не відмовимо в усіляких слухних супліках, також апробуємо повагою теперішнього сейму на вічні часи привілей на потвердження вольності, даний із нашої канцелярії.

На що для більшої віри притискується коронна печатка. Даний у Варшаві, в понеділок, на другий день після свята святого Томаша-апостола, тобто дня XXII, місяця грудня, року панського MDCLXX. Нашого ж панування другого року.

Анджей Ольшовський, біскуп хелмський і помезанський, коронний підканцлер.

При участі й керівництві превелебного в Бозі ксьондза Анджея Ольшовського, біскупа хелмського й помезанського, декана краківського, підканцлера коронного.

(Місце коронної печатки).

Стефан Ганкевич, секретар і писар його милості короля.

Либонь, бачимо ми й маємо певні докази про явну нещирість, власне, не так війська, як кількох старшинських осіб, що не хочуть миру для власного собі пожитку і приватного інтересу, однак тепер, за відомою Богові, польському світові і всьому Запорозькому війську нашою схильністю заспокоїти Україну, ми відразу ж після одержання інструкції, пересланої через згаданих Петрановського і Тарасенка, не гаючись, депутували превелебного в Бозі ксьондза, коронного підканцлера і вельможних сенаторів та коронних урядників, що перебували на той час при нашому боці, аби переговори з тими послами Запорозького війська. Тож, зібравшись на особну сесію, хотіли домовитися на обидва боки щодо пунктів тієї-таки інструкції. Спершу, як велить звичай і потребує того сама справа, той-таки превелебний ксьондз і вельможні наші депутати поставили вимогу, щоб Петрановський і Тарасенко показали, чи мають таку силу і дозвіл цілого війська, щоб обговорювати й обмірковувати прислані пункти. Ці послы, відповідаючи, здекларували, що їм не дано жодної влади до трактування, що доказували і свіжим листом з Чигрина під датою IX дня, місяця жовтня теперішнього року від уродженого гетьмана Дорошенка, писаним до Петрановського і вже відданим у дорозі в Межибожі. В ньому Дорошенко виразно наказує, щоб не входили в жодні трактати. То чи таким учинком широзичать миру? — хай розсудить кожен. Важко нам тоді, та й зараз досконало задовольнити військо в проханнях та потребах, не кажучи вже про те, що більша частина пунктів інструкції належить до сейму й цілої Річі Посполитої, а ці послы не зараз після сейму прибули. Однак, через нашу ласкавість, ми декларуємо таке щодо деяких пунктів і обіцяємо непорушно їх дотримувати.

Греко-руська релігія, як є, забезпечена давніми правами, привілеями, конституціями з безпечним набоженством і відправленням церковних обрядів, а також вольностями, що служать руському духовному станові, — це ми поприсягали тримати ще на нашій щасливій елекції й коронації в пактах-конвентах. Так само обіцяємо нашу королевську повагою, постерігаючи, щоб не було ніякого ушкодження, певно, непорушно й на майбутнє тримати, аби грецька релігія, церкви і духовні особи лишалися в тій вольності цілковито, як було перед війною і як постановлено нашими попередниками. Також обіцяємо справити, щоб за знесенням з велебними владиками був покладений кінець усім труднощам. Це ми готові були (щодо монастирів, церков, добр) виконати на недавно бутньому сеймі, коли б велебні владики були приїхали згідно Острозької комісії.

Знесення унії, або єдності з католицьким римським костелом, либонь, не належить до світської влади, отож коли б на той спосіб духовенство обох боків, яке перебуває і в унії і в дизунії, згодилося і зволило, то ми проситимемо святого отця папу, щоб для ґрунтового заспокоєння скликав синод чи колоквиум духовенства, якому ми сприятимемо з найвелебнішими й велебними нашими коронними архієпископами і біскупами всім старанням і всілякими мирними та пристойними засобами, згідно до канонів, і дбатимемо, щоб усі оказії воєн, які походять від того розрізнення поміж духовними, пролиття крові, спустошення земель знищити і привести до загального миру.

Оскільки Київська академія здавна була забезпечена привілеями, то ми дозволяємо і зараз відбудувати й відновити її⁴⁷⁰ з тими-таки вольностями і правами, остерігаючи, щоб у тій академії та інших школах не було аріянів, лютеран, кальвіністів і щоб вони там не вчилися, оскільки військо про те виразно просило.

Не маємо ми жодної інформації, щоб були видані проти когось із козаків кадуки, а коли б хто й отримав їх, як супротивні праву, вольностям Запорозького війська і самій справедливості, касуємо, зносимо й декларуємо, що вони не мають нічого шкодити як особам, так і добрам.

У добрах, маєтках, хуторах, фільварках, домах та інших козацьких осідлостях як самих козаків, так і вдов, жінок, що позалишалися, має бути повне звільнення від постоїв, переходів, нічлігів, військових поборів, і в тому Запорозьке військо не може мати сумніву, бо козаки, як військові люди і здатні служити Річі Посполитій, мають заживати всіляких, які їм давно служать, зміцнених правами, вольностей без жодної перешкоди з боку державців наших королівських добр, дідичних прав та їхніх намісників — і це під загрозою суворого покарання.

Будь-хто, чи приватні особи, чи саме Запорозьке військо, хто провинився доти супроти належної вірності й поприсяжених Підгаєцьких пактів проти нас і Річі Посполитої, достатньо пробачений через Острозьку комісію — ми віддали це вічному забуттю й непам'яті. Так і зараз, з любові до загального добра і для заспокоєння тамтешніх країв від урази, переступи і проґріхи, вчинені будь-ким із нашого Запорозького війська і в будь-який спосіб, віддаємо вічному забуттю й обезпечуємо, що ніхто за те не буде турбований. З тим, однак, обов'язком, висловленим у комісії, щоб відв'язалися від усіляких протекцій і кореспонденцій зі сторонніми монархами і назавжди від них відреклися та довели на ділі, зобов'язавшись перед Богом, що до них на потім ніколи не повертатиметеса. Послы низового Запорозького війська прийняли це собі на душі й власне сумління.

Що ж торкається місць у сенаті для митрополита і владик, також щодо сенаторських звань, придворних і земських, то оскільки через Чуднівську трансакцію Запорозьке військо самохітно відступилося як від князівства Руського, так і від тих усіх претензій⁴⁷¹, не можна згодитися подавати жодного приводу на відділення України від Корони Польської і дозволяти те. Особливо тому, що для цього потрібно дозвіл не тільки превелебних у Бозі ксьондзів-біскупів, але й вельможних світських сенаторів, які мусили б висупити з сенату, бачимо до цього ми й інші незручності — тож і ми самі не можемо того дозволити. Взагалі хочемо, щоб ті пункти, які вводять нові форми Річі Посполитої, цілком були відступлені.

Відділення воєводства і цілих провінцій до Запорозького війська неможливе й непотрібне, тож того пункту прийняти й дозволити не можемо, бо в той спосіб князівство чи Руська держава (яку дехто має на думці і до тієї цілі пристосовує всі свої ради і дії) була б установа. Що стосується вольності добр, ху-

торів, домів, фільварків та інших маєтностей, то це висловлено в теперішній Острозькій комісії і того тринадцяти Запорозькому війську. А панам власних своїх осібних добр належить жити спокійно, без пригнічення підданих і тим паче без найменшого укривдження козакам. Вони мають вільно повернутися до своїх добр, а запорозький гетьман повинен перестерігати, щоб шляхта й обивателі, духовні та світські, мали в своїх добрах усіяку безпечність.

Коли б потребували посилок від Запорозького війська супроти ворога коронного та Великого Князівства Литовського, то покладаємося на цноту того війська як вірних наших підданих, які зичать добра спільній матері вітчизні, що неліново ставатимуть під командою свого старшого, а коли війна буде за кордоном, лишатимуться у справедливому опікуванні й нашому нагляді.

Залогу в Білоцерківській фортеці, що належить до нас і Річі Посполитої, як таку, що дуже потрібна, тим більше, що Київ ще не в нашому триманні, ми не можемо зараз випроваджувати (й оголювати фортецю) з багатьох причин. У доказ того є різні викриті зачини й оригінальні листи, які показувалися тут Петрановському і Тарасенкові й читалися ними.

Уроджений комендант полковник наш Лебель, мавши обов'язок утримати ту фортецю і, згідно даного йому розпорядження, боронити її ціною життя та своєї крові, вимовляється, що був утиснений і мусив захити воєнних засобів⁴⁷². Він за п'ять тижнів перед тим послав до уродженого гетьмана Дорошенка і до козацьких комісарів, що були в Паволочі, щоб відізвали з міста Стецька Бутенка⁴⁷³, полковника на той час, з військом та сердюками, впровадженими до міста. Досить по-людському той-таки комендант учинив, пропонуючи сердюкам свій провіант, аби тільки вийшли з міста. Але завзятий полковник Бутенко не захотів того вчинити і взагалі по-тиранському, як ворог, позабивав усіх наших жовнірів, що були на варті біля брами. А потім силився підкопами здобути фортецю, про що звеліли вельможному маршалкові й коронному гетьманові вчинити слідство.

Що ж стосується вчинку уродженого нашого полковника Пива⁴⁷⁴, то він на заклик коменданта прибув на з'єднання, коли Лизогуб із військом підступив під Білу Церкву, і не допускав протягом двох тижнів жовнірів виходити з замку та збирати належне їм збіжжя. Коли той згаданий Пиво вчинив переступ супроти своїх обов'язків, а він був відправлений на оборону Полісся і тамтешніх країв, ми накажемо піддати його гетьманському суду.

Претензії до уродженого Тетері не мали б турбувати Запорозьке військо, адже було декларовано в письмових відповідях, даних запорозьким гетьманам, щоб його ще перед тим позивали до трибуналу, а потім, у безкоролів'я, до генерального варшавського каптуру. Справді ж уроджений Тетеря, бувши оповіщений, мешкав у Варшаві і хотів розгляду, мавши свою оборону, і взагалі сам жадав суду та заспокоєння тих претензій, але не міг того дочекатися. А коли цього не сталося, то не ми в тому винні, а ті, хто занехав і занедбав поданий собі засіб. Жоден-бо суд, ані ми, не може нікого переслідувати не викритого правом. А тепер, коли його вже немає в межах нашої держави⁴⁷⁵ і він лишається цілком під іншою юрисдикцією, важко буде вчинити йому покарання.

Що стосується Терехтемирова і тамтешнього монастиря з усіма належними до нього селами та ґрунтами, ми дозволяємо, щоб так лишався при гетьмані і Запорозькому війську, як лишався перед тим.

Свята Софія, Печерський монастир та інші церкви в Києві і які є в інших містах повинні лишатися при своїх правах та добрах.

Елекція київського митрополита має бути відправлена так, як велять давні права й звичаї.

Не можемо при тому сховати нашого жалю щодо превелебного Йозефа Тукальського, бо він, забувши своє законне місце і присягу, публічно виконану і подану до нашої коронної метрики⁴⁷⁶, живучи в Україні з приводу Київської митрополії, став причиною злих рад⁴⁷⁷ і, мстячися за приватну свою уразу⁴⁷⁸, вигадливими способами та діями хвилює тамтешній край і Запорозьке військо, втручається в ради й військове управління, що духовному не належить, а затим відчиняє ворота до щораз гірших заворушень і непокоєнь. Тому ми нагадуємо йому, велебному Тукальському, щоб чинив згідно обов'язків свого сану і згаданої страшної присяги та відійшов від усіяких зачинів, кореспонденції зі сторонніми і рад у Запорозькому війську. Він, коли залишиться скромний, все ретельно заспокоюватиме та викаже знаки віри й своєї зичливості до нас і Річі Посполитої, дізнає слушної нашої королівської уваги й ласки.

Ми не маємо сумніву, що таку нашу декларацію все Запорозьке військо вдячно прийме і, згідно Острозької комісії, лишиться при вірності і ніколи не зміненім послушенстві нам і Річі Посполитій та даватиме прикладом своїх предків за нашу достойність відважну відсіч супроти кожного ворога, коронного й Великого Князівства Литовського. А ми не тільки Острозьку комісію й висловлені в ній пункти та всі давні права і вольності козацькі нерушно заховаємо, але, коли настане потреба, не утруднимося скликати сейм, щоб вигодити в усьому згідно справедливості подальшим проханням і потребам війська, якому як усім узагалі, так кожному зокрема віддаємо нашу милостиву королівську ласку. На що для кращої віри при підписі нашої руки ми наказали притиснути коронну печатку. Даний у Варшаві, дня XXIII, місяця ґрудня, року господнього тисяча шістсот сімдесятого, панування нашого на другий рік.

МИХАЛ КОРОЛЬ

(Місце коронної печатки)

За управління канцелярією велебного в Бозі ксьондза Анджая Ольшовського, хелмського й помезанського біскупа, коронного підканцлера.

Ксьондз Станіслав Бузевський, правитель канцелярії його королівської милості.

Дорошенко, лишившись потверджений на тогочасному гетьманстві від Порти і чесно відпустивши султанського посла, просив через нього в Порти прислати йому янчар та про указ до кримського хана, щоб той на його бажання, як тільки виникне потреба, прислав від себе до нього орди на посилок супроти Ханенка й поляків. На це його бажання незабаром прислано до нього полк янчарів⁴⁷⁹, а до кримського хана заслано розпорядження, щоб задовольняв його, Дорошенкові, бажання швидкою присилкою орд. Коли ж пізніше було розіслано вищезгадану Острозьку комісію з особними королівськими універсалами (як казав і раніше) в усі українські тогочасні міста від гетьмана Ханенка, то Дорошенко, скільки міг їх засягнути, повідбирав їх усі до себе, маючи до того мало не в усіх містах схильних і зичливих приятелів, значних і шляхетних козаків Запорозького війська. Навзаєм також і Ханенкові прислано було до Умані для його охорони і для управління тодішніми українськими й коронними справами кількадесят хоругв польського війська.

Бувши зайнятий такими справами, Дорошенко занехав Лубенщину й інші цьогобічні міста, що притримувалися його рейменту. А гетьман Многогрішний, хочучи мати під своїм рейментом і відірвати від Дорошенкової влади геть усю цьогобічну Україну, послав від себе в Лубенщину з полком його кампанії полковника Кіяшка⁴⁸⁰. Той Кіяшко, чи за гетьманським наказом, чи через своє жосткосердя та шаленство, прибувши в Лубенщину й в інші тамтешні навколишні місця, люто й по-тиранському вирубав невинних людей, що виїхали з сіл та міст за сіном і дровами, і з такою беззаконною вислугою вернувся до гетьмана Многогрішного, що його послав. Після такого вчинку Лубенщина й інші цьогобічні міста та села, що трималися Дорошенкового боку, прихилилися до гетьмана Многогрішного. А Дорошенко після того, либонь, кількаразово намагався через насланих від себе козаків й орду знову підгорнути під себе ті міста й села⁴⁸¹, однак не досяг уже того, тільки став причиною великої пагуби людей, знищення їхнього і їхнього тягнення в бусурманську неволю.

Примітки до XI розділу

435 *Амистиціум* — акт перемир'я.

436 Вибір Ханенка гетьманом спершу не був акцією польського уряду, це була ланка в русі П. Суховія проти Правобережжя. На Ханенка поляки почали робити ставку в др. пол. 1670 р. Універсали розіслано наприкінці 1670 р.

437 Перед гетьманством М. Ханенко був уманським полковником. Його вибрано гетьманом 23 липня 1669 р. на раді суховівців, на якій П. Суховія було скинуто. П. Суховій залишився генеральним писарем при Ханенку.

438 В Острог, де вже велися переговори з Дорошенком.

439 З самого початку було ясно, що переговори не приведуть ні до чого. П. Дорошенко поставив умови, які Польща не прийняла, гетьман же не міг прийняти польських умов, бо полякам найбільше хотілося повернути панів на Україну, чого рішуче не бажали козаки.

440 Петрановський і Тарасенко їздили на сейм наприкінці 1670 р.

441 Акція з середини 1670 р. (Див. приміт. 436).

442 Прізвища не проставлено.

443 Яна Собеського.

444 Польним гетьманом був Я. Вишневецький.

445 *Ага* — старший над яничарами.

446 Пункт найбільших незгод, що виключав можливість порозуміння. Шляхта хотіла повернутися на свої добра, які вже були в козацькому посіданні.

447 *Донація* — даровизна, дарчий запис.

448 У 1669 р. помер папа Климент IX, а 1670 р. обрано папою Климента X.

449 За Гадяцькими пактами унія скасовувалася.

450 Суд у Польщі був становий: шляхта судилася за одним правом, міщани — за іншим, посполиті — ще за іншим. Козаки вимагали єдиної козацької юрисдикції.

451 *Роботизна* — панщина.

452 Антоній Винницький був єпископом перемишлянським. На початку 1663 р. митрополитом обрано Йосипа Тукальського. Деякі єпископи (Галичини й Волині) не признали Й. Тукальського митрополитом і 19 листопада в Корсуні вибрали митрополитом А. Винницького, якого король затвердив 24 листопада 1663 р., але 4 березня наступного року визнав митрополитом Й. Тукальського. Згодом Й. Тукальського арештовано, а коли в 1665 р. звільнено, польський уряд заборонив йому називатися митрополитом, ним визнавався А. Винницький. Тільки 1668 р. константинопольський патріарх Методій затвердив митрополитом Й. Тукальського. Змагання тяглося й у подальший час, навіть після смерті Й. Тукальського.

453 *Скрипти* — писання, тексти, документи, листи.

454 *Дигнітар* — достойник, високий урядовець.

455 Див. приміт. 155. Крім того, П. Дорошенко вимагав повернення привілеїв, які захопив П. Тетеря, сплати тисячі червінців, які Тетеря забрав після смерті Д. Балабана. Дорошенко писав, що П. Тетеря забрав «усі права, привілеї церковні й на вольності Запорозькому війську від кількаторох літ, і давніші від королів їхньої милості наших, і від теперішнього короля й милості надані». 19 травня 1669 р. польський посол передав П. Дорошенку булаву, прапор, литаври і привілеї. Але повернено не все добро й не всі документи. У 1670 р. П. Дорошенко знову поновлює вимоги прислати привілеї, скарби, знаки, хоругви, бунчуки, гармати, намети та інші клейноди, також комісарські трансакції. Говорили про те і в Острозі. Але поляки проти цього вже повставали, король навіть бачив у цих вимогах намагання розірвати переговори. Вимагав П. Дорошенко повернути документи і в 1671 р., але нічого так і не досяг.

456 *Поссонат* — правосильний.

457 Юрія Хмельницького.

- 458 Каптур, каптурні суди — суди, встановлені на час безкоролів'я.
- 459 У тексті пропуск.
- 460 У козацьких вимогах стояв пункт про збереження прилучення Терехтемирова і тамтешнього монастиря з усіма належними селами та землями до гетьмана й Запорозького війська, тобто до Чигрина. Це саме стосувалося м. Білої Церкви, де стояв польський гарнізон.
- 461 Мабуть, описка. Треба Гадяцької трансакції. Про пряме відновлення Гадяцьких актів у пунктах П. Дорошенка не стояло, але всі його пункти складено на основі саме Гадяцьких статей.
- 462 Йдеться про зв'язок П. Дорошенка з Турецькою Портою.
- 463 В акті Острозької комісії, що йде далі, засвідчується: «мало не шість місяців».
- 464 *Екстракт* — витяг, випис із книг.
- 465 Подано в перекладі з польської мови. Звірено за виданням: *Акти.*— Т. 9.— С. 348—357.
- 466 Акти: «Тарасенко Харлам, осавул».
- 467 Король М. Вишневецький одружився з австрійською архікняжною Елеонорою 28 січня 1670 р.
- 468 Акти: «добр чи маєтків».
- 469 *Комишина* — палиця.
- 470 У 1658—1660 рр. Київська колегія сильно постраждала через військові дії: велика пожежа майже знищила її будівлі. Відбудовувати Братський монастир разом з колегією взявся І. Галятовський. У 1665 р. монастир і колегію було повністю зруйновано через військові дії. У 1669 р. за відновлення колегії взявся В. Ясинський. Король Михал 25 квітня 1670 р. видав грамоту, якою повертав Братському монастиреві всі маєтки.
- 471 Тобто умов Гадяцького договору.
- 472 Улітку 1670 р. Лебель вийшов був із фортеці й почав грабувати сусідні села й містечка, було також розорено й кілька церков.
- 473 Степан Бутенко був білоцерківським полковником.
- 474 Польський полковник Пиво-Запольський був виправлений на Україну київським воєводою А. Потоцьким. Він мав дві тисячі війська і дався взяти місцевому населенню. Про злочини полковника Пива в Інструкції П. Дорошенка своїм послам на польський сейм у жовтні 1670 р. писалося так: «Повинні пильно упоминатися як справедливості, так і слушного покарання Пива, котрий опустошив і внівець обернув все Полісся і частину України, а особливо Межигірський монастир і митрополічі та іншого духовенства добра, щоб повернуто було гармати і всю забрану ним у тому-таки Межигірському монастирі худобу».
- 475 У 1670 р. П. Тетеря покинув Польщу і поїхав до Ясс, де піддався під протекцію турецького султана. Помер в Андріанополі 1671 р.
- 476 С. Величко вміщує присягу далі, під 1671 р. Й. Тукальський її виконав 1665 р., коли його випустили з ув'язнення.
- 477 Й. Тукальський був головним дорадником П. Дорошенка.
- 478 Тобто за ув'язнення в Марієнбурзі.
- 479 Турки прибули восени 1671 р. Раніше П. Дорошенко теж просив допомоги у Туреччині, але та була зайнята війною в Західній Європі.
- 480 Михайло Кияшко був миргородським полковником.
- 481 Дорошенку в цей час було не до Лівобережжя, йшлося про те, щоб утриматися в себе на Правобережжі.

Розділ XII

Про королівський універсал з присягою преосвященного отця Тукальського, кнївського митрополита; про листовну Дорошенкову відповідь до запорожців з його вимовленнями і висловленням запорозької неправди; там-таки про роздвоєння та розтровоєння малоросійське; про цьоговічних гетьманів і ұманського Ханенка; про шкідливі для Малої Росії Андрусівські договори; про Підгаєцькі пакти; про Острозьку комісію і про піддання його, Дорошенка, під турецьку протекцію.

Року від розділення первісної тьми зі світлом 7179, а від радісного янгольського славослов'я у Віфліємі 1671. До нинішнього мого опису на цей рік нічого не відшукалося ні в козацьких літописцях, ні в коротких літописних записках. Знайшов я тільки універсал короля Михала, що містить у собі присягу преосвященного отця Йосифа Нелюбовича-Тукальського, київського митрополита. До кого ж і для чого послано той універсал, вивідатися й дошукатися я не міг. Знаю тільки те, що той універсал з присягою написано після того пункту про нього, преосвященного отця Тукальського, покладеного наприкінці вищеподаної Острозької комісії⁴⁸² з королівською уразою, і відіслано, куди належало. Отой універсал, слово в слово, має в собі таке⁴⁸³:

**МИХАЛ,
З БОЖОЇ ЛАСКИ
КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ,**

**великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький,
жмудський, київський, волинський, подільський, підляський,
інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський**

Ознаймуємо нинішнім нашим листом усіх узагалі й кожного зосібно, кому про те належить знати, що в автентичних актах нашої коронної метрики є нижчеописаний лист, що має в собі присягу велебно-го отця Йозефа Тукальського, року господнього тисяча шістсот шістдесят п'ятого; виконано її у Варшаві, і має вона в собі таке:

Я, грішний Йозеф, присягаю всемогутньому Богові, єдиному у святій трійці, беручи собі в свідки найяснішу діву Марію, святих Петра й Павла, Миколу й всіх святих, що відтепер буду вірним та зичливим найяснішому Янові-Казимирові, королеві польському та шведському, моему панові, ні з ким не матиму і в жодний спосіб не чинитиму ніяких шкідливих зачинів або будь-яких домов, як явних, так і потаємних, проти його королівської милості і моєї вітчизни, Корони Польської, та Великого Князівства Литовського, особливо з бунтівниками, заколотниками козаками, москалями або будь-яким ворогом його королівської милості і Річі Посполитої, і взагалі, що тільки знатиму шкідливого панові й вітчизні, безпрогаино оголошу; не зйду, ані зрушуся, ані виїду будь-куди без розпорядження його королівської милості з місця, яке мені з волі й наказу його королівської милості, пана милостивого, буде визначено на резиденцію. А оскільки ту присягу я виконав самохітно, без примусу⁴⁸⁴ і не через що інше, тільки щоб докзати свою цноту, й віру, й зичливість до його королівської милості та Річі Посполитої, то цю присягу не буду тлумачити ніякими вимислами, а тільки так, як вона говорить. У цьому мені хай допоможе господь Бог і його найдорожча мука.

Грішний Йозеф Нелюбович-Тукальський,

*року божого тисяча шістсот шістдесят п'ятого,
дня двадцять дев'ятого, місяця листопада.*

Згідно цього присяжного листа його милість отець ксьондз Тукальський присягнув, вклякнучи і поклавши на хреста два пальці. Цей лист з відданою присягою, достеменно, слово в слово, як є, ми наказали автентично виписати з тих-таки книг. На що притиснено й коронну печатку. Даний у Варшаві, дня двадцять четвертого місяця січня, року тисяча шістсот сімдесят першого, панування нашого другого року.

МИХАЛ КОРОЛЬ
(Місце коронної печатки)

За справою і викладом превелебного в Бозі ксьондза Анджея Ольшовського, біскупа хелмського й помезанського, декана краківського, коронного підканцлера.

Того ж року Дорошенко, вже лишаючись під турецькою владою і бачачи двох супротивних собі гетьманів, Многогрішного в Батурині й Ханенка в Умані, тримаючи зло й на запорожців за вищезгаданий лист⁴⁸⁵, образливо писаний до нього, так само гостро й просторо висловлюючись про неслухне через тих двох гетьманів роздвоєння й розтроєння Малої Росії і маючи щодо того підозру на них, запорожців, писав до них такий свій лист⁴⁸⁶:

**Милостивий пане Лукаш, отамане кошовий,
з усім товариством низовим Запорозького війська!**

Прочитавши ваш лист, писаний до мене з великим докором і докукою, я не можу й досі лишатися без сердечного жалю. На нього я, як через мій згаданий жаль, так і через постійні утруднення й неприємності, й досі утримався з належною до вас відповіддю.

Тепер, відповідаючи на ваш лист, перш за все покладу цей псаломський вислів: «Коли б ворог ляв мене — перетерпів би, а коли б ненавидів мене й обмовляв мене — сховався б від нього». Ви ж люди однодушні, друзі мої й явні мої правдешні брати, нанесли мені таку велику печаль своїм писанням, якої ще не дізнав я навіть від головного свого ворога.

Відтак можна приписати вам невігластво, що ви, мешкаючи, як пустельні звірі, у відлеглих від своєї вітчизни низово-дніпровських лугах, тернах і вітках, нічого, що діється в світі та вашій вітчизні, досконало не знаючи, турбуєтеся тільки своїми власними промислами й утіваєте в них, як дикі ведри. Можна було б вам, порадившись зі своїми молодецькими головами і без докуки, запитати мене про те, для чого бажаю мати я під своїм рейментом обидва боки Дніпра? Учинив би вам відповідь не інакшу, тільки повну істини, що бажав того не з моєї якоїсь легковажності, але з поведінки славного, блаженної пам'яті попередника мого Богдана Хмельницького, навчився я того порядку й зичив, щоб і як за його гетьманства, так і

тепер, за мого уряду, було єдине стадо і єдиний пастир. А оскільки через амбіцію декого з вашої й нашої братії важко це було вчинити інакше, то мусив я вжити для того і військових засобів, а коли й так нічого не справилось сподіваного через уперту і владолобну людську фантазію, то мусив з немалим жалем та болем щодо роздвоєння, яке веде до більшого занепаду й нещастя вас і вашої вітчизни, стати на своїй, да-ній мені від Бога, як і самі пишете, позиції. Яка ж у вас правда й розум, коли тільки й ганите мене та гетьманів, що були в Чигрині переді мною після старого Хмельницького, гетьманів, що зичили бути єдиний пообабіч Дніпра Малій Росії, правдешньої вашої і своєї вітчизни, лишатися під одним [гетьманом] і один гуж тягти? Всі у вас невинні ті, що по той бік, який від Переяслава, як-то Сомко, Брюховецький, Суховій і теперішній гетьман Многогрішний, а вони скасували й відкинули старе козацьке право й україно-малоросійський уклад, що був не лише за Богдана Хмельницького, але й за Петра Сагайдачного та інших давніших козацьких гетьманів, задля своїх власних приватів та амбіцій, а не для всенародної та вітчизняної користі,— вони явилися начальниками великих чвар та кровопролиття. Мовчите про них, не злословите, як на мене, навіть пара супроти них не являється з ваших вуст! Відтак можна мені домислитися — сталося те із вашої мудрої ради й дозволу, що ваша єдина вітчизна розділилася навпіл і що численна братія ваша під проводом тогочасних начальників, слідуєчи норому й хотінню своїх керівників, назавжди лишилася відчужена за свого тимчасового життя від цьогобічної своєї братії, що під моїм рейментом. А коли так є запевне, як ми гадаємо, що роздвоєння вашої вітчизни сталося з вашої ради, то чого на мене гнівається? Чому тріску в моєму оці бачите, а в своєму не бачите колоди? Мусите тут признати правду, що я за те не винен, що зичив, згідно порядку Богдана Хмельницького і давніших козацьких гетьманів, заховати в себе такий же уклад і бачити Малу Росію, що пообіч Дніпра, під єдиним рейментом. Бо ті, що люблять неправду, ненавидять свою душу, чого ваша милість стережіться, а чиніть правду. А що тепер казати-мете і кого винуватимете, адже після підступних та злісних лядських заходів наша вітчизна розділилася й на третю частину, коли уманські, brasлавські й інші тамтешні козаки поставили собі в Умані нового гетьмана Ханенка, який, будши потверджений на тому гетьманстві від короля, став уже прибиратися з поляками на крайне розорення вашої української вітчизни й на мене? Чи ж і тут чинитимете винним мене, коли стану боронити від Ханенка предковичну столицю ваших запорозьких гетьманів і не дам йому, з божою поміччю, поганьбити мене і старожитний гетьманський уклад? І взагалі ви не тільки повинні не гніватися на мене за те, але й допомогти мені супроти того нерозумного владолобця Ханенка, стоячи міцно, щоб порядки давніх ваших гетьманів ішли своїм ладом, без пошкодження, і щоб благочестиву греко-руську віру нашу святу не було скасовано через злісне лядське насилля і покрито унією, про що вони, поляки, здавна дбали; і Ханенко, будши під їхньою владою, у подальшому не зможе від того відректися.

Коли ж спитаєте щодо нинішньої турецької протекції, чого прийняв її, даю таку відповідь, що не з якоїсь легковажності, але мусив те учинити з великої нужди. Самі ваші милості добре про те відаєте, що відважний ваш гетьман, а мій попередник Богдан Хмельницький з вами, добрими молодцями, при все-сильній божій помочі, а своїй мужній відвазі й хоробрості, через кілька років відсікся шаблею з великою витратою сили й кровопролиття з важкого лядського ярма, та не через яку потребу, але з доброї волі і зі здорової поради тодішньої своєї старшини, і не через що інше, а задля єдиної православної греко-руської віри, вдався під високу руку православного московського монарха, пресвітлого государя Олексія Михайловича,— чинив він це не з таким наміром, щоб єдина Мала Росія, ваша вітчизна, колись розділилася надвоє чи натроє і мала в собі двох чи трьох гетьманів, але з таким передзавзяттям та хотінням, щоб та Мала Росія, перебуваючи в єдиній нероздільності, завше мала в себе єдиного гетьмана, живаючи в усьому своїх давніх і старожитних прав та вольностей, про що й було видано йому, Хмельницькому, потвердні грамоти його царської пресвітлості. Але тепер його царської пресвітлої величності воля й ласка до нас і вас, війська низового Запорозького, змінилася, оскільки поляки, не можучи до решти нас і вас присвоїти собі й заволодіти в інакший спосіб, удалися, не ознаймуючи нас, до трактатів з росіянами, а з'їхавшись за Смоленськом, у якомусь селі Андрусові, виторгували там собі у росіян нас як безсловесну і нічого не тямлячу худобу, відступивши росіянам тими постановленими 1667 року, січня 30, в Андрусові договорами на тринадцять років завойовану з козацькою допомогою Смоленщину з усіма завойованими місцями й уїздами, а саме Дорогобужем, Білою, Невлем, Себежом, Красною та іншими, що відстоять від Вітебського й Полоцького краю і від Інфлянт. Це росіяни прийняли від поляків за тим Андрусівським договором і легко розділили вашу вітчизну, Малу Росію, надвоє, прийнявши собі ту частину, що від Переяслава, а цю частину, що від Чигрина, зі святим вашим градом Києвом і з вами, низовим Запорозьким військом (та й те розділивши собі навпіл), одкинули від себе й віддали під першопочаткове лядське іго. А поляки, будши задоволені тим тринадцятилітнім Андрусівським договором і не звістивши про те мені, гетьманові, наслали відразу ж свого рейментаря Маховського з військом, вогнем і мечем воюючи й плюндруючи вашу вітчизну — Україну. Я тоді, вболіваючи і відважуючи за неї своє життя, прикликав собі в допомогу частину кримської орди з Калгою-солтаном і з нею при всемогутній божій помочі розгромив ущент того Маховського, шкідливця й розорителя вітчизни, з його військом. Тоді хитрі поляки оголосили мені Андрусівські договори і волю пресвітлого російського монарха, в них виказану, вимагаючи від мене, щоб згодився з ними без подальшого противлення і військового опирання та підхилився під їхню владу. Побачивши ті Андрусівські договори, я, либонь, заплавав жалісним і повним туги серцем, уздрівши несподівану відміну ласки до себе і всієї цьогобічної України від православного російського монарха. Однак, не противлячись їй, радий-нерадий, мусив схилитися під їхню лядську руку і з коронним маршалком та польним гетьманом у присутності Калги-солтана постановлено було 1667 року, 19 жовтня, під Під-

гайцями трактат. Цей-бо трактат мало що доброго нам засвідчував у собі, однак я був упевнений тоді маршалківським і гетьманським⁴⁸⁷ словом, щоб виправити з Інструкцією на коронний сейм своїх послів, на якому, за сприянням того ж коронного маршалка і польного гетьмана мало зорудуватися все бажане нашої вітчизні і вам, усьому Запорозькому війську, з потвердженням ваших давніх прав і вольностей. Але те маршалківське запевнення далеко лишилося від свого здійснення, і ласка Річі Посполитої Польської до решти знищила наші побажання. Бо коли я посилав кількаразово послів до новообраного і коронованого польського короля Михала Вишневецького з повною Інструкцією моїх і всієї вашої вітчизни побажань, то був тільки впевнений комісією та обітницями. А коли потім польські комісари з'їхалися до Острога, то всілякі й багаточисельні бажання мої, що подавав я через багаторазових своїх посланників, вони відкинули цілком і постановили ту Острозьку комісію з посланцями новопостановленого свого уманського гетьмана Ханенка, потвердили його гетьманом всієї України, а мене учинили цифрою⁴⁸⁸. Побачивши це і не захотівши дати в наруду старожитної слави вашої, Запорозького війська, я, радий-не-радий, мусив одступити від нас через згадані Андрусівські договори з поляками (вони дісталися мені від поляків, і їх я посилаю вам список, щоб краще розміркували), не захотів би їх порушити на наше прохання і піти на воєнну виправу з поляками за нас, маючи більше старання заспокоїти вічним миром свої власні з ними, поляками, інтереси. І ще придивіться, ваші милості, оком свого розуму, чи Хмельниченко не через них самих, росіян, віддалився від них, адже, крім інших дій, невинних самому йому, звелено було придати Переяславськими статтями виступити козакам (і не бути там імені козацькому) з Бихова та з інших тамтешніх міст, куплених козацькою кров'ю і завойованих від литовської влади.

Після цих зачинів, увіч непожиточних вашій вітчизні, чи можете сподіватися надалі чогось кращого? Я — ні. І безбожні тогобічні владолюбці, галати безрозсудні⁴⁸⁹, що з-за своїх приватів (чого жалься, Боже) роздірали навпіл вашу вітчизну, роздивіться, чи довго будуть твердими у своїх житлах, правах і вольностях разом з невинними й простодушними людьми свого рейменту? Тож не я є причиною вітчизняної руїни, але подібні вашим милостям, що зичили роздвоєння її, або ті амбіціанти, які задля своїх власних приватів і швидко зникливої слави, їх я вище понайменовував, сідаючи на тогобічні гетьманства, привели ту бідну нашу вітчизну, Малу Росію, у крайній розор і до змалення людей. Але поміж тими людьми не називаю невинної душі Безпалого — першого й недовговічного тогобічного гетьмана.

Оце роздвоєння і розтросення нашої вітчизни нічим іншим, тільки одним, за євангельським висловом, запустінням смердить, якого не дай Боже! До того ж і те зважте у себе, ваші милості милостиве панство, чи слушно буде вам, лишившись під лядською рукою, скасувати предковичну благочестиву греко-руську, яка є провідницею до вічно спасенного життя, віру й лишитися не певними свого спасіння з Ханенком після лядського насилля до унії? Чи не пожиточніше лишитися під турецькою владою при неушкоджених догматах та обрядах своєї святої віри на давніх і предковичних, вам і вашій вітчизні даних, правах та вольностях, міцно затверджених тепер од Порти? Те все подавши до розмислу вашим милостям милостивому панству, вельми прошу ваших милостей милостивого панства заховати до мене таку приязнь і любов, яку заховували до мого попередника, славного гетьмана Богдана Хмельницького, а навзаєм, декларуючи до ваших милостей милостивого панства мою назавжди щиру зичливість та приязнь, бажаю вам-таки від господа Бога багаторічного здоров'я, щоб заживали в усьому щасливих успіхів.

З Чигрина, 11 лютого 1671 року

**Вашим милостям милостивому панству всього добра
зичливий приятель і брат Петро Дорошенко,
гетьман найяснішої Порти Оттоманської
україно-малоросійський і всього Запорозького війська.**

Коли був вчитаний в Запорозькій раді той Дорошковий лист, то одні з них, невігласи й п'яниці, лаяли Дорошенка і його посланця за діткливе до них у тому листі слово. А інші, статечні й розумні, плакали, уваживши силу того листа. На нього кошовий отаман хотів, либонь, учинити відповідь, однак згадана запорозька халастра⁴⁹⁰ не дозволила. Отож той посланець був відправлений від кошового до Дорошенка зі словесною відповіддю і подякою, а коли прибув у Чигрин, Дорошенко з того не побачив достеменно до себе поваги від запорожців і, поставивши це собі за зневагу від них, знову відновив у собі до них гнів та недоброчітство⁴⁹¹.

Примітки до XII розділу

⁴⁸² Універсал докладався до Острозької комісії як документ звинувачення Й. Тукальського. (Див. приміт. 452, 476, 478).

⁴⁸³ Універсал подано у перекладі з польської мови.

⁴⁸⁴ Очевидно-таки, з примусу. Присягу Й. Тукальський дав, коли його випускали з ув'язнення, і це було однією з умов, щоб вийти на волю. Звільнившись, Й. Тукальський і не думав виконувати свої обіцянки, через що поляки вирішили оголосити цей документ для моральної дискредитації митрополита.

⁴⁸⁵ Запорожці в цей час підтримували Ханенка, бо той був їхнім ставлеником. Отже, П. Дорошенко мав чого на них уражатися й без листа.

486 У листі маємо всі ознаки риторичного мистецтва самого С. Величка, повторення неперевічених даних Літопису піддається сумніву щодо автентичності. Крім того, знаємо, що в цей час 22 лютого в Корсуні у П. Дорошенка зібралась рада і з тієї ради було послано протест супроти дій М. Ханенка та запорожців у зв'язку з Острозькою комісією. У протесті з'являлося, що умови Острозької комісії вводять Україну у підданчу залежність, як це було до Визвольної війни. Рада відікалася Острозької комісії й постановляла не пускати на Україну польську шляхту. Всього цього в листі, поданім тут, нема. Але дещо передає він правильно: ставлення П. Дорошенка до Польщі і лівобережних гетьманів, оправдання, які справді висував П. Дорошенко за піддання під Порту, і негативне ставлення до Андрусівського миру. Правильно подано й ставлення П. Дорошенка до Підгаєцького трактату й до унії.

487 Тобто Яна Собеського.

488 Цифра — вензлик із шнурків на штанях, тут — у переносному значенні.

489 Галати — збірна назва федерації багатьох кельтських племен, які в III ст. до н. е. переправились у Малу Азію і довго наводили страх на малоазійців. Пізніше жили в Галатії. Могутність галатів знищили римляни.

490 Халастра — сволота, наволоч.

491 Про реакцію на послання П. Дорошенка ми не знаємо, але хід подальших подій таки виказує недоброхітність запорожців до П. Дорошенка, принаймні супроти нього повстає навіть його колишній союзник Іван Сірко. В цей час у П. Дорошенка були змагання з поляками, Ханенком та Сірком. Кримський хан підтримував М. Ханенка, і тільки наприкінці 1671 р. до П. Дорошенка прийшла Білогородська орда, що зміцнило силу чигиринського гетьмана.

Розділ XIII

Про безперервне озлоблення поміж козаків; про обмову Многогрішного Мокрієвнцем; про взяття його, Многогрішного, з товаришами до Москви і про вічне заслання їх у різні місця; про вибрання після Многогрішного на гетьманство Івана Самойловича; про дані йому монарші статті і про його попереднє життя; про царських послів, що мали бути на царських комісіях з поляками; про Дорошенкову піджогу турків на поляків і на взяття Кам'янця-Подільського; про розгром Дорошенком Ханенка, який не пускав Дорошенка йти під Кам'янець; про взяття турками й Дорошенком Кам'янця і про турецьку ласку крем'янчанам; про від'їзд з-під Кам'янця турецьких і козацьких із Дорошенком військ та про лядський жал на втрату премічного Кам'янця; про Дорошенкове повернення з-під Кам'янця і про повітання його під Христинівкою ұманцями; про простору Дорошенкову мову до ұманців з ганою за їхню непостійність і з побажанням, щоб схилилися під його реймент, та про сұхильність до того ұманців; про ласкаве відпущення ұманців назад і про його привітття у Чигрин; про страту в Чигрині одних, а в ұмані інших ұманців; про встановлення ұманським полковником Гродзенка і про віддачу в Чигрин Ханенчихи й Білогрудихи; про ұманський гнів за те на Дорошенка і про прислання від Дорошенка в ұмань двох охотницьких полків для ұскромлення бұнтів; про нерозумний вчинок в ұмані тих полковників і про їхню погнбель; про піймання ордою Гедеона Хмельниченка з іншими і про відіслання його з Криму в Стамбул.

Року від покладення меж темряві 7180, а від з'явлення в світі плоттю другого Адама господа Христа 1672. Ще не задовольнила тоді свого жадання озлоба й ворожнеча, що панувала поміж козаками, ще задрість, що жила в них, давала свої наслідки, побуджуючи одних на одних, і тим доводила вітчизну їхню Малу Росію у крайне запустіння, бо й гетьман цьогобічний Дем'ян Ігнатович Многогрішний ледве прожив на своєму гетьманстві чотири роки, а вже його фортуна відразу, відступившись від нього, відчинила двері його ворогам на відкинення його від тієї гетьманської влади. Карпо Мокрієвич, його військовий генеральний писар, з іншими своїми товаришами⁴⁹² провідав (чи праведно, чи неправедно), що Многогрішний начебто почав був чинити таємні кореспонденції з тогочасним гетьманом Петром Дорошенком⁴⁹³, знамірюючись, так само, як Дорошенко, схилитися під Турецьку державу⁴⁹⁴, і таємно засвідчив про те до монаршого престолу своїм писанням⁴⁹⁵. Тому їхньому свідченню легко повірено і з Москви відразу ж прислано певну якусь особу з монаршим указом до генеральної старшини, щоб видали гетьмана Многогрішного, а на його місце поставили собі іншого гетьмана. На той указ наклепники й недруги, старшина

Многogrішного, бувши тому раді, прийшли вночі в Батуринський замок і, заставши вдома свого гетьмана Многogrішного, що був безпечний і не сподівався від них до себе жодної підступності, взяли його й віддали до рук тому посланцеві царської величності⁴⁹⁶. Той, взявши бідного гетьмана і ще кількох значних осіб, його добрих друзів, спровадив їх до Москви. А щоб ліпше доказати про знамірену зраду, поїхав із тим монаршим посланцем і згаданий його генеральний писар Мокрієвич з товаришами⁴⁹⁷. А коли спровадили його, Многogrішного, до Москви і розглянули вину⁴⁹⁸, то відразу його самого з дітьми заслано до міста Архангельського, а інших до Сибіру і в інші віддалені краї на вічне заслання. А на місце Многogrішного дозволено генеральній старшині, полковникам та всьому цьогобічному Запорозькому війську вибрати собі, як казав і вище, іншого гетьмана.

Після цього монаршого дозволу й указу, коли прибув на Україну боярин, воевода й білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами, генеральна старшина, полковники і все військо, з'їхавшись до купи 17 червня названого вище 1672 року між Конотопом і Путивлем біля Козацької Дуброви, самохітними голосами й дозволом обрали й постановили собі гетьманом Івана Самойловича, що був при Многogrішному генеральним військовим суддею.

Той Іван Самойлович був священничий син, а в час тогочасної руїни й розору, коли багато тогочасних людей переходили для вигіднішого життя на цей бік Дніпра, то й він, Самойлович, зі своїм батьком-священником, бувши небагатий, прийшов на цей бік Дніпра і почав жити в місті Красному Колядині, а що достатньо знав козако-руське письмо, був розумний, красної вроди, добрий, схильний та прихильний до всіх людей, то й був через те (та й писав він красно) постановлений невзабарі в час гетьманства Брюховецького в тому-таки Красному Колядині сотенним писарем. Потім при сприянні Стефана Потребича-Гречаного, генерального писаря Брюховецького, вчинено його у Веприку, місті Гадяцького полку, сотником, потім перемінено з веприцького сотництва на красноколядинське. А з красноколядинського сотництва при сприянні того-таки генерального писаря Гречаного поставлено його від Брюховецького наказним чернігівським полковником, і жив він у місті Седневі. Потім на Глухівській раді, при обранні на гетьманство Многogrішного, поставлено його, Самойловича, й генеральним військовим суддею. І нарешті, Бог йому сприяв, після взяття Многogrішного на Москву однодушним словом і голосами Запорозького війська його вибрано й поставлено біля Козацької Дуброви, як сказано про це й вище, гетьманом того всього Запорозького війська. А при цьому постановленні були споряджені і вручені тому-таки військові з усією старшиною від князя Григорія Григоровича Ромодановського з товаришами такі царської пресвітлої величності статті⁴⁹⁹:

СТАТТІ КОНОТОПСЬКІ,

**або, точніше, біля Козацької Дуброви між Конотопом і Путивлем,
дані від великого государя, його царської пресвітлої величності,
всеросійського самодержця при постановленні гетьмана Івана Самойловича
всьому Запорозькому війську і малоросійському народові⁵⁰⁰**

Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, указав боярину, воеводі та Білогородському наміснику князеві Григорію Григоровичу Ромодановському, думному дворянинові та медінському наміснику Івану Івановичу Ржевському і дяку Афанасію Ташликову їхати в його, великого государя, Малої Росії черкаські міста, в Запорозьке військо цього боку Дніпра, й ударував, велів учинити в Конотопі раду, а на раді звелів бути преосвященному архієпископові чернігівському й новгородському Лазарю Барановичу, обозним, суддям, осаулам, полковникам, усій старшині й козакам і за їхнім правом звелів їм обрати гетьмана, кого вони поміж себе облюбують. А як виберуть гетьмана, то великий государ, його царська пресвітла величність, звелів вчитати на раді статті, які були дані за указом великого государя, його царської пресвітлої величності, колишньому гетьману Богданові Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, на яких, статтях, були під високою рукою його царської пресвітлої величності колишній гетьман Богдан Хмельницький і все Запорозьке військо. А інші статті указав великий государ, його царська пресвітла величність, учинити за їхнім чолобиттям тепер знову для потвердження Запорозькому війську, щоб надалі не було зради й християнського кровопролиття, як учинилося від зрадників від Івашка Виговського, від Юрашка Хмельницького, від Івашка Брюховецького та інших однодумців. А коли вони оберуть гетьмана, то їм з тим новообраним гетьманом йому, великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, його царській пресвітлій величності, і його государським дітям, великому государю, благородному царевичу і великому князю Феодору Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії великому государю, благородному царевичу і великому князю Іоанну Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії великому государю, благородному царевичу і великому князю Петру Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, та іншим государським наслідникам учинити віру на вічне й вірне підданство за непорочною євангельською господньою заповіддю і цілувати хрест. І бути їм у нього, великого государя, його царської пресвітлої величності і його государських наслідників у вічному підданстві невідступно на колишніх правах і вольностях за колишніми його, великого государя, його царської пресвітлої величності, жалуваними грамотами, які було дано давнішому гетьманові Богдану Хмельницькому та іншим гетьманам і всьому Запорозькому війську.

І в нинішньому 180 році⁵⁰¹, 17 дня, в червні, за указом великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, боярин, воевода і білогородський намісник, князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами на прохання генеральних — обозного Петра Забіла з товаришами — і полковників Запорозького війська, що були при них, учинили під Путивлем і Конотопом, у Козацькій Дуброві, в кінці валу, раду і говорили на раді указ великого государя, його царської пресвітлої величності, Лазарю Барановичу, чернігівському й новгородському архієпископу, обозному, судьям, всій старшині і війську.

У нинішньому 180 році, в березні місяці в різних числах, вищеназваний архієпископ⁵⁰² зі своїми дворовими людьми, з конюшим Яковом Хапчинським⁵⁰³ і з кухмістром Григорієм Менжинським писав до великого государя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, до його царської пресвітлої величності, оголошуючи про зраду бувшого гетьмана Дем'яна Ігнатова за листом всієї генеральної старшини. А ви, обозний Петро Забіла і вся генеральна старшина з усім Запорозьким військом, писали зі слізним чолобиттям до великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, з генеральним писарем Карпом Мокрієвим⁵⁰⁴ та стародубським полковником Петром Рословцом⁵⁰⁵ з товаришами, що ви є правдешні піддані царської величності та побачили таємне зрадницьке спілкування бувшого гетьмана Дем'яна Ігнатова з гетьманом того боку Дніпра Петром Дорошенком і його прошки підданства турецькому султанові — він хотів тим таємним спілкуванням завести у вічну бусурманську неволю й вас, підданих великого нашого государя, його царської пресвітлої величності. Тоді ви, постерігаючи те й пам'ятаючи своє вірне підданство великому нашому государю, його царській пресвітлій величності, і обіцянку перед святим Євангелієм бути в повному послушенстві, взяли його, зрадника, прислали з тим вищезгаданим генеральним писарем й товаришами великому нашому государю, його царській пресвітлій величності, і били чолом, щоб великий наш государ, його царська пресвітла величність, ударував вас, вірних своїх підданих, велів учинити за вашими правами раду для обрання нового гетьмана, а на раду послати боярина та воеводу і ратних людей, а ви обіцяєтеся служити за вірним своїм і невідступним підданством, як колись, так і нині, великому государеві, його царській пресвітлій величності, і наслідникам його царської величності; і, сподіваючись на милість великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, обнадіяли через лист усіх полковників, які є на цьому боці Дніпра, що будуть у підданстві у великого нашого государя, в його царської пресвітлої величності, за вашими правами й вольностями та за Глухівськими статтями. А що була то його, Демкова, зрада великому государю, його царській пресвітлій величності, прислали на обвинувачення до великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, явні свідчення про ту зраду. І, бачачи до себе вашу вірну службу та щире старання, що ви не дали тому зрадникові Демку і брату його⁵⁰⁶ з товаришами їхніми здійснити свій намислений замір, до тієї зради не пристали, не схилилися на посварні й звабні його, Демкові, слова й утвердили всьому християнському народові малоросійських міст, жителям цього боку Дніпра бути під державою великого нашого государя, його царської величності, також що не захочете до ваших смертей мати іншого государя, великий наш государ, його царська пресвітла величність, ударує милостиво й похваляє та зволяє неодмінно тримати вас у своїй государській милості; а ви будьте й надалі надійні, без усякого сумніву на його государську милість. І ударує вас колишніми вашими правами й вольностями за колишніми Глухівськими статтями, і ці права та вольності ніколи не буде порушено. А ви б колишні всі статті підтвердили, а нові статті, які будуть потрібні вам до попередніх статей, постановили б.

Тож преосвященному чернігівському й новгородському архієпископу Лазарю Барановичу, обозному, і судьям, і писарю, і полковникам, і всій старшині, й козакам говорено:

Указав великий государ, його царська пресвітла величність, обрати за їхніми правами й вольностями гетьманом, кого вони облюбують.

І обозний, і судді, і писар, і полковники, і вся старшина, й козаки обрали за своїми правами й вольностями гетьманом Івана Самойловича.

І боярин, воевода та білогородський намісник князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами веліли прочитати і закріпити попередні Глухівські статті і теперішні, які наново додано за указом великого государя. І на тих статтях гетьман і полковники, яких учинено наново, поприсягли за святою євангельською заповіддю великому государеві царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, і його государським наслідникам на вічне підданство, що бути їм під їхньою государською рукою невідступно.

А після того запису приведений до віри гетьман Іван Самойлович, і той запис — під статтями.

А на раді були і до статей руки приклали:

Преосвященний чернігівський і новгородський архієпископ Лазар Баранович.
Архімандрит новгород-сіверського Спаського монастиря Михайло Лежайський.
Ніжинський протопоп Семеон Адамов⁵⁰⁷.

Гетьман Іван Самойлович.

Обозний Петр Забіла, замість нього приклав руку його син Степан.

Судді: Іван Домонтов⁵⁰⁸, Павел Животовський, замість нього приклав руку київський полковник Костянтин Солонина.

Писар Сава Прокопов⁵⁰⁹.
Осаул Іван Лисенко, замість нього приклав руку Юрія Гречаной.
Хоружий Григорій Карпов⁵¹⁰, бунчужний Леонтій Полуботок.

ПОЛКОВНИКИ:

Переяславський — Дмитрашко Райча⁵¹¹, замість нього приклав руку козак його полку Кирило Бовайло⁵¹².
Ніжинський — Филип Уманець, замість нього приклав руку писар Павел Михайлов⁵¹³.
Полтавський — Дем'ян Гутжель⁵¹⁴, замість нього приклав руку чернігівський полковник Василей Бурковський⁵¹⁵.

Київський полковник Костянтин Солонина.

Миргородський — Іван Дуб'яга, замість нього приклав руку писар його полку Макар Мираєвський⁵¹⁶.
Стародубський — Петр Рославець, замість нього приклав руку писар його полку Іван Козакович⁵¹⁷.
Прилуцький — Лазар Горленко⁵¹⁸.

Лубенський — Іван Сербин⁵¹⁹, замість нього приклав руку його писар Теодор Василієв.

Гадацький — Семен Остренко, замість нього приклав руку писар його полку Степан Мокрієвич.

СТАРШИНА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Григорій Рубанин⁵²⁰. Суддя Юрія Мокрієвич⁵²¹. Полковий осаул Роман Романович⁵²², хоружий Федор Забудський⁵²³.

СОТНИКИ:

Переяславський Максим Хоменко.
Баришпульський Василей Носач.
Басанський Сава Матяшенко.
Гелм'язовський Семен Якубенко.
Кропивенський Процик Кужеленко⁵²⁴.
Піщанський Мойсій Федесенко⁵²⁵.
Бубнівський Богдан Омельченко⁵²⁶.
Баришевський Павел Моркотун.
Воронківський Кирило Брайко.
Березанський Федор Бузинарський.
Золотоніський Войця Сербин.
Іркліївський Филип Андрієнко.
Домонтовський Тишко Сашченко.
Леп'явський Семен Євхименко.
Яготинський Лаврін Скоченко.

А замість них приклав руку писар того ж полку Кирило Бувайло.

СТАРШИНА НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Матвій Матвієвич⁵²⁷.
Писар Павел Михайлов⁵²⁸.
Суддя Федор Завадцький.
Хоружий Василей Ігуменської⁵²⁹.
Осаул Ігнат Парпура.

СОТНИКИ:

Ніжинський Абакум Тарасов⁵³⁰.
Носувський Артем Мартинов.
Кобизський Федор Андрієв.
Ніжинський Марко Бурсук⁵³¹.
Вертіївський Іван Семеонов⁵³².
Ольшевський Іван Пригара⁵³³.
Прохірський Григорей Хоменко.
Шаповалівський Петр Павленко.
Івангородський Демко Іванов.
Мринський Кузьма Якимов.
Девицький Петр Іванов.
Борзенський Тарас Забіленко⁵³⁴.
Бахманський⁵³⁵ Яков Пашенко.
Конотопський Іван Жданенко⁵³⁶.
Новомлинський Степан Федоров.

Рожественський Юрей Никифоров⁵³⁷.
Кролевецький Василей Яковлев⁵³⁸.
Воронезький Сава Григорієв⁵³⁹.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Павел Михайлов⁵⁴⁰.

СТАРШИНА ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Артем Донець.
Суддя Юрко Тоболець.
Хоружий Доротій Петрашенко.
Осаул Леонтій Іванов.
Осаул Стецько.

СОТНИКИ:

Полтавський Гарасим Прогонської.
Старосанжарівський Павел Тарасов.
Біликівський Андрій Білокун.
Сокологурський Карп.
Переволочанський Мартин.
Опошанський Мелешко Матвієв.
Шишанський Григорей Оробець⁵⁴¹.
Білоцерківський Іван Вергун.
Будяньський Дмитрій Харченко.
Новосанжарівський Іван Труш.
Кобеляцький Грогорей Бражний.
Кишинський Михайло.
Келебердянський Яцько.
Зеньківський Левко Гаврилов.
Яресковсковсківський⁵⁴² Левко Тарасов.
Остапівський Яков Махнов.
Готв'янський⁵⁴³ Алексій Черкашенець.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Іван Кирилов.

СТАРШИНА КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Афонасей Савенко.
Писар Петр Іванов Домонтов⁵⁴⁴.
Хоружий Жила⁵⁴⁵.
Суддя Юря Незамай.
Осаул Семен Карпов син.
Яков Александров⁵⁴⁶.

СОТНИКИ:

Київський Федор Андрієв.
Острицький Іван Дворецької.
Гоголевський Іван Яковенко.
Козельський Гаврило Жиленко.
Бобровицький Ігнат Каленицької.
Моровський Іван Шуменко.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Петр Іванов син Домонтов.

СТАРШИНА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Костянтин Угровецької.
Осаул Никифор Калеников.
Писар Михайло Степанов Свободецької.
Хоружий Степан Симон⁵⁴⁷.

СОТНИКИ:

Білоуський Павел Товстоліс.
Слабинський Іванов Пархомов син Утвенко.
Седнівський Михайло Савенко.
Березанський Сава Іовенко.
Сосницький Степан Зорченко.

Киселівський Кондрат Бутович.
 Волинський Василей Коледа.
 Вибельський Яков Близниченко.
 Сиберецький Филип⁵⁴⁸ Звякой.
 Городницький Гришко Романов.
 Менський Федор Ониськов.
 Столенський Филип Марков.
 Синявський Василей Марков.
 Попурницький Федор Кувтиненко⁵⁴⁹.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Михайло Степанов син Свободецькой.

СТАРШИНА МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Яков Федоров.
 Писар Макар Морокевської⁵⁵⁰.
 Осаул Єфимов Федоров.
 Суддя Андрій Іванов.
 Осаул Грицько Яцькович.
 Хоружий Іван Іванов.

СОТНИКИ:

Миргородський Фесько Сахненко.
 Устивицький⁵⁵¹ Іван Майдан.
 Сорочинський Іван Барисенко.
 Хорольський Грицько Міщенко.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Макар Морокевський.

СТАРШИНА СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Гаврило Дощенко⁵⁵².
 Писар Іван Козаков⁵⁵³.
 Осаул Василей Юрев⁵⁵⁴.

СОТНИКИ:

Стародубський Кузьма Дашкевич.
 Почепський Авдій Іванов син Рословець⁵⁵⁵.
 Погарський Лазар Тимофієв⁵⁵⁶.
 Бакланський Михайло Морської.
 Новгородський Захарій Степанов⁵⁵⁷.
 Шептаківський Василей Ісаєнко⁵⁵⁸.
 Мглинський Іван Берло⁵⁵⁹.
 Топальський Михайло Рубець.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Іван Козакович.

СТАРШИНА ПРИЛУЦЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Василей Себестянов⁵⁶⁰.
 Писар Семен Ракович.
 Суддя Іван Маценко.
 Осаул Григорей Чернявський⁵⁶¹.
 Хоружий Андрій Семенов.

СОТНИКИ:

Михайло Ракович⁵⁶².
 Барвінський⁵⁶³ Іван Андрієв.
 Іченський Іван Бовченко.
 Сребрянський Данило Темченко⁵⁶⁴.
 Краснянський Павел Загрудської⁵⁶⁵.
 Іваницький Сава Міщенко.
 Журавський Матвій Биченський⁵⁶⁶.
 Монастирський Тарасенко⁵⁶⁷.
 Карабутівський⁵⁶⁸ Яцько Драпіка.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Семен Ракович.

СТАРШИНА ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ:

Писар Федор Василієв⁵⁶⁹.
Осаул Микита Бурой.
Суддя Левко Свічка⁵⁷⁰.
Осаул Яцько Лешенко.
Хоружий Матвій Гудученко⁵⁷¹.

СОТНИКИ:

Лубенський Пасько Цупченко.
Чугриндубровський Іван Дуненко⁵⁷².
Яблунівський Петр Ворона.
Городиський Трофим Ничипоренко.
Лохвицький Йосько⁵⁷³ Отрок.
Сенецький Михайло Будовяченко⁵⁷⁴.
Роменський Максимко Ілляшенко⁵⁷⁵.
Лукомський Алексій Михайлов.
Пирятинський Гапун Забровський.
Чорноуський Лаврін Ігнатенко.
Глинський Грицько Іванов.
Смідовський⁵⁷⁶ Леонтей Сивянченко.
Костянтинівський Іван Лубенець.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Федор Василієв⁵⁷⁷.

СТАРШИНА ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКУ:

Обозний Михайло Андрієв.
Осаул Андрій Ісаєнок⁵⁷⁸.
Суддя Єфим Вечурка.
Хоружий Андрій Метла.
Писар Степан Мокрієв⁵⁷⁹.

СОТНИКИ:

Гадяцький Федор Донець.
Грунський Михайло Михайлов.
Кузьменський Кондрат Клименкуц.
Бурківський Андрій Ісаєнко.
Веприцький Богдан Савченко.
Котельвенський Єрема Глиносіренко.
Лютенський Іван Сканожеженко⁵⁸⁰.
Рошевський⁵⁸¹ Фетько Савошенко.
Комишенський Ігнат Супруненко.

А замість них приклав руку писар того-таки полку Степан Мокрієв.

МІЩАНИ МІСТА НІЖИНА:

Війт Александер Цурковської.
Яков Жданов.
Бурмістр Єремій Кониський⁵⁸².
Писар міський Филип Васутинський⁵⁸³.

1***Про підданство Запорозького війська.***

Бути в підданстві у великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, і в його, царської величності, благородних дітей, добровірного царевича і великого князя Феодора Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, добровірного государя царевича і великого князя Іоанна Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, добровірного царевича і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії, та їхніх государських наслідників новообраному гетьману Івану Самойловичу, обозному, суддям, писарю, полковникам, сотникам, усій старши-

ні і всьому Запорозькому війську, людям усякого чину й віку, і черні за попередніми статтями, які постановлено при колишніх гетьманах, і за Глухівськими статтями, постановленими й ствердженими, і за обіцяною гетьманською, всієї старшини та всього Запорозького війська, закріпленою перед святим Євангелієм і підписаною руками на тому, що ті статті самі в собі тримають.

Обозний Петр Забіла, і вся старшина, і козаки, вислухавши цю статтю, обіцялися великому государеві і його, царської величності, благородним дітям та їхнім наслідникам служити неодмінно до смерті життя свого.

2

Про мир з Короною Польською і про Київ.

Били чолом великому государю вся генеральна старшина, обозний Петр Забіла, судді Іван Самойлов, Іван Домонтов, писар Карп Мокрієв⁵⁸⁴, полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке військо, щоб вони знали, як учинилося постановлення миру поміж обома великими государями як царської величності, так і королівської величності, і про Київ.

За указом великого государя, його царської величності, був учинений і потверджений договір на перемірні літа через боярина й тверського намісника, князя Юрія Олексійовича Долгорукова з товаришами, також і через великих, повноважних послів королівської величності Яна Гнинського, хелмського воєводу з товаришами, а інші статті відкладено на з'їзд до 182 року⁵⁸⁵.

Місто ж Київ через порушення з боку королівської величності великий государ, його царська величність, ніколи не велітиме відступити.

Обозний, і вся старшина, і козаки б'ють чолом на милість великого государя, його царської величності, що ударував і велів їм оголосити про постановлення миру і про Київ.

3

Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав.

Били чолом великому государю, його царській величності, генеральні — обозний Петр Забіла, судді Іван Самойлов та Іван Домонтов, писар Карп Мокрієв, — полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке військо, щоб вони не терпіли ніякої неволі й жорстокості від нашого новообраного гетьмана, як то було від зрадника Демка, і щоб він над ними не чинив ніякого суду без поради всієї старшини і безневинно. А за переступ, коли хто в тому об'явиться, судом і доказом військовим [карав і відставляв від чину, коли хто того чину буде недостойний, також і з іншим військовим товариством]⁵⁸⁶, і посполитим народом чинив не за волею, а за судом і правом.

Великий государ, його царська величність, ударував генеральних — обозного Петра Забілу, суддів Івана Самойлова та Івана Домонтова, писаря Карпа Мокрієва, — всю старшину і хто буде після них, також все Запорозьке військо, велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

4

Щоб гетьман без відома царської величності і всього Запорозького війська ні про що не листувався з жодним стороннім монархом і з гетьманом Дорошенком та не чинив усних змовлянь.

Вони ж, генеральна старшина, обозний, судді, писар, і все Запорозьке військо били чолом великому государю, його царській величності, щоб той-таки новообраний гетьман без указу великого государя, його царської величності, і без поради їхньої, старшини, ні про що не писав до сторонніх монархів та до інших государів, а найбільше до Дорошенка, також не смів входити і в усні змовляння.

Великий государ, його царська величність, і тій статті вказав бути за їхнім чолобиттям.

5

Про розмову польських послів у Москві, що гетьман Дем'ян Ігнатов наїжджав на численні міста у Мстиславському воєводстві по річку Сож.

Коли були у великого государя, у його царської величності, в Москві великі й повноважні послы найяснішого великого государя Михайла, божою милістю короля польського, великого князя литовського, руського та інших, його королівської величності, Ян Гнинський, хелмський воєвода, з товаришами, то, будучи у великого государя з боярами, думними людьми в розмові, казали, що бувший гетьман Дем'ян Ігнатов у землях королівської величності, у Мстиславському воєводстві і в повітах Мозирському та Речицькому, наїжджав на численні міста по річку Сож⁵⁸⁷ через три роки після Андрусівського договору. Тож, коли трапиться, що піддані великого государя, його царської величності, малоросійські жителі у землі королівської величності по річку Сож, заїхали у ті міста, то з тих міст тим людям відступити і надалі не за-

їжджати земель та всіляких угідь королівської величності, не чинити ніяких зачинів і зачіпок, а жити з людьми королівської величності спокійно. А для кращого справлення в рубежах великого государя, його царської величності, і великого государя, його королівської величності, призначені можливі⁵⁸⁸ й розправні суди. Ті межеві судді, з'їхавшись у ті краї й учинивши обіцянку перед святим Євангелієм у всякій правді-істині, оглянуть межі і справедливо розсудять, як буде найкраще. Обозний, і вся старшина, й козаки постановили бути так цій статті.

6

Про Дорошенкову зраду польському королю і щоб йому не допомагали.

Відомо великому государю, його царській величності, що Дорошенко, зрадивши свого государя, його королівську величність, піддався з усією купою турському султанові⁵⁸⁹ і починає з королівською величністю війну. І коли, від чого Боже борони, той султан зі своєю силою і Дорошенко наступлять на держави королівської величності і військам королівської величності буде допомога⁵⁹⁰, то новообраному гетьманові, всій старшині і всьому Запорозькому війську в той час аж ніяк не допомагати Дорошенкові начальними людьми чи чимось іншим і на те привести до віри начальних людей і військових, що вони самі ніякими справами не допомагатимуть Дорошенку і стримуватимуть та заборонятимуть від того і підлеглих людей своїх полків, щоб у великого государя, його царської величності, не було через те розбрату з королівською величністю.

Обозний, і вся старшина, і козаки постановили бути так тій статті.

7

Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад.

У Глухівських статтях було постановлено: малоросійським жителям не приймати і не тримати в себе служивих людей, солдат, драгун і всілякого чину людей, що не захотіли служити великому государю, його царській величності, також боярських людей і селян, які, вчинивши вбивство, чи розбій, чи що інше вкравши, прибіжать у малоросійські міста. За тою статтею зрадник Демко ніякого не вчинив наказу малоросійським жителям і через таємну свою зраду допускав приймати тих утікачів. І нині безперервно б'ють чолом великому нашому государю, його царській величності, стольники, стряпчі, дворяни, всякого чину служилі й посілі люди, що в малоросійських містах жителі приймають їхніх людей, селян, які вчинили їм усілякий розор і смертне вбивство, грабіж і підпали, і від чого їм чиниться велике розорення. Тож новообраному гетьманові, генеральній старшині і всьому Запорозькому війську надалі не приймати ніяких утікачів та селян, а яких прийнято досі, то тих відпускати відразу після нинішнього договору.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути так цій статті і розіслати про те в усі полки свої універсали.

8

Про повноважних послів і комісарів московських і польських чи якихось інших, щоб при тих договорах і комісіях бути послам Запорозького війська.

А ще у Глухівських статтях написано: коли в царської величності учиниться комісія з будь-яким государем, чи з королівською величністю, чи з кримським ханом і тут згадуватиметься про Запорозьке військо, то щоб царська величність ударував, дозволив бути при своїх, царської величності, комісарах, їхнім висланям, тому що на першій комісії їхніх людей не було і від того Запорозьке військо було в невеликому жалю. І великий государ указав бути їхнім військовим посланцям зі своїми, царської величності, великими й повноважними послами та комісарами на договорі при постановленні на прохання Запорозького війська цього боку Дніпра, гетьмана й усієї старшини. І за указом великого государя, його царської величності, з великими й повноважними послами, з ближнім окольничим і чебоксарським намісником Василем Семеновичем Волинським із товаришами послано на з'їзд у село Мигновичі⁵⁹¹, а в селі Мигновичах у великих і повноважних послів з'їздів не було через те, що великі повноважні послы й комісари королівської величності, Ян Гнинський, хелмський воевода, з товаришами, приїхали до великого государя, його царської величності, в Москву. А в Москві бояри й думні люди великого государя, його царської величності, казали, що великий государ, його царська величність, указав бути при розмові своїм, царської величності, посланцям Запорозького війська, київському Костянтину Солонині з товариством, щоб вони прослухали українські справи. І великі й повноважні послы королівської величності казали боярам і думним людям царської величності, що в них у тому немає від їхнього государя, його королівської величності, наказу і повної сили їм не дано, і через те тим посланцям бути на розмові при них, боярах та думних людях, не можна. І щоб надалі їхнім посланцям не бути на з'їздах з великими й повноважними послами

через те, що зобабіч буває між великими государями в їхніх великих государських справах мовчання⁵⁹² й неузгода. А коли будуть якісь договори чи спомин на з'їздах про малоросійські міста цього боку Дніпра, то царська величність зволить звідомлювати про те їх, Запорозьке військо, листами.

Обозний, і вся старшина, і козаки постановили цій статті бути так і поклались на волю великого государя, його царської величності.

9

Про нову розкату⁵⁹³ в Чернігові і про нову греблю на річці Стрижі, щоб обидві були знесені.

Відомо стало нашому государеві, його царській пресвітлій величності, що бувший чернігівський полковник Васька Ігнатов⁵⁹⁴ почав робити біля Чернігова вивід і додаткові розкати, щоб відняти у ратних людей царської величності воду і учиняти всіяке ущемлення⁵⁹⁵. А сотник Чернігівського полку Левко Полуботченко⁵⁹⁶ зайняв на річці Стрижі водяний проїзд, засипав греблею і поставив млин, а в тому місці і на тій річці млинів до цього не було.

І великий наш государ, його царська величність, звелів вам, гетьману, всій старшині і війську сказати свій, царської величності, указ, щоб той млин знести, а греблю розкопати і відновити проїзд на тій річці, як колись. А вивід і розкати біля Чернігова з тієї ж причини відломати і надалі на річках, де є до міст водяний шлях, гребель не робити, щоб через те не було ущемлення в малоросійських містах людям царської величності і водяний шлях був чистий для перевозу хлібних запасів, а про те наказати суворо.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути так цій статті.

10

Про тисячний охоцький полк компанійців Новицького, щоб його не було.

Генеральні, обозний Петр Забіла з товаришами, і полковники з військовою старшиною, і козаки казали: у Глухівських статтях, у статті 22⁵⁹⁷, написано учинити для свавільних людей полковника з малоросійських міст і щоб при ньому була тисяча чоловік реєстрових козаків, а коли від кого трапиться де і почнеться хитання та зрада, то йому, полковникові, тих свавільців приборкувати. А зараз б'ють чолом великому государеві, щоб його царська величність ударував їх, гетьмана, полковників і козаків, указав не бути тисячі чоловік компанії полку Новицького⁵⁹⁸ через те, що від таких компаній чиняться жителям малоросійських городів, міст, містечок та сіл всіякі розори та образи.

І великий государ, його царська величність, ударував, велів бути тій статті за їхнім чолобиттям.

ЗАПИС,

за яким новообраний гетьман приведений до віри

Я, великого государя, його царської пресвітлої величності, Запорозьких військ гетьман Іван Самойлович, обозний, судді, писар, осаули, полковники, сотники зі всіякими чиновними людьми й Запорозьким військом обіцяємося всемогутньому господові Богу перед святим його Євангелієм за його непорочною заповіддю, яка в тому-таки Євангелії вказана, що їй-їй служити нам на тому великому государю царю й великому князю Олексієві Михайловичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцю, і його добровірній государині цариці, великій княгині Наталії Кирилівні, і його государським благородним дітям, великому государю й великому князю Феодору Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому государю і великому князю Іоанну Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, великому, государю і великому князю Петру Олексійовичу, всієї Великої, Малої і Білої Росії, і їхнім государським наслідникам правдою, й вічно, постійно перебувати у підданстві, звершувати всіякі істинні й бажані послуги його царській пресвітлій величності, не мати ніяких зносин ні з якими сторонніми государями, які не тільки перебувають у ворожнечі з його царською величністю, але і з тими государями, з якими його царська величність лишається у святій дружбі й любові, без указу й повеління його царської пресвітлої величності, та не бажати й не шукати собі, Запорозькому війську цього боку Дніпра, іншого государя, і ніякою мірою не шкодити країнам, які перебувають під державою великого государя, його царської пресвітлої величності. А коли почуємо якихось ворогів, від чого, либонь, Боже борони, польських, чи турецьких, чи кримських, чи зібрання якихось інших держав, то мені, гетьману, і всім нам стояти за достойність його царської пресвітлої величності і його государських наслідників за нашою обіцянкою, що обіцяємося ніни перед цим святим Євангелієм, стояти супроти всякого їхнього государського ворога і чинити в допомогу промисел та битися, не хоронячи своїх голів до самої смерті. А де звелить його царська величність бути на своїй, великого государя, службі нам, Запорозькому війську цього боку Дніпра з військовими людьми, то нам з тим ворогом мати промисел і з тим ворогом битися, і ні в яких належних військових потребах не їхати зрадою ні в яку державу, і⁵⁹⁹ не покинути. А мені, будучи на гетьманському уряді, і нам, начальним людям і всьому війську, посварних і бунтарських слів ні від кого не слухати і не вірити нія-

ким плевосіятелям, а нам також, старшині й війську, гетьмана не покинути і государському ворогові не видати. А бути нам у його царської пресвітлої величності, його царської величності, благородних дітей та в їхніх наслідників у підданстві за його, царської величності, милостивими жалуваними грамотами і за старими статтями, які дано було попереднім гетьманам, і за нашими правами та вольностями. А ті статті, що постановлено в Глухові, також і на нинішній раді при преосвященному Лазарі Барановичу, чернігівському й новгородському архієпископі, при боярині, білогородському наміснику, при князі Григорію Григоровичу Ромодановському, при думному дворянині й мединському наміснику, при Івані Ржевському та при дякові, при Офонасю⁶⁰⁰ Тишликові, підписані руками й закріплені нашою обіцянкою перед святим Євангелієм, то всі ті статті, які названі оце вище, я, новообраний гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо, люди всіякого чину та віку, маємо втримати до своєї смерті, так як обіцяємо перед цією святою Євангелією. А коли в чому не втримаємо чи в чому намислимо переступити, то хай покарає нас на душах і тілах наших господь Бог і дітей, і наслідників наших нині й надалі на прийдешні часи⁶⁰¹.

При тому постановленні Самойловича на гетьманство старшина та військо перестереглися від Андрусівських договорів, що їх поставлено без козаків шкідливо, з роздвоєнням єдності Малої Росії, й упоминалося, що як тільки буде комісія й договори царської величності з послами й комісарами польських та інших держав і мовитиметься там про козаків, то щоб були при тому й козацькі посланці. На це прохання великий государ, либонь, дозволив бути козацьким послам при договорах і комісіях, однак лядські послы своїми підступами змінили ту монаршу волю і повернули в некорисний козакам бік, як про те сказано у восьмому пункті цих Козакодубровських чи Конотопських статей. А Самойлович, піднявшись із худобах⁶⁰² до високої гетьманської влади і почавши збагачуватися, став змінювати й свою обичайність, як про те буде далі.

Того ж таки року на тому боці Дніпра поляки хитрими своїми способами розділили єдину козацьку Україну на три гетьманства, як вище писав, сподіваючись таким дійством досягти всього бажаного собі щодо тогочасної України, але в тому надія їх одурила, бо Дорошенко, будучи готовий помститися за свою образу, збудив на поляків турецьку війну⁶⁰³, щоб ті відібрали від них Кам'янець-Подільський і відчинили тим самим собі ворота в Корону Польську; а внутрішні повстання й незгоди в Короні вже перестали бути⁶⁰⁴, як пише й Пуфендорфій на 393 листі. Турки, будучи раді такому совіту, прибралися до війни й рушили від Константинополя й Адріанополя⁶⁰⁵ до Кам'янця-Подільського, заслывши розпорядження й Дорошенкові, щоб він злучився з козаками й турками, які були при ньому, а також з кримськими ордами і простував їм на допомогу під Кам'янець. Ляхи, довідавшись про такий турецький намір⁶⁰⁶, наказали своєму гетьманові Ханенку⁶⁰⁷, аби не пропустив зі своїм військом Дорошенка до турків під Кам'янець. Виконуючи те розпорядження, Ханенко виправив від себе полковника Перебийноса з козацьким полком⁶⁰⁸, наказавши йому, щоб став у пристойному місці й не допустив Дорошенкові пройти з військом до Кам'янця. Довідавшись про те, Дорошенко виправив наперед частину козацького війська, яке, знайшовши в певному місці Перебийноса⁶⁰⁹, заатакувало його. Ханенко, довідавшись про те, поспішив зі своїми козаками і з кільканадцятьма польськими хоругвами⁶¹⁰ на рятунок Перебийносу і, либонь, оборонив Перебийноса від Дорошенкових козаків, однак себе з усім своїм військом не зміг оборонити від Дорошенка й орди. Бо коли б, оборонивши Перебийноса від оточення, ввійшов був у Ладжину, то Дорошенко й орда нічого йому не зашкодили б, але оскільки поляки й козаки, оборонивши свого Перебийноса, розсипалися з веселими після одержаної перемоги серцями по тамтешньому Батузькому полі⁶¹¹ за Дорошенковими козаками, то не ухилилися від взаємної собі військової біди. Бо на той час, у липні місяці, приспів туди сам Дорошенко з ордою і, не давши справитися полякам, за Ладжином, на Батозі, під Четвертенівкою розгромив і вирубав їх, не помирившись при них і Ханенкового війська, так що від Четвертенівки на добру милю до самого Ладжина нещадно рубали Ханенкове військо й поляків, не вганяючись і за здобиччю. А сам Ханенко з рештою своїх козаків та поляків заледве умкнув у Ладжину. Після ж Дорошенкового віддалення з військом від Ладжина до Кам'янця, Ханенко, не бавлячись у Ладжині, рушив зі своїм військом у Польщу для злучення з головним коронним військом і щоб подати допомогу Кам'янцю⁶¹², який хотіли рятувати від турчина. Після розгрому поляків з Ханенком протягом кількох днів на Батузькому шляху і в лісі, що його звали Києвці, лежало багато лядських шабель, панцирів і інших ризштунків, докіль їх не було розібрано.

А Дорошенко після такої перемоги над Ханенком рушив, уже без перешкод, з усім козацьким та ординським військом від Ладжина під Кам'янець. Прибувши туди⁶¹³, допомагав туркам добувати Кам'янець, який, будучи уфундований від природи божою силою, здавався у людських очах геть-но нездобутим. Але що Бог захоче, те й зробить, бо той твердий град, не так від сили й ворожої зброї, як від нужди й міцного оточення, було в суботу 17 серпня добуто і захоплено під турецьку владу. А найбільше це сталося через зраду тодішнього коменданта-німчина, який, будучи підкуплений від турків великою сумою й дарами, здав Кам'янець туркам, однак, зміркувавши невзбаварі, що мав за зраду згубити свою голову, ввійшов до цекавзу⁶¹⁴, де була порохова казна, з запаленим гнотом і там, відіткнувши одну бочку з порохом і сівши на неї, запалив порох й пропав од того безвісти. А поляки не могли допомогти йому з остраху перед великою ворожою силою⁶¹⁵, що там була. Кам'янчани ж, здаючись турчинові, виторгували в нього собі ласку, що дано їм волю на три тижні вибиратися і виїздити з усім майном з Кам'янця, куди бажають; а хто не вибрався з Кам'янця за три тижні, той невідступно лишився під турецькою владою.

Після взяття Кам'янця турчин, лишивши в ньому значну свою залогу⁶¹⁶, відійшов сам до Константинополя, а Дорошенка з козаками й ордою відпустив додому⁶¹⁷. Поляки ж, дивлячись здала через шпари на страту свого міцного Кам'янця, оплакували ту шкоду з немалим жалем, так само нарікали вони на свою впертість та жорстокосердя, яким дуже роздратовали Дорошенка і зробили його собі головним ворогом. Дорошенко, повертаючи з-під Кам'янця⁶¹⁸ з самим козацьким військом, сердюцьким і компанійським, повз Умань, оминув її і став за милю від неї під містечком Христинівкою. А татари, розлучившись з ним, Дорошенком, ще перед Уманню, пішли порожніми й дикими полями у свої країни. Уманці, довідавшись про таку Дорошенкову близькість, а свого гетьмана Ханенка не маючи вдома (був він при королі Михалі Вишневецькому⁶¹⁹, а там залишився тільки полковник Білогруд), радилися поміж себе, чи пошанувати Дорошенка своїм поклоном, чи ні. На ту раду багато хто, либонь, здригався йти з поклоном до Дорошенка за своє колишнє до нього противенство, однак ураджено було неодмінно пошанувати його, Дорошенка, старого свого гетьмана, належним поклоном. Узнявши, отож, зі свого міста достатній пісний і скоромний провіант, також усілякого хліба й різних напоїв, як духовні персони, так і світські, значніші козаки й міщани, привітали його, Дорошенка, в його наметах в обозі під Христинівкою. Дорошенко ласкаво до них відізвався і, вчинивши їм зичливий привіт, проказав до них, уманців, довгу промову, висловлюючи й ганячи у ній їхню непостійність, що відкинулися були від нього, а Ханенка постановили собі гетьманом, що повірили й вірять облудним і нещирим лядським обітницям й убезпеченням, які ніколи не можуть бути здійснені, висловлюючи знову й те, що через лядську хитрість і підступність їхня вітчизна, Мала Росія, розділилася на три частини і безглуздо валиться на всеконечне своє запустіння трьома гетьманствами, прикладаючи їм до того приклади й візерунки зі стародавніх історій та незгод людських, як ерусалимську, що була в час крайнього запустіння й розору, грецьку, що була в час узяття турками Цариграда, та інші подібні до тих ворожнечі й неузгоди людські, а найбільше і свої українські, що свіжо тоді минули, чвари й кровопролиття з розоренням і спустошенням численних місць і людських поселень і зі всенародним великим змаленням, що найжалісніше. А на закінчення тієї просторої мови просив Дорошенко уманців, щоб, відкинувши Ханенка, свого гетьмана, й лядську протекцію, схилилися по давнішому до нього під один реймент і під турецький захисток, нітрохи не побоюючись за пошкодження своєї православної святої віри, давніх порядків, військових вольностей і всієї України. Уманці вчинити це пообіцяли.

Потім, почаствувавши всіх по кілька разів і затримавши деяких духовних та світських значніших осіб у себе на обіді, всіх інших відпустив до Умані. А після обіду відпустив чесно додому й тих усіх осіб, а сам із військом рушив у Чигрин на свою резиденцію, куди прибувши й поживши з півтора тижні, прислав до уманців своє розпорядження, щоб значніше уманське товариство приїздило в Чигрин начебто для якоїсь певної потреби й поради, а саме щоб приїхав полковник Білогруд, осаул Пиляй, суддя Яроватий, Гродзенко та інші козаки й міщани. Коли вони прибули в Чигрин, то Дорошенко, винайшовши їм вини, звелів суддю Яроватого повісити, осаула Пиляя розстріляти, а інших, гідних карання, стратити за достоїнстю. Всіх же інших, невинних або винних мало, відпустив до Умані, поставивши їм полковником Гродзенка і наказавши йому, щоб покарав смертю поіменно визначених уманських людей. Гродзенко тоді з іншими уманцями, присягнувши на вірність та зичливість Дорошкові, відкинув від себе Ханенка і лядську протекцію. Прибувши до Умані, той полковник Гродзенко звелів за Дорошковим наказом стратити противенців його, Дорошенка, значних уманських козаків, а саме: Говора-Корсунця, Малинку та інших⁶²⁰, а жінок, гетьманиху Ханенкову й полковникову Білогрудову, за Дорошковим наказом відіслав у Чигрин. Все це діялось у вересні і в жовтні місяцях того-таки 1672 року.

Побачивши такий зрадницький Дорошковий вчинок, уманці сподівалися од нього собі того ж, що сталося й вищезгаданим товаришам, тож відразу відкинули свою наречену приязнь і почали таємно вельми гніватися на Дорошенка і свого полковника Гродзенка. Коли ж Гродзенко доповів про те Дорошкові, то Дорошенко прислав до Умані на приборкання того уманського невдоволення й бунту два охотницькі полки: один компанійський з полковником Силичичем, а другий піхотний з полковником Жеребилом. Однак безрозумний учинок тих полковників не тільки їх самих із військом погубив, а ще більше роз'ятрив Дорошенка і став причиною до всеконечного розору й повного запустіння всієї Умані та інших численних міст і тамтешніх повітів. Але про те буде детально оповіджено в наступному розділі.

Того ж року Гedeон Хмельниченко з ігуменом уманського монастиря Філаретом і з гетьманським братом Ханенком, зачувши про взяття Кам'янця-Подільського турчином і про Дорошкове повернення з-під Кам'янця, боячися, щоб той не зробив їм якоїсь біди, виїхали з Умані до Києва. Але в тій дорозі несподівано взяв у свій полон, зайнявши його, Хмельниченка, з ігуменом і Ханенком у тій дорозі, один татарський чамбул⁶²¹, що простував з-під Кам'янця неподаль Умані і, припровадивши до Умані, виклав вимогу дати належний за них відкуп. Коли ж уманці відмовилися дати такий відкуп, то ті татари запровадили їх до Криму, а з Криму хан одіслав Хмельниченка у Стамбул, де султан і візир виказали йому пошану, і він вільно жив у своєму незмінному чернецтві в одному цариградському монастирі. А згодом через деякий час відкинув своє чернецтво, як про те буде розказано далі. Інші повідають, що Хмельниченка з ігуменом та Ханенком узято в неволю Батирча-мурзою на святого Михайла, і не раніше, і що тільки самого ігумена привозили до Умані на відкуп, якого він не одержав. А Хмельниченко при Батирчі зимував у Кальнику на Україні, і лише тоді відіслано його у Крим та до Стамбула.

Примітки до XIII розділу

- 492 У змові проти Д. Многогрішного, крім К. Мокрієвича, взяли участь П. Забіла, І. Домонтович, І. Самойлович, П. Уманець, Д. Дмитрашко-Райча і П. Рославець.
- 493 У цей час Д. Многогрішний і справді зносився з Дорошенком і не робив із того таємниці.
- 494 Навпаки, Многогрішний хотів, щоб Дорошенко схилювався під владу царя, про це вів переговори й сам Дорошенко. Правда, ходили погослови, що Многогрішний хоче піддатися Туреччині (це сповістив полякам Ханенко, а поляки передали в Москву), але реального підтвердження не було. Про гетьманове бажання піддатися під турецького султана говорили й вороги Многогрішного, але це було, звісно, наклепом.
- 495 Змова відбулася без «писання» і без «монаршого указу». Участь у ній взяв і російський воевода з Батурина Г. Неєлов. Донос на 38 пунктів Мокрієвич подав уже в Москві.
- 496 Многогрішного таємно вивезли з Батурина через Путивль і Севськ на Москву. Змова сталася в ніч з 12 на 13 березня (за ст. ст.). Ніякого царського посланця при цьому не було. Вже у Севськ було вислано стрілецького сотника Горюшкіна — перестрігти й забрати гетьмана до Москви.
- 497 З К. Мокрієвичем поїхав ще протопоп С. Адамович.
- 498 Допити почалися 14 квітня (за ст. ст.) 1672 р.
- 499 Звірено за вид.: *Д. Бантыш-Каменский. Источники.* — Ч. I. — С. 234—248. Собрание. — Т. I.
- 500 Пропуск. Источники: «Літа 17180, травня в 25 день», тобто 1672 р.
- 501 Тобто 1672 р.
- 502 Источники: «ваше святійшество».
- 503 Інакше — Халчинський. Його пізніше вбито в Стародубі.
- 504 Мокрієвичем.
- 505 Рославецем.
- 506 Василю Многогрішном
- у.
- 507 Написання прізвищ та імен у цьому, як і в попередніх російських документах, залишаємо без змін, виправляючи тільки правопис. Семен Адамович — досить відомий діяч тієї епохи. Був активний за Многогрішного та Самойловича. Про нього див. р. XVII.
- 508 Домонтович.
- 509 Прокопович.
- 510 Карпович, або Карпенко.
- 511 Дмитро Думитрашко-Райча був полковником у 1672—1676 рр. Засланий у Москву І. Мазепою.
- 512 Источники: «Бувайло».
- 513 Михайленко Павло.
- 514 *Гужель Дем'ян* — полковникував у 1663—1664, потім у 1668—1673 рр.
- 515 *Дунін-Борковський Василь* — пізніше генеральний обозний.
- 516 Источники: Макар Мрекевський, далі — Моракевський.
- 517 Той самий, що Іван Вородій (Воробей).
- 518 *Горленко Лазар* — прилуцький полковник у 1664—1668, 1672—1677, 1680—1687 рр. Виконував особливі доручення при Брюховецькому, інтриган. Його вбили власні козаки в час падіння І. Самойловича. (Див. р. XXVIII).
- 519 *Сербин Іван* — полковникував у 1672—1674 рр. Убитий в Умані.
- 520 Собрание: «Рубаник».
- 521 Собрание: «Юр'я Ніколаєв».
- 522 Собрание: «Романов» — це відомий Роман Ракушка-Романовський, якому приписують авторство Літопису Самовидця.
- 523 Собрание: «Забужський».
- 524 Собрание: «Процик Кульженко».
- 525 Собрание: «Мойсій Федоренко».
- 526 Собрание: «Богдан Омеляненко».
- 527 Собрание: «Матвієв», мабуть, Шендюх.
- 528 Михайленко Павло.
- 529 Собрание: «Ігуменко».
- 530 *Тарасевич Авакум* (інакше Ненада) — пізніше полковий осавул, ніжинський городовий отаман. Рід Тарасевичів вівся од гетьмана Тараса Трясила. Після Тарасенка пропуск. Собрание: «Ілько Пилипенко».
- 531 *Марко Барсуک* — пізніше став полковим суддею, а в 1676—1678 рр. був ніжинським полковником.
- 532 *Семеонов* — це Іван Косинський (Колибаба), старий вертївський сотник з 1654 р., ходив іще із І. Золотаренком на Білорусію, був тоді й наказним полковником.
- 533 *І. Пригара* — був сотником Олишівської сотні (від с. Олишівка).
- 534 *Забіленко Тарас* — син генерального обозного П. Забіли.
- 535 Бахмацький.
- 536 Пропуск. Собрание: «Глухівський Яков Жураховський, Коропський Мартин Мартинов».
- 537 Собрание: «Юр'я Никифоров».
- 538 Яковлев — це Василь Дейнека (Яценко), сотник у 1672—1681 рр.
- 539 *Григорович Сава* — довголітній воронізький сотник (1672—1682 рр.).
- 540 Михайленко Павло.
- 541 Собрание: «Шишаловський». Мабуть, Горобець.
- 542 Собрание: «Юрасовський».
- 543 Собрание: «Говтянський».
- 544 Домонтович Петро.

- 545 Собрание: «хоружий Семен Жила».
- 546 Собрание: «хоружий Яков Александров».
- 547 Собрание: «Степан Силин».
- 548 Собрание: «Филон».
- 549 Собрание: «Ковтуненко».
- 550 Собрание: «Макар Мрокевський».
- 551 Собрание: «Уцетивицький».
- 552 Дашенко.
- 553 Козакович.
- 554 Юркевич.
- 555 Рославець, брат полковника Рославця.
- 556 Лазар Тимофієвич.
- 557 Захар Степанович.
- 558 Ще його звали Ісаєнок.
- 559 Бирло.
- 560 *Себестянович Василь* (Севастьянович) — за І. Виговського був полковим писарем, згодом — полковий суддя.
- 561 Син прилуцького полковника Д. Чернявського.
- 562 М. Ракович був варвинським сотником.
- 563 Варвинський сотник.
- 564 Інакше: Тимченко.
- 565 Красноколядинський сотник. Собрание: «Загурський».
- 566 Собрание: «Биченко».
- 567 Собрание: «Левко Карасенко», Карась.
- 568 Корибутівський.
- 569 *Федір Василевич* (інакше Громко) — пізніше роменський отаман, жив іще в 1728 р.
- 570 Пізніше лубенський полковник. Про нього оповідатиметься далі.
- 571 Гаддученко.
- 572 Чигринодубровський сотник. Собрание: «Дубровський Іван Луненко».
- 573 Собрание: «Юсько», тобто Юзько.
- 574 Сенчанський сотник (від м. Сенча). Собрание: «Дубовяченко».
- 575 М. Ілляшенко потім став лубенським полковником.
- 576 Собрание: «Сміловський».
- 577 Федір Василевич.
- 578 Андрій Ісаєнко.
- 579 Мокрієвич.
- 580 Собрание: «Скаженоженський».
- 581 Собрание: «Рашевський».
- 582 *Кониський* (інакше Кас'яненко) — помер 1682 р.
- 583 Собрание: «Филип Васютинський».
- 584 Самойлович, Домонтович і Мокрієвич.
- 585 1674 року.
- 586 Пропуск заповнено за: Собрание.— Т. I.— С. 893.
- 587 Річка Сож була межею між Польщею та Росією. Через Сож переходив із військом седнівський сотник і прокладав нову межу. Цар посилав щодо того запит Многогрішному, і той виправдовував сотника, виказуючи польські зачіпки до розмиру.
- 588 Істочники: «межеві».
- 589 Пропуск. Істочники: «задля того підданства турецький султан».
- 590 Пропуск. Істочники: «і для військ королівської величності будуть засильні».
- 591 Пропуск. Істочники: «посланців Запорозького війська, київського полковника Костянтина Солонину з товаришами».
- 592 Істочники: «мотчання» — тобто загайки, замешкання.
- 593 *Розката* — земляний вал.
- 594 *Василь Многогрішний* — брат гетьмана Дем'яна Многогрішного.
- 595 Ці відомості царський уряд узяв із перехоплених листів В. Многогрішного до чернігівського наказного полковника Леонтія Полуботка.
- 596 Полуботок Леонтій. Істочники: «Левон Полуботченко».
- 597 За Величковим нумеруванням ст. 23.
- 598 Істочники: «Указав не бути компанії у гетьмана полковнику з тисячею козаків, також ні в кого із полковників».
- 599 Пропуск. Істочники: «і воєвод та ратних людей не видавати й».
- 600 Істочники: «Афанасії».
- 601 Істочники подають після цього ще й таке: «А на віру присягли генеральні, котрі вибрані знову в чини: суддя Павел Животовський, писар Сава Прокопов (Прокопович.— В. Ш.), осавул Іван Лисенко, Левко Черняк, хоружий Григорій Карпов (Карпович.—В. Ш.), бунчужний Левонтий Полуботок, полковники гадяцький Семен Остренко та інші».
- 602 *Худопахольство* — низьке становище; *худопахолок* — робітник.
- 603 Досі Туреччина була зайнята війною в Західній Європі. Тепер вона могла звернути більшу увагу на боротьбу з Польщею. П. Дорошенко й справді настійно того домагався.
- 604 У Польщі в цей час панував цілковитий безлад. Король Михал не мав ніякої ваги. Весь час зривалися сейми.
- 605 Війська мали стягтися до Адріанополя до 23 квітня, вирушили ж звідти 22 травня, а 25 травня вирушив і сам султан.
- 606 Ще на початку 1672 р. поляки знали про турецький намір із султанського листа, в якому полякам поставлено ультиматум: або залишити у спокої П. Дорошенка, або воювати.
- 607 Ханенко в цей час стояв у Ладизжині. З ним було й польське військо.

- 608 Інші дані: Перебийніс ішов від Бершаді, і то на з'єднання з Ханенком.
 609 У слободі Четвертиновці його осадив Григорій Дорошенко.
 610 Поляків було 6 тисяч чоловік на чолі з підляським каштеляном Радзишевським.
 611 Це те саме Батозьке поле, де відбулася битва з поляками у Богдана Хмельницького.
 612 До Кам'янця Ханенка не пустили турки, тоді він пішов під Дубно і тут почав успішну війну проти турків і татар.
 613 Хан з П. Дорошенком з'єдналися з турками 4 серпня, 5 серпня гетьман був на аудієнції в султана, 6 серпня почалася облога.
 614 *Цекавз* — арсенал, гарматний двір. То був не комендант, а начальник польської артилерії майор Генінг. Вибух стався в день постановлення миру, запалилося 120 бочок пороху, загинуло при цьому 500—800 чоловік. Чи був Генінг підкуплений, невідомо, кажуть, однак, що він це зробив з розпуки.
 615 Проти величезного турецько-татарсько-козацького війська змагалося 1100 чоловік гарнізону та мешканці. Сили були надто нерівні, допомоги чекати було нізвідки. Коменданту султан подарував халата за здачу фортеці.
 616 На чолі з Алі-пашею, числом 15—20 тисяч.
 617 Султан пішов з України не відразу. Він рушив з-під Кам'янця до Жванця, а в др. пол. вересня турки заволоділи Бучачем. Загалом здалося туркам близько 30 міст і містечок. Війна закінчилася Бучацьким мирним договором, постановленим 7 жовтня (за ст. ст.) у Бучачі. За цим договором Польща зобов'язувалася сплачувати туркам упоминки в 22 тисячі золотих, віддавалося Поділля, козацькі території відступалися козакам, Ханенко позбавлявся гетьманства.
 618 П. Дорошенко з-під Кам'янця подався з ханом на Львів, здобув його, а звідти вернувся у Жванець, де його знову прийняв султан. Після того пішов з ханом у свої землі.
 619 Див. приміт. 612.
 620 Інші дані: в Умані залишалися запорожці, що були вірні Ханенку. Вони рушили до Білої Церкви, захопивши з собою тих, кого П. Дорошенко наказував скарати.
 621 *Чамбул* — роз'їзд.

Розділ XIV

Про турецьку завзятість на поляків і про головну поразку турків під Хотинном від Собеського з поляками та козаками; про смерть короля Вишневецького; про вибрання на королівство Собеського і про перший його некорисний мир із турками; про козацьке лицарство під Хотинном супроти турчина і про турецьку ярість за те на козаків із приготуванням до їхнього викоренення; про уманський бунт у Світлий понеділок і про вибиття Дорошенкових полковників та сердюків; про лядську й Ханенкову вдячність їм за те і про прислання в Умань польських хоругв; про Гродзенкову втечу з Умані до Дорошенка і про Дорошкову лють на уманців за їхній бунт; про нового полковника в Умані; про Ханенкове приготування йти війною на Дорошенка і про заклик до себе запорожців; про облогу Дорошенка в Стеблеві Ханенком і про поразку там Ханенка від орди й Дорошенка; про польський страх в Умані та в інших тамтешніх містах через те Дорошкове щастя і про втечу багатьох тамтешніх людей на цей бік Дніпра в різні місця, особливо в Полтавський полк; про забиття в Лисянці того-таки літа Дорошенкового брата; про Дорошкову злість супроти запорожців і про піймання запорожцями Мазепи; про діткливий запорозький лист до Дорошенка і про Дорошковий та турецький гнів за те на запорожців тощо.

Року від осяяння небесних світил 7181, а від утілення слова божого сина 1673. Про той рік у літописях та реєстрових козацьких записках не віднайшлося нічого більше, тільки два слова — Хотинська війна. Тож опишу виразніше про це, подаючи свій подальший виклад з Пуфендорфії. Турчин, турецька бес-тія, несита християнською кров'ю, завівшись минулорічним щастям — узяттям премічного Кам'янця-Подільського, — розкилив був жваві свої уста і на це літо, щоб ковтнути інші християнські провінції, що були в Польській державі⁶²². Він мало зважав у себе на польське лицарство і ввійшов був до Польщі на своє діло з невеликою силою⁶²³. Але та його горда дума змінилася йому від християнського польського та козацького, Ханенкового, війська в інший, сумний бік, оскільки, як свідчить німецький історик Самуїл Пуфендорфій у своїй книзі на 394 листі, Ян Собеський, гетьман польського війська, за указом свого коро-

ля Михала Вишневецького зустрів зі своїми коронними військами того свого ворога турчина під містом Хотиним і при божій допомозі зніс його вщент так, що з тридцяти й двох тисяч втекло від смерті ледве тисяча п'ятсот чоловік турків⁶²⁴. Оця служба Собеського заробила велику в Річі Посполитій похвалу, тож було наділено його достойною винагородою, бо коли Собеський повернувся з-під Хотина до Польщі, то незабаром помер і король Михал Вишневецький⁶²⁵, був начебто отруєний, як ходила поміж народом погоска, при найсвятішому таїнстві. А після смерті Вишневецького, в наступному 1674 році, як пише тамтаки Пуфендорфій, вибрано й короновано на польське королівство гетьмана Яна Собеського, що писався в королівському титулі Яном Третім. Той король постановив був із турками такий мир, що туркам, які володіють узяттям Кам'янцем, поляки мали платити ще річну данину, однак той договір перемінився на інакший, як про те буде оповіджено далі.

При поразці турків від Собеського під Хотиним хоч і небагато було козацького, Ханенкового, війська, як явилися з розповіді старих козаків, що там були, однак вірною своєю службою полякам та лицарським серцем виявили вони Короні Польській значну вислугу і при перемозі турків були їм найголовнішими супротивниками⁶²⁶. Від того турчин роз'ятрився не так на поляків, як на козаків⁶²⁷ і відразу почав готуватися й прибирати способу на помсту їм за таку свою велику кривду, а особливо уражався він на тих козаків, які, лишаючись із Ханенком при Короні Польській, зовсім не хотіли бути при Дорошенку і лишатися з ним під Турецькою державою.

Либонь, я написав був з початку цього розділу, що більше нічого не знайшлося в козацьких літописних записках, окрім двох слів — Хотинська війна, про яку описав тут вище з Пуфендорфія, однак, написавши це, знайшов у козацьких літописцях ще таке про уманські й Дорошенкові з Ханенком дії. Того 1673 року, в понеділок світлоурочистого господнього воскресіння⁶²⁸, коли з Умані вибиралася в уманське передмістя процесія з великою силою люду до церкви Воскресіння господнього, то в тій процесіальній компанії були й вищезгадані Дорошенкові охотницькі полковники Силичич і Жеребило. А коли після тієї процесії й божої служби люди розійшлися у свої домівки, то полковників з іншими значними уманськими людьми було затримано братією й титарями згаданої Воскресенської церкви на братський обід, який протягся був аж до полудня й далі. А як на тому обіді люди, які там були, підпивали зі згаданими полковниками, так і в своїх домівках господарі, обідавши, не обійшлися без хмелю. Коли ж підпили Дорошенкові полковники їхали з того братського обіду в Умань на свої квартири, то один з них, компанійський Силичич, потрутив конем на вулиці одного чи двох також підпилих чоловіків. За це інші люди, збоку, підпили також, почали його ляяти, тоді він одразу кинувся на них із канчуком чи шаблею. Підпили люди, побачивши те з усіх вулиць і завулків, одразу запалилися великим вогнем гніву і, схопившись хутко за дрюччя, кинулися на тих полковників. Полковники, побачивши ту на себе біду, розізналися. Жеребило подався вбік і сховався від убивства, а Силичич замкнувся в одному будинку на передмісті і хоча відстрілювався від людської навалності, однак не оборонився, його було забито з людьми, що були при ньому. Потім в Умані вдарено в дзвони на гвалт, і вся цілком Умань розгорілася лютим вогнем на Дорошенкових компанійців і сердюків. Побачивши це, компанійці добралися до коней і розпорхнулися зі своїх квартир, кому Бог зволив уникнути тодішньої своєї смерті. А сердюки, збігшись до купи, либонь, добре боронилися супроти шаленої людської навалності, однак проти незмірної сили не могли оборонитися і всі були вибиті не без шкоди й для уманців. А полковника Жеребила на другий день знайдено і відіслано живцем до поляків та Ханенка. Поляки й Ханенко, будучи вдячні на таку схильність уманців, відразу прислали до Умані кільканадцять хоругв польського війська для оборони її від находу, коли б був, Дорошенкових військ. Гродзенко ж, уманський полковник, скоро побачив вогонь всенародної уманської ярості й вибиття Дорошенкових серденят, і сам, засумнівавшись, що вціліє через погублення з Дорошенкового наказу вищеназваних уманських козаків, усівшись на коні, відразу втік із Умані до Дорошенка. Коли ж Дорошенко дістав з його звіту цілковиту відомість про всі уманські події, знітився серцем і душею і, давши знати про те туркам, почав і сам готуватися до помсти уманцям за те тиранство.

Уманці також, побачивши втечу свого полковника Гродзенка, відразу поставили собі на його місце полковником Яворського — значного військового товариша. А Ханенко в Польщі розмірковував, як прогнати Дорошенка з гетьманства і відшукати свою дружину, взяту з Умані до Дорошенка. Він писав до Запорозької Січі, просячи собі в допомогу війська і обіцяючи йому за труди платню з королівської казни. Військо ж Запорозьке, будучи тоді в гніві й розладі з Дорошенком, як вище писав, легко схилилося до Ханенкового бажання і виправило в допомогу до нього, Ханенка, певну частину свого війська з двома полковниками, тобто з Макухою⁶²⁹ й Суховієм, тим, який у минулі літа підняв був свавільно свої «роги» на Гадяцьке й Чигринське гетьманства.

Коли вони прибули в Польщу до Ханенка, то Ханенко, взявши ще й польського війська кількадесят хоругв і скупивши до себе козаків свого рейменту, рушив на Дорошенка під Чигрин⁶³⁰. Дорошенко, завчасу провідавши про той Ханенковий намір, послав свого швидкого гінця до Криму, просячи хана прислати в допомогу проти Ханенка й поляків орди. Хан, виконуючи Дорошенкове прохання, відразу виправив кількадесят тисяч орди з одним солтаном, але Дорошенко, не чекаючи тієї орди і не хочучи підпустити Ханенка близько до Чигрина, рушив із самими козаками свого рейменту й охотницькими полками супроти нього, Ханенка. Коли ж убрався він у місто Стеблів⁶³¹, який від Чигрина за [...] миль знаходиться, то приспів туди відразу зі своїм військом Ханенко, обложив у Стеблеві Дорошенка та почав міцно його добувати. В цьому проміслі під Стеблем Ханенко забавив кілька днів і вже був близько тако-

го щастя, що міг дістати Дорошенка в Стеблеві та загарбати його в свої руки. Але відразу те його щастя відмінилося, оскільки наспів до Стеблева солтан з кримськими ордами і, несподівано вдаривши разом з Дорошенком, що виїхав зі Стеблева, розбив його ушент, так що мало поляків і Ханенкових козаків врятувалося від смерті, а сам Ханенко, не тікаючи вже в Польщу, побіг із Суховієм та іншими запорожцями до Запорозької Січі, а з Запорожжя по якомусь часі удався на цей бік Дніпра до гетьмана Самойловича і після висловлення від нього до себе поваги почав жити в Козельці чи в Лохвиці.

Поляки, побачивши такі Дорошенкові гаразди, також і уманці та інші вперті козацькі міста Ханенкового рейменту, впали в немалий страх та боязнь і мусили сподіватися близької біди та всеконечного свого згину та запустіння від турків, що їх незабаром і наспіло, як про те буде висловлено в наступному розділі й році. Тож багато уманців й тамтешніх жителів інших українських міст не дочекувались уже тієї біди, покинули з великим жалем свої красні житла, угіддя й всілякі достатки і того 1673 року перейшли на цей бік Дніпра й поселилися та почали жити по різних місцях, а найбільше в Полтавському полку і на дніпровому побережжі.

Того ж літа⁶³³ після описаного вище уманського бунту й лисянці, наслідуючи їхню сваволю та ще більше роздратовуючи на свою голову Дорошенка, забили на якісь сварки й причини у себе його, Дорошенкового, брата⁶³⁴. Ужалившись і розгнівавшись на те, Дорошенко видав був Лисянку з головою турчинові, і турчин, кинувшись на знищення її, рушив був зі всією потугою свого війська на неї, але, не дійшовши Лисянки через тодішні перепони, сплюндрував Ладижин, Умань та інші тамтешні міста, як про те буде описано в наступному році й розділі.

Додається тут ще й те, що в тому ж 1673 році Дорошенко, маючи гнів на запорожців і хочучи на них помститися за колишні вицезгадані докори собі від них і доуку, наказав старшинам свого рейменту пильно доглядатися того, що коли запорожці прибудуть із Січі і в чомусь провиняться, то щоб їх ув'язнювали й прислалі в колодках до Чигрина⁶³⁵. Це швидко й учинено, оскільки за півтора чи за два місяці прислано їх (виявилися вони з малими винами) з різних міст до Чигрина кільканадцять чоловік. Їх Дорошенко, не караючи в себе згідно справедливості, позабивав у міцні колодки і послав був у подарунок своєму тодішньому другові, кримському ханові, через ротмістра своєї надвірної хоругви Івана Мазепу⁶³⁶, а давши йому про той подарунок листа до хана, звелів провадити тих запорожців степом поодаль дніпрового берега до Очакова через Інгул й Бог, а з Очакова до Криму. Мазепа тоді, згідно даної йому від Дорошенка інформації, виконував той наказ, простуючи через Інгул до Очакова, однак Бог діє не за людським хотінням і не допустив тим запорожцям, посланим у бусурманську неволю, бути несправедливо туди відведеними. Бо запорозький чамбул⁶³⁷, натрапивши на тому Інгулі на Мазепу з невільниками, згаданими запорожцями, взяв їх і припровадив повністю до Сірка, тоді вже кошового отамана, в Січ. Коли ж на раді, як з мови тих невільників, так і з Дорошенкового листа, писаного до хана, Запорозьке військо про все певно звідомилося, то відразу роз'ярилося було конечне розтерзати й убити Дорошенкового посла Мазепу, але кошовий Сірко та інші старобутні отамани й товариство погамувало його від того зав'язання своїм проханням, вимовивши такі до всього війська пророчі слова про Мазепу: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він вам і нашій вітчизні надалі згодиться». Військо послухало в тому Сірка, дало Мазепі спокій, тільки звеліло закувати його в міцні кайдани, в яких Мазепа перебував у Січі кілька років аж до збурення Чигрина і до Дорошенкового відходу на Москву⁶³⁸.

Той Мазепа був значний козако-руський шляхтич, батько його Степан Мазепа мешкав тоді на Білоцерківщині в своїй маєтності Мазепинцях, син же його, цей, про якого слово, вислухавши раніше в Києві риторіку, відійшов до Польщі, де так само скінчив філософію і, будучи двораком та відзначаючись вправністю в усіляких речах, втрапив на службу до королівського двору, де був близький до тодішнього короля Яна-Казимира. Коли ж той король, простуючи під Глухів, був у Білій Церкві, то він, відкланявшись королеві за службу, лишився при своєму батькові, який тоді ще жив. Потім король Казимир був Брюховецьким під Глуховом розгромлений і вигнаний з України, як про те достатньо написано попередю, а гетьман Тетеря теж незабарі безповоротно поїхав з Корсуня до Польщі. На його місці постановлено в Чигрині гетьманом Дорошенка, і він, Іван Степанович Мазепа, прилаштувався до нього, Дорошенка, а через свою моторність та умілість був незабарі поставлений Дорошенком ротмістром його надвірної компанії. З того ротмістрівства його послано від Дорошенка до Криму з тією функцією, яка і до Січі, як вище казав, його запровадила в тісні кайдани. І лише після багаточисленних його слізних суплікацій до гетьмана Самойловича через кілька років, за його, Самойловичевим, старанням, при особливій датку на Запорозьке військо тисячі талярів і двадцяти куф горілки, був він звільнений і відпущений із Запорозької Січі в Батури⁶³⁹ на його ж, Самойловичеве, майбутнє нещастя, як про те буде оповіджено далі. А в Самойловича при своїх нестатках усе виконував він вірно, охоче і справно, як людина розумна і вдатна в усіляких ділах, і, отак служачи, скоро дослужився його ласки й пошани, так що спершу став гетьманським дворянином, а потім був учинений від Самойловича генеральним військовим осаулом. І нарешті, лишившись ворогом Самойловичеві, своєму добродієві, одержав після нього й гетьманський гонор,— сталося це 1687 року на Коломаку, як про те буде написано далі в розділі 28.

Запорожці, побачивши таку очевидну до себе Дорошенкову злобу, написали до нього такий свій лист⁶⁴⁰:

**Милостивий пане Дорошенку, уже не наш,
Запорозького війська, гетьмане!**

Як темрява від світла різниться, так різниться злостивий чоловік від доброї й богобоязливої людини. І слушно хтось прорік, що важко дошукатись у злому й підступному чоловікові чесноти, і це прислів'я цілком прикладається до вашої милості, коли ваша милість, сколегувавшись із давніми ворогами святого хреста й святої нашої християнської віри (хай би й потреба того вимагала, як з'являє про те просторий ваш лист, писаний перед оцім до нас) і нарікшись зичливим їхнім сином, знищує нас, низове Запорозьке військо, і поклався викорінювати правдешню свою братію, православних християн, безрозсудно та безсовісно посилаючи їх у подарунках бусурманам, про що ясно свідчить твій лист, писаний через Мазепенка до кримського хана з посилкою в подарунку кільканадцяти чоловік нашого Запорозького товариства⁶⁴¹, і який з ним, Мазепенком, діставсь у наші руки.

У недавно минулі літа ваша милість, пишучи до нас, Запорозького війська, просторе вимовляння щодо бутніх тоді справ, назвали нас, хто перебуває тут, в низодніпрових лугах та річках, дикими звірми та вепрами, а тепер, доводячи до кінця свою шкідливу для душі, беззаконну справу, почали нас з'їдати, як bestія, ніби власних звірів, вилловлювати й безневинно засилати у вічну бусурманську неволю, знамірившись купити бажану собі милість у батьків своїх, бусурман, нами, живою монетою, предорогою кров'ю господа нашого Христа, який викупив нею нас з тобою від вічного рабства. Уваж і роздивися цілковито, Юдин товаришу (бо той продав жидам на вбиття свого доброго вчителя і спасителя світу Христа, а ти почав без його, божого, страху продавати нас, православних і правдешніх його, Християнових, рабів, за потрібну тобі їхню ласку), чи ж слушно чиниш і чи не є твоє злодіяння великою перепаною твоєму спасінню! «Добрий чоловік,— каже божественне євангельське писання,— з доброго скарбу серця свого виносить добре, а лихий чоловік з лихого скарбу серця свого виносить лихе»,— так чиниш і ваша милість, завжди ворогуючи з нами, Запорозьким військом, бо від справ твоїх пізнаємо тебе за тими ж євангельськими словами: «За плодом їхнім пізнаєте їх». А оскільки твоя любов до нас, що раніше була всеконечна, загасла, гасне навзаєм допіру й наша любов до тебе і до кінця твого вже не запалиться в наших серцях. Знаємо запевне, що за божою ласкою ми, військо, тебе переживем, а не ти нас, але спершу, ніж загасне і вивільниться від цього світу слава й життя наше, Запорозького війська, яке ти викорінюєш, загаснеш від цього тимчасового життя ти. Адже бачив явну до нас божу милість, що перепинила твій злий і шкідливий для душі намір, бо хоч ти і послав був зі своїм ротмістром Мазепенком нашу братію в бусурманську неволю, але їх із тим твоїм посланцем припроваджено до нас, на кіш Запорозького війська. Сподіваємось ото ж, що за тою ж божою ласкою і за пильним старанням наших братів оглядатимемо і вітатимемо незабаром тут-таки, на коші нашому військовому, і самого вашу милість, чого сердечно зичачи, лишаємося

З коша Запорозького, 26 жовтня 1673 року,

**Вашій милості панові незичливі всього добра приятелі Іван Сірко,
кошовий отаман Запорозького війська, з отаманами
й всім старшим та меншим товариством.**

P.S. Роздивися й уваж, вихрувата голово Дорошенку! Чи щира до тебе приязнь бусурманська, яку купуєш у них за християнські голови й душі, що лишаються під твоїм рейментом? Чи батьківською є бусурманська до тебе ласка, за яку платиш дорогоцінними християнськими душами? Певне, за таку ціну докупився б такої ласки, як ти в бусурман, у будь-кого. А чи довго вона триватиме? Певне, доти, поки люди будуть під твоїм рейментом, а як людей не стане, не стане і їхньої батьківської до тебе ласки. Коли ж ти не можеш домислитися й пізнати, що виросте потім з того твого з'єднання з бусурманами, то ми тобі називаємо й ознайовуємо, що не інше, тільки погибель тобі й крайне запустіння нашої вітчизні. Бо відаємо запевне, що ти, вигоджуючи непостійному своєму норому, незабаром відміниш свою синівську приязнь бусурманам, а коли так учиниш, то певне вельми їх роздратуєш, а сам від їхнього гніву втечеш туди, куди припровадить тебе твоя фортуна, а вітчизну нашу малоросійську лишиш роз'ятреним тобою бусурманам на остаточну споживу й запустіння, чого не дай Боже! Тільки ж високоум'я твое і незгода з нами є початком і знамням не чого іншого, лише запустінням власної вітчизни, але нехай би все окошилося на тобі самому.

Тим листом запорожці вельми образили й роздратували Дорошенка й турків, бо Дорошенко, переписавши той лист, лишив у себе копію, а оригінал одіслав у Стамбул до вейзира. Вейзир також, донісши про нього султанові, почав відтоді думати и вишукувати⁶⁴², у який би спосіб можна було викоренити запорожців, а їхній кіш розорити. Що вейзир урадив і який учинив промисел (злощасний для себе) над запорожцями, про те буде далі.

А Дорошенко був тим запорожким листом не тільки розгніваний, але відразу й перестережений, оскільки, бавлячись мисливством та ловитвами⁶⁴³, відтоді вже не виїжджав з Чигрина на полювання в той бік поля, що лежить до Січі й Криму, але коли й виїжджав на те полювання, то завше в той бік, що лежить від Чигрина до Корсуня й до Польщі.

Примітки до XIV розділу

- 622 Війна почалася через поляків. Вони не платили визначеної данини, не виводили залог з подільських міст, виганяли ту-рецькі й татарські залоги, котрі були на Поділлі.
- 623 Це був загін Гусейна-паші чисельністю 10 тисяч. Поляки мали 30 тисяч і 4 тисячі волохів.
- 624 Це сталося у листопаді.
- 625 Король Михал помер у Львові 10 листопада.
- 626 Даних про участь козаків у Хотинській битві, крім Величкових, нема.
- 627 Турки ще не мали наміру йти на Україну. Це сталося пізніше.
- 628 Тобто на другий день Великодніх свят.
- 629 Гнат Макуха був у М. Ханенка білоцерківським полковником.
- 630 Інші дані: Ханенко під Чигирин не ходив. Він стояв спершу на Поліссі біля Корця, потім пішов до Києва, ще потім зайняв острів між Чорториєм та Дніпром. За дозволом І. Самойловича пішов на Запорозжя. Під Чигирин підходив Г. Макуха.
- 631 Тут, очевидно, змішано дані про змагання, що відбувалися раніше під Стеблемом з Суховієм. Бій М. Ханенка з П. Дорошенком під Стеблемом інші джерела не потверджують. М. Костомаров, однак, приймає Величкові дані як можливі.
- 632 У тексті пропуск.
- 633 Це сталося уже в 1674 р., в лютому. В цей час на Правобережжя рушило військо Ромодановського й Самойловича і почало прихилити до себе правобережні міста. Деякі міста здавалися добровільно. П. Дорошенко був сильно притиснений.
- 634 Григорія Дорошенка, який втік сюди після битви біля Медвина. Були з ним і татари. Населення повстало проти татар, зв'язали Г. Дорошенка, але не вбили, і відправили 4 березня до Переяслава.
- 635 Звістка іншими джерелами не потверджується.
- 636 З І. Мазепою було 9 татар і 15 невільників, але не запорожців, а мешканців лівого боку Дніпра. І. Мазепа був тоді в П. Дорошенка за генерального писаря.
- 637 То були запорожці на чолі з І. Сірком. І. Мазепу зловили запорозькі товариші О. Борода і брати Темниченки. Але це вже події 1674 р.
- 638 Тут неточність. І. Самойлович, довідавшись про таку пригоду, послав І. Сіркові вимогу видати І. Мазепу. Спершу той не хотів, але коли І. Самойлович арештував його жінку й зятя, видав. Мазепа прибув до гетьмана, і 15 липня 1674 р. його виправлено до Москви.
- 639 І. Самойловичеві Мазепа дуже сподобався, сподобався він і Москві, тож благополучно повернувся на Україну, дозволили йому перевезти на лівий берег і родину.
- 640 Лист викликає сумнів щодо автентичності.
- 641 Див. приміт. 636.
- 642 Оскільки лист неавтентичний, то й Величкові висновки про причини нападу турків безгрунтовні. Дивися подальший виклад.
- 643 У цей час П. Дорошенкові було не до полювання. Вся Правобережна Україна відкинулася від нього і присягла цареві. Після поразки між Балаклеєю та Смілою Андрія Дорошенка за гетьмана стояв тільки Чигирин і містечка Павлолоц, Жаботин та Ведмедівка, які пізніше здалися також. Сам гетьман сидів у замку і не наважувався навіть вийти у велике місто.

Розділ XV

*Про подвійні різні тодішні зачини; про причини, через що турчин повстав на розорення тогочасної козацької України; про суплікації тогочасних міст до гетьмана Самойловича, щоб заступив від турчина, і про його легковажне заступництво; про Мұрашкова лицарство під Ладжином проти турків і про несправедливий вчинок його — забиття взятого живцем турецького царевича; про турецький за те гнів, про взяття й розорення Ладжини та інших міст і про загибель Мұрашка, якого турки взяли живцем у Ладжині; про турецькі посилки до ұманців, щоб схилились перед ним без бою, і про хитре взяття та розорення ұмані; про вейзиріву платту янчарам за козацькі голви, які до нього приносили; про Дорошенковий приїзд після розорення ұмані до турецького царя; про прохання волі деяких ұманців і про турецьке промешкання під ұманню; про ввєбрання з тамтешніх повітів, з людей поголівщини їхніми дітьми і про повернення турків від ұмані додому на зимівлю; про страх перед турками в людей, що залишилися в ұманському та інших тамтешніх повітах і про сумне їхнє переселення на цей бік Дніпра в різні полки, а особливо в Полтавський, як і раніше; про польські війська, що жили в ту зиму з новим королем Собеським у Браславщині; про добуття [...]*⁶⁴⁴

Року від покладення меж темряві 7182, а від з'яви у світі плоттю другого Адама господа Христа 1674 році. Той рік почав відправляти свою течію на літері *добро*, либонь, і всім земним мешканцям повинен був би дарувати від свого імені добре й безпечне життя. Однак через те, що людське добро й безпека кладеться не на силі тої літері *добра*, але на силі й дирекції найвищого директора й творця всього живого Бога, то й ота тогорічна літера *добро* відправляла свій річний біг не з однаковим течінням, оскільки Ладжину, Умані та іншим тамтешнім містам і повітам сотворилося через турчина всеконечне запустіння, як буде про те нижче. А коронний польський гетьман Ян Собеський з гетьманства став укоронований королівською діадемою⁶⁴⁵, та й інші польські пани були пересажені з нижчих на вищі столки і, з божої ласки, пошановані вищими гонорами.

Приступаючи до опису Ладжинської, Уманської та інших тамтешніх міст і повітів руїни, я вирішив, що добре спершу покласти причини, через які впала на них та руїна. Врешті, ті причини згадані й вище, але не на одному місці, і це може утруднити читальникові краще розуміння. А причини ті були найбільше через Дорошенка й поляків.

Перше — вищезгадані Дорошенкові нейтральства.

Друге — що поляки, розділивши з Великою Росією 1667 року тринадцятилітніми Андрусівськими договорами надвое рікою Дніпром єдину, старовічну, правдешню козацьку вітчизну Малу Росію, поклали були настійно на тому, щоб їхній гетьман цього боку Дніпра Дорошенко або зовсім не був гетьманом, відкинувши всі давні військові й українські права та вольності, або був гетьманом при малому числі козацького війська, і на таких умовах, які визначили б вони, поляки. Цього поляки були почали добиватися війською через рейментаря Маховського; тоді Дорошенко, закликавши в допомогу орду, розбив того Маховського шцент так, як про те описано раніше. Поляки, побачивши свої негаразди в тому своєму намірі з Маховським, відразу ж того 1667 року через польного гетьмана, великого коронного маршалка, постановили пакти з Дорошенком і кримським солтаном під Підгайцями, хоч і мало корисні козакам, однак на Острозькій комісії мали задовольнити вони Дорошенка з козацьким військом великою увагою. Коли Дорошенко допоминавсь у поляків тієї комісії й уваги через «Інструкцію» й багаторазових своїх послів та посланників, то поляки, не бажаючи його задовольняти, винайшли новий спосіб на козацьку і свою несподівану шкоду, через який відкинули Дорошенка, вчинили собі в Умані нового гетьмана Ханенка і, знищивши всі Дорошенкові бажання, постановили Острозьку комісію з Ханенковими послами та вручили й потвердили Ханенкові, як про те писалося раніше, і всю тогочасну Україну із Запорозьким військом. Дорошенко, побачивши до себе таку лядську неправду та злість, мусив удатися (тим більше, що росіяни відступили його полякам) під турецьку протекцію і порадив туркам на зневагу полякам відчинити ворота до Польщі взяттям Кам'янця-Подільського, що і збулося.

Третє — що Дорошенко перемиг під Четвертинівкою на Батозі Ханенка з поляками й козаками, коли Ханенко не захотів за лядським наказом пропускати його під Кам'янець.

Четверте — що під Хотинню, коли Собеський бив з козацькою допомогою турків, турчин найгірше узявся на тих козаків, бо, не хочучи бути під державою з Дорошенком, трималися поляків з Ханенком і виявилися при хотинській поразці для нього найголовнішими супротивниками⁶⁴⁶.

П'яте — що уманці за раніше описану Дорошенкову жорстокість, яка виявилась у страті найзначніших їхніх людей, відкинули свою постановлену зичливість Дорошенкові, а із Силичичевої причини вибили в себе Дорошенкових серденят і знову пристали до Ханенка й поляків.

Шосте — що лисянці забили в себе Дорошенкового брата⁶⁴⁷.

Сьоме — що Ханенко, зібравшись з поляками і своїми козаками, хотів зігнати Дорошенка з гетьманства і лишитися з усією Україною під ляхами, а не під турчином, через що й здобував Дорошенка у Стеблеві⁶⁴⁸.

Восьме, нарешті, й найшкідливіше — що Мурашко (як про те буде далі), піймавши живцем турецького царевича, забив його в Ладжині з іншими турками⁶⁴⁹.

Через такі причини роз'ятрений турок повстав за Дорошенка і за свою образу⁶⁵⁰. Уманці ж, ладжинці, й лисянці, та інші тамтешні міста й повіти, передбачаючи свою певну й непомильну загибель від турчина і не сподіваючись від поляків допомоги собі й заступництва, бо ті були також знужденілі і змалені у військовій силі, а також аж ніяк не сподіваючись упросити милості за свої минулі противенства і в Дорошенка, вдалися із супліками і плачливими своїми проханнями на цей бік Дніпра до гетьмана Самойловича, щоб якомога рятував їх від руїни та згинення, що наступало⁶⁵¹.

Самойлович тоді, зжалившись над ними як єдинокровними своїми братами, доповів про те своєму государю, пресвітлому російському монарху Олексію Михайловичу, який, милосердствуючи по-батьківському на погибель, що зближалася до того православно українського, козако-руського народу, звелів російським військам із князем Ромодановським та гетьману Самойловичу з козацькими військами йти того ж таки літа на той бік Дніпра, щоб учинити турчинові відсіч та захистити міста й повіти, які суплікували про те Самойловичеві. Турчин сам, своєю царською особою, як оповідали тодішні язики, рушив із багаточисленною силою своїх військ для виконання свого злого наміру⁶⁵² зі своєї Фракії від Константинополя, перейшов Дунай і Волоську землю та знамірився був пройти розорити спершу Лисянку, яку з головою видав йому, як вище казав, за братове вбивство Дорошенка⁶⁵³. Однак, зачувши про російську й козацьку силу, що йшла супроти нього й була вже біля Лисянки, позадував був зі всіма своїми військами назад, не доходячи й найокрайніших українських міст⁶⁵⁴. Російські й козацькі війська, довідавшись про те, сподівалися, що турчин, злякавшись їх, повернув назад зовсім, і завернули й собі від Лисянки назад до Дніпра⁶⁵⁵, тільки гетьман Самойлович, щоб узяти певнішу відомість про турецькі замисли, виправив від себе до Ладжина доброго і справного молодця Мурашка⁶⁵⁶, охотницького полковника з його компанією і з вибор-

ним товариством, відрядженим з городових полків, п'ятьмастами чи шістьмастами⁶⁵⁷. Але хитрий лис і драпіжний вовк турчин, знати через своїх шпигів, швидко звідомився про повернення російських і козацьких військ від Лисянки до Дніпра і відразу ж, дуже поспішаючи, повернув назад, досяг України і, поздобувши крайні її міста, тобто Кусницю, Стіну, Куничнеє та інші, приспів і під Ладизжин, власне тоді, як у нього ввійшов був посланий від Самойловича Мурашко. Той Мурашко, не тратячи фантазії ладижинцям, та кож своєму й добрих своїх молодців серцю і не відходячи з Ладизжина назад до Самойловича, вискочив був з ладижинцями й козаками своєї команди супроти тих турків, яких прибуло під Ладизжин у першій сторожі, як тоді оповідалося, кільканадцять тисяч найвиборніших з царським сином,— вони почали були встановлювати царські намети й означати місця для розташування головного султанського обозу. В усякому разі, Мурашкові пощастилося так, що він вибив багато тих вибраних турків, пошарпав султанські намети і навіть піймав живцем самого султанського сина⁶⁵⁸ з іншими близькими султанського боку турками і припровадив їх до Ладизжина. Однак відважне й неухажне та сліпоярське його лицарське серце завелось тим щастям і привело не тільки самого Мурашка з його товариством, але й Ладизжин, Умань та інші міста й тамтешні повіти в крайню і всеконечну погибель і запустіння від турчина. Бо Мурашко звідомився з допиту, що має в своїх руках султанського сина, і хоча його ладижинці та власне товариство, нарешті, й полонені турки, піймані з султанським сином, які віддавали за нього й свої голови, гаряче й ретельно просили, щоб зберіг у цілості царевичеве життя, однак він, Мурашко, не погамувавшись у своєму гнівові й люті, велів в настану тоді ніч вирубати в Ладизжині царедворців-турків, а сина царського забив обухом у своїй хаті власною рукою. Переночувавши й схаменувшись, що вчинив несправедливо, вбивши султанського сина й турків, пійманих із ним, либонь, знамірився з командою свого товариства ввійхати перед світанням із Ладизжина до гетьмана Самойловича, який його послав, однак ладижинці, побачивши той його переступ, не випустили його з Ладизжина, мовлячи до нього: «Як заробив, так і відбувай»⁶⁵⁹.

Скоро по тому, коли почало протягувати з морських надр своє золотовидне проміння над земним колом сонце й просвічувати весь світ насталим днем, відразу приспїли під Ладизжин численні тми⁶⁶⁰ турків, затакували його й почорнили порохом димом. Потім притягнув туди, під Ладизжин, з усією своєю силою і сам турецький цар і, доставши певну звістку про забиття в Ладизжині свого сина, дуже повболівав про те серцем і суворо наказав штурмувати й наступати на Ладизжин. У тих ото штурмах, либонь, немало змушений він був утратити свого війська, однак за кілька день ладижинці були втомлені й обезсилені від безмірної турецької сили і не могли більше стояти супроти турків та боронити себе. Отож у середніх числах місяця серпня турчин уломивсь у преславне й велике місто Ладизжин (в ньому було аж сімнадцять церков), мало кого в ньому взяв живцем, бо звелів вибити всіх ушент⁶⁶¹, місто віддати вогню, а стіни його зрівняти з землею. Мурашка ж, узятю живцем, за вбивство свого сина, як тоді оповідали, звелів у помсту прив'язати до лютих коней і розволочити на ладижинських полях⁶⁶².

Після такої жалісливої ладижинської погібелі турчин дав військам відпочити кілька днів і рушив від Ладизжина до Умані⁶⁶³, куди прибувши, зважив на немалий ушкобок свого війська, що мав під Ладизжином, і кількаразово посилав до уманців, щоб схилилися йому без бою й віддали достойний поклін. Коли ж неоглядні уманці не захотіли вчинити того, то турчин одразу наказав сильно наступати й штурмувати Умань, як це було й біля Ладизжина. У цьому промислі він утратив багато війська, і коли вже приходив у відчай здобути їх, то знову послав до уманців, щоб вони вгамувалися від подальшого кровопролиття і поклонилися йому, обіцяючи їм за ту схильність з'явити бажану увагу. Уманці до того схилилися аж тоді, коли побачили уже свою несилу від турецької навали й крайнє згинення, а коли відізналися з тим, сподіваючись на милість і султанське слово, то турчин поставив вимогу, щоб для капітуляції й виконання присяги вийшла до нього в обоз із Умані уманська старшина. Коли ж на таке султанське слово уманський полковник Стефан Яворський⁶⁶⁴ вийшов з усією своєю старшиною і поклонився султанові, так той, притримавши їх в обозі без жодної присяги й капітуляції, послав до Умані другий і третій раз, аби прийшли до нього значніші козаки й міщани для тої-таки присяги. А коли збулося, що всі уманські начальники й значніше товариство та міщани вийшли з Умані в турецький обоз, то турчин наказав узяти їх за міцний караул і, побачивши, брехун, добрий собі час до взяття Умані, суворо звелів усім своїм військам штурмувати її. Тоді люди, що лишилися в Умані, побачили підступність і турецьку зраду й не маючи в себе вже жодних начальників та керівників, як вівці без пастиря, хоча й дали значну відсіч туркам, що вскакували вже на вали, забивши їх до десяти тисяч, однак не могли вистояти й витримати далі безмірну силу й поганську завзятість і відступили від своїх валів і міських кріпостей⁶⁶⁵ та й пішли врозтіч; але відразу зібралися на уманському майдані⁶⁶⁶, де було й кільканадцять заряджених гармат, і з крайнім відчаєм свого життя мужньо постали супроти ворожої сили. Вороги-турки, вломившись 25 серпня превеликою силою свого війська в православне й преславне українське, козако-руське місто Умань, не помилювали обох статей і всякого віку людей, що там були, вирубали гострими мечами на самому уманському ринку найвиборнішого і воєнного люду сім тисяч, свого війська стратили там до тринадцяти тисяч, а інших велике множество послали, наче пшеничне стебло, по уманських стогнах⁶⁶⁷ та вулицях — відправили криваве, з великим плачем для всього малоросійського роду, жниво. Живцем узяти уманських людей мале число різної плоти й віку і віддали, нарешті, Умань на з'їдення вогню та й до повного запустіння. Тоді ж таки турецьке жовнірство, відрубуючи голови побитим уманським молодцям, приносили їх перед вейзирський намет і брало від вейзира по червонному золотому за голову, інші ж, облупивши голови побитих і напхавши їх сином, також приносили перед вейзиром і брали від нього ту ж плату, що й перші. Після такого уманського розору на другий чи третій день прибув налегці з Чигрина в турецький обоз Дорошенко — турчин відпочивав там-таки, під Уманню, після воєнних трудів. Його, коли їхав до султанського намету, старшина й інші уман-

ські невільники побачили й слізно просили, щоб вимовив їм від султана собі свободу, що Дорошенко їм і пообіщав. А коли був у султана, то просив про їхню свободу; йому, Дорошенкові, звелено подати реєстр, про яких саме людей просити, а коли Дорошенко написав той реєстр і підніс султанові, то всіх тих людей, що були позначені в тому реєстрі, відразу ж звільнено з-під караулу й віддано Дорошенкові, а всіх інших з полковником їхнім Яворським того-таки дня, наклавши тісні кайдани, віддано під міцний караул.

Після таких дій і після Дорошенкового від'їзду в Чигрин, коли стояв під Уманню з півтора тижні, то в Уманському, Ладижинському та інших тамтешніх повітах вибрав турчин молодиками й дівками, хлопцями й дівчатами людську данину і, задовольнивши тим своє ненаситне бажання, вже не тягнув до Лисянки, а повернув од Умані через Волоську землю до Дунаю й далі у Трацію до своїх зміїних нир та жител на зиму. А після такої плачливої, яка лишилася без помсти, української руїни й запустіння турчин, відходячи від Умані додому, повидирав, розорив ще й інші тамтешні міста: Тростянець, Бершадь, Манківку, Тульчин, Полонне Мале та інших сім, яких не згадали, назв. Решта ж людей, у тамтешніх містах і повітах, яких турок не зачепив, оглядаючись на свою неволю й зовсім не сподіваючись собі ні від кого жодної милості й оборони, а перестерігаючись щорічних турецьких данин людьми й дітьми на зразок того, як сталося того літа, численними купами й таборами збиралися з усіх повітів і з болісними серцями та слізотечними очима, навічно попросившись зі своїми красними тамтешніми поселеннями й угіддями, якнайшвидше перебиралися на цей бік Дніпра і, де собі облюбують, вибирали й оселяли по різних цьогобічних україно-малоросійських полках місце для свого життя. А особливо, як казав і раніше, осідали вони новими містами в Полтавському полку по річці Орелі, тобто Китай-городом, Царичанкою, Маячкою, Нехворощею й Керебердою, яку осадив тоді ж Іван Сірко. Багато інших відійшло в московські слобідські полки і наповнили їх собою, так що вся цьогобічна Україна, що була перед тим малолюдна, відтоді наповнилася тогочасними українськими людьми і змножилася.

Восени, в самі заморозки, того ж року поляки на Україні, ніби за вогонь тримаючись і сподіваючись від турчина находу на неї, вийшли були для непевної й несильної її оборони та свого захисту з новопостановленим своїм королем Яном Собеським на Україну і від святого зимнього Миколи⁶⁶⁸ розклалися у Браสลавлі та й по інших тамтешніх містах і повітах на зимові квартири і лишалися у них протягом усєї зими з немалим утяженням для людей. А в святу велику п'ятницю, вже в 1675 році, сам король Собеський з усіма своїми військами рушив із Браславля в Польщу на свою резиденцію, лишивши в тамтешніх українських містах на залогах самі тільки драгунські піхоти⁶⁶⁹.

Примітки до XV розділу

644 У тексті пропуск. До речі, у викладі подій, що йде далі, про таке «добуття» немає мови також.

645 Це сталося у травні 1674 р.

646 Див. приміт. 626.

647 Див. приміт. 634.

648 Див. приміт. 631.

649 Про це розповідатиметься в р. XV.

650 Усе було простіше. Турки йшли на допомогу П. Дорошенку, а оскільки все Правобережжя відкинулося від гетьмана й чинило опір, турки й воювали його.

651 І. Самойлович та Г. Ромодановський прийшли на Правобережжя задовго до появи тут турків. (Див. приміт. 633).

652 Турки йшли проти Польщі, щоб покарати її за хотинську поразку, але О. Гоголь їх звістив про плачевне становище П. Дорошенка, і вони повернули на Україну. Це сталося на початку червня.

653 Див. приміт. 634.

654 Турки «не задкували». Біля Сорок вони перейшли Дністер і 11 днів тримали облогу міста. Потім узяли Куничне й пішли далі.

655 І. Самойлович був у цей час у Черкасах. Сюди переправилося російське військо, і звідси він розсилав розпорядження.

656 Андрія Мурашка. З ним злучився полковник Войця-Сербин, і вони зачинилися у Ладижині.

657 Козаків було півтори тисячі, після облоги здалося у полон 800 козаків.

658 Звістка іншими джерелами не потверджується; очевидно, не це було причиною загибелі Ладижина. Турків прийшло під місто 40 тисяч, вони мали 80 гармат. С. Величко переказує тут, напевне, якусь легенду, відому в свій час, з типовим для легенд мотивом про царського сина.

659 Усе було простіше. Побачивши турецьку потугу, ладижинці викинули прапор і здалися після переговорів безоглядно. Склало зброю і 800 козаків. А. Мурашко нізачо не хотів піддаватися і тримався кілька днів. Одна звістка повідомляє, що всіх мурашківців перебито, друга — що А. Мурашко здався, коли в нього залишилося 12 чоловік. Його скарали за те, що він сміливо й непоштиво вилаяв візира.

660 *Тма* — десять тисяч.

661 Жителі здалися, і їх одправлено в неволю.

662 Див. приміт. 659. Мурашку відтяли голову.

663 До Умані виправлено Мустафу-башу з наказом спалити місто, а жителів полонити. Сюди прибула й Дорошенкова старшина, яка вмовляла уманців здатися.

664 С. Яворський вийшов перший, його було заковано, тоді здалася інша старшина, значніші козаки й городяни.

665 Було зірвано більшу частину замкового муру на лівому боці.

666 Це сталося біля Рашевської брами.

667 *Стогни* — широкі вулиці, майдани.

668 6 грудня (за ст. ст.).

669 Лишив тут гетьманів.

Розділ XVI

Про злий умисел султана й вейзира турського на викоренення запорожців; про нещасливу їхню в тому ділі поведінку з погубленням у Запорозькій Січі численних янчарів; про щастя в тому запорожців і про всі тодішні діяння; про подяку їхню спасителеві Богу; про взятих живцем янчарів і про викуплення їх ханом; про чотири аги, що викупилися; про запорозький лист, з підозрінням і діткливо писаний до Дорошенка; про клятвенно примирливу відповідь на те Дорошенка з бажанням запорозької приязні; про схильність після того запорожців до приязні з Дорошенком; про тодішню шкоду в запорожцях і про їхні похорони; про султанський гнів на вейзира за пропалих у Січі янчарів; про здобуття Дорошенкової Павлочі присланою від короля Євбеського литвою і про Дорошкових серденят; про празниковий з'їзд у Євбеського і про його мову до всіх поляків тощо; про Гіркову згоду в Чигрині з Дорошенком; про турецьку війну на Скит, Львів та інші малоросійські міста; про небесні стовпи, які бачено в Єлеському монастирі; про Гіркову війну на Крим; про Гірковий лист до хана і про викуплення невольників-татар; про смерть Тукальського.

Року від розподілу стихій 7183, а від сповиття пеленами у Віфліємі Маляти, що небо хмарами повиває, 1675. Турчин, цей ненаситний і завжди спраглий християнської крові фракійський смок, не задовольнився тим, що в минуле літо ковтнув чимало православного козако-українського народу і розвіяв попелом та зрівняв із землею сімнадцять міст із Ладижином та Уманню. Він ще більше покладався на своє щастя і на бажання завершити свій всезлюбивий намір вигубити низове Запорозьке військо. Тож, сподіваючися побачити Січовий кіш розореним, прислав на те діло кораблями від Константинополя в Крим минулої осені п'ятнадцять тисяч найвиборніших янчар та й велів кримському ханові подбати в наступну зиму з цими янчарами та кримською ордою, щоб до решти вибити запорожців, а їхню Січ розорити дощенту⁶⁷⁰. Щоб відібрати про те найдостовірніші вказівки від султана й вейзира, сам хан у ту осінь їздив налегці до Стамбула і, не бавлячись там, повернувся до Криму, а решту часу радився зі своїми солтанами, агами й мурзами кримськими, добираючи спосіб, як би найліпше виконати той злий замисел супроти низового Запорозького війська й коша. Погоджено тоді й постановлено, щоб тієї зими в міжсвяття господнього Різдва, коли військо має звичку гуляти й підпити, обов'язково довершити той злий зачин Турецької Порти. А як тільки тодішня зима (стояли тоді міцні морози) замурувала твердими льодами й одягла достатніми снігами дніпровські глибини й інші польові річки, кримський хан звелів зараз-таки бути готовими сорока тисячам кримської орди до військового походу, не оголошуючи куди, а п'ятнадцяти тисячам янчар звелів дати коні. Коли ж кінчився Пилипівський піст, він, хан, рушив сам зі своїм вишезданим військом із Криму до Запорозької Січі степами в кілька миль поодаль від дніпрового берега, аби не бути постереженим від запорожців, що зимували по дніпровських островах та вітках,— про цей похід все низове військо не мало ані найменшої звістки. На третю тоді чи четверту ніч після Різдва Христового, опівночі, хан наблизився до Січі, зняв через Орду січову сторожу, що стояла за версту чи дві в пригожому місці, і від цієї сторожі звідомився, що вже більше ніде-інде, навіть у самій Січі, немає сторожі і що військо в Січі п'яне безпечно спить по своїх куренях. Хан дуже на це зрадів і зараз-таки, вибравши з-посеред пійманих запорозьких сторожів кращого, пообіщав йому свою ласку з особливою винагородою і наказав спровадити янчарів піхотою всередину Запорозької Січі тією хвірткою, яка за їхнім-таки, сторожів, виказом була незамкнена. А янчарам, посилаючи їх отак з тим запорозьким проводирем у Січ, наказав, коли ввійдуть у неї, вчинити над запорожцями, що сплять п'яні, належну військову розправу; сам хан, об'їхавши з ордою Січ довкола і густо її обступивши, стояв непоодаль наготові, щоб не випустити й духу втікачів-запорожців. Але що чоловік собі обіщує, теє Бог нищує, згідно давнього прислів'я, і це, власне, виповнилося туркам і татарам та й змарнотило їхню надію вигубити низове Запорозьке військо та зруйнувати кіш. Бо хоч і знав хан, що військо на свята звикло підпивати та безпечно спати, але забув, що багато його на свята звикло збиратися до Січі з низо-дніпрових лугів і з-поміж них більше буває тверезих, як п'яних. Отож тоді, опівночі, коли все військо, яке доти не чуло поміж себе ані найменшої тривоги і звісток про той бусурманський намір, безпечно спочивало, позачинявшись у своїх куренях, янчари були тихо проведені через незачинену хвіртку пійманим запорозьким проводіцею в Січ і, наповнивши собою всі вулиці й завулки, стіснилися, наче в церкві, тримаючи в руках наготовану зброю. Але вони були всевидячим Богом потьмарені на розумі, бо не надумали відразу, що чинити і в який спосіб скинути те лицарське, наче мальтанських кавалерів, гніздо низо-дніпровських козаків, а самих їх там-таки й вибити; та й начальники їхні янчарські через тамтешню тісноту не могли зійтися між собою й порадитися, як почати й кінчити той свій злий замір. Тож янчари, заповнивши Січ, як вище казав, і опанувавши всі січові гармати та заступивши всі вільні місця, були кілька годин у зніченні й тихому мовчанні. Коли ж повернуло за півночі, то вседержитель Бог зблагволив зберегти за своїм жеребом цілим від погибелі своє

православне й преславне низове військо. Він відігнав в одному з куренів сон в одного Шевчика, і той, вставши на своє діло, відчинив кватирку та й почав крізь віконну щілину приглядатися, чи ранок уже, чи ні. Аж раптом побачив несподіваних людей — щерть набиту вулицю ворогів-турків. Він жажнувся на те, однак відразу, тихо засвітивши в своєму курені кільканадцять свічок, тихцем ознаймив те п'ятюм чи шістьюм товариству картникам, які ще не спали в тому курені, а, заслонившись в одному з кутків, тихо грали в карти. Вони, почувши це, забули карти і зараз-таки, кинувшись до всіх вікон свого куреня і не відчиняючи їх, почали приглядатись у віконні щілини, чи правду сказав їм Шевчик. Коли ж і самі побачили повну Січ своїх ворогів-турків, то відразу тихо побудили все товариство свого куреня, якого було три з половиною сотні, й ознаймили їм про біду, що їх чекала. Вони хуленько повставали, тихо повбиралися й озброїлися, а під проводом свого курінного отамана учинили такий лад, що біля кожного вікна поставили по кількадесят чоловік кращих стрільців, щоб ті безперервно стріляли, а інші щоб заряджали мушкети. Отак тихо поладнавшись і помолившись господові Богу, відразу порозчиняли вони всі вікна й віконниці та й почали густо й безперервно стріляти в тісняву янчарів, сильно їх б'ючи. Почули це і з інших куренів, та й, побачивши увіч тих-таки своїх ворогів, одразу запалили зусібіч і з усіх курінних вікон по січових вулицях і завулках вельми густий та безперервний мушкетний вогонь і, наче беззагасною блискавкою, просвітили в своїй Січі темну тодішню ніч; вони так тяжко разили турків, що від одного пострілу падало їх два чи три. Янчари ж через свою тісняву не могли просто наставити до курінних вікон свою зброю, вони стріляли в повітря і, кидаячись поміж себе, наче козли, падали на землю, часто-густо биті, і топились у своїй власній крові. Коли ж їх на вулицях і завулках порідшало так, що лишилася живими заледве третя частина, тоді запорожці побачили, що, стріляючи один супроти одного з куренів на ворогів, мусили б шкодити самі собі; тож крикнули одногосно до ручного бою й отак висипалися разом з усіх куренів з мушкетами, з луками, списами, шаблями й дрючками та й почали докінчувати та нещадно вбивати решту тих турків, які не були поцільні стрільбою. Докінчили їх на самому світанку і обарвили, таким чином, та осквернили бусурманською кров'ю всю Січ, усі курені, всі гармати і навіть божественну церкву, а всі січові вулиці й завулки наповнили тими ворожими трупами (вони були від сильного тодішнього морозу і від крові, якою були залиті, посклеювані) так, що з п'ятнадцяти тисяч янчарів вихопилося з Січі заледве півтори тисячі — їх підхопили на коні татари. Хан тоді стояв ордами біля Січі і чекав намисленого влову, але, побачивши нещасливе завершення своєї сподіваної ловитви, заплакав і, наче вовк (так, як старожитний Мамай, переможений росіянами на Куликовому полі і річці Неправді), завив, утративши й погубивши над сподівання в Запорозькій Січі таке немале число виборних стамбульських янчарів. У таких негараздах, огорнений великим страхом, він рушив від Січі, вдень і вночі поспішаючи до Криму, боячись, щоб роздражнені запорожці, всівшись на коні, не догнали й не розгромили його самого.

Скоро тоді, після похмурої темної і багатокривної тодішньої ночі, дався бачитись людським очам похмурий і невеселий день. Тоді відразу, на загальну військову раду, а найбільше з розпорядження кошового Сірка, біля двох тисяч доброго панцирного запорозького товариства сіло на коні і, вчинивши довкола Січі звичайну об'їздку, пішло вслід за ханом. А пройшовши дві з половиною милі від Січі і зрозумівши ханський страх, що справді тікав до Криму без жодної підступності, й саме повернуло до Січі й втрапило на кінець божої служби.

А після божої служби все військо, відспівавши загальний подячний молебень своєму спасителю Богу і своїй вседоброутробній Діві Богородиці, розійшлося до своїх куренів і весь той день у всіх тих куренях гуляло й палило зі зброї, веліло палити і з усіх гармат, достатньо окроплених бусурманською кров'ю, лишивши трупи побитих, змішаних наполовину з кров'ю і снігом янчарів, які змерзлися по січових вулицях і завулках, наче вали й могили. Переночувавши, скоро почало займатися на світ, одразу за наказом кошового вдарено в котли на раду, а коли на неї військо зійшлося, то стали міркувати, що діяти з трупами янчарів. На цій раді одні радили, повиволікавши ті трупи з Січі, попалити за їхнім бусурманським звичаєм, а другі казали повідволікати поодаль від Січі на потраву звірам і птахам, треті казали — в землю позагрібати, четверті радили — покидати в воду. З цих порад три зганено, а саме — позагрібати в землю, багато займе часу, і ніхто не захоче даром працювати й копати міцно умерзлої землі; друге — палити, довелося б загубити багато дров; третє — віддати звірам на потраву, тоді ті розтервененні звірі почали б шкодити й живому війську. А на четверту раду все військо згодилося, що треба трупи тих побитих янчарів, виволікши з Січі, віддати дніпровим глибинам і бистринам.

Після цієї ради відразу виправлено кількасот чоловік на Дніпро, щоб зробити ополонки, а іншим наказано розділяти замерзлі в купи трупи й готувати їх до виволочення. Третім звелено на загальну раду бути готовими з кінями й арканами. А коли в обідній час козаки з Дніпра дали знати кошовому й отаманам, що п'ять чи шість широких ополонк уже зроблено на Дніпрі, то відразу звелено чіпляти арканами трупи, що погрузли в своїй власній крові і змерзлися від тодішніх сильних морозів, прив'язувати до кульбачних стремених і геть із Січі по кільканадцять, по двадцять і більше виволікати плитами й брилами і лишати біля ополонк. А піхота, що була при тих ополонках, утаскувала ті замерзлі брили янчарських трупів і вправляла під лід. А що того дня всіх трупів із Січі не виволочено, то військо мусило попрацювати в тому ж таки ділі й на другий день до обіду. Здобичі з побитих янчарських трупів запорожцям мало що дісталось, окрім зброї, бо на побитих і змерзлих трупах каптани, кунтуші, кожухи, шарвари, шапки, по-яси й чоботи були всі тією бусурманською кров'ю так намочені і змерзлі в одну плиту, що коли б хто й захотів їх знімати і тим сквернити собі руки, то хіба що розрубував би по одному і здирав з нього, що цінне, шматками. Бо і зброю, що лишилася (першу зброю повиягано відразу після закінчення битви з поміж трупів, які ще не досить змерзлися), витягувано з-поміж них, розрубуючи їх сокирами, а роги й

шабельтаси біля них також обрізувано. Коли ж усі трупи прецінь віддано дніпровим глибинам, то військо кинулось усе разом і пообчищало в Січі всі вулиці й завулки, повні бусурманської крові, повискоблювали й повиметували за Січ разом із снігом, також пообтесували й пообмивали стіни та січові гармати, сильно пообрізувані кров'ю, й отак цілком очистили всю Січ од тієї скверни. А переночувавши і відправивши рано утреню, а після неї, також уранці, й божу службу, всі тамтешні січові священники з усім церковним кліром відспівали на те подячний молебень і, освятивши воду, пішли по всіх вулицях, куренях і завулках січових, безперервно читаючи молитви від споганення і скрізь кроплячи свяченою водою. Після тієї церемонії, що очищала від скверни, все військо в своїх куренях, а інші, значніші, в кошового отамана, весело гуляло й підпивало до самого вечора, але вже тихо, без гарматних та мушкетних громів. Переночувавши, скоро світ, все військо знову зібралось на раду і розділило жеребком на курені, згідно козацького звичаю, янчарську зброю, що до цього була поскладана на купи. Потім наказало своєму кошовому Сіркові писати до гетьмана Дорошенка, ганячи його за такий злісний проти них учинок, а саме військо того ж дня одне роз'їхалось в свої острови й вітки, а інше затрималось у Січі до водохрещенського свята, після ж свята і ті роз'їхались до своїх віток.

Кошовий Сірко, виконуючи наказ війська, писав до гетьмана Дорошенка про той випадок хоч коротко, але вельми прикро й докучно, приписуючи все те діяння його, Дорошенковій, озлості й підступності, й відіслав той лист до Дорошенка через чигринських чумаків, що нагодилися на той час у Січі. Коли ж той Сірковий лист вони подали Дорошенкові, то Дорошенко, прочитавши його, дуже роз'ярився на запорожців за ту докуку. Однак через кілька тижнів роздивився і, погамувавшись у своєму гнівові, просторо писав до запорожців, вигороджуючи себе з великими клятвами й присяганнями від такого запорозького підозріння й вирозуміння, обіцяючи їм усяку свою, як і перше, приязнь та зичливість і щиро просячи та бажаючи від них назаєм того-таки й собі. Запорожці були тим Дорошенковим листом зм'якшені й почали відтоді знову прихилитися до нього зі своєю приязню.

На довершення цього діяння додаю ще й те, що після вибиття янчарів знайдено в Січі живих, що попутувались у різних місцях і сховалися від тодішньої смерті, поранених і цілих, півторака чоловік і чотири аги. Коли кримський хан звідомився про тих невольників, то писав до Сірка і до всього низового війська, вельми просячи, щоб, поклавшись на його ханську милість, відпустило тих невольників до нього, в Крим. На це запорожці всі загалом зізволити й написали про те ханові. Тоді хан, пославши по тих невольників з Криму підводи, прислав на них подарунків Запорозькому війську дванадцять тисяч киндіяків⁶⁷¹ і шість великих бут⁶⁷² доброго кримського вина. Запорожці це вдячно від хана прийняли і, узапасивши тих невольників, півторака янчарів, хлібом, м'ясом та рибою на дорогу, відразу відпустили з Січі до Криму, а чотирьох агів затримали при собі, бо вони, не покладаючись на ханську милість, самі від себе визначили Запорозькому війську по дві тисячі левів. А як тільки ті гроші було припроваджено зі Стамбула до Криму, а з Криму до Січі, то відразу ті аги були чесно відпущені з Січі до Криму з усіляким на дорогу харчем. У згаданій запорозькій битві з турками при нічній завір'юсі забито й запорожців п'ятдесят чоловік, а поранено до вісімдесяти чоловік товариства. Все військо віддало тоді мертвих землі (ще раніше янчарського поховання) чесним і знаменитим хованням і веліло січовим священникам невідкладно й безперервно, з достойною винагородою за той труд, відправляти спільний за всіх сорокауст, а поранених наказано січовим целюрикам лікувати за винагороду, дану їм із військового скарбця.

Турецький султан, прочувши за пропалих у Запорозькій Січі його виборних янчарів, вельми узлився на свого вейзира, що порадив йому виправити тих янчарів на запорожців, за що, либонь, помилував його голову, однак звелів забрати до своєї царської казни всі вейзирські добра, а самого його звелів відпровадити на вічне заслання в Родос. Після того вибиття янчарів у Запорозькій Січі турчин уже ніколи не важився чинити ні найменшого промислу над запорожцями та їхнім кошем, щоб викоренити їх.

Після такої кривавої січової битви з турками, як минули тодішні м'ясниці, вчинилось у Дорошенковім рейменті від прываків друге кровопролиття. Бо скоро настав Великий піст, відразу було послано від короля Собеського з Браславщини литовське військо⁶⁷³, і воно здобуло українське місто Паволоч, що було під Дорошенковою владою і яке мало у себе в залозі від Дорошенка сердюцький полк. А Дорошенкові серденьята, що схилилися Литві на умови, були відпущені з Паволочі і прийшли у Браславль до короля Собеського, який, давши їм умундирування й грошову плату, затримав при собі для подальшої служби. Король же Собеський, прибувши із Браславля на свою резиденцію⁶⁷⁴, мав у себе на великодні свята вальний з'їзд польських панів і Річі Посполитої⁶⁷⁵. Він із ними сеймував і радився, як надалі обходитися з Дорошенком і турчином та про інші тодішні речі, і виступив з просторою про все з уст своїх мовою до всіх станів і польських панів, якої тільки кінець кладеться тут від слова до слова⁶⁷⁶:

«...Коли за якусь оказію, то про теперішні розправи теперішнього сейму доводиться вигукнути словами одного поганського поета: «Що за вихор, який так тягне недобрим повівом і оточує мене з обабіч хмарами, аби тільки чинити несправедливо і забрати від очей моїх наймилішу річ». Хто ж може дивитися на таке жорстоке забійство вітчизни, хто помститься за завзятість щодо Річі Посполитої, хто може відшкодувати ніколи не відплачену шкоду загальному добру, яку й де знайти винагороду нецінних суспільних утрат? Доводиться вигукнути з римським цісарем Августом: «Варе, Варе, поверни мені військо!» Автори такої роботи кричать: віддайте потрібну плату військові, поверніть виставлені на ворога хреста святого війська для власної оборони, віддайте втрачені вигоди і призначену війську заплату, майте таку оборону, яка може бути найдійсніша для Польського королівства. Варе, поверни військо! Але через те, що втрачену річ важко повернути назад, так важко й неможливо запобігти такому великому злу; зараз знаю, чого не знав

у давніші часи, що про малі докуки розмовляємо, а великі й невиносні мовчки зносимо, і бракує нам у такому нещасному часі і ради, й рагі, хіба, згідно давнього прийнятого звичаю,— де ради не стає, там покладаються на талан. Я ж по-християнському кажу: віддати те все на розсуд самому Богові (йому вічна хвала!), і коли ласка його нас з того нещастя не визволить, коли вгодно буде його святій волі, щоб нас скарав чи згубив, то все одно треба вдаватися, як і давніше, до нього ж таки. А тим часом, коли згинула всяка okazія, пожиточніша й краща проти ворога при його розладнаності й нашій готовності, коли вже минув той час, який ніколи не трапиться, так само не трапиться кращий і зручніший час, щоб відібрати Кам'янець, то нічого не треба чинити, тільки кланятися ворогові на мир і чекати його милості в наступному обмеженні, благати орду й посилати подарунки, через які ми мали б зберегтись із військом, а самим сідати на коні і якнайшвидше бути готовими (*були дехто однієї думки з його королівською величністю, щоб швидко скласти сейм, але при такому злі з тим сталося б те саме, що і з теперішнім*). Я з молодих своїх літ звик до коня і до військових трудів, однак мушу визнати за правду, що ця задуха й щоденний галас спикрилися мені, і здоров'я моє більше того витримувати не може; щодо сеймиків, то дозволяю, щоб вони були після повернення посланця зі столиці, аби ціла Корона могла звідомитися і розміркувала б, у яких вона лишається умовах. Що ж до вимог, які тут винесено, то я радий був би, щоб усі цілком було задоволено і щоб кожен з їхніх милостей отримав винагороду за свою працю і зичливість до Річі Посполитої. Про те посильно дбатиму, бо не годиться, щоб хтось відходив від короля сумний і невеселий».

З тієї королівської мови ясно виказується, що поляки, як казав і раніше, аж зовсім не мали сили захищати від турків свою так звану державу, тогочасну Україну, що лишалася нерозорена. Вони були не певні навіть своєї власної коронної цілості від ворога, якого, за Дорошенковим звідомленням, знову роздратовано розоренням Паволочі — міста, яке лишалося на той час із Дорошенком під турецькою протекцією.

Того ж літа Дорошенко, зрозумівши схильність до приязні з ним запорожців, у відповідь на його вищезгадане бажання і хочучи ту приязнь з ними остаточно затвердити, писав до кошового отамана Сірка⁶⁷⁷, пропонуючи, щоб він із невеликим почтом війська прибув до нього в Чигрин. Сірко тоді, порадившись про те з військом⁶⁷⁸ і взявши з собою півтори тисячі доброго товариства, не гаючись, прибув до Чигрина⁶⁷⁹, а коли дав знати про своє зближення Дорошенкові, то Дорошенко, прочувши про багатолюддя при Сіркові, засумнівався був у своїй цілості, а коли Сірко прибув під Чигрин, то Дорошенко вислав до нього священників із хрестом та божественним Євангелієм і поставив вимогу, щоб він із товариством виконав присягу, що не вчинить йому, Дорошенкові, жодної кривди. А коли Сірко зі значнішим товариством виконав ту присягу, то його відразу ж упущено до Чигрина, де він був удячно прийнятий Дорошенком, який кілька днів гуляв із Сірком, а все товариство мало в Чигрині вслякий достаток. А відпускаючи їх, ударував Сірка та інше значніше товариство певними подарунками, осібно ж подарував на військо три добрі гармати з кіньми й усім прибором, які запорожці прийняли й чесно та смирно від'їхали з Чигрина до свого січового коша⁶⁸⁰.

Того ж 1675 року, турчин, лютуючи проти поляків, що не дають спокою Дорошенкові, його союзників й підданому, і, розорюючи українських людей його рейменту, взяли в минулому 1674 році⁶⁸¹ й розорили, як вище описалося, полкове і значне Дорошенкове місто Паволоч, вийшов з великими силами від Константинополя на поляків, або певніше кажучи на Малу Русь, що лишалася під Польською державою⁶⁸². А прибувши спершу під знаменитий і багатий Скитський монастир⁶⁸³ (у якому, за фальшивим доносом, сподівався застати багато польських скарбів і спрятів) і діставши його без великого труда, був одурений у своїй надії, оскільки шляхетських скарбів не знайшов, а самими тільки монастирськими, і то невеликими, добрами мало втішив своє ненаситне бажання. Братію тамтешню одну вибив, другу ж розігнав по тамтешній пустині. Нарешті розорив Скитський монастир і, віддавши його вогню, у серпні місяці рушив далі, а ввійшовши в середину — Польської держави, в Малу Росію,— воював на руські міста, тобто Львів, Броди, Дубно; добував він і інші руські міста⁶⁸⁴, і нарешті під Жовквою відправив знамениту баталію⁶⁸⁵ з польськими військами і, вчинивши того літа Короні великі шкоди й розор в польському війську, в посполитих людях та в житлах, і це за розорення Паволочі, повернувся додому.

Під час того бусурманського нашестя на тогочасну Малу Росію в Єлецькому чернігівському монастирі за архимандритства отця Іоанікія Галятовського два чесні ієромонахи Пафнутій Забілецький, Афанасій Берестовицький, та інші законники того монастиря й світські люди в серпні місяці, в часі свята Першої Пречистої, опівночі, побачили поблизу того Єлецького монастиря на ясному небі два стовпи, учинені з білого хмаровиння,— один з південного боку, а другий з північного,— які, зійшовшись поміж себе, вдарилися. Отими стовпами Пресвята Діва Богородиця ознаймила тим елецьким законникам, що це зіткнулося й точило війну християнське військо з магометанським, турецьким, в тогочасній Малій Росії і саме тоді, як були видні ті стовпи; бо турки, як казав вище, здобували тоді в Малій Росії Львів, Броди та інші міста, а християнські польські війська їх боронили. Про це свідчить згаданий отець Галятовський у своїй книжечці «Скарбниці»⁶⁸⁶, в чуді 26, на листі також 26-му. А що написав Львів, Дубно, Броди та інші тамтешні міста Малою Росією, то зробив це не вигадавши, але взявши з тої-таки «Скарбниці» премудрого мужа отця Галятовського, який у своїй «Скарбниці» у вищезгаданому 26-му чуді ясно називає перелічені міста Малою Росією.

ПРО СІРКОВУ ВІЙНУ НА КРИМ

Додається тут і те, що кошовий отаман низового Запорозького війська Сірко того-таки 1675 року⁶⁸⁷ в липні місяці в останніх числах, повернувши від Дорошенка до Запорозької Січі, скликав на Січ з ближчих і дальших віток та польових річок Запорозьке військо і запропонував йому на головній раді на коші свій намір помститися ханові й всьому Криму за минулорічне своє й низового війська турбування, зневагу та шкоди, коли хан з турецькими янчарами, прийшовши вночі і по-зłodійському втиснувшись у Запорозьку Січ, хотів її зруйнувати і вигубити та забрати в полон усе низове військо, що в ній було. Все військо охоче згодилося до цього наміру, просячи його про добрий провід, і він зараз розпустив його з Січі в річки й вітки і наказав йому три тижні готуватися з харчем і всіляким воєнним ризштунком у той похід на Крим, а за два тижні прибувати до Січі, що військо охоче виконало. А коли зібралось з усім прибором до Січі, то Сірко, вибравши кращого на 20 тисяч і перебравшись через Дніпро на кримський бік там-таки, в Січі, поспіхом рушив у передній свій шлях. Він не йшов просто до Перекопу, а вдавсь ліворуч у степ, стережучись, щоб татари, які блукали в степах зі своїми промислами, його не зочили, в чому йому пощастило, бо ніякі татари його не постерегли і не дали про те знати в Крим. Він же, Сірко, з усім своїм військом скоротічно перейшов через ті довгі степи і, легко переправившись у Кримську державу через Сиваш в добре знанім собі місці, лишив Перекоп далеко праворуч.

Потім, лишивши при собі найвиборніших молодців три чи чотири тисячі, зупинився з ними в середині Криму над Сивашем біля згаданої переправи, а все інше військо при добрих своїх вождях відправив у весь Крим, наказавши тим вождем нещадно струснути весь Крим, датися йому взнаки і п'ятого дня повернути назад, до Сивашської переправи. Те військо, несподівано ввійшовши своїми вітроногими кінями просто в середину кримських поселень і розділившись за порадом на кілька частин, виповнило й засіяло собою весь Крим, і, плюндруючи його вогнем і мечем, торкнулося Козлова, Карасева, Бакцисарая — ханської столиці — та інших кримських міст і нанесло превеликі їм біди й розор у їхніх поселеннях. Хан тоді з кримськими солтанами й мурзами, звідомившись про таку біду й несподіваних та нечемних гостей у Криму, вихопився якнайшвидше, і то заледве з Бакцисарая з усіма кримськими начальниками і вислизнув у Кримські гори. До нього повтікали й інші татари, що врятувалися від запорозької зброї, ще інші повтікали до міцних міст, а треті лишилися покладені трупом по кримських селах і полях від бойової зброї. Потім, коли хан звідомився від пійманих запорозьких «язиків», яке було то військо, хто над ним був начальником і чільним вождем і як прийшло воно в Кримську державу, то з усім кримським військом, якого прибралось до нього в горах на п'ятдесят тисяч, рушив просто з гір і кинувся був до Сиваша, до тієї переправи, через яку запорожці вторгнулись у Крим, не сподіваючись там жодного іншого Запорозького війська. Він хотів стати біля переправи і дочікуватися повернення всього Запорозького війська, що плюндрувало Крим. І саме в той, власне, день, коли все Запорозьке військо мало повернути з Криму до Сірка й своєї переправи, пристигнув до Сиваша й хан з ордами, а побачивши біля переправи Запорозьке військо з Сірком, почав шикуватися й прибиратися до бою, розуміючи, що позаду нього вже немає козацького війська і що воно збіглося все до своєї переправи. Тим часом і Запорозьке військо, що гостило в Криму з великою його руїною, з'єдналося і з великими користями та полоном повертало все до Сірка і до своєї переправи. Вони довідалися від татарського «язика», що хан пішов до Сиваша на їхню переправу, і відразу удалося на бік, де лишило всі свої користі та здобичі з частиною війська, і, розвинувши на оману татарам здобути татарські прапорці, поспішило вслід за ханом.

Тоді хан, побачивши позад себе військо з ординськими прапорцями і сподіваючись, що то розігнані татари зібралися і йдуть до нього на поміч, відразу міцно вдарив всією потугою на Сірка, але його не зломив, втративши в тому разі до чотирьох тисяч орди, і повернув назад. Сірко ж, запевне, угледівши й упізнавши своє військо, що йшло позаду хана, спокійнісінько ладнавсь до повторної сутички з ханом, а хан також прибиравсь на Сірка, сподіваючись, що ззаду йде йому в допомогу орда. Коли ж хан ударив удруге на Сірка, то одержав від нього таку, як і першого разу, відсіч з великою шкодою в своїх ордах. А як тільки хан почав повертатися від Сірка, то Сірко з усім своїм військом у змиг ока всівсь на коні, вдарив сильно орду і почав налягати та разити її. А коли татари з ханом побачили позаду себе не ординські, а козацькі війська, відразу стратили військову фантазію й серце і з великим стрімом та розсипкою по кримських полях удалися тікати назад, якраз в очі козацьким військам, що йшли були позаду. Ті ж, ганяючи їх розрізнених по полі, забили їх кільканадцять тисяч, кілька тисяч забрали в полон, а з ними ледве не піймали і самого хана.

Після такої щасливої й урочистої перемоги над ханом все козацьке військо, з'єднавшись із Сірком і забравши свої користі, що були на боці, прийшло до Сиваша, своєї переправи, — перевалило тоді вже на полудень, — де трохи відпочило після військових трудів і, підсилившись харчем, одразу рушило з Криму через Сиваш на цей бік, що йде від Сиваша до Запорожжя. Сиваш вони перейшли перед заходом сонця і вже не йшли тим трактом, яким ішли до Криму із Січі, а відразу вдалися від переправи до Каланчака, Чорної долини і Качкарів, лишивши Перекоп ліворуч. А біля долини Чорної і Качкарів струснули всі поля й пасовиська кримської худоби, загорнувши численні череди й овечі ватаги з татарами, що були при них. Тоді рушили вгору по Дніпру до своєї Січі, маючи в себе безліч усілякої кримської здобичі й татарського ясиру з християнами, які були в кримській неволі, — всіх їх мали тринадцять тисяч. А віддалившись од Криму з усім військом та користями на кільканадцять миль і станувши десь у доброму місці на полудневий попас, Сірко звелів одним козакам варити за достатком каші, щоб вистачило її для них і для

ясиру, а другим велів розділити ясир надвоє, християн осібно, а бусурман осібно. Коли ж їх було розлучено, то він звелів усіх бусурман пов'язати, а до християн, яких було чоловічої й жіночої статі сім тисяч, випробовуючи, сам Сірко сказав таке слово: «Хто хоче, ідіть з нами на Русь, а хто не хоче, вертайтеся до Криму». Коли християни й туми⁶⁸⁸ з християн, що народились у Криму, почули це, то дехто з них, а саме три тисячі, зволили краще повернутися до Криму, ніж простувати в християнську землю. А друга частина, чотири тисячі, захотіли на Україну, в свою землю. Їх усіх Сірко звелів погодувати, одних лишив при собі, а інших відпустив у Крим. А відпускаючи, запитав їх, чого б то вони квапилися до Криму? Вони відповіли, що мають уже в Криму свої осідлиська й господарства і через це краще там бажають жити, ніж у Русі, нічого свого не маючи.

Сірко, відпустивши тих людей до Криму, ще не вірив до решти, щоб вони остаточно пішли в Крим, а сподівався, що вернуться на Русь. Він вийшов на могилу, що там була, і дивився на них, аж доки стало їх не видно. А коли побачив, що вони непременно простують до Криму, відразу звелів тисячі молодих козаків сісти на коні і, догнавши, всіх їх без найменшого милосердя вибити та вирубати вщент, маючи й самому поїхати вслід за ними й доглянути, чи сталося за його наказом. Оті козаки, одержавши прецінь таке розпорядження від Сірка, догнали тих згаданих людей і вчинили згідно того розпорядження, так що жодної живої душі не лишили в живих. Через невеликий час і сам Сірко, сівши на коня, скочив туди, де виконували його наказ. А приїхавши туди й побачивши, що його волю виконано, подякував козакам, що трудилися в тому, й вимовив до мертвих трупів такі слова: «Простіть нас, брати, а самі спіте тут до страшного господнього суду, ніж би мали розмножуватись у Криму поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови, а на свою відвічну без хрещення погибіль». Вірікши ті слова, Сірко зараз повернув назад до війська, рушив зовсім із того становиська у свою дорогу, а зблизившись до Січі, розподілив поміж військом усі кримські здобичі й користі. Прибувши ж до Запорозької Січі, спершу віддав хвалу все-сильному своєму помічникові Богу й молебну подяку з усім своїм військом Пресвятій Діві Богородиці. Потім з худоби й овець кримських (яких усіх було до вісімнадцяти тисяч) достатньо учинив на всі січові курені башловку⁶⁸⁹, учинив відразу в Січі з усім військом й генеральний бенкет, який він і все військо відправляли по всіх куренях два дні, тішачись із безперервних гарматних та мушкетних громів. Потім військо роз'їхалося в річки й вітки, а християнський ясир, визволений із Криму, відпущено з Січі разом з новопохрещеними бусурманами, яких чоловічої й жіночої статі було півтори тисячі, в Малу Росію. З бусурманського ясиру одну частину послано на Москву, другу — до гетьмана Самойловича, а третю, тобто чотири тисячі, залишено в Січі, і їм Сірко з отаманами сказав таке слово: «Щоб кожен невільник старався про слушний і швидкий за себе викуп, коли зичить собі бути в Криму, а які невільники не старатимуться про викуп, то тих незабаром відішлють на Москву в безвихідну неволю». Всі татари, здригнувшись на те Сіркове слово, відразу почали з Сірком і отаманами торгуватися і пропонувати належний за себе, кожен за своєю спромогою, відкуп. Отак усі, від малога до великого, визначили за себе відкуп, написали по-татарському реєстр своїх імен і визначений відкуп і впросили Сірка відпустити трьох татар, через яких послали той реєстр до хана з гарячим проханням, щоб швидко зібрати визначений відкуп і прислати до Січі. Через тих-таки татар написав разом з усім військом свій лист до хана про своє вторгнення до Криму і про причину тієї війни, що почалася з кримського боку, а не з боку Запорозького війська, згадавши давню вправність та лицарство Запорозького війська, і Сірко.

Ясновельможний милостивий хане кримський з численними ордами, близький наш сусіде!⁶⁹⁰

Не гадали ми, низове Запорозьке військо, заходити у велику неприязнь і війну з вашою ханською милістю і з усією Кримською державою, коли б не побачили до того початку від вас, що його учинив минулої зими ваша ханська милість, послуховавши дурної ради шаленого й безрозумного цариградського вейзира, а за нею й неслухного розпорядження найяснішого й найвельможнішого свого султана. Ви приходили з його янчарами і численними кримськими ордами до нас, низового Запорозького війська, і нічною добою, прийшовши близько до нашої Січі і знявши нашу сторожу, що стояла за Січчю, ввіслали були в Січ п'ятнадцять тисяч янчарів, наказавши їм (що соромно було чинити) не по-кавалерському вибити й вичавити всіх нас, молодців Запорозького війська, що були сонні і не сподівалися жодної біди, а наше січове оселення вивернути з фундаменту й розорити; а ви сам станув був, щоб і духу молодців наших, які тікали б, не випустити. Однак той намір і замисел ваш Бог Христос і спаситель наш премилосердний змінив нам на добро і болість та занепад наш тодішній обернув на занепад і болість турецьких янчарських голів, про що ваша ханська милість добре відаеш. Ми ніколи не сподівалися від вас такого злого замислу й неповаги, як від людей, які займаються рицарським промислом і люблять заховати в собі правду, через це й не мали належної обережності й поготовності дати відсіч; тільки господь Бог, спаситель, зберіг і захистив нас од вашого нападу, а нашого крайнього занепаду. Цей ваш учинок вельми зневажив нас, Запорозьке військо, і досадив нам не без нашої шкоди, тож і ми, прикладом давніх предків і братів наших, мусили подбати, око за око віддячити і помститися вашій ханській милості і всій Кримській державі за свою зневагу й образу, але явно, не таємно, по-рицарському, і не так, як ви вчинили з нами. І Бог-серцевидець при нашій правді краще допоміг нам гостити у вашій Кримській державі, аніж вам біля нашого січового оселення. І коли та гостина наша у вашій державі здалася б бути непошанівною, то, може, воно так і є, бо козаки, як не однієї матері діти, так не одного й норову, одні по праву руку, другі по ліву, а треті просто стріляли; добре тільки те,

що цілі не минали, та й неповаги тієї навчилися від вас, а не самі її вигадали; бо в Криму ваша ханська милість, не прийнявши нас за гостей і добрих кавалерів, поспішив був зі своїми ордами до Сиваша — до тієї переправи, якою ми ввійшли у вашу державу, де стоячи, малися дочікуватися нашого повернення і поглинути нас там, не пустивши на переправу. Але й тут намір ваш долею всемогутнього нашого Бога змінився навспак, а нам милість божа при нашій правді допомогла і дозволила над вами торжествувати. А як у тому торжестві потурбували вашу ханську милість, то коли що з нашого боку видалося б за непошанівне, мусиш, ваша ханська милосте, у тому нам вибачити, зважаючи на те, що неповага завжди звикла відплачуватися неповагою. Так само й не снилося вашій ханській милості, щоб наше низове Запорозьке військо посміло в малому й вельми куцому числі зважитися воювати й наступати на знамениту й багатолюдну Кримську державу, чого б і не було (і не через якусь нашу боязнь, але через давню сусідську приязнь із Кримом), коли б з вашого боку не було б подано оказії й причини до війни й ворожнечі з нами, низовим Запорозьким військом. Не бажай тож надалі, ваша ханська милосте, мати, як приказують, поля за бовдур і легковажити в себе нас, Запорозьке військо, і наступати надалі на нас війною. Бо коли б було інакше, то й ми навзаєм, у більшій уже силі нашого війська і з кращим до війни прибором завітаємо у Кримську державу не через Сивашеву переправу, але через самий Перекоп, виломивши й відчинивши в ньому собі ворота, маємо-бо до того певний спосіб, і доти з Криму не вийдемо, доки при всесильній божій помочі не побачимо сподіваного завершення своєму намірові. Бо відважні кавалери й мужні давніші вожді Запорозького війська, наші предки й славні попередники, здавна воювали землею й морем на Крим, і Турецьке царство, як-то Самуїл Кошка⁶⁹¹, отаман чи гетьман кошовий, воював по Чорному морю; після нього в 1575 році воював і пльондрував Крим Богданко⁶⁹² з козаками; потім, у 1609 році чи 11-му⁶⁹³, заплинув човнами у вашу Тавріку Петро Конашевич-Сагайдачний (ще до свого гетьманства), взяв у ній знамените й міцне місто Кафу і щасливо повернувся з великими користями до Січі. Після нього в 1621 році, також перед своїм гетьманством, воював по Чорному морю Богдан Хмельницький, опанував у своїх моносилах численні кораблі й каторги⁶⁹⁴ й щасливо повернувся до Січі⁶⁹⁵. Потім 1629⁶⁹⁶ року наші брати запорожці, воюючи в човнах з певним своїм вождем по Евксінопонту, мужньо торкнулися й самих константинопольських стін, і, достатньо окуривши їх мушкетним димом, посяли султанові й усім цариградським мешканцям превеликий страх та сум'яття, і, запаливши деякі відлеглі константинопольські поселення, також щасливо повернули до свого коша з численними здобичами. А 1633 року гетьман низового Запорозького війська Сулима заплив у моносилах від Січі по Дніпру, потім по Чорному морю через увесь Восфор Кимерійський, а тоді в Меотицьке озеро й дістав був премічне турецьке місто в Азії Азов⁶⁹⁷. А що найпохвальніше й наславніше, що тії ж найдавніші славноімениті вожді наші козацькі і скіфо-слов'янські не лише Цариграду, але й усьому Грецькому царству були найпершим серед інших сусідніх народів страхом, коли, крім Константинополя, переплинувши за тисячу миль і більше в човнах Евксінопонт, вистинали славні азійські міста Синоп і Трапезонт⁶⁹⁸ і спльондрували по тамтешньому березі й інші замки. Запливали вони в різні часи тим-таки Чорним морем і на цей, європейський, бік, і не тільки не раз смалили крила міцному Білогороду, але повидирали й обернули внівець Варну, Смайлов⁶⁹⁹ та інші подунайські фортеці. Коли ж ваша ханська милість цьому не повіриш, то зволь своїм писарям пошукати в своїх кримських і константинопольських літописних книгах і запевне знайдеш, а що більше — здамося на грецькі, римські й польські літописи, в яких явно оголошується непомеркна козацька слава і хвальні справи військові Запорозького війська. Тож нам, їхнім наступникам, хто забронить їти тим-таки хвальним шляхом наших предків? А так, либонь, не бажаємо ми, низове Запорозьке військо, воювати й бути у гніві з вашою ханською милістю і з Кримською державою, однак коли знову побачимо ваш зачин до війни, то й ми навзаєм не злякаємося воювати на Кримську державу. А що ваші й наші чамбули з охочих молодців, гуляючи по розлеглих і диких степах, сходитимуться й битимуться, того нам і вам ставити за достатню причину до зачинання великої війни не треба. Не ширячи більше нашого листа до вашої ханської милості, доносимо ще й те, що невірників ваших кримських, начальних і простих, перебуває у нас на кошу 4 тисячі. Вони самі, написавши реєстр своїх імен і визначений нам від себе відкуп, випросили в нас, у війська, послати трьох татар і через них подати той реєстр до рук вашої ханської милості. Коли ж зволиш, ваша ханська милосте, наказати їхнім кривним вистачити той відкуп і швидко прислати його до нас на кіш з особливими від своєї ханської милості подарунками на нас, Запорозьке військо, то й ми відразу відпустимо ваших невірників у Крим усіх заразом. А коли, найдалі за півтора місяця, того відкупу не буде, то декларуємо, що відішлемо всіх невірників до пресвітлого, доброго й багатого государя й нашого добродія, його царської величності, який напевне задовольнить нас за справедливістю зі своєї монаршої казни за присилку тих татар. Те все висловивши, зичимо вашій ханській милості доброго здоров'я і щасливого поведження.

*Писано в Запорозькій Січі 1675 року,
місяця вересня, 23 дня*

**Вашій ясновельможній ханській милості
зичливі приятелі Іван Сірко, кошовий отаман,
з усім товариством низового Запорозького війська.**

Хан, відібравши при тому листі й невірничий татарський реєстр, зараз-таки послав його через своїх чавусів⁷⁰⁰ у весь Крим, суворо наказуючи всім кривним невірникам, щоб з пильністю дбали зібрати визначений запорожцям від їхніх кривних відкуп, коли бажають бачити їх у Криму. А сума того викупу була визначена така: одна тисяча чоловік по сто талярів, друга тисяча по півтора талярів, третя по двісті п'ят-

десять талярів, п'ятсот чоловік по п'ятсот талярів, решта п'ятсот чоловік по тисячі шістдесят талярів. Оту знамениту суму невольничі кривні почали, либонь, відразу стягати, однак оскільки не могли її вистачити самими грішми, то впросили хана, щоб писав до Запорозького війська, аби взято від них той викуп при грошах ще й всілякими кримськими товарами. Коли хан написав, бажаючи на те військової приязні, до Січі, то Сірко й Запорозьке військо, схилившись на таке ханське бажання, зволили прийняти згаданий відкуп товарами й грішми. Викуп припроваджено було з Криму до Січі в листопаді місяці, перед Пилипівськими запустами, наполовину грішми, а половину товарами, тобто мосульбесами, мамсами, киндяками, вабами, бавелною⁷⁰¹, сап'янами, кіньми та іншими потрібними війську речами, визначеними по справедливій ціні,— прислано це при особливих під невольників підводах. Низове Запорозьке військо, прийнявши той відкуп, відразу ласкаво відпустило всіх невольників у Крим. А з огляду на Сіркову поступливість щодо ханського прохання про відкуп, хан обіслав осібню Сірка п'ятьма бутами вина, двома волосяними кулями сиру, третьою — родзинок і двома бурдюгами оливи. Коли викуплені татари прибули до Криму, то хан запитався про інших невольників, яких не доставало. Йому відповіли, що одні похрестилися й відпущені в барабашську землю⁷⁰², другі, нехрещені, відіслані барабашському гетьману Самойловичу, а треті — в подарунки на Москву, від чого був великий у Криму плач і нарікання на хана, султана й вейзира, що роздратовали запорожців. Убито тоді було в Криму військових і невійськових бусурман до кількох [...]⁷⁰³.

Того ж року, здається, преставився в Чигрині преосвященний Йосиф Нелюбович-Тукальський⁷⁰⁴. Написав я «здається» через те, що достеменно не знаю, чи того року він преставився, гадаю тільки, що він преставився в тому році, з написаного надгробка. Цей надгробок має в собі таке:

НАДГРОБОК⁷⁰⁵

яснопреосвященному від Бога його милості
отцю Йозефові Тукальському-Нелюбовичеві,
митрополиту київському, галицькому, на 1675 рік

I

З'їв Йозефа звір, жалій його, Боже,
Зрослу у терні смерть вирвала рожу,
З Дівою Йозеф стояв біля ясел,
З нею ж за Христа при гробі терзався.
У знаку не одним те сонце кружляло,
Сходило, тоді униз западало.
Злотом у вогні весь час шліфувався,
Тістом будь на стіл він Пану старався.
Речі час з'їда, з'їв пастиря того,
У холодний час такого палкого!
Сейми і Малборг⁷⁰⁶ його були знали,
Не одна біда його побивала.
Сина ж бо як Пан полюбить — звіряє,
Умива слізьми, покращить бажає.
Тим-то все життя при вродженій цноті
Пастир наш провів поспіль у клопоті.
І літа не так, як з'їли клопоти,
І до праці смерть урвала охоту.
На людських був язиках, дбав про гонор панський,
Всього не зробив, бо жив він у вік тиранський,
Від серця бажав, щоб жить у столиці⁷⁰⁷
У Києві в нас, помер у тоскниці.
У Панові жив, у Пані вмирає,
Ісаєвий жезл⁷⁰⁸ його підпирає.
В далеку іде дорогу зі світа,
До нас із небес пошле він привіти.
У світі не мав, Йозефе, спокою,
Був пастиром, як світ буривсь у бою.
А зараз дістав спочинок у небі,
Пан облюбував — узяв тож до себе.
Тож «многая» за життя і «вічна» при гробі
Ми пам'ять тобі вістим, до тебе приходим.
Раз ти помер, ми щодня вмираєм у світі,
Жить мусимо там, де слабкі в могутніх у гніті.

II

Мав титул значний, значні і клопоти,
 У гробі його закінчилися роботи.
 Архієпископ і митрополита
 Він київський був, не зміг мирно жити
 І вівці пасти — це дуже боліло,
 Та Богові так, напевне, хотілось,
 Слухняно ішов на божую волю,
 Багато нам смерть ота несе болю.
 До Бога пішов. Нехай відпочине,
 У небо в танок веселий поплине.
 При музиці тій святі мають свято.
 Хай кожного з нас було б туди взято.

III

Це київський вмер наш митрополита,
 Така новина не може не бити.
 Тукальський Йозеф. Екзархом до того
 Царградського був він трону святого.
 Звання мав значні, хоч дрібний був тілом,
 У цнотах ясний, — казали всі сміло.
 Він митри, звання всім уступає
 І гідних відтак осіб наділяє.
 Овечок своїх про те просить слово:
 «Хай буду в віках!» О, церкви голово!
 На хрест, що його носив для Христа ти,
 Чоло похилив і небо впрохав ти.

IV

Ти не попросивсь із нами, відходиш.
 О пастирю, жаль в очах наших родиш!
 Покору в собі набожну приносим,
 Пробачення ми у тебе попросим.
 Йдучи за Христом, навчившись покори,
 Ми падаєм ниць: пробач, бувши в горі!

V

Тукальський помер. Лежить тут сьогодні,
 Вже душу птахи віднесли господні.
 У небо злетів отак, як і мірив,
 Умерши, ожив — в Христа-Бога вірив,
 Тукальський лежить. Одначе лиш тілом,
 Бо мешка душа із Господом мило.

VI

«І за ім'я моє будуть усі вас ненавидіти»

ЛУКА, ГЛ. 21.

Як Нелюбович, я був ненавидний,
 Слово господнє до мене те, видно,
 Та як на мари лягли мої кості,
 Мир мені дайте, не збурюйте злості!

**Лазар Баранович,
 архієпископ чернігівський**

Примітки до XVI розділу

- 670 М. Костомаров відносив напад турків на Січ не на 1675 р., а після остаточного розорення Чигирини на Різдво 1679 р. Інші дослідники погоджуються з Величковим датуванням.
- 671 *Киндяки* — бавовняна тканина.
- 672 *Бути* — барила.
- 673 На чолі того війська стояв Михайло Радивил. Паволоч було взято в березні 1675 р.
- 674 Ян Собеський після відходу з Брацлавля вибрав собі місце перебування під Львовом.
- 676 Перший сейм за королювання Яна Собеського відбувся в березні 1676 р. Загалом в описі подій у Польщі С. Величко плуває події 1675 і 1676 рр.
- 676 Уривок королівської промови подано в перекладі з польської мови.
- 677 На цей час П. Дорошенко був у безвиході. Єдине, що йому залишалося, піддатися царю. Він вирішив, однак, що віддасть булаву війську, яке вибрало його, а оскільки війська вже не мав, то зважив віддати клейноди запорожцям, оскільки саме запорожці дали булаву Богдану Хмельницькому, законним наступником якого й вважав себе П. Дорошенко.
- 678 На чорній раді в Січі. Рада прийняла Дорошенкового листа з радістю.
- 679 Це сталося 10 жовтня (за ст. ст.). З ним були запорожці, калмики і донці.
- 680 Подія переказана неточно. П. Дорошенко зустрів І. Сірка з духовенством на чолі. Потім зібрав на раду всіх козаків та поспільство — це було в Чигирині. Тут він склав клейноди і присяг на підданство цареві. Булаву йому ще залишили. І Сірко повів клейноди до Січі і 14 жовтня оповістив малоросійський приказ про те, що сталося, і просив ласкаво прийняти П. Дорошенка. Російський уряд, проте, не визнав Дорошенкової присяги і вимагав ще однієї.
- 681 Неузгодження в Літописі. Сам С. Величко помістив під 1675 р. дані про здобуття Паволочі. (Див. приміт. 673).
- 682 На чолі того війська стояв Ібрагім-паша, із ним ішло 15 пашів, 5 беїв, обидва господарі й татарський хан.
- 683 Турецьке військо пішло спершу на Підволочиськ, Вишневець і інші землі Волині. Обложили і здобули, розоривши, Збараж. Турецький напад на Скит Манявський був через рік, у час так званої Журавненської баталії. Сталося це 6 вересня (за ст. ст.) 1676 р.
- 684 У 1675 р. турки воювали під Львовом, Підгайцями, Заваловом і Тереховлею. Львів і Тереховля оборонилися, а Підгайці та Завалів були здобуті. Після того, восени, Ібрагім-паша відступив.
- 685 Йдеться про битву під Журавним у вересні—жовтні 1676 р., яка закінчилася поразкою польських військ і Журавненськими трактатами.
- 686 Мається на увазі книга І. Галятовського «Скарбниця потребная», видана в Новгороді-Сіверському в 1676 р. Там йшлося про чуда елеської Богоматері в Чернігові.
- 687 М. Костомаров уважав, що І. Сірко напав на Крим навесні 1679 р., вже після розорення Чигирини. Інші дослідники приймають Величкове датування. Подальший виклад подій — художня обробка подій реальних; принаймні про них вістить і анонімний автор «Віршованої хроніки» другої половини XVII ст.
- 688 *Туми* — люди змішаної крові, хтось з батьків татарин чи турок, а хтось українець.
- 689 *Башловка* — почесний дар із здобичі тим, хто відзначився в бою.
- 690 Лист піддається сумніву щодо автентичності.
- 691 *Кішка Самуїл* — гетьман реєстрового козацтва в 1599—1602 рр., учасник морських походів на Туреччину у 70-х рр. XVI ст.; потрапив у полон 1599 р., організував повстання невільників. Ходив на Волощину і Лівонію, де й загинув. Оспіваний народною думою.
- 692 Тобто князь Богдан Ружинський. У 1577 р. він у черговий раз пішов проти татар і під Аслан-Керменом (теперішня Каховка) загинув.
- 693 Очевидно, йдеться про знаменитий похід на Кафу в 1616 р. При цьому було повністю розбито турецький флот.
- 694 *Моноксили* — човни, видовбані із суцільного дерева; *каторга* — галера, гребне турецьке судно з невільниками на веслах.
- 695 Про участь Б. Хмельницького у війні 1621 р. див.: С. Величко. Літопис— К., 1991.— Т. 1.— Ч. 1. Однак 1621 р. козаки таки ходили в морський похід, навіть пошарпали околиці Царгорода.
- 696 Про морські походи див.: С. Величко. Літопис — К., 1991.— Т. 1.— Додаток III. Похід у 1629 р. був, але про нього мало що відомо. Козаки зачепили малоазійське і європейське побережжя. Чи підходили під Цариград, незвісно.
- 697 Про такий похід ближче невідомо, але він можливий: між Туреччиною і Польщею в 1633 р. був військовий конфлікт. Див.: С. Величко. Літопис.— К., 1991.— Т. 1.— Додаток I. Але той похід був уже без Сулими.
- 698 Див.: С. Величко. Літопис— К., 1991.— Т. 1.— Додаток III.
- 699 Ізмаїл.
- 700 *Чауус* — ганець.
- 701 *Мосульбеси, мамси, кин дяки, ваби* — різновиди тканин; *бавелна* — бавовна.
- 702 На Лівобережжя. В XVII ст. барабашами звали жителів Лівобережжя.
- 703 Число не проставлено.
- 704 Й. Тукальський помер, за визначенням В. Ейгорна, 26 липня (за ст. ст.) 1675 р. М. Костомаров кладе іншу дату, 10 серпня, але не вказуючи джерела.
- 705 Вірші подано в перекладі з польської мови.
- 706 Натяк на ув'язнення Й. Тукальського.
- 707 Й. Тукальського як митрополита не визнавав російський уряд, і через це він не міг жити в Києві.
- 708 *Ісайя* — один із великих біблійних пророків, дорадник іудейських царів.

Розділ XVII

Про смерть царя Олексія Михайловича і про нового царя Федора Олексійовича; про Самойловичеву апеляцію до Москви на Дорошенка; про Дорошенковий лист до запорожців, у якому він жаліється на Самойловича, і про відповідь запорожців на цей лист Дорошенкові; про Дорошкову антипатію із Самойловичем через тодішні причини; про прихід під Чигрин Ромодановського з Самойловичем і про здобування Чигрина; про Дорошкову раду з чигринцями — при кому краще залишатися; про віддання військових клейнодів Самойловичеві і про прибуття Дорошенка з усім майном з Чигрина в обоз до Самойловича; про залишене Ромодановським і Самойловичем у Чигрині військо з наказним гетьманом Коровченком; про їхнє рушення з-під Чигрина і про те, що вони розійшлись по домівках; про Дорошкове промешкання в Восниці; про його від'їзд на Москву; про його там одруження й смерть; про турецький гнів на Дорошенка і про приготування до розорення Чигрина; про Самойловичеву справу зі священником; про Барановичеве в те втручання; про його посланця в тій справі до Москви і про мову того посланця до царської величності, що привітав Дорошкове схилення під його монаршу руку.

Року від створення Адама 7184, а від плотського пришествя у світ Господа 1676 року. Я вже наближаюся, ласкавий читальнику, до жалісного й плачливого крайнього занепаду та всеконечного запустіння тогочасної козако-руської малоросійської України і кладу тут перш за все про блаженну смерть пресвітлого государя царя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, який від 1645 року, як свідчить на 66 листі Пуфендорфій, до цього 1676 року прожив на російському царстві 30 чи 31 рік, як показує козацький літописець. Після численних подвигів і військових трудів, що були в час його царювання, він відійшов од тимчасового цього життя на вічний спокій тринадцятого січня, поставивши Російському царству наслідника Федора, свого малолітнього сина, який мав слабе здоров'я. Його ж у червні на вісімнадцятий день увінчав після батька на російське царство в Кремлі, в соборній пресвятій Успенській церкві найсвятіший московський патріарх Іоаким.

Гетьман Самойлович відразу після смерті його царського батька почав обписувати новому царю тогочасного гетьмана Дорошенка, про що Дорошенко провідав і, вимовляючись у своїй неповинності та жалючись на Самойловича, писав до запорожців такого свого листа⁷⁰⁹:

**Милостивий пане Сірку, отамане кошовий низового
Запорозького війська з усією отаманією і з усім старшим та меншим
товариством, мої вельми ласкаві милостиві панове й милії браття!**

Я звідомлений з того боку Дніпра від добрих друзів і моїх приятелів, що після смерті пресвітлого царя й московського самодержця Олексія Михайловича гетьман Самойлович, заздрячи малому й вельми кучому моєму добру й добру ваших братів, що лишаються на цьому боці Дніпра під моїм рейментом, почав обмовляти мене перед новим царем, пресвітлим Федором Олексійовичем, несправедливо змисливши те (до чого я геть не причетний), що начебто за моїм наущенням вторгаються в його тогочасний реймент кримські і білгородські орди, чинять шкоди й розорення. А при тих доносах і уданнях допрошується він дозволу йти на мене під Чигрин війною на літо, що оце надходить, а мене або вбити, або зігнати з гетьманства й вигнати геть з вітчизняних українських кордонів й титулуватися самому одним гетьманом обох боків Дніпра. З цієї Самойловичевої обмови доводиться мені вимовлятися не перед ким іншим, тільки перед всевидячим Богом, творцем моїм, та перед вашими милостями, добрими молодцями й братією моєю. Тож кажу тут те, що коли б то за моїм наущенням вороги святого хреста татари набігали в тогочасну Україну й шкодили, то хай скінчиться безчесно тут, у Чигрині, моє життя, а слава моя хай вселиться в земний порох. А коли б прийшло на слушне розізнання, то не лише сам гетьман-попович не доказав би мені того, з чим удається він до свого монарха, але хай би і всіх зібрав у допомогу зі свого рейменту попенків, був би від одного мене посоромлений і викритий у неправді. Очевидно, знамірився Самойлович зберегти цілість свого рейменту від татарських находів цілковитим розоренням решток цьогобоїчної України, вашої вітчизни, о неоглядне й нетверезе міркування! Де такий є господар, щоб, обламавши пліт своєї кошари, був певен, що його овечки лишаться цілі? Ото новий Сарданапал⁷¹⁰, що любить гетьманувати, а вилізти з делікатних перин, як шур, і взятися за зброю боці оборони вітчизни від кримських вовків не хоче, чи ж такі були з давніх часів аж дотепер на цьому боці Дніпра гетьмани й вожді ваші, Запорозького війська? Чи бажали вони занепаду й розорення тогочасній Україні, як тепер бажає цьогобоїчний

гетьман Самойлович? Не лише не бажали, але по-справжньому, власними грудьми, мужніми серцями й своєю кров'ю захищали й боронили її від усіх ворогів. Очевидне є отож те вашим милостям, милостивим панам, що через заколотників і амбіціантів тогочасних, почавши від полтавського Пушкаря й переяславського Сомка, аж до теперішнього гетьмана Самойловича, ваша вітчизна, Мала Росія, розорилася по обидва боки Дніпра і зовсім збідніла на військових людей через численні почварні змагання. Нині ж Самойлович, ідучи шляхом колишніх тогочасних владолюбців, замислив відносити і здійснити такі ж чвари й кровопролиття між вашою братією (начебто на мене одного, а під тим приводом на всю цьогобічну Україну, якої вже й мало є). Коли ж прийде під Чигрин, без заколоту мене в ньому не візьме, а коли дійде й до того, що вижене мене з Чигрина й піду я туди, куди понесе мене на той час моя фортуна (згідно вашого військового пророцтва, покладеного перед очім у вашому листі), то знайте, ваші милості милостиве панство, що Чигрин, столиця славних старовічних і бойових вождів та гетьманів ваших, та й інші цьогобічні ваші міста будуть через ворогів зруйновані і зрівняні з землею. Від цього Сарданапал Самойлович їх не вборонить, оскільки до їхнього захисту не зможе добрати способу, хіба що так допоможе й захистить, як захистив був від турків Ладижин, випхнувши самого Мурашка, який не врятував Ладижин, а роздратував турчина на свою й ладжинську кончину. А сам він, Самойлович, з усіма військами швидко перекинувся за Дніпро і дивився через нього, як тхір з нори, на занепад Ладижинський, Уманський та інших міст і тамтешніх повітів; мені ж за них супроти турчина вступатися чи просити турчина не годилося, оскільки вони від мене відкинулися, а поставили собі гетьманом Ханенка і трималися лядського боку, сподіваючись на їхню хитру і зрадливу оборону, і просили про неї Самойловича, не мене, а турчина багато разів дрили в різних місцях; отож і одержали вони допомогу від поляків та Самойловича, нехай не подивують! А коли б польських оман не слухали і, не встановлюючи собі в Умані гетьмана Ханенка, трималися старовічного чигринського рейменту, то не тільки б лишалися навіки при непошкодженій своїй православній вірі (яку ляхи завше ненавидять) згідно з моїм трактатом, учиненим з Оттоманською Портою, але й волосина з їхньої голови не спала б від турчина. І взагалі під час нинішнього занепаду і всеконечного лядського безсилля ми могли б при всесильній божій допомозі звільнити від них, поляків, подільські, волинські, поліські й литовські міста й землі наші руські, раніше православні, а тепер гвалтовно обернені на унію, тобто вчинити те, що виказував добре пам'ятний намір і мого попередника Богдана Хмельницького, і повернути їм бажану їхню старовічну свободу й ризу святого православ'я. А оскільки того вони, уманці з Ханенком та іншими містами, напівуніати, натхнені лядським духом, не захотіли, то хай те зависне на їхньому сумлінні. Не через мене тож приходять згуба й запустіння цьогобічної України, але через владолюбців тогочасних гетьманів і з незгоди; за їхнім проводом приведено до того братів наших, городове військо, що через російського й польського монархів Україна стала розділена надвое й натроє, як показують Андрусівські пакти, відіслані перед цим від мене до ваших милостей милостивого панства і добре відома вашим милостям милостивому панству Острозька комісія. Отож, коли хочете, звольте, ваші милості милостиве панство, писати від себе гетьманові Самойловичу, радячи йому повагою свого військового імені погамуватися у своєму неслуханому і шкідливому для душі передзавзятті, і хай, задовольняючись своїм даним від Бога талантом, не бажає бачити кровопролиття ваших братів, розорення Чигрина й моєї погибелі. А коли того запобігти не можна, то я цим своїм листом, можливо, останнім уже, благословляючи з сердечним жалем вашу милість милостиве панство, віддаю себе в нагляд від усіляких обмов всемогутній божественній силі. Так само зичу сердечно вашим милостям милостивому панству і милим братам заживати від того ж господа Бога при доброму здоров'ї бажаного захистку від усіляких ворожих замислів і щасливого в усьому на довгі літа життя-буття.

З Чигрина, 21 березня 1676 року

**Вашим милостям милостивому панству і милим братам
всього добра щиро зичить брат і слуга Петро Дорошенко,
гетьман український і всього Запорозького війська.**

Прийнявши в себе й вичитавши цей Дорошенковий лист, Сірко відразу ж послав у всі дніпрові луки й вітки, наказуючи, щоб усе військо з'їздилося до Січі. Коли ж воно з'їхалося, отой Дорошенковий лист зараз-таки читано усім на раді вголос, і при читанні його багато хто, мало не всі запорожці, плакав і зітхав з болючими серцями на нещастя занепадої своєї малоросійської тогочасної вітчизни. А коли прочитано того листа, то військо наказало Сіркові учинити Дорошенкові письмову відповідь, яка була така⁷¹¹:

**Вельможний милостивий пане Дорошенку,
гетьмане український і чигринський,
до нас вельми ласкавий милостивий пане і брате!**

Вичитали ми з листа вашої вельможності, писаного до нас, не потішну й вельми жалісну новину, що йдеться про відновлення через гетьмана Самойловича старого лиха цьогобічної розореній нашій вітчизні. Мусили ми немало вразитися, що та нещаслива вітчизна наша, яка лежить пообабіч Дніпра, прийшла численними змаганнями й чварами до занепаду й розору через незгоду своїх начальників і гетьманів і за їхнім проводом через незгоду й городового війська. А тепер (коли воно є так, як пише ваша вельможність) має дійти, чого не дай Боже, через гетьмана Самойловича і до всеконечного запустіння. Всі при-

чини незгоди й розорення вітчизни нашої малоросійської цього боку Дніпра, що їх висловлено в листі вашої вельможності, віри достойні і нам відомі. Але що ж робити, коли важко викоренити сіячів ворожих озлоблень і незгод з нашої братії легковажної, яка неслухно слідує блудові своїх начальників? Хіба що тільки сам господь Бог всемогутніми своїми долями перетворить і постановить те зло в добро, а незгоди — в згоду-приятельство нашої братії, про що маємо благати божий маєстат. Коли ж гетьман Самойлович завзявся за вашу вельможність і на Чигрин, столицю старожитних наших, Запорозького війська, гетьманів, то, захотівши неодмінно допинатися свого шкідливого для душі наміру, і ради нашої військової, щоб обом бокам було добре, не зволить послухати — через це ми й писати до нього про те не будемо. Отож при божій помочі і своїй невинності можеш, ваша вельможносте, боронитися від Самойловичевого знаходу, ми ж, коли буде в тому потреба, зобов'язуємося вашій вельможності додати допомоги на оборону. А зараз сердечно зичимо, аби господь Бог всемогутньою своєю силою захистив вашу вельможність з усіма містами й жителями вашого рейменту від усіляких ворожих нападів і при доброму здоров'ї зволив ударувати на довгі літа щасливим спадком.

Із Запорозької Січі, 2 квітня 1676 року

**Вашій вельможності всього добра щиро зичливі
й до послуг готові брати Іван Сірко з отаманією
і з усім старшим та меншим дніпрово-низовим
товариством Запорозького війська.**

Коли минула тодішня зима, антипатія й нелюбов, що була між гетьманами Дорошенком і Самойловичем, ще побільшали, тож один одного вони ганили й пеклися, як би відкинути від гетьманської влади. Незгоди ж тієї було дві явні причини. *Перша:* Самойлович гнівався на Дорошенка, що його союзники, кримські й білгородські орди, щоліта плондруючи Поділля й Волинь Польської держави, завше вторгались у цьогобічну малоросійську Україну Самойловичевого рейменту, начебто за Дорошенковим наученням, і чинили не менші шкоди хапанням малоросіян у свою бусурманську неволю і розоренням численних українських поселень та жител⁷¹². *Друга:* Дорошенко гнівався на Самойловича, що через цьогобічне Самойловичеве гетьманство і через інших, попередніх, гетьманів знищувалося і змалолося з-за чвар і різних злопригод, які раніше достатньо описано, тогочасне гетьманство. В ті часи було й так, що татари, Дорошенкові союзники, побравши християнських полонян по обидва боки Дніпра, вели їх у свої країни начебто перед Дорошенковими очима через Чигрин і за ремінь вимінювали в чигринських людей для тих своїх невільників хліб. До того ж і самі чигринські жителі, коли то правда (о, безумство і згубна вороженча!), часто, здружившись із татарами і сівши на їхні коні, вторгалися по цей бік Дніпра, шарпали й забирали собі в користь усіляке рухоме людське майно і допускали без жодного озиру й милосердя бусурманам хапати й відводити в неволю своїх братів, православних християн; отож і самі чигринці знайшли достойну відплату на діла свої, прийнявши запустіння, яке має звідси такий початок.

Гетьман Самойлович, не бажаючи більше терпіти в своєму рейменті від бусурманських і чигринських знаходів ущербку й розору, жалісливо доніс про те новокоронованому тоді московському царю, пресвітлому Феодору Олексійовичу, який, розглянувши таку несправедливість⁷¹³, відразу ж наказав того літа як князю Григорію Григоровичу Ромодановському зі своїми великоросійськими військами, так і гетьману Самойловичу з козацькими малоросійськими військами йти під Чигрин здобувати Дорошенка і знищити його гетьманство. На той указ вони, Ромодановський і Самойлович, переправившись із обома військами через Дніпро⁷¹⁴ і прибувши під Чигрин, почали його здобувати й бомбардувати⁷¹⁵. Тоді Дорошенко, побачивши своє ущемлення й крайню небезпеку, почав радитися зі своєю старшиною й усіма чигринськими жителями, що чинити далі: чи триматися турецької протекції й посилати по орди на відсіч собі, чи здатися і вклонитися православному московському монархові. На цій раді одноголосно урадили і зізволити відкинути турецьку протекцію як непожиточну, цілком шкідливу і таку, яка винищує християнський народ, а вклонитися пресвітлому московському монархові. Після цієї ради Дорошенко зараз виправив в обоз до князя Ромодановського й гетьмана Самойловича певних осіб з побажанням, аби перестали воювати вони на Чигрин, і ознаймовуючи, що готовий під будь-якою умовою за свою й чигринську цілість поклонитися їм. Коли князь Ромодановський і Самойлович прочули це від Дорошенкових посланих, відразу заборонили військові воювати на Чигрин, а тих посланих відпустили до Дорошенка з таким словом, щоб Дорошенко прибув до них ув обоз, обладіявши його під клятвою, що лишиться цілий. Дорошенко тоді, буди певний своєї цілості, переночував і, взявши з собою свою старшину, прибув ув обоз до Ромодановського й Самойловича, де вимовив пригідну до того моменту промову і віддав гетьману Самойловичу військові клейноди свого чигринського гетьманства, тобто булаву, бунчук і печатку, проживши на чигринському гетьманстві десять з половиною років чи й менше, числячи від 1666 року, січня місяця по теперішнє літо. Він забавив там з кілька годин на конференції і був знову відпущений до Чигрина з таким словом, щоб він, Дорошенко, намагався вибратися за п'ять чи шість днів з усіма своїми маєтками з Чигрина і прибути в їхній обоз. Коли це сталося, то князь Ромодановський і гетьман Самойлович, увіславши в Чигрин значну залозу з московського й сердюцького війська і учинивши в Чигрині наказним гетьманом Григорія Карповича Вольського, тобто Коровченка⁷¹⁶, наказали триматися йому в усякій засторозі від бусурманського знаходу, а самі повернули від Чигрина назад і, переправившись через Дніпро, розійшлися по домівках. Гетьман Самойлович, прибувши із Дорошенком у Батурин, визначив йому до-

часно квартиру в Сосниці — місті Чернігівського полку, де Дорошенко промешкав певний час⁷¹⁷, а тоді виїхав за указом з усіма своїми маєтками на вічне прожиття в царське місто Москву, де потім оженився, поймавши дочку в якогось значного московського боярина⁷¹⁸, і там-таки завершив своє життя⁷¹⁹.

Турчин, довідавшись про Дорошенкове відступництво⁷²⁰, вельми роз'ятрився і наказав своєму вейзиреві готувати сильні війська на здобуття Чигрина і кувати всілякі воєнні риштунки. Відтак зашуміли й забряжчали вдень і вночі не тільки константинопольські, а й анатольські кузні.

Гетьман Самойлович провідав того ж літа, що якийсь священик Симеон Адамович⁷²¹ з товаришами незичливий до нього й готується вбити його⁷²². Тож він пожалівся на нього преосвященному архієпископу чернігівському й новгородському Лазарю Барановичу, а преосвященний архієпископ, бажаючи після розслідування учинити гетьманові проти того священика справедливості⁷²³, навмисно послав якогось законного свого посланника на Москву до царської величності, просячи його величності дозволу на вчинення між згаданим священиком і гетьманом розслідування, щоб закінчити ту справу. Той посланник, будши перед монаршим лицем, за наукою й інформацією свого пастиря Лазаря Барановича віншував від його пастирського імені царській величності ті гаразди, що тогочасний гетьман, відкинувши турецьку прорекцію, схилився під високу його, російського монарха, руку і вирік на те таку промову⁷²⁴:

«Кажучи якомсь у своїх притчах сл'ва божого слов' *«більше Соломона тут»*, смиренний архієпископ чернігівський, новгородський і всього Сівера Лазар Баранович, найнижчий слуга й вічний богомолець вашої царської величності, велів мені, своєму меншому послушникові, казати вашій пресвітлій царській величності, що це про ваше, царської пресвітлої величності, володіння, — *більше Соломона тут*. Створив-бо він храм вишньому Богові, якого не створив його ж царівний батько в Ізраїлі. Так і нині ваша царська пресвітла величність створив своїми царськими трудами храм Всевишньому, що не був зведений за блаженної пам'яті великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, улюбленого вашого, царської пресвітлої величності, батька, бо коли Петро Дорошенко смирився під міцну руку вашої царської пресвітлої величності — бути храмові всевишньому Богові. Цей же, що досі не хотів царя, але ворогів господнього хреста і царевих, не буде храмом божим, оскільки не зберіг божої заповіді, а Господь казав: «Дотримуючись заповіді моєї, в мені перебуває, і я в ньому, а хто Бога боїться й царя шанує, той є церквою живою Бога», — і через те, що змирив свою голову в нинішньому році маєстатові вашої царської пресвітлої величності, створився вашою царською пресвітлою величністю храм божий Соломона. Звів великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович численні храми господні, владнавши божі церкви, ваша ж царська пресвітла величність створив, звів і докінчив вишньому Богові цей нерукотворний храм, і через це — *більше Соломона тут*. Не чули й не було в творенні Соломонового храму, так само і в будові вашої царської величності, заліза; а коли мир без війни, то не треба вже казати — мир після війни; тут царська пресвітла величність дасть Малій Росії мир без війни, і це — *більше Соломона тут*, оскільки не кров'ю, як та птиця (та й на зведення Соломонової церкви здалося каміння), не кровопролиттям, але теплою любов'ю й милістю вашої царської пресвітлої величності, як батька щедротам, створено цю церкву... Отож хай благословить Господь вашу царську пресвітлу величність і затвердить престол вашої царської пресвітлої величності навіки, як повний місяць. І оскільки Петро Дорошенко, що був під ногами неповного місяця⁷²⁵, є нині біля підніжжя ніг вашої царської пресвітлої величності, то хай хвалитиметься від усіх вишній Бог, бо від імені вашої царської пресвітлої величності дається нам божий дар, дар цілковитий, мир-бо нам дано, і це є той божий дар, а за цей дар смиренний архієпископ віддає вишньому обіти з усіма вірними підданими вашої царської пресвітлої величності Малої Росії, бо місто й усю державу вашої царської пресвітлої величності називають мирними. Це все радісне, це все веселощів неповнене, це втішає всю державу вашої царської пресвітлої величності, але є й інше — сумне, оскільки в державі царської пресвітлої величності, а серед пастви смиренного архієпископа є деякі, що не ревні до вашої царської пресвітлої величності, не шукають миру, але сум'яття, вишукуючи за своєю похиттю невинної крові вірного підданого вашої царської пресвітлої величності гетьмана Запорозького війська, які таємно умовилися вбити його й віддати смерті, — між них є Симеон Адамович з іншими своїми прибічниками. Що треба ієреям говорити, не знаю, але знаю, що ієрею годиться жити з невинними руками й чистим серцем, цей же хотів умити руки в крові праведного й вірного підданого вашої царської пресвітлої величності. І про це смиренний архієпископ доповідає вашій царській пресвітлій величності і віддає найнижчий уклін, щоб той у своєму неправедному ділі за указом вашої царської пресвітлої величності осудився чи оправдався перед архієпископським судом; і кажуть отак усі — як мир, так хай пробуває навіки в царстві вашої царської пресвітлої величності милість та істина, амінь».

Після доброго закінчення тієї віншувальної промови я, приступаючи до опису злопригод і крайнього через турків спустошення та розорення Чигрина й усіх решток тогочасної козацької України, вирішив покласти перед цим нещастям для забави тобі, ласкавий читальнику, оцю нову обробку «Сатирової повісті», вклавши в неї частково пригожі речі з четвертої пісні влоського⁷²⁶ автора Торквата Таса⁷²⁷

Того ж 1676 року один сатир, що начебто довго жив у подільському лісі Недоборі⁷²⁸, був перестрашений демонським збором і втік геть із Недобора. А прибігши у Великоскитську пустиню⁷²⁹ і зустрівши там іншого сатира, сказав йому таке:

«Оцими днями, опівночі, як мені здається, спав я в своїй темній, зарослій густим і непрохідним лісом та терном, нікому не відомій дебрі та яскині, коли це сильно здригнулася піді мною земля і не знаю, чи вона, чи нечисті духи викинули мене вихором утору від землі з моєї яскині. Я ж був геть од страху збе-

зумілий і, не знаючи, що чинити, втиснувся в дуплясте від кореня дерево, яке мені там трапилося. Отак я стояв, тісно огорнений, і відчував, що всі чуття мої змертвіли, а зір та слух мало мені служать.

Дивлюся я крізь щілину того дупла, що в ньому був, і бачу відразу князя тьми і стародавнього начальника злих духів Люципера з іншими його старшинами, що незвідь-звідки прийшли. Сів він недалечко від мене, як на престолі, на великому дерев'яному пеньку, гнилому й повному мурашви, маючи в руках іржаве, погнуте, залізне сцетпро, на бридкій голові багато рогів, а на чолі один — найбільший. Був він дуже великий, чорний, як вугілля, від голови до ніг, вуса мав паскудні — довгі, пом'яті, бороду — криву, густу, покошлану, що покривала й косматі груди. Очі він мав, як розпечені на вогні сковороди, — випускали вони від себе синій сірчистий вогонь, як стовпи чи комети. Губи були криваві, як пухирі, довгі, надуті, а рот і горлянка були наче яка прірва, що випускала з себе сморідну пару. Коли ж мурашва, що на ній він сидів, його допікала, він хитав своєю головою так, що з ніздрів його на лоно, наче смердючі остюки, сипалися стоноги. Більше його сатанинських прикмет не міг я зі страху добачити, оскільки бачив іще й те, що коли він, князь пекельних темнот, сів на згаданому гнилому пеньку, сіли з ним й інші його начальники, старі по праву руч, а молоді по ліву руч. Були серед них різної постави і страшних гатунків демони і ніколи не бачені мною бридкі лярви; одні мали верблюжі і козині, а інші курячі ноги, а на голові й роги мали. Інші ж замість волосся мали вужів та зміїв і всілякі інші змішані злі дивовиська та злющі вогні. Він, отой старий сатана Люципер, заговорив до них, що отак порозсідалися, бридким і верескливим голосом: «Принесіть мені отой мій ріг, що його був зламав я з великим болем з голови моєї об Йорданську скелю, коли йшов хреститися християнський бог Христос, а я був скинутий з небес і з невимовною швидкістю летів з вами до пекла». А коли йому відразу його принесли, повелів він затрубити в нього. Коли ж був посланий бридко гаркітливий голос того рогу, тоді всі недоборські дерева захиталися і моє зі мною мало не впало. Була відразу після того по всьому Недобору велика буря, шум, невимовне сум'яття і вихори, від яких всі звірі побігли й полетіли з великим поспіхом геть з Недобора, а з ними мало не вилетів із мене мій дух. Тоді злетілося туди, де був їхній начальник, незчисленне множество демонів, наче темна хмара смердючої саранчі, і весь ліс Недобор, освітлений тоді місячним світлом, затемнивсь і спохмурнів. Побачивши їх, Люципер похвалив їхнє старання і сказав до них таке:

«Друзі й чесні мої князі, що провадите свій рід з небес і гідні жити в них більше, ніж сонце, Бог несправедливо випхнув од себе вас разом зі мною у пекло із тих небесних держав, до яких належите так само, як і він. Мабуть боявся він нас, коли бачив, що мужність наша протистоїть йому. Нині ж він сам, як усемогутній, володіє небом і зорями, а нас має за своїх ворогів і, замість світла денного, всім приємного, замкнув нас нездоланною узою в темряві, позаздривши нам неба — першого нашого щастя — і ясного сонця, віддавши нас безмежній і постійній тьмі. А що найгірше коле й пронизує мене люття, гризе і додає до давнього болю більший жаль — це мука, що низьку людину, створену з болота й глини, кличе до неба замість нас і, як батько сину, зичить їй вічного гаразду і нашого найпершого щастя. Але й того маючи замало, послав був у світ і видав на тиранську смерть, на більшу нашу біду свого єдинородного сина. Він же, самі добре знаєте, з якою небезпекою і великою тривогою нашою, виломив пекельні двері і, порвавши вічні зав'язі, відняв у нас гвалтовно дорогу наші здобичі й користі — душі вірних своїх рабів — і на більшу нашу печаль виставив на весь світ триумфальну хоругву, що звоював пекло. Але залишимо геть стародавні в часі наші шкоди й кривди від нього, — вони завжди були і є славні: він завше допомагав людині супроти нас і робив та робить силу нашу нікчемною і бездіяльною, віддавши нас на посміх і наругу тому, хто мав би перед нашим лицем як слуга схилити свою шию. А пригадаймо недавні образи і як хоче нас від віку обернути він унівець, а силу нашу зробити безвісною, коли забере від нас усіх людей і приведе до себе; до того ж він приніс таку честь і дав силу хресному дереву (яке здавна служило для безчестя й смертної кари злочинцям і на якому зволив розпі'ястися й сам Христос), проти якої ми зовсім не можемо стояти і мусимо, безчесно і всепереможно гнати, тикати й зникати. Що ж маємо чинити, чи тільки будемо дивитися крізь шпару? А він натискає сильно — ото бачите, що люд його віри поширюється і змножує свої церкви не тільки по всій Європі, а вже і в Азії, і в Палестині! І приходять до того, що не тільки в християнських церквах, але й повсюди поміж невірними поганинами, зловленими у віру Христовими апостолами, буде зображене й пошановане на стовпах і колонах, мідних і мармурових, Христове ім'я, а наші хвали й офіри через те цілком згинуть і загаснуть. Божниці наші порожнітимуть, а ідоли впадуть ув остаточну згубу. Йому ж самому, як єдиному Богові, всі народи воздадуть хвалу і принесуть офіри, а нас до своїх церков і входити не пустять. І чим раніше хвалилися ми, те тепер мусимо відстраждати так, що душ, підданих гріхові, не буде і за них перестане платитися Плютонові⁷³⁰ трибут. Чуєте ж бо, не допустимо до того, візьмемо перед себе давню свою мужність; коли ми вергали в небо вогнем і докучали мечем небесному князівству — тоді ми, либонь, прогнали й лишилися переможені, однак сміливість серця нашого і справність нам признано.

Гадаю, що й вам відомо добре, як зависний на добро наше християнський князь і гетьман Гофред⁷³¹, воюючи в Азії й Палестині наших слуг магометан, скинув багато ідолів із наших божниць і знищив твориму в них нашу хвалу; та й саме велике місто Єрусалим він здобув⁷³² і зробив те саме, встановивши в ньому хвалу Христу, назорейському Богові, своєму спасителю. Оце християнське щастя і божественна над ними милість найбільше нас тоді долягали і гризли великим жалем та болем, пронизуючи як стрілою наші серця; ви були послані від мене перешкоджати християнам у їхніх замислах, і їхні війська, що стояли тоді під Єрусалимом, мали порозрізнявати всілякими способами і спритами, змішати і припровадити їх до крайньої руїни, чого, либонь, цілком не досягли, але й досягли немало, вчинивши значний ущербок у тих військах своїми спритами. Хвалю отож вірну вашу службу, завдяки якій ми погубили, почавши від синів Володимира⁷³³, того другого після Андрія⁷³⁴ християно-руського апостола та хрестителя, аж до-

тепер, чварними війнами і сум'яттями множество християнського люду і приводите багатьох інших з православної віри до інших різних вір. Але ще немає кінця моему бажанню. Хочу я винищити й вигубити отих кам'яносердих і у віках непохитних у своїй православної вірі русо-хазарів, що більше інших народів важкі й невиносні нам своїм благочестям та рицарством. І це я вчиню незгодами й чварами такими ж, як були раніше в колишніх властолюбців і начальників, — так знищите ви в землі українській і славу Христа, їхнього Бога й спасителя, нашого ж губителя. Адже вже була на цьому боці Дніпра пошкоджена й спустошена їхня земля з багатьма міцними містами і багатолюдними селами спершу через вірного нашого слугу Батія, потім і через їхніх же братів-християн поляків, а потім знову-таки через наших слуг сарацинів і агарян⁷³⁵. Одначе з бусурман, вірних наших слуг, гине від мужньої їхньої зброї більше людей, як у них. І це належить нам, коли Христос допустить, відомстити і їхню землю зі столицею їхніх гетьманів Чигрином та іншими містами, що лишилися, до решти розорити і цілком порожньою та нікчемною зробити. Ідте ж, мужні мої рицарі, у весьвіт і збирайте свою силу на вигублення того затвердлого хазаро-руського народу, вийте до цього всіляких спритів і хитрості вашої і коли в тому один з вас кволий і неправний, то хай допоможе йому в початій справі другий. Напровадьте мені в'язнів, чи силою, чи радою, чи умітністю, будьте їм завадою і шкодьте всюди, вловіте їх у сітки вашого сприту. Нехай одні волочаться по світу, як заблуклі без пастиря вівці, другі зятаються на службу всіляким чужим монархам і там гинуть за гроші, треті в п'янстві топляться, четверті в усіх світових розкошах, як свині, нехай плешуться, п'яті у плотській похоті нехай паскудяться і ображають на себе Бога, шості нехай бунтуються на своїх гетьманів і начальників зі своїми роздвоєннями і внутрішніми чварними незгодами — хай викоринюють себе самі, нехай військо згине, нехай йому те станеться, що пам'яті хазарів не останеся!»

Гнівалися нечисті духи, чуочи ту Люциперову мову, і, вже більше її не дослухаючися, з великим шумом і вихором, як незліченна саранча і темна хмара, полетіли геть із Недобора на свої справи. Потім одразу блиснула блискавка, а після неї вдарив міцний і нестерпучий Перун, від якого й багаторогий їхній сатанинський король зі своїми князями, лишивши після себе плюгавий і невиносний холод та сморід, пішов із тим пнем, що сидів він на ньому, в землю, покинувши по собі тільки малі челюсті бездонної прірви, що почали потроху випускати із себе гіркий сірчистий дим. Од того Перунового грюкоту не лише завалилася і зрівнялася з землею моя добра й улюблене моє житло, що було там близько з харчем моїм і дерев'яними та терновими хщами, але й численні великі дерева, що були поблизу, й моє, в якому був я, вирвалися з корінням й упали на землю; і все листя в усьому тому лісі з усіх дерев, хоч і не час іще був, упало на землю і, наче спалене з усіма травами та лісовим биллям, послалось по землі одним шаром пічного попелу, а ліс лишився на землі без листя, неначе сухий.

Від цього страшного видіння та грюкоту, холоду, й смороду, і падіння на землю зі своїм деревом я втратив усі чуття свої і лежав мертвий у тому деревному дуслі до півдня. Опівдні, коли моя плоть нагрілася від сонячного тепла і південний тепло-холодний вітер вивів сатанинський сморід, що був у всьому лісі, то й я відчув у собі пробудження життя, заледве виліз із тісного мого деревного дулла і, бачачи в усьому лісі порох, попіл і голі дерева та не маючи, відтак, нічим себе прохарчувати, а до того ж боячись, щоб той сатана не виліз знову на світ через залишену після себе нору і не відігнав своїм страхом мого від мене духу, біг, біг і біг, не дивлячись куди, і перебіг за кілька день довгі поля, ліси й діброви, гори, долини й болота та й прибіг у цю незнайому пустиню. І це вже третій день тиняюсь у ній голодний і спраглий, нікого в ній не зустрічаючи і не можучи підкріпити чимось свою плоть від отаких, що оце розповів тобі, страхів і переживань, що геть виснажують мене й нахиляють до смерті. Нині, уздрівши тебе, персону любого нашого роду, радію серцем і вже не боюсь умерти перед твоїми очима».

Це вірікши, він упав, плачучи, перед ноги сатира, якого зустрів був у Скитських пустинях. Той же, підвівши його від землі і так само плачучи, сказав до нього: «Друже, коли правду кажеш і коли демонська сила своїми підступами знамірюється навести такі біди і злопригоди православному християнському українському народові, то біжімо звідсіля в інші найдальші країни й пустині, щоб і ми не були тут зловлені тими демонськими хитрощами й не впали в несподіване зло».

Вірікши це, пішли вони відразу в глибину пустині. Стояла тоді ніч, а один скитський анахорита, що тулявся після розорення турчином свого монастиря сам-один у пустині, клякнув був у лісовій густині на молитвах. Він побачив і почув ту розмову сатирів, що точилася поблизу нього, віддав хвалу Богові, що відслонив йому розум розуміти мову тих сатирів, і, повернувшись до свого Скитського монастиря, оповів, що почув, братії, яка тут лишилася, і та сатинова розмова прокотилася тоді, здається, повсюди.

Демони ж після такої інформації й розпорядження свого багаторогового князя розсіялися по весьвіту і почали своїми підступами розпоширювати, де було можна, сіті й запалювати серця злостивих і завидливих людей, а найбільше своїх слуг-магометан на викоренення тогочасних козаків із Чигрином та іншими українськими містами, що залишилися.

Причин же явних і найголовніших тому запустінню Чигрина й інших з ним тогочасних міст дві. *Перша*, що гетьман Самойлович, як казав вище, так само, як і давніші цьогобічні гетьмани, почавши від Сомка, його попередники, не бажав чути про іншого, рівного собі гетьмана на тому боці Дніпра. *Друга*, що турецький цар поставив собі за зневагу⁷³⁶, що Дорошенко, відкинувши його протекцію, схилився під високу руку православному російському монарху, хоч і мусив учинити те, як сказано вище, не за своєю волею. Скоро він, турецький цар, одержав відомість про те Дорошенкове відступництво, то дуже, як і вище згадував, роз'ятрився і радився зі своїми вейзирами та пашами, як помститися Чигрину й решті українських міст за ту свою зневагу. І, хочучи на ту раду мати найбажаніший наслідок, звелів прикликати для тієї на-

ради в диван, тобто в ізбу, в якій звичайно бували посольства, ради й суди, з одного царигородського монастиря⁷³⁷ ченця Гедсона Хмельниченка, який добре знав, що діється на Україні. Його побачивши, турецький цар наказав скинути чорний габіт⁷³⁸ і нарік його разом із собою, очевидно, через волосся нестрижене й неголене в чернецтві, князем назорійським⁷³⁹. А коли він ознаймив Хмельниченкові свій намір розорити Чигрин й рештки України, одержав таку відповідь, як свідчить Олександр Бучинський-Яскольд у своєму панегірику, приписаному 1678 року гетьманові Самойловичу і названому «Чигрин»⁷⁴⁰:

— Найясніший царю наш і непереможний,
Християнам є твій меч, наче гнів той божий,
Бо за тебе на землі дужчого не чули,
Ти до Господа найближч — сторож його чулий.
Біля гробу Бога ти внук неначе власний,
Місяця страшливий син, навіть тінню жасний.
Що на зорі Фаєтон⁷⁴¹ — ти на християни,
Від Єгови⁷⁴² лютий бич на всі їхні рани.
Хто настирний спротивля тій потужній силі?
Можеш волею ти гнів свій правдивий вилить.
Твоя воля — і міцне надійне діяння.
Наше ж денне і нічне має быть старання,
Доки місто Чигирин із його гетьманством.
А Україну всю під меч із усім християнством
Взявши, трупом не вкладеш місяцю під ноги,
Решту — в ласку у твою чи під гнів твій строгий...

Потім у диван прикликано, чи вже вони там і були, кримського хана⁷⁴³ й Ібрагіма, славного й заслуженого трапезонтського пашу, і вони присягли на палахах перед султаном, що доти не вийдуть з української землі, поки не сплюндрують у ній своїм поганським мечем усього християнського племені. На це військово-діло відразу наказано від султана й вейзира не тратити часу не тільки в константинопольських, але й усіх анатольських⁷⁴⁴ кузнях, як про те було написано й раніше, але денно й нічно кувати, приладнувати та вилити всілякі військові залізні, сталеві й мідні риштунки, знамірюючись неодмінно виправити від Пропонтиди⁷⁴⁵ на наступне літо свою бусурманську силу на Чигрин, що й сталося, але не з користю, а з превеликим безчестям їхнім, бусурманським, та шкодою, як про те буде оповіджено в наступному році.

Примітки до XVII розділу

⁷⁰⁹ Перевірити автентичність листа немає змоги, в ньому видно Величкову термінологію, але він відбиває ситуацію точно.

⁷¹⁰ *Сардонапал* — останній асирійський цар, який відзначався любов'ю до розкошів, зачинявся у палаці і віддавався задоволенням, не цікавлячись, що відбувається за стінами.

⁷¹¹ Перевірити автентичність листа немає змоги.

⁷¹² Причини, які викладає С. Величко, певна річ, не прояснюють ситуації. П. Дорошенко та І. Самойлович мали один до одного довголітню уразу. Минулорічні події (здача клейнодів І. Сірку) не подобалися І. Самойловичеві, і після смерті царя Олексія він вирішив добити ворога. До П. Дорошенка в Москві почали ставитися милостиво. Послано стольника Деримонтова, щоб відібрав присягу в Дорошенка. І. Самойлович затримав його і почав ганити П. Дорошенка. Він боявся, що коли у підданстві в царя буде два гетьмани, одному треба буде покласти булаву. Тож добився, щоб царський уряд дав наказ рушати супроти П. Дорошенка збройно.

⁷¹³ За царським наказом П. Дорошенко мав іти на Лівобережжя і здати булаву І. Самойловичу та Г. Ромодановському, але він заявив, що здасть булаву тільки чорній раді. І. Самойлович сполошився і почав активно домагатися дозволу на військові акції.

⁷¹⁴ Спершу пішли відділи Косогова з 15 тисячами росіян та генерального бунчужного Леонтія Полуботка з трьома полками. За ними рушили боярин та гетьман. 15 серпня (за ст. ст.) вони перейшли Дніпро.

⁷¹⁵ Бій був зовсім недовгий і скінчився за наказом П. Дорошенка.

⁷¹⁶ Російського війська було 1600 чоловік на чолі зі стольником М. Ромодановським. Українського війська була тисяча чоловік, на чолі його був чернігівський полковник Борковський. Коровченка І. Самойлович прислав пізніше.

⁷¹⁷ Від жовтня 1676 по березень 1677 р.

⁷¹⁸ П. Дорошенко був уже одружений. Його жінка Пріська приїхала до нього у Москву в липні 1677 р.

⁷¹⁹ П. Дорошенко жив спершу у Москві, потім його призначили воеводою у Вятці (1679), ще згодом дали село Яропольці (у 130 верстах від Москви) у володіння. Гетьман помер 9 листопада (за ст. ст.) 1698 р.

⁷²⁰ П. Дорошенко перед своїм падінням неодноразово посилав посланців і у Крим, і до турків за допомогою. Допомога не прийшла.

⁷²¹ *С. Адамович* — ніжинський протопоп. Це відомий авантюрист XVII ст., який хотів піти слідами свого попередника Філімоновича (єпископа Методія) і за будь-яку ціну стати довірником у царя. Довгий час він був агентом царського уряду на Україні. Вступив у конфлікт із І. Самойловичем, був зв'язаний із Самойловичевою опозицією: Рославцем, Думитрашком Райчею, Мокрієвичем та Горленком. Пробував зв'язатись і з П. Дорошенком, та був засуджений і висланий до Сибіру.

⁷²² Так доносив царю І. Самойлович. Це могла бути й пересада, але С. Адамович хотів змістити гетьмана.

⁷²³ Суд над Адамовичем та Рославцем було вчинено у січні 1677 р. Адамовича веліли розстригти із священничого сану і передати світському суду. Його зобов'язали постригтись у ченці, а коли той відмовився, віддали у військовий суд. Потім його разом із П. Рославцем виряджено до Москви, а згодом засладо до Сибіру.

⁷²⁴ Промову перекладено зі старослов'янської мови.

725 Тобто у підданстві турецького султана.

726 *Влоський* — італійський.

727 Поема Т. Тассо «Звільнення Єрусалима», на мотивах четвертої пісні якої С. Величко побудував свою новелу, була досить відома в той час на Україні в основному через польський переклад П. Кохановського, котрий мав у XVII ст. три видання. Зберігся навіть знайдений В. Перетцом переклад тієї поеми на книжну українську мову (кінець XVII — початок XVIII ст.). З порівняння текстів видно, що С. Величко користувався польським перекладом поеми, вніс до теми елементи власної творчості, переклав її на прозу, створивши у такий спосіб викінчену новелу.

728 С. Величко, будуючи свою новелу, зливає мотиви запозичені з фольклорним оповіданням. Згаданий у новелі ліс Недобір ріс на Поділлі в Кам'янецькому повіті між Гуменцями та Шатавою, тут, за народним переказом, збиралася нечиста сила на чолі з Люципером (як і у Величка) і розмірковувала, як з допомогою турків знищити український народ. Існування цієї легенди засвідчене аж у 1875 році «Подольськими епархіяльними ведомостями».

729 Тобто до монастиря Скита Манявського.

730 *Плутон* — у грецькій міфології друге ім'я бога підземного царства Аїда.

731 *Гофрід Бульонський* — герцог Нижньої Лотарингії. Йдеться про перший хрестовий похід, Гофрід був одним із вождів цього походу. Потім став єрусалимським королем (1099).

732 Єрусалим було здобуто 15 липня (за ст. ст.) 1099 р. і вчинено в ньому страшну різню мусульман.

733 Князь Володимир мав 11 синів, які почали чвари ще за його життя, а після смерті особливо.

734 *Первозванний Андрій* — апостол Ісуса Христа, брат Петра. За церковним переказом, проповідував християнство серед скіфів — народів, котрі жили на східних і північно-східних берегах Чорного моря. За свідченням літописців, був біля теперішнього Києва, де встановив хреста.

735 Тобто турків і татар.

736 Це було сформульовано так: «Непутящий і невдячний Дорошенко, забувши діла падишахові, зрадив його...»

737 Юрій Хмельницький сидів у тюрмі в Едикулі.

738 Тобто наказав константинопольському патріарху Ю. Хмельницького розрішити від чернечого габіту.

739 *Назореї* — особливий клас посвячених у євреїв. Ті, що дали габіт назорейства, утримувалися від вживання вина, не стригли волосся. Ю. Хмельниченко ж мав титул князя малоросійської України.

740 Поему написано польською мовою. Повна її назва «Чигирин, прикордонне місто, у тяжкій турецькій облозі року 1677». Книга вийшла у Новгороді-Сіверському в 1678 р.

741 *Фаетон* — син бога сонця Геліоса. Фаетон попросив у батька дозволу покерувати сонячною колісницею один день. Але кволий юнак не зміг упоратися з безсмертними кіньми і ледве не спалив світ. Зевс убив Фаетона ударом блискавки.

742 *Єгова* — одне із священних імен Бога в Старому Заповіті.

743 Ходили поголоски, що кримський хан відмовлявся йти на війну, покладаючись на неврожай, і турки прислали йому кілька галер із хлібом. Він мав йти лівим боком по Моравському шляху.

744 *Анатольських* — тобто з провінції Анатолії.

745 *Пропонтида* — буквально значить земля перед морем, власне, Передчорномор'я. Пропонтидою називали ще Мармурове море.

Розділ XVIII

Про тридцятилітнє тоговічне українське нещастя і про настале всеконечне її запустіння; про причини турецького находу на Чигрин, про скликання і першу виправу від Цариграда під Чигрин турецьких військ із вейзиром, трапезонтським пашею і Хмельниченком; про передчуття в нещасливій Україні крайнього її занепаду; про тодішні моління й підмогу, послану в Чигрин; вірші панегіричні; про зібрання на цьому боці московських і козацьких військ на поряттук Чигрину і про прислання в козацькі полки ікони Христового святителя й чудотворця Олексія з похвальним словом Запорозькому війську і захопленням на війну проти бусурман; також про особливу монаршу грамоту, що потверджувала давні українські права й вольності; про запал од того козаків битися; про привітття до дніпрового берега всіх християнських військ і про звідомлення з Чигрина, що турчин уже здобуває його; про осадження турецькими шанцями дніпрового берега і про опанування тих шанців козаками; про привітття від Чигрина турків і татар до Дніпра; про їхню війну з козаками, що були в турецьких шанцях, які вони опанували, і про велику їхню, бусурманську, шкоду зі втратою ханського сина; про Хмельниченків страх; про переправу християнських військ на той бік Дніпра і про повторне звідомлення з Чигрина, що турчин уже надокучив йому,

здобуваючи цілий місяць не без значної своєї шкоди, а козацької здобичі; про всілякі марнотні турецькі способи до здобуття Чигрина і про втрати; про приверття від Дніпра під Чигрин численних легких московських військ; про втечу з-під Чигрина бусурман і про гоніння їх аж до Чорного лісу з великою їхньою шкодою.

Року від створення всього живого 7185, а від господнього утілення 1677. Тоді текло друге літо царювання в Росії пресвітлого Феодора Олексійовича, а від війни Богдана Хмельницького з поляками, що була почата 1648 року, докінчувався тридцятий рік нещасливих тогочасних українських подій з безперервним воєнним вогнем, а до того — з чварами, незгодами, війнами, кровопролиттями і з крайньою руїною. Тоді наступило на Україні від турчина, замість божої благодаті і бажаної тиші (із-за примноження людського беззаконня через висякту в них любов до інших), остаточно і всеконечне розорення й запусіння. А турчин після кам'янецької, хотинської, ладижино-уманської воєн відпочивав тільки один⁷⁴⁶ рік і відразу замислив через свою гординю постати війною для всеконечного захоплення чи розорення тогочасної козако-руської малоросійської України, маючи до того дві причини. *Одну* проти великого російського государя, що звелів добувати в Чигрині Дорошенка, його турецького союзника, *другу* проти Чигрина, що, відкинувши його союз і протекцію, схилився під високу руку православного російського монарха. Отож він постановив у своїй думі спершу розорити війною Чигрин, а потім за одним заходом учинити те саме й богоспасенному місту Києву. А скоро [весна зодягла землю] травами і красноквітними злаками, приємними людському зорові, відразу отой ненаситний візантійський смок, що завжди жадає християнської крові, виставивши в полі під Константинополем свою Махметову хоругву на війну, свиснув грізним своїм наказом на обидва далеко розлегли пропонтийські береги, закликаючи під ту хоругву своє зміїне кодро махометан. А коли їх, кінних і піших, зібралось під ту хоругву величезне число⁷⁴⁷, тоді він, придавши їм багато гармат, можчирів⁷⁴⁸, бомб і великих муреломних картарів⁷⁴⁹, також порохів і різних куль превеликий достаток, узапастив до того їх усіляким достатнім провіантом і численними грошовими мільйонами і наказав їм повзти⁷⁵⁰ від Візантії на Україну під Чигрин, а тоді під Київ. На чолі всіх тих військ він виправив при найвищому своєму вейзирі Ібраїма-сагран-пашу трапезонтського з товаришами, що перед тим дізнав сподіваного щастя під Кандією⁷⁵¹ і на інших місцях у воєнних okazіях і повернувся до свого цесаря зі значною вислугою; приверстано було до них в допомогу на власне злоумисля і розстригу-венжика⁷⁵² козацького Юрія Хмельниченка⁷⁵³, який мав надію, що скоро приповзе на Україну з турецькими військами і звістить про себе козаків, то не тільки через достойність і заслуги його батька, старого Богдана Хмельницького, але й зі страху перед превеликою бусурманською силою Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу, а його, Хмельниченка, легко зволить прийняти собі за гетьмана.

Чи в останні числа квітня, чи в перші травня турецькі війська рушили від Візантії і неспішно простували звичним шляхом на Україну, визначивши термін воєнному в ній промислу на серпень місяць⁷⁵⁴. Султан послав указ і ханові, щоб у той термін прибув під Чигрин з усіма кримськими, білгородськими, буджацькими та іншими ордами. А нещаслива тогочасна Україна, через незгоду власних синів і минулих властолюбців-начальників, яка палала в безперервному вогні війни й чварних кровопролить, як вище казав, тридцять років, мусила тепер бути певною щодо свого остаточної загиби від турчина. Про оцю виправу турецьких військ під Чигрин, про минулі козацькі незгоди і насталий тоді страх, про ретельні святительські молебні цьогочасного малоросійського і всього взагалі духовенства, а до того і всього народу на збавлення Малої Росії від бусурманського находу, також про підмогу, яку послав у Чигрин Самойлович, поетична муза козацького панегіриста Олександра Бучинського-Яскольда в панегірику, названому «Чигрин», співає такими римами⁷⁵⁵:

Ледь саян⁷⁵⁶ бусурманський, до стінки прибитий,
Заспокоювать панцир почав злотокритий⁷⁵⁷
По Хотині, та знову на інші невчаси
І турецькі, й татарські гудуть тулумбаси⁷⁵⁸.
Чутно брязкіт далеко лискучої броні,
Вже іржуть у тривозі сполохані коні.
Кочі⁷⁵⁹ тягнуть з возівен, наповнюють гарби,
З тайників витягають всі цесарські скарби,
Відмикають шпихліри⁷⁶⁰, збирають запаси,
Що роками копили в минулому часі.
Тут глибокі і давні, нажиті з посвяти,
Константинів побожних⁷⁶¹ викопують спряти.
Чи по згубу, чи здобич минушу бажують
Захопити — невірні в похід вирушають!
Суне сила велика, іде в Україну,—
Плаче вже тридцять років вона на руїну.
Ворогами обдерта з плодів усіх гарних
І своїми побита з амбіцій примарних,

Переділена, повна вона ворожнечі —
 Загорілася з жару від власної печі!
 Що їй доля в ці літа принесла щербата?
 Батька син убиває, іде брат на брата.
 Того мало. Найгірше, що гак уже пада,
 Тепер бідам давнішим була б вона рада.
 Уже власні хвороби забула б навіки,
 Вже б пробачив брат брату провини великі,
 Бо всіх дрож охопила — гряде вже навала
 І для віри святої загроза настала,
 Бо старання велике було всього люду,
 І отця пресвятого святий дух нас будить
 Барановича йменням — архієпископа,
 Що на Сівері вчули його добру стопу.
 Він рецепти, як лікар умілий, не значить,
 Аж допоки хворобу гаразд не побачить.
 Тож до ради святої зове капітулу⁷⁶².
 Трьох згадаєм, одної були всі інфули⁷⁶³:
 Гізеля⁷⁶⁴, щоб жить свято, він давній поборця,
 Гілятовського⁷⁶⁵, також Лежайського — тройця
 Ця одним духом скута, усі три прелати.
 Інших ще ігуменів, вродж ної братії
 З усієї України — усі послушенство
 Учинили і в пильне ввійшли набоженство.
 Узяли в богомисля війни всі причини.
 За що Бог нас приводить, бува, до руїни.
 І не бачать нічого, лиш гріх непокритий
 Між людей, тож складають подання для світу:
 Щоб всі люди молитви, також призивання
 Богу щиро давали, і звечора, й зрання
 За монарха, що у вірі правій пробуває,
 Під яким ми опіку і ласку приймаєм.
 Також і за вітчизну, свого гетьмана,
 За усіх — кардинала і пр'маса-пана.
 І рецепт на біль лютий синове слухняні
 Заживають охоче, бо зцілює рани!
 Вже турецька притисла нога Україну —
 Смок азійський поспішно повзе до Чигрину⁷⁶⁷.
 Він преславну фортецю навколо обходить,
 До Дніпра інше військо в загоні відводить,
 Щоб обсісти найшвидше усі переправи,
 На Дніпра узбережжі свої ставить лави⁷⁶⁸.
 Чигирин у облозі у відчай впадає
 І надії на поміч вже майже немає⁷⁶⁹,
 Є на Бога надія! Його допомоги
 У молитвах прохає багатий і вбогий.
 Гей, багато ми терпим, безсмертний наш Боже!
 Нашу неміч твоя міць невже не підможе?
 Ходим пізно ми й рано у темнім підлав'ї,
 Чи ж то сниться нам неміч, чи бачим наяві,
 Диха смрадне болото, вогонь з вуст пітона⁷⁷⁰,
 Із якого ця гідра бридячого лона?
 Чи з'явилась зі джбана старого Тритона⁷⁷¹,
 Чи вродила те диво на світ Тезіфона⁷⁷²?
 Християн тисне нехрист накотом важенним,
 Вдар їх, Боже! Кинь в їжу гадюкам шаленим!..
 Роксоланські розніси нещадно обози,
 Вже татарин нам троки⁷⁷³ ладна й поворози.
 Ні, у сонячнім возі не всяк сісти може!
 На Україні своїх ще гетьман не тривоже⁷⁷⁴,
 Та покликав охитника пристрасним словом⁷⁷⁵.
 Швидко кілька їх тисяч проскакують, ховом

До Чигрина невтомно ярами ідучи,
 Їм утіху і поміч посильну несучи,
 Щоб утримать фортецю, поки стане сили,
 Дочекатись, щоб наші війська підступили.
 Вів Корицький їх Яків, досвідчений воїн,
 Його гетьман призначив для виправи тої.
 Разом з ним люд служивий у зброї блискучій,
 Котрих Ромодановський послав, їх ведучий.
 Той люд хоч одвірний та мав і незгоди,
 У Чигрин хоч пробились, але не без шкоди.
 Наш Корицький у замок пройшов без утрати,
 Турку зміг перед очі в фортеці постати⁷⁷⁶.

Гетьман Самойлович після виправи того новозатяжного свого війська в Чигрин і сам з пильністю дбав, щоб стягти до себе всі цьогобічні полки свого рейменту. А з боку царської величності тягли з великоросійськими військами на Україну князь Григорій Григорович Ромодановський, маючи при собі й калмиків, князь Голіцин⁷⁷⁷ з осібними військами й воевода Бутурлін також з осібним московським військом. А за ними приспіли на з'єднання слобідські козаки і смоленська шляхта. Коли ж гетьман Самойлович зібрався і з'єднався зі своїми козако-малоросійськими військами, то пресвітлий государ Феодор Олексійович, захожуючи й понаджуючи його з усім Запорозьким військом на війну супроти турків і татар, прислав до нього в полки через свого нарешнього посланника на благословення всечесну ікону Христового святиеля Олексія, Київського митрополита і всієї Росії чудотворця, з таким «Похвальним словом»⁷⁷⁸, складеним превелебним отцем Симеоном Полоцьким, на той час його, государським, казнодією, за його ж монаршим указом до всього Запорозького війська. Його переписано на папері й читано в усіх малоросійських полках, а потім у 16 [...] ⁷⁷⁹ році видрукувано при кінці книги «Вечеря духовна», складеної його ж, Полоцького, працею. Це слово я виписав з тієї книги і поклав тут хоч і над потребу, однак для задоволення читальника⁷⁸⁰.

«Цар Соломон, переповнений більшою від усіх ізраїльських царів мудрістю, створив якомсь собі престол, як честю, так і золотом красний — православнії люде, христоімените воїнство! — а до нього утвердив шестиступні сходи, і дванадцять левів стояло біля приступок з одного й другого боку. Отак праведний Соломон, цар неба й землі, створив собі мислений престол — єдину святу соборну апостольську церкву, прикрашену чистим золотом благодаті і небесною честю. До неї зробив він своєю рукою шість приступок і зволив створити їх за шість днів, підкоривши їх користі й служительству, і огородив їх левами непозолоченими, але дорожчими за всяке золото, бо живими і з даром мови — православним і христолюбивим воїнством, що служило йому не так для негарного постраху, як для захисту від усілякого ворога й супостата. Такими левами з даром мови, обдарованими великою силою від Господа, є ви, христоімениті люде, воїни царя небесного і вірні слуги його дійсного намісника на землі, найблагочестивішого, найтихішого, найсамодержавнішого великого государя-царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця. Ви-бо вашою зброєю більше за лев'ячі пазурі терзаєте сильних і жорстоких дивозвірів, що даремно нападають на дітей східної церкви. Ви грудьми своїми, як необорною стіною, огороджуєте російську землю і захищаєте її від наскоків нечестивих бусурман. Ви, невсипущі чатівники жереба Пресвятої Богородиці, надихніться сйяливою вірою всієї православної країни — ви поставлені Богом для швидкої помсти злісним ворогам! Ви справді можете про себе сказати те, що казав Давид Саулові про себе: «Раб твій доглядав батькової отари, і як іноді прийде, бувало, лев чи то ведмідь та вхопить овеча з-між отари, так я, бувало, біжу та й уб'ю його, покіль вирву йому з пащі овеча; як же він кидався на мене, то я вхоплю його за горло та й уб'ю на смерть». Бо татари нападають на отару Христову і крадуть з неї, наче люті леви й ведмеді, баранів і овець, чоловічу тобто стать і жіночу, а ви, кидаючись услід, багатьох з них б'єте й умертвляєте та своїм промыслом і силою встановлюєте бажаний мир, радість, веселощі й гаразди східним братам і родичам вашим, а всі христоімениті люде моляться за вас. У цьому увіренні не тільки чутками, але й самими ділами цілковито увідомлений найблагочестивіший, найтихіший і найсамодержавніший великий государ-цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, що єдиним є царем, який сяє благочестям, єдиним є найвищим стовпом і фундаментом церкви, теплий поборник святого православ'я, старатливий поширювач справжньої віри в Бога Христа, що з'їдається старанням до божого дому; як другий Давид, він захисник і володар усіх правовірних, світ очей усіх православних християн і не забуває вас, прикладаючи своє благословення і зволення своє батьківське до вашого, що від Бога, дбання, бо носить написану на сердечних скрижалях вашу віру й старання та чинить шодо вас милосердний промысел. Тож приносьте гучнішими подвигами вашими більшу службу Господові, знищуючи ворогів його пребожественного імені, що нападають на християн, братів ваших і родичів, друзів і сусідів, бороніть од нечестивих агарян, що хапають полон, повертайте той полон на волю і встановлюйте вашою зброєю бажаний мир і тишу російській породі.

Заради тих благословенних та інших багатьох дій пресвітлий государ-цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, візьме в премісну правицю даного собі від Бо-

га на помсту злочестивим мечі і звелить вам учинити те саме. Тож із божею поміччю мужньо йдіть у похід на ваші супостати, смиряйте їхню горду силу, а непокірних топчіть переможними ногами. А коли зможете це вчинити, то благочестивий цар, який не на лук свій сподівається, а кладе всю надію на боже поміч, благословить прислати до вас у ваш православний полк чесну й святу ікону великого божего угодника, отця нашого у святих Олексія, київського митрополита⁷⁸¹ і всієї Росії чудотворця, він із вашої ж країни, чернігівський уродженець⁷⁸², але всіх православних християн швидкий помічник та покровитель. А ви заспівайте переможну пісню за його святим піклуванням, молячись йому цілковитою вірою й любов'ю з теплими слізьми, вдійте світле торжество, перемігши злопідступних ворогів. Він же, дивний чудотворець, має дану собі від усемогутнього Бога таку благодать, що втишує війни, переводить лютість звіроподібних скитів у покірливість, а стрім їхній перетворює у страх і втечу. Бо коли він ще жив, тримаючи патерицю московського й київського престолів, страшні його слова усовіщування били ворогів, і вони не насмілювалися нападати на російські країни. Так само й нині, коли він стоїть перед божим престолом зі святою й непорочною своєю душею і може про все просити, вороги заботяться його заборони і не зможуть стояти супроти вас, а ви це діло боже візьмете собі до рук під його керівництвом і посібництвом. В давнину велику почесь сотворив великому цьому святителю й чудотворцю татарський цар Чанібек⁷⁸³, коли через послання вмолив цього святого прийти до нього з Російської країни в його орду до його осліпшої тоді цариці Тандули⁷⁸⁴. Коли ж святий рушив у дорогу і ще коли був на далекій відстані від орди, цариці було явлення, що бачила уві сні того дивного святителя, одягнутого в усе архієрейське, з багатьма священниками й дияконами, також убраними за своїм чином, і що вони приходять до неї, щоб зцілити її. Коли ж вона звістила цей сон цареві, відразу пронеслася звістка, що їде з Росії святитель. Цар відтак і цариця за образом, побаченим уві сні, звеліли готувати з добрих і дорогих тканин священнику одягу на самого святого архієрея і на всіх церковників, що мали з ним прийти. А коли божі помічники наблизилися, цар вийшов назустріч святителеві зі своїм сином Бердебеком, з іншими своїми синами, також і всечесно зі всіма своїми вельможами та князями. А коли святитель прийшов на місце їхнього житла, відразу пошанувався тими уготованими дарами, освятив їх і вдягся в них, так само вдяглися за своїм чином і всі інші, що були з ним, і заспівали молебен. А освятивши воду, він покропив царицю, і від того подарувалося очам цариці світло, хоч і була вона невірна. О чудо превеликого! Раб божий нечестиву просвітлює! О диво чудесне! Зціляє недуг без тілесного лікування! О милосердя батьківське! Як уділяє недостойну благодать! За це він був значно пошанований і щедро обдарований та повернувся додому, несучи мир православним християнам, як покірливим вівцям від хижого й лютого звіра. Так само й другим своїм ходінням в орду він утримав, як богомудрий, своїм увітливим усовіщенням від лукавого зачину лютого варвара і неситого на кров християнську змія Чанібеківського сина Бердебека⁷⁸⁵, що кинувся був полонити Російську землю, і вчинив стадові своєму солодку тишу.

Коли він був тоді в мертвенній плоті такий сильний словом і ділом, ще сильніший він тепер, безсмертно стоячи душею перед Богом, знищить луки ваших ворогів, зломить мечі, а самих потопче, коли не віддадуть йому достойного пошанування. Ви ж, братіє, вірні воїни правовірного царя, воздайте достойне й належне пошанування великому цьому святителеві і старанно кличте його собі в допомогу, як швидкого помічника, проказуючи ім'я його святе Олексій, що є помічник, і не буде даремне ваше прохання, бо написано про це: «Просіть, і дасться вам».

Не сподівайтесь на багатолюддя, на силу, на коні і на зброю вашу, бо написано: «Даремний кінь у спасінні, і зброя моя не врятує мене», але сподівайтесь на Господа, що каже: «Поміч моя від Господа, що сотворив небо й землю», — і будете блаженні, як пошле вам Господь поміч від Сіону і від святого й заступить вас. Сподівалося чудисько на ім'я Голіаф⁷⁸⁶ на силу плоті своєї і на зброю, але було переможене Давидом, що був малий тілом, великий у надії на Бога. Його сподіванку священне Писання так нам з'являє: «І Давид відказує Філістеву: «Ти йдеш на мене з мечем, списом і щитом, я ж іду на тебе в ім'я Господа Саваота, в ім'я Бога військ ізраїльських, що ти зневажив». І пересилив Давид чужинця, умертвив його пращєю й каменем і убив його. Коли ж підуть чужинці на вас, озброєні залізом, мечами і стрілами з Голіафом, ви ідіть за Давидом, огороджені надією на ім'я господа Саваота, і насправді співайте переможних пісень. Пересильте їх так, як давні сини Рувимові й Гадові і Монасіїнові одноплемінники⁷⁸⁷, і воюйте супроти агарян, і пересильте їх, і хай втрапляють агаряни вам у руки, і всі їхні житла, тому що поставите, закликавши Бога, і почувте ви їх, тому що покладаєтесь на нього, і захопите їхні користі. Коли ж побачите безліч коней і вершників, що йтимуть на вас, не бійтеся, бо боговидець у божественному Писанні переконує у такому: «Коли підеш на війну з ворогом твоїм і, побачивши коні, й вершники, і люди численні супроти тебе, не лякайся їх, коли господь Бог твій з тобою». Нам же, ієреям, заповідає казати вам у рік війни: «Послухай, Ізраїлю, ви входите сьогодні на війну з ворогом вашим, хай не ослабне серце ваше, не бійтеся, не страшіться і не відхиляйтеся від лица їхнього, коли господь Бог ваш іде перед вами, сприяє супроти ворогів ваших і врятує вас». Не злякався благочестивий Езекія гордого Сейнахорима⁷⁸⁸, оточеного великою кількістю війська, сподівався на Бога і торжествував над своїми ворогами, тому що Господь послав янгола свого йому в поміч, що побив усіх хоробрих мужів, вояків і начальників вояків. Бо він своїх вояків збуджував словами про надію, тож і я вам, божим воякам, щоб знайшли подібним покладанням на Бога подібну допомогу, кажу оце: дійте мужньо й посилите, не страшіться, не жайхайтеся лица султана турецького, й хана перекопського, і всієї безлічі лиць, що будуть із ними, бо хоч їх і дуже багато, істина не з ними, з ними-бо м'язи міцні, а з нами господь Бог наш⁷⁸⁹ — повстаньте за нас!

І постане Господь за вас, о воїни благочестиві, коли ви труждатиметеся для його божественної слави! Постане Господь за вас, коли ви за церкву його святую на її ворогів підійметеся! Постане Господь за вас, коли бережете заповідь його, турбуючись про любов душі своєї і про братів ваших, коли дбаєте про звільнення їх не від лютого полону, а щоб зберегти від магометанського опоганення! Постане Господь за вас, коли ви грудьми вашими огородите, як неборною стіною, православних християн! Тільки молю вас, брати улюблені, ідіть на це діло боже, скинувши гріховний тягар через святе покаєння і утвердившись небесним напугченням, що є животворящим тілом і кров'ю господа Бога і спаса нашого⁷⁹⁰; від нього достойно їж і пий і живий будеш навіки за оцим господнім словом: «Їж мою плоть і пий мою кров, мати-меш життя вічне». До того раджу вам, щоб, благочестиво живши, заховували ви поміж себе любов, і єдиним серцем, єдиною душею йдіть на супостати ваші. Отак з'єднаних воедино, ворожа сила здоліти вас не зможе, як і стріл ніхто не зламає, коли будуть вони в одному снопці, а тих, що розлучені по одному, і мала ламає сила. Ще любовно вас переконую, щоб усі труди ваші і справи вручали милосердній охоронниці всіх правовірних преблагословенній Матері Божій і здійснювали вашу службу під її покровою, і матимуть вони блаженний кінець. Зрештою, випадкові в поміч, закликайте великого святителя Олексія, щоб він як пастир захистив вас, овець словесної Христової отари, від хижих вовків, од нечестивих бусурман — хай подасть вам благословення на це прийдешне діло, хай вимолить вам у Господа силу, непереможну силу, промисел розсудливий, раду здорову, путь неблазений, подвиг щасливий! «Хай страшні будете в їхній очах, хай один із вас пожене тисячу, а два подвигнуть тми». Ти ж, о божественний святителю, прехороший пастире, премилостивий отче, премудрий учителю, предобрый наставниче, співпрестольнику з апостолами, лікарю премилосердний, служителю богоприємний, світильниче пресвітлий, вождю дуже справний, архіерею божий, дивний чудотворче, отче святий Олексію! Будь за іменем твоїм посібником цьому православному воїнству, покривай їх омофором⁷⁹¹ своїм від ворожих стріл, побий своєю пастирською патерицею люту зброю противенців, огороди стадо це словесне стіною твого благословення, підійми руки свої святі до Господа на небеса, як коліс боговидець на горі в пустелі, хай ці православні вояки приймуть твоїми святими молитвами від Господа утвердження в цьому подвизи, щоб присмирювати гордих ворогів, які не хияють своїх колін перед іменем пресолодкого Ісуса; хай знеможеться лук сильних ворогів, а безсилі підпережуться силою; коли ж злочестиві вороги щось неправедно захоплять від благочестивих царів, то хай повернуть те у державу благовірного нашого царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, бо коли буде все на місці, прийде Бог, єдиний у святій трійці, і буде він прославлений від правовірних у храмах і співові, так само і його пресвятому імені бути прославленому в храмах. О, дай нам, всещедрий Боже, заплучити те через молитви святителя Олексія, заради слави імені твого. Не нам, Господи, не нам, але імені твоєму дай славу від усіх сил небесних, що славиться нині і на безконечні віки. Амінь».

При отій іконі Христового святителя Олексія і при тому слові було принесено й особливу монаршу грамоту до гетьмана Самойловича⁷⁹², що хвалила його попередню вірність і заохочувала на упередню війну проти бусурман, підтверджуючи всій малоросійській Україні і всьому Запорозькому війську всілякі давні вольності з побажанням тільки військової служби. Оцією милостивою монаршою грамотою, іконою Христового святителя Олексія і тим похвальним словом, як гетьман Самойлович, так і все Запорозьке малоросійське військо були вельми втішені й заохочені на війну супроти бусурман, хоч би й до останнього занепаду.

У перших тоді числах серпня всі згадані великоросійські й малоросійські війська, що були непоодаль, стяглися до своїх обозів і дісталися 7 серпня дніпрового берега, що навпроти Бужина. Тоді ж принесено звітлення, що вже й візантійський смок приповз на Україну й обклав та почав бомбардувати й добувати четвертого серпня своїми багаточисленними військами старовічне столичне козацьке місто Чигрин. А звідомившись, що сильні царські й козацькі війська вже наблизилися до Дніпра на оборону Чигрина, відразу виправив⁷⁹³ з гарматами кількадесят тисяч янчарів й одного солтана теж з кількадесятьма тисячами орд⁷⁹⁴ до дніпрового берега під Бужин, наказавши їм, щоб аж ніяк не пустили через Дніпро християнських військ, що йдуть на оборону Чигрина. Тоді ті янчари й татари прийшли до дніпрового берега, де мало перевозитися християнське військо, й, осадивши його всього гарматами й шанцями, були певні, що не пропустять через Дніпро на той бік християнських військ, про що не мали сумніву й вейзир з пашою під Чигрином. Але в тому надія їх одурила, оскільки всемогутній Бог того літа ще не дав бусурманові на свій жеребок берда, а надав християнським вождям таку раду, що вони, станувши біля дніпрового берега і побачивши на тому боці обкладений турками й татарами дніпровий берег, звеліли завезти нічною порою на один дніпровий острів⁷⁹⁵, що був просто турецьких шанців, ховано поставити й націлити на той бік Дніпра, де були янчари з татарами, кількадесят найбільших гармат, що могли досягти в найдальші цілі, а козакам, найвиборнішим стрільцям, кільканадцяти тисячам, наказали тої ж таки ночі позатягати на той острів сухнемем водні човни і вночі з острова в належному до війни порядку й уладнанні тихо попливти через Дніпро і вдирити на ті турецькі шанці,— було це в середніх чи останніх числах серпня⁷⁹⁶.

Я, описувач того діяння, не міг мати достатнього знаття з реєстрових козацьких записок про ту першу Чигринську війну і змушений був вичерпати його з панегіричних рим згаданого Олександра Бучинського, який пише, що згадані виборні козаки, всівши серед темної ночі в свої човни, тихо поплинули від свого острова через Дніпро на турецькі шанці⁷⁹⁷. А коли турки побачили їхню навігацію, видали на

них під темну зорю кількаразовий нітрохи не шкідливий гарматний і янчарський⁷⁹⁸ вогонь, якого козаки принаймні не збоялися, а просто й тихо попливли на берег до бусурманських шанців. Коли ж були близько берега і вже досягали тичками дніпрового дна, то заграли вони на військових музиках марсовий танець на кров. До тих ігор шанцеві янчари не могли й не вміли відправити воєнного танцю, мало билися з козаками, були побиті й пересилені від них, без пам'яті покинули свої шанці з гарматами й усілякими припасами, що були при дніпровому березі, і повтікали в тамтешні ліси й луки⁷⁹⁹. А скоро розвиднилося, гетьман Самойлович дістав певну відомість про вибиття турків з тих шанців і послав тоді до того свого першого війська, до опанованих турецьких шанців, кільканадцять тисяч козацьких мушкетерів, а для переправи своїх військ наказав денно й нічно розшукувати й споряджати з різних місць пороми й усілякі водні судна⁸⁰⁰.

Ібраїм-паша і вейзир, довідавшись про втечу своїх янчарів із дніпрових шанців, дуже затривожилися⁸⁰¹ і, побивши києм боки своїх марнотних богів, на яких сподівався, сам зі свіжими янчарами, ханом й усіма ордами прибув від Чигрина до дніпрового берега під Бужин і міцно натис на те козацьке військо, що відняло турецькі шанці. Тим часом кілька тисяч московського війська, а особливо з Низу запорожці, виправлені від кошового Сірка, припливли човнами в допомогу до тих козаків, що були у віднятих турецьких шанцях, і наступного дня, як зійшло сонце, зачали разом з тими козаками міцний бій з турками й татарами. Побачивши це, московські й козацькі війська, що були на цьому боці Дніпра, відразу почали за указом випускати через Дніпро зі згаданого дніпрового острова з гармат, що були в закритті, на татарські й турецькі війська сильні перуни, якими не тільки побили й розлучили з життям багатьох турок і татар, що були в бою, але й не обминули тією смертною порцією й ханського сина. Отак паша, вейзир і хан, нічого не вчинивши козакам, змушені були повернути з великою шкодою назад до Чигрина.

Венжик Хмельниченко, звідомившись про це, вельми стривожився на своє нещастя і, боячися тісної неволі від турчина, знамірився був попустити своїй недолі віжки і втекти від турків на християнський бік. Але, оточений пашами й таємно політичними над собою караулами, не зміг того вчинити. Московські ж і козацькі війська зараз після тієї виправи й битви почали, не бачачи жодної перепони від турків і татар, з великою швидкістю й пильністю денно й нічно перевозитися приладнаними водними суднами й поромами за Дніпро, знамірюючись учинити належну допомогу Чигрину, який хотіли порятувати і який уже приходив від бусурман у відчай. На той час один добрий молодець козак, виправлений звідти, прокрався справним промислом і відважним серцем через усі турецькі й татарські війська, прибув до гетьмана Самойловича й доповів йому, що турчин міцно ошанцював і обклав Чигрин та вже цілий місяць здобуває його з пильністю, заживаючи всіляких способів і вигадок з превеликими штуками й коштами до здобуття; вночі дві, а вдень тільки півтори години допускає обом військам відпочити. І оцим своїм наступом та війною він дуже вже надокучив чигринським обложенцям, але хоча сміло шанцюється та лізе під Чигрин, однак дістає навзаєм і від чигринських обложенців через витічки й випори⁸⁰² сильну відсіч і зазнає великих утрат у своїх військах.

Вже після цього турчин, невсипушо дбаючи про здобуття Чигрина, підвів дві значні міни під чигринські стіни⁸⁰³, а коли виламав їх ними, то, безсумнівно, хотів утиснутися величезною силою через ті проломи в Чигрин. Тоді козаки-обложенці мужньо й великодушно виступили з голими грудьми через ті ж проломи з Чигрина і, заслонивши його собою, мали з янчарами превелику, кілька годин незгасну битву, аж доки не забудовано поламані стіни. В цій битві при всесильній божій допомозі забито 30 тисяч турків і втрачено тоді ж 5 хоругов власного війська⁸⁰⁴, однак чужі полки було відвернено од Чигрина. Третій турецький підкоп у Чигрині козаки спостерегли, відразу його перерізали й відняли і тим порохом частували турків, а на частих витічках одних турків забивали в шанцях, інших хапали за волосся з шанців і затягували живих у Чигрин разом з турецькими гарматами.

Побачивши таку шкоду в людях і гарматах, турчин зараз-таки уміцнив усі свої шанці й обклав їх плетеними й наповненими землею кошами, також поприковував до дерев'яних стовпів міцними ланцюгами у шанцях і гармати, щоб козаки своїми вискоками, як раніше, не могли їх зручно хапати і тікати до Чигрина своїми норами. Однак те туркам допомогло мало, оскільки мужні обложенці-козаки самі-одні (бо великоросійське військо, що було в Чигринському замкові, з козаками ні в якому разі не виходило), частократ випадаючи з Чигрина, вдирались у турецькі шанці і через коші, багато забивали в них турків, а численні гармати, приковані до стовпів, відломлювали і запроваджували в Чигрин. А надто коли якимось опівночі козаки, чигринські обложенці, впали були мужнім серцем і в обоз поміж самі турецькі намети, витряхнули з м'яких розкішних перин турків, що заживали солодкого сну, вчинили їм велику тривогу, замішання й ущербок і з великими здобичами щасливо повернули назад у Чигрин⁸⁰⁵.

Турчин, однак, сильно дбав про здобуття Чигрина, покіль не приспіли йому на відсіч від Дніпра великоросійські й козацькі війська. Тим часом Ібраїм-паша нагло захворів на подагру, однак, доказуючи своє передзавзяття, відразу звелів для захисту свого війська від чигринської стрільби прилаштувати й припровадити під чигринські мури велике число повстяних гарб, що ззовні і зсередини були товсто увити й уклеєні льоном та прядивом зі смолою. Коли це було вчинено, то за наказом паші янчари в тих гарбах відразу почали сміливіше і без свого хитання просовуватися під чигринські мури. Коли ж тим гарбам і янчарам у них дрібна стрільба вже нічого не могла зашкодити, то один німчин із замку, що був при московському війську, хутко кинувся, був-бо моторний, і наробив предивних гранат зі смолою й лоєм, добре вкручених, начинених порохом і сіркою. Коли ж потім янчари з певною надією на чигринську згубу

присунулися близько під чигринські стіни в тих смоляних гарбах за проводом самого вейзира й Ібраїма-паші, то московське й козацьке військо з Чигрина й Чигринського замку густо випустило не шкідливу тому гарб'яному штурмові дрібну стрільбу і вдарило на них з усіх гармат. Вслід за тим гарматним громом запалено й кинено з Чигрина під усі згадані гарби оті смоляні й сірчані гранати, від яких приправлені до штурму гарби почали запалюватися й душити янчар смоляним та сірчистим димом,— серед воєнної бурі й завірюхи турки аж ніяк не могли загасити той вогонь, оскільки з Чигрина не загасала й згадана гарматна і дрібна стрільба. Тоді турки, змарнотувавши в своїй надії здобути Чигрин, із ганьбою та з великим ущербком у своїй силі, покинувши свій гарб'яний штурм, змушені були чмихати й утікати одні в шанці, а інші від списів та демешок⁸⁰⁶ козаків, що вийшли на випор, аж у свій обоз. Через те й сам вейзир з Ібраїм-пашею втекли до своїх наметів і, кинувшись на землю, дякували своєму пророку Махомету, що не допустив їм погинути в тій воєнній завірюсі і страшній колотнечі. Після такого програного штурму й занепаду вейзир та Ібраїм-паша, упереджуючи перешкоду в своєму замислі від російських і козацьких військ, що мали наступити від Дніпра в поміч Чигрину, зажили нової моди і способу на здобуття Чигрина, і то такого, що зібрали зі всього війська до спільної череди багато годівних азіатицьких буйволів та корів і нарадили, погнавши їх примусом, наповнити ними чигринські рови, а по них наказали янчарам уломитись у Чигрин. Козаки, які вже мали нестачу в м'ясі, угледіли це з чигринських мурів та стін орлиним оком і, як лев на лови, були готові дати відсіч череді худоби, а з нею й янчарам, чекали тільки гарматного початку. А коли та череда, що голосно рикала, зблизилася, гонена примусом, до чигринського рову, тоді з усіх стін та гармат чигринських, завчасу добре на те приготованих, випущено міцні перуни, від яких череда, вельми побита, відразу змішалася і кинулася нестримним рухом назад і своїх янчарів, що їх гнали, полки й шики змішала, розгромила й потоптала. А козаки випали з Чигрина по готовому такому ладові і легко, безборонно й достатньо напоїли свої списи й демешки бусурманською кров'ю, причинивши їм великий ущербок.

Після тих подій відразу ж з другого боку, від Дніпра й Бужина, наспіли на поміч Чигрину численні легкі, як орли швидколітні, московські й козацькі війська і з обох боків міцно наступили на турецькі війська й сили і змішали їх⁸⁰⁷. Насіли вони мужньо й на самий турецький кіш. Діялося це 27 серпня⁸⁰⁸, коли в Києві на горішньому місті (були в ньому з царських начальників князь і воевода київський Іван Борисович Троекуров і окольнічий Іван Іванович Ржевський), як свідчить про те київський «Синопис», отець Гізель, печерський архімандрит, та інші ігумени з усім духовенством і багатолюдним зібранням мало не цілий літній день відправляли молебень, ходячи довкола того горішнього міста з чудотворною печерською іконою Пресвятої Богородиці, яку дотіля ніколи не зрушували з місця, та з іншими іконами, чесними хрестами і святими божими мощами.

Тож проти них турецька й татарська велика сила, либонь, міцно опиралася, однак, цілковито зрозумівши, що вже наближаються всі християнські війська з обозами й піхотами, засумнівалась у своїй міці, турки впали в сильний страх та й кинулися втікати налегці додому, покинувши всі обозові тяжарі, запаси й великі користі чигринським обложенцям⁸⁰⁹, а також помічним російським військам. На ті користі кінні війська мало дивилися, гналися за турками й татарами від Чигрина аж до Чорного лісу⁸¹⁰ і всюди по тамтешніх полях, а найбільше під Чорним лісом погромили й побили їх велике число. Це все та ж таки поетична муза згаданого панегіриста Олександра Бучинського-Яскольда описує і з'являє такими римами⁸¹¹:

Ці поля чигринські давно не орались,
 Гострим скопані рогом, а трупом всівались.
 На миль декілька турків лягло, яничарів,
 Вал поклався високий і з диких татарів.
 Коні мчаться по трупах і трупом лягають,
 Русь уже не бахматих⁸¹², турецьких сідлає!
 Повно цінних завоїв⁸¹³, і кожен в блаватах⁸¹⁴,
 На війні козак піший, з війни — на бахматих.
 Не бродивши, козак наш зумів взяти качку,
 Не ходив до них морем, суху дав трепачку.
 Не шанують тут трупа — наука з Чигрина:
 Погреб вовк відспіває, як з'їсть поганина.
 Воювать з козаками, хай знає, — не жарти,
 Не попустять оцього вкраїнській варті!
 Милосердя не варті, бо не християни,
 Добродійства не мали вони і на рани.
 А уздріє голота, що в ворога злото,
 Більша буде від злота на турка охота.
 Крикне: «Ми Магомета поб'ємо і скрушим,
 І його володіння омежим і здушимо!»
 Чутка давня: вішала одна пророкиня:
 «Як у згоді християни, то турок загине».
 В тайні рицарі раду тут стали чинити:
 Хто з нас віру бажає тверду боронити,

Серце мужнє потрібно в броню одягати,
Турок буде при тому, як пір'я, порхати.
То козак! До коша он вже загнаний турок,
Ті убиті, а інші, подібно до курок,
Що розтріпав їх яструб, і гнізда кидають,
І куди впаде око кіннота тікає.
Від орлів царських турки нещадно побиті,
Злобним головам годі при тому вціліти.
Штучні міни забули, вони їх покляли
Там, де скелі преміцно Чигрин підпирали.
Наче лин у коші він, з заціпленим духом,
Чи немов бик шалений, що перед обухом
Свою голову хилить, крутими рогами
Землю рие і топче сердито ногами,
Ще й пісок розкидає, аж шарпає скроні
Сам свої, роз'ятрілий,— і злість уже тоне!
Він шукає поради, та що оті мислі,
Коли лоба нещастя не звільнять навислі.
Бо сам хан знемагає з смертельної рани,
Із башею й своїми міркують солтани,
На дунайський вже берег звертають всі око,
Щоб їх хвиля на потім в степу прешироко
Не рознесла, загнавши в дубові відроги,
Де низали б на шнур їх, неначе міноги.
Тож Браїм-баша кинувсь у племінь скажений,
Був під муром він тричі, загинуть, шалений,
Став готовий: «Хай визнають гавурського гроту
Груди ці, ніж срамотно бажать повороту!
Я ж бо той, що в народів беру їх свободи,
Скелі в ноги схиляю й кандійській води!»⁸¹⁵
Чи одну тут не взявши, віддять маєм кліті,
Чи ж не зможе павучі порвати лев сіті?»
І як тільки ясний день в антипод впадає,
То у місячнім світлі у табір влітає
Наш козак. Тут так гарно, пишнота засліпить,
Турський місяць до згуби хай турку присвітить!
Ледь баші гук козацький в наметі долине,
А вже військо побите, а решта ще гине,
На коня він незгайно стрімкого злітає,
В чистім полі притулку для себе шукає.
За своїми метнувся, десь, може, кочують,
Ось напав. Ні, на полі ніч вічну ночують.
І його обіймають страхи прегарячі,
Коли свіжу кров турську струмками побачив.
Тут і там, мов одинець⁸¹⁶ хрющить в гущавині,
Маври разом з абизом⁸¹⁷, мов дикії свині.
А отам запорожець, й під листом він чує,
Як найліпший мисливець уважно чатує
На kota а чи лиса, і де оком скинув,
Нижче ціл із гвинтівки і б'є без упину.
А у степ чистий скочать, то верхи ганяє,
І з тріумфом шаблюка з коня їх збиває.
Стелить миль на десятки, кладе переправи
З турків злих українець для вічної слави,
Поки простору стало аж ген по границю,
Кров гаряча заповнить турецьку теплицю⁸¹⁸.
Турка визуто сильно із тої розкоші —
Балдахіни в наметах ладнав прехороші,
Та його у кошах тих взяли катаракти
І женуть утікати в непевнії тракти.
Аспри⁸¹⁹, блискітки всякі, як пір'я, літали,
Осідлав козак турка, в полон мало брали.
Більше лупу із трупу гадали зідрати,
У надії до решти тих турок попрати.

Вірять в того, на кого був зважився стати
 Поганин, що Христа так любив зневажати.
 Бусурмана прогнали до Чорного лісу,
 Замикнули в дім темний — під вічну завісу.
 Збили турка дощенту, знесли кіш із ґрунту,
 Чи ж дістане, хто знає, баша Трапезунта?
 І хоч темних лісів він проскочив був чати,
 Але кари від Пана ще має чекати.
 Сам-бо, *parta tueri*⁸²⁰ замінює цноту,
*Quam quaerere*⁸²¹, козак в дім спішить на роботу.

Після такої першої чигринської щасливої перемоги над бусурманами і після звільнення Чигрина від ворожого оточення⁸²² й руїни обидва війська, великоросійське й малоросійське, віддавши подяку Богові спасителю і сильному помічникові своєму на ворогів, залишили в Чигрині значну козацьку залогу й невелику частину московського війська і відійшли з-під Чигрина до Дніпра⁸²³, а переправившись через Дніпро, щасливо розійшлися по домівках у середніх числах вересня. Згаданий же панегіриста Олександр Яскольд закінчив свій панегірик, названий «Чигрин», такими словами:

ПОЧУТТЯ ВДЯЧНОСТІ⁸²⁴

Не собі козак славу, мій Боже, віншує,
 Хоч скарби із звитяжства належно шанує,
 Першу міту для слави твоєї, о Боже,
 Силу взявши, наш лицар злу силу знеможе.
 Турські топче зағони і пріч проганяє,
 І, щоб віра тривала, свій край захищає.
 Бо відколи ще княжив у нас Володимир,
 Ми із турками бились, змагалися з ними⁸²⁵,
 Князь той, Руську державу грудьми захищавши,
 Наче скло, пиху гордих крушив, потоптавши.
 Тим козак і у наш час не дружить зі страхом,
 Сибаритським⁸²⁶ не ходить ніколи він шляхом,
 А бере він собі за вірець Геркулеса;
 Не зійде зі шляху він ані на півкреса.
 Зараз Русь на дорозі своїх предків гордих
 Гонить скоком лісами татарської орди
 І, збиваючи в турка блискучі шишаки⁸²⁷,
 Собі слави малює довічної знаки,
 Насипає могили, кладе і купреси⁸²⁸,
 Написавши надгробок: «*Fugaces oppressi*»⁸²⁹—
 Вікопомно читайте, ідіть на могили,
 Туркам сипані русом із боґої сили!
 Тож твоя хай покриє правиця нас, Пане,
 Хай візьме гору русин і згинуть погане!
 Перед світлом пречистим нехай стуманіють,
 Хрест поб'є, то розтануть як віск і здиміють.
 В Магомета побачим усю їхню раду,
 Нехай вітром знесуться і з пилом осядуть.
 Нехай знають: живий Бог богів у Сіоні,
 Покажи ти їм славу на власному троні,
 Хай поганські мечеті твоя міць зруйнує,
 Хай не кажуть: «Де Бог той, що вас порятує?»
 А ми кажем: «Бог з нами. Хто тільки постане
 Проти нас, то без сліду залишим, погане!»
 Бо про силу цю боґу — і ви це признали —
 Дивний знак і знамення усі прочитали.
 Якась пані вельможна обходила мури,
 У злотоглав⁸³⁰ убрана, обходила мури.
 І фатальним декретом вона приғрозила,
 А по страшнім видінні з очей відступила.
 Християнська Покрова — та дивная пані,
 Пиху скоро вона вам зламає, погані,
 Обірве лук, напнутий на нас, християне,
 Християнин від того окрилений стане.

Лук рука не подужа на нас підійняти,
 Перед Богом ми щиро почнемо співати:
 «Онде видно — погани, що кедрі ліванські
 Вже заносили в думи неситі шайтанські,
 А воно комусь дивно, що в думку це клали,
 Їх минаєм, шукавши,— без сліду пропали».
 Боже, хай же правиця твоя, взявши зброю,
 Миць покаже достатню, як дійде до бою!
 Триголовця отого, страшної Гекати⁸³¹,
 Ми боятись не будем, потягнем до страти.
 Хто Христа вихваляє, допоможеш отому,
 Щоб ганебну дер шкуру він звіру страшному.
 Як спочатку давав нам на турка відвагу,
 Так і далі хай хилить війни рівновагу,
 І за це будеш, Пане, хвалу вічну мати,
 Що у нас мусив турок отак погибати.
 Добре альфу читають тобі в Греко-Русі:
 Боже, вірять невірних нехай Русь примусить!
 І омега тим стилем хай читана буде:
 Хай триумф Русь до решти над турком здобуде!
 Вірять (літера каже), це справиш належне —
 З зору руських химера навіки хай щезне!
 Кривду літері вчинять,— те кожен побачить,—
 Як її буде турчин нам в школі тлумачить.
 Боже! Альфа й омега є для козака ти,
 Буде літер безчестя на тебе лягати!
 Вірю в кривду цю літер, як в божу я волю,
 Турка, Боже, на шаблю дай в Марсовім полю!

ЗАКЛИК ДО ЛИЦАРЯ

Мало в полі робили, хоч у полі руси
 Час утратили добрий, впавши у спокуси.
 Годі, лицарю славний, марно сумувати,
 Будеш, турка клянучи, в лісі зимувати.
 Переможеш весною, перейдеш крізь гори,
 Досягнеш Пропонтиди аж туди, де море.
 Отчу віру підперши, славу України
 Піднесеш над Кавказу винесли вершини!
 Гемус, гострі Родопи, Медіни багаті⁸³²,
 Магомета дідизну зможеш собі взяти,
 Скрушиш гріб золотавий бридкого Дагона⁸³³,—
 Знай, того потребує віри оборона.

ОХОЧА СТЕЖКА

за жовніром, котрий битиметься в 1678 році

В сімдесят і восьмий рік, о миле жовнір'я,
 Хто пегасів лет подасть чи з голуба пір'я,
 Щоб за вами я літав у кожну хвилину,
 Як ви б'єтесь чи йдете кудись до спочину.
 Чи у полі між квіток, чи на перелозі,
 Чи шугаєте в човнах у морській дорозі,
 Чи як сиплете вали в степу на границях,
 Чи як ніжиться, бува, в цілющих теплициях,
 Чи дунайські десь мости ви б'єте потроху,
 Чи поклонитесь, бува, бридкому волоху,
 Чи проходите коли загоном у полю,
 Відбиваючи в татар своїм людям волю.
 Чи агів із Кам'янця в полон заберете —
 Плату цісарю своєю велику даєте⁸³⁴.
 Чи труснете чорні ви лісів гущавини,
 Щоб безслідно кримчаків погнать з України.

Чи під небом заснете на шляху в Моравах⁸³⁵
 Пильно сховані сліди шукаючи в травах.
 Це Фавоній⁸³⁶ посприяв у цьому ласкавий —
 Заживаєте ви скрізь заслужено слави!
 В сьоме липня берег ви Дніпра залишили⁸³⁷,
 Й перші кулі на Інгул⁸³⁸ уже полетіли,
 Де розкинув кримський хан татарські когорти,
 Щоб дорогу простелить до клятої Порти.
 Нездоланими грудьми на них ви ставайте
 І границю за Чигрин свою розширяйте⁸³⁹.
 Боже, місяцю дозволь зламати гострі роги,
 Триумфальний вірш тоді дійде до порогу,
 А коли од вас при тім візьме він наснагу,
 Не втомлюся я співать про вашу відвагу!

ДО НЕОХОЧОГО

Не дивуйся, сусіде, що я із народів
 Славлю тих, що у рабстві, і тих, що в свободі,
 Бо Господь у несилі свої славить сили,
 Він живе в простоті, щоб його восхвалили!

Про ту ж першу шасливу чигринську козако-руську війну з турками дістався мені зошиток якогось іншого автора, писаний польськими римами, який хоча мені й менше потрібний до моєї літописної розповіді, однак для забави охочому читальникові кладу його тут від слова до слова:

На Русі першим князем був Кий. Русин — б'ється;
 Кий, щоб бити добряче, у руки береться.
 Пашував Браїм-баша,
 Бах — і в ліс його душа!
 Кавалери одважні сидять у Чигрині,
 Їх татарам і туркам не вибити нині,
 Від гармат, мов полова, османці летіли,
 Відійшли із ганьбою, мужів не здоліли.

Ворота некельні не здолали Чигрина й Шайтан-паша⁸⁴⁰. Всі поганські боги — чортовиння; Господь же небеса сотворив. А коли Господь не збереже міста, завжди воно буде в небезпеці⁸⁴¹.

Херувими рай глядять, Бог стеріг Чигрина,
 Щоб на нього від поган не зайшла руїна.

*Коли Бог з нами, ніхто тоді на нас⁸⁴².
 Досить швидко — будь-коли добре.*

Що за думу заспівав турчин під Чигрином,
 Як тікав. Чигринцям — сміх, в нього — сльози плином.
 Гей, турченку, за Дунай, як втечеш тим часом,
 Вдруге на Чигрин, зважай, не накидуй ласо!
 Як тебе вгостили тут, іншому повідай,
 І який гостинець взяв, то такий і видай!
 Добре матися й орді — турчина побито:
 Із пшениці перейшли, стиснуті, на жито!
 Після шток турецьких всіх добре ворог битий —
 Гордий був, та перестав, вже він не сердитий.
 Має чим хвалитися він перед султаном
 І султанові повість, хто у русів паном.
 А гарач який узав — хай веселий буде,
 Як прийде, натрапить він на меча повсюди.
 Бо хто мститься, то того двічі будуть бити,
 Знаю певне: слово те зможемо сповнити.
 Зрештою, і господь Бог може сам помститись,
 Знищить пишних гордяків, змусить присмирितись.
 Не іде наука в ліс, научила погос⁸⁴³
 Русь татар та османів, має тож honores⁸⁴⁴.

Добре, турче, собі радь, лапки стань лизати,
 Іншим разом в Руський край краще не з'являться.
 А коли спокуса ще, турчине, спокусить,
 То побачиш, що візьмеш, те покажуть руси.
 По пророцтва не ходи і до Махомета,
 Від Русі тобі кінець, знай отож про це ти.
 Врятували ноги раз, вдруге буде годі,
 Втрапиш ти у власну сить, що на нас лагодив.
 Що без помочі візьмеш, кожен добре знає —
 Україна лиш одну божу поміч має.
 На Петрового меча⁸⁴⁵ буде покладатись.
 Допомоги від людей годі їй жадати.
 Бито пса, нехай навик страх од того має,
 Теодора-сударя⁸⁴⁶ турок не здолає.
 Теодор той — божий дар, та султан ні в око,
 З Махометом на усіх напада наскоком.
 Він як Бог, хоч цар земний, зватись небом любить,—
 Непохибно те усе турчина погубить.
 Висланим послам дано добру упоминку —
 Під Чигрином зажили немалу нагінку.
 Через те фортуна лиш турка врятувала,
 Аби більша, як впаде, скрута не здолала!
 Бачив дерево, увись дуже підіймалось,
 Ще б до неба проросло — в хмарах поламалось.
 Теслярчук наш потесав труни на гевала,
 Тож нехай Русь на мечі переробить рала.
 Не чекає вдома їх, хай на турка піде,
 І тоді побачить він, які вдарять біди.
 Русь хоч зараз турку ще з примусу підвладна⁸⁴⁷,
 Та до царських вона військ доєднатись ладна.
 Бо вони — овечки лиш, турок — вовк заклятий,
 То й готовий він овець завше похапати.
 Тільки цар отарі тій голова пристойна,
 Бо на ласку панську і на все інше гойна.
 І в сподіванці отій вівці будуть знову
 Бити турка, аж візьме він біду готову,
 Тобто згине, як собі сам і пророкує,
 Поверне господній гріб, в гробі завікує.
 Від собаки святість Бог забере й забуде —
 Віру маємо, що те невзбарі буде.
 Не стає паперу вже, треба слова стислі —
 Що не буде в нас поган, пристає до мислі.
 Турок розкоші зажив у житті своєму,
 Махомет його чека, бо уже по всьому.
 Мудрий русин турчаку відшука управу,
 Повесні над ним дізна іще більшу славу.
 Буде турок немалу силу готувати,
 Русин знає, як його вдома зустрічати.
 Та зволяє краще він стрічі в його дому,
 Не своє, його добро споживать при тому,
 Не свої, його краї, густо кров'ю злити,
 Буде краще, ніж би нас він почав губити.
 Тільки треба доладу у похід збиратись —
 В його краї нема ліпш турка воювати!
 Коли мученик Стефан⁸⁴⁸ був камінням, бідний.
 Тяжко битий, то Господь бачив його біди.
 А як кидав в Чигрині в нас з гармати ворог,
 З нами був тоді Христос — бачили прозоро.
 І хвалити його міць, не свою, ми стали,
 Через те звідтіль поган, наче псів, погнали.
 Мати Божа, янголи наглядали свято,
 Як уміли за Христа й віру постояти,
 Вони янгольським пером спишуть, як ви мужньо
 Стали і Шайтан-пашу відлякали дружно.

Бо коли на ворогів з міста випадали,
 Як колосся під серпом, турки полягали.
 Слава коні свої там острогами била,
 І бойовище вона трупами покрила.
 Ваша матір, давня Русь, смак пізнала слави —
 Хай за мужність вашу скрізь рицар світу з'явить.
 Був би каменем хіба, щоб те не вчинити,
 Руський рицарю, і гріх мав за те носити!
 Хай Господь на бій серця більше вам запалить,
 І відвагу вашу хай сам собі похвалить.
 Ви ж бо хрест, господній гроб, в церквах бороніте
 І, як почали, поспіль турка геть гоніте.
 То вужака, як йому голову не втнете,
 Від отрути ви себе не убережете.
 Надивитись пес не дав, хутко вдарив в ноги,
 Іншим разом до Русі не знайде дороги!
 А відважиться іще, то сказати мушу —
 Добре вас побили тут, бійтеся за душу.
 Бо Павло-пророк увіч гибіль вам віщує,
 Він на третім небові добре нас цінує.

*Поводяться, як вороги хреста Христового,
 Їхній кінець — то загибель.*

ДО ФІЛ. 3 В. 18—19.

Господь турському притер місяцеві роги,
 Цілий місяць штурмував, а по тому — в ноги!
 Собі добре зміркував, бо напевне б згинув,
 Встиг: із шиї собі він гак смертельний скинув.
 Цілуй землю, по якій ти біжиш, турчине!
 Каже Русь: коли живий, то напевне згинеш.
 Ну, а зараз ми усі присуд тобі робим:
 Від козацьких ти шаблук ляжеш скоро в гробі!

НАДГРОБОК ОРДИ З ТУРКАМИ

Махомет, своє перо омочивши в смоли,
 Виведе надгробок і поприймає в школи.
 І зубами всі почнуть скреготать навіки,
 Що, шалені, позбулись божої опіки.
 В чорта вірили вони, то й належать тому
 Навік-віки, бо самі слугували злому.

А праведний тішитись буде, бо помсту побачить, у крові безбожного стопи свої омие.— Псал. 57 (58), в. 11. Отож ненавиджу твоїх ненависників, Господи, і твоїх заколотників бриджусь, повною ненавистю я ненавиджу їх — вони стали мені ворогами! — Псал. 138(139), в. 21—22. Права рука твоя, Господи, вславлена силою, правиця твоя трощить ворога, Господи! А своєю безмірною величчю ти розбиваєш своїх заколотників.— Вихід, 15, в.6. Я кличу: преславний Господь, і я визволений від своїх ворогів.— Псал. 17 (18), в. 3. Може один гнати тисячу, а два прогонять десять тисяч.— 5 М., 32, в. 30. Ми ввійшли до огню й до води, але на широкі місця ти нас вивів.— Псал.65(66), в. 12. Та визволить Бог мою душу із владі шеолу⁸⁴⁹, бо він мене візьме.— Псал. 48(49), в. 16. Хай безбожні попадають разом до сітки своєї.— Псал. 140(141), в. 10. З нами господь Саваоф, наша твердиня — Бог Яковів.— Псал. 45(46), в.8. І він потопче противників наших.— Псал. 59(60), в. 14. Всіх поган засоромиш.— Псал. 58(59), в.9. У гніві їх знищ, знищ, і хай їх не буде, і хай знають вони, що царює Бог.— Псал. 58(59), в. 14. Ти вигнав поганів своєю рукою.— Псал. 43(44), в. 3. Захочай мене від потаємного збору злочинників, від крику свавільців, які нагостили свого язика, як меча.— Псал.63(64), в. 3. Отож Бог зруйнує назавжди тебе, тебе викине, й вирве з намету тебе, й тебе викоренить із країни життя. І побачать це праведні, й будуть боятись, і будуть сміятися з нього: «Ось муж, що Бога не чинить своєю твердинею та на великість багатства свого покладає надію, втікає до злого свого».— Псал. 51(52), в.7—9⁸⁵⁰.

Після такого нещасливого воєнного поступування Ібраїм-паша, вейзир та Юрась Хмельниченко⁸⁵¹ повернули до Константинополя, а з якими емоціями були прийняті своїм султаном на повітанні, того ніхто не знає, певне тільки те, що на Хмельниченка не було султанської урази і декларована була йому повна його султанська ласка й надалі. Після тієї декларації його було наречено невзабарі князем Сарматій-

ським⁸⁵² і призначено в Немирів українським гетьманом. А християнські, московські й козацькі війська після тієї щасливої і преславної чигринської перемоги над турком залишили в Чигрині значну військову залого, поставивши над нею полковником і наказним гетьманом згаданого значного військового товариша Григорія Коровченка і наказавши йому понаправляти чигринські руїни й позагляджувати турецькі шанці. А самі обидва повернули вони від Чигрина до Дніпра і, переправившись невзабарі через Дніпро, після належної подяки своєму помічникові Богу за дану над ворогами перемогу і після радісного триумфу для всього християнства щасливо розійшлися по домівках.

Тоді ж 1677 року в січні місяці, на четвертий рік панування короля Яна Третього, того-таки Собеського, відправлявся у Варшаві вальний екстраординарний шеститижневий сейм, на якому ухвалено й постановлено багато різноманітних речей, а потім у Кракові в друкарні дідичів Криштофа Схендля були видрукувані за королівським привілеєм конституції, при яких поряд з іншими численними ухвалами й постановами, на п'ятому листі, ухвалено й постановлено про козаків такий пункт:

КОНСЕРВАЦІЯ⁸⁵³ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Нагороджуючи вірні заслуги нам і Річі Посполитій запорозьких козаків і заохочуючи їх до подальшої служби Річі Посполитій, обіцяємо їм і постановляємо силою ухвали теперішнього сейму визначити й виділити в Україні певні місця для їхнього осідання й мешкання. Призначаємо їм при тому з коронного скарбу, з податків, ухвалених на теперішньому сеймі, суму в шістдесят тисяч польських золотих.

У тих-таки конституціях на листі 35, в пункті⁹³¹ з а г а л ь н о написано, що для коронного скарбу потрібні гроші на всілякі витрати, а особливо на утримання при Короні козаків, оскільки Юрій Хмельниченко виправлений од Порти на Україну з титулом сарматського князя і в усілякі способи заохочує їх до себе.

Аж тепер схаменулися ляхи й опритомніли (як приказують — по шкоді лях мудрий), коли тогобічну козако-руську Україну, а разом із нею добрих молодців козаків (що раніше на багато літ були премічною стіною й захистом їхньому Польському королівству від ворогів Хреста Господнього — турків і татар), за згодою великоросіян, як видно з Андрусівських пактів, постановлених без козацького відома 1667 року, одних самі, інших через турків і татар, як було вже описано раніше, розорили й винищили дощенту. І до держави своєї вони через те відчинили двері всім отим ворогам, виявившись самі винуватцями (найперше через отой замах чигринського старости Чаплинського) такого превеликого знищення й руїни. Отож, оминаючи подальше зло та більше своє розорення і не маючи вже козацької заслони від ворогів, вони урадили знову зібрати їх собі в захист, визначити на тому боці Дніпра їм певні місця для мешкання і пообіцяли давати їм вельми малу шістдесятитисячну суму, начебто на одур невігласів-козаків, як свідчать про те вищезгадані два пункти, вийняті з Варшавських конституцій.

Того ж 1677 року кошовий низового Запорозького війська Іван Сірко з кількома тисячами запорожців, випередивши турок, що втікали з-під Чигрина, розкидав і розорив турецький міст, зроблений для переправи війська через Бог, від чого вчинив туркам немалу мешкоту й пагубу при переправі військ, бо багато поранених, змучених і голодних жовнів тоді пропало.

Потім, прибувши до Січі, відразу ж був затіяв похід з низовим військом у Чорне море для воєнного промислу і, надобавши нижче Казикермена на Дніпрі сорок турецьких суден, що пливли до Казикермена з усілякими хлібними запасами, вибив з них усіх турків. Він забрав собі з козаками найпотрібніші користи і здобичі, а всі інші хлібні запаси з суднами позатоплював у Дніпрі і щасливо повернувся з усім військом до свого коша.

Примітки до XVIII розділу

⁷⁴⁶ Після умансько-ладижинської війни була ще одна війна — польсько-турецька, яка закінчилася Журавницькою згодою 1676 р.

⁷⁴⁷ Турецьку армію одні числили 100, а інші — 45 тисяч чоловік.

⁷⁴⁸ *Можчири* — монтири.

⁷⁴⁹ *Картара* — гармата на облогу, яка заряджалася ядром в 40 фунтів (1 фунт — 450 г).

⁷⁵⁰ Турки переправилися через Дністер в половині червня.

⁷⁵¹ *Кандія* — головне місто острова Крит. Йдеться тут про турецько-венеційську війну і про облогу Кандії, яка закінчилася перемогою турків. Це сталося 1669 р., на чолі турецьких військ стояв тоді великий візир Кепрелі.

⁷⁵² *Розстрига* — людина, позбавлена чернечого звання; *венжик* — прикладка до прізвища Юрія Хмельницького, буквально означає — окрутень.

⁷⁵³ Ю. Хмельницький мав при собі 120 козаків з турецьких невільників.

⁷⁵⁴ Турки прийшли під Чигирин 3 серпня (за ст. ст.).

⁷⁵⁵ Уривки з панегірика «Чигрин» подано в перекладі з польської мови.

⁷⁵⁶ *Саян* — давній військовий одяг.

⁷⁵⁷ Маються на увазі польсько-турецькі змагання. *Панцир злотокритий* — тут: поляки.

⁷⁵⁸ *Тулумбаси* — литаври.

⁷⁵⁹ *Кочі* — екіпажі.

⁷⁶⁰ *Шпихліри* — житниці.

⁷⁶¹ *Константини побожні* — візантійські імператори, було їх за династичним численням дванадцять.

⁷⁶² *Капітула* — собор.

- 763 *Інфула* — єпископська шапка, тут у розумінні чин.
- 764 *Гізель Інокентій* — тоді архімандрит Києво-Печерської лаври.
- 765 *Гаятовський Інокентій* — тоді архімандрит Єлецького монастиря в Чернігові.
- 766 *Лежайський Михайло* — архімандрит Новгород-Сіверського монастиря.
- 767 У Чигирині зачинився російський гарнізон на чолі з генералом А. Трауерніхтом (24 тисячі чоловік) і 5 козацьких полків. Росіяни були в горішньому, а українці в долішньому місті.
- 768 Ібрагім-паша і хан кинули частину війська, щоб перепинити шлях військам І. Самойловича та Г. Ромодановського. Це сталося 24 серпня (за ст. ст.).
- 769 І. Самойлович та Г. Ромодановський зустрілися тільки третього, за іншими даними — 10 серпня, й рушили до Дніпра.
- 770 *Пітон* — вид зміїв від 6 до 8 метрів довжини.
- 771 *Тритон* — у грецькій міфології божество з двома риб'ячими хвостами, кінськими грудьми й ногами, але з людською головою.
- 772 *Тізифона* — богиня кровної помсти в грецькій міфології, одна з трьох іріній.
- 773 *Троки* — реміні біля задньої сидельної луки.
- 774 Див. приміт. 769.
- 775 Їх відправлено 17 серпня (за ст. ст.). Тут був піший сердюцький полк і тисяча російських драгунів.
- 776 Це сталося 24 серпня. Турки в цей час зняли частину війська з облоги, і це дало змогу помічному війську проскочити до Чигирини.
- 777 Князь Голіцин мав стояти у Путивлі. Він очолював помічне військо.
- 778 «Похвальне слово», яке йде далі, посилалося, очевидно, з іншої нагоди і не при Федорі Олексійовичі, а при Олексії Михайловичу. (Див. подальший виклад).
- 779 Рік не проставлено. Має бути: «...в 1681 році».
- 780 Повна назва: «Слово до православного і христоміненого Запорозького воїнства при піднесенні всечесної ікони святого отця нашого Олексія, митрополита київського і всієї Росії чудотворця, в благочестиві їхні полки, [шоб] зібрати їх проти нечестивих турок і татар». Перекладено зі старослов'янської мови. Звірено за книгою: *С. Полоцький*. Вечера духовна.— 1681.— А. 93—99.
- 781 Олексій став митрополитом у 1348 р.
- 782 Син чернігівського боярина Федора Бяконта, але народився він у Москві.
- 783 *Чанібек* — хан Золотої Орди, царював у 1342—1357 рр.
- 784 В оригіналі: «Таїдулі». Це було в 1357 р.
- 785 Бердебек був ханом після Чанібека. Він убив батька і став на його місце.
- 786 *Голаіф* — біблійний персонаж, філістимлянський велетень. Його вбив Давид зі своєї пастушої праці.
- 787 *Рувим* — біблійний персонаж, жив у XVII ст. до н. е., родоначальник племені. *Гад* — біблійний персонаж, родоначальник племені. *Монасія* — біблійний персонаж, родоначальник племені.
- 788 В оригіналі: «Сеннахиріма». *Езекия* — біблійний персонаж, іудейський цар, жив у VIII ст. до н. е. *Сеннахирим* — був царем у Наневії й пішов був війною на Езекию. Його військо було значно сильніше Езекиєвого, але той у казковий спосіб ворога переміг: з'явився янгол смерті і знищив 400 тисяч ассирійців.
- 789 Пропуск. Має бути: «Бог наш, помічник наш».
- 790 В оригіналі нема «і спаса нашого».
- 791 *Омофор* — одна з архієрейських одерж, нараменник.
- 792 С. Величко урочисто обставляє акт боротьби проти турків, притягуючи сюди документи, які не належать до цього часу. І. Самойлович переписувався з царським урядом часто й активно, не урочисто, а по-діловому. Можливо, йдеться тут про царську грамоту, послану 3 серпня (за ст. ст.) з наказом негайно вирушати на допомогу Чигирину.
- 793 Це було вже 24 серпня (за ст. ст.).
- 794 Інші дані: під Бужин пішов сам хан, а за ним Ібрагім-паша з більшою частиною своїх військ.
- 795 Інші дані: це був не острів, а трикутне підвищення, що вдається у Дніпро. У те літо сам Дніпро був дуже сухий, тож, можливо, той трикутник при більшій воді ставав і островом.
- 796 Було то 25—26 серпня (за ст. ст.).
- 797 Один загін спустився на човнах униз по течії й висадився на вільному березі. Вони вдарили в тил. Решта попливли вночі 28 серпня (за ст. ст.), переправилися через Дніпро, і турки з татарами були поставлені перед фактом, що вони не втримали переправи.
- 798 Тут у розумінні «рушничний», *янчарка* — різновид рушниць.
- 799 Відступили на Крилов.
- 800 Інші дані: військо майже все переправилось у ніч на 28 серпня.
- 801 Див. приміт. 794. Опис бою, який подається далі, інші джерела не потверджують.
- 802 *Витічки* й *випори* — випаді війська з обложеного міста чи обозу.
- 803 Це було в 20-х числах серпня.
- 804 Цифри перебільшені.
- 805 Йдеться, мабуть, про випад козацько-російського війська в ніч з 5 на 6 серпня.
- 806 *Демешки* — дамаські шаблі.
- 807 Турки зняли облогу самі.
- 808 29 серпня (за ст. ст.) обложенці не виявили турецького війська під Чигирином. Турки відійшли на ріку Інгул.
- 809 Свій табір турки підпалили.
- 810 *Чорний ліс* — ліс у долині між Великим і Малим Інгулом.
- 811 Перекладено з польської мови.
- 812 *Бахматий* — татарський кінь.
- 813 *Завій* — чалма, тюрбан.
- 814 *Блават* — шовкова тканина.
- 815 Тобто Крітське море.
- 816 *Одинець* — дикий кабан.
- 817 *Абиз* — татарський мулла.

- 818 *Теплиця* — тепле приміщення, домівка, лазня.
- 819 *Аспри* — дрібна монета.
- 820 Захищаючи здобуте (*латин.*).
- 821 Ніж здобувати, шукати (*латин.*).
- 822 У Чигирин І. Самойлович з Г. Ромодановським уступили 29 серпня (за ст. ст.).
- 823 5 вересня (за ст. ст.).
- 824 Перекладено з польської мови.
- 825 Анахронізм, бо Володимир (Святославич) князував у 978—1015 рр., а Османська імперія склалася після падіння Візантійської імперії (XV ст.).
- 826 *Сибарит* — тобто житель грецької колонії на півдні Італії Сибариса. Її мешканці визначалися розкішним, гулящим життям. Через це *сибарит*— гуляка, гульвіса.
- 827 *Шишаки* — шоломи.
- 828 Тут — надгробки.
- 829 Поховано втікачів (*латин.*).
- 830 *Злотоглав* — парча, дорога тканина.
- 831 *Геката* — у греків богиня місячного світла, зображалася часом у вигляді трьох зв'язаних спинами постатей.
- 832 *Родопи* — високий гірський кряж у Фракії, що йде по східному кордоні Македонії; *Медіна* — друге священне місто після Мекки у магометан, тут помер Магомет. Ще у XIX ст. туди не міг зайти жоден немагометанин.
- 833 *Дагон* — божество семітського пантеону, син неба і землі. Тут мається на увазі надгробок Магомета в Медіні, який був не «золотавий», а біломармуровий.
- 834 Австрійський імператор вважався найвищим коронованим достойником Європи, отже, й головним противником турків.
- 835 Муравський шлях виходив з Перекопу і йшов у північно-східному напрямку до річки Конки, потім на північ вододілом між Дніпром та Дінцем. Від нього відходили по боках дві дороги до Дніпра.
- 836 *Фавн* — віщий добрий, милостивий бог лісів, полів, гір, печер, отар. Посилав плодючість полям, тваринам і людям.
- 837 Див. приміт. 797.
- 838 *Інгул* — права притока Південного Бугу. Починається на Кіровоградщині, в середині течії виходить на Причорноморську низовину. Сюди, на Інгул, відступили турки наприкінці серпня 1677 р.
- 839 Тобто відбивайте Правобережну Україну, яка відійшла туркам за угодою, учиненою з П. Дорошенком та поляками.
- 840 Шайтаном називали Ібрагіма-пашу.
- 841 Прозаїчну вставку подано в перекладі зі старослов'янської мови.
- 842 Речення подано в перекладі зі старослов'янської мови.
- 843 *Mores* (*латин.*) — норов, покірливість.
- 844 *Honores* (*латин.*) — честь, гонор.
- 845 Тобто на меча апостола Петра.
- 846 Російського царя Феодора Олексійовича.
- 847 Йдеться про Правобережну Україну, яка була офіційно підвладна Туреччині.
- 848 *Стефан* — архidiaкон християнської церкви, був побитий камінням у царювання Антоніна в 154 р. Внесений церквою в число 70 апостолів.
- 849 *Шеол* — пекло.
- 850 В оригіналі цитати з Біблії подано старослов'янською мовою. Подаємо їх за українським перекладом Біблії.
- 851 Ю. Хмельницький залишивсь у Волощині в м. Сороках поблизу України, щоб зваблювати до себе козаків.
- 852 Див. приміт. 739.
- 853 *Консервація* — тут: охорона прав.

Розділ XIX

Про повторне турецьке готування на розорення Чигрина; про начальників, які були з військом у Чигрині; про повторне привітття бусурман під Чигрин; про тісну його облогу і про мужню козацьку відсіч з Чигрина; про нещасливий похід християнських командирів на оборону Чигрина і про їхнє привітття до Дніпра; про переправу Дніпра; про те, як вони прогнали від Дніпра турків і татар; про рушення від Дніпра до Чигрина християнських військ і про заступлення бусурманами їм виходу на Кувчинський звіз і про вихід християнських військ на Кувчинський звіз і про пагубну бусурманську втечу із Стрільникової гори від свого обозу до головного обозу під Чигрин; про вейзирський відчай після двох нещасливих битв його військ; про незичливість Чигрину християнських командирів; про звідомлення у них через втікача-невільника; про

бусурманський намір і про шкідливі турецькі підкопи; про винесення з Чигрина в християнський обоз тіла преосвященного отця Тукальського, кнівського митрополита; про сердюцьку мужність і про страх у інших козаків та чигринців, що кинулись утікати з Чигрина на міст і які нещасливо потопились у Тясміні; про остаточне взяття Чигрина і про запалення його; про смерть там гадяцького полковника Криницького з товариством і про християнських утікачів з Чигрина до обозу; про нездоланну тоді мужність козаків та сердюків; про запалення всього Чигрина і про вихід турків з Чигрина до свого обозу; про вихід уночі московського й козацького війська з Чигринського замку і про спалення його; про замкову пожежу, запалення порохової казни і зрвання замкових гармат; про страх від того в турецькому обозі; про охитництво Левенця; про рушення християнських військ від Чигрина і про привітття їх третього дня з великими труднощами під Бужин до дніпрової пристані; про погамування козацького війська від утечі; про страшну бусурманську битву з християнами під Бужином 14 серпня і про інші, менші, там битви, що тягнуся [...] ⁸⁵⁴ днів до 24 серпня; про бусурманське рушення з-під Бужина до Канева і про жалісне розорення турками Канева та інших українських міст та сіл; про уподібнення Вавилону останнього українського падіння; про перехід від Бужина через Дніпро християнських військ; про розпуск їх по домівках; про дешевизну й дорожнечу, що були у війську, і про підозру на Ромодановського й Самойловича, що були незичливі до Чигрина.

Року від створення світу 7186, а від пришествия у світ творящого слова божого 1678. Турчин, славний той фракійський смок, що завжди ненаситно прагне християнської крові, після першої втрати минулого літа під Чигрином вісімдесяти і більше тисяч своїх бусурманських військ і погублення мало не всіх воєнних ристгунків був вельми розгніваний і роз'ятрений. Тож і вдруге наказав готуватися своїм бусурманським військам по обидва боки Пропонтиди до походу під Чигрин і звелів з пильністю готувати й споряджати всіляку ковану й литу військову зброю замість утраченої минулого літа, прагнучи винагородити ту свою втрату під Чигрином і навзаєм помститися християнам за ганьбу, що там постала, в чому йому, хоч і не без значного ущербку, пощастилося.

У Чигрині тоді був чільний над московським військом окольничий Іван Іванович Ржевський, а над козацьким військом був чигринський полковник і наказний гетьман Григорій Карпович Коровченко ⁸⁵⁵. Вейзир Мустафа з турками, злучившись десь у степу з кримським ханом, був в удвоє більшій силі бусурманських військ ⁸⁵⁶, ніж минулого літа, і сьомого липня ⁸⁵⁷ притягнув під старовічне столичне українське й козацьких гетьманів місто Чигрин. Він обклав його з татарського білогородського боку, обсилавши шанцями та обставивши гарматами, і почав міцно та безперестанно добувати його й бомбардувати, намагаючись здобути його всілякими способами та штуками і тим самим побачити сподіване завершення свого бажання. Він уже так стиснув був Чигрин, що тільки з однієї гармати з-під Козього рогу з-за каменя стріляно з Чигрина на турків, а всі інші гармати, що були в чигринських стінах, одні порозбивано з турецьких гармат, а інші цілком затамовано численною гарматною стріляниною з турецьких шанців, бо де з Чигрина вдарить із однієї гармати, на те місце вдарять із трьох і чотирьох турецьких гармат і чигринську гармату поламають.

Чигринські обложенці, що були в такому тісному оточенні від турків, либонь, давали туркам із Чигрина міцний і з великою шкодою відпір, а найбільше сердюки й інші городові козаки, що, часто випадаючи з Чигрина до турецьких шанців, добре вже знали турків і чинили їм превелику біду й ущербок у бусурманських військах, так що бусурмани впадали у крайній відчай здобути Чигрин і сподівалися, що після прибуття на оборону Чигрина християнських військ доведеться ганебно втікати додому від Чигрина, як це сталося минулого літа. Однак, чинячи протягом усіх тих днів явний промисел над Чигрином, не захаяли вони й таємного, бо, наче черви, що ховано риють землю, влаштували шкідливі й досить пагубні підкопи під чигринські стіни, маючи надію досягти через них всеконечної руїни Чигрина, в чому вони, бусурмани, себе не одурили ⁸⁵⁸.

А командири християнських військ, ординовані на оборону Чигрина від пресвітлого государя царя Федора Олексійовича, князь Григорій Григорович Ромодановський з численними великоросійськими військами, з астраханськими та касимівськими ордами і гетьман Самойлович з малоросійськими козацькими військами відправляли свій похід на користь Чигрина не вельми старанно і, мабуть, зичили Чигрину більше згинуті, ніж жити, оскільки, з'єднавшись у середніх числах липня ⁸⁵⁹, стояли на річці Артополоті шість тижнів ⁸⁶⁰, начебто надчікуючи якогось указу ⁸⁶¹, а турчин, як вище сказав, почав добувати Чигрин вже від восьмого липня і невсипуще денно та ношно намагався його дістати. Християнські командири, прочувши про таку чигринську біду, словесно ужалилися на неї і рушили в останніх числах липня з Артополоту до дніпрового берега ⁸⁶², хочучи начебто принести Чигринові бажане увільнення від турецької облоги. Вони прибули до Дніпра проти Бужина ⁸⁶³ і, либонь, застали багато на тому боці Дніпра турків і татар, що учинили над берегом шанці і стали на перепин переправи через Дніпро, побачивши, що ті го-

туються це вчинити. Однак Полтавський полк, полки Миргородський, Лубенський та інші, по ряду, малоросійські полки, будши палені співчуттям до Чигрина й братів своїх християн, що гинули там, а за ними також і московські полки пішо, з усіляким воєнним прибором відразу сіли в байдаки та інші менші всілякі водні судна, вдень, явно й уперто, не злякавшись тисячних смертей, доблесно й щиродушно попливли через Дніпро просто на турецькі й татарські шанці. Вони перепливли через Дніпро без ушкодження і відразу при всесильній божій допомозі вибили турків і татар з їхніх шанців та відігнали геть⁸⁶⁴. Зараз-таки вони зробили там над берегом просторий транжамент⁸⁶⁵ й уміцнили його, щоб відганяти від берега ворогів-бусурман своїми й відібраними від ворога гарматами. Потім і обидва християнські війська, не гаючись, переправилися усі через Дніпро на бужинський бік і з пильністю та з належним обозовим ухикуванням рушили від Бужина до Чигрина — від Бужина до Чигрина три милі.

Вейзир Мустафа, одержавши певну звістку про те, що його військо прогнано від дніпрового берега, і про швидку переправу християнських військ через Дніпро, намислив ще один спосіб, через який зміг би не допустити християн на поміч Чигринові. Він виправив сімнадцять пашів з янчарами й численними гарматами⁸⁶⁶ і кримського хана з ордами на Стрільникову гору до Кувичинського звозу, що був від Чигрина тільки за милю, і наказав їм усю ту гору й Кувичинський звіз осісти своїми бусурманськими військами й гарматами, щоб ні в якому разі не пропустити християн до Чигрина — Стрільникова ж гора простим шляхом від Бужина до Чигрина мала на собі тільки один Кувичинський звіз. Християнські війська, рушивши 31 липня від Бужина і пройшовши тамтешні ліс і бір, наблизилися до Кувичинського звозу й мусили спинитися перед тією горою і забавити тут дві ночі й день, бо турки й татари з тієї гори перепиняли їх великими, як зі хмари, перунами й вогнистим градом із гармат та янчарок і не допускали на Кувичинський звіз. Коли ж минули день і дві ночі, в суботу 3 серпня, скоро сонце прогнало нічну темряву й пролило на світ своє золотовидне проміння, відразу добрі хлопці донці, сотні з три, з дозволу князя Ромодановського відважилися кінно, налегці перейти через бусурманські війська на Кувичинський звіз до Чигрина. Але в тому їм не пощастило, бо скоро зійшли вони на ту гору, відразу були оточені ордами і, тільки раз випаливши зі своїх пишалів, усі були вирубані впень. Князь, гетьман і все християнське військо, побачивши те зло, повболівали серцем, а козацькі сердюцькі полки⁸⁶⁷ відразу ж попросили гетьманського й княжого дозволу піти на Кувичинський звіз в очі бусурманам, щоб помститися за кривду своєї братії. А коли гетьман в ім'я господнє дозволив їм почати той марш, то відразу й князь Ромодановський виправив на той Кувичинський звіз услід за сердюками стрілецькі полки Коропків і Кошелів⁸⁶⁸, які однодушно й мужньо, готові, як сердюки, вмирати один за одного, кинулися Кувичинським звозом просто на Стрільникову гору, а вслід за ними рушили й усі християнські обози. Оті-бо мужні войовники, братія і справжні сини православної церкви, ішли на Кувичинський звіз і хоч їх перепинювано превеликою гарматною й янчарською стрільбою, хоч сіклися вони, як стебла косою, і густо простелялися на землі трупами, однак неборним серцем своєї мужності досягли свого наміру. Й отак незабаром зійшли вони тим Кувичинським звозом на ту Стрільникову гору і густо випустили на всі турецькі обози, що були над тією горою, свій мушкетний град, а за ними зараз вибігли на ту гору й численні кінні московські та козацькі війська. Тоді всі бусурмани, турки й татари, відразу позбувшись своєї надії і лишивши на Стрільниковій горі обози з наметами, гарматами й іншими всілякими речами (трохи зашкодили вони ще піхотним християнським військам, що кинулися були в одному місці грабувати), з великим страхом і поразкою від християн побігли до головних своїх турецьких військ за Тясмин і обломилися з великою пагубою й ущербком ще й на своїх мостах, поблєнних через Тясмин нижче Чигрина. А християнські війська, ввійшовши згаданим Кувичинським звозом на Стрільникову гору, того-таки 3 серпня стали всіма обозами на залишених турецьких обозах.

Турецький вейзир Мустафа, побачивши таке подвійне нещасливе змагання своїх військ біля дніпрового берега й на Стрільниковій горі, потрапив був у великий відчай, що вціліє разом з усіма бусурманськими військами, і вже близько до того приходило, що мав покинути чигринське обложення і завчасу без більшої своєї шкоди з соромом іти назад додому, коли б побачив ретельне християнське дбання звільнити Чигрин. Але наші командири й православні правдивці, записавши золотом початок свого, гідного похвали, діла, на невідшкодовану ніколи шкоду малоросіянам і нескінченну ганьбу всьому православству кінець того діла запечатали натуральним сургучем. Бо в неділю 4 серпня, притягнувши під Чигрин і ставши на узгір'ї над Тясмином, гадали вони не так про оборону Чигрина, як про свою цілість, і протягом трьох днів окопували ровами свої обози й осипали їх валами. І хоч увіслали були в Чигрин кілька тисяч відрядженого козацького війська, однак більше зашкодили Чигринові, ніж допомогли, бо звеліли доброму війську, окуреному воєнними димами і яке добре обізналося з турками, вийти до себе з Чигрина в обоз, поступившись місцем нововідрядженому в Чигрин. А турки, хоча й були, як вище казав, у відчаї щодо сподіванки перемогти, однак невиспуше добували Чигрин і ретельно підводили під чигринські стіни свої підкопи⁸⁶⁹.

Принципали християнських військ князь Ромодановський і гетьман Самойлович стояли на одному місці обозами сім днів без жодного воєнного промислу над турками і виглядали зі свого окопу, як шури, і, мабуть, не життя, але кінця Чигринові з братами своїми, що в нім були, надчікували. А якось, на восьмий день, у неділю 31 серпня⁸⁷⁰, коли Чигрину приходила всеконечна загибель, з турецького війська втік до християнського обозу один християнський невільник⁸⁷¹ і доніс Ромодановському й Самойловичу, що того-таки дня в неділю мали запалитися перед полуднем турецькі підкопи й поламати чигринські стіни і що турки, коли б не взяли після того поламання Чигрина, постановили зараз утікати від нього назад. А коли візьмуть Чигрин, то наступатимуть і на всі християнські війська.

Після такої слушної й певної відомості Ромодановський і Самойлович знову не вчинили жодного промислу на оборону Чигрина. Коли ж настав полудень того недільного дня, то відразу прийшла й Чигрино-

ва кончина, бо як тільки почали запалюватися турецькі підкопи, яких начислювано сім, і несподівано ламати одна за одною чигринські стіни, кидаючи їх високо вгору в повітря разом з християнськими людьми, сильні янчарські піхоти відразу виступили зі своїх шанців і стрімко кинулися на підкопні проломи. Але сердюки з іншими городовими козаками добряче їх на тих проломах забивали і ще тричі не допустили їм уломитись у Чигрин. Ті підкопи вчинили немалу шкоду козакам⁸⁷²: одних порвано на шматки, інших цілком забито, кидаючи високо вгору, третіх, що страшно й згадати, опалено, як головешку,— вони вже зовсім не мали людської подобі і геть, наче страховиська які чорні, ходили по християнському обозі, ледве випускаючи голос, гідний жалю й плачу,— всі вони за три дні повмирали.

Тоді, власне, коли зірвалися підкопи і велася на міських проломах козацька січа з турками і вже змалювалася надія на чигринську цілість, винесено було з Чигрина в християнський обоз тіло преосвященного Йосифа Нелюбовича-Тукальського, київського митрополита, яке й тепер нетлінне покоїться у Мгарському Лубенському монастирі, замуроване в соборній церкві Господнього Преображення на лівому боці в стіні. Виніс його чудовно з Чигрина один чоловік, який при небіжчиковому житті служив за гайдуса⁸⁷³, й розповідав усім, що те тіло з ракою⁸⁷⁴ було йому надзвичай легке при несенні.

Сердюки з іншими козаками, хоча давали янчарам безперервну відсіч на стінних проломах, однак інші, малодушні й боязливі, а особливо недавно заслані в Чигрин козаки, а з ними й чигринські жителі, будучи перестрашені турецькими підкопами й турецькою янчарською навальністю, кинулися сильним стрімком до втечі з Чигрина на міст через Тясмин, прагнучи втекти до християнського обозу. Але той міст, утяжений людською вагою, обломився й потопив у Тясміні геть усіх людей, що були на ньому, і тоді Тясмин так людськими трупами наповнився, що інші могли по них переходити. Турки, побачивши те з гори, кинулися з міцним стрімком і силою на чигринські проломи і, відігнавши сердюків з іншими козаками, ввійшли в Чигрин при крайньому його змудженні і відразу запалили його від двору Петрановського над Тясмином; людей же, що тікали, почали безмилосердно сікти. Тоді й гадяцький полковник Криницький зі своїм товариством, втікаючи з Чигрина від турків, потопився у Тясміні з тим своїм товариством, так що мало тоді козаків Гадяцького полку повернулося додому. Інші люди кинулися вгору через чигринську греблю, що була під замком, і втекли до християнських обозів. А сердюки з іншими козаками при военній знятості і великодушші станули нижче церкви Святих Апостолів у Чигрині під замковою горою і білися з турками до смерку, та аж нітрохи їм не далися. Коли ж вогонь, що піддувався вітерцем, узяв над Чигрином силу, то кінні й піші турки змушені були відступити до свого обозу. А решта козаків з сердюками зійшли на гору в Чигринський замок і з'єдналися з московським військом, яке лишалося в замку, не виходячи. В насталу тоді ніч великоросійське військо⁸⁷⁵ (якого мало й було в Чигринському замкові, бо в час заміни, присланої чигринським обложенцям, вийшло з Чигрина до обозу й московське військо, лишивши в замку тільки кількасот чоловік своїх стрільців) і козацьке, надуміру зарядивши замкові гармати порохом і запаливши всі дерев'яні будівлі, що стояли в замку, вийшло із замку і, безборонно перейшовши через тясминську греблю⁸⁷⁶, що була під замком, пішло до свого християнського обозу. Замкові ж будови, що сильно загорілися, запалили спершу заряджені гармати, а потім і порохову казну, було це начебто опівночі. Коли ж гармати надзвичай почали розриватися на шматки і видавати від себе потужні, що землю схитували, громи, запалилася й уся порохова казна, що була в міцному кам'яному склепі, вивернула нерушній, бо дуже вже був великий, камінь над собою і освітила все чигринське поле. Тоді турки в своїм обозі наповнилися великим страхом, оскільки в усьому їхньому обозі був великий лемент і шум, який досить добре було чути аж в християнському обозі⁸⁷⁷. Після того полтавський полковник Прокіп Левенець зі своїм полком і з іншим численним охочим товариством хотів ударити на турецькі обози, але гетьман Самойлович, начебто знаючи про приязнь і зсилення Ромодановського з турецьким вейзиром, не дозволив йому, Левенцю, того вчинити. Гадаю, що серця багатьох синів православної церкви плакали таємно на ту чигринську загибель і нарікали на свої незичливі і недбаліх принципалів, що неширо бажали Чигрину цілості і зовсім не чинили належних допомог. Бо коли б вона була, не тріумфував би турчин над Чигрином і взагалі мусив би, як і минулого літа, з ганьбою тікати від Чигрина додому.

Переночувавши нещасливу ніч чигринської кончини, скоро зійшло сонце, всі християнські війська, великоросійські й малоросійські, відразу ж рушили в понеділок, 12 серпня, відчинивши ворота своїм обозам, назад до Дніпрові переправи. А вейзир і хан, побачивши те і зміцнившись у своєму щасті, рушили вслід за ними, супроводжуючи аж до самого дніпрового берега, сильно налягаючи, зусібч уриваючи та якомога шкодячи їм. Через той бусурманський натиск ті християнські війська мало просунулися того дня і заночували на переправі Гниловод. А переночувавши, рушили до Гниловода і третього дня, тобто в середу чотирнадцятого серпня, заледве перетяглися за три милі від Чигрина до Бужина (було то через великий натиск та бусурманські перепони) та станули над дніпровим берегом у колишніх своїх окопах. Коли ж козацьке військо почало пурхати з обозу через Дніпро додому, гетьман Самойлович, довідавшись про те, відразу приставив двох генеральних військових осаулів, Леонтія Полуботка і Леонтія Черняка, щоб доглядати, аби й один дух не пішов з обозу на цей бік Дніпра. А хто з козаків уперто хотів був голий перепливати Дніпро, того зараз завернено й на березі прохвостано армаськими пугами⁸⁷⁸, і тим військо було від утечі погамовано. Турки ж і татари з багаточисельною своєю силою, пробуваючи того ж 14 серпня здобути повну перемогу й прагнучи нагнати християнські війська в Дніпро, міцно, з поривним відчаєм свого життя налягаючи зусібч на християн і намагалися досягти бажаного. Але всесила божа правниця не допустила їм того здійснити й повернула їх назад із великими їхніми, бусурманськими, втрагатами та пагубою багатьох начальних людей, про що детальніше читай у київському «Синописі», лист сто двадцятий.

Після такої страшної битви бусурмани з вейзиром і ханом відступили з превеликою скорботою від християнських обозів і станули своїми обозами неподаль. Наступний день 15 серпня, день Першої Пречистої, війська пережили зобабіч мирно. Переночувавши ж, 16 серпня, козацькі війська, заохотившись і прагнучи виказати явне свідчення своєї відваги й рицарства, просили гетьманського дозволу вдарити на турецькі обози. Але гетьман, знюхавшись із князем Ромодановським і слідуючи за його волею, не зблагволив до того козацького бажання воювати і з гнівом вирік їм слово, подібне до клятви, тобто: «*За всі голови йдіте*». Після такого гетьманського слова козацьке військо, все купно ужалившись і розсердившись на свого гетьмана за таке неблагословення, вже не вимагало його дозволу, а саме, без гетьманської волі і його підручних начальників, несподівано й мужньо вторгнулося до бусурманських обозів і, при божій помочі, вчинивши наглу їм шкоду, щасливо повернулося до свого обозу; тільки ж добрі їхні провідники й знамениті рицарі Федір Жученко був поранений, а полковника Левенця пострілено з янчарки. Він упав з коня, але нешкідливо, бо мав панцир. 17 серпня, в суботу, Самойлович уже просив війська воєнної охоти, і хоч охитники й пішли при своїх вождях на турків, однак без успіху повернулися назад. Вночі, того ж 17 числа, козацьке військо з гетьманського відома знову несподівано вдарило на турецькі обози і вчинило бусурманам превелику біду, так що вони вимушені були навіть бігти зі своїх обозів. Тоді був забитий чумацьким дрюком, яким підважуються вози, один турецький багатир, надзвичай високого зросту, якого не можна було вбити військовою зброєю з-за кількох панцирів.

Після таких воєнних подій бусурмани нерухомо стояли своїми обозами ще сім днів — до 24 серпня⁸⁷⁹ — і не лише здалеку били на них зі своїх гармат, але й щодня вторгалися під самі християнські обози. Однак не так уже сміливо, як у минулі дні, будучи опарені марсовим вогнем від козацьких військ, бо війська великоросійські за наказом Ромодановського не чинили аж жодної відсічі й відпору супроти бусурман, хоч від них були ущемлені й биті. Тільки самі козаки через військову охоту з відома, а то й без відома своїх старших щодня вискакували, вдаряли на турецькі обози і наносили їм постійний ушкобок та сум'яття навзаєм. Нарешті бусурмани, побачивши свою несилю, що аж ніяк не можуть учинити щось християнським військам, 25 серпня рушили назад з-під Бужина від християнських військ (вгору по Дніпру)⁸⁸⁰ і, десь відпочивши після військових трудів шість днів, притягли під старожитнє славне козацьке місто, що стояло над Дніпром, Канів і в четвер 4 вересня, здобувши його і вбивши в ньому безліч людей, віддали крайній руїні й запустінню.

Сподіваючись врятуватися від біди, багато канівських людей втекло й замкнулося тоді у велику кам'яну церкву старого й красного Канівського монастиря, але турки, достатньо обклавши ту церкву навколо дровами й соломою, запалили її разом з усім тим монастирем і всіх людей у церкві задушили. І, нарешті, повертаючись від Канева додому, вони віддали вогню і всеконечному вельми плачливому запустінню Черкаси, Корсунь, Стеблів, Суботів та інші українські міста⁸⁸¹ й села — люди з них від страху повтікали.

Тут повтором можна сказати слово про великий Вавилон, колись сказане: «*Паде, паде Україна тогочасна малоросійська, козако-руська з багатьма міцними містами й селами, як отой стародавній великий град Вавилон!*», і що через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе зюювали. Князь же Ромодановський і гетьман Самойлович, як і раніше, в часи Уманщини, не дали Каневу та іншим тамтешнім містам жодної допомоги, а, віддавши подяку Богові, що турчин полишив їх, безборонно переправилися з усіма своїми обозами за Дніпро і розпустили війська по домівках⁸⁸². А доки турчина спекалися і переправилися через Дніпро, християнські війська весь час мали нестачу й потребу в харчі для людей, і хоча астраханці й касимівці та інші орди, що були при московських військах, продавали на збут свої знуждені й вигонені коні за дешеву ціну, тобто по 5 копійок і шість шагів й мало ще більше, однак хліб був дорогий, ціною по 8 і 12 копійок, і це тривало, доки не переправилися вони за Дніпро.

Отак пропав Чигрин і рештки тогочасної України через несправедливість і підступність Ромодановського, а також і через Самойловичеве недоброхитництво до нього — це можна зрозуміти з вищеописаної історії. Бо поміж великоросійським і малоросійським військом ще перед розоренням і після розорення Чигрина ясно далось чути, що турецький вейзир, маючи в себе в неволі сина Ромодановського Андрея, пійманого татарами, які були на Україні з Суховієм, 1668 року, відізався до Ромодановського з таким словом, що коли той попустить йому, вейзирові, взяти Чигрин, то відпустить до нього, Ромодановського, його сина, а коли не дасть узяти Чигрин, то він, облупивши того сина, начебто мав прислати до Ромодановського його шкіру, наповнену сіном. Князь Ромодановський був перестрашений цією вейзировою декларацією і, будучи обнятий сильним батьківним жалем за сином, начебто чинив про те з вейзиром таємні зсилання, щоб погодити та задовольнити вейзирську волю та його, Ромодановського, бажання щодо сина, хай сталося б те ціною втрати Чигрина й пагуби в ньому і в інших місцях великого числа християнського люду. Коли то правда, то Ромодановський ще мав певну причину не дбати щиро про Чигринську цілість⁸⁸³, а Самойлович чим би міг вигородитися за своє недоброхитство, коли б про те звелено було учинити розшук? Хіба що поставив би на своє вимовляння колишню свою антипатію до Дорошенка й Чигрина, про що йшлося в минулому 1676 році. Але про все це краще відає серцезнавець Господь, що воздасть кожному за ділом його.

Того ж року видано в Польщі книгу, названу «*Монархія Турецька*», що мала в собі до знаття багато подиву гідних речей. А найбільше з усіх тих речей потрібний християнам Мухаммедів, чи МахOMETів (псевдопророка і законодавця турецького та всіх бусурман), трактат, постановлений з християнами, — щоб не ущемляти й не ображати їх, але жити з ними у приятні та згоді. Хто захоче, нехай знайде те у згаданій книзі «*Монархія*»; про це й моя книга з'явить позаду на листі [...]»⁸⁸⁴.

Сірко, кошовий отаман з усім низовим Запорозьким військом, уболюючи за повне розорення Чигрина, Канева та інших тогобічних українських міст та повітів і налягаючи на гетьманську нещирість, писав до гетьмана Самойловича такий лист⁸⁸⁵:

**Вельможний милостивий пане,
тогобічний український малоросійський гетьмане Іване Самойловичу!**

Після смерті славнопам'ятного Богдана Хмельницького, доброго нашого гетьмана і широко зичливого вітчизні своїй малоросійській сина, почали наставати часті й непостійні гетьмани та розкороєння через нещирість змовини сусідніх монархів (що ясно видно з Андрусівських договорів, постановлених 1667 року) нашої бідної вітчизни, єдиної Малої Росії, надвоє. Спершу розділено нас на два гетьманства, почавши від полтавського Пушкаря і від переяславського Сомка, а потім і на третє гетьманство через уманського Ханенка; а брати наші через постійні почварні війни за їхнім приводом достатньо очервонилися кров'ю. Тоді ми, низове Запорозьке військо, зараз-таки через перспективу розуму нашого відразу побачили й пізнали здалеку занепад тієї нашої малоросійської вітчизни та всеконечне її запустіння, що наступало. Так воно й сталося з вашою гетьманською ласкою через попередників ваших, тогобічних гетьманів.

Поглядаючи здалеку на той близький занепад вітчизни оком нашого розуму, ніколи не могли ми без сердечного жалю вкусити хліба, а після денних трудів зажити спокійного спочинку, оскільки завжди нас муляло й долягало, що через незгоду гетьманів обох боків Дніпра доведеться нам оглядати повними слізьми очима порожню й мертву матір нашу, Малу Росію, і бачити, як дикий звір поселяється в красні житла батьків і праотців наших. Запобігаючи цьому по силі нашої, засилали ми наші військові листи до цьогобічних гетьманів, наказували й переконували їх, щоб для загального вітчизняного добра відкинули всі огульні засади всіх своїх незгод і неприязні, лишалися у згоді та приязні з тогобічними гетьманами, вашими попередниками, і аж нітрохи не схилилися до людських оманних намов та обітниць. Однак ті наші переконування мало що дали, й отак чим далі, тим більше зростала поміж ними, нашими гетьманами, що були пообабіч Дніпра, злоба й ворожнеча, що викорінювала через їхні почварні війни наших братів. І, либонь, усі ті колишні гетьмани тільки про око були широко зичливі будівничі та опікуни нашої вітчизни, бо таємно й безсовісно, з немалим ущербком вітчизні й пагубою власного свого християнського народу через свої властолюбні привати й ненаситні жадання всі вони намагалися забрати більше води на свої лотоки⁸⁸⁶ і доти дурили собі голову таким ремеслом, доки не тратили її разом зі своїм урядом з немалим бідством вітчизни.

Не подивуй, ото ж, ваша вельможність, на нас, низове Запорозьке військо, що через нинішнє розорення турчином Чигрина, Канева й усіх інших цьогобічних міст та сіл українських малоросійських довелось нам і тебе записати в реєстр з колишніми нещиро зичливими до нашої вітчизни гетьманами. Бо коли зважити, яку показали ви щирість на слізі суплікації ладижинців, уманців та інших міст і повітів і яку надади оборону від турецького нападу, то інакше не можна думати про вашу милість милостивого пана, лише так, як вище вимовлено. Адже ви, старатливо повернувши від Лисянки назад з тодішнього воєнного походу й обіцяної ладижинцям та уманцям оборони, замість своєї щирості запхнули дірку одним нашим братом, добрим і відважним лицарем Мурашком, що за добре здоров'я вітчизни й Ладиджина і життя своє там поклав, а ви сам, стоячи наче журавель на купині, здалеку продивлявся до Ладиджина й Умані, що там діятиметься, добре огородившись для захисту свого здоров'я наметами, щоб не залетіла звідти від вітру якась куля і йому в розкішних перинах, як павичу в краснопістрявому пір'ї, не зашкодила. Про вашу ж нещирість до Чигрина ми вже й не пишемо до вас, бо не тільки ми, низове Запорозьке військо, але й увесь світ великоросійський і малоросійський ясно бачить і бачити може, що через нещирість і незичливість вашу з князем Ромодановським мусив Чигрин з іншими останніми містами й селами українськими пропасти від турчина й кінчити постійним неоплаканим запустінням, з великим пролиттям християнської крові й пагубою справжніх наших братів. Бо як могла бути у вас приязнь до Чигрина, коли більшу силу мала у вас щодо нього давня озлоба! І коли раніше ваша милість, милостивий пан, не соромився зі своїм і московським військом несправедливо воювати на Дорошенка й Чигрин, то чому мали ви соромитися не боронити його й зичити йому занепаду? Зважай же тепер, пане гетьмане Самойловичу, чого доказав еси, яку прислугу Богові й вітчизні зробив еси: Дорошенка заслав у вічну неволю, Чигрин з усією цьогобічною Україною втратив, допустив пролитися великій християнській крові і від таких непевних гараздів почав титулуватися гетьманом обох боків. Що ж тобі на цьогобічному запустілому боці? Якого сподіваєшся собі з неї пожитку й збагачення? — роздивися. Здається нам, що краще було б вам обом пообабіч Дніпра гетьманам жити, як брати поміж себе, в любові й одностумстві, через що й ворогам своїм ви були б страшні, і завжди зможувались у користях для себе і для малоросійської Річі Посполитої. А так ти є властивий погубитель Чигрина й решток цьогобічної України, бо коли б не добував його і не взяв під свою владу з Дорошенком, то й турчин не приходив би його здобувати, а з часом при розумному посередництві могла б прихилитися від турецької влади під високу руку православного монарха і вся цьогобічна Україна з Дорошенком (і то без такого кровопролиття) та й знала б собі єдиного з тобою пастиря. Але ти так заповзявся на Дорошенка і на всю цьогобічну Україну, що й трохи не захотів почекати того щасливого часу. Відтак дочекався еси крайнього занепаду й запустіння вітчизни нашої! І вже тепер більше тобі личать гімни, складені Дорошенкові, адже через тебе, Самойленка-гетьмана, цьогобічна Україна зовсім спорожніла, за що відповідатимеш сам перед всевидящим Богом. Один чоловік, син князя Ромодановського, здався розумові твоєму кращий,

ніж тисячі власних наших братів, православних великоросійських і малоросійських християн, яких ти залишив бусурманам за недбалістю своєю без належної від тебе допомоги на вбивство у Чигирині, Каневі та в інших місцях. Хто тут подивує сліпоті ума твого? Хто, роздивившись таке твоє жорстокосердя, може прихилитися до тебе з приязню й зичливістю? Коли одного праведного Авеля кров волала від землі до Бога на помсту свою Каїнові, то що гадаєш — не скаржитиметься на тебе і не проситиме справедливості у свого творця Господа, судді праведного, пролита через тебе кров багатьох і пребагатьох братів наших, православних християн? Віддай запевне, що незабаром спіткає тебе те, про що й не гадаєш, що кров братії нашої власною своєю або дітей своїх заплатиш кров'ю, за погубу багатьох з братії нашої несподіване найде погублення, в день гніву божого багатства твоєї, які зібрав і які зібрати гадаєш, не допоможуть тобі, бо правда збавляє мужа від смерті, і це правдиві дістаються в руки безпечальних до їхнього зібрання, а ти будеш відчуждений і збіднений від трудів твоїх. І як спорожніла через тебе наша цьогобічна малоросійська вітчизна, так і дім твій, що підноситься, залишиться порожній, а в житлах твоїх не буде живушого, бо якою мірою мірив ти, такою відміриться, за правдивим євангельським словом. Насамкінець те кладемо, що замість гараздів тобі з жалю сердечного на теперішні злопригоди й крайній занепад цьогобічної нашої малоросійської України віншуємо і бажаємо, щоб схаменувся ти, дивлячись на той занепад, і, стережучись свого занепаду, пошукав для вічного життя й добра божої милості, яка подається всім, хто просить її і шукає, беззастережно, чого й собі широко зичимо, лишаємося

**Вашої вельможності зичливі приятелі й брати Іван Сірко,
кошовий отаман, з усім товариством низового Запорозького війська.**

З Запорозької Січі 25 вересня 1678 року

Примітки до XIX розділу

854 Число не проставлено. Облога почалася 8 липня (за ст. ст.) і тяглася по 11 серпня, трохи більше місяця.

850 У Чигирині всього війська було в горішньому місті 5520, а в долішньому 6163. Наказним гетьманом над козаками був Павло Животовський.

856 Під Чигирин прибуло близько 60 тисяч турків, 10 тисяч молдаван та волохів і 50 тисяч орди.

857 Восьмого липня.

858 Перший вибух стався 27 липня, другий і третій — 30-го.

859 Це було на початку червня.

860 Тут війська стояли не більше тижня: ватажки справляли бенкети. Потім рушили до Лубен і були там 12 червня. Тільки 1 липня наблизилися до Дніпра, звернули до Бужинського перевозу, куди прибули 3 липня.

861 Йдеться про царський указ Ромодановському зачекати, поки прибуде князь Каспулат Черкаський з калмиками й татарами. Отож військо лишалося на дніпровому березі до 18 липня, очікуваний князь прибув аж 28 липня, і то з малим числом війська.

862 Див. приміт. 860.

863 Переправилися І. Самойлович та Г. Ромодановський через Дніпро біля села Шабельники, де зустріли турків. Бій тягнувся 8 годин, і турків було відігнано.

864 Про бій на самій переправі даних, крім Величкових, нема. Можливо, тут змішано дані першого й другого походів, при першому бій на переправі був.

865 *Транжамент* — оборонний насип.

866 На чолі того війська стояв Каплан-баша.

867 На ту гору пішли козаки на чолі з наказним гетьманом В. Борковським. Тут були Чернігівський, Лубенський, Миргородський, Прилуцький, Ніжинський, два піші і два кінні полки.

868 Тобто генерал-лейтенанта А. Шепелева і генерал-майора Кровкова (Коровкова) з добірною піхотою — 5—6 тисяч чоловік.

869 Великий вибух стався 3 серпня (дві міни), турків відбито після півторагодинної битви, тоді ж таки вбито воєводу Ржевського.

870 11 серпня.

871 Поляк Криницький.

872 Загинуло 500 козаків.

873 *Гайдук* — тут: служба, вбраний в угорський одяг.

874 *Рака* — гробниця, ковчег із тілом святого угодника.

875 Після смерті Ржевського на чолі війська стояв Гордон. Вийти з Чигирини наказав йому Ромодановський.

876 За одними даними (М. Костомаров) військо те майже все було порубане, багато його потопилось у річці, за іншими (А. Петрушевич) — військо, як і у Величка, пройшло до своїх.

877 Під час вибуху в замку загинуло 4 тисячі турків.

878 Артилерійськими батогами.

879 Бої тяглися до 19 серпня, тільки вночі з 19-го на 20 серпня візир повернув назад до Чигирини.

880 Турки рушили до Чигирини, знищили залишки міста, тоді отаборились у Капустяній Долині (біля ріки Шполи). Звідси Ю. Хмельницький розіслав універсали до Корсуня, Канева, Черкаса та в інші міста, пропонуючи піддатися. Тільки канівчани не згодилися. І. Самойлович відрядив сюди кількасот пішого полку Кожуховського. Візир вислав на Канів кілька десятків тисяч турків і 15 гармат.

881 Черкаси, Корсунь та інші міста не були спалені, вони піддалися Ю. Хмельниченку. Він сам обрав собі резиденцію в Немирові.

882 І. Самойлович розпустив тільки частину війська, з рештою пішов до Переяслава, бо прочув про похід на Канів.

883 Такі поголоски справді ходили. І. Самойлович їх, правда, заперечував. Однак Г. Ромодановський дістав перед походом таємний царський наказ: коли оборона Чигирини буде важкою, знищити його. Сина Андрія буде виміняно згодом на одній із переволочанських розмін.

884 Число не проставлено.

885 Перевірити автентичність листа нема змоги. М. Костомаров, однак, визнає його автентичність. І. Сірко в цей час і справді був із гетьманом у незгоді, між ними тривала й особиста неприязнь. Лист, однак, має деякі ознаки стилю самого В. Величка.

886 *Лотоки* — стік у водяному млині.

Розділ XX

Про турецький намір заволодіти Києвом чи розорити його; про приготування християнських військ на оборону Києва; про начальників, що очолювали християнські війська, і про чудотворну ікону Пресвятої Богородиці та інші святині; про осівні сторожові війська, що стояли супроти Криму, про козацькі війська — одні з них притягли під Київ, а інші виправлено на низ Дніпра супроти татар; про привітття всіх військ під Київ; про настановлення там мостів через Дніпро; про турецьку готовність іти на Київ і про його оману хитрість; про загайку християнських військ під Києвом і про угрунтування валами горішнього міста Києва та Києво-Печерського міста; про причини, що стримали турчина від походу на Київ; про турецьку хитрість до заволодіння християнських держав і про його гординю через свої гаразди; про шкідливу для християн їхню схильність до згоди з турками і про страшну для турчина християнську згоду; про зміну турчином свого наміру йти на цесаря Риму і на Київ; про його боязливе повернення до Цариграда; королівський універсал, що велів Русі з'їздитися в Люблін для унії.

Року від початку світобуття 7187, а від господнього плотського з'явлення у світ 1679. Ще з осені перед початком цього року гетьману Самойловичу й усій малоросійській Україні явно далось чути від невольників, що втекли з бусурманської землі, і через татарських «язиків», пійманих козацьким промислом, що вищезгаданий головний ворог господнього хреста та всіх християн, підступний візантійський змії (який не тільки заволодів був преславним і православним християнським царством Грецьким, але й поневолив собі через меч численні християнські держави, спустошивши до решти інші; від такого свого щастя він гордився й заносився, бо його ніколи не перемагали, і називався він бичем, посланим від Бога на християн) відкрив у своїй державі намір заволодіти чи всеконечно знищити й розорити богоспасене царське місто Київ і наказав чинити військові приготування для походу під Київ⁸⁸⁷. Коли гетьман Самойлович доповів про те пресвітлому государю царю Федору Олексійовичу, то він, благочестивий монарх, прагнучи захистити царську отчину від бусурманського находу, на пораду свого синкліту⁸⁸⁸ звелів багаточисленним своїм великоросійським військам готуватися на наступну весну до військового походу під Київ. Коли ж сподівана весна показала людським очам веселе своє лице з квітами, зільними травами, потрібними худобі для корму, тоді відразу й російський Марс, розвинувши на війну свої хоругви, рушив зі своїх домівок та зимових кватир у похід до Києва з багаточисленною силою кінних і піших ратних людей при багатьох князях, ближніх боярах, окольничих, воеводах та інших вождях і численних царедворцях, над якими всіма цар поставив замість себе найголовнішим гетьманом та старійшиною боярина й казанського намісника князя Михайла Алегуковича Черкаського, давши йому в поміч, над усі ті воїни й воєначальники, чудотворну ікону Пресвятої Диви Богородиці, всенадійної і всесильної заступниці християн, також Чесного Хреста і частину Животворящего Хреста, що мав у собі Христове волосся, з іншими до того мощами святих, і свою похідну церкву, освячену в ім'я преподобного Сергія Радонежського, чудотворця, з приданими до неї від найсвятішого Іоакима, московського патріарха, вправними багаточисленними особами духовного чину. А в товариші придав йому, князю черкаському, стольника й воеводу Бориса Петровича Шереметова та інших князів і бояр з осібними полками, смоленською шляхтою і з іншими іноземними начальниками та з великим військом, що було під їхньою командою. У Києві ж тоді був начальником і воеводою при московських військах боярин і дорогобузький намісник князь Никита Се-

менович Урусов з товаришами і воєводами, князем Данилом Афанасійовичем Борятинським та дворянином Іваном Петровичем Лихаревим. А особно стояв наготові на ближніх кордонах з великоновгородськими і псковськими полками боярин та воєвода князь Іван Андрійович Хованський. Князь же Яків Семенович Борятинський стояв із особним воїнством на білогородському рубежі супроти кримської орди, а князь Каспудат Муцалович Черкаський з черкаськими та калмицькими ордами стояли також проти кримської орди на Моравських шляхах за рікою Ворсклою. Гетьман Самойлович притяг під Київ з частиною козацьких, городових та охотницьких, кінних та піших військ, а інших виправив для безпеки України від Криму у Полтавський полк і на низ до Запорозької Січі на допомогу кошовому отаманові Сірку⁸⁸⁹ і для з'єднання зі згаданими державними військами, що стояли на різних місцях супроти кримської орди. Під Києвом християнські війська, московські й козацькі, з'єдналися і стояли зобачіч річки Дніпра. А надчікуючи находу туди ж, під Київ, бусурманських військ, поробили, завдяки майстерності й праці московських стрільців, на байдаках через Дніпро мости, яких раніше там не було.

Турчин, зачувши про зібрання й поготовність християнських військ під Києвом, сам стояв десь недалеко в полях і, будиши готовий до війни⁸⁹⁰, не посмів іти під Київ, але зажив звичайної своєї підступності, бажаючи одурити християн, як одурив був і в час розорення у 1674 році Ладижина й Умані, тобто пустив був поголоску, що тягне просто під Київ. Потім фальшиво змінив її і розголосив, що повернув зі своїми військами назад. Коли б після тієї брехливої поголоски християнські війська були розпушені з-під Києва, то він, хитрий лис і хижий вовк, мав потягти до Києва й допинатися того, що хотів. Але християнські війська були перестережені й навчені згаданою ладижинською й уманською оманною і не відступали від Києва протягом усього літа. Тоді, не тратячи часу при тому порожнюванні, московські війська обвели й уміцнили горішній город Київ, де були церква Святої Софії і катедра київських митрополитів, глибокими ровами та високими валами. А козацькі війська за гетьманським приводом уміцнили й обклали ровами й міцними валами, відкинувши палі, що ними був обставлений, також город Київ-Печерський. Про це все просторише читай у друкованому київському «Синописі» від листа 122 до листа 129.

Хоча я й написав вище, що турчин з огляду на виставлені біля Києва християнські війська не посмів тягти під Київ, однак у другого рукописного козацького літописця ясно виказується, що він, турецький султан, хай і був тоді помирений з Польщею, однак не посмів приходити під Київ не тільки через виставлені на оборону його християнські війська, але й через те, що, будиши в розбраті з християнським цісарем, готувався зі своїми військами й на нього, прагнучи не лише звоювати цісарську землю, але й заволодіти через меч і старим Римом з усією його державою; особливо ж через те, що побачив — навколишні сусідні держави й християнські німецькі монархи були тоді у гніві й незгоді з християнським цісарем.

Під час таких самих християнських незгод, у давно минулі літа, він, турчин, заволодів поодинокі, як казав я і раніше, численними християнськими державами, заживаючи до того такої хитрості й підступності, що з однією християнською державою мирився, а інші воював і підкорював собі. Людей же в тих християнських державах, що змагалися з ним, одних геть вибивав, а інших забирав у вічну неволю. І, викорінюючи до решти ті держави, чим далі, тим вище, через природжену свою гординю, зносився вгору, і, як уже казано, іменував себе ніколи не здоланим. А монархи й князі християнські, що примирювалися тоді з ним, хоча й бачили ту шкідливу всепагубну його хитрість щодо інших християн, однак, дотримуючись старечого слова свого пароллю й капітуляції, не зволювали порушувати постановлених із турчином пактів задля оборони інших християн, яких розорювано й неволено, щоб учинити йому в його замислах та намірах належну стрічу й перепону. Тепер же ті християнські німецькі князі й монархи, після немалої польської руїни і жалісливого розорення тогочасної малоросійської козацької України, зрозуміли таку шкідливу геть усім християнам турецьку хитрість і побачили відвертий і безпошанівний варварський замах турецького султана не тільки на християнського цісаря, але й на цілу Римську державу⁸⁹¹. Вони заледве отямалися й дорозумілися, що коли б турецький султан переміг християнського цісаря і заволодів усією Римською державою, то б їм усім поодинокі довелося боятися надалі від турчина тієї ж біди й непошани й собі. Отож, стережучись і розсудливо запобігаючи наперед усілякого зла, вони зараз-таки відкинули всі свої сварки й незгоди з християнським цісарем, погодилися, а ті незгоди замирили й заховали трактатами Вічного миру⁸⁹². Також прирекли й затвердили вони міцне слово, зв'язавшись союзом неодмінної християнської і братерської любові, не лише захищати своїми скарбами й силами цісаря й Римську державу, але й один одному допомагати і всіляко боронити від бусурманського наступу. Коли ж той візантійський смок зі своїми вейзирами, пашами, судьями та іншими начальниками дістав звістку про ту згоду й союз християнських держав із цісарем, то відразу, звившись у клубок, сховав у собі свою отрутливую й дуже піднесену голову і, вже не йдучи війською на християнського цісаря й на малоросійський Київ, одразу повернув з усіма своїми силами від походу до своєї нори в Царигород, уважаючи й дуже боячись, щоб від такого союзу християнських монархів не втратив він там своєї, набутої протягом багатьох літ, з пролиттям великої крові і з пагубою незчисленного множення бусурманського народу, держави й слави і не прийшов до кінцевої руїни й ганьби⁸⁹³.

Того ж року польський король Ян Собеський, хочучи за своїм бажанням і старанням перетворити православну Русь, що була під державою Корони Польської, на унію, скасувати в ній святе благочестя та гвалтовно нахилити її до римосхизматичного блуду, призначив у майбутньому 1680 році, в січні, на 14 день, унітам і дезунітам грецького обряду і всій взагалі шляхті з'їхатися для утвердження тієї унії зі своїми правами й привілеями до Любліна. Він видав про те такі свої королівські універсали⁸⁹⁴:

ЯН ТРЕТІЙ,

**з божої ласки король польський, великий князь литовський,
пруський, мазовецький, жмудський, інфлянтський, київський,
волинський, подільський, смоленський, сіверський і чернігівський**

Велебним набожним митрополитам, єпископам, архімандритам, ігуменам, настоятелям і всьому духовенству, також шляхетським обивателям різних воеводств, братствам, ставропігіям⁸⁹⁵ і всім узагалі в містах наших шляхетських грецької релігії унітам і дезунітам у Короні і Великому Князівстві Литовському, тим, що перебувають у провінціях, що до них належать, вірно люб'язним нам,— наша королівська ласка.

Велебні, набожні, вірно люб'язні нам!

Маючи постійні турботи в наших державах, зичимо ми того, щоб якнайбільше квітнули в них пожаданий мир і християнська любов, за якими йде боже благословення. До того всього, однак, є в народі руському великою перешкодою завзята й закореніла незгода, яка розриває єдність обивателів наших держав, порушує фундамент святого миру, знищує братерську любов і бажає запалити в серцях взаємне зятрення. Тож, хочучи запобігти тому всьому батьківським нашим доглядом і старатливістю, прагнемо спровадити розрізнений дух вашої вірності до належного заспокоєння, згідно нашої конституції, постановленої на сеймі у Варшаві, яка на Гродзенському сеймі не могла дійти до виконання. Також, схилиючись до усильних прохань обох боків⁸⁹⁶, нинішнім універсалом жадаємо ваших вірностей і по них конечно хочемо, щоб, відклавши набік усі інші заняття, зобабіч, з усіма привілеями, декретами й правами перебували в наше Любельське місто на день двадцять четвертий у січні місяці, а згідно старого календаря на день чотирнадцятий року наступного 1680, і там від Бога, невичерпного джерела всякого миру і взаємної любові, були б підсилені, за заступництвом преблагої й найсвятішої Діви, в присутності вельможних наших комісарів, яких до того часу визначимо з нашого сенату, пильно переговорити при християнській любові поміж себе; й отак ті наші вельможні комісари, що засідатимуть там замість нас, пробуджуватимуть ваші вірності до згоди, заспокоєння і до задоволення законних вимог. Коли це збудеться, дасть Бог, як зичимо, тішитиметься не тільки цілий християнський світ, але й саме небо, бо Бог згоди, Бог єдності, Бог миру благословлятиме ваші вірності й нашу державу та поганьбить ворога Хреста святого, який сподівається згубити нас не так через міць і силу свою, як через незгоду й розбрат християнства. А коли б хтось із ваших велебностей, кохаючись у незгоді й розбраті, немилім Богові й людям, не прибув би на той такий побожний і пожаданий акт і прибути не захотів би, то його, як ослушника волі нашої і ворога святої згоди, буде віддалено від добр, які тримає, а ті добра буде через нас віддано комусь іншому.

Щоб цей універсал наш дійшов до відома всіх, ми бажаємо, щоб велебні митрополити, єпископи й інші настоятелі наказали його опублікувати. Його ми для більшої ваги, підписавши рукою нашою, наказали ствердити і зміцнити коронною печаткою.

Даний у Яворові, дня IX, місяця жовтня, року божого MDCLXXIX⁸⁹⁷, панування нашого року VI.

ЯН КОРОЛЬ

(М. П. К.)

Станіслав Щука,
секретар його королівської милості

Примітки до XX розділу

⁸⁸⁷ Про намір турків іти на Київ поголоски ходили давно, ще з 1671 р. У цей же час тривога була така, що печерські ченці просили в царя дозволу сховатись у брянських і трубчевських монастирях, якщо турки нападуть на Київ. Була ця паніка не зовсім безпідставною, бо турки цього року активно згромаджували війська.

⁸⁸⁸ Синкліт — зібрання високих осіб держави або церкви.

⁸⁸⁹ Частина козацького війська на чолі з гетьманенком Семеном Самойловичем воювала Правобережжя і зганяла населення на лівий берег — т. зв. «згін».

⁸⁹⁰ Частина турецького війська стояла на Поділлі, турки також зміцнювали Кам'янець-Подільський.

⁸⁹¹ Австрійський цісар вважався правним спадкоємцем римських імператорів і сам носив їхній титул, через що його державу називали Римською.

⁸⁹² Ідея союзу проти турків належала Яну Собеському. Для її здійснення вислано було депутацію в Париж, в Англію та Голландію на чолі з коронним підскарбієм Морштином. Князь М. Радзівіл поїхав у Відень, Рим та Венецію. Посли їздили до Москви, Швеції та Іспанії. Цю ідею підтримав папа Інокентій XI, але нічого з того не вийшло: на такий союз не погодилася жодна із держав.

⁸⁹³ Величкова звістка про страх турків перед з'єднаною силою християнських монархів безпідставна, оскільки ніякого з'єднання не було.

⁸⁹⁴ Універсал подано в перекладі з польської мови. Звірено за вид.: *Коялович М.* Литовская церковная уния.— СПб., 1861.— Т. II.— С. 424—426.

⁸⁹⁵ В оригіналі «ставропігіанам».

⁸⁹⁶ Йдеться про прохання Й. Шумлянського та його однодумців, подане папському нунцію 1677 р.

⁸⁹⁷ Тобто 1679 року.

Розділ XXI

Про марнотний Флоренський з'їзд римлян задля унії з греками; про введення унії в православну Русь, що лишалася під польським володінням, і про скасування тієї унії найсвятішим єрусалимським патріархом Теофаном і козацьким гетьманом Сагайдачним; про унітів, що ховалися поміж православних; про нещирість короля Собеського щодо православної Русі і про Люблінський з'їзд для введення унії в Русі; про вимовки й руську нехоть до розмови на тому з'їзді з унітами; про літургії, казання та інші тодішні церемонії; про виправу послів від руського духовенства до короля з інструкцією; про беззвісний кінець і роз'їзд з Любліна з'їзду, який там був; про турецьку поголоску щодо знищення низового Запорозького війська і про лист гетьмана Самойловича до запорожців з обіцянкою щирої їм допомоги; про повноважних московських послів у Варшаву до поляків, щоб якнайшвидше постановити союз з поляками на спільну війну супроти турчина; про Косогова, який міряв за Ворсклою степ від словідських міст до Дніпра; запорозький лист про Гіркову смерть і про бусурманську поведінку; про мор у Січі й Казикермені; про турецький кордон; про польську комісію з турками; про комету, що була на небі.

Року від створення світу 7188, а від олюднення божого 1680 мені трапилося відшукати на самий початок до опису цього річних подій поміж шпаргалами тільки один рукописний польський аркуш — частину руського діаріуша, де йшлося про Люблінський з'їзд. Із тієї частини діаріуша я трохи довідався, що той Люблінський з'їзд хотів відновити й утвердити на благочестивій Русі унію. Це та унію, що супротивна східному благочестю і шкідлива його спасінню; вона була спершу усилювана постановитися 1438 року схизматиком Євгенієм⁸⁹⁸, папою римським, на розбійницькому Феррарському чи Флоренському з'їзді⁸⁹⁹ з православними греками, які нерушно трималися семи світових соборів. Але він, папа Євгеній, нічого сподіваного з православними греками не досяг (і взагалі був посоромлений зі своїми кардиналами від греків, які учинили з божественного писання достеменні аргументи про святе православ'я і вказали схизматикам-римлянам шлях до спасіння), і той розбійницький Флоренський з'їзд закінчився самим лише кровопролиттям і вбивством багатьох православних греків та розоренням афонських монастирів (про що осібно, хто хоче, хай читає просторішу історію деінде)⁹⁰⁰. Коли ж після того розбійницького Феррарського з'їзду минуло 157 років, тобто у 1595 році від Різдва господнього, ту унію було відновлено, але вже не в греків, а в православній Русі, що була під польським володінням, без її волі й відома, через безбожних її владик і перших відступників од святого православ'я Кирила Терлецького, єпископа луцького й Острозького, та Іпатія Потія, єпископа володимирського і брестського, з кількома іншими руськими владиками⁹⁰¹. Вона була введена й прийнята через Михайла Рогозу, київського митрополита, якого злохитро вловили й намовили до відщепенства ті ж принципали Терлецький і Потій (про що трохи просторіше дивися позаду на [...] листі)⁹⁰².

Ота унію й панувала на Русі 26 років від свого тодішнього початку, однак потім за дозволом Жигмонта Третього, короля польського і шведського, і за ретельним дбанням козацького гетьмана Петра Сагайдачного та через найсвятішого єрусалимського патріарха Теофана, що прибув тоді з царського міста Москви до Києва і жив у ньому деякий час, її було 1621 року скасовано й відкинено⁹⁰³. А святе православ'я засяяло і дістало свою честь зі встановленням у Києві митрополита Іова Борецького, а на інших місцях інших православних єпископів та владик, як про це було коротко сказано раніше у згаданому 1621 році. А тому, що відтоді пшениця благочестя, насіяна згаданим найсвятішим патріархом, яка зростала, до решти не позбулася кукілю уніатського блуду, поміж православними ховалися й уніати і таємно зичили зросту унії та й намагалися завжди завести її з польською допомогою в православну Русь.

У такому стані благочестива Русь, що була під польським володінням, пригнічувалася, як рожа терням, і це незмінно тяглося протягом 59 чи 60 років, від вищезгаданого 1621 року до цього 1680 року. А тепер, знати, той-таки сатана, що відвів римлян од грецького благочестя і вкинув їх у рив схизми, з неледачим дбанням міркуючи про погибель християнського народу, знову спрямував їх-таки, римлян (вони ж і поляки), які відхилилися зі шляху східного благочестивого сповідання до західної римської омани, на те, щоб вони знову намагалися відкинути православний руський народ, який лишається під володінням Корони Польської, від святої благочестивої грецької віри і нахилити його через неспасенну унію до свого одностумства та й закинути в рив того-таки власного блуду. Поляки тоді з уніатами, які сліпотствували щодо догматів благочестивої грецької віри, а потопилися в римо-схизматичному блуді і ніяк не хотіли виправитися для свого спасіння, намовили й упрости свого короля Собеського, щоб став при тому, аби благочестя в Русі, яка лишається під лядською державою, було скасовано й перетворено на унію і щоб звелів він бути про те з'їзду й розмові руських з поляками й уніатами. Король Собеський тільки позверховно був схильний

захищати старовічне грецьке благочестя, внутрішньо ж був схильніший до розширення віри й мудрувань римських, у яких і сам був, і, схилиючись більше до римлян, ніж до русів, допустив скликання в Любліні з'їзду й розмов про віру, а в минулому літі 9 жовтня 1679 року розіслав із Яворова в Польщу й Русь свої універсальні королівські розпорядження⁹⁰⁴ (з яких універсалів список одного покладено в минулому 1679 році), щоб на ті розмови з'їздилися у Люблін на 14 січня цього року. На цей з'їзд із православного руського боку з'їхалося багато єпископів, архимандритів, ігуменів та інших знаменитих і вчених духовних осіб, між якими найперший був отець Йосиф Шум'янський, львівський єпископ⁹⁰⁵, а з польського боку з'їхалося також багато значних і мудрих персон з якимсь уніатським митрополитом⁹⁰⁶. Православні, промешкавши в Любліні половину місяця січня, мало дбали про ті розмови, хоча уніати на те й налягали. Однак Шум'янський, львівський владика, а з ним і все православне руське духовенство, за свідченням вищезгаданого діаріуша Люблінського з'їзду⁹⁰⁷, в 25 день січня відповів полякам і уніатам, що без волі й відома найпершого отця свого й пастиря константинопольського патріарха вони не можуть і не хочуть нічого починати. 26 січня руське духовенство було запрошене уніатським митрополитом слухати службу божу, яка відправлялася про дух святих на великому образі у звичний спосіб митрополитом з іншими ксьондзами-біскупами, а саме з ксьондзом влодимирським Заленським⁹⁰⁸, з ксьондзом хелмським Шульгою⁹⁰⁹ і з ксьондзом пінським Білозором⁹¹⁰, також і з архимандритами. На тій службі мовив казання про згоду за Євангелією ксьондз мінський Кипріянович-старший⁹¹¹ і тим самим побуджував зачати про те розмову. Після служби божої проголошено орації люблінськими префектами і тамтешніми студентами, а після закінчення орацій з польського й уніатського боку повторно прошено православних, щоб ішли до люблінської ратуші і хоч як-небудь починали розмову. Але отець Шум'янський, львівський єпископ, поклавшись на приватний королівський лист, писаний до нього, жодною мірою не дався намовити, щоб православні волочилися по ратушах; він радше зволив поїхати з усім православним духовенством на бенкет до уніатського митрополита. На цьому бенкеті було повно уніатських зичливостей до православних, але здебільшого облудних. 26-го, в неділю, в православній церкві знаменито відправляв божу службу отець Волинець, загоровський ігумен, самотрїть⁹¹², на якій мовив казання отець Інокентій Монастирський, любельський ігумен, поклавши в ньому тему про сліпого, що волає: «Ісусе, Ісусе, сину Давидовий, помилуй мене, грішнучий!» Були в тому казанні й примови уніатам, але політичні, з виказом їм перед очі їхньої душевної сліпоті і з порадою їм покликувати разом із тим євангельським сліпцем до Ісуса, Давидового сина, аби відслонив їм очі розуму пізнати шлях спасіння та відкинути блудний шлях. Цим уніати були немало ображені, однак отець Монастирський загладив те іншими прикладами й красномовством. А уніати тоді мали службу божу в єзуїтів, на якій один ксьондз-єзуїт мовив красне й доказове казання про православ'я, закінчивши тим, що коли хто з докторів та вчителів не тримає догматів православної східної церкви і їм суперечить, той напевне не буде спасений. А з якої волі він те казав і з яким наміром — Бог його знає; і коли казав то правдиво, то чи був потаємний любитель православ'я, чи мимовільний правдомовець, бо де мав потягти за уніатами, там потяг за православними. Час тодішній навчив його того, чому завжди мав би вчитися; і як у давнину Валаам благословив Ізраїль⁹¹³, хоч хотів клясти його, так похвалив тоді православні догмати й той єзуїт, хоч хотів їх поганити. Вже 29-го⁹¹⁴ православні через своїх комісарів вимогли з уніатів, що в жодну не мають утручатися [...] ⁹¹⁵ до подальшої королівської волі, а затим було призначено послів від руського духовенства до короля Собеського з інструкцією⁹¹⁶, що мала в собі такі пункти:

1. Дякувати королеві за заступниче дбання про збереження і потвердження прав та свобод народів руському грецької релігії, що віддавна їм служать.
2. Суплікувати до короля, щоб він зволив народ руський заховати при тих-таки правах, привілеях, свободах і звичаях релігії, щоб вони, як і здавна, лишалися під належним своїм пастирем, щоб їх від подібного з'їзду на потім звільнили і щоб відклали своєю повагою особливим своїм писанням їхні руські претензії до сейму, згідно права Річі Посполитої.
3. Суплікувати також до короля, щоб через посередництво королівського писання отці уніати жили з ними, православними, в найбільшій згоді.
4. Ті ж послы іменем усього руського духовенства, що з'їхалося у Любліні, просили королівської милості, щоб отцю Тризні, номінанту⁹¹⁷ Білоруської єпископії, вибраного згодою всього православ'я на ту Білоруську дієценцію⁹¹⁸, було дано привілей і потвердження на згадану Білоруську єпископію.
5. Коли панове руські послы одержать на ті пункти й прохання православного руського духовенства якусь відповідь та увагу від короля, то щоб поспішали якнайшвидше з тим до призначеного собі місця, аби скласти перед тими, що послали їх, цілковиту про все посольську реляцію.

Оця інструкція при підписі власної руки і при тисненні власної печатки директора кола православно-го руського духовенства Люблінського з'їзду отця Йосифа Шум'янського⁹¹⁹, єпископа львівського, галицького й каменецького, писана в Любліні 3 лютого 1680 року.

А з якою відповіддю повернулися послы руського православно-го кола від короля Яна Собеського і як той Люблінський з'їзд закінчився і роз'їхався, про те я, описувач цього, не зміг довідатися⁹²⁰, і, закінчивши тим, що написав, починаю описувати тодішні україно-малоросійські події.

Турчин при такій своїй поведінці, яку описано в минулому році, прогуляв без війни один рік і пустив був поголоску, начебто мав у цей нинішній 1680 рік приходити з великими силами на розорення Запо-

розької Січі і всього низового козацького війська. Провідав про це гетьман Самойлович і, обіцяючи захищати щирим серцем, всією силою свого рейменту те низове військо з його кошем від такого занепаду, писав до Сірка, кошового отамана, й усього низового Запорозького війська такий свій лист⁹²¹:

**Мої вельми ласкаві приятелі й брати,
пане кошовий та все старше й менше товариство війська
його царської пресвітлої величності низового Запорозького!**

Пресвітлий наш монарх, його царська величність, заховуючи як нас, гетьмана, з городовим Запорозьким військом, так і ваших милостей братів наших у сильній і милосердній ласці, кладе при божій допомозі свій щирий монарший промисел, щоб, як ми в містах, так і ваші милості на Запорожжі жили неушкоджено. Через те, маючи відомість, що вороги-бусурмани чигають на те, щоб ваших милостей, чого Боже їм не допоможи, утиснути там, у Січі, наступом своїх військ і приправити вас у небезпеку, було видано його, монарший, указ, щоб стольник і полковник Василь Федорович Перхуров якнайшвидше поспішав з тисячею ратних виборних людей⁹²² на легких судах з достатніми військовими й хлібними припасами, споряджений із Києва, в поміч і на допомогу вашим милостям, нашим братам. На це все він, великий государ, його царська пресвітла величність, виразно вияснює у своїй монаршій грамоті свою государську ласку до ваших милостей. Оцю государську грамоту ми посилаємо через швидкого нарошного нашого посланця в кіш, до ваших милостей, своїх братів, і ще те тут ознаймуємо, що при тих великого государя ратних людях, що простуватимуть до вас на Запорожжя зі згаданим стольником, вишлемо з-під нашого рейменту певну частину війська і ми — воно повинно буде при допомозі Всесильного слугувати для допомоги вашим милостям і даватиме ворогам відсіч. Оскільки ваша милість прецінь маєте невсипуще дбання до здобуття відомостей, то й ми виказуємо, що супроти вас з'явилася оця ворожа завзятість. Через те дуже просимо ваших милостей, що як тільки маєте які звістки про ворожі замисли і що зможете піймати розумами своїми про вражі наміри, звольте ознаймити якнайшвидше нас. Були і в нас з різних часів із ворожого боку такі відомості, оповідали про це побрані під Очаковом «язики», що вороги мають будувати десь нижче Запорожжя городки, та й десь вище Запорожжя, ледве не біля Кодака, чого не дай Боже здійснитися! Минулого року не менше нас стурбувало й те, що про ворога розносилися подвійні поголоски: одні, що ворог повертає свою силу під Київ, інші — що має намір іти на Запорожжя. Але більше було тих, які твердили, що він, поганин, конечно мав бути з усіма своїми потугами під Києвом. Через те всі війська його царської пресвітлої величності, як московські з їхніми милостями боярами, так і запорозькі під нашим рейментарством, мали повертати до Києва. Бо й тут ми не могли мати певного «язика», й ваші милості там, на Запорожжі, також не мали досконалої певності про ворожий намір. Коли б була тоді така певність, що вони, вороги, не мали йти під Київ, а мали пробавити ціле літо там, біля Дніпра, при будованні городків, то нам ні для чого було б ходити під Київ — ми обернули б усю силу на низ Запорожжя, де ворог напевне не зміг би зорудувати свого городкового діла. А зараз розносяться такі поголоски, що турецькі війська мають бути війною під Києвом, і цій поголосці важко не вірити, а взагалі треба дбати, щоб славне малоросійське місто держави царської величності Київ, яке є так само, як Єрусалим, гніздом усього російського православ'я і в якому починають божі угоди, мало свою охорону. А охороняти треба нічим іншим, тільки військами, які, взявши собі в поміч Бога, одні вже почали рушати до Києва, а інші, значніші потуги, при їхніх милостях боярах простують з нами. А коли б бусурманин, занехаявши похід до Києва, захотів обернути всі свої війська до Запорожжя, то й ми відразу скерували б туди, на Низ, усю монаршу силу на оборону славного запорозького місця і в допомогу вашим милостям. Прецінь, коли б не мали досі певної відомості про справжній намір того хитрого ворога, то краще докласти всіляким способом свого дбання, щоб досконало довідатися про його, ворожі, замисли. І що матиме в себе за певне, про те й нам давайте швидко знати, і через цього козака, не гаючись відпустивши його, звольте нам на цей лист докладно відповісти. Чого пильно жадаючи, зичимо вашим милостям, братії своїй, доброго здоров'я, щасливого від господи Бога життя-буття, а над ворогами перемоги.

**Вашим милостям усього добра зичливий приятель
Іван Самойлович, гетьман війська його царської
пресвітлої величності Запорозького**

З Батурина, 29 березня 1680 року

На той гетьманський лист від кошового отамана Сірка і всього низового війська учинено відповідь⁹²³:

Вельможний милостивий пане гетьмане, Іване Самойловичу!

З листа вашої вельможності, принесеного до нас, низового Запорозького війська, звідомилися ми частково про бусурманські турецькі замисли на нас, Запорозьке військо, і про приязнь до нас вашої вельможності, що обіцяєш з усім військом свого рейменту захищати й боронити нас від бусурманського нашествия; за цю приязнь і дбання про нас вельми дякуємо вашій вельможності. Однак коли б ваша вельмож-

ність через наші нестатки мав турбувати свою гетьманську особу з такою приязню і щирістю, яку виказав Ладижину, Умані, Чигрину, Каневу та іншим цьогобічним українським містам і повітам, то краще зашатайтесь удома і не дивитись зблизька на наш занепад, як безпечально дивилися ви на занепад Чигринський. А ми, доручивши себе всемогутньому божому захистку, станемо при його ж весильній допомозі самі про свою цілість промишляти і чинити належну відсіч ворогам, коли прийдуть. А коли полк великоросійських військ прибуде до нас за монаршим указом з Києва, то ми приймемо його собі для здопоможення з подякою, тільки ж у тій допомозі достатньої потреби нема, оскільки про такі злі бусурманські наміри, які висловлено у вашому листі, у нас не було досі жодної відомості. А коли б надалі мали дістати її, то не занехаємо відразу ж комунікувати вашу вельможність. Лишаємося при цьому

**Вашій вельможності всього добра зичливі приятелі
Іван Сірко, кошовий отаман війська низового
Запорозького з усім старшим і меншим товариством**

З Запорозької Січі, 6 квітня 1680 року

Того ж 1680 року були у Варшаві московські послы окольничий Пронтишев та думний дяк Ємиліан Українцов з товаришами, щоб учинити поміж себе мир та военний союз проти турчина. А ті послы були у Варшаві через те, що поляки перші в 1678 і 1679 роках⁹²⁴ вимагали через своїх послів, які посилалися на Москву, того-таки союзу супроти турчина, бо хоча король Собеський у минулі роки постановив був під Журавним трактат миру з турчином, однак постановив його через знуження на умовах собі шкідливих і невиносних⁹²⁵. Тому-то він бажав розірвати Журавський трактат і почати при російській допомозі війну з турчином. Але оскільки ті запити (через посла-рефендаря та інших знаменитих польських осіб) були росіянам важкі до виконання, то й трактат із ними в Москві не постановлено⁹²⁶. Проте, щоб установити той союз, виправлено було теперішнього року з Москви згаданих послів до короля Собеського та Річі Посполитої. Ці послы, як свідчить тодішній діаріуш, прибули до Варшави 1 травня, були привітані на березі Вісли знаменитою стрічею від короля і чесно відпроваджені на квартиру. Того дня спозаранку, як свідчить той-таки діаріуш, народився в короля Собеського третій син. Потім, 5 травня, згадані послы з Московії були публічно в короля при королівських сенаторах і віддали королеві грамоту свого пресвітлого государя Феодора Олексійовича, в якій викладалося повноважне посольство тих послів, щоб їм в усьому вірили. А після недовгої тодішньої розмови з королем тих послів відпущено на їхню квартиру і тоді ж було їм відправлено королівський бенкет. Потім, 7 травня і 9 травня, за свідченням того-таки діаріуша, приходили на квартиру до московських послів від короля польські сенатори і вели довгу розмову про тодішні справи. А ті імениті польські сенатори питали від королівського імені московських послів:

1. «Для чого вони до них прислані?»

Пронтишев відповів, що прислано їх із Москви за польським бажанням, щоб учинити поміж себе вічний мир чи щоб продовжити тимчасовий мир, поприсяжений на певні літа; для злучення спільних військ на турчина; для посилок від обох монархів військ і грошей, потрібних їм; також щоб було затримано на недовгий час комісію з посередниками.

2. «Чи мають від свого государя пленіпотенцію⁹²⁷ на повноважність свого посольства і до чинення з ними, поляками, трактатів?»

Московські послы показали їй на письмі при царській печатці, в якій не тільки дано їм силу чинити трактат про злучення війни на турчина, але й силу дати королеві й поприсягти за своїми руками, що їхній государ дотримається всього того, що вони постановлять і визначать.

Взявши ту пленіпотенцію, сенатори відійшли до короля, щоб показати йому її. Король її вислухав і дозволив бути трактатам.

3. Питали поляки московських послів:

«За яким ділом послано в Цариград з Москви посланця, чи не задля зради чи завади якої полякам?»

Московські послы відповіли, що в Цариград послано піддячого з грамотою не заради якихось трактатів, але щоб визволити російських невільників; та й король має в турків свого резидента і послав гінця з Гродна в Цариград, а Карвавського в Крим до хана.

Сенатори на те відповіли, що як у Цариград, так і в Крим послано посланців для викупу польських невільників.

4. Знову питали поляки про спосіб посилок полякам московських військ супроти турчина.

Московські послы відповідали, що то вони питають у них про способи і про мир поляків з турчином, учинений під Журавним. Чи може він розірватися?

Канцлер відповів, що той Журавський трактат з турками постав з великою шкодою й втратою немалих провінцій християнської Польської держави — України й Поділля, що цар московський не дав полякам супроти турка обіцяного війська, а тепер король шукає способу до розірвання з турчином того Журавського миру, не мігши терпіти несправедливих його умов.

Пронтишев на те відповів, що його государ не дав війська через тодішні внутрішні потреби.

5. Польські сенатори казали до московських послів, що мала користь та даремні кошти із того, що потужні московські війська виходять на Україну, а турчин як хоче, так і шкодить християнам. Краще було б, щоб російські війська станули на кордонах та воротах Корони Польської, і не тільки до Польщі, але й

до Царства Російського був би ворогові заборонений легкий прохід. А коли так не станеться, то нам краще триматися некорисного Журавського миру з турчином, ніж розривати його заради непевної надії на прислання московських військ.

Пронтишев відповів, що шкода даремно мовити і триматися несправедливих умов. Московській державі є пожиток з того, що сильні війська виходили на Україну супроти турчина й кількарязово його громили. Більшого турки не досягли, як спалили покинутий Чигрин.

Поляки упоминалися тоді ж про гроші на військо і про повернення Києва та інших своїх завойованих міст і провінцій.

Пронтишев відповів, що несправедливими умовами не треба утруднюватися й чинити перепони трактатам, але вершити трактати із задоволенням обох боків, бо вони над повноваження, дане їм від свого государя, виходити не можуть. Тільки поставив вимогу полякам дати для з'єднання тієї війни на турчина значну суму грошей, оскільки, сказали московські послы, й християнський цесар брав перед тим гроші в голендрів, хочучи допомогти їм супроти француза, і за цесарським посередництвом француз повернув голендрам кількадесят міст та фортець, а їхньому государеві давати гроші і військо було б зайвим.

Поляки знову упоминались у московських послів щодо завойованих міст та провінцій, але вони відповіли їм, що зараз те не буде зроблено, аж доки государ не роздвигеться, бо турчин утрутився війною. До того вони сказали ще й таке, що в государя з турчином до війни ворота відчинені, та й у вас, поляків, не вельми міцно зачинені Журавським трактатом; тож треба трактувати й говорити зараз про спільну війну на турчина.

У тому діаріуші було й більше розмов московських послів з польськими сенаторами, говорили вони про різні речі. Але я їх, як менш потрібні, опустив і тут не кладу. Чи здійснився той трактат про тодішній союз супроти турчина між московськими послами й поляками і на яких, власне, умовах — невідомо, в діаріуші ж про те нічого не сказано⁹²⁸.

Того ж літа, місяця червня чи липня, за государським указом генерал і воєвода Григорій Іванович Кошов, почавши від слобідських міст аж до Дніпра, міряв понад Берестовою поле на версти, волочачи кодолу⁹²⁹. А на тому боці Дніпра учинено кордон землі з турками, але як саме той кордон пославлено і по які місця учинена межа, про те я довідатися не міг⁹³⁰.

Того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя в своїй пасіці Грушовці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко. Його припроваджено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким військом у полі за Січчю, навпроти Московського окопу, де ховалося інше запорозьке товариство⁹³¹. Поховано його знаменито 2 серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. Бо це був той їхній справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки значно воював Крим і попав у ньому деякі міста, але також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир. Він запливав на човнах і в Чорне море та чинив на різних місцях бусурманам немалі шкоди й розорення. А на самому Чорному морі громив він кораблі й каторги, що пливли з Константинополя до Криму, Азова та в інші місця, і з великими здобичами щасливо повертався із Запорозьким військом до свого коша. Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало. Поховавши ж його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста⁹³² із належним написом його імені й справ. Після похорону низове військо з новим кошовим Стягайлом писало до гетьмана Самойловича такий лист, жалісливо ознайомуючи його про ту його, Сіркову, кончину і про погреб його; звістило воно також про погромлений запорожцями на Азовському морі корабель і просило у великого государя через гетьмана ласки:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
наш вельми ласкавий добродію⁹³³!**

Коли людське життя лежить у божій волі, то з його волі час смерті забирає зі світу людину. У такий спосіб прийшов 1 серпня смертний час до пана Івана Сірка, нашого кошового отамана, і, наповнивши нас жалем, взяв його від нас, від тутешнього мешкання. Його тіло ми, жалісливо повболівавши, за християнським звичаєм поховали із набожним церковним обрядом при коші, на полі 2 серпня. А самі, лишившись у незмінній та вірній службі великому государеві нашому, його царській пресвітлій величності, готуємося зібрати все військо на кіш з належним нашим запорозьким порядком, від чого хай би діялася нами щира прислуга пресвітлому маєстатові царської величності. А після небіжчикової смерті дісталися нам відомості, про які ознайовуємо твою вельможність, що наше запорозьке товариство, будучи на Азовському морі, погромило турецький корабель, на якому більшу частину їхніх ворожих людей побито на смерть, а дев'ятеро чоловік приведено 8 серпня до коша, які у розпитах сказали, що жодної турецької й татарської війни на великого государя нашого царя й на Україну не буде, оскільки вони завелися війною з Французьким королівством⁹³⁴. Через це й каторги всі, що були, пішли від Цариграда до Чорного моря на Біле, тільки чотири каторги пішли в цьому часі з казною до Озова, та й ті там не бавитимуться, а незабаром повернуться. Відтак немає згромадження над Дунаєм та над Дністром і турецьких польових військ, тільки в Криму віються поголоски, що на зиму орда має наступати на Україну війною⁹³⁵. Погано звідомилися ми ще й про те, що царська пресвітла величність з найяснішим польським королем живуть у брат-

ській згоді, але не смакують і на ляхів ремствують. А що не посилаємо до великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, з донесеннями про вірні наші служби спеціальних наших посланників, то це через те, що не маємо з'єднання до нас з поля і з води нашого товариства, а коли, дасть Бог, вони зберуться і будуть принесені відомості про ворогів, тоді, як казалося, пошлемо й до царської пресвітлої величності. А оскільки твоя вельможність обіцявся просити нам у великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, ласки, так зволь до того дійти через своє рейментарське дбання, вторувавши наперед дорогу зараз. При тих написаних відомостях наше товариство посилає до твоєї вельможності Кузьму з Семеном Ганженком, а через них посилаємо з-поміж тих невільників-бусурман одного волошина, який так само добре про все знає, як і ті турки; він скаже, що може знати, бо розпитувалися ми перш за все в нього і, досвідчуючися правдивості його оповіді, чули від інших те саме. Навзаєм просимо покірною відомостей про наміри військ його царської пресвітлої величності з Запорозьким військом твоєї вельможності і про швидку відправу з добрим словом до нас нашого посланця. Зичимо твоїй вельможності мати від господа Бога багаторічне здоров'я і бажане щастя, а самі доручаємо себе його ласці, будучи

**Вельможності твоєї зичливі приятелі й понижені слуги
Іван Стягайло⁹³⁶, кошовий отаман війська його царської
пресвітлої величності низового Запорозького з усім товариством.**

З коша, 10 серпня 1680 року

Того ж року в Казикермені, в турецькому місті над Дніпром, значно плюндрувало морове повітря і вигубило казикерменського бєя з усім його домом. Потім і в Запорозькій Січі під осінь те ж таки повітря учинило значну шкоду в Запорозькому війську.

Того ж року, як свідчили донесення з Кам'янця-Подільського, 18 вересня, відправлялася турецька комісія з поляками, де йшлося про уїзд, що належав до Кам'янця-Подільського, бо хоча турчин з Дорошенковою козацькою допомогою відторгнув собі 1672 року з-під польської влади Кам'янець-Подільський, однак тримав його без доброго порядку й без околиць. 1676 року король Ян Собеський, помирившись із турками, як свідчить на 394 листі Пуфендорфій, либонь, виторгував у них те, щоб не давати їм з Польщі данини, однак Кам'янець-Подільський неодмінно залишив у турецькій державі. А коли турки почали були привласнювати до нього численні міста й уїзди, мусила відправитися за згодою обох боків та комісія, але як вона докінчилася, того не знаю⁹³⁷. Певно тільки те, що поляки, уступаючи турчинові до Кам'янця Каменецький уїзд так, як він є, більше аж нітрохи не зволяли уступати турчинові з того, що він замислював, хоч би і з утратою життя свого, — вони мали під Тернополем при гетьмані свої війська в поготовності. Та й сам король Ян Собеський перебував у Яворові з військом. Турецькі комісари Гусєїн та Аїл-паша перебували з тисячним числом свого війська, згідно до умови з поляками, під Язловцем, від якого мали тягти подільський кордон на Межибож і Новий Константинів, висипаючи часті копці і присвоюючи поближчі до Межибожа містечка й села від України до Кам'янця. Під Кам'янцем з Делівер-пашею стояло в поготовності більше десяти тисяч турецького війська, а на якомусь іншому місці, поодаць від Кам'янця, лишалося велике турецьке військо з ордою під командою Кора-Ахмет-паші, додивляючись комісіального діла. Від цього поляки тримали сумнів щодо турецької приязні і самі малися, як вище казав, не без поготовності до війни. Від турків тоді йшла така поголоска, що з поляками вони війни не докінчили, а з Москвою її розпочали, і через те сам турецький цар має намір приходити під Київ і вже наказав своїм вейзірам і пашам готувати на прийдешне літо армію, споряджати війська, між якими осібно щоб було 80 000 янчарів⁹³⁸.

Того ж літа калмуки⁹³⁹, прагнучи відділитися з-під російської влади, посилали свого посла до турецького царя, просячи, щоб прийняв їх під свою руку і дав їм на посілість тогочасну запустілу козацьку Україну, але далі невідомо з чим було відправлено того калмуцького посла.

Того ж 1680 року, 15 грудня, коли минуло 33 роки від метеорів, або незвичайних знаків у повітрі, що були перед війною Хмельницького, про які писалося і в році 1648, у розділі 10, з'явилася знову після заходу сонця з південного краю також незвичайна зірка, або комета, яка, являючись протягом цілого місяця по вечорах і схиляючись своїм верхом на північний бік, весь той час свого явлення ходила, як зірка, з південного краю на західний бік і тим своїм явленням учинила немале в малоросійському народі сум'яття й страх, оскільки малоросіяни після багаторічних, почавши від самої Хмельниччини, своїх бід, кровопролиття, розорень і всеконечного запустіння сподівалися від того явлення комети нової на себе від Бога бід. Але невідомі й неосягненні долі божі змінили гадку та страх малоросіянам і відвернули біду, якої сподівалися від комети, та обернули ту біду на їхнього, малоросійського, розорителя, головного ворога Хреста господнього турчина і на Відень — столицю християнського цесаря, як про це буде далі, й значно прискоромили там турецьку гординю.

Примітки до XXI розділу

⁸⁹⁸ Євгенієм IV. Собор було скликано після погодження між Євгенієм та візантійським цесарем Іоанном VII Палеологом.

⁸⁹⁸ Собор почався в італійському місті Феррарі 1438 р., але через моровицю був перенесений у Флоренцію і закінчився там 1439 р.

900 Флорентійський з'їзд після довгих дебатів та нарад прийняв унію, погодивши різницю в догматах та обрядах. У час роботи з'їзду помер патріарх константинопольський Іосиф. Ухвали з'їзду підписали папа, цісар, всі отці латинські та грецькі, за винятком митрополита з Ефеса Марка. Був на тому соборі й київський митрополит Ізидор. Латиняни переконували греків часом погрозами, але кровопролиття не було. Коли ж уніати повернулися дрдому, то їх зустріли як еретиків. Просторішу історію про Флорентійський собор див.: *Остроумов И.* История Флорентийского собора.— М., 1847.

901 До них долучалися ще Г. Балабан, єпископ львівський, та М. Копистенський, єпископ перемишлянський.

902 Пропуск в тексті.

903 Теофан приїжджав до Києва 1620 р. Православні звернулися до нього з проханням поставити єпископів. Теофан затвердив митрополитом І. Борещького. Жигмунд III, навпаки, видав указ про переслідування нових єпископів. Унія ж знищена не була. Найсильнішого удару їй було завдано за козацьких воєн, але теж не знищено до решти.

904 Другий універсал було послано 10 жовтня.

905 На цей з'їзд Й. Шумлянський не поїхав, не було на ньому жодного православного єпископа, тільки намісник Могильського монастиря Волчацький, взагалі православних там було мало. Натомість з'їхалися уніати й католики. Запрошення на з'їзд було послано й православним владикам Східної України, але вони в Люблін не поїхали.

906 Уніатським митрополитом був тоді Кипріан Жоховський.

907 Цей з'їзд було описано у кн.: *Жоховський К.* Coloquium Lubelskie...— Л., 1680, але С. Величко користувався якимось іншим джерелом, не зовсім точним. Запротестували проти унії не Й. Шумлянський з духовенством, а Луцьке братство.

908 *Лео Зеленський* — прототрон Володимирської митрополії і брестський єпископ.

909 Єпископом холмським був не Шульга, а Якоб Суша.

910 *Марціан Білозір* — єпископ пінський і турівський.

911 *Кипріянович Симеон* — мав титул консильтора ординарного старшого мінського і теолога римського.

912 *Самотріть* — сам і ще двоє.

913 *Валаам* — знаменитий пророк із Месопотамії, герой біблійної легенди, виведений царем Моавитської землі Валаком на висоти Ваала, де, побачивши ізраїльтян, котрі верталися з Єгипту, замість проклясти їх, тричі благословив.

914 25 січня у Любліні К. Жоховський відібрав королівського листа, в якому був наказ перенести з'їзд до Варшави; тоді ж папський нунцій заборонив католикам та уніатам починати з православними публічну суперечку.

915 Пропуск в тексті.

916 Послами були депутати Львівського братства князь В. Четвертинський, Д. Братковський, Ю. Гулевич. Інструкцію підписало 25 православних шляхтичів. Див.: Архив Юго-Западной России.— Ч. I.— Т. IV.— С. 32—37.

917 *Номінант* — названий, що існує тільки формально.

918 *Діценція* — єпископська єпархія.

919 Див. приміт. 905.

920 Люблінський з'їзд закінчився нічим. У Варшаву не поїхали, а роз'їхалися по домівках, пославшись на невігоди зимової дороги. Король запропонував з'їхатись улітку, але з того нічого не вийшло також.

921 Перевірити автентичність листа нема змоги, але ситуацію він передає досить точно.

922 Стольник Перхуров стояв на Самарі з 15 тисячами війська.

923 На початку 1680 року І. Сірко писав до І. Самойловича кілька разів з проханням прислати допомогу. Загалом між І. Сірком та І. Самойловичем були напружені стосунки, що правильно з'являє цей лист; між ними назрівав конфлікт, але не забаром, 1 серпня 1680 року, І. Сірко помер.

924 1679 р. їздили до Москви польські послі К. Бржостовський і Я. Гнинський. Вони підбивали царя пристати до спілки християнських держав супроти турків. За порадою І. Самойловича Росія на це не пристала.

925 За Журавненським договором поляки назавжди відступали туркам Кам'янець-Подільський з його околицями і всю Задніпрянську Україну, за винятком Білої Церкви й Павлочі з повітами, зобов'язувалися допомагати туркам у їхніх війнах.

926 Польські послі вимагали, щоб Росія повернула половину забраних у Польщі міст, щоб виставила супроти турків 40 тисяч війська, щорічно відпускала на утримання польської армії 600 тисяч карбованців.

927 *Пленіпотенція* — повноваження діяти в справі певної особи чи держави.

928 У результаті переговорів були затверджені 13 травня 1680 р. «Пункти московських послів із сенаторами Польського королівства», за якими постановлення миру між Польщею та Росією переносилося на пізніший час. Вічний мир було постановлено у 1686 р. (Див. р. XXVII).

929 *Кодола* — груба віршовка.

930 Г. Косога міг робити обмір не раніше 1681 р., після постановлення Бахчисарайського договору між Росією і Туреччиною 3 січня з перемир'ям на 20 років. Кордоном мав служити Дніпро. Київ з Васильковом, Трипільям і Стайками віддавалися Росії, а між Києвом та Запорожжям міста осаджувати було заборонено.

931 За Чортомлицькою Січчю, де село Копилівка на Дніпропетровщині.

932 На могилі І. Сірка поставлено не хреста, а кам'яну плиту з написом.

933 М. Костомаров визнає автентичність цього листа.

934 Турки готувались у цей час воювати не з французами, а з австрійським цісарем Леопольдом.

935 У 1680 р. кримський хан пішов на російські слободи біля річки Мерль. Це було влітку, а взимку постановлено Бахчисарайський мир.

936 *Стягайло Іван* — став кошовим на Січі після смерті Сірка.

937 Ще восени 1678 р. Ю. Хмельницький вирядив до польського короля свого посла Губара-Бершадського, вимагаючи, щоб поляки вийшли з українських міст. Король, відповідно до Журавненської угоди, що нещодавно була затверджена польським послом при турецькому дворі Гнинським, звелів польським військам вийти з Кальника, Немирова, Межибожа та інших подільських міст — території, яка відійшла туркам.

938 Див. приміт. 930.

939 *Калмуки* — калмики. У цей час калмиків очолював енергійний володар Аюка, який був фактично незалежний і без турецького сприяння.

Розділ XXII

Про смерть царя Феодора Олексійовича і про царювання після нього двох царів і третьої їхньої сестри в Росії; про двання короля Гобеського завести в Русі унію; про його послів через те в Люблін; про схилення Шум'янського до унії і його лист про те до папи римського; про перший розмін невільниками під Переволочною; про повторний Суховієвний прихід у тоговічну Україну, щоб посісти там гетьманство; про нещастя його в тому через Самойловичеві перепони; про повернення його на Низ; про поведінку його прихильників, тоговічних козаків; про тодішній землетрус.

Року від створення світу 7189, а року відколи янгол великого світу, прийнявши плоть, загостив до світу 1681. Благодестивий государ цар Феодор Олексійович, самодержець всієї Росії, проживши на престолі земного царства п'ять літ чи мало що більше, відійшов від цього царства на вічний спокій. А якого місяця він помер, того я не довідався з літописних козарських записок⁹⁴⁰. Після нього відразу вибрано на царство рідного його брата Іоанна Олексійовича, який був слабкого здоров'я, і через те правила царством рідна його сестра, благодестива государиня Софія Олексіївна. Але потім, невзабарі, тобто в прийдешньому році, вибрано й помазано у молодих літах на батьківський престол Російського царства їхнього меншого брата благовірного государя Петра Олексійовича⁹⁴¹. Отак правила Російським царством шість чи вісім років, доки змужнів цар Петро Олексійович, ті два царі з третьою — своєю сестрою Софією, чи, радше, вона сама за радою князя Василя Васильовича Голіцина, і то через Іоаннову слабкість і малі літа Петрові.

Титла ж усередині й зовні грамот писалися тоді до всіх тих царських персон, кладучи спершу ім'я Іоаннове, потім Петрове, а тоді сестри їхньої Софії Олексіївни.

Того ж року польський король Ян Собеський безбожно поклав собі за згодою своїх сенаторів та інших значних духовних персон впровадити в Русь, що лишалася під Короною Польською, унію, а 18 березня, справивши потрібні для того діла пункти⁹⁴², виправив з ними на з'їзд у Люблін для утвердження тої пагубної унії значних своїх послів⁹⁴³. Ці пункти хоча й були в мене, але десь пропали, і я не знайшов їх, щоб записати сюди⁹⁴⁴, видно однак те, що ті королівські послі, будучи з тими пунктами в Любліні, зорудували все, що було бажане королівській стороні та унії⁹⁴⁵, оскільки Йосиф Шум'янський, львівський владика, міцний перед тим оборонець святого православ'я, був заведений і переможений обітницями королівської ласки⁹⁴⁶, декларованими тими послами, зблудивши зі шляху свого православ'я і дбаючи не так про вічне блаженство, як про королівську ласку і про примноження собі дочасних добр. Він схилився до унії з іншими руськими владиками, як свідчить про це його, Шум'янського, лист, писаний із Варшави 27 березня до папи римського Інокентія XI з пунктами:

**Найсвятіший і найблагословенніший у Христі
пане-отче, пане милостивий!**

Забарвлю хвилю малої, але пожиточної моєї маніфестації, щоб міг святості вашої апостольським ногам віддати серед великого числа вкляклих інфулатів⁹⁴⁷, як уже й обіцявся, тисячне цілування.

Отож, святий і загальний усього світу отче, йдеться про дві найпросторіші дієцезії, Львівську і Премисльську, разом зі своїми пастирами, з двома, Шептицьким, унійовським, і Тваровським, овруцьким, а з третім — Мілецьким. Він ще не отямився, однак, через католицький лист, писаний до мене начебто тепер архимандритами, монастирями й багаточисленними духовними, вони вже слухають голосу вашої святості і відступають від того впертого зі своїм католицьким визнанням, щоб прийняти за голову вашу святість, і визнали устами й серцем походження животворящого святого духа від отця і сина. Всього того по боці першим і принципальним початком був його королівська милість, пан наш милостивий, який для пожаданого щастя Річі Посполитої даний є із небес. Він, будучи творцем тої-таки конституції й отак одягаючи своїм великим і незмірним піклуванням, з божою поміччю, навернення руського народу, дбав і доказав, щоб східняки здійснили визнання універсального святого Флоренського собору. Це ми видали й підтвердили підписом нашим у присутності освяченого й превелебного єпископа київського та освячених і пречесних краківського, київського і руського воєвод, численних комісарів і прихильників його королівської милості та Річі Посполитої. Одного тільки жадаємо, щоб ваша святість не відмовив проханню послів, що сповідатимуться, і щоб його королівська милість за добрим посередництвом до наших справ вашої апостольської сприятної святості ствердив наші права й вольності на потомні часи. А тепер, якнайпокірніше обнявши ноги вашої святості, о верховниче, який на всьому світі є, просимо благословення.

**Святості вашої пане, пана нашого милостивого
найнижчий і найпокірніший Йосиф Шум'янський,**

єпископ львівський, галицький, кам'янецький,
адміністратор добр Київської митрополії грецького порядку.
Інокентій Вінницький, єпископ премисльський, саноцький
і самборський, грецького обряду, уніт.

Дано у Варшаві, 27 березня 1681 року,

Горішній надпис того листа:

Найсвятішому, найблагословеннішому у Христі, отцю й пану, панові Інокентієві, божою милістю Па-
пі XI, святої римської й універсальної церкви єпископові, найміцнішому й найбільшому пану, панові ми-
лостивому.

ПУНКТИ

того-таки єпископа Шум'янського та єпископа Жоховського, складені на сеймі щодо унії

Пункти, що можуть матися приватно за повагою його милості єпископа нунціуша⁹⁴⁸ між нами сами-
ми і їхніми милостями давнішими отцями, братами нашими, що лишаються у згоді зі святим костелом.
Також і ті пункти, які може заспокоїти сам, його милість, ксьондз нунціуш повагою святої апостольської
столиці і задовольнити нас у потребах наших.

1. Митрополія Київська.

2. Єпископія Премисльська.

3. Достойності коронні щоб при коронних лишалися, а литовські — при Литві.

4. Єпископія Львівська така убога, що не має і одного підданого. Просимо отож за тією єпископією і
самим отцем єпископом, щоб за установленням святої апостольської столиці відпалі добра тої єпископії
чи були повернені, чи щоб до тієї єпископії був приданий Гродек і Гоща з якоюсь архімандрією, оскіль-
ки через те єпископія мала б упасти; а тим часом просимо про якесь уділення увагою на особу їхніх ми-
лостей і про визначення з ласки святого отця.

5. За його милість отця Тваровського як за заслуженого у святій церкві й ученого чоловіка, до того ж
і брата нашого за шляхетською кондицією⁹⁴⁹, також просимо про якусь увагу й архімандрію Овруцьку,
яка в цьому часі порожнює, аби її було з ласки королівської милості і на заступництво ксьондза нунціу-
ша віддано.

6. Час і місце послати на Русь за універсалами його королівської милості, пана нашого милостивого,
наші декларації, аби там поступилися й ті, які дотепер не слухали конституції й листовних декларацій йо-
го королівської милості; щоб уперті голови не викручувалися вимовкою, що не знали про ці вимоги.

7. Після наших декларацій пани ксьондзи римського обряду щоб не зараз входили до руських церков
з набожеством, аж поки добре не порозуміємося з нашою руссю, бо від того буває переважний всілякий
початок, і щоб не було якогось шуму й занепокоєнь поміж поспільством, а це на Русі легко виникає.

8. Оскільки приступаємо до згоди без жодного порушення прав і старожитних звичаїв наших східних
церков, прецінь і те собі забезпечуємо, щоб усі законники, що лишаються в їхніх єпископіях, достемен-
не належали до духовного стану, згідно до старожитного права, визначеного у святих канонах.

9. І щоб між невченим поспільством, які тягнуться швидше за видимістю, ніж за самою слушністю, не
було якоїсь конфузії з okazji віддалення попів, нездалих до попівства, порочних двоженством: не до речі
здалося б тримати тепер таких при священничій достойності, згідно до того прислів'я: з двох злих обира-
ється зло менше. І учинити потім пересторогу, щоб такі надалі до духовного стану не обиралися.

10. Несправедливий є інтерес його милості львівського архієпископа щодо знесення львівського єпис-
копа, оскільки при знесенні голови може бути й менший ущербок.

11. Кoadютори⁹⁵⁰ Хелмському й Шептицькому.

СПОСІБ ЗГОДИ ЦЕРКОВ,

**тобто церкви східної з церквою західною в Польському королівстві,
що лишаються під щасливим пануванням його королівської милості,
пана нашого милостивого, із задоволенням усього руського народу⁹⁵¹.**

1. Щоб був захований обряд набожества так, як лишався, в ніколи не змінених давніх звичаях.

2. Просимо, щоб руські уряди роздавалися за згодою руського духовенства монастирів кожної єписко-
пії, згідно прав, тільки русі.

3. Духовенство руське, а саме світські духовні, хай має всілякі вольності; щоб належали вони до однієї
юрисдикції свого єпископа і щоб було призначене право на всілякі кривди від посесорів будь-якого чину.

4. Братства, що захищаються патріаршим правом, оскільки уфундовані вони супроти єпископських прав, піддати під послушення кожного єпископа його єпископії.

5. Просимо знести податки, вигадані в Любельському трибуналі, не без утиску осіб руських єпископів і убогих монастирів.

6. А оскільки самохітно входимо у згоду і вертаємося до старого послушення святого отця, то треба, щоб ми не тільки були впевнені сенатом такими численними документами й привілеями, але ще й те напрошується по справедливості задля щирої приязні, щоб ми були порівняні в усіх перевагах з римським духовенством і при тому лишалися в сенаті для кращого вияснення наших жадань.

7. Щоб мали поміж єпископів і архімандритів у трибуналі через численні поважні причини і для кращої оборони церковних прав своїх обраних депутатів. А елекція щоб була на певному місці: нам, коронним,— у Короні, а литовським їхнім милостям — у Вільні.

8. Просимо, щоб могли мати на сеймах голос першими після сенаторів.

9. Тих, хто, згідно конституції й листовної декларації його королівської милості, нашого милостивого пана, не приїхав на сейм⁹⁵² до Варшави, скарати і знову призначити місце, де мали б з'їхатися, і то під загрозою втрати у кожного чинів і кари самих осіб.

10. Щоб були знесені привілеї, надані підданим у єпископських добрах згідно єпископських прав, а при розсуді кривд щоб посесори не могли чинити жодної перешкоди.

11. Просимо також, щоб були заховані привілеї блаженної пам'яті короля Жигмунта Третього, який дозволив, щоб ми були найближчими до боку його милості короля поміж вищими особами римського обряду.

Дивися, ласкавий читальнику, на лист і пункти Шум'янського, через які причини й умови відкинув він з іншими благочестя й прихилився до унії. Мабуть, забув апостольську пересторогу: хочеш стояти — стережися, і не впаде, і не впадеш. Чи одержав королівську ласку отець Шум'янський з іншими новими уніатами, чи ні, про те невідомо, а що прийняв унію, то є достеменно правда — це виказується з його листа, писаного до папи.

Того року за згодою згаданих православних наших російських монархів з Оттоманською Портою⁹⁵³ й кримським ханом під Переволочною вперше почалася розміна⁹⁵⁴, на якій з турецького й татарського боку відпущено на волю руських невільників⁹⁵⁵, а з нашого, російського й козацького, боку відпущено на волю невільників бусурманських — звільнювали голова на голову. Така розміна протягом чотирьох і більше років відправлялася під Переволочною щоліта, приносячи сподівану волю численним невільникам обох народів, християнського й бусурманського, що втрапили у полон у минулі війни. А на тій розміні завжди бував з боку царської величності севський воєвода, ближній окольничий і намісник карчевський Леонтій Романович Неплюєв, а з боку гетьманського, козацького, бував гетьманський племінник, гадяцький полковник Михайло Василевич і, також з гетьманського боку, реєнт⁹⁵⁶ військової канцелярії Василь Леонтійович Кочубей,— вони були зі значним числом козацького й московського війська. З кримського боку бували різні солтани й мурзи з немалим числом кримських орд.

Того-таки літа Петро Суховій, що лишався в Запорозькій Січі, побачивши, що розорена й запустіла через турчина тогочісна Україна почала була оживати й населятися в своїх порожніх і попалених містах та селах людьми з цього боку, що переходили на давніші свої житла за Дніпро, знову запраг був, як і після Брюховецького, бути на тому боці замість Дорошенка гетьманом під турецькою ж протекцією. Отож він підняв з Криму значну частину орди і невелике число козаків із Запорозької Січі і 20 червня прибув під Корсунь, а звідти через свої листи, розіслані в усю порожню тогочісну Україну, заохотив і притяг до себе нових тогочісних полковників — уманського, торговицького і черкаського. А інші тогочісні міста від Побожжя і до Дніпра не схилилися до Суховія, а відізналися зі своєю приязню до гетьмана Самойловича, хочучи мати собі за гетьмана його, а не Суховія⁹⁵⁷.

Гетьман Самойлович, достеменно звідомившись про такий Суховієвий намір і не бажаючи, щоб той здійснився, не хотівши й бачити через те ушербку своєї влади, зараз-таки, якнайскоріше закликав до себе цьогобічні полки — Стародубський, Чернігівський, Гадяцький, Миргородський, Полтавський та інші,— рушив до Сокирянського дніпрового перевозу, де, з'єднуючись зі своїми військами, пустив був таку облудну луну, що мав начебто з'єднатися з усім цьогобічним і тогочісним козацьким військом, щоб скласти із себе гетьманський уряд і дозволити війську вибрати іншого гетьмана. Насправді ж він, Самойлович, прибирався на Суховія, щоб якимось змогти його загарбати в свої руки, як і Дорошенка. Через це він, прибувши до згаданого Сокирянського перевозу, сам за Дніпро не переправлявся, а виправив значну частину свого козацького війська на Суховія⁹⁵⁸.

Суховій, однак, провідавши про таку Самойловичеву хитрість, що хоче не гетьманство скласти, а його зловити, не дожидався прибуття до себе Самойловичевого війська, але, залишивши в полі згадані малолюдні полки своїх прихильників, сам зо всім Запорозьким та ординським військом повівся назад до Січі й Криму. А Самойловичеве військо, вже не заставши на тому боці в полі Суховія, облягло Суховієвих прибічників козаків, з яких відразу черкаський полковник зі своїм полком відкинувся і поклонився Самойловичевому війську і через сприяння тодішнього полтавського полковника Теодора Жученка одержав у Самойловича милість та прощення. Інші два полки, Уманський і Торговицький, були присилені піддатися Самойловичеву через нестатки і не без свого ушербку. Отак Самойлович скінчив той свій інтерес по мислі собі, повернувся у свій дім до Батурина та й розпустив свої війська по їхніх домівках⁹⁵⁹.

Того-таки року, 9 серпня, у спасівку, з понеділка на вівторок, на восьму годину в ніч, Господь, доглядаючи землю, створив землетрус — глянув-бо з висоти свого престолу на українську козако-руську землю, що в безперестанній біді й озлобленні терпіла тоді численні людські беззаконня. Вона, не мігши стерпіти того божого позиру, здригнулася й трохи потряслася. Землетрус цей був незначний, тільки тим відчувся, що в людських будинках усе тряслося.

Примітки до XXII розділу

940 Феодор Олексійович царював із 30 січня 1676 р. по 27 квітня (за ст. ст.) 1682 р., тобто до самої смерті.

941 Після смерті царя Феодора партія Нарішкіних добилася проголошення царем Петра Олексійовича, хоч законним спадкоємцем був Іоанн. Це викликало бунт стрільців. 26 травня (за ст. ст.) 1682 р. Дума оголосила Іоанна першим, а Петра другим царем, і 25 червня обидва царі урочисто вінчалися на престол. Цар Іоанн помер у 1696 р., він не брав участі в управлінні державою. 29 травня 1682 р., через малолітство обох царів, правителькою держави було проголошено царівну Софію, відколи (до 1687 р.) вона фактично керувала країною. Свою помилку С. Величко поправляє в розділі XXIII.

942 Польський король Ян III (Собеський) 31 березня 1681 р. затвердив на сеймі «Лист зрівняння та вічної згоди між греко-руським духовенством».

943 У Любліні ніякого з'їзду не було. Йдеться про приїзд Й. Шумлянського, І. Винницького, В. Шептицького і С. Тваровського до Варшави на початку 1681 р. для таємного прийняття унії.

944 Пункти опубліковано у вид.: *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись.— Львів, 1874.— Т. I.— С. 642— 647.

945 Не у Любліні, а у Варшаві, в присутності папського нунція. Однак унію прийняли таємно.

946 Й. Шумлянський сам шукав цієї ласки.

947 *Инфулати* — єпископи.

948 *Ксьондз нунціуш* — тобто нунцій, дипломатичний представник папи при королівському дворі.

949 *Кондиція* — тут у розумінні стан.

950 *Коадьютор* — духовний, який додається на допомогу духовному вищого ступеня, звичайно єпископа, який може заступити його після смерті.

951 Звірено за вид.: *Коялович М.* Литовская церковная уния.— СПб., 1861.— Т. II.— С. 435—437.

952 *Коялович М.*: «декларацийний сейм».

953 Мається на увазі Бахчисарайський мир. (Див. приміт. 930).

954 Розмін відбувся 3 листопада 1681 р.

955 Тоді було відпущено боярина В. Шереметьєва, сина Г. Ромодановського Андрія та інших.

956 *Реснт* — урядник, що вів актові книги і видавав із них виписи.

957 Йдеться, очевидно, не про П. Суховія, а про Ю. Хмельницького. П. Суховій віддав свої клейноди М. Ханенку в 1670 р., а події, які описує С. Величко, відбулись у січні 1679 р., їх літописець знав непевно. Ю. Хмельницький вийшов, звісно, не із Запорозької Січі, а був поставлений на Правобережжі турками. Звідси він із Яненком робив напади на Лівобережжя.

958 І. Самойлович з волі царського уряду знамірився знищити правобережні містечка, а мешканців перевести на лівий берег. Їх було так небагато, що йти всім військом не було потреби. Гетьман виправив на той бік свого сина Симеона з кількома сотнями й компаніями. Було при них трохи ратних людей. Події відбувались у лютому 1679 р.

959 Описані факти звіддалік нагадують події так званого «згону»: переселення людей з правого на лівий бік. При цьому були бої, облога Ржищева, де сидів наказний корсунський полковник Трущенко, облога Корсуня з Яненком, Жаботина тощо. Все це відбувалось у лютому— березні 1679 р. Ми знаємо про два полки в Юрія Хмельницького: Корсунський (з Яненком на чолі) і Кальницький (з Коваленком).

Розділ XXIII

Про царювання трьох царів у Росії; про стрілецький бунт і причини його; про якість господаря Петра Олексійовича; про події, що були за його царювання; про розмежування Косоговим полтавських ґрунтів із коломацькими; про ханського посла в Москву і про постановлення миру з Кримом; про королівські затяги козаків на Віденську війну і про заборону тих його затягів; про повторну переволочанську розмінку і про викуплення Шеремета; про царське жалювання, послане ханові.

Року від розподілу первісної тьми зі світлом 7190, а від радісного янгольського славослов'я у Вифліємі 1682 року. Я написав у минулому році, згідно малоросійських літописців, що господар цар Феодор Олексійович преставився і що на його місці відразу поставлено царем рідного брата Іоанна Олексійовича. Але в цьому році випадає мені поправити те з огляду на друковану літописну книгу німецького ав-

тора Самуїла Пуфендорфія, який пише на 106 і 107 листах, що в теперішній 1682 рік після Феодорової смерті відразу виведений на царство менший його брат Петро Олексійович через слабке братове, Іоаннове, здоров'я.

У той час був стрілецький бунт проти московських князів та бояр⁹⁶⁰, що трималися боку царя Петра Олексійовича, і то сталося з указу царівни Софії Олексіївни на пораду князя Василя Васильовича Голіцина, бо царівна Софія зичила царство слабосильному братові Іоанну, а замість нього хотіла царювати сама; брата ж меншого Петра вона хотіла скинути, оскільки Іоанн і Феодор були одноматірні брати Софії Олексіївни, а Петро Олексійович був Софіїн брат тільки по батькові⁹⁶¹. Але задум той розгадано і зло те було запобіжено: Голіцина вислано на заслання, сестру Софію відіслано в Новодівичий монастир, а бунти присмирено, про що буде оповіджено далі. Однак від 1682 по 1688 рік Російським царством правили три царі — Іоанн, Петро й Софія.

Той цар Петро був високий тілом, вельми сильний, меткий на розум, схильний воювати і скорий до всіляких утіх. Лице мав білого кольору, зір очей прозорливий та грізний, волосся з природи мав руде, одначе завжди фарбував його в чорне і про те мало хто знав, голос мав сипко-грубий. Добре вивчився говорити по-німецькому, був досконалий майстер кораблебудування й токарського мистецтва. Цей государ цар і великий князь Петро Олексійович, всієї Росії самодержець, царював 43 чи 44 літа, бо помазаний був на царство 1682 року, а преставився від цього життя після дванадцятиденної хвороби 28 січня 1725 року. Продовж усього того царювання сотворив такі славні діла. Два марні походи в Крим (один із них за гетьмана Самойловича 1687 року, другий — за Мазепи 1689 року), а 1688 року за його указом у гирлі річки Самари був поставлений значний і міцний город Новобогородицький. Потім була створена значна фортеця і в Кам'яному Затоні, а 1695 року взято було Мазепкою і Шереметом турецький Казикермен з іншими трьома замками. Він сам з козаками взяв 1697 року турецький Азов⁹⁶² і знову його відбудував; особно звів він міцне місто Таганрог. Під Азовом він зробив знамениту гавань, чи корабельну пристань, і відтоді почав ладнати на Чорному морі корабельний і каторжний флот з превеликим вичерпанням казни. 1701 року він зачав війну зі шведом і під Ругодивом утратив усю свою армію⁹⁶³. Натомість зібрав у всьому своєму царстві церковні дзвони, щоб вилити гармати замість утрачених. Потім у різні роки взяв від шведа Ругодив, Янбурх, преміцний Орішок, Ригу, Коливань, Выборх, Карелу, Абов та інші численні фортеці й провінції⁹⁶⁴. Заклав він і збудував царське, на своє ім'я, місто Санкт-Петербурх⁹⁶⁵, там-таки влаштував з превеликим і незліченим вичерпанням своєї казни свій корабельний і галерний морський флот. Заклав він сам Києво-Печерську фортецю⁹⁶⁶ і сильно уміцнив її своїм та козацьким військом. Бавився кілька років⁹⁶⁷ зі своїми й козацькими військами в Польщі й Литві, ведучи війну зі шведом, а після смерті Собеського поставив полякам королем Августа⁹⁶⁸, саксонського князя. Поляки тоді роздвоїлися, бо швед зі свого боку поставив королем Лещинського⁹⁶⁹, але марно. Він присмирив Булавинський і Донський бунти, бунт Астраханський⁹⁷⁰, також кількарізкові стрілецькі бунти в різні роки⁹⁷¹, відкинув стрільців від себе геть з їхнім мундиром і зброєю, одних (багатьох) найвинуватіших покаравши смертю, а інших, менш винуватих, порозсилавши в різні далекі заслання й каторги. Замість стрільців завів він солдатів і регулярних драгунів на німецький зразок, у німецькому мундирі, з німецькою ж муштрою. Так само звелів у цьому царстві чоловічій та жіночій статі носити одягу й утвар німецькі. Двічі чи тричі був своєю монаршою персоною за морем⁹⁷², в різні роки і у різних монархія; у Франції [...] ⁹⁷³ року, також і в християнського цісаря [...] ⁹⁷⁴ року. Зрадників і недругів своїх, спершу князя Василя Васильовича Голіцина [...] ⁹⁷⁵ року, з ним Неплюєва, Шаковитого та інших; потім [...] ⁹⁷⁶ року Циклера й Пушкіна з товаришами; нарешті [...] ⁹⁷⁷ року Глібова, Кікіна та підканцлера барона Шафірова [...] ⁹⁷⁸ року з іншими — всіх їх чи смертю покарав, чи позасилав у далеке заслання. А пребагатого князя Гагаріна, сибірського губернатора, за злодійство звелів [...] ⁹⁷⁹ року повісити. Потім, 1694 року, обер-фіскала⁹⁸⁰ петербурзького Олексія Нестерова звелів колесувати за численне крадіжство, а інших його товаришів карати порізно без милосердя. Намагався вивести в усій своїй державі в усі дні свого життя й усякими способами злодіїв і розбійників та розсилав про те в усі губернії укази, але не зміг того досягти, й від цього вони змножилися більше, ніж це було раніше. Розклав своє Російське царство [...] ⁹⁸¹ року на десять губерній, тобто на Московську, Київську, Казанську, Астраханську, Сибірську, Архангелогородську, Воронежську, Смоленську, Петербурзьку і Ризьку. Змінив [...] ⁹⁸² року всілякі старовічні московські чини, військові й цивільні, з їхніми найменуваннями, згідно до німецького звичаю; також і титули на листах до всіляких великоросійських властей почали писатися інакше, змінивши стародавній звичай. Вірного слугу свого й приятеля Олександра Даниловича Меншикова учинив [...] ⁹⁸³ року з малого дворянського чину світлим князем і зробив його знаменитішим та багатішим над інших давніх московських князів. Влаштував і встановив [...] ⁹⁸⁴ року численні колегії, канцелярії і судові контори в Санкт-Петербурзі, в Москві і по губерніях; узаконив [...] ⁹⁸⁵ року в Російському царстві раніше небувалу кавалерію святого апостола Андрія Первозванного; завів (не без значних витрат) своїх резидентів у різних чужих монархія. Установив брати в усьому царстві з посполитого народу [...] ⁹⁸⁶ року подушне, влаштував вибори в усій Великій Росії з-поміж посполитих на військову службу в драгуни й солдати. Познаходив у своєму царстві сталвні й мідні руди. Завів у своєму царстві за німецьким звичаєм лиття гармат, земних та водних мортир, спижових та чавунних, великих і малих, з іншими інженерськими штуками. Всі свої регулярні війська, кінні й піхотні, наповнив німецькими флінтами⁹⁸⁷, пістолетами, шпагами, палашами з превеликим на те вичерпанням казни, потім завів у своєму царстві доб-

рих майстрів, що по-німецькому робили з доброго заліза флінти, пістолети, шпаги й палаші. Осібно завів німецьких майстрів і звелів навчити росіян робити німецькі сідла та всілякі інші чоловічі та жіночі сукні й убори. Влаштував руським людям [...]988 року в Москві та в інших містах латинське навчання й осібно встановив для воєнних земних і водних промислів арифметичні й геометричні навчання, також навчання бомбардирське, майстерність корабельну, галерну та інших всіляких найрізноманітніших менших водних суден з належними до них пречисленими речами. Задовольнив потребу потрібними майстрами й кормчими до управління при водному плаванні, видавши до того осібно, потрібні для інженерної умітності й до морських навігацій, книги. Звелів перекласти і видрукувати російською мовою численні німецькі й латинські книги, потрібні цікавому до знаття. Вигадано було друк книг новою латинською літерою, а мовою російською989. Влаштував він у своєму царстві доти небували суконні й тканинні мануфактури. Після Полтавської баталії зі шведом вивів і вигубив з усієї Малої Росії старовічну польську монету, тобто леви, орлянки, чвертки, півталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осьмаки і лядські, лишилася тільки пам'ятка талярів та червонних, а натомість наповнив Малу Росію своєю мідною і срібною, дрібною й твердою, виданою красним кунштом990 монетою.

Він видав і видрукував [...]991 року регламент військових судів, також управліннє і військові артикули; преславно переміг під Полтавою 1709 року шведського короля, всю його армію забрав разом із міністрами, а його самого з Мазепою загнав до Турецької держави в Бендеру. Збудив був [...]992 року кримського хана та бендерського пашу на розгром у Бендері шведського короля і немало там учинив королеві біду. Розорив був Запорозьку Січ і все низове Запорозьке військо, що послухало Мазепиних заман, віддалив під кримську владу. Установив [...]993 року замість патріарха Святий Російський Синод з виданням 1721 року духовного регламенту про численні справи. 1711 року пішов був на Цариград, але був нещасливо завернений назад, через що віддав знову туркам Азов, Казикермен та інші міста, звелів розкидати й покинути Таганрог, Новобогородицький, Самарський і Кам'яний Затон; з Кримом установив кордон по ріці Самарі, а з Турецькою Портою постановив 1720 року вічний мир. Сприятелювався через сина свого з християнським цісарем994. Полякам віддав тогочасну Україну [...]995 року, яка незабаром була обернена на унію. Влаштував 1719 року Царицинську лінію, або перекоп степу від Волги до Дону, з транжаментами до застороги від кубанських і черкеських орд. Зачав з превеликою затратою коштів [...]996 року Ладозький канал і трохи не докінчив його. Встановив вічні лінії для життя своїм регулярним військам по різних місцях, а особливо на великоросійському порубіжжі з Малою Росією; закінчив [...]997 року війни зі шведом, що протяглися 21 літо, і ратифікував не без значних витрат 1721 року вічний мир. Сина свого Олексія, що не корився батьківській волі, відчужив від своєї корони 1718 року і учинив потім устав про спадкоємство царства. Втрутився був нещасливо до Хінської держави [...]998 року; відправив, упрощений персидським шахом 1722 року на заступлення від його ворогів, низовий похід власною персоною до Дербена і за це дістав від нього Гилян, Дербен та інші провінції і постановив із ним трактат 1723 року. Потім підкорив під свою владу своїми й козацькими малоросійськими військами Шапкала й інших горських володарів, заклав й уфортикував своїм і малоросійськими військами премічне місто Ставрополь, або місто Чесного Хреста, біля гір над річкою Сулаком999. Послав за море в німецькі держави для навчання всіляких своїх великоросійських людей. З неуків зробив росіян ученими і просвітив їхній розум різними науками та вміннями, потрібними для світового життя. Про це свідчить і подячна мова канцлера графа Головкина (з приводу учинення миру зі шведом і наречення царя першим імператором всеросійським), виголошена 1721 року. Багато інших справ та діянь цього монарха гідні пам'яті, я ж через неповне знаття не все тут записав.

До тих великих справ один з києво-малоросійських поетів написав після постановлення згаданого миру зі шведом на похвалу його величності такі ритми його величності1000:

Петро йменням Перший в Російській Короні
Щасливо засів на монаршому троні.
На першого в себе він вийшов вояку,
Відважно розумний і з серцем без ляку.
Росії сини — і простий, і вельможний
Такого не знали — признає це кожний.
І в предків такого у них не бувало,
Бо вся досконалість у ньому зібралась.
То він кавалерство російське поставив,
І світ це побачив — меча свого вславив!
Тож можна сказати і зараз сміливо:
Його вороги поробились лякливо.
Із інших найбільше — це шведи й поляки,
Признають таке мусять, бо їхні вояки,
Лягаючи трупом, взяли нагороду,
Щоб давню покрити російську шкоду.
Не чванься тож — шведський о, леве великий,
Подер орел чорний тебе навек-віки!

Ти зрадою їв був Російську Корону,
 Нападки ладнав, тож діждався і згону.
 Прецінь нагороду Петрову дістав ти,
 Російського пана, що вміє долати.
 Живи, наш монарху, на дальшу щасливу
 Вітчизни заслону,— цю мову зичливу
 Прийми, Петре Перший, наш царю і пане!
 Ми ж будем служити, аж поки нас стане!

Царю Петру-монарху зичим у всі часи
 Побід і слави, щастя ми, усі черкаси¹⁰⁰¹.

Цей перший російський імператор Петро Великий, коли ввійшли в Малоросію шведи, хоча видав свої печатні грамоти, вичисляючи в них минулі військові перемоги в різних місцях над шведом, і утверджуючи малоросійський народ у вірності до себе, й обіцяючи у першій грамоті за ту вірність після віддалення від своєї держави ворога-шведа ударувати малоросіян такими вольностями, якими ніхто не міг похвалитися з підданих під сонцем у своїх монархів, однак ту обітницю притримав і відразу після смерті гетьмана Скоропадського в 1722 році, проти малоросійських сподівань, минаючи давні права й вольності Запорозького війська, замість гетьмана, владнав у Малій Росії колегію та різні збори, яких ніколи дотіля не бувало, знищив і вельми уярмив усіх малоросіян, як шляхетського козацького чину, так і посполитих.

Того ж року, за їхнім, трьох великих государів царів, указом, 3 травня генерал і воевода Григорій Іванович Косоков з дяком та стольником Полуевктом і з гадяцьким полковником Михайлом Василевичем проїхав і установив новий кордон землям полтавських і коломацьких жителів (не по тому кордону, який був у Малій Росії за Польської держави з Великою Росією) таким описом¹⁰⁰²:

«Місто Коломак побудоване з правого боку річки Коломак, 7188 року, а від Різдва Господнього 1682¹⁰⁰³.

За розповіддю коломацьких жителів: отамана Остапа Пододня, Єрофея Даниленка, Феська Савченка, Марка Гринцова, Івана Леськова, Петра Савченка, Данила Данилова, Стефана Лукашова, Яроша Михайлова, Микити Омелянова з товаришами — живе в Коломацькому містечку всіляких чинів усього двісті чоловік. А Коломацькому місту землі, сінних покосів і всіляких угідь униз по ріці Коломак, між рікою Коломаком і Коломацьким лісом, від освяченої криниці по Страшний Брід, по Гришкову долину в довжину за виміром — чотири верстви дев'ятсот сажень, упоперек — по версті, а в інших місцях по півверсти і менше.

Від Гришкової долини по ріці Коломак до Полтави, до гирла Коломаку, землі, лісів і всіляких угідь полтавських жителів по давнішому поміру і по рису генерала й воеводи Григорія Івановича Косогова — двадцять дев'ять верст чотириста сімдесят сажень.

За розписом, який подали на розглядинах земель генералові й воеводі Григорію Івановичу Косогову, Полуевкту дяку і стольнику, та гадяцькому полковнику Михайлові Василевичу, полтавські жителі за рукою й печаткою полтавського полковника Леонтія Черняка, в Коломацькому лісі, що йде від міста Коломака, стоять їхні, полтавських жителів, 42 пасіки. А щодо старих меж та кордонів, які учинено між великоросійськими й малоросійськими містами, жителі й старожильці полтавські, опошненські, котель'янські, куземські, охтирські, городянські, краснокутські, колонтаєвські, рубльовські, коломацькі сказали, що їх не знають.

А гадяцький полковник Михайло Василевич подав листа на розглядинах і на об'їзді тієї землі генералові й воеводі Григорію Івановичу Косогову, дякові і стольнику Полуевкту, що його писав до нього підданий великого государя, його царської пресвітлої величності, гетьман Запорозького війська обох боків Дніпра Іван Самойлович.

А в листі його написано, що в минулі літа, коли встановлювали межі великоросійських міст з малоросійськими, послані були стольник і воевода Зам'ятня Леонт'єв та Адам Кисіль; то в той час межу було встановлено від Скельського Городища і від ріки Ворскли на вершину річки Котелевки і на Виварену могилу, а від тієї могили на стару грузьку гатку на Мерлі. По тих урочищах з лівого боку — земля великого государя, його царської пресвітлої величності, міст, а з правого боку — земля королівська, якою володіють вони, жителі малоросійських міст. А ті межові книги є в Москві і в Путивлі. І той автентичний лист гетьмана Івана Самойловича віддано гадяцькому полковнику Михайлу Василевичу, а з того листа взято список за його, Михайловою, рукою.

І буде учинено межу поміж містами великоросійськими і містами малоросійськими за межуванням стольника й воеводи Зам'ятні Леонова¹⁰⁰⁴ та Адама Киселя по тих урочищах, які написано в листі Івана Самойловича: від Скельського Городища і від ріки Ворскли на вершину ріки і на стару гатку, що на Мерлі. І за наглядом генерала й воеводи Григорія Івановича Косогова, дяка і стольника Полуевкта та гадяцького полковника Михайла Василевича побудували по річці Мерлі в межах малоросійських міст місто Рублев і село Лихачівку з поселеннями. А без указу великого государя царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, без межових книг стольника й воеводи Зам'ятні

Леонова та Адама Киселя не можна встановлювати межі землям і всіляким угіддям великоросійських міст з містами малоросійськими.

А на розглядинах і на помірі тих вищеописаних земель та всіляких угідь із генералом та воєводою Григорієм Івановичем Косоговим, з дяком і стольником Полуевктом та гадяцьким полковником Михайлом Василевичем були:

Охтирський полковник Іван Перекрестов; приказні люди з Красного Кута — Іван Гроздев; із Колонтаєва — Микита Ширков; з Городного — Яким Озеров; із Рублева — Федор Андрієв.

Гадяцького полку обозний Михайло Борохович, суддя Стефан Гречаний, осаул Михайло Кіяшка, гадяцький полковий сотник Тихон Подліський.

Полтавці: син полтавського полковника Леонтія Черняка Лаврін.

Старожильці: Федор Жученко, Стефан Київський, сотник Будиський, Фома Педаненко, Михайло Даниленко, а ще Федор Пугач, Федор Сулима, Павло Семенов, Петро Жученко, Фома Педаненко та інші з полків і міст численні люди, що були на тому об'їзді, їх пописано іменами».

Полтавські полчани взяли собі за образу те Косогове розмежування і, свідчачи, що поселення містечка Коломака лежить на їхніх ґрунтах та землях, кількаразово, як за Жученкового полковництва, так і за Герцикового полковництва, наїздили військом на те містечко Коломак, хочучи його розорити і зігнати геть¹⁰⁰⁵. Але вони, коломчани, схиляючись тоді перед полтавцями, випросили в них такої милості, щоб їх звідти не зганяли, зобов'язуючись належати до Полтавського полку і його слухати, а згодом без своєї шкоди самі звідти, з Коломака, мали порозходитися на інші місця. Але такими зобов'язаннями вони полтавців завели й обдурили, бо тим часом справили собі з Москви через ретельне дбання охтирського полковника Івана Перехрестова захист, і вже полтавці не могли їх, коломчан, звідти вигнати, а змушені були згодитися з монаршою волею й повагою. Нестатечні ж коломчани, розжившись там і вже не задовольняючись виділом своїх земель та ґрунтів, почали втручатися і через межу, поставлену Косоговим, у полтавські ґрунти, й ображати полтавських полчан.

Того-таки літа послано від кримського хана на Москву до великих государів посла Велшу-бея, щоб учинити мир на 25 років і щоб як російським, так і кримським торговим людям вільно було приїжджати зі своїми купецькими промислами в Русь і в Крим та й торгувати. Це перемир'я було постановлено¹⁰⁰⁶, але не протривало й до десятка літ. Мир той хана з Росією учинено було за наказом Оттоманської Порти, тому що Порта, прибираючись війною на царя, запобігала тим миром, щоб російські царі не допомогли християнському царю супроти турків.

Було ще й так, що після постановлення того миру з Кримом Ян Собеський, польський король, либонь, пробираючись на цісарське прохання зі своїми польськими військами в допомогу йому супроти турчина, затаїв через свої листи й універсали на ту згадану цісарську війну до свого боку козаків, кладучи їм на місяць по 12 битих талярів плати. Однак ті зятяги з російського боку, щоб не порушувати постановленого перемир'я з ханом, було суворо заборонено і заказано такими універсалами від гетьмана Самойловича¹⁰⁰⁷:

Запорозького війська їхньої царської пресвітлої величності, обох боків Дніпра гетьман Іван Самойлович

Ознаймуємо, узичивши доброго від господа Бога здоров'я, панам полковникам війська їхньої царської пресвітлої величності Запорозького, сотникам, отаманам і всьому військовому товариству, також війтам, бурмістрам і всьому взагалі посіпльству. Випало нам знати, що поляки, давні вороги козаків і благочестивої нашої віри, які протягом багатьох минулих літ опустошували і геть загубили своїми підступами й ворожістю тогочасну малоросійську Україну, милу вітчизну нашу, тепер знову намагаються поповнити її цюгочасними людьми нашого рейменту. І через те, хованим способом позасилавши в наш реймент, як і на Низ до Запорозької Січі, свої листи й універсали, переваблюють і заохочують наших людей і низове військо на життя в тогочасну порожню Україну, а особливо на військові зятяги, оманливо обіцяючи (бо ніколи того не учинять) велику свою уважливість і давні вольності, осібно кладучи й велику плату зятяжному товариству. Ми ото ж, ваш рейментар, щиро запобігаючи тому, щоб вас не ошукали і не привели до останнього знищення й розорення лядські обігніці, виставляємо вам перед очі ваші те, яку біду мали ваші предки і ви самі в минулі часи від ляхів і якими вони, ляхи, були вам зичливцями. Найстарші з вас, чесних людей¹⁰⁰⁸, самі добре знаєте, які біди, які утиски і яке винищення було козакам від ляхів, бо Запорозьке військо відвіку не мало від ляхів спокою. Не раз ляхи, хочучи винищити військо, губили козаків, стинали, вішали, топили і збивали на палі, безчесно й гвалтовно ганьбили козацькі жінки й дочки, перса їм вирізували і з нечуваною жорстокістю своєю варили в котлах козацькі діти. І коли б були ляхи військові й народові нашому зносні, то нащо було б тим давнім запорозьким гетьманам так часто з ними воюватися! Не без причини відбився від ляхів війною й прилучився до правовірної й одновірної держави царства Російського й гетьман Хмельницький. Сама лише унія лядська, що гвалтовно псує руське благочестя, є тяжким і смертоносним мозолем кожному, хто цнотливо визнає благочестиву віру. А лайки й докоризни лядські, що руську людину називають *псею костю*, чи не мають бути названі тяжкою бідою, в якій гірке людське життя прагне ліпше смерті, ніж життя? Прецінь є то цілковиті безумці, що обіця-

ють у ляхів Запорозькому війську гараздів, сподіваються на приязнь собі і які не користуються державою російською Московського царства, а яка держава є нам так одновірна і не чинить нам жодної наруги й уярмлення?! Нехай вам кожному буде перед очима те, що діялося на Україні від ляхів давно і що тепер діється на Волині та в інших місцях Русі братам нашим. Ми, рейментар, по-батьківському, як старший ваш, і по-братерському, як той же, що й ви, християнин, нагадуємо всім вашим милостям, щоб такого легкодумства поміж себе не тримали і не слухали нестатечних звідців і розкольників миру. А тих, які за кордон на зятяги лядські тікають, спиняйте, впертих же, які не слухають наших наказів, громіть і забирайте їхні добра як у ворогів. Тих же усіх, які свавільно побігли з-поміж вас, чесних людей, ще перед донесенням цього нашого універсалу на життя і на воєнні зятяги до ляхів за кордон, щоб ви переписали поіменно і ознайомили кожного міста панові полковнику своєму; пан полковник звідомить про них нам¹⁰⁰⁹, а ми вже знатимем, як із ними учинити. Суворо наказуємо це сотникам й отаманам під загрозою відняття урядів та нещадного карання на горло. Насамкінець упевнюємо всіх ваших милостей, коли візьмете в розмисел нашу зичливу вам рейментарську пропозицію і відводитимете малоумних і легковажних людей від тих шкідливих, що вирости на Запорожжю, лядських оман, і статечно справлятимете за нашою наукою свій порядок, то й надалі може бути охоронена наша цілість поміччю всесильного Бога потужними монаршими військами та щиросердим нашим рейментарським дбанням. При цьому зичимо вам повторно доброго здоров'я.

З Батурина, 10 травня 1672 року¹⁰¹⁰

Того-таки літа на другій переволочанській розміні викуплено великого боярина Шеремета¹⁰¹¹, якого взято в бусурманську неволю 1660 року під Чудновом, за сорок тисяч рублів срібної монети, як казали служиві московські люди, що були на тій розміні.

Того-таки літа, під осінь, у великі заморозки, після встановлення з Кримом миру, послано з Москви від великих государів кримському ханові через князя Петра Івановича Хованського значне жалування.

Примітки до XXIII розділу

- 960 Проти Нарішкіних. (Див. приміт. 941).
- 961 Петро був сином Наталії Кирилівни з Нарішкіних. Іоанн та Софія були по матері з Милославських.
- 962 Азов було взято 17—19 липня 1696 р.
- 963 Війна зі шведами почалась у 1700 р. Битва була під Нарвою (Ругодив — друга назва Нарви).
- 964 Ямбург, Выборг, Карелію та ін.
- 965 На місці Ніеншанца в 1703 р.
- 966 Києво-Печерську фортецю закладено у 1708 р.
- 967 з 1704 по 1705 р.
- 968 Ян Собеський помер 17 травня 1696 р. Август став королем польським з 15 вересня 1697 р., його поставив не Петро I, а домігся цього він сам шляхом підкупів.
- 969 Станіслава Лещинського на вимогу шведського короля короновано у 1704 р.
- 970 Йдеться про Булавинське повстання 1707—1708 рр. Бунт Астраханський — повстання стрільців 1705 р.
- 971 Бунти 1689, 1697, 1698 рр. Після бунту 1698 р. стрілецьке військо було ліквідоване, близько 1200 стрільців піддано жорстокому покаранню.
- 972 Петро I був за кордоном у 1697—1698 рр. Потім їздив за кордон не раз, зокрема у 1716—1717 рр.
- 973 Рік не проставлено. У Франції Петро I був у 1717 р. з 7 травня по 20 червня.
- 974 Рік не проставлено. У Відні Петро I був ще в свою першу мандрівку за кордон у 1697—1698 рр.
- 975 Рік не проставлено. Голіцин упав у 1686 р. Неплюєв упав разом із Голіциним; Шаковитого скарано у 1689 р.
- 976 Рік не проставлено. Циклер Іван — думний дворянин. У 1696—1697 рр. організував разом з Пушкіном та окольничим Соловкіним змову проти Петра I з метою вбити. Циклера та Пушкіна скарано на смерть 4 березня 1697 р.
- 977 Рік не проставлено. Глібов С.— майор, був зв'язаний з опальною царицею Євдокією, його посаджено на кіл.
- 978 Рік не проставлено. Кікін О.— був замішаний у справі царевича Олексія. 17 березня 1718 року його колесували. Шафиров П.— дипломат петровського часу, віце-канцлер, у 1723 р. попав у опалу, засланий у Нижній Новгород.
- 979 Рік не проставлено. Гагарін М.— був скараний у 1721 р. за зловживання владою і затятість.
- 980 Обер-фіскал — старший таємний наглядач, підглядач, шпигун. Обер-фіскал Нестеров був ще живий у 1716 р.
- 981 Розпис на губернії був уведений указом 1708 р. Визначено було 8 губерній: Воронежської та Ризької тоді не було.
- 982 Рік не проставлено. У 1712 р. всім російським чинам (стольникам, стряпчим, тощо) велено зватися царедворцями. У 1711—1712 рр. виходять з ужитку терміни «діти дворянські» і «служиві люди» і замінюються терміном «шляхетство».
- 983 Рік не проставлено. О. Меншиков став світлим князем у 1707 р.
- 984 Рік не проставлено. Петро I узаконив колегії від 11 грудня 1717 р. Кожна колегія складалась із присутствія та канцелярій. Укази, що намічали нове влаштування суду, почали з'являтися з 1718 р.
- 985 Рік не проставлено. Орден Андрія Первозванного було встановлено 30 листопада 1698 р., після повернення Петра I із закордонної подорожі.
- 986 Рік не проставлено. Подушне встановлено після перепису 1718 р., спершу 80 коп., а з 1724 р. по 74 коп. Податок ішов на утримання армії.
- 988 Рік не проставлено. Латинське навчання було впроваджено в Росії ще до Петра. Так Слов'яно-греко-латинську академію відкрив у Москві цар Феодор Олексійович 1682 р. Перед цим греко-латинські школи також були, але менші.
- 989 Тобто громадянкою.

- 990 *Куншт* — чеканка.
- 991 Рік не проставлено.
- 992 Рік не проставлено. 1711 р. у Бендерах Карл XII був обложений десятитисячною армією турків і татар, полонений і відвезений у замок Тимораш біля Адріанополя.
- 993 Рік не проставлено. Патріарх Андріян помер 1700 р., на його місце блюстителем патріаршого престолу поставлено С. Яворського, а 25 січня 1721 р. Петро I підписав маніфест про встановлення Святейшого Синоду.
- 994 Син Петра I Олексій одружився із кронпринцесою Софією Шарлоттою, родичкою імператора Карла VI.
- 995 Рік не проставлено. У 1698—1699 рр. у результаті війни проти Туреччини Польща за умовами Карловицького договору знову встановила своє панування на Правобережній Україні. Унію було запроваджено на початку XVIII ст. Львівський єпископ Й. Шумлянський публічно прийняв унію 1700 р., перемишлянський І. Винницький — 1691 р., луцький Д. Жабокрицький — 1702 р., Львівське ставропігіальне братство — 1708 р.
- 996 Рік не проставлено. Ладозький канал почали рити у 1720 р. Для цього було послано козаків на чолі з Полуботком.
- 997 Рік не проставлено. Війна зі шведами закінчилася 1720 р. 10 вересня у Нейштадті було постановлено мир між обома державами.
- 998 Очевидно, йдеться про посольство Ізмайлова до Пекіна 1719 р., але воно було без успіху. *Хінська держава* — Китай.
- 999 *Сулак* — річка на південно-східному Передкавказзі (Дагестан).
- 1000 Вірш подано в перекладі з польської мови.
- 1001 Два останні рядки подано книжною українською мовою.
- 1002 Межу встановили через прикордонні непорозуміння між слобідськими жителями й жителями з-під гетьманського регіменту. Перед цим І. Самойлович просив у царя, щоб слобідські землі відійшли під його регімент, але даремно. Коломак входив до Харківського слобідського полку (тепер містечко Валківського району на Харківщині).
- 1003 Помилка: коли є дата 7188, то має бути 1680 р., 1682 р. мав би давати 7190 р.
- 1004 *Леонтьєв, Леонов* — різночитання оригіналу.
- 1005 Коломак був заселений вихідцями із Правобережжя.
- 1006 Мир було постановлено 1 березня 1681 р., але оскільки Крим був підлеглий Туреччині, то для остаточного оформлення тексту договору в Константинополь було направлено посольство дяків Чирикова та Возніщина. У квітні 1682 р. договір було ратифіковано.
- 1007 Звірено за вид.: Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1853.— Т. 5.—С. 166—167. (Далі — Акти).
- 1008 Пропуск. Акти: «чесних людей, стародавніх українців».
- 1009 Пропуск. Акти: «нам, рейментареві».
- 1010 Акти: після дати йде «Звищнайменований гетьман, рука власна».
- 1011 Шереметьєва було викуплено у 1681 р. У 1682 р. він уже помер. (Див. приміт. 955).

Розділ XXIV

Про владу Дуки, волоського господаря, над тогочасною Україною; про закликання з цього боку на той бік людей і про встановлення тогочасних полковників; про Самойловичеву заборону людям переходити на той бік; про господаревий, писаний про те, лист до Самойловича; про Думитрашкові затрудження; про книгу «Вечеря», що була тоді видрукувана в Москві; про смерть печерського архімандрита Гізеля; про преславну й радісну для всього християнства війну під Віднем з перемогою над турчином.

Року від покладення меж морю 7191, а від явлення в світі плоттю другого Адама 1683 року. Після всеконечного запусіння Чигрина та всієї решти тогочасної малоросійської козако-руської України¹⁰¹² турчин, хочучи мати її під своєю владою і знову наповнити її для своєї неситої користі цьогобічними людьми, віддав ту Україну своєму волоському господареві Дуці. Інші повідали тоді, що господар Дука купив був собі згадану порожню козацьку Україну у турецького царя за немалу суму і для свого панування в ній бажав наповнити її цьогобічними людьми¹⁰¹³. Він звелів збудувати собі для своєї господарської резиденції в Браславському полку за Богом у містечку Печери знаменитий дім¹⁰¹⁴ і, живучи в ньому, хотів володіти обома землями — Українською й Волоською. А щоб закликати з цього боку в порожню тогочасну Україну людей, він, господар, випустив від себе словесну й листовну луну в народ¹⁰¹⁵, запевняючи його великою своєю й турецького султана ласкою та обіцяючи йому всіляку на довгі літа свободу. Нетямущий цьогобічний малоросійський народ завівся цією обіцянкою й почав був того-таки літа, як і в минулі роки, пурхати в значному числі з цього боку за Дніпро і поселятися на своїх давніх житлах під турецькою й господарською владою. Побачивши це, господар повстановлював був ще в порожніх тамтешніх містах

козацьких полковників¹⁰¹⁶, а в Чигрині поставив якогось значного козака Гримашевського¹⁰¹⁷. Вони, не живучи в порожніх містах, почали були мешкати в тамтешніх лісах та пасіках і всіляко намагалися, згідно до господареві науки, переманювати до себе з цього боку людей¹⁰¹⁸. Але гетьман Самойлович, зрозумівши такі господареві замисли й побачивши значний ушкобок своєму рейментові, ординував ще в минулий Пилипівський піст на той бік Дніпра кількасот компанійців і суворо наказав їм знову перегнати всіх людей на свій бік, а поселення їхні там попалити. Волоський господар Дука, довідавшись про це, писав 11 січня із Ясс до гетьмана Самойловича такий свій лист:

**Ясновельможний милостивий пане
гетьмане задніпровський Запорозьких військ,
мій милостивий пане й приятелю!**

Досить ясний доказ сусідської приязні моєї до вашої милості милостивого пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків з боку вашої милості милостивого пана до доброго сусідства, а особливо з огляду на свіжопостановлений і тепер потверджений мир між монархами¹⁰¹⁹, іду з неодмінним і спокійним сусідством до вашої милості милостивого пана. Нещодавно я писав те вашій милості, милостивому панові, ознаймовуючи, що з тамтого боку Дніпра перейшла купа оружних людей і важилася плюндрувати в державі найяснішої Порти, яка належить їй на цьому боці Дніпра. Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра, що там їхні жінки й діти лишаються в жалливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами — найяснішою Портою та їхніми пресвітлими царськими величностями; тож виходить, що тут, у найяснішій Порті, послі їхніх царських пресвітлих величностей потверджують святий мир, а там, на кордонах, діється все навпаки. І як у першому листі я писав до вашої милості, милостивого пана, з християнської повинності по-християнському, добрим і зичливим способом, тим-то і тепер прошу з неодмінним запалом, щоб такі задатки до ворожнечі поміж монархами припинилися, адже то виразно постановлено, щоб людей, які схотять іти на свої місця, не затримувано. А оскільки з боку вашої милості милостивого пана діється інакше, то випадає через це відізватися по-сусідському й повторним нашим писанням до вашої милості, милостивого пана, зичачи як спокійного сусідства з вашою милістю, милостивим паном, так і доброго здоров'я на довгий вік при щасливому поведженні.

**Вашій вельможності, моему милостивому панові всього добра,
широ зичливий приятель і радий служити Іо Дука,
воєвода й господар земель Молдавських і земель Українських.**

З Ясс, 11 січня 1683 року

На цей господаревий лист гетьман Самойлович учинив пристойну відповідь і наказав старшинам неодмінно й пильно доглядатися по дніпровому березі, щоб з цього боку на той бік Дніпра ніхто аж ніяк не переходив ні на господареві слободи, ні на лядські затяги. Старшина дотримувалася в цьому пильності, однак немале число легковажних людей перекинулося з цього боку за Дніпро не так на життя, як на лядські затяги під Відень супроти турчина. А Дука, волоський господар, зараз по весні цілковито заволодів тогочасною Україною¹⁰²⁰.

У той-таки час значний військовий товариш й колишній переяславський полковник Думитрашко Райча¹⁰²¹ був оскаржений від одного полковника, свого недруга, гетьманові Самойловичу за якісь важливі речі. Його тримали під караулом у якомусь місці, і через гетьманських висланих проводилося слідство, після чого він був декретований і на смерть. Бувши в такому нещасті, 27 січня писав він до гетьмана свого листа, слізно й просторо виправдовуючись із наклепу і просячи гетьманського милосердя, щоб йому було дозволено стати самому перед гетьманські очі і виправдатися з тієї брехні. Йому прецінь дозволено було прибути до гетьмана, і він, прибувши, легко оправдався через кримінал од криміналу, немалі проливши сльози замість своїх, мішкови, наповненого золотом, і за своє життя учинивши здоров'ю того мішка ушкоду¹⁰²².

Того-таки місяця січня за держави згаданих Іоанна й Петра Олексійовичів, благочестивих російських царів, і за патріарха святого Іоакима в царському місті Москві надруковано книгу «Вечеря», що мала в собі красні повчальні слова на господні богородичні свята і визначних святих; складено її працею ієромонаха Симеона Полоцького в 7183 літо¹⁰²³, він жив у тому-таки царському місті для проповіді божого слова.

Того-таки літа загас через смертне нашестя визначний і знаменитий киево-печерський архімандрит, премудрий муж, стовп нерушній святого благочестя, світило церковне Інокентій Гізель¹⁰²⁴. Його віддано тоді ж земним надрам.

Бажаючи коротко описати ту Віденську знамениту й преславну війну між християнським цісарем Леопольдом й турками, що була цього-таки літа, викладу спершу такі її причини. Перед цісарем Леопольдом були два цісарі Фердинанди, один із них був Фердинанд Другий, помер 1636 року¹⁰²⁵, а після нього поставлено Фердинанда Третього, що помер 1657 року, і вже замість нього тоді-таки обрано цісарем цього Леопольда Першого¹⁰²⁶. Той Фердинанд Третій мав у час свого панування війну зі шведами й француза-

ми¹⁰²⁷, що значно його тоді утискували. Він закінчив ту війну зі шведами в Оснабрузі, а з французами в Монастерії 1648 року; того, власне, року, коли козацький гетьман Богдан Хмельницький повстав був з усіма козацькими військами супроти поляків за давні свої права й вольності. Далі той вогонь війни Хмельницького, розпалюючись у Польщі, запалив був серця навколишніх держав війною на поляків, а особливо шведського короля Кароля Густава (який, не скінчивши війни з поляками, помер 1660 року, 23 лютого, а після його смерті його сенатори відразу постановили з поляками в Оливі, близько під Гданськом, мир)¹⁰²⁸, від якого поляки були вельми утяжені і мусили просити в християнського цесаря Леопольда собі в допомогу війська. Зневолений цим лядським проханням, цесар, обходячи Фердинандовий мир, постановлений зі шведом в Оснабрузі, дав у допомогу супроти шведа потрібне полякам на ворога військо. А коли 1660 чи 1663 року¹⁰²⁹ поляки учинили в Оливі мир зі шведами, то й той Фердинандовий Оснабрузький мир був потверджений і з цесарем Леопольдом. Після того Оливського цесарського зі шведом потвердження миру незабаром постав на цесаря Леопольда турчин¹⁰³⁰ і, либонь, відняв у цесаря значне й міцне місто Неогевсел, або Неогевселію¹⁰³¹, одначе й сам був тоді дуже побитий від цесарських військ. Після цієї турецької поразки цесар, оглядаючись на француза, що вчинив був раніше, за Фердинанда, немало шкоду в Цесарії, помирився 1664 року з турчином, залишивши йому і згадану свою Неогевселію¹⁰³². А сам, спочивши протягом кількох літ від війни, 1672 року повернувся війною на француза¹⁰³³, порушивши згаданий шкідливий для нього Фердинандовий Монастерійський мир. У тім часі цесар повстав війною на венгерського князя Текелія¹⁰³⁴, якому таємно (з-за миру, що був тоді з цесарем) допомагали й якого захищали від цесарського находу турки. А потім вони почали захищати його й явно, поминаючи учинений з цесарем мир, очевидно, через те, що цесар розірвав мир із французом. А коли цесар посилав до турків свого посла, упоминаючись за неодмінне дотримання встановленого миру, то турки того цесарського бажання й слухати не хотіли, хіба б цесар уступив їм знамениті свої міста Аррабону й Комарру. А коли цесар не зволив того вчинити, змножилася була й виросла ворожнеча поміж обома імператорами — турецьким і християнським, а постановлений раніше, згаданий тут, мир було розірвано. І в теперішній 1683 рік християнський цесар Леопольд Перший, розгніваний згаданими турецькими вимогами, виправив своє військо відібрати в турків завойовану давню свою кріпость Неогевселію, на захист якої вийшов з багаточисленними турецькими й татарськими силами турецький вейзир. Він побив там значне цесарське військо, яке, відступаючи після тієї поразки назад до Відня, цесарської столиці, хоч і повставало проти турків, що наступали, одначе ті завжди їх пересилиювали, і це військо заледве змогло ввійти у Відень на його оборону¹⁰³⁵. Цесар Леопольд, провідавши про такі негаразди своїх військ, завчасно виїхав з дружиною, з дітьми і з усім цесарським домом із Відня в Линчію й Патавію¹⁰³⁶, міцні свої міста на березі моря, доручивши свою столицю Відень у захист і оборону Штерембергу, польовому генералу¹⁰³⁷, і його фельдмаршалу. Але ще перед своїм виїздом із Відня цесар завчасу написав до польського короля Собеського, просячи його допомоги супроти багаточисленних бусурманських військ, що наступають на його державу¹⁰³⁸. На це цесарське прохання король Собеський із сенаторами зважив і хоча мав із турчином постановлений раніше мир¹⁰³⁹, однак на раду і з дозволу Інокентія XI, папи римського, розірвав мир із турком і поспішив з кільканадцятьма тисячами виборного польського війська і кільканадцятьма, чи не двадцятьма, тисячами доброго зтяжного козацького молодця¹⁰⁴⁰ (в них були начальниками Палій, Іскра і Самусь)¹⁰⁴¹ на оборону Відня й на з'єднання з двома електорами, баварським і саксонським, і з князем лотарингським. А перш ніж прийти під Відень, король звідомив через таємного посла кримського хана, що лишався, як і раніше, в приязні з королем, щоб той нешироко допомагав турецькій военній експедиції, як воно й сталося.

Турецький вейзир¹⁰⁴² з кримським ханом і з кількома сотнями тисяч (як тоді казали) війська прибув услід за цесарськими військами від згаданої Неогевселі під Відень і, міцно обклавши його зусібіч, почав добувати, бомбардувати й руйнувати віденські стіни мінами, не сподіваючись аж ніяк через постановлений раніше мир допомоги й оборони Відневі ні від російських монархів, ні від польського короля, і щодоби на зміну висилав у шанці по 100 тисяч янчарів. І так бусурмани кілька тижнів денно й нічно ущемлювали Відень¹⁰⁴³ і вже були близькі, щоб узяти його, бо віденських обложених уже принаглявала до того і внутрішня біда, тобто голод; дуже докучало й морове повітря, яке змножувалося від смороду. Тоді почув Бог воляння й стогони віднян, що були близько погібелі, і допоміг з'єднатися поміж себе військам християнським, польським, козацьким і німецьким електорським¹⁰⁴⁴. А розпорядивши ті війська чинно поміж себе, турки того не знали, вони 12 вересня, скоро світ, прикликали в поміч всесильного Бога й міцно вдарили на всі бусурманські війська, одні на обози, а інші з козаками на шанці. Бусурмани хоча й сильно опиралися всією силою супроти християнських військ увесь день, однак до вечора здепресували й, послабшавши в силі своїй, розполовинилися: хан з ордами — на один бік у поле, а турки — в другий бік у обоз. Потім зі свого обозу вони відступили до Дунаю, де стоять замки Нових Парканів, покинувши в обозі всі свої пречисленні й дорогі намети, незліченні скарби й клейноди та інші незліченні достатки й провіант, також велику кількість гармат, мортир та всіляких військових припасів. Стратили вони до того ж на полі бою велике число свого пішого й кінного війська, а найбільше в шанцях біля Відня — 100 тисяч янчарів¹⁰⁴⁵.

Після такої даної Богом преславної перемоги християн над бусурманами всі християнські війська станули на ніч у турецьких обозах і заволоділи всіма згаданими скарбами й достатками; а сам король Собеський із невеликим числом своїх підручних вїхав перед вечором до Відня¹⁰⁴⁶. Віденські обложениці вітали його з радісним плачем, називаючи його після Бога своїм другим Салвата рем¹⁰⁴⁷, одні за одержу ко-

ролівську, інші за руку хапаючи, цілували й дякували. Король же, в'їхавши у Відень і віддавши в одному костелі¹⁰⁴⁸ подяку вишньому Богові за перемогу над бусурманами, відпочив ту ніч після таких трудів у домі фельдмаршала Штеремберга¹⁰⁴⁹, а переночувавши, виїхав із Відня до обозу, а з обозу разом з усім своїм кінним військом відразу рушив налегці у погоню за турками до замків Нових Парканів¹⁰⁵⁰. Але там фортуна йому відмінилася, бо хоча було забито 6000 янчарів, однак кінні турки, зібравшись у великому числі, міцно й сердито вдарили на польські й козацькі війська і, зламавши їх, учинили їм значний ущерб, де й самому королеві з сином довелося б випити невільничу чи смертну чашу, коли б свої воїни не дали йому в тому разі рятунок. Коли потім ззаду наспіли німецькі й польські війська з обозом, піхотами та гарматами, турків було до решти зломлено й прогнано аж до Стригона¹⁰⁵¹ і там їх через два дні не без свого ущербку й докінчили¹⁰⁵² — одні впали на землю від християнської зброї трупом, а інші потопились у Дунаї: зламався був міст; місто ж Стригон дісталось тоді в християнські руки. Після такої експедиції король Собеський повернувся від Стригона з польськими й козацькими військами назад до Польщі¹⁰⁵³, взявши собі з турецького обозу скільки треба було коштовних наметів і кількадесят штук найвиборніших гармат та інших всіляких речей, задовольнивши своє й козацьке військо превеликими турецькими здобичами та користями, так що турецькі гроші розділяли поміж себе шапками¹⁰⁵⁴. Інші ж превеликі й незліченні здобичі з турецького обозу дісталися віднянам, електорам та всім німецьким військам. Оповідається й те, що після тієї перемоги над турками прибув до Відня й сам цісар Леопольд¹⁰⁵⁵ і воздав королю Собеському з усім військом за вчинену поміж належну подяку.

Про ту Віденську війну в козацьких літописях говорить (але непереконливо), що начебто турецький султан учинив був тоді з французьким королем такий союз, щоб він, француз, допомагав йому у війні на цісаря й Рим¹⁰⁵⁶. Коли б у війні пощастило турчинові, то він начебто мав дозволити йому, французові, заволодіти Римською та цісарською державою і титулуватися королем французьким та цісарем християнським.

На тій Віденській війні був при королі Собеському новий уніат і підхлібник лядський Йосиф Шум'янський, львівський єпископ. Він добре приглянувся до тодішніх подій і на досаду гетьманові Самойловичу склав отаку свою думу, або пісню¹⁰⁵⁷:

Послухайте, послухайте, що єсть живо,
 Послухайте, послухайте, що єсть живо,
 Яко войскове жниво
 Нас, молодців, омилило
 І в неславу впровадило.
 Жалься, Боже, жалься, Боже, на гетьмана,
 Жалься, Боже, жалься, Боже, на гетьмана
 Самойловича Івана!
 Що наказав християнам
 Пойти против бусурманам!
 Отож бачиш, отож бачиш, що ся стало,
 Отож бачиш, отож бачиш, що ся стало,
 І без тебе ся надало,
 Королеві і полякам,
 Кавалерам і юнакам...

і т. д. довга ця пісня, чи дума.

Того літа не було розміни в Переволочній через згадану воєнну татарську експедицію під Відень.

Примітки до XXIV розділу

1012 1681 р. Ю. Хмельницького було усунуто з гетьманства.

1013 Для цього було постановлено козацьким гетьманом Яна Драгинича.

1014 Резиденція Дуки була в Цалівці при Дністрі.

1015 Універсали Дуки ходили вже на початку 1682 р.

1016 Це були переселенці з Правобережжя, які на Лівобережжі не мали доброго влаштування й повернулися на старі місця. Полковників поставив Драгинич.

1017 У Чигрині полковником був Уманець.

1018 Їх називали осадчими.

1019 Бахчисарайська умова.

1020 Дука володів тогочасною Україною в 1682 і на початку 1683 р. Після нього недовго був гетьманом Ю. Хмельницький. Потім на Правобережжі сталися важливі зміни. У війні, що знову розпочалася поміж турками й поляками, перемогли поляки, вони забрали кілька подільських міст, серед них Немирів, в якому було поставлено від поляків гетьманом С. Куницького. Він послав проти господаря Дуки військо на чолі з сотником Демидецьким, який розбив військо Дуки. Сам Дука 25 грудня 1683 р. був схоплений у замку Домнешти, завезений у Львів, де згодом помер (31 березня 1685 р.).

1021 Очевидно, йдеться про переяславського полковника Войця-Сербина, якого було в цей час арештовано.

- 1022 Тобто добре за себе заплатив.
 1023 Тобто 1675 р.
 1024 І. Гізель помер 18 листопада 1683 р.
 1025 Фердинанд II помер 18 листопада 1637 р.
 1026 Леопольд I став імператором 1658 р.
 1027 Війна зі шведами почалася 1630 р., закінчилася 1648 р. Вестфальським миром. Французи у цій війні були союзниками Швеції.
 1028 Див. перший том, ч. XII.
 1029 Таки 1660 р.
 1030 Це сталося 1663 р., коли турки увірвалися в Угорщину, але були розбиті генералом Монтекукулі при р. Раабі 1664 р.
 1031 Нейгейзель.
 1032 За Варшавським перемир'ям туркам було відступлено Гроссвордейн та Нейгейзель.
 1033 Ідеться про війну 1672—1679 рр., невдалу для Леопольда.
 1034 Е. Текелій підняв повстання проти Австрії (1678—1682).
 1035 Відень був у облозі з 14 липня по 12 вересня.
 1036 Цісар з двором рушив у Чехію.
 1037 Штаремберг був генералом артилерії.
 1038 Турецька армія налічувала 700 тисяч чоловік.
 1039 Леопольд писав не тільки до Яна Собеського, але й до інших європейських монархів. Мир же в поляків із турками було розірвано раніше. (Див. приміт. 1020).
 1040 Усього польського війська було 18 тисяч.
 1041 Крім них, із лівобережних полковників були Килиян, Апостол, прилуцький осавул Мовчан, були й запорожці з кошовим.
 1042 Кара-Мустафа.
 1043 Див. приміт. 1035.
 1044 Тобто війська електора саського Георгія III і електора баварського Максиміліана Еммануїла. З'єднане військо мало 70 тисяч вояків.
 1045 Число перебільшене. Турків загинуло близько 10 тисяч чоловік.
 1046 Ян Собеський в'їхав до Відня наступного дня.
 1047 *Салватар* — спаситель, збавитель (латин.).
 1048 У костьолі святого Стефана.
 1049 Був на обіді в Штаремберга, а ввечері від'їхав до обозу.
 1050 Ян Собеський таки послав навздогін туркам легку погоню, а сам вирушив пізніше. 19 вересня він був під Презбургом і перейшов Дунай. Під Парканами він став 7 жовтня. На Паркани рушило й військо на чолі з князем Лотарінгським, яке відставало від польського на один день.
 1051 *Стригон* — інша назва Парканів, як Буда і Пешт, тільки Паркани лежали на лівому, а Стригон на правому березі Дунаю.
 1052 Стригон було взято за чотири дні облоги 21 жовтня 1683 р.
 1053 Ян Собеський розмістив своє військо на зимові квартири над берегами Тиси в Пряшівським і Токайським комітатах, але в грудні, лишивши тут наймане військо, рушив із шляхтою до Польщі.
 1054 Тут ідеться, очевидно, про розподіл здобичі під Віднем.
 1055 Це було після віденської перемоги.
 1056 Такого союзу не було, але французький король, як давній противенець Австрії, в небезпеці її не рятував.
 1057 Твір повністю опублікував І. Франко у ЗНТШ.— Л.,— Т. 39. *Miscellanea*. Й. Шумлянський брав участь у віденській битві і навіть був поранений. Уривок з думи подаємо в оригіналі, змінюючи лише правопис.

Розділ XXV

*Про турецьку лють на поляків і козаків за їхню перемогу під Віднем; про хитрі за-
 тяги козаків з визначенням їм на місяць великої платні і про козацьку в тому обе-
 режність; про турецьку нещасливу дванадцятирічну війну з цісарем; про третю роз-
 міну невільників під Переволочною з татарами; про випалення гетьманським вій-
 ськом степу; про незгоди через те між запорожцями й гетьманом; про уразливе геть-
 манське писання до запорожців; про вивідання запорожцями того, що з царського бо-
 ку мають їх утиснути, і про простору запорозьку відповідь до гетьмана з оголошен-
 ням давніх своїх вольностей, привілеїв та військових клейнодів.*

Року від осяяння небесних світил 7192, а від утілення сина божого слова 1684. Турчин, програвши в Австрії під цісарською столицею Віднем баталію, як то було описано в минулому році, немало роз'ятрив-

ся за той свій занепад, і не так на німців, як на поляків і козаків. На поляків за те, що, несподівано розірвавши з ним мир, допомогли цісареві, а на козаків за те, що, будучи зтяжним військом, виявилися їм, туркам, найстрашнішими¹⁰⁵⁸ (над поляків і німців) ворогами, особливо через вибиття янчарів у шанях. Тож, хочучи знову відшкодувати ті свої втрати на християнах, турчин прибирався на те зі своїми військами у Стамбулі, а на тогочасній Україні звелів через свого волоського господаря Дуку¹⁰⁵⁹ зтягати собі в допомогу козацькі війська, кладучи на одного козака плати в місяць 40 битих талярів¹⁰⁶⁰. Багатий пан клав добрим молодцям пристойну й гідну плату, але не підманув їх нею, бо замислив був, зтягнувши їх у такий хитрий спосіб на війну, всіх похапати й віддати на свої каторги, а вони, остерігшись чи були перестережені з турецького боку від когось собі зичливого, і за таку високу плату не зволили піти на ті турецькі зтяги й поставити себе тим у явну небезпеку.

А турчин від цього 1684 року, либонь, 15 років, аж до пактів, постановлених із цісарем 1699 року в Карловичах¹⁰⁶¹, намагався воювати з цісарем, однак мало мав шастя в своєму намірі, взагалі був на різних місцях часто пересилюваний та переможений цісарем з превеликим занепадом своїх бусурманських військ, утратою значних міст і незчисленних скарбів та пагубою всієї армії. Про це просторіше читай у Пуфендорфія, 341 лист.

Того-таки року під Переволочною відправлялася третя розміна, на якій християнські невольники вимінювалися на невольників бусурманських. На тій ото розміні, як від царської величності, так і від гетьмана Самойловича, були ті самі особи, що й у минулі два літа.

Того-таки року в Великий піст гетьман Самойлович виправив кількасот чоловік товариства Гадяцького полку з великоросійськими ратними людьми на річку Самару, щоб через якісь причини випалити степ. Їх був трохи настрахав запорозький чамбул, сплітавши десь у полі. Коли це донеслося до гетьмана Самойловича, то гетьман писав про те до Запорожжя через гадяччанина Вечорку уразливий свій лист, який запорожці вчитали, а довідавшись ще від когось, що за указом царських величностей мають від ріки Самари до Низу будуватися понад Дніпром міста, щоб витиснути отак їх, запорожців, із Дніпра та дніпрових лугів, писали 4 квітня, хвалячись, крім того, своїм військом, давніми військовими клейнодами, вольностями й привілеями, через того-таки Вечорку таку свою листовну відповідь:

**Вельможний милостивий пане гетьмане,
а нам вельми милостивий пане й ласкавий добродію!**

Неправдиво хтось виставив і шельмувато доніс вашій милості та оббрехав нас перед рейментом вашим панським несправедливим уданням, начебто наше кінне товариство образило государських ратних людей і городових Гадяцького полку, які йшли в низ Дніпра, щоб палити степ і траву, і там наткнулися на наших комонних товаришів. Бо наші, маючи на значних відомих місцях розкладений собі караул, постерегли їх, не вірячи й не знаючи, що то мали бути свої люди, скочили на них з гурмом, а пізнавши, питали їх: «Що за люде і з яким ділом блукають так по полі?» Вони відповіли нашим, що степ палили. Тоді наші, перебравши їх за добрим ладом, затримали для промислу над ворогом, а потім без найменшого турбування відпустили цілими назад у міста. Посвідчить на те вся старшина, що була з ними, і багато чесних людей, що були в тій ватазі і мають ув очах сором, коли ми котрого зі світу зігнали чи немилосердно били й поранили. Та й хоча б і так мало бути, може, котрий наш товариш і вганив їм те безпутне волочення по степу, — заслужили вони те, бо ці сміливці, взявши з собою й водячи по степу не одну християнську невинну душу, яка самохітно ходила по бездоріжжю, мало не запропастили їх. Кажемо ми й те, що вони були забезпечені миром від ворога. Та менше з тим; те нас тільки дивує, і дивуємося тому непомалу, знати ж не можемо, — задля якої то військової потреби мала бути під той час та степова пожежа? Цього, дуже сумніваючись, зрозуміти не можемо. Далеко краще й справедливіше вчинив би ваша вельможність, коли б передусім, задля воєнного промислу та взяття звісток про ворожі замисли й оберти і щоб «язиків» узяти, ви прислали якусь сотню виборного комонного війська. І в тому, коли б воля вам, і ми з ними приклали б своєї праці й пильного дбання, щоб зловити їхні ворожі «язики». Відтак розуміємо, що нічого іншого, тільки б вашу вельможність було за це похвалено від пресвітлих монархів. А зараз вельможність ваша, не роздивившись, хто тут винуватіший, прислали, даремно турбуючи самого себе й нас утруднюючи, до нас, ні в чому не винних, свої листи з упоминаннями. Більше ото ж, ваша милосте, до нас таких листів не пишіть, всі ми, за милістю божою, знаємо, що ваша вельможність усім нам рейментар і гетьман, і за гетьмана вас і маємо та вірно дбаємо, щоб служити Богові й великим государям. А вельможність ваша більше оцінила тих хитливих наклепників, ніж ціле й вірне Запорозьке військо, яке завше служить за істинною правдою великим государям і вам, рейментареві, виявляючи звичне своє військове послушення і виконуючи багато чого в своїй повинності. Годилося б, ото ж, і вам чинити супроти нас, низового Запорозького війська, зі щирим серцем і, як колишні гетьмани, живучи в братерській приязні та любовній раді, засилати до нас від себе всілякі відомості, а при okazji задовольняти всілякими військовими речами й потребами, а то за нашу щоденну працю й зичливість від вас холодний вітер віє. Титулуєтеся нами, Запорозьким військом, а нас за ніщо маєте, не тільки що не задовольняєте наші жадання, а над те наше товариство військове виносить і виносило тяжкі прикrostі від городової старшини і від легких та незаслужених осіб. Ці зневаги й безчестя й виповістити важко, мусимо все те зносити за скромністю нашою і на себе

покладати. Випало нам напевне знати з усіх усюд, та й від певних людей заходять до нас чутки, що їхні милості бояри й воеводи та всі начальні полководці доконечно урадили в себе й постановили стягтися з військами монаршою силою на Самару і, осадивши міста, а наші вольності прикоротивши, взяти нашу владу в свої руки, а нас з річки Дніпра викоренити. Гадаємо, що цього ніколи не зможуть вони досягти, та й ваша вельможність, як ласкавий наш рейментар і рідна людина Запорозького війська, не захоче до того допустити, щоб навіки згубити славу й повагу військову, а малоросійську Україну подати в підданство, чого кожен добрий і цнотливий із предків українських і Запорозького війська молодець та вся вітчизна наша, Мала Україна малоросійська, на те не захоче пристати. Бо сам, ваша панська милість, відаєш добре, що колись славної пам'яті Богдан Хмельницький Зіновій, який за кілька років закінчив війною прекриваву свою працю і дбання, вибився із підданства од вітчизняних панів своїх і звільнив усю нашу вітчизну, малоросійську Україну. А піддаючись під великодержавну руку блаженної пам'яті, який зійшов уже до Бога, царя Олексія Михайловича при постановленні мирних договорів (були при тому тоді численні високорідні голови, велике число чужоземних посланників і посполитого народу), було міцно закріплено всілякі козацькі військові вольності і права зі щедрими присягами й записами, та й утверджено вічними вольностями й Запорозьке військо. Тож цих вольностей після поприсяженого закріплення й запису важко кому розірвати, хіба хто захоче того на свою шкоду. А всі ті вольності, і права, й записи, і надані нам, Запорозькому низовому війську, постановлені пункти й привілеї маємо від багатьох давніх попередників — вони до цього часу є в наших військових спрятах, ми ж їх триматимемося до смерті, ними й захищатимемося. І дай Боже нам усім, Запорозькому війську, на всі віки користуватися тими булавами, бунчуками, хоругвами, привілеями, гарматами й бубнами, які дісталися до рук наших по ньому, небіжчику Хмельницькому, і при тому хочемо стояти до нашої смерті при знаменитих і славних знаках, що є в нас, з якими, певна річ, при божій допомозі, Запорозьке військо не осоромиться перед цілим світом. А прецінь, коли б мала бути то досади правда, щоб ту вищеозначену справу було почато (чого зжалься, Боже!), то ми, Запорозьке військо, й найменше того не лякаємося: маємо стільки способів при божій милості — сильна й міцна дніпрова чернь своєю помічною потугою і плідна наша мати козацька! Тож не бажай, ваша вельможносте, давати в себе місце всіляким наносам і наклепам.

Полишивши те, віншуємо з повинності нашої й приязні вашу вельможність із цим урочистим святом Великодня. Дай Боже вашій вельможності провести ці свята в доброму здоров'ї і щасливому стані і щоб дочекатися багатьох таких при сподіваному щасті й на довгі літа, одержуючи над ворогами бажані перемоги і мавши зусібч непереможну славу, сердечно того зичимо.

Посланця вашої вельможності Вечорку чесно відпускаємо до вашої вельможності, з ним буде й Панько Лисий, який приніс до коша нам вашого панського листа. Він їде до вас разом з посланцем вашої вельможності, за нього ми обстаємо — побажай, ваша вельможносте, обділити його за його послугу своєю ласкою. При тому засилаємо нашу зичливість і доброхітні послуги і з найнижчим поклоном доручаємо самих себе на майбутнє вашій панській ласці.

**Вельможності вашій, добродієві нашому,
всього добра щиро зичливий і до послуг доброхітний
Іван Гусак¹⁰⁶², кошовий отаман війська царської
пресвітлої величності низового Запорозького**

З коша, 4 квітня 1684 року

Примітки до XXV розділу

¹⁰⁵⁸ Звістка про особливе ураження султана проти козаків перебільшена.

¹⁰⁵⁹ Господар Дука був тоді в полоні. (Див. р. XXIV, приміт. 1020).

¹⁰⁶⁰ Факт про фальшиві затяги не потверджується. Робив, як звичайно, затяги цього року польський король, розіславши універсали від 20 червня 1684 р. Відбулася й польсько-турецька війна, поляки хотіли взяти Кам'янець-Подільський. Турки прийшли на чолі із Сулейманом. Татари наїхали на Переддніпров'я, розбили С. Куницького, а тоді й поляки зазнали поразки під Жванцем.

¹⁰⁶¹ Карловицький мир було постановлено у січні 1699 року між Австрією, Польщею, Венецією, Росією з одного боку і Туреччиною — з другого.

¹⁰⁶² Гусак Іван Петрович неодноразово ставав кошовим на Запорозькій Січі.

Розділ XXVI

Про оренди в Україні за формою орендової інтерцизни¹⁰⁶³; про ранню четверту розміну з татарами під Переволочною; про відняття Портою української влади в господаря Дюки і про вручення її свавільному розстризі Хмельниченкові з гетьманством і новим князюванням; про його, Хмельниченкові, звітки і про скарання його за те на смерть; про лядський страх через Хмельниченкове гетьманство і про їхню радість з його погбелі; про Драгинича, Күницького та інших гетьманів і полковників лядських, що були в Немирові після Хмельниченка, і про те, як вони звелися; про Палія, Іскру й Самуся; про смерть гетьманича Симеона; про багатий урожай солі в Бердах і Молочних; про обрання князя Гедеона Святополка на Київську митрополію; про лист казика Керменського бєя до Січі з виказом кривд татарам; про п'ятю й останню розміну під Переволочною; про татарські догани росіянам за подарунки, вислані з Москви до Криму, і про посталу від того причину до війни.

Року від розподілу стихії 7194, а від сповиття плащаницею дитяти, що небо хмарами повиває, 1685 року. Як і в минулі літа, відправлялись у Малій Росії своїм порядком оренди, встановлені з монаршого відома для збирання грошей козацькому охотницькому кінному й пішому війську, потрібних на заплату. Гетьман Самойлович і цього, 1685 року, стверджуючи те, дозволив малоросіянам закуповувати полками й сотнями ті оренди, хто захоче. З таких охитників лубенські полчани закупили на рік увесь свій Лубенський полк (окрім Смілої й Константинова) самі, подавши до військового скарбу на військо 7010 золотих доброї козацької лічби. На цю оренду 9 лютого видано їм, лубенським полчанам, такий гетьманський інтерцизний універсал:

Іван Самойлович, гетьман із військом царської пресвітлої величності Запорозьким.

Ознаймовуємо цим нашим писанням кожному, кому про те належить знати, що за волею наших монархів, їхньої царської пресвітлої величності, з ради всієї старшини Запорозького війська ухвалено постановлення про оренди, з яких оренд охотницькі та інші, без яких не можна бути, війська нашого рейменту мають покривати свої витрати. А тепер ми, зберігаючи це нерушно, дозволяємо на прохання пана полковника і всіх тамтешніх обивателів Лубенського полку на 1685 рік їм-таки, обивателям того полку, мати в своєму завідуванні, згідно до наших інтерциз, виразно виданих на міста в минулому 1684 році, шинки горілчані, тютюнові і дьогтьові для загальної їм усім допомоги з тією умовою, щоб того полку щорічна рата¹⁰⁶⁴ належна до військового скарбу, 7010 золотих грошей доброї монети, була вистачена відразу по Великодні. А оскільки термін тієї оренди починається нині з Великодня, у такому ж часі має кінчитися у прийдешньому 1686 році. А при згаданих шинках ми пустили в завідування тим-таки обивателям і млини, які нікому не надано від нас в уживання особливими універсалами, і все, що тільки висловлено в минулорічних наших універсалах, ми заховали при них без жодного зменшення й прибільшення, хочучи, щоб увесь той порядок, який установлено в тому на рік і який нами оголошено, був дотриманий. Отож, згідно наших інтерцизних універсалів, усі вони, обивателі, мають тримати ту оренду й пожиткувати, на що ми даємо їм цей підтверджувальний універсал, а також наказуємо пильно, щоб їм ніхто не чинив перешкоди як у шинках, так і в млинах та інших повинностях. А щоб у тому, що є нами закріплено, не було переміни, ми поновлюємо тут, щоб пивом, медом і брагою шинкувати було вільно кожному, а особи, які завідують орендою, не мають витягати жодних датків від тих медових, бражних і пивних шинків. І щоб кварта простої горілки в орендах продавалася нароздріб по три чеги, а при гуртовім продажі, тобто на весілля й на хрещення дітей, має продаватися за дешевшу ціну, або щоб не заборонялося людям, як козакам, так і посполитим, на такі акти купити горілки на боці або викурити її вдома. Містечка Сміла й Константинів, либонь, у тій-таки сумі стоять, однак вилучаємо їх із тим, щоб ніхто в них не ставив оренди,— тільки, щоб ми попустили їх у завідування, кому хочемо. Висловивши таку нашу гетьманську волю, ми дали цей наш універсал усім узагалі обивателям Лубенського полку.

З Батурина, 9 лютого 1685 року

Цей інтерцизний універсал переписано тут ні для чого іншого, тільки щоб знати, як саме в минулі роки писалися з військової канцелярії інтерцизні орендові універсали. Оренда за Самойловича починалася від Великодня, а за гетьмана Мазепи від преподобного Онуфрія Великого¹⁰⁶⁵.

Того-таки року була рання четверта розміна невільників у Переволочній з татарами, на якій так само був ближній окольнічий Леонтій Романович Неплюєв з гадяцьким полковником Михайлом Васильови-

чем та з іншими. Хоч і в минулі роки для тієї розміни з російського боку завжди прибували до Переволочної зарані, з весни, однак із кримського боку завжди на неї спізнювалися.

Того-таки літа турецький цар через якусь підозру відставив після дворічного панування над порожньою тогочасною Україною волоського господаря Дуку¹⁰⁶⁶ і вручив владу над тією мізерною запустілою Україною нестаткові й розстризі Юрасеві Хмельниченку¹⁰⁶⁷. А поставивши його своїм турецьким гетьманом на Україні, додав йому ще й титул Сарматійського князівства (про що коротко було згадано раніше в польських конституціях, в розділі 18-ім) і звелів йому мешкати в Немирові, володіючи всією тогочасною Україною і справляючись на тому гетьманському уряді так, як належало б справлятися доброму й цнотливому чоловікові. Невідомо, скільки років він, Хмельниченко, гетьманував у Немирові¹⁰⁶⁸, відомо тільки те, що від гетьманського й княжого титулу піднісся він у велику пиху й не тільки в Немирові, але й по всіх навколишніх тамтешніх містах і селах утяжив був жителів небувалими податками і здирствами та невинними роботизмами. Також, чинячи по-тиранському безбожно, погубив і невинно позабивав багатьох людей, що не заслужили смерті, не виказуючи милосердя аж нікому. І хоч би найменшу причину винаходив він на будь-яку особу, суворо наказував забивати й умертвляти такого без жодного милосердя й пошани. Так він звелів застрелити й брацлавського полковника Коваленка, що приїхав до нього зі святковими привітаннями і пригадав був йому якесь давнє діткливе слівце. Однак приспів час і самому злому зле погинути. На той час один багатий немирівський жид Орун відправив за своїм жидівським звичаєм весілля своєму синові без його, Хмельниченкового, відома. Хмельниченко на це узлився і звелів того жида Оруна зловити й припровадити його до себе. Але коли жид, остерігшись, зник, то було взято й припроваджено до Хмельниченка жидівку Оруниху, яку Хмельниченко без жодного розгляду звелів за згадане весілля облупити живу. Жид той Орун, звідомившись про таке Хмельниченкове тиранство над своєю жінкою і сам того боячись, скоротично забіг до Кам'янець-Подільського і слізно та ретельно оповів кам'янецькому паші про всі вчинки, здирства й тиранства Хмельниченкові, а паша доповів про те у Стамбул. Зі Стамбула ж прислано до того кам'янецького паші з якимись двома іншими пашами указ, щоб прикликали Хмельниченка з Немирова в Кам'янець, вчинили розшук про всі його вчинки і судили по заслугах. Коли Хмельниченко станув у Кам'янці перед пашами віч-на-віч з жидом Оруном, то його розпитувано про речі, які виставив супроти нього жид Орун, з яких він не міг виправдатися й викрутитися — жид доказав йому в вічі все те, що й заочно доносив. Тоді всі три паші, виїхавши з Кам'янця до Дунаю, там, наприкінці дунайського мосту, судили розстригу Хмельниченка за всі злії вчинки і здекларували йому смерть. За тим декретом і за наказом янчари відразу схопили Хмельниченка з-перед пашів і, за своїм звичаєм, накинувши йому на шию шнура, там-таки відразу й задавили його.

Оскільки Хмельниченкове гетьманство, що було в Немирові від турків, немало муляло ляхів, що й спати не могли вони безпечно у своїх домівках, зважаючи й на те, що для вищеописаного віденського порятунку розірвано з турками мир, поляки були втішилися на Хмельниченкову смерть, але не вельми; адже після смерті Хмельниченка відразу прислано від волоського господаря в Немирів наказним турецьким гетьманом Янія Драгинича¹⁰⁶⁹, людину добру й спокійну. Скільки той Драгинич гетьманував у Немирові, невідомо, певно тільки те, що за його володіння немирівські люди та й інші тамтешні українські жителі відпочили після Хмельниченкових образ та утяжень і жили собі тихо.

Потім король Собеський, хочучи знову пригорнути від турків ту Україну до Польщі, постановив козацьким гетьманом якогось Куницького¹⁰⁷⁰ і виправив його на прожиття з Польщі до Немирова, наказавши йому затягати на королівські гроші й провінційні кінне й піше козацьке військо для війни з турчином, що тоді назрівала. А Драгинич, спокійний і смиренний чоловік, прочувши завчасу про гетьманство Куницького, відступив з Немирова в Ясси до свого господаря¹⁰⁷¹.

Після Куницького були ще в Немирові лядські гетьмани Могила й Самусь. Але всі ті гетьмани, разом із Куницьким, невідомо в які роки ставали гетьманами, скільки часу гетьманували і коли перестали гетьманувати¹⁰⁷². Те тільки відомо, що Куницький, прибравши немало пішого й кінного козацького війська, а саме до восьми тисяч, пішов був, з відома і за указом короля, війною на Буджак і Білогіродщину вже в самі осінні заморозки. В цьому поході він частково струснув Волощину, зідравши один багатий монастир, що звався Сокоlecь, і наблизився був до Білогіродщини. Але білогіродська й буджацька орди, довідавшись про це, приготувалися як належить для привітання Куницького. Куницький, звівшись од пійманих «язиків» про татарську поготовність, радив усьому війську не йти далі, а повернути назад, однак військо, а найбільше піхота, висміяло його, Куницького, в тому і, приписавши йому боязнь, не послухало його ради, а рушило далі в Білогіродщину. Потім і військо, побоявшись, але вже не впору, повернуло назад з Куницьким, а татари, побачивши це, рушили за ним услід і біля річки Пруту, нагнавши його десь¹⁰⁷³, дали бій, в якому хоча й своїх татар стратили немало, але пересилили козаків так, що гетьман Куницький, не дочікуючись кінця війни і залишивши піхотне військо з полковником Могилою, відійшов з усією кіннотою геть від нього і прибув у Могилів, що лежить над Дністром. А при піхотному війську залишився його полковник Могила, який бився з татарами цілий день і, хоч дізнав немалої шкоди від татар у своїх людях, учинив і їм такий самий ущербок та й не дався при божій допомозі бути dokonаним укінець. Коли ж настала ніч, Могила, покинувши всі обозові тяжарі, налегці, як міг, перебрався з військом, хоч і не без своєї шкоди, через Прут — вони переповзли на животах по тонкому льоду. Він був поставлений від своєї піхоти гетьманом і прибув до згаданого Могилева, маючи немалу озлобу на Куницького за його втечу. В Могилеві, учинивши раду, козаки викликали на неї з хати Куницького, на якій відразу Куницького звинуватили в усьому й убили¹⁰⁷⁴, а замість нього потвердили геть-

маном того-таки Могилу. Коли Могила позбувся гетьманства і коли після нього настав Самусь, про те, як казав вище, невідомо¹⁰⁷⁵, однак видно з подій, що всі згадані гетьмани, чи через свої військові незгоди, чи через лядські хитрування, щоб їм не платити за службу, довго не трималися на своїх урядах. Бо й Самусь, утиснений поляками, покинув гетьманство, прибув з Браславля чи з Немирова до порожнього Богуслава й, осадивши в ньому людей, нарікся богуславським полковником, а схилившись від поляків під реймент цьогобічного гетьмана Мазепи, привіз і віддав йому в Батурині свій гетьманський бунчук, печатку й, очевидно, булаву.

У той час, відразу після віденської служби, уже панували з дозволу короля Собеського Палій у Фастові¹⁰⁷⁶, а Іскра в Корсуні¹⁰⁷⁷, і називалися вони полковниками, Палій — білоцерківським, а Іскра — корсунським. І хоча належали вони до поляків, однак в основному бажали бути під російськими монархами і схилилися під Мазепин реймент, приїздячи до нього в Батурин з празниковими вітаннями і дістаючи від нього всілякі подарунки. А від царської величності Палієві посилали як самому, так і його товариству щорічну платню по 1000 ефимків і по більше. З лядського ж боку присилано йому особну платню, аж доки він цілком не відторгнувся був від поляків і не прихилився під російську владу. Після Самусевого гетьманства настали замість гетьманів у Немирові і Браславлі полковники Туркулєць, Абазин¹⁰⁷⁸ та інші, маючи при собі козацьке й волоське військо, готове до захисту Польщі, але й ті усі через лядське хитлянство перевелися і звелися на пшик.

Того-таки 1685 року помер старший син гетьмана Самойловича Симеон, стародубський полковник, у ніч з неділі Святого Духа на Троїчний понеділок¹⁰⁷⁹, про що писав тодішній реєнт генеральної військової канцелярії Василь Кочубей, звіщаючи Леонтія Полуботка, тодішнього переяславського полковника. Він же, полковник, учинив на те 12 червня таку листовну відповідь до Кочубея:

**Милостивий пане Кочубей,
вельми зичливий милостивий пане куме!**

Прислане звітлення від вашої милості, милостивого пана, про смерть вельможного гетьманича його милості пана Симеона, стародубського полковника, повне жалю та співчуття, і помущує мене не до листовної приятельської відповіді, а до великого плачу. Промовчав би про численні добродійства його вельможності до мене, але не можу промовчати (бо це наказує мені голосно плакати) про ту надію на нього, адже він віддав багато праці для загального добра вітчизні Україні і ще більше мав освідчити, хоч багато й освідчував,— зараз бачимо цю надію схиленою разом із його милістю при гробі. Належить це приписати нашому нещастю, але пощастило його вельможності в тому, що поспішивсь у небо він до єдиного в трійці Бога зі своїм поклоном у неділю Святого Духа на понеділок безначальної Трійці. Зичачи йому тієї щасливої дороги, я доручив отцям протопопам і всім священикам у Переяславлі, щоб зачинали за душу, що впокоїлася, сорокауст, який, будши впевнені мною в ласці ясновельможного його милості пана гетьмана, почали 12 червня. Зичу при моєму жалібному плачу, щоб це було приємно господові Богові, а душі його вельможності, яка спішить до всемічної божої правиці, корисно. А вашої милості милостивого пана прошу й таке: зволь доповісти ясновельможному добродієві, щоб і я був присутній на похороні в призначеному місці¹⁰⁸⁰, і проси покійно його панського на те дозволу. Доручаю при цьому себе милостивій ласці і приятні вашої милості милостивого пана, Ваш

зичливий усього добра приятель й охитний до послуг
Леонтій Полуботок, полковник їхньої царської пресвітлої
величності Запорозького війська переяславський

З Переяславля, 12 червня 1685 року

Дивися, читальнику, як добрі люди жаліють доброго пана!

Того-таки літа, було воно сухе, вродилося дуже багато, більше, як у минулі літа, солі в Бердах і Молочних. А оскільки з Кримом був мир, то по неї ходили пречисленні табори і вибрати її всю так і не змогли.

Того-таки літа за погодною згодою гетьмана Самойловича та й усього взагалі духовного й мирського малоросійського народу вибрано на Київську митрополію нерушного у святому благочесті мужа, повного розуму й святої благодаті, преосвященного Гедеона Святополка, князя Четвертинського, що був єпископом луцьким і острозьким тієї-таки Київської єпархії. Престол Київської митрополії, осиротівши після преосвященного Йосифа Тукальського, свого митрополита, який кінчив своє життя в Чигрині за гетьмана Дорошенка, був аж кільканадцять років без свого пастиря — сталося те через постійні тодішні малоросійські завірюхи, з-за ворожих воєнних находів і через запустіння тогочасної України.

Того-таки року, 26 жовтня, великий казикерменський бей писав до Січі через посланців, виправлених від ханського намісника й перекопського бея, висловлюючи в своєму листі, що між Оттоманською Портою та Російським царством зараз святий мир, а запорозькі козаки роблять казикерменцям і кримцям безперервні шкоди, займаючи у степах коні по десятку і по п'ятдесят та чинячи їм інші кривди, і порушують тим самим мир. Той бей просив кошового отамана, щоб згаданих кримських посланців незабаром було відправлено з належною пошаною назад із Січі і щоб послано було військового осаула, аби зігнати до

Січі з низу Дніпра всіх козаків, аби надалі такої шкоди не діялося, а свавільці хай будуть у таких учинках присмирені, щоб через їхню сваволю не розгорівся поміж монархами вогонь неприязні та війни — це й ханського намісника, перекопського бєя, воля, щоб козаки були спроваджені з низу Дніпра для забезпечення від шкод. Але те кримське й казикерменське бажання не задоволено із запорозького боку, їм дано відповідь, щоб самі стереглися свавільців, ловили і як хотіли, так і чинили з ними. Бо то не годилося б, щоб через гультяїв і свавільників добре й чесне товариство військове зганяти з низу Дніпра, з їхніх віток і здобичів, карати й ображати його.

Того-таки року пізно восени¹⁰⁸¹ під Переволочною відбулася друга, а всього, протягом усіх років, п'ята й остання розміна невільників із татарами, на якій уже був не Неплюєв, але інший — ближній окольничий Кирило Осипович Хлопов, він її й докінчив¹⁰⁸². Але оскільки в усі оті минулі чотири літа під час розмін, що бували під Переволочною, татари хвалилися подарунками¹⁰⁸³, які посилали царські величності Кримській державі, то почали говорити вони на уприкрення росіянам, що ті подарунки мають від російських монархів через шаблю. З тих примовок¹⁰⁸⁴ виросла тоді причина до розірвання з Кримом постановленого миру і до постановня російських монархів війною на Крим, про що попереду незабаром буде ретельно оповіджено.

Примітки до XXVI розділу

1063 *Интерциза* — дохід у казну з відкупів. Гроші збиралися в казну для заплати охотницьким кінним та пішим військам із віддачі на відкуп продажу горілки в шинках, тютюну, дьогтю, з користування млинами.

1064 *Рата* — строк платежу.

1065 Тобто від 12 червня (за ст. ст.).

1066 Див. приміт. 1020.

1067 Перед цим, у 1681 р., Ю. Хмельницький був скинений з гетьманства.

1068 Ю. Хмельницький гетьманував у Немирові тільки півроку.

1069 Я. Драгинич був гетьманом з 1682 до початку 1683 р., тобто після скинення Хмельниченка з гетьманства у 1681 р.

(Див. р. XXIV, приміт. 1013).

1070 С. Куницького призначено наказним гетьманом 1683 р. (Див. р. XXIV, приміт. 1020).

1071 Згодом Я. Драгинич перейшов на Лівобережжя. (Див. р. XXXVII).

1072 *Могила Андрій* — колишній запорозький козак. Вигнавши турків з кількох міст та сіл, поставив залогу біля Кам'яця.

У травні 1684 р. турки заманили загін А. Могили у засідку й розбили під м. Студеницею. А. Могила ледве втік з 30 козаками, і це стало причиною його падіння. Козаки після скинення А. Могили під впливом агітації з Лівобережжя розійшлися, частина на чолі з С. Палієм рушила у Запорозьку Січ. По тому польський король видав універсал, на основі якого козакам надавалися права і волності на території біля Корсуня, Черкас, Чигирини, Лисянки, Умані. У 1684 р. наказним гетьманом був Мирон. *Самусь (Самуїл Іванович)* — виходець із Лівобережжя, козак Переяславського полку. Брав участь у віденському поході 1683 р. По тому дістав «приповідний лист» на формування козацького полку в місті Богуславі. Наказним гетьманом став аж після Гришка у 1692—1696 рр.

1073 У селі Троянові.

1074 С. Куницького вбили на початку 1684 р.

1075 Див. приміт. 1072.

1076 *Палій Семен (Гурко)* — родом із Борзни. Вчився в Києво-братському колегіумі. Ходив у віденський похід, після якого дістав «приповідний лист» на формування полку у Фастові. (Див. приміт. 1072).

1077 *Искра Захар* — також ходив у віденський похід та в Молдавію 1686—1687 рр.; осадив полк у Корсуні. Близько 1711 р. переселився на Лівобережжя, помер 1730 р.

1078 *Абазин Андрій (Абазинець)* — козацький полковник у м. Браславі. Сформував полк і займався заселенням слобід. Вів безперервну війну проти турецько-татарських нападів — жив по сусідству з буджацькими татарами. Взимку 1703 р. був скараний на смерть за участь у повстанні проти Польщі.

1079 Тобто 19 травня (за ст. ст.).

1080 Семена Самойловича поховано у Макошинському монастирі.

1081 Розміна відбулася у жовтні 1685 р.

1082 8 жовтня 1685 року на з'їзді в Переволочній при розміні полонених від ханового імені була видана шертна, чи приєдна грамота, на ім'я Л. Неплюєва. З Неплюєвим були гадяцький полковник М. Василевич і дяк М. Жадінов.

1083 Татарам, що брали участь у розміні, російський уряд прислав «казну і жалування», тобто гроші й подарунки.

1084 Очевидно, розірвано мир не через ті «примовки», а через те, що татари в той час постійно нападали на Україну.

Розділ XXVII

Про гетьманську уразу на Орільські сотні; про їхнє покарання й прощення, висловлене в гетьманському універсалі; про діткливе гетьманське писання до запорожців і взаємну діткливу листовну відповідь гетьманові від запорожців; про постановлений і утверджений у Москві Вічний мир і російській союз з поляками проти турчина; про тодішні пакти; про лібертаціяльний¹⁰⁸⁵ королівський універсал, виданий на прохання Шум'янського всьому духовенству грецького обряду, що жило в Польщі; про королівський лист до запорожців з побажанням, щоб вони допомогли йому супроти бусурман; про затвердження в Москві на Київську митрополію князя Гедеона Четвертинського з даною йому на те патріаршою грамотою.

Року від створення Адама 7194, а від плотського пришествя в світ Господа 1685 року. Гетьман Самойлович скоро після Різдва Господнього одержав з орільських міст¹⁰⁸⁶ Полтавського полку відомість, що численне товариство, не слухаючи гетьманських універсалів, подалося зі своїх домівок за Дніпро на шкідливі собі лядські зятяги. Невзабарі дістав він і другу звістку, що начебто свавільне товариство тих-таки орільських міст розбило десь у полі кримського посланця, а з ним замордувало й царського гінця. Він дуже уразився за те на згаданих жителів орільських міст і, щоб покарати їх за ту сваволю (коли це справді вчинили вони), наказав тодішньому полтавському полковнику повідставляти від урядів усіх орільських сотників, а замість них понасилати з інших міст Полтавського полку добрих і справних молодців. Коли за гетьманським наказом це було вчинено, наслані сотники почали обходитися з тамтешніми жителями без належної пошани. Тоді орільські жителі, взявши ту новину, наслання сотників, за велику собі образу й утяження, суплікували до гетьмана, засвідчуючи свою невинність, що за свавільних людей, яких є скрізь повно, добрі й цнотливі мешканці терплять без пошани й розгляду гетьманський гнів і покладену на себе епітимію¹⁰⁸⁷. І коли б та епітимія незабаром після вичитання супліки не була б розрішена, то всі вони, покинувши старі свої житла, мусили б шукати собі іншого місця. Гетьман Самойлович, вичитавши таку супліку орільських сотень, схаменувся, що неслухно карає невинних замість винних, і відразу, розрішивши накладену епітимію, наказав полтавському полковникові¹⁰⁸⁸ познімати насланих сотників, а товариству тих орільських сотень дозволив, згідно давніх їхніх звичаїв та вольностей, повстановлювати в себе сотниками кого хочуть і мешкати їм нерушно на своїх місцях при вірності й статечності. Про це він 11 квітня писав у ті ж таки орільські сотні такий свій гетьманський універсал:

«Іоанн Самойлович, гетьман з військом їхньої царської пресвітлої величності Запорозьким.

Ознаймовуємо всьому старшому й меншому військовому товариству і всім посполитим людям, обивателям орільських міст. Мусило нас вельми уразити те, що в тії тільки-но минулі літа з наших міст виявилися ворожі й шкідливі речі нам, усьому війську та народу, супроти поприсяженої пресвітлому монархові вірності й належної зичливості нам, рейментарям. Знаю-бо, що не тільки багато хто з-поміж вас позабігали на шкідливі зятяги, але й що ви ніколи не зупиняли багатьох людей з інших міст, що бігли або явно простували на ту ж таки сваволю. Але найгірше, виросла з-поміж вас збродня, що тамтешні неприпинні мешканці розбили, схопившись із упертим гуком і з неситим до крові замислом, кримського посланця та замордували гінця власних наших пресвітлих царів, учинивши тим самим такий злий вчинок, від якого може бути в сторонніх держав на все військо і на весь народ наш ураза. Ви ж дали злий через те привід, що багато людей повтікало за кордон й утрапило в такі негаразди, що одні втратили свої душі, інші втрапили в бусурманську неволю, а треті залишилися, як блудні, без власного пристановища.

За такі нестатки, що діються отак у людях ваших, через відомий наш наказ постановлено у вас насланих сотників. І коли б звичайна добротливість не спинила нашого до вас гніву, годилося б послати до вас полки для помсти за незичливість та впертість. А тепер, покладаючись прецінь на ту ж добротливість, виказуємо вам замість помсти ласку, розуміючи, що ті наслані сотники не кожному з-поміж вас прийдуться в смак, ми наказали панові вашому, полтавському полковникові, щоб він спровадив їх від вас і дозволив вам вибрати з-поміж себе людей за вашим бажанням. Після цього нашого дозволу повинні ви наставити з-поміж себе таких старших, які б і до нас були зичливі та й поміж вас зуміли б, згідно волі нашої, встановити добрий і пожиточний лад. Відтак, щоб і самі уміли ви та ретельно дбали заховати самохітну постійність та віддавали нам у всіх okazіях вірне послушення, дотримуючись, щоб з-поміж вас не виявилася жодна подібна до минулих учинків ворожість. Коли ж після цієї висвідченої вам нашої ласки з-поміж вас виявилось б щось незичливе супроти нас, то вже не матимете більше прис-

тупу до ласки нашої і годі буде вам просити милості, чого вам не зичимо, а зичимо вам усім заживати від господа Бога доброго в мирі здоров'я.

Звищнайменованний гетьман, рукою власною»

Даний у Батурині, 11 квітня 1686 року

А що за чийсь доносом й уданням за згаданий розгром кримського посланця була гетьманська докірлива ураза й на низове Запорозьке військо, то гетьман через свого нарошного посланця писав до того низового війська вельми діткливого свого листа, ганячи в ньому їм такі неслухні вчинки й злодіяння. Запорожці, не почуваячись у тому анітрохи винними і не визнаючи слухними ті докори, вельми розгнівалися за свою зневагу й безчестя на гетьмана Самойловича і через того посланця, вет на вет, діткливо й уразливо написали 26 квітня у відповідь такого свого до гетьмана листа:

«Вельможний милостивий пане гетьмане Самойлович!

Після розорення Чигрина з вашої із князем Ромодановським ласки та й решти українських міст через бусурман, коли пронеслася була поголоска, що вони, бусурмани, хотіли прийти з великими своїми силами й на розорення нас, низового Запорозького війська, ваша милість, милостивий пан, пишучи про те до нас, низового війська, горливо обіцялися боронити нас від такого ворожого бусурманського наступу всіма силами свого рейменту. А тепер виказується інакше, що сам, ваша милість, винаходиш свої рейментарські способи вже не заступати, а розоряти нас, низове військо, оскільки, щоб витіснити нас з лугів і віток дніпрових, старовічних наших козацьких жител, урадилися з московськими боярами, а найбільше зі своїм сватом Шереметом¹⁰⁸⁹, побудувати нижче Самари понад Дніпром міста¹⁰⁹⁰, чого ми ніколи не сподівалися. Над те, як позаминулого року через гадяцького Вечоренка, так і тепер через козака Батуринської сотні Книша, обписуєш нас, ваша милосте, і досаджуєш нам своїми листами без жодної нашої вини. Бо ми, низове військо, як перед нашими пресвітлими монархами, так і перед тобою, рейментарем, ні в чому не чуємося винними, і коли б до того прийшло, то ми готові стати перед ким належить до розправи й усправедливлення з тими, які нас перед вами оббріхують і облещують. Уваж, ваша рейментарська милосте, чи то слухно чините, що без жодного документа й розшуку, повіривши одним тільки безсовісним наклепникам, і слухати не хочете виводів та оправдань наших, низового війська, та безневинно нам допікаєте й безчестите, а може, й пресвітлим монархам невинно те доносите на нас і ласку їхню, монаршу, до нас губите? А коли прийшло до того, що кращу честь у вас мають ваші підхлібники, крутії та шахраї, ніж ми, ціле Запорозьке військо, і краще вірити їм, хоча й брешуть, ніж нам, хоча й правду мовимо, то зволь, ваша милосте, надалі з ними й жити, а нас, Запорозьке військо, ні в чому не зачіпати й не досаджати, ми ж також не станемо докучати навзаєм і вашій рейментарській милості, згідно прикази: «Святий Бернардине, ми ж тобі не молимося, ти ж нас не помилуй!»

Намір ваш щодо витіснення нас з наших дніпрових лугів хай буде цілком відмінено — просимо, бо хоча, бачиться нам, ще далеко до того, однак усілякому злу проханням і порадою краще запобігти завчасно. Чи ж не досить ще того вашій милості, що, вважаєш, уся цьогобична Україна, одурена сподіванкою твоєї оборони, до решти пропала й запусіла? Та ще хочеш віддати запусітню дніпрові луги й терни, що красяться військом нашим, як зільними кринами! Люди, що хотіли працювати для Бога в усамітненні, залишали світ і відходили в пустелі, ти ж, у світі живучи і від світу збагачуючися славою та грішми, неправедно хочеш оглядати мирські поселення порожніми, що вже й доказав немало над Чигрином та іншими тогочасними містами й провінціями. Сподіваємося запевне, що краще ваш слабий батько мешкав зі своїми парафіянами, ніж ваша милість обходиться з нами, Запорозьким військом, і братами нашими військом городовим, через ласку й зичливість якого з дрібної посади веприцького¹⁰⁹¹, потім красноколядинського сотництва¹⁰⁹² і тамтешнього писарства, потім з наказного полковництва¹⁰⁹³ й генерального суддівства став поставлений на високому гетьманському уряді. Зволь знати про те, що тут, поміж нами, низовим Запорозьким військом, є кращі від вашої милості, милостивого пана, заслужені товариші й досвідчені кавалери в рицарських справах, які могли б справляти той гетьманський уряд так, щоб наша малоросійська вітчизна жила краще, на що маємо в себе й дорогоцінні клейноди, що належать гетьманській персоні. Але для загального добра й вітчизняного миру не хочемо їх наставляти на той уряд і тим перечити голосам братів наших, городового малоросійського війська, поданим за твое гетьманство. Але ваша милість, чи то через багатства, що дісталися до рук твоїх, чи через колежанство Шеремета¹⁰⁹⁴, лишаючись на тому гетьманському урядові, надто високо вгору зносишся. І не тільки братів наших, військо свого рейменту городове, але й нас, добрих молодців, зичливих синів вітчизни своєї, за ніщо маєш і, як дворових своїх челядників чи хлопців, ганиш та безчестиш невинно своїми листами. Такого безчестя наше старожитне низове військо ніколи не дізнавало протягом давніх минулих часів і від стародавніх, що були тут у лугах, дніпрових гетьманів своїх вельможних Лянскоронських¹⁰⁹⁵, польських сенаторів і ясновельможних князів Вишневецьких та Ружинських¹⁰⁹⁶. Та й тепер, не тільки пресвітлі государі, царі наші православні, але й найясніші християнські монархи, римський цісар і король польський, також цар, і вейзир турецький та хан кримський, пишучи до нас при належних потребах, віддають нам належну шану і не понижують рицарської хвали нашої, як то чиниш ваша милість, що не тільки нас ганиш, але й неслухно чига-

еш на викорінення наше. Тож хай намір ваш будувати понад Дніпром нижче Самари міста і витіснявати нас з наших дніпрових лугов буде остаточно відмінено й полишено — втретє і вдесьте пильно просимо. Коли ж не зволиш відкинути за нашим проханням те неслухне своє передзавзяття, то дивися пильно й уважай, щоб незабаром не спіткало тебе те, чого зичиш нам, де вже ні багатства твої, ні колегування не допоможуть тобі і від гніву Божого не збавлять, бо дім, що роздлився в собі, за правдивим євангельським словом, порожніє, а хто кому зле мірить, тією ж міркою відміриться і йому. Бо що то за увага й правда, щоб нас, старожитне Запорозьке військо, витіснити з наших предковічних низо-дніпрових жител, а населити там інших, нових невігласів, хіба що для крайнього розорення й занепаду вітчизни. Цього ми не тільки з сумління нашого християнського, але і з сердечної братерської зичливості вашій милості, милостивому панові, не зчимо. Ми теж, військо низове Запорозьке, віддавши безчестя й печаль нашу, завдані від вашої милості, милостивого пана, серцезнавцеві Богові, зчимо вашій рейментарській милості доброго здоров'я і щасливого в усьому на довгі літа життя-буття.

**Вашій рейментарській милості
всього добра зичливі приятелі й брати**

**Григорій Сагайдачний¹⁰⁹⁷, кошовий отаман,
з усім старшим і меншим товариством
низового Запорозького війська»**

З коша Запорозької Січі, 26 квітня 1686 року

Того-таки 1686 року в травні було домовлено й закріплено в царському великому місті Москві Вічний мир росіян з поляками та їхній союз супроти турчина. Бо після багатокровних (раніше описаних) військових російських і козацьких з поляками й литвою експедицій з великим розоренням Литви, з узяттям литовської столиці Вільня, також Смоленська та інших багатьох міст і провінцій — було це все через Хмельницького,— либонь, у 1667 році в Андрусові було постановлено (як писалося про це в розділі восьмому) перемир'я росіян з поляками на тринадцять років. Однак, як минули ті роки, коли 1680 року послано до поляків у Варшаву повноважних російських послів (про це оповіджено в розділі двадцять першому), щоб учинити повний мир та союз супроти турчина, то повного миру й союзу з поляками не постановлено, посольство те закінчилося, здається, тільки письмовим перемир'ям і з тим повернуло до свого государя в Москву. Коли ж минуло п'ять років і чотири місяці, зблагволив тоді Бог бачити поміж обома християнськими монархами, російським і польським, повний мир. Господь нахилив тоді серця обох монархів до згоди й вічного миру, який був цілковито постановлений й утверджений після прибуття в царське місто Москву великих і повноважних лядських послів 6 травня цього 1686 року отими, що їх подано нижче, пактами й договорами з повним союзом у майбутній війні супроти сильного християнського ворога — турчина й хана кримського. Треба сказати, що цього союзу росіян та поляків бажали найясніші християнські монархи, тобто римський цісар Леопольд, французький король, курфюрст брандербурзький та Річ Посполита Венетійська¹⁰⁹⁸, як про те свідчиться в десятому артикулі, або пункті нижчеподаних пактів вічного миру, мовиться про це і в Пуфендорфія на листі чотириста сьомому. А щоб краще побачити, на яких пунктах ті договори вічного миру росіян з поляками закінчено й закріплено, подаю їхню копію:

СПИСОК З ДОГОВОРУ ВІЧНОГО МИРУ

росіян з поляками 1686 року¹⁰⁹⁹.

Милістю всемогутнього Бога, що діє скрізь у всіх діяннях, всюдисущого, що все виконує й дарує добру втіху всім людям, творця нашого, славленого в трійці¹¹⁰⁰. Пресвітлих і державних великих государів царів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержців, московських, кийвських, владимирських, новгородських, царів казанських, царів астраханських, царів сибірських, государів псковських і великих князів смоленських, тверських, югорських, пермських, вятських, болгарських та інших, государів великих князів Новгорода, Низовської землі, чернігівських, рязанських, ростовських, ярославських, білозерських, удорських, обдорських, кондійських, і повелителів усієї Північної країни, і государів Іверської землі, карталінських та грузинських царів, кабардинської землі черкеських і горських князів та інших, численних держав і земель, східних, і західних, і північних отчичів та дідичів, і наслідників, і государів, і володарів, їхньої царської пресвітлої величності, ясновельможний та вельможні ближній боярин князь Василь Васильович Голіцин, оберігач царської великої печатки та державних великих посольських справ і новгородський намісник, ближній боярин та вятський намісник Борис Петрович Шереметьєв, ближній боярин та суздальський намісник Іван Васильович Бутурлін, ближній окольничий та шацький намісник Петро Дмитрович Скуратов, ближній окольничий та муромський намісник Іван Іванович Чадаєв, думний дяк Емельян Ігнатович Українцов та дяки Василь Бобинін, Василь Постников, Прокопій Возніцин, Іван Волков. А з другого боку найяснішого й

державного великого государя Яна Третього, божою милістю короля польського, великого князя литовського, руського, пруського, жмудського, мазовецького, волинського, подільського, підляського, ліфлянтського та ін., його королівської величності, і всіх чинів Річі Посполитої, духовних та світських, обох народів Корони Польської та Великого Князівства Литовського великі й повноважні послы, ясновельможні й вельможні, а саме: з Сенату Криштоф на Гримултовичах Гримултовський, познанський воевода, маршалок королівської величності, костянський староста; Марціян Олександр князь з Козельська Огінський, граф на Дубровні, канцлер великий Великого Князівства Литовського, мстибовський, радошківський, дорсунійський, сидричинський, немоносський¹¹⁰¹ староста; з рицарського кола з Великої Польщі Олександр з Прійма Приємський¹¹⁰², коронний підстолій, остринський староста; з Малої Польщі Олександр Ян з Потока Потоцький, каменецький каштелянич, полковник його королівської величності; а з Велико-го Князівства Литовського Николай князь з Козельська Огінський, мечник Великого Князівства Литовського, маршалок войскошійський¹¹⁰³. Після відправлення до наших великих государів, до їхньої царської величності, свого посольства від їхнього великого государя, від його королівської величності, і після вручення вірчої й повноважної грамоти його королівської величності, також даної їм повної сили від усіх чинів Річі Посполитої, говорили вони, будши на численних розмовах, про зміст їхньої государської братської дружби й любові поміж великими нашими государями, їхньою царською величністю, та великим государем, його королівською величністю, і чинили вони спільне дбання поміж ними, великими государями, та їхніми обома великими державами, як Російським царством, так і Короною Польською, і Великим Князівством Литовським, спершу про вічний мир, а потім про спільний союз і про виконання деяких невиконаних статей в Андрусівських договорах та договорах посольських, описаних і викладених у минулі часи до цього нашого постановлення, щоб усі сварки й доуки, вчинені наобабіч, заспокоїти на вічні часи. І милістю та благословенням того-таки всемогутнього Бога, славленого в святій трійці, і з доброю поміччю та заступництвом християнської надії, Пресвятої володарки нашої Богородиці й завжди діви Марії та з молитвами всіх святих, ми, ближні бояри й думні люди великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, та великі й повноважні послы його королівської величності й Річі Посполитої, погодно домовилися, постановили й затвердили поміж пресвітлими й державними великими государями, з божою милістю царями й великими князями Іоанном Олексійовичем та Петром Олексійовичем, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцями, отчичами та дідичами численних держав та земель, східних, західних та північних, наслідниками, й государями, й володарями, їхньою царською величністю, а з другого боку поміж найяснішим і державним великим государем Яном Третім, божою милістю королем польським, великим князем литовським, руським і т. д., його королівською величністю та їхніми, обох великих государів, наслідниками, і всіма чинами Річі Посполитої обох народів Корони Польської і Великого Князівства Литовського, духовними, і світськими, і підданими їхніх великих держав, бути вічному мирові й християнській згоді, як зображено явно й просторо в нижчеподаних статтях.

1

За тим постановленим і затвердженим вічним миром і святою згодою, щоб надалі було забуто й віддано без помсти в непам'ять усі сварки й неприязні, які вчинилися зобабіч навіть до цього часу й дня (тобто до установлення теперішнього вічного миру), що були від часу порушення війнами, мечем чи будь-якими іншими неприязнями колишніх Полянвських договорів з минулих часів. Також щоб полишено, й надалі не згадувалося, й віддано на вічні часи в непам'ять усі колишні мирні договори, постановлені й утверджені з початку і після минулої війни аж до цього вічного миру, як колишній Полянвський вічний мир¹¹⁰⁴, так і Андрусівський і посольський московський, з усіма, які не є в них, зображеними й описаними статтями.

І цим теперішнім, міцним, вічним, мирним нашим постановленням та святою згодою поміж нашими великими государями, їхньою царською величністю, і великим государем, його королівською величністю, та їхніми, обох великих государів, наслідниками й майбутніми великими государями, царями й великими князями російськими, між великими государями королями польськими і великими князями литовськими та поміж їхніми великими державами, і землями, і містами, як тими, що були здавна на будь-якому боці, так і тими, що їх завойовано, які теперішнім вічним договором відступлено в той чи інший бік, і між підданими обох боків людьми вслякого чину, щоб було відновлено й утверджено постійну, нерушну та пряму дружбу, добру вірність і згоду за нинішнім нашим ствердженням на вічні часи, що має бути міцно дотримана зобабіч без усякого порушення. Тож їхній царській величності, також і його королівській величності та їхнім наслідникам бажати поміж себе в усяких мірах загального добра і шукати брат братові найкращого та в усьому поміж себе чинити по правді. І надалі той вічний мир хай буде дотримано й виконано на вічні часи без найменшого порушення від великих наших государів, їхньої царської величності, та від великого государя, від його королівської величності, від їхніх, обох великих государів, наслідників і майбутніх великих государів та великих князів російських, так і від великих государів королів польських та великих князів литовських і від чинів Річі Посполитої обох народів Корони Польської й Великого Князівства Литовського, духовних і світських.

2

Государські найменування й титули великих наших государів, їхньої царської величності, також і великого государя, його королівської величності, мають бути писані наобабіч в їхніх государських грамотах та в усяких листах і зображені на їхніх державних печатках за їхньою государською достойністю й честю, як то зображено на початку нинішнього поствердного закріплення, без змалення та змін. Також бояри, воеводи й приказні люди їхньої царської величності, що будуть у порубіжних містах, кому де належатиме знати, а з другого боку сенатори, й воеводи, й гетьмани, й люди вслякого уряду й чину, кому де належатиме знати, за указом великих своїх государів мають писати їхні государські найменування й титули в усіляких листах за нинішнім нашим постановленням, як найменовано напочатку, остерігаючи, щоб ні в чому не давано причини до неприязні, а вслякі видавання з канцелярій його королівської величності і від порубіжних людей Корони Польської та Великого Князівства Литовського мають виходити польською мовою й письмом, як це робилося в часи минулого перемир'я, аж до цього вічного миру. А коли їх, великих государів, їхньої царської величності чи королівської величності, господь Бог ударує надалі від їхніх, государських, ворогів землями й містами, то вони, обидва великі государі, можуть ними писатися без змалення і ті нові титули не мають уважатися за супротивні до цього вічного миру. А коли які люди достеменно не можуть знати повні їхні, великих государів, титули, то їм у своїх листах і в усяких писаннях писати середні їхні, великих государів, титули й найменування, геть-но так, як написано вище цього в першій статті. А коли в царській величності чи в королівській величності трапляються посольства чи інші справи з іншими навколишніми державами й государями і де випадє найменовувати чи писати в друкованих і письмових листах та договорах їхньої царської величності чи королівської величності наймення, на якій мові те не трапляється, то тоді їх, великих государів, найменовувати й писати тими словами: їхньої царської величності російських і його королівської величності польських. А щоб через описки в титулах обох великих наших государів від порубіжних простих і несвідомих людей не було приводу до неприязні, надалі прості порубіжні люди з обох боків не повинні будуть писати повних і середніх государських титул, але тільки найменовувати: їхня царська величність та його королівська величність. А воеводи, урядники й начальні люди мають зобабіч доглядати за писанням найменування і титул обох великих государів за цим договором вічного миру, як написано те у вищенайменованій статті.

3

Також домовилися й постановили, щоб усім містам й землям, що завойовані в минулу війну від Корони Польської та Великого Князівства Литовського, тобто Смоленську, з містами й уїздами, що відтіля, від Вітебського, Полоцького й від Латинського уїздів, належать до Смоленська: Дорогобужу, Білій, Красному, зі своїми містами, уїздами і приданим, бути на боці їхньої царської величності, як вони перебувають до цього часу за перемирним договором. А з іншого краю Рословлю і де є сіверські міста: Чернігову, Стародубу, Новгород-Сіверському, Почепу та іншим, а також усїєї Малої Росії цього боку Дніпра, містам: Ніжину, Переяславу, Батурину, Полтаві, Переволочній та всім містам і землям того малоросійського краю, яким не названі вони назвиськами й урочищами, з усіма його уїздами, селами й хуторами, і всякого чину людьми, що живуть там з приданим, щоб вони як по цей час перебували за перемирним договором на боці царської величності, так і тепер лишалися на вічні часи на боці їхньої царської величності. А його королівській величності від Дніпра в усьому тому згаданому малоросійському краї ніякі городи, міста, волості, аж до Путивльського рубежа, не можуть належати вічно, і не матиме він їх у своїм володінні та в державі від нинішнього часу і дня вічного миру. А за річкою Дніпром має також лишатися на боці їхньої царської величності богоспасенне місто Київ, прабатьківська отчина їхньої царської величності, таким обмеженням: угору Києва берег Дніпра, почавши від гирла річки Ірпені, яка впадає в Дніпро, вниз Дніпром з містечками Триподем і Стайками, а за Стайками також Дніпром униз на мило, а звідти від Дніпра, почавши прямим шляхом через поля по п'ять миль у ширину, а від того місця, також ведучи полем, просто до ріки Стугни — має лишатися на боці, у володінні та державі їхньої царської величності. А всі землі біля Києва, що лежать між річками Ірпенем і Стугною, чи Стулмою, аж по Васильків, і тому містечку Василькову, а від нього вгору від берега річки Стугни в поле (оскільки Васильків стоїть¹¹⁰⁵ на півмилі вище) і звідти має бути проведена межа ріками Стугною та Ірпінню, має навечно належати до боку їхньої царської величності. І ті вищепозначені місця мають бути відмежовані через призначені від обох великих государів, їхньої царської величності і його королівської величності, осібні знаки й копці. А вниз річки Дніпра, що йменується Запороги, козаки, що живуть в Січі і в Кодаці та перебувають ув інших місцях по Задніпрю, в яких вони мають бути там островах і своїх поселеннях від Січі вгору Дніпра по гирло річки Тясмин, що впадає в Дніпро, перебуватимуть за цим вічним договором у володінні та державі великих государів, їхньої царської величності, також навечно з усіма, що є при них, стародавніми вольностями і місцями, щоб вони, запорожці, як це велось здавна, мали повне задоволення як у лісах, так і в звіриних та рибних ловитвах, і в промислі добування солі. А від гирла річки Тясмин рубіж має йти вгору в поле, проведений прямою межею, не займаючи Чигрина, до лісу, що зветься Чорний, — це має належати до боку їхньої царської величності. А королівська величність, і його, королівської величності, наслідники, й королі польські та великі князі литовські, що будуть в майбутньому, і вся Річ Посполита обох народів Корони Польської та Великого Князівства Литовського щоб

не мали до тих усіх вищезгаданих городів і міст та до Запорожжя, як просторо описано вище, ніякого й ніни, й напотім приступу, і то на вічні часи. А до тих козаків, городових і низових, обох боків Дніпра, що живуть у вищеописаних містах і відступлені на вічні часи в бік царської величності, щоб королівська величність і Річ Посполита нікого ні для чого не посилали, і щоб не веліли нікому посилати, і за кордон у бік королівської величності не закликали, й не приймали нікого з боку царської величності. І щоб у грамотах та всіляких листах його королівська величність і піддані його, що писали б у бік великих госуларів, їхньої царської величності, також і в навколишні християнські та бусурманські держави ніякими містами, відступленими на вічні часи цим договором, не писалися і не мали зображати тих вищезгаданих міст на печатці, та щоб забрати їх у канцелярії навічно з титулів його королівської величності.

4

І те постановили й закріпили, що великий госулар, його королівська величність, і Річ Посполита жителів малоросійського краю в тих новопоступлених вищеописаних містах, служивих і всякого чину городових, а також запорозьких козаків воїстину й насправді християнським серцем звільняють від присяги і відпускають від себе з підданства, не вимагаючи й не творячи над ними ніякої помсти. Не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи і не велять вступатися до городів та міст, що там будуть. Навзаєм і великі госуларі, їхня царська величність, тих козаків, що будуть за Дніпром і належатимуть його королівській величності, які живуть у Немирові, в Паволочі і біля Білої Церкви, не будуть і не велять приймати в свою оборону і не вступатимуться до міст і городів, що там будуть, на вічні часи.

5

А коли їхні, царської величності, піддані від Смоленського, Псковського рубежу та решти малоросійських міст, тобто від Київського, Чернігівського, Переяславського, Ніжинського, Стародубського, Галицького¹¹⁰⁶, Полтавського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького полків чи в якихось інших містах, які відступлено на вічні часи в бік царської величності, чи в Запорожжі, стануть свавільні й неслухняні та не віддаватимуть послуху їхній царській величності і своїм начальним людям, а захочуть бути в підданстві у його королівської величності та Річі Посполитої, то великий госулар, його королівська величність, і його королівської величності наслідники, й майбутні королі польські та великі князі литовські, й Річ Посполита тих свавільників собі в підданство і під оборону не прийматимуть, за них не вступатимуться, за них не стоятимуть і таємно та явно їх не підмовлятимуть, нікого до них не підсилатимуть, війни не починатимуть і цього вічного миру ніякими мірами не порушуватимуть. Також коли піддані королівської величності з Полоцького та Вітебського країв чи в задніпрських містах, у Білоцерківському й Павлоцькому полках, у Немирові чи в інших тамтешніх містах будуть свавільні й неслухняні і не віддаватимуть покори його королівській величності та своїм начальним людям і захочуть бути у підданстві у їхньої царської величності, то великі госуларі, їхня царська величність, та їхньої царської величності наслідники, і великі госуларі майбутні царі, і великі князі російські, тих свавільників у підданство собі і під оборону не прийматимуть, до них не вступатимуться і за них не стоятимуть, таємно й відверто не підмовлятимуть і нікого до них не посилатимуть, війни не починатимуть, а цього вічного миру ніякими мірами не порушуватимуть, але обидва великі госуларі, їхня царська величність та королівська величність, поміж себе багатимуть загального добра і брат братові шукатимуть найкращого, чинячи в усьому праведно.

6

А оскільки великі госуларі, їхня царська величність, із братської дружби й любові до великого госуларя, до його королівської величності, указали віддати Річі Посполитій для вічного миру певну кількість грошей, тобто сто сорок шість тисяч московських рублів, то з тих вищезгаданих грошей великі госуларі, їхня царська величність, звелють віддати зараз після постановлення цього вічного миру великим і повноважним послам його королівської величності при їхньому відпуску сто тисяч рублів. А решту грошей їхньої царської величності казни — сорок шість тисяч рублів — буде віддано з боку їхньої царської величності в майбутньому часі, тобто в 7195 році від створення світу, а від Різдва Христового 1687 року в січні місяці, присланим до Смоленська дворянам його королівської милості.

7

Поміж нас, ближніх бояр та думних людей царської величності і великих та повноважних послів його королівської величності, дійшло до утруднення щодо тих розорених городів та міст, що були від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму¹¹⁰⁷, а саме: Ржишев, Терехтемиров, Канев, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин, — про них ми, ближні бояри й думні люди їхньої царської величності, домагалися, щоб вони були навічно в державі й у володінні великих госуларів, їхньої царської величності, поклавши рубіж униз Дніпра від містечка Стайок по ріку Тясму. Великі ж і повноважні

посли королівської величності, не маючи від королівської величності і від Річі Посполитої повної сили, щоб розмовляти про те, поступитися тут не захотіли. Тоді ми, ближні бояри і думні люди царської величності та великі й повноважні послы його королівської величності, погодно домовилися й постановили ту статтю таким чином, що ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер. Про ці вищезгадані міста й землі і про рубежі великі й повноважні послы їхньої царської величності, послані до його королівської величності та Річі Посполитої для потвердження теперішнього миру, після віддання поствердної грамоти їхньої царської величності, після відібрання присяги від його королівської величності і після прийняття навзаєм поствердної грамоти його королівської величності донесуть його королівській величності й Річі Посполитій і учинять з призначеними від його королівської величності та Річі Посполитої сенаторами договір. А коли б у тому через якісь тодішні утруднення не могло б дійти до цілковитого договору, то вільно буде ту статтю відкласти до іншого, кращого, сприятливішого часу, а допоки про те не учиниться достатній договір і постановова, ті місця мають бути порожні. І через це не порушувати вічного миру, хай будуть і затруднення, й загайка — їх не мати за причину до порушення вічного миру і надалі до порушення не посягати.

8

А через те, що в минулі перемирні літа в надії на цей вічний мир відступлено із завойованих міст і земель у бік його королівської величності городи й міста Полоцьк, Вітебськ, Диноборок, Невль, Себеж, Велиж, Лютин, Резиця, Марнауз з усіма південними Ліфлянтами, з усіма тих міст воеводствами й уїздами, що здавна до них належали, то тим містам бути на боці його королівської величності також на вічні часи. А великим государям, їхній царській величності, та їхньої царської величності наслідникам не вступати в ті вищезгадані городи й міста і не мати на них ніякого посягання. Також мають бути віддані в бік його королівської величності всі ті волості, які недавно захопили за Сожею козаки¹¹⁰⁸.

9

Також домовилися¹¹⁰⁹, що великий государ, його королівська величність, не звелить чинити ніякого утяження й примусу до римської віри і до унії божим церквам єпископії Луцької, Галицької, Премишльської, Львівської, Білоросійської і при них монастирям, архимандріям Віденській, Мінській, Полоцькій, Оршанській та іншим, ігуменствам та братствам, в яких перебувала й нині вживається благочестива греко-російська віра, та всім людям, що живуть у Короні Польській і у Великому Князівстві Литовському. І бути того не повинно, а все має зберігатися згідно давніх прав при повних церковних свободах і вольностях. А оскільки нині Київ відійшов на бік їхньої царської величності, то щоб вищезгаданим єпископам, які перебувають у Короні Польській і Великому Князівстві Литовському, коли доведеться їм за духовним їхнім чином та звичаєм приймати благословення й рукопокладання від київського митрополита, не було в милості його королівської величності ніяких перешкод. І навзаєм людям їхньої царської величності римської віри в державах їхньої царської величності, особливо ж у країнах, що відійшли до них тепер, від великих государів, їхньої царської величності, не має чинитися ніяке безprawство у вірі і примус до іншої віри. Більше того, будуть вони мати повну волю, тримаючись тієї віри, і в маєтках своїх не понесуть ніякої перепони й ущербку, і то не має їм шкодити в милості їхньої царської величності; матимуть вони в своїх домівках вільне вживання своєї віри. І цю статтю нашого договору підтвердити при інших його королівській величності та Річі Посполитій на вальному сеймі і надрукувати в сеймовій конституції.

10

З огляду на добро всього християнства, бажано звільнити з-під тяжкої неволі народи, що стогнуть під бусурманським ігом, а найбільше бажано ввести істинну божу волю і хвалу його в господні святинища, відкинувши магометанську гидь; адже стало видно при тому ненадійність всіляких домовлянь з поганством. Бо той спільний ворог святого Хреста і всіх християн, турський султан і хан кримський, не дотримуються постановлених з великими государями, з їхньою царською величністю, мирних договорів, вони посилали від себе з Криму і з Азова на українні городи й міста їхньої царської величності у воєнний наступ бєів та інших мурз з численними військами, які зайняли великий полон і вчинили значне розорення. Наступили вони військово, не дотримавши учиненого поміж себе миру, й на державу великого государя, його королівської величності. Тож після довгих розмов домовлено й постановлено, що великі государі, їхня царська величність, з братської своєї дружби й любові до великого государя, його королівської величності, і на бажання царської величності римського, королівської величності французького, курфюрста брандербурзького, також і Річі Посполитої Венеційської через настання постановленого вічного миру, їхня царська величність зволили розірвати мир, який мали до цього часу як тимчасовий, з турецьким султаном і кримським ханом, а прийняти вічний оборонний союз супроти поганства з його королівською величністю, а наступальний союз мати доти, доки тягтиметься війна з бусурманами. А щоб той постановлений союз був ґрунтовніший і досконаліший, їхня царська величність укажуть відразу ж, у цьому військовому часі нинішнього 7194 року від створення світу, а від Різдва Христового 1686 року, послати з божою помічю, з огляду на численні бусурманські неправди задля християнського імені і задля звільнення християн, що стогнуть у бусурманській неволі, свої війська

в Січ і на Дніпрі переправи, де кримські війська звикли переправлятися, відвертаючи бусурманські сили кримського хана і заставляючи бусурманам прохід у держави його королівської величності, і в тих місцях вони чинитимуть всіляке військове діло та промисел над ворогом святого хреста. Також і донським козакам звелють великі государі, їхня царська величність, наступати на того-таки ворога і чинити воєнний промисел на Чорному морі під тими-таки кримськими юртами¹¹¹⁰ і під їхніми городами й містами, де тільки трапиться зіштовхнутися з бусурманами. І в майбутньому 7195 році від створення світу, а від Різдва Христового 1687 році, також і на майбутні літа мають іти в допомогу численними силами з боку їхньої царської величності війська і на самий Крим. А численним коронним і Великого Князівства Литовського військам його королівської величності з усіма військовими припасами чинити воєнний промисел тоді-таки на турецькі війська і білогородські орди, відвертаючи ворожі сили, щоб не пройшли, з'єднавшись із кримськими силами, на війська їхньої царської величності, аж доки у великих государів, їхньої царської величності, і у великого государя, його королівської величності, не буде постановлено з бусурманами спільного миру.

11

А коли дасть господь Бог військам царської величності вступити в Крим і вчинити воєнний промисел над Кримським юртом і коли турецький султан посує на той час війська на держави їхньої царської величності, а саме до Києва й до інших міст, то коронним і Великого Князівства Литовського військам його королівської величності іти супроти турецьких військ і чинити воєнний промисел над тими ворожими військами, відвертаючи ті війська від держав їхньої царської величності. Також навзаєм великі государі, їхня царська величність, мають відвертати своїми військами Крим, коли б така бусурманська сила мала наступити на державу його королівської величності, а саме на Львів та на інші міста. І, пересилаючись поміж себе, допомагатимуть один одному так, як це описано вище цього.

12

І це ми постановили: великим государям, їхній царській величності, після постановлення цього вічного миру писати до турецького султана і кримського хана в грамотах їхньої царської величності, оголошуючи про той вічний мир та про учинений союз, і щоб турський султан та кримський хан не наступали зі своїми військами на обидві держави війною і від війни достатньо відступили та вчинили задоволення на обидва боки. І коли після тих грамот їхньої царської величності турський султан та кримський хан шукатимуть дружби й миру у великих государів, їхньої царської величності, та у великого государя, у його королівської величності, і захочуть достатньо відступитися від війни, задовольнивши государські бажання, а його королівській величності згодяться віддати завойовані міста Кам'янець та інші, належні до нього, що завойовані з тим Кам'янцем, то великі государі, їхня царська величність і його королівська величність, звелють учинити поміж себе щодо того через послів і посланників любительні обсилки і постановлять мир з турським султаном та кримським ханом спільно; те ж завойоване відберуть через мир, і тим задовольняться його королівській величності. Має бути це після обсилки королівської величності з іншими союзниками — його королівська величність та Річ Посполита обіцяється, що досягнуть, аби союзники те дозволили; його королівська величність сподівається, що союзники те дозволять. А коли турський султан чи кримський хан будуть у великих государів, у їхньої царської величності, чи у великого государя, його королівської величності, шукати дружби порізну, то один бік без другого не вступатиме ні в які договори з турським султаном і з кримським ханом та миру з ними не постановлятиме, а будуть ті договори за спільною згодою і за домовленістю їхньої царської величності та його королівської величності. І великим государям, їхній царській величності, та великому государю, його королівській величності, мати в тому спільне дбання, щоб постановити мир з турським султаном та кримським ханом із користю для держав їхньої царської величності та його королівської величності і без протяглої з ними війни, як це описано в цій вищенайменованій статті. І посилкуватися про те великим государям, їхній царській величності та його королівській величності, часто.

13

При тому великий государ, його королівська величність, обнадіює великих государів, їхню царську величність, що союзники його королівської величності цісарська величність римський та інші перебуватимуть (за учиненням і присягою потвердженням договором) супроти тих бусурман у такій же силі й міці, в якій вони зобов'язані бути тепер за договором його королівської величності; і що, не обіславшись з великими государями, з їхньою царською величністю та з його королівською величністю, цісарській величності Римському та Річі Посполитій Венеційській до миру з турським султаном та з ханом не схилитися і одному без другого миру не постановляти. Більше того, стояти зі свого боку і чинити всіма силами, при божевій допомозі, відсіч і наступальний та оборонний промисел над ними, як це є й зараз, аж доки у великих государів, їхньої царської величності, і у великого государя, його королівської величності, триватиме з тими бусурманами війна та наступальний союз.

14

Також домовилися й постановили, що великим государям, їхній царській величності, і великому государю, його королівській величності, закликати супроти тих-таки спільних для християн ворогів, турського султана і кримського хана, в наступальний і оборонний союз і королівську величність французького, щоб і він доєднався до того святого злучення супроти бусурман, як це зробили всі християнські государі, і при божій помочі зі свого боку допоміг військами чи грішми, щоб не дати йому, поганинові Хреста святого, розпоширюватися над християнськими державами. До того ж закликати й інших християнських монархів, які ще в союз не вступили, тобто Аглінського, королівську величність Данського та Річ Посполиту Голландську.

15

А коли з божої волі і за зізволенням великих государів, їхньої царської величності, та великого государя, його королівської величності, з турським султаном та з кримським ханом вічний мир постановиться і війна кінчиться, і коли б турський султан чи кримський хан чи через візиря, чи через калгу та солтанів наступили б на держави обох великих государів чи на будь-яке одне з них та послали під Київ та інші українні міста (чи на Поділля) і до Львова візиря й пашів з турськими військами, а також коли пошле кримський хан калгу чи Нурадина з мурзами, то оборончий союз має бути з таким відверненням і способами, як це постановлено й написано вище в десятій та одинадцятій статтях. А коли після закінчення теперішньої війни і після установленого з турським султаном і з кримським ханом миру не буде від турського султана й кримського хана порушення і якийсь із монархів, їхня царська величність чи королівська величність, захотів би почати нову наступальну війну та йти у їхні держави з військами, то один бік іншому допомагати в тій початій наступальній війні не повинен, а цей теперішній союзний договір має бути відкладено.

16

Також домовилися ми й постановили: оскільки в час минулого перемир'я не вчинено досі розмежування земель поміж містами й землями держав великих государів, їхньої царської величності, та великого государя, його королівської величності, які міста й землі відступлено з боку їхньої царської величності із завойованого в бік його королівської величності, також через те, що в час минулих довготривалих воєн люди, що живуть у порубіжних містах, посікли в уїздах ліси старих рубежів і попсували ознаки й кордони, то великі государі, їхня царська величність, і великий государ, його королівська величність, після постановлення цього вічного миру зволять, щоб доглянуто було за цим зобидвабіч і, як тільки буде потверджено від обох великих государів цей вічний мир, щоб вислати по дві особи порубіжних суддів та комісарів з повноважними своїми государськими грамотами з одного боку від Смоленська, а з другого від поступлених Вітебська й інших міст та земель. Ці порубіжні судді й комісари після взаємного обсилання мають з'їхатися на кордоні і, зібравши з обох боків із волостей багато старих, відомих людей, розпитати, чи обидва боки володіють у землях, водах, лісних уходах і гонах на старих рубежах. Коли ж якихось суперечок на обидва боки не буде, то межеві судді та комісари накажуть тим порубіжним жителям на обабіч, щоб і надалі мали вони з обох боків володіння земель за старими рубежами. А де старожили вкажуть попсований кордон, то судді й комісари, обдивившись його, самі звелять ознаки й кордони постановити, а старі межі поправити. Також міцно накажуть тамтешнім жителям та селянам із волостей додивлятися за тим, щоб у всіляких уходах від одного боку другому надалі не було чинено ніяких образ.

17

А в той край, де місто Київ з приналежними до міста Києва вищезгаданими городами й містами, що оголошено в 3-й статті, також і на другий бік Дніпра, від Чернігова і від Стародуба, вислати зобабіч інших суддів та комісарів, і ті судді та комісари вчинять поміж тими городами й містами, як і між городами й містами королівської величності, розмежування земель, і зажають те на обидва боки тамтешнім, що там живуть, жителям, і влаштують ознаки, якими землями та містами належить володіти в якийсь бік за цим вічним миром, доглядаючи, щоб не виростали на обидва боки поміж порубіжними жителями ні за що сварки й неприязнь.

18

А оскільки всі держави мають звичай поповнювати государську казну від промислів торгових купецьких людей, то ми домовилися й постановили, що, на сподіванку обох великих наших государів щодо їхньої братської дружби й любові, торговим людям обидвох великих государів, їхньої царської величності та його королівської величності, окрім жидів, вільно буде їздити від теперішнього постановлення вічного миру на обидва боки з усілякими незаказаними товарами за проїжджими як у бік великих государів, їхньої царської величності, у велике царське місто Москву, так і в бік великого государя, його королівської величності, у стольні міста в Краків, Варшаву і Вільню. А мита від товарів платити за уставом обох держав

у звичайних місцях, а над устав не чинити купцям збитків та ніяких грабунків, і тим їх не відганяти й товарів не затримувати, але зберігати купцям обох народів у всьому вільну торгівлю. Також мати вільний шлях рікою Двиною до Риги, а з Риги до Смоленська без будь-яких утруднень смоленським та іншим купцям у своїх промислах і при переїздах з товарами і без товарів платити їм тільки уставні мита. А над устав збитків їм і грабунків не чинити і тим їх не відганяти, як досі було, не чинити їм ніяких грабунків та товарів не затримувати — мають вони зберігати на обидва боки торгіві промисли в повній свободі. Шляхті ж на боці його королівської величності з тих купців нічого собі свавільно не забирати і тим купців від торгових промислів не відганяти, що має бути чинено навзаєм і на боці царської величності.

19

А борги, які учинено ще перед війною і в час перемир'я через справжні записи й кабали, також і через договори, брати один в одного вільно. Також має бути вчинений на обидва боки розшук і достатня управа, згідно прав і достоїнності, поміж людей усякого чину, як народу московського, так і Корони Польської та Великого Князівства Литовського, у прибулих на бік їхньої царської величності і через минулу війну відступлених містах, коли зобабіч викажуться й оголосяться достатніми доказами, і це буде вчинено на обидва боки достатня розправа та управа, згідно права і достоїнності, кожному ображеному за кріпостями й записами і через купецькі договори.

20

А коли на якомусь боці виявляться свавільні і неслухняні люди, то про них має бути оголошено воеводам і комендантам, а над тими людьми має бути вчинена, згідно до розшуку, безмилосердна кара. І воеводам та начальним людям у порубіжних містах бути дбалими на обидва боки в усіляких сусідських управних справах, а розбійників і всіляких злих руйнівницьких людей, від яких на обидва боки можуть зачатися якісь сварки, шукати скрізь і ловити. Згідно ж їхніх провин карати, хто чого за вину заслужить за звичаєвим правом обох держав, щоб поміж нашими великими государями не було ні в чому неприязні. А кому вчиняться якісь збитки та шкоди і те добро рознесуть та розділять з іншими людьми, то таким віддавати за достоїнністю, а товаришів їхніх карати й наказувати, щоб надалі не сміли чинити вони лихих справ.

21

А коли за певною причиною трапляться поміж обома боками якась недоброзичливість чи доука, то який бік буде ображений, воеводам та намісникам того боку звідомити про такі образи й утиски намісників і воевод близьких порубіжних міст другого боку, де те насильство вчинилося. І, з'їхавшись на рубіж, вислухати про ворожі дії та вчинки, кому то належатиме, та по-братерському, без тяганини, правдиво розсудити й розглянути. А цього вічного миру ні за які порубіжні сварки та дії аж ніяк не порушувати.

22

А коли трапляться більші справи, які їм, порубіжним воеводам, розібрати й заспокоїти буде не в силі, то відкласти те до посольських з'їздів обидвом великим государям. А коли вони, обидва великі государі, для тих справ пошлють зобабіч на рубіж послів, то вони обішлються поміж себе, щоб було зручно на обидва боки, і з'їхатися їм без усілякої суперечки. Вони домовляться про ті справи, на які їх буде вислано, та в усьому без тяганини вчинять лад і святу справедливість, а цього вічного миру не порушувати ні через які причини.

23

Також у тому вічному мирі мають бути заспокоєні всі їхні, великих государів, їхньої царської величності, та великого государя, його королівської величності, держави, землі, міста і піддані так, що жоден государ не замислюватиме один проти другого ні таємної, ні явної неприязні, і ні сам від себе, ні через нікого іншого не велітиме й не чинитиме ніякого зла.

24

Осібнo також великі государі, їхня царська величність, та їхні наслідники й майбутні великі государі царі, та великі князі російські не мають приймати в раду явних і таємних ворогів великого государя, його королівської величності, всієї Корони Польської та Великого Князівства Литовського, не даватимуть їм допомоги казною й людьми, також не даватимуть приводу до неприязні й війни ні самі через себе, ні

через підставні особи, і злого нічого не чинитимуть¹¹¹¹. Також не вступатимуть і не воюватимуть міста його королівської величності та Річі Посполитої, які належать Короні Польській та Великому Князівству Литовському, і інші міста, землі та фортеці його королівської величності і Річі Посполитої з усіма їхніми підлеглими людьми й підданими, і ніякого зла не чинитимуть і чинити не велять та ніякого недруга не наводитимуть і наводити не дозволять, закажуть також презивати й виводити людей із тих городів, міст та земель на свій, царської величності, бік. Навзаєм великий государ, його королівська величність, і наслідники його королівської величності, і майбутні королі польські та Великого Князівства Литовського, і вся Річ Посполита Корони Польської та Великого Князівства Литовського обидвох народів, духовні і світські, ні самі від себе, ні через будь-які підставні особи в раду не прийматимуть явних і таємних ворогів великих государів, їхньої царської величності, і всієї Російської держави, не даватимуть їм допомоги казною чи людьми, не чинитимуть ніякого зла. Також не вступатимуть і не воюватимуть на всі міста їхньої царської величності, великоросійські й малоросійські, що в державі їхньої царської величності, з землями і фортецями, також на підлеглих уїзди і підданих, ніякого зла не чинитимуть і чинити не дозволять, не наводитимуть ніякого недруга і наводити не велять, закажуть також презивати й виводити людей із тих городів, міст та земель на свій, королівської величності та Річі Посполитої, бік. Більше того, усі літа вічного миру виявлятимуть зобабіч брат братові всіяке добро і все, що належить до братства, щоб не вистала неприязнь, не було причини до війни, і щоб у будь-які способи не допускати до війни, до розлиття крові та спустошення обох держав; більше того, триматимуть мир християнським дбанням і не матимуть та не зачинатимуть війни ні за будь-які порушувальні причини.

25

Також погодно домовилися й постановили, що теперішній наш узгодний договір про вічний мир великих государів наших, їхня царська величність, звляють затвердити й закріпити перед святим Євангелієм, щоб ці договірні записи наших ближніх бояр та думних людей і великих та повноважних послів його королівської величності та Річі Посполитої утримувалися на вічні часи. Навзаєм і великий государ, його королівська величність, затвердить і закріпить, щоб це утримувалося на вічні часи, на поствердних великих государів, їхньої царської величності, також і на своїй, королівської величності, грамотах при їхній царської величності послах, яких буде прислано до його королівської величності з їхньою, государською, поствердною грамотою. Після ж прийняття її його королівська величність учинить без усіляких перемов на святому Євангелії присягу. А після того поприсяження звелить вручити їхній царській величності великим послам свою, королівської величності, поствердну грамоту за державними, маєстатовими коронною і Великого Князівства Литовського печатками та відпустить їх, не затримуючи, до великих государів, їхньої царської величності. Про тих великих послів за звичаєм буде вчинено через гінця обсилку.

26

Також домовлено і постановлено, що великі й повноважні послы, які будуть в обох державах у посольствах, відправлятимуть свої посольства перед великими государями, їхньою царською величністю, та перед великим государем, його королівською величністю, для їхньої превисокої, государської честі з непокритими головами, тобто без шапок. А приймати тих послів, посланників та гінців на обидва боки і відпускати з честю, згідно достоїнності; приїзд і від'їзд вони повинні мати вільний, без будь-якого зачепу й затримки. Давати послам, посланникам та гінцям харч з усіма, що будуть при них, людьми на обидва боки, як у царському великому місті Москві, так і в Короні Польській, і Великому Князівстві Литовському, з часу прийому за кордон і до відпуску тих, що повертаються з однієї держави в другу державу: послам — по чотириста рублів, посланцям — по п'ятдесят рублів, гінцям — по тридцять рублів на тиждень. Підвід послам давати по сто п'ятдесят, гінцям по тридцять, та, крім того, давати в зимовий та літній час харч; послам та посланникам і гінцям давати дрова і возити до них воду, скільки потрібно буде людям для користування. А коли послам, посланникам і гінцям випаде кому їхати в своїй дорозі до великих государів і, згідно посольського звичаю, по обсилці вислано до них буде, щоб приймати їх з харчем і з посольським задоволенням, то ті послы дадуть приставові розпис людей і коней; приставам же, як у дорозі, так і при великих государях у посольстві, скільки довго вони не будуть, стерегти їх і віддавати честь за посольським звичаєм, і не чинитимуть та чинити не велять їм ніякого ні в чому умалення як при прийомі, так і при відпуску до самого рубежу.

27

А з тими послами й посланниками можуть їхати купці з товарами до обидвох держав та міст, як у стольне місто їхньої царської величності, так і, з другого боку, в стольні міста його королівської величності Корони Польської та Великого Князівства Литовського, до Кракова і до Львова, а також і до Варшави; вони торгуватимуть та на свої товари мінятимуть, де вказано буде, і явно — не таємно. Ті купецькі люди зможуть бути при послах так довго, доки будуть у своїх посольствах послы, а після їхнього від-

правлення мають від'їхати вони з послами, не лишаючись і на малий час. Також люди, що будуть при послах, не мають підмовляти ніяких людей і таємно вивозити їх із собою, а коли б хто виявився в тому винуватий, то над таким винуватим має бути вчинено цілковиту управу. Купцям же заборонених товарів, вина й тютюну, в Російську державу не возити.

28

Також у надії на всіляке пожиточне сусідське добро, що служить державам обох наших великих государів, для остерігання не лише чужих ворожих замислів, але й для торгових пожиточних промислів, і в інших благопристойних справах, погодно постановили, щоб був вільний і безпечний проїзд з однієї держави через другу державу з государськими грамотами як із боку Польщі та Великого Князівства Литовського через держави їхньої царської величності з грамотами чи з проїжджими, даними від його королівської величності у Персидську землю й далі туди, так і з держави великих государів, їхньої величності, московських і з усієї Великої Росії через державу Корони Польської та Великого Князівства Литовського з грамотами для безпеки, даними від їхньої царської величності посланцям у різні країни, і щоб були вони належно охоронені, повертаючись назад і коли їхатимуть туди, куди будуть послані; і повертатися будуть з усіма пожитками, що будуть при них, не забороненими в обох державах і з їхніми людьми. Їх по сусідському охоронятимуть, вони вільно найматимуть підводи, однак з належною платою мита від товарів, яке постановлене буде в тій чи іншій державі; їх повинні від міста до міста пропускати в тих обох державах з певною безпекою й допомогою без затримки.

29

А оскільки багато залежить обом державам великих наших государів у швидкій і частій поміж себе обсилці для сповіщення через грамоти в швидких наспілих державних справах, а осібно про допомогу супроти бусурман, також і для примноження торгових пожитків обох тих великих держав, то з тих причин згідно домовилися й постановили, щоб такі обсилки робити через пошту,— це буде швидше, ніж через гінців, як бувало то раніше з великою загайкою, а вони потребують відомостей для безпеки й державних потреб. Через це постановлено буде з боку його королівської величності пошту, початком якої буде місце перебування його королівської величності, через державу його ж королівської величності, аж до містечка Каліна¹¹¹², що лежить на рубежі Мстиславського воеводства. Пошта йтиме в свою дорогу щотижня і нестиме всілякі листи й відповіді, як державні, коли будуть, так і торгові на другий бік до порубіжного містечка Смоленського воеводства під назвою Мигновичі¹¹¹³, що буде вже в державі великих государів, їхньої царської величності; їх мають віддавати в цілості призначеному поштмейстеру над поштою, що постійно там буде від їхньої царської величності. Він же, прийнявши всі ті листи, має якнайшвидше відсилати їх через Смоленськ до царського міста Москви. А коли навзаєм трапляться державні листи й відповіді, як і торгові, прислані з Москви до Мигнович, а з Мигнович у Кадин¹¹¹², то поштмейстер, призначений від його королівської величності, відсилатиме якнайшвидше, прийнявши їх, до місця перебування його королівської величності. А в обох державах може бути устав, постановлений згідно звичаю всіх держав щодо поштових відправлень, по скільки платити (виняток становитимуть государські посилки і грамоти на обидва боки) торговим людям за їхні листи, писані для своїх торгових промислів, і щоб листи під наказом посилалися не через інших людей, а через уставні пошти, і поштарі щоб їх записували.

30

Також домовилися: після потвердження обох великих наших государів, коли дасть господь Бог, для надійності цього вічного миру і непорушного утримання великі государі, їхня царська величність і його королівська величність, мають оголосити в любительних грамотах цей затверджений вічний мир через послів і посланників, коли прилучаться, навколишнім государям, з якими є вічний чи тимчасовий мир, щоб було не без відома і щоб надалі множилися торгові промисли через купецьких людей з навколишніми державами.

31

А коли за божим зізволенням випаде якомусь великому государеві переселитися з цього світу на вічне блаженство, то для непорушного дотримання цього вічного миру великому государеві, що заступить після нього, обвістити другого государя через своїх послів і оголосити про свою схильність до дружби, що потім другий государ має вчинити навзаєм. І взагалі той вічний мир обидва великі государі мають потвердити своїми государськими грамотами, щоб це служило не до розірвання, а більше до утвердження і до непорушності миру.

32

А коли б через несподівані пригоди договір цього вічного миру, підтверджений на письмі, загубився в канцелярії якоїсь держави чи мав був десь задітися до віднесення та віддання в канцелярію, то обом великим государям і їхнім великим державам спільно служитиме закріплений договір, що його оце описано, який буде в другій державі, і залишатиметься при такій же непорушності теперішнього постановлення святого миру.

33

А для цілковитішої, достатнішої й обгрунтованішої постановленої надійності, що все вчинене, договорене, постановлене і здійснене поміж нами, їхньої царської величності ближніми боярами й думними людьми, та між великими й повноважними послами його королівської величності і Річі Посполитої, від імені пресвітлих і державних наших великих государів, божою милістю царів, великих князів Іоанна Олексійовича, Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержців і багатьох держав та земель східних, західних і північних отчичів, дідичів, і наслідників, і государів, і володарів, від їхньої царської величності і від наслідників їхніх, і майбутніх великих государів, царів та великих князів російських, також і від найяснішого й державного великого государя Яна Третього, божою милістю короля польського, великого князя литовського, руського та інших, від його королівської величності, від наслідників і майбутніх великих государів, королів польських і великих князів литовських та всієї Річі Посполитої, духовних і світських обох народів Корони Польської і Великого Князівства Литовського, має бути дотримано в цілості й непорушності на вічні часи, і це теперішнє закінчення вічного миру повинно бути міцне й непорушне; ми, їхньої царської величності ближні бояри та думні люди, підтвердили таке постановлення й записи з підписом рук при печатках нашою спільною з обох боків присягою перед святим Євангелієм і цими записами розмінялися з великими й повноважними послами його королівської величності й Річі Посполитої.

Дано це утвердження великих наших государів, їхньої царської величності, в царському великому місті Москві літа від створення світу 7194, у місяці квітні, двадцять дев'ятого дня¹¹¹⁴. А від Різдва нашого господа Ісуса Христа 1686 року, місяця травня, 7 дня¹¹¹⁵ за новим календарем.

Унизу того запису вічного миру підписано:

**Великих государів, їхньої царської величності,
ближні бояри й думні люди.**

А потім у посольських договорах при ствердженому закріпленні ідуть підписи рук ближніх бояр та думних людей оцими словами:

Ближній боярин князь	Василій Васильович Голіцин
Ближній боярин	Борис Петрович Шереметьєв
Ближній боярин	Іван Васильович Бутурлін
Ближній окольничий	Петр Дмитрович Скуратов
Ближній окольничий	Іван Іванович Чаадаєв
Думний дяк Ємельян	Ігнатович Українцов

**Дяк Василей Бобинін
Дяк Василей Постников
Дяк Прокофей Возницин
Дяк Іван Волков.**

Того-таки року новий уніат Йосиф Шум'янський, львівський владика, бачачи утиск і образи від польських панів у добрах усього греко-руського духовенства, що лишалися в Польській державі, посилав нарештиму до короля, його милості Яна Собеського, в обоз свого дворянина Станіслава Лошковського, просячи його королівського заступництва в тих образах і утисках. Король тоді, либонь, перебував з польськими військами у воєнному поході¹¹¹⁶, однак зважив на те прохання отця Шум'янського і видав 19 липня свій королівський латино-польський універсал, висловлюючи в ньому, щоб усе духовенство грецького сповідання, що живе в Короні Польській при всіляких, згідно своїх прав, вольностях, було в такому становищі, як духовенство римського сповідання, і щоб при свободі їхній було звільнено їх від усіляких двірських і державських тягарів, які на них накладаються, також від публічних і приватних подарунків та від жовнірських постоїв. Цей універсал прийнято в замкові книги Галицького воєводства таким чином:

«Діялося в Галицькому замку, у вівторок, другого дня після свята святої Марії Магдалини, року господнього 1686.

На персональну пропозицію шляхетного його милості Станіслава Лошковського, дворянина ясно в бозі преосвященного pana Йосифа Шум'янського, грецького сповідання єпископа галицького, львівського і Кам'яно-Подільського, адміністратора Київської митрополії, теперішній замковий уряд Галицького воєводства прийняв за його ж уданням і розшуком про образи універсальні листи світлого королівського

трону, подані до обивателів Польського королівства, підписані власною його королівської величності рукою, і ті вищезгадані універсали, чиї привілеї закріплено печаткою його ж величності. Уряд прийняв це за належність до кола свого діяння і наказав уписати до своїх актів таким, слово в слово, ладом¹¹¹⁷:

ЯН ТРЕТІЙ,

божою милістю король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, київський, волинський, підляський, інфлянтський, смоленський, сіверський і чернігівський.

Оголошується всім узагалі й кожному зосібна, кому про те належить знати, а саме: велебним, вельможним, уродженим сенаторам, володарям, урядникам наших королівських добр, духовним і світським, наслідникам, дідичам, адміністраторам і людям усякого чину, що перебувають на будь-якій посаді і стані в наших державах. Либонь, здавна всякому духовному чинові грецького сповідання в державах наших, як від найясніших попередників наших, так і від нас самих, даними за милістю нашою правами й привілеями стверджено конституцію, щоб вони були увільнені від накладених на них усілякими двірськими паннами державцями тяжарів, податків, публічних і приватних, жовнірських постоїв, як це звільнено й духовних римського сповідання. Тим більше, що, з милості божої сили і через наше старатливе дбання щодо цілості загального добра у вітчизні між нами й братами нашими, їхніми милостями московськими царями, відбулося здавна пожадане після такої довголітньої душевної, з піднятою зброєю війни супроти ворога Хреста святого та цілого християнства вічне перемир'я, а також учинено неодмінне єднання. Через те належить, щоб той духовний чин грецького сповідання, згідно наданих їм прав та вольностей, був од усього вищеописаного звільнений при тих правах та вольностях, що є в нас самих, у добрах наших королівських і дідичних, заохочуючи вищезгадане духовенство грецького сповідання заради помноження у святих церквах божої хвали. В цьому кладемо ми найбільший, найтвердіший і нерушний фундамент наших держав і утримуємо в цілості розквіт вітчизни, щиро й пильно жадаючи при ваших вірностях, щоб згадане греко-руське духовенство лишалося при всіляких вольностях, згідно їхніх прав, і не допускали їм чинити жодної кривди, утисків та гвалтів, знаючи, що через таку нашу схильність до того духовенства буде день від дня ширитися фундаментальніша й більша згода їхніх милостей царів у їхній зичливості до нашої вітчизни, також і у військових справах. А затим є надія в Бозі, що, перемігши того ворога святого Хреста, невзабарі зможемо дочекатися такого з'єднання у вірі, що буде одне стадо і один пастир, чого щиро й пильно від вірностей ваших жадаючи, ми наказали цей підписаний нашою власною рукою універсал ствердити печаткою. Даний у наших наметах за Тясмицею 19 липня 1686 року.

ЯН КОРОЛЬ

(М. П.)

Виписано із замкових книг Галицького воєводства».

Того-таки року, після постановлення й закріплення раніше описаного Вічного миру й союзу Польщі з Росією, польський король Ян Собеський, вийшовши війною з польськими військами на бусурман, писав 10 серпня з Волоської землі від річки Прута до низового Запорозького війська свого листа, ознаймовуючи йому про свій з військом марш і поведження, з побажанням, щоб Запорозьке військо не пропустило через Дніпро до Буджака й Білогородщини кримського хана з ордами або відправило частину свого Запорозького війська в допомогу на бусурман до його королівського боку. Цей королівський лист має в собі від слова до слова таке¹¹¹⁸:

ЯН ТРЕТІЙ,

з божої ласки король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський та інших.

Подаємо до відомості при виявленні нашої королівської ласки мужнім, рицарським, діяльним і хоробрим отаманові й кошовому, старшині і всім молодцям Запорозького війська, що перебуває в Січі, вірно нам милим, що ми відібрали від любих братів наших, їхньої царської величності, свіжий лист, писаний до нас із Москви 21 червня з тією братерською й зичливою прихильністю, щоб ми доносили й давали знати про наші воєнні дії вірного нашого війська; навзаєм сподіваємося певних вивідчих, а також воєнних відомостей і з їхнього боку. Ми визначили за річ дуже потрібну донести й висловити геть усе, що з ласки най-

вишого Господа і з його заступництва чинилося й чиниться під теперішню воєнну пору на втіху цілого християнства. Насамперед, оточивши потужними роз'їздами Кам'янець і попсувавши навколо нього багато збіжжя, надто щоб перепинити звітти випори, полишено певну частину війська поблизу, а ми самі, в ім'я боже, щасливо ввійшли в ту ворожу землю. Йдучи ж у такий далекий край, щоб гарантувати надійний і безпечний відступ, ми наказали висипати на дуже вигідних місцях над рікою Прутом три шанці і, осадивши їх великою потугою наших людей, самі зупинилися миль за дві від Ясс і Цецори, звідки бояри і вся земля Волоська (бо сам господар задля сина свого, що був у Порти в заставі, відіззавшись до нас листом, навмисне десь сховався) самохітно віддали нам віру й підданство¹¹¹⁹. Сподіваючись, що з господом Богом й інші християнські народи братимуться скинути бусурманське ярмо, ми спішно попростували далі до Цецори, де також нітрохи не бавилися; уфортикувавши тільки і давши сильну залогоу Яссам, ми будемо в ім'я боже щоразу глибше входити далі, шукаючи ворожої сили і приймаючи під крила й нашу охорону християнський люд і тих, що хочуть вибитися з поганської неволі. Щодень доходять до нас непомильні відомості і від «язиків», і з пересторог приязних до нас людей, що солтан Калга підійшов у значному числі татарських військ до Венгрів, де хоче злучитися з турецьким вейзиром — там ідеться про решту володінь, оскільки християнські війська так стиснули Буду, що неймовірно, аби вона втрималася¹¹²⁰. Нурадин же солтан з кількома молодими солтаніками спинився тут, на Буджаках, а кримський хан лишився в Криму сам. Виписати того не можна, яка боязнь та пострах опанували ворогів хреста святого! Бо від татарських «язиків», яких до нас припроваджено, їх немало набрав наш роз'їзд, який зніс за Цецорою один таргак¹¹²¹ і ворожий кіш, ми взнали, що з Буджака й Білгорода орда знамірюється до Дніпра і там хоче з'єднатися з Кримом, оскільки їх турки за Дунай не пускають. Перестерігаємо отож вірне наше військо й не маємо сумніву, що ви, які й раніше так добре й пожадано сягали на ворога войовничою рукою в Криму, заживете способу, щоб була вікопомною слава братів наших любих, їхньої царської величності, також на вивищення християнської віри і втіхи всіх правовірних та на вічну ганьбу бусурманам. А коли б хан мав переправитися через Дніпро і ви, вірне наше військо, не змогли б утримати його на переправі, у що не віримо, то спробуйте хоч якоюсь частиною війська пробитися крізь ворожі війська і прибути до нас сюди. Про що чекаємо якнайшвидших взаємних звідомлень доброго нашого війська і зичимо від господа Бога здоров'я при щасливому воєнному поводженні, а зараз усе військо з подякою й любов'ю вітаємо.

Дано в нашому королівському обозі, у Волоській землі над Прутом, милі за дві від Ясс, дня 10-го, місяця серпня, року божого 1686, панування нашого 13-го року.

ЯН КОРОЛЬ

(М. П.)

Щиро жадаємо, щоб цей лист наш був донесений на Дін і до інших, кому належить, для заохочення всіх християн супроти поган.

Станіслав Шука, королівський реєнт»

Той королівський лист запорожці, вичитавши в себе і скопіювавши, самий оригінал послали до гетьмана Самойловича і писали до нього, ознайомуючи, що на ту королівську вимогу виправили до його боку 2 700 доброго кінного товариства, тим більше, що з російського боку не бачать воєнної служби.

Король тодішнього літа закінчив військовий похід щасливо й повернувся до Польщі¹¹²². На Пилипівський уже піст він одпустив тих запорожців до Січі, давши їм на кожного товариша по 10 битих талярів за їхню добру, вигідну собі військову службу, і писав через них до всього низового війська, дякуючи за прислання того товариства і бажаючи, щоб мало воно й надалі неодмінне бажання до його воєнних кампаній.

Того-таки року преосвященний Гедеон Святополк князь Четвертинський, наново потверджений на Київську митрополію в царському місті Москві через святійшого московського патріарха Іоакима, повернувши з Москви до Батурина, зголосив гетьману Самойловичу постановну й поствердну грамоту на Київську митрополію, яку йому дано [...] ¹¹²³ грудня від святійшого патріарха Іоакима. Її для кращого знаття подаю тут список від слова до слова¹¹²⁴.

**Список благословенної грамоти, даної преосвященному
київському митрополитові князю Гедеону Четвертинському**

ІОАКИМ,

**милістю божою патріарх московський,
всієї Росії та Північних країн.**

Предобрий всенародитель і премудрий Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Святий Дух, у трьох іпостасях, в єдиній славі (державі його й світлості кланяються) творить безперервно благоволенням і безмірною своєю доб-

ротою для користі людського роду бажання й дійство, даруючи різні свої божественні благодаті. Зволь, ото ж, через свою невимовну добрість вельми возсіяти своєю благодаттю у світі через утілення бога Слова, Господа нашого Ісуса Христа, хай упалий розумний поклонник, людина, гріхом потемнена, просвітиться знанням волі творця свого, поспішиться з угодними Богові справами до завжди суцього і завжди радісного життя. Бо всемогутній Господь Бог Христос, що жив із людьми, не тільки сам переходив міста й села, благовіщаючи й проказуючи писання потемненим розумом землеродцям на спасіння, але й учнів своїх, і апостолів послав у всесвіт, сказавши їм: йшовши у всесвіт, проповідуйте всьому живому Євангеліє. Дарував він їм без відатку сили благодаті своєї, що може умудрити, просвітити й освятити своїх людей у спадку вічного й небесного блаженства; і повелів він його готово й без відатку роздати: без плати, сказав, прийміть, без плати й віддасте. Від них-таки через учення святих Христових апостолів дійшли і ми цієї служби й мірності у превеликій державі всього Російського царства. В ній же, за посадою й силою нашою, в усій Росії і північних країнах (щоб була вона безпорочна), творимо ми невсипуще дбання, і як приймає дар свячення благодаті наша мірність, приймає без плати, без плати намагається віддавати його тим, що бажать його: почнемо будувати ж бо роздаванням кожній християнській спілці і перевазі, архієреям та іншим людям, і принесеться скрізь владиці Христу здійснений прикуп талантів. Ото ж, бажачи всюди спасіння й користі християнським душам, достойної суцїх синів східної православної церкви, дбаємо, щоб зберегти єдність духу в союзі миру, в ученні і в заповіді, здавна затверджених від святих отців та вчителів і закріплених синодальними словами; ми хочемо всюди бачити добродієство й церковну досконалість боголюбивих душ у повній красі, найбільше в усьому російському народі і в усіх північних країнах, як у доручених нам від Бога для спасіння. Тим-то бачимо ми церковну досконалість без належної краси, вона підпадає численним бідствам, коли немає відповідного пастиря і предбалого піклувальника про душі. Так сталося за незгодою єпархій з митрополитом престолом у місті Києві, де вдовує довгі літа¹¹²⁵ без усякого нагляду Київська митрополія в Малій Росії, держави царської пресвітлої величності благочестивих великих государів царів та великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, самодержців усієї Великої, Малої і Білої Росії. А священне правило Четвертого світового собору велить більше трьох місяців церкви не вдовувати, але хиротонисатися¹¹²⁶ одному єпископові з-поміж інших, а той, хто не висвятиться в назначений час, не буде визнаний. Численні ж люди тієї російської єпархії, міцні у вірі православного сповідання, що живуть у володінні польського начальства, вельми розорюються від чужовірців і через численні й невинні муки та образи відкидаються від синівства східної церкви, переходять в унію і, відторжені від батьківських боговідданих законів, єднаються з римським костелом, — дуже про те наша мірність уболіває. Вельми дбають як і в своїй державі про людей Малої Росії, так і про інших росіян тієї-таки митрополії, що живуть у іншому, не їхньої государської держави володінні, і царська пресвітла величність, благочестиві великі государі царі і великі князі Іоанн Олексійович та Петро Олексійович, самодержці Великої, Малої і Білої Росії, та їхня благородна сестра государиня царівна і велика княжна Софія Олексіївна бажать, щоб у тій Київській митрополії установився пастир, як і в минулі літа, і щоб митрополит був у богопасенному місті Києві, повний закону божого і який міг би керувати божественними законами та отецькими заповідями божими людьми всієї тієї єпархії і духовно управляти мудрістю східної православної церкви. Відтак добра вістка і дбання завжди встигають: у славу надначальної святої трійці дається відрода потрібному ділові через зручність, догляд і виконання заміру. Бо в минулий 7193 рік¹¹²⁷ од створення світу в тій Київській єпархії у Малій Росії вибрано від усього народу духовного чину і світського сану, від гетьмана царської пресвітлої величності обох боків Дніпра Іоанна Самойловича і всіх підданих на той митрополитий, що вдовує, престол тієї-таки Київської митрополії православного, благочестивого преосвященного Гедеона Святополка, луцького й острозького єпископа, колишнього князя Четвертинського, що прикрашений усілякими добродієствами, повний страху божого й духовної бадьорості, старанного добродієтника церковної краси. Після молитвенного прохання до царської пресвітлої величності і до нашої мірності від усього, всякого чину, народу, що там живе, з царською пресвітлою величністю, благочестивими великими государями і великими князями Іоанном Олексійовичем, Петром Олексійовичем, самодержцями всієї Великої, Малої і Білої Росії, і з сестрою їхньою государською благородною государинею царівною і великою княжною Софією Олексіївною (що заради їхніх государських, зараз юнацьких, літ богомисленно дбає про всіляке управління самодержавним Російським царством), також і з усіма присутніми на той час архієреями Російського царства, з митрополитами новгородським та Великих Лук Корнилієм, ростовським та ярославським Іоною, сарським та подонським Варсонофієм, рязанським та муромським Павлом, суздальським та ю'євським Іларіоном, з архієпископами коломенським і коширським Никитою, вятським і великопермським Іоною, з єпископом томбовським Питиримом ми присудили, що вибраний преосвящений луцький єпископ Гедеон достойний ступеня Київської митрополії. А щодо відомого згаданого правила Четвертого світового собору: не хиротонисований і визначений час єпископ не буде визнаний також і тому, що будь-яка церква, що вдовує та бідує без пастиря, не може нічого починати, ми приписали від того правила звільнитися. До цього-бо маємо й апостолове навчительство, що явно каже: нікому нічим не будьте, браття, винні; йому ж наслідуючи, дбаємо ми про віддання нашої посади. А нинішнього 7194¹¹²⁸, місяця листопада у 8 день, у царському місті Москві, в першопрестольному храмі Російської церкви, всесвятого небесного Христового ківоту¹¹²⁹, богоматері діви Марії безсмертного Успення, зачином святої східної церкви при всенародному звіщенні змісту символу істинного правовір'я, наша мірність, прирікши трипостасну божественну одиницю — Бога-отця, Бога-сина і Святого Духа,— вивели того боголюбного виб-

ранця єпископа Гедеона на престол, що вдовував довгі літа, на ступінь Київської митрополії і оголосили його митрополитом богоспасених міст Києва, й Галича, і всіх міст тієї єпархії. Благодаттю ж святого і всевладного духа ми повеліли йому мати владу в християнському народі всієї тої Київської митрополії як пастирю й будівнику божих таїн, у правлінні ж духовного начальства над усіма мати перевагу, богозаконно й правильно в'язати все, вирішувати і спасенно управляти. Хиротонисати у своїй єпархії єпископів, архімандритів, ігуменів, пресвітерів, дияконів та піддияконів, співаків та читців і творити всеналежні церковні треби за богохвальним обрядом у єпископіях, архімандріях, братствах і училищах. І він відтак, боголюбивий владики Гедеон, відтепер хай іменується Малої Росії митрополит київський та галицький. Посівши ж у святій церкві служіння і ступінь тієї достоїнності, про все має радитися і покірним бути до нашої мірності (як найлюбіший після Господа син і товариш по службі) і зі всіма архієреями східної церкви та за заповітом тим і чином, що здавна наданий, бути згодним, поєднаним і однодумним. Вказані богогласні слова найсвятішого Євангелія і вчення та канони святих апостолів та святих отців догмати, що утверджують святу віру, хоронити міцно в найправеднішій благочесті і навчати ними християнські народи. Крім того, справляючись до Бога постами й молитвами, чисті руки денно й ношно простягати до Господа і старанно молити премилосердного царя небесного і землі всетворителя за пресвітлу спасенну державу від Бога осяяних, благочестивих великих государів царів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, самодержавців всієї Великої, Малої і Білої Росії, і за весь їхній, царської величності, богоблагословенний дім, благородних государинь цариць і благородних государинь царівен, і за те, щоб всі благочестиві християни наповнювалися христоробством. Заповідає-бо це виразно боговибрана посудина — святий апостол — такими словами: молю тож про царів і всіх, хто при владі є, і житимем тихим та безмовним життям у всілякому доброті й чеснотах. Хай же вседержавний монарх господь Христос, увінчальник їхньої царської величності, допомагаючи переможними успіхами, завжди вінчає на довгі літа їхню богомудру голову і вивисить численними перемогами над ворогами, доглядаючи і зберігаючи їхній незмінний вінець для спасіння і доброї ходи в усьому світі, оскільки молитви священних укріплюють царську державу й упокорюють варваро-племенні народи, як якорі; народи ж від них заспокоюються, і від них легко та докорінно нищаться єретична темрява й обмови. Відійшовши ж до дорученої собі від Бога пастви, маючи від святих апостолів владу розв'язувати, вирішувати, хиротонисати ту паству духовно й правильно в усій Київській єпархії, в містах та селах, хай навчає мудрості, цноти, правди й мужності, як той, хто з малих літ знає священні мудросні письмена. Хай доглядає святі храми, єпископії, монастирі і всілякі приналежні речі — величність і красу церковну — невисипує, як правдешній пастир того христойменного народу від ранньої сторожі до дня смерті своєї, уповаючи на господнє слово, що каже: не маю тебе лишити, хай здобуде дбайливість у всьому. Подобає тож його боголюбству, бувши прикликаний до цього від божої благодаті й прийнявши на шию євангельське ярмо, по-євангельському правити паствою, яка вручена йому від вседілателя духа, справедливим бути до всіх однаково, високим і смиренным, в учительстві покірливим, а до непокірних добротесно й завжди викривальним та забороняючим. Має бути достойний перед господніми Христовими людьми, що хочуть спасіння образу добрих справ та пропису правди й істини; говорити перед царями про істину, благочестя й дотримання законів і не соромитися покладати за овець і власну душу. Хто в темряві гріха ходить — водити до світла, ображених відводити від біди, запечалених утішати, убогим приносити сильну втіху, заблудлих наставляти на шлях праведний, єретиків і тих, хто відкинувся від східної церкви, за спромогою навертати на православ'я та єдності святої церкви, а неправильне наслідування віри справляти правильним своїм діянням; щодо вручених, заносячись головуванням, не повставати даремне — хай не відпаде блаженство смиренномудрості і не піддасться він пороковій пихатості. Також хай має догляд у господньому храмі, в клирі, у виказі священнослужіння і у школах, щоб від його великого дбання училися читанню божественних письмен. А коли буде в тій Київській митрополії з його приходом друкарня, хай друкують церковні книги за чином, заповітом і мудрістю східної церкви з його митрополічного благословення й догляду. Творячи тож ці добрі й корисні церкві діяння, возвеличиться в небесному божому царстві за голосом боголюдини найправеднішого Ісуса: хто сотворить і навчить, такий великим наречеться в царстві небесному.

За визначенням і указом нашої мірності приїжджати йому в царське місто Москву на собор, як велять те святі правила, в належних потребах і для утвердження віри та згоди церковної; по черзі в річному служінні з іншими російськими архієреями через дальній шлях хай не буде присутній. Коли ж не буде дбайливий щодо тих вручених йому божественних справ і коли нахилитиме божих людей до якихось дійсних пороків, не слідуватиме мудрості й добротинним заповітам східної святої церкви, не буде згодний в усьому з нашою мірністю, православним патріархом, і з іншими архієреями, братами своїми, у справах, потрібних для добра, і противитиметься, то від цього не тільки зійде з архієрейства, позбувшись такої достоїнності і врученої пастви, але, вдягнувшись в отецьку клятьбу, терпітиме нестерпні муки, що їх матиме у вічності; словесних овець має господь Бог від рук його забрати, коли недбалістю його поохочуватимуться. Бувши під нашою мірністю, головувати йому над усіма російськими архієреями, тому що Київська митрополія нині ставиться першою. При священнодійному служінні і при нас постеляти килим, накладати два енколпія¹¹³⁰, попустити через звичай у тій країні, щоб і митру носити з хрестом, а при пішій ході щоб несли перед ним у тій його єпархії пречесного хреста¹¹³¹. Всі інші священнодійницькі служби й таїнства хай чинить за чином святої східної церкви і за вказівним до архієрейської служби розписом. Щоб уподібнитися до російських митрополитів, подарувати йому, преосвященному митрополиту Гедеону, для

постійного носіння біловидний камілав¹¹³², тому що в тій країні таке носіння в митрополитів було скасоване, а в Росії тут здавна таке носили всі архієреї, святі й чудотворці митрополити київські та всієї Росії Петро, Алексій та Іона, що бережуться багато сотень літ по архієрейських ризницях.

А православні сини, що живуть нині во Христі, освітлені промінням душеспасенного правовір'я, боголюбні єпископи, преподобні архимандрити й ігумени, весь освячений чин та всі благочестиві християни всієї Київської митрополії хай покоряються йому, преосвященному митрополиту Гедеону, і пошановують та слухають, як даного їм архіпастиря й учителя, як слухали і митрополитів, що були раніше. Йому-бо про них воздати треба в день правосудства господа Ісуса Христа за вченням богопроповідника святого апостола Павла таке слово: повинуйтесь наставникам вашим і покоряйтеся, вони-бо дбають про душі ваші, тому що можуть воздати слово. Коли ж підлегли в духовності міста й підлегли люди Київського митрополитичого престолу всієї єпархії, всякого чину, ті, що начальствують, і надяки ми начальствують, не коритимуться йому, боголюбному митрополиту Гедеону, і не захочуть віддавати послуху як власному праведному пастирю, і будуть блаженно і завжди брехливо чинити наклепи на нього, то за це противенці й непокірні будуть суджені господом Богом і приймуть від нього помсту. Адже каже пророк: мені помста, я воздам, і це апостолові належать промовисті слова: противитися владі — божій волі противитися. Тож підіймуть через те вони висловлений святими отцями клятвоносний тяжар, священників буде відкинено від сану, а світські, що відлучаються, чужі будуть християнству, і заборонено буде їм усім входити до церкви, прокляті вони будуть і всеконечно непростені Богом у непокаянні як горді й непокірні, гонителі й вороги Христовій церкви, зневажальники і нашої мірності, всіх патріархів східної церкви архієпископсько-благословіння, і кривоприсяжці. Від чого хай убереже і благословить Господь свої люди, а церкви святей хай дає мир, одностовство в православній вірі, нерозторжний союз любові і цілковите спасіння, а після цього в небесах прерадісну, невимовну, навічну благодать.

І тому, що боголюбний, преосвященний митрополит Гедеон, званий і вибраний на таке служіння господом Богом, зведений через нашу мірність на вищий ступінь архієрейства, дається йому ця грамота на вічне його утвердження, як і тим, хто надалі хоче від нашої мірності хиротонисуватися після нього на той Київський престол у митрополити¹¹³³.

У царському великому і знаменитому місті Москві, в домі Пресвятої володарки нашої Богородиці і завжди діви Марії, чесного її успенія і великих чудотворців Петра, Алексія, Іони та Филипа московських і всієї Росії, я підписався письменом правиці нашої мірності, і ця грамота печатана печаткою нашою. Писано 7194 року від світобуття, а від утілення спасительного передвічного єдинородного божого слова Ісуса Христа господа 1686-го, индиктіону¹¹³⁴ 9-го, місяця грудня [...] ¹¹³⁵ дня.

Примітки до XXVII розділу

1085 *Лібертація* — звільнення маєтку від постою, відпускний документ.

1086 Поселення біля р. Орелі, що починається на Харківщині й тече по Дніпропетровщині.

1087 *Епітхмія* — покута, кара, що її накладає церква за гріхи.

1088 Полтавським полковником був тоді Федір Жученко.

1089 Мається на увазі Федір Петрович Шереметьєв, зять Самойловича, якого було 1685 р. призначено київським воєводою. Але дочка І. Самойловича Параска недовго прожила з чоловіком, померла 20 березня 1685 р. У липні цього ж року І. Самойлович послав у Київ Л. Неплюєва та І. Мазепу і забрав придане своєї дочки, отже не мав із зятем ніякого приятельства.

1090 Тобто Новобогородицький город, пізніше Новомосковськ. Російський уряд вирішив збудувати це місто у 1688 р. для складання тут військових припасів.

1091 І. Самойлович був сотником у м. Веприку Гадяцького полку.

1092 У м. Красний Колядин мав парафію батько І. Самойловича, священник.

1093 І. Самойлович був чернігівським наказним полковником.

1094 Див. приміт. 1089.

1095 *Ляницкоронський Прецлав* — козацький гетьман у першій чверті XVI ст., його іменують «першим гетьманом».

1096 Мається на увазі *Вишневецький Дмитро* (Байда) — козацький ватажок у середині XVI ст., який на початку 1550 рр. поставив замок на острові Хортиця і згромадив довкола себе козаків. *Ружинський Михайло* — гетьман реєстрового козацтва (1587).

1097 Яременко-Сагайдачний Г. таки був у той час кошовим.

1098 Тобто Венеція.

1099 Звірено за вид.: Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. II. — С. 770—786. (Далі — Собрание).

1100 Пропуск. Собрание: «для вічної і святої хвали його, для безсмертної пам'яті того нижче поданого діла, для слави й примноження християнського добра, для прикрашення і добробуту схилених до святого миру християнських народів». Далі в Собрании йдеться про польських послів, а тоді вже про російських. У С. Величка — навпаки. Це пояснюється тим, що він користувався польським примірником договору. Таке зміщення є і в інших місцях, але це не спотворює змісту.

1101 Собрание: «Немоновський».

1102 Собрание: «Приймський».

1103 Собрание: «Волковийський».

1104 Полянський вічний мир було поставлено 27 травня 1634 р. за іменем ріки Полянівка, де велися переговори про мир.

1105 Собрание: «Від берега р. Стугни в поле, як Васильків стоїть...»

1106 Має бути Гадяцького.

- 1107 Собрание: «Тясмину».
- 1108 У час гетьманування Д. Многогрішного на другий бік ріки Сожі, яка була межею за Андрусівським договором, переходив седнівський сотник із військом і прокладав нову межу.
- 1109 Собрание: «домовилися і постановили...»
- 1110 *Юрт* — кочове володіння, улус.
- 1111 У Собрании: «поляки обіцяють не приймати ворогів росіян», — розбіжність пояснюється тим, що С. Величко користувався польським примірником договору. (Див. приміт. 1100).
- 1112 *Калин, Кадин* — різночитання оригіналу. Собрание: «Кадіна».
- 1113 Собрание: «Мигнович».
- 1114 Собрание: «26 квітня».
- 1115 Собрание: «6 травня».
- 1116 Сам король ішов на Ясси, де сподівався перестріти турків.
- 1117 Звірено за вид.: Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России.— СПб.,1853.— Т. V.— С. 195—196. Перекладено з польської мови.
- 1118 Королівський лист подано в перекладі з польської мови.
- 1119 Ясси піддалися полякам 16 серпня.
- 1120 Буду було взято у 1687 р., чим нанесено туркам вирішальний удар.
- 1121 *Таргак* — татарський військовий підрозділ.
- 1122 Під тиском татар король відступив 17 вересня до Серета. 1 жовтня польське військо спинилось у Сучаві, звідки пішло, виснажене, у Снятин на зимівлю.
- 1123 Число не проставлено. Грамоту дано було митрополиту Гедеону 15 грудня (за ст. ст.).
- 1124 Подано в перекладі зі старослов'янської мови.
- 1125 Тобто від часу смерті Й. Тукальського — 26 липня (за ст. ст.) 1676 р.
- 1126 *Хиротонія* — постановлення церковних чинів на одну із сходинок через висвячення.
- 1127 Тобто 1685 р.
- 1128 Тобто 1686 р.
- 1129 *Ківот* — хоронильниця з кедрового дерева, обкладена золотом, у якій давні юдеї ховали свої заповіді.
- 1130 *Єнколпій* (панагія) — кругла іконка Богоматері, яка носилася як знак архієрейської достоїнності.
- 1131 Про залишення цих відзнак у київського митрополита настійно просив сам І. Самойлович.
- 1132 *Камілав* — наголовник, схожий на підшивку шапки. Його носили під клобуком.
- 1133 До митрополита Гедеона Київська митрополія була підвладна константинопольському патріарху. Російський уряд послав у Царград піддячого Алексеєва і гетьманського посланця Лисицю, сповіщаючи, що Київська митрополія перейшла під владу московського патріарха. Туреччина тоді була зацікавлена у мирі з Росією, і візир наказав константинопольському патріарху вволити волю царського уряду.
- 1134 *Індиктион* — п'ятнадцятилітній протяг часу, який числять з 3 р. до н. е. Щоб одержати позначку індиктиону, треба до числа року додати три, суму поділити на 15, остача вказуватиме індиктион.
- 1135 Число не проставлено. Треба 15 грудня (за ст. ст.).

Розділ XXVIII

Про перший невдалий російський похід на Крим та про причини його; про довгочасні християнські шкідливі незгоди і про успіхи через те у Бусурман; про згоду та союз християнський, страшний для Бусурман; про лихий знак Самойловичеві; про воевод, котрі були в московських військах; про з'єднання гетьмана та його полків і про дарування гетьманові від Величковського образу його патрона з віршами; про тодішню генеральну старшину та полковників; про злучення з московськими військами та про переправу Самари; про виправу за Дніпро військ з Неплюєвим та гетьманнчем; про сухе тодішнє літо; про випалення пожежами степів і про повернення назад усіх військ; про переправу Самари і про підозріння на Самойловича, що це він попалив степи й мости; про подання Голіцину доносів на Самойловича, про відіслання того доносу в Москву і про швидку государську відповідь на те з дозволом відставити Самойловича й поставити іншого гетьмана; про взяття та віддання Голіцину Самойловича з сином його Яковом; про заслання гетьмана з Москви на вічне заслання і про причини ненависті до нього старшини; про дану старшиною звістку про ті події Гетьма-

ничу Григорію, котрий був за Дніпром, і про нещасливу участь там Гетьманича; про бунт у війську на цьому й на тому боці Дніпра; про постановлення гетьманом Мазепи і про статті, дані тоді Запорозькому війську і всьому малоросійському народові; про бунти в містах і про покарання бунтівників і драпіжників; про розпуск військ з-під Коломака; про привітання гетьмана зі смоленцями у Гадяч та Батурин; про Мазепині бенкети й подарунки своїй старшині; про розполовиннення гетьманських та гетьманичівських скарбів, що були разом із військовим скарбом, і про віддання однієї половини на Москву; про грім, котрий вдарив на Києво-Печерську церкву і запалив її; про запорозьких послів до Мазепи і про чесну їхню відправу з подарунками від Мазепи всьому низовому війську; про страту в Севську гетьманича Григорія.

Року від створення всього живого 7195, а від господнього втілення 1687 року. Був тоді перший славний, але марнотний похід християнських російських військ на Крим, від якого впала слава гетьмана Самойловича. Перш, ніж описати його, хочу викласти передусім причини того походу, а було їх, найзнаменніших, три: *перша* — християнський похід, описаний минулого року, *друга* — численні шкоди й розор Великої та Малої Росії, починені в минулі літа, *третья* — докучливі татарські похвалки й вимовки росіянам на чотирирічних, раніше описаних, Переволочанських розмінах за подарунки, які посилалися Кримській державі з Москви в минулі літа, начебто вони, кримці, завоювали їх у московських государів шаблею. А про союз можна сказати, приглянувшись розсудливим оком до минулих багаторічних подій і до незгод християнських монархів, що всевидець Бог, бачачи примножене поміж християн беззаконство і не гублячи їх іншими смертоносними карами, наділив їх військовими бідами й напастями — змалював і присмирював їх отак. Отож допустив усім європейським християнським монархам, котрі вірують в єдиного в трійці Бога, але не живуть єдиним домом живого Бога, розділитися на багато частин, і через те вони впродовж багатьох літ лишалися поміж себе в недружбі та в незгоді. Через таку незгоду впала, либонь, на численні держави й провінції християнські крайня од бусурман біда, бо сарацини (так допустив Бог), котрі не бували в стародавні минулі часи в європейській частині світу, загостили до нашої Європи багаточисленними своїми військами з найдальших азійських країн і, побачивши незгоду поміж християнських монархів, зажили на кращий свій пожиток звичайної своєї бусурманської хитрості, з допомогою якої мирилися з одними християнськими монархами, а інших ущемлювали й насідали на них війною. Отак чинячи впродовж багатьох років, не тільки звоювали й заволоділи доброквітним у давні часи Грецьким християнським царством і його столицею Константинополем, але і загорнули, й нахилили потім своїм насиллям та зброєю під свою владу й інші християнські держави, а саме: Сербську, Болгарську, Венгерську, Мултанську, Волоську тощо. Але, не вдовольняючись і тим та бачачи християнських монархів у постійній незгоді, вибирали вони погідний собі для війни час і зачепили монархії Римську, Французьку, Венетійську та інші. І нарешті обернули вони своє жало на Польщу й Малу Росію, причинивши Короні немалий ущербок розоренням Поділля та інших міст і провінцій. Віддали вони в крайне запустіння й тогочасну Малу Росію, обернувши її внівець вогнем і мечем, про що раніше досить писалося. Спиваючи ту чашу гніву божого впродовж багатьох сотень літ, християни тільки в ці часи заледве схаменулися і побачили шкідливу для себе помилку своєї незгоди. Відтак, керуючись божим зволенням, прийшли вони в союз та дружбу; тоді й чваньковита брова магометанської сили змушена була приспуститися і лишатися завше непевною своєї безпеки. Після постановлення в минулому році вічного миру росіян з поляками і союзу на бусурман християнський цар Леопольд і польський король Ян Собеський постали в минуле літо зі своїх країв війною на турчина (що виразно сказано в королівському листі, писаному минулого року до запорожців); так само й православні монархи російські Іоанн та Петро Олексійовичі з сестрою своєю благовірною царівною Софією звеліли, виконуючи свої союзницькі зобов'язання, готуватися своїм великоросійським та малоросійським військам до військового походу на Крим. Після такого монаршого указу московські війська почали рушати зі своїх домівок і дальніх місць ще в березні місяці, а збиралися вони в слободських містах. Коли ж весна й земля випустила потрібну худобу на корм траву, то великоросійський та малоросійський Марс підняв військові хоругви, рушив у квітні місяці один із слобід, а другий з Батурина¹¹³⁶ на означену військову службу.

Розповідають і те, що коли гетьман Самойлович виїздив з Батуринського замку, під ним спіткнувся на замковому мосту кінь — це признано було багатьма за лихий знак на почату ним дорогу.

Над усіма великоросійськими військами був начальним вождем і старшим гетьманом ближній боярин і новгородський намісник, охоронник великої царської печатки та державних великих і посольських справ, великого полку дворовий воевода князь Василь Васильович Голіцин, перед яким ношено в поході п'ять булав¹¹³⁷ і великий, в туркусами¹¹³⁸ осаджених оксамитових піхвах, палаш, а за ним — бунчук, срібні котли тощо. А товаришили йому інші великі московські бояри, а саме: ближній боярин та воевода, псковський намісник Олексій Семенович Шейн; ближній боярин і воевода, чернігівський намісник князь Володимир Дмитрович Долгоруков, ближній боярин і воевода, білогородський намісник князь Константин Осипович Щербатов, окольничий та воевода князь Данило Афанасійович Боратинський, ближній окольничий та воевода, серпуховський намісник Венедикт Андрійович Змеєв, ближній окольничий,

севський воєвода і карачевський намісник Леонтій Романович Неплюєв, думний дворянин і воєвода Іван Юрійович Леонтієв, думний генерал Аггей Олексійович Шепелев, стольник і воєвода, князь Борис Єфимович Митецький, думний дяк Ємелян Ігнатович Українцов з особливими дивізіями великоросійських військ, яких могло бути на 200 000 і більше¹¹³⁹.

Гетьман Самойлович з'єднався з одними полками свого рейменту під Гадячим, а з іншими під Полтавою, і їх могло бути з полками охотницькими та пішими на 100 000 і більше¹¹⁴⁰.

Коли ж був гетьман Самойлович під Полтавою чи в Полтаві, то старий Іоанн Величковський, муж, наділений мудрістю й божою благодаттю, за отця Луки Семіоновича, старого полтавського протопопа, підніс йому, гетьманові, в дар образ його патрона, преподобного Іоанна Кущника, з викладеними під ним такими його пера віршами:

Поети про Дедала звіщають билиці:
 Він, засланий за море, терпів у в'язниці,
 У хитрім лабіринті, що вибратись трудно.
 Між плутаних проходів сидить було нудно,
 Тож виготовив крила із різних матерій,
 А що у лабіринті не знати де двері,
 Вдягнув на себе крила, рвонув із в'язниці
 І полетів над морем, як роблять те птиці.
 Наш світ також, як море, що широко грає,
 Земля — в'язниця темна вигнанцям із раю.
 Вітчизна справжня — небо! В палаци небесні
 Нелегко завітати натурі тілесній.
 Хто ж од землі захоче злетіти до неба,
 Дедаловії крила приправити треба.
 Ще кажуть: досить віри — і неба доскочать.
 Промовлю: усі вірні собі те пророчать,
 Але чи труп людини, спитаю, літає?
 Ні, без добра і віра порожня буває.
 Дає крило нам віра, та, звіснеє діло,
 Чи на крилі одному летітимеш сміло?
 Не лише добродійства самого нам треба,
 Не полетиш безпечно, людино, до неба!
 І ти отак, Іване, що званий од Куші,
 На цій землі гріховній життям добре суший,
 Щоб полетіть, здолати широкее море,
 І перетнуть, попрали земне наше горе,
 Шість крил собі приправив: тоді, презавзятий,
 На серафимів образ став шестикрилатий.
 Є Віра і Надія, Любов — є праворуч,
 Смирення з Чистотою, Убогість — ліворуч.
 Отак окрилатівши, літаєш безпечно,
 І неба досягаєш, живучи статечно.
 Там тезоіменник назустріч ступає,
 Русинський наш звитяжцю, і благословляє.
 Його правицю видно. По тому і власний
 Послав ласкаво голос патрон доброгласний:
 «Ти, Іоанне-вожде мій тезоіменитий,
 Звитяжців малоруських гетьман знаменитий,
 Живи благословенно на літа премногі,
 У кожнім ділі щастя добувши од Бога.
 Хай три крила, що дані на щастя для тебе,
 Візьмуть благословення трикратне із неба.
 Одним хрестом честь божу докруг розширяєш,
 А другим супостатів, погнавши, страхаєш,
 Ти третім, що у божій дістав благодаті,
 Мир у Вітчизні любій зумієш тримати.
 У звичай християнський апостольським словом
 Похвальні кажеш речі про символ Христовий.
 А щоб удосконалив нам пам'ять при тому,
 Три знаки Бог дарує хресту пресвятому.
 Оті хрестові знаки таке означають:
 В одне начало спільне їх трое злучають.
 Єдиний Бог у трійці для тебе єдину
 Дав булаву і хоче: у ясну годину

Їх дві постав належно на сильній підпорі —
 Господь тебе тримає в своєму дозорі.
 Нехай у тебе стане Побожність праворуч,
 А Добročиння щедре розмішуй ліворуч.
 Скажу: коли у грудях палке серце носиш,
 Без сумніву у Бога, що хочеш, упросиш.
 Оце керує серцем твоїм, потішає.
 Тебе відтак боронить, нещастя долає,
 Тому і починаєш церкви мурувати,
 В ікони пребагаті і чесні вбирати.
 А ще в любові хочеш учених тримати,
 Волієш патронатом науки вкривати.
 Зростає з того слава, оздоба, підпора,
 Вітчизні нашій шана, утіха є скоро.
 І доведе напевне тебе аж до неба.
 Коли сприяння в тому тобі, може, треба,
 Я, Кущник, завше в небі тобі, Іоанне,
 Сприятиму у Бога. Про це ненастанно
 Молитись не забуду: тримайся зі мною,
 А що хрести шануєш — це теж за тобою!
 Жив скромно, поселявся в тісному наметі,
 Не прагнув товариства, по добрій прикметі
 В небесному просторі тебе упізнаю —
 Я богохвальців завше усіх пригріваю!
 А ти ж у мене перший, мій тезоіменитий,
 І у людей, і в Бога на все знаменитий.
 Ти на землі спокійно живи іще довго,
 Я талану у Бога доб'юся такого!
 Про це тобі із неба тепер сповіщаю,
 Іване преподобний, і благословляю.
 В усьому, Іоанне, патронити буду,
 Гетьмане український, вожде свого люду!»

Вертаючись після подачі цих віршів до свого викладу, звіdomляю тут те, що при гетьмані Самойловичу були тоді генеральні особи: обозний — Василь Бурковський, суддя Михайло Вуяхевич, писар Сава Прокопович, осавул Іван Мазепа, другий осавул Леонтій Черняк. Полковники були городові такі: чернігівський Григорій Гетьманич, стародубівський Леонтій Полуботок, ніжинський Стефан Забіла, прилуцький Лазар Горленко, лубенський Максим Ілляшенко, гадяцький Михайло Борохович, миргородський Данило Апостол, полтавський Павло Семенович Герцик.

Гетьман Самойлович, зібравшись з усіма полками свого рейменту, рушив від Полтави за Ворсклу в призначений похід, а в полі за Оріллю¹¹⁴¹ зійшовся із князем Голіциним із усіма московськими військами. Дійшов він до Самари, звідки, поробивши мости й переправившись через Самару, рушили вони спільно у кримські степи, серед яких на одному місці постояли декілька день і радилися з князем Голіциним. Тоді Голіцин виправив від себе на той бік Дніпра ближнього окольничого і воеводу севського Леонтія Романовича Неплюєва зі значною частиною московського війська¹¹⁴², а гетьман Самойлович послав від себе наказним гетьманом сина свого Григорія, чернігівського полковника, з його полком, додавши до нього ще два городові полки, Прилуцький і Миргородський, а крім того, два компанійські полки Пашковського й Новичького та один Сердюцький полк¹¹⁴³. Це військо відлучилося від головних обозів, пішло вниз по ріці Дніпру і переправилося через нього на той бік до Кам'яного Затону. А виправлено це військо на той бік Дніпра для того, щоб стежити за рухом білгородських і буджацьких орд, а коли б вони мали простувати на допомогу кримським ордам, то не допустити їх переправитися через Дніпро. Після такого рішення головні обози, московські й козацькі, рушили б, либонь, і далі до Криму, однак оскільки літо тодішнє було сухе й вітряне, то трава в степах висохла до решти. До того ж кримський хан, звіdomившись завчасу про той марш російських військ на Крим, виправив немалий чамбул, щоб спалити степ, і той чамбул, виконуючи ханське розпорядження, випалив дочасно пожежами всі дикі степи так, щоб і в долинах, і біля степових річок трава повигорала і коням зовсім не стало корму. З огляду на таку безгодівлю, російські війська не могли тягти далі до Криму і змушені були за спільним погодженням поміж собою повернути від річки Кінської, чи, як свідчать інші записки, від Плетенецького Рогу, назад¹¹⁴⁴. Коли ж прибули знову до Самари і гетьман з усім козацьким військом переправився через неї по готових мостах, незвідь-хто попав в ті мости. Отож московські війська, прибувши до Самари, мусили робити собі нові мости. Тоді ж зродилося, либонь, у московських та козацьких військах підозріння на гетьмана Самойловича, начебто він, замислюючи щось лихе супроти московських військ і маючи потаємні дружні відносини з кримським ханом, звелів навмисне й таємно попалити пожежами як степи, так і мости на Самарі. Коли ж, перейшовши ріку Самару, всі війська стали на річці Кітчені, то відразу ж генеральна старшина, полковники та інші Самойловичеві недруги (їх пе-

речислено буде далі в прикладених пізніше статтях) у секреті порадилися поміж себе і, таємно погодившись із Голіциним, написали від себе 7 липня князю Василю Васильовичу Голіцину певні наклепи й доноси на гетьмана Самойловича¹¹⁴⁵, про що коротко згадано на початку згадуваних статей. Князь Голіцин послав той донос 8 липня швидким гінцем до Москви, і на цей донос було учинено від великих государів до князя Голіцина негайну відповідь із дозволом одставити гетьмана Самойловича від гетьманства і прислати його в Москву, а на його місце поставити нового гетьмана, кого захоче козацьке військо. Як тільки було принесено в обоз князя Голіцина цю монаршу відповідь і указ (це сталося вже на Коломаку 21 липня), то Голіцин відразу звістив про те доносителям на Самойловича, а тоді ввечері того-таки дня звелів двом московським полкам, що були при гетьмані, обступити в кілька лав гетьманський двір і стерегти пильно цілу ніч, щоб із гетьманського двору не відійшов набік ані дух. Гетьман побачив те явне лихо, що насувалося на нього, всю ту ніч не спав, а провів її в молитвах, бо сподівався після тієї ночі своєї смерті. Коли ж задзвонено на утрєню, то гетьман, прибравшись, як належить, до смерті, перейшов на світанні зі свого намету в похідну церкву, щоб вислухати утрєню. Там в суботу, 22 липня, коли читалися експальми¹¹⁴⁶ і дійшли до таких слів: «Друзі мої і мої приятелі поставали здаля від моєї біди, а ближні мої поставали поодаля, тенета розставили ті, хто чатує на душу мою, а ті, хто бажає нещастя мені, говорять прокляття і весь день вимишляють зрадливе»¹¹⁴⁷, Самойловичеві наклепники, генеральна старшина з полковниками і зі значним військовим товариством, тобто з Гамалією, із Солониною, з Думитрашком Райчею, з Левенцем та іншими, які цілу ніч не спали і радилися з московськими полковниками, стали перед гетьманським наметом, маючи намір схопити свого начальника гетьмана Самойловича і віддати його в чужі руки. І, як домовилися, один з них якийсь Вуйна Волошин¹¹⁴⁸, бувший переяславський полковник, зайшов у церкву до гетьмана і вирік отаке слово: «Пане гетьмане, потребує тебе військо», взяв його за руку і вивів із церкви надвір. Тут один із тих, Солонина, похопився було вдарити гетьмана обухом, але інші йому заборонили і, вимовляючи докучні слова, повели його спершу до московських полковників, а потім відпровадили і в обоз до князя Голіцина. Князь прийняв його з сином Яковом негостинно й погано, тримав біля себе з одним тільки хлопцем і запровадив разом з собою на возі в Москву, а звідти його було заслано на вічне заслання. Одні казали, що послано його в якесь Нижнє над Волгою, а інші оповідали, що в Тобольськ, столичне сибірське місто¹¹⁴⁹. Заслано його разом із сином, згаданим стародубським полковником, де він разом із ним і закінчив благочесно і в покаянні своє життя¹¹⁵⁰. Було ще й таке: коли гетьмана вивели з церкви, то він, боячись, щоб його не вбили, запропонував слізною наклепникам своїм, щоб викололи йому очі, і покірливо просив, щоб відпустили його в якийсь монастир на покаяння. А один його, Самойловичевий, слуга Денис Цюпка розповідав особисто, що коли його пана брали з церкви, то він, схопивши улюбленого панового списа, станув, озброєний ним, перед гетьманським наметом. І побачив він з жахом вогненні іскри, які трічі посипалися зі списа чи списового деревця, неначе від удару об кремій.

Після зняття гетьмана Самойловича з гетьманства, на якому перебував він 15 років і 35 днів, один з його наближених спідручних одразу склав і написав про нього такі вірші, які тут і докладаються:

Ей, Іване, поповичу-гетьмане,
 Чому ти так пустив себе в недбанья?
 Ой був еси ти добрим усім паном,
 Та потім протиставивсь усім станам.
 Став цілодушно ти гетьманувати,
 Щоб і нащадкам звичай той віддати.
 Ти вольність війська став ламати славному
 І гідність станів зневажати давню,
 У пиху впавши, став надмір амбітний,
 Казав уже, що й рід твій старожитний.
 Забув: тебе з любові ми обрали
 І старшим собі паном забажали.
 Вже й ради теж тобі не стало треба,
 Ти мислив: начебто зійшов із неба.
 Поміж людей не визнавав любові,
 Всі бесіди дорівнював до змови,
 Щоб поміж себе хліба вже не їли —
 Хотів усіх пересварить на ділі.
 Чому не йняв ти нашим речам віри?
 Від того і з'явилися невіри.
 У людях Бог любов плекає, згоду —
 Постає на уряд ти шукав нагоду.
 А не хотів такого догледіти,
 Щоб дружно з кимось міг у світі жити,—
 У війську ж Запорозькому із давна
 Є рада сильна, котра ділом славна.
 Всі люди в тебе за ніщо приймались,

В підніжки низились і попірались.
 Сини твої надмірно горделиві,
 Були від них доуки неможливі,
 А хто братів устискує і дручить,
 Кінець собі нещасний заплучить.
 Ой, доброго всі милують сердечно,
 Він може вік прожити свій безпечно,
 А як лихому та тяжкому жити,
 Коли ніхто не може полюбити?
 Як на творця повстанеш і на Бога,
 Дивись, спіткає і тебе тривога.
 А ти, Іване, всіх хотів тримати
 У страсі і жорстоко налягати.
 Та Бог на тебе зволив напустити
 Твоїх підлеглих, бо таки лихий ти.
 Отак позбувсь гетьманської поваги,
 Зазнав натомість слізної зневаги.
 Гетьманська старанність не згодилась,
 Ні, не заживсь, бо недогода збила.
 Скінчив, ах, мені жально, ти жорстоко,
 Хоч пам'ять має плинути широко.
 Отож ніхто не зажирайся много,
 Аби нічого не спіткало злого!

Ці вірші хоч і негладко складено, однак у них ясно показується, якого норову був Самойлович і чому загнівалися на нього старшина і значне військо товариство, — вони подбали й скинути його від гетьманського уряду. Та ж таки старшина послала від себе на той бік Дніпра, щоб звідомити про це скинення гетьманича, генерального осавула Леонтія Черняка. Черняк знайшов його з обозом нижче Томаківки, а коли віддав йому листа від старшини, в якому писалося про те, то відразу ж прибув до нього і миргородський полковник Данило Апостол із присланим до нього з тією-таки звісткою капітаном від Неплюєва, — той Неплюєв був із гетьманом у незгоді, а з миргородським полковником дружив. Коли ж гетьманич дістав ту жалісливу звістку, облився він сльозами і вирік смиренным серцем: «А що ж мій отець винен?» Він скинув із себе золототкану одіжку і вдягнувся у жалібну, чорну. Миргородський полковник із капітаном від Неплюєва відразу ж від'їхав од гетьманича до свого обозу, а незабаром після того прибув до миргородського полковника і гетьманич, знаючи, що наказне гетьманство вже вручено йому. Він просив покірливо полковника, щоб той велів війську рушати. На це бажання відразу й рушили, спішно тягнучи до Кодака, а Неплюєв зі своїм військом лишився на кілька миль позаду. Коли ж притягли до Кодака, то гетьманич, відправивши назад Черняка, писав через нього до милостивого пана князя Голіцина, сподіваючись ще якоїсь від нього до себе милості, отакого свого листа¹¹⁵¹:

Милостивий мій і особливий добродію!

Я мусив прибути оце до Кодака з Низу, не дочекавшись указу пресвітлих і державних великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, і порізниць з їхнім, царської пресвітлої величності ближнім окольничим та воєводою, карачевським намісником Леонтием Романовичем Неплюєвим, однак не без відомо і поради з ним-таки, з полковниками і з усім військом, котре перебуває при мені в теперішній службі і в оцьому поході, — був я приневолений і приведений до того через такі дві вельми нагальні і насущні причини. Свідомо, покійно і якнайшвидше доношу про це вашій княжій вельможності, милостивому і особливому моему добродієві. Перша причина — в усього війська тепер крайня нестача борошняних припасів, через що спершу мало не всі переяславські, миргородські та прилуцькі полчани відійшли з війська до домів своїх, а за ними й решта городових і охочих полків — були притиснені вони голодом, аж зовсім не маючи вже борошна, і не могли більше триматися. Друга причина — від донесеної до мене відомості, котра вразила моє серце і смертельно мучить мене: це те, що сталося так нагло й несподівано з милим моїм батьком і добродієм. Краще було б мені сподіватися родичеві моему смерті, згідно з божим вироком для всіх живих, ніж такої відміни і нещастя. Адже всьому світові явно й відомо, і свідок у тому всевидець Бог, як він впродовж усього часу свого гетьманства і аж досі вірно і з усіх мір широко служив і дбав для великих государів своїх, не чинячи анінайменшого переступу в усякому ділі супроти їхньої, монаршої, волі й повеління. Хіба хтось наніс на нього якихось безпідставних наклепів, — це могло прийти від його прибічників та спідручників, які без божої боязні, а за намовою ворога, ненависника добра людського диявола, давно чигали на його здоров'я. Але для родича й добродія мого досить постійно висвідченої вірності й численних заслуг перед найяснішим монаршим маестатом і не годилося б давати віру й місця жадним наклепам та ворожим доносам. Він завжди мав собі за правило, що борони Боже йти супроти монаршого зволення, більше того, в службі своїй він хотів їм-таки, пресвітлим монархам, усякого добра і старався покійно, щоб була ціла вітчизна своя віддана

під великодержавну монаршу руку, а про свої дії невідмовно доносив завше у словесних і листовних радах. Отак щиро, всім серцем та душею прагнув він до того й надалі на більшу милість і шану собі й нам, його дітям, і жив він у надії дослужитися того, а не оцієї напасті, яка спіткала його тепер,— ох, важка і гнітюча ця доля: бути всечасно в чужих краях! Коли б ішлося про уряд, на якому він звівся через постійні турботи та труднощі, доходячи до ветхих літ, і коли б була про те виразна монарша (хоч би й раніше) воля, щоб склав його, певне, що не стояв би на тому,— це було б чесно, як годилося б і належалося б за правдою, але не так, коли його нагло й гвалтовно зсаджено через одного чи кількох його спідручних. Звіщав же він, родич і добродій, про те свою волю через певного свідка, окольничого, його милість Леонтія Романовича Неплюєва, що готовий був на монарший указ самохітно здати гетьманство, і окольничий, його милість, визнає це по совісті. Коли ж так воно сталося, покладаючи все на волю божу і допуск з його праведного зволнення, то і я, обнятий тяжким болем і непогамованим жалем на серці і на всій душі моїй зраненій, мушу в такому разі приходити тепер до розпачу, але оскільки лишаюся виправлений на теперішню государську військову службу з окольничим, його милістю Леонтием Романовичем Неплюєвим, після широкого і вірного дбання родича й добродія мого, за спільною порадою з вашою князівською вельможністю, то буду відправляти її вірно, з чистим сумлінням і душею, як зобов'язує чинити всеосяжний господь Бог, до кінця життя при неодмінній і непорушній вірності, обіцяючи служити їм-таки, пресвітлим монархам, котрі щасливо над нами панують, хоч і мусив, не чекаючи наказу, зійти через вищеописані причини з попереднього місця, але нікуди, тільки наблизившись з іншими сюди, до милої моєї вітчизни. Звідсіль і заносу я, заливаючись гіркими слізьми, до вашої княжої вельможності своє покірне чолобиття та прохання. Змилосярдься, милостивий і особливий мій добродію, і при своїй високобачній премудрій увазі, бувши найпершим за повагою й достоїнстю біля найяснішого монаршого престолу, зволь захистити своїм патронством та охороною у такому наглім нещасті цілість здоров'я милого родича мого і самої родительки з жінками та дітьми нашими, коли лишаємося тепер ми порізані, і не допусті злослівним людям з тих-таки підручних, які налягали б по-ворожому, з безбожною завзятістю, щоб довершили свій лихий зачин і щоб я зміг звідси з'єднатися при цілості свого здоров'я з милим своїм родичем та сім'єю,— прошу указати й подати певний та безпечний спосіб, де буде воля й чуття, виказане нам у такій крайній печалі, дістав би і сам, ваша княжа вельможність, пожадану милість та добродійство в день страшного суду нелицемірного судді, коли доведеться всім воздати за ділами своїми.

**Вашої княжої вельможності, мого милостивого пана
й добродія покірний підніжок,
нещасливий гетьманський син Григорій Іванович**

Цей гетьманічів лист було вчитано в Голіцина, і він віддав його генеральній старшині.

У Кодаку постояло військо з наказним гетьманом, миргородським полковником, доки не прибув ззаду Неплюєв зі своїм військом¹¹⁵². До нього прийшов жалісливий гетьманіч з покірним поклоном і поклав перед ним полковничий пірнач та бунчук наказного гетьманства. Тоді Неплюєв, гордо до нього вирікши: «Здравствуй, Гриша!», звелів одразу взяти його до приготованої йому вже палатки і накласти на нього тісні кайдани. Отак бідний гетьманіч, що перед цим хвалився перед своїми людьми (як євангельський багач, котрий пікся про розорення старих і створення нових житниць), що їхатиме в Україну по-гетьманському, в позолоченій кареті, яку було тоді тільки-но припроваджено із Гданська з шістьма дорого купленими фризами, всього того позбувся над сподівання, впадши в нестатки, біду і тісні, постійні ворожі пута. А обоз його, гетьманічів, забрав з усіма речами й багатством до своєї ласки й протекції Неплюєв.

У ті дні почався у Прилуцькому полку й бунт, через що тамтешні полчани через якісь причини забрили свого полковника Лазаря Горленка ще з кількома особами¹¹⁵³. Після таких подій наказний гетьман, миргородський полковник, розійшовшись з Неплюєвим, рушив од Кодака з усім козацьким городовим та охотницьким військом до Переволочної, а там, переправившись через Дніпро і розпустивши, де кому належалося, війська, сам прибув до Сорочинців у свій дім, а Неплюєв, перетнувши десь, чи вище, чи нижче Кодака, Дніпро, відійшов із в'язнем-гетьманічем і зі своїм військом додому в Севськ до своєї резиденції.

Головні ж московські й козацькі війська, що були на Коломаку, де брід Буцького, з князем Голіциним, стояли (після взяття гетьмана Самойловича з сином його Яковом) там кілька тижнів і трохи були побунтувалися: там-таки на Коломаку в Гадацькому полку було забито військового осавула Кияшка¹¹⁵⁴. Потім, за монаршим дозволом, писанім у грамоті до старшини і всього козацького війська, учинили вони для вибрання нового гетьмана чорну, чи загалну, раду, виїхавши зі свого обозу в поле на простір. Там вони 25 липня вибрали, згідно до звичаю й давніх прав, вільними голосами й поставили собі гетьманом генерального осавула Іоанна Стефанова Мазепу.

Звідки і якого роду був той Мазепа, і в який спосіб прибув він до гетьмана Самойловича, і як він, як чоловік дотепний та вчений, дійшов ласки, дослужившись швидко чину генерального осавульства, про те коротко писалося раніше в розділі чотирнадцятім. А тепер кладу тут прислані від пресвітлого монарха й читані в раді всьому війську при постановленні гетьмана (як було і за Хмельницького) на давні права і вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу стверджені статті.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ,

дані при обранні на гетьманство Мазепи Запорозькому війську
і всьому малоросійському народу від великих государів
та всеросійських самодержців, року від створення світу 7195,
а від різдва Христового 1687, 25 липня¹¹⁵⁵.

Божою милістю пресвітлі та державні великі государі, царі й великі князі Іоанн Олексійович, Петро Олексійович і велика государиня, благовірна царівна та велика княжна Софія Олексіївна, самодержці всієї Великої, Малої і Білої Росії, отчичі та дідичі багатьох держав та земель східних, західних та північних, і наслідники, й государі, і володарі, їхня царська пресвітла величність, наказали скласти і віддати народу ці писані пункти в обозі, на річці Коломаку, новообраному гетьману Запорозького війська обох боків Дніпра Івану Мазепі, старшині, полковникам і всьому Запорозькому війську та малоросійському народові. Через те, що в цей теперішній 7195 /1687/ рік по-їхньому, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, ближній боярин і новгородський намісник, охоронник великої царської печатки і державних великих і посольських справ, великого полку дворовий воєвода князь Василь Васильович Голіцин з товаришами, котрий був на їхній, великих государів, службі у великому полку в Кримському поході, писав до них, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, з обозу, з річки Килчені, 8 липня в нинішній 7195/1687/ рік, що цього ж таки липня в третій день подали йому, ближньому бояринові та охороннику, і дворовому воєводі князю Василю Васильовичу чолобитну за себе і за все Запорозьке військо з підписами своїми піддані їхньої царської пресвітлої величності старшина й полковники Запорозького війська: генеральний обозний Василей Бурковський, суддя Михайло Вуехієвич, генеральний писар Сава Прокопов¹¹⁵⁶, генеральний осавул Іван Мазепа, Константин Солонина, Яків Лизогуб, Григорій Гамалій, Дмитрій Райча¹¹⁵⁷, Степан Забіла, Василей Кочубей про зраду і про численні шаленства перед ними, великими государями, перед їхньою царською пресвітлою величністю гетьмана Запорозького війська Івана Самойлова, і били чолом їм, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, щоб він, ближній боярин і охоронник, і дворовий воєвода князь Василій Васильович Голіцин послав те їхнє чолобиття до них, великих государів, і великої государині, їхньої царської пресвітлої величності. І він, ближній боярин, і охоронник¹¹⁵⁸, і дворовий воєвода те їхнє підписане чолобиття від них прийняв і послав до них, великих государів та великої государині, до їхньої царської пресвітлої величності, і писав до них, великих государів, щоб від того, від чого, Боже борони, не учинилося в усій Малій Росії якогось заколоту.

25 липня писано в грамоті до нього, ближнього боярина, і охоронника, і дворового воєводи до князя Василя Васильовича з товаришами від великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, на ту вищезгадану його підписку і на чолобиття старшини та полковників Запорозького війська, щоб він, ближній боярин, і охоронник, і дворовий воєвода князь Василій Васильович, прикликавши до себе підданих їхньої царської пресвітлої величності вищеперечислену старшину та полковників Запорозького війська обозного Василя Бурковського з товаришами і все Запорозьке військо і сказав їм милостивий указ їхньої царської пресвітлої величності, що вони, великі государі, їхня царська пресвітла величність, на згадане їхнє чолобиття, коли він, гетьман Іван Самойлов, не підходить їм, старшині і всьому Запорозькому війську, не указали йому бути в них гетьманом, а указали відібрати у нього свої, царської пресвітлої величності, прапор, булаву та всі клейноди¹¹⁵⁹ і послати його в свої, великих государів, великоросійські городи, а на його місце постановити гетьманом, кого вони, старшина і Запорозьке військо, захочуть і оберуть вільними голосами. А видавши їхній, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, указ про вислання його, Івана, в котресь великоросійське місто, також про дітей його і родичів звелено йому, ближньому бояринові, і охороннику, і дворовому воєводі з товаришами пристойно вирішити на свій розсуд і як врозумить і навчить їх господь Бог про обрання нового гетьмана. А щодо чолобитної, підписаної старшиною Запорозького війська, білоруського письма, яку прислав він, ближній боярин, і охоронник, і дворовий воєвода, до них, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, то з того їхнього чолобиття прислано до нього, ближнього боярина, і охоронника, і дворового воєводи, список.

І цей їхній, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, милостивий указ старшині і полковникам, і всьому Запорозькому війську оголошено й вчитано ту вищезгадану грамоту великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, гетьмана від уряду відставлено, а військові клейноди прийнято в обоз ближнього боярина, й охоронника, і дворового воєводи.

І старшина, і полковники, і все Запорозьке військо, вислухавши той милостивий указ їхньої царської пресвітлої величності, порадили, і на їхню государську превелику й невимовну милість били чолом, і говорили, що вони раді вмирати і кров свою проливати за них, великих государів, і бути вірними навіки і незмінно, дотримуючись свого хресного цілування на підданство в них, їхньої царської пресвітлої величності.

І ближній боярин, охоронник та дворовий воєвода князь Василій Васильович з товаришами говорили, що великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували їх, старшину й полковників Запорозького війська і все військо Запорозьке, звеліли їм учинити тут, у війську, в обозі на річці Коломаку, раду за їхніми військовими правами і на тій раді вибрати вільними голосами гетьмана, кого вони поміж себе облюбують.

А коли вони гетьмана оберуть, то великі государі, їхня царська пресвітла величність, указали прочитати їм на раді статті, які були дані за указом їхнього, великих государів, батька, блаженної та вічно достойної пам'яті великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, давнішому гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Запорозькому війську, на яких статтях він, гетьман Богдан Хмельницький і все Запорозьке військо, перебував у підданстві під його, царської величності, самодержавною високою рукою. А тепер великі государі, їхня царська пресвітла величність, звеліли постановити за їхнім чолобиттям деякі нові статті на ствердження, і добробут, і цілість Запорозького війська та малоросійського народу.

А коли вони оберуть гетьмана, то тому новообраному гетьманові учинити обітницю за святою евангельською непорочною господньою заповіддю і цілувати святий і животворящий господній хрест їм, пресвітлим і державним государям царям і великим князям Іоанну Олексійовичу, Петру Олексійовичу і великій государині, благовірній царівні та великій княжні Софії Олексіївні, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержцям, отчичам, і дідичам, і наслідникам численних східних, західних і північних земель, государям, і володарям, і їхньої царської пресвітлої величності наслідникам на вічне і вірне підданство. І бути їм, гетьману, й генеральній старшині, і полковникам, усьому Запорозькому війську, і малоросійському народові невідступно у вічнім підданстві у них, великих государів, у їхньої царської пресвітлої величності і у їхніх государських наслідників, пам'ятаючи свою обіцянку і хресне цілування, на колишніх своїх правах та вольностях за давнішими їхньої царської пресвітлої величності жалуваними грамотами, які були дані попередньому гетьманові Богдану Хмельницькому та іншим гетьманам, усьому Запорозькому війську та малоросійському народові.

І старшина, і полковники, обозний Василей Бурковський з товаришами, і все Запорозьке військо були чолом на милість великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, і говорили, що вони за указом і на зволення їхньої царської пресвітлої величності раді бути, щиро і всепокірно, у вічнім підданстві у них, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, на колишніх і на покладених при теперішньому гетьманському обранні пунктах, і за указом їхньої царської пресвітлої величності, зібравши раду за їхніми військовими правами, оберуть гетьмана, і ті статті вони з новообраним гетьманом виконуватимуть і руками своїми він, гетьман, і вони підпишуть.

25 липня в цей-таки теперішній 1687 рік прикликані на цю раду духовні особи, старшина, й полковники Запорозького війська, і все військо Запорозьке учинили для обрання нового гетьмана раду. І на тій раді були за указом великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, бояри й воеводи:

ближній боярин і великого полку дворовий воевода, охоронник великої царської печатки та державних великих і посольських справ, новгородський намісник князь Василей Васильович Голіцин;

ближній боярин, воевода і псковський намісник Олексій Семенович Шейн;

ближній боярин, воевода і чернігівський намісник князь Володимир Дмитрович Долгоруков;

ближній боярин і воевода, білогородський намісник князь Константин Осипович Щербатов;

окольничий і воевода [...] ¹¹⁶⁰ намісник князь Данило Афанасійович Борятинський;

ближній окольничий, воевода, серпухівський намісник Венедикт Андрійович Змеєв;

думний дворянин і воевода Іван Юрійович Леонтьєв;

думний генерал Агтей Олексійович Шепелев;

стольник і воевода князь Борис Євфимієвич ¹¹⁶¹ Мишецькой;

думний дяк Ємельян Ігнатович Українцов,

і дяки тих розрядів полків своїх, їхньої царської пресвітлої величності, з багаточисленними кінними й пішими ратними людьми.

І того-таки числа на зволення великих государів і великої государині, їхньої царської пресвітлої величності, духовні особи, старшина й полковники Запорозького війська, генеральний обозний Василей Бурковський з товаришами і все Запорозьке військо вибрали вільними голосами за своїми правами й вольностями гетьманом Івана Степановича Мазепу.

І ближній боярин, охоронник та дворовий воевода князь Василей Васильович з товаришами звеліли прочитати на раді колишні й новоподані пункти новообраному гетьманові Івану Степановичу, старшині і всьому Запорозькому війську і підписати їм ті пункти своїми руками. І ті пункти їм прочитано, а коли пункти прочитали і підписали руками своїми, то новообраний гетьман Іван Степанович учинив перед святим Євангелієм за святою непорочною його заповіддю обітницю на вічне і вірне підданство їм, пресвітлим і державним великим государям царям і великим князям Іоанну Олексійовичу, Петру Олексійовичу і великій государині, благовірній царівні і великій княжні Софії Олексіївні, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцям, отчичам, і дідичам, і наслідникам численних держав і земель східних, західних та північних, государям, і володарям, і їхнім государським наслідникам на тому, що їм, гетьману, генеральній старшині й полковникам, усьому Запорозькому війську і малоросійському народові, бути під їхньою, царської пресвітлої величності, самодержавною рукою невідступно у вічнім підданстві.

А нижчеподані статті містять у собі таке:

1

*Про затвердження Запорозькому війську і всьому малоросійському народові давніх прав та вольностей Хмельницького*¹¹⁶².

Гетьман, Запорозьке військо і малоросійський народ просять у великих государів і у великої государині, в їхньої царської пресвітлої величності, милості, щоб їм бути при колишніх своїх правах та вольностях, і чим ударований був попередній гетьман Богдан Хмельницький, то щоб усе те було потверджено їхніми государськими милостивими грамотами і їм.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували гетьмана обох боків Дніпра, старшину і полковників, усе Запорозьке військо і малоросійський народ їхніми колишніми правами та вольностями і звеліли дати на те йому, гетьманові, свою государську жалувану грамоту.

2

Про воєвод і залоги в Києві, Переяславлі, Чернігові, Ніжині, Острі, щоб воєводи не втручались у військові права та справи, а коли трапляться образи малоросіянам од службових, щоб воєводи судили в присутності малоросійських начальників і розумних людей тут-таки; і про малоросійські побори.

Гетьман Богдан Хмельницький просив милості у батька, їхньої царської величності, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя, царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, щоб він, великий государ, указав бути своїм, царської величності, воєводам із ратними людьми в Переяславлі, в Ніжині і в Чернігові, писано також про це його государський указ і в пунктах бувшим після нього гетьманам.

І батько їхніх государських величностей, блаженної і вічнодостойної пам'яті великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути в малоросійських містах своїм, царської величності, воєводам і ратним людям для оборони від ворогів і щоб надалі не було ні від кого в малоросійських містах замішанині і зради, а саме: указав він, великий государ, його царська пресвітла величність, бути воєводам у прародительній своїй государській вотчині, в богоспасенному граді Києві, також у Чернігові, в Переяславлі, в Ніжині, в Острі, а в права та вольності козацькі, і в суди, і в будь-які справи вказав воєводам не втручатися, як київському воєводі, так і в інших містах, а вказав їм мати начальство над ратними людьми, котрих буде прислано в ті міста в різному обладунку на оборону. А коли б хто з жителів тих городів і міст, сіл чи деревень усякого чину почне бити чолом великим государям на образи від ратних людей і приносить чолобиття воєводам, то за указом великого государя, його царської пресвітлої величності, воєводи повинні судити тих ратних людей. А при тих-таки судах указано бути в усякому місті, де живуть воєводи, для великої правди і швидкої розправи значним добрим і розумним людям з малоросійських жителів, щоб бути при тих судах разом з воєводою і правдиво судити та чинити за судом та дізнанням указ, як належить за указом великого государя, його царської пресвітлої величності. А щодо поборів указав великий государ, щоб було в малоросійських містах, як це в них заведено і як написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького. А тепер великі государі і велика государиня, щасливо правлячі, їхня царська пресвітла величність, указали потвердити цей государський указ свого батька, блаженної і вічнодостойної пам'яті великого государя, і бути йому незмінним.

І гетьман, вся старшина, і Запорозьке військо, і малоросійський народ били чолом на їхню государську милість і прийняли те з радістю.

3

Про збір грошей з поборів Малої Росії в казну царської величності про заплату тими грішми всій старшині та черні Запорозького війська, згідно до уложення, а щоб реєстрових козаків було поставлено тридцять тисяч. Тут-таки і про архієпископські, монастирські, попівські та панські маєтності, в якому вони мають лишатися стані під своїми державцями, і про побори з них.

Щоб згідно до постановлених статей Богдана Хмельницького реєстровому війську, яке завжди буде на службі його царської пресвітлої величності, було милостиве ударування і заплата з їхньої, царської пресвітлої величності, казни.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, указали говорити на раді про реєстрове військо, скільком бути тисячам військових козаків. А що в тій їхній статті написано, щоб була війську заплата з їхньої, царської пресвітлої величності, казни, то того в статтях Богдана Хмельницького не покладено, а покладено, що мають бути побори, де належить збирати в скарб його царської пресвітлої величності, і з того скарбу давати на військо за реєстром, кому що в статтях постановлено. Бути отож так само й тепер.

І гетьман, і старшина, і Запорозьке військо били чолом на государську милість і приймають це. Постановлено на цій раді давати, як і раніше:

гетьману тисяча золотих червонних на рік,

писарю військовому й обозному по тисячі золотих польських,
на військових суддів по триста золотих,
на судейського писаря сто золотих,
на писаря і на полкового хоружого по п'ятдесят золотих,
на сотницького хоружого тридцять золотих,
на гетьманського бунчужного по сто золотих,
на полковників по сто єфимків¹¹⁶³,
на полкових осавулів по двісті золотих,
на військових осавулів по чотириста золотих,
на сотників по сто золотих.

Реєстрових козаків хай буде тридцять тисяч чоловік, а давати на чоловіка по тридцять польських золотих.

А скільки в котрому полку буде козаків, то скласти на те реєстр і бути козакам реєстровими. Попереду реєстру писати старих козаків, які служили довгу службу, а коли старих козаків не достане в полках до тридцяти тисяч, то приймати в те число в козаки міщанських та поселянських дітей. А на Запорозьке військо, на тридцять тисяч, збирати побори з усяких маєтностей без розбору, чиї б вони не були, окрім монастирів, і з тих поборів давати жалування великих государів гетьману з начальними людьми і козакам за колишніми ствердженими статтями. А коли тих поборів не вистачить гетьману, начальним людям і козакам, згідно до положення, то ті побори розкладати за збором, скільки того збору буде. А в кого з полковників і начальних людей є маєтності і на ті їхні маєтності дано жалувани, великих государів, грамоти, то тих підданих, полковників і всяких начальних людей, за котрими ті маєтності числяться, судити і вільні приноси¹¹⁶⁴ у них приймати, сіно й дрова веліти їм готувати на себе, а побори з них на козацьке жалування збирати, як і зо всіх. Митрополитим, архієпископським, єпископським і монастирським підданим діла до податку на військо нема. А відтепер в архієпископські і в монастирські вотчини наново нікого не приймати, будуть за ними старі піддані, й учинити на них перепис та книги, скільки підданих за митрополитом, за архієпископом і за монастирем у їхніх вотчинах. А з мужиків у реєстр у козаки не писати і не приймати. З протопопських та попівських маєтностей побори на козаки збирати згідно до уложення про козацькі маєтності. А з міст брати всілякі прибутки за їхніми правами. А маєтності генеральної старшини і знатних та заслужених осіб мають бути вільні від усяких військових поборів і нічого в них у військовий скарб не брати.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли бути тому за їхнім чолобиттям, згідно до колишнього і до теперішнього свого государського указу та повеління.

4

Про заслужених осіб дворянської честі, про села та млини, надані їм і стверджені грамотами, також про грамоти, дані старшині та значним військовим особам, щоб їх гетьман не відбирав від них і не порушував монаршого указу.

Коли хто раніше із заслужених ударований був дворянською честю, то щоб при тому чині й честі лишалися, а коли хто заслужить і надалі і про них гетьман і старшина битимуть чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, то щоб царська пресвітла величність зволив ударувати дворянською честю і тих. А кому гетьман і старшина дадуть за послугу млин чи село, чи хто в кого купить і універсали свої на те дасть, то вони великим государям, їхній царській пресвітлій величності, почнуть бити чолом на потвердження того в їхніх государських жалуваних грамотах. І щоб царська пресвітла величність ударували їм, звеліли дати їм на ті маєтності свої, царської пресвітлої величності, милостиві жалувани грамоти.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували на те їхнє чолобиття, і кому будуть дані їхні царські¹¹⁶⁵ жалувани грамоти, то незмінно володіти їм за тими жалуваними грамотами млинами і селами, а гетьманові тих грамот у них не віднімати і їхнього милостивого государського указу нічим не порушувати. Також коли будуть дані комусь зі старшини і значним особам якісь інші жалувани грамоти, то бути тим їхнім государським жалуваним грамотам у своїй-таки силі і гетьманові тих грамот у них не відбирати.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість і прийняли те з радістю.

5

Про послів, посланників та гінців царської величності, котрі мають їхати через Малу Росію, щоб вони самі квартир не займали і підвод не брали; також про гетьманських посланців у Москву, щоб їх не посилали більше як чотири рази в рік, і то в найпотрібніших військових справах, а всі інші відомості та справи неважливі посилали в Москву в листах через пошту.

Щоб послі, посланники і гінці царської пресвітлої величності не ставали в козацьких дворах і насильно не брали підвод у сотників, в отаманів і у військових товаришів, а щоб надалі відводила їм двори і да-

вала підводи городово старшина, а самі щоб вони насильно в дворах не ставали і по дворах¹¹⁶⁶ підвід собі не брали, а в кого візьмуть підводи, то щоб ті підводи відпускали назад без затримки.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, указали бути за чолобиттям щодо тих постоялих дворів та підвод, ті підводи під посланців царської пресвітлої величності, котрі їдуть з Москви і назад¹¹⁶⁷, давати полковникам і старшині в містах, хто відатиме тим, по подорожніх так, як і тепер ті підводи даються в містах. А посланців од гетьмана до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, посилати в Москву по тричі і по чотири рази для найпотрібніших військових справ, і щоб при тих посланцях челяді було при значних особах по три чи по чотири чоловіки, а більше від того не посилати, а про неважливі справи і про всілякі звідомлення писати до великих государів через пошту.

І гетьман, і старшина, і полковники, і все Запорозьке військо били чолом на государську милість і те прийняли.

6

Про вибрання нового гетьмана після гетьманової смерті чи в якомусь іншому випадку, також про військові клейноди, тобто прапор, булаву, печатку і литаври.

Били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, старшина і Запорозьке військо, щоб коли за божим зволенням трапиться гетьманові смерть чи щось інше, то хай великі государі ударують їх, звелять вибрати гетьмана за їхніми правами, і щоб з їхнього государського милосердя дано було у військо гетьманові військові клейноди: прапор, булава, печатка і литаври.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували: звеліли обирати гетьмана за давніми їхніми правами та вольностями, з відома великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, а без чолобиття і без указу великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, старшині і всьому Запорозькому війську гетьмана не обирати, так само і не відставляти від гетьманства. А клейноди: прапор, булаву, печатку й литаври — тримати бережливо. Коли ж щось загубиться, то натовість буде прислано військові клейноди¹¹⁶⁸ від їхньої царської пресвітлої величності.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на милість їхньої царської пресвітлої величності і прийняли те з радістю.

7

Про листи до гетьмана, котрі можуть іти від різних государів та сусідів; про те, щоб йому, гетьманові, не мати без відома своїх государів жодних письмових кореспонденцій з жодними государями; також про дотримання постановленого і закріпленого союзу з поляками; про засторогу від бусурман і про воєнні промисли над ними; тут-таки і про запорожців — про грошову і борошняну їм платню і про те, як жити з Кримською державою.

Щоб звелено їм було приймати і присилати від навколишніх государів усілякі присильні листи, а прочитавши, відсилати до великих государів, а від себе щоб їм до них не писати.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, указали по тій статті гетьману і всьому війську відмовити, тому що й попереднім гетьманам було велено не мати таких зносин з жодними государями, і це тому, що від того чиняться в малоросійських містах численні чвари. Так само і тепер гетьману і всій старшині не писати й не посилати до польського короля, до інших государів і до кримського хана, а коли від якихось государів чи від кримського хана прийдуть до них листи, то ті листи прийняти їм і прислати до великих государів на Москву в приказ Малої Росії, а від себе їм у відповідь на ті листи ні до кого не писати; при тому ж йому, гетьманові, всій старшині, всьому Запорозькому війську і малоросійському народові міцно тримати і нічим не порушувати вічного миру й союзу, постановленого великими государями, їхньою царською пресвітлою величністю, з його величністю королем польським, і задовольнитися тими містами і приналежним до них, які в договорах поіменовано і детально перечислено. А що за тими договорами відступлено в бік його величності короля польського, то в ті міста не вступатись і не давати ніяких причин до порушення договорів. Списки тих постановлених договорів між царською пресвітлою величністю і його величністю королем польським послано було від великих государів до попереднього гетьмана, і тепер вони зберігаються у військовій канцелярії. А коли б були які порушення того договору на вічний мир у малоросійському краї з польського боку, то їм про те писати до великих государів, а самим ніяких порушень не чинити. А для захисту великоросійських та малоросійських міст від наступу кримського хана тримати їм полки в належних місцях і мати всіляку засторогу, для запертя ж самого Криму і для промислу над містечками Казикерменом та над іншими в належний час за указом їхньої царської пресвітлої величності посилати їм військо, а саме в Січ і в інші тамтешні місця, і над містечками, і під Очаковом чинити всілякий воєнний промисел; великі ж государі, їхня царська пресвітла величність, укажуть посилати тим малоросійським військам, відповідно до часу, раті з великоросійських міст. Так само й запорожцям тримати в давніших місцях і неодмінно посилати їм на кожен рік борошна і плату, оскільки тим запорожцям давали таке при давніших гетьманах, і те борошно та гроші відсилати до них у самий запорозький кіш.

А миру запорожцям із Кримом і містечками ніколи не мати й міцно стерегти, щоб з малоросійських міст не іздили в Крим з товарами, запасами і зі всілякою живністю, щоб не продавали в Крим і коней.

І гетьман, і старшина, і полковники, і все Запорозьке військо прийняли той їхній господарський указ і обіцялися тримати його твердо.

8

Про війська царської величності, коли йтимуть на війну через Малу Росію, щоб у козацьких дворах не ставали, вольностей козацьких не віднімали, мужиками і зрадниками їх не називали і в провідники їх не брали; так само щоб не ввозили з України давніх російських людей; тут-таки про служивих та всіляких людей, що тікають у Малу Росію і там переховуються.

А коли війська їхньої царської пресвітлої величності підуть супроти ворога, то щоб вони в українних містах в козацьких дворах не ставали, а ставали б у міщан, щоб вольностей козацьких не відбирали, мужиками та зрадниками їх не називали і в провідники їх не хапали. Так само щоб і російських людей, котрі зайшли на Україну давно, не ввозили з України. Ще від того були на Україні заколоти великі, що з України вибирали драгунів та біглих людей за багато літ, бо вони вважали, що це чинилося начебто не за указом великих государів, їхньої царської пресвітлої величності.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, не вказали ратним людям ставати в козацьких дворах, а надалі ставати їм у міщан і мужиків, а хто почне вольності їхні віднімати та зрадниками і мужиками козаків називати, то тим указали царська пресвітла величність чинити після дізнання покарання. А щодо втікачів у малоросійських містах, служивих боярських людей і селян, котрі не захотіли служити їм, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, то ці боярські люди й селяни, вкравши щось, учинивши вбивство, чи розбій, чи вчинивши якесь інше зло, чи не хотіли дати оборону своїм государям¹¹⁶⁹, біжать на самоволю до них, у їхні, великих государів, малоросійські міста. То тих утікачів і всіляких чинів людей не приймати і в себе не тримати, а віддавати їх з малоросійських міст без усілякої затримки, оскільки від тих утікачів виходять численні заколоти. І на попередніх радах, і в пунктах укріплено те й душами їхніми затверджено, щоб тих утікачів не приймати, а які віднайдуться, то таких віддавати.

І гетьман, і вся старшина, і Запорозьке військо прийняли те й обіцялися виконувати цей їхній господарський указ твердо.

9

Про малоросійських людей, забраних у військовий час і завезених у Велику Росію.

Щодо жителів усіляких чинів малоросійських міст, котрих було забрано у військові часи в полон у великоросійські міста, то жити їм у тих містах, куди їх завезено. А коли хто з них відійде сам у малоросійські міста до своїх родичів чи в ті місця, де жили раніше, і коли не вчинять ніякого злочинства, то таким жити на своїх старих місцях, як і колись, де хто жив; а втече, вчинивши злочинство, то таких, відшукавши, віддавати.

І великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли бути за цим чолобиттям.

10

Про гетьманські заколоти в Україні і про нахил до зради, щоб провідавши про це, доносили про таке царській величності.

Коли трапиться надалі такий гетьман, який, забувши страх божий і превелику та невимовну милість до себе великих государів, почне чинити в містах Малої Росії якісь заколоти, так як чинили те Івашко Брюховецький та інші, то їм того поміж себе остерігати, і вивідувати, і писати про те до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, і ніяким гетьманським заколотам не вірити.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо той їхній господарський указ прийняли і обіцялися дотримуватися його твердо.

11

Гетьмана за його переступи (окрім зради) не змінювати без відома царської величності, так само і гетьман не вільний змінювати без відома царської величності генеральної старшини, а старшина повинна віддавати гетьманові всіляку честь та послух.

Коли ж гетьман учинить якийсь переступ, окрім зради, то його без указу великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, не змінювати, а вкажуть великі государі зробити про те дізнання і за дізнанням

учинити указ за їхніми правами. Так само не змінювати з уряду гетьманові нікого з генеральної старшини без волі й указу їхньої царської пресвітлої величності, не списавшись про те з ними, великими государями. А коли хто зі старшини буде винуватий перед великими государями, їхньою царською пресвітлою величністю, чи виявить до нього, гетьмана, якийсь непослух, то про те писати йому, гетьману, до великих государів і великої государині, їхньої царської пресвітлої величності, а на те буде прислано до нього указ їхньої царської величності. А генеральній старшині, і полковникам, і всяким урядникам мати щодо нього, гетьмана, всілякий послух, тримати до нього честь і шану так, як це бувало при давніших гетьманах.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо прийняли їхній государський указ і обіцялися дотримуватися його твердо.

12

Про смертну кару тим людям у Малій Росії, від яких поміж народом мали б виникати якісь пересвари й заколоти.

А коли в малоросійських містах почнуть чинитись від жителів, від будь-кого, якісь пересвари, то гетьману й старшині наглядати за тим, і стерегти міцно, і писати про те до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, а тих людей, від яких учиняться в малоросійських містах якісь заколоти, гавувати, карати і страчувати на смерть за їхніми правами, як про те постановлено на попередніх радах.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо той їхній государський указ прийняли.

13

Про мужиків, будників та винокурів, які свавільно називають себе в Україні козаками і які чинять поміж народом усіякі лиха й пересвари і безчестять старих козаків. Щоб зібрати для присмирена тих свавільців кінний компанійський, охитний, тисячний платний полк.

Стало відомо великим государям, їхній царській пресвітлій величності, що великі чвари і розлиття невинної крові та хапання бусурманами в полон християн чиниться від свавільних людей, котрі, забувши страх божий і свою обіцянку, заводять усіякі посварні та заколотні речі, і від того бувають великі біди, оскільки вони, землероби, мужики, будники і винокури, кидають свою роботу, називають себе козаками, і від того чиняться великі розори й біди, а правдивим козакам вони чинять безчестя. То щоб для того виділили полковника і козаків, а при ньому щоб було реєстрових козаків тисяча. Коли ж трапиться десь якийсь неспокій і зрада, то йому, полковникові, тих свавільників приборкувати за своїми правами, як це виказують їхні права, і давати тому полковникові й тисячі чоловік плату за домовленістю на рік, і щоб вони стояли на виділеному місці, де годиться, по всіх полках на цьому боці Дніпра.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість, прийняли те з радістю і обіцялися дотримуватися твердо.

14

Про малоросійських людей, щоб вина й тютюну у великоросійські міста не ввозили, й таємно не продавали, і тим щоб не чинили перепони кабакам царської величності у грошовому зборі; а за домовленістю вільно привозити вино на кабаки і продавати, коли потребуватимуть; а коли якісь малоросійські люди будуть спіймані у великоросійських містах з вином та тютюном, таємно продаватимуть їх, то тих висилати з усім назад, а коли являться ще вдруге з тим-таки товаром і ті ж таки люди, то всі такі їхні товари забирати на государя без плати.

Жителі малоросійських міст приїжджають у Московську державу і в українні міста та привозять вино й тютюн і продають всіляким людям, від чого порушуються і не добираються кабацькі збори. То щоб учинити міцний заказ під жорстоким покаранням, щоб усяких чинів жителі малоросійських міст вина й тютюну не возили в Москву, в українні міста та в повіти, не продавали і не чинили тим порушення й недобору казни великих государів, їхньої царської пресвітлої величності. А коли треба буде вино в якісь малоросійські міста за домовленістю, то за домовленістю вино в ті міста привозити вільно.

І гетьман, і старшина, вислухавши цю статтю, говорили, що вони розішлють про те по всіх містах універсали; коли ж когось із малоросійських жителів буде спіймано у великоросійських містах з вином та тютюном, то тих висилати з вином та тютюном у малоросійські міста. Коли ж вони таки прийдуть і будуть спіймані вдруге, то забирати у них усе на великих государів без заплати.

15

Про козацькі дідичні, батьківські, куплені, й вислужені, й надані ґрунти та всілякі маєтки і пожитки, щоб після смерті чоловіка незмінно володіли всім тим козацька жінка та діти; жінки козацькі після смерті своїх чоловіків звільняються від усіляких наруг, доки не вийдуть заміж: коли вийдуть за козаків, лишатимуться знову при козацьких вольностях, коли ж посягнуть за мужиків, то підлягатимуть міській повинності; тут-таки про козаків, котрі живуть у духовних маєтностях.

Смиренно просимо їхню царську пресвітлу величність гетьман, і старшина, і військо просить про козацькі маєтки, хто має свої власні ґрунти, вічні, батьківські, дідичні, куплені, тобто: поля, ліси, сінокоси, стави, млини та всілякі інші пожитки, то щоб військово товариство лишалося цілковито при своїх прямих ґрунтах та пожитках. А коли на службі великих государів смерть випаде від ворога на котрогось чи помре він своєю смертю, то щоб володіли тими прямими добрами після того при тих ґрунтах жінка й нащадки його; а коли заслужений козак лишить після смерті жінку, то щоб жінка після його смерті була звільнена від усіляких наруг, тобто щоб усяка старшина військова не утяжувала її постоями, поборами і підводами, і це доти, доки не піде вона заміж: коли за козака, то матиме вольність, а коли за мужика, то підлягатиме міським повинностям. І ті козаки, котрі живуть у маєтностях духовних осіб, щоб лишалися при тих-таки вольностях також.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували по цій статті, указали бути так, як було до цього, згідно з правами їхніми та вольностями і зі своїми, царської величності, жалуваними грамотами на дане їм, куплене і заслужене, відповідно до королівських привілеїв, і бути тому неодмінно.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на таку государську милість.

16

Про давання відсічі всіляким ворогам, котрі мають наступати на Україну, для чого має бути допомога від царських військ, які виправлятимуться з Великої Росії, і від військ із залог, що лишаются в українських містах.

А коли ворожі війська і задніпрянські¹¹⁷⁰ козацькі мали б наступати війною на цей бік Дніпра, то смиренно просимо їхню царську пресвітлу величність про швидкі посилки супроти того ворога в допомогу, щоб ті посилки за указом великих государів давали відсіч разом з нами, а не так, як раніше бувало, що Запорозьке військо писало, просячи собі швидких посилок, і завжди то затягувалося, а вороги тим часом, наступивши на цю країну, доводили її до останньої пагуби і знищували. Через це нині смиренно просимо їхню царську пресвітлу величність, що як тільки почнемо просити милості про посилки супроти ворога, який наступає, то щоб на той час ратні люди їхньої царської пресвітлої величності з боярами й воєводами були прислані до нас на оборону без загайки, а поки бояри й воєводи приспіють, щоб воєводи, котрі перебувають у малоросійських містах, неодмінно давали їм, скільки буде треба, війська із міст.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли тримати його, гетьмана, і всю старшину, і Запорозьке військо, і весь малоросійський народ у своїй государській милості і в повній обороні від ворога. А раті великих государів ходять за добрим звичаєм в повному ратному уладженні в боях і воєвод в полках¹¹⁷¹, і про те їм самим відомо. А швидко, не уладжено і наскоком ходити вони не звикли. Коли ж наступатиме ворог великих государів на малоросійські міста, то за указом великих государів ратних людей в допомогу буде прислано, а коли буде незручна дорога, наприклад восени, так само і весною, то прибудуть вони нешвидко, і цього не ставити собі за немилість великих государів. А з міст від воєвод і від ратних людей городова оборона буде, а з міст ходити оборонятися вилазками. А коли йтиме гетьман у похід на ворога та свавільних людей, то давати йому з Києва, з Ніжина, з Чернігова кінних і піших ратних людей, скільки випаде, і бути їм у поході з гетьманом на його, гетьманських, конях та харчах.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо на їхню государську милість били [чолом].

17

Про гетьманську резиденцію в Батурині, і щоб бути при ньому військової арматі; також лишатися при ньому одному стрілецькому полку на його, гетьманському, провіанті.

Гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість, щоб великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували старшину і Запорозьке військо, веліли бути в Батурині гетьману та арматі.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували їх, звеліли бути йому, гетьманові, та військової гарматі в Батурині, і ще ударували великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, за колишньою милістю до них батька свого государя, блаженної і віч-

нодостойної пам'яті великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, і брата свого государського, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя царя і великого князя Феодора Олексійовича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, вказали бути при гетьмані в Батурині для охорони й цілості його московському стрілецькому полкові, а хлібні запаси на той цілий полк давати йому, гетьману, як раніше.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість.

18

Про київських та ніжинських міщан: які пункти постановлено і закріплено за колишніх гетьманів, то вони неодмінно закріплюються за монаршою милістю і в цих статтях.

А пункти, які написано за чолобиттям київських та ніжинських міщан і котрі вписано в колишніх пунктах давнішим гетьманам, то всім тим пунктам указали великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, бути в колишній силі за указом їхньої царської пресвітлої величності.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість.

19

Про чехи, нову монету царської величності, роблену у Севську на прохання гетьмана Івана Самойловича, і що тих чехів люди не беруть, бо гетьман Самойлович не розіслав про те в Малій Росії своїх універсалів; тут-таки про з'єднання малоросійського народу з великоросійським і про подружжя між ними; щоб не забороняти малоросіянам переходити жити у Велику Росію.

За зволенням великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, для поповнення їхньої, великих государів, казни для заплати ратним людям виробляють у Севську чехи під їхнім, великих государів, найменуванням та гербом, і ті чехи роздають, як їх роздано вже велике число в теперішньому кримському поході їхнім, великих государів, ратним людям у полках бояр та воевод на заплату. Про те чехове діло було покірне чолобиття до їхньої царської пресвітлої величності колишнього гетьмана Івана Самойловича ще при їхньому, государському, батькові, блаженної і вічностойної пам'яті при великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, так само і при брату їхньому, государському, блаженної і вічностойної пам'яті, при великому государю царю та великому князю Феодору Олексійовичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і тепер тих чехів, як у Кримському поході в полках, так і в малоросійських містах, козаки й міщани не беруть, і це чинилося аж досіль через непостійність та лихі наміри бувшого гетьмана Івана Самойловича, бо він не звелів розіслати по містах універсалів, щоб ті чехи брали невідмовно. Тож тепер гетьману і всій старшині, прийнявши той їхній, царської пресвітлої величності, указ, дотримуватися його твердо і послати в гори та міста універсали з острашкою смертної кари, щоб ті чехи ходили нормально, як ходять у малоросійському краю такі ж самі чехи інших держав. А коли б хто виявився супротивним до того, то чинити над ним смертну кару. Так само щоб гетьман і старшина, служачи великим государям, їхній царській пресвітлій величності, всілякими мірами й способами з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії, щоб був під одною, їхньої царської пресвітлої величності, державою спільно, як однієї християнської віри, і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одногосно: гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом. І щоб був вільний перехід жителям із малоросійських міст у міста великоросійські.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо прийняли цей їхній, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, указ та зволення і обіцяли дотримуватися твердо.

20

Про побудову нових міст та фортець на цьому боці Дніпра навпроти Кодака на річках Самарі й Орелі, також у гирлах Берестової та Орчика¹¹⁷² і про заселення їх малоросійськими людьми для захисту Великої та Малої Росії від находу бусурманської, кримської сили.

Також гетьманові і старшині, служачи свято великим государям та великій государині, їхній царській пресвітлій величності, виказати дбання для притиснення і стримування Криму від походу кримських орд війською як на великоросійські, так і на малоросійські міста і зробити на цьому боці Дніпра навпроти Кодака шанець у такий спосіб, як і Кодак, а на ріці Самарі, і на ріці Орелі, і в гирлах річок Берестової та Орчика побудувати міста і заселити їх малоросійськими жителями. І розіслати про те в усі тамтешні міста універсали, щоб жили на тих-таки місцях, хто хоче мати поселення, і то без усіляких перепон.

І гетьман, і старшина, і Запорозьке військо прийняли той великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, указ і обіцялися в тому їм, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, дбати і службу свою показати.

21

Про пожитки гетьмана Самойловича та його синів, полковника стародубського та чернігівського, щоб половину їх узяти до скарбу Запорозького війська, а половину віддати в казну царської пресвітлої величності.

Гетьман, і старшина, і Запорозьке військо били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, щоб великі государі ударували їх, указали всі пожитки бувшого гетьмана Івана Самойловича, також і дітей його, бувших чернігівських та стародубського полковників, віддати їм у військовий скарб.

І великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували їх за їхнім чолобиттям, указали віддати з пожитків Івана Самойловича та дітей його половину у військовий скарб, а другу половину взяти у свою, царської пресвітлої величності, казну.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на милість великих государів, їхньої царської пресвітлої величності.

22

Про оренди, щоб не було їх у Малій Росії; про охотницькі кінні та піші полки, щоб були вони, як і раніше, для оборони від ворога; про збір грошей поборами з посполитого люду для заплаати тим охотницьким полкам.

Били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, гетьман, старшина і Запорозьке військо, щоб для зняття утяжень у малоросійському краю не було оренди. А оскільки охотницькі кінні та піші полки потрібні під ці военні часи для оборони малоросійського краю, то щоб їх було збережено так, як це було при бувшому гетьмані, а плату давати їм, збираючи гроші з посполитих людей, яких не записано в козацькому списку. А в який спосіб збирати ті грошові збори, то про те гетьман і старшина мають подумати і визначити міру. А коли визначать міру в тім ділі, то мають тоді написати до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували гетьмана, і старшину, і військо, указали їм про те діло подумати і визначити міру, щоб не було в наклад малоросійському народові, а охочі кінні та піші полки звеліли тримати їм для оборони малоросійського краю в повному числі, як і раніше.

Останній пункт оцей має в собі й те, що гетьман Мазепа зі старшиною і з усім Запорозьким військом прийняв усі ті вищеподані пункти, або статті, з подякою, пообіцяв вірно служити великим государям і просить, щоб від нього і від усього малоросійського народу не віднімали великої й численної монаршої милості. Нарешті він, гетьман зі старшиною, і з усім військом, також і з духовними особами, що були на тій Коломацькій раді, ствердили вищеподані пункти підписами своїх рук.

І всі ті вищезголошені й описані пункти я, гетьман та генеральна старшина, і полковники, і все Запорозьке військо, і малоросійський народ радісно приймаємо і обіцяємося їм, великим государям, божою милістю пресвітлим і державним великим государям царям та великим князям Іоанну Олексійовичу, Петру Олексійовичу та великій государині благовірній царівні та великій княжні Софії Олексіївні, самодержцям усїєї Великої, Малої та Білої Росії, та їхнім государським наслідникам служити за правдивою своєю обіцянкою твердо й постійно, без усякого противенства та хитання і, припадаючи до їхнього государського маєстату біля їхніх монарших стіп, просимо, щоб вони, пресвітлі й державні великі государі, царі та великі князі Іоанн Олексійович, Петро Олексійович та велика государиня, благовірна¹¹⁷³ та велика княжна Софія Олексіївна, самодержці усїєї Великої, Малої та Білої Росії, тримали мене, гетьмана, генеральну старшину, полковників та все Запорозьке військо і малоросійський народ у своїй государській пресвисокій і невимовній милості і щоб ніколи від них не було віднято їхню государську милість. А для кращого запевнення ми, духовні особи, зібрані на цю раду, і я, гетьман, і старшина, і полковники, і сотники підписалися під цим їхнім государським милостивим указом і з повинності нашої віддаємо його до рук ближнього, їхньої царської пресвітлої величності, боярина, охоронника та дворового воеводи князя Василія Васильовича з товаришами.

*Писано літа від створення світу 7195,
а від утілення божого слова 1687 року, 25 липня.*

Ємеліян Українцов

Після скинення гетьмана Самойловича з гетьманства відразу ж багато свавільників з усіх городових полків козацького війська, не дочекавшись нового гетьмана, свавільно від'їхали з обозу в свої домівки і як по дорозі, так і в домах та полках своїх учинили крамолу і заохочували до тієї сваволі з собою й інших легковажних людей, що лишалися по домах. Вони, безумні, не тільки брали орендарів, але й розшарпували поміж себе маєтки інших заможних людей та невинних крамарів, а декого і самих забивали на смерть, і чинили над ними всілякі збитки та мародерства. Це їм невзбарі того-таки літа після прибуття нового гетьмана в Гадяч та Батурин було слушно відшкодовано і покарано після одержання від ображених та пограбованих численних суплікацій та скарг, бо відразу ж усіх тих свавільників звелів гетьман старшині відшукувати по містах та селах, ловити і, віддавши в міцне ув'язнення, чинити потім дізнання. Після тих дізнань найвинуватішим поламали руки й ноги, іншим, найзапеклішим, відітнено голови, третім вішано на шибеницях, четвертих карано на худобі, а в п'ятих глупство виганяно киями. Після такої екекції знову настала поміж людей тиша і тамтешні люди могли вже мешкати безбоязно.

Після постановлення на Коломаку гетьманом Мазепи, як казав вище, 25 липня, віддали старшина та військо хвалу всеблагому Богові і, постоявши там, на Коломаку, ще з кілька днів¹¹⁷⁴, роз'їхалися звідти по домівках. Князь Голіцин з усіма великоросійськими військами, взявши гетьмана Самойловича з його сином Яковом як невільників, пішов на слободи, а гетьман Мазепа в Малу Росію, і його, за наказом князя, відпроварила до Гадяча, а тоді до Батурина одна невелика частина смоленської шляхти, котра була в тому поході і, будучи від нього там добре пошанована та обдарована, відпущена була до Смоленська, оскільки в дорозі на Батурин ніби здорожилася.

Мазепа, оволодівши й посівши всіма достатками і багатствами Самойловичевими, котрі були як у війську, так і в Батурині, влаштував упродовж немалого часу зі своїми старшинами часті, мало не щоденні, багаті й пишні бенкети та гулянки, обдаровуючи багатьох своїх старшин всілякими Самойловичевими подарунками і спадками. Потім невзбарі того-таки літа прислано з Москви від пресвітлих государів царів до Мазепи в Батурин нарошного посланця з грамотою, в якій був такий указ, щоб усі Самойловичеві та синів його скарби поділено навпіл і щоб одна їхня половина була віддана йому-таки, посланнику, до царської казни, а другу щоб притримали в Батурині на малоросійське військо. Сталося отож за тим указом, що всі Самойловичеві й синів його скарби та срібло, що були в Батурині разом з військовим скарбом, розділено навпіл у кам'яній скарбниці в гетьманському дворі і за кілька днів переважено на шаях, бо, лічачи їх велику кількість, треба було б багато забавити часу. Розділивши отак, одну частину згаданий царський посланник забрав на Москву, а друга частина лишилась у скарбниці і у Батуринському замку в гетьманському дворі на військо. Що з тих скарбів перед розділенням та після розділення скарбниці й у дворі гетьманському вкрадено ближніми гетьманськими слугами, а може, й забрали їх за гетьманським указом та перенесли на інше місце, то про те не відомо нічого, але, певна річ, їх було більше, ніж описується, бо коли б там вони були всі, то за тиждень їх не можна було б розважити та розділити навпіл. А що лишилося на козацьке військо, те я виписав з одного тодішнього скарбового реєстру, який трапилося мені побачити у військовій канцелярії, і кладу тут для наочності. В тому реєстрі було написано, що знайшлося наявних червонних золотих 22 251, талярів битих 22 855, левів 566, срібних копійок 7 533 золотих і шагів 9, чехів 204 210 золотих. Поклавши відтак червонний, як тоді бувало, по 6 золотих, вийде сума 133 506 золотих, а поставивши таляри по 3 золоті, вийде 68 565 золотих. Леви поклавши по копійку, як тоді ходили, вийде 1 415 золотих. Склавши ж ту всю суму до купи і прилічивши до неї ту дрібну чехову й копійчану суму, дістанемо всього 415 029 золотих і дев'ять шагів. А про те, що написав я вище: скарби покрадено Мазепиними слугами, дивуватися не треба, бо я бачив у тому-таки грошовому реєстрі безіменний запис про покрадення скарбу. І ближні слуги та кривні Мазепині, котрі були перед його гетьманством увіч убогі, невзбарі при гетьмані своєму стали багатими, маючи по кільканадцять і кількадесят тисяч золотих грошей, окрім срібла та інших дорогих речей. Із тих ближчих слуг для кращої вірогідності згадаю двох: покойового Запорожця і целюрика. Скільки ж лишилося срібних столових крендсів і всіляких дорогих золотих та срібних спеціалів¹¹⁷⁵, клейнодів, перлин та іншого каміння, шабель, кульбак, рондів, пістолетів, янчарок, панцирів та інших всіляких військових ризунків, також міді, цини¹¹⁷⁶, стад і безліч усілякої скотини, про те мені невідомо, однак відомо, що те все дісталось не кому іншому, тільки Мазепі. Але вельми неправильно було учинено з Мазепиною і старшини його боку те, що при Самойловичевих скарбах було переділено навпіл і віддано на Москву військовий скарб, який був разом з усім добром. Ще потрібно відзначити таку несправність генеральної старшини та полковників і за Мазепиною гетьманства, що не поставили вони з-поміж себе генерального військового скарбника, аби той досконало знав про прихід і витрати військового скарбу і в належний час здавав від себе генеральній старшині та полковникам рахунок. Однак за давнішою звичкою (як було і за Самойловича) допустили Мазепі і слугам його завідувати військовим скарбом і тратити, як їм хотілося. Кожен напевне заощаджував прибуткові скарби на власну персону і приходив, а бідні військові надходження не тільки вживав на козацьке охотницьке військо чи на інші військові потреби, але нещадно тратив і розкидав на свої приватні неслухні видатки та подарунки. Принаймні вже тепер, здається мені, належало б старшині й полковникам виправити цю помилку і не допускати гетьмана і його слуг завідувати військовим скарбом, а поставити на те з-поміж себе, як казав і вище, особливого військового генерального скарбника.

Гетьман Мазепа зі старшиною та полковниками ні того, ні другого року не був у Москві, але аж третього, тобто 1689 року, він був там після повороту російських військ з-під самого Перекопу, і то тоді, коли спіткало нещастя самого князя Василя Васильовича Голіцина, про що йтиметься далі.

Того-таки року, 5 липня, в час звичайної літї¹¹⁷⁷, після вечірні, котра відправлялася за померлих, з темної і грозової хмари, що проходила над Києво-Печерським монастирем, ударив на соборну церкву Успенія Пресвітлої Богородиці міцний грім, пробив її верх і запалив був під банею дерево. Від цього удару всі ченці з архімандритом¹¹⁷⁸ і мирські люди, котрі були в церкві, впали на землю і нешвидко отямилися, а архімандрита напівмертвого піднято з землі і відведено чи віднесено до його келії. А запалене дерево під банею вирубав і скинув один монастирський послушник Котлярчик, вихопившись із сокирою на церкву,— оборонив отак від вогню ту чудову споруду.

Того-таки року в жовтні місяці прислали запорожці до нового гетьмана Мазепа чотирьох своїх послів, значних військових товаришів або полковників, з вісімдесятьма чоловіками рядового товариства, вітаючи його на новому гетьманстві через отакий свій лист:

**Вельможний милостивий пане Мазепо, гетьмане наш,
милостивий пане-брате і благодійнику!**

Оскільки з божої ласки і з приязні братів наших, війська городового малоросійського, став ти замість гетьмана Поповича гетьманом нашої вітчизни, будвши людиною розумною й моторною, то й ми з того тішимся, і, через спеціальних послів наших військових вітаючи вашу милість милостивого пана з тим новим гетьманським гонором, зичимо, щоб, живучи на тому уряді багато років, щасливо все добре справляв у нашій Малоросійській Вітчизні з добрим для людей пожитком і при їхній вдячності. А особливо просимо з ушануванням нашим військовим через цей наш лист, щоб до нас, низового війська, був ласкавий не так, як зрадник нашої цьогобічної української вітчизни Попович, і щоб не махлярив коло нас, як почав він махлярити на наше знищення. Тож Бог учинив інакше: самого його скоренив із гетьманства. І щоб ти не згадував, коли що прикрого сталося тобі у нас, як ішов у Крим від Дорошенка з братами нашими, посланими в подарунок, і був спійманий та припроваджений до Січі, уважаючи на те, що за тодішню твою біду нагородив тебе Бог щастям, як у Єгипті винагородив Бог біду мудрому та прекрасному Йосифу¹¹⁷⁹. А ми, дізнавши твоєї рейментарської ласки, обіцяємося відповідати на неї нашою щирістю і за розпорядженням вашим готові ставати на будь-який чин нашим пресвітлим государям царям, сподіваючись і від їхньої величності панської та добродійської до себе милості та уваги за твоїм ласкавим постановням за нами, Запорозьким низовим військом, перед пресвітлою величністю, про що ми вельми просимо і лишаємося

**Вашій рейментарській вельможності та милості
всього доброго зичливі і до послуг готові брати Григорій Сагайдашний¹¹⁸⁰,
кошовий отаман з усім низовим Запорозьким військом.**

*З Січі Запорозької,
4 жовтня 1686 року¹¹⁸¹*

Від того запорозького посольства та привітання Мазепа дуже був задоволений і, чесно приймаючи їх усіх у себе впродовж кількох днів, досить з ними гуляв та бенкетував. Потім, виправляючи їхню старшину назад, ударував належними подарунками і писав через них просторий лист до низового Запорозького війська, дякуючи йому за добру прихильність до себе й обіцяючи всіма своїми силами чинити їм усе добре. Відправивши з тим запорозьких послів, ударував і рядове їхнє товариство тузинками і мусульбесами¹¹⁸² і дозволив їм прожити, дотримуючись всілякої скромності, з огляду на зиму, що тоді надходила, на своєму утриманні на квартирах у Полтавському полку. А на доказ тієї своєї ласкавості до низового війська виправив на Запорозжя перед Пилипівськими загустами¹¹⁸³ зі своїм листом свого значного дворянина Витвицького та послав через нього подарунку на всі січові курені по сто золотих, по кухві горілки і по десять бочок на кожен курінь всілякого борошна, зібраного з Варслових гребель¹¹⁸⁴, звелівши видати його тодішньому дозорцеві млинів Полтавського полку Василю Колачинському. А на всю отаманію дав він осібно по кармазину, кошовому ж дав того вдвоє-втрое сукнами й різними матеріями, так само і його старшині. Оці всі подарунки вони, запорожці, прийняли через згаданого посланця вдячно, дуже дякували за них гетьманові через свій лист, а того посланця чесно відправили.

Тієї ж таки осені вбито було у Севську Григорія Гетьманича,— йому відскли на пласі сокирою голову — сталося це за містом Севськом, там, де Колиски. Там його й поховано. Не відомо, за яку це сталося вину¹¹⁸⁵, але можна доміркуватися, що за ретельним дбанням севського воеводи Леонтія Романовича Неплюєва, який міг побоюватися, що коли б Гетьманича відпустили за монаршим указом на волю, то він міг би доправлятися в нього, Неплюєва, свого добра та скарбів, які той забрав у війську з ним, Гетьманичем.

Примітки до XXVIII розділу

1136 В. Голіцин вирушив із Охтирки 27 квітня (за ст. ст.), а І. Самойлович вирушив з Батурина також у кінці квітня.

1137 Інші дані: дві булави.

1138 Туркуси — бірюза.

- 1139 Російського війська було 150 тисяч чоловік.
 1140 Українського війська було близько 50 тисяч чоловік.
 1141 Війська В. Голіцина та І. Самойловича зійшлися 2 червня (за ст. ст.) на березі ріки Самари.
 1142 Російського війська з Неплюєвим пішло 20 тисяч.
 1143 Українського війська виправлено також 20 тисяч. Сердюцьких полків було два. На чолі їх стояли Герасим Василевич та Степан Еверський.
 1144 Війська не дійшли до Січі 20 верст і 17 червня повернули назад.
 1145 Текст доносу див.: *Д. Бантыш-Каменский. Источники малороссийской истории.*— М., 1858.— Ч. I.— С. 297—304. (Далі — *Источники*).
 1146 *Ексапсальми* — очевидно, секстапсальми, тобто шестопсальміє.
 1147 Цитата з Біблії. (Книга псалмів, XXXVII, 12, 13).
 1148 Це був Войця-Сербин.
 1149 Івана Самойловича було заслано таки в Тобольськ, а його сина Якова в Єнісейськ.
 1150 Спершу Самойловичів відіслали до Орла, потім р. Окою повезли до Нижнього Новгорода. По тому вислали їх в село Кукарку Вятської губернії, по тому вже Якова з жінкою відвезли в Єнісейськ, а гетьмана у Тобольськ. У 1690 р. І. Самойлович був живий. Яків помер 9 липня 1695 р.
 1151 М. Костомаров визнає автентичність цього листа.
 1152 У цей час у війську почалися заворушення. Сердюцькі полковники окопалися земляним валом для захисту, при них тримався й Г. Самойлович. Коли ж прибув Неплюєв з військом, козаки видали йому Г. Самойловича, Л. Полуботка і Ф. Сулиму.
 1153 Бунт стався там-таки, біля Кодака, де стояли з'єднані козацькі полки. В донесенні В. Голіцина про це пишеться, що тоді побито «багатьох знатних людей», а Л. Горленка і суддю того ж полку, побивши, кинуто в гарячу піч, а тоді живих засипано землею.
 1154 М. Костомаров називає його полковим обозним Гадяцького полку. Тоді ж було вбито й кількох товаришів Кияшка.
 1155 *Источники.*— С. 305—319.
 1156 Сава Прокопович.
 1157 Дмитрашко Райча.
 1158 В оригіналі: «оберегатель».
 1159 *Источники:* «всі військові клейноди».
 1160 Пропуск у тексті. В *Источниках* не згадується про намісництво Д. Борятинського.
 1161 *Источники:* «Ефимович».
 1162 Підзаголовки до кожної статті склав, очевидно, сам С. Величко. В *Источниках* їх нема.
 1163 *Ефимки* — російська назва талюра. Ефимки були ще «з признаками», тобто з клеймом російського герба, що було вчинене за царським наказом у 1655 р.
 1164 *Источники:* «повні приноси».
 1165 *Источники:* «государські».
 1166 *Источники:* «на полях і дворах».
 1167 Пропуск. *Источники:* «так само й тим, що їдуть до Москви і назад повертаються».
 1168 *Источники:* «нові військові клейноди».
 1169 *Источники:* «чи не хотіли дати оброку панам своїм».
 1170 *Источники:* «війська татарські і задніпрянські».
 1171 *Источники:* «А раті великих государів перебувають, за добрим звичаєм, за розкладом і розглядом великих государів і звикли у бояр та воевод у полках ходити в повному ратному урядженні і відсіч давати ворогу».
 1172 *Берестова* — ліва притока річки Самари; *Орчик* — права притока річки Орелі.
 1173 *Источники:* «благовірна царівна та велика княжна».
 1174 І. Мазепа з козаками, двома російськими пішими полками і кінним полком смоленської шляхти рушив з Коломака 29 липня.
 1175 *Спеціали* — різновид монети.
 1176 *Цина* — олово.
 1177 *Литія* — в православному церковному богослужінні частина всенощної напередодні свят.
 1178 У 1684—1690 рр. архимандритом Києво-Печерської лаври був Варлаам Ясинський, майбутній київський митрополит.
 1179 За біблійною легендою, Йосиф був обмовлений жінкою і кинутий у в'язницю. Він розгадав сні єгипетського фараона, за що той зробив його зверхником Єгипту.
 1180 Григорій Сагайдачний був кошовим отаманом до середини 1688 р.
 1181 Має бути 1687 р.
 1182 *Тузинок* — дешеве сукно; *мусульбес* (мусалбес) — червона тканина, яку використовували на підкладку.
 1183 *Пилипівські запусті* — піст перед Різдом.
 1184 Очевидно, маються на увазі млини на р. Ворсклі на Полтавщині.
 1185 Григорія Самойловича було скарано на смерть 11 листопада 1687 р. за звинуваченням Неплюєва і гадяцького полковника Михайла Василевича (також родича гетьмана Самойловича). Здогад С. Величка про справжню причину смерті Г. Самойловича правильний. У звинувачувальному акті Г. Самойловичу було сказано, що карають його на смерть за «воровские затейные и непристойные слова».

Розділ XXIX

Про будівництво козацьким військом у гирлі ріки Самари міста Новобогородицького; так само про будівництво іншої фортеці в Кам'яному Затоні; про причини, навіщо ці міста побудовано; про запорозьке невдоволення від того будівництва і про розорення цих міст; про лист кийівського митрополита до руського воєводи зі скаргою на Шум'янського.

Року від створення світу 7196, а від пришествя в світ будівничого слова божого 1688 року. Великі государі Іоанн та Петро Олексійовичі зі своєю сестрою, великою государинею царівною Софією Олексіївною, всієї Росії самодержці, знамірилися, з огляду на свій союз, чинити военний промисел на Крим. Але розсудили спершу за краще побудувати на Самарі місто¹¹⁸⁶, щоб складати в ньому не тільки потрібні військові хлібні припаси, але й гармати та інші всілякі припаси й тяжарі, щоб, повертаючись від Криму, не возити всіх тих військових тяжарів у внутрішні міста своєї держави, а лишати їх у тому новозбудованому місті Самарському для прийдешньолітньої воєнної кампанії. А бажаючи до решти виконати той свій монарший замір, прислали після Водохрещі¹¹⁸⁷ через нарошного свого посланця в поважній своїй грамоті такий свій указ до гетьмана Мазепи, щоб він, гетьман, готувався з усім малоросійським військом до раннього походу для будівництва нового міста на Самарі. Гетьман тоді, виконуючи той монарший указ, розіслав зараз у всі полки свого рейменту універсальні розпорядження, щоб старшина і всі козаки прибиралися в такий похід на п'ять місяців¹¹⁸⁸. Як тільки настала після зимових невчасів весна з красними квітами й травопасами для худоби, то й гетьман з усім малоросійським військом рушив з домів на знамірене й визначене діло. Рушив у той-таки похід з невеликою частиною свого московського війська також ближній околичний і севський воєвода Леонтій Романович Неплюєв, і, прибувши без перепон на вказане місце, заклали вони в гирлі річки Самари, що впадає в Дніпро, одначе віддалік од Дніпра, знамените місто, й нарекли його Новобогородицький град. Його будувало впродовж цілого тодішнього літа за розпорядженням та наглядом інженера-німця, присланого з Москви, саме козацьке військо, і, як належалося, зробило все, і міцно уфортикувало, а військо Неплюєва те місто не будувало. В майбутні роки це місто з церквами й будинками було добудоване остаточно, і то малоросійськими людьми, які прийшли сюди для мешкання. І відтоді за монаршим указом почали там жити позмінно московські воєводи¹¹⁸⁹ з піхотним військом і почали там лишати склади хлібних запасів, всіляких військових речей та тяжарів, і було так впродовж 23 літ, аж до остаточного розорення того міста, що сталося в 1711 році¹¹⁹⁰. В те місто щоліта відправлялися малоросійськими підводами численні государські харчові припаси. Коли ж будували те місто, то прислано було від монаршого лиця якогось значного посланника, щоб оглянув міське будівництво. Той посланець подав тоді гетьману монаршу похвальну грамоту за службу, приніс також од їхньої царської пресвітлої величності йому ж, гетьману, з генеральною старшиною та полковниками значні подарунки, за які при чесній відправі був ударований од гетьмана й усієї старшини немалою золоту сумою¹¹⁹¹.

Перш ніж вийти в той похід, писав гетьман до запорожців, ознаймовуючи їх про такий монарший указ, що має будуватися в гирлі Самари місто¹¹⁹², і пояснюючи, для якої потреби мають його там будувати. Разом з тим пропонував їм, щоб вони не перечили на ту монаршу волю, оскільки закладання того міста не мало причинити низовому війську утиску й образи; а особливо жадав він, щоб не мали вони за те на нього, як на Самойловича, підозри та гніву, оскільки те місто мало створитися для вищезначеної потреби не з гетьманської поради, а з монаршого рішення й волі. На цей гетьманський лист запорожці відповіли, що від будівництва цього міста бачать, либонь, з монаршого боку значний собі утиск та образу в майбутньому, однак, покладаючись на монаршу волю й повагу, не суперечитимуть тому,— так вони й учинили.

Після закладення того міста гетьман з малоросійським військом так само й Неплюєв з великоросійським військом розійшлися по домівках, однак залишили в тому місці до слушного часу московський та козацький гарнізони, доки не визначиться за монаршим указом, кому там належатиметься лишатися. Після збудування того Новобогородицького міста за кілька літ було міцно збудоване для тої-таки потреби, що й Новобогородицьке, друге місто в Кам'яному Затоні — його поставлено навпроти старої Запорозької Січі, що була на тому боці Дніпра, і недалеко від Січі іншої, в якій мешкало Запорозьке військо (від Кам'яного Затону до Новобогородицького міста три дні їзди конем, що може означати 30 миль), але вже в тому Кам'яному Затоні перебувала при харчових та військових запасах сама тільки московська залага. За те закладання Кам'янозатонської фортеці запорожці, либонь, гнівалися, бачачи собі від того утиск та образу, однак мовчали, покладаючись у тому на монаршу волю й ласку. Розорено було ту фортецю тоді, коли розорено було й Новобогородицьке місто, як про це написано вище, однак московські стрільці, котрі жили в тій Кам'янозатонській фортеці, часто входили з притисненими запорожцями в сварки й бійки, і це тяглося аж до крайнього розорення й запусіння Запорозької Січі, що сталося 1709 року.

Того-таки року яснопреосвященний в Бозі отець Гедеон Святополк, князь Четвертинський, київський митрополит, роздивившись на своїй новій митрополії, що Йосиф Шум'янський, львівський владика, чинить йому в його Київській єпархії великі образи й утиски, писав, скаржачись на нього, свій лист до пана руського воеводи, вичислюючи в ньому детально неслухні дії Шум'янського і просячи його, пана воеводу, про подання щодо того до короля Яна Собеського, аби Шум'янського було погамовано й присмирено у таких учинках. Список цього листа він, отець митрополит, прислав до відома у військову генеральну канцелярію, а лист той від слова до слова має в собі таке¹¹⁹³:

**Ясновельможний милостивий пане воеводе руський¹¹⁹⁴,
до мене вельми милостивий пане і брате!**

Належало б мені давніше відізватися до вашої милості пана з низьким поклоном і з пропозицією своїх послуг, щоб тим самим виказатися пам'ятливим на добродійні ласки вашої милості пана, якими освідчували мене при належних okazіях ваша милість пан без будь-яких моїх задатків та заслуг. Сподіваюся, однак, що захочеш вибачити мені з огляду на клопоти, які звичайно розривають господаря на новосіллі,— впевнює мене в тому уроджена людяність та обичайність вашої милості пана. Зараз, коли я запоручаюся ласкавою увагою вашої милості пана в надії на ту доброту, якою ваша милість пан зволите обдаровувати кожного, смію донести вашій милості панові про великі кривди та важкі образи, якими не перестає мене турбувати його милість ксьондз Шум'янський¹¹⁹⁵. Ще коли я лишався на Волині, докучав він мені різними перешкодами: освячував священників моєї Луцької дієцезії, недійсних робив дійсними, підбивав до свого права монастирі, котрі здавна належали до Луцької дієцезії, захищав своєю протекцією переступників-священників, забороняв правильні шлюби в моїй дієцезії і вносив замішання в моє управління вслякими іншими своїми вихватками. Не дає він мені спокою й зараз: посилає своїх кінних людей під самий Київ¹¹⁹⁶, утискує священників моєї митропольської дієцезії здирством, забирає з олтарів святе миро та мої антими́си¹¹⁹⁷, а роздає якісь свої; про мене, смиренного, говорить з ушипливими насмішками, священникам із Волинської дієцезії загрожує смертю, коли б хто бував у мене чи ж уголос згадував про мене на молитвах; землі, котрі належать до Київської митрополії від часу впровадження в Руські землі християнської віри, по-ворожому плундрує і якими може способами побуджує мене до урази.

Отож, не можучи більше знести таких збитків, починаю захищатися від необачних нападів хтивого ловця чужої слави та майна, не інакше як просячи у вашої милості пана поважного заступництва та уважливої ласкавості його милості польського короля. Тим більше смію прохати про це вашу милість пана, бо знаю про вроджену великодушність вашої милості пана, з допомогою якої ваша милість пан можеш розсудити, що такі вчинки його милості ксьондза Шумлянського не тільки мене кривдять з уразою божих прав, але й порушують постанову про мир між найяснішими монархами Руських царств, православними державцями і моїми вельми милостивими добродіями, та Польським королівством, постановлені й поприсяжені на радість усього християнського світу. Згідно поприсяжених пактів його милість ксьондз з іншими єпископами — луцьким, перемишлянським, білоруським — повинен віддавати послушенство київському митрополитові, як бувало й перед тим. Однак його милість ксьондз Шумлянський ледве не нахляє мене, взявши за карк, під свої ноги; родича свого, не з вільного обрання, але власне за гроші, людину не здатну не тільки до єпископського уряду, але принаймні і до священничого, садить він на Луцьке єпископство¹¹⁹⁸, не знісшись зі мною, а це мало б чинитися не тільки від старожитного права, котре служить київським митрополитам, але й від права теперішніх пактів, так само, як і за вимогами достоїнності, необхідними при вибранні луцького єпископа і при посвяченні на єпископство. Додає мені невинного жалю й низьке домагання їхніх милостей ксьондзів Шумлянських на Луцьке єпископство без мого відома ще й тому, що я звільнив те єпископство зі значним ущербком здоров'я і з немалими видатками, тягаючись по судах, з великих і тяжких боргів, кафедральну церкву реставрував, а порожні маєтності пообсаджував¹¹⁹⁹. Його милість ксьондз Шумлянський, споживши в розкоші багаті гумна, достачені моєю кривавою працею, і якимось привласнивши собі неслухно й інші мої запаси, обділяє ще мене таким припущенням, яке не тільки чиниться для образи мого власного гонору, але й з порушенням старожитних прав, так само й теперішніх свіжих пактів.

Свідчачи перед вашою милістю паном про безпідставність тих домагань їхніх милостей ксьондзів Шумлянських, дуже прошу вашу милість милостивого пана, щоб за поважним розсудом вельможного милостивого пана було збережено в цілості мої митрополічії права. Зволь розсуди, з допомогою твоєї, з небес даної, цноти, вельможний милостивий пане, зваживши високим розумом отакі уразливі зачинки, які можуть виникнути від того шкідливі наслідки, щоб міг коли-небудь зав'язатися мішок його милості ксьондза Шумлянського, хтиво наповнений здирствами з різних владичств та монастирів, з великою небезпекою для вічного спасіння і зі значною шкодою руських народів, і щоб відтепер кинув він домагатися дієцезії митрополита київського і її маєтків не тільки по Случ, як лежала від старожитних часів межа митрополічії дієцезії, але й усіх монастирів та братств, котрі знаходяться як у Короні, так і у Великому Князівстві Литовському, і котрі завжди були піддані віддавній митрополічій юрисдикції¹²⁰⁰. Цього вимагає свята справедливість, і це стверджено довір'ям поміж найяснішими монархами, а я найпильніше молитиму господа Бога про благоденство найяснішого маєстату православних наших монархів, панів мо-

їх вельми милостивих та добродіїв, так само і про його милість польського короля. Знову ж таки, будши вдячний за поважне заступництво вашої милості пана, обіцяю віддячити вашу милість пана зичливими своїми послугами.

Писано 1688 року.

**Гедеон Святополк князь Четвертинський,
архієпископ, митрополит київський**

Примітки до XXIX розділу

- 1186 Місто будувалося на річці Самарі вище Вільного і нижче Піскуватого бродів.
- 1187 Тобто після 6 січня (за ст. ст.).
- 1188 Будівництво тривало з березня до серпня, роботою було зайнято 20 тисяч козаків.
- 1189 Першим воєводою тут було постановлено Григорія Косогова з тисячею російського війська, але його швидко змінив Волконський.
- 1190 Новобородицьку фортецю було зруйновано за Прутським трактатом 1711 р. між Росією та Туреччиною після невдалого для Росії Прутського походу 1711 р.
- 1191 Можливо, тут згадується посольство Федора Шакловитого, але він прибув 14 жовтня не в Новобородицьке, а до Батурина, звідки виїхав 19 жовтня. Посол вів переговори з гетьманом щодо наступного походу супроти Туреччини й Криму.
- 1192 Відомості трохи неточні. Спершу І. Мазепа навмисно не звідомляв запорожців про будівництво Новобородицької фортеці. Цю звістку приніс їм з Москви посланець Ф. Лихопай, який у другій половині 1688 р. став кошовим. Це призвело до бунту на Січі, після чого почалося листування між І. Мазепою та Г. Сагайдачним.
- 1193 Лист подано в перекладі з польської мови.
- 1194 Руським воєводою був тодішній польський коронний гетьман Станіслав Ян Яблоновський (1634—1702).
- 1195 Й. Шумлянський не визнавав влади київського митрополита, а сам іменувався блюстителем Київської митрополії і киево-печерським архімандритом, хотів також стати особним галицьким митрополитом. На цій підставі й були в нього незгоди з київською духовною владою.
- 1196 Й. Шумлянський посилав своїх людей під Київ, щоб захопити митрополічі маєтності
- 1197 *Антимінс* — чотирикутне покривало, на якому зображено покладення Христа у гроб. Воно кладеться на престол під Євангеліє, на ньому відбувається освячення т. зв. святих дарів.
- 1198 Йдеться про Афанасія Шумлянського, луцького єпископа, Йосифового брата.
- 1199 Перед тим як стати київським митрополитом Гедеон Святополк-Четвертинський був луцьким єпископом.
- 1200 Лист митрополита був без наслідків. 28 березня 1691 р. новий київський митрополит В. Ясинський у своїй грамоті до російських царів повторює скарги Гедеона Святополка-Четвертинського, заявляючи, що Й. Шумлянський діє так, як за його попередника.

Розділ XXX

Про гетьманський з'їзд у Севську із Голіциним для наради про похід; про розіслання гетьманського розпорядження в усі полки, щоб готувалися до походу; про раннє рушення в той похід; про прибуття до Самари і про прибуття до Чорної Долини; про ханське привітання там християнських військ зі шкодою для себе і для словідських полків; про другу сутичку з ординцями на Колончакі; про зловлення там татарських «язиків» і про повернення всіх військ від Колончака назад; про незадоволення у війську супроти князя та гетьмана за те повернення; про гетьманське вимовлення перед своїм військом; про підозру на Голіцина, начебто прийняв він од хана подарунки, і про поголоску, пущену від Голіцина, чому не воював він Криму; про дарма тоді пропалі монарші кошти; про військо, котре було виправлено під Горбаток і котре повернулося; про резидента, присланого з листом, писаним до гетьмана і до Голіцина від коронного гетьмана Яблунівського; про письмову відповідь, послану військовою канцелярією до Ігнатівського на королівську репліку; про злі наміри супроти государя в Москві Голіцина і про його за те покарання з іншими його дорадниками; про царю-

вання відтоді одного лише царя Петра Олексійовича; про перше тодішнє перебування в Москві і в Троїцькому монастирі гетьмана зі старшиною; про взяття монаршої милості і про підтверджувальні грамоти на гетьманство і на ґрунти та маєтності, видані йому, гетьману, а так само й усій старшині та значному товариству; про розставлені охотницькі війська, щоб стерегли від ворога; про хлібні та военні запаси і про воевод у Новобородицькому місті; про видруківану вперше книгу «Житій свя-тих», які починаються від вересня.

Року від початку світу 7197, а від господнього з'явлення в плоті 1689. Пресвітлі государі і великі князі Іоанн та Петро Олексійовичі, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержці, зі своєю сестрою, великою государинею Софією Олексіївною, бажаючи зробити в прийдешнє літо повторний военний похід та війну на Кримську державу, звеліли князю Василю Васильовичу Голіцину та гетьману Мазепі з'їхатись у Севську для спільної наради про той похід. За цим указом князь Голіцин і гетьман Мазепа з генеральною старшиною та полковниками з'їхалися після свят Різдва господнього в Севську і радилися про ту повторну военну кампанію на Крим, у який спосіб мали б почати та завершити її. Незабаром після тієї наради роз'їхалися вони з Севська по домівках. Гетьман, прибувши у Батурин, відразу ж розіслав свої універсальні розпорядження як до старшини, так і до всіх козаків у всі малоросійські полки свого рейменту, наказуючи від царського імені, щоб готувалися на шестимісячний ранній военний похід на Крим. Після Великодня, як тільки почали проявлятися трави, великоросійські кінні та піші війська зі згаданим князем Голіциним та з іншими численними князями та воеводами у великому числі, так само і гетьман Мазепа зі всіма малоросійськими військами свого рейменту, рушили з домівок у тодішній похід¹²⁰¹, зійшовшись у полях перед рікою Самарою та переправившись через Самару, попростували без жодної перепони аж до Чорної Долини, яка лежить від Перекопу за кільканадцять миль. Переходячи по тих степах через усілякі польові річки, що течуть до Дніпра, численні балки й долини, козацькі війська трималися правого боку Дніпра, а московські лівого боку від степів, котрі тягнуться до Дону й Азову. Коли ж прибули до Чорної Долини, тоді привітав християнські війська з тьмами своїх орд і кримський хан. У цьому наскоку, побачивши нелад у слобідських полках, міцно вдарив на них і вчинив немалу шкоду в полку Ахтирському і Харківському чи Сумському, і зробив їм більшу, коли б гетьман після нагального і слізного прохання тих полковників не послав у рятунок кількох піхотних сердюцьких полків, які в дощ, котрий тоді йшов, швидко поспішили до переможених полків і кількаразово вдарили на орди міцним вогнем зі своїх мушкетів. Тоді всі орди, побачивши значний у себе ущербок, відразу відбігли геть і в наступні дні хоч і з'являлися перед християнськими військами, але не посміли вже вдаряти на них так, як спершу. Після такого нещасливого военного початку було поховано трупи слобідських козаків і попалено та порубано великі водні судна, які вони везли на возах, бо нічим було їх провадити, оскільки орда повирубувала й коней, що були при них. Тоді рушили далі, до Перекопу¹²⁰², а коли прибули до Колончака — долини, яка відстоїть від Перекопу на милю чи півтори, там покопано татарами колодязі для напування кримської худоби, — то орда знову завдала шкоди християнському війську, яке було спрагле від спеки і побігло до тих колодязів, щоб напоїти коні й напитися і собі. Того дня було піймано, чи були вони навмисне підіслані ханом, п'ять чоловік татарських «язиків» і їх було припроваджено до князя Голіцина. А що вони там сказали, не знає ніхто, одне тільки було військові явно, що, переночувавши на Колончаку ледве одну ніч, далі під Перекоп не йдучи, Голіцин повернув зі своїм військом ліворуч, а козацькі війська повернули за ним, забираючись у шлях свій назад, додому. Було тоді велике невдоволення і клятба від московського й козацького війська на Голіцина й гетьмана, що без будь-якого змагання з Кримом повернули назад, але гетьман перед усім військом явно і зі слізьми виправдувався, що не йому в тому була воля, але старшого командира князя Голіцина, який, похитнувшись у своїй вірі пресвітлим монархам і виказуючи недоброхитність до Запорозького війська, вчинив так, як йому сподобалося. Носилася тоді поміж військом і така поголоска, що начебто кримський хан, не мігши далі встояти перед християнськими військами, попросив через таємних посланців і ублагав князя Голіцина, щоб повернувся назад, не воюючи Криму, і за те прислав начебто його подарунку шість барилець червонних золотих і що вони були начебто наповнені фальшивими червонними, тобто личманами, і тільки на кінцях барильця були залічковані справдешніми золотими. Голіцин таємно начебто прийняв їх і пустив у військо таке слово: мовляв, через те не воював Крим та повернув назад, що хан поклонився з усім Кримом великим государям, всеросійським самодержцям.

Того літа можна було б щось корисніше учинити над Кримом, коли б до того було в Голіцина бажання, але воно в ньому тоді згасло, і через це не тільки обернулася унівець слава християнських військ, але й пропали марно превеликі кошти та скарби монарші, покладені для рушення своїх військ. У той-таки час одна частина козацького війська була виправлена від гетьмана під Горбаток — кам'яний турецький замок, що лежить над Чорним чи Гнилим морем. Але й там вони нічого не досягли і повернули назад у Малу Росію.

Тієї ж таки весни великий коронний гетьман Яблоновський, зачувши про рушення московських та козацьких військ на Крим і стягаючись і собі з польським військом для війни з бусурманами, зі свого боку, згідно постановленого описаного вище союзу, прислав до князя Голіцина для всіляких листовних зносин та кореспонденцій нарешнього свого резидента Стефана Глосковського, браславського стольника, через якого написав 8 травня до гетьмана Мазепи і такого свого листа¹²⁰³:

**Вельможний милостивий пане гетьмане Запорозьких,
їхньої царської величності, військ, мій милостивий пане і приятелю!**

З великим задоволенням відібрали ми тут відомість, що вже давно князь його милість Галічин¹²⁰⁴ і ваша милість пан рушили з домів своїх із військами їхньої царської пресвітлої і державної величності супроти спільного ворога святого Хреста. Я також прибув з Варшави і спинився у Львові та й скупчую над Дністром у прикордонних місцях війська, до яких виїду, дасть Бог, на майбутньому тижні й сам. І щоб мати часту кореспонденцію про военні дії з князем, його милістю Галічиним та вашою милістю паном, посилаю за резидента до його милості князя його милість пана Стефана Глошковського, браславського стольника, полковника його королівської милості, доброго знайомого вельможному панові. Прошу, щоб зволив ваша милість пан тримати його у ширій своїй ласці й повазі, якими він, буваючи наділений від вашої милості пана як мій посланець, завжди тішитися. Дуже прошу кореспондувати через нього, його милість, зі мною щодо тих військових справ і чекаю всіляких найчастіших відомостей. Віддаю себе ширій зичливості вашої милості пана і лишаюся неодмінно

**Вашої милості пана щиро зичливим приятелем та слугою,
І. Яблунівський, гетьман надвірний коронний**

Зі Львова, 8 травня 1689 року

Що саме учинив того літа супроти ворогів-бусурман коронний гетьман, невідомо¹²⁰⁵, але, мабуть, так само прогайнувався, як і наші війська. А що цього літа хан не міг випалити степи пожежами та вчинити перепону для воєнного маршу християнських військ, як зробив це позатого року, то це сталося з двох причин: по-перше, що похід був ранній і трава була ще зеленою і горіти не могла, а по-друге, що часто падали, зрошували та зволожували землю дощі.

Після гетьманського прибуття в Батурин якийсь шляхтич з Волині Ігнатівський прислав при особливому своєму листі до гетьмана королівську чи від королівського імені написану репліку про всілякі речі, на що за гетьманським указом було учинено з військової канцелярії до нього, Ігнатівського, таку відповідь:

«Що мовилося про його милість пана Друшкевича¹²⁰⁶, що він видавав супроти ясновельможного його милості пана гетьмана їхньої царської пресвітлої величності Запорозьких військ¹²⁰⁷ ущипливі листи, то це правду мовлено і доказами підперти це легко, оскільки листи зберігаються тут. Однак може й те бути, що король, його милість, про таке не знав, цьому його милість пан гетьман не перечить, тим більше, що кожному, а найбільше його милості панові гетьману, відомо, що його королівська милість господар мудрий та поважний і не захотів би нікому зі своїх задириливих людей давати такого дозволу, щоб (це, зрештою, і непристойно) завдавати уразу стороннім людям.

Що король, його милість, приписує Могиленкові¹²⁰⁸ п'янство і через це шаленство, то ясновельможний його милість пан гетьман їхньої царської пресвітлої величності Запорозьких військ знає про те, що він не тільки п'яний, але й тверезий не має розуму, однак зволяє зауважити, що той дурень, пишучи такі похвалки не від себе, чинив все те, але маючи на увазі більшу силу, очевидно, був кимось під'юджений. Однак його милість пан гетьман ті нерозумні похвалки визнає йому за глупство і відповідає, що за ту неприязнь та за інші його зрадницькі вчинки не важко його відшукати для суду сюди і з тих місць, де він тепер перебуває, оскільки він присяглий товариш з рядових компанійських козаків рейменту його милості пана гетьмана і, втікаючи звідси, не повинен був би покидати своєї жінки. А сам, ухопивши такий титул, якого аж ніяк не є достойний¹²⁰⁹, завів за своїм злим поведом і заводить далі на згубне ім'я людей з їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська. З огляду на те не схотів би й король, його милість, через те ображатися; однак такого способу ясновельможний його милість пан гетьман поки що не вживатиме, по-перше, через те хоча б, що пресвітлі монархи наші російські, їхня царська пресвітла величність, тепер у ширім мирі та дружбі з його милістю королем, а по-друге, й через те, що має надію: й сам король, його милість, зрозумівши надалі, що той радник ні до чого не здатний і, подібно до інших, відхилиться набік, зволить відставити його від того титулу¹²¹⁰.

Либонь, король, його милість, є паном побожним і реставрує в своїх дідичних землях церкви, однак відомо не тільки ясновельможному його милості панові гетьману, але й цілому Запорозькому війську те, що в його, королівської милості, державі чи то через сенат, чи через стан духовний римської віри благочестива віра східного обряду має більші утиски, ніж за попередніх королів, а шкідлива унія всюди розпоширюється. Коли б його милості короля була б на те воля, щоб те благочестя не терпіло таких ударів, то й церкви, й монастирі могли б укріпитися, оскільки попередні королі виконували присягу на рівні вольності як польського, так і руського народів і своїми привілеями укріплювали їх з усіма їхніми добрими, оскільки свята греко-руська віра східного обряду не є нова, але постановлена й утверджена всесвітніми синодами святих отців і народи російські¹²¹¹ прийняли її не тепер, та й злучилися з Польщею, вже маючи її в Литві, на Волині, Підгір'ї та Поділлі від часів Володимира. То для чого б її нищити і людей, що в ній перебувають, переслідувати та принижувати, краще було б королю, його милості, і Річі Посполитій

давно знести ту унію, котра не тільки не хоче лишатись у мирі, але множить від часу до часу все більше великі незгоди, підбиваючи з постійним гнівом правдиву Христову улюбленицю, церкву нашу православну греко-руську, під незвиклу неволю польської монархії. Це тільки титулом вона унія, а насправді (з жалю те кажемо) може назватися вертепом розбійників, з якого випадають ті розбишаки, нагло набігають на православні монастирі і церкви і одні з них гвалтовно підбивають під свою владу, а інші важаться підбивати — через такий гвалт і захоплено в їхнє уніатське посідання єпископії східного православ'я.

Те мусить боліти всіх визнавців греко-руської східної неуніатської віри, яких з ласки божої є багато як у богохранимій державі пресвітлих наших російських монархів, так і в цілому світі, що їхні брати також православні визнавці, в належних до Корони Польської та Великого Князівства Литовського краях, не мають того щастя, щоб бути заступленими, згідно до старовічних прав, монаршою повагою від тих заколотників-уніатів, але й взагалі через незичливу завзятість тих гвалтівників віддані на гак постійних їхніх нападів. Оскільки в таких бідах, плачучи й ридаючи, православні ніколи не можуть дочекатися не тільки вирішення святої справедливості, але й терплять знущання й посміховисько, гноблені, лишаються в останньому відчаї, то вже ні суд скарги їхньої, ні суддя правди приймати не хочуть. І багато їхніх милостей римської віри, як чути в нас про те, насолоджуються утиском божих церков і з бід духовних та світських греко-руських, і мають собі за втіху те, що правовірні східного обряду нищені і гублені утисками, гвалтами та муками, і дбають, щоб тільки шкідлива й розкольна унія була втримана в засадах на явну згубу святої християнської віри, і то не тільки непорушно, але і з постійним розширенням.

Знають про те і вболівають російські народи з ясновельможним його милістю паном гетьманом і з військом їхньої царської пресвітлої величності Запорозьким, що в належних до Корони Польської та Великого Князівства Литовського краях православним християнам східної віри не тільки не дано вступу до жодних урядів, але й заборонено й духовним ходити з найсвятішим сакраментом до хворих, ховати мертвих відкритими процесіями і відправляти інші церковні церемонії. Знають і про ту біду, що духовники греко-руської віри не заживають, як, наприклад, ксьондзи та плебани римського костюлу, всіляких вольностей та пошанування, але перебувають під знаком видимої неволі, обкладені заодно з поспільством усілякими тяжарами, жовнірськими стадіями та усілякими податками в королівських добрах, а в дідичних — підданською панщиною, навіть псів годують (про що сором казати), і утяжені вони іншими невірницькими повинностями.

І можна було б назвати слухним те, коли б за влади нинішнього короля, його милості (як чули, давно схильного до того), було б присмирено у їхніх гвалтах уніатів, а православні визнавці греко-руської віри щоб не терпіли більше такої, як діється тепер їм, кривди та руїни і дочекалися б привернення своїх старожитних прав та вольностей. Це учинити не важко, оскільки не тільки існують на те свіжо видані конституції¹²¹², які складено за Гадяцькою комісією (скажемо, що інші різні секти та жидівські школи мають у тому королівстві спокій), і вони вказують дорогу до того, але можуть стати слухними доказами привілеї давніших королів, їхніх милостей, з яких деякі екземпляри посилаються звідси, щоб їх читали. З них видно, як давніші королі, їхні милості, захищали права греко-руських східних визнавців і як східні визнавці при тих правах лишались у високому стані.

Коли ж не учинити заспокоєння тієї святої східної віри визнавцям, оберігаючи їхні права та вольності і повернувши церкви та церковні добра, то треба стерегтися, щоб Бог у помсту тим душезгубним заколотникам уніатам не вилив свого праведного гніву й на невинних, оскільки кривда православної церкви стає, властиво, кривдою Богів Христу, котрий є її головою.

Замітно й те, що за секти зборовії та лютерські¹²¹³ в їхньому стані ті, хто їх тримають, не відмовляються кров свою лити і чинять самовіддано, як то недавно сталося у Венграх¹²¹⁴, а чому б не годилося б поставати за справедливу східну християнську віру, за свою честь православним християнам? Адже до цього штовхає не тільки цнота, але й саме сумління, бо саме воно шукає збавлення.

Подібний до уніатських гвалтів і вчинок його милості львівського єпископа отця Шумлянського, який, неслухно і безпідставно називаючись адміністратором Київської митрополії та печерським архімандритом, заволодів як митрополічими та печерськими, так і інших монастирів добрами, і хоч це діялося під тою ознакою, що ті добра перебувають у державі його королівської милості, однак дивно й жалісливо те його милості панові гетьману, їхньої царської пресвітлої величності військові та всьому народу, бо за короля Казимира і за короля Михайла тих добр не відбирали від митрополічної кафедри від Печерського монастиря та й від інших, а тепер за нинішнього короля, їхньої милості, допущено їх відбирати. А оскільки робиться це із немалою кривдою тієї кафедри і святого печерського місця та інших, то його милість отець Шумлянський викликає не тільки скарги, але й вічне нарікання.

За згаданих вище давніших польських монархів слушно вважали, що те, що посвячено Богу та святим місцям, не має бути відривано на приватний пожиток сторонніх осіб. Бо за душі тих побожних князів та панів у тих святих місцях завжди відправляються молитви і приносяться Богові офіри, а вони ті добра заповіли сюди після себе.

Неслушно, ото ж, чинити утиски місцям і душам побожних дарувальників і збуджувати від цього всенародний жаль.

Видно, либонь, що його милість отець Шумлянський привласнює собі митрополіче та архімандріче ім'я для того, щоб заволодіти тими добрами, однак негідний він аж зовсім називатися вищеназваними титулами, яких досягнути не може, оскільки на них є справжні посідачі, а та його похвальба нічого йому не

допоможе як для слави, так і для збавлення. Сподівається, отож, ясновельможний його милість пан гетьман із військом Запорозьким їхньої царської пресвітлої величності, що король, його милість, накаже йому своєю монаршою повагою відставити ту його завзятість, хоч він і є духовна особа, а всі добра як до кафедри, так і до монастирів зволить повернути. Коли поважні й мудрі монархи уміють чинити з тієї чи іншої розваги небували речі, то чому б не можна було б привернути з огляду на примирну приязнь із їхньою царською пресвітлою величністю його королівської милості, тих давніх церковних добр до належних їхніх посідань. Це було б не тільки добре, але й святобливо, бо його королівська милість задовольнив би тим святий духовний стан і через це мав би у тих святих місцях подяку через постійні молитви».

Князь Василь Васильович Голіцин, прибувши з того-таки Кримського повторного походу в Москву, і, очевидно, схаменувшись, що неслухно повернувся без будь-яких воєнних змагань від Криму, і побоюючись за те покари від свого государя царя Петра Олексійовича, затіяв був ще більше (яке спіткало його самого) зло з поради царівни Софії Олексіївни, і то таке, щоб скинути з престолу царя Петра Олексійовича, а поставити на ньому німечного царя Іоанна, тобто, власне кажучи, замість Іоанна царівну Софію¹²¹⁵. Невідомо через яку провину (а був він у великій силі) прислав він до гетьмана Мазепи грамоту з монаршим указом (але без государського відома), щоб їхав той з генеральною старшиною та полковниками в Москву¹²¹⁶. Після того указу гетьман відразу ж зібрався зі згаданою старшиною і виїхав із Батурина в Москву. Але, перш ніж приїхав гетьман до Москви, царю Петру Олексійовичу відкрився лихий замір супроти нього Голіцина з іншими. Щоб уникнути лиха, він, цар Петро, хоронячи цілість свого здоров'я, виїхав з певними своїми друзями з Москви чи з Донського монастиря у Радонежський Свято-троїцький монастир, що відстоїть від Москви на 21 милю, і прикликав до себе на захист кілька полків війська. Коли ж гетьман прибув у Москву, то за кілька день прислано було від нього, государя царя Петра Олексійовича, указ їхати гетьману з Москви з усією старшиною до нього, государя, в згаданий Троїцький монастир. Коли гетьман після того указу виїхав з Москви, то й князь Голіцин з Шакловитим¹²¹⁷, думним дяком та іншими виїхав з Москви і поспішив до Троїцького монастиря раніше гетьмана, але за монаршим указом не був допущений перед його лице, а взятий з Шакловитим та іншими порізно під міцні караули. Коли ж прибув до того монастиря і гетьман, то показано йому зі старшиною місце, де стояти¹²¹⁸. Потім питано в нього: навіщо він приїхав у Москву і за чийм указом. На це питання було дано гетьманом докладну відповідь, що учинив те за монаршим указом, присланим від князя Голіцина. Тоді проти нього, Голіцина з товаришами, виник великий монарший гнів і підозра в незичливості, після чого відразу чинено дізнання, а після дізнання вчинено страшну езекуцію: князя Голіцина і Неплюєва (на нього була особлива монарша ураза за виготовлення у Севську фальшивих чехів, на які давалося царське срібло) послано на возах порізно в далекі заслання¹²¹⁹, Шакловитому відтято голову, а інших бито кнутами, повідрізувано язика і розіслано в різне заслання. І здійснилося тут слово євангельське: «Якою мірою будете міряти, відміряють і вам»¹²²⁰. Заслав Голіцин Самойловича в заслання і сам не уникнув його, позбувшись всіх маєтків і багатств. Неплюєв забрав у війську всі багатства та скарби Григорія Гетьманича, згубив, на рещті, в Севську його самого безчесним рубанням голови на пласі, отож і сам, позбувшись раптом усіх маєтків та багатств, утратив з ними разом бажану волю. Отак було вчасно присмирено тодішню крамолу, що мала розпочатися, а царівні Софії Олексіївни звелено лишатися в одному дівочому монастирі¹²²¹. А цар Петро Олексійович, з огляду на слабкість брата Іоанна, почав відтоді царювати й правити всім Російським царством сам-один¹²²². Гетьман же зі старшиною після шеститижневого перебування в Москві і в Троїцькому монастирі милостиво був відпущений¹²²³ з виданою йому на пергамені, прикрашеною золотом монаршою грамотою, котра підтверджувала всі давні права та вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу в непорушній цілості, також з особливою грамотою на гетьманські маєтності. Тоді ж таки було подавано монарші поствердні грамоти на маєтності й ґрунти за їхнім проханням й іншим малоросійським панам. Іншим панам через швидкий від'їзд їхній із гетьманом із Москви такі поствердні грамоти не поспіли, їх повидавано їм з монаршої милості вже в майбутньому 1690 році. Перед виїздом на Москву гетьман, стережачись, щоб роздратована орда не вторгнулася для помсти в Україну, розташував охотницькі кінні та піші сердюцькі війська в належних околичних малоросійських місцях, щоб стерегли від того ворога. А виїжджаючи на Москву, лишив у Батурині наказним гетьманом військового генерального суддю Михайла Вуяхевича. Він, щоб узяти ясир, на доказ, що постановлений гетьманом лишається з військом у поготовності для відсічі ворогам, взяв кілька тисяч війська з засеймських сотень¹²²⁴ і тих, що були поблизу Батурина, приходив із ними аж до Лубен. А в Лубнах, промешкавши кілька тижнів, не почув він про ворогів жодної відомості, повернув перед Покровою до Батурина, а війська розпустив по їхніх домівках. Однак згадані охотницькі війська перебували на вказаних місцях для безпеки від ворога невідступно аж до зими¹²²⁵. Додати можна тут ще й те, що після повернення в те літо військ із Перекопу численні государські хлібні та воєнні запаси, тяжарі, гармати, порох та кулі залишено було в новопобудованому на Самарі Новогородицькому місті, відтоді почали там жити, як казав раніше, і московські воеводи з людськими залогами¹²²⁶.

Того-таки року видрукувано вперше в печерській друкарні за архимандрії отця Варлаама Ясинського і на світ випущено з великою користю для людей першу книгу «Житій святих», складену працею превелебного в Бозі отця Дмитра Савича Туптала¹²²⁷, київського сотниченка, мужа премудрого і повного дару святого духа. Починається вона з вересня місяця.

Примітки до XXX розділу

- 1201 Похід почався у березні 1689 р. Російського війська було 112 тисяч. Гетьман зі своїм військом (40 тисяч) прилучився до головного близько 20 квітня.
- 1202 До Перекопу війська дійшли 20 травня.
- 1203 Лист подано в перекладі з польської мови.
- 1204 Тобто Голіцин.
- 1205 Того року Польща не вела воєнних дій.
- 1206 *Станіслав Дружкевич* — був регіментарем польського війська і одним із посланців короля Яна Собеського, котрі намагалися організувати правобережне козацтво. У 80-х роках XVII ст. він очолював на Україні польське військо, пізніше став комісаром і стежив за козаками.
- 1207 Йдеться тут ще про І. Самойловича, а не про І. Мазепу, бо цей документ треба датувати 1685 р. С. Величко, маючи тільки його уривок, не зміг точно визначити дати.
- 1208 Про Могиленка (Могилу) див. р. XXVI.
- 1209 Тобто титул гетьмана правобережних козаків.
- 1210 А. Могила втратив свою силу в середині 1684 р., після того як турки й татари розбили його під Студеницею, але ще лишився деякий час у Немирові на чолі невеликого козацького війська (2 тисячі чоловік). Остання згадка про Могилу — 1686 р. (Див. приміт. 1208).
- 1211 Маються на увазі українці й білоруси.
- 1212 Король Ян Собеський у 1684 р. видав універсал, за яким козакам уступалися землі в межах між Тясмином і Тікичем та київським Поліссям, зокрема міста Чигирин, Черкаси, Умань, Корсунь, Лисянка та інші. Цей універсал було підкріплено 16 лютого 1685 р. сеймовою конституцією.
- 1213 Йдеться про протестантів.
- 1214 Мається на увазі повстання проти австрійського імператора так званих куруців на чолі з графом Емеріком Текелієм, який вів боротьбу з 1678 по 1699 рр. 4 жовтня 1685 р. він втратив ряд фортець, був схоплений турками і відісланий до Константинополя, але в наступному році звільнився й повернувся до Угорщини.
- 1215 Головним помічником Софії був не В. Голіцин, а Ф. Шакловитий.
- 1216 З І. Мазепою приїхала генеральна старшина: обозний В. Борковський, суддя С. Прокопович, писар В. Кочубей, осавул А. Гамалія, бунчужний Ю. Лизогуб. З полковників були: чернігівський Я. Лизогуб, полтавський Ф. Жученко, ніжинський С. Забіла, миргородський Д. Апостол, лубенський Л. Свічка. При кожному полковнику був полковий писар, а при декому й суддя. Усього було 304 чоловіки.
- 1217 На той час Ф. Шакловитого було вже арештовано.
- 1218 У селі Воздвиженському.
- 1219 Василя Голіцина заслано в Каргополь, а Леонтія Неплюєва в Пустоозерськ.
- 1220 Цитата з Євангелія від Матвія, VII, 2.
- 1221 У Новодівичому монастирі.
- 1222 Слабоумний цар Іоанн не був позбавлений царського титулу аж до самої своєї смерті в 1696 р. Саме тоді закінчилося двовладдя.
- 1223 Гетьман зі свитою виїхав із Москви 19 вересня.
- 1224 Це були сотні Ніжинського полку.
- 1225 На чолі цього війська стояв стародубський полковник Миклашевський.
- 1226 Тут залишився російський гарнізон із шести тисяч чоловік.
- 1227 *Туттало Дмитро (Данило) Савич* (1651—1709) — український письменник-агіограф, драматург, поет, церковний та культурний діяч.

Розділ XXXI

Про малоросійську безпеку від ворогів; про смерть святійшого Іоакима, московського патріарха, і про вибрання на його місце святійшого Адріяна; про смерть київського митрополита Гедеона Святополка та про його поховання; про вибрання після нього на митрополію Варлаама Ясинського і висвячення його в Москві через нового патріарха Адріяна; про велнку і шкідливу саранчу, котра прийшла в Малю Росію від Криму; про моровицю в Новобородицькому та Вільному, містах на Самарі; про перенесення чудотворної ікони пресвятої Богородиці з Рудні в дівочий Києво-Печерський монастир.

Року від створення світу 7198, а від божого олюдження 1690. Оскільки не було на прийдешнє літо монаршого указу, щоб готуватися з козацьким військом на воєнну кампанію, то цілий той рік всі малоро-

сіяни пережили в своїх домівках у мирі. Однак для за безпеки від ворогів-бусурманів перебували на малоросійських рубежах кінні й піші охотницькі війська, а також по невеликій частині й городових.

Того-таки року, 17 березня, в Москві дійшов до кінця свого блаженного життя московський і всієї Росії патріарх, святійший Іоаким. Він пас церкву Христову [...] літ і [...] місяців¹²²⁸. Після нього за згодою та зволенням усього освяченого собору московського царського синкліту і всього мирського стану вибрано й постановлено московським патріархом святійшого Адріана.

Тої-таки весни, в квітні, помер київський митрополит преосвященний Гедеон Святополк, князь Четвертинський, проживши на своєму престолі чотири чи п'ять років і 5 місяців¹²²⁹. Поховано ж [...] в монастирі [...] ¹²³⁰ через преосвященного чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, з великою публікою та супроводом людей духовного й мирського чину. На похоронах був із генеральною старшиною, з городовими полковниками та з їхніми, військовими, музикантами гетьман Мазепа. Після похорону чи ще перед похоронами вибрано було на Київську митрополію згідними голосами як духовного, так і мирського чину премудрого і боговгодного мужа, киево-печерського архимандрита Варлаама Ясинського¹²³¹, а в листопаді місяці його затверджено й посвячено на ту митрополію в Москві через святійшого Адріана, нового тодішнього московського патріарха. Дано йому й установчу та благословительну патріаршу грамоту на митрополію — вона подібна до патріаршої грамоти, даної митрополиту Гедеону Святополку, але її я не дістав, щоб переписати.

Того-таки року літо було дощисте, але, гніваючись на нас за беззаконня наше, попустив Господь на малоросійську Україну велику кількість саранчі, яка, наплодившись упродовж кількох літ у степах біля Криму, тепер за божим допустом наспіла 1 серпня від Криму в Полтавський полк. І така була вона велика, що в ясний полудень затуляла сонячне світло, наче темна хмара. Ішла ж вона через усю Малу Росію не разом, але порізно — одна за одною, превеликими партіями і стовпами, начебто мала поміж себе розумних вождів. Пробула вона на Україні тижнів зо два і, либонь, озимим хлібам, уже вижатим, не зашкодила, однак хліби ярові, ще не вижаті, і всі невикощені трави виїла дощенту і вчинила малоросійським людям превелику втрату й печаль, а де йшла превеликими партіями і на землю падала, там наповнював од неї повітря великий сморід, і хоч людям не шкодив, але шкодив худобі, робочим волам та коням, і то так, що багато їх здихало, не мігши стерпіти того смороду. Свині, однак, і птаство надвірне їли її досить і без жодної шкоди нею насичувалися. Перелетівши через Малу Росію за два тижні, удалася на Волинь і в Польщу, так само і в Литву. Певні письменні люди з малоросіян повідали, що на багатьох крильцях її бачили руськими літерами такі два слова: гнів божий. Автор же польської книжки «Економіка», нововиданої і видрукованої після приходу саранчі, написав про ту саранчу на 111 сторінці таке: «В році 1690 з'явилася велика від звичайного саранча в Русі на Україні, а звідти частина її залетіла до Сандомирського краю. Те розширення її з Таврики йде від Криму та з Волох, і була вона така жахлива й густа, начебто хмара, що й сонячне лице затьмила. А де тільки впала на луки, на збіжжя, на городні ярини, на траву, навіть на листя на деревах і в лісах, — виїла все дощенту. Козаки палили її соломомою, від неї потім були зарази, як від моровиці, і то аж так, що від того вмирали люди. Тілом своїм вона була шарави¹²³², від того й назва їхня йде — шаранчі; схожа вона собою на польових коників, тільки довша й більша, з чотирма крильцями, на яких видно певні візерунки, начебто складені з грецьких літер, які з'єднувались у такі слова: іга Деї, тобто гнів божий... Коли прилітає в інший край, то на неї дзвонять, як на лиху хмару, стріляють з близька з гармат, бряжчать ключами і стукають сокирами об дошки або в мильниці¹²³³ брязкають для гуку і дзвону, щоб ішла з цього місця на інше. Пан Бог всемогучий оборонив польські краї, бо вона з'явилася на той час, коли люди прибрали з поля збіжжя, татарок¹²³⁴ однак пошкодила, а де впала на рівну землю, то було її в грубизну тієї маси на півлікті».

Треба на минуле літо стерегтися, боронь Боже, щоб на тих, де була, місцях не лишила вона для свого народження плоду — ікри, бо від того знову б розвелася і розмножилася: так як оті мотилі, які залишають на капусті своє насіння, з якого множиться немала кількість гусені, і то стільки її, що в малому часі обертають унівець капусту й інші (хай і в полі) ярини.

Коли минув, побачений у цій саранчі, гнів божий, одразу в Новобородицькому, самарському місті, постала велика моровиця, і то така, що в тому місті мало залишилося людей. Тамтешній воевода князь Ржевський не минув того смертельного удару, син же його перехворів¹²³⁵. У той-таки час вимерло повністю й інше містечко, вище по Самарі, Сергієв, тобто Вольнеє.

Того-таки року, 25 жовтня, священник Василій, охоронник Руденської чудотворної ікони Пресвятої Діви Богородиці, приніс її з Рудні у дівочий Києво-Печерський монастир і поставив у тамтешній церкві, про що отець намісник Печерської лаври¹²³⁶ писав до гетьмана Мазепа такий свій лист:

«Коли належить приносити Богові і Пресвятій Богородиці подяку за всяке боже благодіяння, то за повелінням боговгодної посудини пресвятого духа наказується всім узагалі: будьте вдячні! Найбільше годиться достойно і праведно, подячно описувати про це благодіяння і невимовне дарування з невідомих божих шляхів, несподівано явлені тепер, коли джерело милосердя, милостиве заступництво християнського роду, єдине в Бозі уповання виконує за доброю волею Бога-сина сказані Богом слова: «Знайде, хоч і не шукає мене». Як милосердна мати, котра знає все раніше, ніж ми попросимо й хочемо, зволила переселитись у своїй многочудесній, знаменитій іконі (що знайшлася за щасливої держави в Малоросійській землі, добrorозумного правління вашого вельможного, великого нашого, милостивого патрона) на Печерські гори, і це йде від давніх часів, відколи віра православна возсіяла, — Пречиста

Богородиця полюбила тут перебувати. Як фенікс відроджується, єдина на небесах і на землі володарка обновлює на всякому місці, а найбільше в цій, небові подібній, обителі чудеса. І як колись казала: «Прийду побачити місто і хочу там жити». Нині, обновлюючи, виконує те дійово, довершуючи таке слово істини: «Це дім мій повік-віки, тут поселитися зволю я». Золотий-бо скарб не хоче ховатися за грубим залізом, тож переселяється від простих, незручних для сполучення поселень на улюблене своє місце святої обителі, під золотий вінець святої церкви. І нема краще перебувати чистій, вибраній і золототворній посудині Діві Марії, як під чистим, вибраним, золотим вінцем. Подібен-бо подібному радіє. В нинішній рік, 25 жовтня, священник Василій прийшов уночі з іконою Пресвятої Богородиці, не сказавши нікому нічого, і поставив її в дівочому Покровському монастирі в церкві Пресвятої Богородиці. Знаючи дбання вашої вельможності, милостивого патрона святої обителі, свого щедрого благодійника, звіщаємо про це боже зволення і про перенесення ікони Пресвятої Богоматері. За своєю високою, богом дарованою розсудливістю, як премудрий вождь та добрий рейментар, зволь дати сподіване розпорядження вашої вельможності. І себе вручаємо милостивій увазі з готовністю до послуг наших при найнижчому до земного лиця поклоні.

Писано у святій Києво-Печерській лаврі 26 жовтня 1690 року»

З кінця цього листа випливає, що печерські і політичні отці бажали, щоб той чудотворний образ було занесено до них у лавру, але гетьман того не дозволив, а виявив бажання, щоб та свята ікона неодмінно лишалась у дівочому Печерському монастирі, а вона почала чудодіяти (як здається мені) уже за Мазепиного гетьманства в Рудні за Черніговом. Невідомо, однак, через що отець Василій, згаданий священник, перенісся з нею із Рудні у згаданий дівочий монастир. Там уже не було чутно про чудодійства, за які прославив він її у руденській церкві.

Цього ж 1690 року, на самому його початку, в міжсвяття Різдва Господнього, почав я, цих літописних діянь описувач та повістяр, маючи кільканадцять років, служити в Запорозькому війську в поважнім домі малоросійських панів, шляхетного його милості пана Василя Леонтійовича Кучубія, писаря на той час військового генерального. За згаданого Мазепиного гетьманства служив я вірно і дбало, як веліла мені моя цнота, не тільки у домашніх усіяких ділах мого пана, найбільше писарських, але й у військових найпотрібніших і секретних на той час справах, як у кореспонденціях до самого пресвітного монарха всеросійського Петра Олексійовича, так і в циферних¹²³⁷ його ж монарших тодішніх справах, які йшли через мого пана від гетьмана до господарів волоського та муляньського і про які у військовій канцелярії не знали. Прослуживши відтак у таких великих, невсипущих трудах упродовж 15 років, я був виправлений за ту мою службу на початку 1705 року до військової генеральної канцелярії, в якій з-поміж гірших братії моєї був у ділах писарських не останній впродовж 4 літ. Після того за ту мою довгочасну та вірну службу недоля моя заплатила мені в самому кінці 1708 року крайнім нещастям, про яке можна буде згадати далі в названому році¹²³⁸.

В Англії, в одній якійсь провінції, трапилося одного літа, що хліба вродили, а коли наблизився час жнив, то прийшла у великій кількості саранча і всі хліба поїла так сильно, що за п'ять миль заледве можна було зібрати одну копу. Люди тієї провінції кілька штук з тієї саранчі піймали і, пильно приглянувшись, знайшли на їхніх крильцях мальовані літери: на одному крильці написано — гнів, а на другому — божий, аби явно було, що це сталося через гріхи і божу помсту.

Примітки до XXXI розділу

1228 Іоаким (1620—1690) став патріархом 26 липня 1674 р. Отже, на патріаршому престолі пробув 15 років і неповних вісім місяців.

1229 Гедеона вибрано митрополитом 29 липня 1685 р., він був ним три роки й неповні 9 місяців, а помер 6 квітня 1689 р.

1230 Митрополита поховано в Софійському соборі, в тому олтарі, де пам'ятник Ярославу Мудрому.

1231 В. Ясинського вибрали митрополитом через два місяці по смерті Гедеона.

1232 *Шарава* — сірувата.

1233 *Мильниці* — миски для вмивання, тази.

1234 *Татарка* — тут: гречка.

1235 Окольнічий воевода Олексій Ржевський помер разом із сином. Залога здебільшого розбіглася.

1236 Намісником Києво-Печерської лаври був тоді ієромонах Паїсій.

1237 *Циферні справи* — особливі, секретні справи.

1238 Літопис обривається на 1700 р., і цієї обіцянки С. Величко не здійснив. Можливо, вона до нас не дійшла — кінець утрачено.

Розділ XXXII

Про вибрання на Києво-Печерську архімандрію Вуяхевича; про монаршу платню, прислану гетьману, і про розіслання її полковникам; про послання тієї ж таки платні полтавському полковникові через канцеляриста Петрика; про його, Петрикову, втечу за Мазепиним благозволенням до Січі та Криму; про воеводу Новобородицького Змеєва і про архімандрита Хрисанфа, якого прислано в Малу Росію від святійшого єрусалимського патріарха Досифея з грамотою до київського митрополита отця Ясинського, писаною на те, щоб стало утримувати святе православ'я, і про інші справи; про гетьманське перебування восени в Лубенському монастирі.

Року від створення світу 7199, а відколи боже превічне слово принесло світові визначене спасіння 1691 року. Прослуживши досить світові, значний товариш Запорозького війська, генеральний військовий суддя Михайло Вуяхевич склав із себе минулого літа чи осені уряд суддівства, і, бажаючи в сиві свої літа хоч наприкінці життя послужити Богові в чернецтві, попрощався з гетьманом та старшиною, і, з відома їхньої царської пресвітлої величності та за благословенством нового тодішнього московського патріарха Адріяна, від'їхав назовсім з Батурина в Києво-Печерський монастир¹²³⁹, і невзабарі після того, як прийняв на себе чернечий образ (його перейменовано з Михайла на Мелетія), був обраний вільною елекцією та голосами всієї братії тої ж таки Печерської лаври її архімандритом¹²⁴⁰ замість Варлаама Ясинського, котрого перед тим узято на Київську митрополію, і був невдовзі висвячений на священство тим-таки новим митрополитом, преосвященним отцем Ясинським¹²⁴¹. Про це його вибрання на ту архімандрію вибрані печерські отці писали 4 січня до гетьмана Мазепи такого свого листа:

«Велику подяку віддаєм найвищому архієреєві: цареве царю і господові всемілостивому Богові боже, оскільки сподобилися ми одержати, як від великих государів наших царів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержців, так і від великого пана святійшого московського патріарха і всіх північних країн архіпастиря нашого Адріяна після багатоможного рейментарського заступництва вашої вельможності бажану ласку, з'явлену в монарших та патріаршій, писаних до вашої вельможності, грамотах щодо доконаного вже нами обрання, учиненого за їхніми-таки, монаршим, указом та патріаршим благословенням, архімандритом печерським шляхетного пана, генерального військового судді Михайла Вуяхевича, за що віддаємо і воздати повинні подячне, до лица земного всемирно припадаючи, наше поклоніння великим нашим государям, їхній царській пресвітлій величності, та великому панові, святійшому патріарху московському, всієї Росії і всіх північних країн Адріяну, а також і вашій вельможності за велике батьківське дбання та піклування про ту святу Печерську обитель і про нас, постійних богомольців,— висловлюємо подяку з найнижчим нашим чолобиттям. Це ж бо маємо велику радість та духовну безпеку, що за зволенням великих наших государів, їхньої царської пресвітлої величності, і за архіпастирським зволенням великого пана, святійшого патріарха московського, всієї Росії і всіх північних країн Адріяна здійснено нашу елекцію і стверджується новообраний на ній вільними всіх нас голосами печерський архімандрит і, дасть Бог, буде йому дане благословення великого іноцького ангельського сану, поручене преосвященному пану отцю, митрополиту київському, галицькому і всієї Малої Росії Варлааму Ясинському на постановлення та посвячення у прегарний ієромонаший чин. Бажаючи вседушно цього собі і новообраному нашому печерському архімандриту, уповаємо кріпко на божу милість, що за покровою святої Богородиці і за молитвами преподобних печерських отців діло те швидко буде доконано, оскільки то справилися невідомі судьби і воля всемогутнього Бога: «Всяка-бо влада від Бога», а праведна поведінка пресвятого (що «скрізь і все це виконуй») духа: «Так то зволяє дух святий!» Покликавши його ж, хоч і недостойні, у старанних наших молитвах на допомогу, всі ми згідно, єдиними вустами і єдиним серцем вибрали на печерського архімандрита шляхетного пана Михайла Вуяхевича як чоловіка достойного, доброчесного, добродумного і в добрих справах поспішливого, і йому кладеться божою силою, з якою і в немочі поміч дасться, добре понести той великий святий архімандричий сан, і він боговгодно це зможе, найбільше у святій Печерській обителі, оскільки він у своїй юності був у ній на значних писарських трудах, та й у світському чині немало літ корисно їй прослужив, і, живучи поміж іноків, добре придивився до іночого чину, і вседбало творив аж досі всяке благодійство для тієї святої Печерської обителі як властивий її поборник та ревнильник. Через це нікого іншого, а його непорушно тримаючись, маємо за власного (Бог так зволив) печерського архімандрита. А за милостиву монаршу волю великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, і за архіпастирське зволення великого пана, святійшого патріарха московського, всієї Росії та всіх північних країн, припадаємо подячними вустами і серцем, полюбовно і доброхітно, десятицею та сторицею. Бажаємо також ми, як ставропігіани його архіпастирства, з незмінною надією одержати затвердження і постановлення його на той великий ступінь

Печерської архимандрії за волею всемогутнього Бога, за милостивим зволенням великих наших государів, їхньої царської пресвітлої величності, за благословенням великого пана, святійшого патріарха московського, всієї Росії і всіх північних країн, і за багатоможним рейментарським дбанням вашої вельможності, якому смиренно вручаємо себе з новообраним нашим печерським архимандритом з найнижчим нашим поклоном і при постійних молитвах. Ми офіруємо боже, Пресвятої Богородиці і преподобних отців наших печерських благословення від святої, великої, чудотворної Києво-Печерської лаври Вашій вельможності, всьому добродійному домові та іншим.

З монастиря Печерського київського року 1691¹²⁴², 4 січня»

Того-таки року після Водохрещі привезено з Москви через нарошного посланця монаршу, їхньої царської пресвітлої величності, як гетьманові, так генеральній старшині і всім полковникам річну платню, яку гетьман, прийнявши, одним полковникам, які нагодилися на той час у Батурині, повіддавав сам, а іншим повідсилав у полки через своїх нарошних посланців. А оскільки й тодішній полтавський полковник Федір Жученко лишився тоді в Полтаві в своїм домі, то й до нього послав гетьман Мазепа з тією монаршою платнею на всеїдну¹²⁴³ старшого канцеляриста Петрика Іваненка, а замисливши як підступник якісь хитрощі супроти своїх государів, дозволив йому при особливій своїй таємній інформації від'їхати з Полтави до Запорозької Січі, а звідти до Криму і почати те, про що була дана йому від гетьмана словесна наука¹²⁴⁴. Він тоді, справляючись згідно до тієї науки, віддав монаршу платню полтавському полковникові Жученку і, відібравши від нього до гетьмана подячну письмову відповідь, від'їхав із Полтави до Нового Санжарова, начебто щоб навідати там своїх кривих; а виїхавши звідтіля уже у Великий піст, подався таємно за Ворскло, в поле, де лишив під скиртою сіна санки, і, всівшись на коні зі своїми служками, від'їхав по льоду за Дніпро, і прибув до Запорозької Січі, де був незабаром поставлений січовим писарем. На тому писарстві він прожив у Січі ледве рік і пішов до Криму¹²⁴⁵, де збудив хана з усіма кримськими ордами до війни на Російську державу, про що буде оповіджено далі.

Того-таки року прислано на воеводство в Новобородицьке місто замість князя Ржевського, котрий помер там минулого літа, князя Змієва.

Того-таки року святійший ієрусалимський патріарх Досифей, звідомившись про новопостановленого київського митрополита преосвященного отця Варлаама Ясинського і маючи свої інтереси в Малій Росії щодо спадків митрополита Паїсія Лигаридія¹²⁴⁶ та іншого митрополита Видиненського, прислав у Малу Росію, а також у Москву до пресвітлих монархів нарошного від себе архимандрита Хрисанфа¹²⁴⁷, знаменитого та мудрого мужа, що після нього, Досифея, прийняв був патріарший ієрусалимський престол. Через того ото Хрисанфа він, святійший патріарх Досифей, писав про стале управління святим православ'ям до преосвященного отця Ясинського, київського митрополита, таку грамоту:

ДОСИФЕЙ,

милістю божою патріарх святого міста Єрусалима та всієї Палестини.

Преосвященний, благословенний митрополите, найвищий екзархо святійшої київської та галицької митрополії, пане всієї Сарматії Польської та Подільської, в духу святому брате і співслужителю нашої смиренної покірливості.

Благодать, мир, милість хай буде вашому архієрейству від Бога, а поміч і захист від святого наслідника живого гробу, а від нас молитви, благословення та прощення! Посилаючи від себе цього нашого превелебного архимандрита пана Хрисанфа з законником, не занедбали ми писати до вашої братерської любові спершу для молитви і благословення від святого гробу і від нас, потім у пам'ять принесених безсмертних мздовоздань; і як визначаються належною дбалістю начальні люди в церквах святих, так щоб і ви мали таку дбалість і трудилися у ролі Христовій, тримаючи в пам'яті оці слова Господа: «Добре не є добре, коли недобре втілюється». Через це живи і спасайся за заповідями святих отців і будь дбалим виправником і для злочинців, що стають ними з невігластва чи від лихих звичаїв, слухаючи слова пророка: «Розважить слова свої на суді!» і апостола, який каже до коринфів: «А в усьому себе виявляємо як служителів божих»¹²⁴⁸, що мовиться і про єпископів, і про тих, що по волі своїй согрішають і живуть неодмінно, хай буде їм жорстокий каратель, караючи їх, каже, перед усіма, та й інші будуть боятися, а коли й око твоє спокушається, вийми його, й ін., і до ефесян: «І не берить участі в неплідних ділах темряви, а краще докоряйте»¹²⁴⁹, це підтверджує апостол і до римлян, кажучи про благодистину і жорстокість. І пастирський жезл, що його тримаєш, має двоякий зміст: архієрейська влада повинна покріпляти послушливих, а непокірливих скидати і карати.

Як тільки почалися війни за Хмельницького і сталося розділення епархій, знемогла наука, ввійшли лихі сусіди папісти і багато хто ухилився. Ти однак май своє око чисте, котре зазирає в глибину сердець, і виправляй всіляку новизну, бо християнська людина вірить серцем: хай буде оправдана, коли вустами сповідається, і дістане спасіння. Хто ж одержує священичу, тобто священики, шануй 16 канон сьомого

собору і домагайся, щоб церковні носили одержу східних і постили, як східні, і шукай у канонах загальних соборів, і знайдеш скарб життя. Чи чув ти, що повеліває Господь? «А що я насадив, те я вирву»¹²⁵⁰. Тож відкинь не тільки те, що не достойне апостольської церкви, але й звичай зміни та виправ, щоб звеселив нас, і провадь, як другий Мойсей, божий люд, уникай нових речей, як вужа,— і дістанеш славу божу з апостолами й пророками. Маю бажання звістити церковному престолу, щоб там, в Україні і в деяких містах, постановлені були єпископи для висвячення священників, а щоб не було та щоб зникли важкі для православної церкви наруги, хай один постановляє багатьох на одній літургії, а коли цього не досягнуть, то хай посвячено буде стільки старих архідияконів, достойних честі і будучих у монастирях, щоб справляти належне спорядження, і дай Боже, щоб те сталося. По-третє, пишемо до вас оцю нашу хартію, щоб поспівчували нам, знеможеним стількома образами від сатанинських справників, тож випрошуй собі належного, співчуючи нам і пособляючи таким словом та ділом, скільки можеш, бо кожен повинен приносити допомогу матері святих церков, і діло це апостольське, як свідчать апостольські діяння та святий Павло. В багатьох тамтешніх монастирях є багаті начальники та ікони, що найбільше Бога бояться, і один твій задовольняючий нагляд буде великою допомогою для святого гробу. По-четверте, там почив у Бозі газький митрополит Паїсій Лигаридій, пастир ерусалимської столиці, а мав він гроші, срібні речі, книги та мощі святих. А в той час архієрействував наречений архієпископ Лазар¹²⁵¹, не побоявся він Бога і, не віддаючи честі святому гробу та осоромивши лице своє перед патріаршим престолом, деякі речі сам забрав (як чув я), одні роздарував, інші ж залишив, і, хто тільки хотів, уривав собі з тих речей. А навіть і в Турецькому царстві, коли б хтось помер, чи митрополит, чи священник, чи простий чоловік божого гробу, жоден із турків, ні паша, ні підданий не забирає його речей, але тримає у збереженні впродовж літ і часів доти, аж доки патріарх не пришле по них і не забере. Тож дивуємося, чому так не учинив пан Лазар і не згадав ніколи про святий гріб, як це належалося б, та ще й речі гробу святого розсипав. Через те нехай твоє братолоб'я дбало попечеться, щоб готові й збережені речі, які є, були віддані цьому архимандриту, а які покрадено, то після опиту розшукати і віддати тому ж таки архимандриту. П'яте, один священноінок гробу господнього, який з дитинства лишався при гробі господньому і посланий був на службу святому гробу в Македонію, прийшов за намовою лихих людей звідти до Константинополя і там був постановлений видиненським митрополитом. Потім, проклятий од нас, з ганьбою пішов у ті країни, щоб могли в якийсь спосіб поправити свій переступ і винагородити явну шкоду святому гробу, а коли вже туди зайшов, то й досить назбирав¹²⁵². Тим часом він помер, то хай належно, згідно до правил та правдивого і правного доказу, речі його дійдуть до святого гробу. Про це май, архіпастирська твоя достоїнство, дбання, щоб ті добра було віднайдено і віддано в руки цьому архимандриту, бо так воно буде достойно й по правді. Що просимо, сотвори, аби Господь справив стопи твої на шлях миру, 1691.

**Досифей, милістю божою патріарх
святого міста Іерусалима**

Р. S. Цей архимандрита муж чесний і мудрий, він є довіреною особою святої апостольської і нашої кафедри і треба, щоб мав належну честь, щоб був поштиво посланий до престолу, багато-бо має великих ворогів. Боїмося, аби його не пізнано в сторонах венгерських та польських і не перепинено йому дороги, в яку пішов. Через це виправляємо його смиренню, наче простого якогось чоловіка, однак жадаємо дуже, щоб ваша архіпастирська повага схотів виправити його у той путь якнайпристойніше.

Той архимандрит Хрисанф мав велику повагу як у преосвященного митрополита отця Ясинського, так і у гетьмана Мазепи, і як у Москву, так і назад в Іерусалим був чесно відпущений з достойними подарунками.

Того-таки літа вже восени, в заморозки, був гетьман з генеральною старшиною у Мгарському Лубенському монастирі, оглядаючи там закінчену тоді велику муровану церкву Преображення Господнього, яку було закладено з фундаменту за Самойловичевого титарства, а за Мазепиною закінчено.

Примітки до XXXII розділу

1239 М. Вуяхевич виїхав без відома царя та патріарха, а з відома І. Мазепи. 10 грудня 1690 р. патріарх написав листа І. Мазепі, висловлюючи незадоволення з приводу обрання М. Вуяхевича, але через рік, у жовтні 1691 р., він послав свою згоду щодо цього вибору,— та це сталося після удань з протекцією І. Мазепи.

1240 М. Вуяхевича було вибрано архимандритом 16 листопада 1690 р.

1241 В. Ясинському було послано дозвіл висвятити М. Вуяхевича архимандритом Києво-Печерської лаври в жовтні 1691 р.

1242 Має бути 1692 р.

1243 *Всеїдна*— тиждень, коли їдять, не постячись ні в середу, ні в п'ятницю. Такі всеїдні були по Великодні, по П'ятидесятниці, яка святкувалася на п'ятдесятний день по Великодню, після т. зв. святків (12 днів після Різдва) і тиждень на т. зв. Масляну. Очевидно, йдеться про всеїдну різдвяну.

¹²⁴⁴ М. Костомаров оповідає, що Петрик утік од жінки, яка знамірилася заподіяти йому смерть. Сам І. Мазепа, довідавшись, що Петрик баламутить запорожців, просив у кошового видати його як злочинця, бо він украв у канцелярії важливі папери. Очевидно, думку про те, що саме гетьман давав «словесну науку» Петрику, С. Величко висловлює, захищаючи свого патрона, якого свого часу обвинувачували у змові з Петриком. (Див. подальший виклад). Правда, сам Петрик заявляв на Січі, що гетьман таки його прихильник, як і Кочубей. В Казикермені, однак, Петрик казав, що його послав тільки Кочубей, ворог Мазепа.

¹²⁴⁵ Петрик пішов у Крим у 1692 р., після 23 квітня (Юрія). З ним рушило 60 січовиків.

¹²⁴⁶ *Паїсій Лигарид* (1610—1678) — митрополит газський з 1652 р. В 1662 р. прибув у Росію, де взяв участь у боротьбі царя Олексія Михайловича з патріархом Никоном, виступивши проти Никона. Помер у Києві.

¹²⁴⁷ Хрисанф був архимандритом монастиря Святого Гробу в Єрусалимі.

¹²⁴⁸ Цитата з Євангелія. Послання Павла до коринфів, VI, 4.

¹²⁴⁹ Цитата з Євангелія. Послання Павла до ефесян, V, II.

¹²⁵⁰ Цитата зі Старого Заповіту. Єремія, XIV, 4.

¹²⁵¹ Лазар Баранович, який був блюстителем престолу Київської митрополії.

¹²⁵² Таких збирачів милостині, які називали себе митрополитами, архієпископами, архимандритами тощо, було в ті часи багато. Серед них траплялося чимало самозванців. У 1694 р. вислано щодо цього В. Ясинському спеціальну грамоту, наказуючи пильно стежити за такими прохачами милостині.

Розділ XXXIII

Про присягу на Ніжинське воеводство Савелова з супровідною патріаршою грамотою до гетьмана; про відвідання митрополитом Ясинським своєї єпархії і про посвячення великої мурованої церкви в Лубенському монастирі; про Петрикові втечу із Січі в Крим і про постановлення його гетьманом на Каланчак; про Петрикові похвали в тодішньому його намірі; про солтанський марш з Петриком на Малю Росію і про їхнє підбурювання запорожців; про негативну до них відповідь від запорожців; про заповітний Мазепин лист до запорожців, щоб Петрика не слухали, і про Мазепину поготовність до відсічі ворогові; про розіслання в Малю Росію нагадувальних універсалів, щоб не слухали Петрикових підбурювань; про Петрикові універсали, заслані в орільські міста, і про вчинену до Петрика листовну відповідь із Полтавського полку, згідно до гетьманської науки; про Петриковий наступ війною під орільські міста і про піддання тих міст Петрикові; про виправу від Гетьмана з-під Гадяча за Ворсклу повторних проти супротивників полків і про повернення ворогів назад; про гетьманське рüşення з-під Гадяча до Полтавщини і від Полтави назад до Гадяча і про гетьманську грамоту, писану з-під Гадяча до царської пресвітлої величності про всі тодішні події; про гетьманське рüşення з-під Гадяча до Батурини і про розпуск усього війська по домівках; про листовне вимовляння писаря Кочубея, писане до митрополита Ясинського на Мазепиний наклеп: про Палієві апеляції до гетьмана з огляду на небезпеку для нього від ляхів і про гетьманську грамоту, писану про те до царської пресвітлої величності.

Року від розділення первісної тьми зі світлом 7200, а від ангельського радісного славослов'я у Вифліємі 1692 року. Либонь, писалось раніше, що від 1689 року почав володіти й управляти усім Російським царством сам великий государ цар Петро Олексійович, і так воно неодмінно й було, однак у грамотах і в монарших указах згадувалися й писалися обидва всеросійські самодержавці — Іоанн та Петро Олексійовичі.

Ті-бо монархи й брати, управляючи потрібними справами в своєму Російському государстві, прислали тоді до Ніжина на воеводство думного свого дворянина Івана Петровича Савелова, постаючи за яким, писав святійший московський патріарх Адріян 20 лютого таку грамоту до гетьмана Мазепа:

АДРІАН,

**милістю божою архієпископ московський,
усієї Росії і всіх північних країн патріарх.**

Улюбленому в Господі нашій мірності синові царської пресвітлої величності Запорозького війська гетьману Іоанну Стефановичу Мазепі архіпастирське благословення!

На видовищі цього світу, де люди дістають християнську приємність, там перебуває громадянство у належних зручностях — від такого всетворячого вина всеблагий Бог прославляється і пізнається в людях при добrorозумних словах, і через це таке в тобі чується творче мудромисля! Дбаєш-бо за апостольськими заповідями про добро і мир перед Богом та людьми, і служба твоя в державі благочестивих наших великих государів царів та великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, самодержців усієї Великої, Малої та Білої Росії, твориться охоче й вірно при правлінні Малоросійської країни. Наша мірність, подякувавши Богові, молимося: хай подасть тобі здоров'я і спасіння і доброго пробування на многі літа. Після цього бажаємо тобі з усіма твоїми близькими: хай дістанеш ти у небесах вічне блаженство й радість! Амінь.

При цьому послухайся нашій мірності як улюблений син і, з огляду на наше прохання, зволь прийняти в любові Христовій думного дворянина царської пресвітлої величності Іоанна Петровича Савелова, котрий нині піде за указом благочестивих наших великих государів на службоправительство Ніжинським воеводством; він там дуже потребуватиме твоєї любові й жадає приятельських благодінь. У чому вас господь Бог благословить: день від дня живи добре!

*Писано у царському великому місті Москві від світобудови 7200 року,
а від Різдва Ісуса Христа 1692, 20 лютого*

Того-таки літа новий київський митрополит пресвященний Варлаам Ясинський у місяці травні чи у вересні, об'їжджаючи всю свою малоросійську єпархію з київськими ігуменами і своїми консисторами, був у всіх малоросійських полках та монастирях і, навідавши в цей-таки час Мгарський Лубенський монастир, освятив у ньому великим освяченням новозбудовану велику муровану церкву Преображення Господнього.

Того-таки року, на самому його початку, душевний противенець, котрий завжди ненавидить православний християнський козако-руський рід, не задовольнившись згубою та запустінням цілої тогочасної малоросійської України, відповідно до своєї лихої поради, це було 1676 року, винайшов нове збурення на розор та пагубу і сьогобічної малоросійської України через канцеляриста Петрика, який на самому початку цього року, ледве пробувши на січовому писарстві рік, відійшов із Січі до Криму і, згідно підступної інформації, яку дав йому Мазепа (про це багато хто балакав), збудив хана і всю Кримську державу війною на Малу Росію, знамірюючись начебто досягти з кримською допомогою чогось корисного і віддалити її від московського володіння. Але ті його замисли за божим розглядом не змогли досягти своїх результатів, і він, Петрик, виходячи з кримськими ордами на Малу Росію, хоч іще кілька літ п'явся здійснити свій намір, але змарнував у тому, як раніше зі своїми помічниками татарами і Суховій. Ті його виходи з ордами були, однак, не без шкоди Малій Росії, бо кримський хан, буди дуже роздрознений од минулих двох російських походів на Крим, радий був Петриковому почину й раді і сподівався за його проводом щось справити собі корисне в Малій Росії. Але оскільки того літа турки воювали з християнським царем, то й хан з частиною кримських та білогородських орд вибирався того літа на Маджари в допомогу туркам, тобто на царчуків, а солтану своєму Калзі¹²⁵³ наказав іти з кримськими ордами і Петриком війною на Малу Росію. Калга, прецінь, виконуючи ханське повеління (як оповів про те 11 червня всім детально у військовій канцелярії старосанжарівський житель Микита Антоненко-Сластюн), який тільки-но звільнився з кримської неволі і був присланий від полтавського полковника в Батурин), разом із ханом, котрий ще не відійшов на Маджари, якраз у Троїчний понеділок Зелених свят виїхав із Перекопу з беями, мурзами та іншими кримськими начальниками і чорною ордою на долину Коланчак, що лежить на милю чи півтори від Перекопу¹²⁵⁴, і учинили вони там раду щодо того нового тодішнього починання. А переночувавши там-таки, на Коланчаку, прикликали у вівторок до себе з Перекопу й Петрика з п'ятнадцятьма козаками, що були при ньому, і з кількома запорозького товариства, навмисне присланими із Січі для звільнення згаданого невільника Миколи Сластюна і які нагодилися на той-таки час і в Перекоп. А коли він, Петрик, прибув з Перекопу до хана на Коланчак, то відразу при всіх начальниках та кримських ордах він, Петрик, був на раді названий козацьким ханським гетьманом¹²⁵⁵ і дано було йому там хоругву, прапорець, бунчук, срібний пірнач, золотоголову чугу та турецького коня з усім прибором, а близькому пораднику Петриковому¹²⁵⁶ дано коня й чугу, іншим же п'ятнадцятьом Петрикового товариства і згаданим запорозьким посланцям дано від хана по киндюку і по парі сап'янових чобіт. А даючи ті подарунки, ханський візир вимовив до всіх козаків такі слова, щоб більших собі подарунків від хана не сподівалися, бо ми вправі не давати, сказав він, але хочемо брати собі, як брали за гетьмана Хмельницького.

На завтрашній день, у середу, він, Петрик, прикликавши до себе запорозьких посланців і його, звільненого з неволі, Микиту Сластюна, говорив їм те, попиваючи вино, що має через нього початися

така війна, що батько на сина, син на батька і брат на брата воюватиме, але він те залагодить, аби тільки пристало до нього, як прийде до Кам'яного Затону, низове Запорозьке військо. І про те, сказав він, подбаю, що люди, вийшовши з московських слобід, селитимуться на чигиринській стороні і житимуть спокійно на обидвох боках, так як жили за старого Хмельницького, не знаючи оренд, індукт, сердюків, підвод, ральців та інших тяжарів. Сподівався також, що з малоросійських міст приходитиме до нього в допомогу військо і може прибути до нього якийсь Василь, що живе тепер убого. Вимовляв він і те, що від гетьмана Мазепи кривди йому не було, тільки була кривда від генерального писаря Кочубея, яку хвалився йому відомстити¹²⁵⁷.

Після постановлення Петрика гетьманом хан рушив на Манджари, а солтан Калга після відправлення свого, що настав тоді, Байраму рушив на Малу Росію¹²⁵⁸. Коли ж прибув до Кам'яного Затону, то відізався Петрик і солтан Калга до запорожців, закликаючи до своєї нецнотливої кампанії. Тоді запорожці, старшина та чернь, відписали до солтана так, що лишаються при своїй неодмінній вірності до царської пресвітлої величності, а до Петрикової дуже згубної заваби не прихилиються і на вітчизну свою малоросійську з ним воювати не стануть¹²⁵⁹. І просили запорожці солтана в тому-таки листі, щоб його, Петрика, як Іуду та зрадника, до них не приводив близько для спокуси. Та й Мазепа, хоч і виправив його в ту дорогу, однак потім, отямившись і роздивившись, що його замисли не можуть добре завершитися через Петрика, запобіг своїми листами запорожців, щоб ні в чому не слухали Петрикової намови і до нього не приставали, заховуючи свою неодмінну статечність та зичливість до царської величності і до своєї милої малоросійської вітчизни, що запорожці й вчинили. Тоді Калга-солтан, одержавши таку відповідь від запорожців, рушив сам з ним, Петриком, на Малу Росію. А гетьман Мазепа, завчасно провідавши про той солтановий та Петриковий похід з Криму, незабаром зібрав до себе полки свого малоросійського рейменту, одні, а саме: Миргородський, Гадяцький¹²⁶⁰, Прилуцький та інші, послав за Ворскло супроти ворожого наступу, а з іншими станув під Гадячем, надчікуючи до себе великоросійських військ, що мали прибути від Білгорода з Шереметом та від Севська з князем Борятинським. Стоячи тут і бажаючи бачити в малоросійському народі статечність та постійність і щоб люди не схилилися на жодні Петрикові заваби, розіслав з-під Гадячого, 28 липня, в усі полки малоросійські свого рейменту такий свій нагадувальний універсал:

Їхньої царської пресвітлої величності Запорозьких військ обох боків Дніпра гетьман Іван Мазепа.

Усьому православному християнському народові, як духовного, так і світського станів, що перебувають у всіх городах, містах та селах свого полку, зичачи доброго здоров'я і щасливого та мирного прожиття від господа Бога, ознайовуємо, що дійшло до слуху нашого: декотрі з-поміж вас, нинішні обивателі, прочувши поголоски про зрадника та облудника Петрика, що він, шенюк, утік до ворогів і взяв своїм негідництвом собі в братерство татарів, одні починають сумніватися, а інші бояться, кажучи, начебто той його, злого сина, зачин зашкодить нашим порядкам, які є в Малій Росії. З цього знати, що такі люди не шанують своєї повинності, а вони повинні дотримати запряженої вірності православним своїм монархам і повинні лишатись у постійності та міцно стояти за православну віру, за божі церкви, за вітчизну і за цілість домів своїх та свого добра. Ми, ото ж, гетьман, виказуючи дбання з тієї okazji та горливе старання щодо цілості усього малоросійського краю, спільної для всіх вітчизни, і щодо добробуту божих святинь, а над те щодо мирного всіх вас життя при належній вірності до великих государів, засвідчуємо кожному з вас, що є справді пожиточне всьому народові, а що шкідливо. Так усьому народові буває пожиточно й корисно тоді, коли всякого чину люди, не слухаючи жадних бунтівничих зваб та заколотних оман, тримаються постійно одного свого старшого, віддають йому своє щире послухенство і неодмінно дотримуються існуючих порядків. І кожен з вас самих зауважив уже, що коли (а це вже 20 з лишком років) живете ви під високодержавною їхньої царської пресвітлої величності рукою статечно, то не тільки доступилися милого й пожаданого спокою, але й на все добро збагатилися, оскільки маєте в господарствах своїх досить усякого здобутого статку, маєте вдосталь хліба, чого всього нехай Господь Бог вам удесятеро збільшить. А згадайте-но тільки оті минулі колотнечі й замішання, внесені в наш народ через легковажних людей, коли належному володарю і своєму рейментарю чинилося противенство від багатьох неуважливих людей, а від заколотників уносилося поміж народ розрізнення та внутрішнє замішання. Яке тоді учинилося знищення і на хліб нестача, про те хахливо й казати! Але ми про те просторо свого слова не розширюємо, бо самі ви знаєте, через кого і в який спосіб це діялося. Приводимо вам, однак, у пам'ять свіжіші події на тому боці Дніпра, що справили і який пожиток учинили народові оті горливі властолюбці: полковник Сірко, який приніс колотнечу в Умань та в інші міста¹²⁶¹, багатьох людей довів до смерті і подав на грабунок безліч худоби, а потім, не можучи утриматися у такому негрунтовному житті, пішов звідти геть і змушений був шукати слобід. Тоді ж і Сулимко, назбиравши своїм бунтом більше як 20 000 свавільних людей і притягнувши під Білу Церкву, ледве звідти втік з безчесним для себе соромом, а потім десь загинув, та й помічників усіх своїх допровадив до ганебної згиби¹²⁶². Суховій, котрий двічі виправляв у міста на людську шкоду потужні орди¹²⁶³, чого досяг? Тільки завів колотнечу поміж народом, а в людських набутках страту, а для себе лишив вічну ганьбу. Також і Ханенко,

взявши нечинно й непорядно гетьманський титул¹²⁶⁴, вніс поміж народ розрізнення, був спершу притиснений в Умані облогою, а потім під Стеблевом, хоч мав при собі й немало орд з мурзою Батирчею, втратив гармати й був упень розбитий та розпоршений тодішнім гетьманом Дорошенком. Ті названі й неназвані особи, яких тут не згадуємо, котрі бігали за владою, не тільки самі на собі й на помічниках своїх пізнали нещастя й занепад, але за той їхній вчинок немало потерпіла й вітчизна Україна, край тогочинний, бо коли люд за такими побудками хилився туди чи сюди і не хотів заспокоїтися при своєму порядку, то всілякі війська, котрі переходили чи на поміч, чи для їхнього заспокоєння, не лише нищили той край, але й до решти розорили. І де бували людні міста, оздоблені божими святинями, там тепер за гріхи наші пустеля і віднайшлося житло звірям. Від того не тільки кожен зичливий син своєї вітчизни мусить точити з очей своїх сльози, але обійме жаль і кожного доброго християнина. Хто ж бо віджалкує оту всього нашого народу невідшкодовану втрату? А коли був би той народ у такому багатовидному множенні і в ті часи дотримувався статечності та відповідно постановленого у себе порядку, тримався богохранимої держави їхньої царської пресвітлої величності, не слухаючи жодних заколотних оман, певне, й досі б тогочинна сторона Дніпра була б у власній повноті ціла і неумалена в своїх оздобах. Коли ж згадані особи, які й заслуги мали у війську, так непорядно чинячи, нічого доброго тоді не справили своїй вітчизні, а тільки зашкодили їй, цей один блазень своїм глупством не що інше справить, а напевне принесе людям шкоду, а собі загибель. Згадуючи тут про все це, прикладаємо вам усім таку нашу зичливу рейментарську пораду й нагадування: по-перше, щоб ваші милості усі, як старші, так і менші, чули в собі християнську повинність боронити як зіницю очей своїх святу віру й цілість божих церков тут-таки, у вітчизні своїй Україні; по-друге, щоб ви, ваші милості, пам'ятаючи свою присягу на вірне й вічне підданство, виконану їхній царській пресвітлій величності, постійно поставали за тією присягою за достойність їхнього, монаршого пресвітлого престолу, і то не тільки всілякими способами й усіма своїми силами, але й голови свої покладали; по-третє, щоб ви, ваші милості, лишались у своєму послушенстві нам, гетьманові, і заховували в себе порядок, який постановлено від нас, згідно давнього звичаю. Наостанок, щоб ви зважили на свою цілість і в майбутньому житті, отож повинні запобігати тому, щоб вас ворожа неприязна омана і зваба не привели до розорення й викоренення. Не страхаючись відтак ворожих бусурманських находів, які вам ніколи не бували страшні, і не кладучи сумніву на бунтівливий вчинок щенюка Петрика, який приведе його до швидкої погибелі, лишайтесь статечно при своєму чині й повинності. А коли ті противенці обішлиють вас своїми звабами чи самі наблизяться до вас своїм наскоком, давайте їм на їхню ганебну мову жорстоку й сувору відповідь, а на їхній ворожий наступ приготуйте при божій допомозі сміливий та охочий бій на відсіч. Отак виконаєте ви вищеперечислені свої повинності з огляду на святу віру, з огляду на православних царів і з огляду на охорону цілості своєї вітчизни. А коли хто з вас зважає, що при тому ошуканці й щенюку орди в'яжуться, то чи багато може він доказати у тому своєму лихому зачині? А хто похилиться до його зваб, то чи буде він безпечний? Отож хай кожному буде відомо, що богохранимі й непоборні сили їхньої царської пресвітлої величності багаті як на хоробре рицарство, гармати та воєнні порядки, так будуть міцні вони і в перемогах. Вони такі великі й сильні, що можуть стояти не тільки супроти самих бусурманських татарських військ і супроти других, коли б були, лядських, таж-бо на тому боці спільно з Запорозьким військом одночасно зводили бій і вигравали битву супроти турецького вейзира та кримського хана з їхніми великими бусурманськими потугами. Надія отож наша на господа Бога, що за покровою Пресвятої Диви Богородиці справить нам оте всемогутньою своєю поміччю. Коли ми, гетьман із військом, будемо в поготовності до відсічі і коли рушать усі великоросійські сили, понесуть оті вороги-бусурмани відсіч, і незабаром марно загине збуджена на людську шкоду ота проява. В цей час ми, гетьман, вимагатимемо всенародної малоросійської постійності й нерушної зичливості; особливо вам, усім обивателям поіменно, про те нагадуємо. А що злий син, той щенюк, наносить огуду начебто нашому малоросійському народові чиняться від православного Російського царства якісь утиски, то всі теє знаєте, що наш малоросійський народ дізнає превеликої монаршої милості, а не якихось утисків. Жодної він, ошуканець, не може знайти причини, від чого народ наш мав би відійти від міцної їхньої царської пресвітлої величності оборони і премилостивої держави! Докладаємо наостанок ще й те, що коли б хто завзятий приводив через безбожний і душопагубний зачин народ посполитий до того, щоб дався він звабити себе й ошукати тому погубельному синові та ошуканцю Петрику, то всі те знайте, що той провідник вестиме до кінцевого знищення і до остаточної загибелі. Коли ж таких відступників та зводників порядку не помилують монарші сили, то й ми, гетьман, не захочемо помилувати їх у жодний спосіб. Отож цим нагадувальним нашим універсалом і обсилаємо вас, бажаючи завжди бачити вас у статечності та постійності і тішитися з доброго вашого життя та поведження. І наказуємо пильно, щоб ви всі, статечні люди, стерегли поміж себе облудників та заколотників, а хто такий з'явиться, брали б до міцного ув'язнення і присилали до нас, гетьмана, щоб через таких лихих людей не наносилися на вас усіх нечесть та небезпека. Нагадавши про це таким нашим ласкавим словом, по-рейментарському та по-батьківському повторно й подесятирично всім вашим милостям, старшим та меншим, старим та молодим, зичимо знову-таки доброго здоров'я і щасливого всім буття.

Дано в таборі під Гадячим, 28 липня 1692 року

Вищеназваний гетьман рукою власною

Після розіслання таких універсалів незабаром принесено до гетьмана з Полтави під Гадяч звістку, що й Петрик, прибувши з Калгою-солтаном до Самари, розіслав звісти 29 липня в околичні орільські міста такі свої писані універсали:

**ПЕТРО ІВАНОВИЧ,
з божої ласки гетьман Запорозького війська**

Вам усім, товариству й посполитим обивателям орільських міст, зичу заживати від господи Бога здоров'я та щасливого буття! Вже вашим милостям має бути відомо, що я, знаючи, що Запорозьке військо живе ущемлено, і бачачи невиносні кривди й ущемлення ваші, які діються від Москви та наших немилостивих панів, і бажаючи звільнити вас од підданства, удався до Кримської держави і в цій справі й до Криму їздив. А тепер, коли дійшов із Криму з ордами до Кам'яного під Січчю, чинило все Запорозьке військо при кошовому отамані¹²⁶⁵ і при всій курінній отаманії військову раду. Тоді утверджено з Кримською державою вічний мир¹²⁶⁶, з обох боків присягали, а потім на другій раді вибрано мене з волі всемогутнього Бога гетьманом і звелено йти з Січі¹²⁶⁷ з тими всіма ордами та з Запорозьким військом на вашу оборону, на війну проти Москви. За чим тепер, рушивши з Запорозьким військом від Кам'яного і з'єднавшись із тим військом, котре стояло на Молочній, і зі всіма ордами, котрі були при його милості Калзі-солтану, прийшли ми до Самари¹²⁶⁸, звідки обсилаємо вас цим нашим листом, щоб ви, повіривши тому й учинивши належний порядок, вислали назустріч його милості солтана і назустріч нам свою, Запорозького війська, старшину, а самі наготувалися з ними з усім належним у ту воєнну дорогу на свого ворога москаля, щоб, більше не носячи невільничого ярма на своїх вільних козацьких шиях, з божою поміччю змогли його скинути. І те знайте, що ця війна на москаля почалася не через що інше, тільки задля ваших вольностей і для загального посполитого добра. Про це не треба вам багато писати; самі знаєте, що вам діють москалі та й свої драпіжні пани і що чиниться там від орендарів,— все те знаєте добре, оскільки об'їздили вам шії і худобу вашу всю позабирали. Отож візьміться всією широкою правдою, без жодної обмовки за свої вольності разом з нами, Запорозьким військом, бо коли тепер, дасть нам всемогутній господь Бог, виб'єтеся з-під московського ярма, то учините поміж себе такий порядок, як самі схочете, щоб заживати собі вольностей, яких заживали предки наші за Хмельницького. І оце тепер Запорозьке військо постановило на таких пунктах вічний мир з Кримською державою, і чигиринський бік Дніпра, докіль Хмельницький з ордами відвоював од ляхів, віддано нам з усім належним¹²⁶⁹, а цьогобічна сторона закріплена при нас з усіма полками та містами. А добувати рибу, сіль, звіра в річці Дніпрі, в Бозі і в усіх ріках та річках вільно без жодного датку¹²⁷⁰. Прецінь, вибившись із божою поміччю із теперішнього підданства, підете, куди хто захоче, на свою вітчизну, де перед тим мешкав, а тривоги й небезпеки не матимете там ніколи, бо Кримська держава виконала свою присягу на те, що мають завше боронити нас від Москви, і від ляхів, і від усяких ворогів. А коли б тепер не повстали за свої вольності, то знайте самі, що втратите собі, оскільки залишитесь уже вічними московськими невільниками і ніхто за вас не заступиться ніколи. А тепер чого в Бога милостивого просили, того й дочекалися і, прецінь, візьміться за свою вольність усіма своїми силами. Того, отже, бажаю вам, щоб були вільні і жили в мирі та в усьому гаразді малися,— доручаю Вас Господу Богу!

Дано 29 липня 1692 року на Самарі

Вищеназваний гетьман рукою власною

А оскільки ми тут зайняті, здобуваючи Самару, то прибувайте до нас зараз на допомогу в повному воєнному порядку; коли ж не прибудете, то дивіться, щоб самі для себе не загубили свого діла.

З цих Петрикових універсалів два їх прислано з-за Ворскли під Гадяч до гетьмана від миргородського полковника з товаришами. Тоді гетьман, зрозумівши їхню силу, звелів 31 липня в своїй військовій канцелярії учинити отвористим листом від полтавців та жителів Полтавського полку¹²⁷¹ таку відповідь:

**Ми, старшина, і військова чернь, і посполиті міста
Полтави та інших міст обивателі Полтавського полку**

Тобі, Петрику Іваненку, злочальнику бунтів та крамол, ознайомуємо, що дійшли до нас од тебе, затятого чоловіка, звабні та оманливі листи, в яких ти, називаючи себе гетьманом, хвалишся й пописуєшся тим, що вдався до Криму і витягнув орди, а тепер ідеш з ними до наших міст для того, щоб звільнити нас від підданства й неволі, і інші щодо того кладеш безумні свої слова. Тому відтак дуже дивуємося ми, всі старші й менші, старі й молоді, твоєму безумству й шаленству: хто це тебе, такого

щенюка, поставив начальником та опікуном над нами, що убиваєшся й піклуєшся про наше життя? А ти сам, будучи злидарем, бідним і безрідним¹²⁷², нічого про себе доброго не можеш сказати. Всі ми знаємо, що батько твій жебрак і мешкав у нашому місті Полтаві у шпиталі, а ти, валяючись у школі між нищими¹²⁷³ і під вікнами нашими ходячи, вигодовувався крихтами. І не тільки ти в рицарському навчанні, але й у домових науках не бував, і хоч утрапив був у військову канцелярію¹²⁷⁴, але й там, негарно вчинивши, обікрав товариство і, зрадивши пана, втік на Запорозжя. Через це тепер уступив у Люциперову гординю, що без сорому підносишся до такого великого й високого гонору, якого навіть гідні й заслужені в Запорозькому війську рицарі ніколи не сміли на себе натягати. З ним ти віддався весь дияволу, бо, не оглядаючись на страх божий і на християнську православну віру, приліпився до того владолюбства, яке не пристає до твого лица, що тебе й запровадило до бусурман, а потім потягне душу твою в пекельну прірву. Як тобі, собако скажена, не соромно за твою підлість, що зачинаєш діло, собі не належне, і як не візьме тебе страх і трепет, то за ці твої богопротивні справи, якими прагнеш унести поміж християнський народ розрухи й кровопролиття, незабаром поб'є тебе божа помста! Не думай, божевільний глупче, щоб тебе хоч одна душа жива хотіла б тут, поміж народу, назвати тим, чим сам себе, негіднику, титулуєш. Не допоможуть у тому тобі жодні ошуканства й брехня, хоч би розірвався, складаючи їх. А що ти, брехуне, в поганому своєму листі кладеш, начебто нам діються якісь тяжарі й неволя, то всьому світові те ясно, що лжеш і брешеш, бо під великодержавною рукою наших пресвітлих монархів, їхньої царської пресвітлої величності, жодної нікому нема неволи. Всі, як старші, так і менші товариші Запорозького війська, будучи заховані при належних правах, заживають усякої вольності, так само й посполитий народ не несе жодного незвичного утяження¹²⁷⁵. А коли б нам, усьому народу, робилася б кривда від кого, то в Малій Росії не ти, блазню і щенюку, а гідні й розумні особи виступили б, які не через прокляті бунти, але виправили б те й улагодили розумними способами. А так ліпше б тобі, щенюку, в таких богопротивних лжах і брехнях твоїх зжувати язик свій, щоб таких огудних слів не казав і на гіршу свою пагубу не збуджував божого гніву! А коли б і надалі хотів би ти здуватися, як булька на воді, то тільки підійди сюди ближче до нас і сам побачиш, що тебе й твоїх помічників спіткає на вічну твою ганьбу й прокльон у наших російських народі! А що згадуєш Калгу-солтана з ордами, що начебто йде тобі на поміч, то ми тому не віримо і того не сподіваємося, що така особа з Кримської держави, впавши у легковаження, мав би за тобою, брехуном і щенюком, слідувати¹²⁷⁶. Ніколи-бо солтани за такими блазнями й ошуканцями не ходили і ні про що з ними не домовлялися, дбаючи про свою повагу. Хіба б якийсь циган перед тобою, дурним блазнем, назвався солтаном і, прибравши кілька тисяч голоти-татар, пішов допомагати тобі в безумному твоєму ділі, а цього й малий солтан, не тільки калга, не захотів би насправді учинити. Ти ж сам, погибельний сину й ошуканцю, як і помічники твої, згинете й пропадете, бо з нами є Бог при багаточисельних їхньої царської пресвітлої величності силах, які з боярами й воеводами, а також з ясновельможним його милістю паном гетьманом тут-таки на кордоні стоять приготовані на ваш занепад.

Дано в Полтаві 31 липня 1692 року

Справивши таку відповідь у військовій канцелярії і переписавши начисто, відіслано її незабаром у Полтаву з такою гетьманською наукою, щоб її в Полтаві було переписано і швидко відіслано через кого можна до Петрика. Коли ж Петрик, нічого не досягши під Новобогородицьким самарським містом, притягнув до крайніх орільських міст Полтавського полку, то було донесено до його рук і згадану полтавську відповідь, яку він, вичитавши, либонь, дуже знітився і засоромився, однак у своїй злості не погамувався і міцно наступив війною на згадані орільські міста, які (а особливо Китай-город)¹²⁷⁷ одне через неміцність городову й малолюдність свою, а також через маленькі присилки до них війська від миргородського полковника та інших, а друге через віддаленість (з огляду, що годі сподіватися гетьманської допомоги), адже той був із військами під Гадячим, злякалися великої ординської сили, потьклонилися солтаном й Петрику і принесли їм їстівні та питні подарунки, за що потім китаїгородський сотник Сало прийняв у Полтаві смертну кару¹²⁷⁸.

Гетьман Мазепа, звідомившись про такий неслухний учинок орільських міст, сам хоч не рушав на їхній захист з-під Гадячого (дочікувався московських військ), однак виправив туди ж таки, за Ворсклу, полки Ніжинський, Лубенський і компанію Пашковського на з'єднання до згаданих уже полків. Калга-солтан з Петриком звідомилися про ці полки і, злякавшись, відразу ж погамувалися у своїх воєнних промислах та й відступили назад до себе, однак не без шкоди у людях і в хлібах людських, тим більше, що був тоді час жнив. Потім і сам гетьман рушив з-під Гадячого з усім військом, прибув до Полтави, де, діставши відомість про ворожий відступ від орільських міст, зараз-таки повернувся назад під Гадяче і сам. А з-під Гадячого писав Мазепа 2 серпня до їхньої царської пресвітлої величності, доносячи про той перший військовий нахід і напад Петрика з Калгою-солтаном під орільські міста і про всі свої військові дії таку грамоту:

«Завжди ми, гетьман із Запорозьким військом, за нашою підданською обітницею і з належним дотриманням нашої православної християнської віри, будучи готові радісно служити вам, пресвітлим та державним великим государям, вашій царській пресвітлій величності, єдиним під сонцем пресвітлосильним ревнителям та оборонцям східного православ'я, не жаліємо і зараз у тому дбання, щоб

на потребу покласти наш труд і працю у цьому воєнному поході, в спеку і при дощовій непогоді в полях, під небом. І вже той похід відправлений, по-давнішньому довготривалий, супроти отого явного прикордонного вашого, великих государів, ворога. В таких випадках не боїмося ми і голів покласти за вашу превисоку монаршу достойність, але жаль нам і соромно від того, що ті подвиги й трудові забави наші, так само, як і бояр та воевод ваших государських з численними великоросійськими військами, покладено нинішнього літа даремно супроти підлого лица вашого государського зрадника, злодія Петрика, проти нього й одного охотницького полку посилати не годилося б, коли б до того злодія не доєдналися бусурмани, Калга-солтан із ордами, які через давню свою поганську озлобу супроти християн допомагали в його злопідступному намірі; через це мусили ми прийняти на себе військове ярмо, дане нам у покару за численні наші гріхи.

Від цього-от зрадника і проклятого ворога почали були надходити в прикордонні вашої царської пресвітлої величності малоросійські міста, а саме в Полтавський полк, звабні листи, яких два прислали мені полковники миргородський, гадяцький, прилуцький¹²⁷⁹ та інші, що були поставлені від мене під полтавськими містами на тому боці ріки Ворскли на відсіч тим ворогам. І одержуємо ми правдиву звістку, що ті вороги, Калга-солтан з ордами, разом зі згаданим зрадником, перебувають на Самарі. 31 липня, в неділю, приступали до Новобогородицького міста, а їхні ворожі набіги підходили під українські орільські містечка. В тих містечках було за моїм наказом по кілька сотень військових людей із середніх сотень Полтавського полку, їх поставлено в допомогу тамтешнім жителям для оборони. Однак тамтешні жителі, побачивши ворогів, які близько наступали, почали сумніватися і просити собі прибавки посилок. Я послав до тих полків (Миргородського, Полтавського, Прилуцького, піхотного й кінного, які перебували за річкою Ворсклою за кілька миль від прикордонних містечок) Ніжинський, Лубенський і кінний охотницький полк Пашковського, щоб усі ті полки, з'єднавшись, давали тим ворогам відсіч і чинили при божій допомозі оборону тим українським містам. Я знаю належне собі, що треба було б і мені, гетьману, не тільки присунутися задалегідь до тих орільських містечок для дання в дальніх місцях ворогам відсічі, але й піти далі, до річки Самари. Проте не випало того мені вчинити, одне через те, що ви, великі государі, милостивим своїм указом не веліли мені, гетьману, самому ходити з військом у дальні місця для чинення промислу над ворогом, але посилати наказного, а друге через те, що мало при мені є війська, бо полки мого рейменту стоять у розрізненні: одні вилучено й поставлено давно під українські міста, а другі хоч і були залишені в домах, але під час нинішніх подій через хлібні жнива не встигли, та й не кожен охоче виходить на війну. А третє через те, що ближній боярин, воевода та вятський намісник, його милість пан Борис Петрович Шереметьєв, також окольничий і воевода, його милість, князь Федір Юрійович Борятинський пізно рушили зі своїх місць і перебувають ще поодаль від того місця, де нам указує потреба з'єднатися в одне ополчення, щоб давати тим ворогам відсіч. А особливо треба було на теперішньому моєму становиську під Гадячим озиратися на внутрішній стан у малоросійських військах, щоб через якихось зловнаємних крамольників не внеслося поміж народ якесь зло, і це потрібно з огляду на внутрішнє становище. Через це я наказав полтавському полковнику пильно стежити в українських містах Полтавського полку за підкидуванням ворожих звабних листів. Про це все я покійно доносив вам, великому государю, й раніше, однак (після тих вищеоповіджених відомостей), коли до мене притягли з виборними військовими людьми зі своїх полків полковники київський і наказний чернігівський, а стародубський¹²⁸⁰ має притягти цими днями, я рушу звідсіля, з-під Гадячого, ближче до річки Ворскли і при божій допомозі буду дбати у всілякі способи, як би тим ворогам-бусурманам та їхнім боговідступним помічникам дати відсіч. А до боярина та воеводи, його милості Бориса Петровича, так само і до окольничого та воеводи князя Федора Юрійовича я писав, пропонуючи, щоб ішли в поході швидше з військами вашої царської пресвітлої величності до належних місць. Після написання до вас, великих государів, цього мого листа прислали мені полковник миргородський з товаришами ще два звабні листи, послані у міста Полтавського полку від погибельного ворога Петрика, а при тому і від себе пишуть вони, полковники, що поспільство в орільських містах, злякавшись ворожого бусурманського наближення, має намір кланятися йому, злопідступному облуднику. Мушу ото ж я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, дуже вболівати, що з того злодійського ворога зваби, як з малої іскри великий вогонь, від підлого його лица вносять поміж народ велике замішання, а цього ніколи б не бувало, коли б за моїм попереднім донесенням і за вашим, великих государів, вашої царської пресвітлої величності, указом вийшли ми були належно у військовий похід і стали на кордонах у добрих місцях, де б і я був з військом свого рейменту. Звідтіля можна було б тому при божій допомозі запобігти, щоб не допустити ворога так близько до українських міст. А тепер буде немала трудність виперти їх назад, коли в тих містах буде ним зваблене поспільство. Бо в тих орільських містечках жителі поселилися з того боку Дніпра, зайшли з різних місць і годі їх пострашити. Я побоююся того, щоб та пожежа не поширилася далі, всередину малоросійських міст, оскільки вони, сили вашої царської величності, як з боярином та воеводою, його милістю паном Борисом Петровичем Шереметьєвим, так і з окольничим та воеводою, його милістю князем Федором Юрійовичем Борятинським тільки-но рушили, одні від Білгорода, а другі з Севська, і перебувають у ближніх своїх місцях. А мені, гетьманові, з цим малоросійським військом самому йти супроти ворога ненадійно, оскільки треба озиратися і на становище в Україні.

Дано в обозі під Гадячим 2 серпня 1692 року»

Після виправлення через нарошного гінця тої грамоти на Москву сам гетьман рушив з-під Гадячого до Батурина, а все військо розпустив по їхніх домівках.

При таких подіях та тогорічних діях увіч був невинуватий Василь Кочубей¹²⁸¹, генеральний військовий писар, що начебто виправив Петрика до Січі й до Криму, а спадала вся та вина на гетьмана Мазепу. Однак він, Махіївель¹²⁸² і хитрий лис, очищаючи себе від того підозріння і видаючи себе за правдотворця, зливав через свою підступність усю ту біду на невинну душу згаданого Кочубея, мого доброго пана, людину мудру й побожну, який, не мігши вчинити щось супроти злопідступних нападок і губительних щодо себе Мазепиних вигадок (адже той був його старшим) і мусячи виправдовуватися, поклався при всьому тому у своїй невинності на всевидця Бога, котрий мужа збавляє при правді від смерті. Тож у червні місяці, багатослізно, з неодмінною надією вручаючи себе його Пречистій Богоматері на міцний захисток від тодішньої біди, писав він такий свій лист до преосвященного отця Варлаама Ясинського, київського митрополита, виправдуючись (при невинності своїй) від Мазепиноного наклепу:

Ясне в Бозі преосвященний милостивий пане архіпастирю!

У всі ті проминулі часи лежала душа моя до вашої архіпастирської милості як до Бога міцного та живого — я бажав під превисокою вашою священною особою оголосити наодинці словами і сльозами великий смуток і смертоносні печалі свої та з плачевним риданням просити милостивого архіпастирського й батьківського заступництва. Але хоча бачив я очі вашої святині, однак не мав часу, щоб виконати свій намір. Зважуюся й осмілююся отож донести до добросердих архіпастирських вух, що хотів говорити словесно, і маю надію, що те все покритється пастирським і батьківським дітолюбивим серцем. А смуток і печаль, які налягають на мене від напастей та очорнення, такі: перша, що у ясновельможного виникла проти мене думка, ніби мене з другою особою наставлено і навчено з Москви доглядати за його рейментарськими вчинками і давати про все те знати в Москву¹²⁸³, через що я начебто списуюся з певними московськими особами і роблю якусь умалення честі його милості. Друга, що має його милість думку і про той пасквіль, який оголосила флорівська ігуменя¹²⁸⁴, немовби з мого відома або й за власною настановою було покладено ту пастку і грубе та безумне марнословство, і про те говорять, як чую, в Києві знедавна, що та ігуменя поки що нічого не оголошує, знамірюючись виявити винного (у складенні пасквіля), а не оголошує, бо хтось її там упевнив, щоб не оголошувати того. І все те упевнення на мене складають, тим ще підтверджуючи цю думку, ніби та ігуменя, живучи тепер у Батурині, сидить у двох дворах: у моїм і в другому іншого чоловіка. Через це вважають, що злобне діло ченця Соломона¹²⁸⁵, який їздив у Польщу з відправою, не без мого діялося відання. Третя, щодо втечі Петрика-канцеляриста, котрий утік на Запорожжя, його милість спочатку почав підозрювати, що була вона за моїм відомом та виправою. Він і тепер того замислу свого не покинув, і за ту Петрикову втечу наклепники через різні причини обносять мене брехнею. Перша, що начебто я дав йому, Петрикові, для досягнення якихось моїх завзятостей півтори чи три тисячі власних золотих грошей; відтак і хлопця одного, котрий перед тим служив у Петрика і який вийшов того року з Запорожжя, намовлено й прислано з Полтавщини, щоб давав брехливі свідчення, начебто він чув про давання тих грошей з вуст самого Петрика в Запорозькій Січі. Але коли його тут запитали під канчуками, то він заперечив ту на мене напасть. По-друге, доносили минулої зими з Полтавщини, ніби то цілковита правда, що я тому Петрику дав гроші і не три тисячі золотих, а дві тисячі червонних золотих¹²⁸⁶. По-третє, доносили з Київського полку, що там говорив якийсь запорожець, начебто я, писар, дав Петрику до рук у битих талярах 30 тисяч золотих. По-четверте, полтавський протопопенко, котрий був у Казикермені, доніс ясновельможному, ніби чув він там, що я, писар, двічі чи тричі посилав свої листи до кримського хана, зтягаючи його з ордою на війну супроти християнства. Отакі всі пагубні наноси на мою голову чинилися й чиняться у тихий і заочний спосіб без доказів і без жодних підстав, а у вічі ніхто того мені не казав і не каже. А тепер відомо мені стало, що той вищеназваний Петрик, обнятий крайнім безумством і взявши диявольський образ на пагубу своєї душі, подався із Запорожжя до бусурман і там зачинає деякі неподобні справи, які личать його песій натурі. З такого його сатанинського погибельного вчинку ті брехливі свідки й наклепники, які наносили на мене вищеперечислені напасті й обмови, схочуть тепер допинатися своєї брехні і вже починають посягати на те, щоб чимшвидше могли мене не тільки скинути з військової честі, але і зі світу згладити. Супроти таких обурливих нападів я у невинності своїй готовий, либонь, ставати і виправдовуватися, однак, коли подумаю, що багато невинних людей за брехливими і частими поданнями марно погинули та й тепер гинуть без суду, серце моє нищиться од крайнього боління, а душа нітється. Тож удаюся покірливо до вашої архіпастирської милості, надпокірно просячи собі батьківського милостивого заступництва; я свідчу перед Господом та сповідаюся вашій святині, що ті вищеперечислені обмовки при невинності своїй зношу й терплю, а коли б я був винуватий хоча в одному пункті з тих наносів, нехай пожене ворог душу мою і забере, і кине через швидку безчесну смерть тіло моє в землю, а всі мої труди вселить у порох. Зволь, отож, ваша святине, милостивий архіпастирю, поклопочися про мене, гіршу овечку свою і найменший член Христової церкви, щоб я від таких напастей не згинув у якійсь несподіваній опалі. А коли моє правдиве виправдання та висновки переможе обмова, брехня і злість заздрісних людей і несподівано колись доведеться мені померти чи бути в ув'язненні, то принаймні нехай буде відомо вашій святині, архіпастирю моему, що покуюту я те без вини. Удаюся отож покірливо до архіпастирської вашої святині за милостивим заступництвом і повторно свідчу перед господом Богом, який створив мене, і вашою святинею, своїм архіпастирем, що всі оті

вищеперечислені наноси наклепники і псевдосправники кладуть на мене при моїй невинності. А я докладаю тут ще й те, що коли б описував до кого в Москву його милість пана гетьмана, і коли б знав про складання на його милість пасквілів, і коли б виправляв Петрика на Запорозжя або хоч би знав про його намір до такої втечі, а поготів коли б давав йому гроші, бажаючи чинити через нього якийсь злий зачин, або коли б хотів чи в думці мав би хотіти виходу бусурман, щоб заколотити православний російський народ, то хай би я сам найшвидше від усіх і найнижчих братів своїх стратив своє життя на вічне своє безчестя та душевну пагубу. Отож прошу плачливо вашу архіпастирську милість, щоб мене не покинув у такій важкій та лихій опалі, яка при невинності моїй хоче зірвати з мене мою голову! Ви, ваша святине, є всім малоросійським синам добродоглядний архіпастир, милостивий батько і невідмовний оберігач, який має владу й силу заступати немічних і боронити тих, хто безневинно гине; можеш, отож, своїм превисоким архіпастирським заступництвом та премудрим дбанням учинити (коли лихі наклепники доберуться близько до мого горла), щоб мене без суду та дізнання не скинено і не згублено. О, прошу про це багатократно з гіркими слізьми у вашої святині й доручаю життя моє та душу мою вашій святині на пастирське збереження.

Писано в Батурині 1692 року

Василь Кочубей, генеральний писар

Того-таки року пани ляхи почали наступати на Палія і витискати його товариство з Полісся, прибираючись до самого міста Хвастова, в якому Палій мешкав. Бо, либонь, відразу ж після Віденської війни (про що писалося під 1683 роком) почав Палій осаджувати з королівської ласки порожній Хвастів і жив у ньому, схилиючись до обох монархів, польського та російського, і маючи від обох ласку й повагу. Однак ляхи до цього часу мовчали і не чинили йому, Палієві, з товариством у житті ніякого утиску¹²⁸⁷, а тепер почали його чинити, побачивши, що тамтешні містечка й села вже осаджено було через Палія численними малоросійськими людьми. Про ті утиски свої і про небезпеку від поляків писав Палій кількаразово до гетьмана Мазепи¹²⁸⁸, а гетьман 9 грудня звіщає про те виразно з Батурина до їхньої царської величності через нарошного гінця у такій своїй грамоті:

«Прислав до мене Семен Палій, охотницький полковник, свого обозного і писав через нього свій лист, а потім услід за тим обозним прислав через пошту повторного листа, в яких обох являє свої власні потреби й нестатки і ознаймовує, що з польського війська почали наступати на Полісся польські хоругви і стали витискати та виганяти зі становиськ людей його, Палієвого, полку, від чого він сподівається ворожого наступу і на себе у Хвастів та усильно просить, щоб йому вчинили допомогу й оборону, а найперше, щоб я вислав у містечко Білогородку, що відстоїть від Києва на три милі, на той бік Дніпра воєнних людей, з чого поляки, взявши пострах, не сміли б на нього наступати. По-друге, просить він пороху і свинцю, якого потребуватиме, щоб давати відсіч, що на те йому з Києва був, либонь, і вашої царської пресвітлої величності указ, однак досі нічого не було здійснено через усілякі перепони. По-третє, просить грошей, докладаючи, що ті гроші, які дано йому на полк за милостивим вашим монаршим указом, роздав він на піхоту, а тепер йому пильна є потреба дістати ще стільки ж на задоволення кінних. У тих листах висловлено, либонь, досить дбале і гаряче прохання про ті потреби, які й словесно його посланець старанно переповів, однак я без вашого монаршого указу не смію його задовольняти, а саме: послати на назване місце людей мого рейменту йому в допомогу, розмірковуючи, що це наступають на нього війська того боку Дніпра, з якими ви, великі государі, ваша царська пресвітла величність, маєте договори Вічного миру, і цих договорів ви, великі государі, не вказали порушувати анінайменшими причинами, про що багаторазово писалось у ваших монарших грамотах до мене, підданого. Через це посилаю вам, великим государям, якнайшвидше нарошного щодо того гінця Самійла Васильовича¹²⁸⁹, близького мого слугу, і прошу якнайпокірніше про швидкий ваш милостивий монарший указ, як мені чинити щодо тих його, Семена Палія, прохань. А оскільки є народне прислів'я, що тонучий і бритви хопиться, і часто те бувало, що люди з відчаю до неподобних удавалися речей, то я зважити мушу: коли б йому, Семену Палію, з боку богохранимої вашої держави не буде подано допомогу й оборону, то щоб він, будучи в такому вогні, не вдався до помочі бусурманського боку. А коли так станеться, то від нього християнству вчиниться більше шкоди, ніж від Стецика¹²⁹⁰ і проклятого Петрика, оскільки він, Палій, між воєнних людей має честь і багато людей ходить під його проводом. Хоч є про те милостиве ваше монарше зволення, щоб він сам, без своїх полчан, був прийнятий під високодержавну вашої царської пресвітлої величності руку, однак він тим не задовольняється, бажаючи захистити при собі й тих людей, які перебувають при ньому, як воєнних, так і пожильців, яких у містечку Хвастові поселилося на три тисячі хат, а надто бажає він затримати при собі і те місто Хвастів, яке під його началом (як сам про те пише) дуже добре зараз укріплене. А коли на нього підуть наступом польські війська, а звідси вже не сподіватиметься він допомоги й оборони, то дай Боже, щоб не вдався він до згаданої супротивної сторони. Він виказує до того наміру нахил, бо дуже шкодує за одним тлумачем Алієм, який, будучи посланий до нього у Хвастів з Білогородщини від Яли Агаси¹²⁹¹ з невільниками, відпущеними на відкуп, був тими-таки невільниками забитий, від чого він, Палій, запалав крайнім гнівом, переслідує тих невільників і бере їх у кріпосне ув'язнення, знати, мабуть, щось та мало бути краємне у того тлумача до нього від бусурман. Таку підозру мушу мати і від того, що він, Палій, побачивши, що той тлумач до нього не доїхав, послав від себе в той бусурманський край свого тлумача й козака, каже,

що це для відомостей до Стеценка, але виявляється з його мови, що будуть ті його посланці і в того Яла Агаси білогородського. І хоч я знаю, що годі тому вступати в раду, кого не покликали, однак я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, зважуюся за своєю вірною і старанно дбалою службою запропонувати це, бажаючи богохранимим вашим, царської пресвітлої величності, державам розширення й слави, щоб за монаршим вашим, великих государів, указом сказано було про ті Палієві утруднення польському резиденту, щоб він зрозумів своїм розумом і доніс королівській величності, яка то буде завада і шкода християнству, коли той Палій через відчай буде відігнаний на ворожий бік. Виходячи з цього, добре було б прийняти його з людьми, які є при ньому, під високодержавну вашу царської пресвітлої величності руку, за що польській стороні не треба мати жодної претензії. А кладу я це підданське моє слово для того, що з цим в'яжеться потреба найперше малоросійського краю, адже Семен Палій, будши тутешнім уродженцем, увійшов уже серед товариства у велику значність, і коли його, як вище було сказано, відігнати через відчай на ворожий бік, то від нього учиниться замішання найперше малоросійським порядком, бо на злий намір і на таку сваволю, яка принесе здобич і користь, він потягне звідси до себе багатьох людей і в майбутньому часі засіє тут поміж народом неспокій. Оце утруднення я покірно доручаю на розгляд превисокому вашому, від Бога добробудівничому, премудрому справленню і при найнижчому чолобитті прошу про швидкий милостивий ваш монарший про те указ, а також про незабарний відпуск із тим оцього мого гінця. А які він, Семен Палій, писав мені листи, то їх я посилаю для відома вам, великим государям, у приказ Малої Росії і докладаю покірно те, що люди з того-таки польського війська почали ставати і поблизу річки Дніпра, а саме в Димері, що за п'ять миль від Києва, на дніпровій горі — дві хоругви і на інших місцях стало їх по частині. Доношу покірно і про те, що ваших, царської пресвітлої величності, посланців, посланих на Запорожжя з милостивим жалуванням, дворянина й воеводу Зеленого і піддячого¹²⁹² ... я виправив у належну їм дорогу в останніх числах листопада, і послав я з ним своїх людей: королівського сотника Тихона Довгелю і товариша Батуринської сотні Сидора Горбаченка. І писав я через них до низового війська нагадувального листа, щоб вони лишались у належній своїй вірності до вас, великих государів, і подячно прийняли те ваше милостиве жалування, і щоб служили вам, великим государям, завжди в непорушній вірності та дбанні. Список мого листа посилаю в приказ Малої Росії.

З Батурина 9 грудня 1692 року».

Примітки до XXXIII розділу

- 1253 Із Петриком ішло 20 тисяч татарського війська на чолі з Калгою-солтаном (тобто престолонаступником), Девлет-Гереем та Батирча-мурзою.
- 1254 Петрик із Січі подався до Казикермену, де було постановлено між Україною та Кримом статті вічного миру (26 травня 1692 р.), а тоді пішов до Перекопу.
- 1255 Петрика було обрано гетьманом близько 18 липня.
- 1256 Очевидно, це був запорожець Василь Бузький.
- 1257 Тут маємо нову спробу С. Величка вигоридити свого патрона від підозр у сприянні акції Петрика.
- 1258 На Україну Петрик рушив наприкінці липня 1692 р.
- 1259 Петрик послав текст свого трактату на Січ 22 червня. Січ схвалила цю угоду, але відмовилася подати допомогу Петрику. Приєдналася до нього тільки голота, загалом Петрик зібрав біля себе 500 охотників, здебільшого запорожців.
- 1260 У складі цих полків не було Галяцького полку. Послано полки кінний, охотницький, піхотний Кожуховського, згодом компанійський Г. Пашковського, Ніжинський та Лубенський.
- 1261 Йдеться про повстання на Правобережжі в 1664 р. І. Сірко повставав тоді проти гетьмана П. Тетері та поляків.
- 1262 Полковник Сулима (Сулимко) підтримав повстання, яке підняв І. Сірко. Сулимко загинув у бою з військами П. Тетері і С. Маховського. І. Сірко та Сулимко осуджуються тут як такі, що повстали проти законної гетьманської влади.
- 1263 Про ці події розповідається у р. IX, X.
- 1264 Див. р. XI.
- 1265 *Іван Гусак* — був тоді кошовим на Січі.
- 1266 Тобто постановлено статті вічного миру. Це було вчинено в турецькій фортеці Казикермен. Текст цих статей див. у вид.: Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалію.— К., 1927.— С. 741—744.
- 1267 Див. приміт. 1254.
- 1268 Тут Петрик пробував здобути Новобогородицьку фортецю, але нічого не досяг.
- 1269 Тут переказано пункт V договору.
- 1270 Тут коротко переказано пункт II договору.
- 1271 Лист від полтавців було організовано зумисне, бо в Полтаві було немало прибічників Петрика; був він у якийсь спосіб зв'язаний з колишнім полтавським полковником Ф. Жученком та з родом Іскор.
- 1272 Сам Петрик хвалився, що його дід був полтавським полковником, тобто був родичем Ф. Жученка та І. Іскри — родичами Кочубея. Він був одружений із небогою В. Кочубея Ганною. Є думка, що він був сином четвертої дочки Ф. Жученка, сестри жінок В. Кочубея та І. Іскри. Можливо також, що онукою Ф. Жученка була Петрикова дружина, а не він. Часом Петрик видавав себе за позашлюбного сина самого Мазепи і стверджував, що в нього була чимала маєтність.
- 1273 *Нущі* — спудеї, які жили в тогочасних школах, учили дітей, виконували певні обов'язки при церкві (співали в хорі, дзвонили на службу тощо). Заробляли на хліб тим, що збирали на школу милостиню, співаючи перед людьми, розігруючи сценки чи декламуючи речитативом вірші,— т. зв. нищенська поезія. Отже, були вони нижчим прошарком тодішньої інтелігенції.

1274 Тут маємо якусь невідповідність. Щоб бути старшим канцеляристом генеральної канцелярії, яким був Петрик, треба було мати немалу освіту, тобто Петрик не міг не вчитись у Київській академії. Зважимо, що цей документ має контрпропагандистський характер і тут можуть бути зумисні спотворення.

1275 Утяження посполитому лодові були, бо старшина захоплювала маєтності, добивалася в царя їхнього затвердження (див. Коломацькі статті, р. XXVIII, п. 4), старшина вперто перешкоджала переходу посполитих у козаки і намагалася закріпити їх у підданстві, від чого бували й заворушення. Петрик це незадоволення намагався використати.

1276 Калга-солтан з ордами й Петриком таки йшов на Україну. (Див. приміт. 1253).

1277 Окрім Китай-города, Петрику піддалося ще й місто Царичанка.

1278 Смертну кару прийняв царичанський сотник — це сталося 2 грудня 1692 р. Китайгородському сотнику інсценували кару на смерть — покарали батогами й заслали в Сибір.

1279 Миргородським полковником був Д. Апостол, гадацьким — М. Борухович, прилуцьким — Л. Горленко.

1280 Полтавським полковником після скинення в 1691 р. Ф. Жученка став Павло Герцик; київським був К. Мокієвський, небіж Мазепи; стародубським — М. Миклашевський.

1281 Участь В. Кочубея в історії з Петриком невияснена. Сучасники були певні, що саме він інспірував виступ Петрика. І. Мазепа не раз висловлював цю думку прилюдно, навіть у вічі Кочубеєві. Погolosки про це ходили в Запорозжі, в Криму і по всій Гетьманщині. Є думка, що Петрик діяв при сприянні старшинської козацької опозиції І. Мазепи, яка була зв'язана саме з В. Кочубеєм. (Див. також приміт. 1244 і 1257). В опозицію входили колишні дорошенківці й прихильники І. Самойловича.

1282 С. Величко уподібнює І. Мазепу Ніколо Макіавеллі (1469—1527) — відомому італійському політику й письменнику. Ім'я Макіавеллі стало називним; ним прозивають безпринципних політиків, діяльність яких визначається хитрістю, підступністю й аморальністю.

1283 Таку секретну функцію В. Кочубей таки виконував за дорученням думного дяка Українцєва.

1284 Йдеться про пасквіль на І. Мазепу, який з'явився в 1691 р. Його принесла в київський Фролівський жіночий монастир черниця Липницька з жіночого монастиря в Полонному. В пасквілі говорилося, що І. Мазепа продавав колись християн бусурманам у неволю, що з В. Голіциним він задумав убити Петра І, що він має думку віддати Україну Польщі і купує на Правобережжі на ім'я сестри маєтки. Текст цього пасквіля див. у вид.: *Д. Бантыш-Каменский. Источники Малороссийской истории.* — М., 1859. — Т. II. — С. 3, 4.

1285 Чернець Соломон (у миру — Семен Троцький) — з'являється вперше в 1689 р., у жовтні він подав польському королеві підроблений лист І. Мазепи, в якому гетьман ніби скаржився на утиски і бажав з'єднатися з Польщею. Весною 1690 р. Соломон знову подав підроблені листи І. Мазепи королю, але був викритий і виданий у Москву. З Москви Соломона переслали до Батурина, де його судив суд старшин і полковників. Соломона було страчено 7 жовтня 1692 р. Є думка, що він був зв'язаний з єпископом Й. Шумлянським.

1286 *Червоними* (червінцями) називали золоті монети високої проби — дукати.

1287 С. Палій вступає відкрито у ворожі стосунки зі шляхтою з 1687 р. У 1688 р. його було взято в полон, а 1689 р. він утік до Фастова. Його загони почали нападати на шляхетські дома на Волині й Поліссі з метою вигнати шляхту з цих земель. Втручався С. Палій і у сварки між шляхтичами.

1288 Уперше звернувся С. Палій до І. Мазепи в 1688 р., просячи прийняти його із землями під протекцію. Повернувшись із полону, він удруге звертається з тією ж пропозицією. Повторює своє прохання в 1691 і в 1692 рр.

1289 Чи не був це сам Самійло Васильович Величко?

1290 *Стецик* (Стецько) *Ягорлицький* — козак, що звався гетьманом козацьким «з ханського боку». Ходив із ордою на Поділля взимку 1692 р.

1291 *Яла Агаса* — солтан білогородської орди.

1292 Прізвище не проставлено.

Розділ XXXIV

Про вибиття поляками з Полісся паліївців; про підпадання кримських солтанів з Петриком під Полтавський полк; про виправу за Дніпро Палія з лубенським полковником Свічкою для воєнного промислу; про гетьманське рüşення з Лубен до Батурина; про повідомлення через грамоту в Москву про тодішні події; про гетьманський універсал у Засеймській сотні, в якому пропонується їм лишатися в спокої; про прусського лютеранина Ернеста, котрий бажав благочестивої віри, і про органіста Михайла — схишника у печері святого Антонія; соборна грамота константинопольського патріарха про п'ятьох вселенських патріархів; про кримське бажання миру з Росією і про посланників у тому ділі з Росії до Криму тощо; про кореспонденцію до гетьмана нового волозького господаря Дүкн; про тлүмача, який привів від Стецика для розміни невільників, і про гетьманське щодо того ознайменування в Москві через грамоту; про грамоту

московського патріарха до гетьмана щодо московських невільників, котрі були в кримській неволі; про донесення з Києва щодо страшних іноземних подій; про гетьманську зачіпку із запорожцями і про першу лагідну запорозьку відповідь до гетьмана; про татарських «язиків», присланих від Палія і відвезених при гетьманській грамоті в Москву; про смерть отця Лазаря Барановича, чернігівського архієпископа; про вусурманську згоду супроти християн і про солтана Нурадина, котрий був під Водолагами; про козацькі війська на Білогородщині, які пляндрували під Тянинею і зустрілися потім з білогородським солтаном; про дводенну битву на долині Кодимі; про гетьманське щодо того ознаймування через грамоту в Москву; про царську, турецьку та польську поведінку і про посланця у Волощину; про багаторазові Палієві прохання собі в допомогу війська і про пострашні універсали коронного гетьмана Палієві; про гетьманські донесення щодо того в Москву; про монарше ударування Палієві з товариством, Мировичу та Пашковському, прислане за їхні військові труднощі; про відхід польського війська у глибини Полісся і про паліївців, котрі знову зайняли собі в Поліссі квартири.

Року від покладення межі світу 7201, а від з'явлення у світі плоттю другого Адама 1693 року. Хоч християнам подобало святкувати радісні дні Різдва Господнього по-християнському і одне одному, по любові християнській, віншувати ту радість, однак заздрісна римляно-польська натура зневажила тією радістю, а водночас і ласкою божою, і запалилася разом з христорборцем Іродом у цей день (29 грудня)¹²⁹³ неслухно і по-розбійницькому пролити християнську козацьку кров Палієвого полку, який стояв на зимових квартирах в Поліссі, прагнучи нарешті викурити військовим димом з Хвастова й самого Палія, а Хвастів знову віддати запустінню¹²⁹⁴. Отож Палій, діставши про те певну звістку і сподіваючись собі з цього боку Дніпра допомоги від гетьмана Мазепи, гаряче просив про неї і того-таки 29 грудня писав через своїх нарештніх і швидких посланців до гетьмана такого свого листа:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
пане, пане і добродію мій великий!**

Випадає описати мені печальним пером смутну трансакцію і викласти найвищому рейментареві, моему милостивому панові: саме в переддень того часу, коли лютий Ірод забив дітей, панове поляки несподівано й ховано напали на товариство мого полку і виявили своє тиранство: на другий день своїх римських свят покладали кількадесят чоловік трупом, поранили безліч, а інші від коней були відігнані і заледве врятували своє здоров'я втечею. Через те, що вдарили на становиська в один момент аж три чати, то заслали землю нашими трупами на місці, яке звуть Бородянце¹²⁹⁵, а в іншому місті, Радомишлі¹²⁹⁶, і по інших селах Радомишльської волості врятувався заледве з малою дружиною тільки мій швагер, який взяв собі прихисток при святій церкві, і то не без їхньої немалої шкоди й поразки. В третьому місці напали на Демидів¹²⁹⁷ і там доказали свою лютість. А що найневиносніше, що тиранствував над нашими наш-таки одновірець полковник Скрицький¹²⁹⁸, котрий має своїх родичів під рейментом вашої вельможності пана й милостивого добродія, і другий — Ярема¹²⁹⁹ зі своїми ярими полчанами, — вони жорстоко уразили й замучили багато людей мого полку.

Тільки пан Килан, ховаючи у своєму серці православну віру, веде себе зичливо, не слухаючи віроломних ляхів та відступників від своєї віри, і не віддав у люті руки мого швагра і товариство у Коростишеві¹³⁰⁰. А що не могли тоді справити над нами до решти такого тиранського діла і знести нас, то готуються невдовзі ще сильніше поруйнувати нас усіма силами, вогнем та мечем. Явно бачили київські люди й чули їхні замисли в Чорнобилі, що там уже узброївся з усіма хоругвами рейментар Вилига і чекає тільки невдовзі німецьких рейментів з гарматами¹³⁰¹. Так само у Звягелі¹³⁰² Дружкевич вже висить з готовим людом, а численні хоругви (близько п'ятдесяти) панцирні, гусарські і волоські вже рушили, а крім них повіті ординацькі¹³⁰³, козацькі полки і чемериські хоругви¹³⁰⁴ — вони вирішили в одне слово нагло знести до ґрунту разом з нами Хвастів. Описавши прецінь той головних ворогів наших лютий зачин, покірно упадаю до панських ніг вашої вельможності, пана і добродія мого, і слізно прошу якнайшвидшого милостивого рятунку, щоб зволив покрити милостиво по-рейментарському мене своїми крилами і невинний людя мого полку, жителів, які зібрались у Хвастові, щоб не погинули від меча, бо я їх затримав, щоб не йшли звідси, будучи впевнений панським словом вашої вельможності, мого милостивого пана, тим більше, що немале гроно чільного значного війська нашого покладали вороги трупом. Зволь, ваша вельможносте пане і добродію мій, рятувати нас якнайшвидше, приславши якийсь полк, бо самі ми не зможемо витримати такої сили. А коли не буде нам милостивої посилки, то прошу вашу вельможність, милостивого мого пана, про останню декларацію, щоб невинні люди й оплакані діти не загинули від тиранського меча, бо це усім явно, як немало міст у минулі літа загинуло через ляхів від меча, не мали-бо нізвідки рятунку і були ними затоплені в крові, й досі вони лежать запустілі. Через це шлю до панських

ніг якнайшвидших, котрі спішитимуть удень і вночі, моїх посланців Павла Циганчука, обозного мого польового полку, з моїм кривним перед вельможність вашу, мого добродія і пана, просячи про конечне панське заступництво, а коли мені не сподіватися ласкавої помочі, то щоб милосердно зволив, дав дозвіл мені зрушитись із тим людом і осісти в Триполю або у Василькові¹³⁰⁵, оскільки вже остаточно не можна витримати тиранського натиску, лишаючись в осередку поміж навколишніх ворогів, бо довкола їхні фортеці, а під боком узброїлася Біла Церков¹³⁰⁶, з якої вже не раз чинилася Хвастову згуба й кровопролиття, коли потаємно вночі, обскочивши, клали люд трупами аж до одної душі. То щоб і я не був від них так швидко обскочений за нічної доби, бо зі Звягеля та з Полонного кіннота може за одну ніч мене оточити. Тисячкрат упадаючи до рейментарських ніг, плачливо прошу, щоб зволив якнайшвидше ласкаво, по-рейментарському звідомити мене, чи буде ласкава посилка, чи мені від тих ворогів відходити геть, бо так уже мушу чинити, маючи мало людей, щоб не дістати вічну згубу і плач людей та невинних діток. Отож, виглядаючи послужливо якнайшвидшого милосердя над ними, не встану від ніг панських, аж доки не одержу милостивої декларації і знатиму, як мені бути.

З Хвастова, 29 грудня 1693 року¹³⁰⁷

**Ясновельможності, вашої панської милості, пана,
пана і добродія мого великого вірний слуга і підніжок
Семен Палій, комонноохочий полковник
Запорозького війська**

Але на те листовне Палієве прохання не вчинено тоді від гетьмана допомоги військом через те, що поляки, вигнавши з Полісся Палієве військо, більше до Палія тоді під Хвастів не наближались. При такій жалісливій згубі, яка впала на козаків з польського боку, повсталла тоді не менша буря на Малу Росію і з кримського боку, коли за побудкою зрадника Петрика Калга і Нурадин солтани із Шингереем та ханськими синами вторгнулися 26 січня під Україну¹³⁰⁸ сорокатисячними кримськими ордами¹³⁰⁹ з ним-таки, Петриком, і хоч мало зачепили побережні міста Полтавського полку, однак притягли всіма силами під Кишінку, починили тамтешнім людам великі шкоди. Там війська трохи відпочили і на всеїдну, в четвер, в обідню пору татарські загони вторгнулися з Заворскля від Старого Санжарова під саму Полтаву і так само, як і під Кишінкою¹³¹⁰, забрали в полон багатьох людей, які виїхали за сіном і дровами, а численні людські статки позабирали собі. Потім, не вторгаючись далі, повернули вони від Полтави до Сторожової могили, а від Сторожової через Орчик, Берестову та Оріль назад до Криму, позабиравши людей Полтавського полку з їхніми статками, які кочували по тамтешніх хуторах¹³¹¹, очевидно, злякалися вони бойовитості гетьмана, який, вийшовши на оборону вітчизни з Батурина з військами, відважно сховався від ворога в Лубнах¹³¹² і перечекав у них ту хвилю, доки вороги набрали у згаданім Полтавським українським полку лупів та користей і безбідно повернули додому. Тим часом прибув до Лубен зі своїм полком від Хвастова Палій, бажаючи допомогти гетьманові супроти того ворога-бусурманина, але оскільки той ворог повернув уже назад від Полтавського полку до Криму, то просив Палій гетьманського дозволу піти війною на бусурман. Тоді гетьман, бажаючи помститися бусурманам за шкоди, свіжо вчинені в Полтавському полку, дозволив йому, Палієві, піти за Дніпро, де краще було б підпасти під бусурманські житла, а в допомогу йому надав лубенського полковника Леонтія Свічку з частиною його полку, та й виборне товариство з інших городових полків, та компанійців, а виправивши в ту дорогу Палія, сам гетьман, розважуючи Палієву мову і мову одного чернігівського чоловіка про лядські замисли і розклавши війська на дніпровому побережжі для безпеки від ворогів — білогородських бусурман, рушив із Лубен до Батурина і, доносячи про всі тодішні події великим государям, писав з Лубен 8 лютого таку грамоту:

«Перед моїм виходом з Батурина у цей военний похід відзивався до мене і словесно, і листами з того боку Дніпра, з містечка Хвастова, охотницький полковник Семен Палій: відомо йому учинилося, що з Криму мають прийти під малоросійські міста великими потугами вороги-бусурмани за намовою проклятого ворога зрадника Петрика для зваби і підбурювання народу. І він, Семен Палій, хоч мав намір піти у Стрелицю під їхні ворожі житла для ворожого промислу, однак коли я, гетьман, дозволю прибути йому сюди, в малоросійські міста, з полком, щоб давати відсіч ворожому наступу, то він, полишивши знамірену дорогу у Стрелицю, через свою до вас, великих государів, вірність і з дбання за благочестиву, християнську віру, прибуде сюди швидким маршем. Коли ж я цілковито звідомився від кошового отамана і низового війська, що згадані вороги пішли від Криму в той злонамірний похід, написав я тоді ж таки до нього, Семена Палія, що оскільки вони, бусурмани, спільні вороги ваші, великих государів, вашої царської пресвітлої величності, і його королівської величності, то я пропоную, щоб він, Палій, за тим своїм добродійним наміром приходив сюди на поміч військам мого рейменту для відсічі тим ворогам. Бо розумію я за відомостями й поголосками, що вони, вороги, схочуть довго поширювати свій злопідступний намір, зваби й промисли коло ваших, царської пресвітлої величності, малоросійських міст. І хоча за божею поміччю і за праведним щастям вашої царської пресвітлої величності вони, вороги, незабаром відвернулися назад до своїх поганих жител, про що я вже просторо доповів вам, великим государям, однак згаданий Семен Палій, пішовши в цю дорогу сюди зі свого місця, з містечка Хвастова, і дізнавшись про

це, не повернувся назад, але прибув сюди, в міста, котрі розташовані понад рікою Сулою, а сам він, приїхавши до мене в Лубни 6 лютого, освідчив, що хоч тут уже після відходу згаданих ворогів немає воєнної роботи, але він не хоче повертатися до Хвастова, а піде за своїм раніше покладеним наміром, де можна, під ворожі житла, щоб учинити воєнний промисел, у чому просив він і від мене в поміч воєнних людей. І я тоді, гетьман, маючи в своєму серці дбале старання щодо того, щоб з божою поміччю і за праведним та святоблिवим вашим монаршим щастям помститися, як можна, їм, ворогам, за їхню ворожу озлобу, виправив з ним, Семеном Палієм, у спілку лубенського полковника Леонтія Свічку з частиною його полку, з виборним товариством інших городових полків і з частиною виборних людей охотницьких полків. А підуть вони, взявши в поміч господа Бога, на задніпрський бік, де роздивлятимуться, куди зручніше обернути свій промисел супроти ворога. Про те, як діятимуть оті виправлені від мене для промислу люди, як скерує їх господь Бог, я доноситиму вам, великим государям, надалі, а тепер таке тут покійно докладаю, що згаданий Семен Палій оголосив мені у своїй словесній мові, чого ротмістр королівської величності полковник Іван Борковський, котрий був у Білій Церкві, повернувся тепер з Поліського краю до Білої Церкви,— він, заїхавши до Хвастова, бачився з ним, Палієм. То під час тих відвідин, він, Семен, пригощав того Борковського і підпилого почав питати про польські зачини та наміри; тоді він, Борковський, сказав йому такі слова: «Відає він, що Семен вірний королівській величності, і хай не готується на війну і не ходить під Очаків та й на інші бусурманські місця в далекі краї, бо тут поблизу матиме здобич». То з тих слів Борковського здогадується він, Семен Палій, що польський бік збирається на війну супроти боку вашого, царської пресвітлої величності.

У цей-таки час, а саме 7 лютого, прислав до мене чернігівський наказний полковник одного дрібного чернігівського жителя на ім'я Онисько Рулик, який наймався відвезти торговим могилевським людям із Чернігова до Могилева торгові товари. І був він там у Могилеві і в Биховах¹³¹³, а про те, що він там чув і що бачив, мав те донести мені, гетьману. Отож той чернігівський житель сказав мені, що, повертаючись від Могилева до Чернігова, бачив він жовнірів литовського війська, котрі простували хоругвами до річки Сожу в прикордонні міста: Чауси, Пропойськ, Крилов, Чечирськ¹³¹⁴ та в інші міста, і один товариш з-поміж тих жовнірів, імені якого не знає, затримав його, Ониська, в селі, що зветься Кошелів¹³¹⁵, маєтності якогось шляхтича Петровського, де розпитував його, звідки він є, а коли той сказав, що він чернігівський житель, так той товариш питав його про чернігівського полковника¹³¹⁶, чи є той вдома. Онисько сказав, що самого полковника нема вдома: пішов з полком у міста Переяславського полку на відсіч ворогів-татар, так він, той жовнір, сказав на те Ониську: «Біда Україні — і відтіть гаряче, і відтіть боляче». Оце, мовив, ції хоругви йдуть до пограниччя не просто так, але з супротивними щодо України замислами, і наказав він Ониськові, щоб, приїхавши в Чернігів, сказав він полковникові бути від пограниччя у всілякій засторозі.

Отож я, гетьман, доношу покійно про це за вірною моєю до вас, великих государів, службою і докладаю вам, великим государям, ще й те, що, як уже доносив я покійливо вам, великим государям, тут, у Лубнах, я буду недовго, стережучись вторгнення білогородських орд, про які пішли були поголоски,— більше ж тут бавитися не буду, щоб не чинити утяження військовим становиськом жилим людям. Так само й тепер доношу покійно, що про тих ворогів, білогородські орди, досі не маю жодної звістки, а відібравши такі певні чи непевні перестороги про ворожі сусідські заміри, повертаюся цими днями з Лубен до Батурина. А що належалося укріпити дніпрове побережжя, щоб зберегти всенародну цілість від раптових ворожих наскоків, те за повинністю своєю я учинив, розставивши полки по всіх зручних для того місцях, наказавши їм мати належну чулість та обережність, щоб вони, вороги, знагла не вторгнулися і не учинили в людях шкоди. А полковнику чернігівському я звелів іти від того побережжя додому з огляду на такі прикордонні з сусідського боку звістки, щоб там через несподівані лихі зачини була б без шкоди збережена людська цілість. При цьому якнайпокійніше віддаюся премилосердній вашої царської пресвітлої величності благостині.

З Лубен, 8 лютого 1693 року»

Перш ніж рушив гетьман до Батурина, принесено йому відомості з Засеймських сотень¹³¹⁷ про те, що, почувши поміж себе про бусурманський нахід на Малу Росію, почали впадати вони у смуту і тривожитися. Отож гетьман, викорінюючи ту тривогу з їхніх сердець, писав у ті сотні, теж 8 лютого, з Лубен такий свій універсал:

За звичайною гетьманською титлою

Ознаймовуємо цим нашим писанням усіх старших і менших військових та посполитих людей, котрі мешкають у містах Коропі та Воронежі¹³¹⁸, що вороги Христа святого і всього християнства бусурмани Шингерей, Нурадин-солтан з іншими солтанами, ханськими синами, за намовою проклятого ворога, зрадника, скаженого пса Петрика, вийшовши з Криму з сорокома тисячами орди, завзялися були цілком на те, щоб спершу звабити з'єднатися з ними запорожців, а потім тією ж звабою відторгнути від богохранимої монаршої, їхньої царської величності, держави малоросійські міста. Але змішав їхні поганські ради господь Бог, бо коли прийшли під Запорозьку Січ, то запорожці, нерушно стоячи при

належній вірності великим государям і нам, гетьманові, у послушенстві, відмовили їм, поганцям, суворо, що вони їм не тільки не допомагатимуть у їхньому лихому намірі, але й, коли б уприкювалися, готові чинити бій. Прецінь, тепер вони, вороги, притягли звідтіля під українські міста Переволочну й Кишинку, але й тут діставши відсіч, пішли поза Ворсклом польовою стороною і незабаром притягли під Полтаву. І там ошукалися вони в своїй поганській надії, без жодної загайки пішли вони спішно і, уже нікуди не розпускаючи своїх чат, потягли пріч до своїх поганських жител до Криму, в дикі поля. А ми, гетьман, як тільки дістали відомість, ще коли рушали вони, погани, з Криму до Січі, відразу рушили з Батурина з військовими тяжарами і, з'єднуючи полки, спішно тягли до прикордонних малоросійських міст, маючи бажання, зайшовши в очі їм, ворогам, давати відсіч і чинити над ними военний промисел, бо розуміли, що ті вороги будуть у своїх намірах розширюватися і спробують усунути своїми потугами всередину поміж малоросійські міста. Але коли ті вороги, не розширюючись у своїх промислах, відразу, ламаючи голову, дуже швидко кинулися назад, то й ми зупинилися на деякий час у Лубнах, маючи засторогу щодо іншої ворожої сили, білогородських орд, бо впали тут поголоски, начебто звідти мають вторгнутися сюди, у наш край, другим походом. Але ми, гетьман, тут, як і тоді, не бавитимемося, отожд, обсилаючи вас цим нашим універсалом, упевнюємо всіх старших і менших і обнадіюємо, щоб ви, віддавши хвалу господу Богу за такий соромний ворожий відхід назад, жили, нічим не тривожачись, надійно й безпечно в своїх домівках, як при містах по фільварках, так по селах і хуторах, бо то річ неподобна, щоб ті ворожі кримські сили мали вертатися сюди в цю останню зимову дорогу, а білогородських орд хоч би й були наскоки, то дасть Бог вас не досягнуть, оскільки за нашим рейментарським розпорядженням всюди по містах, які стоять на дніпровому березі, розкладено полки для всенародної оборони нашого малоросійського краю. Заславши вам отаку звістку, зичимо вам від господи Бога доброго здоров'я.

3 Лубен, 8 лютого 1693 року

Того-таки року Іоанн Ернест Грабе, майстер філософії і кандидат богослов'я у прусській Кролевецькій академії¹³¹⁹, ганячи римське відщепенство і лютеранський блуд і щиро бажаючи відстати від нього й долучитися з багатьма знаменитими кролевецькими лютеранами до східної греко-руської церкви, писав з Тилжі¹³²⁰ 4 лютого про це до преосвященного отця Варлаама Ясинського, київського митрополита, свого листа і прислав його в Київ через органіста Михайла, котрий, проживши трохи при гетьмані Мазепі і відкинувши лютеранство, прийняв благочестиву віру і, ставши невзабарі законником у Києво-Печерському монастирі, зробився вправним і моторним схимником на ближній печері святого Антонія. А той Ернестовий лист, принесений через нього, Михайла, до отця Ясинського, має в собі від слова до слова таке:

Яснопреосвященний і пречесний панотче у Христі, достойний найбільшої честі!

Низький раб, не відомий нікому, осмілююся я приступити цим писанням до трону твоєї святині, і це дає мені сміливість сподіватися вічного спасіння — заради нього зійшов до нас, людей, із небес Ісус і зволив відстраждати гірку смерть на хресті. Знаю, за божою благодаттю, що ніхто не може бути спасенний, хіба у з'єднанні з єдиною святою католицькою апостольською церквою. Про це блаженний Августин¹³²¹ пише так: «спасіння ніхто не може мати, хіба в католицькій церкві¹³²², поза католицькою церквою кожен все може мати, окрім спасіння: може мати честь, може мати тайну, може співати «Алілуя!», може відповідати «Амінь!», може триматися Євангелія, може мати віру в ім'я отця і сина і святого духа та проповідувати, але ніде не може дістати спасіння, хіба що в православної церкві». І ще каже той блаженний: «Хто, либонь, буде відлучений від православної церкви, але гадає, що живе похвальним життям, то тільки через це одне беззаконня, відторгнутий від Христового з'єднання, не матиме життя, а пробуватиме на нім гнів божий».

Тепер, після шестирічного вивчення богослов'я, роздумував я уважливо, що заради лютерського соборища¹³²³ (а в ньому я народжений і вихований), яке відторгнулося від святої церкви, і з огляду на численні помилки відлучив я себе від Христової церкви. Про лютерів можна по правді говорити те, що говорив про грішників свого часу, так званих іконоборців, святий Теодор Студита¹³²⁴, написавши: «...сходу не приймуть, заходу позбудуться, оскільки, будши відторгнені від церковного тіла, чужі стають і до самого Христа». Через це і в темряві ходять, і від цієї темряви хай спасенна буде моя душа, і приступлю я до справжньої церкви, в якій пробуває батько світу.

Від отого часу завжди ретельно піклувався я і молив Бога: хай пошле світло й істину свою, щоб мене наставити і привести на Його святу гору і в Його поселення. Раніше мав я в думці своїй римський костел, матір усіх костелів у західних країнах, однак до римського костелу я не приступив, зрозумівши, що римський костел винуватець теперішнього церковного роздвоєння, оскільки відлучився від східної церкви і через це відкинув, як чашу спасіння, господню кров. Бо спаситель Христос каже нам про ту чашу: «Пийте від неї всі», так само каже про благословенний хліб: «Прийміть і їжте», тощо. І окрім такого кровопролиття, оскільки нам не можна дістати вічного життя, учить святий Іоанн, кажучи: «Якщо ви споживати не будете тіла Сина людського й пити не будете крові його, то в собі ви не будете мати життя»¹³²⁵.

Є ще одна причина, яка забороняє мені приступити до римського костелу, і це таке: кожен, хто хоче з'єднатися з римським костелом, примушується від біскупа чи від його намісника виповісти сповідь

теперішньої римської віри, визначену від папи Павла П'ятого¹³²⁶, в якій символ сповідання віри має придаток про сходження святого духа і від Сина¹³²⁷. Також примушується утвердити хресною клятвою всі правила Тритендинського синоду¹³²⁸, тобто всі статті й слова його, що учинити я аж ніяк не можу і не хочу, бо деякі статті у вищезазначеному синоді несправедливі, наприклад, у правилі першому, в якому говориться про двадцять перше зібрання, що сповідується непорочно причастя святої євхаристії за єдиною формою, а ті, що осуджують це, піддаються анафемі. Через оці помилки римського костелу, які я перечислив, боюся я з ним з'єднатися і повертаю очі свої до грецької церкви, яка одна, мені бачиться, є красна буттям, і я, захоплений її любов'ю, постановив довірити свою душу її святому зібранню.

Спочатку перед кількома роками відстрашувала мене суперечність у питанні про сходження святого духа, бо я гадав, що коли грецька церква вірує у сходження святого духа безпосередньо від одного батька, то так само безпосередньо родиться і син від єдиного батька, але коли я побачив і почув, що грецька церква вірить, що святий дух виходить від батька через сина¹³²⁹ чи за посередністю сина і саме цим вони осуджують латинян, бо латиняни сповідають, що початок і причина святого духа — син, тоді як насправді батько є корінь і початок синового буття і святого духа. Тоді той сумнів від мене відійшов, бо і я, навчений святими отцями, вірую, що отець начало синового божества і святого духа з тією, однак, різницею, що як син різниться безпосередньо від батька передвічно, то безпосередньо виходить від батька святий дух за синовим посередництвом так само передвічно. Так мене учить Григорій Писієнський¹³³⁰, брат святого Василя, в посланні до Авлавія: «Це, як треба гадати, вивідні і визвідні різниці сповідаємо в божестві, бо тільки цим одне від другого виводимо і пізнаємо, оскільки одне є вивідне, а друге є звідне; через це виводимо від визвідного таку різницю, що друге безпосередніше від першого», — інші ж свідчення святих отців я зараз опускаю.

Тепер, отож, коли свята східна церква учить так, що дух святий виходить через сина, ніщо вже мені не перешкоджає, щоб я, окаянний грішник, приступив до неї радісно і був від неї покритий материнською любов'ю. Приходжу, отож, до твого престолу, ясно в Бозі преосвящений у Христі отче, і смиренно прошу заради доброутробного божого милосердя і заради ран Христових: поглянь на мене, свого недостойного раба, і причисли мене за духовного твого сина, прийми турботу про душу мою, відкуплену дорогою Христовою кров'ю, і не тільки мою, але й багатьох інших душ, яким Бог удихнув, як і мені, думку й бажання спільно приєднатися до православної церкви, бо в Крелевці є чимало мужів, немало з них пошановано великою честю, які широким бажанням разом зі мною спільності з грецькою церквою і не посоромляться відкрито її сповідати, та й інших багатьох приведуть своїм прикладом, а оскільки мають за що жити, то зможуть вільно навчатися закону в якомусь особному домі, а твоя святиня має турбуватися про наше спасіння (адже пробувають у Московському царстві через доброту непереможних царів лютерські люди, то треба так само, щоб мали навзаєм поклонників грецького закону в себе й лютри, оскільки мають у себе папістів, а лютри й кальвіни ненавидять їх більше, ніж греків).

Вручаю, отож, тобі, отче у Христі, святійший і пречесніший, все це діло і смиренно прошу, щоб нас, гинучих, не позбавив своєї помочі. Ми всі вічну подяку будемо мусити воздавати тобі і таку милість (що з'явиш нас перед господом Христом) восхвалимо в останньому суді. Передусім смиренно вручаю милості й добродійству твого преосвященства себе самого, навіть до моєї смерті, разом з благочестивими молитвами до Бога. Швидким пером писав я це в Тилжі і там тепер перебуваю до часу.

4 лютого 1693 року

**Найнижчий раб твого преосвященства Іван Ернест Грабе,
майстер філософії, кандидат богослов'я в Крелевській академії.**

Від того-таки лютеранина Іоанна Ернеста про ті ж такі речі лист у Київ до його духовного отця:

Пречесний і святий пане у Христі, отче!

Від цього дня, коли пишу до твоєї чесноти, минуло вже три роки, як був я розгрішений від гріхів моїх у минулій сповіді, відведений від пекельних воріт, і маю надію, що буду виведений у царство небесне. Це, як і багато інших благодіянь того часу, що їх я й досі згадую в умі, за які дякую, зголошую цим писанням, оскільки іншим шляхом не можу з'явити своєї подяки твоїй пречесності: дякую отож дуже в самих словах, але подбаю віддячити і самим ділом, коли за божою благодаттю цілком досягну того, чого бажаю. Тепер я ще частково хитаюсь у рові пристрастей і бруді відступницьких дріжжів, коли досі не увільнив свою душу, і то тому, що належу ще до еретицького олтаря¹³³¹, змушений відвідувати їхні собориська і молитися з ними, і ще не можу достойно відзначати святі дні і приносити Господові жертв православним чином. Але коли цілковито од «язика» непреподобного закон мій цілком розпізнається, то коли я зможу цілковито жити у співдружності православної церкви? — день і ніч це мені досаждає. І не тільки я сам, але й багато інших учительних і доброзумних мужів, їхні імена я називав чесному отцю Васиневичу¹³³², менших же, які не мають ще начальницького чину, не називав я; мені, отож, і всім іншим, а нас є більше п'ятнадцяти, не згадуючи їхніх рідних та рабів, нам, кажу, котрі душі безсмертні носять у смертних посудинах свого тіла (молю від усього серця), хай не загається податися допомога. Порадившись, чесний отче, з чесним отцем Васиневичем, зволь погодитися з ясне в Бозі преосвященим клівським митрополитом: хай добротливо

потурбується про нас, влаштувай усе так, як бесідував я з чесним отцем Васиневичем: хай душі наші, котрі довго жили в біді, віднайнуть собі заспокоєння та спасіння. Вір мені, пречесний отче, коли правила не заборонять здійснювати церковну службу в якомусь домі, знайдемо дім, і можна буде його утримувати — щорічно можемо на утримання мати тисячу талерів — і в скорому часі церква дізнає великого прибутку. І насправді це воздається церкві, адже в діяннях апостольських, в другій главі, читаємо: «І щоденно до церкви Господь додавав тих, що спасалися». Не писав би про це, коли б не сподівався, що це здійсниться за божою поміччю; коли б товариство наше захотіло бути з римським костелом і щоб сумління того не заперечувало б, нас би там з великою радістю прийняли б за нашим бажанням, але шукаємо не лестоців, не багатства, а добра душам нашим, і хай не позбавиться цього й тіло — того, що йому потрібно до життя. Почни дбати про нас негайно, а коли все добре здійсниться, буде слава Богу, радість янголам і святим угодникам, а дияволу замішання. І отому чесному отцю Васиневичу я дав писання преосвященного архієпископа венетійського¹³³³, яке послужить для роздумів твоєї пречесності, і радий я з іншими знати ще найбільше про отаке: коди хто має всілякі біди спасіння свого, як він пише, то чи може приєднатися до римського костелу? І вдруге: коли причастя євхаристії у справжньому вигляді не суперечить Христовому повелінню і коли під виглядом хліба, не тільки тіла, але й крові Христової, вірні причащаються? Але не хочу тепер писати багато, одне прошу: зволь, ваша превелебносте, відповідь про це свою прислати швидко звичайною поштою, а також чесного отця Васиневича, і не сюди, в Тилжу, а в Кролевець; коли згадані відповіді підуть звичайною поштою, я прийму це безпечно. При цьому вручаю вашу превелебність господньому заступництву і мене самого побожним молитвам, які найбільше бувають при святій літургії.

З Тилжі, 10 лютого 1693 року

**Твоєї превелебності найнижчий раб Іван Ернест Грабе,
майстер філософії та кандидат богослов'я в Кролевецькій академії.**

Третій лист від лютеранина Іоанна Філіпа до якогось знайомого духівника в Київ висловлює ті самі речі: ганить відщепенство, хвалить православ'я і бажає його собі. Чи той Іоанн Філіп той самий, що і в попередніх двох листах підписався Іваном Ернестом, про те невідомо, а що я не відзначаю, звідки він писав та якого року, то це сталося, очевидно, через його недогляд. З огляду на зміст, то цей третій лист погоджується з двома попередніми лютеранськими листами, однак, порівнявши зміст і роки, згадані в другому і в цьому третьому листі, думається мені, що цей третій лист писано раніше, ніж обидва попередні, і писано його з тих-таки країв, що й перші.

Превелебний і багатосильний пане у Христі, всечесний отче!

Я поцілував твій лист, повний меду любові та втіхи, якого мені приніс чесний пресвітер ваш, отець Рафаїл, на який коли б не відписав через простацтво й невдячність, був би гідний покарання. Побожна і хвалебна ця річ (яка не має найменшого простацтва і не допускає ніякої невдячності) — боятися й шанувати тих, до кого маємо добрі почуття і яких ми пізнали, що вони милостиві; отож носимося на крилах їхнього дбання, про яке, зібравши достатньо твої зроблені щодо мене добродієства належало б писати з людяністю і вдячністю, коли б не іншими словами, то такими, які поклав. Через немало до мене любов твою високо виносиш мою добродієльність, яку вам висвідчував перед двома літами, і відписуєш мені, пане всечесний і багатосильний! І її, яка є і яка велика вона, зичив би, як перед тим, так і тепер, відбирати ще більшу. Але оскільки тієї добродієльності через мізерність мою прийняв я недостатньо, зволь вибачити і зобов'язати її знову здійснити, і це я вам повинен буду засвідчувати далі на цьому місці, віддавати послугами і дякувати — маю я задовольняти всі ваші бажання, що їх виявите до мене. Бо чого від нас найбільше вимагає учитель наш Ісус Христос? Тільки щоб ми перебували у взаємній любові. Що в останній день буде нагородою? Тільки вчинки, що виказують любов. Кому він накаже ввійти у вічне життя? Тільки тим, хто матиме заслуги любові. Я розриваюся від численних турбот з обох боків, а найбільше від тієї, яка утруднює діла мої, — це спасіння душі моєї. Не хочу бути потопленим через цей стан, у якому лишаюся тепер, доказом тому — християнство й повинності; ересі жодної не кохаю, відщепенства не хвалю; кажу те, що визначаю за правдиве, шаную правила католицької церкви¹³³⁴, і коли чую якесь інше вчення і бачу, як воно здійснюється, то стає мені бридко. Побожності, наскільки попускає слабкість, повинуюся й про неї дбаю, пестую спільно й братерську любов. Виконую все це по правді через божу ласку, однак дух мій ще не заспокоївся в тому, адже зважаю на учення собору й церковних учителів, найбільше бринять у мені слова святійшого учителя Фульгенція¹³³⁵ у книзі про віру до святого Петра, в розділі 39: «Тримайся якнайтвердіше і ніколи не сумнівайся, адже кожен еретик або відщепенец, охрещений в ім'я отця й сина і святого духа, коли не буде причислений до святої церкви, хоч би творив найбільші милостині і хоч би за Христове ім'я і кров пролив, не може спастися. Кожній-бо людині, яка не належить до єдності католицької церкви, не можуть допомогти для збавлення ні хрещення, ні милостині, хоч і які щедротливі, ані смерть, понесена в ім'я Христа, як довго він лишатиметься в тій еретицькій, або відщепенській злобі, яка провадить до смерті». Боюся дуже, щоб разом з тими, які мають

терпіти затоплення, не втопився б і я, оскільки їжджу з ними в одному човні. Не відаю, чи достатніми будуть любов моя і бажання для того, щоб, хвалячись католицизмом, забезпечив собі спасіння. Коли ж хочу змінити теперішній стан, а спосіб і термін до такої відміни від мене віддаляються, так страшуся, так зітхаю і так боюся зникати,— душу мою це перетворює в павутину. «Прислухайсь до мене й подай мені відповідь, я блукаю у смутку своїм і стогну від крику ворожого, від утисків грішного, бо гріх накидають на мене вони, і в гніві мене переслідують; тремтить моє серце в мені, і страхи смертельні напали на мене; страх і тремтіння на мене найшли, і тривога мене обгорнула. І сказав я: «Коли б я мав крила, немов та голубка, то я полетів би і спочив»¹³³⁶. Ти можеш упросити для мене, всесесний і багатоможний у благодаті отче, божої втіхи, якої є багато у Бога, впроси, яко ієрей: «Не дасть Бог вовіки праведнику впасти у тлін». Сподіваюся того ж з листа, якого обіцяєш послати нам, якого бажаю серцем, повним любові, і хочу сподобитися дістати для того серця заспокоєння. Дай же Боже, щоб я міг радісно сказати: «О, Господи... Ти кайдани мої розв'язав! Я ж жертву подяки тобі принесу й господнім ім'ям буду кликати! Присяги свої Господові я виконаю перед усім народом його, на подвір'ях господнього дому, посеред тебе, о Єрусалиме!»¹³³⁷ Хай збереже тебе, всесесний і багатоможний панотче, Бог у своїй церкві і святій твоїй обителі цілим на многі літа літа, здоровим і сильним до добрих справ! Хай почує молитви твої і хай виконає бажання твої! І як уже просив я про дбання за мене в Бога, решту бажань скаже тобі самому чесний отець Рафаїл, якому разом з його товаришем і подорожніми, які від'їжджають до вашого монастиря, душевно бажаю: хай буде щаслива дорога! Пишучи це, хочу здорової поради. І хай живе твоя батьківська всесесність!

**Найпокірніший любитель Іоанн Філіп,
учитель святого богослов'я**

Того-таки року, в квітні місяці святійший вселенський константинопольський патріарх Калинник прислав у Москву свою соборну грамоту (а з Москви її прислано в Малу Росію), яка зголошує про чотирьох вселенських патріархів і про п'ятого московського, що, окрім цих п'яти патріархів, немає під сонцем жодних інших патріархів, а що ахридонський¹³³⁸, кіпрський, грузинський і еникейський архієпископи називаються в руських країнах патріархами, то переконує, щоб ніхто їх за патріархів не вважав і їхнього патріаршого найменування в їхніх писаннях не приймав, також і до них від себе не писав, найменовуючи їх патріархами. А коли б проти тієї науки хтось осмілився б уперто називати вищеназваних архієпископів патріархами, тих він, святійший Калинник (коли не справляться і не покинуть свого завзяття), віддає анатемі цією ж таки соборною грамотою, яка, перекладена з елліно-грецького письма, має в собі від слова до слова таке:

КАЛИННИК,

**божою милістю архієпископ константинопольський,
Нового Риму¹³³⁹ і вселенський патріарх.**

Не вимагає сильних слів річ сильна сама від себе, і хоч сказано неголосно, з'являє свою природну силу. Через це і про викладену справу зайво багато говорити, оскільки вона виявляється увіч. Питають деякі: які є патріарші престולי в пречеснім архієрейським чині для честі католицької¹³⁴⁰ й апостольської церкви, скільки сяє, властиво, й найменовується патріархів і взяли разом з іменням патріаршу честь? Тим ото коротко відповідаємо: треба знати, що є справжніх чотири патріархи й найменовуються: константинопольський, александрійський, антиохійський і святого міста Іерусалима святійші патріарші апостольські престולי, як навчаємося про це від святих правил, святих і всесвітніх соборів і божественних правил та царських указів, котрі про це звіщають правдиво й увіч, і від давньої традиції, яка завжди діє в католицькій церкві. А до тих останнім часом поставлено за соборним і правильним зволенням ще й п'ятого патріарха — московського. Оці патріархи, котрі дотепер діють і правлять від Бога, справжні, їх іменують, знають і славлять у цілому світі, а в священних скрижалях явно тільки вони й згадуються. А коли хто найменовується, окрім тих п'ятох, патріархами — це самовільні архієпископи ахридонський, кіпрський, грузинський та еникейський, які не є возведеними в різні часи з певних причин, чи через бажання царів, або за соборним розглядом — їх постановлено й найменовано просто архієпископами, і таке вони мають ім'я, і так пишуться, тобто архієпископи. А з патріаршим найменуванням вони не мають нічого спільного і непричетні до нього, не мають місця в синодичних скрижалях і не числяться при вичисленні патріархів. Коли ж хтось із них, зваблюючи себе через марнославні думки, почне коли,— чи від себе самого, чи з якоїсь іншої причини, в письмі чи й не в письмі,— вигадувати неправедно патріарші найменування (це не матиме сили, оскільки їх не зведено і в правилах не писано від всесвітніх соборів), обходячи належні означення, правила й закони, безсоромно й нахабно, завжди впадаючи в гординю через неправедно вигадане найменування, а воно й справді немічне і виказує, що тут є помисел блуду, замішання й глупство, то він, як такий, що випав поза межі (отже, осмілюється нововводити, зводить суперечки і сварки і досить беззаконствує), осуджується церковними епітими́ями¹³⁴¹ і не зможе уникнути належного соборного й церковного покарання. Хто ким названий, тим і має бути, і хай не переходить

вічних меж, як не переходили батьки його. Де є законоположення і печатане визначення справ загальними і явними отцівськими і соборними законоположеннями, з певним усіченням правилами, не може ніхто інший, крім визначених, казати, чи писати, чи навчати гнилим наговором. Усім отим пишемо й повеліваємо соборно, що коли б хто з усіх смів називати патріархом когось із вищеперечислених архієпископів, почав їх писати патріархом чи приймати від нього писане, згоджуючись на таке несправедне найменування і схильючись тим самим до беззаконня, то такий ослушник церковного веління й переступник божественних правил і давно установленого церковного чину і стану, знічуючи, й колотячи, і впадаючи у спокусу, хай буде проклятий від господи Бога вседержителя, і відчужений, і непрошений, і нерозршений після смерті: камінь та залізо розкладуться, а він ніколи, і частина його — з Іудою, і піддається він отцькому та соборному прокляттю! На зголошення цього, на ясне звіщення й виказ відпущено цю нашу соборну грамоту літа 1693.

*Внизу приписано патріаршою рукою:
місяця квітня, індектіона I.*

До цієї грамоти приписалися митрополити: никомедійський¹³⁴²
Парфеній, халкедонський¹³⁴³ Григорій, іконійський¹³⁴⁴ Парфеній,
фессалонійський¹³⁴⁵ Мелетій, сербський Никодим Гобинін.

Ще минулого року Саадет-Герей¹³⁴⁶, кримський хан, очевидно, за указом Оттоманської Порти, що в літа після Віденської війни (коли була переможена і ущерблена від цісарських військ) боялася наступу на себе російських військ, прислав у Москву свого посланця Магмета-агу, бажаючи через нього миру між Оттоманською Портою, Кримською державою та Російським царством. На цю ханську відозву Магмета-агу затримано в Москві, а з Москви послано в Крим щодо того-таки миру піддячого Василя Айтемирова, а з ним і від гетьмана послано значного військового товариша з Гадяцького полку Василя Велецького, але оскільки Саадет-Герей зійшов із ханства, то новий хан Сафа-Герей¹³⁴⁷, якого прислали в Крим, за своїм ханським указом затримав їх на немалий час у Криму. Той хан Сафа-Герей знав, либонь, про намір до миру свого попередника хана Саадет-Герей, однак через свою озлобу до християн двічі посилав під Малу Росію війною свої орди, спершу білгородські, а тоді й кримські. Коли ж після нього, Сафа-Герей, став у Криму третій хан, Селим-Герей¹³⁴⁸, то великі наші государі звеліли гетьману Мазепі послати в Крим нарошного посланця зі своєю монаршою грамотою, писаною до Айтемирова, як він мав справлятися там у дорученому йому ділі, і звеліли тоді гетьманові писати особно від себе до ханського вейзира, бо й той Селим-Герей, новий хан, затримавши згаданих государських посланців у Криму, прислав війною під Малу Росію Калгу-солтана з ордами і Петриком, як казав я про це і вище. Отож гетьман за таким монаршим указом, либонь, приготував свого листа до ханського вейзира, просторо висловлюючись у ньому про неслухні ординські з солтанами і Петриком кількарязові находи на Малу Росію і ганебні відходи назад, і бажав при тому, щоб він, вейзир, запропонував хану, аби не слухав жодних Петрикових рад і взагалі видав його з Криму гетьманові як відступника і зрадника; також писав він і про згаданих посланців, Айтемирова і Велецького, щоб відпустив їх на Русь задля миру, якого бажав колишній хан Саадет-Герей; щоб і теперішній хан Селим-Герей прислав у Москву свого знатного посла і що той мир не буде відмовлений пресвятими російськими монархами, — це буде корисно ханові з усією Кримською державою. Про це писав гетьман за монаршим указом виразну інформацію і до Айтемирова, як би йому найкраще вчинити, щоб справитися з дорученим йому ділом. Однак ні посланця, ні листів тих він, гетьман, через слушні причини не посилав, а спершу написав про все через нарошного гінця з Батурина до великих государів 23 травня таку грамоту:

«Указали ви, великі государі, ваша царська пресвітла величність, мені, своєму підданому, послати свою монаршу грамоту у Крим через особливого посланця до рук гінця вашого монаршого, піддячого Василя Айтемирова, і щоб я, гетьман, через того-таки мого посланця відіззався про ваші, великих государів, справи до близької ханові людини, тобто до ханського вейзира, відповідно до вашої, царської пресвітлої величності, грамоти, писаної Василю Айтемирову, з якої за превеликою вашою монаршою милістю прислано до мене список. Я тоді за тим вашим, царської пресвітлої величності, всеможним указом знамірився був послати щодо того у Крим бувалу людину, але після мого повернення з Глухова в Батурин, 23 травня, приведено до мене татарського «язика», якого взято під цей час біля Перекопу, і він каже, що кримський хан вийшов з Криму і став за Перекопом, — це було вже два тижні тому. Там, з'єднавши свої орди, має він радитися: чи самому йти на німецьку війну, чи послати з ордами якого солтана. А та виправа на німецьку війну чи самого хана, чи якогось солтана має бути з ордами після бусурманського Байраму, який відправляється в них у теперішніх числах. Оскільки в тій-таки пресильній вашій, царської пресвітлої величності, грамоті, писаній до мене, є такий іменний монарший указ, щоб Василій Айтемиров про ваші, царської пресвітлої величності, справи не говорив ні з ким іншим, тільки з найближчою до хана людиною, і щоб я, гетьман, писав свого листа до тої-таки ближньої людини, то тепер, коли кримський хан рушить у свою дорогу на німецьку війну, а при ньому напевне має перебувати й найближчий до нього чоловік, я з посилкою тієї царської пресвітлої величності грамоти у Крим до Василя Айтемирова і мого

листа до ближньої ханові людини притримав. Бо коли б мій посланець доніс цю вашу, царської пресвітлої величності, грамоту в Крим у небутність хана і ближньої йому людини, то Василій Айтемиров без поважного вашого монаршого указу не міг би вгадати, з ким про ті ваші монарші справи говорити. Отож треба на те поновленого швидкого вашого, царської пресвітлої величності, монаршого указу, для чого посилаю я до вас, великих государів, швидкого, що день і ніч поспішатиме, особливого свого гінця, щоб він, той гонець, незабаром був відпущений до мене з милостивим, повелительним вашим монаршим указом про те, а я тим часом провідуватиму: чи він, хан, піде на німецьку війну, чи, може, солтана якого вишле з ордами, а сам повернеться назад.

І те покійно доношу вам, великим государям, що від калмицького Аюки¹³⁴⁹ прислано хану в поміч кількесот калмиків, бойових людей, і пригнано в Крим на продаж численні кінські стада, про що промислові козаки (взявши в «язики» двох калмичинів і відгромивши кількесот вигінних коней) подали мені звістку, а тих козаків з тими калмицькими «язиками» я сподіваюся до себе в цьому часі.

А коли кримський хан піде сам на німецьку війну, то мені, гетьману, висилати свого посланця з листом, писаним від мене до ближньої ханові людини з ним, ханом, услід у Білогородщину, чи відправити його в Крим і веліти віддати той лист тому каймакаму¹³⁵⁰, котрий буде на його, ханському, місці? Про те прошу покійно швидкого собі милостивого вашого монаршого указу, а який лист я наготував до ближньої ханові людини, список його посилаю вам, великим государям, для відома. Звольте ви, великі государі, повеліти вичитати той список перед собою, і коли його, так як написано, можна слати, то про те хай буде висловлено мені ваше монарше повеління, а коли яке слово вкралося непотрібне, то хай те буде за вашим, великих государів, указом почорнене й виправлене.

З Батурина, 23 травня 1693 року»

Того таки року Іо Константин Дука, ставши на батьківському місці волоським господарем і бажаючи прихилити до себе в неодмінну сусідську приязнь гетьмана Мазепу та й щоб купці малоросійські і грецькі безборонно і без жодної острашки приходили з Ніжина у Волоську землю, писав 6 червня такого свого листа:

**Ясновельможному моєму милостивому панові і приятелю,
його милості пану Стефановичу Мазепі, гетьманові Запорозьких,
їхньої царської величності, військ, здоров'я доброго і щасливого буття
бажаю вашій милості від господа Бога і вседержателя!**

Допровадив нас всемогутній Бог зі свого милосердя на чесні сліди покійного батька нашого, до молдавської столиці, даючи нам цей випадок, щоб ми ознайомили вашу милість приятельським схилянням,— зважаємо ми й на те, що дало б пожиток землі нашій, яка впала у велику нужду від топтання упродовж довгого часу її військами. Маємо сподіванку на Бога, що на значне щастя пресвітлого царства, під владою якого ми є, повернуться всі його незгоди до пожаданого миру, і через це просимо вашу милість: звольте, щоб було відчинено дорогу з боку вашої милості до нас, для нашої і вашої милості користі. Знаємо, що деякі купці могли б бути уражені деякими кривдами за панування господаря Константина Кантемира¹³⁵¹, але ми з великою обітницею обіцяємося, що не матимуть вони жодної кривди, навіть установлене мито готові ми зменшити, зважаючи на далеку дорогу їхніх милостей та острах перед нашими краями. Дуже просимо вашу милість, щоб відкрито було дорогу в наші краї, і ми за висвідчену ласку, та приязнь до нас, та добротливість повинні будем виявляти в житті нашому подяку вашій милості й раді служити.

Писано в Яссах, 1693 року, в червні місяці

**Вельможності вашої, милостивого пана зичливий сусід
приятель і до послуг готовий Іо Константин Дука,
воєвода і господар Молдавських земель**

Тоді ж таки він, господар, також волоський гетьман і сардар¹³⁵² писали свої листи про той купецький приїзд з Малої Росії у Волоську землю і до Палія, і Палій прислав ті листи до гетьмана. На це їхнє бажання гетьман частково дозволив, щоб усілякі купці їздили з Малої Росії зі своїми промислами у Волоську землю. З тими ото господарськими листами, писаними до гетьмана й до Палія, прибув у Батурин Палієвий посланець, потім прибув Стецьків тлумач з руськими невільниками, даними від татар для звільнення за них татар. Про все це гетьман писав 5 серпня грамоту до своїх великих государів, доповів у ній також і про греків, яких пограбували запорожці, і про негативну та докучну відповідь запорожців; також і про затримання в Січі гетьманського посланця, виправленого в Крим до Айтемирова. Ця грамота, що її писав гетьман до великих государів, отака:

«Покійно доношу вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, що 25 липня прислав до мене Семен Палій одного полчанина, на ім'я Василь, і писав свого листа, доносячи, що посилав він його, Василя, у Волоську землю для відпровадження мулянина Марка, який у мене, гетьмана, був цієї

шойно проминулої весни посланцем від мултянського володаря,— про це я вам, великим государям, доносив. А з тим згаданим Василем прислав він, Семен, волоського чоловіка, якого прислано до нього, Семена, з листами, одним писаним від волоського володаря Константина Дуки, а два від гетьмана і сардара тієї землі. Через того чоловіка він, володар, пише і до мене, ознаймовуючи про своє постановлення на Волоське володарство і просячи, щоб грецьким купцям з малоросійського краю було відкрито дорогу за давніми звичаями у Волоську землю. І словесно вони, як Семена Палія полчанин, так і волоський чоловік, говорили переді мною, що кримський хан з великими потугами орд пішов у Венгерську землю в перших днях посту святих апостолів, туди ж пішли три паші з турецьким військом, що їх було наготовано під волоське містечко Сороку, де сидять лядські осадні люди. А після ханського відходу він, Константин Дука, приїхав у Ясси на Волоське володарство, а ще перед його прибуттям у Ясси вищі бояри тієї землі учинили договір з польськими людьми, які мешкають у волоських містах, у Сочаві й Сороці, щоб поміж ними не було зобабіч ніяких військових сутичок, аж до закінчення цьогорічної війни між турками та німцями. За цим договором начебто волоські люди до тих міст, Сочави й Сороки, а польські з тих міст до Ясс, столичного волоського міста, їздять і вільно, без перепон, відправляють торгові справи. А після прибуття його, володаря, на володарське місце бояри начебто посилали до польського коменданта в Сороку, щоб він не нападав з військом на волоські села, як раніше, а з волоського боку вони не чинитимуть на Сороку жодних воєнних набігів, аж до закінчення тієї-таки цьогорічної війни між турками й німцями, і сороцький комендант начебто обіцявся утриматися від таких воєнних сутичок. Того волоського володаря, самого і людей його землі, на війну супроти німців не тягнуно, одне через те, що тільки-но постановлений на володарство і не обжився ще на своєму місці; друге, що близьким сусідом має поляків, від яких завжди сподівається воєнного наступу, а третє через те, що, будиши неодружений, має женитися, беручи за дружину дочку мултянського володаря, а сестру свою має віддати за гетьмана Волоської землі,— про це все, а також і про інші події я звелів писати особно і просторо словесне донесення як того Семенового полчанина, так і волоського чоловіка. А потім, 2 серпня, він-таки, Семен Палій, прислав до мене зі своїм листом і з листами від Стецика Ягорлицького, писаними до нього, Палія, свого тлумача, якого він послав у Буджацьку землю у справі звільнення невольників. А з тим Палієвим тлумачем прибув до мене в Батурин тлумач Стецика Ягорлицького, на ім'я Степан, і подав писаного до мене листа від Стецика. Він мав при собі п'ять чоловік, при ньому був ще один татарин, що мав одного чоловіка, також і козак полку Семена Палія Іван Кривченко, який мав двох чоловік великоросійських полоняників, і вони за цих людей, голова за голову, хочуть узяти на розміну татар, які перебувають в ув'язненні одні в Севську, а інші в Батурині. І я, гетьман, того Стецикового тлумача, татарина, що був із ним, й Палієвого полку козака з полоняниками відпустив до Севська і писав про те до окольничого, воеводи севського Феодора Юрійовича¹³⁵³, пропонуючи, щоб він відпустив у Москву тих полоняників, і то через те, щоб бусурмани-невільники, котрі в Москві перебувають, не принесли через них відомостей про себе¹³⁵⁴. Бо в цей недавній час один тлумач, котрий був у Москві¹³⁵⁵, якийсь татарин, що його прислано від Калги-солтана, коли проходив він по-поганському з проклятим Петриком під малоросійські міста, в полки мого рейменту, із забавним листом, і якого я, гетьман, відіслав у Москву, писав до турчина Магмета, який перебуває в неволі в Батурині, щоб він, турчин, заніс від нього до мене, гетьмана, чолобиття, хай би я, гетьман, постарався звільнити його з неволі через те, що його начебто взято не на воєнному ділі, а є він присланою людиною¹³⁵⁶, а таких начебто в усіх народів не неволять. Чи писав того листа татарин у таємний, чи в явний спосіб, того я не можу знати, а коли б, ото ж, і ці, згаданий тлумач з товаришами, побували в Москві, то через них і інші невольники, які там є, маючи на те свої способи, могли б до когось писати або наказувати. А які відомості нам ті тлумачі, Стецьків та Семенів, розповіли на допиті про становище в Буджацькій та Білгородській землях, то їх я, гетьман, звелів записати, і як їх записано, посилаю їх разом зі своїми вищезгаданими листами, писаними до мене, при цьому моєму листі у приказ Малої Росії для відома вам, великим государям; а коли на тих згаданих полонян доведеться давати розміною татар, то скільки їх на те призначено в Севську і в Батурині, прошу про те милостивого вашої царської пресвітлої величності указу.

Тут-таки покірно доношу вам, великим государям, що перед цим одні грецькі купці з Ніжина¹³⁵⁷, котрі тримали свій путь з Ніжина на Запорожжя і в Турецьку землю, були розбиті якимись свавільними запорожцями і все їхнє майно пограбовано. Вони писали до мене, гетьмана, плачливо просячи, щоб писав про них кошовому отаманові і всьому війську низовому з вимогою, щоб їхнє пограбоване майно й товари були відшукані й повернені, і я за тим проханням їхнім, грецьких купців, писав свого листа і послав з ним навмисне козака батуринського на Запорожжя, на що вони, кошовий отаман і все низове військо, відписали до мене, що тих пограбованих купецьких товарів відшукати їм немає змоги. А при цьому писали вони, запорожці, через того-таки мого козака особного листа дуже неповажливого й докучного з похвалками, які виказують сум'яття¹³⁵⁸. З цими ото листами той батуринський козак утратив був, либонь, по дорозі до бусурман в неволю, однак з божою поміччю був звільнений з тієї неволі і приніс ті листи до мене, гетьмана, і я, читаючи їх, здивувався їхньому безумству. Цього їхнього безумства я не приховую і посилаю ті їхні обидва листи у приказ Малої Росії для відома вам, великим государям. А оскільки не можу я придумати, як їх, буйнословних запорожців, пристирити в таких учинках, самовільних сварках і зловмисних намірах, то прошу покірно про те милостивого вашого, царської пресвітлої величності, указу. А найбільше, в чому виявляється їхня, запорожців, люта озлоба і непослух щодо вашого, царської пресвітлої величності, указу, це те, що вони посланця мого, тлумача Петра, посланого з вашими монаршими грамотами і з листами моїми в Крим до Василя Айтемирова, затримали в Січі і не бажають

відпускати його в належну дорогу, винайшовши до цього собі певні нерозумні причини. А я до них писав, жадаючи й упоминаючи вашим монаршим указом, щоб того тлумача пропустили без затримки з огляду на те, що його послано для ваших государських справ. Після затримання того тлумача вони, запорожці, либонь, ще не писали до мене, гетьмана, однак прислали про те свого листа в Переволочну до доброї слуги Івана Рутковського¹³⁵⁹, і його я тут-таки з листами Рутковського посилаю у приказ Малої Росії. В тих листах Рутковського викладено й те, що з божого допуску, чи через людей, котрі там були, чи через якогось лихого чоловіка згорів у містечку Орлі замочок. Про ці, ото ж, лихі зачини і люту запорозьку упірність повторно покійно прошу милостивого вашого монаршого указу, як мені супроти них чинити.

Писано 5 серпня 1693 року»

Потім, 15 серпня, святійший московський патріарх Адріян, бажаючи волі двом чоловікам з великоросійських людей, котрі лишались у кримській неволі, писав про їхнє звільнення до гетьмана Мазепи таку свою причинуву грамоту¹³⁶⁰:

АДРІАН,

милістю божою архієпископ московський, всієї Росії та всіх північних країн патріарх, улюбленому в Господі, нашої мірності синові, царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра гетьману Іоанну Стефановичу Мазепі архіпастирське благословення!

Коли хто кому чинить благодіяння, корисну допомогу, то примножується слава всеблагому Богові через вияв любові, як той хтось комусь може її висвідчити. І про це явно свідчить богопровідник святий апостол Павло: «Любов хай буде,— каже,— нелицемірна; ненавидьте зло та туліться до доброго... У ревності не лінуйтеся,— каже,— духом палайте, служіть Господові»¹³⁶¹; наказує на виконання Христового закону «носити тяготи одне одного». І ти так прагнеш виказувати любов заради превеликої до себе божої любові, на що хай поспішить до тебе день у день і в усяких порі та часі господь Бог, бажаємо твоїй любові багаторічно здравствувати і мати успіх у всякому доброму пригоспоженні господу Богу і жити тут щасливо й мирно, заживаючи постійних у пресвітлих небесах радощів. При цьому докладаємо тобі наше звітлення: для користі своєї подбай зробити користь і ближньому, виконуючи господній закон, виконуючи повинності і зручно здійснюючи піклування. Отож у минулий 7166 рік¹³⁶² жителі міста Ваги з Кокшенського уїзду¹³⁶³ від Помор'я, з полку царської пресвітлої величності наших государів, благочестивих царів, які були в солдатському лаштунку з Василем Борисовичем Шереметовим, боярські діти Прокопій і Харитон Мініни, Шишигіна діти, були полонені тоді кримськими татарами і відтоді аж дотепер мучаться, бідні, і даремно живуть у неволі в кримських межах. Є тут знайомим їхнім та родичам звістка про тих полоняників, що вони, Прокопій та Харитон, живі і просять собі допомоги, щоб на старість дістати відряду й свободу, чекаючи довготерпіння і милосердя Господа Бога Христа, оскільки Господь милостивий і щедрий. Через це, любов твоя, зволь потурбуватися через дбання і старання щодо їхнього звільнення; заради Ісус Христової любові, виконуючи його заповіді і наше архіпастирське прохання, зволь із листом своїм послати когось у Запороги до кошового отамана, щоб звідти хтось із охочих людей, кому це можна, пішов у Крим за Перекоп, розшукав тих двох названих полоняників, де живуть, і взяв на відкуп, коли вони ще живі, а коли вони вже не живуть, то звістив би про це. А відкуп за тих полоняників заплатиться відразу, а тому, хто утруднить себе розшуками у такому ділі і в поїзді, буде дано відповідну мзду. Тим-то ми, наша мірність, просимо підняти любов твою синівську на такий труд, оскільки твоя участь принесе тим бідним невольникам щастя. А коли хто за тим піде і діло те здійсниться, то накажи звідти Запорозькому війську чи отаману відписати до тебе. Ти ж повідом про це нашу мірність, не гаючись.

Писано в царському великому місті Москві, в нашому патріаршому домі. Від світобудови 7201 року, від Христового утілення 1693 року, індікціона I, 15 серпня.

Того-таки 25 серпня Олександр Ісакович, київський сотник, писав до свого полковника¹³⁶⁴, а полковник переслав той лист до гетьмана, про страшні події в Сицилійській державі і про царську війну з французом, також і про становище в Польщі. Цей сотницький лист отакий:

«Прибувши в Київ із Шльонська¹³⁶⁵, пан Петро Силич, київський міщанин, не так про потішні, як про страшні оповів нам події в краях християнського царя та й про становище в інших країнах. Це все, достовірно вислухавши, звіщаю про них вашій милості моему добродієві.

В одній країні, котра зветься Сицилія, яка, від Рима числячи, відстоїть на сімдесят німецьких миль, тоді-таки з божого допуску не тільки був кам'яний град і кривавий дощ, але й великий землетрус, так що самих міст головних запалося 17, а містечок 74, а самих сіл 120, і на тому місці учинилося море на тридцять миль. Люди, котрі лишилися, боячись того, потому утікали в гори, з яких здіймався вгору

сірчистий вогонь і нікого не помилював, а того самого часу, розширившись по землі на 30 миль, випалив збіжжя і захопив тих, що лишилися.

Так само взято через зраду французами дуже укріплене прикордонне цісарське місто, яке стояло впродовж двох тисяч літ. Сталося це тому, що француз пообіцяв кілька мільйонів тому князю, який лишився в місті, і він, змовившись із французом, виправив своїх людей з міста, начебто для вправ у поле, від міста на дві милі, і було їх 3000, а тим часом француз упав у місто і вирізав у місті решту. Наостаток підклавши у склепи міни, зруйнував цілковито.

Жовніри, спостерігши тоді зраду свого князя і згубу міста, зв'язали його і відпровадили до другого цісарського міста, яке ще було. Його суджено: випроводивши його зв'язаного на сирій волівій шкурі з міста, віддано катам на різноманітні муки, і так він своє відстраждав. Той-таки француз знову-таки потягнувся з військом до великого Франкфорту, щоб здобути його: там лежить цісарська корона, і те місто не таке, каже, міцне, як було те, перше, що його взято через зраду¹³⁶⁶. І те розповів, що ледве й того не взяв, бо дуже завурушилися німці в Шльонську. А на морі француз розбив також сімдесят військових цісарських кораблів і п'ять купецьких з Англії.

Король, його милість, чув, виправив каравани до Гданська, а сам з королевою мав їхати туди ж таки рікою Віслою на шкутах¹³⁶⁷. Усі гетьмани, як коронні, так і литовські, перебувають у домах, а військо стоїть під Жванцем саме, поміж них шириться домашня ворохобня. Під це військо підпадають татари і трохи його уривають.

І те ще він повідав, що його милість християнський цісар виставив дванадцять осіб для трактування миру з турчином, бо всюди дуже сильно б'ють його військо¹³⁶⁸.

**Маючи в себе ці звістки, ознаймовую про те вашу милість,
мого добродія, і залишаюся вашій милості, моєму панові та добродієві,
у всьому зичливий та покірний слуга.
Олександр Ісакович, київський сотник.**

З Києва, 25 серпня 1693 року»

А стародубівський полковник Миклашевський у тих-таки числах писав до гетьмана, ознаймовуючи за розповіддю одного могилівця, що в Мінську, який відстоїть від Могилева на 40 миль, і біля Мінська з'явилися пруги, чи, точніше, хробацтво, повне смертоносною отрути, яке кусає людей і худобу таким лютим укусом, що як тільки щось живе, людина чи худоба, буде вкушене, то може тільки жити від пори до пори¹³⁶⁹. Те хробацтво схоже на саранчу, має в собі чотири жала і так живе, що і в огні згоріти не може.

У тих числах гетьман, уражений діткливими запорозькими собі відповідями, писав до них діткливо, називаючи їх пасинками¹³⁷⁰, за що вони, либонь, дуже були роз'ярилися, однак відповідали до гетьмана лагідніше і схильніше, ніж раніше. Відповіли вони в листі 11 вересня таке:

**Їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська ясновельможний,
милостивий пане гетьмане, наш вельми милостивий добродію!**

Подано нам, Запорозькому низовому війську, через посланого простого козака і переволочанського жителя поважний лист, писаний від вашої вельможності, і в тому вашому листі було детально виписано всі наші жадання та всілякі, які тільки були, відозви й подано було до відання відповіді на все те. В першому пункті свого листа виклали ви занесену вам від нас уразу, начебто ми, Запорозьке військо, виявляємо вашій вельможності недоброчіть через листи з неприязними відозвами і незвичною затятістю, оскільки в них ви вичитали речі діткливі, ущипливі і вельми докучні, які не тільки від менших до старшого, але й від рівного до рівного не належало б писати, дотримуючись любові й поштивості. На цей ваш перший пункт відповідаємо так: збудила нас у тому вільними бути сама істина, яка є нам управителькою і керівницею розуму нашого, щоб ми відновляли навзаєм речі, які понесли від вас неодноразово за вашого рейментарства з ущербком нашої слави й честі; тож мусили ми всі, порадившись щодо того разом, віддати такі відозви, зголосивши їх через наш лист до вашої вельможності, і за це ви прийняли на себе уразу. Знаємо про те добре, що супротивним Богу є те, коли хтось з своїм володарем нахабно й незвичайно сперечається і сміє плодити докучно непоштиві речі, однак ми таким марнотним речам не є творці і не схилиємося на марнотну пораду, тож коли радимо щось і на щось зважуємося, то все робимо не без завваги й роздуму. Отож і кажемо щодо урази вашої вельможності у нашій листі, що її ви вичитали,— мусило так статися не без причини, оскільки знаєте, ваша вельможносте, що взагалі від нас не маєш жодної зради, так само й пресвітлі наші монархи, їхня царська пресвітла величність, під всесильною владою яких ми всі разом перебуваємо і слідуємо за їхньою монаршою волею, так само віддаємо ми наше звичайне послушення і вашій вельможності, але за те не маємо, як від монархів

наших, так і від вас усіх загалом, ласкавої уваги та добросердного дбання. Невже на нас, Запорозьке військо, має бути неласка від вас за те, що ми, запалавши нашою ревністю, збуджуємо вашу вельможність, свого рейментаря, до війни¹³⁷¹, щоб мужньо, за божим благословенням і за щастям праведних наших монархів, постали за щасливого свого рейментарства супроти головних ворогів святого Хреста бусурман на значну їхню пагубу, чинили б над ними военний промисел, через що могла б постати вашій вельможності вікопомна слава і вам треба було б до нас пристати? Ви відписали нам на таке наше бажання, треба сказати душеспасительне, щоб ми вас не вчили, як і не вчимо, і щоб на будь-які добрі справи чи лихі (від яких нас ховай Боже!) не побуджували, бо, згідно до законів воєнного промислу, не зовсім є добре і буде, коли станемо для доброго діла перебувати розрізнено із загальним порядком. Знаємо ми те добре, що ваша вельможність, пишучи багаторазово до нас, Запорозького війська, називали нас і самих себе спільно синами єдиноутробної матері східної католицької церкви, купленими кров'ю сина божого, і нагадували, наказуючи нам, щоб ми, дотримуючися цілковитої любові і віддаючи наше звичайне послушення, жили всі поміж себе разом добротворно і слухняно, а особливо щоб ми не схилилися ні в чому ні на які бусурманські звабні омани, не вірячи ніколи їхній хитанині. І ми, пам'ятаючи страх божий і такий не шкідливий для душі наказ ваш, дотримуємося цього без жодного ухилу задля загального доброприємного пожитку¹³⁷². За цю нашу добру постійність не годилося б нас, Запорозьке низове військо, звати пасинками нашої вітчизни України. Отож з ваших вуст відстанемо двоїсту мову, тобто лайку й благословення усім тим, яких спершу називали єдиноутробними синами східної церкви, а потім одразу окрилисто й сильно перетворили справжніх синів на пасинків! Оскільки довести годі, що ми є пасинками, а не синами східної церкви, як визначили ви нас відносно до нашої української Вітчизни, то можемо допрошуватися батька, який би нас називав синами, а не пасинками своєї вітчизни. А коли б вельможність ваша писав до нас, як то й тепер, жадаючи від нас того, щоб ми, розмирившись із бусурманами, чинили военний, здавна нам звичний промисел, від чого постали б ми на оборону вітчизни своєї і були б постійною поміччю божим церквам, які в ній є, заслуговуючи собі від православних монархів більшої милості, а у вельможності вашої постійної собі похвали, то, як вище про це доповідали, ми, очі до такого похвального діла, підемо на той военний промисел, тільки ж несила наша досягти тут конечних наслідків. Того вельможність ваша від нас самі не бажаєте, щоб ми йшли на такі воєнні промисли, якими нічого не досягли б, знаючи свою несилу. Однак, оскільки здавна звичні військові промисли над ворогами ми чинили з відвагою нашою рицарською в полі і в морі, заслуговуючи собі на монаршу милість, а у вашої рейментарської милості ласкаву увагу і славу, то й тепер, ні в чому не суперечачи монаршій волі й наказу вашої вельможності, підемо за вашим указом і порадою і чинитимемо, скільки сили нашої. Ми не є оспалими в рицарських наших справах, оскільки і в теперішні часи добрі молодці відвагою своєю (знаючи дорогу для своєї рицарської діяльності, як на полі, так і на морі) значно шкодять з Божою поміччю і силою своєю ворогам-бусурманам, кладучи їх у полон під свої ноги, і цих «язиків» частократ висилали ми вашій вельможності та їхній царській пресвітлій величності для відомостей,— вимагайте такого собі задоволення й надалі, щоб ми могли приподобитися вашій рейментарській ласці.

Нарікаєте на нас за примирення, яке тримаємо з ворогами-бусурманами, і жадаєте, щоб мечем з ними розправлялися, не понижуючи своєї минулої слави. Щодо примирку того: яка кому від того примирку шкода, адже завдяки тому відбираєте від нас часті звідомлення про ворожі замисли, і коли б ми не тримали того перемир'я, хто б нам, усьому війську, надав такого достатку, який тепер маємо з ласки божої: хліба, й солі, і всілякого добра з праці нашої? Адже годі нам задовольнятися з того, що впродовж цілого року на кожен курінь достається з ласки вашої вельможності: по шість бочок борошна дачки, а з монаршої милості дістають щорічного жалування по два алтини, а часом і більше грошей, та й сукна в пай по аршину на козака. Сподіваючись на це, а іншого доброго промислу не маючи, чи можливо тим задовольнятися на такий немалий час? Гей, ні ввіки! Отож мусимо, наскільки можна, так жити, самим про себе дбаючи, і хоч перебуваємо з бусурманами в примирку, але рицарських своїх справ та відваг не полишаємо, оскільки, як про те донесли, і тепер рицарські молодці з нашого славетного гнізда Січі на морі і на полі виказали свій триумфальний знак відваги, підтоптуючи під свої ноги видимих ворогів наших, які воюють на нас і на віру православну. Та й надалі не покинемо таких своїх звичок, за це нема чого на нас ворогувати і бути гнівним.

А що ваша вельможність, не полишаючи давніх своїх потайкуватостей, посилали таємно від нас Хведька, щоб узяти ворожих «язиків», і через той його похід наше військо понесло немалу втрату, оскільки за його вторгнення в міцну [...] ¹³⁷³ і за забрання бусурман було забрано багато християн, якихось із сімдесят наших. На кого ж ото впаде клятва з великим риданням тих невинно забраних невільників, коли не на того, хто нам з умислу чинить зло та пагубу? Тоді, коли товариство наше, забране в неволю до бусурман, десь осяде, то неодмінно дошукуватимемося винного в тому ділі.

При тому подаємо до знаття вашій вельможності, що в вашім рейментарськiм листі, який прочитано на посполитій нашій раді, є скарга на пана Семена Рубана, нашого кошового отамана, занесена від вашої вельможності до нас, усього війська, і жаль немалий від того, що він начебто побуджує всіх до того, щоб листи за його уряду писалися вельми діткливо до вашої вельможності, з порушенням рейментарської поваги й честі. І той наш пан кошовий начебто злословив особисто в своєму курені ¹³⁷⁴ на вас, рейментаря, і осмілився неухважливо чіпати гнилими словами ваш гонор. Щодо писання листів наших, то

з'являємо причинно таке: до писання листів дораджує не тільки один пан кошовий, але (за згодою) ціле наше Запорозьке військо, і коли що скажемо викласти у листі, то того ні пан кошовий, ані писар без дозволу нашого переставляти самі від себе не повинні. Діткливі речі ж, які було доведено до відомості вашої вельможності через наші листи, всі писано з поради цілого війська, і так воно мусило бути: адже ми зазнали від вас щодо себе явної неприязні. А про те відаєте самі, вельможність ваша, що жаль ваги не має і що сталося, розстатися не може. І як колишні наші панове кошові повинні були стерегти військову славу й повагу і нікому не потакати, але поставати за все військо, як самі за себе, так і пан Семен Рубан, теперішній кошовий отаман, повинен це виконувати і, де вказує потреба, відзиватися листовно за нашою військовою порадую.

З цими викладеними в листі міркуваннями зичимо вашій вельможності, як сини своєму батькові, а не як пасинки, доброго від господи Бога здоров'я і щасливого на довгий вік рейментарського заживати буття, а надто лишатися при своїй батьківській любові.

**Ясновельможності вашої, милостивого добродія нашого
в усьому схильний і служити радий Семен Рубан,
кошовий отаман війська їхньої царської величності
низового Запорозького з товариством.**

В тому-таки листі писали запорожці до гетьмана, скаржачись на переволочанського дозорця Рутковського, що присилає їм борошно в Кіш у смоляних і дьогтьових бочках, і на драпіжних переволочанських індуктових, що не тільки затримують, ревізують, здирають індукту¹³⁷⁵ з різних малоросійських людей, котрі йдуть у Січ з усілякими харчовими припасами, але й з самих запорожців, чого перед тим не бувало. І просили вони, запорожці, щоб було відставлено й віддалено від тамтешнього переволочанського дозорства як дозорця, так і індуктових здирців.

Того-таки вересня прислав Палій двох татарських «язиків», яких тільки-но було спіймано товариством: їх послав гетьман з тими-таки паліївцями в Москву й писав 15 вересня до великих государів про ті «язики» і про Палієвий похід з малоросійським військом, доданим йому в поміч, під бусурманські житла, таку грамоту:

«Писав до мене охотницький полковник Палій, що товариство його полку громило тепер на тому боці Дніпра, в урочищі Бавих, татарський чамбул і взяли там двох «язиків», яких обох він прислав до мене, а я тих обох «язиків», також і розповідь їхню, що розповіли вони на допиті, посилаю до вас, великих государів, в царське місто Москву з його, Семена Палія, товариством сам шестеро¹³⁷⁶. І про те тут покійно доношу вам, великим государям, що я, бачачи, як татарські чамбули підбігають часто чи під Київ, чи нижче під малоросійські міста, наказав полковникам київському, переяславському¹³⁷⁷ і кінному Пашковського йти з виборним товариством на той бік Дніпра і старанно стежити за тими ворожими наскоками. І коли ті полковники зі своїми полчанами перейшли на той бік Дніпра, то прибув до них і Семен Палій з людьми свого полку, і там-таки, перебравши військо, за спільною радою полковники переяславський та кінний Пашковський з тисячею із лишком людей пішли з ним, Палієм, для воєнного промислу далі, під бусурманські житла, а київський полковник вернувся назад і стоятиме зі своїми полчанами під Києвом для береження цілості християнських людей від ворожих наскоків. Сказав тоді мені мій посланець Роман Проценко, котрий був у Семена Палія: той не задовольняється тим, що до нього приєдналося трохи людей з-під мого рейменту з тими полковниками, бо він просив у мене багаторазово через листи і через своїх посланців словесно прислати йому в поміч тисяч шість або сім війська і щоб була в ньому піхота й гармати. Хоч і мав я, гетьман, готовність на таке число, однак не осмілюся посилати так багато війська без вашого, великих государів, монаршого указу.

Писано 15 вересня 1693 року»

У тому-таки місяці вересні¹³⁷⁸ архієпископ чернігівський і новгородський преосвященний отець Лазар Баранович, премудрий і боговгодний муж, переселився у глибокій старості на вічний спокій від цього життя після численних чернечих трудів, багато попрацювавши над викладом різних добропотрібних і душкорисних руських та польських книг¹³⁷⁹.

Про цього преосвященного отця Лазаря Барановича елеський чернігівський архімандрит Іоанікій Галатовський свідчить у передмові, присвяченій тому-таки отцю Барановичу в книжці «Старий Костел західний»¹³⁸⁰, що він, Баранович, учився з малих своїх літ мудрості в різних академіях та колегіях, а саме: у Вільні, в Києві і в Каліші¹³⁸¹, в тих науках здобув глибину премудрості, викладав у Києві філософію, потім був у різних церквах проповідником божого слова, потім був братським київським ректором¹³⁸², потім був кирильським¹³⁸³ ігуменом, ігуменом куп'ятицьким і дятловецьким¹³⁸⁴, потім вибрано його єпископом, а тоді чернігівським і новгородським архієпископом. Лишаючись на тому пастирському достоїнстві, видав він почитальні книги православної церкви: «Меч», «Труби», «Лютню», «Міру», «Животи святих», «Книгу рожаю», «Книгу смерті»¹³⁸⁵ та інші. До того був він милостивий пастор і

щедротливий для бідних, щедрий податель, дбалий майстер та невсипущий будівничий для реставрації зруйнованих церков та монастирів за свій кошт. У 1678 році, як свідчить у тій-таки своїй передмові той-таки Галятівський, він, преосвященний Лазар Баранович, чернігівський архієпископ, був і адміністратором Київської митрополії¹³⁸⁶ після митрополита Балабана, аж до вибрання на Київську митрополію Іосифа Нелюбовича-Тукальського, а перед тим, після Сильвестра Косова до вибрання на митрополію Дионісія Балабана, був він, Баранович, цілий рік блюстителем митрополичого престолу. Посвятився ж отець Баранович на єпископію у Волоській землі в 1657 році, і прибув до Києва перед Великоднем, і того-таки літа після Успення Пресвятої Богородиці¹³⁸⁷ переніс тіло козацького гетьмана Зіновія Богдана Хмельницького з Чигирини в Суботів, бо Хмельницький того-таки часу помер у Чигирині...

У тих-таки числах солтан Нурадин з кримськими ордами і другий солтан Онита з білогородськими та ногайськими ордами, погодившись, рушили зі своїх жител війною на Малу Росію, що лежить по обидва боки Дніпра. Звідомившись про це, гетьман одклав свою поїздку в Чернігів на похорони преосвященного Лазаря Барановича, з'єднав до себе козацьке військо, потрібне для відсічі згаданим ворогам, і хоч сам з Батурина ще не рушав, однак двом городовим полкам, Гадяцькому й Полтавському, і двом охотницьким, кінному й піхотному, звелів стати біля містечка Коломака. Прочувши про них, Нурадин не посмів уторгнутися під Полтавський полк, але вдарив на околичні московські слободи під Водолаги¹³⁸⁸ та інші тамтешні містечка й села, де, взявши повний облов і починивши немалі шкоди тамтешнім людям, повернув звідти назад до Криму, а згадані полки після того Нурадиного відвороту за гетьманським розпорядженням повернули з Коломака в свої доми, лишилося тільки поза рікою Ворсклою два охотницькі полки, кінний та піший, для подальшої застороги від ворогів. Полк же Переяславський і охотницький кінний полк (про них казав я раніше), виправлені від гетьмана, злучилися десь за Дніпром із Палієм і, розминувшись у задніпровських степах з солтаном Онитом, який мав сорок тисяч білогородської орди і тягся до Дніпра війною на християн, вторгнулися під Тягин¹³⁸⁹, де, починивши бусурманам немалі шкоди, обернули численні їхні села в попіл, а коли верталися назад, то й він, солтан Онита, очевидно, прочувши про біду в своїй державі і покинувши свій стрім на християн, повернувся з білогородськими ордами назад на Білогородщину. Повертаючись отак, несподівано зіштовхнувся він на долині Кодимі¹³⁹⁰, у степах, що відстоїть від Дніпра в п'яти чи в чотирьох милях, з козацьким військом, що було при Палію і переяславському полковнику Мировичу (якого могло бути шість чи сім тисяч), учинив з ними бій, і в тому бою дістався до бусурманських рук значний переяславський товариш Василь Максимович¹³⁹¹, а інші численні козаки впали трупом від бусурманської шаблі, учинивши і в бусурманах навзаєм не меншу шкоду. Побачивши її в себе, бусурмани після кількох воєнних спроб, які були впродовж цілого того дня, не змогли зломити козаків і учинили відтак перед вечором відворот на нічліг, а щоб козацьке військо не відійшло від них уночі, облягли й заатакували його докруг, маючи надію, переночувавши, подужати й перемогти його, оскільки до того взяли від того «язика» Максимовича певну відомість, яке то було військо, чие, на якому місці стояло в своєму ополченні і як було до відсічі налаштоване. Тож козацькі війська, бачачи немірну супроти себе силу, там, на Кодимі, як могли, ошанцювалися і приготувалися до відсічі ворогові. А зважаючи на те, що ворог через пійманого Максимовича має про все певну відомість, за Палієвим і Мировичевим проводом уночі тихо перемістилося: де стояло Палієве військо, там стало військо переяславське, а де стояв полк Переяславський, там стало Палієве військо й інше, найвиборніше, гетьманського рейменту.

Як тільки тодішня ніч із темрявою своєю почала відступати перед денним світлом і показувати шлях до воєнного кровопролиття воєнному Марсу, то відразу в усіх бусурманських військах ударено до військового змагання в тулумбаси, і як тільки заясніло світло, то відразу темна хмара ординської сили, яка хотіла ковтнути козаків усією силою, міцно вдарила на той бік, де сподівалася знайти Переяславський полк, але там було вищеназване перемінене добірне військо, і воно вчинило ворогові таку зустріч, що поклато його трупом до трьох-чотирьох тисяч — лягли вони спати на вічну ніч. Побачивши це, бусурмани дуже роз'ярилися на Максимовича, вважаючи, що він дав їм фальшиве свідощтво, хоч воно було істинне й правдиве, відрубали йому голову і через одного татарина підметнули під козацький таборець.

Після того воєнного змагання татари ще, либонь, до полудня і далі крутилися коло козацьких військ і налягали, однак уже не так безпечно й охоче, як раніше. А потім, роздивившись, що вже нічого більше не зможуть досягти, відвернули зовсім од козаків і пішли в свою Білогородщину. А козаки, переночувавши там, на Кодимі, другу ніч і впоравшись зі своїм пораненим і побитим військом, рушили від Кодими до Дніпра й далі додому, — це діялось у вересні місяці.

Про все це гетьман писав 6 жовтня з Батурина до великих государів таку грамоту:

«Писав я в останніх числах минулого місяця вересня через особливого гінця, доносячи вам, великим государям, що принесено з Запорожжя до мене звістку про похід ворогів-бусурман: з Криму Нурадин-солтана з кримськими ордами, а з білогородськими ордами брата Калги-солтана Онита з білогородськими й ногайськими ордами під вашої, царської пресвітлої величності, околичні великоросійські та малоросійські міста. І я за тією відомістю, відмінивши свою поїздку в Чернігів, до якої знамірився, вернувся у Батурина і розіслав у всі полки мого рейменту свої листи, наказуючи швидко рушати з домів. Так само і з людьми, що були при мені, з гарматами і з усіма тяжарами мав рушити з Батурина і йти,

куди вкаже потреба на відсіч тим ворогам, але потім за кілька день принесено мені такі відомості, що Нурадин-солтан з кримськими ордами, вчинивши свої наскоки під ваші, царської пресвітлої величності, слобідські містечка Водолаги та інші і взявши там трохи облогу собі, повернувся, ломлячи голову, назад, а другий солтан Онит з білогородськими та ногайськими ордами, перейшовши річку Дністер та річку Бог і наблизившись до ріки Дніпра, відвернув свій похід уліворуч, начебто збираючись у польський бік. Тоді я, після цих останніх звідомлень, розсудив, що вороги з обох тих партій відвернули від богохранимої вашої царської пресвітлої величності держави, то й я сам, гетьман, утримався від того воєнного походу і наказав утриматися й полкам.

А в цих числах писав до мене з Коломака гадацький полковник¹³⁹², поставлений від мене з полками Гадацьким, Полтавським та охотницькими — кінним та пішим,— там, у крайніх місцях, для береження від знамірених ворожих бусурманських находів, що на відсіч тим ворогам у ту пору, коли вони вдарили під городки, він посилав більше двох тисяч воєнних людей у добрім порядку і приборі, які, прагнучи побачити тих ворогів і чинити над ними промисел, ходили за ними аж за ріку Самару, але не змогли їх догнати, оскільки вони, вороги, пішли назад скорим поспіхом і місцями, далекими від ріки Самари.

Після того ворожого відходу звелів я тому гадацькому полковнику з його полком, також і Полтавському полку розійтися по домівках, зберігаючи їхню силу майбутніх трудів і праці, а там, в околичних місцях, звелів я затриматися для теперішньої безпеки тільки двом згаданим охотницьким полковникам: кінному Кузьменковому і піхотному Кожуховського.

У цей-таки час, а саме 5 жовтня, прислали до мене свого листа полковник охотницький Семен Палій, полковник переяславський Іван Мирович і полковник кінний Григорій Пашковський (про переяславського та комонного полковників я доносив вам, великим государям, що їх послано від мене на той бік Дніпра громити ті чамбули, які вдарили під Київ чи інші міста, але, не догнавши тих чамбулів, злучилися вони там з Семеном Палієм на його, Семенове, бажання та охоту і пішли на ворожі житла за ріку Дністр); то в отому своєму листі згадані полковники доносять мені, що були вони з військом, яке йшло із ними, за рікою Дністром під містом Тягинею та й на інших місцях, де починили багато шкоди ворогові-бусурманам, обернувши їхні села в попіл, і відійшли звідти без жодної ворожої відсічі, в повній своїй цілості. Однак, коли поверталися вони назад із того воєнного промислу, зустрів їх вищеназваний солтан з білогородськими ордами, який, будучи недалеко від Дніпра, повернув після відвороту ліворуч. Отож на урочищі Кодимі почали вони бій, і два дні він налягав на них усіма силами і через усілякі воєнні промисли намагався їх перемогти, але за праведними вашими царської пресвітлої величності молитвами і святоблिवим щастям вони, згадані полковники, зі своїми полчанами хоробро стали супроти ворогів і не тільки себе оборонили, але і їх, поганців, багатьох побили й поранили. Через це з великою втратою свого війська вони, вороги, мусили відійти від них геть. Після цього бою згадані полковники, простуючи в домівки свої, дали мені знати про такі події. Я отож їхній лист, що звістує про це ширше, також і лист гадацького полковника, принесений мені з Коломака про повернення назад солтана Нурадина, посылаю в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності.

У тому листі, писаному від згаданих полковників, є особливий цидульний лист¹³⁹³ від Семена Палія, в якому він з усією пильністю просить, щоб я до вас, великих государів, уніс за нього і за його полчан мое покірне чолобиття на прибавку милостивого вашого монаршого жалування, а саме до однієї тисячі, яку їм уже дано, дати і другу тисячу талярів. Отож я вручаю на милостивий розгляд вашої царської пресвітлої величності те їхнє, Семена Палія з його полчанами, так само і тих, що горнутья під великодержавну руку вашої царської пресвітлої величності, прохання, докладаючи те, що я, гетьман, хоч і хотів би щось дати тим людям, які часто змагаються з ворогами-бусурманами, з військового скарбу, але скарбець наш тепер бідний, та й без того на нього, Семена Палія з його полчанами, витрачається багато видатків із військового скарбу, оскільки на кожен випадок шле він до нас у посилці чоловіка, якого завжди мусимо задовольняти сукнами і грішми. А коли йому, Палію, трапляється прислати нам своїх послів з ворожими «язиками» до нас, то присилає їх непомірне число, з яких ми, відпускаючи до Москви, як належить, мірне їхнє число, інших лишаємо тут і, не бажаючи відпускати назад ні з чим, кожного задовольняємо датками, грішми та сукнами. Те все доручаючи на превисокий розгляд вашої царської пресвітлої величності, доручаю при цьому покірною невід'ємній добротливості вашої царської пресвітлої величності і себе.

З Батурина, 6 жовтня 1693 року»

Після повернення переяславського полковника Мировича з військом з-за Дніпра додому писав гетьман із Батурина 17 жовтня повторну грамоту до великих государів, доносячи детальніше про згадану минулу війну на Кодимі християнських козацьких військ із бусурманами, і послав ту грамоту через нарощне товариство Переяславського полку, котре було на тій-таки війні. І ця грамота має в собі таке:

«Писав я вже до вас, великих государів, вашій царській пресвітлій величності, через особливих гінців, покірною доносячи, що з Семеном Палієм, охотницьким полковником, і людьми його полку посилав я мого рейменту полковника переяславського Івана Мировича з виборним товариством його полку, а також охотницького полковника Григорія Пашковського з його полчанами у ворожі краї для чинення воєнних промислів. І доповів я про те за даною мені від них відомістю з дороги, що він, Семен Палій, і згадані

полковники з військом, котре йшло з ними, були за рікою Дністром у ворожій, підлеглий кримському ханові землі, де, йдучи війною, немало вчинили ворогам шкоди і завдали великого постраху, а повертаючись ізвіди, мали на своїй дорозі, в урочищі Кодимі, дводенний бій з ворогами-бусурманами білогородськими та ногайськими ордами. Отож і тепер покійно доношу вам, великим государям, що ті вороги, білогородські та ногайські орди, солтан із ханським сином, не знаючи про той похід Семена Палія і згаданих полковників із їхнім військом у їхню, бусурманську, землю, вийшли були з Білогородщини з таким наміром, щоб ударити їм під Київ і під інші вашої царської пресвітлої величності малоросійські міста. Але коли перейшли річку Дністр і наблизилися за десять миль до річки Дніпро, а саме до запусілого міста Ставищ, то, розвідавши і дізнавшись про тих згаданих полковників та війська, які були при них, і про шлях їхній звідси до їхньої поганської землі, відклали той свій поганський намір іти на Київ і відразу ж, повернувшись назад, спішно пішли за тими полковниками і військом, яке з ними було. І, отак зустрівшись на згаданому урочищі Кодимі, сильно налягали на ті ваші, царської пресвітлої величності, полки, і мали з ними (як вище про те доповіджено) дводенний бій, прикрій і навальний, в якому багато їх, поганців, побито й поранено, через що вони, вороги, не мігши більше довести свого лихого завзяття, відійшли походом, а що поклали були у своїм злім намірі полонити численні християнські душі, натомість, за сприянням всього християнства і за вашим, царської пресвітлої величності, щастям, понесли собі значне ушкодження та ганьбу.

Оскільки я, гетьман, посилав те військо в бусурманські краї на примноження слави превисокого вашого, царської пресвітлої величності, імені і на шкоду та пострах їм, ворогам святого Хреста і всього християнства, то тепер, коли те військо повернуло з походу назад додому, звідомляю про це вам, великим государям, через особливих гінців, які були в тому поході, а саме: знатного товариша Переяславського полку Рубана і двох з ним послів-товаришів, додавши до них і четвертого чоловіка, вихідця з бусурманської неволі, який, пробувши в тій неволі з рік, прийшов у ті полки; а ще вони, полковники, мали татарського «язика», але той, бувши поранений, здох у їхніх руках. Присилали до мене чотирьох чоловіків волохів, але ті виявилися твердими сповідниками православної християнської віри. Вони, маючи в землі своїй жінок та дітей, плачевно просили, щоб їх відпустили додому, де сподіваються на заступництво свого володаря Стецика Ягорлицького, і що дано буде за них розміною якогось одного-другого чоловіка з наших людей, котрі потрапили туди в неволю. Отож я, зважаючи на їхні сльози і знаючи, що один значний переяславський козак потрапив туди в неволю і що його треба звільнити, затримав тих волохів тут, у Батурині, до вашого, царської пресвітлої величності, монаршого указу, про який прошу покійно: чи віддати їх, волохів, у розмін, чи прислати в Москву? А що вони, волохи, сказали при допиті, я їхню мову посилаю при цьому листі в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям.

З Батурина, 17 жовтня 1693 року»

Того-таки літа царські війська змагалися і доправлялися через зброю з турками про Белиград¹³⁹⁴. А поляки через свого посла Ревуського трактували з Оттоманською Портою про мир. Наші ж великі російські государі, маючи військові зачіпки з Оттоманською Портою та Кримом, звеліли своєю грамотою послати у Волоську та Мултянську землі справного нарощного чоловіка для цілковитого вивідання про війну царських військ із турецькими під Білиградом і про польського посла Ревуського, виправленого до Порти. Той гетьманський посланець був у волоського господаря і, повернувшись до гетьмана, учинив йому зі свого посланництва реляцію, про що гетьман через того-таки посланця писав до великих государів із Батурина 20 жовтня таку грамоту:

«Коли мені було принесено ваш, вашої царської пресвітлої величності, милостивий указ у поважній вашій монаршій грамоті, щоб я учинив особливу посилку до волоського та мултянського володарів для вивідання про польського посла: з ким, і про що, і де трактує він свої польські справи, і щоб вони, згадані володарі, за дбанням про благочестиву східну християнську віру були схильні до вашого, великих государів, боку,— я дбав про те найретельніше, щоб виконати вашу монаршу волю, тим більше, що волоський володар кількаразово відзивався з тим, щоб грецькі купці ходили зі своїми куплями з цих малоросійських країв простим давнім шляхом на Ясси з доброю надією на свою повну цілість. То я розміркував, що з огляду на польських комендантів, котрі перебувають у Немирові й Сороці і котрі стежать за всілякими діями, посилати мені і писати явно до тих володарів не можна. Тож я наказав нашому військовому ексакторові¹³⁹⁵ Саві Олеферову, щоб він відшукав з-поміж ніжинських торгових людей здібного чоловіка, якого можна було б послати у Волоську землю як купця, і звелів йому, Саві, писати від себе до ексактора Волоської землі, з вимогою запоруки: чи можна грецьким купцям, які хочуть проходити звідси в Турецьку область, сподіватися в тій дорозі, яка лежить на Ясси, своєї цілості? Як тільки він, Сава, віднайшов такого чоловіка, а саме Михайла Степанова, то я в той-таки час звелів послати його з Ніжина в Батурин і дав йому словесну науку, щоб, прибувши в Ясси під виглядом того купецтва, всіляко намагався вивідувати про всілякі тамтешні події й відомості; а осібно на малому листку паперу написав я таємно до волоського володаря без підпису імені мого, просячи його, щоб звістив мені про поведінку бусурманських військ, як вони воюють із німецькими військами, де тепер польський посол і яким ділом він тепер зайнятий. Налягав я й на те, щоб він, волоський володар, з мултянським володарем

спільно, за своїм християнським сумлінням до православної віри, дбав виказати вам, великим государям, свою доброхіть, аби задля миротворства тамтешній турецький бік зробився схильніший до боку вашої царської пресвітлої величності, і звелів я того коротко написаного таємного листа віддати до рук самого волоського володаря. А до муляньського володаря не писав я нічого, знаючи, що його нема вдома.

І ось той посильник, будши в Яссах, віддав мого вищеописаного листа до рук самому володареві, і він, володар, прочитавши його, говорив словесно для донесення мені, гетьману, що турецький вейзир і кримський хан зі своїми військами дійшли під Белиград, мали з німецькими військами бій і, осиливши їх, той Белиград звільнили з облоги, бо німецькі війська були в невеликій силі — було їх мало що більше десяти тисяч. А коли турецькі й татарські сили притягли туди, то німецьке військо відразу ж відступило з-під Белиграда до великого свого обозу. І тепер бусурманські війська знаходяться там, під Белиградом, так само недалеко відтіль покляли свій обоз німецькі війська. І турецький бік, каже, бажає миру, а німецький від того відрікається. Посол же Ревуський, напевне, виправлений до бусурман, щоб постановити мир.

З таким, тільки словесним, звіщенням він, волоський господар, відпустив того згаданого посильника до мене і прислав через нього запечатаний склад слів, писаний цифрами¹³⁹⁶, з якого я зрозумів, що він, володар, бажає мати зі мною пересилки, і не простим письмом, а щоб списуватися з ним тими цифрами. Про це я за повинністю моєю підданською, чинячи належне вам, великим государям, донесення, посилаю того посланця Михайла до вашої царської пресвітлої величності, а також і той склад цифер. Пересилаю також через нього в приказ Малої Росії і листа Семена Палія. А чи мені з ним, волоським господарем, чинити обсилання і чи списуватися через таке циферне письмо, прошу покійно про те у вас, великих государів, милостивого монаршого указу і прислання того циферного складу до мене. І те покійно докладаю, що я, прагнучи прислужитися вам, великим государям, премилостивим монархам, маю дбале старання виправити невдовзі спеціальну людину до муляньського володаря, оскільки сподіваюся, що той знає про всілякі події й наміри.

З Батурина, 20 жовтня 1693 року»

Тієї-таки осені Палій, діставши певну звістку, що за указом великого коронного гетьмана мають іти на нього війною під Хвастів війська польські та козацькі, які зтяглися на службу полякам, прислав до гетьмана нарощим свого полкового суддю Леська Самарина, просячи старанно на поміч супроти поляків у нього війська. Гетьман тоді писав про те Палієве прохання і про належну оборону долішнього Києва, Печерського міста, так само і міста Остра таку свою від 1 листопада грамоту з Глухова до великих государів:

«1 листопада прислав до мене охотницький полковник Семен Палій спеціального свого посланця, полкового суддю Леська Самарина, і писав у двох своїх листах, доносячи, що з польського боку за указом коронного гетьмана наступають на нього війська як козацькі охотницькі кінні та піші полки, так і польські хоругви, і мають прийти до містечка Хвастова в близькі місця. Про це йому, Семену Палію, відомо не тільки через давніші відомості та перестороги, але й звідомляє його Ярема Гладкий, охотницький полковник, котрий два роки тому вийшов із Запорожжя від товариства на королівську службу, а також і один ігумен. І він, Семен Палій, бачачи на себе з того польського боку такий неприязний ворожий наступ, просить ретельно мене, гетьмана, щоб я прислав йому в допомогу військо, з яким би він від того ворожого наступу оборонився і міг би лишитися на своєму місці. Отож я, гетьман, відаючи про те, що він, Семен Палій, живе зі своїм полком на боці королівської величності і ще не є прийнятий цілком під великодержавну вашу, великих государів, руку, а надто пам'ятаючи послані ваші, царської пресвітлої величності, укази, щоб ми не давали анінайменшої причини польському боку до неприязні, щоб ваші, царської пресвітлої величності, договори з королівською величністю не були порушені в найменших пунктах, те перше його, Семена Палія, прохання дати йому поміч без указу вашої царської пресвітлої величності задовольнити не смію, а, пересилаючи листи його, Семена Палія, при яких є й пересторожні листи вищеназваних осіб, б'ю покійливо чолом до вас, великих государів, і занову найнижче до вашої царської пресвітлої величності прохання, щоб ви, великі государі, зволили швидко прислати мені, своєму підданому, милостивий свій указ, чи маю я висилати поміч з-під мого рейменту йому, Семену Палію, на його оборону в містечко Хвастів, а ту поміч учинити військом городовим чи охотницьким? Дожидаючи цього вашого монаршого указу в скорому часі, навмисне висилаю для цього до вас, великих государів, швидкого гінця Адама, наказавши йому поспішати вдень і вночі.

Тут-таки покійно нагадую вам, великим государям: долішне місто в Києві¹³⁹⁷ і містечко Печерське, оскільки з польського боку тії, в Семенових Палієвих [...] ¹³⁹⁸ наближаються війська до містечка Хвастова, отож не можемо достатньо знати те, чи вони завзяли свій намір тільки для того, щоб чинити промисел над Семеном Палієм, чи захочуть наступати й ближче до богохранимої вашої монаршої держави, а коли б це серед них, поляків, ширилося, то треба милостивого вашого монаршого указу, щоб тому долішньому київському місту і Печерському містечку була оборона. Та й місто Остер, де були перед тим вашої, царської пресвітлої величності, воєводи й ратні люди, потребує давнішої оборони і ваших, царської пресвітлої величності, людей, що кладу до премудрого й превисокого розгляду вашій царській пресвітлій величності. Через отого гінця прошу покійно вашого просторого і остаточного милостивого монаршого указу, як мені й далі чинити супроти його, Семенових Палієвих, прохань, а саме: коли він там, у містечку Хвастові, не

витримає наступу з польського боку і захоче з людьми, які будуть при ньому, відступати звідтіля у бік вашої царської пресвітлої величності (оскільки він не тільки вже має в Києві двір, що я йому купив, але й докладає свого кошту в будинки на тім пляцу, хочачи мати собі певне місце), то чи прийняти його, чи інакше вчинити? Або коли ті лядські війська обложать його у Хвастові, а він, Семен Палій, проситиме допомоги, то в такому крайньому разі чи посилкувати до нього, чи віддати його цілість на його власну силу та промисел?

З Глухова, 1 листопада 1693 року»

За тиждень після того втретє вже прислав Семен Палій свого швидкого гінця до гетьмана, ознаймовуючи про неодмінний наступ на себе польських та зтяжних козацьких військ і гаряче просячи в гетьмана прислати йому в поміч супроти тих ворогів військо. Прислав він тоді ж таки через свого гінця два універсали коронного гетьмана, писані один до Палієвого війська, а другий до хвастівського поспільства, в яких пропонується й нагадується, щоб вони Палія не слухали. За цим ретельним Палієвим проханням, не маючи змоги дати свого війська в поміч без монаршого відома, писав гетьман про те таку свою грамоту до великих государів із Грим'ячого¹³⁹⁹ 8 листопада:

«8 листопада принесено до мене від охотницького полковника Семена Палія писання, через яке він, ознаймовуючи про наступ на себе польського війська, вже втретє бажає, ретельно просячи, щоб я подав йому рятунок. При цьому своєму писанні прислав він до мене два універсали пана Яблоновського, коронного гетьмана, один до його полчан, а другий до хвастівських жителів, писані нагадувально, щоб не слухали його, Семена Палія. І я те писання Семена Палія, також універсали коронного гетьмана з листом рейментаря Вільги посилаю через особливого свого гінця в донесення вам, великим государям. А оскільки в тих універсалах вичитав я твердо завзятість польського боку супроти тих наступів і полчани його хочуть вірно стояти при ньому, через це мусить бути між ними криваве змагання і все має вирішитися кров'ю. Отож це значний і великий випадок, бо той, Семена Палія, посланець розповідав мені словесно, що при Семені Палію в Хвастові може бути дві тисячі воєнних людей, окрім поспільства, а там тепер не тільки хвастівське поспільство, а позбігалося воно через страх і боязнь туди, у Хвастів, з різних містечок та сіл від того польського війська, яке наступає на Семена Палія. З такими людьми він, Семен Палій, певне, відважно потримається в бою супроти наступу польського війська, і може вже в цих числах початися в них бій, а я покірно доношу про все. Оскільки був мені пресильний вашої царської пресвітлої величності указ, писаний у багаторазових ваших монарших грамотах, щоб я, гетьман, обнадіював його, Семена Палія, премилосердною вашою, великих государів, милістю, то я за тим вашим монаршим указом всіляко його обнадіював; отож він, Семен, живучи в тій надії на вашу монаршу милість, буде безперервно мені надокучати, щоб я посилав на поміч йому й на оборону туди, до Хвастова, війська з-під мого рейменту, а цього я без вашого, великих государів, указу у жодний спосіб не поважуся чинити. Через це в листі цьому, упадаючи під ноги пресвітлого вашого монаршого престолу, покірливо прошу, щоб ви, великі государі, зволили прислати свій милостивий монарший указ, у який спосіб мені, гетьманові, чинити супроти таких його, Семена Палія, прохань, які ретельно доносяться до мене щодо посилок, щоб я, знаючи вже превисоку вашу монаршу волю, тепер і надалі чинив так і чинити міг, як вам, великим государям, буде потрібно. І подаю те на ваш превисокий і премудрий монарший, вашої царської пресвітлої величності, розгляд про цей випадок із Семеном Палієм, що діється через поляків,— бодай їм, полякам, не вирости ворожі знамірення і до більших заповзятостей супроти вашої монаршої держави. Отож, просячи милостивого наставницького указу, кладу ще те за своєю вірною підданською службою, щоб були прислані до належних місць у малоросійські краї богохранімі ваші, царської пресвітлої величності, великоросійські війська. При цьому якнайпокірніше віддаюся премилосердній вашої царської пресвітлої величності благостині.

З Грим'ячого, 9 листопада 1693 року»

Після того вчетверте писав Палій до гетьмана про неодмінну зятість і лядські промисли, щоб викоренити його, і прислав повторно два нагадувальні універсали, писані від імені коронного гетьмана до Палієвого війська і хвастівського поспільства 29 листопада, щоб від Палія відступилися і його не слухали. Оцей Палієвий лист і лядські універсали послав гетьман Мазепа в приказ Малої Росії через пошту при своїй особній, писаний 15 грудня, отакій грамоті:

«Писав до мене охотницький полковник Семен Палій, ознаймовуючи, що польський бік, не покидаючи свого завзятого супроти нього наміру, шукає способів, як би зловити його чи розорити, і наново прислано від імені коронного гетьмана до його полчан і жителів міста Хвастова універсали з таким упітненням, щоб його, Семена Палія, як супротивного до них, поляків, вони, полчани і хвастівські жителі, не слухали і при ньому не трималися. Приславши до мене ці універсали, він, Семен, гаряче просить поради, як йому надалі чинити супроти таких лядських намірів. Отож я, гетьман, пересилаю за підданською повинністю той лист його, Семена Палія, і польські універсали до вас, великих государів, через пошту, і прошу покірно про милостивий ваш, царської пресвітлої величності, указ, що йому, Семенові, на те прохання порадити. На цей випадок доношу покірно вам, великим государям, і те, що писав до мене з Переволочної слуга мій Іван Рутковський, доносячи, що прибув до дніпрового берега на Переволочанський перевіз мій посланець Петро-

тлумач, якого я за вашим, великих государів, указом послав у Крим, а з тим тлумачем є якийсь великоросійський чоловік, якого відпущено разом із ним із Криму. Лист про це його, Рутковського, писаний до мене, посилаю в приказ Малої Росії, а того тлумача і великоросійського чоловіка сподіваюся щодня і щогодини. Як тільки вони прийдуть, відразу ж виправлю їх без загойки до вашої царської пресвітлої величності і накажу в дорозі вдень і вночі поспішати для швидкого донесення про кримську поведінку. При цьому якнайпокірніше віддаюся премилосердній вашій, царської пресвітлої величності, благодистині.

Писано 15 грудня 1693 року»

Копія гетьманського універсалу до Палієвого війська¹⁴⁰⁰:

**СТАНІСЛАВ ЯН НА ЯБЛОНОВІ ЯБЛОНОВСЬКИЙ,
краківський каштелян,
великий коронний гетьман.**

Відомо чиню при ласці моїй із зичливим поздоровленням осавулам, панам сотникам і молодцям полків, як кінного, так і пішого, які стоять під полковником Палієм, котрий чинить непослух на розпорядження його королівської милості та мої. Послав я спочатку, минулої кампанії, мої універсали, щоб ви приходили на послуги його королівської милості і Річі Посполитій під Сороки, а потім до шанцю під Кам'янець, де вас чекало належне задоволення та нагорода. Оскільки жодного разу не послухали ви мого розпорядження, то, бачачи очевидний заколот, доносив вам ще з обозу через його милість пана Бальцера Вільгу, рейментаря військ його королівської милості та Річі Посполитої, у своїх універсалах, що згаданий Палій за свої великі ексцеси¹⁴⁰¹, злочини й непослушенства достойний кари, яка віддається за бунт, як і кожен, хто при ньому тримався б. Так само й тепер остерігаю вас через цей мій універсал: як тільки прийде це писання в якусь найпершу сотню, щоб ви від згаданого Палія відразу ж відступалися, при ньому не трималися, його не слухали і приставали зі своїми сотнями до зичливих і слухняних його королівській милості та Річі Посполитій полків. Коли те вчините, упевнюю вас, що знаки, одержу і платню свою, як і інші, що перебувають у послушенстві, відберете без загойки й омани. Коли ж лишитесь при своїй зятятості і залишатиметеся при тому заколотникові, щоб допомагати йому, то вирішив я зносити вас і ставитимуся до вас як до ворогів його королівської милості та Речі Посполитої. Знайте, отож, про те і чиніть, як вам краще.

Діялось у Львові, 29 листопада 1693 року

**Станіслав Яблоновський, краківський каштелян,
великий коронний гетьман**

Копія другого гетьманського універсалу, писаного до хвастівського поспільства¹⁴⁰²:

**СТАНІСЛАВ ЯН НА ЯБЛОНОВІ ЯБЛОНОВСЬКИЙ,
краківський каштелян,
великий коронний гетьман.**

Відомо чиню при моєму зичливому поздоровленні статечним жителям міста його королівської милості і Речі Посполитої Хвастова.

Вже і самі можете про те знати, що полковник Палій явний заколотник, не слухає його королівської милості та моїх розпоряджень, а через те, хто при ньому лишається і його слухає, мусить бути такий же. А оскільки це йому без загрози і слушної кари не минеться, остерігаю вас і доношу в цьому моєму універсалі, щоб ви його не трималися, йому ні в чім не допомагали і його не слухали. Взагалі, коли до того прийде, то щоб ви його, як заколотника, з міста видали, інакше, коли того не учините, я накажу карати і зносити вас вогнем та мечем як ворогів його королівської милості та Речі Посполитої. А коли так учините, упевнюю вас королівською милістю та увагою.

Діялося у Львові, 29 листопада 1693 року

**Станіслав Яблоновський, краківський каштелян,
великий коронний гетьман**

За давнішими особливими гетьманськими донесеннями у грамотах до великих государів про Палієвий з полковником переяславським Мировичем та полковником компанійським Пашковським воєнний промисел під Тягинєю і битву на Кодимі, яка відправлялася з бусурманами впродовж двох днів, прислано від великих государів Палієві з його полчанами, а також Мировичу та Пашковському особіне вдарування за труди, яке гетьман за монаршим указом прийняв і, звітуючи за прийом його, звіщав великих государів про Палієву фантазію, яка не вміє ховати таємниць, також і про рейментаря Вільгу, який наближався під Хвастів з військами і який повернувся назад, углиб Полісся, без кровопролиття, і про заняття зимових квартир на Поліссі Палієвим товариством тощо. Писав гетьман про це з Батурина 20 грудня в такій своїй грамоті до великих государів:

«За милостивим вашої пресвітлої величності указом привіз і віддав мені, гетьману, присланий піддячий Малоросійського приказу Олексій Меньшиков милостиве ваше монарше ударування полковникам мого рейменту переяславському Івану Мировичу і охотницькому Григорію Пашковському по об'ярі¹⁴⁰³, мірою по шість аршин, і по парі соболів, ціною по 15 рублів, а Семенові Палію сукно кармазин, мірою шість аршин, три косяки¹⁴⁰⁴ блискучих китайських камок¹⁴⁰⁵, дві пари соболів, пара по 15 рублів, хутро хребтове горлатних лисиць¹⁴⁰⁶, а на його, Палієвих, полчан по сто ефимків. І я, те відібравши, віддав їм, згаданим полковникам, переяславському й охотницькому, невідкладно, що їм належало, а що найменовано Семену Палію і його полчанам, те відішло в Київ через осідлого батуринського козака Романа Проценка, який не раз бував перед цим у нього, Семена Палія, будши йому знайомий і нам вірний. Так і недавно посилав я його туди, у Хвастів, до нього, про що вже писав вам, великим государям, через пошту. А оскільки наставляє мене милостивий вашої царської пресвітлої величності монарший указ, щоб те милостиве ваше монарше ударування було віддано йому, Семену Палію, та його полчанам тихо (аби про те зовсім ніхто не знав не тільки на сусідньому боці, але й з тутешніх щоб нікому не було то відомо), то я накажу з великим наляганням тому моему посланцю Роману Проценку, щоб він із Києва до Хвастова тихо послав визначеного чоловіка і звістив його, Семена, хай би він або сам у Київ приїхав, або кого прислав замість себе вірогідного. А після прибуття його або його посланця, щоб він, Семен, віддав з усілякою засторогою те ваше монарше ударування, і в будь-який спосіб домовився б, і твердо закріпив би, щоб він, Семен, ту вашу монаршу прещедру милість прийняв тихо, нікому з чужих, також і поспільству хвастівському, не зголошував про це, але щоб належно притримав це собі в таємниці, а найменоване полчанами роздав без жодної оголоски.

Я правдиво обіцяю вам, великим государям, що з мого, гетьманського, боку про ту вашу монаршу таємницю не провідає ніхто, бо тут у мене в Батурині при інших всіх ваших монарших грамотах, що мають у собі таємниці, цю вашу, великих государів, поважну грамоту, що її приніс вищеназваний піддячий, буде покладено в доброму спряті і її ніхто, крім ближнього, хто тим ділом займається, читати не зможе, так само і згаданий мій посланець Роман Проценко, маючи від мене щодо того твердий та міцний наказ, ніколи про те не зголосить. Тільки на самого Палія, щоб міг те утаїти, покладатися я не можу, оскільки він такого норову, що подібних секретів ховати не хоче, але ще більше оголошує, і доказом тому те, що він прислане перед цим у Хвастів милостиве ваше монарше жалування, оксамит та інше, не таємно, як йому від мене говорено, але явно і з великою перед народом оголоскою прийняв, кладучи те собі на голову і говорячи просторими словами, що то прислано йому з великої вашої, великих государів, милості. Та й хоругву, і значки військові, таємно дані йому в полк у Києві з превеликої вашої монаршої милості, відразу ж зголосив народу, іздаючи з ними відкрито по київських вулицях.

Отож з огляду на це годі й тепер сподіватися, щоб він заховав ту таємницю в секреті, однак, скільки способу стане, буду його про те через нарошного посланця міцно упоминати, щоб, згідно вашого, великих государів, указу, примусив себе чинити в тому ділі статечно, щоб таємниця вашої царської пресвітлої величності від нього нікому навч не виходила. А коли той посланець мій, прибувши до Києва, побачиться з ним, Семеном Палієм, і ту вашу, царської пресвітлої величності, прещедру милість віддасть чи йому самому, чи посланцю, то яка буде поведінка при цьому відданні, про те я не загаюся учинити вам, великим государям, належне донесення. А тепер, тобто вчора, пишучи через пошту, доносив я вам, великим государям, так само доношу покійно й цим моїм листом, що той згаданий мій посланець Роман Проценко, будши в нього, Семена Палія, у Хвастові і повернувшись звідтіля до Батурина, приніс від нього мені таку звістку, що рейментар Вільга з польськими хоругвами і козацькими охотницькими полками був недалеко від Хвастова і, нічого до наміру свого не справивши, без бою і жодного кровопролиття відійшов геть у глибокі поліські краї, змушений лишити порожніми всі ті місця, на яких у минулих літах стояли полчани Семена Палія. Отож Семен Палій, як і раніше, розіслав на ті становиська своїх полчан із Хвастова і людей, жителів поліських, які, злякавшись лядських військ, позбігались у Хвастів чи в Чорногородку¹⁴⁰⁷ з містечок та сіл, розпустив усіх по їхніх домівках, а до королівської величності послав особливих посланців бити чолом: чому на нього вчинено такий ворожий наступ?

Ще й те посланець мій Роман Проценко доніс мені словесно, що він, Семен Палій, від якогось наказного полковника, котрий старшинував у охотницькому козацькому полку, був опечалений докучними словами і вже після відходу рейментаря Вільги посилав він із Хвастова свого писаря з півторастами чи й більше коней, і той писар зі своїми людьми того наказного полковника, з його товаришами, розшукав на польських селах і його самого, так само й товаришів його, силою припровадив до Хвастова. Тоді хотів був Семен Палій, будши підпилий, погубити його, але він, мій посланець Роман

Проценко, який прибув туди до нього у Хвастів саме на той час, упросив і ублагав його моїм гетьманським іменем, щоб не завдавав йому погуби. Тоді він, Семен Палій, лишивши наказного полковника живого, тримає його в ув'язненні.

Він-таки, Семен Палій, після відходу від Хвастова згаданого рейментаря Вільги з військом, яке при ньому було, хотів був якнайшвидше їхати до мене в Батурина, і коли б на один день він, мій посланець, не приспішив до нього у Хвастів, то, певне, виїхав би у цю дорогу. Але посланець мій, заставши його вдома, відрадив йому те чинити, отож він, Семен, лишивсь удома, відклав ту свою поїздку на майбутнє, вирішивши вчинити те після свят Різдва Господнього. І я, гетьман, домірковуююся, що він, Семен Палій, стережучись майбутніх ворожих наступів із польського боку (я гадаю, що польський бік не терпітиме таких жорстоких учинків), захоче тут, у Батурині, радитися зі мною, гетьманом, і пильно просити собі настанов, як би йому з полчанами прожити там, у Хвастові, й надалі. Отож я, вірний підданий ваш, великих государів, вашої царської пресвітлої величності, упадаючи до ніг пресвітлого вашого монаршого престолу, покірливо прошу вас, великих государів, про милостивий настановчий монарший указ: коли він, Семен Палій, приїде до мене в Батурина і проситиме супроти таких небезпек поради й настанови, то яку я маю дати на те відповідь, щоб він тоді не повертався до свого дому без відповіді від мене на свої запити й бажання.

3 Батурина, 20 грудня 1693 року»

Примітки до XXXIV розділу

1293 Подальший лист С. Палія з'являє, що поляки напали на паліївців «на другий день римських свят», тобто 26 грудня.

1294 На чолі польських військ стояв Бальцер Вільга, який змінив Дружкевича. Його головна квартира була у Чорнобилі.

Вільга розташував свої хоругви по всьому Поліссю.

1295 *Бородянка* — тепер районний центр Київської обл.

1296 *Радомишль* — тепер районний центр Житомирської обл.

1297 *Демидів* — село на р. Словечна, правій притоці Прип'яті — тепер Гомельської області.

1298 На боці поляків були полки найманих козаків, які воювали з паліївцями. *Полковник Скрицький* — це Василь

Іскрицький, тесть миргородського полковника Д. Апостола.

1299 Це полковник Ярема Гладкий, що очолював найманий козацький полк.

1300 Швагер С. Палія Сава зачинивсь у церкві в Радомишлі й відбивався від нападу. Незабаром на допомогу йому підійшов полк Киліяна з Коростишева, і спільними силами вони відбили поляків.

1301 Див. приміт. 1294.

1302 *Звягель* — тепер м. Новоград-Волинський на Житомирщині.

1303 *Повіти ординацькі* — військо, зібране з т. зв. майоратських маєтків (*майорат* — право, за яким маєток дістається старшому в роду).

1304 *Чемериси* (черемиси) — татарське плем'я; служили в польському війську; частина з них осіла в Литві і на Поділлі, т. зв. домові татари.

1305 *Трипілля та Васильків* — містечка Київської обл.

1306 У білій Церкві і досі перебував сильний польський гарнізон.

1307 Усе це й справді відбувалось у 1693 р. Дивно тільки, чому С. Величко, будуючи розповідь хронологічно, вмістив документ на початку року, — можливо, вважав, що ці події відбувались у кінці 1692 р. Зважимо також на факт, що Літопис залишився недоопрацьований автором.

1308 На чолі татар стояв зять хана Нурадин-солтан та син його Ширин-бей. У похід вони рушили 11 січня 1693 р.

1309 Дані про кількість татар суперечливі: одні казали, що татар було 30 тисяч, а з Петриком козаків — 400 чоловік, інші звіщали, що татар було 10 тисяч, а козаків — 80 чоловік.

1310 *Кишенька* — тепер райцентр Полтавської обл. на р. Ворскла, за 9 км від пристані Переволочна.

1311 Спершу татари вдавали із себе визволителів і грабунками не займалися, а свавільників карали, але вже під Полтавою почали брати полон і набрали його близько двох тисяч. Петрик, однак, ублагав Нурадина випустити бранців.

1312 І. Мазепа, почувши, що йдуть татари з Петриком, вийшов із Лубен і розставив над Дніпром кілька полків для остороги від татар.

1313 У м. Бихові в Білорусі.

1314 Міста на сході Білорусі, які межували тоді із Стародубським полком.

1315 Тепер м. Буда-Кошелево у Білорусі.

1316 Чернігівським полковником тоді був Яків Лизогуб.

1317 Сотні, що знаходилися за річкою Сейм на Чернігівщині.

1318 *Вороніж* — тепер селище Кролевецького р-ну Сумської обл.

1319 *Кролевець* — м. Кенігсберг, столиця Східної Пруссії (тепер — м. Калінінград). Академія в Кролевеці заснована в 1544 р. прусським герцогом Альбрехтом I. Звідси поширювали рух протестантів.

1320 *Тилж* — м. Тилзіт у Східній Пруссії.

1321 *Августин Аврелій* (354—430) — знаменитий християнський богослов.

1322 *Католицький* — у перекладі означає вселенський. Спершу існувала одна християнська католицька (вселенська) церква. При розпаді її на східну й західну кожна з них залишила за собою назву католицька. Згодом ця назва закріпилася за церквою римо-католицькою, хоч назву «католицька» широко застосовували й до східної, принаймні у XVII ст. ця традиція ще існувала.

1323 Тобто заради протестантизму — вчення німецького протестанта Лютера.

1324 *Студита* (Студит, Дамаскін Теодор; ? — близько 1580) — відомий християнський богослов.

- 1325 Євангеліє від Івана, VI, 53.
- 1326 *Павло V* (Камілло Березезе; 1552—1621) — римський папа, відзначився своєю жорстокою та фанатичною боротьбою з протестантизмом.
- 1327 Православна церква вважає, що т. зв. святий дух сходить від Бога-отця, а римо-католицька — що від Бога-отця і Сина, тобто Ісуса Христа.
- 1328 *Тридендський собор* (Тридентський, Трієнтський собор) — з'їзд римо-католиків у 1545—1546 рр. в місті Тридент (Трієнт) у Південній Тіролі (Австрія), який замислювався як вселенський, але був проведений під егідою римо-католиків. Папа Павло III, бажаючи безпосередньо впливати на хід собору, перевів його на початку 1547 р. в Болонью. Тут він існував номінально, і 17 вересня 1549 р. папа розпустив його. Новий папа Юлій III знову скликав собор у Триденті на 7 травня 1551 р. Засідання тривали рік. Утретє собор зібрався через десять років (1562 р.) і був розпущений 4 грудня 1563 р. Він ствердив давні догмати римо-католицької церкви і піддав анафемі вчення протестантизму, авторитет пап ставився вище авторитету соборів. Усі духовні особи й професори університетів мали присягати, що виконуватимуть рішення собору.
- 1329 Видавці Літопису С. Величка до цього місяця дали таку примітку: «Письменник говорить так про грецьку церкву за чутками, насправді загальна віра цієї церкви була і є завжди та, що святий дух від Отця виходить, а в Сині перебуває».
- 1330 *Григорій Писієнський* (?—394) — єпископ, християнський богослов, брат знаменитого богослова Василя Великого, відомого своїм тлумаченням Біблії.
- 1331 Тобто до протестантів.
- 1332 Можливо, йдеться про ієромонаха Ісакія Васинкевича, старшого Віденського Святобогудухівського монастиря, може також бути, що це чернець-посланець від київського духовенства.
- 1333 З Венеції.
- 1334 Див. приміт. 1322.
- 1335 *Фульгенцій* — єпископ, християнський богослов, жив не раніше X ст.
- 1336 Псалтир. Псалом LIV, 3—7.
- 1337 Псалтир. Псалом CV, 7—10.
- 1338 *Ахридонський* — охридонський, від міста Охрида в Болгарії, місце болгарської архієпископії. Охридонський архієпископ Мелетій жив у той час у Ніжині.
- 1339 Новим Римом називали Візантію (Константинополь).
- 1340 Див. приміт. 1322.
- 1341 *Епітимія* — прокляття.
- 1342 *Никомедійський* — з міста Никомедії, що на березі Мармурового моря.
- 1343 *Халкедонський* — з міста Халкедона, що на березі Мармурового моря.
- 1344 *Іконійський* — від міста Іконі (Конія), що в Малій Азії.
- 1345 *Фессалонійський* — з Фессалії (Греція).
- 1346 Саадет-Герей II — був ханом у березні — грудні 1691 р.
- 1347 Сафа-Герей I — був ханом із січня по жовтень 1692 р.
- 1348 Селим-Герей — втретє став ханом у 1692 р. і правив по 1699 р.
- 1349 Калмицький хан Аюка почав управляти калмиками з 1672 р., ханом став 1690 р. й пробув ним до смерті (1734 р.).
- 1350 *Каймакан* (араб.) — той, що стоїть на чиемусь місці, намісник, управитель у час відсутності вищого правителя.
- Каймаками називали також правителя санджака (округу). У війську це був наказний полковник.
- 1351 *Кантемир Константин* (? — 1693) — молдавський господар у 1672—1693 рр.
- 1352 *Сардар* — головнокомандуючий військами, начальник.
- 1353 Борятинського Ф. Ю.
- 1354 Тобто пропонується послати невільників без татарського супроводу, щоб невільники-татари не передавали через них відомостей про себе.
- 1355 Був у Москві як полонений.
- 1356 *Прислана людина* — посланець, дипломатичний представник.
- 1357 У Ніжині в той час жило чимало греків, які займалися купецтвом.
- 1358 Запорожці гнівалися на гетьмана за те, що він радив біля самої Січі, коло Кам'яного Затону, побудувати фортецю. У цей час кошовим був вибраний Василь Кузьменко. На початку літа хан прислав у Січ свого посланця, отамани запрягли жити у згоді. В червні кошовим знову став Іван Гусак, який був противником цієї згоди. Гусака з його посади було за це скинуто і кошовим обрано Василя Рубана, а до гетьмана І. Мазепи послано листа.
- 1359 *Рутковський Іван* — був гетьманським дозорцем у Переволочній.
- 1360 *Причинова грамота* — грамота з певної нагоди.
- 1361 Послання апостола Павла до римлян, XII, 9, 11.
- 1362 Тобто в 1658 рік.
- 1363 *Верховаж'є* — місто на р. Вага на Вологодщині.
- 1364 До Костянтина Мокієвського.
- 1365 Область в долині р. Одер у Польщі, частина якої знаходиться на території сучасної Чехословаччини.
- 1366 Очевидно, тут оповідається про події кінця 1691 р., коли французи, які були ворожі так званій Габзбурзькій лізі, мали кілька щасливих сутичок з царцями під Леусом, Стейнкерком, Нервіндемом тощо.
- 1367 *Шкути* — річкові судна.
- 1368 Звістка неправдива. На початку 90-х років XVII ст. цісар Леопольд здобув ряд перемог, зокрема 19 серпня 1691 р. виграв битву під Саланкеном і повернув собі Угорщину, але безуспішно.
- 1369 Так в оригіналі, має означати короткий час — у три місяці.
- 1370 І. Мазепа називав запорожців пасинками через те, що вони звали його вітчимою Україною.
- 1371 Про потребу війни проти татар і турків писав гетьману ще Гусак, хоч більшістю голосів запорожці постановили жити з Кримом у мирі. Взагалі щодо того на Запорожжі у той час єдності не було.
- 1372 Див. приміт. 1358.
- 1373 Пропуск в оригіналі. Можливо, треба: «в міцну Кримську (Оттоманську) державу». З половини літа 1693 р. до 1695 р.

військові дії ворожих сторін обмежувалися окремими нападами невеликих загонів, які навізаєм чинили собі шкоду. Тут описується один із таких інцидентів.

- 1374 С. Рубан до обрання кошовим був курінним отаманом Полтавського куреня.
 1375 *Індукта* — мито на Україні на харчові продукти та худобу, скасоване за часів Єлизавети Петрівни.
 1376 Посланця і шестеро супроводжуючих.
 1377 К. Мокієвському та Мировичу.
 1378 3 вересня.
 1379 *Лазар Баранович* — був найвидатнішим українським поетом XVII ст., автором кількох поетичних збірок, богословських трактатів, засновником чернігівського осередку поетів в др. пол. XVII ст., мав власну друкарню. Писав книжною українською та польською мовами. Бібліографію його творів див. у вид.: Українські письменники. Біо-бібліографічний словник.— Київ, 1960.— С. 200—206.
 1380 Книгу «Stary Kosciol Zachodni» було видано в Новгороді-Сіверському в 1678 р.
 1381 *Калиш* — місто в Познанському воєводстві у Польщі.
 1382 Ректором Києво-Могилянського колегіуму.
 1383 У м. Крилові Люблінського воєводства (тепер у ПНР).
 1384 Куп'ятинський монастир був у с. Куп'ятичах, неподалік Пінська, Дятеловецький — очевидно, в м. Дятлові на Гродненщині, що в Білорусі.
 1385 «Меч» — це «Меч духовний».— 1666; «Труби» — це «Труби на дні нарочития».— К., 1674; «Лютня» — це поетичний збірник «Lutnia Apollinowa».— К., 1671; «Міра» — це «Nowa miara, starey wiary».— Новгород-Сіверський, 1676; «Животи святих» — це «Żywoty świętych».— К., 1670; «Книгу рожаю» — це «Księga garzaju».— Новгород-Сіверський, 1676; «Книга смерті» — це «Księga śmierci».— Новгород-Сіверський, 1676.
 1386 Управляв Київською митрополією через відсутність митрополита.
 1387 Після Першої Пречистої, тобто 15 серпня (за ст. ст.).
 1388 Пішов на Слобідську Україну під Нові Водолаги, Слободу та р. Водолагу на Харківщині.
 1389 *Тягин* — стародавня назва м. Бендери.
 1390 *Кодима* — місцевість уздовж р. Кодими, притоки р. Громоклії, яка впадає в р. Інгул.
 1391 У гетьманському універсалі від 10 січня 1734 р., даному синові В. Максимовича Леонтію, сказано, що В. Максимович потрапив у полон і загинув у 1698 р. Є дані, що під час битви у вересні 1693 р. з білгородською ордою потрапив у полон І. Мирович, однак подана далі грамота І. Мазепи від 6 жовтня 1693 р. свідчить, що І. Мирович щасливо повернувся з того походу. Вважаємо, що виклад С. Величка правильний, а в грамоті 1734 р., очевидно, зроблено помилку — цифри 3 і 8 легко сплутати.
 1392 Михайло Борухович.
 1393 *Цидульний лист* — короткий, у формі записки.
 1394 Див. про це гетьманську грамоту від 20 жовтня далі.
 1395 *Ексактор* — збирач податків.
 1396 Шифроване послання.
 1397 Тобто Поділ.
 1398 Пропуск в оригіналі, мало б бути: «Палієвих листах зголошені».
 1399 *Грим'яче* (Грем'яч) — містечко на Новгород-Сіверщині.
 1400 Універсал подано в перекладі з польської мови.
 1401 *Ексцеси* — зловживання, нестриманість.
 1402 Універсал подано в перекладі з польської мови.
 1403 *Об'яр* (муар) — лискуча тканина з переливом.
 1404 *Косяк* — шматок; тут, очевидно, — косовий сажень, приблизно 2,13 м.
 1405 *Камка* — шовкова візерунчаста тканина.
 1406 *Горлатна лисиця* — очевидно, це лисиця *Vulpes alorex*, руда з чорним, кінець хвоста чорний.
 1407 *Чорногородка* — село на р. Ірпін, неподалік Фастова.

Розділ XXXV

Про Палієву поведінку після видачі йому жалування; про пораду, як йому чинити, тощо; про Палієве бажання під вигадливими умовами і про грамоту на те в Москві; про бажання Полубинського, висловлене в листах, прийняти благочестиву східну віру з відкненням римської; про козацьке військо, виправлене на Білогородський шлях для «язика», і про крелевецьких лютеран, котрі бажали благочестивої греко-руської віри; про ліху Бусурманські заміри супроти Росії і про лядське приятелювання з турками; про справи й кореспонденції царські й патріарші з митрополитом і гетьманом щодо

іноземних осіб, яких неслухно називають у Росії патріархами; про заступництво московського патріарха за межигірських ченців; про польське заспокоєння стосовно Палія; про щасливі воєнні успіхи Палія зі Свічкою під Казикерменом; про Палієвих тлумачів; про перебування Палія в Батурині і про ударування йому; про бусурманські наміри супроти України з Петриком тощо; про полки, виправлені гетьманом до Азова, які повернулися без успіху; про щасливі воєнні успіхи в Криму і про похвальну на те патріаршу грамоту війську, писану до гетьмана; про гетьманську відповідь патріарху; про велике старання короля Сувеського скасувати в своїй Русі благочестя і зміцнити в ній унію; про з'їзд щодо того у Львові; про королівського, посланого туди, посла і про його промову до русі; про козацькі війська, які плондрували Білогородщину і здобули ханську палатку; про відступ до Слуги рейментаря Вільги; про стації Палієвого війська і про Палієвих посланців з татарськими «язиками» до короля та коронного гетьмана; про ласкаву королівську та гетьманську відповідь до Палія; про грамоту московського патріарха до київського митрополита щодо духовних грецьких осіб; про ахридонського патріарха Мелетія.

Року від осяяння світил небесних 7202, а від утілення слова божого сина 1694 року. Хоч я вже досить написав у минулому році про Палієві небезпеки від польських наступів і про його бажання, так само й про інші всілякі його дії, однак змушений описувати його, Палієві, небезпеки й утруднення від поляків та й усілякі інші події, які дісталися до мого відома, і в цьому році. Адже заздрісні на добро людське поляки, повстаючи на Палія, спершу ганили і називали його заколотником, а потім хвалили й декларували йому свою повагу. Все це оповідається нижче, а в першу чергу кладеться грамота гетьмана Мазепи до царських величностей про секретне віддання Палієві з його полчанами монаршого ударування, про польський на нього наступ, про таємну пораду, в який спосіб міг би він відійти від поляків і цілковито підхилитися під царську державу, і про стягання відомостей з муляньського й волоського боків, про чужоземні й польські наміри. Її писано з Батурина, 29 грудня отак:

«Доніс я вже вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, що за вашим всесильним указом з милостивим вашим монаршим ударуванням охотницькому полковнику Семену Палію та його полчанам послав я Романа Проценка і звелів йому, зупинившись у Києві, дати швидко знати йому, Семену Палію, у Хвастів, щоб він, Семен, приїхав у Київ або прислав замість себе когось тихого й таємного і відібрав ті милостиві ваші монарші щедроти. І він, Семен Палій, прибув тоді зі своєю жінкою в Київ, але посланець мій Роман Проценка, приїхавши туди, не застав його, бо він, Семен, прочувши про те, що з польського боку почав по-ворожому наступати на його полчан, котрі були в різних місцях на становиськах, рейментаря Вільга з польськими хоругвами й козацькими охотницькими полками (про що доносив я вже вам, великим государям), одразу ж поспішили з Києва до Хвастова, лишивши свою жінку. Тоді мій посланець за даним йому від мене наказом сповістив про себе йому, Семену, закликаючи його в Київ, щоб там або сам через себе, або через свого посланця прийняв милостиве ваше монарше ударування. Але він, Семен Палій, звідомившись про те, відмовився особисто їхати в Київ і людеї від себе посилати не захотів з огляду на те, що на нього чиниться від поляків ворожий наступ, і попросив мого посланця, щоб їхав до нього разом з його жінкою у Хвастів і щоб віддав там йому і його полчанам у руки вашу монаршу милість, яку має у своїх руках. І він, згаданий мій посланець, вже не списуючись про те зі мною, їздив разом з його, Семеновою, жінкою до нього, Семена, у Хвастів і віддав вночі тихо, без жодної оголоски йому і його полчанам ту вашу премилосерду монаршу милість. І як тільки повернувся звідти до мене, в Батурин, я відразу ж послав його до вас, великих государів, з належним про те донесенням; через нього посылаю в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям, і листа його, Семена Палія. А осібно він, посланець мій, у тому-таки государському приказі донесе словесно, що він бачив у Хвастові і про що там чув. А я тихо переказував через нього, мого посланця, Семену Палію, що його з усіма полчанами, з огляду на договори вічного миру, явно прийняти з польського боку на бік вашої царської пресвітлої величності неможливо, хіба йому звідти через небезпеку вдатися зі своїми на Запорожжя, а від Запорожжя уже приходити сюди, в Малу Росію. Що ж він, Семен, говорив при тому, те він, посланець, розкаже, де належить, словесно.

А я тут-таки доношу покійно вам, великим государям, що для стягнення досконалих відомостей про чужоземне поведження, а осібно про початі наміри польського боку до миротворства з бусурманським боком послав я особливого свого посланця Михайла Степанова, того, який і перед цим був у Яссах, до володарів муляньського й волоського, через якого писав я до волоського господаря цифрами, а до муляньського володаря писав я руським письмом, просячи звідомлення про тамтешні поведження і всілякі звістки. Цей руський листок звелів я йому, моему посланцю, ховати при собі таємно й секретно подати йому, муляньському володарю, і просив я осібно ще й те, щоб він, муляньський володар, як людина розумна, зволив розсудливо звідомити й написати до мене про таке: яке це діло чи хитрість, що римський цесар і венетіяни¹⁴⁰⁸ (як ходять чутки) хочуть стояти супроти бусурман невідмінною війною, а

королівська величність із польським боком, який перебуває з ними, цісарем та венетіанами, у міцному союзі, шукає в них, бусурман, миру, через що приймає в себе послів кримського хана і знамірився послати туди й свого посла. З чим, отож, як повернеться потім той мій посланець від них, володарів, назад, з тим усім вишлю я його з належним поспіхом до вас, великих государів.

З Батурина, 29 грудня 1694 року»¹⁴⁰⁹

Після виправи тієї грамоти на Москву прибули незабаром від Палія до гетьмана Мазепи його посланники з листовним привітанням зі святом Різдва Господнього і з ретельним бажанням, як листовним, так словесним, воєнної помочі від лядського наступу з трьома умовами, вигаданими Палієм для його ж таки, Палієвої, користі, на які гетьман, не мігши дати зволнення без монаршого відома, писав про все це з Батурина 4 січня до царських величностей таку свою простору грамоту:

«Прислав до мене охотницький полковник Семен Палій особливих посланців, полкового обозного Циганчука і свого родича, з привітанням урочистого свята Різдва Господнього і писав до мене свого листа, в якому спершу подає святкове вітання, а потім ретельно прохає помочі й рятунку від польських військ, які вже почали супроти його полчан криваві починання: бажать завершити той свій ворожий намір невідмінним наступом. Щоб було про те відомо вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, посилаю його, Семена Палія, листа у приказ Малої Росії для достатнього донесення. А оскільки ці його посланці йому, Семену Палію, люди вірні й надійні, то він наказав їм прохання своє і всіх своїх полчан та жителів міста Хвастова подати мені, гетьманові, плачевно, дбаючи про той-таки рятунок. Ті його посланці просили собі допомоги в словесній мові до мене у троякий спосіб: або щоб йому, Семену Палію, і всім полчанам я певно допоміг виправою війська, з яким би він міг оборонитися від наступу польських військ; або, коли помочі дати годі, щоб я дозволив йому, всім полчанам і хвастовським жителям, зійти з Хвастова і поселитись у Василькові чи в Триполі, які обидва є містами запустілими, а за мирними договорами належать до вашого, царської пресвітлої величності, боку, а коли того дозволу дістати їм не можна, то щоб дав йому дозвіл удатися до помочі бусурман. Бо хоч за пресильним монаршим указом дійшла від мене, гетьмана, до його, Семена Палія, вух та пропозиція, що він сам, коли захоче того, з жінкою і дітьми своїми, без людей, що з ним є, може бути прийнятий сюди, в богохраниму державу вашої царської пресвітлої величності, а коли не хоче лишати полчан, то щоб з ними ішов туди, звідки прийшов,— на Запорожжя, а звідти, розіславши своїх полчан у малоросійські міста, прибув би сюди ж таки без людей і сам, однак він того (так чи так) чинити не хоче, розмірковуючи, що йому самому, без своїх полчан, приходити сюди, а там, у Хвастові, лишати людей на згубне ім'я, видається соромним і грішним, та й на Запорожжя з людьми, які мають жінок та дітей, вдаватися незручно, а, окрім того, люди, котрі живуть із ним у Хвастові, різнитися від нього і прийняти польської влади собі не хочуть. Отож (каже посланець) він, Семен Палій, коли не може дістати помочі й оборони, хотів би з усіма людьми, жінками і дітьми, піти простим шляхом з Хвастова під великодержавну вашу, царської пресвітлої величності, руку, а місто Хвастів покинути в такому ж розорі, в якому застав його перед тим приходом зі своїми людьми. І на ті його, Семена Палія, прохання я відписав до нього, що нічого з тих трьох речей без вашого, великих государів, указу дати йому й дозволити не можу, про що я написав йому нашвидку, і обіцяв йому дати про те відповідь згодом. А про те слово, яке сказали його посланці, щодо шукання помочі в бусурман, говорив я їм, посланцям, простою мовою з пропозицією, щоб він, Семен, не важився того чинити, оскільки те діло вам, великим государям, православним християнським монархам, і всьому християнству гидке і йому, Семену, котрий відбирає превелику вашу монаршу милість, чинити того не годиться, і щоб він зі своїх думок викинув такий негідний намір. У цьому вони обіцялися виконати мій наказ. А говорив я їм-таки, посланцям, що коли вже польський бік бажає приступити до миру з бусурманами, то не захочуть вони, бусурмани, дати йому, Палію, жодної помочі, на що вони, посланці, відповіли: аби тільки він, Палій, дав хоч будь-який відгук, то йому відразу буде прислана допомога, оскільки перед тим самі бусурмани таке йому пропонували. Отож я, вірний вашої царської пресвітлої величності підданий, про це все нашвидку доносячи вам, великим государям, покірливо прошу вашого монаршого указу: яку маю дати відповідь на ці гарячі й настійні прохання Семена Палія?

І те мені немало долягає: він, Семен Палій, сміє писати, що відсиджувався там, у Хвастові, будучи обнадіяний моїм гетьманським словом, і людей, що були з ним у не малому числі, приймав, і множував поселення, не маючи ніякого іншого способу оборонити себе. Але ніякого обнадіювання я ніколи йому не чинив, окрім того, що тільки за вашим монаршим указом у багатьох ваших, царської пресвітлої величності, грамотах обнадіював його вашою, царської пресвітлої величності, милістю, запобігаючи того, щоб він через безрозсудні дії не прийшов до якихось ворожих намірів, згубивши зовсім надію в Короні Польській, до якої уже втратив віру цілком, хоч немалими було його обнадіювано добродійствами. Але він, будучи простим чоловіком, не зрозумів моїх слів, які пропонувалися йому у вашім монаршій указі, а побачив собі й людям, що перебувають при ньому, таке неподобне обнадіювання, яке тепер викладає у своїм листі. Про нього, Палія, думний дяк, його милість пан Ємеліян Ігнатієв Українцов, дуже розумно каже, що добре було б прийняти його з усіма людьми, котрі при ньому перебувають, до того, коли він не ввійшов з польським боком у сварки, а тепер, коли він уступив з поляками у криваве змагання, то нам, прийнявши його, треба братися і за зброю, оскільки польський бік легко залишити його не схоче.

З Батурина, 4 січня 1694 року»

Після виправи тієї грамоти на Москву прислав до гетьмана Мазепи преосвященний чернігівський архієпископ Теодосій Углицький¹⁴¹⁰ два латино-польські листи від пана Домініка Полубинського, хоружого Смоленського воеводства з Глухович, писані до нього, отця архієпископа, та до гетьмана 14 січня з побажанням: коли відкине він римську схизматичну віру, то щоб прийняли його в богохраниму державу благочестивих російських монархів, хоче-бо удостоїтися первісного синівства (після своїх предків) у святій православній східній греко-руській церкві. Ці листи мають у собі таке:

**Ясновельможний у Бозі превелебний милостивий ксьондже,
архієпископе чернігівський, мій вельми милостивий пане
і милостивий добродію!**

Дідівська релігія моїх предків, яка погасла в них після війни між поляками та Литвою¹⁴¹¹, і віра руська святої східної церкви є мені опазією, щоб віддати давне з предків підданство їхнім милостям московським царям, які її сповідають і шанують, і виїхати в їхню державу. До цього закликає мене як збудження в мені тої-таки релігії, так і обридлі і все лихіші вчинки римської релігії не тільки у світських, а найбільше в духовних справах, про які важко говорити, не те що писати; окрім того, зважаю на велику й мудру ласку великовладних московських монархів до держав, губерній, підданих і до тих, котрі вдаються під неї,— це відомо цілому світові. А оскільки в Польщі і в Литві заборонено конституцією (під страхом смертної кари і відібрання добр) повернення до покинутої предками віри й релігії, ота кара є перешкодою до виконання мого заміру. Отож я хочу вдатися у підданство їхніх милостей царів, бо маю тепер найпригожіший час через численні опазії, про які оповім вашій милості, милостивому пану, коли побачимось; хочу сподіватися на те і цю справу довершити. А щоб знайти й пізнати в небезпеці певного приятеля, щоб не бути покинутим без уваги і не чинити легковажно, я вношу тепер моє писане прохання до ясновельможних його милості пана гетьмана сіверського¹⁴¹², його милості пана генерального осавула¹⁴¹³, його милості пана чернігівського воеводи¹⁴¹⁴, його милості пана чернігівського полковника¹⁴¹⁵ і їхніх милостей панів сотника та чернігівського писаря і прошу й самого вашої милості, милостивого пана, в тому ласки, сприяння і допомоги при уданні до їхніх милостей царів і до найменованих, щоб зволив у тім намірі, подаючи помічну руку, оскільки сам тут правиш, близько допомогти і до них підступити. Потягне до того вашої милості, милостивого пана і добродія, сама оця релігія, якої ви є прелатом і найгіднішим єпископом, коли, пастирю, заженеш із неволі у власну загрозу заблудне овеча. Знаю, що за високою ласкою милостивих царів і ясновельможного, його милості, пана гетьмана, цілої ради і їхніх милостей панів воевод, хоч мені через релігію і начальників доведеться покинути свої маєтності й становище, відшкодують вони це щедротливою рукою і визначать, хоч би з давніших добр мого діда й батька на Сівері й Смоленщині, таке місце, на якому я міг би служити службу за достойність божих церков та за царську і молити божий маєстат про щасливе панування і добре здоров'я їхніх милостей. Прошу в цьому особливої ласки вашої милості, милостивого пана, і сприяння, не бажаючи чинити цього зараз самому, щоб не втратити певних речей задля непевних у майбутньому, аж доки не відберу від згаданих їхніх милостей і від самого вашої милості, милостивого пана, та добродія, без загайки певну й ґрунтовну декларацію через письмову відповідь, з якої зрозумію, чи буде відмовна, чи ствердна мені відповідь, а тоді вже зможу посправжньому поклонитися вашій милості, милостивому панству.

Сподіваючись цього і віддаючи себе в ласку вашої милості, милостивого пана та добродія, припадаю до отецьких ніг, ляшаючись найнижчим слугою вашої милості, милостивого пана та милостивого добродія. Домінік Полубинський.

З Глухович, 14 січня 1694 року

Другий лист до гетьмана від нього ж таки:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане військ сіверських,
їхньої царської милості, мій вельми милостивий пане і милостивий добродію!**

Властивим є те людській конституції¹⁴¹⁶, що на тому світі люди мають підлягати всіляким, часто непередбаченим, відмінам, інколи по заслугі, а часом за зволенням найвищого творця. Я тепер сподіваюся на такий вислід, що коли мені буде віддано вашої милості, милостивого пана, ласкаве сприяння і ласка, то я остаточно вирішу виїхати за кордон під милостиву протекцію їхніх милостей царів і саму вашу милість, милостивого пана, аби тільки міг би мати я безпечне притулиско. Опазією до того не є ані невірність, ані зрада супроти його милості короля і Річі Посполитої — збридив я собі тільки римську віру, яка чинить тепер багато лихих учинків, і погіршення у духовенстві намножилося через симонію¹⁴¹⁷ і продавання божої ласки, а в світському панстві, через беззаконня і кривди, які діються не без порушення совісті від вищих станів

меншим, убогим. Бачучи близьку погибель через незгоду духовенства і зраду панів та гетьманів, також уважаючи на те, що народ польський живе без права і справедливості, бажаю я привернутися до батьківської релігії грецької святої східної правовірної церкви моїх предків і взяти її, відкинену. А в нас ті духовні прелати постановили в сеймових конституціях за згодою цілої вітчизни, що того, котрий повернеться до батьківської чи дідівської віри, покарано було на горло і відібрано всі добра. Через це я в межах Польського королівства і Литовського князівства не можу повернутися до православної релігії і приходжу з найнижчим моїм поклоном під протекцію царів, їхніх милостей, і вашої милості, милостивого пана, як до ревнильників, діячів та поширювачів тієї релігії, обіймаючи ноги мого милостивого пана, щоб у тій okazji не потерпіти відторгнення; і маю я надію на те ласкаве сприяння, адже цілому світу відома ласкавість і щедротливість їхніх милостей царів. Так само не захоче відкинути мене від цього підданства протекція та ласка вашої милості, милостивого пана, а забажає прийняти за підданого обивателя вітчизни їхніх милостей царів незмірної держави і поставити на тій-таки службі мене, слугу свого підданого, в Смоленським та Чернігівським воеводствах, де служили до війни предки наші і родич мій¹⁴¹⁸ батькові їхніх милостей царів. Цього кількаразово бажав через свої ласкаві державні грамоти блаженної пам'яті милостивий цар, намовляючи повернутися до православної віри, але родич мій відмовляв, жалуючи мале потомство і жінку свою, нашу матір. Маючи це в пам'яті, хоч і був я на той час у малих літах, хочу привітати той намір і вчинити задоволення його милості цареві, і остаточно бажаю бути тепер вірним підданим їхнім милостям царям. Коли ж приведе мене до цього особлива ласка й протекція вашої милості, милостивого пана, я, зазнавши її, за щасливе панування і добре здоров'я їхніх милостей царів і вашої милості, милостивого пана, молитися повинен буду до кінця свого життя, а тепер, стелячи себе самого під ноги вашої милості, мого милостивого пана, і віддаючись на ласку, чекатиму пожаданої письмової відповіді, лишаючись назавше

**Вашої милості, милостивого пана,
зичливий і найнижчий слуга Домінік Станіслав Полубинський,
хорунжий Смоленського воеводства.**

З Глухович, 14 січня 1694 року

Після такої відозви й бажання пана Полубинського вчинено до нього відповідь від архієпископа та від гетьмана, щоб, не занегаючи того доброго і спасенного наміру, прибув з безсумнівною надією на гетьманську щодо себе ласку. Одержавши ці відповіді, прибув він у Чернігів, відторгнувся від римської віри і, як годиться, прийняв святе благочестя. Потім невзабарі оженився, поймавши дочку значного чернігівського товариша Карпа Мокрієвича, і, облагодіяний гетьманською повагою, почав жити в Стародубі, де був невзабарі поставлений городовим отаманом.

Невдовзі по тому, коли гетьман дістав з Палієвого донесення лядські кореспонденції з турками, то виправив був на шлях, що лежав з Білогіродщини до Криму, для взяття «язика» бувшого кошового отамана Федька¹⁴¹⁹ з півторастами компанійців і, ознайомуючи про те в Москву, звідомляв тоді ж таки і про одного лютеранина, який прибув з прусського Кролевця і який прийняв благочестиву віру (я гадаю, що йдеться тут про Михайла-органіста, який лишився для доброго подвижництва схимником у Києво-Печерському монастирі, про прибуття якого в Батурин із Пруссії просторо оповів під минулим роком), і про інших кролевцьких лютеран, які бажали святого православ'я, в такій своїй писаній 21 січня з Батурина грамоті:

«Прислав до мене охотницький полковник Семен Палій свого листа, ознайомуючи про одного свого полчанина, який з певної нагоди був за рікою Дністром у поганських житлах Тягині та в інших місцях, і, повернувшись до нього назад, розповів йому про польського посла до турецького султана, виправленого для миру, і про двох мурзів, відпущених назад із Польщі із значними подарунками, котрі в його бутність ішли через тамтешні краї, знамірюючись до Андріанополя¹⁴²⁰, де має бути, як повідають, у султана турецького і кримський хан; оповів про інші поголоски, про тамтешні події і про бусурманські наміри. Отож я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, посылаю за моєю звичайною повинністю для донесення тих відомостей той Семена Палія лист при цьому моєму листі у державний ваш монарший приказ через пошту.

А щодо бувшого кошового отамана Федька, якого я навмисне вислав з півторастами чоловік добрих компанійців на бусурманські шляхи, що лежать з Білогіродщини на Крим, для «язика», то тому вже минуло сім тижнів; а ще послав я особливого посланця для звісток у Волоську та Мултянську землі,— вони не повернулися й досі. Коли ж, дасть Бог, вони повернуться, то я швидко учиню належне донесення вам, великим государям.

Доносу ще вам, великим государям, і те, що цими днями прибули до мене в Батурин з Литовського князівства з міста Вільни люди; один чоловік, котрий був у церковних справах у пресвященного митрополита минулого року, а другий чоловік такий, що, будучи в бусурманській неволі, з божею поміччю звільнився з неї і знамірився побувати в Києві, щоб поклонитися святим печерським місцям; третій — німецької породи з міста Кролевця, з-під влади брандербурзького князя, із тих німців, котрі покинули лютерську ересь і хочуть прийняти за правим наміром православно християнську віру східного обряду. І

вже цей чоловік, що прибув сюди, став остаточно сином східної церкви; він розповідає, що ті німці, котрі в Кролевіці і коло Кролевця мешкають і які знамірилися прийняти православну віру, мають надію на превелику і милосердну милість вашої царської пресвітлої величності, що в тому їхньому починанні буде їм монарше заступництво й поміч, при сприянні якої сподіваються вони бути звільнені від чужовірного і шкідливого блуду своїх душ. А ще ті литовські люди оповідають, що призначений сейм відкладено через те, що королівська величність дуже сильно хворіє, і на той сейм, либонь, і литовські сенатори, а особливо великий гетьман Сапіга виїхав був, однак лишився у своїх литовських межах¹⁴²¹.

З Батурина, 21 січня 1694 року»

Коли після виправи в Москву вищеподаної грамоти гетьман дістав відомість з листа переяславського полковника Мировича і з розповіді товариства його полку про ворожі наміри бусурман супроти Малої Росії і про польське приятельство з Оттоманською Портою, шкідливе Російській державі, то 24 січня писав з Батурина про те в Москву таку свою грамоту:

«Писав до мене переяславський полковник, доносячи, що три чоловіки його полку, козацького чину, були в торгових справах за рікою Дністром у землі бусурманського володіння, де живе Стецик Ягорлицький, і звідти повернулися вони в цих числах у Переяслав та й сказали йому, що сам хан, покликаний до турецького султана до Андрианополя, а там, у Білогородщині, солтани, котрі перебувають під ханською [владою], конечно готуються з кримськими солтанами, притриманими там-таки після венгерської війни, іти з білогородськими ордами під малоросійські, вашої царської пресвітлої величності, міста (в чому їм, господи Боже, не допоможи!), а особливо там, у Білогородщині, носяться поголоски про те, що польський посол пішов до бусурман і вже поляки стали бусурманам братами і мають їм, бусурманам, допомагати у всіх війнах. З цією відомістю він, переяславський полковник, прислав до мене з тих трьох козаків, котрі були там, одного чоловіка, і я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, виконуючи повинність мою, посилаю якнайшвидше того-таки козака з тією відомістю і зі словесною просторою про все повістю, а також листа переяславського полковника до вас, великих государів, щоб вам, великим государям, про все те було відомо. Після тих відомостей сподіваюся повнішого звітлення про прихід сюди тих ворогів святого Хреста, тож із Переяславського полку та з інших наказав я тримати на тому боці Дніпра особливі караули у паланках Лебединській та Уманській і в інших пристойних місцях. Коли ж мені буде принесено таке звіщення, то вони, вороги, напевне рушать від своїх поганських жител і скерують свій прихід сюди, під малоросійські міста, то я, гетьман, з військовими тяжарами відразу рушивши з Батурина, піду туди, куди вимагатиме йти воєнне діло. Для того наказав я одним полкам уже рушатися з домів, а іншим бути в повній готовності до рушення. При цьому якнайпокірніше віддаюся вашій, царської пресвітлої величності, благодистині.

З Батурина, 24 січня, 1694 року»

Потім, 29 січня, гетьман дістав від Палія відомість з Абазиного¹⁴²² до нього, Палія, донесення, що вороги-бусурмани неодмінно збираються приходити війною під Малу Росію, а поляки неодмінно готуються прийти з військами до Хвастова на Палієве знищення. Боячися того, він просив собі гетьманського дозволу перейти з Хвастова з усіма людьми, що були при ньому, на життя до запустілого Триполя. Про це гетьман писав із Батурина до царських величностей таку грамоту:

«Писав до мене Семен Палій, ознайомуючи про ворогів-бусурман, що вони за злупідступним бусурманським наміром своїм мають приходити на воєнні промисли під малоросійські, вашої царської пресвітлої величності, міста. Ці відомості прислано йому з міста Браславля від одного козацького полковника, якого називають Абазином, і той Абазин взяв їх від татарських «язиків», яких сам він, Абазин, піймав недавно, бувши з товариством у воєнних промислах під ворожими житлами. І я за тими відомостями наказав усім полкам свого рейменту рушитися з домів і наблизитися до ріки Дніпра, та й сам маю цими днями вийти з гарматами та піхотами з Батурина і хочу простувати туди ж таки, до Дніпра, для відсічі ворогам.

В тому-таки своєму листі він, Семен Палій, докладає: у Білогородщині носиться поміж бусурман поголоска, що бусурмани з польським боком після нинішнього польського посольства мають остаточно помиритися і що польські війська збираються вчинити на нього, Семена Палія, конечний наступ. Через це він, тривожачись і жахаючись, просить настійно про те, що коли йому рятунку і помочі на Хвастів не буде, то щоб дозволити йому з усіма тими людьми, що з ним у Хвастові перебувають, перейти звідти до запустілого міста Триполя, яке лежить над рікою Дніпром на боці вашої царської пресвітлої величності. Отож я той його, Семена Палія, лист з іншими листами, писаними до нього, посилаю із особливим посланцем у приказ Малої Росії для відома вам, великим государям, і прошу покійно про милостивий вашої царської пресвітлої величності швидкий монарший указ, як я маю відповісти на те його, Семенове, прохання? Про це найпокірніше б'ючи чолом вам, великим государям, віддаюся пренайпокірніше вашій, царської пресвітлої величності, премилостивій благодистині.

З Батурина, 29 січня 1694 року»

Того-таки 29 січня гетьман завзяв підозру на Палія, що той начебто зтягає собі для помочі супроти поляків бусурман, і про це, також про одного шляхтича, котрий прибув у Батурина з Польщі, і про Федькову, якого виправлено для татарського «язика», загайку писав із Батурина в Москву так:

«Доношу покірно вам, великим государям, що маю я з поголосок такі відомості, начебто Семен Палій, відпустивши з неволі від себе одного значного татарина, послав його навмисно в бусурманський бік, шукаючи собі там супроти наступаючих на себе польських військ помочі (про цей намір і послання його, Семена Палія, відкрили були мені слово, про що я доносив перед цим вам, великим государям). Посилав я тепер у Хвастів нарошного батуринського козака, вивідуєчись про це напевно, чи так воно діється, і писав до нього, Семена Палія, упоминаючи з підтвердженням, щоб не важився чинити такого Богові, та й вам, великим государям, невгодного і всьому християнству шкідливого діла, докладаючи й те, що самому йому така завзятість не може в подальшому бути пожиточна. Тоді той Семен Палій вимовлявся на те моє послання у відповіді через свій лист, що того він не чинив і чинити не хоче. То я його листа посилаю при цьому моему в приказ Малої Росії для відома вам, великим государям.

Тут-таки покірно докладаю, що був у мене в ці свіжопроминулі числа в Батурині від польського боку з листом коронного гетьмана товариш гусарської хоругви князя Радивиля, литовського підканцлера, Андрій Яблоновський, шукаючи збіглого свого челядника, який, багато зашкодивши в його маєтку, начебто відійшов на цей бік, але не зміг того шкідника ніде захопити. Отож я невзабарі відправив його й назад, а якого він мені приніс від коронного гетьмана листа, то його я, як і список мого відпису, писаного до нього, гетьмана, і листи чернігівського полковника¹⁴²³, принесені мені зі звітленням, посилаю в той-таки малоросійський приказ.

Доносив я кількаразово вам, великим государям, про те, що послав я Федька, бувшого кошового отамана, з товариством під ворожі житла для здобуття татарського «язика», через якого можна було б провідати про ворожі заміри й замисли. Але, очевидно, через великі сніги й морози не міг він, Федько, й досі здобути жодного «язика», і одна частина його товариства уже повернулася назад у міста, а з другою частиною сам він ще лишився біля гирла ріки Дніпра поблизу ворожих жител для чинення подальшого свого щодо «язиків» промислу. Про це написав мені лубенський полковник¹⁴²⁴, і я посилаю його листа до вас, великих государів, у приказ Малої Росії для відома.

З Батурина, 29 січня 1694 року»

У минулому 1693 році святійші вселенські патріархи ієрусалимський Досифтей і константинопольський Калинник писали в Москву грамоти про мандрівних архієпископів, які приїжджають у Російську державу для милостині і називаються патріархами, як, наприклад, Мелетій ахридонський, котрий у Ніжині й помер і про якого в минулому році покладено грамоту константинопольського патріарха. А з Москви, як від пресвітлих государів Іоанна та Петра Олексійовичів, так від святійшого московського патріарха Адріяна, писано грамоту до гетьмана Мазепи і до преосвященного київського митрополита отця Варлаама Ясинського про тих мандрівних осіб, які йменуються в Русі патріархами. До гетьмана писано її від московського патріарха 3 грудня таку:

АДРІАН,

**милістю божою архієпископ московський, всієї Росії і всіх північних країн патріарх,
улюбленому в Господі нашої мірності синові, гетьману царської пресвітлої величності
Запорозького війська обох боків Дніпра Іоанну Стефановичу Мазепі
архіпасторське благословення!**

У цілому людському житті велемудрий творець наш Бог визначив чини і кожному міру заради добробуту благочестивої віри, без чину-бо і належного догляду все буває гидко знищене і розтлінне, звідси-бо творяться в людях з великими гріхами численні неблагословенства, переступи й заколоти і через це запалюється в людському житті гнів владики Господа, що присуджує не тільки на тутешнє томління, але й на вічні муки в майбутньому. Зло отож цілковито виявилось нашої мірності в теперішньому часі, бо приїжджі в Малу Росію з різних країн архієреї, котрі не мають про себе ні звіщення, ні свідчення, служать самовільно, де котрий буває, святять у священничий чин, у диякони й попи, і називаються єпископами, митрополитами, архієпископами, величаються в церквах і то там, де збирають мзду, патріархами (хоч одні під забороною бувають своїх архієреїв, інші позбавлені сану, інші без місць), а потім велять поминати свої імена в чужих епархіях. Цього аж ніяк не подобає бути, тож святійші патріархи святого благочестя, константинопольський із іншими, звеліли таким чинити забороону і не попускати такого нахабства без нашого особливого тут наглядю: звідки вони і хто; краще було б, щоб такі безмістні мандрівці, коли вони наші прихильники, жили в монастирях, а не тулялися безчинно в містах по мирських домах, бо вони це чинять не через якусь потребу, але навч для скуси багатьох.

Прийшов-бо до нашої мірності піп із міста Ніжина Феодор, син попа Феодора Троїцького, котрий у Ніжині на посаді, і просить, щоб йому дати де-небудь місце і звеліти служити. А коли його запитали, хто його в диякони і в попи посвятив і в якій церкві, то він сказав, що посвятив його патріарх Мелетій ахридонський і живе він, мовляв, у Ніжині, і носить патріаршу честь, і перебуває начебто у владі своїй. І

це не на добро, без місця-бо у священничий чин не поставляються, і він не був патріарх, тільки архієпископ, і вже звідти, з його єпархії, його вигнано, а за таке своє величання йому заборонено називатися таким ім'ям. А коли де хтось надалі так називатиметься, то тамтешні патріархи відлучать від чину, — про це є тепер грамоти. А скільки патріарших престолів у нашій східній церкві, відомо всім. І ця його, Арсенієва, гордість¹⁴²⁵ від злого самозваного вивищування послужить йому на гірше. Через це звідси забороняється йому так називатися і хай заборонить йому київський митрополит, преосвященний Варлаам Ясинський, служити по малоросійських містах, і хай посприє митрополиту в тому, що потрібно для загальної користі, і твоя любов. Тепер немає нам потреби в єпископах, а коли треба і то в якомусь місті, там і треба ставити особного єпископа. В минулі літа святійший кир Досифтей, ієрусалимський патріарх, почувши про те, що мандрівні безмістні архієреї неблагочинствують¹⁴²⁶, писав, що коли треба де в Малоросії через численне населення єпископа, то щоб не одного поставити. При цьому бажає назавжди наша мірність твоїй любові довгого життя, і добробиту, і люб'язного наслідства.

*Писано в царському великому місті Москві 7202 року від світобудови
і 1694 року від Різдва божого слова, 3 грудня*

АДРІАН,

милістю божою архієпископ царського великого міста Москви, всієї Росії і всіх північних країн патріарх, у святому дусі синові і співслужителю нашої мірності, преосвященному Варлааму, митрополиту київському, галицькому і Малої Росії, архіпастирю благословення!

Коли в цивільному житті належний чин стережеться справді ділом і закони зміцнюють те, стережучи, то людям дотримання старих звичаїв не шкодить, якщо вони не приймають новопостапу новість. У церковній же нашій твердині подобає бути так тим більше: хай буде збережено чин її і богозаповідані канони, призначені від святих апостолів та отців. А що добрі то ваги, то шкідливе від того буває бідство і скупа багатьом; всетворящий домовладика гримить карою виноградоробцям, бо все створене в огорожі справжнього благочестя, віддано його волі.

Повчаючи цим, наша мірність бачить і чує, що не нагаразд ходять у країні Малій Росії грецькі та сербські архієреї і незвідь-звідки приїжджають без будь-якої заборони до міст і сіл, поставляють в ієреї й дякони не до церков і не до монастирів. Вони приходять звідти до нас у міста, не маючи ніякого звіщення і писання про своє посвячення, як чиниться у властивих архієреїв у відповідних єпархіях, бо тоді даються звіщальні грамоти про чин тої чи іншої достойності. Так і тепер, 7203 року¹⁴²⁷, в місяці листопаді другого дня, прийшов до нас просити нашу мірність один чоловік, ієрей Феодор Феодоров, син троїцького попа, що у Ніжині на посаді, щоб йому повеліти дати будь-яке місце, аби служити тут ієрейство¹⁴²⁸. Його повелено спитати: куди, де, від кого, в якій церкві він посвячений? І сказав він, що начебто посвятив його в ієреї в Ніжині ахридонський патріарх Мелетій за своїм велінням — в безділлі, ні до якого храму, і що у вас начебто не дають писаних свідоцтв, отож і в нього його нема також, а такі архієпископи часто чинять у вас таке і самочинно скрізь служать, не маючи ні від кого заборони, і величаються іменами церковних титулів у своїх ектениях¹⁴²⁹, де хто прийде чи при якій церкві живе, а цей ахридонський патріарх зветься Мелетій. Звідки він узяв таку честь і хто йому коли давав її? А він, як свідчать тут патріарші грамоти¹⁴³⁰, був вигнаний і був там архієпископом, а не патріархом, і був колись тут, у царському місті, й називався архієпископом, тільки чому це він був вигнаний зі своєї єпархії й мандрує? Очевидно, не за добро, в якому живуть православні люди, отож повеліли патріархи його за таке вивищування відлучити. Треба не тільки не давати їм служити, але й гнати всюди з міст таких гордо вознеслих і безчинників, бо від таких виходить явне зло і недобробит. Яке їм діло в чужій єпархії, вже безіменним та безділним, скинутим і вигнаним зі своєї єпархії, величатися і негарно чинити отак на шкоду й замішання людей божих, порушувати отчеські канони і виголошувати при церковному співі свої імена? Дуже це безчинно. Хто їм дає таку владу і чи належить так бути? Коли якийсь архієрей позбавиться свого престолу, то заради чого йому мандрувати поза монастирем на огуду архієрейського чину і на докір божої церкви?

Окрім того, ті, що називаються архієреями без свідоцтва, одні відлучені, інші скинені, самочинно служать. Раніше писав до нас колишній гетьман Іоанн Самойлович, коли ще туди, в Київ, лаштувався звідси митрополит¹⁴³¹, про таких архієреїв, які траплялися тоді в тій країні, що не було там властивого пастиря і нікому за ними наглядати і слідкувати, а вони живуть по містах, і ходять безчинно по торжиськах, і свавільно ставлять у священний чин невідь-кого і невідь-куди, для власної користі. Тож ти, сине і співслужителю наш, тепер, коли трапляються ті мандрівні архієреї, не вели їм служити в малоросійських містах і безчинно святити там у священнослужителі, — нехай освідчуються перед нами, коли вони справжні, і заборони в церковному співі, в молитвах і ектениях проголошувати пришельцям імена з титулами; а хай живуть у монастирях і не туляться бездільно по мирських домівках на приниження архієрейської честі і на явну огуду невігласам; хай надалі, хто звідти прийде, без нашого благословення та свідоцтва нашого літургії ніде не служить. І про те відпиши до нашої мірності: чи є там такі, і скільки їх тепер по містах, і хто вони на ймення, де живуть і чи є в них свої єпархії? А бувшому ахридонському архієпископу, який тепер безголово і самохвално називає себе в гордині патріархом, не звели служити у твоїй єпархії ніяким чином,

і, де він буде в церкві, щоб священники зовсім не згадували його на ім'я в церковній службі і у співі, хай він не називається патріархом, бо він уводить у скусу тих, хто не знає, скільки має свята східна церква патріарших престолів, а коли він живе як мандрівний, то хай живе де в монастирі, а коли захоче служити, то хай іде до вселенського патріарха і, де дістане дозвіл, там і пробуває в своїх краях. Про все це звісти, сину і співслужителю наш, писанням негайно, а щоб тобі допоможено було в цьому ділі на загальну користь, писав я до гетьмана Іоанна Стефановича Мазепи, хай посприяє твоєму преосвященству.

*Писано в царському великому місті Москві від світобудови 7203 року,
а від Різдва Ісуса Христа 1694 року, місяця грудня 4*

На те царське й патріарше писання як гетьман, так і митрополит Ясинський учинили до царських величностей і до світлішого московського патріарха таку відповідь грамотами:

Божою милістю пресвітлим і державним великим государям нашим царям і великим князям Іоанну Олексійовичу і Петру Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержцям, численних держав і земель східних, західних і північних отчичам, і дідичам, і наслідникам, государям та володарям, вашій царській пресвітлій величності, нашим премилостивим великим государям, богомолець ваш постійний, найнижчий раб і підніжок, недостойний київський митрополит Варлаам при моїх вседбалих на добро, під усяким благословенням старецьких молитвах до наднебесного архієрея, котрий благословить світ зі всемирним поклоном до лица земного, вашій царській пресвітлій величності за милостиве жалуване слово подячно б'ю чолом.

Керовані боговгодною ревністю до святої православної віри і до церковного доброчинства, зволили ваша царська пресвітла величність прислати благочестивий свій монарший указ у грамоті до моєї недостойності, так само і до гетьмана вашої царської пресвітлої величності Запорозьких військ обох боків Дніпра благочестивому Іоанну Стефановичу Мазепі про те, що за донесенням через писання від святійшого Досифея, ієрусалимського і всієї Палестини патріарха, приїжджають до вас, великих государів, до вашої царської пресвітлої величності для прошення милостині деякі мандрівні архієпископи, котрі в малоросійських містах називають себе патріархами, супротивно до правил святої східної церкви і уставу святих отців. Про це до вашої царської пресвітлої величності прислано було власноручну соборну грамоту константинопольського патріарха Калинника з великою забороною на таких переступників церковних правил, список цієї грамоти прислано було й сюди, до нас, від вашої царської пресвітлої величності. І писав про те у своїх грамотах сюди й великий пан, святійший кир Адріян, московський архієпископ, всієї Росії та всіх північних країн патріарх, по-архіпастирському велючи берегтися нам від такої безчинності, супротивної церковним правилам, і не називати якогось архієпископа патріархом, а саме ахридонського, котрий жив досі у Ніжині. Такий-бо вашої царської пресвітлої величності добродесний указ у грамоті, присланий моїй недостойності зі списком соборної грамоти святійшого константинопольського патріарха; так само і грамоту від святійшого пана кира Адріяна, московського архієпископа, всієї Росії та всіх північних країн патріарха, яка богомудренно повчала мене про церковне доброчинство, прочитав я, недостойний богомолець, з повною послушенською покорою, смиренно її цілуючи, про таке: повелено мені, щоб не було видно у цій малоросійській, вашої царської пресвітлої величності, православної області ніякого ушкодження, супротивного церковним правилам і установленням святих та богоносних отців. Але в той-таки час, коли вашої царської пресвітлої величності монарша і святійшого архієпископа патріарша грамоти були віддані моїй недостойності щодо тієї звеленої мені речі, я достеменно звідомивсь у митрополічій Свято-Софійській київській обителі, що той мандрівний святитель, про якого писалося, а саме ахридонський Мелетій, котрий лишив у своїй країні свій престол і котрий, живучи тут, у малоросійському, вашої царської пресвітлої величності, місті Ніжині, називав себе не тільки самовласним великим архієпископом, що має під своєю владою і деяких архієреїв, але й патріархом, не рівним п'яти найбільшим, але меншим, начебто намісником, бо належав до вселенського константинопольського патріарха, так цей Мелетій уже преставився від дочасного цього життя 31 січня цього року в тому-таки місті Ніжині. Через це я, недостойний богомолець, не міг щодо нього, як мертвого, належно виконати звеленого мені, а муситиму, наскільки зможу, більше стеретти небезпеку від інших, звиклих тут мандрувати, іноземних архієреїв, щоб те церковне доброчинство, стверджене тепер отак підкреслено багатосилим вашої царської пресвітлої величності указом і святійшими грамотами, було збережено у Малій Росії цілком. З такою при божій помочі обіцянкою, при постійних моїх, хай і недостойних, молитвах, найнижче моє до лица земного великопісне поклоніння і чолобиття під стопи вашої царської пресвітлої величності кладу всепокірно.

*З монастиря Свято-Софійського Київського [...]1432
лютого 1694 року*

До патріарха про те ж таки:

Божою милістю святійшому і всеблаженному великому пану кир Адріяну, московському архієпископу, всієї Росії та всіх північних країн патріарху, отцю отцям і архіпастирю пастирям, моєму премилостивому отцю архіпастирю і великому благодійникові вашої всеблаженної святійшості найнижчий послушник і підніжок, недостойний київський митрополит Варлаам, препокірним моїм до лица земного поклоном прошу архіпастирського отчеського благословення і всемирно б'ю чолом.

Ваша святійшість велико дбає, подібно до апостолів, про церковне добродієство, наслідуючи в тому самого святого апостола Павла, який так переконував коринфську церкву: «Все нехай буде добропристойно і статечно»¹⁴³³. І він-таки казав до колосаїв¹⁴³⁴: «Бо хоч тілом я не присутній, та духом я з вами»¹⁴³⁵, радію я, бачачи чин ваш. Ваша святійшість по-батьківському наглядає і по-пастирському дбає про малоросійську церкву (хоч так далеко перебуває від неї, а духом неначе присутній): чи все в ній буває за чином добродієбно. І як є в тіла душа, так в усіляких речах у духовнім та мирським управлінні має бути добродієство,— без нього ж, як тіло без душі, все буває недієве і недобродієбно. Добродієством же кожне місто, і країна, і кожна церква вірних наповнюється і прикрашається, цього і нам, ваша святійшість, по-архіпастирському бажаєш, за що воздаю вашому архіпасторству смиренну мою з усією малоросійською церквою превелику подяку.

А про те, що зволив єси, ваша святійшість, писати до мого смирення, то на те по-синівському відповідаю: архієреї грецькі та сербські в Малій Росії бувають не інші, а тільки ті, котрі йдуть за милостиною зі своїх країн у царське місто Москву до наших пресвітлих монархів, до їхнього царського, володарського престолу і повертаються звідти. І ті тут без дозволу справжнього архієрея нікого у пресвітері чи диякони не ставлять, хіба що за волею місцевого святителя, як це було у дні пресвященного, у блаженній пам'яті спочилого, чернігівського архієпископа Лазаря, котрий з огляду на свою перестарілість часом притримував молитвенно у себе деяких грецьких архієреїв у поміч собі, і за те той-таки пресвященний Лазар ущедрював їх милостиною. Коли ж не траплявся до нього котрийсь із мандрівних і просячих милостину архієреїв, а сам був хворий, то часом посилав на пресвітерське чи дияконське постановлення у Ніжин до архідостойного святителя Мелетія.

Про нього ж звідомляю вашу святійшість, що вже він помер 31 січня, а жив він у Ніжині близько двадцяти років за гетьманською милістю, маючи харчі від гетьмана-таки. А патріаршим титулом називався, як гадаю, тому, що і в Печерській лаврі є стародавня ікона одного ахридонського святителя Симеона, котрий, мандруючи, помер у Києві і спочиває у гробниці Великої печерської церкви, то на тій іконі є такий напис: «Симеон, божою милістю архієпископ перший, кесаря Юстиніяна¹⁴³⁶, землі Македонської, і Ахридонської, і Албанської, Сербської, Болгарської, Гарватської і Баснацької¹⁴³⁷, Мултяно-Волоської і Угорської, патріарх всієї Аламанії¹⁴³⁸, екзарх великого трону апостольського константинопольського і вселенського, року божого 1636», і за тим, гадаю, давнім написом і називався померлий ахридонський святитель Мелетій патріархом, однак він себе тим патріаршим титулом не писав, а писав тільки: Мелетійс архієпископос, як випадало бачити його печатки і підписи рукою власною, але найбільше звик називати його патріархом народ, і то тому, що не було в тому ніякої заборони від найвишого патріарха. А відтепер, коли б хтось із тих ахридонських архієпископів, котрий піде в царське місто, трапився б у Малій Росії, то за вашим архіпастирським наставленням ніхто не посміє називати його патріархом, так само не попустимо будь-яким мандрівникам грецьким і сербським архієреям славитися в церквах своїми іменами, так само не дамо будь-кого висвячувати. А про кількість живущих тепер у нас іноземних архієреїв звідомляю таке: вищезгаданий ахридонський Мелетій помер, сербський же Никодим, гадаю, вже прибув у царське місто, то й хай сам про себе звідомить вашій святійшості; тут ще живе грецький святитель Дамаскін, що був і в Москві і сподобився милостині,— той деякий час поживе при моїй смиренності на моє бажання для помочі з огляду на мою старість. А про попа Феодора Феодорового сина, нехай буде звісно вашій святійшості, що попа Феодора Троїцького не чули в Ніжині; всім-бо нам, хто тут живе, добре відомо, що в місті Ніжині при церкві Пресвятої Тройці був старий ієрей, який здавна там, кількадесят років, жив, на ім'я Ілія, чоловік чесний і боговгодний, так він недавно помер, а після нього став син його Олексій; про попа ж Феодора там я не чув і гадаю, що то якийсь облудник у вас перебуває, котрий брехливо наносить, що начебто у вашій Малоросійській країні місцеві архієреї не дають постановчих грамот тим, кого вони висвячують. То крайня брехня і неправдивий наклеп на божу церкву та її архієреїв, і осмілюється він клепати язиком, наче бритва, виточеним; немає-бо, воістину немає в нашій країні жодного такого з мирських ієрея чи диякона, щоб не мав від свого архієрея постановчої грамоти. І хай буде заборонено того брехливого (бо клепле він на боже) священика, не одягнутого у правду і спасіння, а в брехню і клятьбу, як у ризу. А святійшість ваша хай буде і надалі по-батьківському милостивий до мого смирення, готового завжди дбало і старанно виконувати будь-яке архіпастирське повеління. Про це і сторицею вашій всеблаженній святійшості, припадаючи з найнижчим моїм послушницьким доземним великописним поклоном під святі стопи ніг, осмілююся цілувати духом архіпастирську святійшу правицю, яка благословляє нас.

Того-таки лютого місяця святійший московський патріарх Адрія́н писав до гетьмана Мазепи про два інтереси ченців Межигірського монастиря таку свою причинову грамоту:

АДРІАН,

**милістю божою архієпископ московський, усієї Росії,
всіх північних країн патріарх, улюбленому в Господі нашої мірності синові,
гетьману їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська
обох боків Дніпра Іоанну Степановичу Мазепі архіпастирське благословення!**

Дякує призвідцеві всього доброго господові Христу наша мірність, ото́ж живи в своїй любові з усім твоїм домом,— бажаємо багатолітнього тілесного здоров'я, щоб дістати все найкраще! При цьому твоя любов хай знає, що гуртожитний київський Межигірський монастир перебуває в ставропігії¹⁴⁴⁰ нашої мірності, і вони про будь-які пригоди, з огляду на вимогливе їхнє сусідство¹⁴⁴¹, за повинністю своєю звіщають нам. І твоя любов заради доброго стану, і на користь тієї нашої обителі, і заради нас будь-схильний задовольнити їхні монастирські потреби, допомагай їм так само, коли без причин їх ображатимуть,— хай спільно від усіх славиться постійно всетворящий Бог!

Звістив нам нині ігумен того Межигірського монастиря Феодосій Васковський¹⁴⁴², що знатний чоловік Запорозького війська козак Феодор Сулима¹⁴⁴³, коли ще жив, відказав у той Межигірський монастир тисячу червонних золотих, щоб по смерті його вічно поминали. А син його Іоанн Феодоров¹⁴⁴⁴ дав їм тільки п'ятсот червонних, а п'ятсот не дає. То коли є про те якесь свідоцтво чи духовна, то ти подбай, щоб люб'язно й праведно те розсудити, як вимагає християнська повинність. Так само мають вони спірні справи з іншими щодо земель їхніх та млинів, то щоб за закріпленням чи за купчими зволив ти їх розвести і віддати у володіння, коли вони будуть про це з кимось розправлятися перед тобою.

Писано в царському місті Москві, в нашім патріаршім домі, від світобудови 7202 року, а від Різдва Господнього Ісуса Христа 1694 року, [...] ¹⁴⁴⁵ лютого.

Упродовж минулої зими поляки, либонь, мали намір приходити війною до Хвастова на Палія, і він через те, бувши у великій небезпеці, сильно надокучав гетьману щодо військової собі супроти поляків допомоги, як писалося про те раніше. Однак коли вони, поляки, в минулу зиму того свого наміру не виконали з деяких причин, то і навесні того наміру не допоминалися. Тоді й Палій, заспокоївшись, просив гетьманського дозволу піти війною під турецьке місто Казикермен, який лежить над Дніпром біля острова Таванського. Гетьман дозволив учинити той похід, а від себе придав йому у поміч лубенського полковника Леонтія Свічку з товариством та й інші охотницькі полки. Вони наблизилися до Казикермена і, зустрівши одну татарську чату, розбили її вщент, взявши кількадесят «язиків». Потім прибули й під самий Казикермен, стріляли на нього з гармат, попалили довкола нього поселення татарські й погромили кількасот татар, котрі з нього вискочили, та й знову загнали їх із великою шкодою в Казикермен, а самі щасливо повернулися назад. Про це гетьман, а також і про Рубана, виправленого на Білогородський шлях, щоб перейняти ханських гінців, котрих посилала в Польшу до свого посла, ознаймував великих государів такою грамотою з Батурина 12 березня:

«Покірно доношу вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, що військо вашої царської пресвітлої величності мого рейменту, яке з охотницьким полковником Семеном Палієм і лубенським полковником Леонтієм Свічкою послав я під ворожі бусурманські житла, повернулося тепер назад. І, пишучи до мене з дороги, той охотницький полковник Семен Палій та лубенський полковник Леонтій Свічка з іншими полковниками, котрі були в тій дорозі, ознаймували, що коли вони покладали свій намір іти під Казикермен і, рушивши, наблизилися до того містечка в згаданих місцях, послали поперед себе чотириста чоловік кінних людей замість передової сторожі. Ці люди зустрілися з ворожими людьми, вчинили з ними бій і знесли всіх, узявши кількадесят чоловік «язиків.» А потім усім військом 2 березня під турецьким містом Казикерменом обтерлися об саму стіну горішнього містечка, як кіннотою, так і піхотою, а долішній посад¹⁴⁴⁶ з усіма, які там були, будинками та живностями спалили і умертвили багатьох ворожих людей. Потім вільно, без відсічі, вийшовши з того посаду, били з гармат на те горішне місто, учинивши в стінах його шкоду, і, забарившись з ночі проздовж усього дня у воєнному промислі, відступили назад у повній своїй цілості, нагодувавши ворогів крайнім страхом і жахом і таку велику завдавши шкоду, якої вони в тому містечку не дізнавали ніколи ні від кого. І хоч і вийшли були з того містечка кількасот ворогів услід за тим нашим військом, однак від того-таки війська великим наляганням загнані були назад у містечко з утратою своїх поганців, яких покладено було там і трупом. Ото́ж я, вірний підданий вашої царської пресвітлої величності, той учинений над ворогами промисел причислюю божій допомогі і праведному вашому, царської пресвітлої величності, щастю і бажаю вседбало того, щоб і надалі допомагала така ж поміч всемогутнього Бога богохранимим вашої царської пресвітлої величності військам у будь-яких випадках на всякому місці для перемоги ворогів. А що я, гетьман, осібно послав кількасот чоловік добрих кінних людей з полковним осавулом охотницького полку Іваном Рубаном на Білогородський шлях, який лежить з Криму на Очаків до Білгорода, то про них я відомості ще не маю.

А послав я їх на той шлях не так «язиків» дістати, як бажаючи перейняти посильних людей, котрі тепер ходять із Криму від хана до ханського посла, виправленого до польського короля, і від того посла до хана в Крим бігають,— про це нам прибула звістка від духовних людей з Волозької землі, котрі прибули сюди, в Малу Росію. А посол той ханський їхав з великою пихою через столицне волоське місто, назване Яссами¹⁴⁴⁷, в польські краї, так само і часті посильні від хана за ним і від нього до хана їздили. Отож, може, дасть Господь нам у руки тих військових людей, посланців з листами, на тому Білогородському шляху. А з чим ті воєнні люди повернуться звідти, про це донесу вам, великим государям, потім, а щодо «язиків», котрих допровадять до мене охотницький полковник Семен Палій і лубенський полковник Леонтій Свічка з товаришами, то їх я пришло до вас, великих государів, невідкладно.

З Батурина, 12 березня 1694 року»

А 28 квітня знову писав гетьман до великих государів з Батурина, доносячи, за яким ділом бігали у Білогородщину Палієві тлумачі, і що він упевнив Палія монаршою ласкою і відпустив його з Батурина, ударувавши і купивши йому в Києві двір за сімсот золотих. Також доносив про ханський з Петриком воєнний намір супроти Малої Росії і про розіслання універсалів у всі полки для козацької поготовності на відсіч тих ворогів. Писав і інше в тій-таки грамоті, яка має в собі таке:

«У поважній і милостивій вашій, царської пресвітлої величності, грамоті писано до мене, щоб я, гетьман, вивідався достатньо і вчинив вам, великим государям, донесення, з яким ділом охотницький полковник Семен Палій посилав у Білогородщину своїх тлумачів і з яким це пильним ділом ті тлумачі повернулися звідти, оскільки, не чекаючи, доки він, Семен Палій, повернеться до Хвастова з воєнного походу, пішли за ним у дикі поля. Тоді і я після повернення його, Семена Палія, з тієї дороги, коли він разом з лубенським полковником заїздив до мене в Батурин, вивідувався і старанно розпитував його про тих тлумачів. З його відповіді й доказу виявилось, що ті тлумачі після свого повернення з Білогородщини у нього не бували, а, либонь, поїхали були з Хвастова, бажаючи застати його в ближніх місцях на цьому боці Дніпра, однак, зустрівшись з його ж таки, Палієвим, обозним, відпущеним до Хвастова, і зрозумівши, що Палій пішов під бусурманські житла, вернулися назад разом із ним, обозним. Отож я просторо говорив і наказував йому, Семену Палієві, щоб, повернувшись додому в містечко Хвастів, дав мені знати, нічого не притаюючи, з чим ті тлумачі повернулися до нього з Білогородщини,— і це він, Семен, згодився безвідмовно виконати. А посилав тих своїх посланців у Білогородщину він нібито не для чого іншого, як для відкупу невільників, бо має у себе в'язнів — якогось музу і кілька чоловік значних татар, за яких сподівається дістати певний викуп. Під час того пробування його, Семена Палія, у мене в Батурині заповідав я йому іменем живого Бога і сповіданням християнської православної віри, щоб він, як почав служити вам, великим государям, православним монархам, так до кінця зберіг непорушно свою вірність і до мене, гетьмана, був у неодмінному доброхитті. А коли б до нього заходили звідкілясь із чужих країв, особливо від Польщі, зваблення, то тому щоб не вірив і нікому не давав би відводити себе від благочестивого почину. На ці мої нагадувальні слова він, Семен, учинив обіцянку, як і раніше, що воістину вірно служитиме вам, великим государям. Я при тому обнадіяв його милосердною вашою милістю та утвердженням такого його наміру, приймав його в домі своїм щиро, з належним пошануванням і ударував його пристойними дарами, а надто купив йому за свої власні гроші, за сто і за сорок рублів, двір у долішньому місті у законників монастиря Межигірського, і той двір він сам, Семен, вподобав собі та ретельно просив мене, щоб я йому його купив. З таким ударуванням він від'їхав від мене з Батурина, а тепер, у минулі числа, прислав у Батурин тих тлумачів, з яких один його, Семена Палія, а другий Стедика Ягорлицького, і вони обидва слово в слово сказали, що їхня посилка відправлялася лише для відкупу невільників. Про цей відкуп веде мову і Стедик Ягорлицький у двох своїх, писаних до Семена Палія, листах. Ті обидва листи Семен Палій прислав до мене, щоб прочитати через тих-таки тлумачів, а що просив для потреби відіслати ці листи знову назад, то я, велівши переписати їх, відіслав первопис до нього, а списки посилаю у приказ Малої Росії. І ще те Семен Палій у листі своїм доповів, та й ті тлумачі сказали словесно, що одного козака його, Семенового Палієвого, полку там, у Білогородщині, затримано через якогось убитого татарського тлумача. Виявляється також і те, що вони, тлумачі, принесли до нього, Палія, листа з Білогородщини від солтана, ханського сина, якого хан, їдучи з Царигорода до Криму, лишив для порядку, але він, Семен Палій, того солтанського листа мені не прислав, тож не можу зрозуміти, чи забув він це вчинити, чи з остороги якоїсь. А що ті тлумачі тут, на розпиті, сказали про бусурманські наміри, я, записавши осібно в зошит, як річ, потрібну для розгляду, посилаю при цьому моему листі у приказ Малої Росії для донесення вам, великим государям.

Тим часом певні торгові полтавські люди, котрі були затримані в Криму, з огляду на поновлений запорозький мир з татарами відпущені у свої домівки. Вони нам донесли, що чували в Криму від деяких людей грецької віри і від армян, зголошували їм про це й товариші проклятого Петрика, що кримський хан у теперішнє літо не піде на німецьку війну, але з усіма ордами лишатиметься в Криму і за лихим своїм ворожим наміром хоче з побудки того-таки ворога Петрика вести далі свої промисли, аби зваблювати й заколочувати малоросійський народ або й чинити воєнні промисли. Після тих торгових людей прибув до мене із Запорозької Січі певний козак, який для того там і перебував, щоб розвідувати цілковито про кожен зачин і давати мені знати,— він і перед цим до мене писав; так він розповідає, що запорожці,

кошовий отаман і все низове Запорозьке військо після прибуття до них від кримського хана посланця відновили й potwierдили те своє з Кримом перемир'я, яке постановлено в минулому році за бувшого кошового отамана Івана Гусака біля Кам'яного Затону з бувшим Калгою-солтаном. І як оповідали торгові люди, так і він говорить, начебто має в це літо приходити з ордами під малоросійські міста сам хан, покладаючись не так на свою поганську шаблю і на воєнні промисли, як сподіваючись на оманливі зваби. Бо той проклятий ворог Петрик побуджує його, хана, й обнадіює такими словами, що коли він, хан, з ордами, прийшовши під малоросійські міста, пробуде тут, то начебто або військо, котре буде в зібранні, збунтується на старшину, або поспільство в містах учинить бунт і прийде з ним, ханом, і Кримською державою у перемир'я. Зводяться цими підмовними словами того брехуна, він, хан, хоче невідкладно приходити сюди з усіма ордами, і на цей у наш край похід начебто є зіволення від турецького султана, через це він, турецький султан, начебто не затягує на німецьку війну як кримських, так і білогородських орд, щоб хан, лишаючись з кримськими ордами вдома, постарався (чого Боже їм не допоможи!) учинити знамірений промисел чи війною, чи звабленнями. А Калга або Нурадин солтани з білогородськими ордами і з турецьким військом, що його мають туди прислати при кількох пашах, мають постаратися очистити ті межі, які в кількох місцях у Волоській землі осаджено польським військом. Оцю мову просторо списано на особному листі для донесення вам, великим государям. І, як дається знати з того донесення, вороги-бусурмани хочуть неліново допинатися своєї поганської завзятості, тому й ми, гетьман із старшиною та полковниками, з усім Запорозьким військом із усім малоросійським народом, упадаючи під ноги пресвітлого вашого царського престолу, покійно б'ємо чолом, щоб ви, великий государ, за звичним своїм монаршим [дбанням] про цілість православного християнського народу зволили старанно вказати богохранимим своїм, царської пресвітлої величності, військам завчасно готуватися до воєнного діла і наближатися до належних українських міст для постраху і відсічі тим ворогам. А я, гетьман, хоч не маю на те вашого монаршого указу, без якого мені не тільки ні з ким не годиться зводити бою і з'єднувати війська, але й рушати з домів свої полки, писав і розіслав в усі полки приказні універсали, щоб як городове, так і охотницьке військо було в поготовності до воєнного походу і мало в належній справності як хлібні запаси, так і збройне урядження. Оце моє універсальне розіслання для того я учинив, аби вороги взяли звідси пострах, бо можуть провідати, що в нас про їхній лихий намір є відомість, і ми перебуваємо в належній поготовності до відсічі. А про той їхній поганський намір, коли саме захочуть вони, поганці, рушатися з Криму, либонь, дуже важко дістати дочасно найточніше звіщення, бо і минулої зими запорожці прислали нам у Батурин звідомлення на день вівторковий, а вони, поганці, вдарили під Переволочну в середу, і супроти такого швидкого їхнього поганського поспіху нам з військом аж ніяк не можна було приспішити на відсіч. Однак тепер у всілякі способи докладатимемо старання, щоб мати відомості якнайраніше, в який час і в якій силі буде їхнє поганське рушення з Криму. Про це вам, великим государям, обіцяюся донести за підданською повинністю. Теперішній мій лист посилаю до вас, великих государів, через вищезгаданого [чоловіка], який учинить у державному, вашої царської пресвітлої величності, приказі і словесне донесення про теперішні новини і про поведінку запорожців, особливо про те, хто із запорожців постійно залишається в належній до вас, великих государів, вірності, а хто схиляється до сум'яття.

З Батурина, 23 квітня 1694 року»

Після таких недобрих звісток із Криму бойовий невістюх¹⁴⁴⁸ і макіавель Мазепа, розгнівавшись на кримських татар і на татар азовських, які зі свояками своїми донськими в минулі часи нашкодили в найближчих від Дону слобідських містечках, а в Бердах і Молочних¹⁴⁴⁹ багатьох козаків по-зрадницькому загорнули в полон, виправив був до Азова для помсти азовським бусурманам тих християнських кривд полки Гадацький та Полтавський, також і компанійський Ростковського і сердюцький Кожуховського. Але ті полковники начебто через незадоволення в товаристві (як вимовлялися перед гетьманом) від нестачі харчів чи через страх який не заходили в дальні польові місця, а, підігнувши хвости, повернули назад від Довгої¹⁴⁵⁰.

Низове Запорозьке військо мало того літа певну щасливу військову перемогу, бо воно хоч і лишалося з Кримом у мирі (як було сказано вище), однак, шкодуючи за своїми братами, забраними в полон через азовців у Бердах і Молочних, око за око помстилися кримським бусурманам, бо човнами прокравися Кінською і Дніпром повз Аслам-Кермен і пливли в Очаківський лиман, та й пристали тими човнами до кримського берега, де, висівши з човнів, спалили і внівець обернули кільканадцять татарських сіл у Криму, що були неподалець від берега¹⁴⁵¹. До того, побивши там багатьох татар і набравши багато татарського ясиру, безбідно іншою дорогою, вже по землі, потопивши десь свої човни, повернули до своєї Січі, бо за згодою їхнє кінне Запорозьке військо з тими, що лишалися, прибуло туди і на ту пору, де й сподівалися їх застати. Про цей мужній воєнний промисел запорожців звідомився московський патріарх святійший Адріян і написав 12 вересня з Москви Запорозькому війську похвалу, а гетьману за той воєнний промисел подяку в такій своїй грамоті:

АДРІЯН,

**милістю божою архієпископ московський, всієї Росії та всіх країн [північних] патріарх,
улюбленому в Господі синові нашої мірності, гетьману їхньої царської
пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра
Іоанну Степановичу Мазепі архіпастирське благословення!**

Явлено вседоброму творцю і святителєві нашому Богові від людей пригодження, за голосом богоповідника апостола святого Павла добротворення, яке вістить: «Для благодаті тієї, якій служимо ми на хвалу самого Господа»¹⁴⁵². До цього твоя любов діяльно прагнеш, а найбільше маєш у своєму дбанні те, до чого спонукає пильність і дбале служіння на своїй гетьманській посаді,— воюєш із пильними своїми воїнами супроти тамтешніх християнських ворогів, проклятих магометан. У цьому-бо слава й честь Богові і похвала воїнам, котрі кладуть душі свої за братів своїх і звільняють божу церкву, вітчизну захищають, благочестивим великим государям царям служать пильну службу, невисипуше воюючи, що нині здійснило за твоїм керівництвом достохвальне Запорозьке воїнство, розорюючи татарські й турецькі прикордонні житла, і прислали відтак немалий полон у царське місто великим нашим государям і великим князям Іоанну Олексійовичу та Петру Олексійовичу, самодержцям всієї Великої, Малої та Білої Росії. Через це й наша мірність дякує господу Богу і бажає твоїй любові та всьому православному воїнству, що там є, як і любленим нашим синам, доброї втіхи за всяке добротворення, на довгі часи здоров'я та спасіння, а супроти ворогів — постійних перемог, щоб осилити їх. Хай усі благовірні люди, котрі живуть у мирі й тиші, прославлять Бога, батька нашого у небесах, і дістануть у небесних світлостях вічне царство з Ісусом Христом! Завжди бажаємо чути про добробут і здоров'я твоє, при цьому звіщаємо твоїй любові: послали тобі оце тепер книгу Євангеліє великого друку, так як треба оформлену, яку призначено у святій град Ієрусалим брату і співслужителю нашому святійшому ієрусалимському патріархові кир Досифею, щоб віддати її у Малоросійській країні архімандриту Хрисанфу, котрий був тут від нього. І коли він, архімандрит, перебуває десь тепер у Малій Росії, зволь відіслати з ким годиться йому цю книгу, а коли вже десь їде у далекій дорозі, зволь звідомити нам про це. Коли ж буде хто їхати зі знатних у ту країну, то хай твоя любов пошле з тим до нього, архімандрита.

*Писано у царському великому місті Москві, від світобудови 7202 року,
а від спасительного утілення Ісуса Христа 1694, 12 вересня*

Гетьман на ту патріаршу грамоту навзаєм дякував із Батурина, 23 жовтня, у такій своїй грамоті:

**Божою милістю великому панові святійшому і всеблаженному кир Адріяну,
патріарху великого міста Москви, і всієї Росії, і всіх північних країн,
отцям отцю і зверхньому архіпастирю, моєму щедротливому наставнику в святому дусі,
отцю й милостивому благодійнику, смиренно упадаючи під стопи святих ніг, б'ю чолом.**

Вашої святійшості архіпастирське благословення висловлено зумисно у пречесній вашій патріаршій грамоті; у ній покладено похвалу і доброзвісну святительську зичливість на вірну нашу, гетьмана і всього Запорозького війська, службу нашим великим государям. І я, слухняний вашої святійшості син, з усіма, що є при мені, прийняв це прелюб'язно і пречесно. Запопадливо упадаючи під стопи святійшого вашого превисокого патріаршого трону, багаторазово б'ю про це пренайпокірніше чолом і те віщу, що вся ця перемога над ворогами святого Хреста як у минулі місяці, так і в ці часи здобута і сталася за сприянням самого всемогутнього Бога та за монаршим щастям пресвітлих і державних великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, і за святійшими та добровчасними архіпастирськими молитвами вашої святійшості, з якими і надалі в таких випадках може нам допомагати і добре сприяти всенадійна божественна сила. Покладаючи в ній постійно мою надію, я маю служити з усім Запорозьким військом ім, великим государям, з неодмінною пильністю.

Книгу святе Євангеліє великої печаті, чудово оформлену, послану від вашої архіпастирської святійшості у святе місто Ієрусалим святійшому патріарху кир Досифею, віддано мені, гетьманові, і я за велінням вашої святійшості, відшукавши превелебного ієрусалимського архімандрита отця Хрисанфа, вручу її йому. При цьому знову-таки б'ю щонайпокірніше чолом вашій патріаршій святості.

Дано в Батурині 23 жовтня 1694 року

Того-таки року польський король Ян Собеський, пильно прагнучи привести русь, котра живе в Короні Польській і яка міцно тримається східного грецького обряду, до унії з римлянами-поляками, а щоб святе православ'я скасувати зовсім, призначив для того з'їзд у русько-малоросійським місті Львові і розіслав перед тим в усю Русь та Малу Польщу універсали, наказуючи всім руським та полякам духовного та світського стану з'їхатися у вересні місяці задля тієї напірної унії до Львова і цілковито постановити та закріпити унію з Руссю трактатом¹⁴⁵³. З такою метою послав він туди, до Львова, з королівською інструкці-

єю від свого королівського боку нарошного посла, розумного чоловіка Скарбека, галицького каштеляна, який, прибувши туди і заставши безліч русів і поляків, котрі з'їхалися за королівським розпорядженням, учинив ретельно там, на першій сесії в греко-руській єпископській Львівській катедрі¹⁴⁵⁴, 16 вересня до всіх руських станів при оголошенні згаданої королівської інструкції таку промову латинсько-польською мовою¹⁴⁵⁵ з похвалами королівських заслуг і його дбання щодо встановлення унії:

«...Що великий і дбайливий політик признав добровільно царюючим монархам: цар — це союз, яким Річ Посполита зв'язується, то дух живий ним-таки живе; те виказує ділами наш найясніший пан, котрий щасливо панує, бо його величність такий постійний і в собі уфундований, що всі стани нашої вітчизни можуть почувати його над собою панівного і про них дбалого. Доказ того явний, що його королівська милість, наш милостивий пан, бувши повний тріумфів на початку свого панування, тільки-но виведений на престол вільними голосами, постаючи за вітчизну, поспішав спершу не до діадема або королівських вигод, а до заспокоєння вітрів і негоди всіляких заворушень у своїй імперії: присмирив-бо прикрі воєнні незгоди, з'єднав сили Річі Посполитої, блукаючий український народ і Запорозькі війська — міцну заставу супроти оттоманської потуги — і через володарську ласкавість чи при допомозі переможної зброї підпорядкував їх своєму великовладному пануванню. Простуючи до тріумфальних лаврів, оздобивши священну голову царською діадемою, відправляє все це і виказує своєю присутністю батьківське дбання на сеймах та радах з ушербком, а можна сказати, зі стратою свого здоров'я. У труднощах, небезпеках і у важких випадках можна пізнати людину, який він, тож хіба не кожен може пізнати славу цього пана в мирі, і у війні, і як достатньо задовольняє він народні бажання? Коли падає на нашу вітчизну якась фортуна, то заступає непереможною головою з невимовною мужністю і незламним серцем, обози наповнює славою, воєнні дії приносять користь, оздоблює й освічує він постійними тріумфами після колишніх поразок затемнену славу нашого народу. Одне слово, його королівська милість, мій милостивий пан, весь — саме старання: за кровопролиття — мстивець, за вчинені послуги нагороджує, а кого береже, тих кохає, великовладний його маєстат не вмищається у власних кордонах, і йому не вистачає одного світу — розводиться по всіх християнських народах і монархіях; обнятий милістю святої віри для помноження божої хвали, буде церкви, здепресованим і вже загиблим приносить здоров'я та вольність, скидає з церков бусурманські знаки — місяці, завойоване відбирає і повертає королівству, з рук поганських відбирає замки і фортеці, притискає ненаситного пожирача християнської крові, котрий мусить із занепаєю своєю фортуною, обернувши руки на себе, старшину свою гублячи, щораз слабшати, а обтятий бувши через страту війська і обозів, щораз мусить відступати від своїх провінцій. І чи досить того, щоб самим набутком слави приймав усі і від цілого християнства віншування перемог, адже треба ще боронити й набуте добро; не втомлюється дозорливість його королівської милості, мого милостивого пана, і невтомна праця непереможної руки у далеких та диких татарських кочовиськах показувати славу християнським військам, легко чинячи диверсію, щоб через перемогу особою своєю та ділом бойових своїх гетьманів накладати ярма поганам. А коли той наш добродій ясне такою прикрасою слави і гріє його жарливість до розмноження святої віри, до прикраси божих святилищ, бере його ревність звільнити святу церкву, душі й особи, викуплені кров'ю Господа-збавителя, від тиранського панування, і хоче він цього завжди. Свідчать про те Журавенські трактати¹⁴⁵⁶, в яких на першому місці написано про віддання християнам святого гробу і костелу ієрусалимського, християнам святої віри вільне сповідання, вільність духовним особам, які не мають щастя під державою Оттоманської Порти, і про повне повернення визначеної кількості християн, силою зброї і за воєнним щастям забраних у неволю по всіляких фортецях. Ще його величність, королівська милість, пан наш милостивий, бажає такого: скликає чин вашої милості панства і, всез'єднувальний, дбає, щоб приєднати вас до римського католицького костела. Через те послав сюди мене його королівська милість з виявленням своєї волі на з'їзд ваших милостей, милостивого панства, що його добротливо зібрав через свої універсали за батьківською милістю, з огляду на загальне добро, а найбільше, щоб віднайдено було вічне спасіння, закликає і запрошує ваші милості, милостиве панство, до єдності з римським католицьким костелом. Візьміть ваші милості, милостиве панство, у приклад і зверніть увагу на давні грецькі держави, які славні, які просторі, якими облагодіяні були достатками, коли лишалися при Константинах та інших своїх монархах під одним началом і головою святого Петра¹⁴⁵⁷; адже дослужилися вони до того, що їх великими звано. Коли ж настав той нещасливий розлад, стала віра змішана, то на Грецьку державу впав явний божий гнів, почастишали війни. Через таку незгоду прийшла кара божа, царство від царства перенеслося, і де перед тим панували святі цісарі, там панує незбукта і сувора бусурманська монархія, одні божі церкви обернено в прокляті мечеті, інші, оздоблені перед тим золотими і срібними шатами, — на бридкі стайні, а інші віддано на розпутні сараї. Славні правами й порядками міста одні із землею зрівняно, інші стали катовищем християнських душ¹⁴⁵⁸. Дізнали також нещастя Болгарська, Сербська, Мултянська, Волоська провінції і наша Україна; там, де супроти оттоманської потуги була міцна заставка, де процвітали красне літо рицарського охитництва, де була жива й природна на погань охота і ненависть, а вона не минала і не могла згаснути, там тепер одних покрила сила бусурманської секти, інших сумна замістила пустеля. Час теперішній — час щасливий, час божественний; дух святий на апостолів сходяв в огнистих язиках, а його королівська величність збирає розсіяні вогні духу святого, взиває ваші милості, милостиве панство, до єдності святої віри з римським костелом; той пан, за наглядом, керівництвом і дбанням якого з'єднуються війська християнських народів, має надію на ласку і промисел короля над королями добротливого Бога, що в серцях ваших милостей,

милостивого панства, збудить охоту до з'єднання. Нехай дасть вашим милостям, милостивому панству, на розгляд святобливі приклади в найближчих дієцензіях¹⁴⁵⁹, нехай дасть пізнати духа правди, щоб ваші милості, милостиве панство, відклавши серцець ваших роз'ятрення, діло те боже і старання його королівської милості, нашого милостивого пана, однодушно, одностайним серцем і помислом захотіли скінчити! Візьміте тільки, ваші милості, милостиве панство, до уваги не лише свої душі, але й те, які мають бути немаді пожитки для всього християнства після з'єднання святої віри: один тоді буде (коли буде) ворог — всім нам ворог, а коли хто приятель — всім нам буде приятель; розмноження і розпоширення святої віри і божої хвали буде одне, оздоба божих церков — одна, оборона — одна, і через це буде сила наша міцніша і нездоланна! Коли, кажу, єдність уже в своєму імені є річчю вдячною і пожаданою, то в певності збавлення буде далеко безпомилніша, вдатніша і приємніша, а на ганьбу та згубу поганську найпожиточніша і найдосконаліша. Наостаток уважте, ваші милості, милостиве панство, що люди релігії вашої шляхетського стану, так само, як і наші, мають бути по містах адміністраторами великих гонорів, посесорами в судах і правах, матимуть, як і наші, значення на сеймиках, вільний голос і повагу! Єдність святої віри — це фундамент і душа доброго порядкування, а розлад і незгода бувають причиною всіляких заколотів. Коли з'єднаємося, поблагословить нас господь Бог! Хто ж бо з ваших милостей, милостивого панства, не визнає, що найясніший пан мій шанує загальні потреби більше за свої приватні, хто ж бо не бачить, що звик не тратити для загального добра ество і здоров'я. У таких, ото ж, okazіях дбає він привести вас до згоди і скликає вас; зважте, що його дбання і королівської поваги вірним підданам не годиться принижувати й понижувати, та й не беззгрішно це».

Ту промову королівського посла Скарбека, вчинену до русі, прислав преосвященному отцю Ясинському, київському митрополиту, якийсь Г. Озарковський при такому своєму листі, писаному зі Львова 20 вересня:

Ясне в Бозі превелебний милостивий добродію!

Либонь, послав я недавно через піхотного [посланця] до вашої милості, милостивого пана і добродія, копію універсалу його милості короля, виданого щодо об'єднання 16 вересня (згідно до нового календаря), щоб з'їхатися до столичного руського міста Львова трьом станам: духовним, шляхті і братчикам — для того і так, як це зроблено недавно у Перемишльській дієцензії, коли було скликано людей греко-руської релігії. То я сподіваюся, що та копія універсалу до рук вашої милості пана дійшла. А потім, за тим універсалом його милості короля, прибули на той публічний акт рицарський стан, духовні, чорні й білі, так само і братства ставропігійальні і партикулярні¹⁴⁶⁰. По тому, оскільки звичай велить починати від Бога, його милість єпископ львівський¹⁴⁶¹ закінчив у міській церкві, що знаходиться між мурами, публічне моління, а ординарний катедральний казнодія¹⁴⁶² збудив своїм казанням народ, між якого зараз же виникло велике обурення і незадоволення, бо надто велике було зібрання людей різних станів і навіть римської релігії. Після відправлення служби читано королівський універсал і пропозицію інтенцій¹⁴⁶³ з записом акту, а ще потім панове братство Львівської ставропігії, маючи рескрипт¹⁴⁶⁴ від його милості короля¹⁴⁶⁵, просили, щоб, згідно до вольностей та привілеїв найясніших попередників, було збережено догмати і грамоти і прочитано реверсал¹⁴⁶⁶, в якому висловлено, що всі урочистості та публічні справи за звичаєм відправляються в катедральній львівській церкві святого Юрія, а саме: елекція єпископів тощо; тож стояли вони при тих своїх правах, що не дали закріпити юрисдикції¹⁴⁶⁷. А після довгих суперечок відклали сесію на завтрашній день до катедри, а тим часом отець єпископ запросив усіх людей обох станів, що належали до конгресу, до своєї резиденції на пригощення. Там-таки відразу при доброму вині знайшлося багато таких, що промовляли проти того і так настійливо, що приговорили легко не відступатися від свого. Назавтра, 17 вересня, з'їхавшись до катедри, шляхта, намісники, ігумени, братства, згідно до порядку, який буває під час сеймиків та коронного трибуналу, засіли й чекали, поки прийде час упровадити з інструкцією посла його королівської милості. Коли ж він увійшов до кола, отець єпископ уступив його милості своє місце і маршалківське крісло. Коли те сталося, узяв голос посол його милості короля і просторо, по-сенаторівському красиво й мудро говорив і тим довгим говорінням з передачею інструкції забавив цілу годину. А послом був його милість пан Скарбек, галицький каштелян, людина вчена і найстатечніша як у справах воєнних, так і в мирних. Між тим подано голоси, хто що може сказати з трьох станів: одні тоді висловилися на відстрочення до більшого конгресу, інші трималися конституції 1677 року, яка постановляла, щоб уся русь, яка перебуває під державою його королівської милості, з'їхавшись на вальний сейм до Варшави, вирішила б ті справи й подала способи, як би приступити до єдності святої католицької віри¹⁴⁶⁸ та римського послушення. Ще інші говорили, що всі ми просимо його милості короля, нашого милостивого пана, дякуючи за його панську ласку та дбання, аби рицарський стан, а в монастирях законники і братства залишалися в цілості, згідно написаних церковних вольностей, що захищаються патріаршими правами, тощо. Ця суперечка не могла закінчитися і до вечора, а коли побачив його милість пан посол, що до згоди не приходять, просив усе коло закінчити сесію і з тим від'їхав до своєї резиденції. Ледве тоді згоди досягли, коли почали аж на третій сесії вихоплюватися з голосами заперечувальники, які не сміли перечити задля пристойності через присутність посла (як шляхта, так і стан духовний), кладучи таку рацію, щоб спершу заспокоїти воєнні потреби, а потім уже приступити до цього діла. А оскільки різні різне доводили, то й через чотири сесії, або засідання, не могла досягти бажаного результату та розмова, і, не справивши діла, всі роз'їхалися.

А що далі буде, побачимо, а тепер посилаю вашій милості, милостивому панові та добродію, промову його милості посла, похапцем записану в кутку, поки більше не виготую. Покірно, отожд, віддаючись панській ласці та отцівській милості, назавше залишаюся вашій милості, милостивому пану та добродієві моему, в усьому найнижчий слуга

Г. Озарковський

З таких з'їздів та посольств видно, що, виявляється, не вся Русь схилилася до унії тоді, коли прийняв її Йосиф Шум'янський, львівський єпископ, як свідчить про те лист, покладений у минулому 1681 році, писаний 27 березня. Отожд, жалься Боже, що в минулому 1689 році за гетьманським указом із військової генеральної канцелярії, з Батурина, чинячи на королівську репліку відповідь до одного польського шляхтича Ігнатовського, записано в ній похвалу королеві і названо його фундатором благочестивих церков, оборонцем та захисником святого православ'я. Більше годилося б назвати його таємним гонителем і політичним викорінником, оскільки не приводить до унії з собою липків-татар¹⁴⁶⁹, поганців-жидів, лютрів та кальвінів, яких досить живе в Короні Польській, а приводить і принуджує до унії православну Русь, яка і без унії краща від схизматиків-римлян.

Того ж таки року в середніх числах вересня виправив гетьман Мазепа війною в Білогородщину війська свого рейменту з наказним гетьманом чернігівським полковником Яковом Лизогубом, полковника переяславського Івана Мировича з його полком, прилуцького полковника Івана Рубана, компанійського осавула з полком компанії Новицького і Григорія Пашковського, полковника, з його компанією¹⁴⁷⁰. А на тому боці Дніпра прилучився до них Семен Палій з охотницьким полком,— цього війська могло бути близько восьми тисяч і більше.

Отожд те військо, прибувши в Білогородщину за кілька день перед Покровою, здобуло ханську паланку, що зветься Ганкушлі і лежить над рікою Дністром, і попало численні тамтешні татарські села, й обернуло їх унівець. А набравши там-таки безліч татарських та волоських ясирів чоловічої та жіночої статі¹⁴⁷¹, щасливо повернуло звідти в Малу Росію у свої домівки, мало дізнавши там, у Білогородщині, від татар спротиву в промислах своїх, і то через те, що всі білогородські орди були тоді з турчином на війні супроти християнського цісаря. При такому стані, коли Палій прибув з Білогородщини у Хвастів, рейментар Вільга, який бажав встрашити його з Хвастова, прийшов з польськими та козацькими військами, але завівсь у своїм намірі і відступив зі своїми військами геть аж до ріки Случі. А Палій знову розташував своє військо на колишній стації, і народ із Хвастова розійшовся на давніші свої житла, бо збігся був у Хвастів від находу лядських військ, про що гетьман, звідомившись, писав із Батурина 7 грудня до царських величностей таку свою грамоту:

«Після тих моїх донесень, які я виписував вам, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, про наступ польських військ і тамтешніх полків з рейментарем Вільгою на Семена Палія, хоч досі доходили до мене, гетьмана, відомості від приїжджих людей, що ті польські та козацькі полки відступили від Хвастова у долішні місця, однак через те, що Семен Палій не писав до мене, а київський полковник не звіщав, я про те дотепер не звіщав і вас, великих государів, а намагався досконаліше вивідатися про всілякі тамтешні події. Через це послав особливо значного козака, батуринського жителя, який є давній знайомий Семену Палію, а нам, гетьману, чоловік надійний, у Хвастів, якому особно наказав довідатися і про самого нього, Семена Палія, чи не тримає він якоїсь образи від того, що на його прохання не прислано йому від мене, гетьмана, в допомогу війська. Так той мій посланець, будши у Хвастові, повернувся звідти в Батурин 5 грудня, і через нього Семен Палій прислав до мене свого листа, при тому й інші листи, які я тут-таки, при цьому моему листі, висилаю в приказ Малої Росії для донесення вам, великим государям. А усно він, посланець мій, сказав: зголосив йому Семен Палій, що той рейментар Вільга, завівшись у своїм намірі, відступив у глибокі польські краї, до річки Случа, очистивши всі ті місця, де в минулі роки й дотепер перебували на стаціях його, Семенові Палієві, полчани, а намір того рейментаря Вільги був такий, щоб йому взяти від Палія у своє посідання місто Хвастів, оскільки польський бік сподівався того, що або сам Семен Палій, злякавшись того наступу, відійде звідти геть, або його полчани й посполиті люди, впавши у сум'яття, з того страху відступляться від нього і їм, полякам, видадуть його в руки. Але коли того не досягли, бо і полчани, й поспільство при ньому стали статечно, то ті хоругви польські й охотницькі козацькі полки мусили відступитися назад. Після цього відступу Семен Палій послав особливого свого посланця, на прізвище Папуга (він зайшов до нього з Переяславського полку з цього боку Дніпра), бити чолом королівській величності на коронного гетьмана і нашого¹⁴⁷² рейментаря Вільгу, що чинили на нього такий ворожий наступ. А військових людей свого полку він, Палій, розпустив на ті становиська, на яких і перед цим перебували. Так само й жителі після відходу з-під Хвастова того рейментаря Вільги з польськими хоругвами й козацькими полками пішли на свої житла, з яких були повиходили чи у Хвастів, чи в Чорногородку, боячись через наступ Вільги тих лядських хоругв, щоб не учинилося і їм від них розор і притіснення. Про що донісши вам, великим государям, віддаюся якнайпокірніше вашій, царській пресвітлій величності, благостині.

З Батурина, 7 грудня 1695 року»

А Палій, безпечно осівши у своєму місті Хвастові, а королю польському й сенаторам належно про себе висвідчуючи, послав до коронного гетьмана і до короля Собеського субмісію¹⁴⁷³ своїх нарошних посланців з татарськими «язиками», набраними в Білогіродщині, і з проханням королівської та гетьманської ласки до себе і до свого війська. А з якою ті Палієві посланці королівською та гетьманською ласкою й упевненням відправлені назад, те явно видно з листів-відповідей, королівського, гетьманського і від Замойського, які тут подаються¹⁴⁷⁴.

Лист королівський

ЯН ТРЕТІЙ,

з божої ласки король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, київський, волинський, подільський, підляський, інфлянтський, смоленський, сіверський та чернігівський.

Уроджений вірно нам милий! Віддано нам тут лист твоєї вірності, присланий з полку через твоїх молодців, при чому вчинили вони нам досконалу реляцію про рицарську охоту як люди задніпрські їхніх милостей російських царів, так само й твоєї вірності, напавши на Буджак, спустошили ворожі краї вогнем та мечем, і все те хвалебно чинив, що тільки належати може для помноження святої віри та ворожого приниження. Отож, будши вдячний до вірної та зичливої прислуги твоєї вірності, яку постійно висвідчуєш нам і Річі Посполитій, так і за істотну видачу припроваджених в'язнів, хочемо достатньо учинити, щоб діяльність та відвага твоєї вірності і людей твоїх могла бути належно задоволена. Коли накажемо роздавати одіж на інші запорозькі полки, не забудемо певно і людей твоєї вірності, які так мужньо відбули нинішню кампанію. Відносно ж зимових квартир, щоб могли бути триваліші і вигідніші, ніж на рік, даємо лист наш до ясновельможного краківського каштеляна¹⁴⁷⁵, щоб за таку очевидну прислугу захотів відповідним людям придумати винагороду, і не сумніваємося, що він те учинить, а ми, зичачи доброго здоров'я від пана Бога твоєї вірності, вітаємо всіх твоїх молодців.

Дано у Варшаві 6 грудня, року божого 1694, панування нашого 21

Ян, король

Лист гетьманський

Милостивий пане полковнику Палію!

Тішуся дуже з того з першою відомістю, що ваша милість добре гостив на Буджаку при Задніпрянському війську. Хвалю охоту та рицарську відвагу; щодо задоволення Запорозького війська вже я виправив звідси з його милістю рейментарем паном Вільгою одіж та заплату. Квартирі теж маєш, ваша милість пан, визначені від нього, які пропоную замінити самому — вони досить просторі, бо про це я сам читав. Узимку обіцяєш, ваша милість пан, не дармувати зі своїми людьми, дякую за таку охітну до загальної прислуги волю, якої зараз прошу виказувати найбільше, бо приходять відомості, що вся буджацька орда сідає на коней, щоб послати кінну силу до Кам'янця і щоб уторгнутись у наші краї на чамбул¹⁴⁷⁶ усіма силами. Прошу отож, зносся, ваша милість пан, з його милістю паном Вільгою і його милістю паном наказним гетьманом Самусем, щоб, коли виникне на те потреба, могли б ви з'єднатися і долати ворога, добуваючи собі слави і заробляючи тут собі дальшу ласку.

З тим бажаю доброго від пана Бога здоров'я, вам, вашій милості пану, зичливий приятель Станіслав Яблонівський, краківський каштелян і великий коронний гетьман.

Із Львова, 22 грудня 1694 року

Лист Замойського¹⁴⁷⁷

До мене вельми милостивий пане полковнику, мій милостивий пане і приятелю!

Його милість добродій настільки вдячний за прислані «язики» і так шанує відвагу вашої милості пана і зичливу працю твою для Річі Посполитої, що висловить те у своєму листі сам. Він вже визначив заслуженому війську вашій милості милостивому панові плату й одіж через його милість рейментаря пана

Вільгу, так само й належне задоволення і самому вашій милості, милостивому панові. До цього часу має бути вже відомість вашій милості, милостивому панові, від його милості пана Вільги. Я ж мою приязнь при подальших okazіях вашій милості, милостивому панові, як бувало й перед тим зичливо висвідчував, так і тепер неодмінно засвідчую, бо є

**Вашої милості, милостивого пана, зичливий приятель
і радий служити Францішек Замойський**

Із Львова, 22 грудня 1694 року

Примітки до XXXV розділу

- 1408 Тобто австрійський імператор Леопольд I і венеційці.
- 1409 Має бути 1693 року. Мазепа, очевидно, тут застосовував російське літочислення, яке до 1700 року починалося з вересня.
- 1410 *Теодосій Углицький* (30-і роки XVII ст.— 1696) — наступник Лазаря Барановича на чернігівській архієпископській кафедрі з 1692 р.
- 1411 Можливо, мається на увазі війна литовського князя Ольгерда з Польщею, яка закінчилася миром у 1377 р. Сином Ольгерда був Ягайло, який, одружившись з польською королевою Ядвігою, почав насаджувати в Литві католицтво у др. пол. XIV ст.
- 1412 Лівобережного гетьмана І. Мазепа.
- 1413 Генеральним осавулом був А. Гамалія.
- 1414 До начальника російської військової залоги в Чернігові В. Долгорукова.
- 1415 До чернігівського полковника Я. Лизогуба.
- 1416 Тобто засадам людського життя.
- 1417 *Симонія* — продаж та купівля духовних посад у католицькій церкві у середні віки.
- 1418 Тобто батько.
- 1419 Федько був кошовим у травні— червні 1692 р.
- 1420 *Адріанополь* — грецька назва міста Едірне в європейській частині Туреччини, давня турецька столиця.
- 1421 Король в цей час був у Жовкві й справді сильно хворів. Сейм було зірвано завдяки литовському великому гетьману Казимиру Сапезі.
- 1422 Полковник А. Абазин перебував зі своїми козаками на Поділлі.
- 1423 Якова Лизогуба.
- 1424 Леонтій Свічка.
- 1425 Очевидно, мається на увазі Арсеній Чернович, патріарх сербський, який у кінці XVII ст. установив сербський патріархат спочатку у монастирі Круshedолі, а потім у м. Карловіц.
- 1426 Тобто порушують правила церкви.
- 1427 Тобто 1695 року. Має бути 1694 року. (Див. приміт. 1409).
- 1428 Тобто бути священником.
- 1429 *Ектенія* — молитвенні прохання під час богослужінь.
- 1430 1686 р. Мелетія було викликано до Москви, де він на свій захист подав видані йому грамоти патріархів константинопольського і александрійського.
- 1431 У той час, коли, після смерті Й. Тукальського-Нелюбовича (1664), у Києві не було митрополита до вибрання Гедеона Святополка-Четвертинського в 1685 році.
- 1432 Число не проставлено.
- 1433 Цитата з Євангелія. Послання апостола Павла до коринфян, XIV, 40.
- 1434 До колосян, тобто до жителів м. Колоси, що в давній Фрігії (Мала Азія).
- 1435 Цитата з Послання апостола Павла до колосян, II, 5.
- 1436 Відомі два Юстиніани, візантійські імператори: Юстиніан Великий, правив 527—565 р. н. е., і Юстиніан, який правив у 685—711 р. н. е. *Земля Юстиніанова* — землі Візантійської імперії.
- 1437 Тобто Хорватської та Босняцької.
- 1438 *Аламания* — німецьке герцогство Марк-Бранденбург.
- 1439 Число не проставлено.
- 1440 Тобто підпорядковується безпосередньо патріарху, минаючи місцевого єпископа.
- 1441 Очевидно, мається на увазі київський митрополит.
- 1442 *Феодосій Васковський* — ігумен Межигірського монастиря в 1669—1703 рр.
- 1443 *Федір Сулима* — син козацького гетьмана Івана Сулими, страченого 1635 р. за зруйнування Кодацької фортеці. Спершу жив на Правобережжі, а 1662 р. перейшов на Гетьманщину. Мав немалі маєтки, але посад у старшинському уряді не займав.
- 1444 Син Федора Сулими Іван — у 1674 р. одержав чин генерального хорунжого і перебував на цій посаді аж до 20-х років XVIII ст.
- 1445 Число не проставлено.
- 1446 *Долішній посад* — приміські житла, що були за кріпосною стіною.
- 1447 Шлях через Ясси був традиційним для татарських послів. Вони йшли сюди, прямуючи в Польщу і в Туреччину.
- 1448 *Невістюх* — бабій.
- 1449 *Берди* — м. Бердянськ, *Молочні* — м. Молочанськ (тепер — Запорізька область).

- 1450 Річок з назвою Довга на Україні багато (66 назв). Можливо, йдеться про річку Довгу, ліву притоку ріки Куцої Берденки в Запорізькій області.
- 1451 Це сталося в липні 1694 р., після того, як кошовим на Запорожжі, скинувши С. Рубана, обрали Шерпила.
- 1452 Цитата Послання апостола Павла до коринфян, VII, 12. У російському перекладі: «Для сего благотворення...».
- 1453 Прихильником цього з'їзду був перш за все львівський єпископ Й. Шумлянський. Власне, йшлося про те, щоб провести диспут між богословами римськими та греко-руськими.
- 1454 У церкві святого Юра (Георгія) у Львові. Спершу знамірювалися провести диспут у Львівській ставропігійській церкві, але ставропігія подала прохання королеві і звільнилася від цього. Не обійшлося без заколотів: учні латинської школи напали на православну школу, побили учнів, позабирали їхні книги. 16 вересня, як свідчить подальший виклад, розіслано королівські універсали
- 1455 Промову С. Величко переклав на книжну українську мову.
- 1456 Мирний договір між Польщею та Туреччиною після війни 1672—1676 рр. Див. р. XVI.
- 1457 Відокремлення римо-католицизму в християнській церкві відбулося в IV— XI ст. Цей процес почався в 395 р. через виникнення Східної і Західної Римської імперій, а завершився в 1054 р. остаточним поділом християнської церкви на західну і східну.
- 1458 Тобто місцем перебування і страждань християнських невільників.
- 1459 Ліцензія — єпископська єпархія.
- 1460 Тобто підпорядковані безпосередньо патріархам, неофіційні.
- 1461 Йосип Шумлянський.
- 1462 Казнодія — проповідник.
- 1463 Інтенція — задум, намір.
- 1464 Рескрипт — тут: грамота.
- 1465 Див. приміт. 1454.
- 1466 Реверсал — королівська грамота, в якій висловлюється зобов'язання не порушувати громадянських прав та привілеїв.
- 1467 Тобто правного розширення того звичаю. Власне, відмовилися, щоб з'їзд відбувався у них.
- 1468 Поняття «католицький» тут уживається на означення східного обряду.
- 1469 Йдеться про татар литовських та польських, які поселилися в Литві при Вітовті. Більшість із них розмовляли польською мовою, а за релігією лишалися магометанами.
- 1470 Брало в цьому поході участь і запорожці на чолі з кошовим Шерпилом.
- 1471 Бранців було двісті чоловік.
- 1472 Треба: «польського».
- 1473 Субмісія — невелике дипломатичне представництво.
- 1474 Листи подано в перекладі з польської мови.
- 1475 Гетьмана С. Яблоновського.
- 1476 На чамбул — кіннотою.
- 1477 Франтішек Замойський — один із великих тодішніх магнатів. Рід Замойських був український за походженням і традиційно виявляв українські симпатії. Ф. Замойський був у приятних стосунках із С. Палієм.

Розділ XXXVI

Про другу тримісячну книгу «Житій святих», котра вийшла з кнево-печерської друкарні; про шкідливе татарське вторгнення під Гандомир та Львів; про патріарше благословення гетьману через грамоту на похід до Казикермена; про приязнь з Волощини до гетьмана з усілякими звідомленнями про чужоземців; про причини російської війни на Азов та Казикермен; про похід туди московських та козацьких військ; про невзяття того літа Азова і про здачу на умовах Казикермена; про тодішню кореспонденцію до Мазепи великих гетьманів коронного та литовського; про події після взяття Казикермена; про здобич та повернення військ додому; про віншування гетьманові його звитяжства над Казикерменом через грамоту патріархом і в листі — митрополитом, а також про віншування отців Монастирського і Яворського; про патріаршу грамоту, писану до гетьмана після прийняття книги «Житій святих»; про дві такі ж патріарші грамоти до гетьмана й отця митрополита, писані з приводу поставлення єпископа в Переяславі, і про збудування в Переяславі кафедральної Вознесенської церкви; про вибрання руською волинською православною шляхтою на православну єпископію Луцьку та Острозьку після смерті таємного уніата Афанасія Шум'янського Жавокрицького; про королівський універсал, даний йому, Жавокрицько-

мү, на т҃у єпископію; про заздрісних на те його щастя; про його кореспонденцію до митрополита й гетьмана; про монаршній указ на посвячення його й інше про нього; про прислання від Яблоновського до гетьмана резидента з усілякими від нього відомостями; про цісарську війну з турками у Венграх під Логієм з цісарською шкодою; про прохання до гетьмана за сенаторським сприянням кнївського земського судді Войнаровського, щоб відпустили його жінку з Києво-Печерського монастиря; про бажання литовського гетьмана щодо продажу звіжжя; про заборони й дозволи патріарха києво-печерським іконам; про львівських купців, затриманих у Москві, і за сприянням гетьмана вільно відпущених.

Року від розподілу стихій 7203, а від сповиття пеленами Немовляти, що небо хмарами покриває, 1695. На самому початку року вийшла з києво-печерської друкарні друга тримісячна книга «Житій святих»¹⁴⁷⁸, яка починалася від грудня, складена Димитрієм, про яку далі буде в цьому році просторіша згадка. А я, перш ніж почну описувати відправлений у цьому році на Азов та Казикермен марш великоросійських та малоросійських військ, викладу ще тут про сильне татарське вторгнення в Польщу. Після свят Різдва господнього сильні кримські, білгородські та інші орди, відпровадивши проздовж кількох літ турецьку загарію¹⁴⁷⁹ до Кам'янця-Подільського і повернувши звідти назад, вторгнулись у Сандомирський та Львівський повіти, де загорнули в полон безліч люду, а поселення зруйнували вогнем та мечем, обернувши все у попіл. Коли ж потім уторгнулись і під саме столичне руське місто Львів, то великий коронний гетьман Яблоновський виїхав був супроти тих орд з кількома тисячами польського кінного та пішого війська¹⁴⁸⁰ і з кількома штуками гармат за львівські піддвірки. Однак орда, оточивши польське військо, не дала йому й дихнути, а міцним стрімом напала на поляків і, не без значної їхньої шкоди, загнала в саме місто Львів, гармати їхні забрали, а піддвірки львівські спалили з одного боку та й повернули додому. Після відходу від Львова тих орд львів'яни за гетьманським наказом позбирали татарські стріли і ними, як тоді оповідали, наповнили дванадцять возів, які гетьман Яблоновський відіслав до короля й сенаторів у Краків чи Варшаву¹⁴⁸¹, щоб краще пізнали вони, яка була бусурманська сила.

Святійший Адріян, московський патріарх, знаючи про те, що за монаршим указом гетьман Мазепа мав виходити на війну під Казикермен, писав до нього 5 березня, благословляючи його з усім козацьким військом на той похід, таку грамоту:

АДРІАН,

божою милістю архієпископ московський, усієї Росії та всіх північних країн патріарх.

Улюбленому у Господі нашої мірності сину, гетьману їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків [Дніпра] Іоанну Степановичу Мазепі і всьому воїнству мир та архіпастирське благословення! Де живуть на поверхні світового корабля Духу діти рожденного всеблагого Бога, діти церкви істинного нашого благочестя, діти нашої мірності, маємо їх у серці нашому архіпастирському і дбаємо про них, стараємося, щоб було їм добро і щоб звільнилися вони від усілякого лиха,— хай добре вгодять господу Ісусу Христу, й цілковито спасуться, дістаючи мир та благословення в домах, і в дорозі, і в ополченному ратоборстві. Взнав я, що твоя любов з малоросійським воїнством за велінням благочестивих наших великих государів і великих князів Іоанна Олексійовича, Петра Олексійовича, самодержців усієї Великої, Малої та Білої Росії, пішов з ополченням на супротивних ворогів та супостатів християнських, на лиховірних татар, через що безперервно молимо щедроту вседержителя Бога, хай із благословенням своїм приспішить вашій синівській любові на всіляке добропровідництво день у день і подасть воїнству царської пресвітлої величності через ваше мужнє ратоборство перемогу, щоб подолати ворогів і звільнити полонену вашу братію з агарянських рук, від їхнього мучительного озлоблення, хай дасть розширити межі вітчизни та російського самодержавства, а також і мир. Ви ж, улюблені вірні Ісус-Христові раби і дбали служителі царської величності й наші у Христі діти, за повинністю своєю кожен у чині дбайте про те і в ополченні показуйте доброчесно і щедро ділом благочестиву нашу віру, хоронячись від усілякого лиха, оскільки ви є божими людьми.

Я велю вам віддавати пануючим богозаповідане своє послушенство, через це терпіння майте на воєнний подвиг, як учить святий апостол. Ті, що дбають за Господнею волею про себе, і про благочестиву віру, і про вітчизняні межі землі своєї, хоч і постраждають, вінчатимуться і приймуть вічне добро від Христа, отож ви тим завсігди керуйтеся й борітеся з ворогами до крові й до смерті. Тим ото Господь, скріплюючи вас, скріпить; благословляючи, благословить і обдарує всіляким добром вишньої своєї правиці на землі та на небі. Будьте у цьому, дбаємо, а де пробуватимете, зволь сповіщати нас.

Писано в царському великому місті Москві від світотворення 7203 року, а від Різдва Бога слова Ісуса Христа 5 березня 1695 року

Того ж 28 березня один із волоських християнських панів, зичливий наш приятель, можливо, й сам господар, віншуючи козацьким військам щасливі воєнні успіхи в Криму і в Білгородщині у минулі роки, говорячи також і про цьогорічні вищезгадані ординські сильні вторгнення в Польщу і під Львів, до того ж ознайомуючи про турецьку й інших чужоземних держав поведінку й наміри та заохочуючи гетьмана Мазепу з козацькими військами до цьогорічної воєнної кампанії на Крим, на Буджак, на турецькі фортеці, які лишаються над Дніпром і над Чорним морем, і офіруючи свою схильність до тієї війни, щоб скинути із себе чужоземне ярмо, таємно писав до нього, гетьмана, такий свій лист¹⁴⁸²:

«За відомості про те, як війська їхніх царських величностей пустошили в кримських краях під командою вашої милості пана, дуже дякую вашій милості панові. Нехай всемогутній Бог надалі сприятиме зброї їхньої царської величності на Божу хвалу, на помноження в цілому світі православ'я та на втіху християнам. Про те, що діялося під Очаковом та Буджаком¹⁴⁸³, добре знаю. Дуже, однак, жалкую, що, в основному, через слабе здоров'я наказного [гетьмана] вашої милості пана¹⁴⁸⁴ не зміг він зруйнувати Буджак; це сталося, очевидно, через те, що пан Бог тієї хвили не захотів нас утішити. Але я певний тої надії, що зброя їхніх царських величностей цього літа захоче віднагородити те, що хотіли б мати чи за рік, чи й далі, а поганський Буджак буде зруйновано. Щодо чоловіка вашої милості пана, котрий так довго тут затримався. Причиною тому татари, котрі ходили в чамбулі до Польщі, аж до Львова,— чекав він їхнього повороту. А було так: татари пішли, палячи, аж до Львова, де застали й самого гетьмана з малою купою війська (5000), а орди було на 30 000, і вони спалили Краківське передмістя, та й гармати взяли,— побито ж та поранено і їх. Повертаючись, мали велику шкоду: здохло в них 20 000 коней, як про те ваша милість пан уже може знати.

З Андріанополя. В січні запанував цар, син царя Махмета¹⁴⁸⁵, який почав війну з німцями, ім'я його Мустафа, йому 32 роки. Він одразу ж звідомився про царський скарб, і знайдено було 15 мішків. Звідомлявся він і про військо й побачив, що і грошей, і війська мало. Він сам піде на війну, вейзирів ж наказав, щоб виступав, тільки хай ваша милість пан знають, що не мають ані грошей, ані людей, несила велика в поган, бо людей з Анатолії мало приходить на війну з огляду на велику кількість розбійників, бо їх у ці часи надто намножилося, а скільки турчин може мати війська, то це буде відомо тоді, коли вийде в поле. Знаю, однак, те, що німці зараз готуються до війни, а оскільки вже зараз відібрали Пулу, то хорвати зараз почали докучати Темешварові¹⁴⁸⁶, тільки той Темешвар ще лишається під турками, але ненадовго, дасть Біг,— добрий тепер час християнам воювати на поган. Особливо цього літа [добре було б напасті] на Крим і на Буджак, оскільки хан має такий наказ, щоб готуватися на війну, бо дається знати, що піде на війну сам турецький цар. Хан візьме з собою і з Криму, і з Буджака багато орди, час буде добрий військам їхньої царської величності [іти] як на Крим, так і на Буджак, а ті турецькі замки, що над Дніпром, можна зруйнувати цілковито, бо нам вони чинять велику докучу — щороку ми повинні давати їм 10 мішків. Поляки не чинили і не чинять миру з турками, бо хоч поляки й захотіли б того, не хочуть турки,— не зважають на них нітрохи, оскільки поміж них велика незгода: одні з німцями, а другі з французами, наскільки змога, трактують про мир. А ще хай про те знає ваша милість пан, що ані турки, ані німці, ні інші союзники про мир і не гадають. Острів Хиу¹⁴⁸⁷ венеційці залишили й пішли до Мореї, і це венеційці чинили не без достатньої причини, а щоб не бути розрізненими на багато боків, особливо так віддалено. Мали зразу з турками битву на морі, хоч на морі турків була велика потуга. Кілька турецьких кораблів потонуло, так само й венецьких два, відтак венеційці, забравши все, що їм було потрібно, з Хиї пішли до Мореї¹⁴⁸⁸. Пишеш, ваша милість пан, що Михал звідомив вашій милості пану: волоський господар, як і муляньський, коли б побачили, що війська їхньої царської величності рушили супроти Буджака, зараз і самі підуть зі своїми військами і з'єднаються з військами їхньої царської величності. Нехай тільки побачать спершу в принципі, що війська їхньої царської величності ослабили ворога. Хай ваша милість пан гетьман опанує поганські замки, що над Дніпром, і ті фортеці, котрі над морем, тобто Білгород, Кілію¹⁴⁸⁹, то, бачачи слабкість поган, хто б не мислив про своє звільнення з поганського ярма і не дбав про те? Мого чоловіка прошу вашу милість пана виправити при безпечній okazji назад. Чутно тут і те, що його царська величність, великий государ цар Петро, готується на війну супроти турків, чого дай Боже! Прошу вашу милість пана повідомити мені про те.

28 березня 1695 року»

Після отаких, описаних раніше, великоросійських та малоросійських незгод і воєнних змагань з Оттоманською Портою та Кримською державою, що почалися в основному від Чигиринщини і тяглися 16 років, коли через певні перепони не довелося обом монархіям, Російській та Турецькій, прийти до миру й дружби (хоч з обох боків і була до того, як писалося раніше, схильність), татари й козаки безперервно чинили оказії до гніву й війни поміж обома згаданими монархіями, як це було й перед Хотинською війною 1621 року,— про це частково описано раніше.

Отож пресвітлі Іоанн та Петро Олексійовичі, всеросійські самодержці, щоб відомстити бусурманам свої кривди, чинили впродовж згаданих 16 літ, урадили за найкраще піти зі своїми військами на Азов та Казикермен, щоб при божій допомозі зруйнувати їх і побачити відчинені собі з Меотицького озера двері в Евксінопонт¹⁴⁹⁰, а від Казикермена щоб низовому Запорозькому війську було по-стародавньому відчинено ворота і була безперешкодна навігація Дніпром в Очаківський лиман і в те ж таки Евксінське море. На таке воєнне діло вони, великі московські государі, проздовж минулих літ досить наготували хлібних

запасів і всіляких військових ризиків і звеліли той військовий марш зачинати, в який зволив рушити з царського міста Москви в березні місяці під Азов і сам пресвітлий монарх Петро Олексійович, він лишив на царському престолі брата Іоанна.

Військо було розкладено на дві частини, одному звелено йти землею і рікою Доном униз до міста Черкаського¹⁴⁹¹, а другому з собою визначено марширувати також землею й рікою Волгою під місто Царичин, а звідти землею під самий Азов. Коли це сталося і коли великоросійські війська та кілька полків малоросійських спинилися всі під Азовом¹⁴⁹², то почали невсипуще його здобувати й бомбардувати. В цьому промислі при старанні, либонь, ціле літо збавили¹⁴⁹³, азовські стіни поламали з гармат і порвали підкопами а, кинувши в Азов кільканадцять тисяч великих бомб, поламали всі азовські доми й мечеті, внівець обернувши і самими румовищами заславши й загрузивши ціле те місто, однак, не можучи його цілком дістати з наближенням осінньої пори, змушені були відступити від Азова назад. З другого боку, біля Казикермена, фортуна послужила християнським військам краще. Гетьман Мазепа з козацькими військами і з усіма військовими тяжарями рушив за монаршим указом у той казикерменський похід з Батурина 17 травня, а ближній боярин і білгородський воевода Борис Петрович Шереметов з московськими кінними та пішими військами і з козацькими слобідськими полками рушив з домів у призначений похід у тихтаки числах. Вони зійшлися біля дніпрового берега коло Переволочної, забавили там кілька тижнів, доки спорядили до перевозу військ судна і доки переправилися через Дніпро — Шеремет нижче Переволочної, а Мазепа вище Переволочної, навпроти Мішуриноного Рогу. Тим часом 13 липня писав із Гродна до гетьмана Мазепа гетьман Великого Князівства Литовського Сапіга свого листа, в якому сповіщав про союз Корони Польської з різними християнськими державами супроти спільного для всіх християн ворога — бусурмана — і про численні над ними військові промисли, при цьому бажав він Мазепі щасливого успіху в початім поході. Цей Сапіжин лист має в собі таке¹⁴⁹⁴:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане, їхньої царської величності
Запорозького війська, до мене вельми милостивий пане і брате!**

Відомо світові, що чим сильніше діткнула нас поганська шабля, тим старанніше провадимо війну для відшкодування шкод і страт наших. Через це й прийняли ми її з царем його милістю, з їхньою царською величністю, і з Річчю Посполитою Венецькою, відтак проздовж тринадцяти років щороку виходили ми з військом у поле, шукаючи у їхніх власних оселях: відвідали ми Буджак, увійшли у Волоську і Мултянську землю, здобули Сороку та інші замки і осадили їх, щоб приборкати Кам'янець. Висипали ми й міцно осадили шанці Святої Тройці, залага яких завше виказує з божої ласки силу супроти Кам'янця і у Волохах¹⁴⁹⁵. Ми самі в минулу осінь отримали з божою поміччю над тим ворогом велику перемогу, відтак поганство, з немалою своєю поразкою і стратою всіх провіантів, шаблею нашою було виперте й прогнане. І зараз його королівська милість, наш милостивий пан, діставши звістку про замисли їхньої царської величності, зволив писати до мене, щоб я, рушивши військо Великого Князівства Литовського і злучившись з коронним військом, ішов на ту святу війну. Отож для скріплення святого союзу я військо (хоч воно після минулої експедиції мало що відпочило, коні не відпасло) випровадив. Та й самого мене ці ж послі вашої милості пана застали, коли всідав я на коня, щоб їхати до обозу. Його милість пана Поплавського, старосту кувявського¹⁴⁹⁶, полковника його королівської милості, я послав для скупчення війська й провадження його до Вишневеця, а там, з'єднавшись із їхніми милостями панами гетьманами і за попередньою радою, чинитимемо, дасть пан Біг, супроти ворога святого Хреста військові промисли, як час та оказія простелить дорогу, зносячись із вашою милістю милостивим паном, наскільки зблизимось у тому краї між собою. А зараз зичу вашій милості милостивому пану щасливих успіхів на тій союзній війні, віддавшись ласці і лишаючись вашої милості, милостивого пана, зичливим приятелем, братом та слугою

Казимир Сапсга, великий гетьман Великого Князівства Литовського.

Дано в Гродні, 13 липня 1695 року

Того-таки 28 липня великий коронний гетьман Яблоновський, відповідаючи через Мазепино послання Стефана Трошинського, гадяцького полкового осавула, і зичачи щасливого успіху в початім поході до Казикермена, також ознаймовуючи про свій похід на ворога, писав з Маріамполя¹⁴⁹⁷ такий свій лист¹⁴⁹⁸:

**Вельможний милостивий пане гетьмане Запорозького війська,
їхніх пресвітлих і державних величностей, до мене вельми милостивий пане і приятелю!**

Немає бажанішого цілому християнству, як той такий хвалебний зачин військ їхніх пресвітлих, державних величностей супроти загального ворога святого Хреста. Ми дуже втішилися на цю відомість, зичимо щасливого довершення й перемоги над ворогом і просимо про те пана Бога, оскільки й сумніватися не треба в добрих успіхах при такій великій силі та впорядкуванні їхніх пресвітлих державних царських ве-

личностей і при дозорливості вашої милості милостивого пана. Нам же належить диверсія, знаємо ми це, однак пожиточніше було, щоб ми були раніше звідомлені про такий святоблिवий замисел, особливо коли відправлявся у Варшаві сейм¹⁴⁹⁹, — в нас це могло б справити більшу готовність, та й сейм не зірвався б, а подав би найдосконалішу раду на таку добру оказію. Але й так, як тільки застав нас сусідський заклик, з огляду на союз, з'єднуємося з військами коронними та литовськими і маємо думку та старання розірвати ворожі сили й відвернути їх, як це робили ми щороку від початку тієї війни, побиваючи ворога в багатьох місцях з божої ласки значними звитягами. Я зараз тільки чекаю, щоб прийшло військо Великого Князівства Литовського, яке коли й опізниться, то дивуватись із того годі, бо тягне зі справді далеких, у півтора ста миль, посідань, а злучившись із ним, я беруся відразу ж розпочати воєнні промисли. Між тим значну частину війська ординував я під фортецю Факмец-Фаркец, щоб наше військо звідти через Фальчу вторгнулось у Буджак¹⁵⁰⁰, що значну справило б диверсію, бо татарські війська, які вже рушили до Дніпра, дізнавшись про початий зачин, повернулися назад до Буджака і тепер звідти виходити не смітимуть, доки, як гадаю, та частина нашого війська діятиме. Я теж з іншими військами ввійду незабарно у воєнне діло при щасті його королівської милості і при звичній охоті польського рицарства. Його милість пан Трошинський, полковий гадяцький осавул, посол вашої милості милостивого пана, став тут у мене дванадцятого дня, місяця липня, заставши мене уже майже в обозі в моїй резиденції і тільки за дві милі від війська. Лист же вашої милості, мого милостивого пана, датований з-під Переволочної, писаний від 5 червня, віддав мені, на який відписавши відповідь з повною моєю готовністю, прагнучи якнайчастіше чути про найбільшу славу й триумфи вашої милості милостивого пана, неодмінно віддаюся приязні.

3 Маріамполя, 28 липня 1695 року

**Вашої милості милостивому пану навзаєм зичливий приятель
та слуга Станіслав Яблоновський, краківський каштелян,
великий коронний гетьман**

Коли ж усі війська переправилися через Дніпро, то, рушивши звідти звичайним трактом до Казикермена, переходили в тому марші різні річки й долини, що впадають зі степу в Дніпро, а під самий Казикермен прибули в середу, перед спасівськими запустами, в останніх числах липня¹⁵⁰¹, і поставили неподалік довкола нього свої обози. А в четвер, тільки засвітало, гетьман звелів сердюкам і городовим піхотним військам ступати в ім'я господне під казикерменські стіни, і те військо охоче, з радісним серцем скочило на воєнний промисел і без великого спротиву ввійшло в Казикерменські садки й огороди, бо хоч і вийшло з Казикермена супроти козаків кількасот яничарів, однак їх відразу ж було розбито і загнано в Казикермен, а козаки, починивши там-таки, непоодаль казикерменських стін, шанці, невідхідно залагли в них для подальшого воєнного промислу. В тодішню ніч з четверга на п'ятницю війська козацькі й московські атакували Казикермен зусібіч, обсіпали шанцями, обставили плетеними кошами, насипаними землею, обвели багатьма гарматами й мортирами, осадили численними піхотами, і скоро світ почав ояснюватися, в п'ятницю зусібіч привітано тоді Казикермен з гармат, мортир і дрібної зброї. І від тієї п'ятниці до вівторка, в який були запусти на Спасівку, впродовж п'яти днів, невсипуще денно й нічно бито було з гармат і з дрібної зброї, кидано з мортир бомби і підводжено під казикерменські стіни таємні підкопи. Відбирали вони і від Казикермена непогану відповідь з гармат та янчарок, зрештою, Казикермен дійшов до такого стану, що вже годі йому було стріляти з гармат на християнські війська, так як чинили були турки й Чигирину в 1678 році; бо коли з Казикермена відчиняли яничари вікна в кам'яній стіні для стріляння з гармати, то в те вікно відразу ж ударяли з двох чи трьох наших гармат і яничарам не допускали вистрілити з казикерменської гармати. В такий спосіб не лише казикерменські гармати залишилися порозбивані, але й пушкарів повибивано; дійшло до того, що казикерменський бей обіцяв яничарам платити по тридцять і по сорок левів на день тим, котрі б захотіли бути пушкарями, але охочих до того не відзивалося — бачили в тому чині явну погібель. Та оскільки стіни фортеці згрунтовано з твердого каменю, то вони мало руйнувалися від наших гармат і надія взяти її була мала — все це протягтися могло б довго. Отож гетьман, щоб так не сталося, а бажаючи бачити швидко здійснення свого заміру за згодою з боярином Шереметом, звелів війську своєму котити земляний вал до казикерменських стін, такий широкий і високий, щоб ним можна було засипати й казикерменський рів, і, порівнявшись зі стінами, легко вломитись у місто. Цей промисел наших військ вельми устрашив і привів у малодушся казикерменських обложених, оскільки янчарська й гарматна їхня стрільба стала вже бездільна й марнотна, коли стріляли вони в наші земляні вали. А коли стріляли поверх валів, то кулі перелітали й християнські обози. В тих-таки п'яти днях один московський підкоп поламав казикерменську стіну, навдокучало йому дуже й бомби, а що найгірше застрашило казикерменців — це один воєнний московський промисел, який називають вони чаном. З нього одного вечора за один раз кинено в Казикермен кількадесят великих бомб і малих гранат — від цього промислу і від вогню з усіх наших обозів, наче від блискавки, все було на короткий час освітлено в той темний вечір, і ще ті бомби й гранати не всі впали всередину Казикермена, як привели обложених у крайній відчай, і тоді аж у наших обозах було чути їхній плачевний голос. Через такі утруднення й страх і через смердючі численні побиті свої трупи, які купами лежали непоховані, казикерменські бусурмани, не мігши далі опиратися християнським військам, змушені були на корисних собі умовах поклонитися гетьману й боярину Шереметову і перед заходом сонця віддати місто Казикермен¹⁵⁰² на козацьке ім'я. Для цього договору прибули зі своїх обозів у шанці гетьман та боярин, а від Казикермена, від бея, туди ж таки, у шанці, прибув із кількома яничарами Шабан Липка, або Чемерис, казикерменський писар. Домовившись там і постановивши, що треба, гетьман та боярин

від'їхали до обозу, а Шабан відійшов у Казикермен уже по заході сонця; і коли він повернувся в Казикермен, турки звідомилися про вчинену з гетьманом та боярином корисну собі капітуляцію, були раді цьому і без сумніву сподівалися, що з нашого боку все те буде вчинено, що приговорено і постановлено з Шабаном. Однак вони, казикерменці, не покладаючись на приречену тоді козацьку приязнь і не бавлячись у своїх житлах, відразу ж того вечора відступили з горішнього міста в найнижчий Казикермен, що над Дніпром, лишивши на кам'яних стінах горішнього Казикермена тільки яничарські караули, щоб у місто нікого до світанку не пустити. Однак так не сталося, бо як тільки тодішня ніч дозволила відпочити війську, яке трудилось у шанцях увесь день, воно тоді, не спочиваючи і не слухаючи поставлених караулів, у всілякі способи натиснулось у горішній Казикермен, і караульні яничари відступили через те в долішнє місто. Наші ж брати, москалі й козаки, розгостившись у Казикермені і не беручи в нім превеликих здобичів, третьої чи четвертої години вночі через крайній свій безум запалили його, і ця пожежа так швидко розширилася, що не тільки всі тамтешні турецькі скарби огорнула і палам у здобич узяти не допустила, але інший кидав здобути і заледве сам вихоплювався з того всепожираючого вогню.

А друге місто Мустрит-Кермен за Дніпром на Таванському острові, що лежить навпроти Казикермена (з якого хоч і стріляли з гармат на козацькі й московські шанці й обози, однак з того стріляння мало було шкоди нашому війську й користі Казикермену), побачивши, що Казикермен поклонився гетьману й боярину, поклонилося й собі низовому Запорозькому війську, яке зі своїм кошовим отаманом Максимом промишляло, здобуваючи його, — вони припливли туди від Січі в човнах. Інші ж два кам'яні турецькі замки, що були навпроти Казикермена над рікою Кінською, а саме: один Аслам-Кермен, на кримському березі, а другий Муберек-Кермен, який був через річку Кінську на острові Таванському, якраз навпроти Аслам-Кермена, побачивши загибель Казикермена й Мустрит-Кермена, обидва того не дочікувалися — люди воєнні й жилі виступили з них з усіма своїми маєтками до Криму, покинувши тільки великі гармати.

Переночувавши ту ніч, у середу рано гетьман та боярин Шеремет прибули з обозу під Казикермен, порядно влаштували козацьке й московське військо, щоб прийняти турків з долішнього Казикермена, які мали виходити згідно домовленості, щоб їх військо не забивало і не шарпало. Але те ухикування супроти військового тлуму мало дало користі, бо турки, що вийшли перші з Казикермена, були через навальність військовою розшарпані так, що інші турки, побачивши це зі стін казикерменських, одразу ж замкнулись у долішньому замку і до кінця свого не давалися; а треті — з жінками та дітьми і з усіма своїми багатствами поклонилися запорожцям і поспускалися по линвах зі стін казикерменських у запорозькі човни, які були в дніпровій воді — запорожці навмисне для того підпливли під казикерменську стіну, — їх запорожці перевезли на Таванський острів під замок Мустрит-Кермен. При таких діях, як описано, одні москалі й козаки дещо дістали здобичі з Казикермена, а інші нічого, оскільки самі собі зашкодили через таке глупство, яке описано. А на Таванському острові під Мустрит-Керменом низовому Запорозькому війську дісталася превелика казикерменська й мустриткерменська (окрім ясиру) здобич, було її на тому острові розкладено на курені і справедливо розділено.

Після таких подій усі казикерменські війська, доки прибралися до рушення і доки поламали казикерменські стіни, забарилися на кілька день, відтак рушили звідти назад. Гетьман щасливо переправився через Дніпро знову в Переволочній на Мішуриному Розі з усім своїм військом, розпустив його по домівках, а сам прибув у Батурин. Боярин же Шеремет, переправившись через Дніпро, як і раніше, відійшов до себе. Однак, відходячи від Казикермена, гетьман лишив сердюцький полк Ясликовського, а боярин — полк стрільців у таванському замку Мустрит-Кермені, оскільки той не був пошкоджений від нашого стріляння; покинули там також гетьман та боярин тим двом полкам на потребу воєнні запаси, на кілька місяців харчів, доки з міст пришлють більше. Лишили там і запорожці кілька сот свого товариства¹⁵⁰³, а всі інші зі згаданим своїм кошовим Максимом, із здобиччю та ясиром повернули до Січі. З тих ясирів одні добровільно похрестилися, і відпущено їх з Січі на Русь в Україну, інші захворіли й померли, а треті, злохитрі, замислили вчинити кошу і всьому січовому війську погибель і були в тому постережені; їх усіх, — великих та малих, чоловічої та жіночої статі — виведено з Січі і без жодної пощади вирубано впень. Плакали й тяжко нарікали на боярина й гетьмана казикерменські полоняники, що не так із ними вчинили, як приговорили були з Шабаном; коли б знали про таку свою біду, то, казали, воліли б усі померти в Казикермені, ніж віддатися в руки гавурських¹⁵⁰⁴ начальників. А білогородська орда не могла вчинити нам перепон під Казикерменом через те, що оберігала себе від лядських військ, що частково видно з вищеподаного листа коронного гетьмана Яблоновського. З гетьманським поворотом з-під Казикермена в Батурин преосвященний Варлаам Ясинський, київський митрополит, перший вітаючи воєнне щастя над Казикерменом зі свого кафедрального монастиря, писав 22 серпня до нього, гетьмана, такий свій лист:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане війська їхньої царської пресвітлої величності Запорозького, наш вельми милостивий пане та великий добродію!

Воздаємо (на незвіданий його дар) подяку Богу, славленому в святій трійці: всемогутньому отцю, господу сили, який наділяє силою з виші, сину-переможцю (мечем вуст своїх) пекла і всієї кріпості бісівської та бусурманської, святому духу, який зійшов у вогні та шумі бурливого дихання на збурення та пагубу ерихонських стін на жорстокосердних невіруючих і хулителів трійчеського божества; Богові, який перший благословив своїм батьківським благословенням; Богові, котрий здійснив своїм душеутішним виконанням бажання всіх вірних. Він дав нині при незвіданому сприянні тріумфальну перемогу вашій вельможності над ворогами самого Бога, що огуду шлють на святу єдиногобожественну трійцю, на неперемож-

не знамення божої перемоги, на Хрест святий. Узброєний ним-таки, ваша вельможність, за покровою християнської заступниці, яка стоїть біля Хреста, непорочної Христової та Іоаннової матері, ворогів перемогли, ім'я Боже та його помазаників прославили, святую церкву та вітчизну православно-російську захистили і собі славу безсмертну здобули! З цього я, недостойний богомолець, з усім притчем духовним, радуючись незвіданому сприянню в подячних молитвах і віншуючи вашій вельможності ту божу благодать, записану в імені та в ділі dokonаної теперішньої перемоги, зичу всіх щедрот вашій вельможності через Об'явлення Іоаннове, яке перемагає боговгодною вірою обітників; там поміж інших щедрот Христос-господь каже: «А переможцеві і тому, хто аж до кінця додержує мої вчинки, я дам йому владу над поганями»¹⁵⁰⁵. «Переможець не буде пошкоджений від другої смерті»¹⁵⁰⁶. «Переможцеві сісти я дам на моєму престолі зі мною, як і я переміг був, і з Отцем своїм сів на престолі його»¹⁵⁰⁷. То хай би я сподобився ту мою сердечну зичливість тут, на святих місцях, наочно виявити вашій вельможності у тих-таки подячних молитвах. Цього ретельно зичачи тепер, у листі через посильних осіб кланяюся доземно.

Із монастиря Свято-Софійського Київського, 22 серпня 1695 року

Варлаам Ясинський, київський митрополит

Потім святійший Адріян, московський патріарх, вітаючи ту ж таки перемогу над Казикерменом з Москви, писав 28 серпня таку свою до гетьмана подячну і похвальну грамоту:

АДРІАН,

**милістю божою архієпископ московський,
всієї Росії та всіх північних країн патріарх.**

Улюбленому в Господі нашої мірності сину, гетьману царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра Іоанну Стефановичу Мазепі і всьому християнському в воєнному ополченні воїнству архіпастирське благословення!

Слава Богу всетворящому, який подав поміч на супротивних ворогів православному воїнству хреста Ісуса Христового, царської пресвітлої величності благочестивих наших великих государів і великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержців і багатьох держав, царств та князівств повелителів і володарів; це воїнство за воєнним воеводським старанням, при ретельному та вірному служінню всемогутньому Богові, божій церкві та їхній царській величності через усе Запорозьке воїнство має принести на магометан пагубу й полон і розорення їхніх жител. Мірність наша, діставши про те звістку із твого писання, присланого від тебе з обозів з-під турецького Казикермена, розореного вами, в Москву (його принесли нам у синівській покорі і з вимогою сліпних молитов від святої церкви і благословення нашого сеуншики)¹⁵⁰⁸, воздаємо подяку перемоготворцю Господу і честь християнській непереможній воеводі — Богоматері пречистій Діві Марії! Тримаємо в нагляді оберігача Бога завжди і твою любов, також і все воїнство, що є з вами, щоб оберігалися ви усіляких ворожих полчищ і зломисля їхнього, бажаємо, щоб перемагали ворогів і щоб багаторічно ти жив у гаразді та спасінні. Будьмо ж благословенні, православні, в святій церкві, в мирі та щасливому добробуті на землі і на небесах! Амінь!

*Писано в царському великому місті Москві, від світотворення 7203 року,
а від Різдва Христового 1695, 28 серпня*

А після того превелебні отці Інокентій Монастирський, ігумен Кирилівського монастиря¹⁵⁰⁹, і Стефан Яворський, префект колегіуму¹⁵¹⁰ Київського братства, бувши вислані під преосвященного отця митрополита для заспокоєння тодішніх справ до Переволочної та інших протопопій, повертаючись до Києва, коли почули, що гетьман прибув з-під Казикермена в Батурин, написали з Ніжина, де були тоді, 29 серпня до гетьмана, вітаючи його з перемогою під Казикерменом (приклавши до того повіншування й інший свій інтерес), такого свого листа¹⁵¹¹:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане війська
їхньої царської пресвітлої величності Запорозького,
наш багатомилостивий пане, заступнику й добродійнику!**

Коли звитяжна слава, голосно бриняча в людських вухах, принесла тріумфальним ходом цілому християнству, а найбільше російському світу хвалебною мовою ім'я вашої вельможності, серце з радості тане, як віск од сонця, чуючи втішні новини, від яких сповнюються отакі виборні євангельські слова: «Дивились вони — і не бачили, слухали — і не розуміли»¹⁵¹². Піде це в рахунок безсмертних справ. Найкривавіші війни з бусурманами запишуть замість глясанованого цинобру¹⁵¹³ в книгу вічності, не порівняну в справах воєнних кавалерську діяльність вашої вельможності, яка ні в кого не була така щаслива [запишуть], і самопострашне ім'я руського Ахіллеса¹⁵¹⁴ гарним виписом, що не згладиться ні від якої заздрості жодним зубом злості. Цьому аплодує як ціле християнство, так і ми додаємо не менше, віншуючи безсмертну славу, набуту дорогою кров'ю вашої вельможності, від своїх голосів голосним окриком, так само [віншуємо] й цілому християнству, а найбільше сумній вітчизні, отже, ти перетворив вигострені шаблі на пошерблені, а знеслій гор-

дій думі бусурманській мужньо притер роги. Хай той, хто вивищив ім'я християнське — найвищий Бог,— славить і надалі на подив світові вашу вельможність для захисту вітчизни, на пострах оттоманській гордині, на триумфальну славу святої віри. Нехай могутня рицарська булава вашої вельможності, що перемагає ворогів, мужньо громить на полі бою ненажерливу гідру! Через те, похилений такими численними вихорами, човен милої вітчизни міг би щасливо зайти в безпечний порт, кинувши в хвилі крові ворожої гербовну кітву¹⁵¹⁵ вашої вельможності, зміцнену Хрестом¹⁵¹⁶, зносячи веселі пісні,— цього ми бажаємо, хочемо, зичимо, чекаємо. По тому, приступаючи до приватних справ, ознайовуємо, що з волі вашої вельможності ми були вислані від архіпастиря до Переволочної для заспокоєння суперечок поміж священниками і тамтешніми жителями. Гадаємо, вашій вельможності відомо, про які там речі йшлося. Звідти, бажаючи використати відпускний час, ми повернули до деяких протопопій, дещо поправили цілком, [вказали], що треба поправити, і поїхали, з огляду на насталий вересень, до Києва, але в Ніжині зустрів нас посланець від архіпастиря з цілою в'язкою листів, писаних щодо справ теперішнього номіната¹⁵¹⁷ Луцької та Острозької єпископії ясновельможного його милості пана Дионисія на Жабокриках Жабокрицького. Серед тих листів поміж інших були також і листи, писані від архіпастиря й до нас, щоб ми, дізнавшись про щасливий приїзд вашої вельможності до Батурина, поїхали туди, і, віддавши належну при віншуванні шану, подали б на розгляд вашої вельможності ту в'язку, і просили щодо тієї потреби відповіді. Але оскільки не змогли ми вже з Ніжина повертатися, щоб розшукати вашу вельможність (частково через розладнане здоров'я від подорожніх недогод, а частково через настали на початку вересня шкільні заняття)¹⁵¹⁸, ми вирішили послати з Ніжина оту в'язку до вашої вельможності через кур'єра, оскільки нам самим, супроти сподіванки, неможність заступила дорогу. Покірно тож упадаємо до звитяжних ніг вашої вельможності хоч би в письмовому поданні, і, віддаючи до панських рук архіпастирське послання, кладемо самі себе під звитяжні стопи, і дуже просимо подати відповідь на архіпастирське прохання.

З Ніжина, 29 серпня 1635 року

Вашої вельможності, нашого вельми милостивого пана патрона й особливого добродія, протектора недостойні богомольці й найнижчі слуги Інокентій Монастирський, ігумен монастиря Києво-Кирилівського, Стефан Яворський, префект колегіуму братського Київського

Закінчивши оповідати про зруйнування Казикермена, повертаюся тепер назад до місячного порядку. Тоді ж, 25 травня, святійший московський патріарх Адріян писав про прийняття другої книги «Житій святих», яку склав Димитрій і яка починалася від грудня (тоді вона саме вийшла з Києво-Печерської друкарні і про неї коротко згадано на самому початку цього року), таку від себе грамоту:

АДРІАН,

**милістю божою архієпископ московський,
усієї Росії та всіх північних країн патріарх.**

Улюбленому в Господі нашої мірності синові, гетьману царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра Іоанну Стефановичу Мазепі архіпастирське благословіння.

Похваляє наша мірність добротворців; хвалимо тих, хто сприяє добру, а найбільше, коли поєднується начало твердого обов'язку, яке ґрунтується в громадянстві добродійністю,— цього мають досягати; так твоя любов, не тільки причетний до цього, але чиниш так часто. Пиши нам по-синівському про все, потрібне для загальної користі, і проси нашої мірності благословення. Прийняв я і тепер таке твоє писання від присланих до нас, братії з Києво-Печерської лаври, нашої мірності ставропігії, строїтеля печерської лікарні ієромонаха Никона та наглядача в друкарні ієромонаха Софонія, що прийшли з їхніми монастирськими потребами і з виданими там друкованими книгами тримісячних «Міней», які читаються у грудень, січень та лютий. Їх ми по-пастирському в любові прийняли і бажаємо, щоб і інші «Міней» річного круга в дванадцятім числі¹⁵¹⁹ були видані й плодили корисним читанням в господніх людях божу славу. Через це, як за проханням архімандрита Печерського монастиря¹⁵²⁰ з братією, так і за твоїм, я послав у Києво-Печерський монастир з тими-таки присланими три книги «Міней», які читаються у великій соборній церкві за місяці березень, квітень і травень, для погідного справлення цього діла¹⁵²¹. Твоя ж любов хай лишається багатолітньо і щасливо в доброму здоров'ї, дбаємо про це.

*Писано в царському великому місті Москві, від світотворення 7203 року,
а від Різдва боголюдини Ісуса Христа 1695, в місяці травні, 25*

Того ж таки 25 травня той самий святійший Адріян, московський патріарх, за порадою пресвітлих московських монархів Іоанна та Петра, схилиючись на прохання київського митрополита Варлаама Ясинського і на прохання гетьманське, щоб по-старовічному поставити в Переяславлі нового єпископа, писав до нього, гетьмана, таку грамоту:

АДРІАН,

**милістю божою архієпископ московський
і всієї Росії та всіх північних країн патріарх.**

Улюбленому в Господі нашої мірності сину, гетьману царської пресвітлої величності Запорозького війська Іоанну Стефановичу Мазепі архіпастирське благословіння!

Багатьох блаженств ті сподобляються і приймають благословенство Боже на душеспасальне пробування, хто дбає про добробут людського життя і про процвітання церковної краси, радить і добродійно допомагає. Так і твоя любов відзначається таким старанням, ото ж бажано тих-таки мздовідданств сподобитися від господи Бога багатоденно на землі і безконечно в небі.

Писав оце до нашої мірності тепер, як син і співслужитель наш, преосвященний київський митрополит Варлаам — бажав він, щоб, з огляду на його неміч до співслужби архієрейства, посвятити єпископа і йменувати у місто Переяславль, та й ти хочеш того-таки, щоб таке збулося і щоб дати на те благословення. Наша мірність порадилися з благочестивими нашими великими государями царями і великими князями Іоанном Олексійовичем та Петром Олексійовичем, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержцями і багатьох держав, царств та князівств повелителями й володарями, і вони, государі, зволили тому бути. А для задоволення того запропонованого прохання київського митрополита і твого великі государі вказали послати преосвященному митрополиту Варлааму грамоту, і від нашої мірності з неї список я послав нині для знаття і до твоєї любові, щоб, розглянувши її і порадившись, добротворно здійснити звелене. По цьому все в домі твоім хай буде в гаразді!

*Писано у царському великому місті Москві від світотворення 5203 року,
а від Різдва Бога слова Ісуса Христа 1695, 25 травня*

Тоді ж писав святійший патріарх про того переяславського єпископа і до преосвященного отця київського митрополита таку грамоту:

АДРІАН,

**милістю божою архієпископ московський,
всієї Росії та всіх північних країн патріарх!**

У святому душі сину та співслужителю нашої мірності преосвященному Варлааму Ясинському, митрополиту київському, галицькому і Малої Росії архіпастирське благословення!

Завжди наша мірність повсюдно бажав процвітання і належного чиноутримання церковного, щоб здійснилося покращення на славу Божу і щоб усяка допомога та вимога були благословенні. Звістилися ми нинішнього літа з твого писання через посланого переяславського ігумена Гедеона та скарбника Мелетія й донесення, що ти просиш нашу мірність, щоб з огляду на твою старечу неміч, також і через велике число людей у єпархії посвятити в єпископи і назвати його переяславським ігумена миколаївського та ректора київського ієромонаха Іоасафа Кроковського¹⁵²². Ми бажаво, щоб так сталося, і про це радилися з благочестивими нашими великими государями царями і великими князями Іоанном Олексійовичем та Петром Олексійовичем, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержцями і багатьох держав, царств та князівств повелителями та володарями. І вони, государі, зволяють бути при тобі єпископу, але і нашої мірності благословення треба тобі мати. Однак спершу хочемо від тебе запевнення, що далі так це триматиметься без будь-яких суперечок та чолобиття до царської величності та нашої мірності, а від вас ця осібність не відніматиметься аж ніяк. Перше: за святими правилами ставити єпископа одному архієрею у свою єпархію не можна, хіба чотирьом чи трьом архієреям; друге: визначити йому місце, де жити і чим, мати єпископію, чин, посади і все потрібне (але чи не буде чолобиття, щоб йому жити в Миколаївському монастирі¹⁵²³, від монастирських жителів?); третє: коли йменуватися тільки містом переяславським, а не володіти, чи захоче хто так і чи надалі можна, щоб так було? І про це нам відомості не подано і дати нині благословення через те не можна — це все створить і утвердить у добрій раді як з духовним чином, що є в Київській єпархії, так і з мирськими людьми, а найперше з гетьманом царської пресвітлої величності Запорозького війська Іоанном Стефановичем Мазепою. Вибраного ж у єпископи для посвячення за званням благочестивих государів пришліть до вашої мірності в царське місто Москву. Тут ми в наших іменних грамотах напишемо, у який спосіб архієреям від нас у майбутні часи бути на Переяславській єпископії, на обновленому престолі, щоб це був співслужитель престолу Київської митрополії на визначених умовах та на місці, щоб зручніше йому було прислужувати митрополії і щоб аж ніяк надалі той єпископ, хто буде після того, не міг відокремитися від того визначення. По цьому хай всещедрий Бог приспішить на добротворство до тебе і до всього народного християнського поспільства з дня у день! Амінь!

*Писано в царському місті Москві 7203 року,
від Різдва Бога слова 1695, 26 березня*

Гетьман же, за згодою зі згаданим преосвященим отцем митрополитом збудувавши в Переяславлі великим коштом і старанням чудову кафедральну муровану церкву Вознесіння Господнього, дбав ретельно як у пресвітлих монархів, так і у святійшого патріарха про благословення, щоб при тій Вознесенській церкві в Переяславлі було поставлено єпископа, оскільки єпископська кафедра була там з давніх віків. У цьому йому, гетьману, й митрополиту не відмовлено від пресвітлих монархів і від святійшого патріарха, як свідчать вищеподані патріарші грамоти.

Минуло 1694 року, в місяці вересні через смертне наїття не стало єпископа луцького й острозького Афанасія Шум'янського, який, будши рідним братом новітньому уніату Іосифу Шум'янському, львівському єпископу, став так само потаємним уніатом і сам. Тоді вся руська волинська шляхта вибрала з-поміж себе на ту овдовілу Луцьку й Острозьку єпископію одного значного і заслуженого в Короні, також волинського шляхтича і вченого чоловіка Димитрія на Жабокриках¹⁵²⁴ Жабокрицького, земського луцького писаря, який хоч і женився раніше на вдові, однак, розійшовшись із нею, бажав собі чернецтва, а полишена його жінка незабаром після того, як ходили про те чутки, вийшла заміж за іншого. Тож вибрано його, Жабокрицького, на єпископію Луцьку, хоч багато хто перечив і не дозволяв, примінюючись до правил святих отців з причини вищезгаданого його одруження, однак вся волинська руська шляхта міцно при тому стояла, щоб ніхто інший, тільки він, Жабокрицький, був у них луцьким та острозьким єпископом,— так воно й сталося. Після того вибрання, коли він, Жабокрицький, був у Варшаві і зголосив королеві й сенаторам про своє вибрання волинською руською шляхтою на Луцьку єпископію, то сам король багатократно намовляв його до унії. До неї ж він, Жабокрицький, не захотів пристати і зволяв відставити своє єпископське вибрання, щоб лишитися світським при нерушному греко-руському православ'ї. Тоді король Собеський, похваливши ту його статечність, видав йому, Жабокрицькому, 12 травня 1695 року на пергамені свій королівський універсал при підписі руки власної і при зависистій коронній печатці на ту Луцьку й Острозьку єпископію з усіма монастирями, протопопіями, маєтностями та всілякими добрими, що до неї належать. Повернувшись з Варшави до Луцька, він, Димитрій, або Дионисій¹⁵²⁵ Жабокрицький, номінат Луцької єпископії, оголосив той королівський універсал через свого посланця у Луцькому замку і просив прийняти його до міських луцьких книг. Тоді на його бажання той королівський універсал прийнято до книг і з тих книг видано йому, Жабокрицькому, 6 червня такий екстракт при міській луцькій печатці¹⁵²⁶:

ЗГОЛОШЕННЯ ПРИВІЛЕЮ

**його королівської милості на єпископію Луцьку й Острозьку
яснопревелебному його милості отцю Дионизію на Жабокриках Жабокрицькому,
номінатові-єпископові луцькому та острозькому, дане 1695 року 6 червня.**

Випис із міських книг замку Луцького

Року тисяча шістсот дев'яносто п'ятого, місяця червня, 6 дня. На міському уряді в замку його королівської милості Луцькім переді мною, Єжи Станіславом на Маркевичах Гулевичем, суддею і бургграфом¹⁵²⁷ міським луцьким, і книгами міськими луцькими особисто з'явився уроджений його милість пан Миколай Гродецький від імені яснопревелебного в Бозі його милості отця Дионизія на Жабокриках Жабокрицького, номіната-єпископа луцького та острозького, прототронія¹⁵²⁸ Київської митрополії, свого дядька, і подав Привілей його королівської милості нашого милостивого пана тому ж яснопревелебному в Бозі його милості отцю номінатові в нагороду його героїчних учинків, справ рицарських і добрих заслуг для республіки милостиво даний, на пергамені писаний, рукою його королівської милості, нашого милостивого пана, підписаний, при печатці коронній, на шнурі, зависистій, з підписом руки секретаря його королівської милості, яка має в собі зголошення, щоб постійно про це знати:

ЯН ТРЕТІЙ,

**з Божої ласки король польський, великий князь литовський,
руський, прусський, мазовецький, жмудський, інфлянтський, київський,
волинський, подольський, підляський, смоленський та чернігівський.**

Ознаймовуємо цим листом, привілеєм нашим, кому про те належить знати, що за вродженою нашою доброчинністю королівською до людей, які з предків і перед самими нами, і перед Річчю Посполитою добре заслужені, маємо найперше й найбільше старання, щоб справедливо нагороджувати їх примноженням компенсацій та гонорів. Старожитний дім Жабокрицьких з'єднав собі продовж стількох століть таке хвальне ім'я, що цього забути не можемо ніколи; явним доказом чого служить правдивість, військова доблесть, велика здатність у справах на сеймах, сеймиках і трибуналах, нікому іншому не подібна, з'єднана з правосуддям та справедливістю діяльність в особі уродженого Дмитра на Жабокриках Жабокрицького, писаря земського луцького, підвояводи судового, генерала воеводства Київського, підстарости кременецького. Його активна й правдива служба попередникам нашим, нам, найяснішому домові нашому і Річі

Посполитій такі видала значні та хвали гідні викази, що не можемо не наділяти їх особливою нашою увагою. Через це, з огляду на заслуги уродженого Дмитра Жабокрицького предків та його власні, бачачи також у нього схильність до наук і належну здібність до духовного стану, також належну побожність, ми вирішили, відповідно до згідної елекції духовних та світських людей, жителів Волинського воеводства, дати йому і з'єднати після відходу з цього світу велебного Афанасія Шум'янського, єпископа луцького та острозького, вакуюче¹⁵²⁹ Луцьке й Острозьке владичтво. Тож цим нашим листом даємо і з'єднуємо [йому це], щоб згаданий уроджений Жабокрицький, прийнявши габіт, негайно вступив як у духовне, так і у світське управління тією єпископією з усіма її кафедральними й партикулярними церквами, з усіма добрами, селами, фільварками та ґрунтами і з їхніми пожитками, належитостями та всім іншим так, як попередники його тримали й заживали з усіма церквами, монастирями, старшинуванням над духовними: архимандритами, ігуменами, протопопами, попами, братствами тієї грецької релігії,— хай має й тримає це з прибутками від духовних, відповідно до привілею попередника свого, і хай заживатиме це аж до кінця свого життя або до доступлення якоїсь вищої гідності. Даємо йому при тому повну силу, згідно давніх прав, судити всі духовні справи, урядувати над усім духовенством вищого й нижчого стану, щоб владою свого владичого уряду помножував Божу хвалу в церквах та монастирях нашої держави у своїй дієцензії, а неслухняних і непокірних карав за переступом. Ми обіцяємо також за нас і найясніших наших наслідників, що згаданого уродженого Дмитра на Жабокриках Жабокрицького триматимемо при духовній владі і при спокійнім заживанні його владичтва і не дамо ніколи сили віддалити його від того. Це до відома людей усіх станів та звання приводячи, хочемо й наказуємо, щоб згаданого уродженого Дмитра на Жабокриках Жабокрицького мали і знали за правдивого і власного луцького та острозького владика, і хай заживає вольностей та прерогатив, яких заживав його попередники. Відтак для ліпшої віри підписуємося рукою власною і наказуємо притиснути коронну печатку.

Дано у Варшаві 12 травня, року божого 1695, панування нашого XXI

Підписано: Ян, король

Владичтво Луцьке й Острозьке після смерті велебного Афанасія Шумлянського, луцького та острозького владика, віддається уродженому Дмитрові Жабокрицькому.

В тому привілеї, поданому для зголошення при коронній печаті зависистій на шнурі, підпис руки його королівської милості в таких словах: «Ян, король», так само і підпис руки секретаря його королівської милості в таких словах: «Миколай Томиславський, канонік варшавський, його королівської милості секретар». Цей королівський привілей подано для оголошення за проханням вищенайменованого подавця і за мого урядування прийнято до теперішніх міських книг луцьких. А після того возний генерал воеводства Волинського та інших Кіндрат Колодка на ствердження справедливого й точного свого донесення визнав в акті, означеному, з огляду на законну вимогу, яснопревелебному в Бозі його милості отцю Дмитру на Жабокриках Жабокрицькому, номінату-єпископу луцькому та острозькому, за вищеподаним привілеєм його королівської милості, що він цього року й місяця, дня сьогоднішнього був у містечку Рожичах¹⁵³⁰, яке відвічно належить луцьким єпископам грецького обряду, в добрах принципальних¹⁵³¹ того ж Луцького владичтва, де, заставши підданих як самого містечка Рожич, так і всіх добр, що віковічно до тої єпископії належать, а саме сіл Дубищ, Опольного, Жолобова, Позарок, Кольчина, Ліплян, Теремного, Полонки, Седмярок, Водерад, Тернок, Підбереззя, Забежжя, Колодезь, Губіна, Фалемеч й Вулки Фалемічської та інших, зібраних до громади, й оповістив їм про нового пана, яснопревелебного в Бозі його милості отця номіната, наказав виконувати всіляке послушення. Після цього піддані з'явили готовність виконувати всі послушення і приступили до належних собі робіт. Отак, увівши без будь-яких перепон згаданого яснопревелебного милостивого отця номіната у володіння цілим єпископством, добрами, підданими і всіма взагалі належностями того його чину, возний подає реляцію, просячи, щоб це було внесено в акти, що й учинено. З тих книг видано під міською печаткою і цей випис.

Писано в замку Луцькім, звірив Сенницький

(М. П.)

А що, згідно до давніх уставів та звичаїв, Луцька єпископія, як православна, була підлегла православній Київській митрополії, а православні луцькі єпископи приймали своє освячення від православних київських митрополитів, то йому, Жабокрицькому, належало для того освячення приїхати до київського митрополита.

На ту поїздку в Київ, будучи там-таки, у Варшаві, одержав він королівський дозвіл та подорожній лист і, хоч римський опат¹⁵³² Виповський перечив у тому королеві, щоб не видавати Жабокрицькому універсалу на Луцьку православну єпископію і не видавати йому ж такі подорожнього листа на поїздку в Київ для посвячення, бо владика Шум'янський обіцяв завести там унію, однак король його не послухав і начебто визнав з тієї okazji Шум'янському крутість. Отак номінат Жабокрицький щасливо зорудував своє діло в короля і, збираючись їхати до Києва на посвячення, відізався спершу до отця митрополита й гетьмана двома такими, писаними щодо того, листами з Білостоку¹⁵³³, 21 липня¹⁵³⁴:

**Яснопревелебніший у Бозі милостивий отче митрополите київський і всієї Русі,
мій вельми милостивий пане, отче, пастирю і добродію!**

У минулому році лихо моє забрало в мене те щастя, щоб я для виконання на святому печерському місці обіту увіч вашої, пастирської, мого вельми милостивого пана й добродія, дістався руки і дістав від неї благословення. А я мав найбільше бажання відібрати настанови щодо правдивої віри від найвишого в цілій Росії¹⁵³⁵ пастиря, ніби з божих вуст, і прагнув святої поради, як би оживити, наче росою небесною, свою сирітську Луцьку дієцензію; мав я і статечне, однак для цілої правовірної церкви пожиточне, бажання покійно віддатися під розсуд та керівництво вашої милості, вельми милостивого пана й добродія, з головою і серцем моїм, повержено і смиренно, як правдива овечка власному пастиреві і покійний законник своєму настоятелю, з усілякою схильністю перед гідністю його уряду й особи і з приниженим проханням, щоб у теперішнім святім законнім габіті поблагословив свого багатогрішного слугу й сина у святому дусі. Я не з жодного приватного інтересу, а через саму горливу щирість при ласці божій хочу правовірній церкві добра і, зміцнений у цьому загальним та єдинодушним бажанням православних синів цілої Луцької дієцензії, нарешті прийняв протекцію без усіляких умов та утруднень з ласки його королівської милості, нашого милостивого пана через привілей, даний мені і стверджений,— зволь прийняти мене у свою пастирську протекцію, щоб довести до бажаного завершення замисли і віддалити повагою своєю ті труднощі, які можуть бути при прийнятті священничої честі,

**в чому, чекаючи тисячократно ласки пастирської,
вашої милості милостивого пана і добродія,
від святительської правиці його, схиляю свою голову
і зобов'язуюся бути яснопревелебніший вельможності,
вашій милості панові й добродієві завжди зичливим
у дусі святім слухняним сином,
богомольцем та найпокірливішим слугою
Димитрій на Жабокриках Жабокрицький,
номінат єпископії Луцької та Острозької Київської митрополії**

Дано в Білім Стоку, 21 липня 1695 року

До гетьмана

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська,
мій вельми милостивий пане і добродію!**

Повторно покійно стаю через лист мій перед обличчям вашої милості, вельми милостивого пана і добродія, як принижений слуга, в минулорічнім, так само і в теперішнім моїм листі, покликуючись бути постійним богомольцем, хоч і негідний для тої повинності перед божим маєстатом. А оскільки першого разу вище заслуг моїх, адже багатьом я незвісний, удостоївся я відповіді, повної прихильності від вашої милості, вельми милостивого пана та добродія, відзиваюся і тепер з покійним та приниженим поклоном вашій милості пану та добродію. Беру собі за найпевніше прогнозування, що і цей мій принижений доказ субмісії і покликання моє з волі божої приймеш у себе з ласками та побожним зволенням, і через добротинну протекцію допоможеш у подальшому часі. Просячи цього покійно у вашої милості, вельми милостивого пана та добродія, обіцяюся недостойні молитви мої виливати до божого маєстату на довге щастя, здоров'я, найкращі успіхи в усіх героїчних акціях, а найбільше для великого імені свого тріумфу над супротивними ворогами з помноженням хвали у потомних наступних віках.

**Прагну бути до смерті
Вашої милості милостивого пана і добродія щоденним
богомольцем і приниженим слугою
Димитрій на Жабокриках Жабокрицький,
номінат єпископії Луцької та Острозької
Київської митрополії.**

Дано в Білім Стоку, 21 липня 1695 року

Потім 12 серпня писано було від пресвітлих Іоанна та Петра Олексійовичів, московських государів, до преосвященного отця Варлаама Ясинського, київського митрополита, про прийняття та посвячення на Луцьку та Острозьку єпископію згаданого номіната Жабокрицького таку грамоту:

**Божою милістю від пресвітлих та державних великих государів
царів і великих князів Іоанна Олексійовича
та Петра Олексійовича, всієї Великої,
Малої та Білої Росії самодержців і багатьох держав
та земель східних, західних та північних отчичів, дідичів,
та наслідників, государів і володарів, нашої царської величності
богомольцю преосвященному Варлааму Ясинському,
митрополиту київському, галицькому та Малої Росії,
нашої царської величності милостиве слово.**

У договорах Вічного миру у нас, великих государів, у нашої царської величності з королівською величністю польським, постановлено в дев'ятій статті, що великий государ, його королівська величність, церквам божим та єпископіям Луцькій і Галицькій, Перемишльській, Львівській, Білоруській і при них монастирям, архимандріям Віленській, Мінській, Полоцькій, Оршанській та іншим ігуменствам, братствам, в яких вживалася і нині вживається благочестива греко-російська віра, також усім людям, що там живуть, у Короні Польській та Великому Князівстві Литовському, що лишаються в цій-таки вірі, не звелить чинити будь-якого ущемлення й примусу до римської віри та унії, але буде заховувати давніми правдами в усіяких свободах та церковних вольностях. А оскільки вишезгадані єпископи відійшли не в бік нашої царської величності, а перебувають у Короні Польській та Великому Князівстві Литовському, то коли б довелось їм за духовним чином та звичаєм приймати благословення і висвячення від київського митрополита, то хай тому не відмовлено буде в милості його королівської величності. А після того Вічного миру писали до нас, великих государів, у Польщі резиденти наші Іван Волков та Борис Михайлов, що в Короні та Литві духовним та мирським особам чиниться насильство у благочестивій вірі та великий примус до унії, а численні єпископи, монастирі та церкви насильством повіднімали і в унію обернули. І за нашим, великого государя, указом писано до тих резидентів у Польщу в наших, великих государів, численних грамотах, звелено їм доносити королівській величності і говорити сенаторам, щоб у Короні і в Литві за договорами Вічного миру його королівська величність звелів заборонити наміщно, щоб людям благочестивої віри грецького закону не чинили насильств у вірі, монастирів та церков божих благочестивих не захоплювали і не відбирали, не розорювали і в унію не обертали. А які насильством обернено в унію, то щоб повернено було назад людям греко-російської віри, як це було колись. А що насилля людям благочестивої віри чинять, ставши уніатами, Інокентій Винницький та Кипріан Жоховський, то щоб їм заборонити те міцними указами і їх з Перемишльської та Білоруської єпархій вислати, а замість них вибрати духовним та мирським людям греко-російської віри інших православних єпископів і прислати їх для благословення та висвячення в Київ до тебе, нашого богомольця. І польські та литовські сенатори говорили у відповідях тим нашим резидентам на їхній запит, що у них вірі примусу нікому ніякого не чиниться і права їхні [не] забороняються, а хто волею до унії приступить, то тим заборонити неможливо, а Винницький та Жоховський перейшли своїми єпархіями в унію добровільно, і ті, мовляв, уніати належать за духовністю до Риму. І в нинішньому [7] 203 році¹⁵³⁶ 20 жовтня до нас, великих государів, писав із Польщі наш резидент Борис Михайлов, що у вересні місяці не стало луцького єпископа, рідного брата Іосифа Шум'янського, який був таємний уніат, а на Луцьку єпископію вибирають духовні русь-шляхта та міщани, щоб був єпископ православний, а не уніат, і що дозволу королівського їм у тому виборі нема. І за нашим, великих государів, указом звелено йому, Борису, домагатися в Польщі і у королівської величності, щоб людям благочестивої греко-руської віри вільно було вибрати православного єпископа на Луцьку єпископію і щоб прислати його для благословення та висвячення за договорами Вічного миру в Київ до тебе, нашого богомольця. І після того наш резидент Борис Михайлов писав, що на Луцьку єпископію вибрано єпископом з волинської шляхти русина Дмитрія Жабокрицького, чоловіка ученого; був він жонатий на вдові і потім з нею розлучився, і нині вона за іншим замужем живе, а руські люди його похваляють, що чоловік він достойний. І він, Борис, говорив про того новообраного луцького єпископа Дмитра Жабокрицького сенаторам, щоб йому за договорами Вічного миру дозволено було їхати на посвячення в Київ до тебе, нашого богомольця. І 9 травня нинішнього [7] 203 року прислав до нього, Бориса, той новообраний єпископ Дмитро Жабокрицький ігумена могилівського Буйницького монастиря¹⁵³⁷ Іосифа Драника, що він, Дмитрій, приїхав у Варшаву і подав вибір на себе до королівської величності. І королівська величність намовляв неодноразово сам його, Дмитрія, щоб приступив він до унії, а він, Дмитрій, мовляв, сказав, що він відмовляється від того вибрання і лишиться, як і до цього, світським, а від благочестя не відступить ніколи. І королівська величність, похваляючи його, Дмитрія, дав йому на те єпископство жалувану грамоту, на посвячення в Київ їхати дозволив і видав проїжджу за своєю рукою і за печаттю. А коли королівська величність ту проїжджу підписав, то в той час римський опат, на прізвище Виповський, говорив йому, щоб королівська величність зволив прогаятись із тим виданням йому жалуваної грамоти і проїжджої, оскільки Шум'янський закладає елекцію для обрання луцького єпископа, і що там буде постановлена унія. І королівська величність начебто на того Виповського гнівався і казав, що той Шум'янський шальвіра¹⁵³⁸ на всі боки, чинить неправедно, і жалувану грамоту та проїжджу королівська величність йому, Дмитрію, віддав із своїх рук і звелів їхати в Київ. І того ж, мовляв, числа, він, Дионисій, поїхав з Варшави у Луцьк на сеймик і подякував за попередній уряд, а був він у них зем-

ським писарем, і справді він поїде для висвячення у Київ. А руські, мовляв, духовні та мирські люди його, Дмитрія, хвалять, що він чоловік учений і до благочестя схильний, і той Жабокрицький знає численні способи, що може й Білоруську єпископію обновити, а перемишлянського [єпископа] вигнати з єпископства, і дуже потрібно, щоб у Києві ті його способи ствердили, аби відновити ті три єпископії. І ми, великий государ, указали того новообраного на Луцьку єпископію Дмитрія Жабокрицького допустити за договорами Вічного миру до тебе, нашого богомольця, у Київ для посвячення. А коли він, Дмитрій, приїде для освячення на Луцьку єпископію в Київ і почне у тебе, богомольця нашого, просити за правилами святих апостолів та святих отців посвячення і рукоположення до Луцька у єпископи, то тобі, богомольцю нашому, за даною тобі владою і за жалуваною нашою, великих государів, грамотою, також за постановчою грамотою великого пана кир Адріяна, архієпископа московського і всієї Росії і всіх північних країн патріарха, даною на Київську митрополію, того приїжджого Дмитрія Жабокрицького правильно посятити на Луцьку єпископію в єпископи своїм рукоположенням, як посячувала з давніх літ підвладних єпископів тамтешньої парафії таким посвяченням за архієрейським чином православна східна церква і зводила з давніх літ підвладних єпископів на їхні єпископські єпархії митрополія Київського престолу і те рукоположення стверджувала в підвладних собі єпархіях постановчими своїми архієрейськими грамотами. І тобі, богомольцю нашому, сприйнявши цю нашу, царської величності, грамоту, відомо: того Дмитрія Жабокрицького, як приїде він з Польщі в Київ, у Києві в соборній Апостольській церкві за благословенням святійшого кир Адріяна, архієпископа московського, всієї Росії і всіх північних країн патріарха, посятити в єпископи на Луцьку єпископію за правилами святих апостолів і святих отців, а коли він, Дмитрій, почне тобі пропонувати якусь пропозицію щодо Білоруської та Перемишльської єпископій, аби їх, як давніше, обернути на благочестя, а уніатів Інокентія Винницького і Кипріяна Жоховського з тих єпископій вислати, то ти про ту його пропозицію і про ті способи, які він почне пропонувати тобі, нашому богомольцю, напиши до нас, великих государів, а йому учини відповідь, що в тих справах радитися з ним без нашого, великих государів, указу ти не смієш. А пропозицію його донесеш до нас, великих государів, письмово. І посвятивши його, Дмитрія, і підтвердивши Луцьку єпископію своєю постановчою грамотою, відпусти його, Дмитрія, у Польщу без затримку. Ти, наш богомольце, учини правильно щодо того Жабокрицького і чи буде він посвячений на ту Луцьку єпископію в єпископи, чи те посвячення чомусь не відбудеться, то ти нам, великим государям, до нашої царської величності маєш написати.

Писано за панування нашого в дворі, у царським великим місті Москві.

Літа від створення світу 7203¹⁵³⁹, місяця серпня, 12 дня, царювання нашого на 14 рік

Цю монаршу грамоту зі згаданими листами Жабокрицького преосвященний митрополит вислав з Києва до вищезгаданих своїх посланців отців Монастирського та Яворського, велячи їм бути в гетьмана, котрий повертався з-під Казикермена, повиншувати його перемогу над бусурманами і показати ту грамоту й листи Жабокрицького. Він писав до них двадцять другого серпня такого свого листа¹⁵⁴⁰:

«Після відправлення вчора перед вечором велебного отця Максима, присланого з листом від вашої превелебності, його милість князь боярин і тутешній воевода¹⁵⁴¹ по заході сонця прислав мені монаршу грамоту, прислану поштою, яку зараз-таки посилаю через того ж велебного отця Максима до рук панів, ваших милостей, а заодно послав в'язку листів у тій-таки справі від особи, котра згадується в грамоті. Як мені здається, чого й жадаю і від панів: відкладіть на інший час висновки ревізії отців протопопів, дізнайтеся напевно, де зараз перебуває ясновельможний добродій (оскільки тут чуто, що вже переправивсь у Задніпря), звольте туди їхати з гратуляцією, водночас і ту монаршу грамоту, і всі листи, згідно до мого першого писання, віддайте його милості добродієві, просячи поради, як відписати за кордон і як у тому чинити. Я бачу повну монаршу згоду на посвячення, однак з умовою, щоб [було це] за благословенням святійшого, від якого жодної звістки не маю, а ще, вивідавшись про [...]»¹⁵⁴², що нею написаною, каже пристосовуватися до *правил святих апостолів*¹⁵⁴³, отож ще не можна відписувати, щоб та особа відразу ж після повернення звідси його посланця, отця Падальського, даремно не старалася не без витрат для посвячення, а призначити це можна після поради *святійшого* з багатьма тамтешніми архієреями. [Це потрібно] для твердого збереження в подальшому часі святого православ'я, в чому він повинен буде публічно присягнути і що має записати,— мусимо це вчинити *через потребу*. Коли б *бажаного не дістав*, певно (не дай Боже), відступивши, немало міг би зашкодити православної святій церкві, яка і так лишається у великому утиску від супостатів. Однак те діло залежить від ласкавого, Богом дарованого розмислу ясновельможного добродія. Коли ж добродій писатиме, виклавши причини, прохання до *святійшого*, то і від мене, коли буде потреба, звольте, панове, ваша милість, скласти листа, описавши рацію з пристойною порадою, а я підпишу відповідно до вказівок ясновельможного добродія, щоб посилати за одним заходом при листі добродія. Коли б мав добродій (як повідають) простувати не до Батурина, а захотів би побувати спершу в Києві, то, панове, ваша милість, звідавшись швидше, поспішайте сюди з усією кореспонденцією чи, може, також у дорозі, де трапиться, привітайте пана і, домовившись досконало, поспішайте до мене, в чому всьому нехай найвищий архіпастир посприяє, від серця зичу при моїх молитвах вашим велебностям.

З кафедри Свято-Софійської митрополічої київської, 22 серпня 1695 року. Превелебностям вашим в усьому зичливий богомольце, брат і слуга щирий Варлаам Ясинський, київський митрополит»

З огляду на ці події новітній уніат у Львові, згаданий Іосиф Шум'янський, ненавидячи нового православного номіната на Луцьку єпископію Жабокрицького, послав до нього Ступницького, ігумена львівського Богословського монастиря з такими, писаними 1 липня, пунктами¹⁵⁴⁴:

ДОРУЧЕННЯ

велебному отцю Ступницькому,
ігуменові львівського монастиря святого Іоанна Богослова,
дане на письмі з Львівської кафедри святого Юрія
1 липня 1695 року.

1. Має їхати якнайшвидше туди, де на той час пробуває його милість отець номінат єпископії Луцької, і, спитавшись у резиденції його милості, впросить собі приватної аудієнції.

2. На приватній аудієнції, як годиться, привітає його милість од мене і повиншує його милості доброго здоров'я, так само і ласки його милості короля, мого милостивого пана.

3. Спитає у його милості отця номіната Луцької єпископії, чого так дуже його милість сторониться моєї особи, адже йогомость, їдучи до Дуклі¹⁵⁴⁵, писав через її милість пані мечникову¹⁵⁴⁶ Жидачевську до мене приятний лист з добрими почуттями, на який я, згідно до інформації самого його милості, вірно й поштиво відписав його милості через любельську пошту, а давні урази пустив у забуття.

4. Знову-таки, його милість дістав ласку його королівської милості, мого милостивого пана, без урочистої елекції в Луцькій кафедрі і мого відома, а до того я маю стосунок через владу мою адміністратора Київської митрополії¹⁵⁴⁷ і через виразну декларацію його королівської милості, мого милостивого пана. Мав я жаль і змушений вражатися, що мене з тієї адміністрації безправно скинено¹⁵⁴⁸, що зашкодило мені в усьому,— це відомо цілому світу.

5. А оскільки це вже сталося, прецінь належало б його милості отцю номінату, приймаючи святий габіт, принаймні сказати через когось: прости і благослови¹⁵⁴⁹, бо знаю, що я в Христовій вівчарні не відучора пастир і його милість отець номінат посідає ту єпископію Луцьку після блаженної пам'яті отця єпископа луцького, якого я висвячував.

6. Як воно є, було й буде, менше про те, але важливо, що його милість отець номінат, ще не доступившись пресвітерського та єпископського сану, зайняв і кафедру. Його милість відбирає добра, які тримають пани державці за добрим правом, людей моїх наказує утискувати, а саме: слугу мого Василевича наказав його милість схопити, а жінку його тримає у Луцьку в арешті, жінку товариша моєї хоругви¹⁵⁵⁰ пані Каменську побито, наказав його милість забрати в Теремнім¹⁵⁵¹ коні в мого небожа пана Стефана Шумлянського і забрав худобу. Збіжжя моє в Тернках¹⁵⁵², у скиртах та у шпихлірі, інше збіжжя в Теремнім у скиртах та шпихлірі наказав його милість забрати собі. Чи маю я це терпіти? — подати таке до уваги його милості отця номіната.

7. Має довідатися відтак той-таки велебний отець ігумен львівського монастиря святого Іоанна Богослова, в яких стосунках його милість отець номінат Луцької єпископії хоче зі мною жити надалі, оскільки (борони Боже!) я не починаю проти його милості і починати не замислюю нічого, тим більше, що ясно-вельможний його милість пан підскарбій¹⁵⁵³ надвірний коронний, милостивий пан, звістив мені волю його королівської милості, милостивого пана, щоб я його милості не ставив перешкод і з його милістю жив добре. Коли б його милість отець номінат захотів, матиме мене у всьому схильного,— взяв пан підскарбій те на себе, щоб бути поміж нас посередником, але оскільки його милість дуже зайнятий і у великім клопоті, забув про те, і годі його в тому винуватити.

8. Нарешті, той-таки велебний отець Ступницький щиро має порозмовляти з його милістю і має знову просити про єпископію його милості отця номіната луцького, з чим якнайшвидше повернеться до львівської кафедри, а коли там мене не застане, хай поїде до мене з реляцією до Перечинська¹⁵⁵⁴.

Дано, як вище [сказано], 1695 року

Додаток. Призначена мені гіберна¹⁵⁵⁵ на Луцькім владіцтві і асигнування вже дійшли і є в моїх руках. Прошу отож його милість отця номіната луцького, щоб наказав підданім Луцького владіцтва вчасно складати ту гіберну, згідно до асигнування в належний час, і хай накаже віддати на місце у Львів.

**Іосиф Шумлянський, єпископ львівський,
адміністратор Київської митрополії і Луцької єпископії,
архімандрит Печерський**

На ті пункти Шум'янського Жабокрицький учинив відповідь через того-таки Ступницького 8 липня такими своїми пунктами¹⁵⁵⁶:

**Дано велебному його милості отцю Бенедиктові Ступницькому,
ігуменові монастиря львівського святого Іоанна Богослова,
на доручення від його милості єпископа львівського,
прислане до мене на письмі. В Забєжі, 8 липня 1695 року.**

1. У поважній духовній особі, присланій до мене, більше ніж звичайне (як це йому доручено й написано) приймаю я вітання від його милості отця львівського єпископа і зичу доброго порозуміння за повіншуння мені ласки його королівської милості, мого милостивого пана, який віддав мені Луцьку єпископію.

2. За вродженою моєю і теперішньою чернечою смиренністю, вмюючи належно шанувати кожного достойного чоловіка, я звик виказувати взаємне пошанування. Але на мою щиру, невигадану покору, висловлену в листі через її милість пані мечникову Жидачевську його милості отцю львівському єпископу, не мав я щастя дістати відповіді від його милості не тільки ділом, але й звичайного найменшого пошанування ні через посланця, ні через любельську пошту, на якій я сам, їдучи з Дуклі до Варшави, про те пильно дізнавався,— не був, очевидно, того достойний на думку його милості. Більше того, зневажаючи добрі звичаї, відразу ж у інші руки, мені ворожі, було віддано той лист його милості, де правдиво говорилося про особу мою й мої акції,— хтось поштивий не міг би це криво перетлумачити в листах до двору, але в останніх листах, писаних зі Львова 11 травня, все було неслухно перетлумачено. Беру я за тисячу свідків сумління його милості отця єпископа львівського: чи не обурюватиметься на таку ворожість поштиве серце? Кладу це на розсуд найбільшого ворога моєї особи й гонору.

3. Завзятість його милості отця львівського єпископа, яку має до мене його милість пан, іде більше від гордої пихи, ніж з огляду на найменшу слухність,— жаль має він через те, що я [вибраний] без урочистості не через його милість (їдеться радше про те, що я його милість про те не просив і не кривлявся, бо мені не належало того чинити), а елекція на той ступінь чину єпископського з божого догляду [відбулася] через зичливий розгляд цілої Луцької єпархії духовного та світського стану і випала на мою багатогрішну особу згідно до зволєння кожного і без розлиття людської крові (як це трапилось із кимось іншим, котрий святотатно домагався такого постановлення¹⁵⁵⁷ і самим учинком заслужив анатему, яку й досі не відпущено). За найбільшу рацію кладе ваша милість, що та елекція відбулася не на Луцькій кафедрі; але він або не знає, або знати не хоче перш за все того, що, за установленим звичаєм, діялось так у єпархії і в минулі віки: не сперечалися, на якому збиратися місці, тільки [йшлося] про згідне зіволєння щодо електів, або кандидат обов'язково був обраний за згодою. Ніхто так гордо не втручався в ту елекцію з вікопомних великого імені та заслуг перед церквою та Річчю Посполитою справжніх київських митрополитів, як оце його милість, який поза всяку слухність домагається конечного пошанування. До того ж, коли його милості моя згідна, не куплена через сімонію, елекція зараз не подобається, чого ж (хай не знитись чуття великого єпископа і мого коханого брата від того, що не без жалю доводиться згадати) в особі небіжчика, родича його, вибраного цілком супроти права, подобалася була і не викликала такого сумніву та жалю, з яким тепер його милість зараз звертається до мене?

4. Отож, коли я без ласки та сприяння його милості отця єпископа львівського був вибраний з Божої волі, то можу й до святого габіту піти, не потребуючи в його милості *прощення і благословення*¹⁵⁵⁸, тримаючись, як правдивий русин, правдивого старого руського прислів'я: «Я тобі не молюся, ти мене не помилуй!»¹⁵⁵⁹

5. Нарешті, визнаю, що найбільше має боліти його милість отця львівського єпископа те, що відразу після взяття святого законного габіту я відібрав (як наказувало й научило мене письмо привілею й ласки його королівської милості, мого милостивого пана) з рук неправдивих посесорів усі добра моєї Луцької кафедри, вказавши їм усім певну дорогу по їхні страчені гроші,— до його милості львівського єпископа. І краще в тому хай сам його милість отець львівський єпископ учинить по совісті і віддасть кожному, що є його, коли завів він так багато шляхти (є в тому потреба), аніж мав би я за нього чинити в тому ділі, хоч у цьому пункті ми обидва невеликі богослови! Щодо збіжжя, яке застав: при розрахунку, дай Боже, з його милістю отцем львівським єпископом або перед комісією його королівської милості (просити про яку покійно я послав), чи перед коронним трибуналом сподіваюся незабаром дістати разом з поверненням забраних апаратів¹⁵⁶⁰ повну сатисфакцію з винагородою тієї тяжкої руїни, яка сталась у кафедрі в тих добрах за адміністрації його милості. А оті кількадесят кіп жита, мишачих огризків, не домолочених хоругвою його милості отця єпископа львівського, змолотити було для кого, крім законників¹⁵⁶¹, що перебувають на кафедрі, [треба було] роздати людям, щоб у подальшому не пухли з голоду й не умирали, бо вже кільканадцять осіб у руській кошу померло з голоду і було б таких більше (хай розсудить те Бог), та з моїх власних добр роздав я відразу між громаду кількасот осьмин¹⁵⁶² луцького жита.

6. Краще було б його милості отцю львівському єпископу за велінням сумління звернути на те увагу й пам'ять, щоб усі справи і добра Луцької кафедри, вивезені до Львова без жодної слухної причини, було прислано назад якнайшвидше, оскільки незабаром наближаються рочки¹⁵⁶³, так само й суди трибунальські в Київській воеводстві, отож я й прошу його милість отця львівського єпископа, щоб довірені люди вашої милості могли вчасно все розглянути, інакше належна пеня за те впаде ні на кого іншого, тільки на особу й добра його милості; в мене ж не зменшиться дбання та пильності, аби тільки мав у чому правуватися.

7. Зимівлю¹⁵⁶⁴, де, і яка, і кому належатиме, визначить майбутня комісія, хай його милість отець львівський єпископ тим не клопочеться, її буде видано в належному часі, а його милість нехай цілком випус-

тить ті добра зі своєї опіки, а вона була значна впродовж двох минулих адміністрацій його милості; визнає про те незабаром і цілий польський світ. З тієї okazji скажу, що його милість не припиняє піклуватися над тими добрами,— так читається підпис його милості на теперішньому скрипті, присланому до мене, де й досі його милість титулується адміністратором Луцької єпископії — це річ пекучіша для мене, ніж приязнь.

8. Насамкінець, нехай велебний його милість отець-делегат дасть від мене таку декларацію, що всі мої приватні урази, які я виніс за так багато років від його милості: рубці від ран і рани убогого гонору за чернецою моєю повинністю, вкладаючи в рани збавителя Бога, декларую покрити вічною непам'яттю, коли його милість буде ставитися до мене із шляхетним та щирим братерським почуттям, а не захоче супроти звичаю заноситися: той, хто не шанує, буде нешанований навзаєм. Те ще додаю: керувати собою ніколи не дамся його милості, як інші, котрі могли те зносити. Приязнь прихильну освідчувати з моєї чернечої покори я не відмовляюся, а про претензії та руїну моєї Луцької кафедри і добр, які до неї належать, я вважаю за краще обміркувати доброхітно з його милістю через його милість отця-делегата. Відтак чекаю подальшої невідкладної декларації від його милості отця львівського єпископа, хочу миру, але і свого домагаюся,— чекатиму того й того і готовий без гніву сперечатися та відповідати.

Дано, як значиться, 1695 року

**Дионісій на Жабокриках Жабокрицький,
номінат Луцької та Острозької єпископії,
прототроній Київської митрополії.**

При таких діях та поведінці Жабокрицький побачив, що його посвячення на Луцьку єпископію через його одруження з бувшою вдовою проволікається в отця київського митрополита і може проволікнутися й далі, хоч дбав про неодмінну щодо того собі ласку в отця митрополита і у гетьмана Мазепи через свої листовні кореспонденції, однак не зовсім на неї покладався, а, щоб уникнути більших утруднень та шкоди, вдався щодо того за кордон до Венгер, до отця архієпископа мараморійського¹⁵⁶⁵, як про те буде оповіджено далі.

28 серпня з обозу з-під Петриковиць¹⁵⁶⁶, виправляючи до Мазепи свого резидента, щоб дістати всілякі відомості про поведінку наших військ, та ознаймовуючи гетьману про своє приготування з військом на Буджак, також про турецьку, цісарську й німецьку поведінку, коронний гетьман Яблоновський писав до гетьмана такий свій лист¹⁵⁶⁷:

**Вельможний милостивий пане гетьмане Запорозького війська,
пресвітлих державних царських величностей,
до мене вельми милостивий пане і приятелю!**

Для кореспонденцій з вашою милістю, милостивим паном, яка необхідна через сусідську приязнь та обов'язок, особливо в теперішніх *промислах*¹⁵⁶⁸ над загальним ворогом християнства і для *зносин* з вашою милістю, милостивим паном, зичачи того, посилаю в резиденцію до боку вашої милості, милостивого пана, його милість пана Людвіка Крочовського, мого надвірного ротмістра.

Вашу милість, милостивого пана, прошу, щоб з доброго бажання і через теперішні обставини прийняли ви його. Я доручив йому, щоб давав він знати про успіхи як військ московських, так і запорозьких їхніх пресвітлих державних царських величностей — дайте до того, ваша милість, милостивий пане, всяку можливість, щоб мали ми зобопіль у подальших справах погодженість. Я вже послав військо до пограниччя на ворога і через їхніх милостей панів послів звідомляв як князя, його милість пана Бориса Петровича Шеремета, ближнього боярина і білогородського воєводу та вятського намісника їхньої пресвітлої державної царської величності, так і вашу милість, милостивого пана, про всілякі ворожі задуми й диверсії. Отже, і я входжу в акцію і вже перебуваю в поході, оскільки й військо Великого Князівства Литовського злучилося зі мною. Річ дуже потрібна і належна до наших заходів, щоб мати якнайчастіші реляції про щасливі успіхи вельможної милості милостивого пана, чого від душі бажаю. З наших країв подаю для знаття таке: кримський хан 26 липня переправився через Прут під Фальчою, де приймав його волоський господар, і в дуже малім супроводі пішов за візиром до Венгер, покликаний більше для ради, ніж для помочі. Солтани на Буджаках лишаються з усією ордою і доти нікуди не рушали. Минулого тижня ходив до нас з Буджака для «язика» Карт-мурза, але повернувся з поразкою розгромлений, зовсім стративши силу татар і двісті коней, взято, окрім того, й хоругву. Коли запитували припроваджених «язиків», чому досі затримується на Буджаку вся орда, відповідали, що вона стежить за рухом наших військ. Війська його милості цісаря мають у своїх справах з божої ласки добре щастя. Князь його милість Саський¹⁵⁶⁹, який тримає генеральну команду над ними у Венграх, вже наблизився до Белграда, де візира ще не було. Цісар турецький набагато слабший у силі від цісаря християнського і через це сам, своєю особою на війну не йде, але тільки призначив візира. Венети теж недавно на Морей під Коринтом¹⁵⁷⁰ на землі розбили турецьке військо, забрали обоз та гармати і після тієї перемоги пішли морем шукати турецького флоту.

**При цьому віддаюся постійній приязні, з якою лишаюся статечно
вельможній милості, милостивому пану, навзаєм зичливим**

приятелем та слугою

Станіслав Яблоновський, краківський каштелян,
великий коронний гетьман.

Дано в обозі під Петриківцями 28 серпня 1695 року

Потім принесено до гетьмана такі відомості, що 21 вересня у Венграх під якимсь Логієм¹⁵⁷¹ турецькі війська, а було їх 51 960 чоловік, зі своїм візиром зійшлися з цісарськими військами, яких було всього сім чи десять реґементів, мали великий бій упродовж двох годин, в якому скільки турків пропало, про те невідомо, а цісарського війська, офіцерів та рядового товариства, забито і в неволю взято 1934, а поранено 500 чоловік, гармат узято 12, а коней забито 1674, однак цілком того цісарського війська не знесено.

Минулої весни, в березні місяці, київський земський суддя Войнаровський, будучи у Варшаві, виклав перед королем і сенаторами такий свій жаль, що в минулому часі його, Войнаровського, жінка, а рідна сестра гетьмана Мазепа, заїхавши з дітьми з дому до Києва, почала жити в жіночому Києво-Печерському монастирі при своїй матері Марії-Магдалині Мазепиній, ігуменні того-таки монастиря. В тому інтересі він, Войнаровський, як у коронних гетьманів Яблоновського та Потоцького і у великого гетьмана литовського Сапіги, так і в інших трьох польських сенаторів, випросив собі шість причинових листів до гетьмана Мазепа, щоб відпустили з дівочого Києво-Печерського монастиря додому його жінку. Ото ті сенаторські причинові шість листів Войнаровський притримав упродовж семи місяців і прислав їх через нарошного свого посланця до гетьмана аж у жовтні місяці, написавши від себе 7 жовтня такий свій особний прохальний лист до гетьмана, щоб відпустили жінку його з дітьми¹⁵⁷²:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
їхньої царської пресвітлої величності Запорозького війська,
мій вельми милостивий пане, коханий брате і добродію!**

Скільки бажаної сердечної втіхи дав мені статечний, милий, утверджений від самого початку підмогою зв'язок з домом вашої милості милостивого пана, стільки задрісне людської завзятості око, змінивши міцно укріплені наші первісні стосунки, замислило перевести їх на невиносні, з чималим незадоволенням, нестатки. Я ж давав докази через листи про завжди незмінну приязнь, і так воно й було від широкого серця. А люта недогода моя шле всілякі на мене удари, випробовуючи після спочинку, бо людська злоба розлучила мене з милим, ще живим приятелем, віддаливши, окрім того, з-перед очей і діток, завше милу батькові втіху, ах! незичлива доля ставить перед нещасні очі тисячу жалів, про що я взнав від багатьох достойних обивателів Київського воеводства,— вмерла в мені вже вся надія, яку я мав постійно щодо згоди між мною і законним моїм приятелем¹⁵⁷³. Я сумно голошу і широко пускаю в непам'ять всі незгоди, обливаюсь у цей нещасливий час потоком кривавих сліз, заявляючи з ретельністю те, що ніколи не мав укріпленого злого умислу, аби мститись у цьому. Так і тепер лишаюся далекий від усякого зломовства, наповнюю невтомним жалем щире перелякане моє серце думкою про смерть моєї милої дружини. З цим стаю перед Богом зі щирим посланням і за те оголошую кару тому, хто був найпевнішим автором найнещасливішої поміж нас розлуки; смію я його винуватити і в теперішній смерті моєї дружини, а родички вашої милості, милостивого пана. Та що може краще знищити людські замисли, що руйнує тісну дружбу, що може спинити в них життя, як не лихі наклепи, навіть і в доброму подружжі? Тут, як у траві вуж, часто під личиною удатних¹⁵⁷⁴ слів ховається отрута, великий тягар не відшкодованої ніколи страти в заплющених очах. Але що може найліпше полегшити його, як не присутність діток? І хоч я знаю, що з дядьківської любові вашої милості, милостивого пана, можуть бути вони в усьому задоволені, однак, оскільки саме боже та суспільне право накладає на родичів обов'язок, щоб піклуватися власними дітками¹⁵⁷⁵, упрошую тож вашу милість, милостивого пана, щоб зволив ударувати мене тим щастям, аби міг бачити тут, удома, своїх дітей, яких сплудили ми з родичкою вашої милості, милостивого пана,— хай хоч від того дізнаюся полегшення. Адже я ношу на серці назавжди незагоєну рану, що не можу розрадити діток моїх, як то належить батькові. Вони і звідси мали б змогу засвідчити вашій милості, милостивому пану, належну пошану, і я обіцяю їх у тому скріпляти, а не відводити. Хоч і не хотів я зараз посилати листів, писаних від ясновельможних їхніх милостей панів гетьманів (чотирьох) і від їхніх милостей панів воевод, поки не привезе мій посланець кореспонденції від вашої милості пана, але зараз посилаю, покладаючись на ласку вашу, милостивого пана, що на прохання моє охоче станеш листуватися, а я до смерті широко зичливістю моєю не занехаю бути завжди до послуг дому вашої милості, милостивого пана, обіцяючи лишатися вашій милості, моему милостивому панові, навзаєм зичливим братом і приниженим слугою.

Ян Войнаровський, суддя київський

Дано з Моковичів 8 жовтня 1695 року

Але ні сенаторське листовне сприяння, ні лист Войнаровського нічого не досягли в гетьмана Мазепи, оскільки сестра його, Войнаровська, посвятившись Богові при своїй матері, ігуменії в дівочому монастирі, до кінця свого життя не захотіла повертатись у дім до свого чоловіка Войнаровського, і це сталося найбільше через неоднакову релігію, бо та Войнаровська була благочестивою греко-руської віри, а чоловік її, Войнаровський, був лях і римського сповідання, до якого почав примушувати і свою жінку.

Того-таки літа, оскільки в Литві був поганий врожай на збіжжя, гетьман Великого Князівства Литовського Сапіга просив у гетьмана Мазепи, щоб українським людям було дозволено його возити для продажу до Слущка та Копилля, в такому своєму листі, писаному з Гродна 8 жовтня¹⁵⁷⁶:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане
царської величності Запорозького війська,
мій вельми милостивий пане і приятелю!**

Постійна з небес негода через справедливий божий суд причинили деякий ущербок у врожаї всілякого збіжжя у князівстві Слущькому та Копильському, які лишаються в моєму опікунському нагляді. Як власник згаданих добр, володіючи ними з опікунського права, з огляду на святий союз і постановлений вічний мир з їхньою царською величністю і з того довір'я, яке маю до вашої милості пана, хочу просити вашу милість, милостивого пана, щоб не забороняв панам обивателям з пограниччя і з дальньої Запорозької країни, а дозволив вивозити і продавати жито та інше збіжжя за кордон до Слущка, де кожному забезпечую по приїзді безпеку, а за збіжжя — належну заплату. А вашій милості, милостивому пану, остаточно буду зобов'язаний за те приятельське освідчення і, повторно просячи про те, лишаюся

**Вашої милості, мого вельми милостивого пана,
зичливий приятель та слуга
Казимир Сапега, гетьман Великого Князівства Литовського.**

Дано у Гродні 8 жовтня 1695 року

На те Сапіжине бажання, з огляду на сусідську приязнь, гетьман дозволив українським людям відвозити для продажу за кордон до Слущка й Копилля жито.

Того-таки літа один значний чернець з Києво-Печерського монастиря, Єрофей, будучи від архімандрита Вуяхевича та іншої якоїсь тамтешньої братії ображений, поїхав у Москву і вдався з деякими доносами на архімандрита і свою киево-печерську братію до пресвітлих монархів та світлішого патріарха. На те подання від великих государів було прислано через того-таки ченця Єрофтея звинувачувальну, а від святийшого патріарха заборонну грамоту. З того вони, архімандрит та киево-печерська братія, опрацюючись, просили старанно гетьмана, щоб удався до святийшого патріарха, аби тому Єрофтеєвому доносу не вірили, а від заборони щоб було подано їм патріарше розрешення, в чому не відмовлено їм від святийшого патріарха з огляду на гетьманську причину і прохальну грамоту, писану в середніх числах жовтня:

**Божою милістю великому панові,
святийшому та всеблаженному кир Адріану,
архієпископу царського великого міста Москви,
всієї Росії та всіх північних країн патріарху,
отцю отцям і зверхньому архіпастирю,
моєму добротворному наставнику в святім дусі,
отцю та милостивому добродійникові,
смирно упадаючи під стопи святобливих ніг, б'ю чолом.**

Всечесний архімандрит святої Києво-Печерської лаври Мелетій Вуяхевич зі своєю братією нітяться від смутку й печалі, що їхньої ж таки обителі чернець на ім'я Єрофей, забігши без відома в царське велике місто Москву, як перед великим нашим государем, його царською пресвітлою величністю, так і перед Вашою святинею наклепав на них деякі вини, яких вони аж ніяк у себе не знають. А оскільки вельми болить їм те, що від великих государів звинувачувальна, а від вашої святийшості заборонча грамоти були принесені через того-таки ченця, то вони писали до мене жалісливо й прислали мені підписану руками всіх старців та ченців чолобитну, доводячи, що той чернець Єрофей свій наклеп подав брехливо, вигадавши його, а не з дійсного стану. Через це просили ретельно і просити не перестають, щоб я, гетьман, писав за них великому государю і до вашої архіпастирської святийшості, заносючи про те чолобиття, аби за милостивим його, великого государя нашого, дізнанням, а вашої святийшості добротворним архіпастирським батьківським розмислом вони в невинності були помилувані і звільнені як від монаршої догани, так і вашої патріаршої заборони. Посилаючи, ото ж, список їхнього чолобиття до вашого святийшого патріаршого трону і перед ним-таки низько кланяючись, покійно прошу, щоб ваша святийшість, пізнавши з того чолобиття їхню, згаданого архімандрита з братією, невинність, зволили ту заборону з них зняти і для

управління чину всіляких священнодійств подати їм незабаром архіпастирське своє благословення. Йому і я себе назавсігди підданчо вручаю.

Писано 22 жовтня 1695 року

Того-таки літа львівські міщани, які заїхали в купецьких справах до Москви, були там затримані як шпиги, про їхнє звільнення писав великий коронний гетьман Яблоновський 26 листопада такий свій лист до гетьмана Мазепи¹⁵⁷⁷:

**Вельможний милостивий пане гетьмане Запорозького війська,
їхніх пресвітлих державних царських величностей,
мій милостивий пане і приятелю.**

Так само, як вільно можуть приходити сюди з держав їхніх пресвітлих державних царських величностей люди і можуть бути безпечні, так і нашим там мала б бути безпечність, однак двох львівських купців на ім'я Богун Ярухович, Стефан Богданович і третього Матіаша, їхнього челядника, затримано в столиці з вашої поради. Не знаю, що за okazія могла тут бути, коли ж у підозрі шпигунства¹⁵⁷⁸ (хоч у тому з огляду на сусідську приязнь не повинно бути сумнівів), то я завіряю, та й ціле місто переді мною посвідчило, що поїхали задля самих товарів, не з жодного іншого інтересу. Прошу, ото ж, вашу милість пана, щоб написали в столицю про їхнє звільнення і вигородили їх-таки при цьому моему свідочстві від неслухного підозріння. Викажую взаємну готовність у всіляких okazіях, лишаючись з постійною приязню.

Зі Львова, 26 листопада 1695 року

**Вашої милості милостивому пану навзаємозичливий приятель та слуга
Яблоновський, каштелян краківський, великий коронний гетьман.**

Коли Мазепа відіслав у Москву той лист Яблоновського при своєму особному листі, то й затриманих львівських купців було вільно відпущено з Москви додому.

Того-таки року гетьман Мазепа, віддаючи хвалу Богу і Пресвятій Діві Богородиці за з'явлені йому добродійства, що підняли його від злиденного гноїща, звільнивши від тісних запорозьких кайданів (як про те писалося раніше), і посадили із земними князями, поставивши його гетьманом землі Малоросійської (оскільки всяка влада від Бога за апостольським словом), немалим коштом зробив срібнокований кіот¹⁵⁷⁹ Пречистої Богоматері в Чернігівському Святотроїцькому Іллінському чудотворному монастирі. За це йому отець Лаврентій Крщонович¹⁵⁸⁰, ігумен тодішньої обителі тієї Троїцької, воздаючи гетьману подяку, написав дедикацію¹⁵⁸¹.

Того-таки року преосвященний отець Варлаам Ясинський, київський митрополит, звідомившись про отця Прокопа Колачинського¹⁵⁸², який виїжджав для науки з Києва до Польщі, а закінчивши її, почав жити в якомусь монастирі, закликав його для викладу високих наук у Київських школах, написавши до нього такий свій лист¹⁵⁸³.

**Превелебний у Бозі милостивий отче Колачинський!
Мені найласкавший у Христі отче і брате!**

Я дуже тішуся духовно, що Боже провидіння твою превелебність перенесло, ніби виноградну лозу з Єгипту, від супротивних¹⁵⁸⁴ до саду святої православної церкви, і радий був би мати завше твою превелебність присутньою перед моїми очима, бо, як кажуть, *любов перемагає зором, як могутність ділом*¹⁵⁸⁵. У тій-таки святій православній церкві я радий був би бачити й чути твою превелебність, як такою, що приносить плід маслини в доми божі. А хоча і досі не без праці було нести тяготу денну і спечку, однак це діялося без присутності Христа Господа, то не знаю, чи зачислиться в число заслуг, оскільки згідно до апостольських слів: «Ніхто не прийме переможну вітку, зле воюючи». Ось слова збавителя: «Хто не зо мною, той супроти мене»¹⁵⁸⁶. Ото ж радив би твоїй превелебності, хай би ти слушно та щиро постав за вітчизну з тією зброєю, яка доти була проти вітчизни, і такі високі науки не ховав під спудом незначних задніпровських монастирів: *хай так просвітиться світ ваш, щоб було видно*. Є, хвала Богові, на київському горизонті такі публічні місця на славу божу, для розширення православної церкви, а ворогам на заздрість. Перш за все є вакансія філософії в колегії православної Могилянській, де закінчив дворічний курс філософії отець Зарудецький, то чи не можна було б потрудитися там із тією, що в тобі, високістю науки і силою розуму. Викладають філософію по-римському¹⁵⁸⁷; було б це превелебності твоєї зі славою й пожитком; окрім того, колись і я хотів, щоб так сталося, коли виправляли тебе¹⁵⁸⁸, і була в тому обітниця твоєї превелебності. Вимовка, що *не маєш книг власних, неважна*, оскільки в бібліотеці братській київській повно філософій і друкованих, і навіть писаних. Я сам мав у руках філосо-

фію, писану твоєю рукою під керівництвом Альберта Влошановського в 1669 році. А над те превелебний отець ігумен Святокирилівський київський¹⁵⁸⁹ відзивався з тим, що має два *писані курси*: один свій львівський, а другий небіжчика отця Яндзурського — любельський¹⁵⁹⁰, очевидно, в того професора і твоя превелебність слухав філософію, у якого [вчився] і отець Яндзурський. Обидва ті курси обіцяв позичити превелебний отець ігумен Святокирилівський, тільки, на жаль, немає охоти в [твоєї] превелебності, а мудрість, яка сідає на божих кріслах і яка при таких заняттях посилає людське бажання та силу, сама направлятиме стопи не ніг, а розуму твоєї превелебності як наймудрішого учасника філософського курсу, про що і я недостойними молитвами моїми обіцяю благати маєстат Всевишнього і охоче чекатиму найшвидшого і, дай Боже, найшасливішого повернення і самої твоєї превелебності.

Превелебності твоєї мого в святім дусі наймилішого отця і брата цілком зичливий боголюбець і покірний слуга Варлаам Ясинський, київський митрополит.

Дано з кафедри 1695 року, 24 червня

Після того митрополичого листа отець Колачинський, прибувши до Києва, був постановлений ректором Київського братства і викладав філософію, а так само і теологію, потім його було поставлено ігуменом в Пустинно-Нікольському монастирі, а звідтіль, утомившись від усіляких суспільних справ та труднощів, попросив собі у преосвященного тихого і безмовного місця і за цим проханням був відпущений з Пустинно-Нікольського монастиря на ігуменство в монастир Густинський прилуцький і там, очевидно, й життя своє закінчив, маючи сімдесят чи вісімдесят років свого життя.

Примітки до XXXVI розділу

- 1478 Крім житій, видання містило вірш Д. Туптала «Сповідання про виправлення книжок», кілька слів та казань: Іоанна Златоустого «Слово на святу просвіту», «Повість Атонія-ченця про побиття преподобних отців у Синаї та Раїфі».
- 1479 *Загарія* — гаряче старання (втримати Кам'янець-Подільський).
- 1480 Це сталося 10—12 лютого 1695 р. В Яблоновського було півтори тисячі чоловік. Подальший лист з Молдавії звіщає, що було в нього 5 тисяч чоловік.
- 1481 Король був тоді у Варшаві.
- 1482 Лист подано в перекладі з польської мови.
- 1483 Йдеться про похід Палія і лівобережців проти татар у вересні 1694 р. (Див. р. XXXV).
- 1484 Наказним гетьманом був чернігівський полковник Яків Лизогуб.
- 1485 Турецький султан Ахмет II помер на початку 1695 р. Новий султан Мустафа II був сином Магомета IV. Військові дії проти Австрії та Венеції він почав у серпні.
- 1486 *Темашвар* — тепер м. Темішоара у Румунії.
- 1487 *Хия* — острів Хіос у Середземному морі, навпроти західного берега Малої Азії.
- 1488 *Морея* — півострів на півдні Греції.
- 1489 *Кілія* — місто на кілійському рукаві Дунаю, тепер райцентр Одеської обл.
- 1490 Тобто з Азовського в Чорне море.
- 1491 Старочеркаськ — на річці Дон.
- 1492 Війська було 35 тисяч.
- 1493 Бойові дії під Азовом припинились у кінці вересня.
- 1494 Лист подано в перекладі з польської мови.
- 1495 Це були останні успіхи короля Яна Собеського. Після 1692 р. сам він, буди хворий, у походи не ходив, і бойові дії поляків супроти татар були цілком локальні, власне, намагалися втримати те, що захопили раніше.
- 1496 *Куявія* — Брестщина та Вроцлавщина.
- 1497 *Маріамполь* — містечко на р. Дністрі.
- 1498 Лист подано в перекладі з польської мови.
- 1499 Тобто минулого 1694 р.
- 1500 Тобто це військо мало б іти вздовж річки Прут. *Фальча* (Фельчіу) — місто на р. Прут, тепер на території сучасної Румунії; *Буджак* — область білогородської орди.
- 1501 Війська підійшли до Казикермена 24 липня.
- 1502 30 червня 1695 р. через підкоп козаки зірвали наріжну башту, ввірвались у Казикермен і розпочали рукопашний бій, який тривав близько п'яти годин. Після того Казикермен капітулював.
- 1503 Гарнізон складався з кількох сердюцьких сотень. 300 росіян на чолі з полковником А. Ларонтом і 600 запорожців, згодом сюди прибули козаки Гадяцького та Лубенського полків.
- 1504 *Гавурський* — християнський.
- 1505 Цитата з Біблії. Іоаннове об'явлення, II, 26.
- 1506 Цитата з Біблії. Іоаннове об'явлення, II, 11.
- 1507 Цитата з Біблії. Іоаннове об'явлення, III, 21.
- 1508 *Сеунщик* (сеунч, саунч, сунщик) — вісник чи гонець із важливими звістками.
- 1509 Кирилівський монастир у Києві.
- 1510 *Префект колегіуму* — помічник ректора, інспектор з адміністративними функціями. *Стефан Яворський* (1658—1722) — український поет та філософ, церковний діяч.

- 1511 Лист подано в перекладі з польської мови.
- 1512 Євангеліє від Луки, VIII, 10.
- 1513 *Цинобра* — червона фарба вищої якості.
- 1514 *Ахіллес* — герой Гомерової «Іліади», переможець Гектора, загинув від стріли Паріса, пушеної у п'яту — єдине вразливе місце.
- 1515 *Гербова кітва* — тобто якір шляхетного імені (герба). Образ човна в морі, у хвилях, який шукає затишної гавані, виступає як символ України в поетичній книзі: *С. Яворський. Arctos caeli Rossiaci.*— К., 1690. Це свідчить, що цього листа (ритуальний твір свого часу) писав, очевидно, сам С. Яворський, а І. Монастирський лише підписав його.
- 1516 Хрест був в основі шляхетського родового герба І. Мазепи.
- 1517 *Номінат* — кандидат у єпископи.
- 1518 Тобто заняття в Київському колегіумі.
- 1519 Тобто на дванадцять місяців.
- 1520 Михайла Вуяхевича.
- 1521 Тобто патріарх висловлює бажання, щоб «Четї-Мінеї» Д. Туптала не різнилися від московських.
- 1522 *Кроковський Іоасаф (?—1718)* — український церковний та просвітний діяч, професор та ректор Київської академії, видатний філософ. Згодом був київським митрополитом (з 1707 р.).
- 1523 У київському Пустинно-Миколаївському монастирі.
- 1524 *Жабокрики* — містечко на Поділлі.
- 1525 Димитрій у світі, Діонісій у чернецтві.
- 1526 Подано в перекладі з польської мови.
- 1527 *Бургграф* — комендант міста або замку в середні віки.
- 1528 *Прототроній* — перший біля трону (митрополичого).
- 1529 *Вакуюче* — звільнене.
- 1530 *Рожище* — містечко на р. Стирі, райцентр Волинської обл.
- 1531 *Принципальний* — головний.
- 1532 *Опат* — ігумен, абат.
- 1533 З Білостоцького монастиря на Волині, біля с. Жуківки.
- 1534 Листи подано в перекладі з польської мови.
- 1535 Мається на увазі Мала Росія (Україна).
- 1536 У 1695 році.
- 1537 Святодухівського монастиря в м. Буйничі неподалік Могилева — резиденції білоруських єпископів. У самому Могилеві монастир був братський Богоявленський.
- 1538 *Шальвіра* — ошуканець.
- 1539 Тобто 1695 року.
- 1540 Лист подано в перекладі з польської мови.
- 1541 Данило Борятинський.
- 1542 Пропуск в оригіналі.
- 1543 Тут і далі в документі виділені курсивом слова йдуть старослов'янською мовою.
- 1544 Доручення подано в перекладі з польської мови.
- 1545 *Дукля* — містечко в Галичині на р. Яселці.
- 1546 *Мечникова* — дружина мечника, сановника, котрий мав носити королівського меча.
- 1547 Див. приміт. 1195.
- 1548 Тобто Жабокрицький, як і київський митрополит, не визнавав за Й. Шумлянським права називатися адміністратором Київської митрополії, а король, підтримавши номіната, нібито йому сприяв.
- 1549 Українська фраза в польському тексті.
- 1550 Тобто одного з воїнів загону, що його утримував на свій кошт єпископ Й. Шумлянський.
- 1551 *Термне* — сільце в Луцькому повіті, маєток Луцької єпископії.
- 1552 *Терники* — село, яке належало до Острозького владичтва Луцької єпископії.
- 1553 *Підскарбій* — завідувач державною казною. Підскарбієм коронним був тоді *Лещинський Рафал (?—1703)* — батько польського короля, польський письменник.
- 1554 *Перечинськ* — містечко на Івано-Франківщині.
- 1555 *Гіберна* — зимовий збір.
- 1556 Подано в перекладі з польської мови.
- 1557 Натяк на самого Й. Шумлянського.
- 1558 Слова в тексті старослов'янською мовою.
- 1559 Приказка в тексті українською мовою.
- 1560 *Апарати* — тут: речі.
- 1561 *Законники* — ченці.
- 1562 *Осьмина* — є кілька тлумачень цієї міри ваги і об'єму. За однією, осьмина — восьма частина кадї, що дорівнює пуду (16 кг). Як литовська міра осьмина вміщувала 18 гарнців (51 літр). Очевидно, тут вжито у першому значенні.
- 1563 *Рочки* — строки засідання міського суду.
- 1564 *Зимівля* — мається на увазі гіберна, зимовий збір.
- 1565 *Тобто з Марамошу* (тепер Мурамуреш) — провінція в Румунії.
- 1566 *Петриковиці* (Петриков) — містечко; тепер — у Білорусі.
- 1567 Лист подано в перекладі з польської мови.
- 1568 Виділені курсивом слова в тексті подано українською мовою.
- 1569 Князь Євгеній Саський.
- 1570 *Коринт* — місто в Греції.
- 1571 *Логій* (Лугош) — головне місто комітату Крашо-Серен в Угорщині на р. Темеш.

- 1572 Лист подано в перекладі з польської мови.
 1573 Тобто з'єднаним через закон (непрямым родичем).
 1574 Слово в тексті подано українською мовою.
 1575 Від шлюбу Мазепиної сестри з Войнаровським народився син Андрій. Войнаровська покинула чоловіка через сімейні незгоди і виїхала до Києва, забравши з собою і двох дочок Я. Войнаровського від першого шлюбу, своїх падчерок.
 1576 Лист подано в перекладі з польської мови.
 1577 Лист подано в перекладі з польської мови.
 1578 Купці часто в ті часи виконували шпигунські функції, навіть коли держави перебували в мирі.
 1579 *Кіот* — рама для ікони.
 1580 *Крщонович Лаврентій* (?—1704) —український друкар, художник і письменник, автор присвят, передмов, поезі
 1581 *Ледикація* — поетичний твір з присвятою. Такого поетичного твору Л. Крщоновича на сьогодні не знаємо.
 1582 *Колачинський Прокіп* — ректор Київської академії в 1697—1701 рр. Перед цим, у 1691—1693 рр., П. Колачинський читав у Києві риторику, збереглися два його курси: за 1691—1692 і 1692—1693 навчальні роки.
 1583 Лист подано в перекладі з польської мови.
 1584 П. Колачинський, навчаючись у Польщі, був уніатом.
 1085 У документі виділені курсивом фрази і слова тут і далі подано старослов'янською мовою.
 1586 Цитата з Євангелія від Матвія, XII, 30.
 1587 Тобто латинською мовою.
 1588 При відправленні за кордон на навчання в Люблін.
 1589 Інокентій Монастирський.
 1590 Тобто з Любліна у Польщі.

Розділ XXXVII

Про справу Жабокрицького, номіната Луцької єпископії, його кореспонденції і про патріарші та царські відповіді; про листовну відозву архімандрита Хрисанфа до гетьмана; про смерть царя Іоанна Олексійовича; про шкідливе ординське вторгнення на Україну у помсту за Казикермен; про прусських музикантів, які привіли з Москви. Про бажання коронного гетьмана через лист відомостей у гетьмана Мазепи. Про заporozьку приязнь і про гетьманську на неї листовну відповідь тощо. Про польське старання утвердити в Русі унію і про лист із Познані одного єзуїта щодо того до отця київського митрополита; про Дмитрієві вірші, написані під образ Магдалини¹⁵⁹¹, і про смерть короля Собеського; про польську замішанину після його смерті і про численних на те королівство претендентів; про кореспонденцію Жабокрицького й ігумена Білостоцького і про гетьманські до них відповіді; про повторний похід російських військ під Азов; про взяття його найбільше через козаків і про похвалу за те козакам; про нову побудову Азова й інших там фортець, також і гавані; про початок російського морського флоту і про кінець його тощо; про флот петербурзький; про листовну відозву львівського уніата Шум'янського до отця київського митрополита і до боярина Шеремета щодо відкинення унії; про листовну кореспонденцію Яблоновського до гетьмана і до боярина Шеремета зі звісткою через його резидента щодо королівської смерті; про лист Жабокрицького до отця київського митрополита щодо відправлення чотирьох сеймиків тощо; про посвячення Жабокрицького Стойкою, архієпископом мараморійським, на Луцьку єпископію; про пробування його на тій єпископії і про смерть на Головках; про кардинальське правління після смерті Собеського коронними справами і про виданий його універсал із заканком до конвокації¹⁵⁹² Річі Посполитої для заспокоєння союзних військ; про присланий від патріарха катехізіс, новопечатну книгу і про буквар, зображений у лицях. Про смерть отця ґлицького, чернігівського архієпископа, і про Крщоновичеве бажання тієї архієпископії; про виврання на ту архієпископію отця Іоанна Максимовича і про тодішню елекцію; про влаштування архімандрії для задоволення

Кривоновича в чернігівському Троїцькому монастирі і про Максимовичеве життя; про його книжкові праці на тій архієпископії і про смерть його на митрополії в Сибіру; про інших чернігівських архієпископів і про нещастя автора цієї книги; про гетьманське донесення через грамоту в Москву; про волоських господарів; про прогашну турецьку [битву] з цісарськими військами; про ординські замисли супроти України.

Року від створення Адама 7204, а від господнього плотського пришествя у світ 1696 року. Як і в минулому році, було багато написано про номіната Луцької єпископії Жабокрицького, так і теперішнього року не випадає обійтися мені без численних згадок про справу того-таки Жабокрицького, оскільки він, маючи даний собі королівський універсал на Луцьку й Острозьку єпископію, дбайливо й невсипуще стався через листовні кореспонденції та прохання до отця київського митрополита й до гетьмана, щоб обряд його посвячення на ту єпископію було виконано в Києві без зволікання, за давніми правами. Про це, отож, писав гетьман на пораду і прохання преосвященного отця київського митрополита Варлаама Ясинського до святійшого Адріяна, московського патріарха, і до пресвітлих государів Іоанна та Петра Олексійовичів, повідомляючи про його, Жабокрицького, вибрання на ту єпископію православною волинською шляхтою і з'являючи, що він значний православний, учений чоловік і в той час, коли поляки намагаються обернути православ'я в унію, потрібний там православній церкві. Тоді на те гетьманське писання від святійшого патріарха 26 грудня і від великих государів 29 грудня було учинено через одного посильника таку відповідь у грамотах, що його, Жабокрицького, супроти правил святих апостолів та богоносних отців, не можна поставляти й посвящати на той високий архієрейський чин через те, що був він одружений з удовою, хіба щодо того випадє порада святійшого вселенського константинопольського патріарха, до якого святійший патріарх московський написав у тому ділі грамоту. Її було прислано з Москви до гетьмана з таким побажанням, аби якнайшвидше переслати через добрих посланців у Константинополь, що гетьман відразу ж учинив. Яку дано було відповідь на ту грамоту, я не відаю¹⁵⁹³, а до гетьмана від московського патріарха і від великих государів були такі вищезгадані відповіді у грамотах:

Від патріарха

АДРІАН,

**божою милістю архієпископ царственого міста Москви і всієї Росії,
і всіх північних країн патріарх. Возлюбленому в Господі нашої мірності сину
царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра гетьману
Іоанну Стефановичу Мазепі архіпастирське благословення!**

Теперішнього 7204 літа¹⁵⁹⁴, у вересні місяці, я прийняв писання твое нашої мірності з донесенням про вибрання на Луцьку єпископію у володінні польського начальства православного і шляхетного мужа, єдинокровного нам Дионисія Жабокрицького, оскільки в тім краю, заради благочестивого нашого народу і захисту від римського та уніатського гоніння, такий чоловік у такому сані дуже потрібний. Наша мірність і православні наші монархи, благочестиві царі, дуже того бажають, але оскільки він, Дионисій, мав у мирі жону вдову, а не діву, то за правилами священства прийняти не може, бо правила святих отців та святих апостолів явно звіщають: хто оженився з удовицею, аж ніяк не може прийняти священство. Це саме голосять і цивільні закони благочестивих грецьких царів, і немає ніде в соборних постановленнях чогось подібного чи попусту, бо хто поймає в жону вдовицю, судиться без винятку. Правила ж святих отців велено утримувати міцно, і цього треба дотримуватися не менше святого Євангелія. Тому кожен, хто оженився з удовицею, не може прийняти священничого чину,— про це пишеться в книзі «Мир чоловіка з Богом», в догматі 6, де йдеться про священство. І хоч потреба є нашому православному народові через гоніння чужоцерковників, одначе, коли б там дати попуст, хай і в користь, і допустити те висвячення в чин, суперечачи Богу та церкві, було б нахабно і принесло б біду; хто Богу спротивляється, чи знатиме, як спасти Ізраїль і удержати свою святую церкву? Отож наша мірність через велике старання хочемо: хай станеться всім неодмінне добро через спільну церковну раду, як тут удіяти в цьому новому ділі. Отож задля потреби страждущого благочестивого народу і з благословення царської пресвітлої величності, великих наших государів царів та великих князів Іоанна Олексійовича й Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержців, хочемо негайно написати до нашого брата, святійшого константинопольського і вселенського патріарха, про таку справу, сподіваючись, що він дасть на це відповідь. З повідомленням про те послаємо нашу грамоту до сина і співслужителя нашого, преосвященного Варлаама, київського митрополита. Твою ж любов за дбання корисним і душеспасительним уболіванням та старанням для тамтешнього християнського народу хай всещедрий Бог обдарує довгочасно в теперішньому віці і безконечно в майбутньому, дбало жадаємо.

*Писалось у царському місті Москві, від створення світу 7204,
а від Різдва Бога слова 1696, місяця грудня, 27*

А від царських величностей:

**Божою милістю від пресвітлих і державних великих государів,
царів та великих князів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича,
всієї Великої, Малої та Білої Росії
самодержців і численних державних східних,
західних та північних отчичів, і дідичів, і наслідників,
і государів, і володарів, нашої царської величності
підданому гетьману Запорозького війська обох боків Дніпра
Іоанну Стефанову Мазепі і всьому Запорозькому війську
нашої царської величності милостиве слово.**

До нас, великих государів, до нашої царської пресвітлої величності, удався ти, підданий наш, з канцеляристом Федором Дементовим¹⁵⁹⁵, що писав до тебе богомолець наш, преосвященний Варлаам Ясинський, митрополит київський, галицький і Малої Росії, зголошуючи, що із держави королівської величності Польської, із Волинського воеводства, писав до нього номінат Дионісій Жабокрицький, доносячи, що за давніми звичаями і за договорами Вічного миру у нас, великих государів, з його королівською величністю постановленого, має він прибути до Києва, щоб дістати на престол тої єпископії благословення і посвячення, про що прислано і нашу, великих государів, грамоту до нього, митрополита, в якій з'явлено, що той згаданий номінат Луцької та Острозької єпископії був жонатий поєднальним шлюбом з жонною-удовою, через що, за правилами святих отців, має він певну перепону, щоб одержати той архієрейський чин. Відтак він, митрополит, хотів, щоб і ти, підданий наш, писав про те до нас, великих государів, і до святійшого патріарха, а той номінат природжений русин, чоловік учений і поміж усіх тамтешніх обивателів великий ревнильник греко-руської віри; він багато допомагав православним супроти уніатів, і є потреба, щоб у тій єпископії цей номінат конечно був єпископом. А коли він через вищезгадану причину того чина не дістане, то іншого такого чоловіка тепер нам не знайти, і щоб той номінат через неодержання благословення не впав у відчай. Отож нам, великим государям, нашій царській пресвітлій величності, ти, підданий наш, доносиш, щоб це діло було dokonано для добробуту й утвердження тамтешніх благочестивих людей, про що преосвященний київський митрополит писав до святійшого патріарха, просячи собі в тому ділі благословення. І нам, великим государям, нашій царській величності, за тим твоїм, підданого нашого, донесенням про те відомо, і за нашим, великих государів, нашої царської величності, указом у грамоті великого пана, святійшого кира Адріяна, архієпископа московського і всієї Росії, і всіх північних країн патріарха, писано до преосвященного Варлаама Ясинського, київського митрополита, що коли в тій Луцькій єпископії через загайку буде якесь ушкодження благочестивим християнам, а комусь іншому з Києва не можна бути в єпископах у місті Луцьку через цивільні польські звичаї та численні звинувачення, треба обміркувати, чи не буде якоїсь підозри церкви та гріха (учиненого ніби через порушення правила) і вибраному, а найбільше явного докору йому, святійшому патріарху, від суєтномислячих людей і [від людей] римського сповідання, адже той вибраний у єпископи муж повинен стояти на міцності православного благочестя та користі християн, котрі живуть у тій стороні, через це щодо нього зведено чинити обачно. А присланий твій Федір Дементов пожалуваний нашим, царської величності, жалуванням і відпущений до тебе, нашого підданого. Ще цією нашої царської величності грамотою послано до тебе, нашого підданого, грамоту, писану до святійшого вселенського константинопольського патріарха. І тобі б, нашої царської пресвітлої величності підданому, ту грамоту послати до константинопольського патріарха з надійними людьми в час, який сам визначиш, щоб ту грамоту довести в цілості до святійшого патріарха. А коли і з ким ту грамоту послано буде, про те б тобі, підданому нашому, до нас, великих государів, до нашої царської величності, писати при інших наших, великих государів, справах.

*Писано у дворі держави нашої, в царському великому місті Москві,
від створення світу 7204¹⁵⁹⁶, місяця грудня 29 дня. Царювання нашого 14 року*

Лишаючись відтак ченцем, Дионісій Жабокрицький, згаданий номінат, невсипно старався досягти сану Луцького єпископа і, добиваючись приязні до себе малоросійських властей, писав 4 січня до гетьмана з Білостока такого свого компліментального листа¹⁵⁹⁷:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане Запорозьких військ,
мій вельмишановний пане і особливий добродію!**

Коли б я міг досягти Несторового віку¹⁵⁹⁸ і коли б наділяв мене багатою піною з себе в моїм житті пінливий, золотом щедрий Пактоль¹⁵⁹⁹, то й життя, поділеного на найменші хвилини й моменти, і тієї найбільшої купи золота не вистачило б для віддяки таких великих добродійних ласк вашої милості пана, які зволиш висвідчувати, ваша милість пан та добродій, мені, незнайомому своєму слугі. Давав [ваша милість] ясні знаки особливої своєї добродійності і в минулому моєму світському стані, і в теперішньому моєму духовному званні, і, як Атлас¹⁶⁰⁰, щедро не відмовляєш своєї панської протекції моїм домаганням.

За це хай нововідроджений у православних серцях збавитель Бог (з яким хай відродиться в подальші літа при твердості здоров'я всіляке вашій милості, пану добродієві, щастя,— зичу це від усього мого зичливого серця разом з упадливим пошануванням) зволить обділити вашу милість, пана добродія, незбагненними для людського розуму добродійствами, про що я разом із православним кліром Луцької єпархії засилаю постійно в небо непрининні молитви і з'являю мою приниженість через цього посланця, в усьому на нього покладаючись, і припадаю до ніг вашої милості, пана добродія, лишаючись

**вашої милості мойого, вельми милостивого пана
й добродія, постійним богомольцем і найнижчим слугою,
Дионісій на Жабокриках Жабокрицький,
номінат єпископії Луцької та Острозької.**

З Білого Стоку, 4 січня 1696 року

Того-таки 4 січня він-таки, Жабокрицький, писав до преосвященного отця Ясинського такого листа у справі свого єпископства, де нападає на якогось давнього лицеміра, неприхильного до святого православ'я Гіппокрита¹⁶⁰¹,— я гадаю, що йдеться про львівського [єпископа] Шум'янського¹⁶⁰²:

**Яснонайвелебніший, у Бозі милостивий отче митрополите київський,
мій вельми милостивий пане у святім дусі, отче архіпастирю й добродію!**

Я не завівсь у своїх надіях на протекцію в архіпастирської святості вашої милості, милостивого пана й добродія, коли, як олень, спраглий криничної води, відібрав ваше пастирське, висловлене просторим стилем, благословенство через першого мого делегата із добродійним дбанням вашої милості пана й добродія щодо моєї багатогрішної особи. І недавно через велебного отця Гирича, котрий вертався з Києва до Любліна, в листі, писанім до превелебного подавця листа вашою милістю милостивим паном його милості пану отцю архідиякону, доглянув я неодмінну щедру ласку вашої милості, милостивого пана й добродія, і прочитав собі поради, як остудити щораз нові труднощі, які заходять від *давнього лицеміра*¹⁶⁰³ і до святого православ'я неприхильного Гіппокрита. За що принижено припадаю до архіпастирських ніг вашої милості, милостивого пана, з подякою через подателя цього писання і покірно прошу, щоб у тих речах ваша святість довіряв подателю листа і милостиво зволив не забороняти якнайшвидше відправити його назад з бажаною мені експедицією, бо через затримку може пізнати більшу небезпеку. Я ж тим часом з покірністю цілую архіпастирську руку вашій милості, милостивому пану й добродію, і, пильно віддаючись вашим святим молитвам, лишаюся слухняним сином вашої архіпастирської милості мого вельми милостивого пана отця пастиря і добродія у святому дусі,— постійний богомолець і найнижчий слуга

**Дионісій на Жабокриках Жабокрицький,
номінат єпископії Луцької та Острозької.**

З Білого Стоку, 4 січня 1696 року

Того-таки 14 січня архімандрит ерусалимський Хрисанф писав з Богурешта¹⁶⁰⁴ до гетьмана такий компліментальний лист¹⁶⁰⁵:

**Ясновельможний гетьмане Запорозьких військ,
пане, пане патроне і добродію, вельми до мене ласкавий!**

Знову й знову, віддавши через цю оказію мій найпокірніший твій вельможності поклін, зичу здоров'я від найвищого Бога і довгих літ в управлінні Руської Річі Посполитої¹⁶⁰⁶ твій вельможності, і хай вона сприятливо множиться. Дуже радію, що багаторазово діставав відомості про успіхи і добре здоров'я твоєї вельможності. Хай би правитель небес через наші щоденні про твою вельможність молитви дав при здоров'ї та щасливім життю в цім новім році (з яким вітаю твою вельможність і зичу, щоб пробув у ньому якнайщасливіше) отримати тобі лаври перемог. Прецінь доношу твій вельможності, що я досі лишаюсь у тамтешній землі через різні причини, але тепер уже справді й конечно з неділі поїду до Константинополя до святого патріарха й обіцяюся переслати в короткому часі через власного слугу [відомості] твій вельможності про все, що тільки буде нового в Константинополі, з благословенством і подякою святого патріарха. Зараз же я доручив цьому листоподавцеві, щоб він із вуст своїх оповів твій вельможності всі новини, які ми тут маємо. При тому якнайліпше і найласкавіше будь здоровий і мене тримай у постійній приязні, з чого пильно доручаю себе назавжди

**Вашої вельможності, пана патрона й добродія,
до мене вельми милостивого, постійний слуга і богомолець,
найнижчий слуга Хризант, архімандрит ерусалимський.**

Дано в Богурешті у Валахії 1696, січня 14

У тому ж часі пресвітлий государ Іоанн Олексійович відійшов від тимчасового життя у вічне. Жалуючи на його смерть, гетьман писав з Бобріка¹⁶⁰⁷ 9 лютого до преосвященного отця Углицького, чернігівського архієпископа, звіщаючи про ту монаршу кончину і пропонуючи йому молитися за його душу, в такому своєму листі:

**Ясне в Бозі преосвященний милостивий отче, архієпископе чернігівський,
мій вельми милостивий пане, пастирю в святому дусі, отче і приятелю!**

Писано до мене в монаршій, пресвітлого й державного великого государя царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця, його царської пресвітлої величності, грамоті, що теперішнього 7204 року, 29 січня всемогутній господь Бог зволив за своєю святою і праведною волею переселити від цього земного царства у вічне небесне блаженство премилого його брата государського, пресвітлого й державного государя, царя і великого князя Іоанна Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця. І він, великий государ наш, його царська пресвітла величність, сильно журиться, і всі чини такого великого Московського государства мають жалобу. Отож, як указав мені великий государ наш, його царська пресвітла величність, звіщаю про те вашу пастирську милість і всім у Малій Росії бутнім духовним чинам, щоб, як належить у святій східній церкві, було відправлено поминання про померлого великого государя; я сам, будучи в печалі, доношу через лист мій таку печальну відомість вашому преосвященству і при цьому якнайпильніше віддаюся пастирській ласці і святому вашої святині архієрейському благословенню.

З Бобріка, 9 лютого 1696 року

Минуле сприятливе літо, яке принесло перемогу нашим християнським військам над Казикерменом та іншими бусурманськими містечками, тепер породило нам лихоносну зиму, оскільки кримські та бігородські орди¹⁶⁰⁸ з солтанами Калгою та Нурадином вийшли в багаточисельній силі на помсту казикерменської шкоди зі своїх жител, спершу вторгнулись у побережні міста Полтавського полку, де спалили весь Китай-город, люди врятувалися з душами тільки в тамтешньому замочку; те саме дісталось Кишенці та Келеберді¹⁶⁰⁹. А втиснувшись усією силою в Миргородський полк, побережні містечка та села його занесли вогнем та мечем, а де були людей нахапали, рубали їх упень, не беручи живцем, і, стоячи отак продовж трьох тижнів, учинили, либонь, у людях малу, однак у поселеннях та їхніх пожитках велику руйну. І хоч від гетьмана Мазепи супроти тих ворогів було послано полки Полтавський, Миргородський та Гадяцький, щоб їх у Миргородський полк через Псьол не пустити, однак ті полки, звідомившись від татарських «язиків» про багаточисленну силу, мусили затриматися біля міста Голтви¹⁶¹⁰, і хоч, коли та сила бусурманська наблизилася до Голтви, козацьке військо і виїхало було супроти них на голтвянські околиці, однак нітрохи не змогло постояти і було прогнано з немалим соромом та шкодою під саму Голтву. Тоді-то 600 чи 700 чоловік запорожців відважно вийшло на голтвянські околиці і стало в голтвянських городах за тинами, але й ті після поламання тинів були вирубані через ординську навальність і заснули там вічним сном заради цілості своєї малоросійської вітчизни. Тоді було піймано й полкового гадяцького осавула Вечорченка¹⁶¹¹, і для свого поганського ворожбитства вони виїняли з нього живого серце і клали його на вогонь. Якось же їхня поганська ворожка їм, поганцям, недобре навіщувала, тоді вони забоялись уторгатися далі всередину України, та й почули, що й сам гетьман з усіма військами перебуває неподаль, у Лохвиці¹⁶¹². Отож розділилися надвоє: бігородська орда відступила з Миргородського полку за Дніпро додому і в ньому трохи потопилася¹⁶¹³, а кримська переправилася за Ворсклу і пішла через Полтавський полк на село Петрівку¹⁶¹⁴; людей уже не рубала, а брала живцем, де кого заскочила, тільки мало вже було людям від них шкоди, бо остерігалися. І взагалі, перестрашена божою силою, втікала, ломлячи голову, назад з України, розбивалася з ворсклянських гір та пагорбів і в ріці Ворсклі топилася на різних місцях, проломуючи лід, оскільки зима тодішня була безсніжна і не морозна. Зрештою, добувала Нехворощі¹⁶¹⁵, але, не добувши, тільки фільварки і тамтешній новозбудований монастир святого Спаса спалила і повернула до Криму.

Того ж таки 20 лютого прибули з Москви в Батурин музиканти-пруссаки, які сподівалися на якихось великоросійських персон, котрі з Прусс до себе їх підмовили та обіцяли достатньо винагородити їхні труди, але ту обітницю перемінили і відпровадили їх з Москви ні з чим. Через це вони просили гетьмана, щоб були прийняті до нього на службу через таку свою супліку:

Сіятельний властителю, найласкавіший пане!

Хоч володаря прикрашають усі чесноти, але найбільше красить його ласкавість, жодним-бо іншим способом не може володар досягти доброго послуху собі в своїх підлеглих, коли не буде до них милостивий. А хто, сіятельний властителю, усумниться щодо твоєї милості, про яку і до нас, іноземців, дійшла слава? Хто посміє казати, що ти не є милостивий, хіба невдячний на твою милість. Ми, котрі тільки-но ввійшли у твоє володіння, вже (незаслужено) дізнали твоєї милості, а твої піддержавні самі визнають скрізь, що над тебе не мали ласкавішого жодного іншого володаря. І чи хтось цю милість твою, добрість та людяність, що їх з'являєш до своїх, може вимовити простими словами! Не в мій це силі — коли б то сто язиків мав і стільки ж вуст!

Ми родом прусси, але тут зупинилися; досі були ми на Москві у певних осіб, котрі нас завели з собою з нашої вітчизни і обіцяли за наші труди велику винагороду, але в обітницях своїх нітрохи не були постійні; тож, відходячи на війну, відпустили нас без заплати. І були ми напризволяще залишені, і не знайшли жодного іншого пристановища, тільки біля тебе, сятельний, і сюди до вас приходимо, притягнені нічим іншим, тільки повсюдно прославленою твоєю милістю: зволь прийняти милостиво нас, твоїх всесмирненних клієнтів. Ми ж, коли зможемо віддячити трудами своїми, завжди ретельно трудитимемося. Уміємо ми на інструментах грати, комедії виправляти; є у нас і чарівна ліхтарня, якою можемо виявити щось достойне подиву, тобто людську тінь чи образ чийсь на білій стіні чи на обрусі, з'явлений різними кольорами так, що навряд чи й маляр штукою своєю ліпше зміг би написати. Вміємо ми з великою майстерністю виробляти сукном на полотні коберці¹⁶¹⁶, також один із нас добре вміє танцювати різні танці й перекидатися. Коли ми цими нашими вміннями будемо тобі до мислі, найясніший пане, то приймай нас, убогих, покинутих, створи, щоб наситилися ми від твоєї милості. Ми ж ніколи не утрудимося молитися за твоє і всього пресвітлого твого дому здоров'я, доки живемо, до смерті.

Твої найнижчі клієнти,

року 1695, лютого 20

Покладено тут цю супліку згаданих іноземців-музикантів не для чого іншого, тільки для того, щоб показати, що численні худобахолки¹⁶¹⁷ звикли заводитися на панських обітницях тоді, коли пани брехати не соромляться, а хіба це не гріх, адже ті, що люблять неправду, ненавидять свою душу.

Того-таки лютого 22 великий коронний гетьман Яблоновський, діставши від гетьмана Мазепи відомості про вищезгадані ворожі бусурманські наскоки на Україну і бажаючи знати, як минулого літа йшли на Азов, писав до нього зі Львова такого свого листа¹⁶¹⁸:

**Вельможний милостивий пане гетьмане,
військ Запорозьких пресвітлих, державних царських величностей,
до мене вельми милостивий пане та приятелю!**

Не гублю okazji, за якою відзиваюся з моїм поклоном і неодмінною до вашої милості, милостивого пана, приязню,— це чиню через слугу вашої милості пана, котрий повертається з новинами. Оскільки не маю досконалої реляції із Задніпря про поведінку ворога святого Хреста, котрий там тепер вторгнувся, прошу вашу милість, милостивого пана, повідомити мене як про теперішні події, так і про те, що діялося перед тим під Азовом, який був успіх у тій виправі? Це потрібно для взаємозвідомлення, як це належить, коли тримаємо святу війну в союзі проти спільного ворога. Я хотів би мати про все від вашої милості, милостивого пана, якнайповніший діаріуш і якнайшвидшу інформацію. Я ж прислужуся навзаєм у подібних okazіях і матиму це зі щирим бажанням собі за повинність, з чим лишаюся

вашої милості, милостивому пану,
завжди зичливим приятелем та слугою
Станіслав Яблоновський, каштелян краківський,
великий коронний гетьман.

Зі Львова, 22 лютого 1696 року

Коли мала приходити на Україну вищезгадана бусурманська сила в помсту кривди своєї за Казикермен, то запорожці за своєю зичливістю донесли про те гетьману, хоч і не в пору вже. Бувши задоволений від тієї їхньої зичливості, гетьман писав до них з Батурина 4 квітня такого свого листа про минулі українські та ординські змагання і про інше, ознаймовуючи їм, запорожцям:

**Мій ласкавий приятелю і брате,
пане отамане кошовий і все старше й менше товариство
війська його царської пресвітлої величності Запорозького низового!**

Хоч не замешкалися прибути до нас посланці ваших милостей, виправлені з пересторогою про бусурманський ворожий нахід під малоросійські, їхньої царської пресвітлої величності, городи, але прибули з такою відомістю того, власне, часу, коли й ворог у великій своїй потузі, ходячи купно, почав плюндрувати між місцями. Однак ми дуже вдячні і за такий остережний ваших милостей вчинок, оскільки ваші милості вчинили те з горливої своєї зичливості до милої нашої вітчизни своєму рейментарю і всьому християнському народові, ви були б раді й скоріше повідомити, коли б до такого діла легший мали спосіб. Отож ми тут, будучи дуже задоволені з вашої зичливості, бажаємо й надалі, щоб звідомляли нас, гетьмана, про ворожі наміри й оброти. А цих посланців відпускаємо до ваших милостей на Низ з нашою подякою і ознаймовуємо про бусурманську поведінку. Вони хоч ходили війною поміж українські міста три тижні, опалюючи міста в Полтавсько-

му полку, а в полку Миргородському опалюючи села, пашню та сіна вогнем пустошачи, однак у людях нанесли малу шкоду, оскільки всі, завдяки нашим розісланим універсалам, позбігалися до міст. Що ж до тих ворогів були ми в роздвоєній раді через відомості, що надійшли з інших сторін, бо ті вороги мали приходити до нас з двох боків: білгородська — згори Дніпра, а кримська — знизу. Через ту непевність мали ми наші думки розірвані, а найбільше дізнали труднощів, коли з Батурина вибиралися на відсіч ворогу з військовими тяжарами санним табором, оскільки сніг розтав через несталу зиму, і в Прилуці та в інших містах мушили ми перебраться на вози, а цей наш перебір приневолив нас значно загаятися, щоб дати відсіч ворогу, котрий насунув на нас. Однак у тому часі, як притягли ми до Лохвиці, вони, вороги, взявши відомість, що ми насунулись на них і [перебуваємо] вже неподалік із військами, відразу ж з панікою і страхом спішно повернули назад у свою поганську землю: солтан Калга з іншими солтанами та ордами кримськими — до Криму, а білгородські орди — до Білгорода. Відтак кримці на Пслі та на Ворсклі заломалися, переправляючись через ті річки не без своєї шкоди, а білгородці на Дніпрі також обломалися кошем і понесли в людях та конях значну пагубу. А що під кожним містом їх, поганців, бито, і в сутичках рвано, і «язиків» брано, те кожному відомо. Ознаймовуємо вам-таки, низовому війську, що наш найясніший монарх милостиво обсилає вас від пресвітлого престолу своїм річним жалуванням з додатком через своїх посланців, яких послано 29 лютого,— вони уже виїхали, почавши шлях від Батурина, і ми, згідно до щорічного звичаю, обіцяємо прислати вам із тими ж монаршими посланцями через спеціальних наших посланців перевізні гроші. Доносимо до знаття, що різні борошняні запаси з нашої гетьманської провізії, які ми за звичаєм пересилаємо низовому війську, уже цілком приготовлено, тільки тепер дуже важко їх допровадити підводами, оскільки міста Полтавського та Миргородського полків, звідки такі підводи бралися щороку на таку повинність, лишилися вельми утяжені, а сіна і пашні, також оброки¹⁶¹⁹ прийшли від ворога у запустіння, а брати підводи, щоб завезти ті борошна на Низ з далеких полків,— це наносити людям невиносну трудність. Підводи з Лубенського та Гадяцького полків возили борошно на Таванський острів¹⁶²⁰, і турбувати їх удруге в цьому ж часі була б річ неслухна. Щоб запобігти цій трудності, вчинили ми таку постанову, що це борошно наказали спроводити з Переволочної до Кодака, звідкіля ви, добрі молодці, низове військо, схотіте ті запаси привезти до себе човнами, і це не важко буде вам, війську, учинити, оскільки через весняну воду не матимете на порогах жодної перепони. Можуть також учинити вам послушенство у спроводженні цих борошен і кодачани, оскільки вони перебувають в особливому вашому військовому покровительстві. Те вашим милостям запропонувавши, зичимо вам доброго від господи Бога здоров'я і щасливого в усьому пробуття.

З Батурина, 4 квітня 1696 року

У тих місяцях, чи в травні, чи в червні¹⁶²¹, Ян Третій, тобто Собеський, польський король, пробувши на королівстві 22 роки і не докінчивши того, на що кріпко налягав зі своїм неслухним натиском, щоб у Русі, яка перебуває під державою Корони Польської, греко-руське православ'я було обернене на унію із схизматичним римським костюлом, закінчив тимчасове своє життя при незмінним сповіданні римського блуду. Через це написав я про нього, Собеського, так, бо чув, начебто він був колись православний руський шляхтич, але задля тимчасової честі й мирської слави відкинув благочестя, став ляхом і назвався Собеським, а по-руськомому звано його раніше Собком. Багато цей король справив за свого панування славних справ, але тим єдиним заслужив собі безконечне безчестя, що виявив себе таємним і політичним переслідувачем благочестивої руської віри супроти прав та конституцій давніх своїх попередників, князів та королів польських, через що, очевидно, страшний Бог, який забирає у князів дух, не терплячи далі, звелів і його душу віднести до нього, а велику славу його вселити у порох і зробити невідомою у прийшлих віках.

Після смерті його, Собеського, відразу ж по всій Польщі настало сум'яття й замішанина, зав'язалася конфедерація до бунту платного польського війська, яке захотіло війною здобути вислуження заслуг собі в Річі Посполитій. Виникла незгода щодо вибрання нового короля, бо одні бажали якогось курфюрста з Цісарщини¹⁶²², інші з Франції князя Деконтго¹⁶²³, треті з Литви — Сапігу¹⁶²⁴, четверті — з-поміж себе королевича Собеського¹⁶²⁵, п'яті хотіли з Саксонії князя Фридерика Августа¹⁶²⁶. Хитаючись при такому порізненні, кожен знаменитий, приймаючи таємно від свого кандидата дари, приводив свою вітчизну, Корону Польську, через тих згаданих панів кандидатів у борги і нахилив до занепаду. Нарешті остаточно польським королем, хоч і не з волі всіх поляків, а через втручання у те діло пресвітлого нашого царя Петра Олексійовича, всієї Росії самодержця, було вибрано і поставлено згаданого саксонського князя Фридерика Августа, про що далі буде написано просторіше.

З червня номінат Луцької єпископії Жабокрицький, неодмінно прагнучи тієї єпископії і сподіваючись гетьманської допомоги та протекції, писав з Луцька до гетьмана такого свого компліментального листа¹⁶²⁷:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане
Задніпровських та Запорозьких військ,
мій вельми милостивий пане й найособливіший добродію!**

Коли б добротливий Бог своєю всемогутністю хотів би продовжити мені життя від теперішнього часу й пункту ще на десять тисяч років лічби, і того не вистачило б у днях та годинах, щоб віддячитися пос-

лугами моїми за борг, бо не тільки щоденно, але ніби з кожним мигом ока прибувають і примножуються докази доброславної текції щодо мене і ласки вашої милості, милостивого пана і добродія, про що вказуються очевидні докази, як це виявляється із усної реляції через превелебного в Бозі отця білостоцького ігумена¹⁶²⁸. Отож на знак повинної вдячності в моїм серці з приниженою подякою за всі добродійні висвідчення покійно схилию мою голову і заносу трохи далі покійне прохання, щоб ваша милість, милостивий пан добродій, не полишаючи в початому ділі своєї ласки та сприяння, якнайшвидше зволив закінчити і з'явити, що ти є мені отець милостивий, *заступник і покровитель*¹⁶²⁹, оскільки того пильно вимагають і самі коронні права, що служать нашому східному грецькому обряду, і навальна злостивість *ворогів святого православ'я*, а найбільше численні моєї кафедри і цілої православної Луцької дієцензії утруднення й клопоти і нескінченні інтриги звідусіль драпіжних вовків, яким я не можу дати відсічі,— сила моя могла б вирости, коли б я міг цілком володіти святими порядками як єпископ. Це все доручаючи найвищому розважку і розгляду вашої милості, пана та добродія, сам я, чекаючи якнайпожаданішої і найшвидшої декларації, упрощую пильно вашу милість, пана та добродія, протекції й ласки, бо прагну бути до останнього мого дихання завжди зичливим вашої милості, пана й найособливішого добродія, богомольцем та приниженим слугою.

**Дионисій на Жабокриках Жабокрицький,
чернець, номінат єпископії Луцької та Острозької.**

З кафедри православної Луцької 3 червня 1696 року

При тій же okazії Жабокрицького писав до гетьмана ігумен білостоцький за ласкаве прийняття і про справу луцького єпископа такого подячного свого листа від 17 червня¹⁶³⁰:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане,
царських пресвітлих величностей Запорозького війська,
мій вельми милостивий пане, пане і особливий добродію!**

Щасливо повернувшись на Волинь із відповіддю від вашої вельможності, мого добродія, вчинив я достатню реляцію про старання і про висвідчення ласки, зичливості та добродійності вашої панської вельможності, мого добродія, до його милості отця номіната і добродія нашого в інтересі його милості і нас усіх, православних. Пізнавши з цього зичливе панське ставлення вашої вельможності, мого добродія, до себе, вельми тішився і в нагороду того зичливого ставлення й ласки панської, вашої милості добродія, зобов'язуюся благи найвищий маєстат з усім кліром та святими молитвами про тверде здоров'я і щасливе панування до кінця життя, сам же прошу неодмінної панської ласки і власноручної декларації. Панської ласки прагнуть якнайшвидше пізнати всі їхні милості, панове обивателі волинські, як духовного, так і світського стану, бо єгомосьць отець номінат і наш добродій щораз більше й більше має собі перешкод від іновірних та незичливих собі, а також і ми всі, в чому я особливо, хоч і мізерна особа, прошу власноручної декларації, а ту, що ваша милість, пан добродій мій, мав дати відразу ж по Великій ночі¹⁶³¹ через гінця, й досі ще ми не дістали. Не можу інакше віддячити й відслужити за висвідчення добродійства моїй негідній особі і святому білостоцькому місцю вельможному милостивому моему добродієві, як обіцяною благи божий маєстат до кінця мого життя з усією братією і моїми отцями за ваше миле здоров'я та щасливе поведження, а особливо за перемоги над ворогом святого Хреста. Я і тепер є щоденним

**ясновельможності вашої пана і милостивого мого
добродія негідним богомольцем
і найнижчим слугою, багатогрішний
Теодозій Падальський,
ігумен монастиря Білостоцького
і братства луцького М[илістю] Х [ристовою].**

З Білостока 17 червня 1696 року

На ці безкорисні, бо тільки компліментальні, листи Жабокрицького й ігумена білостоцького того ж таки місяця учинено такі відповіді:

До Жабокрицького

**Ясно в Бозі превелебний милостивий номінат Луцької єпископії,
мій вельми ласкавий пане та приятелю!**

Дійшло до мене уже два листи вашої превелебності, в яких вичитую постійне добре ставлення вашої превелебності до себе, за що вельми дякую вашій превелебності і взаємно зичу всілякого при добрім здо-

ров'ї добра й пожаданого здійснення бажань вашій превелебності! А що достатньо про те увідомляюся, що ваша превелебність цілковито посвячений в архимандричий чин як належний східній церкві сан, то вельми з того тішуся, сердечно зичачи того, щоб, маючи на собі основу, доступився незабаром і того святительського чину, на який ти є найменованій та електований. В цьому і я сприятиму, скільки сили і способу матиму, вашій превелебності і широко обіцяю, покладаючись у тій мірі на просторе донесення ясно в Бозі преосвященного його милості пана отця київського митрополита, пана отця й пастиря мого, яке має бути висловлене в його пастирському листі до вашої превелебності. А що я не вчинив раніше обіцяного через превелебного отця ігумена білостоцького листівного мого до вашої превелебності відпису, то це сталося через те, що досі не було в нас жодного про те діло сповіщення від святого константинопольського трону. Віддаю себе при тому добрій вашої превелебності приязні і святым молитвам.

Писано 30 червня 1696 року

До Ігумена

Превелебний в Бозі пане отче ігумен білостоцький, мій ласкавий отче і приятелю!

Оскільки виказуєш, ваша велелебність, свою вдячність, посылаючи до мене свого листа за виявлене собі в мене добре ставлення під час свого пробування в Батурині, то мені пристойно належить просити вибачення у вашої превелебності, що, може, в чомусь не вигодилося вашій превелебності. Однак мило мені те, що з такої оказії відзиваєшся до мене, ваша превелебносте, своєю любов'ю, отож взаємно, обсилаючи цим листом вашу превелебність, зичу завжди того, щоб ваша превелебність багатолітньо жив у здоров'ї. Пригадуєш мені, ваша велелебносте, що я мав давно спеціально писати до його милості отця номіната про справу отця номіната і про діло Луцької єпископії. Отож я знаю те, що мав те учинити, але тільки після того, як дістану про це діло відомості, від чого не зміг я, як обіцяв, відгукнутися. При тому покладаюся на святі молитви вашої превелебності.

З Батурина, 30 червня 1696 року

При таких у Польщі подіях, які описано вище, в Росії наш російський Марс освячував стріли на бусурман і сподівався при божій допомозі дійти цього літа над Азовом того, чого не доказав минулого літа. Для того і сам пресвітлий государ цар Петро Олексійович, який став цього року єдиновладним після брата Іоанна монархом, у травні місяці¹⁶³² рушив з кінними та пішими військами від свого царського престолу з Москви у повторний военний похід до Азова. Повелів він і гетьману Мазепі виправити туди ж таки, під Азов, значну частину козацького війська. Отож гетьман на той монарший указ відразу ж виправив на ту военну службу до Азова наказним гетьманом Якова Лизогуба, чернігівського полковника, з його полком, піддавши під його команду інші городові та охотницькі полки¹⁶³³. Також і сам гетьман рушив 19 червня з Батурина з іншим городовим та охотницьким козацьким військом для захисту Малої Росії від находу кримських орд і до Покрови святої Богородиці¹⁶³⁴ стояв з військом на річках Коломаку й Орчику¹⁶³⁵ разом з боярином Борисом Петровичем Шереметовим. Потім, не маючи про ворога жодної відомості, за тиждень після Покрови рушив від Орчика додому і розпустив військо. Коли ж ото московські та козацькі війська прибули до Азова, то старанно добували його гарматами, бомбами та підкопами чотири тижні¹⁶³⁶, забили азовського бея і багато вибили в ньому війська. Коли ж благоволив Бог передати в руки православного російського монарха ту найміцнішу в Азії і преславну Азовську фортецю, то населив у суботу перед св. Онею¹⁶³⁷ в серця вірних рабів своїх, козаків Запорозького малоросійського війська, що лишались у шанцях, твердість і безстрашну мужність, від чого вони заохотилися, і, не злякавшись тисячі смертей, які були явно перед очима, всі однодушно зашуміли у своїх шанцях, і без царського розпорядження вискочили ополудні з шанців, кинулися на Азов і відразу ж з невимірною хоробрістю та твердістю вискочили у різні способи на високі азовські кам'яні стіни і на один розкат¹⁶³⁸, котрий мав на собі кільканадцять штук гармат, і почали сильно бити й забивати турків всередині Азова як з дрібною зброєю, так і з турецьких гармат зі згаданого розкату. Уздрівши це, вискочили зі своїх шанців донці і пристигли на поміч малоросійським козакам на азовські стіни, що побачив і сам пресвітлий монарх і відразу ж повелів своїм московським полкам спішно ступати туди ж, у поміч козакам, і добивати бусурман азовських обложенців. Коли ж це відразу було зроблено і весь Азов наповнено вогнем російського Марса, то обложенці, що залишилися живі, з великою надією почали просити милосердя, що й одержали, бо відразу ж пресвітлий монарх повелів зятраєному марсовим гнівом козацькому та московському війську припинити війну та вбивства, і коли це було вчинено, зараз-таки за монаршим указом було постановлено з позostalими обложенцями договір на капітуляцію, в чому вони допросилися такої монаршої милості, що всіх їх з майном, хто що міг на собі донести (окрім військової зброї), випущено з Азова, дано водні фуркати¹⁶³⁹ і вільно відпущено в них від Азова в Чорне море до Цариграда, заохочуючи в цей спосіб і надалі серця бусурманам, щоб легше, коли це трапиться, здавалися, а не так, як вчинили наші правдивці казирменським полоняникам минулого літа. Пресвітлий государ Петро Олексійович був дуже задоволений щирою козацькою вірною військовою службою і багаторазно увіч дякував старшині та черні, і взяття Азова їм самим причислював та випишував про ту ж таки козацьку мужність, і до святішого московського патріарха Ад-

ріяна в своїй зголошувальній монаршій грамоті про взяття Азова¹⁶⁴⁰ і за взяття Азова вельми похваляв. Після тієї монаршої грамоти святійший московський патріарх писав свою грамоту до гетьмана і похваляв у ній красномовно вірність і ратоборну мужність козацького війська супроти азовських бусурман і приписував після того монаршого зголошення взяття Азова самим козакам. Оцю похвальну патріаршу грамоту годилося б тут покласти для вікопомної слави козацькому війську, але з військової канцелярії вона дісталась у чиїсь прихильні руки і лишилася схована й утаєна, — так учинилася хвалі та славі козацькій немала неумислена шкода.

Після тих похвал пресвітлий государ звелів усьому козацькому війську з його старшиною поставити свій монарший стіл, на який щедро дано старшині добрих горілок, різних вин та медів, а черні — горілки, уксусів, пив, також хліба, сухарів, круп, шинки, свіжого м'яса та всіяких риб. Після того столу і після бенкету за кілька день пресвітлий государ, обдарувавши старшину та чернь грошовим жалуванням, ласкаво відпустив усе козацьке малоросійське військо з-під Азова в Малу Росію — сталося це чи в останніх числах липня, чи в перших числах серпня¹⁶⁴¹. А сам затримався там з великоросійськими військами, почав розорений і внівеч обернений Азов ґрунтувати й поправляти, і за кілька літ численні московські робітники, чинячи так, настільки його уґрунтували й уміцнили, що не був він такий і за Турецької держави, і ніколи не міг такий бути. При тому продовж тих літ осадив над Азовським морем ще два міцні замки Таганрог та Павловський, наповнивши їх залогами та численними гарматами, щоб припинити шлях турецьким кораблям та каторгам іти війною на Азов. Цими фортецями разом з Азовом володів російський монарх продовж 15 років, аж до нещасливої Прутської війни, що була в 1731 році¹⁶⁴², коли мусив віддати в цілості туркам як Азов, так і ті замки Таганрог та Павловський, а над Дніпром — Новобогородицький та Кам'яно-Затонський, які з превеликою шкодою турок розметав і залишив порожніми, про що далі оповіється¹⁶⁴³. Також під Азовом він, великий государ, зробив був превеликим коштом і на казенні витрати знамениту й штучну в морі гавань, або корабельну пристань, від якого часу почав старанно у Воронежі над Доном і по інших донських місцях споряджати корабельний, галерний та інших різних морських суден флот на Чорне море. А виготувавши ті судна на Доні, спровадив їх усі до згаданої Азовської гавані, в якій уже було кількадесят кораблів та каторг, окрім інших різних менших суден, які всі після віддання туркам Азова хоч і спроваджено в ріку Дон від Азова, було знищено і безслідно згублено, вчинивши тим превелику государеві шкоду. І хоч він, великий государ, бажав той флот перепровадити з Дону в ріку Волгу, для чого з Волги в Дон, прагнучи пустити воду, почав був копати канал від Волги, однак не зміг того діла доконати, через що не без жалю мусив той азовський флот зовсім знищити й покинути, а після кількох літ зволив закласти і сотворити новий флот на Балтицькому морі в новому, на своє ім'я закладеному місті Санкт-Петербурзі, про що буде сказано далі¹⁶⁴³. Про взяття Азова козаками писав на двох аркушах просторий лист з-під Азова до гетьмана наказний гетьман Яків Лизогуб, чернігівський полковник, але і той лист пропав у військової канцелярії через недбайливість наших канцеляристів.

Закінчивши вищеописану мову про Азов та його флот, починаю писати про інші події. З них передусім кладу те, що 21 липня новий уніат Іосиф Шум'янський, львівський владика, повертаючись від унії до святого православ'я після смерті короля Собеського, писав зі Львова як до преосвященного отця Ясинського, київського митрополита, так і до білогородського воєводи боярина Бориса Петровича Шеремета свої компліментальні листи, з'являючи в них про своє відторгнення від унії і про прихилання до благочестивої греко-руської віри. Ці листи мають у собі таке¹⁶⁴⁴!

До отця Митрополита

Ясновельможний і в Бозі преосвященний милостивий отче митрополите київський, мій вельми милостивий пане-брате і сослужителю¹⁶⁴⁵!

Все, що тільки освідчує шире почуття для виказу доброго ставлення, виконую, відкинувши минулі речі. І як жодної не проминув okazji, через яку міг би переслати літеру моєї вірної вдячності, що стосується вашої милості, милостивого пана (поновив я недавно свідоцтво волі й намірів моїх через отця Домарацького¹⁶⁴⁶, овруцького архімандрита), так і зараз через подавця цього листа його милість пана Іскрицького¹⁶⁴⁷, посланого резидента в Роксоланські краї¹⁶⁴⁸ після смерті святої пам'яті короля, його милості, польського від ясновельможного, його милості, краківського каштеляна, великого коронного гетьмана¹⁶⁴⁹, пошановую припиненим моїм уклоном через літери пера, вступивши в обійми мого милостивого пана, і декларую в подальшому часі охочу до послуг на кожному кроці діяльну готовність. Віддаю себе пильно вашим святим архієрейським молитвам і, зичачи щастя, лишаюся зичливим братом преосвященства вашої милості, милостивого пана, покірним слугою, сослужителем та богомольцем.

Йосип Шум'янський, єпископ львівський, галицький і Кам'янця-Подільського, адміністратор митрополії Почаївської та єпископії Луцької¹⁶⁵⁰.

Року 1696, 21 липня

P. S. Добродію! Май прихильність до мене, помер король, померла й унія, і ніхто не може більше знати, як подавець оцього листа; у що мене завів небіжчик Ян Третій, польський король, хай йому вибачить

господь Бог; яким же був перед тим божій церкві, хай вияснить той-таки листодавець і розтлумачить це по совісті, що тут зі мною та моєю Руссю чинилося! Голову годі було піднести, так був пан важкий для нас усіх. Усно той-таки посланець скаже більше, а я хочу бути вашої милості, милостивого пана, зичливим братом і є правдивим божої православної східної церкви сином. Отож прошу відкласти набік сумніви і прошу мати до мене і взяти довір'я — принижено прохаю мого добродія.

Отець Жабокрицький робить дивні речі в Луцькій дієцензії і непристойні речі учинив. Не можучи отримати посвячення від вашої милості, милостивого пана, вже вдався до владики венгерського та волоського, недавнього сочавського митрополита, котрий є під моєю владою. Мій волоський єпископ відписав йому, що без моєї волі не поїде його святити, а венгерський піддався¹⁶⁵¹. Я за ним стежу і з багатьох причин хочу його зловити, а вашу милість, милостивого пана, прошу сказати, що далі чинити, бо отець Жабокрицький пригноби́в духовенство моєї луцької адміністрації і відправляє всі єпископські повинності, за що його треба викласти. Цьому дивується майже вся Польща, що немає в нас порядку. Отож прошу, добродію, дати здорову пораду, що з тим чинити.

До боярина Шеремета

**Божою милістю його царської пресвітлої величності
ясновельможний милостивий пане воєводи білогородський,
мій вельми милостивий пане і добродію!**

Неодмінно приймаю за вішунання надію: ще не згладились укріплені вузли моєї пам'яті про зичливу приязнь у тутешніх краях і щирі приклади сталих, постійних прислуг вашій милості, моєму милостивому пану, адже широкого почуття любові справді не перериває відстань, давня розлука й не часта, через державну відділеність листовна розмова. Я бажав і бажаю зберегти таку ж незмінність у кожній справі і на кожному місці до останнього мого подиху всілякими своїми послугами — про те більше передасть, щиро розповівши, його милість пан Іскрицький, присланий із Польщі після смерті святої пам'яті його милості короля на резиденцію, посол від ясновельможного його милості пана краківського каштеляна, великого коронного гетьмана, до вашої милості, мого вельми милостивого пана. Я ж пильно, з усякою готовністю віддавшись неодмінній давній ласці вашої милості, мого вельми милостивого пана, свідчу, що до кінця життя мого буду зичливим вашої милості, милостивому панові, слугою та богомольцем.

**Йосиф Шумлянський, єпископ львівський,
галицький та Кам'янця-Подільського,
адміністратор митрополії Сочавської і єпископії Луцької.
З православної руської кафедри святого Юрія.**

Дня 21 липня 1696 року

Для більшої вірогідності тут вклеєно ще й цидулу про той лист Шум'янського до боярина Шеремета про відкинення унії, писану власною його рукою. Вона має в собі таке:

«Пане милостивий! Умер король, умерла й унія, я як був неодмінно православним сином святої церкви, так і є, і неодмінно лишатимусь у святому православ'ї. А що було з волі небіжчика-короля і мусило вражати його пресвітлу царську величність, то що було чинити: як змушений був, так і чинив. Більше того не буде, запевняю¹⁶⁵². І як є щоденним його царської величності богомольцем, так і буду, в чому, Боже, мені поможи, і даруй, Боже, нашому цареві Петрові перемогу над ворогами, а вам, християнському воїнству, дай, Боже, підкорити під ноги всякого ворога й супостата. Амінь! Амінь! Дай це, предвічний царю!»

Того ж таки 22 липня великий коронний гетьман Яблоновський, посилаючи з обозу від Дністра до гетьмана свого резидента і звіщаючи його про смерть короля Собеського, писав про те ж таки і про інші справи до боярина й білогородського воєводи Бориса Петровича Шереметова такого свого листа¹⁶⁵³:

**Найяснішого і найдержавнішого святої пам'яті Яна Третього,
з божої ласки короля польського, великого князя литовського,
руського, пруського, мазовецького, волинського, подольського,
підляського, інфлянтського і Річі Посполитої,
Станіслав Ян на Яблонові та Острогу Яблоновський,
краківський каштелян, великий коронний гетьман.**

Пресвітлого й державного великого господаря, божою милістю царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця, московського, київського, владимирського, новгородського, царя казанського, царя астраханського, царя сибірського, господаря псковського і великого князя смоленського, іверського, югорського, пермського, вятського, болгарського та ін. господаря та великого князя Новгородського, Низовської землі, чернігівського, рязанського, ростовського, ярославського, білозерського, удорського, обдорського, кондійського і всієї північної країни повелителя та господаря Іверської землі,

карталінського та грузинського царя і Кабардинської землі, черкаського і горського князя та інших багатьох господарств та земель вотчинних західних та північних отчича, дідича, наслідника, господаря й володаря, його царської величності, ясновельможному його милості пану Борисові Петровичу Шереметові, ближньому боярину воеводі білогородському, генералові військ його пресвітлої державної царської величності, до мене вельми милостивому пану-брату і приятелю братське й любительне поздоровлення!

Хоч окрила нас публічним жалем й осиротила стан Річі Посполитої нещасна подія — утрата з божого вироку найяснішого короля Яна Третього, нашого милостивого пана, — одначе, як тримала нас сусідська приязнь при його щасливому пануванні за постановою Вічного миру, так хай і тепер те святе діло візьме своє завершення, напевно того хочемо, оскільки потребує того замисел з'єднання християнських сил супроти загального ворога святого Хреста. Стоїмо з нашими військами на пограниччі, рушивши у прийдешню кампанію, де стежать за нами буджацькі орди і не осмілюються піти кудись набік для якогось діла. І коли й надалі певна військова потреба понудить нас щось учинити над тим-таки ворогом, то ми охоче те зробимо. І щоб могли ми якнайчастіше діставати відомості про щасливі успіхи військ його пресвітлої державної царської величності, яких зичимо найщасливіших на потіху та оздобу цілому християнству, і на вікопомну його пресвітлої державної царської величності славу, і для подальших замірів щодо диверсій супроти ворога посилаю до боку вельможного його милості пана Мазепа, гетьмана Запорозьких військ його царської пресвітлої державної величності, на резиденцію його милість пана Василя Іскрицького, ротмістра святої пам'яті його милості короля. Отож відзиваюся через нього до вашої милості, милостивого пана, з виказом моїх послуг та узвичаєної дружби і віддаю його особу під опіку, щоб він міг давати мені знати про все, прошу це з огляду на сусідську приязнь і обов'язок трактату. А сам, висвідчуючи ширу прихильність свою, лишаюся

**Вашої милості милостивого пана зичливим приятелем та братом.
Станіслав Яблоновський, краківський каштелян, великий коронний гетьман.**

Дано в обози над Дністром, під Маріамполем, місяця липня 22, 1696 року

Потім, 13 серпня, Жабокрицький, номінат Луцької єпископії, писав з Луцька до преосвященного отця Ясинського, київського митрополита, про відправлення в Польщі чотирьох сеймиків такого свого листа¹⁶⁵⁴:

**Яснопревелебніший, у Бозі милостивий
отче митрополите київський,
мій вельми милостивий пане пастирю й добродію!**

Після чотирьох сеймиків нашого генералу¹⁶⁵⁵, відправлених у цьому часі не без ушкоди здоров'я та коштів, маю собі за заслугу донести, як архіпастиреві, з зичливою молитвою про здоров'я та всіляке щастя вашої милості, милостивого пана і добродія, з приниженою поштивістю про те, які є наші православні реляції. Два сеймики Руського генералу, тобто Галицький та Очепський, було зірвано через приватні незгоди його милості, отця львівського єпископа з його милістю паном Жураковським, галицьким войським¹⁶⁵⁶, через що нічого бажаного щодо нашого набоженства на них не було схвалено. В цілій Короні та Великому Князівстві Литовському не маємо більше православних послів, окрім одного, мого сина, чесника¹⁶⁵⁷ браславського, котрий послом з Браสลва, він лишається каптурним суддею¹⁶⁵⁸ з Волинського та Київського воеводства. Його я вчасно перед наступною неділею відправив з Богом до Варшави на сейм з Волині, і, виїхавши з божою поміччю, він по науці молодості своєї, скільки зможе, готовий буде стояти за святе православ'я при архіпастирському вашої милості пана і добродія благословенні та молитвах, про які з ним-таки разом покійно прошу вашу милість, милостивого пана, а про інші речі йдеться в моєму листі, писаному до превелебного його милості отця Монастирського. Цілую пастирську правицю і статечно лишаюся

**вашої милості пана пастиря і добродія слухняним у дусі
сином та приниженим слугою, грішний
Дионисій Жабокрицький, номінат єпископії Луцької та Острозької.**

З кафедри Луцької, 13 серпня 1696 року

P. S. За прислані належитості моєї кафедри: святу митру й антиминоси, покійно вашій милості, милостивому панові та добродію, дякую і обіцяю відслужити своїми молитвами при готовності до послуг на все життя.

**ПУНКТИ ДО ПОЛЬСЬКИХ ІНСТРУКЦІЙ
на скликаний сейм його милостям панам послам з Київського,
Браславського та Чернігівського воеводств, дані з сеймиків.**

Оскільки грецька релігія стверджена безперервними уставами на конфедераціях, елекціях та сеймиках за панування давніших і пізніших польських монархів і на тодішніх генеральних зібраннях, відколи існує

в правах своїх Річ Посполита, і тому, що її попередні права й привілеї щоразу зменшуються та порушуються, адже церковні добра того сповідання не раз утяжуються частими зимовими переходами та утриманням військ обох народів, духовні особи живуть не тільки з найбільшою для їхніх осіб особистою кривдою, але з найгіршого гатунку образами для їхнього капланського сану, хоч вони звільнені від світської юрисдикції — від багатьох їхніх милостей панів державців як земських, так і королівських добр, їх зневажають, тільки через приватні уподобання віддаляють із парафій, утяжують податками, відправленням підвод, посиленням з листами та іншими невиносними способами. Отож покладаємося на їхніх милостей, наших панів послів, щоб їхні милості добилися на теперішній конвокації відновлення всіх уставів, прав, привілеїв та мандатів, що служать грецькому обряду, і уладнали ту справу з Річчю Посполитою.

Де-де, а в генералі вашої милості панів наших усім належить шанувати устави простолюддя, щоб були цілком забезпечені, особливо, коли йдеться про утримання посполитим людом вільної релігійної науки; однак тепер часто діється інакше, особливо у Волинським воеводстві, коли його милість об'єднанець¹⁶⁵⁹ необ'єднаних, супроти Владиславових мандатів, у найгвалтовніший спосіб відкидає від власної єпархії і підхиляє знедолених з церквами під свою юрисдикцію, покладаючись тільки на саме бажання дідичів і державців добр, а вони *над душами християнськими*¹⁶⁶⁰ влади мати не можуть. Отож, щоб не вибухло через те якогось спалаху в горливим за свою релігію народові через таке шкідливе для вітчизни ущемлення віри. Зобов'язуємо вірою, поштивістю та сумлінням їхніх милостей, панів наших послів, щоб домагались у Річі Посполитої відновлення у теперішній час мандатів Владислава Четвертого, даних грецькому набоженству тим іменем, і щоб повернено було нез'єднаним, відірваним від своїх пастирів юрисдикцію, і щоб у подальші часи не діялося подібного — за цим міцно стояти, учинивши поміж себе погдженість.

Є в нас явні докази панської доброти найяснішого святої пам'яті короля, його милості, котрий швидко перед тим панував, щодо релігії грецького сповідання. На порожній стілець Луцької єпископії він призначив заслуженого вітчизні пастирськими заслугами та побожністю до релігії своєї вправного, яснопревелебного його милість отця Дионісія на Жабокриках Жабокрицького, номіната Луцької та Острозької єпископії, прототрона Київської митрополії, дбав також учинити через призначену комісію розслідування спустошень тієї-таки єпископії, — ця комісія, з огляду на смерть його королівської милості, не дала ніяких результатів. Отож зобов'язуємо скількимога їхніх милостей панів наших послів, щоб як особу, так і заслуги його милості отця луцького єпископа, заодно і спустошення тих добр узяти до уваги, щоб випросити в Річі Посполитої полегшень од зимових постоїв, хай би добра Луцької єпископії, звільнившись від зимових жовнірських становиськ, могли відновити за чулим дбанням його милості отця луцького, номіната, колишню давню міць, оздобу та справність.

Минулого року хоч було послано монаршу грамоту з Москви до отця Ясинського, київського митрополита, про прийняття та посвячення на Луцьку й Острозьку єпископію номіната Луцької єпископії Дионісія Жабокрицького, однак писано це під такою умовою, щоб те посвячення не учинялося супроти святих апостолів та богоносних отців. Через це митрополит і отягався з тим посвяченням отця Жабокрицького. Побачивши це і зрозумівши, отець Жабокрицький забоявся (як я вже раніше казав), щоб його бажання не було знищено й відкинено і щоб не довелося йому ще більше втратити кошту та збитку. Через це він запросив через свої листи та посланців у Луцьк на своє посвячення з Венгер Іосифа Стойку, мараморійського архієпископа, який не відмовив на те бажання Жабокрицькому, прибув до Луцька і посвятив його на ту Луцьку й Острозьку єпископію і 5 вересня в гуртожительнім Білостоцьким монастирі видав йому, Жабокрицькому, на ту єпископію такий установчий універсал, чи свій патент:

**Іосиф Стойка, милістю божою православний архієпископ
мараморійський, екзарх ставропігії патріаршої Константинограда,
Нового Риму адміністратор, митрополії білградської,
Седмиграда і всього православ'я в Угорській країні властитель.**

Усім узагалі і кожному зосібно, хто бажає про те знати, а особливо святійшим патріархам, преосвященним архієпископам, єпископам, архімандритам, ігуменам, намісникам та всьому кліру духовного та світського стану, шляхетно уродженим обивателям, ставропігальним братствам, парафіям усякого чину, сану, в Русі старожитним єпархіянам, найбільше в Луцькій та Острозькій єпархії творимо для відома наше архієрейське благословення.

Продовж такого довгого часу осиротіла Луцька кафедра лишалася зі своїми дітьми, сяючи у святому православ'ї, без власного пастиря, через це в печалі своїй вигукнула до вишнього архієрея, господа нашого Ісуса Христа, із псалмспівцем: «Боже Саваоте, — вернися, споглянь із небес, і побач, і відвідай цього виноградника»¹⁶⁶¹, та співала жалісно до свого улюбленця. Почув і прийняв Господь голос її прохання, і прихилив вухо своє, і дав молитву тим, котрі моляться, коли вклав у серця пресвітлого царя святої пам'яті найяснішого Іоанна Третього, польського короля, щоб, як отець сиротам, обмислив достойного пастиря осиротілій Луцькій кафедрі, на що і привілей свій королівський дав, що укріплював вільну елекцію духовного і шляхетського стану, вельмож їхніх милостей панів обивателів Волинського воеводства, православних синів східної католицької церкви. Отож через те, за діянням всесвятого животворящего духа і за молитвами пресвя-

тої володарки нашої Богородиці, за керівництвом та дирекцією святого славного апостола і Христового євангеліста Іоанна, вищезгадані стани вибрали на пастирство кафедри Луцької та Острозької уродженого і ясновельможного пана Димитрія на Жабокриках Жабокрицького, писаря земського тощо, а зараз у святому чернечому чині ясне в Бозі превелебного його милості отця Дионісія. А що святу православну католицьку церкву багато хто з тих, що ненавидять Сіон, обкидали лайкою, то, через своє моління та писання, він умолив наше архіпастирське смирення відвідати їх і впорядкувати стан святих божих церков заради їхнього моління в Господа свого за мою душу. Адже немає більшого для божого раба, котрий для такого відвідання, озброївшись зі страхом та трепетом господнім хрестом, не злякався людських підступів та лайки, перейшов гори, й горби, і безводну пустелю, закликаючи Господа: «Сила спасіння хай мене осінить» у день брані, і доспів я до богоспасенного міста Луцька, і зрозумів бажання вищезгаданого нареченого отця пастиря луцького. Мав я тут нараду з розумними ієромонахами та ігуменами щодо деяких перешкод та перепон до святого високого ієрейського стану нареченому єпископу луцькому і побачив нужду церкві. Отож хай не радіє чужий поселець на цю перепону, коли б яка була, прикладаємо все це до невичерпного джерела — п'яти ран і на п'ять талантів скарбниці з чистими руками та серцем — тобто на безневинні муки нашого Господа, адже (за апостолом) не мають діти батькам шукати маєтку, але батьки дітям. Так і превисокий архієрей, Господь наш Ісус Христос, зволив нам довірити у пречистому своєму боці та в безневинних ранах скарбниці для розгрішення. Зважаючи на те, що таємниця святого покаяння в істинній сповіді лежить у скрусі серця і в задоволенні свого ества, а коли б архієрей чи єрей сповіді не розгрішав — це все одно, що без води хрестити чи без вина та хліба посвячувати євхаристію — стало б це наругою святих таїн і неладом. Через це і ми, архієрей та екзарх святого апостольського трону Константинограда, якому повинується і свята російська церква зі своїми чадами при істинному покаянні, засвідченому відомим духовним отцем, якому згаданий боголюбивий чернець Дионісій на Жабокриках Жабокрицький, номінат Луцької єпископії, висповідав свою совість без порушення канонів святих отців, перш ніж узяти святі й найбільші ієрейські ступені такого церковного начального чину, тобто архімандрію. Отож дійством пресвятого і животворящего духа і від імені превисокого архієрея нашого Ісуса Христа, владою нам даною архієрейською та екзаршою, згаданого превелебного отця Дионісія Жабокрицького, луцького єпископа, від усіх перешкод і від усіх людських погрішностей розгрішуємо і з'являємо, що він достойний святого ієрейського та архієрейського сану. А для певнішого увірення все оце, накреслене рукою, власною печаткою закріплюємо.

Смиренний Іосиф, архієпископ мараморійський

*Дано в обителі святій гуртожительній Білостоцькій
5 вересня 1696 року*

На тій Луцькій єпископії лишався він, Жабокрицький, років з п'ятнадцять, аж до Мазепиної зміни, а після його зміни та баталії, що була під Полтавою, коли великоросійські війська перебували в Польщі, постерегли від нього до себе якесь противенство та незичливість і відіслали його на Москву, а з Москви у найдалше заслання до Соловеського монастиря заслали, де він закінчив життя своє¹⁶⁶².

У Короні Польській, згідно старовічних прав та їхніх конституцій, є такий звичай, що по смерті їхнього короля буває або міжцарів'я і править королівством та коронними справами духовного чину найвищий архієпискуп і польський кардинал доти, доки генеральною елекцією всієї Річі Посполитої буде вибраний король. Отож і цього 1696 року після смерті їхнього короля Яна Собеського правління коронних справ зійшло на кардинала і найвишого архієпискупа гнєзнінського¹⁶⁶³ Михайла Радзівєвського, який, вступивши у правління королівських справ, оголосив своїми універсалами всієї Річі Посполитій Польській, так і повторними своїми універсалами, надрукованими у жовтні місяці, що скликає сенаторів усієї Річі Посполитої для конвокації, бажаючи на ній для загального добра розв'язати, заспокоїти і задовольнити за заслуги, незадоволені королем Собеським, конфедерацію і союз платних коронних військ, бо те конфедератське військо, позбувшись надії на винагороду своїх заслуг, учинило було після королівської смерті союз, знамірюючись (як було і вищесказано) неодмінно добиватися зброєю кількарічних своїх заслуг Річі Посполитій Польській. Цей латино-польський універсал¹⁶⁶⁴ кардинала має в собі таке:

МІХАЛ СТЕФАН,

**святої римської церкви просвітер храму св. Марії de Расе,
просвітер кардинал Радзівєвський,
архієпископ гнєзнінський, легат¹⁶⁶⁵ Королівства Польського
і Великого Князівства Литовського, примас і чільний володар.**

Усім узагалі і кожному зосібно, кому про те відати належить, особливо їхнім милостям панам сенаторам, дїгнитарям, урядникам і всьому лицарству, моїм милостивим панам та братам, із засвідченням моєї прихильності доношу до відома, як і в минулих щирих своїх посланнях доносив, зі становища своєї посади цілій Короні і Великому Князівству Литовському про смерть святої пам'яті короля його милості Яна Третього, нашого милостивого пана. І тепер, нітрохи не промешкавши, за правом публічним і за звича-

ем, як належить мені у моїм становищі, маю задум, щоб при сирітстві нашому якнайшвидше зібралася конвокація станів Річі Посполитої, аби привести до присяги Річ Посполиту і не тільки якнайгрунтовніше і найконечніше укріпити внутрішню і зовнішню безпеку, але й наше сирітство, котре ослабляє стан Річі Посполитої, якнайкраще зараз заспокоїти. Оскільки ж сокровенна сила долі суперечить моїй думці, освідчую перед усіма взагалі, а зокрема перед воеводствами, що я, за своїм становищем, звертаю посильне й можливе дбання на те, аби ми врятували вітчизну цілковитою однодушністю та взаємною довірою, при справжній щодо того згоді умів та любові, адже незгода найбільше гнітить та губить республіку, тобто треба заспокоїти конфедерацію коронного війська. Це тим більше можна вчинити, ми ж бо не позбавлені відповідних засобів для швидкого розв'язання того з'єднання,— потрібно для того зголосити бажання та ширю згоду їхнім милостям, коронним гетьманам.

Я належно обрахував число озброєних і обдумав причини того з'єднання. У першому пункті помітно, що той вогонь, який тільки запалюється, існує ще малий, є частина війська, мимоволі залучена до того союзу. З другого боку, можна помітити, що конфедерація тримається більше видимого приводу, ніж стоїть за реальну вимогу повернути заслужену військом платню, оскільки не дочекалася наслідків конвокації, котра мала б обчислити способи задоволення війська,— через це можна побоюватися шкідливих суспільних наслідків. Не було б, здається, нестачі в засобах, коли б доля не забрала в нас щастя, додавши на пагубу Річі Посполитій велику біду й призвівши до подальшого розорення королівства,— це впало на нас без будь-якої причини, а тільки через незгоду, від якої не тільки часто доходимо до ворожнечі, але, пожалься Боже, зрештою, дійшло вже до розладу нарад, від чого одним ударом нищиться всіляка дорадна діяльність щодо збереження вітчизни. І хоч у такому становищі можна було б упасти у відчай, однак любов до республіки утримувала в добрій надії ревнильників суспільного блага і нічого не було упущено з того, що могло б зблизити розуми. Посприяв господь Бог відновити у ліпшій надії публічні обряди через нове з'єднання нарад, аби заспокоїти уми. Недовго, однак, тішилася Річ Посполита поверненою надією, адже в час засідань конвокація була зірвана через його милість посла Чернігівського воеводства¹⁶⁶⁶, який заперечив її продовження. І Річ Посполита, позбавлена всілякого захисту, лишилася без ради й надії, бо хоч необхідність вимагала, з одного боку, подальшого продовження нарад, але, з другого боку, священне збереження права на вето стало перепоною в тому, через що мусли розладнатися великі й потрібні для загального добра справи, що належали до конвокації. Довелося тільки трактувати про природну оборону, з чого знову виникли великі непорозуміння та утруднення¹⁶⁶⁷,— так хотілося лихий долі! Заходило повторно на нові незгоди, і, переповнені добрих надій, громадяни приходили у відчай. Аж надійшла щаслива година і пожадана хвиля, коли було зауважено, що через вищезгадану конфедерацію війська Річ Посполита не тільки позбавлена зовнішнього захисту, котрого від того лицарства сподівалася, але взагалі в тій оказії загрожує їй внутрішня небезпека. Отож стани Річі Посполитої згодилися на складання конфедерації, котра своїми постановами ліпше буде інформувати ваших милостей, милостивих панів, як і реляції їхніх милостей панів послів на реляційному сеймику¹⁶⁶⁸, котрий на їхнє бажання на звичайне місце в день [...] ¹⁶⁶⁹місяць теперішнього року складаю для добра спільної вітчизни, прав, свобод та вольностей наших, закликаючи ваших милостей панів, щоб ви із вродженої до загального добра горливості ґрунтовно потурбувалися про суспільні та свої обов'язки за прикладом наших предків, котрі своєю кров'ю рознесли й поширили власні межі тієї Річі Посполитої. Так само і ми, для утримання золотой свободи, щастя і здоров'я нашого, повинні принести все, цінене нами, у жертву. А оскільки для наступної, дай, Боже, щасливої, майбутньої елекції майбутнього короля посполитим рушенням призначено генеральну конфедерацію, то в тому з інструкцією майже всіх воеводств упрошую ваших милість панів, щоб ви з любові до вітчизни були готові на будь-який випадок для її оборони, прийнявши цю мою пересторогу за подвійний заклик, котрий вашим милостям, милостивим панам, зголошую зі свого становища. Благаю також Бога, щоб нам усім зволив послати за своєю вишньою силою та нескінченною добротою свою милостиву допомогу. А той універсал, підписаний рукою моєю і печаткою утверджений, за думкою їхніх милостей, панів депутатів, як і з Сенату, так і з рицарського стану, при мені призначених для загальної ради, за звичаєм ординую і посилаю до всіх міст.

Дано у Варшаві, місяця жовтня, року 1696

Хоч цей універсал мало тут потрібен, однак поклав я його для знаття курйозів і для пізнання порядків вільного народу польського, який міцно береже свої права.

Того ж таки місяця жовтня через справника московської друкарні Каріона Істоміна святійший патріарх московський прислав гетьману книгу, друковану в Москві в перекладі з новогрецької, за назвою «Катехізіс», і писав до гетьмана про це таку грамоту:

АДРІАН,

**милістю божою архієпископ московський і всієї Росії
та всіх північних країн патріарх.**

Улюбленому в Господі, нашої мірності сину царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра гетьману Іоанну Стефановичу Мазепі з усім домом архіпастирське благословення!

У всесвіті всеземного кола панує на спасіння єдина в людях господніх православна католицька віра, через що і свята східна церква утверджується через богорушні святих отців учення, як то сказав пророк Гедеон¹⁶⁷⁰, що відгукується і в мені: «Господи! Це є в істинній вірі!», всі святі творили правду й благочесно дістали на небесах продовження теперішнього життя в майбутнім, вічним. Є в апостола віщання: «Догодити ж Богові без віри не можна»¹⁶⁷¹, — істинно християнській людині, знаючи про це, треба творити перед Богом та людиною добро і утримувати таїнства та молитословні чини в будь-яких душеспасительних потребах, щоб наслідити небесне царство з нашим спасителем Ісусом Христом і всіма боговгодними святими. Через це посилаю тобі в любові з архіпастирською батьківською нашою душею книгу, що має в собі мудрування і зміст оповідань православної віри матері нашої, східної церкви, яку перекладено з елліно-грецького діалекту на наш словенський¹⁶⁷² під назвою «Катехізіс», тобто зголошення, її видано тепер з божою благодаттю у царському місті Москві в друкарні. Нехай після прочитання тієї книги з чималою користю твоя любов душеспасально і богомудро скористується для пригодження людинолюбця господа нашого Бога, бажаємо при цьому, щоб ти дістав на численні літа доброденне здоров'я з любими тобі.

*Писано в царському великому місті Москві, від створення світу 7204 літа,
а від Різдва боголюдини Ісуса Христа 1696, місяця жовтня [...]»¹⁶⁷³ дня*

А книгу послав до твоєї любові від нас справник друкарні ієромонах Каріон Істомін, і коли він заради молитвенного поклоніння поїде в святу Києво-Печерську лавру, його, Каріона, в тій мандрівці привітайте заради нашої мірності.

Той Каріон, справник друкарні, привіз тоді ж таки в Малу Росію від свого розуму складений великий аркушевий буквар, або грамотку, потрібну для навчання дітей, подавши словенською та грецькою мовами в ній усі руські літери фігурами з людськими лицами.

В тих-таки числах¹⁶⁷⁴ за божою волею пішов з цього дочасного життя преосвященний Теодосій Углицький, архієпископ чернігівський та новгородський. Після його смерті, коли духовенство тієї Чернігівської єпархії заходилося біля елекції, щоб вибрати собі нового пастиря, отець Лаврентій Крщонович, значна й учена персона серед чернігівського духовенства, ігумен Святотроїцький Іллінський, бажаючи собі того архієрейського достоїнства, писав до гетьмана Мазепи про те діло з Чернігова 16 листопада такою свого листа:

**Ясновельможний милостивий пане гетьмане військ
його царської пресвітлої величності Запорозьких,
мій великий пане патроне і великий добродію!**

Свідок мені Бог, що досі я й не мислив ніколи про вакансію Чернігівської архієпископії і не зважився б наприкрятись у тому вашій вельможності, милостивому моему добродієві, зважаючи на недостойність мою і на слабку силу мою на таке високе діло. Знаю до того ж, що той святий і превисокий архієрейський сан є у божім віданні. Як каже апостол: «Не ви мене вибрали, але я вибрав вас і вас поставив, щоб ішли ви й приносили плід»¹⁶⁷⁵, — йшлося від імені сина божого. І в псалмах: «Бо високий Господь, але бачить низького, а гордого він пізнає іздалека»¹⁶⁷⁶. Але ж багато хто з поважних осіб, як з Малої Росії, так і з-за кордону, духовні, так і мирські, з яких тільки двох знаменитіших посилаю листи вашій вельможності, писані від них до мене, побудили мене до того своєю зичливістю і не перестають побуджувати. Отож я зважився штовхнути у двері милостивої ласки вашої вельможності, милостивого мого добродія, і, упадаючи до високоповажних стіп вашої вельможності, покійно просити: не зволь відкинути, ваша вельможність, од своєї патронської та добродійної ласки й мене, найнижчого підніжка свого, який безперервно дбає про панську вашу вельможності ласку. Нехай то буде без урази вашій вельможності, що смію говорити і про мої, хоч малі, труди в тій Чернігівській єпархії, що служив я вірно більш як двадцять років тутешнім архієреям і старався здобути їхню ласку, а постригшись в тій-таки архієпископській кафедрі, прислужувався і їхній царській пресвітлій величності, почавши від вічно достойної пам'яті царя Олексія Михайловича аж до теперішнього звияжного монарха нашого православного¹⁶⁷⁷, прислужувався й рейментарям звияжного нашого монарха¹⁶⁷⁸, прислужувався і їхнім милостям панам чернігівським полковникам, прислужувався, чим міг, Христовій церкві, про що посвідчить багато хто з друкарні не тільки нашої, але й з великоросійської; свідчить про це і найбільше Євангеліє¹⁶⁷⁹, яке вийшло за блаженної пам'яті царя Феодора Олексійовича. Не згадую я тут справ та дій у Малій Росії, перед тим небувалих, а тепер присвячених багатьом особам, почавши від самого монарха, як з Київського колегіуму, так і з Чернігова, на заздрість римлянам¹⁶⁸⁰, — все це ішло за власним моїм старанням та починанням. І хоч у школах не вчив я, а міг би вчити і хотів, коли б мене чернігівський архієрей¹⁶⁸¹ силою не примусив з послуху до свого діла, що, як розумію, стоїть вище шкільного навчання. Я і тепер безперервно прислужуюся і хочу прислужуватися вашій вельможності — щасливо над нами пануючому малоросійському рейментареві. Покійно тож прошу вашу вельможність, милостивого мого добродія, нехай ніхто тут, у цій ієрархії, і трохи своїх трудів не поклавши, а заслуживши їх десь в іншому місці на ласку та славу собі¹⁶⁸², наших, хоч і малих, заслуг не загібає, як квочка, і не-

хай нас не випихає на вічне поругання, що, просячи якнайпокірніше з усіма в тій єпархії товаришами по службі моїми, вашої вельможності і вельможного мого добродія, лишаюся

Вельможності вашої, мого вельможного милостивого пана патрона і великого добродія, найнижчий підніжок, постійний до кінця життя працівник, усіх благ тимчасових та вічних щиро бажаючи, грішний богомолець Лаврентій Крщонович, недостойний ігумен монастиря Святотроїцького Іллінського Чернігівського.

Писано 16 листопада 1696 року

Цидула

Лист його милості Красінського¹⁶⁸³, його власною рукою писаний, покірно прошу, зволь, ваша вельможність, з ласки своєї знову мені прислати. А його милості отця київського митрополита посилаю копію листа. А інші листи численних осіб не посилаю, щоб не утрудняти читанням вашу вельможність. Жаль, милостивий добродію, що мене, як виродека якогось, і кандидатом не висунули.

Даремно з таким своїм писанням трудився отець Крщонович, адже завівсь у тій мірі на гетьманській ласці. Бо коли 24 листопада в Чернігові зібралася елекція на вибрання архієпископа, то після недовгих розмов, за тією ж таки божою волею, одногосно вибрано на ту архієпископію Чернігівську після Углицького чернігівського архімандрита Іоанна Максимовича, мужа значного і премудрого і того сану достойного. Та ж елекція відправлялась у такий спосіб:

«Добробут Христової церкви від початку євангельської проповіді проповідано істинними словами справжнього божого слова, що його не зможуть пекельні ворота; так він зберігається неушкоджено й досі через милість того-таки божественного Христа-спасителя. У такому добробуті лишаючись, сіверноруська церква, за присутністю й приводом висланих від ясновельможного його милості пана гетьмана Іоанна Мазепи, гетьмана військ його царської пресвітлої величності Запорозьких, і ясно в Бозі преосвященного його милості пана отця Варлаама Ясинського, архієпископа, митрополита київського, галицького і всієї Малої Росії, зібрала поважних делегатів у теперішньому 1696 році, 24 листопада, на елекцію чернігівського архієпископа при єпархіальнім духовенстві, які за давнім звичаєм чинять порядок і подають вільні на кандидатів вота.

Вислані від ясно в Бозі преосвященного його милості отця київського митрополита з'явили архіпастирську волю перед усім собором, висловлену власною рукою його преосвященства на письмі, даючи вотум на високо в Бозі превелебного його милість отця архімандрита новгородського¹⁶⁸⁴, а коли б його милість отець архімандрит новгородський вимовлявся від того гонору через слабкість здоров'я, тоді ясно в Бозі преосвященний отець київський митрополит згоджується при загальній усіх погодженій волі на його милість отця архімандрита чернігівського¹⁶⁸⁵.

Від особи ясновельможного реймента делегати, його милість пан Василь Бурковський, обозний генеральний, його милість пан Яків Лизогуб, полковник чернігівський, і його милість пан Іван Скоропадський, генеральний бунчужний, зволили видати вота за високо в Бозі превелебного його милість отця чернігівського архімандрита за своїм і усього рицарства наміром та одностумством,— до того доєдналися і пан вийт¹⁶⁸⁶ з усіма начальними Чернігівського полку.

Пригоджуючись до архіпастирського ясно в Бозі преосвященного його милості отця київського митрополита зволання, високо в Бозі превелебний його милість отець чернігівський архімандрит дає вотум за давнім своїм дбанням на його милість отця новгородського архімандрита.

Превелебний у Бозі його милість ігумен Святотроїцький Іллінський чернігівський¹⁶⁸⁷ через поганій стан теперішнього здоров'я, висилаючи від себе повірених — пречесного отця схимника, свого намісника з братією,— дає вотум на високо в Бозі превелебного його милість отця чернігівського архімандрита.

Їхні милості кафедральні отці з усіма отцями ігуменами, котрі приклали руки до давнішої супліки, також з отцями протопопами і всієї Чернігівської єпархії духовенством видали одногосно свої вота на його милість отця чернігівського архімандрита.

Його милість отець ігумен Рихловський¹⁶⁸⁸, який не приїхав через погану дорогу, через свій лист, писаний до елекційного собору, вотає на високо в Бозі превелебного його милість отця новгородського архімандрита або кого дух святий вибере.

Зібрані одногосно бажають, щоб це діло збулося й доконалося зараз, як підписалися вони на супліці до вельможного реймента раніше».

Описано в Чернігівській кафедрі, при храмі святих страстотерпців Бориса і Гліба, року вище найменованого.

Його царської пресвітлої величності Запорозького війська генеральний обозний Бурковський.

Його царської пресвітлої величності Запорозького війська чернігівський полковник Яків Лизогуб.
 Його царської пресвітлої величності Запорозького війська генеральний бунчужний Іван Скоропадський.
 Микола Грембецький, тепер чернігівський полковий осавул.
 Лаврентій Крщонович, ігумен монастиря Святої Тройці Іллінського чернігівського.
 Ієромонах Герасим, намісник Чернігівської кафедри з братією.
 Ієромонах Пахомій, ігумен Андронівського монастиря¹⁶⁸⁹.
 Ієромонах Теодосій Михайлович, ігумен Ключківського монастиря¹⁶⁹⁰.
 Ієромонах Інокентій, ігумен Думицького монастиря¹⁶⁹¹.
 Микола Сандоровський, протопоп чернігівський.
 Афанасій Зарудзький, протопоп новгородський.
 Самійло Денисович Хомінський, протопоп стародубський.
 Теодор Богданович, протопоп березинський.
 Стефан Іосифович, погарський протопоп.
 Даниель Минович, намісник мінський.
 Його царської пресвітлої величності чернігівський війт
 Йосип Євлевич з усім магістратом.

А що на тій елекції згаданого отця Крщоновича бажання було зневажено, через те в Святотроїцькому Іллінському Чернігівському монастирі було влаштовано, щоб задовольнити його архимандрію, і він, Крщонович, був перший архимандрит тієї обителі.

Той нововибраний архієпископ Максимович¹⁶⁹², проживши на своїй архієпископії 14 років¹⁶⁹³ чи, може, й більше, випустив у світ великою своєю працею всілякі користі людському життю книги, одні сам склавши, а інші з латинської на руську мову переклавши (як «Театрум Політикум», «Гелітропіон»¹⁶⁹⁴, «Царський путь Хреста господнього», «Алфавіт віршовий», «Богородице діво»¹⁶⁹⁵ теж віршами, «Паракліс»¹⁶⁹⁶ віршами тощо) і велівши надрукувати їх в чернігівській друкарні. За ті праці, а особливо за численні передмови при них, зокрема про Полтавську перемогу над шведами, де випишував похвали пресвітлому государю царю Петру Олексійовичу, був винагороджений від нього Сибірською митрополією, і, хоч, може, не хотілося йому її, поїхав туди і закінчив там своє життя¹⁶⁹⁷. Хто був після того архієпископами в Чернігові, того я не знаю¹⁶⁹⁸, оскільки перемінив у той час добре своє життя на невільниче.

Того ж таки місяця, після повернення Петра Волошина з Ясс, котрий був посланий до волоського господаря, гетьман, одержавши відомість про відставлення Дуки, волоського господаря, і про настановлення на його місце нового волоського господаря, також про програму турецьку війну під Білоградом із військами цісарськими і знову-таки про турецькі приготування в минуле літо на війну проти цісаря, також про ординські замисли на Малу Росію і про таємну кореспонденцію з новим волоським господарем, писав із Батурина 26 листопада до великого государя таку грамоту:

«Покірно доношу вам, великому государю, вашій царській пресвітлій величності, що мій посланець на ймення Петро Волошин, котрого я десь із рік тому відправив для вивідання вістей до волоського господаря Константина Дуки, разом з його, господаря, чоловіком Савою повернувся тепер у Батурин до мене, гетьмана, і так про себе оповідав, що з тією моєю посилкою натрапив на той час, коли тому господарю Константину настала переміна. Через таке утруднення він, Петро, був затриманий у ханського гетьмана, Стецикового брата, і відданий зі своїм челядником бусурманам татарам у руки, звідки сам він, Петро, втік до Ясс, волоської столиці, а його челядника продано в турецьку неволю. Відтак новий володар волоський відпустив його, Петра, з Ясс до мене, гетьмана, без жодних листів, і прибув разом з ним, Петром, значний тамтешній чоловік на ім'я Іван Драгинич¹⁶⁹⁹, котрий у минулому часі кільканадцять років тому був намісником господаря Дуки на тому боці Дніпра в місті Немирові, бо в ту пору той володар володів цією стороною від турецького султана. Отож той Іван Драгинич, як і мій посланий чоловік, такі оповідали відомості, що того минулого літа турецький султан сам був зі своїми військами під Білоградом на війні супроти німецьких військ, тільки не встояв перед наступом тих німецьких військ, утік з того поля, покинувши і свої обози, котрими німці оволодівши, багатьох турків поклали трупом, через що перемога лишилася при німцях. Однак турський султан, готуючись на подальшу війну, наказав з усіх племен збирати й записувати янчарів, бажаючи конечно мати їх сорок тисяч, і вже начебто багато їх записано. Ще про те оповідають, що в Яссах, у волоського володаря, є певна відомість, що кримський хан наказав усім кримським і білгородським ордам, усякому готуватися й приспособлятися у теперішній військовий похід на нинішню зиму у вашу, царської пресвітлої величності, богохраниму державу Малу Росію, про що просторіше оповіджено в записі їхніх речей, і я той запис посилаю при цьому листі в приказ Малої Росії для донесення вам, великому государю, через Дмитра Несторенка, батуринаського сотника, при якому і згаданого Петра Волошина виправляю для просторішого словесного про все те вищеописаного донесення в царське велике місто Москву, а згаданого Івана Драгинича залишаємо при собі в Батурині, бо він бажає жити тут, у Малій Росії, хочучи забрати сюди з Волоської землі свою жону й дітей, про що покірно прошу милостивого вашої царської пресвітлої величності указу. Ще є тут у нас чоловік, котрий прибув з ними ж таки, Петром Волошином та Іваном Драгиничем, породи ма-

лоросійської, котрий має там, у Яссах, жону і діти, якого волоський господар спеціально виправив з ними, наказавши, щоб той чоловік подав циферну азбуку¹⁷⁰⁰ того володаря, якою він, володар, бажає чинити зі мною таємні обсилки, і того чоловіка я біля себе затримаю до монаршої вашої, царської пресвітлої величності, волі, про що прошу покірно милостивого вашої, царської пресвітлої величності, указу, чи мені з тим волоським господарем зсилатися для відомостей, чи те посилкове діло не потрібне. А ту циферну азбуку послав я в той-таки, вашої царської пресвітлої величності, Малоросійський приказ.

Дано в Батурині, 26 листопада 1696 року»

Того-таки року, хоч у поляків і була конвокація, згідно кардинального універсалу Радзівєвського, покладеного раніше в цьому розділі, щоб заспокоїти сконфедеровані війська, однак була вона розірвана і скасована через деяких поляків, котрі не бажають миру, без ніякого завершення та користі. На те один із учених поляків, бачачи в той час, що його вітчизна Корона Польська явно хилиться до занепаду та руйни через конфедератські війська та інші внутрішні незгоди й замішанини, написав про те красними римами «Лямент».

Примітки до XXXVII розділу

- 1591 У Літописі відсутня розповідь про польське старання утвердити на Русі унію, про лист із Познані і про Дмитрієві вірші.
- 1592 *Конвокація* — зівзання, скликання.
- 1593 Зносини з константинопольським патріархом затяглися, у цій справі польський король Август II зносився з Петром I ще в 1698 і 1701 роках, просячи його виклопотати дозвіл у патріарха на висвячення Жабокрицького, але безрезультатно. Зносини з константинопольським патріархом також ні до чого не привели.
- 1594 Тобто 1696 року.
- 1595 Федором Домонтовичем.
- 1596 1696 року.
- 1597 Листа подано в перекладі з польської мови.
- 1598 *Нестор* — пілоський цар, найстаріший учасник Троянської війни, дожив до глибокої старості, звідси — «несторівський вік».
- 1599 *Пактоль* — золотоносна ріка в Лідії.
- 1600 *Атлас* (Атлант) — титан, який, за уявленнями давніх греків, тримав небесний звід.
- 1601 *Гіппокрит* (Гіппократ; ?—370 р. до н. е.) — великий лікар античних часів, тут ужито іронічно.
- 1602 Листа подано в перекладі з польської мови.
- 1603 Вираз у тексті подано українською мовою.
- 1604 *Богурешт* — Бухарест.
- 1605 Лист подано в перекладі з польської мови.
- 1606 Руська Річ Посполита — Україна.
- 1607 *Бобрик* — м. Бобровиця на Чернігівщині.
- 1608 Білгородська орда (30 тисяч чоловік) йшла на Кременчук. З нею був і Петрик, який розсилав свої універсали. Кримська орда також йшла на Полтавщину.
- 1609 *Келеберда* — містечко, тепер село на Полтавщині.
- 1610 *Голтва* — містечко на Полтавщині.
- 1611 М. Костомаров пише, що Яким Вечірка (Вечорченко) у бою напав на Петрика і вбив його. Татари зловили його і люто помстилися. Однак інші історики вважають ці дані легендарними. Петрик тоді не загинув, а був живий ще після 1700 р., у 1701 р. про це свідчив й В. Кочубей у доносі на І. Мазепу.
- 1612 Татари відступили ще й тому, що несподівано почало розтавати, і вони злякалися весняного бездоріжжя. З цієї причини вчасно не міг прийти й І. Мазепа.
- 1613 Провалився лід.
- 1614 Тепер Красноградський р-н на Харківщині.
- 1615 *Нехворощі* — містечко на Полтавщині.
- 1616 *Коберці* — килимки.
- 1617 *Худопахолки* — люди найманої праці.
- 1618 Подано в перекладі з польської мови.
- 1619 *Оброки* — підданча плата.
- 1620 Для російсько-української залоги в Мустрит-Кермен.
- 1621 Ян Собеський помер 17 червня 1696 р.
- 1622 Кандидатів було три: князь де Конті, Якуб Собеський та саксонський курфюрст Фридерик Август.
- 1623 Принца Людовіка де Конті, якого підтримував французький король Людовік XIV.
- 1624 Сапіга був не проти виставити власну кандидатуру, але в нього повстало литовське військо.
- 1625 *Якуб Собеський* (1677—1735) — син короля Яна Собеського.
- 1626 Цей князь був саксонським курфюрстом. Елекційний з'їзд відбувся у 1697 р., на ньому королем було вибрано Фридерика Августа, якого підтримували Австрія та Росія.
- 1627 Листа подано в перекладі з польської мови.
- 1628 Теодозія Падальського.
- 1629 Тут і далі фрази, виділені курсивом, подано українською мовою.
- 1630 Лист подано в перекладі з польської мови.
- 1631 *Велика ніч* — ніч перед Великоднем.

- 1632 Петро I рушив у квітні, так само 24 квітня рушило в похід і козацьке військо. 19 травня російський флот увійшов у гирло Дону.
- 1633 Українського війська було 15 тисяч. Були полки Чернігівський, Гадяцький, Лубенський, Прилуцький і два охотницькі.
- 1634 Покрова святої Богородиці — 1 жовтня (за ст. ст.).
- 1635 Орчик — права притока р. Орелі. Мазепа з Шереметьєвим стояли табором на р. Берестовій.
- 1636 Армія підійшла до Азова 28 травня — 3 червня, а взято було Азов 19 липня.
- 1637 Ім'я святого неясне. Вирішальний штурм почався 18 липня.
- 1638 Розкат — місце на кріпосній стіні, де стояли гармати.
- 1639 Фуркати — судна. Самовидець називає їх будари. Бударами зуться ці судна і в листі Петра I. Полоняників було відвезено на турецькі судна, котрі стояли в морі.
- 1640 Цю грамоту Петро I написав 20 липня 1696 р.
- 1641 Військо було відпущено 30 липня.
- 1642 Очевидно, друкарська помилка. Прутська війна була у 1711 р., а закінчилася Прутським миром 1711 р., за яким згадані фортеці знову відійшли до Туреччини.
- 1643 Цієї оповіді в Літописі вже нема, бо він уривається на 1700 р.
- 1644 Листи подано в перекладі з польської мови.
- 1645 Тут і далі слова, виділені курсивом, подано в тексті листа українською мовою.
- 1646 Климентій Домарацький був ставленник Й. Шумлянського, висвячений проти звичаїв та права на Овруцьку архимандрію (тобто без згоди й вибору овруцьких ченців), прихильник унії.
- 1647 Василь Іскрицький виконував доручення Й. Шумлянського як посланець і раніше, в 1690 р., його не треба плутати з правобережним козацьким полковником Василем Іскрицьким.
- 1648 Роксоланські краї — Україна.
- 1649 Станіслава Яблоновського.
- 1650 У цьому листі Й. Шумлянський уже не називає себе адміністратором Київської митрополії, а називає адміністратором неіснуючої Почаївської, залишаючи за собою титул адміністратора Луцької єпископії, хоч Жабокрицький прогнав його людей з маєтностей Луцької єпископії. Цікаво, що в листі до Б. Шереметьєва Й. Шумлянський називає себе адміністратором митрополії Сочавської, — чи не помилка тут, у листі до митрополита?
- 1651 Йдеться про Йосифа Стойку, єпископа марамороського, управителя митрополій Білгородської, Семигородської та Угорської.
- 1652 Через рік, у 1697 р., Й. Шумлянський вперше зважився заявити в деяких міських книгах присягу на унію, яку склав ще 1681 р., а 1700 р. він урочисто й публічно повторив її у Варшаві.
- 1653 Листа подано в перекладі з польської мови.
- 1654 Подано в перекладі з польської мови.
- 1655 Генерал — тут округ.
- 1656 Войський — чиновник у Польщі, мав обов'язок стежити за спокоєм у краї в час посполитого рушення.
- 1657 Чесник — дрібний шляхетський чин, виночерпій, надвірний кравчий.
- 1658 Каптурний суддя — член суду в час безкоролів'я.
- 1659 Об'єднанець — уніат.
- 1660 Слова, виділені курсивом, подані в тексті українською мовою.
- 1661 Псалтир ХХІХ, 15.
- 1662 Спроба захопити Жабокрицького була ще в 1701 р., коли російські війська увійшли до Польщі, але тоді він утік, вихавши в Угорщину, а повернувся у свою єпархію в 1708 р., де на нього напали його пасинок Микола Гулецький і родич Юрій Жабокрицький і заарештували його. Прибічники зуміли відбити єпископа, але 1709 р. його противенці знову полонили Жабокрицького і віддали в руки російських властей. На засланні він швидко помер.
- 1663 Гнезно — повітове місто Познанського воєводства, місце перебування римо-католицьких архієпископів.
- 1664 Тобто написаний польською мовою з численними латинськими словами та зворотами (т. зв. макаронічний стиль).
Подано в перекладі.
- 1665 Легат — уповноважений римського папи.
- 1666 Послом Чернігівського воєводства був якийсь Городинський, який наклав своє право вета на вибір королем Якуба Собеського.
- 1667 У жовтні 1696 р. збунтувалося військо Великого Князівства Литовського.
- 1668 Реляції — звідомлення, доповіді; реляційний — доповідний сеймик, на якому подавалися певні звідомлення.
- 1669 Пропуск у тексті.
- 1670 Геден — біблійний герой. Його історія оповідається в Книзі судей Біблії, гл. VI—VIII.
- 1671 Цитата Послання апостола Павла до євреїв, XI, 6.
- 1672 Тобто на старослов'янську мову.
- 1673 Пропуск в оригіналі.
- 1674 Феодосій Углицький помер 5 лютого 1696 р.
- 1675 Євангеліє від Іоанна, XV, 16.
- 1676 Псалтир, СХХХVII, 6.
- 1677 Лаврентій Крщонович неодноразово виконував місію посланця Лазаря Барановича до російських царів.
- 1678 У якийсь спосіб Л. Крщонович був зв'язаний з родиною Бориса Голіцина, вихователя Петра I. Є припущення, що він навчав синів Голіцина Василя та Сергія, принаймні 1697 р. видав присвячений їм курс риторики.
- 1679 Можливо, це «Євангеліє учительное», друковане в Москві у 1681 р., яке виходило і в 1682 р. — у рік смерті царя Федора Олексійовича.
- 1680 Йдеться про книги та панегирики, які видавалися у Києві та Чернігові. Чернігів на той час став осередком поетів, і тут вийшла більша частина українських поетичних стародруків. Душею цього осередку був Л. Баранович, а пізніше І. Максимович. Л. Крщонович брав активну участь у ділах того письменницького кола, чернігівці видавали свої книги і в Києві.
- 1681 Лазар Баранович.

- 1682 Натяк на Івана Максимовича, архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря з 1696 р. Досі І. Максимович у Чернігові не жив.
- 1683 *Красінський* — шляхтич, володар маєтків на Київщині.
- 1684 Михайла Лежайського.
- 1685 Івана Максимовича. (Див. приміт. 1682).
- 1686 Йосип Євлевич.
- 1687 Лаврентій Крщонович.
- 1688 Тобто ігумен Рихловського Пустинно-Миколаївського монастиря біля м. Коропа на Чернігівщині.
- 1689 Можливо, це Антоніївський монастир у м. Любечі на Чернігівщині. Був зачинений у 1781 р.
- 1690 *Ключівський монастир* — це монастир на р. Ключиці біля села Шатрищі на Новгород-Сіверщині.
- 1691 *Думицький монастир* — це Домницько-Рождественський монастир, на той час щойно заснований, біля м. Стольного на Чернігівщині.
- 1692 Про настановлення І. Максимовича архієпископом див.: Архив Юго-Западной России. Т. V.—1872.— Ч. I.— С. 436—437.
- 1693 І. Максимович був чернігівським архієпископом до 11 березня 1712 р., коли його призначено митрополитом тобольським та сибірським, отже, пробув він на Чернігівській кафедрі 15 років.
- 1694 «Театрон, или позор нравоучительный...» вийшов у Чернігові в 1708 р. «Ліотропіон» вийшов у Чернігові в 1714 р.— це переклад твору пресвітера ордену іезуїтів Дрекслія.
- 1695 «Царський путь хреста Господня, виводящий в живот вечный» видано в Чернігові в 1709 р. «Алфавит собранный, рифмами сложенный от святых писаний...» вийшов у Чернігові в 1705 р.— це найвидатніша поетична книга І. Максимовича. «Богородице дѣво» вийшла в Чернігові в 1707 р.
- 1696 «Паракліс» — такого видання «Каталог стародруків, виданих на Україні» Я. Запаса та Я. Ісаєвича не фіксує. Можливо, мається на увазі переклад книги Г. Погана «Богомыслие».— Чернігів, 1710.
- 1697 І. Максимович помер у 1715 р.
- 1698 У 1713 р. І Максимовича змінив Антоній Стаховський, автор книги «Зерцало от писанія божественного».— Чернігів, 1705.
- 1699 Див. р. XXVI.
- 1700 Тайнопис.

Розділ XXXVIII

Про всілякі чужоземні новини, найбільше цісарські й турецькі; про підводи з Ніжинського повіту; про лист сінайського архієпископа до Кочубея; про рүшення з домів у перший похід водою; про залишення військ у Коломаку й Орелі для забезпечення України від татар; про переправу військ за Дніпро і водного війська через дніпрові пороги; про гетьманський лист до боярина Шейна, щоб утримався з військами на Волуськах; про гетьманське та боярське рүшення водним походом від Вільного порогу і Кічкаса; про залишення полковника Свічки з табором у Томаківці; про рүшення Обідовського з компаніями землею; про привітання гетьмана з Гічі через наказного кошового; про привітання гетьмана і воеводи плавом під Казикермен і про привітання там гетьмана від кошового в човнах з усім військом та мұшкетною пальбою; про боязнь наших пливти в Чорне море, щоб дістати звістки про тодішні події; про закладення нового міста Таванського; про привітання з ханом військ із Криму і про добуття через Кінську замку Шингеря; про погром за Казикерменом війська команди Обідовського від бігородської орди з ұзяттям у неволю князя Четвертинського та інших; про відправлення компанії з кінями з-під Казикермена до табору в Томакову і про ұзяття Обідовського з іншими на водні судна; відомість про платне турецьке військо; про гетьманське розпорядження до орільських сотень; про нічний неспокій та сұм'яття у наших платнім війську; про турецькі судна, що з'явилися внизу на Дніпрі з гарматною стріляниною; про поспіх наших у будіванні Таванського замку; про завершення його; про залишення в Тавані та Казикермені військ на відсіч туркам; про гетьманське та воеводське рүшення вгору Дніпром від Тавані з тодішньою замішаниною; про прихід під Тавань бұсұрманських військ і про добування його й Казикермена впродовж

п'яти тижнів; про соромітний їхній відхід назад і про Мултянинову повість про всю турецьку поведінку; про гетьманське з воеводою привітття плавом у табір; про відправу водних суден до Січі; про привітття табором до кодацької пристані і про гетьманську грамоту проти запорожців, послану у Москву; про лядські незгоди щодо вибрання короля; про численних конкурентів щодо тієї корони; про елекцію і вибрання на ній та коронацію Августа, князя і електора саксонського, з його пропозиціями, вчиненими перед вибранням і після вибрання до Річі Посполитої; про ревізію та реєстр віток та урочищ дніпрових; про тракт від Мішуринного Рогу до Бога й Очакова.

Року від створення всього живого 7205, а від утілення господнього 1697 має початися писання про російські події і про перший водний похід на низ Дніпра до Казикермена. Але ще перед тим, з огляду на порядок місяців та їхніх чисел, кладуться тут потрібні чужоземні відомості, зокрема 26 січня в краківському друці¹⁷⁰¹ при численних інших речах було звіщено те, що християнський цісар, маючи з турчином безперервну війну проздовж усього того часу, від самої Віденської битви з ним, турчином, виснажив, очевидно, на неї свій цісарський скарб, а маючи намір продовжувати ту ж таки війну за Венгерську державу з тим-таки ворогом, закликав до себе у Відень для поради про те, звідки б міг зібрати в достатній кількості скарб на задоволення своїх військ, найвищих своїх вождів та урядників генералісімуса князя де Бадена і маршалка Капра. Про те ж таки інші новини польські, друковані 16 лютого у Кракові, свідчили, що християнському цісарю таємно принесено з Константинополя відомості, що султан, турецький цар, впав у розпуку, почувши, що цісар християнський з французом та іншими християнськими монархами має прийти до генеральної згоди й союзу (цей союз міг би привести його до повного занепаду та розору) і що мають Чорним морем наступати на нього й воювати московські війська від новозавойованого Азова, а козацькі — від недавно узятото від турків Казикермена. Але мав він рицарське серце, і всю свою думку поклав на довготривалу війну, через що, утвердивши мир з перським королем і обнадіяний його приязню, розіслав своїх емірів до пограничних фортець та комендантів, щоб зібрати звідти свої оборонні війська і злучити докупи з головними своїми військами під Андріанополем, бажаючи неперемінно тягти з ними цього літа з Венгрів під Білград проти цісарських військ. На те і християнський цісар взаємно збільшував та примножував своє військо порівняно з минулими літами. Також султан, турецький цар, розіслав в усе своє царство чаусів¹⁷⁰², щоб зібрати численні скарби та провіанти, потрібні для війська, також риштунки та всіляку воєнну амуніцію. А особливо суворо наказав, щоб на Чорнім морі було кілька кораблів у поготовності з військом супроти Москви та козаків у поміч кримському хану, щоб не допустили тим християнським військам висісти на берег, де б вони схотіли, і тим способом сподівалися мати легший і безперепонний собі вхід до Венгер супроти цісарських військ.

Того ж таки року по всій Венетійській державі розіслано універсали супроти всіляких помп, строїв та збитків¹⁷⁰³ під суворою покарою з конфіскацією майна на людей впертих та неслухняних.

Потім вийшли газети, друковані в Кракові 23 лютого, в яких при інших численних речах те ще у світ зголошено, що султан, турецький цар, і слухати не захотів жодних пропозицій про мир з цісарем, хіба б відібрав у цісаря провінції у Венграх, завойовані в нього проздовж усього часу війни. Через це турецький султан прибирався з багаточисленним військом у Венгерську землю, незважаючи на посередницькі пропозиції про мир посла ангельського¹⁷⁰⁴ короля Меліурда Пагета. Навзаєм і цісар зі своїми князями та союзниками (як казав вище) прибирався з потужними військами супроти турчина, а особливо пристосовував велику з минулих літ дунайську шивадру¹⁷⁰⁵, бажаючи нею упередити турецьку шивадру, щоб на добре поставити місце під Петервардин¹⁷⁰⁶. На всі цісарські та союзницькі війська раховано викласти того літа з цісарських скарбів 12 мільйонів римських.

У тих-таки числах лютого був у цісаря московський посол для трактування миру з турчином, але оскільки з обох боків, цісарського та турецького, збиралося на війну і надія на мир змінилася, то й той посол бездільно від'їхав у Москву до свого государя. Раділи, однак, у цісаря, що з нашої, російської, сторони був у турчина немалий ущербок через розорення в минуле літо двох фортець: Казикермена, Азова та інших, і майбутні наші дії також мали наносити турчину той-таки упадок, коли б генеральний трактат про мир мав би з ним відтягтися й далі.

Місяця березня, у середпістя, відправлялась у Львові польська комісія через комісарів як від цілої Річі Посполитої, так і від з'єднаних конфедератських військ. Йшлося, щоб ті конфедератські війська були задоволені без війни й кровопролиття від Річі Посполитої за свої кількарічні, з'явлені покійному королю Собеському, заслуги, про що говорилося під минулим роком. Але ту комісію тут не кладу, як менше потрібну, однак докладаю те, що після закінчення у Львові тієї комісії, як тільки конфедератські комісари учинили своєму війську реляцію, що Річ Посполита обіцяє і слушно упевняє задовольнити їх за їхні заслуги, то відразу те з'єднання у Львові було розв'язано і універсал конфедератів розірвано, а конфедератський маршалок Барановський після звичайної завершальної промови поклав конфедератський бунчук перед великим коронним гетьманом.

Під той-таки час, 19 березня, прибув у Львів до коронного гетьмана посланець від кримського хана мурза Магметча і сказав гетьману, що його прислано по указу від Порти, а віддаючи ханського листа гетьману, говорив словесно, переконуючи поляків, щоб мали мир з Кримом та турками, оглядаючись на ук-

раїнську подільську, а також у воєводствах Руському та Волинському і на Покутті руїну, яка настала перед тим від кримських шабель та копит. Той-таки Магметча-мурза сказав перед коронним гетьманом, що Порта наказала будувати міст на Дунаї біля Сакчі¹⁷⁰⁷, щоб султан міг прийти зі своїми військами на оборону Очакова, бо сподівався до себе московського та козацького приходу, і щоб знову відбудувати на Дніпрі Казикермен та інші розорені фортеці.

Той-таки мурза вносив від хана до коронного гетьмана промоцію за французьким князем Де Контом, щоб той був прийнятий на польське королівство. Потім, 30 березня, було донесено з Кракова в Малу Росію такі газети, що в Константинополі постало було морове повітря, яке умертвляло за день кількадесят чоловік. Через це й турський султан, мешкаючи в Андріанополі, хоч прибирався на війну у Венгри супроти цісаря, але після утишення того повітря, прибувши в Царгород, начебто суворо наказав, щоб був скоро споряджений і виготований великий флот та морська армада з двома кораблями осібно і начебто цієї весни він може виправити воєнний караван на Чорне море, запобігаючи московському та козацькому нападу, що мав би бути від Азова та Казикермена на Цариград, і щоб постаратися відібрати назад Азов, бо тоді турки були у великій замішаніні та тривозі від щастя московського, від щастя козацького і від відправленої минулого літа у Венграх нещасливої кампанії, також і через невдалі дії на морі супроти венетів. Того-таки часу турський султан, прибувши з Андріанополя у Царгород, оглядав свій морський флот, і капітан-паша припровадив під Цариград з моря Аргіпелагу сімнадцять кораблів і дванадцять ангерільських¹⁷⁰⁸ новозроблених галер. Тоді він, султан, турецький цар, вручив команду над своїм флотом на Чорному морі супроти Москви та козаків, як була про те правдива звістка з листовної реляції амстердамо-голландського посла, що резедував на той час при Порті, тому-таки, хто був до того часу, адміралу. Тоді ж наказано від турецького царя, щоб цариградські жиди неодмінно склади і віддали до султанського скарбу шістдесят тисяч червонних золотих. Інші чужоземні звідомлення, а саме римські, цісарські, французькі, венецькі, гіспанські, португальські, ангельські і персидські, як від нас, малоросіян, віддалені, тут не кладуться.

31 березня Мазепа писав до всієї ніжинської старшини такий свій універсал про виготовлення тисячі підвід з Ніжинського повіту для запровадження провіантів до Січі й Тавані:

За звичайною гетьманською титлою

«Пану наказному ніжинському полковнику, обозному судді, писареві, полковим осавулам, сотникам, отаманам і всьому старшому та меншому товариству того полку, вйтові, бурмистрам і всякого чину людям зичимо доброго від господи Бога здоров'я. Очевидно, вашим милостям досить відомо, що в ці літа для частокровної війни, що тепер відправляється, постачаються тяглими людьми¹⁷⁰⁹ підводи для частих усіяних військових людей переїздив, особливо це кладеться на тих, хто живе в містах та селах, котрі лежать на шляху, — це надто їм уприкрилося, від чого вони дізнають немалого утяження та утиску. Так і тепер можна сподіватися їм таких самих прикростей, оскільки за указом великого нашого государя, його царської пресвітлої величності, у теперішні часи багато військових припасів та хлібних запасів має допроваджуватися на ту ж таки воєнну потребу як до Січі Запорозької, так і до міста Таванського, туди треба постачати підвід не менше як тисячу. Отож ми, гетьман, бачачи, що вже в усіх полках люди поділилися повинністю гуртових підвід чи на Запорожжя, чи до таванського города, жаліючи через наше гетьманське старання посполитий народ і запобігаючи, щоб через такий наклад і через часте відбування підвід ті вбогі нашого рейменту люди не були до решти розорені та знищені, уважили та постановили, щоб для запровадження до Січі та Казикермена згаданих припасів і запасів усі державці маєтностей своїх, що є в Ніжинському полку, як духовної влади, так і світської, які мають на собі ту повинність, допомогли для полегшої спрацьованим людям, виділивши зі своїх маєтностей підводи, як підказує справедливість. Отож покладаємо і пильно наказуємо вашій милості, пане полковнику¹⁷¹⁰, і всій згаданій старшині, щоб учинили належний підрахунок у всіх селах, які є в приватному посіданні, скільки в якому селі є тяглих людей, і з того вирахунку щоб з десяти чоловік було призначено одну підводу і зараз-таки виготовлено.

Отож коли в селі виявиться тяглих людей сто чоловік — то десять підвід, а коли двісті — то двадцять підвід хай буде найменовано й написано. А де більше людей, то й підвід повинно бути більше згідно до цього нашого гетьманського наказу. А коли потім прийде наш до вас указ, то щоб вони відразу простували в дорогу в низ ріки Дніпра.

Можете й самі, ваша милосте, уважити те, що конечно треба учинити таку посилку і в підводах підмогу, бо коли б довелось сього часу відбувати такий невимовний тяжар одним і тим же тяглим людям, то тяглі б люди були б витомлені конечно й до останку, та й невідомо, чи б могли витримати.

Отож подаємо на увагу те вам: або старайтеся вистачити ті підводи в такий спосіб (від кожного десятка по одній підводі, як вище сказано), або хай складуть на кожну підводу по десять золотих грошей і пошлють через своїх людей до Переволочної, де можуть ті підводи наймом зібратися на ту потребу, — про це вам пильно-пильно наказуючи, доручаємо господу Богу.

Дано в Батурині 31 березня і року 1697»

Минулого літа Іоаникій, архієпископ Синайських гір¹⁷¹¹, був дуже ущемлений і притиснений від невірних арапів. Він заборгував на окуп синайських монастирів¹⁷¹² 5000 рублів, тож для випрошення милос-

тині прислав у Малу Росію і до гетьмана старого архімандрита Кирила, котрий, зібравши, що міг, милостиню, від'їхав з нею до Синаю. Той-таки згаданий архієпископ Іоаникій прислав цього року для тієї ж милостині в Малу Росію другого, Кирила, доктора, синайського архімандрита, і писав через нього в місяці травні до генерального писаря Кочубея такого подячного свого листа:

ІОАНИКІЙ,

милістю божою архієпископ святої Синайської гори! Славетному правовірному і православному начальственному пану Василю, великому нотарію¹⁷¹³ ясновельможного гетьмана і в духу святім улюбленому сину, хай буде радість, мир і милосердя від вседержителя Бога та господаря нашого Ісуса Христа, від святої лаври просвіта, поміч і покрова, від нас же молитви, благословення та прощення!

Статечна побожність вивищує людину, і все це дарує розумові блаженство, всесвітня ж [побожність] остаточно уподобляє і возносить від початку в славетні, а не в низькі достойності також і таких, хто від тих гір далеко; це годі в умі вмістити, але за божим розмислом ставить близько до єдиного належного достойного собору тебе, славетного уродженого ясновельможного його милості пана гетьмана великого нотарія і таємного радника. Славословимо сьогодні, що чули від нашого архімандрита пана Кирила, старця, який сидить у Христовім Сіоні¹⁷¹⁴, що схильні до Бога і християно-духовенства, а в своєму благочестті маєте добру волю й до нашого монастиря — наші вам молитви, мир і благословення від святого духа за таку теплу поміч і допомогу, як це воно сталося, коли перед тим виказали ви свою любов як ктитор¹⁷¹⁵ і помічник наш, коли було взято при вашому сприянні велику й багату милостиню. За цю поміч вашого благородія, яку милостиво прислав вельмишановний його милість пан гетьман, виказуємо безмірну радість за вашу добродійну любов до нас. Ми ж належно хочемо молити у трійці славленого Бога, хай подарує вам здоров'я, спасіння, многолітство, пробування в мирі з усією благословенною родиною вашого дому; ми вас як нових ктиторів, усіх разом, все благородіє вашого потомства, і за упокій душ тих, що у блаженстві преставилися, поминаємо постійно. А замість того старця архімандрита посилаємо до ваших милостей другого нашого архімандрита, ім'я йому Кирилос, доктор, з ним же і келір¹⁷¹⁶ Мельхіседек, хай поклоняться до стіп ніг великодержавному і ясновельможному, — просимо вашої милості, прийміть його любовно, із ласкавим лицем, сприяйте йому словом та ділом, коли буде їм у нужді потреба до ясновельможного його милості пана гетьмана. Ми ж бо при вашій добродійній допомозі хочемо звільнитися від великого боргу й тиранства, яке маємо від арапів, бо мусимо щороку віддавати п'ять тисяч рублів, — завжди стараємося їх зібрати, а посилати зараз між християнський народ для милостині не можемо через велику війну; вони, маючи в тій країні великі гоніння, й самі не знають, де подітися, а нам що можуть подати? І ніде не маємо надії та пристановиська, хіба вдатися до милості благочестивого й великого государя, і до ясновельможного його милості пана гетьмана, і до вашого благородія, щоб допомогли нам милостинею, як господь Бог покладе в серцях ваших, щоб допомагати святому монастирю, докіль буде божжа поміч. Ми ж матимемо повинність просити у трійці славленого Бога: хай Господь утвердить великодержавного государя, царя та пресвітлого пана і ваше благородіє; хай господь Бог воздасть за ваші труди у своєму небесному царстві, молимо господа Бога ввечері і вранці за відпущення гріхів ваших у блаженнім та вічнім житті, де є несповідима радість і безмежне боже милосердя, — на це молитви, і милість, і наше смирення всьому благословенному дому вашому, амінь.

Від святої Синайської гори, 1697, травня

**благородія вашого постійний до Бога молільник
Синайської гори Іоаникій.**

Того-таки року за указом пресвітлого государя царя Петра Олексійовича гетьман Мазепа, маючи почати перший і досі ще небувалий водний похід Дніпром у Чорне море для військового промислу над турками, звелів одному війську свого рейменту, сівши у водні судна, виготовлені на різних місцях по Дніпру¹⁷¹⁷, рушати Дніпром на низ, до Кодацького порога, а сам з усім іншим козацьким військом рушив у той-таки похід в останніх числах місяця травня землею. А великоросійське військо рушило у водних судах від Києва на низ Дніпра, до того ж таки Кодацького порога. Новий білгородський боярин (бо минулого року Бориса Петровича Шереметова від белгородського воеводства відставлено і виправлено для прийняття кавалерства в Малтію¹⁷¹⁸, ближній стольник і намісник князь Яків Федорович Долгоруков у тих-таки числах травня рушив з Білгорода з піхотними та кінними московськими полками і з полками козацькими слобідськими, щоб з'єднатися із гетьманом. А від Севська з військом севського розряду рушив у той-таки похід севський воевода князь Лука Федорович Долгоруков. Коли ж за рікою Орїллю гетьман із згаданими князями та воеводами белгородським та севським з'єдналися в останніх числах червня, то за спільною радою для оборони України та слобідських міст від бусурманського находу залишили війська: воеводу севського на річці Коломаку, а Данила Апостола, доброго молодця й кавалера, з полком своїм і з інших полків з наказними полковниками і відставленим від водного походу товариством — на

вершині річки Орелі, з таким наказом, щоб остерігав уторгнення ворога і за згодою зі згаданим севським воеводою давав йому належну відсіч. На це воєнне діло йому, відсланому з-під Кодака миргородському полковнику, дано й універсал гетьманський, щоб наказні полковники, залишені при ньому зі своїм товариством, його в усьому слухали. Цей універсал має в собі таке:

За титулю гетьманською

«Ознаймовуємо цим нашим універсалом усім наказним панам полковникам, залишеним при таборі від воєнного плавного походу, і всьому старшому та меншому, з ними будучому, його царської пресвітлої величності Запорозькому товариству, що ми, гетьман, відходячи з виборним військом за указом його царської пресвітлої величності на його монаршу службу в цей плавний похід, розмірковували й уважили, щоб міста малоросійські, в яких усіх нас домівки є, жони і діти, були не без оборони; адже знаємо, що вороги-бусурмани за давнім своїм поганським звичаєм не понехають відправити під них свої поганські напади. Отож пана Даниїла Апостола, миргородського полковника, з його полком ми виділили з усього війська і наказали йому стояти табором разом з вами, наказними полковниками й товариством, що є при вас, над тією-таки річкою Ореллю у пристойному місці. А оскільки війська великоросійські стоять і будуть стояти для повної безпеки в готовності, щоб дати ворогу воєнну відсіч на Коломаку, то щоб він, пан полковник миргородський, стоячи разом з вами там, над Ореллю, до нашого щасливого повороту, заховував за воєнним звичаєм чулу пильність, дбаючи при божій допомозі про те, щоб, для захисту народу, ворожі чамбули і всілякі їхні поганські купи як під великоросійські, так і під малоросійські городи не були підпущені і взагалі щоб давати їм належну відсіч. Через це хочемо мати, ласкаво заохочуємо і пильно наказуємо, щоб ви, наказні полковники і все товариство, яке є при вас, зараз до своїх домів не відходили і від повинної теперішньої служби аби не ухилялися, а в таких воєнних випадках йому, пану полковнику миргородському, повинувалися і з ним разом там, де накаже потреба, охоче ставали до відсічі ворогові для захисту домів, жінок і дітей своїх. А хто б із вас, старших та менших, виявився байдужий і неслухняний у такому для цілості народної ділі, таких дозволяємо йому, пану миргородському полковнику, карати нещадно, не звідомляючи нас.

Дано в таборі під Кодаком на козацькій стороні Дніпра 6 липня 1697 року»

Довідалися тоді від татарських «язиків», що кримський хан з усіма своїми ордами, вийшовши з Криму для вторгнення в Малу Росію, був у повній поготовності в полі на річці Колончаку, тільки надчікував, доки гетьман та боярин віддаляться з військами зі своїх меж.

Після такого урядження гетьман з білгородським воеводою рушили зі своїми військами до дніпрового берега і, прибувши на місце вище Кодацького порога, почали переправлятися за Дніпро, а водні війська московські й козацькі з немалою трудностю та ушкодженням своїм у суднах та всіляких запасах переправилися через пороги на низ. Після цієї переправи обидва війська, плавні та земні, мусили забавити невеликий час біля Кодацького порога. Коли ж плавне військо переправилося через усі дніпровські пороги на низ нижче Вільного порога, тоді й земні війська з гетьманом та боярами, переправившись усі 14 липня біля Кодацької пристані, рушили тим боком униз по Дніпру до згаданого Вільного порога, куди прибули 16 липня, і почали з земного обозу відразу сідати у водні судна, і через ту посадку загаялися ще на днів п'ять. Тоді ж гетьман дістав відомість, що боярин Шеїн знову відбудував розорений Азов, добре його уфортифікував і, залишивши в ньому значну залогу, повернувся додому з московськими військами. Отож гетьман і написав до нього свого листа, просячи і пропонуючи йому, щоб для охорони Російської держави не поспішав на Москву, а затримався до слушного часу на Волуйках¹⁷¹⁹, оскільки згаданих військ із севським воеводою та миргородським полковником недосить було, щоб дати відсіч ханському нашестю. Цей лист до Шеїна в собі має таке:

«Писав я перед цим до вашої вельможності, доносячи те певного часу, що за указом великого государя нашого, його царської пресвітлої величності, я рушив у цю воєнну дорогу з військом його ж царської пресвітлої величності Запорозьким. А тепер подаю вашій вельможності звіщення, що я, гетьман, маючи з моїм військом ретельний поспіх у тому воєнному поході і прийшовши до злучення з ближнім стольником та білгородського розряду воеводою і великопермським намісником князем Яковом Федоровичем Долгоруковим і з військами його царської пресвітлої величності великоросійськими, що були при ньому, приспів не тепер до дніпрового берега та Кодацької пристані, де, переправляючись на цюгобічну, київську, сторону Дніпра з таборами, мусили зазнати немалого через поспіх свій замешкання, а особливо військо, як великоросійське, так і малоросійське, яке переправляло водні судна через дніпрові пороги на низ, — вони не тільки мусили там багато невимовно замешкатися через працю й утруднення при значній небезпеці, але й багато його там пошкодилося: чимало суден порозбивалося, а зброї та хлібних запасів потопилося безліч.

А тепер я, гетьман, із всесильною божою поміччю, зі згаданим ближнім стольником та військами, що є при нас, після тих численних труднощів та замешкань, приспів на низ порогів з таборами до відрадних місць, куди і військо, яке було в судах водних, прийшло до нас на злучення, переправившись через оті численні дніпрові пороги, які з'явили явну в переході перешкоду, і спинилося там, на просторій дніпро-

вій воді, яка вже не мала жодних перепон. Тут і я, гетьман, та його милість стольник і воевода, й усі московські водні судна з виборними його царської пресвітлої величності ратними великоросійськими та малоросійськими військами дбаємо при тій-таки всемогутній божій допомозі піти на низ ріки Дніпра до Чорного моря для чинення воєнних промислів, виконуючи пресильний, засланий нам, монарший указ, невідкладно покладаючи нашу в тім новім плавнім поході належну його царській пресвітлій величності службу. А що звідомилися про те, що ваша вельможність із його царської пресвітлої величності військами, котрі перебувають при вас, чините свій назад від Азова щасливий відворот, озиваюся з умислу через цей свій лист із зичливим моїм до вашої вельможності поклоном і дуже прошу, аби ви, ваша вельможність, з тими військами не поспішали в середину російських країв, а зволили утриматися в українських місцях на Волуйці для охорони богохранимої держави, православного Російського царства, від воєнного бусурманського находу, бо ми маємо про те правдиві, достеменні вісті, як від численних бусурманських «язиків», що втрапили в ці недавні числа в наші руки, так і від вихідців, що кримський хан, зібравшись у великому числі своїх поганських сил по цей бік Перекопу, вийшов на Каланчак і має такий свій лихий умисел та передзавзяття, що як тільки почує про наш плавним походом прихід у нижчі місця ріки Дніпра і коли віддалимось від своїх кордонів, зараз з усіма тими поганськими силами, які стоять напоготові, хоче приходити війною під великоросійські та малоросійські городи і чинити свої поганські довготривалі воєнні промисли (чого йому учинити не допоможи, господи Боже!). І хоч від мене, гетьмана, залишено у верхів'ях річки Орлі полковника миргородського з полком його і з рештками війська інших полків і наказано йому від мене в усьому бути сторожким і давати відсіч прихожим ворогам (для цього ж став із його царської пресвітлої величності севського розряду людьми на Коломаку князь Лука Федорович Долгоруков), однак не досить у них сили для того, щоб могли відперти потужні наступи кримського хана з ордами. Отож, повторюючи, прошу я вашої вельможності, хай би ваша вельможність зволив із військами, котрі є при вас, затриматися біля української лінії для постраху і для відсічі тим ворогам Христа. Учиниш тим, ваша вельможність, велике приподоблення і добре прислужишся монаршій, великого государя, його царської пресвітлої величності, волі, і охорониш православні християнські народи, що стане корисно вашій вельможності перед господом Богом і перед великим государем.

Писано нижче Вільного порога 1697 року, 18 липня»

Після виправи цього листа гетьман та воевода білгородський, погрузившись у водні судна, 20 липня опівдні рушили від Вільного порогу і від Кічкаса¹⁷²⁰ плавним походом на низ ріки Дніпра до Запорозької Січі і далі до Казикермена. При тому рушенні на всіх водних судах було кількакрат випалено з гармат та дрібною зброєю, а на землі з обозом було залишено наказним гетьманом Леонтія Свічку, лубенського полковника, з таким розпорядженням, щоб перейшов од Вільного порога нижче в Томаківку¹⁷²¹ і перебував там з табором до подальшого указу або гетьманського повороту знизу плавма. А сестринцю¹⁷²² своєму Івану Обідовському з компаніями, з князем Юрієм Четвертинським¹⁷²³ і з кількома тисячами своїми гетьманськими дворянами наказав гетьман простувати полем неподаль від Дніпра аж до Казикермена, як воно і сталося. В тім плавнім поході щодня, стаючи на ніч і вранці рушаючи, стріляно (не знаю для чого) з гармат та мушкетів по всіх судах. Третього дня, тобто 22 липня, гетьман, прийшовши од Вільного порога, станув навпроти Запорозької Січі на обід, де наказний кошовий отаман (бо власний кошовий отаман Григорій Яковенко перебував з усім Запорозьким військом у плавному поході біля Казикермена) з численним товариством, приплинувши на човнах, привітав гетьмана і, лишившись від нього достатньо винагороджений, від'їхав до Січі.

Гетьман, рушивши з воеводою од Січі, 25 липня станув під Казикерменом у день недільний на обід, де згаданий гетьман-кошовий, привітавши гетьмана з усім своїм військом у човнах на Дніпрі, велів випалити з усіх мушкетів; від тієї пальби потемніло все повітря, хоч і сонце світило, і довго понад Дніпром тумани стояли. Того ж дня прибув землею під Казикермен і Обідовський зі своїм табором та військом і став близько Казикермена в давніших козацьких шанцях; тоді Казикермен був порожній та розвалений, тільки в Тавані перебувало від самого початку завоювання московське та козацьке військо. Отож гетьман та воевода, станувши суднами по Дніпру і по тамтешніх берегах, розмірковували й часто радилися, щоб рушити на низ від Казикермена плавним походом до Чорного моря і учинити там воєнний промисел. Але, одержавши від бусурманських «язиків» певну відомість, що турецький царградський флот (про який вище писалось у польських газетах) перебуває на Чорному морі для безпеки від наших військ, не посміли починати знаміреного плавного походу до Чорного моря, але, затримавшись під Казикерменом, у п'ятницю, 30 липня, після молебня і водосвячення в городку Таванському заклали біля того городка Таванського нову обширну фортецю з великими розкатами, для будови якої був спеціально присланий з інженером-німцем із Москви думний дворянин Василій Борисович Бухвостов.

Того-таки дня кримські орди прибули до Аслам-Кермена, а на другий день, 31 липня, прибув до того ж Аслам-Кермена і сам хан з усіма ордами, також з обозом, гарматами та янчарами і став з наметами по степу і над річкою Кінською, нижче Аслам-Кермена, а поробивши шанці понад Кінською і завівши в них янчарів з гарматними пушками, почав добувати через Кінську замок старого Шан-геря, або Муберек-Кермен на Таванському острові, в якому перебувало наше московське й козацьке військо. А запорожці зі своїм кошовим отаманом перебували в своїх човнах нижче Казикермена, вище Козацької Голови. 2 серпня на схо-

ді сонця значна частина білогородської орди несподівано вдарила під Казикермен на таборець Обідовського і, захопивши під ним трохи коней, відступила назад у поле. Тим часом Обідовський, прибравшись як належить до війни, побіг на водне судно до гетьмана для дозволу й поради, як там діяти, а компанія з князем Четвертинським, з дворянами та його слугами, не роздивившись, куди скочив Обідовський, а подумавши, що в поле за ордою, і самі в поле за ордою погнались, не сподіваючись від неї зрадливих засідок. Орда повела в поле наших за собою, скільки було треба, а наші необачно за нею погналися. Тоді ж бо довелося їм усім водночас одним невольничу, а іншим смертну випити чашу, бо одна частина орди несподівано вибухнула нашим в очі, а друга ззаду, з долин, і так за божим розмислом зламала наших і погнала на шаблях до обозу під Казикермен, а інші, переймаючи, рубали й кололи їх, і аж у самий таборець гнали. Тоді-то взяли живцем князя Четвертинського, канцеляриста Стефановича, а з дворян Витвицького, Михайловського, Шульгу, Галецу і Козловського, гетьманського покойового Барановського, трьох слуг Обідовського, а з його компанії живцем узято й порубано: Григорія, осавула компанійського; Рожанського, сотника гоголівського; Кирила Воронежського, бунчукового товариша, і багатьох компанійців. Та ж таки білогородська орда після того свого щастя підпадала і в інші дні під таборець Обідовського, але вже не могла виманити з нього наших за собою в поле, тільки виїздили наші охитники на поєдинок під таборець і потроху з нею билися. А гетьман, зваживши пізніше, що через ту ординську білогородську силу не можна нашим компанійцям через малолюдність віддалитися з таборця й на пашу з кінями, відправив ротмістра Ростковського з його та іншими компаніями і зі всіма кінями таборця Обідовського до великого табору, що був під полковником лубенським Свічкою в Томаківці, а Обідовського з іншими людьми взяв до себе на водні судна. 11 серпня нижче Казикермена, від горішньої Козацької Голови, кошовий отаман дав знати гетьману, що турецьке військо пливе в численних водних суднах вгору по Дніпру до Казикермена, через що в усіх наших військах немалий народився страх. Тому гетьман, щоб збільшити біля себе військо, послав в Орельські сотні розпорядження через такий універсал, щоб прибували до нього якнайскоріше під Казикермен:

За звичайною гетьманською титлою

«Вам, панам орельським сотникам, а саме дриганському, китай-городському, орельському, маяцькому і новохворощанському, з усім нашим товариством узичивши доброго здоров'я, ознайомуємо цим нашим універсалом, що нас, прибулих із військом під Таванський город, під Казикермен, спіткали вороги-бусурмани, і маємо з ними, як звичайно, бій. З'являє отож пильна потреба, щоб війська, які залишилися за нами, прибували під Казикермен, як раніше наказували панам полковникам гадяцькому та лубенському¹⁷²⁴, до нас із таборами якнайшвидше. Так і вам засилаємо такий наш гетьманський указ, щоб ви зараз-таки з усім сотень вашим товариством, узявши борошна на один місяць, вдень і вночі якнайшвидше поспішали сюди, під Казикермен, і маєте чинити це так швидко, щоб, догнавши полковників гадяцького та лубенського, простували на вищеозначене місце разом із ними. А коли б не змогли б їх нагнати, то тим-таки трактом, який торують вони з таборами, йдучи до нас, тримаючись дніпровського берега, поспішайте якнайшвидше і якнайпильніше, заховуючи для себе в тій дорозі пильну й чулу обережність. Цього ми пильно хочемо і суворо наказуємо, щоб жоден такому указові нашому не був суперечний, а коли б хто його злегковажив би собі, не послухав і відхилився від тієї військової служби, такому нагадуємо з таким виказом, що понесе він суворе й неодмінне військовоє покарання горлом. Отож хай тій волі нашій ні один не противиться, і повторно пильно й пильно вам нагадуємо й наказуємо.

Дано з-під Казикермена 10 серпня 1697 року»

Тієї-таки ночі через якісь вигадки в нашому плавному війську народився був страх та сум'яття і було випущено через труби тривожне гасло, оскільки подумали, начебто турецькі судна йдуть угору Дніпром до нас. Через це, переночувавши ту ніч, всі більші водні судна, наші фуркати, відступили далі від берегів Дніпра і стали на якорях по всьому Дніпру, а менші судна залишалися незмінно по берегах. 11 серпня на Василевому низу або й далі від Казикермена з'явилися на Дніпрі турецькі водні судна і палили з тридцяти штук¹⁷²⁵. А наше військо з великим поспіхом всі минулі дні будувало й кінчало город Таванський, який гетьман та воевода мало не щодня оглядали і наказували докінчувати, знамірюючись і самі після довершення його повернутися назад плавним походом угору по Дніпру, відходячи далі від небезпеки, від ворогів-бусурман, які щоденно примножувалися з Криму біля Аслама-городка, а на Дніпрі від Очакова.

Новий великий городок Таванський закладався від 30 липня до 12 чи 15 серпня, і був той Таванський городок із великими розкатами, що вміщали на собі кільканадцять штук гармат, — його тоді до решти звели і закінчили, обвісили глибокими та широкими ровами і не низькими камінними, земляними та дерновими стінами, а по стінах він був обставлений кошами, наповненими землею.

Після завершення того Таванського города князь Долгоруков залишив там від себе певну частину московської піхоти і над ними призначив там-таки комендантом згаданого дворянина Василя Борисовича Бухвостова, зоставивши йому численні всілякі харчові та военні припаси. Гетьман від себе залишив також певну частину городового пішого війська, вибраного з усіх полків, і отамана кошового Григорія Яковенка з тисячею чи й більше запорожців¹⁷²⁶. Осібно також у порожньому і ненаправленому Казикермені лишив гетьман з тисячу козаків, вибраних з полків при наказному ніжинському полковникові, доброму

молодці Левку Шрамченку, олишевському сотнику, лишив у тому-таки Казикермені і сердюцького полковника Лук'яна Шульгу з його полком¹⁷²⁷, достатньо узapasивши їх борошнями воєнними запасами і наказавши їм чинити однодушно із запорожцями мужню відсіч бусурманським наступам під Тавань та Казикермен.

Після таких дій та влаштування Таванського й Казикерменського гетьман та воєвода князь Долгорукий 15 чи 16 серпня¹⁷²⁸ по заході сонця, начебто з боязною втікаючи, рушили від Тавані й Казикермена вгору по Дніпру з усіма водними суднами і, через насталу тоді темну ніч, дізнали утруднення й замішанини через скупчення водних суден. Тієї-таки ночі відразу ж відступило наше військо з городка Шен-Геря через Кінську до Буваного і до нової кріпості Таванської. А земний та водний ворог бусурманин, переночувавши і явно побачивши відступ наших військ від Тавані та Казикермена, відразу ж перебрався весь із кримського степу через річку Кінську на Таванський острів, а турецькі водні судна рушили вгору Дніпром та Кінською, наблизилися до Тавані і почали від того дня денно та нічно добувати Тавань та Казикермен з гармат, мортирів та дрібних янчарок, чинити штурми і підводити міни, відбираючи на свою гибель немало відсіч від наших військ, найбільше під запорозьким проводом. У цьому воєнному промислі біля Тавані та Казикермена бусурмани, замешкавшись до п'яти тижнів і нічого корисного не досягнувши, а тільки багато свого війська та значних начальників там потративши, з ганьбою відступили від Тавані та Казикермена назад до себе¹⁷²⁹. Про це я, більше не описуючи, кладу щодо того повість Юрія Мултянина з водного турецького війська, з-поміж команди паші Дервіш Ахмета, який плыв з Тавані до Царгорода, втік і прибув до Тавані, а з Тавані був пересланий у Батурин і 30 листопада сказав таку свою повість у військовій канцелярії:

«Той мултянин повідає, що він родом з Расоват, з Силістрійського уїзду¹⁷³⁰, батька, матері, ані жінки не має.

Служив зі своєї охоти за гроші на судні Дервіш Ахметовім,— паші, який був під Азовом з суднами,— вони з другим, Алі-пашею, котрий із військом своїм землею до нього прийшов, побудували городок на Кубані. В тому новозбудованому городку лишили ті паші піхоти чоловік двісті, з тих, котрі вийшли з азовської облоги, і покинули при тім городку стільки ж татар. А в тому городку лишили залізних гармат дванадцять штук і шість таких, які шротом стріляють. Оповідає, що Юсуп і Кечі,— паші, що були під Таванню,— писали до вищезгаданих Дервіш Ахмета, паші, і до Сераскера Алі, паші, щоб якнайскоріше прибували під Тавань з військами, ознаймовуючи, що дуже легко візьмуть у свою область городки і всіма силами натомість обсаджать. Мовили, що в Таванському городі нема більше козаського війська як дві тисячі, з'являючи, що інші повтікали до домів. Але коли на їхній заклик згадані паші Дервіш Ахмет і Сераскер Алі прийшли з військами під Тавань, один через Крим землею, а другий довкола Криму водою, омилились у своїй надії.

Бо коли взяли город Тавань та Казикермен в облогу і добували їх впродовж п'яти тижнів, чинячи три сильні приступи і підкопи під Тавань, а два під Казикермен, стратили в тих приступах свого турецького війська трупом покладених шість тисяч, окрім поранених, поміж яких забито трьох значних начальних капітанів, а саме: Емера, Агмета, Ібраїма.

Каторг було турецьких під Таванню та Казикерменом двадцять дві, дванадцять бейських, де кожної каторги паном був бей, він тримав у ній своїх невільників, куплених для роботи, і всілякі воєнні припаси. Самого ж султана — десять каторг, у кожній каторзі, як султанській, так і бейській, до битви (окрім невільників) і до лопатної роботи належних було півтораста чоловік або й більше. Гармат, окрім ручної стрільби, мали в кількості по одинадцять, а в інших каторгах по десять, по шість штук, а осібно було п'ятнадцять галет¹⁷³¹, поміж тих галет дві галети було великі, а людей у них було чоловіка по двісті тридцять, гармат попереду по три великих, а четверта позаду, що шротом кидає.

Фуркат з іншими водними суднами було з сорок, окрім малих човнів.

Відтак на всіх отих суднах гармат було більше двохсот штук, поміж яких багато таких, що мали кулі в дванадцять, одинадцять, по п'яти і по шести ок¹⁷³². Усього війська турецького було, як начислює, під Таванню та Казикерменом п'ятдесят тисяч, одні в шанцях, другі на суднах, треті при наметах, і хан був там весь час з усіма ордами.

Вороги мали такий поганський намір, що після численних вальних приступів до города Таванського та Казикермена замишляли ще кілька днів добувати, і підкоп уже готували, і вал точили, і приспособляли всі свої поганські сили на останній приступ, але в тих часах білогородська орда дала знати, що йдуть на посилок обложенням у Тавані сім тисяч чи й більше свіжих государських військ. Цього вони побоявшись, покинули робити підкоп і, повитягавши гармати з шанців, з усіма своїми поганськими силами вночі відійшли геть. А потім і сторожа їхня водна турецька, яка була вище тих городів на кілька миль, дала їм знати, що те військо від Січі рушило водою до Тавані.

Повідає і те, що поміж пашів чувати було такі поголоски: як тільки почнеться весна, то зараз мають приходити турецькі війська, щоб конечно добути Тавань.

А чи ці паші, котрі тепер з військами були під Казикерменом, чи інші будуть у наступне літо приходити, того не знає.

Те тільки твердить, що Юсуп, паша, на зиму має йти зі своїм військом до Очакова, Алі, паша,— до Кефи, Дервіш Ахмет — до Кечі-паші, з суднами і до Цариграда, і то найшвидше, щоб відправити судна, для яких легко можна знайти всілякі припаси в Цариграді.

Про турецького султана оповідає, що за три дні перед утечею їхньою з-під Тавані прийшли такі відомості: турецький султан був на війні, і відбулася вальна битва з турецькими військами, в якій загинуло десять тисяч турецького війська, самого великого шейху поранено, значного пашу, а саме Мисір Лівов, забито і чотирьох пашів, чи взято, чи забито, не знає сам, а султан ледве втік живий.

Ще повідає, з цим першим погоджується й другий «язик» на ім'я Муса-турчин, котрий був під Очаковом та Казикерменом, що в ту пору турки відступили з-під Казикермена».

Після відходу турків від Тавані, як тільки принесено гетьману в Батурин відомість, що вороги-бусурмани з великим ущербком повернули додому, гетьман з усією старшиною утішився від того, що всемогутній Бог не допустив тоді бусурманам тріумфувати над християнами, за що йому, творцю, віддавано завше від усіх православних християн подяку.

А гетьман з боярином, прибувши вгору по Дніпру до Томаківки, де був обоз з лубенським полковником, вийшли з водних суден на землю, всі великі й малі судна відпустили вгору, аж до Запорозької Січі, і веліли вручити їх під нагляд запорожцям. Оголошуючи про всі ті події, гетьман писав у Москву з Томаківки, а сам із таборами рушив до Кодацької пристані, де 30 серпня, прибувши, відразу ж почали переправлятися через Дніпро, а звідти знову писав 31 серпня в Москву до великого государя про тодішні події, про запорожців, про видання грошей із військового скарбу, також і про їхнє непослушество, і про зятяги в Польщу таку свою грамоту:

«Повернувшись разом із ближнім, вашої царської пресвітлої величності, боярином і воєводою білогородським та великопермським намісником князем Яковом Федоровичем Долгоруковим із плавного походу з-під Таванського города в наші табори під Томаківку, ми писали до вас, великого государя, вашої царської пресвітлої величності, покійно доносячи через пошту про всілякі події, де доповіли були й те, що при нашому відході звідти, з-під Таванська, за певною нашою домовленістю, нагадуванням та пропозицією залишили там, під містом Таванським, запорожців Яковенка, кошового отамана, з товариством у тисячу чи більше чоловік, наказавши пресильним, вашої царської пресвітлої величності, указом, щоб вони в допомогу вашим, царської пресвітлої величності, ратним великоросійським людям, залишеним від нас у тому новому Таванському городі для його оборони, затрималися на кілька тижнів і чинили зі свого боку промисел над ворогами, скільки стане сили і способу. Для того й грошей, опріч наших давніших дачок, ми дали їм при відході нашому 2000 золотих, а потім, знову відправивши з тих обозів од Томаківки в поміч тим вашим монаршим людям, що лишаються в тому новому Таванському городі, певну частину війська з-під наших регементів, ми писали до нього, кошового отамана, і до всього, що було при ньому, товариства, гаряче упоминаючи, щоб вони були тим воєнним людям, котрі посилаються, від Тавані до впровадження їх у той город поводом і допомогою, та й самі лишалися в чулому й твердому подвижництві і промислі супроти тих ворогів і конечно не відмовлялися невідхідно там бути до відвернення звідти тих ворогів, обіцяючи їм за той виказаний труд у воєнних okazіях особливу грошову дачу. Список листа, в якому писалось про те до них, посилаю у приказ Малої Росії, а тепер, над сподівання, мені принесено з Січі таку відомість, що ті запорожці, залишені від нас під Таванським городом, не дотримавши свого слова, яким прирекли нам певний час прожити там у воєнних промислах, з побудки неспокоїних голів, що були поміж ними, виказали недобробхитність супроти того свого кошового отамана і, відмовивши йому в послушенстві, всі повернулися до Січі, де зовсім від нього отаманський уряд відібрали, а настановили собі нового отамана, свого бувшого осавула, чоловіка до того уряду негодяшого,— не має він у Січі серед них жодної значності та заслуги.

Отож я, гетьман, писав із цієї дороги до наказного лубенського полковника, якого виправили до Тавані, щоб він усіх їх, запорожців, суворо упоминав вашим монаршим указом і моїм гетьманським словом, хай би вони без жодної відмови ішли туди, до Таванського города, аби впровадити в город посланих від нас людей, і щоб старалися промишляти над ворогом з огляду на вашу, царської пресвітлої величності, собі на подальший час милість, котра завжди їм допомагає і їх виживляє.

Доношу покійно тут-таки і про те вам, великому государю, що з закордону донеслась у Запорозьку Січ якась омана, що зазиває запорожців на службу. За тією облудною побудкою цього літа ще з весни дві ватаги їхнього товариства, одна пішла з ватагом, що називається Морозом-Каневським, у чотириста чоловік, а друга кінна з Морозом, бувшим кошовим отаманом, у сімдесят чоловік пішли в Польщу, а тепер, як мені донесено, якийсь кравець Шкуринського куреня прибирає собі ватагу, бажаючи йти у ту ж таки польську дорогу. І я, гетьман, за посадою свого уряду, упоминав словесно наказного кошового отамана з іншими курінними отаманами і з товариством, які були в мене при зустрічі, щоб така сваволя була припинена, так само ганив їхній у тій мірі непорядок і через листа мого наказував свавільних од того замислу утримувати. З тим ото листом моїм я послав до Січі військового генерального хоружого Євфима Лизогуба і конопотського сотника Феодора Кандибу, перед якими вони, запорожці, вимовлялися, що начебто тепер у них у Січі немає жодного такого товариша, котрий би туди, у Польщу, хотів би ходити на службу. І хоч мало з них маємо служби, а ще й виходить таке недбалство, як вищепокладено, однак я, запобігаючи тому, щоб вони не відторгнулися від вашої, великого государя монаршої милості, повівся з ними ласкаво: з приходом моїм із плавним військом відіслав їм туди через руки чернігівського полковника¹⁷³³ три тисячі золотих, а сам, прибувши до Тавані, дав ще дві тисячі, як про те вище говорилось, а на відході тисячу золотих і на кожного отамана по сукну тузинки¹⁷³⁴ на жупани, і ще більше грошей дати їм

обіцяв, коли будуть перебувати при Тавані. Ці видатки учинили убогому військовому скарбцю чималу трагедію. Які відтак далі їхні вчинки не послухенства будуть виявлятися у вашій монаршій службі, про те маю повинність донести вам, великому государю, вашій царській пресвітлій величності. При цьому віддаюся вашій милостивій монаршій благодієності.

З обозу від переходу Кодацького 31 серпня 1697 року»

При таких діяннях та подіях у нашій Росії і в російських військах, у Польщі сенатори й Річ Посполита промишляли про вибір нового короля на місце покійного уніатолюбця Собеського, і це тривало проздовж року й більше після численних щодо того вибрання контроверсій та незгод, бо дехто, як писав і раніше, хотів поставити на польське королівство князя де Контога з Франції; стояли за корону з Литви Сапіга, воєвода віденський, і великий краківський гетьман¹⁷³⁵, великий коронний секретар, Потоцький підтримував королевича Якуба Собеського, великий коронний гетьман — королевича Олександра¹⁷³⁶ або князя баварського, а інші бажали князя й електора саксонського. Цісар підтримував свого генераліссимуса князя де Бадена, або князя баварського, також і князь Лотарингії дбав про ту ж таки корону, кладучи за те полякам мільйони. За втручанням у те елекційне діло пресвітлого нашого монарха Петра Олексійовича вибрали і 15 вересня коронували на Польське королівство князя й електора саксонського Фридеріка Августа, який мав двадцять сім років віку свого, під такою умовою, що має відкинути лютеранську секту, а прийняти римську віру, що він ще перед своїм вибранням на королівство і вчинив.

А перед вибранням він, Август, прислав свого посла до сенаторів та Річі Посполитої польської такі пропозиції, які тут-таки докладаються¹⁷³⁷.

ПРОПОЗИЦІЇ

**до найяснішої Річі Посполитої від нового кандидата,
найяснішого князя, його милості Августа, електора Саського,
подані через екстраординарного посланця,
висланого з повними і всілякими повноваженнями.**

1. Старожитна високість найяснішого дому Саського, ушлявлена із давніх віків, яка триває і в теперішньому віці, хвалебна в часах, яка еднається з найпершими в Європі домами як рівна, не потребує обширнішого опису, бо у щасті [...] ¹⁷³⁸ цезарях римських, з яких Отто Третій, навідуючи гріб святого Войцеха¹⁷³⁹, офірував Польщі корону і привітав найпершим королем Болеслава Хороброго¹⁷⁴⁰, ясні цілком несмертельно всілякими родинними зв'язками, повна оздоб та слави, не кажучи вже про давніші оздоби того дому — те, що покривається давніми віками, бо цим напоєно історію, наповнено книги і саму пам'ятну славу цілого світу.

2. Щодо найяснішого князя його милості електора Саського, то це пан з природженою ласкавістю, у самому розцвіті літ, бо допіру має двадцять сім років, він з молодості приготовлений до військових дій, котрих щасливість знає цілий світ. Про це виразно свідчить саме здобуття Могунця¹⁷⁴¹ і відправлена з честю експедиція в Брабант над Рейном¹⁷⁴². Йдучи слідом великих, безсмертних предків, з не меншою славою він гетьманув у Венграх¹⁷⁴³ і в двох кампаніях так добре рядив гетьманським духом, що схилив карки пишному східному поганству і безстрашним серцем, мужністю та мудрою розпорядливістю своєю привернув хистку перемогу. Він славний відтак не тільки на марсовім полі, але триумфує в серцях непереможних підданих своїх, покладаючись на одній тільки особливій доброті, коли більшості своїх підданих, упереджуючи, допомагає добродійствами, вивисує ласками, і ніхто на його зверхність не поскаржиться, і, взагалі, про ласкавість його щодо підлеглих собі людей не тільки свідчить публічна слава, але й самі їхні милості панове обивателі Великопольщі, які мають на пограниччі свої добра, можуть признати те саме. Взагалі, в тім пані є безліч усіляких ознак досконалості, а доказом цьому — незрівнянна зрілість порад і очевидна природжена доброта.

3. А що більше, це те, що сам найвищий Бог з таємного догляду за вічними своїми виуроками, признаючи ту корону найяснішому електору Саському перед двома роками за натхненням святого духа і через узятую дорогу до Риму, припровадив його до правдивої католицької віри і для слави божого костюлу осяяв його святою наукою у володарському місті. Це діло — очевидне чудо самої божої надмогутності, яка єдина чуда чинить, і недаремне це віщування, бо сам пан Бог тим своїм найвищим покликком утюривав дорогу до корони і вчасно припровадив до того права бути католицьким королем, щоб гинучу вітчизну і падаючого світу махину підтримати даною з неба бойовою рукою, щоб пам'ятними, довговічними перемогами понизити оттоманську гордість, громлячи війною всіх ворогів тієї корони, а на підданих щедро зливаючи ласкавість та милість своєї щедроти.

4. Не треба побоюватися, що він буде утяжувати найяснішу Річ Посполиту своїм найяснішим потомством¹⁷⁴⁴, хай йому виділятиметься з прибутків Річі Посполитої хоч би й найменша частина, бо має тільки одного сина і може відступити йому свого часу не тільки електорські володіння з належними електорськими правами та клейнодами, але й Лузацію¹⁷⁴⁵, приєднану собі від предків своїх, та всі інші провінції, і щедро його може тим задовольнити. Таким чином він поверне ласкавий погляд на добро Річі Пос-

политої і на насущні інтереси громадян, щоб вітчизна мала оборону, свята віра — захист, рицарський стан — задоволення, господарство цілої Річі Посполитої — добрий уряд, особливо ж щоб захищалися непорушною цілістю права та свободи вітчизняної вольності шляхетного рицарства, до якого він має природжену любов, так само і сейми та сеймики були за пановим урядуванням у завше квітучому та непорушному стані на суспільну славу й пожиток.

5. Усі вищі вакансії будуть роздаватися не з огляду на гроші, а з огляду на цноти й заслуги: тож-бо подібний утиск не може вміститись у делікатному серці найяснішого електора, який високорідно брідиться такими проклятими хабарями. Неслушні датки від такого пана відстоять далеко, адже його гойна рука кожному, хто вірно служить, нескупо виділяє ласку і не утискує він несправедливо зичливість заслужених, заслуги кожного знає персонально і віддає некорисливо добродійствами.

6. Зважаючи на заплутані справи у важкі часи Річі Посполитої, коли звалено на вітчизну з великим утиском боргову плату заслуженого війська, він із милою охотою зніме такі тяжарі, офірувавши Річі Посполитій десять мільйонів курсуючої монети, і то не на папері, але зараз-таки після акту елекції, готівкою, ретельно та істотно вирахувавши її із власної шкатули. І хоч інші позірно теж маніфестують свою дачу і під солодкими присмаками у різні способи публічно прикрашають та притемнюють запропоновані вигоди, але Річ Посполита може слушно відчутти, чи способи та засоби офіруючих можуть порівнятися із таким щедрим датком? Бо коли ці суми, взяті звідкілясь, вишукано чи позичено до певного часу недостойним чином, то офіруючі обов'язково будуть повинні за взаємними зобов'язаннями розрахуватися зі своїми принципалами чи кредиторами, відтак Річ Посполита, утяжена боргами, потраплятиме в замішанину від загальних протидій і не турбуватиметься про суспільне добро, але про сторонні інтереси, щоб віддати одержані пожертвування не без свого ущербку та шкоди.

7. Найясніший електор бере на себе обітницю (не на словах) одібрати при безстрашній мужності та відвазі Кам'янець-Подільський і презентує на те своє військо і власну артилерію на його здобування, навіть здоров'я та життя своє віддає вітчизні, а щоб уміцнити у рицарських грудях військового народу правдиву любов до себе, бере на себе при такому великому дбанні за Річ Посполиту стільки праці, турбот та піклування з ушкодою свого здоров'я.

8. Так само Поділля, Україну¹⁷⁴⁶, Волохів, Мултян, коли зможе, поверне до найяснішої Річі Посполитої чи ж то війною, чи після постанови миру, — матиме це за найперше старання, щоб не тільки встановити золотий час бажаного миру, але й поширити землі найяснішої Річі Посполитої в давніх межах Сармацької держави¹⁷⁴⁷, і все, що тільки відпало, поверне Річі Посполитій, про що матиме цільне своє дбання.

9. Більше того, найясніший електор декларує, що на потім, на всі випадки несподіваних воєн, Річ Посполита буде найретельніше уміцнена і на будь-яку небезпеку, що траплятиметься, має посилати і власним коштом забезпечити шість тисяч свого війська за вимогою станів королівства або ж готовими грішми [подбає] про затягнення певної кількості війська, потрібної для суспільних цілей. Це все лишаємо на вільний розгляд станів Річі Посполитої.

10. Коли б випало увійти в суперечку за котресь своє князівство, він міг би домовлятися з сусідами про заміну на якусь далеку чи близьку до Річі Посполитої провінцію, щоб прилучити її до Корони при належному розгляді найяснішої Річі Посполитої, відтак усіляким до того способом дбатиме, скільки зможе, щоб виявляти до вітчизни правдиву любов свого зобов'язаного серця.

11. Відновлення монети, котра в тих краях погана і зіпсована, а в краях найяснішого електора добра й виборна, буде направлене самою високістю генія того державця, і торгівлю буде припроваджено до квітучого стану; має-бо до того великі засоби з Липська¹⁷⁴⁸ та інших країн і всі зобов'язання станам Річі Посполитої зможе висвітлити з охотою, — це буде справді учинено.

12. Своїм коштом закладе рицарську школу для освіти молодих людей у жовнірській математиці, фортифікації і для повного військового навчання, щоб шляхетська молодь якнайкраще розвивала вроджений геній до військових занять.

13. Усі фортеці утримуватиме в найліпшому порядку і з великою охотою здійснюватиме все для найяснішої Річі Посполитої, що було введено у звичай як належність у стародавнім та новім війську, — виконає твердо обіцяне, що засвідчує урочистою присягою через пана свого посланця, й декларує всіляку безпеку.

14. Отже, коли найясніша Річ Посполита піднесе на свій трон через вільні голоси досконалого у щасті й доброті пана, непереможного у мужності й відвазі, не зв'язаного ні залежністю, ні будь-якими зв'язками із ворожими домами Європи, то саме небо благословить таку щасливу елекцію, якою пан Бог виказав би ласку всемогутньої своєї десниці, покликавши найяснішого електора на лоно і у склад спільного для всіх костьолу божої матері, і далі так само вже утримуватиме, додавши сили для більшого прирощення тієї святої релігії. Це набирає особливої сили, бо найсвятіший електор, не з бажання правити (що буває сильніше всіх інших пристрастей), але з особливої любові до віри й найдорожчої свободи, зважився на таке змагання, покладаючи сподіванку тільки на самого Бога, що зігріє серце вільного народу, нахилить голоси виборців, викличе схильність великих громадян, і той, котрий дає на голови королівські корони і перед яким, падаючи на коліна, тремтять народи, приведе до пожаданого кінця думку й бажання найяснішого електора.

Щоб знищити всілякі сумніви у пункті щодо католицької віри, котру правдиво прийняв його милість князь Саський, коли б хто сумнівався, можна запитатися для ліпшої і певної інформації у його милості ксьондза папського нунція і його милості ксьондза біскупа Пассавського, цісарського посла, котрі це ствердять доброю вірою.

Після елекції на вибрання на польське королівство князя й електора саксонського, перш ніж дійшло до присяги, він, Август, подав на латинським письмі до станів Річі Посполитої таку пропозицію, яка тут кладеться польською мовою:

ПРОПОЗИЦІЯ

**від його королівської милості після елекції станам
Річі Посполитої, перш ніж дійшло до присяги
на pacta conventa¹⁷⁴⁹,
тобто на установи коронних прав, подана з таким змістом,
з латинської на польську мову перекладена:**

Оскільки мені випадає присягати без порушення моєї совісті, подаю для того такі pacta conventa, які я міг би виконати досить певно, бо обіцяти і братися, а не виконати — це річ шкідлива для сумління, а для репутації непристойна.

Отож аби я, не дай Боже, не піддавався доріканням або ж не підпав вічній неславі, яка починається із закладання славного фундаменту, кладу пояснення щодо виконання статей станам Річі Посполитої.

По-перше, я не тільки не мислив досягти того трону й маєстату, але й за голосами людськими¹⁷⁵⁰ не старався ніякими способами, щоб воля божа не відходила в цьому ділі від мене. Отож, коли б хтось знайшовся і заперечив, що був на ті голоси мною найнятий чи підкуплений, Богом свідчу, що жодного слова з моїх вуст не чув і не мав таких від мене доручень, бо я найменше своє слово кладу на одній шальці із власним життям.

А що стосується мого зобов'язання, скажу: давніший король, його милість Михал¹⁷⁵¹, обіцяв уміцнити тільки один Кам'янець-Подільський, заставивши все господарство у повній цілості, а до виплати боргів не був зобов'язаний, окрім 150 тисяч золотих, однак і ці фортифікації¹⁷⁵² та виплати належно не здійснив.

Тепер же на саме забезпечення її милості найсвятішої королеви¹⁷⁵³ треба виплатити 200 тисяч, і на ці всі витрати мушу немало витратити прибутків з економії¹⁷⁵⁴.

Через турецьку війну публічні податки не збираються по багатьох місцях, а через це і економії в цей час вичерпалися. Найліпшу реляцію про все те може вчинити пан коронний підскарбій.

Але, трохи відступивши від того пункту з минулих пактів, пильно прошу, щоб пункт про відречення від престолу був викреслений, і то не тому, що я хотів би когось іншого посадити на своє місце, але ніяк не можу зізволити на те, щоб зовсім не можна було мені просити природного спокою, коли буду зморений службою вітчизні або ж похилими літами. Паном Богом свідчу, котрий усе знає і в усі людські проникає таємниці, що такий великий тягар беру на себе не з якої іншої причини, тільки для належної прислуги Божому маєстатові, для збереження християнської віри й оборони занепакої вітчизни; бо така була воля найсвятішої ласки, яку завше дізнаю над собою, через що при згоді сідаю на цій троні і маю в Бозі сподіванку, щоб те королівство з усіма кордонами привести до давнього щастя. Отож я у Варшаві мешкати не думаю, але там буду, де йдеться про Божу хвалу, про цілість Річі Посполитої і про втрачені провінції. Треба тож, щоб для такого жнива було обдумано, кого з людей наблизити до моєї особи, бо я, поки не обміркую безпеки моєї вітчизни з усіх боків, щоб після тих усіх струсів вона триумфувала, тішачись із сподіваного миру, доти не повернуся. А більше декларувати не можучи і не чинячи ніяких інших жодних обітниць та надій, котрими мав би заводити Річ Посполиту, одурюючи і своє сумління, боронитиму власним здоров'ям вітчизну в усіх нещастях, у чому мені, Христе-Боже, королю королів, котрий мене посадив на цій маєстаті, допоможи!

Для задоволення Річі Посполитої приймаю такі пункти:

Клейноди, заставлені у чужоземного війська, обіцяю викупити і віддати до скарбу.

Відступаю суми з Пневського¹⁷⁵⁵ староства — 150 тисяч.

Беруся уфортифікувати своїм коштом Львів.

Матиму допоміжне шведське військо.

Матиму посилене старання про суму грошей на військо від короля, його милості, французького, через якого дбатиму й про мир з турком.

Після таких пропозицій нововибраний король Август виконав належним порядком присягу Річі Посполитій на утримання давніх шляхетських прав та вольностей, потім із великим тріумфом та радістю був коронований у Кракові 15 вересня.

При такому стані у Польщі Велика й Мала наші Росії, після земних та плавних вищеописаних військових турбот, спочиваючи в домах, думали і промишляли про военний марш під бусурманські житла на прийдешнє літо, через це і річка Дніпро за гетьманським наказом зі своїми вітками та всілякими урочищами, почавши від Переволочної вниз, аж до самого Очаківського лиману, була 24 листопада зревізована та зреєстрована невідомо для чого через полтавського полковника¹⁷⁵⁶ та козаків, які там бували. Так само було залишено у військовій канцелярії описаний тракт від Мішуриноного Рогу до Очакова, до Богу і Піщаного на ньому броду. Цей реєстр дніпрових віток, як і тракт отой для відання в потонні часи, кладеться тут отакий:

**РЕЄСТР РІЧОК І ПРИКМЕТ,
які лишаються з обох боків річки Дніпра,
починаючи від міста Переволочної**

*Прислано у військову генеральну канцелярію
від Полтавського полковника 24 листопада 1697 року.*

Спершу по цьому боці, що від Переволочної	По тому боці річки Дніпра і прикмети, почавши від Переволочної або від Мішуриноного Рогу
<p>1. Річка Ворскло, яка впадає в Дніпро. Річка Орель. Річка Чаплинка. Річка Протовч. Річка Самар. Річка Ворона. Річки Осокорівки, одна нижче Пісковатого, а друга проти острова Дубового. Річка Таволжна. Річки Вільних¹⁷⁵⁸, вище Татарської голови¹⁷⁵⁹. Річка Кічкаська. Річка Московка. Річка Кінська. Річка Анчакрак. Річка Карачакрак. Балка Маячка. Річка Аталікова. Річка Білозірка. Річка Чорна. Річка Тарасівська. Річка Грушівка. Річка Томаківка. Річка Кам'янка. Річка Кам'янка друга. Річка Лиса Гірка. Річка Микитин Ріг. Річка Чортотлик.</p>	<p>1. Річка Омельник. Балка Свідковська, нижче Ревучого¹⁷⁵⁷. Річка Свинківка. Річка Домонткан. Річка Савоткан. Балка Щурівська. Балка Романківська. Балка Котівка. Балка Тарамська. Балка Станова. Балка Сажавка. Річка Сура. Балка Звінська. Річки Вовніжки. Річок Будилок Радом¹⁷⁶⁰. Балка Таволжанка. Балка Лична. Річка Вільна. Балка Хортицька. Річка Біла. Острів Великий Личний. Острів Дубовий, над Вільним¹⁷⁶¹. Острів Хортицький. Острів Белеїв. Острів Білий. Острів Тарасівський. Острів Томаківський. Сулимовий, вище Товстих Пісок. Острів Скарбний, до самої Січі.</p>

**ОСТРОВИ ПО ДНІПРУ
ВІД ПЕРЕВОЛОЧНОЇ**

Острів Поперечний.
Острів Хурсин.
Острів Великий, над Чорною лукою.
Острів Гречаного.
Острів Монастирський.
Острів Гринев.
Острів Становий.
Острів Кодачок.
Острів Сурський.
Острів Княгинин.
Острів Козлів.
Острів Дубович, над Волнігом¹⁷⁶³.
Острів Таволжний.

**ПОРОГИ ДНІПРОВІ, ПО ЯКИХ ВСЕ КОЗАЦЬКЕ
ГОРОДОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ТА НИЗОВЕ ВІЙСЬКО,
ЩО ПО ДНІПРУ МЕШКАЄ, ЗАПОРОЗЬКИМ
ВІЙСЬКОМ НАЗИВАЄТЬСЯ.**

Перший поріг Кодак, Волошинова Забора.
Поріг Сурський.
Поріг Лоханій¹⁷⁶².
Поріг Стрільчий.
Поріг Звонець.
Поріг Княгинин.
Поріг Ненаситець.
Поріг Вовніги.
Поріг Будило.
Поріг Таволжний.
Поріг Личний Вільний¹⁷⁶⁴.

**ОСТРОВИ, РІЧКИ, ВІТКИ ТА ІНШІ ПРИКМЕТИ ПОНАД РІКОЮ ДНІПРОМ,
ЩО Є ПО КРИМСЬКОМУ БОЦІ, ЯКІ ПОЧАТОК СВОЇ МАЮТЬ
ВІД СКАРБНОГО І ТАК НАЗИВАЮТЬСЯ:**

Перша вітка Лободиха, а там-таки є і острів Лободиський.
 Вітка Метлиха.
 Вітка Заплавна.
 Річка Кінська.
 Сі вітки Лободиського острова і річка Кінська скінчилися в Карайтабені в Бистрої¹⁷⁶⁵.
 Вітка Татарка Підпільна.
 Вітка Басанка.
 Вітка Поперечна Татарка.
 Вітка Царівська і острів Царівський, де сторожа була низового війська від городків в немирові часи.
 Вітка Чаплинка і острів Чаплинський.
 Вітка Єпатих¹⁷⁶⁶, а там-таки й острів Євпатиський.
 Ці вітки та острови, почавшись від Татарки й Басанки, кінчаються біля Євпатихи.
 Вища голова Каїрі¹⁷⁶⁷.
 Перша вітка Кінська, від вищої голови іде понад полем.
 Вітка Грушівка біля того-таки острова Каїрського.
 Вітка Келеївка вища.
 Друга Келеївка нижча.
 Вітка Перевал і Барабашева плавля¹⁷⁶⁸.
 Вітка Котовка.
 Вітка Гниловод.
 Вітка Гребениха.
 Вітка Волошка. З тієї вітки Волошки вітка Жовта, впадає у Волошинове озеро.
 Вітка Губська вища.
 Вітка Губська нижча.
 Вітка Шавулиха.
 Вітка, названа Крутій.
 Вітка Чаплинка, там-таки, нижче Крутих.
 Вітка Гниловодець Малий, впадає у Волошинове озеро.
 Вітка Волошинові Гирла.
 Вітка Костирська Перебойна.
 Вітка, названа Дурицька, і острів Дурицький.
 Вітка, названа Кривій.
 Ці всі вітки, почавшись од вищої голови Каїра, впадають у Дніпро під Аслам-городком.
 Таванського острова вища голова від Аслам-городка на низ.
 Вітка Кінська Вища Голова.
 Вітка Біле озеро в тому ж крузі.
 Вітка Розкопанка, нижче Таванського озера.
 Таванський острів зі своїми вітками скінчився біля Голої пристані. Ота Гола пристань так називається, бо татари, кочуючи в полі, там свої статки¹⁷⁶⁹ напували.
 Острів Британський, нижче Голої пристані і річище Британське.
 Вітка Британ.
 Вітка Кінська Гнила.
 Вітка Хрулова, а з тієї Хрулової вітки річище, там-таки є три острова, що їх звать Хрулові.
 Озеро Лиман Хруловий, на нижчій голові Хруловій.
 Вітка, названа Кринки.
 Вітка Кінська, іде з Хрулового озера під полем.
 Вітка Турська.
 Озеро Тягинське, може називатися Лиманом.
 Озеро Гирло Глухе вище.
 Озеро Гирло Глухе нижче.
 Корнійків затон і Корнійкова коса.
 Урочище Барабашеві Гатки.
 Плавля, названа Вчорашне.
 Вітка Кінська, нижче Вчорашньої, іде під полем у Великий Лиман.
 Розкопанка Олексієва.
 Вітка Голубів Прогній.
 Бугор Вищий Олексіїв.
 Бугор Нижчий Олексіїв.
 Вітка Прогній Кардашинський, впадає в Кардашинський-таки лиман.
 Вітка Олексієва Перебійна.
 Вітка Маслова Перебійна.
 Вітка Борщева Перебійна.
 Коса над Кардашинським лиманом Борсунка.

Вітка Боброва.
 Острівці Боброві, нижче Бобрової.
 Вітка Калинівка, а при ній і Солонецький острів.
 Острів Солонецький.
 Вітка, названа Радкова¹⁷⁷⁰.
 Вітка Солонецька.
 Гирло Солонецьке, впадає в Солонецькі озера.
 Дніприще Сухе — вітка, котра впадає в лиман, злучившись із Кінською.
 Плавля Краснякова.
 Коса Нетеребська.
 Вітка Середина.
 Коса Зборовська.
 Куджулова Переволока, впадає у Зборовський Кут.
 Вітка Прогній Зборовський.
 Грекова пристань.
 Грекові Ольхи.
 Пристань Сагайдачного.
 Садки.
 Ярошів острів.
 Вербова Сага.
 Бузовий Прогній.
 Середній Прогній.
 Росохватий Прогній.
 Солоні озера.
 Васильків Прогній.
 Перевіз Татарський, де кримська орда на білогородський бік, а білогородська на кримський перевозяться.
 Вежа в Стрілиці навпроти Очакова.
 Острів Тендра, де недалеко й море починається.

**ОСТРОВИ, РІЧКИ, ВІТКИ ТА ІНШІ ПРИКМЕТИ З ЧИГРИНСЬКОГО БОКУ,
 ЯКІ Є ПОНАД РІЧКОЮ ДНІПРОМ, СПИСАНІ 1697 РОКУ,
 ПОЧАВШИ ВІД СКАРБНОГО, ТАК НАЗИВАЮТЬСЯ:**

Острів Козулин і вітка Козулина.
 Дві вітки Темні, а нижче тих віток вітка Перевал Темний.
 Старий Дніпро, над яким є острів.
 Вітка, названа Бучки, а з тих Бучків виходять Поперечні Бучки.
 Вітка Тихенька, там-таки вітка Білороботчиха.
 Вітка, названа Юсківська, де і острів Юсківський зветься.
 Вітка Підпільна.
 Вітка Боровицька.
 Річка з поля, нижча голова Базавлука.
 Вітка Заплавна.
 Вітка, названа Млинки.
 Річка Польова Грушівка.
 Річка Тернівка, нижче.
 Вітка Кислівка, там-таки Шаховка-вітка-таки.
 Вітка Дмитраківка.
 Вітка Друга Дмитраківка.
 Вітка Хвенна, там-таки вітка Шевчиха.
 Вітка Чаплинка.
 Вітка Шабельна.
 Вітка Микільська, там-таки вітка, названа Перевал.
 Ті всі пом'януті вітки впадають у Велику Воду, а з Великої Води гирла впадають біля самої Січі в ріку Дніпро.
 Острів Скалозубів і річище Скалозубове посеред Дніпра.
 Острів навпроти долини, названий Дурний, де і річище зветься Дурне.
 Вища голова Носаківського¹⁷⁷¹, там-таки є вітка Дармалівка, що йде під полем.
 Вітка друга Дармалівка, нижче тієї.
 Вітка третя Дармалівка суха, нижче тих двох, через Носаківський острів.
 Дніприще Криве, там-таки є вітка, названа Заплавна, взялася з Кривого Дніприща.
 Там-таки, з того Кривого Дніприща, взялася вітка, названа Жучиха.
 А з того ж Кривого Дніприща взялася вітка Клочиха.
 Вітка, названа Боброва, а взялася вона з Дніпра і впадає в Криве Дніприще через острів.
 Вітка нижче Бобрової Яретиковий Перевал, впадає в Носаківський затон¹⁷⁷².
 Всі вітки, почавшись від Скалозубового острова, впадають у Носаківський затон, а з Носаківського затону гирло знову йде в Дніпро.
 Острів, названий Омеловий, нижче Носаківського, вище котрого і вітка йде Омелова, а там-таки з поля впадає річка Омелова.

Острів нижче Омелового, названий від тієї Кам'янки, що нижче городків є за три милі, там-таки є балка і городище Пропастне.

Острів Космацький, вище голова Космахи, вітка Космаха, з якої взялася Космашка.

Вітка Підпільна.

Вітка Яремівка.

Ці вітки три — Космаха, Космашка і Яремівка — повпадали в Космацький затон, що є під Казикерменом, а річка Дримайлівка впадає в той-таки Космацький затон з поля.

Острова Козацького вища голова, минувши Казикермен.

Річище, назване Козацьке, в яке впадає з поля Кам'янка.

Вітка Річище Криве, впадає в Козацькі озера.

Вітка Гниловод, впадає в Гниловодські озера.

Річище, назване середнє Козацьке, котре взялося з Козацьких-таки озер.

І те річище Козацьке впало в Дніпро нижче гори Богруна, де кінчається й острів Козацький.

Острів Тягинський і річище Тягинське, вища голова Інгульського, там-таки і вітка Інгульська, де впадає з поля Інгулець.

Острівці Сомоки.

А той острів Інгульський кінчиться біля Городища, на вищій голові Перевізькій.

Вища голова Верьовчиної Западі.

Вища голова Кошового острова.

А там-таки острови, названі Виноградне і Точкове.

Вітка там-таки, зветься Кошове.

Річище Ольхове, нижче Кошового.

Вітка Маслово, нижче Ольхового.

Острівці Кривооглійні.

Гирло впадає в Дніпро з Масловох озер.

Вітка Корабельне, вища голова нижче Кошового, взялася вона з Дніпра.

Вітка Борщівка Вища, котра взялася з Дніпра, нижче Корабельного.

Вітка Друга Борщівка поперечна.

Вітка Третя Борщівка Підпільна, впадає в лиман під Козій Ріг, нижче Корабельного.

Вітка Четверта Борщівка, названа Середня, впадає в лиман.

Ольхове річище, впадає в лиман нижче Борщівки.

А біля Ольхового на лимані два острівці є, названі Ольховії.

Острів Ольховий і Бубликова вітка, там-таки в тому острові, з того острова та вітка Бубликова впадає в лиман.

Коса Бубликова, з того-таки острова Бубликового входить в лиман разом з Дніпром.

**РІЧКИ, БАЛКИ ТА ІНШІ ПРИКРЕТИ ПОЛЬОВІ З ЧИГРИНСЬКОГО БОКУ,
ЯКІ Є ПОНАД РІКОЮ ДНІПРОМ, ПОЧИНАЮЧИ ВІД СІЧІ ДО РІКИ БОГУ,
А ВІД БОГУ ДО САМОГО ОЧАКОВА ТАК НАЗИВАЮТЬСЯ:**

Перша річка Базавлук, впадає в Колотовське і у Велику Воду.

А в Базавлук, нижче Січі на півмилі, з лівого боку впадає в нього Солоня Росош, а з правого боку Польова Кам'янка.

Річка Сокорівочка менша, впадає у Велику Воду.

Річка Осокорівка Велика, впадає в ту ж таки Велику Воду.

Річка Золота, впадає в Дніпро навпроти Скалозубового острова.

Річка, названа Дурна, впадає в Дніпро навпроти Поперечної Татарки.

Річка Носаківка Вища впадає навпроти острова Носаківського в Дримайлівку.

Річка Друга Носаківка, впадає у ту ж таки Дримайлівку.

Річка Третя Носаківка, впадає в ту ж таки Дримайлівку.

Річка Четверта Носаківка, впадає в ту ж таки Дримайлівку.

Річка Омелове Річище, навпроти Омелового острова.

Річка Кам'янка нижче Казикермена, впадає навпроти свого Кам'янського острова і навпроти Гребенихи.

А нижче тієї Кам'янки балка і городище Пропастне над самим Дніпром.

Річка Дримайлівка вище Казикермена, впадає в Космацький затон. Тут Казикермен при березі Дніпра.

Річка Кам'янка, впадає нижче Казикермена в Козацьке річище.

Річка Боргунка Вища впадає в Козацьке-таки річище.

Річка Боргунка Нижча, впадає в те ж таки Козацьке річище.

Скеля Боргуй, проти Хрулового острова, на якому є старовинне городище.

Річка Тягинка, впадає в річище Тягинське, де й городище Тягинське.

Річка Тернівка, впадає в Інгульське з поля.

Річка Малий Інгулець, впадає в те ж таки Інгульське, а з Інгульського — в Дніпро навпроти Вчорашніх.

Річка Верьовкіна — з поля.

Річка Білозірка, впадає в Білозірський лиман.

Урочище Козій Ріг — в гирлі Дніпра, де Корабельне впадає в лиман і Борщівку.

Річка Малий Солонець, впадає в лиман.

Ріг¹⁷⁷³ Станіславів.

Річка Солонець Великий, нижче Станіслава.

Семенів Ріг, нижче Солонця Великого,— до ріки Богу.

Берег Руська Коса — біля самого гирла ріки Богу, де Буг впадає в лиман.

Гора Оджикчол — перейшовши ріку Буг над лиманом; Царі Комиші — над тим-таки лиманом, під самим Очаковом.

**РІЧКИ, БАЛКИ ТА ІНШІ ПРИКМЕТИ ПОЛЬОВІ,
З КРИМСЬКОГО БОКУ, ЯКІ Є ПОНАД РІКОЮ ДНІПРОМ,
ЙДУТЬ ВІД СІЧІ ДО САМОЇ ВЕЖІ І ТАК НАЗИВАЮТЬСЯ:**

Перша річка Мамайсирка, впадає в Кінську нижче Лободихи.

Гора Карайтабень — навпроти Старого Дніпра.

Гора Баба й Бабина балка є там-таки.

Річка Рогачик, впадає в плавлю свою Рогачицьку.

Річка Євпатиха, впадає навпроти Дніприща Кривого в Дніпро.

Річка Мечетна Каїрка, там-таки впадає в Кінську і в Каїр.

Річка Друга Каїрка, там-таки впадає в Кінську і в Каїр.

Річка Третя Каїрка, там-таки впадає в Каїрський луг.

Річка Четверта Каїрка Західна, там-таки в Кінську впадає.

Річка П'ята Каїрка — навпроти вітки Дурицької.

Річка Вуливалю — навпроти Кривих впадає в Кінську.

Річка Суммомова — навпроти Кривих, впадає в Кінську.

Річка Олешки, впадає в острові навпроти Вчорашніх, і луг там є під назвою, також Олешки.

Луг, названий Жоловецький, з прогноями.

Ольхи Великі, з прогноями.

Пристань Борщова.

Луг Зборовський — над лиманом.

Грекова пристань і Греків луг — навпроти Зборовської коси над лиманом.

Сагайдачного пристань і луг Сагайдачного — там-таки над лиманом.

Урочище Садки, нижче Сагайдачного, над лиманом.

Острів під назвою Янушовий, там-таки і річка є, названа Янушова, над лиманом.

Сага¹⁷⁷⁴ Вербова і пристань Вербова — над лиманом.

Сага Бузова і пристань Бузова — над лиманом.

Могила Сторожова, нижче Середнього Прогною — над лиманом.

Прогній Середній — над лиманом.

Прогній Росохватий — над лиманом.

Прогній Васильків — над лиманом.

Пристань і перевіз, де перевозиться кримська орда на білогородський бік, а білогородська на кримський бік до Очакова, а від пристані й перевозу до вежі чверть милі.

Острів Стреличний втягається в саме Чорне море нижче вежі.

Вище тієї вежі є острів під назвою Тендра, на Чорному морі, на якому на нижній голові того острова є сім тополь, а під тими тополями є вода, звана *солодкою*, і той-таки острів Тендра на нижній голові в ширину є на гони¹⁷⁷⁵, а в інших місцях він — на три ступені¹⁷⁷⁶, а подекуди на чотири, на п'ять і на шість, на десять і на дванадцять, а подекуди й більше.

А того згаданого острова розташування може бути на сім миль¹⁷⁷⁷.

Після тих щасливих вищеописаних дволітніх російських та козацьких перемог над Казикерменом та Азовом російський Марс захопив був піти війною на бусурманські житла під Тягинню або під Очаків, і для того гетьман Мазепа, відшукавши з Полтавського полку кількох козаків, котрі добре знали поле та шляхи до Азова та Білогородщини, звелів їх про те докладно розпитати у військовій канцелярії. Вони на опиті сказали, що тракт від Мішуриноного Рогу біля Перевалочної до ріки Богу та Піщаного Броду іде гребенем до самого Інгульця, поминаючи і з правої, і з лівої руки річки, які там є.

Пішовши від Дніпра, перший стан на вершині Омельника, де будуть і дрова, і вода.

Другий стан на річці Кам'яночці, де також дрова з терня і досить буде води; на тій Кам'яночці будуть для табору броди, а будуть і трудні місця, де треба робити переправи.

Третій одпочивок на Інгульці, де води і дров буде досить, там є такий брід, що ним може йти табором кільканадцять лав, а інші місця чи плесовий, чи перегнійний, чи крутобережний будуть, і там не можна робити переправи, а кінноті можна перейти і вище, і нижче.

Четвертий стан на річці Бешці, яку треба переходити, і там дров і води буде досить, є там такі місця, що можна пройти табором без утруднень, а є і такі, що треба робити переправи.

П'ятий відпочивок на річці [...] ¹⁷⁷⁸, котра з правої руки йде від Чорного лісу, а котить в Інгул, на якій лози і терня є, і вода плесами, треба йти понад нею, не переходячи до Інгула.

Шостий відпочивок на річці Інгулі, де теж буде досить дров, на ній знайдуться два шляхові броди, якими здавна ходять по рибу. Оцими бродами можна іти табором у три і в чотири лави, коли вода мала, а, окрім тих бродів, на інших місцях переправу робити трудно через численні плеса й круті береги.

Сьомий відпочивок біля Сугаклії та Сугаклайчика, де будуть дрова й води досить, а перехід важкий, хіба буде треба робити переправу. На оце місце ішло під Чигрин і турецьке військо; а не доходячи Сугаклії, буде на шляху грузька балка, через яку табору нелегкий перевіз.

Восьмий відпочивок над Мертвоводом, від якого до Сугаклії треба, [щоб] днювати, добре йти, там і вода, і дрова будуть.

Дев'ятий відпочивок теж над Мертвоводом, де й переходити Мертвовод, до якого треба цілий день іти понад тим-таки Мертвоводом; на тій річці є брід, котрим можна табором іти в десять лав, а по інших місцях можна і по більше лав іти; щодо дров там важкувато.

Десятий відпочивок на річці Гарбузиній, котра іде в Мертвовод, на якій також вода є, а з дровами трудно, перехід же через неї неважкий.

Одинадцятий відпочивок біля річки Бога, коло броду Піщаного, де турки робили міст, там досить дров, а для переходу треба чи пороми мати, чи міст, для таборів треба тяжарів, а на роблення мосту в близьких околицях можна знайти придатного дерева.

Від Богу-ріки пішовши, перша річка Чарталая, на якій для табору треба робити переправи.

Неподалець від того друга річка Чарталая, яка буде неважка до переправи, а на обох тих річках дров нема взагалі.

Третя річка Чакчаклій, на якій води й дров можна добути, тут може бути від Богу третя ночівля.

Четверта ночівля, коли іти до Тягині або до Білогорода, на річці Телингулі, де дров і води буде досить і переправа легка.

П'ята ночівля в Куяльниках, до якого від Телингуля добряче треба йти день; там вода є, а дров мало, зате переправа легка.

Шостий відпочивок на Сухому Куяльнику, де вода буде, дров нема, а переправа легка.

Сьомий відпочивок на третьому Грузькому Куяльнику, на якому з дровами трудно, вода є, а переправа неважка.

А звідти восьма ночівля біля самої річки Дністра, простуючи чи до Чарборі, чи до Паланки,— цей перехід треба йти, пильнуючи, з таборами день.

Після того переходу від ріки Богу до Дністра опріч вищеописаних річок, лежать сухі балки, які треба переходити.

А коли під Очаків вести тракт, то, перейшовши вищезгадану річку Чакчалій, повернути ліворуч і мати ночівлю на річці Зуберезані, куди день ходу з пильністю від Чакчалія; вода там є, а дров нема, переправа неважка.

А звідти ночівля на вершині Березані, де вода буде, з дровами трудно, а переправа неважка.

А від Березані до Очакова півдня ходу, на цьому переході є безіменні балки, тільки неважкі для переходу табором; поблизу Очакова дров нема.

А коли б військам переправитись через Дніпро під Орлом, то треба переходити річку Омельник, прямуючи на цей шлях, котрий від Мішуриноного Рогу, його вище описано.

Примітки до XXXVIII розділу

1701 Йдеться про краківський часопис «Nowiny».

1702 *Чаус* (чауш) — поліційний урядовець у Туреччині.

1703 Тобто у зв'язку з військовим становищем заборонялися всілякі марнотратні урочистості, навіть пишно вдягатися.

1704 *Ангельський* — англійський.

1705 *Шивадра* — річкова ескадра.

1706 *Петервардин* (Петервардейн) — місто в Славонії на правому березі Дунаю.

1707 *Сакча* (Ісакча) — порт у долишній течії Дунаю (тепер на території Румунії).

1708 *Ангельський* — страшний, небезпечний, від *Ангериони* — богині страху й небезпеки у римлян.

1709 *Тягі люди* — люди, що несуть повинності.

1710 Ніжинським полковником був Іван Обідовський, небіж І. Мазепи.

1711 *Синайські гори* — гори на Синайському півострові біля Червоного моря.

1712 *Окуп монастирів* — податок, накладений на монастирі світською владою.

1713 *Великий нотарій* — генеральний писар.

1714 *Сіон* — гора в Єрусалимі.

1715 *Ктитор* — фундатор церкви.

1716 *Келір* (келар) — ключник-чернець, що завідував господарством монастиря.

1717 Судна будувалися біля Десни, у так званих Трубчевських лісах, а також збиралися звідусіль.

1718 *Малтія* (*Мальта*) — острів у Середземному морі між Сицилією й африканським побережжям, місце перебування так званого Малтійського рицарського ордену.

1719 *Валуйки* — місто на Белгородщині.

1720 *Кічкас* — містечко на правому боці Дніпра.

1721 Л. Свічці з полком та з людьми інших полків звелено було стояти біля острова Хортиці. Відійшов він на Томаківку пізніше, розклавши там обоз.

1722 *Сестринець* — син сестри. І. Обідовський був ніжинським полковником.

1723 *Четвертинський Юрій* — небіж покійного київського митрополита Гедеона Святополка Четвертинського, був одружений з дочкою І. Самойловича.

1724 М. Боруховичу та Л. Свічці. М. Борухович залишений був під Кодаком.

1725 *Штуки* — гармати.

1726 Гарнізон Таванського складався з п'яти тисяч російського та українського війська.

- 1727 У Казикермені було залишено, крім козаків, 500 ратних людей російського війська.
- 1728 Війська рушили вгору по Дніпру 20 серпня.
- 1729 Турецькі й татарські війська відступили 10 жовтня, почувши, що на відсіч Тавані йде російське військо.
- 1730 *Расоват* — село на Дунаї. *Силістрія* — місто в Болгарії.
- 1731 *Галета* — галера.
- 1732 *Око* — три фунти, 1,2 кг.
- 1733 Я. Лизогуба.
- 1734 *Тузинка* — сукно середньої якості.
- 1735 Тобто великий гетьман, каштелян краківський С. Яблоновський. (Див. р. XXXVII).
- 1736 Олександра Собеського.
- 1737 Перекладено з польської мови, пересипаної латинськими словами та фразами.
- 1738 Прогалина в оригіналі.
- 1739 Оттон III навідав гріб святого Адальберта у Гнезні, де зустрічався в 1000 році з Болеславом Хоробрим і заснував архієпископство.
- 1740 *Болеслав Хоробрий* (967—1025) — коронований у 1025 р., по смерті Оттона III, який помер у 1002 р.
- 1741 *Могунець (Майнц)* — місто в Гессенськiм герцогстві (Німеччина), фортеця, яка сильно постраждала в Тридцятилітню війну; в кінці XVII ст. не мала великого стратегічного значення.
- 1742 *Брабант* — центральна область Голландсько-Бельгійської низовини.
- 1743 Йдеться про війну з Туреччиною.
- 1744 Польське королівство не було спадкове, щоразу обирався новий король.
- 1745 *Лузація* — область лужицьких сербів між Чехією, Саксонією і пруським Бранденбурзьким князівством.
- 1746 Термін Україна вживається тут на означення Київщини.
- 1747 *Сарматська держава* — Польща. У XVI—XVIII ст. було прийнято називати сучасну землю іменем якогось давнього народу. Отож Сарматія була Польщею, Україна — Роксоланією тощо.
- 1748 *Липськ* — Лейпціг.
- 1749 *Rata conventa* — умови, що їх подавав польський сейм новому королеві, які обмежували його владу.
- 1750 Тобто не вганявся за прихильниками; ясна річ, що ця фраза цілком риторична.
- 1751 Михал Вишневецький.
- 1752 *Фортифікації* — тут: обіцанки.
- 1753 Йдеться про забезпечення Марії-Казимири, дружини Яна Собеського.
- 1754 Тобто з королівських маєтків.
- 1755 *Пневи* — місто біля озера Пневи у Польщі.
- 1756 Павла Герцика.
- 1757 *Ревучий (Ревун)* — камінь на порогах Дніпра біля острова Ревун.
- 1758 Річок Вільнянок є дві: одна між Таволжною та Кічкасом, друга — права притока Самари.
- 1759 *Голова* — початок, край (річки, границі). Це речення треба читати так: «Річки Вільнянки вище початку Татарки».
- 1760 Йдеться про річку Будилку — праву притоку Дніпра.
- 1761 Тобто над Вільним порогом.
- 1762 Поріг Лоханський.
- 1763 Тобто за порогом Вовніги.
- 1764 Два пороги: Лишний та Вільний.
- 1765 *Карайтабень Бистра* — лівий рукав Дніпра між річками Сирицею та Білозіркою.
- 1766 Вітка Євпатиха.
- 1767 *Каір* — рукав Дніпра, йдеться про його горішній відрізок. Сам Каір має три вітки: Узур-Каір, Мечеть-Каір і Бююк-Каір. У Величка подаються їхні українські назви: Кінська, Грушівка, Келеївка.
- 1768 *Плавля* — плавня.
- 1769 *Статки* — худоба, коні.
- 1770 В оригіналі: Радкові.
- 1771 Тобто початок ріки Носаківки, правої притоки Дармалівки, що впадає у Дніпро.
- 1772 *Затон* — розлив, затоплені місця.
- 1773 *Ріг* — мис.
- 1774 *Сага* — річкова затока.
- 1775 *Гони* — синонім стадії (185—192 м), великі гони мали 256 м, малі гони — 128 м.
- 1776 Ступені рівнялися величині кроку.
- 1777 Українські милі розрізнялися: велика (12057 м) й мала (8958 м).
- 1778 Пропуск в тексті.

Розділ XXXIX

Про величину землі та вод, які є у піднебесній; про шкідливе татарське вторгнення у слободи; про королівського посла на сеймик з інструкцією; про повторну фортифікацію Тавані і першу Казикермена; про гетьманський з білгородським воєводою похід до Аслам-Кермена і про ханське вторгнення там під наші обози зі звабним листом ханського гетьмана; про привітання гетьмана та воєводи назад у свої домн; про повторне шкідливе ординське вторгнення у слободи; про Шереметове перебування в Римі; про папські й кардинальські йому подарунки і про його начебто схильність до римської віри; про турецькі приготування на війну супроти цесаря і на Чорне море супроти Москви та козаків; про турецьку схильність до миру із християнами; про перебування в Англії російського монарха і про затягання звітти корабельних майстрів на Дон до Воронежа; про вчинений мир цесаря з турками в Карловичах; про згоду опішмян та зінківців з бурковцями через генерального писаря; про лядський мир з турками в Карловичах із виторгуванням у них Кам'янця-Подільського; про постановлення в тих-таки Карловичах московського дволітнього миру з турками і початок тодішніх пактів; про тогорічну сусу з неврожаєм звіжжя і про початок голоду в малоросійському народі.

Року від світотворення 7206, а від пришестья у світ Будівного слова божого 1698 року. На цей рік краківський астроном Томаш Франтішек Ормінський, видавши свої мінуції¹⁷⁷⁹, поклав у них під кожним місяцем такі дані про великість землі та всіх вод, котрі є у піднебесній, які хоч подібні до байки та неправди і не належать до літописних речей, а однак, вигоджуючи потреби в курйозах, кладу їх від слова до слова в моєму теперішньому літописанні.

а) Округ земний, з води та землі складений, по латині *glubus terra quem*, має навкруг німецьких миль 5400, а польських¹⁷⁸⁰ 3600. Відтак, коли б не було ніяких перешкод, тобто ні лісів, ні гір, ані моря, то піша людина обійшла б його за два роки і 350 днів, а кінний об'їхав би за один рік і 175 днів.

в) Бо піший, коли пройде на день 5 миль, то, йдучи довкола землі, може за той час пройти 5400 німецьких миль, а потім повернеться на те саме місце, звідки вийшов, а кінний, коли проїде таких миль 10, то легко це зможе доказати в половину тих днів.

с) Розтягнувши той глоб¹⁷⁸¹ в лінію, яка має пласких німецьких миль 9 277 200, то матиме краківських ліктів¹⁷⁸² 15 168 222 000, тобто п'ятнадцять тисяч мільйонів сто шістдесят вісім мільйонів двісті двадцять дві тисячі, згідно Бросціуша¹⁷⁸³.

д) Коли б цілий округ земний було розтягнуто в лінію і не мав би він на собі вод, гір, лісів, щоб на ній люди могли стати, то може їх поміститися (давши кожному не тільки стати, але щоб лежати міг безпечно такий плац) 48 608 000 000 000, тобто сорок вісім мільйонів шістсот і вісім тисяч мільйонів.

е) Давши отже таке місце, яке кожен зможе заступити стоячи, то всіх може стати на землі в такій широчині, як і вище, 168 217 082 000 000, тобто сто шістдесят і вісім мільйонів двісті сімнадцять тисяч мільйонів вісімдесят і два мільйони¹⁷⁸⁴, але вже на такому місці ледве зможе обернутися.

ф) Коли б в глобу, складеного із землі та води, могли б бути такі частини, як макове зерно, було б його 80 000 000 000 000 000 000 000 000 000, тобто вісімдесят тисяч мільйонів мільйонів, мільйонів, мільйонів.

г) Вода та земля, прирівняні до себе, дуже малу мають щодо себе пропорцію так що вода до землі виступає як єдине до числа 1290, тому деякі математики твердять, що більше є сухої землі, як води, і на вагу землі більше, ніж води, бо глибина морська, бувши тільки на дві милі, не може собою покрити землі.

h) Всієї води, котра є в усіх морях, річках та озерах, таких крапельок, як макове зернятко, буде всіх 12 167 000 000 000 000 000 000 000 000 000, тобто дванадцять тисяч мільйонів мільйонів, мільйонів, мільйонів, мільйонів, сто шістдесят і сім мільйонів, мільйонів, мільйонів, мільйонів мільйонів.

і) Землі всієї буде, oprіч води, таких часток, як макове зерно, 67 833 000 000 000 000 000 000 000 000, тобто шістдесят і сім тисяч п'ять раз мільйонів, вісімсот тридцять і три п'ять разів мільйонів.

к) Зерен таких великих, як ячмінні, цілої землі з водою буде 20 000 000 000 000 000 000 000 000 000, тобто двадцять тисяч п'ять разів мільйонів. Землі ж самої тих зерен буде 16 958 250 000 000 000 000 000 000 000, тобто шістнадцять тисяч п'ять разів мільйонів, дев'ятсот п'ятдесят вісім п'ять разів мільйонів, двісті п'ятдесят тисяч чотири рази мільйонів.

л) Також води самої всієї, що є на землі, таких крапель, величиною, як ячмінні зерна, буде всіх у сумі 3 041 750 000 000 000 000 000 000 000 000, тобто три тисячі сорок і один п'ять разів мільйонів, сімсот п'ятдесят тисяч чотири рази мільйонів.

m) Менших же частин, ніж макові зерна, пише Бростіум, теж було б 1 000 000 000 000 000 000 000 000 000 000 000 000, тобто мільйон п'ять разів мільйонів.

Того-таки року, хоч зима була люта і на сніги щедра, однак голодні вовки, кримські татари, її не боялися і в останніх числах січня вторгнулися в Ізюмський полк під Печеніги та під городок Солтів¹⁷⁸⁵ і по інших численних тамтешніх селах учинили немало школу, загорнувши в полон християнський народ, і тим-таки шляхом безборонно повернули назад, але через зимову лютість немало покидали на дорозі замерзлих полонянників.

А в Польщі новий король Август Саксон, влаштуваючи свої королівські з поляками справи, звелів бути перед вальним прийдешнім сеймом єдиному сеймику, на який виправив і свого посла, давши йому з коронної канцелярії 3 лютого таку свою інструкцію¹⁷⁸⁶:

ІНСТРУКЦІЯ ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ,

нашого милостивого пана, на сеймик передсеймовий вального шеститижневого, паціфікаційного сейму¹⁷⁸⁷ послові його королівської милості.

Дано в коронній канцелярії у Варшаві дня 3, місяця лютого, року божого 1698.

Складаючи вперше сейм, дай Боже, щоб щасливо його королівська милість, наш милостивий пан, радий був би не листом цього паперу, але зичливим серцем, з відкритою душею виявити шляхетним станам вільних народів, який він удячний перш за все тому найвищому, котрий роздає королівства, що виніс його на таке, а бажанішого від цього не міг він відібрати для своїх героїчних забав супроти ворогів християнства, а також і самим виборцям, що визнали його найдогіднішим з-поміж такої численної свити конкурентів. Отож, відновивши сповідання святої католицької віри, зобов'язуючись обороняти божі святині супроти ворогів святого Хреста, обіцяю із псалмистою: «Принесу свої жертви в присутності тих, хто боїться його»¹⁷⁸⁸. Тому-то освячую після поприсяження свободам та вольностям усе, що покривається загальною любов'ю; адже кожному вже явно і зголошено навіть самим ворогам, що учинено це для загального добра. Його обрано, але не захищено, бо коли б не захистив власним військом від небезпеки з Балтійського моря, впало б на всі землі тієї вітчизни невіджалюване нещастя — зле руйнується республіка, коли вона розділена. Він видав мільйони війську і не затримався засвідчити через те свій гуманізм, що тільки б могло служити для заспокоєння станів Річі Посполитої. Однак не може знати цей вдячний і щедрий діяч, яке чекає його майбутнє, тому ніхто не може дорікати його королівській милості за те, що впровадив у середину держави своє військо, бо чи може бути королівська достойність без оборони в той час, коли сила і право, йому зобов'язані, можуть репрезентувати не тільки образ злого, але й саме зло,— для цього не треба довгого часу: зло росте найлегше. Правда, що люд незнайомий, не знаючи мови, через зимові навчати, хоч би був янголом, може поводитися під дахами як ворог. Але в тій потребі його королівська милість сподівається, що всі розсудливі серця визнають його невинність, а коли б треба було б щось задовольнити при певних кримінальних учинках (про що не знаю), обіцяє його королівська милість усіляку справедливість та увагу. В цьому також ніхто не може бачити зловживання владою його королівської милості у вітчизні, відтак освідчую зі щирим почуттям, що виявлятиму силу у вітчизні не тільки однією обороною, якою користуватимуться громадяни при ненарушеному утриманні старожитної волі, звичаїв та прав, але й виявлю свою міць та потугу там, де тільки виявиться вороже уярмлення, щоб забрати віддалені провінції королівства, поклавши працю на те діло для повернення, яке потрібне, а найперше для вирвання з поганських рук Кам'янця, на що його королівська милість присягнув.

Наостаток, коли б були якісь суперечні думки супроти його королівської милості, чого не сподівається, він у тому свідчить, що невинному все шкодить. Він уже дав докази твердості присяжного зобов'язання на щасливій своїй коронації, лишивши відкрите поле на декларованому сеймі миру, що свою державну особу, королівську достойність та акції хоче мати поєднані зі свободою та згаданими вольностями і навіть готовий пожертвувати своїми правами, щоб приподобитися звичаям Річі Посполитої.

Отож його королівська милість щиро зволив скласти при такій своїй обітниці той вальний мировий шеститижневий сейм у Варшаві на день шістнадцятий квітня у теперішньому році, щоб якнайшвидше звільнитися від завад і досягти при порозумінні бажаного з'єднання сердець; і хоч його королівська милість повний надії, що та пожадана єдність станів та сердець утвердиться ще перед сеймом, однак, шукаючи щастя, зичить, щоб якнайліпше догодити всьому внутрішньому заспокоєнню в Короні і у Великім Князівстві Литовським, так як це утверджено рецесом¹⁷⁸⁹ коронаційного, щасливо відбутого сейму. Коли ж вітчизна заспокоїться зсередини, його королівська милість сміливо, при Божій допомозі, не на словах, як обіцяв, а щасливим успіхом кампанії, зараз-таки після сейму виконає своє державне слово. Через це не зичить його королівська милість, щоб, не тільки з огляду на право, а й через потребу кампанії, сейм не протягся хоч би днем більше над шеститижневий строк. Коли б, боронь Боже, лиха доля перешкодила б Річі Посполитій замішаннями, не було б нічого важкого тепер од цього вдіяно його королівській милості і було б смертоподібно віднадувати його королівську милість від геройського чину. Що значить скіпетр і людські справи без подвигів, що значать подвиги без доброго Божого сприяння! А коли б теперішній заклик розбився об скелю чієїсь завзятості, його королівська милість зволить вимагати від згаданих

шляхетних послів дати в такому випадку здорову пораду. Заслуги коронного війська і Великого Князівства Литовського забезпечено за тим-таки рецесом коронації, але щоб міг його королівська милість предметніше виявити свою схильність перед рицарськими заслугами і щоб не могло бути ніякої шкоди Річі Посполитій, зичить, щоб стани наперед схотіли визначити раз назавжди той порядок, аби, звільнившись, од боргових виплат, могли пунктуально виплачувати дві четвертини війську, що виходить у поле, і дві четвертини війську, що з поля бою вийшло. Тим самим і військова вправність не буде невідзначена і не буде ніякої перепони кампаніям через непевність війська, як це вже не раз бувало, треба чинити за постановою його королівської величності, щоб навчив, як покутою уникнути кари.

Його королівська милість визнає за найліпший той спосіб улагодження, коли б однаково заціпав меншого і більшого в рівній Річі Посполитій, а не той, який витискує кривавий піт та сльози в убогих або в самих рільників.

Також гіберний, чи консистенційний, спосіб його королівська милість не може випробовувати, коли в одних добрах той самий тяжар є з пільгою, а в других мусять терпіти неподобства: жовнір, діставшись як до щедрих, так і до убогих добр, мусить допоминатися свого, тому його королівська милість не сумнівається, що Річ Посполита зверне на це увагу і захоче знайти спосіб усе владнати, зовсім не чіпаючи ніяких запасів у закордонних фортецях. Військо не може задовольнитися самою платою, хай би як пунктуально вона доходила, бо там дорожнеча, а через заборону продавати провіант з-за ворожих кордонів купити його аж ніяк не можна, окрім того, там ходить не шеляжна¹⁷⁹⁰, а добра монета. Річі Посполитій належить дбати про провіант на ті місця, так само і на піхоту, що піде на прийдешню, дасть Бог, кампанію, оскільки в порожнім краю без того обійтися не можна і мусили б усі від голоду власти.

Щодо козаків, котрі на послугах Річі Посполитій. Для затримання влади над тим народом, щоб не віддалялись у ворожий бік, оскільки діличні добра, як було доти, не можуть нести тяжарів з огляду на давне коронаційне право, хай при своїх оборотах та розміщеннях на зимових кватирях дістануть із повинності військової служби своє певне місце, виділене від Річі Посполитої.

Його королівська милість не хотів би відновлювати жорсткого жалю з приводу прибуття під Гданськ князя де Конте¹⁷⁹¹, але оскільки його милість, король французький, маніфестує певні ворожі дії частково через захоплення кораблів, частково через арешти та інші неслухні учинки супроти міста Гданська, яке вірно пробуває біля коронованої голови його королівської милості і при Річі Посполитій, відповідно до своєї повинності та звичаїв, його королівська милість хоче мати певні думки сенаторів, як у тому має вчинити.

А оскільки його королівська величність бажає у цій шляхетній вітчизні впровадити золоті віки через зниження лихого монети (а вона — наче моровиця, яка нагло заражає) і хоче, згідно до свого державного слова, відзначити свої дні ліпшим металом, то зволить потребувати: хай уроджені послі піднімуть мову про відкриття монетного двору.

Кінчаючи, його королівська милість, наш милостивий пан, закликає всіх до згоди та єдності не тільки для того, щоб через назгоду та замішання не виросла хвороба, сильніша за лікарів, але і щоб панування його королівської милості було презентом теперішнього віку, який має у собі не марну надію, тобто, щоб зараз-таки після сейму народ утішився через щасливо зажиті успіхи стосовно Кам'янця. Все інше, що треба говорити, доручається широкому усному донесенню нашого посла і його належній оборотності.

Минулого літа, оскільки при Божій допомозі Тавань та розорений Казикермен не далися через добрих молодців козаків бути опанованими, то на відновлення Казикермена і на поправу попованого турками Таванського замку за царським указом було спущено першою весняною водою від Києва до Казикермена багато байдаків з вапном, і зараз-таки, навесні, обидва ті замки, Тавань та Казикермен, почато робити і фортифікувати. Отже того літа замки укріплено і обведено кам'яними стінами, землею та глибокими фосами¹⁷⁹², чого не було і за Турецької держави. А гетьман Мазепа зі всіма козацькими військами свого регіменту, також і білогородський боярин князь Яків Федорович Долгоруков з військами московськими та слобідськими козацькими у травні місяці¹⁷⁹³ рушили з домів у военний похід. Всі війська скупчилися за рікою Ореллю і, перейшовши ріку Самар, простували цим боком Дніпра аж до самого турецького городка Аслама над рікою Кінською, що лежить на кримському березі проти Казикермена, а прибувши туди, станули обозами непоодаль один від одного і відразу ж вислали з обох військ значні частини людей для реставрації Тавані й Казикермена: пізніше випроводжували постійно й інші такі ж частини свіжих людей на зміну втомлених працею, аж доки обидва тамтешні замки не доозброїли й не докінчили. Там-таки, під Аслам-Керменом, стоячи чималий час обозами і не чинячи супроти Криму жодного воєнного промислу, дочекалися до себе з Криму ханського прибуття з ордами, який, хоч двічі (не чіпаючи козацьких обозів) кусився на обози московські, однак, нічого там сподіваного не досягши, повернув назад до Криму. В той-таки час, тобто другого дня, полтавський полковник Іскра¹⁷⁹⁴ з охочим як свого полку, так і з інших полків товариством, уганяючись за ординськими рештками і віддалившись від свого обозу на чверть милі, побачив на одній могилі татарина, який застромив спис з листом, і цей лист він, Іскра, взявши, привіз ув обоз і віддав гетьману. Той лист писав до гетьмана козацький гетьман ханський Іван Богатій, бажаючи і старанно просячи ханським іменем, щоб гетьман Мазепа з козацькими військами відступив від московських військ і не допомагав їм супроти ханського наступу. Але гетьман те листовне ханське бажання відкинув і заховав нерушну вірність всього козацького війська разом з ним, гетьманом, своєму православному російському монарху.

Після закінчення таванської та казикерменської фортифікації гетьман та боярин переправилися через Дніпро з усіма військами з кримського боку на бік казикерменський та білогородський і, добре узапасивши ті замки амуніцією, військом, а також усілякими харчовими запасами, рушили тим боком від Казикермена назад додому¹⁷⁹⁵, а під городком Орлом переправилися на цей бік Дніпра і розійшлися з боярином у свої домівки.

А кримські орди, звідомившись про повернення й розпущення по домах нашого війська, повторно вторглися того літа в Російську державу і, оминувши полкове місто Ізюм, вдарили на слободи, що були понад рікою Осколom¹⁷⁹⁶, і в інші тамтешні місця, аж під московський городок Волуйки, загорнувши там усюди багато людей та їхнього добра і несподівано забравши в полон слобідку Колодажну; потім без перешкод повернулися до Криму.

Ще раніше, перед гетьманським виходом у вищезгаданий похід, принесено з Кракова у Батурин усілякі чужоземні відомості, писані 17 травня, з котрих одні, для нас дальші і менше потрібні залишивши, кладу тут такі, які до нас ближчі, а саме: що боярин Борис Петрович Шеремет, відправлений від свого государя з Москви в Малтію, щоб узяти там кавалерію, перебував під час святої неділі в Римі, де в папській каплиці, названій од гори Капалло, з великоросійськими людьми та іншими панамі молячися, був обдарований від папи золотим хрестом, обсадженим дорогим камінням, в тому хресті була частка животворящего господнього дерева — хреста. Обдарував при тому святий отець папа його, Шеремета, одним образом, так само осадженим дорогим камінням, з персонами¹⁷⁹⁷, золотими ланцюгами та іншими клейнодами приоздобленими. А папський кардинал, званий Корнаро, тоді ж таки дарував йому, Шеремету, ліску¹⁷⁹⁸, знаменитої роботи, яка мала руків'я, обсажене сутими¹⁷⁹⁹ діамантами. Шеремет, подячно прийнявши ті подарунки, від'їхав з Риму до Малтії, а повертаючись звідти назад, знову обіцяв бути в Римі. Коли ж виїжджав з Риму, начебто дав слово отцю папі, що за своїм поворотом з Малтії прийме римську віру чи унію, для чого лишив був у Римі і свого повіреного єзуїта Россого, щоб у його відсутність починав трактувати діло про прийняття з'єднання віри костьолу католицького римського з православною східною церквою, що мав начебто потвердити і сам Шеремет у Римі, повернувшись із Малтії, а в Російській державі, також в особистих московських військах ознаймувати й розголосити про те з'єднання православної російської церкви з римським костьолом¹⁸⁰⁰. Прощаючись із кардиналом Цибонієм, начебто просив, щоб той зволив прийняти його вибачення перед римським законом, що не привітав його згідно звичаю, однак начебто мав те виконати, повернувшись у Рим із Малтії. У той-таки час він, Шеремет, у своїй розмові із згаданим кардиналом Цибонієм згадав якусь велику персону, очевидно, свого принципала, схильного до прийняття римської віри.

Хоч султан, цар турецький, минулого літа програв баталію у Венграх, лишившись переможений від цісарських військ, однак, стоячи при своєму завзяті і в це літо (як свідчили венетійські відомості¹⁸⁰¹), прибирався з численними військами на ту ж таки війну супроти цісаря, бажаючи допомогти тій кампанії і своєю султанською персоною. Він розіслав розпорядження в усю Турецьку державу, що і сам хоче виходити на війну за магометанську віру, і заохочує до тієї кампанії всіх магометан, пропонуючи, щоб кожен магометанин разом із ним, султаном, царем турецьким, не страшився постати за свою віру супроти цісарських християнських військ. А осібно він, турецький цар, тієї ж таки весни видав розпорядження до своїх панів, щоб вони давали відсіч на Чорному морі військам московським та козацьким, від яких, як і минулого року, заходила до нього не менша тривога. Для цього ординував він на Чорне море зі своїм військом 29 своїх великих султанських кораблів, між якими два було найбільших, які мали в собі по вісімдесят і вісім гармат, а при тих кораблях осібно ординував на те ж Чорне море супроти наших згаданих християнських військ і свої галери. А що з Олександрії припливло було до Константинополя 5 кораблів з янчарами, то тих янчар було виправлено до головного турецького війська під Андріанополь.

Хоч цар турецький прибирався тоді, з весни того року, з сильними військами на війну проти цісаря, однак, будучи перестрашений минулорічним своїм нещастям, чинив те приготування до війни тільки про око, а в тім часі більше думав про мир та згоду з цісарем і з іншими християнськими монархами, який цього ж таки літа і учинив з ними в Карловичах, як про те оповіється нижче.

Того-таки літа пресвітлий государ наш цар, Петро Олексійович, гостив був у Англії¹⁸⁰², і йому англійський король подарував один свій корабель, а другий звелів там-таки зробити сам на свої гроші і затягав тоді до себе англійських корабельних майстрів, щоб робити собі кораблі у Воронежі і на інших місцях по річці Дону, потрібні на Чорне море супроти турчина.

Того-таки літа турецький цар, відмінивши свій вищеописаний намір до війни, прислав у Карловичі¹⁸⁰³ чи у Варадин повноважних своїх послів, щоб учинити мир із християнським цісарем, від якого також прибули до тих-таки Карлович чи до Комори повноважні послі і вчинили з турками такий трактат, список якого прислав у Москву 3 липня 1698 року дяк Волков. Він має в собі таке:

Во ім'я господне — амінь!

СТАТТІ МИРНОГО ДОГОВОРУ

між обома самодержавствами, спершу поміж нашими висланими з Віни у підгороднім монастирі отців августинів¹⁸⁰⁴ в епоху гетсхиху, тобто магометанського літа 1101, інакше 19 числа місяця січня від Різдва Христового 1690¹⁸⁰⁵, пропозиція обох наших посланців за спільною згодою превисокому кардиналу Аколонітех, знову ж таки у загородньому місці міста Комори¹⁸⁰⁶, 28 числа квітня, чи по-їхньому третього числа травня того ж року, пану Андрію Девендербургу оголошення.

Для того, щоб люб'язний мир завітнув поміж двома самодержавцями і піддані обох мирно пробували в цій безпеці, потрібно, щоб було визначено явними рубежами кордони, аби попередити випадки якогось сум'яття та загонів,— хай будуть рубежами великі ріки Дунай та Сава¹⁸⁰⁷.

Потім від Залізних воріт¹⁸⁰⁸ аж до гирла ріки Сави вся Задунайська сторона, також від гирла ріки Сави аж до нинішніх Кроацьких¹⁸⁰⁹ рубежів Засавські краї хай будуть повернені під Оттоманське самодержавство. Щодо Альта Грецького, тобто Бюг-града¹⁸¹⁰, та інших місць, які будь-де утримувалися в раніше названих Задунайських та Засавських краях цісарськими військовими залогами від колишніх кроацьких рубежів до кінця Сави-ріки, звідти аж до долішніх місць у краях Задунайських та Засавських, щоб не було ніяких претензій у цісарської величності. Все ж разом од Залізних воріт до гирла Сави, і від гирла Сави аж до колишніх Кроацьких рубежів на тому боці Дунаю, і Засавські краї з поверненням тих окраїнних місць, які тримаються в Задунайських краях оттоманською зброєю, хай буде під владою цісарської величності, і хай не буде про те від сяючої Порти ніяких претензій.

Мултянські та Молдавські задунайські рубежі до Венгерських країв хай будуть в тому-таки стані, як були перед цією війною.

Семигородська земля хай буде повернена у той-таки стан, в якому була раніше перед теперішньою війною, і хай платить в цілості сіятельній Порті річну данину, і хай користується своїми стародавніми привілеями під захистом обох самодержавств.

Рубежі Кроацькі хай пробувають у тому ж таки стані, в якому були раніше, ще перед теперішньою війною.

Цими договорами припиняються військові дії, а чи на численні, чи на малі літа, хай про те учиниться вічний мир.

Від обох самодержавств хай здійсниться по волі обох самодержавців у порубіжних місцях їхніх те, щоб воїни та жителі лишалися під такими генералами і начальними людьми, які були б вірні і цілком досвідчені у ратному ділі, і щоб зберегли в цілості мир і не порушували загальної тиші ніякими сум'яттями та загонами.

Будь-які договори, написані в давніх священних статтях і збережені навіть до теперішньої війни, мають протиставитися вищевисловленим вісьмом статтям і хай так у майбутньому збережуться.

Кінець чи додаток

Справа про союзні з цісарською величністю держави лишається на його ж розгляд, хай, коли хоче, відлучить чи приєднає до тих договорів миру, він матиме змогу те вчинити, і це можна владнати особливим положенням чи хай буде викладено генеральними термінами в осібній статті. Отож, коли між обома самодержавствами буде відновлено мир та дружбу, хай і польський пресвітлий король та Річ Посполита учинять чесними договорами в сорокаденний чи п'ятидесятиденний термін мир чи договір, і хай це справді буде заявлено осібною статтею, щоб кордони були в такому стані, в якому перебували раніше, перед цією війною. Щодо облоги і взяття Кам'янця і замшанини у тих-таки порубіжних місцях, які були невдовзі перед теперішньою війною, то хай буде залишено в тому стані, в якому було раніше, перед сум'яттям цієї війни, і хай учиниться міцна дружба між сіятельною Портою і пресвітлим королем польським та Річчю Посполитою. А щодо Венеціан, то все можна здійснити таким же чином, щоб, затримавши взяте, учинили з сіятельною Портою мир.

Того-таки літа, в жовтні місяці, завелися жителі опішнянські та зінківські з жителями бурковськими за ґрунти та польові межі. З доручення гетьмана генеральний військовий писар Василь Леонтійович Кочубей чинив розгляд, через що, приводячи до згоди всіх згаданих обивателів, написав того-таки жовтня місяця їм такий свій універсальний лист:

Його царської пресвітлої величності Запорозького війська генеральний писар Василь Кочубей.

Ознаймовуємо цим моїм листом усіх, кому тільки належить про те відати, як тепер, так і в прийдешньому часі, що я, маючи доручення від ясновельможного його милості пана Іоанна Мазепа, гетьмана війська його царської пресвітлої величності Запорозького, мого добродія, щоб заспокоїти деякі утруднення,

що виникли в Гадяцькому полку, виїздив на суперечні поля, що лежать поміж Опошним, Зіньковом та Бурками проти Бузових Могили, про які й чинилися свари та звади поміж обивателями згаданих міст.

Отож нині, за згідним зізволенням тих-таки обивателів про межі при мені, писареві, і при його милості пану Михайлу Боруховичу, полковнику його царської пресвітлої величності Запорозького війська гадяцьким, виїхав я на ті ж таки місця, і за мою пропозицією згідно й одногolosно приговорено й постановлено, щоб ті межі та границі було держано, як чинив перед цим за указом старших небіжчик пан Стефан Гречаний з товаришами. Тобто, взявши від шляху з Бурок до Опошного і до того, що лежить до Будиш, через першу стовпову могилу просто через балку та рудку, названу [...] ¹⁸¹¹, до другої ж стовпової могили, розташованої у степу близько Ковалівського шляху, — цю лінію позначено копцями. При тій згаданій балці — Мацовський хутір згаданого його милості пана полковника, що лежить в опішнянській стороні, набутий за гроші, — має належати в його посесії до Бурківської границі.

Отож як ми те розмежування утвердили від себе на потомні часи, так мають його неодмінно тримати назавжди всі загалом, і як опішняни, так і бурковці не мають і не повинні будуть жодними мірами входити і втручатися перші через згадану границю в бурківським полі, а другі в опішнянський бік, заховуючи поміж себе згідно сусідську любов та зупільний мир під запоруку тисячі талярів на ясновельможного його милість пана гетьмана.

А оскільки в бурківських полях є хутори згаданого пана гадяцького полковника і його синів, прилеглі до граничної лінії, то укріплено їх при цьому ж з'їзді, щоб вони непорушно перебували в своїй повноті згідно до свого розміру, оскільки вони, здавна набуті через купівлю, знаходяться в їхній посесії та володінні. Також зіньківські обивателі з обивателями опішнянськими, як мають свої поля, хутори та всілякі ґрунти з угіддями, хай, тримаючи таку ж любов та дружбу, заживають їх без суперечок та турбацій, як заживали перед цим досі, не втручаючись у ґрунти одне до одного і не чинячи ніяких шкод та прикростей. А коли б хто з опішнянських, бурківських та зіньківських обивателів з тієї чи з тієї сторони втрутився б у чужі ґрунти в порушення цієї постанови і в будь-який спосіб чинив би у них шкоди, той не тільки має поповняти ті шкоди, але й заплатити вищезголошену запоруку.

При цьому ділі були з нами такі люди, які тут перечислюються. З Опошного: Филон Лихопой, Роман Корицький — сотники, Василь Кирилович, Лесько Череватій, Павло Конюшій, Сидір Лисенко, Василь Уманець, Іван Рева, Маць Солошенко. Із Зінькова: Павло Ващенко, сотник зіньківський, Іван Зелений, Іван Чупринський. З Ковалівки: Степан Григорович, городовий отаман, Дацько Логвин, Грицько Таран, Василь Куценко, Лук'ян Холоденко. З Бурків: Лесько Дубина, городовий отаман, Іван Лисій, Мартин Бут.

Я наказав тоді для ліпшої твердості й потомної пам'яті те постановлення цим писанням моїм з'явити і дав його в бурківську сторону, це ж саме слово в слово віддано і в опішнянську сторону.

Писано 26 жовтня 1698 року

Того ж 1698 року чи 1699 року ¹⁸¹², як свідчить на 395 листі німецький історик Пуфендорфій, у тих-таки Карловичах турки постановили мир з поляками і через тодішній трактат виторгували у турчина Кам'янець-Подільський з усім Поділлям та Україною так, що той мусив відступити його полякам після двадцятишестилітнього панування над ним, а що взяв його не війною, а зговором (як про те оповідалось у тринадцятому розділі), через зраду тодішнього коменданта, так мусив і відступити його без війни. Трактат же лядський з турками нижче цього кладеться.

Того-таки року і в тих-таки Карловичах був московський посол Возніцин, який 25 вересня чи 25 грудня ¹⁸¹³ договорив з турецькими послами і постановив мир на два роки, після якого малося б постановити й повний мир з обох боків. Той Возніцин постановив той дволітній мир певними пунктами, які десь пропали, дістався мені тільки такий початок тих пунктів:

*Це є Бог всечинний, всемогутній, який усіма володіє!
В ім'я Бога милостивого, що завжди нас милує!*

Початок цього правдивого постановлення і потреба досконалого його описання на цьому письмі, тобто нетлінного Господа-сотворителя і не смертельного справителя щедротлива воля господа Бога (котрому хай буде хвала на всі подобенства) і дозвіл вічного потвердження та ласка оберігача і піклувальника святих міст і місць Макії, Медіни ¹⁸¹⁴ і святого Ієрусалима, султана і царя Чорного та Білого моря ¹⁸¹⁵, володаря Єгипту, Абізінських провінцій, і Арапської ¹⁸¹⁶ та Адоненської землі, і царії Африканської, і Триполя, і Тунети, і островів Ципру, і Роду, і Крети ¹⁸¹⁷ та інших островів Білого моря, царя вавилонського, Бастрі і Лякеї, Іревані та Кареї, і Ерзира, і Сехрезира, і Мисала, і Деярбергера, і Дамаска, і султана перського та арабського, Іаракінських провінцій, і короля кгурдистанського, дагністанського, тухистанського, кгірзістанського та Трапезунта, і государя держав Риму, і Булхарії, і Масир, і царя держав Татарських, черкеський, кримський цар, східних та західних держав і земель Анатолії та Румелії, наслідника та володаря Цариграда та інших провінцій, міст государя, султана султанів, короля королів, найяснішого й найміцнішого государя нашого царя, султана сина султанів, султана Муштафи, короля, сина

султана Махмет-короля, котрого держави нехай Бог благословить і утвердить до судного дня межі високою державою і найславнішими, межі виборними християнськими монархами справником високих діл християнських, Річей Посполитих шатою монаршою та рицарською, найоздобнішими доказами слави та хвали — найоздобнішим царем московським і всіх руських держав государем та володарем земель і підлеглих міст, високим царем московським Петром Олексійовичем (державу якого нехай Бог благословить). Як з обидвох боків через певні літа тривала замішанина і війна була з пролиттям крові підданих, так тепер щоб все те було припинено й обернено Божим зізволеньям на з'їзді в Карловичах за приятельською згодою в добру приязнь. Про примирення трактовано з ясновельможним між ясновельможними, з паном Прокопієм Богдановичем Вознічином, високим довіреним згаданого царя, комісаром, послом і близьким секретарем, призначеним від того ж царя і депутованим для трактування миру, а посередниками для цих-таки трактатів є найславніші поміж християнськими монархами король англійський та шотландський¹⁸¹⁸ Вільгельм Третій і нідерландські генерали ясновельможні Вільгельм Лорд Пакгет та барон Якуб Камерт. Хоч з обох боків була схильність до постановлення миру, однак, через короткий час, не могли всі речі добре і досконало запропонувати й довершити, отож, щоб ці початі трактати взяли своє завершення й пожаданий кінець, з обопільного дозволу та постанови від дня 25 вересня 1698 року призначено час для докінчення цих високих трактатів, а з них слово в слово, переписавши копію латинською мовою, віддали з підписом рук і ствердженням печатками. Я ж, за даною мені владою, ті записані договори, на копії переведені латинською та руською мовами, підписавши рукою та ствердивши печаткою, віддав стороні [...].

Того-таки року літо було сухе, а через те був і великий неврожай земних плодів, якими людина харчується. По тому настала дорожняча хліба, а за нею зараз-таки почався і голод поміж посполитим народом, який тиснув бідних малоросійських людей цілий рік, бо перед жнивими цього року почався, а наступного року (коли Бог з милосердя свого ублагословив нашу землю її плодами) у жнива закінчився.

ЛЯДСЬКИЙ ТРАКТАТ З ТУРКАМИ В КАРЛОВИЧАХ.

Книга публічна перемир'я поміж пресвітлим і державним королем польським, Річчю Посполитою і між високою Оттоманською державою, постановленого в Карловичах 1698 року при зібранні генеральних колегатів-посланників.

В ім'я пресвятої і завжди нероздільної в трьох особах трійці!

Хай буде відомо на вічну пам'ять, кому належить про те знати, що оскільки між Польським королівством та високою Оттоманською державою заходила й точилася війна, за погодженістю посередників пресвітлого і державного англійського короля Вільгельма Третього, так і ясновельможних нідерландських генералів, зі старанням своїм постановити мир, щоб більше людська кров не проливалася, щиро трудилися посланці Вільгельм Пакгет, барон, і Якуб Колжерті¹⁸¹⁹, за божим зізволеньям вступили в трактати з ясновельможним паном Мехмет Ефенді, великим канцлером високої держави Турецької, також і з ясновельможним паном Мавро-Кордатим, ближнім секретарем, послами та посланниками для утвердження миру. Після кількох засідань та по добре виважених радах таке потрібне діло дійшло до свого сподіваного завершення з обох боків і мир та давня приязнь привернулися між пресвітлим та державним оттоманським государем, сином султана Махмета, султаном Мустафою і між пресвітлим та державним королем Августом Другим та Річчю Посполитою Польською, все було згідно умовлено з обох боків. Отож ті нижчеподані артикули мають непорушно лишатись у своїх пунктах та умовах, розглянених від обох сторін. Відтак кожен із них, зосібна виписаний, має в собі таке:

Артикули.

1. Оскільки за Божим дбанням межі державою Оттоманською та Річчю Посполитою Польською настав мир і всяка війна вже віддалена та заспокоена, а давня приязнь з обох боків привернена й умовлена, то щоб були привернені до Оттоманської держави й обмежені давні кордони, як від Молдавської землі, так і від інших провінцій, котрі мають лишатись непорушно в своїх околицях.

2. Всілякі оборонні місця, як великі, так і малі, що були між давніми молдавськими межами, а через війну були захоплені поляками, мають бути привернені до Молдавської провінції, а своїх воєнних людей з них відправити.

3. Кам'янець-Подільський непорушно, як у собі є, має бути відданий Короні. До Поділля й України щоб Оттоманська Порта також не мала претензій. Гетьмана українського, котрий тепер резидує в Молдавії, щоб Порта скасувала. Звільнення Кам'янця має початися від 1 березня, а тривати до 15 травня. Жителям Кам'янця вільно без насилля йти на мешкання, куди хто хоче, а тим, котрі хочуть вивозитися до Порти зі своїми тяжарами та худобою, лядські люди мають їх відпровадити. І мають дати поміч у підводах сторонніх для гармат у Кам'янці — про те послати спеціального посла до турецького султана.

4. Жоден із оттоманських підданих, а особливо з татар, щоб не чинив наскоків до Польщі і шкод, і людей в неволю щоб не брано,— те пильно має стерегти хан, солтани, вейзири і молдавський воевода, аби була в прикордонних місцях усіляка безпека людям та статкам без порушення миру. А коли б було інакше, то кожен такий за донесенням до старших горлом має бути покараний. Взаємно і ляхи вирікають дотримуватися того ж таки.

5. Королівство Польське відвіку є вільне, отож, щоб за найменшою претензією та оказією не переслідувалося від Порти війною — те собі укріплює.

6. Татари, котрі поосідали в Молдавії, щоб конечно винеслися на свої давні місця, оскільки, знаходячись так близько, взимку і влітку можуть упадати наскоком за границю.

7. Християнські духовні-католики, згідно з султанським договором, мають вільно залишатися при своїх костьолах, а далі про їхні інтереси великий посол буде домагатися у султана.

8. Щоб купцям з коронними та литовськими товарами вільно було гедлювати в Турецькій державі, так само і турецьким у Польщі; гарач¹⁸²⁰ навічно скасований.

9. Про християнських невільників, які лишаються в Турецькій державі, має старатися великий посол у султана.

10. Бунтівники, котрі хотіли б держави зіштовхувати і до незгоди приводити, навіть із Волох та Мултян, мають бути видані з Турецьких держав: чи лях то, чи козак.

11. А оскільки мир між пресвітлим державним польським королем і Річчю Посполитою та пресвітлим турським султаном учинено і постановлено, нерушно має бути дотриманий з обох боків. Його оце ясно-вельможні повноважні послы згаданої Оттоманської держави, по-турецькому написавши, подали. Я також, силою мені наданої влади, рукою власною його підписавши і печаткою ствердивши, віддаю.

Під час тих Карловицьких трактатів з турками цісарчики й поляки (як звіщали тодішні «Варшавські відомості», писані 20 січня) міцно домовлялися і стояли за те, щоб місця страстей Христа-господа у святому місті Іерусалимі відступлено було від турків їм, християнам римо-католицької віри. Але не могли того аж ніяк виторгувати через те, що східної православної віри гречин Мавро-Кордатий, таємний секретар турецького царя, який був з турчином, султанським канцлером, при тих переговорах, кріпко застановився, щоб господній гріб та інші святі місця не були відступлені від турків католикам і щоб віра православна грецька в Єрусалимі не була в той спосіб римлянами зневажена та скасована, але щоб той живоносний гріб господній неодмінно був при блюстителях грецького православ'я, як рожа в терні між невірним поганським родом, що досі без шкоди процвітає,— так воно й сталося.

Примітки до XXXIX розділу

1779 Календар з передбаченнями.

1780 Польська миля дорівнювала 7496 м, німецька — 5197 м.

1781 Глоб — коло, земний округ.

1782 Лікоть, або аршин, має 0,81 м.

1783 Бростіуш Ян (Брожек Ян; 1585—1652) — польський математик і письменник, професор Краківської академії, де викладав астрологію, риторику й теологію.

1784 Мільйон був найвищою цифрою в ті часи, поняття мільярд, більйон, трильйон тощо не вживали, через це тут і далі таке своєрідне читання високих чисел.

1785 Печеніги — містечко (тепер Чугуєвського району на Харківщині). Ізюмський полк входив у склад слобожанських полків. Солтів — містечко на Сіверському Дінці (тепер Старий Салтів на Харківщині).

1786 Інструкцію подано в перекладі з польської мови, яка пересипана латинськими словами та фразами.

1787 Пацифікаційний сейм — узгоджувальний, мировий сейм.

1788 Цитата в тексті старослов'янською мовою. (Псалтир, XXII, 26).

1789 Речесивними статтями сейму називаються статті про невіршені справи на зібраному сеймі через закінчення строку його зібрання і відкладені на майбутній сейм, де мають вирішитися в першу чергу.

1790 Шеляжна монета — найдрібніша польська монета.

1791 Тобто другого основного претендента на польське королівство, якого підтримував французький король.

1792 Фоса — канал, рів.

1793 І. Мазепа рушив із Батурина 15 травня, а 10 червня об'єднався з Я. Долгоруковим.

1794 Іскра Іван (? —1708) — полтавський полковник, загинув разом з В. Кочубеєм через донос на І. Мазепу.

1795 Війська рушили додому 21 серпня.

1796 Осколок (Оскіл) — ліва притока ріки Сіверський Донець. Тут було містечко Оскол (тепер на Белгородщині).

1797 Тобто із зображеннями окремих святих.

1798 Ліска — палиця, патериця.

1799 Сутий — справжній.

1800 Шереметєв Борис Петрович (1652—1719) — пізніший російський фельдмаршал, серед сподвижників Петра I відзначався особливими симпатіями до культури Західної Європи, однак до прийняття ним унії не дійшло.

1801 Венетійські відомості — венеційські газети.

1802 Цього року Петро I був у Відні (червень—липень), Лейпцігу та інших німецьких містах, зустрічався з польським королем Августом і через Литву повернувся до Москви.

1803 Карловичі — місто й фортеця в Хорватії у Загребському комітаті на річці Дунаї. Саме тут зібрався конгрес воюючих держав.

- 1804 *Августиани* — члени т. зв. Августинського ордену в римо-католицькій церкві, який веде своє начало від святого Августина. Орден засновано 1244 р.
- 1805 Помилка. Треба 1699 року.
- 1806 *Комори* — місто в Угорщині, центр комітату, стоїть при злитті ріки Ваги з Дунаєм.
- 1807 *Сава* — права притока Дунаю, тече в Австрії.
- 1808 *Залізні Ворота* — ущелина, через яку тече Дунай. Починається біля м. Базіаш і тягнеться до м. Кладова.
- 1809 *Кроація* — Хорватія.
- 1810 *Бюг-град* — Белград.
- 1811 Назву не проставлено.
- 1812 Польща постановила мир з Туреччиною 16 січня 1699 р.
- 1813 Росія уклала договір із Туреччиною 21 січня 1699 р., який пізніше був замінений Константинопольським мирним договором 1700 р.
- 1814 Тобто Мекка і Медіна — священні міста мусульман.
- 1815 *Біле море* — Середземне море.
- 1816 Тобто Абісінських провінцій і Арабської землі.
- 1817 Кіпр, Родос та Кріт.
- 1818 *Скотський* — шотландський.
- 1819 У попередньому документі Я. Колжерті названий Камертом і саме йому приписано титул барона.
- 1820 Приміт. С. Величка: «Кожухи і гарач — це одне, його поляки платили кримцям впродовж багатьох років, бажаючи від них собі миру, коли після війни Хмельницького їхніх захисників козаків не стало під їхньою владою».

Розділ XL

Про королівські кошти, покладені на комедію; про відхід турків з Кам'янця-Подільського і про віддання його полякам; про вальний Варшавський шеститижневий сейм; про смерть Лежайського, новгородського архімандрита, з надгробком, йому написаним; про тодішній голод та дорожнечу; про сонячне мінення; про елекцію і вибрання на ній на пожиттєве київське вїтївство Дмитра Полоцького; про гетьманське перебування у Воронежі над Доном і про його повернення звітїля назад.

Року від початку світу 7207, а від господнього плотського з'явлення у світ 1699. Цього року хоч і відправлялися значні справи в навколишніх європейських країнах і в нашій Росії, однак мало про те дійшло до мого знаття. Через те не зміг я їх описати, а сторонні події, менш нам потрібні, особливо ж непевні, залишив не описуючи. Те тільки кладу тут з «Варшавських відомостей», писаних 17 січня, що новопоставлений король Август Саксон, бажаючи потішитися з сенаторами і сенаторками польськими, велів ученим людям готувати комедію і, як пан багатий, видав на потрібні до того речі зі своєї шкатули десять тисяч битих талярів. Ця комедія мала розіграватися з участю самого короля Августа та інших кавалерів і сенаторів, які мали виходити в машкарах, із сенаторськими дамами по парі, відтак кидано на те жеребки, кому з якою панею випаде комедіальний акт. Випав відтак жеребок самому королю Августу виходити в парі з панею литовською підскарбиною, а іншим панам та сенаторам з іншими панями та сенаторками.

Того ж таки року, згідно минулорічного трактату Карловицького, чи Петервардинського¹⁸²¹, турків з поляками, турки від першого березня до 15 травня вивозилися із Кам'янця-Подільського і відступили його полякам з усім Поділлям та тамтешньою Україною, що прилягає до Поділля, в давніше володіння. І хоч в наших козацьких літописцях вихід турків з Кам'янця-Подільського кладеться перед Покровою¹⁸²², однак то річ непевна, ліпше тому вірити, що написано в минулорічних пактах поляків з турками. А оскільки в тих пактах не сказано, на скільки саме літ лишився постановлений той польський мир із турками, скажу, що згадані «Варшавські відомості» твердили, що той мир постановлено на тридцять років, про що час майбутній звістить по-справедливому.

16 червня почавсь у Варшаві вальний шеститижневий сейм, на якому новий король Август із сенаторами та Річчю Посполитою справляв те, чого вимагала тоді власна потреба. І хоч цей сейм тут мало потрібен, я, однак, вигоджуючи дійшлим курйозам, кладу тут його від слова до слова, отак¹⁸²³:

*Вальний сейм Варшавський шеститижневий,
початий 16 червня року божого 1699.*

АВГУСТ ДРУГИЙ,

**з божої ласки король польський, великий князь литовський, руський,
пруський, мазовецький, жмудський, київський, волинський, подільський,
підляський, інфлянтський, смоленський, сіверський, чернігівський,
дідичний князь саський і електор тощо.**

Усім узагалі і кожному зособна чинимо до відома, кому про те відати належить. Оскільки ми за ласкою та поміччю божою вільними голосами шляхетних народів Корони Польської і Великого Князівства Литовського обрані на короля, лишилися короновані і на троні осаджені, також відаючи, що тільки ті держави та королівства найщасливіші й найтриваліші, котрі захищаються протекцією найвищого Пана, через якого королі владарюють, і ті, яких стверджує людська любов, віддаємо тому ж пану Богу заступництво в початках нашого панування в опіку й беремо, перш за все, не інакший намір у нашій дбайливості, а тільки те, щоб хвала божа, віра свята католицька римська, якнайбільше процвітала за нашого панування, нами поприсяжені права ні в чому не були порушені й була утримана обоюстороння згода поміж станами. Для такого уgruntування скликаємо вальний шеститижневий сейм, а що на ньому постановили, з'являємо нижче.

**Забезпечення нашої честності і заспокоєння станів,
як Корони Польської, так і Великого Князівства Литовського.**

Хоч ми і заклали найміцнішу основу нашого панування на любові шляхетних станів тієї вітчизни і на їхніх твердих через віру та поштивість до своїх панів грудях, однак, запобігаючи всіляким оказіям, котрі з незгоди на елекційнім полі могли б зрости чи з підтримки нехоті та з якихось інших приводів супроти нашого маєстату та Річі Посполитої через певні претексти, всі стани, зібрані на теперішній сейм Корони Польської і Великого Князівства Литовського, також і держав, приєднаних з правдивої до нас своєї прихильності, постановили своїм та цілої Річі Посполитої іменем такий особливий обов'язок при особі нашій та королівській честності, що, обравши нас собі вільними голосами і за прикладом стародавніх предків визнавши за пана загальним визнанням через написане зобов'язання у будь-якій, боронь Боже, небезпеці, не тільки від нас не відступатимуть, а через обов'язок віри, цноти й сумління лишатимуться при особі нашій і честності королівської гідності та обіцяють віддавати кров і здоров'я своє, як належить цнотливим полякам. Для того зголошують для цілковитого запевнення непорушно утримувати поміж собою любов та мир як у цивільному стані, так і у воєнному, і виказуватимуть належну справедливість щодо винних на подальшій суді. Кожного ж такого, котрий супроти нас або нашої елекції починав би щось явно чи ховано, або ж важився протекцію таким давати, оголошуємо за противенця та ворога вітчизни — треба віддати такого на вічну ганьбу і заборонити такому зтягти всіляких приватних осіб. Окрім того, різні листи, супротивні згаданих нашій елекції, де тільки і в який тільки спосіб складені, також проекти і листи, котрі побуджували до загального недовір'я щодо нашої особи, касуються й анулюються, щоб на потім така поспішність у складанні подібних скриптів у Річі Посполитій не приносила б якихось незгод і замішаних при суспільному мирі. Відтак уміцнюємо, що переступи суспільного права, попереджені нашою особою, належатимуть до процесуального вирішення, згідно до конституції 1609 року, де описано про «невиконання підлеглих», — це право зберігаємо у своїй повазі на вічні часи. А для досконалішого і непорушнішого заспокоєння наших держав зсередини, застерігаючи всілякі гризоти сумління щодо нашої особи, чинимо від нашої особи вічний на потомні часи Короні Польській та Великому Князівству Литовському таке забезпечення за нас і наших наслідників, що, при збереженні цілості святої католицької римської віри, вільна елекція тих шляхетних народів, згідно звичаїв і давніх та новіших прав, а особливо конституції 1609 року, має залишатись у всьому непорушна. Пакти конвенту, також давні права і ті, які установлюватимемо, вольності і свободи народів, котрі заприсягли, згідно форми, трикрат широко присягою, будуть утримані без порушень в усіх пунктах.

Зараз-таки всі наші чужоземні війська, зтягнені з потреби оборони і запроваджені під Гданськ, а потім шляхетним духом послані під Кам'янець і для відібрання Волох та Мултян затримані, нарешті, через настану зиму, розташовані на зимівлю в державах Корони Польської та Великого Князівства Литовського, одні вже частково вийшли за кордон, інші до кордонів сягають, інші виходять, інші до виходу відбирають розпорядження. Тому декларуємо, що їх усіх, також і ті шість тисяч, про яких ідеться в пактах конвенту, оскільки зобов'язання відносно них тепер уже закінчилися, виведемо за кордон як з Корони, так і з Великого Князівства Литовського й приєднаних провінцій продовж двох тижнів після щасливого докінчення сейму. Ніяких реґіментів ані людей при нас не залишаємо, окрім особистої гвардії на своєму власному кошті, а не Річі Посполитої, — тисячу двісті людей, дозволених згідно пакта конвенту, і те, щоб старші над ними лишилися так, як у тих пактах укріплено. Також, згідно конституції 1646 року під назвою «про зтягати нового війська», у всьому тому не інакше будемо справляти та залишати, тільки так, як обіцяли королівським словом найясніші королі, їхні милості наші попередники; навіть німці, що перебувають при нашому боці, котрі лишаются через те, що є тут те ж таки чужоземне військо, щоб не множилися супротивно раді й догляду, — всіх їх зобов'язуємося від нас віддалити, окрім саської канцелярії, без якої аж ніяк обійтися не можемо, але при тій умові, щоб у ній було не більше шести осіб і щоб вони в жодні ради, цивільні справи, воєнні, й економічні, і в промощійні, не наважувались удаватися, за чим вельможні печаткарі¹⁸²⁴ обох народів повинні наг-

лядати під описаною правом карою, окрім осіб, що мають за пакта конвенту нижчі посади. Відтак бажаємо, щоб універсали й ординанси наші, за інстанцією Посольської ізби нами підписані, всім, хто того потребує, видавала наша канцелярія. А коли б у згаданім часі наші війська не винеслися з меж Коронних, Великого Князівства Литовського та Пруських воеводств, або під якимось незаконним приводом повернули назад, або коли б десь супроти дозволу цілої Річі Посполитої, навперекір теперішній постанові, чи з поради сенату, чи якимось іншим способом, чи з чужих держав, чи з наших власних зятягів входили, важилися підносити хоругви, то після того, як мине визначений час, за чотири тижні або відразу ж по оголошенні, дозволяю всім, згідно давніх прав, під страхом утрати честі й маєтності, за постановленням про воєнну висилку, всідати на коні, як Короні, так і Великому Князівству Литовському, посполитим рушенням, без усіляких уже наших універсалів, і не матимемо це за якусь уразу нашого маєстату,— чинити це, однак, тільки за обвіщенням та звідомленням від тих, кому це належить; дозволяємо, щоб один другому міг допомагати і таких, що виступають супроти тієї нашої обітницї, або повертаються, чи якимось поданим оманним способом чинять, як ворогів вітчизни, частково чи загалом, як у Короні, так і у Великім Князівстві Литовськім, дозволяємо зносити. За те мститися як за образу маєстату і зломисля аж ніяк не будемо, взагалі приймемо це за слушне право, що випливає як з теперішнього права, так і з вищеназваної конституції 1646 року, котру примінено до того випадку, і її в цілості, як і всі інші права, висловлені в тій конституції, підтверджуємо.

Приступаючи до встановлених новим правом податків і зичачи в тім найдосконаліше виконати нове право і подані через їхніх милостей панів комісарів воеводств та повітів Великого Князівства Литовського документи відносно плати чотирьох чвертей і на утримання трьох чвертей, так і для податків, ухвалених новим урівняльним правом, також щодо щедрих зимових кватир та держав, з дїбр духовних чопового, шеляжно-го¹⁸²⁵, тютюнових відкупів¹⁸²⁶, поголовного¹⁸²⁷, жидівського і татарського¹⁸²⁸, які є у віданні скарбових судів воеводств та повітів Великого Князівства Литовського, також відбираючи рахунок усім провіантам і задоволення за захист у минулому, ми роздивилися згідно із замирювальним публічним договором, щоб війську Великого Князівства Литовського було виплачено обіцянї чотири чверті боргових, так і три чверті на утримання нерозпущеного війська, особливо домагаючись того, щоб стани Річі Посполитої з часом могли заспокоїтися. І на майбутнім, дасть Бог, сеймі, за внесенням до скарбу Великого Князівства Литовського через панів комісарів, щоб все це можна було обчислити й вияснити. Ми приступили до розгляду дій їхніх милостей панів комісарів та інших збирачів податків з будь-якого маєтку, ухвалених новим королівським законом, але через нещасливі часи у Великому Князівстві Литовському, при виникненні незгоди серед декого було покладено всьому тому заваду і через велику опірність деяких комісарів воеводств та повітів, які для того прибули на суди наші скарбового трибуналу Великого Князівства Литовського і не виконали право минулого сейму, взагалі спротивилися публічному праву всієї Річі Посполитої, хоч з інших воеводств та повітів комісари, а в деяких справці та збирачі, ухвалених за новим урівняльним правом податків зібралися, однак при підрахунках виявилися великі утруднення, особливо — різниця тарифів, складених під час виборчого сейму його милістю паном Михалом, вітебським [каштеляном]. Відтак у деяких воеводствах у видрукованих тарифах стоїть інша сума і в тимфах¹⁸²⁹ — це все підписано рукою того ж його милості пана, каштеляна вітебського, а до деяких воеводств та повітів в оригіналах, ним посланих, кладеться інша сума, з чого виходить, що той тариф недостатній. Їхні милості пани комісари, справці і збирачі таких сум у своїх поборах не подають на калькуляцію, і навіть з поданих поборів виявилися неслухні видатки, знесені через декрети фіскальних судів воеводств та повітів Великого Князівства Литовського, тобто покладено видаток на заплату їхнім милостям суддям, панам адміністраторам, збирачам, їхнім канцеляріям, слугам тощо; отож через такі витрати здійснилося через їхніх милостей панів з суми вибраних податків велике зменшення тарифів, відтак податків не вистачає не тільки на виплату чотирьох чвертей боргових, але й трьох чвертей на платню. В іншому виявилось, що його вельможність милостивий пан Коцел, каштелян вітебський, видав назначену плату деяким хоругвам, які не входили в компут¹⁸³⁰ війська, що воювало супроти ворога святого Хреста для їхнього заспокоєння, а іншим хоругвам, хоч вони й були у вищеназваному компуті, не дав ніякого асигнування, а іншим свавільно асигнував далеко більше від належного, а його милості панові воеводі віденському, гетьману Великого Князівства Литовського¹⁸³¹, не захотів заплатити й повернути в 1696 році під Берестям війську Великого Князівства Литовського за дві чверті заслуг, уже виданих і апробованих, згідно забезпечення з найпершої плати для тих-таки хоругв Великого Князівства Литовського. Через це фіскальні¹⁸³² суди воеводств та повітів при одержанні плати депутатами тих хоругв, які ті дві чверті взяли і повинні були повернути, не присудили їм того, відтак, вчинивши дуже велику шкоду, він, [Коцел], став негідний своєї достоїнності. Навіть і війську Великого Князівства Литовського з його заслуг за претендовані шкоди малися видатися кошти від його милості ксьондза, біскупа віденського, і духовенства тієї ж таки Віденської дієцезії на ім'я його вельможності, його милості пана каштеляна вітебського та панів збирачів на зимові кватири Віденського воеводства — він заплатив за згадані шкоди з гіберни духовних добр, а на відшкодування тієї суми його милість пан вітебський каштелян не видав іншого асигнування, і не видав плати на булави за два роки обом їхнім милостям панам гетьманам, і не зробив замирення з військом, не дотримав тарифу і не розташував війська. Ще таке виявилось при тих-таки обрахунках: його милість пан Огінський, староста жмудський, не маючи ніякої сили і влади на роздавання грошей, протизаконно взяв великі та значні суми з призначених на заплату за домовленістю чотирьох чвертей розпущеному і на плату трьох чвертей нерозпущеному війську під час примирення з військом на свої хоругви, свіжозятягнуті під час замішанини, яке не було в компуті добре заслуженого Річі Посполитій війська і не було в жодній кампанії з тими хоругвами супроти воро-

га святого Хреста. А хоругвам, котрим широ належали призначені чотири чверті боргових і три чверті на заплату, дійшла дуже мала й куца сума, а деяким ніяка не дійшла плата, й асигнування від його вельможності милостивого пана каштеляна вітебського, видані на заплату, висякли, і на виплату їх, згідно згаданого надрукованого тарифу, через такі різні нестатки, збитки й розтратні й непотрібні видатки, не виявилися достатніми, а деякі воеводства понад тарифи від його милості пана вітебського каштеляна були утяжені і скаржилися Вольбинському; тому треба обдумати, як їх задовольнити за такі шкоди, оскільки асигнуваннями його милості пана каштеляна вітебського, виданими на те, не були задоволені, а Річ Посполита була упевнена тарифами податків Великого Князівства Литовського, що їх вистачить цілком для добре заслуженого війська за їхні належні заслуги, та ще над те мало лишитися Річі Посполитій на знищення утяжень та на власні потреби, і що Річ Посполита, коли настане високий мир, буде звільнена від подальших податків та тягарів. І тому, з огляду на нове право недавно минулого сейму й урівняння прав Великого Князівства Литовського з Коронаю Польською, наскільки дозволяли нещасні часи та інші обставини, ми уважаємо й хочемо, і жоден того не заперечить, привести при тому до сподіваного вирішення нове постановлення для депутатів скарбового трибуналу Великого Князівства Литовського, згідно нашого розпорядження, даного їхнім милостям панам комісарам, їхнім милостям панам збирачам і людям усякого звання й маєтку, [тим], які перевищують усі податки Річі Посполитій з воеводств та повітів Великого Князівства Литовського. Вони, будучи неслухняні й упірні новому праву цілої неподільної Річі Посполитої, не з'явилися перед нашим судом у визначений термін, покладений новим уложенням через постанову, і досі не виставили доказів про призначення плати чотирьох чвертей і на платню, також щедрих податків на зимові квартирі з держав та добр духовних, також чопового, шеляжного, тютюнового відкupu, поголовщини, жидівського й татарського, що є у віданні скарбових судів воеводства та повітів Великого Князівства Литовського, не виявили рахунків усього провіанту і не учинили розшуку, не повідомили про причини неявки до нашого суду — всі вони гідні кари права, в законі описаної. Їхнім милостям панам комісарам, збирачам воеводств та повітів Великого Князівства Литовського, котрі подали причини, чому не з'явилися на перше наше скликання перед нашим судом, і які теж не могли учинити досконалого рахунку й розшуку права, але просили відкласти до наступних наших судів скарбового трибуналу другого скликання, ми, не вказуючи на той час їхнім милостям майже ніякого порушення судів, що висловлено в конституціях недавно минулого сейму, відкладаємо розгляд справ їхніх милостей до наступного другого скликання судів нашого скарбового трибуналу. На цьому терміні, як на остаточному, хай би їхні милості панове комісари, збирачі всіляких податків з воеводств та повітів Великого Князівства Литовського зупинилися і той наш декрет виконали під загрозою кари — наказуємо від сьогодні той термін установити й оголосити цей наш декрет. Що ж стосується їхніх милостей панів комісарів або їхніх милостей панів збирачів і делегатів воеводств та повітів Великого Князівства Литовського, котрі, були слухняні новому праву та нашому розпорядженню, перед судом скарбового трибуналу постановилися і подали калькуляцію щодо скарбу, брали і звітували про все (оскільки в присутності їхніх милостей панів писарів з усього Великого Князівства Литовського стало нашому суду ясно, що тарифи деяких воеводств та повітів Великого Князівства Литовського писано від його вельможності, його милості каштеляна вітебського і рукою його милості підписані й прислані, не узгоджувалися з друкованими тарифами, звідки й пішла різниця в податках, що їх ухвалено на заплату заслуг війська Великого Князівства Литовського), то у тому пункті тепер не чинити жодної нашої справи до другого скликання наших судів скарбового трибуналу. А що в тій-таки реляції їхніх милостей панів скарбових писарів виявилася велика нестача в датках, згідно визначених законом урівнювальних прав, яких велика і значна виявилася кількість, і тільки з тих воеводств та повітів, відкрилося, що тоді учинено ще й недосконалі обрахунки і для побору на їхніх милостей панів фіскальних судей та збирачів, для канцелярії, на слуг та на інші потреби викладених видатків, яких згідно теперішнього обрахунку виявилася немала кількість, то чинимо таку реляцію, щоб для поборів, належних на фіскальні суди, по воеводствах та судах Великого Князівства Литовського не більше, як по п'ять тисяч могло бути прийнято від усіх на всі потреби, а коли виявиться більше того, те має піти на заплату його ясновельможності. З огляду на видатки на слуг, канцелярії, єнералів та інше, виказане в обрахунках не повинно прийматися, а тільки те, що має бути обернене на заплату війська, а коли б через їхніх милостей панів фіскальних судей та збирачів виявилися відбирання й наїзди, то вони за скаргами кожного ображеного мали б відповідати за те на майбутньому засіданні. А щодо фіскальних суддів, оскільки призначено публічним правом, щоб судив скарбові справи скарбовий трибунал по воеводствах та повітах Великого Князівства Литовського, і оскільки при теперішньому становищі під маркою фіскальних судів обивателі терплять великі наруги та кривди, то, зваживши на те, фіскальні суди відкладаємо по воеводствах та повітах Великого Князівства Литовського аж до наступного засідання наших судів, укріплюючи, щоб ніякі справи не вирішувалися поміж строками засідань під загрозою зневаження наших рішень і карою за розглядом. Отже, як виявилось з відчитів, його милість пан Коцел, каштелян вітебський (незважаючи на постановлений через публічну згоду мир, учинений з військом Великого Князівства Литовського, за яким після відступлення сорока і кількох чвертей за виказані з пролиттям крові заслуги Великому Князівству Литовському декларовано з тих податків виплатити Річі Посполитій розпущеному війську чотири чверті, а нерозпущеному на плату три чверті), асигнував одним хоругвам, які в компуті війська давно не ходили, на послуги Річі Посполитій на війну супроти ворога святого Хреста, повідавав неналежні до всіляких воеводств та повітів асигнування, а відтак хоругви дістали чималу платню, і тієї платні виявилось після теперішнього підрахунку велика сума, а іншим хоругвам, що залишилися у компуті старого війська, видав асигнування не на чотири чверті боргових і не три за платню, як їм належало, і це чинив не згідно до мирової угоди, а відповідно своєї схильності до різних воеводств та повітів. За тими асиг-

нуваннями ті хоругви таки дістали чималу плату, і тієї заплати виявилася велика сума, але тільки зі звітів тих повітів та воеводств, які перед нами справувалися щодо тих сум. А оскільки Коцел неправильно видавав на різні хоругви і всілякі неординарні потреби задовольняв, через що неслухно було забрано великі суми, за те пан Коцел відповість. Відтак хай не зневажить цього нашого генерального декрету, як і позову на наступні другого скликання суди скарбового трибуналу згодом на третій поклик — призначаємо останній термін. На ньому має справуватися під загрозою правового покарання так само й Огінський, староста жмудський, оскільки він не мав взагалі ніякої влади видавати асигнування, але забрав, видерши на різні свіжозатягнені хоругви, які не були в жодній кампанії і не входять у компут війська Великого Князівства Литовського, з податків на заплату чотири чверті боргових і три чверті на плату військові — він має також на прийдешньому засіданні скарбового трибуналу справитися. Що ж до сум, які вимагає віденський воевода, гетьман Велико-го Князівства Литовського, їх він витратив з власних грошей під Берестям у 1697 році на хоругви Великого Князівства Литовського дві чверті і які з першої виплати за заслуги хоругвам, згідно до своїх обітниць, даних на те, повинні були йому повернути, а на те його милість пан Коцел не видав ніяких асигнувань, то і про те відкладаємо наше рішення до прийдешніх засідань.

Після учинення тієї розправи тарифи ганебно зібраних у насильницький спосіб податків на заплату чотирьох чвертей боргових і трьох платіжних ухвалених видатків лишилися без асигнувань через панів комісарів та збирачів, і то в численних повітах та воеводствах. При розгляді виявилось, що все, що тільки збирачі вибрали, те за асигнуванням пана Коцела належно виплачено на різні хоругви і на плату, вони показали документи виплати і за тих, що не платять, підписами, як твердять, посвідчили, але й після цього не звільняємо комісарів та збирачів, оскільки ще нема остаточного асигнаційного постановлення.

Тим часом їхні милості пани комісари та збирачі, котрі на теперішньому трибуналі витягали недоплату згідно донесення, і панове неплатильники під потрібною карою платили; їхні милості комісари та збирачі мають ще заплатити видане хоругвам асигнування і на прийдешньому зібранні нашого суду справуватися якнайбільше щодо суми п'ятдесят тисяч, що належить на булаву його милості панові віденському воеводі, гетьманові Велико-го Князівства Литовського, оскільки його милість пан каштелян вітебський ніяких асигнувань на винагороду тієї сатисфакції його милості панові віденському воеводі не видав, а по праву його милість пан віденський воевода на війська власні гроші платити не повинен. Отже, хай із тих чотирьох чвертей, відповідно до замирення, постановленого з військом Річі Посполитої, ті п'ятдесят тисяч будуть віддані його милості пану віденському воеводі, присуджуємо те здоровою розправою і розшуком щодо тих згаданих п'ятдесяти тисяч і стало, й невимушено стверджуємо.

Отже, недобір простої квартири¹⁸³³, якого скарб Річі Посполитої вимагає велику суму як у теперішнім, так і в минулім часі, на комісіях та трибуналах скарбових на більший занепад казни Річі Посполитої багатьма не був внесений і заплачений на комісіях та скарбових трибуналах в силу постанов, які були щодо того затвержені. Відтак, усіх таких, за особливим поданням скарбу Велико-го Князівства Литовського їхніми милостями визначеними, треба визнати неплатильниками, допускаючи, а добра держав їхніх милостей декларуємо вакантними і, відкладаючи це на розгляд його королівської милості, постановляємо опублікувати згадане подання на прийдешнім, дасть Бог, сеймі.

Відтак, зваживши всі теперішні обставини справ та часів, друге засідання наших судів скарбового трибуналу призначаємо у Вільні на день 10 травня, року 1700, і обмежуємо, щоб тим швидше всім узагалі і кожному зособна до відомості мало прийти, урядам міських воеводств та повітів Велико-го Князівства Литовського той декрет, прийнявши до своїх актів, розіслати скрізь по парафіях — бажаємо їхньої публікації.

Писано у Вільні, року 1700, дня 1 лютого

Того-таки літа 16 липня відійшла від цього життя знаменита духовна особа, малоросійський новгородський архимандрит отець Михайло Лежайський, котрому його друг і по духу брат преосвященний Варлаам Ясинський, київський митрополит, написав і велів видрукувати такий надгробок¹⁸³⁴:

**Надгробок пречесному отцю Михайлу Лежайському,
архимандриту Новгорода-Сіверського,
який помер року 1699, місяця липня, дня 16**

Ліг Михайло Лежайський відпочить в це літо,
Сіверськ-м-Новгородським був архимандритом.
Не лежав він — трудився в подвигах духовних,
Лишав мертво лежати страсті діл гріховних.
Хай же з Лазарем ляже в лоні Авраама
Новгородського Спаса оновитель храма.
В дев'ятсот і дев'ятий тисяча шістсотий
Рік дочасний змінив він у вічноживотний.
Дев'яносто і дев'ять овечат покинув,
І безплотних він дев'ять в плоть чинів сповинув¹⁸³⁵.

До безплотних святих вождь їхній молитвами
 Хай Михайла причислить, котрий жив із нами.
 В липні місяці в шостий день, а по десятім
 У неділю святотчу в небо був узятим.
 Тож нехай цей лежачий спочива вовіки,
 Де на ложі щасливі чують вишні ліки¹⁸³⁶.
 Помолітеся: молить брат у душі дбалий —
 Від Лазаря-єрарха¹⁸³⁷ разом постриг брали.

*Пише це митрополита киево-російський
 Варлаам Ясинський.*

Після минулорічного неврожаю в Малій Росії настала дорожнеча в пашні і голод між простим народом, так що осьмачка¹⁸³⁸ житнього і пшеничного борошна була по вісім талярів і дорожче, а по деяких полках осьмачка житнього борошна була по десять золотих, гречки мішок по півкопи¹⁸³⁹, а пшеничного борошна мішок по талюру і по три з половиною золотих. Ця дорожнеча та голод цілий рік мучили убогих малоросійських людей від минулорічних жнив аж до жнив цьогорічних, які за божою благодаттю почасти звеселили бідний люд. Цей голод і людські біди один малоросійський поет з'явив римами [...] ¹⁸⁴⁰.

Того-таки літа тринадцятого вересня мінилося сонце.

Того-таки року по смерті в ченцях у монастирі Києво-Печерському київського вїта Іоанна Биковського¹⁸⁴¹ бурмистри, райці і всі київські урядники¹⁸⁴² писали до гетьмана Мазепи, просячи дозволу на елекцію — вибрання собі нового вїта. Після того гетьман дозволив бути тій елекції, згідно до стародавніх київських звичаїв, а зі свого боку зосібна ординував на неї двох значних військових товаришів — Захарію Шийкевича і Григорія Коровченка¹⁸⁴³, котрі, прибувши в Київ і зібравши всіх київських урядників з цехмістрами та поспільством до київського ратушу для елекції, чинили ту елекцію, згідно давніх звичаїв, 13 жовтня. Її саму оригінальну, хоч вона й мало належить до мого літописання, докладаю тут для знаття в потомних віках того елекційного порядку. На тій ото елекції одноголосними вотами¹⁸⁴⁴ вибрано на дожиттєве київське вїтівство тодішнього бурмистра, вченого і знаменитого мужа Дмитра Полоцького. Ця елекція має в собі таке:

«Во ім'я божє — аминь!

*Року тисяча шістсот дев'яносто дев'ятого,
 жовтня тринадцятого дня.*

У столичному місті Києві, який лишається під великодержавною рукою пресвітлого нашого монарха, великого государя-царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, Малої та Білої Росії самодержця і численних держав та земель східних, західних та північних отчича та дідича й наслідника, і государя, й володаря, його царської пресвітлої величності, до того ж під рейментом його ж царської пресвітлої величності Запорозького війська обох боків Дніпра гетьмана, ясновельможного його милості пана Іоанна Мазепи, що щасливо над нами панує, як і раніше, за старовічних часів обирали, згідно прав і вольностей, здавна наданих від їхніх милостей панів польських місту Києву численними привілеями, так і тепер після смерті панів київських вїтів старші бурмистрове, панове райці, лавники, цехмістри і все поспільство, зібравшись на публічне місце в магістрат його царської пресвітлої величності київський, вільними голосами вибирають з-поміж себе для управління тим славетним містом Києвом на київський уряд чотирьох кандидатів, панів бурмистрів, а з них одного гідного, повного всіляких, описаних у праві, цнот. Так само і ми, нижче поіменно названі бурмистрове, старші райці, шафарі, лавники, урядники нової лавиці і старих лавиць, цехмістри і все поспільство після смерті славної пам'яті небіжчика пана Іоанна Биковського, київського вїта, який недавно відійшов у чернечому чині, маючи у вакансії вїтівське місце і бажаючи вибрати на нього гідного з-поміж себе чоловіка, спершу вдалися щодо того до премилосердного свого патрона, ясновельможного його милості пана гетьмана, просячи дозволу на елекцію, щоб вибрати, згідно стародавніх прав, з-поміж себе на той вїтівський уряд здібного і гідного чоловіка. На те ми одержали на свій лист від ясновельможного його милості пана гетьмана таку милостиву панську відповідь, щоб ми, згідно до своїх прав, безборонно вибрали з-поміж себе вільними голосами вїтом, кого пошле Господь. На ту вїтівську елекцію прислано тепер від рейментарського боку ясновельможного пана гетьмана його милість пана Захарія Шийкевича і його милість пана Григорія Карповича — значних військових товаришів, щоб прислухатися до виданого від нас усіх вотуму. Відтак ми разом і з вищезгаданими висланими особами від боку ясновельможного його милості пана гетьмана, дня теперішнього, тринадцятого жовтня 1699 року, засівши в магістраті його царської пресвітлої величності київським при згромадженні всього посполитого народу, спершу винайшли в судових магістратських книгах київських вїтівську елекцію, яка відправлялася в давніх часах у 1643 році, і згідно неї, взявши у поміч Бога, умислили вести те діло за порядком.

Перш за все ми наказали з Магдебурзького права, котрим здавна судиться київський магістрат, прочитати описані статті, що належать до обрання на уряд гідного чоловіка, котрий квітне цнотами. Магдебурзьке право в порядку на листі восьмому і дев'ятому в Саксоні¹⁸⁴⁵ під титулом суддя, на листі чотирис-та першому в Саксоні, право муніципальне, в статті сорок четвертій учить, як вибирати на той уряд. А

після прочитання таких просторо написаних у праві статей всі під присягою видавали ми свої вота, що маємо обирати вїйта не з приятельства, не з боязні, ні для здобуття ласки, ні для дарів чи інших подібних речей. Потім з-поміж себе на той вїйтівський уряд ми електували чотирьох кандидатів: славетних бурмистрів пана Василя Зименка, бувшого субделегата¹⁸⁴⁶ київського вїйтівства, пана Гордія Минцевича, пана Дмитра Полоцького і пана Романа Тихоновича.

На самому початку пан Василь Зименко, перший кандидат, пропонуючи пана Дмитра Полоцького, як ученого і знаючого право чоловіка, до того ж і з роду, що відзначається доброю славою¹⁸⁴⁷, і гідного бути на такому поважному уряді, видав на нього свій вотум, щоб вїйтом був він.

Другий кандидат, пан Гордій Минцевич, бурмистр, слїдуючи за першим вотумом пана Василя і признаючи пану Полоцькому в усьому гідність, видав свій вотум, щоб він, а не хто інший, був пошанований тим вїйтівським гонором.

Третій кандидат, сам пан Дмитро Полоцький, відводячи себе від вот виданими двома першими панами кандидатами, давав свій вотум на пана Василя Зименка, щоб він, як ще при житті небїжчика пана київського вїйта, котрий на той час хорував, а після відходу його в монастир бувши субделегатом, пристойно управляв тим урядом, так і тепер лишався на повному вїйтівському уряді і користувався ним пожиттево.

Четвертий кандидат, пан Роман Тихонович, видавав неодмінно свій вотум, як і два перші панове кандидати, щоб на той вїйтівський уряд був вибраний пан Полоцький, бо він достойний того уряду з огляду на його добрі вчинки¹⁸⁴⁸ і може стояти й боронити занепалі міські цілості.

До пана Тараса Петровича, що до цієї елекції конечно належить, як старовинний бурмистр, а відсутній тепер у магістраті через неміч, було прецінь послано від нас, щоб відібрати від нього голос річних присяглих урядників, які були на елекції,— Кипріяна Даниловича і Федора Хомича,— і вони видали про його, пана Тараса, правдивий вотум під присягою в магістраті реляцію, що він, пан Тарас, вихваляючи цнотливі вчинки пана Полоцького і в усьому приписуючи його особі належне старання в управлінні містом, його, пана Полоцького, електував, аби був вїйтом він.

Шостий бурмистр, пан Тихін Данилович, спершу сказав так, щоб обрали вїйтом того, кого улюблять і оберуть на вїйта посполиті люди, а потім, коли йому звеліли повідати свій особистий вотум, тоді й він признав гідність на такий уряд пану Полоцькому і видав на нього ж таки вотум, щоб він був вибраний вїйтом.

Сьомий бурмистр, пан Петро Левкович, відїхав в дорогу, отож, не можучи чекати на його вотум, зупинилися на цих вотумах, виданих від шести панів бурмистрів.

По цій першій бурмистрівській лавиці друга магістратська лавиця — старші райці пан Іван Войнич, пан Мартин Сич, пан Йосип Корнієвич, пан Теодор Софонович і пан Теодор Іванович (а два райці померли), хоч були питані кожен із них поодинці про воту, однак усі вони, ніби одними вустами, склали вотум на пана Полоцького, щоб він, як заслужений з родичів у цьому славетному місті Києві і ударований від Бога наукою і справністю, був удостоєний такого вїйтівського гонору.

Третя магістратська лавиця — шафарі, котрі після панів бурмистрів та райців є особливими господарями й дозорцями міських добр і які походять з броварів та корчем міських, а саме: пан Григорій Михайлович, пан Фома Тиховець, пан Петро Тиховець, пан Василь Ладній, пан Василь Уласович, пан Сава Бараненко й пан Роман Гуринович, також були питані всі поодинці, кого б вони зі своєї шафарської лавиці вважали гідним бути на вїйтівстві. На те всі одностайно обирали на вїйтівство пана Полоцького, і жоден із них у вотах своїх не давали відміни.

Четверта магістратська лавиця, старші лавники, котрі передусім належать до судів, тобто пан Григорій Софонович — пан Василь Єкимович, пан Стефан Сичевич, пан Онисим Антонович і пан Ян Влодковський, згідно з вищеописаними вотами бурмистровськими, радяцькими і шаферськими, свої вота склали на одну гідну особу, пана Полоцького, і пошановували його цим урядом.

Цьогорічні присягли урядники судової лавиці і минулих рокових лавиць¹⁸⁴⁹ по кількадесят чоловік, одним словом, кожен із них, скільки їх було зібрано в магістраті до такого акту, визнавали всі свої вота також на пана Полоцького і вибирали його собі на дожиттєвого начальника.

Чотири цехмістри¹⁸⁵⁰ — перший, кравецький, пан Іван Хибський, другий, кушнірський, пан Іван Деньга, третій, шевський, пан Іван Уласович, четвертий, ковальський, пан Іван Павлович,— спершу самі поодинці, як старші, давали вотум на пана Полоцького, щоб був вїйтом, а потім кожен із тих цехмістрів разом із братією волали, висуваючи пана Полоцького на вїйтівство.

Нарешті, до зібраного народу, що стояв перед ратушею у великій юрбі, виходили їхні милості панове, вислані від боку ясновельможного його милості пана гетьмана, питаючи у них, кого б вони хотіли для загального міського ладу вибрати вїйтом, але все поспільство одностайними голосами волали за пана Полоцького, щоб був той вїйтом. По таких усіх одностайних і однослівних вотах, хоч пан Дмитро Полоцький чимало заперечував нездалістю до такого поважного уряду, а особливо відмагався через труднощі з огляду на порушення міських цілостей¹⁸⁵¹, однак ми всі, вищеописані особи, зібрані на цю елекцію, бачачи, що пану Полоцькому даровано на той чин достоїнство від Бога, взявши його з бурмистрського місця, спершу оголосили всьому народу, що обрали його, пана Полоцького, на пожиттєвого вїйта в місті Києві¹⁸⁵², потім посадили на належному вїйтівському місці і вручили йому весь міський і магістратський порядок.

Отож відтоді ми всі, ново вибравши війтом пана Дмитра Полоцького, згідно давнього звичаю, відклали на інший час присягу, яку він мав виконати, належну на той уряд, а цю елекцію, що відбулася погідно, наказали для пам'яті записати в міські київські книги, а з книг видати під магістратовою печаткою.

Писано в Київській ратуші, року і дня вищепозначеного

Кориговано за книгами його царської пресвітлої величності отчини міста Києва,

**бурмистри, райці й лавники з усім магістратом,
цехмістри й усе поспільство**

Того ж року восени пресвітлий государ цар Петро Олексійович був у Воронежі, що над Доном, де споряджався знову на Чорне море корабельний та галерний, ніколи перед тим у Московському царстві небувалий і небачений флот. Він прикликав туди до себе і гетьмана Мазепу, звідки гетьман повернувся у Гадяче до Різдва Господнього, а з Гадячого до Батурина прибув на Всеїдну.

Примітки до XL розділу

- 1821 Договір зветься Карловицький.
 1822 До 1 жовтня.
 1823 Опис сейму подано в перекладі з польської мови.
 1824 *Печаткарі* — оберігачі печаток.
 1825 *Чопове і шеляжне* — податок за право продажу спиртних напоїв.
 1826 *Тютюнові відкупи* — плата за право вирощувати тютюн.
 1827 *Поголовне* — подушна подать.
 1828 *Жидівське і татарське* — податок, накладений на євреїв і татар.
 1829 *Тимфа* — срібна монета, 38 польських грошів.
 1830 *Компут* — реєстр, число вписаних у військо.
 1831 Казимиру Сапізі.
 1832 *Фіскальні суди* — казначейські суди.
 1833 *Кварта* — 1/4 прибутків від королівських маєтків, яка йде на заплату війську, тому і військо зветься кварцянним.
 1834 Вірш подано в перекладі з книжної української мови.
 1835 Тобто надав духовні чини.
 1836 *Ліки* — хори.
 1837 *Лазар-єрарх* — Лазар Баранович.
 1838 *Осьмачка* — 2,3 кг.
 1839 *Копи* — 60, *півкопи* — 30 золотих.
 1840 У тексті пропуск, вірша не вставлено.
 1841 *Іван Биковський* — був довгий час київським війтом, ставши ним, очевидно, після Ф. Ждана (Тадрини), який був скинутий з цієї посади в 1677 р. Посада війта була дожиттєва, і тільки в окремих випадках з неї скидали.
 1842 Магістрат, чи ратуша, складалася з війта, бургомістрів (бурмистрів), райців (радців), шаферів та лавників.
 1843 *Григорій Коровченко* — колишній київський полковник (1682—1690).
 1844 *Вота* — голоси.
 1845 Йдеться про правовий звід, так зване «Саксонське зерцало», в якому викладалося Магдебурзьке право — ряд узаконень щодо судочинства й управління містом.
 1846 *Субделегат* — той, що виконував обов'язки війта, коли сам війт не міг керувати містом через хворобу чи відсутність.
 1847 У 1660—1667 рр. київським війтом був Данило Полоцький, очевидно, родич Дмитра.
 1848 За І. Биковського Д. Полоцький був бургомістром і постраждав, відстоюючи інтереси міста. Дмитру пробили голову під час відомої бійки київських міщан зі студентами колегіуму.
 1849 Тобто таких членів лави, які вибиралися на рік.
 1850 Цехів у Києві на той час було багато, а у виборах брали участь тільки чотири цехмістри, бо перелічені цехи вважалися головними, а решта їм підлягала.
 1851 У цей час міщани боролися проти захоплення духовенством і козацькою старшиною багатьох місцевостей (Кожум'яків, Оболони, Приварки, о. Муромця, Осетчини, Труханового острова).
 1852 Д. Полоцький був війтом до смерті, тобто до 1733 р.

Розділ ХЛІ

Про третю книгу «Житій святих» Дмитрія, яка вийшла з печерського друку, і про земний та водний тракт, котрий лежав від Стародуба й Чернігова до Кролевця Пруського; про віддалення Кочубея від генерального писарства і про покладення на нього генерального суддівства; про листовну Мазепину кореспонденцію до коронного гетьмана Яблоновського щодо слобід, які поляки осаджували на тому боці, і щодо образ українським купцям, котрі творяться у Польщі; про відповідь на те Яблоновського до Мазепи з присланням трьох універсалів; про поховання православними уніатського попа і про ворожнечу за те уніатську супроти православних; про православного львів'янина Братковського, якого піймано відступниками і по-тиранському страчено у Слущку¹⁸⁵³, про смерть білоруського єпископа отця Полювського.

Року від створення світу 7208, а від божого очоловічення 1700 року, в місяці січні, вийшла у світ третя книга «Житій святих», складена працею богонадихнутого мужа ієромонаха Дмитрія Савича Туптала, починаючи від березня¹⁸⁵⁴,— вийшла вона з киево-печерської друкарні за архимандритства отця Іоасафа Кроковського і наповнила духовною радістю серця цікавих книжних людей.

Того ж таки року в лютому місяці за гетьманським наказом і за оповіддю стародубських та чернігівських купців у генеральній канцелярії описано земний та водний тракт¹⁸⁵⁵, який лежить з Малої Росії від Стародуба й Чернігова до Кролевця Пруського і до Риги за таким порядком:

«У Стародубському полку перевози ті ж таки, аж до границі села Лотоків, звідки перевіз на Сожі в Парпортках, самого Дніпра перевіз під Биховом, з Бихова до села Білиничі, за Білиничами мірний¹⁸⁵⁶ перевіз на річці Друті, від Друти до містечка Борисова, у Борисові річка Березина Велика, там перевіз та міст, з Борисова до містечка Бобра, до міста Мінська, звідти до містечка Ракова, з Ракова до містечка Воложина, до містечка Дзевинишек, до Алкиник, те містечко навпроти Вільня, за вісім миль із правого боку. З Алкиник до містечка Даліг, звідти до Оліти, там перевіз просторий на річці Німані. З Оліти до містечка Семни, з Семна до Вержболова, з Вержболова тут границя прусська. Пруське курфюрстерське перше містечко Столп'яни, із Столп'ян до Інструц, до Вілави, до Лабкова, з Лабкова шість миль до Кролевця. Всієї дороги зі Стародуба до Кролевця 160 миль.

З Чернігова Кролевецький тракт земною дорогою до Лоева, тут перевіз через Дніпро до Річиці, до Парич, до Глуська, звідти до Слущка, тут перевіз на річці, біля річки перед Слущком до Романова, до Нісвіжа, до Столович, до Мовчали, до Пісковців, тут перевіз Німен. Від перевозу до Білиці, до Калконії, до Щучина, до Гродна, до Волкуші, тут пуші на сім миль, тут і коронне містечко Августів, звідти дві милі до Єлгу — пруської границі, звідти до Лейц, 14 миль до Кролевця. Від Чернігова така ж відстань, як із Стародуба до Кролевця.

ОПИС ВОДНОГО ШЛЯХУ ДО КРОЛЕВЦЯ

Із Стародуба до водного шляху містечка Столпців миль 70. Із Столпців до Гродна, із Гродна до Ковна, до Юрборка, тут прусська границя. Перше містечко трактом водним над Німаном Регнета, містечко Тилжа, з Тилжі іти Німаном 12 миль до Копаниці наліво, а з Копаної ріки до Тапліва 12 миль. Звідти 6 миль Копаною рікою до Лабкова; з Лабкова Копаною рікою в самий Кролевець. А другий поворот від Тилжі вправоруч — Німан пішов у Велике море¹⁸⁵⁷, тим морем можна до Кролевця і до Риги, коли не йти Копаною рікою.

Водний порт до Риги починається біля Бішенкович на ріці Двині, ото ж водний порт до Кролевця на ріці Німані починається у Столпцях.

Навіщо той тракт описано, про те в канцелярії не було відомо¹⁸⁵⁸.

Тоді ж таки, в місяці квітні, на традиційному святковому великодньому з'їзді в Батурин до гетьмана полковників та всієї малоросійської старшини Василь Леонтійович Кочубей, прослуживши вірно і старанно Богу, великому государю царю російському, своїй малоросійській вітчизні і Запорозькому війську тридцять з лишком років на генеральному писарстві і невсипущими та багатотрудними писарськими ділами здоров'я своє, а найбільше зір очей пошкодивши (оскільки був уже в літніх свого життя роках)¹⁸⁵⁹, здав із себе той писарський уряд і, публічно поклавши перед гетьманом при усій старшині в столовім гетьманським домі на Гончарівці¹⁸⁶⁰ військову печатку, подякував гетьману і всій старшині за свій уряд хоч і короткою, але красною і повною розуму промовою, як муж дуже добrorозумний і в писарських справах досконалий. Цій несподіваній його, Кочубея, зміні не тільки полковники і вся старшина, але й

гетьман здивувалися, а будиши задоволені його справністю у писарських ділах і до себе зичливою схильністю, зашуміли були знову постановити його, Кочубея, на писарському уряді, але він, дуже те заперечуючи, відразу ж від'їхав із гетьманського дому до дому свого і хоч, здавши з себе писарство, бажав після великих писарських трудів відпочити у спасенній тиші свого дому, провівши решту свого життя спокійно, однак не зміг того бажання удостоїтися, бо після його від'їзду з гетьманського дому полковники і вся старшина, обідаючи у гетьмана, спільно порадилися, щоб не бути йому без уряду, і постановили вручити йому уряд генерального суддівства, до чого і гетьман, легко схилившись, звелів відшукати із скарбця судійську чорну гибанову ліску¹⁸⁶¹, просто у срібло оправлену, і на другий чи третій день, коли полковники і вся старшина з'їхалися перед Божою службою до гетьмана на Гончарівку і Кочубей туди ж прибув, несподівано було йому вручено від гетьмана та всієї старшини суддівський уряд, про який він і не гадав, оскільки був тоді суддя один — Сава Прокопович. Але Кочубея поставлено старшим суддею від Сави за його великі й вірні заслуги у війську; і хоч він, Кочубей, від того уряду ухилився і, кладучи певні вимовки, не хотів за нього братися, однак, не можучи чогось більшого учинити супроти всієї старшини та війська, не без жалю та сліз мусив прийняти з гетьманських рук згадану суддівську ліску і від усіх прийняв веселе привітання на той уряд,— так здійснюється приказка: коли щось собі чоловік обіщує, теє Бог нищує¹⁸⁶². Так і мій пан Кочубей, склавши з себе писарський уряд, мислив прожити в тиші, без жодного уряду, але захопила його ще більша після писарства буря і завірюха, безконечні денні та нічні судові розправи, до того ж і справи писарські його не покидали, оскільки Василь Чуйкевич¹⁸⁶³, котрий завідував на писарському місці військовою канцелярією, будиши чоловіком новим, хоч і мудрим, ще не призвичаївся був досконало до управління всіляких військових писарських справ. Отже мій згаданий пан, ухилившись від писарських трудів, не ухилився більших трудів, суддівських, як той, хто, кричучись від дощу, став під ринву.

Після роз'їзду всієї старшини з Батурина він, мій пан Кочубей, ознайомуючи преосвященному отцю Варлааму Ясинському, київському митрополиту, про складання із себе писарства і про накладання на себе ж генерального суддівства, писав до нього з Батурина такого свого листа:

«Ясне в Бозі преосвященний милостивий пане архіпастирю!»

Покірно доношу, як зичливий слуга і вірний робітник вашої архіпастирської святині, милостивому своєму панові та добродію, що я, не можучи знести великих і трудних писарських праць, які чимало мені збавили зору та здоров'я, багато і частократно просячи, упросив собі тепер у суспільства звільнення від тієї служби, але покладено на мене не по волі і не за моїм бажанням невиносне діло генерального суддівства, яке не відповідає моїй простій особі і мірі мілкого мого розуму. Отже, упадаючи під ноги святого вашого архіпастирського престолу, прошу якнайпокірніше про милостиве й доброзичливе, яке подається всечинним Богом, архіпастирське благословення для здопоможення у тому важкому суддівському правлінні.

Дано в Батурині року 1700»

Того ж таки року деякі польські панове на тому боці Дніпра почали були осаджувати слободи на порожніх місцях, що було заказано останніми трактатами, скликаючи на них цьогобічних малоросійських людей. А купцям малоросійським почали були діятись у Польщі численні ошуканства й образи. Гетьман Мазепа, діставши про те певну відомість, писав у Москву до ближнього боярина, кавалера, генерала і намісника сіверського¹⁸⁶⁴ Феодора Олексійовича Головіна (котрий на той час, після монаршого від'їзду в чужі німецькі поморські країни, управляв усіма царськими ділами), а він, боярин Головін, покладаючись на пакти вічного російського з поляками миру, вчинені 1686 року, писав від себе про ті новозакладені польські слободи і про образи малоросійським купцям, чинені поляками, до великого коронного гетьмана Яблонського свого листа. З тим ото листом гетьман виправив до Львова басанського сотника Карпа Яськевича і писав з Батурина про те саме до того ж коронного гетьмана особний лист. На той лист коронний гетьман учинив зі Львова 10 липня таку листовну відповідь до Мазепи¹⁸⁶⁵:

Вельможний милостивий пане гетьмане військ Запорозьких його пресвітлої та державної царської величності, до мене вельми милостивий пане і приятелю!

Привіз мені тут пан Карпо Яськевич, басанський сотник і посол вашої милості пана, лист від ясно-вельможного його милості пана Феодора Олексійовича Головіна, великого господаря його пресвітлої державної царської величності, ближнього боярина, кавалера, генерала і намісника сибірського, про те саме, що й до вашої милості пана. Начебто якісь панове з нашого боку мали осадити на тих місцях слободи, в яких заборонено селитися через останній трактат і залишених до подальшого розпорядження його королівської милості з Річчю Посполитою і його царської величності. Добре було б, коли б був ваша милість пан ознайомив, хто це і які місця осаджує, то б і я сам не схвалив цього, оскільки високо

шаную приязнь його царської величності з його милістю королем та Річчю Посполитою. Пише ваша милість пан і про те, що купцям та підданам його царської величності діються в наших краях ошуканства та неслухні утяження, в тому буде належна сатисфакція, коли хто укривджений обізветься тут зі своїми претензіями. Я в таких справах мушу знести з його милістю королем і радою, що є при його боці, а це швидко бути не може, бо король, його милість, від'їхав до Прусс. Отож, як тільки від його милості короля я відберу щодо того декларацію, пошлю, щоб звідомити про те, мого спеціального посланця до вашої милості пана. Зараз же посилаю мої універсали в Україну із засторогою, щоб ніхто не важився супроти заборони останнього трактату осаджуватись у тих місцях, котрі залишені до подальшого рішення. Маю ту надію, що так і з боку його царської величності таких слобід на тих ґрунтах дозволити й допускати не будуть. Себе ж самого віддаю звиклій вашої милості пана приязні і зичу від пана Бога всякого щастя.

Зі Львова 10 липня 1700 року

**Вашій милості завжди зичливий приятель та слуга
Станіслав Яблоновський, каштелян краківський,
гетьман великий коронний.**

При тому своєму листі прислав коронний гетьман до гетьмана Мазепа через згаданого басанського сотника три свої універсали: один — до купців українських, щоб при пашпортах свого гетьмана зі всілякими товарами та своїми гендлями безпечно проїжджали за кордон у Польщу і через Польщу; другий — до польських обивателів, духовних та світських, щоб українських купців у Польщі не утруднювали й не утяжали; третій універсал до польських панів, які начебто мали на Україні свої ґрунти, щоб не осаджували своїх слобід на тих порожніх місцях, які визначено вищеназваним трактатом вічного миру лишатися порожніми. Всі ці три універсали Яблоновського від слова до слова мають у собі таке¹⁸⁶⁶:

**Станіслав Ян на Яблонові Яблоновський,
каштелян краківський, великий коронний гетьман,
барський та межиріцький староста.**

Чиню до відома, кому про те належить відати, особливо їхнім милостям панам обивателям і купцям українським, київським та задніпровським, з держав його пресвітлої державної величності при вияві моєї приязні. Заходять до мене реляції, начебто ваші милості панове, побоюючись заборів¹⁸⁶⁷ та неналежних поборів у державах його королівської милості, остерігаються приїжджати сюди, до Польщі, з товаром, кіньми та різними речами. Відтак доношу тут вашим милостям і запевняю в тому, що хто тільки з пашпортом його милості вельможного пана Мазепа, гетьмана Запорозьких військ його пресвітлої державної царської величності, і його королівської милості та Річі Посполитої приїде з товарами, віддавши, згідно давніх звичаїв, мито там, де повинні його заплатити, матимуть волю без жодної кривди та утяжень продавати і з ними по цілій Польщі переходити за кордон до іншого краю. Кому б тільки було виникло у чомусь від когось утяження, за донесенням мені найменшої скарги, щоб дістати справедливість і належні сатисфакції, декларую всілякі полегшення і для ліпшої віри рукою власною підписуюся.

Дано у Львові 11 липня 1700 року

(М. П.)

**Станіслав Яблоновський, краківський каштелян,
гетьман великий коронний.**

**Станіслав Ян на Яблонові Яблоновський,
каштелян краківський, великий коронний гетьман,
барський та межиріцький староста.**

Чиню відомим, кому про те належить знати, всілякої достоїнності звання і стану людям по містах, містечках та селах його королівської милості, духовним та світським. Заходить тут мені реляція, що їхні милості панове обивателі та купці українські, київські і задніпрські, приїжджаючи до Польщі в держави його королівської милості та Річі Посполитої з різними товарами, виносять часто великі й неслухні утяження, оскільки через те чиняться немалі суспільні заводи, то щоб більше згадані люди з держави його пресвітлої державної царської величності, які приїжджають з товарами, віддавши згідно давніх звичаїв мита

там, де мають їх платити, не виносили ні від кого жодної кривди та утяжень, але могли вільно продавати і без будь-якої труднощі та заборони безпечно переходити по цілій Польщі і за кордон,— пильно того бажаю, доручаю, і прошу, й зобов'язую суспільним іменем.

Діялось у Львові 11 липня 1700 року

(М. П.)

**Станіслав Яблоновський, каштелян краківський,
гетьман великий коронний.**

**Станіслав Ян на Яблонові Яблоновський,
каштелян краківський, великий коронний гетьман,
барський та межиріцький староста.**

Чиню відомим, кому про те належить знати, особливо ясновельможним моїм милостивим панам і братам, які мають на Україні від Дніпра свої дідицтва та посесії, при виявленні моєї братерської схильності доводжу до відомості.

Зайшли тут до мене через особливе посольство від його милості пана Феодора Олексійовича Головіна, ближнього боярина, кавалера та сибірського намісника, і від його милості пана Мазепи, гетьмана військ Запорозьких, вимога та нагадування іменем його пресвітлої державної царської величності, що деякі їхні милості з нашого боку супроти заборони й домовлення в останньому трактаті, постановленому їхніми милостями панамі комісарамі святої пам'яті його милості короля та Річі Посполитої з його царською величністю, вважаться осаджувати слободи від Дніпра, хоч і на своїх грунтах, але в тих місцях, котрі через той згаданий трактат залишений і утриманий, щоб лишався порожній, поки не зайде далі рішення через спілкування його королівської милості та Річі Посполитої з його царською величністю. Тому що від того була б окая до порушення згаданого перемир'я і недотримання миру, застерігаю милостивих панів, зобов'язуючись любов'ю до суспільного добра, щоб не тільки не осаджувати таких слобід, але, коли вже такі там осаджено, щоб їх занехаяли і людей розселили, бо з того б могло б вирости діло, що дало б негадані результати. Не сумніваюся, що в тому буде достатнім побудженням для вельможних моїх милостей панів ревність до суспільного добра, аби закріпити милий мир, про що за посадою своєю прошу й бажаю.

Діялось у Львові 7 липня 1700 року

(М. П.)

Станіслав Яблоновський.

Того ж літа на Волині, за монастирем Білостоцьким в милю, у селі Жуківцях, помер уніатський священник Касіян і, на прохання овдовілої попаді, був він похований у тому ж часі православними ченцями Білостоцького монастиря за православним священничим порядком у своїй сільській церкві, бо овдовіла попаді уніатів на поховання свого попа не просила через те, що були вони далеко від села Жуківців. Коли ж про це довідалися ченці-уніати володимирські, то володимирський офіціал¹⁸⁶⁸ з іншими своїми ченцями зараз-таки приїхав до згаданого села Жуківців і, відкопавши та вийнявши того уніатського священника Касіяна, кинули його з труною в болото, що було поблизу тамтешньої церкви, за те, що був похований православними білостоцькими ченцями. Кидаючи його в болото, ті згадані уніатські ченці, гемонські інструменти, говорили таке: схизмати святу церкву своїм пробуттям у ній осквернили, нехай же піп Касіян не в церкві своїй, а в болоті лежить, як заслужив у схизматиків. Це треба розуміти, що він, Касіян, за життя свого був схильніший до схизматиків, ніж до нас, уніатів, оскільки і по смерті своїй велів поховати себе схизматикам, а не уніатам.

Дивись ото ж, ласкавий читальнику, яка злоба та ненависть до нас, православних християн, від проклятих уніатів, що свою схизму на нас, православних, накладають і одягають нас пороком своєї нечистоти, себе ж по-фарисейському праведними та святими голосять, а нас же, православних, нечистими і церквоосквернителями називають! Скільки ж бо є безумства та зятості їхніх, уніатських, засліпи їх, злобоїхня! Мабуть, бажали б усіх православних християн, наших братів, бачити в погибельній тоні, вони ж самі за своїм марнославством упали через відщепенство від святого православ'я і не дивно, коли і їхній уніатський керівничий — сатана, котрий, відійшовши од божої благодаті, зичив би оглядати всіх християн у божій неблагодаті! Але буде з нього і уніатів-законпереступників, та шалених руйнівників канонів апостольських, та богоносних отців.

Того ж таки року був у гетьмана Мазепи його давній конфідент з міста Львова¹⁸⁶⁹, чоловік учений та поет вишеназваний (котрий і книгу під назвою «Світ розглянений» красно й утішно склав польським ритмом про різні львівські речі, і видрукував 1697 року)¹⁸⁷⁰, благочестя святого нерушній блюститель Данило Братковський. А повертаючись із Батурина від гетьмана, з уваги на відщепенців святого православ'я,

не їхав просто через Київ до Львова, але їхав через Полісся, і в місті Олиці¹⁸⁷¹ через поляків і своїх відщепенців-уніатів, що чигали на нього на всіх шляхах, був пійманий, припроваджений до Слуцька і там був якимись фальшивими речами, а особливо через нерушне його православ'я та погодженість щодо того з Мазепою, за демонським навадженням через згаданих своїх відщепенців оббреханий, і оскаржений, і на смерть декретований — його посеред слуцького ринку через ката було по-тиранському розтято за сім разів, навіть до Львова, щоб побачитися з жінкою та дітьми, його не пустили¹⁸⁷².

Також, того-таки року, діставши відомість від преосвященного отця Ясинського, київського митрополита, про смерть преосвященного отця Серафіона Полховського, єпископа білоруського, жалюючи на ту смерть і бажаючи горливо¹⁸⁷³ вибраним на його місце іншого єпископа в Білій Русі, гетьман писав до нього, отця митрополита, такого свого листа:

«Оскільки з листовної вашої пастирської милості реляції, як і з листів від превелебної капітули Білоруської єпископії до вашої пастирської милості і до мене писаних, я звістився про смерть блаженної пам'яті ясно в Бозі превелебного його милості пана отця Серафіона Полховського, єпископа білоруського, жалю про те вельми і співчуваю горливим своїм до православ'я серцем. А найбільше тому, що під цей неспокійний час, коли божа православна церква у тамтешньому розмежованому краї лишилася при внутрішніх та зовнішніх недовірствах, утяжена постійними наругами від іновірних супостатів, він, добрий і дільний пастир святого православ'я, залишив осиротіле своєї вівчарні стадо, про що хоч і не належало б під час теперішньої воєнної хвилі кривавого Марса турбувати монарші його, пресвітлого і державного великого государя, має стати у відсутність самого великого государя у великій царській місті Москві, однак, поважаючи синівською моєю схильністю жадання та виказ вашої пастирської милості і сердечно уболіваючи на той жалісний випадок осиротіння престолу Білоруської єпископії, обіцяю через моє заступництво донести до пресвітлого монаршого престолу, щоб тепер, під час бутності в Москві великих послів, посланих від Польської Річі Посполитої та Великого Князівства Литовського, говорено було про те, щоб, не порушуючи пактів, тамтешнім православним вільно було б вибрати на єпископський престол за своєю згідною волею та розглядом, кого самі захочуть обрати на пастиря. Також прошу вашу пастирську милість, зволь, як горливий ревнитель православ'я, маючи реляцію до тієї Білоруської єпископії, написати і свій поважний пастирський лист за інстанцією до пресвітлого монаршого маєстату, з викладом про те все. Я ж оту поважну вашої пастирської милості листівну інтерпозицію і моє листовне подання до царської величності чи через пошту, чи через якогось особливо мого гінця обіцяю послати, як це належить за потребою чи в приказ Малої Росії, чи в інше яке місце.

Писано в Батурині 1700 року»

Примітки до ХІІ розділу

1853 Треба: у Луцьку.

1854 За березень — травень. У книзі, крім житій, уміщено статтю про березень з коротким викладом різних систем літочислення, «Слово Іоанна Златоустого на Благовіщення» тощо.

1855 Цей тракт мав велике значення для торговельних стосунків України з країнами Західної Європи, оскільки традиційні шляхи через Польщу були на той час небезпечні і майже закриті. Про безпеку українським купцям пише далі й сам С. Величко.

1856 *Мірний* — такий собі, посередній.

1857 *Велике море* — Балтійське море.

1858 Див. приміт. 1855.

1859 В. Кочубей народився в 1640 р., тобто йому в цей час було 60 років.

1860 *Гончарівка* — село біля Батурина, де був гетьманський палац.

1861 *Гибанова ліска* — патериця з чорного дерева.

1862 *Нищувати* — нищити.

1863 Перед цим Василь Чуйкевич був військовим канцеляристом.

1864 Треба: «намісника сибірського». (Див. далі лист гетьмана Яблоновського).

1865 Подано в перекладі з польської мови.

1866 Універсали подано в перекладі з польської мови.

1867 *Забори* — грабежі.

1868 З Володимира-Волинського. *Офіціал* — урядовець при єпископі.

1869 Д. Братковський тільки деякий час жив у Львові, постійне його місце проживання було в Луцьку.

1870 Книга називалася: «Світ, розглянений по частинах» («Świat po części przeizrzany») і вийшла у Кракові.

1871 *Олиця* — містечко, тепер Волинської обл.

1872 Після арешту в Олиці Д. Братковський зумів визволитися. Втративши надію домовитися з І. Мазепою, Д. Братковський бере участь у повстанні С. Палія проти шляхетського засилля на Україні. Д. Братковський складає відозву із закликом повстати і, одягшись у просту одягу, йде на Волинь, щоб її поширювати. Під містом Заславом його було заарештовано, а по тому засуджено і страчено в Луцьку 15 листопада 1702 р.

1873 На цих словах уривається текст в оригінальному рукописі С. Величка. Лист до митрополита В. Ясинського гетьмана І. Мазепа взято із списку Літопису С. Величка, який належав М. О. Судієнку. Цим листом закінчується Літопис і в цьому списку.

Іменний покажчик

- Абазин (Абазинець)**, брацлавський полковник.
Август, римський імператор.
Август II Саксон Фридерік, князь саксонський, польський король.
Августин Аврелій, богослов.
Авель, біблійний персонаж.
Авлавій, християнин.
Авраам, біблійний персонаж.
Азмет, турецький капітан.
Адальберт.
Адам, біблійний персонаж, перша людина.
 Адам, козацький гонець.
Адамович (Адамов) С., ніжинський протопоп.
Адель-Герей (Девлет-Гірей), кримський хан.
Адин-Нащокін А., російський окольничий.
Адиша, татарський мурза.
Адріян (Андріян), московський патріарх.
Аїл-паша, турецький посол.
Аїд, міфічний персонаж.
Айтеміров В., піддячий, російський посланець.
Аколонітех, кардинал.
Александров Н., військовий писар.
Александров Я., київський полковий осавул.
Алексієв Т., стародубський отаман.
Алексієв, російський піддячий.
Алексієнко В. див. Олексієнко В.
Алексій (див. Олексій).
Алифиров (Алфертьєв) Г., київський сотник.
Алі, турецький паша.
Алій, татарський тлумач.
Альбрехт I, прусський герцог.
Ангерона, міфічний персонаж.
Андрей, глухівський бурмістр.
Андрієв В., підписок військової канцелярії.
Андрієв І., варвинський сотник.
Андрієв М., галяцький обозний полковник.
Андрієв Ф., приказна людина.
Андрієв Ф., київський сотник.
Андрієв Ф., кобизький сотник.
Андрієнко П., іркліївський сотник.
Андрій Первозванний, апостол.
Антоненко-Сластюн М., старосанжарівський житель.
Антоній, святий.
Антонін, цар.
Антонов П., стародубський міщанин.
Антонович О., київський лавник.
Аполлос, проповідник християнства.
Апостол Д., галяцький, потім миргородський полковник.
Апостоленко Г., миргородський полковник.
Арій, александрійський єпископ.
Арсеній, диякон.
Артеменко Л. (див. Борозна Л.).
Атлас (Атлант), міфічний персонаж.
Атмоній, чернець-агіограф.
Ахіллес, герой Гомерової «Іліади».
Ахмет II, турецький султан.
Ахмет-ага, кримський посол.
Аюка, калмицький володар.
Бабиній (Бобинін) В., російський дяк.
Багаті Д., український історик.
Баганенко С. (див. Богаченко С).
Балабан Г., львівський єпископ.
Балабан Д., київський митрополит.
Бантиш Каменський Д., український історик.
Бараненко С., київський міський дозорець.
Баранович Л., чернігівський архієпископ, український поет.
Барановський, маршалок конфедерації.
Барановський, гетьманський покоєвий.
Барнацький В., стародубський писар.
Барятинські (див. Борятинські).
Батий, татаро-монгольський хан.
Батирча, татарський мурза.
Баязет II, турецький султан.
Безпалій, гетьман.
Беллармін Р., богослов-єзуїт.
Беневський С., чернігівський воєвода.
Бенедикт XIII, римський папа.
Бердебек, татарський царевич, потім хан.
Березецький (Бержницький), полковник.
Берестовицький А., чернігівський чернець.
Берло (Бирло) І., мглинський сотник, піхотний полковник.
Бернардин, святий.
Биковський І., київський вїйт.
Бистрицький, староста.
Биховець І., підписок військової канцелярії.
Биченський (Биченко) М., журавський сотник.
Білий С., козацький посол.
Білинський, коронний мечник.
Білогруд, уманський полковник.
Білогрудиха, дружина уманського полковника.
Білозор М., пінський біскуп.
Білокінь (Білокун) А., біликівський сотник.
Близначенко Я., вибельський сотник.
Бобинін В. (див. Бабинін В.).
Боблечевич (Боблещевич, Бублищевич) В., ігумен Макошинського монастиря.
Бовайло (Бувайло) К., переяславський полковий писар.
Бовченко І., ічнянський сотник.
Богаченко С., козацький посол.
Багатій І., ханський козацький гетьман.
Богданко (див. Ружинський Б.).
Богданов Г., російський дяк.
Богданович С., львівський купець.
Богданович Т., березинський протопоп.
Богданський (Бокланський) Л., погарський міщанин.
Богун І., наказний гетьман.
Болеслав Хоробрий, польський король.
Борецький І., київський митрополит.
Борис, князь, святий.
Борисенко (Барисенко) І., сорочинський сотник.
Борковський В., обозний.
Борковський І., чернігівський полковник.
Борковський І., польський полковник.
Борода О., запорожець.
Борозна Л., козацький посланець.
Борохович (Борухович) М., полковий обозний, галяцький полковник.
Борятинський (Баратинський) Д., князь, російський воєвода.

- Борятинський Ф.**, князь, російський воєвода.
Борятинський Я., князь, російський воєвода.
Бражний Г., кобилецький сотник.
Браїм-баша (див. Ібраїм-паша).
Брайко К., воронківський сотник.
Братковський Д., український поет.
Бржостовський, польський посол.
Бросціуш, Бростіум (Брожек) Я., польський математик.
Бростовський Кипріан, литовський писар, польський посол.
Бруховецький І., гетьман.
Будиский, сотник.
Будов'яченко (Добов'яченко) М., сенчанський сотник.
Бузевський С., реєнт королівської канцелярії.
Бузинарський Ф., березанський сотник.
Бузький, чернець, посланець Д. Балабана.
Бузький В., запорожець.
Булавін К., керівник повстання.
Булун П. (див. Кулун П.).
Бульонський Г., герцог, єрусалимський король.
Буріжецький (Бужецький, Буржецький) М., переяславський полковий писар.
Бурій (Бурой) М., лубенський полковий осавул.
Бурковський (Дунін-Борковський) В., сотник, чернігівський полковник, генеральний обозний.
Бурсук (Борсук) М., ніжинський сотник, суддя полковий, ніжинський полковник.
Бут Л., козацький осавул.
Бут М., бурківський житель.
Бутенко С., білоцерківський полковник.
Бутович К., киселівський сотник.
Бутурлін І., російський воєвода.
Бухвостов В., російський думний дворянин.
Бучинський-Яскольд О., український поет..
Бяконт Ф., чернігівський боярин.
Бялотор К., упітський маршалок.
- Валаам**, біблійний персонаж.
Валак, цар, біблійний персонаж.
Валькевич В., стародубський хоружий.
Варес (Вар), римський полководець.
Варлаам (див. Ясинський В.).
Варнава, біблійний персонаж.
Варсонофій, сарський і полонський єпископ.
Василев А., київський писар.
Василев Я., муравенський сотник.
Василевич, слуга Й. Шумлянського.
Василевич Г., сердюцький полковник.
Василевич (Васильович) М., гадацький полковник, небіж І. Самойловича.
Василевич С. (див. Величко С).
Василієв (Василевич, Громко) Т. (Федір), лубенський полковий писар.
Василій, святий.
Василій, священник.
Василій Великий, богослов.
Василь, посланець С. Палія.
Василь (див. Бузький В.).
Василь, сотник, посланець С. Беневського.
Васиневич (Васинкевич) І., чернець-пошанник.
Васковський Ф., ігумен Межигірського монастиря.
Васюта (див. Золотаренко В.).
Васютинський (Константинов) П., ніжинський міський писар.
- Ващенко Я.**, зінківський сотник.
Велецький В., значний гадацький товариш, посланець.
Великогагін, князь, російський посол.
Величко С., канцелярист, літописець.
Величко-Босовський (Іваненко) І., кошовий отаман.
Величковський І., український поет.
Велша-бей, татарський посол.
Вергун І., білоцерківський сотник.
Вердеревський, російський воєвода у Переяславі.
Вечурка (Вечорка, Вечоренко) Я., гадацький полковий суддя.
Виговський Д., козацький полковник, брат гетьмана.
Виговський І., гетьман.
Видиненський, митрополит.
Вилига, Вільга (Віліга) Бальцер, польський рейментар.
Винницький А., перемишлянський єпископ.
Винницький І., перемишлянський єпископ.
Виповський, римський опат.
Височан, лисянський полковник.
Витвицький, дворянин І. Мазепа.
Витязенко Г., полтавський полковник.
Вишневецький Д. (Байда), козацький ватажок.
Вишневецький М. (див. Михал Корибут).
Вишневецький Я., польський польний гетьман.
Вікарід П., яський митрополит.
Вільга Б. (див. Вилига Б.).
Вільгельм Лорд Пагет, нідерландський генерал.
Вільгельм III, англійський король.
Вітовт, великий литовський князь.
Владислав IV, польський король.
Влодковський Я., київський лавник.
Влошановський А., магістр.
Внучко С., любецький сотник.
Возніцин В., російський дяк.
Возніцин П., російський посол.
Вовк-Карачевський Л., український історик.
Войнаровська, сестра І. Мазепа, дружина Яна.
Войнаровський А., син Яна, небіж І. Мазепа.
Войнаровський Я., київський земський суддя..
Войнич І., київський райца.
Войскошинський (Волковийський).
Войцех, святий.
Войця-Сербин, переяславський полковник.
Волинець, ігумен Загорівського монастиря.
Волинський В., окольничий, російський посол.
Волков І., дяк, російський резидент у Польщі.
Волконський, воєвода Новобогородицької фортеці.
Володимир, київський князь.
Воложин (Волошин) Г., козацький сотник.
Волошин В. (див. Войця-Сербин).
Волошин П., посланець І. Мазепа.
Волчацький, намісник Могилівського монастиря.
Вольбинський.
Вольський (Коровченко, Коровка-Вольський) Г., генеральний бунчужний, стародубський полковник.
Вольф, генерал німецького війська.
Воробей (Вородій, Козакевич) І., стародубський писар.
Воробей І., ніжинський міщанин.
Ворона П., яблунівський сотник.

Ворона Я., хоружий піхотного полку.
Воронежський К., бунчуковий товариш.
Ворошило (Ворошилов) П., ротмістр, компанійський полковник.
Вуяхевич, посол Дорошенка.
Вуяхевич М., писар, генеральний суддя, згодом печерський архімандрит.

Гавриленко К., кременчуцький полковник.
Гаврило, осавул.
Гаврилов Д., козацький сотник.
Гаврилов Л., зінківський сотник.
Гагарін М., князь, сибірський губернатор.
Гад, біблійний персонаж.
Галец, дворянин І. Мазепи.
Галуховський (Голуховський), генеральний писар.
Галятівський (Глятовський) І., київський ректор, чернігівський архімандрит.
Гамалія А., генеральний осавул.
Гамалія Г., лубенський, миргородський полковник.
Ганженко С., запорожець.
Ганкевич С., королівський писар і секретар.
Ганна, небога В. Кочубея, дружина Петрика.
Гапонович, козацький посол.
Гасан-Герей, перекопський бей.
Гвинтовка М., ніжинський полковник, генеральний осавул.
Гедеон, пророк, біблійний персонаж.
Гедеон, ігумен переяславський.
Гедеон (див. Ю. Хмельницький).
Гедеон, митрополит (див. Четвертинський С).
Геката, міфічний персонаж.
Гектар, герой Гомерової «Іліади».
Гем-Герей, татарський комісар.
Генінг, начальник артилерії в Кам'янці.
Георгій III, саський електор.
Георгій (Юрій), святий.
Герасим, ієромонах.
Геркулес, міфічний персонаж.
Герцик П., полтавський полковник.
Гетьманич Г. (див. Самойлович Г.).
Гетьманич Я. (див. Самойлович Я.).
Гирич, священник-посланець.
Гізель І., печерський архімандрит.
Гіт-Герей, татарський солтан.
Гіпнокрит (Гіппократ), лікар античних часів.
Гладкий, миргородський наказний полковник.
Гладкий Я., охотницький правобережний полковник.
Глиносіренко Я., котельвенський сотник.
Гліб, князь, святий.
Глібов С., російський майор.
Глібович Юрій Король, польський посол.
Глосковський С., брацлавський стольник, польський полковник.
Гпінський Я., хелмський воєвода, польський посол.
Гобинін Н., сербський митрополит.
Говор-Корсунець, значний уманський козак.
Гоголь О., козак.
Годун (Годунов) Б., російський цар.
Годун (Годунов) Ф., син російського царя.
Голіаф, біблійний персонаж.
Голіцин Б., князь, вихователь Петра І.

Голіцин В., князь, російський ближній боярин.
Голіцини Василь та Сергій, сини Бориса.
Голованенко, козацький полковник.
Головін Ф., російський ближній боярин.
Головкін, граф, російський канцлер.
Голуховський (див. Голуховський).
Гомер, давньогрецький поет.
Гонорій І, римський папа.
Горбаченко С., товариш батуринської сотні.
Гордон, воєвода російський.
Горленко Л., прилуцький полковник.
Горобець І., козацький сотник.
Городинський, посол Чернігівського воєводства.
Горюшкін, російський стрілецький сотник.
Гофред (див. Бульонський Г.).
Грабе (Ернестн) І., майстер філософії Крелевської академії.
Гральянка Г., літописець.
Грембецький М., чернігівський полковий осавул.
Гречаний С., гадацький полковий суддя.
Гречаний С. (див. Потребич-Гречаний С).
Гречаной Ю., осавул.
Грибович П., генеральний осавул.
Григорій, богослов.
Григорій XII, папа римський.
Григорій, митрополит халкедонський.
Григорій, компанійський осавул.
Григорович (Григорієв) С., воронізький сотник.
Григорович С., отаман, ковалівський городовий.
Гришавський, чигиринський полковник.
Гримультпівський К., познанський воєвода, польський посол.
Гринцов М., коломацький житель.
Гришко, наказний козацький гетьман.
Гродецький М., повірений Д. Жабокрицького.
Гродзенко, уманський полковник.
Гроздев І., приказна людина.
Громко Ф. (див. Василевич Ф.).
Губар-Бершадський, козацький посол.
Гуджол (Гужель, Гутпжел) Д., полтавський полковник.
Гудученко (Гаддученко) М., лубенський полковий хо ружий.
Гулевич Ю., шляхтич.
Гулевич Юрій Станіслав, луцький міський суддя і бургграф.
Гулецький М., пасинок Д. Жабокрицького.
Гуляницький Г., козацький полковник.
Гуринович Р., київський міський дозорець.
Гурко С. (див. Палій С).
Гусак І., кошовий отаман.
Гусейн-паша (Гусейн), турецький воєначальник, посол.

Давендербург А.
Давид, цар, біблійний персонаж.
Дагон, міфічний персонаж.
Дамаскін, грецький святий.
Даниленко Є., коломацький житель.
Даниленко М., полтавський старожил.
Данилов Д., коломацький житель.
Данилович К., київський урядник.
Данилович Т., київський бурмістр.
Донко, переяславський полковник..
Дарія (див. Ісканська Д.).
Дашкевич К., стародубський сотник.

- Дашченко Г.*, стародубський полковий обозний.
Дворецький В., київський полковник.
Дворецький І., остерський сотник.
Де Баден, князь, австрійський генералісимус.
Девлет-Герей, кримський солтан.
 Девлет-Керім (Діенлет Керейн), кримський хан.
Дедал, міфічний персонаж.
Дейнека В. (див. Яценко В.).
Де-Конте (Де Конті) Людовік, французький принц.
Делявер, паша, турецький посол.
Демко (див. Многогрішний Д.).
Демидецький, козацький сотник.
Деньга І., київський цехмістр.
Дервіш-Ахмет, турецький паша.
Деримонтов, російський стольник.
Децик, овруцький полковник.
Димитрій (див. Туптало Д.).
Думитрашко (Дмитрашко) Райча (див. Райча Д.).
Добов'яченко М. (див. Будов'яченко М.).
Довгеля Т., коропський сотник.
Довговський, староста.
Долгорукий Ю., князь, російський боярин.
Долгоруков В., князь, російський воевода в Чернігові.
Долгоруков Л., князь, російський воевода.
Долгоруков Я., князь, російський стольник.
Домарацький К., овруцький архімандрит.
Домонтов (Домонтович) П., підписок, київський полковий писар.
Домонтович (Домонтов) І., генеральний суддя.
Донець А., полтавський полковий обозний.
Донець Ф., гадацький сотник.
Доротей, богослов, настоятель Газького монастиря.
Дорошенко А., брат гетьмана.
Дорошенко Г., брат гетьмана.
Дорошенко П., гетьман.
Дорошенко П., дружина гетьмана.
Доцифтей (Досифей), ерусалимський патріарх.
Доценко (Дашченко) Г., стародубський полковий обозний.
Драгинич Я., намісник у Немирові.
Дранник Й., ігумен Буйницького монастиря.
Драпіка Я., корибутівський сотник.
Дрекселій, пресвітер ордену єзуїтів.
Дрозд (Дрозденко), брацлавський полковник.
Дрозденко, брацлавський полковий сотник.
Дружкевич (Друшкевич) С., польський рейментар.
Дубина Л., городовий отаман.
Дуб'яга І., миргородський полковник.
Дука І., волоський господар.
Дуненко (Луненко), чигриндівський сотник.
Дунін-Борковський В. (див. Бурковський В.).
- Еверський С.*, сердюцький полковник.
Езекія, цар, біблійний персонаж.
Ейнгорн В.
Елеонора, австрійська архікняжна, польська королева.
Емер, турецький капітан.
Епіфаній Кіпрський, єпископ, богослов.
Ернест (див. Грабе І.).
Есмаговський (Есмановський, Есимонтовський) А., мглинський сотник.
- Євгеній IV*, папа римський.
Євдокія, цариця.
Євлєвич Й., чернігівський вїйт.
Євтушенко І., новомлинський сотник.
Євхименко С., леп'явський сотник.
Єгова, Бог, біблійний персонаж.
Єкимович В., київський лавник.
Єлизавета Петрівна, російська цариця.
Ємець А., коропський міщанин.
Єременко П. (див. Чмеренко П.).
Єремів Є. (Яременко Я.), батуринський сотник.
Єремієнко Г., погарський сотник.
Єремієнко Т., погарський сотник.
Єремія, пророк, автор біблійної книги.
Єрмолаєнко, переяславський полковник.
Єрофтей (Єрофей), чернець Печерського монастиря.
Єфименко І., наказний переяславський полковник.
- Жабокрицький Д. (Дмитро)*, луцький єпископ.
Жабокрицький Ю., шляхтич.
Жабокрицькі, рід.
Жадінов М., російський дяк.
Ждан (Тадрина) Ф., київський вїйт.
Жданенко І., конотопський сотник.
Жданович (Жданов) Я., ніжинський бурмістр.
Желіборський А., львівський єпископ.
Жеребило, козацький піхотний полковник.
Животовський П., генеральний суддя.
Жигмонд (Сигізмунд) III, польський король.
Жидачевська, мечникова дружина.
Жила С., київський полковий хоружий.
Жиленко Г., козельський сотник.
Жоховський К., уніатський митрополит.
Жураковський, галицький війський.
Жураховський (Жураковський) Я., глухівський сотник.
Журман Д. (див. Турченко Д.).
Жученко П., полтавський старожил.
Жученко Т. (Федір), полтавський полковник.
- Забей Караного*, татарський мурза.
Забіла П., генеральний обозний, суддя.
Забіла С., ніжинський полковник, син Петра.
Забіленко Т., борзненський сотник, син Петра.
Забілецький П., чернігівський чернець.
Забровський Г., пирятинський сотник.
Забуцький (Забужський) Ф., переяславський полковий хоружий.
Завацький (Завадцький) Ф., ніжинський полковий суддя.
Завіша І., козацький посол.
Загоровський В., ігумен Мгарського монастиря.
Загрудський (Загурський) П., красно колядинський сотник.
Замойські, рід.
Замойський Ф., польський магнат.
Запаско Я.
Запорожець, покойовий Мазепи.
Зарудецький, професор Київської академії.
Зарудський А., новгород-сіверський протопоп.
Зборовський Л., козацький бунчужний.
Звякий П. (Филон), сиберецький сотник.
Зевс, міфічний персонаж, Бог.

Зеленський Л., володимирський біскуп.
Зелений, дворянин, російський воєвода.
Зеленій І., зінківський житель.
Зигомел І., грецький історик.
Зигомела (Зигомел) Т., грецький історик, син Іоанна.
Зименко В., київський бурмістр.
Златоуст І., богослов.
Змєєв В., російський воєвода.
Золотаренко В., ніжинський полковник.
Золотаренко І., ніжинський полковник, наказний гетьман.
Зорченко С., сосницький сотник.
Зорка С., літописець.
Зосим Тишеєвич., ігумен Іллінського Чернігівського монастиря.
Зосим, святий.
Ібраїм, турецький капітан.
Ібраїм-паша (Ібраїм-паша, Браїм-паша, Шайтан-паша), трапезонтський паша.
Іван (Іоанн) Олексійович, царевич, цар російський.
Іванов А., слабинський сотник.
Іванов А., миргородський полковий суддя.
Іванов (Іванів) А., ротмістр, полковник.
Іванов Г., глиньський сотник.
Іванов Д., івангородський сотник.
Іванов І., миргородський полковий хоружий.
Іванов І., почепський вїйт.
Іванов К., сотник с. Хороше Озеро.
Іванов К., козацький сотник.
Іванов К., погарський вїйт.
Іванов Л., полтавський полковий осавул.
Іванов П., девицький сотник.
Іванов Т., хоружий пішого полку.
Іванов Я., київський полковий обозний.
Іванович Т., київський райця.
Ігнатенко Л., чорноуський сотник.
Ігнатов В. (див. Многогіршний В.).
Ігнатов Д. (див. Многогіршний Д.).
Ігнатовський, волинський шляхтич.
Ігуменської (Ігуменко) В., ніжинський хоружий.
Ізидор, київський митрополит.
Ізмаїлов, гадяцький сотник.
Ізмаїлов, російський посол.
Іларіон, суздальський та юр'ївський єпископ.
Ілія, ніжинський священик.
Іляшко (Іляшенко) М., роменський сотник, потім лубенський полковник.
Інокентій XI, папа римський.
Інокентій, ігумен Думицького монастиря.
Іоаким, московський патріарх.
Іоаникій, архієпископ Синайських гір.
Іоанн, Богослов, євангеліст.
Іоанн XXIII, папа римський.
Іоанн Златоуст (див. Златоуст І.).
Іоанн Олексійович (див. Іван Олексійович).
Іоанн VII Палеолог, візантійський імператор.
Іоасаф, московський патріарх.
Іовенко С., березанський сотник.
Іона, київський митрополит.
Іона, вятський та великопермський архієпископ.
Іона, ростовський та ярославський єпископ.
Іосиф (Йосиф), біблійний персонаж.
Іосиф, константинопольський патріарх.

Іосифович С., погарський протопоп.
Ірод, цар, біблійний персонаж.
Іродіада, біблійний персонаж.
Ісаєвич Я.
Ісаєнко А., бурківський сотник.
Ісаєнко (Ісаєнок) В., шептаківський сотник.
Ісаєнко (Ісаєнко) А., гадяцький полковий осавул.
Ісайя, пророк, біблійний персонаж.
Ісакович О., київський сотник.
Іспанська Д., дружина І. Брюховецького.
Іскра З., корсунський полковник.
Іскра І., полтавський полковник.
Іскри, рід.
Іскрицький В., ротмістр, козацький полковник.
Іскрицький (Скрицький) В., посланець Й. Шумлянського.
Іслан-Герей, кримський хан.
Істомін К., справник московської друкарні.
Ісус Христос
Іуда (Юда), апостол.

Йоган Г., богослов.

Кайн, біблійний персонаж.
Казин, козацький полковник.
Калга-солтан (Керим-Герей, Кама), кримський хан.
Калеников Н., чернігівський полковий осавул.
Каленицький І., бобровицький сотник.
Калинник, константинопольський патріарх.
Каліст (Калістрат), ігумен Мгарського Монастиря.
Каменська, дружина товариша хоругви Й. Шумлянського.
Камерт (Коржерті) Я., барон, нідерландський генерал.
Кандиба Ф., конотопський сотник.
Канівець І., козацький полковник.
Кантимир К., волоський господар.
Каплан, турецький баша.
Капрар, австрійський маршалок.
Кара-Мустафа, турецький візир.
Карасенко (Карась, Тарасенко) Л., монастирський сотник.
Карач О., новгород-сіверський міщанин.
Караваський (Карвоаський), польський посол.
Карл XII, шведський король.
Карл VI, імператор.
Кароль-Густав X., шведський король.
Карп, сокологірський сотник.
Карпенко (Карпов, Карпович) (див. Вольський Г.).
Карпов Б., стародубський міщанин.
Карпов Г., ковельський сотник.
Карпов син, Семен, київський полковий осавул.
Карранца Бартоломей, богослов-домініканець.
Карт, буджацький мурза.
Касіян, уніатський священик.
Кеприл, турецький візир.
Кечі, турецький паша.
Київський С., полтавський старожил.
Кий, полянський князь.
Килан (Кіліян), козацький полковник.
Кильдей П., ніжинський осавул.
Кипріан, карфагенський єпископ, богослов.
Кипріянович С., мінський ксьондз.

Кирило, синайський архімандрит.
Кирило (Киринос), доктор, синайський архімандрит.
Кирилов І. полтавський полковий писар.
Кирилов Т. (Крилов Л.), сотник пішого полку.
Кирилович В., опішнянський житель.
Киряков (Кир'янов) С., глухівський (менський) війт.
Кисіль А., київський воєвода.
Кифа (див. Петро).
Кікін О., російський дворянин.
Кішка С., козацький отаман.
Кіяшко (Кияшко) М., гадацький полковий обозний осавул, миргородський полковник, компанійський полковник.
Клименкуц К., кузьменський сотник.
Климент ІХ, папа римський.
Климент Х, папа римський.
Климов Семен, погарський райця.
Клубицький К., полтавський полковник.
Книш, батуринський козак, посланець.
Кобилецький С., польський посланець.
Коваленко, брацлавський полковник.
Коваленко, кальницький полковник.
Ковтуненко (Кувтиненко, Туненко) Ф., понурницький сотник.
Кожен Т., польський історик.
Кожуховський, козацький полковник.
Кожуховський С., калішський стольник, польський посол.
Козаковим (Козаков) І. (див. Воробей І.).
Козловський, дворянин Мазепи.
Козловський, князь, російський воєвода.
Колачинський В., дозорець млинів Полтавського полку.
Колачинський П., чернець, ректор Київської академії.
Колодка (Колодько) К., возний Волинського воєводства.
Колета В., волинський сотник.
Кониський (Касьяненко) Є., ніжинський бурмістр.
Кононов І., головенський сотник.
Константини, візантійські імператори.
Константинов П. (див. Васютинський П.).
Константинович П., генеральний осавул.
Контт (див. Де-Конті).
Конюшій П., опішнянський житель.
Копистенський М., перемишлянський єпископ.
Кора-Ахмет, турецький паша.
Карбач Я., козацький посланець.
Коритський (Корицький) Я., генеральний обозний.
Корицький М., сренямський сотник, козацький посланець.
Корицький Р., опішнянський сотник.
Корнаро, кардинал.
Корнилій, новгородський єпископ.
Корнієвич Й., київський райця.
Коробка А., бобровицький сотник.
Коровченко (див. Вольський Г.).
Коропков (Кровков, Коровков), російський генерал-майор.
Корсаков І., окладчик.
Косагов, російський стольник.
Косинський (Колибаба) І., вертіївський сотник.

Косов С., київський митрополит.
Косогов Г., російський генерал.
Костомаров М., український історик.
Котлярчик, послушник Печерського монастиря.
Кохановський С., чернігівський отаман.
Кохановський П., польський поет.
Коцар Т., переяславський міщанин.
Коцел М., вітебський каштелян.
Кочубей В., генеральний писар, суддя.
Кошелів (див. Шепелєв А.).
Коялович М.
Красінський, київський шляхтич.
Креховецький, військовий суддя.
Кривченко І., козак С. Палія.
Криницький, гадацький полковник.
Криницький, поляк, турецький невільник.
Кричевський (Кресчевський) П., хоружий пішого полку.
Кроковський І., архімандрит Печерського монастиря, ректор Київської академії.
Кропива Г., погарський бурмістр.
Крочовський Л., надвірний польський ротмістр.
Крщонович Л., ігумен, архімандрит Іллінського Чернігівського монастиря.
Кужеленко (Кульженко) П., кропивенський сотник.
Кузьма, запорожець.
Кузьменко, охотницький полковник.
Кузьменко В., кошовий отаман.
Куліш П., український письменник.
Кулун (Булун) П., сотник.
Кульженки, брати.
Куницький С., правобережний гетьман.
Куценко В., ковалівський житель.
Кущик І., святий.
Ладній В., київський міський дозорець.
Лазар, біблійний персонаж.
Лазар (див. Баранович Л.).
Лазаревський О., український історик.
Лапа, стародубський осавул.
Ларіонов К., стародубський війт.
Ларонт А., російський полковник.
Лебель, польський полковник, комендант м. Білої Церкви.
Левенець П., полтавський полковник.
Левкович П., київський бурмістр.
Ледоховський С., кременецький підкоморій, польський посол.
Лежайський М., новгород-сіверський архімандрит.
Леонов (Леонтів), російський стольник, воєвода.
Леонтів І., думний дворянин, російський воєвода.
Леонтій, київський та переяславський митрополит.
Леопольд І, австрійський цісар.
Леськов І., коломацький житель.
Лещенко Я., осавул Лубенського полку.
Лещинський Р., польський коронний підскарбій.
Лещинський С., польський король, син Рафала.
Лжедмитрій І, російський цар.
Лигаридт П., газький митрополит.
Лизогуб Є., генеральний хоружий.
Лизогуб Ю., генеральний бунчужний.
Лизогуб Я., чернігівський полковник, наказний гетьман.

- Липницька*, черниця.
Лисенко І., генеральний осавул.
Лисенко Л., конотопський сотник.
Лисенко С., опішнянський житель.
Лисий П., козак.
Лисиця, козацький посланець.
Лисій І., бурківський житель.
Лихарев І., російський дворянин.
Лихопой Ф., посланець, потім кошовий отаман Запорозької Січі.
Лихопой Ф., опішнянський сотник.
Лішковський О., козацький посланець.
Лобойко В., калніцький полковник.
Логвин Д., ковалівський житель.
Лопухін А., російський воєвода у Глухові.
Лошковський С., дворянин Й. Шумлянського.
Лубенець І., константинівський сотник.
Лубовицький Я., волинський каштелян.
Лука, євангеліст.
Лукаш (див. Мартинович Л.).
Лукашов С., коломацький житель.
Лук'янов О., кролевецький війт.
Луненко І. (див. Дуненко І.).
Любомирський Ю., польський польний гетьман.
Людвік XIV, французький король.
Люципер, міфічний персонаж.
Лютер М., протестант, основоположник лютеранства.
Ляскоронський (Ленцоронський) П., козацький ватажок.

Мавро-Кордатий, ближній секретар турецького султана.
Магмет-ага, татарський посланець.
Магмет, турчин, невільник у Батурині.
Магметча, татарський мурза, посол.
Магмут, візир, турецький посол.
Магомет IV (Махмет), турецький султан.
Мадалинський.
Мадукала, татарський комісар.
Майдан І., устивицький сотник.
Майлов (Михайлов) М., київський хоружий.
Мазепа (Мазепенко) І., ротмістр, генеральний писар, осавул, гетьман, син Степана.
Мазепа С., білоцерківський шляхтич.
Мазепина Марія-Магдалина, ігуменя Печерського жіночого монастиря, мати І. Мазепа.
Макіавеллі Н., італійський політик і письменник.
Максим, священник, посланець В. Ясинського.
Максим, кошовий отаман.
Максим Філософ, константинопольський патріарх.
Максиміліан Е., баварський електор.
Максимович В., значний переяславський товариш.
Максимович І., чернігівський архієпископ, український поет..
Максимович Л., син В. Максимовича.
Макуха Г., запорозький, білоцерківський полковник.
Малашенко (Михашенко) Т., івангородський сотник.
Малинка, значний уманський козак.
Малук (Малюк) Р., козацький посол.
Мамай, татарський хан.

Манасія, біблійний персонаж.
Манецький Є., київський стольник.
Марія, Діва Богородиця, Покрова.
Марія, російська цариця.
Марія-Казимира (див. Собеська).
Марія Магдалина.
Марко, євангеліст.
Марко, ефеський митрополит.
Марко-мулянин, мулянтський посланець.
Марков В., синявський сотник.
Марков П., столянський сотник.
Марковицький, польський шляхтич.
Мартин, переволочанський сотник.
Мартинов А., носійський сотник.
Мартинов М., коропський сотник.
Мартинович А., ніжинський полковник.
Мартинович Л., кошовий отаман.
Мартін V, папа римський.
Марченко В., синявський сотник.
Марченко Ф., столянський сотник.
Марс (Марс Російський, Великоросійський, Малоросійський), бог війни.
Матвієв А., російський стольник.
Матвієвич (Матвієв, Шендюх) М., ніжинський полковий обозний.
Матвіїв М., опішнянський сотник.
Матвій, євангеліст.
Матіаш, львівський купець.
Матяшенко С., басанський сотник.
Маутиша, татарський мурза.
Мах, татарський мурза.
Махмет, Махомет (Магомет) М., засновник мусульманства.
Махнов Я., остапівський сотник.
Маховський С., польський полковник.
Маценко І., прилуцький полковий суддя.
Машковець Д., новгород-сіверський міщанин.
Мелетій, фесалонійський митрополит.
Мелетій, ахридонський архієпископ (патріарх).
Мелетій (див. Вуяхевич М.).
Мелетій, скарбник.
Мельхіседек, синайський келір.
Менжинський Г., кухмістр Л. Барановича.
Меньшиков О., російський князь.
Меньшиков О., російський піддячий.
Метла А., гадацький полковий хоружий.
Методіївна, дочка єпископа Методія.
Методик, константинопольський патріарх.
Методій (Філімонович Максим), могилівський та оршанський єпископ.
Мехмет-Герей, татарський солтан, хан.
Мехмет Ефенді, турецький канцлер.
Миклашевський М., стародубський полковник.
Микола, святий.
Миколаєв Ю., переяславський полковий суддя.
Милославські, рід.
Минович Д., міньський намісник.
Минцевич Г., київський бурмістр.
Миряєвський (Мрекевський, Моракевський), М., лубенський полковий писар.
Мирович І., переяславський полковник.
Мирон, наказний гетьман,
Мисір Лівля, турецький паша.
Мит Геткша Мурта, татарський комісар.
Михайл, архангел.
Михайленко Ф., генеральний писар.

- Михайло*, святий.
Михайло, кишенський сотник.
Михайло, органіст, схимник.
Михайлов Б., російський резидент у Польщі.
Михайлов Г., киселівський сотник.
Михайлов М., грунський сотник.
Михайлов М., київський хоружий.
Михайлов О., лукомський сотник.
Михайлов (Михайленко) П., ніжинський писар.
Михайлов Т., чернігівський міщанин.
Михайлов Я., коломацький житель.
Михайлович Г., київський міський дозорець.
Михайлович Т., ігумен Ключівського монастиря.
Михайловський, дворянин І. Мазепи.
Михал Корибут (Вишневецький), польський король.
Митецький Б., князь, російський воєвода.
Мілецький, архімандрит.
Мініни, брати.
Міщенко Г., хорольський сотник.
Міщенко С., іваницький сотник.
Многогрішний В., чернігівський полковник, брат гетьмана.
Многогрішний Д., чернігівський полковник, гетьман.
Мовчан, прилуцький осавул.
Могила (Могиленко) А., полковник, правобережний гетьман.
Могила П., київський митрополит.
Мойсей, біблійний персонаж.
Мокієвський К., київський полковник, небіж І. Мазепи.
Мокрієвич (Мокрієв) К., генеральний писар.
Мокрієвич (Мокрієв) С., гадяцький полковий писар.
Мокрієвич (Николаєв Юр'я) Ю., гадяцький полковий суддя.
Монастирський І., ігумен Любелського, потім Кирилівського Київського монастиря.
Монтекукулі, австрійський генерал.
Моркотун П., баришевський сотник.
Мороз, бувший кошовий отаман.
Мороз-Каневський, запорозький ватаг.
Морокевський (Мрокевський, Моркевський) М., миргородський полковий писар.
Морської М., бакланський сотник.
Морштин, коронний підскарбій.
Мугамет (Махмет, Магомед IV), турецький султан.
Мулянин Ю., втікач від турок.
Мурашко А., охотницький полковник.
Муса, турецький полонений.
Мустафа баша, турецький візир.
Мухамед-Грей, кримський хан.
Муштафа (Мустафа II), турецький султан.

Наришкіни, рід.
Наталія Кирилівна (Наришкіна), російська цариця.
Неслов Г., російський воєвода в Батурині.
Незамай Ю., київський полковий суддя.
Ненада (див. Тарасов А.).
Неплюев Л., окольничий, російський воєвода.
Нестеренко (Нестеров) А., ротмістр, лубенський полковник.
Нестеренко С., рожевський сотник.

Нестеров О., російський обер-фіскал.
Нестор з Пілос, цар, герой Троянської війни.
Нестеренко Д., батуринський сотник.
Низовець І., стародубський райця.
Микита, коломенський та коширський архієпископ.
Никифор І., крелевецький бурмістр.
Никифоров (Никифиров) Ю., рожевський сотник.
Никодим, сербський архієпископ.
Николай (див. Микола).
Николай, осавул.
Никон, російський патріарх.
Никон, строїтель Печерської лікарні.
Ничипоренко Т., городиський сотник.
Ніс, козацький полковник.
Новицький, компанійський полковник.
Носач, генеральний обозний.
Носач В., баришпільський сотник.
Нужний П., генеральний осавул.
Нурадин, татарський солтан.

Обідовський (Обіденко) І., полтавський полковий осавул, ніжинський полковник.
Огарьов, російський воєвода в Гадячі.
Огінський М., князь, литовський канцлер.
Огінський М., литовський мечник.
Огінський Т., жмудський староста.
Озарковський Г., шляхтич.
Озеров Я., приказна людина.
Олексієнко В., козацький посол.
Олексій, київський митрополит.
Олексій І., ніжинський священик.
Олексій Михайлович, російський цар.
Олексій Олексійович, російський царевич..
Олексій Петрович, російський царевич..
Олеферов С., військовий ексактор.
Олешков (Олещенко) В., волинський сотник.
Олифіренко С., підписок військової канцелярії.
Олізар Я., київський підсудок.
Ольгерд, литовський князь.
Ольшовський А., коронний підканцлер.
Омельченко (Омельяненко) Б., бубнівський сотник.
Омельянов М., коломацький житель.
Онбрихт (Олбрихт) Я., поручник.
Онея, святий.
Оникій (див. Силич О.).
Онисков Ф., менський сотник.
Оніта, белгородський солтан.
Онуфрій Великий, святий.
Опара С., козацький ватажок.
Ордин-Нащокін Б., дворянин, російський посол.
Ормінський Т., краківський астроном.
Орновський І., український поет.
Оробець (Горобець) Г., шишацький сотник.
Орун, немирівський жид.
Оруниха, дружина Оруна.
Остапов Р., райця.
Остренко С., гадяцький полковник.
Остроумов.
Отрок Й., лохвицький сотник.
Отто, Оттон III, імператор.

Павленко П., шаповалівський сотник.
Павло, апостол.

- Павло III*, папа римський.
Павло V (Камілло Берегезе), папа римський.
Павло, рязанський і муромський єпископ.
Павлов (Павленко) П., шаповалівський сотник.
Павлович І., київський цехмістр.
Пагет М., англійський посол.
Падальський Т., ігумен Білостоцького монастиря.
Паїсій, олександрійський патріарх.
Паїсій, намісник Печерського монастиря.
Паїсій Лигарид (див. Лигаридій П.).
Палііха, дружина С. Палія.
Палій (Гурко) С., фастівський полковник.
Пануга, посланець С. Палія.
Поріс, герой Гомерової «Іліади».
Парпура І., ніжинський осавул.
Парфени, іконійський митрополит.
Парфеній, никомідійський митрополит.
Пассавський, біскуп.
Пахомій, константинопольський патріарх.
Пахомій, ігумен Андронівського монастиря.
Пашковський Г., компанійський полковник.
Пащенко Я., бахмацький сотник.
Педаненко Ф., полтавський старожил.
Пекарський А., єзуїт, королівський казнодія.
Перебийніс, козацький полковник.
Перетц В., український літературознавець.
Перехрестов І., охтирський полковник.
Переяславці, брати.
Перхуров В., стольник, російський полковник.
Перун, міфічний персонаж.
Петрановський, осавул, козацький посол.
Петрашенко Д., полтавський полковий хоружий.
Петрик (Петро Іванович, Іваненко), канцелярист військової канцелярії, потім ханський гетьман.
Петро, апостол.
Петро, київський митрополит.
Петро, тлумач І. Мазепи.
Петро, переяславський міщанин.
Петро Олексійович (Петро І), царевич, потім російський цар.
Петрович Т., київський бурмістр.
Петровський М., український історик.
Петровський, шляхтич.
Петрушевич А., український історик.
Петрушевський А.
Пиво-Запольський, польський полковник.
Пилипенко І., ніжинський сотник.
Пиляй, уманський осавул.
Пирський М., наказний лубенський полковник.
Пісієнський Г., єпископ, богослов.
Питирим, тамбовський єпископ.
Пітон, міфічний персонаж.
Пісочинський, браславський староста.
Платіна Бартоломей де Саккі, кардинал.
Плутон, міфічний персонаж.
Подліський Т., гадацький полковий сотник.
Пододень О., коломацький житель.
Пожарський Н., новгород-сіверський війт.
Покрова (див. Марія Богородиця).
Полоцький Данило, київський війт.
Полоцький Дмитро, київський війт.
Полоцький С., ієромонах, царський казнодія.
Полтавець І., козацький посол.
Полубинський Д., смоленський хоружий.
Полуботок (Полуботченко, Полуботков) Л., чернігівський сотник, переяславський полковник, генеральний бунчужний і осавул.
Полуботок П., наказний гетьман.
Полувект, дяк, російський стольник.
Полховський С., білоруський єпископ.
Попович, гетьман (див. Самойлович І.).
Попкевич М., іркліівський полковник.
Поплавський, кувявський староста, литовський полковник.
Постников В., російський дяк.
Потапов С., стародубський бурмістр.
Потій І., володимирський та брестський єпископ.
Потоцький А., київський воєвода, польний гетьман.
Потоцький, коронний гетьман.
Потоцький Я., полковник, польський посол.
Потребич-Тречаний С., генеральний писар.
Празмовський М., луцький біскуп.
Празмовський Ф., луцький єпископ, реєнт королівської канцелярії.
Пригари І. (Олишевський, Ольшевський, Олишівський), сотник.
Приклонський, російський стольник.
Присановський (див. Трисановський С).
Пріємський (Пріймський) О., коронний підстолій, польський посол.
Прогонський Г., полтавський сотник.
Прокопович (Прокопов) С., воронезький сотник, генеральний писар, суддя.
Пронтишев, окольничий, російський посол..
Проскурєнко Г., борзненський сотник.
Проценко Р., батуринський козак, посланець.
Пугач Ф., полтавський старожил.
Путин І., хоружий пішого полку.
Пуфендорфій (Пуфендорф) С., німецький історик.
Пушкар М., полтавський полковник.
Пушкін, російський стольник.
Пясочинський (Пісачинський) С., браславський староста.
Пясочинський Я., хелмський каштелян.
Радзишевський, підляський каштелян.
Радзівський М., гнєзнінський архієпископ.
Радивил, князь, литовський підканцлер.
Радивил М., литовський рейментар.
Радонежський С., святий.
Разинов (Разін) С., донський козак, ватажок повстання..
Райча (Думитрашко Райча), переяславський полковник.
Ракович М., варвинський сотник.
Ракович С., прилуцький полковий писар.
Ракочій, семигородський князь.
Рам, біблійний персонаж.
Рафаїл, чернець.
Рева І., опішнянський житель.
Реуський, польський посол.
Ржевський І., російський воєвода в Ніжині.
Ржевський І., російський окольничий.
Ржевський О., російський окольничий.
Рогоза М., київський митрополит.
Рожанський, гоголівський сотник.

Романенко Г., крелевецький міщанин.
Романов Г., городницький сотник.
Романович (Романов, Ракушка-Романовський) Р., переяславський полковий осавул.
Ромодановський (Ромоданенко) А., син Г. Ромодановського.
Ромодановський Г., князь, російський воевода.
Ромодановський М., російський стольник.
Рославець (Рославченко, Рословець) П., стародубський полковник.
Рославченко (Рославець) О., почепський сотник, брат Петра.
Россій, єзуїт.
Ростковський, компанійський полковник.
Ротоханський (Росоханський) К., капрал.
Рубан, значний переяславський товариш.
Рубан В., кошовий отаман.
Рубан І., охотницький осавул, прилуцький полковник.
Рубан С., кошовий отаман.
Рубанин (Рубаник) Г., переяславський полковий обозний.
Рубченко (Рубець) І., топальський сотник.
Рувим, біблійний персонаж.
Ружинський Б., князь, козацький ватажок.
Ружинський М., князь, козацький ватажок.
Рулик О., чернігівський житель.
Русанов А., коропський вїйт.
Рутковський І., дозорець у Переволочиш.

Саадет-Герей, кримський хан.
Сабета, єврейський священник-Сова, посланець Дуки.
Сова, чигиринський сотник.
Сова, швагер С. Паляя.
Саваєцький (Свецький) Ф., сибержецький сотник.
Саваот (Саваоф), Бог, біблійний персонаж.
Савелов І., думний дворянин, російський воевода в Ніжині.
Савенко А., обозний київський полковий.
Савенко М., седнівський сотник.
Савицький С., писар.
Савощенко Ф., рашевський сотник.
Савченко Б., веприцький сотник.
Савченко П., коломацький житель.
Савченко Ф., коломацький житель.
Сагайдачний (Яременко) Г., кошовий отаман.
Сагайдачний-Конашевич П., козацький гетьман.
Сало, китайгородський сотник.
Самарин Л., фастівський полковий суддя.
Самовидець, літописець.
Самойлович Г., гетьманич, чернігівський полковник.
Самойлович (Самойлов, Самойленко) І., чернігівський полковник, генеральний суддя, гетьман.
Самойлович П., дочка гетьмана.
Самойлович С., гетьманич, стародубський полковник.
Самойлович Я., гетьманич, стародубський полковник.
Самуїл, пророк, біблійний персонаж.
Самусь (Самуїл Іванович), богуславський полковник, наказний гетьман.
Сандоровський М., чернігівський протопоп.

Сапіга (Сапега) К., великий литовський гетьман.
Сардонапал, ассирійський цар.
Саси, рід.
Саський Є., князь.
Саул, біблійний персонаж.
Сафа-Герей, кримський хан.
Сахненко Ф., миргородський сотник.
Сашченко Т., домонтовський сотник.
Свириденко В., військовий хоружий.
Свічка Л., лубенський полковий суддя, лубенський полковник.
Свободецький М., чернігівський полковий писар.
Себестьянов (Себестіянович) В., писар, суддя, прилуцький полковий обозний.
Сейнахорим (Сеннахирим), цар, біблійний персонаж.
Селецький, посланець С. Беневського.
Селим-Герей, татарський солтан.
Семенов А., прилуцький полковий хоружий.
Семенов П., полтавський старожил.
Семенов С., полковий сотник.
Семенов Ф., полковий сотник.
Семеонов (див. Косинський (Колибаба) І.).
Семіонович Л., полтавський протопоп.
Сенницький, луцький писар.
Сераскер Алі, турецький паша.
Сербин В., золотоносський сотник.
Сербин І., лубенський полковник.
Сергієв Р., ніжинський хоружий.
Сивяченко Л., смільський сотник.
Сила, біблійний персонаж.
Силіч (Оникій) О., чернігівський полковник.
Силіч П., київський міщанин.
Силічич (Силіч), компанійський полковник.
Симеон, ахридонський архієпископ.
Симеон Олексійович, російський царевич.
Симон (Силин) С., чернігівський полковий хоружий.
Сирам-бей, татарський комісар.
Сич М., київський райця.
Сичевич С., київський лавник.
Сірко І., кошовий отаман.
Сканожезенко (Скаженоженський) І., лютенський сотник.
Скарбек, галицький каштелян, польський посол.
Скоропадський І., генеральний бунчужний, гетьман.
Скоченко Л., яготинський сотник.
Скрицький (див. Іскрицький В.).
Скуратов П., російський окольничий.
Сластюн М. (див. Антоненко-Сластюн М.).
Снарський К., королівський писар і тлумач.
Собеська М. К., польська королева.
Собеський О., польський королевич.
Собеський Якуб, польський королевич.
Собеський Я. (Ян Третій), коронний гетьман, польський король.
Собко (див. Собеський Я.).
Соловкін, російський окольничий.
Соломія, дочка Ірода, біблійний персонаж.
Соломон, цар, біблійний персонаж.
Соломон (Троцький С.), чернець.
Солонина К., київський полковник.

Солошенко М., опішнянський житель.
Сомко Я., переяславський полковник, гетьман.
Софія Олексіївна, російська цариця.
Софія Шарлотта, кронпринцеса, дружина Олексія Петровича.
Софоній, наглядач Печерської друкарні.
Софонович Г., київський лавник.
Софонович Т., київський райця.
Соха І., запорозький полковник.
Станіславич А., ротмістр.
Стаховський А., чернігівський архієпископ.
Стахурський, польський генерал, комендант Білої Церкви.
Степан, тлумач Стецика.
Степанов (Степанкович) З., новгородський сотник.
Степанов М., остерський сотник.
Степанов М., ніжинський купець, посланець.
Стефан, мученик.
Стефанович, канцелярист.
Стецик (Стецько, Степан Ягорлицький), козацький ханський гетьман.
Стецик, брат С. Ягорлицького.
Стецько, полтавський полковий осавул.
Стойка Й., мараморійський архієпископ.
Стратілат Ф.
Стрівський, наказний переяславський полковник, генеральний бунчужний, наказний гетьман.
Студита Т., богослов.
Ступницький Б., львівський ігумен.
Стягайло І., кошовий отаман.
Субоцький, староста.
Судієнко, український історик.
Сулейман.
Сулима І., козацький гетьман.
Сулима І., генеральний хоружий.
Сулима Ф. (Феодор), значний козак.
Сулимко (Сулима), козацький полковник.
Суличенко, посланець Ю. Хмельницького.
Супруненко І., комишенський сотник.
Суховій П., запорозький писар, полковник.
Суша Я., холмський єпископ.
Схендль К., краківський друкар.

Тандула (Тайдула), татарська цариця.
Таран Г., ковалівський житель.
Тарасенко А., військовий писар.
Тарасенко (див. Карасенко Л.).
Тарасенко Х., осавул, козацький посол.
Тарасов (Тарасенко, Тарасевич, Ненада) А., ніжинський сотник.
Тарасов Л., яреськівський сотник.
Тарасов П., старосанжарівський сотник.
Тассо Т., італійський поет.
Ташликов А., російський дяк.
Твардовський С., польський поет.
Тваровський С., овруцький архімандрит.
Тедось (Тесько), мєнський бурмістр.
Текелій Е., угорський князь.
Темниченки, брати-запорожці.
Темченко (Тимченко) Д., сребрянський сотник.
Теодор-цар (див. Феодор Олексійович).
Теолог Г., богослов.
Теофан, єрусалимський патріарх.
Теофілакт Болгарський, охридський архієпископ.

Терещенко Ф., прилуцький полковник.
Терлецький К., луцький єпископ.
Тетеря П., гетьман.
Тизіфона, міфічний персонаж.
Тимофієв (Тимофієвич) Л., погарський сотник.
Тимофій, християнський проповідник.
Тимошев Г., ніжинський міщанин.
Тихий І., київський осавул.
Тиховець П., київський міський дозорець.
Тиховець Ф., київський міський дозорець.
Тихонов А., підписок військової канцелярії.
Тихонович Р., київський бурмістр.
Тишевич З. (див. Зосим).
Тищенко (Тишиненко) А., сосницький сотник.
Тишликов А., дяк.
Тоболець Ю., полтавський полковий суддя.
Товстоліс П., молдавіський сотник.
Томаш, апостол.
Томиславський М., канонік, королівський секретар.
Трауєрніхт А., російський генерал.
Третьак С., козацький полковник.
Тризна, номінат білоруської єпископії.
Тризнич Х., писар.
Трисановський С., київський осавул.
Тритон, міфічний персонаж.
Троєкуров І., князь, російський воєвода.
Троїцький Ф., ніжинський священник.
Троїцький Ф., піп, син Феодора.
Трофимов І., погарський райця.
Трофимович (Трофимов) Я., прилуцький полковий осавул.
Троцький С., (див. Соломон).
Троциньський С., гадяцький полковий осавул.
Труш І., новосанжарівський сотник.
Трущенко, наказний корсунський полковник.
Трясило Т., козацький гетьман.
Тукальський-Нелюбович (Токальський) Й., київський митрополит.
Туненко Ф. (див. Ковтуненко Ф.).
Туптало Д., український письменник.
Туркулець, козацький полковник.
Турченко (Турчинко, Турченинко, Журман) Д., стародубський осавул.
Углицький Т., чернігівський архієпископ.
Угровецький К., чернігівський полковий обозний.
Укрїнцов Є., думний дяк, російський посол.
Улановський Г., запорозький полковник.
Уласович В., київський міський дозорець.
Уласович І., київський цехмістр.
Улізко, козак.
Уманець В., глухівський житель.
Уманець В., опішнянський житель.
Уманець (Пилипча) П., ніжинський полковник.
Урусов Н., князь, російський воєвода. Утвенко І., слабинський сотник.

Фавоній (Фавн), міфічний персонаж.
Фаєтон, міфічний персонаж.
Федесенко (Федоренко) М., піщанський сотник.
Федієнко В., генеральний осавул.
Федоров Є., миргородський полковий осавул.
Федоров С., новомлинський сотник.
Федоров Я., миргородський полковий обозний.
Федько, бувший кошовий отаман.

Феодор Олексійович, царевич, російський цар.
Фердинанд II, австрійський цісар.
Фердинанд II, австрійський цісар.
Филимонов П., чернігівський міщанин.
Филимонович М. (див. Методій).
Филип, московський митрополит.
Філіп I., лютеранин, учитель богослов'я.
Филонов С., менський міщанин.
Філарет, ігумен Уманського монастиря.
Філістій.
Фортута, богиня.
Франко I., український письменник
Фридерік Август (див. Август II Саксон).
Фульгенцій, єпископ, богослов.
Ханенко, гетьманів брат.
Ханенко М., гетьман.
Ханенчиха, гетьманиха.
Хапчинський (Халчинський) Я., конюший
 Л. Барановича.
Харченко Д., будянський сотник.
Хведько, козацький ватажок.
Хибський I., київський цехмістр.
Химин Т. (Химич Ф.), коропський сотник.
Хлопов К., окольничий, російський воєвода.
Хмельницька К., дочка Богдана.
Хмельницька О., дочка Богдана.
Хмельницький Б., гетьман.
Хмельницький (Хмельниченко) Т., гетьманіч.
Хмельницький (Хмельниченко) Ю. (Гедеон),
 гетьман, син Богдана.
Хованський I., князь, російський воєвода.
Хованський П., князь, російський посол.
Холоденко Л., ковалівський житель.
Хоменко Г., прохорівський сотник.
Хоменко М., переяславський сотник.
Хомич Ф., київський урядник.
Хомінський С., стародубський протопоп.
Храповицький Я., підкоморій смоленський,
 польський посол.
Хреститель I., біблійний персонаж.
Хризат (Хрисанф), архімандрит, єрусалимський
 патріарх.
Хромченко (Хромієнков) П., стародубський
 сотник.
Цибоній, кардинал.
Циганчук П., фастівський полковий обозний.
Циклар I., російський думний дворянин.
Цісарський I., російський думний дворянин.
Цісарський I., генеральний обозний.
Цукорвський (Цурковський) О., ніжинський вїйт.
Цупченко П., лубенський сотник.
Цюпка Л., слуга І. Самойловича.
Цюцюра Т., переяславський полковник.
Чаадаєв I., російський окольничий.
Чанібек, татарський хан.
Чаплинський, чигиринський староста.
Чарнецький, канівський староста.
Череватій Л., опішнянський житель.
Черкаський М., князь, російський воєвода.
Черкаський К., князь, російський воєвода.
Черкашенець О., голтвянський сотник.
Чернецький С., руський воєвода.
Чернович А., сербський патріарх.
Чернявський Г., прилуцький полковий осавул.

Чернявський Д., прилуцький полковник.
Черняк Л., син Леонтія.
Черняк Л., полтавський полковник,
 генеральний осавул.
Четвертинський В., князь.
Четвертинський С., єпископ луцький,
 острозький, київський митрополит.
Четвертинський Ю., князь, небіж Гедеона.
Чуриков, дяк, російський посол.
Чмеренко П., хоружий пішого полку.
Чорнушенко К., наказний полтавський
 полковник.
Чугай, запорозький ватаг.
Чугуй (Чугай) I., запорозький полковник.
Чуйкевич В., реєнт генеральної канцелярії.
Чупринський I., опішнянський житель.

Шабан Л. (Чемерис), казикерменський писар.
Шайтан-паша (див. Ібраїм-паша).
Шакловитий Ф., російський думний дяк.
Шамрицький С., лубенський полковник.
Шапкал, гірський володар.
Шафіров П., барон, російський підканцлер.
Шевчик, запорожець.
Шейн О., боярин, російський воєвода.
Шендюх (Матюха) М. (див. Матвієвич М.).
Шепелев (Кошелів) А., російський генерал.
Шептицький В., єпископ.
Шереметьєв Б., російський воєвода.

Шереметьєв (Шеремет) В., російський
 воєвода.
Шереметьєв (Шереметов) П., російський
 воєвода в Києві.
Шереметьєв (Шеремет) Ф., російський
 воєвода, зять І. Самойловича.
Шереметьєва П., дружина Федора, дочка
 І. Самойловича.
Шерин-Герей, татарський солтан.
Шерпило, кошовий отаман.
Шийкевич, генеральний писар.
Шикій Г., писар.
Шимон, зінківський полковник.
Шин-Герей (Шан-Герей), татарський хан.
Ширай К., секретар Я. Сомка.
Ширин бей, син Нурадин-солтана.
Ширков М., приказна людина.
Ширкович (Шеркевич) I. (Іеремія), ігумен
 Максаківського монастиря.
Шишигіни Прокопій і Харитон Мініни, боярські
 діти.
Шматковський, глухівський протопоп.
Шпаківський Ю., бунчужний.
Шрамченко Л., олишівський сотник, наказний
 ніжинський полковник.
Штеремберг (Штаремберг), австрійський
 генерал.
Шульга, біскуп хелмський.
Шульга, дворянин І. Мазепи.
Шульга Л., сердюцький полковник.
Шуменко I., моровський сотник.
Шум'янський (Шумлянський) А., луцький
 єпископ.
Шум'янський Йосип, львівський єпископ.
Шум'янський С., небіж Йосипа.

Щербак Б., генеральний осавул.
Щербак В., стародубський полковий осавул.
Щербатов К., боярин, російський воевода.
Щербина І., сотник.
Щербина І., переяславський райця.
Шука С., королівський секретар.
Щуровський І., наказний переяславський полковник.

Юлій III, папа римський.
Юрев (Юркевич) В. (див. Щербак В.).
Юстиніан, візантійський імператор.
Юстиніан Великий, візантійський імператор.
Юсуп, турецький паша.

Яблонський (Яблоновський) С., польський коронний гетьман.
Яблуновський А., товариш хоругви князя Радиви́ла.
Яворський С., уманський полковник.
Яворський С., префект Київської академії, український поет.
Ягайло, великий князь литовський, польський король.
Ягорлицький С. (див. Стецик).
Ядвіга, польська королева.
Яків, єрусалимський єпископ, апостол.
Яків (Алфеїв), апостол.
Яків (Зеведеїв), апостол.
Якимов К., мринський сотник.
Якимов Т., новгород-сіверський писар.

Яки-Герей, татарський комісар.
Яковенко Г., кошовий отаман.
Яковенко І., гоголівський сотник.
Яковенко М., генеральний хоружий.
Яковлев В., крелевецький сотник.
Яковлев Т., київський осавул.
Яковлев Ф., глухівський війт.
Якубенко С., гелм'язівський сотник.
Яла Агаса, білгородський солтан.
Яндзурський з Любліна, автор курсу філософії.
Яненко, козацький полковник.
Ян Казимир (Казимир), польський король.
Ян Третій (див. Собеський Ян.).
Янченко (Яненко), корсунський полковник.
Ярема (див. Гладкий Я.).
Яременко Я., батуринський сотник.
Яременко-Сагайдачний Г. (див. Сагайдачний Г.).
Яремов Я., підписок військової канцелярії.
Яроватий, уманський суддя.
Ярослав Мудрий, великий князь київський.
Ярошенко Я., козацький посол.
Ярухович Б., львівський купець.
Ясинський В., архімандрит печерський, київський митрополит.
Ясликовський, сердюцький полковник.
Яськевич К., басанський сотник.
Яхимов (Якимов) Г., чернігівський міщанин.
Яценко (Дейнека, Яковлев), крелевецький сотник.
Яцько, келебердянський сотник.
Яцькович Г., миргородський полковий осавул.

Запорожці. Ікона з Покрови.

Giorgio Chimilinschi Generale de Cosacchi.
Bonacino scul.

Ю. Хмельницький. Гравюра.

С. Полоцький.

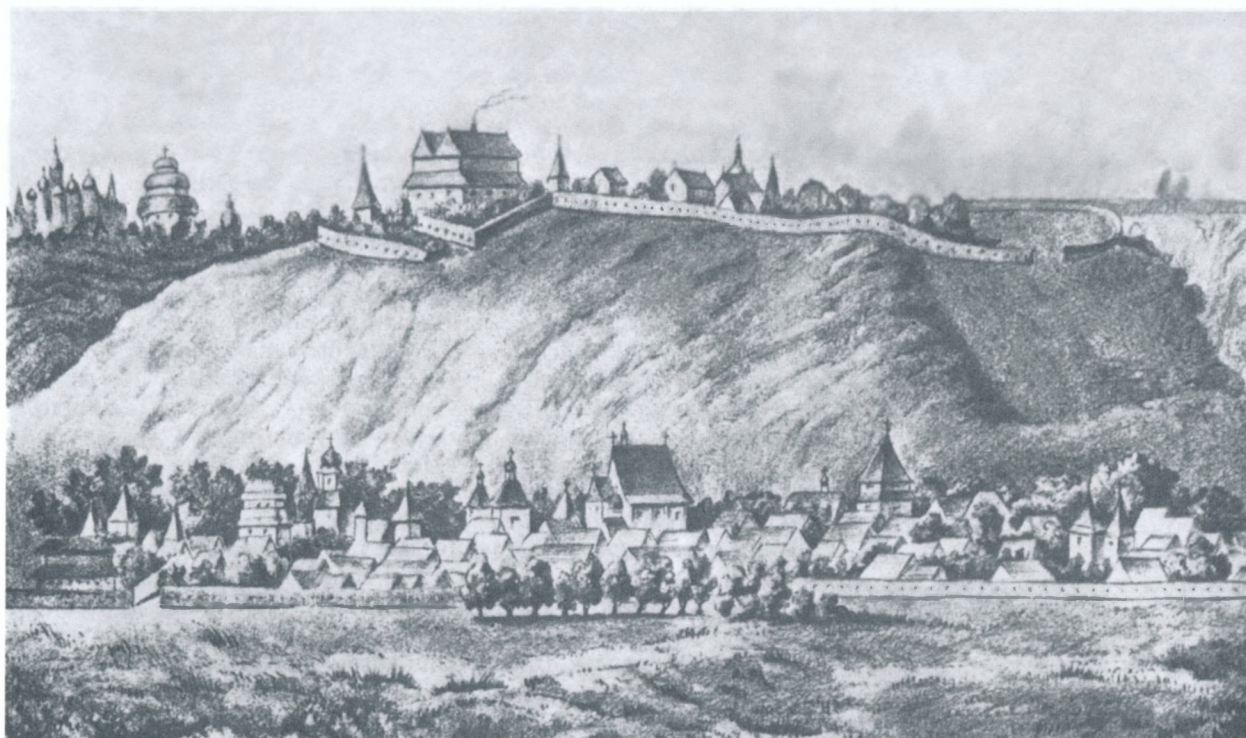

П. Тетеря. Малюнок з літопису С. Величка.

Портрет С. Яворського.

А. ван Вестервельд, Кірово-Петроградська губернія.
А. ван Вестервельд, С.-Петербург, 1880 г.

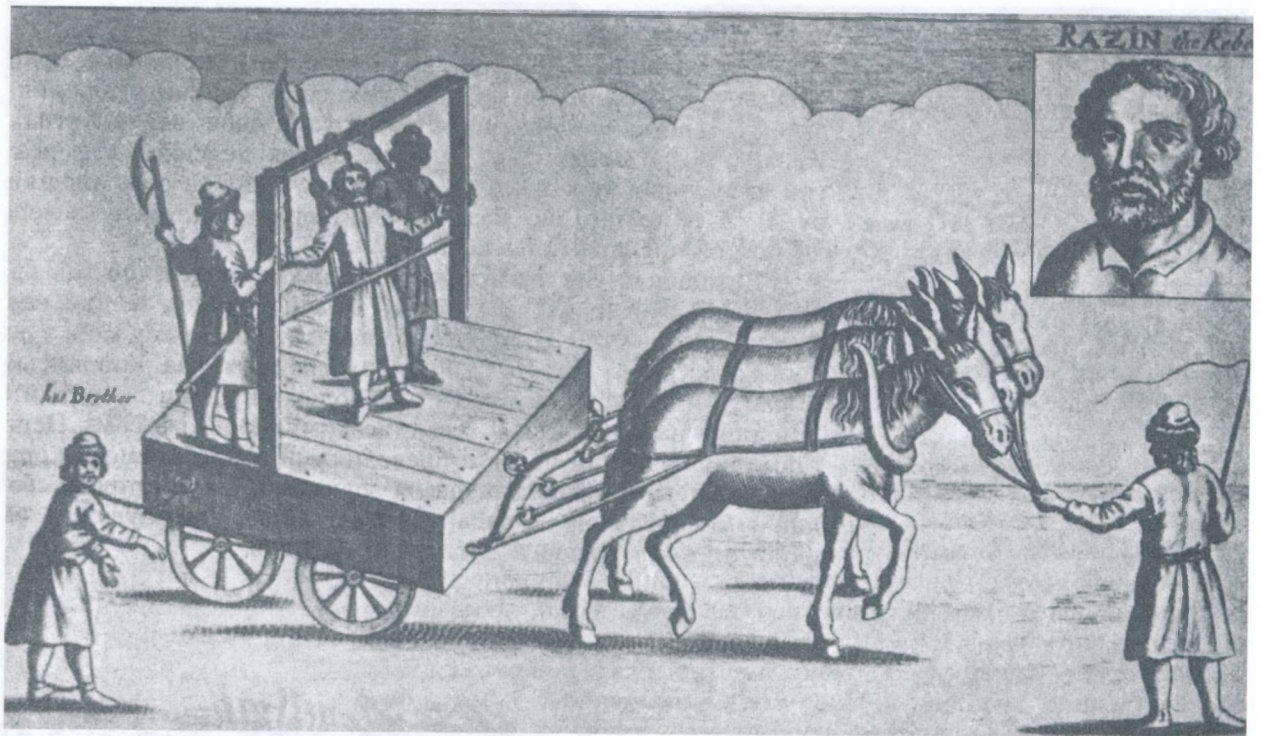

А. ван Вестерфельд. Замок на Киселівці.

Monasterium Peczansse Sijovica.

А. ван Вестерфельд. Кисво-Печерська лавра.

С. Разіна везуть на страту.

А. ван Вестерфельд. Софія Київська зі Сходу.

Портрет В. Шереметьєва.

А. ван Вестерхольд. Копія з оригіналу в музеї в Санкт-Петербурзі.

П. Дорошенко. Малюнок з літопису С. Величка.

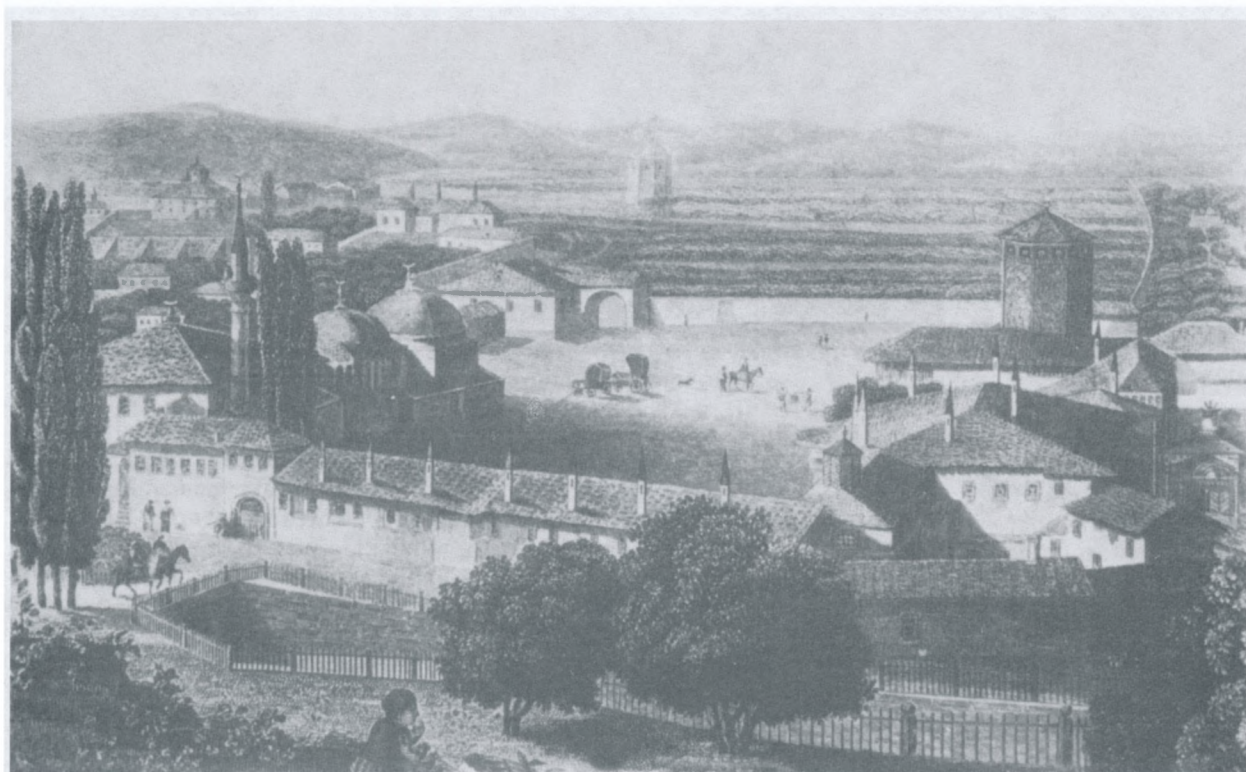

Портрет С. Разіна.

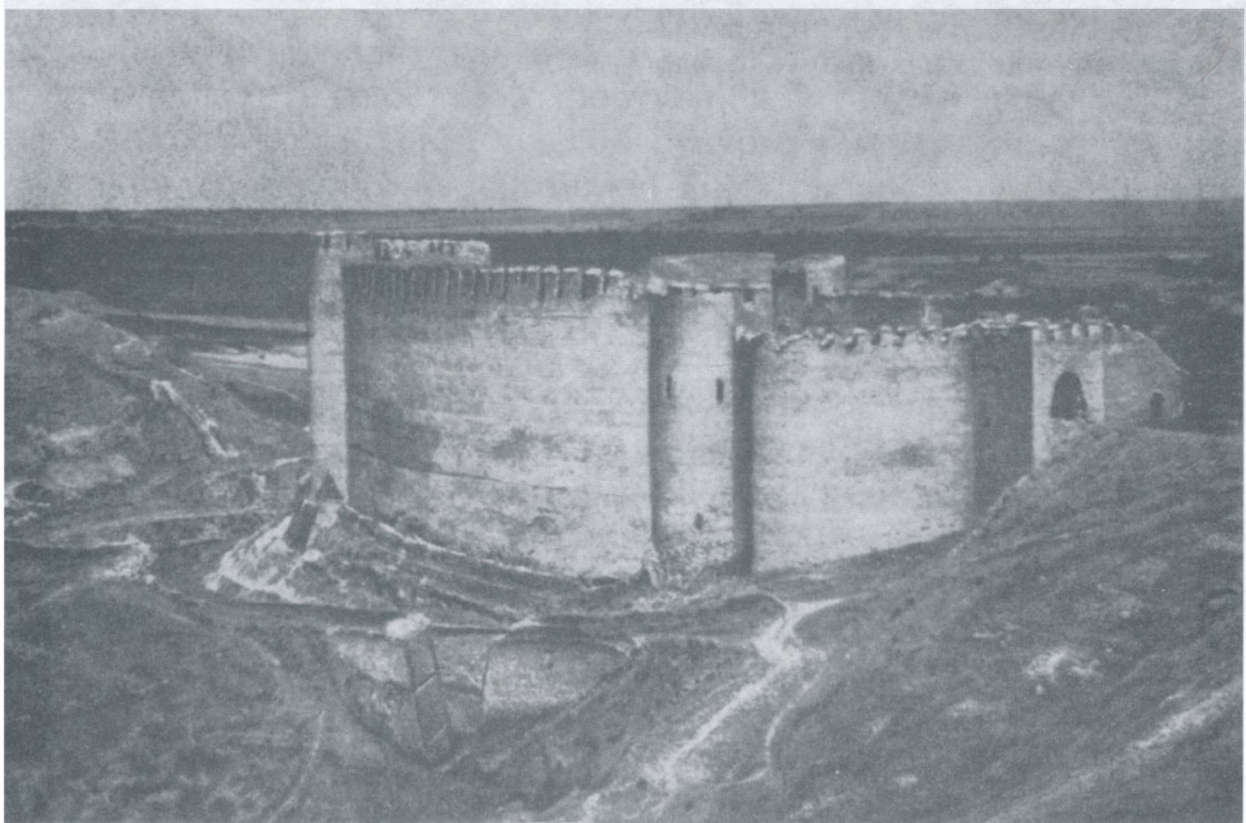

ФРИДЕРИК АУГУСТ II (р. 1723). Царствовав в Польщі та Саксонії з 1733 по 1763 рік. Був королем Польщі та Саксонії, а також курфюрстом Саксонії та ерцгерцогом Австрії. Відомий своєю участю у війнах за Польське королівство та Саксонію. На портреті він зображений у парадному вбранні з довгою косичкою та перукою. На його одязі видно орденський знак на рукаві.

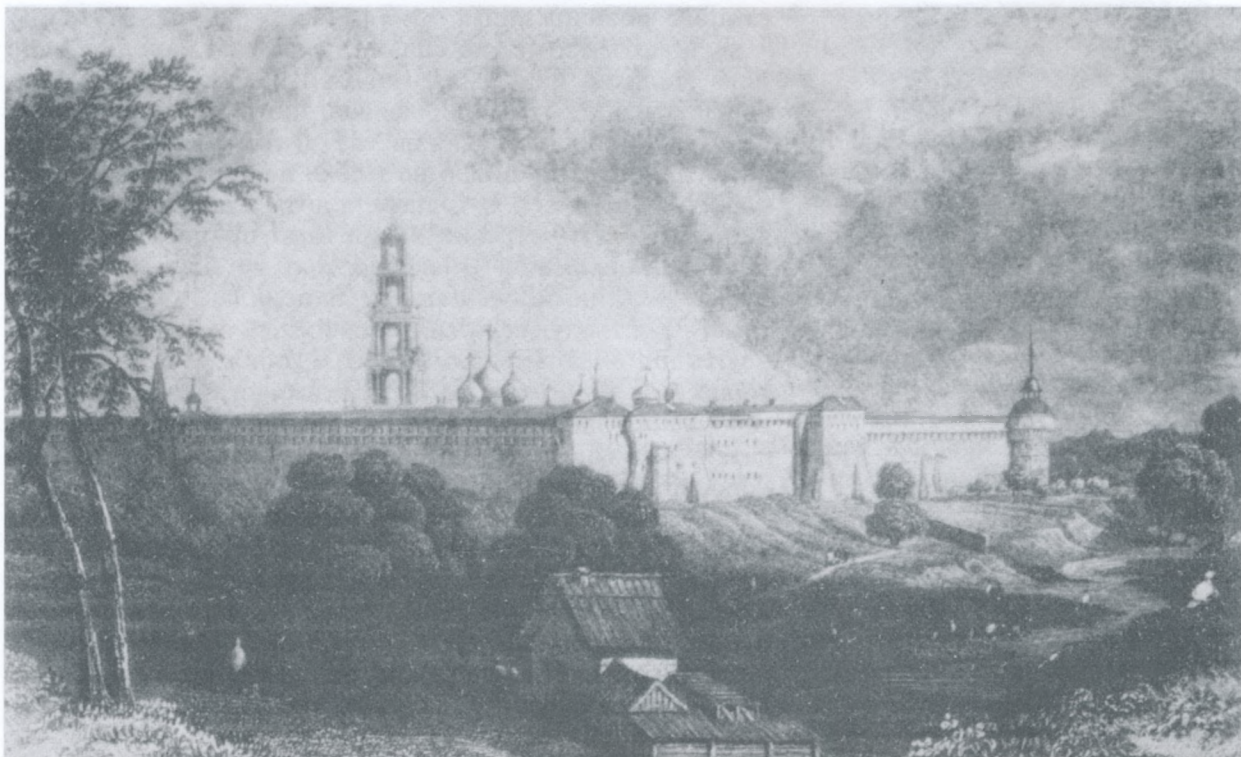
Польський король Фридерик-Август.

Бахчисарай. Палац кримських ханів.

Хотин. Фортеця.

Свято-Троїцький монастир.

Кам'янець-Подільський. Замок.

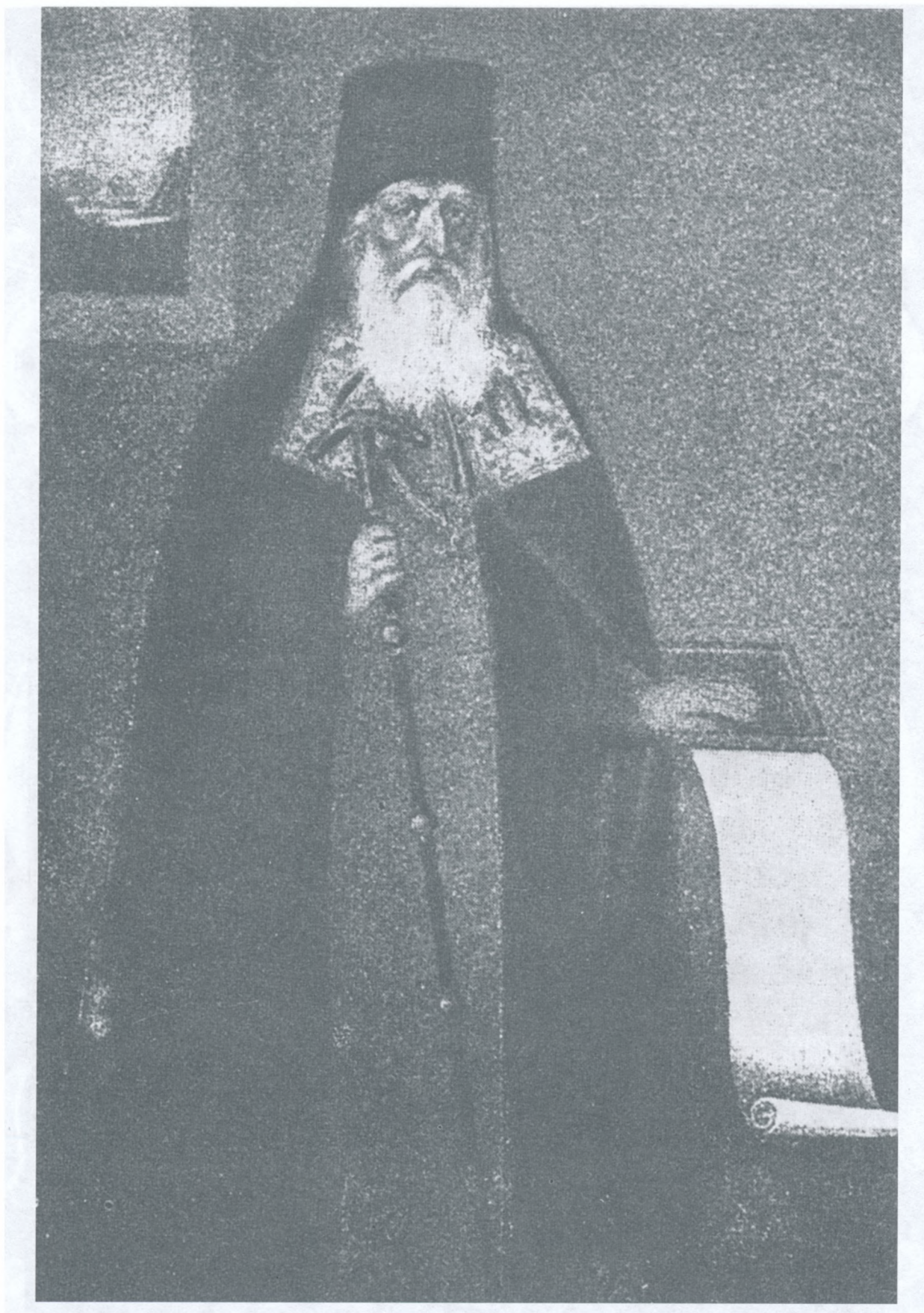

О. Тарасевич. Портрет В. Голицина.

PETRUS DE I^{ate}
Bygenaamd de Grooten,
KEIZER VAN RUSLAND.

Петро I у зрілому віці.

І. Галятовський.

П. Дорошенко.

Львів. Гравюра XVI ст.

Облога Чигирина. Фрагмент.

Турецьке військо.

Бій з турками.

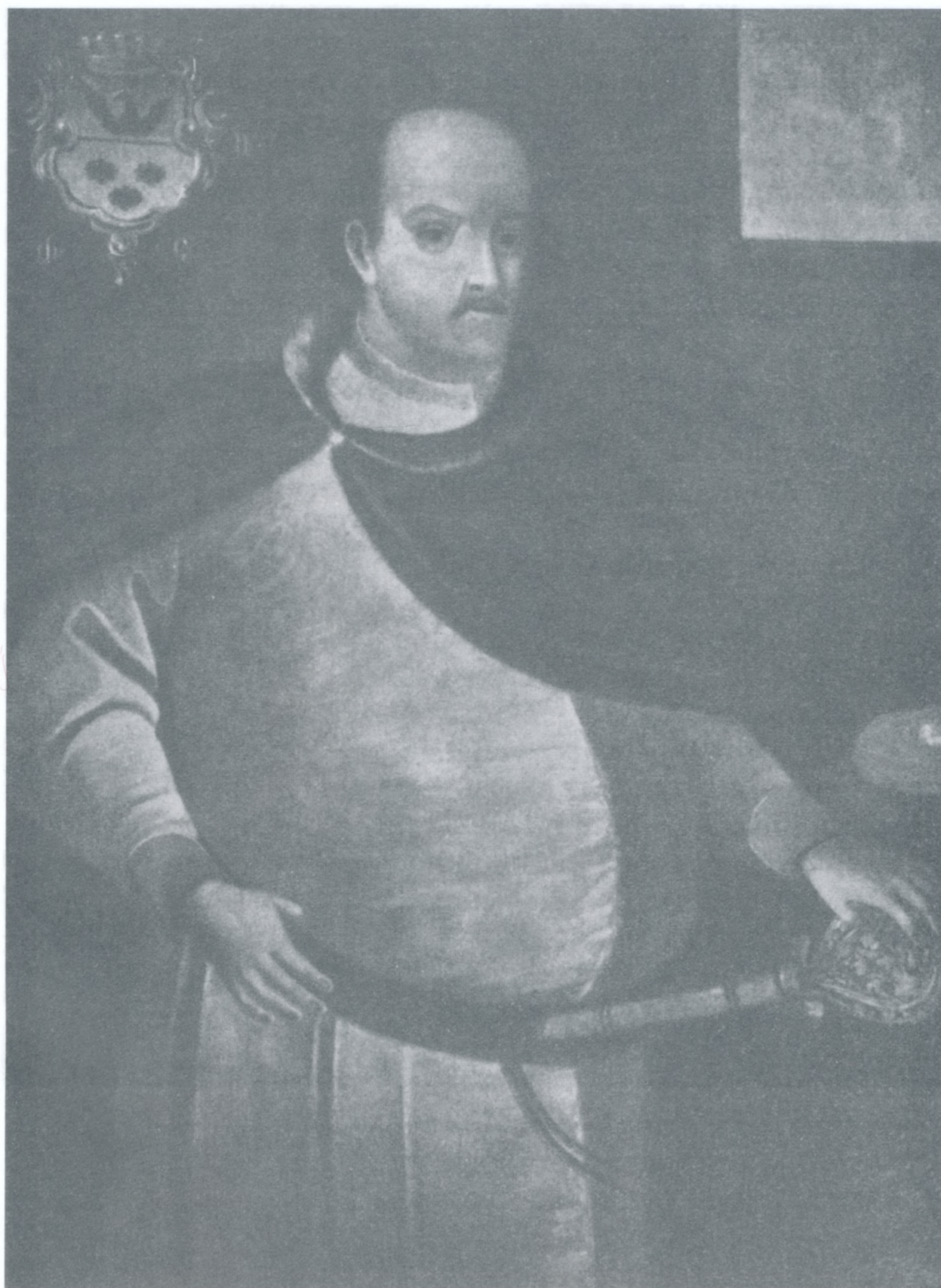
О. Тарасевич. Портрет Л. Барановича.

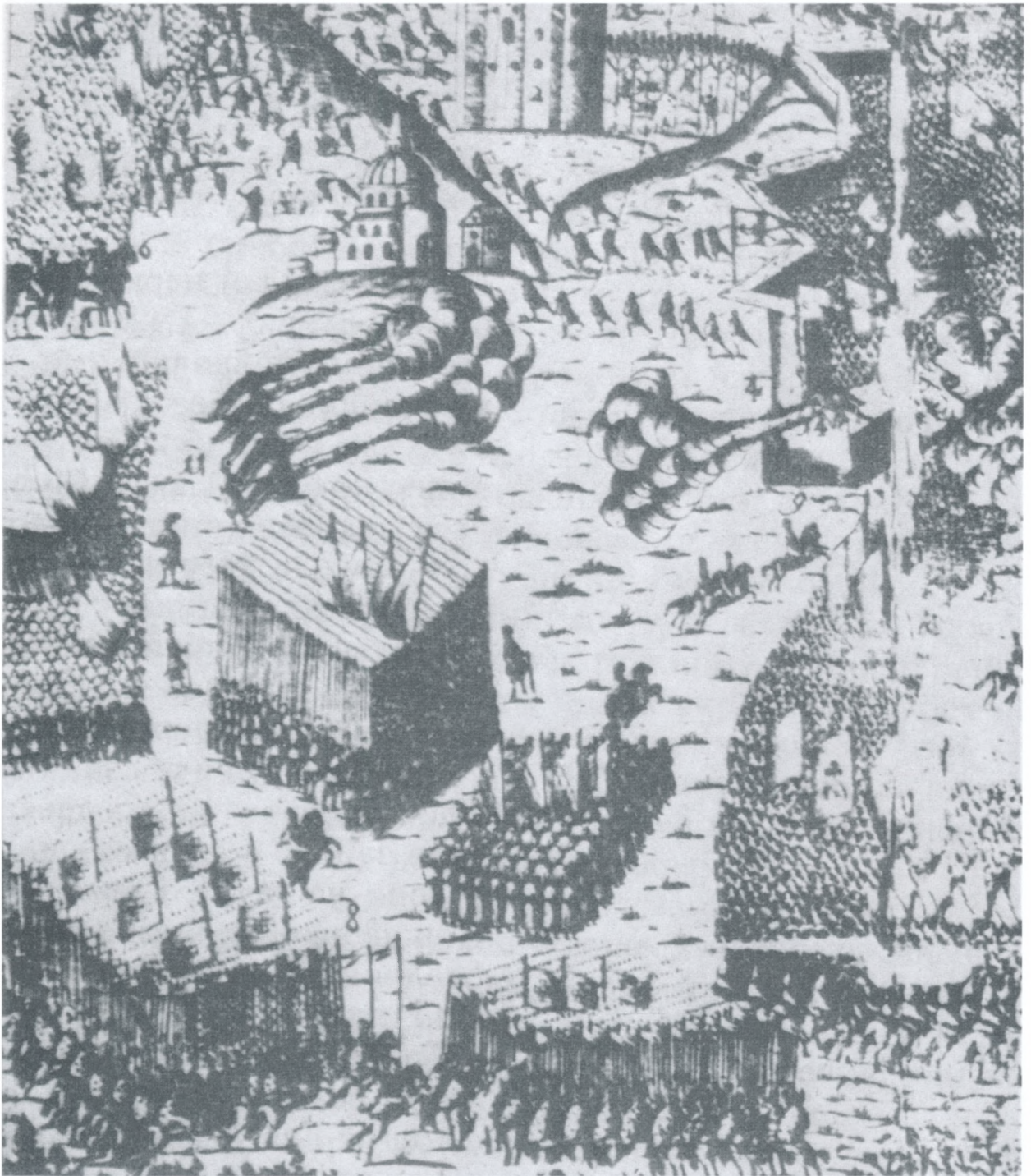
Л. Баранович. Меч духовний.— Титул.

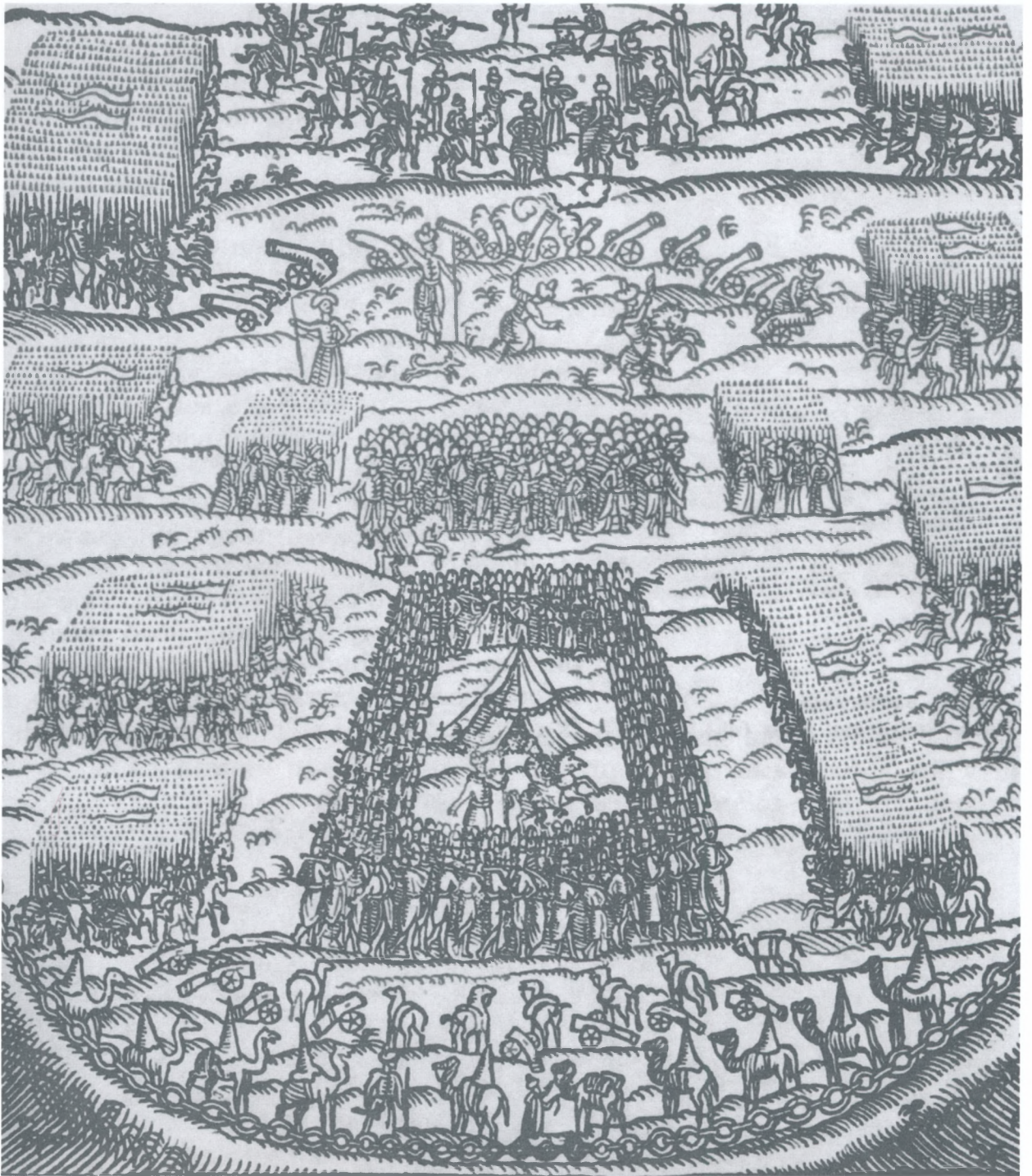
І. Скоропадський.

І. Сулима.

Перемога польських військ під Хотиним.

Битва з татарами в XVI ст.

Портрет Яна Собеського.

W Namio zach Wezysz hück
13 Septembra 1700cy

Przednia duszy y Sena Poczta Kayslicznici.
zay Kay uchochansza Marysientker
Byz y Jan nasz na wieki bógostawiony
dal zmyciensiw yz tane narodowi naszymu
o iaki wielki present nigdy nieslyszaty Bicia
ta w ystnie, obur w ystnie dostatek mis-
sacowane dostaty sie w renee nasze nieprzy-
iauel zastawny Trupem sprone polay obur
ucicha w confania Wielblondy mudy Byde-
owc. Nonc to mial po bokach dopiero dno
wucha nasze braci powynajz przy ktorych
Turkow brodami tu przed soby pendrey.
Drodzy was osoblinie do Kenegets nadvo-
brych koniach y uienhane ubrane d-nick
fu do nas uieka. Taha sie to reer niepodobna
stata ze dno iusz miendy pospulstwem tu
w miesie y u nas w borie byta brnogo
rozumicione y niemogone sobie inaczey porusz
dowac iero ze nieprzyiauel na zad sie wru-
Prochow samych y Kamunitii po rusit asen-
sey ni xeli na milion. widziatem tci nowy pre-
sity rusz te ktorym sobie zawore widzie o
pragnob na palia nasza w killeh mi escach
Zagalito se gorochy Ktorc cale sajdny dzien.

IOANNES CASIMIRUS DEI GRATIA REX POLONIAE. MAG: DUX
LITHUANIAE. RUSSIAE. PRUSSIAE. MASOVIAE. SAMOGITIAE. LIVONIAE
SMOLENSCIAE. SEVERIAE. CZERNIHOVIAE. QUE: NEC NON SUECORUM
GOTHORUM. VANDALORUMQUE HEREDITARIUS REX

Wilhelmus Hondius sculpsit Godesani 1648

Польський король Ян-Казимир.

Портрет В. Ясинського.

І. Монастирський.

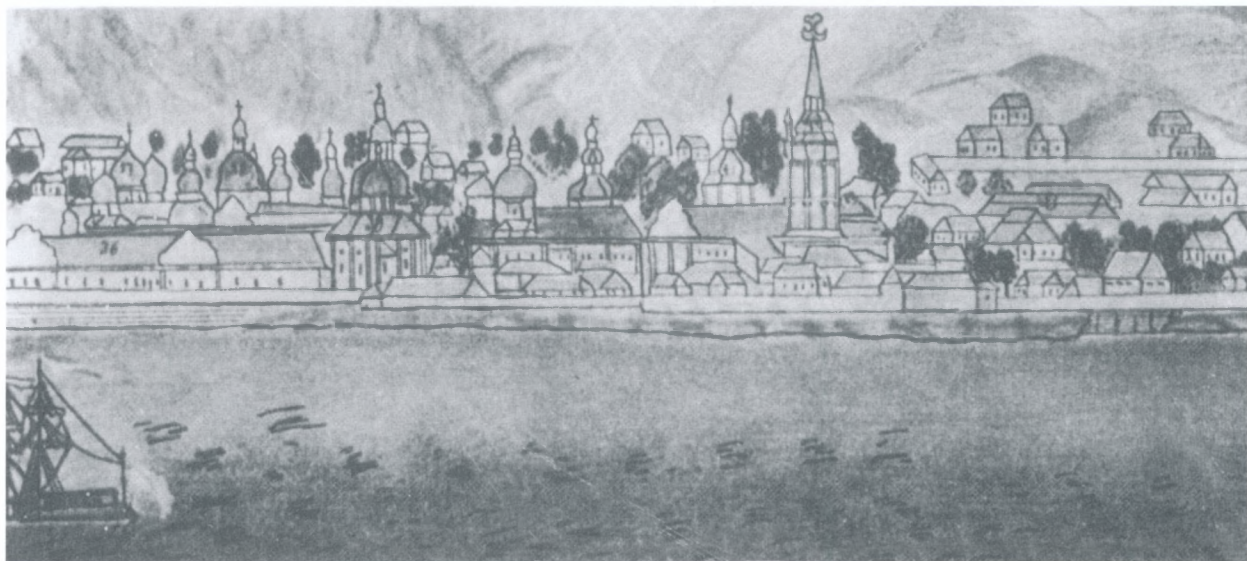
Львів. Замок.

Невільничий базар у Царгороді.

Теза на честь Яворського.

Фасад Старо-Київської фортеці з Подолу.

Боярин Шереметьєв у папи Римського.

Портрет В. Кочубея.

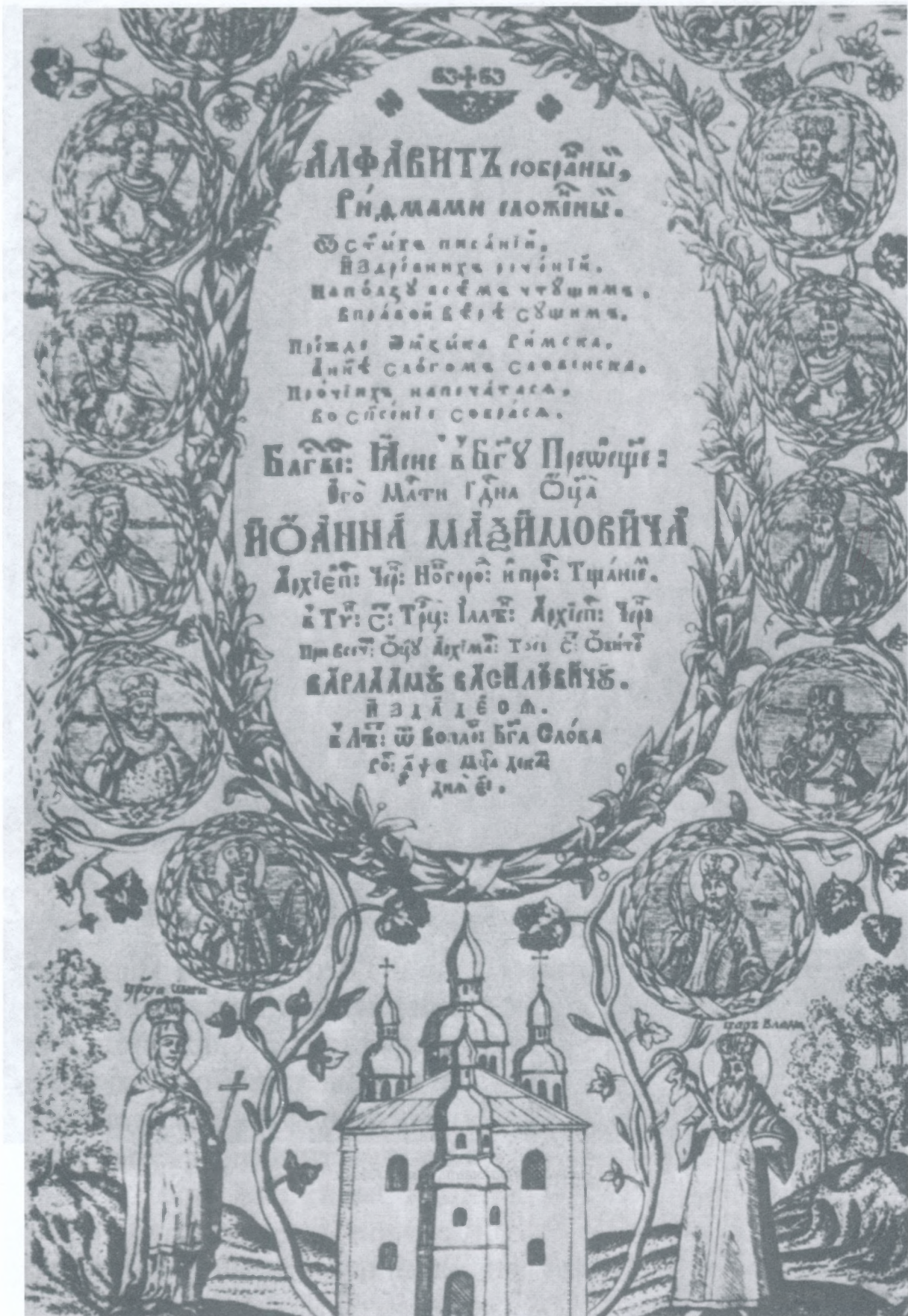
Портрет королевича Якуба Собеського сина Яна Собеського.

Г Мазена. Гравюра XVIII ст.

Ушаков. Фрагмент плану Києва.

І. Максимович. Алфавіт, рифмами сложений.

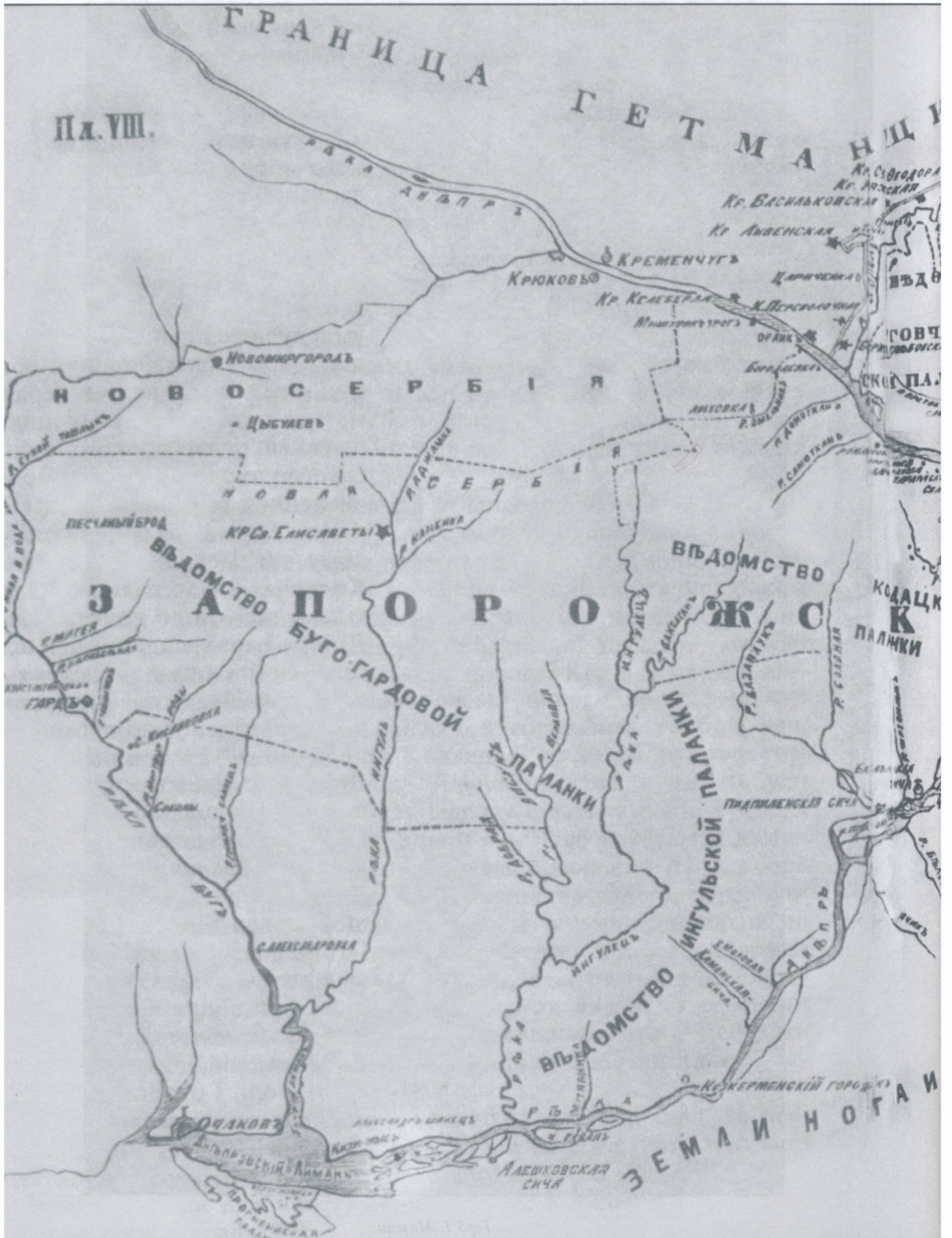
Герб Огінських.

Портрет І. Мазепи.

Герб І. Мазепи.

Загальний план запорозьких володінь.

**ЛІТОПИС
ГРАБЯНКИ**

**ЛІТОПИС
ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКОВНИКА
ГРИГОРІЯ ГРАБЯНКИ**

ПЕРЕБІГ

презельної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького, що точилася з поляками в час панування найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира, і яка почалася в 1648 році та за літ десять після смерті Хмельницького так і не скінчилася; цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадячі зусиллями Григорія Грабянки зібраний та самобутніми свідченнями старих жителів підтверджений.

Року 1710.

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.

Заради чого ця історія написана

Оскільки в книгах, що написані давніми історіографами (римськими та польськими — Кромером, Бельським, Стрийковським, Гвагніним, Коховським — а також німецькими Пофендорфом та Гибнером) і нині за велінням Петра Першого Імператора Всеросійського на слов'янську мову перекладених, оскільки скрізь у цих книгах пишуть про битви козаків супроти бусурман, розповідають, як козаки в пустельних луках на узбережжях Дніпра та Бугу з давніх-давен збираються не заради наживи, а тільки задля оборони та зміцнення віри християнської, як вони і на землі, і на морі тьму турок і татар побивали і під личиною самоволі сугубо добре діло творили: по-перше, від хижаків-татар бранців-християн відбивали та волю їм дарували, по-друге, Польське Королівство і Русь від злоби татарської мужньо відстояли. І в битвах тих були звитяжними не заради слави, а заради оборони землі своєї від тих, хто хотів заволодіти нею. І до сьогодні вони відстояли її цілком і навіть розширили, що і засвідчили землеміри на картах світу, виділивши в них воєводства Київське, Чернігівське, Браславське та Подільське, де протікають ріки Дністро, Буг, Горинь, Дніпро, Десна та Сурож, а звідти до Чорного моря. І заради того, щоб славетні звершення їхні, під проводом благополучних вождів здійснені, а особливо за Богдана Хмельницького, преславного вождя запорозького, котрий стояв за вольності руські супроти поляків та за спокій, при якому б в землях українських не було б воєвод, каштелянів, старост, судіїв та інших представників влади, що їх король Казимир Перший року 1340 під присягою своїм наступникам повелів оберігати і які стояли за скасування вольностей козацьких, що козакам королями були даровані, котрий виступив проти образ нестерпних, які чинили поляки за владарювання найясніших королів польських Владислава та Казимира, і щоб звершення ці не пішли в забуття, я замислив оцю історію написати на незабудь нащадкам. Я вибрав дещо з щоденників наших воїнів, що перебували у війську, дещо з духовних та мирських літописців, наскільки міг знайти в них щось достовірне, долучав розповіді очевидців, що ще й нині в живих ходять, і їх розповіді підтверджують слова літописців. І хай читач не думає, що я хоч щось додаю від себе, ні — кажу тільки те, про що повідали історики, що підтвердили очевидці, а я тільки зібрав все це і записав. А багато ж які з нинішніх преславних військових виправ славу писану щонайдревніших царів явно побивають і до нащадків так і не сягають. Ну, а хто б нині знав про богоданого проводиря Моїсея, котрий плем'я іудейське з рабства єгипетського немов по суші через Чорне море вивів і в ньому ж царя єгипетського та його воїв потопив, коли б про нього нічого не було сказано в Писанії? Хто б про Навухудносора, щонайпершого на землі по славі, хто б про Кіра, що найперший море кораблями виповнив, хто б про Олександра, славою увінчаного, і про Августа, що над світом єдиний владарював, і, нарешті, хто й про Димитрія, князя московського, що мільон та двісті тисяч гордих своїм Мамаєм татар винищив і що їхні землі татарській Росіянам коритися примусив, хто б про тих, чю славу й земля вмістити не могла, знав і чи змогли б всі вони перепливати безодню забуття і чи не потонули б посеред глибин невідання, коли б Святе Писаніє не виставило б їхні діяння на всесвітнє позорище, а проповідники і красноглаголивії витії словом Божим діяння їхні не оздобили? Про них і до них подібних упокорювачів Історії я не раз думав, коли годинами солодко читав і коли прозрівав ту користь для їхніх народів, що в'язалася з безсмертною славою, але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться і, бачачи її звитяги в пучині забуття, я не заради якоїсь любострасної слави, а спонукуваний спільною користю і заради неї вирішив не лишати в попелі мовчання схованими дії щонайвірнішого нашого сина благорозумного вождя Богдана Хмельницького, який Малу Росію від щонайтяжчого ярма лядського козацькою мужністю вивільнив і що до російського монарха з стоїлими містами в підданство привів. Я хотів явити всім народам, що не лише словеноруські монархи своєю силою напускали страх на всі сторони, а й їхні піддані, відстоюючи вітчизну і встаючи за образи Росіян, спроможні проти щонаймогутніших владарів збройно стояти.

**Похвала віршами Хмельницькому
від
народу малоросійського**

Оце Богдан Хмельницький намальований,
Воїн руський славний, так і непероданий.
Завдяки йому Україна на ноги стала,
Бо у ярмі лядськiм ледве не сконала.
Скасував він унію, бив ляхів з жидами
Й інших ворогів тими ж гнав шляхами.
Ох і голосні ж ви, вісті переможні,
Раз у всесвіт славу понести спроможні!
Навіть в землях Фракії оселився острах,
Коли Марса гуки мчали на крилах.
Кончиною скорений, смертю він гордує
І в синах російських живе та воює.

**Печатка Малої Росії
його царської пресвітлої величності
війська Запорозького**

Вірші на герб Малоросійський

Війська Запорозького воїн знаменитий
Щохвилини ладен край свій боронити,
І хоч супостата не зрить пред собою,
Однак зброя завжди готова до бою.
У повсталих сила полягає в тому,
Що боронять волю батьківського дому.
В першу-ліпшу хвилю стануть проти злого,
Щоб не зрiть в неволі нікого живого.
Бо відомо здавна — справа пастуха
Від отари гнати хижого вовка.

Перш ніж розпочати розповідь про походи та битви козацькі, хоч і немає на те пильної потреби у передмові широко розповідати про прабатьків народу того козацького, все ж я заради кращого розуміння постараюся детальніше оповісти, звідки пішла назва козаків, від якого племені-народу, та як їхні, козаків, прабатьки хозари ще з часу прабатька їхнього Гомера, онука Ноевого, мандруючи стоїбищами з однієї землі в іншу, отак як калмики, утворювали різні союзи та мови і, набравши сили, утворили були свої царства, і як, після того коли знекровилися в битвах, перетворилися з хозарів на козаків; про все це далі у передньому слові буде сказано, якщо читач, не страхаючись розмірів, не полінується його прочитати. Переднє слово збудить охоту і до розуміння розповіді розум підготує: бо хто чинно справу починає, той на повну силу к ділу приступає.

**Про зачатки переіменування на козаків
та звідки їхня назва походить, від якого племені та роду,
а водночас коротко і про найдавніші події, з ними пов'язані.**

Народ малоросійський, прозваний козаками, має щонайдавніше походження від скіфського роду, — котрий, як кажуть, жив аж біля гір Алянські Аляни, біля річки, що протікає через Бухарську землю в Хвалінське море, — від хозар, що своєю спорідненістю сягають племені першого Дебетового сина Гомера. Після того як ці найдавніші Гомери чи Кимери чи Цимброви рушили від Азовського (Кимерійського) моря на північ і на захід, після того як вони перетворилися на Литву, на Жмудь, на Гофів, Швенів та інші народи, вони осіли в тих краях, оці Аляно-хозари — це можна зрозуміти з того, що й народ слов'янський від прабатька Яфета походить. Через деякий, немалий, час розмножилися і розселилися по берегах Дону, річки, що відділяє Європу від Азії, а потім і в Європі не одну землю під руку свою забрали — поселилися в Таврії (нині Кримом прозивається), звідти попрямували до Дніпра, вийшли за Дніпром до земель, що лежать понад Чорним морем, де стоять нині Очаків та Белгород, дійшли навіть до Панонії і там дали початок іншим народам, які тоді прозивалися аварами, гунами тощо. А ті ж, що лишилися в Азії, ті теж розселилися аж до Волги і далі, аж за Волгу, за Яїк, за Якубу та Козар-річку; ті ж, що залишилися і далі поблизу Хвалінського моря, перебрали собі назву Болгар і, кликані своєю неборимою мужністю, через деякий час улуси заволзьких татар підкорили, а потім, оскільки татари кривавою платою відплатили їм за неволю, попрямували до Дунаю і десь року 666 болгарами прозивалися.

Побоюючись їхнього сусідства, греко-римський кесар Костянтин Великий (уже четвертий, що носив це ім'я) рушив війною на болгар, але вони його розбили і з землі своєї погнали так, що він ледве-ледве встиг сховатися в Костянтинополі... Отак Болгари, відразу ж після приходу, переможно на нових землях життя почали, а закріпившись в тих краях, ще не раз і опісля ходили походами супроти греко-римських кесарів і бувало, що перемагали, а траплялося, що й самі переможені бували, і так аж доти, доки над ними не возсіяло (ще за часів патріархів царгородських Фотія та Михайла Керуларія та пап римських Льва Третього, а опісля Сергія) світло православної віри.

Ці Аляно-хозари в час панування кесарів римських Тіта та Веспасіана, року сімдесятого по рождеству Христовім, провели їх через каспійські степи в царство Гірканське, повоювали Мідію та Вірменію, взяли там багату здобич і безборонно назад повернулися; опісля ж, приваблювані мздою, ще довгий час оружно римлянам служили, а римляни за їх мужність та нечувану відвагу у битвах почес-тями їх шанували і незліченними дарами збагачували.

Мав той народ звичай грубі та жорстокі, як татари нині, образ лиховісний, як у калмиків, і жив у незліченних наметах, мандруючи з місця на місце заради пасовиськ стадам своїм; харчувалися грубим м'ясом невареним, хліба ж не те що не знали, а навіть й уяви про нього не мали. Отак живучи-пробиваючи та зваби світу цього — золота, срібра, коштовних каменів та інших подібних речей, котрі у людей в шанобі та в почес-тях — цураючись, вони єдино чим займалися, так це невтомно лицарської звияги навчалися, і саме тому були настільки хоробрі і настільки страху не знали, що каган хозарський — цар їхній — був постраховиськом для народів навколишніх. Про хоробрість народу того немало в літописах грецьких та римських писалося, бо не раз і Кіру, царю перському, і Олександру Великому, і Августу Римському славно допомагали у їхніх походах та в упокоренні держав світу сього. А найміцнішою твердинею їхньою та пристанищем були землі, що з одного боку омивалися Білим морем, а з другого прилягали, як свідчить Ботера, до Меофійського озера, що омивало Таврику. Ці землі здавна прозивалися Хазарією, а люди тамтешні — хазарами; край той незвичайний і немовби самою природою обладнаний для неприступності, оскільки від землі зовсім крихітною греблею відділений і тому скидається на острів довжиною в двадцять і шириною на десять миль; в сторону, що обернена до півдня, він ділиться надвое і творить морську затоку, при гирлі

якої стоїть велике місто, прозване Кафою, котре не лише для проживання людей добре, а прекрасне ще й тим, що може служити пристанню для тьми-тьмущої кораблів. Ця земля може прохарчувати стільки люду, що й увяйти тяжко, оскільки плодоносна не лише на харч людський, а й на пасовиська стадам їхнім. Немалу користь мали хозари і з моря Азовського, яке пролягало окіл (за свідченням землемірів) миль на двісті і яке протокою моря Кимерійського, завширшки з милю, з'єднує Азовське та Чорне моря, маючи з одного боку місто Керч, а з іншого Тамань; та понеже вищепоіменоване Азовське море, оскільки річка Дон безперестану несе свої води до нього, скоріше прісне, аніж солоне, то у його глибинах неможливо злічити рибних багатств, якщо ото прісні води з Білого моря(?) і води Чорного моря отам сходяться, то й творять вони мешканцям тим багатства незліченні і невимовну, словом, користь. Користуючись тими багатствами, каган завжди мав змогу силу воїнства збирати і при собі тримати і з їхньою поміччю сильно збагачувався, продаючи, що за зайвину було, до Костянтинополя, а то і далі. Торгував кіннями, скотиною, вівцями, продавав вовну, хліб, масло, шкіру, рибу в'ялену, осетрину, ікру, сіль та інші товари. Багатства того краю не раз оберталися підмогою і в битвах, бо ж саме Кубанню, Доном, Дніпром, Дністром-Дунаєм, морем і полем ішло воїнство до місця збору, вони виповняли море тисячами кораблів, а землю кіннотою і несподівано з'являлися під стінами Царгорода.

Не будучи спроможними, як вогонь у попелі, сили своєї та звитяги своєї у собі приховати, вони ходили походами, очолювані старійшими роду, на всі землі навкіл і прозивалися ці старші один услід за другим каганом, сиріч царем; і хтось із них (ім'я його через давнину літ літописи не називають або з інших причин забуттю віддають) року 600, наслідуючи татар, рушив од Азовського моря, покинувши насиджені місця, з сильним військом за Дунай; його з шанюю вітали королі аварців та гунів, він був прийнятий царем усіх західних невірних слов'ян, повоював грецькі землі, пішов на Венецію, а наостанку й на Істрію і здобув місто Форум Юліум, скориставшись допомогою вдови Ромільди, благовірної Агилулпа, князя лонгобардів, що забажала стати йому за жінку та ластилась до нього. Проте невірності не стерпівши і гнушаючись її улесливості, каган, що найбільше шанував жіночу незрадливість, наказав її посадити на палю, проказавши: «Ось якого чоловіка ти вартя». Прочувши ж, що Приск — воевода грецького кесаря Гаврикія — рушив походом на його землю, він повернувся додому в Панонію. Той Приск в союзі з слов'янами за два роки перед цим переміг одного з вождів каганових, однак каган не зважив на те і, не помстившись за кривду, виявив до Приска прихильність. А сталося все це так. Каган прочув, що ось-ось має наспіти день воскресіння Господнього, а воїнство грецьке свято стрічає без харчів зовсім, і він зжалівся, послав до них вісника і запропонував їм, скільки треба, взяти хліб у нього. Приск погодився, спорядив кілька десятків возів і взяв харч для війська із запасів каганових і безбоязно та привільно відсвяткував з воїнством свято світлого воскресіння Христового. Опісля ж, рушивши від римського табору, каган взяв місто Дризипару і, вкрай розоривши, спалив його дотла; і саме після цього Царгород весь час перебував у такому страхі великому, що Маврикія, кесаря греко-римського, змушений був відрядити до кагана одного з членів свого синкліту, мужа чесного і великого по імені Армазон, з дарами та почестями, аби той вимолив у кагана мир для греків та римлян. Муж той, виконуючи веління царське, прийшов у стан слов'ян і, запропонувавши силу-силенну дарів, запросив у кагана миру і дорікнув, ніби той зловживає удачею, що донині йому сприяла. Каган же у відповідь мовив: «Щастям,— каже,— й раніше і зараз користаюся в міру і поки світу пам'ятаю — в час кожного походу тисячі наших людей головами накладали і саме тому вважаю, що щастя річ вередлива, а проти вас я стою не як супостат ваш, а як противник, що лише слави своєї глядить, тому й дари оці, що їх кесар ваш з вами передав, не приймаю і хочу тільки, аби за кожного бранця, викупаючи, кесар дав мені по динару». Цю відповідь кагана Армазон після повернення передав кесарю, а Маврикія, погордою здоланий, порозмислив і вирішив, що якщо такий викуп давати, то краще зовсім не платити. Каган же, дізнавшись про рішення царське, розгнівався і наказав всіх Маврикієвих бранців знищити, а з інших греко-римських підданих взяв викуп великий і попрямував додому. За бранців же, знищених через скнарність царську, помстилася всесильна рука господня, скаравши увесь рід Маврикіїв, дружину і дітей, рукою Фоки-нелюда.

А року 612 Хоздрой, цар перський, рушив походом на грецьку землю, Сирію, Єгипет та Лівію, а звідти з легко озброєними загонами не раз ходив далі і чимало неприємностей та прикростей греко-римській державі натворив. І так дошкулив, що сам цар Іраклій вирушив насупроти нього. В намічений похід вирушаючи, він доручив нагляд за своїм сином Сергію, патріарху Костянтинопольському Бононію-Патрикію та кагану хазарському, королеві аварському, що на цей час уже з ним помирився і проживав у любові та злагоді, полишивши кращу частину свого війська для оборони міста, другу частину він забрав з собою і попрямував на Азовське море, в країну до потурчених хозарів, прозвану Анатолією, і підговорив їх приєднатися до себе. Ті ж, перейшовши гори перевалами поблизу Каспійського моря, вдерлися в Персію під проводом Зебілія, другої людини в Хозарії після кагана. В місті Лазіку до хозарів, що нещадно плондрували перську землю, приєднався і кесар Іраклій.

Забілій, з військом своїм поклонившись йому, полишив на чолі загону в сорок тисяч добірного товариства свого старшого сина, а сам повернувся додому. А Хоздрой, будучи змушений полишити підступно захоплені землі, вернув у свій край і став на його оборону; бився він років з дванадцять і ніяк не міг здолати Іраклія. Але знаючи, що каган не завжди дотримував даного слова, відрядив до нього послів і перетягнув на свій бік, підговоривши, щоб той полишив грецького кесаря, примирився з його воеводою на ім'я Серваріс і разом з ним скорив війною грецьку землю. Каган з охотою піддався на підмову і з великим хозарським та перським військом рушив на стольний град Костянтинопіль. І таки взяв би його, коли б не був переможений чудесною нездоланною силою пресвятої Богоматері, яка своє місто, як долю власну, оберігає, про що детально в синаксирі п'ятій четвертого десятка розповідається.

Після тієї страшної перемоги над хозарами під Костянтинополем, хоч сили їхні почасти вже були зметені, навколишні народи все ж побоювалися незліченності хозарської. І тому їхній повелитель, цар грецький Лев Ісавранин, року 630, шукаючи замирення з ними, повелів своєму синові Левку Копроніму взяти за жінку Ірину, дочку каганову; з часом у неї знайшовся син Лев, прозваний хазарином, і цей син після батька свого успадкував скіпетр держави грецької. До цього кагана року 640 король французький прислав свого посла; той посол, пробуваючи у кагана, якось при нагоді завів мову про нечестиву ідолопоклонну хозарську віру; каган же йому у відповідь мудро відказав: «Ви, християни, рабами божими називаєтесь, а супроти волі його злобу несповідиму творите, от саме тому Бог ваш і дозволяє, щоб ми, невірні, гнів божий вам на мечях своїх несли».

Невдовзі ж хозари, з греками помирившись по-християнськи, почали від херсонян переймати віру і, споріднившись з ними, поклали в себе православно-католицький догмат проповідувати. І на тому намірі своєму твердо стояли і дійшли до того, що з волі божої землі їхні знеслилися і тоді, року 888, Карл Великий, король французький, вирішивши відплатити за кривди свої, що їх завдали королівству предки каганів, рушив війною на чолі величезного війська на проводиря хозарського, що воював на Волзі, і розбив його і столицю його, разом з двором його, що добре укріплені були, взяв. Опісля ж, остерегаючись відродження сили хозарської, та й водночас побоюючись їх, вирішив знищити цей народ, сплюндрував їхнє царство, стольний град разом з усією його ліпотою розметав так, щоб і згадки про хозарів у Панонії не лишилося; взяв там король франків стільки добра та багатств, скільки жодна війна ще їм не приносила. Ті багатства, взяті в переможених і аварів, і гунів разом з каганами їхніми, і принесені сюди, лежали багато літ недвижимі, тут же лежало і те, що було забрано в багатьох царів, кесарів та і в самих франків, і те все, зібране не за один рік, за одне літо загинуло. Отак народ слов'янський, або хозари, спершу будучи постраховиськом для народів заходу і сходу, півночі і півдня, нінащо перевівся після війни з французами, полишивши нам, нащадкам, тільки пам'ять про те, що хозари проживали в Панонії.

А наостанку, року 900, і тих слов'ян, що розселилися аж до берегів Північного моря-окіяну і поселилися за річкою Альбою і що перебрали назву валятобів, сербів, оботритів, богемів, і що єдиного племені і народу суть, і що тільки деякими звичаями та обрядами різнилися, так ото всіх їх, однаково небезпечних саксонцям, цісар Отто єдиною битвою змів, вкінєць переміг і під свою руку забрав. І все це з допомогою та через підступність одного-єдиного вождя слов'янського на ім'я Торгумир, котрий на щедрі дарунки та на великі посули кесарські поластився і заповів кесарю землю слов'янську його державі передати; та не будучи ніяк у спроможності виконати свій намір, він з помислом підступним прийшов до внука під місто, що нині Бранденбургом прозивається, а внук його, найвправніший у справі військовій серед князів, саме владарював над тим містом. Ото його цей підступник Торгумир, зробивши вигляд, що хоче якесь важливе слово мовити, викликав до себе в чисте поле і там, спіймавши, не гаючись смерті віддав, а місто і землю всю кесарю передав. Відтоді й перестали слов'яни тими землями володіти, відтоді там пропав і народ слов'янський, перейнявши різні назви, як от: Нова мархія (нова марка), Померанія, Кашубія тощо.

Після винищення Карлом Великим слов'ян і каганів у Панонії, а на півночі кесарем Отто, залишилися тільки ті хозари, що віддавна проживали понад Чорним морем у Таврії, поблизу Азовського моря та вод кимерійських аж до Анатолії. І хоч кількісно це плем'я й поменшало, проте мужність їхня не оскуділа. Вони продовжували владарювати над Києвом та над іншими руськими землями, щедру данину в них збираючи: по шкурці білки від кожної хати та по шелягу від плуга. І тільки коли Аскольд та Дір, Рюрикові воеводи (князя великого новгородського) прийшли до Києва і сіли на стіл князівський у ньому, тільки тоді припинили платити данину хозарам. Після них у Києві князував Олег, він забрав у хозарів Радомич та Північ. Після Олега київським князем став Ігор Рюрикович, і тому що на древлян таку нестерпну данину наклав, що навіть перевершив хозарів, так він року 908 був забитий древлянами та похоронений у граді Коростишеві (?). Після нього скіпетр землі Київської успадкував його син Святослав Ігорович, котрий ходив походом на Оку-ріку та на Волгу і, забачивши в'ятичів, котрі саме хозарам данину платили, відвоював їх, чим і примусив хозарського кагана йти супроти нього війною. Та Святослав, виявивши в битві міць і мужність, переміг, стольний град Білу

Вежу здобув і вже на самих хозарів данину наклав; правда, Святослав перемиг тільки тих хозарів, що по цей бік Дону проживали, а останні так і лишилися вільними, і ось тепер половці та печеніги, будучи вигнаними французами із земель опівнічних, повернулися у ці відкриті степові простори і впродовж довгих літ воюючи з хозарами, заледве до ноги їх не винищили, а самі на їхніх землях поселилися: печеніги там, де зараз Ногайські татари, а половці — у Таврії, вигнавши спершу християн звідти; перебираючись зі своїми кочовиськами з місця на місце як нинішні татари, вони приходили і на Русь і чимало горя приносили та багато прикростей творили. Та так і не зумівши закріпитися на відвойованих землях, зважилися вони, як свого часу болгари, захопити улуси заволзьких татар і року 1212 попрямували на Волгу, шукаючи собі погибелі, бо заволзькі татари під проводом князя свого Мін-Гирея, що вийшов їм назустріч з вісімдесятитисячним загоном, так їх у битві винищив, що лиш окремі воїни в живих полишилися. А Мін-Гирей, відразу ж після битви з печенігами та половцями, повернув орду на їхні землі, завоював і поселився на них. Забавивши безбідно у своїх землях владарювати, він перекопав ровом найвужче місце між Азовським та Чорним морями, яке і донині носить назву Перекоп. Ото так хозари зникли у своїх землях і перестали грекам дошкуляти, однак через деякий час князі руські з Києва немало їхній державі прикростей чинили.

Опісля той самий скіфський народ, що проживав за Хвалінським морем, очолений воєводою своїм Батием і споряджений нащадком Тамерлана, великого хана китайського, перейшов Волгу з силою тяжкою і великою, та до того ж маючи за Перекопом досить людей свого племені, з'єднавшись з ними, спершу з половцями в битві зійшовся й перемиг їх безборонно, а опісля й печенігів розбив наголову; так ото той Батий забрав під свою руку їхні землі, а потім року 1242 прийшов і на Русь, силу-силенну війська перебив, чимало міст з господньою поміччю з землею зрівняв, а на останку і стольний град Київ безжално розорив.

Скоривши і розоривши чимало російських князівств, отой нечестивий воєвода Батий рушив з військом своїм на захід і там так само нещадно Польщу, Литву, Моравію, Мадярщину та Шльонськ повоював. Стривожені цим, володарі західних земель зібралися і вирушили зі своїми військами проти Батия і року 1247 зійшлися з ним під містом Ленчицею і були розбиті. А Батий наказав у кожного забитого воїна відрізати вуху і тих вух він, проклятий, нарізав п'ять лантухів. Дізнавшись про все це, уся Європа, в повсякчасному страху проживаючи, молила папу Інокентія Четвертого послати законників римських — домініканців та францисканців — до двору хана китайського [...] у Квінзай (?), аби вони запросили миру християнам. За цих тяжких часів пам'ять про половців та печенігів зовсім пропала, а у хозарів малоруські вої мало що змінили: змінили назву, замість хозарів козаками іменуються. Хоча Веспасіян Коховський і виводить назву козаків від кіз диких, оскільки тільки з ними в час битви спритність їхню зрівняти можна і оскільки ловлею кіз невтомно займаються, проте більш переконливою видається думка Стрийковського, який по-іншому цю назву пояснює: козаки беруть свій початок від якогось проводиря Козака, стараннями котрого не раз татари були биті. Олександр же Гвагнін від волі цю назву пояснює, оскільки прабатьки козацькі завжди з власної волі з охотою на битву вирушали, так само, як і козаки зараз, не приховуючи своєї хоробрості, з власної охоти на війну ідуть; бо ж, волею спонукувані, вони малими силами тьму-тьмушу ляхів побивали і, ледь не всю Польщу з боями пройшовши, Малоросію від тяжкого ярма панського визволили. Ось саме про це визволення, а разом і про інші козацькі походи в оцій повісті далі щонайдостовірніше скажемо. Є ще й інші, ті, що біля Каспійського моря проживають і що є одним з колін вищепоіменованого Зебілія, другої людини після хозарського хана. Ці ще й нині прозиваються гірськими козаками. Вони мають свого хана, воїнством обраного, і нараховують близько тридцяти тисяч люду, готового до бою, межують вони своїми кочовиськами, ріками та поселеннями з ханом киргизьким та каракалпакським, однак нам не про них випало розповідь вести, ми задумали розказати про наших, про козаків малоросійських.

Спершу розповідь про те, як Малоросія втрапила в ярмо до ляхів.

Чому царства розділяються і роди занепадають? Апостол про все це каже, що похоті людські ведуть до воєн, війни ведуть до розпаду царств і до спустошення краю — підтвердженнь цьому досить. Так, коли монарх і самодержець всієї Русі і пострах незліченних царств рівноапостольний князь Володимир, закінчивши тимчасове царствування, пішов у вічне, то розділив царство своє на двадцять (двадцять —?) князівств. Підбурювані заздрістю, споконвічним ворогом людини, сини Володимира, брати рідні, встали оружно один на одного і забажали князівства відібрати. Почав брат брата вбивати і виганяти з земель, що їх батько віддав їм у спадок. Саме тому й Батий, допущений божею мудрістю, прийшов на Русь, підкорив її і храми Божі та велич їхню поверг у прах і зрівняв з землею. Але й цього було не досить за гріхи роду руського, тому ще повстав Гедим Великий, князь литовський, і прийшов на Київ і року 1320 поблизу Ірпінь-річки розбив князів руських, а Київ приєднав до своїх земель,

посадив в ньому свого намісника Миндовга, князя Ольшанського, і володіла Литва столом руським аж до смерті благовірного князя Симеона Олельковича, котрий після Батиевого спустошення, після того як вона (земля) двісті і тридцять літ порожньою простояла, небесноподібну святу Печерську церкву своїм коштом і своїм старанням відбудував. А після його смерті, року 1340, король польський Казимир Київське князівство перетворив на воєводство і всю Малоросію поділив на повіти, а з русинів воєвод, каштелянів, старост, судіїв та інших урядників понастановлював і шляхетністю та правами до польських сановників прирівняв, а всіх останніх на Русі з польською шляхтою у правах та вольностях об'єднав і все це під присягою нащадкам своїм заповідав оберігати; тому король Ягелло і Владислав Ягеллович та Олександр Казимирович аж до року 1410 оті права Казимирові, що Русі були надані, в час коронацій під присягою підтверджували, а Жигмонт Перший, після нього й інші, на підтвердження прав цих ще й привілеї дарували. Однак все ж скіпетр руський так занепав, що з царства перетворився на князівство, а з князівства — на воєводство.

Розповідь про битви козацькі, про козацьку зброю та харч.

Приєднавши до своїх країв Київ та малоросійські землі, поляки через деякий час поклали використати мешканців цих земель як робочу силу, та оскільки ці люди ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ з мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були з власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман. Але року 1516, коли Жигмонт Перший, король польський, організував рушення на великого царя московського, хан татарський Менглі-Гирей, виждавши слушну годину, порушив мир з поляками і повів свої загони на Російську землю; вогнем і мечем він пройшовся по містах та всьох і, взявши силу бранців, повернувся за Перекоп. Тоді король, не стерпівши пљондрування, зібрав охочих воїнів з козаків та поляків і спорядив їх на Белгород, де вони, здобувши величезну здобич, повернули назад, але якраз тут їх нагнали турки і татари; в битві, що зав'язалася, воїни-християни здолали турків. Ось саме після цієї битви і почали вони козаками зватися. Навіть якщо були і ляхами, але з своєї волі на татарів ходили і примикали до вільного, не найманого воїнства. Відтоді, прославившись у численних битвах, козаки ввійшли в силу і набрали в мужності, звикли до недоїдання, спраги, спеки та до інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили на рідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживали вони в куренях по стоп'ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею харчуються. Живе курінь під проводом старшого, чоловіка, як правило, у військовій справі найвправнішого, і його шанують і коряться йому як найстаршому після кошового отамана; але і старші їхні живуть разом із звичайними, і якщо хоч чим скривдять простого, перевершивши своє право, то, так як звичайну сірому, карають на смерть. Злодійство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева. Кожен має одну або дві одежини. Та коли ідуть походом в турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть назад силу-силенну добра всякого. На озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не може. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі людей, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який і стільки воїнства збереться, що як трава стане, і з цього приводу добре було сказано турецькому цареві, коли той запитався скільки козацького війська маємо. «У нас, — сказано було, — царю турецький, що лоза, то й козак, а де байрак, то по сто й двісті козаків там!» І всі вони в січі незмірно хоробрі. Це про них сказано:

Вони Русь за своє багатство велике мають.

Хитрість військову та мужність у війні знають.

Це про них сам султан турецький говорив: «Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю — не зважаю, а до козаків повсякчас мушу дослухатися, повсякчас слухаю, не дримаю!» І спокійно жити не можуть, навіть коли в їхньому краї мир запанує, то своєю волею збираються і йдуть на підмогу іншим народам; заради малої користі велику турботу собі на плечі кладуть і на вуглих, з одного дерева зроблених лодіях дерзають через море пливати. Справами військовими вони настільки славні, що не гнушалися гетьманувати у них навіть люди зі славетних сенаторських родин. Так року 1506 першим козацьким гетьманом був Предослав Лянцкоронський, а року 1514, будучи гетьманом запорозьким, якийсь козак Венжик (вужик) Хмельницький розбив величезну орду в Польщі під Заславом, потім геть-

маном був Дмитрій, князь Вишневецький, а опісля Євстафій, князь Ружинський. За славу службу козацьку король польський Жигмонт Перший віддав козакам навечно землю біля Дніпра уверх і вниз за порогами і наказав, аби, стіною ставши, не пускали наїздів турок і татар на Русь і Польщу. Року 1574, за панування Генриха, короля польського, званого французом, на прохання Івони, господаря Волоського, понад тисячу чотириста козаків на чолі з гетьманом Свириговським прийшли в Молдавію і там, у господаря Волоського, чотирнадцять раз у битві з турками сходилися, силу-силенну їх перебили і врешті-решт, з усіх сторін турками оступлені, до одного голови зложили. Та невдовзі козаки відплатили туркам і татарам за наругу, бо року 1575, будучи послані з Черкас київським воєводою, човнами спустилися по Дніпру і на орду напали, багато татар порубали, багатьох в полон забрали і з здобиччю великою домів вертали; однак татари, об'єднавшись з трьома султанами та сімома синами хана перекопського, численною ордою увірвалися на Поділля і багатьох людей у полон забрали, а міста і села вогню віддали. Та незабаром козаки й за це відплатили, коли, очолювані своїм проводирем Богданком, пішли за Перекоп і пройшли його з мечем і вогнем. А літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши, як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав корогву, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів з самопалами і з ковпаками, набакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, повоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обозних, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами. Та побоюючись звитяги козацької, Стефан Баторій пророче казав: «Чи звільниться ж хоч коли-небудь Річ Посполита від цих героїв?» І збулися його слова. Згаданий король Баторій, oprіч давнього старовинного міста складового Чигирин, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували, а за службу поклав їм по червінцеві та по кожуху; козаки були раді і цій платі й не раз билися з татарами на землі, а з турками в морі і майже завжди побивали їх. Саме на ці часи припадають походи козаків в Азію; вони пройшли з мечем тисячу миль, взяли і знищили Трапезонд, Синоп зовсім зруйнували, а під Костянтинополем взяли багату здобич. Відтепер козаки все більше набирають сили і чисельно зростають, що дуже непокоїло короля Стефана; він боїться, що, зміцнівши, козаки стануть дуже небезпечними ляхам, і тому вирішив знищити їх у пониззі Дніпра; та козаки, зрозумівши задум королівський, знялися з кочовиськ своїх і перебрались до донських козаків і звідти ще більшого страху на ляхів нагнали, тому король полишив їх у спокої, а вони з Дону знову на луки Дніпровські повернулися і мечем та силою з татарами змагалися.

Розповідь про гетьмана козацького Шаха та Підкову і про різні битви козацькі.

За панування того ж таки Стефана Баторія року 1577 проживав поміж козаками запорозькими славний лицар по імені Підкова; спокушені відвагою цього чоловіка, волохи покликали його до себе господарем. Ось з цим Підковою гетьман запорозький Шах та з козаками прийшов у землю волоську, прогнав з господарства молдавського воєводу Петра і посадив господарем Підкову. А Петровоевода, покликавши на поміч силу турецьку, ополчився на Підкову; та козаки здолали турецьку силу. Вже після того, коли Петро, воєвода молдавський, з незліченною турецькою силою на Підкову рушив, а Підкова вийшов йому назустріч і вступив у січу велику, хоч козаки й перемогли турок, що й сам Петро-воевода з своїми вірними заледве встиг врятуватися, проте відчув Підкова, що несила йому утриматися на господарстві молдавському. Тому він полишає Молдавію і вертає на Поділля; там ляхи, до підступу вдавшись, ловлять його і відсилають до короля, а той наказав обезглавити козака у Львові. Після страти тіло його взяли побратими і поховали в монастирі у Каневі. Король же послав своїх комісарів до низових козаків, наказав втихомирити; та прийняли їх козаки не так, як ляхи велили; бо затаїли вони гнів за Підкову і заради його імені не раз ходили на Молдавську землю, велику шкоду чинили, що звитяжним побратимам властиво; а щонайбільше татарам дошкуляли і міцно, як стіна, за божим велінням Росію захищали.

Коли і чому козаки повстали на поляків?

Сталося це, коли деякі архиереї в литовських землях, страху перед Богом не маючи і нічого не потребуючи, відреклися віри православно-католицької і зібрали собор в Бресті литовському; і з'їхалися на той собор митрополит Михайло Рогоза, Іпатій Прототроній (єпископ Володимирський та Брестський), Кирило Терлецький (екзарх, єпископ Луцький та Острозький), Ермоген (єпископ По-

лоцький та Вітебський), Іоанн Гоголь (єпископ Пінський та Туровський), Діонісій (єпископ Хелмський та Белузький). Відкинувши на тому соборі благословіння свого першого архипастиря патріарха Костянтинопольського, вони послали гінця в Рим до папи Климентія Восьмого і віддали себе під руку західному костюлу. А благочестиві сини, забачивши цю новоявлену химеру, жажнулися, відреклися від тих запроданців, а не пастирів, і, розгорівшись благочестивою ревністю, Косинський із запорожцями на ляхів рушив, багато фортець узяв, силу ляхів перебив, але року 1594 під П'яткою і сам ляхами здоланий був.

Того ж року гетьман війська Запорозького Наливайко, розбивши мадярів, повернув на Україну і не застав уже в живих Косинського; як син православ'я, зневажаючи новоявлену унію, він зібрав серед низових козаків побільше війська і рушив на Литву і там, перемігши у багатьох битвах, спалив Слуцьк та Могилів і силу ляхів побив. Проти нього з військом вийшов коронний гетьман Жолкевський, прийшов на Україну і року 1597 під Лубнами, в урочищі Солониці, розбив силу козацьку, а самого гетьмана з полковниками Лободою та Мазепою живими взяв і до Варшави відвіз; там, у Варшаві, на міднім волю його ляхи зажарили. Саме з цієї причини й розпочалася війна козаків супроти ляхів. Після Наливайка гетьманом війська Запорозького спершу був Кушка, а опісля Бородавка.

А вже після цього, року 1606, Петро Конашевич-Сагайдачний гетьманом запорозьким назвався і, забажавши щастя своє спробувати, ходив із військом Запорозьким по воді на Кафу (місто турецьке), повоював його добре, силу бранців християнських з неволі звільнив і з добичею великою з Чорного моря повернувся, за що велику прихильність та ласку мав у запорожців та у поляків. А вже року 1609, за панування Жигмонта, короля польського, не закликавши навіть на підмогу війська Запорозького, він зібрав на Україні козаків і рушив, як і гетьман коронний Жолкевський, на Цицору з ляхами та з козаками. Був на той час поміж ними і Михайло Хмельницький, сотник козацький.

Коротенька розповідь про рід Хмельницького та про битву на Цицорі.

Літописець польський Веспасіан Коховський, розповідаючи про рід Хмельницького, вказує, що походить він — за одними свідченнями — з жмудських земель, а за іншими — з Лисянки, міста на Україні. Чи звідти, чи звідси походить — не ясно, ясно тільки, що через Жолкевських у люди вибився. І коли Івану Даниловичу, воеводі руському, король пожалував староство Чигиринське, Хмельницького відрядили туди писарем, аби описав податі, людьми знесені. Поживши там деякий час, він одружився, і жінка народила чому сина Зіновія (його опісля Богданом прозвали), якого з малолітства віддали в науку спершу до Києва, а потім до Ярослава ксьондзам-єзуїтам. Отак в науці літа проводячи, він дійшов змужніння. І коли батька його, року 1620, настановили козацьким сотником, він пішов з ними на поміч до гетьмана Жолкевського на Цицору, і там, під наглядом батька, при звичаювався до військової справи. Отам у битві зішлись ляхи з турками і татарами і, знищивши всю лядську силу, перемогли турки; в цій битві загинув гетьман Жолкевський і наклав головою Михайло Хмельницький, а Зіновія, сина його, взяли в полон і погнали в татарську неволю; тільки через два роки його викупили з полону козаки за татарських бранців і він вступив на службу до королівського війська. А між тим, року 1621, після перемоги на Цицорі, Осман, цар турецький з величезною силою прямує на землю польську. Зачувши про те, Жигмонт, король польський, вирядив сина свого Владислава на чолі польського війська супроти турок; а оскільки турок було набагато більше, аніж поляків, то польське військо трималося подалі від турецького. Водночас Жигмонт відрядив гінця до козаків за пороги і, пообіцявши волю та сrebro, просив їхньої допомоги. Петро Сагайдачний, скаравши гетьмана Бородавку за п'янство і сповільнений рух на поміч королевичу, вдруге перебрав собі гетьманську булаву, зібрав шість тисяч козаків реєстрових та запорозьких і чимдуж поспішив під Хотин на підмогу Владиславу, оружно пробившись через велику турецьку силу, став обіч королевича в осаді і коли настав час битви, військо Запорозьке стало попереду й обрушили на нього турки всю силу, і огонь, і меч, але вперлися немов у мур неборимий; закипіла того дня січа велика і багато в той день полягло турок, а козаків і поляків мало. З поміччю бо-жою, що оберігає християн від поганих, козаки заскочили сонних турок, пробралися до їхнього становища і цілу ніч рубали ворогів у їхніх наметах, а коли настав ранок, огляділися турки, побачили безліч своїх перебитими і доповіли про все царю своєму; серце у того заніміло від страху і він запросив миру у королевича Владислава. І настав мир вічний. За справи ці Сагайдачний у короля Речі Посполитої удостоївся поваги та відстояв волю велику для люду малоруського; коли б гетьман оцей запорозький Сагайдачний з козаками не вистояли проти турок і татар, то турки в Росії та Польщі з церков і костюлів стайні для коней поробили б. Року 1622 Петро Сагайдачний, славний гетьман запорозький, великий оборонець віри православної та ктитор Братського монастиря і школ латинських — преставився; тіло його віддане землі в Києві, у Братському монастирі і схоронене було з великим сумом війська Запорозького і всього люду православного.

Розповідь про козацьку битву з ляхами під Переяславом; про гетьмана Тараса, чому той повстав на поляків.

Одразу ж після смерті Сагайдачного, гетьмана запорозького, і в його часи у Києві та в містах українських князі, воєводи і старші були православними, тому і шкоди не чинили. А коли ж брали собі за жінку ляшок і коли від благочестія відходили та до костьолу римського приставали, тоді починали чимдуж церкву православну до унії привертати, а на своїх підданих повинності накладати та різними поборами притісняти; і на велике нещастя України, після битв, які були у поляків зі шведами, полки ляхів зайняли Київське воєводство, стали постоем у містах та селах і почали велику шкоду чинити людям. Всього цього козаки не стерпіли, повстали, ляхів порубали, а тих, що живі лишилися, розігнали; з цієї причини коронний гетьман Конецпольський з великою силою вирушив на козаків, маючи намір всіх їх знищити; а козаки зібралися всією своєю силою, обрали собі гетьманом Тараса і року 1628 під Переяславом вступили в битву з ляхами. У цій битві козаки стільки ляхів порубали, скільки не загинуло їх за многі літа війни зі шведами; а золоту корогву гусарську за Дніпром у бору вщент знищили. Після битви цієї уклали перемир'я. Здобувши передишку під Переяславом і пообіцявши не чинити на Україні козакам та люду руському шкоди, поляки підступно замишляли відплатити за поразку під Переяславом, всіляко прагнули козаків погубити; виступили на Україну і простий люд почали притісняти поборами та солдатськими постоями, козаків знатних потаємно, а щонайголовніших не криючись викрадали та по-різному в руки смерті віддавали. Не стерпівши того, року 1637, козаки зібралися, настановили гетьманом Павлюка і вирушили на Кумейки супроти ляхів, але під Кумейками коронний гетьман Конецпольський, до підступу вдавшись, здолав козаків, з тими ж, що залишилися оружно стояти під Боровицею, уклав перемир'я, а через деякий час, до хитрості удавшись, піймав гетьмана Павлюка і у Варшаві відділив голову від тіла. А козаків почали на палі саджати. Забачивши все те, козаки переконалися, що ляхи замислили всіх їх загубити, і знову року 1638 зібралися, настановили собі гетьманом Остряницю, а на підмогу дали козака Гуню, і повстали проти ляхів, виманили їх у степ на річку Старицю і там у битві множество їх побили. Побачивши, що несила їхня козаків подолати, ляхи хитрістю на мир їх підмовили. І тут, мир укладаючи, пан Кисіль та інші панове іменем самого гетьмана Конецпольського поклялися, що волю козакам дадуть і кров'ю платити не будуть; та скоро ту клятву порушили, зловили гетьмана Остряницю і Гуню й стратили у Варшаві, а Казиму, сотника київського, і сина його посадовили на палю, а також силу козаків славних і хоробрих під різними тортурами погубили: одних начетверо розтинали, других на палю саджали, а ще інших за ребра на залізних гаках вішали. І відтоді всякі свободи у козаків забрали, а люд благочестивий тяжкими й нечуваними поборами пригнітили, не відаючи, що Бог за кривду та за кров невинну помсту насилає. Саме від тих часів беруть свій початок побори різні — якісь дуди, повивачне та пороговищизна, подимне та поголовне, очкове, ставищизна, поємщицзна, сухомельщицна. Навіть храми господні жидам розпродали і малят тільки з дозволу жидівського хрестити можна було, та і всякі обряди церковні, що їх благочестиві правили, були віддані в оренду жидам. Козаків же покладали мати всього шість тисяч, всіх же останніх, хай він буде навіть сином найславетнішого козака, віддали у підданство, а реєстрових у великій нарузі ляхи тримали — ні честі, ні слави, ні волі, перебивались вони гірше, аніж у неволі турецькій. А ще понастановляли над реєстровими козаками полковників і сотників і всю старшину тільки лядської віри, щоб не давали їм волі; і використовували їх, коли треба грубу палити, а старости і старші всякі ставили козаків коней та хортів глядіти і двори прибирати. І отак проживаючи, знову зібралися козаки під проводом Півторакожуха на Мерлі, але, не маючи ні вождя доброго, ні доброї сили, розбіглися, тільки-но прочули, що на них іде князь Вишневецький з великою силою. Господь Бог же візьми та й покарай ляхів та німців-найманців сильним морозом, і сила їх в дорозі мерзла, з коней падали і в полі гинули. Вже опісля цього гетьман Конецпольський зібрав всіх начальників польського війська і почав думати, як у козаків волю забрати, бо побоювався, як би вони потай від міст не зібралися за порогами та не відплатили ляхам, як то і подобає, за кривди свої. І року 1639 покладали над порогами місто Кодак збудувати, німців найняти те місто оберігати та козаків, що на пороги прямують, ловити та у воді топити, бо ж через них, козаків, ляхам не раз доводиться лихо терпіти, бо вже скільки разів цар турецький на козаків королю скаржився, що вони у Чорне море виходять і турецькі міста та села плундрують. Та й це не все. Гетьман Конецпольський військо польське та німців-найманців і за пороги послав, серед козаків розселив, аби й за малу провину їх тяжко карати та волю забирати. На ту лиху годину довелось коронному гетьману Конецпольському власною персоною у Кодак побувати і козаків, що були йому відрекомендовані (а проміж них і Богдан Хмельницький), полати, а разом і похизуватися міцністю Кодака-фортеці. До козаків звертаючись, він сказав: «Чи до впадоби вам, козаки, фортеця?» Хмельницький йому відказав латинською мовою: «Що руками людськими змуроване, ними ж і зруйноване буде». Гетьман був здивований сміливою відповіддю і зле подумав про Хмельницького, пригадавши, що той у всіх козацьких повстаннях брав участь, однак скільки їх, козаків, погинуло, а

він все ще живий. І це тому, що Хмельницький був людиною хитрою у військовій справі і дуже розумною, знав задуми ляхів щодо козаків, знав суєтність їхніх клятв і розумів їхні військові задуми та все це глибоко в серці тримав, зовні привітністю прикривав, вів себе так, ніби ніякого зла на ляхів не тримає; тільки його серце зло своїм порадником має.

Розповідь про те, чому Хмельницький повстав на поляків.

Різні літописці вважають, що причиною воєн козацьких був собор Берестейський, бо саме після нього новоутворена унія внесла смуту серед православних, бо саме тоді Наливайко першим повстав на поляків. Проте літописець польський Веспасіан Коховський засвідчує, як ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися, як силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали; як козаків всіляко озлобляли, з усякої скотини і з бджіл десяту частину брали. Якщо ти маєш яку-небудь звірину, то шкуру пану віддай. Якщо ти зловив рибу, то дай визначене на пана. Якщо козак у битвах з татариним коня чи зброю добуде, то теж, хлопе, дай дешицю панові. А найгіршим було те, що жиди нові та й нові побори придумували і маєтки козацькі не вільно було тримати, хіба що хто тільки жінкою володів у себе вдома, та й то не зовсім. Якщо ж траплялося, що козак хоч чимось провиниться, то такими карами його карали, що й погані б придумати не могли, і так уже, караючи, самих себе перевершували, що невірних у цьому за ніщо мали. Хіба могли фараони у тортурах з поляками зрівнятися? Ці ж дітей у казанах варили, груди жінкам деревом припікали та всілякі інші біди творили, зовсім не думаючи, що майбуття потребує обережності, бо навіть після найзвитяжніших перемог легко дійти до нещастя; бо коли переможцям у завойованих землях волю велику дати, то вони мимохіть підданих та звоєваних починають озлобляти і їх права з діда-прадіда топити. І заради цього, коли яка земля, що підлегла королівству (коли терпіти несила), виявить непокору у чомусь, то її нужду розглянути потрібно, хоч вона й заслуговує кари, треба милосердя мати і карою не переборщати, в страху невольницькому не тримати та, довівши до розпачу, дощенту не ламати; бо ж хіба може бути твердою присяга, гвалтом вирвана, хіба той не зрадить, хто вічно під страхом проживає? Тут теж за щонайменшу провину Бог відплатив ляхам. І ось як.

Року 1647 ляхи, прийшовши з землі польської, стали постоем у Чигирині та Черкасах і, як це завжди бувало, сильно мешканців тих міст озлобили. Отоді і Богдан Хмельницький не одну наругу стерпів від ляхів. Задовго перед цим Михайло Хмельницький, батько Богдана Хмельницького, своєю відвагою завоював прихильність Івана Даниловича, старости чигиринського, і той наділив його маєтком, прозваним, здається, Суботів. З королівської служби повернувшись, Богдан Хмельницький приїхав в Суботів і почав людьми заселяти, сподіваючись, що великі заслуги батька його перед Річчю Посполитою, та і його власні, дають йому на це право, оскільки батько той, будучи сотником чигиринським, разом з гетьманом Жолкевським за Річ Посполиту польську на Цицорі головами наклали, там і він, взятий в неволю, перебував і звідти козаки його на бранців татарських обміняли; та й після викупу з кінними загонами на орду ходив, татар бив і язиків до короля приводив, а року 1629 двох кантемирів живцем королеві привів (від них король немало дізнався про потаємні турецькі помисли щодо ляхів), за що й перебував у нього в милості великій, бо ж був від природи кмітливим та в науці мови латинської вправним. Король, зауваживши кмітливість козака, взяв його до себе за радника і, коли задумав туркам відплатити за перебіту війну з Московією, що її вів року 1635 під Смоленськом, то, крім сенаторів, ще й з ним радився і великий загін морський з усіма гарматами під його оруду віддав. До всього цього заздрість маючи (це коли вже повернувся з королівського двору на батьківську землю), а рівно заздрячи і на заселену слободу, підстароста Чаплинський за рахунок Хмельницького багатіти задумав і в тих містах фундуватися забажав, тому він старості чигиринському Іванові Даниловичу доніс. «Не випадає,— сказав він,— простому чоловікові села та підданих мати!» Іван же Данилович послухав і наказав те село забрати і Чаплинському передати. Побачив все те Хмельницький, згадав свої заслуги перед Короною Польською і образився, що замість честі має наругу від Чаплинського терпіти. «Ляхи,— мовив,— нас, козаків, озлобляють, та ще не вмерла козацька мати!» Прочув про ці слова Чаплинський і наказав взяти Хмельницького і кинути до темниці, а сина Хмельницького, Тимоша, повелів посеред Чигирини двома киями бити. Відчув Хмельницький, що нічого марно помочі ждати, і не знав, що діяти, та Бог навернув до милосердя серце жінки Чаплинського, вона умолила чоловіка свого і той наказав Хмельницького з темниці звільнити; отак вийшов Богдан на волю з надією на час. Тільки й мовив: «Ще живий Господь і козацька не вмирала мати! Не все Чаплинський забрав, коли шаблю в руках маю!» Не тільки над Хмельницьким, а і над усіма козаками ляхи наругу чинили. Хоч козаки королю польському Владиславу про все це й писали у чолобитній, та той, і козаків і ляхів шкодуючи, вважав, ніби вони не відають, що творять; та й раніше од імені всієї Русі не одну чолобитну

королю подавали, і князь Острозький Костянтин Іванович (нині у монастирі Печерському з каменя витесаний покоїться), грецьку віру ісповідуючи, за образи руській землі до сенату супліку подав, і сам король Владислав у сенаті на трибуналі за полегкість для Русі посередником був, та ні клопоти таких високих людей, ні народні супліки (прошення) ніщо польського завзяття не вгамувало. З усіх цих суплік наведу одну.

Супліка до всієї Речі Посполитої польської, подана народом руським, що його ляхи утискують.

До преосвященного ясновельможного преацної Корони Польської та Великого князівства литовського обох станів — духовного та мирського — сенату, а разом і до ясновельможних вельмож наших всемилостивих панів, до їхніх милостей панів воеводських та повітових Коронних та Великого князівства литовського до генеральної конвокації Варшавської, що року 1632 збирається.

Славний і давній народ руський вже скільки десятків років у тяжкому стані перебуває, та все ж і донині ледь чи не на увесь світ скравіше сонця півдняного сяє. Нині ж, як у свій час Богом обраний люд Ізраїлевий, слізю про своє горе слово мовимо: «Ми, ті, хто нині принижені нижче всіх на землі, хто не має ні князя, ні вождя, ні пророка, ні офір, якими ми змогли б умилостивити благосердного Бога, та маючи серце скрушне і смиренне, молимо, прийма нас, Господи. Отак і ми, в тяжкі для нашого руського народу часи, коли він довгі літа тяжко потерпає, так само слізю мовимо. Чим ми завинили, що нашу честь зневажають, права і волю топчуть? Чому наші монастирі та храми, що ще здавна споруджені, опустіли? Чому в деяких з них Богові триединому молитися заборонено? Чому навіть славним предками людям, тільки тому, що вони руські, в магістраті служити не вільно і у містах його королівської величності проживати заборонено? Чому їм незліченні образи та утиски чиняться? Про все це вісті надходять з усіх кінців землі нашої, бо з усіх кінців на зборища та собори ваші нескінченним потоком ідуть прошення та чолобитні; про все це чимало чували й блаженної пам'яті предки Ваших вельможностей, про все це доволі говорено й Вам самим, вельможностям ясным. Проте й клопоти великих людей не змогли принести полегкості. І скільки їх клопоталося — несила тут перерахувати. Досить згадати хоча б вартого згадки Владислава, короля шведського і королевича польського, який року 1632 був нашим посередником і який від свого імені відрядив людей до сенату і просив його дати нам волю та підтримку в нещасті. Та з чим прийшли вони, з тим і вернулися. А повернувшись, змушені були відказати, як відказували апостолові Петрові його посланці: «Наставнику наш! Цілу ніч у поті чола працювали, та так нічого й не піймали!» Врешті-решт і самі громадяни руські, духовного і мирського стану, не раз про все це волали. «Ну, як же це, — казали вони, — на вільній землі живемо, а волі не маємо?» А багато хто з боєм у серці додавав і про пограбовані храми та маєтності, про утиски, що всі ми переносимо, що наші діти живуть нехрещеними і нехрещені помирають, а коли літ доходять, то без церковного вінчання подружнє життя починають і, що найгірше, без сповіді і без щонайсвятішого сакраменту з цього йдуть світу і царство небесне втрачають, та й врешті усопших наших без обрядів церковних, як подобає правовірним, хоронити доводиться. Оці та до них подібні зневаги чи ж не є гвалтом над совістю? Чи ж не є порушенням наших давніх золотих свобод? Чи ж не терзають вони серце? Не ятять утроби? Ви самі своїм високим розумом посудіть, панове, чи не досить всього цього, щоб отак утискуваний і отак страждущий народ не повстав? А ви ще хочете у нас, людей грецької віри, забрати і останнє добро наше — оту золоту волю. Хочете забрати і собі беззаконно привласнити, стверджуючи, що ніби тільки ті, хто по римському мудрованому закону молиться, можуть волю мати і до цього мудрування й короля намовляєте. Та цар царів, десниця якого тримає і царські думи, зворушив серце пресвітлого Жигмонта Третього і замінив його наміри отак, як у давнину намір царя Асвера, що, наслухавшись нашіптувань Аманових, наказав за єдину годину винищити усіх євреїв у його царстві. Відомо, що Аман сам попав у ту яму, що рив іншим. Бо коли стала явною його брехня, коли зрозуміли, що він отим людям смерть готував, то він сам же й скоштував її, будучи повішений на гілляці, немов тать, а євреям, на смерть рокованим і що зла не творили, знову життя та волю вернули.

Господь напоумив Жигмонта, щоб він вчинив і з нами так, як Асвер з євреями, бо Жигмонт не лише не вдовольнив бажання тих, що супроти нас неправедно ставали, але, завжди у пам'яті тримаючи, що сучасного стану народ руський при давній свободі добився, своєю волею нам різні права та всякі свободи дарував і тільки щоб повніше і вкінці постановою права наші визначити з дня на день, з години на годину відкладав, так що після кончини його, жалю гідної, намір цей так і лишився невиконаним. І саме тому ми просимо Вас, преосвященнії, ясновельможнії, милостивії, духовного та

мирського стану, презацної Корони Польської та Великого князівства литовського панове! Узріть, де сонце ясне, зрозумійте, що Русь, котра православ'я відцуралася, так само нагло на наші права та свободи зазіхає, як у часи Соломона брехлива та підступна мати на дитя, коли погодилась, щоб його навпіл розітнули. Згляньтесь милостивим оком і Ви, ясновельможне вельможні п.п., посли обох народів, на праведність наших дій, що їх ми вершили з 680 до 1510 року, на законність тих прав, що Володимиром, князем руським, самодержцем Ярославом Володимировичем, Мечиславом, Казимиром (королем польським), Ягеллом (князем литовським, а з часом і королем польським), Владиславом Ягелловичем (королем польським та угорським), Олександром Казимировичем (королем польським і князем литовським) були даровані блаженної пам'яті предкам нашого руського народу і що нині геть всі відібрані. Відчиніть же двері милосердя свого тим, що стукають до них, і дайте або ж скоріше віддайте нам (слізно молимо) нашу волю, простуйте дорогою своїх попередників і, простуючи, наслідуйте їхню повагу до народу нашого, уволіть волю пресвітлого Жигмонта Третього, про яку він не раз казав, і на цьому головному соборі вельможностей Ваших доведіть її ділом та покладіть край образам нашим та злобі нашій. І так як свого часу в ковчег до Ноя голубка принесла галузку маслини на знак того, що вода спадає, хай отак і ми, повертаючись додому, до люду нашого, як голубка вітку, в устах принесемо пісню — ныне отпускаеши раба своего Владыко с миром и прочая — на знак того, що у народу руського вже спала вода злоби нашої і вгамувалися хвилі образ наших.

Та нічого не добилися козаки у поляків, більше того, настали тяжкі часи для всієї України. Написав король Барабашеві, тодішньому козацькому генеральному осавулу, листа під своєю королівською печаткою, а в тому листі писав: «Якщо й справді козаки воїни відважні, якщо меч і силу маєте, то чому ж свою волю не бороните?» Про цей лист Барабаш не сказав нікому, може тому, що вірно ляхам служив, а може, заради користі — хотів добре жити, а про військо не дбати та на наругу над людом не зважати. Хмельницький дізнався про те королівське писаніє і замислив його у Барабаша відібрати та війську козацькому прочитати. Якраз на той час жінка Хмельницького дитя породила, і попросив Хмельницький Барабаша за хресного батька стати. Барабаш погодився. І в Суботіві на хрестинах, коли гості Хмельницького напідпитку були, коли вже й Барабаш під хмелем був і Хмельницького за друга собі мав, отоді він і сказав Хмельницькому про писаніє королівське та де воно заховане. А той вислухав усе це, запам'ятав і коли Барабаш на хрестинах вже зовсім упився й заснув міцно, Хмельницький зняв його шапку, пояс і перстень, покликав вірного слугу і послав його з усім цим до жінки Барабаша у Черкаси. Не відаючи про хитрість, вона віддала посланцеві лист королівський. Коли з Черкас до Суботова посланець той повернувся, козаки лист королівський прочитали і на човни, королівським зичливцем знатним козаком Іляшем Переяславським зроблені, посідали й разом з Хмельницьким за пороги повтікали. Року ж 1647, грудня 7 дня, Хмельницькому стало відомо, що Микола Потоцький, гетьман коронний, наказав Кречовському взяти Хмельницького і скарати. Про все це повідомив Богданові сам Кречовський, полковник переяславський, потаємно переславши йому наказ гетьманський. Зрозумів Хмельницький, що ляхи задумали його погубити, і, не чекаючи на гірше, спершу подався на острів Бучки, а потім втік на Микитин Ріг, знайшов там чоловік триста козаків, розповів їм про себе, про все те, що ляхи з козаками задумали зробити, про ту наругу, яку вони чинять не лише над козацтвом, а й над господніми храмами. Прочув про все те народ на Україні і немов води весняні почав стікатися до Хмельницького на Дніпровські заплави; та оскільки на Запорожжі не міг військо зібрати (через залогу, яка складалася з жовнірів на чолі з полковником лядським і була поставлена серед запорожців), хоч і бачив, як справа на лад іде, проте кілька разів коронному гетьману відписав, де на Чаплинського скаржився та до суду позивати просив; та не те що суду, навіть відповіді не дочекався. Тому й до татар вдався. Та спершу усіх жовнірів польських та німців-найманців (що залогою на Запорожжі стояли) винищив, а вже потім відрядив гінця в Крим до хана Іслам-Гирея. Хан саме мав гнів на короля (той не заплатив домовленого викупу), проте не хотів меча піднімати, хотів знати, заради чого битву розпочинати. А поперед нього стояв із своїм загоном мурза Тугай-бей, воїн славної і невимовно відважний, що не завжди корився ханові і з своїми татарами в окремому наділі проживав. На нього жартома хан рукою показав і повелів його запросити на поміч. А перед цим, якраз рік минув, козаки Тугай-бея і його орду добре побили. Згадавши все те, Тугай-бей спершу розгнівався на козаків, як на недругів своїх, а потім, покладаючися на удачу, погодився допомогти козакам і домовився з ними про місце, де козаки розпочнуть бій з ляхами. Гінець привіз Хмельницькому добрі вісті.

Розповідь про першу козацьку битву з ляхами під Жовтими Водами.

З цими вістями козаки від татар повернулися, прочули про них по всій Україні і возрадувалися, як ізбавленню господньому люду всьому від неволі лядської. І щодень воїнство козацьке множилося і росло. Дізнався про те коронний гетьман Павло Потоцький і наказав усім польським воїнам та козакам реєстровим і полководцям Хмельницького зловити, але Господь не поміг йому. Тоді він через деякий час прийшов з силою великою до міста українського Черкас, та змушений був зазимувати в ньому. Коли ж зима минула і під сонячним теплом Дніпро та інші ріки скресли, він, щоб скоріше Хмельницького зловити, прийнявши присягу, наказав реєстровим козакам під проводом Барабаша рушати вниз по Дніпру човнами, а в човни ж до них посадив ще й німецьку піхоту і сина свого Степана з комісаром козацьким, а разом з ними шість тисяч коронного війська, опріч козаків, полем вирядив, наказавши їм просто на Запорожжя по Січі прямувати і, перепинивши Хмельницького, нищити його з загонами дощенту або як зайців по полю розігнати і ту перемогу та славу хотів сину своєму приписати. А самі ж гетьмани з коронними військами з військовим обозом та піхотою повагом путівцями простували, на лихо-біду не сподіваючись. Проте Хмельницький, не чекаючи, коли війсьсько коронне до Запорожжя дійде, і вирішивши поновити давню славу козацьку, коли ті свою силу в лугах-заплавах черпали, як воїн хоробрий вирушив в поле під Жовті Води, чигаючи на добрий улов для себе і не на силу, а на господню ласку уповаючи. Хоробро і ляхи своєю дорогою прямували, вони хотіли Хмельницького одним ударом розбити та всю силу козацьку пострамити на довгії літа і не знали, що й він готовий до бою, а Господь його до допомоги. Та перш ніж обидва походи зійшлися, послав Хмельницький до реєстрових козаків Ганжу, особливого посланця, і наказав розповісти їм про свою силу, про татар і звернутися до них з такими словами: «Чию кров йдете проливати? Чи не братів своїх? Чи ж у нас не одна мати — Україна? За кого вам випадає стояти? За костьоли? Чи за храми Господні, що породили і ростили нас від дня хрещення? Чи ви Короні Польській допомогти хочете, яка неволею за вашу мужність відплатила, чи матері своїй Україні, яка волею вас обдарувати воліє?» Прослухали все це козаки і всі шість тисяч, як одне серце і дума єдина, повстали. І щонайперше Філон Джечелий свого гетьмана Барабаша сонного списом пронизав, бо він ляхам допомагав, А потім всю старшину та полководців-ляхів з корогвами у Дніпрі потопили, а самі з драгунами німецькими, що разом з ними човнами пливли, рушили Хмельницькому на підмогу. Забачивши це, ті козаки з комісаром, що при війську коронному залишилися, а також драгуни польські, що були в німецькій одежі та строях, великим загоном відділилися від ляхів і, зрадивши їх, перейшли до Хмельницького. Спостерігаючи все це, Хмельницький зрадив невимовно і так звернувся: «Браття, славні молодці війська Запорозького! Пробила година, візьміть зброю і щит віри вашої, закличете на допомогу Господа і не лякайтеся пихатої сили ляхів, не бійтеся хижості та страховиськ з шкір леопардових та з пір'я страусового; згадайте давніх воїнів українських, котрі хоч і невірні були, та все ж своєю відвагою на всіх страх наганяли. З того ж тіста й ви зліпліні. Синове воїнів хоробрих, явіть мужність свою. І вам вовіки-віків славу (з повеління господнього) запишуть, хай надія на Бога не пострамить вас!» Коли отак Хмельницький військо козацьке підготував хоробро стати до бою з ляхами, генерал Степан, син Потоцького, опинившись немов у пастці між козаками й татарами, послав службу Яська з листом до батька і провістив недалеко біду. Та посланця татари зловили, привели до лав козацьких і передали і посла, і листа того, і звістку ту, що в нім сповіщалася, і розпочалася битва, розгулялась січа великая. Тільки ляхи забачили, що сила їх знемагає, як кинулися навтьоки; правда, Потоцький почав умовляти, що краще в бою, як подобає воїну, загинути, аніж, кинувшись тікати, уподобитися переполоханим вівцям і стати здобиччю звіреві-супротивнику. Відгукнулися ляхи на ті слова і почали, як снопи, валитися під ударами мечів, а тут ще линула злива і замочила вогнепальну зброю так, що, вкрай знесилені, вони змушені були прийняти оборонні порядки і рушити на Княжий байрак, до міст направляючись; та Хмельницький, виславши наперед козацьку піхоту, наказав у Княжому байраці покопати рови. І ось дійшов табір польський до ровів, втратив лад, а татари й козаки на обоз напали і розгромили, навіть сам Потоцький, двічі кулею влучений, загинув, а все військо польське в полон потрапило. Взяли там татари Сапегу і Шемберка, Чернецький та Гродзинський Хмельницькому дісталися. Бранцями стали Хома Віленський, Іван Хребтович — воєвода новгородський, Христофор Холмський, Гаврило Баллацький, Малицький та Семигородський, знатні пани; розгромлене було й військо польське — частина під мечем загинула, а частина в полон до татар потрапила. І з усього війська в тій битві уцілів один лише Марко Гдешинський, втік, правда, й він був поранений. Сталося все те року 1648 у травні місяці числа 2.

Про другу битву козаків з ляхами та про перемогу під Корсунем.

Коли Марко Гдешинський розповів гетьману Потоцькому про розгром та загибель війська лясського, описав, як козаки й татари (кого мечем забивши, а кого в неволю взявши) над поляками гору взяли і як, замість булави в руки заступ давши, смерть самого генерала Потоцького, сина його, тріумфують, то жахнувся гетьман Потоцький, і польний Калиновський, а також і всі полководці та воїнство від страху заніміли, поникли, як трава або цвіт на морозі, коли після зимної ночі сонце засіяє. Не знаючи що діяти та самі незабаром на таку ж честь сподіваючись, зібралися вони на раду й почали думати, як би біду-лихо оминуті; і на тій раді порішили йти на Корсунь, щоб ближче до Польського краю бути і, при потребі, скоріше допомогу зібрати. Відразу ж після ради прийшли на Рось і стали табором за милом від Стеблева. А у вівторок у гості до ляхів наспіли і козаки з татарами й, гукнувши скільки моці «до бою!», розпочали битву, та, оскільки ляхи перебували в окопах, несила було козакам і татарам ляхів подолати (та й не було козаків і татар більше п'ятнадцяти тисяч), тоді вони вийшли на пагорб і почали ляхів на двобій викликати. Якраз отоді і взяли ляхи якогось козака й привели до гетьмана, а той і почав випитувати про силу татарську та козацьку. Бранець, будучи від природи кмітливим та хитрим, а може, й самим Хмельницьким підмовлений, сказав, що татар тільки з Тугай-беєм тисяч п'ятдесят і що скоро й сам хан з усією силою прийде, а козаків багато — без ліку. Вислухали все те ляхи і повірили, напав на них острах незборимий, всі вони посмутніли, руки в них опустилися і втратили вони голову, бо боялися не лише сили козацької, а й голоду та облоги. Порадилися вони й порішили пробиватися усім табором; та і тут взяли козака дорогу показувати і отак по вісім возів уряд усім табором рушили, за возами піхота та капітани, обік табору слуги з мушкетами, а з обох боків гетьмани з летючою кавалерією. Козаки ж влаштували засідку, відкрили вогонь з самопалів, коней у возах перебили і сильно потіснили піхоту польську і, хоч як не хотіли поляки, мусили поголовно всі, і малі і дорослі, зійти з коней і пішо з козаками бій тримати, та посеред того вогню, який вели з самопалів козаки та з своєї зброї татари, пройшли заледве півмилі. Та ще ж на лихо той козак, що вказував дорогу, навмисне завів обоз ляхів у яругу, прямо у хаші й болото; отут, побачивши, що прийшла їхня лиха година та погибель, вони почали свій обоз повертати — одні на гору з'їжджали, інші в болото прямували; Хмельницький же вислав наперед шеститисячний загін козаків, вони перекопали дорогу ляхам, зробили завали, а самі засіли у тих закопах. Нічого не знаючи про засідку, поляки пішки простують собі своєю дорогою, вози позади полишивши — одні на горі, а інші в болоті, а тим часом козаки і татари налетіли і обоз розгромили. Бачачи все те з своїм військом на лівому фланзі, Калиновський сильно розгнівився, та коли і його поранили, змирився з поразкою і запросив миру та молив, щоб йому життя залишили. Всі ж останні кинулися навтьоки, і козаки й татари по полю їх, як снопи, клали, бо ж їхні слуги, що коней тримали та за цілістю панських голів пильнували, вже тільки про себе дбали, на їхніх коней сідали та чимдуж утікали. Проте і їх селяни в лісі ловили, тут і всі інші польські полководці козаків та татар просили про милість. І, воздавши хвалу Господу, козаки забрали багатства польські, а татари забрали бранців, у їх числі два гетьмани — Потоцький та Калиновський — Казановський, Одривольський, Балабан, Бекчановський, Хмелецький, Комаровський, Яскольський, Ковальський та сила інших полковників та капітанів.

Отож ви прийшли, щоб Хмельницького взяти,
А самим довелося в неволю прямувати.
До Криму бундючно простують ридвани,
А в них з радниками обидва гетьмани,
Вози ж із скарбами козакам лишили,
Аби худорбу свою тим скарбом прикрили.
Хотіли ляхи на козаках слави зажити,
Та Господь віддав її тим, хто вмів терпіти.
Він возніс нині смиренних руснаків,
А гордих з престолу низложив поляків,
Всіх тих багатих відрядив до Криму,
Що Русь всю хотіли передати Риму.

Розповідь про те, що відбувалося потім, та про перемогу над поляками під Пилявцями.

Хмельницький, перемігши ляхів, вирушив з п'ятнадцятитисячним загоном козаків та татарами на Білу Церкву. Не зовсім вірячи тій поразці ляхів та з своєї удачі подивляючись, він все ждав збільшення війська, яке щодень прибувало без ліку, і думав, як би закінчити ту пісню, що розпочали. Проте й ляхи розуміли, що козаки не мають сили закріпити перемогу, оскільки не йдуть услід за ними на Польщу. Коли ж через деякий час зібралося досить війська, Хмельницький поділив його на полки, настановив полковників, полкову старшину, сотників та курінних отаманів, а потім вирядив татарські загони на Горинь, Забужжя, аж під Костянтинів, а сам, залишившись в таборі, написав до короля супліку, у якій описав кривди українські, і послав того листа до Варшави. А взяли ту супліку три славні козаки — Григорій Богдан, Вишняк та Мозир. Супліку цю і про що вона написана, вважаю за потрібне тут подати.

Найясніший, непереможний королю, тощо

Своє підданство, вірність та козацьку нашу покірність якнайсмирніше Вашому маєстату засвідчуємо. Любо і багаторазово тяжкі скарги війська Запорозького розум Ваш королівський займали, однак щодо полегкості все ще Ваших королівських відписів не маємо і полегкості від лиходіїв не бачимо. А нині знову від панів та старост українських гірше аніж від татар терпимо. Тільки на Господа уповаєм та щодо полегкості лих наших надію на Вашу милість королівську покладемо. Вже довгий час ми образи зносимо, терпимо наругу та лихі дії і не лише з добром своїм потерпаємо (воно задрість лиху викликає), але вже й тілом своїм вольним на глум віддані. Грабують поля наші, ниви оброблені, забирають дідизну, гумна, млини і все козацьке, що на очі навернулося, одбирають скотину, беруть з бджіл десятину, останню конячину, на якій у війську служили. А поскаржитися — не смій. Бо прошення за гординю, скаргу та сльози як бунт розцінюють. Козаками виповнені темниці, їх тортурять, а кого й без вини зовсім, хіба що за маєтки наші, на смерть карають. Комісари ж, замість заступатися, щонайгірше торгують нами, а ще нам бідним на лихо наше пани наслали своїх орендаторів, жидів проклятих, які все нові й нові побори та здирства придумують, які, збагачуючись за наш рахунок, всі провини на нас звалюють і старости їм віддають нас на наругу. А коли б хто захотів до Вашого королівського маєстату із скаргою вдатися, то того пута та меч чекають. Не маючи сили все це більше терпіти, у лихую годину вигнані зі своїх домівок, полишивши жінок та дітей, ми змушені рятувати своє життя та за порогами шукати притулку; за тими порогами, звідки здавна наші проводирі королівству Вашому і найяснішим королям кілька сотень років покору та послуги військові (значні і добре знані у світі) засвідчували; проте вже й там не можемо знайти безпечного пристанища, бо вже й там розшукують нас, скарати пробують як найостанніших невільників, а не воїнів Ваших королівських. Бог нам за свідка, що ми й на палець не порушили повинностей Ваших, проте великий каштелян краківський, великий гетьман коронний Потоцький не дає нам і за порогами безпечно жити, а, зібравши військо велике, жене та шукає нашої невинної крові, погрожує знищити ім'я та рід козацький. Саме тому, не знаючи, що діяти, ми змушені були вдатися до кримського хана і просити його про допомогу проти зла, оскільки якщо Господь поклав відплатити, то й сире біля сухого запалає, причину ж злу тому і винуватців стількох убивств хай визначить суд божий. Тепер, з військом Запорозьким до ніг Ваших королівських припадаючи, просимо зняти з нас провину, хоча б заради тих воєн, що ми вели з бусурманами, воєн, які засвідчують вірність нашого воїнства Вашому королівському маєстату і засвідчують смиренність нашу. Просимо зняти провину, а ми за це в боргу не залишимося. Просимо ж ще, щоб Ви, найясніший королю, привілеї, що були надані війську Запорозькому, лишили без змін. Прохаючи про все це, ми припадаємо до ніг Вашого королівського маєстату. Дана в замку Білоцерківському 2 дня липня, року 1648.

Богдан Хмельницький,
старший війська Запорозького.

Ще з відповіддю на цю супліку послі не повернулися, а Хмельницький прочув, що в Нестерові на Поділлі сила-силенна жидів та шляхти сховалася, туди й жовніри (під Корсунем недобиті) втікли, і відразу вірядив полковника Ганжу місто добувати, а на підмогу йому повелів готуватися і полковникові Остапу. Прийшли козаки до міста, оступили його (і князь Четвертинський опинився в осаді), і бачить шяхта — вистояти несила, уклала перемир'я, погодилась викуп дати та жидів з міста прогнати. Козаки викуп узяли, жидів же всіх, якщо їм через три дні голів своїх на заріз не давали, порубали. А коли повернули до своїх, то в дорозі зустріли загін полковника Остапа, і козаки загоноу цього, забачивши у непереможців здобич велику, запропонували поділити її, та Ганжа не погодився. Тоді Остап вдарив на міс-

то, підпалив порохову вежу і взяв фортецю, а в місті всіх панів порубав і самому князю Четвертинському його раб з плечей голову зняв. Із всього панства живою лишилася тільки княгиня Четвертинська, бо полковнику Остапу віддана була. Прочули про все те ляхи і, не надіючись більше на міські остроги, чимдуж за Віслу дай біг ноги.

В той час Ієремія Вишневецький з військом своїм і усім двором стояв під Лубнами. А як дізнався, що сталося, заплакав за маєтками і повернув на Польщу, перейшовши біля Любеча Дніпро, відрядив свою княгиню до Варшави, а сам з військом попрямував до Погребищ, де міщан і отців духовних, які нічим перед ним не завинили, наказав посадити на палю, опісля ж пішов на Немирів і там, табором ставши, вірядив воїнство до міщан за покором. Солдати прийшли до міської брами і уздрівши, що вона зачинена, скочили через вал, і порубали людей, і повернулися до князя. А той, почувши про Кривоноса, відступив (опісля, правда, Вишневецький з Кривоносом не раз мірялись силою, і не без кровопролиття з обох сторін). І коли прийшов під містечко Росоловці, то почув, що Кривоніс узяв Бар (а там з військом своїм стояв Андрій Потоцький, синок гетьманський), ніби він з козаками підійшов до міської брами й побачив, що вона відчинена (як на ляха, то дуже тяжкою була), увірвався в город, перебив усю шляхту, взяв фортецю, залишив у живих тільки Потоцького, а всіх останніх порубав мечем, і тільки жидів понад п'ятнадцять тисяч у Барі винищив. Звістка ця князя у Збарожі застала. Він повернув до табору свого, що стояв під Чолганським каменем, а княгиню взяв відіслав до Білого каменя, і вона, розстаючись з ним і звівши очі до неба, слізною мовила: «О каменю! Як далеко за Віслу ти наш кордон переніс!» Потім Вишневецький з'єднався з гетьманами Домініком та Фирлеем. Всі вони один одного радою та славою хотіли перескочити, а де старших багато, там солдату погано і до злого завжди ворота відчинені, бо кожен старший своє старшинство хоче довести іншому.

Якраз у цей час Хмельницький прийшов і став під Каплинцями, а коли повернулися козацькі заго-ни (Кривоніс з-під Кам'янець-Подільського, а Колодки від Олики), попрямував далі і під містечком Пилявці став табором, туди ж підійшли готових до бою шістдесят тисяч шляхти, а слуг, у лаштунки бойові добре вбраних, мабуть, утричі більше було. І всі вони хизувалися, в золото та сrebro зодягнені, хизувалися, ніби на гулянці, й гадки не мали, що поміняють у козаків те дороге вбрання на гуні та рядна, а козаків думали просто канчуками розігнати. Ще коли з Костянтинова вирушали, то забрав Господь у них розум, бо кожен ішов де хотів, ладу не дотримуючись, хоч Хмельницький завчасу всі краші місцини зайняв і добре їх до бою підготував. Польські гетьмани (Домінік, і Фирлей, і Вишневецький) зайняли своїм військом гори й долини, а з боку Костянтинова став табором над самою Пилявкою Кривоніс, Хмельницький же став по той бік річки біля греблі, звільнивши її, тільки окопом перекопав, і там військо розмістив з двома гарматами. Те побачили Ляш з князем Корецьким, перейшли річку Пилявку й на козаків ударили, з окопів їх вигнали і усім військом перемішалися. А коли ж ляхи у козаків-бранців допиталися, що війська козацького тут без ліку і що хан якщо не сьогодні, то завтра напевно підійде з татарами, то страшенно перелякалися; поміж них почав слух ходити, ніби Хмельницький головними силами хоче на табір польський ударити. Тому вони прийняли бойовий лад, стали до оборони і два наступні дні війська тільки те й робили, що забавлялися двобоями, у ці дні не один козак виїздив з свого табору на доброму румакові (в штанях та дорогих шатах, у поляків добутих), ставав до бою і школу лицарську на страх та подив ляхам являв. Між ними був і уманський полковник Ганжа, що, кучеряво лаючись, кільканадцять супротивників польських на вічний сон поклав, а потім і сам, коли був п'яний і до зухвальства недбалій, від руки волошина загинув, а потім обидва війська затягло сильним мороком, бо цілий божий день військо польське строем стояло, та так козаків з боєм не дочекалось. А коли ж ляхи з поля почали уже в табір заходити, пролунали звуки сурми та бубнів, почувлася гарматна стрілянина в козацькому таборі, і, не маючи змоги дізнатися, що то за шум, поляки вирішили, що прибули татари. Воно так і було, бо опівночі справді-таки прийшло, правда, лише чотири тисячі татар на чолі з мурзою Карабчеєм, а разом з ним кільканадцять тисяч козаків, по-татарському вдягнених (це їм так Хмельницький повелів). І вчинивши отой шум, він наказав переодягненим зранку гукати «алла, алла» і страху на ляхів напустити, а вже потім розпочав січу велику. Козаки, що були по той бік греблі, напали на польські окопи, а коли на допомогу до цих прибігли гусари, то так перемішалися, що все болото прапорцями на списках устелили. А козаки тим часом, перебивши ляхів, захопили артилерійські окопи і взяли польові знамена. Там загинули сандомирський полк і полк каштеляна Виговського, полк волинців на чолі з Киселем, полк тарновський, очолюваний Карховським, і не лише полки перестали існувати, а й самі полковники були зарубані в тій битві. І лиш зайшла ніч і все мороком вкрила, як поміж ляхами у таборі зчинилася паніка, заговорили, що їхній гетьман утік, а що вони з боєм мають відходити до Костянтинова. Шляхта кинулась тікати з табору, один на одного «стій» кричать, а самі у цей час, життя та здоров'я темряві доручивши, скільки духу тікають. Тільки князь Вишневецький хотів далі стояти, та і він потім опустив парус перед нещасливою стихією, бо всі ні про що не дбали, а чимдуж рвалися зі свого стану, зброю та списи кидали і, аби тільки коня допали, то вже й, як би від очей подалі, тікали, дивилися, аби тільки звідси вирватися, кидали пораних, і вози з скарбами, і ридвани, і все, що було з собою, все кидали козакам на звабу і тільки тим їх і затримали, поки

самі подалі відбігали. Та козаки зрозуміли ляхів і не кинулися на приманку, у всьому тому підступність панську вбачаючи, бо ж військо польське так було дорого споряджене (і корогви, і держална, і шоломи золоті, і збруя кінська), що все од золота так і сіяло. Сіяли лати, шити, наконечники, бунчуги, палаші, золотом були шиті намети, столові прибори були з щирого срібра, сталь щонайчистішої німецької роботи, все було так оздоблене, що нічого подібного ні на людях, ні на конях до цього і світ не знав. Ото все, що віддавна спроміж цвіту славного шляхетства польська фортуна мала і надбала, все те на Жовтих Водах, під Корсунем та під Пилявцями на свій сором стратила, бо, втікаючи з-під Пилявець, гетьман і все панство польське тільки ноги понесли, а все останнє полишили козакам на поживу, одних тільки возів кованих козаки сто тисяч захопили, і всі доверху добром навантажені, і добра того несила було рахувати. Захопили коні, обоз, челядь панську, яка, оскільки не могла рятуватися разом з панами, змушена була під ніж дати своє горло; все полишили, що віддавна для презенту з лісів та домів знатних гвалтом брали. Тільки тоді козаки до поживи кинулись, коли побачили, що ляхи тікають без оглядки, отоді — й почали без розбору брати — шкури рисячі, дорогоцінні хутра, соболів, покойові оздоби, начиння столове з золота та срібра, ванни, коновки, мідну посуду, чайники, наливки, наїдки різні, цукор, муку та інші припаси без ліку, які лише пиха та бундючність вживає. Здавалося, що поляки не на війну, а скоріше на весілля чи на бенкет який дружно вибралися. Козаків тільки за слуг та дворових маючи і без ліку при собі тримаючи, вони думали і в битві їх пострамити та на вічні часи скорити; а натомість, сіромахи, у татар опинились, а ті ж, що разом з гетьманами зуміли втікти, то тільки час від часу засапаних румаків з-під сидел звільняючи та з обличчя піт утираючи і серце, що від страху тяжко бухало, тамуючи, чимдуж на Гданськ поспішали, надію маючи на кораблях нову вітчизну шукати. І тільки десь аж під Львовом князь Вишневецький їх ледве живих перепинив і, в костьолах срібні хрести та келехи реквізувавши та в купців позику взявши, він заплатив плату солдатам і найняв їх на службу, залишив у Львові, а сам щодуху подався в Замостя і, догнавши там свою кохану княгиню, що тікала від лихого для Польщі години, здоров'ям своїм дружину потішив. Трапилось все це в той же рік, у вересні 27 дня.

**Про смерть короля Владислава, та про коронацію короля Казимира,
та про те, як усе військо настановило Хмельницького гетьманом,
та про його похід під Зварож, Броди, Львів і Замостя
та про повернення звідти.**

Прочув король польський Владислав про поразку ляхів, страшенно перелякався і в місті Меречі (у Литві) в жовтні місяці 31 дня помер. Ото Бог вирішив ляхів через Хмельницького усмирити, забрати розум, мудрість та силу — розум гетьманів Потоцького і Калиновського, що пішли в полон до Криму, силу, що на Жовтій Воді та під Корсунем розбито, а під Пилявцями усі багатства, шляхтою надбані, забрано; мудрість короля Владислава, ту мудрість, користаючись з якої ляхи, у добрі та достатках проживаючи, так розбестилися, що і про війну забули (дехто з них, замість зброї хапатися, тікати скоріше кидався).

Дізнавшися про смерть короля, Хмельницький висловив жаль свій, та, маючи слушну годину за кривду козацьку відплатити, дозволив козакам добро панське у незліченних маєтках шляхетських собі забрати, а татарам дозволив бранців до Криму одвести. А потім зібрав у себе найславніших полковників — Герасима Чорноту, Максима Кривоноса, Калину, Остапа, Воронченка, Лободу, Бурля гадяцького, Півкожуха, Небабу, Нечая та Тишу — і почав раду радити, як далі воювати. Всі вони направилися на Хмельницького, аби він перебрав на себе честь і достоїнство гетьманське, як це личить справжньому війську, позаяк і булаву, і бунчук, і прапор, тулумбаси й гармати своєю відвагою та меchem своїм у гетьманів польських забрав. Проте він наказав усі клейноди, аж до спеціального розпорядження королівського, при військовій артилерії лишити, а собі взяв тільки козацьку печатку, котру року 1576 дав війську Запорозькому ще король Баторій; на ній був вирізаний вояк бравий з мечем на бедрі, з мушкетом на плечі та в шапці набакир. Був на тій раді також Іван Виговський, що його на Жовтих Водах разом з ляхами в полон взяли. Зараз він разом з козаками воював проти панства і вмів дати добру пораду, оскільки був чоловіком розумним та в писанні накітований. Усі полковники, та й просте воїнство, держалися думки, що з ляхами треба й далі битися, аж поки не змиряться вони. На тому поклавши, він відрядив полковників з їхніми загонами урізнобіч, а сам рушив на Зварож, місто за містом дорогою здобуваючи, також фортецю взяв і п'ятдесят гармат та чимало всякого провіанту. Від Зварожа вже відіслав Главацького з двома полками на Броди, а сам підійшов до Львова. У Львові тоді якраз було повно втікачів, так само як і в передмісті у костьолі бернардинів, тиснява панувала невимовна, тоді бернардинці потай перебили силу благочестивих русинів і ті-

ла їхні в криницю повкидали. Дізнався про це Хмельницький і пригрозив спалити місто, та потім зглянувся на благочестивих, узяв викуп і подався добувати Замостя.

Ляхи ж у цей час зібралися у Варшаві, настановили гетьманом князя Вишневецького і почали обирати короля, та оскільки їх там зібралось чимало і кожен мав заячі вуха (так боялися Хмельницького, що варто було сухій галузці тріснути, як вони пускалися навтьоки до Гданська і уві сні не раз гукали: «Хмельницький іде!»), то порішили відрядити посланців до Хмельницького і сповістити про обрання нового короля Казимира. Посланцем вирядили ксьондза Ганцеля, який добувся до Хмельницького якраз тоді, коли він пробивався на Замостя. Лиш тільки гетьман одержав цю звістку, відразу ж віддав належні почесті королівському маєстату і відповів: «Я ждав на цю годину, бо хочу щоб було до кого звертатися з скаргою про кривди, оскільки оце лихо справжнє скоїлося не з моєї провини, а через провини тупоголових старост, через наруги, що старшина ляхів чинила, бо я не крові народної прагну, а борюся від військ, що нападають на нас. Наказу королівському скоряючись та будучи певен, що скаргу мою належно вислухають, повертаю назад. Хоч і залишився найбільшим недругом шляхти, все ж у війні цій виявивши себе (важливу на те маючи причину) і найбільшим справедливцем». Викликав сторожу і наказав сурмити назавтра генеральний похід, а щоб татари по селах ясир не брали, він взяв у міщан невеликий викуп і, ублаживши їх, відрядив додому, а сам повернув на Україну. І тільки цю звістку гонець привіз до Варшави (якраз під саме закінчення сейму), як одразу ж усі ляхи (оті, що душі їхні чимдуж десь тікали) назад повертали і на завершення сейму почали радити, як би з Хмельницьким покінчити, бо, коли неподалік Варшави козацькі вогні та татарські багаття виднілися, то не лише гетьмани на сеймі не могли на війну їх намовити, а навіть спеціальні універсали не могли їх до табору військового повернути. Тепер же, коли Хмельницький, якого до смерті боялися, скорився його королівському маєстату, знову набрались хоробрості. Однак більш розважні радили полишити його у спокої, поки сили польські, що були увсебіч розметані, не вдасться докупити зібрати. І порішили не гаючись до Хмельницького вислати комісарів і надати їм повноваження, якщо, звичайно, Хмельницький щиро виявить своє смиреніє перед королем за рахунок нібито деяких сенаторів простити йому провини, а щоб якнайскоріше ублажити, поклали ще послати йому від імені короля знамено військове та гетьманську булаву. Потім же в панічному остраху кінчили елекцію сенату та повінчали короля Казимира на королівство, а той відразу ж повів мову про оборону, оскільки жоден лях не вірив у тривкість миру з Хмельницьким.

Розповідь про послів, що їх вирядив нововінчаний король Казимир до Хмельницького, та про ствердження його гетьманства запорозького королівськими дарунками, та про посланців до Хмельницького від різних країв та монархів.

Повертаючись з-під Замостя на Україну, Хмельницький попрямував у Київ, аби там воздати хвалу Господу за те, що подарував йому перемогу над ляхами. В Києві зустрічати його вийшов увесь люд і радісно вітав як господнього визволителя російських земель від нестерпного шляхетського ярма, а за ним, сяючи яро, в'їжджали у місто проводирі козацького війська і, забачивши велич храмів Божих та монастирів сплюндрованою та спустошеною, стали ниць і слізно поклонилися землі рідній. Поклонившись усім святим місцям, Хмельницький пішов у Переяслав, а звідти відрядив посланців взяти собі за жінку (з дозволу Цареградського патріарха) свою куму Чигиринську старостиху Чаплинську, при ще живому чоловіку. Це вона в лиху для Хмельницького годину умовила свого чоловіка випустити його з темниці.

А в цей час нововінчаний король Ян Казимир, керуючись згаданою ухвалою сенаторів, признає у посольство до Хмельницького воеводу київського Киселя, оскільки він однієї віри з Хмельницьким і добре знає його, а на підмогу визначає ще великих послів — князя Четвертинського та пана Мясковського, підкоморія львівського, і Якова Зеленського, підчашого браславського. Посли зібралися, взяли дарунки, знамено, бунчук, булаву та привілеї на запорозьке гетьманство і вирушили в дорогу. Прибули в Переяслав, вручили Хмельницькому королівське послання та привілеї на волю і гетьманство, а також знамено, бунчук та булаву. Однак Хмельницький з погордою прийняв їх, військове щастя розбалувало його і він нахвалявся ляхів не лише за Сяном та за Віслою, а й за горами нагайкою повиганяти й гнати їх без оглядки, «бо ви, нинішні ляхи, не маєте нічого спільного з колишніми кавалерами, а скоріше зайцями стали, на мавп скидаєтесь, тільки й умієте, що говорити та втікати». І як не старався Кисіль, як не працював своїми медовими устами, однак гетьман, зневажаючи його велеречивість, не раз обривав його, наказував помовчати, і тільки шануючи своє старе знайомство з ним, запросив усіх послів до себе на обід та, порішивши посміятися з пихи пан-

ської, зодягнувся в дорогі шати і піднімав позолочену чару зі звичайною горілкою на честь послів польських та на честь жони своєї Чаплинської, родом польки, що (теж багато вбрана і мов п'яна, саме розтирала в черепку тютюн для Хмельницького). Посли, бачачи таке ставлення до себе, поступилися лінією до річки Горинь та, відклавши підписання мирного договору на весну, вирішили тікати від жорстокості гетьмана.

В цей же час у Хмельницького побували і послы багатьох королівств, бо, після повернення на Україну, він привернув до себе увагу народів. Ці послы взяли з собою слова вітання і численні дарунки. Зокрема Ракоцій сподівався від нього особливої допомоги, він хотів домовитися, щоб (коли він підступить до Кракова) козаки рушили на Варшаву, а за це обіцяв зробити Хмельницького удільним князем київським по обох берегах Дніпра, князівство ж це Руссю мало прозиватися і повинне було Польщі підкорятися. Прийшли до нього з поклоном з Боснії, прийшли румельці із-за Дунаю, як одновірці просили про допомогу. Були люди із господарства Молтянського і Волоського (Буркалабі) і від далеких татар (возьких та ногайських), всі клялися у шанобі та говорили про готовність поряд із його головою та життям і своє класти. Величав його й простий народ, називав новим рятівником всієї Русі та православ'я. Навіть турки, обдарувавши його титулом руського монарха, надіслали каптан, меч, знамено та булаву і наказали паші силістрийському та хану кримському при потребі всіляку військову допомогу своїм воїнством надавати.

Всім оцим будучи підбадьорений, Хмельницький не вчинив з польською монархією слушної згоди і, люб'язно прийнявши від послів королівських дарунки (привілеї та клейноди військові) та все ж не сподіваючись, щоб ляхи — крім короля — своїх обіцянок дотримали, зібрав загальновійськову раду. На ній (а проходила вона на майдані посеред міста під військовими знаменами) було сказано усім загалом: «Ви що ж, ляхи, знову хочете нас у неволю повернути?» А найрізкіше виступав Джеджелій: «Ви що ж, ляхи, хочете підкупити нас солодкими дарунками? Хочете, щоб ми, позбувшись ярма, пустили вас знову у свій край? Та з вашими дарунками мечем треба розпорядитися, а не словом. У вас є Польща, а Україна нехай козацькою буде». Після ради Хмельницький наказав розділити послів, поселив кожного окремо і заборонив зустрічатися та до нього звертатися. А тим часом до султана турецького відрядив Джеджелія і почав також віряджати послів держав різних і кожного просив: великого государя московського, як державця, що також сповідає православ'я, просив допомогти супроти Литви, а за допомогу обіцяв відбити повіти аж по Трубіж, що їх Москва втратила в час Смоленської війни, року 1634. Відрядив і угорського посла, домовившись, що, коли справді-таки Ракоцій доможеться корони, то нехай залишає його удільним князем на Русі з столицею у Києві. Інших послів відрядив також з різними умовами. І тільки після цього Виговський попросив у Хмельницького прийняти послів польських. Коли ж вони прийшли, Мясковський запитав: «Що ж ти, гетьмане запорозький, так довго тримаєш королівських послів без відповіді? Чи про мир, чи про війну маєш нам благовістити, все ж ти повинен нас допускати до себе. Навіть у поган немає звичаю послів без провини тримати». Хмельницький не відказав нічого, мовчки взяв на столі під скатеркою лист і передав воеводі. А в листі писалося ось про що.

Найяснішому королю Казимиру

Нехай ні імені, ні згадки, ані сліду унії на Україні не буде.

Римські церкви з часом, а єзуїтські уже зараз нехай не будуть.

Митрополит Київський повинен в сенаті займати місце після примаса.

Воеводи, каштеляни та інші, що раніше королем прислалися, надалі повинні з місцевих жителів призначатися. Військо Запорозьке, якого сила по всій Україні, повинно зберегти свої вольності.

Гетьман козацький нехай належить до королівського маєстату.

Жиди з усієї України нехай виселяються.

Ієремія Вишневецький ніколи не повинен командувати військом козацьким.

Хто нині ніщо, може завтра, завдяки щастю своєму, великим стати і панам великим права диктувати.

Прочитав воевода ці статті, здвигнув плечима і дав іншим прочитати, а ті зглянулися і мовили: «Гетьмане війська Запорозького, від нашої появи ти не думаєш про тих, що йдуть до тебе, і, своєю удачею, а нашою невдачею охмелілий, думаєш тільки про щастя, яке тим більше гордує, кому більше слугує. Щастя до скла чистого схоже, для якого і незначної причини досить, щоб розбилося. Якщо справді собі і війську Запорозькому хочеш прислужитися, то повір нам і побач, що жадоба удачі тебе спокуює і заради тієї чи іншої плинної удачі ти тому і війни не думаєш кінчати. Та краще обличчя гордино і зглянься на тих, що прийшли до тебе! Ти що ж, хочеш Польщу погубити? І думаєш, що збережеш Україну? Пориваєш з ляхами і думаєш, що цим збережеш віру? У турків і татар шукаєш захисту, думаєш, що їм накажуть, як і раніше? Повір, що турки й татари, промишляючи, більше

думають, як би до себе вивести з міст і сіл люд увесь, як би навіть спогад про рід руський викоринити. Думаєш, що заради слави вони удачі шукають? Ні, якщо ляхи вам не допоможуть своєю силою, то погани перші підуть на вас, повсталих з причини давніх та нинішніх провин. І коли від їхніх мечів знеможеться сила наша, то неважко буде поганам здолати і ляхів, і козаків, і литву та і всю Росію. Це ти повинен розуміти. Ти себе непогано почував за плечима могутнього короля, який сьогодні обдаровує тебе своєю ласкою, але за зневагу королівського маєстату дуже тяжко відплатить, бо ото як веселка небесна погожу днину віщує, так і доброта королівська провини дарує та мир людям провіщає. Прийми і ти надію і, відкинувши гнів та сподівання на битву, вчасно скорися. І якщо не погордуєш, то добру послугу зробиш і вірі благочестивій, і всьому українському народові».

На це Хмельницький відповів: «Тепер вже несила невинність нашу відвернути від меча. І поки ми живі, хіба що смерть наша може приблизити нашу неволю. Ми не сподіваємось на удачу, розуміємо підступність надмірної покори, короля ж нинішнього шануємо як свого володаря, а ненавидимо тільки шляхту та панство і ніколи на друзів серця тримати не станемо, а особливо ж тоді, коли вони віру нашу перестануть зневажати; отоді, якщо статті договору готові будуть, і про мир домовитися можна. Якщо ж підступності не буде краю, то ведеться битися згідно з мудрістю їхніх трактатів».

Тільки отак відповів Хмельницький комісарам, як і Джерджелій повернувся від турецького царя і привіз писаніє до паші силістрійського з наказом відрядити стільки війська турецького козакам на поміч, скільки буде потрібно для боротьби з ляхами. Прочули про це комісари і знову прийшли до Хмельницького і щонайперше попросили вказати межу, яку б не сміли переходити ні польські, ні козацькі загоны аж до певного часу, а потім зажадали передати їм бранців, що у полоні в Хмельницького перебували: Конецьпольський, Потоцький (син коронного гетьмана), Чернецький та Гродзинський. Хмельницький назвав річку Горинь як межу, а бранців передати не захотів і відпустив комісарів зі своєю відповіддю до короля.

Розповідь про перемогу над ляхами року 1649 під Збарожем та Зборовом.

А тим часом Хмельницький по всій Україні своїх полковників поставив: в Чигирині став полковником сам, в Черкасах — Воронченко, в Переяславі — Лобода, в Каневі — Кутак, в Брацлаві — Нечай, у Білій Церкві — Гира, в Умані — Стьопка, в Корсуні — Мороз, у Калнику — Остап, у Гадячу — Бурляй і так по інших містах.

Прочув про все те і Ян Казимир, уже покоронований на королівство, і наказав Фирлеві зібрати військо, і зібралося року 1649 ляхів сила-силенна. І тільки-тільки весна пригріла землю та показала на світ божий польова травиця, як Марс розіслав увсебіч свої загоны, як на козацьку силу, що теж почала збиратися, напали ляхи і у різних містах побили їх. Та тільки почалася війна між козаками та ляхами, як прийшов до Хмельницького і хан кримський, а ляхи тоді стояли табором десь під Костянтиновом і коли прочули в таборі тому, що підходить Хмельницький з своїми загонами, як напав на ляхів страх та сум'яття забралось в серце і кожен почав готуватися до втечі, навіть у найзнатніших, що повинні б бути хоробрими і дужими (у тих, що по корчмах тільки війною і клекотали і за чаркою самого Олександра Македонського побивали), навіть у них обличчя побіліло та руки опустилися. Власне тому й відступили усім табором під Чолганський камінь, а звідти перебралися у Збарож, але й там, перебуваючи за добре зробленими фортечними мурами, ніяк не могли відмогтися від страху. На лихо, якраз на цей час пересварилися ще й гетьмани їхні, і не було поміж ними згоди. А коли під Вишгород послали вони на вилазку загін Гулевича, то той, пробираючись в темряві, напорівся посеред ночі на татар. Не в силі подолати острах, його воїни кинулись тікати. Душинський та Сіраковський в час цієї втечі повністю розгубили своїх людей. День у день втрачаючи віру у свої сили і впадаючи у відчай (а тут ще блискавка розщепила держално гетьманського знамена, а це вже було незаперечним провіщенням біди), ляхи завчасу набралися страху і коли б до табору не прибув Ієремія Вишневецький, то повтікали б усі, так і не побачивши загонів Хмельницького.

Тільки в суботу липня місяця, на десятий день, війська козацькі та татарські завітали до ляхів у гості; забачивши їх, поляки вивели супроти загоны, а табір почали обносити валом і розпочалася велика битва ляхів з козаками й татарами. В день, коли Хмельницький і хан надвечір добралися до шляхетського табору і почали січу, то ляхи сховалися в табір, а через кілька тижнів знову розгулялася битва, обидві сторони багатьох не дорахувалися вбитими, а ще до того ж у ляхів і сила поменшала, вони не спроможні були свій вал охопити, викопали новий та посеред ночі зайняли його. А ще через якийсь час у ляхів не стало харчів, а для коней фуражу і вони власноруч вигнали коней козакам, а самі зайняли оборону в окопах.

І тоді виїхав наперед Шефер Косен Ага, канцлер ханський, і звернувся до ляхів, пропонуючи замирення. Вийшов наперед також і Ієремія Вишневецький з коронним хорунжим і після того, як вже бага-

то про що було сказано, запропонував разом з хорунжим, щоб татари відступилися від Хмельницького. Проте мова обох сторін так і не принесла користі. До Хмельницького ляхи також відрядили посла, Киселя, старосту черкаського. Хмельницький сказав йому, що якщо вони хочуть відкупити усі свої голови, то нехай всі гаразди, що зараз у них під рукою, віддадуть татарам, а йому хай передадуть гармати, зброю, знамена та литаври, а самі з своїми душами хай ідуть вільно. На це ляхи не пристали і пообіцяли битися, доки їхньої снаги стане. Тоді Хмельницький підняв свої полки і вдарив на польські окопи і в січі цій з обох сторін багато людей під мечем голови поклали. В колотнечі битви поляки не раз мали потребу робити вилазки, виходили з табору і відразу ж втрапляли під удари татар. Вдаючись до різних військових хитростей, Хмельницький і собі обніс польські окопи валом і так притиснув їх, що ось-ось мав настати їхній кінець, бо з своїх окопів козаки завдавали ляхам багатьох збитків і не дозволяли їм навіть голови над землею підвести. Якраз в цей час забито було і щонайвизначніших вояків лядських — Збройського, Сіраковського, Сваршевського, Цеглинського, Злоцького, Держжа, Галайла, Підгординського та багатьох інших і на кривавому базарі не один з них мито платив головою і, бідний, навіть води не міг напиться, не сплативши кривавої плати, та й то пили її з трупною червою і ропою. На лихо, ще й провіант у них вийшов.

Почався величезний голод, пани їли м'ясо коней, котів, собак, мишей; руки їхні ослабли, знеслились, багато хто передчасно помер, а живі не були спроможні й зброю тримати, з відчаю гризли зубами порепану від спеки землю. Табір дуже опустів, і вони вже втретє рили нові окопи, і посеред ночі почали перебиратися в них. Та козаки почули шум і так ударили, що захопили значну частину табору і захопили їх немов у пастці. До всього цього долучилось ще одне — ляхи вже не мали й пороху стріляти. Наступала для них найнещасніша година. А козаки знай підсипають та й підсипають перцю та ще й примовляють: «Оце ж вам, ляхи, і очкове, і рогове, і оренда, і ставишизна, і панщина, і пересуди, і сухомельщина. Доки ви ще будете кунтуші в окопах марати? Вже ж ми взяли їх, та й ви самі навіть татарам у ясир непридатні, а все ж тримаєтесь. Ну так слухайте ж, як зграйно козаки вам у дудку заграли!»

Побачив князь Вишневецький, що вже військо польське голодом та хворобами зовсім знеможене, і задумав хитрість з листом, що його нібито закинув стрілою у Збарож якийсь шляхтич з табору Хмельницького, і нібито сповіщав у тому листі, що вже підходить король, і радив міцно стояти супроти козаків і писав, що Хмельницький і татари переполошилися, бо саме в цей час Хмельницький почав свій обоз переводити під старий Збарож; писав в тому листі, що це він втечею ніби рятуватися хоче і тим ляхів на приманку бере, бо якщо ляхи, харчів ради, підуть на його стан, то козаки із засідки їх легко переб'ють. Та ляхи, знаючи про уготовані сіті, не виходили з міста. Козаки уже потім зробили вид, що з-під старого Збарожа усім табором знялися і, саморуч штовхаючи вози з усім, що для штурму призначалося, за велінням гетьмана, проміж собою голосно, щоб і ляхам чутно було, говорили: «Рушай, минай, не приближайся до панських окопів, видно, вже не дістати нам ляхів». Говорили й інші звичні при відступі речі, викликані потребою йти назустріч королю, що десь перебуває на марші. Та коли на ранок ляхи зогляділися, то побачили, що нові окопи вириті над їхніми, що штурмові драбини котвицями вгризлися у покриття валу і що, немов гори, вирости блокгаузи, з яких обложених видно всіх до єдиної душі. Отак приблизившись, козаки баграми тягли ляхів з валів, забиралися на вали і хапали шляхтянські знамена, а саму шляхту рубали. Бачачи свою погибель, ляхи думали, як би до короля послати прохання прийти до них, знеможених, на поміч. Багато хто з них зголошувався на подвиг, брався нести королеві листа, та ні один з них не втік від рук татарських чи козацьких. Проте знайшовся-таки шляхтич, Скретуський по прозвищу, який таки пробрався через осаду, добрався до короля і приніс звістку польському війську про біду під Збарожем. Він переодягнувся в одягу рейтарина, вийшов зі стану обложених, переплив річку під покровом ночі, плазом проліз через стан Хмельницького і, вдень обтикавши себе галуззям зеленим, йшов тільки в нічну годину. Король же, одержавши звістку, тяжко засумував, що не може відразу ж вирушити на Збарож і допомогти обложеним. А не міг він тому, що його військо дуже повільно збиралося, а ще тому, що день у день безперестану йшли дощі. Проте, долаючи острах та труднощі, він все ж ішов і майже добрався до Зборова, ніякої звістки про Хмельницького не маючи, бо той, обміркувавши добре усі потреби військові, заборонив будь-кому (під страхом смертної кари) виходити з табору. Король же, назбиравши близько двадцяти тисяч найдобрішого польського воїнства, поспішав на виручку. Чимдуж поспішаючи, він настановив великого канцлера Осолінського головнокомандуючим війська, йшли вони бойовий строем, як і на будь-яке рушення Речі Посполитої.

В поході король своє військо словами усовіщав. Закликав стояти на смерть за свою честь та вітчизну, а не так як під Пилявцями, коли вони діяли тільки на страм та на вічну огуду родові польському. Він говорив, що той, хто в час битви покаже плечі, той на вічні часи буде знеславленим. Наснажені королівським словом, вони бадьоро йшли на бій з Хмельницьким. Дійшли до Озерного і почали переходити болото, як прибїгли з поля дозорці із звісткою про Хмельницького. А Хмельницький, залишивши під Збарожем піше військи, з іншою частиною та з татарами вирушив на короля і непомітно підібрався до табору якраз тоді, коли одна частина його з великими зусиллями долала болото, а друга підходила до нього. Хмельницький вирішив, що оце і є якраз ота погідна хвилина, і всією силою навалився на табір. Розпо-

чалася велика битва. Знавісніле військо польське, покинувши стан свій, кинулося за козаками, а тим часом татари налетіли на табір, напали на піхоту й усіх мечем порубали. А потім повернули услід за польськими вершниками і їх перебили і, отак звідусюди гнані, не знали ляхи, де їм сховатися. В цій битві наклав головою головнокомандуючий Осолінський, Річицький, Стольнецький, Уржендовський, Захарія Четвертинський, хорунжий Сіверський, Подольський, Кошовський, Хоцемирський, а також полковники Мясковський (підкоморій львівський), Гдешинський, Брозовський, аж до п'яти тисяч всякого великородного панства, а разом з ними були розбиті і полки львівської, перемишльської, санецької шляхти. Спробувавши їх на війну, бідні жінки їхні так більше ніколи їх і не побачили. Після цієї битви у Польщі вдів та сиріт стало без ліку, бо усе поле навкруг на милю було трупами встелене — ото перед королівським поглядом всяк себе хотів проявити, слави та булави доскочити і, на недосяжне важачи, головою накладали. А військо Хмельницького і татари, здобич збираючи, рубали тих, хто ще полишився. Король своїм на бій рушати велів. Тоді Хмельницький разом з татарами навалився на лівий фланг, і видався гетьман ляхам нездоланим, як і тоді під Пилявцями. Лихо чуючи, король кинувся до свого воїнства і почав просити, щоб воно втечею не ганьбило себе. Послухалася шляхта, повернулася і учинила січу велику. В той же день Хмельницький щільно оточив ляхів, так що жоден не міг ані вислизнути, ані битися, бо місцина та була тісною і незручною для бою, і захопив половину табору. Скоро у ляхів почало неставати хліба, уже почали вони себе почувати немов у тентах. І тоді зібрав король своїх сановників та генералів на раду. Одні з них радили залишити слуг та обоз і рятувати короля втечею, доводячи, що може все загинути, але голова повинна бути цілою. Інші ж радили змістовно звернутися до хана і підмовити його відкинутися від козаків. На цьому й порішили. І написали до хана ось якого листа.

Іоан Казимир зичить здоров'я хану кримському

Багато заборгував ти королю Владиславу, братові нашому, що тримав тебе в неволі, не як бранця, а як пана шануючи, і відпустив на волю, дав можливість взяти владу у своїй землі. Зараз же дивуюся владарюванню твоєму: як ти міг забутися про все те і нині, коли на мене повстав мій підданий, як ти міг підняти на мене зброю і бути з ним? Я не боюся, що ти від них користь приймаєш, бо таку користь і Господь зневажає, і не збираюся пропозиціями тебе ублажати, одне: якщо хочеш моєї дружби, то даю тобі її, тільки ж щоб вона непорушною була, бо ж зараз, кримський хане, явною є невдячність твоя. Бо ж і над життям і владою татарською пануєш, маєш підтримку короля польського, а однак недругом нашим перебуваєш. Ти прив'язався до ворога нашого, до підніжка, а раніше ж шанував нашу дружбу і пишався нею, козаки ж завжди її зневажали. Нині ж, користуючись нагодою, тільки видимість твоїх друзів роблять, а тільки трапиться нагода, відразу ж зброю на вас, своїх сподвижників, піднімуть. І змужнівши, набравши сили, вони, немов вовчата, що козу, яка їх вигодувала, з'їдять вас опісля. І ви будете так само терпіти, як лікар від невдячного хворого. Інша справа з королем дружбу водити, він має своїх підданих, може обійтися без допомоги та підтримки, але не карати недруга він не може. Добре було б покласти край цій битві, і якщо повстання справді справедливе, то визначити, хто правий. А ти, як суддя-справедливець, допоможи цій справі.

Пославши це посланіє до хана, король цілу ніч готувався до бою. На ранок знову розгорілася битва біля польського табору та біля Зборова. Козаки знову напали на поляків, а хан у цей час прочитав королівське писання і відповів так.

Хан Іслам Гирей найяснішому королю польському Яну Казимиру здоров'я зичить

Якщо твоя королівська величність у добрі пробуває, то і я з свого боку Вашому королівському маєстату та всьому польському королівству зичу здоров'я та щастя на довгі роки!

Сповідіаю Вам, що лист, у якому Ваша королівська величність дружбу пропонує, я прийняв і дуже здивований, що Ви, Ваша величність, скіпетр у руки взявши, до цього часу не зволили про це сповістити мені. Знаю, що немає людини, яка б не була корисною. Те, що є, нехай буде. Однак дружби не відкидаю і розмови не цураюся.

Хмельницький теж написав королеві і вказував, що він взявся за меч, боронячи Україну від тортур та принижень, людей невинних від неволі та повинностей, та свою невинність доводячи.

Через кілька днів виїхав візир ханський до ляхів і генерал Осолінський запитав його: «Чому наш союз, давня дружба між народами нашими — порушені? Чому потоптана сусідська віра, чому це у мирний час Польща спустошена війною, чому ви даєте пристанище козакам? Як трапилося, що татари стали обороною ворогу, а друзям стали ворогами? Що? Поляки вам якесь лихо заподіяли, що так терпіти нині мусять?» Візир відказав: «Ми тому мир порушили, що данина, яку ви ханові плати-

ти маєте, не виплачена. Якщо ви віддасте її, ми повернемося додому». На це Осолінський відповів: «Ляхи вміють данину брати, а не давати; ти говори інакше: просиш королівської милості, яку король, як всемилостивіший, має за обов'язок давати. А ти без всякої причини і друга і недруга однаково прозиваєш».

Після цієї бесіди та після бесід на другий та третій день візир з поляками уклали таку угоду:

«Відтепер дружба короля та хана непорушна. Король польський дарує сто тисяч ханові, які він візьме до Кам'янця, хан більше не дозволятиме нападати на польську державу та не ворогуватиме. Сила татарська припинить облогу польського табору, відійде від Збарожа і воювати не буде, загани татарські й турецькі від кордонів Польщі йтимуть не коячи лиха. Король польський зобов'язується подарувати війську Запорозькому його провини і прийняти його під свою руку. Військо ж Запорозьке мусить вірно служити і свою вірність має клятвою скріпити».

Найбільшу прикрість учинивши православним, хан підсолодив її, запропонувавши Хмельницькому погодитися на такі умови:

«Військо Запорозьке — це вільне воїнство, що живе згідно з правилами, затвердженими королем.

Покласти для війська Запорозького чисельність у сорок тисяч, що має реєструватися своєю козацькою старшиною і приписуватися при Київському замку.

Козацька старшина може безборонно проживати у місцях, підлеглих королівству, може проживати як шляхта, а також вільно кожному простолюдині від шляхти перейти жити у місто, а хто хоче, хай живе у підданстві.

Хліб військовий та місця постою козацького війську польському брати і займати не вільно.

Права церкви східної, клиру та церковних маєтків відкрито визнаються; київський митрополит повинен займати в сенаті місце поряд з примасом, а уніати не мають права на нього тиск чинити.

На воеводства, каштелянства, старостівства, на посади суддів мають призначатися русини, а не поляки.

Старостівство Чигиринське, як воно собі склалося, має пробути при гетьмані запорозькому».

Сильно прагнучи миру, ляхи не могли противитися цим статтям ні під Збарожем, ні під Зборовом. Їх і на сеймі затвердили. Потім сурмачі обох сторін просурмили мир, просалютували йому дробом барабанів та залпами гармат і зачитали текст угод. А король і хан обмінялися дарунками.

А Хмельницький, полишивши заручником великого канцлера Любомирського, теж поїхав до короля, що прийняв його, сидючи на розкішному троні, і поклонився: «Звичайно, я б мав не так ваш королівський маєстат і ваше славне військо вітати. Що так склалося, винен тільки я, хай проститься мені гріх цей. Розумію, що не достоїн милості, але вірю, що вона притаманна не лише Господові, але і його намісникам милостивим, і тому скоряюся: «він не зневажить серця упокореного». На цю мову відповів литовський підканцелярій: «Що любо нам — те сталося. Хто перед ким завинив, зараз важко не тільки визначити, але й пробувати не варто. Та й король найясніший зовсім не хоче ті рани ятрити, які своєю милостію, як лікарським вмінням, зцілити може. Як сонце гріє добрих і злих, отак і найкращий з монархів оберігає смиренних громадян і прощає строптивих. Прощає і тоді, коли кари гідну справу своєю вірою і довірою вирішує».

Козацьких умов дуже вже не хотіли приймати поляки, не думали їх і підтримувати, бо дуже вже багатьом вони не до душі були. Та що зробиш, краще хоч з вухами повернутися додому. Досить було щонайменшого поштовху, щоб порушити мир козаків і поляків.

Про замирення повідомили і у Збарож обложеним. З обох сторін на честь перемир'я просалютували вогнепальною зброєю, козаки організували в своєму таборі базари. Обложені жителі Збарожа вийшли з міста, ходили рядами і просили хліба. Козаки нагодували їх, а також силу велику татарам попродавали. І о цій годині загинуло поляків більше, аніж у час битви.

Король, не будучи спроможним відразу ж видати ханові сто тисяч, відрядив Лотоцького з Дингофом (старостою сокальським), аби випроводили татар у свої землі. Повернув додому з своїм військом і Хмельницький.

Над ляхами верх вдалось взяти Україні,
Їхніх голів під Збарожем не злічить і нині.
Зичить хіба той, кому довелось там бути,
А найбільший пан мусив голову положити.
Ну, що ж, хай слуги та військо грошове
Запам'ятають весілля Зборове.

Розповідь про те, як Хмельницький після Зборівського миру спробував послати на сейм київського митрополита, та про місце в сенаті.

Щойно відійшов Хмельницький із своїми загонами з-під Зборожа, як повиходили з міста на ранок і поляки. Повиходили після дев'яти тижнів облоги, йшли нужденні, худі, схожі на мертву скотину або як потойбічні привиди. Ледве переставляючи ноги, під вітром качались, хто тримався за кінські стремена, хто за хвіст, вони не помишляли вже про труд люду убогого, не помишляли про курей, гусей, качок, про хату чи м'ясо, а спрагли ковтка води чистої та шматочка хліба. Отак усмирив їх Господь, підданих на ноги поставивши, а гордих на землю повергнувши. Усмирив, та не зовсім, бо, перепочивши, знову зібралися на сейм у Варшаві і всю вину за мир Зборівський почали на короля складати. Одні злословили, що король побратався з ханом, і допікали— «непогано і красно, як брати рідні, жити вкупочці», інші піднімали на глум той день, коли король, мир укладаючи, став не на сторону ляхів, а на бік козаків. «В цей день,— говорили вони,— возрадуємося та повеселімося, оскільки його сотворив Господь», а ще інші написали ось такі вірші:

Змінив король стан, тільки не фортуна,
Приніс звідти смерть, не єдину труну.
Зна вітчизна нині сил твоїх блаженство,
Ось тепер і маєш буйне королівство.

Король бачив своїх лихословців, але терпів, бо з-поміж ляхів завжди велика незгода — ні королеві не коряться, ні між собою не можуть дійти згоди, і скільки ляхів у Польщі, стільки й рад; кожен хоче, щоб його слово зверху було, тому самі й раду скликають, й писаним її утверджують, а опісля від всього того одмовляються. Отак вони вчинили й зі статтями Зборівськими, бо ж під Зборовом і король, і увесь синкліт польський покляли підписати мир з козаками (ця угода вище наведена), а опісля вирішили інакше і насамперед зітнули пункт, за яким київський митрополит в королівському синкліті має займати місце поруч із королівським примасом.

Коли ж блаженної пам'яті Силівестр Косів, митрополит київський, приїхав до Варшави, то пішов поговорити у синкліті, щоб не давати йому місця в сенаті, оскільки він православний, а найбільше ремствували на короля римські єпископи і таки наполягли на своєму — не допустити митрополита київського як православного зайняти місце серед єпископів римських.

Інші ж твердили, оскільки в синкліті раду радять не духовні, а миряни, то не випадає митрополитові київському в синкліті вести мову про мирські справи, і що саме цим мир та згоду з козаками можна зміцнити і непорушно дотриматись Зборівських угод. Прочувши це, єпископи римські почали ремствувати і, обурившись зовсім, полишили синкліт. Побачивши усе це. Кисіль, сам родом із давніх панів руських, переказав усе це блаженної пам'яті Силівестру Косову і порадив якнайскоріше повертатися до Києва, бо ще чого доброго ляхи (а вони злопам'ятні) заподіють йому щось. Митрополит київський таки поїхав своєю дорогою, полякам же полишив лихо та заповів на майбутнє велике кровопролиття, що триватиме довгі літа, а ненависть аж до сьогодні.

Розповідь про похід козаків на волохів та про польських комісарів.

Коли ж Хмельницький повернувся з-під Зборова, люди руські вітали його і виходили стрічати, радісно називаючи переможцем ляхів та визволителем України з-під шляхетської неволі. Хмельницький (завжди маючи три полки козаків та три тисячі татар, що за здоров'ям його пильнували) щедро обдарував хана і випроводив додому. І це тому, що Хмельницький за короткий час так розбагатів, що всього того багатства поляки за довгі літа зібрати б не могли. Та знаючи, що ляхи щодо нього хитрість замишляють і Зборівських пактів дотримуватись не будуть, мислив про все глибоко, у всі боки погляд кидаючи, добре розумів і хана кримського, який почав переговори з майже переможеним королем, бо побачив, що коли б вони перемогли, козаки з поляками можуть навечно помиритися.

Та хан, розуміючи намір козаків (що хоч і перемагали, все ж на певних умовах, коли б ляхи, перебуваючи у великій скруті, звернулися б до них),— були схильні до згоди і співчували обложеному королю, помазаникові божому, як володареві християнському, і шкодують, що не намовили його, аби він назавжди їм плату поклав за те, що вони відкинуться від татар і тим спасуть його від неволі, вдався до хитрості і, випередивши козаків, почав переговори. Він хотів продовження війни, без війни йому б життя було за муку, бо завдяки війні у християнському світі він добре наживався і брав великий ясир. Крім того, перетворивши Польщу на пустиню, він поляків виставив зичливцями, а козаків нелюдами, і, несито прагнучи крові християнської, хитрий бусурман конче вирішив замирити ко-

заків з ляхами, об'єднаними силами рушити війною на Москву і таким чином не лише взяти здобич і ясир, а ще й лишити в дурнях царства Казанське й Астраханське.

Добре відчуваючи все це, Хмельницький задумав дати відсіч ляхам та татарам і як син православ'я відразу ж потай відрядив посланців до монарха-одновірця великого государя московського і сповістив його про намір татар та ляхів. Він сподівався, що його царській величності ця звістка буде приємною. Тим більше, що вона прийде після спустошень землі руської, після підписання угоди під Смоленськом з польським королем Владиславом та після того, як Господь отак немилосердно козацькими руками втихомирив пихатих ляхів. Сам Хмельницький з козаками в той час також був під Смоленськом разом з королем і з боєм і з боєм у серці стежив за подіями, він відчував, що козакам, одновірцям московським, дуже скоро слід ждати ще більших утисків від ляхів, оскільки в 1634 році польський король під Смоленськом розгромив російського ватага Шейна разом з усім московським військом, полонив гармати і увесь табір. А було тоді там ще й донських козаків кілька тисяч і німецької піхоти шість тисяч. Ходили вони під орудою Олександра Болеславовича Англіка, під орудою людини, яка добре знала солдатське ремесло і бездоганно могла здобувати міста. Сповнені гніву, поляки тоді рушили походом на Москву, по дорозі взяли в облогу місто Белов і тільки коли турки на прохання Москви послали під Кам'янець-Подільський велике татарсько-турецьке військо під проводом Абаз-паші, це військо було підсилене загонами мултян та волохів, тільки коли постала загроза подвійної війни, — тільки тоді вдалося зірвати наступ поляків на Москву. Врешті після того, коли польський коронний гетьман, що стояв на сторожі, разом з своїм військом кварцяним та з козаками прогнали Абаз-пашу за Дунай, цар-государ та король Владислав розпочали переговори про мир. Государ змушений був поступитися і землями, і багатствами, і званнями. Знаючи про все це, Хмельницький послав цареві вість про свої перемоги над ляхами, сподіваючися стати в пригоді його царській величності, оскільки відчував, що і царська величність має цілком досить причин, щоб розірвати нещасливу Смоленську угоду. Крім того, прагнучи якось перепинити підступний намір хана, Хмельницький відрядив гінця ще й до турецького царя, просив допомоги і в нього. Цар турецький гостинно прийняв посланців Хмельницького, послав йому дарунки і наказав мешканцям Силестрії та Дунаю, тим, хто жив під рукою волоських та мултянських господарів, йти на допомогу Хмельницькому. Крім того, вдовольняючи просьбу Хмельницького, турецький володар наказав Василю Лупулу, господарю волоському, віддати свою дочку за сина Хмельницького Тимоша, а якщо ж господар не захоче сам віддати дочку Ірину, то повелів зашлюбити її силою. Він чинив це, прагнучи супокою в світі християнському, бо хоч волохи і під його владою перебувають, але всі коряться одному пану — Господу і тому хай живуть у спокої та процвітають; та й, крім того, Русь почала у виправах військових добре процвітати. Недругу ж християнському, хану кримському, бажаючи його війнами міжособними послабити, він наказав вирушати з Хмельницьким на Волохію, не знаючи, що Хмельницький запрагнув поріднитися з волохами тому, що, на випадок нової війни з ляхами, хоче забезпечити себе з боку Дунаю.

Потім випроводив Гладкого з частиною козацького війська на Полісся, а Носача, Пушкаря та Дорошенка на чолі шеститисячного заgonу козаків та двадцятитисячного заgonу татар відрядив за Дністер. Вони переправилися за річку трьома заздалегідь заготовленими мостами і зовсім не віддали, заради чого прибули у волоську землю. Неждано прийшов наказ захопити Волохію, йому, на погибель християнам, страшенно зраділи татари, оскільки дістали змогу по саме нікуди брати бранців та людські пожитки. Козаки взяли місто Сороку, а Сучаву для постраху запалили. Бачачи все це, господар молдавський втік із Яс, своєї столиці, до Хотина і звернувся листовно до польського гетьмана. Він скаржився йому, що Хмельницький з ханом стали табором над Прутом, наїздами спустошують його землю, нівечать її вогнем та мечем, він просив у гетьмана допомоги. Сподіваючись на прихильність поляків, молдавський господар з погордою ставився до послів Хмельницького і відкидав його дружбу. Та гетьман Потоцький відписав так: «Ти що ж, не знаєш, що він і мені добре дався взнаки? Це ж він мого сина і його військо геть до єдиного чоловіка знищив. А незабаром і мене самого разом з польним гетьманом поранив та мало з світу білого не зігнав. Тиждень на гарматі потримавши, обох нас Тугай-бею в неволю подарував. Тільки дякуючи великій ханській милості за великий викуп ми з полону звільнилися, а військо наше все під мечем полягло, увесь табір разом з скарбами у його руки потрапив?! Та й потім щастя більше йому, аніж полякам слугувало!» Господар запросив миру і пообіцяв силою видати свою дочку за сина Хмельницького. Бачачи, що забезпечив собі тили та фланги (у турків — прихильністю, у волохів — сватовством, у Москви — спільною вірою), Хмельницький поклався на надію і став ждати, що покаже час.

Невдовзі надійшла звістка про те, як у Варшаві на сеймі ляхи обляяли митрополита київського і не дозволили йому зайняти місце, відведене для нього Зборівською угодою, як відкидали всю угоду і як, зібравшись у Варшаві на сейм, ганили статті Зборівського миру та гудили короля і його синкліт, говорили, що ті статті Хмельницький склав, щоб зневажити поляків. Звинувачуючи у всіх смертних гріхах козаків, вони намовляли короля на війну. Прочувши про все це, Хмельницький, хоч і не хотів, почав зміцнювати союз з татарами, не бажаючи мати ворогами і татар, і ляхів одразу. Чуючи про

нескінченні суперечки ляхів з приводу статей Зборівської угоди, він вирішив звернутися до короля з вимогою непорушно дотримуватися Зборівських угод. Коли ж хто дозволить собі перед королівським маєстатом військо Запорозьке ганити, то він, гетьман запорозький разом з військом, на милість королівську здаються і просять допомогти. Посланці Хмельницького зажадали у короля, аби чотири найзнатніші сенатори від імені найяснішого синкліту своєю клятвою скріпили Зборівську угоду і, щоб у всьому тому бути певним, хай вони при ньому будуть як заручники. І хай унію, як початок усього зла, скасують негайно. Хай на Україні не буде ні єдиного костюлу. А благочестиві храми і православний клир хай вільно діють не лише на Україні, а і в Короні Польській, і в Литві і хай духовенство руське в честі й шані живе нарівні з римським. А для того щоб поміж народом не учинялась колотнеча, щонайскоріше вся шляхта хай переселяється з України у внутрішню Польщу і хай звільняє від ляхів козацьку землю аж по Горинь, Київ, Бреслав та Чернігів. До того часу, поки цього не буде зроблено, нехай ляхи про мир не помишляють. А Ярема Вишневецький, як великий «захисник» козаків (що тільки лайкою до них звертається), хай теж поклянется дотримуватися Зборівських угод. Конецпольський, Калиновський і Любомирський та інші уродзоні хай приходять на Україну, але без збройних загонів, а тільки з слугами та дворовими своїми і хай проживають тут як заручники. Так ми певні будемо, що Річ Посполита дотримає статей пакту.

Прочитали ляхи послання Хмельницького і, хоч відчули гнівність писання, все ж наказали Гонсіновському відписати стримано, оскільки побоювалися нахвалянь підбадьореного турецькою ласкою гетьмана запорозького, що погрожував розширити межі України до Сяну і Вісли. Багато хто з польських сенаторів, пам'ятаючи перемоги, якими козаки на увесь світ прославилися, розцінювали ті слова як реальну загрозу. У присутності послів тут же було зачитане і послання Киселя з Києва. Він писав, що козаки без ліку йдуть до нього і наполягають скасувати унію, та і сам він, воєвода, будучи благочестивим, закликає всіх панів, що під Зборовом уклали мир, аби вони наполягли та добилися скасування унії; краще, каже, тисячам православних храмів з римською церквою у злагоді жити, аніж десятку уніатських церков бути приєднаними і служити причиною битв на всій землі та плюндрування шанованих святинь. Прослухали це писання ляхи і несамовито розгнівалися на Киселя. Вони вважали, що він благочестивий при благочасії, що він за козаками руку тягне, і ухвалили на Варшавському сеймі, щоб польський гетьмани, не гаючи часу, рушили до кордонів. Посланцями Хмельницького — Маркевичу, Руському та Івану Дорошу — дарували шляхетство і відпустили.

Проте саме в цей час вищезгаданий Гладкий уже почав у Поліссі брати міста, села та маєтки шляхтянські. Він уже дійшов до Вишниці, Бобриня та Бреста в Литві і дав сильний бій полякам, у якому загинули Тишкевич та ще багато хто. Через деякий час поблизу Пінська поляки неждано напали на козаків і розбили Гладкого й увесь його загін. Навесні сюди прийшов полковник, за прозвищем Голота, і повів своїх козаків на Литву, розбив Воловського з литовським військом, але й сам поліг в битві з Гонсеневським та Фалендовським. Пішов на Литву і Пободайло, а за ним Кречовський. Не раз вони сходилися у січі з поляками і врешті-решт були розбиті Радиволом і наклали головами.

А в цей час король вперше надіслав війську Запорозькому та Хмельницькому привілеї. Ось вони.

**Ми, Ян Казимир, милостію божою король польський
та великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький,
жмудський та інфляндський, смоленський, чернігівський
та шведський і по спадщині готський король**

Цим привілеєм ми на майбутнє всім, кому знати належить, сповіщаємо. До нас та до Речі Посполитої на з'їзд у Варшаву надійшла супліка від війська нашого Запорозького, у котрій через послів нас просили, аби ми наше зборівське слово привілеями підтвердили. Не зрікаючися свого слова, ми велимо видати їм привілеї, які ось у чому полягають.

Його королівська величність війську своєму Запорозькому дозволяє жити за давніми їхніми привілеями і від себе ще новими привілеями жалює. Він запрошує їх до себе та до Речі Посполитої на службу і визначає, що число війська Запорозького має сягати сорока тисяч. А впорядкувати реєстр вказаного війська Запорозького ми доручаємо гетьманові, доручаємо йому вписати козаків у список, кого він вважає спроможним обстоювати маєтності шляхтянські так само, як і його королівську величність. Реєстр слід укладати, почавши з цього боку Дніпра від Димера, Станостая, Коростишева, у Павлочах, Погребищах та Прилуках, у Вінниці та Браславлі, а від Браславля до Ямполья і аж до Дністра, ну а від Дністра до Дніпра. З другого боку Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині та Ромнах аж до кордонів московських та до Дніпра. Що ж до інших місць його королівської величності та інших шляхтичів, окрім щойно поіменованих, то в них козаки не можуть бути вільними. Однак і вони, якщо забажають перейти у козацтво, без всяких перепон і опору з боку державців, можуть з усім майном своїм та близькими переселитися на Україну і вписатися до реєстру. Всіх, вписаних до козацтва, їхній повний перелік імен, скріпивши військовою печаткою і своїм підписом, гетьман запорозький повинен ще до літа надіслати

нам, щоб тільки ці користувалися вольностями, а всі інші мають підлягати і коритися управителям та державцям його королівської величності. Чигирин має назавжди лишитися при булаві війська Запорозького. Це місто королівська величність передає нинішньому старшому війська Запорозького благородному Богдану Хмельницькому, маючи його за свого вірного. А все, що діялось з волі божої під час заворушення, ми забуттю віддаємо і забороняємо усьому панству своєму за те помсту чинити; крім того, якщо шляхта — чи грецької, чи римської віри — в час війни з якоїсь причини пристала до війська Запорозького, то ми, королівська величність, всемілостиво їхній злочин прощаємо і якщо у котрогось з них щось з дідівського добра було взяте, то все те на з'їзді сеймовім відшкодуємо. У землях, що відведені козакам, коронне військо ніколи не буде стояти постоем і жиди в них ні державцями, ні орендарями, ані мешканцями проживати не будуть. У зв'язку із руїною у Короні Польській та в князівстві литовським щодо унії та щодо маєтностей і достатків церковників (що здавна їм належали) і щодо привілеїв їхніх духовних хай вирішує митрополит київський та все духовенство на своєму сеймі і що там ухвалено буде та домовлено буде все те, згідно з волею отця митрополита, його королівська величність з готовністю виконає. Ми за те, щоб кожен безборонно користувався своїми правами та вольностями. Київському митрополиту дозволено займати місце в сенаті його королівської величності. Як здавна повелося, його королівська величність буде і далі жалувати достоїнства та посади громадянам шляхетського стану (навіть якщо вони і грецького віросповідання) у Київському, Браславському та Чернігівському воеводствах. В Києві, місті, що здавна має привілейовані школи, а також в інших містах України ми забороняємо отцям єзуїтам навчати, а також велимо, якщо вони там уже відкрили школи, перенести їх кудись деінде. Віддаючи все недобре забуттю, ми велимо дотримуватися миру та дружби між громадянами українськими та військом його королівської величності. Цю декларацію нашу на супліку війська Запорозького, декларацію про привілеї — ми підтверджуємо і скріплюємо її власноручним підписом та висячою печаткою нашої Корони.

Видано у Варшаві місяця 12, року 1650, панування королівств наших: польського королівства другий рік, а шведського — третій.

Ян Казимир, король.

Генеральний писар Іскоростинський копії цих привілеїв, скріпивши їх військовою печаткою, роздав старшині козацькій. На копіях гетьман власноручно підписався так: Богдан Хмельницький, гетьман його королівської величності війська Запорозького. Цей документ у присутності полковника браславського Нечая та генерального осавула Дем'яна Многогрішного і намісника королівського пана Остапа Виговського 8 березня був записаний до Київських реєстрових книг. Невдовзі прийшов стверджувати Зборівську угоду і воевода київський Кисіль та Брозовський з численною шляхтою. Вони хотіли повернути собі маєтки на Україні, ті, що їх Хмельницький уже роздав своїй старшині, і наполягали, щоб Хмельницький виконував статті Зборівського миру. І якщо він уже почав складати реєстр, то до нього він має занести тільки сорок тисяч козаків. Все це стало відомо поселенцям міст, і відразу ж пішов поговір і зросло невдоволення. Козаки з діда-прадіда були не проти того, щоб обмежити реєстр сорока тисячами, а останні нехай ідуть працювати на свого пана, проте інші обурилися і послали до Хмельницького своїх людей. «Ти що ж, гетьмане запорозький, — сказали вони, — відступаєш від нас? Ні, ти повинен обстоювати нас, як вірних поборників, і не давати ляхам на поталу. Невже ти не розумієш, що ляхи цим перемир'ям хочуть підкупити тебе?» Інші казали так: «Якщо ти погоджуєшся на шляхтянську неволю, то ми іншого гетьмана оберемо, що зуміє за нас постояти». Найбільше ж усім цим були невдоволені подністрияни та забужці, хто ходив під командою Нечая. Почув про невдоволення народу Хмельницький і перелякався, що у нього можуть забрати шанобу гетьманську. Він перестав складати реєстр і дозволив бути козаками всім, хто хоче.

Він пильніше став шукати згоди з великим государем, царем та князем Олексієм Михайловичем і всі секрети ляхів царю-государю передавав. Великий государ теж був вельми вдоволений тим, що козаки прагнуть приєднатися до Московської держави з своїми землями та князівствами. Знайшовши причину, великий государ відрядив князя Олексія [...] із скаргою на деяких його сановників, які у своїх писаннях принижують його, государя, і так, як папа римський у писаннях до Владислава (польського короля) іменують його великим князем московським; відомо також, що казнодії польські після костьолу* Москву почали до розкольників зараховувати. Виклавши все це, Москва поставила вимогу, щоб всіх тих ксьондзів, які дозволили таку неповагу, та книги їхні було видано Москві разом з Смоленськом та ста тисячами грошей. Якщо ж поляки не приймуть цих умов, то государ грозив війною. Якраз у цей час прибув до поляків посланець від кримського хана, що намовляв ляхів розпочати війну з Московською державою. Поляки зраділи цій нагоді (насамперед тому, що трапилася нагода виявити свою прихильність до хана) і дали волю обом гетьманам — Потоцькому і Калинівському

* Угоди про унію.

му. А государевих посланців відпустили невдовзі з відповіддю, що ляхи готові воювати з Московією. Через цих же послів, роблячи велику послугу великому государеві та заручившись татарською підтримкою, Хмельницький повідомляє цареві про свої сили козацькі і, розділивши військо на 15 полків, пересилає список тільки самих реєстрових козаків (не називаючи вільноохочих, що їх мав без ліку) і в списку тому називає силу кожного полку:

Перший полк — полковник чигиринський Хведір Якубовський — нараховує у своєму складі — 3189
Черкаський (Іван Воронченко) — 2989
Канівський (Семен Павицький) — 3120
Корсунський (Лук'ян Мозира) — 3472
Уманський (Йосиф Глух) — 3072
Калницький (Іван Федоренко) — 2046
Київський (Антон Адамович) — 2080
Переяславський (Хведько Лобода) — 2150
Кропив'янський (Хвилон Джеджелій) — 2053
Острянський (Тиміш Носач) — 1958
Миргородський (Максим Гладкий) — 3158
Полтавський (Мартин Пушкаренко) — 2783
Ніжинський (Прокіп Шумейко) — 983
Чернігівський (Мартин Небаба) — 936

А всього тридцять п'ять тисяч вісімдесят чоловік.

Водночас до Хмельницького прибув і посланець турецького царя Чаус, передав йому дарунки — жупан, шаблю, стяг і булаву — та радив відступитися від польського короля і перейти на службу до турків. Прочув про це Кисіль і не гаючи часу послав свого брата Григорія з Києва у Чигирин. Той умовляв Хмельницького лишатися вірним королеві і не переходити до турків. Та відчуваючи, що Хмельницький, невдоволений звірствами ляхів, більше схильється до турків, з сумом повернув у Польщу. А Хмельницький, розгадавши задум кримського хана (який пішов на замирення з поляками, щоб Хмельницького та Україну віддати у державу до ляхів), вирішив, що йому краще поклонитися царю турецькому, не гнівити його і чекати, що покаже час.

Розповідь про те, з якої причини спалахнула війна під Берестечком.

Якось до Хмельницького прибув султан Нерудим і наказав іменем хана йти з ним та з ляхами війною на царя московського; та Хмельницький, не бажаючи піднімати зброю на одновірців, перейшов під цареву руку. Причина ж всього цього така. Молдавський господар, думаючи, як би завадити сватовству Хмельницького, відрядив послів до короля з проханням допомогти йому. Король наказав гетьману Потоцькому, що саме повернувся з татарської неволі, піти з своїм військом під Кам'янець-Подільський і стати на заваді сватовству Хмельницького та господаря. Ляхи, ставши постоем, почали над людьми велику наругу чинити. Прочув і Хмельницький про Потоцького та про польський постій під Кам'янцем-Подільським і зібрав свої полки, нібито виконуючи веління султана йти на Москву, а сам щонайхуткіше дізнався, чому це ляхи йдуть до гетьмана Потоцького і чого вони ловлять на Подністров'ї людей та садять їх на палі, обрізають носи та вуха, четвертують та їхні тіла в чистім полі кидають. Про ці тортури розповіли Хмельницькому оті поодинокі втікачі без вух та носів, що уникли смерті від рук ляхів. І все це діяли ляхи над православними у мирний час. Прочув про це присутній у козаків посланець татарський і не повірив. Тоді Хмельницький показав втікачів і сказав: «Бачите, що над нами ляхи чинять? Вони хочуть, щоб ми пішли на Москву, а самі нападуть на наші домівки, вогнем сплюндрують наші міста та села, порубають наших жінок та дітей і витравлять з світу навіть згадку про нас!» Про все це татарський посол сповістив султану, а султан повідомив хану, і та війна, що її задумали ляхи і татари, так і не розпочалася.

В свою чергу Хмельницький відрядив Кравченка до гетьмана Потоцького і повелів запитати, чому це в мирний час польське військо збирається на Поділлі, вбиває і грабує мирних людей, хоч і не чути, щоб ворог йшов на польську землю. На це Потоцький відповів: «Ми виконуємо королівський указ. Король повелів нам стати на кордоні, і гетьману запорозькому не випадає виказувати подив з цього приводу. Більше того, ми дивуємося, чому це козацьке військо на війну спорядилося. І ще — чому це без королівського наказу козаки молдавські володіння спустошують?» Діставши від Кравченка таку відповідь, Хмельницький промовчав, вирішив зачекати, поки надійдуть татарські загани. Ось так він і царя турецького перетягнув на свій захист, і татар утримав, щоб не йшли на державу Московську, сам цій державі став потрібний, а проти поляків настроїв і Москву, і хана кримського, що

все намагався помирити козаків та ляхів і навіть змусив татар йти на них війною. Останній не чекав з боку Хмельницького такої хитрості, він тільки бачив, що ляхи ніяк не можуть козаків подолати і шукають їм погибелі під прикриттям миру. Тому негайно сповістив королеві, що не буде терпіти такої непевності та підступності і тому оголошує війну ляхам. І наказав тоді король Казимир готуватися до війни не лише солдатам-найманцям, а і всьому посполитому рушенню.

Не гаючи часу, він послав Моховського до київського митрополита, аби той умовив козаків скоритися королівському маєстатові, якщо ж вони не скоряться, то погрожував вогнем і мечем знищити Україну. Посланця з писанням короля митрополит відіслав до Хмельницького. А той, прочитавши послання, негайно наказав збирати військо козацьке і, зібравши, повелів гнати ляхів з України і вбивати. З-під Забужжя (від Бреслава) він наказав Нечая іти з полком назустріч ляхам; якраз тоді неподалік знаходився польний гетьман Калиновський; у Красному він дізнався про вихід Нечая і відрядив військо, щоб, не знаючи спокою, шукало козацький загін. Козаки саме святкували м'ясопуст, і Нечай напився. Коли ляхи набрели на загін і почали рубати людей, Нечай скочив, спробував організувати опір ворогу, але був поранений в плече, одійшов у замок і там помер. Три дні тримало фортецю військо козацьке і таки відступило, а ляхи сплюндрували її вогнем і мечем. Це було перше нещастя козаків, зумовлене п'янкою.

Хмельницький не зважив на це і наказав Богунові з військом прямувати до Вінниці. А Калиновський в цей час напав і взяв міста Черняхівці, Мурахву, Шаргородок та Ямпіль і сплюндрував їх вогнем та мечем, а ні в чому не повинних людей порубав, опісля ж рушив на Вінницю, бо прочув, що там перебуває Богун з козацьким загоном. Прийшов гетьман Калиновський до міста, взяв його в облогу; хотів здобути, але Богун перехитрив ляхів. Ще ляхи не дійшли до Вінниці, як він організував засідку і перебив значну частину шляхтянського війська, а потім вийшов з міста і перейшов у монастир неподалік. Переходячи, прорубав лід на річці Буг і притрусив лід сіном. Не чекаючи підступу, поляки кінно пішли на штурм, вирішивши взяти монастир і одразу покінчити з козаками, проломилися й багато потонули. Серед начальників потонули зокрема Кисіль та Тишкевич, чимало ляхів перебили козаки і під час штурму Вінниці, врятувався тільки браславський воевода. До того ж почули ляхи, що полковник Глух іде козакам на допомогу, вийшли йому назустріч і невідомо чому перелякалися. Одні почали тікати, інші кинулися услід за ними, а треті заходилися вози панські потрошити. Кінець кінцем кинули обоз й, так як під Пилявцями, шодуху подалися навтьоки до Бару, а козаки неждано-негадано взяли велику здобич. В місті ж Барі, не маючи запасів, ляхи сильно голодали, не витерпіли й перебралися в Кам'янець. Вже нізвідки вони не сподівалися на допомогу, бо король проголосив посполите рушення, і всі шляхтичі розпрощалися і дружин вдома покинули, а тут, у війську гетьманському, не один з них з голоду гинув. Тому гетьман Калиновський змушений був відступити під Сокаль до короля, а молдавський господар ще до цього застерігав ляхів, сповіщав, що Хмельницький посилає на них Богуну з шістдесятитисячним військом та татарами. Під Кам'янцем Богун поляків уже не застав і відрядив за ними в погоню загін Демка. Але поблизу Купчинців ляхи його розбили, особливо дісталось тим, що перейшли переправу. Наклав там головою зокрема полковник канівський Семен Павицький.

Підбадьорені цією битвою, поляки знову повернули до Бугу і тут на них напали татари. Ляхи зрозуміли, що Хмельницький обходить їх з тилу, і кинулися вплав через річку. Багато з них потонуло, рідко кому вдалося добратися до королівського табору.

Розповідь про війну Берестецьку.

Король, зібравши величезне посполите рушення, вийшов з-під Сокаля. На той час у Польщі зовсім не лишилося шляхтичів, вдома були тільки жінки, панни та ксьондзи. Польське військо нараховувало до 300 тисяч чоловік, а Твардовський в другій частині своєї книги на 30 сторінці свідчить, що обидві сторони вивели до бою війська на п'ятсот тисяч чоловік, окрім тих, що лишилися на сторожі величезних таборів. Це ж засвідчує і Пофендорф. Він пише, що ляхи, крім шляхти, взяли на війну кожного сьомого підданого, навчили їх військовій справі і поставили до бою. З усім оцим військом король підійшов до Берестечка, що стояло посеред поля на Волині. Налезало воно до володінь Лещинського і стояло над рікою Стир. В Берестечку король дізнався, що Хмельницький уже під Збарожем, а за ним іде хан з своїми татарами, та, щоб переконатися краще, він продовжував ждати вістей про Хмельницького і хана. І тут прибув якийсь жовнір з передового загону (князь Вишневецький з Бестековським вирядив був кілька корогов, а на них напали татари і знищили; тільки одному і вдалося втекти) і розповів, що орда напала на табір шляхти і покосила ляхів, як траву в полі. Насторожені цією звісткою, поляки почали готувати табір та військо до бою, татари ж, забачивши величезне польське військо, трошки відійшли і почали ждати приходу основ-

них сил Хмельницького та хана. Після приходу козаків і татар, що надійшли майже водночас, обидві сторони на другий день зранку розпочали велику битву, яка дещо втихла до другого ранку. В четвер козаки й татари нещадно потрїпали польські полки, в той день багато ляхів загинуло від ударів мечем та від вогнепальної зброї, чимало полягло славних ротмістрів, зложив голову полковник Стадницький та чимало ще хто, всіх до п'ятисот польських звитяжців і серед них Казановський, Осолінський, Лигоза, Молчицький та інші, а кілька тисяч залишилося на полі і вже ніколи їх не бачили ні жінка, ні діти. Якраз посеред січі зайшла ніч. Неспокійна вона була у поляків, бо король скликав свій синкліт і почав раду радити, як би козакам та татарам відсіч дати та як покраще полки поставити.

Не дрїмав і Хмельницький. Він поставив свої полки з півночі та півдня, підготував до бою табір, хану доручив пильнувати правий фланг і бойовим строєм рушив на штурм. Та в битві цїй ляхи перемогли козаків. Бо сталося якось так, що хан, коли почав вводити свої загони у битву, побачив козаків, які поспїшали йому на поміч з лівого флангу і напоролися на свої гармати, змішалися й дещо відійшли, то хан повернув свої загони назад і полишив козаків самих на себе. Ті, забачивши таке, теж почали відходити до свого табору. Табір же козацький був обладнаний над річкою Плешивою за милю від польського. Хмельницький наказав полковникам і всьому війську вести бїй з табору. А сам з Виговським кинувся доганяти хана та вмовляти його. Не піддаючися умовлянням, хан з ордою відмажав без зупинки кільканадцять миль і став на попас під Ожеговцями. Тут Хмельницький заледве умовив його, аби відрядив загін у двадцять тисяч для прикриття орди, але й цей загін, не дійшовши до обложенців, повернув назад. Хмельницький, пересвідчившись, що хан зрадив його, був змушений з невимовною скорботою зі своїм військом покинути орду. При ньому було тільки тридцять козаків, а потім підійшло ще сімдесят з татарського стану. З оцим загonom він відірвався від мурз і, не довіряючи татарам та побоюючись, щоб вони ще й самого його не взяли та не видали полякам, повернув на Любар. Все це тому, що хан не тільки задля добичі та замирення з королем не раз наїздив без всякої причини на його землі, спустошував їх, а також і задля винищення християн. Тому він і зараз навмисне покинув козаків напризволяще і втік з поля бою. Простуючи від Любара, Хмельницький по містах та залагах зібрав тих козаків, котрі через татар не могли пробитися до війська, і, назбиравши, підійшов під Паволоч і заходився тиловиків збирати. Водночас чимало людю селянського, побоюючись своїх панів та жовнірів, показалося і з Хмельницьким відступили на Україну, зїбралися у великі загони і вже з їхньої згоди гетьман послав просити татар на допомогу.

А ті козаки, котрих хан і Хмельницький залишили під Берестечком, у ту ж ніч укрїпили свій табір високим валом. На ранок до нього підійшли основні сили поляків з артилерією та обозом. І розгорїлась в той день велика битва, чимало людю полягло з обох сторін. Там загинув полковник прилуцький Шкурат. А вночі, побачивши шанці ляхів нагорі, неподалік од табору, козаки напали на облогу, чимало німців перебили і таку бучу зчинили, аж острах взяв ляхів від гуку, що стояв там. Тоді король зібрав сенаторів і почав раду радити — чи добивати козаків штурмом, чи, взявши в облогу, морити їх голодом і силою змусити схилити голови перед королем? Більшість стояла на тому, що не слід губити шляхетської крові заради звитяги над гуньками, сіряками та ряднами. Краще, позбавивши їх покорму, тримати в облозі. І ось тут між посполитим рушенням та військом кварцяним зчинилася сварка — вони один одного висували наперед у облозі. Та так же ляхи гаряче сперечалися, що про все забули, а козаки скористалися з цього, напали на шанці, що стояли їм на заваді, перебили там силу шляхти і повернулися в табір. За кілька днів вони дізналися, що ні хан, ні Хмельницький так і не повернулися помагати їм, і завели мову про гетьмана, та ніяк не могли домовитися, кому булаву та керівництво військом доручити, і вирішили відрядити послів до короля і запросити миру. Посланцями були Криса Переяславець та Петрашенко. Прохаючи миру, вони пропонували зїйтися на Зборівських статтях. Та ляхи й не думали про перемир'я, вони забули вже, як самі під Зборовом на краю погібелі були і як козаки, уклавши пакт про свої вольності, короля і його військо живих та здорових відпустили. Ні, ляхи вчинили інакше — наступали шосили. Оскільки у козаків ще була якась віддушина через річку Плешиву, то вони вирішили і її закрити. Збудували міст, біля нього вирили шанці і посадили туди німців. Радилися також, кого б послати на перехват за річку Плешиву. Одні наполягали відрядити на сторожу за Плешиву Вишневецького з п'ятнадцятитисячним загonom добірною війська. Та Господь, дбаючи, щоб не всі козаки погинули, внїс різнобїй у їхню раду. Дехто з сенаторів заперечив, що якщо за Плешиву піде добірне військо, то козаки, дізнавшись про це, всіма силами наваляться на останніх, переб'ють їх і захоплять табір і буде віддалення віддаленим, а перемога переможеним. Прислухалися поляки до цієї ради і наказали на той берег на сторожу вирушати Лянцкоронському на чолі трьохтисячного загону. Тільки після цього король прийняв козацьких посланців і вручив такі умови: «Негайно видати Хмельницького і Виговського. До видачі їх хай козаки віддадуть у заручники свою старшину. Хай негайно ж складуть зброю і з рук на руки хай передадуть ляхам артилерію. Відтепер козаки ніколи не будуть самі обирати гетьмана. Їм його ляхи призначатимуть. Скільки козаків ввести у реєстр, те вирішить сейм. А

Зборівські статті відтепер вважати недійсними». На це посланці відповіли: «Хмельницького і Виговського видати згодні, але артилерію і старшину не можемо. І якщо доведеться, то з нею на смерть стоятимемо». З тим і пішли у свій табір (правда, Криса у ляхів лишився) і в ту ж ніч, знаючи, що ляхи поблизу мосту не дуже пильнують себе, неждано напали на них і, дякуючи вмінню Богуна, силу силенну шляхти перебили. На цей час його козаки вже за свого проводиря мали. І ось зібрав Богун своїх полковників на раду. Думали вони, як би вирватися з осади. Та й, крім того, вони не зовсім сіромі довіряли, побоювалися, що сірома, піддавшись на шляхтянську намову, заради свого звільнення може старшину видати. На раді полковники вирішили навести через Плешиву міст, переправити ним на той бік побільше війська, відігнати Лянцкоронського і дати змогу усьому козацтву вийти з облоги. Посеред ночі з возів, з войлоку та опанчі козаки навели три мости через Плешиву, а на ранок тими мостами пішли кінні загони. Побачив їх Лянцкоронський, забачив він, що козацька сила на нього суне, відступився і дав прохід козакам. З-поміж сіромі ніхто нічого не знав про раду і тому в таборі зчинилося сум'яття, всі кинулися до переправи, юрмилися, щоб вибратися на мости, сильно розхитали їх і почали тонути. Сила-силенна люду загинуло тоді в болоті, а ті ж, що перебралися мостами, кинулися врозтіч, хто куди, бігли, поки ляхи давали вільно проходити і поки шляхта спромоглася переправити кілька десятків тисяч вояків і спорядити погоню. Козацький табір повністю опустів і стояв пустою з артилерією та запасом. На нього напали ляхи, пограбували, а гармати — їх було шістдесят малого калібру та вісімнадцять полкартонів — та дві короги, що були видані Хмельницькому (одна ще королем Владиславом, коли той задумав був іти війною на турків і коли настановив його рейментарем, а друга була вручена Хмельницькому від імені короля Киселем, разом з мечем і благословенням на війну патріарха грецького) той меч вручив йому архієпископ коринфський), передали королю. А загинуло у тій облозі близько п'ятдесяти козаків. Все те сталося як кара господня і з волі Господа. З тієї волі, яка нікому непідзвітна.

Дехто стверджує, що нібито Хмельницький навмисне залишив козацьке військо, оскільки козаки не у всьому його слухалися і вже не хотіли воювати з ляхам. Діялося все те влітку року 1651 впродовж Петрового посту, а на день ради святих апостолів козаки розбіглися і залишили свій табір.

Розповідь про те, що сталося з ляхами під Білою Церквою в 1651 році.

Після того як пограбували табір та перебили тих, що лишилися в ньому, ляхи повернулися у свій стан і на ранок зібрали раду. Почали радитися, як би козаків до ноги винищити. Одні наполягали всім військом прямувати на Україну, але посполите рушення виявляло сильне невдоволення. Багато хто вже не хотів іти за козаками, бо на цей час і ляхам добре дісталося, сила їх загинуло з голоду та від надмірної праці, багато з них все ще мерло в дорозі. Тому вирішили, що навздогін за козаками на Україну підуть обидва гетьмани. А король, вирядивши гетьманів, разом з посполитим рушенням повернувся у Варшаву. Та на цей час сильно ослабло і кварцяне військо, оскільки йшло спустошеним краєм. А Хмельницький тим часом, повернувшись на Україну, знову зібрав п'ятдесят тисяч козаків і сорок тисяч татар на чолі з Карач-мурзою і готувався зустріти ляхів.

Під кінець серпня ляхи прибули під Паволоч. У зв'язку з негодою у них було сила прикростей, та до цих прикростей доручилася ще й печаль. Мали ляхи шонайдостойнішого вождя у себе, мали славного Ієремію Вишневецького, і того в цьому поході втратили. Цей Ярема, над силу продовжуючи війну з козаками, отут під Паволоччю і склав свою зброю до ніг смерті. Його смерть шляхтянське військо сприйняло як погану прикмету, відрядило труну з його тілом до отчого краю і почало споряджатися до походу. Хмельницький якраз у цей час стояв на Масловім ставу. Зовсім не відчувалося, що у нього під Берестечком поменшало військо, бо силу козацтва породила зараз супроти ляхів мати козацька. Стояв і пильно стежив за польськими гетьманами. Особливо за Радзивілом, котрий, розбивши Небабу під Лоевим, а потім і Гаркушу, завітав з Антоном у Київ, сплюндрував вогнем опустілий Поділ, бо козаки і мішани, посідавши на байдаки і добро забравши, Дніпром попрямували на Черкаси, а то іще далі. Пограбував Радзивіл Київ і всю здобич під охороною семи корогов на чолі з Андзулом послав до себе. Прочули про здобич козаки, напали на охорону, розметали її і відібрали пограбоване. Дізналися про це польські гетьмани та Радзивіл, з'єдналися під Хвастовом і з'єднаними силами рушили на Трилісся, і там спалили і геть все повоювали. Хмельницький на цей час підійшов до Ольшанки, а звідти до Білої Церкви, став табором круг міста на обох берегах Росі. Дізналися про табір польські гетьмани, зібрали раду і почали радитися, що чинити. Вони побоювалися, що дуже відірвалися від свого тилу, а тут якраз надходить зима і від непогоди почало сильно знемагати польське військо. Отак порадившись, вони послали Моховського до Хмельницького і вирішили запропонувати йому мир. Послання гетьманів Хмельницький зачитав своїм полковникам. Ті не заперечували проти миру. Тоді він наказав польським комісарам прибути у Білу Церкву. Вирядили поляки ко-

місарів до козацького табору. Серед них були: воевода браславський Кисіль, воевода смоленський Григорій Гребович, підстольник литовський Гонсевський, підсудок браславський Косаковський. І коли проходили вони через табір козацький, то козаки лихими словами їх обзивали, а коли ж вони перед сіромою прочитали статті миру і дійшли до пунктів, де говорилося, що козаки повинні відступитися від татар, де значилося, що війська козацького має бути тільки двадцять тисяч, то хвилию знялося невдоволення, зчинився галас. Козаки кричали: «Оце так ти, гетьмане, миришся з ляхами? Орду зраджуєш і нас хочеш віддати ляхам на муку? Та перш ніж це станеться, сам накладеш головою разом з ляхами!» І обступила сірома з усім військом Білоцерківський замок, вирішила комісарів і Хмельницького перебити. Побачив Хмельницький таку непокору, вийшов з Виговським та з полковниками до народу і ледве-ледве втихомирив його. На цю хвилину якийсь татарин через отвір у брамі заледве не вбив стрілою воеводу Киселя. Про все це комісари сповістили польських гетьманів, а ті — вони якраз тоді стояли табором під Германівкою — вирішили усім табором іти на виручку. Ще не дійшли гетьмани до Білої Церкви, а вже Хмельницький відпустив комісарів, особисто їх випроводив. Та коли польські посланці проїздили козацьким табором, козаки й татари відразу ж напали на них, пограбували вози з добром і заледве самих їх відпустили живими.

Побачили це польські гетьмани, з усім військом прийшли під Білу Церкву і стали табором на місцині, де ні води, ні фуражу не було для коней. Воду купували вони у козацької сторожі, а пашу — у татар. З табору ляхи навіть носа не могли вихилити і проживали вони у страшній тисняві, а інші, пішовши за водою чи за травою, втрапляли у руки до татар, якщо не накладали головою. Отоді Хмельницький візьми та й пошли до польських гетьманів двадцять козаків, які, нібито нічого не знаючи, принесли їм Зборівські статті і зажадали підтвердити їх. Наполягали вони, що нехай козацького війська буде сорок тисяч і що козаки й гадки не мають поривати дружбу з татарами. Польські гетьмани вислухали козаків, одпустили, а самі всією силою пішли на козацький табір. Козаки в свою чергу вирушили назустріч ляхам і почалася січа велика, а в січі тій поліг сановитий шляхтич Волович. Назавтра Хмельницький відрядив Рейтарського послом, ніби нічого не знаючи про вчорашню битву, почав схиляти ляхів до миру. А тим часом козаки і татари пробралися в тил, підійшли до самого табору, пройшовши через порубку, і щосили вдарили на поляків. З козацького табору в цей же час гримнули з гармат, а татари, обійшовши польські полки, навалились на легку кавалерію, змели її і гнали аж до табору, опісля ж повернули й на військо, що стояло готове до бою і його теж потіснили до самого табору. І так день у день Хмельницький вів переговори про мир, а сам вижидав, коли сили шляхтянські вкрай знесиляться без води та паші.

А тут ще й дощі випали великі і від негоди почала сила польська слабнути, уже не ставало провіанту ні коням, ні війську, сила людей мерла, без ліку лежали хворі по наметах, а ті, що все ще ходили здоровими, тільки й думали, як би вирватися з табору та втекти. Козацьке ж військо і татарське стояло в місцині, де було вдосталь і води, і паші. Крім того, ляхи добре розуміли, що козацьке військо все зростає й зростає, а польське невпинно знесилюється, тому шляхта прагнула миру ще дужче аніж козаки. І тільки трапилася нагода, що Хмельницький прислав посланця з пропозицією про мир, як ляхи відразу ж прислали своїх комісарів і підписали його. Ось статті цієї угоди:

«Військо козацьке має складатися лише з двадцяти тисяч чоловік.

Козаки можуть проживати лише в Київському воєводстві, та й то лише на королівських землях.

Ні Браславське, ні Чернігівське воєводства козаків не матимуть.

Вся сірома віднині знову повинна лишатися у підданстві.

Ляхи вовіки-віків не згадуватимуть про бунти.

Усі прибутки панські панам слід повернути.

Чигирин залишається за козацькою булавою.

Віра православна та духовенство повинні бути недоторканими. Хто взяв чи привласнив церковні скарби і пожитки, повинен повернути їх.

Шляхта, що воювала в козацьких загонах, не позбавляється ні прав, ні гонору.

Жиди, так як і раніше, знову будуть торгувати на Україні.

Хана і татар гетьман мусить помирити з королем. Якщо ж хан не захоче з королем у злагоді жити, то козаки повинні порвати з ним.

Без відома короля козацькому гетьману забороняється вести переговори з зарубіжними монархами.

Козаки з Крилова, Канева та Черкас матимуть свій суд у Києві».

Погодивши статті миру і взявши заручниками Собеського та Потоцького, Хмельницький разом з полковниками приїхав до коронного гетьмана, привітав його і вони своїми підписами та присягою скріпили угоду про замирення. Воно було нетривке, протрималося як лід тільки до прийдешнього літа. Проте все ж дозволило і козакам, і ляхам повернутися до своїх домівок во здрав'ї.

Розповідь про війну на Батозі.

Після того як під Білою Церквою було підписано мир з ляхами, Хмельницький дозволив війську польському стати на постій за Дніпром та у Брацлавському воєводстві. В цих краях розташувався коронний гетьман Калиновський (він став гетьманом тієї ж осені після смерті гетьмана Потоцького, того, що повернувся з татарського полону). На Брацлавщину він прийшов, маючи універсал Хмельницького. А його брат, теж Калиновський і теж з універсалом Хмельницького, з військом коронним приволочився зимувати у Ніжин. Дорогою — йдучи від Сули на Стародубщину за Мглин аж до литовського кордону, — вони скрізь по містах чинили суд та розправу. І цій розправі, скоряючись повелінню Хмельницького, жодне місто не могло противитись. А ляхи почали утискувати люд убогий, почали порядкувати немов у своїх володіннях — за щонайменшу провину і потай, і відкрито нелюдськи катували і вимагали приховані пожитки віддати. Вогнем мучили. І запанували посеред народу туга та горе, і росло невдоволення на гетьмана Хмельницького, який, після того як Господь подарував козакам перемогу над ляхами, знову віддав Україну ляхам у неволю і змусив народ український отаку наругу від ляхів терпіти. Чув про все те й Хмельницький, чув і мовчав, ждав на слухну годину, коли можна буде за все те поквитатися, а народу наказав іти з міст, наказав кидати все нажите й рушати на Полтавщину, а також за кордон у Велику Росію і там селитися містами. Ото відтоді і беруть свій початок Суми, Лебедин, Харків, Охтирка і всі слободи аж до Дону. Заселили їх козаки. А сам Хмельницький всю ту зиму терпляче чекав, оскільки в зимову годину несила була зібрати військо проти розквартированої у козацькому краї сили польської, до того ж і татари замирилися з ляхами, а до Москви ставилися з неприязню.

А потім хоч і замирився з татарами, та все ж, про їхню зраду пам'ятаючи і знаючи, що вони тільки й помишляють, як би вчинити посеред християн велике кровопролиття, все ж побоювався, аби вони у ту лиху годину чого доброго ще й його ляхам не віддали, побоювався, бо й своїм не зовсім довіряв. Тому й видавав себе польським зичливцем і не одного козака по несправедній скарзі шляхетській наказав у кайдани кувати та до рук ляхів віддавати, а кого й на горло карав і все те робив, аби лиху годину переждати та шляхетську удачу спіймати. І дочекався-таки жаданого славного часу. Пустив поголос, що з наказу султана скоро накаже війську на Москву вирушати. Ляхам, що не розуміли його хитрості, це було на руку. Та коли до Хмельницького підійшли татарські загони, він, замість рушати війною на Москву, послав до молдавського воєводи гінця з вимогою віддати дочку за сина Тимоша, як вже було домовлено. А якщо ж той не схоче віддати, то він, Хмельницький, з сотисичним військом завітає до нього у гості.

І напад страх на воєводу й на волохів і сказали вони господарю: «Чого це заради однієї-однісінької дочки твоєї наша земля має перетворитися на пустку? Після першого приходу Богданового і Яси, і інші міста в попелі лежали, а зараз, коли він завітає уже втретє, то й ми ні за що, ні про що маємо гинути. Якщо ти не вдовольниш бажання Хмельницького, то ми самі, заради свого життя та цілості земель наших, тебе і твою родину змушені будемо видати». І не знаючи, що діяти, господар відрядив гінця до короля і просив його якось завадити тому весіллю. І наказав король гетьману Калиновському не пускати сина Хмельницького на весілля до господаря. На виконання цього наказу Калиновський прийшов і став з військом польським на Батозі (у нього було три тисячі піхоти, шість тисяч кінноти, не рахуючи охотного війська), став, заступив дорогу і не дозволив Хмельниченку іти до волохів за дочкою господаря. А крім того, Калиновський послав гінців до війська польського, що стояло постоем у Ніжині та в інших містах задніпрянських, і наказав не гаючи часу поспішати до гетьманського стану. Діставши наказа, ті відразу ж вирушили і дорогою несказанно кривдили люд.

Хмельницький, зробивши вигляд, ніби простує до Дністра, листовно звернувся до Калиновського: «Чому ти, — писав він, — заступаєш синові дорогу? Ти ж знаєш, що він іде до волохів. Чи, може, од весільних бояр яке зло ляхам прилучилося? Шануючи весільний звичай, те зло він у серці не триматиме». Розуміючи, що цей лист є хитрістю і зневагою до них, ляхи готувалися до кривавого весілля. Тільки не знали — де Хмельницький. Брату Калиновського, що саме за Дніпром ішов і що дозволив своєму війську чинити над козацтвом наругу, Хмельницький теж послав дарунок — коня. Він остриг йому хвіст та гриву, наказав з остриженого волосся зсукати мотузок і все те подарував Калиновському, давши цим знати, що за кривди відплатить. Коли ж до польського стану підійшли татари, шляхта вивела їм назустріч свої полки, полишивши позад безборонний табір, і розпочала бій. Та татари тільки заманули ляхів подалі од табору. Цим скористалися козаки, напали на нього, легко увірвалися всередину. Коли татари побачили, що козаки в таборі, то повернули коней і вдарили на польське військо. Ляхи перелякалися. Одні кинулися тікати вбік, та їм, спаливши табір, перепинили дорогу козаки. Інші ж кинулися до переправи, до Бугу. Майже кожен рицар вдарився в ноги, а татари жали ляхів, немов траву. І тільки гетьман Калиновський і Приемський та староста красноставський Собеський з піхотою стояли мужньо. Проте й вони полягли від меча у чистому полі, а тих, що повтікали, поспільство витягувало з боліт і нещадно нищило. Самому гетьману Калиновському

якийсь татарин відтяв голову і, насадивши на списа, привіз до Хмельницького та Нурадин-султана. Самуїл, син Калиновського, теж щодуху тікав від козаків, та звалився у Бубнівці з мосту і потонув.

Чимало панів у тій битві головами наклали, чимало татари в полон забрали, але і їх Хмельницький наказав порубати, щоб не обтяжувати татар у прийдешніх битвах та походах. Хмельницький сповна вирішив відплатити ляхам за Берестецьку поразку та за наругу над козаками і ні одного не помилював, всіх порішив на Батозі. Те ж саме у містах чинило і поспільство — панів та старост, що до своїх маєтностей поз'їздилися, всіх перебили. Серед них убили і урядника Соснівського разом з жінкою та двома дітьми, що якраз у Конотопському замку перебували. Убили і в криницю, що в Конотопському замку, на день Троїці повкидали. Того ж року на воздвиженіє Хреста Чесного якимось незвичайно криниця наповнилась щертв водою (а сама криниця завглибшки так саженів з десять) і всі оті тіла спливли. А коли ті тіла забрали з води, то вода прямо на очах у людей спала до звичайного рівня. Тіла ті, цілі-цілісінькі, мешканці Конотопу в одній могилі поховали.

Після цієї битви Хмельницький попрямував на Кам'янець-Подільський, а татари, розсипавшись загонами, чимало невинного люду в неволю забрали і на свої землі повернули. Коли в Польщі дізнались про поразку, геть всі перелякалися невимовним страхом. Вважали, що настали такі ж часи, як і після Корсунської перемоги над ляхами, і спішно почали готуватися за Віслу на Гданськ та до Поморських берегів утікати.

А Хмельницький повернувся у Чигирин, випроводив свого сина Тимоша на весілля до молдавського господаря, а для супроводу виділив дванадцятитисячний загін козаків. Коли вони підійшли до Яс, їх зустрів двірник господаря, а також сам молдавський воєвода з боярами і, дозволивши поцілувати себе, повів гостей у столицю. Там почали гуляти весілля. Панна воєводівна, виказуючи свою прихильність до Хмельниченка і доводячи, що охотою заміж іде, наказала своїм дружкам на весіллі співати руські пісні. А на Польщу, що саме переживала згадане горе, на довершення нещастя повстали ще і свої сини. Сенатор Радзивіл, якого звільнили з канцелярії, втік у шведську землю і звідти листовно звернувся до Хмельницького, закликаючи його мужньо стояти проти ляхів, оскільки король шведський теж задумав вирушити на допомогу козакам і цим листом їх до звитяги спонукає.

Розповідь про Жванецьку війну, яка була року 1653.

На завершення Хмельницький відрядив до короля послів з листом, у якому скаржився на гетьмана Калиновського і на поляків, що були разом з ним. Він писав про те, що вони боронили синові його йти до волоського господаря на весілля, що в дорозі боронили користуватися землею, травою і водою, чого ні добрим, ні злим не боронив навіть сам Господь. Син його разом з своїми боярами ішов повз табір польський і за все, що там трапилось поміж ними, він, Хмельницький, за себе і за весільних людей просить пробачити. Ляхи відчули, що Хмельницький, не криючись, глумиться над ними, і порішили на послання не відповідати. Козаки-посланці повернулися від короля ні з чим. Хмельницький знову послав до короля посланців з проханням вибачити пригоду з погромом шляхетського табору його боярами, оскільки така річ не раз трапляється на весіллі, і обіцяв, що своєю вірною службою у майбутньому віддячить королю, тільки нехай поляки все ж пришлють до нього комісарів. І прислав король до нього Зацвиліховського та Чорного, котрих Хмельницький знав ще з битви на Мерлі, з такою умовою. Якщо Хмельницький справді хоче зажити королівської милості та прощення, то нехай він насамперед від татар одступиться, а крім того нехай він одного з своїх синів віддасть ляхам заручником. Така відповідь вкрай розгнівила Хмельницького, він схопився за меч і відказав: «Віднині нехай поляки не лихословлять! Я знаю, що ви всіляко зичите і шукаєте мені згубу. Тому я не можу порвати з татарами. Не можу віддати заручником і сина. Бо один з них нещодавно женився і йому не випадає жінку лишати, а другий — ще дитина. Відривати його від батьків — неможливо. І починати треба ось звідки: насамперед нехай король своєю клятвою ствердить Зборівську угоду. Її ми своїм мечем пишемо до сьогодні».

Почувши цю відповідь, комісари повернули з Чигирини ні з чим.

Коли ж пішли комісари, Хмельницький, дбаючи про добробут та цілісність України, послав гінців до царя турецького і запропонував прийняти Україну та Польщу у вічне підданство, а йому вислати на підмогу військо. За це сильно розгнівались на нього деякі полковники українські, а з-поміж них полковник миргородський Гладкий. Він та Гуляницький і Хмелевський ганили гетьмана. Казали, що він зле робить, відриваючи Україну від миру християнського і віддаючи люду вільний та його віру турку на поталу. Не стерпів Хмельницький цього поговору і наказав відрубати Гладкому голову, Хмелевського зарубав у Павлоччі, і тільки Гуляницький сховався десь у монастирі. Почув король про розбрат і відрядив на Україну Чернецького з війнством. Чернецький, прийшовши в Україну, спалив спершу Іллінці, потім Липовець, Погребище і ще багато сіл. Дізнався про все це Хмельницький і відразу ж

послав назустріч полякам Богуна з загonom. І коли стояв у Монастирищі, Чернецький підійшов до них і взяв у облогу. В битві, яка відбулася тут, поліг сотник Дрозденський, та немало полягло і серед війська польського. Самому Чернецькому куля з мушкета наскрізь шоку пронизала. А Богун, відібравши кілька сот добрих козаків, нарядив їх у татарську одержу і наказав напасти на поляків з боку поля. Накинулися ці на поляків з гуком татарським, а ті подумали, що це татари прийшли козакам на підмогу, і не тільки від Монастирищ відступили, а й з України повтікали, полишивши козакам обоз і все майно. А між тим у ці дні помер київський воевода Адам Кисіль, чоловік благочестивий і великий поборник греко-руської віри. Він був приємний у мові і здавна прихильний до України, походив з давнього і славного роду Святолда, який року 1128 був гетьманом на Русі.

Того ж року Тиміш Хмельниченко ходив з козацьким військом на волохів. Причиною походу було ось що. Радул, мултянський воевода, разом з угорським князем Ракочі послали військо у Волохію і прогнали Тимошевого тестя з волоського господарства. Тому Тиміш (який нібито ще в час свого весілля казав, що ми через Отоманську Порту підкупимо мултянського господаря та приймемо його під свою державу, і хай начувається угорський князь) взяв сім тисяч козаків та їхнього полковника Микола Федоренка, прийшов у Яси, застав там недругів, порубав мултянське та малярське воїнство і знову посадив свого тестя на господарство.

Опісля ж Радул та Ракочі знову набрали сили, знову прогнали з волоського господарства Тимоша та воеводу Василя. Тиміш з тещею своєю, волоською господаркою, та козаками закрилися у Сочавській фортеці. Їх довго брали Радул та Ракочі і поляки і немало люду полягло там з обох сторін.

Потім так було угодно Господу, що Тимоша віцлено в ногу з гармати і він помер. Після його смерті запанувала незгода серед козаків. Одні хотіли віддати Сочаву мадярам, інші — виказували готовність стояти на смерть. Та господина, відкинувши жіночу слабкість, стояла мужньо. Вона зуміла умовити всіх стояти міцно. Та врешті-решт обложені, побачивши, що допомоги їм ждати ні від кого, змушені були здатися і, замирившись, передали Сочаву з усіма маєтностями полякам та уграм. А самі, взявши тіло Хмельниченка, з миром попрямували на Україну. В дорозі вони зв'язали ротмістра Могельницького, що хотів їх вести до короля, і віддали його Хмельницькому. Дізнався Хмельницький про синову смерть і вирішив відплатити ляхам. Коли зібрав велику силу, пустив слух, що ніби нічого не знає ні про загин сина, ні про штурм Сочави і що нібито вирушає туди своїм на виручку. Цією хитрістю він заманив короля та поляків під Жванець. Місцина то була вельми бідна, і чекав Хмельницький немало, поки поляки почнуть потерпати з голоду та від морозів. А король, вирішивши перепинити шлях у Волохію, став біля Жванця, ні сном, ні духом не відаючи, де Хмельницький. Ось тоді Хмельницький разом з ханом і підійшли до польського війська і так облягли його, що поляки не могли з табору й голови виткнути. Почався голод серед поляків (з п'ятнадцяти тисяч піших залишилося тільки чотири), чимало кінних та піших і від меча загинуло. Побачив король, що сутужно йому, почав хана просити і згоду обіцяти, хай тільки він спинить битву. Проте хан, аж поки йому не заплатять за труди і поки Зборівських статей козаків клятвою король не підтвердить, не хотів меч у піхви вкладати. Тоді поляки здалися на ласку переможців, з усім погодилися і, давши ханові заручниками двох сенаторів — Лянцкоронського, воеводу руського, та Олесницького, підкоморія сандомирського, — самі заледве з вухами повернулися у Польщу. Так проходила битва під Жванцем. Отак потерпіли поляки, отак десятикрат знесли вони горя та збитків за оту перемогу над козаками під Берестечком.

Розповідь про те, чому Хмельницький пішов у підданство до росіян, та про війну Дрижипільську року 1654*

Хан, взявши у короля під Жванцем двох сенаторів у заставу на викуп, повернув до Криму. Та все ж він лишився невдоволений здобиччю і розіслав загопи у польські землі. Роз'їхалися вони від Прип'яті, Піни та далі без числа та ліку брали бідний люд у ясир. Як розповідають, тільки шляхтянських родин з жонами та дітьми було забрано в полон п'ять тисяч, а скільки дівчат та молодичь втрапило до рук бусурманів!? О, скільки горя, сліз та розпуки було там, того людська мова розповісти безсила! Там глумилися над жінками, розлівали дівчат, немилосердно в'язали, морили голодом та спрагою. Там кожен бачив смерть видиму, переживав жах невимовний. А найгірше випало Косаковським, до яких на весілля з'їхалося багато шляхти, сватів та панянок шляхтянських з музикою. Всіх їх, просто у весільному вбранні, погнали в татарську неволю. Сам же хан по дорозі до Криму чимало лиха заподіяв і Україні — села та міста одні винищив, а інші в полон забрав. Це він хотів козакам

* Автор помилився, Дрижипільська війна відбулася у січні 1655 р.

дошкулити і примусити їх разом іти війною на Москву і тим самим Москву настроїти проти України, а вже разом з нею, від трьох сторін ставши, татари та поляки замишляли остаточно розправитися з Україною. А вже потім, зговорившись, татари та поляки задумали і Москву покорити та знищити це Богом змоцоване царство, а своє, Астраханське, у щонайвищу привести могутність. Та Бог, перепиняючи хитрість підступних, усе повернув і зробив так, як вважав за потрібне і як було ухвалено на раді господній. Та, власне, й раніше Хмельницький знав, куди вернуть татари, що вони більше своєї користі пильнують, а не зичать добра християнам, бо всі племена агарянські за своїх ісконних ворогів мають. До того ж Хмельницькому давно стало відомо, що хан дав королеві слово Україну підкорити Польщі. Тому, порадившись зі своїми полковниками, він відрядив послом Григорія Гуляницького до великого государя царя Олександра Михайловича і сповістив його про свій намір, а опісля спорядив повноважних послів і вже після цих відвідин його царська величність направила до Хмельницького та до всього війська Запорозького свого приближеного боярина та дворецького Василя Бутурліна з численною делегацією бояр, стольників та дворян. Він був призначений великим послом і мав виробити постанову, на яких умовах та при яких вольностях можуть проживати козаки під рукою його царської величності. Заради цього сам Хмельницький з генеральними особами, та з полковниками, та з полковою старшиною — сотниками й отаманами — на Богоявлення господне з'їхалися у Переяслав і там раду радили. На ній усі полковники та військо їхне порішили бути під єдиновірним монархом, під його величністю царем московським, а не під королем польським, королем римського віросповідання, а також всі ухвалили відмовитись від дружби з татарами. Скріплюючи це рішення, гетьман Хмельницький з усіма своїми генералами, полковниками та з усім військом у січні 1654 року дали присягу і прийняли надзвичайно пишні дарунки царськими соболями та іншим крамом. У цей же день були прийняті полкові знамена, і стольники разом з приданими їм козаками роз'їхалися по усіх містах і там уся міська старшина, люди духовного сану, козаки та поспільство також дали присягу на вірність. Причому на всій Україні по обох берегах Дніпра кожен з охотою присягав. Весь народ радів радістю великою, бо всі були певні, що під рукою єдиновірного монарха можна буде жити тихо, спокійно.

З божою допомогою та при сприянні усього малоруського народу закінчивши переговори та вирішивши з належними почестями великих послів його царської величності, Хмельницький наказав підготувати від свого імені та від імені усього війська спеціальну грамоту, що адресувалася царській величності. Ось вона.

**Копія з листа до государя, царя та великого князя всеросійського
Олексія Михайловича від Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького.**

**Лист переданий посланцями — генеральним суддею
Самійлом Богдановичем та переяславським полковником
Павлом Тетерею і товаришами.**

Після монаршого титулу йде:

Богдан Хмельницький, гетьман запорозький, та все військо Запорозьке низько до землі б'є чолом.

Вже скільки літ ми, Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, та все військо Запорозьке, повсякчас боремося з ляхами і з божою допомогою їхні наїзди відбиваємо і спеціальними грамотами та через посланців наших, б'ючи чолом перед царем, твоєю царською величністю, просимо твою світлість прийняти нас під єдиновірну дужу та високу руку твоєї царської величності. І тепер Господь незвіданими своїми долями звершив обидві ці справи — у наших ворогів, ляхів, пиху збив і добру раду царському серцю подав. Ревнуючи за вірою православною, твоя царська величність зжалилась над церквами, та над святими місцями, та над народом єдиновірним і зволив нас, Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького, та все військо Запорозьке і єдиноплемянних росіян, під свою дужу та високу царську руку милостиво прийняти. І коли приближений твоєї царської величності боярин, та намісник тверський Василь Васильович Бутурлін, окольничий та намісник муромський Іван Васильович Олеферов, та думський дяк Ларивон Дмитрович Лопоухін з наказу твоєї царської величності приїхали до нас і грамоту твою привезли, і безмежну милість царську нам сповістили, та знамена військові і дарунки твоєї царської величності передали, та довгі розмови про всякі справи повели з нами, то цим невимовно нас обрадували. І тоді ми, Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, і все військо Запорозьке, і увесь народ, у містах, місечках та селах, начальство і сірома (з доброї, воістину вільної спонуки та ідучи за бажанням нашим і без лукавства у серці) присягнули тобі, великому государеві, цареві та великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Русі самодержцю, присягнули твоїй царській величності на вірність і ніякісінької зради не помишляючи щодо царів навколишніх, що хотів нас собі підкорити, ми, по-

мишляючи про них, як про невірних, дружно одного тебе, благочестивого великого государя і царя нашого, обрали, возлюбили і всім серцем своїм, силою та помислами приєдналися до твоєї царської величності.

І тому благонадійно дерзаємо думати, що коли що проситимемо у тебе, великого государя царя нашого, у твоєї царської величності, то безмежно віримо, що одержимо, як у тому запевняв нас згаданий приближений твоєї царської величності боярин та його товариші і у тій певності нас утвердив. Тому посланців наших — суддю військового Самуїла Богдановича та полковника переяславського Павла Тетерю з їхніми товаришами — до пресвітлого лику твоєї царської величності виряджаємо з цією грамотою і просимо, аби ти, твоя царська величність, їм свої праведні очі показав та своє вуха милостиво прихилив і наші прохання вислухав. І все те, про що вони почнуть просити, ти, твоя царська величність, вислухай їх милостиво і нас, Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, з усім народом руським, з духовним та мирським людом, що перебуває у різних станах та твоєї монаршої милості жадає,— порадує. Наші статuti, привілеї та всякі свободи і маєтності люду мирського та духовного, що їх вони мали з давніх-давен, ще від князівських часів та від панів благочестивих і від королів польських, і які вони в землях стверджували, заради яких ми з діда-прадіда свою кров проливали, і які ми нині маємо, і від яких відступитися не збираємося навіть під страхом смерті, і зараз заради цих прав лицем до землі припадаємо і щонайпокірніше просимо тебе, твоя царська величність, своїми грамотами закріпити усе те навечно. Бо твоя воля нам була обіцяна наблизеним твоєї царської величності боярином та його товаришами. Вони говорили, що великий государ нас буде краще жалувати, аніж королі польські та князі давні, тільки ви чолом бийте та служіть вірно.

І вдруге, і втретє лицем до землі припадаємо і твою царську величність молимо, аби ти підтвердив грамотами усе, що просимо, і щоб ми надалі одержували все, що будемо просити у тебе, твоєї царської величності, у великого государя нашого. І щоб ми, Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, і все військо Запорозьке, і народ руський, що живе у різних станах, радувались твоєю безмежній щедрості і щоб тобі, великому государеві, твоїй царській величності всіляко сприяли і, щиро слугуючи, на ворогів ополчались та щоб заради тебе кров свою проливали і, під єдиним Богом і під єдиним сонцем ходячи, щоб тобі, благочестивому монарху, твоїй царській величності служили від роду й до роду вівки-віків. А твою царську величність в свою чергу просимо — хай ми під покровом крила твого пробуваємо, як орлине гніздо під крилом орла, просимо прикрити нас, вірних твоїх підданих, своєю милостію і просимо захистити своїми збройними монаршими силами від усіх ворогів і боронити та у своїй милості тримати іще та іще просимо.

Багато чого в грамоті не написано, про те все тобі, великому царю, твоїй царській величності повідають посланці наші. Ми ж, передаючи себе вівки-віків невимовній та великій твоїй милості, Господа Бога молимо, аби Ваша царська величність на щонайясніших престолах пресвітлого царства Російського многолетствував та благополучно довгоденствував і усіх земних царів щоб мав собі за підручних. Нехай так буде від нині і вівки-віків.

Писано в Чигирині, місяця лютого у 17 день 1654 року.

А внизу підпис:

**Вашій царській величності безпосередні піддані
і щонайвірніші слуги Богдан Хмельницький,
гетьман з військом
Вашої царської величності Запорозьким.**

Великий государ милостиво прийняв послів Хмельницького — і суддю генерального Самуїла Богдановича, і полковника переяславського Павла Тетерю — і дав всьому війську малоруському свою монаршу грамоту (з підвішеною печаткою) на всякі вольності козацькі. Цю грамоту ствердив на чотирнадцять пунктів. Ось вони.

«Козаки з своїми вольностями та маєтностями мають своє право. Ні бояри, ні воевода, ні стольники, що проживатимуть тільки в Києві та Переяславі, у їхні справи не втручаються. Козаків може судити тільки своє товариство та своя старшина — де є три козаки, то третього судять двоє.

Козацькі маєтки та їхні землі нікому не вільно відбирати. Прибутками з маєтків вільно можуть користуватися не лише козаки, а і, після їхньої смерті, їхні дружини та діти. Діти та жінки їхні користуються волею, як і їхні батьки та предки, і ніхто ні в чому не може порушити права, що віддавна надані руськими князями та польськими королями людам духовним та мирянам.

Київський митрополит та все малоросійське духовенство прийматиме благословення святого патріарха московського, але святий патріарх московський у їхні права втручатися не буде.

По всіх містах від малоросійського народу у магістраті повинні бути війти, бургомістри, райці, члени та інші чиновники, котрі мають трудовим людом і повинні збирати з-посеред нього (окрім коза-

ків) побори на государя грішми та хлібом. Ці побори вони мають здавати в Києві та Переяславі.

Тими поборами має порядкувати не лише воевода, а також і малоруські чиновники. Вони мають право відраховувати гроші на шістдесят тисяч козаків по три карбованці щорічно.

Гетьманові покласти платню у тисячу золотих червінців щорічно і віддати йому у підданство Чигирин та Чигиринський повіт.

Старшині генеральній та полковникам, старшині полковій та сотникам і хорунжим теж покласти річну плату згідно з чином.

На утримання артилерії, гармашів та артилерійської прислуги виділити місто Корсунь з повітом.

Гетьману, аби не мати збитків та не мати витрат, забороняється і приймати послів з навколишніх держав, і посилати їх туди. За винятком випадків, коли царська величність звелить гетьманові вирядити послів у ту чи іншу державу.

Гетьманові забороняється мати справу з кримським ханом (за винятком торговельних). Це для того, аби татари та ногайські кочівники не нападали на Малоросію з війною і не плундрували її та людей у ясир не брали.

Якщо ж так трапиться, що з господньої волі помре гетьман, то козаки, шануючи давні звичаї, зпоміж себе оберуть нового і повідомлять про це його царську величність. А царська величність накаже йому стати перед своїм найяснішим зором і пожалує гетьманові булаву та знамена і спеціальною монаршою грамотою затвердить його на гетьманування».

На всі пункти і гетьманові, і старшині, і всьому війську його царською величністю були видані на вічні часи привілеї, скріплені висячою царською печаткою. Були визначені також права та повинності трудового люду, описані звичайні повинності на користь царської величності та права і вольності кожної людини.

Дізнавшись про те, що Хмельницький і все військо Запорозьке перейшли у підданство до царя-государя, король і хан поклали іти на Москву та на козаків з мечем та з вогнем. Цей задум Хмельницький довів до відома великого государя. Тоді великий государ наказав своїм московським силам на чолі з бояринами Срібним та Хованським виступати на литовські землі, а боярина Василя Васильовича Бутурліна з великою силою надіслав до гетьмана Хмельницького. В свою чергу і гетьман Хмельницький від свого війська посилає до царської величності під Смоленськ Ніжинський та Чернігівський полки, а з ними дозволяє йти всім, хто хоче з інших полків. І охотників стільки назбиралося, що їх поділили на вісім полків.

Над цим військом настановили наказним гетьманом Івана Золотаренка, дали йому булаву та бунчук і гармат чимало й наказали, щоб від свого імені послав під Смоленськ до царської величності із загоном котрогось із довірених старших, а щоб сам став на перехваті поблизу Гомеля та Бихова і щоб не пускав жовнірів іти на Смоленськ на царські війська. Прийшов Золотаренко під Гомель, застав у Гомелі чимало жовнірів литовських, осадив їх, а до його царської величності під Смоленськ випроводив свого брата. Там під Смоленськом козаки не раз відвагу виявляли, у час приступів по драбинах аж на мури вибиралися і на мурах під німецькими та польськими мечами лягали, не один і в місто вривався і вже там головами накладав. Забачивши козацьку відвагу на власні очі, цар-государ вельми козаків уподобав і наказав прийти під Смоленськ на побачення ще й самому наказному гетьманові Івану Золотаренку. А гетьман Іван Золотаренко взяв Гомель, Новий Бихів та інші численні міста під себе підгорнув і військом козацьким осадив (окрім Старого Бихова), так ото він у Новому Бихові полишив усе своє спорядження та запаси і військо, а сам з чималою групою козаків попрямував під Смоленськ до його царської величності.

Незабаром було взято і Смоленськ. Його царська величність після перемоги відпустив Глібовича, воеводу смоленського, з польськими жовнірами у Литву, а в Смоленську полишив своїх людей і пішов зимувати у Вязьму, оскільки у Москві була морова пошесть. Наказного ж гетьмана Золотаренка його царська величність обдарував і відпустив, він з козаками зимував у Новому Бихові. Незабаром під Бихов притяг і гетьман литовський Радзивіл і спробував взяти Золотаренка, та, зазнавши великих втрат і облігши своїми загонами Старий Бихов, повернув на Литву. Хмельницький в цей час з своїм та московським військом стояв під Фастовом. Сюди і було прислано жалування козакам. Видали його золотими копійками, кожна з яких заважувала на чвертку червоного золотого. Тоді ж було видано і мідні копійки, що цінувалися нарівні із срібними, а також биті таляри з царською печаткою.

А через деякий час сам государ із своїм воїнством пішов далі на Литву і на підмогу собі взяв Золотаренка. Назустріч государевому війську вийшов Радзивіл і під Шиловом над Березиною дав бій. І ото як вітер розганяє куряву, ото так московські сили розігнали Радзивіла з литвою. Розігнали і стерли, заледве тільки сам Радзивіл зміг утекти. Ото відтоді великий государ, здобувши понад двісті міст литовських та Вітебськ і Вільно повоювавши і повернувшись на свій царський престол, почав підписуватися Великої, Малої та Білої Русі самодержець.

Золотаренко ж з козаками, при государеві пробуваючи, взяли тоді у Литві велику здобич і пішли, підступили під Старий Бихов, облягли його. І тут під Биховом на двобій з ляхами виїхав сам гетьман

Золотаренко, його в ногу влучила куля з мушкета і він тут же, під Биховом, і помер. Його тіло переправили до Корсуня. В час похорону при знаменитій відправі у церкві св. Миколи, яку сам Золотаренко будував, укупі з ченцями, з попами та разом з народом і мертвим тілом та церква згоріла.

А на Україні полковник Богун вирішив піддурити поляків і послав гінця до польного гетьмана, наказавши сказати, ніби з своїм військом хоче до ляхів перекинутися. Все це він діяв для того, щоб ляхи з невеликою силою прийшли до нього, а він, скориставшись цим, переб'є їх і дасть змогу Хмельницькому зібрати докупи свої та московські сили. Так все і сталося. Польний гетьман прийшов під Межибож, став табором і послав до Богуна дізнатися, що той думає побити. А Богун якраз чекав на свій загін і хотів виступати проти гетьмана. Побачив це гетьман, якнайскоріше зібрав воедино польські сили і рушив на Калник, але не знайшов там Богуна. Тоді він кинувся навздогін за ним на Умань. Прийшов до міста, шосили ударив і нічого не добився. Тільки втратив там значну частину свого війська і з соромом відступив.

В цей же час польський король уклав братерський союз з кримським ханом, послав йому в дарунок сто тисяч злотих і закликав його на допомогу супроти козаків та Москви. Проте посланці не застали хана в живих. Розповідають, що нібито хан мав бранку з України і що нібито та бранка завжди подавала йому вино і що вона, Хмельницьким підмовлена, підсипала у вино отруту. Однак і після смерті хана Іслам-Гирея татари прийшли на Україну з новим ханом Мелин-Гиреєм, прийшли на підмогу до ляхів і повоювали Україну. Проти них Хмельницький вислав наказного гетьмана Томиленка, проте татари та ляхи розбили його. А полковники браславський — Зелінський, вінницький — Богун та подністрянський — Гоголь увійшли в Умань і тут, в Умані, їх намертво облягли поляки й татари. Проте, почувши, що Хмельницький з козаками та з Москвою іде своїм на виручку, полишили Умань, направили супроти нього всі польські і татарські сили; між Ставищами та Охматовом в чистому полі обступили і не дали з'єднатися йому ні з яким військом. Неждано сильно вдарили, увірвалися у козацький табір, ось-ось ляхи мали вже й артилерію козацьку захопити, та козаки вистояли. Вони повиймали голоблі з саней і так почали бити татар і ляхів, що трупами шляхти, немов валом, табір свій обклали. Точилася у той день велика битва, аж поки ніч мороком все укрила і дозволила воїнам від звитяжної роботи перепочити. Втрапило тоді козацьке військо у велику скруту, оскільки ні води, ні дров, ні коням паші не було, а був тільки лютий мороз та сила снігу, та й той з кров'ю змішаний, бо полягло у той день в чистому полі понад п'ятнадцять тисяч людей.

А на ранок, тільки-тільки засіріло, знову заходилися ляхи й татари битися з козаками, точилася запекла битва цілий день і падали з обох сторін від меча та вогню немов трава воїни без ліку, і вже знемагали обидві сторони і не були спроможні битися, як знову зайшла ніч. Хто може перерахувати усіх полеглих тоді? Хто не здригнеться, забачивши, як у лютий мороз тече потоком кров? Однак здолали козаки ляхів. Від піхоти шляхтянської вже мало що залишилося, оскільки ляхи всією силою навалилися на Хмельницького і татар підкупом та намовляннями до бою наворачтали. Вони сподівалися, що якщо зараз Хмеля, коли він ще не з'єднався з усім козацьким військом, розбити та в полон взяти, то цим можна й війну покінчити. Та Хмельницький побачив назавтра, як щільно облягли його поляки й татари, добре укріпив свій стан і, пройнявшись нечуваною відвагою, прорвався через польське військо і добрався до московських загонів, що стояли неподалік. І вже несила була ляхам перепинити Хмельницького. Він добрався до Білої Церкви, звідти до Охматова, звільнив там піхоту на чолі з Пушкаренком, з'єднався з ним, попрямував на Буки і там приєднав до себе п'ять козацьких полків. А коли до нього підійшли ще й козаки з Умані, він вирішив був іти услід за ляхами, та побачивши, що ті пішли у свої землі, полишив цю думку і розмістив своє військо на постій, щоб відбути Великий піст.

Татари ж, заради полону, підмовляли поляків іти до Дніпра. Та ляхи, знесилені у битвах з козаками, уже не мали сили до походу і тому дозволили татарам брати в полон люд український як винагороду за підмогу. Та ж чи випадало отак чинити, чи ж не образили вони тим Господа? Бо відомо, що повинну голову і меч не січе, а тим більше не випадає бусурманам людьми християнськими за послугу платити. Немилосердним та підступним вчинком так ляхи спротивились, що потім козаки, на бій ідучи, воліли краще полягти від меча, аніж повірити ляхам і їм піддатися.

Про похід Хмельницького у польські землі навесні 1655 року.

Коли Господь небесний виплекав травицю на службу людям та скотині, зібрав Хмельницький воїнство і з'єднав свої сили з силами його царської величності російської, що були очолені проводирем Василем Васильовичем Бутурліним, і вдвох вони пішли на Кам'янець-Подільський, а звідти попрямували до Львова. Мешканці того міста, не маючи спромоги до бою стати з військом государевим, смиренно надіслали прохання зглянутися. Шануючи людей благочестивих, Хмельницький вирішив не силувати боєм Львів і, взявши з міста викуп, рушив уже сам на Замостя, а Данила Виговського з мос-

ковським та козацьким військом спорядив на Люблін. Москалі та козаки взяли приступом те місто і набрали там чимало добра та коштовностей, а Москва взяла ще й часточку від дерева з Хреста Господнього. І аж поки не прийшло військо з-під Любліна, Хмельницький і боярин Василь Васильович Бутурлін чотири тижні стояли під Замостям, готуючись брати його. Проте і мешканці Замостя дали викуп. Тим часом козаки і Москва пустошили польські землі за Віслою і військо польське, очолене обома гетьманами під Гродном таким же робом, як і під Ботогою, розбили, і, вертаючи звідти, велику здобич везли на Україну. А коли дійшли до Озерної, то стріли хана з його силою, що поспішав ляхам на допомогу, стріли і дали битву. Та нічого не досяг хан з татарами в цій битві. Тому татари до переговорів вдалися. Взяв Хмельницький кількох султанів до себе заручниками, а сам з нечисленним загоном прийшов до хана. Увійшов у нечестивий стан татарський і побачив хана, що сидів долі, оточений всією силою татарською. Як ведеться, привітав Хмельницький хана і дав у дар ханові злото-срібну зброю, оздоблену коштовними каменями. Та нечестивий кинув той дарунок на землю і безглуздо заволав: «Чого це ти поєднався з Москвою? Не бійсь, тоді не шукав її допомоги, коли ярмо шляхетської неволі рабське з своєї шиї скидав! З нами еднався і перемагав силу польську! Ту силу, що під владою їхніх королів Жигмонта та Владислава, які нещодавно почали титулуватися королями польськими, шведськими, готськими, вандальськими та нещодавно обраним царем московським, ту силу, що страшною була не лише навколишнім царствам, а й самому цісарю римському!»

Та Хмельницького аж ніяк не збентежив той гнів і він незалежно і мужньо відповів так: «А ти пригадай, як я прислав із Січі до покійного хана людей і просив допомогу не в самого хана, а тільки виділити охочих! Чи зглянувся він на моє прохання? Ні! Він прислав одного-єдиного мурзу Тугай-бея з нечисленним загоном. І тільки потім, нюхом чуючи здобич та на моє щастя покладаючись, він почав допомагати. Бо побачив, що козацьке військо під моїм проводом та з допомогою незначної частки орди в час першої битви під Жовтими Водами розбило генерала та каштеляна польського з гусарами та силу родовитої шляхти в полон взяло! А потім того ж місяця під Корсунем, бивши чимало полків польських, двох гетьманів живо ми полонили! А потім знову ж таки під Нестерваром та Барами ми билися і з ганьбою примусили ляхів здати міста. І того ж літа під Пилявцями, з допомогою одного тільки чотиритисячного загону орди на чолі з мурзою Кара-беєм, ми своїми власне силами перемогли уже втретє новопризначених гетьманів Домініка та Фірлея, які вели з собою добірне кварцяне шістдесятитисячне військо, і всякий інший дворовий люд та слуг, що до війни на конях і збройно були споряджені, всі вони пишно хизувалися в поході, було їх втрое більше від кварцяного війська і всіх їх ми з допомогою Господа Бога впень розбили і прогнали. А обоз того війська, що нараховував близько ста тисяч окованих залізом возів, навантажених всяким добром, не рахуючи інших скарбів без ліку, ми розграбили. Це там ми добули силу добра, золота, срібла, міді, олова, пороху та всяких інших військових припасів. І чи знайдеться на світі людина, яка могла б підрахувати ту здобич?! Тільки тоді хан, спонукуваний заздрістю, без мого прохання з усією ордою прийшов під Зборів. Неждано побачивши його непроханого, я вже тоді зрозумів, яке лихо спіткало мир хрещений, та тоді я боявся вирядити його, щоб крім ляхів ще й татар не мати за ворогів! І та поміч ваша вам самим більше з руки, оскільки і на морі, і на Дніпрі тепер можете вільно плавати, а не так як раніше, коли козаків остерігалися і ноги туди не ставили! Та й крім того, вдовольняючи прохання ваше, я дозволив вам за кількадесят поприщ (стадій) від Перекопу на нашій же таки українській землі ради безпечності вашої Ослам-місто поставити і задобряв вас добром всяким! Завдяки добру тому орда спромоглася, замість шкір, зодягтися в золототкані шати, в позолочену зброю коней спорядити та сагайдаки оздоблені зодягти. Проте й після цього ви не полишили підступно проти нас помишляти, бо і після цілого ряду вдалих для нас битв, коли ми намертво під Жванцем облягли короля польського, ви потай від мене обіцянками намовляли козаків, щоб вам з облоги віддали короля живого! Чого вони, щоправда, Бога побоюючись, не зробили. Це ж ви спершу між собою покляли не обездолювати вкрай помазаника божого, а тільки продовжити облогу і примусити непокірних йому, тих, що знемагали в осаді, не боронити вольностей руським царствам та козакам і тільки змусити їх підписати ці вольності. Коли б все це тоді сталося, то отам би настав край і війні, і міста, і села, і люди в них цілими б лишилися! Та ви, знаючи це, знаючи, що без міжусобиць, без громадянської війни вам не можна буде по двічі на літо ходити на Польщу і отарами, немов безсловесну скотину, брати в ясир християн, ви не раз підступами зривали бажане перемир'я, і все це заради своєї бусурманської вигоди! А коли і траплялося так, що переможені ляхи просили миру, то ви, не чекаючи нас, проголошували, що і нині хочете, і перше хотіли з ними у мирі та дружбі жити і що не зважаєте тільки козаків злити, щоб не шкодили вам, і що нам, як християнам з християнами, слід помиритися. Ви цими запобігливими словами себе ставили вище, а нас принижували, виставляли людьми без милосердя. Озлоблені ляхи не могли розгледіти під покровом миру своєї погібелі, не розуміли, що можуть обійтися і без бусурманської приязні. Для цього досить присягти козакам та слова дотримувати і тим оберегти своє королівство від занепаду. Все це було нам під силу, а не татарам. Та перебуваючи у відчаї, вони раді були і підступному миру. А ви за такий мир радо брали, окрім всього іншого, по сто тисяч

злотих та дозвіл кілька міст пограбувати та всіх людей там у ясир забрати. Ви там взяли заручниками кількох сенаторів, а короля та його воїнство з облоги звільнили і вільно додому пустили! А на заміну вимагали, щоб, замирившись з нами, ляхи об'єднаними силами виступили на Москву.

Заради Астрахані та Казані ви завжди так помишляли, а ляхи вам без надобності. Бо коли б ви справді заради їхньої користі того миру пильнували, то не йшли б на них війною без всякої причини, не збагачувалися б за їхній рахунок, не брали б у ясир людей та скотину, не чинили б підступний мир і під його б прикриттям не видурювали у короля його маєтності та з його дозволу не гнали б безборонно на тугу та погибель усе християнство, скільки руки ваші захоплять. А потім з мирними запобіганнями та радістю вийшли додому, знаючи, що ваші підступи безкарними залишаться. Ми не раз бачили цю пихату сліпоту ляхів і тільки з наріканням зітхали.

І якщо перераховувати все те зло, що ви творили і нам, і ляхам, то не вистачило б ні часу, ні слів. Та щоб не стояти перед тобою, боягузом, я не назву нічого, а тільки одне — Берестечко! Пригадай, як ти разом зі мною виступив проти короля та всієї Польщі, що зібрали військо на триста тисяч чоловік. Перший день ми добре билися, прогнали їх з поля битви. На другий день ми також взяли верх над королівськими силами і, не рахуючи кільканадцяти тисяч родовитого воїнства, ми до п'ятисот чоловік полковників та командирів порішили, а останні повтікали. На третій день ми знову пішли на бій (тоді хан повинен був правий фланг тримати). І почали вже перемагати. Ми вже майже в руках тримали перемогу. І тут хан без всякої на те причини, забувши про воїнський сором, на нашу погибель, з усім воїнством хоробро аж до Криму втік. Я його старався зупинити, полишив оточених козаків, і змушений був шодуху за ним гнатися, і не так уже й далеко догнав його, коли просив, щоб повернувся, коли соромом звитяжця і ганебним жіночим острахом усовіщав. Це ж тоді він силу мого воїнства, я вже не рахую припасів, занапастив. Хіба все те можна оцінити? Це ж він тоді за один день всі мої перемоги звів нанівець. Ось яка ваша татарська приязнь, ось яка дружба! Це ж через ханську підступність ми тоді змушені були з ляхами замиритися і на козацьку згубу в Україну їх пустити. І ми раді, що Господь, давши нам силу знести часи скорботи, допоміг нам незабаром все те своє відвагою виправити, допоміг відплатити ляхам та вигнати з України».

Вислухав хан кримський цю довгу відповідь Хмельницького та, хоч і скорений явною правдою був, все ж, не зважаючи на розумні слова благорозумного та мужнього воїна, вирішив проти рожна перти і вже не прямо, а по-іншому розпочавши бесіду, мовив: «Щось не зважувався ти, Хмельницький, такі дерзновенні слова говорити моєму попереднику, померлому ханові. Наша ж кротість до велеречія тебе спонукає!»

Хмельницький відповів: «А нащо говорити там, де треба діяти? Навіщо говорити там, де треба міру знати? Твій попередник, покійний хан, мене нечиновано так шанував, що на моє прохання дати на підмогу чотири тисячі воїнів навіть не відповів. А зараз ти до мене, до людини, яку обрав вождем мужній і численний народ, до людини, яка у всьому рівна тобі, пробуєш говорити як до свого підлеглого».

Хан відказав: «Так, мені треба на тебе гніватись, оскільки ти весь час докоряєш нам і ганиш нас. Немовби ми не з польським воїнством та німцями воюємо, а жінок та дітей в час жнив ловимо і з ними змагаємось. І знову ж таки наговорюєш на нас, нібито ми навмисне Русь губимо, послабити її хочемо. А ми такого і в помислах не маємо. Ми всього-навсього, йдучи за радою свого милосердя та вдовольняючи прохання ваше, прийшли боронити вас від глузу. Боронити як вільний народ від ляхів, які до того ж є й нашими ворогами».

На різку ханову відповідь Хмельницький відповів ще різкіше: «Словам хановим можна було б і повірити, коли б не ясно було, чому він так говорить. Ще тоді, коли я взяв у полон двох гетьманів, а хан, взявши за них силу дарунків, повернув їх королеві, ще тоді, і не раз, він силував мене разом з ляхами йти на Москву, йти війною на одновірця нашого монарха московського. Заради цього він і мурзу Нерудина з загоном прислав. А той, коли я й не сподівався на напад, неждано на мене напав у Черкасах і погрожував живцем ляхам передати, якщо не скорюся задуму вашому. Ще тоді ваша злоба до народу малоросійського проступила явно, ще тоді, коли ви, вертаючи з Польщі через Україну до Криму, коли ми з вами перебували в мирі, ві міст і сіл наших без ліку спалили, а людей одних в полон забрали, а інших до рук смерті віддали. Звідси кожному ясно, що і російському народові ви те ж саме замишляєте вчинити, що вчинили з прадідами племені нашого хозарами, а після них з половцями та печенігами. Винищивши їх у численних та жорстоких битвах, ви їх землі забрали і ще й до сьогодні в Криму на їхній землі проживаєте. Отак ви використовуєте найменший привід, щоб маєтки православні випотрошити, люд православний винищити, а своє татарське плем'я зміцнити та утвердити. Всьому цьому є докази. Ось ти зараз без всякої на те причини, а тільки заради користі, тільки тому, що тобі ляхи заплатили сто тисяч, ідеш походом, воюєш і разом з людьми своїми шкодиш монарху нашому самодержцю російському».

Зачувши цю відповідь і забачивши, що Хмельницький все ще не кінчає, хан вирішив урвати його і налякати: «Ти що, не чув про непереможні та безмежні числом сили татарські, що межують з

москвою? Та тільки скажем, відразу ж вони подадуть нам руку допомоги! Чого ти вовтузишся? Чого не думаєш, кого залишив і до кого приєднався!? Чи, може, сила московська сильніша, аніж раніше, коли нею керували князі руські, польські, угорські, моравські, німецькі та всякі інші, що їх татари під проводом Батия змели і понад півтора століття років Києвом та російськими землями володіли!?»

Хмельницький відказав: «Що? Погорда твоя, хане, запаморочила тобі голову так, що ти й отямитись не можеш? Чи, може, ти мислиш мене, немов хлопчика малого, настрахати? Я добре знаю, що ні Сибірське, ні Казанське, ні Астраханське, ні Ухвинське, ні Касимівське, ні Рязанське ханства, та й інші, звідки сила татарська йшла на війну, допомогти тобі не можуть, бо самі несуть ярмо покори московському самодержавію. Інші ж татари, що проживають далеко, тільки заради прихотей ваших своїх домівок не покинуть. Ну, коли ти вже згадав і Батия, щонайславнішого і щонайголовнішого вождя вашого, то подумай також і про те, що битва — це немов меч двосічний, яким можна і в один, і в другий бік рубати. Батий здобув, а Мамай втратив, оскільки за здобутком завжди втрата простує».

Досить довго отак вів розмову хан, та, не маючи чого більше казати, відпустив Хмельницького, пригрозивши, що незабаром примусить поважати татарську силу. Потім зачекав своїх мурз, що пробували заручниками у козацькому стані, і пішов. А російські полки разом з козаками, взявши у ляхів добру здобич і прославивши себе перемогами над поляками і татарами, також повернулись додому.

Після цих подій, повернувшись в Україну в Чигирин, Хмельницький деякий час переждав, упорядкував разом з боярином його царської пресвітлої величності Василем Васильовичем Бутурліним деякі військові справи. А потім вирядив згаданого боярина з шаною та почестями за Дніпро і відразу ж в 1656 році зібрав своїх генералів та полковників на раду і запропонував з їхньої спільної згоди написати до царської пресвітлої величності, до блаженної пам'яті Олексія Михайловича. В тому листі він насамперед дякував царській величності за те, що його величність взяла під свою руку землі на обох берегах Дніпра. Далі зичив благочестивому монарху якнайскорішого приєднання нових земель до тих, що належали ще монарховому прародителю. А водночас просив, щоб, зостаючись під його царської пресвітлої величності десницею, він дозволив їм завжди проживати згідно з своїми вольностями та свободами. Написавши отак те послання, Хмельницький запропонував також додати там іще таке:

«Оскільки з Польщею мають намір воювати ще три вишукані народи — шведи, пруси та мадяри, за чим нам всіляко треба пильнувати, щоб, чого доброго, хто-небудь із нас до когось із них не приєднався, то треба якнайбільше докласти зусиль і не чекати, доки Польщу спіткає якесь лихо, і закріпити все те, що нашою мужністю і нашою кров'ю здобуто. Не гаючи часу з відома та за повелінням царської пресвітлої величності треба вірядити своїх послів до королівської величності польської, нехай звідти вишлють комісарів, аби ми могли достеменно визначити малоросійський кордон. Його слід прокласти так, як він означений на цих картах польськими сенаторами М'яковським та Киселем, — від гирла Дніпра до верхів'їв Дністра, а від верхів'їв Дністра до верхів'їв Горині, від Горині до Прип'яті і через Прип'ять до Бихова, від Бихова через Дніпро понад рікою Сож до Смоленського повіту під Рославль, а також від Чорного моря від гирла Дністра на Очаків до лиману, щоб Дніпром та Дністром вільно могли виходити в море малоросійські торгові люди».

На тій же раді були визначені також і межі, де вільно могли ходити з своїми кочовиськами кримські татари. Вони пролягли по Очаківському урочищу між Дніпром та Міусом, поблизу Молочних місць.

Закінчивши раду і ухваливши на тому, кожен повернувся додому. Повернувся до себе в Чигирин (тоді перше місто в Україні) і Хмельницький. Там він спокійно собі проживав, уже сам не ходив ні на які битви, а тільки на прохання шведів та Ракочі послав Антона Адамовича, полковника київського, і визначені та охочі полки їм на допомогу. Вони за Віслою з'єдналися з шведським та угорським воїнством, взяли обидві столиці Польського королівства — Краків та Варшаву, що ще зовсім недавно (яке щастя підступне) іншими краями та землями володіли, а тоді, в покори перебуваючи, самі собі не могли дати ради. Це в цих містах, немовби задумавши озолотити свого ворога, вони впродовж віків громадили незайманими скарби — монастирські, сенаторські, шляхетські та й самі королівські. Там зберігалися їхні корони, щонайкоштовніша одіж. І все те, окрім корони, яку забрав якийсь сенатор, все те дісталось в руки супостату. Потім, залишивши у столицях генерала Вехра та гетьмана угорського із загонами, військо пішло вниз за течією Вісли і взяло боєм не одну фортецю, не одне прекрасне і пребагате місто. Отак вони всю землю аж до пруських кордонів повоювали. І тоді, після того як король польський, що нещодавно, на свою ганьбу і свій сором, втік до цісаря, після того як він повернувся до себе у Польщу, тоді він прийшов в Гнездино до примаса Корони Польської, до архієпископа гнездинського, і почав раду радити. Думали вони, як би умовити Хмельницького, що його вони за розумного мали (бо він-таки й був розумний), як би його на свій бік перетягнути, щоб він, добре поквитавшись за свої обиди, стямився і подав згинулій вітчизні своїй руку допомоги. Це ж з його наїздів бере початок цей занепад, і нині, як видно, королівство по жеребку буде поділене між

шведами та мадярами. «Марна справа,— говорив король,— наймати військо італійське чи французьке, коли можна, можливо й задарма, свого підданого попросити, наскільки це імовірно помислити, щоб він, той, хто стільки лиха завдав Польщі, щоб він і зарадив йому».

До думки короля радо пристав примас, і вони, написавши до Хмельницького, доручили одному благородному чоловіку доставити це послання. Прочитав Хмельницький те писання і хоч явно не вказував того, все ж у душі співчував Польщі і сказав, що, наскільки це буде у його змозі, він допоможе, але сили військової виділити ляхам він не тільки не може, а й ту силу, що помагала Ракочі, відкличе, оскільки вона може видати його слово. А тим часом поляки дізналися, що їхній король знаходиться в Польщі, і почали як бджоли до матки, полишивши і шведів, і Ракочі, з'їжджатися до нього; збиралися потихеньку, потім ще й татар закликали на допомогу і незабаром зібрали не таке вже й погане військо. Та, крім того, до короля на підмогу від цісаря прибули ще й два генерали з п'ятнадцятитисячним загоном (Гостерфельд і Зуза). Забачив усе те Антон, київський полковник, і, ніби з остраху порушити указ Хмельницького, полишив за Віслою Ракочі, а сам з своїм козацьким загоном повернувся в Україну до Хмельницького, везучи з собою здобич, добуту у ляхів.

Після від'їзду Антона від Ракочі поляки почали з успіхом наїздити на шведів та Ракочі; почали сили набиратися і до давньої могутності повертати. Не раз вони сходилися у січі зі шведами та з Ракочі й перемагали їх. Бачачи все це, Ракочі з сумом звертався до Хмельницького, говорив про свою скруту і просив допомогти. Прочитали його лист Хмельницькому, і знітився благородний вождь, не знав, що діяти — шкода було і вкрай зруйнованої Польщі, і не хотілося відкрито поривати з Ракочі. Тому, затаївши у серці хитрість, він вирішив обом догодити: вирядив свого сина Юрся з численним загоном нібито на підмогу Ракочі, а йому повелів якнайдовше баритися в дорозі і чекати, доки надійде звістка, чим все це між ними скінчилося. І Юрсь виконав батькову волю. Він прийшов на Ташлик і стояв там, аж доки не надійшла звістка, що поляки після тривалих боїв перемогли шведів і вигнали їх з Польщі. Ракочі також впень розбили і коли він тікав у свої землі, в дорозі так в облогу взяли, що він змушений був з ганьбою та соромом викупитися з облоги, давши Польщі за всю заподіяну шкоду кілька діжок золота, і лише після цього з невеличкою дружиною спромігся повернутися в свою країну.

Коли Хмельницьким перебував у Чигирині, йому стало відомо, що цісар християнський та цар турецький, що раніше всіляко виявляв свою прихильність, так проти нього озлобилися, що не лише йому, а і всій Україні почали погрожувати і звинувачували його ось у чому. Король польський ще живий, а ти сенаторам, що входять до його ради і схильні на Польське королівство обрати московського царя, не те що подумав, а і охоче дерзнув порадити, аби вони, міжусобиць не починаючи та чвар не чинячи, у цю тривожну годину наступником скіпетра польського обрали государя московського. Прочули про цю раду цісар християнський та султан турецький і з острахом почали вельми сумувати, що якщо отак об'єднаються народи, багаті на залізо та хліб, то вони вельми їхнім краям стануть небезпечні. Бажаючи якось зарадити грядущому лиху, цісар листовно, а султан турецький через своє знаряддя хана кримського без утоми погрожували Хмельницькому і вимагали, щоб він або своє приєднання до царя московського скасував, або ж, коли він цього не вчинить, то з ним, як з предводителем буч усяких та з постійним недругом супокою, обидва згадані монархи разом почнуть воювати і воюватимуть так, що й згадки від козаків не залишаться. Вони міцно стоять на тому, що приєднання Хмельницького до Московської держави є приводом і для Польщі одногосно посадити государя російського на польське королівське крісло.

Хмельницький розумів, наскільки небезпечними є щойнонаведені пропозиції, і глибоко опечалився, бо не хотів ламати своєї присяги на вірність, яка його совістю була скріплена, і не зважувався перечити таким могутнім недругам. Схоже на те, що з цієї причини занедужав та відчув, що близиться до своєї смертної години. І дедалі усе більше знемагаючи, він наказав написати на обидва береги Дніпра по всій Малій Росії, а також на Ташлик до сина, щоб усі генерали та полковники зі своєю старшиною їхали в Чигирин на раду. А прибути наказав до великого свята, дня Преображення Господнього. Виконуючи волю вождя свого, генерали, полковники та їхня старшина дружно прибули в призначене місце і годину. Тяжко хворий Хмельницький почув, що приїхали його сподвижники, і, підтримуваний з обох боків двома чоловіками, вийшов до них. При його появі полковники та генерали, що зібралися на раду, дружно встали і віддали шану славетному вождеві. І коли він зайняв своє місце, то повів таку мову: «Коли б кому-небудь, хто не знає про наші звитяги, я захотів розповісти про все зроблене, то для цього у мене зараз було б досить часу і слів при моєму здоров'ї. Та зараз, коли хочу звернутися до вас, думаю, що марна справа говорити про все те, що відоме вам не гірше мене самого. Знаєте, і доволі добре знаєте, скільки мук, знущань, плюндрувань щодень зносила віками оплакана наша вітчизна, а найприкріше для нас те, як страшенно терпіла наша мати церква православна, що була позбавлена усіх обрядів і стогнала, пригнічена римською ересью, мовчала, аж поки Бог своєю милістю, як колись Ізраїлю у Єгипті, не подав свою благодатну руку допомоги і дозволив їй до свого первісного благочиння повернутися. Ви досить знаєте, скільки довелося нам знести лиха, прикростей, скільки

довелося праці докласти, скількома смертями заплатити заради звільнення православної церкви та вітчизни нашої від рабського ярма, від ляхів. Всього цього ми добилися завдяки вашій сподвижницькій мужності під моїм успішним проводом. Зараз же, оскільки моєму Господу так угодно, щоб я, немічний тілом і знемагаючи духом, перебував на порозі смерті та не був у спроможності підняти тягар керівництва, зараз я вам, панове і друзі мої бойові та щирі, за вірність вашу, за довіру та за гетьманство наостанок вирішив широко подякувати». Все це він проказав зі сльозами до присутніх, що теж не могли сліз утримати, а далі продовжив: «Бог відає, чиє це нещастя, що не дозволив Господь цю війну як подобає закінчити і вашу волю навіки утвердити. Син же мій Юрко ще малий, йому не під силу такий тягар підняти, та і, наскільки я розумію, багато з вас його не захочуть гетьманом мати. Проте я сьогодні хочу знати, кого ви після моєї смерті оберете гетьманом і кому будуть вручені знамено царської пресвітлої величності, булава гетьманська, бунчук, печатка та гармати з усіма припасами?»

Вся старшина мовчала. Жоден не відповів на його питання. Тоді Хмельницький сам почав називати, почав вказувати на присутніх полковників. Антон київський? Полковник переяславський Теренко? Полковник полтавський Пушкар? Може, Іван Виговський, котрий при мені писарем був і на справі військовій знається, може військом керувати. Прізвисьце за прізвиськом називав Хмельницький, і всіх відкидало товариство. Аж поки не закричало одностайно, що тільки твого сина велимо на гетьмана.

«За твої,— кричали вони,— труди, за твої послуги війську Запорозькому, за звільнення наше з-під ярма польського, за те, що уславив нас перед усім світом і зробив вольним народом, нам після смерті твоєї випадає не забувати про твій рід. Тому нікого, окрім твого сина Юрка, ми не хочемо мати за гетьмана. То нічого, що він не вийшов літами. Ми приставимо до нього начальників літніх, що добре тямлять у військовій справі, хай вони його деякий час своєю радою наставляють».

Тільки тоді, коли всі козаки поклали на цьому, та до того ж ще й Хмельницького невідступно про це просили, тільки тоді гетьман погодився. І на цій же раді, вручивши синові військові клейноди, почав по-батьківському його повчати. Він говорив, аби син його на цьому тимчасовому господарюванні був добрим проводирем, щоб кожному віддавав належне — щоб не дуже прив'язувався до багатих, щоб не зневажав убогих, щоб до всіх з однаковою шанобою ставився. Особливо ж наказував, аби він завжди шанував Бога і, виконуючи його заповіді, вірно служив царській пресвітлій величності. І так як і він, раз присягнувши на вірність, щоб ніколи не дозволяв собі ламати присягу. Бо все те, що буде зроблене проти, на твою ж таки голову і впаде. Отак настановивши свого сина, новообраного гетьмана, старший Хмельницький відпустив старшину, разом відрядив і Юрка на Ташлик і зовсім-зовсім ослаб. Так занеміг, що заледве міг слово промовити. А через деякий час зовсім зліг і 15 серпня 1657 року опівдні, в день Успіння Божої Матері, помер в Чигирині.

Це була людина воістину вартування звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лиця воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так, як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останнім повертався з битви. Маючи ці та до цих подібні достоїнства, зовсім не дивно, що він став переможцем та пострахом для ляхів, а мирянам припав до душі, бо, відійшовши від військових справ та ученій, повністю зайнявся собою. У його воїнства все так було злагоджено, що коли б він не пощадив (про це мовилось уже), то зовсім би міг знищити Польщу.

Коли в день Успіння Пресвятої Діви помер Хмельницький (як сказано), то на його похорони зібралися усі генерали, усі полковники, уся старшина та їхні люди. З плачем, з голосінням, віддаючи усі військові почесті, перевезли його тіло з Чигирини у Суботів і там у мурованій церкві, що на його кошт поставлена, у неділю за день перед Семеном поховали. А потім над могилою вождя свого плакали-плакали і розійшлися кожен до себе.

Деякі, правда, уперто твердять, що то поляки, не маючи сили інакше Хмельницького умертвити, вирішили його отруїти. А вчинили те так. Намовили якомсь родовитого юнака притворитись, ніби він хоче одружитися на дочці Хмельницького. Той погодився, поїхав у Чигирин і одружився. А в день від'їзду, коли Хмельницький випроводжав молоде подружжя, підніс своєму тестю філіжанку горілки (а туди висипав яд, що уповільнено діє) і запропонував випити за здоров'я своєї панни. І сам випив чарку, налиту із схожої пляшки. Та йому, що випив неотруєну горілку, нічого не сталося, а нещасний Хмельницький від цієї проклятої прихильності втратив життя. Цьому можна повірити, оскільки після смерті тестя цей підступний зять ніколи не показувався в Україні.

Розповідь про перші дії Юрія Хмельницького після смерті батька.

Після тужного похорону щонайпочеснішого вождя Богдана Хмельницького багато принижених, спонукуваних хворобою властолюб'я, нараjali новонастановленому гетьману молодому Хмельницькому, щоб він, не прагнучи до зверхності над багато старшими від нього людьми, що противне і вдачі його, і не достойне його, щоб він відмовився від гетьманства і, посилаючись на неповноліття, перед усім воїнством поклав клейноди. Юрій Хмельницький погодився. Тоді відразу ж кожен зокрема почав збирати своїх однодумців до двору старого гетьмана і кого дарами та грішми, кого обіцянками почали на свій бік перетягувати. Незабаром зібралось велике число народу. Побачив їх Юрій Хмельницький і, наспів тими хитрюгами умовлений, вийшов з дому і щонайперше подякував присутнім за чин, який вони дали йому, шануючи батька. Потім сказав про неспроможність у його літа керувати такою силою народу, повідомив, що він зрікається наданої йому влади, і, поклавши перед прибулим бунчук та булаву, повернувся в свою господу. Скоріше наслідуючи слово Хмельницького, а не вчинок, склали свої повноваження й інші генеральні особи: Виговський — писарство, Носач — обозництво, посилаючись на те, що їм не з руки займатися забарною військовою справою. Споглядаючи все, що діялось, військо Запорозьке стояло вражене і не знало, що діяти. А потім ізолювало всіх, хто чигав на булаву, і дружно кинулося до господи, в яку пішов Хмельницький, за ними з остраху нехотя пішли останні. Привели на раду Хмельницького, який ішов неохоче, опирався. Тут, на раді, пригадавши заслуги батька (ті заслуги, що їх заперечували Виговський, Носач та іже з ними), йому вручили військові клейноди і нарекли гетьманом. Зважаючи ж на неповноліття, настановили над ним (згідно з тим словом, яке вони дали небіжчику Хмельницькому) опікунів — обозного Носача, суддю Григорія Лісницького та генерального писаря Виговського. Їм наказали порядкувати у військових округах, аж поки молодий гетьман змужніє. Тут же, на цій раді, ухвалили, що коли доведеться до бою ставати, то військові клейноди з двору та з рук Хмельницького буде брати Виговський, а повернувшись додому, знову ж йому в руки повернути їх повинен. Від цієї честі Виговський притворно відмовлявся, однак, несучи в душі отруту хитрості, все ж вирішив скористатися гетьманською владою. До товариства, що зібралось тоді, він мовив улесливо: «Добре, а як же тоді, маючи при собі печатку та клейноди, як же я маю себе іменувати?» І між іншими міркуваннями, прагнучи це питання виділити, він немовби ненароком з щонайвірнішою покорою, недбало (як про справу, не варту уваги) відповів, що добре було б, аби йому в час походу дозволили титулуватися так: «Іван Виговський, на цей час гетьман війська Запорозького». Простий та нерозсудний народ легко дозволив йому і він відразу ж, приховавши злість, віддав у науку молодого Хмельницького. Сам же, забувши про те, скільки покійний Хмельницький добра йому зробив, коли не лише з полону його звільнив, а й багатою людиною вчинив, вшанував чималим чином, зробив своїм родичем. Забувши все це, Виговський забрався в скарбницю гетьмана і взяв з неї понад мільон грошей. А потім до беззаконня почав беззаконня додавати, до вкрадених грошей вирішив додати ще й булаву та клейноди. Маючи їх при собі та не повертаючи до двору Хмельницького, як те, згідно із словом, треба було зробити, він почав набирати у військо польських воїнів та драгунів і разом з послом польським, по прозвищу Беневський, почав якесь зло супроти царської величності затівати. Прочув про те зло полтавський полковник Пушкар і детально написав про все до самої його царської величності. У відповідь на цей лист цар прислав з Москви в Україну боярина Богдана Матвійовича Хитрого, котрий, будучи підкуплений багатими посулами Виговського, зібрав військову раду і, як малолітнього, позбавив Юрія Хмельницького гетьманства і настановив гетьманом всеросійського ворога Виговського. Вирішивши супротивитись ворожій для війська Запорозького ухвалі, полковник полтавський Пушкар з двадцятитисячним козацьким загоном прийшов під Переяслав, маючи на думці не допустити прихованого ворога Івана Виговського, ляха за подобою і за нутром, до гетьманського сану. Дізнався про намір Пушкаря Виговський, пішов до Хитрого і з хитрістю, якій позаздрити можна, почав намовляти того, аби перепинив Пушкаря. Боярин, що вже давно був підкуплений Виговським, послухався і на прохання Виговського пішов аж до Лубен і, знайшовши там Пушкаря, ласкою, і жалуванням, і указом царської величності почав намовляти полковника повернути назад. Пушкар підкорився, не розпочав громадянської війни, тільки кинув віщі слова: «Ще побачите, який вогонь запалає з тієї іскри!»

Розповідь про гетьманування Виговського та про його неправі дії.

Після того як з допомогою Хитрого Пушкар повернувся в Полтаву, Виговський уже зовсім безпечно утвердився на гетьмануванні. Спершу він зробив вигляд, що з власної волі і нібито добровільно з'явився до царської величності. А потім став супостатом і явним зрадником. Деякий час він за всякими послугами царю приховував свою ворожість. Так він потай сповістив його царську величність, що ляхи й раніше не дотримувались і зараз не дотримують слова, котре дали московському монарху, і за-

думали відректися від нього, вирішили йти на Москву війною, а на допомогу собі покликали Ракочі та хана кримського. Провістив Виговський усе це царській величності, та ще й дописав, що якщо ближчим часом цар не спроможеться перебити ту справжню підступність ляхів, то, чого доброго, той лукавий задум вони здійснять. І що король своєї підступності доти дотримуватися буде, поки не збере стільки війська, що вже зможе з тими силами московським протистояти. Оцими лукавими і добровільними доносами Виговський так прокрався у довіру до государя, що з часом навіть брехня його за правду вважалася. У відповідь на донос Виговського царська величність відразу ж вирядила повноважних послів своїх у Польщу і наказала, щоб поляки, згідно з домовленістю, вільне загальне обрання государя московського на Польське королівство підтвердили. Ляхи почестями прийняли послів, привітали їх, вдовольнили їхні вимоги і вирядили, а до великого государя написали, аби царська величність не втрачала надії і благоволила трошки зачекати, доки вони закінчать віну зі шведами та прусами. А тим часом вирядили ляхи послів також і в Україну до гетьмана Виговського, вони підтвердили згоду з його обранням на гетьмана і, аби він був до поляків прихильний, пообіцяли, що усі пункти, які прислав на сейм Хмельницький через своїх посланців Немирича та Сулиму, усі ті пункти навечно будуть скріплені присягою самої королівської величності і чотирьох найсановитіших сенаторів. Виговський затримав посланців і, бажуючи, щоб уже вирішеній зраді не було перепон, послав два полки — Ніжинський та Стародубський — воювати свого ворога і вірного царській величності слугу Пушкаря. Проте згадані два полки не захотіли розпочинати війну-міжусобицю і кожен пішов до себе додому. Почув про це Виговський, і не довіряючи й іншим українським полкам та побоюючись, щоб і вони не пішли за прикладом перших та не вчинили всупереч його волі, послав на Пушкаря свої зтяжні корогви. Пушкарь зустрів їх неподалік від Полтави і так розбив, що заледве хто-небудь з них був у спроможності втікти до гетьмана. А Виговський, нічого не знаючи про недалекий розгром свого воїнства, написав до царської величності і в тому писанні оббрехав невинного Пушкаря, ніби той з ляхами змовився виступити проти государя московського, а разом, прагнучи приховати свою зраду, у тім же писанні не раз клявся, що поки світу буде, поки житимуть Польща і Україна, завжди козаки з ляхами воюватимуть. У Москві повірили цьому брехливому листу і наказали Пушкаря взяти як зрадника.

Коли все оце діялося в Москві та в Україні, поляки зібрали у Польщі у Варшаві великий сейм, на якому головував найвищий коронний маршалок Гнінський. Він узяв під свій захист відому угоду Хмельницького, ту саму, яку вони до цього відкидали та всіляко ганили, і почав міркувати, чи мали козаки підстави розпочинати війну з ляхами. І після тривалих суперечок, що їх вели сенатори та посполита шляхта, однастайно покляли, що, аби замиритися з козаками, третя Річ Посполита повинна мати нові порядки. В ній православні — як мирські, так і духовні — повинні мати таку ж шану, як і католики. У цій постанові єпископи польські, а найбільше архієпископ гнездинський, погоджувались з усім, за винятком одного — вони не могли змиритися, щоб київський митрополит ходив у шанобі, яка була б рівною їхній. З приводу цього вони навіть написали до папи римського. Однак їхнє заперечення не було взяте до уваги, оскільки військовий неспокій у Польщі та спустошення іншими шляхами не можна було перепинити. Пункти, схвалені там, потім були підтверджені під Гадячем у присутності Немирича, Верещаги та Сулими, які були спостерігачами на сеймі.

Пункти пакту з козаками

Нехай унії не буде зовсім, ляхи ж нехай при своїй, а русь при своїй лишаються вірі.

Нехай митрополит київський та чотири руських владики займають у сенаті місце за архієпископом гнездинським.

Нехай козацтва буде не більше і не менше шістдесяті тисяч.

Нехай гетьман Великого князівства руського українського навечно буде чільним київським воеводою та генералом.

Сенаторів Корони Польської будемо обирати не лише з середовища католиків, а і з-поміж руських.

Нехай церкви та монастирі з усіма своїми прибутками лишаються незайманими і нехай не скоряються мирській владі.

Русь матиме свою академію, свою документацію та канцелярії і не лише польських, а й руських навчителів.

Усі злочини за наїзди, які мали місце в часи ще за життя Хмельницького минулої війни і які по правді, а не притворно даровані і навіки забуті, так і повинні лишатися дарованими і забутими. Якщо ж хто чинитиме інакше, це може призвести до війни.

Ніяких податей Короні Польській не давати, а також ніяких військових загонів не приймати на терені, що перебуває під владою гетьмана на обох берегах України.

Якщо ж гетьман український захоче кого-небудь обдарувати шляхтянством, то те король за клопотанням гетьмана має затвердити. А щоб гетьман зараз і напотім завсігди мав сто чоловік у шляхтянському сані, то король згоден уже зараз згадану сотню затвердити і видати відповідні клейноди.

Коронному війську назавжди заборонити постій в Україні, за винятком випадків, коли їх скрута до цього змусить. Проте й тоді гетьман малоруський повинен командувати ним і владу над ним мати. Козацьким же полкам вільно можна стояти у всіх володіннях короля, духовенства та сенаторів.

Дозволити гетьману українському карбувати гроші і використовувати їх для розрахунків з воїнством.

У всіх, навіть у щонайпотрібніших для Корони Польської справах, ляхи повинні радитись з козаками і повинні пильнувати, як відкрити дорогу до Чорного моря по Дніпру.

Коли ж цар московський почне війну з поляками, то козаки в цю війну втручатись не будуть. Якщо ж він з Україною щось задумає вчинити, то поляки її повинні всіляко захищати.

Тим же з ляхів, хто у козаків буде служити, слід зберегти чини і звання.

За зраду забирати маєтки у королівську казну і з реєстрових книг імена зрадників викреслювати. Гетьманові заборонити шукати протекції за кордоном. Нехай він відчуває себе всього лише як вірнопідданий королівства Польського.

Надалі слід зберігати і приязнь з кримським ханом, і не ображати маєстату государя московського і цим самим дати змогу козакам вернутися до своїх домівок.

А оскільки гетьман з військом Запорозьким та з виділеними воеводствами, як вільний до вільних, як рівний до рівних, добровільно приєднується до Корони Польської, то його королівська милість та Річ Посполита дозволяють гетьманові народу руського мати суди гетьманського трибуналу там, де він захоче. І нехай печатарі, маршалки, підскарбії та інші довірені офіційні особи того суду будуть рівні у правах з коронними.

Чигиринський повіт, як і раніше, нехай залишається при булаві.

Під усіма вищенаведеними пунктами підписалися польські сенатори та сам король, а потім, як серед монархів ведеться, пункти були скріплені присягою обох сторін.

Після закінчення сейму у Варшаві роз'їхалися поляки по домівках, а вдома багато хто, заздрячи щастю козацькому, почали ремствувати, що все написали тільки на козацьку честь. «Задарма,— говорили вони,— обидві палати (і сенатори польські, і посполите шляхетство) тратили час, якщо пішли за своєю долею і якщо, хоч самому небу всупереч, не змогли вчинити інакше. Навіщо козакам ота похваля, якщо вони своєї свободи ні у кого не просили, і ні золотом, ані упаданням при дворі, ані лукавством не здобували, а здобували мужністю та відвагою. Тому вони її й мають. І зовсім їм не шкодить те, що ми їх мужиками іменуємо, бо й македоняни спершу були звичайними хліборобами, та і римляни від пастухів пішли, і турки з розбою добилися он якого панування. Та й наші прабатьки не від початку віку були шляхтичами, а здобули своє шляхтянство кров'ю та мужністю. Це їм, козакам, на радість справдилися віщі слова Стефана Баторія, який казав, що «ще буде колись з оцих хлопців своя і вільна Річ Посполита». Її ми на свої очі побачили.

Зваблений ствердженнями ляхами пактами і нібито наляканий ханськими погрозами, щоб відступитися від держави Московської, легковажний Виговський, одержимий недугою владолюбства та удільного владарювання, відрядив своїх послів до Варшави і запропонував порвати угоду, укладену Богданом Хмельницьким з великим государем, та обіцяв у всьому бути дружнім з поляками. Отак, потай ладнаючи зраду царської пресвітлої величності, Виговський об'єднався з польським та татарським щонайдобрішим воїнством і вирушив супроти Пушкаря на Полтаву, оскільки його посланці ніяк не могли полковника підкорити, а разом з воїнством і сам задумав піти, сподіваючись, що приводом до походу може служити неприязнь полковника та його ворожість до дій гетьмана. Раніше він хоч і послав силу супроти Пушкаря, проте не міг добитися успіху. Так послав господаря гадяцького Тимоша із загоном сербів, то між Куземиним та Опошним їх розбив Пушкаря, а самого господаря зловив у селах гадяцьких на річці Груні, закував у кайдани і під сильною охороною переслав Калантаєву у Росію. Те ж сталося і з Богуном. Він уцілів у згаданому бою і з уцілілими сербами безбоязно повертався до свого майбутнього проводиря, коли на нього несподівано напали і впень розбили.

Не маючи сили (як уже сказано) своїми посланцями Пушкаря упокорити, Виговський сам з воїнством притягнув під Полтаву. Супроти нього Пушкаря вирішив іти з Полтави напролом і, вийшовши з численним загоном, неждано напав на окопи і не лише табір та артилерію, а й булаву гетьманську захопив. Охоплений страхом, Виговський скочив на коня і кинувся у татарський стан. Там він застав орду у повній бойовій готовності. Спішно привів її своїм на підмогу, вони перетягли дорогу, що вела на Полтаву, і стали на перехваті. А Пушкарів загін, перелякавшись татар, був розбитий Виговським. У цій січі, рубаючись разом з своїми воїнами, загинув і Пушкаря. А його воїнство, забачивши смерть свого начальника, вкрай переполошилось і кинулось втікати до міста. Ворог догнав їх, нещадно порубав, а Полтаву спалив.

Перемігши Пушкаря, полтавського полковника і вірнопідданого царської пресвітлої величності, Виговський усією силою прийшов під Зіньків, де замкнувся його недруг наказний гетьман по імені Силка з численним загоном. Брав він Зіньків десь чотири тижні, брав по-всякому і з усякими вій-

ськовими хитростями, та не зміг добути, оскільки Силка — людина хоробра і до бою добре привчена. Тоді Виговський уже не як воїн, а як злодій і підступник запрягнув Силці, що випустить його з облоги цілим і неушкодженим. Взяв Зінків, а сам Силку закував у кайдани і потім не тільки це місто, а й Гадяч, Веприк, Рашівку, Лютенку, Сорочинці, Ковалівку, Баранівку, Обухів, Багачку, Устивицю, Яреськи, Шишак, Бурки, Хомотор, Миргород, Безпальчинці та велике число інших міст та сіл віддав татарам на пограбування та на ясир.

Коли Виговський штурмував у Зінкові Силку, до Гадяча підійшов ніжинський полковник Григорій Гуляницький і, побачивши, що силою місто йому не взяти, пішов на хитрість і підступом увірвався до міста, почав грабувати. Козаки ж, що перебували у тамошній фортеці, не стерпіли глуму, зжалились над містом — несподівано напали на загін Гуляницького і, добре потріпавши його, прогнали з міста геть.

Про безчинства Виговського в Україні дізналась царська величність і послала супроти нього великоруське воїнство, двадцятитисячний загін на чолі з боярином князем Григорієм Григоровичем Ромодановським. При ньому було і кілька прикордонних козацьких полків, вірних його царській величності. Вели їх тоді гетьман Іван Безпалій, кошовий низового війська Запорозького Барабаш та осавул на прозвище Вороник. Все те воїнство, розгніване безчинствами Івана Виговського, нещадно повелося з людьми, що його руку тримали, і низку міст спалило, а саме: Лубни, Пирятин, Чорнухи та багато інших. Рушивши ж звідти, у Варві облягли однодумця Виговського ніжинського полковника Гуляницького, кілька тижнів пробували взяти його, та так і не спромоглися добути. А оскільки вже підходила зима і настав час неспідручний для облоги, царської величності військо відійшло від Варви і пішло на зимівлю. Боярин Ромодановський зимував у Лохвиці, а гетьман Іван Безпалій усю зиму пробув у Ромнах.

Гуляницького повторно облягли росіяни уже в Конотопі. Виговський приховував до цього моменту свою зраду. Він говорив, що змушений воювати, бо змушений своїх супротивників (як Пушкар та інші) у покорі тримати, і супроти своєї волі він іде на те, щоб з новонабраними польськими та татарськими силами плюндрувати свої міста і села. Однак проти царської величності він руки не підносить. А що стосується Кам'яної, містечка руського, що він обліг її, то це пояснюється тим, що він прочув, ніби там, у кам'янського воеводи, переховується гетьманська булава, Пушкарем під Полтавою взята. І той воевода на безчестя гетьманові булаву не хоче повернути. Та його прихована підступність і зрада все ж стали явними. Будучи цілком задоволений тим, що на сеймі у Варшаві король та чотири сенатори за монаршим звичаєм затвердили, а потім з обох сторін скріпили присягою угоду, Виговський, уже не криючись, як недруг, пішов на Конотоп на перехват. Він вирішив не пускати росіян до Гуляницького. Росіяни, забачивши, що Виговський разом з ляхами і татарами наступає супроти них і дізнавшись, що король своєю присягою ствердив угоду, вибрали з-поміж себе кінних і під орудою Ромодановського та князя Трубецького вирядили їх назустріч Виговському. Загін мав розітнути його з ордою. Та всупереч сподіванню, орда уже з'єдналася з гетьманом. З'єднався з ним також і численний польський табір на чолі з коронним гетьманом. Зійшовшись з ними у полі, росіяни довго билися, та, ніякої допомоги не маючи, були змушені, після відходу проводиря, загинути геть усі. Опісля, під Путівлем, Виговський розбив останніх і визволив Гуляницького з облоги у Конотопі. Потім напустив татарські загони далеко в Москву.

Невдоволений Юрко Хмельниченко не стерпів, вирядив свого слугу Брюховецького до війська Запорозького і поскаржився йому, що Виговський силоміць видрав з його рук гетьманство, на яке його обрало військо і благословив батько.

Прочули про безчинства Виговського також і козаки по той бік Дніпра, прочули подністрияни і забужці. Дізналися вони, що гетьман Виговський замирився з поляками, що татари пограбували Полтавщину, Миргородщину, Лубенщину, а людей у неволю погнали. Що Виговський убив полтавського полковника Пушкаря, котрий держав сторону царської величності, а військо його розбив, що він зламав угоду з царською величністю, якій присягнув Хмельницький, і тепер разом з поляками і татарами воює проти монарха. І, пам'ятаючи заповідь Богдана Хмельницького, котрий, викриваючи потаємні помисли татар, застерігав, що татари помишляють помиритися з ляхами, аби об'єднаними силами рушити на Москву, скорити її і потім козаків усіх винищити, а своє царство Астраханське відновити, — пам'ятаючи про все це, вони зібралися у Браславлі і одноставно — і знатні козаки, і сірома — настановили собі гетьманом Юрія Хмельницького.

Про повторне гетьманування Юрія Хмельницького року 1659.

Та Виговський, маючи намір остаточно розправитися з Москвою та вірними їй козаками, не вгавав. Він написав до гетьмана Конецьпольського і доручив йому втихомирити козаків, що збунтувалися. Та гетьманові спершу треба було втихомирювати своїх, оскільки воїнство польське, обурене тим, що їм ось уже кілька років не видають платні, збунтувалося і замкнуло гетьмана Конецьпольського та інших сенаторів у Львові. Солдати вирішили їх убити, а місто пограбувати. Та дізнавшись з часом, що усе військо козацьке повстало проти нього, Виговського, і настановило нового гетьмана, він полишає татар, що розійшлися загонами по містах Великої Русі, і разом з військом польським пробивається до пожежі, сподіваючись загасити іскру, що в пожежі тліла. Проте його сподівання були марними. До його приходу уже всі перейшли на бік московського монарха. А на довершення сірома порубала і його приятелів, тих, що були у Варшаві від імені війська і спостерігали, як король та сенатори присягають бути вірними угоді. Найперший поліг Немирич, здобувши собі плату за вірне слугування угоді, сірома порубала його на шматки. Не залишили у живих і Верещака та Сулиму, що від козацької сторони присягали на вірність разом з поляками.

Хоч і бачив усе те Виговський, він все ж наказав перед усім військом прочитати (вигідну козакам і обома сторонами присягою скріплену) угоду. Однак ніхто не похвалив його за неї. Всі ганили Виговського, що він відступився від православного монарха, від царя-государя. Там його ще й убили б, коли б він не оточив себе добірним польським військом. І здаючись з власної волі фортуни, він відіслав Юрію Хмельницькому булаву та усі клейноди і, здавши гетьманство, сам, немов ошпарений, вирвався з пожежі із заледве тисячею людей і потяг рятувати душу за Буг. Польські частини й собі подалися своєю дорогою до себе додому.

Проте король, як за останню надію хапаючись за козаків і щоб не втратити через недбалість оту допомогу, що так добре прислужилась, знову шле волинського каштеляна і підтверджує згоду на обрання гетьманом Хмельницького. І Хмельниченко, певно сподіваючись здобути у королівській величності різні послуги навзаєм, хоч і вирядив королівського посла з почестями, однак все ж послав до Москви послів і просив іти з військом до Переяслава, а до Потоцького послав вимогу, аби він з військом польським, що його понаводив Виговський, з усього Дніпровського басейну вийшов. А якщо ж він не захоче відходити, то наказав гнати силою.

На це відгукнувся відразу ж переяславський полковник Цюцюра. Бажаючи утвердитись на гетьманство по цей бік, він розпочав із-за Дніпра ляхів гнати. Вибив п'ять корогов у Ніжині, потім у Переяславі, в Чернігові. По всіх містах українських козаки вибили ляхів, а їхнього рейментаря Немирича догнали десь за Кабезчою і вбили. Геть всю Україну отак звільнили від ляхів, що їх привів Виговський. А Юрась Хмельницький, разом з кошовим отаманом низового Запоріжжя Сірком, узяв Чигирин, відіслав у Польщу на прохання Виговського його дружину і вдарив чолом його царській величності. Спеціальним указом його царська величність в особі боярина Трубецького затвердила Хмельниченка на гетьманство. Відтоді й почали у Подніпров'ї війни вшухати. І як іще за часів старого Хмельницького, так і за Юрка було дозволено людям з усього Подніпров'я і навіть із-за Дністра переселитися на лівий бік у царські землі, забезпечені від нападів ляхів і татар. А ті ж, що не знаходили собі пристанища у Малій Росії, могли їхати собі й далі у Велику Русь. Колись безлюдні землі понад Дінцем та Доном починають густо заселятись новими містами та селами. Царська величність поділила їх на п'ять полків і настановила полковників у Сумах, Охтирці, Харкові, Ізюмі та в Рибному. Ці полки мали свої суди і свої права та користувалися далі вольностями, що були надані війську Запорозькому. Ніби муром цар відгородився від татар цими полками, що склалися з доволі простого люду і водночас військового.

Розповідь про похід у Польщу Шереметьєва та Юрія Хмельницького та про те, як під Чудновом першого взяли у татарську неволю.

Потім Юрко, син Хмельницького, зібрав у Кодачку раду, на котрій був присутній також і боярин Василь Васильович Шереметьєв. На раді вирішили, що боярин і наказний гетьман Цюцюра підуть на Польщу через Котельню, а Юрій Хмельницький з обома військами йтиме своєю дорогою, трактом Гончарихи, і зійдуться під Львовом. Тут, у Львові, боярин (покладаючи надії на добре і багате спорядження російських сил) похвалявся взяти короля у полон, а Краків-столицю у облогу. Після ради він пустив в авангарді сильний загін кінноти, а піхоті звелів не відставати від неї і наказав прямувати просто на Варшаву. Прийшли вони туди, взяли у полон без ліку шляхти підляської, маетки їхні пограбували, коронного гетьмана польського так розбили, що той заледве сам з невеличким загоном

сховався у Дубно. І як завжди ведеться при таких війнах, запанували на берегах Вісли неспокій та страшенна пустка. Бо з цього боку росіяни та козаки під Люблін наступають, а з другого військо голсацьке та прусацьке не менш безжально Польщу плюндрують.

А тим часом шведський король, що ось уже третє літо воював Польське королівство, там же таки, у Польщі, помер. Заради такої причини його сенатори змушені були замиритися з ляхами. Після того як був укладений мир, польський король дістав змогу послати усі свої сили, що були зайняті війною з німцями, від Балтійського моря та з-за Вісли в Україну. До того ж він ще мав за союзника кримського хана. З'єднавшись з ним в умовленому місці, він під Чудновом та Слободищами неждано напав на росіян та козаків, які і сном і духом не відали ні про смерть шведського короля, ні про союз поляків з німцями. Напав, розбив і взяв в осаду. Хмельницький не раз виходив на битву з ляхами і татарами, проте нічого не домогся. Він бачив, що сил у ворога багато, до того ж вони щодень множаться, і, ніякими зусиллями не будучи в спроможі вирватися з осади, змушений був запросити миру. На той час і Шереметьєв зрозумів уже, що задарма він так покладався на свої сили і відколосився від гетьмана. А найбільше ремствував він на свою пиху. Це своїй пихатості він завдячує, що зараз разом з наказним гетьманом Цюцюрою та з козаками сидить в осаді. А ще за кілька тижнів і хліб вийшов, оскільки він, виходячи з Котельні, наказав знищити усі кінські та людські запаси, собі на шкоду. Проте й ляхи довго не могли тримати в осаді знеможених росіян, бо й самі, подолавши великий перехід з німецької війни, не мали запасів, а голодним дуже не повоюєш. Обидві сторони перебували у великій скруті. І йдучи назустріч побажанням Шереметьєва, ляхи почали переговори. За мирною угодою, що уклали обидві сторони, було вирішено всіх козаків, що були в поході з боярином, видати в татарський полон як плату за послуги, російські війська вивести з Києва, а ввести туди польські. Після укладення миру почали росіяни козаків татарам за хліб, сіль та воду видавати. Цюцюра ж побачив, як все це озлобило козаків, тяжко покаявся і, не бажаючи більше такої неправди терпіти, з великими втратами прорвав татарські лави і прийшов до Хмельницького. Після відходу козаків Шереметьєв, хоч і хотів дотримати усіх статей перемир'я, але зробити цього був не в змозі. Зокрема він не зміг передати полякам Київ, бо князь Боратинський, що стояв там з руською силою, не пустив їх. З цієї причини поляки страшенно розгнівались, атакували Шереметьєва і його самого з усім війством віддали татарам у ясир, а собі ж для викупу залишили командирів. Ото так до перемоги плести вінок переможця! Нахвалявся Шереметьєв польського короля в полон взяти і в Кракові осісти, а натомість і своє воїнство, і сам себе занепастив, більше як на двадцять років пішов у кримську неволю.

Підбадьорені цією перемогою, поляки знову забрали під свою владу Україну, за винятком трьох полків — Переяславського, Ніжинського та Чернігівського, над якими наказним гетьманом був Яким Сомко, що вірно тримав сторону царської величності. І хоч на нього часто нападав Гуляницький з ляхами, татарами та козаками, проте він всього з трьома полками міцно стояв проти них і не дозволяв ляхам зайняти навіть стоянки, а там, де вони силою вдерлися і своїх воїнів лишили, там він року 1661 не лише з території вказаних полків, а і з усього Подніпров'я вигнав силу польського короля — і кінноту, і піхоту. І сьогобічна Україна так і залишалася під переможною рукою царської величності. І хоч Сомко так і не був обраний на гетьманство, все ж завдяки своїй вірності та завдяки своїм заслугам славився цим іменем. Року 1662 Юрій Хмельницький прийшов з ханом, з козаками та військом польським в Україну і взяв в облогу Переяслав та, майже нічого не добившись, пішов на зимівлю у Ніжин. А вже звідти розіслав хан свої загони на Стародубщину, за Мглин та у міста великоруські. В січні того ж року хан та Хмельницький відступили з цього берега Дніпра, залишили чималий козацько-татарський загін в Ірклєві. Незабаром на місто напали Григорій Григорович Ромодановський з гетьманом Сомком, взяли його весною і, перебивши всіх, спалили.

Тоді ж, після свята Господнього Воскресіння, зібралися козаки на раду у Козельцях, обрали там гетьманом Сомка і там же присягли на вірність царській величності та новообраному гетьманові. Проте цього сану з немалим запалом хотіли доскочити й інші. Серед них ніжинський полковник Васюта та Іван Брюховецький, якого самовільно силою деякі запорозькі козаки хотіли настановити гетьманом. Серед цих трьох, що і думками, і пожаданнями поривалися до гетьманства, виділявся Васюта. Одержимий недугою властолюбства, він почав потай помишляти, як би відібрати гетьманство собі. І, відшукавши собі потрібну людину, якогось єпископа Мефодія, він оббрехав Сомка у Москві перед його царською величністю, сказав, що нібито Сомко невірний і несумлінно служить його величності.

А в цей час Хмельницький, що не раз наїздив в Україну, уже вдруге з великою силою прийшов під Переяслав, де якраз тоді з кількома сотнями військового люду перебував Сомко, взяв місто в облогу і скільки моці почав добувати його. Не маючи ніякої надії і спонукувані тільки страхом смерті, обложені відчайдушно оборонялися. Хмельницький був змушений затриматися під містом, аж поки про облогу не дізнався Григорій Григорович Ромодановський і не вирушив з своєю силою та з Ніжинським полком Сомкові на виручку. Прочувши, що підходить Ромодановський, Хмельницький відій-

шов від Переяслава і, не доходячи до Канева, окопався край Дніпра. Сомко вийшов з міста, з'єднався з Ромодановським і вирушив на Хмельницького. Біля Дніпра вони побачили його стан, щосили вдарили на нього. Хмельницький спершу бився відважно, а коли побачив, що орда кидає його, відступив у свій табір. Женучи його, великоруське та малоруське військо на плечах воїнів Хмельницького увірвалося в табір, здобуло його, забрало припаси, а самого Юрка та його козаків погнало до Дніпра, де багато з них так і загинули, не добігши до води. Тільки німецька піхота, засівши в окопах, відбивалася доти, доки вся не полягла один поверх другого. Хмельницький, втративши двадцять тисяч козаків і поляків та полишивши напризволяще табір, з невеличким загonom заледве втік у Черкаси. Сталося це року від Різдва Христового 1662 липня 16. Після повної перемоги над Хмельницьким усе малоруське воїнство побачило, що Яким Сомко вождь хоробрий і в справах військових тямущий. Найбільше ж впадало в око те, що він, не шкодуючи свого здоров'я, за честь і славу його царської величності невідступно і мужньо стоїть. Тому всі стояли на тому, щоб одностайно обрати його гетьманом обох берегів. Проте єпископ — заздрісник Мефодій хотів, щоб гетьманом був не Сомко, а Васюта. Він і князя невтомно умовляв, просив, щоб той, наскільки це можна, стояв на заваді Сомковому гетьманству. Про ці підступи єпископа Сомко, чоловік простодушний, звичайно зовсім нічого не знав і займався своїми військовими справами. Він пішов на той бік Дніпра, і взявши там чималу здобич та полишивши в Каневі полковника Лизогуба, цілий та неушкоджений повернувся додому. Його успіхові позаздрив навіть князь Ромодановський. Він уже від себе послав за Дніпро свого стольника Полонського. Той пройшов пів-Дніпра, йому добровільно здалися Черкаси, а він, полишивши там полковником Гамалію, рушив з своїм воїнством далі, вниз по Дніпру до Бужина. Ромодановський з своїм військом ішов по цей бік Дніпра і теж став табором навпроти Бужина. А тим часом Хмельницький знову спромігся на татарську підмогу і заледве не відплатив за свою поразку під Переяславом, а простіше кажучи, Полонський з великими зусиллями, долаючи велику скруту, ведучи оборонні бої, заледве дійшов до Дніпра. Тут, на Дніпрі, чимало його ратних людей, скориставшись мілководдям, полишили щойно обладнаний табір і плавом кинулись через ріку, а Хмельницький в цей час скільки мав сили навалився на тих, що лишилися в таборі. Побачив це Ромодановський і з цього боку відкрив артилерійський вогонь по ворогу. Гарматний вогонь змусив недруга відступити. Тільки це дало змогу їм спастися від Хмельницького. Сам же Ромодановський, не гаючи ні години, з'єднався з Полонським і знову повернувся в Україну до Лубен і там став табором. А Хмельницький, побачивши, що несла йому відплатити за поразку під Переяславом, здав сан гетьмана Тетері і, прийнявши послушення, пішов у монастир.

Гетьманство Брюховецького.

Так діялося в Україні. А на Запоріжжі, своїм звичаєм зібравшись на раду, козаки самовільно проголосили гетьманом Брюховецького і, прагнучи умовити, про нього навіть до власної особи царської величності написали. А по цей бік Дніпра, вдовольняючи чолобитну єпископа Мефодія та Василя Васюти, ніжинського полковника, царська величність повеліла вільним голосуванням кого хочуть обрати на гетьманство. Якраз на цей час Брюховецький прийшов із кількома сотнями козаків із Запоріжжя до Гадяча. Його приязно прийняв Ромодановський і доручив володіти Україною до Ромен. Ніжинський полковник Василь Васюта також жадав гетьманства і, відійшовши від Ромен, теж почав діяти через запорожців. І забачивши, що Сомко користується більшою, аніж він, повагою, почав оббріхувати його перед царем. І через своє властолюбство він добився того, що вони обоє стали для Москви підозрілими. А підступний Брюховецький, маючи при собі чимало запорожців, невтомно турбувався про Чорну раду. Він навіть до царської величності написав і просив дозволу зібрати її. Він був певен, що коли вона збереться, то запорожці піднімуть бунт, заб'ють Сомка і Васюту, а його силою оберуть на гетьмана. Так воно опісля і сталося. Коли окольничий князь Гагін та стольник Кирило Йосипович Хлопов на виконання царського указу рушили на Ніжин, маючи намір провести вибори нового гетьмана, тоді Брюховецький з Гадяча і собі поспішив до них у Батурин і там, доволі довго розмовляючи з ними, настрів їх прихильно до себе. А водночас він розіслав своїх запорожців у всі міста України і порадив всьому поспільству збиратися в Ніжин, нібито для пограбування міста. Тому не дивно, що туди чимдуж поспішали не тільки козаки, а й селяни. Приїхав туди, скоряючись указові царської пресвітлої величності, також і гетьман Сомко разом з своїми підручними і найзнатнішими козаками. Приїхав і як подобає, воздавши князівському достоїнству належні почесті, вручив себе і всіх своїх полковників та сотників на милість та на ласку царської величності, твердо обіцяючи і надалі свою вірність непорушно зберігати та доручену справу чесно виконувати. Князь не повірив вишуканому вітанню Сомка, хоч і здивувався почасти, бо ще перед цим, введений в оману дарунками Брюховецького, почав підозрювати гетьмана та його спільників. А Сомко, хоч і знав, що

Чорна рада рідко коли проходить без бунту, все ж кілька разів застеріг князя. Однак князь, маючи в себе досить російського воїнства, не звернув на це уваги і поставив намет царської величності посеред табору, а навкруги, аби посеред малоруського люду не спалахнуло повстання, розставив гусареве воїнство. Козакам та сіромі наказав проходити до табору без зброї. Все було зроблено, як він повелів. Та тільки почали читати грамоту царської величності, як відразу ж, ще й не дочекавшись, поки її прочитають до кінця, з усіх кінців знявся галас, почулися вигуки. Одні кричали гетьманом Брюховецького, інші вимагали в те достоїнство настановити Сомка. А запорожці, затіявши справжню бійку, поламали бунчук Сомка і його самого заледве не вбили. І таки вбили б, коли б він не вислизнув від них через царський намет і не втік, скочивши на коня. Смертним боем побивши чимало простого люду, а кого й на смерть забивши, запорожці не вдовольнилися втечею Сомка. Вони дещо потрудили ще й князя. А потім посадили Брюховецького на стілець і проголосили гетьманом. І хоч Сомко опісля і звернувся до князя з докором та сказав, що особисто царській величності напише, як запорожці силою у нього забрали військові відзнаки і вручили їх Брюховецькому, проте нічого не добився, а тільки розгнівив князя. Князь, повелівши доставити у царський намет бунчук та булаву, наказав прибути туди також і Сомкові, і Васюті та їхнім прибічникам. Одержавши наказ, вони обоє одразу ж з'явилися до намету і тут же у них забрали коней, одягу та зброю, а їх самих та їхніх людей (у яких теж все забрали) заарештували. Брюховецькому ж, що тут присягнув цареві на вірність, князь особисто, уже вдруге, вручив бунчук та булаву. А в час, коли останньому вручали гетьманські відзнаки, сірома побила чимало знатних козаків та пограбувала їхні маєтки; дісталось також і Сомковому таборі, що перебував під охороною князя і що його розтягнула запорозька голота. І весь оцей нелад, що почався з під'юджування Брюховецького, тривав кілька днів, аж поки у людських хатах уже нічого було виносити. У ті дні не один заможний чоловік полишив свою домівку, замінив пристойну одіж на дрантя і страху ради бідний ховався де міг, а всі інші жителі, по містах і селах пробуваючи між смертю та життям і знеможені томливим чеканням, думами, до чого приведе оця ненаситна жадова крові і коли цьому лиху настане кінець. Отак криваво розпочавши своє гетьманування року 1664, Брюховецький вирішив до перших безчинств додати іще зліші согрішення. Знаючи, що Сомко і Васюта не подарують йому і що вони завжди стоятимуть на заваді його гетьманству, він наказав узяти з-під княжого караула Сомка, а з ним полковників ніжинського, чернігівського та лубенського, взяти їхню полкову старшину і порубати мечами, останніх же полковників обрехав і відіслав на Москву. А все знатне козацтво зобов'язав, щоб воно роздало запорозькій піхоті шуби та жупани. А провіант та фураж вони у кого прийдеться брали самі, іноді і над міру. Потім призначив своїх полковників, дав їм по сотні запорожців, розіслав їх на постій і наказав добре годувати. На постої вони таке лихо витворяли, що можна було подумати, ніби то не гетьман їх туди поставив, а якийсь спраглий людської крові тиран.

Отаке лихо трапилося в Україні, отак невинних людей, а особливо Якіма Сомка та Василя Васюту з світу зжили! А Сомко ж був воїном відважним і сміливим, рослий, вродливий і краси незвичайної, і найважливіше — він був вірним слугою царської величності і радо виконував його волю. Однак і таке рвіння, видно, злоба перемагає, раз йому довелося життя скінчити, підставивши шию під меч, як уже говорилося, служки Хмельниченкового, заздрсника Брюховецького. Наскільки принадний на зріст і на вроду Сомко, можна судити хоча б ось з чого. Коли татарчукові було наказано всіх їх порубати, він, порубавши всіх, підійшов з оголеним мечем до Сомка, подивився на нього і з подивом та жалем у голосі запитав: «Невже і цього рубати треба?» І коли почув у відповідь, що цей також має померти, вигукнув: «О нерозумні та немилосердні голови! Та цього чоловіка Господь сотворив на подив людям... ви ж, тупоголові, і його не жалієте, смерті віддаєте!» Проте нічого не добився, оскільки Брюховецький, будучи сильно гнівний на них, твердо віддав наказ усіх їх скарати на смерть.

В час цих подій від царської величності приїхав дяк Бачмаков і привіз нове уложення щодо козаків, та, прочувши, що польський король з великою силою йде на Україну, не зробив нічого і повернувся в Москву.

А невдовзі перед цим паволоцький полковник Іван Попович, забачивши, що ляхи знову запанували в Україні, відмовився від полковництва і вирішив прийняти схиму, стати ченцем. Та придивившись, побачив, які пакості ляхи та жиди творять іереям, відрікся схими і знову, уже вдруге, став полковником та, погодивши з Сомком, котрий ще був тоді сьогобічним гетьманом, не раз ходив походами на шляхту і не раз розбивав їх впень, аж поки не прогнав з України.

І настільки цей Попович був людиною затятою і хороброю, що коли б Брюховецький не прискорив події і коли б не скарав на смерть Сомка та Васюту, то безпреміно він, всупереч усім незгодам, підкорив би всю Україну під руку його царської величності. Це він, твердо вірячи у підтримку Сомка, знаючи, що той його у біді не залишить, не один раз писав ляхам та татарам славнозвісну козацьку відповідь. І коли уже після смерті Сомка гетьман Тетеря з польською та своєю козацькою силою вийшов супроти нього, він, все ще сподіваючись на підтримку Брюховецького, твердо стояв. Та

потім побачив, що дарма ждати підмоги, і, не бажаючи згуби людям, котрі жили на території його полку, він без остраху сам прийшов до гетьмана Тетері і там, оточений всенародною скорботою, смерть прийняв. Воістину, коли б ці два дружніх чоловіки — Попович та Сомко — ще трошки пожили, то вони перевершили б діяння старого Хмельницького, бо, невтомно займаючися військовою справою, вони не лише ляхів, що спрагли панування в Україні, а і татар, котрі під личиною братерства брали людей у ясир, безжально били, так розбивали, що ті не могли отямитись. Після того як у Борзні були скарані Сомко, Васюта та їхні сподвижники, Брюховецький від Ніжина пішов на Переяслав, узяв там маєток Сомка і направився на Кременчук; над силу подолавши шлях, він таки добрався до міста, проте взяти його не зміг, бо козаки, що держали в ньому оборону, билися затято. До того ж він дізнався, що польський король Ян Казимир прямує на Україну під Глухів. Тому Брюховецький спалив місто, так і не змігши подолати козаків, що засіли у замку, а сам повернув на Гадяч.

Незабаром чигиринський гетьман Тетеря з ніжинським полковником Гуляницьким та з іншою старшиною козацькою, а також воеводою Чернецьким та з наказним гетьманом подністрянським Богуном разом з військом короля вирушили під Глухів на Ічню. Дорогою вони скоряли міста під свою владу; те місто, що скорялося добровільно, вони не чіпали, тільки ставили свою залогу, а ворожі міста брали силою і всіх людей в цих містах нищили. Те ж саме діяв і король, ідучи своєю дорогою. Він взяв Остер, але обійшов Ніжин та Батурин (оскільки ці міста мали добрі фортеці і там стояли великоруські державні війська). Взяв місто, що прозивалося Салтикова Дівиця, взяв інші міста, а людей тамтешніх одних порубав, а інших віддав у ясир татарам.

Року 1664. Польський король Казимир з усіма силами польськими та німецькими прийшов під Глухів — прикордонне місто — і впродовж п'яти тижнів штурмував його, підкопами та гранатами добував. В місті стояв козацький загін на чолі з генеральним суддею Животовським. Він стояв твердо, робив вилазки і чимало ляхів та німців перебив в окопах. Сходивши кілька разів на штурм та чимало війська свого втративши, король повернув у свої землі. Повернув він тому, що татари, які пішли за ясирем у московські землі, взяли язика, від якого дізналися, що Москва зібрала велику силу і що боярин князь Яків Кудаківич Черкаський стоїть у Брянську, князь Куракін в Путивлі, а Григорій Григорович Ромодановський — в Батурині. Що їхні війська готові до бою. А гетьман Брюховецький на цей час прийшов у Кролевець, взяв добру частину кролевецького скарбу, а потім, узгодивши свої дії з князем Ромодановським, обоє повернули в бік королівського табору. Одержавши ці відомості, загарбники страшенно переполошилися. Татари спішно полишили північні землі, а услід за ними із-під Глухова пішов і король. Забачили королівський відхід обложені козаки, вийшли з міста, навально кинулися в атаку й почали рубати поляків, що ще були під містом, а їхню поклажу грабувати. Опісля князь Ромодановський та гетьман Брюховецький догнали-таки польське військо у Пироговці і не раз сходилися з ним у січі. І коли б не розлилася Десна та коли б підійшли московські війська, що стояли у Брянську та Путивлі, то і все військо польське розбили б, і самого короля б заживо полонили. Однак він все ж зумів невеликим загonom вирватися з-під Глухова в Литву. Пішов і собі добра не зробив, а тільки Україні лиха накоїв — народ збунтував і скруту посіяв, оскільки Брюховецький ті міста, що не змогли королеві опір чинити і здалися, зруйнував.

Того ж року кошовий війська Запорозького Сірко (схоже, що на вимогу Виговського) брав Чигирин. Потім, відступивши від нього, якийсь козак Сулимка та голота, що приєдналася до нього, взяли Лисянку та Ставище і попрямували до Білої Церкви, немовби ідучи на з'єднання до Виговського. А вже там Чернецький, маючи на Виговського причину, спершу розгромив Сулимку, а потім його полковник Маховський звелів і самого Виговського розстріляти, навіть не звернувши уваги на королівський привілей. Отак ганебно та безславно завершилося гетьманування цього руського воеводи та коронного сенатора, який невинно проливав кров людську та не дотримав присяги, що дав монарху.

В той же рік воевода руський Чернецький обліг у Бужині кошового війська Запорозького Сірка. Та Сірко на сьомий день світлого Воскресіння Господнього вирвався з замку, перебив силу ляхів та, прорвавши з військом облогу, пішов у степ. Тоді Чернецький спалив Бужин та Суботів, а тіла Богдана Хмельницького та його сина Тимоша повикидав з домовин.

А гетьман Тетеря, повернувшись з-під Глухова, став боятися за своє гетьманство. Тому взяв і оббрівав перед королем свого шурина, колишнього гетьмана Юрія Хмельницького, митрополита київського Йосипа Тукальського та Гуляницького. Їх відразу ж взяли і відправили в тюрму в Прусію, у Майборг, де вони відсиділи два роки.

Тоді ж таки, після відступу короля польського з-під Глухова, гетьман Брюховецький зібрав козацькі полки, та ще з Москви дешицю маючи, пішов до Черкас. Прочув про це гетьман Тетеря і, більше не довіряючи чигиринцям, забрав військову казну, ще Хмельницьким та іншими гетьманами набрану, забрав клейноди та все добро і переселився у Браสลавль. Але й звідти, відчуваючи, що все козацтво невдоволене ним і бунтується, перебрався у маєтності, що йому виділив король за зраду государя. Перебрався, забравши з собою всі скарби. А все те, що лишилося після його втечі у Браславлі — гроші, срібло та чимало іншого добра, — все те прийшов Сірко з козаками і забрав. Те ж, що Тетеря завіз із со-

бою у Польщу, все те різними хитрими підступами забрали ляхи. Сам же він, зовсім збіднівши, змушений був утікти у Волохю.

Після згаданих подій Брюховецький безбоязно простував на Чигирин. Та неждано Чернецький прислав у Чигирин кілька корогов війська, і чигиринці замкнулися в місті та впродовж кількох тижнів стояли мужньо і захищалися, хоч їх невтомно штурмували, обстрілювали з гармат і доволі-таки відчутно дошкуляли. В час осади до оборони Чигирин Тетеря залучив орду. Це змусило Брюховецького зібрати раду в наметі і, погодивши свої дії з Сірком, дати відсіч і Тетері, що прийшов з ордою, і війську польському, що сиділо в Чигирині, та прискорено відійти разом з гарматами до своїх основних сил. Оскільки в цей час десь під Каневом Чернецький не раз сходився у бою з гетьманом Тетерею та з татарами, а потім повернувся під Білу Церкву, Сірко із своїм загоном пішов і пограбував Тетерин скарб. Потім, минувши ляхів та татар, відступив із своїми козаками та калмиками у Білгородщину. Там повоював ханські села і повернувся назад. Та Моховський під Саржином перестрів Сірка, напав на його козаків та калмиків і побив. І все ж Сірко з останком свого загону пробився на Україну. А Чернецький віддав Стеблів татарам на ясир. Ставище ж не далось взяти. Тут, у Ставищах, Чернецького встрілено в лице, і він помер. Після його смерті рейментарем над військом став Яблонський. Він пішов у Білу Церкву, а Брюховецький зимував у Каневі.

Року 1665. Брюховецький найняв тисячу калмиків і послав їх разом з козаками під Білу Церкву у наїзд. З ними Яблонський не раз знатно битву творив. Наостанку вирядив основні сили під орудою Гребенникова в Польщу, а потім і сам, загубивши значну частину свого заслону, минув Білу Церкву і подався в Польщу. Брюховецький також рушив під Білу Церкву, та не зробив там нічого, бо його військо збунтувалося і розійшлося по домівках.

Того ж року об'явився гетьманом Опара і проти короля чимало орди привів. Проте татари, поставивши гетьманом Тетериного осавула Дорошенка, відправили Опару та його старшину королю. А той їх скарав на смерть.

Того ж року Брюховецький з усією генеральною старшиною та з полковниками їздив у Москву, його там прийняли милостиво, вшанували званням боярина і віддали йому за жінку когось із царської верхівки, людину знатного роду. Вшанували дворянством і полковників, обдарували щедро і відпустили. Тільки генерального писаря через якісь незгоди з гетьманом заслали в Сибір.

Того ж року якийсь самозванець Децик об'явив себе гетьманом і сплюндрував усе Полісся. Потім його зловили, посадили у Ніжині в темницю, де він і загинув.

В той же рік Дорошенко почав перетягувати задніпрянські полки з-під царської влади під королівську. Вони довго чинили опір, чекаючи допомоги його царської величності. Особливо вперто стояв Браславль на чолі з своїм старшиною Дроздом. Близько чверті року відбивався, однак городяни не могли протистояти величезним силам польського війська та козаків і вимушені були здатися. Дрозда Дорошенко відвіз до Чигирин, а там наказав убити. Інші ж, зберігаючи оборонні порядки, відійшли за Дніпро до гетьмана Брюховецького. Він їх радо прийняв і дав пристанище за Десною. Оце відтоді і повелось так, що кожен берег Дніпра мав свого гетьмана. Один приймав гетьманство з рук царської величності (під його владою було і Запоріжжя), а другий — від короля польського у Чигирині настановлявся.

Року 1666. Дорошенко зібрав у Лисянці на раду усіх своїх начальників. На цій раді вони ухвалили відрядити послів до польського короля з проханням, аби він раніше схвалений вольності козацькі підтвердив своєю грамотою. Їхнє прохання король з охотою вдовольнив, обдарував посланців і відпустив до Дорошенка у військо.

Про прихід воєвод у всі малоруські міста.

Того ж року після Різдва Христового з Москви повернувся щедро обдарований гетьман Брюховецький і привіз з собою у всі головні міста України воєвод великоруських (окрім давніх, оскільки в Києві, Чернігові, в Переяславі та в Ніжині здавна були воєводи). А саме — в Гадяч, в Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у Стародуб, у Новгородок, у Глухів, у Батурин та в інші. А від тих воєвод у менші міста та у приписані їм повіті послані були прикажчики, тоді ж понастановляли цілувальників, тобто присяжних збирачів податків. Вони на торжищах та ярмарках від усякої проданої та купленої речі брали з козаків та селян податок. І так пильно ту справу робили, з таким рвінням, що ні одна копійка повз їхні руки не пройшла. А воєводи, по всій Україні взявши люд під свою владу, на усіх громадян, на все поспільство наклали данину. З кожного плуга брали по вісім восьмачок жита та по п'ять золотих грошей (2,5 копійки), з коня брали півкопи грошей та осьмачку жита.

Навесні того ж року з Москви по всій Україні розіслали спищиків і ті спищики усіх людей у містах та селах переписали. Записали кожного — від художника до найбіднішого, записали, скільки у

кого синів, хто чим займається, чим промишляє, де торгує, яку землю, заводи та угіддя має. Переписали млини, ставки, винниці, броварні, солодовні, пасіки, хутори. І на все те подать наклали.

А восени того року супроти присланих воевод, з причини їхніх здирств великих та напастей і перепису, збунтувалися козаки. Перед повели переяславці. Вони вбили полковника Децика, якого прислав до них Брюховецький і який стояв на сторожі за Богушковою слобідкою, і посеред ночі підійшли під Переяславський замок. Хтось з-поміж переяславських козаків образив воеводу і він, зібравши всіх своїх, сховався в замок і ніяк не давався козакам в руки. Тоді вони спалили місто і один за другим втікли на той бік Дніпра до Дорошенка. Стали постоем в Золотоноші. Їх довго пробувало вибити звідти військо малоруське і великоросійське. Заради них Дорошенко закликав орду і дав відсіч, змусив і великоросійське, і малоруське військо відійти до Переяслава. А його було таки чимало під орудою князя Шербатова. Опісля орда пішла за Ніжин та за Прилуки, забрала там в ясир всі села, оскільки люди там жили безпечно, маючи надію на великоросійське та малоросійське перебуваюче під Золотоношею військо. З тією ж таки ордою Дорошенко виступив і проти Моховського, що став в Україні на зиму на постій і сильно збиткувався над людом. Дорошенко переміг його під Браїловом, самого взяв у полон і майже усіх його воїнів віддав у ясир татарам. Задля цього козаки відреклися від короля.

Року 1667. Царська величність послала на Запоріжжя Косогова з московським військом для обори запорожців від татар. Це рішення обурило запорожців і вони почали визначати Москві межу. Косогов доповів про все це царській величності, і від царя надійшло веління повернутися з військом та гарматами додому. Проте запорожцям цього видалося мало, вони невдоволені були, що в Україні по всіх містах поставлені воеводи, обурювалися податями та даниною і народ підбурювали до непокори, оскільки кожен з людей, або їхні сини, бували на Запоріжжі і розповідали про московські побори. В Україні спалахнули бунти.

Того ж року гетьман Дорошенко з дружніми йому татарами обліг в Підгайцях коронного гетьмана Яна Собеського, що простував в Україну. Ляхам довелось вельми сутужно. Та коли до татар прийшла звістка, що Сірко із запорозькими козаками гостює в Криму, то орда й Дорошенко нашвидку замирилися з коронним гетьманом. А хан, хоч і перестрів козаків під Перекопом (він там став з тими ордами, що залишалися в Криму), хоч і звів з ними битву та багатьох перебив, все ж не переміг козаків. Козаки перемогли його і змусили спершу відійти, а потім присилували і втікати. Орда кинулася від Перекопу урятувати своїх жінок та дітей та рятуватися в горах. А козаки більше тижня по Криму гуляли, села палили, Крим пустошили. А взявши чималу здобич, повернулися на Запоріжжя. Саме з причини цього розгрому опісля і орда, і Дорошенко підтвердили своє перемир'я з коронним гетьманом.

Того ж року король польський Казимир повелів відпустити з темниці Малборга, пруського міста, Юрія Хмельницького, митрополита Йосипа Токальського та полковника Гуляницького. Та оскільки через Тетерин наговор їх мали повторно взяти й скарати, то вони, не чекаючи на себе більшої біди, втікли з Польщі в Україну.

Того ж року закінчилася комісія під Смоленськом. Про неї в Москві біля соборної церкви оголошено всьому народу, оскільки ляхи навмисне старанно підбурювали народ. Коли про комісію дійшов слух на обидва береги Дніпра та на Запоріжжя, то можна було сподіватися на приховане і на явне невдоволення та на сум'яття. І козаки, не знаючи, як протидіяти йому, нараjali ще раз від усієї Малої Росії відрядити в Москву послів, аби вони розповіли про загальне невдоволення воеводами по великих містах, а у менших містах та по селах — прикажчиками, на ярмарках та торговцях — збирачами. Аби вони розповіли про невимовні образи та про перепис народу та дітей. А ті побачили, що у Москві великому послу польському, пану Біневському (воевода чернігівський) усю шляхту, обивателів та люд посполитий — тих, що були взяті в Литві та в Польщі разом з жінками та дітьми і з матками, — з усієї землі московської збирають та знову ляхам повертають, побачили і доповіли гетьману, що козаки в Москві знищені і що їх незабаром, так само як і литовських та польських невольників, передадуть ляхам. На той час якраз надійшла гетьманові і грамота царської величності, у якій сповіщалося, що боярин із військовим загоном на кількадесят тисяч приїде зимувати в Україну. А оскільки козаки не бачили, чого це те військо має приходити, бо ніяких ворожих дій від суміжних земель та царств не було, то і вся старшина, і увесь люд посполитий страшенно переполошилися, думаючи, що військо руське йде Україну віддавати ляхам. Та й не важко було так подумати, оскільки всі чільні міста, не сподіваючись, що Москва зможе отак підступно забрати у козаків вольності, безборонно впустили до себе московських воевод із загонами. І коли б справді-таки був государевий указ, що Україну віддати ляхам, то його не важко було б і виконати. Для цього воеводам з їхніми загонами треба було вийти з міст, а ляхам увійти в міста, і без усяких зусиль ляхи забрали б Україну.

Саме з цієї причини тоді й прийшла в Україну сила запорожців і почали вони з Москвою відкрито чвари заводити та сваритися. А тут ще й Дорошенко, схоже що за намовою ляхів, безперестану писав до Брюховецького і дорікав йому. «Чого це,— писав він,— на вічний сором та на прокляття собі

Брюховецький по всіх містах віддав вільний народ воеводам на поталу? Чого це народ, що недавно звільнився з шляхетського полону, звільнився дерзновенно і мужньо, з великим кровопролиттям, чого цей народ має платити данину з усякого промыслу і гнути спину на воевод, тоді як ні гетьман, ні полковники, ані козацькі начальники до вольностей люду не мають ніякого діла? Такого нашому народу ще не доводилось переживати! Хто б з попущення господнього не завойовував Русь, які б монархи не владарювали, завжди на Малій Русі старшина була своя. Ніхто ще силою не насилвав своїх старшин. Було, що Гедимін, князь литовський, після перемоги над останніми руськими князями, передав усі руські землі ольшанському князеві Міндогу і тільки його знав та з ним знався. Але ж останні володарі та обладателі були з місцевого люду і тільки своїм князям корилися! Коли ж батьки нинішніх знатних ляхів, не слухаючись своїх королів, забажали на Малу Росію свою владу поширити та побільше з неї собі гараздів витягнути, коли порішили, щоб воеводи, каштеляни та старости були не тутешні і потім прислали козакам і полковників, і сотників-ляхів, то козаки за це Польській Короні відплатили невідшкодовними збитками та вічним уроном!»

Після Богоявлення Господнього, піддавшись на Дорошенкову намову, з'їхалася генеральна старшина Брюховецького, з'їхалися його полковники, ті, що були настановлені із запорозького гультайства, що вийшли з голоти та пошлюбили собі дочок крамарських, а потім самі до крамарства пристали, з'їхалися ті, що тільки й думали про грабунок. Прибули вони на раду і порішили з гетьманом Брюховецьким відступитися від царської величності. Повелів Брюховецький убивати воевод, хоч сам добровільно прийняв їх у своїх містах. Чуючи наживу та грабунок, з цим наказом вищезгадана генеральна старшина відразу ж погодилась і, роз'їхавшись по своїх полках, почали одних воевод висилати геть, а інших, що закрилися в містах, брали приступом та убивали. Так в Ніжині, Чернігові та Переяславі Москва закрилася у фортецях, однак запорожці та посполитий люд взяли міста, пограбували їх і вкрай зруйнували.

Раз зважившись на велику справу, на справу, що могла вершитись далеко не його розумом, гетьман та запорожці, що були приведені ним на раду, спокусилися на ще більше, повели до ще більшої руїни. Вони вирядили послів у дві сторони. Стефана Гречаного до Криму, наказали схилити хана до згоди і закликати собі на підмогу, щоб іти війною на Москву. А Григорія Гамалію та канцеляриста Лаврентія Кашпуровича відрядили до царя турецького і повідомили, що приєднуються до його царства з усією Україною. Відрядив гетьман послів, а не відав того, що у війську його вже ніхто не підтримує, окрім тих запорожців, що його возвели на гетьманство. А тут і князь Ромодановський на весну підступив з московським воїнством під місто Котелву і взяв у ньому в облогу частину козаків. Отоді і ті козаки, які були під орудою Брюховецького, пригадали його неблагоприятні дії на гетьманстві, пригадали безумні задуми, його перемінливість та оту нещадність, з якою він Сомка, Васюту та інших відомих полковників, а також чимало порядних жінок (з-посеред них і гадяцьку полковничиху, яку прозвали Гострою, за мізерну провину повелів у Гадячі на очах у всього народу спалити) звів зі світу, і погнушались ним та зі згоди кошового запорозького Сірка послали всі до Дорошенка і покликали його з України також і на малоросійське гетьманство. Відгукуючись на поклик Малої Росії, Дорошенко прийшов з своїм загоном під Опішню. А в цей час орда у присутності послів Брюховецького, у присутності Гречаного та всіх інших, що прийшли з Брюховецьким, навзаєм присягнули (вже тоді частина татар перейшла до Дорошенка). Підбадьорений татарською присягою і ні від кого, окрім запорожців, не сподіваючись підступів (ні від татар, ні від козаків), Брюховецький з малоросійським і татарським військом кинувся під Котелву на перехват. Він зовсім не знав, що всі козаки його загону перекинулись до недруга. А Дорошенко перестрів Брюховецького (що йшов з малоросійським та татарським загоном до Опішні) десь за милю від Опішні і перегородив йому шлях. Відразу ж козаки пограбували табір Брюховецького, а його самого взяли, привели до Дорошенка і там же, перед Дорошенком, сірома почала бити його смертним боєм, аж поки убила. Отак Господь відплатив Брюховецькому за невинну кров Сомка, інших полковників та за кров знатного товариства, усіх тих, кого він загубив, заступаючи на гетьманування та під час гетьманування, а їхні чини та маєтності роздав запорозькій голоті. Він сподівався на неї. А після його смерті багато кого із тих його запорожців козаки повбивали. Наостанку ж Дорошенко відіслав до Чигирина і дружину Брюховецького з усім їхнім майном.

Після того як Дорошенко став гетьманом обох берегів Дніпра, він з усіма козаками та з татарами пішов на князя Ромодановського під Котелву, відігнав його від Котелви, а обложених звільнив від облоги. Опісля відійшов до Путивля. І тут одержав з Чигирина звістку про якесь безчинство своєї дружини. Тоді він, не знаючи, що Многогрішний є зичливцем Москви, залишає при війську наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного, наказує йому з усіх міст гнати воевод, аж поки останнього не виженуть, а сам повертається в Чигирин. Після його від'їзду повернулася у Крим і орда.

Після цього, на рождество Пресвятої Богородиці, князь Ромодановський підоспів прийти до Ніжина і взяти під захист воевод. Козаки і ніжинці не вистояли проти нього. А він наказав своєму воїнству пограбувати місто і спалити. А Дорошенко в цей час збирав силу під Сокирною.

Після вбивства Брюховецького запорожці не захотіли бути разом з Дорошенком і запропонували свою дружбу кримському хану. Той їх радо прийняв, погодився з їхньою пропозицією і порадив мати на Запоріжжі свого гетьмана. На той час писарем на Запоріжжі був Суховієнко. Він розумів, що на гетьманський сан, окрім нього, у Запоріжжі людей немає. Тому він склав послання і сам пішов посланцем до хана. Хан його прийняв милостиво і, замирившись, виділив султанів з їхніми ордами, а вже вони разом вирядили посланців до Дорошенка, запропонували йому приєднатись до них і рушати на Задніпров'я. Дорошенко, добре розуміючи, що орда більше прихильна до запорожців, аніж до нього, сам не пішов, а послав до гетьмана Суховія та до орди свого брата Григорія з військовим загоном. До них поїхав втік і Стефан Гречаний з Гадяча, та гадячани посадили його матір та дружину на поганенький віз, вигнали з міста й віддали татарам. Тільки опісля при допомозі Суховія Гречаний відшукав їх у татар. А оскільки гетьман запорозький Суховій брат Дорошенка і татари все ще не укріпилися на Задніпров'ї, то Дем'ян Многогрішний примирився з князем Ромодановським, і відразу ж після замирення князь послав свого сина князя Андрія в наїзд проти татар та запорозьких козаків. Проте татари розбили його під Гайвороном, а самого взяли в полон.

Старий же князь Ромодановський з боєм відступив і заледве дійшов до Путивля. А козаки й татари повернулися до своїх домівок.

Року 1669. Після відходу Суховія і татар Многогрішний уже без усякої боязні почав заприятнюватись та погоджуватись з Москвою. І хоч був залишений гетьманувати Дорошенком, проте, після його відходу, зібрав грошову компанію (комісію) і присилував міських полковників присягти йому як гетьманові, змусив їх послати своїх послів до його царської величності і просити його монаршу милість затвердити Многогрішного гетьманом. Цар відразу ж милостиво погодився.

Опісля ж Многогрішний зібрав у Глухові усіх малоросійських полковників, учинив Генеральну раду і від імені Генеральної ради вірядив послів до його царської величності з проханням, аби царська величність прислала в Малу Росію уповноважених осіб і щоб ці особи поновили статті Богдана Хмельницького та виробили нові пункти. Він просив також розслідувати дії колишніх воевод, які принижували народ і чинили здиство. У відповідь на прохання у Глухів з грамотою було прислано князя Ромодановського. У тій грамоті проголошувалась монарша милість і сповіщалося, що Великий государ усі зради, що мали місце при Виговському, Юрію Хмельницькому та Брюховецькому, всемілостивіше прощає та відпускає і, як монарх християнський, ніколи про них не буде згадувати, а також не буде тримати у своїй державній пам'яті. Ото відтоді заборонено було воеводам пробувати в Малій Росії, окрім Києва, Чернігова та Ніжина, та і цим заборонено було втручатися у малоруські справи і ні під яким приводом не чіпати звичайних громадян. Все це вони мали виконувати під страхом жорстокої кари. Всіма місцевими справами і козаками у Малій Росії мав відати тільки гетьман, а воевода повинен був пильнувати за своїми служивими людьми. І там же було сказано: «До кожного воеводи, заради чистої правди, гетьман повинен призначити когось із своїх знатних людей комісаром, сам же гетьман підкоряється тільки государеві і служить йому вірно».

Відтепер гетьман і усе військо Запорозьке, одержавши від государя велику милість, почали жити під великодержавною монаршою рукою вільно і тихо.

Дорошенко, побачивши, як хитро Многогрішний (він його залишив замість себе наказним гетьманом) позбавив його малоросійського гетьманства і як зневажив, підступом та ошуканством привабив до себе всю старшину Задніпров'я, побачив і послав Портянку з козаками до царя турецького і попросив у нього санджаків. Цар турецький затримав Портянку, а до Дорошенка послав Чауса. Без відома своєї старшини Дорошенко домовився про шеститисячний загін піхоти та про кінну групу, об'єднав їх та вирядив з Чаусом і суддею Білогрудом. І хоч турок, знаючи його зрадливість, довго не приймав Дорошенка, однак все ж прислав своїх санджаків разом з Білогрудом та з своїм Чаусом і наказав сказати, що якщо Дорошенко і його зрадить так, як зрадив польського та угорського королів, то цього йому турок не подарує.

Дізналися про це запорожці, підняли орду і виступили на Дорошенка. Дізналися і полки, що гетьман з Україною до турків у підданство йде та санджаків просить собі, дізналися й пристали до запорожців та до гетьмана Суховієнка і над річкою Рось у селі Конончі взяли в облогу Дорошенка з Черкаським та Канівським полками та шеститисячним загоном піхоти і впродовж п'яти тижнів тримали в осаді. Однак Чаус, прийшовши під місто Сороки, направив до султанів двох турок з козаками і наказав їм припинити облогу Дорошенка. Та татари порубали козаків, а Суховієнко посадив турків у темницю. І все ж султани, скоряючись повелінню Чауса, відступили від Дорошенка і пішли в Крим. Суховієнко, здавши гетьманство уманському полковникові Ханенку, пішов на Умань. Услід за ним рушив і Дорошенко, дорогою підкоряючи полки своїй владі. Прийшов під Умань і тут з'єднався з Чаусом, що йшов йому на підмогу з санджаками та з Білгородською ордою. Забачили уманці, що їм несила вистояти, і почали з Дорошенком перетрактації. Вони не впустили Дорошенка у місто, а пообіцяли самі прибути в Чигирин. Відійшовши з-під Умані, Дорошенко направив орди на московське Задніпров'я, а вони, нарвавшись десь під Лохвицею на козацьке військо, набрали ясир і повернули

назад. А малоросійське Задніпров'я повністю скорилося владі царської величності та гетьману Многогрішному.

Опісля Ханенко, Суховієнко та Юрій Хмельницький підняли кримську орду та запорожців і виступили проти Дорошенка та проти Білгородської орди. Вони перестріли їх у Стеблеві (на цей час орда підкорялася не хану, а паші силістрійському) і таки дошкульно потріпали. І таки dokonали б, коли б Дорошенку не прийшов на підмогу Сірко з білгородськими татарами. Він так навально вдарив, що кримська орда, а разом з нею і Ханенко, і Суховієнко змушені були втікати. Юрія ж Хмельницького, що втікав аж з Умані, зловила Білгородська орда, відвезла до Білгорода і, завдяки старанням Дорошенка та наговорам, потім його передали у Царград і там посадили в Єдикуль. А Дорошенко, затримавши орду на зимових становиськах України, задумав піти з нею на московське Задніпров'я. Та орда, чимало постоявши на виділених їй квартирах та набравши на квартирах ясир, пішла у свої землі. Про все це гетьман Дорошенко поскаржився був турецькому цареві, а той його скаргу повернув на жарт.

Року 1670. Гетьман Дорошенко від свого імені відрядив резидента до царя турецького. Відтепер у турка завжди були козацькі резиденти.

Того ж року Кияшко, за дорученням Дорошенка, збирав по всій Малій Росії гультяйство, займав череди та грабував людей.

В той же рік повернувся від патріарха царгородського Роман Ракуша, а після нього Бралавський і розповіли, що були присутні у церкві, коли святий патріарх проклинав гетьмана Дем'яна Многогрішного. Гадали, що все це зроблено на прохання Дорошенка царем турецьким. Це цар турецький попросив патріарха проклясти Многогрішного за те, що він зрадив Дорошенка і сам став гетьманом. І коли Многогрішний якось ненароком упав і ледве не вбився, то багато хто розцінив, що це справджується патріархове прокляття.

А в цей час Ханенко, ставши кошовим отаманом війська Запорозького, почав писати до польського короля Михайла Вишневецького. Король, оскільки Дорошенко зв'язався з турчином, теж слав послання до Ханенка. Правда, король Вишневецький ждав послів і від Дорошенка — на переговори в Острого. Проте Дорошенко зажадав, щоб король дав йому в Чигирин заручниками двох сенаторів. А до гетьмана ніхто не захотів їхати. Тому з переговорів нічого не вийшло.

Тоді ж Дорошенко послав посланців до силістрійського паші і просив його дати орду. Він хотів з нею рушити взимку на Україну. Орда прибула і почала по волостях, що належали Польщі, чинити шкоду і ображати люд. Через деякий час, навесні уже, татари з'єдналися з Дорошковим братом і стали табором до Спасового посту. Гетьман коронний, забачивши, яку велику шкоду чинить орда, відрядив на Запоріжжя королівських послів і попросив Ханенка прийти йому на підмогу до Ладжи-на. Ханенко відгукнувся на просьбу короля і прийшов в умовлене місце разом з Сірком, з кількатисячним загоном та з артилерією. Проте татар вони не застали, оскільки коронний гетьман вигнав їх аж у їхні землі.

Водночас польський король Михайло Вишневецький послав під Канликів війську Запорозькому булаву, бунчук, корогву та литаври і дав згоду, аби військо Запорозьке вільно обирало собі гетьмана. Тоді військо зібралось на раду і обрало гетьманом Михайла Ханенка. З обранням погодився і коронний гетьман. Новообраному гетьману польський король дав грамоту, у якій наказував гетьману та війську Запорозькому, згідно з Гадяцькими пактами, вільно, як своєю власною, володіти землею аж по Случ. В свою чергу і коронні гетьмани, не порушуючи Гадяцьких пактів, залишили все своє військо для захисту України і розмістили його у фортецях та замках — Могилівському, Бралавському, Немирівському, Ладженському та Рашківському — під орудою рейментаря пана Візицаря та комендантів, а чільне командування вручили гетьману запорозькому Ханенку. І все те військо польське, ставши на постій у замках, вдовольнялося тільки королівською платнею і тихо та мирно поводилося з людьми.

Року 1672. Після Богоявлення Господнього Дорошенко з ордою та з своїм військом напав на Україну. Проте ніде не міг добути жодного міста. Тоді він попалив посади і, повертаючись до Чигирини, залишив полк в Умані. Та уманці перебили полковника Жеребила та його старшину, вигнали з міста піхоту, а самі імені королівському через гетьмана Ханенка поклонилися і передали їм місто.

Тоді ж, взимку, на середопостіє, радилися генеральна старшина з писарем Карпом Мокревичем. Вони побачили, що нібито гетьман Дем'ян Гнатович Многогрішний зрадив цареві, напали на нього опівночі у Батуринському замку, спіймали в ліжку, зв'язали, отак зв'язаного поклали на віз, накрили шкурами й одвезли у Москву. Вони побоювалися, що його можуть відбити, оскільки у гетьмана було чимало новобранців на постой та полковників-своjakів по містах. Проте дізнавшись про арешт, одні з них повтікали, а інших переловили і відіслали разом з жінками та братами у Москву на вічне проживання.

Цей гетьман об'єднав усю Україну, замирив її; він добився у царської величності прощення за проступки гетьманів-попередників та за проступки Брюховецького; він добився, що ці проступки на-

віть не будуть згадувати, він домігся підтвердження давніх вольностей, а також утвердив нові (щоб не було воевод у Малоросії), і ось якої подяки діждався від своїх підручних.

Дорошенко ж, бачачи, що його звідусюди витісняють і не бажаючи гетьманства загубити, невтомно просив турецького царя допомогти. А чого турецький цар може бажати християнам?! Він зібрав своє військо, наказав ханові та Дорошенку приєднатися до нього і прийшов під Кам'янець. Польських військ він там не застав. А на лихо, у цейгаузі загорівся порох, зірвався і розніс вщент частину замку. Тому мешканці, тижнів зо два витримавши облогу, змушені були 18 серпня здати Кам'янець туркові. Готуючись до його приїзду, супостати забрали зі склепів і вивезли за місто мерців. А оскільки по місту стояла багнюка і куди не кинь було болото, то вони дорогу встелили церковними іконами. І по цих іконах турок та його підручний, безбожний Дорошенко, навіть серцем не знітившись, в'їхали у Кам'янець. Саме тоді найбільший костюл кам'янецький, його прозивали Фара, для турецького царя перебрали на мечеть. Опісля ж і всі інші церкви та костюли переробили на мечеті, а хрести і дзвони, всі до останнього, повикидали геть. А вже з-під Кам'янця цар турецький послав свого візира, хана та Дорошенка з усім військом на Львів. Дорогою це військо опустошало міста та села і забиало людей в ясир. Кілька разів турки штурмували Львів, та Львів вистояв, відбувся викупом. Татари ж у цей час загонами ходили на Підгір'я. Прочувши про напад, комерсанти Ладиженського, Могильовського та інших замків, а також рейментарі війська польського, що були під орудою Ханенка, дружно вирушили в Польщу до короля. Цар же турецький полишив турецьку залого у Кам'янці, а у Межибожі, в Барі та в інших містах поставив своїх начальників. Опісля ж, взявши з польського короля данину та приєднавши собі усю Подільську землю, замирився з Польщею. В цей час спіймав Дорошенко наказного Ханенкового гетьмана, відвіз його у Чигирин і там скарав на смерть. Однак білоцерківський комендант не погодився із замиренням короля з турками і не пустив турків у Білоцерківський замок.

У Кам'янці ж та русь, що лишилася, добилася у турків дозволу залишити три церкви (вірмени добилися — одну) і там, у тих церквах, докладаючи великих зусиль, молилися та обряди справляли.

Гетьманство Івана Самойловича.

Року 1672. Виконуючи повеління його царської величності Олексія Михайловича, в Козацьку Діброву, що між Путивлем та Конотопом, з'їхалося усе військо Запорозьке і тут, у Козацькій Діброві, на раді у червні місяці вільним голосуванням обрали гетьманом Івана Самойловича. Спостерігачами на вибори царська величність прислала боярина та воеводу білгородського намісника князя Григорія Григоровича Ромодановського, думного дворянина і намісника мединського Івана Івановича Ржевського та дяка Афанасія Ташликова. На тій раді всі присягли на вірність його царській величності та його государевим діткам — великим государям, благородним царевичам та великим князям Федору Олексійовичу, Івану Олексійовичу та іншим. Порішили на тій раді, що гетьман з військом Запорозьким навечно служитиме його царській величності і буде користуватися тими вольностями та правами, які були даровані Богдану Хмельницькому та іншим гетьманам і усьому війську Запорозькому та у Глухівських статтях. Тоді ж, ще не обравши гетьмана, поклонилася цареві уся генеральна старшина, обозний Петро Забіла, два судді — Іван Самойлович та Іван Домонтович — писар Карпо Мокрієвич і полковники з усією військовою старшиною, сотники і все військо Запорозьке і просили прочитати перед військом Запорозьким договір, що його уклали послы — від царської величності князь Юрій Григорович Долгорукий з товаришами, а від імені королівської величності повноважний посол Ян Гненський, воевода холмський, з товаришами. Просили прочитати, бо після згаданої комісії посеред малоруського народу різні чутки пішли, не раз поширювані усно і листовно тими ляхами, що працювали в ній. Згідно з цими чутками, нібито царська величність Малу Росію з військом Запорозьким та Київ поклатла знову повернути ляхам в рабське ярмо, і нібито ляхи мають вивезти з Києва мощі святих та розвести по Польщі, і нібито козаків примусять відшкодувати взяті в час воєн у Польщі та в костюлах скарби, апарати та майно. І хіба ж перелічиш, скільки шкідливих вістей пішло від ляхів. «Все це тому так сталося, що наших козацьких послів не пустили на ту комісію. А вони, знаючи про кожну ухвалу комісії, не допустили б, аби старшина і народ повірили у той шляхетський поговор. Але щоб виконати задумане (пустити поговор), ляхи не допустили в комісію козаків. А зробили це ще й для того, щоб все, що хотіли, без особливих зусиль можна було домогтися у вашої царської величності, оскільки у цей час посилали в Україну нібито до знайомих своїх листи і невтомно застерігали — поклоніться королю добровільно, поки вас не віддали силоміць. Цього підступу гетьман Брюховецький не зумів розгадати, а тут ще й долучилися й обіди війську Запорозькому і тому він змушений був зрадити його царській величності». На все це від царської величності ми одержали таку його монаршу милостиву відповідь: «Правда, що уповноважені обох монархів — московського і польського — уклали і підписали окремі статті договору. Підписання ж останніх відкладено до року 7184 (1674). Однак, оскільки королівська величність уже порушила багато пунктів догово-

ру, ми, наша царська величність, поклали ніколи Київ не віддавати, і вас усіх, полковників, що перебувають по цей бік Дніпра, обіцяємо тримати під своєю високодержавною рукою та від спадкоємців своїх будемо вимагати, щоб вони поважали права та вольності ваші та Глухівські статті. Живіть вільно і без всякого страху».

Після того як зачитали цю відповідь монаршу, гетьманом обрали Самойловича. А він, ставши гетьманом, почав царській величності вірно і ревно служити. Скорив по всій Малій Росії сваволю і об'єднав люд думкою вірно царю служити. З часом почав і задніпровських, неситих на людську кров володарів, вождів та своєвольців упокорювати — кого ласкою кликав на другий бік Дніпра, давав посаду та засоби до життя і тим під царську руку скоряв, а кого втихомирював, погрожуючи монаршими силами. Однак невдовзі і проти нього виступили, як проти Многогрішного. Виступили стародубівський полковник Рославець та Симеон Адамович, ніжинський протопоп. Останній перебував у государя в такій милості, що без його слова не те що гетьман та полковники, а навіть воєводи нічого не чинили. Саме вони й виступили проти Самойловича. Та не будучи спроможними підшукати правдивих, вагомих причин, почали діяти інакше. Рославець почав проситися на Москву, почав добиватися, щоб його полк забрали з-під оруди гетьмана, а увели в число частин, що підкоряються Москві, отак як військові з Сум. Та обидва на гетьманівську скаргу були викликані до військового суду. І там же, на суді, після того як було доведено їхній злий умисел, присудили їм смерть. Проте гетьман, не бажаючи смерті, вислав їх на вічне поселення у Сибір. А ніжинського протопопа, що не захотів на виконання указу духовного суду стати простим ченцем, розстригли і віддали до мирського суду. Там його під час допитів побили і він признався, що з полковниками (з стародубським — Рославцем, з прилуцьким — Лазарем, з переяславським — Дмитришком та іншими) справді важили на життя та здоров'я гетьмана. Їх кинули в темницю, опечатали маетки, а маєтності забрано.

Року 1673. Разом з господарями волоським та мунтянським пішли походом на Хотин сім турецьких пашів, а восьмий, Каплан-паша, ідучи на Польщу, попрямував на Цоцору. Польський король Михайло Вишневецький, що саме отруївся і лежав хворий, вирядив супроти них з польськими та литовськими військами коронного гетьмана Яна Собеського. Він дуже швидко знайшов турецький табір. І відразу ж господарі волоський та мунтянський кинули турок і перейшли до поляків. А вже на другий день польські війська Собеського пішли на турецькі окопи і наголову розбили сорок тисяч турок. Після цієї перемоги польський гетьман взяв Хотин, захопив там величезну здобич і пішов до Цоцори на Каплан-пашу. Проте Каплан-паша, не чекаючи недруга, втік за Дунай. А польське військо стало постоем на волоській землі, в Хотині ж, Ясах, Сочаві та в інших містах поставили залоги з німецької піхоти. Після поразки турки виділили кожному татарині по два червінці і наслали орду під орудою ханського сина на Білгородщину. Татари напали і, після того як волоський та мунтянський господарі зрадили шляхту, прогнали ляхів з усіх міст, тільки піхота залишилась в Сочавському та Хотинському замках, та й там взимку чимало перемерло війська польського від голоду та холоду.

Того ж року кошовий запорозький Сірко з козаками та калмиками несподівано напав на Крим, а потім на Білгородщину і наробив там чимало шкоди. Проте й татари, за зраду волохів, немилосердно грабували край, так плундрували, що навіть родовиті волоські панове, аби не втрапити у татарську неволю, змушені були втікати у чужі краї.

Року 1674. Боярин князь Григорій Григорович Ромодановський та Петро Дмитрович Шкуратов з'єдналися з гетьманом запорозьким Іваном Самойловичем і рушили оружно на Чигирин. Проте тамтешнього гетьмана Дорошенка, що закрався в Чигирині, взяти не змогли, відступили і потягли до Черкас. Проте Черкаси завдяки генеральному обозному Дорошенка Івану Гулаку в січні місяці першого числа замирилися. Тоді, залишивши кілька полків у Черкасах, вони подалися на Канів. Проте і канівці, в особі Якова Лизогуба, теж замирилися. Побачив гетьман Дорошенко, що такі сильні міста над Дніпром піддалися гетьманові Самойловичу, і став побоюватися також і за Корсунь. Тому послав з Чигирини сім полків на чолі з полковниками: корсунським — Михайлом Солов'єм, торговицьким — Єфимієм, уманським — Григорієм Білогрудом, браславським — Григорієм Дорошенком, подільським та могилівським — Євстафієм Гоголем, калмицьким — Андрієм та з паволоцьким — Андрієм Дорошенком. А наказним гетьманом у цих полках настановив Григорія Гамалію. Сам же, закравшись у Чигирині, послав за ордою. Орда прийшла. Дорогою ж, минаючи Рашків, почала глум чинити. Тоді горожани прогнали її з міста, а потім змушені були, як відкупне, зібрати татарам шість тисяч злотих. А потім орда з братом Дорошенка пішла на Богуслав і там напала на москву та на гетьмана, проте так дістали, що заледве самі в Лисянку повтікали. Та лисянські мешканці перебили їх, а татарську старшину та Дорошенкового брата видали гетьману Самойловичу. Інший же брат Дорошенка разом зі своєю компанією втік. Ото так усі міста та полки задніпровські, окрім Чигирини та Павлочі, завдяки Якову Петровичу Улизьку (генеральний суддя Дорошенка) та завдяки полковникові корсунському Михайлові Солов'ю поклонилися царській величності та гетьману Самойловичу. Приблизно тоді ж і гетьман Ханенко, що був настановлений королем Вишневецьким і котрий від нього одержав булаву та бунчук, відразу ж після смерті короля, передав свою владу Івану Самойловичу. Цьому дозволили деякий час проживати у Ки-

єві. Через деякий час боярин Ромодановський, доручивши командування частиною великоруського війська синові Андрієві, і гетьман Самойлович, залишивши наказним гетьманом Івана Лисенка, вирушили під Переяслав. Прибули вони туди і там, разом з Дорошенковим суддею Улизьком, з корсунським полковником Солов'єм та з іншими, а також з малоросійською генеральною старшиною, полковниками та з сіромою зібрали в Переяславі вільну загальну раду перед боярином Ромодановським і обрали єдиним гетьманом обох берегів Дніпра і аж до Дністра Івана Самойловича. А в цей час гетьман Дорошенко, замкнувшись з сердюками у Чигирині, чекав на турецьку та татарську підмогу. І хоч посилав Івана Мазепу в Переяслав до боярина Ромодановського та до гетьмана Самойловича на раду і просив надіслати до Чигирини собі на заміну яку-небудь великоруську особу, що і було зроблено, все ж, не вдовольнившись дворянином, що прибув від імені його царської величності, відіслав його назад до Переяслава з проханням відкласти раду до літа, щоб він за цей час зміг здати гетьманування Самойловичу. А тим часом закликав орду на чолі з трьома султанами і разом з ними, з сердюками, з компанею та з чемерисами в квітні місяці вийшов з Чигирини, взяв навколишні міста, попалив їх, а міські залоги, що були полишені гетьманом Самойловичем, і людей у містах з їхніми жінками та дітьми повіддавав орді. Після цього повернувся у Чигирин, а орда з добрим християнським ясирем — у Крим. З цієї причини гетьман Самойлович в травні місяці вирушив під Смілу переяславського полковника Дмитришка, поставивши його наказним гетьманом над двадцятитисячним загоном козаків та придавши йому два полки росіян і п'ятнадцять гармат. Дмитришко прийшов під Смілу і став зі своїм військом. Тоді ж таки Дорошенкові на підмогу вийшов з Криму якийсь султан з двадцятитисячною ордою. Вони умовилися з Андрієм Дорошенком розбити Дмитришка під Смілою.

Взяли сердюків, компанею та чемерисів і підбралися потай до війська, та, не доходячи до Дмитришка, несподівано напоролися під Орловцем на полки, що випадково перебували там (Гадяцький, Уманський, Торговицький). Напоролися, і Андрій Дорошенко з султаном усією своєю силою вдарили на них. Проте, хвала Господу, атаковані довгий час мужньо відбивалися, та так, що орда і Дорошенко не спромоглися щось вдіяти з ними. А тим часом Дмитришко почув стрілянину і, не гаючи й хвилини, поспішив з кінним загоном у бій і так накрив татар та Дорошенка під Ташликом, що вони своїм трупом густо вкрили поле на чотири милі навкруги. А багатьох татар та козаків живцем взяли. Після отакої Дорошенкової неправди боярин Ромодановський та гетьман Самойлович розважно порадилися і рушили з своїми загонами під Чигирин і стали з боку Черкас та Затясминської. Це цією дорогою Дорошенко в Крим та через Гоголя у Цареград слав жагучі прохання про підмогу і таки підняв уже повторно турецького султана та хана на війну. Проте вони у всіх містах (аж до Дністра) застали людей безбоязних, тому що боярин Ромодановський та гетьман Самойлович зуміли запевнити їх своїми листами, щоб вони чекали на государеве військо і бились безбоязно.

Розповідь про те, як турки взяли Умань, Ладжин та інші українські міста.

Потім боярин та гетьман, які уже впродовж кількох тижнів брали Чигирин, дізналися, що турки великими силами прийшли в Україну. Тоді вони вирудили Дмитришка з військовим загоном на перехват до Мурашка, якого турки взяли в облогу у Ладжині. В дорозі Дмитришко дізнався, що турки уже взяли Стену, Бар, Підгайці, Межибож, Ладжин та Умань і що хан з усією своєю силою поспішає до Чигирини на підмогу Дорошенкові. Тому він облишив Мурашка і повернув назад до Канева. Князь Ромодановський та гетьман Самойлович, не зумівши взяти Чигирин, повернулися до Дніпра. А хан, не заставши їх під Чигириним, разом з Дорошенком кинулися навздогін і мчали аж до самого Дніпра, проте даремно, оскільки російські війська за одну добу геть усі перейшли через Дніпро. Після того як відступила сильна російська армія, котра не лише не допомогла Умані, Ладжину та іншим містам проти турок стояти, а ще й полишила міста у Подніпров'ї татарам на ясир, відступила, тільки почула, що супроти неї іде хан та Дорошенко, і з усього Задніпров'я просто втекла. Після цього з остраху кинулися розбігатися люди навіть з фортечних міст, вони полишали храми господні, добрі військові припаси, будинки, повні всякого добра, і кидалися у світ на божу ласку. З усіх цих міст, вартих згадки, для прикладу назву лише Лисянку. Не раз і не два вона давала відсіч ворогу. Так вона вистояла проти Чернецького (воєводи руських земель) з гетьманом Тетерею, що облягли її великими пішими та кінними силами і ордою, що прийшла їм на підмогу. Шістнадцять тижнів брали вони її, добували гранатами та гарматами і не взяли. Вистояла вона і проти волошина Кастанного, який прийшов під Лисянку з шеститисячним військом і хотів її взяти миром, а потім думав пограбувати. Люди прогнали його з ганьбою і безчестям. Вистояла вона і проти гетьмана Суховія, що з величезною ордою прийшов в Україну і перед яким усі українські міста просто тремтіли. Його вона також не впустила у місто. А того 1674 року 16 серпня, побачивши, як таке сильне військо од якогось там ординця за Дніпро відходить, того року і вони змушені були залишити добре підготоване для

оборони місто, змушені були залишити військові припаси, церковну утвар і домашній скарб та, страхом подолавши жаль, ніким не спонукувані, розбіглися хто куди. Хан та Дорошенко, повертаючись від Дніпра та поплундрувавши збезлюднілі міста та села, опісля також побачили опустілим те знамените й багатолюдне місто Лисянку. Побачили і зраділи. Бо ж ніколи раніше хан з татарами не дозволяв собі навіть глянути зблизька на нього. А зараз він безбоязно увійшов туди, зруйнував і спалив. Така ж доля спіткала через деякий час Стеблів та інші міста. А ще до цього турецький султан послав візира свого намісника добувати Ладижин, у якому сидів Мурашко з п'ятитисячним загonom козаків. Його послав туди гетьман Самойлович і наказав захищати місто. І Мурашко захищав. Він відбив одинадцять приступів, перебив силу турків. Та коли під місто підійшов турецький султан, місто впало. А сталося це через зраду. В Ладижині були козаки гетьмана Дорошенка та подільського полковника Гоголя. Сам же Дорошенко та Гоголь підійшли до міста з турецьким військом. Вони й намовили своїх до перемир'я. Побачив Мурашко зраду і, здавшись на Бога, зі своїм загonom відійшов у фортецю. А турок, викликавши з міста усю старшину для присяги, побачив, що Мурашко займає замок і що місто лишилося без старшини, усією силою, забувши про присягу, напав на безборонних мешканців і почав їх немилосердно рубати мечем та палити місто разом з дітьми і жінками. Тих же, що зуміли врятуватися від вогню, він брав у полон. Як християни, воїни шеститисячного загону Мурашка, що закрилися у фортеці, скільки було в їхній змозі, нападали на турків і боронили люд. Проте мало чим допомогли — турки весь люд перебили. Потім турок почав і замок брати. Впродовж двох тижнів безперестанку штурмував його. Мурашко ж не раз робив вилазки і силу ворога перебив. Знеможений щоденною ратною роботою та нестерпною спрагою, він все ж не склав зброю. Турок жодного козака живцем не взяв. Один за другим всі вони полягли.

Розпашілий від християнської крові, того ж року турок пішов під Умань, послав у місто дванадцять своїх пашів і почав схиляти городян до замирення. Та уманці, вже знаючи, що з своїм замиренням зробив турок у Ладижині, і покладаючи надію на численний люд, що втік сюди з навколишніх міст і сіл (а сюди прибули і люди Торжка з своїми городянами та селянами), розбили загопи пашів і впродовж кількох тижнів давали знатну відсіч туркам. Та підкопами і їх здолали. Однак і подолані, вони чинили опір та захищалися на фортечних мурах і по вулицях билися просто навулочки. Був в Умані і Дорошенко, було при ньому військо православне, і вони з острахом дивилися, як по вулицях тече кров. А її було досить, бо всі уманські християни мужньо вмирили під ударами меча. Там же, в Умані, турки відрізали в убитих християн голови і за кожну голову брали в паші по червінцю. А були голови, з яких здерли шкіру та набили соломною, висушили й відвезли під Ладижин до царя. У тих же міст, що піддалися турку, вони взяли викуп синами та дочками й побасурманили їх.

Після скорення Умані турок повернувся на свої землі, а Дорошенку полишив орду. З нею Дорошенко пройшов Україну і всіх, хто піддавався царській величності, нищив. Якщо хтось зумів приховати щось від війська, у тих зараз брав усе катуванням і платив татарам. А своїй піхоті, не маючи чим платити, наказав грабувати купців у дорозі.

Року 1675. І почали задніпряни свою землю кидати і переходити в Малу Росію до гетьмана Самойловича. Гетьман, скоряючи сваволю, приймав їх гостинно; начальних потішав чинами, аби вони, перебуваючи у Задніпрів'ї, не губили християн (разом з турками і татарами, що служать Дорошенку).

Того ж року піхота Дорошенка перейшла на службу до короля Собеського. Король взяв їх до двору, видав одіж і плату. А орда, побоюючись, щоб, чого доброго, ще й Дорошенко не замирився з королем, прийшла йому на підлогу, оскільки король, після того як султан залишив Бар, Райків та Могильов, вигнав турок з України і задумав приєднати її до себе. Проте не завершив задуманого. Полишивши у взятих містах комендантів, він змушений був поїхати в Краків на коронацію. Князь же Ромодановський та гетьман Самойлович послали загін під Чигирин в наїзд. Він підняв усіх жителів Корсуня і разом з полковником переселив за Дніпро в Малу Росію. Опісля ляхи спалили місто разом з церквами. Останній же наїзд не дав нічого. Проте Дорошенко замирився із запорожцями та з їхнім коштовним Сірком і вони обоє присягли на підданство царській величності, а щоб переконати у щирості вчинку, він відіслав своїх турецьких яничарів під охороною тестя на Москву. А сам, прагнучи стати малоросійським гетьманом, почав відкупляти запорожців, почав схиляти на свій бік старшину Самойловича, підбурював їх проти гетьмана і радив вчинити так, як це буде за Сомка та Брюховецького, — зібрати чорну раду і обрати його гетьманом. Проте мало хто пристав на це. Зрозумівши ж опісля, що гетьманом в Малій Росії йому не бути, він знову почав намовляти турок та орду. Проте турок, гнівний за своїх яничар, відмовився допомагати йому. І, полишений сам на себе, він зібрав півторатисячний загін своєвольної піхоти і ходив з ним по Україні та брав плату з міст і сіл, що ще лишилися вірними йому. Та на всі боки манив своєю приязню.

Року 1676. Царська величність побачила, що Дорошенко зичливими листами тільки приховує свою брехливість та підступність. І аби він чого злого не вчинив через свою злобу, то государ спорядив великоруське і малоруське військо та смоленську шляхту на чолі з князем Ромодановським та з

гетьманом Самойловичем під Чигирин. Спершу облягли його загоном на тисячу двісті возів. Той поїзд так оперезав Чигирин, що ні одна жива душа з навколишніх міст не могла проникнути до Чигирини. Дорошенко, перебуваючи в осаді з самими тільки чигиринцями, злякався і почав трактувати з князем Ромодановським та з гетьманом Самойловичем. Він вимагав, щоб вони запряглися зберегти йому життя. Ті погодились. Тоді він вийшов з міста, вклонився боярину і гетьману, здав Самойловичу гетьманство, а разом булаву та бунчук, потім вивів з міста найманців і здав місто та артилерію. Їхнє місце зайняло військо великоруське і малоруське на чолі з чернігівським полковником Василем Бурковським, у місті вони знайшли чимало гармат і силу пороху. А Дорошенку переможці повелі іхати у малоросійське місто Сосницю на проживання. Отакою неоплаканою ганьбою та зруйнуванням України завершилося гетьманування Дорошенка. Він змусив в остраху жити і поляків. Бо привів в Україну турецького султана, а той, загарбавши Подолію та Україну, переніс межю своєї імперії аж до Коростишева та під Львів.

Тоді ж таки турецький паша Каплан виступив з величезним військом супроти не готового до війни короля Собеського. І король, хоч і дав-таки добру битву, проте, втрапивши в облогу та переживши велику скруту, змушений був все ж замиритися з турком. Давши тридцять тисяч червінців викупу, він поступився Поділлям та Україною аж до Коростишева і змушений був погодитися і з іншими вимогами турків.

Гетьманство Гоголя на Задніпров'ї.

Євстафій Гоголь гетьманувати почав так. Оскільки все Поділля і вся Україна перебувала під турецькою владою, то король польський призначив подільського полковника Євстафія Гоголя козацьким гетьманом, визначивши йому у Димері постій, і розквартирував його загін на Поліссі та в Литві. Одіж та плату виділив з королівського скарбу.

Року 1677. Султан турецький, що після замирення з польським королем взяв під свою руку Поділ та Україну, побачив, як великоросіяни та гетьман малоросійський взяли Дорошенка, побачив, як вони переманюють людей разом з усією старшиною за Дніпро, як селять їх на пустельних землях аж до Дону, побачив, як там виростають міста та села, як росіяни та запорозькі козаки взяли Чигирин, побачив і почав побоюватися, щоб, чого доброго, все це не завадило йому.

*Як випустили
Хмельницького
гетьманом в Україну*

Вирішивши якось завадити вказаним діям росіян та гетьмана Самойловича, він випустив з темниці Юрія Хмельницького, дав йому князівський титул і, щоб сіять неспокій, наказав писатися князем руським та гетьманом запорозьким. Потім вирядив на Сороку, звелів набрати собі військо по Задністров'ю і поселити слободи на опустілих українських землях. А також наказав йому взяти своє військо, взяти турецьку і татарську силу, що ходила під орудою паші Ібраїма та хана кримського, і вирушати на стародавнє чільне місто козацьке — Чигирин. А взявши його, іти далі — на Київ. І десь в останніх числах червня турецькі і татарські сили, а з ними також Юрко Хмельницький прийшли до Чигирини і впродовж чотирьох тижнів брали його усією силою і усіма способами — і приступами, і підкопами, і гранатами, і безперервним обстрілом. Штурмували і вдень і вночі. Проте великоросіяни і козаки стояли твердо. Не раз робили вилазки і перебили тисячі турок. Коли ж турки дізналися, що сили царської величності під проводом князя Ромодановського та гетьман малоросійський Самойлович з козаками ідуть Чигирину на підмогу, то ще завзятіше почали штурмувати місто, штурмували без передишки і вдень і вночі, не даючи обложеним отямитись та прагнучи взяти його до приходу підмоги.

Проте боярин Ромодановський та гетьман Самойлович дуже скоро добралися до Дніпра і, не гаючи часу, потай вислали до Чигирини півтори тисячі піхоти та полк москви, які з божою допомогою пробилися крізь ординські лави і увійшли в місто до обложених. В свою чергу турки і татари всіляко заважали великоросійським та малоросійським військам перебратися через Дніпро. Тоді козаки опівночі на човнах перебралися на другий бік ріки, викопали окопи, до яких почало перебиратися усе військо, і почали з гармат хана і турок від Дніпра відбивати та шанці боронити. Два дні точилася битва велика. У цій битві загинув ханський син. Через деякий час турки вже побачили основні сили Великої та Малої Росії під Чигирином. Крім того, їм стало відомо, що в нивах поблизу Дніпра з великою силою став табором і князь Голіцин. А Чигирин, як не брав його турок, все стоїть. Чотири тижні він ходив на приступи (уже кілька разів козаки турок з валу врукопашну відбивали), чотири підкопи зробив, а міста так і не взяв. Перелякався сильно, бо щось і орда не дуже зичливо до турок була налаштована, і 29 серпня відступив від міста. Після відходу турецького війська великоруські та малоруські сили заходилися лагодити Чигирин та його замок, що були таки добре попсовані підкопами та турецькими гарматами. Вони лагодили стіни, закидали шанці. А в Черкасах, Медведівці, Жаботині, Мошнах, Дабівці, що їх взяв

був турок, знову поставили свої залоги. На завершення залишили в Чигирині полковника Кравченка з козаками та москвою, а тамтешню старшину і корінних козаків, оскільки Самойлович не довіряв їм, переселили на Задніпров'я і поселили навечно там. А турок, всіх тих пашів, що втікли з-під Чигирина, султан наказав скарати на смерть. Такої долі не уник би і хан, коли б не втік у черкеські землі. Тоді турок нового хана прислав у Крим. Юрія ж Хмельницького винили менше. Йому повеліли на наступне літо знову готуватися в похід на Чигирин та Київ.

Року 1678. На всеїдну неділю орда стала кошом під Рославлем і таки чимало лиха людям накоїла у Переяславським повіті.

**Оренда на горілку
у Малій Росії**

Того ж року, щоб було чим платити піхоті та кінному війську, а також тому, що перейшло від Гоголя, гетьман Самойлович по всій Малій Росії увів аренду на горілку.

Тоді ж таки весною військові сили його царської величності під командою царевича Касимовського та князя Ромодановського і добрячий-таки загін на чолі з гетьманом Самойловичем вийшли і, з'єднавшись 10 травня, прийшли до Дніпра на Бужинську пристань. Вони хотіли знову іти на Чигирин, оскільки турок, маючи намір поквитатися за минулорічні свої втрати та за минулорічну ганьбу, знову вислав великі татарські і турецькі загопи на чолі з візирем Мустафою та з силою пашів і прямував під Чигирин. Прийшли вони туди 8 червня і почали штурмувати місто. Брала приступами, обстрілом, гарматами та підкопами. Брала всяким промислом не один день. Нудилися будь-що свого наміру доскочити. Проте військо великоруське під орудою благорозумного командира Івана Івановича Ржевського та військо Запорозьке на чолі з ловким у справах ратних вождем Григорієм Григоровичем Коровченком відважно стріляло ворога з міських мурів і хоробро відбивало. Не раз на вилазки ходило і в шанцях силу яничарів перебило, а живих начальників та рядових ловило. Їхній мужності та дерзновенності навіть турки дивувалися. А війська великоруські та малоруські, що прийшли на перехват, на чолі з боярином та гетьманом стали під Бужином біля перевозу і почали чекати на князя Булата з калмиками та на донських козаків. Дізнався про підмогу ворог і став і собі підстерігати її. Кілька тижнів турки і татари напередмірку стерегли. Та незабаром калмики прийшли. Відразу ж після приходу калмиків військо рушило на Чигирин. Супроти нього на Вітрову річку з артилерією та величезним військовим загоном виступив Каплан-паша. Тут на річці, на переправі, зішлись вони і вели страшну битву, аж поки обидва табори не покрила ніч. На ранок росіяни та козаки переправили табір, прийшли під гору, а турки відкрили по них згори артилерійську стрілянину і стріляли так, що отам, в пеклі страшного бою змусили їх перебути аж до ночі. Опівночі вдалося-таки вирядити чернігівського полковника Бурковського, придавши йому чимало москалів, до Чигирина. Та вони, ще не дійшовши до гори, перелякалися і, переполошені стріляниною, страшенно збудоражили турок, а ті ще дужче почали палити з гармат по козацькому табору. Отак цілий день ведучи страшенну битву, вони знову змушені були нидіти ніч. А на ранок, в суботу, росіяни та козаки лавами пішли на турка, вибили його з гори і захопили двадцять сім гармат з різними риштунками. Це страшенно перелякало турок. Та військо не пішло услід. Тоді турки огляділися на козацьку погоню, повернулися і почали її гнати, рубаючи в чистому полі москалів та козаків, і отак аж до табору. Проте один московський полковник, обкидавшись рогатками, не без знатної відваги утримався на горі. Отоді до нього підтягнули усе військо, увесь табір і знову цілий день билися. Побачив турок, що проти нього стоїть велика сила, страшенно перелякався, перейшов за Тясмин, а всі мости за собою попалив. А великоруські та малоруські війська підступили під Чигирин, стали дід бором коло озера і, жодного промислу не чинячи, цілий тиждень стояли. Турок за цей час підбадьорився і ще старанніше почав штурмувати місто. І хоч гетьман послав у Чигирин свіжі сили, проте вони ще не звиклися з підкопами і вельми їх боялися. А ті, що призвичаїлися до всіх штурмів турецьких — козаки Гадяцького полку та інші — і що увесь час сиділи в облозі, ті прийшли у гетьманський табір до своїх родичів у гості. І ось у п'ятницю якраз біля оцих свіжих сил у місці підкопу було вирвано дірку, а гранатою вбито чигиринського воеводу Ржевського, чоловіка справного і військового.

Чигирин взято

Опісля ж, 10 серпня в неділю, в полудень, коли військо у таборі напилося і, повернувшись в місто, після обозу заснуло, тоді під містом було зірвано кілька підкопів. Військо, що щойно прийшло в місто, побачило турок, проте не кинулося на підкопні проломи (як те завжди робили звичні до цієї справи козаки, коли турок в проломі рубали, проломи ж закидали мішками з землею), а кинулося з міста навтьоки, стовпилося на мосту, обломалося і почало тонути. Ті ж, які тікали греблею, навіть самі дивувалися, що їх старшина ніяк не може повернути назад. Тоді загинуло кілька тисяч козаків. Тільки козацька піхота, що була під горою за церквою, та москалі в замку боронилися до самої ночі. Тих козаків, що ще якимось залишалися в місті і за містом, коло Тясмина і за Тясмином, турки до вечора рубали, нікого в живих не лишали. Проте сердюки до ночі боронили перехід на греблі. Коли ж настала ніч і коли до них підійшли москалі, вони в гармати вщерть понабивали пороху, підпалили замок і з козаками, що були під горою, пішли через турецьке військо, яке саме перейшло

Тясмин і приєдналося до своїх, пішли напролом. І прорвалися, оскільки турків на той час полонив панічний жах. Бо вони побачили, як гармати, набиті порохом, та порохові запаси замку почали рватися і, освітивши все небо, почали з страшним тріском піднімати замок і падати на табір.

А в понеділок зранку, ще не сходило сонце, великоруське та малоруське військо, долаючи напади турок і татар, повернуло до Дніпра і за два дні пройшло всього дві милі. У вівторок окопалося поблизу Дніпра. Услід за ними з усіма своїми силами приспіли візир, хан та Юрій Хмельницький. Оступили і невтомно, витрачаючи страшенні зусилля, вдень та вночі йдучи на приступ, впродовж тижня штурмували боярина і гетьмана. Отут, навчені вправністю свого вождя, вправністю гетьмана запорозького Івана Самойловича, козаки таку битву дали туркам, якої впродовж усього віку ще ніхто не бачив. У цій битві не тільки силу-силенну турків було перебито, а навіть під самим візирем двох коней було забито. Козаки ж не лише оружно, а і врукопаш з турками билися. Бо турки, прагнучи ще більшої слави, наступали так, щоб взяти табір разом з вождем. Проте з божою допомогою спромоглися лише на невідшкодовні втрати і змушені були від наших військ відступити на Чигирин. Відходили швидко. Тільки на третій день, коли переправляли обозні тяжари, уповільнили рух і пішли в свою землю лише з третиною своїх бусурманських сил. Про все це, читачу, ти можеш детальніше дізнатися в Синописі Київському. Ото тоді, після того, коли в час прориву взяли у таборі верблюдів з опудалами та порожні намети, тоді козаки зрозуміли, що турки, аби створити видимість великої сили і заради того, щоб росіяни та козаки побільше набоїв вистріляли, ставили порожні намети та верблюдів сідали опудалами.

Коли Юрій Хмельницький побачив, що турки, повергаючи все на шляху, рушили додому, то попросив у них невелику частину легких своєвільних людей (турок і татар) і разом з Яненком пішов на Канів, спалив його, людей вирубав, а в церкві монастирській мурованій люд подушили вогнем. Ті ж, що вціліли, присягнули Хмельницькому і здалися. Так здалися і інші міста — Черкаси, Мошна, Корсунь, Жаботин. Вони поклонилися Хмельницькому і залишилися під турецькою владою. Потім поляки відступили з Калника, Немирова, Іллінець, Жорнищ, і Хмельницький в Немирові, а Яненко в Корсуні ставши з татарами, свої залоги по містах залишили. Хмельницький тоді писався з турецької ласки князем руським та гетьманом запорозьким.

Гетьманство Яненка за Дніпром.

Року 1679. Яненко оголосив себе гетьманом, закликав численні білгородські орди і з-за Дніпра прийшов під Козелець, ба навіть по саму Носівку вони села повибирали. А відразу ж за ними і кримські орди, очолені чотирма султанами, та Хмельницький пішли на Черкаси та на Малу Росію землі розоряти. Тільки сніги великі їм стали на заваді і їхні загони добралися до Яблунівки та до Лукомля. Прочувши ж, що проти них стоїть уже наготові військо, що воно вже рушає від Ірклієва та від Миргорода, вони кинулися назад, гублячи силу коней і татарського люду. Після того як вони відійшли, гетьман Самойлович послав свого сина Семена за Дніпро. Від нього втік з Корсуня Яненко, а гетьманович Семен Корсунь, Мошни, Драбівку, Черкаси та Жаботин з усім людом на свій бік Дніпра переправив.

Того ж року у Гродно проходив вальний сейм. На нього навіть папа прислав свого представника і всіляко спонукав, аби король та Річ Посполита розірвала з турками мир, а замирилася з царською величністю та з усім християнством. Він обіцяв з своєї казни виділити кошти на військо. Говорив, що турок на той час, пожерши силу християнства, страшенно збагатився і що зараз треба все християнство об'єднати і не давати турку далі поширюватись.

Того ж року велике військо ходило на Київ. Про це дивися у Київському Синописі.

В той же рік турецькі війська змурували Кизикерман і Тавань; а москва та козаки, очолені кошовим Іваном Сірком, ходили руйнувати ті міста, і перед турком запорожці з Січі в луги дніпровські тікали.

Року 1680. На початку року вийшов хан з ордою, став біля Мерла і на тридцять миль навкіл у московських слободах почав юрмами людей в ясир брати.

Того ж року весною, в день св. Миколи, а потім на св. Трійцю Білгородська орда забрала силу людей поблизу Києва.

В той же рік велике військо московське під проводом князів Голіцина та Ромодановського прийшло під Путивль і поглядало на турка, дивилося, що ще він супроти християнства затіватиме. До них їздив гетьман Самойлович з старшиною і радилися, як примиритися з турком.

Того ж року турки, не чекаючи сейму, що до нього ляхи відклали визначення кордону, взяли й розмежували Поділля. Все за Стрий до Чорткова та Трембовля підгорнули під себе і кордон означили мідними стовпами.

Року 1683. Польський король Ян Собеський розірвав мир з турками, оскільки турок пішов на цісаря християнського і підкорив всю землю угорську, а потім візир прийшов до столярського міста Відня і там добре-таки його добував. Навіть цісар, після того як кілька разів сходився з турками в битві, змушений був відступити з міста, поїхати і найняти солдатів-найманців, а потім знову організувати відсіч. Заради загальної християнської справи, заради звільнення того християнського міста, туди з власної охоти ходило чимало і козаків. Там козакам знатно заплатили. Коли ж польський король Ян Собеський з військом польським підійшов до Відня, то вони так силу турецьку розбили, що сам візир, залишивши напризволяще табір, гармати і намети, з невеличким загоном заледве втік. Услід за ним було послано погоню. Вона безбоязно заходила у перше-ліпше місто, не боялася відсічі і руйнувала і пустошила його.

Гетьманство Куніцького за Дніпром.

Року 1684. Король Собеський в Немятові (Немирові) поставив запорозьким гетьманом Куницького, а той з дозволу короля настановив у всіх задніпровських полкових містах полковників та сотників і, прийнявши з відома короля під козацькі корогви посполитих людей, пішов у Білгородщину, коло Тагіна спалив посад і чимало всякого-лиха накоїв татарській землі. Та коли син хана з ордами почав наступати на нього, він, не сподіваючись відбитись, з невеличким загоном втік з війська. Військо ж відбилосся від татар і без нього, гетьмана, повернулося ціле і неушкоджене і вбило Куницького.

Гетьманство запорозького козака Могилу за Дніпром.

Опісля в Немирові гетьманом настановили запорозького козака Могилу. А він повиганяв турок з міст навкруги Кам'янця і там свої залоги поставив. Потім чимало козаків з обох берегів Дніпра пішли на службу до цісаря. Цісар же в Угорщині разом з Текелієм, вождем малярським, розбили кількох турецьких пашів, землю ж волоську на цю годину ляхи, татари та козаки вкрай спустошили.

Того ж року гетьман запорозький Іван Самойлович з відома їхньої царської величності проклав польсько-руський кордон — по річку Сож, від Гомеля аж до Рославля. Потім у містах залишив свої залоги, а окреслені волості передав у відання Стародубівського полку.

Року 1685. Після того як цісар та поляки розбили турецьке військо, взяли п'ятсот гармат та міста Буду, Решич та Стрикон, поляки вертали додому. В дорозі їх перестріли турки і татари, намертво осадили. Коронний гетьман, не маючи сили вирватись з осади, дозволив татарам пограбувати Волинь, а людей тамтешніх забрати в ясир.

Того ж року турків розбили на морі венеціанці та фриційці, і стало у тій частині туркам дуже тісно.

Року 1686. Польський король та їхня царська величність уклали вічний мир, його в Яворові підписав і скріпив присягою Шеремет. За цим договором поляки зобов'язувалися не допоминатися України та Смоленська. З цим погодився також і цісар і, зі згоди папи, підтвердив угоду. Тільки з умовою, щоб росіяни розірвали мир з турками і рушили з своїми та козацькими силами на Крим і відбили в татар охоту ходити на цісаря та ляхів. Відразу ж Косогов з російським військом вирушив у похід. Він зимував нижче Запоріжжя.

Року 1687. Під Перекоп з великоруським військом ходив Василь Васильович Голіцин. З ним у цій компанії був також і гетьман Самойлович з шістдесятитисячним загоном мушкетерів добірного війська козацького. А оскільки татари підпалили в степу траву і випалили її пожежею, то військо змушене було відступити від Кунської річки. З голоду почали мерти коні та люди. Тоді, добравшись до Коломака, 23 червня, генеральна старшина та полковники взяли свого гетьмана і віддали Голіцину під караул. Отак і закінчилося гетьманування Самойловича.

Гетьманування Мазепи в Малій Росії.

Після того як Самойловича взяли під арешт, 25 червня на гетьмана настановили Івана Мазепу. Мазепа, взявши владу, невдовзі послав за Дніпро за гетьманцем Григорієм, який в цей час перебував там і успішно воював татар. Без всякого спротиву взяли його, потім відвезли у Сивськ і там відрубали на пласі голову. А його брата Якова, генерала Смоленського, що був зятем Швайковського, заслали в Сибір. Все це було справою рук підступного Мазепи.

Року 1688. Росіяни та козаки збудували місто Самару. Того ж року цар розбив турецьке місто і взяв сербську столицю Белград, взяв Соленик та інші міста. А козаки спалили увесь Очаківський посад і забрали людей.

Року 1689. Рано навесні Василь Васильович Голіцин та гетьман Мазепа і бояри Шейн, Долгорукий, Змійов, Шереметов та Шепельов уже вдруге ходили з російським військом у Крим. Вирушили так рано, що уже в квітні місяці добралися всіма основними силами і обозом до Самари і, відпочивши там-таки добре та привівши в порядок обоз, з божою допомогою до святої Трійці підійшли під Перекоп. В час походу татари не раз нападали на табір, проте кожного разу великоруське та малоруське військо давало їм відсіч і відбивало. Одного разу навальним нальотом вони таки пробилися в табір. Сумському та Охтирському полкам заподіяли відчутної шкоди в людях та возах, проте сердюки гетьмана, що саме нагодилися на цей час, боєм вигнали татар з обозу. Потім татари побачили, що таку велику силу їм несила утримати, повтікали у Крим і почали хитрувати. Коли наші війська з своїми окопами почали під Перекоп підступати, тоді татари запросили миру, пообіцяли великому боярину викуп і обдурили його. Вони насипали в бурдюк, замість червінців, ремінців, а зверху прикрили їх справжніми грішми і дали Голіцину. Тоді військо, що добралося до Криму з такими труднощами і з бажанням добути славу та здобич, змушене було неохоче відступати, на чім світ лаючи гетьмана. Гетьман змушений був виїхати до війська і вимовляти свою невинність та лагідними словами угомоняти воїнів. Опісля Мазепу та полковників покликали в Москву, там царі Іван та Петро Олексійовичі щедро обдарували їх і тримали гостями від дня святого пророка Іллі до покрови святої Богородиці. А в цей час там за зраду скарали бояр, а Голіцина заслали в Сибір.

Року 1690. Козацьке військо ходило під Очаків, де попалило посади та чимало лиха накоїло татарам. Відтоді у нове місто Самару почали ходити на сторожу полками попеременно. Кожен полк сторожував чверть року.

Року 1692. Орди Кримські та Білгородські взимку взяли в полон людей навкіл Домонтова, та почувши, що козацьке військо на чолі з гетьманом стоїть наготові, повернули назад. За ними аж за Дніпро погнався осаул Гамалія з немалим кінним загоном, та так і не догнав. Однак градське військо та кампаня пішли під Очаків, спалили посад, взяли ясир і повернули назад.

Того ж року Мазепин канцелярист Петрик утік на Запоріжжя, а звідти в Крим. Навесні підняв орду і запорожців, прийшов на Полтавщину, почав її пустошити та міста скоряти під свою руку. Та варто було Мазепі зібрати малоруські полки і виступити проти орди та Петрика, як вони відразу ж покинули Малоросію і втікли в Крим.

Року 1693. Взимку ханський син та Петрик з ордами прийшли під Полтаву. Проте заставши там гетьмана Мазепу і військо наготові, побоялися і, небагато лиха окіл Полтави накоївши, безуспішно повернулося в свої краї.

Чому повстав Палій.

Після того як польський король, зі згоди та відома папи і царя, замирившись з російським монархом і поклавши силами усіх християнських монархів воювати турка і татар, тоді багато хто із малоросійських та запорозьких звитяжців зібрали собі охочих козаків і, ставши ватагами, тобто полковниками, з власної волі подалися на бусурман, стали на захист християн та їхніх кордонів. Вони нищили степами по обох берегах Дніпра, кормилися м'ясом дичини, переховувалися і піджидали татарські загони, які гнали ясир з Польщі та Росії у Крим та в Білгородщину. Нападали на них, розбивали, забирали коней і зброю, а християн — жінок і чоловіків — відпускали у свої землі і супроводжували в дорозі додому. Тим козакам, що добровільно несли службу у широких і безмежних степах, має завдячувати все християнство і з подивом має говорити про них. Бо й справді у тих диких та широких степах не маєш ні доріжки, ні сліду — як у морі. Однак ватаги добре знали шлях і ходили там немов добре сходженою дорогою. Ходили з великою осторогою, аби їх не могли виявити татари, по кілька місяців не палили вогню і тільки раз на день їли. Їли толокно та потовчені сухарі. Не даючи своїм коням навіть їржати, вони немов дика звірина ховалися по тернах та в комишах і дуже обережно, то з'їжджаючись, то роз'їжджаючись, вертали свою путь. У тих безмежних та диких степах вони відшукували дорогу вдень по сонцю, по високих гірських кряжах та могилах, а вночі — по зорях, вітрах та річках. Отак ходячи, вони видивлялись татар, неждано нападали на них і невеликими загонами величезні купи їхні розбивали, християн звільняли та додому відпускали, а самих турок і татар відвозили в Москву або в Польщу до короля. Їх там приймали і, добре обдарувавши, по доброті монаршій і шануючи вольності всього війська Запорозького, на Запоріжжя в Малу Росію відпускали.

З-посеред тих вільноохочих запорозьких ватагів або охочих полковників виділявся Семен Палій, що був родом з Борзни. Він одружився на Задніпров'ї у Фастові і, тримаючи при собі військо віль-

ноохочих, не тільки не допускав, щоб татари Польщу та Росію воювали і опустошали, але й сам ходив і свої загони посилав на села татарські — на Бучаки, в Білгородщину та на Очаків — і руйнував їх. Коли ж супроти нього виходили татари, то він мужньо і щасливо ось уже впродовж кільканадцяти років побивав їх, побивав з великою користю для Корони Польської та для всього християнства. Втихомиривши Задніпров'я і пообсаджувавши численні міста своїми залогами, він жив як удільний пан. Його вільноохоче військо стояло постоем на Поліссі аж до кордону з Литвою і збирало на його користь десятину з пасік, з продукту та з усякого прибутку по всьому Задніпров'ю, навіть аж біля Дністра та Случі. Супроти нього не раз ходили походами кримські та білгородські татари, ведучи з собою як підмогу яничар. Вони підходили навіть до Фастова (де була резиденція Палія), хотіли тут його взяти. Проте він так їх побивав і проганяв, що навіть одного разу щонайголовнішого султана живцем взяв. Потім татари вирішили замиритися з ним і почали обдаровувати багатими дарунками. А ляхи, забувши оті тяжкі спустошення, що їх накоїли татари, забувши тих, завдяки чієму військовому промислу і чією мужністю вони звільнилися від тієї напасті і деякий час в тиші та супокої жили, забувши про все те і заздрячи своєму визволителю, підступом напали на нього, взяли і в темницю у місто Майборок відіслали. Просидівши там доволі довго, він сів прямо в кайданах на коня, якого зумисне підвели йому, і втік до свого війська. Тоді коронний гетьман послав з кварціаням військом, з німецькою та польською піхотою рейментаря. Усім загоном при артилерії та гранатах вони підступили до Фастова. Та Палій не вислав своє військо зустрічати ворога, а сховав його в лісах, а сам замкнувся у Фастові. Коли ж поляки пішли на місто, тоді те військо, що було сховане, вдарило на них з поля, а сам Палій з міста напав на шляхетські окопи і так всипав ляхам, що вони заледве в таборі утрималися. Не зволікаючи, вони замирилися з Палієм і понесли ганьбу у свою землю. Опісля Палій завжди відчував ворожість польського панства, та, маючи приязнь царської величності та польського короля, жив не тужив, владарював над усім Задніпров'ям аж до Дністра та Случі, владарював немов гетьман, проте гетьманом не був. Був тільки полковником, щонайпершим серед усіх полковників і щонайвідважнішим у всіх битвах. А гетьманом на Задніпров'ї був Самусь.

Самусеве гетьманство на Задніпров'ї.

Після Могили король Собеський настановив на Задніпров'ї гетьманом Самуся. Він видав йому привілей на гетьманство та на вольності, вручив військові клейноди — бунчук та булаву — і поклав з папського скарбу плату за службу, оскільки саме тоді папа намовив християнських монархів стати на турка і на свій кошт наймав війська. Приймавши гетьманство, Самусь зробив своєю резиденцією Вінницю на Придністров'ї. Та коли ляхи, обурюючись Палієм, направили супроти нього та супроти його полковників рейментаря Рустича з польським військом і коли разом з тим військом пішли родовиті панове, аби повернути в Україні свої маєтності, то Палій вирішив не йти на ляхів. Він передав своє військо гетьману Самусю. А гетьман Самусь з полковниками Абазином та Іскрою й іншими пішов зустрічати польського рейментаря Рустича. Зустрів його під Бердичевом, розбив, загнав у Манжелівський замок, а потім і в замку дістав. Тоді рейментаря Рустич полишив напризволяще своє військо, а табір віддав козакам у здобич та, спустившись з муру, скочив на приготованого коня і втік, з великим ризиком рятуючи життя.

Після отих неладів та незгод жили всі полковники задніпрянські, а також Палій в тиші та супокої, визнаючи над собою гетьманське верховенство Мазепа. Однак, на підмову ляхів, Мазепа почав проти Палія замишляти. І після численних образ таки приписав йому зраду, арештував, віддав москалям під караул, а опісля заслав у Сибір. Отак і закінчилася Палієва влада у Задніпров'ї. А гетьман Самусь здав Мазепі задніпровське гетьманство — передав і булаву, і бунчук, і королівські привілеї, а сам вдовольнився богуславським полковництвом. Та після того як Мазепа зрадив, государ Петро Олексійович наказав викликати Палія з Сибіру і виявив до нього свою щирю монаршу увагу. Палій дожив до старості і удостоївся бачити перемогу царської величності над шведами під Полтавою. В час битви, уже немічний, підтримуваний з обох сторін, він сидів верхи на коні, і проїжджаючи бойовими порядками, підбадьорював військо, закликав гнати переможеного ворога без оглядки, кликав бити шведів, аж поки зовсім не знесиляться і не запросять у росіян пощади.

Року 1694. Несподівано на Масляну налетіли орди на Переяславщину і заподіяли селам великого лиха. Тоді козацьке військо — Київський та Переяславський полки та компанія — на чолі з Палієм і собі пішли походом, напали на Очаків, спустошили його, перебили до останньої людини кілька корогів турецького війська, а триста чоловік бранців з корогами пригнали в Батурин.

Гетьман Мазепа тоді ж таки послав чернігівського полковника Якова Лизогуба з двадцятитисячним загоном на Бучаки. Полковник спустошив татарські села, набрав коней і ясиру, взяв здобич і ці-

лий-цілісінький повернувся додому. Це було якраз тоді, коли всі татарські сили пішли в похід проти царя на підмогу турецькому цареві.

Тоді ж таки і запорожці ходили на Перекоп. На Гнилому морі вони брали вежі, взяли вісім гармат, здобич та ясиру набрали, а потім, вертаючи від Неруди, кілька разів знатно сходилися в битві з султаном, побили його і цілі-цілісінькі повернулися до коша.

Року 1695. Взимку орди взяли язика під Кропивною і дізналися, що гетьман Мазепа з малоросійським військом перебуває в Україні. Тоді вони налетіли на польські землі, безбожно спустошили їх. А навесні спалили львівське передмістя, сам гетьман Яблунівський заледве встиг вскочити до Львова, у повітах заподіяли великої шкоди.

Тоді ж таки великий государ всеросійський, цар Петро Олексійович сушею та Доном ходив з військом під Азов. Кілька тижнів пробував здобути місто, проте самого Азова таки не взяв, а здобув тільки каланчу. Залишив у тій вежі під Азовом військо на зиму, нагромадив у Черкаську військові припаси, а сам повернувся зимувати в Москву.

Тоді ж таки влітку Борис Петрович Шереметов разом з полками Білгородським, Путивльським, Сівським та Слободським, а також гетьман Мазепа разом з усіма малоросійськими, компанейськими та сердюцькими полками, з козаками низового війська Запорозького, що були з ними під проводом свого кошового, взяли над Дніпром чотири турецькі фортеці, з каменя змуровані, взяли якраз на Спасів м'ясопуст, а градоначальників з їхніми жінками та з дітьми і яничар полонили. Їхні всі скарби, а також гарматні і військові турецькі припаси забрали та поділили і у Велику та в Малу Росію спровадили. Міста ж Кизикерман, Муберек та Аслам зрівняли з землею. І тільки на Таванському острові залишили мурований замок Тавань чи Муштрит, розширили та укріпили земляний вал в ньому і поставили залогу з великоруського, малоруського та низового Запорозького війська. Ще думали були піти під Очаків. Проте військо зголодніло і тому цей намір облишили.

Року 1696. У лютому хан, маючи намір поквитатися за Кизикерман та інші турецькі міста, з великою татарською силою та з Петриком пішов на малоруські міста. Він почав плундрувати Полтавщину, Миргородщину, дійшов до Говтви і над рікою Пслон напав на Гадяцький полк, якраз у місцевості, що непридатна для оборони. Правда, з великими втратами для себе, він таки потріпав козаків, однак все ж полку не здолав, оскільки козаки билися відважно і відчайдушно. Їхній полковник Михайло Борохович таки зумів вивести полк разом з гарматами і обозом до Говтви і, там укріпившись, вони відбили напад, до того ж миргородський полковник Данило Апостол і полтавський полковник Павло Герцик підоспіли йому на підмогу з горішньої частини Говтви і вже разом вони всю татарську силу відбили і знищили. Після бою, розпавшись на невеличкі загони та везучи свою шкоду, орди потім не скоро зважилися ступити в Малу Росію. А коли ж вони ще прочули, що гетьман з малоросійським військом підійшов до Лохвиці, що Борис Петрович Шереметов з великоросами вийшов з Білгороду, а тоді ще й самі побачили неподалік од Сорочинець у поході Шереметову дивізію калмиків, то чимдуж пішли назад. Та оскільки якраз на той час наступила весна, сніги розтали і почалося половоддя, а татари, чуючи погоню за собою, чимдуж почали перебиратися через річки, то чимало їх там і потонуло — білгородських у Дніпрі, а кримських — на Ворсклі.

Після відходу татар гетьман Мазепа доручив гадяцькому полковнику Михайлу Бороховичу, переяславському полковнику Івану Мирвичу та київському полковнику Костю Мокієвському доставити усіх кизикерманських турків разом з їхнім верховодою у Москву. Доставили вони їх і, одержавши великі почесті та щедро обдаровані царською величністю, незабаром повернулися додому, оскільки треба було готуватися до повторного походу на Азов.

Того ж року, після смерті царя Івана Олексійовича, цар-государ Петро Олексійович повторно вирушив на Азов. Він ішов з великими силами, мав на озброєнні дивні різні німецькі штуковини військові, гармати з гранатами та з незліченними припасами тощо. Наказав він також виділити для цієї компанії і п'ятнадцять тисяч малоросійського війська. На виконання цього наказу гетьман Мазепа якнайскоріше спорядив козацький загін на п'ятнадцять тисяч, а наказним гетьманом загону настановив чернігівського полковника Якова Лизогуба. З ним разом послав полковників — гадяцького Михайла Бороховича, прилудського Дмитра Горленка та лубенського Леонтія Свічку, а також надав їм Федьків полк кампаней та сердюцький полк Кожуховського. Цей загін, роблячи скорі переходи, прибув під Азов якраз у Петрів піст і був поставлений за Азовом від Дону, з боку моря і з боку Кубанської орди. Поставивши свій табір понад самісіньким Доном, він перерізав комунікацію між польовим татарським військом та азовськими обложеними. Саме цим шляхом обложенці тримали зв'язок, поповняли запаси і приводили підмогу якраз в оту прогалину на суші та на воді. В свою чергу царська величість стала суднами в гирлі Дону і не пустила турок, що морем прийшли з своїм флотом. Коли ж татари побачили, що, всупереч сподіванню, їм перекрили отой потаємний вільний прохід до обложених, то відразу ж почали щодень усією силою своєю нападати на козацький табір. Вони хотіли, узявши турок з кораблів, хоча б кінно прорватися до Азова і допомогти йому. Проте хоробрість та пильність козаків стала їм на заваді. Наостанку турки з Азова посеред ночі змогли прої-

хати водою і дали про себе знати польовій орді, а орда туркам на кораблях. Проте козаки проїзд цей побачили і поставили над рікою ще сильнішу сторожу і все-таки не дали обложеним ні вість послати, ні про скруту передати.

І хоч кілька разів турки з міста робили вилазки, хоч орди нападали з поля на козацький табір і дошкуляли, все ж козаки з божою допомогою, не чекаючи різних там німецьких підкопів та штурмів, що мали розпочатися за кілька тижнів, спонукувані своєю давньою жагою, через вал Азовський зухвало зав'язали з турками великий бій. Протягом дня, посеред пекельної стрілянини, вони звалювалися на ворога і являли вірність царській величності та зневагу до невірних. Вони билися до темноти, непохибно стріляли, нещадно вбивали і, немов снопи, відважно скакали на вал, вони не лише у турків зброю ламали, не лише їхні корогви хапали, не лише канати на палі закидали та ті палі з міського валу вивертали та робили пролом до міста, а ще й один одного спонукали кинутися в той пролом, заохочували увірватися до міста. Посеред отакого марсового весілля багатьом була миліша смерть, а не життя. Турки, не будучи спроможні зброєю вибити козаків, почали кидати лантухи з порохом (до лантуха сипали порох і підпалювали) та опікати їх. Проте й цим нічого не добилися. Тоді вони взяли і понад валом, з боку міста, викопали глибокий рів. Це на випадок, якщо козаки прорвуться в місто, то щоб вони в той рів попадали. Проте й рів не допоміг, оскільки козаки вночі взяли турецький блокгауз, перетягли звідти у свої шанці чотири гармати та різний дріб'язок приховили. Назавтра все це побачили жителі Азова, побачили турки і тільки дивилися, що козаки, сповнившись ще більшою відвагою, знову збираються великими гуртами і, не шкодуючи життя, навіть не підкріпившись сніданком, знову йдуть на місто, аби ще більший напад вчинити. Ось уже перед його царською величністю стоять начальники і просять дозволу послужити йому, а матір свою Малу Росію, що у своєму лоні їх виносила, прославити. Цар дозволив. І, забувши про життя, козаки подерлися на міські стіни. Забачивши козаків і знаючи, що то йде їхня вкрай розпашіла конечна погибель, турки запросили миру. І царська величність погодилась замиритися.

Цією послугою війська малоросійського царська пресвітла величність була страшенно вдоволена і не тільки до свого столу, що був вельми багато споряджений, запросила наказного гетьмана та полковників і всю старшину, не тільки знатне товариство частувала, а також і до табору малоросійського стільки прислала наїдків і напоїв, що їх козаки не те що спожити чи з собою забрати не могли, навіть і перепродати всіх не були спроможні. Крім того, государ видав для сіроми п'ятнадцять тисяч карбованців грошей, а кожному знатному козакові та сотникам видав по п'ятнадцять червінців. Наказного ж гетьмана та всіх полковників щедро обдарував і з великою приязню відпустив додому. На доказ про вищезгадані події подаю тут грамоту царської величності до патріарха московського (копія).

«Всесвятому кир архимандриту божою ласкою архієпископу московському і всієї Росії та усіх північних країв патріархові, у святому дусі батькові нашому та богомольцеві, глибокого спокою та твердого стояння во благочестивій церкві Христовій східній, здоров'я та довгих літ, а разом і душевно-спасіння у Господа Бога, що його на Трійцю славимо, щиросердно сподобитися зичимо.

У раніше писаних наших листах я вже доволі старанно писав вашому святителству про цілісність здоров'я нашого та про наші військові справи. Зараз же повідмоляємо, що з ласки превеликого Христа Бога нашого, якого на Трійцю славимо, дякуючи клопотам Пресвятої Богоматері діви Марії та дякуючи молитвам усіх святих, ми дійшли до радісного полегшення всіх наших зусиль, і дійшли ось як. За нашим повелінням, стараннями і сумлінно-відданими зусиллями боярина нашого та воеводи старшого полку Олексія Семеновича Шейна великоруські та малоруські наші війська облягли Азов. Ведучи облогу, наші війська звідусюди підвели вал до ворожої канави, потім закидали її і зарівняли і своїм валом перейшли через рів і підійшли до валу ворога так, що майже з'єднали їх, уже доводилося землею перекидати через ворожий вал у місто і вже з ворогом ніяк було битися, окрім як врукопашну. І ось 17 липня цього року, у п'ятницю, малоруські наші війська, що їм доля судила також взяти участь у тій роботі (ними орудує наказний гетьман Яків Лизогуб, людина вишукана і у військовій справі знаюча), випередили підкоп ворожого блокгауза. Вони добралися до нього і там, відважно змагаючись з ворогом, запанували. Потім, діждавши ночі, вивезли з того блокгауза чотири гармати. А в суботу 18 числа вранці ворог побачив, як наші малоруські війська йдуть на приступ, на здобич, побачив свою погибель і замахав шапками та опустив корогви. Він вислав від себе для переговорів двох знаючих людей і попросив, щоб ми осадженим подарували життя та відпустили з жінками і дітьми. На знак щирості та правдивості своїх слів ворог залишив заручниками двох отаманів та передали німця Якова, котрий минулого року зрадив нам, утік до них в Азов і побусурманився. 19 числа, в неділю, о другій годині дня азовці здали місто нашому боярину та старшому полку воеводи Олексію Семеновичу Шейну, здали з корогвами, гарматами, з пороховою казною і з усім, що в ньому було. Усіх же їх, разом з жінками та дітьми, ми відпустили на волю, випроводивши вниз Доном до річки Кагамлик, і, аби їх, осаджених, згідно з словом нашим відпустити та оберегти цілими від малоросійського війська, ми наказали видати з нашої казни для рядових козаків п'ятнадцять тисяч карбованців, а полковій старши-

ні і сотникам, усьому знатному товариству по п'ятнадцять червонних золотих, а наказного гетьмана і полковників ми одарили окремо. Двадцятого ж числа, згідно з відомостями, усіх людей, що вийшли з Азова (в тому числі комонників), ми відвезли на турецькі кораблі, що стояли супроти наших суден. Після цього турецькі кораблі попливли далеко, а їхні комонники розбіглися на чайках.

Отак нашому Господу Богу, що творить дивні чудеса з власної волі, за його святе й невимовне милосердя до роду християнського ми радо в сльозах вдячності чинимо молебен і про цю молитву сповіщаємо ваше святительство в душі святім батька нашого і богомольця та просимо, щоб ви за таке незмірне боже милосердя соборно і келейно молебен справили та помолилися за наше здоров'я та за благополуччя всього війська».

Опісля царська величність, повернувшись з-під Азова, повеліла гетьманові Мазепі прибути в Рибне до себе. Бо ж після того, як царська величність з військами вирушила до Азова, гетьман Мазепа та боярин Шеремет рушили з своїм військом на Коломак проти кримського хана, що стояв там з ордами і не пускав государеві війська до Криму. Стали вони там і робили наїзди на татар (один наїзд на чолі з Плюкою супостат взяв) і чекали, аж поки Господь не дарував перемогу над бусурманом. І коли Мазепа приїхав в Рибне до царської величності, то государ його прийняв з приязню і, обдарувавши, через кілька днів відпустив.

Року 1697. Турецький візир, що минулого літа ходив на перехват до Азова і котрий там нічого не добився, з усією своєю дивізією зазимував у Криму. Тут він дізнався про російські задуми і відразу ж вирядив піше і кінне військо, щоб якнайшвидше поставити в Аслам-граді залого, а сам на кораблях підступив до Тавані. Тоді боярин Яків Федорович Долгорукий та гетьман Мазепа з великоруським та малоруським військом припливли по Дніпру туди ж таки на суднах-фуртаках, що їх поробив собі кожен полк. Вони облишили свій намір відбудувати взяті у турків міста — Кизикерман та інші — і таким робом тягнути до Очакова, а почали раду радити, як би самим від турків вирватись та як у містах такі залого поставити, щоб їх не взяв ворог. Турки звичні до морської справи, і тому їх повсякчас більшало: вони підходили з суші та з моря, а у своїх військах уже вийшов хліб та й, крім того, вони ще не призвичаїлись до морського бою. Тому вирішили у містах полишити великоруське, малоруське та Запорозьке військо, залишити їм свої запаси хліба та провіанту, а самим з основними силами вертати в Росію. Після відходу основних сил турки почали відчайдушно щодень штурмувати Тавань, а також Кизикерман. То візир, бажаючи якось применшити свою минулорічну ганьбу під Азовом, сподіювався хоч тих, що лишалися, здолати, сподіювався їх хоч хитрістю взяти і впродовж чотирьох з половиною тижнів кожен божий день ішов на приступ і силу-силенну своїх турків поклав. Тисяч п'ять гранат він закинув у місто, при самій воді якоюсь дивною штуковиною підкоп робив, а коли все ж ніяким способом не зміг взяти обложених, не зміг здолати їхньої відваги, з сумом переживаючи втрати у людях, почав їх спонукати до штурму ще й платою, не лише тією, що її його цісар виділив, а й від себе ще обіцяв нагороду. А наостанку вдався до хитрості — почав підмовляти обложених здать йому місто. «Оскільки, — казав, — у вас казну і порохову, і грошову наші гранати спалили і таки доброго завдали вам клопоту, оскільки ваш гетьман вас тут на загин полишив, та й до того ж ви супроти нашої кавалерії не вистоїте, то краще здайте місто. А ми вас з усіма вашими гараздами куди вам треба своїми суднами та кіньми відвеземо та ще кожному по п'ять талярів грішми дамо». Козаки на те не спокусилися, а, на бій турка викликаючи, з віри бусурманської кепкували. Забачивши отаку нездоланну дерзновенність в обложених, забачивши їхню рішучість стояти та не піддаватися на спокуси, турок змушений був на свою ганьбу та сором і з великим людським уроном відступити. А козаки, позбавившись врешті від нездоланої вимушеної облоги, воздали хвалу Всевишньому Господу, приписуючи втечу бусурман на карб везучості великого монарха государя-царя Петра Олексійовича.

Року 1698. Навесні боярин Долгорукий та гетьман Мазепа знову пішли з військами на південь, укріпили Кизикерман і Тавань і, давши кілька боїв татарам, повернули додому.

Того ж року царська величність повернулася з німецьких земель і звеліла гетьману Мазепі приїхати до нього у Воронеж. Там він на річці Дон будував морські кораблі. Повернувся звідти гетьман щедро обдарований.

Року 1699. З государем всеросійським царем Петром Олексійовичем турки замирилися на тридцять років, а з цісарем та іншими християнськими монархами — на двадцять п'ять.

Року 1700. Війська малоруські нікуди не ходили походами і лишалися вдома. Тоді тільки-тільки почало хилитися на війну зі шведами.

Року 1701. Цар-государ Петро Олексійович пішов війною на шведське місто Ругодев. З ним у цьому поході був наказним гетьманом полтавський полковник Іскра, правда, малоросійським військом більше командував племінник Мазепи — Обидовський. З ласки божої тут невдача великою удачею для росіян обернулася, бо шведський король, запишавшись після перемоги, злегковажив і, зневажливо поставившись до війни з росіянами, пішов у Польщу. А царська величність скористалася цим і увесь берег Балтійського моря, з провінціями та добре укріпленими портовими містами, Короні Російській завоювала.

Того ж року Гадяцький полк під проводом полковника Бороховича та кілька тисяч запорожців ходили під Псков давати відсіч шведам.

Того ж року до Пскова вирушив був і Мазепа з усім військом та з артилерією. По згаданому тракту він повелів мостити мости. Потім на виконання указу царської величності вирушив туди двадцятитисячний загін миргородського полковника Данила Апостола, а сам з-під Могильова разом з артилерією повернувся додому.

Тоді ж такі козаки Гадяцького полку з-під Пскова з Реліним ходили під Ригу.

Водночас миргородський полковник, після того як прибув з своїм козацьким військом до Пскова, вирушив з сином Шереметова Михайлом Борисовичем під Гордев (Юрев) Лівонський і там колошматили шведа. Тут загинув малоросійський полковник Пашковський.

Року 1702. Під Бихов Мазепа послав наказним гетьманом над малоросійськими полками стародубського полковника Миклашевського. Там він з'єднався з польським військом на чолі з реймента-рем Халецьким.

Вони не раз ходили на приступ, чимало тоді люду з обох сторін загинуло, проте місто здалося. З нього прямо до малоросійського війська вийшов з своїми людьми Белцикевич, а в місто натомість увійшов Халецький із своїм загоном. А Белцикевича козаки взяли і доставили в Батурин до гетьмана. Через деякий час, на прохання литовських панів, Мазепа вдруге послав до Бихова охоче козацьке військо під проводом Радича. Тоді на Бихов наступали шведські роти.

Року 1703. Мазепа послав козацький загін на чолі з лубенським суддею Кичкаревським за Волгу до Шеремета, бо там збунтувалися башкири.

Року 1704. Гетьман Мазепа з малоросійським військом до самої осені стояв спершу на Переп'яти-сі, а потім під Любарем. Це тоді, коли швед вступив у Польщу і гнав з королівства короля Августа Другого. Він там грабував костьоли і шляхту. Якраз тоді у Львові він забрав скарби костельні та шляхетські в сокальському кляшторі.

Року 1705. Мазепа з малоросійським військом ходив у Польщу і був у Замості. Потім розквартирував військо по Польщі і взимку вже послав чернігівського полковника з його полком та з гадяцьким і танською кампанеєю на цісарський кордон, в Спиське князівство. Там вони полковника списького — князя — убили, а полк його розграбували. Тоді ж такі Мазепа з Бродів взимку пішов на Мінськ.

Року 1706. Шведи вбили стародубського полковника Миклашевського. А переяславський полковник Іван Миревич з усім полком втрапив у неволю до шведів.

Року 1708. Сам цар-государ Петро Олексійович заклав Печерську фортецю. Після процесії він своїми руками клав на фундамент дернини.

Року 1709. Мазепа зрадив, а Івана Скоропадського з указу царської величності за давнім звичаєм вільними голосами козаки обрали на гетьманство. Його затвердив і булаву та військову печатку дав сам цар-государ Петро Олексійович, що на той час разом з синклітом своїм перебував у Глухові власною монаршою особою, оскільки всі військові клейноди Мазепа забрав з собою, ідучи до шведа.

Кінець.

Перелік гетьманів війська Запорозького Малої Росії, що були ще перед Хмельницьким.

1. Року 1506 гетьманом війська Запорозького був Прецлав Лянцкоронський, людина з сенаторського роду. Він багато разів щасливо воював з козаками землю турецьку.
- В часи цього гетьмана, за польського короля Жигмонта Першого, за вислуги козакам виділено землю коло Дніпра (вона була відбита в 1340 р. польським королем Казимиром Першим у руських землях) і даровано їм всякі вольності.
2. Гетьман запорозький Дмитро, князь Вишневецький.
3. Гетьман запорозький Євстафій, князь Ружинський.
4. Року 1534 гетьманом запорозьким був якийсь козак Венжик Хмельницький. Він побив орди під Заславом на Волині.
5. Року 1574 гетьманом запорозьким був Свирговський. Після того як здобув сорок перемог у битвах, загинув у Волохії від турок.
6. Року 1576 гетьманом запорозьким був Богданко. Він ходив на Крим.
7. Року 1577 гетьманом запорозьким був Підкова. Потім став волоським господарем.
8. Року 1577 гетьманом запорозьким був Шах.
9. Гетьман запорозький Скалозуб загинув на морі в битві з турками. Року 1593 гетьманом запорозьким був Косинський.
10. Року 1597 гетьманом запорозьким був Наливайко.
11. Гетьмана запорозького Кушку живцем взято в турецький полон.
12. Року 1620 гетьманом запорозьким був Бородавка.
13. Року 1621 гетьманом запорозьким в Малій Росії був Петро Конашевич-Сагайдачний. Цей помер своєю смертю.
14. Року 1628 гетьман запорозький Тарас бив ляхів під Переяславом і розбив їхні обози.
15. Року 1637 гетьманом запорозьким був Павлюк. На Кумейках він бився з ляхами.
16. Року 1638 гетьманом запорозьким був Острияниця. Разом з Гунею вони перемогли ляхів на річці Старійці.
17. Року 1639 гетьманом проголосив себе Півторакожуха. На Мерлі був прогнаний ляхами.
18. Року 1640 запорозьким гетьманом був Булук. Після нього ляхи скасували запорозьке гетьманство і прислали козакам замість гетьмана комісарів та проводирів своєї шляхетської віри та породи. А ці, пильнуючи за своїм зиском, так пригнітили козаків, що ті, окрім жінки, нічого в хаті не мали.
19. 1647. Хмельницькому, що збунтувався, ляхи повернули запорозьке гетьманство. Того року, 7 грудня, рокований на смерть, Хмельницький втік на Запороги.

Гетьманство Хмельницького та його військові дії.

20. Року 1648. Хмельницький прибув на Запоріжжя, наказав забити Барабаша і, приєднавши до свого його військо, 2 травня того ж року проголосив себе гетьманом. На Жовтих Водах убив каштеляника та генерала гетьманіча Стесана Потоцького і козацького комісара, розбив гусарів та польське військо, полонив Шемберка, Сапігу та знатних полковників.

Того ж року 16 травня вдруге розбив польське військо під Корсунем, заживо полонив гетьманів коронного Потоцького та польного Калиновського з усім панством, а польські обози пограбував.

Жаліблива супліка Хмельницького до польського короля Владислава про взяття Нестерова.

7 вересня уже втретє того року, тепер під Пилявцями, Хмельницький розбив польське військо, що було очолене гетьманами Домінником та Фирлеем та йшло супроти гетьмана. Тут він взяв сто тисяч кованих фур з усякою поклажею. Що там було добра всякого — суконь, дорогого столового посуду, галантереї, коней та ридванів — щоб підрахувати всю оту здобич, то на землі не знайшлося б жодної людини, на те здатної. Це тому, що польські пани думали, ніби за них воюватимуть дворові жовніри, до цього привчені, а самі вони мають тільки за собою дивитися, мають гуляти та на презентях свою можливість показувати. І коли вирушили в дорогу, то вони й гадки не мали про недалеку біду.

Про похід Хмельницького до Львова і Замостя.

Про послів з дарунками та з привілеями від новообраного польського короля Казимира до Хмельницького та про повернення Хмельницького з-під Замостя.

Про послів звідусюди до Хмельницького.

Звернення Мясковського до Хмельницького.

Про перемогу козаків над ляхами під Збарожем та Зборовом.

Лист короля до хана і відповідь хана.

Про перемир'я під Зборовом та Зборівська угода.

Про поїздку київського митрополита на сейм.

Про похід козаків на волохів та про звістку, яку дав Хмельницький росіянам стосовно намірів ляхів і татар.

Привілеї, що їх дав король війську Запорозькому після Зборівської перемоги.

Про похід Гладкого у Полісся та про різні битви, що їх вели там козаки.

Причина війни Берестецької.

Про війну Берестецьку та про втечу хана з поля бою і про поразку козаків.

Про дії Хмельницького під Білою Церквою супроти гетьманів польських. Його дозвіл перебиратися з-за Дніпра і йти на поселення у Полтавщину. Ці поселення поклали початок слободам на кордонах з Росією.

Про перемогу козаків над ляхами на Батозі і про похід сина Хмельницького на весілля до волоського господаря.

Про Жванецьку війну, про похід козаків на волохів, про смерть Тимоша Хмельницького з вини угорців та волохів.

Про те, як козаки облягли короля Казимира і його військо під Жванцем.

Як Хмельницький піддався великому государеві царю всеросійському.

Про те, як Хмельницький вирядив козацькі полки на чолі з наказним гетьманом Золотаренком під Смоленськ та Вільно великому государю на підмогу.

Про війну Хмельницького супроти ляхів і татар на Дрижиполі.

Про похід Хмельницького з росіянами на Львів, про взяття Любліна, про розгром польських гетьманів під Гродно.

Про неприємні переговори з кримським ханом.

Про похід козацького війська під проводом київського полковника Антона за Віслу на прохання шведа та Ракочі та про взяття Кракова і Варшави.

Прохання короля та примаса Корони Польської до Хмельницького, у якому вони схиляють його припинити ворожнечу і, як сина вітчизни, що з його вини спустошена, просять звільнити Польщу від шведів та мадярів.

Про гнів турецького султана та цісаря римського, що Хмельницький возз'єднався з росіянами і тим показав приклад полякам.

Проголошення гетьманом Юрія Хмельниченка ще за недугування старшого Хмельницького та про його смерть року 1657, серпня 17 після того, як він щасливо виграв війну у самого короля польського та у його гетьманів, виграв битву над князем мадярським Ракочі та господарем мултянським Радуле під Сочавою та в Сочаві і над волоським господарем Василем Лупулом (ще до сватовства, двічі), а також у хана кримського Менглі-Гирея разом з усім військом коронним — вперше між Ставищами та Охматовом, а вдруге на Озирній.

Назви полкових міст та імена полковників з обох берегів Дніпра, що відомі на час Хмельницького.

Крім тих, що належать до інших народів, крім польських підданих, що своєю охотою воювали, крім кошового (з військом низовим Запорозьким та його полковників). Це ті, що числились у реєстрі Хмельницького.

1. Полкове та сотенне місто Чигирин. Полковником у ньому до гетьманства був Хмельницький, а після нього Якубовський.
2. Полкове місто Корсунь, а в ньому полковник Мороз.
3. Полкове місто Канів, а в ньому полковник Кутак.
4. Полкове місто Черкаси, а в ньому полковник Воронченко.
5. Місто Біла Церква, а в ньому полковник Гира.
6. Місто Паволоч, а в ньому полковник Андрій Дорошенко.
7. Місто Лисянка, а в ньому полковник [...]
8. Місто Торговиця, а в ньому полковник Євфимій.
9. Місто Умань, а в ньому полковник Стьопка (Степка).
10. Місто Браслав, а в ньому полковник Данило Нечай.
11. Місто Вінниця, а в ньому полковник Богун.
12. Місто Могилів-Подільський, а в ньому полковник Євстафій Гоголь.
13. Місто Калник, а в ньому полковник Остап.
14. Місто Животов, а в ньому полковник [...]
15. Місто Кам'янець-Подільський, а в ньому полковник Зеленський.

З цього боку Дніпра

16. Місто Київ, а в ньому полковник Антон Адамович.
17. Місто Переяслав, а в ньому полковник Лобода.
18. Місто Ірклієв, а в ньому полковник [...]
19. Місто Кропивна, а в ньому полковник Филон.
20. Місто Миргород, а в ньому полковник Максим Гладкий.
21. Місто Полтава, а в ньому полковник Мартин Пушкаренко.
22. Місто Зіньків, а в ньому полковник Василь Шиман.
23. Місто Гадяч, а в ньому полковник Бурляй.
24. Місто Лубни, а в ньому полковник Степан Шамлицький.
25. Місто Прилуки, а в ньому полковник Шкурат.
26. Місто Ічень, а в ньому полковник [...]
27. Місто Ніжин, а в ньому полковник Шумейко.
28. Місто Вустр, а в ньому полковник Тиміш Носач.
29. Місто Чернігів, а в ньому полковник Мартин Небаба.
30. Місто Сосниця, а в ньому полковник Леонтій Рукашка.
31. Місто Стародуб, а в ньому полковник Григорій Карпович Коробка.
32. Місто Бихів, а в ньому полковник Данило, брат Виговського.
33. Місто Обручов, а в ньому полковник Голота, а опісля Подобайло.
34. Місто Туров, а в ньому полковник Кость Виговський.

**Реєстр гетьманів, що були після смерті Хмельницького,
та воєнних дій в час їхнього гетьманування.**

1. Юрій Хмельницький, гетьман обох берегів Дніпра.
2. Іван Виговський, гетьман обох берегів Дніпра. Про війну Пушкаря проти Виговського за зраду.
3. Гетьман Іскра, не встигнувши повернутися з Москви в Лохвицю до Ромодановського, був забитий під Псковом.
4. Гетьман Іван Силка.
5. Гетьман Іван Безпалий. Про війну Виговського проти великоросіян під Конотопом. Про бунт козаків проти Виговського за зраду росіянам та про відібрання гетьманства. Про повторне гетьманство Юрія Хмельницького та про затвердження його гетьманом послами польського короля. Про повторне переселення уже Юрієм народу за Дніпро для поселення в Україні у слободських полках.
6. Гетьман Цюцюра. Про взяття в полон татарами Шеремета під Чудновом.
7. Про гетьманство Якіма Сомка.
8. Василь Васюта Золотаренко, що назвався гетьманом.
9. Гетьман задніпровський Іван Тетеря.
10. Гетьман обох берегів Дніпра Іван Брюховецький. Про те, як Брюховецький стратив Сомка, Васюту та багатьох знатних козаків. Про похід короля під Глухів.
11. Гетьман Опара.
12. Гетьман задніпрянський Петро Дорошенко.
13. Гетьман задніпрянський Децик.
14. Гетьман обох берегів Дем'ян Многогрішний.
15. Гетьман задніпрянський Суховій.
16. Польський король Михайло Вишневецький, згідно з Гадяцьким пактом, повернув гетьманом задніпровським Михайла Ханенка та дав свої привілеї на вольності та землю козацьку. Про те, як турки взяли Кам'янець-Подільський, а потім Ладижин, Межибожжя, Умань та інші міста.
17. Гетьман обох берегів Дніпра Іван Самойлович. Про те, як Дорошенко здав задніпрянське гетьманство Самойловичу.
18. Про те, як король польський Собеський поставив гетьманом на Задніпров'ї Євстафія Гоголя. Про те, як Юрась Хмельниченко втретє, уже турецьким царем, поставлений князем руським та гетьманом запорозьким. Про перший та другий похід під Чигирин.
19. Гетьманом задніпрянським об'явився Яненко.
20. Польський король настановив гетьманом задніпрянським Куницького.
21. На Задніпров'ї гетьманом поставлено запорозького козака Могилу.
22. Гетьманство Драгинича. Перший похід Василя Голіцина та гетьмана Самойловича під Перекоп.
23. Гетьман обох берегів Дніпра Іван Мазепа. Другий похід боярина Голіцина та гетьмана Мазепи під Перекоп.
24. Петрика, що перекинувся до татар, татари настановили були гетьманом.
25. Польський король Ян Собеський настановив гетьманом Самуся, дав йому булаву, бунчук та привілеї на гетьманство. Ту булаву, бунчук і гетьманство він потім здав під Фастовом Мазепі. Про взяття Кизикермана. Про взяття Азова. Про прихід турків під Тавань та Кизикерман. Про похід козаків під Ругодев, Псков та Ригу. Про похід гетьмана Мазепи з козацьким військом у Польщу. Про те, як після зради Мазепи гетьманом поставлено Івана Скоропадського.

Польський король Ян Собеський.

Полковник Л. Свічка.

Д. Многогрішний. Малюнок з літопису С. Величка.

Паньскіхъ Духовноушкоу

П. Тетеря. Сучасна гравюра.

Паліха. Дружина фастівського полковника С. Палія.

Портрет Б. Шереметьєва з алегоричним малюнком.

І. Мазена.

П. Дорошенко. Італійська гравюра.

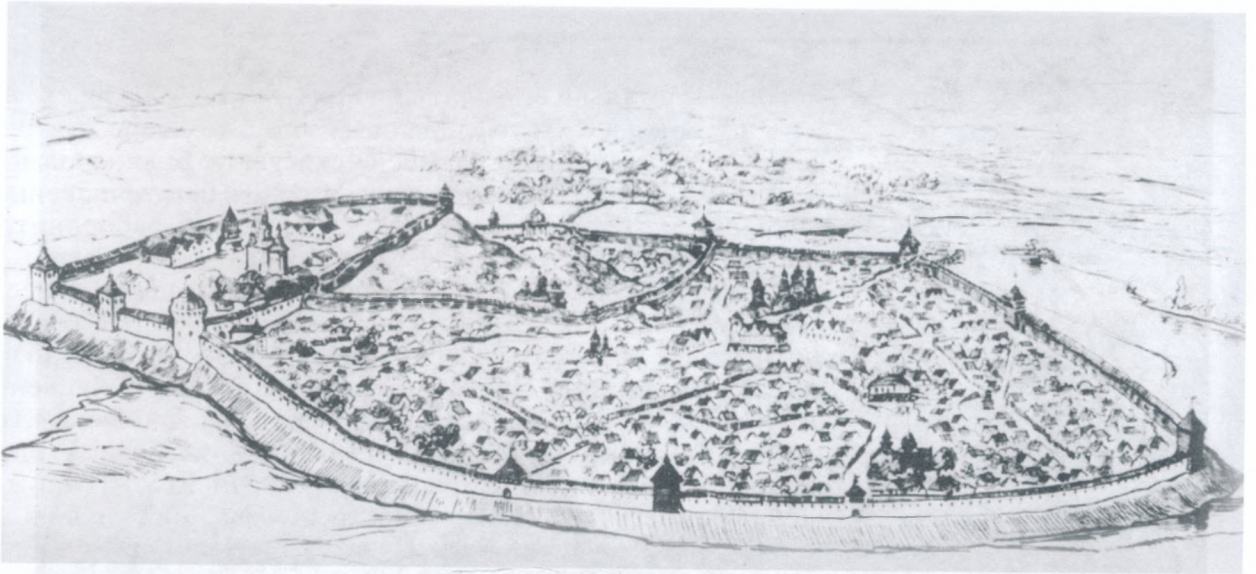
Герб І. Мазени.

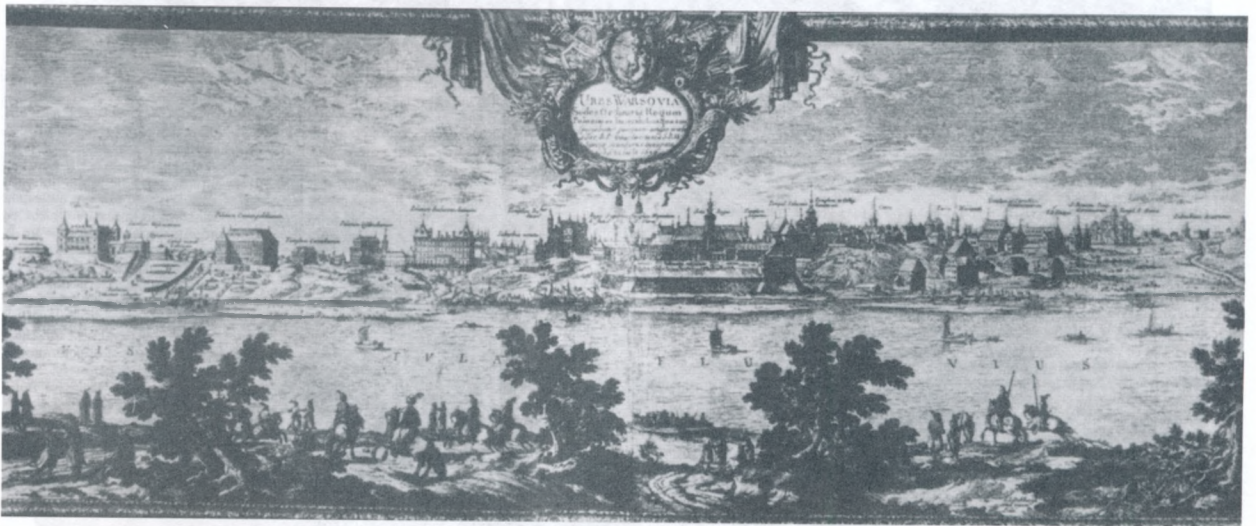
Портрет Яна Собеського.

І. Самойлович.

Чигирин за часів Б. Хмельницького. Реконструкція Г. Логвина.

Варшава, зайнята шведами в 1655 р.

Портрет Ю. Хмельницького.

ЗМІСТ

ГҮСТИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

<i>Передмова до читача</i>	7
Про потоп Глава 1-а	8
Як вийшов Ной із ковчега і сотворив жертву Богові, і як благословив його Бог, і як знайшов Ной вино й упився, і як прокляв Хама, а Сима й Афета благословив	8
Про стовпотворіння та розділення мов, і про Немрота, котрий почав перше царювати; од нього ж і війни почали бувати на землі; і про першого ідола	9
Про родослів'я Ноеве, од якого сина його і які народи пішли	10
Про слов'янський народ Звідки він вийшов і коли до Європії і Сарматії прийшов, і про його війни, і як Олександр Македонський писання йому дав	11
Про Сарматію	14
Про народи різні, що од них наші руси множество капостей мали	15
Про варягів	15
Про Пруссів	15
Про литву	16
Генеалогія князів литовських	17
Про половців	18
Про ятвягів	18
Про печенігів	19
Про угрів	19
Про козар [хозар]	19
Про татар	20
Про волохів і мултянів	20
Про крижаків	21
Про Кия, князя київського, і про спорудження Києва, і як подолані були наші слов'яни варягами і хозарами	22
Про великого князя Рюрика, од якого почалося велике княжіння Руське і народ наш руссю нарікся	23
З чого наш народ руссю нарікся	24
Про винайдення письмен слов'янських і перекладання книг із грецької мови на слов'янську	24
Початок княжіння Олегового	25
Початок княжіння Ігоря Рюриковича	27
Початок княжіння Святослава Ігоревича	30
Початок княжіння в Києві Ярополка Святославича	34
Початок княжіння великого князя Володимира	34
Про перше хрещення роське	36
Про друге хрещення роське	36
Трете хрещення	37
Четверте хрещення	37
П'яте і останнє хрещення	38
Про ідолів руських	40
Про погибель богів і про умноження благочестя в Росії	41
Про княжіння Володимирове	41

Початок княжіння Святополчого	44
Початок княжіння Ярославового	45
Початок княжіння Ізяслава	49
Початок княжіння Святославового	54
Знову Ізяслав на княжінні	54
Початок княжіння Всеволода Ярославича	55
Початок княжіння Михаїла Святополка	57
Князі полюбовно зібралися	60
Початок княжіння Володимира Мономаха	65
Початок княжіння Мстиславового	68
Початок княжіння Ярополка Володимирича	68
Початок княжіння Всеволода Ольговича	70
Початок бідного княжіння Ізяслава Мстиславича	72
Початок бідного княжіння Юрія Володимирича, прозваного Довгоруком	72
Початок княжіння Ростислава Мстиславича .	75
Знову Юрій на княжінні Київським	75
Початок княжіння Ізяслава Давидича	76
Початок знову княжіння Ростислава Мстиславича, онука Володимира Мономаха	77
Початок княжіння Мстислава Ізяславича	80
Початок княжіння Гліба Юрійовича	81
Початок княжіння Володимира Мстиславича, онука Мономахового	82
Початок княжіння Романа Ростиславича	82
Княжіння в Києві Всеволода Юрійовича	83
Княжіння в Києві Рюрика Ростиславича	83
Княжіння в Києві Ярослава Ізяславича	83
Княжіння в Києві знову Романа Ростиславича	84
Княжіння в Києві Святослава Всеволодича чернігівського	84
Початок княжіння в Києві Рюрика Ростиславича	90
Княжіння в Києві Ростислава Рюриковича	93
Рюрик знову на княжінні Київському	93
Всеволод Чермний на княжінні Київським	95
Княжіння в Києві Мстислава Романовича	96
Початок княжіння в Києві Володимира Рюриковича	98
Князі многі на [княжінні у] Києві в сьому році	100
Михайло Всеволодич у Києві княжить	100
Ярослав, князь московський, володіє Києвом	102
Скиргайло-князь у Києві	110
Іоанн князем у Києві	110
Свидригайло-князь у Києві	112
Про початок козаків	122
Про заведення нового календаря	122
Про унію, як почалася вона в Руській землі	123
<i>Примітки</i>	126
<i>Іменний покажчик</i>	136
<i>Ілюстрації</i>	175

ЛІТОПИС САМІЙЛА ВЕЛИЧКА

Том I

<i>Самійло Величко та його літопис</i>	194
<i>Від перекладача</i>	213
<i>Передмова до читальника</i>	214

ЧАСТИНА ПЕРША

і рік перший початку війни Хмельницького проти поляків

Розділ I	216
Розділ II	219
Розділ III	224
Розділ IV	225
Розділ V	226
Розділ VI	228
Розділ VII	229
Розділ VIII	230
Розділ IX	231
Розділ X	233
Розділ XI	234
Розділ XII	235
Розділ XIII	237
Розділ XIV	239
Розділ XV	240
Розділ XVI	241
Розділ XVII	242
Розділ XVIII	246
Розділ XIX	247
Розділ XX	248
Розділ XXI	249

ЧАСТИНА П'ЯТА

Розділ II	251
Розділ III	252
Розділ IV	255
Розділ V	256
Розділ VI	257

ЧАСТИНА ШОСТА

і рік шостий війни Хмельницького з поляками

Розділ I	259
Розділ II	260
Розділ III	262
Розділ IV	265
Розділ V	268
Розділ VI	270
Розділ VII	270
Розділ VIII	271

ЧАСТИНА СЬОМА
дій Хмельницького та Малої Росії і рік сьомий

Розділ I	272
Розділ II	273
Розділ III	275
Розділ IV	276
Розділ V	277
Розділ VI	280
Розділ VII	281
Розділ VIII	282

ЧАСТИНА ВОСЬМА
і рік восьмий війни Хмельницького і подій на Україні

Розділ I	288
Розділ II	291
Розділ III	292
Розділ IV	293
Розділ V	294
Розділ VI	297

ЧАСТИНА ДЕВ'ЯТА
і рік дев'ятий спокійного для Хмельницького і України
та вельми бунтівливого для Польщі життя

Розділ I	299
Розділ II	300
Розділ III	301
Розділ IV	303
Розділ V	304
Розділ VI	306
Розділ VII	308

ЧАСТИНА ДЕСЯТА
і рік десятий

Розділ I	310
Розділ II	312
Розділ III	313
Розділ IV	314
Розділ V	315
Розділ VI	316
Розділ VII	317
Розділ VIII	319
Розділ IX	320
Розділ X	323
Розділ XI	325
Розділ XII	326
Розділ XIII	330
Розділ XIV	331

ЧАСТИНА ОДИНАДЦЯТА

і рік одинадцятий від початку війни Хмельницького з поляками

Розділ I	333
Розділ II	334
Розділ III	335
Розділ IV	341
Розділ V	345
Розділ VI	345
Розділ VII	347

ЧАСТИНА ДВАНДЦЯТА

і рік дванадцятий від початку війни Хмельницького з поляками

Розділ I	348
Розділ II	351
Розділ III	352
Розділ IV	354
Розділ V	358
Розділ VI	360
Розділ VII	362
Розділ VIII	373
Розділ IX	377
Розділ X	381
Розділ XI	382
<i>Додатки</i>	
Про Острянинову війну з ляхами на Малоросійській Україні	384
Передне слово до «Космографії» С. Величка	389
Повість про козацьку війну з поляками	390
<i>Іменний покажчик</i>	421
<i>Ілюстрації</i>	427

Том II

ПОВІСТЬ ЛІТОПИСНА ПРО МАЛОРОСІЙСЬКІ ТА ЧАСТКОВО ІНШІ ПОДІЇ, ЗІБРАНІ І ТУТ ОПИСАНІ

<i>Передмова</i>	450
Розділ перший	451
Розділ другий	454
Розділ третій	455
Розділ четвертий	462
Розділ п'ятий	471
Розділ шостий	474
Розділ сьомий	476
Розділ восьмий	479
Розділ дев'ятий	495
Розділ десятий	501
Розділ одинадцятий	524
Розділ дванадцятий	536

Розділ тринадцятий	540
Розділ чотирнадцятий	554
Розділ п'ятнадцятий	558
Розділ шістнадцятий	562
Розділ сімнадцятий	572
Розділ вісімнадцятий	579
Розділ дев'ятнадцятий	595
Розділ двадцятий	602
Розділ двадцять перший	605
Розділ двадцять другий	612
Розділ двадцять третій	615
Розділ двадцять четвертий	621
Розділ двадцять п'ятий	625
Розділ двадцять шостий	628
Розділ двадцять сьомий	632
Розділ двадцять восьмий	650
Розділ двадцять дев'ятий	670
Розділ тридцятий	672
Розділ тридцять перший	677
Розділ тридцять другий	680
Розділ тридцять третій	683
Розділ тридцять четвертий	693
Розділ тридцять п'ятий	717
Розділ тридцять шостий	736
Розділ тридцять сьомий	758
Розділ тридцять восьмий	778
Розділ тридцять дев'ятий	797
Розділ сороковий	805
Розділ сорок перший	813
<i>Іменний покажчик</i>	818
<i>Ілюстрації</i>	831

ЛІТОПИС ГРАБЯНКИ

<i>Слово до читача</i>	877
Похвала віршами Хмельницькому від народу малоросійського	878
Вірші на герб Малоросійський	878
Про зачатки переіменування на козаків та звідки їхня назва походить, від якого племені та роду, а водночас коротко і про найдавніші події, з ними пов'язані	879
Спершу розповідь про те, як Малоросія втрапила в ярмо до ляхів	882
Розповідь про битви козацькі, про козацьку зброю та харч	883
Розповідь про гетьмана козацького Шаха та Підкову і про різні битви козацькі	884
Коли і чому козаки повстали на поляків?	884
Коротенька розповідь про рід Хмельницького та про битву на Цицорі	885
Розповідь про козацьку битву з ляхами під Переяславом; про гетьмана Тараса, чому той повстав на поляків	886
Розповідь про те, чому Хмельницький повстав на поляків	887

Супліка до всієї Речі Посполитої польської, подана народом руським, що його ляхи утискують	888
Розповідь про першу козацьку битву з ляхами під Жовтими Водами	890
Про другу битву козаків з ляхами та про перемогу під Корсунем	891
Розповідь про те, що відбувалося потім, та про перемогу над поляками під Пилявцями	892
Про смерть короля Владислава, та про коронацію короля Казимира, та про те, як усе військо настановило Хмельницького гетьманом, та про його похід під Збарож, Броди, Львів і Замостя та про повернення звітти	894
Розповідь про послів, що їх вирядив нововінчаний король Казимир до Хмельницького, та про ствердження його гетьманства запорозького королівськими дарунками, та про посланців до Хмельницького від різних країв та монархів	895
Розповідь про перемогу над ляхами року 1649 під Збарожем та Зборовом	897
Розповідь про те, як Хмельницький після Зборівського миру спробував послати на сейм київського митрополита, та про місце в сенаті	901
Розповідь про похід козаків на волохів та про польських комісарів	901
Розповідь про те, з якої причини спалахнула війна під Берестечком	905
Розповідь про війну Берестецьку	906
Розповідь про те, що сталося з ляхами під Білою Церквою в 1651 році	908
Розповідь про війну на Батозі	910
Розповідь про Жванецьку війну, яка була року 1653	911
Розповідь про те, чому Хмельницький пішов у підданство до росіян, та про війну Дрижипільську року 1654	912
Про похід Хмельницького у польські землі навесні 1655 року	916
Розповідь про перші дії Юрія Хмельницького після смерті батька	922
Розповідь про гетьманування Виговського та про його неправі дії	922
Про повторне гетьманування Юрія Хмельницького року 1659	926
Розповідь про похід у Польщу Шереметьєва та Юрія Хмельницького та про те, як під Чудновом першого взяли у татарську неволю	926
Гетьманство Брюховецького	928
Про прихід воєвод у всі малоруські міста	931
Гетьманство Івана Самойловича	936
Розповідь про те, як турки взяли Умань, Ладижин та інші українські міста	938
Гетьманство Гоголя на Задніпров'ї	940
Гетьманство Яненка за Дніпром	942
Гетьманство Куницького за Дніпром	943
Гетьманство запорозького козака Могили за Дніпром	943
Гетьманування Мазепи в Малій Росії	943
Чому повстав Палій	943
Самусеве гетьманство на Задніпров'ї	945
Перелік гетьманів війська Запорозького Малої Росії, що були ще перед Хмельницьким	950
Гетьманство Хмельницького та його військові дії	951
Назви полкових міст та імена полковників з обох берегів Дніпра, що відомі на час Хмельницького	952
Реєстр гетьманів, що були після смерті Хмельницького, та воєнних дій в час їхнього гетьманування	953
<i>Ілюстрації</i>	954

Літературно-художнє видання

УПОРЯДНИКИ ТА ПЕРЕКЛАДАЧІ:

Густинський літопис

В. Кречотень

Літопис Самійла Величка

В. Шевчук

Літопис Грабянки

Р. Іванченко

Спеціалізоване редагування

Густинського літопису

О. Дзюба

Художнє оформлення *Олега Коспи*

Комп'ютерна верстка *Марини Мяснікової, Ірини Рябухи*

Коректор *Тетяна Білецька*

Підписано до друку 04.12.2006. Формат 60 x 84¹/₈. Гарнітура Таймс.
Друк офсет. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 127,41. Умовн. фарбовідб. 128,41
Обл.-вид. арк. 117,00. Зам. 90. Наклад 1000.

Державне спеціалізоване видавництво художньої літератури «Дніпро».
01034, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Свідоцтво № 02473116 від 23.11.95.

Комп'ютерні форми виготовлені у видавництві «Дніпро»

ДП «Видавництво і друкарня «Гавріда».
95040, м. Сімферополь, вул. Генерала Васильєва, 44.

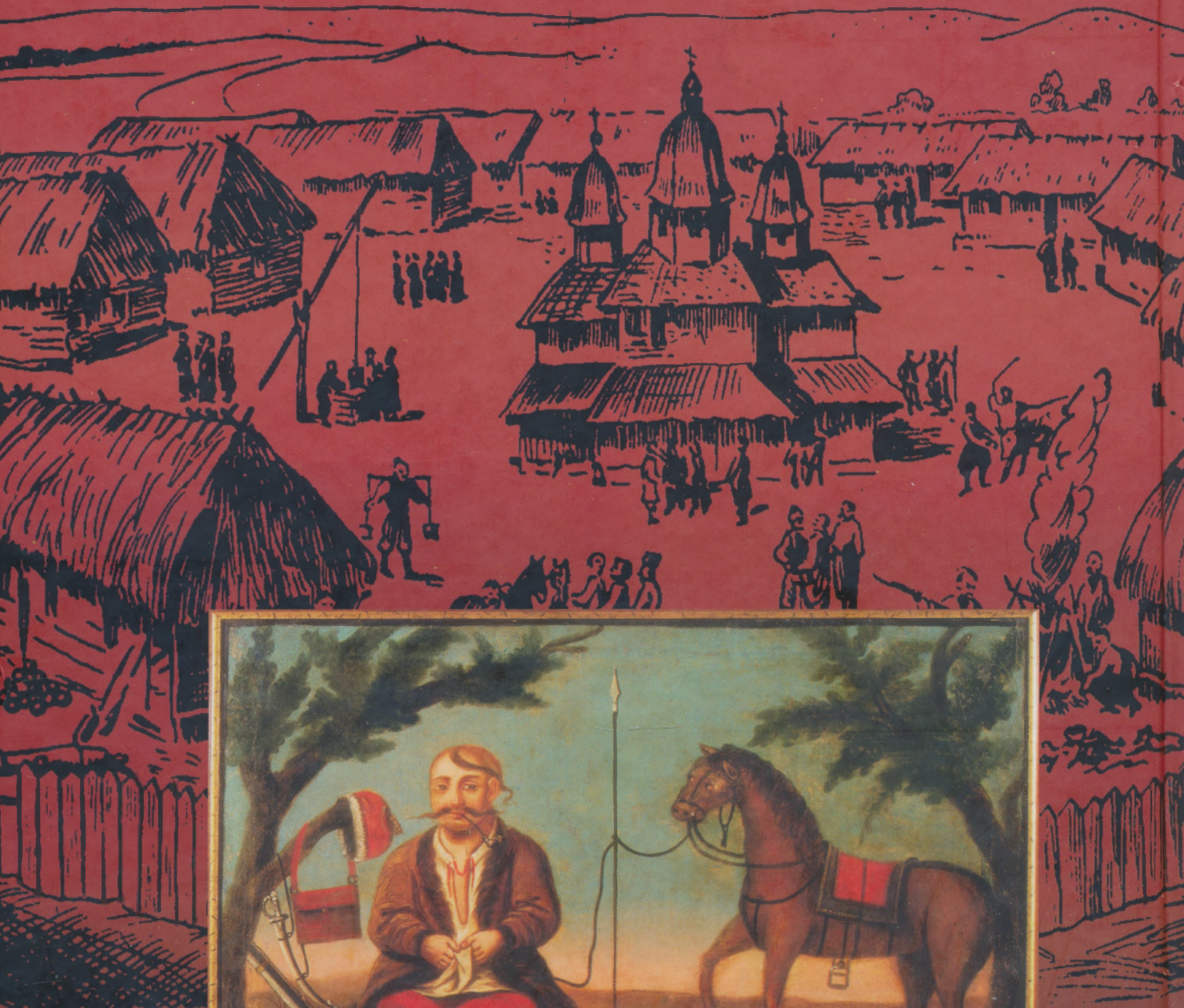
ЗБІРНИК КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСІВ: Густинський, Самійла Величка, Грабянки.— К.: Дніпро, 2006.— 976 с., іл.

ISBN 966-578-147-2

36 41 Цей збірник — унікальний корпус козацької історіографії. До нього входять: *Густинський літопис* — видатна пам'ятка української історичної прози першої половини XVII ст., що охоплює основні події всесвітньої історії, літописну історію Київської Русі, південно-руських князівств XII—XIV ст., Литовської Русі аж до історичних витоків козацтва; *літопис Самійла Величка* — наймонументальніший твір української історико-мемуарної прози XVII—XVIII ст. у двох томах. Перший том охоплює події 1648—1659 рр. на Україні. Другий продовжує опис подій і закінчується 1700 р.; закінчує збірник *літопис Грабянки* — розповідь про походи та битви козацькі XVI—XVIII ст. Перебіг з писань різних літописців та з щоденника, писаного на війні, що точилася з поляками, зібраний зусиллями полковника Григорія Грабянки та підтверджений самотніми свідченнями старих жителів м. Гадяча 1710 р.

Це документальні першоджерела, де значуще кожне слово.

Видання універсальне. Воно придатне як для наукової роботи, так і для шанувальників рідної історії та культури.

Въ 1711 году, когда воевалъ царьъ Иванъ Алексеевичъ противъ турокъ, онъ былъ въ походѣ съ полкомъ своимъ въ Крымъ, гдѣ онъ и былъ убитъ. Похороненъ онъ въ мѣстѣ, гдѣ онъ и былъ убитъ. Похороненъ онъ въ мѣстѣ, гдѣ онъ и былъ убитъ.